~~REFERENCE DEPARTMENT~~ DESK

MAIN LIBRARY

Literature Dept.

SUTRO

SAN FRANCISCO PUBLIC LIBRARY

15

38 N75 172567

NOT TO BE TAKEN FROM THE LIBRARY

Form 3427

SAN FRANCISCO PUBLIC LIBRARY
3 1223 06899 3956

NORDISK FAMILJEBOK

KONVERSATIONSLEXIKON
OCH
REALENCYKLOPEDI

NY, REVIDERAD OCH RIKT ILLUSTRERAD UPPLAGA

REDAKTIONSKOMMITTÉ:

LECHE, V.
PROFESSOR VID STOCKHOLMS HÖGSKOLA

NYSTRÖM, J. F.
LEKTOR VID HÖGRE REALLÄROVERKET Å NORRMALM

WARBURG, K.
PROFESSOR VID STOCKHOLMS HÖGSKOLA

WESTRIN, TH.
FÖRSTE ARKIVARIE I RIKSARKIVET, KOMMITTÉNS ORDFÖRANDE

REDAKTÖR: **TH. WESTRIN**

FEMTONDE BANDET
KROMAT—LEDVÄTSKA

STOCKHOLM
NORDISK FAMILJEBOKS FÖRLAGS AKTIEBOLAG

×38
N75 15

172567

STOCKHOLM 1911
NORDISK FAMILJEBOKS TRYCKERI

Kromāt, *kem.*, kromsyrans salter. Se Krom.

Kromātgelatin [-jelatīn]. Se Kromgelatin.

Kromatīk (se Kromatisk), färglära; *mus.*, (ymnigt) användande af kromatiska tonföljder.

Kromatinkorn, *bot.* Se Cell, sp. 1389.

Kromatinnät, *bot.* Se Cell, sp. 1389.

Kromātisk (af grek. *chrōma*, färg, modulation), eg. färgad. — 1. *Mus.* Ett klangsläkte, hvars tetrakord bestodo af två halftoner och en liten ters, t. ex. *a b h d*, kallades af forntidens greker kromatiskt (*chromatiko'n* l. *chrōma*). — I den moderna musiken kallas alla de toner kromatiska, hvilka äro (med ♯ eller × = tilläggsstafvelserna *-iss* eller *-ississ*) höjda, eller (med ♭, ♭♭ = *-ess*, *-essess*) sänkta från grundskalans ursprungliga (diatoniska) toner. Så är *fiss* kromatiskt i *c*-dur-skalan, men diatoniskt i *g*-dur-skalan, *giss* kromatiskt i *g*-dur, men diatoniskt i *a*-dur. — Kromatisk skala kallas den, som går genom alla halftoner, t. ex., utgående från *c*-dur, stigande: *c ciss d diss e f fiss g giss a aiss h c*, och fallande: *c h b a ass g gess f e ess d dess c*. Som häraf synes, tecknas i allmänhet stigande kromatiska toner med höjningstecken, fallande med sänkningstecken. Ortografien beror i öfrigt på, hvilken tonart tänkes ligga till grund. I *a*-dur t. ex. skulle i den förra skalan *c* utbytas mot *hiss*, *f* mot *eiss* och *g* mot *fississ*. — Den matematiska intervallbestämningen skiljer mellan stort kromatiskt tonsteg (128: 135) och litet kromatiskt tonsteg (24: 25). — Af forngrekiska musikteoretiker betecknades kromatiska tonföljder, i jämförelse med de diatoniska, som veklіga och gråtmilda. I den nyare musiken uppdyker kromatiken först omkr. 1300, får betydelse inom vokalmusiken hos venezianska skolan på 1500-talet, uppträder i violinmusikens temabildning på 1620-talet och utvecklas alltmer på grundvalen af den liksväfvande temperaturen. Hvilken roll ett kromatiskt skrifsätt spelat under 1800-talet hos t. ex. en mästare sådan som Rich. Wagner, behöfver endast antydas. — Kromatiska instrument kallas särskildt sådana med ventiler försedda bleckblåsinstrument (horn, trumpeter o. s. v.), som förfoga öfver alla tolf halftonerna inom oktaven i det tempererade systemet, till skillnad från motsvarande naturinstrument, hvilka blott kunna frambringa grundtonen och dennas öfvertoner. — 2. *Fys.* Om kromatisk aberration se Lins, om kromatisk polarisation se Polarisation. Motsatsen till kromatisk är akromatisk (se Akromatism). 1. A. L.*

Kromātisk adaptation, *bot.*, vissa algers (*Oscillatoria*) förmåga att antaga komplementfärgen till färgen af det ljus, i hvilket de odlas. G. L—m.

Kromatiska instrument. Se Kromatisk 1.

Kromatisk skala. Se Kromatisk 1.

Kromatoförer (af grek. *chrōma*, färg, och *fo'ros*, bärare), *bot.* Se Cell, sp. 1390.

Kromatolȳs (af grek. *chrōma*, färg, och *ly'sis*, upplösning), *anat.*, förlust af cellkärnans färgbara innehåll (kromatin), hvarpå kan följa ett försvinnande af cellens kärna (karyolys) och cellens död. E. Hgn.

Kromcinnōber. Se Bly, sp. 781.

Kromer (Cromer), Martin, polsk historiker, f. 1512, d. 1589, studerade vid universiteten i Krakau, Pavia och Bologna (1537—40). Hans första litterära arbete efter hemkomsten var en öfv. af Chrysostomos efter en handskrift i Bologna. I kyrkliga angelägenheter begaf han sig 1543 till påfven i Rom och blef sedan konung Sigismund II Augusts privatsekreterare och arkivarie. I sina under en följd af år utgifna *Rozmowy Dworzanina z Mnichem* (En hofmans samtal med en munk) intog han en strängt konservativ ståndpunkt i religiösa frågor. 1558—64 vistades han i Wien som polskt sändebud; 1565 skickades han till Lybeck och Rostock och 1570 för att medla mellan svenskarna och danskarna vid fredskongressen i Stettin, om hvilken han lämnat en värdefull berättelse (se därom X. Liske, ”Öfversikt af den polska literaturen”, i ”Hist. bibliotek”, II, 1876). 1579 utnämndes han till biskop af Ermeland. Sin litterära berömmelse vann han genom *De origine et rebus gestis Polonorum* (1555) och *Polonia sive de situ, moribus, populis, magistratibus et Republica regni Polonici* (bägge i 5 uppl.). Hans historiska framställning, som sträcker sig till 1506, utmärkes för samvetsgrant citerande och värdesättning af källor och för klar form. K. förmodas ock vara författare af en anonym historia om Katarina Jagellonicas olycksöden i Sverige. Litt.: A. Eichorn, ”Der ermländische bischof M. C.” (1868), Hipler,

"Literaturgeschichte des bisthums Ermland" (1873) och Finkels historiska monografi öfver K. i Krakau-akademiens handlingar (1883). A—d J.

Kroměříž [-jerʃiʃ]. Se Kremsier.

Kromföreningar, *kem.* Se Krom.

Kromgelatin [-ʃelatin] l. Kromatgelatin, en blandning af alkalibikromat och gelatin, som i torrt tillstånd är ljuskänslig och fått mångsidig användning inom fotografien och den fotomekaniska reproduktionstekniken. Ljuskänsligheten visar sig därigenom, att kromgelatinet efter belysning förlorar sin löslighet i varmt, resp. svallbarhet i kallt vatten. Jfr Fotografi, sp. 999, Fotogravyr, Fotolitografi, Fotoplastik, Kromoljetryck, Ljustryck och Pigmenttryck. J. Htzg.

Kromgrönt (Guignets grönt), *kem.*, amorf kromoxid, Cr_2O_3, grågrönt eller mörkgrönt, i vatten, syror och alkalier olösligt, osmältbart pulver. Det är ej giftigt, är mycket hållbart och användes därför som färg, i synnerhet för glas- och porslinsmålning. Se Krom. H. E.

Kromgult, *kem.*, en af mer eller mindre rent neutralt blykromat, $PbCrO_4$, sammansatt gul målarfärg, som erhålles, om man fäller en lösning af kaliumkromat med blysocker eller andra lösliga blysalter (se Bly, sp. 781). Det är ofta uppblandadt med blysulfat, tungspat o. d. P. T. C.*

Kromhidrōs (af grek. *chrōma*, färg, och *hidrōs*, svett), *med.*, färgad svett.

Kromīt. Se Kromjärn 2.

Kromjärn. 1. *Kem.* Se Krom. — 2. Kromīt (ty. *chromeisenerz*), *miner.*, ett med magnetisk järnmalm nära besläktadt mineral, tillhörande den s. k. spinellgruppen. Kromjärnet innehåller 37—65 proc. kromoxid samt 15—30 proc. järnoxidul jämte växlande mängder lerjord, järnoxid, talkjord och kromoxidul. Det förekommer sällan kristalliseradt och då i reguljära oktaedrar. Det liknar magnetisk järnmalm och är som denna stundom magnetiskt, dock svagare. Färgen är järnsvart till brunsvart, strecket brunt. Kromjärnet har sin moderklyft i serpentin, d. v. s. omvandlad olivinsten. Vid olivinens omvandling öfverföres dess kromhalt i oxidform och koncentreras i körtlar och nästen. Kromjärnet förekommer vid Röros, Tromsö och flera ställen i Norge, Banatet, Steiermark och på Nya Zeeland samt nyttjas till framställning af kromfärger och andra krompreparat. Ang. kromjärnets framställning se Ferrolegeringar, sp. 97. 2. Hj. Sj.*

Kromklorid, Kromklorūr. Se Krom.

Kromofōr. Se Tjärfärger.

Kromofotolitografi (af grek. *chrōma*, färg), färgtrycksförfarande medelst fotolitografi (se d. o.).

Kromofototypi (af grek. *chrōma*, färg, och fototypi), benämning på flera olika fotomekaniska förfaranden för färgtryck.

Kromogēn (af grek. *chrōma*, färg, och *ge'nēin*, alstras), ämne, som ger upphof till färgmedel (se Tjärfärger). — Kromogena bakterier, Pigmentbakterier, *bot.*, saprofytiska bakterier, som bilda färgämnen. Hos vissa bakterier, purpurbakterierna (se Svafvelbakterier), utgör färgämnet en beståndsdel af cellen, hos de flesta är det en exkretionsprodukt. Bekanta pigmentbakterier äro *Bacterium prodigiosum* (se Blödande bröd) med rödt färgämne, *Bacterium syncyaneum*, som åstadkommer blåfärgning af mjölk, *Bacterium pyocyaneum*, som ger upphof till blågrönt var, *Bacterium janthinum* med violett färgämne, *Bacterium fluorescens* med ett i grönt fluorescerande färgämne, m. fl. Bakteriepigmenten likna i vissa afseenden anilinfärgämnena. G. L—m.

Kromogena bakterier. Se Kromogen.

Kromolitografi (af grek. *chrōma*, färg), färglitografi. Se Färggravyr och Litografi.

Kromoljetryck, Oljetryck, ett af Rawlins 1904 uppfunnet fotografiskt kopieringsförfarande. Ett med gelatin prepareradt papper behandlas med bikromatlösning och belyses efter torkning under ett negativ. På de belysta ställena blir gelatinet garfvadt, och dessa ställen förbli därför torra vid en efterföljande behandling med vatten, under det att de obelysta ställena uppsuga vatten. Behandlas kopian sedan med fet färg, erhålles en positiv bild, emedan den feta färgen endast fastnar på de torra ställena, under det att de fuktiga stöta färgen ifrån sig. Då behandlingen med fet färg kan ske partiellt, är man mindre bunden vid negativets karaktär, och detta förfarande erbjuder därför större individuell frihet än de vanliga kopieringsförfarandena. J. Htzg.

Kromoplaster, Kromoplastīder (af grek. *chrōma*, färg, och *pla'sseīn*, bilda), *bot.* Se Cell, sp. 1391.

Kromoplastīder, *bot.* Se Kromoplaster.

Kromoplastik (se Kromoplaster), *med.*, plastiska framställningar (i vax, gips, gelatin, papier-maché) af människokroppens delar, af de genom sjukdomar framkallade förändringarna m. m.

Kromopsī (af grek. *chrōma*, färg, och *o'psis*, syn), *med.*, gemensam benämning för olika tillstånd i synapparaten, hvarvid antingen färgen å yttre föremål synes förändrad, eller dessa tyckas vara omgifna af färgade ringar, eller ock färgade bilder, utan motsvarighet i verkligheten, visa sig i synfältet. Fenomenet kan vara rent hallucinatorisk eller orsakas af giftverkan på syncentra i hjärnan i hvilka båda fall färgen uppkommer subjektivt, men kan också härröra af ljusets förändring på fysikalisk väg vid passagen genom ögats medier. Det senare är fallet vid blödningar i ögat och vid de fysiologiska eller sjukliga tillstånd, då genom interferens af ljuset färgade ringar synas uppstå omkring ljuskällor. Till samma kategori hör också erytropsien (se d. o.). Ett slags mellanställning intager det blåseende, som ej sällan följer en starroperation och som beror därpå, att i och med starren ett gult ljusfilter aflägsnats ur ögat. De sjuke har alltså före operationen ett på fysikalisk väg uppkommet gulseende, hvilket emellertid ej uppfattas subjektivt, utan kan påvisas endast genom särskild undersökning. Det plötsliga häfvandet af detta gulseende uppfattas däremot i regel som ett blåseende, hvilket kvarstår kortare eller längre tid. G—

Kromosfär (af grek. *chrōma*, färg, och *sfāi'ra*, klot), ett solens fotosfär omgifvande hölje. Se Solen.

Kromoskōp (af grek. *chrōma*, färg, och *skopēi'n*, se). Se Fotografi, sp. 1002—03.

Kromosōmer (af grek. *chrōma*, färg, och *sōma*, kropp), *bot.* Se Cell, sp. 1389, och Cellbildning.

ORDINARIE MEDARBETARE.

Adlerz, G. A., lektor vid Sundsvalls högre allmänna läroverk (G. A—z).
Afzelius, J. F. I., president i Svea hofrätt, medlem af Permanenta skiljedomstolen i Haag (I. Afz.).
d'Ailly, A., byrådirektör i Järnvägsstyrelsen (A. d'A.).
Alexanderson, A. M., f. d. professor vid Lunds universitet (A. M. A.).
Alfvén, A., praktiserande läkare i Stockholm (Avn).
Almquist, E. B., professor vid Karolinska institutet (E. At).
Almquist, H. K. H., docent vid Uppsala universitet (H. A—t).
Almquist, V., öfverdirektör och chef för Fängvårdsstyrelsen (V. A—t).
Anderson, F. A., f. d. generaldirektör och chef för Statskontoret (A. A.).
Annerstedt, Cl., f. d. bibliotekarie vid Uppsala universitet (C. A.).
Apelqvist, O. E., t. f. aktuarie i Kommerskollegium (E. A—t).
Apiarie, E., filos. licentiat, medlem af Nordisk familjeboks redaktion (E. A—ie).
Arne, T. J., antikvarie vid Vitt. hist. o. ant. akademien (T. J. A.).
Arrhenius, S. A., professor (S. A—s).
Bagge, G. A:son, filos. kandidat (G. B—e).
Beckman, E., direktör (E. Bn).
Berg, G. R. G:son, docent vid Stockholms högskola, medlem af Nordisk familjeboks redaktion (R—n B.).
Bergstrand, C. E., professor, f. d. agrikulturkemist vid Landtbruksakademien (C. E. B.).
Bergstrand, C. Ö. E., professor vid Uppsala universitet (B—d).
Bergvall, E., redaktör (E. B—ll).
Billing, E. M., professor vid Uppsala universitet (E. Bg).
Björling, C. G. E., professor vid Lu ds universitet (C. G. Bj.).
Boëthius, S. J., professor vid Uppsala universitet (S. B.).
Bohlin, K. P. T., professor, Vetenskapsakademiens astronom (K. B.).
Bovin, E., docent vid Karolinska institutet (Bvn).
Brate, E., lektor vid Södermalms högre allmänna läroverk (B—e).
Bring, J. M. F. T., domprost i Linköping (J. T. B.).
Brulin, J. O. H., andre arkivarie i Riksarkivet (H. B—n).
Bååth, L. M., andre arkivarie i Riksarkivet (L. M. B.).
Carpelan, T., friherre, sekreterare vid Helsingfors' universitet (T. C.).
Cederström, C. G. B., friherre, öfverstelöjtnant (B. C—m).
Centerwall, J. E., f. d. rektor, medlem af Nordisk familjeboks redaktion (J. C.).
Clason, I. G., förste intendent i Öfverintendentsämbetet (I. G. C.).
Clason, S., professor vid Lunds universitet (S. C.).
Dahl, C. G., filos. kandidat, föreståndare för Alnarps trädgårdsskola (C. G. D.).
Dahlberg, B. H., professor vid Uppsala universitet (B. H. D.).
Dietrichson, L. H. S., professor vid Kristiania universitet (L. D.).
Edén, N., professor vid Uppsala universitet (N. E—n).
Ekholm, N., amanuens vid Meteorologiska centralanstalten (N. E—m).
Ekman, P. W., disponent (W. E—n).
Elberling, E., bibliotekarie i danska riksdagens bibliotek (E. Ebg).
Enblom, F., major i Väg- och vattenbyggnadskåren (Fr. E.).
Enström, A. F., filos. licentiat, civilingenjör (A. E—m).
Erdmann, A., f. d. professor vid Uppsala universitet (A. E.).
Erdmann, E., filos. doktor (E. E.).
Eriksson, J., professor, Landtbruksakademiens växtfysiolog (J. E—n).
Euler, H. K. A. S. von, professor vid Stockholms högskola (H. E.).
Fahlstedt, C. A., lärare vid Beskowska skolan (C. A. F—dt; biträder vid beteckning af italienska ords uttal).
Fahlstedt, E., medlem af Nordisk familjeboks redaktion (E. F—t; redigerar den illustrativa afdelningen).
Fontell, A. G., förste aktuarie i Statistiska centralbyrån i Finland (A. G. F.).
Forssner, G. H., laborator vid Karolinska institutet (G. F—r).
Fredholm, E. I., professor vid Stockholms högskola (I. F.).
Funkqvist, H. P. A., konsulent (H. F.).
Gadelius, B. E., professor vid Karolinska institutet, öfverläkare vid Stockholms hospital för sinnessjuka (G—s).
Geete, K. R., förste bibliotekarie i K. biblioteket (R. G.).
Geijer, P. A., f. d. professor vid Uppsala universitet (P. A. G.).
Granqvist, P. M., skriftställare (P. M. G.).
Grönberg, G., lärare vid Skogsinstitutet, docent vid Stockholms högskola (G. G.).
Grönblad, C., bibliotekarie vid Svenska akademiens Nobel-institut (C. G.).
Gullstrand, A., professor vid Uppsala universitet (G—d).
Gyllensvärd, G. V., registrator hos Stockholms stadsfullmäktige (G. V. G.).
Hallendorff, C. J. H., professor, rektor vid Handelshögskolan i Stockholm (C. H. H.).

Hammarskjöld, K. H. L., landshöfding i Uppsala län, medlem af Permanenta skiljedomstolen i Haag (Hj. H—d).
Hammarstedt, N. E., intendent vid Nordiska museet (N. E. H.).
Hammer, K. V., förste arkivarie i norska utrikesdepartementet (K. V. H.).
Harlock, W. E., lektor vid Sjökrigsskolan (W. H—k; biträder vid beteckning af engelska ords uttal).
Hausen, R., statsarkivarie i Helsingfors (R. H.).
Hedenius, P. A. I., med. doktor, lifmedikus (I. H.).
Hedrén, G., professor vid Karolinska institutet (G. H.).
Hedvall, K. Z. K., docent vid Uppsala universitet (K. H—ll).
Hennig, A. H., lektor, docent vid Lunds universitet (A. Hng).
Hertzberg, J., fotograf (J. Htzg).
Hesselman, H., docent vid Stockholms högskola (H. Hn).
Hildebrand, H. O. H., f. d. riksantikvarie (Hs Hd).
Hildebrand, H. R. T. E., riksarkivarie (Ehd).
Hillman, A., konsul (Ad. H—n).
Hjärne, H. G., professor vid Uppsala universitet (H—e).
Holmberger, G., civilingenjör (G. H—r; biträder vid redigeringen af den tekniska afdelningen).
Holmgren, E., professor vid Karolinska institutet (E. Hgn).
Holmquist, H. F., professor vid Lunds universitet (Hj. H—t).
Hubendick, L. A., f. d. kapten i K. flottans reserv (L. H.).
Hultin, A., vice bibliotekarie vid Helsingfors' universitetsbibliotek (A. H.).
Höjer, E. B., ingenjör (E. Hjr).
Höjer, T. M:son, förste sekreterare i Utrikesdepartementet (T. H—r).
Ising, G. N:son, filos. licentiat (G. N. och G. I.).
Jensen, A., filos. doktor, medlem af Svenska akademiens Nobel-institut (A—d J.).
Johansson, J. E., professor vid Karolinska institutet (J. E. J—n; biträder vid redigeringen af den medicinska afdelningen).
Johansson, K. F., professor vid Uppsala universitet (K. F. J.).
Jolin, S., professor vid Karolinska institutet (S. J—n).
Jonsson, A., öfverlärare (A. J.).
Juhlin Dannfelt, H. J. B., professor, Landtbruksakademiens sekreterare (H. J. Dft).
Kallenberg, E. A., professor vid Lunds universitet (E. K.).
Kinberg, A. V., revisor i Kammarrätten (Kbg).
Kjederqvist, J. O. G., rektor vid Högre latinläroverket å Norrmalm (Kj—t).
Kjellberg, C. J. A., marinläkare (J. K.).
Klein, G., professor, rabbin (G. K—n).
Kobb, G., docent vid Stockholms högskola (G. K.).
Koch, N. F. H. von, professor vid Tekniska högskolan (H. v. K.).
Kolmodin, J. A., professor vid Uppsala universitet (A. K.).
Krok, T. O. B. N., f. d. läroverksadjunkt (T. K.).
Lagerheim, N. G., professor vid Stockholms högskola (G. L—m).
Leche, V., professor vid Stockholms högskola (L—e).
Leffler, J. A., filos. doktor (J. Lr).
Lemke, H., major, chef i tredje järnvägsdistriktet (H. L.).
Levertin, A. P., docent vid Karolinska institutet (Ln).
Lidén, B. P. E., professor vid Göteborgs högskola (E. L—n).
Lindahl, P. A. L., öfverstelöjtnant i Väg- och vattenbyggnadskåren (P. Ax. L.).
Lindblom, A. F. G., fattigvårdsinspektör (A. L—m).
Lindhagen, A. I., t. f. byråchef (A. Lhgn).
Lindström, P. E., statsråd och chef för Ecklesiastikdepartementet (P. E. L—m).
Lovén, F., filos. doktor, f. d. skogschef vid Uddeholmsverken (F. L.).
Lundgren, R. G. F., förste aktuarie i Generalpoststyrelsen (R. L—n).
Lundstedt, B. V., förste bibliotekarie i K. biblioteket (B. L.).
Lundström, K. J. V., professor vid Göteborgs högskola (V. Lm).
Lübeck, S. E. J., löjtnant i Väg- och vattenbyggnadskåren (S. L—k).
Lönborg, S. E., docent vid Göteborgs högskola (S. L.).
Malling, L. J. H. A., amanuens i Domänstyrelsen (M—g).
Millqvist, V., skriftställare (V. M.).
Mittag-Leffler, G., f. d. professor vid Stockholms högskola (M. L.).
Montelius, G. O. A., riksantikvarie (O. M.).
Mortensen, J. M., docent vid Uppsala universitet (J. M.).
Munthe, C. D. L. V. W:son, generalmajor och chef för Fortifikationen (L. W:son M.).
Munthe, Å. W:son, rektor vid Frans Schartaus praktiska handelsinstitut (Å. W:son M.).
Myhrman, D. V., docent vid Uppsala universitet (D. M.).
Müller, J., f. d. lektor vid Sjökrigsskolan (J. M—r).
Müntzing, A., direktör i Svenska pappersbyrån (M—ng).
Nathorst, A. G., professor, intendent vid Naturhistoriska riksmuseet (A. G. N.).
Nielsen, Y., professor vid Kristiania universitet (Y. N.).
Nordenskiöld, N. E. H., friherre, filos. kandidat (E. N—d).
Nordenstreng, R., filos. licentiat (R. N—g).
Nordensvan, C. O., generalmajor i reserven (C. O. N.).
Nordensvan, G. G., skriftställare (G—g N.).
Nordin, K. R., lektor vid Högre allmänna läroverket i Uppsala (R. N—n).
Nordström, C. F. Th., landshöfding i Örebro län (Th. N—m).
Noreen, A. G., professor vid Uppsala universitet (Ad. N—n).
Nyström, E. T., professor vid Veterinärinstitutet i Stockholm (E. T. N.).
Nyström, J. F., lektor vid Högre reallläroverket å Norrmalm (J. F. N.).
Personne, J. V., biskop i Linköpings stift (J. P.).
Persson, P., professor vid Uppsala universitet (P. P.).
Raphael, A., filos. doktor, juris kandidat (Rphl).

Reuterskiöld, C. A., professor vid Uppsala universitet (Rld).
Reuterskiöld, E. H. C., docent vid Uppsala universitet (E. Rld).
Richert, J. G., f. d. professor vid Tekniska högskolan (J. G. R.).
Rinman, E. B., redaktör (E. B. R.).
Romdahl, A. L., intendent vid Göteborgs museum (A. L. R.).
Rosenberg, G. O., docent vid Stockholms högskola (G. O. R.).
Salin, B., Nordiska museets styresman (B. S—n).
Sandegren, S. A. M., lektor vid Nya elementarskolan (M. Sdn).
Santesson, C. G., professor vid Karolinska institutet (C. G. S.).
Schéele, F. A. von, professor, folkskoleinspektör i Stockholm (S—e).
Schotte, G., föreståndare för Statens skogsförsöksanstalt (G. Sch.).
Schoug, E. H. T., f. d. länsveterinär (S—g).
Schybergson, M. G., e. o. professor vid Helsingfors' universitet (M. G. S.).
Sederholm, E., civilingenjör (E. S—m).
Sidenbladh, K., f. d. öfverdirektör och chef för Statistiska centralbyrån (K. S.).
Sjögren, H., docent vid Uppsala universitet (H. Sgn).
Sjögren, K. J. V., justitieråd (V. Sgn).
Sondén, K., med. doktor, ingenjör (K. S—n).
Sparre, U. C. K., friherre, kommendörkapten (C. K. S.).
Staaff, E. S., professor vid Uppsala universitet (E. S—f).
Stangenberg, A. E., med. doktor (E. St—g).
Stave, E., professor vid Uppsala universitet (E. S—e).
Stavenow, L. V. A., professor vid Göteborgs högskola (L. S.).
Stenquist, D., filos. licentiat (D. S—t).
Stjernberg, N. F., professor vid Stockholms högskola (N. S—g).
Sundbärg, A. G., professor vid Uppsala universitet (G. S—g).
Svenonius, F. V., filos. doktor, geolog (S—s).
Söderberg, F. F. V., filos. doktor (V. S—g; biträder vid redigeringen af den historiska afdelningen).
Söderblom, L. O. J., professor vid Uppsala universitet (N. S.).
Thyselius, E., skriftställare (T—s).
Tigerstedt, R. A. A., professor vid Helsingfors' universitet (R. T—dt).
Trybom, F., byråchef i Landtbruksstyrelsen (F. T—m).
Törnebladh, H. R., f. d. lektor (R. Tdh).
Ulmgren, O., med. doktor, hofdentist (Ugn).
Wahlberg, A., litteratör, medlem af Nordisk familjeboks redaktion (Wbg).
Wahlström, Lydia, filos. doktor, studierektor vid Åhlinska skolan (L. W—m).
Wallis, C., f. d. professor vid Karolinska institutet (W—s).
Wallis, E., filos. doktor (E. W.).
Warburg, K. J., professor vid Stockholms högskola (K. W—g).
Wennerström, G. A., ingenjör, föreståndare för John Lennings väfskola i Norrköping (G. A. W.).
Westin, O. E., professor vid Tekniska högskolan (O. E. W.).
Westling, G. O. F., rektor vid Högre allmänna läroverket i Västervik (Fr. W.).
Westrin, J. Th., förste arkivarie i Riksarkivet (J. Th. W.).
Wetterstedt, C. G. af, major vid Positionsartilleriregementet (G. af Wdt).
Vide, J. R., revisionskommissarie (R. V.).
Wiklund, K. B., professor vid Uppsala universitet (K. B. W.).
Winroth, A. O., professor vid Stockholms högskola (A. W.).
Wittrock, G. J. V., docent vid Uppsala universitet (G. W—k).
Wrangel, E. H. G., professor vid Lunds universitet (E. Wrgl).
Wrangel, H. G. V., generalmajor och chef för Kustartilleriet (H. W—l).
Zetterstéen, K. V., professor vid Uppsala universitet (K. V. Z.).
Åkerman, J. H., professor vid Karolinska institutet (J. Å.).

TILLFÄLLIGA MEDARBETARE I DETTA BAND:

Agrell, G. A. M., t. f. telefonkontrollant (All).
Appelquist, V. W., borgmästare (V. W. A.).
Arosenius, E. H. N., t. f. aktuarie i Statistiska centralbyrån (E. Ar—s).
Asplund, E. G., praktiserande läkare i Stockholm (G. A—d).
Aulén, G. E. H., docent vid Uppsala universitet (G. A—n).
Bergh, S., förste arkivarie i Riksarkivet (S. B—h).
Bergqvist, O., biskop (O. B.).
Branting, Agnes M. M., fröken (A—s B—g).
Edlund, N. D., kapten vid Västerbottens regemente (N. D. E—d).
Ekeberg, L. B., professor vid Stockholms högskola (B. E—g).
Ekstrand, A. G., öfveringenjör (Å. G. E.).
Ernberg, J. A., professor vid Lunds universitet (A. E—g).
Gavelin, A. O., filos. doktor, geolog (A. G—n).
Granberg, O., bibliotekarie vid Akademien för de fria konsterna (O. G—g).
Haller, E. M., lektor vid Högre allmänna läroverket i Vänersborg (E. H—r).
Hasselgren, K. J. A., borgmästare (A. Hssn).
Homén, O., filos. magister, e. o. amanuens vid Helsingfors' universitetsbibliotek (O. H—én).
Janse, O. T., antikvarie vid Vitt. hist. o. ant. akademien (O. J—e).
Jansson, J. E., veterinär hos Stockholms Hälsovårdsnämnd (J. E. J.).
Jungstedt, C. A. H., generalmajor (H. J—dt).
Kjellberg, A. L., docent vid Uppsala universitet (L. K.).
Laurin, C. G., skriftställare (C. L—in).
Lewenhaupt, A. L. C., grefve, riksheraldiker (A. L—t).
Linder, O. A., redaktör, Chicago (O. A. L—r).
Lindgren, Mathilda, fröken (M. L—n).
Lundell, J. A., professor vid Uppsala universitet (Lll).

Lundén, H. L. R., docent vid Stockholms högskola (H. L—én).
Läffler, L. F., f. d. professor (Fr. L—r).
Meurling, K. H. F., direktör vid Stockholms stads Landtegendomsnämnd (K. Mlg).
Molin, G., civilingenjör (Mln).
Montell, V., kyrkoherde (V. M—ll).
Munck af Rosenschöld, K. J. A., borgmästare (M. af R.).
Munthe, H. V., filos. doktor, geolog (H. M—e).
Nachmanson, E., docent vid Uppsala universitet (E. N—n).
Nordenmark, N. V. E., t. f. registrator i Riksförsäkringsanstalten (N. V. E. N.).
Norlin, E., docent vid Tekniska högskolan (E—t N—n).
Nyström, A. F., lärare vid Manilla döfstumskola (A. F. N—m).
Odhner, C. E., borgmästare (C. E. O—r).
Olsson, I., bergsingenjör (I. O.).
Otter, C. F. von, friherre, kammarråd (C. v. O.).
Quensel, J. O., f. d. professor (O. Q.).
Rhodin, H. D. G., öfverdirektör i Landtmäteristyrelsen (H. Rhn).
Risberg, J. B., lektor vid Högre allmänna läroverket i Linköping (B. R—g).
Rodhe, E. M., docent vid Lunds universitet (E. M. R.).
Rosberg, J. E., e. o. professor vid Helsingfors' universitet (J. E. R.).
Ruus, P. J. E., byråchef i Generaltullstyrelsen (E. R—s).
Rydbeck, S. O. H., docent vid Lunds universitet (O. R.).
Schlachter, F. W. H., teol. licentiat, läroverksadjunkt (W. S—r).
Schnittger, B., filos. doktor (Br Sr).
Seijmer, J. G., civilingenjör (J. G. S.).
Sjöberg, N., filos. licentiat (N. Sbg).
Solitander, C. P., intendent vid Industristyrelsen i Helsingfors (C. P. S.).
Stenbock, W. B. C. M., grefve, andre bibliotekarie i K. biblioteket (C. M. St—k).
Stille, A. G. H., professor vid Lunds universitet (A. S.).
Sundberg, C. J. G., professor vid Karolinska institutet (C. S—g).
Söderberg, E. N., filos. doktor (E. N. S—g).
Thörnberg, E. H., skriftställare (E. H. T.).
Törnquist, H., ingenjör (H. T—t).
Upmark, G. H. F., intendent vid Nordiska museet (Upk d. y.).
Wallroth, K. A., myntdirektör (K. A. W.).
Wawrinsky, R. A., f. d. medicinalråd (R. W.).
Westman, K. G., professor vid Uppsala universitet (K. G. Wn).
Wimarson, N. G., lektor vid Högre reallläroverket i Göteborg (N. W—n).
Virgin, C., direktör (C. V—n).
Wirgin, G., docent vid Karolinska institutet (G. Wrgn).
Åstrand, J. O. G., t. f. rektor vid Blindinstitutet å Tomteboda (G. Å.).

I detta band förekomma signerade artiklar af följande bland den första upplagans ej ofvan nämnde samt af denna upplagas genom döden bortryckte medarbetare:

H. N. Almkvist (H. A.), *G. Andersson* (G. A.), *L. Annerstedt* (L. A.), *R. Bergström* (R. B.), *F. Björnström* (F. B.), *A. B. Blomberg* (A. B. B.), *K. H. Blomberg* (K. H. B.), *J. G. Braune* (J. G. B.), *E. Brusewitz* (E. B.), *O. A. Busch* (O. A. B.), *P. T. Cleve* (P. T. C.), *G. R. Dahlander* (G. R. D.) *C. A. Dellwik* (C. A. D.), *G. V. J. von Düben* (G. v. D.), *C. Eichhorn* (—rn), *P. Fischier* (P. F.), *G. Forsgrén* (G. F.), *L. A. Forssman* (L. A. F.), *A. T. Granlund* (A. G.), *J. Grot* (J. G.), *J. Hagströmer* (J. H—r), *A. Hammarskjöld* (A. H—d), *C. G. Holmerz* (C. G. H.), *O. Ingerman* (O. I.), *J. Johansson* (J. J.), *E. Jäderin* (E. J.), *K. H. Karlsson* (K. H. K.), *J. Kruse* (J. K—e), *I. S. Landtmanson* (I. L.), *L. Lewysohn* (L. L.), *A. Lindgren* (A. L.), *E. Lindgren* (E. L.), *C. A. Lindqvist* (C. A. L.), *N. R. Lundberg* (R. L.), *S. A. B. Lundgren* (B. L—n), *C. O. Montan* (C. O. M.), *J. R. E. Nissen* (R. N.), *A. E. Nordenskiöld* (A. E. N.), *S. E. T. Nordström* (S. N.), *O. E. G. Norrbohm* (O. E. G. N.), *A. Norrmén* (A. Nmn), *C. R. Nyblom* (C. R. N.), *O. M. Th. Rabenius* (Th. R.), *C. Rosenberg* (C. R.), *C. J. Rossander* (Rsr), *R. Rubenson* (R. R.), *H. L. Rydin* (H. L. R.), *Th. Sælan* (Th. S.), *O. T. Sandahl* (O. T. S.), *B. Schlegel* (B. S.), *A. Th. Sjöberg* (A. Th. S.), *A. Sjögren* (Ant. Sj.), *S. A. H. Sjögren* (Hj. Sj.), *C. R. Sundström* (C. R. S.), *H. W. Tottie* (H. W. T.), *G. H. W. Upmark* (Upk), *Ph. Weilbach* (Ph. W.), *H. W. Westin* (H. W. W.), *C. C. A. W. Westman* (C. W.), *J. Widmark* (J. W—k), *H. Wieselgren* (H. W.), *Th. Wisén* (Th. W.), *V. B. Wittrock* (V. W.), *L. H. Åberg* (L. H. Å.), *E. J. Östrand* (E. J. Ö.) och *O. A. Överland* (O. A. Ö.).

SIGNERING AF ARTIKLARNA.

Signatur utan parentes betecknar artikelns författare.

Signatur inom parentes betecknar artikelns granskare.

Asterisk (*) efter en signatur betecknar, att artikeln granskats af annan fackman än signaturens innehafvare, men i det väsentliga bibehållits oförändrad.

UTTALSBETECKNING.

utläses som g (aldrig som j);
» » k (aldrig som tj);
» » ett ljud mellan o och u;
» » o-ljudet i svenskt bo;
betecknar sje-ljud;
» äng-ljud;
» sista ljudet i svenskt gosse;
» det engelska t-ljudet i think;

ch betecknar de tyska ch-ljuden i ich och ach;
¨ öfver en konsonant anger, att ljudet är tonande (»lent»);
˜ » » vokal » » » » nasaleradt;
¯ » » » » » » » långt;
˘ » » » » » » » kort;
′ efter » » » » denna stafvelse har huf-vudtonvikten;
‿ förenande två vokaler anger, att de bilda diftong.

FÖRTECKNING ÖFVER ILLUSTRATIONER I FEMTONDE BANDET.

Kartor, planscher och andra helsidesillustrationer.

	Spalt
ut (helsidesillustration med 12 fig.)	107—108
ıladt trätak i Dädesjö kyr-ka (till art. Kyrkmålnin-gar; plansch)	476
ırndelning (2 helsidesillu-strationer med 21 fig.)	583—586
ln, 1 karta o. 2 planscher	616
penhamn, färglagd karta	652
» 4 planscher med 20 fig	656
ifvar (helsidesillustration med 13 fig.)	803—804
ndtbrukets skadeinsekter (2 färglagda planscher)	1076
ttenfall i Småland, olje-målning (plansch till art. Larsson, Markus)	1256
staf Vasas intåg i Stock-holm midsommaraftonen 1523, målning (plansch till art. Larsson, Karl O.)	1256
mina, oljemålning (till art. Larsson, Karl O.)	1256
tènetiden (helsidesillustra-tion med 13 fig.)	1301—1302

II. Porträtt
(*äfven porträttskulpturer*).

	Spalt
onberg, J. J. F.	13
onecker, L.	16
opotkin, P. A:vitj	60
ummacher, F. A.	83
Krupp, A.	86
Krusenstjerna, F.	99
» S. M. v.	100
» J. E. v.	100
Krüdener, Barbara Juliane v.	122
Krüger, H. A:sen	124
» S. J. P.	125
Krylov, I. A:vitj	128
Kröger, K.	162
Kröningssvärd, K. G.	168
Kröyer, P. S.	170
Kuang-su, kin. kejsare	175
Kugler, F. T.	187
Kuhlau, D. F. R.	189
Kullberg, A. K:son af	206
» K. A. af	207
» K. A.	208
» V.	209
Kulnev, J. P:vitj	214
Kumunduros, A.	245
Kunckel, J.	247
Kundt, A.	247
Kurck, K.	304
» A. F.	305
Kuroki, T.	318
Kuropatkin, A. N:vitj	319
Kurz, H.	329
Kusa, A. I.	331
Kussmaul, A.	333
Kutuzov, M. I:vitj G.	344
Küchler, A.	439
Kyhn, P. V. K.	443
Kühn, J.	444
Kylberg, L. V.	449
Kähler, M.	551
Kästner, A. G.	598
Köbke, K. S.	603
Köhler, L. H.	605
Kölliker, R. A. v.	614
König, F.	626
Königsmarck, H. K. v.	634
» K. K. v.	635
» O. V. v.	636
» Maria Aurora v.	638
» F. K. v.	639
Körner, C. G.	690
» K. T.	690
Labadie, J. de	717
Labatt, L.	719
Labiche, E. M.	725
Lablache, L.	727
Laboulaye, É. R. L. de	732
Labourdonnais, B. F. M. de	733
Labrunie, G.	738
La Bruyère, J. de	739
Lacépède, B. G. É. de L. de	747
Lachmann, K. K. F. W.	751
Lachner, F.	752
» I.	753
Lacordaire, J. B. H.	761
Lacretelle, P. L.	761
Lacroix, J. P.	763
Lacy, P. v.	766
Laer, P. de	782
Læstadius, L. L.	786
» P.	787
La Fayette, Marie Madeleine de	789
La Fayette, M. J. P. R. Y. G. M. de	791
Laffitte, J.	794

	Spalt
La Fontaine, J. de	795
La Fosse, C. de	798
Lafrensen, N. d. y.	799
Lagberg, J. O.	824
Lagerberg, S.	828
» K.	828
» K. S. A.	829
Lagerbjelke, J. G.	832
» G., f. 1777	833
» G., f. 1817	834
Lagerborg, R. O.	837
Lagerbring, S.	837
» K.	838
Lagercrantz, K. G.	842
Lagerfelt, I.	844
Lagergren, P. J.	845
Lagerheim, K. E.	846
» E.	847
» K. H. T. A.	848
» N. G.	849
Lagerhjelm, P.	850
Lagerlöf, Selma Ottiliana Lovisa	854
Lagerman, A.	858
Lagerqvist, K. F.	859
Lagerstråle, H. G.	861
Lagrange, G. L.	880
Laharpe, J. F. de	897
Lahmann, J. H.	898
Lalande, J. J. L. de	920
Lallerstedt, S. G.	924
Lally, T. A.	925
» T. G.	926
Lamarck, J. B. P. A. de M. de	934
La Marmora, A. F.	935
Lamarque, M.	936
Lamartine, A. M. L. de P. de	937
Lamb, C.	941
» W.	941
Lamballe, Marie Thérèse Louise	943
Lambert, J.	945
Lamboy, W.	950
Lambton, J. G.	951
Lamennais, H. F. R. de	954
Lameth, C.	956
La Mettrie, J. O. de	956
Lamoricière, C. L. L. J. de	965
La Mothe le Vayer, F. de	966
La Motte, A. H. de	966
Lamoureux, C.	968
Lamsdorff, V. Nevitj	979
Lancaster, Johan af	983
» J.	984
Lancret, N.	986
Lander, R. L.	992
Landgren, L.	997
Landin, K. L.	999
Landor, W. S.	1003
Landseer, sir E. H.	1011
Landstad, M. B.	1055
Lane, E. W.	1121
Lanfranco, G.	1123
Lanfrey, P.	1124
Lange, A.	1127
» J. H.	1129
» F. A.	1131
» J. M. C.	1134
Lange-Müller, P. E.	1139
Langenbeck, B. R. K. v.	1140
Langiewicz, M.	1145
Langlet, E. V.	1146
Langley, S. P.	1148
Languet, H.	1159
Lanjuinais, J. D. de	1160
Lanner, J. F. K.	1163
Lannes, J.	1164
La Noue, F. de	1165
Lantingshausen, J. A. v.	1171
La Palice, J. de C. de	1179
La Pérouse, J. F. de G. de	1181
Laplace, P. S. de	1183
Laprade, P. M. V. R. de	1225
Larchevesque, P. H.	1230
Lardner, D.	1233
Largillière, N.	1235
La Rochefoucauld, F. de	1241
La Rochejaquelein, H. du V. de	1242
Larra, M. J. de	1244
Larrey, D. J.	1245
L'Arronge, A.	1246
Larsen, K. H. E.	1250
Larson, N., i Tullus	1251
Larsson, K. A., i Maspelösa	1253
Larsson, S. Markus	1254
Larsson, Liss O.	1256
Larsson, Karl O.	1258
La Salle, R. R. C. de	1272
Las Casas, B. de	1277
Las Cases, E. A. D. de	1277
Lasker, Edv.	1282
Laski, J., reformator	1283
Lassalle, F.	1284
Lassar, O.	1288
Lassen, K.	1290
» E.	1291
Lasso, O. di	1293
Latimer, H.	1313
Latour d'Auvergne, T. M. C. de K. de	1363
Laube, H.	1367
Laud, W.	1368
Laudon, G. E. v.	1371
Laurelius, O.	1377
Laurens, J. Paul	1380
Laurentius Paulinus	1387
Lauréus, A.	1395
Laurier, sir W.	1397
Lauriston, J. A. B. L.	1400
Lautenschläger, K.	1406
Law, J.	1408
La Valette, J. P. de	1413
La Vallière, Louise Françoise de La B. le B.	1415
Lavater, J. K.	1416
Laveleye, É. L. V. de	1418
Lavén, A. V.	1420
Laveran, C. L. A.	1421
Lawes, sir J. B.	1423
Lavigerie, C. M. A.	1431
Lavisse, E.	1433
Lavoisier, A. L.	1434
Lawrence, sir T.	1437
» sir H. M.	1438
» J. L. M., lord	1439
Layard, sir A. H.	1458
Laynez, J.	1458
Lazarević, L.	1459
Lazarus, M.	1460
Lazzari, D. Efter medalj	1461
Leboeuf, E.	1471
Lebrun, C.	1472
» P. D. E.	1473
» C. F., hertig	1474
Le Chatelier, H. L.	1476
Leche, J. V. E. G.	1478
Lecky, W. E. H.	1481
Lecocq, A. C.	1483
Leconte de Lisle, C. M. R.	1485
Lecouvreur, Adrienne	1486
Ledru-Rollin, A. A.	1500

III. Andra illustrationer i texten.

	Spalt
Krona, *her.* (16 fig.)	6—8
» *num.*	11
Skansen Kronan i Göteborg (till art. Kronan)	12
Våren, oljemålning (till art. Kronberg, J.)	14
Kronhjorten (3 fig.)	18 o. 19
Kronobageriet i Stockholm	24
Kronoberg, slottsruin	24
Kronofotografi (3 fig.)	33—35
Kronos	48
Kronovall, slottet	52
Kronprinsessan Lovisas vårdanstalt för sjuka barn	53—54
Kronprinsessan Margaretas vårdanstalt för tuberkulösa barn	55
Kropad (2 fig.)	59
Kroppstemperatur (3 diagram)	64
Krossverk (7 fig.)	67—72
Silfvermynt från Kroton (till art. Kroton)	73
Neger af kru-stammen (till art. Kru)	74
Krubb-bitarhinder (till art. Krubb-bitare)	74
Krucifix (2 fig.)	76 o. 77
Krukväxt (4 fig.)	81 o. 82
Krumhorn	82
Krusbär, *Ribes grossularia*	88
Krusbärsmjöldagg (6 fig.)	89—91
Kruthorn (3 fig.)	113—114
Lunds domkyrkas krypta (till art. Krypta)	132
Svenska pansarkryssaren "Fylgia" (till art. Krysare)	139—140
Krysskolfning	140

Spalt

äfta, *zool.* (3 fig.) ... 148 o. 149
agoga Ipecacuanha (till art. Kräkrot) ... 155
ämkopp ... 160
fängningsförsök ... 161
nstaf III:s kröning, efter K. G. Pilos målning (till art. Kröning) ... 167
röyers oljemålning Kommittén för den franska konstutställningen i Köpenhamn 1888 (till art. Kröyer, P. S.) ... 171—172
åbeber ... 177
åfiska mynt ... 183
libana (2 fig.) ... 195—196
lform ... 198
llaberg (2 fig.) ... 203—204
lla-Gunnarstorp, slottet ... 205
llbåt ... 209
lspruta (10 fig.) ... 216—221
lturhistoriska museet i Lund (5 fig.) ... 230—232
mmel, *arkeol.* ... 241
mminörten, *Carum Carvi* (till art. Kummin) ... 242
ndts rör ... 248
ltopparna (till art. Kung Oskars fjord) ... 254
ngsbacka, vapen, situationsplan o. 1 fig. ... 254 o. 255—256
ngsfiskare (2 fig.) ... 257—258
ora kungsfisken (till art. Kungsfisksläktet) ... 259
anliga kungsfågeln (till art. Kungsfåglarna) ... 260
ngshall, fäste ... 261—262
ngsholmen i Stockholm (2 fig.) ... 264
ngsholmen, fästning ... 266
ngshuset (3 fig.) ... 267
ngslena (2 fig.) ... 268 o. 269
ngsljus, *Verbascum Thapsus* (3 fig.) ... 270
ngs-Norrby på 1600-talet, efter Suecice-verket ... 271
ngstigern ... 272
ngsträdgården (2 fig.) 275—276
ngsörn ... 279
ngälf, vapen, situationsplan o. 1 fig. ... 280—282
uopio, situationsplan ... 291—292
odern kupévagn (till art. Kupé) ... 294
upolgraf (sektion och plan) 296
n kurder (till art. Kurderna) ... 307
ureter ... 310
urrholmen ... 322
ursor ... 326
ust (2 fig.) ... 335
utter ... 343
varn (13 fig.) ... 363—368
vartärperioden (3 fig.) 385—386 o. 388

Spalt

Arka-tag (till art. Kwenlun) ... 395—396
Kvickrot ... 400
Kvicksilfverlampa ... 405
Del af Kvikkjokk-dalen (till art. Kvikkjokks kapell) 409—410
Vy af Kvistrum (till art. Kvistrumsälfven) ... 425—426
Kväfve (3 fig.) ... 430 o. 431
Kyathos (3 fig.) ... 437
Kyffhäuser (2 fig.) ... 441
Kylebergs herrgård ... 450
Kylix ... 450
Kyma (3 fig.) ... 452
Kymograf ... 456
Kyrassiär ... 461
Kyrka (2 fig.) ... 467
Skeppsholms- l. Amiralitetskyrkan (till art. Kyrkholmen) ... 472
Kyrkkista ... 473
Kyrkmålningar (3 fig.) 475 o. 476
Kyrkofana ... 482
Kyrkstugor (2 fig.) ... 527
Kyrkstöt i sakristian. Efter målning af Koskull (till art. Kyrkvaktare) ... 528
Kyros' graf ... 531
Kustparti af Kythera (till art. Kythera) ... 537—538
Spöpåle från Ilsbo socken (till art. Kåk) ... 540
Kåsa (2 fig.) ... 545
Kåsös ... 545
Kägelsnäcka, skal af ... 548
Kägelspelet (3 fig.) ... 547—549
Kägleholms slott ... 549—550
Kälkåkning (8 fig.) ... 554—557
Källa, *geol.* (2 fig.) ... 557
Källa ödekyrkas inre (till art. Källa, socken) ... 559
Offerkällan vid Svingarns kyrka i Uppland i slutet af 1600-talet (till art. Källkult) ... 562
Kängurusläktet (2 fig.) ... 566
Känselkroppar ... 567
Svenska fältartilleriets käppi (till art. Käppi) ... 572
Ajuga pyramidalis (till art. Käringruka) ... 574
Kärl, *anat.* (2 fig) ... 574 o. 575
Sedum Telephium (till art. Kärleksört) ... 578
Kärlsträng (2 fig.) ... 579—580
Kvinnlig folkdräkt från Gaildalen (till art. Kärnten) ... 590
Kärrmark (till art. Kärr) ... 593
Blå kärrhöken (till art. Kärrhökarna) ... 595
Egentliga kärrhönan (till art. Kärrhönssläktet) ... 595
Säfsångaren (till art. Kärrsångarsläktet) ... 596
Kätting (11 fig.) ... 601—602

Spalt

Köl (3 fig.) ... 606 o. 607
Kölhalning (till art. Kölhala) ... 611—612
Plan af Kölndomen (till art. Köln) ... 616
Königsberg (2 fig.) ... 630
Königs manometriska lågor (2 fig.) ... 633
Könsorgan (3 fig.) ... 645 o. 646
Köping, vapen, situationsplan o. 4 fig. ... 674—678
Körkonst (19 fig.) ... 687—688
Klosterkyrkan Maria-Laach (till art. Laach) ... 715
Spetsstjärtade labben (till art. Labbsläktet) ... 720
Guldregn, *Laburnum vulgare* (till art. Laburnum) ... 741
Labyrint (2 fig.) ... 742 o. 743
» *trädg.* ... 745
Tre arter af ödlesläktet Lygosoma (till art. Lacertilia) ... 748
Lackarbeten (4 fig.) ... 755—757
Laddflaska ... 769
Ladugård (3 fig.) ... 775—776
Ladugårdsgärdet, sedt från luftballong ... 777—778
Slottet Laeken (till art. Laeken) ... 780
Besöket, gouachemålning (till art. N. Lafrensen d. y.) 800
Frukt af kalabasspumpan (till art. Lagenaria) ... 826
Lagerhus (2 fig.) ... 851—852
Isola bella (till art. Lago maggiore) ... 877
Laholm, vapen o. 2 fig. 899—900
Sikhfursten Randjit Singhs mausolé (till art. Lahore) 902
Lahti, vapen o. situationsplan ... 903 o. 904
Lake ... 910
Lakkolit ... 914
Lamaism (4 fig.) 929, 931—932
Manatus americanus (till art. Lamantinsläktet) ... 933
Lambeth palace ... 948
Lamiinæ ... 959
Blindnässla, *Lamium album* (till art. Lamium) ... 961
Lampa (11 fig.) ... 969—973
Herde och brefbärare i Landes (till art. Landes) ... 994
Landsarkiv (2 fig.) 1007 o. 1008
Utter och lax, oljemålning (till art. Landseer, sir E. H.) ... 1011
Landskapslagar (2 faksimile) 1019—1022
Landsknekt ... 1026
Landskrona, vapen, situationsplan o. 2 fig. ... 1027, 1029—1031
Landslag (1 faksimile) 1037—1038

Spalt

Landsmålsalfabet (1 faksimile) ..... 1047—1048
Centralanstalten för försöksväsendet på jordbruksområdet (till art. Landtbruksakademiens experimentalfält) ..... 1079—1080
Landtbruksakademiens museum 1081
Landå 1119
Kejsarörn (till art. Landörnsläktet)..... 1120
Langeleik (2 fig.) 1138
Langobarder (6 fig.) 1151—1153
Lansett (2 fig.) 1166
Lansettfisken (2 fig.) 1166—1168
Lao (2 fig.) 1175
Katedralen i Laon (till art. Laon) 1178
Kardborre, *Lappa tomentosa* (till art. Lappa) 1186
Lappar (11 fig.) 1193—1197 c. 1199—1202
Lapplands vapen 1216
Slagfältet vid Lappo (till art. Lappo) 1223

Spalt

Gustaf Vasas bronsstod i Stockholm (till art. Larchevesque, P. H.) 1231
Gustaf II Adolfs ryttarstod i Stockholm (till art. Larchevesque, P. H.) 1232
Larer (2 fig.) 1234
Mynt från Larisa (till art. Larisa)..... 1236
Larvborstsvans 1265
Larvmördare 1267
Laryngoskop (2 fig.) 1269
Sjuksal ombord å svenska lasarettsfartyget ”Verdande” (till art. Lasarettsfartyg)..... 1274
Lask (5 fig.) 1280
Lastmärke 1297
Lateranen (3 fig.) ... 1307 o. 1308
Laterna magica 1310
Lathræa squamaria 1312
Lathyrus pratensis (3 fig. till art. Lathyrus) 1311—1312
Latinsegel 1315
Lattra 1366

Spalt

Lauritsala ångsåg (till art. Lauritsala) 1401
Vanliga lagern, *Laurus nobilis* (7 fig. till art. Laurus) 1402
Slottet o. tornen af katedralen i Lausanne (till art. Lausanne) 1403
Lava, *geol.* (2 fig.) 1411 o. 1412
Lavettage (8 fig.) ... 1424—1430
Lavin 1432
Laxpata 1448
Laxsläktet (4 fig.) ... 1450—1453
Laxstjärt 1455
Laxå bruk, valsverket och kontorsbyggnaden 1455
Gustaf II Adolfs här går öfver Lech (till art. Lech) 1477—1478
Led, *anat.* 1487
Christiansens apparat för bestämning af värmeledningsförmåga (till art. Ledningsförmåga) 1498
Ledsegel 1502
Skvattram, *Ledum palustre* (till art. Ledum) 1503

FÖRKORTNINGAR.

-b. = aktiebolag.
abl. = ablativ.
ack. = ackusativ.
adj. = adjektiv.
adm. = administrativt.
adv. = adverb.
afd. = afdelning(en).
afh. = afhandling.
alban. = albanesiskt.
amerik. = amerikanskt.
anat. = i anatomien.
ang. = angående.
angls. = angelsaxiskt.
anon. = anonym (-t, -a).
antropol. = i antropologien.
arab. = arabiskt.
aram. = arameiskt.
aritm. = i aritmetiken.
arkeol. = i arkeologien.
armen. = armeniskt.
art. = artikel.
artill. = i artilleriväsendet.
astrol. = i astrologien.
astron. = i astronomien.
atm. = atmosfär(er).
avest. = i avestiskan.

b. = boken.
bab. = babyloniskt.
baln. = i balneologien.
bankt. = bankterm.
bask. = baskiskt.
bd = band.
bearb. = bearbetad.
befästningsk. = i befästningskonsten.
bergsv. = i bergsväsendet.
bibliogr. = i bibliografien.
bildh. = i bildhuggarkonsten.
biljardt. = biljardterm.
biogr. = biografi.
biol. = i biologien.
bl. a. = bland annat.
bokh. = i bokhålleriet.
bokhand. = i bokhandeln.
boktr. = i boktryckarkonsten.
bot. = i botaniken.
br. = bredd.
bras. = brasilianskt.
brit. = brittiskt.
brukl. = brukligt.
byggn. = i byggnadskonsten.

C. = Celsius.
cg. = centigram.
cirk. = cirkulär.
civilr. = i civilrätten.
cl. = centiliter.
cm. = centimeter.
ctr = centner.

d. = död; del.
da. = danskt.
dal. kmt = daler kopparmynt.
dal. smt = daler silfvermynt.
dansk. = i danskonsten.
dat. = dativ; daterad(-t, -e).
dep. och *depart.* = departement.
dermat. = i dermatologien.
dets. = detsamma.
dg. = decigram.
dim. = diminutiv.
dipl. = i diplomatien.
dl. = deciliter.
dlr = delar.
dm. = decimeter.
d. o. = detta ord.
doll. = dollar(s).
d:r = doktor.
dramat. = i dramatiken.
dt. = deciton.
d. v. s. = det vill säga.
d. y. = den yngre.
dyl. = dylik (-t, -a).
dåv. = dåvarande.
d. ä. = den äldre; det är.
därst. = därstädes.

e. d. = eller dylikt.
eg. l. *egentl.* = egentligen.
eg. v. = egentlig vikt.
egypt. = egyptiskt; i egyptologien.
ekon. = i ekonomien.
e. Kr. = efter Kristus.
elektrot. = i elektrotekniken.
e. m. = eftermiddagen.
embryol. = i embryologien.
eng. = engelskt.
enl. = enligt.
e. o. = extra ordinarie.
estet. = i estetiken.
etc. = et cetera.
etnogr. = i etnografien.
etnol. = i etnologien.
europ. = europeiskt.
ev. = eventuellt.

f. = född.
farm. = i farmakologien.
f. d. = för detta.
fda. = forndanskt.
fem. = femininum.
ff. = och följande.
f. g. = första gången.
fi. = finskt.
fig. = figurligt; figur(en).
filos. = i filosofien, filosofie.
finansv. = i finansväsendet.
fisk. = fiskeriterm.
f. Kr. = före Kristus.
fla. = flamskt.
f. m. = förmiddagen.
f. n. = för närvarande.
fnegypt. = fornegyptiskt.
fnfr. = fornfranskt.
fnhty. = fornhögtyskt.
fnisl. = fornisländskt.
fnit. = fornitalienskt.
fnlty. = fornlågtyskt.
fno. = fornnorskt.
fnod. = fornnordiskt.
fnpers. = fornpersiskt.
folkl. = folkloristiskt.
folkr. = i folkrätten.
fonet. = i fonetiken.
fornk. = i fornkunskapen.
fortif. = i fortifikationsväsendet.
fot. = fotografiskt.
fr. = franskt.
frcs = francs.
fr. Gr. = från Greenwich.
fr. h. = från höger.
frih. = friherre.
fris. = frisiskt.
fr. o. m. = från och med.
fr. v. = från vänster.
fsv. = fornsvenskt.
fullb. = fullbordad(-t, -e).
fyrverk. = i fyrverkeriet.
fys. = i fysiken.
fysiol. = i fysiologien.
fångv. = i fångvårdsväsendet.
fäktk. = i fäktkonsten.
fär. = färöiska.
f. ö. = för öfrigt.
följ. = följande.
föreg. = föregående.
förf. = författad.
förk. = förkortad.
förordn. = förordning.
förv. = i förvaltningen.

gael. = gaeliskt.
gen., genit. = genitiv.
geogr. = i geografien.
geol. = i geologien.
geom. = i geometrien.
ggr = gånger.
g. m. = gift med.
gr. = gram.

gramm. = i grammatiken.
grefsk. = grefskap.
grek. = grekiskt.
grek. hjältes. = i grekiska hjältesagan.
grufv. = i grufväsendet.
g. st. = gamla stilen.
G. T. = Gamla Testamentet.
guv. och *guvern.* = guvernement.
gymn. = i gymnastiken.

h. = hälften; häfte.
hand. = handelsterm.
handtv. = handtverksterm.
har = hektar.
hebr. = hebreiskt.
hedersled. = hedersledamot.
her. = i heraldiken.
hftn = häften.
hg. = hektogram.
hist. = i historien.
histol. = i histologien.
hkr = hästkrafter.
hl. = hektoliter.
hlj. = hefnerljus.
h. o. h. = helt och hållet.
holl. = holländskt.
husdjurssk. = i husdjursskötseln.
hydrogr. = i hydrografien.
hyg. = i hygienen.

ibd., *ibid.* = ibidem (lat.), på samma ställe.
idrottst. = idrottsterm.
ind. = indiskt.
inv. = invånare.
ir. = iriskt.
irl. = irländskt.
i sht = i synnerhet.
isl. = isländskt.
i st. f. = i stället för.
it. = italienskt.

jaktv. = i jaktväsendet.
jap. = japanskt.
javan. = javanskt.
jfr = jämför.
jur. = i juridiken.
järnv. = i järnvägsväsendet.
järnvägstekn. = järnvägstekniskt.

k. = kunglig (-t, -a).
kam. = i kameralväsendet.
kand. = kandidat.
kap. = kapitel.
kartogr. = i kartografien.
kbcm. = kubikcentimeter.
kbdm. = kubikdecimeter.
kbm. = kubikmeter.
kbmm. = kubikmillimeter.
k. br. = kungligt bref.
kelt. = keltiskt.
kem. = i kemien.
keram. = i keramiken.
k. förkl. = kunglig förklaring.
kg. = kilogram.
kin. = kinesiskt.
kir. = i kirurgien.
kirg. = kirgisiskt.
kl. = klass.
km. = kilometer.
kmt = kopparmynt.
K. M:t = Kunglig Majestät.
knr = kannor.
kokk. = i kokkonsten.
komp. = kompani; komparativ; komponerad.
konsth. = i konsthistorien.
konstind. = i konstindustrien.
konstt. = konstterm.
korresp. = korresponderande.
kp. = kokpunkt.
kr. = kronor.
k. regl. = kungl. reglemente.
krigsv. = i krigsväsendet.
krist. = i kristallografien.
kroat. = kroatiskt.
kronol. = kronologiskt.
kung. = kungörelse.
kungl. = kunglig (-t, -a).
kvcm. = kvadratcentimeter.
kvdm. = kvadratdecimeter.
kvkm. = kvadratkilometer.
kvm. = kvadratmeter.
kvmm. = kvadratmillimeter.
kymr. = kymriskt.
kyrkohist. = i kyrkohistorien.

l. = eller; liter.
L℔ = lispund.
landtbr. = i landtbruket.
landtm. = i landtmäteriet.
lapp. = lapskt.
lat. = latinskt.
led. = ledamot.
lgd = längd; longitud.
litt. = litteratur.
liturg. = i liturgien.
log. = i logiken.
lty. = lågtyskt.

m. = meter.
malaj. = malajiskt.
m. a. o. = med andra ord.
mask. = maskulinum.
maskinb. = i maskinbyggnadskonsten.
maskint. = i maskintekniken.
mat. = i matematiken.
med. = i medicinen; medicine.
medl. = medlem.
mejerisk. = i mejeriskötseln.
mek. = i mekaniken.
metall. = i metallurgien.
meteor. = i meteorologien.
metr. = i metriken.
mexik. = mexikanskt.
m. fl. = med flera.
mg. = milligram.
mht., *mhty.* = medelhögtyskt.
milit. = militärt; i militärväsendet.
mill. = million(er)
miner. = i mineralogien.
mk = mark.
mkg. = meterkilogram.
mlat. = medeltidslatinskt.
mlt., *mlty.* = medellågtyskt.
mm. = millimeter.
m. m. d. = med mera dylikt.
mongol. = mongoliskt.
mrs. = mistress.
M:t = Mount (eng.), berg.
mtl = mantal.
mus. = i musiken.
myntv. = i myntväsendet.
myt. = i mytologien.
målark. = i målarkonsten.

n. = norr, nordlig.
nationalek. = i nationalekonomien.
neutr. = neutrum.
N. F. = Nordisk Familjebok.
n. h. o. v. = namn, heder och värdighet.
nlat. = nylatinskt.
no. = norskt.
nom. = nominativ.
nord. = nordiskt.
n:r = nummer.
n. st. = nya stilen.
nsv. = nysvenskt.
N. T. = Nya Testamentet.
num. = i numismatiken.
nuv. = nuvarande.
nyhty. = nyhögtyskt.

o. = och.
o. a. = och andra.
o. a. s. = och andra ställen.
obstetr. = i obstetriken.
o. d. = och dylikt.
o. f. = och följande.
off. = officiellt.
oftalm. = i oftalmologien.
omarb., *omarbet.* = omarbetad(-t, -e).
omkr. = omkring.
ord. = ordinarie.
ordf. = ordförande.
ordn. = ordning.
ornament. = i ornamentiken.
o. s. v. = och så vidare.

palcobot. = i paleobotaniken.
paleont. = i paleontologien.
patol. = i patologien.
pd st. = pund sterling.
pedag. = i pedagogiken.
pers. = persiskt; personer.
petr., *petrogr.* = i petrografien.
pl., *plur.* = pluralis; *pl.* äfven = plansch.
po. = polskt.
polit. = i politiken.
port. = portugisiskt.
postv. = i postväsendet.
prep. = preposition.
preuss. = preussiskt.
proc. = procent.
prof. = professor.
prov. = provins.

…vens. = provensalskt.
…k. = i psykologien.
…kiatr. = i psykiatrien.

… = riksdaler; *rdr b:ko* = riksdaler banko; *rdr rgs* = riksdaler riksgälds; *rdr sp.* = riksdaler specie.
…-omr. = regeringsområde.
…:te = regemente.
…-ton = register-ton.
…ig. = i religionen.
…sol. = resolution.
…sp. = respektive.
… = i retoriken.
F. = regeringsformen.
…lk. = i ridkonsten.
O. = riksdagsordningen.
…m. = romerskt.
… = runstycke(n).
…m. = rumänskt.
. = ryskt.
…torom. = rätoromanskt.
…ttshist. = i rättshistorien.
…r. = rörande.

… = söder, sydlig.
… a = sine anno (lat.), utan årtal.
…g. = i sagor.
…gohist. = i sagohistorien.
…nskr. = i sanskrit.
…hackt. = schackterm.
d. = samma dag.
…pt. = Septuaginta.
…rb. = serbiskt.
…ng. = singularis.
…stn. = sistnämnda.
…öförs. = i sjöförsäkringen.
…ör. = i sjörätten.
…öv. = i sjöväsendet.
… = skilling.
. k. = så kallad.
…kjutk. = i skjutkonsten.
…kogsh. = i skogshushållningen.
…kogsv. = i skogsväsendet.
skolv. = i skolväsendet.
skpsb. = i skeppsbyggeriet.
skr. = skrifter.
slav. = slaviskt.
s. m. = samma månad.
smt = silfvermynt.
s:n = socken.
S. O. = successionsordningen.
sp. = spanskt; spalt.
spd. = speciedaler.
spelt. = spelterm.
spirit. = i spiritismen.
sportt. = sportterm.
sportv. = i sportväsendet.
språkv. = i språkvetenskapen.
sp. v. = specifik vikt.
s. str. = sensu stricto (lat.), i egentlig bemärkelse.
st. = ställen; stycken; stiftad (-e, -t).
statist. = i statistiken.
statsr. = i statsrätten.
stds = standards.
straffr. = i straffrätten.
subst. = substantiv.
superl. = superlativ.
suppl. = supplement.
sv. = svenskt.
syr. = syriskt.
s. å. = samma år.

tandläk. = i tandläkarkonsten.
tekn. = tekniskt.
telegr. = i telegrafien.
teol. = i teologien; teologie.
teos. = i teosofien.
t. ex. = till exempel.
text. = i textilindustrien.
T. F. = tryckfrihetsförordningen.
t. f. = tillförordnad.
t:g = tingslag.
t. h. = till höger.
thr = thaler.
tills. = tillsammans.
tjech. = tjechiskt.
tld = tunnland.
tnr = tunnor.
t. o. m. = till och med.
toxik. = i toxikologien.
tr. = tryckt.
trol. = troligen.
trädg. = i trädgårdskonsten.
träv. = i trävaruindustrien.
turk. = turkiskt.
t. v. = till vänster.
ty. = tyskt.

u. h. = under hafsytan.
ung. = ungerskt; ungefär.
univ. = universitet; universal.
uppf. = uppförd.
uppl. = upplaga(n), upplagor.
upps. = uppsats.
urmak. o. *urmakark.* = i urmakarkonsten.
urspr. = ursprungligen.
utg. = utgifven (-et, -na).
v. = väster, västlig.
vanl. = vanligen.

var. = varietet(en).
v. e. = värmeenhet.
vend. = vendiskt.
veter. = i veterinärväsendet.
vol. = volym.
väg- o. vattenb. = i väg- och vattenbyggnadskonsten.
växtfys. = i växtfysiologien.
växtpat. = i växtpatologien.

zool. = i zoologien.

ångm. = i ångmaskinsläran.
årg. = årgång, årgångar.
årh. = århundrade.

ö. = öster, östlig.
öfv. = öfversatt, öfversättning.
ö. h. = öfver hafsytan.
> = öfvergår till.
< = kommer ifrån.

RÄTTELSER:

Bd	I	sp.	595	rad	15	uppifrån	*står*	1751	*bör vara*	1761
»	»	»	693	»	9	»	»	Hoppe	»	Heppe
»	IV	»	437	»	14	nedifrån	»	nov.	»	jan.
»	VII	»	1503	»	22	uppifrån	»	1888	»	1881—87
»	X	»	688	»	28	nedifrån	»	Eutin	»	Oldenburg
»	»	»	»	»	29	»	»	5	»	4
»	XII	»	946	»	14	»	»	—79	»	—82
»	XIV	»	145	»	23	uppifrån	»	larer	»	lurer
»	»	»	917	»	29—30	»	»	stadsråd	»	statsråd
»	»	»	1182	»	19	»	»	1553—90	»	1533—50
»	»	»	1488	»	31	nedifrån	»	Ligramnus	»	Sigramnus
»	»	»	»	»	20	»	»	välja	»	viga
»	XV	»	322	»	6	»	»	Laxodrom	»	Loxodrom
»	»	»	544	»	2—3	uppifrån	»	Acklingen	»	Äcklingen
»	»	»	»	»	7	»	»	Åre	»	Kall
»	»	»	546	»	6	»	*bör lyda*	**Kåtokkaise** (eg. Kåtoktjåkko), snöfjäll i Lappland, omkr. 20 km. från Sar-		
»	»	»	679	»	12	»	*står*	3,000,000	*bör vara*	3,258,000
»	»	»	1213	»	31	nedifrån	»	tropologii	»	tropologitjeskago
»	»	»	»	»	33	»	»	jestestvoznaija	»	jestestvoznanija

Kromoterapi, detsamma som fototerapi (se d. o.).

Kromotypi (af grek. *chrōma*, färg, och *ty'pos*, aftryck, prägel), tryckning af illustrationer i flera färger å boktryckspress. Jfr Färggravyr.

Kromotypografi, ett af den franske gravören L. J. I. Desjardins (se d. o.) uppfunnet förfaringssätt för att åstadkomma färglagda gravyrer.

Kromoxid, Kromoxidhydrat, Kromoxidsalter, *kem.* Se Krom.

Kromoxylografi (af grek. *chrōma*, färg, *xy'lon*, trä, och *gra'fēin*, inrista), färgträsnitt, ett färgtrycksförfarande, vid hvilket för hvarje färg en särskild i trä skuren tryckform användes. Förfarandet har numera ingen praktisk användning. J. Htzg.

Kromrödt. Se Bly, sp. 781.

Kromstål, *metall.* Se Specialstål.

Kromsurt kalium, *kem.* Se Krom.

Kromsyra, *kem.* Se Krom.

Kromsyreanhydrid, *kem.* Se Krom.

Kromsyreelement, *fys.* Se Galvaniskt element, sp. 665.

Kromylklorid, *kem.*, en blodröd, i luft rykande vätska med kokpunkt 117°, som är sammansatt enligt formeln CrO_2Cl_2 och framställes på följande sätt: man sammansmälter kaliumkromat med koksalt, pulveriserar reaktionsprodukten, behandlar den med svafvelsyra och isolerar den bildade kromylkloriden genom destillation. Se äfven Krom. H. E.

Krona (lat. *corōna*), en med uppåtstående eller tillhopaböjda byglar försedd hufvudprydnad af ädel metall, som numera bäres endast af furstliga personer vid särskildt högtidliga tillfällen (se K. 1) och af brudar (se Brudkrans). Jfr äfven Birgittinorden, sp. 456. 1. *Her.*, urspr. en ringformad hufvudprydnad, som hos romarna kom i bruk i st. f. de kransar, som förr hade utdelats som krigiska belöningar (se Corona). Efter republikens undergång blef kronan tecken endast för den kejserliga värdigheten. Den trädde i stället för *diademet* (hufvudbindeln), som hos flera nationer betecknat furstlig eller kunglig rang, och utsmyckades under tidernas lopp mer och mer. Silfver- eller guldringen pryddes med ädla stenar och pärlor samt försågs med byglar. De bysantinske kejsarna brukade slutna kronor med byglar. Jämväl Karl den store (d. 814) säges ha försett sin krona med byglar, hvilket tyckes bevisas af den ännu befintliga Tyska rikets kejsarkrona, som skall leda sitt ursprung från honom. Måhända härstammar den dock, enligt den af pärlor på bygeln bildade inskriften, från Konrad II (d. 1039). — De nu brukliga kronorna bestå af två hufvuddelar: den nedre delen, den gyllene ringen, som är sirad på mångahanda sätt, samt den öfre delen, som består af blad, spetsar (med eller utan pärlor, kors, liljor) och byglar, som vanligen uppbära den med ett kors prydda globen l. äpplet. Då sådana kronor, som förr buros af alla rangklasser liksom ännu vid högtidliga tillfällen af kejserliga, kungliga och furstliga personer, vid framställningen af heraldiska vapen afbildades öfver personers vapen för att utmärka rangen, blefvo de föremål för heraldiken, och man började att genom kronornas olika form noga bestämma olika värdigheter.

a) Svenska kronor:

Den kungliga kronan (fig. 1) består af en bred ring, på hvilken uppstiga 8 blad. Emellan dessa finnes en spets, försedd med en pärla. Från bladen uppstiga 8 med pärlor prydda byglar, i hvilkas föreningspunkt står den med ett kors försedda riksgloben, äpplet. På afbildningen synas endast 5 af de 8 byglarna (se vidare Riksregalier).

Fig. 1. Kungliga kronan.

Fig. 2. Kronprinsliga kronan.

Den kronprinsliga kronan (fig. 2) består af en ring, från hvilken uppstiga 6 höga och 5 låga spetsar, hvaraf 4 och 2 synliga å fig.; mellan de två midtersta står en svart vase.

Den hertigliga kronan (fig. 3) består af en ring, från hvilken uppgå 9 höga spetsar, hvar och en slutande med en pärla. På afbildningen synas 5. Emellan spetsarna ses vasar.

Fig. 3. Hertigliga kronan.

Fig. 4. Grefliga kronan.

Den grefliga kronan (fig. 4) består af en ring, från hvilken uppgå 8 låga spetsar, slutande med pärlor. Kring hvarje pärla ses utkrusade blad. På afbildningen synas endast tre hela och två halfva blad.

Den friherrliga kronan (fig. 5) består af en ring, på hvilken ligga 10, 12 eller 14 pärlor; därofvanpå ligga ytterligare 4 pärlor. På afbildningar synas 6, 7 eller 8 pärlor på den nedre och 3 på den öfre raden.

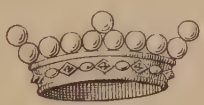

Fig. 5. Friherrliga kronan.

Fig. 6. Adliga kronan.

Den adliga kronan (fig. 6) är lik den grefliga, med undantag däraf, att blad saknas på hvarannan pärla. På afbildningen synas ett helt och två halfva blad samt två pärlor utan blad.

b) Utländska kronor:

Tyska rikets nya kejsarkrona (fig. 7) består af 4 större och 4 mindre gyllene och briljantinfattade sköldar, de förra prydda hvar och en med 1 större och 2 smärre kors, de senare med riksörnen, samt ofvan sköldarna 4 byglar, uppbärande riksäpplet med briljantkors på.

Österrikes kejsarkrona (fig. 8) har en med ädelstenar besatt ring, från hvilken uppstiga 4 höga och 4 lägre liljeformiga ornament med pärlor och stora rubiner. Öfver kronan gå 3 byglar; öfverst på den

Ord, som saknas under K, torde sökas under C.

mellersta står ett kors, som uppbär en stor safir. På sidorna är kronan hvälfd.

Fig. 7. Tyska kejsarkronan.

Fig. 8. Österrikes kejsarkrona.

Ryska kejsarkronan (fig. 9) är rikt ädelstensbesatt och på sidorna hvälfd samt har en enda bygel, med rubin och kors öfverst; framtill öfver ringen utbreder sig ett knippe palmblad.

Preussens konungakrona är alldeles lik den svenska, men saknar foder.

Fig. 9. Ryska kejsarkronan.

Fig. 10. Engelska konungakronan.

Storbritanniens konungakrona (fig. 10) har 4 byglar i kors, på hvarje bygel ett grekiskt kors och emellan dem liljetoppar. Ofvanpå kronan står riksäpplet med korset.

Frankrikes konungakrona har på ringens spetsar liljor i stället för blad och öfverst en lilja i stället för riksäpplet med korset.

Frankrikes kejsarkrona har örnar emellan byglarna.

Ungerns konungakrona (*Stefanskronan*; fig. 11), som härstammar från 1000-talet, är ett diadem, omväxlande smyckadt med oslipade ädelstenar och emaljbilder.

Fig. 11. Ungerns konungakrona.

Fig. 12. Kurfurstehatt.

Böhmens konungakrona har vid kanten fyra stora liljor och två låga byglar. Ofvanpå densamma står ett kors.

Mexicos kejsarkrona har en ananas i st. f. riksäpplet.

Om *lombardiska järnkronan* se Järnkronan.

Den s. k. *kurfurstehatten* (fig. 12) är en krona, som har byglarna och det korsprydda riksäpplet lika med den kungliga kronans, men i st. f. ringen har den hermelinsbräm. Emellan byglarna är kurfurstehatten fodrad med purpurtyg.

Den s. k. *furstehatten* (fig. 13) är en krona, som vanligen är försedd med 4 byglar, af hvilka 3 äro synliga å afbildningen, samt har bräm, liknande kurfurstehattens. Hertigar begagna ofta i st. f. bräm en vanlig kronrand, ofvanför hvilken synas bladsirat. Stundom brukas ock flera byglar.

Fig. 13. Furstehatt.

Fig. 14. Dogemössa.

Dogens i Venezia mössa (fig. 14; jfr fig. i art. Doge) är af brokad, ofvan inböjd som en fiskarmössa (s. k. frygisk mössa l. ”frihetsmössa”). Nedomkring mössan går en ring, såsom på en vanlig krona, och omkring mössan ett band, besatt med pärlor.

Påfvens tiar (fig. 15) är en hög, hvit, på midten något tillböjd, rund mössa, besatt med tre rader kronor, något liknande de svenska grefvekronorna. På toppen står det korsprydda riksäpplet, och från sidorna hänga två band.

Fig. 15. Påfvens tiar.

Fig. 16. Murkrona (för svenska stadsvapen).

Om *kardinalshatten* se Kardinal.

I Tyskland bruka *grefvar* föra en krona med 16 pärlor eller kulor, af hvilka 9 äro synliga på heraldiska afbildningar. *Friherrar* ha 12 dylika (7 synliga) och *adelsmän* 8 (5 synliga). — I Frankrike bruka *hertigar* en krona med 8 blad (5 synliga); *markiser* en krona med 4 blad (3 synliga) samt mellan dem 3 pärlor; *grefvar* en krona med 16 pärlor (9 synliga); *vikomter* en krona med 4 pärlor (3 synliga); *baroner* en kronring, omlindad några hvarf med en pärlsnodd, och *adelsmän* en hjälmkrans (se d. o.). — I Storbritannien bruka *hertigar* en krona lika med den svenska grefvekronan; *markiser* en krona lika med den svenska adliga; *earler* en krona med 5 synliga höga stolpar, slutande med pärlor, mellan dem kronblad; *viscounter* en krona med 7 pärlor lagda på

ringen och *baroner* en krona med 4 pärlor lagda på ringen. De engelska kronorna äro i allmänhet fodrade. — En särskild heraldisk figur, framför allt i stadsvapen, är *murkronan* (fig. 16), härstammande från romarnas *corona* (se d. o.).

2. *Astron.* Se Corona.

3. (Blomkrona) *Bot.* Se Blomma, sp. 753, och Blomkrona.

4. (Hofkrona) *Veter.*, den mera känsliga, rundt hofvens öfre ända löpande, valkformiga förtjockning, som bildar öfvergången mellan hofven och kotan och har till underlag köttkronan (se Hof).

5. *Sjöv.*, den del af ett ankare, som förenar läggen med armarna (se Ankare 1).

6. Se Klocka 1 (sp. 313) och Klockgjutning.

7. *Konstind.* Se Ljuskrona.

8. *Num.*, a) *svenskt mynt*, räkneenheten i det nuv., på guld grundade, svenska myntsystemet, som, enligt den med Danmark 1873 afslutna och af Norge 1875 biträdda myntkonventionen, tillika är gällande i Danmark och Norge. Kronan delas i 100 *öre*. — En krona är eg. en kvantitet fint guld, vägande $^1/_{2480}$ kg. eller 0,4032258 gr. Då emellertid ett så litet guldmynt skulle bli svårhandterligt och därför opraktiskt, präglas i *guld* endast mynt å högre värde, näml. ett å 5, ett å 10 och ett å 20 kronor. Af 1 kg. fint guld utmyntas 496 5-kronestycken, eller 248 10-kronestycken, eller 124 20-kronestycken. Guldmyntens legering utgöres af 900 tusendelar guld och 100 tusendelar koppar. Alltså skall hvarje

5-kronestycke väga 2,24015 gr.
10- » » 4,48030 »
20- » » 8,96060 »

och hvarje

5-kronestycke hålla 2,016129 gr. fint guld
10- » » 4,032258 » » »
20- » » 8,064516 » » »

Mynt af lägre valör än 5 kronor utmyntas af legeradt silfver eller brons och äro billonerade skiljemynt, hvilkas nominella värde alltid är högre än metallvärdet. — Rörande *silfverskiljemyntet* (jfr fig. å sp. 11), som är en legering af silfver och koppar, gälla följande bestämmelser:

	bruttovikt i gram	halt	vikt af fint silfver i gram
2-kronestycket	15,000	0,800	12,000
1- »	7,500	0,800	6,000
50-örestycket	5,000	0,600	3,000
25- »	2,420	0,600	1,452
10- »	1,450	0,400	0,580

Af 1 kg. *brons*, bestående af 95 proc. koppar, 4 proc. tenn och 1 proc. zink, utmyntas 125 5-örestycken, eller 250 2-örestycken, eller 500 1-örestycken. Under det att guldmyntet är lagligt betalningsmedel man och man emellan till huru stort belopp som helst, är detta icke förhållandet med skiljemyntet. Sådant mynt mottages visserligen äfven till obegränsadt belopp i statens kassor, men ingen annan är pliktig att i betalning emottaga högre belopp än 20 kronor i 2- och 1-kronestycken, 5 kronor i mindre silfvermynt och 1 krona i bronsmynt. — Remedium i halt, d. v. s. afvikelserna öfver eller under den stadgade halten, får utgöra högst: å guldmynten 0,0015 fint guld och å silfvermynten 0,0030 fint silfver. Remedium i vikten, d. v. s. afvikelserna öfver eller under den stadgade vikten, får högst utgöra:

för hvarje 20-kronestycke: 0,0015
» » 10- » 0,0020
» » 5- » 0,0030
» » 2- » 0,0030
» » 1- » 0,0050
» » kg. af 50-ören 0,0060
» » » » 25- » 0,0100
» » » » 10- » 0,0150

Enhvar, som inlämnar guld i tillräcklig mängd till Mynt- och justeringsverket, eger att få det utmyntadt i 20- eller 10-kronestycken mot en myntningsafgift: för 20-kronor af $^1/_4$ proc. och för 10-kronor af $^1/_3$ proc. af det utmyntade beloppets värde. 5-kronestycken utmyntas däremot endast för statsverkets och riksbankens räkning, skiljemynt endast för statsverkets räkning. 20-kronestycken och 10-kronestycken upphöra att vara lagligt betalningsmedel i förhållande till statens kassor, när de genom nötning förlorat mer än 2 proc., men till alla andra, när de förlorat mer än $^1/_2$ proc. af den vikt, som de enligt ofvannämnda bestämmelser skola ega. 5-kronestycket upphör att vara lagligt betalningsmedel i förhållande till statens kassor, när det är så nött, att ej med säkerhet kan skönjas, huruvida det för rikets räkning är prägladt, men till alla andra, när det förlorat mer än 0,6 proc. af ofvan uppgifna vikt. — Skiljemynten upphöra att vara lagligt betalningsmedel i förhållande till statens kassor, när de blifvit så nötta, att det ej med säkerhet kan skönjas, för hvilket rikes räkning de äro präglade, men till alla andra, så snart prägeln genom nötning blifvit otydlig.

Uppgift å de belopp af kronemynt, som intill 31 dec. 1909 blifvit tillverkade vid myntet i Sverige, till 30 juni s. å. för myntverket i Norge och till 31 mars s. å. för myntverket i Danmark:

	i Sverige kronor	i Norge kronor	i Danmark kronor
Guld:			
20-kronor	71,474,500,—	16,428,560,—	46,280,380,—
10- »	11,762,090,—	688,560,—	12,297,980,—
5- »	2,146,505,—	—	—
Summa	85,383,095,—	17,117,120,—	58,578,360,—
Silfver:			
2-kronor	5,390,458,—	3,022,834,—	11,273,236,—
1- »	14,583,031,—	4,376,995,—	6,225,388,—
50-ören	2,974,915,50	2,963,133,—	—
25- »	5,886,033,—	1,804,670,50	4,354,265,50
10- »	4,087,068,10	2,607,188,30	3,149,812,70
Summa	32,921,505,60	14,774,820,80	25,002,702,20
Brons:			
5-ören	939,062,—	285,250,—	526,994,50
2- »	831,028,04	255,100,—	815,536,70
1- »	802,353,60	440,000,—	608,073,94
Summa	2,572,443,64	980,350,—	1,950,605,14

b) (No. *krone*). *Norskt mynt.* Se ofvan, a.

c) (Da. *krone*). *Danskt mynt.* Se ofvan, a. —

Ord, som saknas under K, torde sökas under C.

Om det i Danmark på 1600-talet präglade kronemyntet se Daler.

Svensk 1-krona i silfver.

d) *Tyskt guldmynt.* Genom kung. 17 febr. 1875 bestämdes, att de enligt myntlagen 4 dec. 1871 och 9 juli 1873 införda riksguldmynten skulle benämnas 20-markstycket *doppelkrone* (dubbelkrona) och 10-markstycket *krone*. Benämningen användes dock sällan (se Mark).

e) *Engelskt silfvermynt.* Se Crown.

f) (Port. *coröa*) *Portugisiskt guldmynt*, som efter myntordningen af 29 juli 1854 motsvarar 10 *milreis* (10,000 *reis*), väger 17,$_{735}$ gr. samt innehåller 22 karat fint guld. Man präglar äfven $^1/_2$-, $^1/_5$- och $^1/_{10}$-kronestycken. En coröa har ett värde i svenskt mynt af 40 kronor 32 öre.

g) (Ty. *krone*) *Österrikisk-ungersk* myntenhet = 100 *heller* (= 75 öre). I guld präglas 20- och 10-, i silfver 5- och 1-kronestycken. 1. B. S. (A. L—t.) 4. E. T. N. 5. H. W—l. 8. E. B. (K. A. W.)

Kronach [krå-], kretsstad i bajerska reg.-omr. Oberfranken, vid en biflod till Main. 5,206 inv. (1905). Realskola. Maskin-, fajans- och korgtillverkning, tegelbruk och stenbrott. Målaren Lukas Cranach föddes i denna stad (1472). Norr om staden ligger den väl bibehållna borgen Rosenberg (10:e årh.), nu historiskt museum. I trettioåriga kriget belägrades den tre gånger utan framgång af svenskar och sachsare (1632, 1633 och 1635). J. F. N.

Kronadvokat, i vissa länder jurist, som för kronans talan. Jfr Kronjurister.

Kronan, Norra och Södra, *astron.*, stjärnbilder, den förra (*Corona borealis*) belägen å norra himmelen emellan Bootes och Herkules, den senare (*C. australis*) å södra himmelen emellan Skorpionen och Stenbocken. Den förra är lätt igenkännlig genom sina 6 ljusaste, i en karakteristisk båge belägna stjärnor, af hvilka en, Gemma, är af 2:a storleken. Enligt Heis innehåller denna stjärnbild 31 för obeväpnadt öga synliga stjärnor, alla utom Gemma af 4:e storleken eller därunder. Södra Kronan är en liten stjärnbild, som innehåller blott 12 för blotta ögat synliga stjärnor, af hvilka ingen är ljusstarkare än 4:e storleken. B—d.

Kronan, ett uttryck, som enligt svenskt offentligt rättsspråkbruk betecknar såväl staten, särskildt såsom förmögenhetsrättsligt subjekt (jfr B. F. §§ 27 o. 77 samt Fiskus), som regeringen (jfr R. F., inledningen, och S. O., inledningen o. § 3 "krona och regering"). S. B.

Kronan. 1. Fäste å Ryssåsen, fordom utanför, numera inom Göteborgs område. En af Dahlbergh uppgjord dessein till ett kasematteradt torn å Ryssåsen (jfr Ryssås skans) med kringliggande enkla linjer för försvar af tillträdet till Göteborg söderifrån approberades af K. M:t 5 jan. 1686, och 1687 började byggandet af tornet, som, i två batterivåningar och af kvadratisk grundform med afskurna hörn, stod färdigt 1700 med 23 kanoners bestyckning. Det nedre verket utfördes provisoriskt 1700, men realt först senare. 1691 synes tornet ha fått namnet K. 1719 sattes det i fullständigt försvarsstånd. 1756 bestämdes, att K. skulle underhållas, till dess citadellet på Otterhällan kommit till stånd, hvarjämte en skyddad kommunikationsväg mellan staden och K. skulle anordnas. Efter 1770 anlades det redan 1733 föreslagna tenaljverket. 1806 undslapp K. att dela stadsbefästningens öde att slopas, men dess roll som fästningsverk var dock utspelad, och 1854 ditflyttades en del fångar från Karlsten. Tack vare detta förnedringstillstånd blef emellertid K. nödtorftigt underhållet, och sedan fångarna förflyttats därifrån och en del välbehöfliga reparationsarbeten utförts, biföll K. M:t 30 dec 1903 en af dåv. fortifikationsbefälhafvaren K. Grill framställd begäran att i "skansen" K., som fästet dåmera kallades, få utan kostnad för statsverket anordna ett *militärmuseum*. Sedermera medgaf K. M:t 11 okt. 1907, att de hopsamlade museiföremålen finge öfverlämnas till Göteborgs museum, hvars styrelse mot brandförsäkringsskyldighet tillerkändes rätt att för deras uppställande t. v. disponera K:s lokaler. Jfr V. Berg, "Skansen Kronan" (i "Bidrag till kännedomen om Göteborgs och Bohusläns fornminnen och historia", bd 6, 1897) och Px, "Kronan och Lejonet" (i "Tidskr. i fortifikation", s. å.).

Skansen Kronan i Göteborg.

2. Benämning på stentornet i öfre Järpeskansen (se Järpe skansar). 1—2. L. W:son M.

Kronans gevi'nst, *kam.* Se Gevinst.

Kronans jordbruksdomäner, *förv.* Se Jordbruksdomäner.

Kronans oafvittrade skogar. Se Kronomarker.

Kronans prerogativ l. Regälen. Se Högh e t s r ä t t i g h e t e r.

Kronans öfverloppsmarker. Se Kronomarker.

Krona och klafve, ett slags spel ("singla k. o. k."), bestående däruti, att en person kastar en slant i luften och en annan gissar, innan den faller, om den skall komma att visa upp åtsida eller frånsida, benämnda med äldre svenska mynts figurer (jfr Klafve). Spelet har äfven namnen "gubbe och pil", "krona och vase" m. fl.

Kronbenet, *veter.* Se Hästen, n:r 37 och 55 å fig., sp. 177—178, och Kota 2.

Ord, som saknas under K, torde sökas under C.

Kronberg [krån-], stad i preussiska reg.-omr. Wiesbaden (Hessen-Nassau), ligger på Taunus, s. v. om Homburg, omgifvet af frukt- och kastanjeträdsplanteringar, samt drifver betydande handel med frukt och fruktträd. 2,967 inv. (1905). I K. finnes ett tyske kejsaren tillhörigt slott, där Edvard VII och Vilhelm II möttes 15 aug. 1906, samt n. om K. slottet Friedrichshof, som byggdes 1889 för tyska kejsarinnan Friedrich. I närheten ligger kurorten Kronthal, med kallvattenkuranstalt och järnhaltiga mineralkällor. (J. F. N.)

Kronberg, Johan Julius Ferdinand, målare, f. 11 dec. 1850 i Karlskrona, kom 1863 till Stockholm, började 1864 teckna i konstakademiens principskola och blef 1865 uppflyttad i antikskolan. Hans lärare blefvo J. C. Boklund, A. Malmström och en kortare tid J. Höckert, hvars konst på honom utöfvade mycken inverkan. 1868 målade han prisämnet *Johannes i öknen* och vann 1870 k. medaljen för *Gustaf Vasa mottager bibelöfversättningen*. Under väntan på resestipendium målade han *Ebba Brahe vid fönsterrutan*, åtskilliga smärre genre- och landskapsbilder i olja och akvarell (*Kyrkstöten*, köpt af Karl XV, *I Nacka kapell* m. fl.) och 1873 den lifligt komponerade akvarellen *Marknadsscen på 1500-talet* med Erik XIV och Karin Månsdotter som hufvudpersoner. S. å. erhöll han statens resestipendium, besökte under idkande af studier Köpenhamn, Paris och Düsseldorf (bland arbeten från denna resa *Page, insomnad bland blommor* och *Kalkonvakterska*) samt slutligen München, där han slog upp sin ateljé 1874. Där utförde K. 1875 sitt första betydande verk, *Jaktnymf och fauner* (Nationalmuseum). Den ungdomligt blodfulla och lifskraftiga taflan vittnade om en koloristisk djärfhet i anslaget, som var något helt nytt i den tidens försiktiga svenska måleri, och om en skicklighet, en bravur, som öfverträffade allt, hvad svenska konstnärer då kunde framvisa. Efter fullbordandet af "Jaktnymfen" hösten 1875 reste K. till Venezia, där han under ett par månaders tid egnade sig åt studiet af de gamle mästarna och lade grunden till den samling af utmärkta kopior och färgskisser efter de gamle, hvilken han under årens lopp alltmera ökat. Återkommen till München, grep han sig an med en ny stor uppgift, och under loppet af år 1876 fullbordades den stora behagfulla allegorien *Våren* — vårens gudinna bäres genom luften på en storks rygg och omges af amoriner och putti. I München målade K. bl. a. ett porträtt af *H. Ibsen* (1877). Åren 1877—89 var K. bosatt i Rom, med undantag af en resa 1878—79 till Egypten och Tunisien. I Rom målades *Amorin* (1878, Nationalmuseum), *Backant* (1881, raffinerad i färgval och färgbehandling), samma motiv varieradt i akvarell (1882, Fürstenbergs testamente, Göteborgs museum), *Sommaren* och *Hösten* (s. å., sidostycken till den redan nämnda "Våren", som nu ommålades, stämd i en ljusare, mera blond färgton, se fig., hvarjämte vårgudinnan fick en annan, yngre typ), *Kleopatras död* (1883) m. fl. *Drömmen* (s. å., en amorin hviskar i

J. Kronbergs oljemålning *Våren* (efter ommålningen).

örat på en slumrande flicka i 1700-talsdräkt, scenen förlagd till Drottningholms park) och *På födelsedagen* (en skrattande ung flicka med en bukett i en dörr, 1884) målades under konstnärens besök i Stockholm dessa båda år. *David och Saul* (Rom 1885, Nationalmuseum, se pl. till art. David) betecknar ett omslag i K:s uttryckssätt — hans tidigare ungdomliga lust för koloristisk must och yppig rikedom har nu öfvergått till en lugn, stillsam hållning och ett enkelt, mera monumentalt behandlingssätt. Närmast följa nu de båda motstyckena *Romeo och Julia på balkongen* och *i grafhvalfvet* (1886), den stora duken *Drottningen af Saba* (1888) samt *Hypatia* (1889). Samma år flyttade K. hem till Stockholm. Han hade blifvit led. af konstakademien 1881 och vice professor 1885, blef ord. professor 1895, men begärde afsked från denna befattning 1898. Han utförde på beställning af Oskar II 1890

—94 tre stora plafondmålningar för västra trappuppgången i Stockholms slott: *Svea* omgifven af ett antal allegoriska figurer, *Aurora*, morgonrodnadens gudinna, i en char dragen af flygande putti med solguden körande sitt fyrspann i bakgrunden och den vikande natten på månskäran i förgrunden, samt *Själen och skyddsängeln* jämte två sidofält för hvardera af de två sistnämnda plafonderna, framställande *Vattnet* och *Elden*, *Jorden* och *Luften* samt *Fridens ängel* och *Domens*, alla dessa kompositioner särdeles anslående såväl i tanke som i utförande. Dessa målningar skänktes af konungen till staten. Under de närmast följande åren utförde K. några oljemålningar för Hallwylska palatset i Stockholm (spisöfverstycket *Diana på jakt*, 1896, dörröfverstycket *Abundantia* 1897 m. m. samt en större, figurrik plafondmålning, *Friluftskonsert* 1898). 1899—1900 smyckade han kupolen i Adolf Fredriks kyrka med 8 monumentalt enkelt hållna målningar i reliefinramning, *Konungarnas tillbedjan*, *Jesu dop*, *Jesus nedtagen från korset* och *Uppståndelsen* i själfva kupolen samt de *4 evangelisterna* i hvar sin hvalfsvickel.

Dessutom har han målat ett stort antal porträtt, bland hvilka kunna nämnas: *Familjen Wachtmeister på Tistad* (grupp af 5 personer, 1891), *v. Hallwylska familjen* (sex porträtt 1895—96), *professor N. P. Hamberg* (1897), *konsul O. Ekman* (1899, kanske K:s främsta porträtt), nuv. *finansministern Swartz* m. fl. 1903 afslutade K. en serie af *10 taflor med ämnen ur Kristi lif*, ett arbete föranstaltadt af Ecklesiastikdepartementet för att i färgreproduktioner spridas i skolorna. Han har äfven utfört akvareller, miniatyrer och några etsningar. Till hans senare arbeten höra *Eros* (1905, erhöll första klassens medalj på Münchenutställningen s. å.), *Preludium* (s. å.), plafonden *Apollon och sånggudinnorna* och prosceniumbilden *Eros och parcerna* i Dramatiska teatern i Stockholm (fullbordade 1908), *Se Venus i sin prakt* (tre målningar till en salong på Steninge, 1909), *Matilda Jungstedt-Reutersvärd* som *Orpheus* (s. å.), *Artur Hazelius* (för Nordiska museet, s. å.), *porträtt af konstnärens son Staffan* (s. å.), *Backant och fauner* (1911), *Eko* (s. å.). — Den första samverkan på senare tid i vårt land mellan arkitektur och måleri skedde tack vare K., som 1886 i kol ritade 21 kartonger till en *amorinfris å Thaveniusska huset* vid Strandvägen, hvilka utfördes i sgraffito på muren af arkitekterna Clason, Boberg och Lindegren, medan konstnären själf ristade vestibulens sgraffitodekorering. K. har äfven utfört kartonger till ”putti” och konstnärsporträtt på den af F. Lilljekvist komponerade frisen i Nationalmuseets gravyrsal (1893), uppgjort förslag (icke realiserade) till inre dekorering af Östermalms saluhall (1888) och tingshussalen i Göteborg (1889), utfört målningar till infattning i möbler och på många sätt visat sitt intresse för konstens tillämpning på byggnader och bohag. J. K—e. G—g N.

Kronberäkningen. Se Archimedes, sp. 1387.

Kronbiblioteket, en af Beijers bokförlagsaktiebolag 1907 börjad serie af skönlitterära arbeten till ett pris af en krona stycket. Omkr. 80 volymer äro utkomna.

Kronbjudning, *obstetr.* Se Förlossning, sp. 450.

Kronblad, *pe'tala*, *bot.*, kallas bladen i en blomkrona (se d. o.). Den mer utbredda delen af ett kronblad kallas *skifvan*; den smalare, sammandragna eller stundom tämligen förlängda delen, med hvilken kronbladet är fäst vid blomaxeln, kallas *klon*. O. T. S. (G. L—m.)

Kronbladslösa fanerogamer, *bot.* Se Incompletæ.

Kronborg, befäst slott vid Helsingör (se d. o.). K:s nordöstra torn är försedt med fyr.

Krondaler. Se Daler, sp. 1164.

Krondufvan, *Goura coronata*, *zool.*, hör till dufvornas familj (*Columbidæ*) af ordn. *Charadriiformes* och fåglarnas klass. Längden stiger till 75 cm. Färgen är hufvudsakligen skifferblå, på bakryggen, vingarna och stjärten något mörkare. Framryggen och skuldrorna äro smutsigt brunröda, de största vingtäckarna i midten hvita, vid roten svarta, i spetsen brunröda, stjärtpennorna i spetsen försedda med ett bredt, ljust skiffergrått band, iris scharlakansröd, näbben mörkt horngrå och benen röda. Krondufvan förekommer talrikt på Nya Guinea och några närbelägna öar, stryker flockvis omkring i skogarna och håller sig gärna på marken. Till Ostindien och Sundaöarna har den blifvit förd och hålles där tam vid gårdarna. I Europa härdar den väl ut i zoologiska trädgårdar och lägger äfven där stundom ägg. C. R. S.*

Krone [krå-]. 1. Danskt och norskt mynt. Se Krona 8 a. — 2. Tyskt mynt. Se Krona 8 d. — 3. Österrikisk-ungerskt mynt. Se Krona 8 g.

Krone [krå-]. 1. (K. an der Brahe, po. *Koronowo*) Stad i preussiska reg.-omr. Bromberg (Posen), vid Brahe, 5,268 inv. (1905). Brunkolsgrufva och brikettfabrik. — 2. Stad i preussiska prov. Westpreussen. Se Deutschkrone. J. F. N.

Krone [krå-], Hermann, tysk fotograf, fotokemist, f. 14 sept. 1827, etablerade sig efter studier vid universitetet i Breslau och konstakademien i Dresden 1851 som dagerrotypist i Leipzig och inrättade en fotografisk ateljé och läroanstalt i Dresden. 1870 blef K. lärare i fotografi vid dåvarande Polyteknikum, sedermera Tekniska högskolan, i Dresden och blef 1895 professor där. J. Htzg.

Kroneborg. Se Kronoborg 5.

Kronecker [krå'n-]. 1. Leopold K., tysk matematiker, f. 7 dec. 1823 i Liegnitz (Schlesien), d. 29 dec. 1891 i Berlin, blef student i Berlin 1841, där han var en af Dirichlets förnämsta lärjungar, och promoverades till filos. doktor 1845. Ekonomiskt oberoende, lefde han sedermera som privatman. 1861 började han i Berlin hålla enskilda föreläsningar i matematik och mottog 1883 kallelse till professor i matematik vid universitetet i denna stad. Som vetenskaplig författare utvecklade K. ganska stor produktivitet. Utgångspunkten för denna hans verksamhet utgjordes af undersökningar rörande

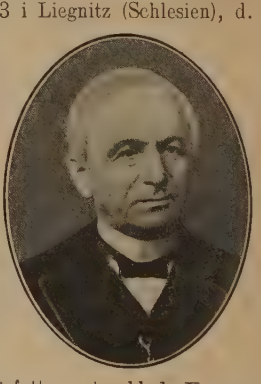

formen för rötterna till en algebraisk ekvation, som kan lösas medelst radikaler, hvarvid K. fullföljde den tankegång, som ledt norske matematikern Abel och fransmannen Galois vid deras banbrytande forskningar på detta område. Sedermera egnade K. en mängd afhandlingar åt den högre algebran och åt talteorien samt särskildt åt sådana frågor, som samtidigt beröra dessa båda grenar af matematiken. Bland speciella ämnen, som K. behandlade, må nämnas teorien för kvadratiska former, komplex multiplikation af elliptiska funktioner, Sturms funktioner och karakteristikteorien, i sammanhang hvarmed han generaliserade den s. k. Cauchys integralsats till att gälla äfven om funktioner af flera oberoende variabler. I aflägsnare förbindelse med hans öfriga arbeten står hans lösning af femte gradens ekvationer, hvilken han upptäckte ungefär samtidigt med Hermite (se d. o.) och Brioschi samt sedermera i flera afhandlingar ytterligare förbättrade och utvecklade. — Af K:s afhandlingar äro de flesta införda i Berlinakademiens handlingar eller i den af Crelle grundlagda ”Journal für die reine und angewandte mathematik”, som K. (i förening med K. Weierstrass) redigerade sedan 1880. Bland dessa må nämnas *Über schaaren von qvadratischen und bilinearen formen* (1874), *Über sturm'sche functionen* (1878) och *Grundzüge einer arithmetischen theorie der algebraischen grössen* (1882). Utgifningen af K:s *Vorlesungen* (bd I—III, 1894—1903) lämnades åt K. Hensel och E. Netto, af hans *Gesammelte werke* åt Hensel (bd I—III: 1, 1895—99).

2. Karl Hugo K., den föregående broder, tysk fysiolog, f. 27 jan. 1839 i Liegnitz, med. doktor 1863, e. o. professor i fysiologi i Leipzig 1874 och i Berlin 1876 samt ord. professor 1884 i Bern, har utöfvat en omfattande verksamhet som forskare och lärare. Hans vetenskapliga skrifter, som hänföra sig hufvudsakligen till de vegetativa organens fysiologi och till den allmänna muskelfysiologien, ha offentliggjorts i flera olika tidskrifter. 1896 invaldes K. till led. af Vet. soc. i Uppsala.

1. (I. F.) 2. R. T—dt.

Kronenberg [krån-], stad i preussiska reg.-omr. Düsseldorf (Rhenprovinsen), nära floden Wupper och staden Solingen. 11,340 inv. (1905). Järn- och stålindustri. J. F. N.

Kronenburg [krån-], nordvästlig förstad till Strassburg.

Kronenthaler [krå-], detsamma som Albertusthaler (se d. o.).

Krones [krå-], Franz Xaver, ritter von Marchland, österrikisk historiker, f. 1835 i Mähren, d. 1902 i Graz, vid hvars universitet han sedan 1865 var professor i österrikisk historia, skref ett stort antal arbeten, berörande olika perioder af Österrikes och Ungerns historia. Bland dem märkas en bredt anlagd, sakrik, men i framställningen föga öfverskådlig *Handbuch der geschichte Österreichs* (5 bd, 1876—79) och vidare *Zur geschichte Ungarns im zeitalter Franz Rákóczys II* (1870), *Zur geschichte Österreichs im zeitalter der französischen kriege und der restauration, 1792—1816* (1886) samt *Aus Österreichs stillen und bewegten tagen, 1810—1812 und 1813—1815* (1892) och *Die markgrafen von Steier* (1897). V. S—g.

Kronevaldshögs redutt, på Gottland, Ekstaholmen, byggdes i juni 1713 och bestyckades med 9 kanoner för beskjutning af segelrännan mellan Gottland och Lilla Karlsö. Ehuru reduttens bibehållande 1719 beslöts, lämnades den dock kort därefter att förfalla. L. W:son M.

Kronfistel, *veter.*, detsamma som hofbroskfistel. Se Hoflidanden.

Kronfjäll, *bot.* Se Gramineæ, sp. 99, fig. 1, k.

Kronfåra, *veter.* Se Hof, sp. 895.

Kronfältherre. Se Hetman.

Kronglas (eng. *crownglass*), *tekn.*, en ofärgad, särdeles klar och genomskinlig, blyfri glassort, som begagnas till optiska ändamål. Ehuru ljusbrytningsförmågan hos detta glas är mindre än hos det blyhaltiga flintglaset, som nyttjas till förfärdigande af astronomiska linser, är dock färgspridningen hos kronglaset vida mindre, hvarför de s. k. akromatiska (färgfria) linserna till tuber och kikare sammansättas af två olika slipade linser, den ena af flintglas och den andra af kronglas. Jfr Akromatism och Glasfabrikation, sp. 1281. C. A. D.*

Kronhjorten, *Cervus elaphus*, *zool.*, den som värderadt högvildt under århundraden mest ingående studerade och därför bäst kända arten af hjortsläktet, igenkännes på följande karaktärer: nosspetsen (mulen) är h. o. h. bar; svansen tydligt utbildad, ehuru kort, ung. af örats halfva längd; öfre hörntänder finnas hos såväl hannen som honan; hornen äro rikt förgrenade och ej blott vid basen, utan äfven utåt

Fig. 1. Kronhjort, hanne.

spetsarna trinda, samt mer eller mindre knottriga, ”pärlade”, kroppsfärgen är om sommaren mörkt rödbrunaktig, med nedre delen af kroppssidorna grågulaktig; hufvudet är grått, ofvan mörkare, på sidorna ljusare, från nacken sträcker sig ett mörkt band efter halsen och framryggen; främre delen af bröstet och buken är brunaktig, bukens bakre del och lårens insida smutshvita, benen i öfrigt grå; trakten kring anus, ”spegeln”, är ljusröd till smutshvit. I vinterdräkten bli de rödbruna delarna grå-

aktiga, hvarför hela djuret vintertiden har ett mera gråbrunt utseende. Ungen (kalfven) är rödaktig med i längdrader ställda hvita fläckar, hvilka äro att uppfatta som resterna af en hos kronhjortens förfäder en gång befintlig fläckig dräkt. — Hanhjorten (fig. 1) når en längd af 175—225 cm. från nosen till svansroten, hvartill kommer svansens längd, 15 cm.; höjden öfver bogen uppgår till 140 cm.; honan (hinden) är betydligt mindre. — De stora, vanligen regelbundet förgrenade hornen förläna hannen ett synnerligen ståtligt utseende och ha sedan gammalt varit högt värderade som jakttrofeér och väggprydnader i jägarhem. På det fullt utbildade hornet urskiljer man följande olika grenar: från hufvudsprötet eller stången (ty. *stange*) utgå flera snedt framåt-utåt riktade grenar: nederst nära rosenkransen *ögontaggen* (fig. 2 a) och ung. midt på stången *mellantaggen* (b), mellan dessa bägge finnes på äldre horn vanligen en tagg, *istaggen* (c), som dock stundom saknas. Själfva hufvudsprötet är i spetsen uppdeladt i ett antal grenar, som tillsammans bilda den s. k. *kronan* (d), hvilken just gett denna hjortart dess namn. Hornens utbildning, m. a. o. den tilltagande förgreningen hos de olika horn-

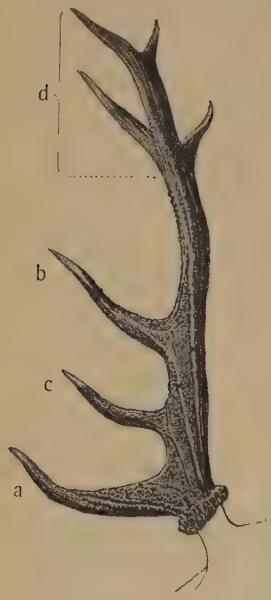

Fig. 2. Horn af kronhjorten.

Fig. 3. Kronhjortshornets gradvis skeende utbildning, schematiskt framställd.

generationerna, framgår af fig. 3. Det enkla enspetsade hornet utväxer under 10:e till 16:e månaden och fälles af hjorten vid ej fullt uppnådda två års ålder. Under följande år utbildas ett "gaffelhorn" med ögontagg jämte hufvudsprötet, å nästa års horn tillkommer mellantaggen. Härefter börjar uppdelningen i krona, och sedan denna erhållit tre spetsar, uppträder istaggen, men denna fördröjes ofta eller uteblir alldeles. Den vidare utvecklingen sker genom nya spetsar i kronan. Från detta normala utvecklingsförlopp finnas många afvikelser, stundom öfverhoppas stadier, stundom uppträder samma antal spetsar två år å rad. Härvidlag spelar tillgången på föda stor roll. Ofta ha höger och vänster horn olika antal spetsar. Vid högre ålder minskas stundom spetsarnas antal, hjorten "sätter tillbaka". (Om hornens utbildning se f. ö. Hjortdjuren.) — Hos oss förekommer kronhjorten numera endast i södra Skåne, där den på några större gods funnit en fristad. Fordom har den haft större utbredning i vårt land; den var sålunda under 1600-talet allmän i åtminstone vissa delar af Östergötland och utrotades i detta landskap först på 1770-talet. På Kållandsö och Spårön i Vänern funnos kronhjortar till början af 1840-talet; sannolikt var denna stam urspr. inplanterad, ty kronhjorten omtalas ej i gamla västgötalagen. I Norge finnes en ganska talrik kronhjortsstam på ön Hitteren vid Trondhjemsfjorden och några närliggande öar. F. ö. finnes kronhjorten utbredd öfver stora delar af Europa, med undantag af Ryssland. Talrikast torde den vara i Österrike-Ungern och vissa delar af Tyskland. Dess utbredning i Asien är mindre säkert känd, då den sammanblandats med närstående arter. — Kronhjortens föda utgöres af gräs, örter, löf, kvistar, knoppar, svamp, bok- och ekollon samt bark af särskildt gran och bok. Säd angripes dels grön, dels som mogen, då blott kärnan, ej halmen, förtäres. Genom barkgnag gör kronhjorten i Skåne stor skada, i synnerhet sedan granen alltmer börjat planteras där. Äfven rotfrukter, särskildt potatis, lära med förkärlek tillgripas. — Kronhjortens parningstid inträffar hos oss i sept., då hannarna låta höra sitt läte, "bröla", och kämpa sinsemellan om honorna. Hvarje starkare hanne söker samla ett antal hindar inom ett mindre område. I slutet af maj föder hinden vanligen en, stundom två kalfvar. — Kronhjorten jagas dels medelst klappjakt, då med några få man mindre områden, "såtar", afdrifvas, dels med smygjakt ("purschjakt"), dels genom att djuren inväntas på sina växlar. — I Nord-Amerika lefver en närstående form, canadahjorten, vapitin, *C. canadensis*, som väl närmast är att anse som en underart af kronhjorten (se Canadahjorten, Suppl.). Af andra närstående arter må nämnas virginiahjorten, *C. virginianus*, likaledes amerikansk, samt axishjorten, *C. axis* (se Axis), och samburhjorten, *C. aristotelis*, båda från Asien.

Litt.: W. Lilljeborg, "Sveriges och Norges ryggradsdjur. I. Däggdjuren" (1874), G. Kolthoff, "Kronhjorten" (i "Vårt villebråd", 1896), och F. v. Raesfeld, "Das rothwild" (2:a uppl. 1911). G. G.

Kro'nia, forngrekisk folkfest. Se Kronos.

Kroniden (grek. *Κρονίδης*) och **Kroni'on** (*Κρονίων*), Kronossonen, äro hos skalder vanliga benämningar på Zeus (Juppiter). A. M. A.

Kronikör, äldre form för krönikör (se d. o.).

Kronindrin, *zool.* Se Indrisläktet.

Kroni'on. Se Kroniden.

Krönisk (af grek. *chro'nos*, tid), *med.*, kallas en sjukdom, som räcker en lång tid, i motsats till akut eller subakut sjukdom (se Akut sjukdom). — Kronisk fång. Se Hoflidanden, sp. 923. — Kronisk förryckthet. Se Fixidé, *med.*

Ord, som saknas under K, torde sökas under C.

— Kronisk gonorré. Se Gonorré. — Kronisk hjärnanemi. Se Hjärnsjukdomar, sp. 853. — Kronisk inflammation. Se Inflammation, sp. 604. — Kronisk pneumoni, i allmänhet liktydigt med lungsot.

Kronisotermer (af grek. *chro'nos*, tid, *i'sos*, lika, och *the'rme*, värme; jfr Isotermer), *meteor.* Se Termisopleter.

Kronisten. Se Krönikeböckerna.

Kronjurister (eng. *law officers of the crown*) kallas i England *Attorney general* och *Solicitor general*, två höga ämbetsmän, som utgöra regeringens förnämsta juridiska rådgifvare. De äro medlemmar af underhuset och af ministären och afgå med den senare, men tillhöra ej kabinettet. Från dem inhämtas utlåtanden i rättsfrågor, när så anses nödigt, innan regeringsbeslut fattas och utfärdas. Attorney general representerar kronan inför domstol både i civila mål och som åklagare i brottmål. Tillstånd af honom fordras för vissa rättsliga åtgärder (t. ex. återkallande af patent), och han kan afbryta fullföljandet af alla kriminella åtal. Han öfvervakar alla rättsförhandlingar, som beröra det kungliga prerogativet, och eger att utöfva kontroll öfver offentliga välgörenhetsinrättningar och förvaltningen af sinnessvagas egendom. Därjämte är han advokatståndets självskrifne chef och som sådan högsta instans i därinom uppstående etikettsfrågor. Solicitor general utöfvar under vakanser attorney generals ämbete och eger f. ö. ungefär samma ämbetsplikter och befogenheter som denne; han är attorney generals förnämste assistent och har traditionella anspråk på att efterträda honom, om ämbetet blir ledigt annorlunda än genom ministärförändring, äfvenså plägar attorney general utses till *lord chief justice*, om detta ämbete blir ledigt under hans ämbetstid. Attorney general åtnjuter i lön 7,000 pd st., solicitor general 6,000 pd st.; de ega dessutom att uppbära arfvoden efter vanlig advokattaxa i mål, där kronan är kärande, svarande eller målsegande. Däremot få de numera ej under ämbetstiden utöfva privat advokatverksamhet. En *attornatus regius* med uppdrag att inför domstol bevaka kronans intressen omtalas redan 1277. — I *Skottland* heta motsvarande ämbetsman *Lord advocate* (förr *King's advocate*) och *Solicitor general*; för *Irland* ha de samma namn som de engelske, och i de flesta kolonier finnas kronjurister med samma namn och liknande funktioner. — I *Förenta staterna* sitter en *attorney general* som medlem af presidentens kabinett och utöfvar funktioner, som i mycket påminna om hans engelske kollegas. Äfven i andra länder betecknas ibland som kronjurister ämbetsmän, hvilkas yttranden i rättsfrågor af regeringen vanligen inhämtas (t. ex. två *Kronanwälte* vid finansministeriet i Bajern, som afgifva utlåtanden och utföra kronans sak i viktigare fiskaliska processer). I viss mån kan justitiekansleren sägas vara kronjurist i Sverige. V. S—g.

Kronjuvéler. Se Riksregalier.

Kronkardinal. Se Kardinal, sp. 917.

Kronkolonier (eng. *crown colonies*) kallas sådana brittiska kolonier, som ej ega självstyrelse med inför en folkrepresentation ansvarig ministär, utan förvaltas af en inför moderlandets regering (närmast *Colonial office*) ansvarig guvernör, denne må sedan vid sin sida ega ett lagstiftande råd eller ej. Lagstiftningen utöfvas i regel af guvernören, under förbehåll af brittiska regeringens sanktion, samt genom förordningar, utfärdade af kolonialministeriet (*Colonial office regulations*). Motsatsen utgöres af självstyrande kolonier med parlamentarisk författning (*responsible government*). Af kronkolonier finnas flera olika typer, för hvilka emellertid oansvarigheten inför koloniens befolkning eller någon dess representation är ett gemensamt drag. I några kronkolonier har guvernören vid sin sida endast ett verkställande råd (*executive council*), i andra därjämte äfven ett lagstiftande råd (*legislative council*), hvars medlemmar antingen alla äro utnämnda af regeringen eller ock till viss del valda af koloniens befolkning. I senare fallet plägar lagstiftande rådet ha en ''officiell majoritet'' af regeringsutnämnda medlemmar (företrädesvis koloniämbetsmän). Tre kolonier (Bahamas- och Bermudaöarna samt Barbados) ha dessutom en folkvald representation (*House of assembly*) med begränsad befogenhet; denna mellanform förefaller emellertid att vara i utdöende, och utvecklingen går i riktning till antingen ren kronkoloniförvaltning eller kolonial självstyrelse. Jfr Anson, ''Law and custom of the constitution'', II, och Storbritannien. V. S—g.

Kronland, ty., i allmänhet benämning på en furstlig ätts arfland, särskildt på de med kronan ärftligt förenade enskilda delar, af hvilka den österrikiska monarkien består.

Kronleden, *veter.* Se Hästen, fig. å sp. 178—179.

Kronlund, Georg Adolf Edvin, jurist, politiker, f. 9 maj 1860 i Sköfde, blef student i Uppsala 1879, aflade 1884 examen till rättegångsverken, utnämndes 1893 till häradshöfding i Torneå domsaga och transporterades 1905 till Skånings, Vilske och Valle domsaga i Skaraborgs län. K. invaldes 1896 i Andra kammaren för Torneå domsaga. Efter transporten bosatt i Skara, har K. sedan 1909 representerat valkretsen Lidköping, Skara och Hjo. K. tillhör liberala samlingspartiet, men har i flera fall intagit en självständig hållning; mot socialismens specifika kraf har K. ofta gjort bestämd front. K. har flera riksdagar varit medlem af bankoutskottet, jordbruksutskottet m. fl. särskilda och tillfälliga utskott. Sin hufvudsakliga betydelse har K. såväl utom som i riksdagen haft som sakkunnig och djupt intresserad i norrländska, synnerligast norrbottniska, frågor. K. har sålunda nitälskat för spridande af svensk kultur i de finsktalande gränsbygderna: han har med frikostigt understöd från enskilda igångsatt Tornedalens folkhögskola, hvarmed förbundits ett svenskt mönsterjordbruk, inrättat svenska bibliotek i de finskspråkiga socknarna och tagit initiativ till ett stort egna-hemsföretag i Tornedalen, hvilket sedan som gåfva af konsul Broms' änka lämnats åt staten. Inom riksdagen har K. ej tröttnat att arbeta för exploateringen af de norrbottniska odlingsbara vidderna, af vattenfallen och grufvorna och framställt flera förslag, som sedan realiserats. Till de norrbottniska järnvägsfrågornas lösning har K. mycket bidragit. Den norrländska arrende- och vanhäfdslagen och upplåtandet af odlingslägenheter å kronojord ha i K. haft en af sina ifrigaste förkämpar. K. var medlem af den stora norrländska nödhjälpskommitten 1902 och af den s. k. Norr-

landskommittén samt var 1909 tillkallad som sakkunnig i prästlöneregleringsfrågan. K. är en god talare, entusiastisk för den sak han förfäktar, och har varit en flitig motionär. J. C.

Krono, en gammal genitivform (eg. *kronu*) af ordet *krona*, nyttjas mest i sammansättningar för att utmärka något, som tillhör eller står i sammanhang med ”kronan”, såsom *kronojord*, *kronobetjänt*, *kronoskjuts* o. s. v. Brukadt självständigt, utan något tillägg, betecknar ordet fast egendom, som är i kronans ego, och anger därmed ett af de olika slag af jordnatur, i hvilka jorden i Sverige varit indelad. Se vidare Jordnatur. Th. R.*

Kronoallmänning. Se Allmänning.

Kronoarbetskåren, en inrättning, hvarigenom vissa till allmänt arbete dömda s. k. försvarslösa (se Lösdrifvare) erhöllo militärisk organisation. Första försöket i denna riktning gjordes genom inrättandet af en s. k. pionjärkår 1826, som användes till befästningsarbete på Karlsborg och upplöstes vid kronoarbetskårens inrättning. Denna kom till stånd genom k. br. 8 aug. 1842; kåren fördelades på fyra klasser, af hvilka den första, fästningsklassen, utgjordes af försvarslösa personer, som undergått straffarbete eller fängelsestraff, andra och tredje klasserna, eller lägre och högre fältklasserna, af andra försvarslösa personer, samt fjärde, soldatklassen, af värfvadt manskap, som på grund af förseelser blifvit utstruket ur rullorna. Samtliga klasserna ställdes under Styrelsen öfver rikets fängelser och arbetsinrättningar (se Fångvård, sp. 193), men indelades i kompanier under militärt befäl. Från år 1845 mottogos äfven frivilliga vid kåren. Soldatklassen utbröts ur denna 1872 och öfverfördes till Landtförsvarsdepartementet (närmast under chefen för fortifikationen) med namn af disciplinkompaniet (se d. o.). Efter att på olika tider ha varit förlagda till olika platser ha de öfriga klasserna nu upphört att vara militäriskt organiserade och äro stationerade på tvångsarbetsanstalter (se d. o.) i Karlskrona och på Svartsjö slott (jfr Fängelse, sp. 250). S. B.

Kronoarrende, arrende af någon kronans inkomstgifvande tillhörighet. Se bl. a. Arrendemedel, Domän och Kungsgård.

Kronobageriet i Stockholm (Sibyllegatan 2), med tomt vettande äfven åt Riddargatan och hofstallet. En del af huset torde vara bland det allra äldsta, som finnes kvar af gamla Stockholm, uppfördt redan under Erik XIV, omkr. 1563. Det ursprungliga huset lär ha varit ett ”bysseskytteri”, kanongjuteri eller möjligen arsenal. Johan III uppförde i den stora, äfven det nuv. hofstallet omfattande, tomtens nordvästra hörn ett kronobageri, naturligtvis med tillhörande magasin. Öfver porten inne på gården till detta flera våningar höga hus står ett riksvapen med inskriften: *Deus protector noster* (Gud är vår beskyddare) och årtalet 1580, churu inramningen synes tyda på yngre datum. Från den tiden torde husen, som sedermera sammanbyggdes, ha användts uteslutande som ”backeri” och ”provianthus” närmast för flottan, som var förlagd vid nordvästra Blasieholmen. På en karta från slutet af 1600-talet voro tre stenhus, af hvilka det tredje på hofstallets nuv. tomt, samt ett trähus och träbodar. Ladugårdslandsviken (sedan Nybroviken) gick upp öfver Dramatiska teaterns västra tomtgräns. 1697, då huset delvis stod ledigt, sedan större delen af flottan flyttats till Karlskrona, ditfördes arkliet (se d. o.) från det brunna slottet, medan bageriet fortfarande var i det mindre hus, som

Kronobageriet i Stockholm (huset uppfördt under Johan III).

det innehaft alltsedan Johan III:s tid eller, om man får tro en skrifvelse af 1698, sedan ännu längre. Tre våningar i norra delen af stora huset begagnades 1848—77 till matinrättning och gymnastiksal för Svea artilleriregemente; de båda andra husen kallades då ”stora” och ”lilla bageriet”. Under förra hälften af 1860-talet fanns här en teater, där bl. a. Frans Hodells sällskap uppträdde. I spetsen för ”Kronobageriet” stod en f. d. officer. — Det står numera under arméns intendenturförråd i Stockholm, ledes närmast af en verkmästare och förser trupperna i Stockholm med bröd, på samma gång som det tillverkar reservportionsbröd. Äfven under intendenturförråden på Karlsborg finnes ett bageri. — Litt.: bl. a. Wrangel, ”Stockholmiana”, d. 4, s. 75 ff., Lundequist, ”Stockholm”, s. 1327, Dahlgren, ”Stockholm”, d. 2, s. 70, Hj. E—th i ”Sv. dagbl.” 1908 den 11 okt. J. C.

Kronobefallningsman, i flera orter titel på kronofogde och på länsman.

Kronoberg. 1. Kungsgård om 3 mtl (tax.-v. 60,000 kr.) i Kronobergs län, Konga härad, Växjö landsförsamling, 6,5 km. n. om Växjö, på en i Helga-

Kronobergs slottsruin.

sjön utskjutande halfö, tillhörde under medeltiden stiftets biskopar, som ofta vistades där, och indrogs till kronan af Gustaf Vasa. På en nära stranden liggande holme i Helgasjön började 1444 af biskop

Lars Michelson uppföras ett stenhus, som, sedan det under kriget med danskarna förstörts (1469), åter uppbyggdes efter freden (1472) och af Gustaf I befästes, särskildt 1547, till en replipunkt för denna del af Småland. 1569 befallde äfven Johan III K:s befästande, men arbetena härmed måste anstå för de viktigare vid Kalmar, och följden blef, att slottet 1570 intogs af danskarna och brändes. K. förstärktes sedermera 1576—80 och äfven af hertig Karl från 1596, men eröfrades det oaktadt med lätthet af danskarna under Breide Rantzau i slutet af jan. 1612, hvarefter det ånyo brändes. Först 1616 började iståndsättningsarbeten utföras, och ännu i Karl XI:s tid var K. i någorlunda godt skick. Sedermera har det förfallit och är nu en af Sveriges vackraste ruiner, en fyrkant med torn i hörnen. På framställning af Vitt. hist. o. ant. akad. 1907 lämnades statsanslag till ruinens konservering. K. var hufvudgård i friherreskapet K., blef efter 1680 års reduktion landshöfdingeresidens och tillhör ännu landshöfdingens i länet löneinkomster. — 2. Friherreskap, som 6 maj 1647 förlänades åt dåv. presidenten i Göta hofrätt Peder Eriksson Sparre, med succession för hans broder Ture och alla hans brorsbarn. Det omfattade 94¾ mtl belägna inom Öja, Öjaby, Tofta och Täfvelsås socknar i Kinnevalds härad, Växjö och Hemmesjö socknar i Konga, Örs och Härlöfs socknar i Allbo samt Gårdsby socken i Norrvidinge härad. 1. (Wbg. L. W:son M.) 2. G. F.*

Kronobergshed, läger- och öfningsplats för Kronobergs regemente, belägen i Lekaryds socken, Kronobergs län, vid Dansjön, Grennaforsa hälsobrunn och hållstationen Grennaforsa å Södra stambanan mellan Moheda och Alfvesta.

Kronobergs län omfattar södra delen af Småland innanför kustlandet och är beläget mellan 56° 22′ och 57° 14′ n. br. samt 2° 13′ och 4° 46′ v. lgd från Stockholms observatorium. Det gränsar i v. till Hallands, i n. till Jönköpings, i ö. till Kalmar samt i s. till Blekinge och Kristianstads län. Med en största längd, i ö.—v., af 154 km. och största bredd, i n.—s., af 94 km. har länet ett ytinnehåll af 9,910 kvkm., hvaraf 8,907 land och 1,003 vatten. De största sjöarna äro Bolmen (del), 183 kvkm., Åsnen, 145, Helgasjön, 50, Möckeln, 47, Vidöstern (del), 42, och Rottnen, 34 kvkm. Folkmängden vid 1909 års slut var 158,226 personer (78,014 mankön och 80,212 kvinnkön), hvaraf 150,039 på landsbygden och 8,187 i staden. Folkmängdstätheten var sålunda inemot 18 personer på 1 kvkm. land. I förhållande till rikets folkmängd hade länet 2,9 proc. däraf och var med hänsyn till folkmängden det 18:e i ordningen och till folkmängdstätheten det 17:e. Folkökningen i länet har till följd af emigration och annan utflyttning varit på senare tider ganska liten eller ingen, i det den utgjort på de sist förflutna hundra åren 76 proc., men på de sista femtio åren blott 6, och de sista tjugufem åren visa en minskning af 6 proc.; går man tillbaka i tiden, finnes lägre folktal än 1909 först 1862, hvarefter det någorlunda jämnt höjde sig till 1879, hvarefter det i det närmaste jämnt sjunkit. Då stadens folkmängd är en ringa del af länets, gälla dessa tal i hufvudsak äfven landsbygden, men då staden sedan förra delen af 1870-talet fördubblat sin folkmängd, har landsbygden äfven däraf rönt inflytande, så att dess folkmängd på de sista trettio åren minskats med omkr. 10 proc. — I judiciellt hänseende är landsbygden delad i 4 domsagor under Göta hofrätt: Östra Värends, omfattande Konga härad och Uppvidinge h:d, Mellersta Värends, omfattande Kinnevalds h:d och Norrvidinge h:d, Västra Värends, bestående af Allbo h:d, Sunnerbo domsaga, benämnd efter det härad, som den omfattar; hvarje härad är ett tingslag. I administrativt hänseende är landsbygden delad å 5 fögderier, benämnda efter nu anförda 6 härad, som med undantag af Kinnevalds och Norrvidinge härads fögderi hvartdera utgöra ett fögderi; Sunnerbo h:ds fögderi omfattar 5, de öfriga 3 länsmansdistrikt. Länets enda stad, Växjö, har sin rådstufvurätt. Kommunerna å landsbygden äro 86, hvaraf 1 köping, Elmhult; i öfrigt finnas 1 köping, Ljungby, och 3 municipalsamhällen, Alfvesta, Strömsnäs bruk och Ryd. I ecklesiastikt hänseende ingår länet i Växjö stift med 1 stads- och 84 landsförsamlingar, fördelade å 49 pastorat, som bilda 6 kontrakt. — För annan förvaltning hör länet till första arméfördelningen, Södra postdistriktet, Södra telegraftrafikdistriktet, Södra väg- och vattenbyggnadsdistriktet, Södra bergmästardistriktet, Smålands skogsdistrikt och utgör justeringsdistriktet n:r 13. Provinsialläkardistrikten äro 4 jämte 3 extra provinsialläkardistrikt. I Växjö finnes hospital för sinnessjuka med afdelning för kriminalpatienter, i staden och Ljungby köping länslasarett. En länsveterinär är anställd i länet. — Förutom i Växjö varande högre allmänt läroverk, folkskoleseminarium samt förskola för blinda äro af kommunala eller enskilda undervisningsanstalter att nämna andra döfstumdistriktets skola och ett elementarläroverk för flickor samt ett småskolelärarinneseminarium i Växjö, landtbruksskola i Stensjöholm (Agunnaryds socken) samt landtmannaskola, äfven manlig och kvinnlig folkhögskola, i Grimslöf (Skatelöfs socken). — Till riksdagens Första kammare utser länet 5 ledamöter, och enligt vallagen 1909 blir antalet ledamöter i Andra kammaren 7, hvaraf 4 från Östra valkretsen, till hvilken äfven staden hör, och 3 från Västra. — Länets egovidd fördelar sig på åker och annan odlad jord med 10 proc., naturlig äng 11 och skogbärande mark 29 proc. samt med återstående 50 proc. på ej redovisad eller improduktiv mark, hvaraf största delen är kala mossar och ljungmarker. Den jämförelsevis minsta odlade jorden har länets östligaste del, Uppvidinge härad, blott 4 à 5 proc., men största skogbärande marken, 44 proc., hvilken däremot är minst i västligaste delen, Sunnerbo härad, knappt 20. Af de tio åren 1900—09 har ett gett nära god skörd, sex mer än medelmåttig, ett medelmåttig samt två något mindre, och det årliga medeltalet har varit 3,300 hl. hvete, 296,000 hl. råg, 151,000 hl. korn, 1,030,000 hl. hafre, 2,800 hl. blandsäd, 1,230,000 hl. potatis och 336,000 hl. rofvor och rötter. Vid 1909 års slut uppgafs kreatursstocken till 10,685 hästar, 118,850 nötkreatur, hvaraf 64,502 kor och 16,333 oxar, samt 53,808 får, 409 getter och 35,004 svin. I medelgoda år lämna skördarna öfverskott till afsalu af korn, hafre och potatis, men på hvete och råg råder i allmänhet brist för länets behof. Af nötkreatur, får, fläsk och mejeriprodukter förefinnes öfverskott till afsalu. De enskilda skogarnas vanvård är i detta län icke

mindre än i många andra län, och afyttringen af skogsalster är betydlig; dock råder brist för det egna behofvet endast i några socknar i Sunnerbo härad. Bland binäringar kunna nämnas plockning och försäljning af skogsbär, i synnerhet lingon, trädgårdsskötsel och fiske; hemslöjden är af ringa betydelse. Grufdrift förekommer ej, af sjömalm upptagas några ej nämnvärda kvantiteter. — Fabriksverksamhetens omfattning framgår af följande tal för 1908. Fabrikerna voro 334 med 6,083 arbetare och tillverkningsvärdet 17,$_{88}$ mill. kr., hvaraf kommo på maltdrycksfabriker 0,$_{35}$; sågverk och hyflerier 2,$_{58}$, trämassefabriker 2,$_{99}$, tändsticksfabriker 0,$_{47}$, pappersbruk och pappfabriker 4,$_{68}$; stenbrott och stenhuggerier 0,$_{26}$, glasbruk 2,$_{68}$; gjuterier samt järn- och stålvarufabriker 0,$_{25}$ och mekaniska verkstäder 0,$_{33}$. Handtverkarna voro s. å. 2,230 med 1,214 arbetare och handlandena 1,256 med 1,143 biträden. Den för bevillning uppskattade inkomsten af fabriksverksamheten var 1,$_{12}$ mill. kr., af handtverksdriften 0,$_{66}$ och af handelsrörelsen 1,$_{85}$ mill. kr. — Länet genomkorsas i olika riktningar af järnvägar, dels Södra stambanan med 84 km., dels enskilda järnvägar med 542 km., hvaraf 228 km. normalspåriga och 314 km. smalspåriga. Hvad de sistnämnda beträffar, må särskildt anmärkas, att länet genomdrages af icke mindre än 210 km. af det för dessa trakter inom vårt land alldeles säregna, sammanhängande nät af järnvägar med en spårvidd af 1,$_{067}$ m., som sammanbinder Blekinge kuststäder sinsemellan och med andra orter inom Blekinge och närgränsande län. I nedan följande förteckning är spårvidden angifven endast för de järnvägar, som icke äro af normal spårvidd; banlängderna, som anges i hela km., afse endast de delar af resp. järnväg, som falla inom länet. I direkt samband med statsbanan stå järnvägarna Borås—Alfvesta 13 km., Växjö—Alfvesta 18 km., Karlshamn—Vislanda—Bolmens (1,$_{067}$ m.) 99 km., som fortsättes af Halmstad—Bolmens (1,$_{067}$ m.) 30 km., Sölvesborg—Olofström—Elmhults 7 km., Kristianstad—Hässleholms (linjen Kristianstad—Elmhult) 5 km., Skåne—Smålands (Kärreberga—Värnamo) 83 km., som i Markaryd öfverkorsas af Markaryd—Veinge 10 km. och Hässleholm—Markaryds 5 km. Med ofvanstående banor kommunicera Växjö—Klafreström—Åsheda (0,$_{891}$ m.) 60 km., Karlskrona—Växjö 56 km. och Växjö—Tingsryds (1,$_{067}$ m.) 45 km., som fortsättes af Bredåkra—Tingsryds (1,$_{067}$ m.) 15 km. och genom Hönshylte—Kvarnamåla (Norraryd—Kvarnamåla, 1,$_{067}$ m.) 21 km. står i förbindelse med Karlshamn—Vislanda—Bolmens järnväg. Vid Emmaboda station å Karlskrona—Växjö järnväg anknyter sig Kalmar järnväg 1 km., och från dennas station Nybro utgår i sin tur Nybro—Säfsjöströms järnväg 30 km. Karlskrona—Växjö och Nybro—Säfsjöströms järnvägar äro dessutom förenade genom Kosta järnväg (Lessebo—Kosta—Måleråsa, 0,$_{600}$ m.) 29 km. Från Blekinge kustbanor är linjen Nättraby—Eringsboda (0,$_{600}$ m.) fortsatt till Elmeboda 15 km. — Hemmantalet å landsbygden utgör 2,787 mantal och beräknas till 10,$_{5}$ för staden. Taxeringsvärdet 1910 var för jordbruksfastigheter 89,060,300 kr. å landsbygden och 418,400 kr. i staden samt för annan fastighet 26,174,100 kr. å den förra och 11,699,500 kr. i den senare, förutom värdet af statens och menigheters fasta egendom, taxerad till 10,926,800 kr. å landsbygden och 2,909,700 kr. i staden. Fideikommissegendomar, 1905 taxerade till 1,$_{25}$ mill. kr., innehades af 3 personer. Den fasta egendom, som då tillhörde inhemska aktiebolag, till antalet 66, var taxerad till 10,$_{33}$ mill. kr., hvaraf Lessebo aktiebolag 1,$_{37}$. Af 40 utländska undersåtar, som egde fast egendom, taxerad till 1,$_{15}$ mill. kr., voro 29 danskar, och taxeringsvärdet af deras egendom var 0,$_{47}$ mill. kr.

Om länets samhörighet under vissa tider af 1600-talet med såväl Jönköpings som Kalmar län se dessa ord. 1675—80 hörde någon del af Blekinge till Kronobergs län, som 1687 erhöll det område, som det frånsedt gränsregleringar under senare tider nu har. K. S. A. d'A.

Kronobergsmanshemman, *kam.*, ha ansetts vara af bättre natur än vanliga kronohemman, i det att långt tidigare än å dessa ständig besittningsrätt blef åborna å dem medgifven. De ha kunnat säljas, och uppbud å dem erhållas. Men sedan uppbud genom k. förordn. af 16 juni 1875 ej mera ega rum, ha kronobergsmanshemmanen i afseende på öfverlåtelse af besittningsrätten blifvit ställda i likhet med vanliga kronohemman. Se Kronohemman, allmänna. Th. R. (Kbg.)

Kronobergs regemente (n:r 11) utgör ett af de tre infanteriregementen, i hvilka Smålands storregemente delades 1623, då det fick fältmarskalken H. Wrangel till chef. Det roterades sedermera med 1,100 nummer inom Kronobergs län, dess knektekontrakt uppgjordes 1685, och det åtnjöt roteringsunderstöd af 780 kub.-fot spannmål, hälften råg och hälften korn. Regementet erhåller numera sitt värnpliktiga manskap från Kronobergs län (utom dess östra del) och V. och Ö. Göinge härad af Kristianstads län. Dess mötesplats är Kronobergs hed (se d. o.), dess chefsstation Växjö, där regementet i framtiden skall förläggas. Jfr Gunnar Hyltén-Cavallius, ”Kongl. Kronobergs regementes officerskår 1623—1896” (1897), och L. G. T. Tidander, ”Anteckningar rörande Kronobergs regementes historia” (1897, utg. 1907). C. O. N.

Kronobetjänte. Se Betjänte.

Kronobonde, *kam.*, åbo på kronohemman. Se Bonde, sp. 1088, och Kronohemman.

Kronoborg (fi. *Kuʹrkijoki*). 1. Socken vid Ladoga sjö, hörande till häradet och domsagan af samma namn, i Viborgs län, Finland. Landareal 538 kvkm.; befolkningen, finsk, 8,885 pers. (1908). Imperiellt pastorat af 1:a kl. af Sordavala prosteri och Nyslotts stift. I socknen finnes Kronoborgs högre landtbruksläroverk. — I början af 1600-talet anlades i K. en stad eller s. k. stadsfläck, hvilken dock för närheten till staden Kexholm icke kunde vinna någon betydenhet, hvarför man äfven snart upphörde att betrakta densamma som stad. Ännu fortlefver likväl dess ryska beteckning ”slobod” (köping), och som köping kan äfven nu K:s kyrkoby anses, ehuru den icke legalt betecknas såsom sådan. — 2. Härad, bestående af 3 kommuner, nämligen Parikkalo, Jaakimvaara och Kronoborgs socknar. Areal 2,116,$_{7}$ kvkm. 37,290 inv. (1908). — 3. Domsaga under Viborgs hofrätt, delad i 3 tingslag. Omfattningen lika med häradets. — 4. Förr prosteri. Se Sordavala. — 5. (Eg. Kronoborg; fi. *Hämeenlinna*) Gammal benämning på det af Birger jarl (1249) anlagda fästet Tavaste-

borg l. Tavastehus (se d. o.). — 6. Grefskap i ofvannämnda socken, hvilket 10 nov. 1651 förlänades åt riksdrotset Gabriel Gustafsson Oxenstiernas son Ture Oxenstierna, med succession för hans broder Johan samt hans brorson Gabriel Gabrielsson Oxenstierna. Det torde ha omfattat 600—700 bönder, uppskattade till ungefär 2,300 arviorubel. 1—5. O. I. (A. G. F.) 6. G. F.*

Kronobrefbäring, *kam., postv.*, allmogens häfdvunna skyldighet att utan kontant ersättning fortskaffa tjänstebref (”kronobref”). Någon skrifven författning i ämnet fanns dock ej, och allmogen började undandraga sig utförandet. Då landshöfdingen i Södermanland 1742 däröfver anförde klagomål, resolverade regeringen, att det ovillkorligen åligge allmogen att utgöra detta besvär och att detsamma borde vid häradstinget ordnas samt af länsstyrelsen fastställas. I alla orter, där icke genom särskild öfverenskommelse blifvit annorlunda bestämdt, var det hemmansegarna, som fingo svara för tjänstebrefvens fortskaffande, hvarvid — såsom det heter i resolutionen — årligen borde ”ömsas om emellan dem, som bo så, att de kunna göra denna tjänsten vid alla vägarna, där den behöfves, och brefbärarna emot detta besväret njuta befrielse ifrån hållskjutsen vid gästgifvargårdarna” samt från kronoskjuts och åtskilliga andra tillfälliga besvär. På detta sätt befordrades tjänstebref mellan länsstyrelsen och dess underlydande tjänstemän samt kyrkornas bref. Tjänstebref åter mellan hufvudstaden och landsorterna eller mellan olika landsorter kunde i allmänhet fortskaffas längs postlinjerna. Regementena och båtsmanskompanierna hade egen brefbäring inom indelningsområdet. — Genom k. cirk. 11 juli 1811 stadgades, att brefbäringsskyldigheten vore att anse för ett mot kronoskjutsningar svarande allmänt besvär, hvilket likväl, efter noggrann urskillning, icke borde sträckas längre än till vederbörande ämbets- och tjänstemäns bref i ämbetsärenden eller utgående kungörelser och påbud, som icke på annat sätt och med nödig skyndsamhet kunde fortskaffas och hvartill ej heller borde anslås flera hemman och hemmansdelar än som för detta ändamål vore nödiga. I k. br. 4 dec. 1830 påbjöds, att denna brefbäring inom de län, där den enligt författningarna åläge hemmansegarna och af dem utgjordes, skulle högst 2 gånger i veckan ega rum på de dagar, som af länsstyrelsen bestämdes. Detta var den *ordinarie* kronobrefbäringen. Vid utomordentliga tillfällen (durkmarscher, kungs- eller kronoskjutsningar, skallgångar, skogseldar m. m.) finge anlitas *extra* sådan, hvarvid innehållet af brefvet borde af den tjänsteman, som afläte detsamma, vid ansvar som för tjänstefel, i korthet utanpå antecknas. Genom k. kung. 26 juli 1834 föreskrefs, att skyldighet att utgöra kronobrefbäring vidlådde frälse- och utsocknesfrälsehemman under krigstid lika med krono- och skattehemman samt under fredstid emot dessa endast till hälften. I k. cirk. 30 nov. 1849 stadgades bl. a., i öfverensstämmelse med hvad 1845 års riksdag föreslagit, att bref i tjänsteärenden mellan auktoriteter och tjänstemän eller betjänte, som vore därtill berättigade, skulle, såvidt utan olägenhet ske kunde, med de ordinarie brefposterna afsändas; och således borde ord. kronobrefbäring inskränkas till hvad som erfordrades för brefvens fortskaffande, då posterna icke kunde därtill användas. Åt hemmansegarna lämnades öppet att förena sig om gemensamt fullgörande af brefbäringen. Debiteringen och uppbörden af kostnadsbidragen fingo, där så önskades, ske i sammanhang med allmänna kronouppbörden. — 1869 anhöll riksdagen en und. skrifvelse i syfte af kronobrefbäringens skiljande från jordbruket, och sedan Poststyrelsen föreslagit kronobrefbäringens fullständiga öfvertagande af postverket — hvarvid fribrefsrätten (se d. o.) borde h. o. h. afskaffas och för frankering af tjänsteförsändelser (de forna ”kronobrefven” och ”fribrefven”) införas tjänstefrimärken, som borde gäldas af allmänna medel —, blef detta också, i enlighet med regeringens tillstyrkan, 1873 års riksdags beslut. På grund af k. kung. 5 dec. 1873 upphörde kronobrefbäringen med 1873 års slut. Kbg. R. L—n.

Kronobrännerier. För att upphjälpa statens dåliga affärsställning föreslog statssekreteraren Liljencrants 1774 Gustaf III, att man skulle göra brännvinsbränningen till ett kronans regale. Enligt hans mening skulle bränningsrätten för 10 år utarrenderas till förpaktare, en för hvarje stor socken eller för flera smärre, hvilka egde afbränna ett visst kvantum säd årligen och därför erlägga till kronan 12 dal. smt årligen för tunnan. Förpaktaren skulle vara skyldig att af jordbrukarna i sitt distrikt emottaga spannmål och till dem aflämna för hvarje tunna 10 kannor brännvin jämte drank; det öfriga skulle han själf få försälja till bestämdt pris, dock ej i minut. I Finland, där spannmålen stod i lågt pris, borde kronan själf anlägga brännerier för eget behof. Tillverkningens storlek skulle jämkas efter årsväxten. Kronans vinst beräknades till 25—30 tunnor guld årligen. Detta förslag granskades dels af landshöfdingarna, dels af en kommission, bland hvars medlemmar var landshöfdingen frih. G. G. Wrangel (”Brännvins-Wrangel”). Denne föreslog, att endast större brännerier skulle upprättas, med minst 1,000 tunnors årlig förbrukning m. m.; kommissionens utlåtande bestämdes delvis af hans åsikter, i det den föreslog endast större bränneriers anläggande. K. M:t bestämde minimum till 100 tunnors bränning samt 15 års arrendetid. Då emellertid ej tillräckligt många förpaktare anmälde sig, föreslog Wrangel, att kronan skulle anlägga och drifva brännerierna för egen räkning. Denna plan vann konungens godkännande (sept. 1775); samtidigt skärptes förbudet för enskilda att bränna brännvin, och något senare förbjöds all införsel af utländskt sådant. Redan på hösten 1775 började kronobrännerier anläggas i Stockholm, och till besparing i anläggningskostnaderna inreddes en del kronans äldre byggnader till brännerier, såsom Vadstena, Kalmar och Åbo slott, eller till spannmålsmagasin, såsom delar af Linköpings, Örebro och Västerås slott. I början af 1776 kunde de första kronobrännerierna öppna sin verksamhet; 2 maj utskänktes den första ”kronosupen” i Stockholm, och brännvinsfloden började strömma öfver landet. Då kronan själf blef producent, fick den samma intresse som andra producenter, nämligen att få afsättning på sin vara. Därför utvidgades rätten att försälja brännvin, och krogarnas antal ökades. Bränneriernas styrelse och förvaltning ordnades genom ett cirkulär till landshöfdingarna af 25 april 1776. Högsta ledningen tillkom den 14 sept. 1775 konstituerade Regale bränneridirektionen i Stockholm (riks-

rådet grefve N. Bielke, presidenten frih. H. H. Boije, de ofvannämnde Wrangel och Liljencrants), därefter landshöfdingarna, som skulle inspektera inrättningarna och hvarje vecka mottaga inflytande medel. Vid hvarje kronobränneri funnos en inspektor, en bokhållare, en brännmästare och lägre betjäning. Trots lättheten att få brännvin florerade den olofliga bränningen; ensamt på Ekerön nära Stockholm funnos åtta pannor i gång, och stora kvantiteter insmugglades hvarje vecka till hufvudstaden. Allmogens missnöje med att icke längre få utöfva sin husbehofsbränning ökades för hvarje dag; äfven bryggarna ansågo sina gamla rättigheter kränkta. Ett dåligt intryck gjorde det också, att konungen för egen räkning 1776 anlade ett bränneri vid Gripsholm, hvaraf vinsten blef hans personliga tillhörighet. På hösten s. å. började man utarrendera kronobrännerierna, och på våren 1777 voro de flesta äfven i landsorten utarrenderade dels mot penningar, dels mot brännvin (i senare fallet ombestyrdes brännvinsförsäljningen af kronans tjänstemän). 1776—77 uppfördes 52 kronobrännerier i olika delar af landet, de flesta i städerna. Kronans utgifter för deras iståndsättande uppgingo före 1777 års slut till 435,815 rdr sp. (mer än 3 gånger den beräknade summan). Därtill kommo 90,000 rdr sp. för spannmålsinköp. Snart visade det sig, att icke alla arrendatorer kunde fullgöra sina förbindelser. Afsättningen var nämligen i många orter mycket trög dels till följd af den olofliga bränningen, dels emedan arrendatorerna ej kunde täfla med kronan, som genom kronobetjäningens biträde hade lättare att afsätta sitt brännvin. Man anställde därför 1778 riktiga skallgångar efter lönnbrännare; t. o. m. prästerna skulle förmana sina åhörare att ej köpa annat brännvin än kronans och efterspana lönnbrännarna. Men dessa åtgärder hade blott öfvergående verkan. Allmogen började snart motarbeta kronobrännerierna, och de stränga förordningar, som utfärdades, ökade missnöjet. Detta var helt naturligt, då konungen 1780 förordnade om ofta återkommande visitationer, anställde spioner och stadgade, att allmogens under offentligt förvar befintliga bränneriredskap skulle sönderslås m. m. Länsmännen och deras biträden drogo omkring och utöfvade verklig terrorism, väckte folket midt i natten för att visitera m. m. Det kom understundom till verkliga bataljer mellan bönderna och kronobetjäningen, och på vissa orter, t. ex. i Kalmar län, befarade man ett verkligt bondeuppror. Största skulden till dessa öfverdrifter hade Wrangel; han måste emellertid afgå ur direktionen i slutet af 1780, hvarefter Liljencrants lyckades betydligt mildra systemet. Äfven i ekonomiskt afseende vidtogos då några förändringar. Så började man 1781 att lösa tillbaka arrenderätten. 1787 var hela antalet brännerier 61 (däraf 11 i Finland), af hvilka 14 voro utarrenderade. Produktionen, som 1778—80 hållit sig vid 250,000 tnr årlig afverkning, steg 1781, då kronan hade öfvertagit konungens stora bränneri vid Gripsholm, till 300,000 tnr och nådde sin höjdpunkt 1785, då 327,000 tnr brändes, hvilket efter 18 kannor på tunnan motsvarade nära 6 mill. kannor. Kronans vinst beräknades 1780 till nära 500,000 rdr sp. Sedan Wrangel s. å. afgått, började vinsten aftaga till 300—400 tusen rdr sp. årligen, och 1785 var den endast 136,666 rdr. I själfva verket gick affären de sista åren med förlust, som till sist var bokförd till 517,295 rdr, ehuru den i verkligheten var större. Därtill kom, att kronobrännvinsbränningen i högre grad än något annat bidrog att försvaga konungens popularitet och därigenom hans politiska ställning i landet. De moraliska följderna voro än sorgligare: ”å ena sidan den demoralisation, som under myndigheternas skydd och uppmuntran spreds från kronans brännerier och lagerställen samt de tusentals krogar, som utplanterats öfver hela riket utefter de allmänna färdvägarna, ofta anlagda invid kyrkor för att fånga den till gudstjänst församlade menigheten; å andra sidan lönnbränningen med dess styggelser, lagbrott, spionerier och beslag, hat, hämnd och våldsamheter, rättegångar och meneder, tusentals familjer bragta till tiggarstafven, medan husfadern försonade sitt brott på fästning, och såsom resultatet af det hela en tillbakagång både i moraliskt, socialt och ekonomiskt hänseende”. Ändtligen fann konungen för godt att 14 juni 1787 upphäfva kronobrännerierna och medge, ”att brännvinsbränning så till husbehof som afsalu måtte till nationen upplåtas emot en viss afgift till K. M:t och kronan”. Om denna afgift underhandlade sedan landshöfdingarna med allmogen sockenvis, och i allmänhet lyckades regeringen få de afgifter godkända, som den föreslagit, ehuru i synnerhet adeln sökte hindra öfverenskommelserna dels af sin vanliga oppositionslusta, dels till följd af den i konstitutionellt afseende betänkliga åtgärden att skaffa kronan en inkomst genom beslut på sockenstämmorna. Den nya brännvinsförordning, som reglerade förhållandena efter kronobrännerierna afskaffande, utkom 21 jan. 1788, men daterades 20 dec. 1787. Jfr K. T. Odhner, ”Sveriges pol. hist. under konung Gustaf III:s regering”, II. J. F. N.

Kronoby, kustsocken af Pedersöre härad och Gamlakarleby domsaga, Vasa län, Finland. Areal 317 kvkm.; befolkningen, svensk, 3,548 pers. (1908). Konsistoriellt pastorat af 2:a kl., Åbo ärkestift, Gamlakarleby prosteri. Den manliga befolkningen åtnjuter högt anseende för skicklighet i timmermansyrket och särskildt såsom skeppsbyggare. Inom socknen finnes en svensk folkhögskola (samskola). O. I. (A. G. F.)

Kronobäck. 1. Kronoegendom om 2 mtl tills. med Kvarntorp (tax.-v. 84,000 kr. 1909) i Kalmar län, Mönsterås socken, s. om köpingen Mönsterås. Det var under medeltiden hospital och kloster (se K. 2), sedan 1529 åter hospital, 1568—80 del af ett friherreskap (se Öresten) och sedermera boställe för chefer för Kalmar regemente.

2. Kloster i ofvannämnda socken, var urspr. ett hospital och kallades som sådant hospitalet i Öknabäck eller i Norrabygd. Som hospital nämnes det för första gången 1292. På ett möte i Tälje 1479 beslöto emellertid Sten Sture och rikets råd hospitalets förvandling till ett munkkloster af Johannitorden och 26 juli 1480 utfärdade de ett öppet bref om saken. Klostret skulle erhålla alla det gamla hospitalets privilegier och egodelar, men ock öfvertaga dess skyldighet att emottaga och vårda de sjuke från kringliggande härad. Det skulle lyda under Johannitklostret i Eskilstuna och deltaga i den skatt, som därifrån erlades till Johannitordens stormästare på Rhodos. Munkarna skulle ej få till- eller afsätta prior utan samtycke af konungen eller

hans ställföreträdare. Som klostret aldrig var synnerligen rikt, förmådde det i längden ej uppfylla sitt åtagande gentemot de sjuke. Klagomål däröfver ingingo till Gustaf Vasa, och efter anställd undersökning bestämde konungen 1529, att klostret åter skulle förvandlas till hospital. Se Berggren, ”Kronobäcks kloster” (i ”Meddelanden från Kalmar läns fornminnesförening”, IV, 1904). — 3. (Öresten och K.), fordom friherreskap. Se Öresten. 2. T. H—r.

Kronodi'stikon. Se Kronogram.

Kronofartyg (Kronoman), fartyg, som tillhör staten, vare sig det är beväradt eller icke. Se vidare Flotta och Örlogsfartyg.

Kronofisken (Kronans enskilda fisken och Allmänna kronofisken). Se Fiskerilagstiftning.

Kronofjärdingsman. Se Fjärdingsman.

Kronoflagg, detsamma som örlogsflagg (se Flagga, sp. 525).

Kronofogde, *förv.*, landstatstjänsteman, en i hvarje fögderi, hvilken enligt instr. 10 nov. 1855 har uppsikt öfver ordning och säkerhet inom fögderiet med skyldighet att utföra länsstyrelsens befallningar och därjämte lämna andra myndigheter och anställda personer laga handräckning äfven utan särskild order därom af länsstyrelsen. Han har till biträde i tjänsteutöfningen kronolänsmän och fjärdingsmän. Kronofogden åligger vidare dels bevakning af kronans rätt i skatte-, taxerings-, arrende- o. d. angelägenheter, jämte uppbörd under laga ansvar, uppsikt öfver allmänna hushållningen, kommunikationerna, fattigvården o. d. samt åtgärder vid farsot, vådeld, nöd, skeppsbrott och andra olyckor, dels all den exekutiva maktens i fögderiet utöfvande, i hvilken sistnämnda egenskap han skall bevista ting och handha polisväsendet, föra diarium öfver domar och utslag, dagbok öfver utsökningsmål äfvensom vaka öfver minnesmärkens och fridlysta ställens fredande. Kronofogdarnas löneförmåner reglerades senast 1878 sålunda: lön 3,000 kr., tjänstgöringspenningar 1,000 kr., expensmedel 300 kr. jämte en del expeditionslösen, åklagar- och beslagsandelar, arfvode vid försäljning af utmätt fast egendom samt provision för uppbörd och redovisning af kommunala, enskilda inrättningars eller enskilda personers medel, jämte ersättning för en del resor och ersättning af statsmedel för vissa af hans polisverksamhet föranledda utgifter, äfvensom för telefonafgifter. Om den s. k. landtregeringen i äldre tider se Fogde. Här må tilläggas, att den tjänsteman, som motsvarar nuv. kronofogden, i en instr. af 30 maj 1555 kallas *fogde* eller *befallningsman*, men i en annan af 28 jan. 1687 häradz- eller kronefogde. Ända in i slutet af 1800-talet användes här och hvar af allmänheten benämningen kronobefallningsman. — Expeditionskronofogde, en landstatstjänsteman öfver stat, som med K. M:ts tillstånd stundom af länsstyrelse anställes för att biträda den ord. kronofogden, af hvilken han aflönas (se Svensk författningssamling n:r 49, 1908). Jfr Häradsskrifvare och Landsstat. Kbg.

Kronofordran på ränta. Se Byte 3.

Kronofotografi (af grek. *chro'nos*, tid, och fotografi), en med korta intervaller tagen serie ögonblicksfotografier af ett i rörelse varande föremål, tagen i syfte att analysera rörelsen. De första försöken i denna riktning gjordes 1877 af amerikanen Muybridge. Han uppställde på något afstånd från hvarandra en rad kameror, försedda med ljusstarka objektiv och hastiga ögonblicksslutare. Framför kamerorna rörde sig föremålen på en löpbana, som var öfverspänd med trådar, hvilka stodo i förbindelse med ögonblicksslutarna på så sätt, att när en tråd vidrördes, utlöstes en ögonblicksslutare. På detta sätt erhöll man en serie bilder, som återgåfvo olika faser af rörelsen. Fig. 1 visar en sådan af Muybridge tagen bildserie af en springande tjur. Fransmannen Marey använde 1883 en bekvämare metod, speciellt afsedd för anatomisk-fysiologiskt studium af människans rörelser. Han tog de olika faserna af rörelsen på en enda plåt. Detta tillgick så, att personen, som skulle kronofotograferas, kläd-

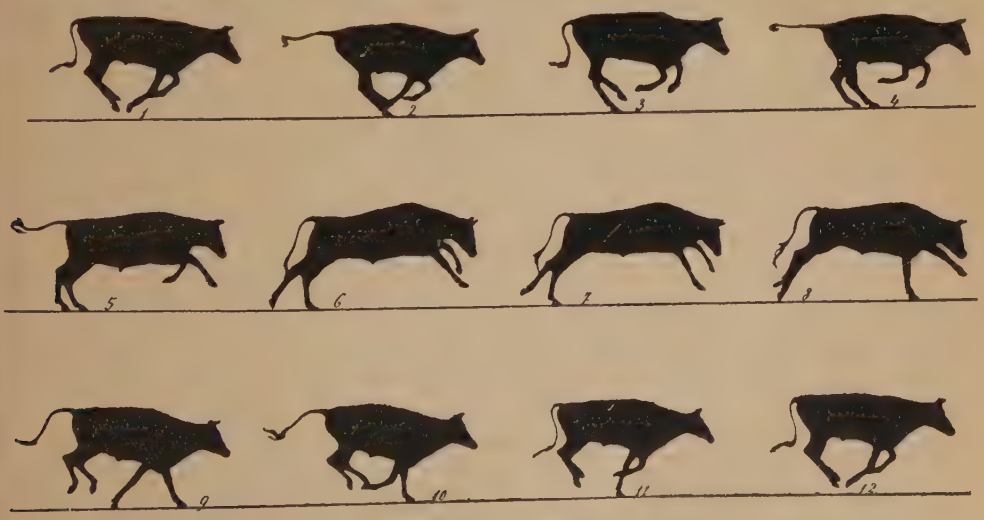

Fig. 1. Kronofotografi af en springande tjur.

des hvit och fotograferades mot en svart bakgrund, under användande af en apparat, som visas i fig. 2; C är den känsliga plåten, O objektivet, D ögonblicks-

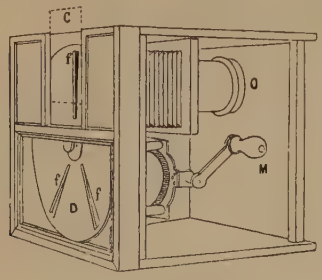

Fig. 2. Mareys apparat för kronofotografi.

slutaren — en cirkelrund skifva, försedd med spalterna f f, hvilken sättes i rörelse medelst vefven M. Hvarje gång en spalt passerar plåten, blir denna exponerad; mellan hvarje exponering har föremålet hunnit förflytta sig ett stycke, så att de olika bilderna ej sammanfalla. Fig. 3 visar en sådan serie-

Fig. 3. En man hoppande öfver ett rep. Efter kronofotografi af Marey.

fotografi af en man, som hoppar öfver ett rep.

Kronofotografien förbättrades i hög grad af tysken O. Anschütz (se denne), som 1887 äfven lyckades förena bildserien till en rörlig bild. Anschütz använde 24 intill hvarandra placerade små kameror, hvilkas ögonblicksslutare i hastig följd, den ena efter den andra, utlöstes, när föremålet passerade. Efter den erhållna negativa bildserien framställdes något förstorade diapositiva bilder, hvilka fästes invid periferien af en s. k. stroboskopisk skifva (jfr Fantaskop), som placerades intill en vägg, försedd med en öppning lika stor som en bild. På andra sidan väggen hade åskådarna sina platser. När skifvan sattes i rotation, passerade den ena efter den andra af bilderna bakom öppningen, och i det ögonblick den innehade det riktiga läget, belystes den ett ögonblick intensivt bakifrån genom en elektrisk urladdning i ett s. k. Geisslers rör. De hastigt på hvarandra följande ljusintrycken sammansmälte till ett enda kontinuerligt, och man såg en bild, som naturtroget återgaf rörelsen. Då bildserien bestod af endast 24 bilder, kunde endast en jämförelsevis kort rörelsescen, som gång på gång återkom, återgifvas. Apparaten, som Anschütz kallade *takyskop*, *elektrotakyskop* l. ”elektrisk snabbskådare”, var alltså en föregångare till kinematografen (jfr Kinematograf). J. Htzg.

Kronogods, detsamma som domän (se d. o.).

Kronográf (af grek. *chro'nos*, tid, och *gra'fein*, skrifva). 1. Se Astronomiska instrument, sp. 293—294. — 2. Se Hastighetsmätare.

Kronogra'm (af grek. *chro'nos*, tid, och *gra'mma*, bokstaf) l. Krono'stikon (af grek. *sti'chos*, rad), beteckningen af ett årtal medelst ett ord eller en mening. Årtalet finner man genom att i ordet eller meningen sätta hvarje $m = 1{,}000$, $d = 500$, $c = 100$, $l = 50$, $x = 10$, u l. $v = 5$ samt $i = 1$; de nämnda bokstäfverna tecknas för tydlighetens skull vanligen med versaler. Så är t. ex. MVnDVs (= *mundus*, världen) ett kronogram för årtalet 1510. Utgöres kronogrammet af en enda versrad, kallas det eteo'stikon (af grek. *e'tos*, år); består det af två verser, kallas det kronodi'stikon. Under 1600-talet förekomma på boktitlar stundom kronogram i st. f. tryckår. Så t. ex. anges å en af Gustaf II Adolf utfärdad förplägningsordonnans af 3 maj 1632 årtalet genom meningen: O Herr VVIe Lang Verbergſt DV Dann Das AntLItz Vor Vns (= *O Herr wie lang verbergst du dann das antlitz vor uns*). På svenska tryckalster förekomma kronogram mera sällan. En samling kronogram på olika språk af And. Nicander (d. 1781) finnes i 18:e delen af P. Hansellis ”Samlade vitterhetsarbeten af svenska förf.” etc. (1874). (B—d.)

Kronohemman, Allmänna, *förv.*, sådan kronojord, som innehafves af enskild person under åborätt, hvilken rätt af innehafvaren kan öfverlåtas på annan (se k. kung. 8 maj 1863). Kronohemmanen äro af gammalt ursprung; deras antal ökades efter hand i äldre tider på många sätt, men minskades sedermera åter starkt genom skatteköp. I slutet af 1870-talet uppskattades antalet till endast omkr. 300. Innehafvaren af ett sådant hemman, kronobonden, är att betrakta som brukare af detsamma. Honom åligger således nybyggnads- och underhållsskyldighet liksom annan landbo; han är underkastad vissa skyldigheter vid bruket af egorna, och kronobetjäningen utöfvar tillsyn, huru han uppfyller, hvad i nämnda afseenden åligger honom (Byggningabalken kap. 27). 1864 års skogshushållningsförordning medger kronobonde att använda skog till husbehof, dock med den inskränkningen, att mastträd och mastspiror (s. k. storverksträd) och ek äro kronan förbehållna och ej få utan särskildt tillstånd fällas. Ek plägar på begäran lämnas till kvarn och laga hus, och ekträd, som ”står till men för åker eller äng”, efter utsyning af jägmästaren få fällas och säljas för kronans räkning (jfr k. förordn. 26 jan. 1894). — Särskilda slag af kronohemman äro stubbe- och röjselrättshemman, sämje- och stadgehemman samt kronobergsmanshemman (se dessa ord). Kbg.

Kronohäkte. Se Fängelse, sp. 246.

Kronojord, kronan tillhörande jord. Se Domän och Kronohemman.

Kronojägare, enligt förnyad instr. för skogsstaten 23 dec. 1909 benämning på bevakande skogspersonalen (se Kronoskogvaktare). Domänstyrelsen tillsätter och afskedar kronojägare, hvilka lyda närmast under jägmästaren i reviret, bestämmer omfattningen af deras tjänstgöringsområden,

”bevakningstrakter”, och antager äfven extra kronojägare. Tjänstereglemente fastställdes af Domänstyrelsen 12 febr. 1907. Ord. kronojägarbefattningar äro sedan 1906 382 stycken. M—g.

Kronologi (af grek. *chro'nos*, tid, och *lo'gos*, lära), läran om sättet att mäta och räkna tiden. Ordet begagnas äfven, särskildt i äldre arbeten, för att beteckna en i tidsföljd ordnad förteckning öfver märkligare historiska tilldragelser; i denna mening sammanfaller således kronologi i det närmaste med ”historisk tabell”. Någon gång kan man t. o. m. utbyta ordet kronologi mot ”tidsföljd”, t. ex. i uttrycket ”de egyptiska konungaätternas kronologi”.

1. *Astron.* Det närmast till hands liggande medlet att mäta tiden lämnas af de astronomiska företeelserna. Växlingen mellan dag och natt, beroende på solens skenbara rörelse omkring jorden, ger som tidsmått *dagen* eller *dygnet* (inom kronologien begagnas dessa båda ord i allmänhet som liktydiga). Växlingen mellan månens olika faser ger en betydligt större måttsenhet, *månaden*, och slutligen erbjudes ett ännu längre tidsmått, *året*, genom växlingen af årstiderna, beroende på solens skenbara rörelse i ekliptikan. Alla dessa tre tidsmått äro åtminstone approximativt konstanta och lämpa sig således väl för att mäta längre tidrymder. Använder man dygnet ensamt, inträder dock snart behofvet af ett större mått, för att alltför vidlyftiga tal må undvikas. Nomadiska folk kunna, vid angifvandet af större tidslängder, utan stor svårighet nyttja uteslutande månaden eller en mångfald däraf. Men för en jordbruksidkande folkstam, som vid sina dagliga förrättningar och därmed sammanhängande fester är väsentligt beroende af årstidernas växlingar, gör sig snart behofvet kännbart att använda äfven det tredje tidsmåttet, året. — Till mått för bråkdelar af ett dygn lämpa sig de astronomiska företeelserna mindre väl, och man är därvid hänvisad till mer eller mindre enkla mekaniska inrättningar, såsom klepsydrer, egentliga vattenur, gnomon och, på en högre grad af odling, vanliga ur, reglerade medelst pendel eller spiralfjäder. Man brukar vanligen indela kronologien i matematisk l. astronomisk och teknisk l. historisk. Den förra har att redogöra för kronologiens matematiska och astronomiska grunder, anger särskildt med tillhjälp af astronomiska observationer längderna af de sinsemellan inkommensurabla tidsmåtten dag (soldygn), (synodisk) månad och (tropiskt) år samt visar lämpligaste sättet att bilda sådana tidrymder (cykler eller perioder), hvilka, med nöjaktig approximationsgrad, samtidigt innehålla ett helt antal dagar, månader eller år (jfr Måncykel, Nittonårscykel). Den senare åter behandlar tidräkningen sådan den faktiskt på olika tider och hos olika folk gestaltat sig, fastställer särskildt epokerna för de olika årsräkningarna (*erorna*), anger sättet för att öfvergå från ett slag af tidräkning till ett annat och reglerar slutligen kalendern (se d. o.).

I kronologien kallar man ofta det *tropiska året*, d. v. s. det tidsmått, som noggrant motsvarar ett omlopp af solen i förhållande till vårdagjämningspunkten och som sålunda är strängt bundet vid årstidernas växlingar, för *solår*. Den synodiska månaden, d. v. s. tidsintervallet mellan två successiva nymånar, är, på grund af ojämnheterna i månrörelsen, något föränderlig; dess genomsnittliga belopp kallas i kronologien *månmånad*. Då det nu ej går ett helt antal månmånader på precis ett solår, måste man vid tidsindelningen besluta sig för att lägga antingen blott månens eller blott solens rörelse till grundval, eller ock måste man genom något slags utjämning söka förena dessa båda indelningssätt med hvarandra. Vid uteslutande användning af månmånader sammanfattas 12 sådana till ett s. k. *månår*, som eg. innehåller ungefär $354^3/_8$ dygn. Räknas månåret till jämnt 354 dygn, blir månadens början småningom förskjuten i förhållande till nymånen, hvarför ett sådant månår kallas *rörligt*. Blir öfverskottet öfver 354 dygn på något sätt utjämnadt, t. ex. genom ett lämpligt inskjutande af skottdagar, kallas månåret *fast*. På samma sätt talar man, vid det uteslutande användandet af solår, om *rörligt* eller *fast solår*, allteftersom dess längd oförändradt sättes = 365 dagar eller man genom någon anordning med skottdagar söker få det genomsnittliga soláret att öfverensstämma med det tropiska året, hvars längd är ungefär $365^1/_4$ dygn. Vid förenandet af mån- och solräkningen kan man begagna sig af de ofvannämnda perioderna eller cyklerna.

I *Egypten* användes redan tidigt (enl. Lepsius från år 3282 f. Kr.) ett solår, bestående af 365 dagar, fördelade i 12 månader om 30 dagar samt därtill ytterligare 5 skottdagar. Månadernas namn voro: Thoth, Faofi, Athyr, Choiak, Tybi, Mechir, Famenoth, Farmuthi, Pachon, Payri, Epifi och Mesori. Snart fann man, att årets början på detta sätt småningom genomlöpte alla årstiderna och att den efter 1,461 år (= 1,460 julianska år) återkom i det närmaste till utgångspunkten. Denna period af 1,460 julianska år kallas *Sotisperioden* l. Hundstjärneperioden och innebär medelbart kännedom om, att årets rätta längd är approximativt $365^1/_4$ dagar. Den torde ha haft till epok år 1322 f. Kr. (enl. Lepsius 2782 f. Kr.). Först under Ptolemaierna bestämdes, 238 f. Kr., genom det s. k. Kanopusediktet, att efter de 5 skottdagarna skulle ytterligare en dag tillsättas hvart fjärde år. Emellertid råkade denna bestämmelse snart i glömska och synes ha blifvit återinförd först under romarnas början samfärdsel med Egypten. Från 1:a årh. e. Kr. träffar man hos alexandrinerna ett sådant år om $365^1/_4$ dagar, med början (1 Thoth) satt på 29 aug. (efter skottår 30 aug.), men först i 5:e årh. e. Kr. synes detta år ha h. o. h. utträngt det gamla året af 365 dagar. Bland i Egypten använda cykler och perioder må nämnas *Apiscykeln* (se d. o.), 25 år, d. v. s. 309 synodiska månader, och *Fenixperioden*, 500 år.

Rörande *babyloniernas* och *kaldéernas* tidräkning föreligga ännu inga utförligare uppgifter. Deras år var, åtminstone under en viss period, antagligen ett månår, men genom tid efter annan skeende interkalation (inskjutning) bragt i öfverensstämmelse med solens gång. Dock måste de ha egt kännedom om, att solårets längd approximativt är $365^1/_4$ dagar. Bland cykler och perioder använde kaldéerna *nittonårscykeln*, den s. k. *kaldeiska perioden* (se d. o.) l. *Saroscykeln*, hvarigenom förmörkelser bestämdes, samt en period af 600 år.

Hos *kineserna* begagnas sedan gammalt ett månår, bestående af 354 eller 355 dagar, fördelade i 12

månader. Hvart 5:e år inskjutes en skottmånad om 29 dagar, hvarigenom ett sådant år får 383 eller 384 dagar. Året betecknas genom sin plats i en cykel af 60 år, hvars epok är år 2697 f. Kr. År 1911 är sålunda det 48:e i 77:e cykeln. Emellertid kände kinecerna redan före år 300 e. Kr., att solårets längd är $365^1/_4$ dagar, liksom nittonårscykeln länge varit hos dem använd.

Grekerna synas urspr. ha haft ett månår med verkliga månmånader, mellan hvilka tid efter annan insköts en skottmånad. Sedermera, förmodligen under Solons tid (594 f. Kr.), bestämdes, att månaderna skulle vara 12 och omväxlande ha 29 och 30 dagar, så att ett vanligt år därigenom erhöll 354 dagar. Året synes urspr., åtminstone hos atenarna, ha börjat vid vintersolståndet, sedermera omkr. tiden för sommarsolståndet. Månadernas attiska namn voro Hekatombaion, Metageitnion, Boëdromion, Pyanepsion, Maimakterion, Poseideon, Gamelion, Anthesterion, Elafebolion, Munychion, Thargelion och Skiroforion (skottåren hade två månader med namnet Poseideon). För att genom interkalation återföra månaderna till samma årstider uttänkte man olika cykler, af hvilka de äldsta synas varit *Triëteris*, bestående af tre år, hvarunder en månad om 30 dagar insköts, samt *Oktaëteris*, innehållande 8 år, hvarunder 3 månader om 30 dagar insattes vid tredje, femte och åttonde året af cykeln. En lämpligare cyklisk anordning infördes af Meton (432 f. Kr.). Denna cykel, som efter sin upphofsman ofta kallas *Metons cykel*, bestod af 19 år (grek. *Enneadekaëteris*), af hvilka 7 voro skottår med 13 månader hvartdera. Cykeln innehöll på detta sätt 6,940 dagar, fördelade i 125 månader om 30 dagar och 110 månader om 29 dagar; de vanliga åren egde omväxlande 354 och 355, skottåren åter 384 dagar. Denna cykel förbättrades dels af Kallippos (330 f. Kr.), hvilken fyrdubblade densamma och från sista skottåret borttog en dag (den s. k. *kallippiska perioden* l. *kalippiska cykeln* omfattade sålunda 76 år), dels af Hipparchos, som ytterligare fyrdubblade den och borttog ännu en dag, hvarigenom den kom att omfatta 304 år med 111,035 dagar. — Årsräkning skedde i Grekland dels efter arkonter (i Aten) eller eforer (i Sparta), dels efter *olympiader*, bestående af 4 år och med 8 juli 776 f. Kr. till epok. Med kristendomen infördes i Grekland den julianska kalendern. — *Macedonierna* synas haft en med grekernas i hufvudsak likartad tidräkning. Denna utbreddes genom Alexander den stores fälttåg samt användes länge flerstädes i Asien och särskildt i Syrien, med växlande månadsnamn och årsepok. Efter Cæsars reform infördes i den macedonska tidräkningen ett ordentligt solår.

Rörande *romarnas* äldre tidräkning finnas blott sparsamma och delvis hvarandra motsägande uppgifter. Året bestod ursprungligen af tio månader: Martius, Aprilis, Majus, Junius, Quintilis, Sextilis, September, October, November och December. Enligt några hade dessa månader antingen 30 eller 31 dagar, så att årets längd blef 304 dagar. Enligt andra åter egde året 360 dagar, hvarvid månadernas längd kunde variera, så att vissa egde mindre än 20, andra mer än 35 dagar. Interkalationer skedde förmodligen flera gånger och utan någon bestämd regel. Konung Numa skall ha ökat året med ytterligare två månader: Januarius och Februarius, hvilka båda antagligen tillsattes vid årets slut. Därigenom torde året ha erhållit 355 dagar, hvartill under vissa år tillades en skottmånad. De vid dateringen brukliga namnen *kalendæ*, *nonæ* och *idus* synas ursprungligen ha hänfört sig till nymånen, första kvarteret och halfmånen. Något senare (omkr. 450 f. Kr.) synes, efter grekiskt mönster, ha blifvit införd en interkalation af 90 dagar under 8 år, dock så, att dessa 90 dagar fördelades i fyra skottmånader om 22 eller 23 dagar. Skottmånaden synes i regel ha blifvit insatt i Februarius, före denna månads slut. Därigenom erhöll skottåret omväxlande 377 och 378 dagar, så att fyra år blefvo = 1,465 dagar, d. v. s. fyra dagar mer än fyra julianska år. På grund däraf måste tid efter annan en skottmånad uteslutas. Utförandet af interkalationerna öfverlämnades åt pontifices (prästerna), som dock ofta förforo alldeles godtyckligt, så att stor förvirring i tidräkningen uppstod. Till afhjälpande af denna förvirring införde Julius Cæsar, med biträde af Sosigenes, en förbättrad tidräkning, den s. k. *julianska tidräkningen*, *julianska kalendern* l. *gamla stilen*. I Cæsars kalender egde månaderna den ordningsföljd och den längd de ännu i våra dagar bibehållit. Årets verkliga längd antogs till $365^1/_4$ dagar. Det bestämdes därför, att åren i allmänhet skulle innehålla 365 dagar, men att hvart fjärde år en skottdag skulle inskjutas, så att dessa år komme att innehålla 366 dagar. Denna *skottdag* inskjutes vid den 24:e dagen i februari månad, och då denna dag hos romarna kallades *ante diem sextum kalendas martias* (”dagen före sjätte dagen före 1 mars”), fick skottåret hos dem namnet *annus bissextus* (”året med två sjätte dagar”). Den nya tidräkningen började tillämpas 1 jan. 45 f. Kr., hvarigenom det föregående året (det s. k. *annus confusionis*) kom att innehålla 445 dagar (det räckte nämligen från 13 okt. 47 till 31 dec. 46 enligt vår datering). Sedermera ändrades, såsom en hedersbetygelse åt Julius Cæsar och åt kejsar Augustus, månadsnamnen Quintilis och Sextilis till Julius och Augustus. Genom missförstånd af Cæsars bestämmelser gjordes dock till en början hvart 3:e år till skottår i st. f. hvart 4:e. Augustus afhjälpte detta fel genom att borttaga några skottdagar, så att fr. o. m. år 8 e. Kr. allt blef rätt anordnadt. Då Kristi födelse begagnas som epok för tidräkningen, är det bestämdt, att skottåren skola inträffa på de år, hvilkas årtal äro jämnt delbara med 4. Så äro t. ex. enligt denna kalender åren 1600, 1700 och 1912 skottår. — Hos romarna fanns urspr. en 8-dagars-vecka, betingad genom de sedan urgammal tid regelbundet återkommande marknadsdagarna (*nundinæ*), men redan under Augustus förekommer äfven en af 7 dagar bestående vecka. — Årsräkning skedde hos romarna dels efter årets konsuler, som dock först med år 152 f. Kr. tillträdde sin befattning 1 jan., dels *efter Roms grundläggning* (*ab urbe condita*) som epok. Denna epok bestämdes dock af olika författare på olika sätt; den allmännast antagna epoken var den af M. Ter. Varro angifna, hvilken sammanfaller med 21 april 753 f. Kr.

Judarna synas urspr. ha bestämt sin tidräkning genom omedelbar observation af månens faser; sedermera infördes hos dem ett månår, fördeladt i 12 månader. Sin egentliga stadga erhöll dock den judiska tidräkningen först långt efter Jerusalems för-

störing, antagligen först i 4:e årh. e. Kr. Enligt den *judiska kalendern* består året, som är ett månår, i allmänhet af 353, 354 eller 355 dagar, fördelade på 12 månader med 29 eller 30 dagar. Månadernas namn äro: Tischri, Marcheschvan, Kislev, Tebet, Schebat, Adar, Nisan, Ijar, Sivan, Tamuz, Ab och Elul. För att återföra festerna till samma årstider tillägges tid efter annan en skottmånad, Veadar, på 29 dagar, så att skottåret får en längd af 383, 384 eller 385 dagar (under sådana år får nämligen dessutom månaden Adar 30 dagar i st. f. 29). Både måncykeln och solcirkeln användes i den judiska tidräkningen, men båda äro utan tvifvel lånade utifrån, den senare särskildt från den kristna tidräkningen. Bland årsräkningar är den viktigaste den ännu använda *eran från världens skapelse*, med 7 okt. 3761 f. Kr. som epok.

De nordiska folken synas i hednatiden ursprungligen sin tidräkning på månmånader. Året indelades i sommar, som började 14 apr., och vinter, som började 14 okt., hvarjämte äfven spår finnas af en fyrdelning och tredelning af året. Äfven veckan var säkert tidigt bekant. Af månadsnamn ha åtminstone *Thorre* (13 jan.—11 febr.) och *Goi* (12 febr.—13 mars) i växlande form varit gemensamma för hela norden. På Island bestod året af 11 månader med 30 dagar och en med 34 dagar, alltså af 364 dagar, hvilken tidräkning omkr. 960 reformerades så, att en vecka sköts in år 3, 8, 14, 20 och 25 af solcirkeln. Då det isländska året var jämnt 52 veckor, föll hvarje tidpunkt hvart år på samma veckodag, men på växlande datum i julianska kalendern.

De kristna folken använde till en början hufvudsakligen den romerska, af Cæsar reformerade tidräkningen. Först småningom ersattes 8-dagars-veckan af den från judarna hämtade, af 7 dagar bestående, och länge begagnades den romerska dateringen efter *kalendæ*, *nonæ* och *idus*. Under de första århundradena e. Kr. var påskterminens rätta bestämmande föremål för nästan oupphörliga strider och gaf anledning till uppställande af en mängd cykler (se Påsk). Först på Karl den stores tid antogs enhälligt den 19-åriga alexandrinska påskkanon. Genom dessa strider riktades uppmärksamheten på det olämpliga förhållandet, att vårdagjämningen ryckte allt längre och längre fram i det borgerliga året. Sedan förslag till rättelse däraf från flera enskilda och på olika kyrkomöten blifvit framställda och sedan saken blifvit formligen hänskjuten till påfven, tillsatte slutligen Gregorius XIII år 1572 en kommission, som skulle utarbeta förslag till en förbättrad tidräkning. Kommissionen, hvars förslag eg. hade Luigi Lilio till upphofsman, satte som sin hufvuduppgift dels att fixera vårdagjämningen till 21 mars, dels att genom en noggrannare cyklisk beräkning bestämma tidpunkten för påskfullmånen. Det senare syftet vanns genom införande i räkningen af epakter i st. f. de förut brukliga gyllentalen, det förra åter genom borttagande af vissa skottår, i sammanhang hvarmed föreslogs, att 10 dagar skulle omedelbart borttagas för att återföra vårdagjämningen till 21 mars. Årets genomsnittliga längd fastställdes till 365,$_{2425}$ dagar; felet i denna bestämning uppgår till endast 0,$_{0003}$ dygn. Med anledning häraf inskränktes skottårens antal så, att år med jämna hundratal räknas som skottår blott då, när deras årtal med afskiljande af de två nollorna äro delbara med 4. Så t. ex. är enligt denna kalender väl året 1600, men däremot *icke* åren 1700, 1800 och 1900 skottår, så att på detta sätt på 400 år erhållas 3 skottår mindre än enligt den julianska kalendern. Förslaget antogs af Gregorius och påbjöds genom en bulla af 24 febr. 1582, hvarjämte bestämdes, att detta år i Rom 15 okt. skulle följa omedelbart efter 4 i samma månad. Denna s. k. *gregorianska tidräkning*, *gregorianska kalendern* l. *nya stilen* antogs samtidigt i större delen af Italien samt i Spanien och Portugal. Senare på året infördes den äfven i Frankrike, katolska Schweiz och katolska Nederländerna samt 1583 i katolska Tyskland. I Böhmen infördes den med 17 jan. 1584, i Polen med 1 jan. 1586, i Ungern med 1 jan. 1587. De evangeliska ständerna i Tyskland nekade däremot att aflysa den gamla stilen. Först sedan en betänklig förvirring och verkliga strider uppstått, beslöts 1699 att från och med mars år 1700 införa den s. k. *Weigels förbättrade kalender*, som skilde sig från nya stilen hufvudsakligen därigenom, att påsken beräknades på astronomisk väg, således utan användande af gyllental eller epakter. Detta beslut, som biträddes af Danmark samt (med 12 jan. 1701) de protestantiska delarna af Schweiz och Nederländerna, modifierades slutligen 1775, då det medgafs, att den nya stilen skulle fullständigt antagas. I England infördes den nya stilen 14 sept. 1752. I Sverige hade skottdagen blifvit utesluten 1700 och ånyo införd 1712 (detta år egde febr. 30 dagar); slutligen infördes äfven där den nya stilen 1753, genom att man lät 1 mars följa omedelbart på 17 febr. Emellertid bestämdes under mer än ett århundrade (1740—1844) påskterminen icke genom cyklisk beräkning, utan på rent astronomisk väg. De europeiska länder, som ännu bibehålla den gamla stilen, äro Ryssland och Grekland, hvilka därför vid dateringen för närvarande äro 13 dagar efter oss. (Ett lagförslag ang. Rysslands öfvergång till nya stilen är f. n., 1911, under utarbetning.) — Om den *franska republikanska* tidräkningen se Kalender. — De viktigaste inom kristna tidräkningen förekommande cyklerna äro *nittonårscykeln* och *solcirkeln* (se dessa ord). Årets början har under olika tider och på olika ställen räknats från olika tidpunkter, såsom 1 mars, påskdagen, 25 mars, 1 sept. och 25 dec. Bruket att börja med 1 jan. har först långsamt blifvit allmänt antaget: i Frankrike, Spanien och Portugal efter 1567, i Nederländerna 1575, i Tyskland efter westfaliska freden (1648), af påfvarna 1691, i Pisa och Florens 1750 och i England först 1752. Årsräkning skedde till en början på romerskt sätt efter konsuler. Sedan konsulsämbetet 541 alldeles upphört att tillsättas, användes olika sätt att beteckna året, bland dem särskildt *indiktioner* (se d. o.). Bruket att räkna *från Kristi födelse* som epok, den s. k. *dionysiska tidräkningen*, infördes först af munken Dionysius den lille (525), men blef ej förrän på 900-talet allmänt i Tyskland och Frankrike samt begagnades först långt senare i de påfliga bullorna. Den af Dionysius antagna epoken skiljer sig dock minst 4, antagligen hela 6 år från den historiske Kristi födelse (se Kristi födelse). Bland öfriga använda årsräkningar må nämnas den *från världens skapelse* som epok: enligt den s. k. nya alexandrinska eran ligga mellan värl-

dens skapelse och Kristi födelse 5,492, enligt den bysantinska åter 5,508 år. Den senare användes länge inom den grekiska kyrkan och aflystes i Ryssland först 1700. *Julianska perioden* (ej att förväxla med den julianska tidräkningen, uppfunnen af J. Scaliger, d. 1609, för att underlätta tidsbestämmelser i fråga om historiska tilldragelser och uppkallad efter uppfinnarens faders förnamn, Julius) består af 7,980 år och är bildad genom multiplikation af talen 28, 19 och 15, hvilka representera årens antal i solcykeln, måncykeln och indiktionscykeln. Af sättet för periodens bildande följer, att två år inom samma julianska period icke samtidigt ha lika söndagsbokstaf, gyllental och indiktion. Periodens början sattes af Scaliger till år 4713 f. Kr., så att år 1 e. Kr. motsvarar år 4714 inom perioden. År 1911 är sålunda det 6,624:e inom den julianska perioden.

Om den *muhammedanska tidräkningen* se Hedjra. Hos *araberna* begagnas en cykel om 30 år, innehållande 19 vanliga år och 11 skottår. *Turkarna* begagna utom den muhammedanska tidräkningen äfven en annan, som på ett ganska invecklad sätt är sammansatt af denna och af den kristna tidräkningen. Hos dem förekommer äfven en 8-årig cykel.

Hos *perserna* synes före islams införande en särskild tidräkning ha funnits, med året bestämdt till 365 dagar. En förbättring däraf infördes under Djelal-eddin af matematikern Alchaijami (1079 e. Kr.) på grundvalen af den gamla stilen, men med skottår stundom hvart fjärde, stundom hvart femte år.

Utom de ofvan angifna årsräkningarna ha flera andra blifvit under äldre tider använda, af hvilka de viktigaste äro *Nabonassars epok* (från Nabonassars tronbestigning, 747 f. Kr.), *filippiska epoken* (från Alexander den stores död, uppkallad efter hans efterträdare Filip Arridaios, 324 f. Kr.), *Seleukos'* (312 f. Kr.), *antiokenska* (49 f. Kr.), *spanska* (38 f. Kr.), *Diocletianus'* (284 e. Kr.) och *Jesdedjerds* (632 e. Kr.). — Under senare tider har en stor mängd förslag framställts till förbättringar i tidräkningen, men intet har gett anledning till några verkliga reformer.

Litt.: Bland äldre arbeten märkas i främsta rummet Scaligers ''Opus novum de emendatione temporum'' (1583; bästa uppl. 1629) och Petavius' ''Opus de doctrina temporum'' (1627—36; bästa uppl. 1703) samt ''L'art de vérifier les dates'' (1750, flera gånger fortsatt). Nyare arbeten äro Idelers klassiska ''Handbuch der mathematischen und technischen chronologie'' (1825—26), Grotefends ''Handbuch der historischen chronologie des deutschen mittelalters und der neuzeit'' (1872), R. Schrams ''Hilfstafeln für chronologie'' (1883) och Wislicenus' ''Astronomische chronologie'' (1895). En populär framställning är gifven i Wislicenus' ''Der kalender in gemeinverständlicher darstellung'' (1905). Mera speciella arbeten äro Faselius, ''Alt-ägyptische kalenderstudien'' (1873), Sayce, ''The astronomy and astrology of the babylonians'' (i ''Transactions of the society of biblical archeology'' III: 1, 1874), Ideler, ''Ueber die zeitrechnung der chinesen'' (i Berlin-akad:s ''Abhandlungen'', 1837—39), A. Mommsen, ''Untersuchungen über das kalenderwesen der griechen'' (1883), Th. Mommsen, ''Die römische chronologie bis auf Cæsar'' (1858), och Krusch, ''Studien zur christlichen mittelalterlichen chronologie'' (1880). — Hufvudkällan ang. den gregorianska kalenderreformen är Clavius' ''Romani Calendarii a Gregorio XIII P. M. restituti explicatio'' (1603; äfven i bd 5 af Clavius' ''Opera mathematica'', 1612). Ang. den svenska tidräkningen se Goldscheider, ''Ueber die einführung des neuen kalenders in Dänemark und Schweden'' (i ''Jahresbericht des Luisenstädtischen realgymnasiums zu Berlin'', 1898), A. Lindhagen, ''Om grunderna för vår tidräkning, en studie'' (i Vet.-akad:s ''Arkiv för mat., astr. och fys.'', bd 4, 1908) och ''Der schwedische kalender seit dem jahr 1700'' (därst., bd 5, 1909) samt Brate, ''Nordens äldre tidräkning'' (i Högre allm. läroverkets på Södermalm årsredogörelse 1908). — 2. *Förhistorisk kronologi.* Bestämmandet af ett visst föremåls ålder utgör inom fornforskningen ett af de första villkoren för fortsatt vetenskaplig behandling af detsamma. Också har den förhistoriska arkeologien först genom att baseras på grundliga kronologiska utredningar kunnat utveckla sig så hastigt, som den gjort under de sista 80 åren. Man skiljer inom fornkunskapen mellan relativ och absolut kronologi. Den *relativa* kronologien, d. v. s. kunskapen om fornsakernas ålder i förhållande till hvarandra, bygger dels på fyndomständigheterna (läget i olika geologiska skikt eller kulturskikt, föremålets förekomst på olika nivå i grafvar eller tills. med andra föremål af en viss karaktär), dels på den metodiska tillämpning af utvecklingsläran, som fått namnet ''typologi''. Alstren af mänskligt arbete äro underkastade samma utvecklingens lag som arterna inom djur- och växtriket: olika typer och former växa småningom fram, och man kan ofta följa denna utveckling steg för steg. Man har sålunda uppordnat hela serier af vapen, verktyg, smycken, kärl och ornamentformer och kunnat iakttaga, huru en form utvecklats ur den andra. Sålunda lyckas man i många fall bestämma ett föremåls relativa kronologi, dess ställning i utvecklingskedjan. Svårare är det ofta att bestämma ett visst föremåls *absoluta* kronologi, d. v. s. dess ålder uttryckt i ett visst antal år före eller efter Kristi födelse, Hedjra eller någon annan fast tidpunkt. För de aflägsnaste tiderna nödgas härvid fornforskningen ingå förbund med geologien, men har på denna väg hittills kunnat erhålla blott mycket approximativa tidsbestämningar. På samma gång som skriftliga minnesmärken med historiska upplysningar uppträda i de äldsta kulturländerna, uppstår äfven möjligheten att i andra länder utan sådana dokument, d. v. s. på förhistoriskt stadium, ernå en absolut kronologi. Handelsförbindelserna mellan de olika länderna voro nämligen redan tidigt så utvecklade, att daterbara föremål från ett land med tidig historia ofta anträffas fjärran därifrån i ett annat land utan historia tills. med där tillverkade saker, som därigenom bli kronologiskt bestämda. Så ha egyptiska fornsaker anträffats i Grekland, hvarigenom detta lands förhistoriska kronologi vunnit stadga, italienska föremål ha hittats n. om Alperna, ja ända upp i Sverige, och genom en massa dylika fynd har man fått tillräckligt med hållpunkter för att kunna liksom kasta ett förhistoriskt nät öfver Europa, Nord-Afrika och Väst-Asien, där den ena maskan griper in i den andra och fornsakerna sålunda bli kronologiskt mer eller mindre noggrant

bestämda. Den absoluta kronologien för det förhistoriska Europa är i sista hand bestämd genom de historiska upplysningar, som vi ega från det östra Medelhafsbäckenet, särskildt Egypten, hvars historia går tillbaka omkr. 4000 år f. Kr. Full enighet om den egyptiska kronologien råder emellertid icke i fråga om detaljer förr än fr. o. m. tiden omkr. 1700 f. Kr. Beträffande den babylonisk-assyriska kronologien är osäkerheten för de äldsta tiderna ännu större. Den förhistoriska kronologien grundlades genom danska, nordtyska och svenska forskares (Thomsen, Danneil, B. E. Hildebrand) iakttagelser, att på hvarandra följt tre olika åldrar, sten-, brons- och järnåldern, hvardera med sitt särskilda ämne (sten, brons och järn) som materiell grundval för kulturen. Det kronologiska system för Egypten, som vunnit mest erkännande, är uppställdt af historikern E. Meyer. Med stöd af detta har A. Evans kronologiskt bestämt de rika fynd, som gjorts på Kreta. För Italien, Mellan- och Väst-Europa samt Nord-Europa har O. Montelius i främsta rummet grundat den förhistoriska kronologien.

Litt.: O. Montelius, ”Tidsbestämning inom bronsåldern” (i Vitt. hist. o. ant. akad:s handlingar, 1885), ”Pre-classical chronology in Greece and Italy” (i ”Journal of the Anthropological institute”, 1897), ”La chronologie préhistorique en France et en d'autres pays celtiques” (”Congrès international d'anthropologie et d'archéologie préhistoriques”, Paris 1900), ”Die chronologie der ältesten bronzezeit in Nord-Deutschland und Skandinavien” (i ”Archiv für anthropologie”, s. å.), ”Die typologische methode; die älteren kulturperioden im Orient und Europa”, I (1903), ”The chronology of the british bronze age” (i ”Archæologia”, vol. LXI, 1908), ”L'âge du bronze en Suède” (”Congrès int. d'anthr. et d'arch. préh.”, Monaco, 1906), Ed. Meyer, ”Aegyptische chronologie” (Berlinakad:s afhandl. 1904; ”Nachträge”, ibid. 1907), C. H. och H. Boyd Hawes, ”Crete the forerunner of Greece” (1909), D. Fimmen, ”Zeit und dauer der kretisch-mykenischen kultur” (s. å.), J. Déchelette, ”Manuel d'archéologie, II; Archéologie celtique ou protohistorique I” (1910). Jfr Bronsålder, Järnålder, Kretensisk kultur och Mykenska kulturen. 1. B—d. B—e. 2. T. J. A.

Kronológisk, som har afseende på eller hör till kronologi (se d. o.); inrättad i öfverensstämmelse med den ordning, i hvilken de historiska tilldragelserna följt på hvarandra, ordnad efter tidsföljd.

Kronolots. Se Lots.

Kronolänsman (l. endast länsman) är en till kronofogdens biträde tillsatt tjänsteman, hvadan han i tjänsten står ej blott under K. M:ts befallningshafvandes, utan äfven under kronofogdens lydnad. För kompetens till länsmanstjänst fordras akademisk-juridisk examen eller för länsstyrelsen aflagd särskild ”länsmansexamen”. Länsmän tillsättas af K. M:ts befallningshafvande och ha för sin tjänstgöring hvar sitt distrikt anvisadt. Denna tjänstgöring, som är bestämd genom instr. 10 nov. 1855, består hufvudsakligen i att ha tillsyn öfver allmän ordning och säkerhet, att kronans egendom rätteligen brukas och allmänna besvär riktigt utgöras, att häradshäktena hållas i ordning, att verkställa häktning och biträda vid fångars forsling m. m. Med uppbörd af medel må länsman dock ej befatta sig utan order från K. M:ts befallningshafvande eller kronofogde. Af folket kallas kronolänsmannen flerstädes kommissarie och kronobefallningsman. (Om järnvägslänsman se d. o.) Länsmän omtalas redan i landskapslagarna och hade på dessas tid en vidsträcktare myndighet i Svealand än i Götaland. Motsvarande tjänstemän kallades då äfven konungssoknare och sysslomän. (Jfr Bryte.) Th. R. (S. B.)

Kronomagasin. Se Magasinsstaten.

Kronoman. Se Kronofartyg.

Kronomarker, *kam.*, förr en vanlig benämning på de vidsträckta öde trakterna i norra Sverige. Sedan afvittrings- och storskiftesverken börjat, räknades de afvittrade och skiftade skogsvidderna icke längre till kronomarkerna, som därefter omfattade de s. k. ”kronans oafvittrade skogar och jordarealer”. Kbg.

Kronométer (af grek. *chro'nos*, tid, och *me'tron*, mått), ett slags ur (se d. o.).

Kronometerjournāl, dagbok för kronometeriakttagelser. Se vidare Ur.

Kronometerreglering, bestämmande af en kronometers stånd och dragning. Se vidare Ur.

Kronometervikter, koefficienter, som ange kronometrars relativa värden.

Kronometrī (se Kronometer), metod för pröfning af precisionskronometrar.

Kronoombud, den person, som å tjänstens vägnar eller på grund af särskildt förordnande har att bevaka kronans rätt vid förrättningar eller i rättegångar.

Kronopark, skogsområde, till hvilket staten har både egande- och nyttjanderätt och som står under skogsstatens omedelbara vård och förvaltning. Under medeltiden förekommo inga närmare bestämmelser ang. skogarna. Först genom Gustaf I:s bref till norrlänningarna 20 april 1542 uttalades den allmänna grundsats, att ”alla sådana egor, som obyggda ligga, höra Gud, Konungen och Sveriges krona till”. Genom resolution 30 maj 1638 ställdes kronoparkerna under riksjägmästarens förvaltning, och sedan detta ämbete genom k. resolution 14 aug. 1692 blifvit afskaffadt, uppdrogs tillsynen öfver kronoparkerna åt landshöfdingarna samt jägerifiskaler och öfriga vid skogsstaten anställda tjänstemän. Enligt skogsordningen 12 dec. 1734 skulle årligen för hvarje härad väljas två uppsyningsmän, för biträde vid vården af kronoparkerna, hvarjämte häradsrätterna voro skyldiga att hvart annat eller hvart tredje år besiktiga desamma. Genom k. instr. för öfverhofjägmästaren 4 jan. 1780 blefvo kronoparkerna ställda under dennes öfverinseende, hvilket fortfor, intill dess genom k. br. 16 mars 1824 förordnades, att inseendet öfver förvaltningen af de kronoparker, som komme att för statens räkning bibehållas, skulle tillhöra K. M:ts befallningshafvande. Sedan Rikets ständer vid 1856—58 års riksdag förklarat, att vården af statens skogar fordrade inrättande af en särskild skogsstyrelse i hufvudstaden, blef en sådan styrelse jämlikt k. beslut 21 jan. 1859 tillsatt. Denna styrelse, hvilken numera, sedan äfven statens utarrenderade egendomar fr. o. m. 1883 blifvit ställda under dess förvaltning, benämnes Domänstyrelsen, tillkommer att som öfverstyrelse ordna och öfvervaka skogshushållningen å kronoparkerna (k. förordn. ang. hushållningen med

de allmänna skogarna 26 jan. 1894, k. instr. för skogsstaten 23 dec. 1909 och Domänstyrelsens föreskrifter för skogsstaten 31 jan. 1910).

I anledning af en utaf 1818 års riksdag gjord framställning om försäljning af sådana statsskogar, som ej voro för staten behöfliga, aflät K. M:t proposition i ämnet till 1823 års riksdag, och sedan riksdagen i hufvudsak bifallit, hvad sålunda föreslagits, förordnades genom k. br. 16 mars 1824, att kronoparkerna och de kronoallmänningar, som ansåges ha samma egenskap som kronoparker, där de ej för flottornas och andra statens behof vore nödiga, skulle, indelade i lotter, försäljas. Af kronoparker återstod efter den på 1820- och 1830-talen genomförda försäljningen endast ett fåtal, innehållande en sammanlagd ytvidd af omkr. 26,935 har, men fr. o. m. 1860-talet ha kronoparkerna efter hand erhållit en betydande tillökning. — Det dittills följda systemet, som gått ut på kronoparkernas och kronoallmänningarnas försäljning i de sydligare landsdelarna och de norra skogsmarkernas uppdelning på hemman och nybyggen, fick då lämna rum för en tidsenligare lagstiftning och förvaltning. Genom en följdriktig tillämpning af de fr. o. m. 1860-talet i öfverensstämmelse med den nyare uppfattningen af statsskogarnas betydelse utfärdade författningarna ha kronoparker i stor omfattning kommit till stånd såväl i de norra orterna vid därstädes utförda afvittringar och storskiften samt genom skärpt kontroll öfver nybyggesväsendet, hvarigenom ett flertal vanhäfdade nybyggen återfallit till staten, som ock i öfriga landsdelar därigenom, att lämplig skogsmark blifvit afsatt, dels vid de för statsverket föga gifvande mindre kronoegendomarnas försäljning, dels ock vid de större egendomarnas utarrendering. Enligt riksdagens medgifvande ha åtskilliga mindre kronoegendomar efter hand försålts och därför influtna köpeskillingar jämte anvisade statsanslag användts för inköp af skogbärande eller till skogsodling tjänlig mark. Vidare ha kronoparker uppkommit därigenom, att aftal träffats med innehafvare af stockfångstprivilegier om öfverlåtelse till staten af deras för stockfångsten utbrutna skogsområden. Äfven några rekognitionsskogar och åtskilliga mindre områden, som förut varit upplåtna för olika ändamål, ha återfallit till statens fria disposition och därefter öfverlämnats att som kronoparker förvaltas. Genom dessa åtgärder ha kronoparkerna år efter år betydligt ökats, och deras sammanlagda ytvidd, som redan 1870 utgjorde 425,794,$_{94}$ har, uppgick vid slutet af 1908 till 4,571,791,$_{75}$ har, hvaraf öfver 3 mill. har inom Norrbottens och Västerbottens län. Kronoparkernas antal 1905 var 1,082. Inkomsten af kronoparkerna var ej upptagen i riksstaterna under särskild titel förrän 1870, då som inkomst under rubrik skogsmedel upptogos 236,300 kr. I följande riksstater ha skogsmedlen beräknats till ett årligen ökadt belopp och upptagas i 1910 års riksstat till 9 mill. kr. Utgifterna för skogsväsendet, hvad statens skogar angår, äro i samma års riksstat beräknade till 4,352,000 kr., hvaraf 1,328,150 kr. som aflöning åt personalen vid skogsstaten och skogslärоverken. A. A.

Kronorden, en belgisk (*Ordre de la couronne*), en italiensk (it. *Corona d'Italia*) och en preussisk orden (ty. *Kronenorden*). Liknande namn ha flera andra ordnar, såsom bajerska *Civilverdienstorden der bayerischen krone*, mecklenburgska *Orden der wendischen krone*, österrikiska *Orden der eisernen krone*, preussiska *Verdienstorden der preussischen krone*, württembergska *Orden der württembergischen krone*, vidare den rumänska *Coroana României*, den indiska kvinnoorden *Imperial order of the crown of India*, den japanska kronorden (för kvinnor) och den siamesiska (*Mongkut-Siam*). Se vidare Ordnar.

Kronorusthåll. Se Rusthåll.

Kronoränta, *kam.*, ett uttryck, hvarmed oftast afses ränta och kronotionde, men hvarmed i dagligt tal stundom äfven menas utskylder i allmänhet till staten. Kbg.

Kro'nos (grek. *Κρόνος*), *grek. myt.*, enligt Hesiodos yngste son af Uranos (himlen) och Gaia (jorden) samt räknad till titanernas släkte. Efter att ha öfvermannat och stympat sin fader härskade han öfver världen under en tidrymd, hvilken i sagorna betecknas som den ”gyllene åldern”. K. förmälde sig med sin syster Rhea, men fruktande en af Gaia och Uranos uttalad spådom, att han själf skulle af en bland sina afkomlingar störtas från väldet, uppslukade han de af Rhea födda barnen, Hestia, Demeter, Hera, Hades och Poseidon. Den yngste sonen, Zeus, lyckades Rhea bringa i säkerhet; och då denne vuxit upp, tvang han med tillhjälp af Metis, klokhetens gudinna, sin fader att åter ge ifrån sig de redan uppslukade barnen. Understödd af dessa, besegrade Zeus efter tioårig kamp (den s. k. titanomakien) K. och de öfrige titanerna samt grundlade själf de olympiske gudarnas välde. Enligt en saga nedstörtades K. jämte titanerna i Tartaros; enligt en annan skall han, försonad med Zeus, ha på ”de lycksaliges öar” i fjärran västern härskat öfver de aflidne hjältarnas skuggor. — Ljudlikheten med det grekiska ordet *chro'nos* (tid) gaf redan under forntiden anledning att förklara K. som tidens gud och i sammanhang därmed tyda myten om barnens uppslukande. Snarare har han dock från början uppfattats som en växtlighetens och de mognande skördarnas gud (jfr grek. *krāi'nēin*, fullborda), och från denna synpunkt identifierades han sedermera med den fornitaliske såningsguden Saturnus (se d. o.). Den grekisk-romerska sagan låter K., sedan han blifvit störtad från tronen, komma till Italien, som under hans välde åtnjöt sin gyllene ålder och efter honom kallades Saturnia, likasom dess folk erhöll namn af det saturniska. Till K:s ära firades i Grekland festen *Kro'nia*, motsvarande romarnas *Saturnalia*. A. M. A.

Kronos. Antik byst i Vaticanen.

Kro'nos, grekisk filosof. Se Megariska skolan.

Kronoskatte, *kam.*, ett i författningarna förekommande ord, öfverallt likabetydande med skatte.

Ord, som saknas under K, torde sökas under C.

Benämningen härleder sig från den länge rådande uppfattningen, att kronan innehade egande- eller åtminstone tillsynsrätt öfver den skattskyldiga jorden, hvarför, då kronan numera uttryckligen frånsagt sig hvarje sådan rätt (k. förordn. 21 febr. 1789, § 2), benämningen skatte (se d. o.) lämpligare användes. Th. R.*

Kronoskjuts, *kam.*, en på innehafvare af visst slags jord hvilande skyldighet att vid anfordran med skjuts fortskaffa offentliga personer och statens tillhörigheter. I äldre tider utkräfde ämbetsmännen efter behag och utan att lämna ersättning skjuts af bönderna, s. k. friskjuts. Friskjutsningen, förbjuden redan i Alsnö stadga (omkr. 1280) och i en rad af senare regeringspåbud, begränsades i midten af 1600-talet till vissa bestämda fall. Skyldigheten att utan ersättning prestera skjuts i dessa fall benämndes kronoskjuts och togs i anspråk, då konungen, drottningen, medlem af konungahuset och hofvet voro på resa, s. k. kungsskjuts, då trupper och krigsmateriel eller andra kronans tillhörigheter skulle forslas, kronoskjuts i egentlig mening, samt fångskjuts (se Fångtransport). Det dröjde dock ej länge, innan betalning stadgades såväl för kungsskjutsen (k. försäkran 1 okt. 1689, § 3) som för kronoskjutsen (tågordn. af 5 febr. s. å., § 2). Men fångskjutsen bestreds utan all ersättning ända till 1734. Sådan kronoskjuts, som ej betalades, kallades "fri kronoskjuts". Genom k. stadgan af 31 maj 1878 bestämdes, i sammanhang med den stora skjutsningsreformen, att kronoskjuts ej skall i fredstid anlitas för fortskaffande af kronans manskap och persedlar i andra fall, än där stor skyndsamhet är af nöden, eller då fullt betryggande uppgörelser ej kunna åstadkommas utan dryggare ersättning, än som motsvarar det för entreprenadlegan fastställda maximibeloppet, och att kungs- och kronoskjuts alltid skall betalas med enahanda belopp, som är bestämdt som maximilega för entreprenadskjuts inom den ort, där kungs- eller kronoskjutsen eger rum. Kungsskjuts kommer numera ytterst sällan i fråga, sedan tillgång finnes på andra, bättre fortskaffningsmedel. Kronoskjuts åligger jord af krono- och skattenatur och i fredstid allmänt frälse till hälften — ehuru undantag för en mängd särskilda hemman äro medgifna. I krigstid utgöres den däremot fullt af allmänt frälse och till hälften af åtskillig under fredstid därifrån befriad jord. Kbg. Th. R.*

Kronoskog, i vidsträckt bemärkelse ej allenast kronoparker (se d. o.), odisponerade kronoöfverloppsmarker, oafvittrade kronomarker i de norra länen (se Kronomarker), staten tillhöriga flygsandsplanteringar samt skogar å statens utarrenderade eller till boställen upplåtna hemman, utan äfven skogar, som i ersättning för privilegierad stockfångst blifvit upplåtna till egare af vissa sågverk, bergslagsallmänningar, renbetesfjällen i Jämtland, häradsallmänningar, skogar, som innehas af städer, ecklesiastika boställens skogar och skogar å allmänna inrättningars hemman, som icke innehas med stadgad åborätt, samt skogar å kronohemman och nybyggen. Samtliga dessa skogar äro ställda under Domänstyrelsens tillsyn och kontroll. De skogar, af hvilka afkastningen fortfarande tillfaller staten, förvaltas af nämnda styrelse. Å öfriga allmänna skogar skall regelbunden hushållning ega rum, och det åligger vederbörande jägmästare att öfvervaka, att de för dem meddelade föreskrifterna behörigen iakttagas (k. instr. för skogsstaten 23 dec. 1909). Skog å krono- samt allmänna inrättningars hemman, som innehas med stadgad åborätt, må i allmänhet endast till husbehof af åbon användas. Af Domänstyrelsens berättelse ang. skogsväsendet för 1908 inhämtas, att oberäknadt kronoparkerna samt de oafvittrade kronomarkerna och skogarna å de under stadgad åborätt upplåtna hemman, om hvilkas ytvidd tillförlitlig uppgift ej förefinnes, ytvidderna å här ofvan omnämnda skogar vid slutet af 1908 utgjorde:

flygsandsplanteringar	1,343,39	har
kronoöfverloppsmarker	1,234,524,55	»
skogar å statens utarrenderade jordbruksdomäner	151,776,57	»
skogar å civila boställen	12,317,87	»
skogar å ecklesiastika boställen	356,217,77	»
skogar å allmänna inrättningars hemman	44,192,42	»
stockfångstskogar	80,659,11	»
bergslagsskogar	31,511,82	»
renbetesfjällen i Jämtland	1,017,715,21	»
allmänningsskogar	663,763,41	»
Summa	3,594,022,16	har.

I *Finland* utgjorde 1909 arealen af kronans skogsmarker, skogarna å kronohemmanen däri ej inberäknade, 12,787,229 har (vattnen inberäknade), hvaraf 1,348,425 har förklarade för kronoparker. Inkomsterna från kronoskogarna uppgingo för 1909 till 9,207,000 mark, utgifterna för desamma till 3,790,000 mark. — Om *Danmarks* kronoskogar se Domän, sp. 694. — I *Norge* svara mot kronoskogarna och ecklesiastika boställsskogar *de offentlige skoge* (statsskogarna och ämbetsboställsskogarna), som af produktiv skogsmark upptaga en ytvidd af 8,530 kvkm., d. v. s. 12,4 proc. af skogsarealen. Deras årliga nettoafkastning utgör öfver 1 mill. kr.; härtill kommer hvad skogarna lämna de bruksberättigade (ung. 200,000 kr.). A. A.

Kronoskogvaktare, enligt förnyad instruktion för skogsstaten 23 dec. 1909 den bevakande skogspersonal, som är anställd å de af skogsstaten förvaltade häradsallmänningarna, statens till bergshandteringens understöd anslagna skogar samt vissa boställsskogar. Kronoskogvaktare tillsättas och afskedas af Domänstyrelsen. M—g.

Krono'stikon. Se Kronogram.

Kronosäteri, *kam.*, kronan tillhörig egendom af säterinatur, som i anseende till det sätt, hvarpå den kommit i kronans ego, skiljer sig från kungs- och kungsladugårdarna. Då dessa varit urgammal kronoegendom, äro kronosäterierna däremot frälsesäterier, som på särskildt sätt, såsom genom reduktioner, konfiskationer, danaarf o. d., tillfallit kronan. Största delen har varit anslagen till boställen eller fyllt annat allmänt behof, en mindre del innehas af enskilda. Kbg.

Kronotakymēter (af grek. *chro'nos*, tid, *tachy's*, snabb, och *me'tron*, mått), instrument för mätning af en automobils hastighet.

Kronotermomēter (af grek. *chro'nos*, tid, och termometer) l., lämpligare, Termointegrätor ("värmesummerare"), instrument, som bestämmer temperaturen i medeltal under en viss tid; som sådant kan användas ett pendelur, hvars pendel

är så inrättad, att den i större grad än vanligt ändrar sin längd och således också sin svängningstid genom temperaturändring. Den sökta medeltemperaturen kan beräknas ur urets dragning. N. E—m.

Kronotionde, *kam.*, benämnes, till skillnad från präst-tertialtionde och kyrkotionde, den tionde, som genom Västerås recess 1527 indragits till statsverket och sedermera genom skattläggning af nya eller ur ödesmål upptagna hemman ökats. I de gamla svenska landskapen var tionden från början så fördelad, att socknens prästerskap fick 1/3 och återstoden tillföll dels sockenkyrkan och de fattige, dels biskopen. Det var sistnämnda 2/3, som genom Västerås recess indrogos och erhöllo benämningen "kronotionde". I de nya svenska landskapen däremot går tionden från början lika fördelad mellan socknens prästerskap, sockenkyrkan och biskopen. Genom Köpenhamns ordinantia 1536 indrogs biskopens andel, och kronotionden i Skåne, Halland, Blekinge och Bohus län utgör alltså endast 1/3 af hela den tionde, som blifvit dessa trakter pålagd. Äfven i Jämtland och Härjedalen har tionden från början varit tredelad, men efter dessa landskaps införlifvande med Sverige delats lika mellan kronan och prästerskapet, utom i 3 socknar, där den gamla fördelningen bibehållits. På Gottland har tionden af gammalt delats lika mellan prästerskapet och kyrkorna. Den senare delen indrogs och blef kronotionde, men är till större delen använd till prästlöner. Sedan kronotionden sålunda på det högre prästerskapets och kyrkornas bekostnad tillkommit, nyttjades denna nya statsinkomst till att "nödtorfteligen" försörja kyrkor, skolor och hospital, hvarefter med återstoden "rikets börda och last skulle understödjas". Bland utgifterna har en del haft benämningen "afkortningar". De äro följande: *vin- och byggnadssäd*, årliga spannmålsanslag till kyrkorna för inköp af kommunionvin samt till underhåll af inventarier och byggnader, *domkyrkotunnan* (se d. o.), *prostetunnan* (se Kontraktsprost), *ständigt vederlag af privilegiinatur*, till prästerskapet i ersättning för minskade inkomster genom Gustaf I:s reduktion, *gästnings-* eller *behaglig tids vederlag*, anvisadt tillsvidare åt prästen som ersättning för resandes logerande och förplägning, *barnhustunnan* (se d. o.) och *bibeltryckstunnan* (se d. o.), hvilken senare utgår af kyrkotionden, där sådan finnes. Vid den utredning om grundskatterna, som på 1860-talet egde rum, befanns endast 1/5 af kronotionden åt statsverket behållen, men 4/5 anordnade för de allmänna ändamål, för hvilka tionden urspr. varit afsedd. Ang. afskrifningen af denna skatt och därmed sammanhängande förändringar se Grundskatt, sp. 423. Kbg.

Kronouppbörd, uppbörd af kronoutskylder (se d. o. och Uppbördsstämma).

Kronoutskylder, benämning på skatter och afgifter, som utgå till kronan jämlikt debetsedlar, i motsats till dem, som utgöras till kommuner, afgifter till prästerskapet m. m. Kbg.

Kronovall, 1 mtl frälsesäteri i Fågeltofta socken, Kristianstads län, är med underlydande arrendegårdar, omkr. 11,2 mtl inom socknen, tax.-v. till 947,900 kr. (1909), hvarjämte till samma egare höra i S:t Olofs socken 1 1/2 mtl, tax.-v. 142,900 kr., i Eljaröds socken 17/24 mtl, tax.-v. 38,000 kr., kvarn 14,000 kr., i Åhus socken 3,2 mtl, tax.-v. 139,900 kr., samt i Löfvestads socken, Malmöhus län, 2,80 mtl, tax.-v. 331,300 kr. (1909). Efter Skånes införlifvande med Sverige såldes K. 1668 till generalguvernören i Skåne frih. Gust. Banér, indrogs 1692

Kronovalls slott, uppfördt efter ritningar af I. G. Clason.

till kronan för gäld, men återbördades 1709 till Banérs dotter Ebba, som dock snart sålde det. Nuv. egare är grefve K. G. Sparre. Karaktärsbyggnaden, ett tvåvåningars stenhus, byggdt 1760, har af den nuv. egaren genom prof. I. G. Clason på 1890-talet ombyggts till ett slott efter 1700-talets franska slottstyp med framspringande tornbärande flyglar (se fig.). I slottet är inredt ett katolskt kapell.

Kronovimpel. Se Vimpel.

Kronovärdi, Kronovärde, *kam.*, det penningvärde å de gamla persedelräntorna, som på 1600-talet blef bestämdt och återfinnes i såväl jordeböcker som skatteläggningsmetoder samt därför ännu begagnas, då vid nya skatteläggningar dessa gamla persedelräntor skola uträknas. Det har sitt ursprung i 1621 års riksdagsbeslut, där i § 4 af "Biafskedet", sedan de persedelräntor, med hvilka landtågsgärden skulle erläggas, blifvit uppräknade, tillägges: "Men vele några penninger för perzedlarne uthgöra, då äre wij (konungen) och dermedh tillfredz och gifves då för 1 tun. spanmåhl 9 marck, een tunna foderkorn 4 1/2 marck, 1 lisp. humbla 6 marck, 1 lisp. smör 6 1/2 marck, för een oxe 10 daler, ett får 3 marck, een gåås 12 öre, ett höns 3 öre, ett tjog egg 3 öre, ett lass höö en daler, en kärfva halm 1/2 öre". Kbg.

Kronozkiviken. Se Kamtjatka, sp. 743.

Kronoängar, domäner, som användas till ängskultur, d. v. s. slåtter och bete. De utarrenderas som annan kronan tillhörig egendom. Th. R.*

Kronprins (da. *kronprinds*, ty. *kronprinz*) är i vissa länder, såsom Sverige, Norge, Danmark, Tyska riket, Preussen, de öfriga tyska konungarikena och Österrike, officiell titel på den enligt gällande arfslag till tronföljden närmast berättigade, såvida han är den regerande monarkens (äldste) son. (I Sverige har äfven vald tronföljare, som varit den regerandes adoptivson, burit titel kronprins, Karl August och Karl Johan.) Äfäder kronprins, bör antagligen hans (äldste) son kallas kronprins. (I 1772 års R. F. § 35 t. ex. kallas icke blott konungens äldste son, utan äfven hans äldste sonson i rätt nedstigande led kronprins.) I allmänhet intager tronföljare, som står i annat släktskapsförhållande med den regerande (är t. ex. dennes broder), samma ställning som kronprins. Titeln kronprins bars i Sverige först af Gustaf III som tronföljare. Gustaf III:s fader, Adolf Fredrik, benämndes som tronföljare officiellt

aldrig kronprins, utan arffurste, men märkligt nog kallades hans gemål, Lovisa Ulrika, kronprinsessa. Äfven i andra monarkier än de ofvannämnda utmärkes tronföljaren, om han är den regerandes (äldste) son eller dennes (äldste) son, med en särskild titel, t. ex. i Frankrike (till 1830) ”dauphin”, uti Italien m. fl. länder ”arfprins” (*principe ereditario* o. s. v.), i England ”prins af Wales”, i Nederländerna ”prins af Oranien”, i Spanien ”prins af Asturien”, i Ryssland ”tsesarevitj”, i de tyska storhertigdömena ”arfstorhertig”, i de öfriga tyska småstaterna ”arfprins”. — Kronprinsessa, gemål till en kronprins. K. H. B. (S. B.)

Kronprinsens husarregemente (n:r 7) leder sitt ursprung från det 1758 genom värfning uppsatta, 1,000 man starka husarregemente, som under namnet Svenska husarregementet förlades i Sveriges tyska provinser. Efter att 1761—66 ha varit tudeladt (”Blå husarregementet” och ”Gula husarregementet”) förenades det åter till ett regemente, som kallades Kongl. husarregementet. 1772 öfverfördes af detsamma 2 skvadroner till Finland och 6 till Sverige; de senare förlades i de skånska kuststäderna och ökades snart till 8. Från 1801 kallades det Mörnerska husarregementet, utmärkte sig särdeles i striden vid Bornhöft (7 dec. 1813) och sattes 1815 på 6 skvadroner om 100 man. Från 1816 bar regementet namnet Cederströmska husarregementet, från 1822 Kronprinsens husarregemente till 1859, då det fick namnet Konungens värfvade husarregemente. Denna benämning ändrades 1860 till Husarregementet konung Karl XV och 1882 till det nuvarande. Regementet var fortfarande förlagdt i Malmö, Ystad, Hälsingborg och Ängelholm, från 1882 och 1883 i Malmö och Hälsingborg och sammanfördes 1897 i Malmö, sedan en skvadron öfverflyttats till Lifgardet till häst. Det utförde ända till denna tid sina regementsöfningar på Bonarps hed. Det har efter 1901 en volontärstam på 305 man och erhåller sitt värnpliktiga manskap (årligen 150 man) från Malmöhus läns södra del. Jfr ”Kort öfversikt af Kronprinsens husarregementes historia” (1908). Jfr Husar och fig. 2 däri. C. O. N.

Kronprinsessa. Se Kronprins.

Kronprinsessan Lovisas vårdanstalt för sjuka barn är en i Stockholm (Polhemsgatan n:r 30) medelst enskild välgörenhet stiftad barmhärtighetsinrättning, som har till ändamål att emottaga och vårda minderåriga sjuka barn, företrädesvis af fattiga föräldrar. — En fattigläkare i hufvudstaden, Per Elmstedt, skänkte genom testamente af 30 juni 1848 grundplåten till en stiftelse, afsedd att afhjälpa bristen på nödig vård åt sjuka fattiga barn. För att förverkliga denna tanke utfärdade förvaltningsmännen af det donerade kapitalet (8,264 rdr 21 sk. 4 rst. b:ko), professor M. Huss och kamreraren K. P. Dahlgren, en inbjudning till stadens damer ”att medelst tecknade bidrag skynda den sjuka barnaåldern till hjälp och vård” (7 okt. 1851). Kronprinsessan Lovisa förklarade sig från början villig att bli anstaltens beskyddarinna, och till ytterligare stöd för densamma bildades (1860) ”Kronprinsessan Lovisas förening för barnasjukvård”, med ändamål att inom hufvudstaden underhålla en vårdanstalt för sjuka barn, där företrädesvis de fattiges barn skola kostnadsfritt mottagas. Föreningen står numera under beskydd af Sveriges drottning. Med insamlade medel köptes en tomt på Kungsholmen (n:r 14 Handtverkargatan), inom hvilken erforderliga om- och nybyggnadsarbeten utfördes. 4 febr. 1854 invigdes sjukhuset. Antalet sängar var då 40, men ökades sedermera till 60. Jämte sjukvården anordnades inom anstalten s. k. fria konsultationer, vid hvilka fattiga kostnadsfritt erhöllo råd och föreskrifter samt i ömmande fall fri medicin. Oaktadt byggnaderna efter hand ytterligare förbättrades, befunnos de inom kort icke motsvara de kraf, som man ställer på en dylik inrättning. Styrelsen beslöt därför redan 1891 att vidtaga åtgärder för uppförandet af ett nytt sjukhus. Härför beviljade stadsfullmäktige s. å., mot vissa villkor, kostnadsfritt upplåtande af en tomt i kvarteret Kronoberg på Kungsholmen. Den nuv. vårdanstalten (se fig.) invigdes 1 dec. 1899 af konung Oskar II. Den rymmer 130 sängar eller, om isoleringsrummen medräknas, 147. — Till vård inom sjukhuset mottagas numera barn mellan 2 och 12 år och i särskilda fall äfven under eller öfver denna ålder. Företräde till intagning lämnas åt fattiga barn. För erhållande af kostnadsfri vård erfordras intyg af läkare om sjukdomens beskaffenhet och af roteman eller vederbörande prästerskap om medellöshet. I enskildt rum eller, då utrymmet medger, å allmän afdelning mottagas äfven sjuka barn mot afgift, som styrelsen bestämmer. Under 1909 vårdades inom inrättningen 1,006 barn, af hvilka 323 voro betalande. Vid polikliniken erhöllo 4,563 barn kostnadsfritt råd och behandling. — Stiftelsens angelägenheter handhas af en styrelse, som utses af Kronprinsessan Lovisas förening för barnasjukvård och består af 13 damer, 3 herrar och direktören för vårdanstalten. Under 1909 uppgingo stiftelsens samtliga utgifter till 105,494 kr. 54 öre, häri icke inberäknade lifräntor 11,816 kr. 74 öre, och dess kontanta inkomster till 121,271 kr. 4 öre, hvaraf anslag af staten 900

Kronprinsessan Lovisas vårdanstalt för sjuka barn. (Polhemsgatan 30, Stockholm. Vyn tagen från Kronobergsparken.)

kr. och af Stockholms stad 26,400 kr. Med det senare anslaget är förbundet bl. a. det villkoret, att inom sjukhuset minst 78 sängar kostnadsfritt lämnas åt medellösa sjuka barn från Stockholms kommun och att ytterligare minst 20 sängar upplåtas för betalande sjuka från Stockholms stad mot en afgift icke öfverstigande den, som för vård i allmänt rum erlägges å kommunens egna sjukhus (nu 75 öre per dag). Kapitaltillgången vid 1909 års slut utgjorde 1,870,905 kr. 42 öre, hvari sjukhusbyggnaden beräknades till 624,256 kr. 84 öre och inventarier till 50,000 kr. — För Kronprinsessan Lovisas förening för barnasjukvård äro stadgar utfärdade 9 maj 1908, och för vårdanstalten har styrelsen 12 april 1907 fastställt ordningsstadgar. J. M—r.

Kronprinsessan Margaretas vårdanstalt för tuberkulösa barn (se fig.), belägen 3 km. från Kullsvedens station å Södra Dalarnas järnväg, mellan Säter

och Hedemora, 148 m. ö. h., omgärdad af barr- och löfskog i n., ö. och v. samt med öppen utsikt mot s. öfver Hedemoradalen, upprättades af direktör Claes Virgin 1908 genom medel från tre industrilotterier och genom afkastning af "Majblomman" i Stockholm och afser vård åt 78 tuberkulösa barn tillhörande Stockholms stad, hvars hälsovårdsnämnd bidrager till upprätthållande af anstalten. Denna började sin verksamhet 20 juni 1909 och har betingat en anläggningskostnad af omkr. 260,000 kr., däri inberäknadt en landtgård på 30 har. Verksamheten bedrifves af en förening med ofvanstående namn, och stadgarna äro stadfästa af Öfverståthållarämbetet 29 dec. 1909. Enhvar, som till föreningen inbetalar antingen en gång för alla 50 kr. eller årligen 2 kr., är medlem af föreningen. Styrelsen består af 5 ledamöter med 2 suppleanter, och räkenskaperna revideras årligen af 2 revisorer. Medlemsantalet vid 1910 års slut var 1,706. Varder föreningen upplöst, skola alla dess tillgångar tillfalla Stockholms stad. C. V—n.

Kronprins Gustafs haf, ett efter numera konung Gustaf V uppkalladt arktiskt haf, 78—79° n. br. och 95—105 v. lgd.

Kronprins Rudolfs land, nordligaste ön i ögruppen Frans Josefs land (se d. o.).

Kronrand, *veter.* Se Hof, sp. 895.

Kronrör, *bot.* Se Fjärilsblomma och Sympetal.

Kronrötter pläga de rötter kallas, som hos säd och en del andra odlade växter utskjuta från en led strax under jordytan, till skillnad från de från fröet utväxande frörötterna. H. J. Dft.

Kronslott. Se Kronstadt 1.

Kronspel. Se Brädspel.

Kronstad skans. Se Frösö skans.

Kronstadt. 1. Stad och fästning i ryska guv. S:t Petersburg, på östra ändan af ön Kotlin (fi. *Retusaari*), 9 km. från Finska vikens norra, 6 km. från dess södra strand och 25 km. från Petersburg, midtför Nevas mynning, hvilken K. fullständigt behärskar. 59,525 inv. (1897). Staden är Petersburgs förmur från sjösidan, ryska rikets viktigaste sjöfästning och förnämsta krigshamn äfvensom station för ryska Östersjöflottan. Inloppet till Petersburg n. om ön Kotlin är h. o. h. spärradt för fartyg med mer än 4,5 m. djupgående genom en sandförsänkning, som sträcker sig ända till Lissi nos på fastlandet; men på Totlebens inrådan har där till hindrande af mera grundgående fartygs förbipasserande byggts en linje af 7 pansarbatterier, hvarjämte till skydd för ön där anlagts 2 nya sjöfort, af hvilka det ena, fort Obrutjev, är 6,4 km. aflägset från staden. Det södra egentliga inloppet är genom en sandbank inskränkt till en tätt intill K. förande smal ränna, som före 1855 skyddades af de nära ön grupperade trevånings granitforten Paul, Alexander, Kronslott, Peter och Mensjikov, men enligt Totlebens förslag byggdes sedermera 4 bepansrade jordbatterier samt fort Konstantin. K:s landbefästning består af två rader åt v. framskjutna, ön afskärande jordverk samt fort Katarina på den smala västra spetsen. På stadens södra sida ligga tre hamnar: västerut handelshamnen, som kan rymma 1,000 fartyg, bredvid denna en hamn, som hufvudsakligen begagnas för reparation och utrustning af fartyg, samt österut krigshamnen, omgifven af en hamnarm. Staden, som är regelbundet byggd, indelas i kommendants- och amiralitetsstaden, har ett stort antal kyrkor och läroanstalter (gymnasier, marin-, ingenjörs- och styrmansskolor), observatorium, marinhospital, arsenaler och krigsförrådshus af alla slag, kaserner, dockor, skeppsvarf, maskinfabriker m. m. Invånarnas antal växlar betydligt efter årstiderna, emedan en del af befolkningen lämnar staden om vintern. Sedan en 7 m. djup kanal gräfts (1875—89) mellan K. och Petersburg, är sjöfarten på K. obetydlig; med hufvudstaden står K. i förbindelse medelst ångbåtar, så att den förr lifliga trafiken på isen är inskränkt till den allra kallaste vintertiden, då ej isbrytare kan forcera isen. — Sedan Nöteborg (1702) och Nyen (1703) intagits af ryssarna, började dessa befästa Retusaari. I juli 1704 landsatte v. amiral de Prou med svenska flottan af Maijdel öfverlåtna 1,000 man, som slogo 500 i två skansar liggande ryssar samt togo deras artilleri. 26 jan. 1705 marscherade öfverste Armfelt med 1,000 man öfver isen till Retusaari och stack i brand det nyanlagda varfvet och i hamnen liggande krigsfartyg, men intet försök gjordes mot det på en närliggande holme uppförda fästet Kronslott. 7 juli s. å. gjorde amiral Anckarstierna ett misslyckadt landstigningsförsök på Retusaari, och ett andra försök, som denne, efter att ha härför från Reval fått låna 1,000 man under öfverste Nieroth, gjorde 15 i s. m., rönte samma öde, och sedermera fick K:s anläggning fortgå ostörd af svenskarna. Under Krimkriget uppträdde i maj 1855 en engelsk-fransk flotta utanför staden, men afstod från hvarje försök att angripa fästningen. — 2. (Ung. *Brassó*) Komitat i sydligaste Siebenbürgen,

mellan Valakiet samt komitaten Fogaras och Háromszék. 1,499 kvkm., 95,565 inv. (1900), 35,5 proc. rumäner, 32,6 proc. magyarer, 30,8 proc. tyskar; 50,8 proc. äro protestanter. Komitatet, äfven kalladt Burzenland (efter Burza, en biflod till Aluta), är ett rikt jordbruksdistrikt, ehuru det ligger högt och har kallt klimat. — 3. (Ung. *Brassó*, rum. *Brasovu*, på ortens dialekt *Krünen*) Hufvudstad i ofvannämnda komitat, ligger i en trång dal i Transsylvanska alperna, vid foten af Kapellenberg (961 m.), med ett 24 m. högt tusenårsmonument, och är medelst järnväg genom Predealpasset förenad med Rumänien. 36,646 inv. (1900), 31 proc. rumäner, 29 proc. tyskar. Den består af 4 stadsdelar: inre staden, förr omgifven af murar, medelpunkten för handel och rörelse, gamla staden (*Ó Brassó*), den äldsta delen, *Blumenau*, hufvudsakligen bebodd af handtverkare och genom en liten zigenarkoloni skild från den inre staden, samt den öfre eller rumänska förstaden (*Bolgárszeg*), som nära nog liknar en by. Mellan gamla staden och inre staden ligger på ett berg slottet, i den inre staden den imposanta evangeliska Schwarzenkirche (gotisk, byggd 1383—1424), men nästan alldeles förstörd vid den stora eldsvådan 1689, rådhuset (1420, ombyggdt 1777), innehållande bl. a. stadsarkiv, och det stora köpmanshuset. Staden har 3 gymnasier: katolskt, protestantiskt (med stort bibliotek och andra samlingar) och grekiskt, en högre och två lägre realskolor och handelsakademi. Den har betydande industri (tillverkning af yllevaror, cement, maskiner, möbler) och liflig varuomsättning på Balkanländerna. — Tyska orden fick 1211 Burzenland i förläning af ungerske konungen Andreas II, men då den underordnade landet under påfven, förlorade den det 1225. Den tyska kolonien K. fortlefde dock och blef hufvudort i distriktet (sedan 1876 komitat). Under den följande tiden förstördes K. flera gånger af tatarerna och eröfrades 1421 af turkarna samt plundrades vid flera tillfällen under de turkisk-österrikiska krigen; så nedbrändes hela staden 1689. 1849 hölls den besatt af Bem och intogs därpå af ryssarna. 1. J. F. N. L. W:son M. 2. J. F. N.

Kronstam, *bot.* Se Stam.

Kronståndare, *bot.*, detsamma som epipetal ståndare (se Epipetal).

Kronsåg. Se Sågning.

Kronsömmen, *anat.* Se Hufvudskål, sp. 1224—25.

Kronthal [krån-], kurort. Se Kronberg, stad.

Krontraktaten, benämning på en Preussens upphöjelse till konungarike föreberedande traktat af 16 nov. 1700 mellan kurfurst Fredrik III af Brandenburg och kejsar Leopold. Se Fredrik, sp. 1264—65.

Krontramp, *veter.* Se Hoflidanden, sp. 923.

Kronvasall, omedelbar vasall under kronan. Jfr Länsväsen.

Kronverk, *fortif.* Se Framskjutna utanverk.

Kronvittne (eng. *King's* l. *Queen's evidence*), i England deltagare i ett brott, hvilken mot löfte om nåd vittnar mot sina medbrottslingar.

Kronvrak, populär och skämtsam beteckning på en värnpliktig, som på grund af sjukdom eller lyte blifvit förklarad oduglig till krigstjänst.

Kronvägg, detsamma som krona och klafve.

Kronände. Se Potatis.

Kronärt, *bot.*, namn på *Coronilla emerus*.

Kronärtskocka (om ordets härledning se Ärtskocka), *bot.* Se Cynara.

Krook [krōk], Nicolaus Gudmundi och Anders. Se Gyllenkrook.

Krook [krōk], Samuel, almanacksutgifvare, f. på 1660-talet i Småland, d. 1716, filos. magister i Uppsala 1688, utnämndes till professor i matematik vid universitetet i Pernau 1701, men tillträdde aldrig sin tjänst, utan bosatte sig i Stockholm. — K. utgaf 1691 en almanack efter Uppsala horisont och 1692—1716 årligen almanacker efter Stockholms horisont. 1708 utgaf han en almanack efter Stockholms och en efter Lunds horisont. De små uppsatser, som han enligt tidens sed införde i almanackerna, äro vanligen af astronomiskt eller kronologiskt innehåll, t. ex. om dagarnas namn (1693), om Stockholms longitud, beräknad med ledning af en månförmörkelse (1697—98), allmän kronologi (1706—16). Stundom förekommer också en rent historisk uppsats, t. ex. Om Karl XII:s krigståg 1700—01 (1702). K. deltog äfven i de konferenser, som i slutet af 1600-talet och början af 1700-talet höllos rörande den påtänkta svenska kalenderreformen, samt förordnades 1705 att jämte P. Elvius d. ä. utöfva censur öfver almanacksutgifvandet, hvilket eljest var öfverlämnadt åt den enskilda företagsamheten. K. utgaf äfven *Svenskt åg runskt calendarium* (1690; i utdrag ånyo utg. af P. Hanselli under titeln "En almanack på vers", 1874) samt *Specimen calendarii ecclesiastici* (1708).

Krook [krōk], Axel Johan Erik, publicist, författare, f. 9 aug. 1831 i Sölvesborg, d. 26 april 1893, blef 1850 student i Lund, ämnade utbilda sig till läkare och aflade äfven med. filos. examen, men hans intressen distraherades till god del af skönlitterära och politiska frågor, och han afbröt på grund af bristande medel sina studier och blef 1854 medarbetare i ett par ultraradikala hufvudstadsblad ("Allmänna tidningen" och "Folkets röst") samt pröfvade äfven sina krafter som sagoförfattare i Andersens stil (*Skogsflickans sagor*, 1854, *Elfdrottningens sagor*, 1856) och som vådevillförfattare (*Blekingsflickan*, *Tiggarflickan eller En julafton i Blekinge*, m. fl.). Emellertid ingick han 1855 i telegrafverkets tjänst och kom 1859 till Göteborg, där han var bosatt till sin död; vid sidan af sin telegraftjänst började han skrifva i pressen, särskildt i "Göteborgsposten", där han 1860 anställdes som fast medarbetare, då han lämnade telegrafverkets tjänst. K., som 1860—73 författade en stor del af tidningens ledande artiklar, hyllade till en början den skandinaviskt liberala uppfattning, som äfven tog sig uttryck i Sohlmans "Aftonblad", och var bl. a. anhängare af den norska ståndpunkten i ståthållarfrågan samt motståndare till De Geers försiktiga politik i den danska frågan 1863—64; senare drogs tidningen allt mera öfver till en konservativ ståndpunkt, särskildt sedan den 1873 fått en ny politisk redaktör, då K. mera egnade sig åt de litterära och finansiella artiklarna samt åt utrikesafdelningen. Hans ovanliga arbetskraft räckte emellertid till för att äfven bredvid hans verksamhet i "Göteborgsposten" komma en af honom 1880—90 utgifven protektionistisk halfveckotidning "Nya förposten" till godo. Dessutom var

K. verksam på en hel del andra områden, deltog 1866 i stiftandet af Göteborgs arbetarförening och var dess förste ordf. under tio år, grundade 1871 Göteborgs folkbank, hvars direktör han var till 1882, medverkade säsongen 1874—75 som estetisk direktör i ledningen af Göteborgs Stora teater och var en följd af år medlem af Göteborgs stadsfullmäktige. Dessutom författade han i ''Svenska familjjournalen'' och i kalendern ''Svea'' historiska bilder och dödsrunor, skref enstaka dramatiska arbeten och noveller, hvaribland i anslutning till Viktor Rydberg den nyrationalistiska tendensnovellen *Tro och otro* (1864), samt äfven ett par biografier öfver Sokrates och Paulus under gemensamhetstiteln *Fritänkare* (1867); han var äfven flitig öfversättare, bl. a. af Fritz Reuters arbeten. Denna mångskiftande verksamhet var icke utan ett visst drag af ytlighet och led äfven af andra brister, men säkert är, att den svenska pressen haft få personer, som kunnat täfla med K. i mångsidighet, vaket intresse eller arbetsifver. K. W—g.

Kroonstad [krån-], stad i Oranjeflodskolonien, vid Vaals biflod Vaalsche, 1,368 m. ö. h. 7,193 inv. (1904). 26 km. n. om K. ligger Lace-diamondmine. Sedan Bloemfontein 13 mars 1900 besatts af lord Roberts, var K. till 11 maj republikens hufvudstad; dagen därefter intågade lord Roberts. Wbg.

Kropäd (fr. *croupade), ridk.*, ett s. k. skolsprång, hvarvid hästen, efter att först ha lyft sig på bakbenen såsom till pesad (se d. o.), kastar sig upp från marken och, medan han sväfvar i luften, drar benen under

Fig. 1.

Fig. 2.

buken på sig, hvarvid bakhofsulorna skola vändas nedåt (se fig. 1). Vid ballotad, som är ett liknande skolsprång, håller hästen däremot de under språnget upplyfta bakbenen så, att hofvarna vändas bakåt (se fig. 2). B. C—m.

Kro'patschek, Alfred, ritter von K., österrikisk militär och militärtekniker, f. 1838, blef officer vid artilleriet och kom 1866 som kapten in i teknisk-administrativa artillerikommittén, där han slog sig på handeldvapen och konstruerade repetergevär med framstocksmagasin, hvaraf ett 1878 antogs för franska marinen och ett 1886 i Portugal (se Handeldvapen). 1907 erhöll K., med grad af ''feldzeugmeister'', afsked från befattningen som generalinspektör för österrikisk-ungerska artilleriet. K. är sedan 1897 led. af svenska Krigsvet. akad. C. O. N. G. af Wdt.

Kropotkin [krapå'tkin], Petr Aleksejevitj, furst, rysk lärd, författare, f. 1842 i Moskva, var 1862—67 officer vid ett kosackregemente i Amurlandet och Mandschuriet, hvilka länder han skildrat i ''Russkij vjestnik'', studerade sedan matematik och naturvetenskaper vid Petersburgs universitet och blef sekreterare i kejs. geografiska sällskapet. 1871 undersökte han de glaciala aflagringarna i Finland och Sverige (afh. därom 1876), utarbetade en studie om östra Sibiriens bergssystem och redigerade afdelningen om Ryssland i E. Reclus' ''Géographie universelle''. Anslutande sig till den socialrevolutionära rörelsen, började han göra propaganda därför under namnet Borodin, fängslades 1874, men lyckades 1876 fly ur Peter-Paulfästningen.

1877 bosatte han sig i Genève, där han 1879 utgaf det anarkistiska bladet ''La révolte''. 1881 utvisades han ur Schweiz, dömdes 1883 i Lyon till 5 års fängelse för uppvigling, men benådades 1886 och flyttade till London, där han fortfarande vistas. Mest bekant är K:s utmärkta självbiografi *Memoirs of a revolutionist* (1889; ''En anarkists minnen'', 1901, fl. uppl., senast 1907), som på samma gång är en storartad rysk kulturbild och lämnar värdefulla bidrag till den europeiska arbetarrörelsens historia i senare delen af 1800-talet. Hans viktigaste social-ekonomiska skrifter, hvari han utvecklar sina anarkistiska teorier, äro *Fields, factories and workshops* (1901), *Mutual aid* (1902; ''Inbördes hjälp'', 1903) och *A la recherche du pain* (1892; ''Eröfringen af brödet'', 1908). Dessutom har han författat *In russian and french prisons* (1887) och *Paroles d'un révolté* (1885), de senare delvis återgifna i ''Fria ord om Ryssland i revolutionen af Tolstoj, Kropotkin och V. Tscherkesoff'' (1905). Sina föreläsningar om rysk litteratur vid Lowell institute i Boston 1901 utgaf han i bokform 1905: *Ideals and realities in russian literature* och *Russian literature* (1906; ''Den ryska litteraturens historia'', s. å.). Jfr Laurentius, ''Krapotkins morallehre und deren beziehungen zu Nietzsche'' (1896). A—d J.

Kropp. 1. *Mat.*, i allmänhet hvarje fullt begränsad solid figur. En kropp har således tre dimensioner: längd, höjd och bredd. — Med de fem regulj ära kropparna förstår man de fem regelbundna mångplaningarna (tetraedern, hexaedern, oktaedern, dodekaedern, ikosaedern). — 2. *Bot.*, namn på *Epilobium angustifolium*.

Kropp, socken i Malmöhus län, Luggude härad. 3,844 har. 1,214 inv. (1909). K. bildar med Mörarp ett alternerande regalt och till egaren af Rosendal patronellt pastorat i Lunds stift, Luggude kontrakt.

Kroppa, socken i Värmlands län, Färnebo härad. 25,185 har. 3,830 inv. (1909). K. bildar med Lungsund ett konsist. pastorat i Karlstads stift, Nyeds kontrakt.

Kroppdufvan, *Columba gutturosa, zool.*, utgör en särskild ras af tamdufvan och igenkännes på den stora uttänjbarheten af halshuden, som kan uppblåsas till en betydande storlek. Denna egendomlighet står i förbindelse med könsdriften. Hos icke fullständigt utvecklade individer är denna förmåga där-

för mindre utbildad än hos de fullvuxna; äfvenledes besitter hannen densamma i högre grad än honan. Hos yngre dufvor har halshuden en mera afrundad och bestämd form än hos de äldre, hos hvilka den hänger slapp och lös som en säck framför bröstet, då den icke blåses upp. Man särskiljer af kroppdufvan flera varieteter, som indelas i två hufvudslag: kortbenta och långbenta. C. R. S.*

Kroppefjäll. 1. Se Dal, sp. 1132—33, och Fjäll. — 2. Kronopark i Järbo, Högsäters, Örs och Ryrs socknar, Dalslands revir och Älfsborgs län, bildad genom inköp enl. k. br. 5 dec. 1890, 3 aug. och 19 okt. 1906, 25 jan., 15 mars och 13 dec. 1907, hvarjämte del af ett f. d. militieboställe tillagts kronoparken enl. k. br. 8 juli 1892. Areal omkr. 3,400 har. — 3. Tuberkulosanstalt i Gunnarsnäs socken, Älfsborgs län, 1 km. från Dala—Rostocks järnvägsstation, började byggas i dec. 1909 och är uppförd af Älfsborgs läns förening mot tuberkulos, men skall, sedan den blifvit fullt färdig (i mars 1911), öfvertagas af länets landsting. På området, som utgör 14 har, äro uppförda: 1 större centralbyggnad och 8 små sjukstugor. Centralbyggnaden inrymmer, utom ekonomi- och förvaltningsrum, 8 sjukrum för tillsammans 14 à 16 sängar; hvar och en af småstugorna innehåller 2 sjukrum för 2—3 sängar. Dessutom finnas å tomten fria liggverandor, trädgårdstäppor kring husen, slöjdsal m. m. Anstalten är alltså konstruerad enligt ”kolonitypen” med tillfällen för patienterna till sysselsättning dels med trädgårdsskötsel, dels med slöjd och handarbete. Kostnaden, inbegripet vatten- och afloppsledningar, elektrisk belysningsanordning och inventarier, är beräknad till omkr. 110,000 kr. 2. M—g. 3. R. W.

Kroppefjällsgnejs, *petrogr.* Se Kroppefjällsgranit.

Kroppefjällsgranit, *petrogr., geol.*, en i det s. k. Kroppefjället m. fl. ställen inom Dalsland (se Dal, sp. 1133) förekommande grofkornig, vanligen något skiffrig, röd ögongranit. Dess glimmerbeståndsdel är ofta omvandlad till ett gröngrått, talkliknande mineralämne, i följd hvaraf bergarten anses vara ett slags protogingranit (se d. o.). Förr, innan bergartens granitnatur blifvit påvisad, benämndes den Kroppefjällsgnejs. Jfr Järbogranit. E. E.

Kro'ppenstedt, gammal stad i preussiska reg.-omr. Magdeburg (Sachsen). 2,755 inv. (1905). K. är ännu omgifvet med murar och vakttorn samt har en gammal stiftelse, som lämnar efter lottning 54 landtbrukare åkerlotter om 4—5 har till lifstids brukande utan afgift. J. F. N.

Kroppkakor, en i flera svenska provinser (i synnerhet Öland, Gottland, Småland) bruklig maträtt, bestående af en af kokt eller halfkokt rifven potatis, mjöl, ägg och mjölk tillredd deg, som formas till platta bollar, med inkråm af fint skurna tärningar af rökt skinka eller fläsk, samt kokas i vatten och serveras med smält smör.

Kropps aktiebolag, ett 1870—95 arbetande bolag, som i Skåne hade stenkolsgrufvor och fabriker för tillverkning af eldfast tegel. Det uppgick 1895 i Billesholms-Bjufs aktiebolag.

Kroppsarbetare, Kroppsarbete. Se art. rörande Arbetarfrågan och Arbete.

Kroppsceller, *zool.* Se Klotdjur.

Kroppskonstitution. Se Konstitution.

Kroppspulsådern, Stora, *anat.* Se Aorta.

Kroppsrannsakan, *jur.*, undersökning af en persons kropp till uppdagande af förstuckna föremål. I allmänhet anses ett sådant ingrepp i den personliga friheten kunna anordnas mot en för gröfre brott misstänkt person för att uppdaga föremål, som tillgripits eller kunna tjäna till upplysning om det brott, för hvilket personen misstänkes. Kroppsrannsakan kan äfven afse att beröfva häktad person medel att fly eller att skada sig själf. Ang. kroppsrannsakan i sistnämnda fall ges regler i Prom. lagen till Strafflagen 19 §; och enligt Tullstadgan kan sådan anordnas mot person, som misstänkes bära på sig tullpliktigt gods. Ang. kroppsrannsakan för eftersökande af föremål till upplysning om brott finnas däremot i svensk rätt inga allmänna stadganden. Men detta förhållande kan icke anses utesluta rätt för polismyndighet att, där viktiga anledningar finnas, företaga sådan. I. Afz.

Kroppsstraff, *jur.*, sådana straff, som innefatta intrång i den kroppsliga integriteten (stympningsstraff) eller det kroppsliga välbefinnandet (prygelstraff). Stympningsstraffen voro i äldre straffrätt synnerligen vanliga. Deras framträdande betecknar likvisst nog ursprungligen ett framsteg i rättsutveckling, i det att självhämnden begränsades enligt talionens grundsats (*jus talionis*, se Jus, 45). Redan i konung Hammurabis lag förekomma de talrikt. Äfven i mosaisk rätt återfinnas de (se 2 Mos. 21: 23—25). Och i Västerlandet försvinna de fullständigt först under 1700-talets förra hälft (1734 års lag känner till stympning endast som kvalifikation vid dödsstraff). Prygelstraffen (i form af spö eller ris eller hudstrykning af bödeln) försvinna däremot först under 1800-talets lopp. I Sverige upphäfdes de som förvandlingsstraff 1841 samt h. o. h. 1855, i Finland först 1889. I några länder, t. ex. Danmark och Norge, bibehöllos de emellertid som verkliga straff i fråga om minderåriga förbrytare. I denna egenskap försvunno de i Norge först 1896, medan de i Danmark i stor utsträckning användts ända till senaste tid, då genom lag af 1905 bestämdes, att de få komma till användning endast i fråga om förbrytelser, föröfvade af manspersoner i åldern 14—18 år. Samma lag återinförde emellertid prygelstraffet äfven i fråga om manspersoner i åldern 18—55 år vid svårare fall af våldsförbrytelser mot saklös person samt vid upprepad otukt mot minderåriga (i dylika fall som tillägg till frihetsstraffet). I England, där prygelstraffet endast på sedvanerättslig väg kommit ur bruk i fråga om vuxna personer, återupplifvades det uttryckligen genom en lag af 1863 äfven i fråga om dessa vid vissa slag af rån och rånförsök samt dem närstående brott. När dylika återupplifningsförsök likväl icke vunnit efterföljd i andra länder, beror det framför allt därpå, att de orsaker, som en gång föranledde prygelstraffets afskaffande — faran för att det skall inverka etiskt nedbrytande på den brottslige, då det exekveras som ett offentligen ådömdt straff oftast rätt lång tid efter brottets föröfvande — ännu alltjämt göra sig gällande. Och åsyftar man såsom 1905 års danska lag i fråga om vuxna personer att genom ett prygelstraff som tillägg till ett frihetsstraff motverka den bristande intensiteten hos detta senare, låter sig detta mål väsentligen uppnås genom de skärpningar af själfva

Ord, som saknas under K, torde sökas under C.

frihetsstraffet medelst hårdt nattläger, mörkt enrum eller inskränkt kost, som på senare tid införts i Sverige, Finland och Norge (jfr Frihetsstraff) och som i själfva verket stå kroppsstraffen ganska nära. Det nu sagda utesluter icke, att prygel kan med fördel användas som disciplinmedel inom uppfostrings- och straffanstalter. Lämpligheten af dess användning i straffanstalterna har dock i senare tid icke sällan blifvit från sakkunnigt håll bestridd. N. S—g.

Kroppstemperatur, temperaturen i det inre af ett djur, särskildt inuti ett s. k. varmblodigt djurs kropp. En tysk forskare, Bergman, framhöll (1848), att den väsentliga skillnaden mellan de varm- och kallblodiga djuren består däri, att de förra ha en temperatur, som håller sig *konstant*, oberoende af temperaturväxlingarna i det omgifvande mediet. Han föreslog att utbyta de gamla benämningarna mot homoterma (af grek. *homo's*, samma, och *thermē*, värme), djur med konstant kroppstemperatur, och poikilo-terma (af grek. *poïlkilos*, brokig), djur med växlande kroppstemperatur. — Kroppstemperaturen är beroende dels af värmeproduktionen (se Kroppsvärme), dels af värmeförlusten till omgifningen. Värmeutvecklingen kan förete betydande växlingar i de olika organen, och de olika kroppsdelarna kunna vara utsatta för olika stark värmeförlust. Emellertid åstadkommes genom blodströmmen en ganska fullständig temperaturutjämning i kroppens inre, under det att fettlagret under huden samt hår- eller fjäderbeklädnaden bilda ett godt värmeisolerande lager däromkring. Smärre temperaturskillnader kunna visserligen uppvisas medelst finare mätningsmetoder, men praktiskt taget härskar samma temperatur öfverallt i kroppens inre, och det är från denna förutsättning man utgår vid den vanliga mätningen af kroppstemperaturen (se Feber och Termometri). Att hos de s. k. varmblodiga djuren, d. v. s. däggdjur och fåglar, kroppstemperaturen håller sig oberoende af temperaturväxlingar i det omgifvande mediet, innebär icke, att de ifrågavarande djuren oföränderligt bibehålla samma temperatur. Mäter man temperaturen i ändtarmen på en människa vid olika tillfällen, finner man mycket olika värden. Tager man emellertid *medeltalet* af dylika bestämningar, som under loppet af 1 à 2 dygn utförts med bestämda mellantider, erhåller man ett värde, det s. k. *dygnsmediet*, som företer högst obetydliga växlingar, ifall försöket upprepas vid olika tillfällen. Ett varmblodigt djur förhåller sig sålunda som ett slags termostat, inställd för en viss medeltemperatur, omkring hvilken värdet å den faktiska kroppstemperaturen svänger. (Ang. den mekanism, som betingar denna inställning af kroppstemperaturen, se Värmeregulation.) — Uppgifterna om kroppstemperaturen hos en människa eller djurart borde egentligen afse den ofvannämnda medeltemperaturen, för hvilken individen i normalt tillstånd är inställd. Människans kroppstemperatur i nu angifven mening uppgår till 37° C. Emellertid ser man ofta den uppgiften, att människan har en kroppstemperatur af 37,5° C., ett värde, som närmast anger kroppstemperaturen *under dagen hos en människa, som rör sig*. — Följande uppgifter anföras af Ch. Richet ang. kroppstemperaturen hos olika däggdjur: svin 39,7°, får 39,6°, oxe 39,5°, kanin 39,5°, hund 39,2°, apa 38,3°, häst 37,7°, Monotremata 30,0°. Hos fåglar finner man i allmänhet en temperatur öfver 40° C. — Kroppstemperaturen hos en människa företer en periodisk variation under loppet af ett dygn, den s. k. dygnsvariationen. Under natten sjunker temperaturen till ett minimum fram emot morgonen. Efter uppvaknandet stiger den och når sitt maximum på e. m. Orsaken till denna företeelse har varit föremål för mycken diskussion. Att den står i sammanhang med ämnesomsättningen i kroppen, är tydligt, enär äfven kolsyreproduktionen företer samma periodicitet (Sondén och Tigerstedt, 1895). Den kan iakttagas äfven hos sängliggande personer, som ej förtära någon föda, och man var därför böjd att antaga, att periodiciteten i fråga existerar oberoende af måltiderna äfvensom af omväxlingen mellan sömn och vaka. Denna uppfattning bekräftades till en viss grad därigenom, att vid en del försök att utbyta det vanliga lefnadssättet mot sömn på dagen och vaka på natten man ej erhöll någon tydlig omkastning i typen å temperaturkurvan. Emellertid förhåller det sig så, att man vid vanlig kroppshvila, äfven i sängläge, omedvetet utför en del små muskelrörelser, som ha stor betydelse för kroppstemperaturen. Utesluter man dessa muskelrörelser — det må vara på hvilken tid som helst

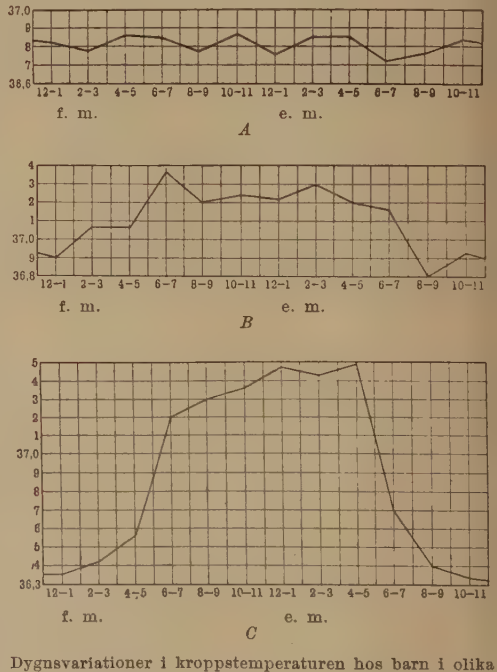

Dygnsvariationer i kroppstemperaturen hos barn i olika ålder, enligt d:r I. Jundell. *A* 5:e—8:e lefnadsdagen, *B* slutet af 2:a månaden, *C* 2:a lefnadsåret.

af dygnet — erhåller man en temperatursänkning (J. E. Johansson, 1898). Öfvergår man från vanlig sysselsättning till den ifrågavarande "absoluta muskelhvilan", så sjunker kroppstemperaturen 0,6° C. eller ännu mer inom loppet af en timme. Efter allt att döma har kroppstemperaturens dygnsvariation

sin orsak i växlingar uti muskelverksamheten, hvilka stå i samband med individens lefnadssätt. Temperaturkurvan hos en yrkesarbetare med nattarbete företer den vanliga typen endast med förskjutning af tiden för temperatursänkningen resp. höjningen. Öfvergår en sådan person till vanligt lefnadssätt, förskjutes kurvan i öfverensstämmelse med hvilo- och arbetsperioderna. Hos den nyfödde, som ej röner någon nämnvärd inverkan af omväxlingen mellan dag och natt, finner man ej heller någon typisk dygnsvariation. Hurusom denna blir alltmera tydlig med tilltagande ålder, framgår af diagrammen å sp. 64, som återge resultaten af en af I. Jundell utförd undersökning. — Under vanliga förhållanden uppgår dygnsvariationen, d. v. s. skillnaden mellan maximum och minimum, till 1° C. Kroppstemperaturen aflägsnar sig således endast obetydligt från det ofvan anförda medeltalet 37° C. Genom stark muskelansträngning kan man drifva upp temperaturen till 38° och därutöfver. Den härvid inträdande svettningen afbryter emellertid snart nog stegringen. Vid hvila efter dylika ansträngningar sjunker kroppstemperaturen mera än under vanliga förhållanden, sannolikt beroende därpå, att trötthetен medför en fullständigare muskelafslappning. — Genom intensiva kalla bad kan man åstadkomma betydande sänkningar af kroppstemperaturen, framför allt om muskelrörelser undvikas. Jürgensen fann hos en försöksperson, som erhållit ett 25 minuters bad å 11° C., temperaturen i ändtarmen gå ned till 33,4° C. Badet var visserligen oangenämt, men försökspersonen hade intet men däraf. Hos personer, som insomnat ute å marken vid kall väderlek, har man iakttagit så låga temperaturer som 27° C. och i ett annat fall 26° C., utan att personerna omkommo. Emellertid anses en temperatur på 30° ganska oroväckande. Genom heta bad kan man bringa kroppstemperaturen att stiga. Man har emellertid svårare att uthärda dylika temperaturstegringar än sänkningarna. Ang. temperaturen vid feber se d. o. J. E. J—n.

Kroppsvärme, *fysiol.* Djuren, äfven de s. k. kallblodiga, ha en högre temperatur än det omgifvande mediet. Detta sammanhänger därmed, att i djurets inre en värmeproduktion ständigt försiggår. Ang. källan till detta värme, k r o p p s v ä r m e t l. d j u r v ä r m e t (*calor animalis*), har man haft lika växlande åsikter som ang. lifvet och lifsprocesserna. Mystiska väsen, en archeus (se d. o.), lifsandar, blodets rörelse, jäsningsprocesser i blodet ha angetts som orsak till kroppsvärmet. Vår nuvarande uppfattning grundlades genom L a v o i s i e r s utredning ang. *förbränningen* samt *djurens andning*. Han framhöll (1777), att andningen, d. v. s. syreupptagandet och kolsyreutsöndringen hos djuren, sammanhänger med en förbränningsprocess inom djurkroppen. I ett mycket bekant experiment tillsammans med Laplace sökte han visa (1780), att den värmemängd, som ett djur (marsvin) utvecklar, motsvarar den kolsyremängd, som djuret samtidigt afger. Det lyckades visserligen icke Lavoisier att erhålla fullkomlig öfverensstämmelse mellan den *direkt uppmätta* värmemängden och den ur djurets kolsyreproduktion *beräknade*. Det uppslag han hade gett blef emellertid af den största betydelse, och uttrycket *förbränningen i kroppen*, som han införde i fysiologien, har alltjämt bibehållit sig. Lavoisier uppfattade denna process som en förbränning af kol till kolsyra och väte till vatten. I själfva verket är processen mera komplicerad. De ämnen, som ”förbrinna i kroppen”, höra i stort sedt till någon af grupperna ägghvita, fett och kolhydrat. För att kunna beräkna förbränningen i kroppen måste man känna dessa ämnens fysiologiska förbränningsvärme. Den värmeutveckling l. v ä r m e t o n i n g (se d. o.), som eger rum vid en kemisk reaktion, är beroende endast af begynnelse- och slutstadiet och oberoende af, om processen förlöper hastigt eller långsamt, om den passerar ett eller flera mellanstadier (Hess' lag, 1840). Fett och kolhydrat omsättas i kroppen till kolsyra och vatten. De ”förbrinna” sålunda fullständigt, och det *fysiologiska* förbränningsvärmet för hvart och ett af dessa ämnen sammanfaller således med det *fysikaliska*. Slutprodukterna af ägghvitans omsättning i kroppen äro kolsyra, vatten samt urinämne och en del andra kväfvehaltiga ämnen, som utsöndras med urinen. Dessa ämnen kunna ytterligare förbrinna och utveckla därvid en värmemängd, som uppenbarligen måste frånd ragas ägghvitans fysikaliska förbränningsvärme, för att det fysiologiska förbränningsvärdet må erhållas. Bestämningarna af kroppens fysikaliska förbränningsvärme utföras med tillhjälp af särskilda kalorimetrar, s. k. förbränningskalorimetrar. Den numera använda typen af sådana är den af Berthelot införda kalorimetriska bomben (se K a l o r i m e t e r). Bestämmer man medelst en sådan apparat förbränningsvärmet hos den föda en människa eller ett djur erhåller och tillika förbränningsvärmet för de organiska ämnena i urinen och tarmuttömningarna under motsvarande period, så kan man direkt erhålla värdet för den ifrågavarande födans näringsvärde uttryckt i värmeenheter (kalorier). Detta värde kan äfven beräknas med tillhjälp af de s. k. standardtalen för näringsämnenas fysiologiska förbränningsvärden, förutsatt att man känner mängden ägghvita, fett och kolhydrat, som ingå i den ifrågavarande födan. De standardtal, som vanligen användas, äro de af Rubner angifna (1883): för ägghvita 4,1, för fett 9,3, för kolhydrat 4,1 kalorier pr gr. Rubner visade, att de ifrågavarande näringsämnena kunna ersätta hvarandra i viktsmängder, som äro omvändt proportionella mot de anförda talen (”näringsämnenas isodynami”). — 1894 lyckades Rubner genomföra det experiment, till hvilket Lavoisier och Laplace gett uppslaget. Ett djur hölls under en följd af dagar i en kalorimeter, som angaf djurets värmeproduktion. Samtidigt bestämdes slutprodukterna af ämnesomsättningen, och af dessa kunde mängderna omsatt ägghvita, fett och kolhydrat beräknas. Med tillhjälp af de ofvan anförda standardtalen kunde slutligen värmeproduktionen *beräknas*, och detta värde befanns på ett tillfredsställande sätt öfverensstämma med det värde kalorimetern angett. Liknande experiment ha sedermera i stor utsträckning utförts på människa af de amerikanske forskarna Atwater, Rosa och Benedict. — Lavoisier lämnade den frågan oafgjord, hvar förbränningen i kroppen försiggår, i lungorna eller annorstädes. Enligt vår nuvarande uppfattning försiggår densamma öfverallt i kroppens väfnader. Processen är naturligtvis icke att uppfatta som en förbränning i detta ords alldagliga betydelse, utan som en serie kemiska klyfningsprocesser, närmast jämförlig med processen

Tryckt den 20/3 11 **Ord, som saknas under K. torde sökas under C.**

vid den vanliga alkoholjäsningen. Jfr Ämnesomsättning. J. E. J—n.

Kroppås, Kroppåstak. Se Tak.

Kro'sno, stad i Galizien, vid Wisłok. 4,410 inv. (1900). Realskola, lärarseminarium, väfskola. Väfnadsindustri. J. F. N.

Kro'ssen, kretsstad i preussiska reg.-omr. Frankfurt (Brandenburg), vid Bobers förening med Oder. 7,445 inv. (1905). Realprogymnasium, trädgårdsskola, mejeriskola samt uppfostringsanstalt för föräldralösa flickor (Marienstift); trädgårds- och vinodling samt tillverkning af mässingsvaror och kopparrör m. m. K. var fordom hufvudort i ett nederschlesiskt furstendöme, som 1538 kom till Brandenburg. Det besattes 1631 af svenskarna, men återlämnades redan i sept. s. å. till kurfursten. Banér bemäktigade sig K. 5 juni 1634, och i aug. 1642 passerade Torstenson Oder vid K. J. F. N. L. W:son M.

Krossgrus, *geol.* Se Glaciärer, sp. 1246.

Krossmina, *befästningsk.* Se Minkrig.

Krossocker. Se Socker.

Krosstensgrus, *geol.* Se Glaciärer, sp. 1246.

Krosstenslera, *geol.* Se Glaciärer, sp. 1246.

Krossverk, *tekn.*, apparat för sönderkrossning af råämnen och olika produkter till större eller mindre stycken. Särskildt för nedkrossning af malmer till storlekar, som äro lämpliga för de olika metallurgiska processerna, fordras kraftiga apparater.

För krossning af större och hårdare stycken användes hufvudsakligast följande två maskiner: Blakes tuggare (konstruerad 1858 af amerikanen Blake), användes med fördel för krossning af alla slags hårdare material, såsom malmer, olika mineral, makadam m. m. Den består (se fig. 1) af ett starkt stativ (1) af järn eller stål, inom hvilket finnes en i en axel upphängd rörlig ”käft” (6), som med tillhjälp af ett kraftigt knähäftyg kan röras fram och tillbaka mot insidan af stativets ena gafvel. Både den rörliga käften och den del af stativet, mot hvilken den rör sig, äro beklädda med räfflade plattor (12 och 13) af kokillhärdadt gjutjärn eller hårdt stål, och mellan den rörliga och den af stativet bildade, fasta käften uppstår ett gap, i hvilket godset nedmatas. Genom den ena käftens rörelse sönderklämmas de nedmatade styckena och sjunka allt djupare ned i det kilformiga gapet, som de lämna vid dess nedre kant. Knähäftyget för käftens rörelse består af en vefstake (9), som får en upp- och nedgående rörelse genom en med svänghjul försedd excenteraxel (A). Mot vefstakens nedre ända hvila två s. k. ”brytbrickor” (14), hvilka med sina andra ändar stödja, den ena mot stativet, den andra mot den rörliga käften. Då käftarna äro längst isär, bilda dessa brytbrickor trubbig vinkel mot hvarandra, men när vefstaken sedan rör sig uppåt, komma de till sist att ligga nästan i rät linje, hvarigenom deras ändar pressas utåt och den rörliga käften ger vika samt rör sig framåt, sönderklämmande det i gapet liggande godset. Vid vefstakens nedgående drages käften tillbaka och hålles tryckt mot brytbrickorna medelst en dragstång (B) och en fjäder (F). Blakes tuggare utföras i en mängd olika storlekar, och de större af dem kunna krossa ned från ½ à ¾ m. stycken (ännu större ha byggts, men undantagsvis) till 50 à 60 mm.

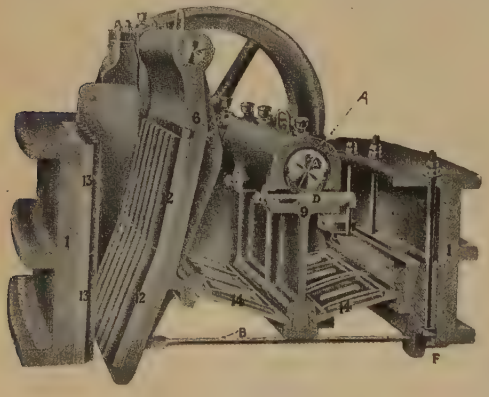

Fig. 1. Blakes tuggare.

Gates kross (fig. 2; konstruerad af amerikanen Gate) har liksom tuggaren en rörlig käft, som arbetar mot en fast, men käftarna ha här cirkelrund sektion, och den rörliga delen bildar en kon (A), som rör sig inuti ett trattformigt rum, bildadt af maskinens stativ. Konen utföres af kokillhärdadt gjutjärn eller stål, och den trattformiga delens väggar äro klädda med plattor (B) af samma material, släta eller räfflade, och mellan båda delarna bildas ett cirkelformigt, nedåt afsmalnande rum, inom hvilket krossningen försiggår. Den rörliga konen är fäst på en vertikal spindel (C), upptill stödd af ett fast lager och nedtill excentriskt förbunden med ett koniskt kugghjul (D), hvilket kringvrides medelst en drifaxel (E) och ett kuggdref. Spindeln roterar ej med kugghjulet, utan dess nedre ända beskrifver blott en cirkel, motsvarande excentriciteten vid hjulets centrum. Genom denna rörelse kommer hvarje punkt på konens yta att ömsom närmas till och ömsom aflägsnas från en motsvarande punkt på den trattformiga delen. Härigenom åstadkommes, analogt med förhållandet vid Blakes tuggare, en sönderklämning af det inmatade godset, hvilket tillföres apparaten upptill genom en trattformig öfverdel (F). Den färdigkrossade produkten afgår genom

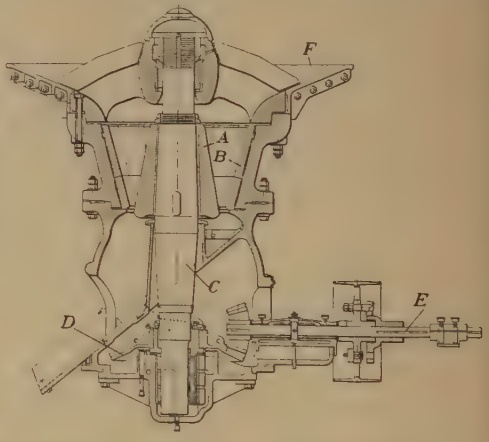

Fig. 2. Gates kross (i genomskärning).

en öppning å ena sidan. Af Gates krossar ha utförts några exemplar af kolossala dimensioner och flera hundra tons vikt samt afsedda för en produktion af flera tusen ton gods pr dag, men i regel byggas de för ungefär samma produktion som Blakes tuggare och i storlekar svarande mot dennas.

För krossning af medelstora och mindre stycken användas *valskrossar* i rätt stor utsträckning. (T. A. Edison har emellertid konstruerat ett krossverk med flera öfver hvarandra uppställda valspar, i hvilket godset, järnmalm, nedkrossas från block af 7 à 8 tons vikt ned till omkr. 20 mm. stycken.)

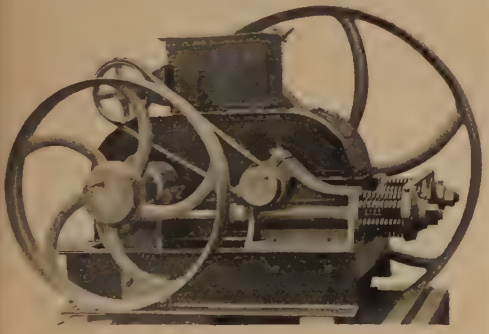

Fig. 3. Valskross, utvändig vy.

De (se fig. 3) bestå af två mot hvarandra roterande valsar af hårdt material, mellan hvilka godset nedmatas och söndersmulas. Valsarnas yta är antingen slät eller — särskildt för lösare material — räfflad eller tandad. De drifvas antingen hvar för sig medelst remskifva och rem, eller ock äro deras axlar försedda med kraftiga, i hvarandra gripande kugghjul, hvarvid endast den ena valsens axel behöfver vara remdrifven. Axlarna äro antingen båda upplagda i fasta lager och afståndet mellan valsarna injusteradt för en viss godsgroflek, eller också äro den ena axelns lager fasta och den andras rörliga i maskinens ramverk, hvarvid valsarna hållas tryckta mot hvarandra medelst kraftiga fjädrar. Sistnämnda anordning afser bl. a. att skydda maskinens delar mot brott, ifall något hårdare föremål, t. ex. ett järnstycke, skulle komma in mellan valsarna.

För söndermalning till mycket små korn eller till pulverform har konstruerats en mängd olika apparater, såsom stampverk, kollergångar, kulkvarnar, rörkvarnar, pendelkvarnar, desintegratorer m. fl. *Stampverken* (se fig. 4) äro sammansatta af ett antal (vanligen 5 i hvarje grupp) tunga vikter, fästa på upp och ned rörliga axlar. Dessa vikter, *stamparna*, lyftas växelvis till en viss höjd, från hvilken de sedan få nedfalla på det öfver ett fast underlag utbredda godset. Lyftningen åstadkommes medelst ”kammar”, som äro fästa på en vågrät axel och vid axelns rotation fatta tag i klotsar, ”dymlingar”, fästa på stampskaften. Det ställe, där krossningen försiggår, är omgifvet af en låda af järn, i hvars framvägg finnes insatt en siktduk, genom hvilken det färdigkrossade godset spolas ut med hjälp af en vattenström. — *Kollergångar* (se fig. 5) bestå i hufvudsak af ett horisontalt upplagdt, tallriksformadt malbord samt två valsar af järn eller sten, löpande å vågräta axlar. Från en vertikal axel i bordets midt drifvas valsarna att

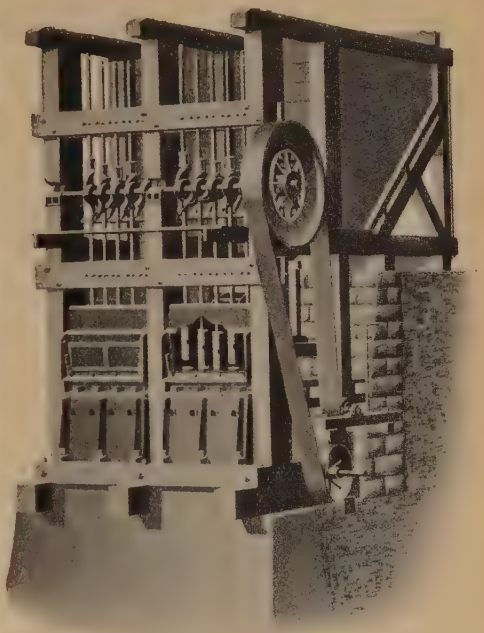

Fig. 4. Stampverk.

rulla rundt malbordet, genom sin tyngd söndermalande det å detsamma utbredda godset. Vid en del kollergångar ha valsarna en gemensam, i ändarna

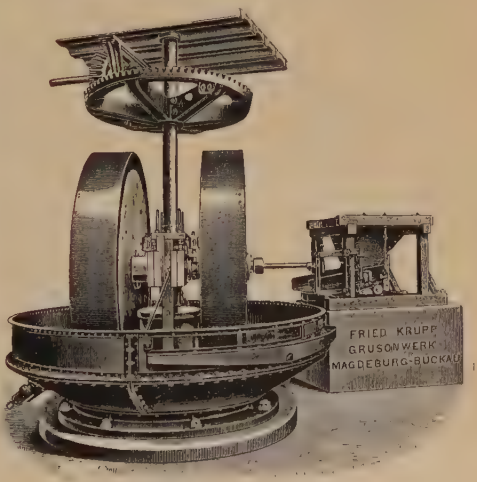

Fig. 5. Kollergång.

styrd, axel, på hvilken de löpa löst, i hvilket fall malbordet drifves rundt. Godset påmatas antingen för hand eller automatiskt, och det krossade utta-

ges antingen tid efter annan för hand eller kontinuerligt genom springor i malbordet. Krossningen sker torrt eller med tillsats af vatten. Kollergångar användas för en mängd olika ändamål, men äro ej vidare ekonomiska, då det gäller finkrossning af större kvantiteter. — Kulkvarnar ha rätt stor användning för finpulverisering, särskildt af hårdare material. I sin enklaste form bestå de af en cylindrisk trumma, delvis fylld med järnkulor och försedd med en lucka, genom hvilken malgodset införes och uttages. De fyllas med en viss kvantitet gods och drifvas rundt någon tid, hvarefter det krossade uttages och siktas. Mest använda äro emellertid de

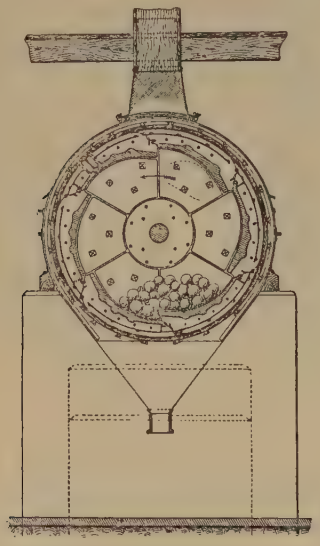

Fig. 6. Kulkvarn (Grusonwerks) i genomskärning.

kontinuerligt arbetande kvarnarna (se fig. 6), af hvilka finnes en mängd konstruktioner. Trummans mantel består vid dem ej af en hel cylinder, utan är sammansatt af ett antal böjda plattor af hårdt järn eller stål. Dessa plattor äro så placerade, att mellan kanterna af två bredvid hvarandra liggande bildas en springa och en trappstegsformig afsats. Vidare äro de försedda med några rader hål, genom hvilka det krossade kan lämna kvarnen. Rundt trumman äro spända två siktdukar, en inre med grofva och en yttre med finare maskor. Det hela roterar inuti ett omhölje af plåt, nedtill försedt med ett utlopp för den färdigkrossade produkten. Inmatningen af godset sker genom en tratt vid kvarnens ena gafvel rundt axeln. Kvarnen är till en del fylld med järn- eller stålkulor, hvilka vid densammas rotation falla från afsats till afsats, sönderslående och sönderrifvande det inmatade godset. Det krossade lämnar trumman genom hålen i malplattorna, och det, som är tillräckligt fint, passerar genom siktarna som färdig produkt. Det, som ej kan gå genom siktarna, lyftes af vid desamma fästa mellanväggar eller skoflar uppåt ett stycke och återinföres i kvarnen genom springorna mellan malplattornas ändar. Krossningen sker antingen torrt eller under vattentillförsel. De flesta kulkvarnar arbeta i princip som den ofvan beskrifna. Ett undantag härifrån utgör emellertid Gröndals kvarn, som är afsedd för våtkrossning och arbetar utan siktar. Som det malda godset här lämnar apparaten uppslammadt i vatten, kan kornstorleken regleras genom vattenströmmens hastighet. Själfva kvarnen består af en cylindrisk trumma med plana eller något kupiga gaflar. Rundt den cylindriska manteln äro inlagda kokillhärdade tackjärnsstänger, ”roster”, som äro lagda med litet mellanrum. Gaflarna äro äfvenledes beklädda med kokillhärdade slitplåtar. Kvarnen har ingen genomgående axel, utan är medelst två grofva, ihåliga axeltappar upplagd i sina lager. Godsinmatningen sker under riklig vattentillförsel genom den ena tappen, och den färdigmalda produkten afgår genom den motsatta tappen. Anordningen med malytans bildande af stänger, inlagda med mellanrum, lär öka malförmågan afse-

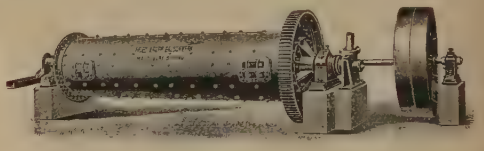

Fig. 7. Rörkvarn.

värdt. — Rörkvarnar (se fig. 7) arbeta analogt med kulkvarnarna. De bestå af en 4—8 m. lång plåtcylinder af 0,5—1,8 m. diameter försedd med gjutna gaflar och ihåliga axeltappar. De äro vanligen upplagda i två lager och drifvas från en särskild drifaxel medelst kugghjulsutväxling. Invändigt är plåtcylindern beklädd med gjutna plattor eller också inmurad med fyrkantiga kvartsitstenar samt ungefär till hälften fylld med stålkulor eller runda flintstenar. Mellan dessa kulor sönderrifves det inmatade godset, som införes genom den ena axeltappen och afgår antingen genom den motsatta tappen eller genom öppningar i plåtmanteln. Malningen sker antingen torrt, eller ock inledes godset uppslammadt i vatten. Kvarnarna användas hufvudsakligast för finpulverisering af förut till 1 à 2 mm. nedkrossadt gods, hvilket i dem kan nedmalas till fint mjöl. De ha i synnerhet funnit användning vid cementtillverkningen samt i öfrigt öfverallt, där det gäller krossning ned till mycket fint pulver. — Pendelkvarnar (”Huntington mills”, ”Griffin mills” m. fl.) användas mest som ersättning för stampverk, särskildt vid krossning af guldförande malmer. De bestå i hufvudsak af 1—4 stycken hängande valsar, som äro ledbart upphängda i en medelst en vertikal axel kringvriden ringformig platta. Då apparaten är i gång, tryckas valsarna till följd af centrifugalkraften mot en liggande malring, hvarvid krossningen åstadkommes. Ett stycke ofvanför malringen är insatt en sikt, genom hvilken den färdiga produkten spolas ut uppslammad i vatten. — Om desintegrator se d. o.

För specialändamål finnes en mängd olika krossmaskiner. H. T—t.

Krotin, *med. farm.* Se Crotonolja, sp. 911.

Kro'ton (grek. *Κρότων*, lat. *Cróto* l. *Cróton*), betydande forngrekisk stad på Italiens sydkust, i brut-

tiernas land, grundlagd omkr. år 700 f. Kr. af nybyggare från Achaia eller, enligt en annan uppgift, från Sparta. K. uppblomstrade inom kort till den ansenligaste och rikaste staden i södra Italien. Staden var berömd äfven för sina visa lagar. Pytha-

Silfvermynt från Kroton.

goras och hans där grundade skola ha haft stort inflytande på K:s utveckling. Gymnastik och atletik idkades i K. med stor ifver, och den berömde atleten Milon härstammade från denna stad. 510 f. Kr. lyckades K. besegra och förstöra sin medtäflarinna, det närbelägna Sybaris. Men ett ej långt därefter lidet nederlag i kriget mot lokrerna bröt stadens krafter, så att den under följande tider kunde göra blott svagt motstånd mot Dionysios, Agathokles, Pyrrhos m. fl. Under andra puniska kriget (218—201 f. Kr.) eröfrades den af Hannibal och var för honom en viktig vapenplats. Sedan den kommit i romarnas våld, förlades dit (194 f. Kr.) en romersk koloni. Namnet K. kvarlefver ännu i den lilla italienska staden Cotrones namn. A. M. A.

Krotōnharpix, *med. farm.* Se Croton-olja.

Krotōnkloral, *med., kem.,* l. Butylkloralhydrat ($C_3H_4Cl_3.COH+H_2O$), som framställes genom inverkan af klor på aldehyd, uppgafs verka särskildt smärtstillande vid hufvudvärk, men erbjuder inga fördelar framför kloralhydrat som smärtstillande samt ro- eller sömngifvande medel och har därför kommit ur bruk. Preparatet utgöres af hvita, lättlösliga kristaller. C. G. S.

Krotonolja, *med. farm.* Se Croton och Croton-olja.

Krotonoljesyra, *med. farm.* Se Croton-olja.

Kroto'schin (po. *Krotoszyn*), kretsstad i preussiska reg.-omr. Posen, vid järnvägen mellan Öls och Gnesen. 12,665 inv. (1905). Gymnasium. Bredvid staden ligger slottet K., hufvudort i det mediatiserade, 1819 bildade furstendömet K., tillhörigt furstarna Thurn und Taxis. (J. F. N.)

Krotoszyn. Se Krotoschin.

Kro'ttendorf, landskommun och luftkurort i Sachsen, i Zschoppaus dal. 4,567 inv. (1900). Mångsidig industri. J. F. N.

Krouthèn, Johan Fredrik, målare, f. 2 nov. 1858 i Linköping, studerade för Perséus samt vid konstakademien i Stockholm 1878—81, besökte sedan Skagen, Paris, London m. m. och har från 1883 mestadels vistats i sin hembygd. K. väckte uppseende med *Stenigt landskap från Bohuslän* (1883) och ännu mera med *På ängen* (sommarbild från Skagen 1884; Göteborgs museum) och *Vattenvegetation* (1885, Nationalmuseum). Bland hans öfriga verk märkas *Vår i trädgården* (1886), *Sofvande gosse* (Skagen 1887, Norrköpings museum), *Mellan regnskurarna* (1895), *porträtt* af bibliotekarien E. H. Segersteen (Linköpings stiftsbibliotek) och *självporträtt* (Norrköpings konstförening). J. K—e.*

Krṣṇa [kri'ʃna], *ind. myt.* Se Krishna.

Krṣṇa-Miçra [kri'ʃna mitsra] l. Krishna Miçra, indisk dramatiker. Se Indiens språk och litteratur, sp. 540.

Kru (eg. Kra l. Krao), ett på Afrikas västra kust bosatt negerfolk. Egentligen borde benämningen inskränkas till de stammar, som äro bosatta i grannskapet af floden Sinoe i Liberia, där deras förnämsta orter äro Settra Kru och Nanna Kru, men det utsträckes i allmänhet till omkr. ett tjugutal stammar utmed en kuststräcka af 300 km. längd. Krunegrerna äro bekanta som djärfva och skickliga båtförare och ha förr ofta tjänat som sjömän på europeiska fartyg; men oaktadt de länge stått i beröring med européer, känner man föga om dem. De hålla sig skilda från andra stammar och äro nu hufvudsakligen sysselsatta med handel; endast få taga numera tjänst som sjömän. De ha inga slafvar, och ej heller lär någon af dem ha varit slaf i främmande land. Männen äro långa och välväxta, med svart, i blått skiftande hudfärg, tätt, ulligt hår och rikare skäggväxt, än som är vanligt hos negrer. Kvinnorna äro mera ljushyade än negerkvinnor i allmänhet och närma sig i flera afseenden de europeiska kvinnorna. Bleek och Latham sammanställa kruspråket med mandingoernas, men Koelle, som utgifvit en grammatik öfver kruspråket (1854), anser det vara ett särskildt språk. (E. Rld.)

Neger af kru-stammen.

Krubba. 1. Se Stall. — 2. Se Barnkrubba.

Krubban (*Præsepe*), *astron.*, stjärngrupp i Kräftans stjärnbild, på kartorna betecknad som ε *Cancri*, innehåller blott svaga stjärnor (ingen större än 7:e storleken), hvilkas samfällda ljus dock är märkbart under klara, månskensfria nätter, då Krubban framstår som en liten ljusfläck. Den hittas då lätt något till höger om sammanbindningslinjen mellan stjärnorna λ och δ i Kräftan. Redan med en helt liten kikare ser man i Krubban ett 40-tal stjärnor. (B—d.)

Krubb-bitare, *veter.*, kallas en häst, som har den ovanan att sluka luft och därvid antingen biter i eller trycker framtänderna eller hakan mot krubban eller andra fasta föremål. Somliga hästar sluka luft, utan att stödja tänder eller haka mot något föremål; dessa brukar man kalla väderslukare. Den nämnda ovanan föranleder sällan någon synnerlig olägenhet för djuren. Orsaken till krubb-bitning är vanligen lång-

Krubb-bitarhinder.

Ord, som saknas under K, torde sökas under C.

varigt stillastående och sysslolöshet. Till förekommande af att hästar skola bli krubb-bitare böra de som unga ofta fodras och dagligen få rörelse i fria luften. För fullvuxna eller äldre hästar, som ha nämnda ovana samt till följd däraf emellanåt angripas af väderkolik, anbringas en slät vägg framtill i spiltan, och fodret lägges uti en på golfvet anbringad krubba. Man brukar äfven spänna en rem om hästens hals för att hindra honom från ovanan (se fig.). C. A. L.*

Krubbpålar, *krigsv.*, järnskodda pålar, som tillhöra de beridna truppernas fältutrustning. Vid en trupps bivackering nedslås dessa pålar i rader, och mellan dem spännas k r u b b s t r e c k e n, vid hvilka hästarna bindas medelst grimskaft. O. A. B.*

Krubbstreck, *krigsv.* Se K r u b b p å l a r.

Krubbverk, *fortif.*, kallades förr, hufvudsakligen på 1600- och 1700-talen, sådana fästningslinjer af svagare profil, som voro anlagda i vatten eller vattensjuk mark på konstgjord undergrund. Sådana krubbverkslinjer funnos å Göteborgs älffront, utanför Malmö sjöfront, o. s. v. L. W:son M.

Krucifĕrer, *bot.*, växter tillhörande fam. *Cruciferæ*.

Krucifi'x (lat. *cruci fixus*, fäst på kors, korsfäst), en bildlig framställning af den korsfäste Frälsaren (''Kristus på korset''), antingen målad eller utförd i trä, sten, metall o. s. v. Det allmänna språkbruket använder namnet mest om fristående bilder af det senare slaget. Krucifix förekommo ej i den gammalkristna kulten och konsten. Dels lefde nämligen Kristus i de äldste kristnes föreställning snarare som herden och herren än som den dödade försonaren, dels ville de kristne måhända undvika att genom dylika bilder ge näring åt det hedniska föraktet för ''den korsfäste guden'' och därigenom prisge åt smädelsen det för dem heligaste och dyrbaraste. 1856 upptäcktes på en mur på Palatinus i Rom en hånande teckning af ett krucifix, föreställande en människa med åsnehufvud, hängande på ett **T**-formadt kors (se K o r s, sp. 1077 och fig. 2). Denna teckning, som torde förskrifva sig från omkr. år 200, är den äldsta kända krucifixframställning. En mycket gammal sådan är äfven den afbildning, som förekommer i en i 5:e årh:s sarkofagstil hållen relief på en kopparport, tillhörande den omkr. 430 grundlagda S. Sabinakyrkan i Rom. Från samma tid är måhända äfven en i British museum i London förvarad elfenbensrelief, framställande Kristus på korset. Därnäst i ordningen kommer en krucifixbild i en syrisk (nu i ett bibliotek i Florens förvarad) evangeliehandskrift, förfärdigad 586 af munken Rabulas från klostret Zagba i Mesopotamien. Ett i den kristna konstens historia för sin höga ålder kändt krucifix är en i Monza befintlig emaljerad afbildning i guld (eller koppar?), som påfven Gregorius den store (590—604) skall ha förärat langobarddrottningen Teodolinda. Detsamma säges också ha varit förhållandet med två på samma ställe förvarade oljeflaskor, på hvilka korset och kristusbilden äro framställda åtskilda. Dessa afbildningar representera troligen en öfvergångsperiod. På de äldre krucifixen framställes Kristus vanligen iklädd en fotsid klädnad, hvilken på de yngre krucifixen blir allt mindre och mindre, till dess att från 10:e årh. endast ett skynke om höfterna återstår. På några af de äldre krucifixen hvila den korsfästes fötter på ett från korset rätt utstående bräde (*suppeduneum*; se fig. 1) i enlighet med ett bruk hos romarna vid korsfästning, men i strid med den gamla vanliga föreställningen om Kristi korsfästning. Det vanliga är, att fötterna på krucifixen äro fästa vid korset med hvar sin spik, hvilken typ än i dag är den österländska kyrkans

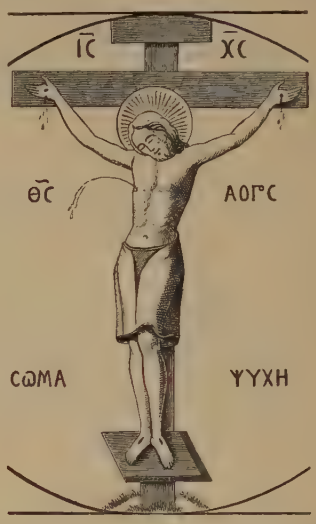

Fig. 1. Krucifix, tecknadt af syriske munken Anastasius omkr. 675 och förebildligt inom österländska kyrkan.

(jfr vidstående fig. 1 och K o r s, fig. 15). Vid slutet af medeltiden förekom allmänt i den västerländska kyrkan den nu gängse afbildningen med den ena foten lagd på den andra och båda fötterna sålunda fästa med endast en spik. Den österländska krucifixtypen är lidandestypen (med hufvudet och underlifvet böjda åt höger). Den äldre västerländska krucifixtypen framställer den korsfäste idealt, med ett smärtfritt ansiktsuttryck och gestalten rak. Mot slutet af medeltiden började äfven inom västerländska kyrkan den österländska typen med några förändringar göra sig gällande (jfr fig. 2). Från 11:e årh. framställes den korsfäste som död. Som öfverskrift på korset förekomma på de äldre krucifixen olika beteckningar. Den vanliga beteckningen på de moderna västerländska krucifixen är INRI (*Jesus Nazarenus Rex Judæorum*, ''Jesus från Nasaret, judarnas konung'', enl. Joh. 19: 19; jfr K o r s, fig. 14). På utförligare krucifixafbildningar förekomma flera typiska figurer. Jungfru Maria och aposteln Johannes, två soldater, en hufvudskalle vid foten af korset (en symbol, som tolkas olika) äro de vanligaste. På de äldsta krucifixframställningarna förekomma nästan alltid sol och måne afbildade (om dessa symbolers sannolika betydelse se K o r s, sp. 1077). Man skilde mellan *altarkors*, försedda med fot (se fig. 2), och *processionskors*, nedtill slutande med en järnspets, att trädas på en stång och bäras främst i processioner. — Äfven den lutherska kulten och kyrkliga konsten gjorde krucifixen till sin tillhörighet såsom till andakt stämmande kyrkoprydnader, under protest

mot den katolska kyrkans användande af dessa bilder som föremål för tillbedjan. Den reformerta kyrkan (med undantag af den engelska episkopalkyrkan) förkastade från början allt an-

Fig. 2. Krucifix (af förgylld koppar) från Häggeby kyrka i Uppland, 1300- eller 1400-talet. (Statens historiska museum.)

vändande af dylika bilder. — I egenskap af altarets förnämsta prydnad fick krucifixet tidigt en dyrbar utstyrsel. Metallkrucifix (af guld, silfver, brons, koppar) pryddes med emalj, gemmer, bergkristaller, filigran o. s. v. I öfrigt snidades krucifix i trä eller elfenben. De konstnärligt värdefullaste krucifixen kommo till under den romanska och den gotiska stilens tid. — Se E. Dobbert, ”Zur entstehungsgeschichte des krucifixes” (i ”Jahrbuch der königl. preussischen kunstsammlungen”, 1880). J. P.

Kruckskans, i Holstein, s. v. om Elmshorn vid Elbe, intogs af Helm. Wrangel i aug. 1645. I början af aug. 1657 intog Karl X och förstörde K. L. W:son M.

Kruditēt (af lat. *crudus*, blodig, okokt, rå), *med.*, kallades i den äldre medicinen ett ämne i kroppen, hvilket ansågs befinna sig i rått tillstånd, t. ex. osmälta födoämnen i tarmkanalen, *sputum* i början af en lungaffektion (i motsats till *sputum coctum*) o. s. v. — I öfverflyttad bemärkelse betyder ordet någonting hårdsmält, råhet, groft yttrande. F. B.*

Krueger [krȳ-], Karl Nikolaus Adalbert, tysk-finsk astronom, f. 3 dec. 1832 i Marienburg (Westpreussen), d. 21 apr. 1896, blef 1854 filos. doktor i Bonn, där han under Argelanders ledning idkat astronomiska studier. 1862—76 var K. professor i astronomi vid Helsingfors' universitet, kallades 1876 till föreståndare för observatoriet i Gotha och 1880 till professor vid universitetet i Kiel och direktor för därvarande observatorium. 1881 öfvertog han utgifvandet af den internationella tidskriften ”Astronomische nachrichten”. — K. fortsatte och fullbordade i Bonn tills. med Schönfeld Argelanders stora stjärnkatalogiseringsarbete ”Bonner durchmusterung”. Därjämte utförde han en mängd observationer å planeter och kometer, undersökningar öfver föränderliga stjärnor, uppmätningar af stjärnhopar, bestämningar af stjärnparallaxer m. m. I det af Astronomiska sällskapet föranstaltade stora arbetet för ortsbestämning af alla stjärnor t. o. m. 9:e storleken deltog han genom sina dels i Helsingfors, dels i Gotha utförda observationer å stjärnor mellan 55° och 65° deklination. Dessa observationer äro nedlagda i *Zonenbeobachtungen der sterne zu 55. u. 65° nördl. declination* (1883, 1885). (B—d.)

Krug [krōch], Wilhelm Traugott, tysk filosof, f. 1770, d. 1842, kallades 1801 till professor i Frankfurt a. O. samt öfvertog 1805 (efter Kant) den filosofiska professuren i Königsberg och 1809 en motsvarande plats i Leipzig, där han verkade till sin död. I 1813—14 års krig deltog K. såsom ryttmästare bland de ridande jägarna. Fortsättare af ”upplysningsfilosofien”, ville han ställa denna på en väsentligen kantisk basis och försökte därjämte att medla mellan idealism och realism genom en transcendental syntes af vara och veta. Till utbredandet af politisk och kyrklig liberalism bidrog K. i ej ringa mån. Bland hans 189 arbeten må här nämnas endast *Handbuch der philosophie* (2 bd, 1820—21; ”Handbok i philosophien”, 1831). Se K:s självbiografi *Meine lebensreise in sechs stationen, von Urceus* (2:a uppl. 1842). (S—e.)

Krug [krōch], Arnold, tysk tonsättare, f. 1849 i Hamburg, d. där 1904, studerade för bl. a. Reinecke, Kiel och E. Frank samt var 1872—77 pianolärare vid Sterns konservatorium i Berlin. Därefter reste han som innehafvare af Meyerbeer-stipendiet till Italien och Frankrike, bildade därefter i Hamburg eget sångsällskap och blef 1885 lärare vid konservatoriet där. Han var en solid och ansedd kompositör af symfonier, en svit, romanska danser, *Liebesnovelle* för stråkorkester, en violinkonsert, kammarmusikverk samt piano- och körverk. A. L.*

Krug(-Waldsee) [krōch va'ldse], Joseph, tysk tonsättare, f. 1858 i Württemberg, utbildad vid Stuttgarts konservatorium, utöfvar sedan 1901 en omfattande dirigentverksamhet i Magdeburg. Han har komponerat 3 operor, körverken *König Rother*, *Harald* och *Der geiger zu Gmünd* m. fl., en symfoni, sånger m. m.

Kruhs, Daniel August, öfversättare, f. 27 juli 1839 i Falun, 1861 student och 1864 filos. kandidat i Uppsala, var anställd i Järnvägsstyrelsen, hvarifrån han 1904 som förste aktuarie tog afsked. K. har på ett synnerligen förtjänstfullt sätt tolkat ett antal af H. Heines *Dikter* (1877) och Byrons *Riddar Harolds vallfärd* (1882).

Kruja. Se Kroja.

Kruk-kurāre, *med. farm.* Se Curare.

Krukmakarlera, en lera, som i jämförelsevis hög

Ord, som saknas under K, torde sökas under C.

grad har egenskapen att, i lagom fuktigt tillstånd, bilda en formbar deg. Denna egenskap tillkommer icke uteslutande något visst slag af lera. Inom Sverige begagnas för tillverkning af lerkärl och annat krukmakargods såväl den allmänt förekommande kvartära ishafs- eller glacialleran (hvarfvig lera och hvarfvig märgel) som också en inom de skånska stenkolsförande berglagren förekommande, till Rät-lias hörande, ofta eldfast lera. Den s. k. holländska pipleran är en art krukmakarlera. E. E.

Krukowiecki [-vje'tski], Jan, grefve, polsk general, f. 1770, d. 1850, tjänade 1796—1806 i österrikiska hären och därefter i hertigdömet Warschaus samt blef 1813 general. Vid resningen 1830 fick han befälet öfver en division af polska hären, men visade snart motvillighet att underordna sig dess ledare. På våren 1831 utnämndes han till generalguvernör i Warschau och vidtog kraftiga åtgärder till fullständigande af dess befästningar, men aflägsnades efter slaget vid Ostrolenka (26 maj) af Skrzynecki, som var hans personliga ovän. Han slöt sig då till det missnöjda rörelsepartiet och öfvertog 17 aug. som president högsta ledningen af ärendena. Sedan ryssarna under Paskievitj intagit hufvudstadens försvarslinjer, afslöt K. ett fördrag om underkastelse och afsattes af riksdagens förbittrade flertal (7 sept.). Efter kriget hölls han tre år internerad i Kazan.

Krukrussin. Se Russin.

Krukväxt, *trädg.* Ehuru snart sagdt hvilken växt som helst kan odlas i kruka, är det dock endast vissa växtgrupper, som mera direkt lämpa sig för sådan odling och därför allmänt betecknas som krukväxter. Med krukväxter i egentlig mening borde förstås sådana växter, som under hela lifvet eller åtminstone större delen däraf odlas i kruka, men icke sådana, som i allmänhet odlas på fritt land och endast inplanteras i kruka för att drifvas till blomning, t. ex. vissa lökväxter, liljekonvalje m. fl. Exempel saknas icke på, att en och samma växt med lika fördel kan odlas på fritt land som i kruka, hvilket är fallet med många rosvarieteter. Vissa andra växter, t. ex. nejlikor, odlas visserligen såväl på det ena som det andra sättet, men under odlingen ha uppstått och tillvaratagits vissa raser, af hvilka somliga mera lämpa sig för krukodling, andra mera för frilandskultur. Af naturliga skäl odlas i kruka hufvudsakligen sådana växter, som icke kunna fortlefva utomhus. En mängd af våra vackraste krukväxter härstamma från fuktiga tropiska urskogsområden (orchidéer, aroidéer, gesneriacéer, melastomacéer, begoniacéer, ormbunkar o. s. v.). Andra komma från medelmåttigt fuktiga tropiska klimat (Fuchsia- och Pelargoniumarter, många palmer och liljeväxter) eller rätt torra varma länder (''nyholländska'' och ''kapska'' växter, såsom myrtacéer, Eucalyptus-, Erica- och Asparagusarter); andra åter från ökenartade trakter (Agave- och Aloearter, euforbiacéer, kaktéer). Bland de mera kända växter, som härstamma från den tempererade zonen, ha åtskilliga sitt hemland i Japan och Kina, t. ex. Chrysanthemum indicum, Aucuba, Camellia, vissa Azaleaarter, liljor m. fl. Från Medelhafsländerna härstammar en del andra krukväxter, hvaribland flera vintergröna träd och buskar, t. ex. lager, Nerium, Viburnumarter. Populärt indelas krukväxterna i *blomsterväxter* (t. ex. pelargonior, fuchsior och orchidéer) och *bladväxter* (palmer, ormbunkar), men gränsen mellan dessa grupper är i många fall sväfvande (begonior, aroidéer). Odlingen af krukväxter lyckas bäst i särskilda växthus (se d. o.), där jämn temperatur och passande fuktighet lätt åstadkommas. De tropiska urskogsväxterna inrymmas helst i varmhus med stor luftfuktighet och en temperatur, som icke gärna bör understiga 14° C. Från något torrare och svalare klimat kommande växter trifvas bäst i det tempererade huset med måttlig fuktighet samt en minimitemperatur af omkr. 8°. Tempererade zonens och ökentrakternas växter föredraga i allmänhet kallhusets temperatur, som på vintern endast obetydligt öfverstiger nollpunkten, och trifvas bäst i torr luft. De flesta af dem fordra den ljusast möjliga plats, men några af dem, i synnerhet lagrar och andra vintergröna vedartade växter, kunna med fördel lefva öfver vintern i ett nästan mörkt öfvervintringshus med torr luft och låg, jämn temperatur. Dessa växter kräfva emellertid för sin trefnad att på sommaren utflyttas på den mest soliga och varma plats. Äfven i boningsrum kan ett stort antal växter odlas (se Fönsterträdgård). Dessa äro företrädesvis att söka bland sådana växter, som antingen härstamma från jämförelsevis torra klimat eller ock kräfva mindre ljus (Aspidistra, Begonia) och ha långsam ämnesomsättning (palmer). För flertalet växter är luften i boningsrum alldeles för torr och ljustillgången för knapp. Den höga temperaturen dag och natt i boningsrum medför för de flesta växter en alltför stor näringsförlust genom den högt uppdrifna andningen. Krukväxter, som odlats i växthus med hög temperatur och fuktig luft, förlora ofta sina blad, då de flyttas in i boningsrum, beroende därpå, att de i den fuktiga luften utbildat stora, tunna, mot uttorkning ej nog motståndskraftiga blad. I kruka odlade växter ha ett onaturligt litet utrymme för sitt rotsystem. För att afhjälpa de olägenheter, som lätt skulle följa däraf, att rötterna i en blomkruka dels alltför snart utsöge den befintliga näringen, dels komme att ligga i täta lager kring krukans väggar, bör man vid uppdragning af krukväxter först odla dessa i helt små krukor och, efter hand som rötterna tillväxa, omsätta plantorna i krukor, som för hvarje omplantering tagas endast helt obetydligt större än de gamla. Omplantering bör ske, så snart rötterna täcka bottnen och de nedre delarna af krukans innerväggar. Detta arbete företages bäst, kort innan växtperioden börjar. Då känd är, att rötter i fet jord bli kortare, bör man redan af denna anledning ge krukväxter tillräckligt näringsrik jord. Den senare bör visserligen alltefter växtens natur innehålla öfvervägande sand, lera eller mylla, men då krukväxter i allmänhet kräfva en mera porös jord än frilandsväxter, bör jorden till dem gärna blandas med jämförelsevis stor mängd uppluckrande ämnen. Af stor vikt är, att krukans väggar äro porösa, så att luften kan inträngа till rötterna. Växter trifvas bäst i tämligen tunna, lagom hårdt brända, oglaserade, rena, helst alldeles nya krukor. Träbaljor kunna användas till större växter. Kärl af porslin eller järn äro icke lämpliga för växtodling, men kunna användas på det sätt, att växten planteras i en vanlig kruka, som nedsättes i en större af ofvan nämndt slag. Hvarje kruka måste lämna aflopp för vatten, hvilket sker därigenom, att den är försedd med ett

Ord, som saknas under K, torde sökas under C.

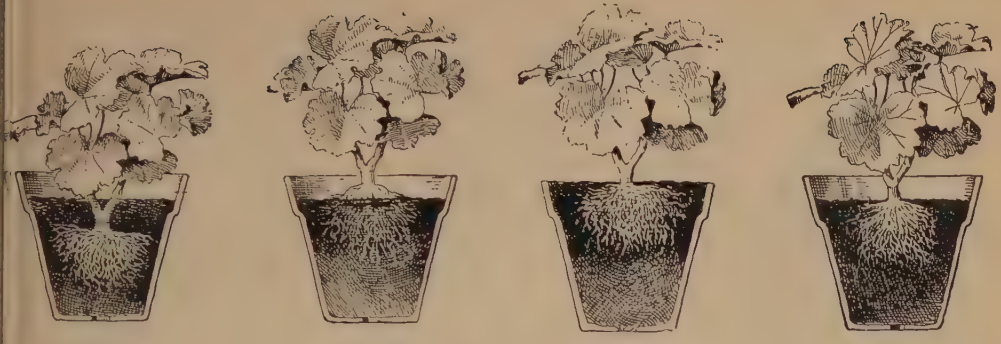

För djupt. För högt. Krukan för full. Riktig plantering.

Plantering af krukväxter.

eller flera hål i bottnen. För ömtåligare växter erfordras dessutom ett tunt mosslager, för att vattnet skall lätt afrinna efter hvarje vattning. Äfven om sådan anordning vidtagits, fordrar vattning af krukväxter stor omsorg, och intet är farligare än att vattna krukorna så ofta, att jorden ej hinner något torka mellan hvarje gång. Under vintern bör vattning inskränkas så mycket som möjligt. Vid plantering af krukväxter är af vikt, dels att jorden packas mycket väl tillsamman om rötterna, dels att växten kommer på lagom djup i krukan (se fig.). Beträffande skötseln af krukväxter märkes ytterligare, att de böra hållas rena från damm och parasiter samt då och då öfverspritas med vatten, ej kallare än den omgifvande luften. Krukväxter, som äro stadda i liflig tillväxt, böra erhålla gödselvatten eller artificiella gödslingsämnen i starkt utspädd lösning. De flesta krukväxter älska solsken, och ju mera häraf de få, desto bättre. Ormbunkar, vissa begonior m. fl. kunna dock skadas af starkt solsken. Frisk luft är i allmänhet välgörande. Dock kan direkt drag vara farligt såväl vid frost på vintern som vid stark hetta på sommaren. C. G. D.

Krumau [kro'-], tjech. *Krumlov*, stad i södra Böhmen, vid Moldau. 8,676 inv. (1900). Obergymnasium. Liflig industri, bl. a. finnas stora grafitgrufvor i trakten. Staden är hufvudort i hertigdömet K., som 1719 genom testamente kom till huset Schwarzenberg. (J. F. N.)

Krumbacher [kro'm-], Karl, tysk filolog, den bysantinska filologiens nyskapare, f. 22 sept. 1856 i Kürnach (Bajern), d. i dec. 1909, egnade sig först åt gymnasielärarens kall, gjorde i midten af 1880-talet en lång studieresa i Grekland och Turkiet och hängaf sig därefter uteslutande åt forsknings- och lärarverksamhet inom den dittills planlösa och försummade bysantinska filologien. Han fästes först som docent, sedan som e. o. och 1896 som ord. professor vid universitetet i München. Med hans första stora verk, *Geschichte der byzantinischen litteratur* (1890, 2:a uppl. 1897; utgör en del af Iwan v. Müllers ''Handbuch der klassischen altertumswissenschaft''), börjar den bysantinska filologien sin tillvaro som en självständig, modern vetenskap. Under K:s af alla erkända ledning har denna vetenskap sedan hastigt nått storartad utveckling och i den af K. uppsatta och redigerade ''Byzantinische zeitschrift'' haft sitt förnämsta organ. Själf arbetade K. med fenomenal flit och strödde afhandlingar och uppsatser omkring sig, de allra flesta af banbrytande betydelse. I den grekiska språkstriden tog K. liflig del och rönte under de sista åren af sitt lif många obehag från grekiska fanatiker i språkfrågan. Den edition af den store bysantinske hymndiktaren Romanos (se d. o.), som K. under många år förberedde, hade han vid sin död tyvärr icke hunnit fullborda. Hans flesta afhandlingar äro publicerade i Münchenakademiens ''Sitzungsberichte''. För den bysantinska forskningens utveckling och befordran i andra kulturländer var K. outtröttligt verksam. Äfven för Sverige, ''väringarnas land'', visade han i detta afseende stort intresse. V. Lm.

Krumelür (af ty. *krumm*, krokig, förvriden), krokigt penndrag, släng.

Krumhorn (fr. *cromorne*, it. *cormorne*), *mus.*, föråldradt träblåsinstrument med 7—8 tonhål på den öfre, raka delen af röret, hvars nedre del var halfcirkelformigt böjd och försedd med vidt klockstycke. Krumhornet byggdes i 3—4 olika storlekar; omfånget var blott en nona och klangen melankolisk. Krumhorn kallades äfven ett orgelregister, hvars klang liknade nämnda instruments. A. L.*

Krumhorn.

Krumhornade fåret, *zool.* Se Fårsläktet, sp. 203.

Krumir, berberstam i nordvästra delen af Tunisien, vid gränsen mot Algeriet, består af fyra afdelningar: Suil, Dedmata, M'Selma och Schihia, med tillsammans 12,500 väpnade män. I åratal hade krumirerna oroat de angränsande delarna af Algeriet genom röfverier och stölder, hvilka hvarje år taxerats och ersatts af den tunisiska regeringen. Men när i slutet af mars 1881 åter ett sådant plundringståg egde rum, tog franska regeringen detta till förevändning för att ockupera Tunisien. (Rld.)

Krumlov, stad. Se Krumau.

Krummacher [kro'm-]. 1. Friedrich Adolf K., tysk reformert teolog, skald, f. 1767 i Tecklenburg (Westfalen), d. 1845 i Bremen, blef 1793 rektor vid skolan i Mörs och var 1800—07 professor i teologi vid universitetet i Duisburg, där han i sin lärarverksamhet sökte motarbeta vulgärrationalismen. 1812 kallades han till Bernburg som generalsuperintendent, konsistorialråd och förste pastor

samt var 1824—43 predikant vid Ansgariuskyrkan i Bremen. K:s mest kända arbeten äro hans *Parabeln* (1805; 9:e uppl. 1876; "Parabler", 1866) och *Bibelkatechismus* (1810, 14:e uppl. 1875; "Bibelkateches", 1827, 2:a uppl. 1833). Därjämte utgaf han en mängd folkskrifter och andaktsböcker (åtskilliga öfv. till svenska). — 2. Gottfried Daniel K., den föregåendes broder, f. 1774, d. 1837, var framstående predikant och ledare för ett strängt predestinatianskt parti i Wupperthal. En stor mängd af hans predikningar öfver både gammaltestamentliga och nytestamentliga texter utgafs (en samling i svensk öfv. "Dagligt manna för vandrare genom öknen", 1853). — 3. Friedrich Wilhelm K., son af K. 1, reformert predikant, f. 1796, d. 1868 i Potsdam, blef 1847 präst vid Trefaldighetskyrkan i Berlin och 1853 hofpredikant i Potsdam. K. var afgjord fiende till rationalismen, men en ifrig vän till den evangeliska alliansen, det senare i motsats till sin ofvannämnde farbroder. Bland K:s af originalitet och fantasi präglade många arbeten (predikningar och andra religiösa skrifter, af hvilka många finnas i svensk öfv.) må här nämnas endast *Elias der thisbiter* (1828, 6:e uppl. 1875; "Elias den thisbiten", 1851—52, 2:a uppl. 1877) och *Elisa* (1837—41; "Elisa, Saphats son", 1853—55; 2:a uppl. 1882). 1—3. J. P.

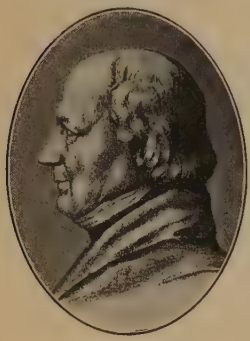

F. A. Krummacher.

Krummedige (Krummedike), holsteinsk adlig släkt, känd redan på 1100-talet, förgrenades på 1300-talet till Danmark och Sverige och utgick under 1500-talet.

1. Erik K., d. 1439, blef 1405 en af förmyndarna för barnen till grefve Gerhard af Holstein och kallades drots i Slesvig. Han var änkans, hertiginnan Elisabets, mest inflytelserike rådgifvare och intog 1411 Flensborg, som var i dansk ego; men 1414 öfvergick han till konung Erik af Pommern, blef danskt riksråd 1417 och rikshofmästare 1424 samt användes i de viktigaste beskickningar, bl. a. till konung Sigismunds skiljedomstol i Budapest, samt vid mötena i Kalmar 1436 och 1438. Tre af hans döttrar äktade svenska stormän: Agnete riksrådet Sten Turesson (Bielke), Margrete först riksrådet Ture Stensson (Bielke), sedan drotsen Kristiern Nilsson (Vase) samt Ebba Karl Kristersson (Vase). — 2. Hartvig K., den föregåendes son, d. omkr. 1480, blef 1445 fogde på Akershus och norskt riksråd och var det danska partiets ledare (han främjade särskildt 1449 Kristian I:s val till konung, emot Karl Knutsson) samt blef 1453 rikshofmästare. — 3. Henrik K., den föregåendes son, d. 1530, var 1489—1503 fogde på Bohus och blef norskt riksråd. Om hans fejd med Knut Alfsson se denne. Sedan denne härvid dödats (aug. 1502), förflyttades K. till Holbæk och blef äfven danskt riksråd. Han utmärkte sig i kriget mot Sverige, intog 1507 Nya Lödöse, var 1507—18 fogde på Laholms hus, var 1510 högste befälhafvare till sjöss och tillskyndade lybeckarna ett kännbart nederlag vid Nakskov. 1517—19 var han länsman på Varberg, aflägsnades för en ringa försummelse af Kristian II och slöt sig därför 1523 till Fredrik I och arbetade för dennes val till konung i Norge. Efter en strid med Vincens Lunge blef han 1524 utstött ur norska riksrådet, men återfick 1528 makt och värdighet. 1—3. E. Ebg.

Krummedike. Se Krummedige.

Krummediker skans, i Holstein nära Itzehoe, intogs 8 aug. 1658 af Karl X. L. W:son M.

Krumnosiga hafsnålen, *zool.* Se Hafsnålsläktet.

Krumpen, dansk adlig ätt från 1300-talet, som utdog med K. 2. — 1. Stygge K., d. 1551, blef magister i Rostock, 1515 kungl. sekreterare samt 1519 koadjutor i Börglums stift (Vendsyssel) och 1533 själf biskop. Han gjorde sig hatad genom sin våldsamhet, girighet och osedlighet. 1523 var han en af hufvudmännen vid uppröret mot Kristian II och sökte 1533 hindra Kristian III:s val till konung. 1536—42 hölls han fången och var sedan länsman på Asmildkloster vid Viborg. — 2. Otto K., den föregåendes broder, f. 1473, d. 1569, var 1520 anförare för danska hären vid tåget mot Sverige, men lär ha öppet ogillat Stockholms blodbad. 1523 slöt han sig till Fredrik I och blef riksråd samt ledde 1525 tåget mot Sören Norby på Gottland. 1533 tillhörde han det katolska partiet i riksrådet, men under grefvefejden öfvergaf han 1534 fegt Tranekærs slott på Langeland, som han haft i förläning sedan 1522, öfvergick till grefve Kristofer och fick i stället Aalholm som län. Sedan plundrades emellertid hans gods, och själf fördes han fången till Mecklenburg. 1536 återkom han, men miste sin plats i riksrådet till 1542. Han var marsk 1554—67 och användes i flera diplomatiska värf. 1—2. E. Ebg.

Krumslutning, ett inom danska hären ända till 1881 brukligt straff, som bestod däri, att den skyldige måste ligga i framåtböjd ställning, med händerna bundna intill benen, i 48 timmar, dock ej längre än sex timmar utan afbrott. Krumslutning var äfven till 1850 disciplinärt fängelsestraff. C. R.*

Krumsnabeln, *zool.*, namn på mindre korsnäbben (*Loxia curvirostra*).

Krumstaf. Se Biskopsskrud.

Krumstycke. Se Krumtimmer.

Krumtimmer, *skpsb.* De timmer, af hvilka ett träfartygs skrof sammansättes, äro dels rättimmer, hvilkas alla sidor äro plana, dels krumtimmer med enkel böjning, som ha två motstående sidor plana, men de öfriga bägge sidorna buktiga, dels krumtimmer med dubbel böjning, som ha alla fyra sidorna buktiga. Ett timmer eller en planka, som icke genom böjning, utan medelst tillarbetning blifvit formad till dubbel böjning, kallas krumstycke. J. G. B.*

Krung-khao. Se Ajudja.

Krupa, stad i kretsen Bihač, Bosnien, vid floden Unna. 2,863 inv. (1895). Det är bekant genom turkarnas nederlag där 1524. 1565 eröfrades det af turkarna. (J. F. N.)

Krupp (urspr. en folklig benämning i Skottland, troligen härledande sig från den med sjukdomen följande gälla andningen), Strypsjuka, *med.*, är en häftigt insättande förträngning af luftstrupen.

Ord, som saknas under K, torde sökas under C.

väsentligen orsakad af fibrinösa beläggningar (se Exsudat). Den kan uppstå genom kemisk eller värmeretning (drickande af frätande syror eller sjudande vatten) samt vid vissa sjukdomar. Som den i de ojämförligt flesta fallen framkallas af difteribacillen (se Difteri), åsyftas nedan förnämligast denna form. — I allmänhet tillstöter strypsjukan under loppet af en redan utbruten difteri. Det sjuka barnet börjar lida af heshet och får en egendomligt skällande hosta. Efter 2—3 dagar insätter den allt starkare andnöd till följd af förträngningen i strupen med högljudd, hväsande in- och utandning. Andningen sker långsammare än vanligt. Ofta uppträda anfall af den högsta andnöd och skräck. I de svårartade fallen påkomma dessa allt tätare, ansiktsfärgen blir ihållande blåaktig, tills barnet efter ett eller annat dygn alltmer sjunker in i en omtöckning, under hvilken döden snart inträder. Lindriga fall kunna gå till hälsa efter mycket obetydliga förträngningssymtom. Ej sällan inträder strypsjukan utan föregående svalgdifteri. — Den förut svårartade sjukdomen ställer sig efter införandet af serumbehandlingen väsentligt gynnsammare. Villkoret härför är dock, att den sjuke kommer under tidig behandling. Hvarje moder bör därför öfva sig att se sina barn i svalget. Läkare måste genast tillkallas, om beläggning eller andnöd förefinnes. Redan heshet hos mindre barn bör väcka misstanke på en börjande strypsjuka. Om läkare icke inom kortare tid kan infinna sig, kan en förefintlig andnöd behandlas med inandning af varma vattenångor; när omedelbar fara för lifvet synes vara för handen, må man tillgripa upplifvande medel (kalla öfvergjutningar i varmt bad). — Från strypsjukan kan det vara svårt att skilja den falska strypsjukan (pseudokrupp), som är en svårare form af strupkatarr hos mindre barn. Under synbart välbefinnande eller efter ett par dagars snufva vaknar barnet plötsligt vid midnattstid med alarmerande symtom: andningen är plötsligt mödosam och högt ljudande, en torr skällande hosta har inställt sig, ansiktsfärgen är rödblå, stämman är hes eller ljudlös. Anfallet kan räcka från några minuter till flera timmar. De svåra anfallen medföra stark kväfnings- och ångestkänsla, men hota dock sällan lifvet. — Barnen böra före läkarens ankomst behandlas som vid krupp är nämndt. Ha de genomgått ett anfall, böra de för undvikande af återfall skyddas för inverkan af ogynnsam väderlek, men ock lämpligen härdas. Avn.

Krupp, Alfred, tysk industriidkare, f. 26 april 1812 i Essen, d. där 14 juli 1887, var son till Friedrich K. (f. 1788, d. 1826), som i Essen anlade en liten smidesverkstad i förening med stålgjuteri. Efter grundläggarens död drefs denna af änkan och sönerna gemensamt till 1848, då Alfred K. öfvertog den för egen räkning, med bibehållande af firmans gamla namn "Friedrich Krupp". Begynnelsen var anspråkslös (ännu 1833 sysselsatte fabriken endast 9 arbetare); men under K:s energiska ledning utvecklades firmans ståltillverkning på ett epokgörande sätt. Det var först på Londonutställningen 1851, som K. ådrog sig den industriella världens uppmärksamhet. Förut hade man endast i gynnsammaste fall lyckats framställa degelstålsblock af 1,000 kg. vikt; men då uppvisade han sådana, som vägde 2,250 kg., och senare götos i K:s verkstäder block, som vägde 50,000—100,000 kg. Den därigenom vunna möjligheten att använda degelstål i större arbetsstycken var för industrien af stort värde, och K:s fabrik antog inom kort för dåtida förhållanden jättelika dimensioner. Särskildt bidrog därtill tillverkningen af degelstålskanoner, de s. k. Kruppska kanonerna. Idén att tillverka kanoner af degelstål sökte K. först 1847 praktiskt tillämpa, men ännu 1858 hade han levererat endast omkr. 100 kanoner. Sitt första praktiska prof underkastades K:s kanoner i danska kriget 1864, och profvet utföll väl. Preussiska regeringen visade då sin erkänsla genom att erbjuda K. adelskap, men anbudet afslogs. K:s tillverkning af artilleri, pansar och andra militärtekniska fabrikat fick efter denna tid en oerhörd omfattning, som stod i samband med Tysklands utveckling till Europas militära mönsterstat. Endast en mindre del af det producerade stålet, vid hvars framställning bessemer- och martinmetoderna äfven infördes, nyttjas emellertid numera till krigsmateriel; större delen bearbetas till axlar, hjul och hjuldelar m. m. för järnvägsvagnar, maskindelar, järnvägsskenor m. m. För att tillförsäkra sina fabriker tillgångar på råmaterial förvärfvade firman under tidernas lopp ett stort antal stenkols- och järngrufvor inom och utom Tyskland. Äfven ett antal tyska masugnar och järnverk uppgingo genom köp i den kruppska firman, bl. a. stålverket i Annen. Denna utvidgning blef ännu mera omfattande, sedan vid K:s död 1887 sonen Friedrich Alfred K., f. 1854, d. 1902, öfvertagit Kruppverkens ledning. Grusonverket i Magdeburg och Germaniavarfvet i Kiel voro de mest betydande förvärfven. Enligt F. A. K:s testamentariska föreskrifter ombildades Kruppverken 1903 till ett familjebolag med ett aktiekapital af 160 mill. mark. Enligt tidningsuppgift af febr. 1911 skall bolaget ha beslutit anlägga en filial i Holland, vid Maasflodens mynning. Det stora företaget sysselsatte 1904 45,289 personer, hvaraf 4,190 tjänstemän och kontorspersonal; i Essen, där den större delen af verksamheten fortfarande är koncentrerad, var arbetarantalet öfver 25,000, motsvarande en befolkning af 75,000 människor, för hvilkas välbefinnande firman Krupp på ett mönstergillt sätt dragit försorg genom bostäder (jfr Arbetarbostäder, sp. 1314), sjukhus, ordnadt konsumtionsväsen, sanitära och hygieniska anordningar, brandväsen, kommunikationer m. m. (G. H—r.)

Kruppa (ty. *kruppe*). Se Hästen, sp. 179—180, fig. 2, och Kors 4.

Kruppska kanonen. Se Krupp, A.

Krupös (fr. *croupeux*), *med.*, behäftad med krupp, kruppartad (se Krupp). — Ordet begagnas nästan uteslutande i sammanställningarna *krupös membran* och *krupös inflammation*. De krupösa membranerna äro resultatet af en fibrinös inflammation (se In-

flammation) i vissa slemhinnor (särskildt struphufvudets och bronkernas) och utgöras af ett tämligen lätt aflossbart, späckartadt skikt, bildadt af det degenererade, mer eller mindre fullständigt sönderfallna slemhinneepitelet samt det fibrinösa exsudatet. En inflammation kallas krupös, framför allt då den leder till bildning af sådana membraner. Men benämningen användes äfven på en del andra fibrinösa inflammationer; speciellt kallas den fibrinösa (lobära) lunginflammationen ofta *krupös pneumoni*. G. F—r.

Kruräl (af lat. *crus*, lår), *med.*, tillhörande låret, lår-, t. ex. kruralkärl, kruralmuskler, kruralbråck o. s. v.

Krus, ett med kanna (se d. o.) besläktadt kärl af ler- eller stengods, metall (i synnerhet tenn), trä, glas eller porslin, till formen cylindriskt eller bukigt, med kort och tämligen trång hals, grepe och ofta lock samt mera sällan pip, afsedt att dricka utur eller till förvaring och ihållning af drycker. 1500- och 1600-talens tenn- och stengodskrus utsirades gärna konstnärligt (se Stengods och midtersta fig. å illustrationssidan till art. Dryckeskärl).

Krus (oriktigt Cruus), Jesper Mattsson, krigare (födelseåret ovisst), d. hösten 1622 å Lemsjöholm, Åbo län, tillhörde en gammal adlig släkt, deltog under flera år i Karl IX:s krig i Livland, blef 1605 ståthållare i Pernau, led 1607 en svår motgång vid belägringen af Wolmar och uppges 1609 ha blifvit riksråd. Vid utbrottet af danska kriget 1611 fick K. befälet på den västra krigsskådeplatsen, i Västergötland, men kallades snart till Kalmar. I början af 1612 inbröto han och hertig Johan under vilda härjningar i Halland. På Kölleryds hed tillfogade de en dansk trupp under Kristian IV:s eget befäl ett kännbart nederlag, hvarefter K. intog Nylödöse, uppbrände Kungälf och förödde landet upp till Uddevalla. 1615 utnämndes K. till riksskattmästare, men synes mindre ha egnat sin uppmärksamhet åt kamerala än åt andra, hufvudsakligen militära, uppdrag. S. å. erhöll han äfven fullmakt som fältmarskalk, men omtalas som sådan redan under danska kriget. 1621 blef han guvernör i det nyss intagna Riga, men tog snart afsked. Han uppgjorde en för Finlands historia synnerligen viktig förteckning öfver *Adelen Nye och Gamble Frelsis Landhböndher vthi Finlandh. Anno 1618* (se därom Lagus 1.). (Fr. W).

Krusbräken, *Cryptogramme crispa* R. Br. (*Allosorus crispus* Bernh.), *bot.*, kallas en i stenrös i fjälltrakterna förekommande tämligen lågväxt och späd ormbunke med skaftade och sammansatta, äggrunda, tunna, sterila bladskifvor och längre och mycket smalflikiga fertila blad. O. T. S. (G. L—m.)

Krusbär (Stickelbär), *Ribes grossularia* L., *bot.*, är en af våra viktigaste fruktbuskar. Botanisterna särskilja 3 hufvudformer: *R. grossularia* (*Grossularia hirsuta* Miller), med gröna, gula eller röda, håriga bär, *R. uva crispa* L., med gröna eller gula, glatta bär, och *R. reclinatum* L., med röda, glatta bär. Alla dessa tre former förekomma vilda i Sverige. Hvarken grekerna eller romarna kände krusbärsbusken, och den var så sent som mot slutet af medeltiden ännu icke odlad på den europeiska kontinenten. Den omnämnes första gången i en fransk psalmbok på 1100-talet, där den nämnes för sina taggars skull. Den kallas där *groselier*. Användandet af bären däremot omtalas först af trubaduren Rutebeuf, på 1200-talet. Namnet "groselier" synes återfinnas i nästan alla europeiska språk. Det svenska namnet *krusbär*, de tyska benämningarna *grossel-*, *kraus-* och *klosterbeere*, det engelska *gooseberry*, det franska *groseille*, det ryska *kryzjovnik* och det polska *agrest* tyda på samma ursprung. Först i början af 1500-talet nämnas krusbär som

Krusbär, *Ribes grossularia*. *1* gren i blomning af den vildväxande hufvudformen, *2* blomma i längdsnitt, *3* fruktämne i tvärsnitt, *4* moget bär, *5* o. *6* mogna bär af odlade varieteter, *7* frö.

odlade i Tyskland. Sannolikt var krusbärsbusken redan då allmänt bekant, men före den tiden omtalas den likväl icke som fruktbuske. I vårt land fanns den också säkerligen i odling redan på 1500-talet, då i räkenskaperna för Uppsala slottsträdgård 1601 upptages bl. a. 6 kannor krusbär.

Redan i vildt tillstånd är krusbäret en ädel och välsmakande frukt, men genom odlingen har det blifvit i betydlig grad förbättradt, i synnerhet med hänsyn till storleken. Framför allt i England, där krusbärsbusken sedan lång tid tillbaka odlats med synnerlig förkärlek, har man uppdragit en mängd värdefulla varieteter, men äfven i Sverige, Tyskland och Nord-Amerika ha icke så få sådana uppstått. Bland de vanligast odlade sorterna (af hvilka några finnas afbildade å pl. till art. Bär) märkas: "Jolly printer", "Bloodhound", "Achilles", "Industry", "Maurers sämling", "Professor Th. M. Fries" och "Röda syltbär" (= Red Warrington), samtliga röda; "Mertensis", "Nailer", "Glory of Ratcliff", "Green Willow", "Catharina Ohlenburg", "Früheste von Neuwied", "Statsrådet von

Ord, som saknas under K, torde sökas under C.

Ehrenheim'' och ''Tidiga svenska gröna'', samtliga gröna; ''Golden crown'', ''Yellow lion'' och ''Bumper'', gula; ''Whitesmith'' och ''Apollo'', ''hvita'' (riktigare: ljust gröngula). Flertalet af dessa sorter odlas hos oss företrädesvis i Svea och Göta land, medan i större delen af Norrland och kallare delar af Svealand nästan endast de mera småfruktiga inhemska sorterna, som i regel sakna kändt namn, äro fullt härdiga. Krusbärsbusken odlas hos oss kanske oftast som husbehofsväxt. I mera betydande trädgårdar, i synnerhet i närheten af de större städerna, är den dock föremål för en lönande odling till afsalu. För att ge bästa afkastning fordrar den djup, god, icke för torr jord. Hufvudvillkor för dess trefnad äro god bearbetning af jorden och bortskaffande af ogräs. På senare år har krusbärsbusken i Sverige liksom i grannländerna härjats af krusbärsmjöldaggen (se d. o.). Krusbärens största användning inom vårt land torde vara för förtärande i friskt tillstånd, i andra rummet för inkokning till sylt och saft. I England och ännu mera i Nord-Amerika användas bären framför allt till paj och andra efterrätter. Af saften beredes med lätthet ett godt vin (se Bärvin). E. L. C. G. D.

Krusbärsmjöldagg, en växtsjukdom. 1. Amerikanska krusbärsmjöldaggen (eng. *American gooseberry mildew*, ty. *Amerikanischer stachelbeer-meltau*, fr. *Blanc américain du groseillier*, da. *Stikkelsbærsdræberen*) ger sig först till känna på försommaren — i Skåne under förra och i Stockholmstrakten under senare hälften af juni månad —

Fig. 1. Späd krusbärskart med hvit svampbeklädnad.

Fig. 2. Krusbärsnyskott med hvit svampbeklädnad.

på krusbärsbuskens späda bär (fig. 1), ofta också på nyskott (fig. 2). Bådadera visa sig täckta af ett hvitt nätverk, med flockvis utströdt mjöllikt pulver. Nätverket består af fina svamptrådar, som utbreda sig kors och tvärs öfver det sjuka organets yta. Pulvret bildas af korta utåtriktade, pärlbandsliknande trådar. Trådarna sönderfalla ledvis. Hvarje led blir en självständig förökningscell, en sommarspor (konidie; se fig. 3). Sporerna föras af vinden omkring i buskens närmaste omgifning, och de kunna med kläder, redskap m. m., hvarå de fastnat, jämväl förflyttas till mera aflägsna platser. Medelst dessa sporer sprider sig sjukdomen under hela vegetationstiden. Få veckor efter det att det hvita nätverket och pulvret först visat sig, framträder å de mera utvecklade bären äfvensom å nyskottens stamled en fläckvis eller helt täckande chokladbrun, till sist brunsvart, trådpäls (fig. 4 o. 5). Äro bärämnena redan som mycket små helt omgifna af hvitt mjöl, afstanna de tidigt i utveckling och bli förkrympta eller affalla. Täcker pälsen bärämnet allenast fläckvis, kan bäret hinna nästan normal storlek, men är

Fig. 3. Svamptrådsväfnad med sporer.

Fig. 4. Krusbär med svart svamppäls.

oanvändbart till föda och osäljbart. Är angreppet å nyskotten af svårare art, bli toppbladen små och förkrympta. Stundom svälla tillika skottens stamleder, och bladen däråt affalla, så att det svarta skottet till sist står så godt som naket (fig. 5). I den bruna pälsen synas inom kort små svarta prickar. Dessa äro vintersporhus (perithecier), som i sig innesluta vintersporer, afsedda att nästa vår ge upphof till nytt sjukdomsutbrott. Sporhusen äro till formen klotrunda och försedda med långa, slaka, ogrenade trådbihang (se fig. 6). I sitt inre hyser sporhuset en enda sporsäck, som innehåller 8 sporer. Dessa gro tidigt på våren vid den tid, då krusbärsbuskarna begynna slå ut. — Denna svamp beskrefs första gången 1834 af amerikanen L. D. de Schweinitz under namn af

Ord, som saknas under K, torde sökas under C.

Erysiphe mors uvæ. 1876 öfverflyttades den af engelsmannen M. J. Berkeley till ett annat släkte och är alltsedan känd som *Sphærotheca mors uvæ.*

Fig. 5. Krusbärsskott med svart svamppäls, ansvällda och delvis aflöfvade.

Innan sjukdomen upptäcktes i Europa, var den allmänt utbredd tvärs öfver den nordamerikanska kontinenten. Den angriper där med synnerlig förkärlek alla införda europeiska krusbärssorter, som uppstått genom förädling af den vilda arten *Ribes grossularia*, medan åter de inhemska amerikanska sorterna, som uppstått från *R. oxyacanthoides* och *R. Cynosbati*, liksom äfven några hybrider mellan dessa senare och den europeiska arten, visa sig mera motståndskraftiga. En svår olägenhet är emellertid, att de mera härdiga amerikanska sorterna äro i välsmak underlägsna de bättre europeiska. Då intet medel mot sjukdomen visat sig tillfredsställande, har odlingen af krusbär i Nord-Amerika nu i det väsentliga inskränkts till de kallare trakterna, där företrädesvis några amerikanska sorter odlas. Till Europa synes sjukdomen ha kommit från Amerika på två vägar, en östlig (antagligen i slutet af 1880-talet, med direkt importerade krusbärsplantor till Winnitzy, Podolien, där den 1890 uppträdde och hvarifrån den spred sig till olika delar af Ryssland och angränsande länder i östra Europa), och en västlig (10 år senare). Från Irland beskrifves sjukdomen första gången 1900. I Danmark torde den ha förekommit åtminstone redan 1901 uti en trädskola vid Korsör, men allmänheten erhöll dock ej kunskap om dess förekomst förrän 1904, och trädskolans namn hemlighölls ett helt år därefter, i förlitande på egarens löfte att låta upprycka och bränna samtliga sina krusbärsbuskar och att ej odla krusbär på några år. Emellertid utbjöd firman 1905 och 1906 till salu årligen ett trettiotal olika krusbärssorter. Sjukdomen vann snart stor spridning inom Danmark. Till Sverige och Norge inkom den med plantor från den danska trädskolan. På Sandvikens gård nära Karlshamn, där buskarna planterats 1900, hade man 1902 iakttagit sjuka bär på några buskar, men

Fig. 6. Vintersporhus med ogrenade stödjetrådar.

sjukdomens förekomst blef ej känd förrän sommaren 1905. 1902—04 hade sjukdomen iakttagits i Skåne (Förslöf och Falsterbo), men förekomsten där blef ej bekant förrän 1906. I Stockholmstrakten (Saltsjöbaden och Värmdö) iakttogs den första gången 1905, men blef ej känd förrän 1906. — Omedelbart efter sjukdomens upptäckt inom vårt land vidtogos genast åtgärder från statsmyndigheternas sida för att hindra dess spridning. Genom tidningsupprop, flygblad och småskrifter 1905 fästes allmänhetens uppmärksamhet på den fara, som förelåg, och det manades kraftigt till enigt samarbete mellan alla intresserade ortsmyndigheter, trädskolegare och enskilda odlare för att om möjligt afvärja faran. 27 sept. s. å. utfärdades K. M:ts förbud mot införsel af krusbärsplantor till riket. 26 febr. 1906 utsände Landtbruksstyrelsen till rikets hushållningssällskap en cirkulärskrifvelse i ämnet. 20 juli anvisade K. M:t ett anslag å 1,000 kr. för kamparbetets kraftiga bedrifvande. 12 sept. utfärdades K. M:ts förbud mot transport af krusbärsbuskar inom riket från ort till annan. Samtidigt utgafs på föranstaltande af Jordbruksdepartementet en färglagd plansch öfver krusbärsmjöldagg, afsedd att uppsättas på järnvägsstationer m. fl. ställen inom landet. Trots dessa åtgöranden och trots det omfattande arbete i tal och i skrift, som statens målsman på växtsjukdomarnas område ifrån första stund nedlagt för att bringa allmänheten till insikt om nödvändigheten af ett snabbt och energiskt ingripande, visade det sig, att kampen snart var att anse som förlorad. Redan i juli 1906 vardt det uppenbart, att ett enigt samarbete till sjukdomens bekämpande ej stod till att vinna. Man förklarade från trädskolehåll kampåtgärderna för stränga och rädslan för fienden som öfverdrifven, och man var särskildt missnöjd med förbudet mot transport och plantering af krusbärsplantor, hvarigenom försäljningen af buskar hindrades. Bland allmänheten uppväxte en opinion emot hvarje kraftigare ingripande, och sjukdomen vann allt större och större utbredning. 22 april 1910 beslöt K. M:t att lämna handeln med krusbärsplantor ånyo fri. Numera (1911) är sjukdomen hos oss så utbredd, att hvarje tanke på dess verkliga bekämpande synes vara en orimlighet, för så vidt ej andra kampmedel än de hittills prófvade skulle kunna utfinnas. Allmänt utbredd och fullt bofast är sjukdomen också numera i de flesta andra europeiska länder. — Förutom å krusbär uppges sjukdomen vara i Nord-Amerika iakttagen å följande Ribes-arter: *Ribes rubrum*, *R. cereum*, *R. Cynosbati*, *R. divaricatum*, *R. floridanum*, *R. gracile*, *R. Hudsonianum*, *R. lacustre*, *R. Missouriense*, *R. prostratum* och *R. rotundifolium*. I Europa har den förutom å krusbär uppträdt å *Ribes rubrum* (å några ställen, särskildt i Tyskland, rätt elakartad), *R. nigrum*, *R. aureum*, *R. alpinum* och *R. atropurpureum*. Dessutom har å Bjerred nära Lund tillsammans med svår mjöldagg å krusbär och svarta vinbär iakttagits en alldeles liknande sjukdom å hallon (*Rubus Idæus*). — Då besprutningsmedel och beskärningsmetoder visat sig otillfredsställande, har man alltmera börjat inrikta arbetet på att söka frambringa sådana krusbärsvarieteter, som kunna ega största möjliga motståndskraft mot svampen. Försök i sådan riktning ha satts i gång vid Adelsnäs med vissa amerikanska sorter, införskrifna 1907 och 1908.

Ord, som saknas under K, torde sökas under C.

Litt.: J. Eriksson, "Den amerikanska krusbärsmjöldaggen" (i förening med Wulf, 1907), "Stachelbeermeltau und stachelbeerkultur" (Stuttgart, 1908) och "Die verschiedene empfänglichkeit der stachelbeersorten im kampfe gegen den amerikanischen stachelbeermeltau" (ibid., 1909).

2. Europeisk krusbärsmjöldagg uppträder som en smutshvit, ytterligt tunn hinna, tämligen jämnt utbredd öfver bladets hela öfversida, stundom äfven något å bären. I hinnan, som utgöres af rikt förgrenade svamptrådar, visa sig efter någon tid små svarta prickar, sporhus (perithecier). Denna mjöldaggart (*Microsphæra grossulariæ*) bildar ingen brunsvart päls och skiljes f. ö. från den amerikanska därigenom, att sporhusets stödjetrådar äro upprepadt ogrenade i spetsarna och att detsamma innesluter 4—8 sporsäckar med 4—5 sporer i hvarje sporsäck. Någon svårare skada föranleder ej denna mjöldaggart, om man undantager, att stundom en missbildning af bladskifvan inträffar samt att bladen affalla något för tidigt. 1 o. 2. J. E—n.

Krusbärsmottet, *Zophodia convolutella, zool.*, tillhör underordn. mottfjärilar och uppträder som skadedjur på krusbärsbuskar. Fjäriln har framvingarna brungrå, med större delen af framkanten gråhvit och två sneda tvärband öfver vingen. Bakvingarna äro gråaktiga. Larven är ljusgrön med svart, glänsande hufvud. Fjärilns vingbredd uppgår till 30 mm., och larven når en längd af 15—20 mm. Larverna borra sig in i de omogna krusbären, som därigenom bringas till hastig mognad, men samtidigt skrumpna. Den fullvuxna larven lämnar bäret och förpuppas i jorden. Som medel mot denna insekt rekommenderas att plocka bort de skadade, lätt igenkännliga bären, innan larverna lämnat dem. G. G.

Krusbärsmätaren, *Abraxas grossulariata, zool.*, en till underordn. mätare hörande fjäril (se afbildning å första illustrationssidan till art. Fjärilar), hvars larv ofta anställer skada på krusbärs- och vinbärsbuskar. Själfva fjäriln har hvita vingar med i tvärrader ställda, runda svarta fläckar; framvingarna äro dessutom försedda med ett rödgult tvärband och rödgula teckningar vid roten. Larven är hvitaktig med svarta tvärställda fläckar på ryggen och en orangegul längslinje på hvarje sida. Flygtiden inträffar i juli—aug. Äggen läggas på bladen af ofvan nämnda buskar; efter ett par veckor komma larverna fram och börja äta på bladen. Efter öfvervintring i jorden i närheten af buskarna fortsätta de på våren sina angrepp och göra då största skadan. Puppan, som är brunsvart med gula ringar på bakkroppen, ligger ofta mellan ett par hopspunna blad. Pupptiden varar omkr. tre veckor. Denna insekt är tämligen allmän i vårt lands sydligare landskap, nordligast är den funnen i Västmanland. Utrotningsmedlen för denna art äro desamma som för krusbärsstekeln (se d. o.). G. G.

Krusbärsstekeln, Stora krusbärsstekeln, *Nematus (Pteronus) ribesii, zool.*, en till växtsteklarna och fam. *Tenthredinidæ* hörande stekel, hvars larv ofta anställer stor skada på krusbärsbuskar. Själfva stekeln är svart och rödgul, hannen öfvervägande svart med rödgula teckningar, honan rödgul med hufvudet och mellankroppen till största delen svarta. Larven, som har 20 fötter, är ljusgrön, med hufvudet och de tre främre benparen (bröstfötterna) svarta; i öfrigt är kroppen betäckt med svarta vårtor. Denna stekel uppträder i två, stundom tre generationer årligen. Första generationen flyger i maj, vid den tid, då krusbärsbuskarna erhålla sina löf. Honorna lägga sina ägg på bladens undersida; efter 8 à 12 dagar kläckas larverna och börja äta. De tillväxa hastigt, äro efter några veckor fullvuxna och förpuppa sig i jorden. Puppstadiet varar omkr. fjorton dagar, och i senare hälften af juli månad inträffar vanligen denna andra generations flygtid. De af dessa steklar lagda äggen ge larver i början af aug., och under denna månad inträffar en ny härjningsperiod. De då bildade pupporna öfvervintra vanligen och ge upphof till den på våren flygande stekelgenerationen, men stundom har man, som nämndt, kunnat räkna tre generationer och tre härjningsperioder under året. Denna insekt är en mycket svår fiende till krusbärsbuskarna och angriper äfven vinbärsbuskar. Som medel mot densamma har man dels försökt plocka bort och skaka ned larverna, dels brukat omgräfva jorden under och omkring buskarna samt föra bort och bränna upp löf och annat affall på marken. Ett annat numera ofta användt medel är buskarnas besprutning med kejsargrönt, hvilket helst bör verkställas, då larverna äro nykläckta. — En närstående form, lilla krusbärsstekeln, *Nematus (Pristiphora) pallipes*, träffas ofta tillsammans med föregående, hvilken den till lefnadssättet liknar. Som namnet antyder, är den mindre; den har kortare tid för de olika stadierna, hvarför den lär uppträda i minst tre generationer årligen. Utrotningsmedel äro desamma som för stora krusbärsstekeln. G. G.

Krusbärsvin. Se Bärvin.

Kruschwitz [kro'-]. 1. Stad i preussiska reg.-omr. Bromberg (Posen), vid Netze. 2,937 inv. (1905). K. är stamort för den polska dynastien Piast. — 2. Slott i Polen vid Weichsel, intogs af svenskarna och försvarades i april 1656 med framgång mot Czarniecki. Efter att 1657 ha påbörjat arbeten till befästningarnas förstärkande lät Dahlbergh 21 juni s. å. vid Karl X:s afmarsch ur Polen antända slottet. 1. J. F. N. 2. L. W:son M.

Kruse, Peter, köpman, ämbetsman, d. 30 dec. 1645 på Säters kungsgård, var son till Lybeckköpmannen Frans K., inflyttade till Sverige, blef köpman i Stockholm och vid bildandet af kopparkompaniet (se d. o.) en af dess direktörer samt adlades 1622 med bibehållande af namnet K. Då besvär häröfver anfördes af ätterna Krus och Kruse, förordnade konungen 1629, att Peter K. skulle få behålla sitt namn, men sönerna antaga namnet Kruusbjörn (äfven skrifvet Kruusebiörn och sedermera Crusebjörn, se d. o.). K. blef 11 jan. 1625 ståthållare öfver Kopparbergslagen med dess län och Tuna socken och erhöll därvid i särskildt uppdrag att "commendera öfver myntet" samt att "fundera en stad och den afsticka låta". Den stad han grundlade var Säter, där han också residerade. Vid den administrativa omregleringen 1634 blef K. landshöfding i Dalarna och öfver Kopparberget. Hans bref till A. Oxenstierna 1622—44 äro utgifna i "Rikskansleren Axel Oxenstiernas skrifter och brefvexling", II, del 11. — Af K:s söner var Peter Kruusebiörn, d. 1650, en tid svensk resident i Moskva, och Frans Kruusebiörn, f. 1605, d. 1654, kommissarie i general-

bergsamtet, utnämndes 13 mars 1641 till landshöfding öfver Västernorrland ”med Piteå bergsverk och silfvergrufva”. V. S—g.

Kruse, Vilhelm, författare, f. 1674, d. 1739, var landtmätare i Vänersborgstrakten, men på sin tid mera ”allmänneligen känd och namnkunnig” som poet, ehuru han mestadels uppträdde anonymt eller under signaturen W. K. Under sista årtiondet af Karl XII:s regering utskickade han patriotiska och religiösa dikter, sedermera äfven nationalekonomiska och andra sociala kväden med didaktisk prägel. De förra äro antingen visartade, t. ex. den långt in på 1800-talet kända och sjungna ”Våra fäder gingo på fast de fingo stötar”, eller också ha de formen af moraliserande betraktelser, t. ex. *Ofrids minne*. Den folkliga tonen ger stundom en viss friskhet äfven åt de längre rimmerierna, som emellertid merendels äro platta och torra. Till dem hör en mängd ”riksdagsmemorial” och andra inlagor på vers från frihetstidens början. Sitt intresse ha de såsom visande en varm ”kärlek till allmänt bästa”, och K. framstår genom dessa kväden som frihetstidens förste mera utpräglade nationalekonomiske poet. Hit hör *Alingsås manufaktursköld* m. fl. dikter till de Alströmerska verkens lof. Bland hans allmänt didaktiska rimverk må nämnas *Eldsbref om Göteborgs olycka* (1721). Stundom använde han en satirisk ton, t. ex. i sitt svar på Jesper Swedbergs bref om den s. k. klockarsynen i Skara, som 1723—24 orsakade ett lifligt ”versekrig”. K. är en typisk representant — om än icke bland de mest framstående — för den äldre frihetstidens litterärpatriotiska sträfvanden. Också som landtmätare och kartritare har han efterlämnat ett godt namn. Jfr V. Berg, ”V. K. En lifsbild” (i ”Bidrag till kännedom om Göteborgs och Bohusläns historia”, bd V, 1894), och E. Wrangel, ”Frihetstidens odlingshistoria 1718—1733” (1895). E. Wrgl.

Kruse (Cruhs), Johan, svensk officer, 1702 gift med Marta Skavronska, sedermera rysk kejsarinna under namnet Katarina I. Se Katarina, sp. 1276.

Kruse, I. M. Se Malling, Ingrid Matilda.

Kruse, John Erik, författare, museiman, f. 13 okt. 1865 i Malmö, blef student i Lund 1883, e. o. amanuens vid Lunds universitets konstmuseum 1892, e. o. amanuens vid Nationalmuseum 1896 och filos. doktor 1897 samt 1900 ord. amanuens vid Nationalmuseum, där han förestått handtecknings- och gravyrsamlingarna. Han utgaf 1892 *Vita metrica S:æ Birgittæ* och 1895 ett omfattande och värdefullt verk om *Hedvig Charlotta Nordenflycht*, har sedan utgifvit *S. Knutsgillet i Malmö* (1898), text till planschverket *Från den retrospektiva konstutställningen i Stockholm 1898* (1899), monografien *Petter Gabriel Wickenberg* (1901), *Carl Larsson*, en studie (1906, på tyska i tidskr. ”Graphische künste”) och *Rembrandt* (en kortfattad, förträfflig framställning af Rembrandts lif och konst, 1907). K. har dessutom lämnat värdefulla uppsatser i konsthistoriska och litterära ämnen till tidskrifter och tidningar i Sverige och utlandet, har redigerat ”Svenskt porträttgalleri”, d. XX, behandlande svenska konstnärer (1901), samt de märkliga samlingarna *Teckningar i nationalmuseum* (utg. af Föreningen för grafisk konst, hvars sekreterare K. är sedan 1904). Hittills ha utkommit teckningar af Rembrandt (4 hftn, 1905—08; sluthäftet med kritisk text till hela verket väntas utkomma 1911) och af Sergel (h. 1, 1909). G—g N.

Kruse, dansk adlig ätt, är känd sedan 1300-talet och utdog 1766.

1. Enevold K., f. 1554, d. 1621, var 1582—1608 och 1608—18 ståthållare i Norge. — 2. Mogens K., f. 1629, d. 1678, utmärkte sig som rytteriöfverste i slagen vid Nyborg 1659 och vid Lund 1676. — 3. Ulrik Kristian K., den föregåendes son, f. 1666, d. 1727, deltog 1692—98 som officer vid ett danskt dragonregemente i kejserlig tjänst under krig i Ungern, blef 1710 öfverste vid Första söndenfjeldska dragonregementet (Norge) och utmärkte sig mars 1716 vid ett plötsligt öfverfall på Karl XII i Hölands prästgård. Själf blef han sårad och fången; Karl XII visade honom den största aktning och skänkte honom sitt eget svärd. 1717 blef han generalmajor och 1722 kommendant i Fredrikstad. 1—3. E. Ebg.

Kruse, Vibeke, Kristian IV:s frilla, var urspr. i Kirsten Munks tjänst, men aflägsnades 1629 för att ej röja sin husmors kärleksförbindelse med Rhengrefven och sammanfördes kort därpå med Kristian IV för att leda hans tankar i en annan riktning. Hon förblef konungens älskarinna till hans död, men förföljdes af Kirsten Munks barn och mågar och blef strax efter Kristian IV:s död (1648) på det mest brutala sätt bortjagad från Rosenborg, ehuru hon själf var sjuk. Äfven process inleddes med henne, men hon dog i april nyssnämnda år, innan utslag afkunnats. Hon födde sonen Ulrik Kristian Gyldenlöve (se d. o. 3) och dottern Elisabet, som äktade fältmarskalken Klaus Ahlefeld. E. Ebg.

Kruse, Laurits, dansk författare, f. 1778, d. 1839, åtnjöt på sin tid ett ganska stort anseende både som novellist: *Morderen med koldt overlæg og dog en ærlig mand* (1801; 2:a uppl. 1836) och *Fortællinger efter kriminalhistorier* (1822—23), och som skådespelsförfattare: *Dramatiske værker* (4 bd, 1818—20); nu är han bortglömd. Han bosatte sig 1820 i utlandet och skref en mängd berättelser på tyska samt var en flitig öfversättare. E. Ebg.

Kruse [krōse], Friedrich Karl Hermann, tysk historieforskare, f. 1790 i Oldenburg, d. 1866 i Gohlis, nära Leipzig, var 1828—53 professor i historia i Dorpat. Hans förnämsta arbeten röra den äldre geografien och Östersjöprovinsernas historia. Här må nämnas *Anastasis der waräger* (1841), *Necrolivonica oder alterthümer Liv-, Est- und Kurlands* (1842; 2:a uppl. 1859) och *Chronicon nortmannorum, wariago-russorum nec non danorum, sveonum, norvegorum* (1851).

Kruse [krōse], Heinrich, tysk dramaturg och publicist, f. 1815 i Stralsund, d. 1902, ingick 1847 i redaktionen af ”Kölnische zeitung”, hvars hufvudredaktör han var 1855—72. Därefter bosatte han sig i Berlin. K. skref historiska dramer: *Die gräfin* (1868; 4:e uppl. 1872), som erhöll Schillerpriset, *Wullenweber* (1870; 4:e uppl. 1894), *König Erich* (1871; 2:a uppl. 1873), *Brutus* (1874; 2:a uppl. 1882), *Marino Falieri* (1876), *Der verbannte* (1880; 2:a uppl. 1881), *Raven Barnekow* (1880), *Alexei* (1883), *König Heinrich VII* (1898) m. fl. K:s dramer utmärkas af en kärnfull dialog, sinne för det karakteristiska samt en shakspeariskt brokig scenväx-

ling. På den poetiska berättelsens område uppträdde K. 1880 med *Seegeschichten*, hvarjämte han skref lustspel, *Gedichte* (1891) m. m. K. tillhörde i litteraturhistoriskt hänseende Münchenkretsen. Se F. H. Brandes, "H. K. als dramatiker" (1898), och E. Lange, "H. K:s pommersche dramen" (1902). R—n B.

Kruse [krōse], Max, tysk skulptör, f. 1854 i Berlin, studerade från 1874 först arkitektur och därefter skulptur i Berlin för A. Wolff och Fr. Schaper. Hans första större arbete var *Segerbud från Marathon*, staty af en springande yngling (1881, uppställd utanför nationalgalleriet i Berlin). Af hans öfriga mera betydande arbeten äro att nämna *grafmonument öfver konstnärens föräldrar* (på Alter Jerusalemer friedhof, Berlin), *Uhlandhermen* (i Viktoriapark), många byster i trä, bland dem *konstnärens moder* (nationalgalleriet), *G. Hauptmann* och *Nietzsche*, *Veronika med svetteduken* (trästaty, duken med Kristi ansikte af marmor), *Kärleksgrupp* och *Modern flicka*, båda i trä. K. är sedan 1882 bosatt i Berlin, där han är professor sedan 1907 och vice ordf. i secessionen. Mycket känd är hans uppfinning af en kopieringsmaskin för skulpturverk. Han har uppfunnit s. k. transparent marmorplastik samt har äfven uppträdt som nyhetsman på scenens område — hans idéer som iscensättare upptogos först af Reinhardt vid uppsättandet af Strauss' "Salome" och "Elektra". G—g N.

Kruse, Lars Andersen, dansk fiskare, f. 1858, d. genom drunkning 1894, tog ifrig del i livräddningsarbetet på den farliga Skagenkusten och räddade en mängd människolif. Hans lif är skildradt i romanen "Lars Kruse" af Holger Drachmann.

Krusenberg, herrgård i Alsike socken, Stockholms län, på en udde i Mälarfjärden Ekoln, omfattar med underlydande tills. $7^3/_4$ mtl, tax. till 170,500 kr. (1909). Den nuvarande hufvudbyggnaden, af trä, byggd omkr. 1800 och flankerad af två äldre flyglar, efterträdde ett större stenhus, som uppförts på 1640-talet af godsets skapare, krigskommissarien Johan Krus (Cruus), och nedbrunnit 1716. Efter nämnde Krus, som var måg till Axel Oxenstierna, ärfdes egendomen af dottern Brita och gick sedan i arf inom släkterna Horn, Bielke och Sack. 1819 köptes K. af excellensen P. G. af Ugglas, hvars dotter var moder till nuv. egaren frih. Emanuel Cederström.

Krusenstern, Adam Johan von (ry. Ivan Fēdorovitj), rysk sjömilitär och geograf, f. 8 (19) nov. 1770 på Haggud i Estland, d. 12 (24) aug. 1846 på Ass i Estland, tillhörde en i Estland bosatt gren af svenska adliga ätten von Krusenstjerna. (Hans farfar, öfverstelöjtnanten i svensk tjänst Evert Filip von K., var sonson till ståthållaren Filip Krusenstjerna, se Krusenstjerna 1, och kvarstannade i Estland vid landets afträdande till Ryssland.) Som sjökadett kommenderades K. 1787 till tjänstgöring å ryska östersjöflottan samt var med i slagen vid Hogland (1788) och Öland (1789), hvarefter han snart befordrades till löjtnant. 1793—99 hade han anställning i engelska krigsflottan och samlade därunder rik erfarenhet vid besök i vidt aflägsna farvatten. 1802 utsågs K. till chef för en rysk vetenskaplig sjöexpedition, med hvilken följde medlemmar af en diplomatisk beskickning till Japan. Resan — den första ryska jordomseglingen — varade aug. 1803—aug. 1806. Vägen togs öfver Atlanten och förbi Kap Hoorn, i hvars närhet Orlov-öarna upptäcktes, samt vidare öfver Stilla hafvet till Kamtjatka och Japan. Efter en längre vistelse i Stilla hafvets nordliga trakter (juli 1804—okt. 1805) besökte K. på återfärden Kina. Bland flera vetenskapliga arbeten, till hvilka denna expedition gaf upphof, märkes K:s egen vidlyftiga beskrifning, *Reise um die welt in den jahren 1803—06* (3 bd, 1810—12, atlas 1814; sv. öfv. i sammandrag, "Resa omkring jorden förrättad åren 1803—06", 1811—12) och hans monumentala *Atlas de l'Océan pacifique* (34 blad, 1824—27), hvartill sluter sig hans *Recueil des mémoires hydrographiques* (1824—27), med *Suppléments* (1835). Från 1826, då K. nådde konteramirals grad, var han direktor för sjökadettkåren i Petersburg till 1842, då han erhöll afsked som generalamiral. 1876 restes hans bronsstaty framför sjökadettkårens hus i Petersburg. — En son till K., viceamiralen i rysk tjänst Paul Theodor von K. (f. 1809, d. 1881), företog på 1840-talet upptäcktsfärder inom Petjoraområdet och å Kariska hafvet. Dennes son, ryske kaptenlöjtnanten Paul von K. (f. 1834, d. 1871), verkställde 1860 och 1862 med skonaren "Jermak" två upptäcktsresor i Kariska hafvet. För den senare resan, som bekostades af Mik. Sidorov och under hvilken besättningen, sedan fartyget måst öfvergifvas i isen, slutligen lyckades efter många äfventyr landstiga å kusten af halfön Jalmal, finnes en närmare redogörelse i A. E. Nordenskiölds "Vegas färd" (I, sid. 273—276). Wbg.

Krusenstjerna, von, svensk adlig ätt, hvars äldste kände stamfader är pastorn i Rothenburg an der Saale Johannes Crusius, d. 1558, hvilkens sonson Filip Crusius (se K. 1) adlades 1649 med namnet von Kruus och introducerades 1650 å riddarhuset under namnet Krusenstjerna, emedan en ätt Krus redan fanns. Själf skref han sig senare *von Krusenstiern*; hans barn kallade sig dels *von Krusenstern*, dels *Crusenstjerna*. Den nuv. formen af ättens namn i Sverige, von Krusenstjerna, antogs först af K:s sonsons son, Maurits Adolf von K. (f. 1707, d. 1794, vice amiral 1763, uppförd å riksrådsförslag 1765 och 1769, amiral och amiralitetsråd 1771). En äldre gren af ätten förblef bosatt i Estland (se Krusenstern) och introducerades 1746 å estländska riddarhuset. På den yngre, svenska grenen adopterades 1801 och 1805 bröderna Maurits Peter och Fredrik Vilhelm Grameen (se K. 2), som voro sondottersöner till Filip Crusius' sonson, öfverste Adolf Fredrik K., som stupade 1713 vid Pälkenä under Stora ofreden. 1893 utgafs af J. E. von Krusenstjerna anonymt "Slägten von Krusenstjerna".

1. Filip K., ämbetsman, f. 1598 i Eisleben, d. 10 april 1676 i Reval, sändes 1633 af hertig Fredrik III af Holstein-Gottorp till Moskva för att utverka fri genomresa till Persien för en beskickning, som hertigen ämnade afsända till sidenhandelns befordrande, och blef 1635 en af ledarna för denna beskickning. På hemvägen från Persien kom han i april 1639 till Reval och stannade där som holsteinsk resident. Slutligen gick han i svensk tjänst och förordnades 1648 till assistensråd och assessor i borgrätten i Reval samt adlades 1649 och

introducerades 1650 (se ofvan). 1652 utnämndes han till kommersedirektör i Estland och Livland samt blef 1653 borggrefve i Narva. Då Karl X Gustaf 1655, vid sitt anfall mot Polen, skickade sändebud till hofvet i Moskva för att söka förebygga fredsbrott med Ryssland, medföljde K. i egenskap af legationsråd. Jämte beskickningens öfriga medlemmar blef han fängslad af tsaren, men 1658 frigifven, hvarefter han deltog i de underhandlingar, som föregingo freden i Kardis (1661). 1659—70 var han ståthållare i Reval. — Öfver K:s resa till Moskva 1633—34 och till Persien 1635—39 utgaf den vid båda tillfällena medföljande holsteinske sekreteraren Adam Olearius en vidlyftig, med en mängd kopparstick prydd beskrifning (''Moskowitische und persianische reisebeschreibung''; 3:e uppl. 1663). Själf sammanfattade K. under drottning Kristinas regering ett verk öfver de i Estland gällande rättsstadgandena (*Des fürstenthum Esthen ritter- und landrechte*), hvilket arbete ända till 1821 förblef otryckt, men följdes vid alla estländska domstolar. Han verkställde äfven (1648) en öfv. till tyskan af svenska lagen (*Das schwedische land- und stadtrecht*), hvilken öfversättning väl aldrig trycktes, men ej blef utan inverkan på rättskipningen i Estland.

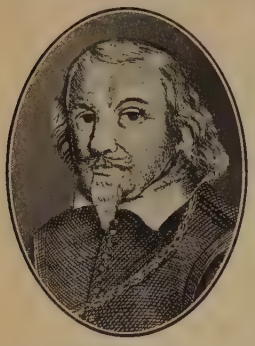

2. Maurits Peter von K., sjöofficer, f. 18 jan. 1763, d. 18 aug. 1813 på Anneberg i Värmland, hette urspr. Grameen och var dotterson till amiralen Maurits Adolf v. K. (se släktöfversikten). Han blef 1779 fänrik vid amiralitetet, hade i flera år anställningar å handelsfartyg i svenska Ostindiska kompaniets tjänst, bevistade under 1790 års krigshändelser det s. k. viborgska gatloppet och var, sedan 1800, öfverstelöjtnant i armén, då han 1801 adlades och adopterades på ätten v. Krusenstjernas nummer. 1803 hade K. befälet öfver en expedition, hvilken skulle blockera Tunis' hamn. Under 1808 års krig uppgjorde han som flaggkaptenen planen till affären vid Jungfrusund (i Åbo skärgård) natten till 18 aug. S. å. utnämndes han till öfverste vid amiralitetet och öfveradjutant hos konungen samt 1809 till konteramiral. Juni 1809—aug. 1810 var han vice landshöfding på Gottland.

3. Salomon Maurits von K., den föregående sons, sjöofficer, f. 27 nov. 1794 i Karlskrona, d. där 2 febr. 1876, blef 1811 underlöjtnant vid örlogsflottan. 1814 deltog han i landstigningen på Kragerön och vid Fredrikstads intagande samt medföljde 1825 det genom den ryktbara s. k. ''skeppshandeln'' försålda linjeskeppet ''Tapperheten'', då detta af K. A. B. Gyllengranat öfverfördes till Amerika. På 1830- och 1840-talen gjorde K. som fartygschef flera expeditioner och befordrades 1847 till kommendör. Under dansk-tyska kriget 1848—49 tjänstgjorde han dels som fartygschef, dels som chef för en svensk-norsk eskader och utnämndes 1850 till konteramiral. 1853 förde han på en öfningsexpedition i Nordsjön och Östersjön en förenad svensk-norsk-dansk eskader, och under krigshändelserna i Östersjön 1854 hade K. befälet öfver en svensk-norsk eskader därstädes. 1858 blef K. befälhafvande amiral och öfverkommendant i Karlskrona. 1861 erhöll han viceamirals afsked.

4. Julius Edvard von K., ättling i sjätte led af K. 1, ämbetsman, politiker, f. 26 sept. 1841 å Edhult, Askeryds socken, Jönköpings län, d. 1 febr. 1907 i Narvik, Norge, blef student i Uppsala 1858 och juris kandidat 1864 samt tjänstgjorde därefter till en början hufvudsakligen i Svea hofrätt. Sedan han varit verksam som sekreterare 1875—77 och led. 1877—79 af nya lagberedningen samt sekreterare i särskilda utskottet 1877 för utsökningslagen och utgifvare af Svensk författningssamling 1876—79, blef han 1879 konstituerad revisionssekreterare (1881 ordinarie) och s. å. expeditionschef i Civildepartementet. I okt. 1883 inkallades han som konsultativt statsråd i Thyselius' ministär, där han 30 nov. s. å. öfvertog civilministerportföljen. Han kvarstod som civilminister äfven i Themptanders ministär och öfvergick, ehuru frihandlare och moderatliberal, äfven i Bildts protektionistiska ministär och afgick först 12 okt. 1889, då Åkerhielm blef statsminister. K. utnämndes samtidigt till generalpostdirektör. Men 6 okt. 1896—5 juli 1902 var han ånyo civilminister (Boströms 1:a och v. Otters ministärer), hvarefter han återgick till chefskapet för postverket. Under hans första civilministerperiod kontrasignerades ny patentförordning (1884) och ny grufstadga (s. å.). K. lade särskildt i dagen ett mycket verksamt intresse för kommunikationsväsendets utveckling. På hans förslag beslöt riksdagen anläggandet af statsbanorna Krylbo—Örebro och Boden—Morjärv (1897), längdbanan genom Bohuslän och Gällivare—Riksgränsen (1898), inköp af Örebro—Frövibanan och anskaffande af en svensk ångfärja mellan Malmö och Köpenhamn (1899) samt beviljade 1900 ett betydande låneunderstöd till en järnväg Borås—Alfvesta etc. Af K. framlades ock åtskilliga betydelsefulla förslag till vattenkommunikationernas utvidgning och förbättring genom kanalanläggningar (''Sveakanalen''), upprensningar af segelleder etc. Från hans ministertid äro f. ö. företrädesvis att minnas förslagen om begränsning af kommunala rösträtten å landet (1898), ang. patent- och registreringsverkets organisation (s. å.), ang.

beredande af pension eller lifränta (s. å.), till förordning ang. minderårigas och kvinnors användande i industriellt arbete (1900), ang. en riksförsäkringsanstalt (1902) samt de af honom beredda, men af justitieministern kontrasignerade förslagen 1900 och 1901 till lag om ersättning för skada i följd af olycksfall i arbete. Icke minst som generalpostdirektör vann och befäste K. sitt anseende att vara en af sin tids mest framstående ämbetsmän och visade sig utrustad med ovanlig praktisk duglighet, energi, raskhet och initiativkraft. Han ådagalade klar blick för tidens kraf å det postala området och icke minst ett verksamt intresse för postmännens bästa. Under hans chefskap afslöts 1896 öfverenskommelse om sjöpostförbindelsen Trelleborg—Sassnitz och byggdes nya posthuset i Stockholm (1903). K. tillhörde 1885—93 Första kammaren som vald för Värmlands län och Andra kammaren från 1894 till sin död som riksdagsman för Stockholms Östermalmskrets. Första gången vald ensamt af högern, stod han sedan på båda partiernas lista med undantag af 1905, då hans val genomdrefs af vänstern. Som ”vilde” intog han i riksdagen en medlande ställning, men ansågs under senare år stå liberala samlingspartiet ganska nära. Han uttalade lifliga sympatier för förslaget om särskildt departement för sociala frågor och ansågs ha med sin röst bidragit till Bergerska strejklagsförslagets fall på två röster i Andra kammaren (1905). Han var 1894—96 vice ordf. i lagutskottet, 1903 ordf. i särskilda utskottet ang. försäkringslagstiftning, 1905 medlem af särskilda utskotten ang. de unionella förhållandena samt 1906—07 led. af talmanskonferensen. Dessutom var han ordf. i k. kommittéerna ang. post- och telegrafverkens förenande (1889—92) och ang. förbättrad postoch personförbindelse mellan Sverige och kontinenten (1890) samt i 1893 års järnvägskommitté. K:s arbetsförmåga och duglighet togos för öfrigt i stor utsträckning i anspråk för ordförandeskap eller ledamotskap i direktioner och styrelser, såsom för Stockholms högskola (sedan 1902), Serafimerlasarettet, Tekniska högskolan, Riddarhuset etc. Under de senare åren var han af K. M:t förordnad led. af styrelserna för Luossavaara—Kirunavaara aktiebolag och för trafikaktiebolaget Grängesberg—Oxelösund. Han blef 1884 led. och 1898 hedersled. af Landtbruksakademien.

5. Henning Vilhelm Maurits von K., den föregåendes kusins son, sjömilitär, statsråd, f. 19 febr. 1862 på Nedra Bräcke, i Göteborgs och Bohus län, blef 1882 underlöjtnant i Flottan, där han avancerade 1903 till kommendörkapten af 2:a och 1909 af 1:a graden, och kallades 10 juni 1910 till statsråd och chef för Sjöförsvarsdepartementet (efter K. A. Ehrensvärd). Bland sjöexpeditioner, i hvilka K. deltagit, må nämnas fregatten ”Vanadis” världsomsegling 1883—85; han var 1890—91 i italiensk örlogstjänst, tjänstgjorde 1891—1906 i Flottans stab, 1905—06 som afdelningschef, var 1906—09 chef för Sjöförsvarsdepartementets kommandoexpedition och 1909—10 för inspektörens af flottans öfningar till sjöss stab. K. är led. af Krigsvet. akad. (1905) och hedersled. af Örlogsmannasällskapet (1910; led. 1897).

2 o. 3. (H. W—l.) 4. T—s.

Kruševac [krŭ̯evats], kretsstad i Serbien, 4 km. s. om floden Morava. 7,909 inv. (1900). Gymnasium. K. var en tid Serbiens hufvudstad, intogs 1428 af turkarna och återlämnades först 1833 till Serbien. (J. F. N.)

Kruševo [krŭ̯evå], stad i turkiska vilajetet Monastir, 38 km. n. om Monastir. Omkr. 10,000 inv. (valaker). J. F. N.

Krusflor. Se Kräpp.

Krusfrö, *bot.*, namn på *Selinum carvifolia.*

Krushårig. Se Hud, sp. 1199.

Krusjka, plur. krusjki, ryskt rymdmått för våta varor, utgör $^1/_{400}$ af en *botjka* (fat), $^1/_{10}$ af en *vedro* samt motsvarar 1,23 liter.

Kruskål, *bot.* Se Brassica, fig. 2.

Krusmynta, *Mentha crispa* L., *farm.*, kallas en genom odling uppkommen krusbladig form af flera myntarter, såsom *Mentha aquatica* L., *M. sylvestris* L. och *M. viridis* L. De vilda myntaarternas blad äro släta. De odlade krusmyntorna ha starkt gropiga, skrynkliga, rundade bladskifvor med djupt inskurna tänder i kanten och bladspetsen, som äro böjda upp och ned om hvarandra och sålunda bilda krusigheten. *M. viridis* subsp. *crispata* är glatt, de andra håriga, *M. sylvestris* var. *crispa* t. o. m. hvitluden och *M. aquatica* var. *crispa* gråluden. Den torkade krusmyntan, *Herba menthæ crispæ*, är numera utesluten ur Svenska farmakopén; den bestod mest af yngre stjälkar med kvarsittande, motsatta, oskaftade, krusiga blad, erhållna af den odlade *M. aquatica* L. De andra arterna förekomma sällan eller aldrig i Sverige. Lukten är egendomlig, beroende på en flyktig olja, som i färskt tillstånd är blekgul, men i äldre blir rödgul. Smaken är kryddartad, men tillika något sammandragande (af järngrönskande garfsyra) och svagt bitter. Krusmynta nyttjades såsom väderfördelande medel under koliksmärtor. Den verkade mindre kraftigt än pepparmynta, som dessutom har i de flestas tycke behagligare lukt och smak. Jfr Pepparmynta. O. T. S. (C. G. S. G. L—m.)

Kruspersilja, *bot.* Se Persilja.

Krussjuka, en sjukdomsform, som hemsöker olika slag af växter och ger sig till känna på det sätt, att dessas blad krusa, vecka eller rulla ihop sig på ett eller annat sätt. Krussjuka å potatis är en kollektivbeteckning för flera till natur och betydelse något skiljaktiga sjukdomsformer. En sådan form, som är känd sedan lång tid tillbaka, men hvars orsak ännu är okänd, utmärkes däraf, att bladen bli mycket starkt krusiga, med småbladens kanter och spetsar ofta bakåtvikna. Denna form angriper endast enstaka plantor å potatisåkern, och den framkallar i allmänhet ej någon svårare förlust. På senare åren ha framträdt flera nya former af potatiskrussjuka, kända under det gemensamma namnet bladrullsjuka. De utmärkas därigenom, att småbladens kanter vika sig strutformigt uppåt och att undersidan af blad och bladskaft antaga gul eller röd färgton. Knölarna nå första sjukdomsåret ung. normal storlek, men användas dessa knölar till sättning ett följande år, får man skörd af allenast halfstora knölar, och dessa i sin ordning lämna i skörd ett fåtal knölar af hasselnötters storlek eller inga knölar alls. Bladrullsjukan gjorde sig först bemärkt i Westfalen och Rhenprovinserna 1905. Snart iakttogs den dock äfven annorstädes i Europa. Den vållade 1908 allmän panik bland Europas potatisodlare. Man befarade hela

den europeiska potatisodlingens undergång. Lyckligtvis har de sista årens erfarenhet visat, att dessa farhågor voro öfverdrifna. Mest förstörande har bladrullsjukan visat sig i Österrike-Ungern, där skörden somligstädes reducerats ända till 0. Mindre svår har den på sista åren framträdt i Tyskland, särskildt i Nord-Tyskland. Det ser ut, som om den österrikisk-ungerska formen af sjukdomen ej vore fullt identisk med den tyska. Olikhet mellan de båda formerna framträder äfven i det hänseendet, att den förra sprides både med sjuk sättpotatis och med den jord, hvari sådan vuxit, medan den senare säges sprida sig endast med sättpotatis. Orsaken till den österrikisk-ungerska formen har man velat söka uti en svampart, *Solanella rosea*. Orsaken till den tyska formen åter får ännu anses såsom outforskad. Någon annan skyddsåtgärd mot bladrullsjuka än undvikande af sjuk sättpotatis finnes ej att tillråda. — Krussjuka å morot. Bladen krusa och vecka sig starkt ihop, nästan buskformigt. Orsaken anses vara en svampart, *Macrosporium Dauci*. — Krussjuka å körsbär, persika, päron, poppel m. fl. träd- och buskarter ger sig till känna dels som egendomligt färgade och oregelbundet formade bucklor å bladen, hvarigenom dessa bli krusiga, dels understundom jämväl som sjukligt uppsvällda och förkortade skottled (”häxkvastar”). Dessa sjukdomsformer framkallas af olika arter af blåssvampar: *Taphrina deformans* å körsbär och persika, *T. bullata* å päron, *T. aurea* å poppel o. s. v. J. E—n.

Krussyra, *bot.*, namn på *Rumex crispus*.

Kru'sta (af lat. *cru'sta*), *med.*, utslag, skorpa på sår; bark.

Krustaceer, *Crustacea*, *zool.* Se Kräftdjuren.

Krustäder (af fr. *croustade*), bakverk i form af en tunn bägare, som framställes af hvetemjölsdeg e. d. och som fylles med någon stufning; äfven det hela kallas krustad. Vissa slags krustader skola ej ätas, utan användas blott till socklar för uppläggning.

Kru'stiska instrument (grek. *krustiko's*, slående, af *kru'ein*, slå), *mus.*, slaginstrument. Se Instrument 1.

Krustistel, *bot.*, namn på *Carduus crispus*.

Kruståtel, *bot.*, namn på gräset *Aira flexuosa*.

Krut, ett sprängämne af sådan explosionshastighet och sådana egenskaper f. ö., att det egnar sig att utdrifva projektiler ur eldvapen (jfr Explosion). Det bör meddela projektiler, som utskjutas ur lika vapen, största möjliga och lika hastighet, då de lämna mynningen, men får härvid ej utöfva för stort tryck på vapnets väggar; dess förbränningsprodukter, som helst böra vara h. o. h. gasformiga, böra ej utöfva någon kemisk inverkan på vapnet; ej heller bör dess förbränningstemperatur vara för hög, så att vapnet därigenom för mycket åverkas; det bör vidare lämna tillräcklig säkerhet mot antändning genom olyckshändelse, samtidigt med att det vid skottlossningen lätt och säkert antändes, utan att därvid detonera. Krutet är af väsentligen två olika slag: svartkrut (med dess afart brun- l. chokladkrut), som vid explosion lämnar en betydande fast återstod, och röksvagt krut l. kemiskt krut, hvars förbränningsprodukter äro h. o. h. gasformiga.

I. Svartkrutet är en mekanisk blandning af salpeter, kol och svafvel, som vid beröring med en glödande kropp eller på annat sätt upphettad till en viss temperatur antändes och vid sin förbränning hastigt utvecklar en stor mängd gas (krutgas). Svartkrutet är det tidigast använda af de nämnda båda krutslagen. Redan i uråldriga tider voro denna eller liknande blandningar kända och användes på skilda håll för olika ändamål. Till fyrverkeripjäser nyttjades antagligen krut i Kina redan före vår tidräkning. Från 969 e. Kr. omtalas förekomsten där af ett slags raketpilar, hvilkas hylsor inneslöto en drifsats, sannolikt af krutets beståndsdelar, åtminstone dess viktigaste (salpetern). När man hör talas om de kolossala stenblock, som i forna tider användes till tempelbyggnader och palats, bl. a. i Baalbek, har man framkastat antagandet, att krut redan då nyttjades som sprängmedel. Från Asien spred sig säkerligen kännedomen om krutet till Europa genom araberna. Dock först mot slutet af 1200-talet omnämnes det af några författare, såsom Marcus Græcus, Albertus Magnus (d. 1280) och Roger Bacon (d. omkr. 1294). Den förste af dessa omtalar en raketsats af 67 proc. salpeter, 22 proc. kol och 11 proc. svafvel. Tanken på att använda krut som drifmedel i eldvapen, eller ”konsten att göra artilleri”, tillskrifves först, dock utan säkra bevis, den tyske franciskanmunken Berthold Schwarz (omkr. 1330). Något före eldvapnens uppträdande i Europa, eller i början af 1300-talet, kan därför kännedomen om krutets användning till krigsbruk därstädes anses säker. När krutet först användes i Norden, är ovisst. Likväl känner man, att 1360 tillverkades krut i Lybeck, och 1372 fanns en krutkvarn i Ribe. Stockholms stads äldsta i behåll varande räkenskaper (från 1431) visa, att där funnos kanoner och krut, och 1464 omtalas därstädes en krutmakare: mäster Berend. Inom Frankrike började man först (på 1500-talet) att rätta kornstorleken efter kalibern, och den växlade mellan korn mindre än hampfrön och sådana af ärters storlek. Detta frångicks dock i 1686 års förordning, enligt hvilken krutkornen skulle ha en hasselnöts storlek. De mest berömda krutbruken vid denna tid voro de i Danzig, Lissa, Ath och Bremen. Svartkrutet, hvilket som drifmedel för projektiler numera är nästan h. o. h. utträngdt af det röksvaga krutet, tillverkas i Sverige vid Torsebro och Gyttorp; röksvagt krut tillverkas vid Åker (svenska arméns krutbruk), Bofors, Annelöf (nära Landskrona) och Gyttorp. Märkligt är, att från den tid då svartkrutet började användas som drifmedel för projektiler och ända till 1870-talet, då svartkrutets afart brunkrutet hastigt vann insteg, nästan ingen förändring af de i detsamma ingående beståndsdelarna gjorts, hvaremot man i mekaniskt afseende gjort betydande förbättringar i afsikt att öka dess ballistiska effekt, d. ä. dess förmåga att ge projektilen stor utgångshastighet, då densamma lämnar vapnet, samtidigt med att det så litet som möjligt anstränger eldvapnets väggar. Detta har åstadkommits därigenom, att man ger krutet en förbränningshastighet, som lämpar sig för det vapen, för hvilket det är afsedt. Såsom i art. Explosion är nämndt, sker hvarje krutkorns förbränning successivt utifrån inåt, lager efter lager; ju mindre dimensioner krutkornen ha, desto hastigare förbrinna de. Likaså inträffar den lagervis skeende

Ord, som saknas under K, torde sökas under C.

förbränningen hastigare, ju mindre tätt krutkornet är, alltså ju mera porer det innehåller. Vid ett vapen med grof kaliber är projektilen tyngre än vid ett finare eldvapen; om vid det förra ett finkornigt krut af ringa täthet användes, skulle krutladdningen förbrinna och utveckla all sin gas under så kort tid, att den tunga projektilen ej hunne erhålla någon nämnvärd rörelse, och gastrycket i vapnet skulle stiga till sådan höjd, att man riskerade, att detta senare sprängdes. För grofva vapen bör alltså användas grofkornigt, hårdt komprimeradt krut, som, äfven sedan projektilen börjat sätta sig i gång, alltfortfarande utvecklar nya gasmassor; och enär rummet bakom projektilen ökas, ju mera densamma närmar sig mynningen, erhålla dessa godt utrymme att utvidga sig (''expandera''). För ett finkalibrigt vapen eller ett vapen med lätt projektil egnar sig däremot ej ett grofkornigt krut; den lätta projektilen skulle alltför lätt och hastigt sätta sig i gång, och krutet skulle ej ens hinna förbrinna, innan projektilen lämnat mynningen och sålunda dess kraft ej tillgodogjorts. Krutkornens *form* har ända till midten af 1800-talet bibehållits vid den gamla: runda bollar eller fyrkantiga stycken med rundade kanter (se fig. 1—3). Först införandet af stålpansaret tvingade vapenfabrikanterna att genom nya uppfinningar söka öka projektilernas utgångshastighet och därmed deras förmåga att genomtränga pansaret. 1868 konstruerades af denna anledning i Tyskland det prismatiska krutet, där hvarje krutkorn har formen af ett sexsidigt prisma, i axelns riktning genomborradt af en eller flera kanaler (fig. 4 o. 5). Vid ett sådant krutkorns förbränning tändes på samma gång såväl dess yttre yta som kanalernas yta; diametern hos dessa senare ökas sålunda, allteftersom förbränningen fortskrider, så att efter viss tid den oförbrända delen af krutkornet har den i fig. 6 i genomskärning visade formen. Den brinnande ytan af krutkornet håller sig sålunda här någorlunda konstant, under det den hos massiva krutkorn ständigt aftager. Enär ju den volym i vapnets lopp, inom hvilken krutgasen har tillfälle att expandera, med hvarje ögonblick ökas, utgjorde denna förändring af kornformen ett betydande framsteg. Utom ändringen af krutkornens form har man, allteftersom tekniken gått framåt, genom att vid komprimeringen använda högre tryck, äfven alltmera ökat krutkornens täthet, hvarigenom man vunnit en jämnare förbränningshastighet, större fasthet, så att mindre damm afnötes vid transporterandet, att det mindre skadas af fukt samt att mera krut rymmes i samma laddningsrum. Svartkrutets sammansättning (*dosage*), som i början var föremål för mycket experimenterande, har under de sista 100 åren hållit sig ungefär konstant: kalisalpeter 75 proc., svafvel 10 proc. och kol 15 proc., hvilket vid förbränningen omsättes till följande ämnen angifna i proc. af krutets vikt: kolsyra 25 à 28, koloxid 2,5 à 5,8, kväfgas 11 à 12,3, andra gaser (vätesvafla, etylen, vätgas m. m.) 0,7 à 3,2, inalles 42 à 45 viktsproc. gasformiga produkter, samt kaliumkarbonat 25 à 38, kaliumsulfat 5 à 14, svafvelkalium 5 à 12,5, fritt svafvel 2,3 à 7, andra produkter (sulfocyankalium, ammoniumkarbonat m. m.) 0,1 à 1, inalles 55 à 58,5 proc. fasta ämnen. Den totala volymen gas, bildad vid explosion af 1 gr. svartkrut, uppmätt sedan den fått svalna till vanlig temperatur, utgör omkr. 270 kbcm.; i explosionsögonblicket, då dess temperatur är flera tusen grader, är dess volym mångdubbelt större. Svartkrutet består sålunda af 1) ett brännbart ämne, *kolet* (det för krut använda kolet är ej rent sådant, utan håller dels något väte, äfvenledes brännbart, dels syre, af det senare dock ej tillräckligt för förbränning af mera än en ringa del af kolet), 2) ett syregifvande ämne, *salpetern*, som vid upphettning sönderfaller till syre, hvilket förenar sig med kolet till gaserna kolsyra och koloxid, kväfve, likaledes en gas, och kali, som till större delen förenar sig med en del af kolsyran till kaliumkarbonat och sålunda minskar gasvolymen, och 3) *svaflet*, hvars nytta i krutet är åtminstone tvifvelaktig. (Det återfinnes i krutets fasta förbränningsrest i form af svafvelkalium, kaliumsulfat och osönderdeladt svafvel och bidrager ej afsevärdt att öka gasmängden. Emellertid ha försök visat, att svartkrut utan svafvel blir sprödare och får ojämnare förbränningshastighet.) Endast omkr. 43 proc. af svartkrutets vikt ge vid explosionen gas och äro sålunda verksamma. Återstoden, s. k. *residuum*, utslungas vid skottlossningen till största delen i stoftform i luften och bildar den krutrök, som, emedan den dels hindrar siktning, dels utgör ett lätt skönjbart mål för fienden, utgör en af svartkrutets största olägenheter. En del af de fasta förbränningsprodukterna stannar äfven i vapnet i form af krutslagg l. krutsmuts, en i luften på grund af vattenabsorption sönderflytande massa, som förorenar vapnet och, om den ej snart bortskaffas, gör, att detta rostar. Då de fasta ämnena vid explosionen värmas till samma höga temperatur som gaserna, förbruka de en stor mängd värme, som sålunda ej nyttiggöres; de inverka äfven af denna orsak menligt på krutets effekt. — Brunkrutet l. chokladkrutet tillverkas af kol, hvaraf förkolning med tillhjälp af öfverhettad vattenånga skett vid betydligt lägre temperatur än den för vanligt svartkrutskol använda, så att en betydligt större mängd syre och väte återstår i detsamma. Brunkrutets kol är betydligt mindre sprödt än annat och lämnar vid stark pressning ett afsevärdt tätare och segare krut, hvarigenom man kunnat i brunkrutet betydligt minska svafvelhalten. Vidare utmärker sig detta kol för synnerlig lättförbrännlighet. Brunkrutets sammansättning är omkr. 78 à 81 proc. kalisalpeter, 3 proc. svafvel och 16 à 19 proc. kol. Brunkrutet utmärker sig för synnerligen jämn förbränningshastighet, och därigenom blef det möjligt att öka krutkornens storlek och sålunda deras förbränningstid; genom att vid en grof kanon låta laddningen utgöras af ett jämförelsevis stort antal långsamt brinnande korn kunde man vid början af projektilens väg i loppet hålla trycket inom tillåtliga gränser och vinna, att under senare delen af projektilens väg, då trycket på grund af det ökade utrymmet för gasernas expansion börjat sjunka, nya gasmassor utvecklade sig, hvilka bidrogo att öka projektilens utgångshastighet. Oaktadt brunkrutets kraft är mindre än svartkrutets, kunde man sålunda därmed i samma vapen erhålla större utgångshastighet. Af hvilken vikt det är att kunna minska krutets förbränningshastighet är klart, då maximitrycket i eldvapen inträder, när projektilen ej rört sig mera än en half à en kaliber framåt, för att därefter hastigt sjunka till blott omkr. en femtedel däraf,

Ord, som saknas under K, torde sökas under C.

Fig. 1. Svenskt svartkrut, finkornigt handgevärskrut (0,7 mm. kornstorlek).

Fig. 2. Svenskt svartkrut, irreguljärt krut (5 mm.) till fältkanoner.

Fig. 3. Svenskt svartkrut, kubiskt (20 à 25 mm.), till pansarbrytande kanoner.

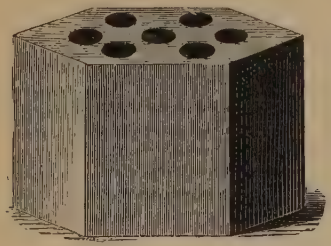

Fig. 4. Svenskt prismatiskt krut för grofva kanoner.

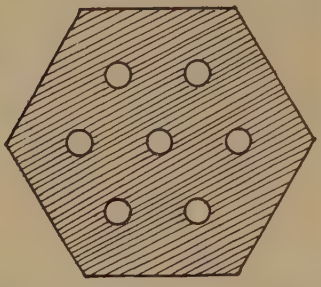

Fig. 5. Prismatiskt krutkorn vid början af förbränningen (tvärgenomskärning).

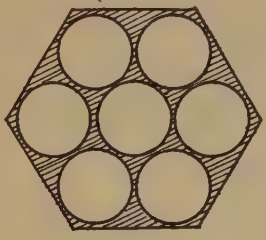

Fig. 6. Prismatiskt krutkorn nära slutet af förbränningen (tvärgenomskärning).

Fig. 7. Fig. 8. Engelsk kordit i form af trådar (fig. 7) och stafvar (fig. 8).

Fig. 9. Det inre af laddningsrummet och räfflingens början hos en genom urbränningen försliten kanon.

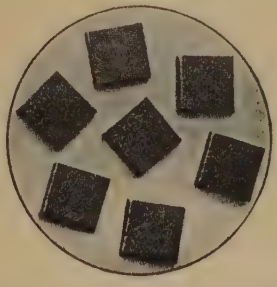

Fig. 12. Röksvagt krut: plattkrut.

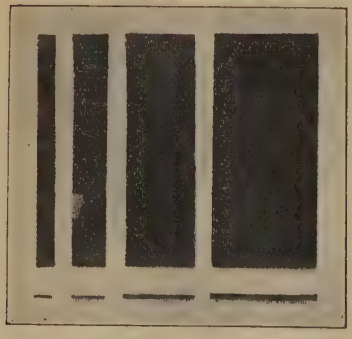

Fig. 11. Röksvagt krut: strimmelkrut.

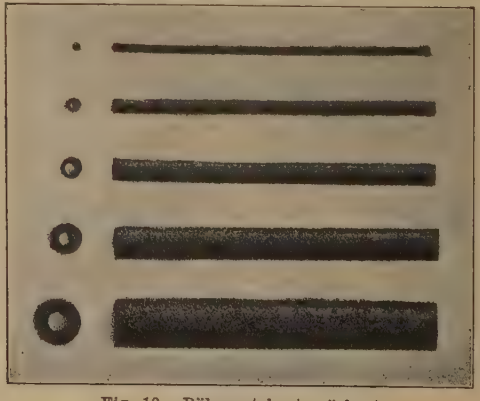

Fig. 10. Röksvagt krut: rörkrut.

Då projektilen lämnar mynningen. Brunkrutet erhöll genast vid sitt framträdande betydande användning, särskildt i form af *prismatiskt krut* för gröfre pjäser, innen undanträngdes af

II. Röksvagt krut. Vid midten af 1880-talet lyckades man bringa det brisanta, 1838 upptäckta sprängämnet bomullskrut (se d. o.) i sådan form, att dess förbränning skedde lagervis och utan detonation. Ett så framställdt krut blir ej allenast rökfritt eller rättare röksvagt, utan det blir äfven mångdubbelt kraftigare, under det att svartkrutets fasta förbränningsprodukter upptaga en betydande del af det vid explosionen frigjorda värmet, som sålunda utan nytta förbrukas. Då det röksvaga krutet därjämte besitter en jämnhet i förbränningshastighet, som öfverträffar det mekaniskt blandade krutets, undanträngde det snart detsamma. Redan på 1860-talet hade förnämligast af von Lenk i Österrike gjorts försök att aptera bomullskrutet för utdrifvande af projektiler därigenom, att omkring en ihålig trärulle lindades en för hvarje vapen afpassad sträng af nitrerad bomull och infördes i laddningsrummet. Men sedan, på grund af sprängämnets dåvarande ofullkomliga rening, ett antal explosioner genom självantändning egt rum, nedlades snart försöken. Franske kemisten Vieille lyckades lösa det röksvaga krutets problem genom att begagna sig af nitrocellulosans bekanta egenskap att långsamt utskild ur en lösning i eteralkohol eller ättiketer (se Kollodium) stelna till en tät, genomskinlig eller halfklar hinna af hornartad konsistens, i hvilken det ursprungliga bomullskrutets fibrösa karaktär ej längre kan urskiljas. Denna s. k. *gelatinerade nitrocellulosa* kan äfven af mycket kraftiga detonatorer endast med yttersta svårighet bringas till detonation. Vid antändning i fria luften brinner den lifligt, dock ej hastigare, än att man utan för stor svårighet kan blåsa ut lågan. Vid antändning med låga i slutet rum brinner den mångdubbelt hastigare, dock alltid lager efter lager. Vieilles krut, *Poudre B*, utgöres för kanoner af skifvor af gelatinerad nitrocellulosa af sådana dimensioner, att längd och bredd äro många gånger större än tjockleken, så att krutets brinnande yta under hela förbränningstiden håller sig någorlunda konstant. Lågan, med hvilken det röksvaga krutet antändes i eldvapen, åstadkommer man genom att medelst en tändhatt (mekanisk eller elektrisk) antända en s. k. *anfyrningsladdning* af finkornigt svartkrut, tillräckligt stor, för att dess låga skall kunna fylla hela laddningsrummet och samtidigt antända alla ytor af det röksvaga krutets korn eller blad. 1885 antogs i Frankrike det första röksvaga krutet för det då uppfunna Lebelgeväret. Krutsorter, baserade på användningen af nitrocellulosa eller blandningar däraf med andra ämnen, alla gifvande ringa eller ingen rök, ha sedan dess antagits i alla länder. — 1888 framkom A. Nobel med det djärfva förslaget att ersätta de dittills använda flyktiga gelatineringsmedlen för nitrocellulosan med nitroglycerin, äfven den ett godt lösningsmedel för nitrocellulosa. Nitroglycerinen är ej flyktig och kvarblir som verksam beståndsdel i krutet. Vid sammanknådning af nitrocellulosa med nitroglycerin förlorar det senare ämnet, utan att egentligen ingå någon förening med nitrocellulosan, likväl sin egenskap att detonera för en stark detonator och förbrinner tillsammans med den gelatinerade nitrocellulosan lagervis. Man erhåller vid sammanknådningen en mjuk, kautschukliknande massa, som i varmt tillstånd är lätt att bearbeta; den låter utvalsa sig till skifvor, pressa sig till rör o. s. v. Det nya krutet, bestående af lika delar nitrocellulosa och nitroglycerin och af Nobel kalladt ballistit, i Italien filit, vann raskt vidsträckt användning, i Sverige sedan 1891 för flottans behof, i början för de mindre maskinkanonerna, men nu så godt som uteslutande, under namn af nobelkrut, för flottans samtliga vapen. — Kort efter Nobels uppfinning började i England Abel och Dewar tillverka krut af liknande sammansättning (hvilket föranledde Nobel att väcka en process, som han förlorade), men med den modifikationen, att nitrocellulosa af högre nitreringsgrad, ej direkt löslig i nitroglycerin, användes. Med tillhjälp af aceton, i hvilken vätska såväl högnitrerad nitrocellulosa som nitroglycerin äro lösliga, kunde man efter detta lösningsmedels afdunstning erhålla ett gelatin af de båda kropparna. Det sålunda tillverkade krutet, kordit, användes i England för vapen af alla kalibrar. Af alla antagna nitroglycerinhaltiga krut (s. k. *nitroglycerinkrut* till skillnad från *nitrocellulosakrut*, som de nitroglycerinfria röksvaga kruten, innehållande hufvudsakligen nitrocellulosa, benämnas) håller korditen den högsta nitroglycerinhalten, 58 proc. Den har form af massiva trådar (fig. 7), för större vapen af stafvar af ända till $1^1/_2$ cm. diameter (fig. 8). Dess konsistens är mjukare än hos annat krut, ungefär som hos mjukt läder. Vid införande i det röksvaga krutet af nitroglycerin och högnitrerad nitrocellulosa, som bägge äro syrerikare än lågnitrerad cellulosa, hade man hufvudsakligen för afsikt att erhålla ett kraftigare krut och lyckades däri. Man kunde vid rätt beräkning af krutets kornstorlek med nitroglycerinkruten framvisa betydligt bättre ballistiska resultat än med de rena nitrocellulosakruten. Men man måste inom kort till stor del afstå från de vunna fördelarna på grund af vapnens hastiga förslitning vid skjutning med *heta krut*, d. ä. sådana, som ge heta krutgaser. Temperaturen hos krutgaserna vid kruts förbränning i slutet rum uppgår t. ex. vid nitrocellulosakrut till omkr. 2,000°, vid ett krut, bestående af lika delar nitrocellulosa och nitroglycerin, till omkr. 2,800°, under det smältpunkten hos det vanliga kanonstålet är omkr. 1,650°. I explosionsögonblicket upphettas på grund häraf innerytan af det rör, i hvilket krutet exploderar, öfver smältpunkten. Där gaserna ej äro stadda i stark rörelse, såsom fallet är i själfva laddningsrummet, utöfvas härvid ingen annan inverkan på väggarna, än att de genomdragas af ett nätverk af ej synnerligen djupt inträngande rämnor, men vid början af räfflingen blir förhållandet ett annat. Projektilen, vare sig den är tillverkad af mjuk metall eller, såsom vid kanoner, omgifven af en gördel af sådan, afsedd att forma sig efter räfflorna, kan aldrig fullt lufttätt ingripa i dessa, utan där en springa finnes mellan projektilen och loppets väggar, rusa de heta krutgaserna in genom denna, smälta eller uppmjuka stålets yta och spola bort den, så att efter hvarje skott springorna mellan loppets väggar och projektilen bli allt större. Vid grofva kanoner, vid hvilka projektilen måste betydligt långsammare sättas i gång än vid smärre vapen och krutgasen till följd däraf får tillfälle att under mångfaldigt längre tid

Ord, som saknas under K, torde sökas under C.

utöfva sin förstörande verkan, visar sig redan efter ett jämförelsevis ringa antal skott med ett hett krut vid början af räfflingen, där projektilens rörelse varit långsammast och gastrycket högst, djupa fåror, s. k. *urbränningar* (se fig. 9). Dessa vålla, att projektilen ej från början griper väl in i räfflorna, utan erhåller en oregelbunden rörelse, hvaraf resultatet blir mindre träffsäkerhet. För att nedsätta explosionstemperaturen försatte man nitroglycerinkruten med s. k. *dämpningsmedel*, d. ä. med vissa kol- och väterika organiska ämnen i sådan mängd, att det i nitroglycerin och nitrocellulosa ingående syret ej blef tillräckligt att förbränna det i krutet ingående kolet högre än till koloxid, hvarigenom förbränningstemperaturen betydligt sänkes. Redan 1899 hade man i Sverige för alla flottans kanoner af gröfre kaliber än 12 cm. bestämt sig för ett starkt dämpadt nitroglycerinkrut, NK4, hållande 30 proc. nitroglycerin (inberäknadt några procent dämpningsmedel) och 70 proc. nitrocellulosa. Detta kruts explosionstemperatur är ungefär 2,100°, under det att det i Sverige urspr. antagna nitroglycerinkrutet NK1 (af lika delar nitrocellulosa och nitroglycerin) är 2,800°. NK1-krutet har på de senare åren för flottans mindre kanoner till stor del utbytts mot NK5-krut, hållande 46 proc. nitroglycerin (inberäknadt dämpningsmedel) och 54 proc. nitrocellulosa; dess explosionstemperatur är omkr. 2,300°.

Äfven korditen är ett något dämpadt krut (af sammansättningen nitroglycerin 58 proc., nitrocellulosa 37 proc., dämpningsmedel, vaselin, 5 proc.), med en explosionstemperatur af omkr. 2,600°. Då de i boerkriget använda, med kordit laddade kanonerna befunnos betydligt urbrända, började man 1902 i England att, där så kunde ske, ersätta detta krut med s. k. *cordite M. D.* (nitroglycerin 37 proc., nitrocellulosa 58 proc., dämpningsmedel, vaselin, 5 proc.) med en explosionstemperatur af omkr. 2,300°. H. o. h. odämpade nitroglycerinkrut användas numera sällan. Sedan man genom dämpning lyckats nedbringa deras förstörande inverkan på eldvapnen inom rimliga gränser, ha de framför nitrocellulosakruten vissa fördelar, främst större kraft och mindre känslighet för fukt, som göra, att de bibehållits, särskildt för marinerna. Där man fäster mera afseende vid ringa urbränning, använder man däremot nitrocellulosakrut. Svenska armén använder sålunda så godt som uteslutande nitrocellulosakrut, tillverkadt vid Åkers krutbruk. Det röksvaga krutets kornform söker man i allmänhet hålla sådan, att den brinnande ytan är under hela förbränningstiden konstant; sålunda för större vapen rör (fig. 10) eller strimlor (fig. 11) af stora längd- och bredd-dimensioner; för mindre vapen platta parallellepipediska korn. Korditen, som på grund af sin konsistens ej lämpar sig för sådan form, utgör undantag. En olägenhet hos det röksvaga krutet är dess i jämförelse med svartkrutet ringa stabilitet vid förvaring, i synnerhet vid högre temperatur och i fuktig luft. Förvaras det under längre tid i heta lokaler, börjar hos detsamma, såväl hos nitrocellulosa- som nitroglycerinkrut, en långsam sönderdelning, hvarvid sura gaser (kväfoxider) frigöras, hvilka i sin ordning angripa krutet och påskynda sönderdelningen. Denna har stundom blifvit så häftig, att självantändning med däraf följande explosion uppstått. Genom att förvara det röksvaga krutet vid måttligt hög temperatur (å krigsfartyg, gående i varmare farvatten, har man anordnat krutdurkarna så, att de kunna hållas afkylda medelst köldmaskiner) och genom att tid efter annan undersöka dess stabilitet söker man skydda sig mot denna fara. Röksvaga krut ha sammansatts äfven med andra väsentliga beståndsdelar än nitrocellulosa och nitroglycerin, men ej inom Sverige vunnit användning.

Bergskrut, svartkrut, som användes, ehuru i mindre skala, för sprängningsarbeten, där man fäster hufvudsakligt afseende på att så litet som möjligt skada det lössprängda berget, t. ex. vid vinnande af sten för stenhuggeriändamål. Det svenska bergskrutet har form af runda lösa korn af $^1/_2$—1 cm. diameter och består ung. af 65 proc. salpeter, 20 proc. svafvel och 15 proc. kol.

I samband med bergskrut kunna omnämnas några krutkompositioner, som under någon tid användes, innan dynamiten vunnit insteg. Sådana äro: klo ratkrut, t. ex. *Erhardts krut* (en blandning af kaliumklorat, tannin och stundom något salpeter), *Augendres hvita krut* (en blandning af kaliumklorat, socker och blodlutsalt), *Mellands papperskrut* (filterpapper, doppadt i en vällingstjock vätska af träkolspulver, kaliumklorat, salpeter och blodlutsalt med vatten, och därpå torkadt), vidare pikrinsyrekrut l. pikratkrut, t. ex. *Borlinettos krut* (en blandning af pikrinsyra, natriumnitrat och kaliumkromat), *Brugères* och *Abels krut* (ammoniumpikrat blandadt med salpeter) och *Designolles krut* (kaliumpikrat, kol och salpeter).

Jaktkrut. För jaktgevär användes i Sverige numera af idrottsjägare hufvudsakligen röksvagt krut, men af våra allmogejägare för prisbillighetens skull ännu mestadels svartkrut. Röksvagt jaktkrut af flera olika slag importeras, hufvudsakligen från England och Tyskland, men sådant tillverkas också här i landet, såväl nitrocellulosakrut som nitroglycerinkrut, och båda dessa krutslag ha äfven på detta område visat sin öfverlägsenhet öfver svartkrutet. Enär hagelladdningen ej gör samma motstånd i loppet som en projektil, måste jaktkrutet vara brisantare än handgevärskrut. E. S—m.

Krutberget, kronopark i Arvidsjaurs socken och revir, Norrbottens län, afsatt till kronopark efter afvittring enl. k. br. 20 okt. 1899. Benämningen fastställdes af Kammarkollegium 10 juli 1902. Areal 5,881 har. M—g.

Krutbruk, ställe, där krut tillverkas. Se Krut, sp. 104, och Kruttillverkning.

Krutdurk, *sjöv.*, rum i ett örlogsfartyg, ett fort e. d., där krutet förvaras. Å större fartyg finnas flera krutdurkar, hvilka i händelse af eldfara kunna vattenfyllas genom omvridning af för ändamålet anordnade kranar. (Se äfven Krut, sp. 112.) Durken upplyses vanligen utifrån (se Blysa). Nycklarna till såväl krutdurkar som kranar förvaras af sekonden (chefens närmaste man). Jfr Durk. L. H.*

Krutgas. Se Krut 1.

Kruthorn, *jaktv.*, portativt förvaringskärl för krut, vanligen försedt med anordning för krutladdningens uppmätande. I äldre tiden användes ofta hornslidan af nötkreatur, get eller andra slidhornsdjur som kruthorn (däraf namnet, jfr Horn 3, sp. 1110), i det hornets vidare del försågs med en botten, medan i spetsen ett hål gjordes, som tillstängdes med en plugg (se fig. 1). Från denna

Fig. 1.

Fig. 2.

Fig. 3.

Tre kruthorn ur Lifrustkammarens i Stockholm samlingar: Fig. 1. Svenskt, af ett oxhorn, med svenska riksvapnet utskuret; från 1700-talets förra hälft. — Fig. 2. Mindre, af trä, med inläggningar af mässingstråd, bl. a. Karl XII:s krönta namnchiffer och årtalet 1698, samt mässingsbeslag. — Fig. 3. Schweiziskt, praktarbete af elfenben, snidadt i högrelief; i midten ett infattadt ovalt ur, hvars bakre boett här synes; beslag af förgylld mässing.

enkla urtyp utvecklade sig kruthornet i många växlande former (jfr fig. 2) och tillverkades af olika material; det utsirades ofta konstnärligt (se fig. 3) och försågs med dyrbara inläggningar. Sedan mynningsladdarna numera efterträdts af bakladdningsgevär, ha kruthornen endast ett kulturhistoriskt intresse. G. G.

Krutjord, *landtbr.*, en på Gottland förekommande mulljord, som har kornig struktur, uttorkar lätt och är sedan ytterst svårfuktad. H. J. Dft.

Krutkammare, *artill.*, äldre benämning på laddningsrum (se d. o.). G. af Wdt.

Krutkonspirationen (eng. *Gunpowder plot*) kallas en sammansvärjning, som några fanatiska katoliker i England 1604 ingingo i syfte att, nästa gång parlamentet högtidligt öppnades, spränga konung Jakob I, tronföljaren, ministrarna och båda husens medlemmar i luften. Harm öfver, att Jakob I, trots tidigare gifna halfva löften om, att tvångslagarna mot katolikerna ej skulle tillämpas, låtit landsförvisa de katolske prästerna, var de sammansvurnes förnämsta driffjäder, och de hoppades att under den allmänna förvirring katastrofen beräknades framkalla få till stånd ett katolskt uppror, bemäktiga sig Jakob I:s öfverlefvande minderåriga barn Karl och Elisabet samt genom en i deras namn organiserad förmyndarregering återinföra den katolska läran i England. Komplottens hufvudman var Robert Catesby (f. 1573), en urspr. ganska förmögen godsegare, som ådömts nästan ruinerande böter för sitt deltagande i Essex' sammansvärjning 1601 (se Devereux 3). Han associerade med sig sin frände Thomas Winter (f. 1572), som 1602 besökt Filip III:s hof i Madrid för att verka för en spansk invasion i England, Guy Fawkes (f. 1570), en till katolicismen öfvergången tapper soldat, som 1593—1604 tjänat vid spanska armén i Flandern, samt Thomas Percy (f. 1560), släkting till hertigen af Northumberland och förhandlare med Jakob I om katolikernas ställning före dennes tronbestigning. Småningom invigdes ytterligare ett tiotal personer i planen, bland dem sir Everard Digby, som på ett af sina gods skulle till en jakt samla en mängd katolska adelsmän, hvilka man hoppades kunna förmå att efter katastrofen bilda kärnan i den tillämnade resningen (se Digby 1), samt den rike godsegaren Francis Tresham (f. omkr. 1567), hvars ekonomiska bistånd anlitades för inköp af ammunition o. s. v. I maj 1604 hyrde de sammansvurne ett hus invid parlamentsbyggnaden och arbetade sedan flitigt på anläggandet af en mina från dess källare in under parlamentshusets murar. Planen underlättades därigenom, att de i mars 1605 lyckades hyra äfven en angränsande kolkällare, hvilken sträckte sig in under den del af parlamentshuset, där öppningsceremonien skulle försiggå. Dit fördes krut i mängd (36 tunnor), och Fawkes åtog sig att verkställa antändningen i det gynnsamma ögonblicket, 5 nov. 1605. Treshams önskan att från säker död vid explosionen rädda sin svåger, lord Monteagle, en af de katolske peerer, som väntades närvara vid parlamentets öppnande, bragte det hela om intet. Denne fick 26 okt. mottaga ett anonymt bref, hvari han varnades för att infinna sig, enär parlamentet vid ceremonien skulle drabbas af "ett förfärligt slag" och likväl ej veta, hvarifrån det kom. Monteagle underrättade omedelbart regeringen, hvars medlemmar genast anade sammanhanget och beslöto att kort före ceremonien låta undersöka källaren. Vid denna undersökning (4 nov. på kvällen) påträffades krutfaten, och Fawkes greps på platsen. De öfrige sammansvurne flydde — de hade 2 nov. fått underrättelse om, att allt var upptäckt, men misstrott uppgiften och fortsatt sina förberedelser. Catesby sökte förgäfves förmå Digbys jaktsällskap till resning, och under fortsatt flykt upphunnos han och hans kamrater af regeringens folk vid Holbeche i Staffordshire (8 nov.), där Catesby, Percy och två andra stupade; de öfrige tillfångatogos dels där, dels i gömställen i trakten. En explosion af medfördt krut, som skulle torkas, hade kort förut lemlästat ett par af dem; de uppfattade händelsen som himlens straff och drefvos därafter till ånger. Alla fångarna — utom Tresham, som

Ord, som saknas under K, torde sökas under C.

aflidit i fängelset — dömdes till döden 27 jan. 1606 och afrättades 31 jan. och 1 febr. Regeringen sökte leda i bevis, att sammansvärjningen igångsatts af jesuiterna, och dessas högste ledare i England, Henry Garnett (se d. o.), som häktats 30 jan., anklagades för medbrottslighet i den tillämnade ogärningen. Han hade i allmänna ordalag underrättats af Catesby och senare (juli 1605) af en i planen invigd jesuit Greenway under biktens insegel fått underrättelse äfven om detaljerna, men underlåtit att vidtaga några kraftigare åtgärder för planens afstyrande. Han dömdes till döden (och afrättades, 3 maj 1606) för sitt jakande svar på Catesbys fråga om tillåtligheten af att utföra en bragd för den katolska saken, äfven om därvid oskyldiga fingo lida med de skyldige; då han afgaf detta utlåtande, kände han ej Catesbys planer. — Strängare behandling af Englands katoliker blef konspirationens närmaste följd. Till åminnelse af dess upptäckt hölls årligen 5 nov. tacksägelsegudstjänst ända till 1859. Ett minne af sammansvärjningen är äfven den undersökning af hvalfven under parlamentsbyggnaden, som ännu företages den dag ett nytt parlament första gången sammanträder. 5 nov. kallas Fawkes' day och firas stundom ännu i några trakter af England med att en i soldatdräkt utstyrd halmdocka, som skall föreställa Fawkes, bäres i procession och sedan brännes på bål. — Bäst skildras krutkonspirationen hos Gardiner, "History of England 1603—1642", I (1883) och i "The political history of England", del 7 (af F. C. Montague, 1907). Ett försök att framställa hela konspirationen som provocerad af Jakob I:s minister Salisbury och rättegångshandlingarna som delvis förfalskade har gjorts från katolskt håll af pater Gerard i "What was the Gunpowder plot?" (1896), men dennes hypotes har på ett öfvertygande sätt i allt väsentligt vederlagts af Gardiner i "What Gunpowder plot was" (1897). Jfr äfven P. Sidney, "History of Gunpowder plot" (1904). V. S—g.

Krutmagasin. Se Ammunition.

Krutmalm, *geol.*, en art järnmalm (järnoxidhydrat), s. k. sjömalm (se Järnmalmer, sp. 408).

Krutmassa. Se Kruttillverkning, sp. 119.

Krutmejer, David, öfversättare, konstsamlare, f. 1778 i Ystad, d. 1854, vardt 1810 protokollssekreterare i krigsexpeditionen och 1816 förste expeditionssekreterare samt fick 1829 kansliråds titel. Under de första årtiondena af 1800-talet öfversatte och bearbetade K. en mängd böcker för barn och ungdom. Till ett erkännande af hans förtjänster om en sund och språkren ungdomsläsning samt för hans medarbete i ett svenskt-franskt lexikon tilldelade honom Svenska akad. 1806 Lundbladska priset. K. var egare till en stor kopparsticksamling, som 1851 inköptes af riksdagen för K. bibliotekets räkning och 1867 införlifvades med Nationalmuseets samlingar.

Krutmått, liten skopa för uppmätning af krutladdning. Vanligen är krutmåttet "ställbart", i det skopan bildas af två cylindriska partier, det ena instucket i det andra. Genom tubartad förlängning eller förkortning af skopan ökas eller minskas måttets rymd. Vid patroners fabriksmässiga laddning användas komplicerade laddapparater, hvarvid krutmängden stundom mätes, men för privat bruk användas krutmått af ofvan beskrifvet slag. Vid laddning med röksvagt krut bör man dock alltid väga krutladdningen. G. G.

Krutprofning för militära ändamål består i skjutprof och kemiska prof. Vid *skjutprofven* uppmätes med kronograf den utgångshastighet krutet meddelar projektilen i det eldvapen, för hvilket det är afsedt. Denna hastighet uppgår till 800 à 900 m. per sekund eller lägre. Vidare uppmätes medelst tryckmätare (se d. o.) det högsta tryck (vanligen 2,000—3,000 atmosfärer), som vid skottlossningen råder i vapnet. De röksvaga krutens utgångshastighet och tryck ändra sig oftast något under de första åren efter deras tillverkning, beroende på, att vid krutets torkning lösningsämnet fullständigare aflägsnas från krutkornens yttre delar än från deras inre, hvaraf följden blir, att det torrare ytterlagret erhåller större förbränningshastighet än det inre. Vid förvaring utjämnas detta förhållande, så att krutet under den första perioden af sin förbränning brinner långsammare, under den senare fortare än strax efter tillverkningen. Har hastigheten eller trycket för mycket ändrats, måste krutladdningen ökas eller minskas. *Den kemiska profningen* omfattar utom de prof å krutets sammansättning, som kunna vara erforderliga för de röksvaga kruten, äfven prof på stabilitet och urbränningsverkan. *Stabilitetsprofningen* har till ändamål att utröna, att krutet har tillräcklig stabilitet, d. ä. att ingen självsönderdelning förekommer hos detsamma, som kan göra, att det är riskabelt att förvara. Profvet består däri, att man upphettar en viss mängd af krutet, innesluten i ett glasrör, till en bestämd temperatur och bestämmer den tid, efter hvilken detsamma afgett kväfoxider i märkbar mängd. Antingen sker upphettningen vid jämförelsevis låg temperatur (80°) och man undersöker, efter hvilken tid ett i glasröret insatt ytterst känsligt reagenspapper (filterpapper, fuktadt med jodkaliumstärkelse eller difenylamin) visar reaktion, eller ock upphettar man krutet vid högre temperatur, 95° à 135°, och mäter de af krutet afspaltade kväfoxidernas mängd på ett eller annat sätt eller observerar tid efter annan glasrörets färg mot en ljus bakgrund (vid sönderdelningen bildade kväfoxidgaser ha rödbrun färg). Krutets *urbrännande verkan* i vapnen bestämmes antingen därigenom, att man förbränner detsamma i kalorimeter och af dess härigenom funna förbränningsvärme samt med kännedom om explosionsprodukternas sammansättning beräknar explosionstemperaturen, eller ock så, att man i en liten bomb, i hvars ena vägg en stålplugg, försedd med ett fint hål, är noggrant infäst, låter en viss krutmängd explodera. Härvid tvingas all vid explosionen bildad krutgas att utströmma genom hålet i stålpluggen, som därigenom urbrännes. Hålet uppmätes noga före och efter försöket, och skillnaden ger ett mått på krutets urbränningsverkan. Utom dessa prof förekommer uppmätning af krutkornens dimensioner samt, särskildt för sådana krut, som skola vid laddning uppmätas med mått, specifik vikt. Man skiljer mellan krutets *absoluta specifika vikt*, d. v. s. den specifika vikten hos de särskilda krutkornen med frånräknande af luftmellanrummen mellan kornen, och den *gravimetriska specifika vikten*, d. v. s. vikten af ett med krut fylldt rum i förhållande till vikten af den vattenmängd, som kan inneslutas i samma rum. E. S—m.

Ord, som saknas under K, torde sökas under C.

Krutslagg, Krutsmuts. Se Krut, sp. 106.

Kruttillverkning. Svartkrutet tillverkas i ufvudsak på följande sätt: sedan krutets tre beståndsdelar, salpeter, kol och svafvel, levererats till krutbruken, undersökas de och renas (raffineras). Till krutkol böra väljas unga träd af lösa, finfibriga och hartsfria trädslag, hvilka fällas på våren, då de äro saftigast och sålunda de ingående salterna bäst upplösta. Krutkol tillverkas mest af al, hvitpil, lind, brakved och andra lösa trädslag af liten askhalt. Sedan de afhuggna träden befriats från bark, qvist och kvistar samt fått lufttorka, sker deras kolning. Denna försiggår numera i järncylindrar. Tillteftersom kolningen skett vid lägre (300° C.) eller högre (500° C.) temperatur, delas kolet i brunkol och svartkol, mellan hvilka finnas flera modifikationer. För brunkrut användes kol, koladt med tillhjälp af öfverhettad vattenånga, som får strömma genom retorten, vid mycket låg temperatur, omkr. 300°. Brunkolet ger häftigare krut och användes numera vid kruttillverkningen. Krutkolets täthet växlar mellan 1,3 och 1,4. Råsalpetern raffineras någon gång vid krutbruken genom kokning, tillsättning af "bindande" ämnen, lim e. d., filtrering, trublering, d. v. s. kristallisering under flitig omröring, samt sköljning och torkning och undersökning. Svaflet omdestilleras äfven stundom och undersökes. Därefter pulveriseras beståndsdelarna, vanligen kolet tillsammans med en del af salpetern och svaflet med en annan del af salpetern, i roterande cylindrar tillsammans med järn- eller bronskulor och siktas. De böra därvid väl skyddas för förorening af främmande ämnen. Beståndsdelarna uppvägas sedan i lämpliga proportioner samt blandas, siktas, samarbetas (inkorporeras), krossas till pulver, pressas till kakor, kornas, sorteras, torkas, dammsiktas och poleras. Slutligen ompblandas olika dagars tillverkning, för att en jämnare produkt må erhållas. Blandningen sker i roterande cylindrar, siktningen i såll. Samarbetningen eller knådningen sker bäst å s. k. valskvarnar eller kollergångar, där 2, ett par ton tunga järnvalsar få rulla öfver den fuktade krutsatsen, som är utbredd på en järnplatta. Denna operation är den viktigaste, men på samma gång den farligaste och erfordrar den del försiktighetsmått, för att explosioner må förhindras. Efter samarbetningen undersökas kakbitarna. Från valskvarnen har krutsatsen erhållits i kakbitar och satsmjöl. Kakorna krossas därefter mellan vågräta, tandade metallvalsar, som rotera, hvarefter den krossade satsen pressas till kakor mellan koppar- eller ebonitplåtar, vanligtvis omslutna af ramar, uti hydraulisk press, så att kruttapeln nedpressas till halfva sin höjd. Krutkakorna kornas sedan på olika sätt, beroende på kornens storlek och form. Korningen till sexkantig, prismatisk form sker på samma gång som pressningen. Äfven de återstående operationerna, eller satsens slutbehandling, ske ganska olika. Torkningen företages vanligen i särskilda torkrum med god ventilering och jämn temperatur. Dammsiktningen företages lättast i lutande roterande härfvel (cylinder, omgifven af väf), poleringen i roterande cylindrar af trä, försedda invändigt med träribbor, hvarigenom krutkornen tvingas att gnida mot hvarandra och mot inlagda kakbitar. Ofta blir det härigenom nödvändigt att på nytt sortera krutet, hvarefter det proberas och hopblandas.

Röksvagt nitrocellulosakrut tillverkas vid svenska statens krutbruk Åker på följande sätt. Nitrocellulosa, löslig, af omkr. 12,7 proc. kväfvehalt (om dess tillverkning se Bomullskrut) användes sådan den kommer från centrifugerna efter slutad malning och tvättning och hållande omkr. 50 proc. vatten. Först bortskaffas ur densamma vattnet, hvilket sker genom den s. k. *förträngningsmetoden*. För detta ändamål nedpackas den hårdt i en vertikal cylinder, och medelst komprimerad luft pressas långsamt alkohol genom densamma, härvid undanträngande vattnet, så att nitrocellulosan uttages ur cylindern, fuktad med alkohol. Öfverflödig alkohol utpressas å hydraulisk press, hvarpå massan öfverföres till den s. k. knåd- l. gelatineringsmaskinen, där den försättes med lämplig mängd eter (etyleter) och arbetas under omkr. en timme. Knådmaskinen utgöres af ett täckt järntråg, i hvilket två axlar, försedda med starka, propellerformade blad, arbeta mot hvarandra. Skall *bladformigt krut* tillverkas, får den från knådmaskinen kommande degformiga krutmassan flera gånger passera mellan horisontala valsar, hvarvid den utvalsas till band af passande tjocklek. Genom afdunstning af eter får massan under valsningen betydligt fastare konsistens. De utvalsade banden sönderskäras nu af en skärmaskin till fyrkantiga korn, som förtorkas och därpå tvättas under längre tid i varmt vatten. Denna tvättning är af stor vikt för aflägsnandet af så mycket som möjligt af lösningsmedlet, hvilket nedsätter krutets effekt och jämnhet. Härpå följa grafitering och polering, hvarvid krutet under ett par timmar arbetas med något grafit i roterande trumma. Härvid afnötas skarpa kanter och betäckas krutkornen med ett tunt lager af grafit. Äfven detta är en viktig operation, ty grafiten gör kornens yta ledande för elektriciteten och borttager sålunda dess benägenhet att klumpa sig och hänga sig fast vid andra föremål, hvilket skulle försvåra dess användning vid laddmaskinen. Vidare följa krutets sluttorkning, dammsiktning, slutsortering (för afskiljande af abnorma korn) samt blandning af olika dagstillverkningar för erhållande af jämn ballistisk effekt. Skall *rörformigt krut* tillverkas af den från knådmaskinen komna massan, valsas den å valsverk, och de erhållna banden upprullas till buntar af sådan storlek, att de lämpa sig för rörpressen. Buntarna inläggas nu i ett cylinderformigt rum i denna. I detta rums ena botten är infäst en matris af stål med hål af krutrörens önskade yttre diameter. I hålen äro noga inpassade dornar af stål af diameter motsvarande krutrörens inre diameter. Cylinderns andra botten utgöres af presskolfven, som långsamt drifves nedåt mot krutmassan, utpressande den genom hålen till rör i sammanhängande längder. Rören afskäras i lämpliga längder, uppspännas å ramar, torkas, afskäras till för hvarje krutslag noga bestämd längd, tvättas i varmt vatten och sluttorkas. För de gröfre vapnen tillverkas krutet i rörform, t. ex. för 15 cm. kanon rör af 14 mm. yttre diameter, $3^1/_4$ mm. väggtjocklek och 750 mm. längd, för 57 mm. kanon rör af 6 mm. yttre diameter, 1,6 mm. godstjocklek och 260 mm. längd. Krutet för 6,5 mm. geväret utgöres af platta korn af 0,35 mm. tjocklek och med 2,2 mm. sida

Nitroglycerinkrut af det slag, som

Ord, som saknas under K, torde sökas under C.

svenska staten använder, tillverkas på ungefär samma sätt som nitrocellulosakrutet med några af materialets olika beskaffenhet betingade olikheter med däraf följande olika förbränningstemperatur och urbränningsförmåga. Tre slags krut af olika sammansättning användas (se Krut, sp. 111). Den för nitroglycerinkrutet använda nitrocellulosan är af lägre kväfvehalt, 12,1 proc., än den för nitrocellulosakrutet. Den blandas med nitroglycerin på så sätt, att den införes i ett med silbotten nedtill försedt, högt kärl, i hvilket mycket vatten befinner sig. Genom ett under silbottnen utmynnande rör inblåses luft, hvarvid nitrocellulosan uppslammas i vattnet till en tunn gröt. Under fortsatt omblåsning tillsättes nu sakta nitroglycerinen, hvarvid nitroglycerinpartiklarna hänga sig fast vid nitrocellulosapartiklarna. Denna massa, den s. k. *krutmassan*, afskiljes å centrifug från det mesta vattnet, får därpå flera gånger passera mellan varma valsar för vattnets fullständiga aflägsnande och blandas därpå i knådningsapparat med aceton. Öfriga operationer skilja sig blott i smärre detaljer från de vid nitrocellulosakrutets tillverkning förekommande; dock förekommer ej tvättningen i varmt vatten. NK4 krutets torkning får i stället ske under så mycket längre tid (ofta flera veckor). Krutet har nu utseendet af hårda, brunaktiga, tämligen glatta rör eller skifvor, som utan svårighet kunna skäras med knif. NK1 och NK5 äro något mjukare och segare än NK4-krut. För våra gröfre vapen användes nitroglycerinkrut i rörform af växlande dimensioner, t. ex. för 25 cm. kanon rör af NK4-krut af 15,5 mm. yttre diameter, 3 mm. väggtjocklek och 155 mm. längd, för 57 mm. kanon rör af NK5-krut af 5 mm. yttre diameter, 1 mm. godstjocklek och 250 mm. längd. För mindre vapen och gevär användes krutet i form af kulor eller hellre platta korn, t. ex. för 6,5 mm. gevär platta korn af 0,32 mm. tjocklek och med 1,5 mm. sida. E. S—m.

Krutved, *kam.* Se Mantalsräntan.

Kruus [krūs], Filip von. Se Krusenstjerna 1.

Kruusbjörn [krūs-], Kruusebiörn. Se Kruse, P.

Kryanestesi (af grek. *kry'os*, köld, och *anestesi*, se d. o.), *med.*, okänslighet eller minskad känslighet för köld. Såsom sjukdomssymtom förekommer en dylik vanligen i förening med nedsättning af andra känselkvaliteter, såsom för värme, smärta, beröring etc. Orsaken kan vara såväl ett organiskt lidande i nervsystemet som ett s. k. funktionellt (hysteri). I. H.

Kryckeståt kallas i några orter i mellersta Sverige de festligheter, som äro förbundna med framförandet till den blifvande brudens hem af den s. k. kryckan. Med denna sannolikt först under senast förflutna århundraden använda benämning betecknas ett högt träd, som afkvistats — och, ifall det är en gran, äfven barkats — så att endast en toppruska återstår. Detta träd framforslas under stånd och musik och reses någon af lysningsdagarna framför fästmöns hem, hvarvid traktering vankas. På åtskilliga håll är det en björk, som framföres, och högtidligheten kallas därför äfven draga björk. Stundom resas två träd. Såsom af allmän svensk och äfven utländsk folksed framgår, tillhör detta resande af träd eller högtidsstänger urspr. själfva bröllopsceremonielet och står otvifvelaktigt i samband med en hos de ariska folken i allmänhet under forntiden utöfvad trädkult. Bröllopsträd eller bröllopsstänger förekomma utom i Sverige och i Finland äfven i Tyskland, Österrike, Frankrike, Rumänien o. s. v., och besläktade riter anträffas äfven i Asien. Jfr Käpp och krycka och Majstång. N. E. H.

Kryck-kors. Se Kors, sp. 1081.

Kryddböna, *Faba Pechurim, bot., farm.*, kallas de torkade, hårda, täta, 3—4 cm. långa, 1 cm. tjocka, smalt elliptiska, plankonvexa, rödbruna hjärtbladen ur frukterna af *Nectandra Puchury major* Nees, ett till fam. *Lauraceæ* hörande vackert träd vid Amasonfloden och dennas tillflöden. En annan art, *N. Puchury minor* Nees, lämnar fullkomligt liknande, men något kortare och bredare ”kryddbönor”. Kryddbönorna ha stark aromatisk lukt, erinrande om muskot och sassafras, samt lika beskaffad smak. De innehålla flyktig och fet olja, harts och gummi m. m. och användas i sitt hemland som matkrydda samt mot diarré och dyspeptiska lidanden. I Sverige voro de förr officinella, men äro numera bortlagda. O. T. S. (G. L—m.)

Kryddgård, äldre benämning för kökskrädgård.

Kryddkusten. Se Guinea, sp. 559.

Kryddliljor, *bot.*, namn på fam. *Zingiberaceæ*.

Kryddmynta, *bot.*, namn på *Elssholzia Patrinii*.

Kryddnejlika. Se Jambosa.

Kryddor, *bot., farm.*, är den gemensamma benämningen på sådana växtdelar (rötter, barkar, blad, blommor, frukter, frön), som innehålla flyktiga oljor och därigenom ega aromatisk smak och lukt samt utöfva en lifvande verkan på magens slemhinna och nerver, hvarför många dylika produkter, de egentliga ”matkryddorna”, begagnas att ge smak åt våra födoämnen och njutningsmedel. De viktigaste kryddorna äro följande. Rötter och rotstockar äro ingefära, gurkmeja och pepparrot, den enda barkkryddan af betydelse är kanel, bladen och den ofvanjordiska örten användas af lager (lagerbärsblad), salvia, mejram, timjan, dragon, gråbo (vermut), dill, gräslök, mynta, persilja, krasse och vinruta; blomställningar, blommor eller delar af blommor äro saffran, kapris, kryddnejlika, humle och spansk humle; frukter och frön senap, vallmofrö, peppar, spansk peppar, kryddpeppar, citronskal, muskot och muskotblomma, kardemumma, vanilj, anis, fänkål, koriander, kummin, sellerifrö, bittermandel och enbär; tryffel är fruktkroppen af en svamp. Som exempel på sammansatta kryddor kunna nämnas curry (hufvudbeståndsdel gurkmeja), fransk och engelsk senap, soja och andra såser. Artificiella kryddor äro vanillin (vaniljsocker), kumarin, konstgjord frukteter och bensaldehyd (konstgjord bittermandelolja). Socker och salt räknas äfven i allmänhet hit, men äro icke ”aromatiska kryddor”, enär de icke innehålla flyktig olja. Detsamma är fallet med ättika, citronsaft o. s. v. Likaså äro spansk peppar, hvitsenap och vallmofrö icke aromatiska kryddor, ty de innehålla ej flyktiga oljor, utan endast skarpt eller angenämt smakande ämnen. Kryddor användas dels hela, dels pulveriserade (malda) eller i form af extrakt (t. ex.

enbär, vanilj och saffran), eller i såser; de malda kryddorna äro ofta förfalskade genom uppblandning med värdelösa pulver (mjöl, kakaoskal o. s. v.). Kryddor böra i regel njutas sparsamt, emedan matsmältningen genom öfverretning af för mycket kryddor lätt slappas. I varma klimat äro kryddor nödvändigare för matsmältningen, som genom den starka värmen afmattas, än i kallare klimat. O. T. S. (G. L—m.)

Kryddpeppar, Pimen't, *bot.*, utgöres af de torkade, ännu icke mogna bären af den i tropiska Amerika inhemska, i synnerhet på Jamaica odlade myrtaceén *Pimenta officinalis* (*Eugenia pimenta*), ett träd, som liknar kryddnejlikträdet. Kryddpepparn är ärtstor, rundad, visande rester af blomfodret, samt på ytan knottrig och af brunaktig färg. Fröskalet omger 1—3 svarta frön. Genom riklig halt af flyktig olja har kryddpepparen stark aromatisk lukt och smak, erinrande om kryddnejlikor, muskot och kanel (däraf da. *allehaande* och eng. *allspice*). Kryddpeppar användes allmänt som matkrydda. O. T. S. (G. L—m.)

Kryddpåsar, *Pulvinaria medicata, med.*, äro små påsar af tunt tyg, gastyg e. d., hvari användes aromatiska droger, t. ex. kamfer, kryddnejlikor, kamomillblommor o. d. De användas mest till att bäras på ett band å bröstet eller i maggropen under kläderna eller till att fixeras på något sjukt kroppsställe. De ordineras numera endast af kvacksalfvare, ''kloka gubbar och gummor'', mot allmänna lidanden, t. ex. mot ''ältan'' (ältpåsar), engelska sjukan o. d., eller mot allehanda lokala åkommor. Man bör ej förneka, att inandningen af ångor från kamfer m. m. kan utöfva ett visst stimulerande inflytande på nervsystemet, äfven om metoden numera öfvergifvits af läkarna såsom mindre säker och verksam än andra sätt att vid behof bibringa stimulerande medel. C. G. S.

Kryddättika, *Acetum aromaticum, farm.*, ett preparat, bestående af ättiksyra 60 dlr, koncentrerad sprit 49 dlr och destilleradt vatten 190 dlr samt försatt med små mängder kanelaldehyd, lavendel-, pepparmynt-, citron- och rosmarinolja samt eugenol, en klar, nästan färglös vätska af angenäm lukt. Kryddättika användes mest utvärtes som uppiggande luktmedel, äfven till rökning för att förtaga dålig lukt samt till desinfekterande tvättning. Jfr Röfvarättika. C. G. S.

Kryddöarna. Se Molukkerna.

Krüdener, Barbara Juliane von, fri-herrinna, bekant som religiös entusiast och predikant, f. 21 nov. 1764 i Riga, d. 25 dec. 1824 i Karasubasar, var dotter till en kurländsk godsegare, ryska statsrådet von Vietinghoff. Redan som barn åtföljde hon sina föräldrar till Paris och fick där en sorgfällig uppfostran i den franska ''upplysningens'' stil. Vid aderton års ålder blef hon mot sin vilja gift med livländske baronen B. A. K. von Krüdener. Denne var J. J. Rousseaus beundrare och vän samt inplantade än vidare hos henne den s. k. upplysningens idéer, men någon verklig sympati blef emellertid aldrig rådande mellan de båda makarna. Det kom slutligen till skilsmässa mellan dem, och fru von K. drefs af sin oroliga själ från den ena staden till den andra, där nöjen och njutningar vinkade henne. I Paris' litterära kretsar umgicks hon med Chateaubriand, m:me de Staël m. fl. Hon försonade sig emellertid med sin man, men efter dennes kort därefter timade död (1802) begaf hon sig åter ut på resor. Därunder uppträdde hon i Paris som författarinna med romanen *Valérie* (2 bd, 1803, ny uppl. 1855; öfv. på svenska 1808), i hvilken hon skildrar sitt eget lifs historia. Efter en älskares död blef hon vänd åt allvarligare tankar, och genom beröring med herrnhutare åvägabragtes hos henne en djup religiös väckelse. Hennes naturliga entusiasm förvandlades till en religiös, och hon sökte bland sin omgifning utbreda den tro, hvaraf hon själf kände sig genomträngd. De fattiges boningar och sjukhusen blefvo nu hennes verksamhetsfält. Genom flitigt umgänge i Karlsruhe med Jung Stilling, som gjorde henne bekant med Swedenborgs läror, antog hennes religiösa ifver en svärmisk karaktär. Då hon i Württemberg, enligt myndigheternas mening, föranledde störande religiösa rörelser, blef hon förvisad från detta land. Efter m:me Guions exempel reste hon sedan omkring i Tyskland, Frankrike och Schweiz för att predika, hvarvid hon stiftade religiösa föreningar. 1814 bevistades hennes religiösa samkväm i Paris af kejsar Alexander I af Ryssland, hvilken redan förut gjort hennes bekantskap samt blifvit hennes ödmjuke lärjunge. Det var vid denna tid denne monark underställde planen att bringa till stånd den s. k. ''heliga alliansen'' fru von K:s beprövande. Under hungeråren 1816 och 1817 utöfvade hon i norra Schweiz storartad välgörenhet, förbunden med religiös verksamhet. Men då hon nu började uppträda som profetissa, talande om uppenbarelser och åberopande sig på af henne utförda underbara helbrägdagörelser, uppkommo religiösa rörelser, som framkallade nya förföljelser. Slutligen tog hon sin tillflykt till sin dotter i Petersburg. Men då hon äfven där uppträdde med profetior om, att kejsar Alexander var Guds utkorade redskap till Greklands befrielse, afvisade denne sin gamla väninnas inblandning i politiken. Hon begaf sig därefter till ett sitt gods i Livland, men tvangs af ett bröstlidande att resa till södern. Med sin dotter och furstinnan Golitsyn samt ett antal schweiziska och tyska kolonister begaf hon sig nedför Volga, men dog på vägen. Se biogr. af Eynard (2 bd 1849), Capefigue (1868), Lacroix (3 bd, 3:e uppl. 1881), Ford (1893), Turquan (1900) och E. Mühlenbeck, ''Étude sur les origines de la Sainte-Alliance'' (1888). J. P.

Krüdener, Nikolaj Pavlovitj von, baron, rysk general, f. 1811 i Estland, d. 17 febr. 1891 i Moskva, deltog med utmärkelse i flera krigshändelser, såsom undertryckandet af 1863 års polska resning, och fick 1876 befälet öfver 9:e armékåren, som i kriget mot Turkiet 1877 utgjorde en af ryska Donau-arméns fyra afdelningar. K. stormade Nikopoli (16 juli) och erhöll befallning att till tryggande af arméns rygg söka drifva turkarna från Plevna, men kastades 30 juli med stor förlust tillbaka af

Osman pascha, hvarefter högsta ledningen af cerneringsoperationerna kring nämnda fästning öfverlämnades i andra händer. Senare, efter Plevnas fall, förflyttades K. till Warschau i egenskap af militärguvernörens närmaste man.

Kryʼdseren, norska skämttidningar. Den första utgafs 1849—54 af D. Meidell, den andra utkom 1879—94, hvarefter dess titel ändrades till ”Korsaren” (se d. o.).

Kryger, Johan Fredrik, nationalekonomisk skriftställare, f. 26 aug. 1707 i Alte Fehr på Rügen, d. 16 febr. 1777, kom, efter slutade universitetsstudier i Greifswald, 1733 till Stockholm, där han vardt huslärare och handsekreterare hos frih. O. R. Strömfelt. Antagen till notarie i sekreta handels- och manufakturdeputationen vid 1746—47 års riksdag, väckte K. uppmärksamhet genom en *Berättelse om fabrikernas tillstånd.* Han utnämndes till andre kommissarie vid Manufakturkontoret och blef 1770, vid detta ämbetsverks sammanslagning med Kommerskollegium, tjänstgörande kommerseråd samt kort därefter ledamot af Tabellkommissionen. 1755 vardt K. led. af Vet. akad. K. pensionerades 1772. — K. utgaf 1751 tidskriften ”Den välmenande patrioten”, 1767—68 veckoskriften ”Den förnuftige fritänkaren” och s. å., i förening med Gjörwell, månadsskriften ”Stats- och hushållsjournal”. Dessutom författade han *Naturlig theologi* (3 bd, 1744—53) samt en mängd politiska och nationalekonomiska broschyrer, hvilka vittna ej mindre om hans goda språkbehandling än om hans lefvande intresse för de inhemska näringarnas förkofran. Se E. F. Runebergs åminnelsetal öfver K. 1780.

Krüger, Karl Wilhelm, tysk filolog, f. 1796, d. 1874, var 1827—38 lärare i grekiska vid Joachimsthalska gymnasiet i Berlin. K. var en framstående läroboksförfattare och kommentator på det grekiska språkets område, utgaf bl. a. den epokgörande *Griechische sprachlehre für schulen* (1842—56; 6:e uppl. 1892 ff.), *Griechische sprachlehre für anfänger* (1847; 11:e uppl. 1884; ”Grekisk grammatik för begynnare”, bearb. af L. A. A. Aulin, 1853; 3:e uppl. 1864), *Homerische und herodotische formlehre* (1849; 5:e uppl. 1879), editioner af Xenofons ”Anabasis” (1826, flera uppl.), Thukydides (2 bd, 1846—47), Herodotos (2 bd, 1855—56), Arrianus’ ”Anabasis” (1835—48; 2:a uppl. 1851), *Lexikon zu Xenophons Anabasis* (1849; 4:e uppl. 1872) samt en i demokratisk anda skrifven *Geschichte der englischen revolution unter Karl I* (1850). Se biogr. af Pökel (1885).

Krüger, Franz, tysk målare, f. 1797, d. 1857 i Berlin, studerade vid akademien i Berlin 1812—14, men utbildade sig mest på egen hand, blef 1825 professor och hofmålare och vistades efter 1832 gång efter annan som porträttmålare vid hofvet i Petersburg. K. var som målare en märklig representant för det typiskt preussiska lynnet; hans konst bildar öfvergången från Chodowiecki till Menzel. Med nykter realism och med största skärpa i iakttagelse och framställningssätt målade han såväl porträtt af människor och hästar (han kallades ”häst-Krüger”) som jaktstycken och parader. Vid sidan af det rent konstnärliga ha hans fotografiskt tillförlitliga målningar ett betydande kulturhistoriskt och dokumentariskt intresse. Bland hans mest typiska målningar märkas *Parad på Operaplatsen* (1829, i Vinterpalatset, Petersburg, samma motiv 1839 i slottet i Berlin), *Parad i Potsdam* (1840, Vinterpalatset), *Ryska garde* (1841, i Tsarskoje Selo) och den stora skildringen af konung *Fredrik Vilhelm IV:s hyllning* (1844, slottet i Berlin), skattas som den främsta preussiska representationsmålningen före Menzels kröningstafla. Bland de ofta genreartadt uppfattade porträtt, som K. målade, äro *Kejsar Nikolaus med sin stab* (skiss i nationalgalleriet, Berlin), *Fredrik Vilhelm IV* i sitt arbetsrum (Sans souci), *Prins August af Preussen* i sitt audiensrum, *Prins Vilhelm* (senare kejsar Vilhelm I) på ridtur i sällskap med konstnären själf (1836, liksom den föreg. i Nationalgalleriet, som äfven eger jaktbilder, häststudier och 600 teckningar af K.). K. porträtterade ”hela Berlin”. En del af hans porträtt i akvarell och kritteckning utgafs i ljustryck 1881. K:s porträtt af *Berzelius* (1828) är många gånger återgifvet i gravyr och litografi. Jfr monografier af G. Cohn (1909) och M. Osborn (1910). G—g N.

Krüger, Hans Andreasen, slesvigsk patriot, f. 6 apr. 1816 på Bevtoft i Haderslev vesteramt, d. 27 aug. 1881, blef 1841 egare af sin fädernegård och var 1845 en bland stiftarna af ”den slesvigske landboforening”. 1846 blef han representant i ”den slesvigske forening” (ett politiskt sällskap i norra Slesvig) och valdes 1847 till ständerdeputerad. Allmänt känd blef K. likväl, först då han 18 mars 1848 vid de slesvigske och holsteinske ständermedlemmarnas gemensamma möte i Rendsborg, ensam midt bland tyskar, på danska protesterade mot ett Slesvig-Holstein samt betonade, att det fanns ett danskt och dansksinnadt Slesvig, som ingalunda ville skiljas från Danmark och införlifvas med Tyskland, utan tvärtom önskade en närmare förbindelse med Danmark. Under kriget måste K. fly till konungariket och gjorde där 1848—49 den danska hären viktiga tjänster genom att ordna ett kunskaparsystem. I april 1851 blef han medlem af notabelförsamlingen i Flensborg och tillhörde 1853—63 de slesvigska ständerna, men tog blott ringa del i förhandlingarna. 1856 invaldes K. i riksrådet, där han i mars 1862 framlade ett utkast till en ny gemensam författning för konungariket och Slesvig, noga öfverensstämmande med grundlagen af 1849. Ministären Hall och riksrådets flertal afvisade förslaget med hån, men då K. 1863 framlade det på nytt, fick han löfte om Novemberförfattningen. I mars 1864 valdes han till medlem af riksrådets landsting, men kriget hindrade honom från att intaga plats där; han hölls i ett slags husarrest af tyskarna. Efter Slesvigs skilsmässa från Danmark var K. nordslesvigarnas naturliga representant i den nordtyska och därefter i den tyska riksdagen (från febr. 1867 ständigt återvald) samt valdes äfven gång på gång (från nov. 1867) till medlem af preussiska deputeradekammaren, men fick aldrig säte där, emedan han vägrade aflägga ed

den preussiska författningen. I riksdagen visste att vid hvarje lämpligt tillfälle med oförskräckt:t och talang påminna om Nord-Slesvigs egendomta ställning. Under fransk-tyska kriget 1870—71 rdes K. jämte flera andra nordslesvigare i 4 mån der bort från hemmet till en fästning i Ostpreussen. Vid sidan af sin politiska verksamhet ir K. en ifrig och skicklig landtbrukare. Minnesoder öfver honom restes 1882 i Skibelund nära lskov och 1884 i Ribe. — Jfr Hiort Lorenzen, Krüger i Berlin" (i "Sönderjydske aarböger", 907—08). E. Ebg.

Krüger, Stephanus Johannes Paulus, esident i Sydafrikanska republiken (Transvaal), f. 0 okt. 1825 i Rustenburg (distr. Colesberg) i Kaplonien, d. 14 juli 1904 i Clarens vid Montreux (Schweiz), tillhörde en urspr. tysk familj, som 1713 bosatt sig i Kapkolonien. Af missnöje med engelska styrelsen utvandrade 1837 hans föräldrar jämte några tusen andra boer till landet n. om Oranjefloden, och den då tolfårige gossen fattade mot engelsmännen en känsla af hat, som varade lifvet igenom. Efter en ny flyttning, till Natal, bosatte sig familjen i

Transvaal. Under de många striderna med kaffrerna Natal utmärkte sig K. så, att han vid 20 års ålder aldes till fältkornett och vid nådda 27 år till "kommendant" (befälhafvare för en i fält varande styrka), ch som sådan deltog han i expeditioner mot inödingarna 1852 och 1853. Vid inbördeskrigets slut 864 blef K. öfverbefälhafvare för den nya Sydfrikanska republikens krigsmakt och ledde det långariga och ruinerande kriget mot den mäktiga Baranapulana-kafferstammen (1864—68), hvilket fick en för boerna mindre lycklig utgång. Då England, på grund af frivillig öfverenskommelse, 1877 annekterade den bankruttmässiga republiken, uppträdde K., som det sades af afundsjuka mot den dåv. presidenten Burger, hvars befattning han förut lär ha eftersträfvat, på ett ganska tvetydigt sätt, i det han a. o. h. undandrog presidenten sitt stöd och verkade för annexionen. Han gick t. o. m. — i likhet med flera andra boer i framskjuten ställning — för en tid i engelsk tjänst, men arbetade icke desto mindre såväl öppet som i hemlighet mot Englands intressen och var i själfva verket själen i motståndet mot främmande lands politik i Syd-Afrika. Två gånger for han på boerpartiets uppdrag med en deputation till England för att protestera mot annexionen, men utan resultat. Vid krigets utbrott i dec. 1880 utsågs han jämte Pretorius och Joubert att öfvertaga landets styrelse. Sedan Transvaal återvunnit sin självständighet, om än under Englands "suzeränitet", valdes K., 1883, till president, ett uppdrag, som 1888, 1893 och 1898 förnyades. Under de år K. stod i spetsen för republiken togo näringar och handel åter fart, järnvägar anlades, och det allmänna välståndet höjdes. Härtill bidrog förnämligast upptäckten af guldgrufvorna, som tillförde statskassan betydliga inkomster. Med mycken kraft och "äkta boerenvishet" häfdade han Transvaals "gamla traditioner", enligt hvilka landet tillhörde boerna, hvilka bestämmanderätten öfver dess angelägenheter borde tillkomma, och tillbakavisade följaktligen de anspråk, som de inflyttade utlänningarna (*uitlanders*) framställde om erhållande af likställighet i politiskt afseende. Då dessa senare vidhöllo sina kraf, under åberopande af det arbete och de kostnader de nedlagt på grufvornas bearbetning, men K. icke ville tillmötesgå deras anspråk (mera än till en viss grad), utbröt 1895 ett uppror i Johannesburg. Detta kväfdes visserligen i sin linda, och Jamesons (se denne) infall s. å. afvisades. Men då England öppet åtog sig "utlänningarnas" sak, träffade K. alla förberedelser för det då oundvikliga kriget (se Boerkriget). Efter åtskilliga betydande framgångar (dec. 1899) för boerna vände sig krigslyckan till engelsmännens förmån, och då Transvaals hufvudstad, Pretoria, tagits i besittning af dessa, öfverlämnade K. presidentskapet till Schalk Burger och begaf sig 19 okt. 1900 till Europa för att utverka stormakternas mellankomst. Detta lyckades dock icke. Visserligen blef K. entusiastiskt hyllad i Frankrike, men hans begäran om diplomatisk intervention vann intet gehör hos regeringen. En tilltänkt resa till Berlin inställdes, då kejsar Vilhelm lät meddela, att han ej skulle bli emottagen. K. begaf sig då till Holland, där han mottogs med mycken sympati och där han bosatte sig. De sista åren af sitt lif tillbragte han tidtals i Mentone. Han ligger begrafven i Pretoria. K:s lefnadsminnen utgåfvos 1902. Biogr. af Statham (1898) och van Oordt (s. å.).

K:s utmärkande egenskaper voro sträng religiositet, som nästan gränsade till fanatism, okuflig viljekraft, som icke tog mycken hänsyn vid val af medel, stort mod och brinnande fosterlandskärlek. Därtill kommo skarpsinne och stor förmåga att genom tal och föredrag — de senare ofta af religiöst innehåll — verka öfvertygande på sina åhörare. I sitt yttre uppträdande var han enkel och rättfram, men iakttog på samma gång en viss värdighet. Han var ytterst populär bland sina landsmän och benämndes af dem vanligen "Oom Paul" (gamle Paul), liksom hans tredje fru, Susanna Du Plessis (d. 20 juli 1901), i dagligt tal kallades "Aunt Sanny". Engelska historieskrifvare skildra K. mindre sympatiskt. De vilja gärna i honom se en egensinnig despot, fullkomligt hänsynslös, när det gällde att värna om boerfolkets rättigheter gentemot invandrarna — hvilkas rätt han aldrig ville medge —, på samma gång som de måste erkänna hans gudsfruktan och fosterlandskärlek. H. J—dt.

Krüger, Paul, tysk jurist, f. 1840, professor i Marburg 1871, i Innsbruck 1872, i Königsberg 1874 och i Bonn 1888, har väsentligen vunnit rykte som utgifvare, jämte T. Mommsen, af "Corpus juris civilis" i dess modernt kritiska upplaga (2 bd 1868—77; bd 1, 7:e uppl., 1893), hvarvid K. särskildt behandlat codex och institutionerna. Likaså har han jämte Mommsen och Studemund utgett "Collectio librorum juris antejustiniani". Bland hans vetenskapliga arbeten märkas f. ö. *Kritische versuche* (1870) och *Geschichte der quellen und litteratur des römischen rechts* (1888). (Rld.)

Krüger, Hermann Gustav, tysk kyrkohisto-

riker, f. 1862 i Bremen, 1889 e. o. och 1891 ord. prof. i Giessen, har vunnit sin berömmelse genom forskningar inom gamla kyrkans litteratur- och dogmhistoria, bl. a. *Lucifer von Calaris* (1886), *Geschichte der altchristlichen literatur* (1895, med "Nachträge", 1897) och *Das dogma von der dreieinigkeit und gottmenschheit* (1905) samt en mängd artiklar i Haucks realencyklopädie. Åt reformationstiden äro egnade *Petrus Canisius* (1897), *Landgraf Philipp als politiker* (1904) och *Ph. Melanchthon* (1905). *Das papsttum* (1907) är en god öfversikt af påfvedömets historia. K. representerar den liberala teologien. Hj. H—t.

Krüger, Friedrich Joachim Christian, tysk astronom, f. 22 dec. 1864 i Dassow, Mecklenburg, inrättade 1898 ett privat observatorium i Altenburg. Han har utfört observationer och undersökningar öfver kometer, stjärnfall, föränderliga stjärnor, stjärnspektra m. m. Hans mest bekanta arbete är *Catalog der farbigen sterne zwischen dem nordpol und dem 23. grad südlicher declination mit besonderer berücksichtigung des spectraltypus* (1893). B—d.

Krügersdorp, stad i Transvaal, 31 km. v. om Johannesburg, invid den till Klerksdorp förande järnvägen. 12,118 inv. (1904) i hela kommunen. K. är mest bekant genom de stora högtidligheter, som där årligen, och särskildt hvart femte år, 16 dec. firas till minne af boernas seger öfver sulukafferhöfdingen Dingaan. Deltagarna samlas därvid omkring det i stadens närhet uppresta s. k. Paardekraalsmonumentet (en hög stenobelisk med kringbyggd plattform). Strax v. om K. ligger Waterval, där en boerstyrka af omkr. 1,200 man under Cronje tillbakakastade den under dr Jamesons befäl stående, närmare 600 man starka friskara, som i dec. 1895 inföll i Transvaal för att bemäktiga sig Johannesburg och hvars nederlag fullbordades 2 jan. 1896 vid Doornkop, s. v. om Johannesburg. H. J—dt.

Krylbo, municipalsamhälle samt järnvägs-, post- och telegrafstation i Folkärna socken, Kopparbergs län, vid Norra stambanan, med hvilken där förena sig den 19 km. långa banan Krylbo—Norberg samt den 64 km. långa Södra Dalarnas järnväg (till Borlänge). Byggnads-, brand- och ordningsstadgarna för rikets städer samt hälsovårdsstadgans för riket bestämmelser rörande stad tillämpas enl. k. br. 27 juli 1906. Omkr. 1,300 inv. (1909). Stationshuset i Krylbo finnes afbildadt i fig. 13 å pl. till art. Järnväg.

Krylbo—Norbergs järnväg (sign. K. N. J.), som är normalspårig (1,435 m.), 19 km. lång och eges och trafikeras af Krylbo—Norbergs järnvägsaktiebolag, är med 6 km. belägen inom Kopparbergs och med 13 km. inom Västmanlands län och sträcker sig från Krylbo station (en bild af stationshuset meddelas å pl. till art. Järnväg i fig. 13) vid Norra stambanan, där den äfven står i förbindelse med Södra Dalarnas järnväg, till Kärrgrufvans station vid Norbergs järnväg, genom hvilken förbindelse erhålles med Stockholm—Västerås—Bergslagens järnväg. Vid Kärrgrufvan eger jämväl anslutning rum till Kärrgrufvan—Klackbergs järnväg. Järnvägen öppnades för trafik i sept. 1874. Vid 1909 års slut uppgick bokförda byggnadskostnaden till 1,054,845 kr., hvaraf för rullande materiel 104,861 kr., aktiekapitalet till 500,000 kr. och reservfonden till 41,700 kr. Järnvägsbolagets styrelse har sitt säte i Krylbo. A. d'A.

Krylo'v, Ivan Andrejevitj, rysk fabeldiktare, f. 1768, d. 1844. Tidigt väcktes hans håg för litteraturen, och redan vid 15 års ålder skref han en opera, *Kofej'nitsa* (Kaffespåkvinnan). Äfven sedan han omkr. 1784 erhållit anställning vid det s. k. kejserliga kabinettet (ett slags hofkansli) i Petersburg, följde han sin böjelse att dikta, skref tragedierna *Kleopatra* (1785) och *Filomele* (1786) samt utgaf tidskriften "Potjta duchov" (Andarnas post; 1789) och lämnade slutligen, 1790, ämbetsmannabanan för att helt och hållet egna sig åt litteraturen. Han utgaf, till en början tillsammans med Kljusjin, tidskrifterna "Zri'telj" (Åskådaren; 1792) och "S. Peterburgskij Merkurij" (1793), men återvände därefter till sitt teaterskriftställeri och författade bl. a. komedierna *Bje'sjenaja semja'* (Den galna familjen; 1793) och *Proka'znik* (Upptågsmakaren; s. å.). 1797—1801 lefde han på sin gynnare furst Sergej Golitsyns gods i Kievska och Saratovska guvernementen, var sedan 1801 en kort tid chef för generalguvernörens i Riga kansli och kom sedan till Moskva. Där knöt han bekantskap med den ryktbare fabeldiktaren Dmitrijev, som skänkte mycket bifall åt K:s öfversättningar af tre af Lafontaines fabler och lät trycka dem i tidskriften "Moskovskij zritelj". Denna framgång afgjorde för alltid riktningen af K:s författarskap. Han slöt sig till den alsterrike teaterförfattaren furst Sjachovskoj och började publicera sina fabler i dennes tidskrift "Dramatitjeskij vjestnik" (Dramatiske budbäraren). 1808 utkom första samlingen (23 st.) af hans fabler, som med ens gaf honom ett rum bland världslitteraturens yppersta fabeldiktare. Samtidigt fick K. genom sin gynnare, den bekante arkeologen Olenin, anställning som amanuens vid kejserliga bibliotekets ryska afdelning, där han sedermera under 30 år, ända till 1841, var bibliotekarie, sedan 1814 med titel kollegiiassessor. Hans allmänt erkända talang som fabeldiktare tillvann sig äfven regeringens uppmärksamhet.

Ett genomgående drag i K:s alla, för öfrigt rätt olikartade, verk är den satiriska riktningen. Ett af de förnämsta ämnena för hans satir var de ryske adelsmännens uppfostran efter utländskt mönster, hvilken gaf dem en europés glänsande yta, men ingalunda en sann bildning, utan kväfde all nationalanda. I detta förhållande låg, enligt K:s tanke, grunden äfven till hans samtids öfriga brister: ringaktning af fosterlandet, dess seder och språk, oförståndigt slöseri, lättsinne och godtycke. Såsom det husliga och offentliga fördärfvets representanter framställer K. spelare, oärliga köpmän, ockrande ämbetsmän, i synnerhet domare, smickrare, öfvermodiga människor o. s. v. Såväl till lynne som till uppfostran var K. konservativ; alla slags förändringar, på hvilket område som helst, mötte han med

likgiltighet eller misstroende, och detta karaktärsdrag afspeglade sig äfven i hans arbeten. K:s fabler stiga till ett antal af omkr. 200; af dessa är ungefär en tredjedel bearbetningar af utländska, mest la-fontaineska dikter af samma slag. Både hans original och hans efterbildningar utmärka sig för sitt äkta nationella skaplynne till såväl innehåll som uttryckssätt. Ämnena för hans diktning äro dels sociala, skildrande det offentliga lifvets laster och lyten, dels historiska (t. ex. 1812 års krig mot Napoleon), dels allmänt mänskliga svagheter. K:s fabler ha utkommit i en snart sagdt oräknelig mängd upplagor. Hans samtliga skrifter utgåfvos 1844 (med lefnadsteckning af akademikern Pletnev). På svenska finnas åtskilliga af K:s fabler öfversatta i ”Helsingfors dagblad” för 1884. 1868 firade ryska vet. akad. hundrade årsdagen af K:s födelse och utgaf med anledning däraf en festpublikation till hans minne, som bl. a. innehåller ett par af akademikern J. Grot författade uppsatser, belysande K:s författarskap, ”Literaturnaja zjizn Krylova” (K:s litterära lif) och ”Satira Krylova i ego Potjta duchov” (K:s satir och hans tidskrift ”Andarnas post”), samt en af Kenevitj uppgjord värderik kommentar öfver K:s fabler, där de för första gången äro uppställda i strängt kronologisk ordning med undersökning öfver anledningen till hvarje fabels uppkomst. J. G. (A—d J.)

Krümmel, Otto, tysk geograf, f. 1854, sedan 1883 professor i geografi vid universitetet i Kiel och lärare vid marinakademien där, har företrädesvis gjort oceanografien till sitt studium och i detta ämne offentliggjort bl. a. *Versuch einer vergleichenden morphologie der meeresräume* (1879) och *Die bewegungsformen des meeres* (1887, bd 2 af Boguslawskis ”Handbuch der ozeanographie”; ny uppl. 1907 med titeln ”Handbuch der ozeanographie”) samt skildrat Planktonexpeditionen, i hvilken han deltog (1889).

Krympa, *text.* Se Appretera.

Krymp-aln. Se Gjutning, sp. 1232.

Krümperhästar. Se Krümpersystem.

Krümpersystēm kallades i Tyskland den åtgärd, som preussiska krigsstyrelsen tillgrep för att, oaktadt konventionen af 8 sept. 1808, skaffa sig ett stort antal nödtorftigt utbildade soldater. Genom nämnda konvention måste preussiska regeringen förbinda sig att icke underhålla mera än 42,000 man. Regeringen hittade då snart på att hemförlofva soldater, som tjänat endast en kortare tid och som man kallade ”krümper”, samt i deras ställe inkalla rekryter, hvilka snart åter hemsändes. På detta sätt lyckades man, utan att öfverskrida den bestämda tjänstgörande styrkan och med tillhjälp af ett talrikt befäl, utbilda så mycket folk, att Preussen genast vid krigets utbrott 1813 kunde sända i fält mera än 100,000 man linje- och reservtrupper. Benämningen ”krümper” användes redan under Fredrik II:s tid på utom det vanliga antalet hemförlofvadt manskap. — Krümperhästar (ty. *krümperpferde*) kallas än i dag de hästar utöfver det i staten bestämda antalet, hvilka hvarje skvadron och batteri vid tyska rikets armé äro skyldiga att i fredstid underhålla. De uttagas bland kasserade ridhästar, användas som draghästar och underhållas af besparingar på furagemedlen. C. O. N.

Krünen. Se Kronstadt 3.

Krynica [kryni'tsa], badort i västra Galizien, på norra sluttningen af Karpaterna, 590 m. ö. h., har 14 mineralkällor (på fri kolsyra rika järnkällor med karbonat af kalk och magnesia), hvilka användas såväl till drickning som till bad, hvarjämte en mängd vatten utsändes. Arliga antalet besökande omkr. 5,000. 2,382 inv. (1900), flertalet rutener. Ln.

Kryofōr (af grek. *kry'os,* köld, och *fe'rein,* bära, frambringa), *fys.*, en af Wollaston konstruerad apparat för att bringa vatten till frysning genom afdunstning i luftförtunnadt rum. Den består af två glaskulor förenade med ett rör. Den ena kulan innehåller vatten. Luften är utpumpad eller förtunnad. Sättes den tomma kulan ned i en köldblandning eller omklädes med muslin, hvarpå eter eller sprit hälles, så kondenseras ångorna inuti på den kalla väggen, och afdunstningen i den andra kulan påskyndas. Därigenom förlorar vattnet i denna värme, och afkylningen blir slutligen så stark, att isbildning inträder. L. A. F.*

Kryohydrāt (af grek. *kry'os,* köld, och *hy'dor,* vatten), *fys. kem.*, kallas det slag af eutektiska (se Eutektisk) blandningar, som utgöres af is och ett salt. Afkyles en mättad saltlösning, börjar slutligen en mekanisk blandning af is och salt att utkristallisera. Proportionen mellan utskild is och salt är densamma som i lösningen, hvars koncentration således ej ändras. Proportionsvis mera is kan ej utkristallisera, emedan lösningen då skulle bli mera koncentrerad, hvilket ej är möjligt, då den redan är mättad. Mera utspädda lösningar ha högre fryspunkt och kunna således ej heller existera vid den mättade saltlösningens fryspunkt. En frysande, mättad lösnings temperatur håller sig därför oförändrad alltifrån det ögonblick, då is jämte salt börjar utkristallisera, till och med det, då hela lösningen öfvergått till is och fast salt. Denna konstanta temperatur kallas kryohydratisk temperatur och den utskilda mekaniska blandningen af is och salt kryohydrat. Mättade saltlösningar ha således liksom enhetliga substanser en viss bestämd fryspunkt. Denna är dessutom den lägsta temperatur, som kan uppnås genom blandning af is och det ifrågavarande saltet. Tabell öfver kryohydratiska blandningar:

	Gr. vattenfritt salt i 100 gr. vatten	Fryspunkt
Soda	6,3	— 2,1
Ammoniumnitrat	70,0	—17,35
Natriumnitrat	58,5	—18,5
Koksalt	28,9	—21,2
Klorkalcium	42,5	—55

Begreppen kryohydrat och kryohydratisk temperatur ha generaliserats till att gälla hvilka lösningsmedel och lösta substanser som helst (andra vätskor än vatten, metaller o. s. v.). Den generella benämningen är eutektisk blandning och eutektisk temperatur. Exempel: rent kaliumnitrat smälter vid 340° och rent natriumnitrat vid 310°, den eutektiska blandningen af 67,10 proc. kaliumnitrat och 32,90 proc. natriumnitrat smälter vid den betydligt lägre temperaturen af 218°. Eutektiska metallegeringar ha äfvenledes mycket lägre smältpunkt än de ifrågavarande metallerna, t. ex. 59,2 proc. vismut + 40,8 proc. kadmium : smältpunkt 144°, 45 proc. bly + 55 proc. vismut : smältpunkt 127°, 52 proc. vis-

mut + 32 proc. bly + 16 proc. tenn: smältpunkt 96°. H. L—én.

Kryohydrātisk temperatur. Se Kryohydrat.

Kryokonīt A. E. Nordenskiöld (grek. *kry'os*, köld, och *konis*, stoft), på Grönlands snöfält funnet stoft, ej homogent mineral, utan en blandning af flera. A. Hng.

Kryolīt Abildgaard 1799 (af grek. *kry'os*, köld, och *li'thos*, sten), *miner.*, består af fluornatrium och fluoraluminium enligt formeln $6NaFl . AlFl_3$ samt innehåller således 54,2 fluor, 13,0 aluminium och 32,8 natrium. Kryoliten är sällan kristalliserad och då i former, som mycket närma sig den reguljära kuben, ehuru de i själfva verket tillhöra det triklina systemet. Den har *en* tydlig genomgång samt andra, mindre tydliga. Den är till färgen hvit, stundom med dragning åt grått, gult eller rödt, har glasglans och är genomlysande. Hårdhet = 2,5—3; tyngd = 2,9—3. Den smälter i blotta ljuslågan. — Kryoliten förekommer i flera 1,5—1,8 m. mäktiga lager i en tennmalmsförande gnejs vid Ivigtut på Syd-Grönland tillsammans med järnspat, svafvelkis, kopparkis och blyglans. Den har träffats äfven vid Miask i Ural. Kryoliten har på senare tider fått ganska stor teknisk användning samt exporteras från Grönland till Europa och Amerika. Sedan H. Rose visat, att metalliskt aluminium kunde framställas ur kryolit, ha denna metall och dess legeringar (aluminiumbrons) fått praktisk betydelse. Men sin största användning erhöll den genom Julius Thomsens 1850 gjorda upptäckt, att kryoliten sönderdelas af kalk och kalksalter; och därefter uppstodo flera fabriker, bl. a. i Köpenhamn (fabriken Öresund), Harburg, Prag, Mannheim, Pennsylvania, hvilka årligen ur kryolit framställde betydande kvantiteter kaustikt natron, soda, alun, fluorvätesyra m. m. Ang. dess nutida användning vid framställning af opalglas, till emaljering o. s. v. se Grönland, sp. 495. Hj. Sj. (A. Hng.)

Kryometer (af grek. *kry'os*, köld, och *me'tron*, mått), Frostmätare, *fys.*, apparat, som är afsedd att ange köldens styrka i medeltal under en viss tid genom mängden af den bildade isen.

Kryoskopī (af grek. *kry'os*, köld, och *skopēi'n*, se), läran om fryspunktens iakttagande.

Kryostāz (af grek. *kry'os*, köld, och *sta'zēin*, drypa), en af Helbig 1895 upptäckt blandning af lika delar karbolsyra, kamfer och zaponlack (en lösning af nitrocellulosa i amylacetat eller aceton) med en obetydlig tillsats af terpentinolja. Kryostazen flyter i köld och blir fast vid högre temperatur.

Krypblomma, *bygnk.* Se Krabba.

Krypböna, *bot.* Se Phaseolus.

Krypfloka, *bot.*, namn på *Helosciadium inundatum.*

Kryphven, Fioringräs, *Agrostis stolonifera* L., *bot.*, är ett på ängar, stränder och i diken allmänt förekommande finare och spensligare, flerårigt gräs, som merendels har vidt krypande utlöpare och löst tufvade strån med uppräta bladskott. Vippan är under blomningen pyramidformig, snart hopslagen, grönbrun, grön eller gul. Kryphven användes som fodergräs på något fuktiga ängar och som bottengräs i finare blandningar för trädgårdsplaner. G. L—m.

Krypljung, *bot.*, namn på *Loiseleuria procumbens.*

Kry'psis (grek., hemlighållande), *teol.*, Kristus' döljande, under förnedringens tillstånd, af sin gudomliga natur. Jfr Kenotiker.

Krypskytte, *jaktv.*, enligt ordets ursprungliga och egentliga betydelse den jaktmetod, då jägaren smygande söker komma villebrådet inom håll. Som detta jaktsätt är det af tjufskyttar mest brukade — dessa använda dels af ekonomiska skäl, dels för att ej onödigtvis väcka uppmärksamhet vanligen ej omständligare jaktmetoder med hundar, dreffolk e. d. — har krypskytte i allmänna språkbruket öfvergått att betyda oloflig jakt, tjufskytte, liksom ordet krypskytt betecknar person, som notoriskt eller som yrke bedrifver oloflig jakt å andras marker. G. G.

Krypsuga, *bot.* Se Käringruka.

Krypta (lat. *crypta*, af grek. *kry'pte*, doldt rum) kallades hos greker och romare en underjordisk gång eller grotta eller en hvälfd, skuggig gång vid boningshusen och blef i det fornkyrkliga språkbruket namnet på ett underjordiskt grafhvalf, som inneslöt någon afliden kristens ben. De rymliga kamrar, som på sina ställen afbröto gångarna i Roms katakomber (se d. o., sp. 1246—47 med tillhörande fig. 2 o. 3), kallades kryptor. De blefvo andakts- och vallfartsplatser icke blott för de aflidnes anhöriga, utan äfven för församlingen, såvida de inneslöto någon martyrs jordiska kvarlefvor. Därför utvidgades de till rymliga samlingsplatser, ofta försedda med pelargångar samt smyckade med bilder och prydnader. Snart började man på dessa grafvar bygga kyrkor, som fingo den i kryptan jordade martyrens namn; och däraf åter uppkom bruket att vid hvarje kyrkobyggnad under basilikans eller kyrkans kor bygga ett ofta stort och rymligt grafkapell, som inneslöt det helgons eller den martyrs ben, till hvars ära kyrkan blifvit uppförd, och hvars namn den bar. Ett sådant krafkapell kallades fortfarande ”krypta” (hvaraf ty. *gruft* samt sv. *grift* och *kraft*-kyrka), men äfven ”confessio” (bekännelse) eller ”testimonium” (vittnesbörd), emedan nattvarden där brukade firas till bekännelse och vittnesbörd om Kristi död, äfvensom ”memoria” (minne), emedan kryptan bevarade minnet af helgonet. I södra Europa blomstrade detta byggnadssätt från 300- till 700-talet. Germanerna upptogo i sin romanska kyrkobyggnadsstil äfven bruket af kryptor. Från 900- till 1200-talet byggdes i Tyskland en mängd sådana kyrkor med högt belägna kor af stort omfång, för

Lunds domkyrkas krypta.

att rum under dem skulle kunna beredas för kryptan. I Sverige är Lunds domkyrka bekant för sin krypta (den s. k. kraftkyrkan; se fig.; jfr ock fig. till art. Finn 3). Med den gotiska byggnadsstilen försvann bruket af kryptor. J. P.

Krypteï'a (grek., af *krypto's*, hemlig) kallades i det forna Sparta ett slags hemlig polis, hvilken i främsta rummet var riktad mot heloterna, men om hvars verkliga inrättning och betydelse vi sakna tillförlitlig kunskap. Mycken öfverdrift ligger tydligen i Plutarchos' berättelse, att under namnet krypteia mot heloterna fördes ett formligt utrotningskrig, hvilket t. o. m. kungjordes genom en hvarje år förnyad krigsförklaring, och att för sådant ändamål de unge spartiaterna utskickades på landsbygden för att nattetid lönnmörda de heloter, som kommo i deras väg, eller t. o. m. i deras hem nedgöra de starkaste och modigaste bland dem. A. M. A.

Kry'ptiker. Se Kenotiker.

Kry'pto- (af grek. *krypto's*, hemlig), i sammansättningar: lönnlig, förtäckt, hemlig, dold, förborgad (t. ex. kryptocalvinister, lutheraner, som hemligen hylla Calvins lära, kryptojesuït, förtäckt jesuit, kryptokatolicism, förtäckt katolicism). — Kryptonȳm (af grek. *o'nyma* l. *o'noma*, namn), som döljer sitt rätta namn.

Kryptocalvini'sm (af grek. *krypto's*, dold, hemlig), ”förtäckt calvinism”, beteckning för den i senare hälften af 1500-talet inom den lutherska kyrkan framträdande riktning, som, under sken af äkta lutherdom, sökte bana väg för den calvinska nattvardsläran. För denna bedrefs vid denna tid rundt om i Tyskland ifrig propaganda, och enskilda förut lutherska områden, såsom Bremen och Pfalz, öfvergingo småningom helt till calvinismen. Äfven i Sverige, där denna riktning fann en mäktig förkämpe och gynnare i Karl IX, gaf dess framträdande anledning till teologiska stridigheter. Den häftigaste sammanstötningen mellan kryptocalvinisterna och den ”äkta lutherdomens” representanter (”gnesiolutheranerna”) inträffade emellertid i själfva den lutherska reformationens moderland, Kursachsen. Redan tidigt hade Melanchthon och hans närmaste lärjungar, de s. k. ”filippisterna”, i nattvardsläran närmat sig till den calvinska ståndpunkten. Efter hans död började hans anhängare, med Kaspar Peucer, Melanchthons måg och kurfursten Augusts lifmedikus, som sin främste ledare, planmässigt sträfva efter att förskaffa denna åskådning erkännande som den officiellt giltiga. Då emellertid kurfursten personligen var strängt lutherskt sinnad, vågade de ej öppet framträda därmed. Till en början syntes deras sträfvanden krönas med fullständig framgång. En samling af Melanchthons skrifter (”Corpus doctrinæ philippicum”) upphöjdes genom ett kurfurstligt mandat 1569 till sträng lärolag, motståndarna afsattes och fördrefvos från kurfurstens område, och när kurfursten började yppa misstankar, ställdes han till freds genom den s. k. ”Consensus Dresdensis” (se Consensus), som klingade lutherskt, men i själfva verket innehöll den filippistiska åskådningen. Härigenom stegrades emellertid, på ett för dem själfva ödesdigert sätt, ”kryptocalvinisternas” djärfhet. En 1574 anonymt utgifven postum skrift af Joachim Cureus, ”Exegesis perspicua de sacra coena” (klar framställning af läran om den heliga nattvarden) öppnade plötsligt kurfurstens ögon för det verkliga sakläget. Den ytterliga hårdhet, hvarmed han — med fängelse- och landsförvisningsstraff o. s. v. — nu gick till väga mot sina forna förtroendemän, får väl ej sitt försvar, men sin psykologiska förklaring genom de oärliga medel, hvaraf dessa begagnat sig. Denna katastrof afgjorde ”filippismens” nederlag och banade väg för konkordieformeln. E. J. Ö. (E. Bg.)

Kryptodepressiōn (se Krypto-). Se Depression 3 och Insjö.

Kryptofta'lmus (grek. *krypto-*, se d. o., och *ofthalmo's*, öga), *med.*, en medfödd missbildning, vid hvilken ögonlock och ögonspringa felas, så att hud betäcker den mer eller mindre utvecklade ögongloben. G—d.

Kryptogāmer, *Cryptogamæ* (af grek. *krypto's*, dold, och *ga'mos*, bröllop, äktenskap), *Exembryonatæ*, *Acotyledoneæ*, *Nemeæ*, *Sporophyta*, Sporväxter, *bot.*, kallades af Linné, i motsats mot *Phanerogamæ* (se Fanerogamer), alla de växter, som sakna ståndare och pistiller. Linné sammanförde alla kryptogamerna i sin 24:e klass och indelade dem i 4 ordningar: ormbunkar, mossor, alger och svampar. E. Fries delade (1841) sina *Nemeæ* i 2 grupper: *Heteronemeæ* (ormbunkar och mossor) och *Homonemeæ* (alger och svampar). De indelades af Brongniart (1843) i *Amphigeneæ*, utan skillnad mellan stam och blad, och *Acrogeneæ*, med stam och blad, alltså på samma sätt som af E. Fries. A. Braun uppställde (1864) äfven 2 hufvudafdelningar: *Bryophyta* (alger, lafvar, svampar, mossor) och *Cormophyta* (ormbunkar). A. W. Eichler fördelade dem på 3 grupper: *Thallophyta* (alger, svampar, lafvar), *Bryophyta* (mossor) och *Pteridophyta* (ormbunkar). Senare forskningar ha ådagalagt, att kryptogamerna sinsemellan förete så väsentliga skillnader, att de i ett naturligt växtsystem måste sönderdelas i många afdelningar, enhvar inom systematiken af samma värde som *Phanerogamæ*. I enlighet med vår nuv. kännedom om kryptogamerna kunna de delas i följande 13 afdelningar:

Phytosarcodina (slemsvampar); *Schizophyta* (bakterier och blågröna alger); *Flagellatæ* (flagellater); *Dinoflagellatæ* (peridinéer); *Bacillariales* (diatomacéer); *Conjugatæ* (konjugater); *Chlorophyceæ* (grönalger); *Charales* (kransalger); *Heterocontæ* (gulgröna alger); *Phæophyceæ* (brunalger); *Rhodophyceæ* (rödalger); *Eumycetes* (svampar och lafvar) och *Embryophyta asiphonogama* (mossor och ormbunkar). Ormbunkarna kallas ofta för kärlkryptogamer, de öfriga kryptogamerna för cellkryptogamer. V. W. (G. L—m.)

Kryptogami, *bot.*, läran om kryptogamerna.

Kryptografi (grek., af *krypto's*, dold, och *gra'fein*, skrifva) användes stundom i samma betydelse som chiffer (se d. o.), men numera skiljer man på de båda begreppen, så att ”chiffer” anger sig själf som hemlig skrift, i det den består endast af våra vanliga siffror eller bokstäfver eller figurer, och sålunda har ett maskeradt utseende, som lockar till afslöjande, medan kryptografi företrädesvis användes om något skrifvet eller tryckt, som ser ut, som om det vore en vanlig text, men i själfva verket innehåller något, som endast afsändaren och adressaten kunna tolka. Den är sålunda ett mycket säkrare medel att meddela hemligheter än chiffer, som med användande af skarpsinne och tålamod

nästan alltid kan tolkas. Både chiffer och kryptografi hänföras till begreppet lönnskrift (se d. o.). Om också spår af kryptografi förekommer redan under antiken, är den i sitt nuv. skick dock ett barn af 1500-talet. Det var Trithemius, den lärde abboten af Spanheim, som först uttänkte ett verkligt kryptografiskt system, hvilket dock ej offentliggjordes; först på 1600-talet återfann jesuiten Athanasius Kircher (se d. o.) nyckeln; emellertid befanns hans system i viss mån opraktiskt. En egendomlig form af kryptografi var den, som grefve de Vergennes (se d. o.) uppfann till bruk för Frankrikes diplomatiska agenter utomlands. Den användes — åtminstone företrädesvis — vid rekommendation till kabinettet i Versailles af främlingar, som begåfvo sig till Paris. På det sättet kunde en resande föra med sig ett verkligt Urie-bref. Ännu mera fulländade kryptografiska system ha i våra dagar uppfunnits, så t. ex. det af fransmannen Albert Boetzel (1895) beroende på ett tämligen invecklad mätsystem. Litt.: K. Frei, "Écriture" (i "Larousse Mensuel illustré", s. 648 ff., 1910), "Geheime polizeischrift des graffen von Vergennes" (1793), Klüber, "Kryptographik" (1809).

Kryptokatolici'sm. Se Krypto-.

Kryptokristallinisk (se Krypto-), *petrogr.*, en bergartsmassa, sammansatt af ytterligt fina, t. o. m. under starkaste förstoring knappt urskiljbara kristaller. A. Hng.

Kryptol [-tål], en lös kornig massa af karborundum, lera och blyerts. Se Elektrisk ugn, Elektrisk uppvärmning och Kokapparater. — Kryptolugn. Se Elektrisk ugn.

Kryptomorfit H. How. (af grek. *krypto's*, dold, och *morfē*, form), *miner.*, ett kalcium-natriumborat i form af hvita korn. A. Hng.

Kryptōn (af grek. *krypto's*, dold), *kem.*, en af Ramsay och Travers 1900 upptäckt beståndsdel af jordens atmosfär, hvari det emellertid förekommer endast i ytterst ringa mängd: 1 viktsdel krypton finnes i omkr. 7 mill. viktsdelar luft. Man vinner krypton tillsammans med xenon (se d. o.) ur den återstod, som erhålles, när stora mängder flytande luft långsamt få afdunsta. Från xenon kan krypton sedan skiljas på grund däraf, att kryptons ångspänning är vid den flytande luftens temperatur ännu mycket större än xenons. Krypton tillhör jämte helium, neon, argon och xenon de s. k. ädelgasernas (se d. o.) grupp. Krypton är liksom de öfriga ädelgaserna enatomig; dess atomvikt antages numera (1911) vara 83; det kemiska tecknet är Kr. Kokpunkten ligger vid 760 mm. vid den absoluta temperaturen 121°, således vid —152° C. I kryptons spektrum framträder särskildt en grön linje af våglängden 558 $\mu\mu$, hvilken är identisk med norrskenets gröna linje. H. E.

Kryptonym. Se Krypto-.

Kryptopertit (se Krypto-), *miner.*, en ytterligt finstruerad sammanväxningsform emellan ortoklas och albit. Se Pertit. A. Hng.

Kryptopo'rticus (af grek. *krypto-*, se d. o., och lat. *porticus*, se Portik), en underjordisk gång, lönngång, t. ex. den ännu kvarvarande på Palatinus i Rom, där kejsar Caligula blef mördad.

Kryptorkidi'sm (af grek. *krypto's*, dold, och *o'rchis*, testikel), *med.*, testiklarnas kvarstannande i bukkaviteten eller inguinalkanalen. Under fosterlifvet ligga testiklarna inuti bukkaviteten tätt under njurarna invid ryggraden; i samma mån de tillväxa, stiga de nedåt (*descensus testiculorum*) genom inguinalkanalen, så att de vid födelsen ligga i pungen (*scrotum*). Af olika orsaker kunna rubbningar inträffa i nedstigningsmekanismen och den ena eller bägge testiklarna bli liggande antingen innanför bukväggen eller i densamma i inguinalkanalen. Tillståndet kräfver ej sällan operativ behandling. Jfr Klapphingst. G. F—r.

Krysamin (Chrysamin), *kem.*, detsamma som krysamingult.

Krysamingult (af grek. *chryso's*, guld), *kem.*, ett azofärgämne, svårt lösligt i vatten, lättare i alkalier, med gul färg, eger sammansättningen $C_{20}H_{16}N_4O_6Na_2$. Bomull kan ur alkalisk lösning direkt färgas med krysamingult. H. E.

Krysanilin l. Chrysanilin (af grek. *chryso's*, guld), *kem.*, organiskt färgämne, tillhörande acridingruppen. Det är ett salt (nitrat), hvars bas är diamidofenylacridin med sammansättningen $C_{19}H_{15}N_3$. Krysanilin ingår i ett antal af handelns gula färger, så i *fosfin* och *Philadelphiagult*. H. E

Krysarobin l. Chrysarobin (af grek. *chryso's*, guld), *farm.*, erhålles från det i brasilianska staten Bahia växande trädet *Andira Araroba* Aguiar (fam. *Leguminosæ*) och möjligen andra Andira-arter. Genom omvandling af vedväfnaden uppstå i stammarna håligheter, fyllda med ett mörkgult pulver, som i ljuset snart antar gulbrun eller grönbrun, ofta i violett dragande färg och går i handeln under flera olika namn: araroba, Bahiapulver, Goapulver (emedan andra nationer plägat hämta det i Goa, dit portugiserna fört det från Brasilien), råkrysarobin etc. Drogen är lätt, voluminös, lukt- och smaklös. Pulvret är otydligt kristalliniskt, vanligen mycket uppblandadt med växtrester och skräp. Det består till sin hufvudmassa af *krysarobin* ($C_{15}H_{10}O_3$), som i rent tillstånd utgöres af små, gula kristaller, nästan olösliga i vatten, svårlösliga i sprit och eter, lättare i benzol m. m. samt i kalilut (med rödgul färg). Inledes luft i en alkalisk lösning, syrsättes och spjälkas krysarobinet, hvarvid bildas krysofansyra ($C_{15}H_{10}O_4$), en i medicinsk rabarberrot (*rhizoma Rhei*), som sönderdelningsprodukt af en däri befintlig glykosid, samt i vägglafven (*Physcia parietina* Koerb.) förekommande kropp. Af misstag antogs förr ararobadrogens hufvudmassa utgöras af krysofansyra, hvarför densamma tidigare med orätt gått under namn af rå krysofansyra (*acidum chrysophanicum crudum*). — Den råa drogen renas med bensol och ger då *renadt araroba* l. *krysarobin*, som är officinellt och användes endast utvärtes i salfvor eller löst i kollodium vid åtskilliga hudsjukdomar, ofta med framgång. Hud och naglar färgas däraf lifligt rödbruna eller kopparröda. Invärtes verkar krysarobinet starkt retande, alstrar kräkningar och diarré; å känslig hud framkallar det lätt klåda, svullnad och utslag, i ögonen inflammation. Såväl vid invärtes som vid oförsiktigt utvärtes bruk kan medlet verka giftigt, särskildt starkt reta njurarna, hvarvid ägghvita och blod uppträda i urinen. Krysarobinets bruk som läkemedel kräfver därför stor aktsamhet. C. G. S.

Krysazin l. Chrysazin (af grek. *chryso's*,

guld), *kem.*, organiskt färgämne, besläktadt med *alizarin* (se d. o.), betecknas kemiskt som dioxiantrakinon och har sammansättningen $C_{14}H_6O_2(OH)_2$. H. E.

Kryselefantin (af grek. *chryso's*, guld, och *elefa'ntinos*, af elfenben), bildverk i guld och elfenben öfver en stomme af trä. Elfenbenet användes för att återge de nakna partierna, guldet för hår, kläder, vapen o. d. De kryselefantina bildverken, som naturligtvis voro ytterst dyrbara på grund af både materialets sällsynthet och den svåra tekniken, där det bl. a. gällde att förekomma sprickor och kastningar till följd af temperaturväxlingar, tillhöra den grekiska konstens blomstringstid. Som en mästare äfven i detta fack gäller Fidias, som för det nybyggda Parthenontemplet på Atens Akropolis utförde en kryselefantinstod af Athena parthenos af mer än 10 m. höjd samt för Olympiatemplet den sittande, öfver 12 m. höga bilden af Zeus, forntidens mest berömda bildverk. Jämväl andra kryselefantiner omtalas från den grekiska forntiden. Intet har dock bibehållit sig till våra dagar. — I viss mån besläktade med denna teknik äro åtskilliga småarbeten af indiskt, kinesiskt och japanskt ursprung (gudabilder, askar o. d.), där guld- eller bronspryddnader äro anbragta å en kärna af elfenben eller valrosstand. Jfr Akrolit. Upk.*

Krysēn (af grek. *chryso's*, guld, med hänsyn till ämnets i orent tillstånd gula färg), *kem.*, ett i stenkolstjäran förekommande kolväte, $C_{18}H_{12}$, som bildar färglösa taflor med intensiv rödviolett fluorescens. Dess konstitution framgår af formeln

$$\begin{matrix} C_6H_4 - CH \\ | \quad\quad || \\ C_{10}H_6 - CH \end{matrix}$$

Krysen smälter vid 250° och är föga lösligt i alkohol, eter o. d. P. T. C.*

Krysobery'll (af grek. *chryso's*, guld, och *bēryllos*, ädelsten), *miner.* Se Cymofan och Kattöga.

Krysofānsyra. Se Krysarobin.

Krysografi (af grek. *chryso's*, guld, och *gra'fēin*, skrifva), konsten att skrifva (eller måla) med guldbokstäfver. Icke blott initialbokstäfver, utan äfven hela texter skrefvos med ett slags guldtinktur af de s. k. brefmålarna l. illuminatorerna.

Krysoidin (af grek. *chryso's*, guld, och *ēi'dos*, utseende), *kem.*, ett azofärgämne, utgör saltsyrans salt med basen diamidoazobensol, $C_6H_5 - N = N - C_6H_3 \cdot (NH_2)_2$. Krysoidin uppstår ur ett diazoniumsalt och m-fenylendiamin. Se vidare Azofärgämnen och Tjärfärger. H. E.

Krysolit (af grek. *chryso's*, guld, och *li'thos*, sten), *miner.*, benämnas de genomskinliga, vackert grönfärgade varieteterna af olivin, Mg_2SiO_4. Krysoliten nyttjas som ädelsten och förekommer som lösa afrundade stycken eller kristaller i Orienten, synnerligast i öfre Egypten, och i Brasilien. Hj. Sj.*

Krysopōia' (af grek. *chrysopōio's*, guldmakare), äldre medeltida benämning på konsten att göra guld (se Alkemi).

Krysopräs (af grek. *chryso's*, guld, och *pra'son*, lök), *miner.*, en äppel- eller lökgrön, af nickel färgad kalcedon, som träffas vid Kosemitz i Schlesien. Den slipas till ringstenar, dosor o. d. Namnet användes redan af Plinius, men sannolikt betecknar det hos honom en helt annan stenart, förmodligen beryll. A. E. N.*

Krysotil v. Kobell (af grek. *chryso's*, guld, och *ti'los*, fiber), Serpentinasbest, Skillrande asbest, *miner.*, en varietet af serpentin, som bildar tunt plattformiga stycken med fintrådig textur. Trådarna stå vinkelrätt mot klyftytorna, äro finare eller gröfre och lätt delbara. Krysotilen har en skimrande sidenglans; färgen är gul, olivgrön eller tobaksbrun. Detta mineral har anträffats i serpentin vid Sala, Falun, Dannemora, Nordmark m. fl. svenska grufvor och flerstädes utomlands. Genom rifning eller annan mekanisk sönderdelning låter det förvandla sig till en mjuk, ullig massa, hvarför det förr användes till förfärdigande af eldfasta väfnader och papper liksom asbest, handskar för brandsoldater o. s. v. Hj. Sj.*

Krysotypi, Chrysotypi (af grek. *chryso's*, guld, och *ty'pos*, aftryck), ett fotografiskt kopieringsförfarande, som grundar sig på ammoniumferricitratets (eller annat organiskt ferrisalt) egenskap att vid belysning förvandlas till ammoniumferrocitrat och detta senares förmåga att vid behandling med klorguldlösning ur densamma reducera metalliskt guld som en brun eller violettbrun fällning. Jfr Kallitypi. J. Htzg.

Kryss, *sjöv.* 1. Kommandoord, då bramrårna "tagas fyrkant", d. v. s. då de, vertikalt hängande vid sina resp. platser, hastigt bringas i horisontalt läge. — 2. Första sammansättningsdelen i namn på åtskilliga föremål, som tillhöra den aktersta mastens tackling å ett bark- eller fregatt-tackladt fartyg, t. ex. *kryss*mast, *kryss*-stång, *kryss*märsrå, *kryss*märsbrass o. s. v. — 3. Benämning på ett snedt liggande kors, Andreaskors (ett kryss); förekommer (mest) i sammansättningen kryssprick (se d. o. och Andreaskors). — 4. Kryssning, vanligen endast i uttrycket "på kryss". L. H. (H. W—l.)

Kryss, *text.* Se Läss.

Kryssa, *sjöv.* 1. Segla i sicksack upp mot vinden. — 2. Styra fram och åter inom bestämda gränser utan att hålla någon viss kurs. L. H.*

Kryssare, *sjöv.* 1. Större, snabbseglande handelsfartyg. — 2. Örlogsfartyg, hvars hufvuduppgifter äro att förrätta spanings- och bevakningstjänst till sjöss, förstöra fiendens sjöhandel, blockera eller i öfrigt oroa hans kust samt skydda egen sjöhandel och kust; härtill kommer på senare tiden för smärre kryssare uppgiften att skydda egen hufvudstyrka för anfall från fientliga jagare och torpedbåtar. I äldre tider förrättades kryssartjänsten af snabbseglande fregatter (se d. o.) och korvetter eller t. o. m. ännu mindre fartyg, såsom briggar. Vid ångmaskinens införande i örlogsflottorna öfvertogs kryssartjänsten af ångfregatter och ångkorvetter. Nutida kryssare sakna i likhet med alla andra stridsfartyg för segel afsedd rigg. De förses för att kunna fylla sina uppgifter med synnerligen kraftiga maskiner, betydligt kolförråd, kraftigt artilleri samt torpedbestyckning. Man eftersträfvar äfven att ge kryssarna en hög grad af sjöduglighet. Beroende på befintligheten af pansarskydd för fartygssidan indelas kryssare i pansarkryssare, som ega såväl sidopansar som pansardäck, och pansardäckskryssare l. opansrade kryssare, som sakna sidopansar, men ega pansardäck. Artilleri, langning och stridstorn m. m. äro i allmänhet pansarskyddade å båda typerna. Kryssares deplacement växlar f. n. (1911) mellan nära 30,000 och 2,000 tön. Olikheten i deplacement har medfört gruppe-

Ord, som saknas under K, torde sökas under C.

ring i klasser (1:a och 2:a kl. pansarkryssare samt 1:a, 2:a och 3:e kl. pansardäckskryssare). En särskild sorts mindre kryssare äro de s. k. torpedkryssarna (se d. o.), hvilkas deplacement uppgår till endast omkr. 1,000 ton. Till 2:a kl. pansarkryssare kan hänföras svenska flottans kryssare ”Fylgia” (se fig.; jfr ock fig. till art. Finnboda), byggd vid Finnboda och levererad 1907 (längd 115,1 m., bredd 14,8 m., djupgående 5,9 m., depl. omkr. 4,800 ton, fart 22,7 knop med 12,400 ind. hkr, bestyckning 8 st. 15 cm. kanoner, uppställda parvis i torn, 14 st. 57 mm. kanoner, 3 st. 37 mm. kanoner samt 2 st. 45 mm. torpedtuber, största pansartjocklek å fartygssidan 100 mm. och å kanontornen 125 mm.). De modernaste utländska pansarkryssarna föra svåra kanoner af samma kaliber, som förekommer å slagskepp, och den egentliga skillnaden mellan dessa fartygstyper är, att pansarkryssarna ha afsevärdt högre fart, vunnen på bekostnad af pansartjockleken och jämväl af antalet kanoner. Nedanstående, i vissa fall dock ej fullt säkra uppgifter beträffande

Svenska pansarkryssaren ”Fylgia”.

den under byggnad varande engelska pansarkryssaren ”Lion” torde karakterisera dessa väldiga fartyg: deplacement nära 30,000 ton, besättning 950 man, Parsons ångturbiner om 70,000 hkr, beräknade att framdrifva fartyget med en fart af 28 knop, bränsleförråd 3,500 ton kol förutom brännolja, bestyckning 8 st. 34,3 cm. kanoner, parvis uppställda i 4 torn i fartygets midtlinje, 24 st. 10,2 cm. kanoner och 5 st. 53 cm. undervattenstorpedtuber, största pansartjocklek å kanontorn 254 mm. och å fartygssidan i vattenlinjen 248 mm. Om Hjälpkryssare se d. o. C. K. S.

Kryssartjänst, *sjöv.*, bevaknings-, spanings- och rapporttjänst till sjöss äfvensom detacherad tjänst till försvar af egen och anfall på fiendens sjöhandel. H. W—l.

Kryssbult, ”Greeners kryssbult”, benämning på en af den engelske gevärsfabrikanten W. W. Greener uppfunnen regel för gevärspipans säkra och stadiga fastlåsande vid stocken. Kryssbulten, som förekommer endast vid gevär med rörliga (nedfällbara) pipor, består af en rund eller fyrkantig bult, som genomsätter stötbottnen och griper in i ett hål i den bakåt förlängda ”spången”. Jfr Jaktgevär (fig. 5). G. G.

Kryssbänsel, *sjöv.* Se Bänsel.

Kryssförband. Se Mur.

Krysshult (se Hult 2), *sjöv.*, en gröfre ”knap” med två horn, tillverkad antingen af trä eller järn, fastbultad till fartygssida eller däck och afsedd att däråt belägga (fastgöra) tågändar. Se fig. 1 i art. Knap. J. G. B.*

Krysshvalf, *bygnk.* Se Hvalf, sp. 1390.

Krysskolfning, *bygnk.*, ett vanligt sätt att göra ett bjälklag stadigare medelst i kors emot hvarandra ställda, mellan bjälkarna indrifna sträfvor. Genom denna anordning öfverföres nämligen en del af det på en bjälke kommande trycket till närliggande, hvarigenom man äfven med bjälkar af relativt klena dimensioner kan åstadkomma ett rätt stadigt golf. Krysskolfningens goda verkan upphör, om sträfvorna genom virkets torkning börja glappa. I. G. C.

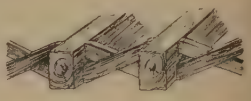

Kryssmast, *sjöv.* Se Kryss 2.

Kryssning, *sjöv.* 1. Se Kryssa. — 2. Sjötåg eller sjöexpedition.

Kryssningsblockad. Se Blockad, sp. 710.

Krysspejling, *sjöv.* Se Pejling.

Krysspinnar, *text.* Se Väfning.

Kryssprick, *sjöv.*, röd- och svartmålad prick med ett snedt liggande kors som ”topptecken” och utsatt på ett fritt liggande, mindre grund, som kan passeras på hvilkendera sidan som helst. H. W—l.

Kryssrå, *sjöv.* Se Tackling.

Krysta'll. Se Kristall.

Krystning l. Bukpressning, *fysiol.*, ett genom samtidig sammandragning af mellangärdet (djup inandning med slutning af ljudspringan) och bukmusklerna frivilligt framkalladt tryck på bukens inälfvor, t. ex. vid stolgångens eller blåsans tömning. Bvn.

Krystvärkar, *obstetr.* Se Förlossning.

Krytzeborg. Se Korsholm 3.

Krzemieniec [kʃemje'njets], polska namnet på Kremenets.

Krzysztow Zawisza [kʃy'ʃtåv tsavi'ʃa], pseudonym. Se Bojerus.

Kråka. Se Hatt, sp. 79.

Kråkan, *zool.* Se Korpsläktet.

Kråkbjugg, *bot.* Se Polytrichum.

Kråkbär, *bot.* Se Empetrum nigrum.

Kråkfåglarna, *Corvidæ*, *zool.*, bilda en familj inom tättingarnas ordning och fåglarnas klass.

Ord, som saknas under K, torde sökas under C.

Deras förnämsta kännemärke är, att hakvinkeln sträcker sig framom näsborrarna. Fötterna äro vanligen stora och vingarna måttliga eller större, dock ej mera än 5 till 6 gånger tarsens längd. Dessa fåglar gå vanligtvis säkert och gravitetiskt, med skiftevis rörda fötter, och nicka med hufvudet för hvarje steg. Med undantag af fortplantningstiden lefva de flesta tillhopa i stora, slutna flockar, som stryka omkring under mycket buller och skrik. De äro vanligen allätande, hvarför de med lätthet kunna hållas i fångenskap. Därunder pläga de bli mycket tama, men ej sällan besvärliga genom sin benägenhet att stjäla. I allmänhet äro kråkfåglarna ganska dåliga sångare, som utmärka sig genom starka, obehagliga läten; de kunna läras att eftersäga ord, härma toner o. s. v. Icke sällan häcka de kolonivis; sina bon lägga de aldrig på marken, utan i träd, klippor, hus, murar o. d. Hit höra följande nordiska fågelsläkten: korpsläktet (*Corvus*), skatsläktet (*Pica*) och nötkråksläktet (*Nucifraga*). C. R. S.*

Kråkhvete, *bot.* Se Polytrichum.

Kråkindianer. Se Crows.

Kråkklöfver, *bot.* Se Comarum palustre.

Kråkkorn, *bot.* Se Polytrichum.

Kråkkrasse, *Coronopus squamatus* Asch., *bot.*, en till fam. *Cruciferæ* hörande nedliggande, enårig, glatt, grågrön ört med parflikade blad och små hvita blommor i korta klasar, som sitta på sidorna af stjälken, midt emot bladen. Frukten affaller oöppnad. Kråkkrassen växer på ballastplatser, gator och vägar i kustprovinserna. G. L—m.

Kråknedan, en bland allmogen gängse benämning på det nedan, som följer på första nyet i april eller efter Tiburtius' dag, 14 april. (Enligt andra är kråknedanet det första nedanet i maj.) En allmän folktro är, att växtligheten i kråknedanet står stilla, men att under det på kråknedanet följande "hyllingeny" mera växer på en dag än eljest på fjorton.

Kråkris, *bot.*, detsamma som kråkbär (se Empetrum nigrum).

Kråkshult, socken i Jönköpings län, Östra härad. 6,947 har. 982 inv. (1909). Annex till Karlstorp, Växjö stift, Östra härads kontrakt.

Kråkskarf, *zool.* Se Skarfsläktet.

Kråkskärs skans. Se Färjestaden.

Kråkslott, skämtsamt namn på en stor byggnad, vanligen en träbyggnad, med stora fönster och ett öfvergifvet utseende.

Kråksläktet, *zool.* Se Korpsläktet.

Kråksmåla, socken i Kalmar län, Handbörds härad. 20,039 har. 1,890 inv. (1909). K. utgör ett konsist. pastorat i Kalmar stift, Handbörds kontrakt.

Kråkspark. Se Sömnad.

Kråksten, i folkspråket använd benämning på en inom Dörby socken i Kalmar län förekommande, till kambriska systemet hörande grönaktig, glimmerrik och något lerhaltig sandsten. E. E.

Kråkvicker, *bot.*, namn på *Vicia cracca*.

Kråkvinkel. Se Krähwinkel.

Krångforsen, vattenfall i Skellefte älf, 27 km. ö. om Skellefteå, vid högt vattenstånd särdeles praktfullt, om ock ej i lika hög grad som den 8 km. högre upp belägna Finnforsen. Skellefteå stad har inköpt båda forsarna och vid Finnforsen (omkr. 15 m.) anlagt en storartad elektrisk kraftstation, färdig hösten 1908. Den förser staden med elektrisk belysning och lämnar drifkraft till flera industriella verk, bl. a. Örviken och Ytterstfors. Vid Krångforsen, öfver hvilken bron på landsvägen Skellefteå—Bastuträsk går, kommer station att anläggas vid järnvägen på samma sträcka. Wbg.

Krås (ty. *krause*), veckad och stärkt remsa af kambrik, nättelduk, tyll e. d., som användes till prydnad, dels kring hals och ärmar på kvinnodräkter, dels i fråga om herrdräkter utanpå linnet eller skjortan frampå bröstet (från 1500-talet och in på 1800-talet). Se Halsduk.

Kräfjelag, *metall.* Se Masugn.

Kräfstorken, *zool.* Se Adjutantfågel.

Kräfta (lat. *cancer*, *carcinoma*), *med.*, elakartad svulstnybildning i epiteliala väfnader (se Epitel), sammansatt af såväl epitel som bindväf. Bindväfven i kräftsvulsten bildar ett slags stomme för svulsten (*svulststroma*), som likt ett tvättsvampskelett omger de i stromahåligheterna (kräftalveolerna) inneslutna epitelierna (kräftcellerna) och en dem ofta omgifvande väfnadssaft (kräftserum, kräftsaft). Från kräftan skiljas vetenskapligt dels vissa elakartade svulster, som bestå blott af bindväfsceller och bindväf eller bindväfsartade väfnader, såsom brosk-, ben- och slemväfnader (sarkomer, se d. o., af olika slag), dels ock elakartade svulster, som bestå blott af epitelväfnad, såsom det elakartade syncytiomet (se d. o.) l. chorionepiteliomet från chorion. Praktiskt sammanföras ofta alla dessa svulster som i det hela lika elakartade under namnet kräfta. Såsom sammansatt af både stödjeväfnad med blodkärl och af epitelväfnad räknas kräftan till de organoida svulsterna, medan de svulster, som bestå af blott ett slags väfnad, tillhöra de histioida svulsterna (fibrom, chondrom, sarkom, chorionepiteliom m. fl.). Under mikroskopet visa sig kräftornas såväl bindväfsstroma som framför allt deras epitelceller ej lika regelbundet byggda som hos de normala väfnaderna. Stromat har sålunda mycket växlande utseende i olika delar af samma svulst och i olika svulster, än fast och cellfattigt, än löst och cellrikt, men särskildt äro stromats blodkärl oregelbundna såväl i fördelning som i kärlens byggnad. Kräftcellerna likna visserligen i allmänna drag epitelierna i den väfnad, från hvilken kräftan utgått, men i enskildheter framträda starka afvikelser. I organ, som äro beklädda med skifepitel (huden, munhålan, matstrupen o. s. v.), uppstå sålunda kräftor, hvilkas kräftceller också utgöras af skifepitel (skifepitelkräftor, kankroider); från cylinderepitelbärande slemhinnor och körtlar (magsäck, tarm, luftvägar o. s. v.) uppstå kräftor med cylindroepiteliala celler, eventuellt körtellikt ordnade (cylinderepitelcellskräfta, adenokarcinom) o. s. v.; men kräftcellerna äro dock i alla dessa fall såväl till yttre form, storlek och anordning som till inre byggnad, särskildt i fråga om cellkärnans utseende och delningssätt vid celldelningen, synnerligen månggestaltade och oregelbundna; kräftcellerna äro *polymorfa* och *atypiska*. Kräftan förekommer i alla väfnader och organ, som innehålla epitel och bindväf. Vanligaste platserna för kräftnybildning äro: huden och andra af flerlagrigt skifepitel beklädda ytor, hålrum och rörformade delar (hudkräfta, läppkräfta, tungkräfta, matstrupskräfta, vissa former af lifmoderkräfta); de af enlagrigt cylinderepitel, yt-

och körtelepitel, beklädda slemhinnorna (magsäckskräfta, tarmkräfta, vissa former af lifmoderkräfta, luftstrupskräfta, gallblåsekräfta m. m.) samt kräfta i de stora körtlarna (bröstkörtelkräfta hos kvinnan, sällsynt hos mannen, sköldkörtelkräfta, lefverkräfta, bukspottkörtelkräfta, njurkräfta, blåsportkörtelkräfta m. m.). I sällsynta fall förekomma kräftor också i delar, som från fosterlifvet missbildats, t. ex. i medfödda halsfistlar (se d. o.). Kräfta, som uppstått ur och består af skifepitel, kallas ofta kankroid (hudkankroid, läppkankroid, tungkankroid o. s. v.). Kräftsvulsterna växla mycket till form, fasthet, färg, tillväxthastighet och spridning inom kroppen. Till *formen* äro de än rundade eller oregelbundet knöliga, kräftknölar eller s. k. tuberös kancer, än skifsvamplika, s. k. fungös kräfta, än blomkålshufvudlikt greniga knutar (blomkålskräfta, papillär kräfta), än diffust genomväxande den väfnad, i hvilken svulsten växer, s. k. infiltrerande kräfta. De båda sistnämnda äro ofta ej blott svårare än andra att i tid upptäcka och skilja från inflammationer o. d., utan de äro ock svårare att i afseende på storlek och inväxning i omgifvande frisk väfnad med känseln begränsa. Äfven de tuberösa och de fungösa kräftornas yttre begränsning är emellertid ofta endast skenbart tydlig. Äfven hos dessa kräftor växa nämligen oftast från tumörens yttre kanter mikroskopiska utgreningar af svulsten in i den omgifvande friska väfnaden. Däri ligger en stor svårighet för dessa svulsters operativa aflägsnande, enär läkaren icke med ögat eller med känseln kan säkert bestämma svulstens begränsning utåt. Läkaren tvingas därför att vid operationen borttaga så mycket som rimligt är för att om möjligt icke något sjukligt, som kan ge upphof till fortsatt tillväxt af svulsten, må bli kvarlämnadt. Trots all omsorg kan ändock blott med svårighet full visshet vinnas, att allt sjukt aflägsnats, och recidiv kan efter en tid uppstå i operationsärret eller dess omgifningar. De flesta kräftor äro starkt benägna att sårvandlas, kräftsår, ulcererande kräfta. Denna sårvandling beror dels på otillräcklig och oregelbunden utveckling af blodkärlen (se ofvan) i svulsten och därmed på bristfällig nutrition, dels därpå, att bakterier af allehanda slag lätt innästla sig i ett begynnande mindre sår och framkalla inflammatoriska och brandiga processer i svulsten, hvarigenom sönderfallet och sårbildningen ytterligare påskyndas. Äfven på andra sätt kan en kräftsvulst omvandlas, såsom genom fettartad omvandling, förkalkning, uppmjukningar o. s. v. Vid sårigt sönderfall af kräftsvulster uppkomma lätt blödningar ur skadade blodkärl. Kräftsvulsterna ha mycket växlande *fasthetsgrader*. Somliga äro särdeles bindväfsrika med relativt ringa utveckling af epitelbeståndsdelen och äro då i regel hårda, s. k. skirr, *scirrhus;* andra äro mjuka som hjärnmärg och innehålla riklig mängd epitel i föga utvecklad bindväf, s. k. märgkräfta l. medullär kräfta. Mellan dessa hårdhetsgrader finnas många växlingar. Äfven *färgen* växlar betydligt, från gråhvit eller gråröd, med ringa eller måttlig utveckling af blodkärl, till blodröd, s. k. blodsvamp (*fungus hæmatodes*), med stark utveckling af blodkärlen. Ofta äro svulsterna vid genomsnitt spräckliga i gult och rödt, dels af fettartadt sönderfallna partier, dels af blödningar. Vissa kräftor i digestionskanalen, sällan annorstädes, afsöndra ett slemliknande sekret, s. k. gelé- l. slemkräftor, gelatinkräfta. *Tillväxten* är olika i afseende på såväl växtsätt som tillväxthastighet. Från en mikroskopiskt liten början tillväxer kräftan till allt större härdar, knölar, skifvor eller infiltrat, till storleken af en ärta, en böna, en valnöt o. s. v. ända till manshufvudstora. Dessa först uppträdande och lokalt begränsade kräftsvulster kallas *primära*. Kräftsvulster i kanallika organ (matstrupen, magsäckens mynningar, tarmen, gallgångarna o. s. v.) växa gärna rundtom hela gången (ringformade l. cirkulära kräftor), i regel förträngande densamma (kräftstrikturer). Genom sårvandling kan en sådan striktur ånyo bli öppen; förträngning och fri passage kunna på så sätt med vissa mellantider växla med hvarandra. I säck- och blåsformade organ (munhålan, magsäcken, urinblåsan, lifmoderhålan o. a.) bildas såväl knutar och skifvor som diffust infiltrerande kräftor, de senare stundom omvandlande organet till en tjockväggig trång håla. I luftstrupshufvudet och i urinvägarna samt oftast i hud och digestionskanal träffas dessutom blomkålskräftan. I körtelorgan (bröstkörteln, lefvern, njurarna) förekomma oftast knutar och infiltrerande kräftor. Under tillväxten förstör svulstnybildningen det organ, i hvilket den växer, dels genom sönderfrätande, dels genom söndertryckande af organet. De sålunda förstörda delarna förlora jämväl sin funktion, så att t. ex. en af kräfta genomvuxen magslemhinna ej längre bildar magsaft, en kräftvandlad njure ej längre afsöndrar urin o. s. v. Förutom denna den primära kräfthärdens expansiva och infiltrerande tillväxt fortplantas kräftsvulsten ock genom spridning till andra platser i kroppen. Från primärhärden växa svulstceller in i omgifvande saft-, lymf- och blodbanor, hvarvid dessa svulstceller med lymf- och blodströmmen föras bort. På de nya ställen, där dessa celler fastna, tillväxa de till nya kräfthärdar, *sekundära härdar* l. kräftmetastaser; äfven andra svulster (sarkom och syncytiom särskildt) bilda metastaser. Kräftan metastatiserar mestadels med lymfvägarna, och metastaserna träffas därför oftast och tidigast i de till primärhärden gränsande lymfkörtlarna; tung- och läppkräftans metastaser i halsens lymfkörtlar, bröstkräftan i axelhålans körtlar, magsäckskräftan i buklymfkörtlarna o. s. v. Med blodvägarna kan kräftan föras till lungorna, till bensystemet, hjärnan o. s. v. Tidsutdräkten, den primära tillväxten och den sekundära spridningen växla från månader till år och ett par årtionden. I allmänhet växa hårda kräftor långsammare och sprida sig senare än mjuka kräftor, hvilka också ha större benägenhet för djup sårvandling. De hårda kräftorna växa långsamt och spridas sent samt bilda gärna skrumpna ärriga sår. Stundom öfvergår en förut hård, långsamt växande kräfta i en mjuk, hastigt växande; sällan eger motsatsen rum. De omständigheter, som göra kräftan elakartad, *malign*, äro alltså: ofta hastig tillväxt, förstörande inverkan på det organ, där den växer, benägenhet att sårvandlas och blöda, inväxning i saft- och blodbanor samt metastatisering och benägenhet att efter operation recidivera,

Ord, som saknas under K, torde sökas under C.

vid operationen de svåråtkomliga finaste förgreningarna till omgifningen måst kvarlämnas. Härtill kommer dess egenskaper att i flertalet fall framkalla afmagring och kraftnedsättning (kräftkakexi) samt höggradig blodbrist (kräftanemi), till stor del att uppfatta som följder af en slags självförgiftning, autointoxikation, genom resorption af kräftsvulstens sårprodukter; i andra fall bidrar till kräftkakexien större förstörelse af digestionskanalen (magkräftan). Kräftan är vanligast i mera högre ålder, men förekommer i alla åldrar, äfven hos barn. Barnkräftan är ofta mjuk, med snabb tillväxt och hastig spridning. Den påtagliga vanligheten af kräfta hos äldre personer har sedan länge ansetts visa, att kräftan är en sjukdom, som företrädesvis utvecklas i väfnader med aftagande lifskraft. I samma håll pekar ock erfarenheten om kräftans benägenhet att uppstå i förut sjukligt förändrade delar, t. ex. i enkla magsår, i inflammerade bröstkörtlar, i sår på tungan af karierade tänder, i kanterna af ett kroniskt bensår, i gallblåsan vid gallsten med kronisk katarr o. s. v. Alla dessa och liknande förhållanden synas emellertid vara blott *disponerande* orsaker. Den egentligen utlösande, *determinerande*, orsaken till kräftan är ännu obekant. Hittills har man ej lyckats påvisa några vare sig parasitära eller kemiska orsaker till kräftsvulst. Att de disponerande orsakerna icke enbart äro tillräcklig förklaringsgrund, synes däraf, dels att kräfta i många fall utvecklar sig utan kända disponerande orsaker, dels att de disponerande orsakerna oftast icke föra till kräftbildning. Sålunda är t. ex. stenbildning i gallblåsan mycket vanlig, men därefter följande kräftbildning mindre vanlig. Ej heller har man med visshet kunnat påvisa, att kräftan är ärftlig eller smittsam. Så länge kräftans egentliga orsak är okänd, är det emellertid omöjligt att yttra sig med bestämdhet i afseende på smittsamheten. Något samband med visst lefnadssätt är ej påvisadt, om ock oregelbunden diet, särskildt alkoholism, synes disponera för magkräfta. Af yrken synes disponera skorstensfejaryrket (skorstensfejarkräftan) och paraffinarbetaryrket (paraffinkräftan) för svulsten, i båda fallen hudkräfta. — Epitelkräfta är ett gammalt, numera knappt brukadt namn, som härstammar från den tid, då man antog, att sjukdomen kunde uppstå antingen ur epitelväf eller ur bindväf.

Kräftan är en mycket vanlig sjukdom. I Sverige räknades 1905 de *kända* fallen af kräfta och voro 11,754 (enl. den svenska kräftforskningskommittén). Den i senare tid upprepade farhågan för kräftsjukdomens tilltagande f. n. är ej bevisad; allmänt anses, att dess numera talrika förekomst är åtminstone delvis förskenbar, beroende dels på att de sjuke oftare komma under observation af läkare, dels på läkarnas större skicklighet att tidigt diagnosticera sjukdomen. Den är dock jämte tuberkulos, alkoholism och syfilis en af de utbredda folksjukdomarna. Fördenskull har man ock på senare tid egnat sjukdomen växande uppmärksamhet genom inrättandet i flera länder af särskilda *kancerforskningsinstitut* med därför anlagda *kancersjukhus* samt af särskilda s. k. *kancerforskningskommittéer*. I Sverige tillsattes en sådan kommitté af Svenska läkarsällskapet 1905. Från densammas verksamhet föreligger hittills ett större samlingsarbete öfver kräftans förekomst och utbredning i Sverige (se ofvan). I maj 1910 bildades i Stockholm Svenska kancerföreningen till kräftsjukdomarnas bekämpande, en gren af Internationella föreningen för kräftforskning, stiftad i Heidelberg 1908 och med hufvudsäte i Berlin. Intill senaste tid har man icke känt mer än ett botemedel mot kräfta, nämligen den primära kräfthärdens fullständiga utrotande, såvida den är åtkomlig, vare sig genom aflägsnande med knif eller genom bortfrätande med salfvor o. d. eller medelst bränning. Vid alla dessa operationer är hufvudsaken att icke lämna en kräftcell kvar i kräftans omgifning, utan undanskaffa all sjuklig väfnad samt att operationen företages i tid, innan angränsande lymfkörtlar hunnit angripas eller andra sekundära aflagringar kommit till stånd. Numera känner man ock andra medel, användbara vid vissa fall af kräfta, särskildt hudkräfta. Sådana medel äro dels bestrålning med röntgenstrålar, hvilken metod infördes i vårt land 1899 af d:r T. Sjögren och d:r T. Stenbeck, dels af den s. k. fulgurationen, Keating-Harts metod, hos oss införd af professor J. Berg och d:r G. Forssell 1908, dels slutligen af behandling med radium (se d. o.), hos oss införd af Forssell. Fulgurationen är en behandling medelst kraftiga elektriska gnistor, alstrade af högspända och högfrekventa elektriska strömmar af samma art som de strömmar, hvilka sedan slutet af 1800-talet användas vid ”Teslabehandling” (se Teslaströmmar). Fulgurationsmetoden anses dock vara osäker till sina verkningar. Otvifvelaktiga och bestående fall af botad kräftsjuka medelst röntgen- och radiummetoderna finnas däremot. Ofta förbindas dessa metoder med kirurgiska ingrepp. Såsom de allra sällsyntaste undantag räknas de fall, då en kräftsvulst af sig själf gått tillbaka och läkts, eller då densamma trots omöjligheten att fullständigt aflägsnas vid operation icke recidiverat, utan läkts. C. S—g.

Kräfta, *bot.*, benämning på de svartbruna fläckar eller såriga ytor, som ofta träffas å många träds stammar och grenar. Sjukdomen förorsakas af parasitsvampar, på löfträd vanligen af *Nectria ditissima* (se Nectria), hvars hyfer tränga in i sår, förorsakade af insekter, frost o. s. v. Under kampen mellan svampen och trädets celler uppkomma kräftsåren, som hos olika träd kunna ha ett ganska olikartadt utseende. De på äppleträden vanliga kräftsåren utgå nästan alltid från basen af dvärggrenar. Såret blir mer och mer förstoradt och fördjupadt och består af koncentriska, vanligen ovala, uppsvällda ringar. Grenen går lätt af vid såret. Liknande kräftsår uppkomma på ask, ek, lind m. fl. Boken angripes mycket af samma svamp, som här förorsakar svarta sprickor och rämnor, liksom på al, lönn m. fl. Om lärkträdens kräfta se Dasyscypha, om jordkräfta på barrträdens rötter se Honungssvampen. — Om kräfta på potatis (*Chrysophlyctis endobiotica*) se Potatissjuka. G. L—m.

Kräfta, Flodkräfta, *Astacus fluviatilis* Fabr., *zool.*, tillhör kräftsläktet (se d. o., där dess förhållande till närstående arter omnämnes). Den sköld, som täcker kroppens förenade hufvud- och thorakalpartier, bakkroppen (i dagligt tal kallad stjärten), stjärtfenan, klorna och benen äro till färgen brunaktiga med skiftning i blått, grönt eller

svart; klorna och de 4 paren gångfötter äro dock vanligen rödaktiga på undersidan. Vid kokning blir kräftan röd. Stundom träffas ock lefvande kräftor, som äro röda eller vackert blå. *Astacus fluviatilis* förekommer inom Europa i tre varieteter: *nobilis* Huxl. eller, som den i Tyskland kallas, ”ädelkräfta”, *torrentium* Schrank, tyskarnas ”stenkräfta”, och *pallipes* Lereb. (ty. ”dohlenkrebs”). Till den första varieteten hör vår svenska kräfta. Förutom i Sverige förekommer denna i Norge, Danmark, Finland vid kusten af Bottniska viken till något n. om 62:a breddgraden, vidare i den del af Ryssland, som afbördar sitt vatten till Östersjöområdet, i Tyskland, vissa delar af Österrike (Krain), Italien och Frankrike. Stenkräftan tillhör Storbritannien, Spanien och Grekland samt omväxlar med ädelkräftan i stora områden af Frankrike, Tyskland och Österrike. Varieteten *pallipes* har ett mindre utbredningsområde inom Österrike och Bajern. Stenkräftan skiljer sig från vår vanliga kräfta bl. a. genom hvit eller gulhvit färg på klornas och benens undre sida. Den når ej på långt när samma storlek som den senare, hvilken den är betydligt underlägsen i värde. Hvad som här kommer att anföras hänför sig hufvudsakligast till den i Sverige vanliga kräftan.

Linné har antagit, att kräftan knappast var känd i Sverige före Johan III:s tid; dock synes det vara sannolikt, att den långt dessförinnan förekom inom vårt land. Nu är den hos oss utbredd från Skåne till Dalarna och Hälsingland. Försök ha blifvit gjorda att plantera kräftor betydligt nordligare inom Sverige, och detta bör mycket väl kunna lyckas, då man vet, att de i Finland (under senare tid) med godt resultat blifvit utplanterade ej långt från Uleåborg. Kräftan lefver företrädesvis i sjöar och gölar samt i mindre vattendrag — åar eller bäckar. I våra större älfvar äfvensom nära hafskusterna förekommer den sparsammare eller saknas. Bäst trifves den i grundare vatten på ler- eller humusrik botten, där den gräfver sig gångar eller finner skydd under stenar och i andra gömslen. I sjöar med sterilare sandbotten blir kräftstammen småvuxen; eljest utgör kräftans medellängd i våra sjöar 9, 10 eller, mera sällan, 11 cm. Våra största kräftor öfverstiga sällan 15 cm. längd; dock har det uppgifvits, att kräftan uppnår 18, ja t. o. m. 19 cm. i längd. Hannen är vanligen något större än honan. De äldre och större kräftorna uppehålla sig vanligen på något djupare vatten, de yngre invid land, där det är helt grundt. Kräftan är ett nattligt djur, som söker sin föda under den mörkare delen af dygnet. Dess vandringar sträcka sig sällan långt, dock har det genom märkningar fastslagits, att kräftor i Smålands sjöar efter 12 till 13 månader återfångats t. o. m. så långt som 1 till 3 km. från den plats, där de utsläppts. Blir kräftan skrämd, simmar den snabbt baklänges förmedelst slag med stjärten; under vanliga förhållanden kryper den dock tämligen sakta framåt med sina gångfötter. Under den kallare årstiden hålla sig kräftorna mera stilla och äta föga; eljest äro de glupska. Deras föda består företrädesvis af djur eller djurdelar — snäckor, maskar, insektslarver, fiskrom, döda fiskar, kött af däggdjur o. s. v. I förruttnelse stadt kött tillgripa de endast i nödfall. Ofta finner man mjukare växtdelar i deras mage och tarm. Kräftan är äfven känd för sin kannibalism, och dess vana att förtära döda individer af sin egen art blir i trakter, där kräftpesten (se d. o.) utbrutit, synnerligen ödesdiger. De båda könen äro hvarandra

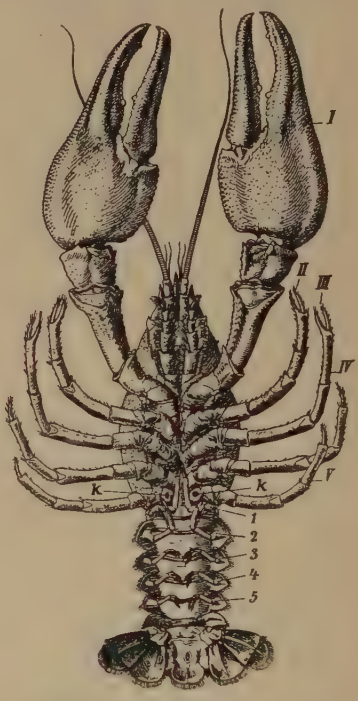

Fig. 1. Flodkräfta, hanne, undre sidan. *I* **klor,** *II—V* **gångfötter,** *1—5* **stjärtfötter, däraf** *1* **o.** *2* **utbildade till kopulationsorgan;** *k* **könsöppningar.**

i flera afseenden olika. Hannen har (fig. 1) betydligt större klor och smalare stjärt än honan vid motsvarande storlek för öfrigt. Könsöppningarna befinna sig hos hannen vid basen af det sista, hos honan mellan baserna af andra och tredje paret gångfötter (se fig. 2). Slutligen äro hos hannen stjärtens två första fotpar större och annorlunda bildade än hos honan. Kräftans ägg äro betydligt större, men färre till antalet, än hos hummern — blott 40 till 200, någon gång 300. Parningen sker i vårt land vanligen i okt., och därvid afsättes hannens sädesvätska på undersidan af honans stjärt och bakre framkropp, där den stelnar till en hvit, kittliknande massa, af hannen fördelad i små aflånga s. k. spermatoforer. Efter parningen bruka honorna draga sig tillbaka i sina gömslen, och äggen värpas först 3 till 6 veckor därefter. Härvid hålla honorna stjärten böjd mot framkroppen. Före värpningen afge de genom könsöppningarna en vätska, som eger förmåga att upplösa de nämnda spermatoforerna. De i dessa allt fortfarande lefvande sädeskropparna bli härvid frigjorda och befrukta äggen, som fastna i knippen vid stjärtfötterna och där bäras af honorna ända till kläckningen. Denna inträffar först nästa försommar från slutet af maj till in i juli, olika hos skilda individer. De 8 till 9 mm. långa nykläckta ungarna, som tämligen nära likna de ut-

lade kräftorna, hålla sig 8 till 14 dagar med rna fast vid de nämnda stjärtfötterna (fig. 3) och a således icke som hummerungarna något uppe

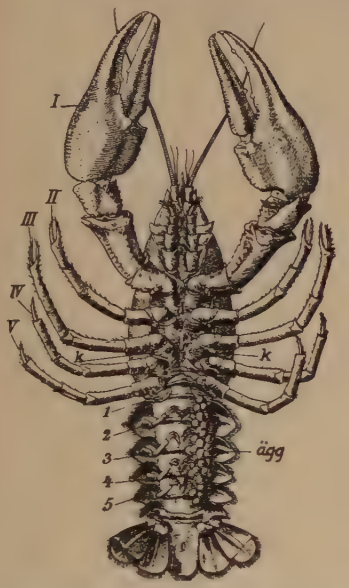

g. 2. Flodkräfta, hona, undre sidan. Beteckningarna samma som vid fig. af hankräftan. Äggen utritade blott på stjärtens ena sida.

vattnet kringsimmande (pelagiskt) lif, innan de i bottendjur. Första sommaren lära kräftunrna byta skal 5 till 8 gånger, andra sommaren er skalfällningen vanligen 5, tredje sommaren 2 till 3 gånger, och därefter byta åtminstone honorna skal blott en gång hvarje sommar. Tillväxten är bunden vid skalfällningarna, hvilka i hufvudsak ske på samma sätt som hos hummern. Materialet till fastheten i det nya skalet finner man redan före fällningen i

ig. 3. Nykläckt kräftyngel. (Nat. storl.)

agen hos kräftorna i form af de plattadt halfdotformiga *kräftstenarna*, bestående af kolsyrad h fosforsyrad kalk. Under omkr. en vecka fter fällningen är det nya skalet mjukt, och kräfrna våga sig då ej ut för att söka föda, men dan bli de så mycket glupskare. I Småland föreagna kräftmärkningar ha visat, att honkräftor vid n längd af omkr. 9 cm. på ett år tillväxa med till 8 mm. i medeltal, högst med 21 mm. Hanarnas tillväxt går något fortare. I norra Tyskand blir kräftan vanligen omkr. 10 cm. lång i in femte sommar, d. v. s. vid något öfver 4 års lder. I Småland fortplanta sig honkräftorna första ngen vid en längd af 7,5—8,5 cm., och de äro lå sannolikt ett år yngre än de nyssnämnda. Regeln Sverige n. om Skåne är, att honkräftorna fortlanta sig blott hvartannat år; i Tyskland lär ortplantningen vanligen ske hvarje år. Kräftan har många fiender, bland fiskarna företrädesvis abborren, ålen och laken, bland däggdjuren uttern och vattensorken, hvartill komma flera vattenfåglar. Den är också utsatt för många både yttre och inre parasiter, mest maskar, och för flera sjukdomar (se Kräftpest).

Kräftodling har hufvudsakligast gått ut på antingen att öfverflytta kräftor till vatten, där de försvunnit genom kräftpesten eller af andra orsaker, eller ock att utplantera dem, där de ej förut funnits. För ändamålet väljas, ej minst på grund af prisbilligheten, smärre, 7 till 9 cm. långa, kräftor, som äro eller snart bli fortplantningsdugliga. I Tyskland brukar man vanligen utsätta honor och hannar i sept., då parningstiden närmar sig, ungefär dubbelt så många af de förra som af de senare. Kunna kräftorna erhållas från jämförelsevis närliggande vatten, är detta gifvetvis bäst; ha de forslats långa vägar, får man väl akta sig att för tvärt utsätta dem i det för dem nya vattnet. Man bör då flera gånger bespruta dem med detta. Vanligt är ock att först hålla dem i rymliga sumpar i det nya vattnet och däri vänja dem vid mat: morötter, död fisk o. s. v., alltid i ringare mängd. Största försiktighet måste iakttagas; man bör skaffa sig fullt friska, ej från pestsmittade områden härstammande kräftor, och de lådor eller korgar, hvari kräftorna forslas, böra ej förut varit använda vid kräftförsändningar. — Om fridlysning af kräftor se Kräftfiske. F. T—m.

Kräftalveoler, *med.* Se Kräfta, sp. 142.

Kräftan (lat. *Cancer*), *astron.*, en af djurkretsens stjärnbilder, är belägen mellan 8 och 9 timmars rektascension samt mellan 20° och 35° nordlig deklination, innesluten mellan stjärnbilderna Tvillingarna, Lilla hunden, Hydran, Lejonet och Lodjuret. Enligt Heis innehåller den 92 för blotta ögat synliga stjärnor. Ett medelmåttigt skarpt öga torde dock knappast kunna urskilja mer än ett 50-tal. Ingen af dessa stjärnor är ljusstarkare än 4:e storleken. — Emedan Kräftans "tecken" (se Djurkretsen) begynner vid ekliptikans nordligaste punkt, eller den punkt, där solen vid midsommartiden uppnår sin största nordliga deklination för att sedan vända åter mot söder, kallas den nordliga af jordens båda vändkretsar (de parallellcirklar på jorden, där solen vid solstånden middagstid nätt och jämnt uppnår zenit) Kräftans vändkrets. E. J. (B—d.)

Kräftanemi, *med.* Se Kräfta, sp. 145.

Kräftbur. Se Fiskredskap, sp. 452.

Kräftceller, *med.* Se Kräfta, sp. 142.

Kräftdjuren l. Krustacéerna, *Crustacea*, *zool.*, utgöra en klass bland leddjuren (*Arthropoda*), hvilkas äldsta, tidigast på vår jord uppträdande grupp de äro. De lefva öfvervägande i vatten eller på fuktiga ställen och andas därför till största delen med gälar; hos många, hufvudsakligen de små, med tunn hud försedda formerna saknas dock särskilda andedräktsorgan, och huden (eller en del af densamma) tjänstgör som andedräktsorgan. Hos de på land lefvande kräftdjuren (gråsuggorna) ha å bakkroppens fötter (*abdominalfötterna*) utvecklats förgrenade instjälpningar af ytterhuden, genom hvilka de förmå andas atmosfärisk luft. Blodomloppsapparaten är mycket olika utbildad: hos några är den representerad blott af ett hjärta, som driver blodet ut i de springor och rum, hvilka

finnas mellan kroppens olika organ; hos vissa mycket små kräftdjur kan äfven hjärtat saknas. Hos högre kräftdjur äro dock verkliga blodkärl för handen; ett fullständigt slutet kärlsystem finnes dock ej, utan blodet träder alltid ut ur kärlen in i håligheterna mellan kroppens organ. I allmänhet är hufvudet icke, såsom förhållandet är hos insekterna, skildt från bålen. Vanligen finnas 2 par antenner samt 3 par bihang, som tjänstgöra som mundelar (käkar); de bihang, som stå i ställflyttningens tjänst, förekomma till olika antal (dock aldrig flera än *ett* par på hvarje segment) och af olika beskaffenhet (simfötter, gångfötter, gripfötter m. m.). Bland kroppens öfriga bihang må nämnas skölden, ett hudveck, som utgår från hufvudet och täcker en större eller mindre del af kroppen. Stundom är denna sköld sammanväxt med kroppen längs djurets ryggsida; stundom utgöres den af två rörliga halfvor, som likna musslornas skal. Kalksalter ge åt kitinet (den organiska substans, hvaraf kroppsbetäckningen består) en viss grad af hårdhet. Luktorgan kan finnas å det första antennparet. Hos några kräftdjur förekommer utom pariga sidoögon äfven ett oparigt, *pannöga*; hos andra finnes blott ettdera slaget. S. k. jämviktsorgan, hvilka stundom ock tydas som hörselorgan, förekomma blott hos de högre kräftdjuren och bestå af en öppen håla, mera sällan af en sluten säck, vid första antennens bas; å dess väggar sitta rörliga hår, hvilka bära gruskorn e. d. Tarmkanalen är vanligen ett rakt rör, som sträcker sig från munnen till bakkroppens ända. På några undantag när äro kräftdjuren skildkönade; hannen är stundom mindre än honan och så liten, att han ser ut som ett vid honan fäst parasitdjur. Utvecklingen försiggår vanligtvis genom en mycket genomgripande omdaning (''metamorfos''), i det ungen kommer ur ägget som en från det fullväxta djuret mycket afvikande organism. Hos många kräftdjur stå de nykläckta ungarna på det s. k. *Nauplius*-stadiet; detta utmärkes bl. a. däraf, att det eger tre par simfötter, som hos det utbildade djuret omdanas till de två antennparen och det första käkparet; af synorgan har Nauplius endast ett pannöga.

Flertalet kräftdjur lefver i hafvet, andra i sött vatten och ett fåtal å fuktiga ställen på land. De flestas föda utgöres af djurämnen; de förtära antingen lefvande djur, som de fasttaga med gripfötterna, eller också ruttnande kadaver, hvarigenom de bidraga till vattendragens renhållande. Några äro som fullväxta fastsittande på hvarjehanda föremål i hafvet; så är förhållandet med den vid vår västkust förekommande hafstulpanen (*Balanus*). Ett ej ringa antal kräftdjur för ett mer eller mindre parasitiskt lefnadssätt (parasitkräftor), hvilket ofta medför en betydlig tillbakagång af hela organisationen; medan sålunda några parasiter (som t. ex. *Caligus*-arterna) likna gruppens fritt lefvande former, skulle sådana kräftdjur som t. ex. *Rhizocephala* ej kunna igenkännas som sådana, om ej utvecklingen uppenbarade deras släktskapsförhållanden.

En grupp bland kräftdjuren, trilobiterna, hör till de allra äldsta hittills kända djuren; de voro nämligen med flera släkten företrädda redan under den kambriska tiden.

Klassen kräftdjur har sedan gammalt delats i två underklasser: *Entomostraca* och *Malacostraca*; dock innesluter den förstnämnda afdelningen ett antal grupper, som ej äro närmare besläktade med hvarandra.

Kräftdjursklassen kan indelas i följande ordningar:

1. ordn. *Branchiopoda.*
   - 1. underordn. *Phyllopoda.*
   - 2. » *Cladocera.*
2. » *Copepoda* (Klyffotingar).
   - 1. underordn. *Eucopepoda.*
   - 2. » *Branchiura.*
3. » *Cirripedia.*
   - 1. underordn. *Lepadidæ.*
   - 2. » *Balanidæ.*
   - 3. » *Rhizocephala.*
4. » *Ostracoda.*
5. » *Trilobita.*
6. » *Euphausiacea.*
7. » *Mysidacea.*
8. » *Cumacea.*
9. » *Isopoda.*
10. » *Amphipoda.*
11. » *Decapoda.*
    - 1. underordn. *Natantia.*
    - 2. » *Reptantia.*
12. » *Stomatopoda.*

Litt.: M. Milne Edwards, ''Histoire naturelle des Crustacés'' (1834—40), C. Claus, ''Untersuchungen zur erforschung der genealogischen grundlage des crustaceensystems'' (1876), samt G. Smith och W. F R. Weldon, ''Crustacea'' (i ''The Cambridge natural history'', vol. 7, 1909). L—e.

Kräftfiske utföres med redskap af flera slag: kräftburar (se Fiskredskap), som hufvudsakligast begagnas i sjöar och tjärnar och med hvilka göras de största fångsterna, kräfthåfvar (se Fiskredskap) och med bete försedda spön, hvilka senare man utsätter i bottnen af åar eller andra vatten, hvarefter man vid belysning med bloss medelst håf, tång eller händerna tar de kräftor, som äta af betet. Detta bör såväl på de flata håfvarna och på spöna som i burarna helst bestå af fisk eller fiskbitar, ehuru kött af däggdjur också är användbart. På grund af kräftans nattliga vanor fiskas den under den mörka delen af dygnet. Om våren eller försommaren, maj—juli, då kräftorna efter vintern äro magra, då honorna bära rommen under stjärten och då massans af de vuxna kräftorna skalfällning försiggår, är kräftfiske inom vårt land förbjudet. I de flesta län, där kräftfångsten eger egentlig betydelse, är denna allmänna fredningstid utsträckt att gälla t. ex. till 11 aug. Bäst och fetast äro kräftorna i aug. och sept. Fångst af kräftor under 9 cm. längd är i de flesta af nämnda län förbjuden, äfvensom i Hjälmaren af honor med rom under stjärten (se Kräftpest). Enligt Kommerskollegii berättelse för 1905 utfördes då från Sverige 138,845 tjog kräftor. År 1907 hade denna utförsel nedgått till 104,253 tjog och 1908 — hufvudsakligast på grund af kräftpesten i Hjälmaren — till 44,361 tjog, värda 35,489 kr. Af vår kräftutförsel har under senaste årtiondet blott en obetydlig del ej gått till Tyskland. Detta land införde t. ex. 1904 kräftor till ett värde af nära 1,8 mill. kr., hvaraf enligt tysk uppgift för 249,500 kr. från Sverige. Från Tyskland till Frankrike utfördes s. å. för något öfver 700,000 kr. Kräftfisket i Hjälmaren, som 1909 på grund af kräftpesten var totalt

, gaf 1904 ett utbyte af 244,505 tjog med ett de af omkr. 122,000 kr. Innan priset på kräf- a i slutet af 1800-talet hade stigit på grund af re efterfrågan, användes en betydlig del af de i rige fångade kräftorna till beredande af räftstjärtar". De skalade och ganska hårdt sal- e stjärtarna inlades och försåldes i större eller dre träkuttingar, hvaraf en del exporterades. har denna beredning hos oss så godt som upp- t. Vi ha under senare år importerat 3,000— 000 kg. kräftstjärtar från Finland, och från Tysk- d införas till oss sådana till högt pris i smärre sburkar. F. T—m.

Kräftgående imitation, *mus.* Se Imitation.

Kräfthåf. Se Fiskredskap, sp. 452, och räftfiske.

Kräftkakexi (se Kakexi), *med.*, den allmänna idsättning af organismen, som småningom fram- las genom förgiftningen från malign svulstbild- ng, spec. kräfttumörer inom densamma. Den plä- r åtföljas af grågul hudfärg, allmän afmagring h kraftlöshet, slappet i hud och muskulatur, ofta örening med s. k. ödematös svullnad (vattensvull- d) i olika delar af kroppen, t. ex. i ansikte och n; bleka slemhinnor, nedsättning af blodets halt röda blodkroppar och hemoglobin o. s. v. Sym- nbilden är emellertid ej specifik för kräftkakexi, an ett liknande tillstånd kan förekomma äfven vid ghvitesjukdom m. fl. sjukdomar. I. H.

Kräftknöl, *med.* Se Kräfta, sp. 143.

Kräftmetastas, *med.* Se Kräfta, sp. 144.

Kräftodling. Se Kräfta, sp. 150.

Kräftpest, en ytterst förhärjande sjukdom på räftor, hvilken, för så vidt kändt är, först upp- ädde i Frankrike på 1870-talet och därifrån spred g mot ö. och n. På 1880-talet nådde den Oder- nrådet samt öfverskred Weichsel och, på kortare tid n två årtionden, Ural. 1893—94 uppträdde den i stra Finland, men vann då ingen vidare spridning är. Men 1907—08 blef detta land utsatt för en år och vidsträckt härjning, och då liflig import f kräftor egde rum från Finland till Stockholm, ade vi snart sjukdomen hos oss. Det hjälpte ej, tt totalt förbud utfärdades (6 sept. 1907) mot im- ort till Sverige af okokta finska kräftor. Möjligen edan 1907 var kräftpesten i Mälaren, och 1908 örjade den härja i Hjälmaren, hvars förut synner- gen rika kräftbestånd (jfr Kräftfiske) 1909 lef alldeles tillintetgjordt. Där pesten förintande ått fram, vågar man ej på åtminstone 5 år åter örja inplantera kräftor, ty om ej smittämnet allde- es utdött, får det genom inplantering en ny näring. åde vår vanliga kräfta och andra varieteter äfven- om den galiziska kräftan (se Kräftsläktet) ngripas af denna allhärjare. — Professor B. Hofer München har visat, att kräftpesten framkallas af n bakterie, som han (1898) kallat *Bacterium pestis staci.* Andra forskare ha ansett, att svamptrådar saprolegniacéer) förorsaka kräftpesten (se Achlya rolifera), men äfven om dessa ofta döda massor af kräftor, är dock den verkliga kräftpesten n bakteriesjukdom. Kräftpesten sprider sig hufvud- akligast därigenom, att friska kräftor förtära andra mittade eller döda kräftor, äfvensom genom fångst- edskap eller transportlådor. Sjukdomen kan ock pridas genom fåglar, insekter, uttrar eller vatten- orkar. Hvilken roll fiskarna spela i detta afseende, torde ej ännu vara fullt utredt. Hofer har angett skäl, som tala för, att kräftpesten utbreder sig äfven genom i vattnet fritt förekommande bakterier. Otvifvelaktigt är, att starka och långvariga föroreningar i strömmar och sjöar gynna kräftpestens framfart. Till förhindrande af pestens spridning inom vårt land från Hjälmarens och Mälarens vattenområden har K. M:t dels i okt. 1908 utfärdat förbud mot transport af okokta kräftor och af fångstredskap för kräftor öfver vissa, dessa områden omgifvande gränser, dels 18 juni 1910 förbjudit all fångst af kräftor samt handel med och forsling af sådana inom Örebro och Västmanlands län samt inom de till nämnda båda sjöars vattensystem hörande delarna af Stockholms, Uppsala, Södermanlands och Kopparbergs län. F. T—m.

Kräftsaft, Kräftserum, *med.* Se Kräfta, sp. 142.

Kräftsläktet, *Astacus* Fabr. eller *Potamobius* Sam., *zool.*, tillhör ordn. *Decapoda* och underordn. *Reptantia* Boas inom kräftdjurens klass. Det närstående amerikanska släktet *Cambarus* har blott 17 gälpar, då släktet *Astacus* har 18. Eget nog förekommer det på arter rika släktet *Cambarus* i östra Nord-Amerika från Klippbergen till Atlanten, under det att de till 6 uppgifna amerikanska arterna af *Astacus* ha sitt utbredningsområde v. om nämnda berg. En färglös och blind *Cambarus*-art, *C. pellucidus* Tellk., lefver i den bekanta Mammutgrottan i Kentucky. Europa eger utom *Astacus fluviatilis*, flodkräftan, med dess varieteter två andra arter, nämligen den långkloade galiziska sumpkräftan, *Astacus leptodactylis* Eschscholtz, och *A. pachypus* Rathke. Den förra, som, ehuru mycket större än vanliga kräftan, dock i flera afseenden är sämre än denna, tillhör Svarta och Kaspiska hafvens flodsystem, har därifrån blifvit inplanterad i Sibirien och sprider sig i Ryssland med undanträngande af *A. fluviatilis*. *Astacus pachypus* förekommer i bräckt vatten i Kaspiska hafvets och Azovska sjöns flodmynningar. Två arter af släktet *Astacus* förekomma i Amurbäckenet och slutligen en i floden Rion, som utflyter i östra delen af Svarta hafvet. F. T—m.

Kräftstenar, *zool.* Se Kräfta, *zool.*, sp. 149.

Kräftstjärtar. Se Kräfta, *zool.*, sp. 151, och Kräftfiske, sp. 153.

Kräftstriktur, *med.* Se Kräfta, sp. 144.

Kräftsår, *med.* Se Kräfta, sp. 143.

Kräftån, biflod från vänster till Tidan.

Kräftögon, *bot.*, namn på fröna af *Abrus precatorius.*

Kräfva. Se Fåglar, sp. 182, och Insekter, sp. 712.

Krähwinkel, sv. öfv. Kråkvinkel (från Kotzebues lustspel "Die deutschen kleinstädter"), appellativ på småstäder, där kälkborgerligt småsinne är rådande. Jfr Abdera.

Kräill von Bemebergh [-fånn-]. Se Crailvon Bamberg.

Kräkla (af isl. *krækla*, krökt kvist, af *krókr*, krok). 1. (Krumstaf) Biskopsstaf. Se Biskopsskrud. — 2. I äldre tider ett handredskap, hvarmed ostmassan omrördes vid ystning. — 3. Ett träredskap, hvarmed gröt m. m. omröres vid kokning. 2. H. J. Dft.

Kräklingbo, socken i Gottlands län, Norra hära-

Ord, som saknas under K, torde sökas under C.

det. 4,672 har. 397 inv. (1909). K. bildar med Ala och Anga ett konsist. pastorat i Visby stift, Medelkontraktet.

Kräklinge, socken i Örebro län, Hardemo härad. 3,914 har. 1,136 inv. (1909). K. utgör ett konsist. pastorat i Strängnäs stift, Edsbergs kontrakt.

Kräkmedel, *farm.* Se Emetica.

Kräkning, *med.*, maginnehållets uppdrifvande genom matstrupen. Magens s. k. fundusdel slappas, medan pylorusdelen sammandrages, hvarvid magen antager päronform, tillslutningen af öfre magmunnen (cardia) upphör och kraftiga kontraktioner af bukmuskulaturen inställa sig. Kräkningen är i regel en reflexakt, som kan utlösas från olika delar i kroppen, såsom svalgets slemhinna och bukorganen. Åtskilliga gifter, t. ex. apomorfinet, synas inverka på det s. k. kräkningscentrum, hvars läge inom centrala nervsystemet emellertid ej är närmare kändt. Kräkningar kunna inställa sig vid olika sjukdomstillstånd, såsom inflammation af bukhinnan, affektioner af hjärnan och dess hinnor, njurlidande m. m. I många fall kan kräkningen betraktas som en ”naturens skyddsåtgärd”, hvarigenom matsmältningsapparaten befrias från skadliga ämnen. Utlösningsmekanismen för de bekanta kräkningarna vid sjösjukan och under hafvandeskapet är ej närmare känd. I många fall lämna de uppkräkta massornas utseende och innehåll värdefulla upplysningar om naturen af de sjukdomsprocesser, som förorsaka kräkningen. Särskildt karakteristiska äro de kaffesumpliknande kräkningarna vid magblödning och de fekala (exkrementluktande) kräkningarna vid tarmhinder. J. E. J—n.

Kräkrot, *Radix Ipecacuanhæ, farm., med.*, erhålles af rubiacén *Uragoga Ipecacuanha* Baill. (*Cephaëlis Ipecacuanha*), en i sydvästra Brasiliens fuktiga urskogar, helst nära vatten växande liten (40—50 cm. hög) halfbuske, med i myllan krypande, horisontal, smal rotstock, från hvilken uppstiga

Uragoga Ipecacuanha.

korta stjälkar (se fig.). Från rotstockens undre sida nedskjuta många birötter 5—10 cm. långa, hvilka till en början äro smala, nästan trådlika, men sedermera förtjockas, i synnerhet å mellersta delen, genom där anhopad reservnäring i en grå, hornartad bark som har ett småknöligt, ringladt utseende och p ytan vanligen är gråaktig eller gråbrun. Ju mer barken är utvecklad, och ju mindre det finnes a gulhvita veddelar, dess bättre är drogen. Den offi cinella kräkroten kommer hufvudsakligen från state Matto Grosso i Brasilien. Cartagenakräkrot hvars moderväxt är *Uragoga acuminata* Karst. i Co lombia, består af tjockare, mindre starkt ringlad rötter, hvars bark är ljusare grå inuti. Kräkroten viktigaste beståndsdel äro alkaloiderna emetin (s d. o.), cefaëlin och psychotrin. Äfven andra rubia céer innehålla i sina rötter emetin, t. ex. *Psychotri emetica*, som växer i Colombia och ger handeln *Rad. I. nigra* l. *striata*, bestående af något tjockare svarta, strimmiga rötter, inuti i barkdelen ofta vio letta eller gråblå, *Richardsonia*-arter i Nord- och Syd-Amerika, hvilkas friska rötter äro stärkelserika och hvita (*I. alba farinosa*), men, torkade, få en järngrå färg och ha djupa sprickor samt omväxlande böjningar, hvarför de äfven kallas *R. Ipec. undulata* och slutligen *Borreria capitata* och *B. Poaya* i Brasilien. Af en till fam. *Violaceæ* hörande liten buske, *Hybanthus Ipecacuanha* Taub., fås en tredje emetinhaltig kräkrot, som är hvit och vedartad, hvarför densamma i droghandeln benämnes *R. Ipec. albæ lignosæ* (se Hybanthus). Dessa slag af kräkrot kallas med ett gemensamt namn ”falsk Ipecacuanha”. Den äkta kräkroten odlas såväl i hemlandet som i brittiska Indien, och fortplantningen sker mycket lätt dels genom små bitar af den ringlade rotdelen, dels genom bladskaften, som i lämplig jord alstra nya plantor. Kräkroten började mot slutet af 1600-talet användas i Europa mot rödsot och värderades mycket högt. Dess bruk utbreddes af Helvetius, som höll medlet hemligt och sålde det för 1,000 louisdorer till franska regeringen. Kräkroten verkar genom alkaloiderna äckel eller kräkning efter dosens storlek. Infusion på kräkrot ingår ofta i ”bröstsafter”, och af densamma beredes kräkrotsvin (se Kräkvin 1). Från alkaloiderna befriad drog användes mot dysenteri. O. T. S. (G. L—m.)

Kräkrotsdroppar, *farm. med.* Se Kräkvin 1.

Kräkrotsextrakt, *farm. med.* Se Kräkvin 1.

Kräkrots-vin, *farm. med.* Se Kräkvin 1.

Kräksalt, *farm.* Se Kräkvinsten.

Kräksaltvin. Se Kräkvin 2.

Kräkvin. 1. (Kräkrotsvin) *Vinum Ipecacuanhæ, farm., med.*, fanns förr upptaget i Sv. farmakopén, men ersättes numera af kräkrotsdroppar (*Tinctura Ipecacuanhæ*) och af flytande kräkrotsextrakt (*Extractum fluidum Ipecacuanhæ*). Kräkvinet bereddes af 1 d. kräkrot och 10 dlr starkt vin samt användes både som kräkmedel och, i mindre doser, vid bröst- och strupkatarrer. Se Emetica och Expektorerande medel.

2. (Kräksaltvin, Antimonvin) *Vinum stibiatum, farm., med.*, är en lösning af 1 d. kräksalt (kräkvinsten) i 249 dlr marsalavin. För att framkalla kräkning ges en matsked, åt barn en tesked hvar 10:e—15:e minut, tills verkan följer. 1. C. G. S. 2. O. T. S. (C. G. S.)

Kräkvinsten, *Tartarus stibiatus* l. *emeticus, Tartras stibico-kalicus* Sv. farm., Kräksalt, Kalium-antimonyltartrat, *kem., farm., med.*, är ett dubbelsalt bildadt genom förening af

Ord, som saknas under K, torde sökas under C.

montrioxid och kaliumbitartrat och sammansatt gt formeln

$$(CHOH)_2 \begin{matrix} COOK \\ COO \,.\, SbO \end{matrix} + {}^1/_2\, H_2\, O.$$

kvinstenen eller kräksaltet, hvilket sistnämnda n är vanligare bland allmänheten, bör vara ett vitt, kristalliniskt pulver, som löses i 17 delar t och 3 delar varmt vatten. Kräksaltet har en ktig, efteråt äcklig, metallisk smak. Det om- is 1631 af Adrian von Mynsicht. Antimonmed- (*remedia spagirica*) voro redan före kräksaltets täckande mycket prisade af Paracelsus och hans ungar. Missbruk af dylika medel föranledde 66 på yrkande af Paris-fakulteten ett förbud af nska parlamentet att begagna "spagirica"; men) år efteråt blef detta förbud formligen upp- dt, och redan 1638 hade det af kräksalt beredda ksaltvinet blifvit upptaget i franska farmakopén. timonpreparaten och särskildt kräksaltet spelade der 1600- och 1700-talen en stor roll inom ficinen och gåfvos rikligen vid alla möjliga, sär- dt akuta, sjukdomar; under senare hälften af 00-talet inskränktes dessa medels bruk alltmer. äksalt verkar ej såsom sådant retande eller etsan- ; men om det sönderdelas under bildning af en- lt antimonsalt, framträda sådana verkningar. Om ksalt i salfveform ingnides i huden, eger små- gom genom inflytande af hudkörtlarnas surt rea- rande sekret en sådan sönderdelning rum, och er ett par dagar inträder just kring grupper af dkörtlar rodnad och bildning af varfyllda blåsor, a smittkoppor. Intages en måttlig dos kräksalt —6 cg.), utlöses däraf i regel på reflexväg äkning (se Emetica), ibland åtföljd af arré. Uteblir denna verkan eller inträder den tför långsamt, sönderdelas kräksaltet i den sura agsaften, hvarefter starkare retning, etsning och entuellt allmän förgiftning inträda. Fara härför eligger vid vissa sjukdomar och särskildt vid för- tning med narkotiska medel, då kräkningscentrum mte andra centra i hjärnan företer nedsatt retbar- it och därför äfven upprepade, stora doser kräk- t förbli utan verkan. Sådan förgiftning med äksalt liknar i mycket den med arsenik; utmär- nde äro koleraliknande diarré, kramp, upphäfd ünsekretion, höggradig utmattning (kollaps) och öd genom andnings- och hjärtförlamning under tjämt tilltagande förslappning af blodkärlen. Den ünsta dödande dosen kräksalt anslås till 0,65— 1,95 gr. Äfven lättlösliga antimonföreningar såsom räksalt uppsugas långsamt och kvarstanna länge i oppen, särskildt i lefvern. Utsöndringen sker små- ngom genom mage och tarm samt i mindre mängd ed urin, galla och mjölk. Som kräkmedel använ- s kräksalt sällan, då det visserligen i lämpliga fall n verka säkert och snabbt, men medför särdeles ehagliga biverkningar. För att underlätta upp- stning af ett sparsamt och segt sekret i luftrören e Expektorerande medel) kan det äfven ttjas, men ersättes i detta syfte ofta af antimonets afvelföreningar (se Mineralkermes) eller af äkrot, Senegarot e. d. O. T. S. C. G. S.

Kräkväckande medel, *med.* Se Emetica.

Kräldjur, *Reptilia, zool.*, en klass bland rygg- adsdjuren. Hos dessa djur, som af den äldre syste- atiken förenades med amfibierna (se d. o.), ha af nyare biologer egenskaper uppvisats, som ådagalägga, att kräldjuren och fåglarna ha ett gemensamt ursprung, en uppfattning, som på ett afgörande sätt bekräftats af geologiska fynd och i den zoologiska systematiken vunnit ett uttryck däri, att man sammanfört kräldjur och fåglar till en med de öfriga ryggradsdjursklasserna likvärdig klass, *Sauropsida* (se Fåglar). Å andra sidan må påpekas, att bland ryggradsdjuren ur permlagren finnas vissa former, som af somliga zoologer hänföras till stegocefalerna — alltså till amfibierna (se d. o.) —, af andra till de lägre kräldjuren, och detta på den grund, att hos de ifrågavarande utdöda formerna (*Microsauri*) amfibie- och kräldjursmärkena äro förbundna med hvarandra; det genetiska sambandet mellan de båda, numera i skilda riktningar utformade klasserna röjes ock i några anatomiska egenskaper. Den omisskännliga kräldjurstypen framträder för första gången hos de från jura- och triasformationerna bekanta urödlorna (*Prosauri*), ehuru äfven dessa i några viktiga afseenden (t. ex. ryggradens byggnad) ansluta sig till de nyssnämnda öfvergångsformerna. En enda urödla (*Hatteria*, se kamödlan på pl. Australisk fauna samt Sphenodon) har öfverlefvat sina fränder, i det den funnit en fristad på det numera i djurgeografiskt afseende isolerade Nya Zeeland.

För de nu lefvande kräldjuren kunna följande karaktärer anföras. Skelettet innehåller hos det utbildade djuret endast få broskrester och består till öfvervägande del af benväfnad. Ryggsträngen kvarstår endast undantagsvis utöfver fosterstadiet. Kotkropparna äro vanligen procöla (d. v. s. konkava framtill, konvexa baktill); krokodilerna ha mellankotsskifvor (mjuka, elastiska skifvor, som äro sammanväxta med kotkropparnas ytor). Ryggradens regionbildning är i allmänhet mera differentierad än hos amfibierna: man kan skilja på halskotor (alltid ett flertal, hos amfibierna blott *en*), bröstkotor, ländkotor, bäckenkotor (vanligen två) och svanskotor. Å kraniet hos nu lefvande kräldjur finnes blott *en* nackledknapp; hos många kräldjur är kraniet mellan ögonhålorna sammantryckt till en lodrät, brosk- eller bindväfsartad skifva; mellan- och öfverkäksbenen äro vanligen fast förbundna med det öfriga kraniet. Underkäken består alltid af flera benstycken. Episternum (se Kloakdjuren) finnes hos alla med extremiteter utrustade kräldjur (hos sköldpaddorna utgöres det måhända af ett parti af bukskalet). Skuldergördeln öfverensstämmer bäst med amfibiernas. Hos kräldjuren är hjärtat i sammanhang därmed, att en halsregion är utbildad, längre aflägsnadt från hufvudet än hos amfibier och fiskar. Förmaket är fullständigt deladt i en större höger- och en mindre vänsterafdelning, hvilken sistnämnda mottager blodet från lungorna, medan den högra mottager det från kroppens öfriga delar. Hjärtkammarens båda halfvor äro vanligen skilda endast genom en ofullständig vägg; endast hos krokodilerna är denna skiljevägg fullständig (blott en helt liten kommunikationsöppning kvarstår, som måhända ej har någon betydelse i funktionellt afseende), så att hos dessa djur arteriellt och venöst blod ej blandas i hjärtat. Både höger och vänster aortabåge finnes. Blodets omlopp och syrsättning försiggå trögt, hvilket i förening med den omständigheten, att deras hud-

betäckning ej är egnad att kvarhålla kroppsvärmen, gör, att kräldjurens värmegrad väsentligen är beroende af det omgifvande mediet; kräldjuret kännes kallt (”kallblodiga djur”). Ändtarmen och urogenitalorganen mynna ut i en kloak. En verklig parning eger rum, och parningsorgan finnas hos det öfvervägande flertalet. De flesta lägga ägg af ansenlig storlek; under äggets gång genom äggledaren omges det af ägghvita och ett kalkhaltigt skal, som hos ödlor och ormar är läderartadt, hos sköldpaddor och krokodiler fast och sprödt som ett fågeläggs. Som näringsgulan är mycket stor, är äggklyfningen partiell liksom hos fåglarna. Allantois och amnion (se dessa ord) äro utbildade. Med få undantag egnas hvarken äggen, sedan de nedgräfts i fuktig jord, sand o. d., eller ungarna någon som helst vård från föräldrarnas sida.

Nästan alla kräldjur, med undantag af några sköldpaddor och ödlor, äro köttätande. De smärre formerna lefva till hufvudsaklig del af insekter, de större däremot af ryggradsdjur, äfven varmblodiga. Många arter, t. ex. vattenormar, hafssköldpaddor och krokodildjur, vistas uteslutande eller företrädesvis i vattnet, men de allra flesta kräldjur uppehålla sig på land, än på fuktiga ställen i närheten af vatten, än på torra platser. — Hvad kräldjurens geografiska utbredning vidkommer, tilltaga de i talrikhet mot ekvatorn. Några ormar och ödlor utbreda sig långt upp i norden, hvaremot krokodilerna äro inskränkta till varma länder; sköldpaddorna förekomma hufvudsakligen i dessa. Kalla och tempererade trakters kräldjur ligga om vintern i vintersömn eller dvala; så göra kräldjur äfven i tropiska länder under sommarhettan och vakna upp vid regntidens inträdande. — Kräldjurens själslif befinner sig på en låg ståndpunkt. De växa långsamt, men ha dess större lifslängd. De flesta äro utomordentligt seglifvade, kunna härda ut länge utan föda och med inskränkt respiration samt i viss grad ersätta stympade eller förlorade kroppsdelar. För människan är blott ett mindre antal direkt nyttigt, t. ex. sköldpaddorna genom sitt kött, sin sköldpadd och sina ägg, leguanerna genom köttet och krokodilerna genom huden. Däremot bli många arter indirekt nyttiga för människan genom smärre skadedjurs förföljande. Skada förorsakas däremot af en mängd arter. Krokodildjur och jätteormar bortröfva, de förra människor och tamkreatur, de senare åtminstone husdjur, hvarjämte båda förtära matnyttigt villebråd. De giftiga ormarna döda medelst sina farliga bett människor samt nyttiga tama och vilda djur. Genom sin kalla kropp, sina krälande och smygande rörelser, sitt ofta undandolda lefnadssätt och sitt fördärfbringande gift ha de flesta kräldjur från äldsta tider ådragit sig människors afsky och hat samt blifvit föremål för ifriga förföljelser.

De i våra dagar lefvande kräldjuren äro endast tarfliga rester af en i forna geologiska perioder rik och mäktig djurstam. För första gången framträder den omisskännliga kräldjurstypen under permtiden. Men deras stormaktstid inföll under jura- och kritperioderna; då nådde de höjdpunkten af sin utbildning både i artrikedom och framför allt i mångsidig och omväxlande formutbildning; då voro de de högsta varelserna här på jorden och dess behärskare. Ty af däggdjuren hade på den tiden blott några små, svaga och lågt organiserade former hunnit utbildas, och först under juraperioden uppkommo fåglarna. Liksom vissa däggdjur ju äro nutidens jättar, så uppnådde under juratiden flera kräldjur dimensioner, som ställa nutidens elefanter fullständigt i skuggan; man har funnit lämningar af kräldjur, som voro omkr. 36 m. långa. De befolkade landet, hafvet, luften; bland dem funnos såväl växtätare som rofdjur; med ett ord, de förmådde utnyttja alla för ett ryggradsdjur disponibla existensmöjligheter.

Man har fördelat kräldjuren i följande grupper: 1)* *Prosauria.* 2) *Theromorpha.* 3)* *Chelonia.* 4) *Dinosauria.* 5)* *Crocodilia.* 6) *Plesiosauria.* 7) *Ichthyosauria.* 8) *Pterosauria.* 9) *Pythonomorpha.* 10)* *Sauria* (med ordningarna *Lacertilia* och *Ophidia*).

Endast de med * betecknade grupperna innehålla representanter i nutiden. Om fjällkräldjur se Fjällreptilier. Litt.: H. Gaden, ”Amphibia and reptiles” (i ”The Cambridge natural history”, 1901). L—e.

Krämkopp från Mariebergs porslinsfabrik, 1767.

Krämkopp, en numera gängse benämning på ett slags små prydliga koppar af porslin (mera sällan af fajans) med äggrund form, lock och grepe, hvilka på 1700-talet och äfven senare tillverkades vid snart sagdt alla porslinsfabriker i Europa (i Sverige kallades de förr ofta ”punschkoppar”). De stå högt i pris bland samlare; icke minst gäller detta om de svenska krämkopparna från Mariebergsfabriken (se fig.).

Krämla, *bot.*, gemensamt namn på arterna af svampsläktet *Russula* Fr., som hör till fam. *Agaricineæ* bland hattsvamparna. Jämte riskorna bilda krämlorna en naturlig grupp inom familjen, som utmärkes däraf, att hela fruktkroppen är spröd, så att den ej kan upprispas i trådar. Från riskorna skiljas krämlorna genom saknaden af mjölksaft. Krämlorna växa i skogar och lundar. Många af dem ha en skarp, brännande smak (särskildt framträdande i skifvorna); dessa äro giftiga, andra däremot ha mild smak och äro utmärkta matsvampar. De bästa bland de ätliga arterna äro mandelkrämlan, äggkrämlan, grönkrämlan, kantkrämlan m. fl. G. L—m.

Kränga, *sjöv.*, säges ett fartyg göra, då det ”har slagsida” eller m. a. o. ej ”ligger på rät köl”, utan lutar åt ena sidan. H. W—l.

Krängning, *sjöv.*, slagsida l. lutning hos ett fartyg. Krängningen anges i grader, t. ex. 6° krängning åt styrbord. H. W—l.

Krängningsdeviation, skillnaden mellan deviationen vid krängning (δ_i) och deviationen på rät köl (δ) för samma kompass och samma kompasskurs. Krängningsdeviationen för 1° krängning åt babord å kompasskursen nord utgör kompassens krängningskoefficient (χ). Med kännedom om denna finnes krängningsdeviationen för hvilken kompasskurs (ζ') och hvilken krängning som helst ur formeln $\delta_i - \delta = -\chi i \cos\zeta'$, i hvilken i betecknar krängningsgraden (positiv vid krängning åt styrbord och

egativ vid krängning åt babord). — Krängningseviationen på järn- eller stålfartyg kan uppnå betylande storlek och bör därför alltid kompenseras. fr Deviation 2 och Kompass. H. W—l.

Krängningsförsök, *skpsb.*, utför man för att efter tt fartygs nybyggnad erhålla noggrann kännedom m läget i höjdväg af dess tyngdpunkt. Försöket

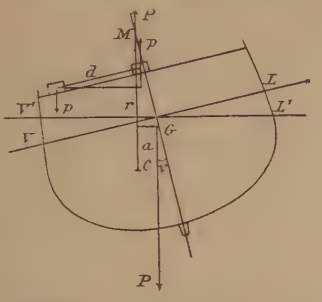

ker med tillhjälp af ombordtagna tyngder, som örst placeras så, att fartyget ej har någon slagida, och därefter flyttas tvärskepps ett noga uppmätt stycke. Fartyget kränger då, till dess styfhetsmomentet blir lika med det af den flyttade tyngden alstrade krängningsmomentet, då jämvikt inträder. Formeln härför är $P(r-a)\sin v = p.d.\cos v$, där P är fartygets vikt, anbringad i G, r är afståndet mellan metacentrum (M) och deplacementets tyngdpunkt (C), a är afståndet mellan deplacementets och fartygets tyngdpunkter på rät köl, p är den ombordtagna tyngdens vikt och d den distans denna tyngd flyttats samt v är krängningsvinkeln. Ur denna ekvation löses a, hvarigenom, då läget af deplacementets tyngdpunkt är känd, läget af fartygets tyngdpunkt erhålles. Å fig. betecknas fartygets vattenlinje med $V\,L$ före krängningen och $V^1\,L^1$ efter densamma. C. K. S.

Krängningskoefficient. Se Krängningsdeviation.

Krängningspendel. Se Klinometer.

Krängstek, *sjöv.* Se Påslagning.

Kränholm. Se Estland, sp. 949.

Kräpelin, Emil. Se Kraepelin.

Kräpp (*crêpe*, krusflor), ett tunt silkestyg, väfdt i gasbindning med omväxlande höger- och vänstersnodda trådar, som vid behandling med ånga eller hett vatten knorra sig och ge tyget en varaktigt krusig yta. Kräppeffekter åstadkommas äfven genom s. k. mercerisering (se d. o.) af med gummi delvis tryckta fina bomullsväfnader eller helt enkelt genom att tunna tyger (af silke, kamgarn eller bomull) pressas mellan räfflade valsar. Småfasonerade kamgarnstyger (äfven tjockare), som i följd af själfva bindemönstret förete en knottrig yta, kallas kräppartade (se Bindning, sp. 411). Jfr Krepong. G. A. W.

Kräpp-papper (se Kräpp), ett medelst vissa mekaniska anordningar rynkadt papper. I växlande färger och mönster användas dylika papper till bordlöpare, kring blomkrukor m. m.

Kräts (ty. *krätze* och *gekrätz*, af *kratzen*, skafva, skrapa; fr. *cendre*, eng. *sweepings*, *dross*), gammal benämning på affall i form af filspån, slaggartade mellanprodukter, metalloxider m. m., som uppkomma vid metallers förarbetning eller smältning i myntverk, guldsmedsverkstäder, o. s. v.

Krö'cher, Jordan von, preussisk politiker, f. 29 maj 1846, studerade en tid juridik, deltog i 1866 och 1870—71 års krig och tog 1875 som ryttmästare afsked ur krigstjänsten för att egna sig åt skötandet af sina gods. Han var 1879—83 medlem af preussiska landtdagens deputeradekammare, invaldes där ånyo 1888 och är sedan jan. 1898 dess president. Inom landtdagens konservativa parti intar K. sedan länge en mycket inflytelserik ställning. V. S—g.

Kröderen, insjö i Buskeruds amt (Norge), berömd för sina naturskönа omgifningar. Areal 41 kvkm.; längd 39 km. K. utgör en förlängning af Hallingdalen i dess riktning från n. till s. I K. utmynnar den norrifrån kommande Hallingälfven, och dess aflopp, Snarumsälfven, bildar en biflod till Drammensälfven. Från Vikesunds station på Drammen—Randsfjords järnväg går en 26 km. lång bibana till södra ändan af K. O. A. Ö.

Kröger, Karl, präst, politiker, f. 20 nov. 1711 i Karlshamn, d. 3 juli 1773, inskrefs 1728 vid Lunds universitet, prästvigdes 1732 och blef 1735 komminister i sin födelsestad, 1745 kyrkoherde i Vinslöfs och Näflinge pastorat af Lunds stift samt 1762 häradsprost. 1765—66 var han första gången riksdagsman samt framstod redan från början som en hänsynslös och tilltagsen anhängare af det segrande mössspartiet. Vid riksdagen 1769, då hattarna återtogo makten, var han en af de få mössorna i prästeståndet, men prisade frimodigt den föregående riksdagens åtgöranden och sökte, ehuru fåfängt, försvara de tio rådsherrar, hvilkas afsättning sekreta utskottet påyrkade. Om det ”fria” statsskickets bibehållande, sådant det var, visade han vid denna riksdag mycken månhet. Så yrkade han rörande behandlingen af assessor A. Virgins skrift om nödvändigheten af grundlagens förbättring, att ständerna skulle ”något starkare beifra denna skrift, än tryckfrihetsförordningen utstakade”; och mot den ”akt om personlig säkerhet samt säkerhet om egenderätten”, som föreslogs till skydd mot ständernas ingrepp på lagskipningens och verkställande maktens områden, aflämnade han ett häftigt memorial. Emedan han i detta tillika tycktes vilja upprifva tvisten om giltigheten af konungens tronafsägelse och ämbetsverkens inaktivitet i slutet af föregående år, öfverlämnades det till granskning af en deputation, och slutet blef, att K. för all framtid utvoterades ur prästeståndet (nov. 1769). Vid nästa riksdag, 1771—72, uppenbarade K. sig åter som fullmäktig från sitt stift. Mössorna egde nu pluralitet i prästeståndet, och K. blef där utan svårighet mottagen, hvarefter han nitiskt verkade för sitt partis intressen och därjämte framträdde som en hätsk fiende till adelns företrädesrättigheter. Vid statshvälfningen 19 aug. 1772 var han en af de riksdagsmän, som arresterades, men frigafs redan två dagar därefter, sedan han besvurit den nya regeringsformen. (L. S.)

Kröger, Timm, tysk författare, f. 1844 i Haale (Holstein), var till yrket domare, numera bosatt i Kiel med titeln justitieråd, började rätt sent och på Liliencrons uppmaning sitt författarskap. Storms och Björnsons novellistik har påverkat K., som i anspråkslösa, vederhäftiga berättelser skildrat det holsteinska landskapet och dess befolkning (*Eine stille welt*, 1891, 3:e uppl. 1906, *Der schulmeister von Handewitt*, 1893, 3:e uppl. 1905, *Die wohnung des glücks* 1897, 3:e uppl. 1904, *Hein Wick* 1899, 2:a uppl. 1905, m. fl.; ett urval kom ut 1906). R—n B.

Kröger, Ernst Richard, nordamerikansk tonsättare, f. 1862 i S:t Louis, har gjort sig bemärkt med sina uvertyrer *Hiawatha*, *Thanatopsis*, *Sardanapal* och *Endymion* samt kammarmusik- och pianokompositioner.

Krökedans. Se Hallkel Ogmundssön.

Krökning, Krökningsmått, *mat.*, kallas den storhet, som anger en linjes eller ytas större eller mindre böjning i en gifven punkt. För en kurva är krökningen lika med inverterade värdet af krökningsradien. För en buktig yta åter har den som uttryck $\frac{1}{\varrho\varrho'}$, då ϱ och ϱ' beteckna den största och den minsta krökningsradien till ytans normalsektioner i den gifna punkten. — Krökningscentrum kallas krökningscirkelns medelpunkt. Orten för krökningscentrum kallas *evoluta* (se d. o.). — Krökningscirkel till en kroklinje kallas gränsläget för en cirkel, som går genom tre af dess punkter, då de tre punkterna bringas att sammanfalla. — Krökningsplan till en dubbelkrökt kurva kallas det plan, som bestämmes af tangenten och principalnormalen. — Krökningsradie kallas radien i krökningscirkeln. Då kroklinjens ekvation är gifven, bestämmes krökningsradien medelst differentialräkning. — Krökningsvinkel kallas den spetsiga vinkel, som tangenterna i ändpunkterna af en oändligt liten båge bilda med hvarandra. (I. F.)

Krökningscentrum, *mat.* Se Krökning.

Krökningscirkel, *mat.* Se Krökning.

Krökningsmått, *mat.* Se Krökning.

Krökningsplan, *mat.* Se Krökning.

Krökningsradie, *mat.* Se Krökning.

Krökningsvinkel, *mat.* Se Krökning.

Krön, en af Stångån genomfluten, långsträckt sjö i Sevede härad, Kalmar län, n. om Vimmerby, 104 m. ö. h.

Krön, den öfversta delen af något, särskildt af en höjdsträckning eller kulle; det öfre planet af en vall eller ett bröstvärn; den öfre begränsningen af en bank.

Krönande list, *bygnk.* Se Cimaise och Karnis.

Krönare. Se Kröning 2.

Kröner, Adolf von, tysk bokförläggare, f. 1836 i Stuttgart, d. 1911, öfvertog 1859 ett boktryckeri i Stuttgart och började s. å. bokförlagsaffär därstädes. Genom att med sitt förlag införlifva den ena stora förlagsfirman efter den andra (Cotta, Spemann m. fl.) utvidgade K. detta till en af Tysklands mest betydande affärer i sin bransch. Det ombildades 1890 till aktiebolag under titeln Deutsche verlagsgesellschaft Union. 1882—87 och 1889—91 var K. ordf. i Börsenverein der deutschen buchhändler och ledde dess strid mot det obefogade rabattgifvandet inom bokhandeln.

Kröner, Johann Christian, tysk målare, f. 1838, bosatt i Düsseldorf, professor, har utfört förträffliga skogs-, jakt- och djurbilder (*Höstlandskap med vildt*, nationalgalleriet i Berlin) samt raderingar och många teckningar för träsnitt. G—g N.

Krönig, August Karl, tysk fysiker, f. 1822 i Westfalen, d. 1879, var lärare vid Köllnska gymnasiet i Berlin och sedan vid k. realskolan därsammastädes, till sin död. Han är bekant för en kinetisk gasteori, offentliggjord i Poggendorffs Annaler 1856, hvilken sedermera fullkomnades af R. Clausius (se d. o., Fysik och Gas 1). S. A—s.

Krönika (lat. *chro'nica*, grek. *chronika'*, af *chro'nos*, tid), "tideböcker", det äldre namnet på hvad man i högre mening plägar kalla historia. Man brukar dock göra den skillnad dem emellan, att krönikan nöjer sig med att återge de yttre händelserna, då historien däremot äfven söker efter det inre sammanhanget emellan dessa och forskar efter de lagar, som verka på djupet. Någon bestämd gräns kan dock antagligen ej dragas mellan dem, lika litet som mellan krönikan och dess torra föregångare, annalerna (se d. o. och Historia, sp. 776). — Krönikeskrifningens blomstringstid var medeltiden, och man kan från denna tid skilja mellan en mängd olika slag af krönikor, såsom världskrönikor, landskrönikor, landskaps-, stads-, biskops- och klosterkrönikor o. s. v. Bland medeltidens krönikeförfattare märkas Gregorius af Tours, Widukind, Dudo, Lambert af Hersfeld, Cosmas af Prag, Martin af Troppau, Mattheus Parisiensis, Jean Froissart och Giovanni Villani, för att blott nämna några af de mest betydande. — Bland *svenska* medeltidskrönikor märkas utom rimkrönikorna (se d. o.) en af en gråbroder i Visby författad krönika, afhandlande tiden 815—1412, delvis dock affattad i ren annalstil, samt vidare den s. k. "prosaiska svenska krönikan" från 1450-talet och Ericus Olais "Chronica", som går till 1464. De finnas intagna i "Scriptores rerum suecicarum medii ævi". — Af de *danska* krönikorna må i första rummet nämnas Saxo grammaticus' "Historia danica", vidare Svend Aagesöns krönika och "Chronica danorum et præcipue Sialandiæ 1028—1307" och "Chronicon Skibyense 1046—1534". Dessa m. fl. finnas intagna i "Scriptores rerum danicarum medii ævi"; excerpt af dem, som röra Sverige, finnas äfven i "Scriptores rerum suecicarum medii ævi" (vol. III). — Bland de fåtaliga *norska* krönikorna märkas "Theodrici monachi historia de antiquitate regum norwagensium" och "Historia Norvegiæ". — Af öfriga utländska krönikor, som i någon mån beröra Sverige, äro de viktigaste: Detmar, "Chronicon lubecense" (fortsatt af Hermann Korner m. fl.), Reimar Kock, "Chronicon lubecense" och Albert Krantz, "Chronica". Utdrag af såväl dessa som andra, hvilka innehålla något rörande Sverige, finnas intagna i "Scriptores rerum suecicarum medii ævi" (vol. III).

Ett särskildt slags krönikor utgöra *biskopskrönikor*, innehållande i allmänhet kortfattade notiser om något stifts biskopar, och *släktkrönikor*, innehållande släkthistorier. Biskopskrönikor finnas för stiften Uppsala, Linköping, Skara, Växjö, Åbo och Lund; de äro intagna i ofvan citerade "Scriptores rer. suec." — Af släktkrönikorna må nämnas Margareta Clausdotters "De genere et nepotibus S. Birgittæ" (intagen i nyssnämnda "Scriptores") och Anna Fik-

Ord, som saknas under K, torde sökas under C.

esdotters (Bülow) "Chronicon genealogicum". Rönde krönikorna om Gustaf Vasa se uppsats af H. Wieselgren i "Hist. tidskr." 1890.

I den moderna litteraturen nyttjas ordet k r ö n i k a (fr. *chronique*) äfven som benämning på en idskrifts- eller kalenderuppsats, som lämnar en öfersikt af tilldragelserna under en viss tid eller inom t visst område, samt på en i lekande och uddig stil fattad tidningsartikel, hvilken rör sig om dagens ändelser. K. H. K.*

Krönikeböckerna, två af de s. k. historiska böcklerna i gamla testamentet. I judarnas kanon, där e f. ö. räknades till de s. k. "hagiografa" (se .. o.), utgjorde de endast en bok med titeln *Divre ajjami'm* (dagbok), men delades i Alexandrinska fversättningen i två. De erhöllo där namnet *paaleipo'mena* ("utelämnadt"), emedan de till stor del innehålla sådant, som förbigåtts i de andra historiska skrifterna, särskildt Samuels- och Konungaböckerna, med hvilka Krönikeböckerna dock ha omkr. 40 afdelningar gemensamma. Hieronymus föreslog (i Vulgata) namnet *Chro'nica* ("tideböcker"), hvilket upptogs af Luther. — Den förra af dessa böcker börjar med släktregister alltifrån Adam och skildrar hufvudsakligen Davids historia. Den senare handlar om Salomo och de frommare konungarna i Juda rike samt detta rikes undergång och slutar med att omnämna tillåtelsen att återvända ur fångenskapen. — Krönikeböckerna sysselsätta sig företrädesvis med sådana ämnen, som röra Jehovahs sanna dyrkan och den rätta gudstjänsten. De äro sannolikt författade efter exilen — enligt enstämmig judisk sägen af Esra — i afsikt att upplifva till återställandet af den rätta gudsdyrkan. De äro af lägre historisk rang än Samuels- och Konungaböckerna, såsom redan Luther anmärkte. E. J. Ö.*

Krönikör (fr. *chroniqueur*, jfr K r ö n i k a), äldre form k r o n i k ö r, tidningsman, som författar "krönikan" (se K r ö n i k a, sp. 165).

Kröning. 1. En religiös akt, genom hvilken en monarks tillträde till regeringen bekräftas. Af de därvid förekommande ceremonierna äro s m ö r j e l s e n (no. och da. *salving*) och r e g e n t k r o n a n s p å s ä t t a n d e (no. och da. *kroning*) de märkligaste. Nämnda ceremonier föregås af regentens ed att samvetsgrant iakttaga sina plikter mot staten (och kyrkan), och de efterföljas af någon form af hyllning från undersåtarnas sida. — Redan hos de gamle egypterna förekom ett slags kröningsceremonier (se pl. III till art. E g y p t e n), och hos de gamle israeliterna invigdes konungarna till sitt ämbete genom att högtidligen smörjas af öfversteprästen (däraf uttrycket "Herrens smorde"), hvarjämte det åtminstone sedan 9:e årh. f. Kr. förekom, att en krona sattes på den smordes hufvud. Äfven hos perserna anlades den kungliga hufvudbonaden (t i a r a n) genom en ceremoni i templet. De östromerske kejsarna, hvilka öfver hufvud införde ett omständligt hofceremoniel, upptogo den österländska seden, och deras kröningsceremonier ligga till grund för den kristna världens bruk i detta afseende. I västra Europa voro frankernas konungar de förste, som underställde sitt uppstigande på tronen kyrkans välsignelse. Vid deras kröning i Reims brukades till smörjelsen den heliga olja, som innehölls i ett, enligt legenden, för detta ändamål från himmelen nedbragt kärl (se A m p u l l a). Snart läto äfven andra germanfolks konungar kröna sig, de langobardiske i Pavia, Milano eller Monza, hvarvid den s. k. Järnkronan (se d. o.) begagnades. Juldagen år 800 satte påfven Leo III i S:t Peterskyrkan i Rom kejsarkronan på Karl den stores hufvud. Efter det karolingiska rikets upplösning kröntes de tyske konungarna i Aachen, hvarjämte de mestadels äfven i Rom mottogo den romerska kejsarkronan af påfven. Fredrik III var den siste tyske konung, som sålunda kröntes i Rom (1452). Hans son, Maximilian I, antog kejsartiteln utan kröning (1508), och Karl V lät väl kröna sig af påfven, men i Bologna (1530). Till Tyska rikets upplösning (1806) kröntes därefter dess öfverhufvud blott som tysk konung, men i anseende till Aachens läge nära franska gränsen valdes Regensburg, Augsburg eller — företrädesvis — Frankfurt am Main till kröningsort. De franske konungarna kröntes allt framgent i Reims, men den siste, Ludvig Filip (1830), undergick icke ceremonien. Napoleon I satte själf kejsarkronan på sitt hufvud, men lät sin kröning i öfrigt förrättas af den till Paris för ändamålet kallade påfven (2 dec. 1804). Napoleon III lät däremot icke kröna sig. I England sker kröningen sedan gammalt i Westminster abbey i London. I Ryssland försiggår den i Moskva, under särdeles storartade och långvariga festligheter. Såsom konung af Ungern kröntes kejsar Frans Josef af Österrike 1867 i Buda. Den förste konungen i Preussen, Fredrik I, påsatte sig själf konungakronan, i Königsberg 1701, men af hans efterträdare har endast Vilhelm I krönts (1861), därvid väljande samma ort och förfaringssätt som Fredrik I. Brasiliens kejsare, Pedro II, kröntes 1841 och det nya konungariket Rumäniens konung, Karl I, 1881. I Tyskland, öfver hufvud taget, och på Pyreneiska halfön är kröningen afskaffad; i de unga konungarikena Belgien, Grekland och Italien har den icke blifvit införd. — I *Sverige* var, såvidt man vet, Erik Knutsson (1210—16) den förste konung, som undergick denna akt. Regenterna fr. o. m. Kristofer af Bajern (1441) t. o. m. Ulrika Eleonora (1719) läto kröna sig i Uppsala domkyrka; endast konungarna Hans' och Kristian II:s, drottning Kristinas och Karl XII:s kröningar försiggingo å annan ort, nämligen i Stockholm. (Karl XII satte själf kronan på sitt hufvud.) Fredrik I och alla följande konungar ha krönts i Stockholm (Storkyrkan; jfr fig.), med undantag af Gustaf IV Adolf, hvilken firade akten i Norrköping. I Sveriges nuv. regeringsform finnes ingen uttrycklig föreskrift om, att konungen skall krönas; men att man vid tiden för dess tillkomst icke åsyftade detta bruks afskaffande visas af ingressen till Successionsordningen, hvari Karl Johan nämnes som vald att efter Karl XIII:s frånfälle "till Sveriges konung krönas och hyllas". Först Gustaf V inställde här kröningen. Vid kröningar var sedan 1809 vanligt, att ärkebiskopen, biträdd af justitiestatsministern, påsatte kronan. Vid kröningen ikläddes konungen äfven den kungliga manteln, och till honom öfverlämnades då också de öfriga kungliga sinnebilderna: äpplet, spiran, svärdet och nyckeln. — För att bestrida de med kröningshögtidligheterna förenade kostnaderna beviljades i äldre tider en särskild skatt: k r ö n i n g s g ä r d l. k r ö n i n g s h j ä l p. — I *Norge*, där Magnus Erlingsson var den förste konung, som kröntes (i Bergen 1164), föreskrifver grundlagen, att konungens kröning och smörjelse

Ord, som saknas under K, torde sökas under C.

skola, sedan han blifvit myndig, förrättas i Trondhjems domkyrka på den tid och med de ceremonier han själf fastställer. Konungarna Karl XIII och

Gustaf III:s kröning (ärkebiskop Beronius och äldsta riksrådet grefve Adam Horn sänka kronan på konungens hjässa), hufvudgrupp i K. G. Pilos stora (ofullbordade) kröningstafla. (Nationalmuseum, Stockholm.)

Oskar I läto dock aldrig kröna sig i Norge. — *Danmarks* förste krönte konung var troligen Valdemar I (krönt i Roskilde 1157). Dess nuv. grundlag innehåller intet stadgande om kröning, och de tre senaste regenterna (fr. o. m. Fredrik VII) ha icke iakttagit detta bruk. — I forna tider hände ofta, att tronföljare, vare sig arfsberättigade eller genom val utsedda, krönte för att bättre tryggas i sin rätt; så i arfriket Norge, så ock i Tyska riket och i Danmark, där Valdemar I 1170 lät kröna sin unge son Knut, hvilket föredöme sedermera följdes af hans efterträdare. Ännu vanligare har varit kröning af regenternas gemåler som en bekräftelse på deras höga värdighet, och denna sed är ännu bibehållen. Påfven krönes, vid tillträdet till sitt ämbete, med en tredubbel krona, den s. k. tiaran. — Särskildt slagna minnespenningar, s. k. kröningsmynt, ha plägat vid kröningar utkastas bland folket. Sista gången sådana verkliga kastpenningar förekommo i Sverige var vid Karl XIV Johans kröning. Vid samma tillfälle iakttogs äfven det gamla bruket, att konungens häst försågs med lösa silfverskor, hvilka vid återvändandet från kyrkan borde tappas och bli upphittarnas byte. Vid Gustaf III:s kröning lär för sista gången ha förekommit en kröningsoxe, hvarmed ursprungligen menades en helstekt oxe, som fördelades bland folket, men senare en af papp gjord figur i skapnad af en oxe med förgyllda horn, inuti fylld med knyten af mat och vinbuteljer, hvilka utdelades bland mängden. I England har bibehållits det egendomliga bruket, att en champion (se d. o.) uppträder vid kröningshögtidligheterna. — 2. Förr namn på den stämpling (åsättande af kronans märke) af mått, vikter, vågar och transportkärl, hvilken utfördes af justerare och krönare. De stadgade tecknens åsättande kallas i nu gällande författning stämpling och verkställes af justerare. Krönarbefattningarna äro nu afskaffade. — 3. *Befästningsk.* Fältvallens kröning är ett i fästningskriget förekommande anfallsarbete, som utföres närmast fästningen på krönet af dess fältvall (däraf namnet) och utgöres af en i nämnda vall gjord nedskärning med ett framför liggande, af den uppgräfda jorden formadt bröstvärn, försedt med en mängd traverser och ryggvallar, mellan hvilka bl. a. äfven inrymmas de direkta bräsch- och kontrabatterier, som till sist skola förstöra fästningens stormhinder och tysta dess flankerande eld. Fältvallens kröning, hvilken utföres medelst sapparbete, har till ändamål att behärska den betäckta vägen samt därifrån fördrifva försvararna och sålunda möjliggöra utförandet af de sista belägringsarbetena: grafnedgången och grafövergången (jfr Fästningskrig). 2. L. A. F.* 3. O. A. B.*

Kröningsgärd, Kröningshjälp. Se Kröning 1, sp. 166.

Kröningsmynt. Se Kröning 1, sp. 167.

Kröningsoxe. Se Kröning 1, sp. 167.

Kröningssvärd, Karl Gustaf, historisk samlare, skriftställare, f. 19 jan. 1786 i Väster-Fernebo socken i Västmanland, d. 6 sept. 1859 i Stockholm, aflade 1806 juridisk examen i Uppsala och utnämndes 1813 till länsnotarie i Kopparbergs län, erhöll s. å. häradshöfdingetitel och förordnades 1826 till bergsfiskal vid Stora Kopparberget. Hysande ett lefvande intresse för fäderneslandets och särskildt sin hembygds historia, var han en outtröttlig samlare af allt, som därvid kunde tjäna till belysning. Af hans många i tryck utgifna skrifter — ”Handlingar om trolldomsväsendet i Dalarne 1668—1673” (1821; ny tillökad uppl. ”Blåkullefärderna, eller handlingar” etc. 1845—49) m. fl. — intages första rummet af hans ”Diplomatarium dalekarlicum. Urkunder rörande landskapet Dalarne” (3 dlr, d. 1 i förening med J. Lidén, 1842—53, med suppl.); det utgör ännu den förnämsta källan för ett närmare studium af Dalarnas äldre förhållanden. Af K:s många ej utgifna skrifter må särskildt nämnas ”Diplomatarium vestmannicum” (3 dlr), innehållande en samling urkunder från medeltiden rörande Västmanland. Detta arbete jämte de flesta af hans öfriga handskrifter förvaras i Uppsala universitets bibliotek. För behandlingen af dessa båda landskaps äldre språk kunna dessa urkundssamlingar ej läggas till grund, emedan K:s afskrifter ej alltid äro minutiöst noggranna, och i K:s rent historiska skrifter träffas stundom väl vågade hypoteser och

misstag, beroende på, att han, oaktadt sitt stora intresse, dock saknade tillräckliga förstudier och kritisk blick. — Äfven på det skönlitterära och naturvetenskapliga området (*Afhandlingar rörande naturvetenskaperna*, 1830—31, *Flora dalekarlica*, 1843, m. fl.) uppträdde K. ej utan framgång som författare. K. H. K.*

Kröpelin, Hans, riksråd. I början af 1400-talet nämnas visserligen två nordtyska ätter med detta namn, en borgerlig af stor betydenhet och anseende i Rostock samt en adlig från Werle; men det vapen, ett Andreaskors med öfre armarna förenade af en tvärbjälke, som Hans K. förde, förbjuder oss att föra honom till någon af dem. Troligare är, att han var bördig från Preussen, där han finnes ha egt betydande förbindelser. Redan under drottning Margaretas tid hade han inkommit i Sverige och vunnit hennes förtroende. Från 1409 synes han ha varit höfvitsman på Älfsborg, och samtidigt var han äfven höfvitsman på det närbelägna Bohus. 1421 fick han dock utbyta dessa båda län emot det viktiga Stockholms, och kort därefter, redan 1422, nämnes han som medlem af det svenska rådet. Stockholms slott innehade han ännu vid början af Engelbrekts resning, men måste 1435 lämna detsamma, då konung Erik, som väl fann honom alltför svenskvänligt sinnad, gaf det åt den danske riddaren Erik Nilsson (Gyllenstierna). Året därefter fick han dock af det svenska rådet, som lärt sig akta och värdera honom, i ersättning Åbo slott, som han behöll till sin död, 1440. — Som höfvitsman på Stockholm hade han gjort sig i hög grad omtyckt och älskad af folket, och han ansågs allmänt vara den bäste af de många utländske höfvitsmän, som då funnos i Sverige. I det längsta sökte han medla mellan konungen och det svenska rådet, och nästan ständigt träffas han på resor dem emellan, men alla hans medlingsförsök strandade på grund af konungens olyckliga halsstarrighet och upprepade löftesbrott. K. H. K.*

Krös, *anat.* Se Mesenterium.

Kröson l. Kröser, i flera svenska folkmål namn på lingon.

Kröyer [krö'jer]. 1. Hans Ernst K., dansk musiker, f. 1798 i Köpenhamn, d. där 1879, blef 1815 student och 1844 hofkantor i Kristiansborgs slottskyrka. K. komponerade åtskilliga kvartetter, bl. a. den allmänt sjungna nationalsången "Der er et yndigt land" (orden af Öhlenschläger).

2. Henrik Nikolai K., den föregåendes broder, dansk zoolog, f. 22 mars 1799, d. 14 febr. 1870, blef 1816 student och var 1820 en bland stiftarna af Studenterforeningen. Han begaf sig 1821 till Grekland för att deltaga i frihetskriget, men lämnade det efter några få månaders förlopp, djupt besviken, och kom 1823 tillbaka till Köpenhamn. 1826—30 var han adjunkt i Stavanger och började där egna sig åt zoologiska studier. 1834—36 besökte K. alla Danmarks kuster för att få kännedom om fiskerierna, deltog 1838—39 i franska expeditionen till Nordkap och Spetsbergen (han författade senare den iktyologiska delen af Gaimards stora reseberättelse) och 1840—41 i danska fregatten "Bellonas" färd till Syd-Amerika samt besökte 1853—54 i fiskeriintresse Väst-Europas och Nord-Amerikas kuster. 1842 blef han hedersdoktor i Rostock och kort därpå inspektor för naturhistoriska museet i Köpenhamn, tills det 1869 förenades med universitetets samlingar. Att han 1845 blef förbigången till professur vid universitetet gaf anledning till en långvarig strid mellan K:s och Jap. Steenstrups anhängare. K. redigerade "Naturhistorisk tidsskrift" (6 bd, 1837—49), där han offentliggjorde många ypperliga uppsatser, särskildt om parasitkräftorna, samt utgaf vidare *De danske östersbanker* (1837) och praktverket *Danmarks fiske* (4 bd, 1838—53). Af hans afhandlingar i Videnskabernes selskabs skrifter bör framhållas *Grönlands amphipoder* (1838).

3. Peter Severin K., den föregåendes fosterson, dansk målare, f. 23 juli 1851 i Stavanger (Norge), d. 20 nov. 1909 på Skagen, studerade vid Tekniska institutet i Köpenhamn och från sitt 13:e år till 1870 vid konstakademien. Hans tidigaste målningar äro Köpenhamnsutsikter och porträtt: ett porträtt af *fosterfadern* (1868) i Konstmuseet, ett annat i Frederiksborgsmuseet. 1871 utställde han *porträtt af målaren F. Schwartz* (Hirschsprungska samlingen). 1873 vann han mindre guldmedaljen för en kartongteckning: *David inför Saul, sedan han dödat Goliat*. Han målade, förutom porträtt, en följd studier och taflor från Hornbæk: *Smedja*, *Morgon vid Hornbæk*, *Fiskarna gå i land*, *Fiskare vid "Stokken"*, alla 1875 (alla dessa hos Hirschsprung), *Fiskare på sillfångst* 1877. Detta år reste han till Paris, där han blef elev af Bonnat, 1878 till Spanien, kopierade Velasquez i Madrid och målade i Granada *La Frescita* och *Utanför en gitanas boning* (Konstmuseet i Köpenhamn). 1879 målade han i Paris *Sardineri i Bretagne*. I Italien målades 1880 *Italienska hattmakare* — en bild från en utfattig handtverkares hem —, som för sin rättframma realism, ovanlig i ett danskt konstverk, blef mycket debatterad, beundrad och häcklad i Köpenhamn. Taflan tillerkändes utställningsmedaljen 1882; den finnes i Hirschsprungska samlingen. Den kraftiga solskensstudien *Italienska jordarbetare* (museet i Odense) målades 1880 och den ståtligt hållna, i K:s alstring ganska ensamstående *Messalina* (Göteborgs museum) 1881. Från detta år var K. om somrarna bosatt på Skagen och målade där naturstämningar, fiskarlif, kamratlif och porträtt, bl. a. *Fiskare på Skagens strand*, *sommarafton* (1884, Konstmuseum, samma motiv måladt i pastell på Stockholms nationalmuseum, 1886), *Fiskare draga not*, *Badande barn* (1884, inköpt af högskolelotteriet i Stockholm) och *Nattfiske* (1885, Luxembourgmuseet i Paris). I Köpenhamn målade han *Järnvalsverk* (1885), *Musik i ateljén* (1886, Kristiania nationalgalleri, en replik i mindre skala 1887 hos Hirschsprung); dessa voro hans första interiörer med figurer i artificiell belysning. De följdes närmast af *Kommittén för den franska konstutställningen i Köpenhamn* (1889, Glyptoteket), ett praktstycke med ett öfverlägset löst belysningsproblem: brytning mellan lampskenet i rummet och den fallande skymningen utanför fönstren, och med utmärkta porträtt (se fig.), samt

Besnard. Roll. Gervex. Bracquemond. Carolus Duran. Ch. Garnier. C. Jacobsen. A. Proust. Magne. Tuxen. Kröyer.
J. Cazin. F. Cormon. Roger-Ballu. A. Dayot. Rotv. Gautherin. V. Klein. Gérôme. E. L. Barrias.
Chapu. Mercié. Chaplain.
Delaplanche. Lisch. P. Dubois. L. Pasteur. Puvis de Chavannes.
Bonnat. Falguière.

Kröyers oljemålning *Kommittén för den franska konstutställningen i Köpenhamn 1888.*

af *Sällskap på Ny-Carlsberg* (s. å., Glyptoteket). Bland andra porträttgrupper från denna tid äro *Konstnärsfrukost i Grez* (pastell), *Frukost på Skagen* (1883), *En duett* (musikafton i ett köpenhamnskt hem, 1887, Konstmuseet), *Hip hip hurra!* (frukost i det gröna på Skagen, 1888, Göteborgs museum) och *Vid frukosten* (i konstnärens hem, 1893). Från nya uppehåll i Italien stammar en del smärre målningar, bland dem *Gata i Torello* (1891, Konstmuseet), motiv från Ravello, Amalfi, Civita d'Antino. Från hemlandet äro *Vinterkväll i Hornbæk* (1891), *Vid Skagens strand* (grupp af fiskare, afton, s. å., Nya pinakoteket i München), *Sommarafton på Skagen* med konstnärens hustru afteckande sig mot det lugna hafvet i ljust månsken (1892, Glyptoteket), *Sommar med badande gossar* (1892, Glyptoteket, en annan 1893, Konstmuseet), *Sommarafton* med konstnären och hans fru i månsken (1899, Hirschsprung). En stor porträttgrupp af köpenhamnska *börsmän* målades 1895 (i börsen), *Ett sammanträde i Videnskabernes selskab* (med många porträtt i belysning af en mängd stearinljus på bordet midt i taflan — 1898, i sällskapets ego, ett mindre exemplar hos Hirschsprung, 1897). En gruppbild af *Köpenhamns industriidkare*, samlade i stadens elektricitetsverk, fullbordades 1904.

K. blef det moderna frilufts- och valörmåleriets förste och mest betydande representant i den danska konsten. Hans uppträdande blef afgjordt vägbrytande. Hans begåfning var lysande, frodig, outtröttlig, mångsidig, älskvärd och harmonisk. Han var stämningslyriker, gärna hågad för experiment. Som porträttör var han en kvick och fyndig fysionomist, som karakteristiker rask och skarpsynt, som målare öfvervann han med lätthet de största svårigheter. Hans väg gick fram från det ena med glans lösta problemet till det andra, friluftsstämningar intresserade honom lika mycket som dagern i rum, skymning, månsken, brytning af olika slags ljus. Hans stora skicklighet och förmåga att improvisera kunde någon gång medföra ytlighet, dock var K. i flertalet af sina verk vida mer än virtuos — men det händer visserligen, att hans med intensiv målarglädje utförda hastiga skisser ha mera målerisk helhet än den med ledning af dem utförda taflan. Som porträttmålare och tecknare utvecklade han en omfattande verksamhet, från de små, tamt utförda porträtten på 1860-talet till *bryggar Jacobsen med sin dotter* (1909). Bland hans många porträtt äro flera *Självporträtt* (ett i Uffizigalleriet i Florens; måladt i solsken och friluft 1888, ett annat i Charlottenborg, 1897), baron *Rosenörn-Lehn* (1891, Konstmuseet), *Phister* (1892, k. teatern), *Drachmann* (1895, sedan flera olika porträtt), *Schandorph* (s. å.), *Edv. Grieg med fru* (1899, Stockholm, Nationalmuseum), *Georg Brandes* (1901, ett annat, där Brandes är framställd i talarstolen, 1902, Frederiksborgs museum), *Björnstjerne Björnson* (1901), utmärkta barnporträtt (*Tove*, 1894, *Vibeke*, 1897, ett annat 1909), ett sista självporträtt s. å., en hel serie konstnärsporträtt i Bröndums hotell på Skagen, och *Nyrop och hans medhjälpare* (målning i Köpenhamns rådhus). Som tecknare var han

Ord, som saknas under K, torde sökas under C.

outtröttlig; ett 70-tal tecknade porträtt och andra skisser finnas i Hirschsprungska samlingen, där K. är representerad af en mängd taflor och studier samt äfven af ett dussin porträttbyster: *H. Hirschsprung, Anton Svendsen, Michael och Anna Ancher, Kielland, Drachmann, Oscar Björck, Schandorph, Vibeke,* fiskartyper m. fl. K. utförde äfven raderingar.

K. blef 1887 medlem af danska Konstakademien och 1894 af den svenska. Han deltog i oppositionen mot akademien i Köpenhamn och blef en af ledarna af "Konstnärernas studieskola", som upprättades 1885 som en motvikt mot det akademiska läroverket. Han var likväl medlem af akademirådet och utställde såväl på akademiens som på den fria utställningen. I utlandet erhöll han många utmärkelser, bl. a. "grand prix" vid världsutställningarna i Paris 1889 och 1900. Under det sista årtiondet, K. lefde, var hans hälsa bruten och hans verksamhet tidtals afmattad. En minnesutställning af K:s arbeten anordnades i Köpenhamn hösten 1910. Äfven K:s hustru Marie K., född Triepcke, f. 1867, är målarinna. 1. A. L.* 2. E. Ebg. 3. G—g N.

Ks., förkortning för nordamerikanska staten Kansas (jfr Kan.).

Kṣatriya (Ksjatrija), medlemmarna af den urspr. ariska krigarkasten uti Indien, till hvilken höra krigare, konungar och furstar. Denna kast var enligt myterna utgången ur Brahmäs armar och räknas därför jämte bramaner och vaiçya till de "två gånger födda" kasterna, medan çudra och blandade klasser bilda de "en gång födda" kasterna. Kṣatriyas plikter voro att ge allmosor, offra, läsa Veda samt hufvudsakligen att försvara folk och land. Dessutom var förvaltningen lagd i deras händer. Under de sociala omhvälfningar, som gett det indiska kastväsendet en alldeles ny form (se Indien, sp. 508—511), ha de forne kṣatriya uppgått i de s. k. räjputerna. Jfr Kast 1, sp. 1219—20. (K. F. J.)

Ksjatrija. Se Kṣatriya.

K. S. O., förkortning för kommendör af Svärdsorden.

Kt, förkortning för *Knight* (se d. o.).

Ktéma eïs aeï (grek., "en skatt för evigt"), ett uttryck af Thukydides (Peloponnesiska kriget 1, 22), som använder det om sin egen bok för att beteckna dess bestående värde för historikern och statsmannen i jämförelse med den dagsländelitteratur, som äfven på den tiden mera vädjade till stundens bifall än till eftervärldens dom. J. C.

Ktenoïdfjäll, *zool.* Se Fjäll, sp. 491.

Kte'sias (grek. *Κτησίας*, lat. *Ctesĭas*), forngrekisk historieskrifvare från Knidos i Karien. Han var till yrket läkare och som lifmedikus anställd hos persiske konungen Artaxerxes Mnemon, hvilken han åtföljde under fälttåget mot Kyros och i slaget vid Kunaxa (401 f. Kr.). Kort därefter återvände han till sitt fädernesland och författade där, med begagnande af det rika material, som han samlat under sin långa vistelse i Persien, dels ett större verk i 23 böcker med titeln *Persika'*, hvilket omfattade de assyriska och persiska rikenas historia, dels ett mindre arbete, *Indika'*. Af båda dessa arbeten återstå endast fragment, utg. af Lion (1823), Bähr (1824), Müller (i Dindorfs uppl. af Herodotos, 1844) och Gilmore, 1888. Jfr Rüter, "De Ctesiæ Cnidii fide et auctoritate", 1873. A. M. A.

Ktesi'bios (grek. *Κτησίβιος*), berömd mekaniker i Alexandria i 2:a årh. f. Kr., konstruerade i synnerhet åtskilliga hydrauliska maskiner äfvensom apparater, i hvilka lufttrycket ingår som verkande kraft, t. ex. pumpen, häfverten m. fl. Vid dessa arbeten biträddes han af sin ännu mer berömde lärjunge Heron. A. M. A.

Ktēsifon (grek. *Κτησιφῶν*, lat. *Ctesĭphon*, pers. *Taisafūn*), forntida stad i Babylonien på östra Tigrisstranden, gentemot Seleukeia. Någon större betydelse erhöll den först under det parthiska rikets tid, då den upphöjdes först till vinterresidens för de parthiske konungarna och sedan, efter Seleukeias förstöring (165 e. Kr.), till hufvudstad. År 198 e. Kr. intogs och uppbrändes den af Septimius Severus, men återuppbyggdes och var under sasanidernas välde (226—636) en af de största och praktfullaste städer i världen. Efter landets eröfring af araberna råkade K. i förfall, och dess ruiner fingo lämna byggnadsmaterial till den nya hufvudstaden, Bagdad. På dess forna plats, hvars arabiska namn är *El Madaïn* ("dubbelstaden", sammanfattning af K. och Seleukeia), finnas ännu några lämningar af sasanidernas konungapalats (se bilden af Takht-i-Khos-ru å pl. VIII till art. Byggnadskonst). A. M. A.

Ktēsifon (grek. *Κτησιφῶν*, lat. *Ctesĭphon*), forngrekisk statsman, atenare, som 336 f. Kr. framställde förslag att med en gyllene krans belöna Demosthenes' stora förtjänster om fäderneslandet. Med anledning däraf väckte den i macedonska partiets tjänst stående talaren Aischines mot honom en rättegång. Såväl Aischines' anklagelsetal som Demosthenes' glänsande och segerrika försvarstal ("Om kransen") finnas i behåll. A. M. A.

Kth., vid växtnamn förkortning för K. S. Kunth.

K'tib. Se Ketīb.

Ktistolatrer, *kyrkohist.* Se Monofysiter.

Ktōnisk (af grek. *chthōn*, jord), jordisk, underjordisk. — Ktoniska l. underjordiska gudomligheter kallades i den forngrekiska mytologien, i motsats till de olympiska (himmelska), de gudaväsen, som tänktes ha sin bostad i underjorden och hvilkas hemlighetsfulla makt röjde sig dels i jordens vulkaniska krafter, dels i det ur jordens sköte uppspirande växtriket. Då det för växtvärlden är utmärkande att hvarje höst aftyna och under vintern ligga försänkt i dödslik dvala kommo de ktoniske gudarna tillika att gälla som dödens och förgängelsens makter, under hvilkas dystra välde allt lefvande förr eller senare är hemfallet. Genom själfva dödens mörker skimrade dock ett hopp om lif och odödlighet; och det var den tröstefulla läran därom, som meddelades åt de invigde i mysterierna, eller den hemlighetsfulla gudstjänst, som egnades åt de ktoniske gudarna. Till dessa räknades Gaia, Kybele, Pluton (Hades), Demeter, Persefone, Dionysos (Bakchos) och erinyerna. Dels till de olympiske, dels till de ktoniske gudarna räknades Hermes, hvilken som gudarnas budbärare underhåller förbindelsen mellan den öfre världen och underjorden, dit han äfven ledsagar de aflidnes själar. A. M. A.

Ktzg., vid växtnamn förkortning för F. T. Kützing.

Ku, ett indiskt folk. Se Khond.

Kuando, flod. Se Kwando.

Kuango, flod. Se Kwango.

Kuang-si, provins. Se Kwang-si.

Kuang-su ("glänsande framgång"), kinesiskt regentnamn för Tsai-tien, f. 2 aug. 1872 i

Peking, Kinas kejsare från jan. 1875 till sin död, som enligt officiell uppgift inträffade 14 nov. 1908. Han tillträdde själf regeringen 1889, ställde sig några år senare i spetsen för en af den lärde Kang-yu-wei ledd brådstörtad reformrörelse, som i sept. 1898 framkallade ett reaktionärt bakslag i form af en palatsrevolution, hvarigenom kejsaren nödgades öfverlämna regeringsmakten åt sin adoptivmoder, änkekejsarinnan Tse-hsi, som styrt landet under hans omyndiga år. Sin återstående lefnad tillbragte den beklagansvärde monarken, som lär ha varit mycket intelligent och finbildad, men energilös och ytterst svag till hälsan, som en fånge i sitt eget palats, tyranniserad af den hänsynslösa gamla änkekejsarinnan, som afled dagen efter hans eget frånfälle. Om Kinas märkliga öden under K:s regering se närmare Kina, sp. 67—73. V. S—g.

Kuang-tschou-fu, kinesiska namnet på Kanton.

Kuang-tsjéou. Se Kwang-tschóu-wan.

Kuang-tung, provins. Se Kwang-tung.

Kuan-hanking, kinesisk dramaturg. Se Kinesiska litteraturen, sp. 94.

Kuanza (Koanza, Kwanza l. Quanza). Se Cuanza.

Kub (grek. *ky'bos*, lat. *cu'bus*), Tärning, *mat.*, en solid figur, som begränsas af sex lika stora kvadrater (se vidare Hexaeder 2). Hvar och en af kubens kantlinjer, hvilka alla äro lika stora, kallas dess *sida*. Om kubens sida är a längdenheter, så är summan af dess gränsytor $= 6a^2$ och dess rymd $= a^3$. Med anledning häraf har äfven tredje digniteten af ett tal eller en storhet i allmänhet fått namnet kub, en benämning, som förefinnes redan hos Euklides (''Elementa'', VII, def. 19). Jfr Dignitet. — Om det ryktbara problemet rörande kubens fördubbling se Duplicatio cubi och Deliska problemet. Om s. k. ''magiska kuber'' se Trollkvadrater.

Kub, en ihålig kubformig pjäs af papp eller tunt trä, som fordom användes i Uppsala och till skydd mot damm o. d. sattes öfver en på en liten bricka eller ett bord uppdukad måltid. Däraf uttrycket ''äta i kub'', användt i synnerhet om de studenter, som hade matsäck med hemifrån, i motsats mot dem, som i allmänhet intogo sina måltider utomhus. J. C.

Kuba, den största af de västindiska öarna. Se Cuba.

Kuba l. Kudial-Kale, kretsstad i ryska guv. Baku, vid floden Kubinka, i en vacker och fruktbar trakt vid foten af Kaukasus. Staden är smutsig, illa byggd och osund. 15,346 inv. (1897), till större delen muhammedanska schiiter. Tillverkning af mattor och siden. K. var före 1806 persisk fästning och har ännu murar på en sida. (J. F. N.)

Kubabast, basten och en del af barken af en i Västindien växande malvacé, *Hibiscus elatus*, användes till trädgårdsbast och sammanbindning af cigarrer samt, färgad, till flätning af damhattar.

Kubadoggar, *zool.* Se Hunden, sp. 1312.

Kubän, *miner.* Se Cronstedt, sp. 896, och Cuban.

Kubän. 1. (Ry. *Kubanj*) Flod i Ciskaukasien, upprinner på en glaciär vid foten af Elburs (4,246 m. ö. h.), omedelbart nedanför hufvudkedjans vattendelare, flyter först i nordlig riktning, tills den lämnat bergen, samt inträder på de nogaiske tatarernas stäpp, där den vänder sig mot v. och behåller denna riktning ända till sitt utlopp genom ett vidsträckt deltaland i Azovska sjön och Svarta hafvet. Längd 810 km., flodområde 55,657 kvkm. Bredden växer till 213 m. i K:s nedre lopp, men öfverstiger 1 km. under öfversvämningstiden. Till mynningen af Laba är K. farbar med grundt gående farkoster. De största tillflödena äro Lilla och Stora Selentjuk, Urub, Laba och Bjelaja, alla från vänster. K. är forntidens *Hypanis* l. *Vardanes*. — 2. (Ry. *Kubanskaja oblast*) Förvaltningsområde i ciskaukasiska delen af ryska generalguv. Kaukasien, sträcker sig från Kaukasuskedjans hufvudkam i s. till gränsfloden Kugu Jejain och omfattar ofvannämnda flods område. 94,904 kvkm. Omkr. 2,4 mill. inv. (1908). Södra delen är ett storartadt alpland, med bergstoppar, som nästan nå upp till den eviga snön. I norra delen gå mellan floderna obetydliga höjder. Ehuru jorden är ytterst fruktbar, var landet för ej länge sedan en folkfattig ödemark. Under den ryska förvaltningen har det emellertid blifvit öfversållad med städer och byar, bebodda af en idog befolkning. Denna består till allra största delen af ryssar, dessutom af tjerkesser (100,000), armenier (13,000) samt tyskar (14,000), polacker (8,000), nogaiska tatarer (5,000) o. a. Jordbruket är stadt i uppsving (spannmål, tobak, vin); på stäpperna är boskapsskötseln hufvudnäringen. I K. drifves gifvande fiske, salt fås ur laguner. Petroleum erhålles i distriktet Maikop samt på Taimanhalfön. Området är deladt i 7 distrikt (*otdiel*). Hufvudstad är Jekaterinodar. — Genueserna, hvilka sedan 1200-talet innehade halfön Taman och drefvo vidsträckt handel där, fördrefvos af turkarna 1484. 1783 erhöll Ryssland genom ett fördrag med Turkiet i Konstantinopel halfön Taman samt området höger om floden Kuban, hvarefter en blodig strid började med tjerkesserna, hvilken fortfor i mer än ett halft århundrade. Dessa underkufvades slutligen 1861, då 200,000 af dem lämnade sitt fosterland. 1 o. 2. (J. F. N.)

Kubango (Okavango), flod i sydvästra Afrika, upprinner på Bihés högland under 12° 30′ s. br., bildar på en längre sträcka gräns mellan Angola och Tyska Sydväst-Afrika, gör därefter en tvär böjning mot s. och öfvergår, sedan den på tyskt område bildat de stora Nonafallen, på brittiskt samt faller genom flera armar ut i Ngamisjön och de träsklika trakterna omkring detta alltmer försvinnande bäcken samt motsvarar således Anderssons Okavango. Genom flera armar sammanhänger detta bäcken med Kwando och med Sambesi ofvanför Viktoriafallen. (J. F. N.)

Kubanska kosacker. Se Kosacker, sp. 1121.

Kuba'nskaja oblast. Se Kuban 2.

Kubatschi. Se Kaukasiska språk, sp. 1323.

Kubatür (se Kub), *mat.*, kallas bestämmandet af rymdinnehållet af en gifven solid figur. Är figurens

gränsyta buktig och dennas ekvation gifven, sker kubaturen i allmänhet medelst tredubbel integration. I vissa fall, t. ex. vid rotationsfigurer, kan den dock utföras genom användande af särskilda, enklare förfaringssätt. (I. F.)

Kubba, arab., hvälfd byggnad, i synnerhet hvalformig mausolé. I modifierad betydelse och med artikeln *al* framför har ordet gett upphof till alkov (se d. o.).

Kubbhvete. Se Hvete.

Kubbälg, *mus.* Se Bälg 2.

Kubebakamfer, Kubebasyra, *farm.* Se Kubeber.

Kubēber, Cubeber (af arab. *kababah*), *Fructus Cubebæ*, Sv. farmakopén, *farm. med.*, kallas frukterna af *Piper Cubeba* L. fil., en klättrande

Kubeber (frukter af *Piper Cubeba*).

buske, hörande till fam. *Piperaceæ* Rich., vild på Java, Sumatra och Borneo samt odlad å dessa öar, Ceylon, Malakka och Västindiens öar. Drogen föres i handeln företrädesvis öfver Batavia och Singapore. Kubeberdrogen består af de strax före mognaden skördade frukterna (”bären”), som äro runda, med en tvärlinje af 4—5 mm., direkt öfvergående i det kvarsittande skaftet. Ytan är tämligen grof och upphöjdt nätskrynklig, med gråbrun eller svartgrå färg eller, hos färskare drog, askgrå beläggning. Smaken är skarp och bitter; lukten är angenämt kryddartad. Bland beståndsdelarna äro en flyktig olja, kristalliserande *kubebīn* ($C_{10}H_{10}O_5$), och *kubebasyra*, de viktigaste. Drogens väsentligen verksamma beståndsdel är den flyktiga oljan, som består af terpener (*pinen, dipenten, kadinen*) samt, i äldre olja, kubebakamfer. Kubeber är ett ganska retande medel, som i större doser förorsakar inflammation i magsäcken och tarmkanalen. Aromatiska beståndsdelar af den flyktiga oljan öfvergå i urinen och göra denna i viss mån antiseptisk. Drogen nyttjas därför hufvudsakligen mot vissa på bakteriesmitta beroende sjukdomar i urinvägarna, för hvilket ändamål den användes redan af de arabiske läkarna. Till en början var kubeber sparsamt använd i Europa som en dyrbar krydda. O. T. S. (C. G. S.)

Kubebīn, *farm.* Se Kubeber.

Kūbelik, Jan, bömisk violinist, f. 1880 nära Prag, väckte uppseende som musikaliskt ”underbarn” vid 8 års ålder, utbildades 1892—98 af O. Ševčik vid Prags konservatorium och har sedan på konsertresor i Europa (Stockholm 1906) och Amerika vunnit rykte som en af samtidens förnämsta virtuoser, i kraft af mästerlig teknik, sällsynt vacker ton och eldigt temperament. Han är bosatt i Prag. E. F—t.

Kubēra, bestämma en solid figurs rymdinnehåll; upphöja en expression till 3:e digniteten. Se Kub och Kubatur.

Kuberingsklafve. Se Klafve 2.

Kubha, flod. Se Kabul 1.

Kubik- l. Kūbisk, adjektiv till kub, t. ex. *kubikinnehåll*, innehållet af en solid figur under antagande, att den blifvit förvandlad till en kub af samma rymd. (I. F.)

Kubikaln, ett äldre rymdmått, = $^1/_{27}$ kubikfamn = 8 kubikfot = 64 kubikkvarter (= 0,21 kbm.).

Kubikcentimēter (förkortadt kbcm., stundom cm^3). Se Metersystemet.

Kubikdecimēter (förkortadt kbdm., stundom dm^3). Se Metersystemet.

Kubikenborg, ångsåg och hyfleri samt lastageplats (tax.-v. 300,000 kr.) i Sköns socken (Sköns municipalsamhälle), Västernorrlands län, 3 km. ö. om Sundsvall, tillhör J. A. Enhörnings trävaru-a.-b., som 1905 egde fastigheter inom länet med ett sammanlagdt värde af 1,269,600 kr., i Jämtlands län dylika tax. till 249,600 kr., i Norrbottens län till 145,900 kr. och i Gäfleborgs län till 87,300 kr.

Kubikfamn, ett äldre rymdmått, = 27 kubikalnar = 216 kubikfot (= 5,7 kbm.). Se vidare Famn.

Kubikfot (förkortadt kbf. eller kbfot). Se Kubikmått.

Kubikfotsberäkning af timmer. Se Flottning, sp. 648.

Kubikinnehåll. Se Kubik-.

Kubikkvarter, ett äldre rymdmått, = $^1/_8$ kubikfot = 216 kubikverktum (= 3,27 l.).

Kubiklinje, ett äldre rymdmått. 1 kubikverklinje = $^1/_{1728}$ kubikverktum (= 8,7 kbmm.); 1 kubikdecimallinje = $^1/_{1000}$ kubikdecimaltum (= 26 kbmm.).

Kubikmēter (förkortadt kbm., stundom m^3). Se Metersystemet.

Kubikmillimēter (förkortadt kbmm., stundom mm^3). Se Metersystemet.

Kubikmått, rymdmått. I det från 1855 till 1880-talet gällande decimalsystemet var enheten *kubikfoten*, d. v. s. kuben på längdmåttsenheten. Större rymder, såsom jord- och bergmassor, mättes i *kubikstänger* à 1,000 kubikfot (= 26 kbm.). En kubikfot = 1,000 *kubiktum*, en kubiktum = 1,000 *kubiklinjer*. För sådana saker, som mätas med målkärl, var införd enheten *kanna* mellan kubikfoten och kubiktummen, så att 1 kubikfot = 10 kannor, 1 kanna = 100 kubiktum. I det äldre, 1739—1855 gällande systemet var en kubikfot (verkmått) = $^1/_8$ kubikaln = 8 kubikkvarter. Förvandlad till metermått, är en kubikfot = 26,17 kubikdecimeter (liter). — I det metriska systemet är *kubikmetern* (= 38,21 kubikfot) enhet. Se Metersystemet. Angående de för uppmätning af varor afsedda kärlen se Målkärl. L. A. F.*

Kubikrot, *mat.*, till en gifven storhet kallas en storhet, hvars tredje dignitet är lika med den gifna. Kubikroten till a tecknas $\sqrt[3]{a}$. Till hvarje storhet finnas tre kubikrötter, af hvilka två alltid äro imaginära, den tredje åter är reell, om den gifna storheten är reell. Kubikrötterna till 1 äro $1, -\frac{1}{2}(1+\sqrt{-3})$ och $-\frac{1}{2}(1-\sqrt{-3})$. Då man talar om kubikroten till ett *tal* utan att göra något vidare tillägg, förstår man därmed alltid den reella kubikroten. För bestämmandet af dessa kubikrötter finnas särskilda regler. Emellertid använder

man på grund af räkneoperationernas vidlyftighet vanligen logaritmer, då fråga är att bestämma numeriska värdet af en kubikrot. (I. F.)

Kubikstång. Se Kubikmått.

Kubiktal, *mat.*, kallas ett helt tal, som kan uppdelas i tre hela och lika stora faktorer, eller, med andra ord, kan tecknas som tredje digniteten af ett helt tal. Så är t. ex. 125 ett kubiktal, enär det är lika med 5 . 5 . 5, eller 5^3. Ett kubiktal kan icke under någon form uttryckas som summan af två andra kubiktal. Denna viktiga talteoretiska sats uppställdes af Fermat och bevisades af Euler. Summan af ett antal successiva kubiktal är lika med kvadraten på summan af motsvarande antal naturliga tal. Så är t. ex. summan af de fem första kubiktalen 1, 8, 27, 64, 125 lika med $(1 + 2 + 3 + 4 + 5)^2$, d. v. s. 225. (I. F.)

Kubiktum (förkortadt kbt. eller kbtum), ett äldre rymdmått. 1 kubikverktum = $^1/_{216}$ kubikkvarter = 1,728 kubikverklinjer (= 15,1 kbcm.). Om kubikdecimaltum se Kubikmått.

Ku'bin, namn på flera ungerska orter, bl. a. Alsó-K., hufvudort i komitatet Árva (se d. o.), 1,674 inv. (1900), och Temes-K., storkommun i komitatet Temes, vid Donau. 5,853 inv. (1900, 41 proc. ungrare, 22 proc. valaker).

Ku'binskoje, en 435 kvkm. stor, fiskrik insjö i ryska guv. Vologda, har ett stort antal tillflöden, bl. a. den långa Kubina, Jelma och Porosovitsa, samt har aflopp genom Suchona, en af Dvinas källfloder. Den i början af 1800-talet gräfda Kubinskojekanalen (Hertig Alexanders af Württemberg kanal) förenar Porosovitsa med Volgas biflod Sjeksna och sammanbinder således Dvinas område med Volgas. Sjön är mycket grund och har endast i midten en smal ränna, som är tillräckligt djup att låta fartyg passera. (J. F. N.)

Kubinskojekanalen. Se Kubinskoje.

Kūbisk, som har afseende på kuber, tärningsformig. — Kubisk ekvation, *mat.*, en ekvation af tredje graden med en obekant storhet, således en ekvation af formen

$$x^3 + px^2 + qx + r = 0.$$

Den algebraiska lösningen af den allmänna kubiska ekvationen var okänd för grekerna, ehuru de två ryktbara problemen *duplicatio cubi* (det s. k. Deliska problemet; jfr d. o.) och *trisectio anguli* (vinkelns tredelning) ledde till en kubisk ekvation. Därför måste de grekiske matematikerna vid försöket att lösa dem åtnöja sig med geometrisk konstruktion med tillhjälp af koniska sektioner eller andra kroklinjer af högre ordning. Äfven araberna sysselsatte sig fåfängt med försöket att algebraiskt lösa en kubisk ekvation, och först omkr. år 1500 lyckades italienaren Scipione Ferro erhålla lösningen. Ferro nedlade sin upptäckt i ett handskrifvet arbete och meddelade den äfven till en af sina lärjungar, Antonio del Fiore, som sedermera, under en vetenskaplig strid med den framstående matematikern Tartaglia, 1534, framlade åtskilliga problem, som fordrade lösningen af en kubisk ekvation. Med anledning däraf lyckades äfven Tartaglia efter stora ansträngningar finna den nämnda lösningen. Han meddelade den sedermera på begäran, men under strängt tysthetslöfte, åt Cardanus (1539). Den senare erhöll emellertid 1542 tillgång till Ferros ofvan nämnda skrift, fullkomnade sedan lösningen under samarbete med sin lärjunge Ferrari och offentliggjorde, trots Tartaglias skarpa protester, upptäckten för första gången i sitt arbete *Ars magna* (1545). Upptäckten af den kubiska ekvationens lösning är inom den matematiska analysen det första egentliga steget till öfverskridande af de råmärken, inom hvilka vetenskapen hos grekerna var begränsad, och uppväckte därför stora förhoppningar om ännu viktigare upptäckter — förhoppningar, som likväl just i fråga om ekvationers lösning sedermera i högst ringa grad blifvit uppfyllda (jfr Ekvationsteori) — samt intar därför inom matematikens historia en särdeles framstående plats. — Hvarje allmän kubisk ekvation kan genom en enkel linear transformation reduceras till formen

$$x^3 + px + q = 0,$$

och roten till denna ekvation är

$$x = \sqrt[3]{-{}^1/_2\, q + \sqrt{{}^1/_4\, q^2 + {}^1/_{27}\, p^3}} + \sqrt[3]{-{}^1/_2\, q - \sqrt{{}^1/_4\, q^2 + {}^1/_{27}\, p^3}},$$

hvilken formel efter den förste framställaren kallas Cardanus' formel. Då hvarje kubikrot har tre olika värden, erhållas genom lämplig sammanpassning ur den gifna formeln tre olika värden af x, af hvilka ett alltid är reellt, de två öfriga åter antingen båda imaginära eller båda reella. I detta sistnämnda fall, det s. k. *casus irreductibilis*, äro emellertid alla rötterna omedelbart uttryckta under imaginär form och måste genom särskilda artificier transformeras. (I. F.)

Kubisk ekvation. Se Kubisk.

Kubitāl (af lat. *cu'bitus*, armbåge), hörande till armbågen. — Kubitalkörtlar ligga på insidan af öfverarmen, strax ofvanför armbågen. I vanliga fall kan man ej känna dem, men vid inflammation i handen eller underarmen smärta de vid tryck; när inflammationen upphör, går svullnaden tillbaka. Vid syfilis svälla kubitalkörtlarna, men utan att smärta och förbli länge förstorade.

Kublai-kān (mong. *Chubilai*, kin. *Schi-Tsu*), grundläggaren af den mongoliska dynastien Juen i Kina, f. omkr. 1215, d. 1294, andre son af Djingis-kans fjärde son, Tuli, var på 1250-talet sin äldre broder Mangu-kans ståthållare i norra Kina, blef efter Mangus död 1259 mongolernas kakan, hvars öfvervälde räckte ända till Ryssland och Persien i v., och grundlade 1264—67 ett nytt residens i Jen-king (nuv. *Pe-king*, mong. *Kanbaluk*, ”kanens stad”). K. eröfrade det kinesiska riket i s. och störtade där dynastien Sung (se Kina, sp. 59—60); men hans försök att från Korea göra sig till herre öfver Japan (se d. o., sp. 1460) och hans angrepp på Java misslyckades. Han förde äfven krig i Burma och Tonkin och underlade sig Tibet. I Kina höll han ett glänsande hof, vid hvilket Marco Polo vistades 1275—92, och vårdade sig såväl om handel, näringar och samfärdsel som om den lärda odlingen. Från påfven begärde K. i början af sin regering europeiska missionärer, men öfvergick sedan till buddismen.

Kuch Behar [kötʃ bēhā'ə], Kachh Behar, Cooch Bahar, vasallstat i brittiska Indien, norra delen af Östra Bengalen och Assam. 3,385 kvkm. 566,974 inv. (1901), hvaraf 397,946 hinduer och 168,236 muhammedaner. Största delen af befolk-

ningen tillhör kotsch- l. radjbansistammen, en i norra Bengalen vidt utbredd stam af inhemskt ursprung, som är besläktad med indokineserna. Språket är bengali. K. var ganska betydande, men är sedan 1773 beroende af engelsmännen och erlägger en tribut af 6,750 pd st. Hufvudstaden med samma namn, vid Tursa, en biflod till Brahmaputra, hade 1901 10,458 inv. (J. F. N.)

Kuchen [kō-], ty., namn på tyskt bakverk, innehållande socker och smör, ungefär detsamma som vårt ”kakor”, ”bakelser”.

Kuchinotsu, hamnstad i ken Nagasaki, vid inloppet till Shimabaraviken på västra kusten af japanska ön Kiushiu, sedan 1889 öppen för utländningar. Omkr. 7,000 inv. J. F. N.

Ku'cku. 1. Gökens läte. — 2. Gök. — 3. Killespelets högsta kort (en gök). — 4. Person, som är för mer än andra; däraf uttrycket storkucku.

Kuckurn, ö i Ostpreussen invid vänstra stranden af Memels ena mynningsgren Russ. I nov. 1678 hade brandenburgarna under öfverste v. Kanitz förskansat sig på K. 2 dec. ankommo svenskarna under H. Horn till Russ' högra strand och gingo natten till 4 s. m. öfver floden samt fördrefvo fienden från K., hvarefter de intogo Tilsit. L. W:son M.

Kudagu, hindustam och dess språk. Se Coorg.

Kudalür (af tamil. *Kudla-ur*, ”sammanflödets stad”). Se Cuddalore.

Kuddby, socken i Östergötlands län, Björkekinds härad. 5,168 har. 1,188 inv. (1909). K. utgör ett regalt pastorat i Linköpings stift, Vikbolands kontrakt.

Kudial-Kale. Se Kuba, stad.

Kudlich [ko'd-], Hans, österrikisk politiker, f. 1823, var 1848 i österrikiska riksdagen en af ytterstа vänsterns ledare, vann som sådan stor popularitet genom sitt yrkande, att de på bondens jord hvilande onera skulle afskaffas, och trädde i okt. s. å. i spetsen för den då i Wien utbrytande folkrörelsen. 1849 deltog han i resningen i Pfalz, dömdes samtidigt af österrikisk domstol ”in contumaciam” till döden och tog då sin tillflykt till Schweiz. Han bosatte sig sedan som läkare i Amerika, erhöll 1867 amnesti i Österrike och kallades vid ett besök i hemlandet 1872 af staden Wien till hedersborgare. K. har utgifvit *Rückblicke und erinnerungen* (3 bd, 1873).

Kudowa (tjech. *Cúdowa*), en af Tysklands mest besökta kurorter, belägen i preussiska reg.-omr. Breslau (Schlesien), vid foten af berget Heuscheuer, 401 m. ö. h. Omkr. 650 inv. Där finnas 4 järnkällor, af hvilka två, Eugenquelle och Gottholdsquelle, begagnas till drickning. De mest använda baden äro gyttjebad och kolsyrebad. Säsong maj—okt. Frekvens 6—7 tusen. J. F. N. Ln.

Kudrja'vtsev, Peter Nikolajevitj, rysk historiker, f. 1816 i Moskva, d. där 1858 som professor i allmän historia, författade *Istorija Italii* (1850), som behandlar Italiens historia från västromerska rikets undergång till Karl den stores regering, och många afhandlingar, delvis publicerade i den af honom redigerade tidskriften ”Russkij vjestnik”.

Kuds (arab., helgedom), en hos arabiska talande folk vanlig beteckning på Jerusalem.

Kudu, *zool.* Se Antiloper, sp. 1145.

Kudur-Lagamar, konung af Elam, samtida med Hammurabi och Abraham, är mest känd under namnformen Kedorlaomer (se d. o.).

Kuehl [kȳl], Gotthard, tysk målare, f. 1850 i Lybeck, studerade i Dresden, München, Paris och Holland och blef professor i Dresden 1895. Han upptog det moderna franska valörmåleriet och var den förste, som införde det i Münchens konstvärld. Han målade interiörer med figurer, där luftstudiet och det smidiga behandlingssättet måste intressera. Bland hans arbeten märkas *I barnhuset i Lybeck* (triptyk, 1896, Dresdengalleriet), *Gubbhus i Lybeck* (Nationalgalleriet i Berlin, inköpt 1896), *Söndagseftermiddag i Holland* (nya pinakoteket i München), *I Danzigs barnhus* (museet i Leipzig), *En kinkig fråga* (Luxembourgmuseet i Paris), *Lybeck i fågelperspektiv* och *Bryggeriinteriör*. Dessutom interiörer från Dresdens rokokokyrkor och slott samt stämningsfulla bilder från Dresdens gator och Elbes stränder (hvaribland *Augustusbron i snö*, Dresdengalleriet, *Utsikt från slottstornet* en vinterdag, fiera motiv från Hamburg i akvarell finnas i Kunsthalle därstädes). G—g N.

Kuei't (Kuweit, Koweit, Korein el-K.), liten arabstat vid Persiska viken, hvars schejk står i nominellt beroende af turkiske sultanen, ehuru den nuv. schejken synes ha ställt sig under Englands beskydd. Hufvudstaden med samma namn ligger på den nästan vegetationslösa El-ahsa-kusten, 90 km. s. om Schatt-el-Arabs mynning, vid en bukt, som är den bästa hamnen vid Persiska viken och därför utsedd till ändpunkt för den planerade Bagdadbanan. Omkr. 20,000 inv. K. är äfven utgångspunkt för pärlfisket vid Bahreinöarna. J. F. N.

Kuei-tsjeu. Se Kwei-tschou.

Kuenen [kȳnen], Abraham, nederländsk teolog, f. 1828, d. 1891, från 1855 ord. professor i teologi i Leiden, skref bl. a. en historisk-kritisk undersökning af gamla testamentets böckers uppkomst och kodifikation (3 bd, 1861—65; 2:a uppl. 1885—93) och *Der godsdienst van Israel* (2 bd, 1869—70). K. var en af de lärdaste och mest framstående forskarna på gamla testamentets område och kan jämte Wellhausen sägas ha mest bidragit till att förskaffa den ”Grafska hypotesen” seger inom den exegetiska vetenskapen (se Pentateuken). Sedan 1867 utgaf han ”Theologisch tijdschrift”. (E. S—e.)

Küen-lun. Se Kwen-lun.

Kues [kus] l. Cues, förr by i preussiska reg.-omr. Trier (Rhenprovinsen), vid Mosel, midtemot Bernkastel, sedan 1905 en del af detta (Bernkastel-kues), som därigenom 1905 hade 4,538 inv. Nikolaushospital, en stiftelse af den i K. födde kardinalen Nikolaus Cusanus (se d. o.), med kapell och stiftarens bibliotek. Wbg.

Kufa, en nu i ruiner liggande stad i Asiatiska Turkiet, vilajetet Bagdad, vid Eufrat, anlagd af kalifen Omar 637, var en tid (750—758) kalifernas residens, men råkade i förfall, sedan den nyanlagda, närbelägna staden Bagdad börjat uppblomstra. Staden hade en ryktbar språkskola, och därifrån utbredde sig den äldsta arabiska skriftformen, som blifvit kallad kufisk skrift (se d. o.). Om de arabiska mynten, som benämnas kufiska mynt, se d. o. (J. F. N.)

Ord, som saknas under K, torde sökas under C.

Kufara, oas i Sahara. Se Kufra.

Kuffarn, graffält. Se Hallstatt-tiden, sp. 1148.

Kufferath [ko'f-]. 1. Johann Hermann K., holländsk musiker af tysk härkomst, f. 1797 i Mülheim a. d. Ruhr, Rhenprovinsen, d. 1864 i Wiesbaden, lärjunge af Spohr och Hauptmann, var en framstående violinist och verkade 1830—62 som lärare och dirigent i Utrecht samt komponerade kantater, uvertyrer, motetter m. m. — 2. Louis K., den föregåendes broder, holländsk musiker, f. 1811 i Mülheim, d. 1882 nära Bruxelles, som pianist lärjunge af Fr. Schneider, var 1836—50 direktör för musikskolan i Leeuwarden och dirigent för flera musikföreningar där, hvarefter han bosatte sig i Gent. K. komponerade en mässa, 250 kanon, kantaten *Artevelde* samt pianostycken, körer m. m. — 3. Hubert Ferdinand K., den föregåendes broder, belgisk musiker, f. 1818 i Mülheim, d. 1896 i Bruxelles, lärjunge af Schneider, Mendelssohn och F. David, bosatte sig 1844 i Bruxelles och blef 1871 kompositionsprofessor vid konservatoriet där. Han skref en symfoni, kammarmusikverk, pianosaker, körer, sångromanser och en koralskola. — 4. Maurice K., son till K. 3, belgisk musikskriftställare, f. 1852 i Bruxelles, idkade universitetsstudier, redigerade 1875—1900 den ansedda musiktidningen "Guide musical" och blef sistn. år direktör för Monnaie-teatern. Han har öfversatt texter till Wagners musikdramer samt skrifvit entusiastiskt om denne, bl. a. *Le théâtre de Wagner de Tannhäuser à Parsifal* (1891—98), vidare en biografi öfver Vieuxtemps (1883), *L'art de diriger l'orchestre* (1891; 2:a uppl. 1901), *Musiciens et philosophes* (1899) m. m. E. F—t.

Kufiska mynt kallas de tidigare arabiska mynten. När araberna bredde ut sitt välde inom Österlandet, voro de snara att träda in i arfvet efter föregående kulturer och ombilda detta efter eget behof och egen smak. Till de nya förvärfven hörde den kufiska skriften (se d. o.) och de kufiska mynten; benämningen härledde sig från namnet på staden Kufa (se d. o.) i Mesopotamien, hvarest fanns en betydande språkskola och där mynt slogos i stor mängd. Det arabiska myntväsendet säges vara infördt år 76 efter Hedjra (695—696 e. Kr.). Rätten att slå mynt af guld och silfver räknades som en af härskarens dyrbaraste företrädesrättigheter, kopparmynt kunde slås af underordnade myndigheter. Det arabiska guld-

Kufiskt silfvermynt.

myntet kallades *dinar*, silfvermyntet *dirhem*, kopparmyntet *fels*. De kufiska silfvermynten, som präglades inom ett mycket vidsträckt område, från Buchara och Persien till Marokko och Spanien och i en mångfald af städer och som spriddes vida ut i världen, äro ganska stora (se fig.), tunna, men fasta. Bilder förekomma endast undantagsvis och äro då af enklaste beskaffenhet. I regel upptagas å myntets båda sidor fältet af en i flera räta rader ordnad kufisk inskrift, och innanför kanten löper en inskrift i en rad eller i två. Inskrifterna innehålla bekännelser af den muhammedanska tron och verser ur koranen, men därjämte, hvilket är af största intresse, noggranna uppgifter om präglingsort och präglingsår, myntherrns namn m. m. De kufiska mynten, kalifernas och affälliga stammars, äro indelade i många klasser: 1. Omajjadiska kaliferna, med Damaskus som hufvudstad. 2. Abbasidiska kalifer, med el-Kufa, sedermera Bagdad, som hufvudstad. 3. De siste sasanidhärskarna, oberoende konungar och arabiska ståthållare i Taberistan. 4. Västomajjaderna i Spanien. 5. Idrisiderna i nordvästra Afrika. 6. Tahiriderna och efter dem 7 Saffariderna i Persien. 8. Zeididerna i Taberistan. 9. Samaniderna i landet bortom Oxus och i Chorassan (deras myntning började 280 efter Hedjra). 10. Samtida emirer i Chorassan. 11. Bulgarerna vid nedre Volga. 12. Sadjiderna i Aserbeidjan och Armenien. 13. Zijariderna. 14. Buhwejhiderna. 15. Hamdaniderna. 16. Ikschididerna i Syrien och Egypten. 17. De turkiske ilekerna, hvilka störtade samanidernas välde. 18. Oqailiderna. 19. De kurdiske morvaniderna. 20. Wehsudhaniderna. 21. Murabiterna i Spanien (guldmynt). För oss ha dessa kufiska mynt ett stort intresse därigenom, att de i så stor myckenhet hittas i Sveriges jord. Från Asien, äfven, fast i mindre mån, från Afrika och Spanien fördes de på vägar öster om Kaspiska hafvet till Volgabulgarerna, hvilka imiterade dem, och sedan genom Ryssland upp till Östersjön och öfver denna i främsta rummet till Gottland. Därifrån kommo de till det svenska fastlandet. Införseln af dessa mynt till våra bygder kan sättas vid pass år 800. Efter midten af 800-talet, vid den tid då det varegiska väldet upprättades i Ryssland, antog införseln större mått. För en ganska lång tid är i k. myntkabinettet hvart år representeradt af flera i olika städer präglade, i vår jord funna mynt. Vid början af 900-talets sista fjärdedel minskas införseln och upphör rätt snart. Det äldsta kufiska mynt, som hittats i Sverige, är prägladt tre år efter de kufiska myntens begynnelse. De allra yngsta, enstaka, tillhöra första årtiondet af 1000-talet. De kufiska mynten ha gjorts till föremål för grundliga studier af flera forskare. Till 1700-talet höra namnen Adler i Köpenhamn, Tychsen i Rostock, Auriwillius i Uppsala, till den följande tiden Frähn, Stickel, Soret, Lindberg, Hallenberg, Tornberg, S. Lane-Poole, R. S. Poole, Es. Tegnér. För de i Sverige funna kufiska mynten hänvisas till Tornberg, "Numi cufici regii numophylacii holmensis" (1848) och "Symbolæ ad rem numariam muhamedanorum" (1860—62) äfvensom uppsatser i "Antiqvarisk tidskrift för Sverige", d. 3, "Zeitschrift der deutschen morgenländischen gesellschaft" (bd XXII), "Revue numismatique belge" (ser. V, d. 2) samt i synnerhet till E. Tegnérs uppsatser i Vitt. hist. o. ant. akad:s "Månadsblad" för åren 1883 och 1884. Jfr äfven H. Hildebrand, "De österoch vesterländska mynten i Sveriges jord" (i festskriften till C. G. Malmström, 1897). Hs Hd.

Kufisk skrift kallas en af de äldsta arabiska skriftformerna efter den af Omar (637) grundlagda staden Kufa (se d. o.) i Mesopotamien, från hvars berömda språkskola detta alfabet spred sig öfver alla delar

af det muhammedanska väldet. Att araberna erhöllo detta genom beröring med syrerna före Muhammeds tid, visar sig af den kufiska skriftens stora likhet med den äldsta syriska, *estrangelo* (se d. o.); men sin närmaste förebild har den i den arameiska skriftform, som de Vogüé funnit i de nabateiska inskrifterna i Hauran. Den nyttjades naturligtvis såväl till inskrifter och böcker som för det dagliga behofvet; men småningom utträngdes dess stela, rätvinkliga former af den lätt löpande rundskrift, som bar namnet *néschi* (”bokskrift”) och från 900- eller 1000-talet h. o. h. trädde i stället för den förra. Den kufiska skriften finnes nu för oss tillgänglig dels i de äldsta koranhandskrifterna, dels och i synnerhet på mynt (se Kufiska mynt), sigill, grafinskrifter o. d. Jfr Moritz, ”Arabic palaeography” (1905). H. A.*

Kuflungarna (Kuvlungarna). Se Jon Kuvlung.

Kufra (Kufara, el-Kofra), eg. plur. af arab. *käfir*, otrogen, en bland de största oasgrupperna i Sahara, hvilken först genom G. Rohlfs' expedition (1879) blifvit närmare bekant. Den ligger mellan 24°—28° n. br. och 19°—23° ö. lgd samt består af oaserna Taiserbo (6,343 kvkm.), Sighen (2,054 kvkm.), Buseima (320 kvkm.), Erbehna (314 kvkm.) och Kebabo (8,793 kvkm.), inalles 17,824 kvkm. Floder finnas icke, men hvarje oas har ett saltträsk eller sjö, och på 1—3 m. djup träffas öfverallt dricksvatten. Hästar, åsnor, getter, får och nötkreatur hållas. Vackra trädgårdar och åkerfält lämna alla slags köksväxter, citroner, granatäpplen, oliver och utmärkt vin. Af dadelpalmer finnas omkr. 1 mill. Klimatet är mindre hett än i andra orter på samma bredd. Invånarna, *suya-araber*, äro fanatiska muhammedaner; de flesta bo i Barka och komma blott vid dadelskörden till K.; de ständige invånarna äro därför blott omkr. 700, som äro koncentrerade i ett par byar i Kebabo. De tillhöra alla senusisekten, hvars chef (kalif) sedan 1903 har sitt säte i Kebabo. J. F. N.

Kufstein [ko'fstajn], stad och fordom fästning i Tyrolen, vid Inn, nära bajerska gränsen samt järnvägarna till Innsbruck och München, 484 m. ö. h. 2,897 inv. (1900), som kommun, tillsammans med den på vänstra sidan af Inn belägna orten Zell, 4,549 inv. Invid staden ligger den gamla bergfästningen Geroldseck, hvilken, sedan den uppgifvits som fästning, förr begagnades som statsfängelse och nu är upplåten till kasern. — På grund af sina vackra omgifningar har K. en mycket stor turisttrafik. (J. F. N.)

Kuftarbeten (ind. *koftgari*). 1. Indiska damaskerade eller inkrusterade arbeten i guld på stål. Kuftarbeten tillverkas i Kashmir, Punjab och Nisams rike. Jfr fig. 7 å pl. Indisk konstslöjd I samt Inkrustera. — 2. Japanska metallarbeten med större förgyllda eller försilfrade ytor, som framställts genom ytans lindriga fördjupning medelst afskrapning (efter teckningens konturer) och påföljande beläggning med tunn guld- eller silfverfolie, som fästs genom gnidning eller medelst något kitt. Sålunda åstadkommes billigare damaskering å bronser m. m.

Kufung, Nikolaus. Se Arnmödlingarna.

Kufvel. Se Birgittinorden, sp. 456.

Kug-Aral, ö i Aralsjön (se d. o.).

Kuge. Se bd XII, sp. 1454.

Kugel [ko'-], ty. Se Hätta 1.

Kugelhupf [kogelhopf], bakverk af fint mjöl, smör, ägg, socker, salt och grädde, som jäses och bakas i formar och serveras med äpple- eller syltsås. Med sötmandel, russin och litet kanel kallas bakverket, som äfven kan användas som kaffebröd, för Kaiser-K. Jfr Hagdahl, ”Kokkonsten” (2:a uppl. 1896).

Kugellack. Se Florentinlack.

Kuggfräsar, *mek. tekn.* Se Fräs, sp. 44.

Kuggfräsmaskin, *maskinb.* Se Fräsmaskiner, sp. 49.

Kugghjul, *mek.*, ett vid omkretsen med framskjutande tänder (”kuggar”) försedt hjul, hvilket är anbragt på en axel. Två sådana hjul ingripa i hvarandra, så att en kugge på det ena hjulet kommer in i rummet mellan två kuggar på det andra. Kuggarna äro formade på det sätt, att, när det ena hjulet kringvrides, det andra bringas i rotation genom den tryckning de med hvarandra i beröring varande kuggarna utöfva och den ena kuggen efter den andra sålunda kommer i verksamhet. Inom den praktiska mekaniken äro kugghjul bland de vanligast använda medlen för öfverförande af en kraft från en axel till en annan eller för att öfverföra en rotationsrörelse, vare sig med lika, förstorad eller förminskad hastighet. De användas äfven i många olika former. Äro de axlar, mellan hvilka rörelsen meddelas, parallella sinsemellan, erhålla hjulen en cylindrisk grundform och benämnas då *stjärnhjul*. Om däremot axlarna bilda en vinkel och innehållas i samma plan, blir grundformen konisk, och man gör då bruk af *koniska hjul*. Dessa äro de båda förnämsta formerna, men många andra begagnas för särskilda ändamål. Vanligen äro kuggarna i ett hjulpar af gjutjärn, men stundom ger man det ena hjulet kuggar af trä och det andra kuggar af järn. — Konstruktionen af kugghjul tar geometriska insikter i anspråk, ifall man skall kunna med säkerhet påräkna en fullt tillfredsställande verkan. Man formar kuggarnas sidor, mellan hvilka tryckningen eger rum, dels efter räta linjer, dels efter epicykloider, hypocykloider och evolventer, men för bekvämare utförande begagnas vanligen i st. f. de nämnda kroklinjerna cirkelbågar, hvilka så nära som möjligt öfverensstämma med dessa kurvor. G. R. D.*

Kugghjulsfil, *mek.* Se Fil, sp. 190.

Kugghjulssmörja. Se Konsistensfett.

Kuggstång, *mek.*, en rak stång, som är försedd med kuggar och ingriper i ett kugghjul (se d. o.), så att på detta sätt en rätlinig rörelse kan förvandlas till roterande eller omvändt. G. R. D.*

Kuggstångsbana, *järnv.*, sådan järnväg, vid hvilken i anledning af banplanets stora lutning finnes en mellan skenorna lagd, i syllarna fäst kuggstång, i hvars kuggar ett på någon af lokomotivets drifhjulsaxlar anbragt kugghjul ingriper, så att denna anordning blir den för rörelsens åstadkommande väsentliga mekanismen. Vid vanliga järnvägar, s. k. adhesionsbanor, är trycket från lokomotivets drifhjul mot skenorna tillräckligt stort, för att den däraf alstrade släpfriktionen mellan hjul och skena skall kunna öfvervinna tågmotståndet under rörelsen. Denna släpfriktion, som under i öfrigt likartade förhållanden till sin storlek mätes af tyngdkraftens mot banplanet vinkelräta komposant, minskas i samma mån, som nämnda krafts med banplanet parallella komposant ökas, d. v. s. vid tilltagande stigning å

Ord, som saknas under K, torde sökas under C.

banan. Vid en viss gräns blir därför adhesionen mellan hjul och skena i och för sig icke tillräcklig för tågets framförande. Man tillgriper då användandet af kuggstång. Gränsen för valet mellan adhesions- eller kuggstångsbana med fäst afseende på stigningarnas storlek ligger vid omkr. 5 à 7 proc. lutning. Kuggstängerna vid dessa banor äro i hufvudsak af två slag, benämnda efter sina uppfinnare Riggenbach och Abt. Den förres stång består af två]-formade järn, mellan hvilka kuggarna, som ha genomskärningsarean trapetsformad, äro fastnitade; kuggarna i den senares stång äro åstadkomna genom ''utfräsning'' ur två massiva plattjärn, ställda bredvid och så hopnitade med hvarandra, att kuggarna i hvartdera plattjärnet förskjuta hvarandra. Båda konstruktionerna ha sina fördelar, men äfven sina olägenheter. Kuggstångsbanor finnas mångenstädes i de berguppfyllda länderna, men naturligtvis förnämligast i Schweiz. Bekanta sådana banor äro bl. a. de båda Rigibanorna (se Rigi), Brünig-banan (se d. o.) och Pilatusbanan (se Pilatus). H. L.

Kugler [ko/g-]. 1. Franz Theodor K., tysk konsthistoriker, f. 1808, d. 1858, genomgick arkitektskolan i Berlin, blef 1833 professor i konsthistoria vid Berlins akademi, företog forskningsresor, inkallades 1843, för konstärendens beredning, i kultusministeriet och blef 1849 föredragande råd därstädes och 1857 geheime öfverregeringsråd. — Om K:s arbetsförmåga och vidsträckta syer vittna främst de större arbetena *Handbuch der geschichte der malerei* (2 bd, 1837; 3:e uppl. 1867, i 3 bd), *Handbuch der kunstgeschichte* (1841—42; 5:e uppl., 1871—72, utg. af W. Lübke), ett för den konsthistoriska vetenskapen grundläggande verk, i hvilket för första gången den samfällda konstutvecklingen framställes som en organisk process och ett viktigt led af kulturhistorien, samt *Geschichte der baukunst* (bd 1—3, 1856—59), likaledes ett grundläggande verk, fortsatt 1867 o. f. af J. Burckhardt (italienska renässansen), Lübke (renässansen i Frankrike och Tyskland) och C. Gurlitt (barocken). Mycket af värde finnes äfven i K:s *Pommersche kunstgeschichte* (1840), *K. F. Schinkel* (1842) och *Kleine schriften und studien zur kunstgeschichte* (1853—54). Hans *Geschichte Friedrichs des grossen* (1840, illustrerad af Ad. Menzel; många uppl.) har blifvit en tysk folkbok och är öfversatt till flera språk. På det vittra området utgaf K. *Gedichte* (1840) och *Belletristische schriften* (8 bd, 1851—52), innehållande 6 bd dramer och 2 bd noveller.

2. Bernhard K., den föregående son, tysk historiker, f. 14 juni 1837 i Berlin, d. 7 april 1898 i Tübingen, blef 1867 e. o. och 1874 ord. professor i historia vid Tübingens universitet. Hans förnämsta historiska arbetsområde var korstågens tid, som han behandlade dels i en mängd specialarbeten (särskildt om Albert af Aachen och dennes fantastiska skildringar af andra korståget), dels i det sammanfattande verket *Geschichte der kreuzzüge* (1880; 2:a uppl. 1891). Han sysslade äfven med äldre württembergsk historia och utgaf jämte grefve Stillfried det populärt hållna patriotiska praktverket *Die Hohenzollern und das deutsche vaterland* (2 bd, 1881—83; 6:e uppl. med forts. af Helmolt, 1901). 1. (G—g N.) 2. V. S—g.

Kuguären, *zool.* Se Puman.

Kuh [kō], Ephraim Moses, tysk skald, f. 1731, d. 1790, var vän med M. Mendelssohn, Ramler, Lessing m. fl. Efter hans död utgafs ett urval af hans dikter, med ändringar af Ramler (1792). De utgöras af epigram, visor och fabler, i hvilka efterbildning af Martialis, Anakreon och Phædrus tydligen skönjes. — B. Auerbach har gjort K. till hjälten i sin roman ''Dichter und kaufmann''. Biografi af Kayserling 1864. R—n B.

Kuh [kō], Emil, tysk författare, f. 1828 i Wien, d. 1876 i Meran, var efter studier i filosofi och historia en kort tid anställd i sin faders affär i Trieste, men egnade sig från 1848 uteslutande åt litterära sysselsättningar, från 1858 som kritiker i Wien, där han 1864 vardt professor i tyska språket och litteraturen vid handelshögskolan. Ända till 1860 stod K. i synnerligen nära vänskapsförhållande till Hebbel, som utöfvade ett mäktigt inflytande på honom. Hans båda arbeten öfver denne (1854 och 1877) ha ett mer än urkundligt värde; dessutom författade K. *Adalbert Stifter* (1868), *Zwei dichter Österreichs: Franz Grillparzer und Adalbert Stifter* (1872), *Drei erzählungen* (1857) och *Gedichte* (1858) samt utgaf Münch-Bellinghausens och Hebbels arbeten, antologier m. m. Hans brefväxling med Storm utgafs i bd 96 af Westermanns ''Monatshefte''. R—n B.

Kuh (Koh), pers., berg.

Kuhgelurer, folkstam. Se Fars, sp. 1410.

Kuhhorn [kōhårn], bergstopp. Se Karpaterna, sp. 1146.

Kuh-i-Baba (Koh-i-Baba), bergskedja i västra Hindukusch, v. om Bamianpasset. Dess högsta topp når 5,140 m. I bergets västra del upprinna Hilmend (mot s.) och Heri Rud (mot v.). J. F. N.

Kuhi-nuh. Se Ararat 2.

Kuh-i Taftan (''hettans berg'') 1. Kuh-Nauschada, solfatarvulkan i persiska prov. Kirman, nära gränsen till Belutsjistan. 3,800 m. Toppen har en platå af 360 m. i kvadrat, där offer af getter förrättas. Vulkanen har två kratrar, ur hvilka svafvelångor och lågor uppstiga. J. F. N.

Kuhlau [kōl-], Daniel Frederik Rudolph, dansk (tyskfödd) tonsättare, f. 11 sept. 1786 i Uelzen i Hannover, d. 12 mars 1832 i Köpenhamn, röjde redan i gossåren stora musikaliska anlag. Sedan fadern, som var oboist, omkr. 1800 flyttat till Hamburg, fick K. vidare utbilda sitt musikaliska vetande hos kantor Schwenke; dock blef han till större delen autodidakt. Från Hamburg, där han redan börjat uppträda som virtuos, klaverlärare och kompositör, rymde han till Köpenhamn 1810 för att undslippa konskription i Napoleons armé, som eröfrat hansestaden. Redan 1811 debuterade han för den danska publiken medelst en konsert, och 1814 uppfördes hans opera *Röverborgen* (text af Öhlenschläger), med en framgång, som för alltid

tillförsäkrade honom en epokgörande ställning inom Danmarks musik. ”Det är K:s stora betydelse i Danmark” — säger Thrane — ”att genom honom bryter det nya fram i vår musik. Han är en fullkomligt modern komponist (näml. i motsats till Kunzen och Du Puy); han är Mozarts och Cherubinis profet i Danmark.” En fråga kan vara, om han ej t. o. m. tagit steget ännu längre fram och hellre borde jämföras med Weber eller Spohr. Säkert är, att hans ypperliga uvertyrer bära mera Webers än Cherubinis fläkt. Äfven af Rossini tog han, trots sin afvoghet mot italiensk musik, intryck, framför allt i sin glansfulla opera *Lulu* (1824). Mindre väl lyckades *Trylleharpen* (1817), delvis till följd af en i gång satt demonstration mot Baggesens text, äfvensom *Elisa* (1820), hvarur endast en basaria och uvertyren bibehållit sig. Den romantiskt ungdomliga anda, som genomgår K:s toner, gjorde dem kära bl. a. för Studenterforeningen, hvilken han ock tillegnat en samling af sina manskvartetter. Bland dem ha *Elskorsguden* m. fl. blifvit populära i Danmark, under det att i Tyskland *Über allen gipfeln* ingått i alla körsångböcker och i Sverige hans *O, hur härligt majsol ler* blifvit en stående Valborgsmässohymn i Uppsala. Redan 1813 blef han k. kammarmusikus i Köpenhamn. Dessutom hade han 1816—17 en tillfällig anställning som sångmästare vid teatern, och 1828 fick han professors titel. För sin utkomst var han dock mest hänvisad till information samt, då han i allmänhet hatade sådan, till sin förmåga att komponera för det dåvarande modeinstrumentet, flöjten. Äfven hans instruktiva pianosonater — som ännu i dag äro klassiska — betalade sig bra, hvaremot hans öfriga kompositioner i allmänhet ej lyckats tränga synnerligen utom Danmarks gränser, *Elverhöi* (1828; texten af Heiberg), hvarom ofvannämnde biograf menar, att ”intet folk kan på det musikaliska området påvisa ett konstverk af i nationellt hänseende större betydelse och mera ingripande verkan”, har gifvits med bifall i Sverige (under titeln ”Elfjungfrun”, 1857). Han skref dessutom musik till *William Shakspeare* (1826), *Hugo og Adelheid* (1827) samt *Trillingbrödrene fra Damask* (1830) äfvensom en massa instrumentalmusik, mest för piano, flöjt och stråkinstrument. Opustalen uppgå till 127, ”Röverborgen” och en mängd komiska kanon m. m. oberäknade. K. var nämligen ovanligt drifven kontrapunktist, särskildt i kanonformen, och kallades därför af Beethoven, med hvilken han sammanträffade i Wien 1825, för ”der grosse kanonier”. Utom nu antydda konstresa gjorde han andra sådana, till Stockholm 1815 (han spelade då bl. a. en fantasi öfver svenska folkmelodier), Hamburg 1816, Wien 1821 samt Berlin och Leipzig 1829. K. blef 1825 led. af Mus. akad. i Stockholm. En eldsvåda förstörde 1831 det mesta han egde, hvaribland flera manuskript. Jfr C. Thrane, ”Danske komponister” (1875). A. L.*

Kuhlman, Ottiliana Karolina, skådespelerska. Se under Åbergsson, G. F.

Kuhlman, Klara, pseudonym för författarinnan G. Ch. M. A. von Haxthausen (se d. o.).

Kuhmalahti [kō-], imperiellt pastorat af 3:e kl. i Tavastehus län, Hauho domsaga och Jämsä härad, Tammerfors kontrakt, Borgå stift, Finland. Landareal 173 kvkm. Befolkningen, finsktalande, 1,901 pers. (1908). A. G. F.

Kuhmoinen [kōmåj-]. Se Kuhmois.

Kuhmois [kōmåjs; fi. *Kuhmoinen*], konsistoriellt pastorat af 2:a kl., Jämsä kontrakt, Borgå stift, Finland, Tavastehus län, Jämsä härad och domsaga. Landareal 728 kvkm. Befolkningen, finsktalande, 6,894 pers. (1908). A. G. F.

Kuhmonie'mi [kō-], gränssocken af Kajana härad och domsaga, Uleåborgs län, Finland. Landareal 4,739 kvkm. Befolkningen, finsk, 7,829 pers. (1908). Konsistoriellt pastorat af 2:a kl., Kuopio stift, Kajana prosteri. Till pastoratet hörde fordom äfven ett litet område inom Nurmes socken af Kuopio län. O. I. (A. G. F.)

Kuhn [kō'n], Adam, amerikansk vetenskapsman, f. 1741 i Germantown, Pennsylvania, d. 1817, studerade 1762—64 i Uppsala under Linné (”den ende amerikanen”), senare i Edinburgh, där han blef med. doktor. Sin gradualafhandling ”De lavatione frigida” tillegnade han Linné. K. blef 1768 professor i botanik och materia medica vid det college, som nu är University of Pennsylvania. ”Han var Amerikas förste professor i botanik.” Han öfvergaf efter en tid naturvetenskaperna, egnade sig åt medicin och var professor i medicin till 1797. K. var en af grundläggarna af College of physicians of Philadelphia (1787). O. A. L—r.

Kuhn [kō'n]. 1. Franz Felix Adalbert K., tysk språkforskare, f. 1812 i Königsberg, d. 1881 i Berlin, disputerade 1837 i Berlin för doktorat (*De conjugatione in μι linguæ sanscritæ ratione habita*), anställdes som gymnasielärare i Berlin, fr. o. m. 1856 med professors titel. K. är en af de mest framstående representanterna för den Boppska skolan inom den jämförande språkvetenskapen. Han var den förste, som tillgodogjorde Rigveda för den indoeuropeiska grammatiken (*Sprachliche resultate aus der vedischen metrik* m. fl. afh.). I *Zur ältesten geschichte der indogermanischen völker* (1845) tecknade han vår folkstams äldsta odling. K. är vidare grundläggare af en särskild skola i jämförande mytologi på basis af den jämförande språkforskningen genom *Die herabkunft des feuers und des göttertranks* (1859). Hans intresse för mytologien framträder dessutom i flera sagosamlingar: *Märkische sagen und märchen* (1843), *Norddeutsche sagen, märchen und gebräuche* (med Schwartz; 1848) och *Sagen, gebräuche und märchen aus Westfalen* (1859). K:s senare afh. *Ueber die entwicklungsstufen der mythenbildung* (i Berlinakad:s afh., 1873) innehåller mytforskningens metodologi, såsom han fattade den: myternas grundval är att söka på språkligt område; polynomi och homonymi äro deras väsentliga faktorer. K:s mest kände efterföljare är Max Müller. Senare har emellertid vetenskapen kommit in på nya banor, och Kuhnska skolans roll är längesedan utspelad. Med Th. Aufrecht uppsatte K. 1852 och utgaf fr. o. m. 3:e bandet ensam ”Zeitschrift für vergleichende sprachforschung auf dem gebiete des

deutschen, griechischen und lateinischen", senare, fr. o. m. 1858, jämte Schleicher, "Beiträge zur vergleichenden sprachforschung auf dem gebiete der arischen, keltischen und slavischen sprachen". 1875 sammanslogos båda till "Zeitschrift für vergleichende sprachforschung auf dem gebiete der indogermanischen sprachen". Dessa tidskrifter (vanligen citerade under benämningarna "Kuhns zeitschrift" och "Kuhns beiträge") under K:s säkra och opartiska ledning har språkvetenskapen i ej ringa mån att tacka både för sin raska utveckling och för sitt anseende inom den lärda världen (senare har Kuhnska tidskriften förenats med Bezzenbergers). — 2. Ernst Wilhelm Adalbert K., den föregående son, f. 1846, sedan 1877 professor i sanskrit och jämförande språkforskning vid Münchens universitet, har skrifvit bl. a. *Beiträge zur pâligrammatik* (1874) och (tills. med W. Geiger) *Grundriss der iranischen philologie* (1895 ff.) samt har utgifvit (tills. med Schultze) "Zeitschrift für vergleichende sprachforschung" (sedan 1879) och "Literaturblatt für orientalische philologie" (1883—88; tills. med Klott). K. blef 1909 geheimeråd. 1 o. 2. Ll.

Kuhnau [kön-], Johann, tysk musiker, lärd, f. 1667 i Geising (Sachsen), d. 1722 i Leipzig, blef 1684 organist vid Thomaskyrkan i Leipzig, studerade samtidigt jurisprudens och blef advokat. 1701 blef han musikdirektor vid Leipzigs universitet och Bachs närmaste föregångare som Thomaskantor. Han var högt ansedd som musikskriftställare och kompositör, uppmärksammad äfven som lärd jurist, matematiker och filolog (han gjorde flera öfversättningar från grekiskan, hebreiskan m. m.). K. var i Tyskland den förste, som skref flersatsiga pianosonater, och öfver hufvud, jämte D. Scarlatti, en af de förste, som bearbetade denna form. Hans bibehållna kompositioner äro *Neue klavierübung* (1689—95), *Frische klavierfrüchte* (1699) och *Musikalische vorstellungen einiger biblischen historien* etc. (1700), det sista ett slags tonmålning. K:s klaverkompositioner ha ånyo utgifvits 1901 som bd 4 af "Denkmäler deutscher tonkunst". Hans utgifna musikaliska skrifter äro *Jura circa musicos ecclesiasticos* (1688) och *Der musikalische quacksalber*, en satir på italiensk musik (1700; ny uppl. 1900). A. L.*

Kuh-Nauschada. Se Kuh-i Taftan.

Kuhn von Kuhnenfeld [kön fånn könenfält], Franz, friherre, österrikisk fälttygmästare, f. 1817, d. 1896, deltog som generalstabsofficer i striderna 1848 och 1849 uti Italien och Ungern, upphöjdes 1852 i friherrligt stånd, blef 1856 lärare i strategi vid krigsskolan i Wien, bevistade fälttåget 1859 och tillbakaslog 1866 som befälhafvare i Tyrolen Garibaldis invasionsförsök. Som rikskrigsminister (1868—74) inlade K. stora förtjänster om arméns reorganisation, särskildt om landtvärnet. Därefter blef han generalkommendant i Steiermark, Kärnten och Krain, men försattes 1888 till arméns pinsamma öfverraskning plötsligt i disponibilitet till följd af några oförbehållsamma omdömen om ärkehertig Albrekt. K. utgaf äfven flera lärda arbeten i astronomi, geografi och militärvetenskap, bl. a. *Der gebirgskrieg* (1870; 2:a uppl. 1878).

Kuhreigen [kō'rajgen] l. Kuhreihen (fr. *ranz des vaches*), en art schweiziska folkmelodier i dur, eg. alpherdarnas vanliga vallvisor, som sjöngos eller blåstes på alphorn vid hjordarnas utdrifvande på betet. Den ursprungliga melodien (från Appenzell), som mest rör sig i treklangsintervaller, egnade för ekoeffekter, ha varierats olika i skilda kantoner. En konstnärlig bearbetning däraf förekommer i Rossinis uvertyr till "Wilhelm Tell". A. L.*

Kuhreihen [kō'rajhen]. Se Kuhreigen.

Kuhstall [kō-], en mer än 6 m. hög klipphall i sachsiska Schweiz (konungariket Sachsen) s. ö. om Lichtenhain, lär i krigstider ha af bönderna användts som gömställe för deras boskap; däraf namnet ("kostall").

Kui, folkstam. Se Kambodja, sp. 706.

Kuilenburg [köj-] l. Culemborg, stad i nederländska prov. Gelderland, vid Lek. 8,280 inv. (1902). Tillverkning af cigarrer, glas, band och stolar. J. F. N.

Kuilu. 1. (Fr. *Kouilou*) Flod i franska Kongo, upprinner under namnet Niari l. Niadi på Batekeplatån n. n. v. om Stanley pool, genombryter med forsar kantbergen och faller ut i Atlantiska hafvet 200 km. n. om Kongos mynning. Längd 600 km. K. är segelbar för ångare till Ngotu (60 km.) samt ofvanför katarakten vid Matabana till Stéphanieville (200 km.) för båtar. — 2. Biflod till Kwango (se d. o.). 1 o. 2. J. F. N.

Kuindzji [-dšji], Archip Ivanovitj, rysk målare, f. 1842, d. 1910, elev af Ajvazovskij. Bland hans bästa landskapstaflor räknas de i Tretiakovs galleri i Moskva befintliga *Månskensnatt i Ukrajna* och *Morgon vid Dnjepr*. A—d J.

Kuivaniemi [köi-], kapell under Ijo konsistoriella pastorat i Uleåborgs län, Finland, bestämdt att afskiljas till egen kyrkoförsamling. Areal 1,039 kvkm. Befolkningen, finsktalande, 2,127 pers. (1908). A. G. F.

Kujävien, landsträcka på ömse sidor om Weichsel, motsvarande ungefär preussiska prov. Posen och ryska guv. Plock, bildade, innan det kom till Polen, ett självständigt furstendöme med hufvudstaden Brzesc. Det kallades äfven Wladislawa. J. F. N.

Kujön (fr. *coïon*, it. *coglione*), feg stackare, pultron. — Kujonēra, behandla med föraktfullt öfvermod, förtrycka.

Kujundjik-Ninive. Se Assyrien, sp. 253.

Kuka (Kukaua), den halft förfallna hufvudstaden i det forna negerriket Bornu i Central-Afrika, ligger på en större sandslätt, 7 km. v. om sjön Tsad, som ofta öfversvämmar den. K. består af två, nära 1 km. från hvarandra aflägsna stadsdelar (hvaraf äfven namnets pluralform *Kukaua*): den västra (*Billa Futebe*) och den östra (*Billa Gedibe*), den senare säte för schejken, hofvet och den förnäma världen, medan massan af det lägre folket bodde i Billa Futebe. Gatorna voro mest inramade af fula, gråa husväggar. Invånarna utgjorde med förstäderna omkr. 100,000 (enl. Nachtigal), och staden hade liflig handel och stora marknader, besökta af tusentals främlingar, och var en af de förnämsta handelsplatserna i Central-Afrika. K. förstördes 1898 af Rabbeh, en f. d. slaf, som eröfrat Bornu, och jämnades med marken. I dess ställe uppstod *Dikoa*, 30 km. s. om Tsad. 1902 förmådde engelske öfversten Morland den af engelsmännen till sultan insatte sonen af den genom Rabbeh störtade härskaren öfver Bornu att åter fly till K.; men staden är enligt Foureau fortfarande mycket förfallen. K. anlades 1814 af schejken

Muhammed el Amin el Kanemi och fick sitt namn efter ett kuka l. apebrödsträdet (*Adansonia*). Det blef förstördt äfven 1840. J. F. N.

Kukaua. Se Kuka.

Kuki, folkstam. Se Luschai.

Ku'kkola, gästgifvargård i Norrbottens län, 18 km. n. om Haparanda, med ett berömdt sikfiske i Torne älfs närliggande forsar.

Ku-klux-clan [kjō'klakskläⁿ], ett hemligt förbund i nordamerikanska unionens sydstater, hufvudsakligen riktadt mot negeremancipationen och den sakernas ordning, som infördes i sydstaterna till följd af inbördeskriget 1861—65. ''Ku-kluxarnas'' sammansvärjning uppstod 1867 i Nord-Carolina och vann snabbt stor utbredning i de forna upproriska sydstaterna. Medlemmarna voro genom den strängaste ed vid dödsstraff sinsemellan förbundna till tystlåtenhet. Deras våldsgärningar drabbade i synnerhet de förhatlige negrerna, de från nordstaterna komne, ofta hänsynslöse ämbetsmännen (se Carpet-baggers) samt i allmänhet alla, som voro motståndare till det gamla ''demokratiska'' slafegarpartiet. Till häst och med mask för ansiktet öfverföllo ku-kluxarna sina offer, mördade och brände. Värst huserade de i Syd-Carolina. Sedan en 1870 utfärdad lag mot deras brottsliga framfart visat sig maktlös, uppdrog kongressen genom Anti-ku-klux-lagen af 20 april 1871 åt presidenten Grant en nästan diktatorisk makt till 1 juli 1872 för undertryckande af det vidtgrenade våldsförbundet. Medelst militäriskt ingripande lyckades detta äfven, om än spridda fall af ogärningar från ku-kluxarnas sida förekommo så sent som 1883. — Förbundets namn förklaras allmännast som en onomatopoietisk efterlikning af det ljud en bössl- eller revolverhanes spännande åstadkommer, hvarjämte *clan* torde vara det skotska ordet, som betyder stam, förening.

Ku'kolnik, Nestor Vasiljevitj, rysk författare, f. 1809, d. 1868, blef 1829 gymnasielärare i Vilna, ingick 1843 vid krigsministeriet och fick 1857 afsked ur statens tjänst med titel af verkligt statsråd. Ett namn som författare vann K. 1833 med dramat *Torquato Tasso*. Bland hans öfriga skådespel må nämnas tragedien *Knjaz Cholmskij* (1840; musik af Glinka) samt det historiska dramat *Patkul* (1846). Under 1840-talet skref K. äfven skildringar i romanform af Peter den stores tidehvarf. Romantiskt anlagd som K. var, förmådde han icke upprätthålla sin popularitet under senare tiden, då realismen tagit öfverhand inom ryska vitterheten. (A—d J.)

Kukuchoto (''blå stad''). Se Kwei-hwa-tschöng.

Kukulje'vić [-vitj], Ivan Sakcinski, kroatisk poet och historieskrifvare, f. 1816, d. 1889, härstammande från en urspr. italiensk släkt Bassani de Sacci, som på 1400-talet inflyttade till Kroatien, begynte som vitter författare med historiska noveller *Različita djela* (4 bd, 1842—47) samt skref det första kroatiska dramat *Juran i Sofija* (1839) och *Poturica* (1867). I diktsamlingen *Slavjanke* (1848, omarbetad 1874 under titeln *Povjestne pjesme*) upptog han Kollárs panslavistiska idéer. Vid landtdagen 1843 var K. den förste kroatiske politiker, som i sina tal vågade använda sitt modersmål, icke latinet. Han deltog lifligt i 1848—49 års nationella rörelser, men drog sig sedan tillbaka från det politiska lifvet, grundlade 1850 den historiska föreningen Društvo za povjestnicu jugoslavensku och blef redaktör för dess 1851—75 utkomna 12 bd ''Arkiv''. 1861—67 var han chef för Agrams komitat och blef 1865 banens ställföreträdare. Han deltog i inrättandet af Sydslaviska akademien 1867 och var till sin död president för litteraturföreningen Matica Hrvatska och kroatiska arkeologiska sällskapet. Bland hans många lärda skrifter märkas *Jura regni Croatiæ, Slavoniæ et Dalmatiæ* (1861), *Monumenta Slavorum meridionalium, acta croatica* (1863), *Codex diplomaticus regni Croatiæ* etc. (1874—75), *Regesta documentorum regni Croatiæ* etc., *Bibliografia hrvatska* (1860), *Pjesnici hrvatski XV. i XVI. vieka* (Kroatiska skalder i 15:e och 16:e årh., 1856—58), ett kroatiskt konstnärslexikon, *Slovnik umjetnikach jugoslavenskich* (1858—60, 4 dlr, ofullb.) och det biografiska verket *Glasoviti Hrvati* (1886). Efter hans död utgafs 1891 ett arbete om kyrkliga inskriptioner i Kroatien under medel- och nya tiden, *Nadpisi sredovječni i novovjeki na erkvah u Hrvatskoj i Slavoniji*. Biogr. af T. Smičiklas i ''Rad jugoslav. akademije'' (bd 110, 1892). A—d J.

Kuku-nōr (mongol., ''blå sjö''), kin. *Tsing-hai*, stäppsjö med salt vatten i nordvästra Tibet, under 37° n. br. och 100° ö. lgd, nära gränsen mot Kansu. Sjön, som är af oval form, har 100 km. längd i n. v.—s. ö. och är 64 km. bred, har en ytvidd af 3,780 kvkm. samt ligger 3,040 m. ö. h. 3 km. från sydöstra stranden är sjön blott 18 m. djup, men sannolikt djupare i sin västra del. Den är från nov. till maj belagd med ett 60 cm. tjockt istäcke, är rik på fisk och har ett lätt upprördt vatten samt flera små klippöar. De norra och östra stränderna äro flacka, den södra bergig (Södra Kuku-nor-bergen); i v. inflyter Buchain-gol, en 30 m. bred flod, som flyter genom en vid stäppdal. J. F. N.

Ku'kurbeta, Nagy Bihar, ''stora Bihar'', högsta toppen i Biharbergen i Ungern, 1,849 m. Mellan det stora och det sydligare lilla K. (det senare 1,769 m.) ligger Flickängen, där förr på Peter- och Paulsdagen årligen en rumänsk flickmarknad hölls, vid hvilken flickor bortgiftes. J. F. N.

Kukurbitacéer, *bot.*, växter inom fam. *Cucurbitaceæ*.

Kul l. Kuling (isl. *kul*), *sjöv.*, en mer eller mindre häftig vind.

Kül (ry., ''säck''), ryskt rymdmått för spannmål och mjöl, = 1 tjetvert, efter vikt räknadt (med emballaget) = 300 ryska skålpund l. funt (se d. o.) för rågmjöl, 320 funt för gryn, 360 för råg, 260 för korn, 220 för torkad och 237 för otorkad hafre.

Kula, *artill. skjutk.* Se Projektil.

Kula, ruiner. Se Knjaževac.

Kulänen, *zool.*, tatarernas namn på dschiggetai (se d. o.).

Kulang-su, en liten till den kinesiska prov. Fukien hörande ö, midt emot fördragshamnen Amoy, med en koloni engelska köpmän, som ha magasin och varf i Amoy, samt med ett 1857 inrättadt naturvetenskapligt sällskap. 1899 slöt England med Kina ett fördrag, enligt hvilket K. icke får afträdas till någon främmande makt. J. F. N.

Kula-n'kerki, stad. Se Damergou.

Kularmborst, armborst (se d. o.), hvarur skötos kulor.

Kulasekharapatnam, stad i brittisk-indiska distriktet Tinnevelli, Madras, vid kusten af Manaarviken, 72 km. n. ö. om kap Komorin. 19,898 inv. (1901).

Kulbakterier, *bot.*, detsamma som kocker (se Bakteriologi, sp. 708).

Kulballong. Se Luftballong.

Kulbana, *artill.*, den väg en ur ett eldvapen afskjuten projektil tillryggalägger. Kulbanan är dubbelböjd, d. v. s. dess projektion såväl på lodplanet genom

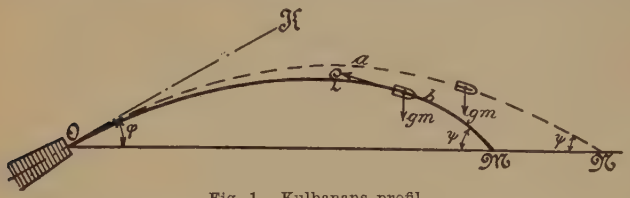

Fig. 1. Kulbanans profil.

utgångsriktningen (kulbanans *profil*) som på horisontalplanet (kulbanans *planbild*) är en kroklinje. Vid bestämmandet af kulbanans profil (fig. 1) utgår man vanligen från den tänkta kulbana, som skulle erhållas, om skjutning egde rum i lufttomt rum. Denna s. k. *kulbana i tomrummet* (*O a N*) beror i främsta rummet af utgångsvinkeln (φ), d. v. s. vinkeln mellan projektilens utgångsriktning (*OK*) och horisontalplanet. Denna vinkel sammanfaller på grund af de vibrationer vapnet gör vid skottlossningen ej med *elevationsvinkeln* (*E*), hvarmed menas vinkeln mellan kärnlinjens ställning *före* skottlossningen och vågplanet, utan är vid de flesta vapen större än denna. Skillnaden mellan de båda vinklarna anses för ett och samma vapen vara konstant och benämnes *afvikningsvinkel* (se d. o.). Banan beror vidare af projektilens *utgångshastighet* (V_0), d. v. s. dess hastighet i det ögonblick den lämnar mynningen, samt af tyngdkraften, hvilken kan uttryckas med produkten af fria fallrörelsens acceleration ($g = 9{,}818\ldots$ m.) och projektilens massa (m). Banans ekvation är:

$$y = x\,tg\,\varphi - \frac{gx^2}{2V_0^2\cos^2\varphi},$$

hvilken ekvation visar, att banan är en parabel, hvars topp ligger midt emellan mynningen (*O*) och nedslagspunkten (*N*). I *parabelbanan*, såsom kulbanan i tomrummet på grund häraf äfven kallas, är kulans hastighet öfverallt densamma, nedslagsvinkeln ψ är $= \varphi$, och skottvidden (*ON*) ökas, då φ ökas intill 45°; vid fortsatt ökning af φ minskas skottvidden. I luften tillkommer *luftmotståndet* (*L*), d. v. s. en hindrande kraft, som oafbrutet sträfvar att minska projektilens hastighet. Luftmotståndets storlek har icke kunnat exakt bestämmas, enär det beror på de växlande atmosfäriska förhållandena och f. ö. varierar under projektilens gång genom luften. Man har därför nöjt sig med att approximativt bestämma detsamma. Det beror af luftens *täthet*, projektilens (särskildt projektilspetsens) form, projektilens genomskärningsarea vinkelrätt mot rörelseriktningen samt dess hastighet (V_s). Tät, t. ex. torr och kall, luft ökar luftmotståndet och gör alltså skottvidden mindre; har projektilen lång och skarp spets samt är den för minskande af luftsugningen något afsmalnande bakåt, minskas luftmotståndet. Mest beror luftmotståndet på projektilens hastighet i banan. Man har sålunda funnit, att det vid små och stora hastigheter (under 240 och öfver 420 m. i min.) växer proportionellt med V_s^2, men vid mellanliggande hastigheter proportionellt med olika potenser af V_s mellan V_s^2 och V_s^6. Den hastighetsminskning projektilen röner på grund af luftmotståndet beror såväl af dettas storlek som af projektilens vikt. Betecknande för denna hastighetsminskning eller, som man ock säger, projektilens förmåga att öfvervinna luftmotståndet blir sålunda projektilens belastning, hvarmed menas dess vikt per ytenhet af genomskärningsarean. Stor belastning är af största betydelse för alla projektiler, men då en projektil ej kan göras oproportionerligt lång och smal, kan en ökning af belastningen ofta ske endast i samband med ökning af kalibern. På grund af svårigheten att få ett exakt, enhetligt uttryck på luftmotståndet har man endast kunnat finna approximativa uttryck på luftkulbanans (*O b M*) ekvation. Man kan för densamma använda uttrycket:

$$y = x\,tg\,\varphi - \frac{gx^2}{2V_0^2\cos^2\varphi}\ (1 + ax),$$

hvari a är en på luftmotståndet och belastningen beroende faktor. Ett annat uttryck är det af de italienske officerarna Braccialini och Siacci framställda

$$y = x\,tg\,\varphi\ (1 - \frac{A_x}{A}),$$

hvari A_x och A äro integralvärden, som kunna uppslås i särskildt utarbetade tabeller, då man känner projektilens V_0 och dess s. k. *ballistiska koefficient*, d. v. s. en faktor, som hufvudsakligen beror af projektilens belastning och form. Liknande på uppslagning i tabeller grundade formler ha uppställts för beräkning af alla till luftkulbanan hörande värden, och de urspr. uppgjorda tabellerna ha af öfverste H. Holmberg utvidgats till ett för yttre ballistiska beräkningar synnerligen värdefullt tabellverk, hvilket numera allmänt begagnas. Luftkulbanan skiljer sig från parabelbanan däruti, att skottvidden för samma utgångsvinkel är kortare, nedgående grenen mera krökt än den uppgående och sålunda $\psi > \varphi$, samt att toppen ej är belägen midt på banan, utan närmare nedslagspunkten. Vid *kasteld*, eller *bågskott*, som man förr uttryckte sig, användes relativt liten utgångshastighet och hög elevation, hvarigenom mycket krökt kulbana, s. k. *kastbana*, erhålles. Vid en sådan bana utöfvar luftmotståndet på grund af den mindre projektilhastigheten mindre inflytande, och vid tilltagande krökning närmar sig luftkulbanan alltmer till parabelbanans

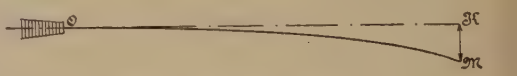

Fig. 2. Kulbanans planbild.

form och egenskaper. Kulbanans planbild (fig. 2) utgör i lufttomt rum en rät linje, men genom luftmotståndets inflytande samt projektilens rotation kring sin längdaxel uppkommer en kroklinje (*O M*). Projektilen afviker sålunda ur kärnlinjens lodplan,

skjutplanet (*O K*), vid höger(vänster-)räfflade vapen åt höger (vänster), och storleken af den sålunda uppkomna afvikningen (*K M*) benämnes *afdrift*.

De äldsta åsikterna om kulbanan voro, att projektilerna gingo i rät linje i sin utgångsriktning, ända tills de förlorat sin genom krutgasens tryck erhållna kraft, då de till följd af tyngdkraften föllo rätt ned. 1537 påstod dock Tartaglia, att kulbanan till en början är en rät linje, hvarefter den kröker sig, tills tyngdkraften, såsom ensam rådande, tvingar projektilen lodrätt nedåt. 1546 hade han likväl ändrat åsikt och ansåg då kulbanan hela vägen vara krökt. Man vägde mellan dessa båda påståenden, ända till dess Galilei (1638) bevisade, att kulbanan var en parabel. Denna teori, parabelteorien, i hvilken luftmotståndet försummades, ansågs under 1600-talet för riktig, mycket kanske därför att den mest tillämpades på elden med mörsare, som denna tid blef mera använd. Dock hade man redan i midten af 1600-talet funnit, att luftmotståndet ej fick försummas. Newton (1687) antog kulbanan vara en hyperbel och grundade därpå sina beräkningar om luftmotståndet. Bernouilli (1719) sökte genom integralkalkyl bestämma banan, och en mängd andra vetenskapsmän, bl. a. Euler (1753), Legendre, Borda och Lagrange, fortsatte dessa beräkningar utan att dock kunna erhålla tillräckligt enkla och användbara formler. Först genom försöken i Metz (1833—40 och 1855—58) och i Petersburg (1868—69) samt i synnerhet genom Krupps försök erhöll man formler, stödda på praktisk erfarenhet, hvilka syntes tämligen väl öfverensstämma med verkligheten, och genom de sedermera införda tabellmetoderna (se ofvan) ha beräkningarna blifvit synnerligen enkla. G. af Wdt.

Kulbarga (Gulbarga), hufvudstad i ett distrikt med samma namn i staten Haidarabad, Indien, 120 km. n. ö. om Bijapur. 29,228 inv. (1901). Det var 1347—1432 hufvudstad för självständiga dynastier och har ruiner af flera palats. Borgen innesluter en stor moské, byggd efter den i Córdoba som förebild. Wbg.

Kulblixt. Se Blixt, sp. 702.

Kuldéer. Se Culdéer.

Kúldiga, stad. Se Goldingen.

Kuldsja. 1. Ryskt område i Central-Asien. Se Ili 2. — 2. Kinesiskt område i Central-Asien. Se Ili 3. — 3. (Gamla K.) Hufvudstad i den af Ryssland till Kina 1881 afträdda delen af ofvannämnda område, äfven kallad Tatar-K., Weiyuen, Illi och Kuren. 20,000 inv., mest muhammedaner. K. ligger några hundra m. n. om Ili (658 m. ö. h.) och består af borgen, som nästan uteslutande är bebodd af mandschuer samt omgifven af en bred lermur, den kinesiska staden med basaren och en mellan trädgårdar och planteringar vida spridd förstad, som började anläggas af ryssarna, hvilka innehade K. 1871—81. I staden residerar en rysk konsul med militärisk eskort; där finnas flera moskéer, 2 buddistiska tempel, en romersk-katolsk och en grekisk kyrka. Befolkningen utgöres af tarantsjer (tatarer från Östra Turkestan), dunganer, sarter, kineser, kalmucker och ryssar. Staden har en icke obetydlig industri samt är den merkantila medelpunkten för hela västra Mongoliet med karavanförbindelse med Buchara, Kokan o. a. städer. N. om K. finnas stenkolsgrufvor. — 4. Nya K., Mandschu K. l. Ila, beläget 40 km. längre ned på samma sida om floden, anlades 1764 af mandschuerna och kom snart till blomstring som säte för den kinesiska styrelsen och en stark garnison, men förstördes under dunganernas uppror 1866 och är nu blott en ruinhög. 1—4. J. F. N.

Kulelÿ-Burgās, stad i Turkiet, i Tracien, vilajetet Adrianopel, vid Maritsa. Omkr. 500 inv. Järnvägsknut; själf station på linjen Konstantinopel—Belgrad är K. utgångspunkt för den starkt trafikerade bibanan till Dede-Agatsch (se d. o.) vid Egeiska hafvet.

Kulform. 1. Form af sand, i hvilken större projektiler gjutas. — 2. Form af järn, i hvilken gevärskulor af bly gjutas (stöpas). Numera pressas vanligen gevärskulor fabriksmässigt, men till äldre ge-

Kulform (kultång) för rundkulor med 16 mm. diameter.

vär funnos i regel kulformar. Som dessa ofta liknade en tång, med formens bägge hälfter ledande mot hvarandra genom ett gångjärn och försedda med skaft, benämndes en sådan kulform ofta kultång (se fig.). — 3. Yttre formen af en spetsprojektil. Se Kulbana. 1 o. 3. G. af Wdt. 2. G. G.

Kulfotomēter, Blondels. Se Fotometer, sp. 1011.

Kulfräsar, *mek. tekn.* Se Fräs, sp. 44.

Kulgård. Se Kulstapel.

Kulier (eng. *coolies*; ordets härledning omtvistad) är den troligen först i Indien uppkomna och sedan till Kina och därifrån vidare spridda benämningen på asiatiska dagsverkare, gruf- eller fältarbetare o. s. v., i synnerhet på dem, som på grund af arbetskontrakt, ingångna på vissa år, utvandra från sin hembygd till främmande länder. Stundom talas äfven om polynesiska kulier, men det vanliga namnet på dessa är kanaker. Kuliutvandringen har mestadels företagits från öfverbefolkade trakter i Indien och Kina samt gått till europeiska kolonier och skyddsområden i tropiska länder, där bristen på brukbar inhemsk arbetarbefolkning gjort sig kännbar, i synnerhet efter negerslafveriets afskaffande. Af gammalt ha i Indien dylika folkvandringar egt rum från de tätast befolkade trakterna till de mindre tätt befolkade, där arbetsförtjänst lättare stod och finna, och därvid företrädesvis till te- och kaffeplantager på Ceylon och (på senare tid) i Assam. Efter negerslafvarnas emancipation började man, under påverkan af svårigheten att förmå fria negrer till ordnadt arbete, att i de engelska, franska och nederländska kolonierna i Västindien och Syd-Amerika samt på Mauritius ersätta de förlorade arbetskrafterna genom införsel af kulier från Indien, och på 1840-talet började plantageegarna i samma syfte importera kon-

traktsbundna arbetare äfven från Kina. De brittiske kolonisterna i Guyana och plantageegarna i Peru och på Cuba gingo därvid i spetsen, men kuliimporten såväl från Indien som från Kina företedde snart så stora missbruk, att den måste betraktas som slafhandel och slafveri i förklädd form och nödvändiggjorde energiska kontroll- och skyddsåtgärder. Särskildt kinesiska kulier lockades af samvetslösa agenter med bedrägliga löften till utvandring, de kontrakt de ingått ändrades sedan ofta godtyckligt, transportförhållandena voro ohyggliga, och borta på de aflägsna arbetsplatserna behandlades kulierna med omänsklig hårdhet. Engelska parlamentet ingrep 1855 genom *Chinese passengers act*, hvilken förbjöd användandet af brittiska fartyg till kulitransporter, som kräfde längre tid än en vecka, och då denna människohandel därefter till största delen öfverflyttades till den portugisiska kolonien Macao, tvangs den portugisiska regeringen omsider att (nov. 1873) alldeles förbjuda kuliutförsel från denna hamn. — Indiska regeringen hade redan 1837 börjat reglera kuliutförseln genom kontrollerande lagstiftning rörande kuliernas behandling under transporten, kontraktstidens begränsning, de utvandrades rätt till fri återresa efter dess utlöpande o. s. v. Dessa tid efter annan skärpta kontrollbestämmelser sammanfattades i emigrationslagarna af 1864 och 1869, och sedermera har denna skyddslagstiftning gång efter annan ytterligare utvecklats. Den stadgar bl. a., att emigrantvärfning får ske endast genom af staten godkända agenter, att transportfartygen skola undergå noggrann sanitär inspektion, att kontraktens innehåll på förhand noga bekantgöres för kulierna och att dessa efter viss tid garanteras fri hemresa. Enligt en lag af 1883 är kuliutvandring från Indien tillåten endast till länder, där de utvandrade åtnjuta enligt den angloindiska regeringens åsikt tillräckligt lagstadgadt och faktiskt skydd mot dålig behandling. Garantier härvidlag har man sökt vinna genom särskilda fördrag med regeringarna i de länder, dit emigrationen går; till de franska kolonierna (Réunion, Cayenne o. s. v.) har den numera genom förbud upphört och går i stället förnämligast till Natal, Mauritius, Demerara, Trinidad, Fidjiöarna och Surinam. Antalet kuliemigranter från Indien under åren 1899—1906 var 115,180; för 1906—07 var antalet 21,003 och för 1907—08 15,117. I Burma arbetade 1901—02 ej mindre än 163,144 indiska kulier; kuliinvandringen såväl dit som till Assam och Ceylon företages numera företrädesvis på egen hand af säsongarbetare. Kontrakten rörande indiska kulier i främmande länder äro numera mestadels 5-åriga med noggranna bestämmelser om arbetstid och behandling; i regel medtaga utvandrarna sina familjer. — Den kinesiska kuliutvandringen har under de senaste årtiondena alltmer reglerats genom en mängd fördrag om utvandrade kinesers behandling; denna emigration går mestadels öfver Hongkong, Macao och Singapore. 1906 beräknades antalet utomlands vistande kineser — af hvilka dock ej på långt när alla kunna anses som kulier — i asiatiska länder uppgå till 6½ mill., i Amerika till 272,829 och i Australien till 34,465. Invandringen till Förenta staterna, mest till Kalifornien, började under guldgräfvartiden från 1848, nådde sin höjdpunkt på 1870-talet och har sedan genom upprepade invandringsförbud nästan upphört; där vistades 1900 45,753 kineser (daglönare, grufarbetare, men äfven handtverkare, tvättare, småhandlande o. s. v.). Australien har så godt som stängts för kinesiska kulier genom *Australian immigration restriction act* af 1901, hvilken innehåller en s. k. "bildningsklausul", som af invandraren fordrar, att han efter diktamen skall kunna nedskrifva 50 ord på något europeiskt språk. (Därmed har man äfven velat utestänga kanaker samt japanska och malajiska kulier.) Till Syd-Afrika (guldgrufvorna i Transvaal) importerades kinesiska kulier i stort antal i kraft af en regeringsstadga af 6 jan. 1904; deras antal uppgick i dec. 1905 till 47,218, men det vid valen i jan. 1906 i England segrande liberala partiet motsatte sig — liksom boerna och en stor del af den hvita grufarbetarbefolkningen — fortsatt kinesimport, och under loppet af år 1910 ha de sista kontrakten utlupit och dessa kinesiska grufarbetare återsändts till hemlandet. Äfven i Canada har en stark rörelse mot import af kinesiska och japanska kulier (mestadels i British Columbia) försports, och man har där (1903) sökt hämma kinesinvandringen genom införande af en hög invandringsafgift (500 dollars för person). I motsats till indiska kulier äro de kinesiske nästan aldrig åtföljda af sina familjer, och de ämna nästan alltid efter kontraktstidens utgång med sina besparingar återvända till hemlandet. — Polynesiska kulier (kanaker) infördes sedan 1860 i stort antal till plantagerna i Queensland och på Fidjiöarna; äfven här uppstodo om slafhandel erinrande missbruk, och importen underkastades först sträng kontroll, t. ex. genom *Polynesian labour act* af 1868 med flera senare tillägg, samt förbjöds i fråga om Australien 1891. I nederländska Indien arbeta såväl malajiska som kinesiska kulier i stort antal, och vid bergverken i de under brittiskt skydd stående Federerade malajstaterna på Bortre indiska halfön, där kontrollbestämmelserna uppgifvas vara mönstergilla, arbetade 1902 186,337 kulier (mest kineser). I Tysklands kolonier är värfning af kulier för arbete på utländskt område förbjuden, och importen, som för kinesernas del mest företages från Kiau-tschou, noga reglerad.

Litt.: Ratzel, "Die chinesische auswanderung" (1876), K. von Stengel, "Die arbeiterfrage in den kolonien" (i "Jahrbuch des internationalen vereins für vergleichende rechtswissenschaft und volkswirthschaftslehre", 4, 1898), H. Gottwald, "Die überseeische auswanderung der chinesen" (1903), O. Heyse, "Arbeiterverhältnisse in den englischen und holländischen kolonien" (i "Jahrbuch für nationalekonomie und statistik", folge 3, bd 27), Cuvillier-Fleury, "La main-d'œuvre dans les colonies françaises" (1907), A. G. Wise, "Coolie education in India and Ceylon" (i "Imperial and asiatic quarterly review", 1908) samt artiklarna "Kuli" och "Einwanderung" af A. Sartorius von Waltershausen i "Handwörterbuch der staatswissenschaften", 3:e uppl., bd 3 och 6 (1909). V. S—g.

Kulikovska fältet (ry. *Kulikovo pole*, "snäppfältet"), i ryska guv. Tula nära Don, är ryktbart för den seger, som de ryske furstarna med storfursten af Moskva, Dimitrij Ivanovitj (Donskoj), i spetsen där vunno öfver tatarkanen Mamai 8 sept. 1380. Ehuru utan varaktiga följder, blef denna tilldragelse ett af Rysslands stoltaste nationalminnen och betraktas som ett förebud till den 100 år där-

efter vunna frigörelsen från mongolernas herravälde. Jfr Dimitrij 4. (J. F. N.)

Kulinärisk (af lat. *culina*, kök), som rör kokkonsten.

Kuling, *sjöv.* Se Kul.

Kulisj, Panteleimon Aleksandrovitj, lillrysk författare, f. 1819 i guv. Tjernigov, d. 1897, af gammal kosacksläkt, studerade någon tid vid universitetet i Kiev och kom sedermera till Petersburg samt sändes på statens bekostnad till utlandet för att studera slaviska språk. Han blef dock redan på vägen arresterad som medlem af ”Kirills och Metodius’ brödraskap”, måste under tre år uppehålla sig i Tula och fick först 1856 tillåtelse att återuppträda som författare (under eget namn). Han egnade sig därefter, med undantag af ett par misslyckade försök på tjänstemannabanan, uteslutande åt litterär verksamhet. K. utgaf dels i tidskrifter, dels särskildt närmare ett hundratal olika arbeten af historiskt, etnografiskt och vittert innehåll. Under större delen af sitt lif var K. en hängifven ukrajnofil samt framhöll det lillryska folkets etnografiska självständighet och dess rätt till självständig utveckling gentemot storryska och polska assimilationssträfvanden. Med sitt rörliga lynne förmådde han dock ej alltid fasthålla sin ståndpunkt, och slutligen på 1870-talet visade han sig i sin *Istorija vozsojedinenija Rusi* (Historien om Rysslands förening; 3 dlr, 1874—77) ha fullständigt bytt om mening. Han angriper däri häftigt kosackväsendet och försvarar i det hela Rysslands åtgärder. Bland K:s tidigare arbeten äro följande de viktigaste: *Zapiski o zjisni Gogola* (1856), *Zapiski o juzjnoi Rusi* (Anteckningar om Södra Ryssland; 1856—57), den historiska romanen *Tjorna rada* (1857—59), samlade ”berättelser” (4 dlr, 1860) samt Moseböckerna, Job, Psaltaren och nya testamentet (1869—71). Han utgaf därjämte Kvitkas, Gogols och Sjevtjenkos arbeten samt Gretjulevitjs predikningar på lillryska. 1882 utgafs af K. en lillrysk öfv. af Shakspeares dramer. K:s lillryska ortografi, ”Kulisjevka”, var en tid förbjuden. En samlad upplaga af hans ”skrifter och bref” är under utgifning i Kiev, redigerad af I. Kamanin. Lll.

Kuli’ss (fr. *coulisse*, eg. ränna l. fals, hvari ett skottfönster e. d. skjutes in och ut, af *couler*, glida). 1. Flyttbart väggstycke, som utgör en del af sidodekorationen å en teaterscen och består af en träram med däröfver spänd duk, hvarpå en del af heldekorationen är målad. Kulisserna gå ned igenom golfvet och föras där i sina rännor medelst maskineri. De äro målade perspektiviskt och uppställda bakom hvarandra på vissa afstånd. Öppningarna mellan dem bereda skådespelarna ingångar till scenen. Kulisser infördes först af arkitekten Serlio i Vicenza, 1532; genom att på dem fästa lampor ville han åstadkomma en bättre belysning af scenen. Till allmännare användning bragtes de dock först i slutet af 1600-talet af Ferdinando da Bibbiena (se Galli), som äfven införde ridån. — 2. Öppning mellan två dylika dekorationer. — 3. *Hand.*, på en del börser de icke edsvurne mäklarna (privatmäklare, fria mäklare) liksom de spekulanter (i allmänhet mindre bankirer), som drifva fondaffärer för egen räkning, dock i afsikt att omedelbart afveckla sina engagemang genom en motsatt operation. Namnet användes särskildt i Frankrike och Österrike. I Frankrike kallas de edsvurne mäklarna parketten (*le parquet*) i motsats till kulissen (*la coulisse*), som där särskildt afser de frie mäklarna.

4. *Skogsh.*, bälte af kvarstående träd i en skog, som afverkas. Den s. k. kulisshuggningen är en trakthyggesform, som någon gång nyttjas för trädslag med lätta frön. Den till afverkningsperioden anslagna trakten indelas i 20, omkr. 300 m. breda hyggen, af hvilka hvartannat kalhugges under förra hälften af perioden. De kvarlämnade hyggena, ”kulisserna”, afverkas sedan i samma ordningsföljd som de förra. 3. A. W:son M. 4. C. G. H.*

Kuli’sshuggning. Se Kuliss 4.

Kulkvarn. Se Krossverk, sp. 71.

Kulkylare. Se Kylapparat.

Kulkärfve, *artill.* Se Spridning.

Kull, i fråga om de högre djuren (däggdjur och fåglar) samtliga under en fortplantningsperiod födda ungar eller lagda ägg. I fråga om människan brukas ordet som sammanfattning af alla barnen i ett äktenskap och användes vanligen, endast då det gäller att beteckna helsyskon till skillnad från deras halfsyskon. Man talar sålunda exempelvis om första, andra kullen. G. G.

Kulla, i nysvenskt riksspråk kvinna från Dalarna, dalkulla. Ordet förekommer äfven i sammansättningar, t. ex. morkulla, dufkulla (*Trientalis*) och fridkulla, och finns i dalmålet i betydelsen ”ogift kvinna” (jfr fnisl. *kolla*, kvinna, hona). Besläktadt är det fsv. *kulder*, *kolder*, hjässa, som lefver kvar i kulle, Blåkulla, hattkulle, omkull m. fl. ord. Se Noreen i ”Skrifter utg. af Human. vetenskapssamf.” V: 3 (1897) och A. Kock, ”Från filologiska fören. i Lund”, I, (s. å.). Ad. N—n.

Kulla, *bot.*, namn på arter af släktena *Anthemis*, *Odontites*, *Trientalis*, *Habenaria* och *Nigritella* (se dessa ord).

Kulla. 1. Socken i Uppsala län, Lagunda härad. 1,272 har. 312 inv. (1909). Annex till Hjälsta, Uppsala stift, Lagunda kontrakt. — 2. Se Roslags-Kulla.

Kulla, kapell under Ulfsby imperiella pastorat i Åbo och Björneborgs län, Finland, skall i framtiden afskiljas till egen kyrkoherdelägenhet. Areal 270 kvkm. Befolkningen, finsktalande, 2,805 pers. (1908). A. G. F.

Kullaberg 1. Kullen, bergås af horsttypen i Skåne, Luggude härad, Malmöhus län, vid Skeldervikens sydvästra strand. Berget, som har en bredd af 1—1,5 km. och en längd af 16 km. från bukten Rekarekroken i Skelderviken till den i Kattegatt utskjutande udden, är till sin östra hälft, med omkr. 100 m. höjd, tätt bebyggdt och lämnar vid sjöstranden rum för åtskilliga fiskelägen. Sluttningen söderut mot slätten är skogbevuxen eller odlad (jfr fig. 1). Vid det på nordöstra kusten pittoreskt terrasserade, af sommargäster, i synnerhet målare, mycket besökta Arildsläge (se Arild) tränger sig bergåsen ut till hafvet, i hvilket den därefter på 8 km. längd stupar rätt ned med 100 m. höga, skrofliga och otillgängliga väggar (jfr fig. 2), under det dess rygg skjuter upp i en mängd höga och branta toppar, mellan hvilka endast på några få ställen samlat sig en ringa mängd matjord, som kunnat odlas eller lämna fäste åt boklundar. Bergets hufvudmassa består af gnejs. Den högsta toppen, Håkull, når en höjd af

Fig. 1. Kullaberg, sedt från Mölle (söderifrån).

188,2 m.; de närmaste i höjd äro Norra Ljungåsen, 175,2 m., och Gregorskullen, 173,7 m. ö. h. Längre västerut minskas topparnas höjd, men berget stupar lika brant och otillgängligt i hafvet, som här sköljer äfven dess södra sida och invid stranden har ett djup af 21—28 m., under det att hela den skånska kusten i öfrigt omges af mycket grundt vatten. Lika

Fig. 2. "Porten", en af de många egendomliga klippbildningarna på Kullens norra kustsida.

utmärkt för naturskönhet som lyckligt läge och gynnsamt klimat, har K., i synnerhet under senare åren, blifvit en af Sveriges lifligast besökta och mest omtyckta turist- och badorter. På sydvästra sidan af berget ligger Mölle (med flera delvis modernt inredda, komfortabla badhotell och en mängd villor), som sedan slutet af 1909 har järnvägsförbindelse med Höganäs. Utsikten öfver hafvet är från Mölle fri och storartad, och de för K. karakteristiska, äfven arkeologiskt märkliga grottorna (se Grotta med fig.) äro därifrån lättast tillgängliga. De utgöra ett tiotal; några ha undersökts och visat sig ha varit bebodda af människor under den yngre stenåldern. Utom träkol af ask m. fl. löfträd anträffades ben af oxe, svin, får, get, hval och tumlare, flera hafsfåglar, diverse fiskar samt skal af blåmussla och valthornssnäcka. Ben af hund ha ej hittats. Bland redskap märkas en skrapa samt andra slagna flintstycken och en bennål (se G. Retzius och H. Wallengren, "Arkeologiska undersökningar i grottor å Kullaberg i Skåne", i "Ymer", 1903). Badgästerna utgöras till stor del af danskar och tyskar, och på den öppna strandmalen har badlifvet antagit en alltmer kontinental prägel. Stamhåll för turister och ofta utgångspunkt för ströftåg i olika riktningar i omgifningarna är Kullagården, vackert belägen uppe i en skog på själfva bergsplatån. — Ofvanför Kullens yttersta spets är på en höjd af 77 m. uppfördt ett 15 m. högt fyrtorn, Kullens fyr (se fig. i art. Fyr, sp. 133), den högst belägna och ljusstarkaste (öfver 450,000 hlj.) i Sverige. På platsen uppställdes redan 1560 en "fyr-pande", den första på den skandinaviska halfön. Den nuv. fyren är en blixtfyr med en blänk af 0,3 sek. varaktighet hvar 5:e sek. och med 24 minuters lysvidd. Till följd af sitt höga läge insvepes fyren ofta i moln, hvarför dess flyttning till en lägre plats varit ifrågasatt, men ännu icke kunnat utföras till följd af bergets svårtillgängliga beskaffenhet. (E. A—ie. T. J. A.)

Kullager, *maskinb.* Se Axellager, sp. 537 och fig. 11.

Kullager-fräsmaskin, *maskinb.* Se Fräsmaskiner, sp. 49.

Kulla-Gunnarstorp, gods i Allerums socken, Malmöhus län, 8 km. n. om Hälsingborg, bekant såsom ett af Sveriges vackrast belägna herresäten, med en härlig utsikt öfver Öresund och det motliggande danska landet. Hufvudbyggnaden (se fig.), ett efter ritningar af Zvingman 1865—78 uppfördt slott i engelsk renässans, består af två flyglar, som bilda rät vinkel med hvarandra, och omges af en mycket stor och lummig park, som sträcker sig ända ned till stranden af sundet. Godset omfattar med tillhörande gårdar och torp i socknen 12,717 mtl, tax. till 1,196,600 kr., samt kvarn, 7,500 kr. (1909). — K. tillhörde i slutet af 1400-talet, då

gården kallades *Gundestrup*, släkten Parsberg, öfvergick genom gifte vid midten af 1500-talet till riksrådet Jörgen Ottosson Brahe, som uppförde den gamla, ännu kvarstående borgen, hufvudbyggnad samt flyglar

Kulla-Gunnarstorps slott.

af två våningars höjd, och köptes 1639 af Axel Eriksson Rosencrantz till Glimminge. Från dennes sonhustru öfvergick det dels genom köp, dels genom arf till öfverceremonimästaren J. G. Sparfvenfelt. 1775 såldes det till grefve G. A. Sparre. Denne, som var en vidtberest och ovanligt fint bildad man, lade sig mycken vinn om gårdens försköning och samlade ett tafvelgalleri, som länge ansågs för ett af de förnämsta i vårt land. Efter hans änkas död (1830) öfvergick K. till grefve Sparres dotterson grefve G. A. Fr. De la Gardie samt efter dennes död till hans fader, grefve J. G. De la Gardie. Denne sålde 1837 K. med dess samlingar till excellensen grefve Karl De Geer af Löfsta, hvilken 1855 gjorde af tafvelsamlingen (s. å. flyttad till Vanås) ett fideikommiss för dotterdottern friherrinnan Elis. von Platen (gift med öfverstekammarherren grefve Axel Wachtmeister). Efter grefve De Geers död (1861) ärfdes K. af hans måg, grefve Baltzar von Platen (d. 1875), hvilken lät uppföra det nya storartade slottet, egdes sedan af dennes måg, ofvannämnde grefve Axel Wachtmeister, hvars änka, nämnda friherrinnan von Platen, nu (1911) eger det. (Wbg.)

Kullagården. Se Kullaberg.

Kullak [ko'l-], tyska musiker. 1. Theodor K., f. 1818 i prov. Posen, d. 1882 i Berlin, studerade i början medicin, senare musik för Dehn i Berlin samt Czerny, Sechter och Nicolai i Wien. Han blef 1843 musiklärare för prinsessan Anna i Berlin och 1846 hofpianist. 1850 grundade han jämte J. Stern och A. B. Marx det s. k. Sternska konservatoriet i Berlin, men utträdde därur 1855 och stiftade Neue akademie der tonkunst, hvilken 1880 firade sitt 25-årsjubileum, med 100 lärare och öfver 1,000 lärjungar. — K:s kompositioner uppgå till omkr. 130 arbeten, men äro mindre betydande än hans verksamhet som framstående pianist och i synnerhet pianolärare af främsta rang. Klassiska äro hans pedagogiska verk *Schule des oktavenspiels*, *Materialien für den elementarklavierunterricht* och *Praktischer theil zur methode des pianofortespiels von Moscheles und Fétis.* — 2. Adolf K., den föregående broder, f. 1823, d. 1862, filos. doktor, gjorde sig fördelaktigt känd genom skrifterna *Das musikalisch-schöne* (1858) och *Ästhetik des klavierspiels* (1861; 4:e uppl. 1906). — 3. Franz Eugen K., son till K. 1, f. 1844, förestod 1882—90 sin fars musikakademi och har skrifvit studieverk för piano, en opera m. m. samt utgifvit sorgfälliga editioner af Beethovens pianokonserter. 1—3. A. L.*

Kullberg, af, svensk adlig ätt, hvars äldste kände stamfader var snickaren Anders Kullberg (d. 1751) i Hälsingborg. Hans sonson Anders K. (se K. 1) adlades 1818 med namnet af K.

1. Anders Karlsson af K., vitterhetsidkare, ämbetsman, biskop, f. 3 aug. 1771 i Östra Strö församling, Frosta härad af Malmöhus län, d. 6 maj 1851 i Kalmar, var son till kyrkoherden och teol. doktorn Karl Kullberg (f. 1742, d. 1808), en af Lunds stifts lärdaste, frommaste och mest afhållna prästmän. K. blef student i Lund 1788, promoverades 1793 till filos. magister och tog snart därefter examen till rättegångsverken. Efter att två gånger ha förbigåtts vid tillsättandet af akademiska lärarplatser utnämndes han 1797 till docent i grekiska och österländska språk. Året förut hade han emellertid flyttat till Stockholm. K. blef e. o. kanslist vid justitierevisionsexpeditionen 1798, utnämndes 1807 till protokollssekreterare i K. M:ts kansli samt var 1809—10 handsekreterare hos kronprinsen Karl August och för en tid sekreterare vid k. teatern. Han blef 1810 expeditionssekreterare, fick 1812 kanslirådsn. h. o. v. samt var 1812—18 medlem af tryckfrihetskommittén och 1813—19 flera gånger handhafvare af den hofkansleren tillkommande uppsikten öfver tryckfriheten. 1817 blef han en af de aderton i Svenska akad., 1818 adlad, 1820 t. f. hofkansler med säte och stämma i statsrådet, 1822 t. f. och 1826 ord. statssekreterare i ecklesiastikexpeditionen, 1830 biskop öfver Kalmar stift och kyrkoherde i Ljungby prebendepastorat samt teol. doktor. I företalet till sina *Poetiska försök* (2 bd, 1816) tillstår K. lika frimodigt som anspråkslöst, att han aldrig hos sig spårat någon medfödd kallelse till skald; han hade börjat skrifva vers för att som pristagare göra sin lycka i världen (han vann 1799—1805 fyra akademiska pris i skaldekonsten), men uppsagt gemenskapen med sånggudinnorna, när han tyckte sig märka, att egenskapen af poet kunde utgöra ett hinder för hans karriär inom högre ämbetsmannagrader. I själfva verket ådagalägga K:s dikter föga af ursprunglig ingifvelse, men väl förtjänsterna af en smidig och säker versbyggnad. Han var en af det sengustavianska, dygdbesjungande epigontidehvarfvets mest uppburna representanter. Bland hans poetiska alster märkas lärodikterna *Ålderdomen* (1802) och *Den husliga sällheten* (1805). K. skattade äfven åt en annan form för tidens smak med sina öfversättningar af spökballaderna ”Alonzo den tappre och skön Imogine” (efter Lewis), som blef ytterligt populär och sjöngs öfver hela landet, samt af ”Leonora” och ”Prästens dotter i Taubenhain” (efter Bürger), hvilket mähända vållade, att han blef jämförelsevis skonsamt behandlad i den nya skolans polemiker.

Ord, som saknas under K, torde sökas under C.

För k. teatern öfversatte han tragedierna ”Oscar, Ossians son” af A. V. Arnault (1801) och ”Semiramis” af Voltaire (1802). K. blef 1819 led. af Mus. akad. Jfr ”Svenska akademiens handlingar”, 26:e delen, 1853 (C. A. Hagbergs inträdestal).

2. Karl Anders af K., den föregåendes son, vitter författare, f. 23 aug. 1813 i Stockholm, d. där 29 juni 1857, blef student i Uppsala 1829 och utnämndes 1835 till kammarjunkare. 1838

aflade han examen för inträde i rättegångsverken och innehade därefter några domarförordnanden. Han öfvergaf emellertid snart ämbetsmannabanan för att egna sig åt litterär verksamhet (redan vid 20 års ålder hade han debuterat som romanförfattare), företog flera utländska resor, vistades 1846—56 mestadels i Kalmar och tjänstgjorde dessemellan som notarie vid riksdagarna. Efter faderns död (1851) ärfde han dennes adelskap. K. var en mycket god iakttagare och förfogade öfver en kvick, behagfullt lekande, franskt elegant prosastil, som gjorde sig bäst gällande i novellen och kåseriet. Känsla och en verkligt poetisk, ehuru ej synnerligen djup uppfattning röja sig icke sällan i hans skildringar. Han offentliggjorde, mest under signaturen K. K—g, bl. a. *Carl Gustaf Wrangel. Romantisk skildring af trettioåriga kriget* (1833), *Maximilian eller en sammansvärjning under Erik XIV:s regering* (1834), *En ung mans memoirer* (3 bd, 1835—36), *En dansös' bekännelser* (1836), sedemålningen *Gustaf III och hans hof* (2 bd, 1838—39; öfversatt på tyska 1841), den med säkra drag tecknade folklifsbilden *Domaren* (1842), *Bref, anteckningar och skizzer från utlandet* (2 bd, 1844), *Syskonbarnen eller hofgunst och folkgunst* (1846), *En sommar i Småland* (1847), *Minnen från en vistelse i Stockholm åren 1844—45 af François Rouel. Öfversättning af A. O.* (1847), en mystifikation, som var så väl genomförd, att den först efter flera år uppdagades, *Stycken på vers* (1847) och *Samlade smärre berättelser och skizzer* (3 bd, 1847—48). Det förtjänar nämnas, att han gaf uppslaget till de ”taflor ur Stockholmslifvet”, i hvilkas tecknande A. Blanche senare nådde ett sådant mästerskap. K:s ganska förtjänstfulla skådespel *Svenskarne i Neapel* (1836) måste efter några föreställningar nedläggas till följd af en mycket bitter kritik i liberala tidningar, mot hvilka den icke så litet högersinnade författaren med förnäm öfverlägsenhet låtit sin satir spela. Han redigerade 1836—38 tidningen ”Freja” samt lämnade bidrag till flera tidningar och kalendrar. Jfr A. Ahnfelt, ”Ur Karl af K:s portfölj. Efterlemnade papper, berättelser och humoresker i urval” (1879).

Kullberg. 1. Karl Anders K., skald, vitter öfversättare, f. 26 okt. 1815 å komministerbostället Erikstorp i Sventorps förs. af Skaraborgs län, d. 22 okt. 1897 i Sköfde, blef student i Uppsala 1835 och vistades, med afbrott för konditioner, vid universitetet till 1844. K., som studerade filosofi i Hegels riktning och klassiska språk, visade betydande anlag, men aflade ingen examen; då fadern dött, hemflyttade han till födelsebygden och var bosatt där till sin död, utan att ha innehaft någon offentlig eller enskild tjänst, endast fritt sysslande med vittra uppgifter. I Svenska akad. tog han 1865 inträde med ett minnestal öfver B. E. Malmström. 1877 blef K. filos. hedersdoktor vid Uppsala univ:s jubelfest. — K. hade redan under studietiden gjort sig känd för sin skaldegåfva och vunnit två pris i Svenska akad.

för *Kvinnans skapelse* samt *Sonetter till Julia* (en Julia, som, påstod han, ”aldrig funnits till”); han utgaf dessa jämte en del andra skaldestycken (däribland ”Det fria ordet”) i en samling *Dikter* 1850, som rönte ett rätt gynnsamt emottagande. De kännetecknades af yppig fantasi och stor bildprakt i den eftertegnérska epigonstilen. K:s självkritik var emellertid stark, och han upphörde nästan alldeles med originaldikt, utom då det gällde någon tillfällighetsdikt, t. ex. *Prins Gustafs drapa* (1853). Tiden var också föga gynnsam för poesien, och K. resignerade samt vände sig så godt som uteslutande till poetisk öfversättarverksamhet. Först tolkade han von Zedlitz' kanzoner ”Totenkränze” (långt senare offentliggjorda) och började därefter intressera sig för den italienska litteraturen. Förstlingen af hans vittra mödor på detta område var hans 1857 af Svenska akad. med stora priset belönade tolkning af två sånger ur Tassos ”Gerusalemme liberata”; på akademiens uppmuntran fullbordade han öfversättningen af hela *Befriade Jerusalem*, som utkom 1860. Han belönades med k. priset af Svenska akad.; därefter tog han på Beskows uppmaning itu med Ariostos *Rasande Roland* (4 dlr, 1865—70), två gånger belönad med Letterstedtska priset, och med Petrarcas *kanzoner, ballader och sestiner* (1880). Han hade äfven tolkat samme skalds *sonetter*, men då dessa öfversatts af J. T. Hagberg, underlät han att utge dem och nöjde sig med att i Svenska akad:s handlingar (d. IX, för 1894) meddela ett urval. K. besatt tvifvelsutan en lågande ifver för detta värf, och hans tolkningsverk utgöra, har det sagts, ”jätteprof af trofast, hängifvet arbete i det skönas tjänst”, men själfva uppgifterna att fullständigt öfverflytta dessa dikter voro förenade med oöfvervinneliga svårigheter, då svenskan icke mäktade återge italienskans lättflytande, rimrika vers; och ottave rimen, såsom den här behandlats, verkade enformigt och tröttande. Mest stämmande med hans egen läggning var nog Tassos epos, och dess tolkning torde stå högst. Jfr K. A. Melins inträdestal i Svenska akad. och af Wirséns svar (Sv. akad:s handl. fr. 1886, d. XIII).

2. Nils Axel K., den föregåendes kusin, urkundsutgifvare, f. 1824 i Falköping, d. 1884 i Stockholm, student i Uppsala 1842, filos. doktor 1851, 1865 andre och 1874 förste amanuens i Riksarkivet

Ord, som saknas under K, torde sökas under C.

samt 1877 arkivarie där. K. utgaf en förteckning af *Svenska Riks-Archivets pergamentsbref från och med 1351* (omfattande tiden 1351—1400; 3 dlr, 1866—72), med angifvande af deras innehåll, samt ”Svenska Riksrådets protokoll” (omfattande tiden 1621—33; 3 dlr, 1878—85). Bägge dessa publikationer, som röja fin urskillning och stor forskarflit, intaga en utmärkt plats bland svenska källskriftsamlingar. Sedan 1881 var K. led. af Vitt. hist. o. ant. akad. 1. K. W—g.

Kullberg, Viktor, kronometerfabrikant, f. 13 aug. 1824 på Gottland, d. 7 juli 1890 i London, utbildade sig från sitt 16:e år i yrket, först hos kronometerfabrikanten Söderberg i Visby och Stockholm, 1849—50 i Köpenhamn hos L. U. Jürgensen och 1850—60 i London. Sedan K. 1860 börjat drifva egen rörelse, vann han s. å. silfvermedalj vid utställningen i Besançon och 1861 hedersdiplom i Paris, förklarades 1862, vid världsutställningen i London, för ”den utan jämförelse bäste” samt belönades 1863, liksom åtskilliga gånger senare, med Greenwich-observatoriets första hederspris, hvarjämte han utmärktes med högsta klassens belöningar vid snart sagdt alla större utställningar och mottog hedersbevis från konstindustriella akademier i Storbritannien, Frankrike och Schweiz. K., som föredrog att förbli svensk undersåte, ansågs vara en af de allra förnämste kronometertillverkare på sin tid. (B—d.)

Kullbåt l. Kullvefbåt. Sedan sjökommunikationerna inom Stockholm, åtminstone från 1600-talet, besörjts af roddarlaget och därefter af rodderskor (jfr Fredmans epistel n:r 33), började dessa farkoster 1834 att utträngas af ”vefbåtar”, hvilka sågo ut ungefär som en hjulångbåt, ehuru naturligtvis utan skorsten, och som sköttes af dalkullor. Skofvelhjulen framdrefvo dessa båtar snabbt nog på deras långturer, till Djurgården, Essingen och Liljeholmen. Sedan ångslupar kommit i bruk på 1860-talet, upphörde småningom de gamla kullbåtarna.

Kullvefbåt på Stockholms ström. Efter teckning af F. v. Dardel i serien ”Ur dagens händelser”.

Kulle. Se Berg, sp. 1415.

Kulle. 1. Nils Jakob K., målare, f. 6 juli 1838 i Lund, d. 5 april 1898 i Stockholm, kom 1855 i guldsmedslära och arbetade i yrket från hösten 1860 i Stockholm, där han äfven var elev vid konstakademien 1864—72. Han målade små, med etnografisk trohet genomförda motiv ur skånskt bondelif: *Hos kloka gumman* (1875), *Brudstass* (1876), *En samvetsfråga* (s. å.), *Dagen efter gillet* (1877), *Linskäktning* (1883, Nationalmuseum, f. n. deponerad i kanslihuset). K. egnade sig äfven åt studiet af den textila slöjden i sin hemort och blef på detta område en banbrytare. Han förstod äfven den tekniska sidan i ämnet och skref därom bl. a. *Svenska allmogeväfnader* (i ”Medd. från Sv. slöjdfören.”, 1885). K. deltog i stiftandet af föreningen Handarbetets vänner (1874) och gjorde för dess räkning 1875 en längre resa i Skåne för att inköpa textilföremål, studera arbetsmetoder och inleda arbetsförbindelser. Det var genom K:s förmedling, som de första väfverskorna och knypplerskorna i Skåne tillfördes ofvannämnda förening. Han egnade sig alltmer och till sist uteslutande åt textilkonsten samt inrättade med Tora Kulle i Lund väfskola och affär i Lund och Stockholm. Under de senaste åren skötte K. ensam egen väfskola och försäljning i Stockholm.

2. Henrik Axel K., den föregåendes broder, målare, f. 22 mars 1846 i Lund, d. 27 febr. 1908 i Stockholm, var elev vid konstakademien 1865—72, vistades i Düsseldorf 1875—80 och i Paris 1880—83. Från hans Düsseldorfstid äro bl. a. målningarna *Telegrammet* (1876), *Kyrkoråd på landet* (1877, Nationalmuseum), *Underskriften* (1879), *Rivalerna* (s. å.), i hvilka en liflig karakteristik af figurerna är det mest framträdande draget. I Paris målades *Den förlorade sonen* (1881; en färgskiss till taflan finns i Nationalmuseum). Bland hans öfriga målningar märkas *Killespelarna*, *Båtbyggare*, *Strykerska*, *Sömmerska*, *Skånsk fiskarflicka* (Göteborgs museum) samt äfven stilleben och porträtt. K. blef led. af konstakademien 1887 och lärare i teckning där 1891.

3. Tora K., hustru till en den föregåendes broder, konstväfverska, född Nilsson, f. 1849 i Håstenslöf nära Lund, egnade sig från midten af 1870-talet åt höjandet af skånsk kvinnlig hemslöjd, såväl väfnad som knyppling. Hon blef den första grundliga kännaren af de gamla tekniska förfaringssätten, som sedan länge råkat i glömska bland folket. Hon upprättade i Lund en väfskola, från hvilken många skickliga väfverskor och lärarinnor i facket utgått — äfven till Handarbetets vänner — och som nu har filialer i flera städer, äfven i Stockholm.

4. Sven Servatius K., broder till K. 1 och 2, medaljgravör, f. 13 maj 1860 i Lund, var elev af Tekniska skolan i Stockholm och af A. Lindberg 1876—87 samt af P. Tasset och Gauthier i Paris 1887—92. K. var bosatt i Paris till 1902. Bland hans arbeten märkas *S. Genoveva* (1890), *Ars longa, vita brevis* (1892), *Sport vélocipédique* (1893), *Vinutställningen i Bordeaux* (1895), *Société Philomatique de Bordeaux fondée 1805* (s. å.) samt porträttmedaljerna öfver *A. le Grand aîné* (s. å.), *P. Fürstenberg med fru* m. fl. K. har äfven graverat mynt

(för Monaco, Abessinien, Guatemala, franska kolonier).

5. Axel Teodor K., den föregåendes brorson, målare, f. 7 mars 1882 i Lund, studerade i Paris från 1898 och vid akademien i Stockholm 1900—06. Han målar landskapsmotiv från skånska slättbygden: *Åsen* (1909, Nationalmuseum), *Dalen* (s. å., Skånes konstförening). 1. —rn. (G—g N. A—s B—g.) 2. —rn. (G—g N.) 3. G—g N. 4. J. K—e.* 5. G—g N.

Kullemöllamärgel, *geol.*, en gulaktig, mycket lös och sandig märgel med inblandade glimmerfjäll, tillhörande kritsystemets granulatus-zon och anstående vid Kullemölla och Lyckås (ung. 12 km. n. n. ö. om Ystad). Se Kritsystemet. A. Hng.

Kullen. Se Kullaberg.

Kullens fyr. Se Kullaberg.

Kullerstad, socken i Östergötlands län, Memmings härad. 3,968 har. 2,181 inv. (1909). K. utgör ett konsist. pastorat i Linköpings stift, Norrköpings kontrakt.

Kullersten, sten, som kan kullras; en sten eller medelstort stenblock, hvars kanter och hörn äro i viss mån afrundade och som således till sin yttre form är kullrig. Jfr Erratiska block. E. E.

Kullerstol, stol utan ryggstöd eller karmar, taburett; ofta liktydigt med brudpall, brudstol.

Kullervo, *finsk myt.*, Kalervos son, de finska episka runornas olycksfödde, hvars dystra öden skildras i runorna 31—36 af ”Kalevala”. En fejd uppstår mellan bröderna Untamo och Kalervo och slutar med, att Untamo förstör Kalervos gård och släkt. Blott en hafvande kvinna blir öfrig, och denna bortföres af Untamo samt blir moder åt Kullervo, som redan vid tre dagars ålder sliter sina lindor och sönderslår sin vagga samt, 3 månader gammal, tänker på att hämnas sina föräldrar. Underrättad härom, söker Untamo taga K. af daga, men misslyckas och nödgas använda honom i sin tjänst. Åt K. ges nu allehanda låga trälsysslor; men då han utför dem med ett sådant öfvermått af kraft, att han fördärfvar allt, säljer Untamo honom till träl åt Ilmarinen. Dennes hustru sänder honom att valla korna. Af elakhet bakar hon i trälens kaka en sten, mot hvilken han fördärfvar den knif han ännu har kvar som det enda arfvet efter sin fader. För att hämnas drifver han korna i kärret och hemför en mängd vargar och björnar, hvilka rifva Ilmarinens hustru i stycken. Jublande flyr K. till skogens frihet. Här får han veta, att hans egna ännu lefva, och beger sig hem till dem. Äfven i hemmet förstör K. hvarje arbete, som förelägges honom, då man ej kan rätt uppskatta den hjältekraft, som bor uti honom. Slutligen sändes han att betala skatt. På återvägen möter han sin för honom obekanta syster, som länge varit försvunnen. Han lockar henne i sin släde och förför henne. När de sedan igenkänna hvarandra, störtar sig systern i en närbelägen fors. Förtviflad lämnar K. släden efter sig, rider hem, men mottages kallt af alla utom af modern, som råder honom fly till ödemarken. Men K. tänker numera blott på att hämnas alla sina och sina anhörigas lidanden, drager ut till strid och dödar Untamo och hans folk. Återkommen till hemmet, finner han detta tomt. Med gårdens öfverblifna hund beger han sig då — uppmanad af sin i grafven liggande moder — till skogen för att lifnära sig genom jakt. Härunder kommer han dock till det ställe, där han förledt sin syster och där allt nu synes dödt. Då störtar han sig på sitt svärd, sålunda sökande försoning i döden för det myckna han i lifvet brutit. — Kullervoepisoden, den utan jämförelse mest storslagna och gripande delen af ”Kalevala”, är grundad på runor, som till stor del uppteckenats i Ingermanland och Ladogatrakterna af D. E. D. Europæus (se d. o.) och kombinerades af Lönnrot för den andra upplagan af ”Kalevala”. Vissa af dessa runor härstamma från svenska ballader, och andra synas från början ha handlat om strider mellan inbyggarna på bägge sidor om den gamla karelsk-finska gränsen. K. Krohn identifierar t. o. m. Kalervos hemtrakt med Karjala by i Mynämäki, Satakunda, i hvars grannsocken Laitila ett Untamala ligger. Jfr Krohn, ”Kalevalan runojen historia”, V, och Setälä, ”Kullervo-Hamlet” (i ”Finn.-ugrische forschungen”, III, VII). K. B. W.

Kullgren, Karl August, industriidkare, f. 1793 i Uddevalla, d. 1851 i London, anlade tillsammans med frih. Nils Ericson 1842 på Malmön, n. om Lysekil, det första stenhuggeriet i Sverige i industriell skala, hvilket verk levererade bl. a. granit till byggnadsarbetena vid Trollhätte kanals ombyggnad. K. var banbrytaren för den sedan så uppblomstrande stenhuggerinäringen på västkusten. Firman fortsattes af K:s efterlefvande, ombildades 1891 till Granitaktiebolaget C. A. Kullgrens änka och har utvecklats till en betydande omfattning. G. H—r.

Kullings härad i Älfsborgs län ingår i Vätle, Ale och Kullings domsaga samt i Kullings fögderi och omfattar socknarna Herrljunga, Tarsled, Remmene, Fölene, Eggvena, Algutstorp, Kullings-Sköfde, Tumberg, Södra Härene, Bråttensby, Landa, Hol, Siene, Horla, Skogsbygden, Lena, Bergstena, Fullestad, Långared, Alingsås landsförsamling, Rödene, Bälinge, Ödenäs, Hemsjö (och del af Hällestads kyrkosocken). 76,414 har. 16,291 inv. (1909).

Kullings kontrakt i Skara stift omfattar de åtta pastoraten Alingsås stads- och landsförsamlingar, Rödene, Bälinge, Ödenäs och Hemsjö; Lena, Bergstena och Fullestad; Långared; Nårunga, Skogsbygden, Ljur, Ornunga, Kvinnestad och Asklanda; Algutstorp, Kullings-Sköfde, Tumberg, Södra Härene, Bråttensby och Landa; Södra Björke, Vesene, Grude, Jällby (Gällby) och Hudene; Herrljunga, Tarsled, Remmene, Fölene och Eggvena; Hol, Siene och Horla. 1,031 kvkm. 25,481 inv. (1909).

Kullings-Sköfde, socken i Älfsborgs län, Kullings härad. 2,882 har. 1,156 inv. (1909). Annex till Algutstorp, Skara stift, Kullings kontrakt.

Kulltorp. 1. Socken i Jönköpings län, Västbo härad. 9,413 har. 1,295 inv. (1909). K. bildar med Gnosjö ett konsist. pastorat i Växjö stift, Västbo kontrakt. — 2. Till 1884 läger och öfningsplats för en del af Kalmar regementes beväring, i Arby socken, Södra Möre härad, 20 km. s. om Kalmar.

Kullved, *skogsv.*, småved, som lägges ofvanpå den inresta veden i en kolmila och tjänar till att minska draget i milorna och hindra den s. k. stybben från att falla ned mellan den inresta kolveden och som skall kunna, om håligheter i milan uppstå, falla ned i och fylla dessa. Kullen lägges så, att den är högst vid milans centrum, hvarifrån den sluttar ut mot milans periferi. Kullens kubikmassa brukar variera mellan 4 och 8 kbm. W. E—n.

Kullvefbåt. Se Kullbåt.

Ord, som saknas under K, torde sökas under C.

Kulm [kolm], ty., bergstopp, största höjden på en bergknut.

Kulm, *geol.*, karbonsystemets (stenkolssystemets) undre afdelning, består af dels rent marina kalkstensaflagringar, dels i æstuarier samtidigt afsatta sandstens- och lerstenslager med landväxter och flerstädes äfven kolflötser (Skottland, Schlesien, Syd-Ryssland, Spetsbergen o. s. v.). Stundom få endast den senare sortens aflagringar namnet kulm till skillnad från kalkstensaflagringarna, som benämnas kolkalk och icke äro kolförande. Stundom sammanfattas båda under det senare namnet. E. E.

Kulm [kolm]. 1. (Po. *Chełmno*) Kretsstad och sedan 1910 fästning i preussiska reg.-omr. Marienwerder (Westpreussen), nära högra stranden af Weichsel. 11,665 inv. (1905), flertalet katoliker. Gymnasium, realskola, kloster. Järnindustri. Den af Fredrik II 1775 upprättade kadettskolan flyttades 1890 till Köslin. K. är den äldsta staden i Westpreussen och fanns redan före Tyska riddarnas ankomst, hvilka 1232 uppbyggde slottet i K. 1466—1772 hörde staden till Polen. Det katolska biskopsstiftet K. inrättades 1243 och består ännu. Domkapitlet och biskopen hade dock sitt säte först i Löbau, sedermera i Kulmsee och Althausen, tills de 1824 flyttade till det forna cistercienserklostret Pelplin i reg.-omr. Danzig. — 2. (Tjech. *Chlumec*) By i norra Böhmen, området (bezirk) Aussig, 5 km. n. ö. om Teplitz, bekant genom det nederlag, som en rysk kår under Ostermann och en preussisk under v. Kleist tillfogade franska kåren Vandamme 29 och 30 aug. 1813. 1. (J. F. N.) 2. C. O. N.

Kulman, Jelisaveta Borisovna, rysk skaldinna, f. 1808 i Petersburg, d. 1825. Det sällspordt brådmogna barnet behärskade vid 12 års ålder ryska, tyska, engelska, italienska, latin och grekiska. På alla dessa språk författade hon med samma lätthet i formellt hänseende omväxlande dikter. Vid 13 års ålder erkändes hon af Goethe och Jean Paul som skaldinna. I Tyskland och Italien vann hon lof för sina skaldestycken på dessa länders språk. Hennes grekiska dikter buro en sådan genuin prägel, att man försökte utgifva dem för återfunna kväden af Korinna. Hennes ryska dikter offentliggjordes 1833 (nya uppl. 1839, 1841) af kejserliga akademien i Petersburg. I Tyskland utgåfvos 1835 hennes *Sämmtliche dichtungen* (1835; 8:e uppl. 1857) och 1875 ett urval af dem. (A—d J.)

Kulmbach [ko'lm-], stad i bajerska reg.-omr. Oberfranken, 18 km. n. v. från Baireuth, vid en af Mains källfloder, Weisser Main. 10,543 inv. (1905). Staden har realskola, museum, bomullsspinneri, linne-, bomullstygs- och plyschtillverkning, järn- och annan industri, men är hufvudsakligen ryktbar för sina stora ölbryggerier, som årligen exportera mer än 800,000 hl., ända till Amerika och Australien. Invid staden ligger den forna borgen Plassenburg, som 1806 genom kapitulation kom i fransmännens händer och sedan slopades af dem som fästning. Nu begagnas den som tukthus. 1398—1603 var den residens för markgrefvarna af Brandenburg-Kulmbach. (J. F. N.)

Kulmbach [ko'lm-], H. von. Se Culmbach.

Ku'lmen (lat. *culmen*), eg. höjdpunkten af en uppåtsträfvande och därefter åter fallande linje; höjdpunkten i en utveckling eller ett förlopp. Jfr Progress och Regress.

Kulminatiōn (se Kulmen), *astron.*, en himlakropps öfvergång från att öka sin höjd öfver horisonten till att minska densamma eller tvärt om. Meridianen delar alla dagcirklar i två lika, till horisonten symmetriskt belägna delar, hvarvid skärningspunkterna äro de punkter, där himlakroppen uppnår sin största och sin minsta höjd. Kulminationen är sålunda detsamma som himlakroppens passage genom meridianen. Den meridianpassage, vid hvilken himlakroppen har sin största höjd, kallas för *öfre kulmination*, den, då höjden är minst, för *undre kulmination*. Solen har sålunda sin öfre kulmination vid sann middag, sin undre vid sann midnatt. Endast cirkumpolarstjärnor äro öfver horisonten både i öfre och undre kulminationen, alla andra öfver hufvud synliga stjärnor endast i öfre kulminationen. E. J. (B—d.)

Kulminationshöjd, *geogr.* Se Berg, sp. 1416.

Kulminēra (se Kulmen), nå sin höjdpunkt; vara på höjden af ära o. s. v.

Kulmsee [ko'lmse], stad i preussiska reg.-omr. Marienwerder (Westpreussen), vid en sjö s. ö. om Kulm. 10,004 inv. (1905). Stort sockerbruk. Stadens gamla slott var till 1772 domkapitlets och till 1824 biskoparnas af Kulm residens. (J. F. N.)

Kulmögel, *bot.* Se Mucorineæ.

Kulna, en vid Sloup i Mähren, n. ö. om Brünn, befintlig tunnelliknande grotta med 2 öppningar, 85 m. lång, 5—8 m. hög och omkr. 20 m. bred. Där ha påträffats omkr. 16 m. tjocka aflagringar af kalkgrus och lera med talrika benrester af större förhistoriska djur. I de öfre lagren finnas intill öfver 4 m. djup spår af diluvialmänniskan i form af stenredskap och snidade benföremål, såsom synålar med fint öga, spjutspetsar och prylar. Horn och ben, hufvudsakligen af ren, utgjorde jämte flinta materialet för redskapen. Många sönderslagna ben af ren förekomma i samma lager. Grottan har varit bebodd under den s. k. madeleinetiden. T. J. A.

Ku'lnev [-eff], Jakov Petrovitj, den i "Fänrik Ståls sägner" besjungne ryske krigaren, föddes 1764 och tillhörde en adlig ätt i Pskov. Han deltog i ryska fälttågen mot Turkiet 1789, i Polen 1794 och mot Napoleon 1807 samt var i 1808—09 års finska krig med från början. I slutet af mars 1808 kom han med en trupp kosacker till Jakobstad, där J. L. Runeberg — vid den tiden en fyraårig pilt — hade sitt hem och där sedermera minnet af K:s originella personlighet länge lefde kvar. Efter krigsskådeplatsens fortsatta förflyttning norr ut var det K., som genom affärerna vid Ypperi, Viret och Pyhäjoki (16 april) inledde slaget vid Siikajoki. Samma dag detta stod (18 april) utnämndes han till öfverste. 3 juli kom han med 2 bataljoner af ryska hufvudhären till Vlastovs förstärkning vid Lintulaks och biträdde vid v. Fieandts tillbakadrifvande därifrån. Under fälttågets fortgång anförde han med stor påpasslighet och djärfhet ryska hufvudstyrkans avantgarde, var

den agerande vid Kuortane (31 aug.), Ruona (1 sept.) och Salmi (2 sept.) samt förde med sina trupper ensam förmiddagsstriden under fältslaget vid Oravais (14 sept.). I dec. s. å. befordrades K. till generalmajor. På vintern 1809 anförde han förtruppen af den ryska här, som öfver Åland skulle på det frusna hafvet tåga mot Stockholm. Han framkom 15 mars till Åland, tog 17 till fånga den retirerande svenska härens eftertrupp samt kom 19 öfver till Grisslehamn, hvarifrån han dock följande dag fick befallning att återvända. 1810 utmärkte K. sig vid flera tillfällen i det turkiska kriget. 1812 stred han tappert under Wittgenstein mot fransmännen, men sårades 1 aug. af en kanonkula i foten och afled i Luzin (i ryska guv. Vitebsk). Enligt uppgift i ''Mémoires de Marbot'' skall K. ha stupat vid ett öfverfall, som ett franskt kavalleriregemente under Marbots befäl natten till 1 aug. 1812 gjorde på det af K. kommenderade Wittgensteinska avantgardet (6,000 man, med 14 kanoner) vid Drissa, en biflod till Düna. Nästan yrvaken och under flykt dödades K., som ryssarna kalla ''hjälten 1812'', inför Marbots ögon af en fransk underofficer Legendre medelst ett sabelhugg i strupen. Se E. S. Tigerstedt, ''Den tappre K.'' (i ''Finsk militärtidskr.'', 1898). (M. G. S.)

Kulogli [ku'lålji; it. plur. af turk. *kul-oglu*, ''slafson''], i de nordafrikanska länderna, särskildt i Algeriet, benämning på afkomlingar af invandrade turkar, mest milissoldater, med infödda kvinnor. Den turkiska milisen utgjordes af före detta slafvar; däraf benämningen.

Kulpa, biflod fr. h. till Sava, upprinner i norra delen af kroatiska komitatet Modruš-Fiume, bildar under sitt öfre lopp gräns mellan Krain och Kroatien, blir segelbar vid Karlstadt och faller ut i Sava nedanför Sziszek. Längd 379 km., af hvilka 136 km. äro segelbara. I vinkeln mellan K. och dess biflod Dobra vunno ungrarna 1593 en seger öfver turkarna. (J. F. N.)

Kulram, *pedag.* Se Räkneram.

Kulsond, *med.* Se Sond.

Kulspel. 1. Bowls, ett omtyckt engelskt spel med träkulor (klot) på välskött gräsplan (eng. *bowling-green*, se d. o.). Detta spel kan spåras tillbaka ända till 1200-talet i England och idkades ifrigt under 1500—1700-talen, i trots af de tid efter annan utfärdade straffpåbuden mot offentliga bowlsbanor såsom tillhåll för utsväfningar och ruinerande hasardspel. Sedan spelet därefter länge varit ur bruk, har det fr. o. m. 1880-talet i någorlunda sportmässigt organiserade former vunnit synnerlig utbredning i alla engelsktalande länder på jorden. — Gräsplanen skall vara kortklippt och jämn samt helst mäta 55 m. i längd och 36,5 m. i bredd. De spelande bilda 2 lag med lika många i hvartdera och olika märkta klot. Kasten ske från en fotplatta (af läder, kokosfibrer o. d.), hvarifrån ''ledaren'' först kastar ut *jack*, en hvit kula af 6,5—10 cm. diameter; han måste förpassa den minst 18,3 m. därifrån och icke längre än till minst 0,9 m. afstånd från planens motsatta sida. Misslyckas han i två kast, får motlaget rätten att kasta ''jack''. Hvarje spelare har 2 klot af hårdt och tungt trä, som äro betydligt större och tyngre än jack, de största med ända till 41 cm. diameter. På det att kloten må kunna, då farten saktas, afvika bågformigt från sin raka bana, svarfvas de på ena sidan något tillplattade (förr göt man i stället in bly på andra sidan). Den spelandes uppgift är nu att kasta sitt klot med lagom styrka och beräknad afvikning för att få det att vid stannandet ligga närmare jack än motspelarens klot gör samt dessutom icke ligga i vägen för det egna lagets följande kast. De två lagens medlemmar kasta turvis ett klot, tills en omgång är fullbordad, och vinstpoäng beräknas då för lags närmast jack liggande klot, hvarefter ny omgång börjas åt motsatt håll. 7 poäng göra vunnet parti. Jack kan genom ''krockering'' förflyttas ur sitt läge, hvilket i betydlig grad ökar svårigheterna i spelet och tvingar till beräkning och samarbete mellan medspelarna. Vanligen spelas de första kloten förbi jack, så att en efterföljande medspelare får tillfälle att krockera fram kulan i gynnsamt läge. Ligga kloten för tätt framför jack, kan det vara lämpligt kast att spränga isär klungan. Litt.: Mitchell, ''Manuel of bowl-playing'' (1865; ny uppl. 1880), Dingley, ''Touchers and rubs'' (1893), regler utg. af Scottish bowling association (1893) och Imperial bowling association (1901) samt ''The encyclopædia of sport''. — I Nord-Amerika är bowls äfven benämning på kägelspelet.

2. Boccia [bå'ttja; it., ''kula''], ett angenämt sällskapsspel med föga stora träkulor på sandplan, till sina grunddrag tämligen öfverensstämmande med bowls (se ofvan), utom att kloten icke ega någon afvikningsmån. Det är ingalunda så ansträngande som bowls och har ej så detaljerade regler som detta.

3. Ett spel med helt små kulor af bränd lera (''stenkulor'') eller af glas på sandplan, hvilket barn med förkärlek idka om våren och som hufvudsakligen består i, att den spelande med sin kula ''krockerar'' motspelarnas ner i en grop eller ut ur en uppritad triangel eller cirkel, då han vinner sådana kulor. — Jfr Krocket. 1. E. B—ll.

Kulspruta, Maskingevär l. Mitraljös (ty. *kugelspritze* l. *maschinengewehr*; fr. *mitrailleuse*), *krigsv.*, kallas ett eldvapen med ovanligt högt uppdrifven eldhastighet. Idén till dylika vapen är ingalunda ny. Redan på 1300-talet före-

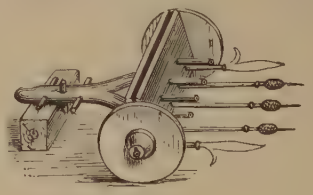

Fig. 1. Orgelbössa med 4 pipor.

kommo s. k. orgelbössor (fig. 1 och 2), som hade flera, några ända till 144 pipor, hvilande på gemensamt underlag och afsedda att samtidigt affyras. De användes förnämligast i fästningskriget, men fingo på grund af långsam laddning ingen större betydelse. I danska krigen 1848 och 1864 användes ett eldvapen, benämndt espignol l. skråbössa. Det hade vanligen flera pipor, och hvarje pipa laddades med flera skott ända ut till mynningen; medelst krutkanaler, som genomgingo kulorna, affyrades de olika skotten successivt framifrån. Ej heller detta vapen erhöll någon praktisk betydelse. — Först under amerikanska inbördes-

kriget 1861—65 framställdes i samband med bakladdningens införande kulsprutor, som fingo verkligt värde för striden, och ytterligare ett steg framåt gjordes, då enhetspatroner började användas. De

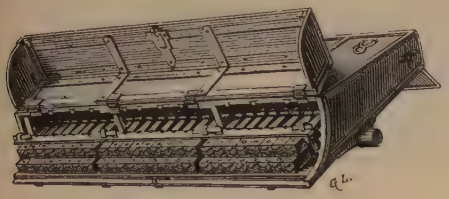

Fig. 2. "Orgel" med 50 pipor för bakladdning.

kulsprutor, som vid denna tid samt senare, under 1870- och 1880-talen, framställdes, hade alla flera pipor, växlande mellan 5 och 25, samt voro gjorda antingen efter revolversystemet, s. k. revolverkanoner, d. v. s. piporna voro ordnade kring en hufvudaxel och roterade kring denna, eller ock efter ramsystemet, hvilket karakteriserades däraf, att piporna voro ordnade i ett eller flera lager ofvanpå hvarandra och sammanhållna af en fast ram. Till förra systemet hörde i främsta rummet mekanikern

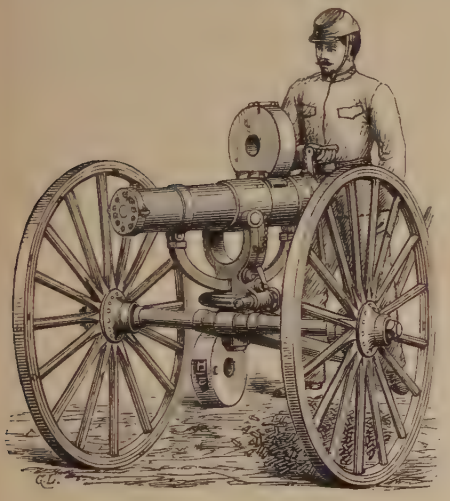

Fig. 3. Gatlings revolverkanon.

R. J. Gatlings revolverkanon (fig. 3), som konstruerades 1861 och antogs i Förenta staterna, England, Ryssland, Turkiet m. fl. länder. Ännu under spansk-amerikanska kriget 1898 användes med framgång detta vapen. Andra till detta system hörande kulsprutor framställdes af Claxton, Hotchkiss m. fl. Till det senare systemet höra svenske ingenjören H. Palmcrantz' kulsprutor (fig. 4), som efter förbättringar, utförda af T. Nordenfelt och Th. Winborg, snart intogo främsta rummet bland de flerpipiga kulsprutorna; vidare höra till detta system Gardners och Feldls kulsprutor samt den från fransk-tyska kriget 1870—71 bekanta, i Meudon tillverkade Reffyes kulspruta, äfven kallad canon à balles (fig. 5). Denna hade 25 pipor, ordnade i 5 lager öfver hvarandra och omslutna af en bronsmantel, hvilket gaf kulsprutan utseendet af en vanlig kanon. Fransmännen hyste vid krigets början stora förhoppningar på detta vapen, men blefvo besvikna, hufvudsakligen emedan de missuppfattade vapnet och använde det

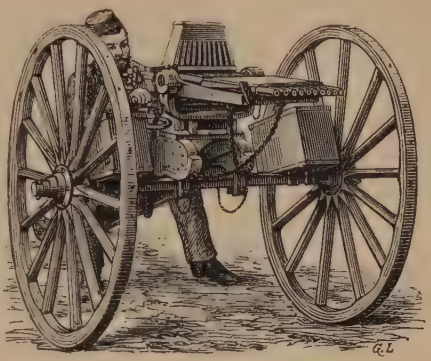

Fig. 4. Palmcrantz-Nordenfelts kulspruta.

som en kanon, d. v. s. på för stora afstånd. Af Palmcrantz' kulsprutor ha i Sverige antagits en 12 mm. kulspruta m/75 afsedd för samma ammunition som 1867 års gevär samt en 8 mm. kulspruta m/94 afsedd för samma ammunition som 8 mm. gevär m/67—89, båda afsedda som fästningsbestyckning.

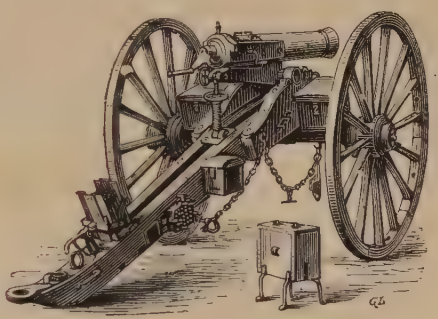

Fig. 5. Reffyes kulspruta (*canon à balles*).

Kalibern å de flerpipiga kulsprutorna växlade i hög grad. Flertalet hade visserligen gevärskaliber, men vid fästningarna och flottan användes äfven grofkalibriga (25—38 mm.) kulsprutor, som sköto sprängladdade granater och sålunda voro att betrakta som ett slags kanoner. Eldhastigheten växlade efter kalibern och antalet pipor; de lättare kulsprutorna kunde sålunda skjuta 300 à 1,200 skott, de gröfre 100 à 200 skott i minuten. Vapnets vikt växlade äfvenledes med kalibern; en kulspruta af gevärskaliber, hvilande i fältlavett, vägde t. ex. omkr. 300 kg.

Efter det misslyckade försök man i fransk-tyska kriget gjort att använda kulsprutor i fältkriget råkade vapnet för en tid i misskredit, och man trodde, att det skulle bli användbart endast i fästnings- och sjökriget. Emellertid framställdes på 1880-talet af ingenjören H. S. Maxim ett nytt slags kulspruta, den automatiska enpipiga kulsprutan, hvilken småningom började användas af engels-

män och tyskar under deras kolonialkrig. Den visade sig där vara ett synnerligen effektivt vapen, och förtroendet för kulsprutan har därefter i samband med de snabbt skeende tekniska förbättringarna återvunnits. Den automatiska kulsprutan är konstruerad efter samma principer som det automatiska geväret (jfr Handeldvapen), och vapnets omladdning efter hvarje skott ombesörjes fördenskull med blixtsnabb hastighet af mekanismen själf till följd af krutgasens tryck. Skytten har endast att rikta samt att, så länge eldgifningen skall pågå, hålla fingret på aftryckaren, så att denna är tillbakaförd. Patrontillförseln sker vanligen därigenom, att patronerna, 30—250 till antalet, äro uppträdda på ett böjligt stålband, hvilket från sidan införes i mekanismens s. k. matarinrättning och därefter för hvarje skott skjutes en patronbredd åt sidan, så att ständigt en ny patron befinner sig i pipans förlängning, då mekanismen slutes. Den automatiska kulsprutan uppnår, om det endast gäller en kortvarig eldgifning, 500 à 600 skott i minuten; vid längre eldgifning reduceras eldhastigheten något på grund af de uppehåll, som måste göras för ombyte af patronband och för riktningens justerande. En olägenhet vid den automatiska kulsprutan är, att pipan på grund af den hastiga eldgifningen blir starkt upphettad, så att särskilda medel måste tillgripas för dess afkylning. Det mest effektiva afkylningsmedlet är vatten. Vid flertalet kulsprutor omges fördenskull pipan af en s. k. *vattenmantel*, rymmande 3 à 4 l. vatten, hvilket under skjutningen snart bringas i kokning och förgasas. Då den härvid uppkomna vattenångan vid kall väderlek omedelbart kondenseras och lätt röjer kulsprutans plats, har vid nyare kulsprutor vidtagits den åtgärden, att ångan bortledes genom en kautschukslang, hvarigenom den kan inledas i en vattenreservoar, i snö, bland buskar e. d. Nytt vatten skall under pågående skjutning kunna påfyllas på vattenmanteln. Vid ett mindre antal kulsprutor saknas vattenafkylning, och pipan har vid dessa i stället gjorts mycket tjock, så att större värmemängd erfordras för dess upphettning. Dessa kulsprutor kunna emellertid ej uthärda mer än 1,000 skott i omedelbar följd, förrän elden till följd af pipans upphettning måste inställas. De mest bemärkta bland de automatiska kulsprutorna äro f. n.: a) *med vattenafkylning och rekylerande pipa*: Maxims (fig. 6), hvilken antagits i de flesta länder, Perinos, som nyligen antagits i Italien i st. f. Maxims; svenske ingenjören R. Kjellmans, hvilken ännu är under försök; b) *med vattenafkylning och fast pipa* (oreglad mekanism): Schwarloses, som nyligen införts i Österrike-Ungern st. f. Maxims; c) *utan vattenafkylning och med fa*

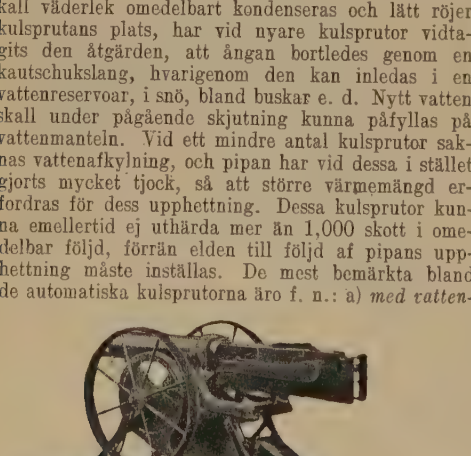

Fig. 6. Maxims kulspruta (på hjulförsedd slätlavett).

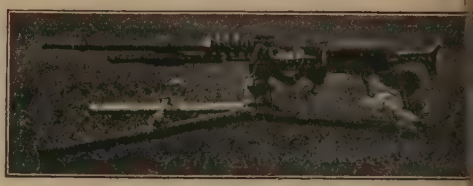

Fig. 7. Hotchkiss' kulspruta.

pipa (reglad mekanism): Hotchkiss' (fig. 7 oc 8), som antagits i Sverige, Norge, Frankrike, Be gien och Japan, men i några af dessa länder n håller på att öfverges, förnämligast på grund af d

Fig. 8. Hotchkiss' kulspruta i eldgifning.

bristfälliga afkylningssystemet. Den automatiska kulsprutan har öfverallt samma kaliber som infanterigeväret och använder dess ammunition; den anses på grund af sin snabbskjutningsförmåga vara eldkraft jämställd med omkr. 75 vanliga gevär. Kulsprutan väger 15 à 25 kg. och hvilar vanligen en tre- eller fyrfotlavett af ungefär samma vikt; under eldgifning handhafves den af 3 à 4 man. Kulspruta och lavett kunna lätt skiljas åt, och hvardera bäres därvid af *en* man. Vid längre transporter, då bärning skulle bli för tröttsam för manskapet, lastas kulsprutan med lavett på ett fordon eller en packhäst. — Åsikterna om kulsprutevapnets rätta karaktär och stridsvärde ha på senare tid betydligt förändrats. Man betraktade det förr som ett artillerivapen, och därmed sammanhängde ock dess felaktiga användning under 1870—71 års krig, då kulsprutebatterierna ingingo i artilleriet. På senare tid har man fått ögonen öppna för det faktum, att kulsprutan i själfva verket är ett gevär med de vanliga infanterigevärets ammunition, skottvidd, genomträngningsförmåga m. m., ehuru det på grund af den högt uppdrifna eldhastigheten måste göras så tungt, att det kräfver lavett och flera mans servis. Man anser därför numera, att kulsprutevapnet e har något med artilleriet att skaffa; det bör i främsta rummet införas vid infanteriet och kavalleriet för att stärka dessa truppslags eldkraft, eller ock bör de utgöra ett självständigt truppslag. I nästan alla länder ha numera smärre kulsprutedetachement, s. k. kulsprutebatterier, införts vid såväl infanteriet som kavalleriet, vid det förra 4 à 6 kulsprutor per reg:te eller 2 per bataljon, vid det senare 4 kulsprutor per reg:te eller 8 per brigad. Under rysk-

japanska kriget 1904—05 användes å ömse sidor dylika kulsprutebatterier, och efter kriget har man i alla länder på grund af erfarenheterna från detsamma skyndat sig att öka antalet kulsprutor. Kulsprutetrupperna äro, alltefter det sätt, hvarpå personalen förflyttar sig, ridande, åkande eller gående. Vid kavalleriet äro de vanligen ridande, vid infanteriet gående; i båda dessa fall transporteras materielen vanligen på packhästar. Självständiga kulsprutebatterier göras ofta åkande, och materielen transporteras då på fordonen. — På senare tiden har framställts ett automatiskt eldvapen, som intager en mellanställning mellan kulspruta och gevär och på grund däraf blifvit kalladt kulsprutegevär. Vapnet väger endast 8 à 10 kg. och saknar lavett så när som på två korta stödben under mynningen; det har samma eldhastighet som kulsprutan, men ej samma elduthållighet, enär pipans afkylning ej kan göras så effektiv. Till denna vapentyp hör Madsens kulsprutegevär (fig. 9 och 10), hvilket införts vid danska kavalleriet och med framgång användes af ryssarna under rysk-japanska kriget. Sedermera ha äfven Kjellman och Hotchkiss framställt liknande vapen. Fördelen med detsamma är, särskildt för kavalleriet, att vapnet för sin transport ej kräfver särskild packhäst, utan föres af ryttaren, fastgjordt vid sadeln. Därigenom kan ock servisen minskas, och framför allt kan den personal, som beväpnats med kulsprutegevär, fortfarande tjänstgöra som kavalleri, hvilket däremot icke är möjligt för kulsprutornas personal. — Liksom det fordom på de flerpipiga kulsprutornas tid förfärdigades gröfre, granatskjutande kulsprutor, har det på senare tid äfven framställts ett slags kulsprutliknande kanoner. Dessa kallas helautomatiska kanoner l. maskinkanoner (eng. *pom-poms*). Deras mekanism liknar i hufvudsak kulsprutornas och är alltså *helautomatisk*, d. v. s. ej blott mekanismens öppnande och slutande, utan äfven tillförseln af nya patroner utföres på automatisk väg (vid kanoner finnas nämligen äfven s. k. *halfautomatiska* mekanismer, hvilka förutsätta patrontillförsel för hand). I konsekvens med den uppfattning man nu har om kulsprutan som ett från artilleriet strängt skildt vapen betraktar man emellertid ej maskinkanonen som kulspruta, ehuru den i historiskt afseende sammanhänger och är besläktad med denna senare. Maskinkanoner finnas f. n. ej med gröfre kaliber än 37 mm., men försök med gröfre pjäser ha utförts hos Krupp. 37 mm. maskinkanoner användes i stort antal både af engelsmän och boer under boerkriget 1899—1902, men de gjorde där, oaktadt sin stora eldhastighet — omkr. 100 skott i min. — ej den verkan man väntat. Man anser dem förnämligast vara på sin plats i fästnings- och sjökriget, men flera artilleriauktoriteter ha på senare tid förordat deras införande vid fältartilleriet för bekämpande af de moderna fältkanonernas sköldar. G. af Wdt.

Fig. 9. Kavallerist med Madsens kulsprutegevär fastgjordt vid sadeln.

Fig. 10. Madsens kulsprutegevär i eldgifning.

Kulsprutebank, *befästningsk.* Se Kanonbank.

Kulsprutebatteri, *krigsv.* Se Kulspruta, sp. 220.

Kulsprutegevär, *krigsv.* Se Kulspruta, sp. 221.

Kulstapel, *artill.*, benämndes fordom, då rundkulor användes, ett antal pyramidformigt ordnade fullkulor eller oladdade hålkulor till artilleripjäser. Ett större antal kulstaplar bildade en kulgård. Kulstaplarna gjordes vanligtvis ej högre än 3 m. Antalet kulor beräknas i en tresidig stapel, hvars understa lager har n kulor i hvarje sida, enligt formeln

$$\frac{n(n+1)(n+2)}{6}$$

i den kvadratiska stapeln enligt formeln

$$\frac{n(n+1)(2n+1)}{6}$$

samt i den, hvars understa lager bildar en rektangel med m kulor i den längre sidan och n i den kortare, enligt formeln

$$\frac{n(n+1)(3m-n+1)}{6}$$

Ofvanstående formler gälla för staplar i form af ostympade pyramider; har stapeln i stället form af en stympad pyramid, frånd ragas antalet kulor i den felande spetsen, hvilket antal uträknas med hjälp af samma formel, men med användande af de värden å n (m), som gälla för det understa lagret i den felande spetsen. Spetsprojektiler uppläggas vanligen ej i staplar, utan ställas i förråden på hyllor. H. W. W. (G. af Wdt.)

Kulstötning, *idrottst.* Se Kast, sp. 1218, jämte fig. å sp. 1219.

Kult (lat. *cultus*, af *colere*, dyrka) l. Gudstjänst betecknar de till den organiserade gudsdyrkan hörande heliga handlingar, som utgöra religionens mest påtagliga yttring och som, jämte föreställningar (myter, läror, dogmer) och känslor (af fruktan, vördnad, kärlek, förtröstan), bilda religionens organism. Kulten består i 1:o) ceremonier (dan-

ser, upptåg, invigningsriter etc.); vidare och allmännast i 2:o) offer (af växtämnen, dryck, djur och människor) samt i 3:o) ord (formler, böner, som beledsaga ceremonier och offer och som kvarstå, äfven när offerkulten upphör). N. S.

Då man här ej kan ingå på den hedniska kultens i oändlighet skiftande former, meddelas här endast en öfverblick öfver det mest väsentliga i de på biblisk grund framvuxna kultformerna: judendomens och kristendomens. Kännetecknande för *judendomen* var dels dess strängt nationella begränsning (med Jerusalem som medelpunkt), dels dess utvecklade offerväsen. I motsats härtill frigöres kulten i *nya testamentet* från alla nationella gränser, på samma gång den blir uttryck för *omedelbar gudsgemenskap* (Joh. 4: 21—23). Oaktadt denna väsentliga olikhet voro dock fornkyrkans *gudstjänstformer* samtliga mer eller mindre gammaltestamentliga. Så var redan det gudstjänstliga rummets anordning ett lån från synagogan och likaså hela gudstjänstens anläggning. Liksom den synagogala gudstjänsten utgjordes af böner, skriftläsning och ett kort tal (*memor*), så var förhållandet äfven med den urkristna (jfr Justinus Martyrs Apologia I: 67. ”På den dagen, som kallas solens, komma alla, som vistas i staden eller på landet, tillsamman; och föreläsas då, så långt tiden medgifver, apostlarnas erinringar eller profeternas skrifter; när föreläsaren slutat, håller föreståndaren ett tal; därefter uppstå vi alla gemensamt och uppsända böner”). Äfven den med nattvardsfirningen förenade måltiden (se A g a p e r) var blott en kristianiserad påskmåltid. Likaledes kunna många gammaltestamentliga reminiscenser spåras i den äldsta kyrkans musik, böner och formler (stundom allt intill den hebreiska ordalydelsen: ”halleluja”, ”hosianna”, ”amen”).

Den kristna kulten är f. n. delad i tre hufvudgrenar: den *grekisk-katolska*, den *romersk-katolska* och den *protestantiska*. Gemensamt för dem alla är ett mer eller mindre framträdande dramatiskt drag. I den grekiska kyrkan är detta dominerande. Dess hufvudgudstjänst är nämligen innerst ett liturgiskt drama, som i stora drag symboliskt skildrar frälsningens historiska utvecklingsgång, alltifrån skapelsen intill uppståndelsen. Mera dold blir den romerska och protestantiska gudstjänstens dramatiska anläggning. Den spåras dock äfven här, för så vidt som de båda uttrycka ett (realt, ej fingeradt) personförhållande, omsatt i talande och handlande växelverkan: den förra (halft gammaltestamentligt) på ett ställföreträdande sätt (mellan prästen och Gud); den senare i omedelbar gudsgemenskap. — Den *protestantiska* gudstjänstens innersta väsensdrag kan uttryckas med Luthers ord: ”att vår kära herre måtte själf tala med oss och vi å vår sida tala med honom genom bön och lofsång”. Denna synpunkt blef bestämmande för den af honom utgifna gudstjänstordningen *Formula missæ* (1523) och Tyska mässan (1526). Så blir från Luthers synpunkt kulten närmast det firande uttrycket för församlingens gemensamhetslif i Gud. Från den mer eller mindre individuellt bestämda ”konventikeln” (se d. o.) skiljer sig den kyrkliga gudstjänsten genom sin organisk-samfundsmässiga karaktär. Ty äfven om också dennas uppbyggelse på hvarje enskild punkt bryter sig genom individen, så sker detta dock icke (såsom vid konventikeln) genom individen som sådan, utan genom honom som lem af församlingsorganismen med dess mål att förverkliga ett Guds rike på jorden. — Hvad särskildt den *svenska* kultutvecklingen vidkommer, har den städse varit utmärkt för en sträng konservatism. Från början var det Laurentius Petri, som påtryckte den svenska kulten denna dess konservativa prägel. Ty i motsats till sin liturgiskt radikale broder, Olaus, hyllade Laurentius principen att af det gamla bibehålla allt, som ej stod i direkt strid med Guds ord. Härigenom ha åt vår gudstjänst allt intill denna dag samtliga det fornkyrkliga gudstjänstschemats grunddrag bevarats. Bland den svenska kulthistoriens märkesmän f. ö. äro framför andra att minnas ärkebiskop Kenicius (d. 1636), biskop Svedberg (d. 1735) och ärkebiskop von Troil (d. 1803). De olika delarna af gudstjänsten äro behandlade i särskilda artiklar, till hvilka läsaren hänvisas. Om kulten bestämmande föreskrifter se K y r k o h a n d b o k, K y r k o å r och L i t u r g i. Jfr äfven K r i s t e n d o m, sp. 1350—51. O. Q.

Kultbröd, *etnol.*, *religionsvet.*, bröd, använda vid utöfvande af kult (se d. o.), t. ex. inom kristendomen nattvardsbrödet och hos hebréerna de i helgedomen framsatta s. k. skådebröden och andra offerkakor samt äfven påskbrödet. Af Jeremia (7: 18) omtalas ock brödoffer åt ”himladrottningen”. Kultbröd synas ha förekommit vid de flesta jordbruksidkande folks religionsutöfning. Sålunda funnos kultbröd såväl hos Amerikas gamla kulturfolk som hos fornegypter, kaldéer, assyrier, Mindre Asiens kulturfolk, greker och romare, och ännu äro dylika i bruk hos olika folk alltifrån östra Asien till Nord-Afrika och Europa. Företrädesvis ingå kultbröd i de riter, som egnas växtlighets- och fruktsamhetsgudomligheterna, oftast himmelsguden och jordgudinnan, samt de aflidne. Hos nordborna offrades bröd åt Tor, och på Rügen, en gång årligen, en med mjöd eller honung tillsatt väldig kaka åt Svantevit; åt bägge i deras egenskap af äringsgudar. Hos angelsaxarna offrade man omkr. år 1000 vid plöjningen en kaka åt jorden. En kyrklig förordning från 700-talet förbjuder bakande af bildbröd. Hos nutida europeiska folk äro kultbröd särskildt förbundna med vissa årshögtider, såsom alla själars dag, jul, nyår och påsk. Hvad vårt eget folk beträffar, äro i synnerhet de till jul bakade bröden märkliga (se fig. 2—6 i art. J u l). Bland julbröden förekommer ock den s. k. s å k a k a n, ett cirkelrundt, ofta med uddig kant försedt bröd, som bakades till jul eller urspr. sannolikt till skördehögtiden, och då hade sin plats på högtidsbordet, men sedan förvarades i sädeslåren till såningstiden. Det sönderskars då mot plogbillen, hvarefter det dels blandades med utsädet, dels förtärdes af plöjnings- eller såningsmannen, d. v. s. bonden själf, och af familjens medlemmar, dels ock utdelades åt plogdragarna. Likartade plöjningsseder förekommo äfven hos romare, greker och hinduer och visa således tillbaka till en mycket aflägsen forntid. Orsaken till brödets helgd och dess därmed sammanhängande användning som kultbröd ligger otvifvelaktigt i en föreställning om säden som ett besjäladt föremål, hvars lifskraft eller väsen öfvergick till det däraf beredda brödet (jfr A n i m i s m 2). Af samma föreställning erhåller ock den kommunion, som ett gemensamt förtärande af ej blott rituella, utan hos

många folk äfven hvardagliga bröd medför, sin förklaring. Litt.: se i art. N. E. Hammarstedt och M. Höfler angifna arbeten samt E. Reuterskiöld, "Sakramentala måltider" (1908). N. E. H.

Kulterkölen, kronopark i Åsele socken och revir, Västerbottens län, afsatt af öfverloppsmark genom K. M:ts befallningshafvandes afvittringsutslag 23 dec. 1884. Benämningen fastställdes af Kammarkollegium 13 okt. 1891. Areal 3,797 har. M—g.

Kulti'sm (sp. *estilo culto*), en stundom brukad benämning på gongorismen. Se Gongora y Argote och Marinism.

Kultivätor (se Kultivera), *landtbr.*, ett slags landtbruksredskap för djupluckring af jorden (jfr Harf). Med kultivator betecknas vanligen åkerharfvar, som kunna genomarbeta matjorden till hela dess djup. Mest förekommande äro numera fjäderkultivatorer eller grofva fjäderharfvar på hjul. H. J. Dft.

Kultivēra (fr. *cultiver*, af lat. *co'lere*, odla), bearbeta, bruka, uppodla; idka, vinnlägga sig om; upparbeta, förädla, göra bildad.

Kultje (ty. *kühlte*), *sjöv.*, det sjömansmässiga uttrycket för jämn vind, med afseende på dennas styrka. Erfarenheten har bestämt, hvilka segel för olika stark vind kunna föras, och i anledning häraf benämnes vindens styrka ombord på ett fartyg: *laber* (svag) *bramsegelskultje* (2—4), *frisk* (stark) *bramsegelskultje* (5, 6); *frisk, styf, refvad, dubbelrefvad* (7, 8) och *bottenrefvad märssegelskultje* (9), hvilket sistnämnda uttryck anger närmaste steget till storm. Siffrorna inom parenteserna ange motsvarande vindstyrka enligt Beauforts vindskala (se d. o.). L. H.*

Kult och konst, tidskrift, egnad åt kyrklig kultur, utgafs 1905—08 i Stockholm af kyrkoherden R. Norén med biträde af docenten J. Roosval och pastor H. Palm.

Kultsjöforsen. Se Kultsjön.

Kultsjön, långsträckt, af öfre Ångermanälfven genomfluten sjö i Västerbottens län, Vilhelmina socken. 53 kvkm. 540 m. ö. h. Nedanför utloppet bildar älfven ett $4{,}_2$ m. högt, lodrätt stup, Kultsjöforsen, som genom en större holme, Forsholmen, är deladt i två grenar.

Kulttempel. Se Agonaltempel.

Kultūr (lat. *cultūra*, af *co'lere*, egna omvårdnad; odla), odling, uppodling, bearbetning, uppbrukning; sammanfattningen af de arbeten, med hvilka åsyftas att afvinna jorden kulturväxter (se d. o.) för människans och husdjurens behof; ans, skötsel (t. ex. af skog), afvel (af husdjur, bin, silkesmaskar o. s. v.); i allmänhet arbete på utvecklingen och förädlandet af ett föremål, som har inneboende anlag därtill; resultatet af ett sådant arbete; utbildning, bildning, förfining, förädling, utveckling af de mänskliga anlagen; mänsklighetens eller ett enskildt folks fortskridande från det låga naturtillståndet till civilisation; det samfällda bildningsförloppet, helheten af de förändringar, hvilka genom människans intelligens och arbete alltjämt åvägabringas i det mänskliga lifvets villkor, inrättning och ledande bevekelsegrunder. — Kulturen står i det närmaste samband med förbättrade villkor för det materiella lifvet (fasta boningsplatser, eldens bruk, uppkomsten af samhälle, jordbruk, egendom, slöjd, arbetets delning, handel, skrifkonst, samfärdsmedel, penningväsen, försvarsväsen, hälsovård, lyx, offentliga nöjen, allehanda uppfinningar, som skaffa människan trygghet och bekvämlighet). Till sin egentliga kärna är emellertid kulturen en sedlig-intellektuell utveckling och yttrar sig som sådan i mildare seder, renare gudsbegrepp, förnuftigare lagar, utpräglade samfunds- och statsformer, erkänd folkrätt, fredlig samverkan mellan nationerna, odlandet af vetenskaper, litteratur och konster, ordnadt uppfostringsväsen, filantropi, ökad hänsyn till den individuella personlighetens rätt att nå sin fulla utveckling, finkänslighet och välvilja i människornas inbördes förhållanden, oemottaglighet för vidskepelse och mass-suggestion, skonsam behandling af husdjuren och andra skapade varelser o. s. v. Redan i tidiga skeden af de historiskt betydande folkens lif ha sanningsidealet, rättsidealet, skönhetsidealet och det religiösa idealet börjat arbeta sig fram, och begreppet om mänskligheten ideella samhörighet har i nyare tider alltmera klarnat. I dessa andliga makter äro kulturströmmens källor att söka. Skeft är däremot att till rang af kulturens egentliga orsakskälla vilja upphöja "kampen för tillvaron", hvilken naturligen är egnad att företrädesvis främja självviskhetens och våldets kulturfientliga drifter samt inom människovärlden fyller endast den uppgiften att verka som ett (måhända för all tid oumbärligt) eggelsemedel för framåtskridandet. Endast så till vida som den brutala kampen för tillvaron och striden om makten tvungits att lämna rum för de till idealen hänvända, positiva utvecklingskrafterna, har en verklig civilisation kunnat göra sig gällande. I själfva verket sträfvar kulturen att förvandla striden för tillvaron till ett samarbete för tillvaron. De hänsynslösa former, som striden för tillvaron fortfarande ikläder sig, vålla emellertid kulturmänniskan många lidanden, till arten mera invecklade än de, som drabba naturmänniskan, och bittrare kända i samma mån som den förra ser ett högre mål för sig. Och icke nog därmed. Kulturen själf, hvilken beslutsamt vändt ryggen åt det råa naturtillståndet för att kämpa sig fram till ett harmoniskt tillstånd af förädlad natur, löper därvid fara att förirra sig på onaturens och förkonstlingens afvägar. Många af de nya s. k. högre och ädlare behof, som sålunda alltjämt frammanas, köpas alltför dyrt, i det att de ställa sig i vägen för de enklare, sunda behofvens tillgodoseende. Samhällsmänniskans lycka motverkas icke minst af en alltför långt drifven arbetets fördelning. Kulturen kräfver nämligen för sina arbetsfält specialister, och individernas ansträngda utbildning därtill gör dem lätteligen ensidigt utvecklade, andligen och kroppsligen förkrympta. Korrektivet mot kulturens felsteg ligger i vördnad för naturen och insikt i dess lagar. De senare böra vara måttgifvande för de former, i hvilka kulturidealen söka förverkliga sig. E. F—t.

Kulture'll (af kultur, se d. o.), som hör till eller afser att främja den mänskliga kulturen; bildnings-.

Kulturella ungdomsrörelsen, en i religiösa och politiska frågor fullständigt neutral, på initiativ af Folkbildningsförbundet 1905 igångsatt rörelse, har till uppgift att söka bereda ungdom i hufvudstaden tillfälle till väckande och förädlande förströelser till billigt pris; att söka hos ungdomen väcka och underhålla intresse äfven för allvarligare spörsmål, såsom sociala och kommunala frågor, samt för litteratur, konst, gymnastik och att söka sammanföra ungdom ur olika yrken och samhällsklasser för att åstad-

komma större förståelse dem emellan. Sin uppgift har rörelsen sökt fylla främst genom anordnande af aftonsamkväm med föredrag, sång, musik och danslekar, men äfven genom anordnande af gymnastikkurser, fotvandringar, museibesök, koloniträdgårdar m. m. Högsta ledningen utöfvas af en centralkommitté, och ledningen af arbetet på de olika lokalerna utöfvas af lokalkommittéer och styrelser för afdelningar med speciella ändamål. Utöfver dessa har kulturella ungdomsrörelsen inga fasta medlemmar. Hvem som vill, från hvilken samhällsklass det vara må, har utan någon föregående inskrifning rättighet att mot en liten afgift deltaga i samkväm etc. E. N—d.

Kulturfolk kallas, i motsats till naturfolk, sådana folkslag, som självständigt och verksamt ingripit i den allmänna kulturutvecklingen eller eljest utdanat en egenartad kultur, såsom egypter, babylonier och assyrier, kineser, inder, perser, fenicier, judar, greker, etrusker, romare, kelter, germaner, araber, fornperuaner, fornmexikaner, japaner samt de nyare europeiska folken. Alla kulturfolk ha en gång varit naturfolk.

Kulturgeografi. Se Geografi, sp. 963.

Kulturgräns, den gräns, ofvanom hvilken regelbunden odling af kulturväxter ej går. Stundom förstås med kulturgräns detsamma som odlingsgräns, d. v. s. den rent administrativa gränslinje, som jämlikt föreskrift i k. br. 13 dec. 1867 och 8 maj 1868 provisoriskt, i afvaktan på afvittringens fullbordan, på statens bekostnad utstakats mellan fjällbygderna samt de till odling tjänliga delarna af Norr- och Västerbottens läns lappmarker — således emellan nomader och jordbrukare i dessa län. Den framgår inom Västerbottens län på 100 à 120 km. afstånd från riksgränsen, men inom Norrbottens län på 150 ända till 250 km. afstånd därifrån. Ändamålet med dess utstakning var hufvudsakligen att förhindra nybyggesanläggningar i trakter, som äro alldeles otjänliga för odling, och att skydda lapparna för intrång. Med fjällgräns förstås gränsen emellan kalfjället och skogen (i Sverige björkskogen). Kbg.

Kulturhistoria, vetenskapen om den mänskliga odlingen, framställning af kulturens orsaker och väsen, dess utvecklings faktorer samt de typer och former den företett hos olika folk eller under olika tidehvarf. Kulturhistorien intager sin plats som jämbördig vetenskap emellan den episkt förtäljande *politiska historien* och den enbart reflekterande *historiens filosofi*. Kulturforskaren skall ge en bild af folkens inre lif och dettas olika yttringar, från de små dagliga företeelserna ända upp till de ädlaste frukterna af ideella sträfvanden. Människans kamp med naturen, åtkomsten af råvaror, skilda folks byggnadssätt, bostäder och bohag, grafskick, klädedräkter och smycken, mat- och dryckesordning, njutningsmedel, nödtorft och lyx, hälsovård, arbetsredskap, vapen, medel till samfärdsel och inbördes meddelande, nationalkaraktären, de olika samhällsklassernas sätt att lefva, färdigheter, näringsgrenar, handel, uppfinningar, slöjd, associationer, äktenskapets och familjens former, seder, nöjen, språk, fördomar och vidskepelser, religiös tro och kult, rättsordning, uppfostringsväsen, vetenskap, litteratur och konst — allt detta är af omedelbaraste intresse för kulturhistorikern. Han öfverlåter emellertid detaljforskningarna åt befryndade vetenskaper och lånar resultaten däraf. — Spörsmålet om människans ursprungliga tillstånd är utgångspunkten för hela kulturhistorien. Dennas uppkomst står i samband med naturvetenskapernas nyväckta lif sedan midten af 1700-talet; det var naturforskare, som först uppmärksammade de äldsta uppenbarelserna af människors verksamhet. För öfrigt kan kulturhistorien i sitt framträdande betraktas som en reaktion mot det ensidiga sätt, hvarpå den politiska historien skrefs och hvilket var föranledt af den absoluta furstemaktens starka utveckling ända in på 1700-talet. De europeiska folkens lif berodde då i öfvervägande grad på regenter och ministrar, hvarför föga annat än dessas handlingar skildrades. Men upplysningstidehvarfvet (från midten af 1700-talet) och 1789 års franska revolution vände forskningen till det egentliga folkets utveckling, dess förflutna i socialt, politiskt och litterärt hänseende. Den sålunda uppkomna kulturhistorien har emellertid lidit af åtskilliga brister. Hvarje hittills gjord totalframställning har företett svåra luckor till följd däraf, att monografiska förarbeten i nödig mängd saknats. De olika områdena äro nämligen högst ojämnt genomforskade. Här finnas färdiga, väl gjorda sammanfattningar, där ligger materialet fullkomligt kringspridt; enskilda epoker och kulturfolk ha omhuldats eller försummats alltefter rådande vetenskapliga moder för dagen. Vidare ligger för kulturhistorikern den frestelsen nära till hands att af strödda, icke-typiska notiser draga allmänna slutsatser och sålunda framkomma med otillräckligt motiverade generaliseringar. Rörelsen har äfven ofta skjutit öfver målet, i det den visat ringaktning för den politiska historien och de representativa personligheter, som från samhällets höjder i mången fall ingripit mäktigt i odlingen. Den historisk-kritiska metoden måste finna användning äfven på kulturhistorien, för att denna skall nå sin rätta utveckling. — Sedan Voltaire gifvit uppslaget genom sin ”Essai sur l’histoire générale et sur les moeurs et l’esprit des nations”, ha många forskare, i synnerhet i Tyskland, England och Frankrike, upparbetat dels den allmänna kulturhistorien, dels dess specialområden. Att antalet specialarbeten blifvit ofantligt öfvervägande är naturligt. Här kunna vi fästa oss endast vid försöken i den förra riktningen. Under 1700-talet framträdde kulturhistorien ofta under namn af ”människosläktets historia”. I England röddes väg af Ferguson, Home m. fl. I Tyskland gåfvos i Herders ”Ideen zur philosophie der geschichte der menschheit” små skarpt tecknade bilder af vissa folks och perioders väsen. Partier af de mest glänsande kulturskildringar finnas i flera af Hegels arbeten. Senare har Lotze utmärkt sig i detta afseende. Större kulturhistoriska arbeten af betydenhet framkommo först på 1830- och 1840-talen, såsom arbeten af tyskarna Wachsmuth, Klemm, Kolb. Nyromantiken verkade i Frankrike liksom annorstädes lifvande inom detta område, genom att tända intresset för medeltiden. Bl. a. kunna Guizot, Roux-Ferrand och P. Lacroix här nämnas. Framstående är belgiern Fr. Laurent, som i sitt stora verk öfver folkrättens historia åstadkommit en rad fina och sorgfälligt utförda monografier öfver flera hufvudområden af det historiska lifvet, sedda i deras växelverkan med andra. I England riktade naturvetenskapernas

snabba förkofran under 1800-talet kulturforskningen med nya, delvis fruktbringande åskådningssätt. Buckle framhöll starkt lagbundenheten i civilisationens gång och naturförhållandenas inverkan därpå, men det enda af egentligt bestående värde i hans kända verk är den kraftigt genomförda jämförelsen mellan åtskilliga nationers utveckling. Lecky utmärkte sig som skildrare af sedernas och det intellektuella lifvets historia. Befryndadt med hans åskådningssätt är amerikanen J. W. Drapers. Herbert Spencer började tillämpa biologiens och evolutionslärans resultat på historien. Den af honom bildade föreningen för "descriptive sociology" idkade ett storartadt samarbete i och för materialsamling; en frukt däraf föreligger i "Principles of sociology". Som ledande synpunkt framträder kulturhistoriens nära förhållande till naturvetenskapen rent materialistiskt hos österrikaren v. Hellwald. Bland de senare årtiondenas försök till allmän kulturhistoria märkas de omfattande arbetena af schweizaren O. Henne am Rhyn och amerikanen Amos Dean, hvilka dock hvar på sitt håll lida af materialets kritiklösa sammanhopning och stor ytlighet i bearbetningen. Vida högre står då Honegger. V. Rydbergs betydelsefulla "Kulturhistoriska föreläsningar" (utg. 1902—06) omfatta romerska kejsartiden och medeltiden. Populariserande arbeten äro A. Nyströms "Allmän kulturhistoria", dansken G. Bangs "Illustreret kulturhistorie" ("Europeisk kulturhistoria") och det af dansken Aage Friis redigerade "Verdenskulturen" (1905 ff.; "Världskulturen"). Det i nutiden med särskild ifver drifna studiet af förhistoriska tider, såsom grundläggande för hela utvecklingshistorien, har funnit framstående målsmän i Tylor, Lubbock, Lenormant, O. Caspari, V. Hehn, Ratzel, Schurtz, Honegger, danskarna Thomsen, Worsaae och Sophus Müller, svenskarna S. Nilsson, A. E. Holmberg, R. Dybeck, H. Hildebrand och O. Montelius m. fl. Värdefullt material för svensk kulturhistoria finnes i medeltidens landskaps-, stads- och landslagar, hos Olaus Magnus och J. Peringskiöld m. fl. äldre forskare, i Sam. Ödmanns "Hågkomster från hembygden och skolan" samt i sådana etnografiska arbeten som "Folklifvet i Skytts härad" af Nikolovius (Nils Lovén), "Värend och virdarne" af G. O. Hyltén-Cavallius, "Beskrifning öfver Ydre härad" af L. F. Rääf, "Unnarsboarnes seder och lif" af N. G. Djurklou samt många senare dylika lokala skildringar, "Lappland och lapparne" af G. v. Düben; i fornminnesföreningarnas publikationer, landskaps- och stadsbeskrifningar, herdaminnen för de olika stiften, universitetens och deras nationsföreningars historia; i "Biografiskt lexikon öfver namnkunnige svenske män" (1835—92) och i K. A. Agardhs "Statsekonomisk statistik öfver Sverige"; i P. v. Möllers "Strödda utkast rörande svenska jordbrukets historia"; i Geijers, Strinnholms, Fryxells, A. A. Afzelius', F. F. Carlsons, C. T. Odhners och H. Forssells historiska verk; i J. V. Brobergs "Vår folkmedicins vidskepelser", i N. M. Mandelgrens "Samlingar till svenska konst- och odlingshistorien" och samme forskares stort anlagda "Atlas till Sveriges odlingshistoria", i den af landsmålsföreningarna grundlagda tidskriften "Svenska landsmål och svenskt folklif" med dess rikhaltiga bidrag till folklore. Ett i sitt slag enastående material till svenskt kulturstudium hopbragte A. Hazelius i Nordiska museet (se d. o.) i Stockholm, och på dess samlingar äro fortgående publikationer byggda. Under senare tiden ha större sammanfattande arbeten öfver nordisk kultur i historisk tid utgifvits af H. Hildebrand ("Sveriges medeltid"), O. Sjögren ("Sveriges kulturhistoria för menige man") samt dansken Troels Lund ("Dagligt liv i Norden"). K. Laurin utgaf 1905 en upplysande "Kulturhistorisk bilderbok 1400—1900". — I Tyskland utger Steinhausen sedan 1903 "Archiv für kulturgeschichte". E. F—t.

Kulturhistoriska föreningen för södra Sverige, stiftad i dec. 1882 i Lund, har till första uppgift att stödja och utveckla Kulturhistoriska museet i Lund (se nästa art.), men har därjämte utvecklat kraftig verksamhet till främjande af yrkesskicklighet och hemslöjd. Ett starkt stöd har föreningen härvid haft i det i dess händer lagda *Sydsvenska konstindustrilotteriet* (18:e årsserien 1911). Svenska konstslöjdsalster för mer än 1 mill. kr. ha genom föreningen omsatts till lotteriet, på utställningar samt genom allmän försäljning. Sedan 1897 verkar föreningen dessutom genom en särskild *konstslöjdanstalt* med fackskolor för textilkonst, bildhuggeri och konstsmide. Med denna anstalt har föreningen närmast afsett att exemplifiera sitt arbete för ett omläggande af hela vår tekniska undervisning. Föreningen, som står under konungens beskydd, räknar omkr. 1,000 led. Dess inkomster, fördelade på de olika verksamhetsområdena, ställde sig 1909—10 sålunda: Kulturhistoriska museets kr. 35,503,95, konstslöjdanstaltens kr. 28,999,56 och konstindustrilotteriets kr. 111,927,27. Föreningen åtnjuter i statsanslag 10,000 kr. samt af lokala myndigheter 5,000 kr. Ordf. i styrelsen är professor P. Fahlbeck, sekreterare intendenten G. Karlin, som dessutom är intendent för museet, föreståndare för konstslöjdanstalten, direktör för lotteriet och utgifvare af föreningens årsberättelse och tidskrift, "Kulturhistoriska meddelanden".

Kulturhistoriska museet i Lund. Den fosterländska rörelse, som under fältropet "Känn dig själf!" bröt fram på 1870-talet, grep gifvetvis äfven stu-

Fig. 1.

denterna vid våra universitet och skapade genom dem landsmålsföreningarna. Ur de lundensiska föreningarna kan Kulturhistoriska museet sägas ha utgått. Det var vid ett midsommarsmöte i Huaröds prästgård

Fig. 2. Borgarhuset.

Fig. 3. Herrehuset.

Fig. 4. Allmogeinteriör: rökstuga från Huaröd, Gärds härad, Skåne.

Fig. 5. Bosebo träkyrka, knuttimrad och spånklädd.

1882 mellan några särskildt intresserade skånska ”landsmålare”, som det första steget togs. Med ekonomisk hjälp af värden på stället började redan då ett samlingsarbete för ett blifvande Kulturhistoriskt museum i Lund, hvilket, innan sommarferierna voro till ända, hade resulterat i 250 skänkta och inköpta föremål. Dessa exponerades i prästgården för traktens allmoge, innan de öfverflyttades till Lund, där de i af universitetet upplåten lokal (i gamla bibliotekshuset) och ytterligare tillökade med gåfvor och depositioner, hvaribland en del af de skånska provinsernas Historisk-arkeologiska fören:s samlingar, redan i okt. 1882 kunde visas för allmänheten. I dec. s. å. stiftades Kulturhistoriska föreningen för södra Sverige (se d. o.) med närmaste uppgift att omhändertaga och till ett *sydsvenskt centralmuseum* utveckla den nya samlingen. Arbetet framskred raskt. Lunds studenter glömde icke sitt eget verk, äfven sedan universitetets hägn upphört. 1887 inflyttade museet i förhyrd lokal vid Gråbrödersgatan, 1892 i egen gård vid Adelgatan. Det sista stora steget kunde tagas tack vare en storartad enskild offervillighet och det af K. M:t beviljade byggnadslotteriet. När museet 1892, ordnadt efter det af dess styrelse redan 7 juli 1890 proklamerade paviljongsystemet med den gamla historiska ståndsindelningen som grund, invigdes, räknade det 8,000 n:r. Femton år därefter, när museet firade sitt 25-årsjubileum, utgjorde nummerantalet 18,000. Sedan dess ha samlingarna ytterligare ökats till 21,200 nummer, omfattande mer än 50,000 föremål. Museets tomtareal har mer än fördubblats och utgör f. n. (1911) 8,000 kvm., dess golfyta, fördelad på ett 20-tal olika byggnader, 2,300 kvm. Fastigheternas och samlingarnas allmänna värde torde icke kunna sättas lägre än 1 mill. kr. Samlingarnas ideella värde kan naturligtvis icke beräknas. Museet är det i sitt slag största bland de skandinaviska landsortsmuseerna och ett af de största i Europa och har besökts af mer än 300,000 personer, i medeltal 20,000 under de sista åren. Museet är ordnadt efter paviljongsystem, d. v. s. med utgångspunkt från den uppfattning, att äfven själfva byggnaderna skola vara museiföremål och så långt möjligt är systematiskt ansluta sig till innehållet. När man (se situationsplan, fig. 1, sp. 230) från Adelgatan, hvars hela norra sida begränsas af museianläggningen, inträdt genom Fideporten, en kopia af en gottländsk kyrkogårdsport, kommer man först till Kalendehuset (se fig. i art. Kalendegillen), ditflyttadt 1908. Det inrymmer museets arkeologiska samlingar samt den enastående samlingen Lundafynd. Genom en klosterhage, som fylles af arkitektoniska spillror från det gamla Lund, kommer man till P. H. Lings hus, som nu upptages af expeditionslokaler och fackskolor: för de senare samt *konstslöjdmagasinet* finnes äfven utrymme i två angränsande gamla korsverkshus, ”Locus peccatorum” och ”Locus virtutum”.

Ord, som saknas under K, torde sökas under C.

Öfver ett litet stadstorg går vägen till köpmans- och handtverkshusen (från Ystad och Lund) med en systematisk framställning af det andliga och materiella arbetets historia. Denna fortsättes i fordons- och jordbrukshallarna. Efter att ha passerat en öppen plats, prydd med Bouchardons byst af Karl XII, kommer man till Borgarhuset (fig. 2), hitflyttadt från Malmö. I tolf interiörer lämnas där en framställning af de högre klassernas lif under 400 år. Framställningen slutar med en åt personliga och historiska minnen helgad sal. Nästa byggnad är det s. k. Herrehuset (fig. 3), som i sin undervåning innesluter museets betydande *vapensamling*. I 1:a våningen rymmas den icke mindre framstående *keramiska samlingen* samt öfriga konstindustriella afdelningar med undantag af textilsamlingen, som jämte folkdräktserierna upptager 2:a våningen. I 3:e våningen äro fyra allmogeinteriörer inrymda (se fig. 4). Härifrån går vägen till den 200 år gamla bondgården från Jämshög i Blekinge, därifrån till den med serier af allmogemöbler fyllda boden från Mocketorp i Småland, därifrån till paviljongen för *jakt och fiske*, så till Bosebo kyrka (fig. 5) från Småland, 1894 af museet räddad undan förstörelse. Den rymmer hufvuddelen af museets *kyrkliga samlingar*. Det sista huset är tavernen "Then gyldene drufvan" från Uranäs i Småland, där Nils Dacke, enligt en gammal tradition, skall ha hållit hof.

Kulturidealism, *filos.* Kulturen innehåller, sedd ur värdesynpunkt, ett omfattande system af kulturvärden, såväl materiella som andliga. Inbegreppet af dessa, medvetandet om och känslan af deras mänsklighetsbetydelse samt viljan till en allt rationellare kultur ha sammanfattats i begreppet kulturidealism, som är egnadt att bli ett af den filosofiska värdelärans hufvudbegrepp. Man kan skilja mellan en mera konkret och en abstraktare form, af hvilka den abstrakta kulturidealismen i egenskap af en till sin syftning generell syntes hänför sig till de grundväsentliga kulturvärdena och ytterst till själfva de regulativa kulturidéerna, ehuru alla gränser här bli flytande. Men man kan ock tala om två andra former af kulturidealism, historisk och praktisk. Visserligen har all kultur en historisk (genetisk) sida, men särskildt är den kulturidealism, som söker bibehålla känningen med de under den historiska utvecklingens gång framskapade kulturvärdena, äfven sådana, som icke äro af direkt aktuell betydelse, bestämbar som historisk. Den historiska kulturidealismen bildar ett moment i kulturidealismen i dess helhet. Den senare eger, som antydt, äfven en specifikt praktisk utprägling, hvarigenom den får karaktären af en högsta handlingsmaxim och verksamhetsnorm. Då kulturen innehåller ett värdesystem, blir uppgiften att framskapa en alltmer extensiv och rationell kultur. Just detta bildar den praktiska kulturidealismens hufvudmoment, en uppgift, som på samma gång förlänar den ett drag af framtidsidealism. Då det emellertid existerar äfven andra värden än egentliga kulturvärden (t. ex. personvärden), så ingår kulturidealismen själf som ett, visserligen högviktigt, moment i det totala värdesystemet med dess allomfattande värdeidealism, af hvilken alltså kulturidealismen bildar ett specialfall. — Se A. Vannérus, "Till det andliga lifvets filosofi" (1910), och G. F. Steffen, "Sociala studier" (1905).

Kulturkamp, den världsliga styrelsens strid mot hierarkien i en modern stat; särskildt gängse beteckning för det kraftiga reformarbete inom kyrkolagstiftning och undervisning, hvilket Preussens ledande statsmän 1871 begynte sätta i verket för att häfda statens öfverhöghet och den moderna bildningens intressen gentemot katolska kyrkans anspråk. Uttrycket kulturkamp (ty. *kulturkampf*) nyttjades första gången af R. Virchow i ett valmanifest (1873) för att därmed utsäga, att rörelsen gällde "en högre, hela kulturen omfattande strid". Å andra sidan ha de ultramontane försmädligt tydt uttrycket sålunda, att det skulle innebära den andliga kulturens (d. ä. katolska kyrkans) undertryckande genom en hänsynslös, till våld gripande stat. Jfr Bismarck-Schönhausen 1, sp. 508, och Preussen (Historia). Se J. och K. Bachem, "Die kirchenpolitischen kämpfe in Preussen gegen die katholische kirche, insbesondere "der grosse kulturkampf" der jahre 1871—1887" (1910).

Kulturkina. Se Kinabark, sp. 75.

Kulturlager, *arkeol.*, ett skikt af jord, grus, lera, torf e. d., i hvilket finnas inlagrade rester af mänsklig kultur, såsom byggnadsrester, bortkastade och tappade redskap, smycken, vapen, lerkärl samt allehanda rester från måltider och eldstäder, såsom djurben, kol m. m. Afskrädena, som i moderna städer bortföras och tillintetgöras, bildade i forntidens och äfven i nyare tiders städer afsevärda lager, som ständigt växte genom nytt afskräde, genom nedbrunna eller rasade hus, hvilkas rester planerades o. s. v. På så sätt uppstodo Orientens väldiga ruinkullar (arab. *tells*). Alltsedan 1840-talet har man företagit betydande utgräfningar af dylika "tells", hvarigenom icke blott forntida palats, utan äfven betydande städer bragts i dagen. Äfven i de europeiska städerna kunna ofta mäktiga kulturlager anträffas. I London har man gjort medeltida fynd på 8 m. djup under nuv. gatunivå och fynd från Cæsars tid 4 m. därunder. Från det medeltida Lund har man gjort fynd ända till 6 m. under den nuv. markens yta. Den hedniska staden Birka, på Björkö i Mälaren, som fortlefde under ung. 200 år (800—1000 e. Kr.), kännetecknas af ett kulturlager af 1,5—1,8 m. mäktighet. Förutom dessa lämningar af städer finnas öfverallt i Europa smärre kulturlager, ofta kallade *boplatser*, härrörande från sten-, brons- och järnåldrarna; äfven utanför Europa finnas dylika kulturlager, ehuru mindre väl kända. Mest ryktbara bland kulturlagren i Europa torde de vara, som anträffats i *grottor* i södra Frankrike m. fl. andra ställen och härröra från den äldre stenåldern under istiden; äfven från den yngre stenåldern finnas grottor med kulturlager, bl. a. å Karlsöarna utanför Gottland. Från Skandinaviens stenålder känner man dessutom talrika skal-, grus-, jord- eller sandlager vid hafsstränder, vid insjöar eller floder, innehållande lämningar från stenålderns jägar- och fiskarbefolkning. I dylika kulturlager, hvilkas djup under markens yta växlar från 1 dm. till ett par meter, träffas ofta primitiva eldstäder af löst lagda stenar; hyddorna ha befunnit sig antingen på själfva kulturlagret eller bakom detsamma. Tidigast upptäckta af dessa kulturlager (1840-talet) äro de s. k. *kjökkenmöddingarna* (se d. o.), som äro mycket talrika i Danmark, under det att endast en är känd i Sverige. Till stenåldern höra likaledes

Ord, som saknas under K, torde sökas under C.

flerstädes i Skandinavien, men äfven annorstädes anträffade kulturlager, inlagrade i *torfmossar*. De ha uppstått antingen därigenom, att vattnet stigit öfver en bebodd strand, eller också på så sätt, att föremål tappats eller utkastats från en flotte; kulturlagret i Dagsmosse vid Alvastra i Östergötland härrör däremot från en i mossen inlagrad pålbyggnad. Besläktade med torfmossfynden äro de *pålbyggnader* (se d. o.), som vid lågt vattenstånd anträffats vid stränderna af sjöar i Schweiz, Syd-Frankrike, Syd-Tyskland, Österrike och Nord-Italien, till ett antal af öfver 325; de härröra från sten- och bronsåldrarna. I Nord-Italien finnas dessutom samtidiga pålbyggnader, s. k. *terramarer*, som äro anlagda på fast mark. Till såväl sten- som brons- och järnåldrarna hör en del, äfven i Sverige förekommande kulturlager, bestående af jord med inlagrade föremål, och som utfyller större eller mindre gropar och fördjupningar i terrängen af några få till tiotals m. utsträckning och djup. De smärre af dessa kulturlager torde delvis vara primitiva eldstäder, som ofta användts under bar himmel, de större torde ha uppkommit genom utfyllning och planering af öfvergifna lertäkter, vattenbassänger, fallgropar, källare o. d.; stundom har kulturlagret uppstått genom en gradvis, nästan af sig själf försiggående planering af forntidens afskrädeshögar, husrester och andra boplatslämningar. Mindre talrika äro i allmänhet verkliga husgrunder från forntiden, af rund, oval eller rektangulär form. Från Sverige känner man dock ej så få husgrunder från järnåldern, med en rektangulär yttermur af grofva stenar; bäst kända äro de s. k. *kämpagrafvarna* på Gottland från 200- och 300-talen e. Kr. Br. Sr.

Kulturraser, *veter.* Se Husdjur, sp. 1345.

Kultursystemet. Se Java, sp. 1317 o. 1318.

Kulturvetenskaper kallas det omfångs- och innehållsrika system af vetenskaper, hvilkas föremål utgöras af de olika manifestationerna af mänsklighetens andliga lif och utveckling eller, med ett ord, den andliga kulturen. En *genetisk* kulturvetenskap är kulturhistoria (se d. o.). Som exempel på *systematiska* sådana kunna språkvetenskapen, de olika samhällsvetenskaperna och rättsvetenskapen nämnas. När uttrycket kulturvetenskap först användts, är svårt att afgöra. Visst är, att filologen H. Paul brukar det och påyrkar dess användning (se hans ”Principien der sprachgeschichte”, 1880). Sedan har det upptagits af filosoferna H. Rickert och W. Windelband, hvilka (märk särskildt den förres ”Kulturwissenschaft und naturwissenschaft”, 1899) gett kurs åt detsamma. Det brukas nu ganska allmänt, särskildt inom den tyska vetenskapen; se t. ex. det af Windelband redigerade verket ”Die philosophie im beginn des zwanzigsten jahrhunderts” (bd 1—2, 1904—05). — Hos oss har H. Hildebrand användt ordet kulturvetenskap i en uppsats ”Historia och kulturhistoria” (i ”Hist. tidskr.”, 1882) och förordat det framför kulturhistoria. Jfr f. ö. A. Vannérus, ”Vetenskapssystematik” (1907).

Kulturväxter är den gemensamma, mycket omfattande benämningen på de växter, som odlas till människans nytta eller nöje på ett eller annat sätt. Kulturväxterna äro sålunda af mångfaldiga, olika slag. Till kulturväxterna höra först och främst alla de, som tjäna människan och husdjuren till föda, alltså sädesslagen, växter med fettrika frukter (oliv, kokospalm, jordnöt, fettpalmer, sesam o. s. v.), växter med saftiga frukter (vinrankan, oranget räden, dadelpalmen, fikonträdet, bananen, våra fruktträd och bärbuskar m. fl.), sockerväxter (sockerröret, hvitbetan, sockerlönnen), köksväxter (ärter, bönor, potatis, kål, morötter, rabarber, lök o. s. v.) och foderväxter (fodergräs, klöfver m. fl.). Till de kulturväxter, som lämna njutningsmedel, höra kryddväxterna (se Kryddor), växter, af hvilka drycker beredas (kaffebusken, tebusken, kakaoträdet och de ofvannämnda växter, af hvilka genom jäsning alkoholhaltiga drycker beredas), och växter, som rökas eller tuggas (tobak, vallmo, betelpalmen). Många växter, af hvilka läkemedel erhållas, odlas i stor skala, t. ex. kinaträden, lakritsväxten, ricinus, vallmo etc. Till de för tekniskt bruk odlade växterna kunna räknas parfymväxterna, gummi-, balsam- och hartsväxterna, kautschukväxterna, oljeväxterna (raps, lin m. fl.), vaxväxterna (vaxpalmerna, vaxträden), färgväxterna (se d. o.), beklädnadsväxterna (se d. o.) och alla odlade träd, hvilkas kork eller ved användes. Slutligen höra de till vårt nöje odlade prydnadsväxterna hit. Litt.: A. Mentz och C. H. Ostenfeld, ”Planteverdenen i menneskets tjeneste” (1906), Fr. Elfving, ”De viktigaste kulturväxterna” (1895), samt O. Warburg och J. E. van Someren Brand, ”Kulturpflanzen der weltwirtschaft” (1909; behandlar monografiskt ris, hvete, majs, socker, vin, kaffe, te, kakao, tobak, bomull), B. Jönsson, ”Gagnväxter” (1911). G. L—m.

Kultusminister (af lat. *cultus*, uppfostran, gudstjänst), vanlig benämning på den minister, till hvars handläggning höra frågor rörande kyrkoväsendet och, i de flesta europeiska stater, därjämte frågor rörande den allmänna undervisningen. I Sverige föredragas sådana ärenden af statsrådet och chefen för ecklesiastikdepartementet, ”ecklesiastikministern”.

Kultång. Se Kulform 2.

Kulundinskiska stäppen. Se Baraba.

Kulüri, ö. Se Salamis 1.

Kulventil. Se Ventil.

Kulvert (eng. *culvert*). Då en vägbyggnad korsar ett vattendrag, genomsläppes vattnet under vägbanken, alltefter vattendragets storlek, medelst en trumma, en kulvert eller en bro. Kulverten, som nyttjas för mindre bäckar eller för dagvattnet från större terrängsänkningar, bygges vanligen af huggen granit i cementbruk och öfverhvälfves, till skillnad från en trumma, som vanligen lägges i kallmur och till följd af sin mindre bredd endast öfvertäckes med stora, flata stenar. Äfven bottnen utgöres stundom af ett omvändt hvalf, så att kulverten får en äggformig genomskärning. Framför mynningen göres en spångpålning af plank för att hindra vattnet att skära sig väg under kulvertens botten. O. A. B.*

Kulör (fr. *couleur*, af lat. *color*, färg), färg; färg i kort, trumf; brändt socker (tjockflytande, sirapsliknande), hvarmed spritdrycker färgas (särskildt vid brännvins förvandling till billig s. k. konjak, se d. o.); dylik sockervara för brunfärgning af bakelser (s. k. sockerkulör). — Kulört, färgad, som har annan färg än svart eller hvit. — Kulörta kritor. Se Blyertspennor, sp. 789.

Kum (Kom), stad i förra persiska prov. Irak Adjemi, ligger s. om Teheran, vid den från Schiras öfver Ispahan till Teheran ledande handelsvägen och

Ord, som saknas under K, torde sökas under C.

är näst Mesched schiiternas heligaste stad, emedan där imamen Ali Ridas syster Fatima och ett stort antal muhammedanska helgon ligga begrafna. K. besökes årligen af tusentals schiitiska pilgrimer och är liksom Kerbela en af fromma schiiter eftersökt begrafningsplats. Fordom skall K. ha haft ända till 100,000 inv., och dess forna storhet intygas af de omgifvande ruinerna, men nu har K. utseende af en ofantlig nekropol och endast 20—30 tusen inv. (J. F. N.)

Kumã, flod i Ciskaukasien, upprinner på norra sidan af Kaukasuskedjan, på gränsen mellan Kuban och Terekområdet, flyter i nordöstlig riktning genom Terekområdet och guv. Stavropol, förlorar sitt vatten i en rad små stäppsjöar och bevattningsrännor samt når endast under högvattentid fram till Kaspiska hafvet i den lilla Kumaviken. Den är 650 km. lång, men icke segelbar. J. F. N.

Kumamoto, hufvudstad i ett ken (län) med samma namn på japanska ön Kiushiu, på högra stranden af Sirakava, 8 km. ofvanför dess utlopp i Simabaraviken. 61,233 inv. (1908). Det har en stor, stark borg med väldiga cyklopiska murar och är hufvudort i ett af Japans militärdistrikt. (J. F. N.)

Kumäner (ung. *kún*, plur. *kúnok*), en turkisk folkstam, jämte en del andra turkstammar af arabiska geografer kallad *oghuz*, *ghuz*, af bysantinerna *uzoi*, *komanoi*, af slaverna *polovtser*. Från landet bortom Volga och Jaik (Ural) bröto de, undanträngande petjenegerna, in i Europa i slutet af 800-talet. Redan 889 stodo, enligt den äldsta ungerska krönikan, de sju kumanske anförarna, förbundna med ungrarna, framför Kiev. 1070 inföllo de (möjligen dock i stället petjenegerna) för första gången i Ungern, men slogos tillbaka af konung Salomo i det ryktbara slaget vid Cserhalom. Efter århundraden af strider och härjningståg bodde de till slutet på 1200-talet dels i södra Ryssland och på Krim, där venezianska och andra köpmän trädde i förbindelse med dem, dels i vissa delar af Ungern, där de antogo kristendomen och snart fullständigt uppgingo i ungrarna. Deras minne fortlefver ännu i namnen *Nagy-Kunság* (Stora Kumanien) och *Kis-Kunság* (Lilla K.) på ömse sidor om mellersta Theiss och i en mängd andra ortnamn, innehållande ett *Kún*. Prof af deras forna språk äro bevarade i en mängd ord och fraser samt en Mariahymn etc. i en Petrarcahandskrift från 1303, "Codex cumanicus" (utg. 1893 af grefve Géza Kuun). K. B. W.

Kumänien, Stora (ung. *Nagy-Kunság*) och Lilla (ung. *Kis-Kunság*), två områden i Ungern, det förra mellan Theiss och Berettyó med hufvudstaden Karczag, det senare omfattande några landsträckor mellan Theiss och Donau med hufvudstaden Kiskun-Félegyháza. 1876 införlifvades Lilla K. i komitatet Pest-Pilis-Solt-Kiskun och Stora K. i komitatet Jász-Nagykun-Szolnok. Jfr Kumaner. J. F. N.

Kumaoni, *språkv.*, ett språk, som talas i Kumaun (se d. o.). Det är närmast besläktadt med *garhwáli* (se d. o. och där åberopad litteratur). Jfr också Oakley, "Holy Himalaya. Religion, traditions and scenery of a Himalayan province, Kumaon and Garhwal" (1905). K. F. J.

Kumára, *ind. myt.* Se Karttikeya.

Kumárasambhava, episk dikt. Se Indiens språk och litteratur, sp. 538.

Kumarin (Cumarin), *kem. farm.*, ett inom växtvärlden tämligen utbredt, flyktigt, kemiskt indifferent, starkt välluktande ämne, som först upptäcktes i tonkabönan, *Dipteryx odorata* Willd. (*Coumarouna odorata* Aubl.) från tropiska Syd-Amerika. Det är detta ämne, som ger lukt åt sötväppling (*Melilotus officinalis* L.), myskmadran (*Asperula odorata* L.), myskgräset (*Hierochloa borealis* R. et Sch.), vårbrodden (*Anthoxanthum odoratum* L.) och många andra växter, sannolikt äfven åt nyslaget hö. Kumarinet ($C_9H_6O_2$) kristalliserar i små, färglösa, sidenglänsande blad eller fyrsidiga pelare. Det är hårdt, tyngre än vatten, smakar bittert, varmt och stickande samt har stark, egendomlig, aromatisk lukt. Det är svårlöst i kallt och lättlöst i varmt vatten samt mycket lättlöst i eter äfvensom i flyktiga och feta oljor. På kemisk väg kan kumarinet omsättas till kumarsyra ($C_9H_8O_3$) och till melilotsyra ($C_9H_{10}O_3$). Det kan äfven på konstgjord väg framställas af salicylsyra, ättiksyre-anhydrid och vattenfritt natriumacetat genom stark uppvärmning (140°), afkylning och tillsats af vatten, då bl. a. kumarin afskiljes och renas. På sådant sätt framställes kumarin fabriksmässigt för parfymeriändamål. — Kumarinet har giftiga, förlamande verkningar på den djuriska organismen. Så t. ex. dödas en medelstor hund af 0,7 gr., och hos människan ha 2,5—4 gr. orsakat svår hufvudvärk, ihållande äckel, kräkningar, svindel, sömnlust, svaghet och svettning. Kumarinet är den viktigaste beståndsdelen i det s. k. bourbonteet — bladen af orchidén *Angræcum fragrans* Th. —, som är officinellt i Frankrike och begagnas mot bröstkatarrer, och i bladen af *Liatris odorata*, som användas till parfymering af tobak. O. T. S. (C. G. S. G. L—m.)

Kumarönharts. Se Harts, sp. 30.

Kumarsyra, *kem. farm.* Se Kumarin.

Kumas, Konstantinos Michail, nygrekisk lärd och pedagog, f. 1777 i Larissa, d. 1836 i Trieste, fullbordade sina studier i Wien och deltog sedan med Konstantinos Oikonomos i stiftandet af det berömda filologiska gymnasiet i Smyrna, vid hvilket han från 1809 verkade, tills utbrottet af grekiska frihetskampen 1821 förde honom till Trieste, där han bl. a. skref sitt hufvudverk, *Historiai ton antropinon praxeon* (1826—32), en världshistoria i 12 bd. Mångsidigt lärd, främjade K. dessutom i sitt fosterland studiet af filologi, filosofi, matematik, geografi och kemi, icke så mycket genom egna skrifter som genom en mängd öfversättningar och bearbetningar. (V. S—g.)

Kumasi (eng. *Coomassie*), förr hufvudstad i negerriket Asjanti i Afrika, i en osund trakt, 270 km. från kusten. Den anlades i början af 1700-talet af rikets egentlige grundläggare, Osai Tutu, och växte upp till en stad med 100,000 inv. I engelsmännens krig mot Asjanti 1874 intogs den af Wolseley 4 febr. och uppbrändes, men återuppbyggdes sedermera. Sedan 1906 är K. säte för en engelsk resident (Guldkustkolonien). Det står numera i järnvägsförbindelse med Sekondi vid kusten. 5,940 inv. (1905). (J. F. N.)

Kumã'un (Kamaon), division i United provinces Agra and Audh i Indien, ligger i Himalaya och gränsar i n. till Tibet och i ö. till Nepal. 35,594 kvkm. 1,207,030 inv. (1901), hvaraf 1,118,118 hinduer och 84,450 muhammedaner. De fleste äro khasi. Det genomflytes af Alaknanda och Gogra samt deras tillflöden. Öfre delen är ett högt berg-

Ord, som saknas under K, torde sökas under C.

land (Nanda Devi, 7,821 m.), den mellersta ett rikt skogbevuxet område, som med konstgjord bevattning ger goda skördar, den nedersta upptages af de sumpiga, osunda tarai. Endast en femtedel af området är kulturduglig, men föga odlad; på senare år har teodlingen införts. Af metaller finnas järn, bly, koppar o. a. Den enda industrien är framställning af gröfre tyger. Hufvudstad är Almora. — Divisionen delas i tre distrikt: Garhwal, Naini Tal (förr Kumaon) och Almora. Större delen af K. bildade ett gammalt rajputrike, hvars furstеätt utgick i början af 1800-talet, intogs då af gurkha samt annekterades af engelsmännen efter gurkhakriget 1815. J. F. N.

Kumaviken. Se Kuma.

Kumbakonam. Se Kombakonam.

Kumb-mela, en fest. Se Hardwar.

Kumbum (”tiotusen bilder”), berömdt lamakloster i kinesiska prov. Kan-su, omkr. 20 km. v. om staden Si-ning, hade förr 7,000 lamapräster, men efter klostrets ödeläggelse under muhammedanupproret 1872—73 blott 2,000. Dock vistas ännu många lärjungar vid därvarande högre skola, och vid de religiösa festerna strömma tusentals pilgrimer dit. J. F. N.

Kuminöl (Cuminol), *kem.* Se Cuminum.

Kumi'ss. Se Kumys.

Kum Kalé (K. Kalési), by och fästning på asiatiska sidan vid södra ändan af sundet vid Dardanellerna (se d. o. 1).

Kum Kalési. Se Kum Kalé.

Kumla. 1. Härad i Örebro län, ingår i Väster-Närkes domsaga och fögderi samt omfattar socknarna Hallsberg, Kumla, Lerbäck. 54,631 har. 18,053 inv. (1909). — 2. Kontrakt i Strängnäs stift, omfattar de åtta pastoraten Askersunds stad, Askersunds landsförsamling, Hallsberg, Hammar, Hardemo, Kumla, Lerbäck, Snaflunda, hvart och ett bestående af en församling. 1,183 kvkm. 32,891 inv. (1909). — 3. Socken i Västmanlands län, Öfver-Tjurbo härad. 6,145 har. 1,608 inv. (1909). K. utgör ett konsist. pastorat i Västerås stift, Sala kontrakt. Inom socknen finnas Tärna folkhögskola och ett af kyrkoherden Sven Thelin inrättadt, sedan okt. 1909 i verksamhet varande och i förening med småbruk stående hem för värnlösa barns uppfostran. — 4. Socken i Örebro län, Kumla härad. 11,926 har. 8,475 inv. (1909), hvaraf 898 i Hallsbergs köping och 963 bildande folkmängden i Kumla municipalsamhälle. Inom detta, som ligger omkr. K. station vid statsbanan Örebro—Hallsberg och den därifrån utgående, omkr. 7 km. långa järnvägen (endast för godstrafik) till Yxhults stenhuggeri, tillämpas byggnads- och brandstadgan för rikets städer enl. k. br. 23 maj 1884 samt ordningsstadgan för rikets städer enl. k. br. 29 jan. 1904. Taxeringsvärdet å jordbruksfastighet 19,700 kr., å annan fastighet 649,300 kr. (1909). Platsen har elektricitetsverk för belysning och kraft, sparbank, afdelningskontor af Örebro enskilda bank samt liflig rörelse (ångkvarn, flera skofabriker, mejeri m. m.). K. utgör ett regalt pastorat i Strängnäs stift, Kumla kontrakt. — 5. Socken i Östergötlands län, Lysings härad. 1,262 har. 238 inv. (1909). Annex till Svanhals, Linköpings stift, Lysings kontrakt.

Kumla—Yxhults järnväg (sign. K. Y. J.), som eges och trafikeras af Yxhults stenhuggeriaktiebolag, är normalspårig (1,435 m.), 6,4 km. lång och belägen inom Kumla socken af Örebro län samt sträcker sig från Kumla station vid statsbanelinjen Hallsberg—Örebro österut till Yxhult. Banan, som är upplåten endast för godstrafik, öppnades för trafik 1884. Vid 1909 års slut utgjorde bokförda byggnadskostnaden 124,388 kr., hvaraf för rullande materiel 20,400 kr. A. d'A.

Kumlien [-lin]. 1. Ture Ludvig Teodor K., svensk-amerikansk vetenskaps- och museiman, f. 9 nov. 1819 i Härlunda, Skaraborgs län, d. 5 aug. 1888 i Milwaukee, var lärjunge af Elias Fries i Uppsala, utvandrade 1843 till Amerika, bosatte sig i närheten af Koshkonongsjön i staten Wisconsin och egnade sig åt jordbruk och naturhistoriska samlingar för olika museer i Europa, bl. a. Naturhistoriska riksmuseet i Stockholm. Han blef 1867 professor i naturvetenskap vid Albion college och 1883 konservator vid museet i Milwaukee, Wisconsin. K. medarbetade i flera vetenskapliga sammelverk, bl. a. ”History of North American birds”. — Hans son Ludvig K. (f. 1853, d. 1902) medföljde som zoolog Howgates arktiska expedition 1877—78, hvarunder han gjorde rika samlingar, beskrifna i ”Contributions to the natural history of Arctic America”, och var 1879—91 anställd i regeringens tjänst vid fiskeriundersökningen samt lämnade viktiga bidrag till det monumentala verket ”North American food fishes”. 1891—1902 var K. professor i naturvetenskap och fysik vid Milton college. Postumt utkom ”Birds of Wisconsin” (1903).

2. Axel Fritjof K., den föregåendes broder, arkitekt, f. 10 apr. 1833 i Härlunda, Skaraborgs län, genomgick Chalmerssska slöjdskolan i Göteborg och byggnadsskolan i Holzminden i Braunschweig. Efter att ha bosatt sig i Stockholm, var K anställd vid statens järnvägars arkitektkontor, 1860—72, var 1877—1909 arkitekt vid Medicinalstyrelsens afdelning för hospitalsärenden och blef hofintendent 1887. Bland byggnader, till hvilka K. uppgjort ritningar, kunna nämnas: *Cederlunds villa* å Täcka udden (Djurgården), *Grand hôtel* i Stockholm (1872—74, senare ombyggdt af annan arkitekt), *Järnkontorets hus* därstädes 1874—75, *Rydaholm* i Västergötland och *Stora Torp* vid Göteborg, det storartade *asylet* utanför Lund (invigdt 1891) m. fl. 1872 ingick han bolag med sin broder, Knut Hjalmar K. (f. 17 mars 1837 i Härlunda, d. 12 okt. 1897), och gemensamt lämnade de ritningar till *Malmö högre allmänna läroverk*, *tull- och packhus* därstädes, *stationshus* i Göteborg för Bergslagernas järnväg, *hotell* i Nora, Falun, Kristinehamn och Nyköping, *lifförsäkringsaktiebolaget Nordstjärnans hus* (Drottningg. 7) i Stockholm, *Stockholms stads bad- och siminrättning*, *aktiebolaget Casinos hus* vid Kungsträdgården och *Forssellska huset* vid Sturegatan (båda i Stockholm) m. fl. Bland A. F. K:s senaste arbeten märkes *nya sjukhuset vid Ersta* (fullbordadt 1907). 1. O. A. L—r. 2. —rn.*

Kumlinge, socken af Ålands härad och domsaga, Åbo och Björneborgs län, Finland, utgöres af en mängd större och mindre öar, holmar och skär, hörande till Ålands sydöstra skärgård. Befolkningen, svensk, 1,027 pers. (1908). Imperiellt pastorat af 3:e kl., Åbo ärkestift, Ålands prosteri. Äfven den största ön i socknen heter K. — ”Kumlingeslaget” kallas den strid, hvarigenom denna ö

1808 återeröfrades från ryssarna (se därom Gummerus 1). M. G. S. (A. G. F.)

Kumlingeslaget. Se Kumlinge.

Kummel. 1. *Arkeol.*, de stora grafrösen af kullerstenar, som uppkastades öfver de aflidne under

Stort stenkummel från Alskogs socken, Gottland.

bronsåldern och den äldre järnåldern, särskildt då de äro fria från jordblandning. I Bohus län kallas dessa jordfria stenkummel russ, i södra Sverige rör. Jfr O. Almgren, "Sveriges fasta fornlämningar från hednatiden" (1904).

2. *Sjör.*, en uppkastad stenhög, afsedd att tjäna till märke för sjöfarande. — 3. *Zool.* Se Kummelsläktet. 1. T. J. A.

Kummelsläktet, *Merluccius* Cuv., *zool.*, ett till torskfamiljen hörande fisksläkte, bland de svenska torskfiskarna stående mellan torsk- och länge- l. lakesläktena. Från dessa skiljes detsamma därigenom, att hithörande fiskar ha blott två ryggfenor samt en analfena, väl utvecklade bukfenor med sju strålar, tämligen starka, i två- eller tredubbla rader sittande tänder i käkarna och på plogbenet samt genom frånvaro af skäggtömmar. Den vanliga kummeln (berglaxen, sölvfisken), *M. vulgaris* Flem., förekommer i Atlanten vid såväl amerikanska som europeiska kusterna, går söderut till Medelhafvet samt mot n. till trakten af Trondhjem. I Kattegatt och vid norska kusten förekommer den tämligen sparsamt, men har tidtals uppträdt i större mängd. Sedan flera tiotal af år har den i Sverige fångats endast mera tillfälligtvis. I England, där den kallas *hake*, förekommer kummeln vid sydöstra kusten ganska talrikt, likaså vid franska och spanska kusterna samt i Medelhafvet. Den följer sill- och sardinstimmen samt är ganska glupsk. F. ö. håller den sig mera ute på djupare vatten. Beredningen för handeln är lika med öfriga torskfiskars (se Klippfisk). Kummeln når ofta en längd af öfver 1 m. Den är till färgen silfvergrå, med mörkare rygg. R. L.*

Kummer, *bot.*, namn på arter af släktet *Geum*.

Kummer [ko'm-], Friedrich August, tysk violoncellist, f. 1797 i Meiningen, d. 1879 i Dresden, elev af Dotzauer, blef 1817 anställd som céllospelare i Dresdens hofkapell. Snart blef han känd som virtuos såväl i solo- och kvartett- som i orkesterspel samt förträfflig lärare (åt Cossmann m. fl.). 1864 tog han afsked från hofkapellet, men bibehöll en lärarplats vid konservatoriet. K. skref violoncellkompositioner och musik till flera skådespel samt utgaf en violoncellskola. A. L.*

Kummer [ko'm-], Ernst Eduard, tysk matematiker, f. 1810 i Sorau (Nieder-Lausitz), d. 1893 i Berlin, var professor i matematik 1834—42 vid gymnasiet i Liegnitz och 1842—55 vid universitetet i Breslau samt kallades 1855 i samma egenskap till Berlin, där han äfven under några år samtidigt bekläddе en lärarbefattning vid Krigsakademien och en längre tid tjänstgjorde som vet. akad:s ständige sekreterare. K. egnade sitt vetenskapliga forskningsarbete företrädesvis åt talteorien och den syntetiska geometrien. Särskildt tillhör honom till väsentlig del förtjänsten att ha utbildat teorien för ideala primfaktorer till de komplexa talen och teorien för rätliniga strålknippen. F. ö. framställde han bl. a. äfven den allmänna teorien för reciprocitetslagarna i afseende på rester och icke-rester för potenser, hvilkas grad är ett primtal, samt behandlade en anmärkningsvärd yta af fjärde graden, hvilken efter honom vanligen kallas Kummerska ytan. Af hans skrifter, hvilka till största delen äro offentliggjorda i Berlinakademiens handlingar och Crelles "Journal für die reine und angewandte mathematik", må nämnas *Theorie der idealen primfactoren der complexen zahlen* (1857) och *Allgemeine theorie der geradlinigen strahlensysteme* (1859). (I. F.)

Kummerska ytan. Se Kummer, E. E.

Kummin, *Fructus Carvi*, *bot.*, *farm.*, kallas de torkade delfrukterna af den på ängsbackar, betesmarker samt åker- och vägkanter o. s. v. i hela

Kumminörten (*Carum Carvi*). *1* stjälk med blommor och frukter, *2* blad från stjälkens bas, *3* blomma, *4* frukt (klyffrukt), *5* delfrukt i tvärsnitt, *6* delfrukter lossnande från hvarandra.

Skandinavien allmänt växande tvååriga kumminörten, *Carum Carvi*, som hör till fam. *Umbelliferæ*. Stjälken är fårad och glatt, med 2—3 dubbelt parbladigt delade blad, hvilkas slutliga småflikar äro jämbreda och spetsiga. De hvita eller skära blommorna sitta i dubbla flockar, hvilka vanligen sakna svepen. Frukterna bestå af 2 svagt skärformigt böjda delfrukter, med plattade sidoytor och hög rygg samt låga, bleka åsar, med en oljekanal i hvarje däld mellan åsarna och 2 kanaler i den plattade eller något inböjda fogsidan. Färgen är mer eller mindre klart brun. Lukt och smak äro starkt aromatiska. Kummin innehåller relativt stor mängd (3—7 proc.) flyktig olja (*ætheroleum Carvi*), som är färglös eller blekgul och tunnflytande samt består intill 65 proc. af *karvon* (se

Ord, som saknas under K, torde sökas under C.

d. o.), som ger lukten, och en terpēn, *limonēn*. Kumminörten odlas mångenstädes i stor skala. Kummin är en vanlig krydda på brännvin samt i visst slags bröd och i kumminost. I medicinen användes kumminvatten, farmakopéns *aqua carvi*, som carminativum och digestivum, hufvudsakligen i veterinärpraktiken. Kummin började redan i den tidigare medeltiden användas af läkare. Om spiskummin se Cuminum. O. T. S. (G. L—m.)

Kumminmalen, *zool.* Se Malfjärilar.

Kumminolja. Se Kummin.

Kumminost. Se Ost.

Kumminvatten. Se Aqua.

Kumo. 1. (Fi. *Ko'kemäenjoki*) Älf i Satakunta, Åbo och Björneborgs län, Finland. Hufvudgrenen upprinner från Lipo källa på Suomenselkäs sluttning i nordligaste vrån af Satakunta på en höjd af 155 m. ö. h. och utbreder sig under sitt lopp mot s. i Ätsäri, Toisvesi, Vaskivesi, Tarjanne, Ruovesi m. fl. sjöar samt vidare i Näsijärvi (höjd 94 m., areal 263 kvkm.), som genom Tammerfors (18,1 m.; 10,000 hästkrafter) faller ut i Pyhäjärvi (76,63 m. öfver hafsytan, 171 kvkm.), hvilken sjö utgör centrum i detta vattensystem. Redan nordligare upptages en mängd tillflöden, bland hvilka må nämnas Pihlajavesi vattenstråt, som fr. n. ö. infaller i Tarjanne, och Keuru stråt, som genom forsarna Mänttä (Mänttänkoski, fallhöjd 6 m.; 3,000 hkr) och Filppula (Vilppulankoski, fallhöjd 2,3 m.; 154 hkr, träsliperi) uttömmes i Ruovesivattnet, från Keurusselkä m. fl. sjöar i n. ö. — I Pyhäjärvi inflyter sedermera från s. en väldig vattenmassa, från flera håll omsider samlad i Sääksmäki af flera olika nämnda fjärdar bestående sjö (240 kvkm.), hvarifrån den genom Lempois och Kuokkala m. fl. forsar bryter sig väg till centralsjön. Af sistnämnda grens många tillflöden förtjäna i synnerhet att nämnas Längelmäki 100 km. långa vattenstråt, hvars förnämsta bassänger äro Längelmäenvesi (297 kvkm.), Pälkänevesi, Roine och Mallasvesi, som genom Valkeakoski fors (4,5 m. fallhöjd; 980 hkr) utfaller i Rautunselkä, Hauho stråt (91 km.), som till Mallasvesi leder vattnet från en lång räcka af sjöar, börjande från Lummene och Vesijako, hvilka gjuta en del af sitt innehåll jämväl åt motsatt håll till Päijänne (Kymmene älf); samt Vanaja stråt (118 km.), som förbi staden Tavastehus leder till Vanajevesi. Ur Pyhäjärvi strömmar vattenmassan genom Nokia ström (däri Emäkoski, hvars längd är 600 m. och fallhöjd 14 m.; hela Nokia ströms fallhöjd 19,68 m.) till Kulovesi sjö, som genom Kyröskoski (20,3 m. hög, 3,100 hkr) och Siuru fors mottager ett ansenligt vattenflöde från Kyrö sjöar samt utan märkbar gränsskillnad öfvergår i Rautavesi och Liekovesi, från hvilken den egentliga Kumo älf begynner. Nära Hvittis kyrka upptages från s. biflöden Loimijoki (134 km. lång, från Liesjärvi i Tammela, 113 m. ö. h.), hvarefter älfven gör en böjning mot n. v., genombryter Satakunta eller Säpiläsen i Ruka- och Kankaanpäänkoski forsar vid Säpiläniemi udde samt sedan, ännu stundom hejdad af forsar (från Hvittis slätter till mynningen 28 forsar, gemensam fallhöjd 43 m., störst Pirkkalankoski, 7,25 m. och 22,808 hkr, Lammoistenkoski, fallhöjd 6,6 m., 20,763 hkr), i oförändrad riktning fortsätter sitt lopp genom mycket bördiga trakter förbi staden Björneborg till Bottniska viken, där den utfaller med tre genom sidoarmar med hvarandra förenade mynningsarmar (Lotsöre-, Lana och Vähä-Rauma-ådrorna, fi. *juopa*), 9—10 km. långa nedanom staden. Älfvens längd är i hufvudsträckningen 395 km., dess bredd i nedre loppet är 100—300 m.; dess vattenområde upptager 35,759 kvkm. K. är till storleken en af de ansenligaste, till sin ekonomiska betydenhet utan gensägelse den förnämsta af Finlands floder. Vid dess vatten ligga 3 städer och 1 köping, och den lämnar drifkraft till en mängd af landets största industriella inrättningar. — I sitt mellersta lopp är K. segelbar på långa sträckor (linjerna Tammerfors—Ruovesi—Virdois och Tammerfors—Tavastehus—Längelmäkisjöarna, Kyttälä station—Lauttakylä och från Ruskela fors till hafvet på älfven), men icke så i det nedre, stridare loppet. Till Björneborg gå medelstora ångare upp genom den till 3 m. djup med stora kostnader uppmuddrade Lotsöre-ådran. — 2. (Fi. *Ko'kemäki*) Socken af Loimijoki härad och Nedre Satakunta domsaga, Åbo och Björneborgs län, Finland. 7,662 inv. (1908), nästan uteslutande finsktalande. Imperiellt pastorat af 2:a kl., Åbo ärkestift, Björneborgs öfre prosteri. — K., beläget invid Kumo älf, är ett bördigt slättland, af Kumo älfs alluvioner, där odling och kultur tidigt slagit rot. Graffält från järnåldern finnas. Enligt traditionen skall i äldre tider i K. funnits en stad med namn Tälje, som legat invid Kumo älf på Ylistaro bys mark, men som förlorade sin betydelse af stad, då Ulfsby fick stadsprivilegier, 1365. Att K. af gammalt var en betydande ort, antydes äfven af den sägen, som förmäler, att Henrik den helige, Finlands förste apostel, predikat i K. uti ett hus i Ylistaro by. I historiska handlingar omnämnes K. första gången 1324. K. var en af birkarlarnas handelsplatser, som framgår af namnen Birkkala, Birilä och Birknäs, som förekomma i denna trakt, och af att menigheten i Satakunta 1374 vid möte i K. afgaf intyg om Åbo stifts gräns i n. Under konung Albrekts tid ledo invånarna i K. stor tunga för K. slotts underhåll, hvarför detta nedrefs enl. bref af 1367. Därefter omtalas K. ofta i gamla dombref med anledning af tvister om rättighet till fiske i älfven. Det rum, där Henrik den helige säges ha predikat och hvars åldriga lämningar blifvit bevarade, omgafs under 1850-talet med en stenbyggnad, som invigdes vid den finska reformationens sekularfest 18 juni 1857. Detta s. k. S:t Henriks monument är uppfördt af tegel. En inskrift på finska erinrar om dess betydelse. 1. O. I. (J. E. R.) 2. M. G. S.

Kumogård, egendom, belägen invid Kumo älf i Kumo socken, Finland, var i äldre tider kungsgård. Där fanns ett slott, som nedrefs på konung Albrekts befallning 1367. Fogden öfver Satakunta var där bosatt, hvarför hans förvaltningsområde kallades Kumogårds län. Under nyare tider förlänades K. vanligen åt betydande adelsmän, bland hvilka må nämnas Jöns Knutsson Kurck (1635—50), Arvid Forbus (1650—65) och Axel Julius De la Gardie (från 1665). Vid 1682 års reduktion hemföll K. under kronan, men inköptes af den nämnde De la Gardie. Egendomen tillhörde sedan 1755 släkten von Knorring, men är nu i bondehänder. M. G. S.

Kumogårds län. Se Kumogård.

Kumol [-mål], *kem.*, isopropylbensol, benämning för ett kolväte af sammansättningen $C_6H_5CH(CH_3)_2$, hvilket är en vid 153° kokande olja. P. T. C.*

Ord, som saknas under K, torde sökas under C.

Kumpān l. Kompān, kamrat, stallbroder; ett under 1700-talets sista fjärdedel återupptaget medelhögtyskt ord *kumpān*, gesäll, kamrat, af lat. *compānio*, bröd-kamrat, som är en öfv. af forngermanskt *gahlaiba*.

Kumulatiōn. Se Kumulera.

Kumulatīv (se Kumulera), *farm.*, kallas verkan af medikament, som, då de ges i upprepade, men ej alltför tätt på hvarandra följande doser, framkalla en undan för undan stegrad verkan, som snart öfvergår till verklig, om än i början lindrig förgiftning. Företeelsen kan bero på en anhopning af läkemedlet i kroppen, uppkommen därigenom, att detta utsöndras långsamt och med svårighet, så att med hvarje ny dos dess mängd ökas i blod och väfnader. En annan möjlighet är, att vissa läkemedel ha benägenhet att kemiskt bindas, "fixeras", i vissa organ, hvarigenom verkan på dessa vid upprepade doser småningom stegras. Kumulativ verkan uppstår äfven därigenom, att hvarje dos af ett visst läkemedel (t. ex. stryknin) stegrar retbarheten hos de bildningar (vissa nervcentra), på hvilka det verkar, hvarigenom hvarje ny dos träffar dessa bildningar i ett känsligare tillstånd än den föregående dosen; så erhålles äfven en småningom stegrad effekt. Att särskilja dessa olika verkningssätt låter sig i allmänhet ej göra; troligen kan samma medel verka på flera sätt. Läkemedel, som uppges framkalla kumulativ verkan, äro t. ex. *digitalis* och *strykninsalt*. Det gäller därför som regel, att man ej får ge sådana medel i fulla doser mer än få dagar i sträck och under noggrant öfvervakande af patienterna. Små doser digitalis kunna däremot ges dagligen under månader och år utan att förorsaka kumulation. C. G. S.

Kumulativ verkan. Se Kumulativ.

Kumulēra (lat. *cumulāre*, hopa), hopa på hvartannat. Subst. Kumulation. — *Jur.* I processrätten förekommer detta ord för att beteckna ett sammanförande af flera olika yrkanden i en rättegång, antingen så, att flera parter uppträda på kärande- eller svarandesidan (*subjektiv* kumulation), eller så, att käranden gör flera yrkanden gällande mot samme svarande (*objektiv* kumulation). I straffrätten användes det för att beteckna en summering af straff, som för särskilda brott ålagts en förbrytare (jfr Konkurrens 2). N. S—g.

Kumundūros (Komonduros), Alexandros, grekisk statsman, f. 1814 i Messenien, d. 10 mars 1883 i Aten, tillhörde en mainotisk familj. Han deltog 1841 i ett uppror på Kreta, var under militärupproret i Aten i sept. 1843 privatsekreterare åt befälhafvande generalen Th. Grivas och slog sig 1844 ned som advokat i Kalamata. 1851 blef han led. af deputeradekammaren, valdes 1855 till dennas president och blef 1856 minister. Efter konung Georgs uppstigande på tronen (1863) blef han det konservativa partiets ledare och var flera gånger ministerpresident. Som sådan verkade han för en parlamentarisk styrelse, inlade förtjänst om lagstiftningen och syftade åt Greklands förstoring utan krig. Men den landutvidgning, som Grekland vann 1881, tillfredsställde icke det panhelleniska partiet, och K., hvilken som ministerpresident och utrikesminister bestämt regeringens hållning, störtades 15 mars 1882 af Trikupis. — Biogr. af Bikelas (fr. öfv. 1884).

Kumvalk, *text.* Se Hammarvalk.

Kumȳker, turkisk folkstam i ryska Terekområdet i Kaukasus, mellan Kaspiska hafvet samt floderna Terek och Sulak, betraktas af åtskilliga författare som afkomlingar af kazarerna (se d. o.). Omkr. 30,000 pers. Sedan de redan 1559 underkastat sig ryssarna, men 1604 gjort sig fria, kufvades de ånyo 1722 af tsar Peter på dennes tåg till Persien och äro nu ett fredligt folk, som lefver af jordbruk och boskapsskötsel, i synnerhet fårafvel. Kumykerna ha med undantag af namnet ej något gemensamt med de till den lesgiska familjen (kaukasiska rasen) hörande kasikumykerna i Dagestan. Deras hufvudort är Assav-jurt vid militärvägen till Petrovsk. (K. V. Z.)

Kumy's (Kumiss), ry. *kimis*, en af kirgiserna genom jäsning af stomjölk beredd rusdryck, som på sina håll användts som närande och uppfriskande dryck åt kroniskt sjuka, särskildt lungsotspatienter. Den äkta kumysen är en hvitaktig, syrlig vätska med lukt, som påminner om hästens, samt rätt angenäm syrlig smak och sötmandellik eftersmak. Kumys innehåller 1,5—2 proc. alkohol, små mängder fett och mjölksyra, 2,5 proc. kväfvehaltiga beståndsdelar samt fri kolsyra. Lättare framställd och därför mer använd är den på komjölk beredda, snarlika drycken kefir (se d. o.). Äfven kumys tillverkas numera fabriksmässigt af komjölk. F. B. C. G. S.

Kún [kön], i ungerska ortnamn. Se Kumaner.

Kunar (Chitral), flod i Afganistan och nordvästligaste Indien, upprinner under namnet Yarkhun ö. om Baroghilpasset på södra kanten af Pamir, strömmar i sydsydvästlig riktning genom Chitrals dal, efter hvilken den ock bär namn, samt förenar sig under namnet K. nedanför Jelalabad från vänster sida med Kabul, efter att ha uppsamlat vattnet från södra sidan af hela östra Hindukusch. Vid dess strand ligga ruinerna af staden K., fordom ryktbar för sina palats och trädgårdar. K. är en vild bergsström af 800 km. längd. (J. F. N.)

Kunashiri, ö. Se Kurilerna.

Kuˈnaxa (grek. *Κούναξα*), ort i det forna Babylonien vid floden Eufrat, n. om Babylon, historiskt ryktbar genom det fältslag (401 f. Kr.), i hvilket persiske konungen Artaxerxes Mnemon besegrade sin yngre broder Kyros (se d. o.), som stupade i striden, hvarefter hans grekiska legohär anträdde det bekanta, af Xenofon (i "Anabasis") skildrade återtåget. A. M. A.

Kunbi, samhällsklass i Indien (se d. o., sp. 510).

Kunckel (Kunkel), Johann (som svensk adelsman hette han von Löwenstern-Kunckel), kemist, f. 1630 nära Rendsburg, d. 20 mars 1703 å Dreissighufen vid Pernau, var länge anställd som alkemist hos tyska furstar, sist, från 1679, hos kurfursten Fredrik Vilhelm af Brandenburg. Efter dennes död (1688) kallades han till Sverige, där han blef bergsråd och 1693 adlades. — Själf trodde K. på de vises sten, men uppgaf aldrig, att han funnit den. Andra alkemisters bedrägerier blottade han och

opponerade sig mot tron på alkahest, palingenesi o. d. Likaså bestred han den gängse åsikten om svafvels företräflighet i alla metaller, men tillerkände i stället denna roll åt kvicksilfver. Viktökningen vid förbränning förklarade han icke kunna bero på upptagande af någon vägbar eldmaterie. Hans märkligaste undersökningar gälla fosforn, hvilken han för andra gången upptäckte, och i synnerhet glasberedningen, på hvilket område han uppfann eller åtminstone för första gången i stort framställde rubinglas samt uppdagade det af venezianerna hemlighållna tillverkningssättet för aventuringlas. K. införde användningen af glasblåsarbordet och uppvisade, att metalloxider kunna reduceras på kol af en blåsrörslåga. Salpetereter uppdagades af honom, och han gäller äfven som upptäckare af tennsvafla och knallsilfver. Bland hans större skrifter märkes *Ars vitraria experimentalis oder vollkommene glasmacherkunst*. En ofullständig samling af hans skrifter utgafs 1721 under titel "Fünf kuriose chemische tractätlein". Jfr Glasfabrikation, sp. 1287.

Kundmann [ko'nt-], Karl, österrikisk skulptör, f. 1838 i Wien, studerade där och i Dresden för Hähnel samt blef 1872 professor vid akademien i Wien. Han gjorde sig känd genom en grupp, *Den barmhärtige samariten*, och genom en staty af *kejsar Rudolf* för arsenalen i Wien. Där har sedan flertalet af hans behagliga och dekorativt verksamma arbeten blifvit uppställdt, *Franz Schubert* (sittande staty i Stadtpark, 1872), amiral *Tegetthoff* (1886), *Grillparzer*, *Minervastatyn* i marmor och guldbrons på parlamentsbrunnen, borgmästar *Felder* i rådhuset, kolossala nischfigurer i kejserliga konstmuseet (*Konstindustrien* är särskildt lofordad). I Graz finnas statyer af K. öfver *Hamerling* och *Anastasius Grün*, i Pola ett *Tegetthoff*-monument, i Marienbad *abbot Reitenberger*. G—g N.

Kundry, *astron.*, en af småplaneterna.

Kundt [kônt], August, tysk fysiker, f. 1839 i Schwerin, d. 1894 i Israelsdorf vid Lybeck, blef 1867 docent i Berlin, 1868 professor vid polyteknikum i Zürich, öfvergick 1870 till Würzburgs universitet och 1872 till det återupprättade universitetet i Strassburg. 1888 kallades han till Berlins universitet. Hans arbeten sträcka sig öfver fysikens hela område. Synnerligen värdefull är den af honom uppfunna metoden att medelst stafvars longitudinella vibrationer försätta luftpelare i svängningar. Med denna metod, hvilken kräfver endast små gaskvantiteter, har han lyckats bl. a. att bestämma förhållandet mellan specifika värmet hos en gas vid konstant volym och hos samma gas vid konstant tryck. Ett annat område för K:s studier är anomala dispersionen, hvilken han visat sammanhänga med vissa ämnens benägenhet att uppsupa vissa färger. Förtjänstfulla äro äfven hans undersökningar om gasers friktion och ledningsförmåga för värme samt om polarisationsplanets vridning hos gaser. Under det sista tiotalet år af sin lefnad undersökte K. tunna metallplattors egenskaper, såsom polarisationsplanets vridning i ett magnetiskt fält och särskildt deras brytningsförmåga för ljus. Resultaten af K:s arbeten finnas meddelade i Poggendorffs och Wiedemanns "Annalen". K:s *Vorlesungen über experimentalphysik* utgåfvos af Scheel 1903. (S. A—s.)

Kundts rör, *fys.*, en af A. Kundt (se denne) 1866 angifven och på fysiska laboratorier mycket begagnad apparat, i hvilken stående ljudsvängningar i en gas själfva afteckna sin våglängd. Den består af ett horisontellt glasrör (se fig.), ungefär 1,5 m. långt och 2 cm. i diameter, inuti hvilket utefter hela längden finnes strödt ett lätt pulver, såsom lykopodium, korkfilspån, kiselgur e. d. En smal glasstaf *a* når med halfva sin längd in i röret, på midten fasthållen af en kork *c*, som samtidigt täpper till rörmynningen. På sin inre ända bär stafven en lätt skifva (kork), *b*, som icke fullt når ut till rörväggen och därför utan hinder af denna kan röra sig fram och tillbaka. Rörets andra ända är tillsluten af en kork, *m*, genom hvars förskjutning med hjälp af stafven *s* man kan ändra afståndet mellan *b* och *m*, tills de nedan beskrifna pulverfigurerna i röret bli så skarpa som möjligt. Genom tilledningsrören r_1 och r_2 införes den gas man vill undersöka. Bringar man nu glasstafven i längdsvängningar genom att gnida den med en hartsad tyglapp, ger den en hög ton ifrån sig och meddelar sin svängningsrörelse till den i röret inneslutna gasen, hvarigenom i denna uppkomma stående vågor. Dessa afteckna sig i pulvret på så sätt, att detta vid svängningsbukarna ordnar sig i fina tvärstreck, men vid knutarna blir liggande i små högar (se fig.). Afståndet mellan två högar är således lika med halfva våglängden. I st. f. glasstafven kan användas en annan stark ljudkälla, t. ex. en pipa, som bringas att ljuda framför rörmynningen. Kundts rör medger en bekväm bestämning af ljudets hastighet i olika gaser, när man känner svängningstalet hos ljudkällan. G. I.

Kundüs, alplandskap i Central-Asien, beläget v. om Badakschan, mellan Hindukusch i s. och Amudarja i n., samt genomströmmadt af den senares bifod Kundus l. Aksaraj. 25,000 kvkm. Sedan 1859 har landet varit förenadt med Afganistan. Befolkningen, hvars antal uppgår till omkr. 400,000, utgöres mest af tadsjiker och usbeker. Hufvudorten, Kundus, ligger i en osund trakt omkr. 60 km. s. om Amu-darja och är nu obetydlig. (J. F. N.)

Kunêne, flod. Se Cunene.

Kunersdorf [kôn-], by i preussiska reg.-omr.

Frankfurt (Brandenburg), 6 km. ö. om staden Frankfurt, har gifvit namn åt det nederlag, som där tillfogades preussarna under Fredrik II af den öfverlägsna rysk-österrikiska armén under Soltikov och Laudon 12 aug. 1759. Preussarna förlorade 18,500 man, 178 kanoner, 28 fanor och standar, ryssar och österrikare 16,900 man. De förbundnes oenighet gjorde segern värdelös för dem och räddade Berlin. (J. F. N.)

Kung. Se Konung.

Kung, *spelt.* Se Kort, Kägelspel, Schack.

Kung (Kong), Jih-sin, kinesisk prins, statsman, f. 1833, d. 1898, broder till kejsar Hien-fung, framträdde först som diplomat under konflikten med England och Frankrike 1860 och blef 1861 minister för utrikesärenden och efter Hien-fungs död den egentlige regenten under sin brorson kejsar Tungtschis omyndighetstid (se vidare Kina, sp. 67). 1894 blef K. president i Tsung-li-yamen. (J. F. N.)

Kungarne på Salamis, skådespel af J. L. Runeberg (1863).

Kungaskald, en dikt af G. Dahlstierna (se d. o.).

Kungaspegeln. Se Kongespeilet.

Kung Björns hög. Se Håga.

Kung Bomba. Se Bomba och Ferdinand, sp. 55.

Kung Dēmos (af grek. *dēmos*, folk), eng. *King D.*, det kungliga, det suveräna folket, ett något ironiskt uttryck, som torde vara infördt i litteraturen af W. T. Stead (se d. o.).

Kungei-Ala-tau. Se Ala-tau.

Kung Eriks gemak. Se Kalmar slott, sp. 680.

Kung Fjalar, dikt af J. L. Runeberg (1844). Se Fjalar.

Kung Karl l. Karlskyrka (kallas ock Kungsör), socken i Västmanlands län, Åkerbo härad. 7,316 har. 2,995 inv. (1909), hvaraf 1,450 i Kungsörs köping. Kung Karl bildar med Torpa ett regalt pastorat i Strängnäs stift, Väster-Rekarne kontrakt.

Kung Karls land, arktisk ögrupp ö. om Spetsbergen, ung. mellan 78° 30′ och 79° n. br. samt 26° 30′ och 30° 30′ ö. lgd, består af två större och flera mindre öar. Den största, Kung Karls ö, i ögruppens midt, är 190 kvkm., når en höjd af 320 m. samt skiljes genom Rivalens sund från det v. därom belägna Svenska förlandet, 105 kvkm. med högsta toppen 230 m. Ö. om Kung Karls ö och skild från denna genom Lydiannas sund ligger den låga Abels ö, den största af de mindre öarna. Bergen på de båda större öarna äro platåformade och uppbyggas af till jura- och kritformationen hörande, nästan horisontella lager, genomdragna och betäckta af basalt, som äfven förekommer på de flesta af småöarna. Med hänsyn till fauna och flora ansluter sig ögruppen på det närmaste till Spetsbergen. Kung Karls land, som redan 1859 iakttagits af norska fångstmän, omnämnes i den geografiska litteraturen först af N. Dunér och A. E. Nordenskiöld, hvilka 1864 pejlat det från ett högt berg på östra Spetsbergen. Det kartlades och undersöktes noggrant af A. G. Nathorsts expedition 1898. Engelska geografers påstående, att det redan 1617 upptäckts och af Th. Edge namngifvits, är bevisligen oriktigt, men af nationella hänsyn identifieras det fortfarande på engelska kartor och i den engelska litteraturen med dennes problematiska s. k. ”Wiches land”. Jfr A. G. Nathorst, ”Kung Karls land” (i ”Ymer” 1899) samt ”Två somrar i norra Ishafvet” (d. 1, 1900). A. G. N.

Kung Karls spira, *bot.*, benämnes den å kärrängar i våra fjälltrakter allmänt samt i sydligare provinser sällsynt förekommande *Pedicularis sceptrum carolinum* L., den mest högväxta arten af *Pedicularis*-släktet. Denna ståtliga växt, i Jämtland kallad myrkong, tillegnades Karl XI af O. Rudbeck d. y. under namnet *Sceptrum carolinum*, ”hvars blomma, lik en hjälm, så gul som gullet lyser, med blek och blodig mun samt blodbestänkta blad”, en rätt målande beskrifning (som legat till grund för Atterboms vackra dikt om denna blomma), antydande den rödbruna spetsen af den gula kronans nedre läpp samt rotbladens fläckiga utseende. Jfr Pedicularis. O. T. S. (G. L—m.)

Kung Karls ö. Se Kung Karls land.

Kungliga biblioteket i Stockholm. Se Bibliotek, sp. 280 ff., och fig. i Biblioteksbyggnader, sp. 301—305.

Kungliga Djurgården. Se Djurgården.

Kungliga fristäder. Se Fristäder.

Kungliga husgerådskammaren. Se Husgerådskammaren.

Kungliga museum kallades den samling af konstsaker, hvilka efter Gustaf III:s död enl. k. br. 4 dec. 1792 tillföllo svenska staten och fingo sin plats i k. slottets nordöstra flygel. Museet, hvars förste intendent var K. F. Fredenheim, invigdes 16 okt. 1794. Ur det kungliga museet utvecklade sig sedermera Nationalmuseum (se d. o.). Jfr ”Statens konstsamlingar 1794—1894, festskrift utgifven af Nationalmusei tjenstemän” (1894).

Kungliga operan och Kungliga teatern i Stockholm. Se Stockholms teatrar.

Kungliga priset. Se Karl Johans pris.

Kunglig flagga, *sjöv.* Se Befälstecken (äfven i Suppl.) och Flagga.

Kunglig höghet. Se Höghet.

Kunglig majestät (Kgl. M:t, Kongl. Maj:t, Kungl. Maj:t, K. M:t, K. M. o. s. v.), en benämning, som nyttjas om konungen, då fråga är om hans vilja eller beslut som den kungliga maktens utöfvare. (S. B.)

Kunglig majestät och kronan, ett uttryck, som användes i samma betydelse som kronan (se d. o.).

Kunglig majestäts befallningshafvande (Konungens befallningshafvande) är benämningen på den myndighet, åt hvilken styrelsen inom hvart och ett af Sveriges tjugufyra län är anförtrodd. Denna myndighet utöfvas af en i hvarje län tillsatt landshöfding med biträde af landssekreterare och landskamrerare. Vid landshöfdingevakans samt vid landshöfdings frånvaro eller laga förfall utöfvas länsstyrelsen af landssekreteraren och landskamreraren gemensamt under benämning af landshöfdingämbete. De till K. M:ts befallningshafvandes befattning hörande ärendena skola efter en viss fördelning handläggas dels i landskansliet, dels i landskontoret. För det förra är landssekreteraren, för det senare landskamreraren chef och föredragande. Landshöfding har beslutanderätt i alla mål och ärenden, som ankomma på afgörande af K. M:ts befall-

ningshafvande, likväl med förpliktelse att inhämta vederbörande föredragandes mening. Godkännes icke denna, eger föredraganden att anteckna den i protokollet; har sådant ej skett, anses han ha instämt i landshöfdingens beslut. Utöfvas myndigheten af landssekreteraren och landskamreraren som landshöfdingämbete och uppstå skiljaktiga meningar dem emellan, blir den mening gällande, som föredraganden yttrat. Utom landssekreteraren och landskamreraren äro hos K. M:ts befallningshafvande följande tjänstemän anställda, nämligen å landskansliet: länsnotarier och landskanslister samt å landskontoret: länsbokhållare och landskontorister i olika antal. Fr. o. m. 1909 är länsstyrelsernas kassarörelse öfverflyttad på Riksbankens kontor i residensstäderna, hvarför de ämbetsmän, som förut handhade densamma, landträntmästarna, nu stå på öfvergångsstat och nya sådana ej tillsättas. För verkställandet af de bud och befallningar, som utgå från K. M:ts befallningshafvande, finnas som organ inom hvarje af länets fögderier en kronofogde och en häradsskrifvare samt inom hvarje länsmansdistrikt en länsman och under honom fjärdingsmän (kronofogdetjänsternas indragning är ifrågasatt).

Benämningen K. M:ts befallningshafvande härleder sig utan tvifvel från den maktställning, som gafs åt ifrågavarande myndighet, när den blifvit i 1634 års R. F. allmänneligen anordnad som den högsta lokala myndigheten. I den första landshöfdinginstruktionen (af 8 jan. 1635) heter det nämligen (§ 6), att landshöfdingen skall sig först och främst påminna, att han står där i konungens stad och ställe, den konungslige staten i H. M:ts frånvaro där uppehåller och administrerar och fördenskull kallas *konungens ståthållare*, hvarefter han i följande § benämnes *konungens vicarius* samt de högbemälte fem kollegiernas (Hofrätten, Krigskollegium, Amiralitetet, Kansliet och Räkningekammaren) exekutor.

Organisationen af denna myndighet och de funktioner, hvilka tillkomma densamma, äro nu bestämda uti instruktionen af 10 nov. 1855 för landshöfdingarna i rikets län samt de vid länsstyrelserna anställda tjänstemän (med ändringar 22 mars 1861, 18 aug. 1871, 31 dec. 1875, 15 aug. 1879, 19 mars 1880, 10 juli 1899 och 27 mars 1908). Till dessa funktioner höra: uppsikt öfver religions- och sedevården, ärenden, som angå allmän ordning och säkerhet — hvarför K. M:ts befallningshafvande utöfvar högsta polismyndigheten i länet och eger, när konungens befallning ej hinner afvaktas, i samråd med högste militärbefälhafvaren på stället förordna om uppbåd af krigsfolk till afvärjande af in- eller utländskt våld —, tillsyn öfver lagskipningens gång, handläggning af utsökningsmål, verkställandet af domar och utslag, vissa delar af fångvården, handläggning af mål, som angå skatte- och uppbördsväsendet, vidare mål, som angå e. o. onera och utskylder, hälso- och fattigvården samt slutligen en mängd till den allmänna hushållningen hörande ärenden. Därjämte skola K. M:ts befallningshafvande lämna såväl hvarandra som öfriga ämbetsmyndigheter den handräckning och det biträde, som af dem å tjänstens vägnar äskas. Hvart 5:e år skall till K. M:t afges utförlig berättelse om länets tillstånd (se Femårsberättelser), och en gång om året skola berättelser om årsväxten insändas till Statistiska centralbyrån. Större olyckshändelser och andra märkligare tilldragelser skola af K. M:ts befallningshafvande anmälas hos chefen för Civildepartementet, på hvars föredragning äfven såväl landshöfdingen som de af länsstyrelsens tjänstemän, som ha kunglig fullmakt (landssekreterare och landskamrerare) utnämnas, och under hvilket departement K. M:ts befallningshafvande i allmänhet lyder. Undantagna från K. M:ts befallningshafvandes myndighet äro den dömande makten samt (på grund af R. F:s 46 §, som förbjuder förordnandet af generalguvernörer) allt militärbefäl (dock eger K. M:ts befallningshafvande, såsom ofvan nämnts, i visst fall uppbåda krigsmakt; se d. o.). — Af förut nämnda mål höra i allmänhet de, som angå allmän ordning och säkerhet, lagskipningens gång, utsökning, verkställigheten af domar, fångvården, krigsmaktens rekrytering, hälso- och fattigvården samt den allmänna hushållningen, till landskansliets handläggning, de öfriga till landskontorets. Vissa ärenden handläggas gemensamt.

Vissa beslut af kommunala myndigheter skola underställas K. M:ts befallningshafvandes stadfästelse (se Kommun, Kommunalstadgar och Landsting), och vid besvär öfver beslut af myndigheter i stads- och landskommuner är K. M:ts befallningshafvande i första hand forum (utom i vissa under kyrkostämma hörande mål, öfver hvilka besvär anföras hos domkapitel). Vid besvär öfver val till landsting och valnämnd för val på landet till riksdagens Andra kammare samt vid besvär med anledning af begärd rättelse i röstlängd för val till samma kammare är K. M:ts befallningshafvande enda instans, men annars är regeln, att K. M:ts befallningshafvandes beslut kunna öfverklagas, i allmänhet hos K. M:t (i Statsrådet eller Regeringsrätten). Vid fyllande af plats i Första kammaren mellan ord. valtillfällen och alltid vid tillsättande af riksdagsmän i Andra kammaren verkställes röstsammanräkningen af K. M:ts befallningshafvande. Beslutanderätt om indelning i valdistrikt af valkrets för val till Andra kammaren tillhör i första hand K. M:ts befallningshafvande och likaså pröfning af afsägelse af riksdagsmannauppdrag i Andra kammaren. Besvär öfver icke godkänd sådan afsägelse samt öfver riksdagsmannaval ingifvas till K. M:ts befallningshafvande, men afgöras i Regeringsrätten.

I Stockholm utöfvas de funktioner, som i länen åligga K. M:ts befallningshafvande, af en öfverståthållare (se d. o.). Jfr Län. Th. R. C. W. S. B.

Kunglig majestäts hofkapell och teatrar. Se Hofkapell.

Kunglig majestäts kansli. Se Kansli, sp. 810.

Kunglig majestäts kartsamling. Se Krigsarkivet.

Kunglig majestäts orden (förk. K. M. O.). Se Serafimerorden.

Kunglig majestäts sekret, *förv.*, jämlikt 23 § R. F., sådan den blef lydande 1907, utfärdas alla Högsta domstolens och Regeringsrättens beslut i konungens namn och med hans underskrift eller (då han icke personligen deltagit i beslutet), ”under Kungl. maj:ts sekret” (sigill). Kbg.

Kunglig majestäts ständer. Se Riksdag.

Ord, som saknas under K, torde sökas under C.

Kungligt diktamen till protokollet. Se Diktamen.

Kungligt råd. Se Riksråd.

Kunglig vimpel, *sjöv.* Se Vimpel.

Kungl. Maj:t, förkortning för Kunglig majestät.

Kung Märta. Se Leijonhufvud, Märta.

Kung Orre, en diktad figur, hvars namn oftast höres i det skämtsamma uttrycket ”på (från) kung Orres tid”. Det motsvarar det danska *Arilds tid*, om hvars etymologi flerfaldiga hypoteser blifvit uppgjorda, men hvilket sannolikast är detsamma som isl. *ár alda*, tidernas början (jfr angls. *oreald*). Möjligt är, att uttrycket, om ej uppkom, så åtminstone fick fart genom en liten skrift, hvars 4:e uppl. bär titeln *Kung Orres MANDAT, Sampt der hoos K. Orres Wijsa. Såsom ock Itt lönneligit Samtaal, emellan Juwan och Jöns som talades medh hwar andra. Tryckt nu nyligen*, och som utom visan och samtalet innehåller ett slags pass för ”Snarflychtig och Ehrelöss Buske Jösse medh thet wedernampnet Stoorsupare”. Huru klumpig skriftens humor förefaller oss, har den, måhända som parodi på tidens kungörelsestil, slagit an på 1600-talets svenskar, hvilket intygas af minst 5 upplagor. Rudbeck omnämner ”Kung Orres Mandat” i sin ”Atlantica” (2:a d., sid. 228). Mandaten skulle upplåsas och Kung Orres visa sjungas i ett ”gjestebodz krijg”, som tjugonde dag jul höllś ”mest hoos alle Bönder” på Rudbecks tid. Klemming anser skriften förskrifva sig från senare hälften af 1600-talet; den har oriktigt blifvit uppgifven vara ett kartell eller dylikt i anledning af en karusell vid Gustaf II Adolfs kröning. En visa eller ramsa, ”Kung Orre han skulle till gästabud fara”, finnes hos Arwidsson (”Svenska fornsånger”, III, s. 483 ff.). I form af en komisk hjältedikt har ”kung Orre” behandlats af I. Lundström i ”Kung Orres saga. Fornmordisk dikt i tio sånger. Illustr. af V. Andrén” (1892). R. B. (R. G.)

Kung Oskars bay [bēi'], en af A. E. Nordenskiöld efter Oskar II uppkallad hafsvik mellan Asiens nordligaste udde, Kap Tjeljuskin, och det s. v. därom belägna Kap Vega. A. G. N.

Kung Oskars berg (Konung Oskars berg) l. Kung Oskars fjäll, ett af S. Hedin efter Oskar II uppkalladt berg, tillhörande bergskedjan Koko-schili i norra Tibet och beläget vid ung. 35° 40′ n. br. samt mellan 89° och 90° ö. lgd. Det beskrifves som ”en ståtlig bergstopp, till två tredjedelar af sin relativa höjd klädd i en kappa af glänsande snöfält”. A. G. N.

Kung Oskars fjord, ett efter Oskar II af A. G. Nathorst uppkalladt fjordsystem på östra Grönland s. om Frans Josefs fjord mellan 72° och 73° 30′ n. br. Det upptäcktes och kartlades under Nathorsts expedition 1899. Fjorden, som har en längd af vid pass 135 km. samt en bredd af 12—20 km., står vid sin norra ända genom Antarctics sund i förbindelse med Frans Josefs fjord, utmynnar söderut i Davys sund, är mot ö. genom två grenar — Sofias sund och Vegas sund — förbundet med hafvet samt utsänder mot n. likaledes två grenar, af hvilka den norra, Kempes fjord, delar sig i tre, den södra, Segelsällskapets fjord, i två grenar. Fjordens omgifningar äro särdeles storslagna med berg af 1,200—1,500, någon gång mer än 1,800 m. höjd (se fig.). Midt i fjordens norra del ligger den öfver 1,200 m. höga Ellas ö (jfr Grönland). Litt.: A. G. Nathorst, ”Den svenska expeditionen till nordöstra Grönland 1899” (i ”Ymer”, 1900) samt ”Två somrar i Norra Ishafvet” (d. 2, 1900). A. G. N.

Syltopparna (1,570 m.) vid Kung Oskars fjord.

Kung Oskars fjäll. Se Kung Oskars berg.

Kung Oskars glaciär (no. *Kong Oscars brae*, eng. *King Oscar glacier*), en af Eivind Astrup efter Oskar II uppkallad glaciär, som från Grönlands inlandsis utskjuter i Melville bay något s. om 76° n. br. A. G. N.

Kung Oskars halfö, en af F. Nansen efter Oskar II uppkallad halfö i nordligaste Asien; den utskjuter från östra Taimyrhalfön mot n. v. på norra sidan om Taimyrviken. A. G. N.

Kung Oskars hamn kallades af A. E. Nordenskiöld efter Oskar II den förut okända vik på Grönlands östra kust, dit han lyckades intränga med ångf. ”Sofia” 1883. Det grönländska namnet är *Tasiusak*, och den där af danskarna 1894 anlagda kolonien kallas Angmagsalik (se d. o.) efter den närbelägna stora fjorden (se Grönland, sp. 501, samt kartan därtill, sp. 497—498). A. G. N.

Kung Oskars land. 1. Se Frans Josefs land. — 2. Så benämnes af Otto Sverdrup, efter Oskar II, västsidan af Ellesmere land (arktiska Amerika) mellan Jones sund och Greelys fjord, sträckande sig från ung. 76° 20′ till 80° 30′ n. br. A. G. N.

Kung Salomos ljusstake, *bot.* Se Lepidium.

Kungsbacka, sjöstad i Hallands län, 2 km. från Kungsbackaåns utlopp i Kungsbackafjorden af Kattegatt, upptager ett område af 152 har, hvaraf äldre stadsplanen upptager 10 har. Ny stadsplan, upptagande närmare 30 har, antogs af stadsfullmäktige 1910, men är ännu (april 1911) för fastställelse beroende på K. M:ts pröfning. Af gamla stadsplanen, som omfattar 14 kvarter, äro 88 tomter bebyggda samt 12 obebyggda. 6 utgöras af trädgårdar. Å den nya stadsplanen är ett icke så obetydligt antal tomter redan bebyggdt och beräknas, sedan fastställelse vunnits å planen, att denna skall, förutom afsättningar till allmänna platser med byggnader samt plante-

Fig. 1. Kungsbacka vapen.

ringar, lämna utrymme för 23 nya kvarter. Staden, som 1846 härjades af brand, fick vid den därefter skedda regleringen — äldre stadsplanen — raka och breda gator och bebyggdes med mindre, men

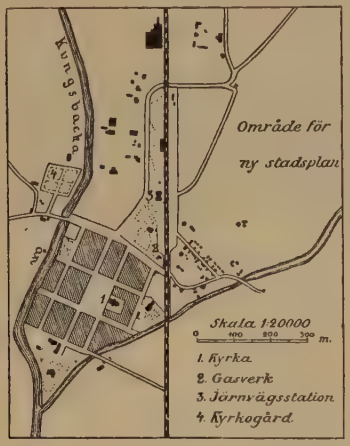

Fig. 2. Situationsplan af Kungsbacka.

prydliga och bekväma hus, alla af trä. Den nya stadsplanen skall helt visst förläna staden i sin helhet en prägel af trefnad och behag, och K:s belägenhet, endast 27 min. järnvägsresa (med Västkustbanan) från rikets andra stad, inger förhoppning att staden skall tillväxa. 1910 var antalet invånare 1,104. (Årliga tillväxtprocenten de senaste 30 åren har varit 2,6.) Taxeringsvärdet å fastigheter var 1910 1,616,100 kr., hvaraf å jordbruksfastighet 123,700 kr. I kommunalutskylder utdebiterades s. å. kr. 3,25 per bevillningskrona. Stadens bokförda tillgångar uppgingo 1908 till 356,326 kr. och skulder till 201,862 kr. På grund af jordbrukets omläggning förekommer därstädes numera icke någon nämnvärd sjöfart eller handel med spannmål. I staden hemmahörde 1908 endast 4 segelfartyg om 3,992 ton och en besättning af 61 man, och staden har reguljär ångbåtsförbindelse endast med Gottskär, badort vid K.-fjordens östra sida. Smärre seglande farkoster besöka dock staden, medförande dels fiskvaror, dels byggnadsmaterialier. Antalet af sådana fartygs resor fram och åter i den inrikes sjöfarten har hamnkontoret i afgifven berättelse för 1910 upptagit till 618 samt fartygens dräktighet till 9,910 ton. Staden hade 1908 28 handlande med 23 biträden och en till 46,000 kr. uppskattad inkomst af handelsrörelsen, 27 handtverkare med 24 arbetare och en för bevillning uppskattad inkomst af handtverksdriften af 30,000 kr. samt 6 fabriker med 23 arb. och 81,000 kr. tillverkningsvärde. Penningrörelsen förmedlas genom Fjäre härads sparbank (sedan 1867) och afdelningskontor för a.-b. Göteborgs bank (sedan 1905). Sedan pedagogien indragits, har staden samskola, dock utan statsunderstöd. Från tryckeri i staden utges tidningen ”Nordhalland”; veckotidningen ”Kungsbackatidningen” tryckes i Göteborg. Staden har vattenledning sedan 1890-talet. Belysningen åstadkommes nu med acetylengas, men underhandlingar pågå om inledande af elektrisk belysning. Modernt varmbadhus finnes i staden samt sjukstuga, tillhörig länets landsting. Staden är känd för sina vackra planteringar och sin skog alldeles intill stadsområdet. I kyrkligt hänseende bildar K. med Hanhals ett regalt pastorat i Göteborgs stift, Fjäre och Viske kontrakt. — K. omtalas som slott 1366, då Valdemar Atterdag där utfärdade bref. Det efterträdde sannolikt det närliggande slottet Hunehals, som nämnes sista gången 1328. År 1382 hade Abraham Brodersson del i panträtt till K. slott. Under unionstiden omtalas orten någon gång som köpstad. Under grefvefejden (1534—37) skall K. ha blifvit skövladt, och det återfick ej sina privilegier som stad förrän 5 okt. 1557. Staden var alltid obetydlig, och sjöfarten hämmades därigenom, att ån uppgrundades och slutligen alldeles stängdes af en sandbank. Sedan staden efter 1846 års brand blifvit återuppbyggd, genomskars sandrefveln, och en hamn anlades, tillräcklig för grundgående fartyg. A. Hssn.

Kungsbackafjorden (urspr. Strömsfjorden), vik af Kattegatt, i Fjäre härad af norra Halland, i v. bildande den s. k. Onsalahalfön. I den omkr. 10 km. långa fjorden utmynna Rolfsån och Kungsbackaån, den senare 2 km. nedanför staden Kungsbacka.

Kungsbackagummans salva. Se Hemliga medel.

Kungsbackaån, vattendrag i norra Halland, upprinner ur Ingsjöarna i Västergötland och strömmar därifrån mot v. och s. genom socknarna Lindome, Älfsåker och Tölö förbi Kungsbacka samt mynnar ut i Kungsbackafjorden af Kattegatt. Längd omkr. 45 km. Bevattningsområde 300 kvkm.

Kungs-Barkarö, socken i Västmanlands län, Åkerbo härad. 1,876 har. 590 inv. (1909). K.-B. utgör ett regalt pastorat i Västerås stift, Köpings kontrakt.

Fig. 3. Kungsbacka i slutet af 1600-talet, efter Sueciæ-verket.

Ord. som saknas under K, torde sökas under C.

Kungsberg, kungsgård i Södermanland, på Fogdöns nordöstra sida, vid Norrfjärden af Mälaren, omfattande K. $4^3/_8$ mtl och Smedstorp $^1/_8$ mtl, tills. tax. till 96,500 kr. Gården ligger på en höjd, där fordom det rika och ansedda Vårfruberga nunnekloster af cisterciensorden legat. Detta indrogs 1527, och klosterbyggnadernas tegel användes dels till Gripsholms slott, dels till Strängnäs domkyrka. Den genom klostrets indragning uppkomna kungsgården, som först 1560 förekommer under namnet Kungsberg, förlänades till åtskilliga personer, bl. a. till Axel Oxenstierna, men har alltsedan Karl XI:s reduktion varit utarrenderad för kronans räkning. Om klostret och de ganska ansenliga klosterlämningarna se Vårfruberga. Wbg.

Kungsblått, *kem. tekn.*, allehanda mörkblåa färger, i synnerhet om de ega dragning åt rödt, t. ex. berlinerblått. P. T. C.*

Kungsbräken, *bot.*, namn på ormbunken *Osmunda regalis*.

Kungsfasänen, *Phasianus reevesi*, *zool.* Se Fasansläktet.

Kungsfisk, *zool.* Se Kungsfisksläktet.

Kungsfiskare, *Alcedinidæ*, *zool.*, en familj inom ordningen *Coraciiformes* och fåglarnas klass. Näbben är lång, rak eller något uppstigande i främre hälften, klufven ända upp under ögonen. Näsborrarna äro små och högt belägna, gapet icke ovanligt stort, tungan liten och platt, vingarna hos de flesta korta och rundade, med armpennorna tämligen långa och räckande utom stjärtens bas, benen små, med korta tarser, tårna sammanvuxna vid roten, stjärten bildad af 12 pennor. Den vanligen liflig färgade fjäderbeklädnaden är hos de flesta jämförelsevis fast. — Kungsfiskarna, som lefva i alla världsdelar, förekomma talrikast i tropiska länder och hålla sig i närheten af vattendrag. De delas i två underfamiljer. Den ena innefattar skogskungsfiskarna (*Halcyoninæ*), som ha näbben vid roten bred, icke hoptryckt, skuldertraktens prydligt färgade, oftast blekt blåaktiga fjädrar stora, så att de täcka hela ryggen, och stjärten medelmåttig eller lång. Dessa fåglar uppehålla sig på skogbevuxna

Fig. 1. Jättekungsfiskaren (”skrattfågeln”; *Dacelo gigas*).

ställen, tillhöra östra halfklotet utom Europa samt lefva af insekter, företrädesvis gräshoppor och stora skalbaggar, de större arterna också af krabbor och små ryggradsdjur. En eller annan art förföljer ormar, andra plundra bon. De flesta arterna häcka i trädhål, andra i jordhål eller bland stenar; alla bygga mer eller mindre fullkomliga bon. En hithörande art är jättekungsfiskaren l. jättefiskaren, *Dacelo gigas* (fig. 1), som är hemma i Australien. Hufvudet, halsen och underdelarna äro hvita, smutsigt rostgråaktiga, framhufvudet och ett längsgående band på pannan mörkbruna, ryggen, skuldrorna och vingtäckarna bruna, de sistnämnda, åtminstone de mellersta, i ändarna kantade med blått, stjärtfjädrarna rödaktiga, med breda, hvita ändar. Fågelns längd är 45 till 47 cm. Jättekungsfiskaren väcker uppmärksamhet genom sin storlek, sin ovanliga, skrattande stämma och sin nyfikenhet. — Den andra underfamiljen innefattar de egentliga kungsfiskarna (*Alcedinini*), som ha näbben från roten hoptryckt, fyrkantig och spetsig. Skuldertraktens fjädrar äro icke förlängda. Hit hör kungsfiskarsläktet l. isfågelsläktet, *Alcedo*, som innefattar små, prydligt färgade fåglar. De vistas, ensamma eller parvis, vid vatten med branta, helst trädbevuxna stränder, lefva af fisk, som de fånga genom att störtdyka, äfvensom af i vattnet befintliga insekter och larver, lägga sina ägg i djupa hål, som de gräfva i strandbrädden, begagna fiskben till bale, flyga mycket snabbt, kunna icke gå på marken samt äro mycket skygga och försiktiga. Kungsfiskaren, *Alcedo ispida* (fig. 2), är (hannen) ofvan mörkgrön, med ryggen och öfvergumpen samt många fläckar på hufvudet och vingarna himmelsblå. Genom ögat går ett brunrödt streck; hakan och strupen äro hvitaktigt röda, öfriga undre delar roströda, vingarna och stjärten mörkblå. Fågelns längd är 17 till 18 cm. Honan har den blå färgen mera stötande i grönt och nackens blå fläckar mindre. Kungsfiskaren är hemma i hela Europa, utom i dess nordligare delar, och i västra Asien. Den stannar kvar äfven under vintern, om de vattendrag, vid hvilka den vistas, hålla sig öppna; sker ej så, stryker den omkring och infinner sig då i norra Afrika. Fågeln, som gömmer sig ytterst väl i buskar och snår, hvilka kanta vattendragens bräddar, samt är synnerligen svår att upptäcka, sitter hela timmar orörlig, spanande efter byte. Får den därunder se något sådant, störtar den sig pilsnabbt på detsamma. I Sverige har arten åtskilliga gånger påträffats i södra och mellersta delarna af landet. Äggen äro 5 till 8 och hvita till färgen. Ungarna matas till en början med larver, i synnerhet af trollsländor, sedermera med småfisk. C. R. S.*

Fig. 2. Kungsfiskaren l. Isfågeln (*Alcedo ispida*).

Kungsfisksläktet, *Sebastes* Cuv. & Val., *zool.*, tillhör simpfiskarnas familj bland de taggfeniga fiskarna. Kungsfiskarna stå dock närmare det utländska släktet *Scorpæna* än de egentliga simporna, från hvilka de skilja sig bl. a. därigenom, att den taggstråliga afdelningen af ryggfenan är lika lång

eller längre än den mjukstråliga. Kroppsformen är något hög och hoptryckt, tämligen mycket påminnande om abborrens. Ögonen äro mycket stora och deras diameter större än pannans smalaste del. Färgen är rödaktig. De lefva i de tempererade trakternas haf såväl på norra som på södra halfklotet. I Skandinavien finnas tre arter, af hvilka två tillhöra Sveriges fauna. Stora kungsfisken (berg-

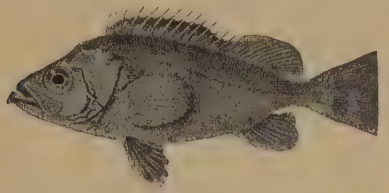

Stora kungsfisken (*Sebastes marinus*).

koljan), *S. marinus*, når inemot 1 m. i längd och öfver 5 kg. i vikt. Analfenan har 8—9 taggar. Den är en nordlig fiskart, som norrut är anträffad vid Spetsbergen, Grönland och Labrador samt ned till New York på Amerikas östra kust. Söderut går den ej långt, och den är vid Englands kuster, liksom i Kattegatt och Öresund, dit den någon gång förirrat sig, ganska sällsynt. Dess egentliga stamhåll i Skandinavien är kusterna af västra och norra Norge, där den är föremål för ej obetydligt fiske samt både som färsk och saltad hålles för att vara en af de läckrare fiskarterna. Synnerligast värderar man hufvudet. Fisken bör ligga ett par dagar, innan den tillagas, för att fettet skall ”gå in i köttet”. Kungsfisken fångas på djupsnöre, med sill till agn, på ett djup af från omkr. 60—150 famnar. *Uer*, som denna fisk benämnes i Norge, har efter Jämtlandsbanans öppnande förts, inpackad uti is, ned till Stockholm och andra städer i Sverige. — En i Sverige förekommande art, lilla kungsfisken (i Bohus län kallad sjökock, käring, berg-abborre), *S. viviparus*, står mycket nära den föregående och har af åtskilliga ansetts som unge till denna, men skiljes från den i alla åldrar genom mindre antal (6—7) strålar i analfenan, mera oren och fläckig färgteckning m. fl. kännetecken. Den är mindre, sällan öfver 30 cm. lång, samt synes lefva på mindre djupt vatten än den föregående. Den är anträffad från Bohuslän till omkring trakten af Trondhjem norrut och förekommer äfven vid nordamerikanska kusten. Den anses sämre till smaken än den föregående och är ej föremål för något nämnvärdt fiske. — Den tredje arten, blåmunta kungsfisken, *S. dactylopterus*, skiljer sig från de föregående därigenom, att käkarna äro ungefär lika långa och underkäken ej liksom hos dessa skjutande framom öfverkäken. Svalget är svartblått. Simblåsa, som finnes hos de föregående, saknas hos denna art. Dess egentliga hem synes vara Medelhafvet samt Atlanten omkring Madeira; men den anträffas äfven, märkvärdigt nog, vid norska kusten ej så sällsynt ända upp till Finnmarken, ehuru den saknas vid franska och engelska kusterna. Den är, liksom föregående arter, en djupvattensfisk och föder, liksom dessa, lefvande ungar. R. L.*

Kungsflagga. Se Befälstecken (äfven i suppl.) och Flagga, sp. 525.

Kungsfors, bomullsspinneri i Örby socken, Älfsborgs län, vid Skene station å Varberg—Borås järnväg och vid Viskan, hvars fall, den omkr. 16 m. höga Kungsforsen, lämnar drifkraft medelst öfverförd elektrisk kraft. Spinneriet, som för några år sedan tillverkade omkr. 420,000 kg. garn om året, tillhör det 1898 bildade K. spinneri a.-b., som 1909 egde jordbruksfastigheter om 0,835 mtl, tax.-v. 19,500 kr., samt annan fastighet med ett värde af 571,000 kr., hvaraf kraftstationen 140,000 kr.

Kungsfågelsläktet, *zool.* Se Kungsfåglarna.

Kungsfåglarna, *Regulidæ*, *zool.*, bilda en familj inom tättingarnas ordning och fåglarnas klass. Tarserna äro på sin främre sida till större delen täckta af en hel skifva. Näbben är rät, spetsig, tunn och hoptryckt; näsborrarna täckas af en enda, liten, glesstrålig fjäder. Vingarna äro medelmåttiga, med första vingpennan liten. Kungsfåglarna, de minsta fåglar, som finnas i Europa, äro lifliga i rörelserna, ströfva under större delen af året i spridda flockar och under ständig, ehuru dålig sång omkring i skogar och trädgårdar, kunna klänga både ofvanpå och under grenarna, flyga med lätthet, men endast korta sträckor, samt lefva af insekter och puppor, som de uppsöka i barkspringor. — Kungsfågelsläktet, *Regulus*, har gleshårig och yfvig fjäderklädnad, tämligen höga ben och något klufven stjärt. Af vanliga kungsfågeln, *R. cristatus* (se fig.), är hannen tecknad på följande sätt. Öfre kroppsdelarna äro olivgröna, mer eller mindre stötande i gråaktigt. Hjässan bär en saffransgul, i midten rödgul, af svarta sidoband infattad fläck. Öfvergumpen är gulgrön, undre delarna ljusgrå, med olivgrön anstrykning, magen hvitaktig, vingarna svartbruna, med gröngula pennkanter samt något brokiga af svart och hvitaktigt, stjärten mörkbrun, med gröngula pennkanter. Fågelns längd är 9 cm. Honan har hjässan ljusgul. Ungen är på ryggen enfärgadt grå, med grönaktig anstrykning, på hufvudet mörkt olivbrun (utan fläck) och på undre kroppsdelarna hvitaktig, stötande i grått. Denna art förekommer i hela Europa samt norra Asien häckande i barrskogar. Den är i Sverige stryk- (och flytt-)fågel. Kungsfågelns bo fästes vid en af de yttersta grenarna på något barrträd och är väl doldt; det är mycket konstmässigt byggdt. Dess tjocka väggar bestå ytterst af lafvar, mossa, hår m. m., som väl sammanflätas; inuti är boet beklädt med små fjädrar. Äggen äro 8—10, rosenfärgade och svagt vattrade. — Brandkronade kungsfågeln, *R. ignicapillus*, skiljer sig från den föregående genom pomeransgul hjässa, ett svart streck genom ögonen samt ofvanför och under dem ett hvitt. Den är ej fullt så stor som föregående art och minst bland Europas fåglar, förekommer i mellersta Europas barrskogar samt har tillfälligtvis anträffats i Danmark. C. R. S.*

Vanliga kungsfågeln (*Regulus cristatus*).

Kungsgamen, *zool.* Se Kamgamarna.

Kungsgrönt. Se Schweinfurtgrönt.

Kungsgult, *kem. tekn.*, namn på allehanda gula färger, t. ex. kromgult, auripigment m. fl. P. T. C.*

Ord, som saknas under K, torde sökas under C.

Kungsgård och Kungsladugård, *förv.*, äro de ansenligaste och äldsta bland statens jordbruksfastigheter. I Värmlands och Örebro län samt de fyra nordligaste länen finnas inga sådana kronodomäner. De olika benämningarna härröra ej af olikheter i kameralt afseende, ty några väsentliga sådana förefinnas ej dem emellan, utan torde bero på det olika användningssättet fordom. Kungsgårdarna hade i allmänhet stort jordbruk, vid hvilket ortens allmoge var skyldig att biträda med s. k. hjälpdagsverken, något alldeles ensamt för kungsgårdar (se Dagsverke). Det var jämväl allmogen ålagdt att bygga och underhålla kungsgårdarnas hus (se Byggningshjälpen). Kungsladugårdarna däremot voro hufvudsakligen anlagda för ladugårdsskötsel. Kungsgårdens ståtliga, ofta befästa hufvudbyggnad var stundom residens för konungens befallningshafvande i orten, och länet uppkallades då efter gården. Det fanns t. ex. ett Gripsholms, ett Näsgårds, ett Väsby, ett Ulfvesunda län; och ännu finnes Kronobergs län, uppkalladt efter den kungsgård af samma namn, som intill sista tiden varit upplåten åt landshöfdingen i länet. En tid brukade kronan själf de kungsgårdar, hvilka ej voro bortförlänade. Gustaf Vasa höll personligen sträng tillsyn öfver gårdsfogdarna och utfärdade för dem reglementariska föreskrifter. I Kammararkivet förvaras kungsgårdsredogörelser ända från 1530-talet, utmärkta genom den prydlighet och noggrannhet, med hvilka gårdsförvaltningen i de minsta detaljer anges. — Rabenius d. ä. ser i Uppsala öd stommen till våra kronogods, och Botin betonar särskildt den tillökning i kungsgårdar, som erhölls genom inhemska förmögna ätters — exempelvis Folkungarnas — upphöjande på tronen. Det förtjänar äfven ihågkommas, att genom freden i Köpenhamn 1660 ganska många adliga gods i Skåne tillföllo svenska kronan i betalning för Bornholm. Den största tillökningen i kronogods vanns dock genom de andliga och adliga reduktionerna. Af den mängd kungsgårdar, hvilken sålunda samlats, anordnade Karl XI en god del till chefsboställen vid indelta armén. Vid regleringen 1875 återkommo dessa till kronans omedelbara disposition. Åtskilliga andra, som varit anordnade till landshöfdingar, återfördes genom regleringen 1884. I § 77 af 1809 års regeringsform, där bestämmelser rörande domänernas förvaltning äro inrymda, framhålles särskildt, att konungen icke utan riksdagens samtycke får afhända kronan kungsgårdar och kungsladugårdar med därtill lydande hemman och lägenheter. Ej fullt ett år efter tillkomsten af detta grundlagsstadgande hotades dessa egendomar af en allvarsam fara, ehuru ej från det åsyftade hållet. Rikets ständer själfva beslöto nämligen 28 april 1810, att kungsgårdarna skulle sönderstyckas och försäljas till skatte, men konungen vägrade sitt bifall därtill. Sistnämnda år inträffade äfven en reglering med afseende på de kungsgårdar och kungsladugårdar, som dittills stått till konungens enskilda disposition. Svartsjö, Ventholmen, Gripsholm, Sundbyholm och Ribbingelund öfverlämnades till staten, hvarjämte större delen hemman under lustslotten öfvergick till statsverket och utarrenderades. F. n. disponerar konungen endast Rosersberg och Tullgarn samt delar af Drottningholms och Gripsholms gårdar. Till Arméförvaltningen äro upplåtna Herrevadskloster, Karlberg och Marieberg, till hästförädlingsväsendet Flyinge med Dalby, Ottenby och Strömsholm, till landtbruksinstitut Alnarp och Ultuna, till straffanstalt Svartsjö samt under s. k. perpetuellt arrende enl. kontrakt 12 nov. 1723 Lindhofs kungsgård med Getterön i Halland. Med dessa undantag äro samtliga kungsgårdar och kungsladugårdar utarrenderade för statens räkning. De betydligaste äro bland de förstnämnda Alvastra, Arnö, Billesholm, Bråborg, Bäckaskog, Gudhem, Kastellegården, Kungsberg, Kungs-Norrby, Kungsör, Landsberga, Lillö, Läckö, Löfvestad, Marieholm, Näs, Rebbelberga, Månstorp, Roma kloster, Räfsnäs, Sandby, Sundbyholm, Svabitsholm, Tommarp, Vänngarn och Älfkarleby. Bland kungsladugårdarna märkas de vid Borgholm, Eskilstuna, Gripsholm, Johannisberg, Skälby, Starby, Laholm, Uranienborg, Vall, Visborg, Ås kloster och de två i Nikolai socken, Södermanlands län, belägna. Största årliga arrendebeloppen lämna f. n. Tommarp, 12,850 kr., Kastellegården, 11,500 kr., samt Skälby och Starby, hvardera 11,000 kr. Se Statsutskottets utlåtande n:o 191 vid 1909 års riksdag med förteckning på kronans utarrenderade egendomar. Kbg.

Kungsgårdshjälpen (Falu kungsgårdshjälp), en i ved och stockar utgående, till särskilda ändamål anslagen ränta, som det från äldre tider ålegat hemmanen i vissa delar af Kopparbergs län att, utöfver de ränteskyldigheter, som i allmänhet för hemmanen i orten belöpte, utgöra till Falu kungsgård. I senare tider åtnjöt hemmansinnehafvaren en häremot svarande lindring i bevillningen. Denna ränta och i följd däraf den däremot svarande lindringen ha numera upphört. C. v. O.

Kungshall, befästning å ett skär utanför Stumholmen vid Karlskrona, byggdes redan på 1680-talet som en sexhörnig "tour-bastion" och utgjorde stadens sjöfronts östra flygelverk. K. förstärktes på 1730-talet och sattes i försvarsstånd 1743 samt 1789, då det var bestyckadt med 20 st. 24-ⓐ:iga metall- och 19 st. 24-ⓐ:iga järnkanoner samt några metallmörsare; metallkanonerna sändes dock till Finland, och i stället fick K. 17 st. 24-ⓐ:iga kanoner från

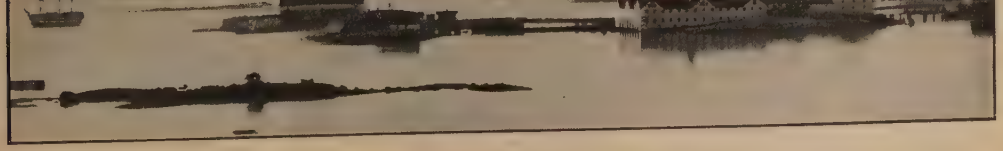

Fästet Kungshall.

Ord, som saknas under K, torde sökas under C.

Gottland. Samtidigt med sjöfrontens öfriga verk upphörde äfven K. att räknas till Karlskronas befästningar, men det är väl bibehållet (se fig.), och ännu 1852 väcktes förslag om dess ombyggande. En i K. uppförd större byggnad används till proviantmagasin, för hvilket ändamål ytterligare en byggnad är under uppförande. L. W:son M.

Kungshamn (kallades som kapell Grafvarna eller Gustaf Adolf), socken i Göteborgs och Bohus län, Sotenäs härad. 3,543 inv. (1909), nästan uteslutande fördelade på fyra inom socknen liggande municipalsamhällen: Smögen, 1,444 inv., Grafvarne och Bäckevik (Kungshamn), 1,444, Hasselösund, 178, och Tången, 462. Annex till Tossene, Göteborgs stift, Vikornas södra kontrakt.

Kungshatt, klippig ö i Mälaren vid stora segelleden västerut från Stockholm, s. om Lofö, tillhörande Lofö församling. 192,4 har, hvaraf 19 har odlad jord. På ön finnas bl. a. ett större och ett mindre tegelbruk. På en klippa utmed segelleden är uppsatt en stång, bärande en hatt af järnplåt, för att erinra om folksägnen, att en af fiender förföljd konung här med sin häst störtade i vågorna och undkom, men därvid tappade sin hatt, som vardt fiendens byte, på klippan. Sagan är ämne för en dikt af Nicander. Se L. Bygdén, ''K. En svensk folksägen i historisk belysning'' (''Nord. tidskrift'' 1893).

Kungsholmen. 1. En af de holmar, på hvilka Stockholms stad är byggd. Den skiljes från fasta landet genom Karlbergssjön och Klaraviken samt omges f. ö. af Mälaren och Ulfsundasjön. Med Norrmalm är den förbunden genom tre broar: Kungsbron, uppf. i Kungsgatans riktning ett stycke n. om Gamla Kungsholmsbron, som slopades 1881, vidare Nya Kungsholmsbron, öppnad för trafik 1670, men ombyggd 1709—20 i något förändrad riktning, samt S:t Eriksbron (färdig 1908). Holmen hörde under medeltiden till de s. k. Liderne och kallades, sedan den genom enskilda donationer kommit i händerna på de i Stockholm befintliga klostren, Munkeliderne l. Munkelägret. Först 1672 fick den namnet Kungsholmen. Emellertid hade Munkelägret under Gustaf I:s tid, då klostren indrogos, kommit till kronan, och när sedermera en utvidgning af Stockholms stads område blef behöflig, donerades genom k. donationsbrefven 20 april 1644 och 27 mars 1647 först en del och sedan hela holmen till staden. Det område, som först togs i anspråk för bebyggande, var trakten i s. ö. närmast den bebyggda delen af Norrmalm. Öfver detta område, som i väster sträckte sig ung. till den nuv. S:t Eriksgatan, uppgjordes en stadsplan, efter hvilken gator och kvarter utstakades. Vid upplåtande af tomter skulle enligt donationsbrefven särskildt handtverkare tillgodoses, i synnerhet sådana, som behöfde tillgång till vatten för att kunna drifva sitt handtverk. Däraf namnen Handtverkargatan, Garfvargatan m. fl. Äfven utom det planlagda området upplåtos stora tomter till enskilda personer, t. ex. en gård vid Mälaren, som sedan fick namnet Marieberg. Dessutom hade redan vid donationen till staden undantagits vissa områden, bl. a. de stora egendomar längst bort i väster, som drottning Kristina skänkte till fältmarskalkarna G. Horn och L. Torstenson (Hornsberg och Kristineberg). I midten återstod sedan den s. k. Stadshagen, som efter alla tomtafsöndringar kvarblef i stadens ego och först på senare tid börjat bebyggas. 1880 antogs en ny stadsplan för K., som i två hänseenden väsentligt skiljer sig från 1600-talets; dels gäller den hela holmen, dels föreskrifver den anläggning af strandgator utmed Mälaren (Norr Mälarstrand) och Klaraviken (Kungsholmsstrand). Åtskilliga statsinstitutioner och kommunala inrättningar äro förlagda till

Fig. 1. Kungsholms kyrka (Ulrika Eleonora kyrka) i Stockholm.

Kungsholmen: Karolinska mediko-kirurgiska institutet, Myntverket, Svea ingenjörkår, fälttelegrafkåren (på Marieberg), Stockholms hospital (Konradsberg), flera sjukhus och stadens allmänna försörjningsinrättning. Enligt stadsfullmäktiges beslut 1903 har vidare uppförts ett nytt polishus och rannsakningsfän-

Fig. 2. S:t Görans kyrka (i Stadshagen på Kungsholmen).

gelse på K., och 1908 beslöts, att ett nytt rådhus, innehållande lokaler för magistraten, rådstufvurätten och förmyndarkammaren, skulle uppföras i kvarteret Fruktkorgen och ett kommunalhus i kvarteret Eldkvarnen. Holmen, som af ålder utgjorde en del af Solna församling, lades jämte denna 1529 till Nikolai, skildes 1636 jämte Solna åter därifrån, förenades 1643 med Klara församling och blef slutligen enligt k. br. 22 mars 1671 en särskild församling. En provisorisk kyrka af trä byggdes 1672. Denna brann upp 1679. Grunden till den nuv. kyrkan (fig. 1) lades 1673, och kyrkan invigdes 1688 samt erhöll namnet Ulrika Eleonora (efter Karl XI:s gemål). Hvalfvet blef dock färdigt först 1757 och tornet 1810. Ritningen till kyrkan — en centralbyggnad — var uppgjord af arkitekten M. Spihler. På senare tid har, efter ritning af arkitekten G. Améen, uppförts ett kapell i Stadshagen, S:t Görans kyrka (fig. 2; invigd 6 febr. 1910), innehållande utom gudstjänstlokal äfven samlingssal och arbetsstuga. Kungsholms församling, som äfven kallas Ulrika Eleonora, omfattar K. jämte en liten del (f. d. Blekholmen) i sydvästra kanten af Norrmalm och hade vid 1909 års slut en folkmängd af 42,845 personer. Se O. J. Gjöding, ”Kongsholms minne” (1754), S. Bergh, ”Drag ur K:s historia” (i samfundet S:t Eriks årsbok, 1909) samt ”Utredningar rörande statens mark och tomter i Stockholm”, verkställda genom Riksarkivet, III (1910).

2. Församling i Stockholm. Se K. 1.

3. Sjöfästning 6 km. rätt s. om Karlskrona på en holme, Högholmen, mellan Aspö och Tjurkö. Redan 1680 uppgjorde först Stuart och sedan Dahlbergh dessein till ett sjökastell, men till en början uppfördes endast ett stort jordbatteri för först 30 svåra och 20 lättare, men sedan för 72 grofva stycken, en ”tour-bastion” i ö. till dettas försvar och en redutt i n. på ett friliggande skär. 1681, då Karl XI var på platsen, beslöts ett batteri för 100 st. $^{8}/_{4}$ kartauer, och 1692 uppgjorde Leijonsparre dessein till en femhörnig bastionsbefästning, som gillades af konungen, men ännu 1697 var intet vidare gjordt; då påyrkades emellertid den fastställda desseinens utförande, och 1698—1700 gjordes en del arbeten, och 1707, då K. var i så dåligt stånd, att man knappast vågade skjuta från batterierna, befallde Palmquist låta utföra de nödvändigaste reparationerna. 1714—19 vidtogs sedermera en del provisoriska försvarsåtgärder, men 1720 var K. fortfarande i dåligt skick. 1723 anbefallde K:s iståndsättande, och sedermera anlades under 1720- och 1730-talen en bastion på västra sidan och ett oregelbundet verk längst ut på södra udden, hvarjämte förbindelselinjer byggdes längs stränderna, så att befästningen 1741 visserligen var sluten, men dock ej färdig. 1743 iståndsattes skyndsamt alla batterier. 1766 års sekreta utskott yrkade på, att K. framför andra befästningar vid Karlskrona skulle fullbordas, och 1770 års ville, att K., hvarpå då arbetats i snart 100 år, skulle göras färdigt till nästpåföljande riksdag. Så fort gick det emellertid ej, men under 1770-talet samt äfven i början på 1800-talet utfördes en del ändrings- och afslutningsarbeten. 1822 gillades sedermera ett ombyggnadsförslag, och 1831 fastställdes en plan till arbetenas fullbordande, gående ut på norra reduttens ombyggande till donjon (jfr fig.), tourbastionens borttagande, byggandet af en kaponjär ut i vattnet n. om västra bastionen, södra verkens förstorande m. m. I öfverensstämmelse härmed ombyggdes sedermera norra och östra fronterna och slutligen äfven

Donjonen å Kungsholms fästning.

den södra, hvarjämte på 1860-talet provisoriska pansarbatterier byggdes till försvar af stängsellinjerna i stora inloppet. 1867 års befästningskommittés förslag till K:s förstärkande ledde däremot icke till något resultat förrän 1872, då nödiga penningmedel anvisats, och 1877 var K. färdigt enligt den nya planen. Sedermera utfördes under 1890-talet ytterligare förstärkningsarbeten, och slutligen ha 1900—04 såväl befästningar som bestyckning å K. ytterligare moderniserats i enlighet med 1897 års befästningskommittés förslag. Garnisonen å K. utgöres af en del af Karlskrona kustartilleriregemente. 1. S. B—h. 3. L. W:son M.

Kungs-Husby, socken i Uppsala län, Trögds härad. 2,648 har. 485 inv. (1909). Annex till Veckholm, Uppsala stift, Trögds kontrakt. — Kyrkan, af den vanliga medeltida rektangulära svealandstypen, är tillbyggd i väster. Hvalf och väggar prydas af kalkmålningar (restaurerade 1869) från den senare medeltiden, hvilka i motsats till hvad vanligen är fallet aldrig varit öfverkalkade. Kyrkans östra gafvel prydes af en rikt ornerad s. k. vindskida. O. J—e.

Kungshuset. 1. Förr benämning på en ännu befintlig byggnad på Riddarholmen i Stockholm. Den uppfördes under 1650-talet af fältmarskalken grefve Karl Gustaf Wrangel och utgjorde dennes Stockholmsbostad. Hvem som varit dess konstnärliga upphofsman är ej med säkerhet kändt, Jean De la Vallée har sannolikt medverkat, och att Nikodemus Tessin d. ä. haft att göra med denna byggnad liksom med det samtidigt under arbete varande Skokloster, framgår af en bevarad brefväxling mellan Wrangel och en hans förtroendeman Henrik Anundsson. Palatset, som i sitt ursprungliga skick var en af hufvudstadens största och praktfullaste privatbyggnader, finnes återgifvet på två planscher i E. Dahlberghs ”Suecia antiqua et hodierna” (se fig. 1 o. 2). De ståtliga terrassanläggningarna och trapporna åt Mälarsidan, dubbeltrappan åt nuv. Birger jarls torg liksom byggnadens rika arkitektoniska utsmyckning äro numera försvunna så när som på en portal och ett par balustrader åt öfre sidan. Grundplanen visar nu en hufvudbyggnad flankerad åt sjösidan af två massiva runda torn och åt den öfre sidan af två

långa flyglar omslutande en åt ö. öppen gård, till hvilken en bred trappa leder upp. — 1693 förstördes Wrangelska palatset af en våldsam eldsvåda, och 9 juli 1697 inköptes det för 13,333⅓ rdr specie af

Fig. 1. Wrangelska palatset (sedermera Kungshuset) på 1680-talet, vy från Mälarsidan (efter Sueciæ-verket).

K. M:t och kronan och iordningställdes för kungliga familjens räkning. Under namn af Kungshuset l. Kungl. paläet tjänstgjorde byggnaden se-

Fig. 2. Wrangelska palatset på 1680-talet, vy af öfre fasaden (efter Sueciæ-verket).

dan som kungaboning ända till slutet af 1754, då hofvet kunde inflytta i det nya slottet. Kungshuset, i hvilket en ''riksal'' inredts, där frihetstidens

Fig. 3. Kungshuset efter restaureringen 1898. (Därframför Birger jarls staty på Birger jarls torg.)

flesta riksdagar öppnades och afslutades, omdanades nu ånyo och inreddes för en del ämbetsverk, hvaribland Kammarkollegium och Statskontoret samt något senare Svea hofrätt. Dessa tre ämbetsverk dispo-

nera än i dag byggnaden, som efter en eldsvåda 1802 iståndsattes i det skick det bibehöll ända till 1898, då en grundlig restaurering af dess yttre verkställdes, hvarvid bl. a. de båda tornen åt öfre sidan erhöllo kupoler med lanterniner (se fig. 3) efter modell af bilden i Dahlberghs ''Suecia''. Än i dag, ehuru helt förändradt i det inre, utgör byggnaden ett af de stoltaste profven på en stormans bostad i den karolinska tidens Stockholm. — 2. Benämning på den byggnad i Varnitsa nära Bender, i hvilken Karl XII bodde; i och omkring densamma egde den s. k. kalabaliken (se d. o.) rum 1 febr. 1713. 1 o. 2. Upk d. y.

Kungshästar, *kam.*, gammal pålaga. Se Fodring och Frälse, sp. 27.

Kungshögarna, benämning på forntida grafhögar flerstädes i Sverige, t. ex. på Adelsö (se d. o.) och vid Gamla Uppsala (se d. o.). Om *kongehöiene* vid Jællinge se d. o. (under Jä-).

Kungsjakt. Se Jakt, sp. 1203.

Kungskanalen. Se Dnjepr—Bug-kanalen.

Kungs-kina. Se Kinabark, sp. 75.

Kungsladugård. Se Kungsgård.

Kungslena. 1. Socken i Skaraborgs län, Vartofta härad. 2,106 har. 521 inv. (1909). Annex till Hvarf, Skara stift, Vartofta kontrakt. Kyrkan (fig.

Fig. 1. Kungslena kyrka (från 1200-talet).

1), som har skepp och smalare kor, är enligt sägnen uppförd af konung Erik Knutsson till minne af slaget vid Lena 1208 (se nedan). — 2. By i ofvannämnda socken, hette förut Lena och är bekant genom det fältslag, som där 1208 utkämpades mellan konung Erik Knutsson och den fördrifne konung Sverker Karlsson, hvilken understöddes af en dansk här, anförd af konung Sverkers svärfader Ebbe Sunesön, som föll i slaget med sin broder Lars. Om det nederlag, som danskarna ledo, påminner ännu den gamla minnesversen:

''Contigit in Lenum twa Danske lupo for enom,
Aff Svenskom Svenom togho dorsum verbere plenum''.

Så lyder texten i ''Scriptores rerum svecicarum'' (II: 1: 50). Men Läffler har visat, att textens ursprungliga lydelse måste ha varit:

Contigit in Lenum duo danskir lupu for enum,
Af swenskum swenum toko *dorsum verbere plenum.*
(''Det hände vid Lena. Två danskar lupo för en. Af svenska svenner fingo de ryggen full med stryk''.) Se L. Fr. Läffler, ''Till 700-årsminnet af slaget vid Lena (31 januari 1208)'', 1—3 (i ''Fornvännen'', 1908, 1909), där det ådagalägges, att den gamla uppgiften, att Oden enligt sägnen — sista gången — visat sig i slaget vid Lena, är ovederhäftig, och Sv. Lampa, ''Slaget vid Lena, ett sjuhundraårsminne'' (i ''Västergötlands fornminnesförenings tidskr.'', d. II, 1909). Midsommaraftonen 1895 aftäcktes högtidligt ett å en öppen plats strax utanför Kungslena kyrkogårdsmur upprest monument till minne af slaget. Monumentet (fig. 2) utgöres af ett 8 m. högt granitblock med inskrift: ''Till minne af slaget vid Lena den 31 Januari 1208 restes stenen 1894 af Vestergötlands fornminnesförening och ortens befolkning. Svenskar vörden fädrens minne!'' —3. Fordom folkungagods i nämnda by, numera ett indraget öfversteboställe. Birger jarl, som där 1257 mottog sin måg konung Håkan af Norge, testamenterade det till sin son hertig Bengt, biskop i Linköping. Några år före sin död (1291) skänkte denne det till Linköpings biskopsstol, men det kom i Tyrgils Knutssons händer, som *måhända* tog det som pant för en fordran hos hertigen, men dock i ersättning lämnade gårdar på Visingsö och i Grenna, en ersättning, som dock Linköpings biskopsstol ej var belåten med. Folkungagården eller slottet Lena hade på den tiden en längd af 200 fot, en bredd af 100 och tre fristående runda torn. I dec. 1305 fängslades marsken på L. Se Ödberg, ''Om marsken Torgils Knutsson'' (1910). — 4. Friherreskap, som upprättades 1572 till förmån för riksrådet Olof Gustafsson Stenbock. Det omfattade ofvannämnda socken samt åtskilliga gårdar inom Kinds härad i samma landskap och inom Dals härad i Östergötland, i allt 40 hemman. 1599 frändömdes det Olof Gustafsson, som hörde till konung Sigismunds anhängare, och gafs 10 okt. 1603 åt hans broder Karl Gustafsson; men sedan denne dött sonlös, 1609, hemföll det åter till kronan. 2. K. H. K. (Fr. L—r.) 4. G. F.*

Fig. 2. Monumentet vid Kungslena kyrka, till minne af slaget vid Lena.

Kungsljus, *bot., farm.*, kallas arterna af släktet *Verbascum* L., hörande till fam. *Scrophulariaceæ*, afd. *Pseudosolaneæ*. Anledningen till namnet kungsljus ligger säkerligen däri, att dessa tvååriga örter bära sina talrika blommor samlade axlikt kring öfre delen af en högrest, mer än meterhög, stjälk, erinrande om formen af ett ljus. Blomkronorna äro hjulformiga, med det plattade brämet klufvet eller deladt i fem något olikformiga flikar. Ståndarna äro 5, tre kortare och två längre, de förras (eller allas) strängar långt ullhåriga. Blommorna äro vanligen

Kungsljus, *Verbascum Thapsus*. *1* blomsamling, *2* blomma, *3* längdskuren blomma.

klart gula. De allmännaste arterna i Sverige äro *V. Thapsus* L. (se fig.), med filtludna blad och de 2 längre ståndarsträngarna glatta, samt *V. nigrum* L., med undertill gråludna samt ofvan kort och glest stjärnhåriga, i kanten naggade blad; alla ståndarsträngarna äro violetthåriga. — Kungsljusblommor, *flores Verbasci*, de afplockade torkade blomkronorna af *V. Thapsus* och närstående arter voro förr officinella och ingå sedan äldre tider i brösteer (*species ad infusum pectorale*). O. T. S. (G. L—m.)

Kungsljusblommor, *bot.* Se Kungsljus.

Kungslöparbonde, *schackt.*, den bonde, som står på rutan framför den löpare, som har sin plats vid sidan om kungen.

Kungs-Norrby l. Norrby kungsgård, kronoegendom i Brunneby socken, Östergötlands län, vid Motala ströms utlopp i Norrbysjön, består af 10 mtl, tax.-v. 231,000 kr., jämte såg, kvarn och tegelbruk, tax.-v. 19,000 kr., vid två gården tillhöriga fall i Motala ström, hvartdera omkr. 1,18 m. och 447 hkr. Under katolska tiden skall K. ha innehafts af Linköpingsbiskoparna och kallats Biskops-Norrby. Under 1400-talet tillhörde gården Vasaätten, nämligen Karl Kristersson, Erik Karlsson, hans dotter Margareta, gift med Erik Knutsson (Tre rosor) och med Berent von Mehlen, hennes syster Ebba, gift med riksmarsken Erik Leijonhufvud, samt deras dotter Margareta, konung Gustaf I:s andra gemål. 1637 donerades K. med en mängd underlydande till Johan Banér, såsom det säges, till belöning för hans seger vid Wittstock. 1687—90 var gården bortarrenderad, 1691—1838 öfverstelöjtnantsboställe och är nu åter utarrenderad. På 1550-talet anlades en stenhusbyggnad, hvilken uppbrändes 1568 af danskarna, som under Rantzau öfverföllo och fullkomligt besegrade en svensk styrka under Hogenskild Bielke och Per Brahe, hvilken därstädes slagit läger (15 jan. 1568). 1578 började en ny byggnad uppföras, som finns afbildad i Dahlberghs ''Suecia antiqua et hodierna''. Slottet framställes där i tre våningar med högt tak

Ord, som saknas under K, torde sökas under C.

samt utbyggnad och två fyrkantiga torn på framsidan och ett rundt torn på baksidan, jämte två flygelbyggnader (se fig.).

Kungs-Norrby på 1600-talet, efter Sueciæ-verket.

Kungsorm. Se Boa, *zool.*

Kungspalm, *bot.*, namn på *Oreodoxa regia.*

Kungsparadisfågeln, *Cicinnurus regius, zool.*, hör till paradisfåglarnas familj (*Paradiseidæ*), ordningen *Passeriformes* och fåglarnas klass. Fågeln blir 18 cm. lång, har fin och svag näbb, föga förlängda sidofjädrar samt de till spetsen fanlösa, men där med rundade fan försedda stjärtfjädrarna skruformigt vridna och hopsnodda. Öfre kroppsdelarna äro, jämte hakan och strupen, praktfullt glänsande, körsbärsröda, undre delarna hvita med undantag af ett öfver kräfvan löpande, upptill af en smal kant begränsadt, djupt smaragdgrönt tvärband. De på sidorna om kräfvan utgående fjäderknippena äro rödbruna, med de utbredda, afstympade ändarna djupt och glänsande guldgröna, hvilken färg finnes äfven på de båda mellersta, trådformiga stjärtfjädrarnas skruflikt inrullade ytterfan. Vingpennorna äro kanelröda och stjärten olivbrun. Honan är ofvan rödbrun, under rostgul, med små, smala, bruna tvärband. Kungsparadisfågeln lär ega större utbredning än underfamiljens öfriga arter samt finnes på Nya Guineas nordvästra halfö äfvensom på Misol, Salavati och Aruöarna. Den är mycket liflig, täck och mån om att visa sin vackra fjäderskrud, såsom dess samsläktingar också ha för sed. C. R. S.*

Kungspingvinen, *zool.* Se Pingvinerna.

Kungsskatt, *kam.* Se Mantalsräntan.

Kungsskjuts, *kam.* Se Kronoskjuts.

Kungsskogen, kronopark i Lungsunds, Ölme och Väse socknar, Karlstads revir, Värmlands län, har bildats genom inköp enl. k. br. 8 dec. 1899 och 22 jan. 1909. Den omfattar 4,624 har. M—g.

Kungssorg, viss sorgtid i ett rike efter regerande konungs (drottnings) frånfälle. Enligt gammalt bruk bäres då sorgdräkt af undersåtarna. Jfr Hofsorg och Landssorg.

Kungsstugan. Se Örebro.

Kungstigern, *Felis tigris, zool.*, hör till kattfamiljen (*Felidæ*), rofdjurens ordning och däggdjurens klass. Den är det fruktansvärdaste bland alla nu lefvande kattdjur, smärtare och lättare byggd än lejonet, men detta ingalunda underlägsen i styrka. Kroppslängden, växlande inom vida gränser, är omkr. 1,6 m., svansens längd 80 cm. och höjden öfver bogarna ung. lika mycket. Somliga individer bli dock icke obetydligt större; de största öfverträffa lejonet i storlek. Kroppen är långsträcktare och hufvudet mera rundadt än hos lejonet; svansen saknar tofs, håret är hos flertalet kort och glatt samt blott på kinderna förlängdt till skägg. Honan är mindre och hennes kindskägg svagare. De tigrar, som bebo mera nordligt belägna länder, ha mycket tätare och längre hårbeklädnad än de, som äro hemma uti Indiens varma lågland. Fällen är ofvan

rostgul (mörkare på ryggen, ljusare på sidorna), men undertill, på lemmarnas insida, läpparna och kindernas nedre del hvit. Från ryggen sträcka sig oregelbundna, svarta tvärstrimmor i sned riktning nedåt och något bakåt; somliga af dessa strimmor äro dubbla, de flesta enkla och mörkare. Svansen är ljusare än öfverkroppen och försedd med svarta ringar. Ungarna ha samma färgteckning som de gamla, men något ljusare bottenfärg. På grund af sin färgteckning är tigern icke lätt att upptäcka i de rörskogar, gräs- och busksnår den vanligen väljer till sin vistelseort. — Tigern har en mycket vidsträckt utbredning: från 8° sydlig till 53° nordlig bredd finnes den allestädes i Asien, från västra Kaukasus' sydrand i v. till Stilla hafvet i ö., från Java och Sumatra i s. till Amurlandet i n. Talrikast är den dock i Främre och Bortre Indien. Tigern är icke något egentligt nattdjur, utan stryker omkring när som helst på dygnet, ehuru den föredrager timmarna närmast före och efter solnedgången. Den lägger sig på lur vid vattningsställen, vägar, skogsstigar o. d., men helst vid flodstränderna, emedan djur komma dit för att dricka och människor för att förrätta sina tvagningar m. m. Den dödar människor och hvilka slags djur den påträffar, utom de allra starkaste, såsom elefanten, noshörningen och vilda buffeln. Öfver sitt byte kastar den sig pilsnabbt med några få språng. De sår den tillfogar kunna bli 13 cm. djupa. I sina rörelser är den ytterst smidig, vig och uthållig. Endast af nödtvång klättrar den upp i träd, simmar öfver breda floder och ådagalägger en beundransvärd säkerhet i alla sina rörelser. Tigern är otroligt djärf. Vissa pass äro illa beryktade genom hans rofbragder, och på somliga trakter skulle samfärdseln vara omöjlig, om tigern ej hyste så stor fruktan för elden. Enär man uti Indien, för att undvika den starka hettan, vanligen reser nattetid, är det förklarligt, att tigern vågar och ofta segerrikt utför sina djärfva anfall. Den stora mängd människor, som bilda ett ressällskap, skrämmer honom ej alltid, och icke ens tågande trupper äro säkra för honom. Ibland tränger den vid ljusan dag in i byar och städer samt bortsnappar någon människa; den kan nämligen i

Ord, som saknas under K, torde sökas under C.

fullt språng bära bort en sådan i sitt gap. Tigern drager sig väl i somliga fall, då den är öfvermätt eller plötsligen öfverraskas, tillbaka för människan. Snart lär den sig dock i henne känna ett lätt öfvervunnet byte; och har den en gång fått smak på människokött, uppgifves den föredraga detta framför allt annat samt blir då en fasa för den trakt, där den uppehåller sig. Är tigern mycket hungrig, skyr den hvarken eld eller vatten, då den vill bemäktiga sig ett rof. — Det är icke underligt, att tigern inger både hinduer och bland dem boende européer den största skräck och att den mångenstädes af Asiens okunniga befolkning betraktas med vidskeplig fruktan och vördnad, ja t. o. m. som en gudomlighet. Också skonas den på somliga ställen uti Indien, oaktadt hundratals människor årligen blifva dess rof. Väl ha några indiska furstar förbjudit tigerjakten, emedan de vilja behålla denna för sig själfva; men brittisk-indiska regeringen har genom skottpenningars utfästande för dödade tigrar mycket bidragit till att minska dessa skadedjurs talrikhet. Furstarna omringa vid sina jakter tigern med en mängd elefanter och beväpnade män, hvarefter djuret drifves fram ur sitt gömställe och skjutes. Sällan afslöpa dessa jakter utan förlust af människoliv. De största jakterna af detta slag i senare tider anordnades 1876 af Nepals premiärminister sir Yung Bahadoor för prinsen af Wales. Till dessa jakter voro 700 elefanter samlade, och prinsen fällde ensam på en enda dag sex tigrar. Sir Yung Bahadoor, den främste bland Indiens tigerjägare, hade vid nämnda tid själf skjutit flera än 550 tigrar. Vida mera lönande än dessa storjakter äro däremot de enskilda jakter, som engelsmän företaga ensamma eller med några få biträden. Tigrar fångas äfven, nämligen i fällor, fallgropar o. s. v. Tigerns skinn, klor, tänder och fett afyttras af jägaren och ge i förening med skottpenningarna en god inkomst. — Tigerhonan föder 2 till 3 ungar, som vid födelsen äro hälften så stora som en vanlig huskatt. Hannen bekymrar sig icke om sin afföda, men lär dock, om så behöfves, hjälpa till att försvara den. I fångenskap kan tigern ernå en ganska hög grad af tamhet och fortplantar sig äfven; stundom frambringar den som fången bastarder med lejon. För de forntida grekerna förblef tigern länge endast ofullständigt känd, och till Rom fördes exemplar först efter Romerska rikets utsträckande till parternas område. Sedermera kom detta djur oftare till Rom, så att tigrar t. o. m. dödades på skådebanan. C. R. S.*

Kungsträ, *bot.* Se Fagræa.

Kungsträdgården, en inom Jakobs församling i Stockholm belägen, staten tillhörig promenadplats, var i äldre tider en trädgård för konungafamiljens räkning och ej upplåten för allmänheten. Redan Erik af Pommern skall ha haft en kålgård på nuv. K:s plats, men betydligt inskränkt i v. af Jakobs kyrkogård och i ö. af Näckströmmen, som där hade sitt utlopp. Gustaf I, Erik XIV och flera senare konungar omtalas ha inkallat utländska trädgårdsmästare att sköta de kungliga trädgårdarna och ”plantera utländska rara träd och örter”. På Karl XI:s tid (jfr fig. 1) uppsattes en vattenkonst, till hvilken vattnet, enligt kungl. trädgårdsintendenten Johan Hårlemans förslag, togs från Träsksjön. Den borttogs 1767, och i stället anlades en gräsplan, hvarpå Fredrik I:s byst uppställdes (där nu Karl XIII:s staty står). Först på 1700-talet och i synnerhet under Gustaf III:s tid fick allmänheten tillträde till K. Då uppfördes (1762) ett nytt varmväxthus i norra ändan af platsen (ett gammalt fanns redan från Karl XII:s tid) samt ett trädgårdsmästarboställe (där nu är uppfördt Ateljébyggnadsbolagets hus, inrymmande Sveriges allmänna konstförenings lokal och Blanchs kafé), och trädgården omgafs af stenmurar med stora järnportar. I allmänhet synes K. den tiden ha varit en väl skött trädgård, med af staten aflönade vårdare. När allmänheten fick tillträde, vardt den en förlustelseplats af gladaste slag, hvaraf flera af Bellmans sånger ge lifliga skildringar. Efter 1796 undergick K. betydande förändringar. Träd nedhöggos för att skaffa ljus och luft i de täta gångarna, gräsplaner anlades, varmväxthuset förvandlades till en danssal eller s. k. Vauxhall, sedan till arsenal och slutligen, innan det 1851 togs bort, till brunnssalong; södra muren, midt emot f. d. De la Gardieska palatset, nedrefs, och Arsenalsgatan jämnades med trädgården. På Karl XIII:s och Karl XIV Johans tid undanröjdes allt, som utmärkte en trädgård, alla murar borttogos, platsen planerades, grusades och beröfvades nästan allt grönt samt utsträcktes slutligen ned till strömmen, sedan De la Gardieska palatset (i äldre tider kalladt ”Makalös”, efter reduktionen arsenal och slutligen, från 1793, dramatisk teater) 1825 nedbrunnit. Sedan Karl XIV Johan låtit resa sin adoptivfaders staty, påbjöds genom ett k. bref af 26 mars 1822, att K. skulle kallas Karl XIII:s torg. Den gamla benämningen har dock i dagligt tal återtagits, sedan Karl XII:s staty (aftäckt 30 nov. 1868) tillkommit i södra delen. Ett ytterligare konstverk fick platsen i Molins fontän (åstadkommen genom allmän insamling och genom bidrag af Stockholms stad samt aftäckt 25 sept. 1873). Från 1 apr. 1875 ombesörjer Stockholms stad vården och underhållet af K. (se fig. 2), sedan 1 apr. 1907 utan ersättning.

Kungsvatten, *kem.*, en fri klor innehållande blandning af salpetersyra och klorvätesyra, som nyttjas till att lösa guld (”metallernas konung”) och platina. — Kungsvatten har inom medicinen haft användning mot vissa sjukdomar i lefvern och mjälten, mot skörbjugg och rödsot, mot gammal syfilis och kroniska hudsjukdomar m. m. Vanligen har man blandat kungsvattnet i bad, antingen helbad eller, oftare, fotbad. Sådana bad verkade starkt retande och framkallade affjällning af huden. Enligt uppgift skulle efter en längre stunds bad i utspädt kungsvatten uppträda sur smak, spottflytning, koliksmärtor och diarré. — Numera torde kungsvatten ej vidare användas som läkemedel. P. T. C. O. T. S. (C. G. S.)

Kungsväg, en förr stundom nyttjad benämning för de egentliga (större) allmänna landsvägarna (i motsats mot härads- och sockenvägar), d. v. s. de, som gingo genom landet städerna emellan och voro försedda med gästgifvargårdar. Nu gällande väglag af 23 okt. 1891 indelar de allmänna vägarna i två grupper, landsväg och bygdeväg, af hvilka den förra omfattar äfven de förr s. k. kungsvägarna. C. v. O.

Kungsådra, del af älf, ström, å eller sund, hvilken för allmänna ändamål eller till bevarande af enskild rätt skall lämnas öppen. Jämte bestämmel-

Ord, som saknas under K, torde sökas under C.

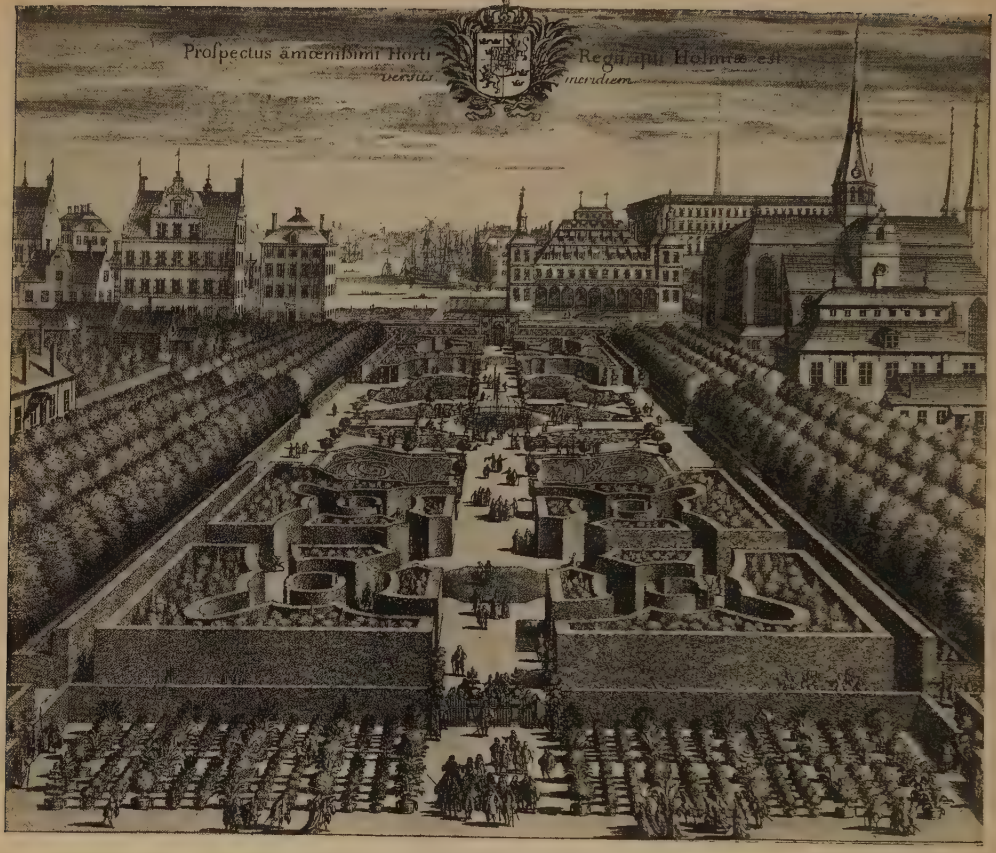

Fig. 1. Kungsträdgården 1697, efter Sueciæ-verket.

Fig. 2. Kungsträdgården 1910.

ser, att i vattendrag leder af vissa alnars bredd skulle hållas ostängda, finnas i landskapslagarna föreskrifter, att en tredjedel af vattendrag skulle ”löpa lös”. Uttrycket ”kungsådra” påträffas redan i en handling af 1442; som lagterm torde det ha kommit i bruk först i midten af 1600-talet. Liksom ordet *konungs tridiung* sammanhänger benämningen ”kungsådra” med rättsuppfattningen, att konungen eller kronan egde rätt i vattendraget. Denna åskådning, som finner en anknytningspunkt i landslagarnas bestämmelse, att konungen egde rätt till en tredjedel af allmänningsafraden, gjordes med kraft gällande af Gustaf I, i samklang med hans allmänna uppfattning af kronans rätt. Han bestämde ock stundom den fiskeskatt, som skulle till kronan erläggas, till hvar tredje fisk. I anslutning till äldre rättsregler stadgar 1734 års lag, Byggningab. 20: 3 bl. a., att, där kungsådra af ålder varit, skall ”tridiung” af vattnet lämnas öppen, i djupaste vattnet. Enligt 1766 års fiskestadga skulle alltjämt kungsådra, innefattande en tredjedel af vattnet, finnas, där den af ålder varit, men dess läge i vattendraget bestämdes nu till ”det djup och den arm eller åder, hvarest all slags fisk uppstiga kan”. Samma författning meddelar stadganden om den s. k. mindre kungsådran, som skulle utgöra en sjättedel af vattnet och finnas, där kungsådra ej af ålder varit, men fiske ofvanför fanns, flottled varit nyttjad eller i brist af sådan öppning genom vattenuppdämning kunde förorsakas skada å ofvanför belägna egor. De anförda bestämmelserna af 1766 återfinnas i 1852 års fiskeristadga. De båda författningarna gåfvo äfven föreskrifter om befogenhet att öfverbygga kungsådra för industriella ändamål.

Gällande lagstiftning ger regler om kungsådra i k. förordn. 30 dec. 1880 om jordegares rätt öfver vattnet å hans grund och i Lag 27 juni 1896 om rätt till fiske. Förstnämnda författning framhåller kungsådras uppgift att tjäna flera ändamål. Där kungsådra af ålder varit, skall den fortfarande lämnas öppen, för allmän samfärdsel, för flottning och för fiskens gång, eller annat allmänt ändamål, så ock till bevarande af enskild rätt, som af ådran är beroende. Kungsådra skall, såframt den ej är annorledes bestämd, anses framgå i djupaste vattnet och beräknas till en tredjedel af vattendragets bredd vid vanligast förekommande lågt vattenstånd. För tillgodogörande af vattenfall eller fors kan dock byggas i kungsådra, om konungen därtill lämnar tillstånd. K. kung. 20 okt. 1899 bestämmer närmare hvad iakttagas skall, då någon vill förvärfva dylikt tillstånd. Tvist, huruvida kungsådra finnes i vattendrag, så ock om ådrans rätta läge och bredd tillhör enligt 1880 års förordn. domstols pröfning. Vidare lämnas föreskrift om rätt till exekutiv handräckning, då kungsådra olagligen tillstängts. Stadgandena om kungsådra i 1896 års förutnämnda lag äro gifna från fiskets synpunkt. Förbud meddelas mot att i kungsådra utsätta fast eller rörlig fiskredskap, som kan hindra fisken att framgå. Än vidare skall i älf, ström, å eller sund, där kungsådra ej finns, men fisken har sitt dref, en sjättedel af bredden i djupaste vattnet lämnas fri från redskap, hvarom nyss är sagdt, där ej K. M:ts befallningshafvande efter rättsegares och sakkunnigs hörande ger lof till redskapens användande. Lagen stadgar ock rätt till exekutiv handräckning, då fiskredskap i strid med lagens nämnda föreskrifter utsatts i vattendrag. R. L. (A. E—g.)

Kungsåra, socken i Västmanlands län, Siende härad. 3,076 har. 438 inv. (1909). K. utgör ett konsist. pastorat i Västerås stift, Domprosteriet.

Kungsämne. Se Kongsemne.

Kungsängar, äldre benämning på kronoängar (se d. o.).

Kungsängen. Se Uppsala.

Kungsängslilja, *bot.*, namn på *Fritillaria Meleagris.*

Kungsäter, socken i Älfsborgs län, Marks härad. 3,482 har. 778 inv. (1909). K. bildar med Gunnarsjö, Grimmared och Karl Gustaf ett konsist. pastorat i Göteborgs stift, Marks och Bollebygds kontrakt.

Kungsör. 1. Köping i Västmanlands län, på södra sidan af Arbogaåns utlopp i Mälarfjärden Galten och vid Oxelösund—Flen—Västmanlands järnväg. 107,$_{74}$ har. 1,450 inv. (1909). Taxeringsvärde 22,400 kr. å jordbruksfastighet samt 1,612,100 kr. å annan fastighet, hvaraf 208,600 kr. å bevillningsfri (1909). Platsen har ett härligt läge på sluttningen af höjderna ned mot ån och sjön och är mera bebyggd som ett villasamhälle än som stad. Dess läge vid järnvägsstation och vattenfarled (1,354 ankomna och afgångna fartyg om 137,032 ton 1908) har gynnat samhällets uppblomstring. Det hade 1908 23 handlande med 31 biträden och en till 19,700 kr. taxerad inkomst af handelsrörelsen, 34 handtverkare med 62 arbetare och en för bevillning uppskattad inkomst af handtverksdriften af 32,500 kr. samt 12 fabriker med 224 arbetare och ett tillverkningsvärde af 412,000 kr., bl. a. en bleck- och kopparkärlsfabrik, en armaturfabrik, en metallfabrik, ångsåg, bryggeri, 2 snickeri- och möbelfabriker. I K. finnas extra prov.-läkare, apotek, afdelningskontor af Mälareprovinsernas ensk. bank. Svenska nationalföreningen mot tuberkulos har där ett hem för friska barn från tuberkulösa familjer. Kung Karls socken och köpingen bilda en församling med kyrka i köpingen. Genom k. br. 29 maj 1893 fick municipalsamhället K. tillåtelse att bilda en jämväl i fattigvårdshänseende från Kung Karls socken skild köping, men först med 1907 års ingång kunde det inträda i sina rättigheter som köping. — K. är en gammal kungsgård, fordom kallad Ulfvesund, som ofta bebotts af kungliga personer, bl. a. Gustaf I, hvars yngsta dotter, Elisabet, föddes där, men i synnerhet af Karl XI, hvilken ofta och gärna vistades där samt skall ha varit betänkt på att anlägga en stad där. Af den bostad han bebodde, det s. k. kungshuset, hvilket nedbrann 1822, finnas ännu grundmurar invid sjön. Vid K. funnos förr stuteri och schäferi; det senare är indraget, och det förra flyttades 1811 till Strömsholm. De ängar, som voro anslagna till desamma, utarrenderades tillika med ladugårdarna, af hvilka den norra, i Kungs-Barkarö socken, utgör 11^{10}/$_{76}$ mtl, tax. till 110,000 kr. (1909), den södra, i Kung Karls socken, utgör 9^{7}/$_{16}$ mtl, tax. till 150,000 kr. — 2. Socken. Se Kung Karl. 1. Wbg.

Kungsörn, Guldörn l. Landörn, *Aquila chrysaëtus, zool.*, hör till de falkartade roffåglarnas familj (*Falconidæ*), ordn. *Falconiformes* och fåglarnas klass. Den har hufvudet och halsen ofvan försedda med långa, smala, tillspetsade, röd-

Ord, som saknas under K, torde sökas under C.

bruna, med gulbrunt kantade fjädrar. Ryggen, skuldrorna och vingtäckarna äro mörkbruna, ofta med enstaka, blekgrå eller brungrå fjädrar, hakan och strupen svarta, öfriga undre kroppsdelar svarta, med rödbruna fjäderkanter, handpennorna svarta,

stjärten i yttre tredjedelen svart, inåt hvit eller gråaktig, med stora, brunaktiga fläckar, och tarsernas fjädrar rostbruna. Längden stiger till 96 cm. Ungen är kastanjebrun (undantagandes de mörka kroppsdelarna) och har tarsernas fjädrar hvita. Dunungen är hvit. — Kungsörnen häckar sparsamt i Norrland och Lappland, stundom äfven längre söder ut, i skogiga och bergiga trakter. Under hösten och vintern stryker den (särskildt yngre individer) omkring och uppträder ända ned på Skånes slättbygder. F. ö. finnes den i hela Europa, i Asien och i nordöstra Afrika. Den är i hög grad modig, grym och glupsk. Dess näbb och klor äro fruktansvärda vapen, och med sina väldiga vingar kan den utdela kraftiga slag. Örnens styrka är högst betydlig, kroppen undersätsig, benen kraftiga och muskulösa, synen skarp, rörelserna raska, flykten snabb. Dess födoämnen utgöras af däggdjur (harar, räfvar, lamm, killingar, kalfvar af hjortar, rådjur, renar och tamboskap o. s. v.) och större fåglar (orrar, tjädrar, ripor, gäss, tranor m. m.). Några fall äro kända, då kungsörnen anfallit fullvuxna människor; likaledes har det förekommit, att han bortfört små barn. Af större rof förtär den en del på stället och medför återstoden till sitt näste. Hannen och honan jaga merendels tillsammans, men bli icke alltid ense om bytet. Då honan rufvar, bär hannen föda till henne i boet. Sitt näste bygger denna fågel på en klippa eller i ett mycket högt träd. Boet, som begagnas i åratal, kanske under fågelns hela lifstid, håller stundom ända till 2 m. i tvärlinje, är platt samt hopsatt af torrt ris, grenar och kvistar, som täckas med ljung, rör och grästorfvor. Äggen, som läggas tidigt (i midten eller slutet af mars), äro 2 till 3, smutshvita eller gulaktiga, oftast försedda med rödbruna fläckar. Ungarna kläckas efter en månad, förses rikligt med föda af föräldrarna och försvaras modigt af dem, hvarför det är förbundet med icke ringa fara att taga de unga fåglarna ur boet, om de gamla ej dödas dessförinnan. Kungsörnen kan om vintern fällas från skottkoja vid utlagd åtel eller fångas i slagjärn. Kungsörnen blir mycket gammal, och den lär ha uthärdat öfver hundra år i fångenskap. För sin stolta hållning, sin styrka, sitt mod och sin majestätiska flykt har den blifvit betraktad som sinnebild af kraften och styrkan. C. R. S.*

Kung-tschang, stad i kinesiska prov. Kan-su, vid Wei-ho, en biflod till Hwang-ho, omgifven af en väldig tegelmur. 50,000 inv. J. F. N.

Kungur, kretsstad i ryska guv. Perm, vid Sylva, en biflod till Tjusovaja. 14,324 inv. (1897). Stora talg- och såpsjuderier, garfverier och skofabriker samt järnindustri. (J. F. N.)

Kungälf, stapelstad i Göteborgs och Bohus län, är beläget vid Nordre älfs förgrening från Göta älf, på älfvens norra strand midt emot Hisingen och Bohus' ruiner på fästningsholmen, den s. k. Älfvebacken, till hvilken en rullbro af järn leder öfver till K. Stadens område utgör nära 684 har, hvaraf gamla stadsplanen utgör 32 har. (En utvidgad stadsplan fastställdes af K. M:t 1908). Af stadens åkerjord äro omkr. 133 har indelade i lotter om 0,5—2,5 har, som utarrenderas på 50 år till egna hem. För erhållande af tomträttslån å dessa tomter ha stadsfullmäktige ingått till K. M:t med begäran om hela områdets inläggande under stadsplan. Vid 1909 års slut var antalet bebyggda tomter i staden 151 och taxeringsvärdet 2,220,200 kr., hvaraf 295,300 kr. å jordar. I bevillning af fast egendom samt af inkomst erlades 1909 6,042 kr. Hemmantalet är 6 mtl. Folkmängden var vid 1909 års slut 1,546 pers. och hade på de sista 20 åren ökats med omkr. 46 proc. Staden (se fig. 2 o. 3) har ett helt anspråkslöst yttre, men är genom sin belägenhet och sina trädgårdar en nätt och treflig plats. Den har en 5-klassig samskola och ett af länslasaretten, vattenledning och gatubelysning, medelst luxlampor, och ligger i underhandling om anskaffande af elektrisk kraft från Trollhättan såväl för belysning som för drifkraft. Genom ångbåtsförbindelse till alla tåg å Bergslagsbanan (Bohus station) står staden i lätt och regelbunden förbindelse med Göteborg (45 min. färd). En viktig näringsgren, jämte någon handel och sjöfart, är jordbruk. Handelsflottan bestod 1908 af 4 ångfartyg om 298 ton. S. å. ankommo och afgingo tills. 6 fartyg om 158 ton, och för fartyg erlades i hamnafgifter 4,53 kr. Handlande funnos s. å. 15 med 13 biträden och en till 27,800 kr. uppskattad inkomst af handelsrörelse, handtverkarna voro 35 med 21 arbetare och en för bevillning uppskattad inkomst af handtverksdrift af 20,000 kr. samt fabrikerna 3 med 188 arbetare och ett till-

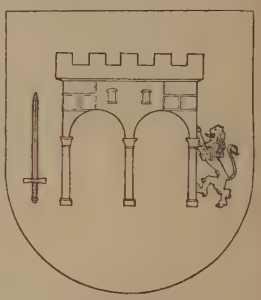

Fig. 1. Kungälfs vapen.

verkningsvärde af 893,560 kr., hvaraf 600,000 kr. på en käxfabrik och 290,000 kr. på ett glasbruk. Inom stadens område finnes en ypperlig, till enskild

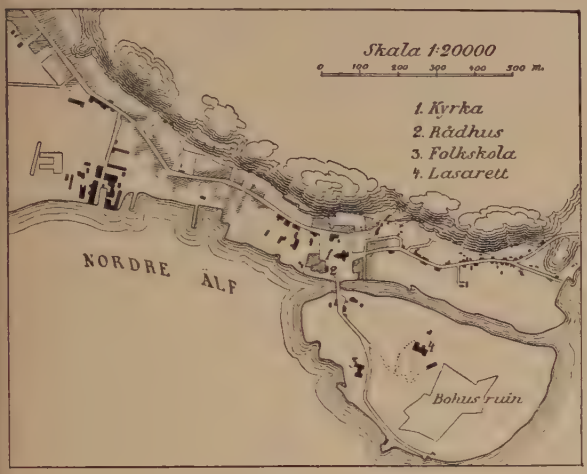

Fig. 2. Situationsplan af Kungälf.

person utarrenderad sandtäkt, ur hvilken årligen uttagas omkr. 100,000 kbm. Vid 1908 års slut uppgingo stadens bokförda tillgångar till 480,902 kr. och skulder till 74,927 kr. I kommunalskatt erlades 1910 kr. 2,50 pr bevillningskrona. — I kyrkligt hänseende bildar K. med Rödbo (som begagnar stadens kyrka) och Ytterby ett regalt pastorat i Älfstora fredsmöte, som hölls där sommaren 1101 mellan Inge d. ä., Magnus Barfot och Erik Ejegod och hvarvid Inges dotter Margareta gafs Magnus till äkta som underpant på förlikningen. Sin blomstringstid hade staden under Sigurd Jorsalafare, som ofta vistades där samt utvidgade, befäste och förskönade den; men redan fem år efter hans död, eller 1135, utplundrades och förstördes den i grund af en skara vendiska vikingar. Den blef visserligen kort därefter återuppbyggd och befäst samt vardt en viktig ort under Norges följande inbördeskrig, men sitt forna välstånd återfick den ej. I början af 1300-talet tillhörde K. som hertigdöme Erik Magnusson, som innehade äfven dess på en holme i älfven belägna fäste Miklaborg (se Ragnhildsholmen). När Eriks svärfader, norske konungen Håkan Magnusson, 1308 återfordrade K:s slott och länge utan framgång belägrade det, uppförde han, för att betvinga detsamma, på Bagaholm ett nytt fäste, det sedan ryktbara Bohus. Efter den tiden försvinner K:s slott ur historien, och Bohus omtalas i stället. Staden fortlefde ännu, ehuru troligtvis öfverflyglad af Lödöse och Marstrand, samt fick sina privilegier flera gånger bekräftade och utvidgade. 1368 brändes K. af hanseaterna. I nordiska sjuårskriget sköflades och brändes staden 1563 af svenskarna och likaledes i febr. 1612 under Jesper Krus. Den flyttades då på Kristian IV:s befallning till den ö, där Bohus slott låg. Där sköts den 1645 i brand af svenskarna, och då Gyldenlöve i aug. 1676 ho-

Fig. 3. Kungälf i nutiden, sedt från Bohus fästningsruin.

syssels södra kontrakt, Göteborgs stift. För val af riksdagsman till Andra kammaren tillhör staden länets södra valkrets. — K. är en af Sveriges minnesrikaste orter. Det hette urspr. Konungahälla l. Kongælla och låg under medeltiden omkr. 2,5 km. längre ned vid Nordre älf vid den nuv. Kastellegården (se d. o. och W. Berg, "Augustinerklostret i Konungahälla" i Göteb. och Bohusläns fornminnesför:s "Bidrag", V, 1893). Det nämnes i sagorna som en af Norges förnämsta köpstäder (det omtalas redan i senare hälften af 900-talet, då Harald Gråfäll och hans moder, Gunnhild, uppehöllo sig där) och som mötesplats för Nordens konungar eller deras fullmäktige. Mest bekant är det tade Bohus, afbrände svenskarna själfva K., för att norrmännen ej skulle kunna fästa sig därstädes. För belägringen af Bohus 1678 låg den norska delen af Gyldenlöves här i läger vid det afbrända K. 20 maj—21 juli. Ett par år därefter flyttades K. till sin nuv. plats på fastlandet (en vy af staden i slutet af 1600-talet jämte Bohus fästning, efter Succiæverket, finns i art. Bohus) och erhöll 1762 stapelstadsrätt. I början af sept. 1788 besattes det för några dagar af norrmännen under prinsen af Hessen. C. E. O—r. L. W:son M.

Kungörelse kallas ett offentligt meddelande af påbud, föreskrifter eller underrättelser, som skola lända till efterrättelse för medborgare i allmänhet

eller vissa klasser af medborgare eller äro af den vikt, att deras allmänna spridande anses önskvärdt. Sådant meddelande kan utgå från konungen, från de centrala ämbetsverken, K. M:ts befallningshafvande, kommunernas styrelser, tjänstemän och jämväl från enskilda personer. Stundom är kungörelse föreskrifven som villkor för att en sak skall erhålla förbindande kraft; så t. ex. blir ett enl. § 87 R. F. behandladt lagförslag gällande lag först genom af konungen före påföljande riksdag därom utfärdad kungörelse. Konungens, hofrätternas och de centrala ämbetsverkens kungörelser tryckas i ”Svensk författningssamling”, K. M:ts befallningshafvandes i de s. k. länskungörelserna och de meddelanden, som lagligen åligga offentliga myndigheter eller enskilda (legala annonser) i ”Post- och Inrikes tidningar” (se d. o.). Af ålder ha myndigheternas kungörelser skolat uppläsas från predikstolarna, och äfven enskilda ha haft rätt att få sina meddelanden på samma sätt publicerade, såvida ej vederbörande prästerskap och kronofogde pröfvat innehållet böra utgöra hinder därför (k. kung. 26 nov. 1816). Till följd häraf har ordet kungörelse i dagligt tal blifvit en specifik benämning på de från predikstolarna upplästa publikationerna. Som juridisk term användes kungörelse om vissa kungliga påbud (”kungl. kungörelse”), men hvarken genom lag eller praxis är med säkerhet afgjordt, hvilka sådana skola ha detta namn. I samma mån tidningspressen utvecklat sig, har kungörandet af meddelanden, t. ex. om sammanträden, förrättningar o. d., alltmer börjat ske äfven genom vanliga tidningar. Kungörelseläsandet från predikstolarna har därför blifvit mindre nödigt, och det har äfven blifvit mindre praktiskt, då kyrkogudstjänsterna ej i samma grad som förr äro samlingstillfällen för orternas befolkning, hvarjämte detta publikationssätt börjat anses alltför betungande för prästerskapet och i religiöst hänseende störande.

Redan Karl XII förordnade, att kungörelserna skulle anslås å kyrkodörren i stället för att uppläsas från predikstolen, det senare publikationssättet återinfördes 1719 och 1720. Från 1815 har emellertid frågan om inskränkande däraf alltmer trängt sig fram, men först genom lag 1 juni 1894 togs ett effektivt steg i sådan riktning, i det uppläsandet från predikstolarna inskränktes till de fall, då det var lagstadgadt eller af K. M:t eller K. M:ts befallningshafvande särskildt föreskrefs, samt, hvad angick kungörelser från enskilda, kyrkostämma medgifvit sådant uppläsande. Sedan genom k. cirkulär 28 maj 1897 och, efter en hemställan af 1898 års kyrkomöte, 1 mars 1901 K. M:ts befallningshafvande anbefallts att såvidt möjligt inskränka sina föreskrifter om länskungörelsernas uppläsande, ha 1905 års riksdag och 1909 års kyrkomöte gjort framställning om ytterligare inskränkning i det kyrkliga kungörelseläsandet. S. B.

Kunigunda. 1. Den heliga K., romerske kejsaren Henrik II:s gemål, d. 3 mars 1039, dotter till grefve Sigfrid af Luxemburg, blef 1002 förmäld och drog sig efter kejsarens död tillbaka till det af henne själf grundlagda klostret Kaufungen vid Kassel, där hon lefde som nunna. Hon ligger begrafven vid sin makes sida i domen i Bamberg. K. blef år 1200 kanoniserad, och hennes åminnelsedag är 3 mars.

2. Den heliga K., konung Boleslav den kyskes af Polen gemål, f. 1224, d. 12 juli 1292, dotter till ungerske konungen Bela IV i Ungern, trädde 1239 i äktenskap och blef efter sin gemåls död (1279) nunna i det af henne stiftade klostret Sandecz. Hon heligförklarades 1690. Dag: 24 juli.

3. K. af Eisenberg, kallad Kunne, d. 1290, äktade 1274 landtgrefven Albrekt den vanartige af Thüringen, med hvilken hon, då hofdam hos hans gemål Margareta, före äktenskapet hade en son, Apitz. För att legitimera honom dolde hon honom vid vigseln under sin kappa (däraf hans namn ”Mantelkind”). Då landtgrefven ville insätta denne son som arfvinge till Thüringen, råkade han i strider med sina öfriga söner. 1—3. (T. H—r.)

Kunik, Ernst (i Ryssland kallad Arist Aristovitj K.), tysk-rysk häfdaforskare och arkeolog, f. 1814 i Liegnitz (Schlesien), d. 1899, inträdde 1844 i ryska vet. akad:s tjänst och betroddes af den arkeografiska kommissionen med viktiga utgifningsarbeten; han blef äfven kustos vid Eremitaget. Hans arbeten behandla företrädesvis Rysslands äldsta historia och etnografi; i Jak. Grimms anda använde han i vidsträckt mån filologien som hjälpvetenskap. Med sitt viktigaste arbete, *Die berufung der schwedischen rodsen durch die finnen und slaven* (1844), framträdde han som anhängare af den sedermera omstridda, men vetenskapligt hållbara normanniska teorien om det ryska rikets grundande. F. ö. sysslade han med Rysslands lärdomshistoria under 1700-talet. H. A—t.

Kunimund, gepidernas siste konung, stupade 567 i strid mot langobarderna, hvilkas konung Alboin därpå äktade hans dotter Rosamunda. Se Gepider.

Kunkel, Johann. Se Kunckel.

Kunne. Se Kunigunda 3.

Kuno, pseudonym. Se Wirsén, K. D. af.

Kun-san, hamn på västra kusten af Korea, sedan 1899 öppen för utlänningar.

Kunschak [ko'n-], Leopold, österrikisk politiker, f. 1871 i Wien, grundlade 1892 som sadelmakargesäll i Wien Kristligt sociala arbetarföreningen och intog 1895—96 en ledande ställning vid bildandet af Österrikes Kristligt sociala arbetarparti, i hvars styrelse han sedan 1899 varit ordf. K. har uppsatt och utger ”Christlich-soziale arbeiterzeitung” (den hette 1896—1900 ”Freiheit”) och har sedan 1904 spelat en roll som de kristligt sociale arbetarnas förtroendeman i Wiens kommunalrepresentation.

Kunskap, *filos.*, medveten förnimmelse af ett verkligt, d. v. s. af något, som är till, oberoende däraf att det af subjektet f. n. faktiskt förnimmes, följaktligen af dess växlande bestämningar i allmänhet. På *realistisk* ståndpunkt anses detta bero därpå, att förnimmelsen öfverensstämmer med ett utanför subjektet förefintligt kroppsligt objekt. På *idealistisk* ståndpunkt tänkes verkligheten själf som varande i medvetandet närvarande, såsom utgörande dettas innehåll. Det förnumnas verklighet (förnimmelsens karaktär af kunskap) kan då ej sökas i dess öfverensstämmelse med något yttre, utan måste ligga i någon bestämning hos förnimmelsen själf, inom sig betraktad. En skillnad måste här göras mellan det mänskliga förnimmandet, såvidt det är konstant och nödvändigt och så vidt det är växlande. Det medvetna förnimmande, som eger den förstnämnda karaktären, är kunskap. De sinnliga åskådningarna, hvilkas innehåll, fattadt som ett helt, är den ”verkliga” världen i rum och tid, ega obestridligen kon-

stans och nödvändighet. Men sinnena ge ingen kunskap, enär det för dem (och åskådningen) gifna ännu ej fattas med tillbörlig grad af medvetenhet. En sådan inträder, först när människan medvetet tillägger tingen egenskaper, d. v. s. fäller ”omdömen” om dem. Öfverensstämma dessa omdömen med tingen själfva (med den åskådade världen), äro de sanna och ge människan kunskap om den sinnliga världen. Det högsta kriteriet på ett omdömes sanning ligger i dess logiska nödvändighet, dess nödvändighet i och genom tänkandet själf, fattadt som det fullt klara och tydliga, följaktligen till formen fullkomliga förnimmandet. Begreppskunskapen eger nämligen i sig själf absolut konstans och objektivitet. När jag verkligen begriper en sak, fattar jag den ej på ett i mitt eget förnimmandes ofullkomlighet grundadt och därför tillfälligt sätt, utan så som den är oberoende däraf och följaktligen måste fattas af hvar och en, som verkligen begriper den (se V e t a n d e). En närmare redogörelse för förnimmelseformernas objektivitet lämnas i art. K u n s k a p s t e o r i. L. H. Å.*

Kunskapande, *krigsv.*, kallas vanligen i krig insamlandet på hemlig väg af underrättelser om fienden, till skillnad från de upplysningar, som erhållas med vapenmakt genom rekognoscering. I och för kunskapandet kunna flerfaldiga medel användas, såsom spioner, förhör med öfverlöpare och fångar, tidningar såväl från fiendens land som från neutrala länder, uppsnappandet af order och bref, afläsandet af telegram, förfrågningar hos befolkningen m. m. C. O. N.

Kunskapsföljd, *filos.* Se F ö l j d.

Kunskapsgrund, *filos.* Se G r u n d 1.

Kunskapsteori, *filos.*, vetenskapen om kunskapens möjlighet. Så länge människan ännu befinner sig på en jämförelsevis oreflekterad ståndpunkt, tager hon, utan vidare undersökning, kunskapens möjlighet för gifven. (Så var t. ex. förhållandet med den grekiska filosofien före sofisternas framträdande.) Först vid längre fortskriden reflexion finner hon sig föranlåten att betvifla möjligheten af, att hon genom sina förnimmelser, som ej äro annat än hennes medvetandes bestämningar, kan fatta en objektiv, d. v. s. af dessa förnimmelser oberoende, verklighet. Skepticismen (t. ex. sofisterna) nekar möjligheten däraf, och det blir kunskapsteoriens uppgift att öfvervinna denna. Uppmärksamhetens riktning på dessa frågor för den tänkande anden till bestämdare reflexion på sig själf, såsom den, för hvilken all verklighet är till, och detta vållar en fullständig revolution i hela det filosofiska åskådningssättet samt ger tänkaren nya uppgifter att lösa, nya synpunkter vid behandlingen af de förutvarande. — Emellertid har jämväl det kunskapsteoretiska problemet fattats mer eller mindre djupt och vidt. Dess historia visar oss en nästan oafbruten fortgång i detta afseende. Emellertid kan man urskilja tre hufvudfaser i dess utveckling. Sådant som det här blifvit bestämdt, kan problemet, i det hela taget, sägas vara egendomligt för den moderna spekulationen. Antikens filosofi sysselsatte sig väl med kunskapsteoretiska frågor, men synpunkten begränsades däraf, att man öfvervägande frågade sig, under hvilken psykologisk form det för människan var möjligt att ega sann kunskap, om under vetandets eller åskådningens form. Sokrates (5:e årh. f. Kr.) besvarade denna fråga så, att människan i vetandet, såsom det nödvändiga förnimmandet, fattar tingens väsen. Detta ledde Platon till den läran, att vetandets innehåll, begreppen eller idéerna, utgör den sanna verkligheten. Redan det svar Sokrates gaf på det kunskapsteoretiska problemet ledde sålunda till idealism; och den följande utvecklingen visar, att ju djupare detta problem fattats, till dess fullständigare genomförd idealism har man funnit sig nödsakad att fortgå för att komma fram till en tillfredsställande lösning. Under senantiken vidgades vyerna. Man frågade sig ej längre blott, under hvilken psykologisk form kunskap är möjlig, utan började alltmer för sig uppställa frågan om kunskapens möjlighet öfver hufvud, utan att likväl komma fram till något egentligen positivt resultat. — I den mån det af kristendomen väckta personlighetsmedvetandet började utöfva en befruktande inverkan på den filosofiska spekulationen, ledde det till en djupare uppfattning jämväl af frågan om kunskapens möjlighet. Vid den moderna tidens början inträdde kunskapsteorien i sitt andra stadium. ”Huru är det möjligt för människan att öfver hufvud i någon form af sitt förnimmande ega närvarande en af detta förnimmande oberoende verklighet?” Sådan är problemets formulering under den moderna tiden. Men inom den cartesianska perioden fick denna fråga en betydelse, som begränsades däraf, att man, åtminstone företrädesvis, sökte de metafysiska förutsättningarna för förnimmandets sanning. Redan de synpunkter, ur hvilka Cartesius (d. 1650) fann sig föranlåten att betvifla sanningen af förståndets vittnesbörd, visa nogsamt detta; och den positiva lösningen blef för honom att — sedan han sökt bevisa Guds tillvaro — Guds allsmäktighet och sannfärdighet, som ej kunna förenas med, att människan vore skapad att bedragas, är en borgen för att, om hon rätt brukar sina själsförmögenheter, hon ock nödvändigt kommer till ett riktigt resultat. Samma betraktelsesätt återfinna vi, visserligen med modifikationer, men dock i det stora hela oförändradt, hos Cartesius' efterföljare. — Det tredje skedet af kunskapsteoriens utveckling inleddes af Locke (d. 1704), som fäste uppmärksamheten på nödvändigheten att före alla metafysiska undersökningar företaga en analys af den mänskliga kunskapsförmågan själf och dess bestämningar såsom sådan för att dymedelst finna förutsättningarna och gränserna för vår kunskaps möjlighet. Hade sålunda under den närmast föregående tiden all visshet ytterst hvilat på öfvertygelsen om Guds tillvaro, så att t. ex. en människa, som betvifladе denna, ej kunde ega visshet om någonting alls, så skulle man nu tränga fram till en visshet oberoende däraf. Men så lycklig Locke var i uppställandet af problemet, lika litet kunde han komma fram till någon positiv lösning af detsamma. Därifrån hindrades han af realistiska och sensualistiska förutsättningar. Han antog nämligen, att människans medvetande ursprungligen saknade allt innehåll, vore att likna vid en tom tafla (”tabula rasa”), hvarpå erfarenheten ristade sina intryck. Det blef då omöjligt att komma fram till någon visshet om dessa intrycks öfverensstämmelse med deras framkallande orsaker, hvilket är den enda form af objektivitet, som här låter tänka sig (jfr K u n s k a p). Också leddes Hume däraf till fullständig skepticism. Kant (d. 1804) kan betraktas som den tredje periodens egentlige grundläggare. Han eger denna betydelse därigenom, att han gjorde allvar med lösningen af det af Locke uppställda problemet.

Ord, som saknas under K, torde sökas under C.

Den mänskliga kunskapsförmågans egen natur, så lärde han, är grunden till, att den fattar sinnesintrycken på ett visst sätt eller i en viss form, ehuruväl dessa sinnesintryck för honom, likasom för Locke, härröra från ett utom medvetandet förefintligt ”ting i sig”. Då denna form är för människan nödvändig, är det gifvet, att så långt människan har sinnesintryck, eller så långt hon föreställer sig en värld, sammansatt af sådana, d. v. s. så långt den sinnliga världen sträcker sig, så långt har ock verkligheten denna form och är följaktligen nödvändigt bestämd. Däremot har människan ingen möjlighet att ega kunskap om en öfversinnlig värld eller om tingen i sig (se Kant). Efter Kant ha bemödandena hufvudsakligen gått ut på att visa dels otänkbarheten af tinget i sig (Fichte), dels möjligheten för människan att tränga fram till kunskap om det absoluta (Schelling). Enligt Hegel utgör tanken väsendet i allt och alltings grund, hvadan ock människan, i motsats till hvad Kant hade lärt, kan med sin tanke tränga fram till väsendet i tingen och fatta verkligheten från dess absoluta sida (se Hegel). — Af Boström genomfördes denna idealism så, att han identifierade ”vara” med ”förnimmas” och fattade själfmedvetandet som väsendet i allt. Allt är följaktligen själfmedvetandets bestämningar, och från detta måste all visshet härledas, ej endast, såsom för Kant, hvad formen angår, utan äfven beträffande innehållet. Kunskapen är följaktligen medvetandets konstanta och nödvändiga bestämdhet. Men i och genom denna bestämdhet fattar sig äfven medvetandet som bestämdt af det absoluta (se Boström och Förnuft). L. H. Å.*

Kunskap är makt, eng. *knowledge is power*, ett bevingadt uttryck från Francis Bacons ”Religious meditations” (1598). Uttrycket är urspr. latinskt: *Nam et ipsa scientia potestas est.*

Kunst [ko′nst], Wilhelm, tysk skådespelare, f. 1799 i Hamburg, d. 1859 i Wien, debuterade 1819 i Lybeck, hade länge sitt stamhåll i Wien och uppträdde på icke mindre än 276 skådebanor. — K. var utrustad med de yppersta yttre medel för återgifvande af hjälteroller, men han hade för mycket af braskande komediant i sitt konstnärskap liksom i sitt lefverne. Till hans bästa roller hörde *Karl Moor*, *Götz*, *Otto v. Wittelsbach*, *markis Posa*, *Hamlet* och *Othello*.

Kunst-Meyer [ko′nst-]. Se Meyer, J. H.

Kunstwart [ko′nst-], en 1887 af Ferdinand Avenarius grundlagd och alltjämt af honom ledd tidskrift. Den företräder konstreformatoriska intressen och har med energi bekämpat flärd och följetongsväsen. Dess strid för att väcka och vidga intresset och förståndet för verklig konst har sträckt sig till såväl musik och författarskap som bildande konst och konstindustri (möbler, arkitektur, hembygdskonst); på alla dessa områden har tidskriften varit väckande och initiativrik. Åtskilliga af de från ”Kunstwart” härrörande företagen (t. ex. konstnärliga reproduktioner af mästerverk) ha i hög grad bidragit till smakens luttring.

Kunt (Kont), korg af björknäfver för bärplockning (jfr Bark 2); ryggsäck (vanligen af näfver), allmänt använd vid färder i Norrland.

Kunta, *sjöv.* Se Knop.

Kunth [ko′nt], Karl Sigismund, tysk botanist, f 1788, d. 1850, vistades 1813—29 i Paris, hufvudsakligen sysselsatt med att deltaga i bestämmandet och ordnandet af det rika botaniska material, som A. v. Humboldt och Aimé Bonpland hemfört från sin åren 1799—1804 företagna resa till Syd-Amerika. Därefter verkade K. som ord. professor i botanik i Berlin och vice direktör för botaniska trädgården därstädes. Hans viktigaste arbeten äro de af honom redigerade afdelningarna af A. v. Humboldts ”Voyage aux régions équinoxiales du Nouveau continent” (se Humboldt, sp. 1280) samt *Enumeratio plantarum omnium hucusque cognitarum secundum familias naturales disposita* (5 bd jämte suppl., 1833—50), i hvilket verk han likväl medhann endast framställningen af de flesta monokotyledonerna. K. samlade ett bland de största herbarier, som någon enskild person egt, innefattande 55,000 arter. Det inlöstes efter hans död af preussiska staten och utgör nu hufvuddelen af Berlins botaniska museums s. k. generalherbarium. (T. K.)

Kunto, namn på tre stora sjöar i ryska guv. Archangel, hvilka sinsemellan äro förenade genom korta, men breda vattendrag och genom Kem ha aflopp till Hvita hafvet Öfre K. är 340, Mellersta K. 429 och Nedre K. 315 kvkm. (J. F. N.)

Kuntze [ko′ntse], Johannes Emil, tysk jurist, f. 1824, d. 1894, blef professor i Leipzig 1856. Bland K:s ganska talrika skrifter märkas *Die obligation und die singularsuccession des römischen und heutigen rechts* (1856), *Die lehre von den inhaberpapieren* (1857), *Institutionen* (1869; 2:a uppl. 1880), *Die obligationen und das jus extraordinarium* (1886), *Deutsches wechselrecht* (1862) och *Das wechselrecht* (1884 i Endemanns ”Handbuch”). Rld.

Kuntze [ko′ntse], Otto, tysk botanist, f. 1843 i Leipzig, d. 1907 i San Remo i Italien, filos. doktor i Freiburg i Baden 1878, företog studieresor jorden rundt 1874—76, i Syd-Amerika 1891—92 och Syd-Afrika 1894 m. fl. Botaniska resultatet af resorna t. o. m. 1894 är nedlagdt i ett mycket märkligt arbete, *Revisio generum plantarum* (3 bd; 1891—98). Största delen däraf upptages nämligen af K:s förslag till revision af nomenklaturen för de latinska släktnamnen; för dessas giltighet tar han till begynnelseår 1735 (tryckåret för Linnés ”Systema naturæ”, 1:a uppl.) — förut utgick man antingen från 1700 (Tourneforts ”Institutiones rei herbariæ”) eller 1737 (Linnés ”Genera plantarum”, 1:a uppl.). Härigenom och genom sin ovanligt stora kännedom af delvis förbisedd botanisk litteratur ansåg han sig föranlåten att i sitt arbete företaga ett ansenligt antal ändringar af dittills gängse latinska släktnamn (1,260) och naturligtvis ännu talrikare artnamn (40,500). K:s namnändringar (något modifierade i ”Codex nomenclaturæ botanicæ emandatus”, anf. arbete, bd 3) och den ytterliga skärpan i hans kritik föranledde mycken opposition och kritik, men försvarades dock af K. i åtskilliga tidskrifter ännu sista året af hans lefnad. K:s uppträdande torde ha föranledt nomenklaturfrågans upptagande på internationella botaniska kongressen i Wien 1905, som påbjuder som begynnelseår för släkt- och artnamn 1753 (tryckåret för Linnés ”Species plantarum”, 1:a uppl.), resp. 1754 (d:o för Linnés ”Genera plantarum”, 4:e uppl.). K:s sista större arbete är *Lexicon generum plantarum* (tills. med svensken T. v. Post, 1904). T. K.

Kunz [ko′nts], Hermann, preussisk militär,

militärskriftställare, f. 1847, d. 1905, inträdde i krigstjänst 1865 och blef under kriget 1866 officer vid ett infanteriregemente samt deltog i kriget 1870—71. K., som 1876—82 var lärare vid hufvudkadettanstalten och 1884—86 anställd vid generalstaben, tog 1888 afsked med majors grad och egnade sig därefter uteslutande åt skriftställeri. K. har utgifvit en mängd krigshistoriska arbeten, behandlande olika händelser ur 1800-talets krig, särskildt 1870—71 års, af hvilka det förnämsta är *Kriegsgeschichtliche beispiele aus dem deutsch-französischen kriege 1870—71* (18 häften, 1897—1905). C. O. N.

Kunz [ko'nts], Martin, tysk blindpedagog, f. 1847 i Graubünden, Schweiz, anställdes vid 24 års ålder som lärare vid Schweizerskolan i Genua, där han för undervisningen själf började förfärdiga reliefkartor. Som föreståndare (sedan 1881) för den mycket efterblifna blindanstalten i Illzach vid Mühlhausen, Elsass, satte han denna i förträffligt skick. Han har framställt bl. a. en mycket prisbillig geografisk reliefatlas för blinda (1884—1904, f. n. 88 blad), som införts i ett flertal blindskolor. I tidskrifter och mötesberättelser har han offentliggjort en mängd blindfysiologiska undersökningar, särskildt om blindas känsel och lokaliseringsförmåga. G. A.

Kunzen [ko'ntsen], Friedrich Ludwig Æmilius, dansk (tyskfödd) tonsättare, f. 1761 i Lybeck inom en musikerslägt, d. 1817 i Köpenhamn, blef student i Kiel och kom 1785 till Köpenhamn, där han 1789 fick sin förstlingsopera, *Holger danske*, uppförd med stort bifall (om libretton och "Holgerfejden" se Baggesen, sp. 662). Han begaf sig därefter till Berlin och utgaf där, jämte Reichardt, "Musikalisches wochenblatt" (1791) samt "Musikalische monatsschrift" (1792). Efter att ha innehaft kapellmästaranställningar i Frankfurt a. M. (1791—94) och Prag återvände han 1795 till Köpenhamn som hofkapellmästare efter Schulz. Han fick 1809 professors titel och blef 1811 led. af Mus. akad. i Stockholm. Bland K:s många, i en mozartsk eller snarare för-mozartsk stil skrifna operor må ytterligare nämnas *Vinhösten* (1796), *Erik Ejegod* (1798) och *Gyrithe* (1807). Dessutom skref han kantater (bl. a. den vackra *Skabningens halleluja*, 1797), sånger och instrumentalsaker. K. har en plats i Danmarks musikhistoria såsom den, hvilken först utvecklat den danska vistonen, hvarutinnan han sålunda är en föregångare till Weyse och Kuhlau. A. L.*

Ku'okimmuo'dka (lapp. *Kuokkimasmuotke*), förr gemensamt gränsmärke ("riksröset" n:r 294) för Sverige, Norge och Finland (Ryssland) på 69° 3′ 21″ n. br., betecknades sedan konventionen i Torneå 1810 länge som Sveriges nordligaste punkt, men vid gränsuppgången 1887 konstaterades, att gränsen emellan Sverige och Finland går ej öfver K., utan 150 m. v. om detta, i bäcken Radjejokk (fi. *Rajajoki*; ett källflöde till Köngämä), där ett nytt gemensamt riksrös för de tre rikena uppförts vid sjön Koltajaure 1901. K. ligger nu h. o. h. inom Finland. Se uppsats af E. Melander i Svenska turistföreningens årsskrift 1911.

Kuolajärvi [ko'åla-], konsistoriellt pastorat af 2:a kl., Kemi kontrakt, Kuopio stift, Finland, Uleåborgs län, Kemi härad, Torneå domsaga. Landareal omkr. 11,900 kvkm. Befolkningen, finsktalande, 4,430 pers. (1908). A. G. F.

Kuolemajärvi [ko'ål-], imperiellt pastorat af 2:a kl., Finland, Viborgs prosteri och Nyslotts stift, Stranda härad och domsaga. Areal 368 kvkm. Befolkningen, finsktalande, 5,062 pers. (1908). A. G. F.

Kuopio [ko'åpiå]. 1. Län i Finland, omfattar norra Karelen och norra Savolaks samt gränsar i n. till Uleåborgs län (naturlig gräns Suomenselkä), i v. till Uleåborgs och Vasa län, i s. till S:t Michels och Viborgs län samt i ö. till Ryssland. Länets ändpunkter äro i n. vid 64° 1′, i s. vid 61° 7′ n. br., i v. vid 26° och i ö. vid 32° 20′ ö. lgd från Greenw. Arealen är 42,730 kvkm., hvaraf 36,191 kvkm. utgöras af land och 6,539 kvkm. af sjöar. Största längden i n.—s. är omkr. 304 km., största längden i v.—ö. omkr. 325 km. I judiciellt hänseende lyder länet under Viborgs hofrätt samt omfattar 9 domsagor och 27 tingslag (tre tingslag, Kerimäki, Savonranta och Jorois, höra till S:t Michels län) samt 3 rådstufvurätter (städerna Kuopio, Joensuu och Idensalmi). I administrativt afseende är länet indeladt i 6 härad: Pielisjärvi, Ilomants, Libelits, Idensalmi, Kuopio och Rautalampi, med 28 länsmansdistrikt. I ecklesiastikt afseende är länet deladt mellan Kuopio och Nyslotts stift. Antalet af lutherska landsförsamlingar är 39, af stadsförsamlingar 3; därtill komma en baptist- och 4 grek.-ortodoxa församlingar. Hela antalet kommuner är 42. Befolkningen uppgick vid 1908 års slut till 328,109 pers., af hvilka 164,476 mankön och 163,633 kvinnkön. Den odlade marken uppgafs 1901 till 112,482 har och de naturliga ängarna till 196,652 har. Kronoskogen beräknades upptaga omkr. 510,000 har, hvaraf 268,000 har hade bärande skog. Jordbruket befinner sig på en jämförelsevis låg ståndpunkt, till en del till följd af markens stenbundenhet. Svedjebruket, som icke för lång tid tillbaka var ganska allmänt, är genom lagbestämmelser inskränkt och bedrifves numera endast undantagsvis i de aflägsnaste obygderna. Länets skörd uppgick 1908, som var ett medelmåttigt år, till 340 hl. hvete, 419,000 hl. råg, 277,000 hl. korn, 388,000 hl. hafre, 20,000 hl. blandsäd, 1,004,000 hl. potatis, rofvor och andra jordfrukter samt 1,400 deciton spånadsväxter. Boskapsskötseln har under de senaste decennierna gjort betydliga framsteg och alltmera blifvit ett väsentligt villkor för invånarnas existens. Kreatursstocken utgjordes 1908 af: hästar öfver 3 år gamla 27,800 och nötkreatur öfver 2 år gamla 159,400. Smörberedningen från mejerierna, 142 stycken 1908, afkastade 1,805,200 kg. smör. En ordnad skogsskötsel förekommer endast inom kronans skogsområden, medan däremot enskilda i hög grad misshushålla med skogen. Dock är tillgången på skog ännu ganska riklig. Afkastningen af fisket förslår knappt till allmogens eget behof. Hemslöjden står lågt: dess nämnvärdaste produkter äro väfnads- och spånadsarbeten i Rautalampi härad, slädar och kärror i Libelits härad, bössor i Kuopio socken samt båtar i Pielisjärvi härad. För jordbrukets och dess binäringars befrämjande verka bl. a. länets landtbrukssällskap, Peltosalmi landtbruksskola (vid Idensalmi stad) och två af staten aflönade länsagronomer. — Bruksverksamheten grundar sig uteslutande på sjö- och myrmalmer, på hvilka riklig tillgång finnes. Tillverkningsvärdet vid bruken, 8 till antalet 1908, har senast varit endast omkr. 3,6 mill.

Tryckt den 12/4 11 **Ord, som saknas under K, torde sökas under C.** 15 b. 10

mark. Länet har 22 ång- och 11 vattensågar. — Samfärdseln förmedlas till väsentlig del af de vidsträckta insjöarna, hvilka förenas genom kanaler, bland hvilka Pielis kanaler, som förbinda norra Karelens vattendrag med Saima, öppnades 1879. Genom länet gå Kouvola—Idensalmi—Kajana och Nurmis—Joensuu—Sordavala järnvägar. — Handelsflottan utgjordes 1908 af 65 ång- och 185 segelfartyg öfver 19 ton, hvilka nästan uteslutande seglade på inländska farvatten. — Antalet jordegare utgjorde 1901 12,904 och brukningsdelarnas sammanlagda antal 29,382. Den jordbrukande befolkningen utgjorde samma år 216,615 personer, fördelade på 42,955 hushåll, af hvilka 26,402 hade brukningsdel antingen på egen eller andras jord. Öfriga brukningsdelar innehades af industriella inrättningar, handlande och öfriga näringsidkare, tjänstemän m. fl. Af landtbruksbefolkningen tillhörde 89,145 personer, eller 11,554 hushåll, jordegarklassen; 77,293 personer, eller 14,538 hushåll, tillhörde arrendatorsklassen, och den öfriga befolkningen kronoskogstorparnas och jordarbetarnas dels i årstjänst, dels utan jordbruk klass. — Af undervisningsanstalter må nämnas ett finskt statslyceum i egen kommunalläkare. — Utgifterna för fattigvården på landet stego 1908 till 622,809 mark; understödstagarnas antal var 12,022. Länets sparbanker voro 26 med 479,634 mark egna fonder och 5,346,706 mark ansvarssumma. — Sedan genom Nystadska freden (1721) södra delen af Karelen afträdts till Ryssland, förenades det under Sverige kvarblifna norra Karelen jämte Savolaks med Kymmenegårds län under en landshöfding, som residerade först i Fredrikshamn, sedan i Villmanstrand och slutligen, efter 1743, i Lovisa. De svårigheter, som föranleddes genom länsresidensets aflägsenhet från de norra orterna, afhjälptes genom Gustaf III:s 20 juni 1775 anbefallda länsreglering, då för norra delen af Savolaks och Karelen en särskild landshöfding förordnades med säte i Kuopio. Genom en ny reglering af 1831 erhöll länet sina nuv. gränser. — 2. Domsaga under Viborgs hofrätt, utgöres af 4 tingslag och omfattar Kuopio, Tuusniemi, Maaninka och Karttula socknar. Areal 3,029 kvkm. 40,477 inv. — 3. Härad i ofvannämnda län, omfattar 5 länsmansdistrikt och 6 socknar. Areal 4,656 kvkm. 55,120 inv. (1908). — 4. Stad i ofvannämnda län, säte för länets guvernör, är vackert

Joensuu samt de i staden Kuopio befintliga läroverken (se nedan). 1909 funnos 350 fasta folkskolor med 14,699 elever. — Läkarvården bestrides af 6 provinsialläkare, 3 stadsläkare och 3 lasarettsläkare. Dessutom ha särskilda kommuner anställt belägen vid Kallavesi sjö. Invid staden ligger den höga Puijobacken, som erbjuder en storartad, ehuru ödslig utsikt öfver talrika insjöar och skogar. Den i Kallavesi utskjutande Väinölaudden är förskönad genom en parkanläggning. Bland offentliga bygg-

Ord, som saknas under K, torde sökas under C.

nader äro domkyrkan, länsresidenset, länslasarettet, stadens rådhus och industriskolans lokal samt Kuopio museibyggnad de märkligaste. 1908 räknade staden 15,166 invånare. De viktigaste exportartiklarna äro trävaror och landtbruksprodukter. Stadens flotta uppgick till 58 segelfartyg och 16 ångbåtar om tills. 4,564 ton. Industrien är icke så obetydlig. 1908 uppskattades dess bruttoproduktion till nära 8 mill. marks värde. Handlandenas antal var s. å. 151. 1908 uppgick värdet af stadens egendom till 2,500,000 mark, medan dess skulder stego till 987,000 mark. Utgifterna utgjorde s. å. 617,000 mark. Stadsinvånarnas taxerade inkomster uppgingo 1909 till 7,226,000 mark, hvaraf 2,121,000 för näring och yrke. Bland undervisningsanstalterna märkas ett finskt klassiskt statslyceum, ett svenskt privatlyceum för gossar och flickor, en af staten underhållen finsk flickskola, en privat finsk samskola, en blindskola och en döfstumskola. Tätt invid K. ligger Fagernäs centralanstalt för sinnessjuka. På Väinöläudden finnes en badinrättning. I ecklesiastikt hänseende bildar K. med sin landsförsamling ett imperiellt pastorat af 1:a kl., Kuopio kontrakt af Kuopio stift (stiftsstyrelsen numera i Uleåborg). Landsförsamlingen (inom hvilken finnes folkhögskola) har en areal af 1,217 kvkm. 16,972 inv. (1908). — Sedan Gustaf III 1775 förordnat, att större delen af Savolaks skulle förenas med norra Karelen till ett län, förlades landshöfdingens residens till den plats, där K nu är beläget. På förslag af landshöfdingen E. O. Boije vidtogos omedelbart åtgärder för stadens grundläggning, och fundationsbrefvet utfärdades 4 mars 1782. Staden, som ännu 1800 hade endast omkr. 751 inv., förblef länge obetydlig. Men Saima kanals öppnande, 1856, var epokgörande för K., som sedermera med allt större framgång upprätthållit sin ställning som kommersiell och intellektuell centralort i norra Savolaks. — 15 mars 1808 besatte ryssarna K., men 12 maj kl. 2—6 på morgonen intogs det af 400 ryssar besatta K. med storm af en del af Sandels' brigad under kapten Malm, understödd af omkr. 300 bönder. 20 maj inträffade Sandels själf med återstoden af brigaden, och operationerna utsträcktes söderut mot ryska gränsen. 18 juni uppbröt brigaden till Toivola. 20 s. m. inryckte ryssarna åter i K. under Barclay de Tolly, som kvarlämnade generalmajor Rochmanoff med en mindre, men Sandels' trupper dock öfverlägsen styrka. 25 gjorde Sandels ett anfall på K. med 600 man, men drog sig efter några timmars strid tillbaka. 30 juni återkom Barclay de Tolly, och samma dags afton framgick Sandels ånyo sjövägen mot staden, stred hela natten och återvände först 1 juli kl. 1/2 8 på morgonen. 4 juli framsände Sandels en sista expedition mot 6 fientliga kanonbåtar, men företaget misslyckades. — 5. Stift, upprättades 1850 och omfattar Uleåborgs och västra delen af Kuopio län. Prosterierna äro 8: Domprosteriet, Brahestads, Kalajoki, Kajana, Idensalmi, Kuopio, Kemi samt Lapska prosteriet. Pastoraten voro 1909 73, hela antalet församlingar 97. Af de 73 pastoraten äro 30 imperiella. Areal 173,656 kvkm. 493,286 inv. (1908). — 6. Prosteri af ofvannämnda stift, omfattar 9 pastorat med en areal af 6,914 kvkm. och 101,094 inv. (1908). 1—3. (A. G. F.) 4. (A. G. F. L. W:son M.) 5. (A. G. F.)

Kuorevesi [ko'åre-], konsistoriellt pastorat af 3:e kl., Tammerfors kontrakt, Borgå stift, Finland, Tavastehus län, Jämsä härad och domsaga. Landareal 331 kvkm. Befolkningen, finsktalande, 2,848 pers. (1908). A. G. F.

Kuortane [ko'år-]. 1. Härad under Vasa län, Finland, omfattande 6 länsmansdistrikt. Areal 8,618 kvkm. 84,521 inv. (1908). — 2. Socken i nämnda härad, Alavo domsaga. Areal 480 kvkm. Befolkningen, finsk, uppgick 1908 till 5,692 pers. K. utgör ett imperiellt pastorat af 2:a kl., Åbo ärkestift, Lappo prosteri. — Strax s. om K. kyrka utkämpades en het strid 31 aug. 1808 mellan tre finska bataljoner med tre lätta kanoner, under öfverstelöjtnant Wetterhoff, och general Kamenskis till 2,000 man uppgående avantgarde, under öfverste Kulnev. Dennes upprepade djärfva anfall blefvo tillbakaslagna, men efter fem timmars strid drogo finnarna sig frivilligt tillbaka till hufvudställningen vid Ruona. 1. (A. G. F.) 2. M. G. S.* C. O. N.*

Ku'ostertjåkko, fjäll s. om Pite älfs öfre dalfåra, Arjepluogs socken, Norrbottens län. 1,694 m.

Kupa. 1. *Bygnk.* Se Hvalf, sp. 1390—91. — 2. Se Fiskredskap, sp. 452. — 3. *Landtbr.* Se Kupning.

Kupang, hufvudstad i de nederländska besittningarna på ön Timor, ligger på västra kusten af denna ö, vid södra stranden af Kupangviken. Omkr. 7,000 inv. (J. F. N.)

Kupé (fr. *coupé*). 1. En liten täckt vagn. Ända till midten af 1600-talet hade kusken sin plats på vänstra hästen och framhjulen löpte ej under vagnskorgen. Mot slutet af sin regering började Ludvig

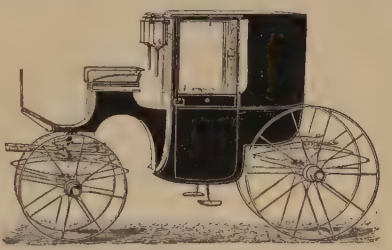

Modern kupévagn.

XIV begagna sig af en rikt smyckad, tvåsitsig täckvagn (*carosse-coupé*) med glasfönster, kuskbock, vändbart underrede och träfjädrar. Något senare infördes ifrån Tyskland s. k. *berlinare* (se d. o.), som hängde på S-fjädrar. Såväl dessa som alla andra denna tids vagnar hade den olägenheten, att vagnskorgen hängde mycket högt öfver underredet, så att de åkande endast med tillhjälp af ett högt fotsteg kunde komma upp i vagnen. Den nu moderna kupévagnen (se fig.) är däremot mycket låg. Om kupéer i postverkets tjänst se Diligens. — 2. Afdelning af en personvagn (se d. o.) å järnväg. 1. B. C—m.

Kupeczky [kope'tsky]. Se Kupetzky.

Kupelwieser [ko'pelviśer], Leopold, österrikisk målare, f. 1796, d. 1862, studerade i Wien och Italien, egnade sig uteslutande åt religiösa ämnen och slöt sig närmast till Josef v. Führich. Han målade med stor lätthet, utförde andaktsbilder och altartaflor i mängd och äfven fresker. Bland dessa mär-

kas målningar i Invalidhuset, i Altlerchenfelderkirche och i Ståthållarpalatsets mottagningssal, allt i Wien. C. R. N.*

Kuper, målare. Se Cooper 1, sp. 686.

Kupēra (fr. *couper*), afskära, afklippa, bryta; taga af (i kortspel); i biljardspelet se Biljard, sp. 380; afhugga svansen på får (emedan smuts eljest fastnar i svansullen och förorenar ullen äfven på kringsittande kroppsdelar) och ridhästar (hufvudsakligen på grund af ett missriktadt mod); (om vin) förskära (se Förskärning). — Kupērad (om en mer eller mindre vidsträckt trakt), bruten, fylld af omväxlande höjder och dalar.

Kupe'tzky [ko-] l. Kupeczky, Johann, österrikisk målare, f. 1667 i Bösing vid Pressburg, d. 1740 i Nürnberg, var lärjunge af Benedikt Klaus från Luzern och afslutade sina studier i Italien. Han var en kraftig och dugande porträttmålare, gärna anlitad af tidens furstar och magnater. Arbeten af honom finnas i Tysklands och Österrike-Ungerns museer. A. L. R.

Kupfersamterz, *miner.* Se Lettsomit.

Kupidōn. Se Cupido.

Kupja'nsk, kretsstad i ryska guv. Charkov, vid Oskol, biflod till Donets. 7,256 inv. (1897). J. F. N.

Kuple'tt (fr. *couplet*, dim. af *couple*, lat. *cōpula*, band), *mus.*, mindre sångstycke af munter, uddig karaktär och strofisk form, användt företrädesvis i vådeviller. A. L.*

Kupning, *landtbr.*, odlingsåtgärd, som består däri, att man med handredskap, årder eller plog lägger upp matjorden till en förhöjning, kupa, kring växande plantor. Därmed vinnes, att rötterna få ett djupare matjordslager för sina underjordiska delar och ökad näringsrymd. Kupning brukas i synnerhet i fråga om potatis, hvars afkastning därigenom ökas, på samma gång knölarna skyddas genom den ökade jordbetäckningen. H. J. Dft.

Kupōl (af lat. *cūpula*, liten tunna, bägare), *bygnk.* Se Hvalf, sp. 1390—91.

Kupolgraf, *arkeol.*, ett slags stenbyggd graf med vanligen rund grundplan och hvälfdt tak samt en kortare eller längre gång, ledande in till grafkammaren. Dessa grafvar äro antingen ingräfda i en sluttning af lös sten eller jord eller täckta af en jordhög. Hvalfvet (kupolen) bildas genom öfverkragning. Kupolgrafvarna äro troligen efterbildningar efter runda hyddor. De äldsta hittills kända kupolgrafvarna äro anträffade på Kreta. En af dessa, funnen vid Hagia Triada (se d. o.), bestod af en i tvärsnitt 9 m. bred, rund kammare (grek. *tho'los*), som varit täckt af ett nu instörtadt, falskt hvalf, samt af en gång (*dro'mos*). Mer än 200 skelett hittades i grafven. Små breda koppardolkar m. m. visa, att grafven tillhörde kopparåldern, här ungefär förra hälften af 3:e årtusendet f. Kr. Andra kretensiska kupolgrafvar ha upptäckts vid Hagios Onuphrios, vid Kumasa nära Gortyna och vid Isopata. Den sistnämnda har fyrkantig grundplan, men är täckt af ett falskt hvalf. Mest bekant af alla kupolgrafvar torde vara den s. k. Atreus' skattkammare (se fig.) vid Mykenai i Grekland. Denna, liksom öfriga kupolgrafvar på Greklands fastland, härrör från tiden omkr. 1500 f. Kr. (se Mykenska kulturen). Den är tillverkad af väl huggna stenar. Hvalfvet har varit rikt smyckadt med bronsrosetter. Från kupolrummet leder en liten gång in till den egentliga, fyrsidiga grafkammaren. Andra grekiska kupolgrafvar äro funna vid Heraion, Vaphio, Arkina, Pylos, Menidi, Orchomenos, Dimini

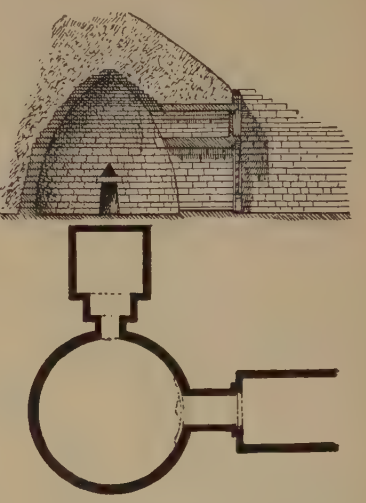

Sektion och plan af kupolgrafven "Atreus' skattkammare" vid Mykenai i Grekland.

och på ön Kefallenia. Kupolgrafvar af yngre slag känner man från Svarta hafvets norra kust och mellersta Italien, till hvilket sistnämnda land de kommo med etruskerna. Unga former förekomma äfven i Mindre Asien. Redan tidigt fördes denna graftyp från det östra Medelhafsområdet till sydvästra Europa. Kupolgrafvar äro bekanta från Spanien (t. ex. Almeria), Portugal (t. ex. Alcalar i Algarve), Frankrike (Bretagne) och Brittiska öarna (t. ex. New Grange på Irland). De tillhöra 3:e årtusendet f. Kr. Ur kupolgrafvarna anses gånggrifterna ha utvecklat sig.

Litt.: O. Montelius, "Orienten och Europa" (i "Antiqvarisk tidskr. för Sverige", XIII, 1894) och "De mykeniska kupolgrafvarna och de nordiska gånggrifterna" (i "Fornvännen", 1909). T. J. A.

Kupolhvalf, *bygnk.* Se Hvalf, sp. 1390.

Kupolugn. Se Gjutning, sp. 1231.

Kupo'ng (fr. *coupon*, af *couper*, afklippa, således eg. afklippt stycke), till obligationer, aktie- eller lottbref hörande ränte- eller vinstanvisning. Kupongerna äro tryckta på ett särskildt ark, kupongark, hvarifrån innehafvaren afklipper dem, den ena efter den andra, allteftersom de förfalla. Mot deras aflämnande utbekommer han den ränta eller den vinstandel, som belöper sig på den tidsperiod de representera. Obligationskupongerna äro, liksom själfva obligationen, ställda till innehafvaren och inlösas utan kvittering. Aktie- och lottkupongerna däremot inlösas, först sedan de vederbörligen kvitterats af aktie- eller lottegaren. Öfverst eller nederst på kupongarket är tryckt en s. k. *talong*, som berättigar till erhållande af ett nytt kupongark, om det föregående tagit slut, innan ränte- l. vinstutdelningen upphört genom obligationens infriande eller bolagets upplösning. Äfven bankdepositionsbevis åtföljas stundom af kuponger, mot

hvilkas kvitterande och aflämnande räntan utbekommes. — I Sverige brukas ordet äfven i betydelsen partibiljett (middagskupong, badkupong, rakkupong o. s. v.). Dylika kuponger äro ofta sammanhäftade till små böcker, kupongböcker. (Å. W:son M.)

Kupongark. Se Kupong.

Kupongbok. Se Kupong.

Kupp. 1. *Geol.*, en fristående, jämförelsevis mindre betydande bergmassa, som har i viss mån kägelformig, klockformig eller pyramidalisk yttre form. Med sådan form uppträda företrädesvis vissa eruptiva bergarter, såsom porfyr, trakyt, basalt och hyperit. Taberg i Småland är en stor kupp, och flera af de värmländska hyperitbergen ega kuppformad skapnad. — 2. (Fr. *coup*, se d. o.), en öfverraskande handling, särskildt inom politiken, ”statskupp” (se Revolution). 1. E. E.

Kuppenheim [ko′ppenhajm], stad i Baden, kretsen Baden, vid Murg. 2,040 inv. (1905). K. var förr befäst; 1689 förstördes det af fransmännen. Vid K. stod 5 juli 1796 ett slag mellan 60,000 fransmän under Moreau och 20,000 österrikare under Latour, hvilka senare drogo sig tillbaka. — 20 och 30 juni 1849 under badensiska revolutionskriget sammandrabbade vid K. preussare och de badensiske insurgenterna. J. F. N.

Kupplantering, *landtbr.*, planteringssätt, hvarvid plantan sättes på matjorden och rötterna öfvertäckas med lös jord, som bildar en upphöjd kupa, använd i synnerhet där rötterna af alfvens hårdhet eller högt stående grundvatten hindras nedträngа till önskvärdt djup. H. J. Dft.

Kupplog, plogformigt redskap, med vändskifva åt båda sidor, användes för kupning (se d. o.) och för att upprensa vattenfåror i tegplöjd åker. H. J. Dft.

Kuprikloríd, *kem.* Se Koppar, sp. 973.

Ku′prili, turkiska statsmän. Se Köprili.

Kuprisalter, *kem.* Se Koppar, sp. 973.

Kuprít. Se Cuprit och Kopparmalmer, sp. 991.

Kuproklorid, *kem.* Se Koppar, sp. 973.

Kuprosalter, *kem.* Se Koppar, sp. 973.

Kupulifërer, *bot.*, namn på fam. *Cupuliferæ* (se Cupula).

Kur (af lat. *cūra*, skötsel) kallas hvarje metod, som användes till hälsans vårdande och sjukdomars botande, t. ex. dietkur, drufkur, svältkur, badkur, vattenkur, medikamentskur, smörjkur, brännvinskur o. s. v. De, som begagna en kurort eller kuranstalt, kallas med afseende därpå kurgäster. Jfr Huskurer. F. B.*

Kur (af fr. *cour*, hof, uppvaktning; se Cour), uppvaktning vid furstehof eller hos någon förnäm eller inflytelserik person (jfr Kura). — Göra en dam sin kur, egna henne kärlig hyllning, fria till hennes ynnest (jfr Kurtis).

Kur, flod. Se Kura.

Kur- i sammansättning med namn på vissa stater inom det forna Tyska riket, t. ex. Bajern, Brandenburg, Pfalz och Sachsen, utmärker, att regenten var kurfurste (se d. o.).

Kur, indisk folkstam. Se Kolh.

Kura (af fr. *faire la cour à*), uppvakta en förman eller en, som man önskar bli anställd hos. Jfr Cour.

Kura (arab., ”klot”), ett spel i Tunisien och Algeriet, som påminner om det engelska hockey, men som i dessa länder öfvas endast af ungdom ur de fattigare samhällsklasserna. Men engelsmännen och andra européer, som om vintern vistas i nämnda trakter, ha upptagit det. För kura behöfvas stora öppna sandfält som i Tell och Sahara. Det spelas där i trakten af Biskra och Bu Saada.

Kurā (armen. och pers. *Kur*, georg. *Mtkvari*, forntidens *Kyros*), den största floden i ryska Transkaukasien, upprinner i prov. Kars vid Kysyrdag 2,678 m. ö. h., flyter till en början mot n., därefter åt s. ö. genom guv. Tiflis, Jelizavetpol och Baku, där den genomflyter ett öde stäppområde, och faller med många armar ut i Kaspiska hafvet, där den aflagrar stora mängder slam. Längd 1,300 km.; flodområde 155,000 kvkm. De viktigaste bifloderna äro fr. v. Liachva, Aragva och Jora (med Alasan) samt fr. h. Aras (se d. o.). K. är segelbar för ångbåtar till Aras' mynning (207 km.), för båtar till Jora (553 km.) samt är flottningsbar till Borschom (1,000 km.). J. F. N.

Kurage [-ā∫, -ā∫], fr. *courage* (se d. o.), mod, behjärtenhet, tapperhet.

Kura gömma. Se Kurra gömma.

Kurākin, Boris Ivanovitj, furst, rysk statsman, f. 20 juli 1676, d. 17 okt. 1727 i Paris, gift med en syster till tsar Peter I:s gemål Eudoksia Lopuchina, skickades till Italien 1697 för att studera sjöväsendet och till Rom 1707 för att hindra, att Stanislaus Leszczyński erkändes af påfven som polsk konung. Han var sedan 1709 sändebud i London, Hannover, Haag och Paris samt deltog i kongresserna i Utrecht (1713) och Braunschweig. K. var en högt bildad man med stor diplomatisk skicklighet. Han författade en intressant skildring af sin sydländska studieresa och en självbiografi (till 1709) samt samlade ett betydande historiskt material (utg. i 7 bd 1890—98 under titeln ”Furst Kurakins arkiv” af Siemievskij och Smoljaninov). A—d J.

Kurama (”blandade”), turkestanskt blandfolk (kirgiser och usbeker) i Syr-darjas dal, företrädesvis mellan Taschkent och Chodsjent, samt vid dess bifloder Tjirtjik och Angren.

Kura′nda, Ignaz, österrikisk publicist, politiker, f. 1812 i Prag, d. 1884 i Wien, till börden jude, uppsatte 1841 i Bruxelles veckotidningen ”Die grenzboten”, hvilken efter sin förflyttning till Leipzig blef ett viktigt språkrör för frihetssträfvandena i Österrike samt förmedlingen mellan Österrike och Tyskland. 1848 invaldes K. i Vorparlamentet i Frankfurt och insattes i 50-manna-utskottet. Som ett af dess ombud sändes K. s. å. till Prag för att söka vinna Böhmens anslutning till den pågående tyska enhetsrörelsen. K. invaldes äfven i nationalförsamlingen, men nedlade i okt. sitt mandat. ”Grenzboten” hade han i juli 1848 afträdt till G. Freytag och J. Schmidt, men uppsatte i Wien s. å. ”Ostdeutsche post” (1848—66), i ändamål att kämpa för de tyska intressena i Österrike. Från 1861 till sin död tillhörde K. den nederösterrikiska landtdagen och riksrådet.

Kura′nt (fr. *courant*, af lat. *cu′rrere*, löpa), *hand.*, gångbar, löpande, gällande. Användt om mynt, har ordet två betydelser: 1) hufvudmynt i motsats mot skiljemynt (hvarvid de större hufvudmynten stundom kallas *grof kurant*); 2) faktiskt präglad och gångbart mynt i motsats mot icke präglade räk-

Ord, som saknas under K, torde sökas under C.

ningsmynt (t. ex. en engelsk sovereign i motsats till en guinea, en gammal hamburger l. lübecker mark courant i motsats till räkningsmyntet hamburger mark banco). I fråga om varor betyder ordet lättsåld, begärlig. — Ordet nyttjas äfven i hvardagsspråket liktydigt med ”frisk och kry”. (A. W:son M.)

Kurantdaler. Se Daler, sp. 1164.

Kurantdukat. Se Dukat, sp. 1042.

Kurāre, *med. farm.* Se Curare.

Kurarīn, *med. farm.* Se Curare.

Kuratēl (fr. *curatelle*, af lat. *cūra*, omsorg), *jur.*, omvårdnad af en eller flera enskilda personer (kuratorer) om annans intressen enligt förordnande af myndighet eller i allt fall af annan än rättsintressenten själf. Genom denna senare begreppsbestämning skiljer sig kuratelet från sysslomannaskapet och fullmaktsförhållandet samt företer åter likhet med förmynderskapet. I motsats till det senare, som har till uppgift att afhjälpa bristande rättskapacitet hos en person och därför ock innebär en principiell befogenhet att i alla afseenden handla i hans ställe, betecknar åter kuratel vårdnadsuppdrag allenast i visst afseende och är oftast anordnadt för rättskapabel person, utan att dock vara därtill inskränkt. Med åtskillnaden sammanhänger, att förmynderskap i främsta rummet framträder som ett målsmanskap, d. v. s. en rätt att ställföreträda den omyndige i förhållande till tredje man, på samma sätt som en fullmäktig sin hufvudman, medan kuratel närmast har naturen af ett sysslomannaskap och medför nyssnämnda slags ställföreträdarrätt, allenast i mån som förordnandets innehåll påkallar det. För en person kan ej heller bestå mera än ett förmynderskap, låt vara att flera må ega att utöfva det och ytterligare kunna ha dess särskilda värf sig emellan fördelade på visst sätt. Något hinder är åter icke, att med afseende å särskilda en persons angelägenheter anordnats flera kuratel jämsides med hvarandra, och att så exempelvis skett af olika myndigheter. Mot såväl förmynderskaps som kuratels väsen strider, att de kunna af innehafvaren öfverlåtas, och är, fastän de närmast förutsättas afse förmögenhetsrättslig vård, åter med dem förenlig en tillsyn om den hjälpbehöfvandes person. — Uppslaget till den med afseende å den svenska rätten angifna åtskillnaden mellan förmynderskap och kuratel har gifvits af den romerska rätten. Därstädes var själfva ändamålet med kuratel anordnandet af en förmögenhetsförvaltning, medan förmynderskap (*tutela*), hvarunder stodo män under pubertetsåldern (14 år) och kvinnor i allmänhet, väl kunde vara förbundet med nämnda slags förvaltning, men närmast afsåg att fullständiga myndlingens bristande rättskapacitet. Härtill voro ock förmyndarens rätt och plikt inskränkta, då fråga var om kvinnor. Förmyndaren afgaf ock sitt samtycke till en myndlingens rättshandling genom medverkan vid hans viljeförklaring (*interpositio auctoritatis*), under det att kuratorerna lämnade sitt godkännande när som helst och för ändamålet ej behöfde vara närvarande på platsen. Ett dylikt godkännande kunde åter förekomma, då, såsom förhållandet i en senare tid allmänt var med *minores* (män i åldern mellan 14 och 25 år), rättskapacitet väl vunnits, men kuratelet tjänade till inskränkning i dess utöfvande. Eljest hörde visserligen icke till kuratelet ett godkännande af skyddslingens rättshandlingar. Sålunda tillsattes bl. a. kuratorer äfven för vansinniga och slösare och alltså för personer utan förmåga att företaga rättshandlingar. Till den del, som de romerska reglerna afvika från de förut skildrade svenska, göra de det också från annan modern rätt i dess närvarande skick. Emellertid påträffas här och hvar än i dag anordningen, att personer till viss ålder skola stå under förmyndare och därefter en tid bortåt under kuratorer — nämligen i Danmark och Norge till 18 år under förmyndare samt i Danmark till 25 och i Norge till 21 under kuratorer. Förmyndarna ha dock visserligen att i egna personer företaga rättshandel och ej blott därvid bistå sina myndlingar och åter kuratorerna att ge eller vägra sitt samtycke till sina skyddslingars åtgärder med afseende å förmögenheten, men ej bestrida dess förvaltning. Något motsvarande skulle enligt svensk lag egentligen jämväl bestå så till vida, som, då skäl förelåge att för någon förlänga hans omyndighet utöfver den stadgade åldern, hans egendom skulle sättas ”under laga kuratorers vård och säkra förvaltning” (k. förordn. 7 juni 1749 § 8). Faktiskt kommer dock personen att såsom förut stå under förmyndare. — Det senast anförda är för öfrigt blott ett exempel på det svenska rättsväsendets reagerande mot de från lagstiftningens sida tid efter annan gjorda försöken att införa det romerska institutet kuratel. I sak har det emellertid ej kunnat undvaras. Men till namnet finnes det icke. Visserligen går den romerska ”cura” i båda afseendena igen hos Stockholms förmyndarkammares kurator. Men han är dock en tjänsteman och icke en privat person. För öfrigt brukas för hvarje fall ej termerna kuratel och kurator, där de skulle ha sin användning. Det talas i dess ställe om förordnande af ”god man”. Härvid må då märkas, att denna senare benämning i allmänhet förekommer, så snart myndighet har att förordna enskild person till ett värfs besörjande, och på sådant sätt bland annat också begagnas om sådana förtroendemän som vidräkningsmän i rättstvist, skiljemän i väghållningsfrågor, solennitetsvittnen samt biträden vid laga skifte och undersökning i anledning af väckt fråga om dikning eller vattenafledning m. m. d. I 1734 års lagtext utmärker ”god man” till och med förmyndare, såframt han tillsatts af domstol och ej i annan ordning trädt till sitt värf (Ä. B. 20 §§ 6 och 7). — Till art och omfång kan ett kuratel vara af ytterst växlande beskaffenhet. Oftast betros kuratorn med en större eller mindre förmögenhetsförvaltning. Men det kan ock stanna vid en rådgifvares ställning eller inskränka sig till att utföra talan i rättegång. För detta senare fall är merendels, mot hvad eljest är händelsen, förordnandet icke gifvet i hufvudmannens intresse, utan i ändamål att bereda en hans motpart tillfälle att mot honom utföra sin rätt, trots det att han är borta och ej har ställt ombud för sig. En särskild fråga är, huruvida myndighet kan i andra än de af lagen särskildt bestämda fallen tillsätta kurator för en person, som genom utevaro eller eljest är hindrad från att vårda sin rätt och synes vara i behof af hjälp därutinnan. Att så skett i rättspraxis, är otvifvelaktigt. Men just med afseende å densamma torde ock, i betraktande af faran med ett dylikt ingripande, rätten få anses vara inskränkt till fall af förordnande för rättskapabel person. I sammanhang härmed må anmärkas, att lagen väl förutsätter kuratel enligt enskildt förordnande, men allenast i form af en genom

förord, gåfva eller testamente träffad bestämmelse, huru respektive hustrus eller omyndigs egendom skall förvaltas. — Äfven då myndighet har att tillsätta kurator, är det icke alltid samma slags myndighet. Regelrätt tillkommer befogenheten domstol. Men den kan äfven vara anförtrodd åt domhafvanden, Konungens befallningshafvande, utmätningsman, skiljemän och ännu andra. Myndigheten har icke att såsom vid förmynderskap följa någon viss ordning. Undantagsvis kan densamma dock vara helt bunden, nämligen då arfvingar i denna sin egenskap ha att som eventuella rättsegare tillträda arf eller arfslott (Ä. B. 7 § 2 och 15 § 5). Företeelsen är gammal i vår rätt och har sitt intresse som ett särskildt slags germanskt kuratel. Med afseende å de i lagen om sameganderätt afhandlade slagen kuratel förklarar densamma, att det ej finnes någon skyldighet att mottaga dem. Huru det i öfrigt ställer sig i denna sak, lär få bedömas med hänsyn därtill, huruvida kuratelet har afsetts skola tjäna till att fylla ett förmynderskaps uppgifter och förty kan anses vara likställdt med detsamma i nödvändighet. Beträffande kuratels upphörande växla ock reglerna alltefter dess art. Äfven då myndighet tillsatt kurator, kan uppdraget förfalla alldeles formlöst med inträffande af viss händelse och bl. a. därigenom, att den, för hvars räkning kuratelet inrättats, blir i tillfälle att själf eller genom annan iakttaga sin rätt. Men det kan ock vara så, att myndigheten har att på dylik persons begäran afkunna beslut i saken eller t. o. m. eger fri pröfningsrätt därutinnan. Gäller det att ersätta en af myndighet tillsatt kurator med annan, tillkommer befogenheten principiellt den myndighet, som utöfvat tillsättningsrätten. — Hvad angår de genom kuratel grundlagda rättsförhållandena, har regelrätt man att i tillämpliga delar använda reglerna för respektive sysslomanna- och fullmäktigskap. För vissa fall ha dock stadgandena om förmynderskapet förklarats skola gälla, nämligen beträffande dem, som satts att som gode män vårda frånvarande dödsbodelegares rätt eller öfva tillsyn öfver minderårig utlännings person och egendom eller förvalta hustrus förvaltningsgods (Lagar 16 maj 1890 och 29 maj 1896, Lag 8 juli 1904 kap. 4 § 5 samt Ä. B. kap. 19 § 4 enligt Lag 1 juli 1898). Allenast hustrun har dock mot sin gode man den förmånsrätt, som tillkommer myndling mot förmyndare. Särskilda frågor för kuratels del äro till sist de, som röra myndighets lokala behörighet, samt inrikes och mellanfolkliga kompetenskonflikter mellan särskilda kuratel samt mellan kuratel och förmynderskap. Se Fullmakt, Förmyndare, Förmyndarkammaren och Sysslоman. Litt.: Winroth, ”Svensk civilrätt”, IV, s. 432—480 (1903). A. W.

Kurativ (af kurera, se d. o.), bote-, som medför bot.

Kurator (lat. *curātor*, af *cura*, omsorg), eg. ombesörjare, uppsyningsman; dels titel på åtskilliga tjänstemän i den romerska staten, särskildt under kejsardömets tid (t. ex. på dem, som hade tillsyn öfver vägar, skeppsfart, kloakväsen, statyer, fördelning af spannmål etc.), dels, liksom i det moderna samfundet, benämning på den, som af myndighet förordnats att omhändertaga annans rätt, då denne ej är i tillfälle att öfvervaka densamma, vare sig i egen person eller genom målsman, förmyndare eller laga fullmäktig (se Kuratel) eller, då gemensam förvaltning af fleras, delvis stridiga, intressen erfordras, t. ex. vid konkurs. — I Sverige är kurator (förut *curator ad litem*) titeln på en viss tjänsteman i Förmyndarkammaren (se d. o.). Vid de svenska universiteten kallas, sedan 1600-talet, ordf. för en ”nation” kurator eller förste kurator. Bär ordf. titeln *förste* kurator, kallas kassaförvaltaren *andre* kurator och bibliotekarien någon gång *tredje* kurator. Sammanträde mellan samtliga förste kuratorer vid ett universitet kallas kuratorskonvent (jfr Konvent). Ur detta kuratorskonvent har, särskildt i Uppsala, utvecklats en representation för studentkåren, i det att till en början kurator för Stockholms nation och sedermera en af konventet vald kurator som *curator curatorum* blef kårens ordf. Numera kan ordf. väljas äfven utom kuratorernas krets och väljes af kåren själf, hvarjämte kuratorskonventet ersatts med kårens direktion, som är vald af nationerna, men där förste kuratorerna äro självskrifna ledamöter. I äldre tider var det sed, att en nation valde någon högättad studerande, som tillhörde densamma, till *curator honorarius* l. *curator illustris* (hederskurator). I Preussen är kurator titeln på en person (någon hög ämbetsman), som å statens vägnar utöfvar inseende öfver ett universitet. Vid Lunds universitet funnos från dess stiftelse (1666; det trädde i verksamhet först 1668) till 1676 två ”kuratorer”, som å kanslerens vägnar handhade den närmaste öfverstyrelsen. Ett försök att införa sådana vid Uppsala universitet blef af universitetet lyckligen afböjdt. (Rld.)

Kuratorskonvent. Se Kurator.

Kurbān beirami. Se Bairam.

Kurbe'tt. Se Courbette.

Kurbi'ts (ty. *kürbis*, af lat. *cucu'rbita*), *bot.* Se Cucurbita. — Det hos profeten Jona, kap. 4, omtalade trädet *kikajón* (af Luther öfversatt med *kürbis*) har vanligen, men utan tillräcklig grund, antagits vara *Ricinus communis*; äfvenså har man gissat på *Citrullus Colocynthis* (fam. *Cucurbitaceæ*).

Ku'rbskij, Andrej Michajlovitj, rysk furste, författare och statsman, f. 1528, d. 1588, deltog med utmärkelse i tsar Ivan Vasiljevitjs fälttåg mot Kazan, Krim och Livland, blef ståthållare i Jurjev (Dorpat), men måste för tsarens vrede fly till den polske konungen i Livland. Han författade en historia om Ivan den förskräcklige af psykologiskt intresse. Af stort historiskt och litterärt värde är hans polemiska korrespondens med tsaren, hvaraf utdrag finnes i A. Jensens ”Rysk kulturhistoria”, I. A—d J.

Kurck, två svenska adliga ätter. Den *äldre*, sedan gammalt bosatt i Finland, utslocknade på mansidan 1522 med biskopen i Åbo Arvid K. (se nedan K. 1). Den *yngre*, till hvilken den äldres gods öfvergingo, härstammade från en halfsyster till Arvid K., Elin, och en småländsk frälseman, Knut Eriksson. Denne skref sig till Laukko (den äldre ättens stamgods i Vesilaks socken af Björneborgs län), var 1514 lagman i Österbotten och Satakunta, inkallades 1523 af Gustaf I i rådet och sändes s. å. som fredsunderhandlare till Ryssland. 1525—33 var han åter lagman i Österbotten och Satakunta och 1533—35 i hela norra Finland samt var död 1538. Hans son, Jöns Knutsson till Laukko (f. 1503, d. 1586), hvilken 1535 efterträdde

Ord, som saknas under K, torde sökas under C.

honom som lagman i Österbotten och Satakunta samt 1539 blef riksråd, upptog moderns namn, med bibehållande af fädernevapnet. Dennes sonson, Jöns Knutsson K. (se nedan K. 3), introducerades 1625 å riddarhuset samt upphöjdes 1651 till friherre med rätt att bära titeln efter Lempälä. En ättling af honom, presidenten i Kammarkollegiet, en af rikets herrar, frih. Arvid Fredrik K. (f. 1735, d. 1810), blef 1797 grefve, men tog icke introduktion som sådan och hade inga manliga ättlingar. Den friherrliga ätten fortlefver ännu.

1. Arvid K., biskop i Åbo, Finlands siste katolske biskop, f. sannolikt 1464 på Laukko gård, blef baccalaureus i Paris 1485, nämnes som ”incipient” 1486—87 och blef magister. 1490 nämnes han som kanik och kyrkoherde i Åbo. Efter Laurentius Suurpääs död (1510) valdes han till biskop och spelade sedermera en icke obetydlig roll under unionens sista strider. Han deltog i riksdagarna i Stockholm 1517 och i Arboga 1518 samt bidrog till de vid dem fattade besluten emot ärkebiskop Gustaf Trolle. Sedan Kristian II 1520 bemäktigat sig väldet i Sverige, sökte K. på Kustö slott skydd för fiendens stämplingar. Klok och varsam, undvek han att framkalla segrarens vrede; han sökte t. o. m., ehuru endast skenbart, i ett ytterst ödmjukt bref af 21 sept. 1521 gå denne till mötes. 20 nov. s. å. sände konungen som svar ett vänskapligt bref till biskop Arvid och riksråden i Finland. Denna välvilja var dock å ömse sidor endast låtsad. Redan då Gustaf Vasa på hösten 1521 sände Nils Arvidsson och Henrik Jönsson för att belägra Åbo slott, gaf biskop Arvid belägringshären understöd. Försöket att taga slottet misslyckades, hvarför biskopen, fruktande Kristian II:s hämnd, beslöt att fly från Kustö. Han begaf sig med talrikt följe längs kusten norrut och steg i Närpes ombord på ett fartyg, som skulle föra honom öfver till Sverige. Man hade redan anländt till trakten af Öregrund, då fartyget förliste, hvarvid biskopen och alla hans följeslagare omkommo, 23 maj 1522.

2. Axel Jönsson K., krigare, son till den ofvannämnde Jöns Knutsson K., f. 1555 på Laukko, d. 30 maj 1630, ingick tidigt i krigstjänst, omtalas 1583 som ryttmästare samt utnämndes till domare 1587 i Öfre Satakunta och 1590 i Vehmo. Under Klubbekriget slog han 1597 en bondhop vid Anola i Ulfsby socken. Han utnämndes på hösten 1598 af Sigismund till befälhafvare för krigsmakten i Finland, medan Arvid Stålarm i öfrigt hade högsta befälet i landet. Det visade sig snart, att denna anordning icke var synnerligen lycklig. Stålarms omfattande planer behagade icke den allvarsamme K., som nogsamt insåg, huru farlig ställningen var. Hans farhågor blefvo snart bekräftade. Sedan hertig Karl för andra gången landstigit i Finland, blef K:s armé i grund slagen 29 aug. 1599 i S:t Mårtens socken. K. räddade sig med spillrorna af hären till Viborg, men föll i hertig Karls händer, då denna stad 22 sept. s. å. gaf sig. Han delade därefter Arvid Stålarms öde, hölls flera år fången och drogs gång på gång inför rätta, men blef 1602 benådad och användes därefter i flera offentliga värf. Så var han t. ex. en af Jakob De la Gardies underbefälhafvare under dennes ryska fälttåg. K. var en grundlig kännare af den finska adelns genealogiska förhållanden, hvarför man ofta af honom begärde upplysningar därom. Han ligger begrafven i Ulfsby kyrka.

3. Jöns Knutsson K., friherre, den föregående brorson, riksråd, f. 1590 i Finland, d. 21 maj 1652, studerade vid flera utländska universitet och företog vidsträckta resor i västra Europa samt ingick därefter i krigstjänst. Han var en tid ståthållare på Åbo och därefter på Viborgs slott samt utnämndes 1631 till president i Åbo hofrätt. 1633 utnämndes han till riksråd och 1641 till lagman i Västergötlands och Dals lagsaga. 1651 upphöjdes han till ”friherre af Lempälä”. K. var en af Finlands rikaste män och egde utom sina förläningar en mängd gårdar. Hans lefnadssätt var lysande. Hans hus i Åbo kallades ”hof”. K. hade vidsträckta juridiska och historiska kunskaper och var en ofta anlitad rådgifvare i alla frågor, som rörde finska adelns genealogi. Han författade en (otryckt) skrift *Censura de jure hæreditario*. I finska språket egde han för sin tids förhållanden grundliga kunskaper och var verksamt intresserad för lagens öfversättande till finska. K. ligger begrafven i Åbo domkyrka.

4. Knut K., friherre, riksråd, den föregåendes son, systerson till Axel Oxenstierna, f. 8 sept. 1622, d. 26 juni 1690 på Hedensö i Södermanlands län, blef 1651 landshöfding i Västmanlands län, inkallades 1660 i rådet, blef 1663 president i Kommerskollegium, förlänades 1666 med lagmansdömet öfver Närke, blef 1676 häradshöfding i Västerbotten och dess lappmarker och var 1677—80 president i Svea hofrätt. Inom rådet blef han en afgjord motståndare till M. G. De la Gardie och samverkade med Sten Bielke, Biörenklou och Klas Rålamb. Så deltog han i klandret öfver vanvården vid konungens uppfostran och öfver slöseriet med kronans gods, tillhörde den pluralitet af rådet, som beslöt Sveriges deltagande i trippelalliansen (1668), var med om att utarbeta det under namnet ”Blå boken” kända statsregleringsförslaget af 1668 och protesterade 1671 jämte sex andra rådsherrar mot det till sina följder olycksbringande förbundet med Frankrike. Han var 1668 och 1672 rådsminoritetens kandidat till riksskattmästarämbetet. Under riksdagen i Uppsala 1675 bevistade han de hemliga öfverläggningar, som af åtskilliga rådsherrar höllos hos Rålamb till De la Gardies störtande, samt gick därhän i sin ifver, att han jämte Rålamb angaf rikskansleren för förgripliga yttranden om konungen. Denna angifvelse, hvilken ledde till formlig process mellan rikskansleren och de båda riksråden (se härom O. Varenius, ”Högförräderimålet mot M. G. de la Gardie år 1675” i ”Hist. studier”, festskrift tillegnad C. G. Malmström, 1897), synes ha icke obetydligt bidragit till Karl XI:s växande köld mot De la Gardie. Den vid samma riksdag inledda räfsten med förmyndarstyrelsen betraktades af K. som ett godt vapen mot rikskansleren. När räfsten efter 1680 års riksdag

äfven vändes mot rådet, var det hufvudsakligen K:s bestämda uppträdande, som åvägabragte tillåtelsen för rådsherrarna att svara hvar för sig. Först vid tiden för domarnas afsägande kunde han förmå sig att erkänna den tillsatta kommissionens behörighet. Vid samma tid (okt. 1681) blefvo K. och en af hans ämbetsbröder, Gustaf Sparre, ställda under åtal inför Svea hofrätt och förvista från hofvet, emedan de vägrade underteckna en skrifvelse från slutet af 1680, hvari rådet i fråga om gränserna för sin myndighet uttalade sig i enlighet med konungens och ståndernas uppfattning. Efter att ha ingifvit böneskrifter fingo de likväl snart rättegången nedlagd och förvisningen upphäfd. K. upphörde emellertid i slutet af 1681 med all ämbetsutöfning och var en af de åtta rådsherrar, som afskedades i maj 1682. Räfsten med förmyndarstyrelsen i förening med reduktionen drabbade K. så hårdt, att i slutet af 1685 hans hus i Stockholm och åtskillig lösegendom gingo under klubban. På sin ålderdom sysslade K. med genealogiska studier.

5. Gustaf K., friherre, riksråd, den föregåendes broder, f. 10 okt. 1624 på Klackeborg i Järstads socken af Östergötlands län, d. 12 mars 1689 på Ollonö i Östergötlands län, tjänade som officer under 30-åriga kriget och befordrades 1651 till öfverste för ett finskt kavalleriregemente, blef 1658 landshöfding i Östergötlands län och utnämndes 1664 till rådsherre, i hvilken egenskap han 1667 fick plats i Krigskollegiet. 1665 blef han innehafvare af häradshöfdingesysslan i Hammarkinds, Björkekinds och Östkinds härad samt fick 1674 lagmansämbetet i Kalmar län. Icke fullt så betydande som brodern, understödde han denne i striderna inom rådet, dock ej vid riksskattmästarvalet 1668, då han rikskansleren till behag röstade på Bååt mot löfte att få efterträda denne som generalguvernör öfver drottning Kristinas förläningar, ett ämbete, som han 1669—74 beklädde. Förmyndarräfsten och reduktionen träffade honom hårdt. Samtidigt med brodern förständigades han att ingifva sin begäran om afsked från riksrådsämbetet (maj 1682), hvarefter han drog sig undan till sin egendom Ollonö.

6. Arvid Fredrik K., grefve, den föregåendes brorsons sonson, jurist, politiker, f. 27 mars 1735 i Malmö, d. 6 juni 1810 på sin egendom Jordberga i Skåne, inskrefs 1751 som auskultant i Göta hofrätt, där han 1762 blef assessor. Vid riksdagen i Norrköping 1769 väckte K. stor uppmärksamhet för det klara och skickligt uppsatta memorial, hvari han tog mössrådet i försvar och som väl närmast torde föranledt, att han, när vinden åter vändt sig till mössornas förmån, 1772 blef uppförd å riksrådsförslag. Under tiden hade han 1771 nått generalauditörs värdighet, och 1775 utnämndes han till revisionssekreterare. 1776 blef han Vasa hofrätts förste president och verkade med stor berömmelse till 1781, då han transporterades till president i Göta hofrätt. 1792 inkallades han som led. i Högsta domstolen, utnämndes s. å. till president i Kammarkollegium, blef 1793 ”en af rikets herrar” och erhöll 1797 greflig värdighet, ehuru han, barnlös som han var, icke tog introduktion å riddarhuset i denna egenskap. 1801 tog han afsked ur statstjänsten. Äfven under det gustavianska enväldets dagar var K. en för moderation och självständighet samt medborgerligt sinne högt skattad riksdagsman, hvilken särskildt som led. af 1789 års bankoutskott inlade energiskt arbete för att ena de söndrade sinnena i redligt arbete för fosterlandets välgång.

7. Knut K., friherre, sonsons son af K. 4, politiker, f. 20 jan. 1761 å Hedensö i Södermanland, d. 8 dec. 1831 i Stockholm, blef 1776 kadett vid krigsakademien i Berlin, 1777 k. lifdrabant, 1781 fänrik och 1782 löjtnant vid Södermanlands regemente. Efter att några år ha varit anställd som officer i fransk tjänst tog K., nära lierad med 1789 års riddarhusopposition, s. å. afsked ur krigstjänsten för att å sin egendom, Ekensholm i Södermanland, lefva en förmögen jorddrotts oberoende lif. Efter konungamordet 1792 blef K. häktad, men efter en kort tid frigifven. Misstankarna hade föranledts af hans nära vänskap med sin frände A. L. Ribbing, med hvilken han sedermera under en lång följd af år underhöll en intim korrespondens. Vid 1800 års riksdag, då K. tillhörde ekonomiutskottet, stod han i oppositionens främsta led och blef efter dess slut på konungens befallning jämte Skjöldebrand, N. Silfverschöld m. fl. åtalad inför Göta hofrätt för förgripliga uttalanden mot landtmarskalken vid det stormiga sammanträdet 29 maj, då Hans Järta m. fl. afsade sig adelskapet. I likhet med sina dåvarande stridsbröder var K. en bland dem, som 1809 främst främjade sakernas nya ordning. Hans varma och vältaliga anförande å riddarhuset 8 maj för programmet: ”konstitution först, kung sedan” anses mer än något annat ryckt ståndet med sig, och hertig Karl måste nödtvunget afstå från den plan, som af honom gillats, men ursprungligen utstakats af G. Adlersparre, att han skulle först på grund af arfsrätt utropas till konung och regeringsformens antagande blifva beroende af hans sanktion. K. var äfven verksam led. af statsutskottet vid samma riksdag och talade i juli 1809 för uppskof med tronföljarvalet. Han blef 1810 kammarherre hos konungen, 1817 hofmarskalk och 1818 öfverstekammarjunkare.

1—3. M. G. S. 4 o. 5. (V. S—g.) 6—7. V. M.

Ku'rderna, den talrikaste delen af befolkningen i det efter dem benämnda landet Kurdistan (se d. o.), äro ett sedan urâldsta tider i dessa trakter inhemskt iranskt folk, splittradt i en mängd små självständiga stammar. Kurdernas antal uppskattas på tämligen osäkra grunder till omkr. $2^1/_4$ mill. Omkr. $1^1/_2$ mill. lyda under turkisk och $^3/_4$ mill. under persisk öfverhöghet. Redan hos klassiska författare omtalas detta folk under namnen *karducher*, *gordyéer* (Xenofon, Strabon) och *kyrtier* (Polybios) och dess land under namnet *Gordyaja* eller *Gordyene*. Syriska författare kalla folket kardū, armeniska kordūkh. Någon tillförlitlig förklaring af det inhemska namnet *kurd* (plur. *akrâd*), hvilket kurderna själfva härleda från det persiska *kurd*, tapper, har man ännu icke funnit. Icke heller är det möjligt att uppdraga någon be-

stämd gräns mellan de olika kurdiska stammarna. I allmänhet kan man dock skilja mellan två stora hufvudafdelningar, en västlig och en östlig. Efter inhemska källor, framför allt Scherefs berömda arbete ''Tarîch el-akrâd'' (Kurdernas historia), dela sig kurderna i 4 stora grenar: kurmândj, lur, kelhur och gûrân. Som en femte gren måste därtill läggas duschîk-kurderna och de zazadialekten talande stammarna i norra Kurdistan (jfr Kurdiska språket). I allmänhet omfattar namnet kurmandj alla västliga och under Turkiet lydpliktiga stammar, men kelhur de östliga, dels till Turkiet, dels till Persien hörande stammarna, hvartill i s. ansluta sig de h. o. h. inom Persien bosatte lurerna, som från språklig synpunkt måste räknas till kurderna. Namnet guran (urspr. ''bergsbor'') utmärker numera i större delen af Kurdistan den jordbruksidkande befolkningen, i motsats till asjiret, den nomadiserande, hvilken själf betraktar sig som en förnämligare ridderlig-aristokratisk klass. Till största delen äro kurderna sunnitiska muhammedaner, blott få äro kristna med katolsk, armenisk eller nestoriansk kult, men deras religion är, såsom hos alla egentligen nomadiska orientaler, inskränkt till några ytliga plägseder.

En kurder.

Med de härskande folken, turkar och perser, stå de i ett ständigt fientligt förhållande, skilda från de förra genom ett fullkomligt olika språk och från de senare genom religionshatet mellan sunniter och schiiter. Kurderna (se fig.) äro ett frihetsälskande, obändigt folk, berömdt för tapperhet, gästfrihet och en viss hederskänsla. Ha de äfven genom ständiga ströftåg och plundringar gjort sig fruktade af sina fredliga grannar, armenier, syrier och perser, så kan detta till en del förklaras af den usla, despotiska, blott på utpressningar betänkta styrelsen, hvars makt öfver de många självständige stamhöfdingarna ofta är blott nominell. I allmänhet torde kurderna vara bättre än sitt rykte, och erfarna resande vitsorda både begåfning och ridderlighet hos detta folk, hvarifrån män sådana som Saladin och Nadir schah utgått. Kvinnan står hos dem i högre anseende än vanligt hos orientalerna, ehuruväl äktenskapet såsom öfverallt i Orienten blott är en handel, hvarigenom fadern afyttrar sina döttrar, ofta vid 10 till 11 års ålder. Under vintern bo alla kurder i byar, af hvilka flera tillsammans bilda en stam. De bofasta stammarna odla ris, sesam, hvete, hampa, lin och samla galläpplen; de nomadiserande ega hjordar af kameler, hästar, nötboskap och får. Stammarna kring Bitlis gälla för att vara de mest civiliserade; renast från främmande inflytande ha de centrala stammarna hållit sig, medan de nordliga, mellan Ararat samt sjöarna Van och Urmia, till stor del uppgifvit sin nationalitet. Till kurderna höra etnografiskt de af dem hatade jeziderna, en sekt med egendomliga religiösa bruk, som har sitt förnämsta tillhåll i Sindjarbergen v. och Bahdiranbergen n. om Mosul. Utom den i Kurdistan bosatta hufvudmassan finnas flera enstaka kurdiska stammar och kolonier i angränsande länder, i synnerhet Persien och Chorassan, dit kurder flyttades af Schab Abbâs (1587—1628), och s. därom i Kohistan samt vidare kring Asterabad vid norra gränsen mot jorund-turkmenerna och bitsje-kurderna kring Demavend m. fl. I Syrien finnas kurder kring Aleppo och så långt sydligt som mellan Homs och Baalbek. I Mindre Asien nå de i v. till Angora och i n. till Erzerum. — Jfr bl. a. Rich, ''Narrative of a residence in Koordistan'' (1836), Millingen, ''Wild life among the Koords'' (1870), Veliaminov, ''Scheref-nameh ou Histoire des kourdes par Scheref, prince de Bidlis'' (1862), Schläfli, ''Beiträge zur ethnographie Kurdistans'' (Petermanns mitteil., 1863), Binder, ''Au Kurdistan, en Mésopotamie et en Perse'' (1887), Geiger och Kuhn, ''Grundriss der iranischen philologie'', I (1895—1901), samt en mängd intressanta uppsatser af Ainsworth, Rawlinson, Shiel m. fl. i ''Journal of the geographical society'' (bd 8 ff.). H. A. (K. V. Z.)

Kurdiska språket, det i Kurdistan (se d. o.) allmännaste samtalsspråket, är ett självständigt iranskt språk, som man förr med orätt ansåg blott som en korrumperad nypersisk dialekt. I allmänhet står väl kurdiskan nypersiskan närmare än andra iranska språk, men skiljer sig dock därifrån mer än t. ex. pehlevi, det medelpersiska språket från sasanidernas tid, och intager till persiskan ungefär samma ställning som den likaledes självständiga mazenderanskan, hvilken förr betraktades som en persisk dialekt. I grammatiskt hänseende eger kurdiskan ännu kvar en del äldre former, som gått förlorade i persiskan, såsom t. ex. ett kasussuffix *a* (*e*, *i*), som utmärker objektiv (ack., dat.), ett gammalt participialperfekt m. m., hvarjämte verbet utbildat flera nya egendomliga former, till hvilka de öfriga iranska språken icke erbjuda något motsvarande. Äfven inom ljudläran har kurdiskan haft en egen, alldeles självständig utveckling med 9 korta vokalljud och 8 långa, flera diftonger och ett lika rikt utbildadt konsonantförråd, så t. ex. palatalerna *ki*, *gi* bredvid affrikatorna *č* (tj) och *ǰ* (dj), hväsljuden *z* (tonande s) och *ž* (franskt j) bredvid *s* och *š*, eng. *w* bredvid *v* och flera arabiska ljud, som äfven inträngt i rent iranska ord. På det lexikaliska området eger kurdiskan en mängd urgamla ord, som saknas i öfriga iranska språk, men kunna återfinnas i andra indoeuropeiska språkgrenar, t. ex. *kodk*, knä, *lapk*, tass, *pordek*, tuppkam, m. fl. F. ö. öfverflödar det kurdiska språkförrådet af en mängd lånord, mest från persiskan, mindre från armeniskan, turkiskan och arabiskan; men bredvid de persiska lånorden stå ofta de äkta kurdiska, som då erbjuda en längre gången ljudskridning, ungefär som inom franskan det äldre *chétif* bredvid det yngre *captif* (bägge af lat. *captivus*), t. ex. *zevân* (af pers. *zebân*), tunga, äldre kurd. *zemân*, *gôšt* (pers. lånord), kött, kurd. *gôvd*. Äfven pronominalformer lånas ofta från persiskan, såsom *min*, jag, i st. f. det kurdiska *me*; och de gamla kurdiska räkneorden 12—19, hvilka i sin bildning stämma öfverens med de armeniska *tasn erku*, *tasn erekh* o. s. v., äro numera nästan undan-

trängda af de nypersiska, helt olika bildade formerna. Kurdiskan delar sig i några dialekter, af hvilka kurmändj, den västliga och allmännaste, kan betraktas som högspråket. En annan dialekt är zaza, i nordligaste Kurdistan kring städerna Palu och Musch vid öfre Eufrat. Den senares största fonetiska skillnad från den förra är konsonantförrådets ytterligare riktande med de två i slaviska språk allmänna ljuden *d'* (*dj*) och *n'* (*nj*), hvilka saknas i kurmandj. Den i östra Kurdistan, i de persiska prov. Ardilān och Kirmānschahān, talade dialekten kallas ofta *gūrān* (jfr Kurderna), men dennas skillnad från de förra är ännu ej fullt känd. Kurderna äga ett rikt förråd af sägner och sånger, mestadels af krigiskt innehåll. Deras mest berömde skald är Scheich Ahmed, som lefde i 16:e årh. Men f. ö. är litteraturen ännu ganska torftig. Nya testamentet utkom på kurdiska, tryckt med armeniska typer, i Konstantinopel 1857. Den första grammatiska bearbetningen af kurdiskan gjordes af Garzoni (Rom, 1787), men först 70 år senare upptogs detta studium af Rödiger och Pott. Jfr Lerch, "Forschungen über die kurden" (1857—58), Müller, "Kurmângi-dialekt der kurdensprache" (1864), och "Zaza-dialekt der kurdensprache" (s. å.), Jaba, "Dictionnaire kurde-français", utg. af Justi (1879), Justi, "Kurdische grammatik" (1880), Prym och Socin, "Kurdische sammlungen" (1887—90), Jūsuf el-Chālidī, kurdisk-arabisk ordbok (Konstantinopel, 1892), Makas, "Kurdische studien" (1900), de Morgan, "Mission scientifique en Perse, V: Études linguistiques" (1904), Schech Ahmed från Ǧezīret ibn 'Omar, "Kurdischer diwan" (utg. af Hartmann, 1904), Mann, "Kurdisch-persische forschungen" (1906 ff.) samt Geiger och Kuhn, "Grundriss der iranischen philologie", I (1895—1901). H. A. (K. V. Z.)

Kurdistān, "kurdernas land", ett område med ej fullt bestämda gränser i asiatiska Turkiet och nordvästra Persien, hvilket dock ej bebos uteslutande af kurder, utan äfven af armenier och andra asiatiska folkstammar. Det turkiska K., trakten kring mellersta Eufrat och öfre Tigris, omfattar vilajeten Diarbekr, Mamuret ül Aziz, Bitlis och Van, men kurder bo dessutom i delar af vilajeten Erzerum, Aleppo och Mosul, och det persiska K. sydvästra delen af prov. Aserbeidjan och västra delen af Ardilan till floden Kercha, hvadan K. i sin helhet utgöres af Irans västliga bergstrakter mellan 39° och 34° n. br. äfvensom östra ändan af Taurusbergen, hvilka på Armeniens södra gräns, mellan 39° och 37° n. br., ansluta sig till Irans berg. Landet har karaktären af ett kedjebergsland med vidsträckta högslätter mellan kedjorna. Mot s. v. bli bergen lägre och öfvergå där i den mesopotamiska slätten. Hufvudfloder äro Tigris och dess bifloder Sab och Dijala, Murad Su l. Östra Eufrat samt Chabur, som vid El-Busera (se Kirkesion) faller ut i Eufrat. Sjöarna Van och Urmia samt de små Göldžik, Archag m. fl. ligga inom kurdernas område. Ett land, som likt K. sträcker sig öfver 5—6 breddgrader och växlar i höjd ö. h. från 300 till 3,000 m., har naturligtvis ett olikartadt klimat och en mångfald af produkter. I norra delen är vintern mycket sträng, men sommaren vacker, med måttlig värme. Barrskogarna i n. aflösas i s. af en sydländsk växtlighet, där oliv-, citron- och granatträden ge rika skördar. I allmänhet är marken rikt vattnad och till följd däraf mycket bördig. Mineralriket lämnar silfver, koppar, stenkol, nafta och petroleum. Jämte kurderna (se d. o.), som bilda hufvudmassan af befolkningen, bo i K. armenier (i nordvästra delen), araber (i s. ö.) samt perser, turkar och judar. De viktigaste städerna äro Bitlis, kurdernas egentliga hufvudort, s. ö. om sjön Van, Diarbekr och Mardin, alla i turkiska K., samt Kirmānschahān i persiska K. — Turkarna kommo i besittning af sin del af K. delvis redan 1470, då konungariket Trabezon föll, delvis genom eröfringar 1837—47. (J. F. N.)

Kurė, *jaktv.* Se Curée.

Kureijāt, ruiner i moabiternas land ö. om Döda hafvet mellan Attarus och Dibān, det forna *Kerioth*, öfver hvilken Jeremias (48: 24) uttalar straffdomen.

Kureischiter l. Koreischiter hette en arabisk stam, som i 5:e årh. e. Kr. tillskansade sig uppsikten öfver helgedomen i Mekka (se Kåba) och därmed öfvermakten i El-Hedjas. Muhammed tillhörde denna stam. Enligt den arabiska traditionen, som dock i denna punkt säkerligen är oriktig, skall den kureischitiska dialekten ha lagts till grund för den första redigeringen af koranen. K. V. Z.

Kuren. Se Kuldsja 3.

Kurer (lettiskt *kuri*, litauiskt *kurszei*, ry. *kors*, lat. *chori* och *curii*), de ursprunglige inbyggarna i det efter dem benämnda landet Kurland, voro sannolikt ett med esterna och liverna nära besläktadt folk af finsk-ugrisk ras, enl. andra livernas förfäder. Vid början af den historiska tiden synas de ha bebott de norra och västra delarna af nämnda länder, det s. k. egentliga Kurland, *Kur-seme* (till skillnad från Semgallen), med det nuv. Goldingen till hufvudort. Kurerna undanträngdes och utrotades af letterna, men deras namn har ännu bibehållit sig dels i inskränkt mening som inhemsk benämning på den lettiska befolkningen å Kurische nehrung, dels i vidsträcktare bemärkelse som likbetydande med letter i allmänhet. (Jfr Letter.) Den latinska formen *chori* förekommer först hos Adam af Bremen, formen *curii* först hos Saxo Grammaticus. H. A.*

Kurēra (lat. *curāre*, ha omvårdnad om), bota, återställa från en sjukdom.

Kurēter (grek. *Κουρῆτες*), *grek. myt.*, demoniska väsen, besläktade med korybanter och daktyler.

Kureter, dansande kring spenabarnet Zeus, relief på ett altare å Kapitolium, Rom.

Liksom dessa höra de till Rhea Kybeles omgifning, men sättas äfven i förbindelse med den kretensiske

Zeus, hvilken de under hans uppväxt vaktade och skyddade mot Kronos' ondskefulla anslag, hvarjämte de sedan fortforo att tjäna honom som präster. A. M. A.

Kurfurste (ty. *kurfürst*, af mht. *kur*, val, utkorande; lat. *cle'ctor*) kallades i det forna Tyska riket enhvar af de furstar, som hade sig förbehållen rätten att deltaga i val af konung (kejsare). Under medeltidens första århundraden förrättades detta val af samtliga andliga och världsliga riksfurstar; ledningen tillföll ärkebiskopen af Mainz. I Sachsenspiegel (före 1235) nämnas första gången 6 furstar, som ej ega att bestämma valet, men att rösta före de andre: 3 andliga, nämligen ärkebiskoparna af Mainz, Trier och Köln, och 3 världsliga, nämligen pfalzgrefven vid Rhen, hertigen af Sachsen och markgrefven af Brandenburg. Dubbelvalet 1257 förrättades af dessa 6 och konungen af Böhmen. Valet 1273 verkställdes af 7 kurfurstar, men som 7:e tjänstgjorde icke Böhmens konung, utan hertigen af Bajern. Så är också kurfurstekollegiet sammansatt i Schwabenspiegel (sannolikt fullbordad omkr. 1275). 1290 afgjordes tvisten mellan Böhmen och Bajern till det förras förmån genom erkännande af bömiske konungens ärkemunskänksämbete; de 7 kurfurstarna beklädde nämligen tillika de höga riksämbetena. 1356 utfärdade kejsar Karl IV en rikslag, den s. k. gyllene bullan, hvilken fastställde de sju furstarnas uteslutande rätt att välja (faktiskt låg dock innehafvarens af Böhmen rätt nere från slutet af 1400-talet till 1708), deras inbördes rangordning, den världsliga kurfurstevärdighetens ärftlighet efter förstfödslorätt, kurländernas odelbarhet m. m. Vidare stadgades, att kurfursten af Pfalz och kurfursten af Sachsen skulle vid tronledighet inneha riksvikariatet, den förre i Rhenländerna och södra Tyskland, den senare i de delar af riket, i hvilka sachsisk rätt gällde m. m. Kurfurstarnas samtycke kräfdes sedan 1300-talet till alla viktiga åtgärder i riksstyrelsen, t. ex. inkallande af riksdagar och utdelning af större rikslän; å riksdagen bildade de sedan samma tid en afdelning för sig, kurfurstekollegiet, och fr. o. m. Karl V:s val, 1519, gjorde de sin vilja gällande genom att före valet förelägga kandidaten en valkapitulation till antagande. — sedan 1648 (1711) dock i förening med de öfriga ständerna. Under 30-åriga kriget öfverflyttades den pfalziska kurfurstevärdigheten 1623 till Bajern, men vid fredsslutet 1648 upprättades åt Pfalz en ny, åttonde, kurfurstevärdighet. 1692 upprättade Leopold I till förmån för Hannover (Braunschweig-Lüneburg) en nionde kurfurstevärdighet. Efter wittelsbachska husets utslocknande i Bajern, 1777, blef kurfurstarnas antal åter åtta. Till följd af de omstörtningar, som framkallades i Tyska rikets förhållanden genom kriget mot franska republiken, försvunno 1803 kurfurstendömena Köln och Trier; kurfursten af Mainz blef i egenskap af riksärkekansler förflyttad till Regensburg, och nya kurfurstevärdigheter stiftades för Salzburg (1805 utbytt mot Würzburg), Württemberg, Baden och Hessen-Kassel. Med Tyska rikets upplösning, 1806, upphörde kurfurstevärdigheterna att finnas. Endast Hessen-Kassel behöll den därefter intetsägande titeln kurfurstendöme till 1866, då det annekterades af Preussen. — Litt.: Om kurfurstekollegiets uppkomst och utveckling se skrifter af Phillips (1857—58), Ficker (1859), Wilmanns (1873), Schirrmacher (s. å.), Harnack (1883), Quidde (1884), Maurenbrecher (1889),, Lindner (''Die deutschen königswahlen und die entstehung des kurfürstenthums'', 1893, och ''Der hergang bei den deutschen königswahlen'', 1899), Kirchhöfer (1893), Grillitsch (1897) och Krammer (1905). (G. W—k.)

Kurfurstehatt. Se Krona.

Kurg, dravidiskt språk. Se Dravida, sp. 837.

Kurga'n, ry., grafhög. De uråldriga kummelformiga kurganerna, som förekomma ganska talrikt i Syd-Ryssland, innehålla jämte den jordades ben ofta äfven dyrbara fornsaker.

Kurga'n, kretsstad i västra Sibirien, guv. Tobolsk, vid floden Tobol. 10,579 inv. (1897). K. är hufvudort för traktens handel med boskap, talg, hudar och salt och är stadt i uppsving, sedan sibiriska järnvägen öppnades, vid hvilken det ligger. (J. F. N.)

Kurgäster. Se Kur.

Kurhatt, detsamma som kurfurstehatt (se Krona).

Kurhus (af lat. *cūra*, skötsel) kallades fordom hos oss de vårdanstalter, som voro afsedda för personer, behäftade med veneriska sjukdomar. Med den nya lasarettsstadgan af 1901 har emellertid detta namn afskaffats, och de gamla kurhusen ha införlifvats med länslasaretten. För vård å allmänt rum af personer, behäftade med venerisk sjukdom i smittsamt stadium, skall nämligen numera vid minst ett lasarett inom hvarje landstingsområde finnas en särskildt för nämnda ändamål inredd afdelning. Fortfarande finnas dock i Stockholm och Göteborg speciella anstalter, afsedda *hufvudsakligen* för vård af veneriskt sjuka, men å dessa anstalter mottagas dock äfven personer, behäftade med vanliga hudsjukdomar m. fl. andra åkommor, hvarför äfven vid dessa anstalter namnet kurhus försvunnit. En allmän sjukvårdsafgift (numera högst 50 öre för man och 25 öre för kvinna), hvilken enl. k. kung. 26 aug. 1873 i st. f. den 1818 stadgade kurhusafgiften erlägges af en hvar, som betalar mantalspenningar, skall företrädesvis användas till kostnadsfri vård åt veneriskt sjuka och till vidtagande i öfrigt af tjänliga åtgärder för den veneriska sjukdomens hämmande. Den kommer därför i första rummet ofvannämnda lasarettsafdelningar för veneriskt sjuka till godo. R. W.

Kurhusafgift. Se Kurhus.

Kuriälstil (jfr Curia 3), *språkv.*, detsamma som kanslistil (se d. o.) l. juridisk stil. Genom k. cirk. af 22 mars 1907 ha vissa förenklingar i ämbetsskrifvelsernas uttryckssätt blifvit anbefallda. R—n B.

Küria-Müria-öarna (arab. *Charjān-Marjān*), en af 5 bergiga öar bestående grupp på Arabiens sydkust, mellan Ras Hasik i v. och Ras Schirbedat i ö., tillsammans 76,2 kvkm., hvaraf den största, Hallanny, 56,5 kvkm. De afträddes af sultanen af Maskat till England 1870, då kabeln genom Röda hafvet lades, äro bebodda af några arabiska familjer från motliggande fastland och äro rika på guano, som bortarrenderats. (J. F. N.)

Kurian (Påfliga kurian, Romerska kurian), en sedan 1000-talet använd beteckning för det påfliga hofvet, numera sammanfattningen af de personer och ämbetsmän, som utgöra katolska kyrkans centralregering i Rom under påfvens högsta

ledning. Se vidare Curia 3 och, ang. institutionens reformering genom konstitutionen *Sapienti consilio* af 29 juni 1908, samma ord i Suppl.

Kurikka [ko'r-], konsistoriellt pastorat af 2:a kl., Vasa öfre kontrakt, Åbo ärkestift, Finland, Vasa län, Ilmola härad och domsaga. Areal 451 kvkm. Befolkningen, finsktalande, 8,639 pers. (1908). A. G. F.

Kurilerna (jap. *Chi-shima*, "de tusen öarna"), ön till Japan hörande, öfver 1,000 km. lång rad af öar, som i sydvästlig riktning går från Kamtjatkas södra spets till nordöstra delen af ön Yezo (50° 46′—43° 30′ n. br., 145° 30′—156° 30′ ö. lgd), s. begränsande Ochotska hafsbäckenet. Officiellt uppges deras sammanlagda areal vara 15,593,8 kvkm. samt deras antal 31, ehuru andra uppgifter både om areal och antal finnas (Snow uppger arealen till 7,407 kvkm.). Öarna hvila på en bergbåge och kunna betraktas som de kvarstående pelarna till en brygga, som en gång förenat Kamtjatka med Yezo. De flesta bestå af lavabildningar (andesit och basalt), hvarjämte vulkanisk aska ingår som en viktig beståndsdel i dem. Troligen ha flera öar uppstått genom anhopning af aska, ditförd af hafsströmmar. Icke mindre än 23 vulkaner finnas, af hvilka 13 äro ännu verksamma, heta källor och jordbäfningar äro talrika. I allmänhet äro K. höga; de sydligare äro täckta ända till toppen af en rik vegetation, åt hvilken mörka barrträd, särskildt *Pinus pumila*, ge karaktär, men dessutom finnas popplar, björkar, vide och dvärgekar. De nordligaste öarna äro till stor del täckta af snö och hysa vid stränderna en mager växtlighet. Djurvärlden representeras af varg, sobel, röd och svart räf, bäfver samt fisk- och hafsuttrar, hvilka äro föremål för jakt. Af mineralier har man anträffat järn och koppar. Befolkningen, 4,413 pers. (1898), utgöres af aino (se d. o.). Dock äro endast tre af öarna fast bebodda, nämligen de båda sydligaste Kunashiri (1,223 kvkm., 1,475 inv.) och Yeturufu l. Iturup (2,410 kvkm., 11,343 inv.) och i norra delen af öbågen Shiashkotan (518 kvkm., 59 inv.); de öfriga besökas endast tillfälligtvis af fiskare och jägare. De viktigaste af de andra öarna äro, från n. räknadt, Shumshu, genom Stora Kurilsundet skild från Kamtjatka, Paramushir med en topp på 2,100 m.; vulkanen Alaid, på en liten ö n. v. om föregående, är den högsta toppen i hela gruppen (2,330 m.), Onekotan (vulkanen Toor-ussyr 1,340 m.), Simushir (Milneberget 1,722 m.) och Urup (toppen Mobuyama 1,264 m.). Jfr Japans karta i bd 12. — K. upptäcktes af holländaren Martin de Vries 1643, som inträngde i Ochotska hafvet genom de Vries' sund mellan Iturup och Urup, som af honom kallades Staaten Eiland och Kompagnies land. Senare blef ögruppens genomforskande en punkt i den s. k. stora nordiska expeditionen under dansken Berings ledning (1733—41), och hans landsman Martin Spangberg utförde med framgång detta uppdrag under två resor 1738 och 1739. Noggrannare kännedom om K. erhölls genom v. Krusensterns resa (1803—06). I senare tider har särskildt H. J. Snow bidragit till deras utforskande. — De norra öarna ockuperades af ryssarna, de södra af japanerna, men 1875, då Japan tvangs att afträda sin andel af ön Sachalin till Ryssland, fick det de norra K. till ett slags "ersättning". Sedan genom rysk-japanska kriget södra delen af Sachalin åter blifvit japansk, lära alla de kristne ainoerna på K. ha öfverflyttat dit. Litt.: H. J. Snow, "Notes on the Kuril islands" (1897). J. F. N.

Kurilströmmen. Se Kuro-shio.

Ku'rimo och Ämmä, numera nedlagda, men på sin tid ryktbara järnbruk i Finland, belägna vid omkr. 65° n. br. K. ligger ö. om Uleåborg, i Utajärvi socken, vid en källarm till Kiminki älf, och Ämmä 100 km. längre österut, i Suomussalmi socken, vid Ämmä fors, nedom Kianto 53 km. långa träsk. De många sjöarna kring bruken innehålla nästan alla sjömalm, som utgjorde råmaterialet för tillverkningarna. K. anlades 1854, Ämmä 1841, och bruken drefvos senare i samband med hvarandra ända till 1876, då rörelsen i följd af omöjligheten att uppehålla konkurrensen med bättre belägna verk nedlades. Järnet från Ämmä måste nämligen om vintern transporteras med renar. Tillverkningen uppgick vid denna tid till 600—700 ton tackjärn och ungefär lika mycket stångjärn eller smältstycken vid hvartdera bruket. Järnverk af en sådan fullständighet och storlek som K. (masugn, puddel- och valsverk, gjuteri och mekanisk verkstad) och Ämmä (masugn och puddelverk) torde knappast ha förefunnits nordligare på jordklotet. C. P. S.

Kurin, *med. farm.* Se Curare, sp. 966.

Kuriner, folkstam. Se Lesger.

Ku'rino, Shinichiro, japansk diplomat, f. 1852, anställdes efter juridiska studier vid Harvarduniversitetet i Förenta staterna som afdelningschef i japanska utrikesministeriet, var 1894—95 sändebud i Washington, där han skickligt förberedde en japansk-amerikansk traktatrevision, förflyttades därifrån till Rom (1896—97), Paris (1897—1902) och Petersburg, där han representerade Japan från febr. 1902 till de diplomatiska förbindelsernas afbrytande omedelbart före krigsutbrottet, febr. 1904. K. vistades därefter en kort tid i Stockholm, där han sedan juni 1902 äfven varit ackrediterad som japansk envoyé. Sedan juni 1906 är K. japansk ambassadör i Paris. Han anses som en af sitt lands dugligaste diplomater och visade mycken kallblodig skicklighet under de förhandlingar, som omedelbart föregingo det rysk-japanska krigets utbrott. V. S—g.

Kurinsk, ö vid sydvästra kusten af Kaspiska hafvet, n. ö. om Lenkoran, utanför Kisilagatsjviken, en af jordens viktigaste fiskeplatser. Den årliga fångsten skattas till 750,000 rubel, dessutom vinnas 5,000 pud kaviar och för 150,000 rubel fett och olja. J. F. N.

Kuriositēt (lat. *curiōsitas*, vetgirighet, nyfikenhet), föremål, hvilket är egnadt att väcka nyfikenhet, sällsamt ting, sevärdhet, sällsynthet, märkvärdighet (jfr Curiosum).

Kuriōsum. Se Curiosum.

Kurir (fr. *courrier*, af lat. *cu'rrere*, löpa), ilbud, ridande öfverbringare af depescher eller viktigare nyheter i allmänhet; ridande postbud; åkande postförare; namn på många tidningar (t. ex. "Le courrier français", "Norrbottenskuriren"). Jfr Kabinettskurir.

Kurirbricka. Se Kabinettskurir.

Kurirpass. Se Kabinettskurir.

Kurirtåg, *järnv.*, en förr gängse benämning på snabba snälltåg och särskildt det fr. o. m. som-

Ord, som saknas under K, torde sökas under C.

maren 1885 insatta nattsnälltåget mellan Stockholm och Malmö. A. d'A.

Kurische nēhrung [kōr-]. Se följ. art.

Kurisches haff [kōr-] l. Das kurische haff, strandsjö i preussiska prov. Ostpreussen, det största af de tre preussiska haffen (se Haff), sträcker sig från Labiau till Memel med en längd af 98 km. och en bredd af 45 km. samt har en areal af 1,619,5 kvkm. Djupet är obetydligt: vid Memel, där det är störst, 7,5 m., men för öfrigt 2—5 m. En 2—3 km. bred landtunga, Kurische nehrung, en kedja af sanddyner, nästan utan all vegetation, skiljer haffet från Östersjön, med hvilken det eger samband endast genom Memeler tief l. gatt (ett 6 m. djupt, 500 m. bredt sund vid Memel). Dynerna på landtungan, bland de mest storartade i Europa, ända till 62 m. höga, flytta sig ständigt fram mot haffet (årl. omkr. 6 m.) och hota att om några hundra år fylla det, om man ej lyckas hindra deras framryckande. I K. utmynna floderna Dange, Minge, Memel (mynningarna Russ och Gilge) samt Pregelarmen Deime. Till följd af de faror, som äro förenade med sjöfarten på haffet, kringgår man det medelst kanaler: König Wilhelms kanal, från trakten af Memel till Russ, samt Friedrichsgraben och Seckenburgkanalen, mellan Gilge och Deime. (J. F. N.)

Kuriōs l. Kurjös (fr. *curieux*, af lat. *curiōsus*, nyfiken), egnad att väcka nyfikenhet, sällsam, egen, konstig, löjlig.

Kurkijoki [ko'r-]. Se Kronoborg.

Kūrkū, indisk stam. Se Kolh, sp. 531—532.

Ku'rkumastärkelse. Se Curcuma.

Kurkumīn, *bot. farm.* Se Curcuma, sp. 968.

Kurland, guvernement i Ryssland, den sydligaste af de ryska Östersjöprovinserna, består af det egentliga K. (hertigdömet K.), den västra delen af K., hertigdömet Semgallen, den östligaste delen, omfattande kretsarna Mitau och Selburg, biskopsstiftet Pilten (i kretsen Goldingen) och området Polangen (sydvästligaste delen vid Östersjön) samt gränsar i n. till Livland och Rigaviken, i ö. till guv. Vitebsk, i s. till guv. Vilna, Kovno och Preussen och i v. till Östersjön. Areal 27,286 kvkm. K. är ett slättland, i flera riktningar genomdraget af lägre höjdsträckningar (70—130 m. höga), hvilka i regel gå i riktning n.—s. Den förnämsta af dessa följer Dünas vänstra strand och bildar vattenskillnaden mellan denna flod och Aa. En annan, som skiljes från den förra genom Mitauslätten, följer Windau och går mot n. ända till K:s nordspets Domesnäs. Den 340 km. långa, merendels flacka kusten bildar knappt någon enda vik; de enda punkter, där fartyg kunna landa, äro Windau, Libau och Polangen. Parallellt med kusten löpa långa sandbankar, hvilka ofta sträcka sig 10—15 km. ut i hafvet och äro mycket hinderliga för sjöfarten. Kusterna hemsökas af flygsand, mot hvars allt svårare härjningar sedan 1835 åtskilliga arbeten utförts. Jorden är i allmänhet bördig och består mest af lera. I geognostiskt hänseende tillhör K. det devoniska systemet. De nedre lagren bestå af sandsten, de öfre af märgel och kalksten. Jurasystemet uppträder vid Aas och Windaus nedre lopp. Erratiska block finnas spridda öfverallt. De största vattendragen äro Düna, gränsflod mot Vitebsk och Livland, Aa, som uppstår genom förening af Muhs och Memel och genom en arm, Bolderaa, är förenad med Düna, samt Windau, som vid staden Windau mynnar ut i Östersjön. Sjöarna, öfver 300 i antal, betäcka 261 kvkm. De största äro Usmaiten (42 kvkm.) samt strandsjöarna Papen (18 kvkm.) och Libausjön (40 kvkm.) på Östersjökusten samt Angern (50 kvkm.) vid Rigaviken. Klimatet är mildare än i Livland, dock äro vintrarna vanligen mycket kalla. Medeltemperaturen för året är i Mitau 6° C., för den kallaste månaden (jan.) —5,5°, för den varmaste (juli) 17,6° C. Jordbruket är jämte boskapsskötsel hufvudnäring och skötes på ett mera rationellt sätt än i de angränsande guv. Råg, hafre, hvete, korn, foderväxter, lin och hampa odlas mest. Industrien är med undantag af brännvinsbränning ej betydlig; icke heller handeln. Utförseln består mest af brännvin, spannmål, lin, hudar och trävaror, införseln af manufaktur- och kolonialvaror. Järnvägslinjen Petersburg—Warschau genomskär sydöstra hörnet af K. En bana går från Riga till Windau och en från Riga öfver Mitau genom södra K. till Libau. K:s befolkning, som 1897 uppgick till 672,534 inv., består hufvudsakligen (74 proc.) af letter, hvilka bilda bondeståndet; adeln och en stor del af stadsbefolkningen äro till härstamning tyskar; blott 1,7 proc. äro ryssar och 1 proc. polacker och litauer. Med afseende på bekännelsen voro (1897) 76 proc. protestanter, 16 proc. grek.-ortodoxa och rom.-kat., 8 proc. judar. Lutherska kyrkan har ett provinskonsistorium i Mitau. I militäriskt hänseende tillhör K. militärdistriktet Vilna. Guv. indelas i tio kretsar: Goldingen, Hasenpot, Mitau, Tuckum, Bauske, Friedrichsstadt, Grobin, Illuxt, Talsen och Windau. Ännu har K. liksom de öfriga Östersjöprovinserna kvar sin juridiska organisation, sina landtdagar och kretsständer. — Hufvudstad är Mitau. — K., som sedan äldsta tid var bebodt af kurer (se d. o.) och liver (se d. o.), var sedan 1245 förenadt med den livländska ordensstaten till dess upplösning 1561. Då erhöll härmästaren Gotthard Kettler K. jämte Semgallen som län af Polen. Om K:s öden under Kettler (d. 1587), sönerna Fredrik (d. 1642) och Vilhelm samt den senares son Jakob (1642—82) se Jakob, hertig af Kurland, och Kettler. Läget mellan de bägge kämpande makterna Sverige och Polen beredde K. många olägenheter. Hertig Jakob lyckades utverka, att Sverige 4 juni 1647 erkände K:s perpetuella neutralitet, men 1658 ockuperade svenskarna landet, som först genom Olivafreden (1660) återfick sitt oberoende. Jakobs son och efterträdare Fredrik Kasimir (1682—98), en slösaktig och njutningslysten furste, efterlämnade en sexårig son, Fredrik Vilhelm (1698—1711), till hvars förmyndare konung August af Polen utnämnde hertigens farbroder Ferdinand. Efter öfvergången öfver Düna (1701) förjagade Karl XII den hertigliga familjen och besatte hela K., öfver hvilket Magnus Stuart 1702 förordnades till guvernör med särskildt uppdrag att förbättra landets fasta försvar. Redan i aug. 1701 hade en fortifikationsstat för K. tillsatts, och Bauske slott (Bauskenborg), Libau, Mitau och Selburg befästes, hvarjämte hela K. kartlades. Stuart och efter honom A. L. Lewenhaupt bibehöllo sig i K. till 1705. Den senare besegrade då visserligen ryssarna vid Gemauerthof, men måste draga sig undan till Riga, hvarvid besättningar kvarlämnades i Mitau och Bauske, hvilka dock föllo

edan i sept. s. å. 1706 utrymde ryssarna K., som ter besattes af Lewenhaupt, men sedan denne 1708 ftågat för att förena sig med konungen, fann sig tromberg i slutet af 1709 nödsakad att låta utrymma . Fredrik Vilhelm återvände 1710 och förmäldes å. med tsar Peters brorsdotter Anna Ivanovna. fter hans död (1711) var den ofvannämnde Ferinand närmast att tillträda regeringen, men rkändes först 1731 formligen af sin länsherre och annade i utlandet. Sedan Ferdinand, den siste ertigen af Kettlers ätt, dött (4 maj 1737), genomiref änkehertiginnan Anna, som 1730 blifvit Rysslands kejsarinna, att hennes gunstling E. J. Biron se Biron 1) af K:s ständer 1737 valdes till ertig. 1769 öfverlämnade han styrelsen åt sin ldste son, Peter Biron (se Biron 2), hvars egering oroades af oupphörliga tvister med ständerna. Den kurländska landtdagen, som författningsenligt utgjordes endast af adeln, beslöt att lägga K. under Rysslands spira och förmådde 28 mars 1795 hertigen att mot en pension för sig och ina döttrar afsäga sig regeringen. K. blef sålunda n rysk provins. Kejsarinnan Katarina II lofvade, tt ständerna skulle få behålla tyska språket och in gamla författning. Den senare gäller fortfarande huvudsak, ehuru regeringens russificerande böjelser äfven i K. framträdt i flera afseenden. Bondeståndets ställning förbättrades genom lifegenskapens upphäfvande 1817. Den ryska lagboken (*svod*) infördes 1835. En kejserlig ukas påbjöd 1850 ryska språkets användning (i st. f. det tyska) i alla officiella skrifvelser, men genomfördes strängt först 1867. Under det revolutionära tillståndet i Ryssland efter kriget med Japan härskade jäsning äfven i K., och bl. a. afsatte en flock letter och litauer i dec. 1905 myndigheterna i Windau och arbetade för upprättandet af en "Lettisk republik", men rörelsen kväfdes, och dess upphofsmän dömdes i okt. 1906 till fängelse eller tvångsarbete. Litt.: E. Seraphim, "Geschichte Liv-, Est- und Kurlands" (2 bd, 1895—96; d. 1, 2:a uppl., 1897). (J. F. N.) L. W:son M.

Kurländska Aa [ā]. Se Bolder-Aa.

Kurmändj. Se Kurderna och Kurdiska språket.

Kurmark, fordom hufvuddelen af Mark Brandenburg (den mindre delen kallades Neumark), omfattade Altmark (med hufvudorten Stendal), Vormark l. Prignitz (med hufvudorten Perleburg), Mittelmark (med hufvudorten Brandenburg), Ukermark (med hufvudorten Prenzlau) samt herrskapen Beeskow och Storkow, tillsammans 24,600 kvkm. l. $^{8}/_{9}$ af nuv. prov. Brandenburg. Namnet uppstod, då kurfurstevärdigheten 1356 förlänades markgrefvarna af Brandenburg, och kvarlefde till Tyska rikets upplösning, 1806. (J. F. N.)

Kurmi, samhällsklass i Indien (se d. o., sp. 510).

Kurmÿsj, kretsstad i ryska guv. Simbirsk, vid Sura. 3,484 inv. (1897).

Kurnool [kānō'l], distrikt och stad i Indien. Se Karnul.

Kuroki [kōråki], Tamemoto, baron, japansk fältherre, f. 16 mars 1844 i Soga, prov. Satsuma, blef 1871 kapten vid den nyorganiserade japanska armén, befordrades 1878, efter att ha utmärkt sig vid Satsumaupprorets undertryckande, till öfverste och intog som chef för 6:e divisionen under kinesisk-japanska kriget Wei-hai-wei 15 febr. 1895. K. erhöll efter fredsslutet baronvärdighet, blef 1897 generalinspektör öfver armén samt 1903 general, medlem af kejserliga krigsrådet och befälhafvare för 1:a armén (gardet, 2:a och 12:e divisionerna) med uppgift att i händelse af krig med Ryssland omedelbart besätta Korea och där hindra rysk invasion eller inhemsk resning. Kort efter krigsutbrottet (febr. 1904) öfvergick K. till Korea med 1:a armén (mars), framryckte till gränsfloden Ja-lu, öfvergick denna och förjagade de ryska trupper, som hållit högra flodstranden besatt (1 maj) samt inträngde öfver Fönghwang-tschön i det sydmandschuriska berglandet, där han under de båda närmaste månaderna långsamt framryckte och besatte de viktigaste passen. I midten af juli kunde den stora anfallsrörelsen mot Liau-jang börja, hvarvid 1:a armén under K. samverkade med de från s. v. och s. anryckande 3:e och 4:e arméerna. I en rad heta strider (bl. a. vid Mo-tien-ling 17 juli och Yu-schu-ling 31 juli—1 aug.) dref K. ryssarna tillbaka, framryckte i aug. till Tai-tse-floden och hade väsentlig andel i den stora, af de tre japanska arméerna vunna segern öfver Kuropatkin vid Liau-jang (26 aug.—3 sept.), i det att K:s försök att genom besättandet af Sykwantun afskära de ryska förbindelserna med Mukden visserligen misslyckades och utsatte hans högra flygel för ett farligt anfall af general Orlov, men likväl i hög grad bidrog att göra Liau-jangs utrymmande till en nödvändighet för Kuropatkin och ryska hufvudstyrkan. K. tog efter ryssarnas återtåg kolgrufvorna vid Yen-tai i besittning. Äfven i de stora fältslagen vid Scha-ho (8—18 okt. 1904) och Mukden (20 febr.—9 mars 1905) spelade K. med 1:a japanska armén en framträdande roll (se om dessa strider Rysk-japanska kriget). Ur aktiv tjänst afgick K. våren 1909. Orubbligt lugn och seg energi anges som hans mest utmärkande fältherregenskaper; äran af den mästerliga strategien under arméns mandschuriska fälttåg delar han med sin stab. Om detta fälttåg se Victor Thomas, "Trois mois avec K." (1905) och framför allt sir Ian Hamilton, "A staff officer's scrap book during the russo-japanese war" (2 bd, 1906—07). V. S—g.

Kuropatkin, Aleksej Nikolajevitj, rysk härförare, f. 29 mars 1848 i guv. Pskov, inträdde 1864 vid 1:a Turkestanska skyttebataljonen, där han 1866 blef underlöjtnant och snart för sin duglighet uppmärksammades af den 1867 till generalguvernör öfver Turkestan utnämnde general K. von Kaufmann, Bucharas eröfrare. Som nyutnämnd löjtnant sändes han 1868 på en diplomatisk beskickning till emiren Jakub beg i Kaschgar. Efter att 1872—74 ha genomgått Nikolai generalstabsakademi i Petersburg, fick K. i studiesyfte anställning i franska armén, deltog i ett fälttåg i Algeriet och vann inträde i general Gallifets stab. Efter hemkomsten 1875 blef K. i dec. s. å. adjutant vid Turkestanska militärdistriktets stab, utnämndes

1876 till stabskapten vid generalstaben och sändes på en ny beskickning till Jakub beg. Vid rysk-turkiska krigets utbrott (april 1877) kommenderades K. till högste befälhafvarens, storfurst Nikolaj Nikolajevitjs, stab samt ställdes sedan till den tappre general Skobelevs förfogande. Under dennes befäl deltog K. bl. a. i eröfringen af Lovtscha (3 sept.) och i den med oerhörda förluster tillbakaslagna tredje stormningen af Plevna (11—12 sept.), af hvilken han i ett arbete om detta krig lämnat en liflig skildring. K. blef vid Plevna svårt sårad. Efter sitt tillfrisknande blef han som öfverste vid generalstaben utnämnd till stabschef under Skobelev vid 16:e infanteridivisionen och tjänstgjorde som sådan till krigets slut. Därefter blef K. chef för asiatiska detaljen vid hufvudstaben i Petersburg och lärare vid generalstabsakademien, men utnämndes redan aug. 1879 till chef för Turkestanska skyttebrigaden och tjänstgjorde som chef för avantgardet under det fälttåg mot de plundrande turkmenska horderna, som, sedan Skobelev öfvertagit befälet, slöt med eröfringen af deras hufvudort Geok-tepe (24 jan. 1881). K. befordrades 1882 till generalmajor och återbördades 1883 till stora hufvudstaben. 1885, då krig hotade utbryta med England efter konflikten vid afganska gränsen, var han afsedd till stabschef vid ryssarnas anfallsarmé mot Indien. 1890 blef han som generallöjtnant utnämnd till befälhafvare för transkaspiska området af Central-Asien, där hans 8-åriga verksamhet blef i många afseenden banbrytande och medverkade kraftigt till dessa trakters snabba uppblomstring. De framstående egenskaper som organisatör han därvid lade i dagen föranledde kejsar Nikolaus II att 1898 kalla honom till krigsminister och ordf. i krigsrådet; han befordrades samtidigt till general af infanteriet och generaladjutant. Som krigsminister arbetade K. energiskt för ökande af arméns krigsberedskap och förbättrande af manskapets och officerarnas villkor. Den alltmer hotande faran för ett krig med Japan föranledde K. att 1903 företaga en inspektionsresa till fjärran östern. Han fick därvid full klarhet om det hotande läget, men hade, motarbetad af stridiga intressen och intriger från många håll, ej på långt när hunnit vidtaga nödiga förberedelser, då kriget plötsligt utbröt genom japanernas anfall mot ryska flottan vid Port Arthur (8—9 febr. 1904). K. utnämndes genast till chef för mandschuriska armén under amiral Aleksejev som högste befälhafvare öfver armén och flottan. Han hade nu att till den 9,000 km. aflägsna krigsskådeplatsen å en enda järnväg med delvis mycket inskränkt trafikförmåga transportera de i det inre Ryssland småningom mobiliserade stridskrafterna och lyckades genom storartade ansträngningar — underhjälpta af långsamheten och försiktigheten i de japanska operationerna — möta anfallet med jämstarka eller t. o. m. något öfverlägsna krafter, men den nödiga energien och handlingsfriheten saknades. Om krigshändelserna i detalj se Rysk-japanska kriget. K. tvangs af högre myndigheter att upptaga striden i omedelbar närhet af gränsen och Kwangtunghalfön för att i det längsta bevara sambandet med det belägrade Port Arthur. Trängd tillbaka i en del mindre strider (vid Ja-lu, Vafangu m. fl.) och slagen i de stora drabbningarna vid Liau-jang (26 aug.—3 sept.) och Scha-ho (8—18 okt.), fick K. först genom Aleksejevs återkallande själf högsta befälet och, som man hoppades, nödig handlingsfrihet. Efter att ha samlat sina krafter vid Mukden grep K. ändtligen i slutet af jan. 1905 till offensiven, men det lamt utförda försöket misslyckades efter heta strider vid Sandepu, hvarvid K:s beslut att afbryta anfallet föranledde högra flygelns befälhafvare, general Gripenberg, att upprörd begära afsked och återvända till Ryssland. Den samlade japanska armén under marskalk Oyama gick 20 febr. till anfall mot K. vid Mukden och nödgade honom, efter en af de största drabbningar i världshistorien, till att anträda återtåget (9 mars), hvilket utförde i jämförelsevis god ordning under nya blodiga strider. Omedelbart efter slaget frångtogs högsta befälet K. (16 mars) och lämnades till general Linjevitj, hvars förra post som 1:a arméns chef K. något senare fick intaga och sedan innehade till krigets slut (freden i Portsmouth 5 sept. 1905). — K., nu i onåd, drog sig tillbaka till sin landtegendom och utarbetade ett stort arbete om kriget med Japan (3 bd allmänt tillgängliga, det 4:e i Ryssland förbjudet af censuren; tysk öfv. ”Rechenschaftsbericht an den zaren über den russisch-japanischen krieg bis zu den Mukdener kämpfen”, 4 bd, 1909, och af 4:e delen, ”Memoiren”, s. å.). Där går han till rätta med såväl ryska arméns som sina egna fel och brister samt anger sin uppfattning af det stora nederlagets hufvudorsaker. — K. förstod som fältherre att genom ett öppet och flärdfritt uppträdande göra sig afhållen och älskad af soldaterna, hvilkas väl städse låg honom varmt om hjärtat. Hans omfattande kunskaper och stora begåfning ha gifvit sig uttryck i en rik, ej blott militär, utan äfven geografisk och nationalekonomisk författarverksamhet. Bland hans skrifter (på ryska) märkas ett historisk-geografiskt arbete om Kaschgar (eng. öfv. 1885), två arbeten om rysk-turkiska kriget (1879, 1884; båda i tysk bearb. af Krahmer under titeln ”Kritische rückblicke auf den russisch-türkischen krieg”, 3 bd, 1885—90) samt Eröfringen af Turkmenien (1899; tysk öfv. 1904). Förträfflig som organisatör i fred och stabschef i krig var han dock ej lika vuxen högste befälhafvarens värf, enär han, trots ett oomtvistadt personligt mod, saknade förmågan att taga ansvar och utan bihänsyn handla med kraft. K. är led. af svenska Krigsvet. akad. (1892). N. D. E—d.

Kurort kallas hvarje ort med någon betydande kuranstalt eller som verkar som ett kurmedel blott genom sitt läge, klimat o. d. Jfr Klimatisk kurort.

Kuro-shio (jap., ”svarta strömmen”, på grund af sin djupblå färg), varm hafsström i Stilla hafvet, motsvarande Golfströmmen i Atlantiska hafvet. Liksom denna har K. sitt yttersta upphof i norra ekvatorialströmmen, som vid Filippinerna böjer sig mot n. Vid Formosa tränger den in i Östkinesiska hafvet och flyter v. om Riu-kiu-öarna till van Diemens

Ord, som saknas under K, torde sökas under C.

sund, där den delar sig. En arm följer Japans västkust mot n. ö. och tränger genom Tsugaru- och La Pérouse-sunden (s. och n. om Yezo) ut i Stilla hafvet, hvarpå den försvinner i södra delen af Ochotska hafvet. För Japans klimat är denna arm af stor betydelse, emedan den gör detta mildare än den midt emot liggande sibiriska kustens. Strömmens hufvudarm åter, den egentliga K., går genom van Diemens sund (s. om Kiu-shiu) ut i Stilla hafvet, följer Japans kust mot n. ö. till Tokyos bredd och vänder sig därpå mot ö. Liksom Golfströmmen stöter samman med Labradorströmmen vid Newfoundlandsbanken, så möter K. den kalla Kurilströmmen; dock flyttas där beröringsstället, allt efter årstiderna, från 38° n. br. (i febr.) till 50° n. br. (i aug.). K. går, sedan den lämnat japanska kusten, tvärs öfver Stilla hafvet (den kallas där vanligen Norra pacifik-strömmen), men sänder icke någon arm mot Norra ishafvet, såsom Golfströmmen gör, ty på den bredd, där Atlantiska strömmen börjar (se Golfströmmen), ligga Aleuterna, och n. om dem höjer sig hafsbottnen raskt mot det grunda Berings sund, hvarför en dylik ström icke kan utveckla sig där. Ingen utlöpare från K. tränger sålunda öfver Aleuterna. Dess hastighet är störst (2—4 sjömil i timmen) mellan van Diemens sund och Yokohamabukten, däremot mycket ringa längre ut i Stilla hafvet, men efter en stark nordöstvind kan hela strömmen afstanna för en hel dag. Dess värmehalt är på motsvarande bredder blott hälften så stor som Golfströmmens, och då den når fram till Amerikas kust, har vattnet nästan alldeles svalnat. Där böjer den sig mot s. och sammanflyter med den kalla Kaliforniska strömmen. J. F. N.

Kurpi'nski, Karol Kasimir, polsk tonsättare, f. 1785 i prov. Posen, d. 1857 i Warschau, var 1825—42 förste hofkapellmästare och direktör vid operan därstädes. Han komponerade 26 polska operor, 3 baletter, kantater, mässor m. m.

Kurprins (ty. *kurprinz*), fordom titel på arfprinsen i ett kurfurstendöme.

Kurrachee [karā'tʃi], distrikt och stad i Indien. Se Karachi.

Kurra gömma l. Kura gömma, vanlig springlek, bestående däri, att en deltagare (den, som ''står''), efter att blundande ha låtit de öfriga gömma sig, söker leta reda på dessa. Kurra anses härröra från mlty. *kuren*, stå på lur (jfr hty. *kauern*, huka).

Kurre'nde [kor-], ty. (af lat. *cu'rrere*, löpa), benämning på förr i Tyskland vanliga körer af fattiga skolgossar, som under ledning af någon äldre skolyngling sjöngo andliga visor på gator, vid begrafningar o. s. v. mot en ringa betalning. De förekommo här och där ända in i senare delen af 1800-talet. Kurrendanerna buro små svarta rundkappor och låga cylinderhattar.

Kur-renska kretsen. Se Neder-renska kretsen.

Kurre'ntskrift (af lat. *cu'rrens*, löpande), skriftstil.

Kurrholmen, fästningstorn på ett skär mellan Karlskrona och Aspö, uppfördt 1861—62 till reddens försvar. K. var rundt samt byggdt i 2 våningar och med takbatteri; nedre våningen var anordnad för försvar med gevär, de öfriga hade artilleribestyckning. K. är redan utrangeradt som försvarsverk och användes numera för varfvets räkning till upplag af eldfarliga oljor. L. W:son M.

Kurrholmen.

Kurs (fr. *cours*, af lat. *cu'rrere*, löpa), eg. lopp, bana. 1. *Sjöv.*, den horisontala vinkeln mellan nord-sydlinjen och ett fartygs långskeppsplan (l. rörelseriktning). Kursen räknas antingen i grader från nord åt höger ''kompassen rundt'' intill 360° eller i streck l. grader från nord eller syd åt ost eller väst intill 90°. — Åtskilliga olika slags kurser finnas, nämligen kompasskurs l. devierande kurs, som räknas från kompassens nordsydlinje, missvisande l. magnetisk kurs, som räknas från magnetiska meridianen, och rättvisande kurs, som räknas från astronomiska meridianen (middagslinjen). Hvart och ett af dessa slag kan vidare vara stäfvad kurs, som räknas till fartygets långskeppsplan, kurs genom vattnet, som räknas till fartygets verkliga väg genom vattnet, samt kurs öfver grund, som räknas till den riktning, hvari fartyget framgår öfver hafsbottnen. — Den stäfvade kompasskursen förvandlas till rättvisande kurs öfver grund därigenom, att man tillfogar 1. den mot den förra svarande deviationen, då missvisande l. magnetisk stäfvad kurs erhålles, 2. missvisningen på platsen, då rättvisande stäfvad kurs erhålles, 3. afdriften för tillfället, då rättvisande kurs genom vattnet erhålles, samt 4. strömsättningen på stället. Med kännedom om den rättvisande kurs öfver grund, som fartyget bör följa, erhåller man den kompasskurs, som skall styras, genom att motsatta vägen tillämpa strömsättning, afdrift, missvisning och deviation. Kurs genom vattnet, d. v. s. kurs, som rättats för afdriften, kallas vanligen behållen kurs, vare sig den är devierande, magnetisk eller rättvisande. Kurs öfver grund skulle med ännu större skäl kunna benämnas behållen. — Kurs är, som ofvan sagts, rätteligen en vinkel. Denna benämnes ofta kursvinkel till skillnad från kurslinjen, d. v. s. det utefter jordytan utdragna kompass-strecket. Äfven kurslinjen kallas emellertid ofta enbart kurs. — Den kurs, som skall styras från ett ställe till ett annat, utrönes antingen genom räkning (bestickräkning) eller genom konstruktion i sjökortet. I trängre farvatten sättes kurs genom iakttagande af styrmärken eller helt enkelt efter ögonmått. Jfr Afdrift 2, Bestickföring, Deklination 3, Deviation 2, Generaldistans, Kompass, Laxodrom och Strömsättning.

2. *Hand.*, priset på vissa föremål för börsaffärer, d. v. s. det belopp af något visst myntslag, som på en viss plats och tid betalas antingen a) för en bestämd mängd af något annat myntslag eller af omyntad ädel metall äfvensom för pappersmynt och

banksedlar, eller b) för växlar, lydande å utländska myntslag, eller c) för andra värdepapper, t. ex. obligationer, aktier o. d. — Kursen fastställes stundom af någon offentlig myndighet (vanligen staten) och kallas då tvångskurs (se Mynt). I de flesta fall bestämmes den dock, liksom andra varupris, genom den mångfald af olikartade orsaker, som pläga sammanfattas under uttrycket ”enligt lagen för tillgång och efterfrågan”. Som hufvudorsaker, hvilka göra sig gällande i fråga om kursen å värdepapper, må framhållas blott den grad af säkerhet dessa värden anses erbjuda, deras närvarande ränteafkastning, jämförd med den ränta, som i allmänhet på samma tid och ort plägar ernås vid säker placering af penningmedel, och utsikterna till förhöjning eller minskning i nämnda afkastning (t. ex. å aktier). När ett värdepapper betalas med det penningbelopp, hvarå det lyder, eller när en myntenhet betalas med samma metallvärde af det myntslag, hvari kursen beräknas, säges kursen stå *på pari* (*al pari*). När mer betalas, säges kursen stå *öfver pari*; när mindre betalas, säges den stå *under pari*. — Kurserna pläga ”noteras” af enskilda eller af särskildt anställda (ofta edsvurna) personer: mäklare eller börsdeputerade. Dessa ha att anteckna och noggrant återge de pris, som för dagen i medeltal betalts för de olika föremål, som ”ha kurs” (hvilket uttryck på handelsspråket i allmänhet är liktydigt med ”gå i marknaden”, ”vara föremål för bytesomsättning”) eller regelbundet noteras på den ifrågavarande platsen, äfvensom att låta offentliggöra dessa kurssedlar l. kurslistor. Ofta anges på kurslistan både det af köpare erbjudna och det af säljare fordrade priset jämte det vid afslutade affärer verkligen betalda medelpriset. — På olika börsplatser — stundom på en och samma plats, men för olika föremål — äro olika bruk gällande vid kursnotering. Än tages den inhemska myntenheten eller ett rundt tal, t. ex. 100 inhemska myntenheter, som ”fast” l. ”oföränderlig valuta”, och kurserna anges i växlande mängder af de utländska myntenheterna, än tagas de utländska myntenheterna eller bestämda antal af sådana som fasta valutor, och kurserna anges i motsvarande föränderliga mängder af den inhemska myntenheten o. s. v. Så noteras t. ex. i Sverige växelkursen i kronor per 1 pund st. och 1 dollar, men per 100 riksmark, frcs och holländska gulden, i England däremot i det främmande landets mynt per 1 pd st. Aktier noteras hos oss i det faktiska värdet per styck, medan obligationer noteras i proc. af det nominella (d. v. s. 100 tages som pari). I Tyskland däremot, liksom i Danmark, noteras både de flesta aktier och alla obligationer i proc. — Kursförändringarna ge upphof till och påverkas starkt af flera slags börsaffärer. Se härom bl. a. A. Courtois fils, ”Traité des opérations de bourse”, och Saling, ”Börsenpapiere”, I. — Laglig kurs (fr. *cours légal*) sägas de penningsorter i ett land ha, med hvilka en gäldenär enligt lag är berättigad att gälda sina i landets mynt uttryckta förbindelser.

3. Sammanhängande och metodisk följd af föreläsningar inom en viss vetenskap; det omfång, till hvilket läroämnen genomgås för en viss examen eller under en viss tid; lärotid. 1. H. W—l. 2. J. Lr. (A. W:son M.)

Kurschid pascha. Se Guyon, Richard von.

Kursell, Klas, krigare, son af ståthållaren öfver stiftet Dorpt Georg K. till Sommerpahlen och Rahn, gick, jämte ett par bröder (se nedan), i svensk tjänst och var redan 1561 ryttmästare vid svenska styrkan i Estland, tog 1561—64 en verksam del i kriget där, öfverfördes 1564 med sina ryttare till Sverige, där de sedan kämpade mot danskarna, tills de 1566 återsändes till Estland. Vid nyårstid 1567 öfverrumplade K. en polsk styrka vid Lemsal; men senare, då polackerna för att hämnas inföllo på det svenska området, led han i förening med sin förman, Henrik Klasson (Horn), ett kännbart nederlag vid Runafer (3 febr. 1567). Då Henrik Klasson icke långt därefter miste öfverbefälet i Östersjöprovinserna, utnämndes K. till fältöfverste därstädes. I juli—aug. 1568 eröfrade han en del af Ösel, men ingick snart stillestånd med fienden. På fastlandet öfverraskades han strax därefter af en från Pernau utgången ströfkår, hvarefter äfven där afslöts ett stillestånd. 7 jan. 1570 satte han sig jämte några af sina tyska officerare i besittning af Revals slott som pant för uteblifven sold och trädde snart i öppen underhandling med Sveriges fiende hertig Magnus. Men enär själfva staden Reval stannat i svenskarnas våld, fick förräderiet inga farligare följder, och natten till 25 mars vardt K. med sitt anhang öfverrumplad och tillfångatagen på slottet samt därefter dömd till döden och afrättad, 3 juni 1570 (se Farensbach 1). — En broder till K., Henrik K., var med om det förrädiska tilltaget i Reval, men skonades till lifvet på hertig Karls förbön. En annan broder, Jost K., var i många år och till sin död, 23 april 1606, hertig Karls ståthållare på Örebro slott och befallningsman i Närke samt gjorde hertigen trogna tjänster, särskildt under Axel Leijonhufvuds uppviglingar i Västergötland strax efter Johan III:s död och under de afgörande händelserna 1598. Se E. Seraphim, ”Der feldoberst Klaus Kursell und seine zeit” (i ”Bibl. livländ. gesch.”, bd 1, 1897), och F. Ödberg, ”Om Klas Kurssell, K. Erik XIV:s och Johan III:s krigsöfverste i Livland” (i Skara läroverksprogram 1899). (Fr. W.)

Kur-seme. Se Kurer.

Kursfördelning. Se Undervisningsplan.

Kursförlustförsäkring (riktigare Utlottningsförsäkring) för värdepapper afser att ersätta förlust, som uppstår därigenom, att värdepapper, hufvudsakligen obligationer, utlottas med ett kursvärde under det, för hvilket de inköpts. Föremål för försäkring äro hufvudsakligen premielån, obligationer o. d. Denna försäkringsform har ej kommit till användning i Sverige. I Tyskland drifves den af ett försäkringsaktiebolag samt af en del bankirer och banker, och den är där befriad från all kontroll från statens sida. I detta land beräknas den förlust, som uppstår därigenom, att ett värdepappers inlösningsvärde vid utlottning är lägre än dess inköpskurs, årligen uppgå till omkr. 30 mill. mark. På grund af värdepapperens ständigt växlande kurs äro premierna oftast beräknade för en mycket kort tid, ja, vanligen endast för några få timmar vid tidpunkten för utlottning. N. V. E. N.

Kurs genom vatten, *sjöv.* Se Kurs 1.

Kursi, ruinställe. Se Gerasa 2.

Kursiv (fr. *cursif*, af lat. *cu'rrere*, löpa), ”skriven med löpande hand”; lutande åt höger (om skrif- och tryckstil); flyktig, löslig (se nedan). — Kursiv skrift betecknar inom bildskriftsystem (såsom

hieroglyferna och kilskriften) de enklare, i hvardagslag brukade former, som uppkommit genom förkortning af de äldre, mera monumentala tecknen. Med kursiv skrift i antika och medeltida handskrifter menas den lutande, hopbundna skriften. — Kursiv stil l. endast Kursiv (fr. *lettres italiques*; ex. *kursiv*) kallas den åt höger lutande latinska boktryckarstilen till skillnad från antikvan (ex. antikva) och frakturen (ex. fraktur). Den kursiva stilen uppfanns af Aldus Manutius i Venezia (de latinska kursiv-typerna kallades också fordom *aldiner*) och förekom första gången i oktavupplagan af Vergilius 1501. (Enligt några forskare var stämpelskäraren Francesco da Bologna kursivstilens uppfinnare.) Den nyttjas nästan aldrig genomgående till en hel bok, utan mest inuti antikva till att starkare framhålla vissa ord eller meningar, äfvensom i accidenstryck. — Kursiv (l. kursōrisk) läsning, flyktig läsning af en bok (med öfverhoppande af sådana ställen, som man finner oviktiga eller ointressanta eller, då fråga är om ett arbete på främmande språk, utan att ge sig tid att i lexikon uppsöka de ord, hvilkas betydelse man ej känner); explikationsöfning utan resolvering af satserna. — Kursivēra, understryka ord vid skrifning; med kursiv stil sätta ord, som i ett manuskript eller i ett korrektur blifvit understrukna; förenkla ett bildskrifttecken och göra dess linjer gröfre.

Kursk. 1. Guvernement i Stor-Ryssland, omges af guv. Tjernigov, Orel, Voronesj, Charkov och Poltava. 46,456 kvkm. 2,8 mill. inv. (1908). K. är ett slättland, med lindrig stigning åt ö. och genomfåradt af en mängd vattendrag, tillhörande dels Dnjeprs, dels Dons system. Jorden, som öfverst består af den berömda "svarta jorden", är synnerligen bördig. Klimatet är kontinentalt, med stränga vintrar (medeltemperatur för jan. —10°, för juli 20°), men tillåter dock i s. odlingen af valnötter och kastanjer. 74 proc. af arealen ligga under jordbruk, och guv. afyttrar i vanliga år stora mängder spannmål. Biskötseln lämnar i handeln massor af honung och vax. Mycket kalk och krita brytes. Industrien är svagt utvecklad; dess viktigaste produkt är betsocker, därefter mjöl, brännvin, läder- och tobaksvaror. Omkr. 80—100 tusen personer söka årligen sin utkomst i andra guv. En stor del af handeln är koncentrerad på årliga marknader, i synnerhet Korenaja-marknaden (efter påsk), som besökes af 30—40 tusen människor. Befolkningen består hufvudsakligen af stor- (76 proc.) och lillryssar (24 proc.). Med undantag af ett fåtal (2 proc.) raskolniker bekänna sig invånarna till grekisk-katolska läran. — 2. Hufvudstad i nämnda guv. vid floden Kur. 52,896 inv. (1897). Viktig järnvägsknut. K. har 16 grek.-ortodoxa kyrkor, 1 katolsk och 1 luthersk, 2 kloster, ett präst- och ett lärarseminarium, gymnasium o. a. läroanstalter samt betydlig industri (läderfabriker, oljeslageri, ångkvarnar m. m.) samt handel med spannmål, talg, hampa och hampolja etc. (J. F. N.)

Kurskontrollören, *sjöv.* Se Kompass, sp. 695.

Kurslinje, *sjöv.* Se Kurs 1.

Kurslista, *hand.* Se Kurs 2.

Kursnotering, *hand.* Se Kurs.

Kursor (lat. *cursor*, löpare), en ända till senaste tider bruklig titel på de svenska universitetens vaktmästare. I det utkast till konstitutioner för Uppsala universitet, som finnes i behåll sedan år 1606, har det sjunde kapitlet till öfverskrift: "De cursore" (om kursorn). Han skulle efter rektors bud kalla till konsistoriets sammankomster och ha vård om arresten. Kom till hans kännedom, att någon student gjort ett snedsprång, var det hans skyldighet att anmäla saken hos rektor. Han var sålunda ett slags "custos morum" (sedeväktare). Vid rektorsombyten, installationer, promotioner o. s. v. skulle kursorerna, iklädda ämbetsdräkter, bära universitetets silfverspiror och vid det därpå följande gästabudet passa upp vid bordet. "Ämbetsdräkten" var på alla sätt rikt sirad. (Den sista kursorsdräkt, som begagnades i Uppsala, förvaras f. n. i "Nordiska museet" i Stockholm; se fig.). Äfven de nuv. universitetsvaktmästarna bära vid högtidliga tillfällen uniformer, hvilka dock äro ojämförligt mycket enklare än den gamla kursorsdräkten.

Kursor vid universitetet i Uppsala på 1870-talet. (Dräkten gul med blå ränder.)

Kursōrisk. Se Kursiv.

Kurssedel, *hand.* Se Kurs 2.

Kursvinkel, *sjöv.* Se Kurs 1.

Kursvisaren, *sjöv.*, en af svenske sjökaptenen A. Söderström uppfunnen apparat: en tafla med en visare, som inställes och fastlåses för att ange den kurs, som skall styras.

Kurs öfver grund, *sjöv.* Se Kurs 1.

Kursör (af lat. *cursor*, löpare). 1. (Släpa) *Artill.* Se Apparejträn och Lavettage. — 2. *Skpsb.* Se Galär, sp. 680.

Kurtage [-tāʃ], *hand.* Se Courtage.

Kurtén, Joachim, finsk affärsman, landtdagsman, f. 15 jan. 1836 å kronobostället Fiskarholmen, Kronoby socken, Österbotten, d. 28 juni 1899 i Schweiz, student 1852, sedermera anställd i handel, var 1861—65 kompanjon i firman A. A. Levón & c:o i Vasa och dref efter dess upplösning exporthandel under eget namn. Han blef verkställande direktör 1862 i Föreningsbankens filialkontor i Vasa och 1879 i Vasa aktiebank. För Vasa stad, till hvars utveckling han verksamt bidrog, var han representant i borgarståndet vid landtdagarna allt sedan 1872. 1877—78 och 1882 var han borgarståndets vice talman och 1885, 1888, 1891, 1894 och 1897 dess talman. Som medlem af statsutskottet 1877—78 och 1882 arbetade han för befästande af ständernas inflytande på statsbudgeten. M. G. S.

Kurth [ko'rt], Godefroid, belgisk historiker, f. 1847 i Arlon, sedan 1872 professor vid universitetet i Liège, har inlagt stora förtjänster (bl. a. genom införande af seminarieöfningar) om den belgiska historieforskningens utveckling till större grundlighet och kritisk skärpa. Han uppsatte 1899 och utger den vetenskapliga tidskriften "Archives belges". Därjämte är han en af ledarna för de tysktalande i östra Belgien och har som sådan stiftat en "tysk

förening" samt (1900) tidskriften "Deutsch-Belgien". Som politiker tillhör han det kristligt demokratiska partiet. Bland K:s historiska arbeten märkas *Les origines de la civilisation moderne* (2 bd, 1886; 5:e uppl. 1902), *Les corporations ouvrières au moyen-âge* (1893), *Clovis* (1896; 2:a uppl. i 2 bd, 1901), *S:t Boniface, 680—755* (1902) och *Notger de Liège et la civilisation au X:e siècle* (2 bd, 1905). K. har äfven skrifvit språkpolitiska och skönlitterära arbeten samt verkat som öfversättare, bl. a. från Longfellow. V. S—g.

Kurtin (fr. *courtine*, eg. förhänge), *befästningsk.*, kallas vid en bastionsfästning den vanligen raka fästningslinje, som förbinder två närliggande bastioner. Kurtinen utgör den bastionerade frontens bäst skyddade linje, som af de på sidorna liggande bastionerna är undandragen den enfilerande elden och hvars klädmur dessutom vanligen skyddas af framför liggande ravelin och tenalj, hvilka utanverk likväl å andra sidan till stor del maskera elden från kurtinens vallgång. Jfr Bastion och Fästning, sp. 314. O. A. B.*

Kurtinvinkel. Se Bastion.

Kurtis (af fr. *courtoisie*, riddarsed, ädelt och höfviskt uppförande; jfr Cour och Courtoisie), inställsam hyllning, alltför stor artighet, ömt och påträngande smicker mot fruntimmer, ytlig älskogslek. (Jfr Flirt, Galant och Kokett.) — Kurtisān, fr. *courtisane*. Se under Courtisan. — Kurtisant [-sa'nt], fallen för att öfva kurtis. — Kurtisēra, söka ställa sig in, göra sin kur för någon. — Kurtisör, trägen friare till damernas ynnest.

Kurtsgevär, detsamma som korsgevär. Se Bardisan.

Kurtz [ko'rts], Johann Heinrich, tysk luthersk teolog, f. 1809 i Montjoie i Rhenprovinsen, d. 1890 i Marburg, blef 1835 öfverlärare i religion vid gymnasiet i Mitau och var 1850—70 ord. professor, med titel statsråd, vid universitetet i Dorpat. K. står på bekännelsetrogen luthersk-kyrklig ståndpunkt, och hans studier riktades hufvudsakligen åt den gammaltestamentliga exegetiken. Han utgaf ett stort antal arbeten af erkändt värde, såsom *Das mosaische opfer* (1842), *Bibel und astronomie* (s. å.; 5:e uppl. 1865; "Bibel och astronomi", 1855), *Beiträge zur vertheidigung und begründung der einheit des Pentateuchs* (1844), *Christliche religionslehre* (s. å.; 15:e uppl. 1902; "Christlig religionslära", 1858), *Die einheit der Genesis* (1846), *Geschichte des alten bundes* (2 bd, 1848—55; flera uppl.), *Symbolik der stiftshütte* (1851), *Der alttestamentliche opferkultus* (1862) samt en i mera fri vetenskaplig anda hållen *Erklärung des briefs an die hebräer* (1869). Dessutom utgaf K. flera till svenska öfversatta läroböcker i biblisk historia och kyrkohistoria. J. P.

Kuru, turk., i sammansatta ortnamn torr, vattenfattig.

Kuru [ko'ro], konsistoriellt pastorat af 2:a kl., Tammerfors kontrakt, Borgå stift, Finland, Tavastehus län, Ruovesi härad och domsaga. Landareal 759 kvkm. Befolkningen, finsktalande, 5,050 pers. (1908). A. G. F.

Kuru, indisk sagoprins. Se Mahābhārata.

Kurucz [ko'rots], ett ungerskt namn (af obekant ursprung) på de för Tököli och Rákóczi, mot det österrikiska partiet stridande partigängarna (omkr. 1670—1711), i motsättning mot *labancz*, ett öknamn på de österrikiskt sinnade och ännu i dag en skymflig benämning för tyskarna. Från kuruczernas lägereldar och ströftåg stammar en mängd i våra dagar utgifna visor och epigram, hvilken "kuruczpoesi" med sin folkliga form, sin starka känsla och sina uttryck af förtviflan öfver den ungerska nationens förnedring, af jubel öfver tillkämpade segrar och af hyllning för de dyrkade förarna och folkhjältarna hör till det djupaste och bästa af all ungersk diktning. K. B. W.

Kuruczy [ko'rotsy], benämning på den ungerska bondehären i den stora resningen 1513—14. Se Bondekrig, sp. 1104—05.

Kurūlisk (lat. *curūlis*, möjligen af *cu'rrus*, vagn, således eg. "hörande till en vagn"). Efter etruskisk sed skulle de romerske konungarna ha plägat tala till folket från vagnskorgen, *sella curulis* (se d. o.), som därför sedermera blef namnet på ämbetsstolen för de högre, ursprungligen patriciske riksämbetsmännen, konsuler, censorer, pretorer och kuruliska ediler (se Edil), hvilka därför kallades *magistratus curules* (kuruliska ämbetsmän) i motsats mot de lägre riksämbetena, folktribuner, plebejiska ediler och kvestorer. J. C.

Kurūma. Se Jinrikisha.

Kurūman, ort i Brittiska Betsjuanaland, Kapkolonien, 160 km. n. om Griquatown, och station för Londons missionssällskap, med stor skola m. m. Där började Livingstone sin missionsverksamhet.

Kurūme, stad på japanska ön Kiushiu, vid vänstra stranden af Chikugogawa. 33,273 inv. (1903). Bomullsindustri. (J. F. N.)

Kurupedion (Korupedion, äfven Kyrupedion, "Kyros' slätt"), slagfält i Mindre Asien, där 281 f. Kr. konung Lysimachos besegrades af Seleukos I och stupade. Slagfältet låg sannolikt i Lydien vid föreningen af Hermos (Gediz) med Hyllos l. Frygios (Kum tschai), ö. om Manissa.

Kurva (näml. *linea*, lat., af *curvus*, krökt, rundböjd, bågformig). 1. *Mat.* Kroklinje, i allmänhet benämning på hvarje linje, utefter hvilken tre på hvarandra följande punkter ej ligga i rät linje. — Kurvor indelas i plana och dubbelkrökta (skefva), af hvilka de förra ha alla sina punkter belägna i ett och samma plan, hvilket däremot icke är fallet med de senare. Å andra sidan kunna kurvor delas i algebraiska och transcendenta, allteftersom de äro gifna genom algebraisk eller transcendent ekvation. — 2. *Järnv.*, hvarje bågformigt böjd del af en järnvägslinje, som förenar två raka bansträckor med hvarandra. En järnväg lägges i kurva på grund af terrängförhållandena (se Järnvägsbyggnad). Man eftersträfvar att kunna använda så stora kurvradier som möjligt, emedan tågmotståndet under trafiken ökas i samma mån, som spårkurvornas radier äro små. Vid normalspåriga banor af högre klass anses för kurvor å öppen linje 300 m. och för växelkurvor å bangård 240 m. som minimiradier. Innan en bana öppnas för trafik, uppsättes intill spåret vid midten af hvarje kurva en s. k. kurvtafla, fäst på en mindre stolpe, på hvilken tafla kurvans radie i m. är angifven för att tjäna till ledning för de detaljanordningar af spåret, som på grund af radiens storlek betingas. 1. (I. F.) 2. H. L.

Ord, som saknas under K, torde sökas under C.

Kurvatūr (lat. *curvatūra*), böjning, krökning.

Kurvembryéer, *bot.*, namn på serien *Curvembryæ* (se Centrospermæ).

Kurvradie, *järnv.* Se Kurva 2.

Kurvtafla, *järnv.* Se Kurva 2.

Kurz [ko'rts], Heinrich, tysk litteraturhistoriker, f. 1805 i Paris, d. 1873, studerade teologi i Leipzig och orientaliska språk i München och Paris, gjorde sig genom flera arbeten känd som en lofvande sinolog och vardt medredaktör i "Journal asiatique". 1830 återvände K. till München, där han undervisade i kinesiska och utgaf den konstitutionella oppositionstidningen "Die zeit" (1832), som efter två månader ådrog honom ett åtal, slutande med två års fängelse. Efter sitt frigifvande anställdes han, 1834, som lärare i tyska språket och litteraturen vid kantonskolan i S:t Gallen, men blef 1839 skild därifrån genom de ultramontanes intriger och kallades då till kantonskolan i Aarau, hvarest han äfven (1846) blef kantonbibliotekarie. De rika samlingar af tysk litteratur, som han då fick under händerna, vände för framtiden hans håg till detta forskningsområde. K:s förnämsta arbete är *Geschichte der deutschen literatur* (3 bd, 1851—59, 7:e uppl. 1877; bd 4 1868—72, 4:e uppl. 1882), en omtyckt bok, halft antologi, halft författarbiografisk handbok. Ett kort utdrag är *Leitfaden zur geschichte der deutschen literatur* (1860; 5:e uppl. 1878). Vidare må nämnas *Handbuch der poetischen nationalliteratur der deutschen* (3 bd, 1840—42; 3:e uppl. 1857—59), *Handbuch der deutschen prosa* (3 bd, 1845—53; 2:a uppl. 1868), bägge bestående af litteraturprof med kommentar, samt *Die deutsche literatur im Elsass* (1874). K. utgaf äfven urval af Lessing, Goethe, Schiller, H. v. Kleist, Herder, E. T. A. Hoffmann m. fl. och "Deutsche bibliothek" (1862—67), inrymmande sällsynta äldre tyska vitterhetsalster (af Grimmelshausen, Fischart m. fl.), samt besörjde många andra textkritiska arbeten och öfversättningar. (R—n B.)

Kurz [ko'rts]. 1. Hermann K., tysk skald, novellist, f. 30 nov. 1813 i Reutlingen, d. 10 okt. 1873 i Tübingen, redigerade 1848—54 i Stuttgart oppositionstidningen "Der beobachter" och utnämndes 1863 till andre universitetsbibliotekarie i Tübingen. Hans lif var till stor del fylldt af bekymmer och bittra missräkningar, något som naturligtvis utöfvade en starkt hämmande inverkan på hans litterära utveckling. — K. vann först ett namn genom *Gedichte* (1836) och *Dichtungen* (1839), innerliga och sångbara i likhet med schwabiska skolans lyriska alster i allmänhet. Hans två romaner *Schillers heimatjahre* (1843), som skildrar Württemberg 1780—90, och *Der sonnenwirth* (1854), från tiden omkr. 1750, stödja sig på en djup kännedom om württembergska historien och folklynnet, så ock hans noveller, samlade i *Erzählungen* (3 bd, 1858—61), i hvilka han framstår som en fin humorist och skarpsynt iakttagare. Utgångspunkten för K. var Hauff (Walter Scott i andra rummet); den schwabiska egenarten i hans berättelser (*Die beiden Tubus, Der feudalbauer* m. fl.) gör honom till en af de förebildande hembygdsskildrarna. Dessutom öfversatte han Ariostos "Orlando furioso" (1840), Gottfrieds von Strassburg "Tristan und Isolde" (1844, med självständigt tillagdt slut; 3:e uppl. 1877) och alster af Moore, Byron, Cervantes och Shakspere, öfver hvilken sistnämnde han skref arbetet *Zu Shakespeares leben und schaffen* (1868), samt utgaf jämte P. Heyse "Deutscher novellenschatz" (21 bd, 1871—74) och "Novellenschatz des auslands" (13 bd, 1872—74). K:s "Gesammelte werke" med biografi utgåfvos i 10 bd 1874—75 af P. Heyse, i 12 bd 1904 af H. Fischer. Brefväxlingen mellan K. och Mörike utgafs 1885. Se Sulger-Gebing, "H. K." (1904), och Isolde Kurz, "H. K." (1907).

2. Isolde K., den föregående dotter, tysk författarinna, f. 1853 i Stuttgart, var 1877—1905 bosatt i Florens, hvarefter hon flyttat till München. Mycket tidigt utvecklad, erhöll hon en utmärkt uppfostran, studerade den klassiska litteraturen likaväl som den moderna och hjälpte sin fader med öfversättningar till "Novellenschatz". Hennes egen vittra alstring inleddes med *Gedichte* (1889; 5:e uppl. 1907), utsökta lyriska stämningar, hvilkas form erinrar om den schwabiska skolans poesi. Hennes *Florentiner novellen* (1890; 5:e uppl. 1908) tillhöra den äldre historiska novellistikens bästa alster, *Phantasien und märchen* (1890) vittna om hennes rika fantasi. *Italienische erzählungen* (1895), *Von dazumal* (1900), *Unsere Charlotta* (1901), *Genesung* (s. å.), *Frutti di mare* (s. å.), *Die stadt des lebens* (1902; 4:e uppl. 1907), *Im zeichen des steinbocks* (1905; 2:a uppl. 1908), *Neue gedichte* (1905), *Lebensfluten* (s. å.) och *Die kinder der Lilith* (1908) innehålla finkänsliga, själfulla berättelser och sägner, där stämningsfull lyrisk ton och skarp iakttagelse härska. 1 o. 2. R—n B.

Kurzbauer [ko'rts-], Eduard, österrikisk målare, f. 1840 i Wien, d. 1879 i München, studerade i Wien och för Piloty i München, var i sina genretaflor en ypperlig berättare och prisas äfven som kolorist. Hans främsta verk är *Upphunna flyktingar* (1870; Hofmuseet i Wien). Sedan målade han *Afvisad friare, Festdag på landet* (nya pinakoteket, München), *En stormig förlofningsdag, Förtalet* (1877, Dresdengalleriet) m. fl. G—g N.

Kus, Kusa. Se Kusch.

Kus, distriktshufvudstad i egyptiska prov. (mudirije) Keneh, på högra stranden af Nilen. 14,196 inv. (1897). Det var forntidens *Apollinopolis parva* och på Abu-l-fidas tid näst Kairo landets största handelsstad. J. F. N.

Kus, ett indiskt folk. Se Khond.

Kusa (Cusa, Cuza), Alexandru Ioan, furste af Rumänien, f. 20 mars 1820 i Huși i Moldau, d. 15 maj 1873 i Heidelberg. Han studerade i Frankrike, inträdde först på den militära banan, men öfvergick snart till den civila och spelade äfven en politisk roll, bl. a. som deltagare i 1848 års nationella rörelser. Under omdaningstiden efter Parisfreden återinträdde han i armén, avancerade snabbt till öfverste och fick af det 1858 tillsatta regentskapet skötseln af krigsministeriet sig anförtrodd. Kort därefter valdes han, tämligen

oväntadt uppsatt som kandidat, 17 jan. 1859 till hospodar af Moldau och 5 febr. till samma värdighet i Valakiet under namn af Alexandru Ioan I, hvarigenom alltså de båda Donaufurstendömena förenades i personalunion. Hans uppgift var emellertid allt annat än lätt, förhållandena i landet voro i hög grad oordnade, dubbelvalets giltighet bestreds af Turkiet och Österrike, och äfven inåt var hans ställning osäker, då hans val hvilade på förutsättningen, att han efter föreningsverkets fullbordan skulle lämna plats för någon utländsk prins. Trots ett visst lättsinne i karaktären genomförde han emellertid sina planer med både skicklighet och framgång. Genom en moderat politik mot Turkiet förmådde han detta 1861 till medgifvanden innebärande furstendömenas fullständiga enhet, hvarefter namnet Rumänien upptogs som beteckning för den nybildade staten. I det inre genomförde han en ingripande reformpolitik, och då de konstitutionella formerna, som ledde till ständiga parlamentariska konflikter och ministerkriser, lade hinder i vägen för denna, gjorde han sig oberoende af dem genom en statskupp 14 maj 1864, som han på napoleonskt maner lät stadfästa genom ett plebiscit. Sekularisationen af de grekiska klostrens gods, en agrarlag, som gjorde bönderna till själfegande, rättsoch undervisningsväsendets ordnande voro resultat af hans och premiärministern Kogalniceanus verksamhet 1863—65. De delvis mera omfattande än genomtänkta reformerna medförde emellertid ett allvarligt bakslag, bl. a. i form af finansiella svårigheter, som K:s förvaltning ej var egnad att förbättra. Missnöjet och agitationen växte, en sammansvärjning bildades, och natten till 23 febr. 1866 blef han gripen i sitt palats i Bukarest, abdikerade och skickades ur landet. Han återvände aldrig dit, utan vistades sedermera hufvudsakligen i Wien och Wiesbaden, lojalt afhållande sig från inblandning i Rumäniens nya förhållanden. H. B—n.

Kusāie, ö. Se Karolinerna.

Kusch l. Kus (af fr. *couche*), interjektion och adjektiv med betydelsen ”ligg stilla!”, undergifven. — Kuscha (Kusa), lägga sig ned och krypa på magen, ligga (om hundar); vara undergifven, krypa; kufva, tvinga någon att ”kuscha”.

Kusch, det hebreiska namnet på Etiopien.

Kuscha. Se Kusch.

Kusch-Adasi (it. *Scala nuova*, grek. *Nea Efesos*), hamnstad i Mindre Asien, turkiska vilajetet Aidin, vid en vik af Egeiska hafvet, midt emot ön Samos, har en god hamn och omkr. 7,000 inv. (greker och turkar). K. förmedlar hufvudsakligen samfärdseln mellan Samos och fastlandet. (J. F. N.)

Kuschitiska folk. Se Hamiter, sp. 1230.

Kuschitiska språk. Se Hamitiska språk, sp. 1231.

Kuschk-i-Nakhūd, stad i Afganistan v. om Kandahar. Där blef en engelsk-indisk brigad under general Burrow fullständigt slagen af Ejub-kan 27 juli 1880. J. F. N.

Kuse, särskildt Julkuse, anses uppkommet ur fsv. *kuse*, buse, kaxe, som egde en färgton af skräck, bevarad i adj. kuslig. Jfr Jul, sp. 257 och 258.

Kusel [kös-], kretsstad i bajerska Rhen-Pfalz. 3,470 inv. (1905). Progymnasium. Ylle- och annan industri. J. F. N.

Kusforsen, ett ganska tvärbrant stup om 3,5 m. i Skellefte älf vid Norra stambanans öfvergång öfver älfven, nära Kusfors station, inom Norsjö socken, Västerbottens län. Beräknad industriell hästkraftmängd omkr. 2,100.

Kusi, biflod till Ganges (se d. o.).

Kusīn (fr. *cousin*), syskonbarn. Ännu i 1734 års lag var äktenskap mellan kusiner förbjudet i Sverige. Konungen egde dock ge särskildt tillstånd till sådant äktenskap. Först 1845 blef det i lag medgifvet. Fortfarande grundlägger släktskapen mellan kusiner domar- och vittnesjäf (se Jäf). — Ordet kusin användes fordom som tilltalsord mellan furstar, aflägsnare släktingar och gamla bekanta. (C. G. Bj.)

Kusistān (Chusistan, det officiella namnet är Arabistan, forntidens *Susiana*), persisk provins n. om Persiska viken, omgifven i ö. af Farsistan, i n. af Ispahan och Luristan, i v. af Mesopotamien. Omkr. 101,000 kvkm., omkr. 200,000 inv. Norra och nordöstra delarna äro fyllda af från n. v. till s. ö. strykande parallella bergskedjor (högsta topp Kuh-i-Dena, 5,180 m.), de södra och västra äro ett jämnt alluvialområde, fruktbart, där det kan bevattnas, eljest öken eller träskmark. De viktigaste floderna äro Kercha och Karun, båda till Schatt-el-arab. Sommaren är varm, men vintern mild, hvarför de persiske konungarna hade sitt vinterresidens i Susa, hvars ruiner ligga ej långt från Disful. Snö visar sig blott på bergtopparna; regn faller från dec. till slutet af mars. Den bevattnade jorden ger två skördar om året; föremål för kultur äro säd och de frukter, som odlas i Persien, samt indigo, vallmo (opium) och tobak, förr äfven sockerrör. — Befolkningen består af araber, perser, turer och bachtijarer. De största städerna äro Schuschter, Babahan och hufvudstaden Disful (se d. o.). Jfr Elam. J. F. N.

Kusk (ty. *kutscher*, fr. *cocher*, eng. *coachman*, *coachee*, eg. den som kör en *kocsi*, ”vagn från Kocsi”, ungersk by, vid Raab), person, som kör en vagn. Se Körkonst.

Kusken (lat. *Auriga*), *astron.*, stjärnbild på norra himmelen, belägen mellan 28° och 57° nordlig deklination, omgifven af Perseus å ena samt Tvillingarna och Lodjuret å andra sidan. Heis upptar i Kusken 144 för blotta ögat synliga stjärnor. Af dessa är en, *Capella* eller *α Aurigæ*, af 1:a storleken; en är af 2:a, två af 3:e storleken. B—d.

Kuskokwim [ka'skəkωim], flod i nordamerikanska territoriet Alaska, upprinner på västra sidan af Alaskabergen och faller ut i Berings haf. Längd 1,300 km., hvaraf 800 km. äro segelbara. Vid K:s mynning samlas vid tiden för laxfisket flera tusen eskimåer. J. F. N.

Kus-kus (Khus-khus). Se Vetiveriarot.

Ku'skussu, nordafrikansk maträtt, bestående af med fett lagad hvete- eller majsgröt.

Kusne'zk. 1. Kretsstad i ryska guv. Saratov, vid Trujev, en biflod till Sura. 21,740 inv. (1897).

Stora garfverier och sämskmakerier. — 2. Stad i sibiriska guv. Tomsk vid Tom, som är segelbar dit. 3,141 inv. (1897). Stora stenkolslager i trakten. J. F. N.

Kusserow [ko's-], Heinrich von, tysk diplomat, f. 1836, d. 1900, inträdde 1860 i den preussiska diplomatiens tjänst, invaldes 1871 i den första tyska riksdagen och deltog där i det liberala rikspartiets bildande, tjänstgjorde 1874—85 inom utrikesministeriet och användes särskildt som föredragande där och förbundsrådskommissarie i riksdagen vid behandlingen af frågor rörande tysk politik bortom hafven. K. medverkade därvid afgörande till inrättandet af statssubventionerade ångbåtslinjer till Öst-Asien och Australien samt förvärfvandet af de tyska protektoraten i Sydväst- och Öst-Afrika samt på Nya Guinea och angränsande öar. Han var en af de tyske delegerade på Kongokonferensen 1884—85 och 1885—90 preussiskt sändebud i Hamburg och vid de mecklenburgska hofven. V. S—g.

Kussin, *farm., med.* Se Kusso.

Kussmaul [ko's-], Adolf, tysk läkare, f. 22 febr. 1822 i Groben nära Karlsruhe, d. 28 maj 1902, blef 1855 docent och 1857 e. o. professor i Heidelberg, ord. professor i inv ärtes medicin i Erlangen 1859, i Freiburg im Breisgau 1863 och i Strassburg 1876 samt lefde sedan 1889 som privatman i Heidelberg. K. var en af sin tids mest betydande kliniska lärare och har såväl genom rent kliniska som genom experimentella undersökningar i väsentlig grad befordrat den vetenskapliga medicinens utveckling på många områden. Bland hans arbeten märkas *Untersuchungen über ursprung und wesen der fallsuchtartigen zuckungen bei der verblutung, sowie der fallsucht überhaupt* (i förening med Tenner; 1857), *Untersuchungen über das seelenleben des neugeborenen menschen* (1859; 3:e uppl. 1896), *Ueber die behandlung der magenerweiterung durch eine neue methode* (magpumpen, 1869) och *Die störungen der sprache. Versuch einer pathologie der sprache* (1877; 2:a uppl. 1881). Af K:s *Jugenderinnerungen eines alten arztes* utkommo inom ett år (1899) tre upplagor (8:e uppl. 1909). Efter hans död utgaf Czerny K:s efterlämnade skrift *Aus meiner dozentenzeit* (2:a uppl. 1908). R. T—dt.

Kusso (Kousso, Koso), *farm., med.*, det abessinska namnet på de torkade honblomvipporna af *Hagenia abyssinica* Wild. (*Brayera anthelminthica* Kunth), ett till fam. *Rosaceæ* Juss. hörande, vackert, 15—20 m. högt träd, som växer på Abessiniens berg på en höjd af omkr. 3,000 m. ö. h. i Tyska Öst-Afrika och på Madagaskar. Bladen äro enkelt parbladigt delade, med uddblad. Parflikarna äro utdraget lansettlika, hvasst sågade, intill 9 cm. långa med mellan dem sittande rundade småflikar. Undertill äro bladen ludna. De $^1/_2$ m. långa, hängande, mycket greniga blomvipporna utveckla sina blommor i december månad. Hvarje enskild blomma har 2 runda förblad, hvilka hos honblommorna slutligen bli rödletta. De bredt ovala flikarna i blomfodrets yttre krans äro hos hanblommorna mycket mindre än de inre, men hos honblommorna utväxa de till 3 gånger större längd och antaga därvid en rödaktig färg. Det är dessa röda förblad och foderflikar, som äro kännetecknande för handelsdrogen röd kusso, hvilken, då den är af bästa slag, just består af de torkade, vanligen med halmen af en Cyperusart omlindade, cylindriskt hopklämda honvipporna. Svenska farmakopén tillåter emellertid, att drogen *kusso* l. *Flos Koso* får bestå af fria honblommor. Drog af bästa beskaffenhet är nämligen tidtals omöjlig att anskaffa. Brun kusso, som i Sverige icke är officinell, är en blandning af unga honblommor med fragment af hanvippor och fria hanblommor, igenkända på sina små grönaktiga eller bruna yttre foderflikar och förblad. Kusson har en svag lukt, närmande sig fläderns. Smaken är till en början föga märkbar, men efteråt skarp, bitter och sammandragande. Drogen är med framgång begagnad mot binnikemask. Den verksamma beståndsdelen är sannolikt det giftiga ämnet *kosotoxin* l. *kussotoxin*, $C_{36}H_{34}O_{10}$, som ombildas till ogiftigt *kosin* (*kousin, kussin*), ett gult, smaklöst, kristalliniskt ämne, som förr antogs vara drogens verksamma beståndsdel. Kosotoxinets verkningar likna mycket dem af beståndsdelar hos vissa ormbunkar (se Maskmedel och Ormbunkrot). Viktigast är dess egenskap att direkt förlama muskelbildningar; härpå beror sannolikt dess inverkan på bandmask. Vid maskkur med kusso ges 15—20 gr. sönderskuren eller groft pulveriserad drog, utrörd med vatten eller i form af mos, till intagning i flera portioner under en eller annan timme, hvarefter följer laxermedel. Kuren störes ibland af illamående och kräkningar, men leder mindre ofta än ormbunkrot till verklig förgiftning. Handelns kusso är ej sällan af dålig beskaffenhet, hvarför medlet råkat i misskredit. O. T. S. C. G. S.

Kussotoxin, *farm. med.* Se Kusso.

Kust (Kustbildning, Strand), den mot haf eller större insjöar närmast gränsande delen af landet, antingen detta senare är ett fastland eller en ö. Kusterna utgöra således de delar af landet, som äro utsatta för verkningarna af ebb och flod samt för vågornas angrepp. Somliga kuster fortlöpa långa sträckor nästan rätlinigt eller som svagt buktande linjer, andra förete en oafbruten växling af ut- och ingående uddar och vikar. Somliga äro sönderstyckade af djupa, långt inskurna fjordar (se Fjord), begränsade af höga bergsidor (Norge, Skottland, Nord-Amerika m. fl.); flera höja sig tvärbrant ofvan vattnet, andra äro flacka eller långsamt sluttande (t. ex. större delen af Nord-Tysklands, Danmarks och Hollands kuster). Dessa kusternas olika former och begränsningar ha sin orsak dels i själfva berggrundens geologiskt olika beskaffenhet och lagerbyggnad, dels i forna geologiska verkningar, dels också i de nuv. verkningarna af vind och våg. Vid kusterna sönderbrytas af vågorna och bortföras lösare bergarter fortare än hårda samt hastigare, om lagren luta in emot landet, än om de luta från detsamma (se fig.). Kustranden och sjöbottnen närmast densamma äro därför vanligen betäckta med sönderbrutna delar af landet i form af stenar, grus, sand och klippblock. På flacka, låga kuster uppkasta vågorna stora massor af sand, som mångenstädes

Ord, som saknas under K, torde sökas under C.

(Jylland, Holland, Bretagne etc.) hopa sig i långsträckta kullar och åsar samt därefter af vinden föras inåt land (*dyner*). Ett förökande af landets massa, en till-landning, kan sålunda inträffa. Af-

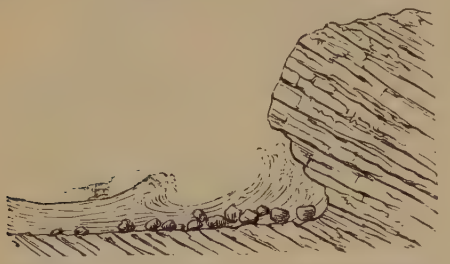

Kust, där berglagren luta in emot landet (tvärprofil).

Kust, där berglagren luta från landet (tvärprofil).

nötning och bortförande af material eger däremot rum på andra, brantare ställen af kusterna, i synnerhet där dessa bestå af ler- eller grusmassor eller af lösa jordarter i allmänhet. Vid Englands, Danmarks och Skånes kuster inkräkta vågorna flerstädes rätt märkbara partier af landet; kusterna undermineras och störta delvis ned i hafvet. Byggnader, ja hela byar ha på sådant sätt gått förlorade. — Förutom den afnötning och den till-landning, som kusterna genom vågornas eller ebbens och flodens verksamhet undergå, äro de utsatta för en långsamt försiggående höjning eller sänkning, hvarigenom själfva kustlinjen i viss grad förändras. Man har nämligen iakttagit, att somliga delar af jorden (t. ex. Skandinaviens och vissa delar af Englands kuster m. fl.) småningom höja sig, andra åter långsamt nedsänkas i förhållande till hafvets medelyta, dock endast få decimeter på århundradet. — I Norge, Sverige och flera andra länder har man uti de terrassformiga afsatserna eller åsformiga vallarna längs flera kuster, den ena på högre nivå än den andra, ett bevis för en sådan försiggången landhöjning (eller vattenminskning?). På Gottlands västkust kunna flera tiotal sådana strandvallar räknas öfver hvarandra. — Egendomligt är det förhållandet, att Hollands kuster äro belägna på lägre nivå än den nuv. hafsytan och måste genom konstgjorda fördämningar skyddas mot hafvets ingrepp. E. E.

Kustartilleri, i vidsträckt bemärkelse de befästningar jämte all dithörande materiel och personal, som finnas vid ett lands kuster; i inskränkt mening endast nämnda personal. I Sverige har kustartilleriet erhållit fast organisation fr. o. m. 1902 och tillhör sedan dess i sin helhet marinen. Det består af 1 chef (generalsperson) samt öfrig personal, fördelad på 2 regementen, Vaxholms kustartilleriregemente och Karlskrona kustartilleriregemente, omfattande (1911) enligt stat tills. 99 officerare (öfverstar, öfverstelöjtnanter, majorer, kaptener, löjtnanter och underlöjtnanter), 166 underofficerare (af 1:a graden: styckjunkare, flaggjunkare, flaggmaskinister, flaggrustmästare och stabstrumpetare; af 2:a graden: sergeanter, stabstrumpetare, maskinister, rustmästare och torpedmästare) och 1,361 stammanskap (underofficerskorpraler, korpraler samt 1:a, 2:a och 3:e kl. kustartillerister) jämte värnpliktiga. Det förra regementet bemannar Vaxholms och Oskar-Fredriksborgs fästning samt Fårösunds och Hörningsholms kustpositioner, det senare Karlskrona och Älfsborgs fästningar. — Kustartilleriets materiel utgöres af samtliga kustpositioners befästningar och öfriga anläggningar, artilleripjäser med ammunition m. m., torpedbatterier, minor, strålkastare, minkranprämar, ångslupar, båtar m. m. — Före 1902 bemannades kustbefästningarna i Sverige af armén utom vid Karlskrona, där artilleribemanningen utgjordes af Karlskrona artillerikår (tillhörande flottan; upprättad 1894). Dock sköttes öfverallt minspärrningarna af flottans personal likasom äfven före 1894 artilleriet å befästningarna vid Karlskrona. — I andra länder tillhör kustartilleriet merendels armén, i somliga, såsom Tyskland, delvis armén, delvis flottan. Jfr Fästningsartilleri och Kustposition. H. W—l.

Kustartillerikadetter. Se Kadett, sp. 531.

Kustbatteri, *fortif.*, kustförsvaret tjänande och antingen öppna eller ock, till skydd mot landstigna trupper, medelst ett försvarbart hinder slutna jordverk eller i berg utsprängda befästningar med artilleribestyckning. Ett kustbatteri bör erbjuda obetydligt och föga synligt mål samt säkerhet mot våldsamt angrepp. Åt dess flackbanepjäser ges stor skjutvinkel, hvarjämte sörjes för lätt ammunitionstillförsel och god maskering. Traverser anläggas till skydd mot enfilering och för inskränkning af träffverkan; i desamma inbyggas ammunitions- och beredskapsrum. Till skydd för hålrum och bestyckning användas numera vanligen betong och pansar; krönbredden göres 10—12 m. För kustbatterier är ett jämlöpande och fullt skyddande bröstvärn tillräckligt. Ett lågt liggande kustbatteri kallas äfven strandbatteri. Såvidt möjligt läggas dock kustbatterierna högt dels för att medge stupskott mot fartygsdäcken, dels för att man skall erhålla vidsträckt öfverblick öfver vattenytan. Synfältet sträcker sig nämligen vid 1 m. höjd ö. h. endast 3,570 m. framåt, men ökas vid 2 m. till 5,048, vid 5 till 7,982, vid 10 till 11,290, vid 30 till 19,554 och vid 50 till 25,246 m. L. W:son M.

Kustbefästning, *fortif.*, en till kustens försvar och till strid mot fientliga krigsfartyg afsedd befästning, som i följd af detta sistnämnda ändamål kan anses ha mera värde, endast om den är permanent utförd. Kustbefästningars anläggning sker i enlighet med kustförsvarets (se d. o.) ändamål framför hamnar och redder, utanför större floders mynningar, vid smalare lopp och kanaler samt slutligen äfven, och vid öppnare kust helst, i förbindelse med landbefästningar till skydd för särskildt viktiga kustplatser, framför allt krigshamnar. Anfallsmedlens karaktär bestämmer kustbefästningarnas anordning. Väntas anfall af fartyg, som äro armerade med svåraste och mest långskjutande pansarskyddade kanoner, läggas sålunda de till skydd för hamnar och dylika anläggningar framskjutna verken helst så, att de ej kunna åtkommas af fartygsartilleriet, hvarjämte för genomslående af pansar på visst af-

stånd verksammaste artilleri uppställes; för mötande af öfverraskande uppträdande af den anfallande genast vid krigsutbrottet fordras hög krigsberedskap hos kustbefästningarna redan under fredstid; och den stora hastighet, med hvilken fartygen numera genomgå den farliga zonen, kräfver dels ett stort antal pjäser, så snabbskjutande som möjligt, dels anordnandet af hinder (spärrar), som tvinga till längre uppehåll eller långsammare fart inom det verksammaste beskjutningsområdet. I alla andra afseenden, såsom beträffande skyddet mot den fientliga elden, taktiskt skydd mot landstigna trupper o. s. v., öfverensstämma fordringarna vid kustbefästningar med dem vid landbefästningar. De utföras antingen som jord- eller pansarverk och göras vanligen som öppna kustbatterier eller som kustfort (se dessa ord), hvilka senare oftast slutas. En väsentlig beståndsdel af kustbefästningarna utgöra i farvattnen anbragta stängselanordningar (se d. o.). L. W:son M.

Kustbevakning, med ändamål att å rikets kuster söka förhindra och upptäcka oloflig varuinförsel och andra brott emot tullförfattningarna äfvensom öfverträdelser af öfriga författningar, hvilkas efterlefnad det tillhör tullverket att öfvervaka, bestrides i Sverige af utmed kusten förlagd civil kustbevakningspersonal (kustöfveruppsyningsmän, kustuppsyningsmän, kustvakter, kustroddare), hvilken, fördelad i posteringar, verkställer patrullering dels till sjöss, dels ock till lands. I Stockholms skärgård handhas chefskapet af öfverinspektoren vid tullbevakningsinspektionen i Stockholm, i Skåne och Blekinge, i Hallands samt Göteborgs och Bohus län af särskilda kustbevakningschefer, hvaremot den öfriga kustbevakningspersonalen står under befäl af respektive tullförvaltare i de olika tullkammardistrikten. Under kustbevakningschefen i Hallands samt i Göteborg och Bohus län lyda 10 kustöfveruppsyningsmän, 25 kustuppsyningsmän, 7 kustvakter och 101 kustroddare, under kustbevakningschefen i Skåne och Blekinge 12 kustöfveruppsyningsmän, 22 kustuppsyningsmän, 29 kustvakter samt 77 roddare, under öfverinspektoren vid tullbevakningsinspektionen i Stockholm 1 kustöfveruppsyningsman, 2 kustuppsyningsmän och 6 kustroddare samt under tullförvaltarna på öfriga delen af östkusten 4 kustöfveruppsyningsmän, 18 kustuppsyningsmän, 5 kustvakter och 45 kustroddare, hvarjämte som bemanning å bevakningsångaren inom Haparanda tullkammardistrikt tjänstgöra 1 öfveruppsyningsman, 1 uppsyningsman samt 2 vaktmästare. Aflöningen utgår med lön, tjänstgöringspenningar och ålderstillägg, hvarjämte tillkommer jakt- och båtlega. Cheferna åtnjuta ersättning enligt gällande resereglemente. Bevakningscheferna utnämnas af K. M:t, den öfriga kustbevakningspersonalen af Generaltullstyrelsen. Jfr Gränsbevakning. E. R—s.

Kustbevakningschef. Se Kustbevakning.

Kustbildning. Se Kust.

Kustdetachement, *krigsv.*, kallas de vanligen små afdelningar af kavalleri eller infanteri, som vid krigsutbrott eller vid kustbevakning för neutralitetsskydd e. d. utsättas utefter en kust för att iakttaga densamma, hindra landstigning af smärre fientliga afdelningar och anmäla, om större sådana nalkas. Detachementen böra träda i närmaste beröring med kustbevakningen och kustsignalväsendet och böra stå i telegrafisk förbindelse med högre befälhafvare eller, där sådan förbindelse icke finnes eller kan åstadkommas, ha velocipeder eller automobiler till hands för öfverbringande af meddelanden. C. O. N.

Kusteskader, *sjöv.* Se Eskader, sp. 869.

Kustfarare, fartyg, som drifver handel eller fraktfart längs ett lands kuster eller inre farleder. Uttrycket begagnas mest om mindre segelfartyg. L. H.*

Kustfart l. Kabotage (fr. *cabotage*), den handel och varutransport, som sjöledes eger rum längs ett lands kuster, floder, kanaler och insjöar. Kustfarten drifves dels med smärre segelfartyg, t. ex. slupar, jakter, skonare, hvilka hufvudsakligen föra rå- och byggnadsmaterialier samt landtmannaprodukter, dels med större eller mindre ångare, som hufvudsakligen föra styckegods. Vissa nationers fartyg ha rätt att idka sjöfart vid andra länders kuster. Detta beror dock på ömsesidiga öfverenskommelser eller traktater. L. H.*

Kustfeber, detsamma som klimatfeber (se Malaria).

Kustfiskar. Se Fiskar, sp. 416—417.

Kustfort, *fortif.*, en vanligen sluten kustbefästning med en bestyckning af flera olika pjässlag samt med infanteriförsvar mot anfall från landsidan, om sådant kan befaras. Fartygskanonernas utomordentligt stora skottvidd tvingar oftast till ett långt framskjutande af kustforten, som sålunda ofta få anläggas på sandbankar, skär eller konstgjorda holmar; de kallas vanligen sjöfort. Trång byggnadsplats och dyrbar grundläggning tvinga vid sådana vanligen till utrymmets inskränkande till det minsta möjliga. Före det räfflade artilleriets införande byggdes därför sjöforten oftast som kasematterade torn i en eller flera våningar. När så det räfflade artilleriet infördes, sökte man först skydda sig mot dess granater genom att ersätta sköldmurarna med pansarplattor (England), men öfvergick sedan till bepansring af hela artillerivåningens yttersidor, och slutligen bepansrades äfven granitsockeln. På dessa tornforts öppna plattform (vid Plymouth, Spithead och Bermuda) ämnade man sedan uppställa vridbara pansartorn för svåraste kanoner, men detta kom aldrig till utförande. Då skjutförsöken vid Shoeburyness 1884 ådagalagt ohållbarheten af de pansrade kasematterna, öfvergick England till artilleriets uppställning på öppen vallgång. Brialmont föreslog sjöfortens utförande som massiva betongbyggnader med afrundad framkant och uppstigande krön samt pansarskydd för artilleri, belysning och observationsplatser. Man kan äfven ommantla den i betong utförda och alla hålrum innesluta byggnaden med sand samt anordna krönet till artilleriuppställningsplats som vid ett kustbatteri (se d. o.). På så sätt är Middelgrundfortet vid Köpenhamn utfördt, hvarjämte det omgifvits med en vågbrytare samt patrullgång, hvarvid mellanrummet bildar en våt graf, som i ryggen vidgar sig till en liten hamn. De starkaste kustforten äro dock de i berg insprängda med pansarskydd eller självsänkande lavettage för kanonerna, synnerligast som man vanligen kan ge sådana fort ett jämförelsevis högt läge. Vid kusten eller på öar, där större byggnadsplats finnes, byggas kustforten i polygonalform och i öfrigt som kustbatterier eller jordverk med en rad pansartorn.

Ord, som saknas under K, torde sökas under C.

Stormfriheten fordrar en omslutande graf, som flankeras från pansartorn, om den är våt, eller från reverskaponjärer, om den är torr; eskarpmuren behöfver här ej skyddas mot större nedslagsvinklar. Till skydd mot våldsamt anfall anordnas infanteriställning och helst pansarskyddade stormpjäser. L. W:son M.

Kustfästning. Se Fästning, sp. 312 och 319, samt Fästningskrig, sp. 324 och 327.

Kustförsvar, *krigsv.*, afser dels skydd för viktigare kustorter — handelsstäder, krigs- och handelshamnar, marinetablissement — mot anfall och förstöring af fientlig sjöstyrka, dels skydd för tillgängliga kuststräckor, flodmynningar, leder o. s. v. mot anfall af fientliga fartyg eller mot landstigning. Kustförsvaret utföres antingen af egen krigsmarin eller från kustbefästningar (se d. o.) i förening med stängselanordningar samt torped- och undervattensbåtar eller genom landtrupper. Om möjligt böra dock dessa olika försvarsmedel samverka. Besitter marinen en slagflotta af tillräcklig styrka (pansarskepp), måste kustförsvaret utföras offensivt mot den fientliga flottan. Svagare mariner åter äro hänvisade till mera ortligt försvar genom pansrade kustfartyg i förening med kustbefästningar. Ämnar fienden anfalla kustplatsen äfven från landsidan, bör försvarsflottan söka hindra detta genom blockadens genombrytande och landstigningens störande. För sådant anfall lätt utsatta kustplatser behöfva gifvetvis äfven landbefästningar. Kustbefästningarna äro hufvudsakligast armerade för strid mot den fientliga flottan, men de måste äfven kunna upptaga strid med landstigningstrupper och härför ha anordningar för försvar med gevär och lätt artilleri. Egna landtrupper gå med alla truppslag mot landstigningstrupperna. Den kuststräcka, som skall försvaras, indelas i försvarsområden; bakom deras midt eller i närheten af viktigare punkter vid kusten uppställas specialreserver med framskjutna afdelningar på särskildt utsatta platser; som allmän reserv för flera områden hålles en större kår i beredskap vid någon järnvägsknutpunkt. Kusten bevakas genom särskildt utbildadt signalmanskap i förening med kryssare och andra bevakningsfartyg. Underrättelseväsendet begagnar sig af elektrisk telegraf, speciellt gnisttelegraf, samt optiska och akustiska signaler. Utprickningar i farleder borttagas, och af kustborna och skärgårdsbefolkningen bildas ett frivilligt kustvärn till hjälp vid signal- och kunskapartjänsten. L. W:son M.

Kustförsvarsfartyg, *sjöv.*, kallas pansarskyddade, med artilleri- och vanligen äfven med torpedbestyckning försedda fartyg af mindre storlek än slagskepp och afsedda att operera i närheten af egen kust. På grund af kustförsvarsfartygs inskränktare operationsområde äro fordringarna på sjöduglighet och aktionsradie mindre för dem än för slagskepp, och de byggas därför lägre samt förses med mindre bränsleförråd än dessa senare. Den sålunda vunna viktbesparingen användes till förstärkning af artilleri och pansar, hvilka därigenom trots fartygets jämförelsevis ringa dimensioner kunna vara mycket kraftiga. Kustförsvarsfartyg förekomma hufvudsakligen inom små mariner och lämpa sig särskildt för länder, hvilkas kust omges af skärgård. — Till kustförsvarsfartyg äro att hänföra svenska flottans pansarbåtar (jfr Pansarfartyg). C. K. S.

Kusthaf, *sjöv.* Se Farvatten, sp. 1416.

Kustkanon, *artill.* Se Kanon.

Kustklimat. Se Klimat.

Kustlandet, Österrikisk-illyriska. Se Litorale.

Kustōd (af lat. *cu'stos*, väktare). 1. Tjänsteman eller vaktmästare i italienska och sedan äfven i andra, t. ex. tyska, museer, samlingar, bibliotek, ruiner och gräfningar o. d. — 2. *Boktr.* Se Custos.

Ku'stos. Se Custos.

Kustpiparen, *zool.* Se Piparsläktet.

Kustposition, gemensam benämning på permanent befäst plats vid kusten af större eller mindre omfattning. Kustpositioner anläggas för försvar mot sjösidan af viktiga kustorter, framför allt flottans stationer (flottans permanenta l. primära operationsbaser) samt stora sjöstäder. Jfr Kustartilleri och Operation. H. W—l.

Kustprovinsen (Primorskaja oblastj). Se Sibiriska kustprovinsen.

Kustref, Strandref, *geol.*, korallref, beläget tätt utmed ett lands eller en ös kust, utan att vara skildt därifrån genom någon kanal. Se Korallref. E. E.

Kustroddare. Se Kustbevakning.

Kustsanatōrium. Se Sanatorium.

Kustsignalväsen, sammanfattningen af ett lands kustsignalstationer med deras signalmateriel och personal. Redan 1808 upprättades i Sverige, hufvudsakligen i Stockholms skärgård med förbindelse till Åland, ett nät af signalstationer, hvilka stodo i förbindelse med hvarandra genom optiska telegrafer. En del af dessa stationer fanns kvar ännu efter den elektriska telegrafens införande. I slutet af 1800-talet upprättades ett nytt kustsignalväsen, hvilket är af hemlig natur. H. W—l.

Kustström, hafsström, som framgår längs kusten. En sådan är t. ex. Humboldtströmmen (se d. o.).

Kustuppsyningsman. Se Kustbevakning.

Kustvakt. Se Kustbevakning.

Kustvind. Se Landvind.

Kustvipan, *zool.* Se Strandvipsläktet.

Kustöfveruppsyningsman. Se Kustbevakning.

Kustö slott, de finske biskoparnas residens under medeltiden, var beläget i en naturskön trakt, på Kustö ö 15 km. s. om Åbo stad. Slottet uppfördes 1317 på en plats, som af gammalt varit de finske biskoparnas tillhörighet. Denna första anläggning motsvarade dock icke andra medeltidsborgar i fasthet och omfång, utan bestod antagligen endast af några mindre träförskansningar. Anläggningen antändes och förstördes ett år senare af ryssarna, men uppbyggdes snart ånyo, utvidgades, förstärktes och vann slutligen ett betydande omfång. Magnus Tavast (1412—50) ombyggde hufvudbyggnaden h. o. h., och från hans tid förskrifva sig troligen de väldiga gråstensmurar, som numera äro fallna i ruiner. I medeltidshandlingar från 1400-talet benämnes byggnaden vanligen *castrum* (befäst slott) i st. f. den förr brukade anspråkslösare benämningen *curia* (gård). Någon tid senare, under Konrad Bitz' styrelse, förstördes slottet af vådeld, hvarvid en mängd af domkyrkans privilegiehandlingar och bref gick förlorad, till oersättlig förlust för häfdaforskningen. Inom kort uppbyggdes det dock ånyo. Det reste

Ord, som saknas under K, torde sökas under C.

lig sedan fastare och mäktigare samt förblef intill Arvid Kurcks död (1522) de finske biskoparnas mest omtyckta vistelseort, dit de tryggt kunde draga sig tillbaka under stormigt upprörda tider. I slottets ruiner företagna gräfningar ådagalägga, att byggnaden varit vidsträckt och praktfull, med fasta murar, portar och borggårdar enligt medeltidens sed. Hufvudpartiet utgjordes af en större gård, i n. v., a. och n. ö. begränsad af en enkel sträckmur, men s. af en fasadbyggnad, som från ändarna utsände två flyglar, hvilka omgåfvo gården i ö. och v. I n. och v. stod yttermuren till denna borgdel utåt alldeles fri, men på de öfriga sidorna omgafs den af tre förgårdar, som begränsades af en lång ringmur med ett tornlikt utanverk. Rakt i v. åtskildes två af dessa förgårdar genom en från hufvudborgen utspringande flygelbyggnad. Byggnaderna voro troligen delvis tre våningar höga. — Efter Arvid Kurcks död innehades K. af Sören Norby. Mot hösten 1523 angreps det af en svensk krigsstyrka. Svenskarna hade redan skjutit bräsch och redde sig att storma slottet, då Sören Norbys underbefälhafvare Bärstädes, Lasse Jönsson, ”stack hatten upp” och öfverlämnade det åt konung Gustaf. Denne befallde genom bref af 3 juni 1528, att K. slott skulle nedbrytas, hvilken befallning kort därefter utfördes. Jfr R. Hausen, ”Kuustö slott. Historisk-arkeologisk beskrifning” (1881) och planschverket ”Kuustö slott” (1883). M. G. S.

Kusüerna, *zool.* Se Pungdjur.

Kusu'nda, folkstam. Se Himalayafolk.

Kut, i flera landskap bruklig benämning på mindre sälar och sälungar.

Kuta (Kutha). 1. Forntida stad (nu Tel Ibrahim) i Babylonien; 16 km. n. ö. om Babylon. — 2. Babyloniernas dödsrike.

Kutab-ud-Din, härskare i Delhi. Se Indien, sp. 525.

Kutáia (Kjutahia, forntidens *Kotyaion*), stad i Mindre Asien, vilajetet Khodavendikiar, vid ett tillflöde till Sakarias (Sangarius') biflod Pursak. 23,700 inv., de fleste muhammedaner. Grek.-ortodox ärkebiskop samt en nationell och en unerad armenisk biskop. Stadens läge vid en viktig vägknut samt vid en bibana till den anatoliska järnvägen har gjort K. till en liflig handelsstad, ehuru omsättningen nu är mindre än förr. Från staden utföras hufvudsakligen ull, gethår, frukt, galläpplen, opium och sjöskum (från trakten kring Eski-Schehir). Odling af spannmål, tobak, opium och trädgårdsalster. Tillverkning af vackra fajanser. — I K. slöt 1833 sultan Mahmud II fred med Muhammed Ali i Egypten, då han till denne afträdde hela Syrien. I K. var Kossuth internerad 1850—51. (J. F. N.)

Kutaïs. 1. Transkaukasiskt guvernement, vid östra stranden af Svarta hafvet. 21,093 kvkm. 970,400 inv. (1897). Guv. är mycket bergigt, i n. fylldt af Kaukasus, i ö. af Meskiska bergen, i v. af utlöpare från det armeniska höglandet. Större slätter finnas blott i Rions bäcken. Den sydvästra delen är fruktbarast. Skogarna upptaga öfver 1,6 mill. har. Af mineral förekomma stenkol, mangan, bly, silfver och koppar jämte marmor och eldfast lera, likaledes varma och kalla mineralkällor. — Befolkningen tillhör hufvudsakligen den georgiska gruppen af kaukasusfolken, jämte abchaser, turkar, armenier, ryssar m. fl. Flertalet tillhör den grek.-ortodoxa kyrkan. — Jordbruket lämnar företrädesvis majs och vin, men äfven tobak, bomull och te; mycket trävaror exporteras. K:s nötkreatur, hästar, åsnor och mulåsnor äro berömda. De viktigaste hamnstäderna äro Suchum-Kalé, Poti, Batum. — 2. Hufvudstad i nämnda guv., vid floden Rion och en bibana till Poti—Tiflis-järnvägen. 32,492 inv. (1897). Goss- och flickgymnasium, realskola, betydlig hattindustri; liflig handel. I K., som ligger på samma plats som Kolchis' gamla hufvudstad *Kytaï'a*, tog enligt de abchasiska krönikorna konung Leon sitt residens 722. 1027—72 uppförde konung Bagrat där en präktig kyrka, som förstördes af turkarna 1692. Några gamla fästningsruiner vid flodstranden äro minnen af ryssarnas fälttåg 1770. J. F. N.

Kután (af lat. *cu'tis*, hud), hörande till huden.

Kutēi (Koti, holl. *Koetei*), till nederländska syd- och östafdelningen af Borneo hörande sultanat i floden Mahakams l. Koeteis bäcken, mellan Makassarsundet i ö., Bandjermasin i s. och v. samt Beru i n. Omkr. 136,000 inv. Sultanen residerar i Tangarung, där norrmannen C. A. Bock 1879 besökte honom, den holländske residenten i hamnplatsen Samarinda något ofvanför Mahakams delta. (J. F. N.)

Kutejba. Se Ibn Quteiba.

Kuti'kula, lat. (dim. af *cutis*, hud), *biol.* 1. Hos *växterna* en mycket tunn, ofärgad, strukturlös eller strimmig hinna, som betäcker hela utsidan af öfverhuden (epidermis) hos de högre växterna. Den är bildad af ett med korkämnet (suberin) nära besläktadt ämne, kutin, hvilket, liksom det förra, endast med svårighet genomsläpper gaser och vatten. En cellvägg, i hvilken kutin är inlagrad, säges vara kutiniserad; sådana cellväggar förekomma ofta i epidermis (den yttre väggen) och endodermis. Kutinet angripes föga af syror. Också motstår det mycket länge förruttnelse. Dessa egenskaper hos detsamma göra, att kutikulan, så tunn den än är, bildar ett ganska kraftigt skyddsorgan för växterna. — 2. Inom *djur*kroppen uppkomma kutikulabildningar af intill hvarandra ställda epitelceller som afsöndringsprodukter, hvilka antaga fast form. Dylika bildningar, som äro mycket utbredda inom skilda djurklasser, framställa ofta sammanhängande hinnor, så att ej hvarje cell har sin isolerade hinna (*crusta*). 1. V. W. (G. L—m.) 2. L—e.

Kutin, *bot.* Se Kutikula.

Kutinisering. Se Cell, sp. 1392, och Kutikula 1.

Kutler, Nikolaj Nikolajevitj, rysk politiker, f. 1859, var länge en af ryska finansministeriets mest dugande ämbetsmän, avancerade till finansministerns adjoint och (1905) till afdelningschef för jordbruksärenden. Hans agrarpolitiska åsikter, bl. a. om önskvärdheten af omfattande afsöndring af kronojord för att främja uppkomsten af ett självegande bondestånd, invecklade honom i konflikt med de ledande inom regeringen och föranledde honom att i maj 1906 afgå ur statstjänsten. K. har sedan slutit sig till kadettpartiet och dels som medlem af riksduman, dels som medarbetare i partiorganet ”Rjetj” ifrigt sökt verka för sina agrarpolitiska idéer. V. S—g.

Kutná hora [hára]. Se Kuttenberg.

Kutno, kretsstad i rysk-polska guv. Warschau. 11,213 inv. (1897). Sockerindustri.

Kûtrûn, ett medelhögtyskt epos. Se Gudrun.

Ord, som saknas under K, torde sökas under C.

Kutscha, stad i kinesiska Öst-Turkestan, under 41° 37′ n. br., vid vägen från Kaschgar till Hami och vid floden Kok-su. 14,000 inv. K. är en i både merkantilt och militäriskt afseende viktig stad. J. F. N.

Kutschin-indianer. Se Han-kutschin.

Kutschkelied [ko'tʃkelid], en tysk soldatvisa, som sjöngs under fransk-tyska kriget 1870—71 och börjar med verserna: "Was kraucht dort in dem busch herum? Ich glaub', es ist Napolium!" — Visan författades 1870 af en soldat, Gotthelf Hoffmann, som begagnade författarnamnet "Füsilier August Kutschke" och sedermera utgaf "Kutschkes ausgewählte gedichte" (1895) m. m.

Kutschuk Kainardji (Küčük-Kainardža), by i norra Bulgarien, 23 km. s. ö. om Silistria, historiskt bekant genom den fred, som Katarina II af Ryssland där afslöt med sultan Abdu-l-Hamid 21 juli 1774. Fördraget förklarade Krim, Jedisan, Budjuk och Kuban oafhängiga af Porten, medgaf ryssarna fri segelfart på Svarta hafvet samt rätt att göra föreställningar hos Porten till förmån för Moldau och Valakiet samt för den ortodoxa kyrkan i Konstantinopel och dess personal (om vantolkningen häraf se Turkiet, Historia). Till Ryssland afträddes Kinburn, Jenikale, Kertj, Azov och Kabarda. Freden lade grund till Rysslands öfvermäktiga ställning i sydöstra Europa.

Kutsten, *jaktv.*, på Gottland sådan nära stranden belägen, ur vattnet något uppskjutande, flat eller svagt hvälfd sten, hvarpå sälar pläga gå upp för att hvila. (Jfr Kut.) Kutstenarna utgöra goda fångstplatser för säl, och där sådana stenar saknas, har man stundom genom uttransporterande af lämpliga stenar anordnat konstgjorda fångstställen. G. G.

Kuttenberg [ko'tt-], tjech. *Kutná hora*, bergsstad i Böhmen, s. ö. om Prag, vid österrikiska nordvästbanan. 14,814 inv. (1900), mest tjecher. De märkligaste bland stadens många monumentala byggnader äro den vackra Barbarakyrkan (1300—1500-talet) och det s. k. "Wälscher hof" (1200-talet), fordom konungaresidens och myntort, där de första groschen-mynten uppges ha blifvit slagna. De 1237 upptäckta, fordom mycket rika silfvergrufvorna, grunden till K:s uppblomstring, ha nyligen nedlagts.

Kutter (eng. *cutter*, af *cut*, skära, klyfva). 1. *Skpsb.*, ett mindre, enmastadt fartyg med skarp

bottenform samt stort djupgående. Masten, som har stång, står vertikalt, och klyfvarbommen ligger horisontalt. Kuttern för följande segel: bomsegel, gaffeltoppsegel, stagfock och klyfvare, dessutom förekomma så kallad flygande jagare (se den stora fig.), äfvensom bredfock (se fig. till vänster) eller ock spinnaker (se fig. till höger).

2. *Mek.*, en spindel, kutterhufvud, hvarå hyfveljärn fastskrufvats och hvarmed själfva hyflingsarbetet sker i en hyfvelmaskin (se d. o., sp. 1477). Fastsättandet af järnen, vanligen fyra, på rätt sätt är ett mycket tidsödande arbete, hvarför kuttrarna på moderna hyfvelmaskiner utbytts mot s. k. fräsar, där hyfveljärn och kutterhufvud äro gjorda i ett stycke, hvarigenom ombytet af stål sker synnerligen lätt. Jfr Fräs, sp. 45 och fig. 9.

1. J. G. B. (C. K. S.) 2. W. E—n.

Kutterbrigg, *skpsb.*, ett förr brukligt slag af brigg (se d. o.), som skilde sig från den nu förekommande briggen däri, att undermasterna voro högre, hvarigenom kutterbriggen fick höga undersegel samt stort briggsegel. J. G. B.*

Kutterhufvud, *mek.* Se Kutter 2.

Kutterstagsbändning, *sjöv.*, ofta förekommande sätt att fästa (bända) vant och stag vid jungfrur. Jfr Jungfru, Stag och Vant.

Kutting, gammalt ord, betecknande ett mindre kärl för flytande varor. Kutting användes ännu på Island som ett bestämdt mått = 7,729 l.

Kutúzov, Michail Ilarionovitj Golenistjev, furst K.-Smolenskij, rysk generalfältmarskalk, f. 16 sept. 1745, d. 28 april 1813, deltog 1764—70 i striderna med polackerna och därefter i kriget med Turkiet, efter hvars slut han kom att tillhöra Suvorovs omgifning och blef en trogen anhängare af dennes krigskonst. I det 1787 ånyo uppblossande kriget med Turkiet tog K. verksam del och blef en bidragande orsak till, att turkarna måste afsluta freden i Jassy 1792. Han lämnade kort därefter krigstjänsten och användes i diplomatiska värf, men kallades 1805 af kejsar Alexander I till befälhafvare för den armé, som afgick att tillsammans med österrikarna bekriga Napoleon I. I slutet af nov. s. å. skedde de båda arméernas förening. K. fick högsta befälet, ryckte på kejsar Alexanders befallning fram till Austerlitz för att kringgå och besegra Napoleon, men blef själf i grund slagen 2 dec. Sedan fick han befäl i Moldau, men hemkallades efter det misslyckade anfallet på Braila i april 1809. Då förhållandet till Frankrike blef alltmera spändt och ryska regeringen ville ha slut på kriget med Turkiet, sändes K. 1811 att taga befälet öfver den med turkarna stridande armén. Han lockade storvesiren Achmed pascha öfver till högra Donaustranden och tvang honom att ge sig (26 nov. 1811), hvarefter freden i Bukarest följde i maj 1812. Napoleon I ryckte då in i Ryssland, och efter

tora ansträngningar lyckades ryssarna förena sina båda skilda arméer. K., gammalryssen, var då den populäraste mannen i Ryssland, hvarför kejsaren ställde honom i spetsen för armén efter Barclay de Tolly. Han förlorade visserligen slaget vid Borolino 7 sept. 1812 och fortsatte återtåget till och nådde Moskva; men under återtåget från Ryssland förstördes Napoleons armé, och K. fick ännu en gång lycka in i Tyskland, där han afled före krigsrörelsernas början. K. har som härförare blifvit mycket olika bedömd. C. O. N.

Kutym (se Coutume), sedvana; tradition; om affärs-, handels- eller platskutym se Handelsbruk.

Kutzo-valaker. Se Tsintsarer och Valaker.

Kuusamo [kūsamå], socken af Uleå härad och Kemi domsaga, Uleåborgs län, Finland. Landareal 9,058 kvkm. Befolkningen, finsk, 11,607 pers. (1908). Konsistoriellt pastorat af 2:a kl., Kuopio stift, Uleåborgs prosteri. K. är en af landets mest höglända och bergiga trakter. Dess högst liggande sjöar befinna sig på en höjd af 240 m. ö. h., och öfver dessa resa sig berg till en höjd af ytterligare inemot 300 m. De högsta bergstopparna äro Nuorunen, Hiivaara och Kuntivaara. O. I. (A. G. F.)

Kuusanko'ski [kū-], pappersbruk vid K. fors i Kymmene älf, Valkeala socken, Viborgs län, Finland. K. anlades 1872 af ett aktiebolag, som bildats i Åbo. I 1904 sammanslogs affären med Kymmene, på älfvens motsatta strand, och Voikka bruk till Kymmene aktiebolag (se vidare Kymmene). T. C.

Kuusjoki [kūs-jåki], kapell under S:t Bertils imperiella pastorat, Finland. Landareal 126 kvkm. Befolkningen, finsktalande, 2,316 pers. (1908). A. G. F.

Kuusjärvi [kūs-järvi], imperiellt pastorat af 2:a kl., Karelens öfre kontrakt, Finland, Nyslotts stift, Libelits härad och domsaga. Landareal 318 kvkm. Befolkningen, finsktalande, 3,535 pers. (1908). A. G. F.

Kuuskoski [kūs-kå'ski], by i Finland, Nylands län, vid Forsbyån. 23 febr. 1808 intog öfverstelöjtnant Stjernvall med en Björneborgsbataljon vid K. en försvarsställning, som å flankerna försågs med förhuggningar. Följande dag anföll en rysk styrka under generalmajor Tutjkov, som efter en kort strid, under hvilken Stjernvall blef fången, undandref svenskarna till Mörskom och Forsby. L. W:son M.

Kuwēi't. Se Kueit.

Kuven, folkförsamling. Se Albaneser, sp. 472.

Kuvera (Kubera), *ind. myt.*, rikedomens och skatternas gud, en af världsvaktarna, i n., och härskare öfver en del demoniska väsen, såsom rākṣasa'er, yakṣa'er o. s. v., hvilka liksom guden själf sägas härstamma från Brahmā's son Pulastya. Af demonen Rāvaṇa (Rāmāyaṇa) beröfvad sin honom af Brahmā skänkta hufvudstad Lankā (Ceylon), tog han sitt residens på berget Gandhamādana eller Kāilāsa (ett sagoberg i eller n. om Himalaya) med den i paradisisk yppighet och fägring prunkande staden Alakā (Meghadūta). K. framställes som vanskaplig, med tre ben och blott åtta tänder. Hos buddisterna gäller han som den östra världsvaktaren (*lokapāla*), hos jāina'erna (jinisterna) som tjänare för den 19:e arhant i nuv. tidsålder (*avasarpiṇī*). K. F. J.

Kuve'rt [äfven -vär], fr. *couvert* (af *couvrir*, täcka), den för hvarje gäst vid ett matbord framsatta tallriken med tillbehör af servett, sked, gaffel, knif och glas; kniffoder, fodral innehållande sked, gaffel och knif; omslag till bref (se vidare Försegling). — Kuvertēra, innesluta i ett brefkuvert.

Kuvlungarna. Se Jon Kuvlung.

Kuvös (fr. *couveuse*, eg. höna, som ligger på ägg), en säng, särskildt konstruerad för att vidmakthålla lifsvärmen hos nyfödda klena barn. Den förfärdigas vanligen med dubbla väggar, mellan hvilka varmt vatten cirkulerar. Avn.

Kuxhaven [ko'kshafen], Cuxhafen, hamnstad i hamburgska amtet Ritzebüttel, vid vänstra stranden af Elbemynningen, 135 km. nedanför staden Hamburg, består sedan 1873 af de båda forna köpingarna K. och Ritzebüttel. 11,145 inv. (1905), sedan byn Döse s. å. införlifvats med K. K. har en säker och välbelägen hamn, anlagd vid mynningen af en liten å, med varf och stora bassänger, en viktig lotsstation, hafsbad och fyr. K. har gett sitt namn åt Elbemynningens befästningar, som bestå af svårt bestyckade pansarverk (forten Kugelbake, Grimmerhörn, Döse, Neues Fort m. fl.). Ö. om K. utmynnar vid Brunsbüttel Nord—Östersjö-kanalen. J. F. N. L. W:son M.

Kuyl [köjl], Johan Jacobsson, holländsk verkmästare, inkallades 1641 till Göteborg att biträda vid fortifikationsarbetena och fick 1642 "beställning" som verk- och slussmästare där, men tjänstgjorde tidtals på andra håll, såsom en del af vintern 1644—45 vid Horns armé i Skåne och 1649 som biträde med arbetena å Kvarnholmen vid Kalmar. 1653 byggde K. en bro vid Gräfsnäs. 1659—60 deltog han i arbetena vid Kronborg på Själland och i byggandet af den långa flottbron mellan Möen och Bogö. Hösten 1661 ihjälslogs han genom olyckshändelse af vindbryggan vid Västerport i Göteborg. — K:s broder, Adrian Jacobsson K., inkom till Sverige 1646 och deltog från 1647 och åtminstone till 1656 i arbetena å Kvarnholmen för nya Kalmars anläggande. Se vidare Kuylenstierna. L. W:son M.

Kuylenstierna [tjy-], svensk adlig ätt, som härstammar från den till Sverige från Holland inkallade fortifikationsverkmästaren Johan Jacobsson Kuyl (se denne), hvars sonson, amiralitetskaptenen Johan Kuyl (f. 1664, d. 1745), 1693 adlades med namnet Kuylenstierna.

1. Alexis Edvard Ulrik K., den sistnämndes ättling i sjätte led, reseskildrare, tidningsman, f. 10 april 1862 på Bro i Råby-Rönö socken, Södermanland, blef student i Nyköping 1880, underlöjtnant vid Södermanlands regemente 1882 och kapten 1900 samt öfverflyttades 1903 till reserven. K. har 1894—1902 företagit ett stort antal resor, företrädesvis i Orienten, stundom under förklädnad och med många äfventyr. 1894—98 besökte han Nord-Afrika, Palestina, Mindre Asien, Mekka, Jerusalem, Hauran, Beirut och öfver Akaba vid Röda hafvet, genom Mesopotamien) Bagdad, Babylons och Ninives ruiner samt Konstantinopel. 1898—99 färdades han som korrespondent för "Dagens nyheter", delvis till fots, genom Kina, Mandschuriet, Korea och Japan samt åter med en mongolisk kamelkaravan genom Gobiöknen öfver Urga till Kiachta och Mysovaja (vid Baikalsjön) samt med järnvägen till Europa. 1901—02 reste han genom Ryssland till Baku, Persien, Indien, Port Said, Ismid och Dede-Agatsch. Öfver sina resor har han lämnat en mängd

Ord, som saknas under K, torde sökas under C.

liffulla skildringar, dels i tidningspressen, dels i bokform (*Mina resor i Orienten* 1899—1900, *Bland chineser och mongoler* 1900—02 och *Mitt sista vandringsår*, 1904). K. har vidare skrifvit populära krigsberättelser (*Det stora kriget mellan Japan och Ryssland*, 1904—05; *Svenska bragder och stordåd*, 1907—08). 1900 och 1904—10 var han anställd i ”Dagens nyheter”, än som utrikesredaktör, än som kåsör (under märket Mustafa).

2. Osvald Fredrik K., ättling i femte led af Johan Kuylenstierna, militär, skriftställare, f. 12 juni 1865 på Karlsborg, student 1884, löjtnant 1892, kapten vid Positionsartilleriet 1904, har skildrat ungdomsminnen i *Den gamla kasernen* (1901), utgifvit arbeten om Kierkegaard (1898) och Goethe (1905), broschyrer i försvarsfrågan och de krigshistoriska *Striderna vid Göta älfs mynning åren 1717 och 1719* (1899) och *Karl XII:s drabanter* (1910).

3. Maria Elisabet K.-Wenster, född Kuylenstierna, f. 16 sept. 1869 på Stubbsund, Sicklaö socken, gift 1905 med hofrättsnotarien Holger Wenster, har författat ett stort antal noveller och romaner: *Beroende* (1898; ny uppl. 1908), *I tiders tider* (1899), *Doris Smith* (1900, ny uppl. 1909), *Bubblor* (1901), *Gungfly* (1903, ny uppl. 1907), *I elfte timmen* (1905, ny uppl. 1907), *Lifvets röster* (1905), *Sophie Ottosdotter* (1907, 2:a uppl. 1910), *Ädelt vildt* (s. å.), *Strömdrag* (1908), *Borgmästarinnan* (1909), *Cecilia Vasa* (1910), *Drottning Moi-Même* (s. å.), *Gunvor* (s. å.) och *I stället för kärlek* (s. å.), i hvilka man stundom finner sträfvanden att genom skildring af moderna psykologiska konflikter stiga öfver förströelseläsningens nivå.

Kuyper [kö'jper], Abraham, nederländsk teolog, politiker, f. 29 okt. 1837 i Maassluis, blef efter studier i Leiden 1862 teol. doktor, prästvigdes 1863, verkade som predikant bl. a. i Utrecht och (fr. 1870) i Amsterdam samt började tidigt utöfva flitig teologisk och politisk skriftställarverksamhet. 1872 blef han utgifvare af den konservativa tidningen ”De standaard” och framlade sitt politiska program i skriften *Het calvinisme, de grondslag en waarborg onzer constitutioneele vrijheden*, hvari han förfäktade en på strängt calvinistisk grund stående konservativ åskådning. K. valdes 1874 till medlem af Andra kammaren och nedlade då sitt pastorsämbete för att helt egna sig åt politiken, men lämnade 1877 af hälsoskäl riksdagen samt blef 1880 lärare i teologi vid det s. å. af honom grundlagda fria kristliga universitetet i Amsterdam. Efter Groen van Prinsterers död (1876) hade han blifvit ledare för det nyorganiserade ”antirevolutionära” partiet, hvars åskådning han framlade i skriften *Ons program* (1879); därjämte verkade han för sina kyrkliga idéer genom veckotidningen ”De heraut” (fr. 1877) och blef 1886 ledare för en hans idéer hyllande sammanslutning, ”de doleerenden”, inom den holländskreformerta kyrkan. K. var 1894—1901 ånyo medlem af Andra kammaren och juli 1901—juni 1905 premiär- och inrikesminister, stödd på en ”kristligt demokratisk” allians mellan calvinister och katoliker, hvilken sammanhölls af gemensam motvilja mot ateismen och materialismen i ”franska revolutionens idéer”, som koalitionen förefann och bekämpade hos ”de otrogne” (liberaler och socialister). Därigenom fick hans politik en starkt klerikal färg, som bl. a. kom till synes i lagen om den högre undervisningen af 1905, hvarigenom bl. a. de fria kristliga högskolorna erhöllo statsunderstöd och promotionsrätt liksom universiteten. K. inblandade sig ofta personligen i utrikespolitiken och åtog sig särskildt under sydafrikanska kriget med ifver boernas sak. Vid valen i juni 1905 besegrades regeringskoalitionen af en allians mellan liberaler och socialister; K. afgick då och företog en längre utländsk resa, invaldes i okt. 1908 åter i Andra kammaren och vann ånyo stort inflytande bland de högergrupper, som bildade majoriteten. S. å. erhöll han titeln ”statsminister”. K. blef emellertid 1909 starkt kompromitterad genom upptäckten af, att en köpman under hans ministertid erhållit en ordensutmärkelse till lön för gåfvor till välgörenhetsanstalter och partifonder. — Bland K:s många skrifter märkas en edition af den polske reformatorn Johannes af Lascos verk (2 bd, 1866), *Het sociale vraagstuk en de christelijke religie* (1891), *Encyclopædie der heilige godgeleerdheid* (3 bd, 1894), en uppsats om krisen i Syd-Afrika (i ”Revue des deux mondes”, 1900; holl. uppl. s. å.) samt en samling af hans riksdagstal, *Parlementaire redevoeringen 1894—1905* (bd 1, 1908). K:s föreläsningar om calvinismen utgåfvos i tysk öfv. 1904. V. S—g.

Kuyusan, vulkan på Kiushiu (se d. o.).

Kw., förkortning för kilowatt. Se Arbetsförmåga.

Kva., förkortning för kilovoltampère (se d. o.).

Kwa, biflod till Kongo, uppstår genom föreningen af Kassai och Mfini. Den är icke mer än 80 km. lång, men mycket vattenrik genom sina väldiga källarmar. Vid dess utlopp ligger stationen Kwamouth. J. F. N.

Kwa, negerstam. Se Kalabar.

Kwa. Se Kinesiska litteraturen, sp. 91.

Kvacksalfvare (af lty. *quaken*, eg. kväka som en groda, skräfla, skryta, och *salfva*; jfr betydelsen af orden *charlatan* och *marktschrejer*), person, som obehörigt utöfvar medicinsk praktik och idkar otillåten medikamentsförsäljning. Den svenska lagstiftningen rörande kvacksalfveri är ganska gammal och föråldrad samt därför äfven svår att tillämpa. Den äldsta förordningen (Apotekarsocietetens privilegier 10 april 1675, förnyade 28 juni 1683) afser skydd för apotekarna i deras yrke ”emot alt ingrep, förfång och prejudice af materialister, quaksalware, empiricis och andre, som stryka kring landet . . . . och under hvarjehanda sken och inbillningar, både offenteligen och oförmärckt, ... utprånglat deras förmengde och odugelige medikamenter och salwor” etc. Genom medicinalordningarna 30 okt. 1688 skyddas däremot läkarna mot intrång af kvacksalfvare (se Collegium medicorum). — De föråldrade lagarna rörande kvacksalfveriet äfvensom nutidens friare åsikter om rättigheten för enskilda, äfven icke läkare, att bispringa med sjukvård göra det synnerligen svårt att komma åt verkliga kvacksalfvare i andra fall, än om de bevisligen vållat någon skada eller begagnat i vanlig handel förbjudna gifter; och äfven i sådana fall äro straffen för obetydliga att förekomma kvacksalfveri. Missbruket hotar emellertid nu att taga en sådan öfverhand, att man börjat inse nödvändigheten att vidtaga åtgärder för hämmande af kvacksalfveriets ytterligare utbredning.

Ord, som saknas under K, torde sökas under C.

Sålunda har inom Medicinalstyrelsen förslag utarbetats och ingifvits till K. M:t för ett tidsenligt ordnande af handeln med läkemedel, och från Allmänna svenska läkarföreningen har und. framställning gjorts om skärpt lagstiftning för kvacksalfveriets bekämpande. (Bägge dessa förslag äro ännu beroende på K. M:ts pröfning.) F. B. (R. W.)

Kvacksalfvarmedicin. Se Hemliga medel, sp. 391.

Kväder (af lat. *qua'drus*, fyrkantig), tärningsformig eller i allmänhet rätvinkligt och i fyrkant huggen byggnadssten, stundom med affasade kanter och skroflig framsida (jfr Rustik). Ordet användes ofta i sammansättningen kvaderstensmur, d. v. s. en mur, uppförd af naturlig sten och med horisontala och vertikala fogar till skillnad från murar med oregelbunden, i alla möjliga riktningar gående fogindelning (se Cyklopiska murar). I. G. C.

Kväder (lat. *quadi*), ett germanskt folk af den svéviska stammen, bodde under de första fyra årh. e. Kr. i nuv. Mähren och nordvästra Ungern. De omtalas vanligen i sammanhang med markomannerna (se d. o.), hvilkas bundsförvanter de voro i kampen emot Rom. Under 5:e årh. försvann deras namn ur historien. — Jfr Kirchmayr, "Der altdeutsche volksstam der quaden" (2 bd, 1888—93).

Kväderformig förklyftning l. afsöndring, *geol.*, den art af förklyftning, vid hvilken bergarten är genom sprickor afdelad i mer eller mindre regelbundet kvaderformiga block. Såväl hos massformiga som hos lagrade bergarter har denna förklyftningsform iakttagits (se Afsöndring 2). E. E.

Kvädersandsten, *geol.*, en i utlandet förekommande, till kritsystemet hörande sandstensafiagring, hos hvilken bergarten är genom förklyftningar vinkelrätt mot skiktningen delad i kvaderformade block. E. E.

Kväderstensmur, *bygnk.* Se Kvader.

Kvadragesimälfastan. Se Quadragesima.

Kvadrangulär (af lat. *quadra'ngulus*), fyrsidig, fyrvinklig.

Kvadra'nt (af lat. *qua'drans*, en fjärdedel). 1. *Mat.*, fjärdedelen af en cirkels omkrets. Inom trigonometrien föreställer man sig vanligen cirkelperiferien delad i kvadranter medelst en vågrät och en lodrät diameter. Den öfre högra kvadranten kallas då den första, den öfre vänstra, nedre vänstra och nedre högra kallas på samma sätt i ordning andra, tredje och fjärde kvadranten. — Namnet kvadrant begagnas äfven i fråga om fjärdedelen af vissa andra kroklinjer, t. ex. ellipser. — 2. *Astron.* Se Astronomiska instrument, sp. 288. — 3. *Fys.*, enheten för induktionskoefficienten. Se Henry, sp. 459. — 4. *Artill.* Se Riktmedel. 1. (I. F.)

Kvadrantelektrometer, *fys.* Se Elektrometer.

Kvadrante'll, som hör till 1. innehåller en kvadrant. — Kvadrantell deviation. Se Deviation och Kompass, sp. 696.

Kvadrantjärn, *metall.* Se Fasonjärn.

Kvadrāt (lat. *quadrātum*). 1. *Mat.* a) En fyrsidig figur (parallellogram), hvars alla sidor och vinklar äro lika stora. — b) Den storhet, som erhålles, om en viss uppgifven storhet multipliceras med sig själf. Kvadraten af *a* är således lika med andra digniteten af *a* och tecknas a^2. Anledningen till namnet är, att ytan af en kvadrat, hvars sida är *a* längdenheter, innehåller a^2 ytenheter, hvadan a^2 sålunda är måttet för kvadratens yta. Stundom begagnas ordet kvadrat i samma betydelse som kvadrattal (se d. o.). — Med geometrisk kvadrat förstods under medeltiden ett instrument för uppmätande af vinklar. Instrumentet bestod af en kvadratiskt formad träskifva, i hvars ena hörn en vridbar linjal med två syftpinnar var fastsatt. Storleken af den till uppmätning angifna vinkeln bestämdes genom den del af instrumentets kant, som vid syftningen låg mellan linjalen och ett hörn; stundom var äfven en cirkelkvadrant uppritad på träskifvan. — Om magiska kvadrater se Trollkvadrater. — 2. *Boktr.*, större, rektangulär "utslutning", afsedd att utfylla en af typer icke fullsatt rad. — 3. *Mus.*, återställningstecknet ♮ (*b quadrātum*; se B, sp. 555, Försättningstecken och Återställningstecken). 1. (I. F.)

Kvadrātaln. Se Kvadratmått.

Kvadrātben, *Quadratum*, *zool.* Människans och öfriga däggdjurs kranium skiljer sig från de lägre ryggradsdjurens bl. a. därigenom, att medan hos de förra underkäken ledar omedelbart mot tinningbenet, sker hos de senare denna ledning förmedelst en skelettdel, som benämnes kvadratbenet, hvilket å sin sida står i förbindelse bl. a. med tinningbenet. Den del af underkäken, som ledar mot kvadratbenet, utgöres hos de lägre ryggradsdjuren likaledes af en särskild skelettdel, ledbenet. På grund af jämförande — anatomiska och embryologiska — undersökningar hyllas numera af flertalet forskare den åsikten, att två af däggdjurens hörselben, hammaren och städet (se fig. till art. Hörselorgan), ej äro något annat än de lägre djurens ledben och kvadratben; dessa senare ben utvecklas som förbeningar af en del af käkbågen på alldeles samma sätt som hammaren och städet hos däggdjuren, hvarvid ledbenet motsvarar hammaren och kvadratbenet städet. En konsekvens af denna uppfattning är, att käkleden hos däggdjuren är en nybildning, således *ej* identisk med de lägre ryggradsdjurens. L—e.

Kvadrātcentimēter (förkortadt kvcm., stundom cm^2), ett ytmått, = kvadraten på 1 centimeter = $^1/_{100}$ kvadratdecimeter = 100 kvadratmillimeter = 24 kvadratlinjer verkmått = 11,s kvadratlinjer decimalmått.

Kvadrātdecimēter (förkortadt kvdm., stundom dm^2), ett ytmått, = kvadraten på 1 decimeter = $^1/_{100}$ kvadratmeter = 100 kvadratcentimeter = 16,s kvadrattum verkmått = 11,s kvadrattum decimalmått.

Kvadrātfamn. Se Kvadratmått.

Kvadrātfot. Se Kvadratmått.

Kvadrātförband, *skogsv.* Se Förband 2.

Kvadrātgran. Se Kvadratmått.

Kvadrātisk, *mat.*, egande formen af en kvadrat; innehållande en term i 2:a digniteten.

Kvadratisk ekvation l. expression, *mat.*, en ekvation eller expression, där den obekanta eller föränderliga storheten förekommer i 2:a digniteten, men icke högre. Ingår i den kvadratiska ekvationen ingen term, som i afseende på den obekanta är af första graden, kallas ekvationen ren, eljest blandad. (I. F.)

Kvadratisk form, *mat.*, kallas hvarje helt homogent uttryck, där hvarje term i afseende på de för-

Ord, som saknas under K, torde sökas under C.

änderliga storheterna är af andra graden. Hvarje kvadratisk form af två föränderliga storheter x och y kan alltså skrifvas $ax^2 + bxy + cy^2$. Formen kallas *definit*, om den ej kan bli lika med noll, med mindre alla de föränderliga äro noll. Teorien för de kvadratiska formerna, som bl. a. sysselsätter sig med frågan, huru den kvadratiska formen förhåller sig vid införande af nya föränderliga, är af grundläggande betydelse för de flesta områden af matematiken. Teoriens systematiska utbildning är väsentligen ett verk af 1800-talets matematiker, i främsta rummet Gauss, Weierstrass och Kronecker. I. F.

Kvadratisk rest, *mat.* Se Rest.

Kvadratkilometer (förkortadt kvkm., stundom km^2), ett ytmått, = kvadraten på 1 kilometer, = 100 hektar = 1 mill. kvadratmeter = 1,134,4 kvadratref, = 0,009 gamla kvadratmil = 0,018 geografiska kvadratmil = 0,01 kvadratnymil.

Kvadratlinje. Se Kvadratmått.

Kvadratmeter (förkortadt kvm., stundom m^2), ett ytmått, = kvadraten på 1 meter, = 100 kvadratdecimeter = 2 kvadratalnar 482 kvadrattum verkmått, = 11 kvadratfot 34 kvadrattum decimalmått.

Kvadratmil, ett ytmått. 1 gammal kvadratmil = 324 millioner kvadratalnar = 1,296 mill. kvadratfot = 23,142 $^6/_7$ tunnland = 1,14 kvadratnymil = 114,24 kvadratkilometer = 11,424,13 hektar. — 1 geografisk kvadratmil = 0,4819 gammal kvadratmil = 0,551 kvadratnymil. — 1 kvadratnymil (kvadratmyriameter) = 100 kvadratkilometer = 10,000 hektar = 100 mill. kvadratmeter = 0,88 gammal kvadratmil = 1,82 geografisk kvadratmil = 113,441 kvadratref.

Kvadratmillimēter (förkortadt kvmm.), ett ytmått, = kvadraten på 1 millimeter = $^1/_{100}$ kvadratcentimeter = $^1/_4$ kvadratlinje verkmått = 0,11 kvadratlinje decimalmått.

Kvadratmyriamēter. Se Kvadratmil.

Kvadratmått, ytmått, för hvilket kvadraten på längdmåttsenheten ligger till grund som enhet. I det äldre, af metermåttet aflösta systemet brukades verkmått till 1855 och därefter s. k. geometriskt mått. Enligt *verkmåttet* utgjordes enheten af kvadratalnen, d. v. s. en yta af 1 alns längd och 1 alns bredd. 1 kvadratfamn (= 3,2 kvm.) = 9 kv.-alnar, 1 kv.-aln (= 0,35 kvm.) = 4 kv.-fot, 1 kv.-fot (= 8,8 kvdm.) = 4 kv.-kvarter, 1 kv.-kvarter (= 220 kvcm.) = 36 kv.-verktum, 1 kv.-verktum (= 6 kvcm.) = 144 kv.-verklinjer. I det *geometriska måttet* var enheten kvadratfoten. Större ytor mättes med kv.-ref och kv.-stänger. 1 kv.-ref (= 8,8 ar) = 100 kv.-stänger, 1 kv.-stång (= 8,8 kvm.) = 100 kv.-fot, 1 kv.-fot (= 8,8 kvdm.) = 100 kv.-decimaltum, 1 kv.-dec.-tum (= 8,8 kvcm.) = 100 kv.-dec.-linjer, 1 kv.-dec.-linje (= 8,8 kvmm.) = 100 kv.-gran, 1 kv.-gran (0,09 kvmm.) = 100 kv.-skrupler. Jfr Metersystemet.

Kvadratplantering, *skogsv.* Se Förband 2.

Kvadratref. Se Kvadratmått.

Kvadratris, *mat.* Om en radie i en cirkel likformigt vrider sig ett fjärdedels hvarf omkring medelpunkten och samtidigt tangenten i radiens ursprungliga ändpunkt likformigt rör sig parallellt med sig själf, till dess den sammanfaller med diametern, så utgör orten för de två rörliga linjernas skärningspunkt en kvadratris. Kvadratrisen var, näst cirkeln, den första kroklinje med bestämdt angifna egenskaper, som inom den grekiska geometrien behandlades. Den konstruerades först af matematikern Hippias och användes af honom för att tredela en gifven vinkel samt sedermera af Deinostratos för rektifikation af cirkelns omkrets och medelbart för cirkelns kvadratur. Sedermera undersöktes den närmare af Pappos, som använde den vid lösningen af flera problem. (I. F.)

Kvadrātrot, *mat.*, till en gifven storhet, kallas en storhet, hvars 2:a dignitet är lika med den gifna storheten. Kvadratroten ur a tecknas $\sqrt{a}$. Till hvarje storhet finnas två kvadratrötter, hvilka äro numeriskt lika, men till tecknet motsatta; så äro t. ex. kvadratrötterna ur 4 antingen + 2 eller — 2. Kvadratrötterna ur positiva storheter äro båda reella, de ur negativa storheter åter båda imaginära. Då man talar om kvadratroten ur ett positivt *tal* utan vidare tillägg, förstår man därmed vanligen den positiva kvadratroten. För bestämmande af sådana kvadratrötter finnas särskilda metoder. Kan roten ej exakt bestämmas, användas ofta approximationsformler. Den enklaste af dessa formler (använd redan af grekerna) är $\sqrt{a^2 + b} = a + \frac{b}{2a}$, då $a^2 + b$ är det gifna talet och a^2 det närmast lägre kvadrattalet. Denna formel ger ett för stort värde på kvadratroten, men felet, som lätt kan uppskattas, är mindre, ju mindre b är i förhållande till a. Eljest kan kvadratrotsutdragning ske äfven medelst logaritmer. (I. F.)

Kvadrātskrift. Se Bibeltext, sp. 242, och Hebreisk skrift, sp. 168.

Kvadrātskrupel. Se Kvadratmått och Skrupel.

Kvadrātstång. Se Kvadratmått.

Kvadrāttal, *mat.*, kallas i allmänhet hvarje tal, hvars kvadratrot kan exakt bestämmas; i inskränkt och vanlig mening förstår man därmed ett så beskaffadt *helt* tal. Kvadrattalen äro således i ordning 1, 4, 9, 16, 25, o. s. v. Läran om kvadrattalens egenskaper behandlas inom talteorien och är af stort intresse. Hit höra t. ex. satserna: ”ett helt tal, hvilket som helst, kan alltid uttryckas som en summa af högst fyra kvadrattal” och ”ett primtal af formen $4n + 1$ kan blott på ett enda sätt uppdelas i en summa af två kvadrattal”. — Summan af de n första kvadrattalen är lika med $\frac{n(n+1)(2n+1)}{6}$, så att t. ex. de 5 första kvadrattalens summa är $\frac{5 \cdot 6 \cdot 11}{6} = 55$. I. F.

Kvadrāttum. Se Kvadratmått.

Kvadratūr (lat. *quadratūra*, förvandling till kvadrat). 1. *Mat.*, den operation, hvarigenom ytan af en kroklinig figur eller en solid figurs buktiga yta bestämmes. Är ekvationen för den krokliniga figurens begränsningslinje eller för den buktiga ytan känd, sker kvadratur i allmänhet genom dubbel integration. I vissa fall kan man genom speciella metoder bestämma ytan utan användande af integration; i andra fall åter kan integrationen ej utföras, och man måste då använda approximativ kvadratur. Detta kan ske antingen genom s. k. mekanisk kvadratur, då man genom ekvidistanta ordinator delar ytan i ett visst antal delar och

pproximativt bestämmer ytan af hvarje del under intagande, att dess krokliniga begränsning tillhör lågon viss enkel kurva, eller på andra sätt, t. ex. ied tillhjälp af en planimeter (se d. o.). För me-anisk kvadratur finnas olika formler, af hvilka den iest använda är den s. k. ”Simpsons formel”. — Om Quadratura circuli se Cirkelns kvadratur. — I äldre arbeten förekommer ordet kvadratur ofta liktydigt med integration, enär integrationen ursprungligen uppfattades geometriskt, i hvilket fall den kan anses sammanfalla med bestämmande af en yta. — 2. *Astron.*, det skenbara läge, som två himlakroppar intaga i förhållande till hvarandra, då deras geocentriska longituder skilja sig på 90°. 1. (I. F.) 2. (B—d.)

Kvadrēra (lat. *quadrāre*), uppdela i fyrkanter. — *Mat.* 1. Bestämma ytan af en gifven krokliniг figur (jfr Kvadratur). — 2. Upphöja ett algebraiskt uttryck i kvadrat eller multiplicera det med sig själf.

Kvadrerad skköld, *her.* Se Fyrdelt.

Kvadrīga. Se Quadriga.

Kvadrilliōn (fr. *quadrillion*), talord, utmärkande en billion billioner, eller fjärde potensen af en million = (1,000,000)⁴, i Frankrike dock räknadt som ett vida lägre tal, näml. en million milliarder.

Kvadrirēmer (af lat. *qua'ttuor*, fyra, och *rēmus*, åra), *skpsb.* Se Galär, sp. 678.

Kvadrīvium. Se Trivium.

Kvadrōn (eng. *quadroon*), detsamma som kvarteron. Se Människoraser.

Kvadronēring (af lat. *quadrāre*, göra likformig, af *qua'dra*, fyrkant), ett fordom i guldsmedskonsten användt förfaringssätt att medelst djupgraverade stämplar inslå fortlöpande utsirningar i silfver- och guldarbeten.

Kvadrumāner, *zool.* Se Quadrumana.

Kvadrupēder, *zool.* Se Quadrupeda.

Kvadruplextelegrafering, ett system, hvarigenom åstadkommes, att man på en och samma telegrafledning kan sända fyra samtidiga meddelanden, två i hvardera riktningen. Det finnes flera olika slag af kvadruplexsystem, men det edisonska torde vara det mest använda och har införts äfven i Sverige. En kvadruplex kan anses som en duplicerad diplex, som är en anordning, hvarigenom två meddelanden samtidigt kunna sändas från en och samma station till en annan. Vid det edisonska systemet vinnes detta därigenom, att i ledningen finnas inkopplade efter hvarandra två afsändningsapparater, ”polechanger” och ”increasere”, af hvilka ”polechangern” vänder den ena eller andra batteripolen utåt linjen, i regel den negativa, då ”polechangern” står i hviloläget, och den positiva i arbetsläget, hvaremot ”increasern” i arbetsläget uppökar batterispänningen till den tredubbla eller ännu högre. Mottagningsapparaterna utgöras af ett polariseradt och ett opolariseradt relä, af hvilka det förstnämnda påverkas af positiva, men ej af negativa strömmar, vare sig dessa äro af styrkan 1 eller 3, och det polariserade reläet följer således polechangern på afsändningsstationen, hvaremot det opolariserade reläet bringas i arbetsläget endast af strömmar af styrkan 3, vare sig de äro positiva eller negativa, och detta relä följer således ”increasern” vid dess arbete. Med hjälp af lokalströmkretsar kunna de utsända telegrafteckнen sedermera registreras på vanliga morseskrifapparater eller mottagas med hörsel på så kallad ”sounder”. Dupliceringen af en diplex sker efter samma principer, som angifvits under duplextelegrafering (se d. o.). All.

Kvadru'ppelallians (af lat. *qua'druplus*, fyrfaldig), allians emellan fyra makter. Bland allianser af detta slag äro mest bekanta den, som, riktad emot Spanien, 2 aug. 1718 afslöts i London emellan Storbritannien, Frankrike och Österrike under förutsättning af Nederländernas biträde, vidare det mot don Carlos och dom Miguel riktade förbund, som Storbritannien, Frankrike, Spanien och Portugal 22 april 1834 ingingo i London, samt alliansen i Chaumont-en-Bassigny (se d. o.). — Jfr O. Weber, ”Die Quadrupelallianz vom jahre 1718” (1887).

Kvadru'ppelhybrid (af lat. *qua'druplus*, fyrfaldig). Se Hybrid.

Kvænangen, Kvænangsfjord, Kvænangstinderne. Se under Kvä-.

Kvaggan, *zool.* Se Hästdjuren, sp. 173.

Kvalificēra (af lat. *quālis*, sådan som, och *fa'cere*, göra), bestämma till art och egenskap, ange någontings beskaffenhet; göra lämplig, förklara behörig. — Kvalificērad, lämplig, duglig; behörig; betingad, närmare bestämd (t. ex. majoritet, se d. o.); skärpt (se nedan); *sportv.*, en term, som anger, att t. ex. en häst är lämpad för en viss täfling, d. v. s. att den har de egenskaper o. s. v., som enligt propositionerna fordras för att få starta i löpningen. En häst, som är 4 år gammal, är t. ex. icke kvalificerad för en täfling, som är utskrifven för 3-åriga, o. s. v. — Kvalificerad majoritet (pluralitet). Se Majoritet. — Kvalificeradt brott, förbrytelse, som begåtts under försvårande omständigheter (t. ex. våld mot föräldrar, med inbrott förenad stöld). — Kvalificeradt dödsstraff, skärpt dödsstraff (se d. o., sp. 1238). — Kvalificeradt erkännande. Se Erkännande, sp. 819. — Kvalificeradt frihetsstraff, med skärpningar förbundet fängelsestraff (se Frihetsstraff, sp. 1425). — Jfr Diskvalificera.

Kvalifikatiōn (se Kvalificera), bestämmande af egenskaper; lämplighet, duglighet, behörighet.

Kvalitatīv, som har afseende på arten, till beskaffenheten eller värdet (se Kvalitet och jfr Kvantitativ). — Kvalitativ analys, *kem.* Se Analys 3. — Kvalitativ åtskillnad, *filos.* Se Kvalitet 1.

Kvalitēt (lat. *quālitas*, fr. *qualité*), beskaffenhet; egenskap; sort (af en handelsvara). — 1. *Filos.*, någontings bestämdhet till sitt väsens art. Denna bestämdhet *kan* vara väsentlig, så att den ej af detta individuellt bestämda föremål kan utbytas mot en annan, men behöfver ej nödvändigt vara detta. — Kvalitativ åtskillnad, åtskillnad till arten, innebär, att hvar och en af de åtskilda icke blott har ett plus af bestämdhet utöfver den andra i något afseende, utan att denna senare äfven eger något, som den förre saknar. Åtskillnadens väsentlighet beror i detta fall naturligtvis på bestämningarnas. I hvarje fall förutsättes ett för båda gemensamt, ett genus, under hvilket båda subordinera. Så t. ex. finnes mellan ett grönt och ett rödt föremål en kvalitativ åtskillnad, men detta är möjligt endast därigenom, att båda falla under genus ”färgadt föremål”. Betraktade ur den synpunkten, att de äro former, i

hvilka detta gemensamma (genus) framträder, kunna de kvalitativt åtskilda alltför väl äfven med skäl betraktas som kvantitativt åtskilda, så till vida nämligen som den ena är en mer, den andra en mindre adekvat form för detta hela och detta kan för deras åtskillnad och inbördes förhållande i det hela vara företrädesvis karakteristiskt. Så t. ex. kunna människan och djuren väl sägas vara kvalitativt skilda (om det ock kan bli en omtvistad fråga, i hvilken bemärkelse den skillnaden är väsentlig), men lika obestridligt är, att, ses de båda som fallande inom sfären af begreppet förnimmande väsen, står människans förnimmande högre än djurens, och människan och djuren äro sålunda äfven kvantitativt (till graden) skilda. — 2. *Log.* Ett omdömes kvalitet är dess bestämdhet med afseende därpå, huruvida predikatet tillägges subjektet som en bestämning eller frånkännes detta. I förra fallet är omdömet *positivt* (t. ex. *A* är *B*), i det senare *negativt* (t. ex. *A* är icke *B*). Se vidare Omdöme. — 3. *Fonet.*, sammanfattningen af de för ett visst språkljud som sådant utmärkande egenskaper, hvilka bero på samverkan af olika artikulationsfaktorer och som skilja språkljudet från andra. Så snart blott en enda artikulationsfaktor verkar olika, uppstår ett annat språkljud, med annan kvalitet. Så skilja sig t. ex. *p* och *b* kvalitativt därigenom, att det senare är tonande (och svagt), det förra tonlöst (och starkt); *b* och *m* skilja sig därigenom, att det förra är ”bullerljud”, det senare resonant. I ett språkljuds kvalitet ingår verkan af röstband (tonalitet och styrka), luftströmmens väg (genom mun eller näsa), artikulationsform (explosion, friktion etc.) och artikulationsläge. I skarfven mellan två språkljud, som uttalas det ena efter det andra, har man en glidning eller ett öfvergångsljud med konfusion emellan båda ljudens kvaliteter. Dels kräfver nämligen ett organs, t. ex. gomseglets eller tungans, öfvergång från en ställning till en annan någon tid, dels kan, när flera artikulationsfaktorer för de båda ljuden äro olika, flera organs inställning för det senare ljudet ej ske absolut samtidigt. — 4. *Schackt.* Att vinna kvalitet betyder, att den ene spelaren, vid bortgifvandet af en pjäs mot en af motståndarens, förlorar en pjäs af mindre värde än motspelarens, t. ex. en löpare mot ett torn. Beräkningen af pjäsernas värde sker något olika. En bestämning är:

En lätt pjäs (löpare eller springare) = 3 bönder.
Tornet = en lätt pjäs och en bonde.
Drottningen = två torn eller tre lätta pjäser.

Det är emellertid omöjligt att fastställa ett oföränderligt bytesvärde för alla fall, då pjäsernas värde förändras under spelets gång. I början af spelet är det jämförelsevis mest konstant.

1 o. 2. L. H. Å.* 3. Lll. 4. R—n B.

Kvalitetsmått (Kvalitetsvikt), *hand.*, fastställande af förhållandet mellan vissa varors mått och vikt, hvilket åter tjänar till ledning vid bedömandet af varans kvalitet. Antingen anges då, hur stor vikten är af ett visst mått eller hvilket mått, som går på en viss vikt. Sådana uppgifter förekomma särskildt i fråga om säd och garn. Om *säd* gäller i regel, att kvaliteten är bättre, ju tyngre säden är, hvarför uppgift på vikten af ett visst mått sär blir ett uttryck för kvaliteten. På olika håll anges denna sädens kvalitetsvikt fortfarande på olika sätt, ehuru man länge sträfvat att få till stånd en internationell beteckning. Sålunda anges i Frankrike (utom Marseille, som jämte Algeriet har sin egen beteckning) och öfriga romanska länder samt i Belgien, Holland, Österrike-Ungern och södra Tyskland sädens kvalitetsvikt i kg. per hl., i Nord-Tyskland i gr. per l., i England i engelska pounds per imperial bushel (stundom quarter), i Nord-Amerika och Canada i engelska pounds per amerikansk bushel, i Ryssland (utom Östersjöhamnarna) i pud per tjetvert, i de ryska Östersjöhamnarna och vanligen i de nordiska länderna i holländskt troy ℔ per gammal Amsterdamer zak. Vid bestämmandet af kvalitetsvikten undersökes emellertid ej den faktiska vikten af ofvan angifna större mått, utan väges blott en bråkdel af dessa på därtill särskildt inrättade vågar. Den verkliga vikten af det större måttet fås emellertid icke blott genom en enkel multiplikation, utan hänsyn måste äfven tagas därtill, att säden i ett stort mått har större täthet och följaktligen proportionsvis högre vikt än i ett litet mått. Ofta äro de använda vågarna så konstruerade, att ifrågavarande afvikelse mer eller mindre fullständigt upphäfves. — I fråga om *garn* betecknar man trådens finlek (”nummer”) genom att ange den längd, som går på en viss vikt (se Garn). A. W:son M.

Kvalitetsvikt. Se Kvalitetsmått.

Kvaller, *bot.*, namn på *Aegopodium Podagraria.*

Kvallskog, *skogsv.*, skog, som uppvuxit mycket hastigt, hvarigenom årsringarna blifvit breda och virket löst. På grund af den stora vattenhalten är sådant virke i rått tillstånd mycket tungt och därför besvärligt att transportera. W. E—n.

Kvalster, *zool.* Se Fågelkvalster, Gamasidæ, Hårsäckskvalster och Spindeldjur.

Kvalsund. 1. Härad i Finnmarkens amt, Norge, omfattar delar af Kvalö och Seilund. 1,064 inv. (1910). — 2. Sund mellan Kvalö och Ringvasö, 30 km. långt, bildar inloppet till Tromsö. 1 o. 2. O. A. Ö.

Kvalö, namn på flera norska öar, af hvilka följande må framhållas. 1. Ö i Tromsö amt, hör till Hellesös och Tromsösundets härad och skiljes af sund och strömmar från Ringvasö, Tromsö och fastlandet. 740 kvkm. Dess högsta punkter äro Store Blaamand (1,005 m.) och Lille Blaamand (800 m.). — 2. Ö i Finnmarkens amt, tillhör Hammerfests och Kvalsunds härad. 339 kvkm. Bland dess fjäll må nämnas Tyven (419 m.), bekant för sin glänsande utsikt; högst är det ungefär midt på ön belägna Svartfjeld (624 m.). På ön ligger staden Hammerfest. 1 o. 2. O. A. Ö.

Kwambaku, japanskt riksämbete. Se del XII, sp. 1452, 1456—68 och 1485.

Kwammu, japansk kejsare. Se del XII, sp. 1451.

Kwamouth [-məth], station. Se Kwa.

Kwan (*kwamme*), japansk vikt. Se Japan, sp. 1279.

Kwando (Kuando), en af Sambesis bifloder i Syd-Afrika, har sina källor i berglandet s. v. om Muata Jamvos rike, där på kort afstånd från hvarandra upprinna Kongos bifloder Kuango och Mobinda (Ikelemba), kustfloden Kuanza samt Kubango. Källorna, som besöktes af major Serpa Pinto på hans resa tvärs öfver Afrika från Benguela till Pretoria i Transvaal (1878—79), ligga på 1,700 m. höjd under 13° s. br. och 19° ö. lgd. Floden har ett syd-

stligt lopp, utvidgar sig på ett ställe till ett bredt räskområde (Tsjobe) samt är trots sina många krökningar, som försvåra en färd på densamma, farbar för båtar ända till sin förening med Sambesi under 17° 40′ s. br. och 25° 20′ ö. lgd. (J. F. N.)

Kwango (K u a n g o), biflod till Kassai i Väst-Afrika, har sina källor i Angola under 11° 30′ s. br., bildar från 8° 10′ s. br. gräns mot Belgiska Kongo, i hvilket den inträder under 6° s. br., upptager fr. h. den ännu föga kända Vambu och Kuilu i sitt nedre lopp äfven kallad Djuma) och förenar sig med Kassai vid Ngambe under 3° 20′ s. br. Den är 1,000 km. lång och farbar för små ångbåtar omkr. 300 km. från sin mynning. Vid Tembo Aluma bildar den det 118 m. höga K e j s a r V i l h e l m s f a l l e t. (J. F. N.)

Kwangprovinserna, de båda sydligaste provinserna i Kina, i Si-kiangs flodområde. Se K w a n g t u n g och K w a n g - s i.

Kwang-si (K u a n g - s i), provins i södra delen af Kina, n. om Tonkin, n. och v. om prov. Kwang-tung. 217,300 kvkm. 5,2 mill. inv., Kinas svagast befolkade provins. Endast i slättlandet bo kineser, medan nästan oberoende miao-tse inneha bergsområdet, och K. har kallats den minst kinesiska af de 18 provinserna. Bergen bestå till allra största delen af röd sandsten. Nästan alla floderna flyta till Si-kiang, i sitt öfre lopp kallad Hung-kiang (största biflöden Jü-kiang). Hufvudprodukten är ris; dessutom odlas majs, kanel, anis, socker, te och indigo; de viktigaste industrierna äro bomulls- och sidenväfveri. Bergsbruk förekommer knappast. K. har spelat en viktig roll i Kinas inre historia som tillhåll för upprorsmakare och röfvare, som ofta stört landsfreden. Hufvudstad är K w é i - l i n (omkr. 100,000 inv.) i nordöstra delen; kommersiellt mycket viktigare äro fördragshamnarna W u - t s c h ó u och L u n g t s c h ó u samt N a n - n i n g (se dessa ord). J. F. N.

Kwang-tschóu-fu (K u a n g - t s c h o u - f u). Se K a n t o n.

Kwang-tschóu-wan (K u a n g - t s j'e o u), af Frankrike 1898 på 99 år förpaktadt område på östra kusten af halfön Léi-tschóu i kinesiska prov. Kwang-tung, uppkalladt efter bukten K., omkr. 90 km. i genomsnitt, 10—24 m. djup och i s. skyddad af ön Tung-hai. Området, som 1899 tillökades med två öar i viken, är omkr. 700 kvkm. med 60,000 inv. och lyder sedan 1900 under generalguvernören öfver Franska Indo-Kina samt förvaltas af en administrator. Det är deladt i tre förvaltningsområden, men den kinesiska kommunala organisationen bibehålles. Frankrike har rätt att där anlägga en flottstation och koldepå samt har börjat anlägga vägar och planerat en järnväg till Wu-tschóu vid Si-kiang. Hufvudort är frihamnen S a n - h w a n, vid Matse, midt emot Fort Bayard. Import- och exportvärdet uppgår till omkr. 2 mill. doll. J. F. N.

Kwang-tung. 1. (K u a n g - t u n g) Kustprovins i södra Kina, i v. begränsad af Kwang-si. Areal (tills. med ön Hai-nan) 243,000 kvkm. 31,9 mill. inv. Provinsen omfattar landet kring nedre Si-kiang, med hvilken Pei-kiang förenar sig, och Tung-kiang, hvilken faller ut i en för alla tre floderna gemensam mynning, Kantonviken. K. är till större delen ett låglandigt land och en af Kinas rikaste provinser. Mineraltillgångarna (särskildt järn och stenkol) äro stora och jorden i dalarna och på slättlandet ytterst fruktbar, i synnerhet i deltat omkring Kanton. Förnämsta produkterna äro ris, siden, te och socker. Utanför kusten ligger ett stort antal öar, bl. a. Hainan utanför Léi-tschóu-halfön och Hong-kong utanför Kantonviken. Befolkningen består delvis af stammarna punti, hakka, haklo samt miao-tse. Provinsens hufvudstad är K a n t o n. För främlingar öppnade äro, jämte hufvudstaden, Scha-tóu (Swa-tow), Kaulun, Lappa, Pak-hoi, vid kusten San-schui, Kong-mönn och Kum-tschuk vid Si-kiang samt Kiungtschóu på Hai-nan. — På östra kusten af halfön Léi-tschóu ligger det till Frankrike 1898 förpaktade området Kwang-tschóu-wan (se d. o.). England eger Hong-kong och Portugal Macao. — 2. Se K w a n - t u n g. 1. J. F. N.

Kvanne, *bot.*, namn på *Angelica archangelica*.

Kwannon, japansk gudinna. Se del XII, sp. 1459.

Kwanryo, japansk regent. Se del XII, sp. 1457.

Kvantitativ, som har afseende på myckenheten (mängden, storheten, graden o. s. v.). Se K v a n t i t e t och jfr K v a l i t a t i v. — K v a n t i t a t i v a n a l y s, *kem.* Se A n a l y s 3. — K v a n t i t a t i v å t s k i l l n a d, *filos.* Se K v a n t i t e t 1.

Kvantitērande vers, *metr.*, kallas, i motsats mot den på accenten som princip byggda versen i de moderna språken, latinets och grekiskans vers. Se K v a n t i t e t 3.

Kvantitēt (lat. *quantitas*, fr. *quantité*), myckenhet, mängd, storhet. — 1. *Filos.*, någontings bestämdhet till graden (af storhet eller egenskap). Denna bestämdhet är för väsendet själf alltid mer eller mindre oväsentlig. Kvantiteten kan växa och minskas, utan att själfva arten och väsendet därigenom förändras. Dock föranleder, efter hvad Hegel visat, en kvantitativ förändring, stegrad öfver ett visst mått, ofta en skillnad till arten. När t. ex. vattnets värmegrad sjunkit under ett visst mått, fryser vattnet till is; när temperaturen stigit ett visst mått, öfvergår det till ånga. — K v a n t i t a t i v å t s k i l l n a d innebär, så långt den är rent kvantitativ, endast ett plus å den ena sidan, ett motsvarande minus å den andra. Inom tillvarons högre sfärer medför dock hvarje ”quantum” nödvändigt mer eller mindre ett ”quale”, och den kvantitativa åtskillnaden blir egentligen en abstraktion ur en kvalitativ. — 2. *Log.* Ett omdömes kvantitet anges vanligen som dess bestämdhet med afseende på vidden eller omfånget af predikatets giltighet om subjektet. Ur denna synpunkt indelas omdömena i *universella*, där predikatet gäller hela subjektets sfär (alla *A* äro *B*, inga *A* äro *B*) och *partikulära*, där det gäller blott en del af denna (några *A* äro *B*, några *A* äro icke *B*). Då man emellertid knappast kan fränkänna ett logiskt predikat väsentlighet för dess subjekt och därmed giltighet för hela dess sfär, torde saken rättare fattas så, att kvantiteten afser fullständigheten af subjektets bestämdhet, och detta subjekt är i det universella omdömet bestämdt i afseende på hvarje annat begrepp, i det partikulära endast med afseende på det genus, inom hvars omfång det faller (t. ex. några trianglar = en del af de föremål, som falla inom omfånget af begreppet triangel, oafgjordt hvilka). Se vidare O m d ö m e. — 3. *Språkv.*, den tidslängd, som i tal upptages af en fonetisk enhet (t. ex. ett språkljud, en stafvelse). Ett *språkljud* kan uttalas mer eller mindre långt, d. v. s. de artikulationsfaktorer, som bidraga till dess bildning,

Ord, som saknas under K, torde sökas under C.

kunna under längre eller kortare tid oförändradt verka. I språket skiljes vanligen mellan två olika längder: långt och kort språkljud. Detta innebär icke, att ”långt” (eller ”kort”) språkljud alltid har exakt samma längd, utan att de i verkligheten förekommande kvantiteterna hänföras till två hufvudtyper. I *hvina* är *i* långt, *n* kort; i *vinna* är *i* kort, *n* långt. I bägge fallen är *a* kort. I *väntar* äro både *a* och *r* korta. Alla språkljud kunna som sådana uttalas med växlande kvantitet; men det händer, att i ett visst språk några språkljud uttalas blott som långa (t. ex. i sv. det *u*-ljud, som höres i *hus*), andra blott som korta (t. ex. det *u*-ljud, som höres i *hund*). Understundom talar man äfven om öfverlångt språkljud (längre än ”långt”) och om medellångt (mellan långt och kort) samt om reduceradt (kortare än ”kort”). Längd hos ett språkljud utmärkes i vetenskaplig skrift genom streck (—), korthet med båge (⌣) öfver eller under bokstafven, reduktion (i landsmålsalfabetet) med punkt under bokstafven; i praktisk skrift utmärkes kvantiteten ofta genom fördubbling, t. ex. sv. *falla*, fi. *puhuu*. — En *stafvelses* längd är lika med summan af de i densamma ingående språkljudens längd. Längden är hos både språkljud och stafvelser relativ, d. v. s. bestämmes i jämförelse med andra språkljuds eller stafvelsers längd under samma omständigheter (under samma affekt, samma medelhastighet i föredraget). Kvantiteten hör till de fonetiska företeelser, som lättast kunna på experimentell väg undersökas. Sådana undersökningar äro för flera språk gjorda bl. a. i Uppsala af E. A. Meyer (”Englische lautdauer”, 1903, ”Zur phonetik der ungarischen sprache”, i ”Le monde oriental” 1907—08). — Stafvelsernas olika tidslängd var i åtskilliga äldre kulturspråk (grekiska, latin, sanskrit, arabiska) mera framträdande och till följd däraf mera bestämmande för språkets rytmiska karaktär, än fallet är inom de flesta nyare språk, vid hvilkas uttal ord- och meningsaccenten är förhärskande Detta visar sig bl. a. däraf, att i de nämnda språken versbyggnaden grundar sig på kvantiteten, icke såsom i de nyare på accenten (jfr Metrik). I grekiskan och latinet äro dessutom accentens plats och beskaffenhet till stor del beroende af kvantiteten. En stafvelses längd bestämmes dels af vokalens eget tidsmått (”naturlängd”), dels af de efterföljande konsonanternas antal och beskaffenhet (”positionslängd”), hvarvid i allmänhet gäller, att två konsonanter äro tillräckliga för att göra stafvelsen lång, äfven om den har en kort vokal, och att en lång vokal äfven ensam bildar lång stafvelse. Naturligtvis kunna genom olika ljudkombinationer i själfva verket mångfaldigt olika stafvelselängder uppkomma. Man synes dock tidigt ha blifvit ense om att uppdela stafvelserna i blott två hufvudgrupper, långa och korta, och att, särskildt med afseende på deras användning i vers, betrakta hvarje lång stafvelse som till tidslängd lika gällande med två korta. En naturlig följd af detta betraktelsesätt är, att t ex. i grekisk och latinsk äfvensom i sanskritisk vers en lång stafvelse i vissa fall kan utan rubbning af versrytmen utbytas mot två korta (metrisk upplösning) eller, tvärtom, två korta mot en lång (metrisk sammandragning). För att utmärka lång stafvelse begagnas tecknet — och för kort stafvelse tecknet ⌣. Men utom de afgjordt långa och afgjordt korta stafvelserna finnas i språket många stafvelser, hvilkas kvantitet är obestämd (lat. *anceps*) och hvilka därför efter omständigheterna nyttjas som långa eller som korta (⏑). Med denna obestämda eller vacklande kvantitet hos vissa språkstafvelser som sådana må icke förblandas det förhållandet, att i somliga versmått på vissa ställen en afgjordt kort stafvelse kan ersättas af en lika afgjordt lång eller tvärtom. Äfven i det fornnordiska språket har kvantiteten varit ett betydelsefullt moment och i vissa fall legat till grund för versbyggnaden, särskildt i de versslag, som benämnas ”drottkväden” (se d. o.). I de nyare västeuropeiska språken träder kvantiteten mer eller mindre tillbaka för accenten och är åtminstone inom den germanska språkstammen väsentligt beroende af denna. Förhållandet mellan kvantitet och accent hör för öfrigt till den språkliga ljudlärans (fonetikens) vanskligaste uppgifter och har ingalunda ännu vunnit en fullständig utredning. Bland nyare arbeten, i hvilka denna fråga afhandlas, må nämnas Brücke, ”Die physiologischen grundlagen der neuhochdeutschen verskunst” (1871), Seelmann, ”Die aussprache des latein” (1885), Recke, ”Principerne for den danske verskunst” (1881), J. A. A. (Aurén), ”Bidrag till svenska språkets kvantitetslära” (1874). 1 o. 2. L. H. Å.* 3. Lll. A. M. A.*

Kvantitetsaccent. Se Accent, sp. 83.

Kvantitetsteorien, *nationalek.*, den teori till förklaring af penningens värde eller köpkraft och förändringarna däri, som håller före, att penningevärdet är beroende af den förefintliga kvantiteten (mängden) af penningar och varierar omvändt proportionellt mot denna kvantitet. Denna tankegång, som icke torde ha varit alldeles främmande för antiken, häfdades i nyare tid af de engelske filosoferna Locke och Hume och öfvergick från den senare till den s. k. klassiska nationalekonomien (A. Smith, Ricardo och i synnerhet J. St. Mill m. fl.), hvarvid den kan anses vara uttryck för en reaktion mot den merkantilistiska uppfattningen, som satte likhetstecken mellan rikedom och penningar och tillskref de senare ett självständigt värde, oberoende af deras funktion som bytesmedel. Kvantitetsteorien har under tidens lopp dels starkt kritiserats, dels modifierats och utvecklats. F. ö. hör frågan om orsakerna till penningvärdets förändringar och därmed sammanhängande spörsmål till de mera omstridda partierna af nationalekonomien. (Jfr bl. a. K. Wicksell, ”Föreläsningar i nationalekonomi”, I,$_2$, 1906, s. 136 ff.). A. W:son M.

Kva'ntum (lat. *quantum*), eg. ”så mycket som”; en viss myckenhet, mängd, kvantitet. Jfr Quantum.

Kwan-tung (Kwang-tung, Kuan-tung), sydligaste delen af Liau-tunghalfön i Gula hafvet. Efter K. benämndes det område, som Ryssland genom fördraget med Kina 15 (27) mars 1898 arrenderade på 25 år och som hade en areal af 3,174 kvkm. med omkr. 250,000 inv. och som omfattade en del af Liau-tung samt Elliotöarna i ö. De viktigaste orterna inom området äro Port Arthur, Dalnij (jap. *Tairen*) och Port Adams. Under rysk-japanska kriget (se d. o.) eröfrade japanerna hela detta område, och i freden i Portsmouth afstod Ryssland sin arrenderätt däröfver till Japan. J. F. N.

Kwanza, flod. Se Cuanza.

Kvapil, Jaroslav, tjechisk författare, f. 1868, debuterade 1889 med diktsamlingen *Padajíci hvězdy*

fallande stjärnor), åtföljd af *Ružový keř* (Rosenbusken, 1890), *Tichá láska* (Stilla kärlek, 1891), *Liber aureus* (1894) och *Oddanost* (Hängifvenhet, 1896), samtliga utmärkande sig genom elegant form och vekt svärmeri. Ett urval af hans dikter utkom 1907. Anställd som regissör vid tjechiska nationalteatern i Prag, har K. skrifvit äfven flera dramer i sagostil, hvaribland *Princezna Pampeliška* (1897), den lyriska trilogien *Memento* (s. å.) samt *Bludička* (Irrbloss, 1896) och ett par operalibretter. — Hans hustru, Hana, född Kubešová, f. 1866, d. 1907, var en af den slavobömiska scenens förnämsta artister. Litterärt begåfvad, författade hon en mängd sceniska studier och skisser, som under titeln *Literární pozůstalost Hany Kvapilové* utgåfvos 1907 efter hennes död. A—d J.

Kvarka (isl. *qverk*, vinkeln mellan hakan och halsen, strupe; jfr sv. *kvark*, den tjockare delen af ett timmerträ i vinkeln, som bildas af bålen och grenen), *veter.*, en smittsam sjukdom hos hästar, som vanligen angriper unga djur och understundom uppträder som farsot. Den utmärkes genom katarr i främre delen af luftvägarnas slemhinna och i svalget, hvartill ofta komma abscesser l. bölder uti lymfkörtlarna i käkgropen, sällan i andra kroppsdelar. Orsaken till sjukdomen är en kulformig klyfsvamp eller mikrob (*Streptococcus equi*), som finnes i det varblandade näsflödet och i varet i bölderna. Smittämnet upptages med den inandade luften eller med foder, som blifvit nedsudladt med var från sjuka hästar. Hos sålunda smittade hästar utbryter sjukdomen efter några dagars förlopp. Sjukdomstecknen äro minskad foderlust, nedslagenhet samt högröd färg hos näsans och ögats slemhinna, hvarefter inom ett par dagar inställa sig utflöde af varblandadt slem från båda näsborrarna samt ansvällning af lymfkörtlar och bindväf i käkgropen. I den ansvällda delen bildar sig inom några dagar var, som efter kort tid uttömmes därigenom, att bölden öppnar sig eller då den öppnas medelst inskärning. Antager svullnaden stor utbredning, kan den föranleda andnöd och död genom kväfning. I sällsynta fall uppträda bölder i andra kroppsdelar än den ofvan nämnda, såsom i lungor, kröskörtlarna, ljumsken m. fl. ställen, hvilken form af sjukdomen kallas ”kastad kvarka” och är en art af pyemi. — Behandlingen består däri, att man, om böld förekommer i käkgropen, tidigt öppnar densamma och sedermera behandlar det därvid uppkomna såret, vidare att man ger djuren lättuggade fodermedel, såsom grönfoder, krossade morötter, kokt malt, krossad hafre eller fint hö, såvidt nämligen, som ofta inträffar, djuren ha svårighet att svälja födan. Någon invärtes behandling är sällan erforderlig. De s. k. kvarkpulvren böra ej användas. — Till förekommande af sjukdomens utbredning iakttages, att de sjuka djuren flyttas till särskilda stall och vårdas af person, som ej får ha beröring med friska hästar, hvarjämte de spiltor, där de sjuka djuren stått, böra desinfekteras. C. A. L.*

Kvarken, namn på två breda sund eller pass i norra delen af Östersjön. Norra K. är den sammanträngda del af Bottniska viken mellan Umeå och Vasa, som förenar den s. k. Bottenviken med Bottenhafvet samt uppfylles af en vidsträckt skärgård. Den renaste farleden går på svenska sidan, mellan Holmön och fastlandet. Södra K. utgör norra delen af Ålands haf, ö. om Öregrunds skärgård. Båda passen belysas af en mängd fyrar och fyrfartyg.

Kvarlefvande, *stat.* Se Dödlighet, sp. 1225.

Kvarn, i vidsträckt bemärkelse en maskin för sönderdelning af smärre föremål genom krossning, rifning eller skärning (jfr Krossverk, där redogörelse lämnas för kul-, rör- och pendelkvarnar); i mera inskränkt och i denna artikel tagen bemärkelse anläggning för malning af spannmål till mjöl. Alltefter det sätt, hvarpå driftkraften erhålles, brukar man skilja mellan hand-, vatten-, väder- och ångkvarnar o. s. v. (Se äfven Vattenhjul och Vindhjul.)

Rensning. Då den för malning använda spannmålen aldrig är fullt ren, måste den först undergå rensning. Därmed förstås icke endast ett afskiljande af främmande ämnen, som äro inblandade i spannmålen (förrensningen), utan äfven ett afskiljande af spannmålskornets för mjölet skadliga delar, såsom grodden, skägget m. m. (egentlig rensning). Emedan damm alltid bildas vid rensningen, sker denna i en från själfva kvarnen skild afdelning, rensverket. De maskiner, som användas vid förrensning, äro i hufvudsak följande: *aspiratören* l. *tararen*, i hvilken spannmålen genom en kraftig luftström befrias från ihåliga korn, agnar, halm och andra lätta inblandningar; *såll* för afskiljande af sten, sand, ärtor m. fl. inblandningar af annan storlek än spannmålskornet; *triörer*, i hvilka ogräsfrö, trasiga korn m. m. afskiljas, och *magnet* för afskiljande af järnskrot, spikar o. d. Egentlig rensning kan ske antingen uteslutande på mekanisk väg eller genom tvättning. Vid *mekanisk rensning* kommer spannmålen först på spets- och skalmaskiner, i hvilka de yttersta delarna af skalet afnötas genom friktion mot smärgelskifvor eller mot en perforerad stålmantel. Därefter rensas spannmålen ytterligare från skaldelar och damm genom borstmaskiner, försedda med kraftig aspiration. Vid *tvättning*, en metod, som är mera effektiv, men på grund af torkningen ganska dyrbar, kommer spannmålen vanligen först på en stenafskiljare, i hvilken den genom en vattenström skiljes från tyngre inblandningar. I förcentrifugen försiggår den egentliga tvättningen. Genom den häftiga rörelsen i vattnet lösslitas vid spannmålskornet häftande damm och smuts. I afspolningssnäckan får spannmålen en sista afsköljning, hvarefter den i torkcentrifugen befrias från det mesta vattnet. Då spannmålen under tvättningen uppsugit vatten, måste man, åtminstone vid mjuk spannmål, ytterligare torka den, innan den kan malas. Därför ledes den på en torkkolonn, där den torkas med varm luft samt till sist afkyles genom en kall luftström. Malningen, spannmålskornets sönderdelning, verkställes i allmänhet å stenar eller å valsstolar; endast undantagsvis användas för detta ändamål desintegratorer (se d. o.). I fig. 1 visas en malgång, sådan den numera vanligen förekommer. I den undre stenens, *liggarens*, midt är ett hål för bussningen (se d. o.) till den axel, som uppbär den öfre stenen, *löparen*. Genom en ratt kan denna axel höjas, så att afståndet mellan stenarna förändras. Stenarna äro försedda med excentriskt gående räfflor, som äro djupast i stenens midt. I löparens midt finnes ett hål, *ögat*, hvarigenom spannmålen inmatas. Till följd däraf, att räfflorna äro djupast i närheten

Ord, som saknas under K, torde sökas under C.

af centrum, komma kornen i början hufvudsakligen endast att föras ut mot periferien. Först på den yttersta tredjedelen af radien eger den egentliga

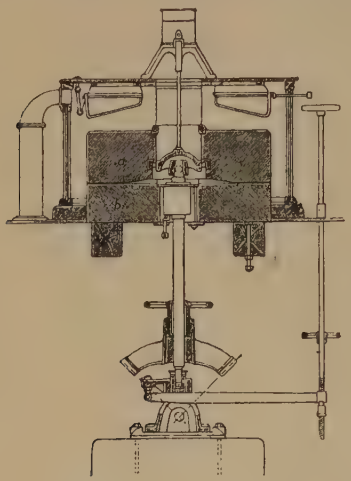

Fig. 1. Malgång. *a* löparen, *b* liggaren.

malningen rum. Utseendet och konstruktionen af en valsstol framgår af fig. 2. Genom matarvalsarna fördelas spannmålen i form af ett jämnt band öfver

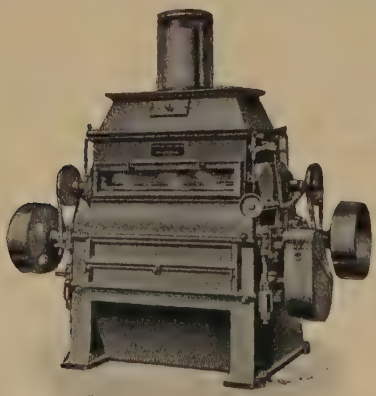

Fig. 2. Dubbel valsstol.

malningsvalsarnas hela längd. Valsarna äro antingen af stål eller oglaseradt porslin och i förra fallet ofta räfflade. Alltefter valsarnas beskaffenhet kan man uppnå en skärande, rifvande eller hopplattande verkan. Verkningssättet af räfflade valsar framgår af fig. 3. Då valsen I har större hastighet än valsen II, kommer spannmålskornet att skäras sönder. Vid släta valsar eller valsar med liten eller ingen differentialhastighet blir verkan mera hopplattande. Då den i detta fall erhållna produkten ej är lämplig att genast sikta, låter man

Fig. 3. Räfflade valsars verkningssätt.

den oftast passera en med hastigt roterande slaglister eller borstar försedd detachör (fig. 4), hvarigenom den uppluckras.

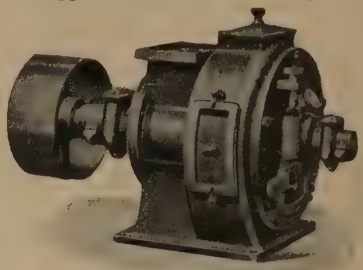

Fig. 4. Detachör.

Under den senaste tiden ha anspråken på att erhålla ett rent och hvitt mjöl alltmera stegrats. Till följd häraf ha sträfvandena att förbättra kvarntekniken mest gått ut på att kunna framställa ett mjöl med största möjliga renhet från skaldelar (*kli*). Males spannmålen på stenar med litet afstånd från hvarandra, kommer sädeskornet att bli utsatt för en mycket kraftig påverkan, hvarigenom en del af skalet rifves sönder i små bitar och blandas med mjölet. Därför mal man numera ofta med högt ställda löparstenar, s. k. högmalning. På detta sätt erhålles för hvarje gång spannmålen passerar ett par stenar betydligt mindre mjöl än enligt gamla metoden med lågt ställda löparstenar, s. k. plattmalning, men i stället mera krossgryn l. kärna, hvaraf genom vidare malning ett renare mjöl erhålles. För malning å valsstolar blir förhållandet detsamma som för malning med stenar, och man skiljer äfven där mellan hög- och plattmalning. Siktning. När spannmålen passerat första malgången eller valsstolen, ledes produkten genom rör, transportsnäckor och elevatorer till en siktmaskin, där mjölet afsiktas. De siktar, som numera användas, äro cylindersiktar, centrifugalsiktar och plansiktar. *Cylindersikten* är i sin enklaste form en med siktduk öfverklädd, cylindrisk trumma, som roterar kring sin mot golfplanet något lutande axel och i hvars högre

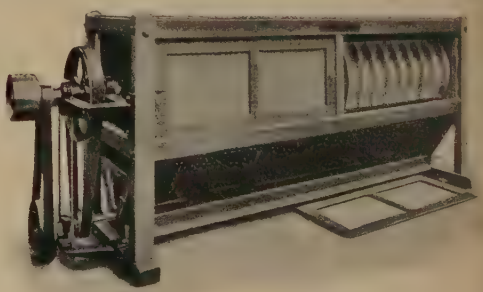

Fig. 5. Centrifugalsikt.

ända siktgodset inmatas. *Centrifugalsikten* (fig. 5), som är en förbättring af cylindersikten, skiljer sig från denna däri, att inuti cylindern äro placerade hastigt gående slaglister, som kasta mjölet mot siktduken. Då den verksamma siktytan på detta sätt

lir större än hos cylindersikten, är afverkningsför-någan också betydligt högre. På senaste tiden har entrifugalsikten emellertid alltmera fått vika för

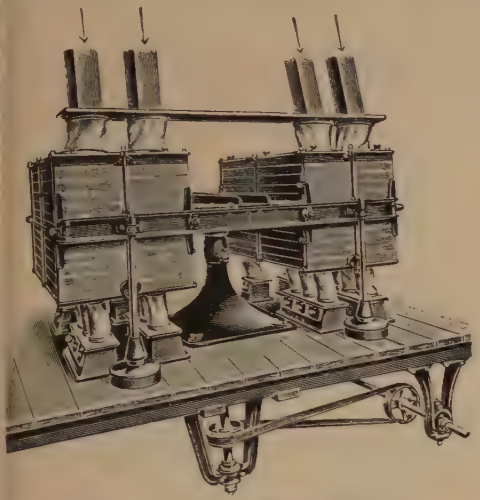

Fig. 6. Plansikt. (Patent Konegen.)

plansikten (fig. 6) på grund af den senares större afverkningsförmåga och ringa kraftförbrukning. Då i plansikten flera ramar med olika grof siktduk kunna placeras ofvanför hvarandra, kan den verka som en hel serie siktar, utan att därför taga något större utrymme. Den från första valsstolen kommande produkten siktas på första skrotsikten. Det, som icke går igenom duken, skrotet, går för ytterligare malning till nästa valsstol. Härifrån går produkten i sin tur till andra skrotsikten. Öfvergången härifrån går vidare till tredje skrotningen o. s. v. Skrotningarnas antal anpassas efter naturen hos den spannmål, som skall förmalas. Vid malning af råg är s. k. plattmalning fördelaktigast. Vid malning af hvete skrotar man däremot i början så försiktigt som möjligt för att erhålla litet mjöl och mycket

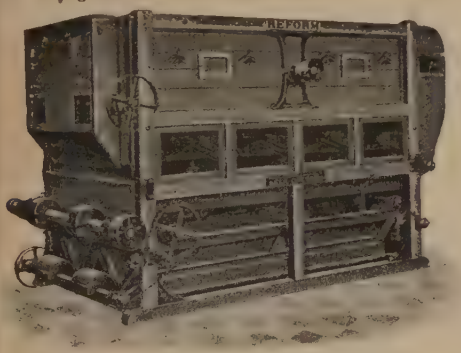

Fig. 7. Kärnputsningsmaskinen "Reform".

kärna. Vid malning af mycket hårdt hvete skrotas t. ex. 10 à 12 gånger, s. k. högmalning. Vid malning af blandningar af hårdt och mjukt hvete är s. k. *halfhögmalning* det lämpligaste; detta malningssätt användes också vid de större svenska kvarnarna, där man i allmänhet skrotar 6 à 8 gånger. Då i hvarje sikt eller serie af siktar i allmänhet användes duk af olika groflek, kommer man att erhålla flera olika afsiktade produkter. Så afskiljes från det finaste, *mjölet*, den gröfre produkten, *krossgryn* l. *kärna*. Vanligen uppdelas denna samtidigt i flera sorter af olika groflek. Den på detta sätt erhållna kärnan utmales sedan på porslinsvalsar eller släta stålvalsar till mjöl. Dessförinnan *putsar* man den dock vanligen för att erhålla ett så rent mjöl som möjligt. För putsning af grof kärna användas ofta s. k. *kaskadputsmaskiner*, som grunda sig därpå, att de orena, skalrika kärnorna, såsom specifikt lättare än de rena, af en luftström afböjas mera från sin fallriktning. För putsning af fin kärna användas vanligen putsmaskiner af konstruktion liknande fig. 7. Principen för denna framgår af

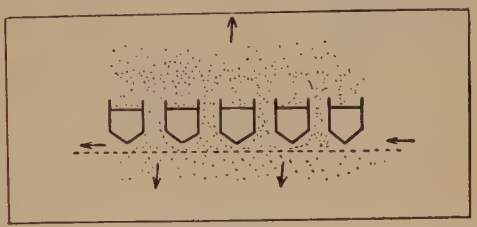

Fig. 8. Principen för kärnputsningsmaskinen "Reform".

fig. 8. Kärnan skakas fram på den något lutande siktduken. Genom en luftström lyftas de lättaste delarna från duken och nedfalla i ofvanför befintliga transportsnäckor. De tunga partiklar, som luftströmmen ej förmår lyfta, skakas däremot fram öfver duken samt falla delvis genom denna. Det, som går igenom, är den renaste kärnan. Då det från olika maskiner erhållna mjölet är af väsentligt olika renhet, blandar man icke allt tillsammans, utan skiljer det i flera kvaliteter. Härvid är det hufvudsakligen mjölets färg, som är afgörande. För att bedöma denna användes ett förfarande, som efter sin uppfinnare, Pékar, kallas *pekarisering*. De prof, som skola jämföras, läggas lätt bredvid hvarandra samt tillplattas med en glasskifva. Profvet doppas sedan i vatten, då skillnaden i färg skarpt framträder.

Historik. Bruket af kvarnen till söndermalandet af säd går tillbaka ända till stenåldern, då flera sädesslag, först vilda, sedan odlade, togos i bruk af människan. Den första typen för en kvarn är endast en mer eller mindre urholkad sten, i hvilken säden lades för att sedan krossas med en s. k. löpare, en mindre, flat eller rund sten, som fördes med hän-

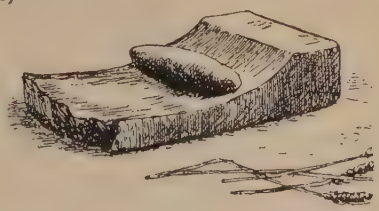

Fig. 9. Handkvarn från stenåldern.

derna (handkvarn; se fig. 9). Denna typ användes från stenåldern ända fram i järnåldern. En

Ord, som saknas under K, torde sökas under C.

yngre typ är den *roterande handkvarnen*, bestående af två cirkelrunda stenar, af hvilka den undre ligger stilla, den öfre däremot vrides kring en axel af trä eller järn, som skjuter upp från den underliggande stenens midtpunkt; härvid lägges säden mellan de två stenarna. Till en början sattes öfverstenen i roterande rörelse direkt med händerna, men sedermera lärde man sig anbringa ett handtag på öfverstenen, hvarigenom malningen underlättades. Denna kvarntyp uppträder hos etruskerna i 1:a årtusendet f. Kr.; det är skäl att antaga, att det är en orientalisk uppfinning. Efter etruskerna uppträder den hos greker och romare (jfr fig. 10), som t. o. m. lärde sig använda hästar eller åsnor vid dess drift. Till germaner och andra europeiska folk utanför romarväldet kom denna handkvarn i bruk strax e. Kr. och har säkerligen användts långt fram i medeltiden, i aflägsna trakter långt senare. Genom en enkel transmissionsanordning för den drifvande kraften kunde man småningom taga vattnet och luften i bruk för kvarnstenens rotation. De äldsta vattenkvarnarna i Europa konstruerades af romarna under kejsartiden. Först med vattenkvarnen blef kvarnrörelsen ett särskildt yrke; dessförinnan hörde kvarnarna tillsammans med hushållet eller bageriet.

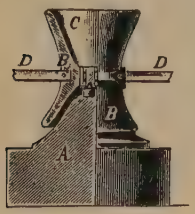

Fig. 10. Fornromersk handkvarn, delvis i genomskärning. *A* den kägelformiga understenen, *B* öfverstenen, *C* dennas trattformiga öfverdel, hvari spannmålen inmatades, *D* handtaget.

Romarna gjorde en del betydelsefulla förbättringar å kvarnarna. Genom införande af kugghjul möjliggjordes användandet af flera par stenar samtidigt,

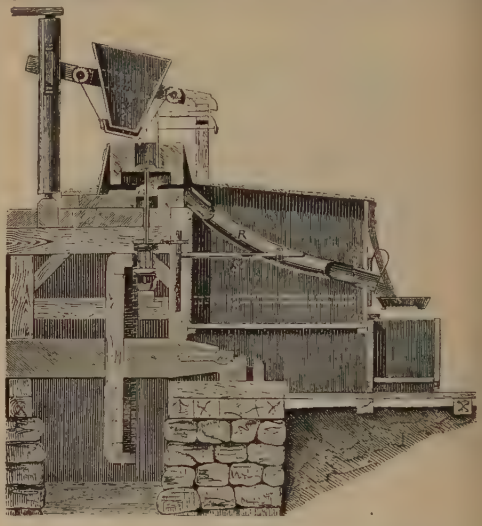

Fig. 11. Gammal tysk kvarn med slagsikt.

hvarjämte drifhjulets axel kunde anbringas horisontalt i stället för som förut vertikalt. För att erhålla ett renare mjöl började man använda siktar af tråd eller tagel för kliets afskiljande. En i Sverige förr använd benämning på en mindre vatten-

Fig. 12 o. 13. Två olika väderkvarnar jämsides i Spånga socken, Stockholms län: den t. h. (fig. 13) af äldre typen, med hela öfverbyggnaden vridbar medelst den vid trappan synliga bommen; den t. v. (fig. 12) en s. k. holländsk kvarn, med fast uppmuradt torn och rörlig huf.

Ord, som saknas under K, torde sökas under C.

kvarn var skvaltkvarn. Under korstågstiden började mera allmänt bruket af väderkvarnar, d. v. s. kvarnar, försedda med ”vingar” för att uppfånga vindens kraft till drifvande af det i byggnaden befintliga maskineriet. (Såvidt man vet, omtalas en väderkvarn första gången 833, i en angelsaxisk urkund.) På 1500-talet uppfanns i Tyskland slagsikten, som snart utträngde de gamla handsiktarna. Dess konstruktion framgår af fig. 11. Vid den af siktduk förfärdigade slangen *R* var fastgjord en stång *S*, som af en på kvarnaxeln fäst tapp erhöll ett slag för hvarje kringvridning af axeln. Det vid slangens skakning afsiktade mjölet uppsamlades i den omgifvande mjölkistan. Under midten af 1600-talet uppkom den s. k. holländska kvarnen l. tornkvarnen. Denna (fig. 12) skiljer sig från den äldre typen (fig. 13) däri, att tornet, hvari kvarnmaskineriet var placeradt, var fast uppmuradt, under det att enligt den äldre typen hela byggnaden var vridbar, för att vinggarna skulle kunna ställas in under vinden. Tornet på den holländska kvarnen var i stället täckt med en rörlig huf, på hvilken axeln med vingarna var fäst. Under den närmast följande tiden undergingo kvarnarna inga väsentliga förändringar. Först under slutet af 1700-talet började genom inrättandet af ångkvarnar i Amerika och England kvarntekniken utvecklas högre. Från denna tid kan också den moderna kvarntekniken räkna sin uppkomst. I Frankrike gjordes under början af 1800-talet flera förbättringar, i synnerhet beträffande spannmålens rensning, och i Österrike och Ungern nådde systemet för kärnornas putsning och sortering hög utveckling. Bland mera betydelsefulla händelser i kvarnteknikens utvecklingshistoria märkas: Paurs i Wien uppfinning (1807) af den första kärnputsmaskinen, Sulzbergers införande (1834) af de första valsstolarna i praktisk drift och införandet af porslinsvalsar för utmalning genom Wegmann i Neapel (1873).

I Sverige funnos 1906 mjöl- och grynkvarnar till ett antal af 1,670 med öfver 4,500 arbetare och en årsproduktion af 583 mill. kg. mjöl, gryn, kli och gröpe till ett värde af öfver 100 mill. kr. Kvarnindustrien var lifligast i Malmöhus län, med tillverkningsvärde af närmare 22 mill. kr. Mln. Br. Sr.

Kvarn, landtegendom i Kristbergs socken, Östergötlands län, 9 km. från Borensbergs järnvägs- och kanalstation, omfattar, utom utjordar och lägenheter, 8³/₈ mtl med kvarn, såg, elektriska anläggningar för ljus och kraft för jordbrukets och andra behof, vattenledningar m. m.; areal 2,000 har, hvaraf omkr. 500 har åker; tax.-v. 343,700 kr. Hufvudgården är vackert belägen vid Finspångsån, som där bildar fall till 14 m. Ett vid K. 1857 nedlagdt järnbruk med två stångjärnshärdar m. m. var ett af Östergötlands äldsta bruk med privilegier af 6 nov. 1640. Efter att ha tillhört J. De Geer till Godegård kom K. 1676 i bruksinspektoren D. Mathons ego och tillföll därefter genom giftermål och köp J. Victorin, hvars efterkommande i rätt nedstigande led oafbrutet innehaft egendomen, som genom köp och giftermål nu eges af v. häradshöfdingen P. Orre.

Kvarnbergsvattnet. Se Faxeälfven och Gäddede.

Kvarnby, by i Husie socken, Malmöhus län. Vid K. finnas flera kritbruk, liksom också flerstädes i den angränsande socknen S. Sallerup. Skrifkritan brytes och slammas samt afyttras som råvara. De flesta kritbruken äro sammanslutna till en ring, Kritbruksaktiebolaget i Malmö, som drifver betydande export på de flesta världsdelar. Skrifkritan vid K. är ej anstående som fast berg, utan förekommer som lösa block å flera hundra m. utsträckning inbäddade i de lösa jordlagren, 1—3 m. under jordytan. I kritbrukens schaktprofiler har man upptäckt flintgrufvor — de enda kända i Nord-Europa — från yngre stenåldern; de äro trånga brunnar, som förts ned till den i skrifkritan inlagrade flintan. Vid två af kritbruken i K., liksom vid ett kritbruk i S. Sallerup, har man upptäckt boplatser från sten-, brons- och järnåldrarna. Se B. Schnittger, ”Förhistoriska flintgrufvor vid Kvarnby och S. Sallerup i Skåne” (1910). Br. Sr.

Kvarnholmen. 1. K. i Helge å vid Åhus. Under Kristianstads blockering lät Dahlbergh i febr. 1677, till skydd för arbetena med åns uppdämning, å K. bygga ett blockhus, som sedan omgafs med spanska ryttare. Efter krigets slut lämnades befästningen åt sitt öde. — 2. K. i Kalmar sund, invid Smålandskusten, strax n. om Kalmar slott, vid hvars belägring 1611 danskarna i början af juni uppkastade batterier och en skans på holmen. Dessa befästningar förstördes visserligen snart af svenskarna, men dessa kunde sedermera ej hålla sig kvar på K., och ett anfall, som Karl IX gjorde 21 juli, misslyckades. 1620—23 byggdes en fyrhörnig bastionsredutt på K. 1640 beslöt regeringen Kalmars flyttning till K. Se vidare Kalmar, sp. 663. 1 o. 2. L. W:son M.

Kvarnhult, kronopark i Öfver Luleå socken, Bodens revir, Norrbottens län, bildades genom Skogsstyrelsens beslut 15 okt. 1875 af viss del af de efter afvittring uppkomna och kronan förbehållna öfverloppsmarkerna. Areal 5,722 har, med en beräknad årlig afverkning af 609 träd. M—g.

Kvarnkommission, en för undersökning af olika förhållanden rörande kvarnar tillsatt kommission. Särskildt under 1600-talet meddelades gång på gång föreskrifter ang. verkställande af undersökningar till utredande, huruvida kvarnarna i vattendragen i laga ordning tillkommit, om de tilltäppte kungsådran, om genom nybyggda kvarnar äldre odalkvarnar skadades och om fördenskull kvarnarna borde få bibehållas eller skulle utrifvas. De på grund af sin omfattning och betydelse företrädesvis anmärkningsvärda dylika undersökningar äro de, som verkställdes af de s. k. 1697 års kvarnkommissioner. Dessas verksamhet bestämdes genom särskilda, för olika län utfärdade instruktioner af 13 april 1697, tillkomna på initiativ af landshöfdingen i Skaraborgs län Harald Strömfelt och i hufvudsak öfverensstämmande med ett af honom uppgjordt förslag till sådan instruktion för nämnda län. Kommissionerna voro för de olika länen sammansatta af landshöfdingen i länet, landskamreraren eller landsbokhållaren samt häradshöfdingen i orten jämte nämnden, och kronobefallningsmännen hade hvar för sitt fögderi att hos kommissionerna föra kronans talan. De voro ett slags specialdomstolar, som hade att, rörande de ärenden, som de hade att behandla, ej blott ”undersöka och rannsaka, utan ock hvar sak för sig efter omständigheterna med dom och resolution afhjälpa”. Kvarnkommissionerna hade att

Ord, som saknas under K, torde sökas under C.

verkställa undersökning, om kungsådra olagligen tilltäppts, samt att efterse, hvilka nybyggda ''sqwaltor'' vore så belägna, att de särdeles skadade odalkvarnarna medelst tullens förtagande, d. v. s. genom minskande af den för de skattlagda kvarnarna beräknade afkastningen, och fördenskull borde utrifvas. Jämte dessa åligganden, hvilka hade sin motsvarighet vid föregående kvarnundersökningar, hade 1697 års kvarnkommissioner som sin tydligen viktigaste uppgift att undersöka, huruvida uti de s. k. allmänningsvattnen och strömmarna funnos kvarnar, som icke voro skattlagda; och skulle sådana kvarnar ''till Kongl. Maj:t och kronan af kommissionen skäligen taxeras''. Dylik skattläggning skulle dock ej omfatta de kvarnar i allmänningsvattnen, som lågo h. o. h. inom viss frälsefastighets egoområde, och ej heller frälsekvarnar i öfrigt inom bestämd, genom urminnes häfd försvarad rågång. En lindrigare ränta skulle åsättas de kvarnar, som visserligen stodo på frälseegor på landet, men hade dammfäste utom de enskilda frälseegorna, således å område, till hvilket kronan hade r ä n t e e g a n d e r ä t t. — Äfven kronan ''tillhöriga'' odalkvarnar, hvarmed här afsågs kvarnar, af hvilka kronan hade att uppbära ränta — krono- eller skattekvarnar —, kunde f. ö. bli föremål för skattläggningsåtgärd från vederbörande kvarnkommission. En förhöjning i den utgående räntan kunde nämligen under vissa förutsättningar för dessa kvarnar bestämmas.

Kvarnkommissionernas verksamhet föranledde besvär af såväl allmogen som ridderskapet och adeln vid 1697 års riksdag. Instruktionernas föreskrifter ändrades dock icke; men i resol. på ridderskapets och adelns besvär 26 jan. 1698 meddelades den viktiga förklaringen i fråga om skattläggningsbestämmelserna i instruktionen, ''att där Kongl. Maj:t eger allmänningsland, där bör Kongl. Maj:t jämväl ega vatten, hvaraf följer, att de, som uti sådant vatten uppsatt några kvarnar, hvilka icke lagligen äro omrösade eller ligga på någon frälsegårds enskilda egor, måste ock en viss afgift till Kongl. Maj:t därför erlägga; men åter igen, där privati ega land, så hafva de utan afgift att nyttja det intill samma land stötande vattnet''.

De sålunda i instruktionerna och i nyssberörda förklaring af 1698 angifna grunderna för beskattning af kvarnarna i kronoallmänningsvattnen eller de publika strömmarna och åarna hade betydelse ej blott för kvarnkommissionernas verksamhet vid de af dem företagna allmänna kvarnrannsakningarna, utan äfven för senare förekommande skattläggningar af kvarnar i nämnda vattendrag; och ännu så sent som 19 okt. 1813 lämnas af K. M:t en ytterligare förklaring, afseende 1697 års instruktioner och 1698 års förklaring. 1813 års förklaring meddelades på begäran af Kammarkollegium, som i fråga om vissa anförda k. beslut ansett sig finna någon skiljaktighet ang. rätta förståndet och tillämpningen af de rörande allmänningsvatten gifna föreskrifterna; och lämnade kollegiet vid sin framställning en redogörelse för nyssberörda instruktioner och 1698 års förklaring. I förklaringen heter det bl. a., att de af kollegiet anförda besluten, ''såsom hvarken innefattande allmänna föreskrifter eller förevarande fråga egentligen berörande, ingalunda upphäfde de i ofvanberörda äldre författningar, nämligen 1697 års kongl. instruktioner och 1698 års kongl. resolution och med allmänna lagen instämmande grunder, utan att dessa författningar böra, vid framdeles yppande frågor, tjäna till efterrättelse''. Denna 1813 års förklaring åberopas ock sedermera vid skattläggningsfrågors behandling. Tillämpligheten af instruktionen och därmed sammanhängande förklaringar upphörde, först sedan frälsekvarnars företrädesställning i fråga om utgörande af grundränta upphörde, d. v. s. efter k. förordn. 30 dec. 1863, ang. upphörande af grundräntas utgörande af mjöl- och sågkvarnar m. m. Enligt denna författning skulle de rörande mjöl- och sågkvarnars skattläggning gifna författningarna med afseende å framtida förhållanden ej vidare tillämpas. För kvarnarna skulle i stället utgöras bevillning enligt bevillningsförordningens föreskrifter.

Enligt en under senare tider framträdande uppfattning skulle kvarnkommissionernas instruktioner och de enligt desamma vidtagna åtgärderna haft en vida större betydelse, än ofvan angifvits. Därigenom skulle ha tillämpats och betryggats en kronans eganderätt till själfva vattendragen. Uttryck för dylik uppfattning finner man t. ex. i de s. k. Trollhättedomarna från slutet af 1890- och början af 1900-talen; och vore denna uppfattning berättigad, kunde kvarnkommissionsdomarna fortfarande ha den största betydelse för frågan om eganderätten till en högst afsevärd del af vattenområdena inom landet. I instruktionerna synes emellertid icke någon annan kronans rätt till vattendragen vara berörd än en kronans rätt till ränta, således en räntegeganderätt, icke en jordeganderätt. Hade afsikten varit att betrygga ej blott en kronans rätt till ränta för begagnande af allmänningsvattnen, utan äfven en jordeganderätt, d. v. s. en eganderätt i numera vanlig bemärkelse, till vattenområdena, hade undersökningen helt naturligt åtminstone bort omfatta alla de olika verk och inrättningar, för hvilka vattendragen tagits i anspråk. Detta var dock icke förhållandet, utan kommissionernas uppgift var enligt instruktionerna begränsad på ofvan angifvet sätt. Äfven beträffande allmänningsvattnen tillämpades f. ö. de allmänna reglerna ang. rätt för strandegare att bygga i vattendrag, och man finner, att Strömfelt, upphofsmannen till instruktionerna, en tid efter afslutandet af kvarnkommissionens i Skaraborgs län allmänna kvarnrannsakning förklarat hinder ej möta för lagfarts meddelande och kvarns uppbyggande med afseende å ett kvarnställe, beläget i ett af de i instruktionerna särskildt nämnda allmänningsvattnen; dock skulle sedermera, sedan kvarnen blifvit uppbyggd, en afgift efter skälig taxering utgöras till kronan, ''emedan kvarnen är i allmänningsån belägen''. Laga fasta meddelades därefter äfven å *kvarnströmmen*. Strömfelt anmärkte ock uttryckligen i en resol. ang. en förutvarande frälsekvarn, som, belägen i allmänningsvatten, fått sig ränta åsatt och i jordeböckerna öfverförts till krono, att kvarnen icke var reducerad af kvarnkommissionen, utan endast taxerad till skälig afgift, då den nyttjade allmänningsvatten. Härmed öfverensstämmer ock, att vid de olika tillfällen, då fråga varit om ett öfverklagande eller ändrande af kvarnkommissionernas domar, man utgått från att, om den genom domarna pålagda räntan borttagits, därmed *all* verkan af domarna upphäfts. Så t. ex. förekommer under de vidlyftiga

förhandlingar, som föregingo ett riksens ständers beslut vid 1734 års riksdag, hvilket gick därpå ut, att kvarnkommissionernas domar kunde hvar för sig bli föremål för förnyad pröfning, ej någon anordan, att domarna skulle haft någon annan betydelse än med afseende å skyldigheten att utge ränta.

Instruktionerna för 1697 års kvarnkommissioner äro äfven i det afseendet af intresse, att i desamma det understuckna s. k. Helgeandsholmsbeslutet anföres som stöd för den ränteeganderätt, som enligt instruktionerna tillägges kronan. Där framhålles nämligen, att ”uti 1282 års beslut förmäles, att ingen har varit berättigad till att bygga i de publika vatten och strömmar, eller dem bruka, utan att gifva därför skatt till kronan”. I sammanhang med förenämnda 1698 års förklaring och sedermera under behandlingen af ofvanberörda ärende vid 1734 års riksdag synes en mer ingående undersökning gang. Helgeandsholmsbeslutet och dess äkthet för första gången ha blifvit verkställd. B. H. D.

Kvarnmottet, *Ephestia Kühniella, zool.*, en till mottfjärilarna hörande skadeinsekt, som ofta uppträder som snyltgäst i kvarnar och mjölmagasin. Den fullbildade insekten, fjäriln, har mörkt gråaktiga framvingar med mer eller mindre framträdande svarta teckningar samt hvitgrå bakvingar. Afståndet mellan de utslagna vingarnas spetsar uppgår till omkr. 20 mm. Larven är hvitaktig med ljusbrunt huvud samt beklädd med glesa hårspetsar. Larverna lefva vanligen i mjöl, hufvudsakligen hvete- och rågmjöl, men angripa äfven gryn och omalen säd. De sammanspinna mjöl och säd till klimpar, som genom att fastna i siktmaskiner, rörledningar o. d. kunna vålla stor olägenhet i kvarnar. Denna insekt är numera spridd öfver nästan hela jorden och har äfven hos oss flera gånger tilldragit sig uppmärksamhet. Noggrann rengöring af magasin samt tomsäckars desinfektering genom upphettning kan rekommenderas som medel mot denna skadeinsekt. G. G.

Kvarnskansen, i Skåne, på Väderkvarnsbacken n. om Kristianstad, uppfördes våren 1678 af svenskarna under stadens inneslutning. Sedan Kristianstad gifvit sig, fick K. förfalla. L. W:son M.

Kvarnsten. 1. På särskildt sätt tillformad och huggen sten afsedd till förmalning af säd m. m. — 2. Populär benämning för själfva den bergart, som lämpar sig för tillverkning af till sådant ändamål afsedda ”stenar”. En kvarnstensbergart bör vara så sammansatt, att den innehåller korn eller kristaller af något hårdt mineral (hufvudsakligen kvarts), liggande tämligen jämnt inströdda uti den i öfrigt mindre hårda massan. Inom Sverige brytes kvarnsten vid Lugnås i Västergötland (s. k. Lugnåssten, en vittrad gnejs), vid Hör i Skåne (en grof, delvis konglomeratartad sandsten), vid Malung i Västerdalarna (en grof sandsten), vid Hals n. v. om Motala (sandsten). E. E.

Kvarnströmmen. Se Indalsälfven.

Kvarnställe, en lägenhet, där kvarn eller annat vattenverk kan byggas, d. v. s. ett för kvarnbyggnad lämpligt strömfall med tillhörande grund och fästen för dammbyggnad.

Kvarnsveden, ett Stora Kopparbergs bergslags aktiebolag tillhörigt pappersbruk och trämassefabrik, vid Kvarnsvedsfallet i Stora Tuna socken, Kopparbergs län, 6 km. ofvanför Domnarfvets järnverk. Det igångsattes i okt. 1900, omfattade 1905 6 pappersmaskiner och 21 slipverk, använde som drifkraft för trämassefabriken 8 vattenturbiner om 9,120 hkr samt vid pappersfabriken 6 elektricitetsgeneratorer om 6,840 hkr och tillverkade 25,704 ton papper samt 33,355 ton mekanisk våt trämassa. Taxeringsvärde 4 mill. kr. (1909). Arbetsstyrkan var 460 pers. vid pappersbruket, 80 vid trämassefabriken. Senare har äfven anlagts en stor sulfitfabrik. Vattenfallets kraft beräknas till 18,000 hkr, hvaraf $^1/_3$ användes till kraftöfverföring till järnverket medelst elektrisk kraftstation. Spårförbindelse finnes sedan 1903 mellan pappersbruket och K. station vid Falun—Västerdalarnas järnväg. Wbg.

Kvarntull, *kam.*, afgift till kronan, lagd på den spannmål, som fördes till kvarnen för att malas. Den beviljades af rikets ständer 1625, sedan den tre år förut beslutade ”lilla tullen” och accisen visat sig otillräckliga för rikets ökade penningbehof. Då emellertid någon kontroll ej kunde åstadkommas på, huru mycket som i hvarje hushåll maldes på handkvarn, beslöts 1627, att allmogen och prästerskapet för rätt att begagna handkvarn skulle erlägga en årlig afgift för hvart hjon öfver 12 år i brödet och därjämte kvarntull för hvad, som maldes på odalkvarn. Denna personella skatt, som kallades femmarkshjälp, blef efter några få år utbytt mot mantalspenningar (se d. o.), hvarefter 1634 äfven kvarntullen upphörde och inräknades i mantalspenningarna. Kbg.

Kvarnzelius, Svante Herman, politiker, f. 13 nov. 1864 i Strängsereds församling, Älfsborgs län, är sedan hösten 1884 bosatt i Skövs kommun, Västernorrlands län, där han är bleckslagarmästare. Fr. o. m. 1900 har han varit riksdagsman i Andra kammaren för Skövs tingslag och under denna tid led. i läroverksutskottet 1904, i konstitutionsutskottet 1906—08, i bevillningsutskottet 1909—11 och i rösträttsutskottet 1907. 1907—10 var han statsrevisor. I den unionella konflikten ville han en fredlig afveckling, dock utan själfuppgifvelse, och i rösträttsfrågan var han i det längsta motståndare till proportionella val, men anhängare af allmän, lika och direkt rösträtt för både män och kvinnor. K. har tillhört liberala samlingspartiet sedan dess tillkomst och är medlem af dess förtroenderåd. Han var med om bildandet af Frisinnade landsföreningen, hvars förtroenderåd han alltsedan början tillhört och af hvars verkställande utskott han är led. Han har varit statens förlikningsman för sjätte distriktet samt led. i yrkesfarekommittén (1905—10), parlamentariska försvarskommittén (1907—juli 1910) och i den af hans motion (1907—09) föranledda kommittén (1909—) för utredning ang. sättet för statens, kommunernas, landstingens och hushållningssällskapens frigörelse från ekonomiskt beroende af rusdrycksmedlen samt i kommittén (1911) ang. förbättrade kontrollbestämmelser vid mjöltullrestitution. Som förlikningsman medlade han bl. a. i föreningsrättsstriden vid Kempeska verken Dal-Sandö 1907, var medlem af den af E. A. Günther ledda kommissionen, som 1908 bilade tvisterna inom stufveribranschen i Norrland och Norrköping samt inom byggnads- och sockerindustrien, och medlade 1909 efter särskildt förordnande i tvister inom beställningsskrädderiet, hvarigenom en hela landet omfattande påbjuden lockout afvärjdes. K.

Ord, som saknas under K, torde sökas under C.

var 1910 vice ordf. i Västernorrlands läns landsting. Inom den organiserade nykterhetsrörelsen intar K. en framstående ställning. Han var godtemplarordens skattmästare 1904—09 och är f. n. ordenschef samt därjämte sedan 1908 ordf. i Centralförbundet för nykterhetsundervisning. K. har på grund af sin tankereda och förmåga som underhandlare och debattör förvärfvat ett ej obetydligt inflytande i Andra kammaren. T—s.

Kvarsebo (förr Kristine kapell), socken i Östergötlands län, Östkinds härad. 7,066 har. 819 inv. (1909). K. utgör ett konsist. pastorat i Strängnäs stift, Nyköpings västra kontrakt.

Kvarstad, *jur.*, är att till innebörden karakterisera som en verkställighet af provisorisk natur; i rubriken till 7:e kap. utsökningslagen, där de allmänna bestämmelserna om kvarstad förekomma, benämnes denna verkställighet handräckning. Ifrågavarande exekutiva åtgärds provisoriska karaktär kommer till uttryck däri, att åtgärden vidtages till skydd för ett påstådt, men ännu icke vederbörligen pröfvadt rättsanspråk; handräckningen beviljas för att förekomma, att den, mot hvilken anspråket är riktadt, skall, innan det hunnit bli pröfvadt, kunna så förfara med sin egendom, att detsamma icke längre kan vinna realisation. — Kvarstad kan beviljas till säkerhet för dels påstådd fordran, dels påstådd bättre rätt till viss lös egendom, som annan innehar. Kvarstad eger rum allenast å lös egendom. — Kvarstad sökes hos öfverexekutor. Vid begäran om kvarstad skall sökanden visa sannolika skäl för sin fordran eller för sin rätt till godset. Pröfvar öfverexekutor, att fara är, att gäldenären undansticker eller förstör egendomen, beviljas kvarstaden. Denna verkställes sålunda att, likasom vid utmätning, egendomen undantages från gäldenärens besittning eller åtminstone så utmärkes från hans öfriga egendom, att dess föryttring af gäldenären, om ej omöjliggöres, åtminstone försvåras. Enligt gällande lag medför ej kvarstad någon förmånsrätt för borgenär, till hvars säkerhet den skett. I strafflagen 10 kap. 21 § upptages straff för den, som rubbar egendom, hvilken är satt i kvarstad. — Utom de allmänna i utsökningslagen gifna bestämmelserna om kvarstad förekomma i olika delar af lagstiftningen stadganden, afseende speciella fall, i hvilka kvarstad må beviljas. Jfr Arrest och Skingringsförbud. E. K.

Kvarstad i tryckfrihetsmål stadgas i svenska T. F. för att förekomma spridandet af en från trycket utgifven skrift, hvars innehåll anses brottsligt. Den består däruti, att alla tryckta exemplar af skriften skola tagas under offentligt förvar, tills i laga ordning blifvit afgjordt, om tryckfrihetsförbrytelse genom skriftens utgifvande egt rum, i hvilket fall kvarstaden öfvergår till konfiskering. Föremål för kvarstad äro endast tryckta exemplar af skriften, men ej den handskrift, som legat till grund för tryckningen. Den omständighet, att en skrift blifvit belagd med kvarstad, hindrar ej ens utgifvandet af en ny upplaga efter samma handskrift, och särskild kvarstad behöfver förordnas å denna upplaga, för att dess spridande må kunna hindras. Verkan af kvarstads förordnande blir, att all försäljning eller utspridning är förbjuden med laga ansvarspåföljd enligt T. F. § 4 mom. 9. Rubbning af verkställd kvarstad, hvarpå försäljning eller utspridande icke följt, umgälles enligt allmän lag. Kvarstad å en skrift kan alltefter skriftens beskaffenhet förordnas af chefen för Justitiedepartementet eller hans ombud, af laga domstol eller, när fråga är om indragning af skrift af hänsyn till utländska makter, af konungen. — Såsom allmän regel gäller, att en *i Sverige tryckt* skrifts beläggande med kvarstad icke får ega bestånd, utan att domstols bekräftelse i sammanhang med tryckfrihetsåtal kommer till. Chefen för Justitiedepartementet eller hans ombud eger i alla de fall, där åtal enligt T. F. § 2 mom. 4 samt § 3 genom allmän åklagare anställes, låta belägga sådan skrift med kvarstad inom åtta dagars förlopp, efter det boktryckaren, på sätt i § 4 mom. 2 föreskrifvet är, inlämnat exemplar till chefen för Justitiedepartementet eller hans ombud. Har ej sådant inlämnande skett, räknas tiden från den dag, då chefen för Justitiedepartementet eller hans ombud fått del af skriftens innehåll. Då i landsorten kvarstad blifvit lagd, skall chefen för Justitiedepartementet inom en månad meddela ombudet sitt gillande eller ogillande. Om verkställd kvarstad underrättas genast justitiekansleren, hvilken i Stockholm inom 8 dagar och i landsorten inom 3 veckor, efter det kvarstaden blifvit lagd, bör ha hänvisat målet till domstol. Domstolen må sist inom 8 dagar pröfva, om kvarstaden skall ega bestånd. Har hvad sålunda föreskrifvits ej blifvit iakttaget, eger boktryckaren fordra kvarstadens brytande. Har kvarstad vunnit bekräftelse af den domstol, som upptagit målet, fortfar densamma, tills slutligt utslag i tryckfrihetsmålet fallit. — Har icke kvarstad blifvit af chefen för Justitiedepartementet eller hans ombud i ofvan beskrifna ordning en skrift ålagd, men yrkas, sedan tryckfrihetsåtal inför domstol väckts af allmän åklagare, kvarstad af denne, bör domstolen utlåta sig däröfver inom 8 dagar. Afslås kvarstadspåståendet, fortfares utan kvarstad med rättegången, men, om det gillas, skall kvarstaden verkställas. Underrättens utslag skall dock i båda dessa fall underställas Hofrätten, som efter infordradt utlåtande af Tryckfrihetskommittén afgör kvarstadsfrågan. Tillstyrker denna kommitté kvarstads beläggande och Hofrätten bifaller kvarstaden, skall den stå fast till rättegångens slut. Har Tryckfrihetskommittén afstyrkt kvarstad, men Hofrätten ändock finner den böra ega rum, då må Hofrättens utslag ej gå i verkställighet, utan underställas Högsta domstolens afgörande (jfr T. F. § 5 mom. 8). — Har enskild målsegande yrkat kvarstad, afgöres denna fråga skild från hufvudsaken af underrätten, hvars beslut dock kan öfverklagas, hvarför kvarstaden ej får verkställas, förrän utslaget vunnit laga kraft. — I afseende på *utomlands tryckta* och hit inkomna skrifter göres skillnad mellan de på svenska språket och de på främmande språk författade. I afseende på de förra eger chefen för Justitiedepartementet lika rättigheter och åligganden som i afseende på inom riket tryckta skrifter och föryttrare af sådana skrifter samma skyldighet och ansvar, som i T. F. § 4 mom. 2 äro stadgade för boktryckare, d. v. s. att aflämna ett exemplar till chefen för Justitiedepartementet eller hans ombud. Till följd af ofullständiga bestämmelser i T. F. måste emellertid kvarstad å sådan skrift ske enligt bestämmelserna i § 4 mom. 11 ang. utifrån inkomna skrifter på främmande språk. Chefens för Justitiedepartementet kvarstadspåbud om sådana

skola nämligen enl. detta mom. underställas K. M:ts pröfning, hvaraf äfven beror, huruvida bokhandlaren i händelse af kvarstadens gillande skall erhålla ersättning af statsmedel. Utifrån inkomna skrifter på främmande språk bli emellertid — i olikhet med de på svenska språket — föremål för kvarstad, blott om de anses strida mot T. F. § 3 mom. 4, 5, 7, 9, 10 och 13. Bokhandlare är ej heller skyldig att till chefen för Justitiedepartementet eller hans ombud inlämna exemplar af dem, utan blott förteckning å dem. — Den ofvan omnämnda, af konungen med hänsyn till främmande makter anbefallda kvarstaden gäller både inhemska och alla utifrån införda skrifter. Den skall föranledas af anmälan från främmande sändebud och verkställas genom chefen för Justitiedepartementet eller justitiekanslern. Ang. tryckfrihetskommitténs från 1810 års T. F. kvarstående befattning därmed i det fall, att frågan om skriftens brottslighet ej underkastats domstols pröfning, se Kommitterade för tryckfrihetens vård, sp. 645. — Vid *kvarstads verkställande* äro K. M:ts befallningshafvande, magistrater och kronobetjänter skyldiga att biträda. — Om ett särskildt slags kvarstad handla T. F. § 4 mom. 12, 13 och 14. Den består i indragning af antimilitaristiska skrifter, som spridas i trupp eller bland besättning på krigsfartyg. Äro sådana afdelningar af krigsmakten ställda på krigsfot, tillhör indragningsrätten också högste befälhafvaren, men i annat fall blott utom Stockholm chefens för Justitiedepartementet vanliga ombud och i Stockholm af departementschefen för ändamålet särskildt förordnade ombud. I båda fallen skall indragning för att bli bestående godkännas af tryckfrihetskommittén. Indragningen verkställes af vederbörande befäl, som äfven under afvaktan på indragningsbeslutet eger att provisoriskt hindra skriftens spridning. H. L. R. (S. B.)

Kvart (af lat. *qua'rtus*, fjärde), fjärdedel; en fjärdedels timme l. 15 minuter; den med 4 prickar tecknade sidan af en tärning; (i pikéspelet) fyra på hvarandra följande kort af samma färg (börjar raden med ässet, benämnes den *kvart major*); namn på ett bokformat (se Format); benämning på ett läge och en rörelse i fäktning (se Fäktkonst, sp. 215); en biljardterm (se Biljard, sp. 380). — *Mus.*, fjärde tonsteget i den diatoniska skalan. Kvarten är antingen ren (*c—f*), öfverstigande (*c—fiss*) eller förminskad (*c—fess*). Jfr Intervall. — Att börja en föreläsning (föreställning, sammankomst o. s. v.) först omkr. 15 minuter efter den utsatta tiden kallas skämtsamt att ”taga sig den akademiska kvarten” (uttrycket däraf, att den akademiske läraren enligt häfdvunnet bruk icke bestiger katedern förr än en kvart öfver den för föreläsningens början bestämda tiden).

Kva'rta (lat. *qua'rta*, näml. *classis*), fjärde klassen i ett läroverk; (eng. *quarta*), en kvalitet hos bräder (se d. o.). — Kvartän, fjärdedagsfrossa; lärjunge i fjärde klassen. — Kvartäner. Se Brädspel, sp. 409.

Kvartäl (af lat. *qua'rtus*, fjärde), ett fjärdedels år; betalning (aflönings-, hyresbelopp o. s. v.) för ett fjärdedels år (vanligen beräknad att fullgöras första dagen i månaderna jan., april, juli och okt.); under skråväsendets tid benämning på den sammankomst, som mästare (och antagligen äfven gesäller) höllo hvart fjärdedels år för yrkesangelägenheter. — Kvartäliter, nlat., kvartalsvis, fyra gånger om året. — Kvartälsskrift, tidskrift, som utkommer fyra gånger om året.

Kvartän, Kvartaner. Se Kvarta.

Kvartēr (af fr. *quartier*, fjärdedel). 1. Äldre längdmått = $^1/_4$ aln = 6 verktum = 5 decimalt. = 14,8 cm. — 2. Äldre rymdmått för våta varor = $^1/_8$ kanna = $^1/_4$ stop = 4 jumfrur = 0,33 l. (I den senare betydelsen uttalas ordet kvarter äfven med tonvikt på första stafvelsen.) — 3. *Astron.*, de faser eller former, som vår måne företer, då den, från jorden sedt, befinner sig på ett vinkelafstånd af 90° från solen. Vid dessa tillfällen synes månen som en halfcirkelformig skifva. Från nymåne öfvergår den till första kvarteret (kalendertecken ◐) under loppet af ungefär sju dagar. Månen är då i tilltagande och går upp efter solen på morgonen samt synes efter solens nedgång under nattens förra hälft. Efter att ha passerat fullmånen öfvergår den efter ungefär sju dagar i sista kvarteret (◑). Den är då i aftagande, går upp före solen och synes under senare delen af natten. Se vidare Fas 2. — 4. Fyrkantigt trädgårdsland; mindre afdelning af en stad, vanligen begränsad af fyra gator (”fjärding”; jfr *Fjärdingen* som namn på en större, många kvarter omfattande stadsdel i Uppsala); däraf sedermera betydelsen tillfällig bostad, härbärge (i synnerhet för krigsmän). — 5. *Krigsv.* a) Kvarter, Kvarterförläggning, kallas anordnandet af en trupps hvila, då denna eger rum under tak. I fredstid benämnes detta förläggningssätt vanligen inkvartering (se d. o.), hvadan kvarterförläggningen afser kriget (inkvartering under fredsöfningar förekommer i Sverige endast efter frivillig uppgörelse). Man skiljer mellan vidsträckta kvarter l. kantoneringskvarter, hvarvid hvarje man bör erhålla sängplats och hvarje häst stallrum, samt trånga kvarter, då man endast begär, att folk och hästar skola komma under tak äfven med begagnande af uthus. Räcka byggnaderna icke ens härtill, kan man förlägga trupperna i kvarterläger l. kvarterbivack, då så stor del som möjligt förlägges i trånga kvarter och återstoden bivackerar — det vanligaste förläggningssättet under pågående rörelser. Om truppen underhålles genom kvartervärdarnas försorg, benämnes detta kvarterförplägnad; sådan kan egentligen förekomma endast vid vidsträckta kvarter. Om truppen med befäl hvilar fullt klädd och beredd att genast utrycka, kallas kvarteret larmkvarter; detta slag förekommer mycket ofta vid förposttjänsten. Under föregående århundradens krig förlades trupperna under de långa uppehållen i rörelserna i vinterkvarter, hvilka vanligen voro vidsträckta. Om högkvarter se d. o. — Kvarterlista, kvartersedel, en lista öfver kvarterens fördelning vid trupps inkvartering eller en uppgift på kvarter för hvarje enskild af befälet eller hvarje mindre truppafdelning. — b) Ombord på örlogsfartyg de officerare, underofficerare eller kadetter, som samtidigt bestrida vakttjänst. Finnas endast två kommenderande officerare ombord, göra de vakt ”på 2 kvarter” (emedan alltid en vaktbefälhafvare måste finnas). I regel göra officerare vakt på 4—2 kvarter, underofficerare på 3—2 och kadetter på 5. Då flera personer af samma kategori finnas på samma kvarter,

Ord, som saknas under K, torde sökas under C.

är den äldste af dem kvarterchef. Vid mottagning af vakt uppställer kadettkvarterschef kvarterets öfriga kadetter, mönstrar dem och afdelar dem till olika poster — till styrmanstjänst, signalmän, rorgängare, utkikar o. s. v. — samt afger rapport till vakthafvande officern. — c) Att gekvarter var förr (i fr. ännu: *donner* l. *faire quartier*) liktydigt med att "ge pardon", d. v. s. icke döda en besegrad fiende.

3. K. B. (B—d). 5. C. O. N. H. W—l.

Kvarterbivack. Se Kvarter 5 a).

Kvarterchef. Se Kvarter 5 b).

Kvarterförläggning. Se Kvarter 5 a).

Kvarterförplägnad. Se Kvarter 5 a).

Kvartering. Se Guld, sp. 583.

Kvarterlista. Se Kvarter 5 a).

Kvarterläger. Se Kvarter 5 a).

Kvartermästare [utt. vanligen i sammansättningar kva'rtermästare]. Se Generalstab och Regementsstab.

Kvarterōn (sp. *cuarteron*, af lat. *qua'rtus*, fjärde), afkomling af mulatt och hvit.

Kvartērsedel. Se Kvarter 5 a).

Kvartersfrihet (fr. *franchise des quartiers*) kallas en utsträckning af den lokala immunitet från ett lands jurisdiktion, som tillkommer bostäder för andra suveräna staters diplomatiska representanter (*franchise de l'hôtel*). Kvartersfriheten, hvilken numera kan sägas öfverallt ha upphört, utsträckte nämnda immunitet till det kvarter eller rent af den stadsdel, där den diplomatiske representantens bostad var belägen. Den erkändes i flera stater, t. ex. Spanien till 1600-talet, Rom, Venezia och, under tiderna för kejsarval och kejsarkröning, Frankfurt a. M. I Rom sökte påfven Innocentius XI göra slut på denna rättighet, som förvandlade nästan halfva staden till en asyl för förbrytare, och han lyckades förmå kejsaren samt Spaniens, Polens och Englands konungar att afstå från den, men hade svåra konflikter att utkämpa om denna sak med Ludvig XIV. Denne afstod ej Frankrikes rätt härvidlag, hvilken därför delvis egde bestånd inpå förra hälften af 1800-talet. Äfven drottning Kristina gjorde som suverän gentemot Innocentius XI anspråk på liknande kvartersfrihet. Den plägade symboliseras af vederbörande suveräns vapen, anbringadt på de hus, som inbegrepos under denna förmån. Jfr P. Pradière-Fodéré, "Traité de droit international public", III, sid. 325 ff. (1887). V. S—g.

Kva'rtersman, underofficer vid flottans kvartersmansstat (handtverkarstat). Underbefälet för timmermän och handtverkare å flottans varf ha sedan lång tid tillbaka benämnts verkmästare och kvartersmän. Äfven vid privata varf förekomma dessa benämningar. H. W—l.

Kvarte'tt (it. *quartetto*, fr. *quatuor*, af lat. *qua'ttuor*, fyra), *mus.*, tonstycke för fyra stämmor, vare sig röster eller instrument; sammanfattningen af de personer, som utföra ett sådant stycke. Vokalkvartetten för blandade röster har odlats alltsedan 1400-talet, från det man började inse, att den fyrstämmiga satsen bäst af alla förenar klarhet med fyllighet. Sådana a-cappella-kvartetter voro de kontrapunktiska mästerverken på 1400- och 1500-talen (mässor, motetter, visor, chansons, canzonetter), mestadels äfven dansvisorna på 1500- och 1600-talen. Manskvartetten däremot kom först med 1800-talet i fart och har sedan efterbildats af damkvartetten; i båda dessa arter står Sverige i främsta rummet (jfr äfven Dubbelkvartett och Kör). Vokalkvartetter i operor, oratorier o. d. äro mera bredt behandlade och försedda med instrumentalledsagning. Af instrumentala kvartetter är den viktigaste arten stråkkvartetten, hvilken som självständig form uppstod i senare hälften af 1700-talet (utbildad och bragt till blomstring af Haydn, Boccherini, Mozart och Beethoven) och vanligen utföres af två violiner, en altfiol och en violoncell. Utbytes en violin mot piano, uppstår pianokvartetten, utbytes den mot flöjt, uppstår flöjtkvartetten o. s. v. Hornkvartetter o. d. äro närmast efterbildningar af manskvartetten. — Stråkkvartetten är den centrala och mest typiska uppbäraren af kammarstilen i kompositionen (se därom Kammarmusik). Bland namnkunniga exekverande stråkkvartetter märkas furst Razumovskijs (i Wien 1808—16), Florentinska kvartetten (se Becker, Jean), Danclas (i Paris omkr. 1850-talet), Joachims (i Berlin), Hellmesbergers (Wien), Heermanns (Frankfurt a. M.), Petersburgkvartetten, Pariskvartetten, Böhmiska kvartetten, Bruxelleskvartetten, Nerudakvartetten (Köpenhamn) och Aulinska kvartetten (Stockholm). — Stråkkvartett benämner man ej sällan äfven en orkesters samlade stråkstyrka (violiner, altfioler, violonceller och kontrabasar). A. L. (E. F—t.)

Kvartettsångarförbundet i Stockholm, stiftadt 1883 af teater- och kördirigenten August Edgren, har till ändamål en närmare sammanslutning af kvartettsångare för odlande af företrädesvis inhemsk flerstämmig manssång. Förbundets medlemmar äro dels aktiva (en kör om ett 40-tal man), dels passiva, och det håller öfningar, klubbaftnar, privatsoaréer samt någon gång årligen en offentlig konsert. Sånganförare ha hufvudsakligen varit A. Edgren till sin död, 1888, därefter kapellmästaren R. Henneberg under ett års tid, J. Ullstedt 1894—1906 och efter honom E. Carelius. Förbundet har vid flera konserter gjort sig förtjänt af kändt genom god körklang, friskhet i föredraget och upptagande af äfven nyare svenska kvartettkompositioner. E. F—t.

Kvartettsällskap, sällskap för utförande af stråk- och pianokvartetter, t. ex. Mazérska kvartettsällskapet (se d. o.).

Kvartiäner kallades i det forna Polen den del af hären, som värfvades inom landet och underhölls medelst fjärdedelen (*pars quarta*) af kronogodsens afkastning. De uppsattes 1562, och deras styrka växlade mellan 30 och 60 tusen man. C. O. N.

Kvartodecimäner. Se Påsk 2.

Kvartol [-å̆l; af lat. *qua'rtus*, den fjärde], *mus.*, grupp af fyra noter, som gälla lika med tre af samma slag och öfverskrifvas med $\widehat{4}$.

Kvarts. 1. *Kem.* Se Kiselsyra. — 2. *Miner.*, ett mycket allmänt mineral, förekommande icke blott i en stor del af jordskorpans primära bergarter, utan äfven tämligen oblandadt i sekundära bergarter som kvartsit, sandsten, kvartssand och på mineralgångar. Den kallades af Theofrastos *kry'stallos* samt af Plinius *crystallus* och *crystallus montanus*, med hvilka namn den genomskinliga, kristalliserade kvartsen, som nu i dagligt tal kallas bergkristall, benämndes. Namnet kvarts (ty. *quarz*) kom

i bruk redan hos medeltidens bergsmän, som därmed betecknade de på malmgångarna förekommande olika färgade varieteterna. Under namnet kvarts innefattas enligt nutidens mineralogiska nomenklatur icke blott de kristalliserade, utan äfven de mer eller mindre tydligt kristalliniska varieteterna af mineralet i fråga. Kvartsen består af kiselsyra eller siliciumdioxid, SiO_2, motsvarande 46,7 Si och 53,3 O, dess egentl. vikt = 2,5—2,8 (ren kvarts 2,653) och hårdhet = 7. Den har glasglans, i brottet fettglans och är genomskinlig i alla grader, alltefter sin renhet. Brottet är ojämnt till splittrigt (mussligt). Kvartsen kristalliserar hexagonalt i en mångfald former tilhörande den romboedriska och trapetsoedrisk-tetartoedriska afdelningen; kristallernas form är dock oftast prismatisk, med pyramidal eller romboedrisk afslutning. Kvartsen är optiskt enaxig och positiv samt visar cirkulär polarisation (se Polarisation). Efter uppvärmning bli trapets- och rombytorna vid afsvalning negativt, de mellanliggande ytorna positivt elektriska. — För blåsröret är kvartsen osmältbar samt löses ej af andra syror än fluorvätesyra, dessutom, med svårighet, af kalilut. I knallgaslågan smälter den till en amorf massa, som har en eg. v. af 2,2; med soda sammansmälter den under kokning till en klar pärla. Med konst har man framställt kvarts genom upphettning af gelatinös kiselsyra med vatten under starkt tryck. — Primär kvarts träffas i sura eruptivbergarter, särskildt i graniter, där densamma utgör den sista stelningsåterstoden ur magman, och i kvartsporfyr, granitporfyr, där kvartsen som den äldsta utskillningen ur magman bildar sväfvande bipyramidala kristaller. Vid de primära bergarternas förvittring blir kvartsen fri, bildande korn, som, mer eller mindre afnötta, hopas till kvartssand. Vid delvis skeende omkristallisering af sanden förvandlas denna till kvartsit. Den vid silikatmineralens kemiska förvittring i lösning gående kiselsyran kan infiltreras i andra lösare jord- och bergarter och sedermera utkristallisera till sekundär kvarts, utgörande ett cement emellan t. ex. sandkornen; sanden förvandlas härvid till en sandsten. Kiselsyrelösningen kan inkomma i en spricka i en förut färdigbildad bergart och där utkristallisera under form af tydliga kristaller som bergkristall, ametist, rökkvarts, morion, citrin eller kornigt kristalliniska massor: vanlig gångkvarts (kattflinta), grumligt grå, rosenkvarts, rosenröd, mjölkkvarts, hvit, trådkvarts, stängliga eller trådiga massor efter trådig kalk eller gips, prasem, lökgrön, safirkvarts, blå, aventurinkvarts (se Aventurin), kattöga, järnkisel (se dessa ord) o. s. v. Orena kvartsvarieteter äro hornsten och jaspis (se dessa ord).

Kvartsen är ett mycket viktigt och användbart mineral, då den i de flesta trakter utgör hufvudmassan af jordskorpans lösa beståndsdelar och som sand spelar stor roll vid vattnets cirkulation. Som sandsten är kvartsen användbar till slip- och byggnadssten; kvartssand begagnas för murbruk, formsand samt slip- och skurmaterial. De renare kvartsarterna användas i glasfabrikation, till vattenglas, eldfast tegel, masugnsställ och vällugnsbottnar, hvarjämte de färgade, rena kvartssorterna förarbetas till prydnads- och lyxföremål o. s. v. 2. Ant. Sj. (A. Hng.)

Kvartsdiabas, *petrogr.* Se Diabas.

Kvartsdiorit, *petrogr.* Se Diorit.

Kvartsepidot'sten, *geol.* Se Epidosit.

Kvartsextackord, *mus.*, andra omvändningen af treklangen, då kvinten kommer underst (*gce*), hvarigenom den ursprungliga grundtonen (*c*) blir kvart, den ursprungliga tersen (*e*) blir sext. Den traditionella regeln, att detta ackord skall behandlas som en dissonans, eger sin riktighet, endast då det uppträder kadensbildande, såsom förhållning för en treklang (t. ex. *gce* som förhållning för *ghd*). I andra fall iakttages denna regel af modern kompositionspraxis lika litet som det äfvenså urgamla, men på nyare harmoniken ofta otillämpliga förbudet mot paralleller. A. L.*

Kvartsgruppen, *miner.*, omfattar de mineralvarieteter, som kunna sammanfattas under hufvudbenämningarna kvarts, tridymit, kalcedon och opal. Alla bestå de af kiselsyra, antingen ren kiseldioxid eller af denna i förening med vatten. Hårdheten växlar emellan 5,5 och 7. A. Hng.

Kvartsin, *miner.*, skiljer sig från kvarts därigenom, att den är optiskt tvåaxig. A. Hng.

Kvartsit, *petrogr.*, *geol.*, en hård, kornig eller nästan tät bergart, bestående af kvartskorn eller kristalliniska kvartsindivider, sammanbundna af ett kiselartadt bindemedel, så att kornen endast otydligt eller alls icke framträda. Färgen är i allmänhet hvit eller grå. — Kvartsiter förekomma dels inom urberget, dels inom rent sedimentära bildningar. I Dalsland finnes ett flera hundra m. mäktigt lager kvartsit inom den s. k. Dalformationens öfre del. Äfven vid Västervik, i Värmland och i Jämtland förekomma ganska betydliga kvartsitbildningar. — Är sandstensstrukturen tydligt synbar, kallas bergarten kvartsitsandsten (kvartsig, hård sandsten). Genom inblandning af glimmerfjäll uppstår hos kvartsiten en viss skiffrighet, och den får då namn af kvartsitskiffer. — De renaste kvartsitvarieteterna äro användbara för tillverkning af glas och eldfast tegel. E. E.

Kvartsit-diabas-konglomerat, *petrogr.* Se Diabas-kvartsit-konglomerat.

Kvartsitsandsten, *geol.* Se Kvartsit.

Kvartsitskiffer, *geol.* Se Kvartsit.

Kvartskil, *miner.*, *fys.*, instrument för bestämning af dubbelbrytningens karaktär, om positiv eller negativ, fastställande af mycket svag dubbelbrytning, mätning af dubbelbrytningen (komparator l. kompensator), noggrann bestämning af utsläckningsvinkelns storlek (stauroskop) o. s. v. (se Polarisationsinstrument). A. Hng.

Kvartslampa. Se Kvicksilfverlampa.

Kvartsplatta, *miner.*, *fys.*, användes jämte eller i st. f. kvartskil (se d. o. och Polarisationsinstrument).

Kvartsporfyr, *miner.* Se Porfyr.

Kvartssand, *petrogr.*, *geol.*, sand, som uteslutande eller nästan uteslutande utgöres af kvartskorn, till skillnad från fältspatssand, glimmersand o. s. v. Kvartssand nyttjas som råämne i glasfabrikationen. Vid stränderna af Vätterns norra del förekomma flerstädes aflagringar af kvartssand. E. E.

Kvartstrakyt, *petrogr.* Se Liparit.

Kvartära bildningar (af lat. *qua'rtus*, den fjärde) l. Kvartära aflagringar, *geol.*, detsamma som glaciala bildningar.

Ord, som saknas under K, torde sökas under C.

Kvartärformationen, *geol.* Se Kvartärsystemet.

Kvartärfossil, *geol.*, lämningar af organismer från kvartära aflagringar (se Kvartärperioden).

Kvartärperioden, *geol.*, är den yngsta geologiska perioden i jordens utvecklingshistoria. Den följer på den tertiära, men omfattar, jämförd med denna och de äldre geologiska perioderna, en mycket kort tidrymd, sannolikt blott några hundra tusen år. Detta bestyrkes bl. a. däraf, att under kvartärperioden endast ett relativt ringa fåtal djur- och växtarter hunnit utdö, medan under hvarje äldre geologisk period detta varit fallet med massor af arter samt t. o. m. släkten. Det är därför oegentligt att likställa kvartärperioden med äldre perioder. En bättre, neutral beteckning är kvartärtiden. Denna och tertiärperioden bilda tillsammans den *neozoiska* l. *kenozoiska eran*. Medan under tertiärperiodens förra del temperaturen synes ha varit relativt hög och likformig öfver större delen af jorden, i det att inom t. ex. mellersta Europa ett tropiskt och nordligare, t. ex. på Grönland och Spetsbergen, ett subtropiskt klimat (med *bok*, *Sequoia*, *Magnolia* etc.) var rådande, egde senare under samma period rum en uppdelning i flera, eller åtminstone mera betydande, klimatzoner, hvilka (i riktning från polerna samt från bergskedjornas högre delar) voro (frånsedt subzoner): arktiska l. alpina, tempererade och tropiska. Detta återspeglas af organismernas dåtida fördelning och karaktärer. När senare kvartärtidens första nedisning egde rum, förskötos dessa zoner, så att till sist den arktiska l. alpina zonen (med *Salix polaris*, *fjällräf*, *myskoxe* o. s. v.) var belägen bl. a. inom mellersta Europas lågland. Liknande förskjutningar inträffade sedan gång på gång, och man kan därför med skäl karaktärisera kvartärtiden (liksom f. ö. vissa äldre skeden) såsom de *stora klimat- och organismförskjutningarnas* l. *nedisningarnas tid*, låt vara att dessa voro bundna förnämligast vid vissa, om ock mycket betydande, nordliga delar af norra och sydliga delar af södra halfklotet, medan angränsande, nederbördsfattigare områden samtidigt hade karaktären af tundror. Ej obetydliga delar af de forna nedisningsområdena ha ännu i dag nära nog samma natur som under de kvartära nedisningarna, t. ex. Grönland och delar af Sibirien. — Bland andra väsentliga olikheter mellan tertiärperioden och kvartärtiden må nämnas en under den förra pågående jämförelsevis liflig vulkanisk verksamhet samt uppkomsten af jordens nu mest markerade bergskedjor, nivåförändringar, som vida öfverträffat de kvartära (se nedan). Som särskildt utmärkande för kvartärtiden må däremot framhållas *människans* allt större utbredning och tilltagande roll.

Inom ekvatoriala och andra trakter, långt aflägsna från de kvartära nedisningsområdena, gjorde sig ändringar i klimat o. s. v. mindre gällande än inom dessa senare, hvarför öfvergången mellan tertiärperioden och kvartärtiden var där omärklig, och dessa trakter bibehålla också i afseende på faunan och floran en närmare släktskap med tertiär- och äldre perioder, bl. a. genom tillvaron af gamla, föga ändrade relikttyper. De aflagringar, som där förekomma, äro jämväl af delvis annat slag än inom nedisningsområdena. Så spelar vittringsjorden där en ojämförligt mycket större roll, medan vanliga hafs-, sjö-, flod- och luftsediment (grus, sand, lera o. s. v.) kvalitativt och kvantitativt i stort sedt äro jämförliga med dem inom glaciationsområdena.

Med hänsyn till dessa senare brukar man indela kvartärtiden i två hufvudskeden: ett äldre, det *glaciala* (*pleistocena* l. *diluviala*), och ett yngre, det *postglaciala* (*holocena* l. *alluviala*). Landisens slutliga afsmältningsskede benämnes den *senglaciala tiden*, och denna samt den postglaciala sammanfattas numera vanligtvis under benämningen den *senkvartära tiden*. De aflagringar, som bildats under kvartärtiden, ha i regel icke hunnit hårdna eller sammankittas till bergarter, som fallet vanligtvis är med äldre perioders aflagringar. De kallas därför *jordarter*. Äfven de kvartära eruptivbergarterna (lavor, tuffer m. m.) förete en ungdomligare prägel än äldre sådana.

De kvartära nedisningarna ha tryckt en i ögonen fallande prägel på de områden, de berört, t. ex. norra Europa och Alperna (se fig. 1), norra och södra Amerika o. s. v., bl. a. därigenom, att landisen bortfört alla eller det mesta af de lösa jordarter, som täckte den prekvartära fasta berggrunden, hvilken i sin tur afhyflats och påtryckts karaktären af rundhällar (se d. o.), som tillika med glacialräfflor, flyttblock, rullstensåsar, drumlin-ryggar o. s. v. ange isens rörelseriktningar. Å andra sidan har landisen gett upphof åt nya aflagringar, hvilkas mäktighet i stort sedt är mera betydande inom de periferiska än inom de centrala delarna af nedisningsområdena, mäktigare i dalar och på slätter än å bergen och deras sluttningar. Dessa glaciala aflagringar äro bildade dels, och förnämligast, under isens framryckande, dels också under dess afsmältning. Till de förra hör den blockrika *bottenmoränen*, till de senare *inre* och *ytmoräner* samt, allmännare, *glaciofluviala* eller *isälfssediment*, väl rulladt grus och grof sand, som hopats till *åsar* (sand- eller rullstensåsar) dels i och nära mynningen af subglaciala isälfvar, dels ock utanför dessas mynningar till *deltan* (randplatåer, randfält, randåsar och dalfyllnader). Samtidigt utfördes och bottenfälldes på större afstånd från isbrämet glacial (fin) sand och lera dels i hafvet (ishafssediment), dels ock i vanliga sjöar (glaciala sötvattenssediment) samt i issjöar (issjösediment). Den glaciala leran företer vanligtvis karakteristiska årshvarf (''hvarfvig lera''; se Glaciallera), och detsamma är ej sällan fallet äfven med sanden och öfvergångsformer dem emellan. De glaciala aflagringarna utfylla merendels i högre eller lägre grad sänkorna i berggrunden och ha lokalt en betydande mäktighet. Ytformerna äro ofta ojämna, och därför är rikedomen på sjöar stor. Jämte lera och sand ha vid stränderna af de glaciala hafven och sjöarna afsatts vallar af grof sand och grus, och liknande sediment ha aflagrats af floderna. Vågorna ha dessutom mångenstädes utarbetat markerade erosionsfenomen (terrasser, grottor, ''raukar'' o. s. v.) i fasta berget, terrasser äfven i lösa jordarter, medan floderna nedskurit dalar däri till större eller mindre djup och längd. De glaciala hafs- och sjöaflagringarna och fenomenen återfinnas äfven bland de *postglaciala*; dock saknar leran, som då bildades, den glaciala lerans karakteristiska hvarfvighet. Typiska postglaciala sjösediment äro f. ö. *gyttja*, *kalkgyttja*, *bleke*, *dy*, *dytorf* och *torf* af skilda slag samt *myr-*

Fig. 1. Karta, visande bl. a. den nordeuropeiska landisens största utbredning. Landisen ö. om Storbritannien härstammar i hufvudsak från Skandinavien. Nedisningsområdena äro utmärkta genom streckning.

malm m. m.. Det ges äfven gyttja afsatt i hafvet. Lokalt spelar luftsediment, *flygsand* och *löss* (ett slags mellanting mellan fin sand och lera), af både glacial och postglacial ålder en stor roll. Genom afsättning af senkvartära sediment, i främsta rummet sand, lera, gyttjor och bleke samt torf, ha flertalet af de gamla nedisningsområdenas i moräntäcket o. s. v. förefintliga otaliga sänkor i sin tur helt eller delvis fyllts och sjöar förvandlats till mossar eller kärr.

I de senkvartära sedimenten ligga inbäddade lämningar af en del af den växt- och djurvärld, som efter landisens afsmältning steg för steg tog land och vatten i besittning, och dessa lämningar återspegla de växlingar, som klimatet efter hand undergått. De ådagalägga bl. a., att temperaturen inom och närmast utanför nedisningsområdena ändrats från arktisk-alpint till subarktiskt, detta till borealt och detta i sin tur till tempereradt. Ungefär kring postglacialtidens midt var temperaturen inom en del områden t. o. m. högre än den nutida (se nedan).

En liknande förändring i klimat o. s. v. har inträffat icke blott under senkvartär tid, utan gång på gång äfven under kvartärtidens förut omnämnda äldre eller ”glaciala” del. Denna omfattar nämligen icke endast en, utan sannolikt *minst tre nedisningar*, åtskilda af s. k. *interglaciala skeden*, under hvilkas midt klimatet vanligen synes ha varit minst lika gynnsamt som i postglacial tid och landisens afsmältning därför fortgått till minst lika stor utsträckning som i våra dagar. De interglaciala, fossilförande aflagringarna äro också af i hufvudsak samma slag som postglacialtidens, nämligen torf, gyttja, bleke m. fl. sötvattenssediment äfvensom lera, sand o. s. v., bildade dels i sött, dels i salt vatten. I anslutning till dem anträffas äfven ställvis glaciala sediment (”diluvialsand” och ”diluviallera”) med lämningar af arktiska växter och djur, tillkomna i början och slutet af de interglaciala skedena. Interglaciala aflagringar äro numera kända från många nedisningsområden, såsom norra Amerika, Alperna, Storbritannien, Tyskland, Danmark, Ryssland o. s. v., medan de äro mycket sparsamt företrädda i Fennoskandia (Finland och Skandinaviska halfön), säkerligen beroende därpå, att här, inom och nära centrum för nedisningen, isens arbete varit hufvudsakligen eroderande och bortförande. Mångenstädes (äfven i Fennoskandia) träffas sediment utan (eller med sparsamma) lämningar af enbart arktiska eller subarktiska växter och djur *mellan två moränbäddar*. Sådana förekomster af sediment äro icke i och för sig bevis för interglaciala afsmältningsskeden, utan vittna i regel blott om oscillationer hos landisen under afsmältningen. De kallas därför *intermoräna* eller *interstadiala*.

Under tertiärperioden utvecklades djur- och växtvärlden efter hand till allt större öfverensstämmelse med kvartärtidens. En bekant illustration härtill är hästens fylogenetiska utveckling (genom reduceringen af antalet tår o. s. v.; se Hästdjuren). Denna organismernas utveckling försiggick mera gradvis och ostördt inom extraglaciala trakter med deras varmare och mera likformiga klimat än inom nedisningsområdena. Som inledningsvis blifvit antydt, ha kvartärtidens fauna och flora i stort sedt undergått relativt obetydliga förändringar. En jämförelse mellan den äldre kvartära och den postglaciala faunan ger dock vid handen, att en del arter af t. ex. släktena *Elephas, Rhinoceros, Cervus, Bos* m. fl., hvilka uppträdde redan under tertiärperiodens senaste del, fortlefde in i kvartärtidens äldre del, där de utdogo. De flesta af nutidens däggdjursarter torde däremot vara uppkomna under kvartär tid, medan bland de lägre djuren, t. ex. hafsmolluskerna, ett flertal arter fortlefvat från tertiärperiodens senaste del till nutiden. En geologisk utveckling liknande djurens ha växterna undergått. Hvad *människan* beträffar, ha säkra spår och lämningar af henne träffats i lager och grottor tillhörande t. o. m. äldre delen af kvartärtiden. Hon lefde då bl. a. i södra och västra Europa samtidigt med *mammuten, bisonen, renen, hästen* m. fl., af hvilka den förstnämnde är h. o. h. och bisonen nära på utrotad, medan renen dragit sig tillbaka till norra Europa o. s. v. Det torde kunna anses afgjordt genom fynd af *eoliter* (i för-paleolitisk tid afsiktligt använda flintor), att människan uppträdde redan under tertiärperiodens senare del, medan fynd af eoliter i äldre tertiära lager bestridas af många forskare. Människans ålder på jorden torde i hvarje fall kunna uppskattas till många hundra tusen år.

I *Norden* (Fennoskandia och angränsande trakter) träder den glacialslipade och räfflade berggrunden där och hvar i dagen, men täckes dock till största delen af ett lager af morängrus (inom urbergstrakter) och moränlera eller moränmärgel (inom silur- och krittrakter). Stråkvis spänna israndslinjer (ändmoräner och andra markerade israndsbildningar) öfver området, angifvande längre uppehåll och oscillationer hos landisens bräm under den sista allmänna afsmältningen. Allbekanta äro de inom vissa trakter talrika sand- eller rullstensåsarna, som stundom mil efter mil genomdraga landskapet, medan massor af sand och grus, som aflagrats i senglacialtidens utbredda sjösystem och svällande älfvar, ofta nog helt eller delvis fylla gamla dalar och angränsande slätter. Af ett särdeles stort intresse äro de system af *issjöar*, som funnits i såväl norra som södra Sverige. Från att ha öfverskridit fjällkedjan i ung. öst—västlig riktning, d. v. s. *mot* landets allmänna lutning, har landisen under sin slutliga afsmältning mot ö. uppdämt en serie af vidsträckta sjösystem, som haft aflopp mot Norge inom fjällkedjans lägsta passhöjder för att till sist aftappas till Baltiska hafvet (se Jämtland, sp. 370). På liknande sätt utbredde sig öfver trakterna kring Vättern och öfver östra Falbygden vidsträckta issjöar, hvilkas aflopp efter hand ändrades från sydligt till västligt, de senare öfvertvärande Falbygden, något hvarom bl. a. en serie markerade ”döda” erosionsdalar nogsamt vittnar.

Vid tiden för landisens sista afsmältning låg Fennoskandia lägre än nu, och detta sannolikt af ismassornas tryck orsakade låga läge var gradvis större från nedisningsområdets periferiska mot dess centrala delar, hvilka senare befunno sig vid pass 240—250 m. lägre än nu. Denna olikformiga landsänknings belopp inom skilda delar af Fennoskandia be-

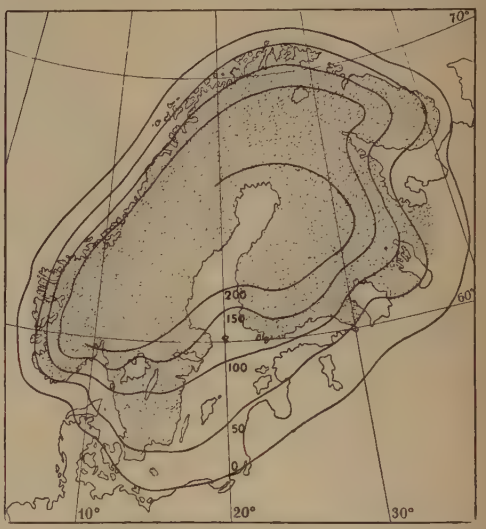

Fig. 2. Isobaser, visande landhöjningens belopp (i meter) efter istiden. Det prickade utmärker Fennoskandias urbergsområde.

lyses af ofvanstående kartskiss, fig. 2 (se f. ö. art. Isobaser). Hafvet och den mestadels från detta afstängda Östersjön betäckte därför under den senglaciala tiden betydande delar af de områden, som nu äro land (se nedanstående kartskiss, fig. 3). Härom

Fig. 3. Kartskiss, visande det senglaciala hafvets största utbredning, som dock icke inträffat samtidigt inom hela området. Det streckade (vid Östersjöns södra kust och Nordsjön) anger områden, som först under Litorinatiden sänkts under hafvet.

vittna bl. a. sandiga, leriga eller grusiga sediment, som förekomma t. ex. i västra Sverige, norra Danmark och Norge och som innesluta en rik fauna af arktiska hafsdjur (mollusker, säl- och hvalarter m. m.) samt inom cirkumbaltiska trakter — här dock endast lokalt, nämligen i Mälardalen —, innehållande en fattig hafsfauna, med den lilla arktiska musslan *Yoldia arctica* som den mest karakteristiska representanten för hafsfaunan. Härtill sällar sig den *glaciala reliktfaunan*, en samling *ishafsdjur* (*hornsimpan*, *Idothea* m. fl. kräftdjur o. s. v.), som anträffats lefvande icke blott i Östersjön, utan äfven i många af de sjöbäcken, som under senglacial tid lågo sänkta under hafvets eller den baltiska issjöns yta, men nu upptagas af mestadels djupa sjöar med kallt vatten, t. ex. Vättern. Denna intressanta fauna, som sålunda förmått uthärda de förändringar i lifsvillkoren, som föranleddes af den småningom skeende öfvergången från salt till sött vatten, vittnar i likhet med den fossila faunan om ishafvets forna vidsträcktare utbredning öfver Norden. I senglacialtidens sjöar försiggick liksom i hafvet en afsättning af sand och lera, och i dessa sediment inbäddades lämningar af den dåtida alpina land- och sötvattensfloran (*Salix polaris*, *Dryas octopetala*, mossor o. s. v.) samt -faunan (mollusker m. m.). Renen var då allmän i Skåne och sydligare trakter. De nyss anförda liksom många andra i de senglaciala aflagringarna funna växterna och djuren ådagalägga, att dåtidens klimat var arktiskt l. alpint. En del fossila fynd ger dock vid handen, att temperaturen undergick en påfallande förbättring, redan under det att landisen afsmälte från södra Sverige. I nära samband med denna afsmältning vidtog en intensiv *landhöjning*, som sannolikt vågformigt fortskred från nedisningsområdets periferiska mot dess centrala delar. I följd däraf afstängdes det baltiska hafvet tidigt från Kattegatt och erhöll karaktären af en isdämd sjö, Baltiska issjön, som, när iskanten ryckte tillbaka från de norra, lägre trakterna kring Vättern, aftappades till Västerhafvet och kom att bilda ett inhaf, baltiska Yoldiahafvet. Landhöjningen fortskred alltjämt inåt, och till sist uppkom landförbindelse äfven inom de nyssnämnda trakterna samt inom områdena för Närkes-sunden. Därigenom blef Östersjön åter förvandlad till en insjö. Denna erhöll efter hand en rik sötvattensfauna och -flora, och efter en för den dåtida Östersjön utmärkande liten snäcka, *Ancylus fluviatilis*, har sjön blifvit kallad Ancylussjön (se d. o.). Klimatet hade under tiden så förbättrats, att största delen af Fennoskandias kvartära fauna och flora då invandrade. I södra Sverige lefde bl. a. *uroxen*, *bisonen*, *kärrsköldpaddan* och *bäfvern*, hvilka samtliga nu äro utrotade i vårt land, den förstnämnde t. o. m. från jorden; dungar och skogar af *asp*, *björk*, *tall*, *hassel* o. s. v. klädde då södra och mellersta delarna af Fennoskandia, och dessa jämte en mängd andra växter voro stadda på vandring mot n., allt enligt de vittnesbörd, som anträffats i torf och flera andra sediment från dessa tider. Till sist infinner sig äfven *eken* och dess följeslagare bland växter och djur (*vildsvin* m. fl.). En liknande omgestaltning från arktiska till tempererade undergingo faunan och floran i de Fennoskandia omgifvande hafven, och ställvis hopades ofantliga massor af skal af mollusker o. s. v. till postglaciala skalgrusbankar. — Den förut omnämnda landhöjningen aflöstes småningom af en *landsänkning*, men endast inom Fennoskandias periferiska delar och utomliggande trakter. Härigenom sänktes bl. a. trakterna kring Öresund och Belten till något större belopp än i våra dagar, hvilket åter hade till följd, att Ancylussjön efter hand ersattes af ett inhaf, som till sist blef ej obetydligt saltare än det nutida Baltiska hafvet. Detta postglaciala, på organismer jämförelsevis fattiga inhaf har blifvit kalladt Litorinahafvet (se d. o.) efter ett par för detsamma utmärkande molluskarter af släktet *Litorina* (den på västkustens klippor och stenar mycket vanliga "strandsnäckan"), hvilka då lefde ända uppe i Bottenviken, men sedermera, på grund af minskning i vattnets salthalt, dragit sig tillbaka till hafvet s. om Skåne. Motsvarande skede i det salta och på organismer rika Västerhafvets postglaciala historia benämnes *Tapeshafvet* efter arter af det sydliga molluskslägtet *Tapes*, som då jämte *ostron* m. fl. var allmänt där, men sedermera retirerat till något varmare hafsområden. Till hvilken omfattning den förutgående landhöjningen bragte bl. a. det sydbaltiska området, är ännu icke kändt, men förekomsten af postglaciala torflager m. m. på hafsbottnen därstädes till ett 10-tal m. samt af flodrännor till sannolikt flera 10-tal m. djup under hafsytan antyda, att området under Ancylustiden låg betydligt högre än nu och upptogs af ansenliga landvidder, som sedermera sänkts och nu betäckas af hafvet. Detsamma var fallet äfven med stora delar af Nordsjöområdet o. s. v. Ungefär från Ancylustidens mellersta del härstamma de hittills kända äldsta lämningarna efter *människan* i södra Sverige (Skåne, Östergötland). Från tiden kring Litorinahafvets maximiutbredning äro sådana lämningar mycket vanligare. Hit höra bl. a. de bekanta kjökkenmöddingarna (se d. o.), som äro allmänna i Danmark. Denna tid torde ungefär ha sammanfallit med postglacialtidens temperaturoptimum i Fennoskandia, hvilket är sannolikt bl. a. däraf, att en del relativt värmeälskande land- och sötvattensorganismer (hasseln, eken, sjönöten, flera mollusker o. s. v.) då synas ha nått sin nordgräns här, men sedermera, väl närmast i följd af en sänkning i temperaturen, dragit sig tillbaka mot varmare trakter. Enligt en annan förslagsmening (af R. Sernander) skulle postglacialtidens klimatoptimum i Norden ha varat ända till bronsåldern. Efter Litorinahafvets maximiutbredning har endast ett ringa fåtal nya växter (*boken* från s. och *granen* från ö.) samt djur (mollusker o. s. v.) invandrat till Skandinavien, medan människan i allt större antal framträngt i mellersta och till sist nordliga delar af området.

Hvad beträffar den senkvartära tidens *kronologi*, är det sannolikt, att Litorina-Tapes-hafvens maximiutbredning ungefär sammanfallit med den äldre nordiska stenålderns yngre del, hvars slut af Montelius beräknas ligga omkr. 6,400 år tillbaka, och att hela den senkvartära tiden (t. ex. för Skåne) har omfattat en tidrymd af omkr. 3 à 4 gånger nämnda siffra. Enligt en annan beräkning (af G. De Geer) skulle den tid, som förflutit sedan landisens begynnande afsmältning inom nordöstra Skåne och till nutiden, uppgå till blott omkr. 12,000 år. — Under senaste delen af den postglaciala tiden har människan varit en mycket betydelsefull faktor vid omgestalt-

ningen af naturförhållandena inom många skilda delar af jorden, i främsta rummet genom bebyggandet och uppodlandet af betydande arealer af kvartära och äldre aflagringar. Bland de förra aflagringarna äro, hvad vårt land beträffar, de mera bördiga representerade af lerslätterna (inkl. moränleran och -märgeln), hvarjämte stora vidder af mossar och kärr blifvit lagda under plogen och de förra tagits i anspråk till bränsle m. m. Äfven morängruset och en del sandområden ha mångenstädes odlats; dock har största delen af det förra jordslaget på grund af sin stenbundna och därför svårbrutna natur jämte isälfsgruset och -sanden i hufvudsak bibehållits som skogsmark. Förutom växtvärlden har det kvartära djurlifvet i mångt och mycket omgestaltats genom människans inflytande. Afsevärdt är vidare människans ingrepp i många naturförhållanden, t. ex. därigenom att sjöar aftappats, vattendrag reglerats o. s. v.

Litt.: A. G. Nathorst, ”Jordens historia” (1894) och ”Sveriges geologi. Qvartärsystemet” (s. å.) med utförliga litteraturhänvisningar rörande svenska författares arbeten intill tryckåret. Senare ha viktiga bidrag till Sveriges kvartärgeologi (mestadels offentliggjorda i Geol. fören:s förhandl., Sveriges geol. undersök:s publikationer och ”Bulletin geol. inst. of Upsala”) lämnats af G. Andersson, G. De Geer, A. Gavelin, A. Hamberg, N. O. Holst, A. G. Högbom, H. Munthe, L. von Post, R. Sernander m. fl. Af senare handböcker, behandlande bl. a. kvartärtiden och, något utförligare, Fennoskandias kvartärgeologi, må i främsta rummet framhållas W. Ramsay, ”Geologins grunder” (1909). H. M—e.

Kvartärsystemet, Kvartärformationen, *geol.*, innefattar de aflagringar och fenomen, som tillkommit under kvartärperioden (se d. o.).

Kvartärtiden. Se Kvartärperioden.

Kvarvenfortet. Se Kvarvenpositionen.

Kvarvenpositionen, försvarsposition i Norge vid staden Bergen. Inloppen till Byfjorden mellan fastlandet och Store och Lille Sartor samt mellan den sistnämnda och Askö (Hjeltefjorden) sammanlöpa 10 km. v. om staden, och 5 km. längre in är detta inlopp blott 1 km. bredt, och där ligger K., som sålunda försvarar tillträdet till Bergen från s. och v. Inloppet spärras af minlinjer, som försvaras af Kvarvenfortet, den starkaste af Bergens befästningar, som ligger på det 150 m. höga Kvarvenberget l. Söndre Kvarven, i hvars fot ett torpedbatteri är insprängdt. Bestyckningen utgöres af 3 st. 24 cm. haubitser, 3 st. 21 cm. kanoner och 3 st. 65 mm. snabbskjutande kanoner, alla uppställda på 100—170 m. ö. h. L. W:son M.

Kvase, Kvasse, Kvass, sumpfartyg eller däckad båt, hvarmed fiske, hufvudsakligast af rödspätta och torsk, bedrifves och lefvande fisk fraktas. Äfven en odäckad, med samma slags sump utrustad båt kallas kvase. Från Skåne, där inom vårt land dessa farkoster först kommo i bruk, ha de spridt sig till västkusten och Blekinge samt äfven något upp efter Östersjökusten. Vare sig de äro däckade eller odäckade, är det medelst hål med det omgifvande vattnet förenade sumprummet (dammen) beläget i farkostens midt. F. T—m.

Kvaser (fno. *Kvásir*), *nord. myt.*, kallades en man, som enligt Snorres Edda fick sitt upphof på följande sätt. Asar och vaner, som i tidens början förde krig med hvarandra, spottade vid fredens afslutande samtliga i ett kar, och af denna spott skapades K., som var så vis, att ingen kunde fråga honom någonting, hvarpå han icke visste reda. Han for vida omkring för att undervisa människorna. Under en af dessa färder blef han dräpt af dvärgarna Fjalar och Galar, som blandade hans blod med honung, och däraf uppkom den berömda skaldemjöden (se Fjalar och Galar). Th. W.*

Kväsi (lat. *quasi*), ”liksom”, nyttjas i sammansättningar i bet. skenbar, sken-, halfvägs, ej riktig i sin art, i oegentlig mening. Jfr Quasi.

Kvasifelonī, *jur.* Se Feloni.

Kvasikrigskontraband. Se Kontraband.

Kvásir, fno. Se Kvaser.

Kvass, fiskefartyg. Se Kvase.

Kvass benämnes en af ryska allmogen mycket begagnad dryck, som beredes på det sätt, att man låter en blandning af malt och rågmjöl, öfvergjuten med en viss mängd vatten, stå på ett lagom varmt ställe under omröring emellanåt, tills vätskan genom fortsatt jäsning och bildandet af ättiksyra fått en syrlig smak. Samtidigt bildas äfven små mängder alkohol och kolsyra. Drycken motsvarar sålunda i viss mån på landsbygden i Sverige begagnadt ”svagdricka”, som genom dålig förvaring och efterjäsning (genom närvaro af ättikjästsvampar i förvaringskärlet) ofta är syrligt eller starkare surt. O. T. S.*

Kvasse, fiskefartyg. Se Kvase.

Kvaˈssia, *Lignum Quassiæ, farm. med.*, är veden af dels den officinella *Quassia amara* L. (fam. *Simarubeæ*), en trädartad buske med parbladiga blad och klasar af rödaktiga blommor i grentopparna, dels af den icke officinella *Picrasma excelsa* Planchon (*Q. excelsa* Sw. l. *Picræna excelsa* Lindl.), ett vackert träd, växande å Jamaica och andra Västindiens öar. Den förra arten tillhör Guyana (Surinam) och angränsande trakter. Dess ved, *lignum Quassiæ* (*surinamensis*), kommer i smalare stycken af växlande längd med löst sittande bark, som ofta kan aftagas som ett rör. Veden är gulhvit, ibland med svartaktiga strimmor (af en parasitsvamp), tämligen lätt, utan lukt, men med stark och rent bitter smak, beroende på närvaron af bitterämnet kvassiin ($C_{31}H_{42}O_6$), framställdt af Winckler 1836. Kvassiinet anges som dimetyleter af den tvåbasiska kvassiinsyran. Möjligen utgör kvassiinet en blandning af 4 hvarandra närstående ämnen. Den västindiska kvassian, *lign. Q. jamaicense*, utgöres af mycket gröfre stamdelar, af hvilka man bl. a. svarfvat bägare. Dessa fyllas med vatten, hvaraf bitterämnet på en kort stund utdrages i tillräcklig mängd för att förvandla vattnet till en besk, magstärkande dryck. Kvassian utlämnas från apoteken vanligen sönderraspad i små fina spånor. Allmänheten begagnar dessa, utbredda på tefat och begjutna med varmt vatten, till flugors dödande, enär kvassiinet är ett starkt gift för de flesta lägre djur. Af samma orsak användas små kvassialavemang till dödande af i ändtarmen befintlig änger l. springmask. För människan är kvassian oskadlig och begagnas ofta tillsammans med aromatiska och andra bittra ämnen till s. k. ”beska teer”, som kunna verka gagneligt vid allehanda rubbningar af digestionsorganens förrättningar. Se Bittermedel. O. T. S. (C. G. S.)

Kvassiin, *kem.* Se Kvassia.

Kvassin (af *kvassia*, se d. o.), ett af kvassia-

extrakt beredt preparat, som blandadt med såpa användes mot ohyra på växter. G. L—m.

Kvast, *bot.* Se Blomställning, sp. 763.

Kvastpiggsvinen (*Atherura*), *zool.* Se Piggsvinen.

Kvate'mberfastan l. Quatemberfastan (af lat. *qua'ttuor te'mpora*, "fyra tider"), gammal katolsk anordning från 3:e årh., enligt hvilken i mars, juni, sept. och dec. en lördag borde firas som fastedag till tack för Guds gåfvor i skapelsen och naturen. Decemberfastan, som införll i adventstiden, firades särskildt som skördefest. Jfr Fasta.

Kvate'rn (af lat. *quate'rni*, fyra tillsammans). 1. Se Lotteri. — 2. Se Handskrift, sp. 1366.

Kvaterniōn. 1. *Mat.* Kvaternioner kallas vissa storheter, genom hvilka en punkts läge i rymden kan analytiskt representeras och medelst hvilka flera geometriska och mekaniska frågor kunna på ett enkelt sätt lösas. Kvaternionkalkylen utgör en generalisation af den metod för punkters representation medelst imaginära storheter, som under 1800-talets början vann insteg, särskildt genom Gauss. Liksom enligt denna metod hvarje punkt i planet kan representeras genom en storhet af formen $x + iy$ (där i är $\sqrt{-1}$), så representeras enligt kvaternionmetoden hvarje punkt i rymden genom en storhet (*vektor*) af formen $xi + yj + zk$, där i, j, k äro de s. k. enhetsaxlarna, för hvilka gälla ekvationerna $i^2 = j^2 = k^2 = -1$ och $ijk = -1$, samt x, y, z äro projektionerna af vektorn på de tre koordinataxlarna. Vid multiplikation af två vektorer erhåller man ett uttryck af formen $V + Xi + Yj + Zk$; det är egentligen ett sådant uttryck, som kallas kvaternion och som, enär det inom metoden spelar en hufvudsaklig roll, har gett namn åt hela teorien. Eljest kan man också omedelbart definiera kvaternion som kvoten mellan två riktningslinjer i rymden eller den faktor, som transformerar en riktningslinje i en annan.

Kvaternionkalkylen uppfanns af den engelske matematikern sir William Hamilton (se denne). Förarbetena därtill äro nedlagda i hans afhandling "Theory of conjugate functions" (1835). Ett årtionde senare utvecklades den af honom i en mera genomförd form och offentliggjordes sedermera i "Lectures on quaternions" (1852) samt i det postuma arbetet "Elements of quaternions" (1866; 2:a uppl. 1899). Metoden har vunnit ganska stor anslutning icke blott i England, utan äfven i Tyskland och Frankrike. En anledning härtill äro utan tvifvel de beröringspunkter den eger med andra teorier, som under förra hälften af 1800-talet framställts i olika kulturländer, i första rummet Grassmanns dimensionslära samt äfven Möbius' barycentriska kalkyl och Bellavitis' ekvipollenskalkyl. Kvaternionkalkylen har äfven visat sig på det närmaste sammanhänga med vissa delar af den högre algebran samt har med framgång blifvit använd vid lösningen af flera frågor ur mekaniken och den matematiska fysiken. Bland de många mer eller mindre utförliga framställningarna af kvaternionkalkylen må nämnas de af Tait (1867), Tait och Kelland (1873), Unverzagt (1876), Dillner (i "Mathem. annalen", bd 11, 1877), Laisant (1881) och Graefe (1883). — 2. *Filos.* Se Felslut. 1. (I. F.)

Kvaternionkalkylen. Se Kvaternion 1.

Kwazoku, japanska högadeln. Se Japan, sp. 1271.

kvcm., officiell svensk förkortning för kvadratcentimeter. Jfr cm.

kvdm., officiell svensk förkortning för kvadratdecimeter. Jfr dm.

Kvebrachit, *kem.* Se Inosit.

Kved, numera föråldradt svenskt ord med betydelsen moderlif.

Kveflax (fi. *Kō'vulahti*), kustsocken vid mynningen af Kyro älf i Vasa län, Finland, utgör ett imperiellt pastorat af 2:a kl., Vasa nedre kontrakt, Åbo ärkestift, samt hör under Korsholms domsaga och härad. Landareal 197 kvkm. Befolkningen, svensktalande, 3,984 personer (1908). A. G. F.

Kwei-hua-scheng, missionsstation tillhörande skandinaviska alliansmissionen, i kinesiska prov. Schan-si.

Kwei-hwa-tschöng (mong. *Kukuchoto*, "blå staden"), stad i kinesiska prov. Schan-si, vid en biflod till Hwang-ho under 40° 48′ n. br., 112° ö. lgd, 1,080 m. ö. h. Omkr. 200,000 inv. (enl. somliga endast 30,000). Staden har ett vidlyftigt citadell och en berömd högskola samt är en industri- och handelsstad med mångsidig industri. Bearbetning af närbelägna marmorbrott och stenkolsgrufvor samt mycket besökta marknader. Knutpunkt för en mängd vägar. (J. F. N.)

Kwei-jang, hufvudstad i kinesiska prov. Kweitschou (se d. o.).

Kwei-lin, stad. Se Kwang-si.

Kveite, Kvejte, norrmännens namn på helgeflundran (se d. o.).

Kwei-tschou (Kuei-tsjeu), provins i det inre af södra Kina, mellan prov. Hunan i ö., Kwang-si i s., Junnan i v. och Sz'-tschwan i n. 157,200 kvkm. 7,65 mill. inv. Marken består hufvudsakligen af paleozoisk kalksten, endast i norra delen af mesozoisk kalksten. Landet är i allmänhet en högslätt på 1,000—1,500 m. höjd, i hvilken floderna gräft sig djupa erosionsdalar. Det är ett ofruktbart land utom i den del, som genomflytes af Jang-tse-kiangs biflod Vu-kiang. Därför är boskapsskötseln där af större betydelse än eljest i Kina; K:s hästar äro berömda i landet. Ris är den viktigaste jordbruksprodukten; dessutom produceras mycket råsilke. Stor är rikedomen på nyttiga mineral, bl. a. koppar och kvicksilfver. — Af befolkningen utgöres en del af miaotsestammar, mot hvilka förts förhärjande utrotningskrig, som gjort provinsen till en af de fattigaste. — Hufvudstad är Kwei-jang på en högslätt vid ett tillflöde till Jang-tse-kiang. Närmare 100,000 inv. Andra större städer äro Tsun-i i norra delen och Sing-i (Hsing-i) i södra delen samt Tschönn-juen i östra delen af landet. J. F. N.

Kwen-lun (Kuen-lun, Kyen-lyn) är det allmänt brukliga namnet på den bergskedja, som i östlig hufvudriktning utgår från Pamirplatån (76° ö. lgd), sträcker sig genom hela Central-Asien och har sin östligaste förgrening i Fu-niu-schan (113° ö. lgd), ja, t. o. m. kan anses fortsätta i Hwai-jangbergen till Jang-tse-kiangs nedersta del. Den sträcker sig alltså öfver 37 (eller 43) längdgrader. Namnet är lånadt från kinesiska geografer och är sannolikt en förvrängning af något turkiskt eller tibetanskt ord samt infördes i den geografiska litteraturen på initiativ af A. von Humboldt. Den, som först uppvisat bergens betydelse för Asiens bygg-

nad, är v. Richthofen, som kallade dem den asiatiska kontinentens ryggrad och delade dem i tre delar, af hvilka den västligaste enligt honom sträcker sig till 89° ö. lgd, men numera anses gå endast till 86° ö. lgd, där de första tibetanska parallellkedjorna utgrena sig från hufvudberget, den mellersta till 104° ö. lgd, där Tsin-ling-schan och därmed östra K. börjar. I den västra delen består berget hufvudsakligen af gnejs och kristalliniska skiffrar, som äro förhärskande äfven i den mellersta, ehuru där äfven paleozoiska lager förekomma i stor utsträckning, särskildt i dess östra del; i den kinesiska delen af bergen öfverväga åter arkeiska bergarter. K. är alltså ett mycket gammalt berg, det äldsta af de asiatiska kantbergen. Den sista veckningen synes ha inträffat i den äldre stenkolsperioden. Äfven dess yttre former bevisa dess höga ålder: formerna äro utjämnade, djupa dalar utom vid flodernas lopp finnas icke, kamhöjder, topphöjder och passhöjder afvika ej mycket i olika delar, och sluttningarna äro ofta rikt täckta med vittringsprodukter. — *Västra K.* liknar en väldig mur af 6,000

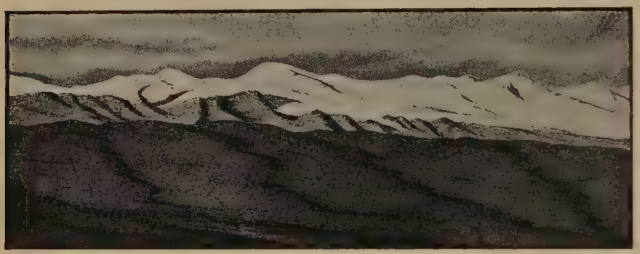

Arka-tag, sedt från s., efter teckning af S. Hedin.

m. kamhöjd, med toppar på 6,700—6,800 m., den högsta anses vara Pik K 17 under 77° 10′ ö. lgd, som når 6,820 m.; de flesta passen nå en höjd af 5,200—5,800 m. Mot n. sluttar berget mycket brant, men däremot långsamt på södra sidan, mot Tibets högland. Den västligaste delen kallas Kaschgarbergen, ö. om Kara Kasch heter berget Karangu tag, ö. om Chotan darja Kérijabergen; i båda finnas toppar på 6,700 m. eller mer. Från Kérija darja, 82° ö. lgd, tar kedjan nordöstlig riktning och har kallats den ryska kedjan under en sträcka af 160 km.; dennas högsta topp, Ljusch tag l. Tsaren befriaren, når 6,000 m. — *Mellersta K.* Redan från Kérija darja, men särskildt från Tjertjen darja, ett tillflöde till Lop-nor, kallas bergen till omkr. 94° ö. lgd Astun l. Altyn tag, hvilka båda ord betyda de lägre bergen. Deras medelhöjd torde icke vara mer än 4,200 m.; dock skilja de som en mur den i n. liggande öknen Kum-tag från ökenträsken Zaidam i s. Altyn tag fortsättes af Nan-schan, som går i öst—sydöstlig riktning till Hwang-ho. Utmärkande för denna östra del af bergssystemet äro de många kedjor, som gå parallellt med hufvudkedjan, eller i vinkel utgå från den. Från Tjertjen darjas genombrott utgå i sydöstlig riktning Zaidam- och Kolumbuskedjorna (af 5,000—6,000 m. höjd); sydligare och parallellt med dem går Przjevalskijkedjan med toppen Schapka Monomacha (5,900 m.). I nära sammanhang med denna kedja står den sydligare Arka-tag (bakre berget; se fig.), som undersökts af Hedin och som har ett par toppar på öfver 7,000 m. och passhöjder på ända till 5,580 m. Många små sjöar ge dessa bergstrakter ett tibetanskt utseende. — Ö. om Kolumbus- och Zaidambergen utbreder sig träskområdet Zaidam (se d. o.), som i s. begränsas af, såsom det synes, lägre berg, såsom Marco-Polo-bergen. I en längddal på deras södra sida upprinner Jang-tse-kiang (Ulanmuren). I östlig riktning fortsättas de af Burchan Buddhabergen (toppen Caroline 5,500 m.), Amnje-ma-tschin och Sary-dangerö, som helt nära Hwang-hos dal har en topp af 6,000 m. Ö. om denna flod gå andra kedjor i riktning v.—ö., och bergssystemet får, såsom nämndt, omkr. 104° ö. lgd namnet Tsin-ling-schan. — Altyn-tags hufvudkedja behåller ö. om Tjertjen nordöstlig riktning till 95° ö. lgd, där den böjer sig åt s. ö. och upplöser sig i en mängd parallella kedjor samt får namnet Nan-schan. Den nordligaste af kedjorna är Richthofenbergen, hela systemets norra kant ända till Hwang-ho. Passen nå där en höjd af 4,000—4,600 m. och topparna sannolikt mer än 5,000 m. S. om dessa berg går Humboldtkedjan af ungefär samma höjd och ännu sydligare Ritterbergen, som mot s. ö. fortsättas af Södra Kuku-nor-bergen, som ha sitt namn efter Central-Asiens mest bekanta sjö Kuku-nor (se d. o.), som ligger i en sänka n. om dessa berg. S. om dem utbreder sig Zaidambäckenet. I ö. begränsas hela Nan-schan-systemet af den där i nordlig riktning rinnande Hwang-ho. De kedjor, som fortsätta ö. om floddalen, gå fortfarande mot s. ö. och möta den förr omtalade södra armen af K., hvilket sålunda i sin östligaste del åter sammanpressas till en hufvudkedja. — *Östra K.* Denna kallas i sin västra del Tsin-ling-schan och är blott 55 km. bred. Den utgör en skarp gräns mellan norra och södra Kina (se d. o., sp. 27, 29), sluttar brant mot både n. och s. och är svår att öfverskrida, ehuru dess högsta topp icke är mer än 3,350 m. och passhöjden omkr. 1,900 m. Ö. om 111° ö. lgd får berget namnet Fu-niu-schan. — Omkr. 113° ö. lgd afbryter K. systemet genom en förkastning (Honanförkastningen), men Richthofen anser, att det i bågform mot s. ö. gående Hwai-jang-schan, som uppträder ö. om nämnda förkastning, är en fortsättning af K. Det består af mesozoisk röd sandsten och kan följas ända till trakten af Nanking. Först där, i närheten af kusten, skulle alltså K. sluta. — K:s höga toppar äro täckta af ständig snö, men i följd af klimatets torrhet ligger snögränsen mycket högre än på något annat berg på östra halfklotet, nämligen omkr. 6,000 m. J. F. N.

Kvenna, älf i Bratsbergs amt, Norge, kommer från Holmevatn vid foten af Koldfjeld mellan Röldal och Kinservik i Söndre Bergenhus amt, flyter genom Kvennsjöen, Krokvatnene, Sandvatnet, Gunleikbuvatnet, Briskevatnet och Mösvatnet samt faller ut i Tinnsjöen. Längd 124 km. 11 km. nedanför utloppet ur Mösvatnet bildar K. (som under denna

del af sitt lopp kallas Maane-älfven) det 245 m. höga vattenfallet Rjukanfos (se d. o.). O. A. Ö.

Kvennagiptir. Se Giftermålsbalk.

Kvenneberga, socken i Kronobergs län, Allbo härad. 3,566 har. 523 inv. (1909). Annex till Hjortsberga, Växjö stift, Allbo kontrakt.

Kvercetin (af lat. *que'rcus*, ek), *kem.*, ett ganska spridt, citrongult växtämne, som uppträder dels i fri form i *Rhamnus*-arternas frukter, i haftorn, i vin- och hästkastanjeblad, i flera blommor m. m., dels bundet vid sockerarter till glykosider. En dylik glykosid med rhamnos (se d. o.) är kvercitrin (se d. o.) i barken af färgeken *Quercus tinctoria* (kvercitron). Andra kvercetinglykosider finnas i vinruta, i Viola, i erikacéernas och i feberträdets blad. Kvercetin är ett derivat af färgämnet flavon, innehåller 3 hydroxylgrupper och har sammansättningen $C_{15}H_{10}O_7$. Nära besläktadt därmed är *indigogult* l. *kämpferol*, $C_{15}H_{10}O_6$. H. E.

Kvercit (af lat. *que'rcus*, ek), *kem.*, en i ekollon förekommande, i färglösa nålar kristalliserande, fematomig alicyklisk alkohol, $C_6H_7(OH)_5$. Kverciten bildar stora, söta prismor med smältpunkten 234°; den vrider det polariserade ljusets plan åt höger. P. T. C.*

Kvercitrin (af lat. *que'rcus*, ek), *kem.*, färgämne och glykosid, $C_{21}H_{22}O_{12}$, som förekommer i kvercitron, i bladen af ask och hästkastanje samt i humle och te. Ljusgula, svårlösliga kristallnålar. Genom inverkan af syror spjälkas kvercitrin i 2 molekyler rhamnos (se d. o.) och ett gult kristalliniskt ämne, *kvercetin* (se d. o.). P. T. C.*

Kvercitrön, *tekn.*, gult ämne, som utgöres af barken till en nordamerikansk ekart, *Quercus tinctoria*, och användes till färgning; det innehåller nämligen ett färgämne, kvercitrin (se d. o.). Se vidare Ek. P. T. C.*

Kverrestad, socken i Kristianstads län, Ingelstads härad. 2,092 har. 1,040 inv. (1909). K. bildar med Smedstorp ett regalt pastorat i Lunds stift, Ingelstads kontrakt.

Kverula'nt (af senlat. *que'rulus*), en, som ideligen klagar och besvärar sig, antingen utan grund eller öfver obetydligheter.

Kverulantvansinne (se Kverulant), processmani, processvansinne l. process-sjuka (se d. o.). Jfr Förryckthet.

Kvesalen, *Trogon mocinno* l. *Calurus resplendens*, *zool.*, hör till familjen *Trogonidæ* inom ordn. *Coraciiformes* och fåglarnas klass. Hufvudet är försedt med en hög, från sidorna sammantryckt, halfklotformig, af liksom upprispade fjädrar bildad hjälm. Täckfjädrarna äro utomordentligt stora samt nedhänga våglikt öfver vingar och stjärt. Fågeln är ofvan glänsande guldgrön, undertill scharlakansröd, på vingarna och deras täckfjädrar äfvensom de fyra mellersta stjärtpennorna svart, på de öfriga stjärtpennorna hvit. Längden utgör 42 cm., hvaraf stjärten 22 cm.; de mest utvecklade stjärttäckarna räcka 65 cm. utom stjärtpennorna, hos honan äro de kortare. Arten förekommer på ung. 2,000 m. höjd i Mexicos och Central-Amerikas skogar, dock blott i de af höga träd bestående. I prakt lär ingen annan fågel i Nya världen kunna mäta sig med kvesalhannen; honan däremot är skiffergrå, med litet rödt på buken. C. R. S.*

Kvestiōn (lat. *quæstio*), fråga, spörsmål; rättsfråga; undersökning. — Kvestionēra, utfråga, förhöra, förfölja med frågor.

Kve'stor (lat. *quæstor*, eg. detsamma som *quæsitor*, se d. o.) betecknade i det forna Rom dels en brottmålsdomare, dels ock en skattmästare eller finansförvaltare. Hans ämbete hette kvestur (*quæstūra*). Under konungastyrelsens likasom under den äldsta republikens tid synas vid särskilda tillfällen ha förordnats två s. k. *quæstores parricidii*, mordrannsakare. Därur eller oberoende däraf uppkom ett ämbete, hvars innehafvare, äfven kallade *quæstores*, hade vården om *ærarium* (skattkammaren). Dessa kvestorer blefvo efter år 447 f. Kr. valda af folket (i tribusförsamlingen). Efter år 421 f. Kr. tillsattes 4 kvestorer, af hvilka 2 stannade i Rom för att sköta skattkammaren och 2 hade i uppdrag att följa konsulerna i fält och sörja för kommissariats- och intendenturgöromål samt att tillika, när så behöfdes, vara militäriska biträden åt befälhafvarna. År 267 blef efter Italiens eröfring antalet ökadt till 8. Af dem synas till en början de 4 nye ha skött vissa värf inom Italien. Senare, då provinser inrättades, blefvo de biträden åt ståthållarna i dessa. Sulla höjde antalet till 20. — Med kvesturen, för hvars innehafvande den lagbestämda minimiåldern på Ciceros tid synes ha varit 30 år, dessförinnan något lägre, möjligen 27 år, följde, väl efter år 267, rätt till säte i senaten. Den hörde till de lägre ämbetena och var troligen efter år 421 f. Kr. tillgänglig äfven för plebejer. — Kvestorerna i staden Rom hade, såsom nämndt är, till uppgift att förvalta skattkammaren. De skulle alltså mottaga alla inbetalningar till statskassan, indrifva statens fordringar och ombesörja ifrågakommande försäljningar af offentlig egendom. Vidare skulle de verkställa alla utbetalningar för statens räkning samt sörja för inkvartering och kost m. m. åt främmande furstar, sändebud och andra statens gäster. Huru deras redovisning och kontrollen däröfver handhades är ej kändt. Utom finansförvaltningen var åt kvestorerna anförtrodt att vårda statens i ærarium inrymda arkiv jämte härens fanor. Till biträden hade de en mängd skrifvare, hvilka utan tvifvel såsom mera stadigvarande fingo ej ringa inflytande på ärendenas gång. — I provinserna skötte kvestorerna finansförvaltningen och intendenturen för trupperna samt voro medhjälpare åt ståthållarna i både civila och militära värf. — I kvestorernas verksamhet inträdde med kejsardömet en väsentlig ändring. Vården om statskassan lämnades nämligen åt särskilda skattkammarföreståndare (f. d. eller fungerande pretorer). Stadskvestorerna fingo den visserligen tillbaka under Claudius, men kort därefter förlorade de den för alltid. Deras åligganden under kejsartiden äro icke med säkerhet kända. Hvad provinserna angår, användes kvestorer blott i de senatoriska. Däremot omtalas kvestorer hos härskaren: *quæstores candidati principis*, som hade till åliggande att i senaten uppläsa meddelanden från kejsarna. Möjligt är, att de också biträdde vid affattandet af dessa meddelanden och att därifrån utvecklade sig det ämbete, som i början af 4:e årh. omtalas som ett af de viktigaste i riket, nämligen det kanslersämbete, hvars innehafvare kallades *quæstor sacri palatii* och som hade att affatta och utfärda alla kejserliga förordningar samt att emottaga alla ansökningar. R. Tdh.

I våra dagar användes ordet kvestor på sina ställen

Ord, som saknas under K, torde sökas under C.

som benämning på en person, som handhar en institutions, ett samfunds, en församlings ekonomiska angelägenheter. Så är vid Kristiania och Köpenhamns universitet kvestor titel på en ämbetsman, hvars åliggande motsvarar de svenske akademiräntmästarnas och som i likhet med dessa vid ekonomiska frågors behandling har rådgifvande röst i det akademiska kollegiet (konsistoriet).

Kvestür. Se Kvestor.

Kvesved, *bot.* Se Besksöta.

Kvesveds-stänglar, *farm.* Se Besksöta.

kvfot, förkortning för kvadratfot.

Kviberg, platsen för Göta artilleriregementes kasern utanför Göteborg. Se Göta artilleriregemente, Göteborg, sp. 891, och pl. 1 till art. Kasern.

Kvibille, socken i Hallands län, Halmstads härad. 3,951 har. 920 inv. (1909). Annex till Slättåkra, Göteborgs stift, Halmstads kontrakt.

Kvičala [kvi'tjala], Ján, tjechisk språkforskare och politiker (gammaltjechiska partiet), f. 1834, d. 1908, 1867—95 ord. professor i klassisk filologi i Prag, var 1880—83 medlem af riksrådet och tillhörde sedan 1881 bömiska landtdagen. K. gjorde sig bekant för sin fordran, att de tyska skolorna i Böhmen ej skulle behöfva mottaga tjechiska lärjungar (*lex K.*), och bidrog mycket till tudelningen af Praguniversitetet i ett tjechiskt, där han själf undervisade, och i ett tyskt. Hans filologiska skrifter och öfversättningar af klassiska författare äro högt skattade.

Kvickdrag, *veter.*, en störing i andningen hos hästar, som hufvudsakligen beror på minskad elasticitet hos lungblåsorna, hvarigenom *utandningen* försvåras, i synnerhet vid ansträngningar. Allmogen säger om en häst, som har kvickdrag, att den är ''sprängd''. Sjukdomen igenkännes därpå, att hästar, som äro angripna af densamma, ha en mycket dof hosta, att bröst- och bukväggarna äro i liflig rörelse, äfven efter ringa ansträngningar, samt att hästen vid utandningen måste använda bukmusklerna, hvarigenom uppkomma s. k. *dubbla flankslag*, som visa sig däri, att sedan flanken vid utandningen på vanligt sätt sänkt sig, drager sig nedre delen af buken genom bukmusklernas sammandragning inåt, hvarvid uppstår en mer eller mindre tydlig fåra längs de falska refbenen, där bukmusklerna äro fästa. Kvickdrag förorsakas vanligen af ansträngningar genom tunga lass eller hastiga rörelser, men kan äfven uppkomma som en följd af långvarig katarr i luftrörsgrenarna. Sjukdomen kan sällan botas, men olägenheterna af densamma kunna betydligt minskas därigenom, att man ger det däraf angripna djuret så litet skrymmande foder som möjligt eller mest hafre och något halm, men intet eller endast ringa mängd hö. Därjämte bör en af kvickdrag angripen häst dagligen vara i rörelse, men den får ej användas att draga tunga lass eller till hastiga rörelser. — Pipande kvickdrag kallar man åter en störing i *inandningen* hos hästar, hvarvid under djurets rörelse uppkommer ett pipande och på ganska långt afstånd hörbart ljud. Det uppstår till följd af lamhet i en del af de muskler, som utvidga ljudsprickan, och varar lång tid samt kan numera understundom häfvas genom operation. C. A. L.*

Kvicke, *zool.* Se Horn 1.

Kvicklera. Se Flottmo.

Kvickning, *med.*, fostrets första af modern uppfattade rörelser (fosterrörelser) i moderlifvet. Se Hafvandeskap.

Kvickrot, *Triticum repens* L., *bot.*, *farm.*, tillhör den afdelning af grässläktet *Triticum*, som af Gærtner benämndes *Agropyrum* och som omfattar vildt växande arter med mera glesblommiga, sammantryckta ax och nästan lansettlika, plattade skärm-

Kvickrot. *1* rotstock med skott och stråbas samt en blomställning, *2* småax.

fjäll. Den i jorden vidt omkring krypande långa rotstocken har hvit färg och kallas därför äfven hvitrot. Denna rotstock har en ovanligt seg lifskraft och kan föröka sig hastigt äfven genom helt små bitar, hvilket väl varit orsak till benämningen ''kvickrot'', ett namn, som i olika provinser är ändradt till ''kvicko'', ''kveka'', ''kveke'' och ''kvekar'' m. fl. Kvickroten är ett i högsta grad besvärligt ogräs, som förekommer allmänt i åkrar, trädgårdsland, vid sjöstränder och för öfrigt på de flesta lokaler, där jordmånen ej är alltför hård, torr och mager. Strået är styft, vanligen upprätt, af omkr. 1 m. i längd, med platta, tämligen breda och fasta blad samt något utspärrade småax. I rotstocken, som förr var officinell under namnet *gramen* eller *radix graminis*, finnes socker, som föranledde, att man af densamma beredde ett sötsmakande, mera tunnflytande extrakt, *mellago graminis*, som hade användning i bröstsafter. Rotstocken har begagnats som ''blodrenande'' medel i form af dekokt mot hvarjehanda sjukdomar, i hvilka det var af vikt att framkalla ökad urinafgång. O. T. S.*

Kvicksand. Se Flottmo.

Kvicksilfver (ty. *quecksilber*, fr. *vif-argent*; lat. *hydra'rgyrum*, *mercu'rius*, *arge'ntum vivum*), *kem.*, *miner.*, ett sedan äldsta tider bekant metalliskt grundämne, som i naturen träffas dels gediget, dels i förening med svafvel (cinnober), mera sällan legeradt med guld och silfver eller i förening med halogener. I vårt land har man i Sala grufva anträffat mycket små mängder kvicksilfver. De förnämsta produktionsorterna äro Spanien (Almaden), Krain

(Idria), Italien, Kalifornien, Peru, Kina och Japan. Den viktigaste malmen är cinnober, hvarur kvicksilfret erhålles genom destillering med kalk och järnskrot eller genom rostning, hvarvid roströken inledes i ett system af murade kamrar, i hvilka kvicksilfverångorna förtätas. — Kvicksilfret är i rent tillstånd en glänsande hvit, vid vanlig temperatur flytande metall, som stelnar vid — 39,4° C. och kokar vid + 357° C. Under — 39,4° är kvicksilfver en smidig metall. Det kristalliserar reguljärt. Kvicksilfrets ångtryck är vid 0° endast 0,0004 mm., det oaktadt utöfvar kvicksilfverångan redan vid vanlig temperatur ett märkbart och mycket skadligt fysiologiskt inflytande och framkallar svåra förgiftningsfenomen (se Kvicksilfvermedel). Kvicksilfver användes till termometrar på grund af sin jämna värmeutvidgning; denna framställes mellan 0° och 100° genom formeln

$$0{,}018\,161\frac{t}{100}+0{,}000078\left(\frac{t}{100}\right)^2,$$

där t betyder den genom en vätetermometer bestämda temperaturen. Motståndet af en kvicksilfverpelare af 1 m. längd och 1 kvmm. genomskärning utgjorde förut den elektriska motståndsenheten (Siemensenhet); den nuvarande enheten, en ohm, är = 1,063 Siemensenheter.

Kvicksilfverånga ger äfven vid stark förtunning ett ljusstarkt, karakteristiskt spektrum. Koncentrerad kvicksilfverånga leder den elektriska strömmen mycket bra, hvarvid ett grönviolett, starkt och kemiskt mycket verksamt ljus utstrålas. Genom skakning af metalliskt kvicksilfver med vatten eller genom rifning med fett uppnås en mycket fin fördelning af metallen; ännu fullständigare är fördelningen i det kolloidala kvicksilfver, som finns i handeln under namnet *hyrgol*; dessa preparat användas mot parasitära hudsjukdomar och emot syfilis (se Kvicksilfvermedel). — Kvicksilfrets egentliga vikt är 13,595. Rent kvicksilfver förändras icke i luften vid vanlig temperatur, men nära kokpunkten upptar det syre och öfvergår till kvicksilfveroxid. Vatten samt utspädd klorvätesyra och svafvelsyra angripa icke metallen, men däremot löses den, under utveckling af svafvelsyrlighet, af varm och koncentrerad svafvelsyra. Af salpetersyra löses kvicksilfret redan i köld och ger alltefter omständigheterna merkuro- eller merkurinitrat. Med klor, brom, jod och svafvel förenas metallen direkt. Med många metaller, såsom guld, silfver, bly och tenn, legeras kvicksilfret lätt till s. k. amalgamer (se d. o.). — Kvicksilfrets atomvikt, som tecknas Hg (af lat. *hydrargyrum*, af grek. *hy'dor*, vatten, och *a'rgyros*, silfver), är 200. — Det metalliska kvicksilfret användes till extraktion af silfver och guld, till fysiska apparater (såsom barometrar och termometrar). Kvicksilfret och dess föreningar äro mer eller mindre farliga gifter, och flera kvicksilfverpreparat användas i medicin (se Kvicksilfvermedel). Världsproduktionen utgör årligen 3,500 ton; priset är (1911) omkr. 6 kr. per kg. Kvicksilfversalterna bilda två serier, benämnda merkuro- och merkurisalter. Den förra serien innehåller enatomigt kvicksilfver eller, enligt en del kemister, en tvåatomig dubbelatom kvicksilfver (— Hg — Hg — resp. en dubbelion $Hg^{\circ} — Hg^{\circ}$). Den senare serien innehåller en tvåatomig, enkel atom kvicksilfver.

Bland merkuroföreningarna äro följande af större vikt: *kvicksilfveroxidul*, Hg_2O, ett svart pulver, som i solljus sönderdelas i kvicksilfver och kvicksilfveroxid; *kvicksilfverklorur*, HgCl, enligt flera kemister Hg_2Cl_2, eller kalomel (se d. o.), och *kvicksilfverjodur*, HgJ eller Hg_2J_2, som beredes genom sammanrifning af beräknade mängder kvicksilfver och jod, ett gult pulver, som användes i medicin. Merkurosalterna uppstå, när syror vid lägre temperatur inverka på öfverskott af kvicksilfver. De ge med alkalier svarta fällningar och med klorväte en hvit fällning af kalomel. — Merkurisalterna bildas vid inverkan af öfverskott af syror på kvicksilfver vid högre temperatur. De fällas ej af klorväte samt ge med kaustikt kali och natron gula fällningar af kvicksilfveroxid, med ammoniak hvita fällningar af amidokvicksilfversalter. Till merkuriföreningarna höra följande. *Kvicksilfveroxid*, HgO, förekommer i två former: en gul och en röd. Den gula erhålles, om man med kaustika alkalier fäller lösningar af merkurisalter. Den är en vackert gul fällning. Den röda oxiden bildas vid upphettning af kvicksilfver i luft eller genom lindrig glödgning af kvicksilfvernitrat. Den är ett mönjerödt pulver, som vid stark glödgning sönderdelas i kvicksilfver och syrgas. Såväl gul som röd kvicksilfveroxid löses tämligen lätt i syror och ger därvid merkurisalter. *Kvicksilfverklorid*, $HgCl_2$, benämnes vanligen sublimat (se d. o.). *Kvicksilfverjodid*, HgJ_2, kan erhållas genom sammanrifning af jod och kvicksilfver med litet alkohol, eller ock om man fäller en lösning af ett merkurisalt med jodkalium. Kvicksilfverjodid är ett scharlakansrödt, kristalliniskt, i vatten föga lösligt pulver, som vid upphettning sublimerar i citrongula, rombiska taflor, hvilka dock vid beröring bli genom molekylarförändring röda. I öfverskott af jodkalium är kvicksilfverjodid löslig, emedan ett dubbelsalt mellan dessa två jodider bildas. En blandning af en kalium-kvicksilfverjodidlösning och stark kalilut utgör det s. k. *Nesslerska reagenset*, hvarmed redan ytterst små mängder ammoniak resp. ammoniumsalter kunna påvisas. Kvicksilfverjodid användes i medicin (se Etsmedel). *Kvicksilfvercyanid*, $Hg(CN)_2$, är ett i vatten lösligt salt, som kristalliserar i stora färglösa prismor. Vid upphettning sönderdelas den i cyangas och kvicksilfver. Kvicksilfvercyaniden afviker i reaktionsförhållanden från öfriga merkurisalter samt utmärkes af stor benägenhet att med andra salter ge kristalliserade dubbelsalter. *Kvicksilfverrodanid*, $Hg(CNS)_2$, är en hvit kristallinisk fällning, som vid upphettning sönderdelas och ger en i hög grad voluminös återstod af s. k. mellon, $C_6N_9H_3$, hvarför den användes till s. k. faraoormar och andra leksaker. *Kvicksilfvernitrat*, $Hg(NO_3)_2 + 8H_2O$, bildas, när man löser kvicksilfver i öfverskott af salpetersyra, och kristalliserar endast med svårighet. Saltet färgar huden purpurröd och sönderdelas af vatten i fri salpetersyra och gula eller röda anhydrobasiska salter. *Kvicksilfversulfat*, $HgSO_4$, erhålles under utveckling af svafvelsyrlighet, när man kokar kvicksilfver med koncentrerad svafvelsyra. Det är ett hvitt salt, som sönderdelas af vatten och ger fri svafvelsyra samt gult anhydrobasiskt sulfat, $Hg(OH)_2SO_4$, kalladt *turpethum minerale*. Svafvelkvicksilfver, HgS, förekommer i naturen som cinnober (se d. o.). Löser man kvicksilfver i koncentrerad salpetersyra

Ord, som saknas under K, torde sökas under C.

och tillsätter denna lösning till sprit, uppstår knallsyrans kvicksilfversalt (se Knallkvicksilfver). P. T. C. (H. E.)

Kvicksilfveramidoklorid, *med.* Se Kvicksilfvermedel.

Kvicksilfverbarometer. Se Barometer 1.

Kvicksilfvercyanid, *kem.* Se Kvicksilfver.

Kvicksilfverformamid. Se Kvicksilfvermedel.

Kvicksilfverföreningar. Se Kvicksilfverförgiftning och Kvicksilfvermedel.

Kvicksilfverförgiftning (*Mercuriali'smus, Hydrargyrösis*) förekommer dels i akut, dels i kronisk l. ''konstitutionell'' form. Den akuta förgiftningen förorsakas vanligen af kvicksilfverhaltiga läkemedel, som af misstag eller vid olämplig dosering införts i för stor mängd; den kroniska formen föranledes antingen af för långvarigt medicinskt bruk eller förekommer som yrkessjukdom, t. ex. hos arbetare i kvicksilfvergrufvor, hos spegelbeläggare, förgyllare, termometer- och barometerfabrikanter. Äfven personer, som i vetenskapliga laboratorier mycket handskas med kvicksilfver, äro stundom utsatta för förgiftningar, likaså människor, som bebo rum, hvilka desinfekterats med sublimatlösning. — *Lokalt* framkalla lösliga kvicksilfverföreningar, t. ex. sublimat (kvicksilfverklorid), häftig inflammatorisk retning och i tillräcklig koncentration etsning. Sublimatlösning af 1—5 proc. framkallar blåsbildning å huden; t. o. m. fint fördeladt metalliskt kvicksilfver retar ganska starkt och ger vid insprutning i väfnaderna lätt abscess. På slemhinnor verka äfven svagare lösning ännu häftigare. Råkar en person att af misstag dricka sublimatlösning — den vanligaste orsaken till akut förgiftning —, följa häftiga smärtor, blodiga kräkningar, diarré och allmän höggradig kraftnedsättning (kollaps), som kunna leda till döden inom 24 timmar, väsentligen på grund af de svåra lokala etsverkningar, som giftet framkallat i mun, svalg, matstrupe och magsäck. Den minsta dödande dosen uppges vara 18 cg. Om ej giftet dödar hastigt, följa andra symtom, som bero på, att det uppsugits och utöfvar verkningar på allehanda inre organ. Dessa verkningar göra sig vid akuta förgiftningar gällande förnämligast på de organ, genom hvilka kvicksilfret aflägsnas ur kroppen, nämligen på munslemhinnan, groftarmens slemhinna och njurarna. Munslemhinnan, särskildt kring tänderna, svullnar, blir röd, uppluckrad, blöder lätt och företer sårnader; tänderna kunna lossna, och benhinnan å käkbenen inflammeras (*stomatitis mercurialis*). Spottafsöndringen är starkt ökad (*ptyalismus mercurialis*); en förgiftad kan på ett dygn afgifva 2—5 l. saliv. Vidare uppträder häftigt, ibland blodigt diarré med koliksmärtor, beroende på inflammation i groftarmen (*colitis*), som är starkt blodöfverfylld och svullen med sårnader och blödningar; äfven iakttages (vid obduktion) en mörk missfärgning af groftarmens slemhinna, beroende på, att svafvelväte från tarminnehållet trängt in i slemhinneväfnaden och förenat sig med däri förekommande kvicksilfver till korn och skollor af svafvelkvicksilfver. Äfven angripas njurarna och företer njurinflammation (*nephritis*), hvarvid urinen innehåller äggbvita, blod. m. m. samt blir sparsam; urinsekretionen kan t. o. m. upphöra; njurepitelet är fettdegenereradt och företer ofta en stark inlagring af kalksalter (*kalkinfarkt*). Att just utförsorganen sålunda angripas, kan bero på en anhopning af kvicksilfver i dessa, men torde äfven sannolikt sammanhänga därmed, att kvicksilfret, som efter uppsugning torde förekomma i någon organisk förening, som icke direkt retar väfnaderna, i utsöndringsorganen frigöres ur denna förening för att kunna afgå ur kroppen och därvid åter kommer att uppträda i en direkt retande form. Till symtomen från utsöndringsorganen sälla sig vidare tecken på försvagad cirkulation, särskildt på svaghet hos hjärtat, som i svåra fall fettdegenereras och förlamas; äfven blodkärlen förslappas. Svårt angripen af stomatit, kolit, nefrit och hjärtsvaghet kollaberar den förgiftade och dör efter några dagar eller veckor. Vid akut förgiftning, t. ex. genom drickande af sublimat, användas magsköljning, rå hönsägghvita, mjölk, hvetemjölsgröt, magnesia (*oxidum magnesicum leve*), utrördt i ljumt vatten e. d. — Vid *kronisk* kvicksilfverförgiftning förekomma äfven, i mera långsläpig form, stomatit, kolit och nefrit; men därtill komma karakteristiska symtom från centrala nervsystemet: en egendomlig retlighet, oro, sömnlöshet, benägenhet till omotiverade vredesutbrott (*erethismus mercurialis*); vidare en besvärande *darrning* (*tremor mercurialis*), senare ofrivilliga rörelser såsom vid danssjuka, t. o. m. häftiga krampanfall, äfvensom tilltagande svaghet, känselrubbningar, sjuklig psykisk depression (*hypochondria mercurialis*), svindelanfall (*epilepsia mercurialis*) o. s. v. Under det tillstånd af ytterlig svaghet och utmärgling (*kachexia mercurialis*), som häraf följer, tillstöter ofta lungtuberkulos och ändar den förgiftades sorgliga tillvaro. — Yrkesförgiftningar böra motarbetas genom god fabrikshygien (riklig ventilation, skydd mot inandning af kvicksilfverångor). En kroniskt kvicksilfverförgiftad måste snarast befrias från tillfälle att upptaga giftet samt dessutom behandlas symtomatiskt efter omständigheterna. C. G. S.

Kvicksilfverhjärtat, *fys.* Se Kapillärelektricitet, sp. 845 och 847.

Kvicksilfverhorisont. Se Horisont.

Kvicksilfverhornerts (ty. *quecksilberhornerz*), *miner.*, naturlig kalomel, med gulaktig eller grå färg, kristalliserar tetragonalt, är mildt, ger vid uppvärmning med soda kvicksilfver och förekommer vid Almaden i Spanien, vid Moschellandsberg i Böhmen, i Mexico och Krain (Idria). Ant. Sj.*

Kvicksilfverjodid, *kem. farm.* Se Jodpreparat och Kvicksilfver.

Kvicksilfverjodür, *kem. farm.* Se Jodpreparat och Kvicksilfver.

Kvicksilfverklorid, *kem. farm.* Se Kvicksilfver och Sublimat.

Kvicksilfverklorür, *kem.* Se Kalomel och Kvicksilfver.

Kvicksilfverlampa, en båglampa, hos hvilken ljusbågen brinner i det lufttomma rummet mellan två kvicksilfverelektroder. Den lämnar ett intensivt, på grund af sin utpräglade gröna färg, för det dagliga lifvet ej fullt angenämt ljus. Lampan, som brinner med 3 ampères ström och 75 volts motspänning, förbrukar omkr. 1 watt per normalljus. Vid kvicksilfverlampan — liksom för elektriska ljuskällor i allmänhet — eftersträfvar man, att den största möjliga bråkdelen af den tillförda elektriska energien skall omsättas till ljusenergi, hvilket sker genom höjning

af den ljusutstrålande kroppens temperatur. Hos kvicksilfverlampan utgör glashöljets inträdande smältning ett hinder för användande af mycket

höga temperaturer. Genom att använda kvarts (kvartslampa) i stället för glas kan denna olägenhet undgås och en högre temperatur komma till användning hos elektroderna. Kvartslampan lämnar ett mycket intensivt ultraviolett ljus, som ozoniserar den omgifvande luften. Ljuset är skadligt för ögonen, hvilka måste skyddas genom särskilda glasögon. D. S—t.

Kvicksilfverlefvermalm, *miner.*, en i skiffer, tuff och dolomit tillika med jordbeck fint fördelad cinnober, som förekommer och bearbetas som kvicksilfvermalm vid Idria i Krain. Ant. Sj.*

Kvicksilfverlegeringar. Se Amalgam 1.

Kvicksilfverluftpump. Se Luftpump.

Kvicksilfvermalmer. Se Cinnober.

Kvicksilfvermedel, *Mercuriālia* (af *mercu'rius*, kvicksilfrets alkemistiska namn), *med.*, kallas med ett gemensamt namn det metalliska kvicksilfret samt dess föreningar med andra ämnen äfvensom de farmaceutiska beredningar, som innehålla kvicksilfver och användas för medicinskt ändamål. Bland kvicksilfvermedel må framhållas vårt förnämsta kirurgiska antisepticum, sublimat (se d. o.) l. kvicksilfverklorid (*chloretum hydrargyricum corrosivum*) samt sublamin (kvicksilfversulfat-etylendiamin). Vidare må nämnas de många former, hvari kvicksilfver användes till behandling af syfilis: 1) till ingnidning på huden (s. k. ”smörjkur”), kvicksilfversalfva l. gråsalfva (*unguentum hydrargyri*, med 30 proc. kvicksilfver); 2) till inandning af kvicksilfverångor (Welanders ”påsbehandling”): merkuriol (ett amalgam af kvicksilfver med små mängder magnesium och aluminium, utrifvet med finpulveriserad krita, inströs i stora tygpåsar, som bäras å bröst och rygg innanför kläderna och ur hvilka kvicksilfver afdunstar); på liknande sätt användes merkolint, ett med kvicksilfver impregneradt tyg; 3) till intagning: kalomel (*chloretum hydrargyrosum præcipitatum*), kvicksilfverjodur (*jodetum hydrargyrosum*) i pulver eller piller, fälld kvicksilfverjodid (*jodetum hydrargyricum præcipitatum*) i piller eller lösning, ofta tillsammans med jodkalium, samt äfven metalliskt kvicksilfver i pulverpreparat, kvicksilfver med krita (*hydrargyrum cum creta*), i piller (*pilulæ hydrargyri*; verka äfven laxerande); 4) till injektioner under huden eller i musklerna: metalliskt kvicksilfver, merkuriol eller fälld kvicksilferoxid (*oxidum hydrargyricum præcipitatum*) i mjuk salfva, kvicksilfverklorid, -jodid och -cyanid (*cyanetum hydrargyricum*), kvicksilfversalicylat (*salicylas hydrargyricus*), ättiksyradt tymolkvicksilfver (*acetothymolas hydrargyricus*), kvicksilfverformamid, kvicksilfverpeptonat, kvicksilfversuccinimid m. m. Till behandling af diverse parasitära hudåkommor och eksem användes särskildt kvicksilferamidoklorid l. ”hvitt præcipitat” (*chloretum amido-hydrargyricum*), på körtelsvullnader o. d. kvicksilfverplåster (*emplastrum hydrargyri*). Se f. ö. Kalomel, Kvicksilfvernitratsalfva, Kvicksilferoxidsalfva och Sublimat. Jfr Kvicksilfverförgiftning. C. G. S.

Kvicksilfverniträt. Se Kvicksilfver.

Kvicksilfvernitratsalfva (*Unguentum nitratis hydrargyrici*), Citrinsalfva, Gul kvicksilfversalfva (ej att förblanda med kvicksilferoxidsalfva, som äfven kallas gul kvicksilfversalfva), *farm. med.*, beredes därigenom, att man i värme löser 1 d. metalliskt kvicksilfver i 2 dlr rå salpetersyra, hvarefter den varma lösningen inmänges i 12 dlr smält svinister. Häraf erhålles en gul eller gulhvit salfva, som ibland användes vid behandling af syfilitiska eller tuberkulösa sårnader, kroniska eksem o. d. C. G. S.

Kvicksilferoxid, *kem.* Se Kvicksilfver.

Kvicksilferoxidsalfva, Gul kvicksilfversalfva, ”Gul salfva”, Pagenstechers salfva, *farm. med.*, beredes genom att fälld eller gul kvicksilferoxid (*oxidum hydrargyricum præcipitatum*) inblandas i mängd af 2—3 proc. i ett lämpligt salfvegrundlag, t. ex. *cold cream* l. *unguentum Cetacei*. Salfvan användes företrädesvis vid en del ögonsjukdomar dels å ögonlockens kanter och insida, dels å själfva ögats yta. Dess verkan är dels antiseptisk, dels äfven i vissa fall lindrigt etsande. Förr har användts äfven röd kvicksilfver(oxid-)salfva, *unguentum Hydrargyri rubrum*, innehållande röd kvicksilferoxid. C. G. S.

Kvicksilferoxidūl, *kem.* Se Kvicksilfver.

Kvicksilfverpendeln. Se Pendel.

Kvicksilfverpeptonāt. Se Kvicksilfvermedel.

Kvicksilfverpreparāt, *farm.*, beredningar af kvicksilfver. Se Kvicksilfvermedel.

Kvicksilferrodanid, *kem.* Se Kvicksilfver.

Kvicksilfversalfva, *med. farm.* Se Gråsalfva.

Kvicksilfversalicylāt, *med.* Se Kvicksilfvermedel.

Kvicksilfversalter, *kem.* Se Kvicksilfver.

Kvicksilfversulfat, *med.* Se Kvicksilfver.

Kvicksilfversulfurēt. Se Kvicksilfver.

Kvicksilfvertermometer. Se Termometer.

Kvicksilferuret är en leksak, som icke saknar intresse, emedan tyngdpunktens och det lutande planets egenskaper kunna därmed tydligen åskådliggöras. En serie ihåliga glaskulor, som kommunicera med hvarandra förmedelst korta och trånga glasrör, bilda ringen till ett litet och lätt hjul, hvars axel, bestående af en kort trävals, som genom ekrar af fiskben eller pergament är fäst vid glasringen, hvilar med sina båda ändar på två lutande stafvar af trä. Genom trådar, som äro lindade omkring axelns ändar och fästa öfverst på stafvarna, hålles axeln till det lilla hjulet horisontal. I det inre af glasringen finnes så mycket kvicksilfver, att det skulle kunna fylla ett par af kulorna. Detta kvicksilfver hindrar hjulet att rulla ned utför stafvarna, som

Ord, som saknas under K, torde sökas under C.

bilda det lutande planet, med den hastighet, hvarmed detta skulle ske, i händelse glasringen vore tom. Hjulets rullning kan nämligen försiggå blott i den mån kvicksilfver rinner genom den trånga kanalen från en högre belägen kula till en nedre, och således blir rörelsen mycket fördröjd, om förbindelserören äro mycket smala i förhållande till kvicksilfvermängden. Äro alla dessa rör lika trånga, så sker utrinnandet uniformt, och hjulet rullar långsamt med uniform hastighet utför det lutande planet, hvarför denna dess rörelse skulle kunna användas till tidmätning. Detta har gett anledning till namnet. R. R.*

Kvickstenar kallas sådana järnmalmer, som äro inblandade med lättsmälta mineral, såsom augit, hornblände och kloritepidot etc., och därför i masugnen smälta utan tillsats af andra ämnen. De kallas därför också ”engående” malmer. — ”Torrstenar” äro kvartsrika malmer, som måste blandas med kalksten, när de skola smältas. ”Blandstenar” äro själfva kalkhaltiga och användas därför i blandning med torrstenar. E. E.

Kvickstjärt, *zool.* Se Rödstjärt

Kvicksund, ett 65—70 m. (alltefter vattenståndet) bredt sund i Mälaren mellan dess båda västligaste fjärdar Galten och Blacken, bildas af Södermanlands fastland (Tumbo socken) och Nyckelön af Västmanland (Rytterns socken). Vid högt vatten är där en icke obetydlig ström, men sundet är dock alltid farbart, och därigenom går enda farleden från Örebro, Arboga, Köping och Strömsholm till Stockholm och öfriga Mälarorter. Sundet är ett gammalt färjställe mellan Södermanland och Västmanland, och däröfver går numera Oxelösund—Flen—Västmanlands järnväg. I strategiskt afseende utgör K. en synnerligen viktig punkt, enär den enda öfvergången öfver Mälaren på en sträcka af 100 km. finnes där. Detta öfvergångsställe är så mycket viktigare, som hufvudvägarna n. om Mälaren från Uppsala (öfver Västerås), Dalarna och Bergslagen (öfver Köping) vid detsamma förena sig med hufvudvägarna s. om nämnda sjö från Södertälje, Oxelösund, Hallsberg och Örebro.

Kvicktionde. Se Prästtionde.

Kvidinge, socken i Kristianstads län, Södra Åsbo härad. 5,581 har. 2,287 inv. (1909). K. bildar med Västra Sönnarslöf ett regalt pastorat i Lunds stift, Södra Åsbo kontrakt. Mellan kyrkan och Söderåsen ligger Kvidingehed, förr exercisplats, nu uppodlad, med en stor minnesvård med anledning af kronprinsen Karl Augusts där 1810 inträffade bråddöd.

Kvidinge hed. Se Kvidinge.

Kvidja, egendom i Pargas socken, Finland, var fordom ett af den mäktiga Flemingska ättens stamgods och beboddes bl. a. af de under 1500-talet ryktbare Erik och Klas Fleming. Egendomen omfattar 32 hemman om 25 mantal. Å densamma var under Flemingarnas tid uppfördt ett fast slott, hvilket ännu står kvar och är inredt till spannmålsmagasin. På endera af sina gårdar Kvidja eller Svidja, den sistnämnda i Sjundeå socken i Nylands län, egde Flemingarna t. o. m. kanoner, hvilka Gustaf I 1554 anhöll att få låna ”på någon tid” af Erik Flemings änka, Hebla Sparre, för att brukas på den kort förut till värn mot ryssarna uppförda skansen Kivinebb. Nuv. innehafvare af godset är adliga släkten af Heurlin. A. G. F.

Kviðr (isl.). Se Island, sp. 936.

Kviðuhättr, Kviduhattr. Se Fornyrdislag.

Kvietism (af lat. *quies,* ro, hvila), en från spanjoren Miguel de Molinos (se denne) utgången mystisk-religiös riktning. Genom den romerska kyrkan gick alltifrån senare hälften af 1500-talet en ny stark strömning af religiös mystik. Tidigast och starkast framträdde den i Spanien, där den bl. a. representerades af Teresa de Jesus (d. 1582) och Juan de la Cruz (d. 1591). Andra betydande representanter för denna mystik voro Frans från Sales (d. 1622) och dennes biktdotter, Françoise de Chantal (d. 1641) m. fl. Af dessas tankar är också Molinos (d. 1697) starkt påverkad; huruvida något samband mellan honom och den af kyrkan tidigare fördömda Alombrados-sekten (se Alombrados) består, synes däremot ovisst. Medan emellertid den af de ofvannämnda personerna representerade riktningen varmt understöddes af de kyrkliga myndigheterna, hos hvilka äfven Molinos till en början fann uppmuntran, blef längre fram denne, liksom den hans åskådning närstående fru de la Mothe-Guyon (se Guyon) och, om än i mildare form, dennas försvarare Fénelon (se d. o.), utsatt för svåra, främst af jesuitorden framdrifna förföljelser och hans åskådning kyrkligt fördömd. Det är denna af kyrkan afvisade mystik, som benämnes kvietism. Någon principiell skillnad mellan dennas åskådning och den vanliga af kyrkan accepterade mystiken finnes knappast. Måhända kan det dock sägas, att vid teckningen af det allmänt mystiska idealet, människans passiva uppgående i Gud, hos kvietismen tonvikten starkare än eljest faller på viljemomentet, på det fullständiga utrotandet af hvarje egen önskan eller vilja, den ”heliga likgiltigheten”. Ur kärleken till Gud måste hvarje tanke på själens eget öde utrotas: människan måste sträfva efter den ”ointresserade kärleken”, som älskar Gud, äfven om det skulle behaga honom att till sin ära döma henne till helvetet. Bönen blir egentligen blott ett uttryck för den fullständiga resignationen inför Gud: den fullkomlige beder blott den enda bönen: ske din vilja. Den närmaste anledningen till misstänksamheten från kyrkans sida låg i den ringaktning för de yttre kyrkliga fromhetsöfningarna, till hvilken kvietismens prisande af ”den stilla bönen” o. s. v. kunde föra. I dess anbefallande af daglig kommunion framträdde ett svärmiskt drag. Anklagelserna mot kvietismen för att af sin lära om den fullständiga passiviteten ha dragit antinomistiska konsekvenser — som visserligen vid en sådan åskådning ej ligga alldeles fjärran — synas sakna hvarje verklig grund. Jfr Heppe, ”Geschichte der quietistischen mystik in der katholischen kirche” (1875). E. Bg.

Kviga, hona af nötkreaturen, som ej kalfvat. Se Nötkreatursafvel.

Kviinge, socken i Kristianstads län, Östra Göinge härad. 3,195 har. 987 inv. (1909). K. bildar med Gryt ett regalt pastorat i Lunds stift, Östra Göinge kontrakt.

Kvikkjokks kapell, i Norrbottens län, Jokkmokks lappmarks tingslag. 523 inv. (1909). Kapell till Jokkmokk, Luleå stift, Lappmarkens tredje kontrakt. — Hänförande skön och därför vida bekant är belägenheten af K., ”Lapplands paradis”. Ser man platsen från den af höga, branta berg om-

gifna Saggatjaure, vid hvars nordligaste hörn kapellet ligger, har man i fonden de väldiga fjälltopparna med sina hjässor af snö och is — från Pellorippe i ö., de väldiga Pårtefjällen, Velkespuolta, Vallispiken, Kaskajvo, Tarrekaise till det ståtliga Staika i v. —, där nedanför utbreda sig de delvis snöhöljda fjällslätterna, och under dem öppna sig de leende dälderna med frisk grönska och nästan sydländsk växtlighet. Längst fram i fonden "ned i mynningen af dalen, inbäddad mellan de höga fjällen invid det hvitskummiga fallet, utför hvilket Kamajokk löser fjällens is i Saggats vågor, ligger K., prästens och grannarnas små byggnader och det lilla fridfulla kapellet, lefvande människor midtibland den dock alltid lefvande naturen" (N. J. Andersson). Om det storartade deltat vid Lilla Luleälfs utflöde i Saggatjaure se Delta (med fig.). Det första kapellet byggdes 1671, men redan förut hade bergverksrörelse börjat, i det man 1661 började bryta silfvermalm i Kedkevare och Alkavare n. om K. kapell, hvilken malm nedsmältes i en vid K. anlagd hytta. Bergverket drefs först för kronans räkning, sedan för enskildas, men med förlust, hvarför det nedlades i början af 1700-talet. Wbg.

Del af Kvikkjokk-dalen, sedd från en holme i Saggatjaure.

Kvillajabark, *bot.* Se Quillaja.

Kvillasjukan, en benämning på elakartad katarralfeber, en hos nötkreaturen förekommande, häftigt förlöpande sjukdom, som yttrar sig i stark feber, katarr i luftvägarnas slemhinna och ögats bindhinna med starka flytningar och fördunkling af hornhinnan, vanligen äfven åtföljd af diarré, häftiga darrningar i muskulaturen och stundom äfven kramp. Sjukdomens orsak är okänd, men synes vara af smittsam natur och uppträder ofta som ortsjukdom. Sjukdomens namn kommer däraf, att den länge härjade som ortsjukdom i Kvilla by i Torsås socken. Kalmar län. På grund af det häftiga förloppet och sjukdomens symtom har den någon gång t. o. m. förväxlats med boskapspest. E. T. N.

Kville. 1. Härad i Göteborgs och Bohus län, ingår i Norrvikens domsaga och fögderi samt omfattar socknarna Kville, Svenneby, Bottna. 20,715 har. 7,621 inv. (1909). — 2. Socken i Göteborgs och Bohus län, Kville härad. 15,995 har med inräkning af kapellområdet, inom hvilket Fjällbacka municipalsamhälle är beläget. 4,515 inv. (1909) i K. församling. K. bildar med Bottna och Svenneby samt Fjällbacka kapell ett regalt pastorat i Göteborgs stift, Vikornas södra kontrakt.

Kvillinge, socken i Östergötlands län, Bråbo härad. 12,846 har. 4,505 inv. (1909). K. bildar med Simonstorp ett konsist. pastorat i Linköpings stift, Norrköpings kontrakt.

Kvindelmässa, Kvindelsmässa, biformer till Kyndelsmässa (se d. o.).

Kvinde'nnier kallades inom den romersk-katolska kyrkan de påfvestolen tillfallande inkomsterna af de andliga lägenheter, som voro förenade med kloster, hospital eller andra fromma stiftelser. Dessa lägenheter kunde aldrig bli vakanta, men påfven Paulus II kom 1469 på den tanken att utsträcka de redan under 1300-talet stadgade förordningarna om de s. k. annaterna (se d. o.) till dessa andliga lägenheter, och han beräknade därvid, att en prelats ämbetstid i medeltal omfattade 15 år samt förordnade därför, att ofvannämnda kyrkliga stiftelser skulle hvart 15:e år (däraf namnet kvindennier, af lat. *quindeni*, hvar femtonde) aflämna ett års inkomst till den påfliga stolen. H. W. T.*

Kvinkvennät (af lat. *qui'nque*, fem, och *a'nnus*, år), en tid af fem år.

Kvinkverēm (lat. *quinquerēmis*, af *qui'nque*, fem, och *remus*, åra). Se Galär.

Kvinna (af fsv. *qvinna*, som urspr. är gen. pl. af *kona*, kvinna, hustru, men redan i fsv. fick sin nuv. betydelse; samma ord som angls. *cwēn*, eng. *queen*, drottning), vuxen människa af honkön, stundom (i sht förr): hustru. Hos de vilda folken är kvinnans ställning i allmänhet högeligen beroende och rättslös, och af henne kräfves ett både hårdt och ständigt arbete. Öfver hennes lif och död bestämmer mannen; bland de färgade raserna är kvinnan vanligen slafvinna, hos orientalerna framför allt verktyg för mannens nöje. Enligt en etnografisk teori skulle likväl på ett primitivt stadium kvinnan varit den härskande (se Matriarkat). Forntidens folk gåfvo sällan några rättigheter åt kvinnan. Enligt Herodotos voro de egyptiska kvinnorna likväl jämförelsevis fritt ställda och fingo afsluta köp och försäljningar. I Grekland voro kvinnorna i äldsta tider inskränkta till den särskilda kvinnobostaden och fingo ej visa sig oslöjade. Ehuru tvånget sedermera lättades, voro kvinnorna alltjämt omyndiga under fader, make, broder, t. o. m. son (liksom i Indien); till följd af den låga bildningsgrad, på hvilken hustrurna höllos, kommo hetärerna (jfr Hetär) att spela en roll i det offentliga lifvet. Hos romarna var kvinnans ställning på det hela taget bättre än hos grekerna, ehuru hon rättsligt ej fick förhandla utan kurator ens i privatangelägenheter. Först under kejsartiden vann hon utsträckt förmögenhetsrätt, och den allmänna seden medgaf henne större friheter än förut. Kristendomen medförde delvis en höjning af kvinnans ställning, i det den ju kämpade för de förtrycktas och lidandes sak, men

Ord, som saknas under K, torde sökas under C.

den under långa tider inom kyrkan härskande asketismen var direkt fientlig mot henne, som för den representerade synden, och hon utestängdes principiellt från det offentliga lifvet. Germanfolken buro af ålder större aktning för kvinnan; i Sverige åtnjöt hon arfsrätt och andel i boet samt skyddades mot svårare förgripelser genom lag (se Kvinnofrid). Länsväsendet, grundadt på personlig krigstjänst, och den germanska uppfattningen af jorden som ättegendom åstadkommo likväl, att kvinnan sköts tillbaka under medeltiden. Därtill kom, att den romerska rätten oföränderligt höll kvinnan omyndig. Till gengäld uppstod en chevaleresk kvinnokult, som småningom urartade i tomt galanteri. Renässansen präglades af öfversvallande beundran för kvinnan; i motsats mot katolska kyrkans madonnakult framhöll den den älskande kvinnan och uppmuntrade henne att ta del i intellektuella sysselsättningar. Först i samband med franska revolutionen uppstod det en medveten och mångsidig rörelse för en förändring af kvinnans ställning i samhället. Se härom Kvinnorörelsen. Litt.: É. Laboulaye, "Recherches sur la condition civile et politique des femmes" (1843), T. Wright, "Womankind in western Europe" (1869), Schweiger-Lerchenfeld, "Das frauenleben der erde" (1880), Henne am Rhyn, "Die frau in der kulturgeschichte" (1892), Ploss, "Das weib in der natur- und völkerkunde" (9:e uppl., bearb. af Bartels, 1908) och Bebel, "Die frau in der vergangenheit, gegenwart und zukunft" (i sv. öfv. 1903).

Kvinnestad, socken i Älfsborgs län, Gäsene härad. 2,032 har. 381 inv. (1909). Annex till Nårunga, Skara stift, Kullings kontrakt.

Kvinnliga kontoristförbundet. Se Kontoristförening, sp. 905.

Kvinnliga kontorist- och expeditföreningen i Stockholm, stiftad 1903 af Fredrika-Bremerförbundet, har till syfte att befrämja de kvinnliga kontors- och butiksbiträdenas gemensamma bästa samt att verka för kårens höjande i intellektuellt och socialt hänseende. Föreningen har egen samlingslokal (Jakobsbergsgatan 20) med bibliotek och anordnar där föredrag, diskussioner, musik m. m. Den har egen platsförmedling för sina medlemmar. Medlemmarna, 425 vid 1909 års slut, äro dels passiva (principaler), som betala 50 kr. en gång för alla, eller 5 kr. årligen, dels aktiva (biträden), som betala 4 kr. i årsafgift. Styrelsen består af 7 ledamöter. Föreningen har egen, inregistrerad Sjuk- och begrafningskassa (bildad 1906), som utbetalar sjukhjälp med 1:50 pr dag i 70 dagar och begrafningshjälp med 100 kr., samt egen pensionskassa (stiftad 1908), som skall lämna årliga pensioner af minst 100 kr. vid fyllda 55, eventuellt 60 år, hvartill komma tilläggspensioner genom gåfvor och donationer. Donationsfonden (skänkt 1909 af grosshandlaren Julius Gerell och hans maka) utgör f. n. 225,000 kr. jämte ett testamente (af samma makar) på ungefär lika stort belopp. S. å. ökades fonden med 5,000 kr., en gåfva af grosshandlaren H. S. Josephson. M. L—n.

Kvinnligt rim, *metr.*, numera mindre brukligt namn på tvåstafvigt rim. Se Rim.

Kvinnligt yrkesregister, en fr. o. m. 1905 utgifven adressbok öfver kvinnliga yrkesutöfvare i Sverige.

Kvinnoemancipation, en beteckning för kvinnans höjande till rättslig och social likställighet med mannen, hvilken var gängse under en stor del af 1800-talet, alltsedan Père Enfantin 1831 präglade slagordet *affranchissement de la femme*, som öfversattes med kvinnoemancipation. Jfr Kvinnorörelsen.

Kvinnofrid (fsv. *qvinnafriþer*), *jur.*, kallades i det äldre rättsspråket den särskilda frid (jfr Frid, Fridsbrott), som omfattade kvinnan och verkade, att vissa förgripelser emot henne betraktades som synnerligen svåra förbrytelser. Denna frid hörde till dem, som bekräftades genom edsörelagarna, och brott emot densamma blefvo alltså edsörebrott (se Edsöre). Som kvinnofridsbrott bestraffades enligt de gamla lagarna dels våldtäkt, dels (enligt svealagarna och landslagarna) kvinnorof. I 1734 års lag äro kvinnofridsbrotten uteslutna ur edsöreförbrytelsernas antal. Nu gällande Strafflag upptager ej vidare några sådana brott bland fridsbrotten. Våldtäkt och enlevering förekomma där i kapitlet "Om brott emot annans frihet". J. H—r.*

Kvinnoförbundet, Internationella, och Svenska kvinnornas nationalförbund. Se Internationella kvinnoförbundet.

Kvinnoförbundet för Sveriges sjöförsvar, stiftadt 1895, har till ändamål att sprida kunskap om Sveriges flotta och dess vid landets försvar viktiga uppgift samt att väcka till lif varm fosterlandskärlek. Förbundet verkar genom att utge skrifter, anordna föredrag och understödja broschyrer i försvarsvänligt syfte. Bl. a. utgafs, under redaktion af fru C. Elliot, 1898—1907 jultidningen "Friska vindar", som vann stor spridning. Förbundet söker verka för sjöförsvarets bästa äfven genom att hålla fosterländska fester och utdela pris till flottans manskap. 1905 anskaffade förbundet på mycket kort tid fullständig sjukutrustning af linne och sängkläder m. m. för 100 sängar till ett lasarettsfartyg, enär dylik utrustning då i det närmaste saknades. Medlemsantalet utgör 600, hvaraf 365 tillhöra filialer i Karlskrona, Gäfle och Söderhamn. Tillgångarna utgjorde vid 1910 års slut 13,900 kr. Förbundets sekreterare har alltsedan stiftandet varit fru Coralie Elliot, f. Pålman.

Kvinnoförteckningen, *litt.* Se Hesiodos, sp. 597.

Kvinnoklubben, en 1887 i Stockholm bildad klubb af lärarinnor, kontorister, telegrafister m. fl. utom hemmet arbetande medelklasskvinnor, afsedd att skaffa tillgång till litteratur samt tillfälle till diskussioner och sällskapslif. Omkr. 300 medlemmar. Från denna sammanslutning böra skiljas Stockholms allmänna kvinnoklubb (socialdemokratisk), stiftad 1898, och Kvinnornas diskussionsklubb, stiftad 1907.

Kvinnornas korståg mot spriten. Se Hvita bandet, sp. 1422.

Kvinnors arbete i fabriker. Se Fabrikslagstiftning.

Kvinnorörelsen, arbetet för höjande af kvinnans rättsliga, ekonomiska och kulturella ställning till största möjliga likställighet med mannens, har sin utgångspunkt i den uppfattningen, att kvinnan i sin egenart är likvärdig med mannen i hans egenart. Den leder sitt upphof från franska revolutionen och utgör liksom arbetarrörelsen en naturlig konsekvens af revolutionens läror om de mänskliga rättigheterna.

Ord, som saknas under K, torde sökas under C.

Filosoferna Condorcet och Hippel proklamerade på denna tid kvinnans tillträde till alla slags manliga rättigheter på grund af hennes förmenta själsliga likhet med mannen; de förefintliga olikheterna ansågos bero endast på de yttre omständigheternas makt. Ända till senare delen af 1800-talet kunna denna abstrakta likhetsteori och denna kamp för individuella rättigheter i hufvudsak sägas ha legat till grund för kvinnorörelsen i olika länder, hvilken alltså i likhet med arbetarrörelsen först haft sin "utopiska" period och därefter uppträdt som ett led i medelklassliberalismens kamp för fri konkurrens. Det är också företrädesvis liberala *män*, som utgöra rörelsens första teoretiker, sådana som Saint-Simon, Theodore Parker och Stuart Mill. Under detta skede gäller det företrädesvis kampen för de ogifta, borgerliga kvinnornas ekonomiska och kulturella rättigheter, närmast betingad af storindustriens utveckling, som tog en stor del af det kvinnliga hemarbetet ut till fabrikerna, hvarvid arbetarklassens döttrar förvandlades till fabriksarbeterskor, men medelklassens togos i anspråk för handel och handtverk, folkskolor och nya kommunikationer (post, järnväg och telegraf). Kvinnosaken under midten af 1800-talet gäller sålunda öfverallt, där den framträder, äfven i de angelsaxiska länderna, där den skenbart börjar med rösträttsfrågan, hufvudsakligen rätt till utbildning och arbete med däraf härflytande myndighet för den ogifta kvinnan och möjligen kommunala rättigheter, såsom beroende på förmögenheten.

I sitt förgångsland, *Frankrike*, har saken haft en något olikartad utveckling, men de romanska länderna i allmänhet höra, mestadels af religiösa och raspsykologiska skäl, men också på grund af sin oroliga politik, till de i detta afseende mest efterblifna. Under franska revolutionen afgåfvo kvinnosakens anhängare strax efter proklamerandet af människans rättigheter 1789 en särskild förklaring om kvinnans rättigheter. En petition om rösträtt för kvinna lämnades emellertid utan afseende, och Napoleons styrelse, som införde prostitutionens reglementering, lämnade icke rum för några kvinnosaksträfvanden, liksom äktenskapslagstiftningen i Code Napoléon ställer sig mycket partisk mot kvinnan (högre straff på kvinnas äktenskapsbrott och förbud mot efterforskande af fader till oäkta barn). När saken ånyo upptogs, med liberalismens tillväxt efter 1830, skedde detta också först på familjerättens och de därmed förknippade erotiska frågornas område, naturligt nog i ett land med katolsk uppfattning af äktenskapet som oupplösligt, och här blef George Sand, liksom tidigare fru Staël, den kraftigaste litterära förkämpen. De franska kvinnorna har tillträde till universitetsstudier aldrig nekats, men de ha knappast haft någon större fördel däraf, då de i allmänhet ega tillträde till endast mycket underordnade statstjänster och där äro ovanligt lågt aflönade. Först 1907 fick gift kvinna rätt att förvalta sin arbetsförtjänst, och de franska kvinnorna ega ej kommunal rösträtt. Numera har Frankrike emellertid inträdt i Internationella kvinnoförbundet (se d. o.) och (sedan 1909) i rösträttsrörelsen, som där förefaller synnerligen framgångsrik. Den franska kvinnorörelsen är delad i en katolsk, en protestantisk och en socialistisk. — I *Italien*, där Code Napoléon undergått betydande ändringar till kvinnornas förmån, finnes en ung, men synnerligen lifskraftig kvinnorörelse. I *Belgien* är relativt sämre ställdt, och i *Spanien* finns ingen kvinnorörelse.

I de germanska eller blandade länderna ha protestantism och urgammal frihetskärlek i förening sedan äldre tider skapat drägligare villkor för kvinnan, och det är också där, som kvinnorörelsen bäst utvecklat sig, dock mindre i Schweiz, Österrike och Tyskland än i Holland samt de angelsaxiska och skandinaviska länderna. — I *Tyskland*, där först de nationella enhetssträfvandena och sedan imperialismen och därmed sammanhängande utrikespolitiska och ekonomiska frågor närmast tagit det allmänna intresset i anspråk, har kvinnorörelsen, som tog sin början 1865, först senare kunnat få starkare fart. I midten af 1800-talet inskränkte den sig hufvudsakligen till reformsträfvanden på flickskolornas och den husliga ekonomiens områden, men sedermera utvidgades dess verksamhetsområde, och nu ha tack vare den kvinnorna allmänt (i Preussen först 1908) fått tillträde till universitetsstudier och lägre tjänster. I fråga om familjerätt och ämbeten återstår ännu det mesta att göra, men kommunal rösträtt ega kvinnorna i flera tyska stater, och rörelsen håller numera både teoretiskt och praktiskt jämna steg med den öfriga sociala.

I *England* och *Nord-Amerika* har rörelsen uppvuxit i nära samband med kvinnornas deltagande i politiska och sociala sträfvanden (i England tullfrågan, i Amerika antislafverirörelsen och nykterhetssträfvandet) och har därför så godt som från början mynnat ut i kravfvet på politisk rösträtt, som framställdes i Amerika 1848 och i England på 1850-talet. I samband med negrernas politiska emancipation i Amerika (1870) och industriarbetarnas rösträttsreform i England (1867) bildades på båda hållen de första föreningarna för kvinnans politiska rösträtt. Den kraftigt utvecklade rösträttsrörelsen har i England och i de flesta af Nord-Amerikas förenta stater framkallat ett lifligt deltagande i politiken, både den konservativa och den liberala, från kvinnornas sida, äfven om rörelsen ännu ej nått sitt egentliga mål, motarbetad som den varit, särskildt af det liberala partiet i England. Så äro samtliga engelska universitet öppna för kvinnor (Oxford och Cambridge ge dem dock inga diplom och titlar, enär dessa äro förenade med rösträtt till parlamentet), likaså en hel del lägre statstjänster; gift kvinnas eganderätt är nästan fullständigt genomförd (1883), och de ogifta kvinnorna ha nästan oinskränkt, de gifta delvis, kommunal rösträtt och valbarhet, underlättad därigenom, att här liksom i Amerika ingen nämnvärd ovilja råder mellan socialister och borgerliga, hvilka senare också organiserat många klubbar för arbetarkvinnor. Florence Nightingale har gett upphof till den organiserade sjukvården i fält, Josephine Butler till den Internationella federationen, amerikanskan Frances Willard till Hvita bandet. — I *Nord-Amerika* äro förhållandena ännu betydligt olikartade inom olika stater, minst framskridna i sydstaterna, mest i de västra; men på det hela taget liknar utvecklingen den engelska. I fråga om bildning och dithörande yrken stå de amerikanska kvinnorna högst af alla; de utgöra 70 proc. af folkskolornas lärarpersonal, och mer än $^1/_3$ af alla vid högskolor studerande äro kvinnor (1908 funnos omkr. 3,500 kvinnliga präster, 1,000 jurister och nära 7,500 läkare, däraf många

Ord, som saknas under K, torde sökas under C.

gifta). I 38 stater råder emellertid ännu egendomsgemenskap inom äktenskapet, och endast i 23 stater ega kvinnorna (begränsad) kommunal rösträtt. Införandet af kvinnans politiska rösträtt försvåras betydligt genom allmän folkomröstning, hvarvid immigranterna ofta afgöra utgången.

Från slutet af 1800-talet framträda alltmer de rättsliga och sociala momenten inom kvinnofrågan, och till följd häraf har kvinnosaken ingått i ett nytt skede, som kännetecknas dels af de gifta kvinnornas och kroppsarbeterskornas framryckande, dels däraf, att den politiska rösträttsfrågan blir fullt aktuell. De gamla upplysningsargumenten härför, likhetsteorien och individens intresse, få nu också vika för åberopandet af statsintresset och af kvinnans olikhet med mannen såsom en af förutsättningarna för hennes samhällsnyttighet. Allt flera äfven utomeuropeiska eller endast halfciviliserade länder indragas nu i rörelsen. 1888 blef den konsoliderad genom bildandet af *Internationella kvinnoförbundet* (se d. o.), som nu omfattar 27 länder, omkr. 7—8 mill. medlemmar och har upptagit kravet på politisk rösträtt. Men jämsides härmed finnes ock sedan 1904 en särskild *Internationell rösträttsallians*, som omfattar 22 länder, nämligen alla europeiska stater (utom Spanien, Portugal, Turkiet och Rumänien), Förenta staterna, Canada, Syd-Afrika och Australien. Båda dessa organisationer hålla flitigt kongresser i olika delar af världen. Men äfven i Turkiet har kvinnofrågan på sista tiden uppträdt i samband med den ungturkiska revolutionen, och ej ens Japan, Kina och Indien stå längre utanför rörelsen. I europeiska länder med starka frihetsrörelser inställer sig kvinnorörelsen ofelbart, såsom i Bulgarien, Serbien och Ryssland, som redan ha både kvinnoförbund och rösträttsföreningar. I länder med tidigare utvecklad kvinnorörelse har denna på senaste tiden tagit det starkaste uppsvinget. Frankrike, Belgien och Italien ha inträdt i de internationella förbunden. I Tyskland grundlades 1888 en radikal kvinnoförening med socialt och politiskt program, 1901 den första rösträttsföreningen; äfven existera Deutsch-evangelischer frauenbund (1899) och Katholischer frauenbund (1903), en egendomlighet för Tyskland; en annan egendomlighet är den starka söndringen mellan borgerlig och socialdemokratisk kvinnorörelse. 1908 fingo kvinnor tillträde till politiska föreningar och församlingar, därefter har rösträttsrörelsen raskt utvecklat sig. — Äfven England har haft sin känning af det allmänna uppsvinget, och rösträttsrörelsen har, ehuru tidigt startad, här som annorstädes först på 1900-talet kommit att räknas till aktuell politik. Den ursprungliga landsföreningen för kvinnans politiska rösträtt, grundad 1869, fick 1905 vid sin sida två andra, mindre organisationer, Women's social and political union och Women's freedom league, hvilkas medlemmar, kallade *suffragetter* (den äldre föreningens *suffragists*), söka, stundom med våldsamma medel, skaffa sig tillfälle att rikta interpellationer till regeringen. Deras taktik har, på grund af Englands egendomliga politiska seder, lyckats skaffa rörelsen uppmärksamhet, men ogillas af landsföreningen.

Fullt genomförd är kvinnans rösträtt dels i samtliga de till England hörande australiska staterna, nämligen på Nya Zeeland (1893), i den australiska federationens parlament (alltsedan dess bildning 1901) och alla därtill hörande stater (1895—1908), dels i fem af den amerikanska västerns stater, Wyoming 1890, Colorado, Utah och Idaho (1893—96) samt Washington (1910). I alla dessa stater är kvinnans likställighet med mannen redan till mycket stor del genomförd, och de röstberättigade kvinnorna koncentrera f. ö. sitt intresse på humanitära reformer. Nya Zeelands kvinnor utträdde 1909 ur Internationella kvinnoförbundet under förklaring, att de nu egde den ställning de eftersträfvat.

Mest utbredd, men på samma gång mest målmedveten och lugn är kvinnorörelsen i de *skandinaviska länderna*, där det germanska frihetsbegreppet bibehållit sig mest ogrumladt af romersk rätt och där kvinnorna därför alltid ha haft en relativt aktad ställning. I dessa länder har rörelsen på 1800-talets midt framvuxit ur litterära strömningar (Fredrika Bremer, Camilla Collett, Matilda Fibiger och Fredrika Runeberg samt senare inflytande från Björnson, Ibsen och Brandes). Lika arfsrätt och myndighet hade i Norge och Danmark genomförts redan på 1850-talet, men tillträde till universitetet och vissa statstjänster följde där först på uppkomsten af en verklig kvinnorörelse, i Danmark 1871, i Norge 1884. I Norge, där utvecklingen i alla afseenden gått längst, har åt kvinnorna, gifta och ogifta, sedan 1904 i princip beviljats tillträde till statsämbeten inom rätts- och undervisningsväsen samt förvaltning. I praxis har man emellertid härvidlag icke kommit långt, och delvis återstår att genomföra principen lika lön för lika arbete. Äktenskapsförord och gift kvinnas förvaltning af arbetsförtjänst genomfördes i Danmark 1880, i Norge 1888. Kommunal rösträtt och valbarhet ega skattebetalande kvinnor i Norge sedan 1901, i Danmark sedan 1908, och på båda hållen finnas flera kvinnliga stadsfullmäktige. I Norge fingo skattebetalande kvinnor dessutom 1907 politisk rösträtt och valbarhet; 1910 valdes en kvinna till suppleant i stortinget. I Danmark arbeta flera kvinnliga rösträttsföreningar. Äfven på Island ha kvinnorna sedan 1907 kommunal rösträtt och valbarhet. — I *Finland* infördes myndigheten 1864. Kvinnorörelsen har där framvuxit ur samskoleväsendet (sedan 1883) och den delvis därpå beroende, ovanligt starka frekvensen af kvinnor vid universitetet. Kommunal rösträtt egde ogifta kvinnor sedan 1865; men 1906 genomfördes allmän politisk rösträtt och valbarhet för män och kvinnor öfver 24 år, och 1911 sitta 15 kvinnor, af hvilka några gifta, i landtdagen. Som kvinnorna fått rösträtt utan någon föregående rösträttsrörelse, endast på grund af sitt nitiska deltagande i den mot ryska regeringen riktade revolutionen (1906), har den mest betydande reformen där föregripit flera andra, så t. ex. saknar den gifta kvinnan ännu egenderätt och kommunala rättigheter.

I *Sverige* predikade T h o r i l d i sin ofullbordade skrift "Om kvinnokönets naturliga höghet" (1793) tidigast revolutionens kvinnosaksteorier, men först F r e d r i k a B r e m e r (se denna) utöfvade något varaktigare inflytande, sedan hon efter sin Amerikaresa börjat stifta kvinnoföreningar och 1856 utgifvit romanen "Hertha" med myndighets- och bildningsfrågorna till tendens. Under det dåvarande liberala skedet gingo reformerna i början raskt nog; bland män, som verkat härför, märkas J. G. Richert och L. J. Hierta. 1845 genomfördes den lika arfsrätten, 1846 (kompletteradt 1864) näringsfrihet för

kvinna, 1858 myndighet vid 25 år (1884 vid 21) samt 1863 kvinnans kommunala rösträtt som en naturlig följd af rätten att råda öfver förmögenheten. Med tillträde till vissa lägre statstjänster (från 1850-talet) följde också tillika det till de därtill förberedande kurserna, såsom Musikaliska akad. (1856), Gymnastiska centralinstitutet (1864) och konstakad. (1866). Nya bildningsanstalter enkom för lärarinnor voro folkskollärarinneseminarierna (1859) och Högre lärarinneseminariet (1861). 1870 fick kvinna rätt att aflägga mogenhetsexamen, studera medicin och praktisera som läkare och 1873 rätt att aflägga alla examina vid universiteten med undantag af juris licentiatexamen och examina vid teologisk fakultet (om de första kvinnliga doktorspromotionerna i Sverige se Doktor, sp. 637).

Ett svenskt kvinnosaksorgan uppkom först 1859, ”Tidskrift för hemmet”, red. af S. Adlersparre (se d. o.) och R. Olivecrona, den första organisationen var Föreningen för gift kvinnas egenderätt (1873); sedermera kommo Fredrika-Bremer-förbundet (1884; organ: ”Dagny”) och åtskilliga mer eller mindre fackliga föreningar, numera sammanslutna i Internationella kvinnoförbundet. 1898 började en socialdemokratisk kvinnorörelse genom stiftandet af Stockholms allmänna kvinnoklubb, och de organiserade arbeterskorna beräknas nu till omkr. 15,000 (organ: ”Morgonbris”), men detta hör mera till arbetarrörelsen än till kvinnorörelsen. 1902 bildades de första föreningarna för kvinnans politiska rösträtt. Bland reformer, som genomförts, må nämnas gift kvinnas rätt att förvalta egen arbetsförtjänst m. m. (1874), tillträde till fattigvårdsstyrelse och skolråd (1889), tillträde till vissa lägre läkartjänster (1903), äfven möjlighet till professurer, lektorat m. m. och högre läkartjänster (1909). 1911 finnas i Sverige 35 kvinnliga läkare samt 2 universitetsdocenter (litteraturhistoria och fysik). Kvinnor studera numera äfven teologi och juridik (Elsa Eschelsson, docent i civilrätt i Uppsala, d. 1911) samt äro synnerligen verksamma på det sociala området. Skyddslagstiftningen för kvinna har sedan 1900 varit inskränkt till förbud mot arbete i grufva eller stenbrott under jorden samt förbud för barnaföderska att deltaga i industriellt arbete inom 4 veckor efter barnets födelse. 1909 beslöt emellertid riksdagen förbud mot nattarbete för kvinna, trots motstånd från både den borgerliga och den socialdemokratiska kvinnorörelsen. S. å. fingo kvinnorna valbarhet till alla kommunala inrättningar utom landstingen, och gift kvinna fick dessutom så godt som obegränsad kommunal rösträtt. 1910—11 invaldes 40 kvinnor bland stadsfullmäktige i olika delar af landet. Beträffande den politiska rösträtten begärde riksdagen 1906 därom af K. M:t en utredning, af hvilken den statistiska delen 1908 och den statsrättsliga 1911 förelåg färdig. 1906 upptogs frågan på socialdemokraternas, 1907 på det liberala partiets arbetsprogram. Utom frågan om de politiska rättigheterna återstå ännu frågan om målsmanskapet och moders rättigheter samt en mängd sedlighets- och lönefrågor olösta.

Litt.: Lange och Bäumer, ”Handbuch der frauenbewegung” (1901—06), L. Frank, ”Essai sur la condition politique de la femme” (1892) och ”La femme dans les emplois publiques” (1893), J. S. Mill, ”On subjection of women” (1869; sv. öfv. 1871), K. Schirmacher, ”Die moderne frauenbewegung” (1909), H. Lange, ”Die frauenbewegung in ihren modernen problemen” (1903), E. Key, ”Kvinnorörelsen” (1909), H. Blackburn, ”Women's suffrage in Great Britain” (1902), S. B. Anthony och I. H. Harper, ”History of woman's suffrage in America” (1883—1900), D. Hjort, ”Kvinderætsbevegelsen i Nord-Amerika” (1904), A. Zimmern, ”Kvinnornas rösträtt i skilda länder” (1911), A. Gripenberg, ”Reformarbetet till förbättrande af kvinnans ställning” (1893—1903), S. L—d Adlersparre och S. Leijonhufvud, ”Fredrika Bremer” (1896), E. Wikmark, ”Die frauenfrage” (1905; med speciell hänsyn till svenska förhållanden), G. Stjernstedt, ”Den svenska kvinnans rättsliga ställning” (1904), L. Wahlström, ”Nutidsfrågor” (1904), ”Nya nutidsfrågor” (1907), ”Den svenska kvinnorörelsen” (i ”Heimdals folkskrifter”, 1904), ”Statsintresset och kvinnans rösträtt” (1909), tidskriften ”Dagny”, Statist. centralbyråns ”Redogörelse ang. valrätt till Andra kammaren 1900” (afgifven 1908) och C. A. Reuterskiöld, ”Om utvecklingen och tillämpningen i utlandet af idéen om kvinnans politiska rösträtt” (1911). L. W—m.

Kvinnosaken, en förr gängse beteckning för kvinnorörelsens (se d. o.) mål.

Kvinnosakskvinna, för kvinnosaken arbetande och agiterande kvinna. Ordet, som var synnerligen vanligt under 1880-talet, erhöll snart en stämningston af hån och ringaktning.

Kvinnosjukdomar, Underlifslidanden, sjukdomar af olika natur, som äro lokaliserade i kvinnans könsorgan. De vanligaste äro *inflammationsprocesser* i de hithörande slemhinnorna, oftast förekommande under den period af kvinnans lif, då könsorganen tagas i anspråk för könsumgänge och fortplantning, samt i flertalet fall orsakade af infektion. Om de smittsamma könssjukdomarna se Gonorré, Schanker och Syfilis. — *Katarrala tillstånd* kunna stå i sammanhang med cirkulationsrubbningar, vissa akuta och kroniska sjukdomar i kroppens öfriga organ, blodförändringar (”blodbrist”, ”bleksot”), nedsatt nutrition, sexuella excesser, onani. Under menstruationen äro de ifrågavarande organen särskildt känsliga för skadliga inflytelser, och under hafvandeskapet, vid förlossningen samt under den närmast därpå följande tiden grundläggas i många fall långvariga lidanden. Vaginitis l. kolpītis är en katarr i moderslidan (lat. *vagina*, grek. *kolpos*). Den ger sig till känna genom afsöndring af ett sekret, som innehåller var i större eller mindre mängd samt epitelceller, afstötta från slemhinnan. En cervikalkatarr, d. v. s. katarr i lifmoderhalsen (*cervix uteri*), åtföljes af en rikligare, ofta slemmig sekretbildning (flytning, hvit fluss). Flytningen medför en hel del obehag för kvinnan, men de föreställningar man haft, att den skulle utöfva ett skadligt inflytande på kroppen i dess helhet, äro säkerligen öfverdrifna. De fullkomligt godartade förändringar, som en sådan katarr framkallar i lifmodertappens slemhinna, gingo förr under det alldeles vilseledande och bedrägligt skrämmande namnet ”sår på lifmodern”. Retningen å slemhinnan ger stundom anledning till *polypbildning*, hvarigenom oregelbundna blödningar kunna uppstå. Endometrītis, d. v. s. inflammation i lifmoderslemhinnan, karakteriseras i sitt kroniska

stadium af täta och långvariga regleringsblödningar samt riklig tunn flytning från den sjukligt förändrade slemhinnan. Behandlingen af dessa sjukdomar afser i främsta rummet att aflägsna allt, som kan inverka retande på den sjuka slemhinnan. Genom spolningar bortskaffas sekretet; genom pensling med lämpliga kauterisationsmedel (lapislösning, jodtinktur m. m.) söker man bortskaffa den sjukligt förändrade slemhinnan. Vid endometriten utskrapas densamma ibland med s. k. skarp slef — allt i syfte att underlätta nybildning af normal slemhinna. Synnerligt stor vikt fäster man också vid en lämplig stärkande behandling af kroppen i dess helhet. — Metritis kallas en inflammation af hela lifmodern (grek. *mētra*). Akut uppstår en sådan oftast till följd af svår infektion i lifmoderslemhinnan med varbakterier i samband med förlossning eller missfall. Inflammationen sprider sig då vanligen också till den lifmodern beklädande delen af bukhinnan, perimetrītis. Äfven kronisk metrit förekommer understundom.

När en af de vanligaste akuta infektionerna i kvinnliga genitalkanalen, gonorrén, sprider sig nedifrån uppåt, hejdas den lyckligtvis oftast vid inre modermunnen. Öfverskrides emellertid sagda gräns, sprider sig infektionen ofta ej blott till hela lifmoderslemhinnan, utan äfven vidare ut i båda äggledarna (*salpinges*), framkallande en dubbelsidig salpingītis. Därmed har sjukdomsprocessen fått en för kvinnan ofantligt mycket allvarligare karaktär. På grund af de anatomiska förhållandena utbreder sig nämligen infektionen med lätthet vidare till de bäckenets organ omklädande delarna af bukhinnan (*peritoneum*), pelveoperitonītis, såväl som till äggstockarna, ooforītis (*salpingo-oophoritis*). Stora, starkt ömmande svullnader uppstå i bäckenet, och kvinnan har vanligen under det mest akuta stadiet svår värk och feber. Genom stillhet och lämplig behandling går sjukdomen, som dock har benägenhet att recidivera, vanligen tillbaka, men lämnar ofta länge kvarstående spår efter sig i form af sammanväxningar och förtjockningar med däraf följande obehag. Så t. ex. sammanlödas lätt äggledarnas fransar, fimbrier, och om dessa sammanväxningar bli bestående, uppstår sterilitet, alldenstund äggen hindras att komma in i äggledarna från äggstockarna. En fortgående afsöndring från de sålunda tilltäppta äggledarnas sjukligt förändrade slemhinna kan omvandla äggledarna till säckliknande bildningar, fyllda med tunn, klar, hydrosalpinx, eller blodfärgad vätska, hæmatosalpinx. Är infektionen häftigare, alstras var i äggledarna, hvilka därigenom kunna spännas ut till varfyllda säckar, pyosalpinx. I svårare fall sprider sig varbildningen äfven till ovarierna, pyovarium, och till bäckenperitoneum, bildande vanligen en begränsad varsamling, bäckenabscess. En sådan kan någon gång försvinna af sig själf, men ofta banar den sig väg, om den ej operativt tömmes, ut i angränsande organ (ändtarmen, blåsan, slidan) eller till huden. Någon gång kan därigenom en naturläkning ske, men ej sällan framkallas genom sagda sjukdomsprocesser långvariga svåra lidanden. Operativt aflägsnande af de sålunda sjukligt förändrade organen blir ofta nödvändigt för att hindra processens spridning och gifva mer eller mindre fullständig hälsa. Undantagsvis bryter sig varbildningen ut till bukhålan, framkallande en ytterst farlig, allmän bukhinneinflammation, peritonītis (”maginflammation”). Omkr. 80 proc. af alla äggledarinflammationer anses bero på gonorré. Omkr. 10 proc. af dem torde uppkomma genom septisk infektion (med varbakterier) i samband med förlossning eller missfall eller mera sällan efter något operativt ingrepp. Bakterierna komma i sådant fall till äggledarna ej blott slemhinnevägen nedifrån—uppåt, utan äfven genom blod- eller lymfvägarna. Detsamma gäller för öfriga infektionsbildare i äggledarna, tuberkelbacillen, tarmbakterier m. fl. — Parametrītis är en inflammation af den luckra bindväfven, som under bukhinnan sammanbinder lifmodern (och slidan) med bäckenväggarna. Den uppkommer vanligen genom infektion vid förlossning eller missfall.

Om till följd af någon inflammationsprocess i bäckenet lifmodern undergått *lageförändring* och på samma gång förlorat sin normala rörlighet, så kan detta bli orsak till sjukliga tillstånd. En böjning framåt eller bakåt af lifmoderkroppen i förhållande till lifmoderhalsen kallas anteflexion, resp. retroflexion, under det att med anteversion och retroversion menas en stjälpning framåt eller bakåt af lifmodern i dess helhet. Ända tills på senare åren har man fäst stor vikt vid hvarje lägeförändring af lifmodern, äfven vid bibehållen rörlighet, t. ex. då afvikelsen från det vanliga läget varit medfödd. Operationer i enbart lägekorrigerande syfte ha utförts, där man ej genom lindrigare medel, t. ex. inläggande af ringar (*pessarier*), lyckats förändra lifmoderns läge. På så sätt har visserligen ett mera normalt läge åstadkommits, men — symtomen ha förblifvit bestående i ett flertal fall och därigenom afslöjat sig som varande af primärt nervös natur, beroende på neurasteni, hysteri e. d. I dylika fall såväl som öfver hufvud taget vid en mångfald subjektiva genitallidanden, där inga markerade objektiva förändringar kunna påvisas — och med hänsyn till det kända förhållandet, att många kvinnor med sjukt nervsystem äro benägna att uppfatta sina symtom som härledande sig från genitalsfären —, inskränker man numera lokalbehandlingen och egnar i stället skärpt uppmärksamhet åt nervsystemets behandling såväl som åt kroppens i dess helhet.

Sänkning eller framfall (*prolaps*) af slidan enbart eller slidan och lifmodern är en ganska vanlig åkomma hos kvinnor, som genomgått upprepade förlossningar. Dessa förorsaka nämligen skador i den muskulösa bäckenbottnen, hvilka efter hand kunna leda till svaghet eller defekt i densamma, hvarjämte en bestående förslappning i genitalkanalens väfnader genom de upprepade tänjningarna mången gång uppstår. När under sådana förhållanden bukpressen verkar, äro bäckenbottenmusklerna ej i stånd att öfva verksamt mottryck, något som har till följd, att till en början slidan, efter hand mer och mer af lifmodern pressas fram i blygden. Sakkunnig vård vid förlossningarna motverkar för visso uppkomsten af framfall. Tidig behandling af detta är af vikt, och denna utföres i lindrigare grader genom inläggning af ring (*pessarium*), i svårare grader operativt. Principerna för sådana operationer äro ett så vidt möjligt återställande af bäckenbottnen, aflägsnande af tänjda öfverflödiga väfnader samt korrektion af lifmoderns läge. Ett i sistnämnda syfte gjordt fast-

syende af lifmodern vid främre bukväggen kallas *hysteropexi*.

De kvinnliga genitalorganen utgöra en mycket vanlig plats för *svulstbildningar* (se Tumörer). Oftast ha de sitt säte i lifmodern eller i äggstockarna. De vanligaste lifmodersvulsterna äro myom och kancer (kräfta). Myomen äro godartade muskelsvulster, som äfven vid betydlig storlek icke i och för sig tvinga till operativt aflägsnande, utan endast på grund af de besvär de ibland medföra, såsom långvariga och täta regleringsblödningar, smärtor, blåsbesvär, symtom af tryck på angränsande organ, föranleda ingrepp (*myomektomi*). — Lifmoderkräftan åter är en ytterligt elakartad svulstbildning, som oftast börjar i lifmoderhalsen och därifrån breder ut sig, förstörande ej blott lifmodern och slidan, utan äfven angränsande organ, såsom blåsan och ändtarmen, samt ledande till oundviklig död. Vanligen uppträder sjukdomen i åldern 40—60 år; dock äro fallen såväl före som efter sagda ålder ej sällsynta. Svulstbildningen märkes vanligen ej i början. Då den nått en viss grad af utveckling, börjar den sönderfalla, och ett kräftsår uppkommer, som blöder och afsöndrar ett högst illaluktande sekret. Under den svåra saftförlusten magrar patienten och får, hvad man kallar, ett kakektiskt utseende. Då svulstbildningen angripit bäckenbindväfven och peritoneum, inställa sig svåra smärtor. Uretererna bli vanligen angripna, hvarigenom urinens aflopp från njuren hämmas, och uremi (se d. o.) inställer sig, hvilket i många fall blir den närmaste dödsorsaken. Stundom tillstöter septisk peritonit. Så länge nybildningen inskränker sig till lifmodern, äro utsikterna att genom operation rädda patienten något så när goda. Operationen utföres numera vanligen så, att hela lifmodern med äggledare och äggstockar, större delen af slidan samt bäckenbindväf och lymfkörtlar aflägsnas. Har svulstbildningen angripit angränsande organ, är ett radikalt bortskaffande af densamma oftast ej längre möjligt. Man söker i dylika fall att genom skrapning med skarp slef och kauterisering bortskaffa de sönderfallande delarna och på det sättet hämma blödningarna och den stinkande sekretionen, så att patientens tillstånd blir drägligare. Tyvärr lyckas man genom operation varaktigt återställa endast ett ringa fåtal af de med lifmoderkräfta angripna, detta beroende på sjukdomens smygande början och på bristande kännedom bland allmänheten om de första symtomen. Oaktadt sjukdomen börjar på en liten begränsad fläck, komma de allra flesta patienterna till undersökning, först sedan svulstbildningen gripit omkring sig så, att ett radikalt aflägsnande är omöjligt. Det vanliga svaret sådana patienter afge på frågan: ”Hvarför har ni ej kommit förr?” är: ”När det icke gjorde ondt, trodde jag, att det icke var något farligt”. Smärtor äro sensymtom och tyda vanligen på, att sjukdomen kommit i ett framskridet stadium. Illaluktande flytning är ej heller ett tidigt symtom, alldenstund den vanligen uppträder, då svulsten börjat falla sönder. Det tidigaste symtomet är oftast *oregelbunden blödning*; en blödning, som icke har den normala menstruationens typ, kan vara helt obetydlig, uppträda när som helst utan insedd anledning, ibland efter samlag, slidsköljning e. d. Hvarje kvinna med oregelbunden blödning, om än aldrig så obetydlig — framför allt i åldern 40—60 år —, bör låta undersöka sig af sakkunnig läkare, ty endast en noggrann undersökning af honom kan afgöra, om blödningen beror på lifmoderkatarr, polyp, myom m. m. eller kräfta. En kvinna, som inträdt i klimakteriet och hos hvilken en, om också ringa, blödning uppträdt, måste undersökas af sakkunnig läkare, enär hennes blödning aldrig är en ånyo uppkommen regleringsblödning, men väl ofta en blödning till följd af kräfta. Kelly yrkar på, att hvarje kvinna, som födt barn, bör låta undersöka sig af kompetent läkare minst 1 gång om året, tills hon fyllt 55 år. Iakttoges ofvan gifna råd, skulle med säkerhet otaliga kvinnor genom operation kunna räddas åt lifvet och ryckas undan en för tidig, kvalfull död.

De vanligaste från äggstockarna utgående nybildningarna äro de s. k. ovarialcystorna. Dessa bestå af en mängd hålrum (cystor), delvis kommunicerande med hvarandra och utfyllda af en mer eller mindre seg vätska. Somliga af dessa cystabildningar äro godartade; andra visa tendens att öfvergå till kräftbildningar. De växa långsamt, men utan afbrott, hvadan de förr eller senare medföra död, om de ej dessförinnan genom operation bortskaffas (se därom Ovariotomi). — Om menstruationsrubbningar se Menstruation. J. E. J—n. Bvn.

Kvint (af lat. *qu'intus*, den femte). 1. *Mus.* a) Femte tonsteget i den diatoniska skalan (jfr Intervall). Kvinten är antingen ren (*c—g*), förminskad (*c—gess*) eller öfverstigande (*c—giss*). Om förbjudna kvintföljder se Parallellrörelse. — b) Öppet flöjtregister i orgeln (kvinta, kvintflöjt), hörande till de s. k. fyllnadsstämmorna och angifvande den anslagna tangentens kvintintervall. — c) Högsta strängen (*e*-strängen) på violinen. — 2. En dansk vikt, = 1/100 pund = 5 gr. — 3. Se Fäktkonst, sp. 215. — 4. *Spelt.*, (i pikéspel) fem på hvarandra följande kort af samma färg. 1. A. L.*

Kvinta (lat. *qui'nta*, femte). 1. I de äldre skolorna femte klassen. — 2. *Mus.* Se Kvint 1. — 3. *Skogsv.*, en kvalitet hos bräder (se d. o.).

Kvinta'nt (af lat. *qui'ntus*, den femte), ett vinkelmätningsinstrument, hvars båge utgör omkr. 1/5 af en cirkelperiferi och i öfrigt konstrueradt efter samma grunder som en sextant (se d. o.). En af H. Gadow uppfunnen kvadrant (med prisma i st. f. horisontspegel) är anordnad för mätning af vinklar upp till 180°. — Vid sjömätning användes en liten och lätt handterlig kvintant, som benämnes lodningskvintant. Se Sjömätning. R. N.*

Kvintērande (af kvint, se d. o.), *mus.*, kallas sådana blåsinstrument, som sakna de jämna talen bland öfvertonerna, så att vid öfverblåsning tonen hoppar öfver oktaven och direkt till densammas kvint (duodeciman). Sådana instrument (med rörblad och cylindriskt rör) äro antikens *aulos* samt bassetthornet och klarinetten; dit hörá ock de upptill täckta orgelpiporna (”gedackterna”). E. F—t.

Kvinte'rn (af lat. *qui'ntus*, den femte). 1. *Mus.*, en afart af luta (se d. o.). — 2. Ett dragningssätt i lotteri (se d. o.). — 3. Se Handskrift, sp. 1366.

Kvinterōn (sp. *quinteron*, af lat. *qui'ntus*, den femte), barn af hvit och en kvarteron.

Ord, som saknas under K, torde sökas under C.

Kvintessens [-sa'ns; fr. *quintessence*, af mlat. *quinta essentia*, femte varat l. grundämnet]. 1. Hos medeltidsskolastikerna benämning på den enligt antika naturfilosofers antagande ofvan eldens sfär befintliga substans (''etern''), som troddes utgöra det renaste och finaste af alla ämnen och hvaraf människosjälen tänktes bestå. — 2. Inom medeltidskemien term för den på kemisk väg utdragna, koncentrerade och bästa kraften af ett ämne samt därjämte en benämning på alkohol. Se vidare Alkemi. — 3. Den verksamma beståndsdelen i någonting, det grundväsentliga, musten, märgen, kärnan af en sak.

Kvinte'tt (it. *quinte'tto*, af lat. *qui'ntus*, den femte), *mus.*, tonstycke för fem instrumentala eller vokala stämmor, med eller utan ackompanjemang. I stråkkvintetten är antingen altfiolen eller violoncellen fördubblad, eller ock är kontrabas tillfogad. Pianokvintetten är vanligen satt för stråkkvartett och pianoforte. A. L.*

Kvintfagott, *mus.* Se Fagott.

Kvintflöjt, *mus.* Se Kvint 1.

Kvintföljder, *mus.* Se Parallellrörelse.

Kvintilēra, musicera på några få toner, leka med toner, småsjunga.

Kvintillión (fr. *quintillion*, af lat. *qui'ntus*, femte), talord, som enligt franskt system (äfven i Italien och Amerika) utmärker en milliard milliarder (skrifvet med 1 etta och 18 nollor), enligt engelskt system däremot ett vida högre tal l. femte potensen af en million, $(1,000,000)^5$, skrifvet med 1 etta och 30 nollor.

Kvintin (ty. *quentchen*, mhty. *quëntîn*, af lat. *qui'ntus*, den femte), äldre vikt = 1/4 lod (= 3,3 gr.) och som handelsvikt = 69,13 ass, som guldvikt = 72,46 ass, som silfvervikt = 68,5 ass. Benämningen ''apotekskvintin'' nyttjades stundom i st. f. drakma.

Kvintol [-ål; af lat. *qui'ntus*, den femte], *mus.*, grupp af fem noter, som gälla lika med fyra eller sex af samma slag och öfverskrifvas med $\widehat{5}$. A. L.*

Kvintsextackord, *mus.*, första omvändningen af septimackordet, då ursprungliga tersen kommer underst (*h d f g*, i st. f. *g h d f*). A. L.*

Kvintus från Smyrna, sengrekisk skald. Se Quintus Smyrnæus.

Kvirinālen. 1. En af de sju kullar (*Collis quirinālis*), på hvilka det forna Rom var byggdt. — 2. Namn på det nuv. kungl. palatset (*Palazzo-Quirinale*) i Rom (se d. o.).

Kvislaån. Se Hjälmaren, sp. 821.

Kvismaren, Västra och Östra, förr två sjöar i Närke, s. ö. om Örebro, genomflutna af Täljeån, nu torrlagda genom Hjälmarens sänkning.

Kvistbro, socken i Örebro län, Edsbergs härad. 19,486 har. 3,947 inv. (1909). K. utgör ett konsist. pastorat i Strängnäs stift, Edsbergs kontrakt.

Kvistofta, socken i Malmöhus län, delad å Rönnebergs härad med 985 har, 848 inv. (1909), och Luggude härad med 1,050 har, 705 inv., tillsammans 2,035 har, 1,553 inv. K. utgör ett regalt pastorat i Lunds stift, Rönnebergs kontrakt.

Kvistoftaån (Råån), vattendrag i västra Skåne, har sina källor i Halmstads socken af Luggude härad omkr. 70 m. ö. h., genomflyter Sireköpinge socken, bildar därefter en längre sträcka gräns mellan Luggude och Rönnebergs härad och faller ut i Öresund vid Rå fiskeläge. Längd 25 km., vattenområde 200 kvkm. Under större delen af sitt lopp rinner ån i en djup dalgång, den s. k. Vallåkradalen, som är väl utpräglad med en 100—150 m. bred dalbotten och 20—30 m. höga, vanligen med småskog bevuxna sluttningar.

Kvistrum, gästgifvargård och tingsplats. Se Kvistrumsälfven.

Kvistrums skans. Se Kvistrumsälfven.

Kvistrumsälfven, ett af Bohus läns största vattendrag, under större delen af sitt lopp kalladt Örekilsälfven, uppstår i Gesäters socken på Dal, strax n. om länsgränsen, genom föreningen af Rölandaån och Töftedalsån, strömmar därefter öfver gränsen in i Sörbygdens härad af Bohus län, där den från vänster upptager Lerdalsån från Lerdals socken på Dal, flyter genom den långa Kärnsjön och mottager därefter från vänster Munkedalsälfven (på Dal kallad Valbo- l. Högsätersån), hvarefter vattendraget får namnet Kvistrumsälfven och faller ut i Saltkällefjorden af Gullmaren något nedanför Kvistrums gästgifvargård och tingsplats. Vattendragets längd är från Töftedalsåns källa omkr. 90 km. och dess nederbördsområde 1,340 kvkm. Älfvens nedersta del, omkring Kvistrum, är ryktbar såväl för sin naturskönhet som för sina historiska minnen. Vägen från Uddevalla till Strömstad och Norge går där fram ö. om älfven genom ett långt och mycket smalt pass mellan det höga, nästan lodräta fjället på ena sidan och älfven på den andra, för att vid passets norra ända, vid gästgifvargården, gå öfver den forsande strömmen på en 75 m. lång bro (se fig.). Älfven är omkr. 36 m. bred, något bredare s. om bron. Djupet är icke obetydligt; vad finnas dock på flera ställen, som göra det tämligen lätt för infanteri att komma öfver, men stränderna äro för branta för att kavalleri kan draga någon nytta af vaden. Under Hannibalsfejden anlades 1644 vid bron Kvistrums skans, ovisst dock om af svenskar eller norrmän. I midten af jan. 1658 öfvergafs passet af norrmännen under Ivar Krabbe utan svärdsslag vid Erik Stenbocks annalkande; denne besatte då skansen, men måste för den starka köldens skull åter utrymma den 11 febr. Än en gång besattes skansen af svenskarna, men återtogs 20 okt. 1659 af norrmännen under generalmajor Bjelke. I okt. 1675 besattes skansen af von Aschenberg med 2,000 man, hvarefter ett landstigningsförsök af öfverste Kruse med 1,000 norrmän med lätthet afvisades. 16 juni 1676 kom Gyldenlöve för skansen, som då var retrancherad, men det oaktadt drog sig generallöjtnant H. G. Mörner utan strid tillbaka. I aug. 1677 framsköt De la Gardie sina förposter till Kvistrum, där de förskansade sig, men då Gyldenlöve 27 aug. anryckte, drogo svenskarna sig tillbaka till Uddevalla, där ett kännbart nederlag tillfogades De la Gardie. Gyldenlöve befäste å sin sida Kvistrumspasset. 19 juli 1678 förstörde svenskarna under öfverste Sangershausen bron vid Kvistrum. 1711 uppfördes en sluten skans vid Kvistrum, och senare, ö. om älfven, ''Karl XII:s retranchement'', hvarifrån man kunde såväl beskjuta bron längs efter som behärska höjderna på andra stranden. 1719, då Rehnschiöld i juli drog sig undan från Kvistrum, lät han bränna därvarande bro. Den märkligaste af alla krigshändelser, som tillhöra Kvistrums historia, är det ryktbara slaget 29 sept. 1788. En

Kvistrum (med gästgifvargården och bron öfver älfven).

dansk truppstyrka på omkr. 9,500 man under prins Karl af Hessen anryckte från Norge för att genom ett anfall på Göteborg och denna stads eröfring understödja ryska vapnen i Finland. En svensk trupp på några hundra man under öfverste V. Tranefelt satte sig förgäfves till motvärn och måste draga sig tillbaka till Kvistrum, där en förstärkning väntade, så att svenska styrkan uppgick till närmare 900 man och 6 artilleripjäser. Men i st. f. att besätta den gamla fördelaktiga förskansningen lät Tranefelt af öfverstelöjtnant Funck, som ansågs mycket hemmastadd på orten, förleda sig att uppföra en liten förskansning i södra delen af passet, omkr. 900 m. (mer än kanonhåll) s. om bron, som ej ens kunde ses från detta ställe. Bron blef ej ens upprifven, ej heller åbyggnaderna vid Kvistrum uppbrända. Den fientliga styrkan fick utan ringaste motstånd passera bron och besätta passets omgifningar på ömse sidor om älfven, så att svenskarna inom kort funno sig kringrända och måste möta fienden från två sidor. De kämpade visserligen tappert, men måste snart gifva sig fångna (tillsammans 806 man). De fleste frigåfvos dock mot villkor att ej mer deltaga i kriget, men gevär, kanoner och tross förklarades för fiendens byte. Förlusterna i döda voro endast 5 på hvardera sidan; omkr. 60 svenskar voro sårade. Misstankar om förräderi riktades mot Tranefelt och hans officerare och särskildt mot Funck, som ansågs ha vägledt fienden. Undersökning hölls inför krigsrätt, som dömde Tranefelt till 2 års och Funck till 1 års afsättning samt öfverstelöjtnant Friesendorff, hvilken som parlamentär antagit fiendens kapitulationsvillkor, till mistning af tjänst och lön under 9 månader. Dessa straff skärptes af K. M:t 1790 ytterligare, så att alla tre blefvo afsatta och ålagda att betala kostnaderna i målet. Jfr protokollen i målet (tryckta) och G. Björlin, ”Krigsrörelserna i Bohus län 1788” (i ”Göteborgs o. Bohusläns fornminnesförenings tidskr.”, 1888). (Wbg. L. W:son M.)

Kviteseidvand [-vann]. Se Bandak.

Kvitka, G. Se Lillryska litteraturen.

Kvitt (fr. *quitte*, af lat. *quiētus*, lugn, bekymmerfri), ej längre skyldig något; fri från en skuld; förlustig. — Kvitta, betala sin skuld hos någon genom afräkning af en motsvarande fordran hos honom. Se vidare Kvittning.

Kwitta [kωi'tə], stad. Se Keta.

Kvitten, Kvittenkärnor, Kvittenslem, *bot. farm.* Se Cydonia.

Kvitte'ns l. Kvi'tto (se Kvitt), skriftligt intyg, som lämnas en person däröfver, att han betalt en penningsumma eller i riktig ordning aflämnat någonting; likviderings- eller mottagningsbevis. — Kvittēra, lämna skriftligt erkännande af, att man fått betalning för en fordran, lyft en aflöning eller mottagit någonting aflämnadt.

Kvittera. Se Kvittens.

Kvittning (se Kvitt), *jur.*, upphäfvande af två personers ömsesidiga fordringar genom samtidigt upphäfvande af motsvarande ömsesidig skuld. Om *A* har att fordra 100 kr. af *B*, men *B* har att fordra 100 kr. af *A*, kan uppgörelse dem emellan lämpligen ske, utan dubbla betalningsåtgärder, på det sätt, att den ena fordringen går i kvittning mot den andra. Att en sådan uppgörelse kan komma till stånd på frivillighetens väg, är uppenbart. Men detta är icke nog; det kan icke få bero af den ene borgenären att motsätta sig ett uppgörelsesätt, som icke kan lända honom till skada, men för den andre kan innebära väsentliga fördelar. Lagstiftningen ger därför under vissa förutsättningar de ömsesidige fordringsegarna *rätt* till kvittning. Dessa förutsättningar äro, att fordringarna äro likartade — d. v. s.,

Ord, som saknas under K, torde sökas under C.

att den ena fordringen kan omedelbart afräknas å den andra — samt att den fordran, med hvilken man vill kvitta, är ”klar”, d. v. s. att den är ostridig eller kan styrkas, ”ständig”, d. v. s. rättsligen bestående, och förfallen till betalning. Under dessa förutsättningar kan den, som sökes till betalning för sin gäld, fordra att därå få kvitta motsvarande belopp af sin fordran hos den betalningssökande borgenären.

Den rätt till kvittning, som sålunda inträder, är i viss mån oberoende af senare inträffande förändringar. Så fortvarar denna rätt, äfven om fordringen preskriberas och sålunda upphör att vara ”ständig”, eller om genfordringen öfvergår till tredje man och sålunda ömsesidigheten i fordringsförhållandet upphör. I sistnämnda fall fortvarar rätten dock, endast när genfordringen icke grundar sig på en s. k. ”löpande” förskrifning. Försättes den ene borgenären i konkurs, eger den andre i konkursboet kvittningsrätt för hela det förut kvittningsbara beloppet, ej endast för det, som i utdelning belöper å hans fordran. Då kvittning, såvida den icke är frivillig, förutsätter pröfning, huruvida fordran är kvittningsgill eller icke, kan kvittning definitivt vinnas endast i rättegång eller vid lagsökning; dock torde ett förut framställdt kvittningsyrkande icke böra fränkännas betydelse, t. ex. i fråga om ränteberäkning. För att göra kvittningsrätten gällande mot anspråk, som i rättegångs- eller lagsökningsväg framställes, erfordras icke genstämning eller särskild ansökan hos öfverexekutor; kvittningsyrkandet kan göras under form af invändning. I lagsökningsförfarandet kan kvittning icke erhållas för annan fordran än den, som grundar sig på skriftligt fordringsbevis. Vid utmätning kan direkt kvittning icke framtvingas, men under vissa förutsättningar eger den, hos hvilken utmätningen verkställes, begära, att till gäldande af skulden hans motfordran tages i mät. Se Preskription. Jfr Clearinghouse. I. Afz.

Kvi'tto. Se Kvittens.

kvkm., officiell svensk förkortning för kvadratkilometer. Jfr km.

kvm., officiell svensk förkortning för kvadratmeter.

kvmm., officiell svensk förkortning för kvadratmillimeter. Jfr mm.

K. V. O., förkortning för kommendör af Vasaorden.

Kvobar (Qvobar), *meteor.*, i Abessinien namn på en där förekommande torr dimma eller solrök. Den har vanligen formen af horisontala band, tilltager mot ekvatorn och är intensivast öfver heta, låglända trakter. Vid frisk östanvind försvinner den, men återkommer med västan, som synes föra den med sig från det inre Afrikas brännheta öknar. Kvobar har till sina egenskaper mesta likheten med den solrök, som i Spanien benämnes calina (se d. o.). R. R.*

Kvo'dlibet (lat. *quodlibet*, ”hvilket som behagas”, första bästa; ”litet af hvarje”), musikaliskt kvodlibet, skämtsam sammanställning af olika, bekanta melodier, naturljud o. s. v. Jfr Potpurri 3.

Kworra, flod. Se Niger.

Kvot (af lat. *quot*, huru mycket?), *mat.*, det tal, som erhålles genom utförande af en division (se d. o.). Stundom förstår man med kvot endast det hela tal, som erhålles vid divisionen; det, som återstår af dividenden, kallas då rest (se d. o.). Således kan man t. ex. i fråga om division af 2 i 7 säga antingen, att kvoten är $3^1/_2$ eller att kvoten är 3 med 1 till rest efter divisionen. (I. F.)

Kvotie'nt, *mat.*, det tal, som uttrycker förhållandet mellan två storheter af samma slag. Kvotient är således liktydigt med ration eller rationsexponent (se art. Förhållande), så att, om de båda storheternas talvärden, uttryckta i den gemensamma enheten, äro a och b, kvotienten uttryckes genom bråket $\frac{a}{b}$. Uttrycket användes numera sällan. (I. F.)

Kvotitētsskatt (se Kvot) kallas en skatt, vid hvars påläggande bestämmes visst mått, hvarefter skatt skall erläggas för de särskilda beskattningsföremålen. Huru mycket en kvotitetsskatt inalles kommer att inbringa, kan naturligtvis på förhand med större eller mindre grad af sannolikhet beräknas, men visar sig med tillförlitlighet, först sedan den fastställda skattesatsen tillämpats på samtliga beskattningsföremål. Jfr Repartitionsskatt. B. E—g.

kvref, förkortning för kvadratref.

kvstång, förkortning för kvadratstång.

kwt, förkortning för kilowatt-timme. Se Arbete, sp. 1344, och Arbetsförmåga.

kvtum, förkortning för kvadrattum.

Kväfgas, *kem.*, kväfve i fritt tillstånd. Se vidare Kväfve.

Kväfning, *fysiol.*, upphörande af gasutbytet mellan en organism och det omgifvande mediet. I fråga om de högre djuren blir detta liktydigt med upphörandet af gasutbytet i lungorna. Kväfning kan uppstå på flera sätt. En af de vanligaste orsakerna är hinder för luftens tillträde till lungorna, såsom vid drunkning (se d. o.). En annan orsak är brist på syre eller för hög halt af kolsyra i inandningsluften (se Kolsyreförgiftning). Äfven koloxidförgiftningen (se d. o.) är ett slags kväfning. Genom koloxidens inverkan förlora de röda blodkropparna förmågan att upptaga syre i lungan och att transportera detsamma till de olika väfnaderna i kroppen. Vid en del sjukdomar förstöres lungväfnaden eller utfyllas lungblåsorna med ett exsudat. Breder en sådan sjukdomsprocess ut sig i lungorna, inträder slutligen kväfning. Förloppet är emellertid mera långsamt än vid de ofvannämnda fallen. Ett sår, som genomtränger bröstväggen och öppnar den ena eller bägge lungsäckarna, kan också medföra kväfning därigenom, att lungorna bringas att sammanfalla i större eller mindre utsträckning. Slutligen må anföras förlamning af andningscentrum eller andningsmusklerna som orsak till kväfning (se Andning). Ang. förloppet och de olika stadierna vid kväfning se Drunkning. J. E. J—n.

Kväfoxid, *kem.*, en färglös gas af sammansättningen NO, som bildas vid många metallers, särskildt kopparns, upplösning i salpetersyra. Kväfoxid är något löslig i vatten och kan under —94° förtätas till en vätska. Genom fritt syre oxideras kväfoxid till kväfvetetroxid l. kväfvedioxid enligt formeln

$$2\,NO + O_2 = N_2O_4.$$

Lösningar af ferrosalter absorbera i köld stora mängder kväfoxid, hvilka åter bortgå vid uppvärmning. H. E.

Kväfoxidul, Lustgas, *kem.*, en gas, hvars kemiska formel är N_2O, framställes bäst genom upphettning af en koncentrerad lösning af ammoniumnitrat:

$$NH_4 . NO_3 = 2\,H_2O + N_2O.$$

Kväfoxidul är i kallt vatten tämligen lättlöslig; gasen är färglös, men eger en karakteristisk sötaktig lukt och smak. Vid inandningen absorberas den af blodet och verkar berusande, framkallar munterhet och skrattlust, hvarför den fått namnet lustgas. Kväfoxidul underhåller liksom syrgas lätt oxiderbara ämnens förbränning, däremot ej andningen. Gasen kan förtätas till en vätska, som kokar vid —89,5°. H. E.

Kväfve (ty. *stickstoff*, fr. *azote*, eng. *nitrogen*), *kem.*, ett icke metalliskt grundämne, hvars natur af särskildt ämne visades 1772 af Rutherford. Kväfve förekommer allmänt i naturen dels i fritt tillstånd i luften, som till $^4/_5$ af sin volym utgöres af kväfgas, dels i förening med kol och väte i många organiska ämnen, dels äfven i förening med syre i nitrat eller salpetersyrade salter. Kväfve i fritt tillstånd, af Scheele benämndt "fördärfvad luft" och vanligen kalladt kväfgas, erhåller man, om man på något sätt aflägsnar syret ur luften, t. ex. om man leder luft genom ett med kopparspån fylldt och till glödgning upphettadt rör (kopparn upptar då och kvarhåller luftens syre, och kväfgas återstår), eller genom en alkalisk pyrogallollösning. Emellertid får man genom dylika metoder ej rent kväfve. Har man befriat luften från kolsyra, små mängder af kväfveföreningar o. d., så återstår efter absorption af syret kväfgas, blandad med ung. 1 proc. argon (se d. o.) samt mycket små mängder af andra ädelgaser. Dessa gaser kunna ej aflägsnas genom absorption. För att framställa kemiskt rent kväfve måste man således frigöra detta grundämne ur någon förening; enklast vinner man rent kväfve genom att uppvärma en koncentrerad lösning af ammoniumnitrat, hvarvid detta salt sönderfaller i vatten och kväfve enligt formeln:

$$NH_4 . NO_2 = N_2 + 2\,H_2O.$$

Kväfve är en färglös, luktlös och smaklös gas, något lättare än luft (eg. vikt 0,962) och mycket svårt kondenserbar. Gasens kritiska temperatur ligger vid —146°, kokpunkten vid —195°; vid —211° blir kväfvet fast, 1 liter vatten löser vid + 10° 18 kbcm. kväfgas; lösligheten är mindre än syrets. Kväfvets atomvikt betecknas N (af Nitrogenium, salpeterbildare) och är 14,01, dess molekyl är N_2, gasen är således tvåatomig. Kväfve är ett grundämne med mycket växlande atomvärde. I de flesta föreningar är kväfvet trevärdigt, i många femvärdigt samt i några få en-, två- och fyravärdigt. Kväfvet brinner ej och underhåller ej förbränningen. Denna gas underhåller ej heller andningsprocessen, djur dö af kväfning i densamma; på denna omständighet syftar ämnets såväl svenska som tyska och franska benämningar. Det fria kväfvet är i hög grad indifferent och ger endast med svårighet direkt föreningar med andra grundämnen. Kväfvets väteförening kallas *ammoniak* (se d. o.) och har sammansättningen NH_3. En annan förening af kväfve och väte är *hydrazin* (se d. o.), $H_2N\text{-}NH_2$. Kväfvets föreningar med saltbildare äro i hög grad explosiva ämnen, som under frigöring af stora värmemängder sönderdelas i sina beståndsdelar. Kväfvets förening med kol är den sammansatta saltbildaren *cyan* (se d. o.), CN. Särdeles märkvärdig är kväfvets förening med bor, kallad borkväfve, BN, ett hvitt, osmältbart, amorft, indifferent pulver. Vid mycket hög temperatur förenar sig kväfve med några metaller, såsom lithium och magnesium, till s. k. nitrider (se d. o.). Äfven med kisel och med karbider träder kväfvet vid hög temperatur i reaktion.

Med syre bildar kväfve följande föreningar: *kväfoxidul* (se d. o.), N_2O; *kväfoxid* (se d. o.), NO; *kväfvetrioxid* (se d. o.), N_2O_3; *kväfvetetroxid* (se d. o.) l. *kväfvedioxid*, N_2O_4 l. NO_2, och *salpetersyreanhydrid*, N_2O_5 (se Salpetersyra). Reaktionen mellan kväfve och syre inträder vid mycket hög temperatur. Att under inverkan af elektriska gnistor kväfoxid bildas, är sedan länge bekant. Samma reaktion eger rum, när luft upphettas i den elektriska ljusbågen; på denna process beror K. Birkelands och Sam. Eydes metod att framställa nitrat ur luftens kväfve och syre. Enligt denna metod tillverkar numera en fabrik i Notodden (Norge) kalksalpeter. Fabrikationens gång är följande: Genom en kompressor blåses luft (20,000 kbm. per timme) in i en ugn, i hvilken den elektriska ljusbågen brinner och i hvilken föreningen af kväfve och syre till kväfoxid försiggår. Kväfoxid bildas nämligen intermediärt vid luftens upphettning till höga temperaturer; vid 1,800° bildas 0,7 volymprocent kväfoxid, vid 3,000° redan 4,5 volymprocent. För att reaktionen ej må hinna försiggå i omvänd riktning, måste luften, sedan den varit under en mycket kort tid upphettad till ljusbågens temperatur, så fort som möjligt åter afkylas. Ur ugnen utströmma luften och de nitrösa gaserna med en temperatur af omkr. 800°—1,000°. Man använder dessa gasers värme för att upphetta en ångpanna och leder dem sedan vidare till stora behållare, "oxidationskamrar", i hvilka kväfoxiden oxideras till kväfvedioxid. Efter denna oxidation komma de oxiderade nitrösa gaserna i beröring med vatten, hvarvid dessa absorberas under bildning af utspädd salpetersyra. Absorptionen sker i stora cylindrar eller torn, hvilka befinna sig i sär-

Fig. 1. Absorptionshus vid Notoddens kalksalpeterfabrik i Norge.

skilda absorptionshus (fig. 1). Slutligen låter man salpetersyran rinna öfver kalksten, hvarvid kalciumnitrat eller kalksalpeter uppstår, som direkt användes som gödselmedel. En hel del olika ugnstyper har blifvit konstruerad; i den Birkeland-Eydeska och

Ord, som saknas under K, torde sökas under C.

fiera andra ugnar stå båda elektroderna och därmed hela ljusbågen i ett elektromagnetiskt fält. Ljusbågen bildar sig först på det ställe, där afståndet mellan elektroderna är minst, och böjes sedan

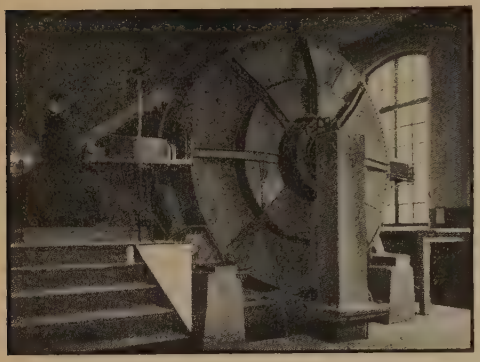

Fig. 2. Birkeland-Eydes 3,000-kilowatt-ugn.

under inverkan af magnetfältet, vid den ena strömriktningen — det användes växelström — neråt, vid den andra uppåt. Den mycket hastigt cirkulerande ljusbågen gör intrycket af en ljusskifva. Fig. 2 framställer en ugn, i hvilken ljusskifvan har en diameter af 2 m. Den bästa ugnstypen torde vara den af Schönherr konstruerade och af Badische anilin- und sodafabrik införda. Fig. 3 ger en schematisk bild af densamma. Vid *A* strömmar luften in och ledes kring det egentliga förbränningsröret för att förvärmas. Sedan ledas gaserna till röret *R*; därigenom att tillströmningen sker tangentiellt, framkallas lufthvirflar, i hvilkas midt den 5—7 m. långa ljusbågen brinner med en spänning af omkr. 5,000 volt. Vid *M* afkylas de uppstigande gaserna plötsligt, så att de ej må åter sönderdelas i kväfve och syre. Birkeland-Eydes metod har väckt stort uppseende och är i många afseenden mycket intressant. Emellertid ha hittills endast relativt ringa mängder kalksalpeter exporterats, så att det är svårt att bedöma det tekniska och ekonomiska resultatet af metoden i dess nuvarande form.

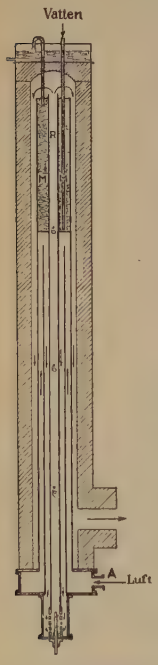

Fig. 3. Schematisk bild af Schönherrs ugn.

Äfven vid elektriska urladdningar i atmosfären förenas luftens kväfve och syre med vattenånga och bilda ammoniumnitrat, hvilket salt kan påvisas i regnvatten. Denna syrsättning af atmosfärens kväfve är emellertid alldeles otillräcklig att återföra till marken sådana mängder bundet kväfve, hvilka motsvara de kvantiteter kväfgas, som ständigt frigöras genom särskilda organismer, t. ex. *Bacterium denitrificans*. Alla de högre växterna, som måste täcka sitt kväfvebehof med bundet kväfve, skulle därför snart utsättas för kväfvehunger, om icke en kontinuerlig återbindning af den kemiskt indifferenta kväfgasen egde rum med andra organismers hjälp. Dessa organismer äro dels s. k. kväfvebakterier (se d. o.), dels myceliumsvampar. Bland kväfvebindande mycelsvampar må särskildt anföras vissa aeroba *fungi imperfecti* (se d. o.), vidare sådana hyfomyceter (*Cladosporium* och närstående), som uppträda på multnande löf och andra växtrester, och slutligen några från ericacérötter isolerade *Phoma*-arter. Äfven mögelsvampar, såsom *Aspergillus* och *Penicillium*, lära vara i stånd att i fall af behof assimilera fritt kväfve. Ang. den kemiska mekanismen för kväfvets assimilation vet man ännu föga. Emellertid kan det första stadiet knappt vara något annat än antingen en oxidation till salpetersyrlighet och slutligen till salpetersyra eller också en reduktion till ammoniak; detta senare inträffar utan tvifvel vid assimilationen genom anaerobionter, såsom *Clostridium Pasteurianum*, hvaremot de kväfvebindande mycelsvamparna få antagas bilda nitrit eller nitrat. H. E.

Kväfvebakterier, Nitrogenbakterier, *bot.*, sådana bakterier, som kunna assimilera luftens fria kväfve. Hit höra de bakterier, som förorsaka leguminosernas rotknölar (se Assimilation, sp. 240) och åtskilliga fritt lefvande stafbakterier, såsom *Clostridium Pasteurianum* (se Clostridium) och andra. G. L—m.

Kväfvedioxid, *kem.*, en gas af sammansättningen NO_2. Se Kväfvetetroxid.

Kväfvegödselmedel, *landtbr.* Se Guano och Karbidkväfve.

Kväfvekalk, *landtbr.* Se Karbidkväfve.

Kväfveperoxid, *kem.* Se Kväfvetetroxid.

Kväfverik guano. Se Guano, sp. 519.

Kväfvetetroxid, Kväfveperoxid, Kväfvedioxid (mindre riktigt namn) l. Undersalpetersyra, *kem.*, är en gas, som framställes genom glödgning af vissa nitrat, bäst blynitrat. Denna förening bildas äfven, om man utsätter 1 vol. kväfve och 2 vol. syre för elektriska gnistor eller om man blandar kväfoxid med dess halfva volym syrgas:

$$2\,NO + O_2 = N_2O_4.$$

Kväfvetetroxid, N_2O_4, är en brunröd, illaluktande, utomordentligt giftig gas; med stigande temperatur dissocieras den allt starkare i 2 molekyler egentlig kväfvedioxid, NO_2, enligt formeln

$$N_2O_4 \rightleftarrows 2\,NO_2.$$

(Pilarna $\rightleftarrows$ antyda, att en rörlig jämvikt eger rum mellan de båda molekylarterna.) Vid 26° kan kväfvetetroxid förtätas till en rödbrun vätska, som vid stark afkylning blir färglös och sedan kristalliserar i prismatiska kristaller, hvilka smälta vid —10°. H. E.

Kväfvetrioxid, *kem.*, är anhydriden till salpetersyrligheten, hvilket framgår af ekvationen:

$$2\,NO_2H = N_2O_3 + H_2O.$$

Gasen kallas stundom själf salpetersyrlighet. Den framställes bäst därigenom, att man kokar stärkelse eller arseniksyrlighet med salpetersyra:

$$As_2O_3 + 2\,HNO_3 = As_2O_5 + N_2O_3 + H_2O.$$

Kväfvetrioxid är en rödgul gas, hvilken vid låg temperatur kan förtätas till en indigoblå tung vätska.

Den löser sig i iskallt vatten med blå färg. I gastillstånd är kväfvetrioxid mycket obeständig och sönderfaller enligt formeln

$$2\,N_2O_3 = N_2O_4 + 2\,NO$$

till kväfvetetroxid och kväfoxid. H. E.

Kväfvevätesyra, *kem.*, en 1890 af Curtius upptäckt förening, N_3H, bildas genom inverkan af salpetersyrlighet på en kall vattenlösning af hydrazin (se d. o.) samt genom ett större antal andra reaktioner. Kväfvevätesyrans natriumsalt erhålles enligt följande reaktion, som är belysande för syrans byggnad:

$$\begin{matrix} N \\ \| \\ N \end{matrix}\!\!>\!O + H_2NNa = \begin{matrix} N \\ \| \\ N \end{matrix}\!\!>\!NNa + H_2O.$$

Syran är i vattenfritt tillstånd en vattenklar, rörlig och flyktig vätska af stickande lukt; den kokar vid + 37°, och man bör med stor försiktighet handskas med densamma, emedan den är explosiv; dess ångor äro giftiga. H. E.

Kväglera. Se Flottmo.

Kvägsand. Se Flottmo.

Kväkare (eng. *quakers*, "darrare"), en i England ur independentismen (se Independenter) framgången religiös sekt, som bildar höjdpunkten af den mystiska riktning, hvilken alltifrån Schwenkfelds (d. 1561) dagar i olika former gjort sig gällande inom protestantismen. Sektens upphofsman var George Fox (f. 1624, d. 1691; om denne och rörelsens första historia se Fox och Barclay 3). Af sina motståndare erhöllo Fox' anhängare smädenamnet kväkare, antingen till följd af sina häftiga rörelser och sitt extatiska tillstånd, eller emedan Fox slutat ett tal inför domstolen med orden "Darren (*quake*) för Guds vrede". Till följd af Fox' svärmiskt revolutionära uppträdande, särskildt hans störande ingrepp i den offentliga gudstjänsten, och kväkarnas vägran att uppfylla medborgerliga skyldigheter blef sekten under många år utsatt för förföljelser och lidanden, till dess W. Penn (se denne) 1682 upplät åt sina trosbröder ett land vid floden Delaware i Nord-Amerika och under engelsk öfverhöghet grundlade den till nästan hälften af kväkare bestående kolonien Pennsylvania. I England fortsattes förföljelserna mot kväkarna, ända till dess konung Vilhelm III 1689 utfärdade sin toleransakt och därmed tillförsäkrade dem religionsfrihet. Redan under förföljelsernas stormar och särskildt under den stuartska restaurationens tid (1660—89) begynte kväkarnas samfund i all stillhet utbilda sin författning och kult, under det att skotten R. Barclay i sin "Catechesis et fidei confessio" (1673) symboliskt fixerade och i sin "Theologiæ vere christianæ apologia" (1676) dogmatiskt rättfärdigade deras lärobegrepp.

Kväkarnas *författning* är alltigenom demokratisk och hvilar på kongregationalistisk grundval. De vilja icke veta af något särskildt lärostånd, utan vid deras gemensamma andaktsöfningar, som icke äro bundna vid bestämda tider, får hvem som helst, vare sig man eller kvinna, som känner sig fattad af Anden, uppträda bedjande, undervisande och förmanande. Känner sig ingen därtill manad, sitta de församlade tysta under stilla meditation och skiljas omsider åt efter timslång väntan på Andens ankomst (*silent meetings*). Deras gudstjänstliga lokaler sakna all kyrklig stil och inredning; sång och musik förekomma icke vid deras andaktsöfningar. Med det kyrkliga barndopet förkasta de äfven det baptistiska dopet af fullvuxna, alltså hvarje vattendop, i det de lägga all vikt på andedopet, hvarigenom det förra, som eger endast symbolisk betydelse, göres helt och hållet öfverflödigt. Äfven nattvarden fatta de endast som en symbolisk åminnelsemåltid, som de af Anden pånyttfödde icke mera behöfva. Alla självständiga församlingsmedlemmar sammanträda en gång i månaden för att ordna och afgöra församlingens angelägenheter. Fyra gånger om året samlas deputerade från församlingarna i ett visst distrikt, och dessa välja ombud till den årligen sammanträdande generalförsamlingen, som utgör den högsta instansen och eger slutgiltande myndighet i frågor rörande samfundets författning och disciplin.

Kväkarnas *lärobegrepp* behärskas helt och hållet af deras grunddogm om det *inre ljuset*, som ytterst fattas som identiskt med förnuft och samvete och sålunda betraktas som en alla människors gemensamma egendom. Genom syndafallet fördunkladt och försvagadt, skall detta inre ljus genom den himmelske Kristi Ande hos oss på nytt upptändas och näras och som en inre, andlig Kristus, ett inre gudsord, vinna gestalt hos oss. Skriften erkännes visserligen som ett yttre Guds ord, men någon normativ ställning till de inre uppenbarelserna tillerkännes ej densamma, utan den eger betydelse endast som en anknytningspunkt och ett väckelsemedel för det inre gudsordet. Den kalvinska predestinationsläran förkastas, likaså läran om ett ställföreträdande försoningslidande. Äfven dogmerna om syndafallet, arfsynden, rättfärdiggörelsen af tro, ja, själfva treenighetsläran ha blifvit på mystiskt sätt omtydda och förflyktigade. Däremot framträder i deras religiösa åskådning det etisk-praktiska momentet i förening med allehanda filantropiska sträfvanden, såsom för tros- och kultfrihet, fängelseväsendets förbättring (Elizabeth Fry), negerslafveriets afskaffande (William Allen, Benezet) och den allmänna världsfredens åvägabringande. — I fråga om religiöst lif och sed utmärka sig kväkarna i alla husliga, borgerliga, industriella och merkantila förhållanden genom stilla flit, omutlig redbarhet, strängt allvar och ett synnerligen enkelt, från allt världsväsen afskildt lefnadssätt, så att de lyckats förvärfva sig en god och ansedd samhällsställning. För storindustriens framväxt har den kalvinska religiositeten och främst kväkarna haft stor betydelse. De neka att aflägga ed, att göra krigstjänst och att bekläda statsämbeten, afsky allt slags lyx, kläda sig synnerligen gammalmodigt och tåla inga världsliga nöjen (såsom jakt, spel, dans, teaterbesök, romanläsning o. d.). I umgänget med människor lösgöra de sig från de vanliga höflighetsformerna och kalla alla för "du". Under senaste tid ha de emellertid starkt emanciperat sig både i fråga om yttre sed och gudstjänst, men upprätthålla sin egendomliga kyrkoförvaltning (*quarterly and yearly meetings*).

I senare hälften af 1600-talet delade sig kväkarna i Nord-Amerika efter sin större eller mindre konsekvens i fasthållandet vid häfdvunna seder och lefnadsvanor i s. k. "torra" och "våta". Men vida mera genomgripande var den splittring, som skedde i början af 1800-talet, då den amerikanske kväkaren E. Hicks sökte leda sina trosbröder in på rationalistiska afvägar och öppet proklamerade den panteistiska världsåsikt, som ligger på djupet af all my-

sticism. Då inemot 10,000 kväkare förklarade sig för honom, bildade motpartiet ett samfund af s. k. evangeliska vänner (eng. *evangelical friends*), som genom att erkänna skriftens normativa auktoritet sökte ett värn mot rationalistiska och panteistiska konsekvenser af läran om det inre ljuset. I Amerika finnas alltså nu fyra kväkarsamfund, af hvilka de ortodoxa ”vännerna” äro talrikast. Kväkarnas antal har minskats; 1908 utgjorde de inalles 1,103 församlingar med 119,176 medlemmar. I förhållande till sitt antal åtnjuta de emellertid stort inflytande och äro öfverallt mycket högt skattade. I England har kväkerismen, trots sina bekännares yttre välstånd, alltifrån senare hälften af 1700-talet (omkr. 60,000 medl.) befunnit sig i ett långsamt, men stadigt aftagande, som först de sista åren hejdats; 1906 utgjorde de 17,442 medl. I Norge, Holland, Holstein och särskildt i Hessen ha kväkarna till en tid vunnit anhängare. I Australien funnos 1900 omkr. 8,000 kväkare. Nära besläktade med den ursprungliga entusiastiska kväkerismen äro de s. k. *jumpers* (se d. o.) och *shakers* (se d. o.). Litt.: se art. Barclay, Fox, Penn och ”The american church history series”, bd 12, ”Friends (Quakers)”, 1894; J. Winsor, ”Critical history of America” (1881—88), W. Wilson, ”A history of the american people” (5 bd, 1906), L. W. Bacon, ”A history of american christianity” (1897; bd 13 i ofvannämnda serie), E. Kalb, ”Kirchen und sekten der gegenwart” (2:a uppl. 1907), G. von Bosse, ”Die kirchlichen verhältnisse in den Vereinigten Staaten” (1905), Th. Sippell, ”Über den ursprung des quäkertums” (1910). Se äfven den i art. England (Kyrkliga förhållanden) åberopade litteraturen. H. W. T. (Hj. H—t.)

Kvälja dom. Se Domkval.

Kväljning, *med.*, den känsla af obehag, som föregår och åtföljer kräkning (se d. o.). Stundom använder man ordet kväljning för att beteckna kräkningsrörelser, som ej medföra uppstötning af maginnehåll. J. E. J—n.

Kvænangen, härad i Tromsö amt, kyrksocken under Skjervö pastorat. 2,093 kvkm. 1,874 inv. (1910), till största delen lappar; norrmän utgöra knappt ¼ af hela befolkningen. Vid midten af 1800-talet idkades där någon bergverksdrift under Altens verk. K. sträcker sig längs Finnmarkens amt rundt om Kvænangsfjorden, som från n. v. mot s. ö. skär in i landet till en längd af 55 km.; på sina ställen är den 15 km. bred. Den utsänder flera sidoarmar, bland hvilka märkas Olderfjord, Reinfjord, Jökelfjord, Lille Altenfjord och Burfjord; innerst bildar den bukten Kvænangsbotten, där Kvænangsdalen mynnar ut. Med sina mäktiga fjällformationer och sina dalkjusor, där man finner en säregen vegetation, hör K. till norra Norges mest karakteristiska trakter. Till de mest framstående partierna i detta alplandskap räknas Kvænangstinderne, som på den öfver fjorden tvärt uppstigande terrassen med sina spetsar och taggar i en enda rad afteckna sig branta och otillgängliga med evig snö och jöklar i de mellanliggande rämnorna och sänkorna. O. A. Ö.

Kvænangsbotten. Se Kvænangen.

Kvænangsdalen. Se Kvænangen.

Kvænangsfjord. Se Kvænangen.

Kvænangstinderne. Se Kvænangen.

Kväner. 1. Enligt Egil Skallagrimssons saga sammanträffade Thorolf Kveldulfsson på sin skattekräfningsresa bland lapparna vintern 873—874 med sändebud från kvänernas konung Faravid, hvilken bad honom om hjälp mot karelerna, som härjade i hans land; detta land låg mellan Hälsingland och Finland, nedanför Finnmarken. I konung Alfreds angelsaxiska bearbetning af Orosius' världshistoria från omkr. 893 skildrar vidare hålogalänningen Ottar sin hemtrakt (norska Nordland), midt emot hvars norra del, där landet är mycket smalt, på andra sidan fjällen Kvänland ligger. ”Kvänerna härja stundom hos norrmännen, i det de fara öfver dessa fjäll, och stundom norrmännen hos dem; och där finnas mycket stora sjöar på andra sidan fjällen, och kvänerna bära sina skepp öfver land till sjöarna och härja därifrån hos norrmännen; de ha mycket små och lätta skepp”. Af mindre betydelse äro uppgifterna i några andra medeltidskällor, där kvänerna bl. a. i följd af namnets likhet med ordet kvinnor sammanblandas med sagornas amasoner. Viktigare är den danske konungen Sven Estridssons berättelse hos Adam af Bremen (omkr. 1070), hvari han, som under sin ungdom gjort krigstjänst hos svenske konungen Anund Jakob, skildrar, huruledes det från bergen brukar komma ned på slättbygden ett slags människor, som äro af medelstor växt, men så starka och viga, att svenskarna därutinnan knappast kunna mäta sig med dem, och en gång om året eller hvart tredje år komma de hastigt fram, ovisst hvarifrån; om man då icke af alla krafter står emot dem, ödelägga de hela trakter och draga så tillbaka igen. Namnet kväner förekommer endast i isländska och norska källor och torde vara ett v. om Kölen gifvet och endast där begagnadt namn på dessa människor; dess betydelse är okänd, och det ofta påstådda sambandet med finska *kainulainen* (”invånare i slättlandet vid Bottniska viken”) och stadsnamnet Kajana är obevisligt. De gamle kvänernas nationalitet har varit föremål för mycken diskussion; förmodligen voro de finska skogsströfvare af samma slag som de, som i något senare tid lade under sig de finska ”erämarkerna”. Man har nog också att i dem se birkarlarnas (se d. o.) förfäder. Jfr K. B. Wiklund, ”Om kvänerna och deras nationalitet” (i ”Arkiv för nord. filol.”, bd 12), och K. Grotenfelt, ”Über die alten Kvänen und Kvänland” (i ”Annales acad. scient. fenn.” B, bd 1). — 2. Norskt namn på de i norra Norge sedan början af 1700-talet inflyttade finnarna. Äfven under 1500- och 1600-talen begagnas i norska handlingar detta namn för finska kringströfvare, och det är kanske troligt, att det äfven sammanhänger med den äldre medeltidens likalydande folknamn. 1 o. 2. K. B. W.

Kvänum, socken i Skaraborgs län, Skånings härad. 2,928 har. 1,076 inv. (1909). Annex till Norra Vånga, Skara stift, Vånga kontrakt.

Kvästlafve, *sjöv.*, ett å örlogsfartyg under vattenlinjen beläget, urspr. med lafvar inredt rum, hvarest sjuka och sårade (de ”kväste”) vårdades under strid. Till kvästlafve är merendels det yttre rum afsedt, där vanligtvis utvägningen af besättningens proviant försiggår och hvarifrån man inkommer till fartygets olika proviant- och förrådsrum. R. N.*

Ky., förkortning för nordamerikanska staten Kentucky (jfr Ken.).

Ord, som saknas under K, torde sökas under C.

Kyan [kā'ən], J. H. Se Kyanisera.

Kyane'iska klipporna [ky-], grek. *Kváneai pétrai*, kallades i forntiden två för seglaren farliga skär vid inloppet till Bosporen. Enligt sagan voro de i äldsta tider rörliga och krossade hvarje fartyg, som försökte segla mellan dem (därför kallades de äfven *Symplega'des*, de sammanslående), tills skeppet Argo lyckligt verkställde genomfarten. Se Argo och Argonauterna. A. M. A.

Kyanisēra [kā'ən-], *kem. tekn.*, ett efter uppfinnaren, John Howard Kyan (f. 1775, d. 1850), benämndt förfaringssätt att konservera trävirke genom dess impregnering med en lösning af kvicksilfverklorid. Förfaringssättet är dyrbart och medför för arbetarna vådan af förgiftningar. P. T. C.*

Kyanīt [ky-], *miner.* Se Cyanit.

Kyanomēter [ky-], *fys.* och *meteor.* Se Cyanometer.

Kyanos [ky'-], *grek. arkeol.*, af Homeros omnämnd konstgjord glasfluss af blå färg, har af Schliemann funnits i Tiryns, inlagd i en alabasterfris.

Kyanōs [ky-], *med.* Se Blåsot.

Kyanothrichit [ky-], *miner.* Se Cyanotrichit. Suppl.

Kyathos [ky'-], grek., mindre dryckeskärl af lera med en högt uppskjutande grepe (se fig.). Det an-

Former af kyathos.

vändes till att ur blandningskärlet (se Kratēr) hälla vinet i dryckesbägarna. I det attiska målkärlssystemet var det den minsta enheten = 0,0456 l.

Kya'xares [ky-; mediskt *Uvakshatara*, grek. *Kvaξάρης*, lat. *Cyaxāres*], medisk konung, hvilken omkr. 630 f. Kr. efterträdde sin fader, Fraortes, och vid sin död, omkr. 585, efterträddes af sin son Astyages. Han var det mediska rikets egentlige grundläggare. Med vapenmakt gjorde han slut på landets lydnadsförhållande till Assyrien; han fördref de skytiska folk, som i början af hans regering öfversvämmade Medien; han förde ett sexårigt krig med den lydiske konungen Alyattes och förstörde (606), i förening med Babyloniens härskare, Ninive. Vid hans död sträckte sig hans rike västerut till floderna Halys och Tigris samt österut till nuv. Irans östra gränser.

Kübeck von Kübau [ky- fänn ky-], Karl Friedrich, friherre, österrikisk statsman, skräddarson från Mähren, f. 1780, d. 1855 i kolera, blef 1814 referent för finansärenden i österrikiska statsrådet och utarbetade s. å. ett förtjänstfullt förslag till upphjälpande af Österrikes förstörda finanser samt medverkade till upprättande af österrikiska nationalbanken (1818). 1825 blef han friherre samt 1839 president i generalräkenskapsdirektoriet och 1840 i hofkammaren; på sistnämnda post fick han finansförvaltningens högsta ledning i sin hand. Han tog nu initiativ till de första järnvägsanläggningarna i Österrike (1841) och till uppkomsten af det österrikiska telegrafnätet (1846). Hans försök att nedbringa den österrikiska statsskulden misslyckades, och efter att några veckor efter marsoroligheterna 1848 ha skött finansportföljen i Kolowrats ministär afgick han, var därpå från nov. 1849 till hösten 1850 Österrikes främste representant i förbundskommissionen i Frankfurt och sedermera, till 1855, president i det nyinrättade österrikiska riksrådet samt ledde som sådan 1851 revisionen af 1849 års författning. Hans *Tagebücher* utgåfvos 1908 af M. v. Kübeck. Jfr Beer, "Die finanzen Österreichs" (1877) och "Kübeck und Metternich, denkschriften und briefe" (1897).

Kübel [ky'-], Robert, tysk protestantisk teolog, f. 1838 i Kirchheim unter Teck, d. 1894, professor i dogmatik och etik i Tübingen 1879, torde kunna betecknas som den siste akademiske representanten i Tyskland för den från J. T. Beck (se d. o.) och ytterst från Bengel och den schwabiska pietismen utgångna s. k. bibliska realismen. Äfven i praktiskt kyrkligt hänseende, i sin med pietetsfullt fasthållande vid den kyrkliga ordningen förenade kritiska ställning till statskyrkoformen och folkkyrkoidealet liksom till många yttringar af det moderna religiösa lifvet öfver hufvud, sin sympati för bildandet af "småkyrkor inom kyrkan" o. s. v. fullföljde han Becks traditioner. Hans viktigaste arbeten äro *Christliches lehrsystem nach der heiligen schrift dargestellt* (1873), *Ueber den unterschied der positiven und der liberalen richtung in der modernen theologie* (1881), *Exegetisch-homiletisches handbuch zum evangelium des Matthäus* (1889), *Die offenbarung Johannes für bibelforschende christen* (1893) och *Christliche ethik* (postum; 1899). Sina kyrkliga åskådningar och önskemål framlade K. i den anonymt utgifna skriften *Christliche bedenken über modern-christliches wesen von einem sorgvollen* (1888; "Hvarthän går strömmen? Kristliga betänkanden angående modernt kristligt väsende af en bekymrad", 1904). I svensk öfversättning föreligga vidare, jämte ett par smärre skrifter, "Grunddragen af pastoralteologien" (1876) och "Bibelkännedom" (nya testamentet 1895, gamla testamentet 1896). E. Bg.

Kybe'le [ky-], *grek.* och *rom. myt.* Se Cybele.

Kyburg [ky-], by i schweiziska kantonen Zürich, i en vildt romantisk trakt i Tössdalen, 5 km. s. om Winterthur, har ett väl bibehållet slott, som uppges härstamma från 3:e årh. och var grefvarnas af K. stamhus. Då grefveätten 1264 utgick på manssidan, öfvergingo dess besittningar genom arf till Habsburgska huset. Kejsaren af Österrike bär ännu titeln "grefve af K." Nu är slottet privat egendom och besökes mycket af resande på grund af sin rika rustkammare och en vald samling taflor af äldre mästare.

Küchenmeister [ky'chenmajster], Gottlob Friedrich Heinrich, tysk läkare, f. 1821 i Buchheim, d. 1890 i Dresden, blef med. doktor 1846 och bosatte sig 1859 i Dresden. K. är berömd genom sina undersökningar öfver inälfsmaskarna och var den förste, som lärde känna bandmaskens utveckling (*Versuche über die metamorphose der finnen in bandwürmer*, 1852). Bland hans öfriga skrifter märkes *Die in und an dem körper des lebenden menschen vorkommenden parasiten* (1855—56; 3:e uppl. 1878—79). R. T—dt.

Küchler [ky'ch-], Albert, dansk målare, f. 2

Ord, som saknas under K, torde sökas under C.

maj 1803, d. 16 febr. 1886 i Rom, genomgick konstakademien och vann framgång genom små humoristiska genrebilder, *Amagerflicka i ateljén* (1828, Konstmuseet), *Borgare på exercisplatsen efter slutad öfning* (1830) m. fl. Sedan han förvärfvat den stora guldmedaljen för *Jesus botar sjuka* 1829, erhöll han resestipendium och reste 1830 öfver München till Italien. I Rom målade han genremotiv: *En bondefamilj köper en abbotshatt åt sin lille son* (Thorvaldsens museum), *En flicka klädes till brud* (Konstmuseet), *Familjelif vid Nemisjön* (Glyptoteket), men äfven *Correggios död* (1834, Thorvaldsens museum) och bibliska ämnen: *Jesus i örtagården*, *Josef berättar sina drömmar*, *Marie bebådelse* och *Jesu uppståndelse*. Hans glada lynne gaf småningom vika för en vek, sentimental stämning, hvilken gick i alltmera religiös riktning. Han öfvergick till katolicismen 1844 och blef munk 1851. Han sändes till en början till Schlesien, men fick 1855 sitt hemvist i Rom, i Bonaventuras kloster på Palatinen, där han var sysselsatt med att för dettas räkning utföra och kopiera kyrkliga målningar. Han upphöll dock fortfarande förbindelsen med Danmark. Efter klostrets stängning 1866 fick han tillstånd att bo kvar därstädes och lefde sedan på en liten pension af italienska regeringen och en annan från Köpenhamn. 1877 blef han led. af Konstakademien där. G—g N.

Kücken [ky'kk-], Friedrich Wilhelm, tysk tonsättare, f. 1810 nära Lüneburg, d. 1882 i Schwerin, medverkade tidigt i hoforkestern i Schwerin, komponerade populära visor och anställdes som musiklärare vid hofvet där. 1832 flyttade han till Berlin, där hans opera *Die flucht nach der Schweiz* gjorde lycka. Senare studerade han för Sechter (1841) och Halévy (1843), men kom dock aldrig synnerligen långt utöfver dilettantens ståndpunkt. 1851—61 var han hofkapellmästare i Stuttgart, hvarefter han återvände till Schwerin. Han skref en mängd kompositioner, bland dem operan *Der prätendent* (1847) samt violin- och cellosonater, men blef mest känd genom sina melodiösa, tämligen flackt känslofulla visor och duetter samt manskvartetter, af hvilka sistnämnda i Sverige allmänt sjungits *Slumra i skuggan af natten*, *Hymn till stjärnorna*, *Vi sångens unga söner* m. fl. A. L.*

Kyckling, *zool.* Se Hönssläktet, sp. 265.

Küčük-Kainardža. Se Kutschuk Kainardji.

Kyd [ki'd], Thomas, engelsk dramatiker, f. 1557, d. 1595, en af de mest betydande bland Shaksperes omedelbara föregångare. Hans lif och verksamhet ha först genom de sista årens forskningar blifvit något mera kända. Fadern var skrifvare i London, och från 1565 besökte K. en offentlig skola, men tyckes aldrig ha legat vid universitetet, utan omfattade i stället sin faders yrke. Snart lefde han dock mera bohemens skiftande lif för dagen. Redan 1581 har man bevis för, att han sysslade med litteratur. Troligen 1586 uppfördes *The spanish tragedy*. Detta betraktas numera som det första verkligt scendugliga dramat i England, skrifvet efter den moderna teknikens regler. Dess bloddrypande behandling af brottet blef också tongifvande för hela den efterföljande engelska renässansdramatiken. Man spårar verkningarna af detta stycke, som var populärt ännu på Karl I:s tid, både i ''Hamlet'' och ''Titus Andronicus''. 1592 fogades ett slags prolog till detta drama under titeln *The first part of Jeronimo* (tr. 1605), som numera af de mest kompetente domare anses icke vara författad af K. Hans nästa arbete var troligen tragedien *Soliman and Perseda* (1588?, tr. 1592). 1590 tyckes K. ha upphört att skrifva för teatern och blef i stället privatsekreterare hos en adelsman, Robert Radcliffe, till hvars hustru han deciderade en öfv. af den franske dramaturgen Robert Garniers ''Cornélie'' (1594), det enda arbete, på hvars titelblad han utsatt sitt namn. Man har äfven kvar två prosaarbeten af K., *The householder's philosophy* (1588) och *The most wicked and secret murdering of John Brewer, Goldsmith* (1592). Många af hans arbeten ha däremot gått förlorade. Mot slutet af sitt lif kom han i beröring med Marlowe, och när denne 1593 arresterades för blasfemier och irreligiösa pamfletter, fann man bland hans papper äfven skrifter af K. Denne arresterades och fick undergå tortyr, anklagad för att ha förnekat Kristi gudom m. m., men bekände intet. Lössläppt efter Marlowes död, öfvergafs han af alla, förnekades af föräldrarna och dog i elände. Hans betydelse i det Elisabetska dramats historia, som enligt de nyaste forskningarna är mycket stor, är ofvan antydd, fast hans arbetens rent poetiska värde ej kan jämföras med vare sig Marlowes eller Shaksperes. ''The spanish tragedy'' spelades äfven i Tyskland och Holland ända fram till början af 1700-talet och är af betydelse för utvecklingen af dessa länders dramatik. K:s arbeten samlades och utgåfvos först af F. S. Boas 1901. J. M.

Kydi'ppe [ky-; grek. *Κυδίππη*, lat. *Cydippe*]. 1. Hjältinnan i en forngrekisk kärlekssaga, som behandlats i en numera förlorad dikt af Kallimachos och efter honom af grekiska romanförfattare samt af Ovidius. K., dotter till en förnäm atenare, besökte en gång Artemistemplet på Delos, hvarvid en ung man vid namn Akontios från Keos förälskade sig i henne och lät ett äpple, på hvilket han skrifvit: ''Jag svär vid Artemis att gifta mig med Akontios'', rulla fram till hennes fötter. K. upptog äpplet och läste högt inskriften samt blef därigenom bunden af eden. Denna myt är behandlad af Stagnelius i ''Cydippe'', opera i tre akter (fragment). — 2. En af den argiviska Heras prästinnor, moder till Kleobis (se d. o.) och Biton. 1 o. 2. A. M. A.

Kydnos [ky'-; lat. *Cydnus*], nu Tarsus Tschai, flod i Cilicien, i Mindre Asien. Den rinner upp på Bulghar dag, n. v. om staden Tarsus. Ett bad i denna flod var nära att kosta Alexander den store lifvet. (J. F. N.)

Kydōnia [ky-]. 1. Se Aivalyk. — 2. Forngrekiskt namn på det nuv. Chania (se d. o.) på Kreta.

Kyenlyn [ky-]. Se Kwen-lun.

Kyffhausen [ky'ff-], borg. Se Kyffhäuser.

Kyffhäuser [ky'ffhöjser], bergås i norra (nedre) delen af tyska furstendömet Schwarzburg-Rudolstadt, i n. begränsad af Goldene aue, som skiljer densamma

från Harz. Norra hufvudkammen bär två märkliga borgruiner: i v. Rothenburg (394 m.) och i ö. Kyffhausen (457 m.). Den senare borgen, sannolikt anlagd i 10:e årh., var ofta Hohenstaufernas residens, och vid densamma äro fästa många tyska folksagor och sägner (jfr Fredrik, romersk kejsare 2, sp. 1303). På södra sidan af berget ligger Barbarossagrottan (350 m. lång). 1896 aftäcktes helt

Fig. 1. Kyffhäusermonumentet.

nära borgen Kyffhausen ett 65 m. högt monument (fig. 1; efter B. Schmitz' ritningar) öfver kejsar Vilhelm I. Underbyggnaden består af flera öfver hvarandra liggande terrasser. På den andra finnes kejsar Fredrik

Fig. 2. Fredrik Barbarossas staty å Kyffhäusermonumentet.

Barbarossas staty (fig. 2; modellerad af N. Geiger). Trappor föra upp till den af hörntorn prydda öfversta terrassen, hvilken uppbär en massiv kvadratisk tornliknande byggnad, som afsmalnar uppåt. Midt öfver Barbarossas staty, framför tornbyggnaden, står omgifven af allegoriska gestalter Vilhelm I:s 9,5 m. höga ryttarstaty af drifven koppar (modellerad af E. Hundrieser). (J. F. N.)

Kyffhäuserbund der deutschen landeskrieger-verbände [-bo'nt - döjt- -krigerferbände]. Se Krigarföreningar.

Kyfos [ky-; af grek. *kyfo's*, krökt], *med.*, en ryggradskrökning med vinkelböjning rätt bakåt; puckel, vanligen omfattande de nedre hals- och de öfre bröstkotorna. Se Ryggradskrökningar. F. B.*

Kügelgen [ky'gelgen]. 1. Gerhard von K., tysk målare, f. 1772, mördad 1820, studerade från 1791 i Rom, vistades sedan i München, Riga, Petersburg, Paris och Dresden, där han 1805 blef professor vid konstakademien. K. målade ideella motiv (*Ariadne* och *Andromeda*, båda i Berlins nationalgalleri, *Den förlorade sonen*, i Dresdengalleriet) och porträtt (*Drottning Louise*, *Goethe* m. fl.). Se monografier af Hasse (1824) och af K. v. Kügelgen (1901). — Äfven hans son, Wilhelm von K. (f. 1802, d. 1867), var målare, men är mest känd genom sin självbiografi, *Jugenderinnerungen eines alten mannes* (1870; 23:e uppl. 1904; "En gammal mans ungdomsminnen", 1903). — 2. Karl Ferdinand von K., G. v. K:s tvillingbroder, landskapsmålare, f. 1772, d. 1832, följde brodern till Rom, hamnade sedan i Petersburg och arbetade för kejsar Alexander I. Han utförde bl. a. en mängd bilder från Krim och från Finland. 1—2. C. R. N.*

Kyhlberg [tjyl-], Ola, döfstumskolepedagog, f. 18 nov. 1841 i Östra Espinge församling, Malmöhus län, blef student i Lund 1861 och filos. doktor 1868, var adjunkt vid Lunds folkskollärarseminarium 1868—70 och folkskoleinspektör i Norrköping 1870—76, studerade döfstum- och blindundervisningen i Danmark, Tyskland, Schweiz och Norge 1876 och var föreståndare vid Manilla 1876—1907 (till 1878 var äfven Blindinstitutet förlagdt dit). K. har därjämte varit döfstumskoleinspektör 1877—88 samt led. i de kungl. kommittéerna för döfstumundervisningens ordnande (1876—78) och för ordnandet af andesvagas undervisning (1893—94) samt i en af ombud för landets samtliga döfstumskolestyrelser tillsatt kommitté ang. döfstumlärarpersonalens och dess änkors och barns pensionering (1897—99). K. har varit en reformator på den svenska döfstumundervisningens fält. I motsats till de på tyska skolans grundval stående "germanisterna", som ville undervisa alla döfstumma medelst talmetoden, hvilket dock i många fall skedde på bekostnad af den språkliga utvecklingen, ansåg K. (en "skolastiker") det visserligen möjligt att lära så godt som alla döfstumma att tala, men där talet skulle drifvas för mycket på den andliga utvecklingens bekostnad, satte han icke så högt värde på det förra, att han därför ville uppoffra den senare. Han tog därför i första hand sikte på det språkliga målet: att så vidt möjligt föra den döfstumme därhän, att han efter slutad skoltid hjälpligt kunde reda sig med en lättare, för gemene man afsedd bok. Alla döfstumma borde dock först pröfvas medelst talmetoden. Efter resultatet af denna pröfning borde de, som kunde hinna det språkliga målet medelst användning af tal och afläsning, undervisas med talmetoden, men de, som icke genom denna metod kunde hinna detta mål, undervisas medelst skrifmetoden, d. v. s. medelst skrift och handalfabet. Genom att i parallellklasserna å tal- och skriflinjen genomgå samma lärokurser funnes tillfälle att när som helst under skoltiden företaga behöfliga öfverflyttningar från den ena linjen till den andra. Möjligheten att medelst

Ord, som saknas under K, torde sökas under C.

skrifmetoden föra äfven de svagare begåfvade bland de döfstumme till ungefär samma språkliga mål, som de bättre begåfvade bland dem hinna genom talmetoden, grundade K. därpå, att skrifskolans lärjungar sluppe att nedlägga sitt hufvudsakliga arbete och sin tid på artikulation och afläsning, hvarförutom elevantalet i skrifklasserna i regel blefve mindre än i talklasserna. De sinnesslöe döfstumme, som icke kunde införas i vårt språks abstrakta form, hänvisade K. till en tredje linje, där de undervisades med teckenmetoden. — K. har utgifvit *Läsebok för småskolan* (1874; 5:e uppl. 1889), *Om döfstumundervisningens ordnande* (1878), *Om inspektionen i våra döfstumskolor* (1887), *Manilla-institutets årskataloger* (1876—1907) och *årsberättelser* (1880—1907) och två ark bilder till hjälp vid de döfstummes första undervisning (3 uppl.) samt öfversatt L. Kellners ”Pedagogik för folkskolan och hemmet i aforismer” (1872). A. F. N—m.

Kühn [kyn] 1. Kino, Eusebius Franz, österrikisk-amerikansk missionär, f. 1644, inträdde tidigt i jesuitorden, blef professor i matematik vid Ingolstadts universitet, kom 1680 till Mexico, där han verkade som missionär och hvarifrån han vidtog en omfattande och geografiskt viktig missions- och upptäcktesresa genom det då skäligen okända Kalifornien. Som missionär hade han stor framgång bland indianerna och räknas bland de främste katolske, som verkat i Amerika. Han dödades af indianer 1711. Jfr Platzweg, ”Lebensbilder deutscher jesuiten” (1882), von Rath, ”Arizona” (1885) och Shea, ”The catholic church in colonial days” (1886). Hj. H—t.

Kyhn [kyn], Peter Vilhelm Karl, dansk målare, f. 30 mars 1819 i Köpenhamn, d. 11 maj 1903, studerade vid konstakademien, men utbildade sig hufvudsakligen på egen hand. K. målade dansk natur med mycken känsla, kraft och stämningsstyrka. Sådana taflor som *Utsikten vid Bjergelide* och många bilder från Jyllands hedar visa storslagen modellering af landskapet, medan däremot i *Kylig sommarafton* och *Sommarafton vid Himmelbjerget* hans förmåga att i färger ge uttryck åt en klar och lefvande stämning på ett slående sätt framträder. K. var äfven en flitig raderare. Han är representerad på Konstmuseet i Köpenhamn af 26 nummer och äfven godt i Hirschsprungska samlingen. 1897 blef K. led. af Akad. f. de fria konsterna. Ph. W. (G—g N.)

Kühn [kyn], Julius, tysk agronom, f. 23 okt. 1825 vid Pulsnitz i Oberlausitz, d. 1910. Efter fleråriga anställningar vid praktiskt jordbruk och studier vid Poppelsdorfs landtbruksinstitut samt en kortare tids anställning som privatdocent i Proskau återvände han till jordbrukspraktiken och förvaltade 1857—1862 grefve v. Egloffsteins gods vid Grossglogau. K. utförde grundliga undersökningar öfver växtsjukdomar, hvaraf frukten blef det epokgörande arbetet *Krankheiten der kulturgewächse, ihre ursachen und ihre verhütung* (1856; 2:a uppl. 1859). 1862 kallad till professor vid universitetet i Halle, genomdref han redan 1863 inrättandet af en särskild landtbruksinstitution, hvars förste föreståndare han blef. Detta institut har tillvunnit sig stort anseende, till stor del på grund af K:s verksamhet som ledare och lärare, och har blifvit en af de förnämsta brännpunkterna för forskning rörande läran om husdjurens afvel och utfodring. Af öfriga inrättningar vid Halles universitet, som kunna anses som K:s skapelser, böra nämnas det landtbruksfysiologiska laboratoriet, samling af olika raser af husdjur samt anstalt för profning af landtbruksredskap. Ifrig förkämpe för förläggande af de vetenskapliga landtbruksinstituten från de förut vanliga instituten (akademierna) på landet till universiteten, kan K. genom sina skrifter och det exempel, som institutet i Halle under hans ledning gett på fördelarna af denna anordning, anses framför andra ha verkat för densammas allmänna genomförande i Tyskland. K. vann ock stort anseende genom arbeten rörande husdjurens utfodring, och hans prisbelönta lärobok *Die zweckmässigste ernährung des rindviehes vom wissenschaftlichen und praktischen standpunkte* (1864; 11:e uppl. 1897) hör till de mest kända och använda läroböcker i detta ämne. F. ö. offentliggjorde han sina flesta vetenskapliga forskningsresultat i de af honom alltifrån början (1880) utgifna ”Mitteilungen aus dem physiologischen laboratorium und der versuchsstation des landwirthschaftlichen instituts der universität Halle”. K. äras i Tyskland som en af landtbruksvetenskapens stormän; han förenade i ovanlig grad grundlig vetenskaplighet med framstående praktisk erfarenhet. K. var led. af svenska Landtbruksakad. (1875). H. J. Dft.

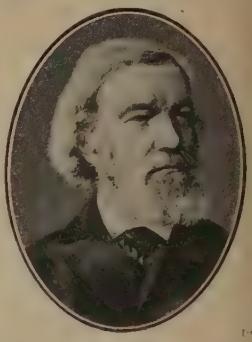

Kühne [kȳne], Ferdinand Gustav, tysk författare, f. 1806 i Magdeburg, d. 1888 i Dresden, studerade sedan 1826 filosofi vid Berlins universitet, slöt sig till Das junge Deutschland samt redigerade 1835—42 i Leipzig ”Zeitung für die elegante welt” och 1846—59 ”Europa, chronik der gebildeten welt”. K:s alstring tillhör den reflexions- och tendensbetonade aktuella diktningen under Laubes och Gutzkows baner; den omfattar bl. a. *Novellen* (1831), *Eine quarantäne im irrenhause* (1835), *Klosternovellen* (2 bd, 1838), *Wittenberg und Rom; klosternovellen aus Luthers zeit* (3 bd, 1876), de sociala skildringarna *Sospiri, blätter aus Venedig* (1841) och *Mein tagebuch in bewegter zeit* (1863; behandlande 1848—50 års händelser), romanerna *Die rebellen von Irland* (3 bd, 1840; 2:a uppl. 1863) och *Die freimaurer* (1854; 2:a uppl. 1867), de lyriska samlingarna *Gedichte* (1831) och *Romanzen, legenden und fabeln. Neue gedichte* (1880), de mot påfvedömet riktade satirerna *Römische sonette* (1869) och *Christus auf der wanderschaft* (1870), ett antal med föga bifall mottagna dramer äfvensom de värdefulla karakteristikerna *Weibliche und männliche charaktere* (2 bd, 1838), *Porträts*

und silhouetten (2 bd, 1843) och *Deutsche männer und frauen* (1851; 2:a uppl. 1863). K:s *Gesammelte schriften* utkommo i 12 bd, 1862—67. Se biogr. af Pierson (1890).

Kühne [kȳne], August (pseudonymen Johannes van Dewall), tysk romanförfattare, f. 1829 i Westfalen, d. 1883, blef artillerioffícer i Berlin 1848, deltog med utmärkelse i fälttågen 1866 och 1870—71 samt erhöll 1885 afsked som öfverstelöjtnant. — K. skref en oafbruten följd vanligen från societetslifvet hämtade romaner och noveller, bland hvilka må nämnas *Else Hohenthal* (1875; 3:e öfv., 1880), de humoristiska *Kadettengeschichten* (1877; "Från mina kadettår", 1881) och *Ein mann* (1883; "En man", s. å.).

Kühne [kȳne], Moritz, preussisk öfverste, militärförfattare, f. 1835, d. 1900, gjorde sig känd genom utmärkta taktiska studier, som 1870—78 utkommo under titeln *Kritische und unkritische wanderungen über die gefechtsfelder der preussischen armee in Böhmen 1866* (5:e uppl. 1898). C. O. N.

Kühne [kȳne], Willy, tysk fysiolog, f. 28 mars 1837 i Hamburg, d. 11 juni 1900, blef 1856 filos. doktor samt professor i fysiologi 1868 i Amsterdam och 1871 i Heidelberg. K. var en af sin tids mångsidigaste och mest betydande fysiologer och utsträckte med framgång sin verksamhet äfven till den mikroskopiska anatomien. Hans *Untersuchungen über das protoplasma und die kontraktilität* (1864) eger grundläggande betydelse för den allmänna biologien. Genom sina undersökningar öfver ägghviteämnenas digestionsprodukter gjorde han viktiga inlägg i afseende på kännedomen om dessa ämnens byggnad. Af måhända ännu större vikt äro hans i många riktningar genomförda studier öfver synpurpurn och dess förvandlingsprodukter, hvilka till stor del fylla de af honom utgifna "Untersuchungen aus dem physiologischen institute zu Heidelberg" (4 bd, 1877—82). Äfven bör nämnas hans på sin tid högt skattade *Lehrbuch der physiologischen chemie* (1866—68). K. blef 1892 led. af Vet.-soc. i Uppsala och 1898 af Vet. akad. i Stockholm. R. T—dt.

Kühnemann [kȳne-], Eugen, tysk litteraturhistoriker, f. 1868 i Hannover, vardt e. o. professor 1901 i Marburg och 1903 i Bonn samt flyttade s. å. som ord. professor i litteraturhistoria till Posen, för hvars nyupprättade universitet han utnämndes till rektor, men kallades 1906 till professor i filosofi i Breslau. K:s arbeten äro dels litteraturhistoriska, dels rent filosofiska: *Die kantischen studien Schillers und die komposition des Wallenstein* (1889), *Turgenjew und Tolstoj* (1893), *Herders persönlichkeit in seiner weltanschauung* (s. å.), *Kants und Schillers begründung der ästhetik* (1895), *Herders leben* (s. å.), *Grundlehren der philosophie* (1899), *Über die grundlagen der lehre des Spinoza* (1902), *Schiller* (1905; 4:e uppl. 1911) m. fl., hvarjämte han varit verksam som utgifvare. Erfarenheter från Posen ligga till grund för hans bok *Von der deutschen kulturpolitik in Posen* (1906). R—n B.

Kühner [kȳner], Raphael, tysk filolog, f. 1802 i Gotha, d. 1878 i Hannover, 1825 lärare vid Hannovers lyceum, för hvilket han sedermera vardt rektor, pensionerades 1873 och fick 1874 professors titel. — Med sin *Ausführliche grammatik der griechischen sprache* (2 bd, 1834—35; 3:e uppl. af Blass och Gerth 1890—1904) gjorde K. epok inom studiet af grekiskan genom att uppmärksamma den jämförande språkforskningen, särskildt sanskrit, samt utveckla syntaxen efter en rent vetenskaplig metod. På språklärans område utarbetade han vidare *Kurzgefasste schulgrammatik der griechischen sprache* (1836; 6:e uppl. 1881), *Elementargrammatik der griechischen sprache* (1837; 32:a uppl. 1887; "Grekisk språklära", 1844, 2:a uppl. 1862), *Elementargrammatik der lateinischen sprache* (1841; 44:e uppl. 1887; "Latinsk grammatik", 1847), *Schulgrammatik der lateinischen sprache* (1842, 5:e uppl. 1861; öfv. i sammandrag, "Kort latinsk grammatica", 1842, 3:e uppl. 1866) m. m. samt *Ausführliche grammatik der lateinischen sprache* (2 bd, 1877—80), ett motstycke till den stora grekiska språkläran. Han utgaf äfven skrifter af Cicero och Xenofon.

Kyholm [ky-], liten dansk ö i Kattegatt, vid Samsös nordöstra kust. 1801—59 fanns där en karantänsinrättning. E. Ebg.

Kyi, indiskt folk. Se Khasi.

Kyjov, stad. Se Gaya.

Kükenthal [ky'-], Willy Georg, tysk zoolog, f. 1861 i Weissenfels, professor 1889 i fylogeni vid universitetet i Jena och 1898 i zoologi och jämförande anatomi i Breslau, har företagit flera zoologiska forskningsfärder till den arktiska regionen samt 1894 till malajiska arkipelagen. K. har lämnat en rad synnerligen förtjänstfulla bidrag till kännedomen om tandsystemet hos däggdjuren (*Das gebiss von Didelphys*, 1891, *Entwicklungsgeschichtliche untersuchungen an pinnipediergebisse*, 1893, *Vergleichend-anatomische und entwicklungsgeschichtliche untersuchungen an waltieren*, s. å., och *Vergleichende* etc. *an sirenen*, 1897) samt författat flera arbeten rörande hvaldjurens morfologi och ekologi. Under de sista åren har han i många skrifter behandlat gruppen *Alcyonarier*. K. är äfven författare till en också å svenska högskolor mycket anlitad *Leitfaden für das zoologische praktikum* (1898; 2:a uppl. 1901), dessutom till reseskildringarna *Forschungsreise in das europäische eismeer* (1890) och *Forschungsreise in den Molukken und in Borneo* (4 bd, 1896—1902). K. är led. af Vet. soc. i Uppsala (1911). L—e.

Kyklåderna [ky-]. Se Cykladerna.

Kykliska skalder [ky'k-], Cykliska skalder (af grek. *ky'klos*, krets), gemensam benämning för ett antal forngrekiska skalder, som under århundradena närmast efter de homeriska sångernas framträdande (ung. 750—550 f. Kr.) och med dessa som mönster författade episka dikter öfver ämnen hörande till den grekiska guda- och hjältesagan. Närmast räknade man dit sådana dikter, som behandlade ämnen, som hörde till den trojanska sagokretsen och till tiden lågo antingen före eller efter händelserna i Iliaden och Odyssén och sålunda kommo att bilda en inom sig sluten diktcykel med de homeriska sångerna som medelpunkt. Benämningen kykliskt epos utsträcktes dock stundom äfven till dikter, som hämtat sitt stoff från andra sagokretsar. De kykliska dikterna betraktades i äldre tid åtminstone till en del som alster af Homeros själf, hvaremot dock redan Herodotos protesterar. Att ingen enda bland dem blifvit bevarad, vittnar bäst om, att man snart nog lärt sig inse deras i förhållande till de homeriska

Ord, som saknas under K, torde sökas under C.

sångerna underordnade värde. Sin största betydelse ega de därigenom, att Greklands tragiska skalder till stor del ur dem hämtat sitt stoff. Äfven den bildande konsten har från dem lånat idéer. För vår kännedom om de kykliske skalderna ha vi hufvudsakligen att tacka de upplysningar, som den alexandrinske grammatikern Proklos (2:a årh. e. Kr.) har meddelat i sin ”Krestomati”. Bland kykliska skalder, hvilkas namn äro kända, märkas Stasinos från Cypern, hvars dikt ”Kypria” (11 böcker) behandlade de händelser, som föregingo handlingen i Iliaden; Arktinos, hvars ”Aithiopis” (5 böcker) och ”Iliu persis” (Trojas förstöring, 2 böcker) likasom Lesches’ ”Lilla Iliad” (4 l. 5 b.) bildade en fortsättning af Iliaden. Om de grekiske hjältarnas hemfärd från Troja handlade Agias’ ”Nostoi” (5 b.). En fortsättning af Odyssén utgjorde Eugammons ”Telegonia” (2 b.). Den tebanska sagokretsen behandlades i tre dikter, ”Oidipodeia”, ”Thebais” och ”Epigonoi”, af hvilka den förstnämnda tillskrifves lacedemoniern Kinaithon, Heraklessagan i ”Oichalias eröfring”, hvars författare uppges vara Kreofvlos. I behåll varande fragment af det kykliska eposet äro samlade af Kinkel, ”Epicorum grecorum fragmenta” (1877). Litt.: Welcker, ”Der epische Cyklus oder die homerischen dichter” (1835—49), Düntzer, ”Homer und der epische Cyklus” (1839), Jahn, ”Epische bilderchroniken” (1873), och Wilamowitz-Möllendorff, ”Der epische Cyklus” (i ”Homerische untersuchungen”, 1884). A. M. A.

Küküllö [ky’kyllö], floder. Se Kokel.

Kylande medel (lat. *reme'dia refrigera'ntia*), *med.*, äro sådana medel, som kunna, lokalt eller allmänt, nedsätta kroppstemperaturen eller framkalla en förnimmelse af kyla. Med detta namn betecknades i äldre tider t. ex. allehanda syror, såväl organiska som oorganiska, och flera slags salter (salpeter, svafvelsyrade, ättiksyrade och klorsyrade alkalier m. m.), hvilka vid intagning framkallade en kylande förnimmelse i munnen. Numera användes mera sällan benämningen kylande medel. Som sådana kunna emellertid fortfarande betecknas: kalla bad och tvättningar, omslag med kallt vatten eller is, med ättika, blyvatten o. d. Med de svala baden eller tvättningarna afses särskildt att nedsätta kroppstemperaturen vid feber, med de lokala afkylningarna att minska svullnad och smärta eller att på reflexväg pigga upp nervsystemet, att framkalla en angenäm köldförnimmelse o. s. v. O. T. S. (C. G. S.)

Kylande pulver, *med.*, benämnas flera blandningar af pulveriserade salter och socker, af hvilka man erfar en kylande verkan. ”Roséns (Rosensteins) kylande pulver” (*Pulvis refrigerans Rosensteinii*), *P. nitrosus* Pharmacopæa Suecica, ed. IV, och *P. nitri oxalicus* Ph. Suec., ed. VI, innehöll 1 d. acetosellsalt (kaliumoxalat), 3 dlr renad salpeter och 10 dlr socker. Det i Ph. Suec., ed. VII, upptagna ”kylande pulver”, *Pulvis nitri tartaricus*, var en blandning af 1 d. magnesiumkarbonat (”hvit magnesia”), 2 dlr vinsyra, 10 dlr kaliumnitrat (salpeter) och 30 dlr socker. Af dylika kylande pulver gafs 1 struken eller rågad tesked i ett halft glas vatten en eller flera gånger om dagen efter behof. Dylika medel ansågos förr verka lugnande, t. ex. mot blodsvallningar och subjektiva känslor af hetta, men äro numera ej i bruk för sådant syfte. Kylande pulver, tagna i tätare doser, verka äfven lindrigt afförande. O. T. S. (C. G. S.)

Kylander [tjy-], Ture Fredrik, pedagog, tidningsman, f. 25 sept. 1844 i Linköping, d. 5 maj 1906, filos. doktor i Uppsala 1877, adjunkt vid Linköpings folkskollärarseminarium från 1880, hade anseende som skicklig lärare, särskildt i svenska språket och litteraturen, och redigerade 1897—1906 ”Tidskrift för folkundervisningen” (årg. 16—25), i hvilken ett flertal artiklar är af hans hand. Af öfriga utgifna skrifter märkas bl. a.: *Sextus Propertius* (I och II, 1877, 1884), *Ignatii bref till efeserna* (1901), *Biblisk kartbok* (tills. med J. E. Iverus, 1884). R. N—n.

Kylapparat, Kondensationsapparat, inrättning för vätskors och gasers afkylande. Vid ångor åsyftas vanligen deras förtätning till vätskeform.

Vätskor afkylas med: kylskepp, ytstrilkylare (ty. *rieselkühler*), kylspiraler och simmare. Kylskepp äro stora flata behållare af järn eller cement, hvaröfver luften försättes i stark rörelse med fläktar. — Ytstrilkylare bestå af ett batteri öfver hvarandra lagda rörslingor. Den varma vätskan rinner utanpå kylaren och kylvatten inuti rören, eller också omvändt. Det första förfaringssättet medför liksom användning af kylskepp den fördelen, att vätskan genom afdunstning koncentreras, hvarjämte en luftning eger rum. — I kar och slutna behållare kyles vätskan genom i järn- eller koppar- eller blyspiralrör rinnande kylvatten, eller genom i vätskan nedsänkta simmare. Tack vare de moderna köldmaskinerna samt användning af saltlösningar, som kylas till — 10° à — 20° C., kunna dessa kylanordningar göras ännu mera effektiva.

Gaser afkylas i luftkylare och vattenkylare. Luftkylare äro vertikala rör förenade med rörslingor. Vattenkylare äro af likartad konstruktion som de kondensorer, som användas för ångors förtätande. I de fall, då gasen samtidigt skall kylas och tvättas, användas s. k. *skrubbers*, cylinderformiga torn, hvari vatten strilar öfver en fyllning af träribbor, koks, stenar eller perforerade bottnar och gasen inledes nedtill och uttages upptill.

För *ångors* förtätning användа kylare eller kondensorer kunna indelas i: rör-, spiral- och cylinderkylare. Vid rörkylare kommer gasen in i en öfre kammare, som med ett större antal raka rör står i förbindelse med en undre kammare, där utkondenserad vätska samlas och får afrinna genom ett svanhalsformadt afloppsrör (se fig. 11 i art. Kolning) eller kran. De båda kamrarna och rören äro innesluta i ett cylinderformigt hölje. Kylvatten inledes nertill, får cirkulera omkring rören och afledes upptill. — Vid spiralkylarna äro kamrarna och de raka rören ersatta med en rörspiral. Vid cylinderkylarna ersättas de med två cylindrar, mellan hvilka gasen passerar, medan kylvätskan rinner utanför den yttre och inuti den inre. Det finns äfven andra former af kondensorer, såsom kyllådor med rörslingor eller kylkroppar af annan form. På laboratorier användas kylrör vanligen af glas. Den vanligaste formen är Liebigs kylrör (fig. 2 i art. Destilleringsapparat), bestående af ett genomgående glasrör och däröfver ett gröfre, som i båda ändarna afstänges med kautschukliggaturer och som är försedt med två ansatsrör för kylvattnets till- och afledande. Mera ut-

bildade former af kylrör äro kulkylare, där det inre röret är utblåst till tre eller fyra kulor. I st. f. kautschukliga turer äro vid dessa vanligen ytterrörets ändar fastsmälta vid det inre röret. En annan form äro spiralkylare, som ha innerröret utbildadt till en rörspiral. I fråga om användningen har man att skilja mellan vanliga kylare och återflödeskylare, som användas till oupphörlig förtätning af ångorna från ett kokkärl och den förtätade vätskans ständiga tillbakarinnande däri.

För effektiv kylning erfordras, att motströmningsprincipen om möjligt tillämpas, så att kylvätska och gas passera kylaren i motsatta riktningar. Vidare måste kylytan vara tillräckligt stor och gaskanalen öfverallt så vid, att liten hastighet hos gasen ernås. Materialet bör ha god värmeledningsförmåga. Vid svårkondenserbara gaser, såsom eter, göras kylarna därför lämpligen af koppar.

Om kylmaskiner se Ismaskin. E—t N—n.

Kylare. Se Kylapparat.

Kylberg. 1. Lars Vilhelm K., jordbrukare, konstnär, f. 18 aug. 1798 å Såtenäs (Västergötland), d. 1 nov. 1865 i Vänersborg, blef 1816 underlöjtnant och 1821 löjtnant vid Värmlands fältjägarregemente,

men tog redan 1823 afsked, med kaptens rang. Han bosatte sig å Blaxtorp, som han 1831 utbytte mot fädernegården Såtenäs, där han gjorde sig bemärkt som framstående landtbrukare. 1840—56 var han ordf. i det 1870 nybildade Skaraborgs läns hushållningssällskap, hvars stadgar han utarbetat. Under senare delen af sin lefnad egnade sig K. med sin vanliga energi åt undervisningsfrågorna. Ungdomsvän med Torsten Rudenschöld och liksom han nitälskande för folkundervisningen, omfattade han dennes skolsystem och tillämpade det både i socknens (Tuns) skola och i den, som han själf öppnat för sina underhafvandes barn. Till svar på de angrepp, som, i synnerhet efter Rudenschölds död, riktades mot dennes metod och personlighet, utgaf K. en liten skrift, *Om svenska folkskolan och grefve Thorsten Rudenschöld* (2 uppl. 1861), som på allmän bekostnad utdelades till socknarna. På hösten 1864 flyttade han till Vänersborg. — K. var i sina yngre dagar en lycklig och flitig utöfvare af skön konst. Han tecknade illustrationer till fru Lenngrens dikter samt gjorde satiriska kompositioner, som infördes i Boijes ”Magazin” 1820—33, och målade senare äfven landskap i olja och akvarell. — K. blef 1843 led. af Landtbruksakad., 1862 af Vet. o. vitt. samh. i Göteborg och 1863 af Vet. akad.

2. Hjalmar K., den föregåendes son, agronom, f. 1824, d. 1885, genomgick Degebergs landtbruksinstitut och egnade sig åt praktiskt jordbruk samt landtbruksundervisning som föreståndare för lägre landtbruksskolor vid Bo i Kalmar län 1847—56, Ryssbylund i samma län 1856—58 och Vårby i Stockholms län 1858—59. Därefter återgick han till skötseln af sin egendom Ryssbylund i Kalmar län, där han 1863 öppnade en privat landtbrukselementarskola. 1871—74 var K. föreståndare för landtbruksinstitutet å Ultuna, därefter föreståndare för uppfostringsanstalten å Hall invid Södertälje till 1878, då han öfvertog liknande befattning vid Östad barnhus invid Alingsås. K. var en ganska flitig landtbruksförfattare.

3. Regina Sofia K., den föregåendes syster, målarinna. Se Bobeck. 1. —rn.* 2. H. J. Dft.

Kyleberg, gods i Svanhals socken, Östergötlands län, bestående af 3 mtl frälse säteri samt 4¼ mtl underlydande, tax.-v. 226,900 kr. (1909). Gården, som förut hette *Berga*, egdes 1650 af landshöfdingen Hans Kyle, efter hvilken den uppkallades, senare af medlemmar af släkterna Krusebjörn, von der Pahlen, Boij och Edenhjelm. Sedan tillhörde den genom köp politikern Axel Dickson (f. 1826, d. 1899), som betydligt förbättrade egendomen och

Kylebergs herrgård.

gjorde den med afseende på byggnader (se fig.) och jordens skötsel till en af de mest framstående i länet. Nuvarande egare är ingenjör C. G. Larsson. Wbg.

Kylfverstenen, en 1903 i en forngraf på Gottland anträffad sten med två urnordiska runinskrifter, dels runraden, afslutad med en kvistruna, dels en liten grupp runor af oklar betydelse. Grafven är förmodligen från 300-talet e. Kr. Se O. v. Friesen och H. Hansson, ”Kylfverstenen” (i ”Ant. tidskr. f. Sverige”, XVIII). B—e.

Kylingared, socken. Se Kölingared.

Kylix [ky/-], forngrekisk flat dryckesbägare på fot och med två handtag (se fig.). Ett stort antal sådana, ofta rikt smyckade kärl, mestadels attiska, har kommit till vår tid; från Argos finnas exemplar af något afvikande form.

Kylknölar. Se Frostskada.

Kyllej, allmän landthamn på Gottlands nordöstra kust, Hellvi socken. Hamnen har ett djup af 2,2 till 2,5 m., men besökes numera ytterst litet. Omkr. 110 inv. (Malms närbelägna gård inberäknad). A. G.*

Kyllēne [kyll-], Cyllene (nu Zeria), ett 2,375 m. högt berg på Peloponnesos, 21 km. s. om Lepantoviken, näst H. Elias (på Taygetos) det högsta på halfön. Hos de gamle grekerna var detta berg helgadt åt Hermes, som troddes vara född på dess topp. (J. F. N.)

Kyllēnios [kyll-], lat. *Cyllenius*, Den kylleniske, Kylleniern, *grek. myt.*, binamn för den på berget Kyllene (se d. o.) födde och dyrkade guden Hermes (Mercurius).

Kyller (ty. *koller*, af fr. *collier*, eg. beklädnad för halsen, af lat. *collum*, hals), den vadderade rock, som riddarna buro under harnesket; en af särskildt beredt skinn förfärdigad rock, som från midten af 1600-talet började utträngа kyrassen hos det tunga kavalleriet (se Gustaf, sp. 666, fig.). Numera nyttjas i allmänhet kyllerskinn (vanligen af buffel eller älg) endast till remtygspersedlar. H. W. W.*

Kylling [kyll-], Peter, dansk botanist, f. 1640, d. 1696, utnämndes 1682 till botanicus regius. Hans arbeten *Catalogus plantarum CCCCIV in Luco aureo s. Gyldenlund* (d. v. s. Charlottenlund) *provenientium* (1684) och *Viridarium danicum* (1688) äro ännu viktiga källskrifter för den danska floran. C. R.*

Kyllinghovedet [kyll-]. Se Horten.

Kyllopodion [kyll-], grek., binamn på Hefaistos (se d. o.).

Kylmaskin, *tekn.* Se Ismaskin. Jfr Iskällare.

Kylofyller [ky-; af grek. *kylo's*, krokig, och *fy'llon*, blad], *bot.* Se Bladsuckulenter.

Kylon [kȳ-; grek. *Kýlων*], en atenare af högättad (eupatridisk) härkomst, redan i ungdomen frejdad som segrare i de olympiska spelen. Understödd af sin svärfader, envåldshärskaren Theagenes i Megara, anstiftade han (troligen omkr. 630 f. Kr.) en sammansvärjning i syfte att förskaffa sig envåldsmakten och besatte för sådant ändamål Akropolis (borgen i Aten). Då han där belägrades af de öfrige eupatriderna, uppstod snart hungersnöd. K. själf lyckades fly, men hans anhängare måste dagtinga. De sökte skydd vid gudinnan Athenas altare och lämnade detta, först sedan man högtidligen lofvat att skona deras lif; men de blefvo icke dess mindre nedhuggna på anstiftan af arkonten Megakles, hufvudmannen för alkmaionidernas mäktiga släkt. Denna blodskuld hvilade sedan tung öfver staten och medförde bl. a., att alkmaioniderna drefvos i landsflykt. A. M. A.

Külpe [ky'l-], Oswald, tysk filosof och psykolog, f. 1862 i Kurland, var 1887—94 assistent vid Wundts psykologiska institut och vardt 1894 professor i filosofi och estetik i Würzburg, där han äfven ledde det psykologiska institutet, och förflyttades 1909 till Bonn. K. har författat ett stort antal tidskriftsuppsatser samt de stora arbetena *Grundriss der psychologie* (1893), *Einleitung in die philosophie* (1895; 5:e uppl. 1910), *Die philosophie der gegenwart in Deutschland* (1902; 4:e uppl. 1908) och *Immanuel Kant* (1907; 2:a uppl. 1908).

Kylrör, *tekn.* Se Kylapparat.

Kylskada, *med.* Se Frostskada.

Kylskepp, *tekn.* Se Kylapparat.

Kylsond, *med.* Se Sond.

Kylugn. Se Glasfabrikation, sp. 1279.

Kylvagn, *järnv.*, täckt godsvagn med inredning, som möjliggör, att under varm årstid temperaturen inne i vagnen kan hållas lägre än den yttre temperaturen. Detta uppnås mestadels genom en eller flera af följande anordningar: dubbla väggar, tak och golf i vagnen; mellanlägg af sådana ämnen, som äro dåliga värmeledare; så god tätning som möjligt af alla öppningar; afkylning af väggar och tak medelst i rörelse försatt luft; afkylning med is m. m. Kylvagnar användas för transport af gods, som är utsatt för förstöring, om det under någon längre tid påverkas af värme, såsom fisk, färskt kött, mjölk, smör m. fl. varor. Kylvagnarnas inredning rättas i detalj efter det varuslag, för hvilket de i hufvudsak äro afsedda. H. L.

Kyma [kȳ-; af grek. *kȳma*, våg], *bygnk.*, bladliknande ornering på en för den grekisk-doriska stilen egendomlig list med karnisartad profil, hvars öfre del böjer sig ned som en roffågelsnäbb (fig. 1). Denna list förekommer sirad med kyma både som kapitällist på anter (se Ant) och i gesimser öfverst på hängplattan; den tjänstgör i detta senare fall

Fig. 1. Doriskt kyma.

som dropplist, hvartill dess form synnerligen väl lämpar sig. Kymaornamentet är oftast enbart måladt på listen, stundom ökas effekten genom inskärningar mellan bladen. Man har kallat den i fig. 1 återgifna orneringen doriskt kyma, till skillnad

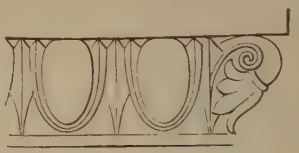

Fig. 2. Echinuskyma.

dels från echinuskyma (fig. 2), en medelst målning eller i relief utförd ornering på en echinusformad list, dels från lesbiskt kyma (fig. 3),

Fig. 3. Lesbiskt kyma.

en likaledes i målning eller relief utförd ornering på en karnisformad bärande list. Ehuru alla tre orneringarna ha det gemensamt, att de mer eller mindre påminna om en serie blad med nedvikta spetsar, torde benämningen kyma numera knappast användas för de båda senare ornamentstyperna. Dessa, hvilka i en oändlig mångfald varianter alltjämt användas i byggnadskonsten och i konstindustrien, gå allmänt under andra namn. Så kallas fig. 2 äggstaf, ägglist, ovlist, fig. 3 bladlist. Jfr Cimaise. I. G. C.

Kymās [ky-], *kem.* Se Kymosin.

Kymatolit [ky-] Shepard, *miner.*, en trådig omvandlingsprodukt af en amerikansk monoklin pyroxen (spodumen); den har jadeitens sammansättning. A. Hng.

Kymatologi [ky-; af grek. *kȳma*, våg, och *lo'gos*, lära], *fys.*, läran eller vetenskapen om böljor

ller vågor, deras fysiska egenskaper, rörelse
h. m. N. E—m.

Kymbo, socken i Skaraborgs län, Vartofta härad. ,980 har. 355 inv. (1909). Annex till Hvalstad, kara stift, Vartofta kontrakt.

Kyme [kȳ-; grek. *Kýmē*], den mest betydande land de forngrekiska städerna inom landskapet Kolien på Mindre Asiens västra kust. I historien framträder K. icke synnerligen, och dess invånare nsågos vara föga begåfvade. Från K. härstammade dock historieskrifvaren Eforos. Bland dess kolonier märkas Side i Pamfylien, möjligen äfven Smyrna och Cumæ (se d. o.) i Kampanien. A. M. A.

Kymē [ky-], vacker stad på östra kusten af Eubea. 0mkr. 5,000 inv. Vinodling.

Kymi [ky′-]. Se Kymmene.

Kümmel [ky′m-], ty., ett slags tyskt brännvin, af kumminolja, sprit, socker och vatten. Det begagnas i nästan hela världen, särskildt i södra Europa. Olika sorter af kümmel äro kända under namnen gilka, allasch (se d. o.) m. m.

Kymmene [ky′m-; fi. *Ky′mi*]. 1. Älf i Finland, vidsträcktaste bemärkelse omfattande hela det östsavastländska eller Päijänne-vattensystemet, med en längd i hufvudsträckningen af 492 km. och ett område af 35,400 kvkm. Den egentliga älfven K. börjar i Pyhäjärvi sjö, därifrån är längden: längs Stockfors mynningsarm 110 km., längs Abborrfors mynningsarm 106 km. Älfvens djup varierar mellan 4 och 15 m., men uppgår ej sällan till 18—20 m. och mera. Älfvens fall från Pyhäjärvi är 65 m., och på denna sträcka finnas 40 forsar. Medelvattenmängden i K. är omkr. 300 kbm. i sek., medelhögvattnet 450 kkbm. i sek. och medellågvattnet 180 kbm. i sek. Stora arealer af floddalen öfversvämmas årligen. Abnormt högt vattenstånd inträffade 1898 och 1899, då nivån stod ända till 3 m. öfver det vanliga högvattenståndet och en areal af 11,100 har öfversvämmades, vållande en förlust af 720,000 mk. K. har sin källa i Pyörijärvi i Pihtipudas socken af Vasa län, 63° 35′ n. br., vid pass 110 m. ö. h., och vidgar sig, under sitt lopp söderut till centralsjön Päijänne, till en mängd sjöar, af hvilka de ansenligaste äro Kolimajärvi, Keitele med utloppet Äänekoski, Saravesi och Leppävesi, som genom Haapakoski utflyter i Päijänne. Från Päijännes sydöstra hörn fortsätter K. sitt lopp mot s. ö. genom Kalkkis ström till Ruotsinjärvi, genom Jyränkö ström förbi staden Heinola till Konnevesi samt vidare flera sjöar, bl. a. Pyhäjärvi. Efter utloppet ur denna gör älfven en böjning mot s., genombryter vid Keltis m. fl. fall Salpausselkä (stängselåsen) och tillryggalägger de öfriga 60 km. af sin längd i stridt lopp (Anjala fall m. fl.), samt delar sig i två armar, som omsluta Pyttisön och hvardera ytterligare grena sig, den östra i tre och den västra i två mynningar, hvilka utfalla i Finska viken, den östligaste vid Högfors (Korkiakoski), den västligaste vid Abborfors (Ahvenkoski). K. mottager under hela sitt lopp en mängd tillflöden, af hvilka de mest betydande äro: Kivijärvi vattenstråt (längd 107 km., område 1,940 kvkm.) från Kivijärvi (128 m. höjd) m. fl. sjöar, infallande från n. v. i Keitele; Saarijärvi stråt (längd 110 km., område 2,840 kvkm.), som västerifrån uttömmer sig i Kuhnamovattnet från Pääjärvi, Saarijärvi m. fl. sjöar; Rautalampi stråt (längd 193 km., område 6,400 kvkm.), som från n. ö. flyter in i Saravesi och afleder sjöarna Pielavesi, Nilakkavesi, Virmasvesi, Iisvesi, Suonteenselkä, Niinivesi, Konnevesi, Kynsivesi m. fl.; Sysmä stråt (längd 215 km., område 5,200 kvkm.), bestående af sjöarna Kyyvesi, Puulavesi, Suontienjärvi, Jääsjärvi m. fl., som från ö. genom Tainiovirta afledas till Päijänne; Jämsä å, som från v. tillför Päijänne förstärkningar; Lummene och Vesijako sjöar, som likaledes från v. inflyta i Päijänne, men därjämte ha ett afloppp åt motsatt håll till Kumo älfs vattensystem; Vesijärvi sjö, som från s. genom Vääksy kanal faller i Päijänne; Mäntyharju stråt (längd 112 km., område 2,600 kvkm.), omfattande sjöarna Kalavesi, Vuohijärvi m. fl. samt flytande från n. ö. och n. i Pyhäjärvi; äfvensom Valkeala stråt (längd 100 km., område 900 kvkm.), som afleder Kivijärvi m. fl. sjöars vatten och från ö. infaller i älfven n. om Keltis. — K:s flodområde utgör till sin hufvuddel bottnen af en betydlig dalsänkning, som sträcker sig i n. och s. med en längd af mer än 300 km. och en bredd af 100—160 km. De djupaste sjöbäckena ligga i gamla rämnor i berggrunden. Så t. ex. är Päijännes bäcken sammansatt af en serie rämnor och grafsänkningar. Fordom har en del af Saimens vatten afledts till K. genom Valkeala stråt. Norra delen af denna dalsänkning och dess sluttningar utgöra ett af mellersta Finlands skogrikaste områden, och K. med sina vidt förgrenade tillflöden har därför en mycket viktig uppgift som flottningsled för timmer. Årligen nedflottas utför K. omkr. 4,5 mill. stammar. Segelbar på längre sträcka är K. däremot endast i sin mellersta del, där ångbåtstrafik numera anordnats på alla större sjöar. Turistföreningen har beredt tillfälle till forsfärder i den egentliga K:s öfre lopp. Några till K. hörande vattendrag (Keitele m. fl.) äro rika på fisk; särskildt betydande är lax- och sikfisket i älfvens nedersta lopp, hvaraf afkastningen i 5 års tid enligt uppgift belöpt sig till 83,491 kg. lax och 87,797 kg. sik. Fyra städer (Jyväskylä, Heinola, Lahti och Kotka) stå i förbindelse med K. I den egentliga K. älfdal, således hufvudsakligen mynningsdelen, och i Kotka finnas 11 sågverk, 8 träsliperier, 4 cellulosafabriker och 4 pappersbruk. — Älfven i inskränkt mening och dess västligaste utloppsarm utgjorde 1743—1809 riksgräns mellan Sverige och Ryssland samt är f. n. gräns mellan Nylands och Viborgs län. — 1745 föreslog generalkvartermästarlöjtnant Nordenberg, att de viktigaste passen vid K. skulle befästas med slutna skansar, och Cronstedt m. fl., som s. å. rekognoscerade strömmen, hemställde om skyndsamt befästande särskildt af Abborfors, där försvarsverk sedermera anlades. En svensk armékår under Gustaf III:s eget befäl öfvergick 28 april 1790 älfven vid Pörille by på en i hast slagen bro samt öfver ett vad, hvarpå Ukkola by besattes. 29 fortsattes marschen till Valkeala, där ryssarna slogos ur fältet; men efter öfverste Svedenhjelms motgång vid Anjala 5 maj, måste armékåren vid Keltis återgå öfver K. — 2. Härad af Viborgs län, Finland, består af 7 kommuner. Areal 3,418 kvkm. 64,632 inv. (1908). — 3. Domsaga under Viborgs hofrätt, delad i 4 tingslag, har samma areal och folkmängd som K. 2. — 4. Socken under K. 2 och K. 3, kring älfven K:s nedersta lopp. Landareal 246 kvkm.; befolkningen, finsk, 23,610 pers. (1908). Inom K. ligger Kotka holme och stad, hvars kyrkskrifna folkmängd ingår i sistnämnda tal.

Ord, som saknas under K, torde sökas under C.

Storartad sågverksrörelse drifves i socknen. Inom socknen ligga Karhula glasbruk, Kymmene träsliperi m. fl. inrättningar. K. bildar jämte staden ett imperiellt pastorat af 1:a kl., Nyslotts stift, Fredrikshamns prosteri. — Efter 1788—90 års krig uppfördes af ryssarna i K. till gränsens skydd fästningsverk jämte kaserner såväl på Kotka holme som längre upp på en under Kymmenegård lydande holme, men efter 1809 ha alla dessa inrättningar öfvergifvits. Det från nämnda krigs historia bekanta Svensksund ligger äfven inom K. — 5. Fabriker i Valkeala socken invid Kymmene älf, Finland. K. bruk anlades 1872—74 med företrädesvis Åbokapital och omfattade till en början pappersbruk och träsliperi. 1887 tillkom cellulosa- och 1895 halmmassefabrik. 1904 förenades Kymmene aktiebolag med Kuusankoski aktiebolag (som egde en på andra sidan älfven belägen fabrik) och det bergsrådet R. Elving tillhöriga Voikka (se d o.) bruk till ett af landets största affärsföretag, som upptog firmanamnet Kymmene aktiebolag. Aktiekapitalet utgör 14 mill. mk. Fabriksanläggningarna utgöras af de 3 pappersbruken med 12 pappersmaskiner, 3 cellulosafabriker, 3 träsliperier och 3 sågar; bolaget eger dessutom stora skogsmarker. Tillverkningen utgöres af omkr. 21,000 ton trämassa, 23,000 ton cellulosa och 50,000 ton papper från finaste till ordinär kvalitet; tillverkningsvärde vid full produktion 25 mill. mk. Afsättningen sker inom landet samt till Ryssland, Tyskland, England och Amerika. Antalet fast anställda arbetare är omkr. 3,000. En bibana om 6 km. längd, till Kymmene och Kuusankoski bruk, utgår från närheten af Kouvola station, föreningspunkten för Petersburgska, Savolaks- och Kotkabanorna.
1. J. E. R. L. W:son M. 2—4. A. G. F. 5. T. C.

Kymmene aktiebolag [ky'm-]. Se Kymmene.

Kymmenegård [ky'm-]. 1. Gammal kungsgård i Kymmene socken af Viborgs län, Finland, på en af Kymmene älfs östligaste mynningsarmar omsluten holme. K. var i aug. 1789 besatt af svenskarna, som där uppkastat batterier, men då de 31 aug. anföllos af ryssarna från såväl land- som sjösidan, drogo de sig i god ordning tillbaka till Broby. 26 juni 1790 undanjagades ryssarna från K., hvarefter denna ort befästes och blef general Meijerfelts högkvarter ända till fredsslutet. — 2. Län, uppkalladt efter nämnda kungsgård. Sedan Viborg jämte södra Karelen genom freden i Nystad 1721 af Sverige afträdts till Ryssland, gafs denna benämning åt den under svenskt välde kvarblifna delen af Viborgs län, omfattande norra Karelen och Savolaks. Säte för länsstyrelsen blef först Fredrikshamn, sedan Villmanstrand. Länet bibehöll sitt namn ännu efter det kungsgården K. genom freden i Åbo 1743 kommit att stå på främmande område, samt utvidgades i stället 1747 åt v. till Borgå å och Päijänne sjö med en del af Nyland och Tavastland. Sistnämnda år flyttades höfdingeresidenset till det kort förut anlagda Degerby (Lovisa) efter att dessförinnan ha under 4 år varit förlagdt på Brahelinna gård i Kristina (se d. o.) socken. Vid länsregleringen 1776 öfverfördes från detta län åtskilliga Savolaksska socknar till Savolaks' och Karelens län, och länsstyrelsen flyttades 1779 till Heinola, där densamma förblef till 1831, då vid en ny allmän länsreglering hela detta län upplöstes och fördelades på de tre nybildade S:t Michels, Tavastehus och Nylands län. 1. O. I. L. W:son M. 2. O. I.*

Kümmerle [ky'm-], Salomon, tysk musikhistoriker, f. 1838 nära Stuttgart, d. 1896 i Samaden (kantonen Graubünden, Schweiz), där han 1874—90 var läroverkslärare, inlade mycken förtjänst om den protestantiska kyrkosången genom sin *Encyklopädie der evangelischen kirchenmusik* (4 bd, 1883—95) och genom utgifvandet af samlingarna "Musica sacra" (2 bd, 1869—70; mästerverk af äldre, isht italiensk kyrkomusik, satta för manskör), "Zionsharfe" (2 bd, 1870—71; andliga sånger, motetter o. d. för blandade röster), "Choralbuch für evangelische kirchenchöre" (2 bd, 1887—89; innehållande 300 äldre och nyare koraler satta fyr- eller femstämmigt för blandad kör). Han utarbetade äfven ett *Handlexikon der tonkunst* (1875; på grundvalen af Gollmicks lexikon). E. F—t.

Kymofān [ky-] Haüy, *miner.* Se Cymofan.

Kymográf [ky-; af grek. *kȳma*, våg, och *gra'fein*, skrifva], *med.*, apparat, som af Ludwig infördes i fysiologien (1847) för registrering af blodtrycket i artärerna (se Blodomlopp). Apparaten har

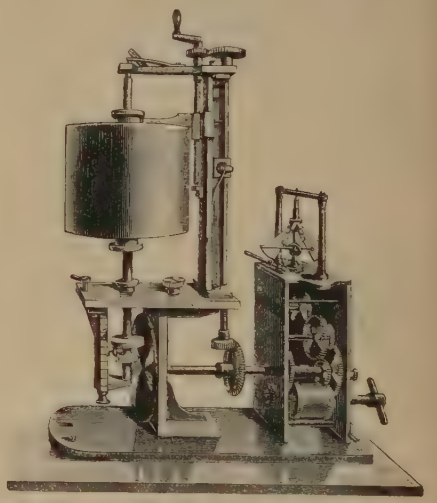

emellertid fått en mera mångsidig användning. Vidstående fig. återger en typ af de Baltzar-Ludwigska apparaterna. Ett urverk, försedt med en Foucaults regulator, drifver en cylinder, öfverdragen med ett sotadt glanspapper. På detta papper upptecknar en särskild skrifapparat den rörelse, som skall registreras. I en annan typ af apparaten är det sotade papperet ersatt af s. k. oändligt papper och skriften blir utförd med bläck. J. E. J—n.

Kymosin [ky-], Kymās, Löpenzym, *kem.*, ett enzym, som åstadkommer koagulation af kasein (se d. o.), en process, som inträder, när mjölk ystar. Hammarsten visade, att den egentliga koagulationen genom kymosin är ett helt annat fenomen än den koagulation af mjölk, som inträder genom syror, och fann, att det förra fenomenet är en enzymverkan. Kymosin förekommer framför allt i magens slemhinna, där det är närvarande som zymogen (se d. o.), hvilket genom syror öfvergår i den aktiva, d. v. s. enzymformen. Hammarsten fann kymosin som zymo-

en i magen på alla undersökta djur. Det oftast anträffade kymosinet är det i kalfmagen förekommande. I människans och svinets mage innehålla ett kymosin, som är något olikt det förra och kallas p a r a k y m o s i n. Såväl detta som det egentliga kymosinet visar alla enzymens vanliga egenskaper (se E n z y m). För att framställer man ur magslemhinnan genom att behandla den 24 timmar med 0,1—0,2 procentig saltsyra för att öfverföra zymogenet till enzym. Det filtrerade och neutraliserade extraktet kan direkt användas till löpning. — Äfven växter, t. ex. *Galium verum*, *Pinguicula vulgaris*, *Drosera* och *Carica papaya*, innehålla ett eller, mer sannolikt, flera slag af kymosin, där äfven kalladt c y n a r a s. Såväl djur- som växtkymosin visar peptiska egenskaper, d. v. s. kymosinpreparat förmå äfven att spjälka (digerera) ägghvita. Hammarsten har emellertid visat, att pepsin och kymosin ej äro identiska. H. E.

Kymrer [ky'm-], det vedertagna namnet på den keltiska befolkningen i Wales, motsvarande den sedan keltiseringen af detta landskap i årtusendet f. Kr. där bofasta grenen af den britanniska gruppen. I vidsträckt mening betecknar kymrer hela denna grupp. Det inhemska namnet är *cymro*, plur. *cymry* af *cym-bro*, eg. "landsman", den, som bor inom samma gräns, mark, af en prep. identisk med lat. *rum*, med, och ett ord *mrog*, *bro(g)*, mark, gräns; jfr det galliska namnet *Allo-broges*). Den kymriska folktypen, som förmodligen eg. härstammar från den förindoeuropeiska befolkningen på Brittiska öarna, karakteriseras af mörk hår- och hudfärg. Före romarnas uppträdande i Storbritannien i 1:a och 2:a årh. e. Kr. innehades större delar däraf af kymrer (i vidsträckt mening), och rester synas rätt länge ha defvat kvar i Kent och Skottland, som dock senare (på 300—400-talet) blef besatt af gaeler (irer). Längst ha de britanniske kelterna lefvat kvar i Wales och intill våra dagar bevarat sitt språk och sin nationalitet. På 400-talet, då romarna försvinna från Storbritannien, börja de germanska invasionerna, och britterna utrotas längs sydkusten till Devonshire. De kvarlefvande höllo sig i Cornwall eller utvandrade till Bretagne. Under loppet af 500—700-talen nå angelsaxerna fram till västkusten n. och s. om Wales och dela sålunda de britanniske kelterna i tre områden, Stratheluyd (omkring Clydefloden och Cumberland; nationaliteten snart försvunnen), Wales (de egentlige kymrerna) och Cornwall (kornerna). Sin politiska självständighet bevarade kymrerna till 1283. Språk och nationalitet ha kymrerna bevarat bäst af alla keltiska folk (se W a l e s samt W a l e s i s k a s p r å k e t o c h l i t t e r a t u r e n). K. F. J.

Kymriska språket [ky'm-] l. B r y t o n s k a s p r å k e t. Se W a l e s i s k a s p r å k e t o c h l i t t e r a t u r e n.

Kyn, J ö r a n. Se K e e n.

Kynäitha [ky'n-]. Se K a l a v r y t a.

Kyna'st [ky-], ett i sång och saga berömdt bergslott i Riesengebirge, byggdt 1292 af hertig Bolko I af Schweidnitz och 1674 förstördt af åskeld. De tämligen väl bibehållna ruinerna ligga på en höjd af omkr. 600 m. ö. h. med präktig utsikt öfver Hirschbergerdalen. Den gamla sägnen om Kunigunda, slottsfrun på K., som fordrade, att hennes friare skulle göra en ridt på den smala borgmuren, har inspirerat Th. Körner till ett bekant skaldestycke. Namnet K. har numera öfverflyttats till ett s. k. Standesherrschaft i det preussiska reg.-omr. Liegnitz, hvilket tillhör en gren af de förste egarna till det gamla K.

Kynaston [ki'nəstən], H e r b e r t, engelsk filolog, f. 29 juni 1835, blef fellow i St. Johns 1858, var lärare i Eton 1858—74, rektor för Cheltenham college 1874—88 och blef professor i grekiska och klassisk litteratur vid Durhams universitet 1889. Bland hans skrifter må nämnas en skolupplaga af Theokritos, upplagor af de grekiske elegikerna och metriska öfversättningar af Euripides. K. är präst och har utgifvit äfven predikningar.

Kyndel, *Satureja hortensis*, *bot.*, en i Syd-Europa inhemsk enårig, grågrön ört med små violetta eller hvitröda blommor i vecken af de smalt lansettlika bladen, hörande till fam. *Labiatæ*. Den odlas hos oss i kökträdgårdarna och användes som soppkrydda på samma sätt som timjan och mejram. G. L—m.

Kyndelsmässan (lat. *candelāria*, af *candēla*, fnod. *kyndill*, ljus; jfr eng. *candle-mas*, ty. *lichtmess*), äfven kallad L j u s m ä s s e d a g e n, en högtid, som firats inom den kristna kyrkan alltsedan midten af 400-talet. Den är helgad åt minnet af Jungfru Marias kyrktagning (kyrkogång) och benämnes därför inom den katolska kyrkan *Festum purificationis* ("renselsedagsfesten"). Nämnda högtid inträffar 2 febr., fyrationde dagen efter Jesu födelse, på hvilken dag han af sin moder frambars i templet, enligt den mosaiska lagens föreskrift, samt välsignades af den gamle Simeon. I Sverige betraktas kyndelsmässedagen numera som helgdag, endast om den infaller på en söndag; annars firas den först påföljande söndag. Infaller kyndelsmässan åter på fastlagssöndagen eller i veckan före denna, firas den på söndagen näst före 2 febr. — Kyndelsmässan l. *kvindelmässan*, på runstafven betecknad med en ljusstake till minne af de många ljus, som fordom då både tändes och invigdes för kommande helger (s. k. hallelujaljus, kristningaljus, helgonbelätens ljus m. m.), är, liksom så många andra kristna fester, ingenting annat än en kristnad hedning. Redan romarna firade vid denna tid (urspr. var februari hos dem årets sista månad, enär året räknades från mars) de s. k. *februalia*, renings- och försoningsdagar, under hvilka man offrade åt Pluto-Februus och Proserpina samt åt de aflidnes maner. Till ceremonierna under dessa offer hörde, att man gick omkring med brinnande ljus eller facklor i händerna. I Norden inföll vid nämnda tid slutet af det stora midvintersblotet, disablotet, om hvars allshärjarting med åtföljande köpstämma man ännu i dag påminnes genom d i s t i n g e n i Uppsala (hvilken marknad plägar begynna omkr. 2 febr.). Sedan midvintersoffret (fnod. *jólablót*) helgats till de kristnes jul (se d. o.), fick denna senare högtid sin afslutning genom kyndelsmässan, som därför ännu i dag mångenstädes i landsorterna benämnes "lilla jul". R. G.

Kyndelstinget. Se D i s a t i n g e t.

Kynē [ky-], grek., en rundkullig mössa af läder, sådan som de forngrekiske herdarna och arbetarna buro. Till krigsbruk beslogs kyne med metallband. Kyne kan äfven betyda en läderfodrad hjälm af metall, särskildt Hades' (se d. o.) af cykloperna förfärdigade hjälm, som gjorde bäraren osynlig och sålunda är förebilden för de osynliggörande hufvudbonaderna i medeltidens sagor.

Kynegetik [ky-; af grek. *ky'on*, hund, och *a'gein*,

Ord, som saknas under K, torde sökas under C.

föra], ett i Sverige föga brukligt ord för jaktkonsten, vetenskaplig framställning af jakten och dess arter och tillvägagångssätt.

Kyne'tt [ky-; fr. *cunette* l. *cuvette*]. Se Ränngraf.

Kynewulf. Se Cynewulf.

Kyniska skolan [kȳ-]. Se Cyniska skolan.

Kynnefjäll. 1. Bergssträckning i nordöstra Bohus län, börjar vid Kärnsjön i Tunge härad och går därifrån i nordlig riktning mellan Örekilsån i ö. och Bullarensjöarna i v. uppåt Idefjorden och Norge samt in i Valbo och Vedbo härad af Dalsland. På några ställen är den mer än 16 km. bred. — 2. Kronopark i Krokstads och Mo socknar, Bohus revir, Göteborgs och Bohus län, bildad genom inköp enligt k. br. 11 dec. 1874, 2 juni 1876 och 8 febr. 1889, hvarjämte till kronoparken lagts ett f. d. militieboställe. Areal omkr. 2,000 har. 2. M—g.

Kynologi [ky-; af grek. *ky'on*, hund, och *lo'gos*, lära]; läran om hunden, dess raser, dressyr och användning i människans tjänst. G. G.

Kynosa'rges [ky-; grek. *Κυνόσαργες*, lat. *Cynosa'rges*], ett forntida gymnasium invid Aten, n. ö. om staden, i hvilket filosofen Antisthenes, stiftaren af Cyniska skolan (se d. o.) och hans efterföljare höllo sina föreläsningar. A. M. A.

Kynoskefalæ' [ky-; grek., eg. hundhufvudena, lat. *Cynocephalæ*], två kullar tillhörande bergssträckan Mavrobüni (Karadag) i Tessalien, nära staden Skotussa. Den högre är 850 m. Där segrade och föll Pelopidas 365 f. Kr. i en strid mot Alexander från Ferai, och där tillkämpade sig 197 f. Kr. romerske konsuln T. Quinctius Flamininus segern öfver Filip V af Macedonien. (J. F. N.)

Kynosüra [ky-; grek. *Κυνοσουρά*]. 1. En nymf på det kretensiska berget Ida, var Zeus' amma och blef af denne förvandlad till stjärnbilden Lilla björnen. Sedan får K. betydelse af ''polstjärnan'' och betecknar äfven ledstjärna i allmänhet. — 2. Udde i Attika, v. om Marathon. — 3. Lång och smal landtunga på östra sidan af ön Salamis (se d. o.), midtför Peiraieus. I sjöslaget vid Salamis 480 f. Kr. stödde sig den persiska flottan på K., och där reste Themistokles efter slaget ett segertecken.

Kynthios [ky'n-], Kynthia (grek. *Κύνθιος* och *Κυνθία*, lat. *Cynthius* och *Cynthia*), *grek.-rom. myt.*, binamn för Apollon och Artemis (Diana) efter deras födelseort, berget Kynthos (lat. *Cynthus*) på ön Delos. A. M. A.

Kyoto [kiåtå; jap., ''hufvudstad''], Kioto, förr äfven Miyako, hufvudstad i japanska ken (prov.) Yamoshiro i södra Hondo, på en fruktbar äng, genomfluten af Kamogawa, som genom en kanal står i förbindelse med Yodogawa, utloppet för den n. ö. om K. liggande Bivasjön. 442,462 inv. (1908). K. är mycket regelbundet byggdt med raka, renliga gator, har öfver 1,000, dock delvis förfallna shinto- och buddatempel, bland de senare det praktfulla Nishi Hongvantshi, ett dubbeltempel med en 25 m. hög, förgylld trästaty af Buddha, och Sanjusangendo med 686 förgyllda gudabilder. I staden finnas två stora träpalats, af hvilka det ena var mikadons, det andra, som är omgifvet af en stor ringmur, tillhörde shogunen; båda äro nu förfallna. K:s industri producerar sidentyger och brokader, silfver-, brons- och emaljarbeten, porslin och stengods. Det är landets förnämsta industriort. — K:s hamn är Fushimi (se d. o.). — K. är mycket äldre än Japans båda större städer, Tokyo och Osaka. Det blef 794 residens för mikadon, som bodde där till 1868, då han flyttade till Yedo, som då fick namnet Tokyo (''östra hufvudstaden''), och det dekreterades, att K. skulle heta *Saikyo* (''västra hufvudstaden''), hvilket namn dock aldrig användes. 1899 anlades ett universitet i staden (se Japan, sp. 1282). Från K. utgå 4 järnvägslinjer. J. F. N.

Kyp. Se Bad 4, Färgning, sp. 296, och Kypert.

Kyparissi'a [ky-], hufvudstad i grekiska nomos Trifylia, ligger i afsatser mellan berget Psychro och Kyparissiaviken på Peloponnesos' västkust. 6,529 inv. (1896; som kommun 10,256 inv.). — Det forntida K. omtalas redan i Iliaden och blef efter Epameinondas' seger öfver Sparta (369 f. Kr.) försedt med en af vågbrytare skyddad hamn. Under medeltiden, då staden efter 1205 liksom större delen af halfön tillhörde Villehardouins ätt, kallades den *Arkadia*. Efter att ha blifvit förstördt af Ibrahim pascha 1825 återtog K., då det återuppbyggdes, sitt antika namn. J. F. N.

Kyparissiska bukten [ky-]. Se Grekland, sp. 230.

Kypert (ty. *köper*), en mycket artrik grupp af väfnadsbindningar, hörande till de s. k. grundbindningarna (se Bindning). Liksom öfriga grundbindningar har hvarje kypertbindning alla sina trådar fullkomligt likaväfvande, men kännetecknas däraf, att bindeordningen för hvarje nytt inslag försättes ett steg åt sidan, så att diagonala linjer, s. k. *kypertlinjer*, uppstå, som kunna gå åt höger (högerkyp) eller vänster (vänsterkyp). Den bindning, i hvilken rätsidan hufvudsakligen bildas af varptrådar, kallas varpkypert; om inslagen bilda hufvudeffekten, kallas bindningen inslagskypert. Man har äfven liksidiga kypertbindningar, bland hvilka de s. k. *bataviabindningarna* (se Batavia) äro mycket allmänna. I väfkonsten användes äfven en mängd afarter eller härledningar ur kypert: spets- l. sicksackkypert, bruten kypert, kypert med brantare lutning, som i fabrikerna vanligen kallas diagonal, m. fl. Kypertväfnader tillverkas af alla slags garn (silke, kamgarn, kardullsgarn, bomull, lin, jute etc.) eller blandningar däraf och säljas under många olika namn. G. A. W.

Kyphi [ky'fi], *farm.*, benämndes hos de gamle egypterna en af myrra och många andra ämnen sammansatt beredning, som värderades ofantligt högt och användes till rökelse, som läkemedel mot flerahanda sjukdomar och till balsamering af de döde. Det fanns flera olika beredningar af kyphi, bl. a. ett slag, som innehöll frön af *Trigonella foenum græcum* L., hvilka frön hos Egyptens fellaher fortfarande utgöra en allmänt använd parfym och äfven krydda. O. T. S.*

Kypra (af ty. *kufe*, stort laggkärl, fat; besläktadt med sv. *kypare*), sköta om viner riktigt, då de ligga lagrade på fat, så att de icke unkna, mögla eller grumlas. Kypringen innefattar tillsynen, att fatet ständigt må vara fullt och ligga i rätt läge, att den rätta temperaturen vidmakthålles, att tappning företages endast vid vacker väderlek samt att klarning vid behof verkställes, hvilket vanligen sker medelst tillsats af ägghvita (för röda viner) eller ''vingelatin'' (för starka viner). Jfr Kupera.

Kypradt tyg, ett i kypertbindning väfdt tyg (se Kypert).

Ord, som saknas under K, torde sökas under C.

Kyprin [ky-] Berzelius, *miner.*, en blekblå varietet af vesuvian; färgen framkallas genom spår af koppar; förekommer i Telemarken. A. Hng.

Kypris [ky'-], *grek. myt.*, binamn på gudinnan Afrodite. Se Cypria.

Kypros [ky'-], grek. Se Cypern.

Kypselos [ky'-; grek. *Κύψελος*, lat. *Cypsĕlus*], forntida envåldshärskare i Korint, son af Eetion. Sitt namn fick han enligt sägnen däraf, att han som nyfödd blef af sin moder gömd i en kista (grek. *kypse'le*) för att räddas undan förföljelser af hennes släktingar Bakchiaderna, som voro makthafvare i Korint och hvilka han enligt ett orakel skulle komma att störta. Hunnen till mogen ålder, gjorde K. sig omkr. 658 f. Kr. till herre i Korint, där han sedan i ung. 30 år förde en kraftfull, men på samma gång vis och hofsam styrelse, i hvilken han efterträddes af sin son Periandros. Korint höjde sig under hans regering till betydligt välstånd och smyckades med praktfulla byggnader och konstverk. Den nämnda kistan, som ännu i 2:a årh. e. Kr. fanns att se i Heratemplet i Olympia, var af cederträ och rikt smyckad med bildverk, delvis af guld och elfenben. Den gällde som ett af världens yppersta konstverk. Litt.: Overbeck, "Die lade des K." (i Sachs. vet. akad:s handl. 1864 och 1892). A. M. A.

Kyra'ss [ky-; fr. *cuirasse*, af lat. *co'rium*, läder, emedan de äldsta kyrasserna voro af läder], det af järn, stål eller gjutstål förfärdigade harnesk, hvarmed kyrassiärerna äro utrustade. Se vidare Harnesk. C. O. N.

Kyrassiär [ky-; fr. *cuirassier*] kallas den tunga, i kyrass (se d. o.) klädde ryttaren. Ordet nyttjades redan vid öfvergången till den nyare tiden som beteckning för det harneskklädda kavalleriet. Små-

Kyrassiär i början af 1600-talet. (Efter Dillichs "Kriegsbuch", 1607.)

ningom minskades järnklädnaden (jfr fig.), så att mot slutet af trettioåriga kriget af den gamla rustningen i allmänhet återstodo endast kyrass och hjälm. Beväpningen utgjordes vanligen af en rak värja och pistoler. Kyrassiärernas organisation fulländades, i den mån adelsmännen försvunno från deras led och truppen blef värfvad. De ha bibehållits ända till våra dagar, om än deras antal betydligt växlat vid olika tider. I Österrike bortlades kyrassen 1860, och benämningen kyrassiärer utbyttes 1867 mot dragoner. I Frankrike har halfva antalet kyrassiärregementen (6 stycken) aflagt, men sedan återtagit kyrassen. Preussen har ännu 10 kyrassiärregementen och Ryssland 4. I Sverige har intet regemente burit kyrassiärnamn, utom Lifregementets dragoner, som 1792—1815 kallades "Lifregementsbrigadens kyrassierkår", men i hvars uniform ingen verklig kyrass ingick. Kyrassiärerna äro tungt kavalleri (stora ryttare på tunga hästar), afsedt för anfallet på slagfältet. Som sådant anfall numera icke så ofta förekommer, men kavalleriet måste kunna utföra uppdrag inom den "lätta tjänsten" och kämpa äfven till fots, hvilket är svårt för kyrassiärerna, bestrides nyttan af dem med rätta öfverallt, och där de ännu finnas, ha de bibehållits mest för traditionens skull. C. O. N.

Kyrburg [kȳr-], Fritz von der. Se Bilse.

Küren [kȳ-], ty., stadganden. Se Friser, sp. 1458.

Kyren [kȳ-], Egard von, riddare, gift med Katarina Ulfsdotter (se d. o., sp. 1281).

Kyrenaï'ka [ky-]. Se Cyrenaica.

Kyrenäiska skolan [ky-]. Se Cyrenaiska skolan.

Kyrēne [ky-], stad. Se Cyrene.

Kyrie ele'eson [ky'-] l. K. ele'ison l. endast Kyrie, den katolska mässans första del, som följer direkt på "Introitus", är en från den grekiska öfv. af G. T. (Septuagintaöfversättningen) samt från N. T. (Matt. 9: 27 m. fl. st.) hämtad kyrklig böneformel, som betyder "Herre, förbarma dig!" I den österländska kyrkan var den redan på 200-talet i bruk vid gudstjänsten som församlingens "responsorium" (svar) på hvarje af den tjänstförrättande diakonen uppläst bönepunkt i litanian. Påfven Sylvester I (314—335) skall ha infört denna grekiska böneformel i den västerländska kyrkans latinska ritual. Snart utvidgades den till ett trefaldigt Kyrie eleison, Christe eleison, Kyrie eleison, med hänsyftning på treenigheten, och fick vid den romersk-katolska högmässogudstjänsten sin plats närmast efter "Introitus", d. v. s. den korta lofsägelsebönen efter syndabekännelsen. Vid vallfärder och kyrkliga festligheter sjöngs Kyrie i mångfaldiga upprepningar. Genom det myckna bruket blef ordet "Kyrieleis" i folkets mun, i synnerhet i Tyskland, småningom det oförstådda uttrycket för folkjubel vid religiösa folkfester; och då detta efter hand under medeltiden blef uppslaget till den religiösa folkvisan, fick denna vanligen "Kyrie eleison" till refräng. Däraf kallades dessa religiösa sånger *leiser*, med hvilken benämning sedan alla andliga folkvisor under medeltiden i Tyskland betecknades, äfven de, som saknade nämnda refräng. — I "Tyska mässan" af 1526 tog Luther upp det trefaldiga Kyrie efter "Introitus", och denna plats har det ännu i den lutherska gudstjänsten, ehuru numera öfversatt på landets språk. I svenska mässboken af 1531 intogs det trefaldiga Kyrie på svenska ("Herre, förbarma dig öfver oss! Kriste, förbarma dig öfver oss! Herre, förbarma dig öfver oss!") efter "Introitus"; enl. 1811 och 1894 års kyrkohandbok sjunges det af församlingen (eller läses af prästen) vid den svenska högmässogudstjänsten omedelbart efter syndabekännelsen. I den svenska litanian förekommer också det trefaldiga Kyrie på svenska. J. P.

Ord, som saknas under K, torde sökas under C.

Kyri'llos [ky-; grek. *Κυρίλλος*, lat. *Cyri'llus*]. 1. Patriark i Jerusalem, f. omkr. 315, d. 386, blef patriark 350. Han tillhörde i teologiskt afseende den s. k. antiokenska skolan och slöt sig i de arianska striderna till homoiusianerna (ett mellanparti). Genom arianernas åtgöranden blef han tre gånger (358, 360 och 367) afsatt från sitt ämbete. Med öfriga homoiusianer slöt han sig småningom helt till det nicenska partiet (Athanasius' anhängare) och medverkade till dettas seger på det andra ekumeniska mötet i Konstantinopel 381. K. höll redan som presbyter i Jerusalem (348) sina berömda tjugutre ''katekeser'', hvilka dock egentligen äro predikningar, ett af de ädlaste uttrycken för kristendomen från denna tid. Deras äkthet är otvifvelaktig.

2. Patriark i Alexandria 412—444, hade förut en tid vistats i nitrinska öknen. Hans kyrkohistoriska betydelse ligger i den energi, hvarmed han fullföljde sin företrädare Theofilos' (se Chrysostomus) sträfvan att skaffa Alexandrias patriark härskarställning först i Alexandria och sedan inom hela Österns kyrka. Ur denna synpunkt bör ock förstås den hänsynslöshet, hvarmed han förföljde alla ''kätterier''. Så vände sig hans nit t. ex. mot novatianerna och mot judarna, hvilka senare han 415 lät fördrifva från Alexandria, samt mot den hedniska filosofinnan Hypatia, i hvilkens mord K. icke var utan delaktighet. Mest bekant är han genom sitt uppträdande mot nestorianerna (se Nestorius). Anklagad inför Konstantinopelpatriarken och nära att störtas, lyckades han genom ränkfull diplomati skaffa sig andrum; och när kejsaren sammankallat konsiliet i Efesos 431, öppnade han egenmäktigt detta möte, innan den mot honom fientliga majoriteten anländt, och lyckades genom sin hänsynslöshet få Nestorius dömd och afsatt samt det efteråt af majoriteten hållna legitima konsiliet annulleradt. Därmed var K. herre öfver hela Orienten, i makt väl jämförlig med de störste romerske påfvarna. I striden om makten sköt han af taktiska skäl dogmatiska frågor i förgrunden, ehuru de för honom hade blott sekundärt intresse, som han ock visade genom att kort efter Nestorius' fall underskrifva en nestorianiserande fredsformel (433). Emellertid kom han så att bli en af de störste kyrkolärarna för den grekisk-katolska kyrkan, i viss mening dess Augustinus; Orientens hela kristologi med dess konsekvenser i fråga om frälsningen som ett fysiskt gudomliggörande går väsentligen tillbaka på hans trots unionsformeln monofysitiskt färgade teologi. Då han i denna teologi själf ville och trodde sig rädda Athanasius' ortodoxi mot origenistiskt kätteri, åtnjöt han äfven i Västerns kyrka stort anseende; Leo XIII upphöjde honom till doctor ecclesiæ, och från katolskt håll ha nyligen gjorts (fruktlösa) försök att rentvå honom från monofysitisk tendens. — K. uppträdde äfven som exeget (många omfångsrika kommentarer) och apologet (en försvarsskrift i 10 böcker mot kejsar Julianus); hans samlade skrifter äro utgifna i Paris 1737. — K. egde den borne hierarkens både goda och dåliga sidor. Viljestyrkan och öfvertygelsetroheten voro förenade med maktlystnad och intrigmakeri. Hans största brist var skrupelfriheten i valet af vägar och medel, hans största talang härskargåfvan. Med sina brister och förtjänster är han en af de väldigaste kyrkofurstar, som den orientaliska kristenheten egt. — Litt.: Largent, ''St. Cyrille d'Alexandrie'' (1892), L. Duchesne, ''Églises séparées'' (2:a uppl. 1905), E. Weigl, ''Die heilslehre des heiligen Cyrill'' (s. å.), A. Struckmann, ''Die eucharistielehre des heiligen Cyrill'' (1910), P. Renaudin, ''La théologie de S:t Cyrille'' (s. å.), samt Harnacks och Seebergs dogmhistorier (resp. 4 och 2 uppl. 1910).

3. Missionär bland de slaviska folken under 800-talet. Hans egentliga namn var Konstantinos. Han och hans äldre broder, Methodios, föddes i det af slaviska element starkt genomsyrade Tessalonika och voro af grekisk börd samt fingo en sorgfällig uppfostran. Methodios, den praktiska energiens man, fick en framstående politisk ställning och blef sedan abbot i ett stort kloster. Konstantinos, lärdomens man, gick prästvägen och blef patriarken Fotios' (se d. o.) bibliotekarie. Denne, som klart insåg Bysans' historiska uppgift att kristna och kultivera den slaviska världen, dirigerade K. till slaverna n. om Svarta hafvet. Där missionerade K. en tid bland de till judendomen öfvergångne kazarerna (se d. o.), ett turkiskt folk vid Azovska sjön. Sin historiska betydelse erhöll brödraparet, då den märiske hertigen Rostislav begärde missionärer från Konstantinopel till sitt nygrundade slaviska rike; han ville äfven i fråga om sitt folks kristianisering söka undvika tyskt inflytande. Bröderna, som från barndomen kunde den äfven i Mähren talade slaviska dialekten, fingo uppdraget sig anförtrodt; 864 inträffade de i Mähren och började sitt verk. Konstantin uppfann ett slaviskt alfabet (se Glagolitiska alfabetet), verkställde en slavisk öfversättning af delar af bibeln och framför allt liturgien och upprättade ett seminarium för bildande af predikanter. Sålunda uppstod en kristen kyrka bland slaverna. Konstantin skötte förkunnelsen, under det att Methodios organiserade. Genom det af dem begynta gammalslaviska språket och litteraturen fick den slaviska världen en kulturell och religiös enhetspunkt af oerhörd betydelse. — Den kyrkliga konkurrensen mellan Rom och Konstantinopel, som just vid denna tid tillspetsade sig till en begynnande brytning (se Fotios), framträdde ock på detta missionsområde. Den store påfven Nikolaus I förstod att vinna försteget genom lämpliga eftergifter åt den slaviska liturgiens och det slaviska kyrkospråkets användning. Bröderna reste t. o. m. ned till Rom, där de öfverhopades med hedersbetygelser. Konstantin sjuknade där, ingick i ett kloster under namnet Kyrillos och dog 14 febr. 869. Methodios fortsatte ensam arbetet bland slaverna, nu i Pannonien, enär Rostislav blef kufvad af tyskarna. Han upphöjdes till ärkebiskop öfver Pannonien och Mähren, fördrefs sedermera, återinsattes och upplefde växlande öden, allteftersom tyskarna eller slaverna hade öfverhanden. Med hans död (885) upphörde den slaviska liturgien att gälla, och hans lärjungar fingo vika för romerska tyskar. — De båda bröderna ha erhållit namnet ''slavernas apostlar''. Se Bonwetsch, ''Cyrill und Methodius'' (1885), L. K. Goetz, ''Geschichte der slavenapostel'' (1897), M. Bruckner, ''Thesen zur Cyrillomethod. frage'' (1906), G. Voskrensky, ''Cyrill a Methodij'' (1908), och Hauck, ''Kirchengeschichte Deutschlands'', II (1900). 1—3. Hj. H—t.

Kyri'llos Lukaris [ky-; lat. *Cyrillus Lucaris*], grekisk andlig, f. 1572 i Kandia på Kreta, som då stod

Ord, som saknas under K, torde sökas under C.

under Venezias herravälde. Sedan han studerat i Venezia och Padua, genomreste han flera länder i Europa, men uppehöll sig företrädesvis i Genève, där han fick böjelse för protestantismen, i synnerhet för den reformerta kyrkan. Med denna underhöll han liflig förbindelse, både från Alexandria, där han blef patriark 1602, och från Konstantinopel, där han 1620 fick samma ämbete. Han skickade unga greker till England för att där studera, brefväxlade med flera, i synnerhet schweiziska och engelska, protestanter (från K. finnas i Riksarkivet äfven två bref till Axel Oxenstierna) och sökte att i den grekiska kyrkan införa västerländsk vetenskaplig bildning, för att på detta sätt förnya sin kyrka. Åt konungen i England skänkte han den berömda bibelhandskriften Codex alexandrinus. I sin trosbekännelse, som han lät trycka i Genève (1629 på latin, 1633 på grekiska), anslöt han sig ganska tydligt till den reformerta kyrkans läror om nådavalet, arfsynden och rättfärdiggörelsen; han antog två sakrament och förkastade bilddyrkan. Hans motvilja mot den romerska kyrkan ådrog honom hat af jesuiterna, som vid denna tid ifrigt arbetade på en förening mellan de bägge katolska kyrkorna. Genom deras stämplingar blef han flera gånger afsatt från sitt ämbete och slutligen, till följd af en anklagelse för högförräderi, på sultan Murad IV:s befallning strypt och kastad i hafvet (1638). Hans vänner funno liket, men först efter 2 åratal blef det begrafvet i Konstantinopel. K:s verk och idéer utplånades småningom, och alla underhandlingar mellan den grekiska och den protestantiska kyrkan afstannade. Jfr Pichler, "Der patriark Cyrillus Lukaris und seine zeit" (1862). E. J. Ö.*

Kyriniska [ky-]. Se Kaukasiska språk.

Kyriolo'gisk [ky-; af grek. *ky'rios*, herre, hufvudman, och *lo'gos*, ord], ett i svensk litteratur sällan användt ord, betecknar det, som säges "i egentlig bemärkelse", i motsats mot de uttryck, som stå "tropiskt", i öfverflyttad betydelse.

Kyrios [ky'-], grek. Se Frälsare och Herre 2. Jfr Kyrie eleeson.

Kyritz [ky'-], kretsstad i preussiska reg.-omr. Potsdam (Brandenburg), i landskapet Priegnitz. 5,188 inv. (1905). 17 dec. 1635 vunno svenskarna där en seger öfver sachsarna. J. F. N.

Kyrka (af grek. *kyriako'n*, herrens hus, af *ky'rios*, herre). 1. Byggnad, där kristen gudstjänst hålles. Sannolikt på grund af sambandet emellan den forna soldyrkan och kristendomen har ända sedan äldsta kristna tider existerat ett liturgiskt kraf på, att kyrkorna skola ha sin längdaxel i ö. och v. Urspr. stod altaret i v., hvaremot det sedan 300-talet i regel fick sin plats i ö. (orientering). (Jfr Montelius, "Solguden och hans dyrkan", i "Nord. tidskr." 1911, sid. 91 ff., och Charlier, "Upplands fornminnesförenings tidskrift", bd IV, sid. 316 ff.) I de flesta västerländska kyrkor återfinnas, om också ofta förenklade och omdanade, den romanska basilikans (se d. o.) hufvuddrag: apsid, kor (med eller utan krypta), tvärhus l. tvärskepp l. korsarmar, långhus l. långskepp, förhall, hvartill kunde komma ett eller flera torn. *Apsiden* (se d. o.) var urspr. afsedd för biskoparnas stol, men blef i vissa fall senare plats för altaret. De romanska kyrkorna i Sverige ha så godt som undantagslöst apsid. *Koret* (körrummet l. sångrummet) var tillgängligt endast för prästerskapet. I korskyrkorna (se nedan) räknas *korsarmarna*, som ofta äfvenledes voro försedda med apsider, jämte *midtkvadraten* (skärningsytan emellan kyrkans längd- och tvärriktning) till koret, i hvilket fall korkvadraten med apsiden dock kallades *högkoret*. Under koret kunde finnas en pelarsal, kryptan, kraftkyrkan (se nedan). Under senare delen af medeltiden tillbyggdes en särskild byggnad, i regel invid korets norra sida, den s. k. *sakristian*, afsedd för prästens förberedelse till gudstjänsten, förvaring af kyrkans dyrbarheter, sammankomster m. m. Apsiden begränsades mot koret af *tribunbågen*, under det att koret i sin tur afskildes från skeppet genom *triumfbågen*, som nedtill kompletterades genom en låg mur eller ett skrank (*korskranket*). Då de romanska triumfbågarna sköto långt fram på golfvet och sålunda dolde en del af koret för menigheten, ha de i regel under senare tiden borttagits. Exempel på en romansk triumfbåge lämnar Torpa kyrka, Västmanland. *Långhuset* l. *skeppet* (*långskepp* i motsats till tvärskepp) — den menigheten räddande arken eller Petri skepp, från hvilket Kristus talar — var afsedt för menigheten. Långhuset kunde vara en-skeppigt (de flesta landskyrkor i Sverige), två-skeppigt (vanligen på Gottland), tre-, fem- eller någon gång sjuskeppigt. *Sidoskeppen* äro vanligen lägre än midt- l. hufvudskeppet. (Jfr dock Hallkyrka.) Väggarna emellan sidoskeppen, vindsutrymmen och midtskeppet voro stundom prydda af ett pelargalleri, det s. k. *triforiet* (Skara domkyrka). Här löpte stundom en gång midt i kyrkan. Ofvan triforiet kunde finnas en rad fönster, *kleristoriet*. Längst i v. fanns *förhallen*, vanligen skild från skeppet genom ett galler (narthex). Förhallen var hufvudsakligen katekumenernas och botgörarnas plats. (I Dalby kyrka i Skåne finnes en präktig romansk förhall ännu i behåll.) Ofvan eller på sidorna om förhallen reste sig *tornet* eller *tornen* (se Torn). De större kyrkornas förhall ersattes under senare hälften af medeltiden i småkyrkorna af ett *vapenhus* (se d. o.).

Liksom olika religiösa kraf och därmed sammanhängande smakriktningar ha skapat olika kyrkbyggnadsformer: bysantinska, romanska, gotiska o. s. v. (se Byggnadskonsten, sp. 722, 724—727, 730 ff. samt, hvad den skandinaviska kyrkbyggnadskonsten beträffar, sp. 742 ff. jämte fig. i texten och planscher, Bysantinsk konst, Gotik, Romansk stil, vidare Domkyrka, Hvalf, sp. 1396—99, Knippepelare, Kor m. fl.), så ha också olika lokala, sociala m. m. förhållanden skapat olika kyrktyper och benämningar af kyrkor. I afseende på grundplanen kan sålunda särskiljas emellan långkyrkor, med gifven längdaxel, och centralkyrkor, med en reguljär grundplan i förhållande till en midtpunkt. Särskilda slag af centralkyrkor äro rundkyrkor (se d. o.) och de korskyrkor, som ha korsarmarna lika långa som kor och skepp. Vanligen äro dock korskyrkor långkyrkor. Hallkyrka (se d. o.) har midtskepp och sidoskepp lika höga, klöfsadelskyrkor (se d. o.) äro en nästan uteslutande på Öland förekommande romansk kyrktyp med torn i såväl v. som ö. Försvarskyrkor innehålla särskilda anordningar för ett positivt försvar. De uppträda vanligen i trakter lätt utsatta för fientliga anfall. Till försvarskyrkorna kunna räknas äfven de nordiska rundkyrkorna. Bland mera bekanta

svenska försvarskyrkor kunna nämnas S:t Pers kyrka i Sigtuna och Källa (se d. o. med fig.) på Öland, bägge dock nu ruiner. (Jfr Ekhoff, ”Om kyrkornas forna egenskap af försvarsverk” i ”Aarböger for nord. oldkynd. o. hist.”, 1899, och H. Frölén, ”Nordens befästa rundkyrkor”, 1910). Kraftkyrkan är en på pelare hvilande sal, vanligen sträckande sig under kyrkans kor och apsid (se Krypta med fig.). I Upplandslagen talas om hundareskyrka (trol. hufvudkyrkan i hundarets medelpunkt) och tolftakyrka (trol. mindre kyrka, bykyrka, inom hundaret). Bland träkyrkornas grupp är stafkyrkan en af resvirke byggd kyrktyp af särskildt intresse (se vidare Stafkyrka). Den första i *Sverige* omtalade kyrkbyggnad

Fig. 1. Suntaks kyrka i Västergötland. (Götalandstypen från äldre medeltiden.)

är den kyrka, som Heriger på 830-talet enligt ”Vita Ansgarii” lät uppföra på sin gård. Men Ansgarius' och hans efterträdares missionsverksamhet skred under de största svårigheter endast långsamt fram, och de äldsta minnen af kyrkbyggnader vi ega i Mälardalen äro kyrkruinerna i Sigtuna, hvilka efter allt att döma kunna hänföras till 1000-talets början. I S:t Klemens' ruin i Visby ha vid undersökningar, som verkställts af E. Ekhoff, anträffats grunder till två (tre) föregångare till den nuvarande kyrkan, och den äldsta af dessa

Fig. 2. Trönö kyrka i Hälsingland. (Svealandstypen från äldre medeltiden.)

grunder förskrifver sig sannolikt från 900-talet. Under 1000-talet synas kyrkbyggnader på Gottland varit allmänna. I Västergötland når den kristna kyrkbyggnadskonsten med säkerhet ned i 1000-talet (jfr Hildebrand, ”Skara domkyrka” i ”Antikvarisk tidskr. för Sverige”, bd XV), under det att åtskilligt tyder på, att kristendomen i vissa delar af hedendomens gamla stamland Uppland icke slagit fullt igenom förrän under slutet af 1000-talet (jfr Janse, ”Uppland. Skildring af land och folk”, bd I, sid. 547 ff.). I stort sedt visa också de äldsta bevarade kyrkbyggnaderna i Götalandskapen en typ (fig. 1), som är äldre och till sina hufvuddrag öfverensstämmande med den romanska basilikan, under det Svealandskapens äldsta kyrkor visa en yngre, enkel rektangulär typ (fig. 2). — Om kyrkors prydande med målningar se Kyrkmålningar. Om skyldighet att uppföra och underhålla kyrkor se Kyrkbyggnadsskyldighet.

2. *Teol.* I nya testamentet finnas väl ansatser till, men ingen utförd lära om kyrkan. Därmed är dock icke sagdt, att det icke skulle ges någon biblisk norm för ett kristet kyrkobegrepp. En sådan är i själfva verket innesluten i de bibliska grundtankarna om den gudomliga uppenbarelsen, då det nämligen, djupast sedt, är uppenbarelsebegreppet, som ger kyrkobegreppet dess karaktär. Det kyrkobegrepp, som småningom växte fram och blef härskande i den västerländska katolicismen, identifierar kyrkan med den *yttre romerska kyrkoorganisationen*. Härvid medför den i katolicismen rådande lagiska och sakramentaltmagiska uppfattningen af uppenbarelsen, att den i påfven kulminerande hierarkien får en öfverordnad ställning: den bestämmer, hvad som skall tros och göras för salighetens vinnande, och den förmedlar genom sakramenten de sinnligt-öfversinnliga ”krafter”, i hvilka Guds nåd tänkes bestå (jfr Katolicism). — Gemensam för all från reformationen utgången åskådning är negationen af, att kyrkan skulle sammanfalla med och uppgå i att vara den yttre kyrkoorganisationen. Till sitt innersta väsen är kyrkan i stället som *congregatio sanctorum* (”de heligas samfund”) ett föremål för tro, icke för åskådning. Denna ”väsentliga” kyrka kan aldrig i det yttre framträda i sin renhet, hvarken som en *politia externa* (”yttre statsordning” — den romerska ståndpunkten) eller som en förening af de ”sant troende” (den sekteriska ståndpunkten). Luthers och de lutherska bekännelseskrifternas utprägling af kyrkobegreppet får sin karaktär däraf, att evangelium — ordet och sakramenten — tänkes vara kyrkans konstituerande princip. Hierarkiens öfverordnade ställning omöjliggöres därigenom, att uppenbarelsen nu fattas icke lagiskt och sakramentalt-magiskt, utan som Guds i Kristus framträdande nådefulla sinnelag, hvilket alltjämt möter människorna i evangelium. Kyrkan som de heligas samfund är en skapelse af gudsordet. Därför är den icke blott något osynligt. Till sin samfundssida måste den visserligen vara detta, då det aldrig kan i det yttre bestämmas, hvilka människor, som äro ”sant troende”. Men samtidigt blir själfva den väsentliga kyrkan synlig — för trons öga — i och genom ”ordet”. Hvarhelst ”ordet” är, där är ock tron viss om kyrkans tillvaro, på grund af sin visshet om, att ordet som varande Guds ord är ett verksamt ord. ”Ordet” är därför enligt luthersk åskådning det band, som sammanknyter kyrkans ”väsen” och dess yttre organisation. Den här framställda lutherska åskådningen söker Augsburgiska bekännelsen uttrycka i den berömda formuleringen: kyrkan är ”de heligas samfund, uti hvilket evangelium rätt lärdt och sakramenten rätt brukade varda.” — Det

reformerta kyrkobegreppets åtskillnad från det lutherska beror främst på inflytande från den reformerta nådavalsläran. Här skiljes mellan den väsentliga kyrkan, som är osynlig och består af de utaf Gud utkorade, samt den synliga kyrkan, som består af alla kallade. De båda kyrkorna förhålla sig till hvarandra som två koncentriska cirklar. Den reformerta terminologien vann insteg äfven inom lutherdomens område under ”ortodoxiens” tid. Då man därmed i stället för den ena osynligt-synliga kyrkan tänkte sig två olika kyrkor, en synlig empirisk och en osynlig ideal, hade detta till följd, att småningom de ideala momenten borteliminerades från den empiriska kyrkan, på samma gång som den ideala kyrkan blef något overkligt. Härmed bereddes marken för den i pietismen framträdande åskådningen, som i motsättning till den yttre synliga kyrkan, hvilken ej var någon verklig kyrka, utgick från det subjektiva trosmedvetandet som kyrkans princip och så ville fatta kyrkan som föreningen af de sant troende kristna; i dessa föreningar ansågs den ideala kyrkan framträda i synlig gestalt. Härigenom hade man emellertid i kyrkobegreppet infört en i grunden sekterisk princip, hvilken genom en inneboende sträfvan att synliggöra gränser, som icke kunna synliggöras, måste komma att verka förkrympande och destruktivt på den kristna samfundstanken. Denna åskådning representerar den ena af de i senare tid verksamma två kyrkoupplösande faktorerna. Den andra möter i den tankegång, för hvilken ”ordet” icke längre kan fattas som ett verkligt gudsord. Detta kan då icke tänkas utföra någon kyrkobildande gärning; kyrkobegreppet förflyktigas, eller kyrkan förvandlas till blott en kulturanstalt. I motsättning till dessa båda kyrkoupplösande faktorer har det för den kristna tanken visat sig vara en tvingande uppgift att tillvarataga, rena och utveckla det djupa innehåll, som låg inneslutet i den geniala ursprungliga lutherska konceptionen. På denna väg låter sig ett kyrkobegrepp vinnas, som är på en gång enhetligt och universellt samt svarar emot bibelns för kyrkobegreppet normgifvande uppenbarelsetankar. Medan nämligen den i sekterisk riktning gående tankegången befinnes utgöra endast en viss yttre imitation af den begynnande bibliska församlingsbildningen, bygges här på de centralt bibliska uppenbarelsetankarna om den gudomliga nådens universalitet och aktivitet.

Litt.: Kliefoth, ”Acht bücher von der kirche” (1854), Th. Harnack, ”Die kirche, ihr amt, ihr regiment” (1862), R. Seeberg, ”Studien zur geschichte des begriffs der kirche” (1885), A. Ritschl, ”Über die begriffe sichtbare und unsichtbare kirche” (i ”Gesammelte aufsätze”, 1893), Rieker, ”Die rechtliche stellung der evangelischen kirche Deutschlands” (s. å.), K. Müller, ”Kirche, gemeinde und obrigkeit nach Luther” (1910), ”Svensk kyrkotidning” 1855, ”Om kyrkan” (af E. G. Bring, anon.), M. Johansson, ”Om det lutherska kyrkobegreppet” (1877), E. Billing, ”Luthers lära om staten” (1900), N. Söderblom, ”Den enskilde och kyrkan” (1909), och G. Aulén, ”Sekterism och dogmatisk nihilism” (1911, i skrifter tillegnade P. G. Eklund).

3. *Arkeol.*, forntida bostadslämning. Se Kämpagrafvar. 1. O. J—e. 2. G. A—n.

Kyrkans dagar. Se Kyrkoår.

Kyrkans vänner, förening, stiftad 1877 i syfte att ”på Skriftens och den evangelisk-lutherska bekännelsens grund vara ett föreningsband för de krafter, som känna sig för små att enastående kunna så, som de vilja, befordra den lutherska kyrkans väl gentemot otro, villfarelse och separatism”. Detta sitt ändamål sökte föreningen företrädesvis befrämja genom ”förläggande och spridande af god, bekännelsetrogen, kristlig folkläsning”, men ock genom anordnande af offentliga möten med föredrag etc. Föreningens hufvudstation voro efter hvartannat Norrköping (till 1888), Sölvesborg (till 1897) och Lund. Som dess organ ha utgifvits ”Svensk luthersk kyrkotidning” (1877—83), ”Lutherskt veckoblad” (1885—87) och ”Lutherskt månadsblad” (1890—98). Sedan föreningen, hvars medlemsantal då uppgick till omkr. 2,700, öfverlåtit sitt bokförlag till firman F. & G. Beijer i Stockholm och dess ekonomiska tillgångar af flera skäl betydligt minskats, väcktes 1898 förslag om föreningens upplösning, hvarom beslut fattades 1906. Af föreningens kassa öfverlämnades därvid 500 tyska mark till sekretariatet för Allgemeine evangelische luther. konferenz som grundplåt till en fond, hvaraf räntan skulle stå till sekretariatets förfogande; återstoden, omkr. 3,000 kr., tillföll Styrelsen för kyrklig ungdomsvård till understödjande af tidn. ”Sveriges ungdom” och därmed sammanhängande arbete. J. T. B.

Kyrkbacken. Se Kyrkvallen.

Kyrkbyggnad. Se Kyrka 1 och Kyrkbyggnadsskyldighet.

Kyrkbyggnadsskyldighet, *kam.*, ett redan i landskapslagarna upptaget onus, innefattande byggnad och underhåll af kyrka med hvad därtill hör, såsom klockstapel, kyrkogårdsmur, socken- och fattigstuga. Enligt lag af 5 juni 1909 fördelas kostnaderna på församlingsmedlemmarna efter för kommunalutskylder i allmänhet stadgade grunder. Främmande trosbekännare, tillhörande församling, som eger rätt till offentlig religionsöfning, deltaga endast med hälften (Lag 16 okt. 1908). Kyrkbyggnadsskyldigheten ålåg på landet ända till 1885 sockenborna efter oförmedladt mantal, med undantag för dagsverken, som utgjordes efter matlag. Jfr Annexförsamling samt Vin- och byggnadssäd. Kbg.

Kyrkböcker kallas af prästerskapet förda, handskrifna anteckningar öfver församlingsmedlemmarna och församlingarnas angelägenheter. Sådana anteckningar öfver församlingsmedlemmarna förekommo redan i den äldre kyrkan. Först på 1500-talet började dock en bestämd praxis på grund af särskilda förordningar i olika länder göra sig gällande. Tridentinska mötet (1545—63) utgaf i detta hänseende allmänna bestämmelser för hela den katolska kyrkan. Inom den protestantiska kyrkan stadgar redan 1533 ”Brandenburg-Nürnberger kirchenordnung”, att prästerna skola föra noggranna anteckningar öfver döpta och vigda. Hvad Sverige beträffar, finnes om sådant anteckning intet nämndt i 1571 års kyrkoordning, men under förra hälften af 1600-talet synas föreskrifter härom ha på vissa orter utfärdats, och i 1686 års kyrkolag anbefalldes förandet af kyrkböcker. Dessa motsvarade i hufvudsak nyare tiders vigselbok, födelse- och dopbok, död- och begrafningsbok samt in- och utflyttningsböcker äfvensom *husförhörsbok* (*husförhörslängd*, somligstädes förr äfven kallad *katekismilängd*), som efter 1894 kallas församlingsbok. Med undantag för Stockholms

stad blefvo genom k. cirkulärbrefvet till konsistorierna 27 april 1860 mera allmängiltiga samt af vissa formulär och upplysningar åtföljda bestämmelser utfärdade, men först genom k. förordn. 6 aug. 1894 infördes en systematisk ordning beträffande såväl alla erforderliga kyrkböcker och formulär för dem som förandet af dessa böcker samt allmänhetens och myndigheters uppgiftsskyldighet. Till denna förordning sluter sig i allt väsentligt nu gällande kyrkboksförordning 23 dec. 1910. Enligt denna skola i hvarje församling af svenska kyrkan föras följande kyrkböcker: *församlingsbok*, *bok öfver obefintliga*, *inflyttningsbok* och *utflyttningsbok*, *födelse- och dopbok*, *konfirmationsbok*, *lysnings- och vigselbok* samt *död- och begrafningsbok*, hvarjämte, där så erfordras, bör föras särskild *kommunionlängd* äfvensom särskild *frejdbok*. I församling åter af främmande trosbekännare med rätt till egen kyrkbokföring skola föras endast födelse- och dopbok, vigselbok samt död- och begrafningsbok. Vigsel-, dop- och begrafningsböckerna äfvensom konfirmationsboken och kommunionlängden sammanfattas stundom under namnet *ministerialböcker*. Församlingsboken är så att säga hufvudboken, i hvilken inskrifningarna i de andra böckerna och inkomna uppgifter införas. Med några mindre betydande undantag skola alla, som äro inom församlingen bosatta, äfven främmande trosbekännare och utländska undersåtar, bokföras i församlingsboken. Denna innehåller i mån af behof hufvudsakligen följande uppgifter: med angifvande af bostad för hvarje person för- och tillnamn, antaget släktnamn, familjeställning, saknad af kyrkligt dop, yrke (tjänst eller näringsfång), särskild stam (finne, lapp m. fl.), vissa lyten (sinnessjukdom, idioti, blindhet, döfstumhet och fallandesot), födelsetid, födelseort, vaccination eller smittkoppor, ingånget och upplöst äktenskap, inflyttning, kristendomskunskap vid konfirmationsundervisning, nattvardsgång och berättigande därtill, äktenskapshinder, aftal om barns uppfostran i viss troslära, varning af oeniga äkta makar, utträde ur svenska kyrkan, främmande trosbekännelse, utländsk nationalitet, upptagande till svensk medborgare, frejd, värnpliktsförhållanden (dock ej i Stockholm), obefintlighet vid mantalsskrifning (hvilket slutligen kan föranleda till öfverförande till boken öfver obefintliga), utflyttning, död. I Stockholms stads territoriella församlingar finnes ej församlingsbok, hvilken brist mycket ofullständigt ersättes därmed, att inflyttningsboken är utvidgad, hvadan för kyrkbokföringen där, som nu i femtio år befunnits och fortfarande är otillfredsställande, särskilda föreskrifter gälla. Kyrkböckerna skola föras af kyrkoherden eller den hans ställe företräder, men i annex- eller kapellförsamling kan enligt k. cirkuläret 29 jan. 1869 bemyndigande härom meddelas komminister eller kapellpredikant. Fr. o. m. 1860 lämnas till Statistiska centralbyrån nominativa utdrag dels årligen af församlingarnas lysnings- och vigsel-, födelse- och dopsamt död- och begrafningsböcker äfvensom af in- och utflyttningsböckerna beträffande immigranter och emigranter och dels hvart 10:e år för folkräkningarna af församlingsboken samt årligen på grund af födelse- och död- samt in- och utflyttningsböckerna och boken öfver obefintliga uppgift å församlingens folkmängd. — Utom här ofvan nämnda kyrkböcker räknas till dem i vidsträckt bemärkelse äfven vissa kyrkoförsamlingen eller kyrkan rörande inventarieförteckningar, räkenskapsböcker, visitations- m. fl. protokoll m. m.

Om förvaring af äldre kyrkböcker se *Kyrkoarkiv*. K. S.

Kyrkefalla, socken i Skaraborgs län, Kåkinds härad. 11,069 har. 3,093 inv. (1909). K. bildar med Mofalla ett konsist. pastorat i Skara stift, Kåkinds kontrakt.

Kyrkerud, komministerboställe, 1/3 mtl, i By socken, Värmland, nära Säffle köping. Där föddes skalden E. Tegnér, till minne hvaraf en granitsten rests framför boningshuset med inskriften: ”Esaias Tegnér föddes här d. 13 nov. 1782”.

Kyrkesund och Björholmen, municipalsamhälle i Klöfvedals socken, Göteborgs och Bohus län, omfattande fiskelägena Herrön, Staffansholmen, Sumpen, Limhall och Björholmen, belägna på Tjörn, Herrön och Björholmen. Taxeringsvärde å fastigheter 77,200 kr. (1909). 498 inv. (s. å.). Ordnings-, byggnads- och brandstadgarna för rikets städer samt hälsovårdsstadgans för riket bestämmelser rörande stad tillämpas på grund af k. br. 29 sept. och 6 okt. 1899.

Kyrketorp, socknar i Skaraborgs län. Se *Norra Kyrketorp* och *Södra Kyrketorp*.

Kyrkfogde. Se *Advocatus ecclesiæ*.

Kyrkheddinge, socken i Malmöhus län, Bara härad. 1,409 har. 853 inv. (1909). K. bildar med Esarp ett konsist. pastorat i Lunds stift, Bara kontrakt.

Kyrkholmen l. *Myntholmen* i Stockholm, nu förenad med Blasieholmen. Där stod den kyrka, som

Skeppsholms- l. Amiralitetskyrkan på Kyrkholmen (1730-talet).

då kallades Skeppsholmskyrkan, ty Blasieholmens ursprungliga namn var Skeppsholmen (se d. o.). Kyrkan, som låg ung. där nu Nationalmuseum reser sig, brann ned 12 juni 1822. J. C.

Kyrkhult, socken i Blekinge län, Listers härad. 21,785 har. 5,032 inv. (1909). K. utgör ett regalt pastorat i Lunds stift, Listers och Bräkne kontrakt.

Kyrkkista, en, vanligen järnbeslagen, kista, som enligt kyrkolagen hvarje kyrka skall ha för förvaring af kyrkans egendom i penningar, guld, silfver, kläder, tenn, koppar, räkenskapsboken, inventaria m. m. Den skall vara försedd med tre lås, hvartill nycklarna skola vara en hos kyrkoherden, en hos kyrkvärden och en hos en af sexmännen. De äldsta kyrkkistornas användning är ej fullt klar, men har, delvis åtminstone, sannolikt varit densamma som i våra dagar. Hål i locken ange, att de äfven, om också ej alltid, tjänstgjort som ”offerkistor”. Somliga kyrkkistor från den tidigare medeltiden äro

särskildt anmärkningsvärda på grund af sina figurala järnbeslag (se fig.). En del kyrkkistor utan järnbeslag, men med präktigt skuren framsida,

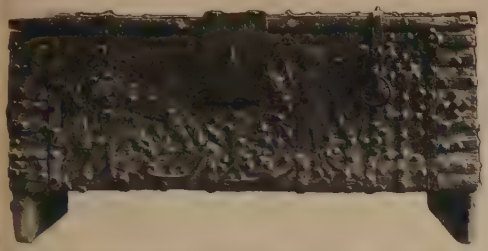

Järnbeslagen kyrkkista från Växtorps kyrka, Jönköpings län (tidigare medeltiden). Statens historiska museum.

har sannolikt användts till förvaringsställe för kläder. Jfr S. Ambrosiani, ”Lår från Mysslinge, Uppland, och dess släktingar” (i ”Fataburen”, 1909). C. v. O. O. J—e.

Kyrkklockor. Se Klocka, sp. 314.

Kyrklig indelning. Se Ecklesiastik indelning.

Kyrklig själavård åt döfstumma. Se Döfstumpräster.

Kyrklig tidskrift, en fr. o. m. 1895 utkommande månadstidskrift, som fortsatt den 1894 upphörda Tidskrift för kristlig tro och bildning (se d. o.). Den redigerades 1895—98 af R. Sundelin (d. 1896), Fr. A. Johansson och O. Quensel, samt 1898—1905 af Quensel och Hj. Danell, hvilken sistnämnde sedan dess ensam varit dess redaktör.

Kyrkmålningar. Det kyrkliga väggmåleriet leder sitt ursprung ur antiken. Också är de första tre århundradenas gammalkristna konst, i stort sedt, att betrakta som en afläggare af den grekisk-romerska, för såvidt den befruktades af kristliga föreställningar. Under 400- och 500-talen utbildade sig småningom särskilda bildserier, hvilkas syfte var att tjäna församlingen till uppbyggelse och i hvilka innehållet betingades af gudstjänsten. Då man i Västerlandet började sammanställa lämpliga stycken i urval af gamla och nya testamentet och föreläsa dessa under bestämda tider af kyrkoåret, var det helt naturligt, att man inom såväl bok- som väggmåleriet upptog denna ”concordia veteris et novi testamenti” och illustrerade densamma. Sådana bilderbiblar dels importerades af de andlige från Italien till Europas skilda länder, dels medfördes af konstnärerna själfva därifrån, och på så sätt har den homogenitet uppkommit, som karakteriserar det äldre medeltida måleriet. Dock får den gammalkristna konstens typologiska framställning af förhållandet mellan gamla och nya testamentet i någon mån vika för ett fullständigare användande af nytestamentliga bilder. Jämte dessa bibliska scener inblandas i de kyrkliga dekorationsserierna äfven motiv från historia och mytologi, bestiarier, skådespel samt framför allt från helgonlegenden. Dock framgår som den egentliga grundtanken, att långhusets väggar skulle skildra Kristi lif från bebådelsen till passionshistorien, medan tvärskepp och kor illustrerades af bilder ur ”ecclesia triumphans” och i apsiden en bild af ”Kristus i högsätet” afslutade framställningen.

I hufvudsak följdes ofvannämnda bildserier äfven inom den svenska konsten — den enda, som i det följande kommer att behandlas — med de undantag, som nödvändiggjordes af de enklare förhållandena här uppe. Sålunda är det vanligt, att utsmyckningen inskränker sig till kor och apsid samt långhusets östra vägg. Huruvida det flata träloft, som oftast funnits i de romanska kyrkorna, i regel varit måladt, är ej möjligt att afgöra. Mycket tyckes emellertid tala härför. Endast sällan framställdes scener ur Kristi lif på långhusets väggar. Till dessa hämtades bilderna vanligen ur helgonlegenden eller saga och historia. Undantag härifrån ges likväl, såsom i Dädesjö kyrka. Här är också det flata taket kvar (se planschen), hvilket utgör ett enastående prof på dekorationskonst från slutet af 1200-talet och måste betraktas som det bäst bevarade målade trätak, som är kändt i konsthistorien, särskildt därför, att det aldrig berörts af någon restaurering. På långhusets östra vägg kring triumfbågen framställes ofta en bild af yttersta domen, medan koret reserverats för typologiska framställningar ur nya och gamla testamentet. Norra korväggen upptages sålunda af nytestamentliga bilder och den södra af gammaltestamentliga, medan apsidhvalfvet i allmänhet prydes af en framställning af ”Kristus i högsätet” eller, mera sällan, ”nådastolen”. I enstaka fall förekomma i triumfbågen, eller kring denna och tribunbågen, bilder af byggnadens eller målningarnas donatorer (t. ex. målningarna i Vallkärra, nu i Lunds hist. museum, och Öfraby i Skåne). En någorlunda god föreställing om en nordisk romansk kyrkas utsmyckning ge de tyvärr restaurerade målningarna i Bjeresjö kyrka i Skåne. Figurscenerna begränsas alltid af vackra ornamentslister med klassiska motiv eller arkitektoniska omramningar. Nedtill afslutas de ej sällan af målade draperier, hvilka torde ha tjänstgjort som ersättning för verkliga sådana. Från såväl romansk som gotisk tid finnas exempel på utvändiga målningar, dels i form af polykrom skulptur, dels som friser och bildframställningar.

Den teknik, som användes vid den äldre medeltidens väggmåleri, var ett mellanting mellan den klassiska konstens fresko-teknik och vanlig seckomålning. Man behöll sålunda den fina glättade putsen och började måla på den ännu fuktiga murytan; men hela framställningen utfördes i ett, utan att man fäste sig vid, att putsen snart torkade. Till följd däraf måste en stor del af målningen utföras al secco. Färgerna voro hvitt = kalk, svart = kimrök, blått = ultramarin eller kopparlazur, gult = ockra och brunrödt = caput mortuum, hvarjämte antagligen cinnober användts; åtminstone har sådan påträffats i danska målningar. Äfven förgyllning förekommer. Bindeämne tyckes ha varit kalk eller lim. I sättet att sammanställa figurerna stodo den äldre medeltidens konstnärer synnerligen högt. Färgskalan var i hög grad harmonisk och bestod af djupa, mättade toner. I Skåne ha de flesta romanska kyrkorna varit försedda med väggmålningar från denna tid, men längre uppåt i Sverige tyckas sådana ha varit mindre allmänna. Under romansk tid har väggmåleriet stått under starkt utländskt inflytande. Särskildt tyckes det ha påverkats af Tyskland, men äfven något af Frankrike. Några nationella drag torde knappast kunna uppletas. De flesta romanska målningar i Norden ha tillkommit under slutet af 1100-talet och början af 1200-talet, således en period, som i stort sedt sammanfaller med

Ord, som saknas under K, torde sökas under C.

tiden för de äldre stenkyrkornas byggande här i landet.

Då alla eller flertalet kyrkor voro uppförda och — i den mån man hade råd därtill — målade, uppstod en stagnation inom konsten. Men redan under öfvergångstiden till gotiken och under dennas första del tyckes man på många ställen ha börjat ersätta stenkyrkornas gamla trätak med hvalf, hvarjämte en och annan ny kyrka, t. ex. i de uppväxande städerna, uppfördes. Äfven dessa kyrkor skulle naturligtvis dekoreras, och exempel på tidigt gotiska målningar finnas också bevarade till vår tid (t. ex. från midten af 1300-talet i den s. k. ”Snårestadgruppens” kyrkor i Skåne). I hvilken utsträckning äfven träkyrkorna målats, är svårt att afgöra, enär nästan inga medeltida sådana finnas kvar. Troligt är emellertid, att de varit lika rikt smyckade som stenkyrkorna, ty bland de vackraste exemplen på målningar från denna tid äro just de, som finnas

Fig. 1. Väggmålning i Råda träkyrkas kor, Värmland, daterad 1323.

i koret till Råda träkyrka i Värmland (se fig. 1). De äro utförda 1323. Till skillnad från de romanska målningarna äro de tidigt gotiska betydligt ljusare i färgskalan, hvarjämte fonden ej öfverallt utfylles med färg, såsom förut varit fallet, utan framställningarna stå mot väggarnas och hvalfvens svagt aftonade kalkbotten. Dessutom har tekniken intet med fresken att göra, utan färgen anbragtes bunden af kalk och lim på murens hvittade putsyta. Dock förefaller putsen att vara något omsorgsfullare gjord än under slutet af medeltiden. Enär tekniken var enklare, blef också målningssättet billigare, hvadan dekoreringen utsträcktes till hela kyrkan. Ämnesvalet skiljer sig något från det romanska måleriets. Sammanställningen af bilderna göres ej så noggrant, och scenerna ur helgonlegenden taga mer och mer öfverhand. Figurerna äro dessutom mera realistiskt tecknade än förr och börja uppträda i tidens dräkter.

Ännu äro inga namn kända på konstnärer, som verkat på kyrkmåleriets område under den äldre medeltiden. Till en början var det klosterbröder, som utöfvade konsten, och dessa voro alltför anspråkslösa för att sätta sina namn på de arbeten, som utfördes till Guds och helgonens ära. Först senare, då konsten började öfvergå i vanliga handtverkares händer, förekomma exempel på signerade målningar. Under senare delen af 1400-talet, således under sengotisk tid, äro åtskilliga målare kända, bland hvilka den mest bekante torde vara den Albert målare (äfven pärlstickare kallad), som bodde i Stockholm och antagligen aflidit 1509. Han har dekorerat bl. a. kyrkorna i Husby-Sjutolft, Kumla (1482), Kalmar (1485) och Ed (1487). Jämte honom förtjäna flera andra att nämnas, såsom de i samma trakter verksamme, något äldre Johannes Gwan (d. 1465), Johannes Rosenrodh och Petter Jönsson samt dessutom Hans Gad, Anund m. fl.

Det ser ut, som om den andliga lifaktighet, hvilken föregick och sammanföll med renässansen, nått

Fig. 2. Träsnitt ur ”Biblia pauperum”: Ester knäböjer inför Ahasverus; nedtill ser man Haman omfamna Ester samt den galge, som blef hans lott.

Fig. 3. Väggmålning i Härkeberga kyrka i Uppland, utförd omkr. 1500, efter motiven i ofvanstående fig. 2.

upp till oss redan under senare hälften af 1400-talet, då formerna och uttryckssättet inom konsten ännu voro medeltidens. Det blir numera regel, att de gamla trätaken utbytas mot hvalf, och man tyckes täfla om att få dessa målade så fort som möjligt.

Ord, som saknas under K, torde sökas under C.

Måladt trätak i Dädesjö kyrka, Småland (slutet af 1200-talet).

m man kan säga, att de äldsta medeltidsmålnin-arna finnas bäst representerade i Skåne, så är detta ke fallet med de yngre. Visserligen fingo nästan lla kyrkor där nya eller förnyade målningar under utet af 1400- och början af 1500-talet, men de est konstnärligt utförda äro nästan utan undantag tt finna i Mälartrakten. Det var särskildt under en tid (1470—1514) Jakob Ulfsson var ärkebiskop, m kyrkmåleriet i Mälarlandskapen nådde sin högsta lomstring. Beträffande dessa sistnämnda målningar ar man också lyckats bringa i bevis, att det i stor tsträckning användts tryckta förebilder för de-amma. Redan tidigt är det kändt, att konstnärer ade särskilda skissböcker. Men ofta torde dessa ha rsatts af illustrerade andaktsböcker, efter hvilka ilderna utfördes i förstorad skala. Mot slutet af medeltiden kommo emellertid tryckta förebilder, de .. k. blockböckerna, till användning. En mängd så-dana äro kända, t. ex. "Biblia pauperum" ("de attiges bibel"), "Ars moriendi", "Speculum hu-manæ salvationis" m. fl. Den förstnämnda har tjä-nat Upplandsmålarna till förebild (jfr fig. 2 o. 3), och enstaka framställningar finnas i Skåne och Dan-mark, hvilka utförts efter samma bok. "De fattiges bibel" öfverfördes sålunda i färg på väggar och hvalf, och där gjorde den skäl för sitt namn. Ty visst är, att målningarna till stor del hade ett didak-tiskt syfte. De voro en bibel för dem, som ej kunde läsa.

Under slutet af 1400- och början af 1500-talet infaller denna det egentliga kyrkmåleriets sista blomstringstid i Norden. De gamla målningarna, som delvis doldes af de nyinslagna hvalfven, öfverkalka-des, och nya framställningar i tidens anda ersatte dessa. Detta är orsaken till, att man i kyrkorna ofta påträffar två lager af målningar. Tekniken var nu i hög grad förenklad. Man målade på den obe-redda kalkytan, och färgskalan var mera begränsad än förut. En stor del af framställningen utfördes så-lunda i konturer, och fonden fylldes aldrig med färg, utan den hvita ytan bröts af schablonerade stjärnor och rosor. Framställningssättet mister också i ädel-het, och hvalfälten fyllas med skildringar ur helgo-nens och martyrernas lif. Kristus afbildades ej som den kärleksfulle Guden, utan som hämnaren med blod droppande ur såren. Uppfattningen är ofta så rå, att man kan förutsätta endast enkla bymålare som upphofsmän till dessa realistiska, men nästan alltid konstnärligt undermåliga bildserier.

Ännu någon tid efter medeltidens utgång lefde väggmåleriet kvar och utöfvades efter gammalt schema. Men sedan ett par årtionden förflutit, nästan försvann denna gamla konstart, och de framställ-ningar af kyrkligt monumentalmåleri, som seder-mera förekomma, äro mera sporadiska företeelser, som knappast kunna skildras under någon gemensam ram. Böjelsen att öfverhvitta de gamla intressanta bilderna har intill våra dagar varit det enda enhet-liga drag, som karakteriserat den nyare tidens smak på det kyrkligt dekorativa området.

Litt.: N. M. Mandelgren, "Monuments scandina-ves" (1862), H. Hildebrand, "Bidrag till svenska medeltidens konsthistoria" (i "Ant. tidskr. för Sverige", II, s. 339), O. Sylwan, "Kyrkomålningar i Uppland från medeltidens slut" (ibid., XIV, 1) och O. Rydbeck, "Medeltida kalkmålningar i Skånes kyrkor" (1904). O. R.

Kyrko-āria, *mus.*, aria afsedd att sjungas i kyrkan. Se Aria.

Kyrkoarkiv. Ett kyrkoarkiv består eg. af två olika arkiv, nämligen dels pastorsämbetets arkiv (de s. k. ministerialböckerna m. m.; se Kyrkböcker), dels församlingens eller den kyrkliga kommunens ar-kiv, för äldre tid äfven den världsliga kommunens (sockenstämmas och kyrkostämmas protokoll, räken-skaper m. m.). Dessa arkivalier äro för personal- och ortshistorien mycket värdefulla. De första allmänna bestämmelserna om förande af kyrkböcker återfinnas i 1686 års kyrkolag. Begynnelseåren för kyrkoarki-vens arkivalieserier äro dock mycket växlande. I somliga församlingar förekomma böcker, pergaments-bref m. m. äfven för tiden före 1686, under det att på andra ställen serierna börja först långt fram på 1700-talet, vanligen beroende därpå, att de äldre arkivalierna brunnit eller på annat sätt blifvit för-störda.

Vården om kyrkoarkiven, hvilken tillkommer kyrkoherden eller hans ställföreträdare, har nämli-gen ofta på grund af dåliga lokaler och andra ogynn-samma omständigheter varit otillfredsställande. De ha mångenstädes varit utsatta för eldfara och fukt eller eljest vanvårdats. Under de senaste årtiondena har man emellertid vidtagit åtgärder för att bereda kyrkoarkiven eller åtminstone de äldre delarna af dem en bättre vård i betryggande lokaler och på samma gång göra dem lättare tillgängliga för forsk-ningen. Sedan riksarkivarien i sin årsberättelse för 1879 fäst uppmärksamheten på saken, utfärdades 26 okt. 1883 ett k. cirkulär, hvarigenom domkapitlen anbefalldes att förständiga kyrkoherdar eller dem, som hade kyrkornas arkiv under sin vård, att å desamma ha noggrann tillsyn och öfver till dem hö-rande böcker och handlingar upprätta förteckning i två exemplar, af hvilka det ena skulle kvarstanna i arkivet, det andra insändas till Riksarkivet. Vidare var det till stor del med tanke på kyrkoarkiven, som vid 1888 års riksdag initiativ togs till upprättande af s. k. landsarkiv (se d. o.). Enligt k. kung. 14 nov. 1902 skola till landsarkiv öfverlämnas bl. a. äldre kyrkböcker, första gången arkivalier äldre än 1801 och sedermera för tio år i sänder. Genom särskildt kungligt medgifvande ha vissa församlingar tills vi-dare befriats från skyldigheten att till landsarkiv öfverlämna sina äldre arkivalier. Beträffande kyrko-arkiv i Kopparbergs län gäller i detta hänseende en k. kung. af 6 dec. 1907. Sådant undantag från landsarkivförfattningen beviljas dock endast under förutsättning, att församlingen vidtager fullt till-fredsställande åtgärder med afseende på arkivaliernas förvarande, vård och tillgänglighet, och 2 maj 1908 utfärdade riksarkivarien anvisningar rörande upp-förande af arkivbyggnader för landsförsamlingars kyrkoarkiv.

För de äldre kyrkoarkivaliernas bevarande är så-lunda väl sörjdt genom landsarkivorganisationen. Men det är äfven angeläget att se till, att icke arki-valierna för de sista hundra åren fördärfvas. På begäran af 1899 års riksdag gjordes en utredning om, hvad som skulle kunna åtgöras för att bereda säkrare förvaring äfven åt de under pastors vård stående ar-kivalierna. Denna utredning ledde dock icke till annat resultat än att kyrkoarkiven, liksom en mängd andra arkiv, blefvo underkastade de föreskrifter, som gåfvos uti k. stadgan 31 dec. 1900 ang. vissa offent-

Ord, som saknas under K, torde sökas under C.

liga arkiv med ändringar i vissa delar 22 maj 1903 och 10 juni 1910. I arkivstadgan finnas bestämmelser om arkivens lokaler, förteckningars upprättande, utlåning m. m., och till densamma ansluter sig, hvad kyrkoarkiven beträffar, en k. kung. 22 maj 1903 ang. plan till förteckning öfver kyrkoarkiv. Enligt hvad senare undersökningar gett vid handen, lämna dock kyrkoarkivens lokaler fortfarande på många ställen mycket öfrigt att önska. S. B—h.

Kyrkobalk (fnsv. *kirkiu balker* l. *kristnu balker*) var i de gamla svenska landskapslagarna en särskild afdelning, som innehöll en affattning af kyrkorätten, sådan denna erkänts och antagits af de inhemska lagstiftande myndigheterna. Af alla de svenska landskapslagarna är det endast Gottlandslagen, som saknar kyrkobalk. Kyrkobalkarna hvila i allt hufvudsakligt på den kanoniska rätten, hvars stadganden emellertid ofta jämkats och ändrats genom uppgörelser mellan de kyrkliga och världsliga myndigheterna. Vid sidan af kyrkobalkarna tillämpades vid de kyrkliga domstolarna i vårt land den kanoniska rätten i vidsträckt omfattning samt de inhemska kyrkliga myndigheternas stadgar och påbud, men i motsats till kyrkobalkarna voro dessa rättskällor icke normgifvande för de världsliga domstolarnas verksamhet.

Af alla kyrkobalkarna erhöll Upplandslagens den största betydelsen. Landslagen kom nämligen att sakna kyrkobalk till följd däraf, att vid förarbetena enighet om dess innehåll ej kunde vinnas mellan kyrkans företrädare och lekmännen. Under tiden närmast efter landslagens antagande synes man i hvarje landskap ha tillämpat kyrkobalken i landskapets gamla lag. Den infördes då ofta i de handskrifter af landslagen, som användes inom landskapet. Småningom undanträngde emellertid Upplandslagens kyrkobalk de öfriga, hvilket sannolikt berodde därpå, att den var ärkestiftets kyrkobalk. På rent sedvanerättslig väg synes Upplandslagens kyrkobalk ha erhållit denna allmänna giltighet. Äfven efter reformationen tillämpades denna kyrkobalk af domstolarna i de delar, som icke kunde anses strida mot de nya författningarna och grundsatserna. Man finner också, att den åberopades vid riksdagarna 1560 och 1600 liksom äfven i 1572 års kyrkoordning. I stadfästelsen till den upplaga af Kristofers landslag, som Karl IX utgaf af trycket 1608, satte han emellertid kyrkobalken ur kraft, i det han förbjöd, att den tillämpades vid domstolarna. Under den återstående delen af landslagens tidehvarf tillmätte den rättsliga doktrinen kyrkobalken, liksom landskapslagarna i öfrigt, en subsidiär giltighet, och dess bestämmelser åberopades ofta t. ex. i fråga om testamente. I 1686 års testamentsstadga tillade f. ö. lagstiftaren kyrkobalkens bestämmelser om testationsfriheten fortfarande giltighet. Prästerskapets privilegier af 1650 hänvisade äfven till kyrkobalken med afseende på ekonomiska förhållanden. All betydelse som rättskälla förlorade kyrkobalken, först när 1734 års lag trädde i kraft, om också dess faktiska betydelse under den föregående tiden alltmera minskats genom utvecklingen af den protestantiska kyrkliga lagstiftningen (se Kyrkolag och Kyrkoordning).

Skånelagen saknade, liksom öfver hufvud taget de danska landskapslagarna, kyrkobalk. I stället fanns en fristående författning, *den skånska kyrkorätten*, som tillkommit genom aftal mellan ärkebiskop Eskil och skåningarna.

Litt.: V. Sjögren, ”De fornsvenska kyrkobalkarna” (i ”Tidsskr. f. retsvidenskab”, 1904), Schlyter, ”Sveriges gamla lagar” (I—XIII, 1827—77), och P. J. Jörgensen, ”Forelæsninger over den danske retshistorie” (1905 ff.). K. G. Wn.

Kyrkobann. Se Bann och Kyrkotukt.

Kyrkoberg, kronopark i Stensele socken och revir, Västerbottens län, afsatt till kronopark af öfverloppsmark genom K. M:ts befallningshafvandes afvittringsutslag 8 febr. 1888. Benämningen är fastställd af Kammarkollegium 13 okt. 1891. Areal 18,058 har med en uppskattad virkesmassa af 400,000 kbm., årlig virkesafkastning 4,453 kbm. M—g.

Kyrkobetjänte (Kyrkobetjäning), vid kyrkorna anställda lägre, ej prästerliga tjänstemän, nämligen organister, klockare, kyrkvaktare. Kyrkobetjänte tillsättas och afskedas af kyrkostämma, där ej annorlunda är stadgadt, och få bl. a. ej befatta sig med tillverkning eller försäljning af brännvin och äro f. ö. förbjudna att idka något slags handelsrörelse. Under rubriken kyrkobetjänte hänföras ej kyrkvärdar och sexmän. J. P.

Kyrkobol. Se Prästbol.

Kyrkobonde. Se Bonde, sp. 1087.

Kyrkobot. Se Bot.

Kyrkobönen, Allmänna, den vid gudstjänsten förekommande bönen och särskildt församlingens efter predikan följande bön för olika stånd och skilda slag af hjälpbehöfvande. Brukad redan från kyrkans äldsta tider, bibehölls den, renad från katolska läroelement, af reformatorerna. Inom reformerta kyrkan stundom fri, är den inom lutherska kyrkan vanligen bunden vid bestämda formulär. Ett sådant är den s. k. litanian, som är afsedd att växelvis utföras af den gudstjänstförrättande prästen och af församlingen. J. T. B.

Kyrkoegendom (Kyrkogods, Kyrkojord) uppkom under medeltiden, då den katolska kyrkan, förnämligast genom gåfvor och testamenten, förvärfvade jordområden, hvilka jämte tionden (se d. o.) blefvo hufvudkällan till dess rikedom. Innehafvare af kyrkogodsen voro i synnerhet biskopar, domkapitel och kloster, men en del af kyrkoegendomen var också anslagen till kyrkornas underhåll (kyrkohemman) eller till församlingsprästernas aflöning (upphofvet till prästboställena). I allmänhet lyckades kyrkan åt sin jordegendom förvärfva immunitet (se d. o. och Länsväsen), d. v. s. frihet från skatter och statens förvaltningsmyndighet. Detta framkallade redan under medeltiden en s. k. amortiseringslagstiftning (se Amortisation), gående ut på att hindra kyrkoegendoms obegränsade tillväxt, men det var först reformationen, som åstadkom ett radikalt afbräck i kyrkans jordrikedom. Till följd af den förändrade uppfattning af kyrkans hela ställning, som reformationen innebar, blefvo nämligen i sammanhang med dess genomförande massor af kyrkogods indragna och anslagna till världsliga ändamål (”sekulariserade”), hvarvid en del stannade i statens, en del i enskildas, i synnerhet adelns, händer. Denna reduktion var dock ej lika grundlig i alla protestantiska länder. Så drabbade den i England eg. blott klostren, och den engelska episkopalkyrkan har därför fortfarande stor jordrikedom, hvaraf en betydlig del, biskops- och domkapitelsgodsen, handhafves af en särskild styrelse

(*The ecclesiastical commission*). I Tyskland blef frågan om de sekulariserade kyrkogodsen ett af 30-åriga krigets brandämnen (se Restitutionsediktet). I Danmark och Norge indrogos utom klostergodsen äfven biskopsgods, men ej kyrkornas gjordlotter och prästboställena. Sedermera ha dock, på 1700- och 1800-talen, både i Norge och Danmark såväl kyrkornas jord som prästboställen i ej ringa mängd indragits och försålts till enskilda, och genom en lag af 20 juni 1850 miste de danska prästboställena sin skattefrihet.

I de katolska länderna förblef kyrkans jordbesittning länge väsentligen orubbad, ehuru indragningar ej heller alldeles uteblefvo (t. ex. i Portugal under Pombal, i Österrike under Josef II), men med den franska revolutionen började äfven här en genomgripande sekularisering. I Frankrike indrog den konstituterande nationalförsamlingen till staten alla kyrkliga fastigheter; revolutionskrigen medförde sekularisationer äfven på andra håll, t. ex. i Tyskland genom "riksdeputationens hufvudbeslut" 1803, och äfven senare ha sådana egt rum i katolska länder (se t. ex. Italien, sp. 1041). Genom konkordatet 1801 (se Konkordat) återfick dock den katolska kyrkan i Frankrike åtminstone sina gudstjänstlokaler, och sedermera förvärfvades där betydliga jordområden af andliga ordnar, men efter skilsmässan mellan stat och kyrka 1905 (se Frankrike, sp. 1126 o. 1172—73) förklarades alla kyrkliga fastigheter (dec. 1906) för statsegendom, om också själfva kyrkorna på vissa villkor få begagnas till gudstjänst.

Äfven i *Sverige* förvärfvade kyrkan under medeltiden, trots kyrkobalkarnas inskränkningar i testamentsrätten (se Kyrkolag och Testamente), betydande jordegendom och åt denna immunitetsfrihet (här kallad andligt frälse, se Frälse), om också ej i samma utsträckning som i länder med feodalt statsskick. Redan under Sverkerska och Erikska ätterna började sådan frihet beviljas i speciella fall, och 1281 gafs skattefrihet åt all jord, som kyrkan då egde. För privilegiets utsträckning till nya jordförvärf fordrades emellertid särskildt medgifvande, och detta föranledde drottning Margaretas och Karl Knutssons räfster med afseende på skattejord, som olagligt dragits under andligt frälse. Reformationens inverkan på kyrkans ekonomiska förhållanden blef i Sverige synnerligt djupgående. Genom Gustaf Vasas reduktion fick adeln rätt att återbörda en mängd till kyrkan donerade adelsgods och indrogos till kronan biskoparnas, domkapitlens, kyrkornas och klostrens egendomar, hvaraf följden blifvit, att i det gamla Sverige finnes så godt som ingen annan kyrkoegendom än prästernas boställen. I de sedermera från Danmark och Norge förvärfvade provinserna innehar däremot kyrkan till följd af reformationsreduktionens större begränsning i Danmark en betydande mängd domkyrko- och biskops- (Lund) samt kyrkohemman (se Annex-, Mensal- och Stomhemman och Hallandska kyrkohemman). Den kyrkliga besittningsrätten till hvad som fått förbli kyrkoegendom tryggades genom prästerskapets privilegier 28 nov. 1650, 29 juni 1655, 1 okt. 1675 och 16 okt. 1723, och likaså den skattefrihet, som af ålder tillkommit sådan egendom (således ej frihet från senare tillkomna utlagor). Till följd af de på grund af beslut vid riksdagarna 1856—58 och 1859—60 åvägabragta ecklesiastika löneregleringarna blef sådan kyrkoegendom, som ej togs i anspråk för viss tjänsts aflöning, utarrenderad eller ställd under Skogsstyrelsens (sedermera Domänstyrelsens) vård och förvaltning och afkastningen däraf lagd till biskopslöneregleringsfonden (se d. o.), prästerskapets 1868 bildade löneregleringsfond eller till den 1876 bildade ecklesiastika boställenas skogsfond (se Boställen, sp. 1298), alla utan sammanblandning med statsmedel förvaltade af Statskontoret. Slutligen har genom 1910 års lagstiftning om prästerskapets aflöning (Lag om reglering af prästerskapets aflöning, Lag om kyrkofond, k. kung. ang. grunder för ändringar i lagstiftningen om ecklesiastika boställsskogar och Ecklesiastik boställsordning, alla 9 dec. 1910) äfven församlingarnas prästboställesjord utarrenderats; den får således icke längre disponeras af församlingsprästerna, utan de däraf härflytande arrendeafgifterna uppbäras af vederbörande kyrkoråd och ingå i de för församlingens ordinarie präster fastställda lönerna. I sammanhang härmed har upprättats en s. k. kyrkofond (se d. o.). S. B.

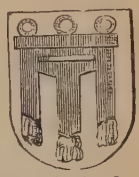

Kyrkofana (fr. *gonfanon*), *her.*, ett af tre, nedtill med fransar prydda flikar bestående standar, som med ringar är vågrätt fäst vid banerstången. Det har sitt namn däraf, att sådana standar i katolska länder begagnas vid kyrkliga processioner. B. S.*

Kyrkofest kallas i vidsträckt mening hvarje dag (utom söndagen), på hvilken enl. kyrkligt påbud det jordiska arbetet skall för religiösa ändamål antingen h. o. h. hvila eller också inskränkas. I särskild mening kallas så hvar och en af de stora årligen återkommande festcyklerna: *påsk*, *pingst* och *jul*. (Se vidare Kyrkoår.) Under medeltiden uppkom en mängd kyrkofester, som firades på hvardagar. Reformationen inskränkte betydligt kyrkofesternas antal i de länder, där den vann insteg, och detta föranledde åtskilliga påfvar att i de särskilda katolska länderna genom bullor afskaffa flera fester af mindre betydenhet. Den reformerta kyrkan hyllade i prineip den grundsatsen, att alla kyrkofester utom söndagen borde afskaffas, men i praktiken blef det ej så öfverallt. Blott de stränge presbyterianerna, puritanerna, independenterna och några sekter afskaffade h. o. h. kyrkoårsindelningen och därmed också alla kyrkofester. I den lutherska kyrkan förlades några af de fester, som bibehöllos, till den närmaste söndagen. I Tyskland infördes dessutom på 1800-talet *De dödes fest*, hvilken skulle firas på kyrkoårets sista söndag till minne af de under året aflidne, samt *Reformationsfesten*, 31 okt. eller någon af de närmaste söndagarna. Rörande den svenska kyrkans fester se Kyrkoår. J. P.

Kyrkofonden, en under Statskontorets förvaltning stående fond till bestridande af vissa utgifter för prästerskapets aflöning m. m. Genom särskilda författningar af 9 dec. 1910 ha meddelats förändrade bestämmelser rörande reglering af prästerskapets aflöning för tiden efter det de nuv. prästlöneregleringarna — som gå till ända successive fr. o. m. 1914 — upphört att ega tillämpning äfvensom därmed sammanhängande ämnen. Bland dessa äro bestämmelserna om en kyrkofond, hvilken skall ha till huf-

vudsakligaste uppgift att bestrida sådana utgifter för prästerskapets aflöning m. m., som ej kunna tillgodoses medelst eljest tillgängliga medel. Enligt den ofvannämnda dag utfärdade lagen om reglering af prästerskapets aflöning skola nämligen till lönernas bestridande, i enlighet med de närmare bestämmelser, som äro meddelade i 19 §, användas 1) församlingsafgifter med viss begränsning, 2) boställsarrenden, 3) afgälder af lägenheter, ränta å expropriationseller andra likartade medel, 4) skogsförsäljningsmedel från ecklesiastika boställen och 5) ytterligare församlingsafgifter till erforderligt belopp; men det är tillika stadgadt, i 21 §, att där som församlingsafgifter utdebiterats till sammanlagdt större belopp än som motsvarar 6 öre för hvarje helt eller påbörjadt tiotal kronor af pastoratets hela inkomstbelopp, skall — utom i särskildt angifna undantagsfall — ersättning af kyrkofondens medel beredas pastoratet för det öfverskjutande beloppet. Kyrkofonden skall äfven ha att på det sätt förmedla utbetalandet af de skogsförsäljningsmedel, som äro anvisade för prästlönernas utgörande, att själfva försäljningsmedlen — hvilka inflyta med växlande belopp och på osäkra tider, ofta periodvis för 3—5 år — skola ingå till fonden, hvaremot fonden skall årligen till vederbörande pastorat utbetala högst det af K. M:t beträffande hvarje boställes skog fastställda belopp, som för viss tidsperiod beräknats motsvara skogens behållna årliga afkastning. I öfrigt är genom den ofvannämnda dag utfärdade lagen om kyrkofond stadgadt bl. a. följande. Fonden skall förvaltas af Statskontoret utan sammanblandning med andra medel. Till fonden skola öfverföras prästerskapets löneregleringsfond och de ecklesiastika boställenas skogsfond samt efter konungens bestämmande i hvarje särskildt fall äfven andra ecklesiastika fonder och kapitaltillgångar m. m. Denna öfverföring skall ega rum från 1 jan. 1914, från hvilken dag alltså fondens tillkomst är att räkna. Vidare skola till fonden ingå äfven andra närmare angifna, prästerskapet i territoriella församlingar anslagna aflöningsmedel, hvaribland de viktigaste äro dels hvad som enligt lag samma dag skall af statsverket gäldas som ersättning för tionde och andra afgifter till prästerskapet, dels årlig ersättning af statsverket för anslag i krono- och kyrkotionde m. m. — äfven häraf sker öfverföringen från 1 jan. 1914 — dels vissa boställsarrenden och skogsmedel. Jämte den skyldighet kyrkofonden, efter hvad ofvan omförmälts, skall ha att bereda pastorat ersättning för utdebiterade församlingsafgifter och att tillhandahålla skogsförsäljningsmedel, skall fonden öfvertaga ansvarigheten för samtliga de utgifter, som blifvit anvisade till utgående från de tillgångar, hvilka på sätt nyss sagts skola dit öfverföras från 1 jan. 1914, äfvensom, bl. a., enligt gifna föreskrifter bestrida ålderstillägg, arfvoden, kostnadsersättningar och emeritilöner samt slutligen, i den mån fondens tillgångar det medgifva, anslag, som konungen till främjande af den kyrkliga organisationens utveckling må finna skäligt bevilja e. o. präst för särskild prästerlig tjänstgöring.

Enligt den till 1910 års riksdag aflåtna k. propositionen med förslag till ofvanberörda författningar beräknades kyrkofondens inkomster till omkr. 5,580,000 kr. C. v. O

Kyrkofrid, *jur.*, den särskilda frid, som enligt den äldre germanska rättsuppfattningen ansågs hvila öfver kyrkan och dennas närmaste omgifning (jfr Frid och Fridsbrott). Denna frid upptogs bland de frider, som bekräftades genom edsöreslagarna, och svårare kränkningar af densamma stämplades ännu i 1734 års lag som edsöresbrott. I gällande strafflag upptages bland fridsbrotten äfven brott mot kyrkofrid, i det att i 11 kap. stadgas straff för den, som gör våldsgärning å någon, hvilken bevistar gudstjänst, samt för den, som stör gudstjänst genom svordom eller oljud eller därvid eljest åstadkommer förargelse. Detsamma gäller emellertid efter 1890 års lagändring äfven i fråga om enskilda sammankomster för andaktsöfning af medlemmar af statskyrkan eller andra här i riket till offentlig religionsöfning berättigade religionssamfund. N. S—g.

Kyrkofullmäktige, en representativ för flera kyrkoförsamlingar gemensam kommunal institution. Som regel för den kyrkliga kommunala självstyrelsen i Sverige gäller, att dess högsta organ är kyrkostämman (se Kommun). Undantag härifrån utgöres endast af den i Stockholm och Göteborg förekommande kyrkofullmäktige-institutionen. På det förra stället har denna endast en subsidiär betydelse. Hvar och en af stadens territoriella församlingar har sin beslutande kyrkostämma. På denna behandlas äfven för hela staden gemensamma ärenden, men besluten ang. sådana öfverlämnas åt en gemensam representation, kyrkofullmäktige, bestående af för ett år valda ombud från de olika församlingarna, och denna eger då att självständigt besluta för dessa, när kyrkostämmornas beslut divergera (k. förordn. om kyrkostämma i Stockholm, 20 nov. 1863 med ändringar, senast 26 maj 1909). — I Göteborg däremot utgöra kyrkofullmäktige den konstanta beslutande representationen för en komplex af territorialförsamlingar, hvilka däri insätta hvar och en 5 för 4 år valda ombud (K. förordn. ang. kyrkofullm. i Göteborg 5 maj 1882 med ändringar senast 29 nov. 1906). På båda ställena välja kyrkofullmäktige hvart år sin ordförande. Se vidare Kommun, sp. 652, och Göteborg, sp. 894. S. B.

Kyrkofäder (lat. *patres ecclesiastici*) benämndes i den gamla kyrkan först hvarje biskop, från 400-talet blott sådana kyrkolärare, som genom sin verksamhet utöfvat ett afgörande inflytande på utvecklingen af kyrkans lära och lif och som särskildt gentemot den inom kyrkan framträdande irrläran utvecklat och försvarat det kyrkliga lärobegreppet. Senare begränsades beteckningen ytterligare att omfatta blott de af kyrkan erkände och gamla tiden tillhörande kyrkolärarna. Benämningen kyrkofader härleder sig af den från äldsta tider i såväl Österlandet som Västerlandet gängse seden att beteckna förhållandet mellan lärare och lärjungar med orden fader och söner (barn). Den katolska kyrkan uppställer numera följande fordringar på dem, som skola kunna betraktas som kyrkofäder i egentlig mening: *antiquitas* (uråldrighet), *doctrina orthodoxa* (ren lära), *sanctitas vitæ* (heligt lefverne) och *approbatio ecclesiæ* (kyrkans godkännande). Som siste kyrkofader räknas af latinarna Gregorius den store (d. 604) eller bättre Isidorus af Sevilla (d. 636), af grekerna Johannes Chrysorrhoas (d. före 754). — De i gamla kyrkan ansedde kyrkolärare, som ej fylla alla de ofvan angifna momenten, ha nedsjunkit till blott ”kyrkliga skriftställare” (*scriptores*; t. ex. Clemens Alexandrinus, Tertullianus, Origenes); en och

annan kyrkolärare har från *pater* stigit än högre, till *doctor ecclesiæ* (se d. o.). — Kyrkofädernas auktoritet är enligt katolsk teori ej jämställd med apostlarnas och profeternas, men vid samstämmighet mellan flera dock afgörande för tro och sed. — De protestantiska kyrkorna veta ingenting om en gradation emellan kyrkofäderna och förstå under denna benämning sådana kyrkans lärare under de 6 första århundradena, hvilka väsentligen främjat den gammalkyrkliga läroutvecklingen och hvilkas lif infaller efter apostlarnas och de s. k. *apostoliske fädernas* (se d. o.) tid. — Utmärkta kritiska editioner af kyrkofäderna äro under utgifning af Wienakademien (de latinska) och Berlinakademien (de grekiska). En fransk upplaga med öfv. utges af Hemmer och Lejay. Den hittills mest omfattande och använda upplagan är Mignes ''Patrologia'' i en grekisk och en latinsk samling. Förnämsta behandlingen af de 3 första årh:s kyrkofäder är Harnacks ''Geschichte der altchristlichen litteratur'' (ännu ej fullbordad). En användbar handbok till hela tiden är katoliken Bardenhewers ''Patrologie'' (2:a uppl. 1901). Se f. ö. Seeberg, ''Dogmengeschichte'' (2:a uppl. 1908—10), och Harnack, ''Dogmengeschichte'' (4:e uppl. 1909—10). Vetenskapen om kyrkofäderna benämnes patristik (se d. o.). Hj. H—t.

Kyrkoförfattning. 1) *Enligt romersk-katolsk lära.* Kyrkans gudomlige stiftare har äfven gifvit henne den yttre formen, i det han gjorde kyrkan till *ett synligt samfund* och öfverlämnade sin makt till apostlarna och Petrus (som dessas öfverhufvud) samt till deras efterträdare under alla tider. Kyrkan består därför enligt gudomlig rätt af två stånd: klerus och lekmännen. Det första besitter ensamt Kristi makt och bildar den egentliga kyrkan, *hierarkien*; det senare är underlagdt hierarkiens ledning och beroende af dess förmedling af den gudomliga nåden, bildar *det troende folket*. Inom klerus bevaras genom ordinationen den öfvernaturliga gåfvan och ges rätten till kyrklig föreståndarverksamhet. Klerus delas i tre grader: biskopar, präster och diakoner (kyrkotjänare); endast biskoparna ha apostlarnas fulla arf, kyrkoregeringsrätten. Sedan 1870 ega de ej ens denna utom i förbindelse med påfvedömet. All högsta förordnings-, uppsikts- och domsrätt, alltså regeringsrätten öfver kyrkan i dess helhet, är samlad hos påfven; han är Kristi synbare jordiske ställföreträdare med hela fullheten af Jesu makt och auktoritet. (Se vidare bl. a. Biskop, Curia 3, Kardinal, Påfve etc.).

2) Om den *grekisk-katolska kyrkan* se Grekisk-katolska kyrkan och Ryssland.

3) *Lutherdomen.* Med Luthers verk blef den katolska kyrkoförfattningen omöjlig, då kyrkan uppfattades som väsentligen osynlig, och det allmänna prästadömet häfdades. Tillhörigheten till en yttre kyrka blef ej nödvändig för saligheten, och klerus' väsentliga åtskillnad från lekmännen bortföll. Påfvedömet borttogs, den episkopala kyrkoformen likaså (utom i England och Norden), och högsta kyrkostyrelsen kom oftast i landsherrens händer, under olika former för kyrkoregementet (se d. o.). I kyrkoförfattningens utbildning framträdde f. ö. så många variationer, att här lämpligen må hänvisas till artiklarna öfver respektive länder (kyrkliga förhållanden).

Detsamma gäller 4) *den reformerta kyrkotypen.* För Calvins kyrkoförfattning i Genève se Calvin, för den anglikanska kyrkan se Episkopalkyrkan, den engelska.

Hvad Sveriges kyrkoförfattning beträffar, hänvisas till specialartiklarna (biskop, domkapitel, kyrkomöte, etc.). Konungen är kyrkans högste jordiske regent, men ej någon ''summus episcopus''. Han skall tillhöra den rena evangeliska läran. Vid utöfningen af sin kyrkliga makt skall han inhämta råd af ecklesiastikministern och hos det öfriga statsrådet, som alla måste bekänna sig till den rena evangeliska läran. Beträffande kyrklig lagstiftning (se Kyrkolag) måste riksdag och kyrkomöte samverka med konungen. Rent kyrkliga angelägenheter (*jus in sacra*) afgöra konung och kyrkomöte. Biskopsförfattning och domkapitel utgöra en för Sverige egenartad form af luthersk kyrkostyrelse. Se Sehling, ''Geschichte der protestantischen kirchenverfassung'' (1907) och litt. till specialartiklarna. Hj. H—t.

Kyrkoförsamling. Se Församling, Kommun, sp. 648—649, och Kommunernas historia, sp. 676.

Kyrkoförvaltning. Se Ecklesiastik indelning, Församling, Kommun, Kommunernas historia, Kyrkoråd och Kyrkvärd.

Kyrkogods. Se Kyrkoegendom.

Kyrkogång. Se Kyrktagning.

Kyrkogård, inhägnadt stycke mark kring en kyrka; begrafningsplats (se d. o.).

Kyrkogårdsholmen, en i Älfsborgsfjorden utanför Göta älfs mynning liggande holme. Sedan Kristian IV, som i april 1644 med sin flotta blockerade Göteborg, såväl uppbyggt som förstört ett blockhus å K. (se Gottenbrille) samt därefter afseglat, ville Göteborgs borgare bidraga till uppförande af ett nytt blockhus, hvilket af K. M:t också anbefalldes 27 maj. Föga var dock gjordt, när Göteborg i juni s. å. ånyo blockerades af Iver Gedde, som i juli emellertid bortkördes af den holländska hjälpflottan. Efter ytterligare en påhälsning s. m. återkom Gedde maj 1645, men då hade Wärnschiöldh på K. låtit bygga ett batteri för 7 kanoner, hvarför Gedde måste vända. 1646 iståndsattes detta batteri, men sedermera utstakade Wärnschiöldh å K. en ny befästning, det blifvande Nya Älfsborg (se d. o.). L. W:son M.

Kyrkogårdsnämnden heter i Stockholm en förvaltningsmyndighet, som enligt k. förordn. 29 april 1886 och med instruktion af s. d. inrättades för vården af kommunen tillhöriga ''kyrkogårdar''. Med särskild hänsyn till det sätt, hvarpå den äldsta af dessa, den norra, kallad ''Nya kyrkogården'' l. ''Nya begrafningsplatsen utanför Norrtull'', till sitt ursprungliga, mindre område tillkommit, i det en jordrymd 1815 blifvit från Karlbergs slotts egor upplåten för ''Stockholms stads församlingar'' samt efter hand fick tagas i bruk af dessa samtliga, har nämnden erhållit den sammansättning, att af dess 8 led. och 8 suppleanter visserligen halfva antalet, för två år, utses af stadsfullmäktige, men den andra hälften af elektorer, som de territoriella församlingarna välja å kyrkostämma. På sistnämnda sätt utses äfven, årligen, två revisorer för nämndens räkenskaper och förvaltning, medan stadsfullmäktige utse två samt ensamma afgöra om utgifts- och inkomststat, ansvarsfrihet m. m. G. V. G.

Kyrkohandbok kallas en sådan bok, som innehåller ritual för kyrkogudstjänsten äfvensom för kyrkliga

Ord, som saknas under K, torde sökas under C.

förrättningar i allmänhet. Redan i den äldsta kyrkan firades gudstjänsten efter bestämd ritual, i enkel form. Dess innehåll var dock icke skriftligt, utan utgjorde, enligt hvad somliga antaga, en del af den s. k. arkandisciplinen och meddelades katekumenerna muntligt. I 2:a årh. började man sannolikt uppteckna liturgiska formler, förnämligast böner för lefvande eller döda församlingsmedlemmar, öfver hvilka församlingen småningom upprättade skriftliga förteckningar (s. k. diptyker). På 300-talet uppkommo i Västerlandet de s. k. *libelli*, som innehöllo växlande liturgiska formler för de särskilda högtidsdagarna, och sedermera utkommo ”libelli” äfven för den vanliga gudstjänstens (”missans” l. ”mässans”) fasta former. Under 400-talet utgåfvo de romerske biskoparna Gelasius och Leo den store mässordningar, s k. *sacramentaria*, på hvilka Gregorius den store under 500-talet grundade sitt *Sacramentarium*. Denna liturgiska handbok innehöll väsentligen de beståndsdelar, som sedermera ingått i den katolska gudstjänstens ritual. Fullkomlig likformighet rådde dock icke i den katolska kulten under medeltiden. Utom de egentliga *missalen*, som innehöllo föreskrifter för gudstjänsten, utkommo i olika länder och antogos till bruk många hvarandra olika liturgiska böcker under olika namn, såsom *manuale*, *obsequiale*, *benedictionale*, *sacerdotale*, *rituale*, *ordinarium*, *agenda* o. s. v. Dessa handböcker innehöllo vanligen föreskrifter om sådana prästerliga förrättningar, som skedde utom den egentliga gudstjänsten (dop, begrafning etc.), samt understundom äfven det viktigaste af kyrkolagen. Dessutom funnos särskilda handböcker rörande biskoparnas ämbetsförrättningar, hvilka buro namnet *pontificalia*. Sedan boktryckarkonsten uppfunnits, ökades mängden af kyrkohandböcker, i det att särskilda sådana utgåfvos för de särskilda biskopsstiften och uppkallades efter den biskop, som utgifvit dem. Påfven Pius V sökte åstadkomma en behöflig likformighet därigenom, att han 1570 utgaf *Rituale romanum*, som påbjöds till allmänt bruk i alla biskopsstift, hvilka ej bevisligen sedan sin stiftelse eller åtminstone sedan tvåhundra år tillbaka haft samma oförändrade ritual. Sedan under Klemens VIII en ny reviderad mässbok utkommit, 1604, fick den romerska gudstjänstordningen 1634 sin sista gestaltning genom den af Urban VIII utgifna och ännu gällande *Ordo missæ* l. *Missale romanum*. Under samme påfve utkom *Pontificale*, som innehåller ritualen för de biskopliga tjänstförrättningarna, samt *Breviarium*, handbok för prästers och munkars dagliga bönstunder (de s. k. ”horæ canonicæ”).

Ett af reformatorernas första kyrkliga åtgöranden var att ordna kulten reformatoriskt. I det syftet skref Luther redan 1514 *Von ordenung gottis dienst ynn der gemeyne*, hvarpå följde *Formula missæ et communionis pro ecclesia vuittembergensi* (båda tr. 1524) samt *Deudsche messe vnd ordnung Gottis dienst* (tr. 1526). Han utgaf äfven en liten dopbok 1523 och 1526 samt en vigselbok 1529. Snart insåg man emellertid fördelen af att ha föreskrifterna för de prästerliga ämbetsförrättningarna samlade på ett ställe, hvarför de lutherska kyrkohandböcker, som i mängd utkommo i de olika landskyrkorna, i sig förenade alla föreskrifter för de prästerliga ämbetsförrättningarna såväl vid själfva gudstjänsten som vid sidan af den. I dessa handböcker, hvilkas vanliga namn på 1500-talet var *kyrkoordningar* (men äfven kallades ”agenda”), hvilket namn sedan blef det vanliga, förenades således innehållet i den katolska kyrkans *pontificale*, *missale*, *manuale* och *breviarium*. Därjämte innehöllo 1500-talets kyrkoordningar äfven kyrkolagsbestämmelser. De flesta af dessa kyrkohandböcker anslöto sig till Luthers ”Formula missæ”, några hade en katolsk, andra en calvinsk anstrykning. Alla dessa 1500-talets gudstjänstordningar bibehöllo sig oförändrade till trettioåriga krigets tid. Därefter utkommo nya lutherska kyrkohandböcker, delvis påverkade af pietismen. En ny, mera genomgripande, förflackande omarbetning af dem i ”upplysningens” stil och anda skedde allmänt under senare hälften af 1700-talet och det första årtiondet af 1800-talet. I Tyskland inträdde däruti en betydelsefull reaktion, då konung Fredrik Vilhelm III af Preussen 1822 utgaf *Kirchen-agende für die hof- und domkirche in Berlin*, som gaf uppslag till författande och införande i andra tyska länder af kyrkohandböcker i mot ”upplysningen” reaktionär anda. Hvad särskildt *Sverige* angår, lät Gustaf I Olaus Petri författa en *Svensk mässordning* för den allmänna gudstjänsten tillika med en *Handbok* för prästerliga förrättningar utom gudstjänsten. Den senare var till största delen en omarbetning af det af biskop Hans Brask i Linköping utgifna *Manuale lincopense*. Båda böckerna utgåfvos flera gånger, med några förändringar, men alltid särskildt. Olaus Petris mässbok afskaffades af Johan III, som i stället 1577 påbjöd införandet af sin *Liturgi*, den s. k. Röda boken, hvilken i det närmaste liknade ”Missale romanum”. Uppsala möte återinförde 1593 Olaus Petris mässbok och handbok. 1614 påbjöd Gustaf II Adolf antagandet af dessa böcker, med några förändringar, sammanslagna till en bok under namnet *Handbok*. Sedan den tiden har den svenska kyrkohandboken innehållit föreskrifter om *alla* prästerliga tjänstförrättningar. Då 1693 Uppsala mötes jubelfest firades, utgaf Karl XI en ny, reviderad kyrkohandbok. 1809 antogs af riksdagen i Stockholm ett nytt handboksförslag, som 1811 påbjöds af konungen. Åtskilliga förändringar gjordes 1860, 1868 och 1874. På kyrkomötets anhållan tillsattes 1888 en kommission, som 1893 afgaf förslag till reviderad kyrkohandbok. Förslaget antogs af kyrkomötet med undantag af de två kapitlen om ”ungdomens första nattvardsgång” och ”brudvigsel”, som kyrkomötet ville bibehålla i deras förutvarande skick. Efter en öfverarbetning af förslaget i dess helhet fastställde K. M:t 1 okt. 1894 denna nya *Handbok för svenska kyrkan* till att träda i bruk första adventssöndagen s. å. Partiella förändringar ha sedan egt rum i 4:e kapitlet om ”Ungdomens första nattvardsgång” genom k. cirk. 6 okt. 1899 i enlighet med 1898 års kyrkomötes beslut samt i 13:e kap. ”Om invigning till prästämbetet” i enlighet med 1903 års kyrkomötes beslut genom k. cirk. 11 mars 1904. Kyrkomötet 1908 beslöt ytterligare förändringar, och en partiell omredigering i enlighet härmed uppdrogs åt biskopen i Linköping O. Ahnfelt, ett arbete, som afbröts genom hans död 3 febr. 1910.

Inom den reformerta kyrkan utkommo 1523 särskilda formulär, författade af Leo Judæ och Zwingli, för vissa kyrkliga kulthandlingar, såsom dop, vigsel etc. 1525 utkom den första fullständiga reformerta kyrkohandboken, *Ordnung der christenlichenn kilchenn zü Zürich*. Calvin bifogade till sin katekes af

1538 en *Formula precum ecclesiasticarum*, som blef mönstret för de calvinska l. franska kyrkohandböcerna, liksom Zwinglis ofvannämnda kyrkohandbok blef mönstret för de zwingliska l. schweiziska. Den reformerta kyrkan i Tyskland har sina särskilda handböcker, hvilka visa spår af lutherskt inflytande. En undantagsställning bland de reformerta kyrkohandböckerna intar den engelska kyrkans *Book of common prayer* (se Common prayer). — Jfr Kyrkomusik och Liturgi. J. P.

Kyrkohemman, *kam.*, kyrkornas jordbruksfastigheter. Dessa hemman äro underkastade ordinarie roering. En del har af ålder innehafts af prästerskap och kyrkobetjäning. Någon förändring i dessa dispositioner får ej ske. De öfriga äro utarrenderade för kyrkornas räkning, och arrendeinkomsterna skola användas till deras nytta. Under den katolska tiden voro Sveriges kyrkor rika på gods och hemman, men genom Gustaf Vasas reduktion öfvergingo de flesta till kronan (se Kyrkoegendom). Man räknar därför ytterst få kyrkohemman i de gammalsvenska landskapen; men i de från Danmark eröfrade landskapen äro de däremot talrika, emedan den andliga reduktionen i Danmark icke utsträckts längre än till kloster- och biskopsgods. En särskild afdelning bilda de halländska kyrkohemmanen (se Halländska kyrkohemman). Om domkyrkohemman se Domkyrka. Kbg.

Kyrkoherde kallas i Sverige och Finland ord. innehafvare af ett pastorat. (I Danmark och Norge benämnes han sognepræst.) Namnet är en öfv. af lat. *pastor* (''herde''), hvars användning i denna öfverflyttade betydelse är af mycket gammalt datum. I G. T. kallas Gud ''Israels herde'', och i analogi därmed kallas Israels präster och lärare ''herdar''. I N. T. liknar Kristus sig vid ''herden'', och i analogi därmed kallas församlingens föreståndare herdar (se t. ex. Ef. 4: 11), hvaraf inom den västerländska l. latinska kyrkan uppkom namnet ''pastor''. Enl. gällande kyrkolag är kyrkoherden självskrifven ordf. på kyrkostämma samt på kyrkoråds- och skolrådssammanträden. Kyrkoherden insättes i sitt ämbete genom en högtidlig installationsakt (se Installera). Om kyrkoherdeval se Pastorat. J. P.

Kyrkohistoria. 1. Allmän, i objektiv mening den kristna kyrkans historia, i vanlig, teknisk mening den vetenskapliga framställningen af denna historia. Kyrkohistorien utgör naturligtvis äfven en del af den allmänna historien, och dess bearbetning måste ske under ständig hänsyn till det politiska och kulturella lifvets faktorer, men med insikt i dess egenart som en teologisk disciplin, ett moment i den kristna religionens vetenskapliga behandling. Alla kraf på historisk kritisk forskning och utnyttjandet af alla historiska hjälpvetenskaper (se Historia) gälla äfven kyrkohistorien. Grundlig källforskning, förmåga af historisk kombination, blick för utvecklingen samt inträngande i de handlande personernas karaktär och lif, det är några hufvudbetingelser för modern kyrkohistorieskrifning. — Kyrkohistoriens periodindelning anknyter sig enklast och vanligast till den traditionella historiska: gamla tiden, medeltiden och nyare tiden. Gamla tiden blir då kyrkans utveckling på den romersk-grekiska kulturvärldens mark; medeltiden är utvecklingen i den germansk-romanska och bysantinsk-slaviska världen från germanernas, arabernas och slavernas folkvandringar till Luther och Bysantinska rikets undergång; nyare tiden omfattar tiden från reformationen och kyrkosplittringen i Västerlandet samt från grekiska kristenhetens utveckling i autokefala kyrkor i Östern. ''I gamla tiden sköt kyrkans träd sin stam, hon utvecklade i fasta former sin samhällsordning, sin gudstjänst, sin bekännelse. Framför allt den senare var af blifvande betydelse. I medeltiden utvecklade sig kyrkan ensidigt såsom ett rättens och maktens rike. Genom Luther häfdades, att kyrkan framför allt är ett nådens, ett kärlekens rike'' (P. Eklund). Dessa stora afdelningar kunna sedan uppdelas i mindre, hvarvid den brokigaste mångfald af indelningar möter. Vanligt, ehuru ingalunda alltid lyckligt, är att inom hvar period uppdela kyrkohistorien i yttre historia, läroutveckling, teologiens, kultens, det religiösa lifvets historia etc. Gentemot denna ''parallellbehandling'', som ju till en viss grad alltid är nödvändig, må betonas sträfvan att, så långt möjligt är, inordna de olika sidorna af kyrkans lif genetiskt i en fortlöpande kronologisk utvecklingsgång (första stora försöket K. Müller, ''Kirchengeschichte'', I, 1892, II, 1902). — Litt. Om kyrkohistoriens metod se art. Historia samt B. Albers, ''Propedeutica alla storia ecclesiastica'' (1909; katolsk), H. von Schubert, ''Die heutige auffassung der kirchengeschichte'' (1902), A. M. Fairbairn, ''The church in idea and in history'' (1910), och W. Köhler, ''Idée u. persönlichkeit in der kirchengeschichte'' (1910).

Den förste kyrkohistorikern är Apostlagärningarnas författare. Kyrkohistorieskrifningens egentlige fader blef dock Eusebios af Cæsarea (se Eusebios 1) genom sin grekiska ''Historia ecclesiastica'' (till 324). Denna fortsattes af bl. a. Hieronymus och Rufinus (till 395). Värdefullare än dessa var gallern Sulpicius Severus' ''Historia sacra'' (till 400). I Gallien skref ock Augustinus' lärjunge Orosius en berömd världshistoria (till 416). I Orienten skrefvos de bästa kyrkohistorierna af advokaterna i Konstantinopel Sokrates (tiden 307—439) och Sozomenos (tiden 324—425) samt främst biskop Theodoretos (tiden 320—428). En lärd fortsättning skref Euagrios af Antiokia (tiden 431—593). I Italien samarbetade Cassiodorus Sokrates' och Sozomenos' verk och fortsatte till 518; förenad med Rufinus och Orosius för äldre tider blef denna ''Historia tripartita'' den vanliga kyrkohistoriska läroboken fram till reformationen. — I det gamla Syrien och Armenien blomstrade länge historieskrifning. — Medeltidens kyrkohistorieskrifning behandlade hufvudsakligen enskilda trakters eller folks kyrkohistoria — bland de yppersta Gregorius af Tours (frankerna), Beda (England), Isidorus af Sevilla (Spanien), Paul Warnefrid (langobarderna), Flodoard (Reims' kyrkohistoria till 948) och Adam af Bremen, som betecknar höjdpunkten af medeltida historieskrifning — eller ock utgjorde den annaler, t. ex. Karolingiska rikets annaler, ''Liber pontificalis'' (med påfvebiografier), Fra Salimbenes krönika (måhända medeltidens liffullaste historieverk), eller den berömda Angelsaxiska krönikan; från den bysantinske historikern Malalas (500-talet) hade medeltiden ärft metoden att låta kyrkohistoria och världshistoria vara samma sak; särskildt blomstrade ock krönikeskrifningen i Bysans. De mest betydande allmänna kyrkohistorierna under medeltiden voro

Odericus Vitalis' ”Libri XIII historiæ ecclesiasticæ” (omkr. 1150) och greken Nikeforos Kallistos' (början af 1300-talet) kyrkohistoria, båda behandlande blott gamla tiden, samt främst ärkebiskop Antonius' ”Summa historialis” (till 1457). Utomordentligt viktiga bidrag till kännedomen om kyrkans historia lämnade Fotios och en rad andra lärda greker genom samlande af äldre skrifter och notiser. Likaså Isidorus af Sevilla och de iro-skotske munkarna m. fl.

Med reformationen kom kritisk kyrkohistorisk forskning. Det protestantiska jätteverket ”Ecclesiastica historia congesta in urbe Magdeburgica” (13 bd, 1559—74), hufvudsakligen af M. Flacius, sökte uppvisa kyrkans fortgående förfall under katolska tiden (till 13:e årh.). Katoliken C. Baronius svarade med det lika betydande, fast starkt apologetiska ”Annales ecclesiasticæ” (till 1198, 12 bd, 1588—1607). Bägge betecknade ett oerhördt framsteg, främst i materialsamlande. Inom lutherska kyrkan sjönk emellertid åter kyrkohistorieskrifningen, trots G. Calixtus' historiska sinne och trots den kritiska skärpa, som framträdde i G. Arnolds visserligen ensidiga ”Kirchen- und ketzerhistorie” (1699– 1700). Däremot nådde kyrkohistorien hög blomstring inom 1600-talets franska katolska kyrka, där jansenisterna och maurinerna (främst J. Mabillon) förde fram en hel rad nya hjälpvetenskaper, där *bollandisterna* begynte jättearbetet ”Acta sanctorum”, ännu oersättligt, där gallikanen Fleury skref sin berömda kyrkohistoria i 20 bd (1691 ff., omfattande tiden till 1414) och där kulmen betecknades af jansenisten Le Nain de Tillemonts arbete öfver gamla kyrkans historia (16 bd, 1693 ff.). — Jansenismens krossande gaf dödshugget åt den katolska blomstringen. (Det värdefullaste katolska företaget under 1700-talet var måhända munken Florez' startande af en stor spansk kyrkohistoria, ”España Sagrada”, hvaraf 51 bd utkommit, 1886.) Däremot kom på lutherskt område en vetenskaplig lyftning med ”upplysningens” kriticism. Den nyare kyrkohistorieskrifningens fader blef L. von Mosheim (se d. o.) 1755. Här möter källkritik förenad med pragmatism och konstnärlig framställning. Mosheims motsvarighet inom reformerta kyrkan blef H. Venema genom ”Institutiones historiæ ecclesiasticæ” (7 bd, 1777 ff.). Värdefulla bidrag lämnades af de båda Walch. Allt tidens kyrkohistoriska vetande samlades på förtjänstfullt sätt af J. M. Schröckh i jätteverket ”Christliche kirchengeschichte” (45 bd, 1768—1813).

Början till ett nytt skede betecknade J. K. L. Gieselers kyliga, objektiva ”Lehrbuch” (4:e uppl. 1824), där den neologiska uppfattningen började vika och där väl valda källutdrag fingo belysa den genialt knappa framställningen; den har ännu värde. Fullt genombrott skedde med den af Schleiermacher påverkade A. Neander. Hans varmt subjektiva kyrkohistoria (till 1416; 6 dlr, 1826—52) röjde visserligen brist i fråga om teckning af historisk utveckling, men var genomträngd af kristen anda och förmådde sålunda nå det inre lifvet i kyrkan och uppskatta personligheterna; Neander är skaparen af den kyrkohistoriska biografien. Mästerskapet nådde K. von Hase (se d. o.) genom ”Lehrbuch” (6:e uppl. 1870). — Ett nytt inslag kom med F. Ch. Baurs ”Kirchengeschichte” (3 bd; 2:a uppl. 1860 ff.), som ställde urkristendomen och det kyrkliga dogmats utveckling under mera kritisk synpunkt. Af Neander eller Baur ha väl alla följande kyrkohistoriker varit påverkade, åtminstone indirekt. Till Neanders skola höra de i Sverige välbekanta K. R. Hagenbach, M. d'Aubigné, J. H. Kurtz och J. J. Herzog; dess yppersta representant torde vara Ph. Schaff (”History of the christian church”, till 1530; 6 bd, New York, 1882 ff.; ny uppl. under utgifning af D. Schaff). Starkt påverkad af Neander (liksom af Grundtvig) var ock dansken Fr. Nielsen (se d. o.), i någon mån äfven svensken K. A. Cornelius. Baurs kritiska metod inverkade på A. Ritschl och har småningom blifvit bestämmande i den moderna kyrkohistoriska forskningen, äfven om hans teorier öfvergifvits.

I den nutida protestantiska forskningen må anges endast öfversikter och handböcker. Här dominerar *Tyskland*. Den viktigaste insatsen blef här A. Harnacks undersökningar till de tre första århundradenas missions- och litteraturhistoria, samt hans banbrytande dogmhistoria (4:e uppl. i 3 bd 1909—10); bredvid honom kunna nämnas för gamla kyrkan H. von Schubert (”Die alte kirche”, 1902) och N. Bonwetsch (i Kurtz' lärobok, 14:e uppl. 1906), för dogmhistorien R. Seeberg (2:a uppl. under utgifvande) och Fr. Loofs (4:e uppl. 1906); ett viktigt samlingsverk för gamla kyrkans historia är Gebhardt-Harnack, ”Texte und untersuchungen”. I fråga om symbolikens medverkan vid det kyrkohistoriska arbetet äro F. Kattenbusch och Fr. Loofs banbrytande. Den medeltida forskningen lyftes af H. Reuter; ypperst behandlas den f. n. af A. Hauck (Tysklands kyrkohistoria) och K. Müller (senare medeltiden). Reformationshistorien har fått utmärkta öfversikter genom bl. a. G. Kawerau, K. Müller, F. von Bezold (politiska sidan), E. Gothein (kontrareformationen), P. Tschackert (bekännelsebildningen) och O. Ritschl (dogmhistorien). Nyare tiden bearbetas öfversiktligt af bl. a. L. Zscharnack, H. Stephan, K. Sell och F. Nippold. Missionshistorien har upparbetats af G. Warneck och fortsättes af C. Mirbt m. fl. — Det senaste skedet i kyrkohistorieskrifningen är den religionshistoriska skolans medverkan; här står E. Troeltsch i medelpunkten (protestantismens historia). — Beträffande ”handböcker” af kyrkans historia är K. Müller banbrytande (se ofvan, når till 1560). F. n. mest anlitade äro därbredvid: W. Möller (I, 2:a uppl. af H. von Schubert, 1902, och III, 3:e uppl. af G. Kawerau, 1907), H. Kurtz (14:e uppl., 2 bd, af N. Bonwetsch och P. Tschackert, 1906), ”Geschichte der christlichen religion” (i ”Kultur der gegenwart”, 1909), K. Heussi (2 uppl. 1910), Fr. Loofs (2:a uppl. 1910) och S. M. Deutsch (1909); en ny samling har begynt under G. Krügers redaktörskap, hvaraf H. Stephan, ”Die neuzeit”, utkommit 1909. — För *Danmark* må erinras om Nielsens handböcker (se ofvan); i *Sverige* är en under utgifvande af H. Holmquist (2 bd 1907 och 1910), och en ”Kyrkohistoria för hemmet” af K. Fr. Lundin (illustrerad; fullbordad 1911).

Bredvid Tyskland intar *England* (Skottland) f. n. främsta platsen. Jämsides med Harnacks gingo där

banbrytande arbeten i äldsta kyrkans historia af J. B. Lightfoot (fäderna), B. F. Westcott (kanon), W. M. Ramsay (kyrka, stat och kultur), E. Hatch (kyrkoförfattning), A. E. Burn (symbola), F. C. Burkitt (Syrien) och H. M. Gwatkin (hvars "History of the early church", 2 bd, 1909, torde vara den f. n. bästa framställningen af de 3 första årh:s historia). En motsvarighet till Gebhardt-Harnack är J. A. Robinsons samling "Textes and studies". — För allmänna kyrkohistorien gjordes viktiga insatser af bl. a. M. Creighton (påfvedömet etc.), C. Wordsworth (öfversikt i 4 vol. 1885) och H. B. Workman (medeltiden i 3 vol. 1901 ff.); reformationstiden har fått en god framställning genom A. Lindsay (2 dlr, 1907 f.), tiden efter reformationen genom S. Cheetham (1907). Hufvudskaligen har dock den engelska forskningen arbetat med Englands egen kyrkohistoria och här nått högt både i detaljforskning och sammanfattande handböcker. I senare afseendet har intet annat land någon motsvarighet; två nya utmärkta samlingsverk äro här utgifna, under redaktion af Stephens och Hunt (9 bd, 1901—10, det grundläggande) samt af J. H. Burn (6 bd, 1909—10); nämnas må R. W. Dixons (se denne) stora verk samt de kortare väl skrifna handböckerna af H. O. Wakeman (7:e uppl. 1909; sv. öfv. 1906), M. W. Patterson (1909) och Ch. Hole (1910). För Skottlands kyrkohistoria är alltfort Grub (4 bd, 1861) viktigast. Utmärkta nya verk gifvas af P. H. Brown, P. Fleming och A. Lang. För Englands reformationshistoria äro de viktigaste öfversikterna af J. Gairdner (höganglikan), A. Fr. Pollard och H. Gee (moderata). Däremot torde f. n. icke finnas någon tillfredsställande engelsk "handbok" öfver kyrkans allmänna historia; den användbaraste är f. n. under utgifning af W. H. Hutton. — *Amerikanska* forskare dragas alltmera in i det kyrkohistoriska arbetet, ofta i samlingsverk, t. ex. "Heroes of the reformation", det skotska "International theological library" etc. Bland mera kända må nämnas D. S. Schaff (se ofvan), M:c Giffert (symbola etc.) och bokhandlaren H. Ch. Lea (grundläggande för inkvisitionens historia etc.). Ett betydande samlingsverk är "American church history" (15 bd, 1892 ff.).

Från *Holland* och *Belgien* framträda Molls "Kerkgeschiedenis" (6 bd, 1864 ff.), de Groots och J. Reitsmas reformationshistorier (1884 och 1899) samt Hollands och Belgiens historias utmärkta nya skildrare K. J. Blok och H. Pirenne. — I *Frankrike* saknas protestantiska handböcker både till allmänna och franska kyrkohistorien. Det finnes två protestantiska kyrkohistoriska lärostolar i Paris och en i Montauban; af innehafvarna märkas G. Bonet-Maury (Frankrike i nyare tiden) och E. Domergue (Calvin). Berömda äro ock protestanterna f. d. pastorn P. Sabatier (Franciscus), G. Monod och A. Weber (lutherska kyrkan i Frankrike). Vid statens universitet ha efter teol. fakulteternas slopande 1905 tre lärostolar bevarats åt "kristendomens historia", ett bevis för, att kyrkohistorien äfven utanför teologiens område är en nödvändig disciplin. Innehafvarna äro protestanter eller "libres penseurs" och ansedda forskare: i Montpellier E. Ch. Babut (begynnande medeltiden), i Paris Ch. Guignebert (gamla kyrkan) och E. Debidour (Frankrike under 1800-talet). En sammanhängande framställning af Frankrikes kyrkohistoria finnes f. n. ej från något håll; som sådan kan dock tjänstgöra den af Lavisse 1901 ff. utgifna ypperliga "Histoire de France" (hittills till 1750) med neutral religiös ståndpunkt. — I *Italien* är ställningen densamma som i Frankrike, blott att här endast en officiell lärostol i kyrkohistoria återstår, i Rom, innehafvare B. Labanca (påfvedömets historia). Bland valdenserna blomstrar däremot nu upp kyrkohistorisk forskning af vetenskaplig rang, och åtskilliga icke-teologer vid statsuniversitetet bearbeta området med framgång, t. ex. P. Villari (Italien under medeltiden) och F. Tocco (Frans från Assisi och heresiernas historia) m. fl.; i det hela bli dock de italienska bidragen ännu litet vägande utanför det arkeologiska och konsthistoriska (Marucci, Venturi m. fl.). — I *Spanien* finnes knappast ännu en självständig kyrkohistorisk vetenskap, fastän de spanska arkiven väl för närmaste årtionden torde komma att stå i medelpunkten för forskningen, sedan Vatikanarkivet genomgåtts. En spansk kyrkohistoria af de la Fuente såg dagen 1873—75.

Den *katolska kyrkohistorieskrifningen* påverkades af uppsvingen från Neander och Baur. Äfven här tog Tyskland ledningen. En ny era begynte med J. A. Möhler (symbolik) och K. J. von Hefele (konsiliernas historia) samt på arkeologiens historia de Rossi; i moderat anda fördes forskningen högt af J. J. I. von Döllinger, Fr. X. Funk (gamla kyrkan) och Fr. X. Kraus (kristen arkeologi och konst). Mot den senares betonande af Rom som kristna konstens egentliga vagga har österrikaren J. Strzygowski häfdat Orientens betydelse. Ny fart har äfven den katolska kyrkohistorien tagit med Vatikanarkivets öppnande, 1883. Den förnämste kyrkohistorikern af moderat färg efter Funks död anses vara A. Ehrhard i Strassburg (öfversikter af medeltiden, 1908, och af nyare tiden, 1909). — Med ultramontanismens segertåg efter 1870 har dock en tendentiös, dogmatiskt klafbunden forskningsmetod alltmera arbetat sig fram och är nu genom modernistencyklikorna och modernisteden 1910 gjord förhärskande; grundläggande blef däruti L. Janssen (reformationstiden), kulmen F. H. S. Denifle (medeltidens teologi, Luther). Framstående ultramontana öfversikter ges af O. Bardenhewer (patrologi), E. Michael (medeltiden), A. Franz (kulten), S. Grisar (påfvedömets första tid, Luther, 1911) och framför allt österrikaren L. Pastor (påfvedömets historia från medeltidens slut); J. Wilpert har vunnit namn som katakombforskare.

Den främste nu lefvande katolske kyrkohistorikern torde emellertid vara L. Duchesne, som grundlade modern kritisk forskning i Frankrike ("Histoire ancienne de l'église", I—III, 1906—11; den begynnande medeltiden, etc.). Äfven där går motsättningen mellan ultramontan och moderat riktning, den senare representerad, utom af Duchesne, hufvudskaligen af profanhistoriker: L. Bréhier och Ch Diehl med öfversikter öfver Bysans' kyrko- och konsthistoria, E. Luchaire och V. Langlois (medeltiden), E. Mâle (konsthistoria), P. Monceaux (gamla kyrkan), G. Goyau (1800-talet) etc. Af strikt katolska kyrkohistoriker må nämnas P. Allard (förföljelsernas historia), N. Valois (14:e och 15:e

Ord, som saknas under K, torde sökas under C.

århn.), munkarna i Farnborough i England (Cabrol liturgik, Leclercq arkeologi, m. fl.), P. Thureau-Dangin (1800-talet) samt främst Imbart la Tour (Frankrikes Janssen, "Histoire de la Réforme en France", I—II, 1905 ff.). Ett högsäte eger den ultramontana forskningen i *Belgien* i bollandisterna och Louvains universitet med Ch. Moeller (medeltiden), M. de Wulf (skolastiken), G. Kurth (medeltiden) m. fl. och den stora "Revue d'histoire écclésiastique". — F. n. pågår i alla katolska länder ett systematiskt planlagdt och betydande arbete på att få de katolska ordnarnas historia utforskad; längst ha jesuiterna kommit (se den i Jesuitorden omnämnda litt.). En god handbok till alla ordnarna ger M. Heimbucher (3 bd, 1907). En stor påfvehistoria på engelska utges af H. K. Mann. — Af allmänna kyrkohistoriska handböcker äro de mest spridda och till flera språk öfversatta: den holländske jesuiten P. Albers' "Kerkgeschiedenis" (2 vol., 2:a uppl. 1908), Kraus', Funks, A. Weiss' och A. Knöpflers (Kraus' lärjunge) läroböcker, samt störst och värdefullast, J. Hergenröthers (ny uppl. af Kirsch, 4 bd, 1902—09). Mycket läst i prästseminarierna är ock den extremt ultramontana, men gentemot föregående seminarie-läroböcker ett framsteg betecknande L. Marions "Histoire de l'église" (2:a uppl., 3 bd, 1908). A. Dufourcq utger en allmän kyrkohistoria "L'avenir du christianisme" (utkommen till 900-talet) och F. Mourret en stor populärare "Histoire générale de l'église" (4 bd, till medeltidens midt, utkomna 1910). En spansk handbok är F. Rivaz, "Corso da historia ecclesiastica" (5:e uppl., 3 bd, 1905), en amerikansk katolsk A. Guggenberger, "General history of the christian æra" (4:e uppl. begynt 1907). — Som totalomdöme kan sägas, att den katolska kyrkohistoriska forskningen trots de skrankor, som den ultramontana påfliga politiken uppdrar, lämnar ett alltmera betydande bidrag och sträfvar att tillegna sig den moderna historiska källforskningens metoder, äfven om den blott undantagsvis når upp till samma nivå som det bättre inom den tysk-engelska protestantiska historieskrifningen.

Inom den finsk-slaviska världen blomstrar nu ock upp en kyrkohistorisk litteratur af stort värde, både i Böhmen, Ungern, Ryssland och, i viss mån, i Polen. I Ryssland bildar den stora "Bogoslovskaja entsiklopedija" en samlingspunkt (utk. t. o. m. bokstafven K 1910). Den ortodoxa kyrkans historia har ock i senare tid blifvit på grekiska tecknad, främst af D. Kyriakos (2 dlr, 1882) och Ph. Bapheides (2 dlr, 1886; till 1453).

2. Svensk. Den svenska kyrkohistoriografien börjar på sätt och vis redan med Ericus Olai (d. 1486), hvars "Chronica gothorum" behärskas af kyrkliga synpunkter och äfven röjer kyrkohistoriska studier. Hans lärjunge Johannes Magnus gaf i den delvis på verkliga källskrifter byggda, men katolska och af danskhat färgade "Historia metropolitanæ ecclesiæ Upsaliensis" (tr. i Rom 1557) det första arbetet af direkt kyrkohistorisk innebörd. Kyrkohistoriskt stoff möter ock i samme författares fantastiska "Historia de omnibus gothorum sveorumque regibus" (Rom 1554) och i brodern Olaus Magnus' "Historia de rebus septentrionalibus" (Rom 1555). På ett högre plan lyftes äfven den kyrkohistoriska behandlingen genom Olaus Petris berömda "Svenska krönika" (förf. i senare delen af 1530-talet; tr. 1818). Det närmaste århundradet efter reformationen såg inga direkt kyrkohistoriska arbeten, ehuru reformationsverket behandlades af krönikeskrifvarna (Peder Swart, Per Brahe, Arild Hvitfelds stora danska krönika, m. fl.) och E. Tegel, hvars arbeten genom sitt (dåligt bearbetade) material delvis ega karaktär af källurkund. I Johannes Messenius' "Scondia illustrata" (1620—24, delvis tr. i 2 bd 1700—05) egnas en stor del af berättelsen om medeltiden åt redogörelse för de kyrkliga angelägenheterna samt framställes utförligt ordnarnas, klostrens och helgonens historia; skildringen af reformationens fortgång i Sverige är den utförligaste hos våra äldre författare och stöder sig i flera fall på källor, som icke stått den senare forskningen till buds; hela arbetets glanspunkt är framställningen af liturgistriden, äfven om författarens katolska sympatier ge färgen. Den svenske renegaten Johannes Vastovius' samling af de svenska helgonens lif (det starkt katolska "Vitis aquilonia", 1623) gaf delvis anledning till den första verkliga svenska kyrkohistorien, nämligen den af våra äldre historieskrifvare mähända mest rådfrågade Johannes Baazius' på uppdrag af förmyndarregeringen skrifna "Inventarium ecclesiæ sveogothorum" (omfattande tiden från Magog till 1640; 1642), som innehåller dokument och notiser af största värde, men i sin helhet endast med försiktighet kan användas. För kyrkohistorien verkade J. Schefferus genom sin utmärkta edition af ärkebiskopslängden i Registrum Upsaliense "Chronicon de archiepiscopis etc." (1673), den berömda "Suecia literata" (1698) och "Lapponica" (1673, bl. a. skildring af lappmissionens början). J. Bång begynte en "Historia ecclesiastica de priscis Sveogothicæ terræ colonis etc." (I, 1675, omfattande Sveriges kyrkohistoria från Adam till Ansgarius!). Cl. Örnhiälm gjorde en samling påfvebullor rörande Sverige (ej utg.) samt utgaf Rimberts "Vita Ansgarii" och en "Historia sveonum gothorumque ecclesiastica" (omfattande endast tiden till omkr. 1202, 1689), som försöker stödja sig på urkunder och samtida handlingar och därigenom betecknar ett framsteg i metod. C. F. Rangos på tyska utgifna "Svecia orthodoxa" (1688) behandlar tiden från reformationen. Haquin Spegels "Then svenska kyrkiohistorian" (2 dlr, 1707 f.) och "Skrifteliga bevis" (1716) ega utöfver urkunderna föga självständigt värde. En rad andra urkundssamlingar begynte med 1700-talet, såsom P. Dijkman, "Gamle svenske kyrkio handlingar" (1703, om gamla ceremonier etc.), editionen af biskop Magnus Matthiæs "Episcoporum Lundensium series" (1710), Peringskiölds "Bullarium", editioner af Messenius och "Monumenta Ullerakerensia" (1719) och den genom sitt historiska intresse och samlarnit för kyrkohistorisk forskning synnerligen betydande E. Benzelius d. y:s "Monumenta historica vetera ecclesiæ sveo-gothorum" (1709—13) samt editioner af Vastovius (1708) och "Diarium Vatzstenense" (1721) m. fl. Nämnas må ock A. A. von Stiernmans "Alla riksdagars och mötens besluth" (1728—43), editionen af L. Raimundus' 1638 författade "Historia liturgica" (1745) och "Bibliotheca suiogothica" (1731, blott delvis tryckt) med ofta goda bibliografier.

Ord, som saknas under K, torde sökas under C.

Bearbetningarna af Sveriges kyrkohistoria blefvo ven under 1700-talet sparsamma. Af omstridt rde är J. G. Hallmans biografi öfver Olaus h Laurentius Petri (1726), den första i sitt slag. . von Dalin och S. Lagerbring upptogo turligtvis de viktigaste kyrkliga tilldragelserna i ma arbeten. Af "Nordische samlungen" (gjord 749, öfv. till tyska och tr. 1755) innehåller d. 1 eckningar af Jakob Boethius och pietismen, d. 2 761) af Tollstadius. Mest betydande voro A. O. hyzelius' förtjänstfulla "Monasteriologia svio-othica" (1740), vår första verkliga klosterhistoria, h hans krönikeartade "Episcoposcopia sviogothica" 752), som i sakrikhet och undersökningens bredd lår öfver hela den föregående forskningen (uppgif-rna kräfva vaken kritik) och blifvit hufvudkällan r halftannat århundrades historieskrifning, fram-r allt i herdaminnena. Bredvid dessa står S. aelters alltjämt användbara och viktiga arbete Historiska anmärkningar om kyrkoceremonierna" 762). J. Benzelius fortsatte faderns och far-aderns historiska nit genom dissertationerna "De oanne Duræo pacificatore" (1744) och "De propaga-one religionis christianæ in Suecia" (1750). I frigt framkom en rad smärre kyrkohistoriska mono-rafier i form af disputationer både i Uppsala och und; särskildt vår detta fallet under historiepro-essorn i Uppsala E. M. Fants presidium vid 700-talets slut. Ett värdefullt biografiskt bidrag ger . H. Braads ännu otryckta "Ostrogothia literata" i Linköpings stiftbibliotek). Kyrkomusikens historia elyses af A. Hülphers' "Historisk afhandling m musik och instrumenter" (1773). Ett försök till ammanfattande framställning gjordes af O. Cel-ius i hans med källkritik utarbetade "Svea rikes yrko-historia" (till 1622; 2 dlr 1785, 1792). Utom let biografiska herdaminnet i för sin tid förtjänst-ull form (N. Aurelius, A. Westén) gåfvos iografier af bl. a. J. J. Tengström (Ter-erus, Benzelierna) och Theofrosyne (Olaus och Laurentius Petri). Det egentliga arbetssättet för 1700-talets kyrkohistoriska forskning var emel-ertid samlandet af urkunder och notiser. Alla Benzelierna voro samlare (deras 1791 delvis tryckta refsamling är en kyrkohistorisk fyndort); Rhyzelius, O. Celsius d. ä., L. Båld, Fant m. fl. likaså. Sär-skildt utförligt behandlades kyrkliga händelser i K. Kr. Gjörwells "Svenska Mercurius", "Svenska magazinet", "Tidningar om lärda saker", "Svenska arkivum" m. fl., hvilka alltjämt måste af forsk-ningen observeras. Gahm-Pehrsson gjorde af-skriftsamlingar, bl. a. om förbjudna böcker; S. Wilskman utgaf sitt värdefulla "Swea rikes ecclesiastique wärk" (1760) och M. von Celse "Bullarium sveo-gothicum" (1782). De båda mest betydande urkundspublikationerna från denna tid voro emellertid O. Wallquists "Ecclesiastique sam-lingar" (2 bd, 1788—93) och U. von Troils "Skrifter och handlingar til uplysning i swenska kyrko- och reformationshistorien" (5 bd, 1790—91). En god hjälp äfven för kyrkohistorisk forskning gafs af K. G. Warmholtz' "Bibliotheca historica suco-gothica" (15 bd, 1782—1817).

Med 1800-talet följde sammanfattande framställ-ningar. 1817 utgafs på svenska en sammanfattning af de Norden behandlande partierna i Schröckhs jättearbete (se sp. 491). S. å. kom den första verk-liga handboken på svenska, J. J. Thomæus' "Christna kyrkans historia uti Sverige", en enkel öfversikt, utan djupare undersökningar. Utförligare och ej utan värde, om ock i det hela okritisk, var samme författares "Skandinaviens kyrkohäfder till närvarande tider" (2 dlr, 1835, 1838). — Utgångs-punkten för den moderna svenska kyrkohistorieskrif-ningen blef H. Reuterdahls "Svenska kyrkans historia" (till 1533; 5 dlr, 1838—66), hvars epok-görande betydelse låg främst i metoden att söka kri-tiskt pröfva hela det under gångna århundraden fram-bragta materialet, öka det med egna arkivstudier och som resultat få fram det, som för verkligt historiskt vetande kunde vara åtkomligt. Härvid gick kritiken ofta till öfverdrift och hamnade i onödig skepticism; författarens fördjupande i detaljerna skymde blicken för utvecklingslinjerna och de vida öfverblickarna. Jämsides med Reuterdahls arbete gick L. A. Anjous "Svenska kyrkoreformationens historia" (3 dlr, 1850—51) och "Svenska kyrkans historia från Upsala möte 1593 till slutet af 17:e århundradet" (1866), hvilka beteckna ett steg öfver Reuterdahl i historiskt omdöme och ännu ej äro antikverade; framställningen lider dock af brist på stora histo-riska vyer och för liten hänsyn till stoffets krono-logiska anordning. Med mera originalitet och idé-rikedom än Anjou, men med mindre noggrannhet i detaljerna skref T. Norlin "Svenska kyrkans historia efter reformationen" (omfattar blott tiden 1594—1649; 1864 och 1871). K. W. Skarstedts originella "Handbok i Sveriges kyrkohistoria" (1866) visar blick för de religiösa rörelsernas betydelse. K. A. Cornelius' "Handbok i svenska kyrkans historia" (1867; 3:e uppl. 1892), under snart ett halft sekel den normgifvande läroboken, liksom dess utvidgade form "Svenska kyrkans historia efter re-formationen" (1887), utmärkas af lättlästhet och öfverskådlig uppställning, men beteckna i fråga om källkritik ett steg bakåt från Reuterdahl och Anjou. Naturligtvis innehöllo äfven den uppblomstrande pro-fanhistoriska forskningens verk, framför allt A. Fryxells och E. G. Geijers arbeten, åtskil-lig kyrkohistoria.

Inflytandet från Geijers och Reuterdahls moder-nare metoder påverkade äfven utgifvandet af kyrko-historiska urkundssamlingar och monografier. Bland de förra kunna nämnas H. Reuterdahls "Statuta syno-dalia" (1841), J. Tengströms, V. G. Lagus' och K. G. Leinbergs samlingar till Finlands kyrkohistoria, S. P. Bexell m. fl:s "Bidrag till svenska kyrkans och riksdagarnas historia" (1835), P. Thyselius' "Handlingar rörande svenska kyrkans och läroverkens historia" (2 dlr, 1839—41) och "Bidrag" rörande samma ämnen (1848), G. Klemmings editioner af medeltida kyrklig litte-ratur i Svenska fornskriftsällskapets skrifter, Riks-arkivets edition, genom O. von Feilitzen, af "Kyrkoordningar och förslag därtill före 1686" (2 bd, 1872, 1881—87), samt talrika nummer i de stora historiska urkundspublikationerna ("Scriptores", "Svenskt diplomatarium", "Gustaf I:s registratur", "Handlingar rörande Skandinaviens historia", "Hi-storiska handlingar", "De la Gardieska arkivet", "Svenska riksdagsakter" m. fl.) och kanske främst de i Svenska litteratursällskapets publikationer utgifna skrifterna från medeltiden och reformationen. — Af detta skedes monografier må här nämnas P. Wie-

Ord, som saknas under K, torde sökas under C.

selgrens ”De claustris suio-gothicis” (1832—33) och hans snillrika, men egendomliga och ej tillförlitliga ”Sveriges sköna literatur” (1833—49), J. W. Beckmans på sitt område epokgörande ”Svensk psalmhistoria” (1845—72), J. A. Posses ”Bidrag till svenska lagstiftningens historia” (1850) och K. W. Skarstedts ”Predikoverksamhetens och den andliga vältalighetens historia i Sverige till omkr. 1850” (1879). Kyrkans undervisande gärning berördes af bl. a. A. G. Hollander, ”Svenska undervisningsväsendets historia före 1724” (1884, delvis föråldrad), H. Hernlund, ”Svenska skollagstiftningens historia 1718—1809” (1882, 1892), och förtjänstfullast af J. Wahlfisk, ”Den kateketiska undervisningen i Sverige till 1811” (1889). Jfr ock A. W. Staaff, ”Konfirmationens uppkomst och antagande i Sverige” (1871). Värdefulla för kyrkohistorien blefvo M. Weibull och E. Tegnér, ”Lunds universitets historia” (1868—76), och framför allt Cl. Annerstedts epokgörande ”Uppsala universitets historia” (I—II, 1877; 1908—10). Skånes äldre kyrkohistoria behandlades i ett par disputationer af A. N. Hammar (1868). Reformationshistorien belystes bl. a. af C. H. Rundgren i ”Laurentius Andreæ” (i ”Sv. akad:s handl.”, 1886). Till 1600-talet lämnades värdefulla bidrag af bl. a. P. Hanngren, ”De syncretistiska stridigheterna i Sverige” (1866), och H. W. Tottie, ”Jesper Swedberg och hans tid” (1885 ff.), till 1700-talet af H. Forssell, ”Erik Benzelius d. y.” (1883). Den svenska pietismen behandlades, visserligen otillfredsställande, af bl. a. J. A. Lindgren (1879) och A. Källström (1894), dippelianismen af K. F. S. Henning (1881), svedenborgianismen i Sverige under 1700-talet värdefullast af R. Sundelin (1886); till 1800-talets religiösa rörelser bl. a. J. A. Englund, ”Lars Levi Læstadius” (1876), och G. Billing, ”Ebbe Gustaf Bring” (1886). Speciellt Finlands kyrkohistoria tecknades af bl. a. K. G. Leinberg, ”De finska klostrens historia” (1890), och E. Bergroth, ”Finska kyrkans historia” (1892). ”Herdaminnena” (se Herdaminne) hade under detta skede en blomstringstid.

Med 1890-talet inträdde en ny märkbar lyftning med säkrare forskningsmetod öfver hela det historiska gebitet, inom litteraturhistorien främst markerad af H. Schücks kyrkohistoriskt ytterst värdefulla ”Svensk literaturhistoria” (I, 1890), inom profanhistorien samlande sig kring H. Hjärne (”Reformationsriksdagen i Vesterås”, 1893; ”Gustaf Adolf protestantismens förkämpe”, 1903, m. fl.) och hans historiska skola. Som främste bärare på det rent kyrkohistoriska området trädde här H. Lundström med ”Laurentius Paulinus Gothus” (1892, 1898) samt ett stort antal smärre undersökningar till nästan alla områden af svenska kyrkans historia; genom hans initiativ uppsattes 1900 ”Kyrkohistorisk årsskrift” som centralorgan för vetenskaplig kyrkohistorisk forskning i Sverige, och af honom ha utgifvits värdefulla urkunder, bl. a. ”Svenska synodalakter efter 1500-talets ingång” (sedan 1908). För medeltiden förelåg sedan 1902 på detta område en välbehöflig komplettering till Reuterdahl i J. Gummerus’ ”Synodalstatuter och andra kyrkorättsliga aktstycken”. Som utgifvare af handlingar till 1500-talets kyrkohistoria verkade främst O. Ahnfelt (skilda publikationer 1892—99); värdefull är ock hans ”Utveckling af svenska kyrkans ordning under Gustaf I:s regering” (1893). Af andra kyrkohistoriska urkundspublikationer kunna nämnas L. Weibull, ”Lunds ärkestifts urkundsbok” (III—IV, 1900—09), O. Holmström, ”Linköpings domkapitels arkiv” (1901), R. Geetes urkunder till medeltidens kyrkobruk och fromhetslif 1900—09, och ett flertal i ”Skrifter utgifna af Kyrkohistoriska föreningen” publicerade viktiga urkunder. — Bland det senaste skedets författningshistoriska monografier må framhållas för medeltiden K. G. Westman (”Rådets historia till 1306”, 1904) och L. M. Bååth (”Bidrag till den kanoniska rättens historia i Sverige”, 1905), för tiden från reformationen till 1686 finnen K. A. Appelberg (två arbeten 1896 och 1900), H. Levin, ”Svenska kyrkans bekännelse i historisk belysning” (1897), och G. Thulin, ”Utredning rörande patronatsrättigheterna i Skåne, Halland och Bohuslän” (1901), för 1700-talet Hj. Nordin, ”De ecklesiastika deputationerna under Fredrik I” (1895), och H. Levin, ”Religionstvång och religionsfrihet 1686—1782” (1896), för kyrkomötesinstitutionen S. Hansson (1900). Domkapitlens historia har behandlats af K. V. Lundqvist (medeltiden, 1897), Hj. Holmquist (från reformationen till 1687; 1908), och E. Sundberg (1800-talet, i domkapitelkommitténs betänkande; 1907). Kyrkans bildningsverksamhet beröres af B. Westling, ”Svenska folkundervisningens historia” (1900), K. Fr. Karlson, ”Blad ur Örebro skolas historia” (1871—1900) och ett flertal andra författares monografier öfver våra läroverk samt främst E. Rodhe, ”Kyrka och skola under 1800-talet” (1908). V. Hedqvist skildrar ”Den kristna kärleksverksamheten i Sverige under medeltiden” (1893); förnämsta bidraget till svenska munkväsendets historia är T. Höjer, ”Vadstena klosters och Birgittinordens historia intill midten af 1400-talet” (1905), till medeltida fromhetens historia K. B. Westman, ”Birgittastudier” (1911); alla sidor af det kyrkliga lifvet under medeltiden behandlas i H. Hildebrands ”Sveriges medeltid” (d. III, ”Kyrkan”, 1903). Till reformationstidehvarfvet ges den bästa moderna öfversikten af E. Hildebrand, ”Gustaf Vasa och hans söner” (i ”Sveriges historia intill tjugonde seklet”, 1903—04). Eget nog äro de utförligare nyare framställningarna om svenska reformationen gjorda af utlänningar: P. B. Watson, ”The swedish revolution under Gustaf Vasa” (1889, protestantisk-republikansk), R. Martin, ”Gustave Vasa et la réforme en Suède” (1906, katolsk, utförlig), H. Biaudet, ”Le saint-siège et la Suède I 1570—76” (1906; antisvensk), samt framställningen i ”Cambridge modern history”. I öfrigt märkas här H. Schück, ”Olaus Petri” (1906), monografier till striderna under Johan III och Karl IX af F. Ödberg (1893 och 1897) och K. Hildebrand (kontrareformationen, 1898), K. Henning (1893) och J. A. Hammargren (liturgiska striden, 1898), A. M. Magnusson (Nicolaus Olai Bothniensis, 1898), A. Jonsson (Karl och Sigismund, 1906), och Cl. Annerstedt (Olaus Martini, 1903). För storhetstiden må anföras R. Holm (Terserus, I, 1907), A. Hacklin (Laurelius, 1896), Hj. Holmquist (Johannes Matthiæ, 1903), J. Helander (Spegel, 1899), H. Afzelius (Erik Benzelius d. ä., 1897, 1902) och H. Levin, ”Bidrag till Visby stifts

Ord, som saknas under K, torde sökas under C.

storia" (1902—10). De viktigaste nya undersökningarna till de religiösa rörelsernas historia under 1700-talet äro N. Jacobsson, "Den svenska herrnhutismens uppkomst" (1908), och E. Linderholm, "Rosén" (1911); J. A. Eklund behandlar "Andreas Rydelius och hans lifsåskådning" (1899). E. Haller tecknar "Svenska kyrkans mission i Lappmarken under frihetstiden" (1896); Swedenborg är f. n. föremål för liflig forskning. 1800-talets teologiska historia belyses af bl. a. G. Aulén (Reuterdahl, 1907, och flera uppsatser), D. Fehrman (Wingård, 1908, 1911), S. Wieselgren (P. Wieselgren, 1907) och G. Billing, "Minne af A. N. Sundberg" (1900); den frireligiösa rörelsen af bl. a. K. Henning, "Bidrag till kännedom om de religiösa rörelserna i Sverige och Finland efter 1830" (1891), och med stor stoffrikedom, om ock okritiskt och från partiståndpunkt, af E. J. Ekmans betydande "Den inre missionens historia från början af 18:e årh. till nuvarande tid" (5 dlr, 1896—1902). Ett försök till öfversiktlig framställning af Sveriges kyrkohistoria under 1800-talet föreligger i C. F. Lundin, "Kyrkohistoria för hemmet" (III: 1, 1908). — Kultens och predikans historia har med framgång upptagits till behandling af bl. a. O. Quensel, "Bidrag till svenska liturgiens historia" (1890, 1893), flera smärre publikationer och "Homiletik" (3:e uppl. 1910; svenska predikans historia), E. Rodhe, "Dopritualet i svenska kyrkan efter reformationen" (1910) och "Schartau såsom predikant" (1909), H. W. Tottie, "Spegel som kateket och homilet" (1891), och G. Lizell, "Svedberg och Nohrborg" (1910) och "Högmässoritualet under 1600-talet" (1911). Psalmhistorien har fått en ny bearbetare i E. Liedgren. Den kyrkliga konstens historia i Sverige utforskas med växande ifver af bl. a. E. Wrangel, A. Romdahl, S. Ambrosiani, O. Rydbeck, H. Frölén, K. K. Meinander (finne), J. Roosval och K. af Ugglas; den af de båda sistnämnde ordnade utställningen af äldre kyrklig konst i Strängnäs 1910, liksom skruddkammarens i Uppsala domkyrka inredande 1908 genom H. Lundströms initiativ, betydde viktiga insatser. Äfven ett utländskt arbete kan här nämnas: F. E. Bumpus, "The cathedrals and churches of Norway, Sweden and Denmark" (1908). — Bland bidragen till Finlands kyrkohistoria må nämnas H. R. Åbergh, "Teologiens historia vid Åbo universitet 1640—1827" (1893, 1901), J. Gummerus' arbeten om biktväsendets historia i svenska medeltiden (1900), om Mikael Agricola (1903) och Magnus Tavast (1908); vidare J. S. Pajula 1898 och M. Rossendal 1903—10 (arbeten på finska om landets pietisms hist.), A. Neovius (i Finska kyrkohistoriska samfundets handlingar), O. Grotenfelt (1908; Joh. Gezelius, S. Porthan) och A. Simolin, "Wiborgs stifts historia" (1909). Svenskarnas i Amerika kyrkohistoria skildras af bl. a. O. Norlberg, "Svenska kyrkans mission vid Delaware" (1893), och E. Norelius, "De svenska lutherska församlingarnas historia i Amerika" (1890; utförlig). — Det sista skedets rika kyrkohistoriska forskning har ej inom Sverige bragt någon modern sammanfattande framställning; denna uppgift har på ett förtjänstfullt sätt lösts af en utlänning, biskopen af Salisbury John Wordsworth ("The national church of Sweden", 1911). 1 o. 2. Hj. H—t.

Kyrkohistoriska föreningen stiftades i dec. 1899 i Uppsala på initiativ af professor A. H. Lundström i syfte att "väcka och vårda kyrkohistoriskt intresse och genom utgifvandet af regelbundna skriftserier främja kännedomen om vår fädernekyrkas genomlupna utveckling". Föreningen utger sedan 1900 dels den årligen utkommande *Kyrkohistorisk årsskrift*, dels särskilda publikationer i form af bilagor. Bland de senare märkas protokollen från mäster Abrahams (ärkebiskop Abr. Angermanni) räfst, Synodalstatuter från den svenska medeltidskyrkan, utg. af professor J. Gummerus, biskop Joh. Rudbeckius' kyrkostadgar för Västerås stift, utg. af H. Lundström, Olof Wallquists självbiografiska anteckningar och biskop A. O. Rhyzelius' anteckningar om sitt lefverne, utg. af J. Helander, Svenska synodalakter efter 1500-talets ingång, utg. af H. Lundström (1:a serien, synodalakter från ärkestiftet, förelåg 1908 komplett) samt Akter rörande ärkebiskopsvalet i Uppsala 1432, utg. af A. Lindblom. Öfver de 10 första årgångarna af Kyrkoh. årsskrift med bilagor utgafs 1910 ett af G. Walli utarbetadt *Systematiskt register*. Årsskriften, som blifvit ett värdefullt centralorgan för den svenska kyrkohistoriska forskningen och jämte afhandlingar innehåller strödda meddelanden och aktstycken, granskningar och litteraturöfversikter, har alltifrån början redigerats af H. Lundström; den lämnas, jämte bilagor, åt föreningens medlemmar mot årsafgiften, 5 kr.

Kyrkohistorisk årsskrift. Se Kyrkohistoriska föreningen.

Kyrkohärbärge, *kam.* Se Tiondebod.

Kyrkohären. Se Church army.

Kyrkohöghet. Se Höghetsrättigheter.

Kyrkoinspektorer, förr tjänstemän inom Skåne, Blekinge, Halland och Bohus län, med åliggande att en hvar inom sitt distrikt (ett flertal församlingar) enligt k. instr. af 1697 omhänderha vården och inseendet öfver kyrkorna och deras egendom samt förvaltningen och redovisningen af kyrkomedlen m. m. Dessa tjänster indrogos på grund af k. br. 4 sept. 1811, hvarvid de inspektorerna åliggande göromålen öfverflyttades på kyrkoherdarna och kyrkvärdarna i hvarje församling. Redan 1682 hade förutvarande liknande befattningar i Linköpings och Växjö stift afskaffats. Enligt k. instr. 27 aug. 1817 skulle vid Lunds domkyrka finnas en kyrkoinspektor, i hufvudsak motsvarande sysslomännen vid andra domkyrkor. Då vid utfärdandet 17 nov. 1859 af stadga ang. vården och förvaltningen af Lunds domkyrka och dess egendom närmaste vården och förvaltningen öfverlämnades till domkyrkorådet, bibehölls så till vida inspektorstjänsten, att det bestämdes, att domkyrkorådet egde sig till biträde antaga bl. a. en kamererare eller inspektor. C. v. O.

Kyrkojord. Se Kyrkoegendom.

Kyrkokalender. Se Kalender 1.

Kyrkokantat, *mus.* Se Kantat.

Kyrkokista. Se Kyrkkista.

Kyrkokommun. Se Kommun, sp. 647.

Kyrkokonsert, *mus.* Se Kantat och Konsert, sp. 802.

Kyrkoköpinge, socken i Malmöhus län, Skytts härad. 540 har. 233 inv. (1909). Annex till Gylle, Lunds stift, Skytts kontrakt.

Kyrkolag, den särskilda, af statens lagstiftande

Ord, som saknas under K, torde sökas under C.

organ fastställda ordningen för kyrkans rättsförhållanden. Den var i Sverige urspr. landskapslagarnas af landskapsmenigheterna samtyckta kyrkobalkar (se Kyrkobalk). Till följd af meningsskiljaktighet mellan klerker och lekmän ang. testamentsrätten (se Testamente) kom den för hela riket gemensamma landslagen ej att innehålla någon kyrkobalk, hvarför sedermera Upplandslagens kyrkobalk vanligen fick tjäna som kyrkolag för hela riket. Emellertid utbildade den svenska kyrkan på den kanoniska rättens grund egen lagstiftning genom kyrkomötesbeslut, *statuta provincialia*, och stiftmötesbeslut, *statuta synodalia* (utg. af H. Reuterdahl 1841, och i "Skrifter utg. af Kyrkohist. fören.", II, 2, 1902), och till följd af den svenska statsmaktens svaghet gentemot den romerska världskyrkan kommo dessa beslut att i åtskilligt medföra rättsverkningar, som blott bort följa af verklig kyrkolag. Reformationen åstadkom en fullständig omstörtning af hela denna rättsordning utom beträffande vissa kyrkobalksbestämmelser, och nu följde en ny kyrklig lagstiftning under konungamaktens ledning, men under kraftig medverkan af kyrkomöten och riksdagar (se Kyrkomöte 2 och Kyrkoordning), till dess Karl XI:s envälde lade all lagstiftning, och således äfven den kyrkliga, uteslutande i konungens hand. Då utfärdades 3 sept. 1686 utan inhämtande af riksdagens samtycke den ännu till väsentliga delar gällande "kyrkolagen", till hvilken 11 febr. 1687 fogades en k. förordning om "rättegång uti domkapitel". Denna Karl XI:s kyrkolag är i stort sedt normgifvande för svenska kyrkans både inre organisation och ställning som statskyrka, men i åtskilligt ha dock dess bestämmelser blifvit tillökta eller ändrade genom senare lagstiftning. Vissa delar af denna anses emellertid, såsom varande af grundlags-, kriminallags-, civillags- och kommullags natur eller såsom fallande under privilegielagstiftningen eller konungens administrativa lagstiftning, ej kunna räknas till kyrkolag (se härom K. Hagman, "Sveriges grundlagar", 1902, R. F. § 87 och S. Hansson, "Den svenska kyrkomötesinstitutionen", 1900, med däri förekommande litteraturhänvisningar). Så blef t. ex. den s. k. dissenterlagen af 31 okt. 1873 civillag, under det att en del bestämmelser ang. främmande trosbekännare sammanfattades i en k. förordning af kyrkolags natur s. d. — Frihetstidens maktegande ständer gjorde sig till herrar äfven öfver den kyrkliga lagstiftningen (konungaförsäkran 1719 och 1720 § 3 och prästerskapets privilegier 1723 § 15); efter 1772 års revolution blef denna i princip beroende af både konung och riksdag, men Gustaf III utfärdade dock af egen maktfullkomlighet förordningar af ganska viktig kyrkorättslig betydelse. Genom 1809 års R. F. lades allt, som räknas till kyrkolag (se ofvan), under konungens och riksdagens gemensamma lagstiftningsrätt, och i sammanhang med 1865 års representationsförändring fingo R. F. §§ 87 o. 88 tillägg, som gjorde ändring och förklaring i sådan lag beroende äfven af kyrkomötets bifall (se Kyrkomöte). — Kyrkolagen af 1686 gällde i *Finland* äfven efter skilsmässan från Sverige, tills en ny kyrkolag antogs vid 1867 års landtdag och utfärdades 6 dec. 1869. S. B.

Kyrkolagfarenhet (*jurisprude'ntia ecclesia'stica*), den vetenskapliga sammanfattningen af de lagar af kyrkolags eller annan lags natur, som bestämma kyrkans rättsförhållanden. S. B.

Kyrkolagsutskott. Se Kyrkomöte 2.

Kyrkolärare. Se Doctor ecclesiæ.

Kyrkomusik, i vidsträckt mening all musik af religiöst innehåll; i inskränkt mening musik, afsedd för den kyrkliga ritualen. Seden att för den kyrkliga kulten betjäna sig af musikaliska instrument finnes hos alla folk; i synnerhet hebréerna hade en praktfull kyrkomusik (med tempelsången till hufvudbeståndsdel). De förste kristne däremot sjöngo mest utan ledsagning af instrument. Dock finnes hos kyrkofäderna harpan omnämnd som bruklig vid kärleksmåltiderna, och senare, under Karl den store, utträngdes alla andra instrument af orgeln. Den kristna ritualsången fotade sig väl delvis på judarnas. Antifonierna (växelsång) utvecklade sig i den bysantinska kyrkan och öfverfördes till Italien genom biskop Ambrosius (d. 397), som äfven gynnade hymnsången, troligen grundad i den hedniska kulten (jfr Ambrosius och Ambrosianska sången). Genom kyrkomötets i Laodicea (364) påbud, att sången i kyrkorna skulle utföras af särskildt utbildade *cantores*, gick för framtiden det folkliga elementet, församlingssången, förloradt för den romersk-katolska kyrkan. Påfven Gregorius I (d. 604) gestaltade ritualsången likformigt för hela den västerländska kyrkan under namn af den gregorianska sången (se d. o.), som ännu i den katolska kyrkan, åtminstone melodiskt, om icke rytmiskt, bibehålles någorlunda oförändrad, näml. sådan den kunnat bevaras med en så bristfällig notering som de s. k. neumerna, hvilka först på 1100-talet fingo vika för den rytmiskt afvägda mensuralskriften, i sammanhang hvarmed äfven den flerstämmiga sången aflöste den dittills uteslutande enstämmiga. I början (800—900-talen) var dock denna flerstämmighet (*organum*) föga principiellt olika enstämmigheten. Först 1100-talet bragte medelst motrörelsen (discantus) en verklig polyfoni, och nu utvecklade sig "kontrapunkten", ständigt på grundvalen af den gregorianska koralen som *cantus firmus*, till en allt högre fullkomlighet (motetter, mässor). De förste mästarna, Hucbald (omkr. 840—930), Guido, Franco m. fl., efterträddes af Dunstable, Dufay, Okeghem, Josquin, Lasso m. fl. Den i senare hälften af 1400-talet färdigbildade a-cappella-stilen, som uteslöt all instrumental ledsagning, var rikt fugerad och figurerad, och konstfärdigheten urartade slutligen till en förkonstling, som nödvändiggjorde ett förenklande af kyrkosången, hvilket också beslöts på Tridentinska kyrkomötet (1545—63) samt verkställdes af Palestrina, hvarmed den katolska kyrkomusiken nådde sin ideala höjdpunkt. I de protestantiska kyrkorna åstadkoms samma förenkling genom den folkliga *koralsången* (jfr Koral). Omkr. 1600 fick instrumentalmusiken åter en mer självständig plats i kyrkan, samtidigt med att recitativstilens uppfinning återförde sången till en- eller tvåstämmig med ackompanjemang, och ur de då uppkommande formerna opera och *oratorium* utvecklade sig *kyrkokonserten* (se Konsert 2 c) och *kantaten* (se Kantat), som af Schütz öfverfördes från Italien till Tyskland och orsakade en storartad uppblomstring af den protestantiska kyrkomusiken, hvilken nådde sin spets i Bach och Händel. Oratorie- och kantatverkens stora omfång medförde deras utskiljande ur sammanhanget med gudstjänsten och hänvisade dem att utföras å konserter. Efter Bach och Händel har kyrkomusi-

en väl blifvit mera glänsande i det instrumentala, ära vek i det melodiska och mera pikant i det harmoniska. Den når dock sällan upp mot den föregående i totalanläggningens storhet, i uppfattningens ädliga allvar. De mest framstående representanterna för den nyare kyrkomusiken äro Mozart, Beethoven, Cherubini, Mendelssohn samt, i ett senare skede, Liszt, Kiel, Brahms, Bruckner, César Franck, Guilmant, Reger och Elgar. — Liksom i andra protestantiska länder har äfven i Sverige under de senaste årtiondena framträdt en sträfvan att göra den sagna liturgien mera rik och liffull i vokalt afseende. Sedan den nya kyrkohandboken 1894 stadfästs, uppdrogs 16 nov. s. å. åt en kommitté att till densamma utarbeta en *musikbilaga*. Kommitténs förslag därtill gillades af konungen 1897 och utgafs af trycket för att brukas vid den offentliga gudstjänsten och andra i handboken upptagna förrättningar. Förslaget innehåller hufvudsakligen bearbetningar af liturgisk musik, som under olika tider användts inom svenska kyrkan, men äfven bearbetningar från tyskan och stycken, utarbetade af kommittén själf. A. L.*

Kyrkomålningar. Se Kyrkmålningar.

Kyrkomöte. 1. Sammanträde af representanter för kristna kyrkan i dess helhet (ekumeniskt möte; se därom Konsilium), för en viss bekännelses kyrka, för ett visst lands kyrka eller för ett visst kyrkoterritorium (t. ex. inom den katolska kyrkan en af flera biskopsstift bestående kyrkoprovins). I den romersk-katolska kristenheten under medeltiden blef hvarje land efter hand en särskild kyrkoprovins, inom hvilken de kyrkliga intressena tillvaratogos och vårdades under påfvens högsta inseende af landets hierarki. För att få de kyrkliga förhållandena i Sverige ordnade i denna riktning sände påfven under 1100—1200-talen särskilda legater till vårt land, hvilka där höllo möten för handläggning af kyrkliga ärenden. Det första af dessa möten var Linköpings kyrkomöte, som hölls 1152 på kallelse och under ledning af legaten Nikolaus af Albano (sedermera påfve under namn af Hadrianus IV). Hufvudsyftet, att göra Sverige till en självständig kyrkoprovins, uppnåddes icke på grund af slitningar inom landet. Däremot innebar svenskarnas åtagande att erlägga den s. k. Peterspenningen (se d. o.) en närmare anslutning till romerska kyrkan. Också om kanoniska anordningar vid prästval m. m. fattades beslut vid detta möte. Dessa beslut blefvo dock af ringa betydelse. Af mera ingripande natur blef det *concilium provinciale*, som hölls i Skeninge 1248 under ledning af den påflige legaten, kardinalbiskopen Vilhelm af Sabina. Världsliga stormän, däribland Birger jarl, voro närvarande och bundos därigenom vid synodalbesluten. Prästerna förpliktades nu till celibat, en nyhet för den svenska kyrkan, och biskoparna ålades att anskaffa den senast utkomna dekretalsamlingen. Synodalbesluten kompletterades 1250 genom en förordning af Innocentius IV, hvari föreskrefs, att biskopsvalen skulle förrättas af domkapitlen. Ett med Skeningesynoden likartadt möte hölls i Söderköping 1270, då man beslöt att flytta ärkebiskopsstolen från Gamla Uppsala till nuv. Uppsala. På ett konsilium i Tälje 1277 bekräftade Magnus Ladulås kyrkoegendomens skattefrihet. — Med reformationens införande upphörde Sverige att vara en kyrkoprovins under påfväldet. Landet blef ett självständigt kyrkligt territorium under sin konungs högsta ledning. Riksdagen gaf i allmänhet uttryck åt folkets mening i kyrkliga frågor lika väl som i statens. Ehuru sålunda icke någon särskild representation för kyrkan fanns organiserad, utöfvade dock prästerskapet i vissa afseenden ett öfvervägande inflytande på de kyrkliga angelägenheterna. Detta skedde genom prästeståndet vid de allmänna riksmötena, där det intill Karl XI:s tid uppträdde som ett slags rikskonsilium för utöfvande af den högsta andliga domsrätten m. m. — detta s. k. *Consistorium regni* behärskades dock af biskoparna, som sålunda hade ganska fria händer vid förvaltningen af sina stift —, vidare genom prästerskapets ombud, som af regeringen vid vissa tillfällen sammankallades för att fatta beslut rörande kyrkliga spörsmål. Sådana möten l. konsilier höllos i Örebro 1529, där flera beslut fattades ang. reformationsverkets genomförande, i Uppsala 1572, då kyrkoordningen af biskopar och prästerskap antogs till efterrättelse, samt i Stockholm 1574 och 1575 med anledning af Johan III:s liturgiska sträfvanden. Det för svenska kyrkan viktigaste mötet var emellertid Uppsala möte 1593. I enlighet med prästerskapets anhållan sammankallade hertig Karl de förnämste och lärdaste af prästerskapet i riket, biskopar med kapitulares och prostarna samt några präster af hvart härad att samlas i Uppsala 25 febr. 1593 för att förena sig 1) om lära och ceremonier, 2) om god ordning och disciplin samt 3) om nödiga biskopsval. Till detta möte samlades 4 biskopar och mer än 300 andra präster. Mötet öppnades 1 mars af rikskansleren Gyllenstierna i närvaro af hertigen och rådet samt många af adeln och några köpstadsmän. Till ordf. utsågs dagen därpå professor Nicolaus Olai Bothniensis; i öfverläggningarna deltogo endast rådsherrarna och prästerskapet. Redan 5 mars hade man förenat sig om att erkänna den heliga skrift som det enda rättesnöret för människans tro samt de 3 symbola (apostoliska, nicenska och athanasianska) jämte den oförändrade augsburgiska bekännelsen som sanna uttryck af skriftens läror. De närvarande förklarade, att de voro redo att våga lif och blod för detta beslut, och ordf. hälsade beslutet med de bekanta orden: ”Nu är Sverige blifvet en man och alle hafve vi en Herre och Gud”. Johans liturgi förkastades, och 1571 års kyrkoordning bekräftades. Mötet begärde ytterligare hertigens och rådets bifall till åtskilliga önskningar, som afsågo att trygga kyrkans självständighet: konungen (den katolske Sigismund) skulle bekräfta mötets beslut oförändradt, främmande trosbekännare ej erhålla ämbeten i riket, Uppsala universitet vidmakthållas och utvidgas o. s. v. 15 mars företog mötet val af ärkebiskop, då de flesta rösterna tillföllo Abrahamus Andreæ Angermannus. Mötesbeslutet, ehuru hållet i antikalvinsk anda, godkändes af hertigen och utfärdades 20 mars i hertig Karls och rådets samt de i Uppsala församlade biskoparnas och meniga prästerskapets namn. Efter mötet undertecknades dess beslut ytterligare i landsorterna af medlemmar af alla stånd och beseglades å de olika menigheternas vägnar; beslutet blef sålunda äfven till formen ett gemensamt uttryck för hela svenska folkets vilja och mening. (Det å pergament skrifna, af hertig Karl, rådsherrar, biskopar, några adelsmän och 23 präster undertecknade och beseg-

Ord, som saknas under K, torde sökas under C.

lade originaldokumentet förvaras i Riksarkivet, i ett silfverskrin, som gjordes till jubelfesten 1693.) Uppsala möte betecknar den lutherska reformationens fulla genombrott och konsolidering inom den svenska kyrkan och är i såväl kyrkligt som nationellt hänseende en af de viktigaste tilldragelserna i svensk historia. Under Karl XI firades hundraårsminnet däraf under stor tillslutning i hela landet. Vid jubelfesten 1793 voro delegerade af prästerskapet samlade i Uppsala, då också praktiska reformfrågor rörande kyrkohandbok, bibelöfversättning m. m. behandlades, ehuru med magert resultat. 1893 gestaltade sig jubelfesten under ärkebiskop Sundbergs imponerande ledning och med representanter från de lutherska systerkyrkorna närvarande till en gripande kyrklig högtidlighet. Handlingar rörande Uppsala möte äro af E. Hildebrand tryckta i "Svenska riksdagsakter", III. — 1595 sammankallade ärkebiskopen Abraham Angermannus biskopar och präster till ett möte i Uppsala. Antalet deltagande präster är icke kändt. Åtskilliga frågor, såsom om kyrkohandboken och undervisningsväsendet, afhandlades. Förnämsta frukten af mötets framställningar blefvo de privilegier, som hertig Karl 1595 förlänade Uppsala akademi. Under 1600-talet hölls ett mindre kyrkomöte, nämligen 1637 i Stockholm, dit några biskopar, kapitulares och professorer sammankallades för behandling af kyrko- och skolärenden; men f. ö. har svenska kyrkan, om man bortser från prästeståndet vid riksdagarna, ända till senaste tid saknat särskild representation.

2. Allmänt kyrkomöte, den svenska kyrkans nuv. representation. Om kyrkomöten i Sverige under den katolska tiden se ofvan. Bland de kyrkopolitiska idéer, som Gustaf I mottog af Georg Norman (se d. o.), var äfven tanken på en fast kyrkomötesinstitution, men den kom ej till utförande, och prästerskapets begäran om en sådan i dess postulater 1593 blef också utan påföljd. Det sista allmänna svenska kyrkomötet i äldre tider, i Uppsala 1595, sammankallades af ärkebiskop Abrahamus Andreæ Angermannus (se ofvan), men därefter blef det en gällande grundsats, att endast konungen egde sammankalla dylika möten, och då rätten ej begagnades, förekommo ej vidare några sådana. Mötet 1637 kan ej kallas ett allmänt kyrkomöte, utan var snarast en konferens med tillkallade sakkunniga. Förgäfves yrkades under förarbetena till 1686 års kyrkolag på 1650-talet af Emporagrius och Laurelius, att kyrkomötesinstitutionen skulle återupplifvas och lagstadgas. Prästeståndet på riksdagarna förblef den svenska kyrkans enda gemensamma representation, eller ock verkade ståndsriksdagen i sin helhet som sådan. Vid jubelfesterna 1693 och 1793 behandlades visserligen af det ganska talrikt samlade prästerskapet kyrkliga ärenden, men dessa sammankomster hade ej karaktär af officiella kyrkomöten. Först de under 1800-talets förra hälft uppträdande separatistiska och frikyrkliga rörelserna framkallade åter önskningar om en särskild kyrklig representation — till enhetens bevarande eller till häfdande af större självständighet för kyrkan i förhållande till staten. Den senare synpunkten hade i synnerhet en förkämpe i dåv. professor Thomander (se d. o.), och som ledamot af en kyrkolagskommitté genomdref han, att kyrkomötesinstitutionen fick plats i kommitténs förslag 1846. Redan 1844 hade dock ett yrkande i samma riktning under form af ett prästeståndets besvärsmål varit före på riksdagen, men ej vunnit ståndets bifall. Vid 1853—54 års riksdag väcktes motioner om kyrkomöte af Thomander i enlighet med kommitténs betänkande om ett dylikt, men i mera statskyrklig riktning af presidenten von Hartmansdorff (se d. o.), båda förgäfves. Sedan frågan af Thomander i sammanhang med det framträngande kravet på religionstvångets lättande ånyo bragts till lif vid riksdagen 1856—58, beslöt denna en förordning om kyrkomöte, men den vann ej K. M:ts sanktion. Den De Geerska representationsreformen, som skulle beröfva prästerskapet dess ställning som riksstånd, medförde slutligen, att sträfvandet kröntes med framgång. Vid 1862—63 års riksdag, som fick mottaga representationsförslaget, fattades nämligen med anledning af en k. proposition ett beslut, som 16 nov. 1863 sanktionerades genom *k. förordningen ang. allmänt kyrkomöte* (i denna art. citerad med K. M. F.), och i sammanhang med den nya riksdagsordningens antagande grundlagsfästes själfva kyrkomötesinstitutionen i R. F. §§ 87, 88 och 114.

Enligt K. M. F. med däri 1893, 1903, 1905 och 1909 gjorda ändringar består kyrkomötet, innan Kalmar och Växjö stifts beslutade sammanslagning kommer till stånd, af 64 ledamöter, hvaraf hälften lekmannaombud. Själfskrifna äro samtliga biskopar och pastor primarius i Stockholm, men om de ha förfall, utses deras ställföreträdare: biskoparnas af vederbörande domkapitel bland stiftets präster och pastor primarius' af Stockholms stads konsistorium bland konsistoriets ledamöter. De öfrige prästerlige representanterna äro 2 ombud från hvardera af Uppsala och Lunds teol. fakulteter, 1 med fullmakt å ord. befattning försedd prästman från hvart stift och 1 sådan från Stockholms stad, valda af alla inom valdistriktet kyrkoskrifna, till prästämbetets utöfning berättigade prästmän. Valet jämte suppleantsval förrättas på sätt, som föreskrifves af vederbörande domkapitel (konsistorium). Af lekmannaombuden väljas 2 från Stockholm, 1 från Visby stift, 2 från hvartdera af de öfriga stiften, hvart och ett deladt i 2 valdistrikt, och 5 från det eller de valdistrikt, som konungen för hvarje gång eger bestämma. Valet sker genom elektorer, som utses (jämte suppleanter) enligt regeln 1 i hvarje pastorat inför kyrkostämmans ordf. af och bland alla på kyrkostämman röstberättigade lekmän, hvarvid hvarje röstande har en röst. Elektorerna sammanträda och välja med slutna sedlar ombud inför en inom valdistriktet boende, af domkapitlet utsedd valförrättare. För att det första valresultatet skall vara giltigt, fordras absolut pluralitet. Har ingen eller ej alla erhållit sådan, verkställes omval bland de i röstetal högsta till ett antal af dubbelt så många som de obesatta platserna, och därvid gäller enkel pluralitet med lottning i händelse af lika röstetal. För valbarhet fordras rösträtt på kyrkostämma, men ej nödvändigt inom valdistriktet, och ej heller är valbarheten bunden vid bostad inom detta. Lekmannaombud kan själf var präst; 1908 års kyrkomöte begärde visserligen, att förbud häremot skulle intagas i K. M. F., men ändringen har ej genomförts. Besvär öfver kyrkomötesval gå till Regeringsrätten. Vald kyrkomötesmedlem åtnjuter arfvode. Cheferna för Justitie- och Ecklesiastikdepartementen ega deltaga i mötes-

rhandlingarna, men i besluten blott om de valts
ll ombud. — Kyrkomöte sammankallas af konungen
h skall hållas åtminstone hvart 5:e år. Någon
illnad mellan lagtima och urtima kyrkomöte finnes
ke, och femårsperioden räknas från sist hållna
rkomöte. Efter en månad eger konungen upplösa
ötet. Ordf. är ärkebiskopen eller, om han har
rfall, annan af konungen förordnad biskop. —
yrkomötet får behandla endast "kyrkliga mål",
en sådana kunna komma under dess handläggning
tingen genom k. proposition eller genom motion af
damot. Den ord. motionstiden inskränktes 1905 till
dagar från mötets början. Kyrkomötet eger vetorätt
ot af konung eller riksdag eller båda önskad ändring
f kyrkolag (se d. o.) och prästerskapets privilegier
R. F. §§ 87 o. 114) och mot af Högsta domstolen
ch riksdag åvägabragt förklaring af kyrkolag (R. F.
88), men detta innebär ej vetorätt mot själfva
yrkomötesinstitutionens afskaffande, ty de nämnda
aragraferna, som innehålla grundlagsgarantierna för
yrkomötets existens, äro själfva ej af kyrkolags-
ller privilegienatur. Däremot tyckes meningen ha
arit, att själfva K. M. F. skulle vara kyrkolag; åt-
instone ha för ändringar däri kyrkomötets bifall
nhämtats. Vare sig kyrkomötet har vetorätt eller
ke, eger det själf ej taga initiativ i en fråga
nnat än genom petition till konungen. Huruvida
ess egna framställningar i kyrkolags- och privilegie-
rågor skola framläggas för riksdagen, beror således
å konungen. Egentligen borde därför sådan fram-
ställning, om den godtages af konung och riksdag,
ndergå förnyad behandling af kyrkomötet, men
praxis har ej varit sådan, utan framställningen
nar ansetts innebära ett på förhand gifvet sam-
ycke. När kyrkomöte handlägger fråga om anta-
gande af ny bibelöfversättning, psalmbok, evangelie-
ok, kyrkohandbok eller katekes, är ej enkel plura-
itet tillräcklig, utan fordras två tredjedelars majo-
itet. En naturlig konsekvens häraf tyckes böra
vara, att mötets beslut i sådana fall ej blott äro
petitioner eller utlåtanden, hvarpå konungen fäster
let afseende han själf vill, men *formellt* falla dock
le nämnda ärendena under konungens administrativa
agstiftningsrätt. Ang. ärendenas beredning vid
kyrkomötet innehåller K. M. F. ej något annat stad-
gande, än att mötets prästerliga medlemmar skola
ifge förberedande betänkande, när fråga är om
förändring af de ofvannämnda kyrkliga böckerna. I
öfrigt eger mötet själft bestämma sin arbetsordning.
En sådan antogs 5 sept. 1868, och den är ännu
med ändringar 1873 och 1893 gällande. Enligt den-
samma skola för öfriga ärendens beredning finnas
3 ständiga utskott: kyrkolags- (för behandling af
kyrkolags- och privilegiefrågor), expeditions- och
ekonomieutskottet. För utredning af fråga, som
faller under kyrkolagsutskottet, kan dock särskildt
utskott tillsättas, och för behandling af ärende, som
ej tillhör ständigt utskott, må mötet tillsätta till-
fälliga utskott till obestämdt antal. I alla utskotten
skola präster och lekmän till lika antal ingå. I
arbetsordningen är också föreskrifvet, att på kyrko-
mötets första och sista dag offentlig gudstjänst skall
hållas, att förmiddagssammanträdena skola börjas
och eftermiddagssammanträdena afslutas med bön
samt att förhandlingarna enligt regeln skola vara
offentliga. — Det första kyrkomötet hölls 1868.
Två gånger ha kyrkomöten sammankallats med från-
gående af femårsperioden, 1909 och 1910. Kyrko-
mötets protokoll utges af trycket. Se S. Hansson,
"Den svenska kyrkomötesinstitutionen" (1900). — I
Finland finnes på grund af 1869 års kyrkolag (se
K y r k o l a g) ett allmänt kyrkomöte, som under ärke-
biskopens ordförandeskap sammanträder minst hvart
femte år. Det består af samtliga biskoparna, 30 ord.
inom stiften valda präster, en lekman för hvart pro-
steri, en representant för senaten, en för hvarje
hofrätt samt en för den teol. och en för den juridiska
fakulteten. Dess samtycke skall inhämtas till kyrk-
liga lagförslag. 1. (E. M. R.) 2. S. B.

Kyrkonämnd. Se K o m m u n, sp. 654.

Kyrkoordina'ns l. K y r k o o r d i n a n t i a (af lat. *ordinare*, ordna), detsamma som k y r k o o r d-
n i n g (se d. o.).

Kyrkoordning var det namn, hvarmed lagsamlingar rörande den svenska protestantiska kyrkans styrelse och gudstjänst betecknades före utfärdandet af 1686 års kyrkolag (se d. o.). Den första kyrkoordningen var *Västerås ordinantia* af 1527. En något utförligare, *articuli ordinantiæ*, utarbetades af Georg Norman (se d. o.) under Gustaf Vasas öfverinseende och utfärdades 1540, men blott interimistiskt. S. k. *decreta* l. *acta ecclesiastica* från 1554 voro blott ordningsföreskrifter ang. kyrkofrid, kyrkobesök och landsstrykare. Först genom ärkebiskop Laurentius Petri kom en fullständig kyrkoordning till stånd, som trycktes 1571 och antogs på ett kyrkomöte i Uppsala 1572. För att främja sina liturgiska planer genomdref Johan III på ett prästmöte 1575 ett tillägg därtill: *nova ordinantia ecclesiastica*, men genom Uppsala mötes beslut 1593, som Sigismund 1594 måste stadfästa, blef 1572 års kyrkoordning återställd som ensam gällande norm för den svenska kyrkoorganisationen. Den supplerades dock sedermera genom särskilda stiftsordningar (synodalakter), och den häraf föranledda bristen på uniformitet framkallade ej minst behofvet af en ny kyrklig lagstiftning. Efter åtskilliga fruktlösa förarbeten kom en sådan omsider till stånd genom 1686 års kyrkolag. — Jfr O. von Feilitzen, "Kyrkoordningar och förslag dertill före 1686" (I, 1872, II, 1881, 1887), samt H. Lundström, "Svenska synodalakter efter 1500-talets ingång" (i "Skrifter utg. af Kyrkoh. föreningen" II, 3 o. 4 (1903—10). S. B.

Kyrkoparad. Se K y r k p a r a d.

Kyrkoplikt, *jur.*, kallades förr den kyrkliga handling, hvarigenom en statskyrkans medlem, som genom ett begånget brott förverkat sin delaktighet i församlingen, åter upptogs i församlingens gemenskap. Den bestod däri, att brottslingen erkände sin skuld, betygade sin ånger däröfver, bad Gud och församlingen om tillgift samt utlofvade bot och bättring, hvarefter prästen tillsade honom förlåtelse. Kyrkoplikten var antingen uppenbar eller enskild. Den *uppenbara kyrkoplikten* egde rum inför hela församlingen vid den allmänna gudstjänsten, hvarunder brottslingen hade sin plats å den s. k. *pliktpallen*. *Enskild kyrkoplikt* försiggick i sakristian eller i kyrkan före eller efter gudstjänsten i närvaro af några af prästen bland församlingens äldsta utsedda personer. Urspr. hade kyrkoplikten varit en försoningsakt, som stod öppen för en ångerfull brottsling, som ville åter bli delaktig af kyrkogemenskapen. Efter hand hade emellertid världslig lag

stadgat densamma som en påföljd för vissa förbrytelser, hvilken påföljd förbrytaren genom yttre tvångsmedel tillhölls att underkasta sig. Sålunda skulle uppenbar kyrkoplikt undergås af den, som enligt lag gjort sig förfallen till dödsstraff, men förskonats därifrån, af den, som begått stöld, af den, som slagit eller smädat föräldrar, o. s. v. Enskild kyrkoplikt åter ålades för snatteri, för hor eller annat lägersmål m. fl. förbrytelser. Därigenom hade kyrkoplikten från att vara en religiös akt öfvergått till ett verkligt straff, ett s. k. skamstraff. Som sådant kvarstod den i lagstiftningen ända till midten af 1800-talet. Först 4 maj 1855 utkom en förordning, som stadgade, att kyrkoplikt, vare sig offentlig eller enskild, icke vidare skulle ådömas. Genom en annan förordning af samma dag föreskrefs, att sådana förbrytare, som förut skolat undergå kyrkoplikt, vore skyldiga att, innan de finge komma i åtnjutande af Herrens nattvard, låta sig af sin själasörjare i närvaro af några församlingsmedlemmar enskildt skriftas och aflösas. Denna förordning är ännu gällande. — I Finland afskaffades ådömandet af kyrkoplikt och föreskrefs i stället enskildt skriftemål genom kejs. förordn. 19 dec. 1864. J. H—r.*

Kyrkoreduktion. Se Reduktion.

Kyrkoregemente (ty. *kirchenregiment*, lat. *regimen ecclesiasticum*), i allmänhet ledning af ett kyrkosamfund; i inskränkt mening de tyske landsfurstarnas styrelse af kyrkan inom sina respektive stater. Tre hufvudformer kunna särskiljas. 1) Den *episkopalistiska*, då landsherrens kyrkoregemente baseras därpå, att han är kyrkans högste biskop (summepiskopat); denna form är numera äfven i Tyskland fullständigt öfvervunnen. 2) Den *territorialistiska*, då kyrkoregementet är ett moment af landsregeringen, blott kvalitativt skildt från statsregementet, alltså ett utflöde af furstens ställning som landsherre; här utöfvar fursten sin kyrkoregering blott genom statsämbetsmän (Koburg-Gotha, Reuss, Bremen etc., samt modererad mot n:r 3 i Bajern, Württemberg, Braunschweig, Anhalt, Schwarzburg etc.). 3) Den *kollegialistiska*, där kyrkoregementet ej är en del af landsregeringen, utan antingen a) ett annex till denna, ett självständigt område för sig, där man skiljer mellan den materia, som faller under statsmyndighet, den, som faller under en kyrklig, landsfursten direkt underordnad kollegial myndighet, och den, där kyrkliga beslut fordra statssanktion (Preussens nya provinser Hannover, Schleswig-Holstein, Nassau, Kurhessen) — eller b) fullständigast genomfördt i de stater, där hela kyrkoregementet är öfverlämnadt till en af staten helt oberoende kyrkomyndighet (Sachsen, Oldenburg, Meiningen, Hamburg, de bägge Mecklenburg). Se Friedberg, ”Kirchenrecht” (6:e uppl. 1909), K. Rieker, ”Die rechtliche stellung der evangelischen kirche Deutschlands” (1893), och i ”Zeitschrift für kirchenrecht” (s. å.; mycket betydande) och von Kirchenheim, ”Kirchenrecht” (2:a uppl. 1911). Hj. H—t.

Kyrkoråd kallas i Sverige den myndighet, som inom hvarje kyrkoförsamling har att ombesörja verkställighet af kyrkostämmobeslut och förvaltning af kyrkliga angelägenheter. Enligt Sveriges gamla kyrkobalkar framträda prästen och kyrkovärdarna såsom en dylik socknens förvaltningsmyndighet (se Kyrkvärd). Tidigt finner man vid dessas sida förtroendemän, som otvifvelaktigt utsågos af socknen. Så talar biskop Brask om en sed i Linköpings stift, att tolf män i hvarje socken regerade kyrkans ärenden med kyrkvärdarna; och ”socknarnas tolf- eller sexmän” omtalas under 1500-talet och förra hälften af 1600-talet så mycket oftare, som de snart började anlitas äfven som statsförvaltningsmyndigheternas medhjälpare i vissa värf (se Sexmän). Jämväl börja sexmännen få befattning med kyrkotukten (Instruction för Johannes Matthiæ 1644). Äfven ”kyrkones äldste” omtalas. I 1650 års prästprivilegier tillerkännes församlingens ”fullmechtige kyrckiowerder och sexmän”, jämte församlingen ”i gemeen”, befattning med kyrkoekonomien och kyrkotukten samt ”andra församblingens åliggiande tarfwer och bestelningar”. Benämningen ”kyrkoråd” användes först omkr. 1667 af biskopen i Västerås stift Laurelius och hans domkapitel, som med särskildt afseende på kyrkotukten närmare organiserade ifrågavarande myndighet, hvars kompetens dock lika litet som den nya benämningen föll höga vederbörande i smaken. Namnet återfinnes emellertid i biskopen i Åbo stift Gezelius' 1673 tryckta ”Perbreves commonitiones”, men hvarken 1686 års kyrkolag eller 1675 års prästprivilegier ha upptagit detsamma. De sistnämnda upprepa de föregående privilegiernas hithörande bestämmelser. 1723 års prästprivilegier göra för landsbygden bestämdare motsättning mellan sockenstämman, som beslutande myndighet å ena sidan, samt präst och kyrkvärdar, som förvaltande å den andra. De omtala för kyrkotuktens handhafvande, utom sockenstämman, jämväl en mindre korporation, bestående af ”kyrkoherden med några af de äldste i församlingen och sexmännen”. Och, heter det vidare, ”i städerne, der antingen kyrckioråd eller socknestämma hålles, förfares dermed efter vanligheten, eller som förberördt är”, därvid ”kyrkorådens och föreståndarnes” tillsättning skall ske ”med kyrkioherdens och magistratens vettskap och öfverenskommande”. I en Stockholms stads konsistorii ordning för klockarna vid stadens kyrkor 1751 talas om ”kyrkones råd”; och en kort författning 1756 ”om kyrkoråds göromål” inskärper, att kyrkoråden, hvilka endast egde att syssla med kyrkans angelägenheter, men ej med mål ang. församlingens personliga rättigheter, icke finge sträcka sina göromål vidare än kyrkolagen samt flera stadgar i sådana mål medgåfve. I resolutionen på städernas allmänna besvär 9 dec. 1766 lofvar K. M:t — med anledning af borgarståndets ”af åtskilliga oredor, som uti kyrkoråd i en del städer kunna hända, dels emellan pastores och de öfrige ledamöterne, dels ock dem samt landshöfdingarne emellan”, orsakade anhållan — att, efter vederbörandes hörande, låta utfärda ”något project til förordning om kyrkoråd och kyrckornes hushållning så i städer som på landet”. Men detta löfte uppfylldes först genom ”Förordningen om socknestämmor och kyrkoråd” af år 1817. Enligt denna skulle i hvarje församling, såväl i städerna som på landet, inrättas ett kyrkoråd, bestående af kyrkoherden eller hans ställföreträdare som ordf. samt kyrkvärdarna och, efter socknens folkrikhet, minst fyra och högst åtta af socknens bofasta invånare, på landet valda af sockenstämma och i städer tillsatta på lika sätt som kyrkvärdar. Enligt 1843 års förordning om kyrkoråd skulle ledamöterna äfven i stad väljas af

ockenstämma samt valet ske för två år i sänder. Om kyrkorådets hufvudsakliga befogenhet enligt sistnämnda förordningar samt om dess nuv. sammansättning och kompetens se Kommun, sp. 653—654, Kommunernas historia, sp. 675, och Kyrkotukt. C. O. M.*

Kyrkorätt (lat. *jus ecclesiasticum*). Förstås med detta ord blott normer, som utgå från yttre auktoritet och ytterst garanteras af tvångs- eller härskarmakt, och förstås med kyrkorätt normerna för lifvet inom kyrkan i ordets högsta mening, så finnes ingen kyrkorätt, ty såsom varande en rent andlig gemenskap mellan Kristus och de troende eger kyrkan, så fattad, ingen yttre tvångsmakt. Till all sådan är staten den enda legitima källan. Till följd af människans sociala natur medföra emellertid försöken att i yttervärlden realisera det kyrkliga lifvet bildandet af yttre kyrkosamfund, som blott i relativ mening kunna tillerkännas namnet kyrka. Liksom alla föreningar behöfva de en ordning, och i samma mån som kyrkosamfundet anses återspegla den verkliga kyrkans väsen, framstår dess ordning som ett uttryck för detta och erhåller härigenom en för samfundets medlemmar bindande kraft, som dessutom kan ytterligare stärkas genom kyrkotukt (se d. o.). Vill man ge rättens namn åt en ordning med sådan garanti, som ofta t. o. m. kan verka starkare än någon yttre tvångsmakt, så blir det berättigadt att tala om en kyrkorätt, blott man fasthåller, att därvid är fråga om något annat, än hvad som vanligen benämnes rätt. Emellertid kunna kyrkorätts bestämmelser upptagas i statens lagstiftning och därmed erhålla garantien från dess tvångsmakt, men då blir kyrkorätten en del af statsrätten i vidsträckt bemärkelse (se Statsrätt): statskyrkorätt. Kyrkorätten kallas *inre kyrkorätt*, om den ordnar förhållandet mellan kyrkosamfundets egna medlemmar och bestämmer, genom hvilka medel samfundets bestånd skall tryggas och dess uppgifter realiseras. Men kyrkosamfunden måste, såsom verkande äfven i yttervärlden, äfven komma i yttre relationer; äfven för dessa måste en ordning finnas, och denna kan kallas *yttre kyrkorätt*. Då nu statens rätt, rätten i egentlig mening, är den högsta regulatorn för alla yttre mänskliga förhållanden, kan den yttre kyrkorätten ej undgå att påverkas af denna rätt och blir därför alltid, åtminstone i någon mån, statskyrkorätt. Rättsförhållandena mellan stat och kyrkosamfund kunna gestalta sig på olika sätt, hvilket väsentligen inverkar på statskyrkorättens karaktär. Häraf uppstå följande möjligheter:

1) Staten erkänner ej kyrkosamfundets rätt att vara till, utan använder sin härskarmakt till att undertrycka det (''martyrkyrkan''). Statskyrkorätten blir i sådant fall endast negativ. 2) Staten ser i kyrkosamfundet blott en af de privata föreningar, som den tillåter (''kyrkans skiljande från staten''). Någon specifik statskyrkorätt finnes då ej; kyrkosamfundens yttre rättsförhållanden måste visserligen i någon mån regleras af staten, men detta sker genom den allmänna föreningslagstiftningen, af hvilken således statskyrkorätten — om man i detta fall kan tala om en sådan — blir en del. 3) Staten uppgår i ett kyrkligt samfund och garanterar med sina maktmedel dettas inre och yttre ordning. Detta förhållande mellan stat och kyrka har framträdt under två hufvudformer. a) Kyrkosamfundet omfattar ett flertal stater (''universalkyrka''), och dess rättsordning anses på grund af sitt högre ursprung böra få bestämma dessas rättsordning. En sådan ställning (''teokrati'') intog medeltidens romersk-katolska kyrka och kräfves i princip ännu af den nutida. Ej nog med att medeltidskyrkan ansåg sig kunna kassera statslig verksamhet, som den fann stridande mot sina principer eller intressen; genom sin kanoniska rätt (se d. o.), som stiftades uteslutande af kyrkan själf, gaf den omedelbart normer äfven för rent borgerliga förhållanden. b) En viss stat identifierar sig med *ett visst* kyrkosamfund (''statskyrka'' i egentlig mening). Kyrkosamfundet blir då staten själf i dess egenskap af organ åt religionen i den form kyrkosamfundet vill realisera den; endast medlemmar af detta kyrkosamfund erkännas som verkliga statsborgare, och all kyrkorätt blir af statens tvångsmakt garanterad statsrätt (''religionstvång''). Detta har stundom ledt till en för det kyrkliga lifvet ödesdiger cæsareopapism (se d. o.), men å andra sidan har följden liksom i medeltidens universalkyrka kunnat bli en utsträckning af kyrkorätten till för denna främmande områden, hvarpå det kalvinska kyrkoregementet i Genève utgör ett märkligt exempel. För ett kyrkosamfund, som fullständigt och utan yttre hinder kunde realisera den sanna kyrkans idé, vore statskyrkoinstitutionen principiellt förkastlig, men då kyrkosamfunden äro blott relativa och historiska företeelser, ges för deras form ingen absolut regel; därför kan också, om statsmyndigheterna i sitt förhållande till kyrkosamfundet själfva låta leda sig af dettas principer, statskyrkoformen under vissa historiskt gifna förutsättningar bli fördelaktig för samfundets religiösa lif (t. ex. i Sverige under storhetstiden och i Nya Englands kolonier). 4) Staten identifierar sig ej med ett visst kyrkosamfund och fordrar därför ej, att dess medlemmar nödvändigtvis skola tillhöra detsamma (''religionsfrihet''), men den anser ett eller flera kyrkosamfund ha sådan betydelse för sina egna uppgifter, att den ger det eller dem särskilda rättigheter, men också förbehåller sig en större eller mindre kontrollerande makt öfver dess eller deras organisation och verksamhet. En del af kyrkorätten blir i sådant fall nödvändigt af statlig natur, men större eller mindre delar däraf kunna också få bli kyrkosamfundens ensak. Sådant är t. ex. f. n. förhållandet mellan den svenska staten och den svenska lutherska kyrkan, och Frankrike under 1801 års konkordat erbjuder exempel på flera af staten privilegierade och kontrollerade kyrkosamfund (se Konkordat). I Sverige är nu ej blott den yttre kyrkorätten, utan också den inre väsentligen af statsrättslig natur. Dess källor äro kyrkolag (se d. o.), kyrkostadgar (se d. o.), prästerskapets privilegier, men äfven kyrkoväsendet rörande bestämmelser i andra lagar och förordningar.

Kyrkorätt och kyrkolag äro ej identiska begrepp. Särskildt behöfver inre kyrkorätt ej alls vara af statslig natur, hvilket kyrkolag däremot alltid är, och om kyrkorätten är statsrätt, kan den dels utgöras af kyrkolag, dels af andra lagar, dels af administrativa förordningar.

Efter de fyra hufvud''kyrkorna'' har man skilt mellan romersk-katolsk, grekisk-katolsk, luthersk och reformert kyrkorätt, hvarvid de båda sistnämnda

äfven sammanfattats under en protestantisk kyrkorätt. Men det är knappast berättigadt att tala om en luthersk och reformert och ännu mindre en protestantisk kyrkorätt, ty ej nog med att det ej finnes något allmän-protestantiskt kyrkosamfund, alla lutherska och reformerta kyrkosamfund äro rättsligt fristående lokala organisationer. — Se R. Sohm, ''Kirchenrecht'' (1892). S. B.

Kyrkoskrifning. Se Kyrkskrifning.

Kyrkoskrud (Mäss- och Altarskrud) kallas vanligen med ett gemensamt namn prästernas eller själfva kyrkans beklädnadspersedlar, såsom *biskopsskrudar, mässhakar, mäss-skjortor, altardukar, altarkläden* (se Antependium), *kalkkläden, hyenden* m. m. J. P.

Kyrkoslaviska kallas det slaviska språk, till hvilket de förste missionärerna bland slaverna öfversatte bibeln och som sedan blifvit kyrkospråk för samtliga till den österländska kyrkan hörande slaviska stammar (ryssar, bulgarer och serber). Det kan nu anses afgjordt, att slavernas gamla kyrkospråk till sin egentliga grundval är macedonisk bulgariska, med inblandade element från andra håll. Kyrkoslaviskan företer bland alla slaviska språk de äldsta formerna, men är icke identisk med det slaviska urspråket, utan de historiskt gifna slaviska språken få sin förklaring först i ett ännu äldre språk, af hvilket äfven kyrkoslaviskan är en dotter. Redan i de äldsta bevarade handskrifterna visar kyrkoslaviskan olika skiftningar, beroende på inflytande från folkspråket, och man skiljer mellan kyrkoslaviska i rysk, bulgarisk (medelbulgarisk) och serbisk redaktion (texter med spår af kroatiskt och tjechiskt inflytande finnas äfven). I Ryssland var kyrkospråket äfven den världsliga litteraturens och förvaltningens språk intill Peter den store, i Serbien intill början af 1800-talet, i Bulgarien långt in på 1800-talet. En blandning af kyrkoslaviska, ryska och serbiska var det språk, som af serberna skrefs på 1700-talet (före Obradovitj och Karadjitj). De äldsta handskrifterna med kyrkoslaviskt språk (den af Miklosich s. k. ''Pannoniska'' gruppen) äro skrifna dels med glagolitisk skrift (så bl. a. Zographos- och Maria-evangelierna, vatikan-(Assemani-)evangeliet och Klotz' fragment samt de i ett kloster på Sinai funna psaltaren och bönboken); dels med kyrillisk skrift: Savva-evangeliet och Supraslhandskriften (helgonlegender och predikningar). Äfven inom denna ''pannoniska'' grupp finnas dialektala skillnader. Jfr Slaviska språk. (Ll.)

Kyrkosocken. Se Kyrksocken.

Kyrkostadgar, de reglementariska och speciella föreskrifter ang. kyrkans angelägenheter, som konungen eger att inom de gränser, hvilka innehållas i kyrkolagen och andra lagar, vid hvilkas stiftande riksdagen medverkar, allena bestämma på grund af sin administrativa lagstiftningsmakt. Denna konungens rätt härflyter ur den honom tillkommande rätt till uppsikt, vård och försvar af kyrkan och församlingen, som omförmäles i kyrkolagens 10 kap. 1 §. H. L. R.*

Kyrkostaten (it. *Stato della chiesa, Stato pontificio, Stato romano*) var till 1870 en italiensk stat, som styrdes af påfven och till 1859 sträckte sig som ett bälte öfver mellersta Italien, från Tyrrhenska hafvet i s. v. till Adriatiska i n. ö., begränsad f. ö. i n. af Lombardiet—Venezia, i v. af Modena och Toscana och i s. ö. af konungariket Neapel (Båda Sicilierna). Det omfattade då 41,407 kvkm. med 3,126,263 inv. (1857). Till K. hörde vidare enklaverna Benevento och Pontecorvo i Neapel samt, till 1791, Avignon och Venaissin i södra Frankrike. Vid konungariket Italiens upprättande 1860 minskades K. till ett område vid Tyrrhenska hafvet med en ytvidd af 11,790 kvkm. och 729,859 inv. (1869). 1870 införlifvades äfven denna återstod med konungariket Italien.

Som grundläggare af påfvens världsliga makt framställdes under medeltiden med orätt Konstantin den store på grund af ett sannolikt under 700-talets andra hälft förfalskadt donationsbref (se Konstantinska donationen). Emellertid förvärfvade romerska kyrkan efter hand en betydande enskild jordegendom, och under Gregorius I (590—604) egde den vidsträckta gods i Italiens skilda delar och äfven utom dess gränser. Samtidigt intog påfven också politiskt en inflytelserik ställning i Italien. Framför allt gällde detta själfva Rom med omnejd, hertigdömet Rom (''dukatet Rom''), som jämte andra delar af Italien lydde under östromerske kejsaren, men i midten af 700-talet hotades af langobardernas angrepp (se Langobarder). Påfven Stefan II (753—757) begärde då bistånd af frankernas konung Pippin, som med hans företrädare Sakarias' biträde 751 fråntagit den siste merovingiske konungen frankiska kronan. Af Stefan utnämndes nu Pippin till *Patricius romanorum*, och å sin sida tillförsäkrade denne påfven myndighet öfver vissa från langobarderna återeröfrade, förut bysantinska områden (754 och 756), nämligen Exarkatet, s. om Pos nedersta lopp, med det viktiga Ravenna, och Pentapolis (Rimini, Pesaro, Fano, Sinigaglia och Ancona, som dock ej nu kom i påfvens hand). Genom denna Pippins ''donation'' kan K. anses grundlagd; påfvens maktområde omfattade äfven dukatet Rom och ökades snart ytterligare med Faenza och Ferrara. — Vid langobardiska rikets fall förnyade Karl den store i Rom påsken 774 i bestämdare form Pippins i Quierzy 754 gifna löfte att försvara romerska kyrkan och häfda dess rättigheter, hvarefter han påsken 781 likaledes i Rom bekräftade och ökade faderns donation till romerska stolen. — Härigenom blefvo dock icke påfvarna själfständiga furstar, ehuru Stefan II och Hadrianus I (772—795) sträfvade därefter, liksom de ock utan varaktig framgång sökte nya landförvärf (Spoleto m. m.). Hvad Pippin och Karl gåfvo var frankiske konungens särskilda skydd och en viss själfstyrelse, i dukatet Rom utvecklad redan under den föregående bysantinska tiden. Rom liksom Ravenna kvarstod till en tid formellt under östromersk öfverhöghet (till omkr. 774 eller 781) och öfvergick från denna omedelbart under frankisk (enligt annan åsikt dock först 795—800 under Leo III). Från sin kejsarkröning (25 dec. 800) häfdade Karl fullt ut en suveräns rättigheter i Rom: han mottog trohetsed af romerska folket och påfven, slog mynt och utöfvade högsta domsmakten.

Vid karolingiska husets förfall och sarasenernas angrepp vunno påfvarna större själfständighet, särskildt Nikolaus I (858—867); men från slutet af 800-talet förföll äfven påfvemakten under adelsslägternas fejder, och makten i Rom tillföll under

900-talets förra del två kvinnor, Teodora och hennes dotter Marozia, samt den senares son Albe-rich (d. 954). Otto I återupprättade påfvedömet ur dess förnedring efter sin kejsarkröning 962, men gjorde också kejsarens öfverhöghet ånyo gällande; han förnyade också de karolingiska donationerna, som dock icke i hela sitt omfång kommo påfvarna till godo; fastmer öfvergick Exarkatet till ärkebiskoparna af Ravenna. I midten af 1000-talet var påfvarnas världsliga makt inskränkt till Rom och omnejd. Leo IX förvärfvade emellertid 1051—52 Benevento, och Nikolaus II (1058—61) lade grunden till påfvestolens länshöghet öfver konungariket Sicilien genom sina förbindelser med de normandiske furstarna Robert Guiscard och Rikard. Markgrefvinnan Matilda af Toscana testamenterade till påfvestolen sina vidsträckta besittningar, som dock af kejsar Henrik V vid hennes död 1115 indrogos till kronan och förblefvo föremål för tvist mellan påfvar och kejsare, äfven sedan freden i Venezia 1177 erkänt påfvens välde öfver det egentliga *Patrimonium Sancti Petri* (mellan Acquapendente och Ceperano). Efter Henrik VI:s död 1197 begagnade sig Innocentius III af den tyska tronstriden för att återställa den af upplösning hotade K.: Otto IV erkände 1201 och 1209 som påfligt område Patrimonium Sancti Petri (i n. till Radicofanti i Toscana), Exarkatet, Pentapolis, mark Ancona, hertigdömet Spoleto, grefskapet Bertinoro och Matildiska arfvet. Den följande striden mellan påfvedömet och de siste Hohenstauferna slutade med det förras seger (1266—68); Rudolf af Habsburg erkände som tysk konung påfvens självständighet (1274).

K. var nu fullständigt oberoende af tysk-romerska riket och tillika mellersta Italiens största stat; men påfvarnas välde inom K:s gränser var därmed ingalunda tryggadt. De flesta städerna voro nästan blott till namnet underdåniga och behärskades i verkligheten af adliga herrar eller styrde sig själfva som republiker. Ytterligare försvagades påfvarnas makt, sedan de 1305 tagit sin bostad i Frankrike, där de sedan 1273 egde Venaissin och 1348 genom köp förvärfvade kurians nya säte, Avignon. I själfva Rom kämpade inbördes adelsätterna (Colonna, Orsini m. fl.), och Cola di Rienzi gjorde 1347 ett försök att återställa den gamla romerska republiken. Kort därefter lyckades väl den spanske kardinalen Gil d'Albornoz att för en tid upprätta påfvens makt i K. (1353—67); från honom stammar äfven en lagbok, de s. k. *Constitutiones Aegidianæ* (1357); men hans öfriga verk egde ej länge bestånd. Visserligen återvände Gregorius XI till Rom 1377, men redan 1378 utbröt den *stora schismen*, som åter skakade påfvestolens världsliga makt, på samma gång som den skadade dess andliga anseende. 1408 eröfrades K. af konung Ladislaus af Neapel, som dock fördrefs från Rom följande år. Långvariga strider följde, och först Martin V, som 1417 valdes till påfve på konsiliet i Konstanz och 1420 höll sitt intåg i Rom, lyckades återställa kyrkans enhet och påfvestaten, som dock äfven nu blott till namnet bildade en enhet. Paul II (1464—71) uppträdde med kraft mot småtyrannerna, men ogynnsamt verkade från 1470-talet Sixtus IV:s och Alexander VI:s gunstlingspolitik (nepotism). Det furstendöme, som Alexanders son Cesare Borgia sedan 1499 bildat i Romagna, indrogs emellertid 1504 till påfvestolen af Julius II (1503—13). Därmed började denne ett med krigisk ifver och diplomatisk skicklighet lyckligt fullföljdt återuppbyggande af K.: 1506 kufvade han Perugia, eröfrade s. å. Bologna, återvann 1510 Ravenna från Venezia, hvars makt han brutit i förbund med Frankrike, och införlifvade med K. Modena och Reggio 1510, Parma och Piacenza 1512. Dock sattes dessa eröfringar åter i fara genom de mediceiske påfvarna Leo X:s och Klemens VII:s vacklande politik och tillslutning till Frankrike under konung Frans I:s krig med kejsarna Maximilian och Karl V: 1527 återtogos Modena och Reggio af hertig Alfons I Este i Ferrara. Parma och Piacenza åter tilldelades 1545 Paul III:s son Pier Luigi Farnese som påfligt län och stannade hos hans ätt. Romagna och Ravenna förblefvo däremot nu under påfvens eget välde. Ancona och Perugia kufvades af Klemens VII och Paul III; slutligen införlifvades med K. 1598 Ferrara (men ej Modena) och 1626 Urbino, då hufvudlinjen af huset Este och ätten Rovere utslocknade. Det spanska väldet i Italien medförde tryggade gränser och yttre lugn.

K. egde bördiga landskap, där handel och näringar blomstrade, och Rom glänste som de bildande konsternas medelpunkt; men praktbyggnaderna där, hofvet, förvaltningen och politiken kräfde också stora utgifter, som delvis täcktes genom lån, delvis äfven genom försäljning af ämbeten i mängd; skattetrycket var omkr. 1600 hårdare än annorstädes i Italien. Sixtus V:s regering (1585—90) utmärkte sig genom utrotande af banditer och genom reformer i centralregeringen: fasta kardinalkongregationer fingo biträda inom styrelsens olika grenar; och Sixtus efterlämnade en statsskatt om mer än 4 mill. scudi. Urban VIII (1623—44) offrade dryga kostnader på fästningar och här i fåfäng förhoppning att under trettioåriga kriget kunna göra sig oberoende af habsburgska huset. Skadligt verkade alltjämt nepotväsendet, i det påfvarnas fränder riktade sig på statens bekostnad: så bl. a. släkterna Borghese och Barberini. En brytning inträdde först genom Innocentius XI (1676—89), som genom sparsamhet och afhållsamhet från nepotism åter bragte ordning i finanserna. — Under 1700-talets upplysningstid sjönk liksom påfvarnas anseende äfven K:s politiska betydelse. Klemens XIII (1758—69) mottog där de från bourbonernas länder fördrifne jesuiterna, men detta kostade honom Avignon och Venaissin, som besattes af fransmännen, samt Benevento och Pontecorvo, som intogos af neapolitanerna (1768) — områden, som dock återställdes till Klemens XIV (1769—74), sedan denne 1773 upphäft jesuitorden.

Franska revolutionen satte K:s själfva tillvaro på spel. Redan 1791 införlifvades med Frankrike Avignon och Venaissin. 1796 besatte Bonaparte Bologna och Ferrara, och i freden i Tolentino (19 febr. 1797) tvang han Pius VI (1775—99) att därjämte afträda Romagna; dessa områden, de s. k. *legationerna*, införlifvades med den nya Cisalpinska republiken. Ett republikanskt försök till resning i Rom, hvarvid franske generalen Duphot omkom (29 dec. 1797), gaf anledning till franska truppers ankomst under Berthier (febr. 1798) och utropande af Romerska republiken (15 febr.), som dock störtades af andra koalitionens segrar. Pius

Ord, som saknas under K, torde sökas under C.

VII (1800—23) tryggade tills vidare sin ställning och K:s bestånd (utom legationerna) genom konkordatet med Frankrike 15 juli 1801. I okt. 1805 lät dock Napoleon I besätta Ancona, 1806 flera kuststäder och områden; 2 febr. 1808 inryckte general Miollis i Rom; 2 april s. å. införlifvades prov. Ancona, Urbino, Camerino och Macerata i dåv. konungariket Italien, 17 maj 1809 i franska kejsarriket den återstående västra delen af K. och 17 febr. 1810 själfva Rom, som 1809 förklarats för omedelbar kejserlig stad. Påfven själf fördes fången till Savona och Fontainebleau, där han 25 jan. 1813 genom ett nytt konkordat afstod sin världsliga makt. Detta medgifvande återkallades dock snart (24 mars), och efter Napoleons nederlag kunde Pius VII 24 maj 1814 åter draga in i Rom.

Wienkongressen återställde K. i dess gamla omfång, frånsedt Avignon och Venaissin, som stannade hos Frankrike, och en landsträcka n. om Po, som tilldelades Österrike. Genast återinfördes ock den gamla bristfälliga präststyrelsen; de franska reformerna afskaffades, särskildt återställdes de upphäfda klostren, och alla liberala och nationella strömningar bekämpades strängt. Dock gaf statssekreteraren kardinal Consalvi (d. 1824) K. en bättre ordnad förvaltning (''motuproprio'' 6 juli 1816) och sökte äfven upphjälpa finanserna. Uppror i Romagna 1831 och 1832 under Gregorius XVI (1831—46) kufvades med österrikiska trupper, som stannade i Bologna till 1838, medan fransmännen besatte Ancona. — Med Pius IX (1846—78) kom till en början en ny anda i styrelsen. En vidsträckt politisk amnesti beviljades, censuren mildrades, ett borgargarde upprättades, och kommunalstyrelsen förbättrades. 15 nov. 1847 sammanträdde en rådgifvande statskonsulta af män från skilda provinser, och ett ministerråd inrättades i juni och ordnades närmare i dec. Efter februarirevolutionen i Paris 1848 fingo reformsträfvandena ökad styrka: 14 mars utfärdades en konstitutionell författning, med två kamrar, en tillsatt af regeringen och en folkvald, dock med vetorätt mot lagförslag för kardinalkollegiet. Påfliga trupper drogo t. o. m. till Karl Alberts af Sardinien hjälp mot Österrike; men efter deras kapitulation vid Vicenza 11 juni och Karl Alberts nederlag öfvergaf Pius IX fullständigt Italiens sak. I Rom växte jäsningen, Pius' förste minister Pellegrino Rossi, som sökte upprätthålla ordningen och författningen, mördades 15 nov., och 24 nov. flydde påfven själf till Gaëta. En konstituerande nationalförsamling utropade 9 febr. 1849 Romerska republiken som grundval för ett fritt och enigt Italien; ledare inom ett i mars tillsatt regeringstriumvirat blef Mazzini. Påfven anropade emellertid de katolska makternas bistånd; Spanien, Österrike och Neapel sände trupper till K., och en fransk kår under Oudinot landade 24 april i Cività Vecchia och eröfrade trots Garibaldis motstånd 3 juli själfva Rom. I dessa städer stannade franska trupper, i Bologna och Ancona österrikare. 12 april 1850 återvände Pius IX till Vatikanen. Ledare af hans världsliga regering blef nu statssekreteraren kardinal Antonelli (d. 1876). Med de liberale hölls sträng räfst, men efter påtryckning från franska regeringen företogos dock 1849—51 vissa förbättringar i statsstyrelsen: statssekreteraren ställdes i spetsen för en konselj af 5 af honom valda fackministrar af andliga ståndet, erhöll myndighet att å påfvens vägnar underteckna alla statshandlingar och blef ordf. i ett af påfven utnämndt statsråd. För finansärenden infördes 1850 en särskild statskonsulta, hvars medlemmar likaledes tillsattes af påfven, de fleste på förslag från provinsråden. För lokalförvaltningen indelades K. 1859 i fem hufvuddelar: Rom med område och de fyra legationerna Romagna, Markerna, Umbrien och Campagna-Maritima, som styrdes af kardinaler och själfva sönderföllo i 20 delegationer, förvaltade af prelater. En viss själfstyrelse skulle ega rum genom kommunal- och provinsråd, på hvilkas val dock regeringen egde öfvervägande inflytande. Icke dess mindre led K:s styrelse fortfarande af stora brister, medan påfven, frånsedt främmande makters stöd, vid fara förfogade öfver endast värfvade utländska trupper (tidigare mest schweizare).

Frankrikes och Sardiniens krig mot Österrike 1859 vardt för K. början till slutet. Romagna bildade jämte Parma och Modena under Farinis diktatur det nya landskapet Emilien (8 dec.), som efter folkomröstning införlifvades i konungariket Sardinien 18 mars 1860. Då Napoleon III:s bemödande att rädda K. genom att förmå påfven till eftergifvenhet misslyckades och Garibaldi befriat Sicilien och Neapel, inryckte en sardinsk här med Napoleons bifall i Markerna och Umbrien och slog under Cialdini den påfliga hären under Lamoricière vid Castelfidardo 18 sept. Umbrien och Markerna införlifvades nu efter folkomröstning i dec. med Sardinien; påfven behöll blott det s. k. Patrimonium Petri, som skyddades af en fransk styrka. Ett försök af Garibaldi att befria äfven Rom omintetgjordes vid Aspromonte i Kalabrien af Viktor Emanuels egna trupper (29 aug. 1862), och enligt en konvention med Frankrike 15 sept. 1864 förlade det nya konungariket Italien sin hufvudstad till Florens, hvaremot den franska kåren i slutet af 1866 lämnade K. Den återvände dock redan 1867 till följd af ett nytt angrepp af Garibaldi, som 3 nov. tillbakaslogs af påfliga och franska trupper vid Mentana och afväpnades af italienska. En fransk skyddsstyrka stannade nu i Rom till aug. 1870, då den hemkallades efter Frankrikes första motgångar i kriget med Tyskland. Efter napoleonska kejsardömets fall (4 sept. s. å.) fann Italiens konung tiden inne att fullborda Italiens enhetsverk: 11 sept. inryckte italienska trupper i K. och intågade 20 sept. i Rom, sedan bräsch skjutits i muren vid Porta Pia. Den påflige generalen Kanzlers motstånd afsåg blott att visa, att påfven veke endast för våldet. En folkomröstning 2 okt. utföll med 133,681 röster mot 1,507 för K:s införlifvande i konungariket Italien, och genom kungligt dekret 6 okt. upphörde K:s tillvaro. Påfven, som afvisade hvarje förlikning (*non possumus*, ''vi kunna icke''), behöll med suveräna rättigheter endast palatsen Vatikanen och Lateranen samt Villa Castel Gandolfo (jfr Garantilagen). — K. var vid sitt fall äfven finansiellt undergräfd: dess budget visade 1868 blott 28,845,359 lire i inkomster mot 73,949,803 i utgifter.

Litt.: Schnürer, ''Die entstehung des Kirchenstaates'' (1894), Lindner, ''Die sogenannten schenkungen Pippins, Karls des grossen und Ottos I an

Ord, som saknas under K, torde sökas under C.

lie päpste'' (1896), Gundlach, ''Die entstehung des Kirchenstaates'' (1899), Duchesne, ''Les premiers temps de l'état pontifical 754—1073'' (2:a uppl. 1904), Brosch, ''Papst Julius II und die gründung des Kirchenstaates'' (1878) och ''Geschichte des Kirchenstaates'' (2 bd, 1880—82; tiden 1500—1870), Mamiani, ''Il papato negli ultimi tre secoli'' (1885), Farini, ''Lo stato romano 1815—1850'' (3:e uppl. i 4 bd, 1850—53), Hergenröther, ''Der Kirchenstaat seit der französischen revolution'' (1860), Nürnberger, ''Papsttum und Kirchenstaat'' (3 dlr, 1898—1900; tiden 1800—1870), Theiner, ''Codex diplomaticus dominii temporalis S. Sedis'' (3 bd, 1861—62), och Crivellucci, ''Le origini dello Stato della chiesa'' (1909). — Jfr Påfve samt Italien och Rom (Historia). G. W—k.

Kyrkostraff (Kyrkstraff), *jur.* Se Domsträtt.

Kyrkostämma, sammankomst af en kyrkokommuns (territoriell kyrkoförsamlings eller icke territoriell kyrkoförsamlings) röstberättigade medlemmar, hvilken utöfvar kyrkoförsamlingens beslutanderätt. Se vidare Folkskola, sp. 781, Församling, sp. 477, Kommun, sp. 652, Kommunalbeskattning, sp. 658, och Kommunernas historia, sp. 673. S. B.

Kyrkosång. Se Ambrosianska sången, Gregorianska sången, Kantor, Koral och Kyrkomusik.

Kyrkosångare. Se Kantor.

Kyrkosångens vänner. Se Svenska kyrkosångens vänner.

Kyrkotagning. Se Kyrktagning.

Kyrkoting. 1. I yngre Västmannalagen förekommande benämning för biskopsting eller visitation (se d. o.). — 2. Stundom förekommande benämning för kyrko- l. sockenstämma. Se Kommunernas historia, sp. 673, och Kyrkvallen.

Kyrkotionde, *förv.*, benämndes den kyrkorna i Skåne, Halland, Blekinge och Bohus län af ålder tillhörande tionde. Vid dessa landsdelars införlifvande med Sverige bibehölls denna tionde i häfdvunnet skick, då däremot motsvarande tionde i de öfriga svenska landskapen redan af Gustaf I indragits till kronan. De danske konungarna hade tid efter annan af kyrkotionden beviljat anslag till bildningsanstalter, kontraktsprostar o. s. v., hvilka dispositioner under den svenska regimen fått kvarstå. De motsvaras i landets öfriga provinser af kronotiondeanslag. Skillnaden mellan dessa anslag af krono- och kyrkotionde var före den 1871 verkställda indragningen af anordnad kronotionde ingen annan än namnet. Efter 1871 bestod skillnaden däri, att staten lämnade vederbörande ersättning för den indragna kronotionden, under det med afseende på kyrkotionden det gamla förhållandet mellan tiondegifvare och indelningshafvare fortfor. För den tiondeinkomst kyrkorna åtnjöto afgåfvos årliga redogörelser, ända till 1862, då denna redovisningsskyldighet efterskänktes. Inkomsten utgjorde 1878 195,595 kr., näml. 169,828 kr. i Skåne, 18,208 kr. i Halland, 3,928 kr. i Blekinge och 3,631 kr. i Bohus län. Församlingarna använde dessa medel hufvudsakligen för underhåll och nybyggnad af kyrka, inköp af kommunionvin samt likviderande af bibeltryckstunnan. — 1893 begärde riksdagen hos K. M:t i skrifvelse förslag ang. sättet och villkoren för *afskrifning* af kyrkotionden, hvilket föranledde k. propcsition n:o 52 1898 och förordningen ang. afskrifning af nämnda skatt 14 okt. s. å. Kbg.

Kyrkotonarter, *mus.*, kallas de olika oktavindelningar af grundskalan, hvilka före den moderna harmoniens utveckling, alltså till omkr. 1600, ansågos som skilda tonsläkten, liksom vårt dur och moll. De ha fått benämningen kyrkotonarter därför, att de framträda i värdefulla konstverk af 1400—1500-talens kyrkokompositörer; f. ö. voro de bestämmande äfven för den världsliga musiken under medeltiden och renässansskedet. De äldste skriftställare, som omtala kyrkotonarterna (700-talet), veta ingenting om deras sammanhang med de grekiska och benämna dem endast den ''1—8 tonen'', hvarannan ''autentisk'', hvarannan ''plagalisk''. Först hos Hucbald uppdyka samma benämningar som på de grekiska oktavsläktena (om dessa se Musik), men i förvänd ordning, hvarigenom den grekiska doriska skalan blef af missförstånd kallad frygisk, den frygiska dorisk o. s. v. Införande af de fyra autentiska tonerna (på d e f g) har på otillräckliga grunder tillskrifvits Ambrosius, af de fyra plagaliska (på a h c d) likaså Gregorius den store. De senare gällde blott som en förskjutning af de förra och bibehöllo dessas grundtoner (d e f g) som finaltoner. På 1500-talet tillade Glareanus ännu två autentiska tonarter på c och a (= vårt dur och moll), jämte motsvarande plagaliska på g och e, hvadan hela listan då fick följande utseende och namn (de kursiverade bokstäfverna äro finaltoner):

autentiska:

1. dorisk: *d* e f g a h c
3. frygisk: *e* f g a h c d
5. lydisk: *f* g a h c d e
7. mixolydisk: *g* a h c d e f
9. jonisk (iastisk): c d e f g a h
11. eolisk: *a* h c d e f g

plagaliska:

2. hypodorisk: a h c *d* e f g
4. hypofrygisk: h c d *e* f g a
6. hypolydisk: c d e *f* g a h
8. hypomixolydisk: d e f *g* a h c
10. hypojonisk: g a h c d e f
12. hypoeolisk: e f g *a* h c d.

De plagaliska tonarterna skilja sig, såsom här synes, från de autentiska därigenom, att de förra ha sin grundton i midten och börja sin skala på underkvarten. Alla kyrkotonarter äro till sitt väsen rent diatoniska; det kromatiska svär mot deras natur, och detta bidrog mycket till, att de försvunno i jämbredd med att kromatiken utvecklades under 1600-talet. Det moderna tonsystemet har af kyrkotonarterna bibehållit endast den joniska (i vår durskala) och den eoliska (i vår nedgående mollskala). Kyrkotonarter med sina ålderdomliga vändningar kunna esomoftast spåras i våra folkmelodier och koraler (jfr Folkvisor 2 och Koral), och de meddela där någonting vacklande åt vår känsla för tonaliteten, men verka på samma gång egendomligt tilltalande, alltefter sin art i gladt upplyftande, innerlig, drömmande eller högtidlig stämning, till stor del beroende på halftonens ställning i kadenserna. A. L. (E. F—t.)

Kyrkotukt kallas kyrkans öfvervakande af dess medlemmars tro och lefnad. Dit höra de olika grader af bestraffningar, som enligt kyrkolagen påläggas

för olika slags förseelser och förbrytelser mot kyrklig ordning. Kyrkotukten delas i den allmänna, som gäller kyrkans medlemmar i allmänhet, och den särskilda, som afser kyrkans ämbetsmän. Föremål för den allmänna kyrkotukten äro, enl. den svenska kyrkolagens 10 kap., § 2, ”alla sådana uppenbara och allom vetorliga synder och laster, som förtörna Gud och äro likväl af den beskaffenhet, att syndaren icke strax kan därför lagföras”. Dit räknar kyrkolagen: 1) oordning och oskick vid samt af likgiltighet och förakt härledd försummelse af gudstjänsten, uteblifvande från läsförhör, oenighet i äktenskap, olydnad mot föräldrar, vårdslösad barnauppfostran, svordomsvana och lönskaläge, 2) spridandet af vilseförande läror, kyrklig tvedräkt och söndring. Bestraffningarna för dessa förseelser bestå i sex varningsgrader. Visar sig den tredje varningen (inför biskop och konsistorium) fruktlös, inträder det s. k. *mindre bannet*, som består däri, att den felande på viss tid förbjudes åtnjutandet af Herrens nattvard. Visa sig alla sex varningsgraderna kraftlösa, inträder det *större bannet*, fullständigt uteslutande ur Guds församlings gemenskap, tills den felande gör ”sann bot och bättring”. Det större bannet tillämpas nu icke mera, det mindre bannet mycket sällan. Det åligger kyrkorådet att deltaga i upprätthållandet af den allmänna kyrkotukten. Särskildt eger kyrkorådet (enl. k. förordn. 11 dec. 1868) rätt att förbjuda enhvar, som ej är präst eller ej enligt kyrkolagen är berättigad att predika, att uppträda inom församlingen som lärare med andligt föredrag vid religionsöfning, som ej är att anse som husandakt, så vida kyrkorådet anser, att detta föredrag kan leda till ”söndring i kyrkligt hänseende eller förakt för den allmänna gudstjänsten eller eljest till undergräfvande af religionens helgd”. Åtlydes ej kyrkorådets förbud, kunna böter ådömas från 50 till 300 kr. F. ö. eger kyrkorådet i frågor, som röra religionens och sedernas helgd, endast genom ”allvarliga föreställningar och varningar” söka förmå den felande till bättring. — Den särskilda kyrkotuktens bestraffningsgrader äro: 1) varningar, 2) suspension, 3) afsättning. Förseelserna äro: 1) fel i lära, 2) förseelser i lefvernet, 3) särskilda ämbetsförseelser. Om den allmänna kyrkotukten talas hufvudsakligen i den svenska kyrkolagens 9:e och 10:e kap. samt i prästerskapets privilegier 16 okt. 1723 § 23, om den särskilda i k. cirk. 21 aug. 1786 § 1 samt k. förordn. 11 febr. 1687 § 15. F. ö. hänvisas till E. G. Bring, ”Kyrkotukten enligt Svenska kyrkans gällande ordning” (1865). Om kyrkotukten inom den kristna kyrkan i allmänhet och dess historik se Bann och Domsrätt. Jfr Disciplina clericalis. J. P.

Kyrkovaktare. Se Kyrkvaktare.

Kyrkovallen. Se Kyrkvallen.

Kyrkovin. Se Vin- och byggnadssäd.

Kyrkovisitation. Se Visitation.

Kyrkovälde. Se Hierarki.

Kyrkovärd. Se Kyrkvärd.

Kyrkoår, den tidrymd af ett år, räknadt fr. o. m. 1:a söndagen i advent till nästa adventstid, under hvilken den kristna kyrkan efter en bestämd ordning och på grundvalen af stadgade predikotexter firar sina högtider samt sön- och helgdagar. En sådan ordning förefanns i viss mån redan i gamla testamentet hos judarna, som började sitt kyrkliga år med 1 Nisan (se Judisk gudstjänst). Från dem upptogo de förste kristne påsk- och snart äfven pingsthögtiden, men inlade i dem ett kristligt innehåll. I 3:e årh. började man fira Kristi himmelsfärdsdag (se Himmelsfärd) samt Epifaniefesten (se Epiphania). Julens firande uppkom i 4:e årh., först i den västerländska kyrkan, sedan äfven i den österländska. Långt senare, på 1300-talet, anordnades trefaldighetshögtiden (*Trinitatis*). Härmed var grundstommen bildad till följande ännu bestående anordning af det kristliga kyrkoåret.

A. Kyrkoårets *festliga* del. Dess idé är, att den kristna församlingen skall i sin gudstjänstliga betraktelse följa sin mästare i hans jordiska lif och hans stora frälsningsgärningar, alltifrån hans födelse till utgjutelsen af hans Ande. 1. Julcykeln innefattar: a) *Adventstiden* med 4 söndagar i advent (se d. o.); denna tid är en förberedelse icke blott till julen, utan till hela kyrkoåret. b) *Julhögtiden*, omfattande juldagarna, söndagen efter jul och nyårsdagen, hvilken sistnämnda firas till åminnelse af Jesu omskärelse och namn. c) *Trettondags-* l. *Epifanietiden*, som sträcker sig fr. o. m. söndagen efter nyår t. o. m. 5:e (sällan 6:e) söndagen efter trettondagen och hvars genomgående grundtanke är uppenbarelsen af Kristi härlighet. — En öfvergång till fastan bildas af söndagarna *Septuagesima* (lat., ”den sjuttionde”) och *Sexagesima* (lat., ”den sextionde”, näml. dagen före påsk). Anledningen till dessa strängt taget felaktiga benämningar är sannolikt den, att fastlagssöndagen som den 50:e dagen före påsk kallades *Quinquagesima*, hvarpå de närmast föregående söndagarna fingo namn af närmaste tiotal. — 2. Påskcykeln, som får sin prägel genom betraktelsen af Kristi lidande, död och uppståndelse. Dit höra: a) *Fastan* (se Fasta), tiden för betraktelse af Kristi lidande och död; den varar i 40 dagar (däraf kallad *kvadragesimalfasta*, noga taget räknadt från askonsdagen) och slutar med dagen före palmsöndagen. Den 1:a söndagen under denna tid kallas *Fastlagssöndag*, den 5:e *Midfastosöndag*, de öfriga *söndagar i fastan*. Dessutom ha de i katolska kyrkan följande latinska namn, hämtade från begynnelseorden af de bibeltexter, som på dem sjungas i mässan: (Fastlagssöndag) *Esto mihi* (”var mig”, Ps. 71: 3), *Invocavit* (”han åkallade”, Ps. 91: 15), *Reminiscere* (”tänk på”, Ps. 25: 6), *Oculi* (”mina ögon”, Ps. 25: 15), *Lætare* (”fröjda dig”, Jes. 54: 1) samt *Judica* (”döm”, Ps. 43: 1). b) *Påskhögtiden*. Den vecka, som börjar med palmsöndagen, kallas *dymmelveckan* (se Dymmeldagar). Denna har ännu kvar prägeln af sorg och allvar, hvilken däremot på påskdagarna lämnar rum för glädje och lof med anledning af Kristi uppståndelse. Samma glädjestämning råder äfven under tiden mellan påsk och pingst (kvinkvagesimaltiden, 50 dagars tiden), af hvilken c) 1:a—4:e söndagarna efter påsk kunna anses som en afslutning af påskcykeln. (Gränsen mellan denna och pingstcykeln kan f. ö. icke objektivt bestämmas.) Dessa söndagar kallas i katolska kyrkan *Quasimodogeniti* (”såsom födda på nytt”, 1 Petr. 2: 2), *Misericordias domini* (”Herrens barmhärtighet”, Ps. 89: 2), *Jubilate* (”lofsjungen”, Ps. 66: 2) samt *Cantate* (”sjungen”, Ps. 98: 1). — 3. Pingstcykeln innefattar: a) Bönsöndagen

Rogate, ”bedjen”, Joh. 16: 24), Kristi himmelsrdsdag och 6:e söndagen efter påsk (*Exaudi*, hör”, Ps. 27: 7) som en förberedelse till b) *Pingstagarna*, Andens högtid.

B. Kyrkoårets *festlösa* del. Denna innefattar efaldighetssöndagen och söndagarna efter trefaldighet, hvilka äro till antalet högst 27. Trefaldighetsndagen, treenighetens dag, är likasom ett amen ill hela den föregående delen af kyrkoåret, en sammanfattning af och erinran om de tre stora högiderna, hvilka kunna hänföras till hvar sin af de re gudomspersonerna. Då den föregående tiden rinrar oss om Kristi verk *för* oss till vår frälsning, å är hela trefaldighetstiden ämnad att framhålla illämpningen däraf, Guds Andes verk *i* oss, omvänelsen, pånyttfödelsen och helgelsen, och kan därför sin helhet betraktas som en afslutningstid till ingsten. Någon bestämd plan för valet af dessa öndagars predikotexter kan icke uppges, med unantag däraf, att de sista handla om de yttersta ingen. På kyrkoårets sista söndag predikas i Svefige alltid öfver yttersta domen.

Utom det nu framställda s. k. Herrens år iras äfven några med kyrkoårets plan icke så nära ammanhängande s. k. kyrkans dagar. I ynnerhet firas många sådana i katolska kyrkan till elgonens åminnelse; i Sverige äro blott följande ibibehållna: Jungfru Marie kyrkogång l. yndelsmässodagen, Jungfru Marie ebådelsedag, Johannes döparens dag rmidsommardagen), Mikaelssöndagen och llhelgonasöndagen (se Alla helgons lag), af hvilka den först och de två sist nämnda edan 1773 alltid firas på söndag. — Af de fyra Sverige årligen firade böndagarna (se d. o.), som vanligen pläga infalla i mars, maj, juli och kt., firas den första som *botdag*, den andra som åminnelsedag af den evangeliska *reformationen*, den redje som *missionsdag*, den fjärde som *tacksägelsedag*. — Kyrkoårets högtidsdagar indelas i *orörliga*, som infalla på bestämda månadsdagar, t. ex. juldagen, Johannes döparens dag; samt *rörliga*, som icke infalla på bestämda månadsdagar, t. ex. påskdagen och de många däraf beroende. Vid de tre stora högtiderna firades i Sverige äfven 3:e och 4:e dagen som helgdagar t. o. m. 1772. I äldsta tider började man kyrkoåret med påsken, sedermera med Jungfru Marie bebådelsedag (25 mars; så ännu i England), därefter med julen, slutligen, från början af 700-talet, enligt nestorianernas exempel, med adventet. Grekiska kyrkan börjar sitt kyrkoår med 14 sept., korsets upphöjelsefest (se d. o.). I reformerta kyrkan, där inga stadgade predikotexter finnas, har kyrkoårets idé utplånats; högtider och festdagar äro afskaffade, och blott söndagen firas, men med så mycket större stränghet. Jfr Kyrkofest. E. J. Ö. (J. T. B.)

Kyrkparād kallas vanligen dels den gudstjänst, som sön- och helgdagar förrättas vid hvarje i läger (eller i kvarter) förlagd trupp, dels den kommendering, som hvarje dylik dag utgår från garnisonerad trupp till bevistande af gudstjänsten i garnisonens eller i en allmän kyrka. Ordet begagnades äfven tillika med apostladagsmöten eller kyrkvallsmöten för att beteckna den samling af det indelta manskapet, som under mera än ett-hundra år egde rum vid kyrkorna. Karl XI föreskref, att manskapet alla apostla- och söndagar skulle bevista gudstjänsten i sockenkyrkorna, där äfven kompanibefäl skulle vara närvarande för att efter gudstjänsten exercera detsamma. Bestämmelserna härom upplifvades 1736 och 1781. Mot slutet af 1700-talet ersattes kyrkparaderna med ökning af tiden för kompanimötena. — Dylik gudstjänst af ett större antal trupper benämnes vanligen fältgudstjänst. C. O. N.

Kyrkskogen, kronopark i Bogens socken, Arvika revir af Värmlands län, inköpt enl. k. bref 13 nov. 1891. Omfattar 2,165 har. M—g.

Kyrkskrifning kallas den i kyrkböckerna (se d. o.) af prästerskapet gjorda anteckningen om, att någon blifvit inom församlingen född eller dit inflyttat. Enligt 1910 års kyrkbokföringsförordning (se Kyrkböcker) skola alla, som inom församlingen bo och ha sitt hemvist, vare sig de tillhöra svenska kyrkan eller annat kyrkosamfund kyrkskrifvas i församlingsboken samt, om de ej tillhöra svenska kyrkan eller om de äro utländska undersåtar, antecknas i särskild afdelning af samma bok, hvarvid dock vissa undantag och närmare bestämmelser äro stadgade. Utländsk undersåte af evangelisk lutherska bekännelsen bokföres såsom tillhörande svenska kyrkan. Med anledning häraf är hvar och en pliktig att till pastor skyndsamt anmäla födelser, dödsfall, inflyttningar och de öfriga förhållanden, om hvilka anteckningar skola i kyrkböckerna göras. Den, som blifvit sålunda antecknad (”kyrkskrifven”), anses tillhöra församlingen, så länge han där kvarstannar. Kyrkskrifningen är af vikt för mantalsskrifningen. I Stockholm förmedlas den del af kyrkskrifningen, som beror på inflyttning, genom de s. k. ”rotemännen”. Den, som inflyttar till staden eller flyttar till en församling ur en annan, skall aflämna sitt prästbetyg till rotemannen i den rote han tillhör, hvarefter kyrkskrifningen eger rum genom dennes försorg. Förslag har framställts att låta hela Stockholms stad bilda en enda kyrkskrifningsort. J. P.

Kyrkslätt (fi. *Kirkkonummi*), socken af Lojo härad och domsaga, Nylands län, Finland. Landareal 355 kvkm.; befolkningen, svensk, 6,907 pers. (1908). Konsistoriellt pastorat af 3:e kl., Borgå stift, Raseborgs östra prosteri. O. I. (A. G. F.)

Kyrksocken, till skillnad från jordebokssocken (se d. o.), benämning för socken (se d. o.), när särskildt afseende fästes vid ecklesiastika förhållanden. Se vidare Kommun och Kommunernas historia, sp. 672 ff.

Kyrkstad. Se Kyrkstugor.

Kyrkstallar. Se Kyrkstugor.

Kyrkstraff, *jur.* Se Domsrätt.

Kyrkstugor, i omedelbar närhet till någon landskyrka byggda och af mera långväga färdandes sockenbor egda stugor att taga in uti före och efter gudstjänsten. De förekomma ännu i hela Norrland liksom ock här och där i det öfriga Sverige. Kyrkstugorna äro i regel uppförda af liggvirke och i enklaste stil; de sakna merendels fönster, och den sparsamma inredningens viktigaste beståndsdel är en äril eller spis för kokning af kaffe o. d. De pläga stå i förbindelse med särskilda kyrkstallar, afsedda att lämna hästarna skydd mot klimatets oblidhet, medan gudstjänsten pågår. Som öfvervåning till kyrkstallar förekomma kyrkstugor, som ha fönster (jfr å fig. 1). Flerstädes bilda stugorna

Ord, som saknas under K, torde sökas under C.

och stallarna ansenliga räckor eller grupper, som betecknas med namnet kyrkstad (jfr fig. 2 samt art. Boden). Ej sällan finner man kyrkstugor, hvilkas ålder uppges till några hundra år.

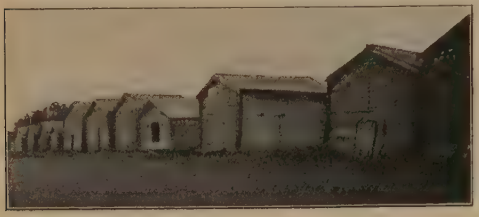

Fig. 1. Kyrkstugor och kyrkstallar i Anundsjö socken, Ångermanland.

Fig. 2. Rättviks kyrka i Dalarna, med "kyrkstad" därinvid.

Kyrkstöt. Se Kyrkvaktare.

Kyrktagning, Kyrkogång kallas den kyrkliga ceremoni, genom hvilken en kvinna, som födt barn, åter inträder i utöfningen af sina rättigheter som församlingsmedlem. Ceremonien består däri, att prästen öfver kvinnan läser en bön efter handbokens formulär, olika för gifta och ogifta kvinnor, hvilket urspr. skedde och eg. ännu skulle ske i kyrkan inför församlingen strax före den allmänna gudstjänstens början. Af detta bruk kommer själfva namnet, hvilket betyder, att kvinnan åter "intages i kyrkan" (eller åter "går upp i kyrkan"). På landsbygden fortfar ännu på många ställen det gamla bruket, på andra ställen åter sker kyrktagningen i hemmet, i prästgården eller i sakristian omedelbart före det nyfödda barnets dop. Detta är i städerna det vanliga. — Kyrktagningen har gamla anor. Dess ursprung har man antagligen att söka i ett gammaltestamentligt bruk enl. 3 Mos. 12 kap. Där påbjudes, att kvinna, som födt gossebarn, i 40 dagar och kvinna, som födt flickebarn, i 80 dagar skall vistas hemma, men efter dessa "reningsdagars" slut uppträda i templet, frambärande reningsoffer. Gamla testamentet, som ville uppfostra till kännedom om synden, stämplade barnsbörden som en kvinnan orenande tilldragelse. I den kristna kyrkan fortlefde denna åskådning bland menigheten trots aposteln Paulus' ord om den kristna kvinnan i 1 Tim. 2: 15. Den kristna kyrkans lärare ansågo, att en barnaföderska borde för sin hälsas skull hålla sig hemma i 6 veckor (= omkr. 40 dagar i enlighet med den gammaltestamentliga stadgan) och därefter träda upp i templet för att tacka Gud. Detta blef bruk inom kyrkan och upphofvet till den s. k. kyrktagningen. Redan påfven Innocentius III (1198—1216) ansåg emellertid, att tiden kunde förkortas. Vid reformationens införande bibehölls det gamla bruket. I den första svenska protestantiska kyrkohandboken (af 1529) förekom t. o. m. ännu det katolska stadgandet, att kvinnan vid tillfället skulle bära ljus i händerna och medföra offer, hvilket allt tillföll prästen. Detta bruk afskaffades af Uppsala möte 1593. — I vår nu gällande kyrkolag af 1686 kvarstår i den ursprungliga texten stadgandet om de sex veckorna, men enl. k. förordn. af 30 okt. 1866 tillåtes kyrkogång efter 4 veckor "eller ännu tidigare". Vägrar en kvinna att låta kyrktaga sig, kan detta enl. ett bref af 21 sept. 1850 till ingenting annat föranleda, än att "den vägrande af vederbörande prästerskap medelst tjänliga föreställningar tillhålles att iakttaga hvad kristlig sed och god ordning fordrar". — I praxis öfverlåtes dock numera ej sällan åt kvinnan att själf bestämma, om hon vill kyrktagas eller icke. J. P.

Kyrktorn. Se Torn.

Kyrkvaktare, Kyrkvaktmästare, de kyrkobetjänte, som ha den närmaste tillsynen öfver snyggheten och ordningen i kyrkan, särskildt vid allmän gudstjänst och vid kyrkliga förrättningar, samt vården af böcker och andra kyrkliga inventarier, som då begagnas. Kyrkvaktaren väljes på kyrkstämma bland de tre, som kyrkoherden uppsatt på förslag. Därvid borde, enligt äldre stadganden, företrädesvis gamla afskedade, redliga och välfrejdade krigsmän komma i åtanka. Fordom gick kyrkvaktaren omkring i kyrkan under predikan och väckte inslumrade åhörare antingen genom att med en lång staf, som var försedd med skramlande ringar m. m., stöta i golfvet (hvaraf han fått namnet kyrkstöt) eller med densamma ge de sofvande lätta slag (hvaraf den skämtsamma benämningen spögubbe). Till

Kyrkstöt i sakristian. Efter A. G. Koskulls målning "Kyrkstötens kollekt".

ans göromål under gudstjänsten hörde (och hör) ven att ”gå med håfven” (se Kollekt och r fig.). J. P.

Kyrkvallen, vanligen platsen utanför kyrkdörren, tast kallad kyrkbacken och stundom utgöande en del af kyrkogården, var den ursprungliga h regelmässiga samlingsplatsen för socknemännen, å de i forna dagar skulle öfverlägga och besluta m sina gemensamma angelägenheter. Den, som därid hade något att föredraga, torde ha tagit plats kyrkdörren, utanför hvilken socknemännen antaggen bildade krets. Vid dåligt väder söktes tak inuti yrkan. Dylika sammankomster kallas i landslagarna, äfvensom i handskrifter från 1300-talet, *ockenting, kyrkoting, stämma, sockenstämma* eller *yrkostämma.* Sockenstugor kommo först senare i llmänt bruk. Genom en Gustaf I:s stadga af 1554 örnyades redan förut gifna förbud mot tings hålande på kyrkogården, hvilket förbud samtidigt utsträcktes äfven till andra slags sammankomster därstädes, såsom mellan allmogen och fogdar eller kongens utskickade för allmänna ärendens förhandling. Dylika sammankomster upphörde dock ej så nastigt, hvarför prästerskapet vid Uppsala möte 593 yrkade, att länsmän och fogdar vid sammankomsterna å kyrkvallen om söndagarna icke måtte ”göra några eder eller stort munbruk”. De under 1600-talet gifna föreskrifterna om publikationers akunnande för socknemännen förlägga dem än till yrkvallen, än till sockenstugan, än till predikstolen. Småningom upphörde dock bruket att på kyrkvallen hålla sammankomster för offentligt ändamål; men yrkvallen är dock fortfarande den vanliga samlingsplatsen, då de kyrkobesökande om söndagarna afhandla sina enskilda angelägenheter. Ännu kvarstår i 1734 års lag den gamla rättigheten att å kyrkvall delgifva stämning. Jfr Kyrkparad. J. J.*

Kyrkvigsel. Se Vigsel.

Kyrkvärd, i Sverige titel för vissa kyrkoförsamlingarnas förtroendemän. Redan tidigt fingo de kristna församlingarna själfva utse ämbetsmän för ombesörjande af sina ekonomiska angelägenheter, ehuruväl i allmänhet prästerskapet eller biskoparna förbehöllo sig större eller mindre inflytande på valet. I Norge, där biskopsväldet fordom var synnerligen starkt, synas församlingarna icke fått sådan makt, utan ”kyrkoombudet” eller ”kyrkoombudsmannen” torde utsetts af biskopen ensam. I Sverige och Danmark åter utsågo församlingarna sådana förtroendemän, utan att ens bifall af biskopen omtalas. De kallades i Sverige *kirkiudrotnar, kirkiu gömari* (= de som förvara ”kirkiufæ”, d. v. s. kyrkogods) eller oftare *kirkiuværiandi, kirkiuværgi* l. *kirkiuværge,* d. v. s. kyrkans försvarare eller målsman (lat. *tutor ecclesiæ,* eng. *churchwarden*). I Sverige voro dessa förtroendemän fordom öfverallt två i hvarje socken, hvarjämte sockenprästen, med hänsyn till den kyrkliga ekonomien, äfvenledes var att anse som kyrkvärd, enligt Västgötalagens uttryckliga förklaring. Prästen och kyrkvärdarna hade förvaltningen af kyrkans medel om händer, men voro i viktigare frågor bundna af å ena sidan sockenstämmans och å den andra biskopens bifall samt underkastade årlig redovisningsskyldighet inför båda. Kyrkvärdarna egde äfven, såsom af åtskilliga spår framgår, en viss befattning med kyrkotukten. Då längre fram en mera omfattande sockeninstitution utvecklades, nämligen *kyrkorådet,* hvilket öfvertog bl. a. åtskilligt, som hörde till kyrkvärdarnas befogenhet, ingingo dessa som själfskrifna ledamöter i kyrkorådet och ha allt fortfarande varit det. Kyrkvärdarna väljas af kyrkostämman, som också bestämmer deras antal. Valet gäller för 2 år i Stockholm, annanstädes för 4 år. Förtroendet må ingen utan laga förfall undandraga sig. Kyrkvärdarna skola inneha en nyckel till kyrkkistan. I öfrigt åligger dem att vid ny kyrkoherdes tillträde med denne och sexmännen hålla inventering öfver kyrkans inventarier, skrud och annan egendom samt, i kronobetjänts närvaro, öfver prästgårdens. Det tillhör vidare kyrkvärden (eller klockaren) att, då nattvard skall hållas, frambära oblater och vin på altaret. Fordom åtnjöto de viss kvotdel af kyrkotionden (dammspann); numera beror deras aflöning, hvarom ingenting finnes stadgadt, af församlingens goda vilja. I Danmark öfvergick rätten att tillsätta kyrkvärdar kort efter reformationen till de myndigheter, som blefvo kyrkornas s. k. försvarare, och därvid har det förblifvit. I Norge blef deras tillsättning stiftsdirektionens sak; vid de kyrkor, som egas af menigheterna, utses kyrkvärdarna dock af sognestyrelsen, om än med villkor af stiftsdirektionens stadfästelse. Danmarks och Norges *kirkeværger* äro administrativa tjänstemän, icke förtroendemän. C. O. M.*

Kyrkås. 1. Socken i Jämtlands län, Lits tingslag. 12,795 har. 436 inv. (1909). Annex till Lit, Härnösands stift, Jämtlands norra kontrakt. — 2. Socken, som ock kallats Sandbäck, i Skaraborgs län, Barne härad. 1,216 har. 206 inv. (1909). Annex till Lekåsa, Skara stift, Vånga kontrakt.

Kürnberger [ky′rn-], Ferdinand, österrikisk författare, f. 1823 i Wien, d. 1879 i München, måste, som delaktig i oroligheterna 1848, fly från Wien samt uppehöll sig därefter på växlande orter i Tyskland och Österrike. — K. var en af sin tids förnämsta tyska kritiker, utmärkt genom skarpt omdöme, varmt intresse för hvarje ny talang och vidsträckt estetisk kunskap (i bokform samlades *Literarische herzenssachen,* 1877). I vitterheten väckte K. först uppmärksamhet genom den intressanta tidsskildringen *Der Amerikamüde* (1855; nu i Reclam), hvars hufvudperson har drag af Lenau, och sorgespelet *Catilina* (s. å.). Betydelsefullare är han som novellist (*Ausgewählte novellen* och *Das goldmärchen* 1857, *Novellen,* 3 bd 1861—62, 1 bd 1878, och postumt, 1893, ännu ett bd), i hvilken egenskap hans romantiska fantasi och själfulla, teoretiserande dialog närma honom till Tieck. Att nämna äro vidare romanen *Der haustyrann* (1876) och den postumt utgifna *Das schloss der frevel* (2 bd, 1904) samt urval af hans tidningsartiklar, *Siegelringe* (1874) och *50 feuilletons* (1905). 1907 utgåfvos i 2 bd K:s *Dramen* och *Novellen.* Af K:s *Briefe* utkom ett bd 1908. R—n B.

Kyropass [ky′-], i Savolaks, 15 km. s. om Kristina kyrkby, besattes af svenskarna 2 maj 1789. På morgonen 11 juni anföllo den till emkr. 1,000 man under majorerna v. Knorring och v. Sticht uppgående svenska styrkan af en nära femdubbelt öfverlägsen rysk kår och måste efter 5 timmars tappert försvar retirera, hvilket gjordes med förlust af flera officerare, hvaribland de båda befälhafvarna och 45 man fångna och lika många sårade och döda. Återstoden samlades småningom vid Porrassalmi. Fram på sommaren besattes K. åter af svenskarna. L. W:son M.

Ord, som saknas under K, torde sökas under C.

Kyros [kȳ-], flod. Se Kura.

Kyros [kȳ-], grek. *Κῦρος*, lat. *Cȳrus*, fnpers. *Kurus* (eg. ”sol”), persiska härskare. 1. K. den äldre (hebr. *Kores* l. *Koresch*), det persiska världsrikets grundläggare, tillhörde akemenidernas släkt, af hvars medlemmar åtskilliga torde ha, i egenskap af lydfurstar, under medisk öfverhöghet härskat öfver Persien. Om hans lefnadsöden funnos i forntiden många berättelser. Herodotos, som säger sig följa den trovärdigaste och minst utsmyckade bland de hos perserna själfva gängse traditionerna, förtäljer följande, som åtminstone delvis vunnit bekräftelse genom i nyare tid upptäckta babyloniska inskrifter: Astyages, Mediens konung, blef uppskrämd af onda drömmar om, att hans dotter Mandanes afkomma skulle störta honom från tronen. Han förmälde henne emellertid med persern Kambyses, men då hon födde en son, K., gaf han sin trotjänare Harpagos i uppdrag att rödja barnet ur vägen. Genom tjänarens medlidande räddades likväl K. och uppfostrades som herdegosse. Han blef sedermera af Astyages igenkänd och återskickad till sina föräldrar, hvaremot Harpagos på ett gräsligt sätt bestraffades för sin ohörsamhet. Då K. kommit till mogna år, uppviglade han perserna att afskudda det mediska oket, och med tillhjälp af Harpagos besegrade och tillfångatog han Astyages vid Pasargada (omkr. 550 f. Kr.), hvarefter Medien sammansmältes med Persien till en riksenhet. Sedermera invecklades han i flera krig mot hyrkaner, parter, baktrier och armenier, och när han på dessa håll tryggat sitt rikes gränser, vände han sig mot Kresus, Lydiens konung, som först besegrades i en drabbning och sedermera belägrades och tillfångatogs i sin hufvudstad, Sardes (546), hvaraf Lydiens underkufvande blef den omedelbara följden. Genom sina fältherrar eröfrade K. vidare flera grekiska städer på Mindre

”Kyros' graf”. (De omgifvande pelargångarna rekonstruerade.)

Asiens kust äfvensom Karien och Lycien. Det persiska riket hade således uppnått en ganska betydlig utsträckning. Men det saknade likväl enhet och sammanhållning, så länge dess hufvudländer i ö. voro skilda från de västra provinserna genom det mellanliggande babyloniska riket, som vid denna tid behärskades af Labynetos (Nabunaid). Mot honom riktade nu K. sina vapen och eröfrade det väl befästa Babylon (539). En bland följderna af denna eröfring var judarnas frigifvande ur den s. k. babyloniska fångenskapen. Äfven åt den inre organisationen af sitt väldiga rike egnade K. berömlig omsorg; men större delen af hans regeringstid upptogs af krig. Sin död säges han ha funnit (529) på ett fälttåg mot massageterna, ett skytiskt folk n. ö. om Kaspiska hafvet. Dessas drottning, Tomyris, lät kasta hans hufvud i en med blod fylld säck, ”på det att han en gång skulle få tillfredsställa sin blodtörst”. Enligt en annan uppgift (hos Ktesias) blef han dödligt sårad i ett slag mot derbikerna i nordöstra Iran. Hans stoft hvilade i Pasargada, där Alexander den store besökte hans graf. I närheten af byn Murghab (i Farsistan) finnes ännu ett väl bibehållet grafmonument (se fig.), som man ansett vara Kyros' graf. I regeringen efterträddes K. af sin son Kambyses. I gamla testamentet omtalas *Kores* l. *Koresch* på flera ställen, första gången i kap. 44 af den bok, som i sin helhet bär Esaias' namn, där han af profetian betecknas som israeliternas befriare ur babyloniska fångenskapen, vidare i Daniel, Esra, 2 Krön. Xenofon gaf i sitt under namnet *Kyru paideia* (Cyropedien) kända arbete en talangfull, men från den historiska verkligheten i flera punkter afvikande skildring af Kyros' lefnad. K. framställes af honom som idealet af en god furste. Litt.: Floigl, ”Cyrus und Herodot nach den neugefundenen keilinschriften” (1881), Bauer, ”Die Kyrossage und verwandtes” (1882), Strassmaier, ”Inschriften von Cyrus” (i ”Babylonische texte”, VII, 1890), Schubert, ”Herodots darstellung der Cyrussage” (1890), och Hagen, ”Keilschrifturkunden zur geschichte des Königs Cyrus” (1891).

2. K. den yngre, tronpretendent, yngre son af persiske konungen Dareios Nothos, f. omkr. 424 f. Kr. Af sin fader utnämndes K. till höfding öfver flera provinser i Mindre Asien, med Sardes till hufvudstad, i hvilken ställning han kraftigt understödde spartanerna i kriget mot Aten. Hans moder Parysatis försökte redan under Dareios' lifstid att göra K. till tronarfvinge, med förbigående af hans äldre broder, Artaxerxes, som var född före faderns tronbestigning. Försöket misslyckades, och en af K. efter Dareios' död för samma ändamål anstiftad sammansvärjning blef likaledes omintetgjord (405). Med anledning af denna sammansvärjning lät Artaxerxes, på inrådan af Tissafernes, tillfångataga K. och döma honom till döden; men han bevektes slutligen af Parysatis' böner att benåda honom och återge honom hans höfdingedöme. K., som lågade af begär att hämnas och fullfölja sina ärelystna planer, satte sig i förbindelse med de grekiska städerna i Asien och samlade under hvarjehanda förevändningar en talrik krigshär, i hvilken äfven ingingo nära 13,000 man grekiska legotrupper, under befäl af spartanen Klearchos. 401 bröt K. upp med hela sin styrka från Sardes för att tåga mot sin broder. På slätterna vid Kunaxa i Babylonien kom det till drabbning. K. själf stupade i striden, och hans asiatiska trupper slogos på flykten, hvaremot grekerna på sin flygel segrade. Detta fälttåg samt grekernas under otaliga faror och svårigheter verkställda återtåg har Xenofon utförligt beskrifvit i sin ”Anabasis”. 1 o. 2. A. M. A.

Kyro skans [ky'rå], i Finland, Österbottens län, hade sannolikt byggts i början af 1600-talet, iståndsattes 1656, men dömdes 1659 som illa belägen att raseras. L. W:son M.

Kürschner [ky'rʃ-], Joseph, tysk förläggare

Ord, som saknas under K, torde sökas under C.

. utgifvare, f. 1853 i Gotha, d. 1902 på resa i rolen, var först mekanikus, studerade sedan vid pzigs universitet, började på 1870-talet en liflig läggar- och utgifvarverksamhet, närmast riktad på terns historia. 1881—89 redigerade han månadsiften "Vom fels zum meer" och ledde utgifningen flera synnerligen omfattande företag, bl. a. samverket "Deutsche nationallitteratur" (220 bd), uppl. af Pierers konversationslexikon, den årligen kommande "Staats-, hof- und kommunalhandch", den af bröderna Hart grundlagda "Deutscher teraturkalender", romansamlingen "K:s bücherratz" (1897 ff.) och andra kalendrar och matrik-; han grundlade "Aus fremden zungen" och kollektion Spemann" m. m. K. erhöll professors h geheime hofråds titel. R—n B.

Kyrsedrank, kirsedrank (se d. o.).

Kyrtönia [ky-]. Se Cortona.

Kyrupedi'on [ky-]. Se Kurupedion.

Kyrylun [ky'-], Kerulun, Kerulen, betrakts af flera geografer som den ena af Amurs i nordstra Asien källfloder. Den upprinner på bergen i rra Mongoliet n. ö. om staden Urga, där äfven murs andra källflod, Onon, har sitt ursprung, och römmar mellan lägre åsar genom de till en del vulaniska, ogästvänliga, saltmättade stäpperna i nordstra Gobi på 2,000—600 m. höjd ned till den stora häppsjön Dalai-nor l. Kulun. Därmed skulle enligt adde ("Berichte über reisen im süden von Ostibirien", 1861) vattendraget vara slut, enär sjön, om därjämte från ö. upptager den från Chinganrgen kommande långa Chalcha-gol (nedanför Börpuirsjön kallad Urson) endast om våren vid högatten har något aflopp. Som Amurs källflod beraktar Radde den på Chinganbergen upprinnande ailar (Chailar), som efter att ha upptagit en mängd llflöden rinner ut i Dalai-gol, en från Dalai-nor tgående naturlig kanal, hvarigenom K:s och K:s vatten stundom förenas. Omkr. 50 km. nedanför Dalai-nor kommer vattendraget in på ryskt område och får namnet Argun. K:s längd är omkr. 3,200 km. Wbg.

Kyrö [ky-], vanligt finskt ortnamn. De anmärkningsvärdaste geografiska föremål, som bära detta namn, äro: 1. Tre socknar. Se Lillkyrö, Storkyrö och Tavastkyrö. — 2. Älf i Österbotten, upprinner från Kauhajärvi träsk på Suomenselkä, flyter under namn först af Kauhajoki, sedan af Ilmajoki och sist af Kyrönjoki mot n., n. ö. och n. v. mellan bördiga fält, som på sina ställen årligen öfversvämmas af vårfloden, samt faller med flera små mynningar ut inom Kveflaks socken af Vasa län uti Bottniska viken, 15 km. från Vasa stad. Älfvens förnämsta tillflöden äro de från höger infallande Jalas-joki och Seinäjoki. Nedre loppet hindras af flera mindre forsar, hvarför älfven ej är segelbar mer än på en 37 km. lång sträcka, där den befares med ångbåt. Deltabildningen är mycket stark, och många forna vikar ha förvandlats till ängsmark. Fisket är obetydligt. Älfvens längd är 169 km., dess område 4,897 kvkm. — 3. Insjö (*Kyrös-järvi*, *Kyrösselkä*) och vattenfall (*Kyrönkoski*), belägna det senare h. o. h., den förra delvis inom Kyrö (Tavastkyrö) socken i Åbo och Björneborgs län. Sjön, hvars större del ligger inom Ikalis socken, har en yta af 126 kvkm. och en höjd af 84 m. Dess vatten afledes söderut genom en liten ström och några mindre sjöar till Kulovesi sjö, där det uppgår i Kumo älf. I sagda ström bildas, omkr. 1 km. efter dess utflöde ur sjön K., Kyrö vattenfall, hvilket, inklämdt mellan vilda, branta stränder och växlande i bredd från 6 till 24 m., på en längdsträcka af 180 m. stupar 22 m. Fallet har understundom i början af dec. månad under stark köld stannat och dess botten i det närmaste torrlagts för ett par dygn. Vid fallet ligger Kyröfors (se d. o.) pappersbruk. — 4. By (fi. *Kyrö*) i Lappland vid Ivalojokis utflöde och nära Enare sjö, den största af finnar och förfinskade lappar bebodda byn i norra Lappland. Äfven vid Ounas-joki finnas två byar med namnet K. Invånarna i dessa tre byar sägas under stora ofreden ha inflyttat från Storkyrö. O. I. (J. E. R.)

Kyröfors [ky-], pappersbruk i Tavastkyrö socken, Satakunta, Finland. Vid ett af landets vackraste och högsta vattenfall (se Kyrö 3) anlades 1860 ett mekaniskt bomullsväfveri, som 1870 inköptes af firman Hammarén & Co. 1876 nedlades väfveriet, och i stället anlades ett träsliperi, som snart utvidgades till pappersbruk för tillverkning af naturbrunt omslagspapper. Sedan 1909 eges fabriken af ett likabenämndt aktiebolag, med 1 mill. marks kapital. Produktionen är omkr. 5 mill. kg.; hälften afsättes inom Finland och Ryssland, den andra hälften till Tyskland och England för vidare export till Orienten och Amerika. Antalet arbetare är omkr. 150. T. C.

Kyrönjoki [ky'-]. Se Kyrö 2.

Kyrönkoski [ky'-]. Se Kyrö 3.

Kyrös-järvi [ky'-], Kyrösselkä. Se Kyrö 3.

Küsel, Ernst Nikolaus, målare, f. 31 maj 1873 på Dufnäs i Nacka, studerade vid konstnärsförbundets skola 1892—95, är hufvudsakligen djurmålare (kor, får, getter), är representerad på Göteborgs museum af *Getabock* (1900) och i Thielska galleriet af *Får på bete* och *Kor på skogsvandring* (inköpta 1907). K. har utfört goda affischer med idrottsmotiv samt etsningar och kolteckningar. G—g N.

Kyskhetsbälte, ett medel, hvarmed man under medeltiden stundom sökte försäkra sig om, att det skulle vara omöjligt för en hustru eller älskarinna att materiellt bryta sitt trohetslöfte. Ett dylikt bälte från omkr. 1700, hvilket finnes i Köpenhamn, består af en gördel, från hvars främre midtpunkt en låsbar metallbygel går nedåt, rundad efter underlifvet och afsedd att fästas baktill på bältet. Bygeln är försedd med två metallplattor. Kyskhetsbältet, som omnämnes från 1200-talet, har måhända uppkommit i Florens. Äfven Amerikas indianer använde sådana. Flera exemplar af kyskhetsbälten finnas i museerna, t. ex. i Venezias arsenal, i Musée de Cluny i Paris, i Breslau, i Rosenborgs samlingar (Köpenhamn), Erbach på Odenwald m. fl. ställen. Om alla dessa äro äkta, kan ej afgöras. Litt.: Ploss, "Das weib in der natur- und völkerkunde" (2:a uppl. 1887), De Laborde, "Notice des émaux", II, och Caufeynon, "La ceinture de chasteté" (1904).

Kyskhetsträd. Se Vitex Agnus castus.

Kyslar aga [kys-], Kyslar agasi. Se Aga, sp. 320.

Kyss, ett slags sugande muskelrörelse med läpparna, använd som uttryck för en känsla på så sätt, att läpparna tryckas emot ett lefvande väsen

eller ett ting. Bland många folk (t. ex. kineser, japaner) är kyssen okänd som känsloyttring, medan den däremot bland semiter och arier har varit i bruk sedan den gråaste forntiden. Umgängeslifvet och etiketten lika väl som kulten kräfva i många fall, men begränsa äfven kyssandet som vördnads- och hyllningsbetygelse. Vördnadskyssen förekom såväl i Israel som i Rom, både gentemot gudarna, deras bilder, tempel och altare, och högtstående människor. I Österlandet kastade man sig framför härskarna ned på marken och kysste denna eller deras fotspår, ”slickade stoftet”, som uttrycket lyder. Fötter, knän, händer eller klädedräktens flikar voro annars de särskildt ofta använda ställen, där kyssar placerades i Orienten, och äfven många romerska kejsare upptogo dessa plägseder. Fotkyssen var en allmän hyllning af härskaren under medeltiden; bekant är, hur normanden Rollo, som ej ville böja sig för Karl den enfaldige vid kyssandet, lyfte upp konungens fot till sin mun, hvarvid Karl föll ikull. Länsherren kysstes äfven på låret, men handkyssen var vanligast. Kyssen baktill, d. v. s. vid ryggens slut eller under svansen, berättas ha varit den vördnadsbetygelse, som djäfvulen kräfde, och vardt sedermera omnämnd som ett tecken till ringaktning, hvilket ännu florerar i hånfulla talesätt. Som tecken till ånger måste barnet kyssa det ris, hvarmed det agats. Af vördnadskyssar må särskildt framhållas jordkyssen, då man kysste fäderneslandets jord vid återkomsten från en lång frånvaro (Agamemnon). Vid några få hof finnes ännu handkyssen som föreskrifven af etiketten vid särskildt högtidliga tillfällen. Handkyss utgjorde länge en vanlig vördnadshälsning gentemot kvinnor och är ännu ej ur bruk; i Spanien och Portugal är fotkyssen en talspråksformel (jfr Hälsning). Kyss på mun som tecken till vänskap män emellan förekommer numera ej i Norden, men väl i Ryssland, södra Tyskland, Österrike och Italien; fordom var den betydligt vanligare: Judas' kyss var en hycklad vänskapsbetydelse, och långt in på 1700-talet var vänskapskyssandet allmänt i Europa såväl mellan män som mellan män och kvinnor; kvinnor emellan har den hållit sig längst i Norden.

Som uttryck för djup osinnlig kärlek spelade kyssen en stor roll i den fornkristna kyrkan. Paulus uppmanar i Romarbrefvet församlingsmedlemmarna: ”hälsen hvarandra med en helig kyss”, och den heliga kyssen (”fridskyssen”) upptogs småningom i ritualen. Den nyttjades vid dop, vigsel, likbegängelse, ordination, nattvard (efter syndabekännelsen kysste prästen den förlåtne, den egentliga ”fridskyssen”) o. s. v. I franska lagstiftande församlingen föreslog abbé Lamourette 7 juli 1792, att partierna skulle glömma alla inbördes tvister och till en början ge hvarandra en fridskyss — något, som också skedde, ehuru inbördestvisten hastigt förnyades, hvarför uttrycket *un baiser Lamourette* fått betydelsen kortvarig försoning. Kyssen mellan medlemmar af samma familj, särskildt kyssen som uttryck för den innerliga känsla, som knyter föräldrar vid deras barn, är sedan medeltida sagor och visor, och än tidigare, skildrad som en rent af mystiskt skyddande och allt öfvervinnande makt. Allra mest omskrifven och frejdad är naturligtvis älskogskyssen, föremål för skaldernas hänförda ord i alla tider, t. ex. Catullus' berömda dikt till Lesbia:

Gif mig tusende kyssar, sedan hundra,
sedan tusen igen, och än ett hundra,
sedan åter ett tusen, sedan hundra...

Den svenske skalden K. F. Dahlgren beskrifver kyssens oerhörda makt i de deskriptivt föga tillfredsställande raderna:

Jord och himmel i ett sköte
mötas, fastän skilda nyss,
då hvarandra gå i möte
tvenne (?) läppar i en kyss.

Se K. Nyrops ”Kyssen och dess historia” (sv. öfv. 1898). R—n B.

Küssnacht [ky'ss-], Küssnach, by i schweiziska kant. Schwyz, vid foten af Rigi och öfre ändan af Küssnachtsjön, en vik af Vierwaldstättersjön. 1,355 inv. (1900; som kommun 3,752 inv.). I närheten visar man de föregifna ruinerna af landfogden Gesslers 1308 förstörda borg, vidare Tells kapell vid vägen till Immensee, på det ställe, där Tell berättas ha skjutit landfogden, hvaremot hålvägen genom väganläggning blifvit nästan utfylld. På en brunn i K. står en 1843 rest staty af Tell. (J. F. N.)

Kysstafla. Se Osculatorium.

Küste'ndil [kȳ-], Köstendil, kretsstad i sydvästra delen af Bulgarien, i ett fruktbart dalbäcken nära floden Struma, på norra sidan af den kala bergskedjan Dovanitza Planina. 12,334 inv. (1905). Grek. ortodox ärkebiskop, stark garnison. Tobaks- och vinodling, förr äfven bergsbruk (på silfver och guld). Många varma (68—75°) mineralkällor, hvarför staden i trakten kallas *Banja* (bad). K. är romarnas *Colonia Ulpia Pautalia* och medeltidens *Welbusjd*; många fornlämningar. J. F. N.

Kystendsje [ky-]. Se Constanza.

Küstner [ky'-], Karl Theodor von, tysk teaterledare, f. 1784 i Leipzig, d. där 1864, var först juris studiosus och deltog 1814 som frivillig husarofficer i befrielsekriget, hvarefter han följde sin håg för teatern. Han förestod 1817—28 Stadtteatern i Leipzig, 1830—31 hofteatern i Darmstadt och 1833—42 hofteatern i München, där han utnämndes till geheime hofråd och 1837 adlades. Kallad till generalintendent vid k. teatern i Berlin 1842, genomförde han där mångsidiga reformer och afgick 1851. K. var en af Tysklands mest framstående teaterchefer. Han införde bl. a. författartantièmen (1845) och stiftade föreningen för kontraktsrättens skydd (1846). Af betydenhet är hans arbete *Vierunddreissig jahre meiner theaterleitung* (1853).

Küstner [ky'-], Karl Friedrich, tysk astronom, f. 22 aug. 1856 i Görlitz, blef 1882 observator vid observatoriet i Hamburg och 1884 vid observatoriet i Berlin, 1891 professor i astronomi vid universitetet i Bonn samt direktor för därvarande observatorium. K. var den förste, som (1888) lyckades bestämdt påvisa de periodiska polhöjdsvariationerna (se Polhöjd). Han har vidare utfört en mängd undersökningar och observationer öfver planeter, kometer, föränderliga stjärnor, förmörkelser m. m. samt flera omfattande observationsserier för bestämning af fixstjärnorter och af stjärnornas egenrörelser. Slutligen har han för första gången (1905) bestämt solparallaxen genom spektrografiska mätningar af linjeförskjutningar i fixstjärnspektra enligt den Dopplerska principen. Bland hans arbeten märkas särskildt *Neue methode zur bestimmung der aberrationsconstante* etc. (1888), som innehåller upptäckten af pol-

jdsvariationerna, *Die eigenbewegung von 335 ster-
n nach älteren und eigenen beobachtungen* (1897)
h *Eine spektrographische bestimmung der sonnen-
rallaxe* (1905). K. har ock utgifvit en ny upplaga
Argelanders stora stjärnkatalog "Bonner durch-
usterung" och hans stora kartverk öfver norra
järnhimmeln. B—d.

Küstrin [ky-], stad och stark fästning i preussiska
g.-omr. Frankfurt (Brandenburg), vid Warthes ut-
pp i Oder, består af den egentliga staden inom
stningsverken mellan Oder och Warthe, en för-
ad på vänstra stranden af Oder och en på högra
arthestranden. 17,704 inv. (1905). Betydande
dustri. Fästningens styrka beror på dess läge mel-
n floderna och de djupa kärrtrakterna däromkring,
vilka lämna fästningen ett verksamt skydd mot an-
epp söderifrån. K. var urspr. en fiskarby, på
ars plats en stad anlades omkr. 1250. 1535—71
r K. residens för markgrefven Johan af Neumark,
vilken kallade sig markgrefve af Brandenburg-K.
öd utan arfvingar). Fästningen, som byggdes
535—47 och 1806—14 innehades af fransmännen,
ar nyligen moderniserats, hvarjämte fort anlagts på
da Warthestränderna. I mars 1631 utlade Banér
d K. en bro, till hvars skydd en redutt byggdes.
urfursten kunde emellertid ej förmås att till Gustaf
dolf upplåta K., men dess kommendant fick dock
der att "obediera" Horn i allt, som rörde Oder-
assets försvar. I maj s. å. befalldes Horn då bygga
ansar vid K., och efter Magdeburgs fall skulle han
rtsätta "blockaden" af K., som kurfursten fort-
arande ej ville lämna ifrån sig. 15—22 aug. 1758 be-
ddes K. förgäfves af ryssarna. (J. F. N.) L. W:son M.

Kysyl [ky-], turk., röd. Se Kisil.

Kysyl Irmak [ky-]. Se Kisil Irmak.

Kysyl-kum [ky-]. Se Kisil-kum.

Kysyl-su [ky-]. Se Kisil-su.

Kythēra [ky-], nygr. *Ky'thira*, it. *Cerigo*, den
ydligaste af Joniska öarna, belägen vid östra
petsen af Lakonien och inloppet till Lakoniska
iken, genom den 10 km. breda Cervikanalen
kild från ön Elafonesos (Cervi) i n., genom Cerigo-
analen i s. från ön Antikythera (Cerigotto);
illsammans med den senare och den lilla ön Pori
ildar K. en eparki i nomos Lakonien. K. är 30
m. lång (mellan K. Spatki i n. och K. Tra-
chili i s.) och 20 km. bred samt har en areal af
284,6 kvkm. (enl. Strelbitsky). 13,102 inv. (1907) i
hela eparkien. Ön är en fortsättning af Taygetos och
består af kristalliniska skiffrar samt mesozoisk kalk
jämte neogen märgel, sandsten och kalkkonglome-
rat. Den utgör en tämligen enformig platå af intill
506 m. höjd. Jordbruket (hampa, vin, korinter,
oliver) är viktigare än boskapsskötseln. Biodlingen
lämnar god honung. Kusterna (se fig.) äro branta
och genom hafsströmmar farliga för sjöfarten. —
Många af invånarna söka arbetsförtjänst på fastlan-
det och i Mindre Asien. Hufvudort är Kythera
(förr kalladt Kapsali l. Kapsalion) på södra
kusten, äfven säte för en biskop (814 inv. 1896).
Den bästa ankarplatsen har Hagios Nikolaos på syd-
östra kusten. — K. (lat. *Cythera*) var i forntiden
helgadt åt Afrodite (Venus), som enligt myten där
uppsteg ur hafvets skum. Afroditekulten och, i
sammanhang därmed, Adoniskulten utbredde sig
därifrån öfver fastlandet. Tidigt grundlades på
denna ö en koloni af fenicierna, som kring kusterna
drefvo en vidsträckt fångst af purpursnäckor. Före
570 f. Kr. voro argiverna herrar på ön, därefter
spartanerna. Atenarna voro under peloponnesiska
kriget (431—404 f. Kr.) flera gånger i besittning af
densamma. Vid det romerska väldets delning (395 e.
Kr.) tillföll K. Bysantinska riket och efter dess under-
gång Venezia. 1715 eröfrades det af turkarna, men
återlämnades 1718. Sedan 1797 har ön delat de
öfriga Joniska öarnas öde. Se Leonhard, "Die insel
K." (Ergänzungsheft 128 till Petermanns mitteilun-
gen, 1899). J. F. N.

Kythe'rēia [ky-], tillnamn på gudinnan Afrodite.
Se Cytherea.

Kythira [ky'-]. Se Kythera.

Kythnos [ky't-], grekisk ö i Egeiska hafvet, hö-
rande till den västra raden af Cykladerna, mellan
Keos i n. och Serifos i s. 76 (enl. Strelbitsky 85,2)
kvkm. 4,353 inv. (1896). K. är en af dalar genom-
skuren glimmerskifferplatå med kalkstensgångar och
förr brutna järnmalmsgångar. Sjöfart, boskapsskötsel och vinodling. — Hufvudstaden K. (Chora l.
Messaria) ligger i det inre af ön och har flera
varma källor, af hvilka ön fått sitt folkliga namn
Thermia. J. F. N.

Kütschük [ky't-], Kytschyk, turk., liten;
motsats: böjük, stor. — Kütschük (Küt-
sjük) beiräm. Se Bairam. — Kytschyk
Mendēres. Se Kaystros.

Kyttande. Se Kyttning.

Kyttlandtbruk. Se Kyttning.

Kyttning, Kyttande, Kyttlandtbruk,
landtbr., bränning af en del
af den flåhackade ytjorden på
ängsmark för jordens gödsling.
Genom bränningen blef den i
grästorfven och jorden före-
fintliga oorganiska växtnäring-
gen tillgänglig för växterna,
men då man gång på gång
kyttade jorden, blef denna
småningom utsugen och ofrukt-
bar. Metoden är därför öf-
vergifven. H. J. Dft.

Kustparti af Kythera.

Kützing [ky't-], Friedrich Traugott, tysk al-
golog, f. 1807, d. 1893,
upptäckte 1834 diatomacéernas kiselskal, företog
1835 med stipendium af vet. akad. i Berlin en
resa till södra Europa, där han hufvudsakligen
studerade Medelhafvets och Adriatiska hafvets
alger, var 1838—83 lärare vid realskolan i Nord-
hausen och erhöll 1844 titeln professor. K:s

Ord, som saknas under K, torde sökas under C.

arbeten ha i väsentlig mån utvidgat kännedomen om algerna. Han utgaf bl. a. *Synopsis diatomearum* (1833), *Algæ aquæ dulcis* (1833—36), *Phycologia generalis, oder anatomie, physiologie und systemkunde der tange* (1843), *Die kieselschaligen bacillarien oder diatomeen* (1844; 2:a uppl. 1865), *Phycologia germanica* (1845), *Tabulæ phycologicæ* (19 bd, 1845—71; innehållande, på 1,900 kolorerade planscher, afbildningar af 4,407 algarter), det viktiga verket *Species algarum* (1849) och *Grundzüge der philosophischen botanik* (2 bd, 1851—52), hvarest han tog till orda för själfalstringen och bekämpade hypotesen om arternas stabilitet. (T. K.)

Kyushiu, Kyushu. Se Kiushiu.

Kyvet't (fr. *cuvette*, skål, handfat). 1. *Fotogr.*, ett upprättstående platt kärl af glas eller porslin, som ofta användes som behållare för det vid preparering af våta fotografiska plåtar använda silfverbadet. — 2. *Tandläk.*, ett slags form- eller gjutningsskål till fixering, medelst ingipsning, af s. k. schabloner jämte däri befintliga, artificiella tänder. Kyvetten är af tjock metall, vanligen mässing, och måste i den s. k. vulkanisationsugnen undergå en upphettning af omkr. 170° C. under en timmes tid. 1. J. Htzg. 2. Ugn.

Kyzikos [ky'ts-]. Se Cyzicus.

Kyösti [ky'-], Larin. Se Larson, Kaarlo Kyösti.

Kåda, allmänhetens vanliga benämning på hvarje slags ur stammar eller grenar utflytande och sedermera intorkande trädsaft, antingen denna saft är en lösning af gummi och växtslem (kåda i egentligare mening), t. ex. körsbärs- och plommonkåda, eller är en balsam (lösning af harts i flyktig olja), t. ex. grankåda, tallkåda, af hvilka genom destillation erhållas en flyktig olja (ett slags terpentin) och det efter oljans afdrifning återstående hartset (bryggeriharts o. d.). Om grankådans användning af Dalallmogen se Tuggkåda. O. T. S.*

Kådbildning, en trädsjukdom. Se Gummiflöde.

Kådlöpa, *skogsv.*, en i sågadt virke synlig kådsamling, sänker virkets kvalitetsvärde därigenom, att kådan vid högre värme rinner ut, kvarlämnande en hålighet i virket. W. E—n.

Kåfjorden. Se Kaafjorden.

Kåfö [kåvö], gods i Hofsta socken, Örebro län, vid sjön Lången, utgör med underlydande 5⁷/₈ mtl, tax. till 230,900 kr. (1909). Egendomen tillhörde en tid släkten Åkerhielm, sedermera bruksegarna Hinnerson på Garphyttan och sedan 1878 grefve Hj. Ulf Kalling. Nuv. egare är löjtnant C. Evers. Där fanns i några år ett privat stuteri (ardenner och fullblod). Wbg.

Kåge (Stor-K.), god och gammal hamn och lastageplats i Skellefteå socken, Västerbottens län, 35 km. n. om Ursviken (se d. o.). Tull- och poststation. Sedan Piteå (gamla staden) nedbrunnit 1666, ärnade man vid K. bygga en stad, som skulle få namnet Hedvigsstad, och en stadsplan utstakades. Men planen öfvergafs, och i stället anlades Piteå nya stad. Platsen anlöpes regelbundet af Norrlandsångare.

Kågeröd, socken i Malmöhus län, Luggude härad. 6,588 har. 1,807 inv. (1909). K. bildar med Stenestad ett alternerande regalt och till egaren af Knutstorp patronellt pastorat i Lunds stift, Luggude kontrakt.

Kågerödsgruppen, *geol.* Se Triassystemet.

Kåge älf, vattendrag i Västerbotten, uppstår i Jörns socken som flera smärre åar, hvilka redan där förena sig, hvarefter ån med sydlig och sydöstlig riktning rinner på gränsen af Byske och Skellefteå landsförsamling, mynnande inom den senare i Kågefjorden nedanför Kåge by. Längd 62 km., vattenområde 900 kvkm. Wbg.

Kåk (holl. *kaak*, da. *kag*, i Visby stadslag *kac*, i Skånelagen *kagh*) l. Skampåle, å offentlig plats rest pelare af trä eller sten, vid hvilken vissa förbrytare, fängslade med bojor, utställdes till allmänhetens beskådande och begabbande. Märkligt nog uppsattes äfven de redskap, med hvilka brottet utförts, på skampålen. Vid kåken spöades, kåkströkos, också ofta de, som ådömts detta straff, och äfven förbjudna skrifter blefvo där af bödeln brända. I Stockholm, där kåken under medeltiden hade sin plats på Stortorget, vittnar ännu namnet på en från nämnda torg ledande gata, Kåkbrinken, om detta förhållande. Åtminstone från midten af 1600-talet synes i denna stad ha funnits en särskild spöpåle, vid sidan af kåken, som pryddes af en bronsstaty (se Kopparmatte; den tidigare, 1602 återuppresta kåken var likaså prydd med en "karl", förfärdigad af verklig koppar enligt stadens räkenskaper för 1603); andra "straffpålar" funnos vid Castenhof och Stadshuset, men de flyttades på 1770-talet till Packartorget. På landsbygden, där före spöstraffets afskaffande (1855) en spöpåle fanns vid hvarje tingshus, voro skampålen och spöpålen identiska. I nu gällande svenska strafflag äro alla skamstraff aflysta.

Spöpåle från Ilsbo socken i Hälsingland. (Skansen, Stockholm.)

Kåkenäs, lastageplats och färjeställe i Norums socken, Göteborgs och Bohus län, vid Hakefjorden, midt emot Höviksnäs på Tjörn.

Kåkind. 1. Härad i Skaraborgs län, ingår i Gudhems och Kåkinds domsaga samt i Sköfde fögderi och omfattar socknarna Sköfde landsförsamling, Ryd, Hagelberg, Norra Kyrketorp, Våmb, Sventorp, Forsby, Varola, Värsås, Kyrkefalla, Mofalla, Gredbäck, Bredvik, Norra Fågelås, Södra Fågelås, Hjo landsförsamling. 64,625 har. 17,714 inv. (1909). — 2. Kontrakt i Skara stift, omfattar de åtta pastoraten Norra Fågelås och Södra Fågelås; Hjo stads- och landsförsamlingar; Fröjered, Korsberga och Fridene; Varola, Värsås, Ljunghem och Edåsa; Kyrkefalla och Mofalla; Daretorp, Velinge och Brandstorp; Acklinga, Agnetorp, Baltak och Tidaholm; Gredbäck och Bredvik. 95,451 har. 28,444 inv. (1909).

Kåkstrykning. Se Kåk.

Kål (ty. *kohl*, af lat. *caulis*, stjälk). Se Brassica.

Kåldolma, *kokk.* (af magyar. *dolmány*, husarrock,

ppa; se Dolma), en kokt maträtt, bestående af kryddad blandning köttfärs och risgryn med omlje af förvällda hvitkålsblad.

Kålfjäriln. Se Kålfjärilsläktet.

Kålfjärilsläktet, *Pieris, zool.*, ett till dagfjärilarnas underordning hörande fjärilsläkte, omfattande gra allmänna och väl bekanta arter, hvilkas larver stundom göra betydlig skada i trädgårdar. thörande fjärilar ha hvita vingar med eller utan arta fläckar. I vårt land finnas fyra arter, af lilka följande tre äro de viktigaste. Kålfjäriln, *brassicæ* (se Landtbrukets skadeinekter, pl. II, fig. 1), är den största och som adedjur viktigaste. Framvingarna ha svarta spetr, bakvingarna äro hos båda könen försedda med svart fläck i framkanten, honan har dessutom på amvingarna två runda svarta fläckar och ett svart reck vid bakkanten. Vingbredden 55—65 mm. Larn, kålmasken (fig. 1 L), är blåaktigt grön med en laktig längslinje efter ryggen och en dylik efter ardera sidan; hela kroppen är betäckt med glesa rta hår samt tätt beströdd med större och mindre arta prickar. Den fullvuxna larvens längd uppgår l 35 mm. Puppan (fig. 1 P) är kantig, till färn grönaktig med svarta prickar. Den träffas ofta å staket, plank, husväggar o. d., sitter med hufudändan uppåt och fasthålles med en silketråd ring midten. Kålfjäriln har 2—3 generationer årgen. Ur de öfvervintrande pupporna framkomma å våren, vanligen i maj månad, fjärilar, som lägga gg på vilda korsblomstriga växter (cruciferer). De ter omkr. 14 dagar framkomna larverna bli i uli månad fjärilar; dessa lägga ägg på odlade crufferer, såsom kål, raps, rofvor, m. fl. Äggen anträffas på bladens undersida (se fig. 1 *a*; 1 *b* visar ett förstoradt ägg). De utkläckta larverna åstadkomma ofta stor förödelse i trädgårdarna. Vanligen öfvervintra denna generations puppor, men stundom uppträda fjärilar på eftersommaren och ge genom ggläggning upphof till en tredje generation. — Ett par andra arter äro rapsfjäriln, *P. napi*, och rofvefjäriln, *P. rapæ*, hvilka bägge äro mindre än kålfjäriln, vingbredden omkr. 45 mm. De likna till lefnadssättet kålfjäriln. — Som medel mot dessa skadeinsekter rekommenderas bortplockning af larverna samt besprutning af de angripna växterna med någon insektdödande vätska, såsom tobaksvatten, såpvatten, i vatten uppslammadt svafvel, eller några af dessa ämnen i förening. G. G.

Kålflugan, *Anthomyia* (*Phorbia*) *brassicæ, zool.*, en till fam. blomsterflugor, *Anthomyidæ*, hörande flugart, hvars larv uppträder som skadedjur på de kålartade växternas rötter. Den fullbildade flugan, som uppträder i slutet af juni och början af juli, lägger sina ägg på roten vid eller strax under jordytan, stundom i jorden i närheten af växten. De utkläckta larverna borra sig in i roten och gnaga slingrande gångar. Bladen vissna och gulna, roten angripes af röta, och hela plantan dör. För att motarbeta denna insekt bör man upptaga de angripna, gulbladiga plantorna med spade, för att hela roten må följa med, samt bränna dem. Dessutom har man förordat att i de uppkomna hålen hälla gödselvatten, lut eller annat skarpt, frätande ämne. G. G.

Kålflyet, *Mamestra brassicæ, zool.*, en till nattflyens underordning hörande fjäril, hvars larv ofta gör skada på kål-arter. Fjäriln (se Landtbrukets skadeinsekter, pl. II, fig. 5) har brunaktiga framvingar, med mörka teckningar och ett par ljusa fläckar, larven (fig. 5 L) är grönaktig med en bred gulaktig sidolinje. Larven äter sig in i hufvudena af såväl hvitkål som blomkål. Af de två generationer, som årligen uppträda, gör den andra, med larvtiden på eftersommaren och hösten, största skadan; den öfvervintrar som puppa i jorden och ger fjäril följande vår eller försommar. G. G.

Kålgallvifveln, *zool.* Se Kålviflar.

Kålland. 1. K:s härad i Skaraborgs län ingår i Kinnefjärdings, Kinne och Kållands domsaga samt Lidköpings fögderi och omfattar socknarna Järpås (Hjerpås), Ufvered, Häggesled, Tådene, Tranum, Lavad, Norra Kedum, Örslösa, Söne, Gillstad, Väla, Råda, Kållands-Åsaka, Mellby, Rackeby, Skalunda, Sunnersberg, Gösslunda, Strö, Otterstad. 43,962 har. 11,994 inv. (1909). — 2. K:s kontrakt i Skara stift omfattar de 9 pastoraten Lidköping; Norra Härene och Hofby; Sunnersberg, Gösslunda och Strö; Örslösa, Söne, Väla och Gillstad; Råda, Kållands-Åsaka och Mellby; Tådene, Lavad, Norra Kedum och Tranum; Tun, Friel och Karaby; Otterstad; Rackeby och Skalunda. 47,981 har. 19,709 inv. (1909).

Kållands-Åsaka, socken i Skaraborgs län, Kållands härad. 1,509 har. 478 inv. (1909). Annex till Råda, Skara stift, Kållands kontrakt.

Kållandsö. 1. Ö i Vänern, mellan Kinneviken och Dalbosjön, utanför Kållands härads fastland och skild från detta genom de smala Björn- och Ullersunden. Arealen utgör omkr. 6,750 har. Ön är bergig och delvis skogbevuxen samt mycket oregelbunden genom djupt inskärande vikar af Vänern. Den kallades under medeltiden *Qualdins ö* efter häradet Qvalden (nu Kålland) och utgjorde då tre socknar, Oterstadh, Synætta och Thorsö. Sistnämnda sockens kyrka nära Traneberg reparerades 1678 af grefve M. G. De la Gardie och fick efter dennes maka Maria Eufrosyna namnet S:t Marie kapell. Tillsammans med några kringliggande smärre öar och en liten del af fastlandet tillhör K. Otterstads pastorat (se Otterstad). Märkligaste ställena på ön äro Läckö och Traneberg. — 2. Förr namn på ett pastorat, som numera utgöres af Otterstad. 1. (Wbg.)

Kållered, socken i Göteborgs och Bohus län, Askims härad. 2,617 har. 596 inv. (1909). Annex till Fässberg, Göteborgs stift, Domprosteriets södra kontrakt.

Källerstad, socken i Jönköpings län, Västbo härad. 3,795 har. 572 inv. (1909). Annex till Ås, Växjö stift, Västbo kontrakt.

Kålmalen, *Plutella cruciferarum* (*P. maculipennis*), *zool.*, en till malfjärilarnas underordning hörande fjäril, hvars larv uppträder som skadedjur på kål, rofvor och andra korsblomstriga växter. Larven, som är grön med svartaktigt hufvud, lefver af bladen, som stundom skeletteras så, att endast de grofva nerverna återstå. Besprutning med fotogenemulsion (1 d. fotogen på 25 dlr vatten) har visat sig verksam, likaså har man försökt beströ de angripna plantorna med en blandning af släckt kalk och sot. Vidare bör man taga som regel att vid angrepp på unga plantor uppskjuta gallringen något, ty företages gallring under härjningen, ansättas

Ord, som saknas under K, torde sökas under C.

de kvarlämnade plantorna för hårdt af skadeinsekten. G. G.

Kålmasken. Se Kålfjärilsläktet.

Kålmottet, *Pionea forficalis, zool.*, en till mottfjärilarnas underordning hörande skadeinsekt på kålartade växter. Den fullbildade fjäriln har gulaktiga ringar, med fyra mer eller mindre tydliga sneda streck af mörk färg öfver framvingarna. Larven är grönaktig, med omväxlande mörkare och ljusare längslinjer. Se Landtbrukets skadeinsekter, pl. II, fig. 7. G. G.

Kålpalmer, *bot.*, namn på åtskilliga palmer, hvilkas späda toppskott och ännu i hölstret inneslutna blomkolfvar ätas som grönsaker under namn af ”palmkål”. Arter af släktena *Areca, Euterpe, Oreodoxa, Oncosperma, Corypha, Livistona, Arenga, Cocos* m. fl. lämna sådan palmkål. Många kålpalmer lämna ock s. k. ”palmvin” (se d. o.). O. T. S. (G. L—m.)

Kålrabbi (ty. *kohlrabi*, af it. *cavoli rape*), *bot.* Se Brassica.

Kålraps, *bot.* Se Brassica.

Kålrot, *bot.* Se Brassica och Fodermedel.

Kålsenap, *Eruca'strum Polli'chii* Schimp. & Spenn., *bot.*, en till fam. *Cruciferæ* hörande flerårig, styfhårig ört med parflikade eller parbladiga blad, hvitgula blommor och glatta, trinda skidor, som växer vid sjön Tåkerns stränder. G. L—m.

Kålund, H. V. Se Kaalund.

Kålund, Peter Erasmus Kristian, dansk filolog, f. 19 aug. 1844, magister i nordisk filologi 1869 och filos. doktor 1879, var 1875—83 adjunkt vid metropolitanskolan i Köpenhamn och blef därefter bibliotekarie vid arnamagnæanska handskriftsamlingen; sedan 1879 har han varit sekreterare i Samfundet til udgivelse af gammel nordisk litteratur och sedan 1891 hos Det nordiske oldskriftselskab. K. är korresp. led. af Vitt. hist. o. ant. akad. (1910). Hans hufvudverk är *Bidrag til en historisk-topografisk beskrivelse af Island* (2 bd, 1877—82), ett nödvändigt hjälpmedel till studiet af sagorna. Dessutom har han utarbetat en omfattande *Katalog over den arnamagnæanske håndskriftsamling* (2 bd, 1888—98) och utgifvit en rad sagor: ”Fljotsdœla hin meiri” (1883), ”Laxdœla saga” (1888—91), ”Gullþoris saga” (1898), ”Heidarviga saga” (1905) och ”Sturlunga saga” (d. 1, 1906) samt en ypperlig öfv. däraf (1904) och flera fornskrifter, vidare *Palæografisk atlas* (2 bd, 1903—05), innehållande prof på danska och isländska handskrifter. I flera tidskrifter, särskildt i ”Aarböger for nordisk oldkyndighed”, har han författat *Familielivet paa Island* (1870) och *Islands fortidslevninger* (1882) med flera afh. om kulturlifvet under sagotiden. E. Ebg.

Kålviflar, *zool.*, benämning på åtskilliga arter af vifvelsläktet *Ceutorhynchus*, hvilka lefva på kålartade växter. Särskild uppmärksamhet har kålgallvifveln, *C. pleurostigma* (se Landtbrukets skadeinsekter, pl. I, fig. 4), tilldragit sig på grund af de gallartade bildningar dess larver åstadkomma kring rothalsen på kål, rofvor, raps m. fl. cruciferer (se fig. 4 *a*). Som medel mot denna insekt rekommenderas att taga upp och förstöra de angripna plantorna, innan larverna lämnat gallknölarna. G. G.

Kålåsen (Kolåsen), by i Jämtland (tillhöri Järpens cellulosafabrik) n. om Åre vid sjön Ack lingen, som står i sammanhang med Jufveln och Kall sjön. K. har varit ett vanligt mål för turister, som på små ångbåtar å de sistnämnda två sjöarna beg sig till ”lappmässorna” i K., där ett kapell finne (Åre socken). Ofvanför detta står ett litet utsikts torn, hvarifrån man öfverblickar ett präktigt bergs panorama (Anjeskutan, Manshögarna, Dörrsvalen) ett af Jämtlands vackraste.

Kånna, socken i Kronobergs län, Sunnerbo härad 5,750 har. 817 inv. (1909). Annex till Angelstad Växjö stift, Sunnerbo kontrakt.

Kåpa (Korkåpa). Se Biskopsskrud.

Kår (fr. *corps*, af lat. *corpus*, kropp), flera genom samma regler, bruk, verksamhet o. s. v. till e mer eller mindre sluten enhet förenade individer t. ex. diplomatiska kåren, officerskår, handelskår studentkår, ballettkår o. s. v. I den militära ter minologien nyttjas ordet hufvudsakligen för att be teckna en truppstyrka, sammansatt och utrustad fö självständigt uppträdande antingen som högsta enhe i en stor armé, armékår (se d. o.), eller ocks i och för ett särskildt ändamål, såsom ströfkå (se Ströftåg), frikår (se d. o.) o. d. I Sve rige nyttjades benämningen kår äfven för de fri stående fältjägarbataljonerna och för några kaval lerienheter af ett regementes eller mindre storlek numera begagnas den om ingenjörtruppernas oc trängens bataljon motsvarande enheter. Norska armé har 1885—1910 varit indelad i kårer i st. f. rege menten; numera är regementsindelningen återta gen. C. O. N

Kårakvädena (isl. *Kárulióð*). Se Hrómunda saga Gripssonar och Kara Halfdans dotter.

Kåranda. Se Esprit de corps.

Kårböle kapell i Gäfleborgs län, Ljusdals tings lag, tillhör Färila, Uppsala stift, Hälsinglands västr öfre kontrakt.

Kårböle skans, i Hälsingland, strax nedanfö Kårböle kapell, ofvanför hvilket vägarna från Jämt land och Härjedalen stöta tillsammans. K., so ligger mellan landsvägen och Ljusne älf, fann redan 1644, då den iståndsattes, och hölls seda besatt intill hösten 1645, hvarefter skansen skull tills vidare stå orörd. 1657 hotades K. af nor männen, som dock i sept. tillbakadrefvos af lands höfding Creutz. 1677 i aug. reparerades skanse af allmogen. Ännu synas väl bibehållna, ehur skogöfvervuxna lämningar af den stort tilltagn skansen. L. W:son N

Kårchef. 1. Chef för en kår. — 2. Förkorta benämning på chef för underofficers- och sjöman kårerna vid en af flottans stationer.

Kåre (Vindkåre). Se Kare.

Kåreholms skansar, på Ölands östra kust, i Lö socken, byggdes våren 1677 och utgjordes af e 4-hörnig redutt på själfva holmen och en 4-udd stjärnskans på landtudden i väster. Efter krige slut fingo skansarna förfalla. L. W:son N

Kårsta, socken i Stockholms län, Långhund härad. 5,913 har. 919 inv. (1909). Annex t Frösunda, Uppsala stift, Seminghundra kontrakt.

Kåsa, namn på några sorters gammalsvensk dryckeskärl. Som en stor ölskål (af trä) förekom mer kåsa i adliga ätten Kåses och andras sköld

Ord, som saknas under K, torde sökas under C.

ärken. Under 1400-talet och förra hälften af 500-talet nyttjades i herremäns hem omättligt ora ölkåsor af trä med 1 eller oftare 2 högtgående epar, som voro präktigt utskurna med snirklar h blommor samt ämnade att vid tömmandet föras ver hufvudet, där de då bildade liksom en krans der hornliknande prydnad (se afbildning af en sa å illustrationssidan till art. Dryckeskärl

ig. 1. Svenskt dryckeslag med kåsor, efter Olaus Magnus' "Historia de gentibus septentrionalibus" (Rom-uppl., 1555).

amt ofvanstående fig. 1 ur Olaus Magnus' berömda rbete, där själfva kåsorna äro laggkärl). Redan början af 1600-talet voro sådana kåsor mycket sällsynta. Bland allmogen i Dalarna m. fl. landskap nyttjades sedan gammalt mindre träkåsor med lägre gående grepar, ofta vackert formade och rikt snidade (se fig. 2). Dessutom hade man för inmundigande af brännvin små halfcirkelformiga kåsor af trä eller silfver med vågräta grepar. I Norge begagnades tämligen stora, laggade ölkåsor f. trä med snidade grepar, som ej räckte högt upp en rik samling sådana finnes i Nordiska museet).

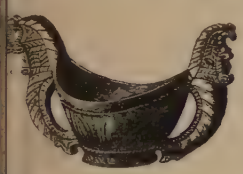

ig. 2. Allmogekåsa från rsa, Dalarna. (Nordiska museet.)

Kåseri (fr. *causerie*, af *causer*, samspråka, af lat. *causāri*, anföra skäl), eg. samtal, prat; ett i lätt con hållet, godlynt och småkvickt föredrag, som berör hvarjehanda ämnen på ett underhållande och angenämt sätt, vare sig i en sällskapskrets eller skriftligen i en tidning e. d. — Kåsēra, hålla ett kåseri. — Kåsör (fr. *causeur*), person, som

Kåsös.

skildrar eller resonerar på lätt och angenämt sätt; tidningsman, som särskildt egnar sig åt att skrifva kåserier öfver ämnen för dagen. — Kåsös (fr. *causeuse*), ett slags mindre, helt öfverstoppad soffa (se fig.), lagom för två personer att sitta i och samtala på tu man hand.

Kåsör, Kåsös. Se Kåseri.

Kåta. Se Lappar.

Kåtokaise, snöfjäll i Lappland, tillhörande Sarjekmassivet, omkr. 2,025 m. högt.

Käf [käf], turk. *Kēf* (af arab. *kejf*, "huru?" eller "befinnande") användes af turkarna om hvilans behaglighet, "dolce far niente". I svensk litteratur och svenskt talspråk förekommer uttrycket stundom, liksom i tyskan m. fl. språk. "Idka sitt käf" är detsamma som småslumra eller göra rakt ingenting. J. C.

Käflinge. 1. Socken i Malmöhus län, Harjagers härad. 823 har. 2,321 inv. (1909). Annex till Hög, Lunds stift, Harjagers kontrakt. — 2. Municipalsamhälle (enl. k. br. 23 aug. 1901) i ofvannämnda socken, vid K. station å statsbanelinjen Malmö—Ängelholm m. fl. linjer (se K.—Barsebäcks järnväg), 25 km. från Malmö, 11 km. från Lund. 206,5 har. 1,948 inv. (1909). Taxeringsvärde å fastigheter s. å. 3,016,500 kr., hvaraf 317,600 kr. å jordbruksfastighet, hvartill kommer taxeringsvärdet å bevillningsfria fastigheter, 162,400 kr. Där finnas läkare (extra provinsialläkare), apotek (sedan 1903), sparbank (Högs och K. socknars sparbank), poststation, hotell, ett 50-tal handlande och handtverkare samt flera fabriker, bl. a. en 1891 af K. sockerfabriksa.-b. anlagd hvitbetssockerfabrik (tax.-v. 1,141,800 kr., hvaraf 207,300 kr. å jordbruksfastighet i socknen), skofabrik med garfveri (anlagd 1896 af a.-b. K. läder- och skofabrik, tax.-v. 227,400 kr.), a.-b. Malmö handsk- och glacéläderfabrik (tax.-v. 272,000 kr.), mejeri och stenhuggeri. 2. Wbg.

Käflinge—Barsebäcks järnväg (sign. Kj. B. J.), som eges af Käflinge—Barsebäcks järnvägsaktiebolag, är normalspårig (1,435 m.) och 16 km. lång samt belägen inom Malmöhus län, sträcker sig från den vid satsbanelinjen Malmö—Ängelholm belägna Käflinge station till Barsebäcks hamn vid Öresund n. om Lommabukten. Vid Käflinge har järnvägen förutom med statens järnvägar förbindelse jämväl med Lund—Käflinge, Landskrona—Käflinge och Käflinge—Sjöbo järnvägar. Järnvägen öppnades för trafik 4 aug. 1907. Vid 1909 års slut uppgick bokförda byggnadskostnaden till 808,113 kr., hvaraf för rullande materiel 144,378 kr., och aktiekapitalet till 344,850 kr. Järnvägsbolagets styrelse har sitt säte i Käflinge. A. d'A.

Käflinge—Sjöbo järnväg. Se Landskrona—Käflinge—Sjöbo järnväg.

Käflingeån (Lödde- l. Lyddeån), södra Skånes största vattendrag, har sina aflägsnaste källor på Linderödsåsens sydvästra sluttning (120—150 m. ö. h.) i Albo härad af Kristianstads län. Vattendraget, i början uppkalladt efter de socknar, genom hvilka det rinner (Tolånga-, Åsums- och Björkaån), flyter först i västlig hufvudriktning, upptagande flera tillflöden, bl. a. den rätt betydande Ledåsebäcken, till Våmbsjön (20,2 m. ö. h., 12,4 kvkm.), därefter under namnet K. i nordvästlig riktning samt böjer sig slutligen mot s. v. och faller under namnet Löddeån ut i Lommabukten af Öresund. Knappt 2 km. nedanför Våmbsjön upptar K. fr. vänster den omkr. 37 km. långa vattenfattiga Klingvalls-

å n, som utgör aflopp för flera små sjöar ö. om Romeleåsens södra del: Ellestasjön (39,5 m. ö. h.), Snogeholmssjön (38 m.) och Söfdesjön (36 m. ö. h.), omkr. 8 km. längre ned ett mindre vattendrag från Krankesjön samt ytterligare längre ned Sularpsbäcken, som n. om Hardeberga kyrka utskurit en liten dal genom det siluriska systemets olika lager och därigenom blottat den ofta beskrifna viktiga geologiska profilen vid Fågelsång. Nära Örtofta kyrka tillkommer från n. den vattenfattiga, 53 km. långa B r å å n från Linderödsåsen. K:s längd är 80 km. (däraf 46 km. nedanför Våmbsjön), dess vattenområde 1,230 kvkm. Bredden och djupet växla betydligt, från 7—9 m. bredd och 15 m. djup efter utloppet ur Våmbsjön till mer än 90 m. bredd och 18 m. djup vid Käflinge bro och öfver 120 m. bredd vid utloppet. Särskildt i trakten af Krankesjön ha genom sjösänkning och afdikning under de senare åren vunnits flera hundra har odlingsbar mark. Wbg.

Käfsjö, socken i Jönköpings län, Östbo härad. 11,284 har. 1,031 inv. (1909). Annex till Åker, Växjö stift, Östbo kontrakt.

Käfvesta, sedan 1878 (1873—78 vid Vrana) folkhögskola och därmed förenad landtmannaskola i Sköllersta socken, Örebro län.

Kägel, S t i l k ä g e l, plur. k ä g l a r, *boktr.*, typens höjd, räknad från den sida, där signaturen är anbragt, till den motsatta sidan. Kägeln, som är lika för alla typer af samma stilart, bestämmer afståndet mellan raderna, så ofta icke ”mellanslag” nyttjas. De olika stilkäglarna särskiljas genom namnen diamant, pärl, nonparelj, petit, korpus, cicero o. s. v.

korna lefva i de tropiska, företrädesvis de asiatiska hafven och ha ett omvändt kägelformigt skal med en långsträckt smal mynning, som har parallella, icke tandade läppar. Skalen äro vanligen vackert teckнade. Bland de mera bekanta arterna må nämnas

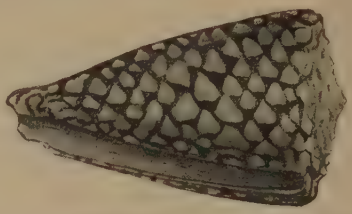

Skal af en kägelsnäcka, *Conus marmoreus.*

C. geographus L., *C. marmoreus* L. (se fig.) och *C. literatus* L., alla tillhörande Ostindien och hvilkas namn antyda teckningarnas beskaffenhet å de prydliga skalen. O. T. S.*

Kägelspelet (ty. *kegelspiel*, eng. *bowling*), ett spel med klot och käglor, anses ha sitt upphof i Tyskland, där det också öfvas ganska allmänt. Till vårt land nådde det för mer än 100 år sedan och spelades då på en på marken utlagd träbana, såsom framgår af teckningar från den tiden. I ena ändan stodo de nio käglorna antingen i gräset eller på en liten platå. Allteftersom spelet blef populärt, stego dock fordringarna, och sedan länge har man i nära nog hvarje stad haft en eller flera särskildt under tak byggda kägelbanor (fig. 1) och salonger. I Tyskland användas ofta banor af asfalt, men i vårt

Fig. 1. Vanlig svensk kägelbanas inre.

Kägelbana. Se K ä g e l s p e l e t.

Kägelbin, *Coelioxys*, *zool.*, ett till underfam. *Coelioxyinæ* bland de solitära bina hörande släkte af medelstora (9—15 mm.), svarta bin med gråhvit eller grågul behåring. Honorna ses, igenkännliga på den kägelformigt tillspetsade bakkroppen, sökande flyga öfver marker, där andra solitära bin gräft sina hålor. Själfva sakna de samlingshår och lägga sina ägg i celler tillhöriga bisläktena *Podalirius* och *Megachile*, hos hvilka kägelbinas larver lefva som snyltgäster. I Sverige finnas 8 arter. Af de närstående släktena *Dioxys* och *Biastes* snyltar det förra hos *Osmia*-arter, det senare hos *Rophites dentiventris*. G. A—z.

Kägelholm. Se K ä g l e h o l m.

Kägelkrig. Se K ä g e l s p e l.

Kägelsnitt, *mat.* Se K o n i s k s e k t i o n.

Kägelsnäckor, *Conus* L., *zool.*, benämnes ett släkte, som hör till afdelningen *Ctenobranchiata* (kamgälade) af klassen *Gastropoda* (bukfotingar, snäckdjur) bland *Mollusca* (blötdjuren). Kägelsnäcland knappast annat än af trä. Asfaltbanan är utan ”bomrännor”, hvarför klotet kan spelas med studs emot väggen. I Sverige spelas i allmänhet med 9 käglor, uppställda så som fig. 2 utvisar. En af käglorna, den midtersta, är försedd med krona och kallas ”kung”. Längden på banan kan vara 21—24 m. Bästa materialet för en träbana är ek. Plankorna böra helst ställas på kant, så att de ej ge sig efter en tid. Reglerna för spelet variera ganska betydligt i olika länder, men principen är öfverallt densamma: kägelspelaren skall från banans ena ända rulla klotet till den andra ändan i afsikt att där slå ned så många käglor som möjligt. I Sverige räknas vissa poäng för vissa slagna käglor. Det spelas med ”dubbla” och ”enkla”, d. v. s. ett högre och ett lägre värde räknas för hvarje slag beroende på, om klotet slår ned den första, midtersta käglan, då slaget får det högre värdet, eller om klotet går in bland käglorna, utan att slå ned

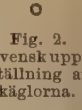

Fig. 2. Svenskuppställning af käglorna.

Ord, som saknas under K, torde sökas under C.

nna, då det lägre värdet räknas. ”Bataljon”, a käglorna kullslagna, ger vid ”dubbla” 40, vid inkla” 20, 8 käglor ge resp. 30 och 15 o. s. v. Kringskuren kung”, d. v. s. kungen står ensam, knas 50, ”svinrygg”, då midtraden ensam faller,

Fig. 3. Utslaget vid kägelspel.

liknas 15, endast de fyra yttre käglorna stående liknas 100. Det är det högst värderade slaget. öfrigt förekomma med extra värden ”dubbel riangel” 30, ”grisrygg” 10, ”en dubbel” 20, skomakarstol” 15. Spelet kan ske i lag, eller hvar ch en spelar enskildt för sig. Man spelar, tills n viss poäng, exempelvis 500, uppnåtts af en- era parten. I Amerika är kägelslagning mycket mtyckt, och täflingar förekomma ofta. Där spelas fter andra regler. Käglorna, till antal 10, ställas pp i svinfylking med 12 tums inbördes afstånd. Kloten äro försedda med två hål för tummen och ekfingret, så att bättre rotation kan ges i slaget. Partiet spelas i tio afdelningar, och hvarje spelare aar rättighet att kasta klotet två gånger i hvarje fdelning. Skulle det första klotet i någon afdel- ing slå ned alla käglorna, erhåller spelaren en ”strike”. Slår spelaren ned alla tio käglorna i två lag, erhålles en s. k. ”spare”. Särskilda förmåner ges för dessa slag, och poängberäkningen är mera nvecklad än vid det ”svenska” spe- et. — Kägelkrig, ett kägelspel på fria marken utan annan materiel än klotet och käglorna, är ett ut- märkt spel för barn. Käglorna äro 11 och ställas upp med en, ”kungen”, i midten och fem i en rad på hvar- dera 15 m. afstånd från kungen. Man spelar helst en mot en, och kastet skall göras från någon punkt bakom dkägellinjen. De käglor, som af mot- parten slås omkull, måste kastas öf- ver till denne, och spelet är vunnet, när ena parten eröfrat alla käglorna. Träffas kungen, är spelet förloradt. — Kägelspel med svängklot är också en art af kägelslagning. Klotet hänger härvid i ett rep lagom högt, så att det kan träffa topparna af de på en plattform därunder placerade käglorna, 8 stycken af vanliga dimensioner och en något större, ”kungen”. På motsatta sidan mot den, där ”slagaren” står för att sätta klotet i svängning, är en påle ned- slagen i marken, och rundt denna skall klotet svängas för att sedan träffa käglorna i ett slag. De kullslagna käglorna värderas efter viss poängberäk- ning. Litt.: Balck, ”Illustrerad idrottsbok”, I (1886), ”Nordiskt idrottslif” m. fl. E. B—ll.

Kägi [kä'-], Adolf. Se Kaegi.

Kägla. 1. *Mat.* Se Kon. — 2. *Bygnk.* Se Hjälm 4. — 3. Se Kägelspelet.

Käglan, skogshöjd, belägen mellan Arbogaåns dal och Hjälmaren, till största delen inom Närke, till en mindre del i Västmanlands län. K., hvars hela längd i ö. och v. kan uppskattas till omkr. 50 km., stupar mot n. tvärbrant och erbjuder, oaktadt sin ringa höjd, från denna sida utseendet af en fort- löpande bergkam, hvilken i trakten närmast ö. om sjön Väringen når sin största höjd, 108 m. Upp- fylld af hedar, kärr och oländiga trakter, sänker sig K. såväl mot s. till Hjälmaren som mot v. och ö. med knappast märkbar lutning. Längst i ö. fylla lägre utsprång, med höjder af 60—80 m. och alltid branta sluttningar mot n., en stor del af de till Södermanland (men Västmanlands län) räknade sock- narna Kung Karl och Torpa. Fordom var K. en vidsträckt, af stigmän ofredad gränsskog mellan Västmanlands- och Närkesbygderna. Liksom alla dylika har skogen i tidernas längd minskats genom den framträngande odlingen, så att numera bruten bygd träffas nästan öfverallt. — En lämning af den forna vildmarken återstår i den inom Glanshammars härad belägna häradsallmänningen Käglan, sedan gammalt anslagen till häradsborn- as husbehof af virke och ved. Äldsta kända karta öfver allmänningen upprättades 1737, nuv. rågång- ar röslagda 1828—29. Första skogshushållnings- planen är af 1844. Enligt plan af 1894 utgör totalarealen 2,146 har och årsafverkningen 2,477 kbm. A. G.* G. Sch.

Kägleholm (Kägelholm), gods i Ödeby soc- ken, Örebro län, på en ö i sjön Väringen, 4½ mtl, tax. till 192,900 kr. (1909). Dess förste kände egare äro Gudmar Månsson, lagman i Västergötland, och dennes son, Närkeslagmannen Ulf Gudmarsson, den heliga Birgittas man. 1541 köptes det af Gustaf I och gick genom hans gemål Margareta öfver till släkten Leijonhufvud samt kom genom arf

Kägleholms slott i slutet af 1690-talet, efter Sueciæ-verket.

1674 till grefve M. G. De la Gardie, som förde ett lysande hof på det af honom uppförda ståtliga slottet K. (se fig.), som brann ned i början af 1700-talet och af hvilket ruiner ännu synas strax s. om kyrkan. Egen- domen, hvars hufvudbyggnad nu ligger ett stycke n. om kyrkan, har i senare tid egts af släkten Tersme- den och såldes 1910 till A. Ekelund. (Wbg.)

Kähler [kä-], Martin, tysk protestantisk teo-

log, f. 1835, blef 1864 e. o. professor i Bonn och 1867 e. o. samt 1879 ord. professor i Halle. K., på hvars utvecklingsgång A. Tholuck (se d. o.) utöfvat det största inflytandet och som i Halle äfven i personligt och kyrkligt hänseende uppbär dennes traditioner, är en af samtidens allra mest betydande systematiska teologer. K., som har beröringspunkter såväl med Beck (se d. o.) som med den s. k. Erlangenteologien (J. Ch. K. Hofmann, se d. o. och Dogmatik) och A. Ritschl (se d. o.), kan svårligen hänföras till någon viss teologisk partiriktning. Själf betecknar han sig med förkärlek såsom bibelteolog, ja biblicist, och i den uppfattning af bibelns betydelse han gjort gällande har ock hans teologiska åskådning sin mest framträdande egendomlighet. Bibeln karakteriseras af K. i första hand som urkunden för den kyrkogrundande förkunnelsen eller, med en annan vändning, som kristenhetens första bekännelse. Dessa bestämningar gälla väl närmast om nya testamentet, men genom att i sin kanon upptaga jämväl gamla testamentet har kyrkan bekänt sig till den däri bevittnade ”messianska historian” som den förutsättning, utan hvilken Guds fulländande uppenbarelsegärning i Kristus ej låter sig rätt förstås. Med denna uppfattning träder K. i motsättning å ena sidan till den ortodoxistiska uppfattningen af bibeln som uppenbarad, inspirerad lära, å andra sidan till den moderna uppfattning, för hvilken bibelns betydelse väsentligen ligger i dess värde som historisk urkund — i främsta rummet för Jesu lif — i vanlig mening. I motsats till den förra vill K:s ståndpunkt skaffa fritt utrymme för den kritiska forskningen och ställa den religiösa vissheten oberoende af dennas enskilda resultat. Gentemot den senare påpekar K., att det religiösa, trosväckande syfte, som genomgår alla bibelns skrifter, måste göra deras rent historiska urkundsvärde tvifvelaktigt. Därför intar K. ock t. ex. i fråga om möjligheten att vinna en i detaljerna exakt bild af Jesu historiska personlighet och lif en mera skeptisk ståndpunkt än eljes långt till vänster om honom stående teologer: det är ej den historiske Jesus, utan den uppståndne och lefvande Kristus, om hvilken bibeln närmast talar. Men i hvad som sålunda från profanhistorisk synpunkt ter sig som en brist, ligger just grunden till bibelns religiösa värde. I det här kunskapen om den historia, i hvilken tron ser en Guds uppenbarelse, ej meddelas i form af nakna historiska data, utan innesluten i den bekännande tolkningen af dess religiösa innebörd och i förbindelse med vittnesbörden om dess betydelse för personlighetslifvet, är denna förkunnelse i sin mångsidighet och dock samstämmighet egnad att också hos andra väcka tro och för dessa öppna tillgången till en innehållsfylld kunskap om den här sig betygande Guden. För detta uppenbarelseinnehåll har K. präglat termen det *öfverhistoriska* — hans teologiska hufvudbegrepp. Det står i motsats å ena sidan till det rent *historiska*, som för oss endast indirekt, genom sina följder, vinner betydelse, å andra sidan till de *ohistoriska* ”idéerna”: det innehåll, som genom uppenbarelsehistorien åt oss förmedlas, består ej i en summa allmängiltiga religiösa och etiska sanningar, utan i inblicken i en den lefvande Gudens historia, en historia i historien, som i den lefvande, alltjämt sitt frälsningsverk fortsättande, Kristus finner sin enhetspunkt. Att allsidigt fastställa och klargöra detta uppenbarelsehistoriens ”öfverhistoriska” innehåll är den systematiska teologiens uppgift. I sitt, samtliga den systematiska teologiens discipliner omfattande, hufvudarbete, *Wissenschaft der christlichen lehre* (1883—87; 3:e uppl. 1905) har K. själf på ett storslaget sätt genomfört detta program. Bland hans öfriga skrifter må nämnas *Das gewissen* (1878), *Der sogenannte historische Jesus und der geschichtliche Christus* (1891; 2:a uppl. 1896), *Zur lehre von der versöhnung* (1898), *Die sacramenten als gnadenmittel* (1903), *Dogmatische zeitfragen* (2:a uppl., bd I: ”Zur bibelfrage”, 1907, bd II: ”Angewandte dogmen”, 1908). — Jfr J. Lindblom, ”Inledande grundtankar i M. K:s teologi” (i ”Bibelforskaren”, 1906), och A. Boegner, ”M. K. in Halle” (1908). E. Bg.

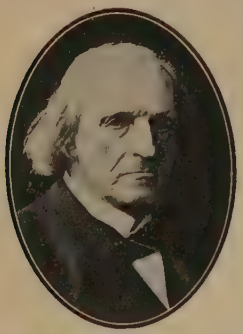

Käkbensbrand, Fosfornekrōs, *med.* Se Fosforförgiftning, sp. 958.

Käke, *anat.*, kallas hos vertebrerade djur de knotor, som i regel uppbära tänder och mellan sig ha öfre (främre) öppningen till digestionskanalen. De äro två, en öfre och en undre käke, hvilkas delar och form hos människan förtydligas af bilderna till art. Hufvudskål (Ö, Ö′ och Ö″ för öfverkäken samt U, U′ för underkäken). De tillhöra hufvudskålens ansiktsdel, utgöra alltid den största massan däraf och äro proportionellt större, ju mindre hjärnan och med denna hjärnskålen äro utvecklade. Käkarna uppstå ur flera benstycken, som hos en del lägre djur kunna kvarstå hela lifvet igenom som skilda ben, hos andra förenas till färre stycken eller därvid delvis försvinna. Hos de flesta högre djur nedbringas antalet beståndelar i öfverkäken till 4 eller 2 och i underkäken till 2 eller 1 (hos människan resp. 2 och 1). Då de förbli delade i flera stycken, äro de mera rörliga och kunna båda aflägsnas från hvarandra till munnens vidgande (t. ex. hos ormarna). Sammansmälta de, minskas denna rörlighet. Hos de högre vertebraterna är öfverkäken orörligt fäst vid öfriga ansiktsben; endast underkäken är rörlig och detta blott i en för tuggningen erforderlig grad. — Om käkarna hos *insekter* se d. o., fig. 1—4. G. v. D.*

Käkfjärilar, *zool.*, en grupp af metallglänsande småfjärilar, i hvilken blifvit sammanförda former utan närmare släktskap med hvarandra. Sålunda har dit räknats familjen *Eriocephalidæ*, som ensam gör skäl för namnet käkfjärilar, emedan hithörande arter, olikt alla andra fjärilar, ha väl utvecklade mandibler. Fjärilarna lefva af pollen. Larverna, som lefva af mossa, äro också mycket afvikande från alla andra fjärillarver genom tillvaron af 8 par abdominalfötter på de närmast efter de 3 fotbärande thoraxalsegmenten följande lederna (se Fjärilar). Hos en annan till gruppen räknad familj, *Micropterygidæ*, sakna de fullbildade fjärilarna mandibler, medan puppan, som olikt andra fjärilars är

pupa libera (se Insekter), är utrustad med
ora sådana. Larverna af denna senare familj
äfva gångar i det inre af björkarnas nyutslagna
ed och sakna alla fötter. G. A—z.

Kä'kisa'lmi [kä-]. Se Kexholm.

Käks. Se Käx.

Käla (af ty. *kehle*, strupe; se Hålkäl), förse
ed en rännformig fördjupning, ge en konkav profi-
ring åt t. ex. ett listverk. Se vidare Kälning.

Käle. 1. Se Tjäle. — 2. Den del af en
ifsa, hvari pinnarna äro fästa.

Kälfvene, socken i Skaraborgs län, Vartofta härad.
-54 har. 217 inv. (1909). Annex till Vartofta-
:saka, Skara stift, Vartofta kontrakt.

Kälkborgare, skämtsam eller ringaktande benäm-
ing på det lägre borgerskapet, äfvensom på folk
ed trångbröstadt och småaktigt (''kälkborgerligt'')
:kådningssätt (jfr Bracka och Spetsbor-
gare). Ordet ''kälkborgare'' är en elliptisk bild-
ing af *Kälkestadsborgare*, efter *Kälkestad*, en i
800-talets litteratur stundom förekommande be-
eckning för en stad med samma karaktär som det
rekiska Abdera eller det svenska Skråköping.
Kälkestad'' nämnes, såvidt man vet, första gången
P. Bångs kyrkohistoriska arbete (i rudbeckiansk
nda): ''Priscorum sveo-gothorum ecclesia'' (1675),
ämligen i det sid. 29 förekommande ordstäfvet:
'när Adam bodde i Kälkestad'', ett uttryck, som
örfattaren säger vara kändt af unga och gamla
å hans tid. I Palmblads öfv. af Tiecks ''Die
childbürger'', som på svenska fick titeln ''Kelk-
orgarnes krönika'' (1813), är originalets Schilda
en liten stad i Mähren), dit händelserna äro för-
agda, utbytt mot *Kelkestad*, som vid den tiden
edan torde haft sin speciella betydelse (''brack-
amhälle'') stadgad. Ordet ''kälkborgare'' kan i
itteraturen ej uppvisas förrän i slutet af 1700-
talet: det möter nämligen först i Westes fransk-
svenska lexikon (1795). Jfr Th. Hjelmqvist, ''Bi-
bliska personers namn med sekundär användning i
nysvenskan'' (1901, s. 18 f.). R. G.

Kälke. Se Kälkåkning. — Om timmerkäl-
kar se Getdoning och Timmerkälke.

Kälkestad. Se Kälkborgare.

Kälkåkning är en öfverallt, där det finns is och
nö, omtyckt vinteridrott. Redskapet, kälken,
ar urspr. varit ett nyttigt fortskaffningsmedel. Vid
utöfning af kälkåkning som idrott skiljer man på
kälkar för en person och kälkar för flera. Ett sär-
skildt slags genuint svensk kälkåkning är dessutom
sparkstöttingsåkning. Det gemensamma draget för
idrottskälkar är, att de skola vara byggda så låga
som möjligt för underlättande af balansen i branta
kurvor. Den vanliga kälken utgöres af en stundom
madrasserad träsits med två på dess undersida fast-
gjorda medar antingen af järn eller af trä och i
senare fallet försedda med järnskenor. Medarna
konstrueras efter förets beskaffenhet; för isbackar
användas smalare medar. Skenorna böra vara flata
med icke alltför skarpa kanter. Alltför hvassa
skenor omöjliggöra styrningen.

Täflingar i kälkbacksåkning anordnas rätt ofta i
utlandet, och den lämpligaste täflingsmodellen för
en kälke är den amerikanska skeletonkälken
(af *skeleton*, stomme), hvilken är konstruerad så
låg som möjligt och med rätt stort afstånd mellan
medarna, så att jämviktsläget blir stabilt. Denna
kälke är afsedd för en person och användes numera
alltid vid de stora årliga täflingarna i Canada,
Schweiz och annorstädes. Skeleton har sitt ursprung

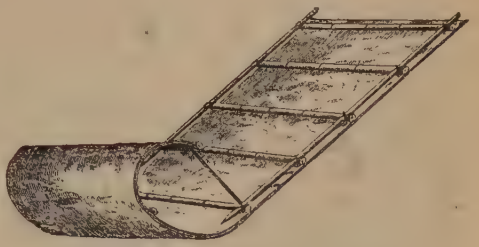

Fig. 1. Toboggan (Canadakälke).

från toboggan (af indian. *odabagan*, kälke), en
i Canada mycket bruklig och i sin ordning från
indianerna härstammande kälke, gjord af en enda
mycket tunn, i ena ändan uppböjd bräda af ett
hårdt och böjligt träslag, samt för stadgans skull

Fig. 2. Konstgjord kälkbacke i Canada (*tobogganslide*).

klädd med en enkel stomme af spjälor (se fig. 1
o. 2). En utveckling af skeletonmodellen är bob-
kälken (amerik.-eng. *bobsleigh*, eg. sväng- l.

Fig. 3. Amerikansk bobkälke (*bobsleigh*).

knyckslade; se fig. 3 o. 4) afsedd för flera personer.
Dess stomme och medar äro af stål, och öfver den-
samma läggas tunna askspjälor. Längden är omkr.

Ord, som saknas under K, torde sökas under C.

3 m., och den är försedd med två starka stålkälkar under stommen, den främre af dessa vridbar och försedd med en styrinrättning. Styrinrättningen kan

Fig. 4. Bobsleigh-åkning i Åre, Jämtland (1911).

vara antingen ett handtag med två ställinor eller en ratt. En svensk urtyp för iskälke, mycket vanlig vid kusterna af Kalmarsund (fig. 5), öfverensstämmer ganska mycket såväl med skeletontypen som

Fig. 5. Iskälke från Kalmarsundskusterna.

med den norska kälken, som dock ofta göres större till bruk för flera personer. En i Stockholm sedan gammalt bruklig form af kälke (fig. 6) är något för hög i förhållande till bredden. Åtskilliga

Fig. 6. Stockholmskälke.

försök ha gjorts att konstruera kälkar med särskildt upphöjda säten, s. k. sadelkälkar, men de ha aldrig kommit till någon större användning, emedan jämviktsläget kommit för högt och de sålunda ha blifvit nästan ostyrbara vid större fart.

Kroppsställningen vid kälkåkning för en person är lämpligast liggande ställning rätt framstupa på kälken. Fördelarna härvid äro, att kroppsvikten kommer så nära marken som möjligt samt att den blir jämnare fördelad på kälken, och då styrningen hufvudsakligast sker genom vridning af kroppen, så att tyngden och jämviktsläget fördelas olika på kälken, uppnås i detta läge största precision och minsta möjliga menliga inverkan på farten. För underlättande af styrningen kan äfven "sitsen" vara skjutbar i kälkens längdriktning, så att kroppens förflyttning framåt eller bakåt underlättas. Endast som reserv användes styrning i branta kurvor medelst endera fotens tryckning mot marken. I Sverige är det ganska brukligt, att den liggande ställningen intages i sidläge, hvilket ur estetisk synpunkt kanske är bättre och äfven möjliggör en kraftigare styrning med det fria benet, utan att det sättes i marken, men hvilket dock har den afgjorda nackdelen, att jämviktsläget placeras för högt öfver marken. Sittande ställning på kälken är bekväm, men ökar betydligt risken för kullkörning. På bobkälke intages alltid sittande ställning. Bobkälken styres medels framkälkens vridning, men i Norge styr man de långa enkelkälkarna medelst en lång, släpande stång, som skötes af den bakerst sittande mannen. Farten är gifvetvis beroende på backens lutning, men en fart på 100 t. o. m. 120 km. i timmen med en skeleton eller en bob är ingenting ovanligt. Kälkbackens beskaffenhet spelar en viktig roll vid kälkåkning. Lutningen kan växla mellan 1 på 10 och 1 på 5, men bör icke öfverstiga det senare talförhållandet. Backen bör vara hård och fast, hvilket lättast uppnås medelst vattenbegjutning, så att is bildas. I kurvorna bör lutning åstadkommas inåt i ytan, detta för att underlätta styrningen. Ju längre och brantare backen är, desto större måste denna dosering vara. Längden kan växla, men måste gifvetvis stå i ett visst förhållande till lutningen. I Norge finnas backar om 4 till 5 km.

Fig. 7. Åkning med drög.

längd och mera. Bobsleighbanan i Åre (Jämtland) mäter 1,700 m. i längd och har 4 stora kurvor. Åkning med drög (fig. 7), hvarvid den styrande står på ett ben på ena meden bakom kälken och passagerarna sitta på densamma, är ganska vanlig

Sverige. Drögen är en ganska kort och bred kälke, rsedd med 4 upprättstående stakar, 2 främre, rtare och 2 bakre. Den användes i dagligt bruk m lastkälke och om söndagarna till idrottsändamål. förbättring af drögen är sparkstöttingen

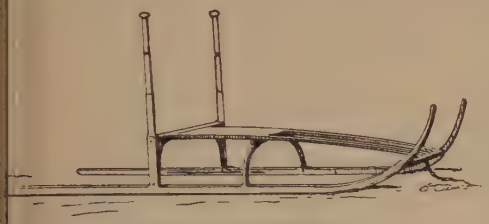

Fig. 8. Sparkstötting.

ig. 8), som har sitt ursprung i Norrland, där den nge varit ett förträffligt fortskaffningsmedel och intertid ersätter järnvägar och andra kommunikaonsmedel. Den är numera rätt mycket i bruk äfven Tyskland. Med densamma kan en person med en ätt last utan svårighet färdas 100 km. om dagen. sparkstöttingen, som äfven kallas rännulf, är m stor och lätt kälke med smäckra dimensioner. gentligen består den af två mycket långa medar ed hvar sin upprättstående stake placerad ungefär id tredjedelen af längden från bakre ändan räknadt amt sammanbundna med en sits, spänd mellan staarna och fram till medarnas uppåtböjda framändar. Medarna kunna vara antingen järnskodda eller ndast "vallade" (kokade i tjära), hvarvid de gå ättare i stark köld. Stakarna äro omkr. 1 m. höga och numera vanligen försedda med tvärslå upptill. Vid åkning sparkas kälken fram (däraf namnet), rvarvid ena foten hvilar på ena meden och den ndra (som förses med en brodd) medelst sparkar marken skjutsar kälken fram. Härvid är att märka, att på slät mark fart ges lika mycket genom sparkningen mot marken som genom den därpå följande framåtsvängningen af benet, hvilket sker i en jämn rytm. Litt.: Balck, "Illustrerad idrottsbok" (I) samt "Nordiskt idrottslif". E. B—ll.

Källa, *geol.*, kallas hvarje ur marken framkvällande eller upprinnande vattensamling, som till följd

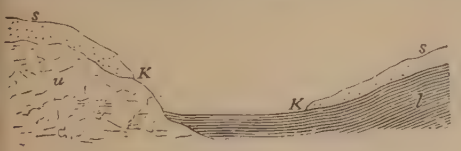

Fig. 1.

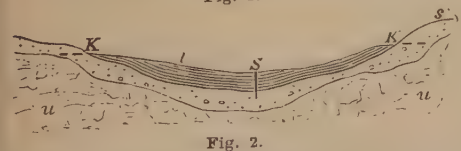

Fig. 2.

Fig. 1 o. 2. Profiler, visande uppkomsten af källor. K = källor; s = porösa sand- eller gruslager; l = vattentäta lerlager; u = urberget; S = uppborradt springvatten.

af ständigt till- och aflopp icke är stillastående, oafsedt huruvida tillträdet till dagen är vattnet beredt genom gräfning eller borrning eller genom naturens egen åtgärd (jfr Brunn). Källornas vatten härrör från den ur atmosfären fallna nederbörden. Af denna nedtränger nämligen en del till större eller mindre djup i de lösa jordaflagringarna, i vattengenomsläppande berglager eller i bergens sprickor. Träffar vattnet därvid någon tät och ogenomsläppande underbädd, t. ex. ett lerlager eller lerskifferlager eller själfva urberggrunden, så söker det sig väg längs denna till ständigt lägre punkter. Vid foten af höjder och backsluttningar framträda därför icke sällan källor (fig. 1). Om ett vatten genomsläppande lager (af sand, grus eller sandsten) är skålformigt utbredt mellan kringliggande bergshöjder och i midten betäckes af t. ex. en ogenomtränglig lerbädd, så kan det förra bli h. o. h. vattenfylldt och vattnet vid utkanterna stiga högre än markens yta i midten (fig. 2). Vid lerbäddens gränser framkvälla då källor, K; ur ett hål, S, som i lerbäddens lägsta del borras genom denna ned till det vattenförande lagret, pressas vattnet med en viss kraft upp till eller öfver markens yta, och en s. k. springkälla, springbrunn l. artesisk brunn (se dessa ord) uppstår.

Man skiljer mellan *kalla* och *varma* källor. Kallkällorna ega i allmänhet en temperatur af mellan +3° och +10° C., och deras vatten anses komma från 3—15 m. djup under jordytan, dit hvarken sommarvärmens eller vinterköldens inverkan kunnat nå. De varma källorna däremot anses härstamma från så stort djup, att vattnet af den inre jordvärmen eller vulkaniska härdar antagit en hög värmegrad, stundom närmande sig vattnets kokpunkt. — Under sin gång genom sand- eller gruslagren blir källvattnet liksom filtreradt och renadt från möjligen åtföljande slam och organiska partiklar; men det hinner därvid vanligen i stället att från de genomgångna lagren upplösa en liten kvantitet mineralämnen (hufvudsakligen järn och kalk), hvilka ämnen förena sig med vattnets halt af kolsyra till kolsyrade salter. Källvattnet erhåller däraf ofta egenskapen att vara, hvad man kallar, "hårdt", till skillnad från sjövatten, som är mera "mjukt". Men dessa upplösta mineralämnens (salters) mängd är i allmänhet ytterst obetydlig: omkr. 0,5 gr. på 10,000 gr. vatten. Uppgår den till större, äfven för smaken tydligt märkbar kvantitet, får källan namn af mineralkälla, hälsokälla eller hälsobrunn (se d. o.). Sådana källor äro dels kalla, dels varma och af många olika slag allteftersom de mineraliska och gasartade beståndsdelarnas beskaffenhet. — Kallkällor finnas ganska allmänt inom Sverige, ty ler-, grus- och sandlager förekomma där flerstädes i rik omväxling med hvarandra. Vanligen framkvälla de självmant på markens yta, dock utan att bilda springvatten. Flera ega en ganska betydande vattenrikedom, i synnerhet sådana, som framkomma ur eller i närheten af rullstensåsar och af hvilka somliga t. o. m. lämna driftvatten till mindre kvarnar. Den ur Uppsalaåsen vid Uppsala kommande "Hospitalskällan" lämnar omkr. 7,800 l. vatten i minuten. Ur flera af de i Skåne och Danmark utförda, ända till 100 m. djupa borrbrunnarna (se Brunn) uppstiger vattnet öfver markens yta, och de kunna således anses som ett slags springkällor. — Mineralkällor, nästan alla hållande järnhaltigt vatten (järnkällor), förekomma också inom Sverige på åtskilliga

Ord, som saknas under K, torde sökas under C.

ställen. Mest bekanta äro de vid Karlstad, Medevi, Porla, Ramlösa, Rindö och Ronneby. Koksalt förekommer i Torpa källa i Älfsborgs län samt i vattnet i några af de ned till triassystemets berglager i Skåne borrade djupa borrhålen. Ur dessa senare har tillika iakttagits med vattnet uppkomma en icke obetydlig kvantitet brännbar gas. Källor med ''varmt'' vatten äro ej bekanta inom Skandinavien, men finnas inom flera andra länder, såväl i Europa som i de andra världsdelarna. Hälsokällorna i Aachen, Baden-Baden, Ems, Karlsbad, Vichy, Wiesbaden, Spa m. fl. äro varma. Dessa jämte öfriga europeiska varma källor ha konstant flöde; somliga äro springkällor. Men äfven sådana finnas, ur hvilka vattnet periodvis utströmmar, s. k. intermittenta källor, t. ex. de varma geysirkällorna på Island, Nya Zeeland o. s. v. (se Geysir och Intermittent källa). Om mineralkällornas användning som läkemedel och deras klassifikation m. m. se Brunnsdrickning samt specialartiklar om mera betydande källor. — Källorna, i synnerhet de varma, åstadkomma, på grund af sin upplösande förmåga, småningom ganska stora geologiska verkningar, i det de föra med sig till jordytan stora kvantiteter mineralämnen, som där i fast form afsättas. — Om heliga källor se Källkult. — Om naturliga utströmningar ur jorden af gaser och bergolja se Bergolja och Gaskälla. E. E.

Källa, socken på Öland, i Kalmar län, Åkerbo härad. 2,628 har. 812 inv. (1909). K. utgör ett konsist. pastorat i Kalmar stift, Ölands norra kontrakt. Inom socknen finnes en märklig ödekyrka,

Källa ödekyrkas inre.

som i sitt inre (se fig.), bl. a. genom öfre våningens beskaffenhet och kreneleringen, visar tydliga medeltida anordningar för ett positivt försvar mot fienders angrepp. Till ödekyrkans konservering lämnades statsbidrag 1911. O. J—e.

Källarfrihet, *förv.*, städernas forna privilegium att tullfritt införskrifva vin och andra utländska drycker för stadskällarens behof. Detta privilegium, som vållade olägenheter för tullförvaltningen, indrogs genom k. br. af 27 aug. 1777 emot årlig kontant ersättning från statsverket. En del af dessa små statsanslag, som i riksstaten blifvit inordnad under förslagsanslaget ''städers friheter'' på 7:e hufvudtiteln, har efter hand försvunnit genom kvittning med danaarf o. d. Hvad särskildt beträffar Stockholm, som egde tre stadskällare, nämligen. Storkällaren (på Börsens tomt vid Stortorget), Norrmalmskällaren l. Kastenhof (nuv. hotell Rydberg) och Södermalmskällaren l. Stadshuset (vid Götgatsbacken), medgåfvo privilegierna rätt till tullfri införsel af 110 åmar (1 åm = 60 kannor) renskt, 36 pipor (1 pipa = 180 kannor) spanskt och 70 oxhufvud (1 oxhufvud = 90 kannor) franskt vin, som antingen fick säljas på nämnda tre källare eller utarrenderas till försäljning genom ''vintappare''. För mistningen af denna förmån uppbar Stockholms stad 1908 30,669 kr., under det statens utbetalningar för ändamålet till samtliga öfriga städer utgjorde 7,762 kr. Kbg.

Källby, socken i Skaraborgs län, Kinnefjärdings härad. 1,448 har. 651 inv. (1909). K. bildar med Broby, Skeby och Hangelösa ett regalt pastorat i Skara stift, Kinna kontrakt.

Källefall, gods i Daretorps socken, Skaraborgs län, nära Tidaholm, tills. $1^{15}/_{32}$ mtl, jämte kvarn och såg tax. till 127,800 kr. (1909). Det tillhör frih. Joh. von Essen, som där anlagt en fiskodlingsanstalt. Namnet härledes af de rikt gifvande källor, som där upprinna och lämna drifkraft åt gårdens kvarn, såg och elektricitetsverk och ha ett det renaste och klaraste vatten af 8—10°. I de små sjöarna på godset (Gårsjön, Hvitsjön, Svartsjön och Krondammen) hade egaren förut låtit inplantera fisk (karp, sutare, foreller och braxen m. fl.), men 1908 gjordes början med fiskodlingen. De tre källorna förenades medelst kanaler, höjdes något samt försågos med in- och afloppsmunkar och skibord för utsläppande af öfverflödsvatten. Dammarna äro gräfda till ett antal af 28. Anstalten blef färdig våren 1909, och i densamma insläpptes öfver 350,000 befruktad rom af regnbågsforellen.

Källerhalsbuske, *bot.*, namn på *Daphne Mezereum.*

Källeryd. 1. Socken i Jönköpings län, Mo härad. 7,125 har. 647 inv. (1909). Annex till Åsenhöga, Växjö stift, Västbo kontrakt. — 2. (Källerö) Del af fideikommisset Nissafors (se d. o.).

Källfrö, grodlarv.

Källing, *metall.* Se Blästerverk.

Källing, kattunge.

Källist, *bygnk.* Se Hålkäl och Karnis.

Källkrasse, *bot.* Se Nasturtium.

Källkult, dyrkan af källor (heliga källor). Dyrkan af vatten i allmänhet går ofantligt långt tillbaka i tiden. Denna liksom all annan naturdyrkan (se d. o.) bottnar i en animistisk uppfattning, och man torde få söka sig ända ned i den paleolitiska stenåldern för att finna dess rötter. Underbart är, huru denna dyrkan utan afbrott kunnat fortlefva genom så betydliga tidsrymder ända fram till våra dagar, huru en och samma källa kunnat fortfara att vara helig, fastän religionerna växlat liksom folken, hvilka bragt henne sin dyrkan. Så finnes

Ord, som saknas under K, torde sökas under C.

källa i det gamla Heliopolis (Egypten), fordom nad åt solguden och där faraonerna tvättade sina leten, innan de gingo in i templen, om hvilken aditionen förmäler, att jungfru Maria i den tvått istusbarnets kläder, och som ännu i dag är helig- llen af kringboende muhammedaner och koptiska istna.

Källkult och vattenkult öfver hufvud taget före- nas såväl hos semiterna som hos de ariska folken h förekomma sannolikt äfven hos andra folk, ex. hos lapparna. Det skulle vara omöjligt att ppräkna namnen på alla de vatten och källor, som o eller varit föremål för religiös dyrkan. Ofta rekomma dylika vatten eller källor i samband ed gudadyrkan f. ö., så att man väl nästan kan ga, att de flesta tempel under den klassiska forn- den i sin närhet hade en helig källa; synnerligen kanta sådana funnos såväl vid Dodona som vid elfi, andra att förtiga. Man offrade i källan och dde sig, innan man inträdde i helgedomen, men fven i källor, som ej stodo i samband med något mpel, offrade man. Horatius skildrar ett dylikt ffer i ett af sina oden (II, 13). Många källor dyr- ades på grund af sitt hälsobringande vatten, andra llor voro ett slags orakel, som gåfvo svar på amställda frågor, ja det ges en mångfald af olika genskaper, som kunde föranleda, att en källa helig- ölls.

Då kristendomen slutligen framgick som segrare ch blef statsreligion, hade den bl. a. till uppgift att trota alla hedna föreställningar eller, om detta ej täte sig göra, att omklåda dem till kristna. Otaliga voro de strider, som kyrkan hade att utkämpa mot dem, som dyrkade källor och vatten. Så förbjuder onsiliet i Arles (452) brännandet af ljus vid källor ch träd; S:t Elygius gör detsamma 586, och många ådana förbud skulle kunna framletas från skilda der och länder. Allt förgäfves. Än i dag samlas olket å vissa dagar, olika hos olika länder och folk, och utöfvar sin urgamla källkult under hvarjehanda förlustelser.

I *Sverige* äro källkult och vattenkult som annor- städes urgamla: Blotkällan vid Uppsala tempel om- talas af samtida. Den omständigheten, att så många offerkällor (så kallas de heliga källorna all- mänt i vårt land) ofta ligga i närheten af kyrkor, antyder, att de äfven hos våra hedniska förfäder stått i samband med deras kult, då kyrkorna ju så ofta uppbyggts på gamla kultplatser. Äfven hos oss ”kristnades” källorna, i det att man tog bdem i anspråk för den nya religionen; ”hedna- apostlarna” hade döpt i dem, så finnes mer än en S:t Sigfrids källa i Småland, och i Södermanland är S:t Eskils källa känd. Andra helgonnamn före- komma äfven, såsom S:t Lars’ källa (Närke); oftast förekomma måhända S:t Olofskällor, emedan Olof den helige var den gamle Tors kristna arftagare, och Torskulten var mycket utbredd här i landet. Ibland satte man endast ett ”sankt” eller ”helig” framför det ursprungliga gudanamnet, såsom Sankt Thores källa, v. om Södertälje, och Helga Tors källa, i Skatelöfs socken i Småland. Liksom ofta i utlandet förekommer hos oss, åtminstone i ett fall, att den heliga källan blifvit inbyggd i kyrkan, näm- ligen i Dalby kyrka i Skåne, där i kryptan finnes en offerkälla, som än i dag lär besökas. — Reforma- torerna ifrade med all kraft mot det, såsom de ansågo, ”papistiska ofog”, som bedrefs vid en del källor. Olaus Petri upprättade en förteckning öfver de mest besökta, och ärkebiskop Laurentius Petri skref 1568 till biskopen i Strängnäs, att han skulle förebygga sådana missbruk ”såsom ljus, mässande, korskyssande medh mehra”, hvilket allt bedrifvits vid S:t Eskils källa ”af en ifrån Engeland vid namn Guilhelm Molteck, som sagdt sigh hafva sina förfäder i Sverige”. Den måhända ryktbaraste källan i Sverige var den vid Svingarns kyrka (Upp-

Offerkällan vid Svingarns kyrka i Uppland, i slutet af 1600-talet. (Efter Sueciæ-verket.)

land) belägna (se fig.); den benämnes såväl S:t Sigfrids som Helga Korskällan. Ett stort krucifix, som stått vid källan, lär ärkebiskopen 1544 ha låtit föra till Uppsala och där bränna. — Det är framför allt en dag om året, då folket samlar sig kring och offrar i källan. I Sveriges sydligaste provinser är det företrädesvis midsommaraftonen, som källorna draga till sig sina trogna skaror; i mellersta Sverige är det trefaldighetsaftonen, som är helgad åt källkulten; ofta nog kallas källorna i dessa trakter för trefaldighetskällor (hvilken källa som helst, som rinner mot n., kan bli en ”trefaldighetskälla”). Badande eller tvagning i källan eller drickande af dess vatten jämte ett offer af penningar e. d., som merendels nedkastades i källan, är det ceremoniel, som förekommer vid källorna, hvilka ofta rikt smyckas med löf och blommor. På mer än ett ställe skulle källan ösas läns närmast före den dag, då högtiden vid källan skulle firas. Jfr Flentzberg, ”Offerkällor och trefaldighetskällor” (i ”Fataburen”, 1909). B. S—n.

Käll-lånke, *bot.*, namn på *Montia fontana.*

Källmossa, *bot.* Se Fontinalis.

Källna, socken i Kristianstads län, Norra Åsbo härad. 1,159 har. 649 inv. (1909). Annex till Östra Ljungby, Lunds stift, Norra Åsbo kontrakt.

Källor. Se Källa och Källkult.

Källsjö, socken i Hallands län, Faurås härad. 2,573 har. 396 inv. (1909). Annex till Fagerred, Göteborgs stift, Falkenbergs kontrakt.

Källstad, socken i Östergötlands län, Dals härad. 1,706 har. 301 inv. (1909). Annex till Herrestad, Linköpings stift, Dals kontrakt.

Källstorp, socken. Se Kellstorp. (På den sista tiden börjar stafningen åter bli Källstorp.)

Källunga, socken i Älfsborgs län, Gäsene härad.

Ord, som saknas under K, torde sökas under C.

2,454 har. 382 inv. (1909). Annex till Sköllvene, Skara stift, Ås kontrakt.

Källunge, socken i Gottlands län, Norra häradet. 1,843 har. 287 inv. (1909). K. bildar med Vallstena ett konsist. pastorat i Visby stift, Norra kontraktet.

Källvik, brunns- och badanstalt i Loftahammars socken, Kalmar län, vid stranden af Östersjön, 21 km. från Gamleby och Västervik. Platsen har två svaga järnkällor, varma bad och saltsjöbad, ligger i en naturskön, på barrskog rik trakt, är på alla sidor skyddad för häftiga vindar samt känd för sitt milda och jämna klimat, sin friska och rena luft. Kurgästernas antal är 400—500 årligen. Säsong början af juni—slutet af aug. Ln.

Källviken, brunns- och badort. Se Rindön.

Kälning (se Hålkäl och Käla), en konkav profilering, t. ex. å ett listverk. Inom byggnadssnickeriet säges en bräda vara *kälad* i kanten, om där hyflats en listprofil, vare sig denna är rundstaf, karnis eller hålkäl. — Å en tallrik betecknar kälningen det parti, som bildar öfvergången från den högre liggande brädden till den lägre inre bottnen eller midten. Upk.*

Kälviä [kä'-], finsk socken. Se Kelviå.

Kämelgarn [kä'-], tysk benämning på garn af angoragetens (ty. *kämelziege*) mjuka och glänsande hår, ej att förväxla med *kamelgarn* (se d. o.). G. A. W.

Kämelhår [kä'-; af ty. *kämelziege*, angoraget], *text.* Se Angora-ull.

Kämnär l. Kämner (i äldre sv. *kæmenær*, ty. *kämmerer*, af mlat. *camerārius*, af *ca'mera*, skattkammare, kassa; således urspr. detsamma som ''kammerare''), ledamot i en kämnärsrätt (se d. o.).

Kä'mnärsrätt (Kämnersrätt; se Kämnär), en numera upphäfd underdomstol i Sveriges städer. Enligt Stadslagen skulle utom rådstufvurätten finnas äfven en lägre domstol ute på torget. Denna domstols plats blef sedermera intagen af kämnärerna, hvilkas ämbete från början var att uppbära och redovisa stadens inkomster, i förening med en uppsikt öfver hvarjehanda förhållanden, att ej staden måtte gå miste om sina inkomster. I de under Gustaf II Adolfs regering utfärdade stadsprivilegierna upptagas kämnärerna som utöfvande den lägre domsrätten inom staden; och i den 1619 upprättade, ehuru ej till allmän giltighet utfärdade, stadgan om städernas administration och uppkomst bestämdes, att kämnärerna skulle vara två i hvarje stad och skulle i rådhuset ha ett särskildt rum, kalladt kämnärsstugan. Kämnärernas ämbete säges i stadgan vara att upptaga alla ringa och smärre saker till förhör och dem antingen i vänlighet bilägga eller uti ljusa och klara saker framlägga lagen, ordinantian och privilegierna samt därefter döma. Om kämnärsrättens uppkomst finnes närmare utredning hos C. T. Odhner: ''Bidrag till svenska städernas och borgareståndets historia före 1633'' (1860) samt ''Bidrag till svenska stadsförfattningens historia'' (1861). Därjämte skulle kämnärerna utkräfva sakören samt drifva på, att förlag och skatter, som på staden kommo, i rättan tid blefvo uttagna. I 1734 års lag (Rättegångsbalken, kap. V) bibehölls kämnärsrätten som första instans i städerna, ehuru tillika uti kap. VI, § 4, stadgades, att där kämnärsrätt ej funnes, rådstufvurätten egde rannsaka och döma i alla de mål, som eljest till kämnärsrätt hörde, hvilket enligt en uppgift från början af 1600-talet skulle varit fallet i åtminstone 25 städer. Kämnärsrättens befogenhet enligt 1734 års lag var att i staden rannsaka och döma alla tvister, så ock brottmål, där de ej efter lag eller särskilda stadgar hörde till annan rätt. Gick saken å lif eller ära, egde kämnärsrätten endast att rannsaka, ej att döma, utom i Stockholm, där äfven i dessa mål kämnärsrätten skulle döma och insända domen till hofrättens skärskådan. Vid den genom förordningen 18 april 1849 vidtagna reformen af domstolsorganisationen, hvarigenom instansernas antal blef från fyra nedsatt till tre, upphäfdes kämnärsrätterna och förordnades, att alla de mål, som dittills hört till kämnärsrätterna, skulle omedelbart upptagas af rådstufvurätterna. L. A.*

Kämnärsstuga. Se Kämnärsrätt.

Kämpagrafvar, *arkeol.*, folkligt namn på vissa fornlämningar (se fig. 14 pl. II till art. Järnåldern) på Gottland, hvilka dock ej äro grafvar, utan förhistoriska husgrunder. ''Kämpagrafven'' består af en rektangulär vall af kalk- eller gråsten samt jord; vallens bredd är $1^1/_2$—$2^1/_2$ m., dess höjd numera blott $^1/_2$—1 m. samt själfva husets längd omkr. 30—40 m. och dess bredd 10—15 m.; både större och mindre husgrunder föreligga dock. På vallens ena eller båda tvärsidor finnas öppningar, som varit husets ingångar. På dessa låga väggar har det höga åsformiga spjälktaket hvilat; i några fall synas dock verkliga bjälkväggar dessutom ha förekommit. Husens byggnad har således öfverensstämt med den ännu på de nordskotska öarna förekommande hustypen, som var vanlig i hela Norden under vikingatiden, vid sidan om timmerhusen och de s. k. klinhusen. De få gottländska ''kämpagrafvar'', som hittills undersökts, ha visat sig tillhöra den äldre järnålderns slut, 3:e och 4:e årh. e. Kr. Då emellertid antalet ''kämpagrafvar'' är mycket stort, bortåt ett hundratal, torde det vara möjligt, att dessa fornlämningar fortsätta genom hela järnåldern; de fynd, som påträffats, utgöra framför allt husgerådssaker af skilda slag. Anmärkningsvärd är den ständiga förekomsten af flera (2—5) ''kämpagrafvar'' tillsammans; de utgöra med säkerhet en sluten bondgård, med särskilda sofstugor, eldstugor, gäststugor o. s. v., en anordning, som allmänt återfinnes under medeltiden och som först småningom öfvergick i flerrumshusen. Liknande husgrunder, af befolkningen ofta kallade kyrkor, återfinnas på fastlandet, men i långt mindre antal än på Gottland. Litt.: Fr. Nordin, ''Gotlands s. k. kämpagrafvar'' (i Vitt. hist. o. ant. akad:s ''Månadsblad'', 1886 och 1888). Br. Sr.

Kämpalekar, en ofta nyttjad benämning på fornskandinavernas kroppsöfningar (om dessas arter se Idrott, sp. 363—364), i synnerhet sådana, hvari täfling ingick. — Kämpaspel var en benämning på de under 1600-talet vid svenska hofvet anordnade riddarspelen l. karusellerna (se Karusell 1).

Kämpar, *bot.*, namn på *Plantago media.*

Kämpaspel. Se Kämpalekar.

Kämpavisor, benämning på sådana folkvisor (se d. o.), som skildra forntida kämpar. Då folkvisorna började efterliknas af konstdikten, kallade stundom författarna själfva sina dikter med detta namn, t. ex. ''Göta kämpavisa''.

Ord, som saknas under K, torde sökas under C.

Kämpfer [kä'-], Engelbert, tysk resande, 1651 i Lemgo, d. 1716, studerade medicin i Danzig, Krakau och Königsberg, kom 1680 till Sverige, där bröderna Pufendorf togo sig an honom, samt medföljde 1683 som läkare en svensk beskickning, som öfver Moskva sändes i handelsangelägenheter till Persien. Där stannade han i flera år, for så med ett holländskt skepp till Ceylon, Bengalen och Java samt åtföljde 1690 holländska sändebudet till Japan, hvarvid tillika ett besök gjordes i Siam. Efter en tvåårig vistelse i Japan återvände han till Java samt begaf sig därifrån hemåt, på vägen kvarstannande någon tid i Kaplandet. Han ankom 1694 till Holland, blef med. doktor i Leiden och bosatte sig därefter i sin hemort (Lippe-Detmold). — Endast några af de arbeten han nedskref hade utgifvits, nämligen af honom själf *Amoenitates exoticæ* (1712) och efter hans död *History of Japan and Siam* (1727), *Geschichte und beschreibung von Japan* (1777—79) samt *Icones selectæ plantarum, quas in Japonia collegit et delineavit Eng. Kæmpfer* (1791). K:s litterära kvarlåtenskap finnes i "British Museum".

Kämpferol [kämpferål], *kem.* Se Kvercetin.

Kängsko l. Bandsko, ett slags pjäxa, i Norrbottens kustland och lappmark allmänt af folket nyttjadt skoplagg af garfvadt läder, som lapparna vanligen sy med senor och hvars skaft hoplindas med benkläderna medelst ett ungefär meterlångt läderband. Kängskorna, som skydda mot väta och köld, äro oumbärliga i öfre Norrland, men måste borgfälligt istoppas med "lapphö", d. v. s. torkade och gnuggade Carex-arter (Carex acuta, ampullacea, aquatilis, vesicaria m. fl.). Jfr Pjäxa.

Kängurudjuren [kä'-], *Macropodinæ, zool.*, underfamilj, tillhörande fam. *Phalangeridæ* inom däggdjursordn. pungdjur. Bakre extremiteter starkt förlängda, de främre svagt utbildade: på de förra är fjärde tån den starkaste, femte något mindre; andra och tredje ytterst smala och förenade med hvarandra till klofoten. Svansen är lång, men växlande hos de olika släktena. Tändernas antal: framtänder ofvan 3, nedertill 1, hörntand stundom 1 ofvan, ingen nedan, kindtänder 5 eller 6 ofvan och nedan i hvardera käkhalfvan; de långa undre framtänderna kunna användas som sax. Magsäcken är försedd med många utvidgningar. Af hithörande släkten må nämnas följande: *Halmaturus*, kängurusläktet (se d. o.), *Petrogale*, berg- l. klippkängurun, som skiljer sig från Halmaturus genom tunnare, täthårig svans med tofs i spetsen; svansen användes ej som hos det förra släktet till stöd vid ståendet, utan snarare som balanserstång vid hopp och klättring. Släktet lefver i klipptrakter. *Lagorchestes*, harkängurun, skiljer sig från de föregående släktena därigenom, att nosen är hårig, medan den hos dessa är naken. — *Dendrolagus*, träd- l. klätterkängurun (se färgpl. Australisk fauna, fig. 2) afviker från de föregående därigenom, att skillnaden i styrka mellan de främre och bakre lemmarna är mindre betydlig, hvilket åter sammanhänger därmed, att hithörande arter lefva i träd. — *Potorous* (*Hypsiprymnus*), kängururåttan, skiljes från de föregående bl. a. därigenom, att den främsta öfre framtanden är betydligt längre än de öfriga samt att den främsta kindtanden är hoptryckt från sida till sida och försedd med lodräta, parallella åsar. De äro små djur, icke större än kaniner. De lefva i Australien och Tasmanien, äro nattliga och lifnära sig af allehanda växtämnen, bl. a. af lökar och rötter, som de gräfva upp med framfötterna. L—e.

Kängurugräset [kä'-], *Themeda ciliata* (*Anthistiria ciliata* Hack.), *bot.*, ett till gruppen *Andropogoneæ* af *Gramineæ* hörande gräs, som nästan ensamt täcker vida sträckor i Australien och Syd-Afrika. Jfr Australien, sp. 455. G. L—m.

Kängurusläktet [kä'-], *Halmaturus* l. *Macropus, zool.*, hör till fam. *Phalangeridæ* inom däggdjursordningen pungdjur. Det utmärkes genom de synnerligen starkt förlängda bakbenen och de små frambenen;

Fig. 1. Känguruhona (*Halmaturus*-art) med unge i pungen.

hufvudet är litet med långa öron, svansen kraftig och nosen vanligen naken. Detta släkte, till hvilket höra öfver 20 arter, innesluter de största lefvande pungdjuren; sålunda uppnår *H. rufus* en längd af öfver 2,5 m. (jfr färgpl. Australisk fauna, fig. 1). Deras hemland är den australiska kontinenten, de n. om densamma belägna öarna samt Tasmanien. De vidsträckta gräsrika slätterna i Australiens inre utgöra dessa djurs mest omtyckta uppehållsorter. De flesta äro i rörelse om dagen; de lifnära sig uteslutande af vegetabilier. När de beta, användas alla fyra benen vid ställflyttningen, vid hvila stödja de uteslutande på bakbenen och på svansen. För snabbare rörelser användas uteslutande de långa bakbenen; de större arterna förmå göra hopp af 8—10

Fig. 2. Känguru (*Halmaturus*-art) under språng.

m. längd (jfr fig. 2). Både hvita och infödingar jaga kängurun för köttets skull; i flera tätare befolkade trakter ha de redan blifvit utrotade. I Europas zoologiska trädgårdar trifvas de väl, och flera arter ha fortplantat sig därstädes. I några trakter af England ha känguruer blifvit acklimatiserade för sportsjakten. L—e.

Känguruön [kä'-; eng. *Kangaroo island*], en till

Ord, som saknas under K, torde sökas under C.

Syd-Australien hörande, af Flinders 1801 upptäckt ö framför S:t Vincentviken, skild från Yorkhalfön genom Investigatorsundet och från Kap Jervis i ö. genom Backstairspassagen. 4,351 kvkm. Omkr. 600 inv. Ön användes företrädesvis till fårbete. (J. F. N.)

Känn dig själf, vishetsregel. Se Cheilon och Gnothi seauton.

Känne, kronopark i Ytterhogdals socken, Rätans revir, Jämtlands län, har bildats genom inköp enligt k. br. 7 april 1899. Benämningen fastställdes enligt Domänstyrelsens beslut 29 dec. 1906. Areal 4,042 har. M—g.

Känningsbåk. Se Sjömärke.

Känsel, förmåga att reagera för yttre intryck, d. v. s. ung. detsamma som retbarhet; *fysiol.*, ett af sinnena. Till känselsinnet har man hänfört flera olika slags förnimmelser, såsom tryck, beröring, kallt och varmt, smärta, kittling m. m. Dessa förnimmelser äro emellertid hvarandra så olika, att redan af detta skäl en uppdelning af känselsinnet kan anses berättigad. Därtill kommer, att de olika förnimmelserna utlösas från olika perifera ändorgan. Blix visade (1883), att förnimmelsen kallt utlöses från vissa punkter å huden och förnimmelsen varmt från andra punkter. Retning af en kallpunkt förorsakar aldrig en värmeförnimmelse, och en varmpunkt ger aldrig en köldförnimmelse. Blix visade sedermera, att tryck- eller beröringsförnimmelserna likaledes utlösas från vissa punkter och att dessa äro skilda från kall- och varmpunkterna. Slutligen har v. Frey ådagalagt, att äfven beträffande smärtförnimmelserna ett analogt förhållande eger rum. Man har sålunda kommit till den uppfattningen, att känselsinnet rätteligen bör uppdelas i flera sinnen, *tryck-*, *köld-*, *värme-* och *smärtsinne*, och sannolikt bör smärtsinnet ytterligare uppdelas. Jfr Känselkroppar, Känselorgan och Sinnesförnimmelse. J. E. J—n.

Känseldynor. Se Hud, sp. 1195.

Känselkrets, *fysiol.* Se Lokaltecken, Ortsinne och Sinnesyta.

Känselkroppar, *anat.*, egendomliga runda eller mera långsträckta ändorgan för perifera sensibla nerver (känselnerver), äro till form och sammansättning tämligen växlande, men ega i regel gemensamt: dels att inom dem utveckla nämnda nerver sina yttersta, finaste ändförgreningar, dels att de f. ö. äro uppbyggda af enahanda väfnader, inom hvilka de uppträda. Känselkroppar uppträda t. ex. i hudens olika bindväfslager samt i underhudsbindväfven (jfr Hud, sp. 1196); hit höra de Paciniska l. Vater-Paciniska känselkropparna, *Corpuscula Pacini s. Vater-Pacini* (se fig.), och äro därvid sammansatta af nervers ändförgreningar och modifierad bindväf; känselkroppar finnas äfven i muskler och senor och innehålla därvid, utom nervförgreningar, antingen modifierad muskelväfnad eller senväfnad. E. Hgn.

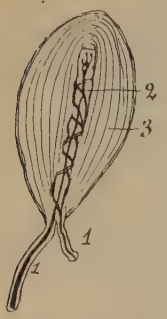

Vater-Pacinisk känselkropp. *1* till känselkroppen kommande nerver, *2* dessas yttersta ändförgreningar inom känselkroppen, *3* bindväfslameller, bildande en flerlagrig kapsel omkring nervernas ändförgreningar.

Känselorgan, *anat.* Om man tager känsel i fysiologisk mening (se Känsel), utgöres känselorganet af huden och de till densamma närmast gränsande slemhinnorna. Där sluta känselnerverna i en mängd till sin skapnad sinsemellan högst växlande ändapparater, om hvilkas olika fysiologiska betydelse vi ännu icke ha någon säker kunskap. Dessa ändapparater kunna indelas i fyra hufvudgrupper, allteftersom nervens axelcylinder slutar *a*) med talrikare eller färre ändförgreningar fritt mellan epitelceller, *b*) i anslutning till egendomliga epidermisceller, *c*) med talrikare eller färre ändförgreningar inom s. k. känselkroppar (se d. o.). Dessa hufvudgrupper innehålla en mängd olika former. R. T—dt.*

Känselpapill, *bot.*, papilliknande utbuktning på irritabla ståndares epidermis, genom hvilken retning perciperas. Jfr Sinnesorgan, växternas. G. L—m.

Känselpor, *bot.*, por i ytterväggen af epidermis hos många klängen, t. ex. hos pumpan. Känselporerna äro fyllda af cytoplasma och tjäna till att percipera retning. Jfr Sinnesorgan, växternas. G. L—m.

Känselspröt. Se Pannspröt.

Känsla, *psyk.*, sådana yttringar af själslifvet, som utgöra hvarken uppfattningar af föremål (förnimmelser, föreställningar och tankar) eller viljeakter, som gå ut på att förändra den gifna verkligheten, utan bestå blott i tillstånd hos den kännande personen, t. ex. glädje och sorg, kärlek och hat, medglädje och medlidande o. s. v. Då dessa själsfunktioner höra till det mest personliga, mest inre hos människan, hvilket är svårast att konstatera och fatta i fasta begrepp, är det naturligt, att det dröjde länge, innan de fingo sin självständiga plats inom de psykologiska klassifikationerna. De starkaste, med kroppsliga uttryck mest förbundna känslorna, *affekterna*, hade visserligen gjorts till föremål för specialstudier af Descartes och Spinoza, men ett uppslag till känslornas allmänna emancipation inom psykologien gjordes först under 1700-talet af den tyske estetikern Sulzer och framför allt af psykologen Tetens, hvarefter det blef Kant, som med sin auktoritet fastslog den nu gängse tredelningen af själslifvet i förnimmelser (föreställningar, tankar), känslor och viljeyttringar. I den hvardagliga uppfattningen har denna bestämda uppfattning af begreppet känsla dock ännu ej fullt ingått, utan känslan förblandas ofta med vissa former af föremålsuppfattningar, dels med sinnesförnimmelser inom känselns område, dels med anande, osäkra omdömen, t. ex. när man säger sig ha haft en känsla på förhand af en olycka. Huru länge en liknande förblandning äfven inom den vetenskapliga teorien kunnat hålla sig kvar, därpå lämnar Boström ett intressant exempel, då ännu han definierar känslan som "dunkel förnimmelse" och till känslorna hänför alla sinnesförnimmelserna. I viss mån ett återfall till denna förblandning af sensation och känsla innebär en nutida känsloteori (särskildt tillämpad på affekterna), som framställts af dansken K. Lange och amerikanen W. James. Enligt denna äro nämligen känslorna endast komplexer af inre organsensationer, de där framkallas omedelbart eller medelbart genom vissa förnimmelsers eller föreställningars inverkan på kärlmusklerna, som bestämma blodådrornas vidd, samt därmed sammanhängande

ändringar af de under viljans ledning stående sklernas innervation. Man skulle sålunda ej grå- därför att man är sorgsen, utan tvärtom känna g i följd af gråten och andra samtidiga kroppss- a förändringar, som direkt framkallats af en viss eställning, icke darra af rädsla, utan vara rädd, rför att man darrar o. s. v. Otvifvelaktigt ligger något riktigt i detta åskådningssätt, så till vida mligen att uttrycksrörelserna och de inre kroppsa förändringarna genom sin återverkan på själsståndet i hög grad förstärka och modifiera detta. ck hålla de fleste psykologer fortfarande på det ardagliga åskådningssättet, enligt hvilket orsaksloppet vid en känsla är följande: 1. en *förnimmelse*, föreställning eller tanke, som direkt orsakar en *primär känsla*; denna åstadkommer 3. vissa *uttrycksrörelser* och andra kroppsliga förändringar, ilka sedan i sin ordning uppfattas genom 4. mer eller mindre dunkla *förnimmelser*, de där modifiera det *slutliga känslotillståndet*. Lange och James yka häri bort mom. 2 och identifiera mom. 3 och hvaremot framför allt talar känslans polariska raktär, d. v. s. den motsättning, som man öfver lt inom känslolifvet möter mellan känslor af *behag* ller *obehag* (enl. från tyskan upptagen terminologi st och *olust*). Om känslorna ej skulle vara något nnat än vissa sensationskomplexer, blir denna poritet oförklarlig. På den lägga återigen andra sykologer en så stor vikt, att den egentliga känslan kulle ega blott dessa två kvaliteter, lust och olust; ll annan förment olikhet mellan känslorna skulle ke gälla dessa själfva, utan endast de dem uppfärande förnimmelserna, föreställningarna eller tanarna. Smärtan af tandvärk och sorgen öfver en är anhörigs död skulle sålunda innebära alldeles amma olustkänsla, kanske med olika intensitetsgrad, vilket icke utesluter en oerhörd skillnad i de två ämnda erfarenheterna med hänsyn till de i dem ngående olika intellektuella momenten, i ena fallet issa kroppsliga smärtförnimmelser, i det andra en el mångfald för den kännandes personliga lif beydelsefulla föreställningar och tankar. Till de två ämnda känslokvaliteterna lägger Wundt ytterigare två andra "dimensioner", nämligen 2. *exciterande* och *deprimerande* känslor samt 3. *spännande* och spänningen *lösande* känslor. Lipps m. fl. gillar dock icke detta skarpa särskiljande mellan känslotillståndens intellektuella och rent känsloarade element, utan fasthåller den gängse uppfattningen af en oändlig mångfald känslokvaliteter, förmenande, att olikheten mellan de intellektuella orsakerna till känslorna ock medför motsvarande skiftningar i själfva känslorna. Åtminstone flertalet af alla känslor kan dock fattas som underarter af de två stora klasserna lust- och olustkänslor. Och känslopsykologiens hufvudproblem förblir därför förklaringen af denna grundmotsättning. Den söker man i följande biologiska lag: de förnimmelser, föreställningar eller tankar, med hvilka vi uppfatta något, som främjar våra omedelbart pågående lifsfunktioner, väcka lustkänsla, och tvärtom uppfattningen af det hämmande olustkänsla. Visserligen kan t. ex. smaken af ett lifsfarligt gift vara lustbetonad, och tvärtom ett nyttigt medikament vid intagandet väcka en stark olustkänsla; men härvid må man besinna, att "känslan profeterar icke"; dess utslag om främjande eller hämmande gäller det ögonblick, då intrycket erfares. Giftet kan i munnen vara oskadligt, ehuru det upptaget af matsmältningen är fördärfbringande; den behagliga känslan anger det förra stadiet, under det att nog det senare ger sig till känna genom starka olustkänslor, om ej fullständig medvetslöshet inträder. Naturligtvis är det antagligt, att den fullständiga anpassningen mellan känslorna och lifsfunktionerna endast delvis är medfödd och till större delen förvärfvas genom erfarenheten, hvarför känslan ock kan bli missvisande i följd af onaturliga vanor, såsom alkoholmissbruk o. d. Men i det hela sörjer nog det naturliga urvalet under kampen för tillvaron för en öfvervägande koordination mellan lust och nytta samt å andra sidan mellan olust och skadlighet. Känslorna äro den lefvande varelsens omedelbara sätt att genom förändring af sitt eget inre tillstånd reagera mot alla mottagna intryck. Därför är det ock naturligt, att samma intryck hos olika personer kunna väcka vidt skilda känslor och att intet inom själslifvet är så individuellt som känslorna. — Dessa väckas ej blott af förnimmelsernas, föreställningarnas och tankarnas *innehåll*, utan äfven af deras form och inbördes *förhållanden*. Behaget af ett musikstycke beror ej blott på de enskilda tonernas välljud, utan framför allt på deras inbördes sammanställning; och två färger, som hvar för sig väcka behag, kunna tillsammans bilda en pinsam disharmoni för det utbildade färgsinnet. I det hela väcka de förhållanden lustkänslor, i hvilka en mer eller mindre rik enhet sammansluter en mångfald till ett helt, under det att tvärtom brist på mångfald eller på enhet vållar olust. Sinnesintrycken få sin särskilda känsloton ej blott genom sin egen omedelbara beskaffenhet, utan ofta vida mera genom de föreställningar, som de framkalla genom *association*. Den späda vårgrönskan tjusar ej vårt öga förnämligast genom sin egen kvalitet, utan genom de densamma åtföljande föreställningarna om ljus och värme och återvaknande naturlif. Då de genom association framkallade föreställningarna ofta äro en hel mängd, inom hvilken de enskilda föreställningarna tränga hvarandra tillbaka ur medvetandet, under det att däremot de dem åtföljande känslorna kunna inbördes förstärka hvarandra, kan totalkänslan förefalla knuten omedelbart till ett intryck, med hvilket den ursprungligen intet har att skaffa; särskildt gäller detta, då förloppet i fråga flera gånger upprepats och intrycket därigenom fastare förbundits med känslan i fråga. På sådant sätt försiggår den *känsloöfverflyttning*, som t. ex. egt rum, när en plats, där vi upplefvat något sorgligt, för oss får en viss sorgsen prägel eller festdräkten i och för sig i viss mån väcker feststämning. Ett särskildt belysande exempel lämnar vårt förhållande till pengar; de af dem framkallade lustkänslorna gälla ju ursprungligen det, som man genom dem kan förskaffa sig, men knytas snart omedelbart till pengarna, vanligen utan någon som helst bestämd tanke på de köpbara föremålen. Hit hör också hvad de tyske psykologerna kalla *einfühlung*, hvarigenom vi liksom lägga in våra känslor i döda ting genom personifikation af dem, t. ex. då en byggnad med sitt spetsiga torn tyckes oss stolt resa sig mot skyn eller några alltför smala pelare sucka under bördan af det uppburna, tunga bjälklaget. Äfven annars spelar den genom association framkallade jag-föreställningen en stor roll i känslornas framkallande och

Ord, som saknas under K, torde sökas under C.

utformande, i olika grad hos olika personer. Känslorna fortvara ofta, sedan det, som framkallat dem, försvunnit ur medvetandet. Därigenom uppstår hvad man kallat en *irradiation*, d. v. s. utstrålning af känslorna, t. ex. när stämningen under en hel dag blir förstörd genom ett på morgonen inträffadt missöde.

Känslorna kunna indelas i *enkla* och *sammansatta*. Äfven känslor af motsatt kvalitet kunna förbindas med hvarandra till s. k. *blandade känslor*; så är t. ex. vemodet en blandning af lust och olust och vreden enligt regeln en blandning af ursprunglig olust med en viss lustkänsla vid den därigenom framkallade lifliga självverksamheten och de affekten åtföljande uttrycksrörelserna. De flesta känslotillstånd äro mycket sammansatta, framkallade genom en mångfald samtidiga förnimmelser, föreställningar och tankar samt irradiationer från föregående känslor. — Med afseende på förloppet kan man skilja mellan *kortvariga känslor* och *långvariga känslor*. Då de förra äro synnerligen *starka*, taga de formen af *affekter* (se d. o.). De senare framträda, om de äro *svaga*, som *känslostämningar* (se d. o.), i starkare form som *passioner* (se d. o.), för så vidt man icke snarare bör fatta dessa två sistnämnda som dispositioner för känslor af en viss likartad karaktär. — Med afseende på det, som framkallar känslorna, kunna de indelas i *sinneskänslor*, framkallade af yttre sinnesförnimmelser eller inre organförnimmelser, *föreställningskänslor*, orsakade vare sig af minnen eller fantasier, samt *tankekänslor*, som åtföljа våra tankar, omdömen och antaganden. Måhända skulle man ock kunna tala om *viljekänslor*. Inom hvar och en af dessa hufvudarter kan man skilja mellan känslor, som äro bundna vid själfva den psykiska *akten*, och sådana, som referera sig till *innehållet*. — Det enskilda känslotillståndet torde sällan kunna förklaras utan hänsyn tagen till det särskilda innehållet, och vissa känslor ådraga sig från denna synpunkt uppmärksamhet som viktiga hufvudarter af känslor, såsom de sedliga känslorna (se Samvete), religiösa och estetiska känslor.

Alla nutida handböcker i psykologi egna utförliga kapitel åt känslorna, och många specialarbeten öfver känslolifvet ha utgifvits af Nahlowsky, Volkmann, Ziegler, Lipps, Ribot m. fl. Här må nämnas endast följande af skandinaviska forskare, nämligen K. Lange, ”Om sindsbevægelser” (1885) och ”Bidrag til nydelsernes fysiologi” (1899), Alfr. Lehmann, ”Hovedlovene for det menneskelige følelseliv” (1892), samt H. Larsson, ”Gränsen mellan emotion och sensation” (Lunds univ:s årsskr., 1899). S—e.

Känslostämningar, Sinnesstämningar, *psyk.*, jämförelsevis svaga känslor, som under en längre eller kortare tid kännetecknа människans inre lif mer eller mindre fortfarande, eller dispositioner till vissa arter af känslor eller riktningar i känslolifvet. Uppslaget ges vanligen af en starkare känsla, stundom en affekt, efter hvilken stämningen är liksom en efterdyning, hvarigenom en viss känsloton breder sig öfver hela själslifvet, till dess att något nytt intryck eller en framkallad föreställning bryter af stämningen eller denna af sig själft småningom försvagats och försvunnit. Allteftersom lust eller olust ingår däri, kallar man känslostämningen *ljus* eller *mörk*. Stämningar af den förra arten främja våra själsfunktioner liksom ock vår kroppsliga verksamhet, under det att de mörka stämningarna i båda hänseenden utöfva ett hämmande inflytande. Genom afsiktligt riktande af uppmärksamheten på föremål eller verksamhet, som äro egnade att framkalla andra känslor, kan man i viss mån behärska sina stämningar, t. ex. den, som med skäl säger sig ”icke ha tid att ha tråkigt”. Särskildt är en normal kroppsrörelse egnad att förbättra en nedtryckt känslostämning. (Jfr Melankoli.) S—e.

Känsor, *fisk.*, tafsar. Jfr Dörj, sp. 1252.

Känsö, liten ö i skärgården, s. v. om Göteborg, Styrsö socken, Göteborgs och Bohus län. Karantänsanstalt. Se vidare Karantän.

Käppi [kä'ppi] l. Keppi (fr. *képi* l. *képy*, af ty. *käppi*, af *kappe*, mössa), *krigsv.*, en styf, rund hufvudbonad af läder, vanligen öfverdragen med kläde, något smalare upptill än nedtill och med baksidan lutande. Den kom i bruk i flera arméer vid midten af 1800-talet och erhöll flerstädes den förut brukliga, fast på ett annat slag af läderhufvudbonader använda benämningen schakå. I Sverige var den i sin ursprungliga form i bruk från slutet af 1850-talet inpå 1870-talet samt förekommer ännu, ehuru betydligt lägre, vid artilleriet. I Frankrike ger man benämningen *képi* åt den med guld- eller redgarnssnören och framstående skärm försedda mössa, som utgjorde förebild för svenska arméns nuvarande mössa. C. O. N.

Svenska fältartilleriets käppi med plym (modell 1880).

Käpplingeholmen, äldre namn på den sedermera s. k. Blasieholmen (se d. o.) i Stockholm, är i Stockholms stads historia bekant genom det illdåd, käpplingemorden, som hättebröderna där föröfvade mot ett antal svenska borgare. Se Vitalianer.

Käpp och krycka kallades små, ofta af förgylldt silfver eller andra dyrbara ämnen utförda efterbildningar af en promenadkäpp och en kryckkäpp, hvilka, fästa på ett litet hyende af siden, förr (under 1700- och 1800-talen) sändes som lysningsgåfva åt den blifvande bruden. Stundom broderades ock bilderna med guldtråd på siden eller målades helt enkelt på papper. Lyckönskningsbrefven, som innehöllo dessa presenter, kallades kryckebref, och själfva bruket att ge lysningsgåfvor, af hvad art dessa vara mände, kallades på sina håll ge till krycka. Plägseden att ”ge käpp och krycka” förklaras vanligen med det fordom gängse talesättet, att fästmön, när lysningen upplästes, ”ramlade utför predikstolstrappan och bröt benet”. Jfr Kryckestål. N. E. H.

Kära, *jur.*, vid domstol framställa anspråk mot en person. Se vidare Kärande.

Kärande, en person, som mot en annan (”svaranden”) vid domstol framställer anspråk. I tvistemål kallas vid underrätt kärande den, som genom stämning anhängiggjort saken, samt i hofrätt den, som efter vad fullföljer talan mot underrätts dom. I brottmål betecknas ock vid underrätt såsom kärande den, hvilken instämt målet, så-

a icke allmän åklagare däri för talan. Jfr Klande, Målsegande, Svarande och Söande. I. Afz.

Kärda, socken i Jönköpings län, Östbo härad. 591 har. 943 inv. (1909). K. bildar med nger ett konsist. pastorat i Växjö stift, Östbo trakt.

Kärdi [kä'-], lettiskt namn på Kardis (se d. o.).

Kärfve l. Band, *landtbr.*, en af ett halm- eller esband sammanhållen bunt af säd. Säden bindes ärfvar för att lättare kunna handteras vid skylning a lassning. H. J. Dft.

Kärfve, Frits, målare, f. 20 sept. 1880 i lmö, studerade i Stockholm vid Konstnärsförbunss skola 1900—01, i Paris 1905—06 och kortare er i Köpenhamn. K. målar skånsk slättbygd, mningar från hamnar och från hafvet och äfven urtaflor och porträtt. Bland hans arbeten märkas *fverklippor* (Malmö museum, 1906), *Ljusa nätter* 907), *Min mor* (1908) och *Skåne* (1910). G—g N.

Käring. 1. *Skpsb.*, kallas den hörnpost, som på tyg med flat akterspegel är fogad intill spegelklädnaden på de öfra bordläggningsplankornas tersta ändar och hvars ändamål är dels att ge terspegeln en vackrare form bordvarts, än den ulle få, om den afskures jämnt efter bordläggngens yttersida, dels att åstadkomma en förstärkng och ett skydd för den där sammanstötande spelbeklädnaden och bordläggningen. — 2. *Zool.* Se tungsfiskssläktet. 1. J. G. B.*

Käringberget. 1. Kronopark i Fredrika socken h revir, Västerbottens län, afsatt af öfverloppsark genom K. M:ts befallningshafvandes afvittngsutslag 15 dec. 1884. Benämningen fastställdes Kammarkollegium 13 okt. 1891. Areal 11,761 ar, med en uppskattad virkesmassa af omkr. 90,000 kbm.; årlig virkesafkastning omkr. 4,100 bm. — 2. En bergshöjd på Älfsborgsfjordens södra rrand, midt för Nya Älfsborg. På den låga strandemsan nedanför K. byggdes, sannolikt 1717, Käingbergsbatteriet, som 1719 iståndsattes. 7724 och på 1800-talet väckta förslag om anlägging af större försvarsverk på K. ledde ej till något esultat. Numera tillhör K. emellertid Älfsborgs ästnings område. 1. M—g. 2. L. W:son M.

Käringbergsbatteriet. Se Käringberget 2.

Käringfis, *bot.* Se Röksvamp.

Käringgigel, *bot.*, namn på *Lotus corniculatus.*

Käringknop, Käringknut. Se Knop 1 och Knut, sp. 415.

Käringruka l. Pyramidsuga, *bot.* (se fig. å p. 574), en på ängar och betesmarker allmän mindre ört, hvars korsvis motsatta blad småningom aftaga i storlek uppåt den 8 till 10 cm. höga stjälken. Växten får därigenom utseendet af en utdragen fyrsidig pyramid, hvarför den af Linné benämndes *Ajuga pyramidalis.* Släktet *Ajuga* L., som hör till fam. *Labiatæ*, är hos oss representeradt af ytterligare två arter, *A. reptans* L., krypsuga, och *A. genevensis* L., blåsuga, som förekomma sällsynt i södra Sverige. Blommorna, hvilkas öfre läpp är mycket liten, sitta i axlik ställning med stora stödjeblad och äro vanligen blåa. O. T. S. (G. L—m.)

Käringrök, *bot.* Se Röksvamp.

Käringskinn, *farm.* Se Lakritspasta.

Käringtand, *bot.*, namn på *Lotus corniculatus.*

Käringön, kommun, bildande en kapellförsamling, som ligger i Göteborgs och Bohus län, Orusts västra härad, och tillhör Morlanda, Göteborgs stift, Orusts och Tjörns kontrakt, omfattar Käringön med dess fiskeläge samt tre holmar, Vallerön, Tornö och Vedholmen. 633 inv. (1909). Fiskeläget bildar Käringöns municipalsamhälle, där hälsovårdsstadgans bestämmelser rör. stad tillämpas enligt k. br. 29 jan. 1886. 614 inv. (1909). Tax.-värde å fastigheter 165,900 kr. (1909). Fiskeläget besökes som badort af personer (omkr. 200 för sommaren), som önska ett ostördt friluftslif med segling och fiske. Det har ett typiskt västkustklimat med dess många fördelar. Varmbadhus finnes. Öppet 15 juni—1 sept. Ångbåt 2 ggr i veckan från Uddevalla. Wbg. Ln.

Ajuga pyramidalis. *a* blomma. (Till art. Käringruka, sp. 573.)

Kärkölä [kä'r-], imperiellt pastorat af 3:e kl., Hollola kontrakt, Borgå stift, Finland, Tavastehus län, Hollola härad och domsaga. Landareal 251 kvkm. Befolkningen, finsktalande, 4,749 pers. (1908). A. G. F.

Kärl. 1. *Anat.*, de slutna rör, i hvilka vissa organismernas vätskor strömma. Hos de högre djuren och människan äro dessa vätskor blod och lymfa (hvadan man skiljer mellan blodkärl och lymfkärl). Dessa kärls ursprungligaste och enklaste väggar bestå blott af ett enkelt hinnformigt

Fig. 1. Längdsnitt genom en kapillar. *1* endotelceller.

epitel (endotel; se fig. 1). Blod- och lymfkärl, som hos högre fullt utvecklade djur afgränsas af endast ett sådant epitel, kallas *kapillärer*. På grund af sin byggnad äro dessa kärlområden lämpade för gas- eller substansutbyten mellan kärlinnehållet och kärlen omgifvande väfnader. Öfriga blod- och lymfkärls väggar ega förutom nämnda epitelhinna därjämte och utanför denna elastisk bindväf och kontraktil väfnad (glatt muskulatur; fig. 2). Denna

Ord, som saknas under K, torde sökas under C.

senare väfnads element äro i regel anordnade ringformigt rundt om kärlet. Bindväfvens och muskulaturens anordning och utvecklingsgrad inom skilda delar af kroppen äro f. ö. betingade af de mekaniska

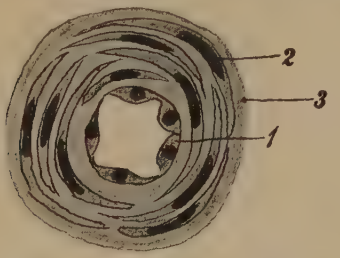

Fig. 2. Tvärsnitt genom en liten pulsåder. *1* endotelceller, *2* glatta muskelceller, *3* bindväf.

anspråk, som blod- och lymfcirkulationen ställer på kärlens väggar, och är därför underkastad stora och lagbundna växlingar inom olika områden af kroppen. De kärlområden (pulsådror—artärer, blodådror-vener och sugådror-lymfkärl), hvilkas vägglager förstärkts genom bindväf och muskulatur, kunna tjäna endast som ledande vägar och sakna förutsättningar för att kunna förmedla genom sin vägg substansutbyten mellan omkringliggande väfnader och kärlinnehållet. — 2. *Bot.* Hos en växt uppstå kärl (vedkärl l. trakéer) därigenom, att mellanväggarna mellan ett antal långsträckta, i längdrader (öfver hvarandra i längdriktning) ställda celler delvis upplösas (resorberas), så att ett stort hål med ringformig list eller flera smärre hål bildas. Sålunda uppkomma långa, i båda ändarna slutna rör eller kanaler, som tjäna till att leda vatten eller luft. Kärlen finnas i kärlsträngarnas veddel hos alla angiospermer, hos gnetacéerna bland gymnospermerna och hos några ormbunkar. Sådana kärl äro alltid enkla, utan grenar, med ganska betydlig ihålighet; särskildt hos lianerna äro de mycket långa och vida. Väggarna äro förvedade, och genom aflagringar af olika anordning å kärlväggens insida erhålla dessa kärl ett olika utseende, hvarför man skiljer mellan *spiralkärl, ringkärl, trappkärl, nätkärl* och *porkärl.* Se vidare Kärlsträng. Om barkkärl se Silrör, om mjölkkärl se Mjölksaft. 1. E. Hgn. 2. O. T. S. (G. L—m.)

Kärlcell, *bot.* Se Trakeid.

Kärlek. 1. *Psyk.*, en innerlig sympati, i ursprunglig bemärkelse för personer, men i härledd bemärkelse äfven för idéer och ting. Kärleken är sålunda en mer eller mindre beständig känsla eller känslodisposition, innebärande lustkänsla vid uppfattningen af den eller det man älskar; men det hör till dess väsen att på samma gång innebära en viljeriktning, välvilja mot den älskade, en sträfvan att främja dennes väl. Både som känsla och viljeriktning är kärleken nära besläktad med vänskapen, från hvilken den skiljer sig genom större innerlighet. Den är icke enkel, utan en merendels mycket sammansatt själsfunktion, i hvilken ingå såväl lägre, sinnliga moment som högre, ideella. Därför är kärleken ock mycket olika hos olika människor och äfven hos samma person under olika förhållanden. Redan Spinoza har försökt förklara kärleken genom att definiera den som den känsla, hvilken vi måste erfara gentemot den eller det, som vi fatta som orsak till vår lycka. Men detta förhållande mellan kärlek och lyckoorsak kan ock vändas om, i det att kärleken själf skänker den älskande en lycka, som uppväger mången olycka, som han vet den älskade vållat honom. Kärlekens grund torde därför, åtminstone delvis, ligga djupare, i en individualiteternas naturliga frändskap med hvarandra och däraf följande behof af lifsgemenskap. Tydligt framträder detta i de arter af kärlek, som så direkt grunda sig på naturdrifter, som moderskärleken och könskärleken. Den sistnämnda är, såsom särskildt Spencer uppvisat, något mycket sammansatt. Däri ingå, förutom den naturliga driften till en varelse af motsatt kön, estetiska känslor inför den kroppsliga eller andliga skönheten, moraliska känslor af beundran eller aktning, egoistiska känslor af lyckan vid att själf vara uppskattad af den åtrådda och af makten öfver denna, så snart kärleksförhållandet medger att betrakta den älskade som i viss mån ens egen, hvartill ytterligare framför allt kommer en stegrad grad af den tillgifvenhet, som man ock kan hysa för person af samma kön som en själf, och af den lycka, som ligger i allt innerligt samlif, hvarigenom delad glädje blir dubbel, men den delade sorgen blott half. En liknande analys af andra arter af kärlek skulle otvifvelaktigt uppvisa dem vara lika sammansatta själstillstånd och inbördes genom de olika ingående elementen mer eller mindre skarpt skilda från hvarandra. En sådan skillnad finnes otvifvelaktigt redan mellan mannens och kvinnans könskärlek och likaledes mellan moderns och faderns kärlek till barnet. Och om man med dessa kärleksformer, i hvilka kärlekens föremål är en personlig individ, sammanställer kärlek till mera abstrakta föremål, såsom fosterlandskärleken och sanningskärleken, så blir kanske skillnaden större än likheten. I de senare formerna af kärlek får pliktmedvetandet en betydelse, som vid förhållandet mellan könen uppträder endast i den äktenskapliga kärleken, men hvilken lika litet som där utesluter den känslans innerlighet, som berättigar till namnet kärlek. Den allmänna människokärleken har ett ännu mera abstrakt föremål och består väl, så vidt den ej blott yttrar sig i vanlig medgörlighet eller medlidande med likar, framför allt i en villighet att gentemot andra fylla sina plikter. Den religiösa kärleken, till Gud, har lika många individuella former som öfver hufvud religionen och gudsföreställningarna, alltifrån vissa mystikers med könselement starkt uppblandade kärlek gentemot en anad person till filosofens abstrakta *amor Dei intellectualis* (förståndsmässig kärlek till Gud). — Som andra känslor kan kärleken framträda både som känslostämning och affekt och passion.

2. *Filos.* Inom metafysiken har kärleksbegreppet spelat en stor roll alltifrån Veda-filosofiens antagande af kärleken (*kâma*) som den ur urväsendet först födda principen till Schopenhauers teori om könskärleken som släktets makt öfver individerna, hvarigenom dessa tvingas att förverkliga dess vilja att lefva, äfven i strid mot individernas intresse. Särskildt har Platon i sin idélära tillmätt kärleken en stor betydelse som ett omedelbart skådande af idéerna, särskildt af den högsta idén, det goda, som för honom sammanfaller med det gudomliga. Denna andliga

Ord, som saknas under K, torde sökas under C.

latonska) kärlek är en andlig aflingsdrift, som
ifver till sanningssökandet, till filosofien. Den
itrar sig först som kärlek till sköna kroppar, så
l sköna själar och slutligen till skönheten själf,
m är identisk med det högsta sanna och goda.
ristendomens uppfattning af kärleken som Guds
sen har naturligtvis gett kärlekens begrepp äfven
framstående plats i flera kristna filosofers system,
ex. i Pontus Wikners. — Jfr Kardinal-
ygderna. 1 o. 2. S—e.

Kärlekens apostel. Se Johannes, sp. 21.

Kärleksdomstol. Se Cour d'amour.

Kärleksdryck (grek. *filtron*, af *filē'n*, älska). en vidskepliga tron, att vissa konstigt sammantta ”trolldrycker” skulle ega kraft att hos någon pptända varaktig kärlek till en bestämd individ motsatta könet, synes ha i äldre tider varit råande hos många folk. Bland de gamle grekerna h romarna voro dessa medel mycket gängse. Om e besynnerliga ingredienserna i kärleksdrycker lämna ntika skriftställare och deras kommentatorer upptter, hvilkas tillförlitlighet emellertid är tvifvel nderkastad. Så mycket står fast, att de väsentliga eståndsdelarna voro vissa giftiga örter och droger mte mer eller mindre vidriga ämnen ur djurvärlen, saker, som man funnit hos ett lik, o. s. v., lt detta sammankokt under afsjungande af magiska rmler. Tessalien var särskildt beryktadt för sina raftigt verkande örter och sina kvinnors förfarenhet trolldryckers beredning. Ofta följde vansinne eller öd på förtärandet af kärleksdrycker. En formlig handel med alla slags sådana drefs under den merska kejsartiden, ehuru redan de förste kejarna stadgat för alla, som tillhandahöllo och anände dessa trollmedel, samma ansvar som för giftlandare. Tron på kärleksdrycker tör ännu ej vara ldeles utdöd. Jfr Afrodisiaka.

Kärlekseld. Se Astrild.

Kärleksguden. Se Astrild, Cupido och ros.

Kärleksgudinnan. Se Afrodite, Freja och enus.

Kärleksknut. Se Knut, sp. 416.

Kärleksmåltid. Se Agaper.

Kärlekspoesi. Se Erotik.

Kärleksäpple, *bot.* Se Tomat.

Kärleksört, *bot.*, är i folkspråket benämningen på m till fam. *Crassulaceæ* hörande flerårig ört, *Sedum Telephium* L. (*S. maximum* Suter), en art fetknopp, m (se fig. å sp. 578) har upprätt stjälk med breda ggrunda eller aflånga, motsatta eller tre i krans, latta, köttiga, men platta blad och i stjälkens topp tt rikt knippe af grönhvita blommor. Örten är allnän på bergbackar, klippor o. s. v. Namnet härledes, nl. Fries, däraf, att den saftiga örten fortfar att äxa, sedan den blifvit afskuren från roten, och beagnas till följande rön. För att utforska om två älskande ”få hvarandra”, upphängas två afskurna tånd i taket. Växa dessa stånd i riktning mot hvarndra, bli de älskande förenade, i motsatt fall icke. — De tjocka bladen användas med fördel på liktornar, ch det torkade örtståndet, *Radix et herba crassulæ majoris* l. *telephii*, var förr ett officinellt medel, som nsägs ega kylande egenskaper och vara verksamt not fallandesot. Bladen kunna i nödfall begagnas likt portlake till sallat eller som spenat. O. T. S.*

Kärlförsök, *landtbr.*, försöksodling af växter i kärl, vanligen af glas eller metall, används i motsats till fältförsök, för att försöksväxten skall vara undandragen störingar och skador, som lätt träffa på fria fältet försöksodlade växter. H. J. Dft.

Sedum Telephium (Kärleksört). *1* stjälkens öfre del i blomning, *2* stjälkbas med jordstam, knoppar och rötter, *3* blomma. (Till art. Kärleksört, sp. 577.)

Kärlhinna, stundom förekommande benämning på ögats *åderhinna*. Se därom Öga.

Kärlinjektiōn, *med.* Se Injektion.

Kärlknippe, *bot.* Se Kärlsträng.

Kärlkryptogamer, *Cryptogamæ vasculares*, *bot.*, kallas de kryptogamer, i hvilkas byggnad kärl eller trakeider ingå och hvilkas könsorgan äro arkegonier och anteridier. Om kärlkryptogamernas indelning se Pteridofyter. G. L—m.

Kärlnerver, *fysiol.* Se Blodomlopp, sp. 729.

Kärlnät, *anat.* Se Anastomos.

Kärlsträng, Kärlknippe, Fibrovasalsträng, Kribrovasalsträng (af lat. *cribrum*, såll, sikt), Mestom, *bot.*, kallas en samling element inom växtkroppen, hvilka äro utdanade för saftledningens behof och väsentligen bestå af långsträckta celler och cellfusioner (kärl och silrör). Mossorna äro de lägst stående växter, hos hvilka en antydan finnes till en särskild ledningsväfnad, genom hvilken utbyte af näringsämnen mellan växtens olika delar underlättas. Hos dem består denna väfnad af en grupp långsträckta, endast genom formen från stammens eller bladets öfriga väfnad afvikande celler. I samma mån som växtkroppens egen byggnad blir mera differentierad, erhålla ledningsväfnaderna, som hos växterna ha väsentligen samma uppgift som ådrorna hos djuren, en mera invecklad byggnad, och somliga delar af dem utdanas för vattenföring, andra för ledning af äggbviteämnen, medan åter andra kunna anses vara synnerligen egnade att tjäna kolhydraten som transportväg. I stammar och blad äro nästan alltid dessa ledande element förenade med hvarandra till grupper, *fullständiga kärlsträngar*, som äro väl afgrän-

sade från den öfriga cellmassan (grundväfnaden) och hos starkt genomskinliga växter, såsom *Impatiens* o. a., redan med blotta ögat kunna ses som

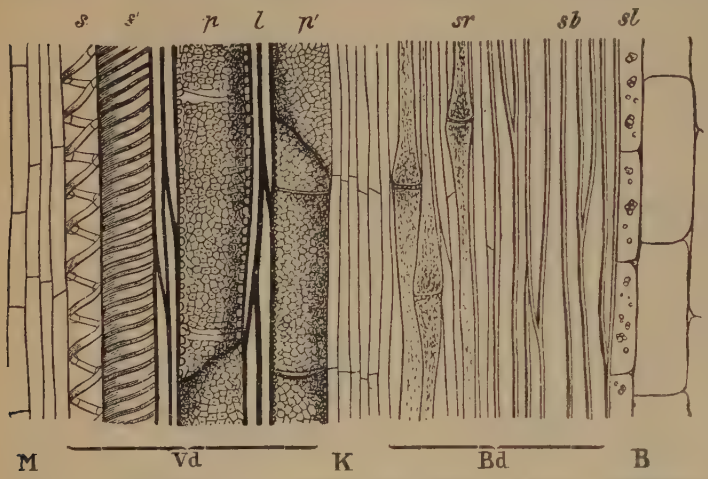

Fig. 1. Radialt längdsnitt af en kärlsträng från stjälken af solrosen (*Helianthus annuus*). *Vd* veddel, *Bd* bastdel, *M* märg, *K* kambium, *B* bark, *s*, *s*^{1} spiralkärl, *p*, *p*^{1} porkärl, *l* libriform, *sr* silrör, *sb* segbast, *sl* stärkelseförande kärlströngslida.

mörkare, stammen genomdragande trådar. I bladen framträda kärlsträngarna oftast ännu tydligare, hvarför de af gammalt ha ett eget namn, nerver. I rötterna däremot äro strängarnas nedan omtalade hufvuddelar skilda åt genom mellanliggande parenkym; dock utgör hela kärlströngssamlingen äfven där ett väl begränsadt parti, centralcylindern (se d. o.). Ormbunkarna äro de lägst stående växter, som ha verkliga kärlsträngar. Sådana finnas ock, ehuru af växlande byggnad, hos alla högre organiserade växter (gymnospermer, angiospermer).

En typiskt dikotyledon växts kärlsträngar innehålla två skarpt skilda partier: veddelen och bastdelen. 1. Veddelen (veden, vasaldelen, kärldelen, xylemet, hadromet) består dels af *trakéer* l. *kärl* (se d. o.), dels af *trakeider*, som skilja sig från kärlen därigenom, att väggarna mellan de enskilda cellerna icke äro upplösta, dels af *vedparenkym* och stödjande *libriform* (liknande hårdbast). Vanligen äro vedens alla celler förvedade (se Cell, sp. 1392), dock kunna vedparenkymets väggar understundom bestå af endast cellulosa. — 2. Bastdelens l. bastets (kribraldelen, leptomet, floëmet) viktigaste del äro *silrören*, som ha sitt namn efter de af hål genombrutna väggpartier (*silskifvor*), som förena dem med hvarandra. Silrören flankeras alltid af *följeceller* och *kambiformceller*, protoplasmarika, långsträckta celler. Hos de flesta dikotyledoner innehåller bastet utom nämnda element äfven parenkymceller (bastparenkym), hvarjämte hårdbastgrupper (se Bast) kunna vara bifogade detsamma som stöd. Alla bastets celler ha väggar af cellulosa, alltid oförvedade; deras inre är synnerligen rikt på ägghviteämnen. Hos ett fåtal växter finnas kärlsträngar, som bestå af endast bast. — Kärlsträngen uppkommer i den unga växtdelen på sådant sätt, att vissa celler (*prokambiet*) antaga en långsträckt form, och ur dem uppstå genom ytterligare omvandling de första små trakeiderna (*protoxylem* l. *vasalprimaner*) och silrören (*protofloem* l. *kribralprimaner*). Den vidare utvecklingen sammanhänger på det närmaste med de ledningskraf, som på grund af den växts eller växtdels lefnadssätt, i hvilken kärlsträngen ingår, ställas på densamma. Så är t. ex. hos slingerväxter, hvilkas stora bladyta förbrukar en i förhållande till stammens tjocklek ofantligt stor mängd vatten, veddelen starkt utvecklad, med många och stora kärl, medan den hos vattenväxterna, som genom hela sin yta kunna upptaga hvad de behöfva af det omgifvande vattnet, kan vara reducerad till en enda rad af förkrympta kärl. Likartadt är förhållandet hos parasiterna. Bastdelen är däremot mindre underkastad förändringar i nu nämnda hänseende.

Visa sålunda kärlsträngarna i vissa afseenden stor tillpassningsförmåga mot skilda yttre förhållanden, så visa de i andra en mycket utpräglad tendens att genom en lång

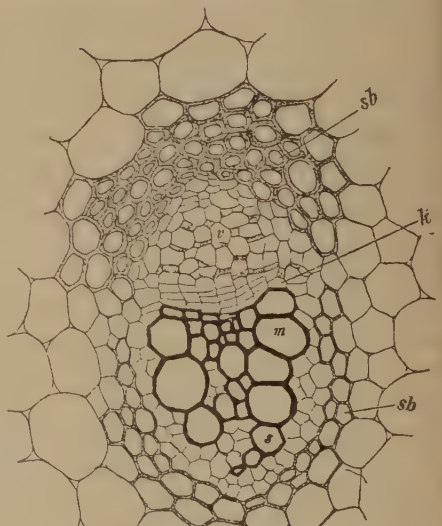

Fig. 2. Tvärsnitt af en öppen kollateral kärlsträng af dikotyledon stam (*Ranunculus*). *s* spiraltrakeid, *m* kärl, *k* kambium, *v* sildel, *sb* segbast.

utvecklingsserie bibehålla en del karaktärer. Därigenom afge de ofta viktiga systematiska kännetecken, ej blott för enskilda släkten och familjer, utan för hela grupper, såväl för mono- som

Ord, som saknas under K, torde sökas under C.

tyledoner. — Ved- och bastdelarnas inbördes i förhållande till hvarandra samt kärlsträngas plats inom respektive organ (kärlängsförloppet) afge de viktigaste systeska karaktärerna. Man skiljer sålunda mellan *ulerala* kärlsträngar, d. v. s. sådana, som ha veddel (i stammen inåt, i bladet uppåt) och en del, vanligen åtskilda af ett kambium (se d. o.), t *bikollaterala*, hos hvilka veddelen på två sidor es af bastgrupper. Den förra typen är karakstisk för flertalet dikotyledoner; dock finner man senare inom stora familjer bland dessa, såsom unaceæ, *Asclepiadaceæ*, *Cucurbitaceæ*. I de *centriska* kärlsträngarna omger veden bastet (*lepntrisk* l. *perihadromatisk* kärlsträng, hos många okotyledoner) eller tvärtom (*hadrocentrisk* l. *leptomatisk* kärlsträng, hos ormbunkar). En hos okotyledoner förekommande öfvergångsform mellkollateral och koncentrisk kärlsträng kallas *nikoncentrisk* kärlsträng. *Radiala* kärlsträngar, ved och bast ligga omväxlande radiärt, förema i rötterna. Kärlsträngarna äro ofta omgifna en slida af stärkelseförande celler eller af en lodermis (se d. o.).

Dikotyledonernas stam har vanligen fem eller flera lsträngar, ställda cylindriskt ganska nära stamns yta. Vid hvarje stamled (*nodus*) förenas (*anamosera*) strängarna med hvarandra, och 2—3 eller a löpa ut i bladen (bladspårsträngar, adspår), medan de öfriga fortsätta genom nämellanled. — Hos sådana stammar, som ega undär tjocklekstillväxt, äro kärlsträngarna *öppna*, v. s. ha ett kambium, ur hvilket sekundär ved n bast utvecklas. Då sådan uppkommer äfven ur an mellan strängarna liggande grundväfnaden, m hvilken ett kambium uppstår, upphäfves ofta ledande elementens karaktär af skarpt begrände strängar. I dess ställe uppstår, såsom fallet t. ex. hos våra träd, en homogen vedkropp omfven af en fullständig bastcylinder; öppna kärlsträngar finnas hos dikotyledoner och gymnosperer. — Kärlsträngar, som sakna kambium, kallas *ulna*. Sådana förekomma hos monokotyledoner, vilka ega ett stort antal i stammen ”strödda” strängar, och hos pteridofyter.

I bladen är kärlsträngarnas förlopp mycket olikadt; de två hufvudtyperna äro den dikotyledona, med rik förgrening (fjädernerviga, handnerviga ad), samt den monokotyledona, med några få föga ler icke alls förgrenade stora nerver, som genomraga bladen, såsom hos gräsen. Understundom nnas dock s. k. *bladegna* strängar, som förena bladåren med hvarandra. G. A. (G. L—m.)

Kärlsystem, *anat.*, det ordnade sambandet mellan djurkroppens kärl (se Kärl 1). Så talar man m blodkärl- och lymfkärlsystem, om et arteriella, det venösa och det kapiära blodkärlsystemet, allteftersom man fser innehållet i kärlen och växlingar i dess bekaffenhet eller kärlens byggnad, vidd och utbredingsförhållanden samt strömmens riktning i dem. Alla bilda de dock tillsammans ett rörsystem med hjärtat som centralpump (se Hjärtat, sp. 863), det att lymfkärlsystemet tömmer sitt innehåll i ensystemet, detta åter sitt först i hjärtat, sedan i ungorna, där det genom dess kapillarsystem öfvergår i det arteriella, för att, efter att ånyo ha genomgått hjärtat, ur artärernas periferiska kapillarsystem antingen öfvergå i väfnaderna och genom dem till lymfsystemet eller direkt till det venösa kärlsystemet. Se Blod och Blodomlopp. G. v. D.*

Kärna. 1. *Landtbr.* Sädesskörd till skillnad från halmskörd. — 2. *Anat.* o. *fysiol.* Se Cell och Hjärnan, sp. 835. — 3. *Astron.* Se Kometer, sp. 622. — 4. *Bot.* Se Cell, Kärndelning och Kärnfrukter. — 5. *Fys.* Se Kondensation. — 6. Kärl, hvari smör beredes. Se Smörkärna. — 7. (Kärnfästning, fr. *noyau*, ty. *kernumwallung*) *Fortif.*, den af fortgördeln omgifna enceinten (se d. o.). — 8. *Tekn.*, detsamma som borrkärna (se Bergborrning och Borrmaskiner, sp. 1228) och gjutkärna (se Gjutning, sp. 1235).

Kärna, socken i Östergötlands län, Hanekinds härad. 2,567 har. 1,237 inv. (1909). K. bildar med Kaga ett till biskopen hörande prebendepastorat i Linköpings stift, Domprosteriet.

Kärnan, slottstorn. Se Hälsingborg, sp. 102. Jfr äfven Stockholms slott.

Kärnbo (ej Kermbo), socken i Södermanlands län, Selebo härad. 4,591 har. 934 inv. (1909). Annex till Mariefreds stad, Strängnäs stift, Domprosteriet.

Kärndelning, *bot.* Nya cellkärnor bildas endast genom delning af förutvarande, hvarvid man vanligen brukar urskilja två hufvudslag af kärndelning: direkt l. *amitos* (se Cellbildning) och indirekt kärndelning (*mitos*, *karyokines*). Indirekt kärndelning är en mycket komplicerad företeelse, som synes ha till uppgift att åvägabringa en noggrann halfvering af det viktigaste kärninnehållet, *kromatinet*, och karakteriseras af en samverkan mellan företeelser i kärnan och i protoplasman. Den förlöper i flera karakteristiska skeden l. faser. Under delningens begynnelsestadium, *profasen* (fig. 1 o. 2), sker en stark tillökning af kromatinet, samtidigt med att detta på vissa punkter drar sig tillsammans till långsträckta bildningar, *kromosomer*, som lagras så, att det hela liknar en löst nystad tråd, kärntråden l. *spirem*. Samtidigt samlar sig en del af protoplasman vid två motsatta punkter af kärnmembranen, de blifvande *polerna* (fig. 3 o. 4). Här anläggas *polkapporna*, som sträcka sig konformigt och bilda kärnspolen. Kärnmembranen upplöses, och kromosomerna, som undergått längsdelning (fig. 3 o. 4), anordna sig i spolens ekvator till den s. k. *ekvatorialplattan* (fig. 5 o. 6). Under detta stadium, *metafasen*, anordnas de längsdelade kromosomerna så, att en hälft är riktad mot hvarje pol. Under den följande kärndelningsfasen, *anafasen*, gå kromosomhälfterna åtskils, hvar och en till sin pol (fig. 7). De bägge kromosomhoparna omge sig, sedan de stannat vid polerna (fig. 8), med en membran (*telofas*, fig. 9) och utbildas genom upplösning och fördelning af kromosomsubstansen till hvilande kärnor, dotterkärnorna (fig. 10 o. 11). Indirekt kärndelning eger rum i alla organbildande väfnader, och genom den noggranna halfveringen af den kromatiska substansen åstadkommes, att alla dotterkärnor öfverensstämma med hvarandra och således äfven med den befruktade äggcellen, hvarifrån de härstamma. En ytterligare egendomlighet med den

Ord, som saknas under K, torde sökas under C.

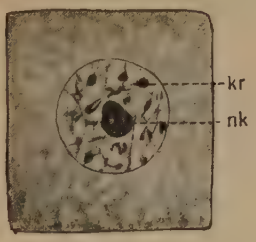

Fig. 1.

Fig. 2.

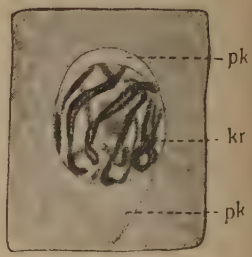

Fig. 3.

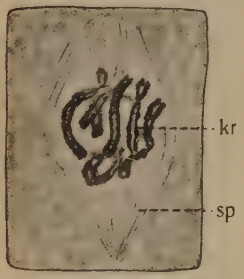

Fig. 4.

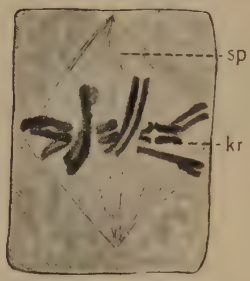

Fig. 5.

Fig. 6.

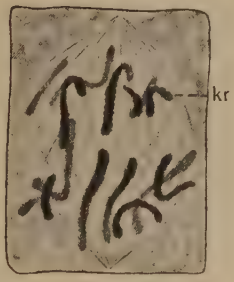

Fig. 7.

Fig. 8.

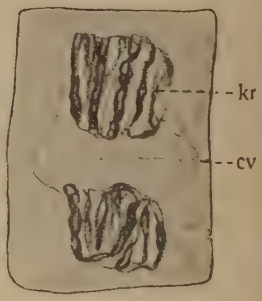

Fig. 9.

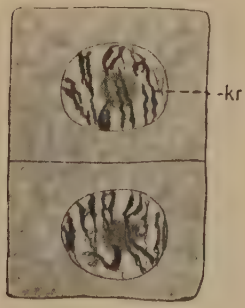

Fig. 10.

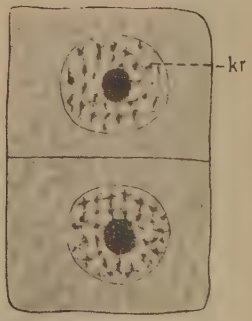

Fig. 11.

Fig. 1—11. Indirekt kärndelning i en fanerogam växts rotspets: *1* kärnan utträder ur hvilstadiet, *2* profas, *3* spolens anläggning, *4* kärnmembranens upplösning, *5* metafas (asterstadium), *6* metafas sedd ofvanifrån, *7*, *8* anafas, *9*, *10* telofas, anläggning af cellväggen, *11* dotterkärnorna i hvilstadium. *kr* kromosomer, *nk* kärnkropp, *pk* polkappor, *sp* spole, *cv* cellvägg.

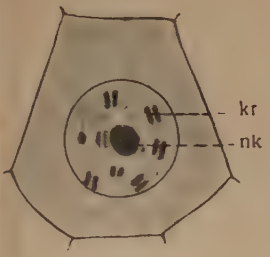

Fig. 12.

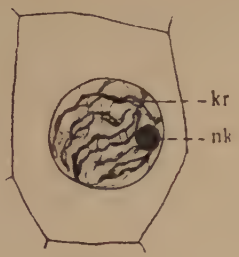

Fig. 13.

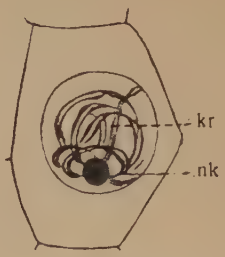

Fig. 14.

Fig. 15.

Fig. 16.

Fig. 17.

Fig. 18.

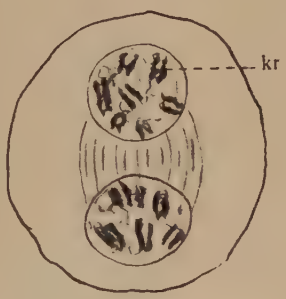

Fig. 19.

Fig. 20.

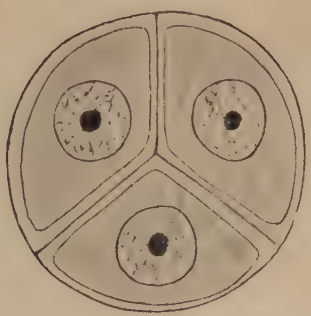

Fig. 21.

Fig. 12—21. Tetraddelning af pollenmodercellen af en fanerogam växt: *12* kärnan utträder ur hvilstadiet (*kr* parade kromosomanlag), *13* profas, *14* synapsis med parade kromosomer, *15* spirem, *16* strepsinema, *17* diakines, *18* den heterotypiska delningen, *19* interkines, *20* den homeotypiska delningen, *21* pollentetrad. *kr* kromosomer, *nk* kärnkropp.

indirekta kärndelningen är, att hvarje art karakteriseras af ett bestämdt antal kromosomer, som uppträder vid hvarje delning. Man har anledning antaga, att kromosomerna ha en viss individualitet, hvilket kan formuleras så: lika många kromosomer, som inträdt i dotterkärnan i anafasen, utträda därur i den påföljande delningens profas. — I hvarje individ, som uppstår ur en befruktad äggcell, ingå sålunda hancellens och honcellens kromosomer, och i enlighet med föregående sats borde därför kromosomtalet fördubblas med hvarje generation, såvida icke äfven en periodisk reduktion af kromosomtalet inträdde. En dylik nedsättning af kromosomtalet till hälften eger nu i själfva verket rum under viss period af hvarje individs tillvaro, och därigenom förhindras på ett sinnrikt sätt nämnda fördubbling. Denna reduktion af kromosomtalet, hvarvid detta nedsättes från $2x$ (x = ett helt tal) till x, eller från *diploid* till *haploid*, eger rum vid de två på hvarandra följande kärndelningar, som föregå bildandet af växtens könliga generation, *gamofyten* (se d. o.). För denna kärndelningsform har man infört benämningen *allotypisk* l. *atypisk* i motsats mot den förut beskrifna *typiska* kärndelningen. I sporangiet hos mossor och ormbunkar (se Sporangium), i pollenfacket (se Ståndare) såväl som i fröämnet (se d. o.) hos fanerogamerna utbildas en väfnad, *arkespor*, hvarur spormodercellerna, resp. pollenmodercellerna och embryosäckmodercellen, uppstå. Kärnan i dessa moderceller, liksom cellerna själfva, undergår de nämnda två på hvarandra följande delningarna eller *tetraddelningen* (af grek. *te'ttares*, fyra), som de benämnas, emedan de vid pollenbildningen ske vanligen i vinkelrätt mot hvarandra liggande plan (fig. 20 o. 21), så att de fyra uppkommande cellerna tillsammans få en tetraedrisk anordning. Den första af dessa delningar kallas *heterotypisk*, emedan däri den egentliga kromosomreduktionen genomföres, den andra *homeotypisk*, emedan den i likhet med den typiska kärndelningen är en ekvationsdelning, d. v. s. ger upphof till dotterkärnor med samma kromosomtal som moderkärnan. I den heterotypiska delningen, den egentliga reduktionsdelningen, eger ingen längsdelning af kromosomerna rum i profasen (jfr ofvan), utan dessa para sig i stället två och två. Hvarje kromosompar i den heterotypiska delningens ekvatorialplatta blir sålunda *bivalent* i motsats till de i den typiska delningen endast af längsdelade kromosomer bestående, *univalenta*, paren. Parningen af kromosomerna börjar märkas, redan då kärnan utträder ur hvilstadiet (fig. 12), men försiggår i synnerhet i ett stadium i profasen, *synapsis* (fig. 13 o. 14), hvari kromatinet (kromosomerna) är utspunnet till fina trådar, som äro snodda om hvarandra och bilda ett nystan. Detta luckras småningom upp igen och öfvergår i spirem (fig. 15), i hvilket de enskilda kromosomerna i de bivalenta kromosomparen ligga mycket tätt tryckta till hvarandra. Sedan gå de isär, och hvarje par bildar en lång dubbel slynga (*strepsinemastadiet*; fig. 16). Småningom sammandraga sig dubbelkromosomerna, hvarvid ofta egendomliga figurer uppstå, korta och tjocka staf- eller korfliknande bildningar, s. k. *gemini* (fig. 17), som ligga invid kärnmembranen (*diakinesstadiet*). Efter upplösning af kärnmembranen ordna sig paren i ekvatorialplanet (fig. 18), hvarefter de dem konstituerande kromosomerna i anafasen gå åt hvar sin pol. Dotterkärnorna genomgå ett kort hvilstadium (*interkines*; fig. 19) och undergå därefter den homeotypiska delningen, hvarigenom pollentetraden bildas (fig. 20). Kromosomerna bildas i den homeotypiska delningen genom längsdelning af de i den heterotypiska delningens dotterkärnor ingående kromosomerna. — Den enkla slutsatsen häraf är, att dotterkärnorna i den heterotypiska delningen mottaga visserligen lika många, men olika kromosomer, så att efter de homeotypiska delningarna två celler i tetraden äro likvärdiga och innehålla en uppsättning af kromosomer, de andra två äfven äro likvärdiga, men innehålla en annan uppsättning. Man antar, att i kromosomparen den ena kromosomen härstammar från hankärnan, den andra från honkärnan. I reduktionsdelningen eger en af slumpen reglerad omblandning af kromosomerna rum, hvarvid likväl alltid i hvarje par föräldrakromosomerna gå åtskils. Emedan kromosomerna säkerligen äro af stor betydelse för öfverförandet af de ärftliga anlagen, har man velat kombinera deras förhållande vid reduktionsdelningen med den exakta ärftlighetslärans resultat. I själfva verket visar sig under nyssnämnda antagande en påfallande öfverensstämmelse mellan den Mendelska regeln (se d. o.) för bastardernas afkomma och kromosomernas förhållande vid de ifrågavarande delningarna. — Vid pollenbildningen utvecklas hvar och en af cellerna i tetraden till ett pollenkorn, vid embryosäckbildningen ligga tetradcellerna i rad, och endast en af dem, i allmänhet den undre, utvecklas till embryosäck, medan de öfre degenerera. Vid apogami (se d. o.) ega oftast sådana abnormiteter vid embryosäckbildningen rum, att reduktionsdelningen öfverhoppas eller elimineras, så att äggcellen kommer att redan från början innehålla det diploida kromosomtalet. — Af speciella slag af kärndelning må nämnas s. k. konjugerad kärndelning, som är normal hos vissa svampar i ett visst stadium och består däri, att könskärnorna ej sammansmälta, utan bilda ett par och dela sig samtidigt. G. O. R.

Kärnfot, *bot.* Se Chalaza.

Kärnfrukter kallas sådana köttiga, saftiga frukter: äpplen, päron, kvitten och andra, som höra till afd. *Pomoideæ* af fam. *Rosaceæ*, hvilkas frön (”kärnor”) icke äro omgifna af ett stenhårdt skal, såsom händelsen är med de s. k. ”stenfrukterna”, körsbär, plommon, aprikoser, persikor m. fl., hörande till afd. *Prunoideæ* af samma familj. O. T. S. (G. L—m.)

Kärnfruktmögel, *bot.* Se Fruktmögel.

Kärnfästning, *fortif.* Se Kärna 7.

Kärnhud. Se Cell, sp. 1389.

Kärnhus. Se Apel.

Kärnisomeri. Se Isomeri, sp. 992.

Kärnkropp (*Nucle'olus*), *bot.* Se Cell, sp. 1389, Cellbildning, fig. 1, och Kärndelning.

Kärnlinje, *artill.* Se Kanōn, sp. 778.

Kärnmembrān. Se Cell, sp. 1380, 1389, och Kärndelning.

Kärnmjölk. Se Smör.

Kärnputsningsmaskin. Se Kvarn, sp. 366.

Kärnrör, *artill.* Se Kanontillverkning, sp. 795.

Kärnröta, *bot.*, en förruttnelseprocess i stammen

] lefvande träd, hvilken yttrar sig däri, att kärn-len genom fortgående upplösning af cellväfnaderna vandlas till en rödbrun, torfartad massa, som lätt derfaller till pulver. Sjukdomen framkallas af casitsvampar (i synnerhet tickor), som intränga i den genom rötterna eller genom sår efter yttre dor (såsom afbrytning af toppen eller af större nar). I senare fallet utbreder sig kärnrötan från t skadade stället till trädets inre delar. Tager an sin början i roten, stiger den uppåt inuti stam-en och kan då vinna öfverhand, utan att ge sig l känna genom något yttre tecken eller i väsentlig an skada trädets tillväxt. Men genom blåst eller b afbrytas i dylikt fall lätteligen yngre träd. Den ttnade veden hos löfträd antager ofta en hvitaktig rg. Jfr Polyporus. (G. L—m.)

Kärnsjön, insjö i norra Bohus län, genomfluten Örekilsälfven. Längden är nära 1 mil, bredden gst $^1/_8$ mil.

Kärnskugga, det parti af skuggan af ett, t. ex. ån ett fönster, belyst föremål, som ej erhåller nedelbart ljus från någon del af fönstret. Till tta parti sluter sig en smal rand, som erhåller ljus ott från fönstrets öfre del, till denna åter en mnan, som erhåller ljus från den närmast lägre s. v. ända till slagskuggans yttersta gräns, dit uset faller från hela fönstret. Den yttre, närmast tt dagerparti befintliga delen af slagskuggan kallas motsats till kärnskuggan halfskugga. Upk.*

Kärnsköra, Kärnspricka, Öppen ring ett timmer består däruti, att en del af safringarna ssnat från de öfriga, så att en cirkelformig spricka ppkommit i det inre af trädet. Kärnsköran sträc-er sig sällan rundtom hela safringen, utan upptager anligen endast en större eller mindre del af cirkeln. anligtvis förekommer kärnsköran endast nere vid rädets rot. Stundom följer den ej safringen i cir-elform, utan går diametralt genom stammens ärna. I Norrland äro de kända under namnet *rindsköror*. Dessa sköror eller sprickor, som de van-igen kallas, ha uppstått därigenom, att virket i trä-dets inre delar torkat och sammandragit sig. Sådana sprickor förekomma särskildt i gamla träd och ned-sätta i mycket hög grad trädens kvalitet och därmed deras värde. Våra odrifna äldre skogar, som äro 120 à 200 år gamla, ja ännu äldre, ha härigenom fta ett sämre kvalitetutfall, än man skulle kunna vänta. J. G. B. (W. E—n.)

Kärnspole, *bot.* Se Kärndelning, sp. 582.

Kärnspricka. Se Kärnsköra.

Kärnstam. Se Kärnträd.

Kärnstycke, Kärnstycksformning. Se Gjutning, sp. 1233.

Kärnsvampar, *Pyrenomycetes, bot.*, ett gemen-samt namn för de askomyceter, som ha slutna fruktkroppar (*perithecium*, se d. o.).

Kärnten [kä'-], kronland i Österrikisk-ungerska monarkien, med titeln hertigdöme, har en areal af 10,333 kvkm. samt omges i n. af Salzburg och Steiermark, i ö. af Steiermark, i s. af Krain, Görz och Italien, i v. af Tyrolen. Med undantag af några smärre slätter kring floddalarna i det inre är landet h. o. h. uppfylldt af Alperna, inom hvilkas system floden Drava där bildar ett viktigt gränsmärke. Norr om densamma ligga partier af gnejsalperna, i s. de till triassystemet hörande södra kalkalperna. Till de förra höra Hohe Tauern med de glaciärhöljda Grossglockner (3,798 m.), Stora Hochalmspitze (3,355 m.), Hochnarr (3,258 m.), Ankogel (3,253 m.), Sonnblick (3,106 m.) samt Hafnereck (3,061 m.) med alpernas östligaste glaciär. Ö. om Hohe Tauern vidtager Noriska alpernas västra afdelning, de s. k. Gurkalperna (med Eisenhut 2,441 m.), som genom den skarpt markerade Neumarktsänkan (genomdragen af järnvägen från Murdalen till Klagenfurt) skiljas från Lavanttaleralperna i kronlandets nordöstra hörn. — Kalkalperna i K:s västra del äro genom Gail, en biflod till Mur, delade i två parallella kedjor, Gailtalalperna (se Gail) n. om floden, och de Karniska alperna (Kollinkogel, 2,813 m.). De fortsättas af Karavankerna (se d. o.), som gå på gränsen mot Krain. Vattendragen äro många och stå nästan alla i förbindelse med Drava, som från v. till ö. genomströmmar hela K. Bland dess tillflöden märkas från högra sidan Gail, från den vänstra Möll, Lieser, Gurk och Lavant. Utmed norra stranden ligga Millstädt-, Ossiach- och Wörthsjöarna. Den sistnämnda trafikeras af ångare, men de öfriga vattnen, äfven Drava själf, medgifva endast timmerflottning. Klimatet är i n. och n. v. tämligen rått, i Nedre K. (östra och sydöstra delen) mildare; varmast är det i Lavantdalen. Medelårstemperaturen är i Klagenfurt (450 m. ö. h.) 7,2° (jan. — 6,3°, juli 18,8°), men vid foten af Grossglockner 4,7°. Nederbörden är betydlig: i Klagenfurt 960 mm., i Raibl uti Karniska alperna 2,180 mm. — Befolkningen utgjorde 1900 367,324 pers. och beräknades 1907 till 376,669 pers.; 25,1 proc. däraf voro slovener, resten tyskar. 5,5 proc. voro protestanter, de öfriga katoliker — en anmärkningsvärd olikhet mot förhållandet i slutet af 16:e årh., då protestanterna utgjorde 95 proc. Af bildningsanstalter finnas 3 högre gymnasier, 1 högre realskola, 1 lärarseminarium, 1 prästseminarium, några yrkesskolor samt 377 folkskolor. — Af arealen äro nära 91 proc. produktiv mark, nämligen 14,1 proc. åker och trädgårdsland, 44 proc. skog, 32,5 proc. ängar och alpbeten. Jordbruket producerar mest råg, dessutom hafre, hvete, korn och majs, men ej tillräckligt för landets behof. Något bättre står boskapsskötseln, som har goda naturliga villkor för sig. Af framstående betydelse är bergsbruket med den därpå grundade industrien, hvaraf ett relativt större antal af invånarna än i något annat land inom monarkien har sin utkomst. 1906 brötos 115,600 ton brunkol, 15,400 t. järnmalm, 14,540 t. blymalm och 24,500 t. zinkmalm. Bergverks- och hytteprodukternas sammanlagda värde var s. å. 7,8 mill. kronen. Tillverkningen af metallvaror, från järnvägsskenor och allehanda ma-

Kvinna af folket i högtidsdräkt, från Gaildalen i Kärnten.

skiner till ståltråd och stift, bildar också tyngdpunkten inom industrien. I Ferlach finnes en vapenfabrik. K:s stål (brescia- och bessemer-) står högt på världsmarknaden. Äfven på andra områden, t. ex. i kläde (Viktring) och läder (Klagenfurt), gör sig storslöjden gällande. Handel och samfärdsel understödjas af goda kommunikationer, af hvilka må nämnas en järnvägslinje genom hela Dravadalen och en annan, som förenar mellersta Donautrakterna med Italien. I landets utförsel märkas hufvudsakligen bergverksprodukter, timmer och nötboskap, i införseln spannmål och hvarjehanda manufakturgods. För administrationen är K. indeladt i 8 kretsar, nämligen hufvudstaden Klagenfurt och 7 landtkretsar. Landtdagens medlemmar äro 43, representanterna i österrikiska riksrådets deputeradekammare 10, nämligen 1 representant för de store jordegarna, 3 för städerna, 1 för handelskammaren i Klagenfurt, 4 för landskommunerna och 1 utsedd genom samfällda val. I kyrkligt hänseende utgör K. stiftet Gurk (med biskopssäte i Klagenfurt) och lyder under ärkestiftet i Salzburg. Judiciella ärenden handläggas i första instansen vid *landesgericht* i Klagenfurt samt 28 kretsdomstolar, i den andra vid öfverdomstolen i Graz. — K. har sitt namn af *karni*, de tidigast kände, keltiske inbyggarna, som vid folkvandringen måste lämna plats för slaverna, som i sin tur vid slutet af 500-talet underkufvades af avarerna. De senares välde bröts dock snart af Samo (627), som förenade de spridde slaverna i v. till ett vidsträckt rike, som efter den förnämsta platsen fick namnet Carantania. Efter hans död sönderföll detsamma, och endast K. stannade under hans ättlingars spira. En af dessa, hertig Borut, sökte, då landet på nytt ansattes af avarerna, hjälp hos bajrarna och erhöll den (omkr. 745) mot villkor att med sitt folk öfvergå till kristendomen. Denna blef likväl icke hemmastadd i landet, förrän det tillika med Bajern kommit under Karl den stores spira. Genom fördraget i Verdun (843) tillföll K. Ludvig den tyske och 876 Karlman, hvars son Arnulf blef hertig af K. och sedermera tysk konung. Under honom och hans son Ludvig Barnet utgjorde K. en del af Bajern, men skildes därifrån af Otto II 976 och öfverlämnades, sedan det utvidgats med Istrien och Friuli, som förläning åt Henrik I, efter hvars död grefvarna af Rhenfranken, huset Zähringen m. fl. voro dess härskare, tills det genom arf tillföll Ottokar II af Böhmen (1269). Efter dennes nederlag på Marchfältet (1278) kom K. under Rudolf af Habsburg, förenades 1286 med Tyrolen och 1335 åter med Österrike, som det alltsedan tillhört, med undantag af 1809—13, då en del, Oberkärnten, innehades af fransmännen. Sedan 1849 bildar det ett eget ”kronland”. (J. F. N.)

Kärnteorien. 1. (Fr. *théorie des noyaux*) *Kem.*, en af Laurent 1837 uppställd teori för förklaringen af de organiska ämnenas sammansättning. Enligt denna teori äro eller innehålla de organiska ämnena vissa bestämda grupper af kol- och väteatomer (*noyaux fondamentaux*), uti hvilka väteatomerna kunna substitueras af ekvivalenta mängder af andra grundämnen (t. ex. klor) eller atomgrupper (t. ex. undersalpetersyra, amid o. s. v.), hvilka fungera som enkla atomer. De så uppkomna härledda kärnorna (*noyaux dérivés*) visa mycken likhet med de ursprungliga och kunna, liksom dessa, ingå additiva föreningar med två ekvivalenter syre, klor o. s. v. Kärnteorien antog således i de organiska föreningarna bestämda atomgrupper, motsvarande radikalteoriens radikaler, men inrymde möjligheten af substitution inom dessa radikaler. Denna teori har ej spelat någon större roll i kemien, men den förberedde och efterträddes snart af Gerhardts typteori. Ett större arbete i kemi, L. Gmelins handbok (6:e uppl., 1874—97), är dock uppställdt enligt kärnteorien. Jfr Kemi, sp. 1403. — 2. Se Homeros, sp. 1050. 1. P. T. C.*

Kärnträd, *bot.* Se Kärndelning, sp. 582.

Kärnträd 1. Kärnstammar kallas, till skillnad från ”ympade” l. ”förädlade” träd, sådana, som äro uppkomna genom sådd af frön (”kärnor”). Dylika kärnstammar uppdragas i stor mängd i handelsträdgårdar, och å dem inympas ädlare varieteter af frukt- eller parkträd o. s. v. O. T. S.*

Kärntyp, *elektrot.*, ett slag af elektrisk transformator (se Transformatorer).

Kärnved (lat. *durämen*), *bot.*, *tekn.*, kallas den inre, äldre, döda veden i många träds stam, hvilken är fastare, hårdare och har mörkare färg än den lefvande, vattenledande ”hvitveden” (se d. o.) l. splinten, som utgör de yngre, yttre lagren af stammens vedkropp. I kärnvedens membraner inlagras olika ämnen, särskildt garfämnen, som ge den en karakteristisk färg, i synnerhet när de öfvergått till s. k. xylokromer (vedfärgämnen); garfämnena skydda kärnveden mot förruttnelse. I kärnveden aflagras ofta gummi, harts, färgämnen (t. ex. blåträ, bresilja, sandelträ) eller oorganiska ämnen (t. ex. kalciumkarbonat hos almen och kiselsyra hos ekträdet). Kärnveden är på grund af sin stora hållbarhet och mörka färg (t. ex. ek, ebenholts, mahogny etc.) mera använd än hvitveden till hvarjehanda ändamål inom snickeri- och byggnadsyrkena. Flera medicinska droger utgöras af kärnved, med förkastande af den mindre hartsrika och därför mindre verksamma hvitveden, t. ex. *Lignum Guajaci.* O. T. S. (G. L—m.)

Kärnvinge. Se Smörkärna.

Kärnäkoʹski [kä'r-], by i Finland inom Savitaipale socken af Viborgs län, vid södra sidan af det lika benämnda sundet mellan Saima och Kuolimonvesi, öfver hvilket allmänna landsvägen söderifrån upp till S:t Michel leder. I juni 1712 slogo svenskarna vid K. en bro och uppkastade till brons försvar ett retranchement. Äfven under 1788—90 års krig spelade K. en roll. Efter att af öfverste G. M. Armfelts brigad under Gustaf III:s eget öfverbefäl ha fördrifvits från Pardakoski på andra sidan om det frusna sundet satte ryssarna sig 15 april 1790 fast i K., men måste efter en skarp strid och betydliga förluster draga sig tillbaka till Savitaipale. K. befästes därefter och anfölls jämte Pardakoski 30 april af minst 4,000 ryssar under generallöjtnant Igelström, men försvarades med framgång af 1,400 man af Armfelts brigad under öfverste Jägerhorn och major v. Vegesack. Under striden, som varade i 6 timmar, sårades dödligt den i ryssarnas led kämpande prins Viktor Amadeus af Anhalt-Bernburg (Schaumburg). O. I.* L. W:son M.

Käromål, anspråk, som i rättegång mot annan framställes. Käromålet skall anges genom stämningen, men kan i rättegången muntligen eller skriftligen närmare utvecklas. I. Afz.

Ord, som saknas under K, torde sökas under C.

ärr, lågländ och sank, tidtals vattendränkt
k, vanligen något gräsbevuxen, stundom till och
trädbärande. Oftast utgöra kärren afskilda,
p saknande, lägre delar af skogsmark eller torr

Kärrmark (Gottland).

k i allmänhet. Genom afdikning kunna de i
ga fall torrläggas och odlas. Kärrbottnen består
det mesta af lera, leriga jordarter eller gyttja.
en yttre torfbetäckning förekommer, är denna
ligen ganska tunn, till skillnad från hvad för-
ndet är hos många mossar. Flacka, vatten-
mkta, gräsbärande marker längs bäckar och åar
ämnas merendels mader. Jfr Mosse, Myr
Träsk. E. E.

Kärra, ett fordon, som har *en* axel med hjul. Se
rdon, sp. 839—840.

Kärra redutt, i Västergötland, vid Göta älf,
km. s. om Lilla Edet, byggdes af M. G. De
Gardie hösten 1676 för att hindra norrmännens
ergångsförsök. K. lämnades efter kriget åt sitt
öde. L. W:son M.

Kärrbalsam, *Azorella glebaria, bot.* Se Azo-
lla och Falklandsöarna.

Kärrbo, socken i Västmanlands län, Siende hä-
l. 3,930 har. 625 inv. (1909). K. utgör ett
nsist. pastorat i Västerås stift, Domprosteriet.

Kärrebyssor (Byssor). Se Artilleri, sp.
4, och Kanön, sp. 782.

Kärrek, *bot.* Se Ek, sp. 75.

Kärrfloka, *bot.*, namn på *Helosciadium inun-
datum.*

Kärrfräken, *bot.* Se Equisetaceæ, sp. 732.

Kärrgrufvan, järnvägs-, post- och telegrafstation
Norbergs socken, Västmanlands län, vid de där
renade linjerna Ängelsberg—K. (Norbergs järn-
g) och Krylbo—K. (Krylbo—Norbergs järnväg),
km. från Norberg och 19 km. från Krylbo. I när-
eten ligga flera viktiga järnmalmsfält, såsom Kol-
ngsbergs- och Kallmorbergsfältet, Gamla Norbergs-
ltet och Andersbenningsfältet samt Kallmora silf-
grufva. Wbg.

Kärrgräshoppa, *zool.* Se Gräshoppor.

Kärrgröe, *bot.*, namn på *Poa trivialis.*

Kärrhökarna, *Circini, zool.*, bilda en underfamilj
om de falkartade roffåglarnas familj, ordningen
Falconiformes och fåglarnas klass. De ha näbben
ren, svag, hoptryckt, utan tand bakom öfver-
kens eller inskärning vid underkäkens spets och
ed ovala näsborrar. Trakten mellan ögat och
bben är borstbeklädd. Bakom öronöppningarna,
m äro något större än hos andra dagroffåglar,
nes en halskrage af styfvare, mot spetsen bre-
dare och böjda fjädrar. Vingarna och stjärten
äro ganska långa, benen höga, med de delvis
plåtbelagda tarserna längre än mellantån (med klo)
samt smala och föga krökta klor. Afvikande från
hvad som eljest är utmärkande för roffåglarna äro
könen olika färgade. Kärrhökarna vistas enstaka
eller parvis på slättbygder nära vatten, stryka lågt
och långsamt fram öfver åkrar, ängar och vatten-
samlingar, äro rofgiriga, lefva af råttor, sorkar,
kräldjur, groddjur, fisk och insekter, men äfven af
fågelungar och fåglar, som de dock icke förmå be-
mäktiga sig i flykten, sitta nästan aldrig i träd,
utan på marken, där de dock röra sig otympligt,
bygga sina på marken belägna bon af riskvistar,
gräs och vass samt lägga enfärgade eller något fläc-
kiga ägg. De äro flyttfåglar. — Af ängshöken,
Circus cinerascens, är hannen ofvan askblå, med
hvita fläckar i nacken, under hvit, med roströda
spolfläckar och i slaksidorna tvärband. Handpen-
norna äro svarta, armpennorna ljust askblå, med
ett svart tvärband, stjärten askblå, dess sidopennor
med hvita och roströda tvärband samt grå spetsar.
Fågelns längd är 45 cm. Honan, som blir 48 cm.
lång, är ofvan brun, med rostgrå fjäderkanter och
hvitaktiga fläckar i nacken, har blekt rostgul hals-
krage, med små svartaktiga fläckar, och är under
blekt rödgul, med brunröda längdfläckar. Hand-
pennorna äro undertill hvitaktiga, med sneda, svarta
band, stjärten brun, med mörkare tvärband, och
dess sidopennor inåt rödhvita, med breda, rödaktiga
tvärband. Arten är några få gånger anträffad i
Skåne. — Hannen af bleka stäpphöken l.
bleka kärrhöken, *C. pallidus*, är ofvan
ljust askblå, hvit på pannan och kinderna, under
hvit, med strupen, halsen och frambröstet stö-
tande i asköblått. Öfre stjärttäckarna ha hvita och
grå tvärband; handpennorna äro grå, till en del
med svarta spetsar, stjärten grå och dess yttersta
pennpar hvitt, med breda, grå tvärband. Fågelns
längd utgör 44 cm. Honan, som är obetydligt
större, är ofvan brun, delvis med ljusare fjäderkan-
ter, under ljust rostgul, med breda, bruna längd-
fläckar på bröstet och smalare, roströda på magen.
Halskragen är hvitaktig, med bruna spolstreck; öfre
stjärttäckarna äro hvita, med bruna tvärband, ving-
pennorna gråbruna, invändigt ljust rostgula, med
bruna tvärband och stjärtens tre mellersta pennor
grå, de öfriga ljust rostgulaktiga, med bruna tvär-
band. Stäpphöken har några få gånger blifvit an-
träffad i Sverige. — Bruna kärrhöken, *C.
æruginosus*, har (hannen) hufvudet och halsen ofvan
rostgula, med svarta spolstreck, är f. ö. ofvan brun
samt har strupen rostgul, med svarta spolstreck,
öfriga undre delar mörkt rödbruna, vingarna grå-
bruna och stjärten brun, med blek spets. Fågelns
längd är 54 cm. Honan har hufvudet, halsen ofvan
och framryggen ljust rostgula, med svartbruna längd-
streck, är f. ö. ofvan gråbrun, med en rostgulaktig
fläck utefter vingen och en dylik längs skuldrorna,
samt har strupen af halsryggens färg, bröstet hvit-
aktigt, med bruna längdfläckar, öfriga undre delar
mörkt rödbruna, delvis med rostgula fjäderkanter,
och stjärten roströd. Längden är 57 cm. Den häckar
i södra och mellersta Sverige. — Blåhöken l.
blå kärrhöken (*C. cyaneus*; se fig.); gammal
hanne är ofvan samt på hufvud, hals och bröst blågrå;
handpennorna svarta; buksidan hvit. Gammal hona

Ord, som saknas under K, torde sökas under C.

(och yngre hanne) är ofvan mörkbrun och blekfläckig, inunder hvit med bruna fläckar; stjärten ljus med mörkbruna tvärband. Honans längd är 53 cm.

Blå kärrhöken, ung hona.

Fågeln häckar på Norrlands myrar samt på några få ställen söderut. — Ungarna af alla fyra arterna, som äro svåra att särskilja i alla åldrar, äro mer eller mindre bruna till färgen och närma sig honan till utseendet.

Öfversikt af arterna:

A. De första armpennorna ej längre än handtäckfjädrarna. Yttre fanet af 1:a—4:e handpennorna urringadt.
   a. Halskragen framtill afbruten. Första vingpennans inskärning ligger 30 mm. bakom handtäckfjädrarnas spets. 1. *Circus cinerascens.*
   b. Halskragen framtill hel. Första vingpennans inskärning ligger vid handtäckfjädrarnas spets. 2. *C. pallidus.*

B. De första armpennorna räcka 30 mm. utom handtäckfjädrarna. Ytterfanet af 1:a—5:e handpennorna urringadt.
   a. Halskragen framtill fullständig. Vingarna räcka föga utöfver tre fjärdedelar af stjärtens längd. 3. *C. cyaneus.*
   b. Halskragen framtill afbruten. Vingarna räcka till stjärtspetsen. 4. *C. æruginosus.* C. R. S. (L—e.)

Kärrhönssläktet, *Porzana, zool.*, hör till de sumphönsartade fåglarnas familj (*Rallidæ*) inom ordningen *Gruiformes* och fåglarnas klass. Kärrhönsen ha rät näbb, som är kortare än hufvudet, och tarserna baktill försedda med nätlikt delad hud. Pannan saknar plåt; skulderfjädrarna äro icke förlängda, och tårna ha icke simflikar. Arterna vistas mest på sumpiga och våta ställen, helst med dybotten, bland tätt starrgräs. De simma väl, springa förträffligt och dölja sig i gräset med utomordentlig skicklighet. De äro flyttfåglar. Egentliga kärrhönan, *P. porzana* (se fig.), är i vårdräkt ofvan olivbrun, med svarta fläckar samt hvita punkter och streck, askblå på hakan och öfre framhalsen, olivbrun, med askgrå anstrykning och hvita fläckar, på halsen nedåt och utefter dess sidor samt på bröstet, hvitfläckig på vingarna och hvit på magen. Vingpennorna äro bruna, den första med hvit utkant, stjärten svart, med olivbruna kanter, näbben grön, med gulaktig underkäk, och benen grönaktiga. Längden är 21,6 cm. I höstdräkten är hakan hvit. Fågeln häckar ej så sällsynt i södra och mellersta Sverige, förekommer f. ö. i hela Europa, utom i dess nordligaste delar, och i västra Asien samt förråder sig genom sitt skarpa, hvisslande läte, som höres efter nattens inbrott. Den när sig af insekter. — Lilla kärrhönan, *P. parva*, är (hannen i vårdräkt) olivbrun ofvan, svart, med spridda, hvita streck, på framryggen, blågrå på hufvudets sidor, framhalsen och bröstet samt gulbrun, bakåt hvit- och svartfläckig på underlifvet. Näbben är grön, med gul spets, benen gröna. Längden är 18 cm. I vårdräkt har honan hakan och halsens sidor hvita samt framhalsen och bröstet rostgulaktiga. Fågeln i höstdräkt är undertill hvit, med gråbruna fläckar på bröstet och kroppssidorna. Denna kärrhöna, som har ung. samma utbredning som föregående art, men går längre öster ut i Asien, har blifvit iakttagen några gånger i södra Sverige. C. R. S. (L—e.)

Egentliga kärrhönan.

Kärrkafle, *bot.*, namn på *Alopecurus geniculatus.*

Kärrmesen, *zool.* Se Mesarna.

Kärrnocka, *bot.* Se Cineraria.

Kärrplog. Se Plog.

Kärrsköldpaddan, Europeiska. Se Emys.

Kärrsnäppan, *zool.* Se Totanus.

Kärrspindeln, *Dolomedes fimbriatus, zool.*, en till familjen *Lycosidæ* hörande stor (20 mm.) spindel, som ofta ses springa på vattenytan af skogskärr och vattengrafvar. Den är brun med bredt hvitt eller gulaktigt band längs sidorna af ryggen. G. A—z.

Kärrspira, *bot.*, namn på *Pedicularis palustris.*

Kärrstorp, socknar i Malmöhus län. Se Västra Kärrstorp och Östra Kärrstorp.

Kärrsångaren, *zool.* Se Kärrsångarsläktet.

Kärrsångarsläktet, *Calamoherpe* (*Acrocephalus*), *zool.*, ett till ordn. *Passeriformes* och fam. sångare, *Sylvidæ*, hörande släkte, som kännetecknas däraf, att pannan är mycket platt och löper spetsigt ut i näbben. Stjärten är lång och starkt rundad. Våra arter äro till färgen gråbruna. De lefva vid vattendrag och stillastående vatten bland buskar, rör och vass, hvari de dölja sig och hvarpå de klättra, men äfven bland gräs, säd o. s. v. i närheten af våta ställen. Sitt bo bygga de med mycken konstfärdighet och fästa det mellan vass- och rörstrån eller bland videbuskar. Sången är hos några arter omväxlande samt uppstämmes, då fågeln sitter eller höjer sig upp i luften, och fortsättes ofta långt in på natten. — Säfsångaren, *C. schoenobœnus* (se fig.), har hufvudet och halsen ofvan samt ryggen olivgrå, med en svartbrun fläck i midten af hvarje fjäder. Öfver ögat går ett bredt, gulhvitt band och genom ögat ett brunt. Öfvergumpen samt de öfre och undre stjärttäckarna äro enfärgadt

Säfsångaren.

Ord, som saknas under K, torde sökas under C.

stbruna, undre kroppsdelarna hvita, med svagt rost-l anstrykning. Längd omkr. 14 cm. Denna sångare ckar allmänt från Skåne till långt upp i Norrland, knas dock i Lappland. Den uppehåller sig i ssar, i hvilka den flitigt är i rörelse. De 5—6 äggen o smutshvita eller rostgrå, med bruna prickar och reck. Fågelns sång är liflig och rätt vacker, om k något skärande. — Traströrsångaren, *turdoides*, är ofvan mörkbrun, under rostgul-ttigt hvit, ljusare på strupen och bröstets midt. nom ögat går ett gulhvitt otydligt band. Fåelns längd utgör 19 cm. Arten är hemma i nästan la Europa ända upp i Danmark, äfvensom i västra isien (möjligen hör en vid Göteborg anträffad kärrngare till denna art). Sången är mycket stark h föga behaglig. — Rörsångaren, *C. arundinacea*, har öfre kroppsdelarna gråbruna, med stbrun anstrykning, i synnerhet på öfvergumpen h öfre stjärttäckarna, strupen rent hvit, bröstet, agen och undergumpen hvita, med svagt rostgul dler rostbrun anstrykning på bröst och sidor. Fåelns längd är omkr. 14 cm. Den häckar allmänt vassar på flera ställen i södra och västra Skåne mt vid Göteborg. Sången är svag och föga behagg. Boet fästes mellan vass-strån. — Kärrsångaren, *C. palustris*, har öfre kroppsdelarna gråruna med grönaktig anstrykning, undre kroppselarna hvita, med smutsgulaktig anstrykning på röstet och sidorna, vingpennorna mörkbruna, de inersta med breda, blågrå kanter. Storleken om hos föregående art. Kärrsångaren häckar llsynt i södra och sydvästra Skåne, vistas i säd, gräs, nässlor o. s. v. i närheten af våta ställen, sjunger utmärkt väl och bygger lågt öfver marken. C. R. S. (G. G.)

Kärrsälting, *bot.*, namn på *Triglochin palustre*.

Kärrtistel, *bot.*, namn på *Cirsium palustre*. Se Fallskärm och Tistel.

Kärrugglan, *zool.* Se Uggleslägtet.

Kärrvipan, *zool.* Se Strandvipslägtet.

Kärråkra, socken i Älfsborgs län, Ås härad. 1,704 har. 289 inv. (1909). Annex till Börstig, Skara stift, Falköpings kontrakt.

Kärsämäki [kä'r-], konsistoriellt pastorat af 2:a kl., Kalajoki kontrakt, Kuopio stift, Finland, Uleåborgs län, Haapajärvi härad, Piipola domsaga. Areal 688 kvkm. Befolkningen, finsktalande, 2,985 pers. (1908). A. G. F.

Käsemarkskansen [kä'-], en fyrhörnig bastionsbefästning vid Danzig, äfven kallad Danzigerskans, anfölls förgäfves af Gustaf II Adolf 23 maj 1627, men intogs 4 juli, hvarefter den iståndsattes. I febr. 1657 lät Karl X under sitt anfall på Danzig genomsticka dammarna vid Käsemark, men den åsyftade verkan uteblef. L. W:son M.

Käsmark [kä'-], stad i Ungern. Se Késmárk.

Kästner [kä'-], Abraham Gotthelf, tysk matematiker, poet, f. 1719 i Leipzig, d. 1800 i Göttingen, blef e. o. professor i matematik 1746 i Leipzig och 1756 professor i matematik och fysik i Göttingen samt 1763 äfven direktor för astronomiska observatoriet där. Som matematiker öfvade K. stort inflytande dels genom sina många, i flera upplagor utkomna läroböcker, dels genom sina ovanligt klart hållna och talrikt besökta föreläsningar. Bland hans matematiska skrifter må nämnas *Astronomische abhandlungen* (1772—74), *Anfangsgründe der arithmetik, geometrie, ebenen und sphärischen trigonometrie und der perspektive* (1758; många nya uppl.) samt *Geschichte der mathematik* (1796—1800). Sistnämnda arbete innehåller, ofta under en högst bisarr form, en samling referat af ett stort antal matematiska skrifter och är, ehuru ofullbordadt, ännu af värde som en materialsamling, på grund af de många där berörda svåråtkomliga skrifterna. Svenska Vet. akad., hvars led. K. var (sedan 1751), förvarar i sina handlingar en uppsats af honom: *Om geometriska aberrationer* (1753). En vida större tjänst gjorde han akademien genom att på tyska öfversätta dels dess "Handlingar" (1749—81), dels ett antal band af dess "Nya handlingar" (1784—92, delvis i förening med Brandis och Link) och sålunda göra dessa tillgängliga för en större allmänhet. Som poet var K., i synnerhet under sina yngre år, en af Gottscheds trognaste anhängare. Som prosaist egde K. en klar och öfvad, men alltför bred och därför i längden tröttande stil. Bland hans många litterära arbeten inom skilda områden må nämnas den prisbelönta skriften *Sur les devoirs qui résultent de la conviction que les événements fortuits dépendent de la volonté de Dieu* (1751) och hans träffande epigram, af hvilka Kürschners "Deutsche nationallitteratur" i bd 73 ger ett urval. (I. F.)

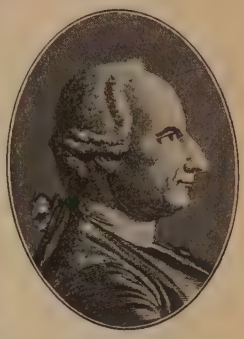

Kättare, den, som afviker från en kyrkas lära (se Kätteri).

Kätte, *landtbr.*, en afbalkning, afsedd för smärre husdjur (svin eller får) eller för större husdjur under uppväxttiden (kalf, föl och ungkreatur). Kätte för spädkalf bör beräknas till 1,5 kvm. och bör helst förses med ett lösgolf af läkt, som lägges omkr. 30 cm. öfver ladugårdsgolfvet, hvarefter mellanrummet fylles med torfströ; kätten håller sig därigenom torr, och golfdrag undvikes; krubba för kraftfodret anbringas helst utanför, för undvikande af förorening. För ett föl efter afvänjningen beräknas utrymmet till 10 kvm. och för flera föl tillsammans 5 kvm. per djur. Hållas flera föl tillsammans, bör hvart och ett ha sin särskilda krubba. För ungkreatur, som hållas flera tillsammans, erfordras minst 2 kvm. per djur, och kättar för svin böra ha följande storlek: för fargalt 4,5—5 kvm., för afvels-sugga med grisar 3,5—4 kvm., för ett gödsvin ensamt 1,6—2 kvm., för 2—4 tillsammans 1,2—1,6 kvm. pr st., för 1-åriga svin, 3 à 4 tillsammans, 1 kvm. och för 1/4—1/2-åriga ungsvin 0,5—0,8 kvm. pr djur. Kättar för ungkreatur förses helst med ett foderbord utanför kätten med särskild öppning för hvarje djur. I svinkättar användes bäst cementgolf med tillräcklig lutning för urinens afledande, och en del af kätten belägges med en träpall till lägerplats. I kättar för får användes lämpligen golf af stampad lera belagdt med ett omkr. 15 cm. tjockt gruslager; utrymmet beräknas för en springbagge till omkr. 2 kvm., för moderfår med lamm

Ord, som saknas under K, torde sökas under C.

1,20—2 kvm. pr djur och för årsgamla får 0,5—0,6 kvm. pr st. E. T. N.

Kätteri (om ordets härledning se Katarer, sp. 1264), hvarje afvikelse från kyrkans lära. Under den apostoliska tiden och de äldste kyrkofädernas tid betydde detta en afvikelse från kristendomens hufvudläror, sådana de äro framställda i de nytestamentliga skrifterna. De första ”kätterierna” voro 1) en judaiserande rättfärdiggörelselära, af aposteln Paulus bekämpad hufvudsakligen i Romar- och Galaterbrefven, 2) en ur hednisk spekulation uppkommen gnostisk lära om Kristus och änglarna, af samme apostel bekämpad hufvudsakligen i Kolosserbrefvet, samt 3) ett öfverdrifvet framhållande af det gudomliga och himmelska i Kristi person, hvarigenom hans ”mänsklighet” fattades som endast ett sken utan verklighet (*dokelism*), hufvudsakligen bekämpadt af aposteln Johannes i hans första bref samt indirekt uti inledningen till hans evangelium. — Under medeltiden menades med kätteri hvarje afvikelse från katolska kyrkans lärosystem. Sedan reformationen bildat nya kyrkor, är hvarje afvikelse från ett kyrkosamfunds hufvudläror, sedd från det ifrågavarande kyrkosamfundets synpunkt, kätteri. Den äldre, ursprungligare benämningen på afvikelse från kyrkans lära är heresi (grek. *hä'resis*), hvarifrån man skilde schism (grek. *schi'sma*), som betecknade söndring, separation från kyrkan icke på grund af meningsskiljaktighet rörande lära och bekännelse, utan rörande författning, kyrkotukt o. d. De första schismerna orsakades af novatianerna (i 3:e årh.) och donatisterna (i 4:e årh.). Under medeltiden gjordes ingen skillnad på heresi och schism. Kyrkan behandlade såväl den ena som den andra kyrkosöndringen som kätteri. — Om förföljelser af kättare se Inkvisition. J. P.

Kätti, svensk form för Catty.

Kättil. Se Kettil.

Kättilstad, socken i Östergötlands län, Kinda härad. 16,194 har. 1,556 inv. (1909). K. bildar med Tjärstad ett konsist. pastorat i Linköpings stift, Kinds kontrakt.

Kätting. 1. (Kedja) *Mek.*, i vanlig bemärkelse uppstår därigenom, att af lämpligt material förfärdigade ringar (eller byglar), ”länkar”, hophakas den ena efter den andra, hvarigenom således en böjlig sträng bildas. Benämningarna kätting och kedja användas omväxlande; den förra benämningen användes dock företrädesvis i fråga om gröfre dimensioner.

Kedjor användas dels som fästkedjor, för hopfästning eller upphängning af föremål, dels som transmissionskedjor, för kraftöfverföring och hissändamål. Efter tillverkningssättet skiljer man på kedjor med *slutna* länkar, hvarvid länkarna ej kunna hakas ur hvarandra, och kedjor med *öppna* länkar, där detta kan ske. Bland kedjor med slutna länkar märkas ringkedjor, utförda af ringar, hvars ändar hopsatts genom lödning eller svetsning (ibland äfven nitning; fig. 1 o. 2) eller af byglar af tråd eller pressad plåt (fig. 3 o. 4). Hit räknas äfven den s. k. slejfkedjan (fig. 5). Dessa kedjetyper äro böjliga i alla riktningar. Vidare höra till denna grupp länkkedjor (Galles kedja m. fl.), utförda af på olika sätt hopsatta lameller af metall (fig. 6—7). Dessa kedjor äro ej böjliga i mer än en riktning. Öppna länkar ha ringkedjor, utförda af endast hopböjda, ej lödda eller svetsade länkar, hakkedjor, som utföras af till hakar bockade trådar, hvilka efter att ha hophakats endast tillslås, men ej lödas eller svetsas (fig. 8), och länkkedjor, utförda med gjutna eller i sänke smidda länkar, som sedan antingen hakas ihop eller hopsättas med bultar (t. ex. Ewarts' kätting, fig. 9, m. fl.). Hit höra äfven Lockes stålbandkedja med ur stålband utpressade länkar (fig. 10), samt alla s. k. sammansatta kedjor med ej lödda eller svetsade länkar. En svetsad eller lödd *ringkedja* af metall tillverkas på följande sätt. Sedan råmaterialet, t. ex. rundjärn, afhuggits i för länkarna passande längder, hopböjas dessa på midten till U-form, hvarefter ändarna böjas inåt länkens midtlinje och svetsas eller lödas ihop. Härpå iträdes i den färdiga länken ett nytt hopbockadt länkämne, hvarefter förfares på liknande sätt med denna som med den föregående o. s. v., den ena länken efter den andra, tills kedjan är färdig. Svetsningen är den vanligaste hopfogningen af gröfre järn- eller stålkedjor, medan lödning användes endast för fina kedjor. Kedjor af ben eller trä kunna naturligtvis ej utföras på detta sätt, utan i detta fall måste länkarna skäras ut ur ämnesstången. Denna metod — att direkt ur en stång framställa en hel kedjelängd — har numera börjat användas äfven för tillverkning af metallkedjor på det sätt, att den till korsformig sektion valsade ämnesstången genom valsning mellan valsar, som äro försedda med särskildt utformade spår, utpressas till i hvarandra i följd ingripande länkar. På grund af dessa valsars spårkonstruktion erfordras ett helt obetydligt efterarbete för att lösgöra länkarna från hvarandra. Detta arbete såväl som öfrigt efterarbete utföres med specialmaskiner. På dylikt sätt framställda kedjor äro icke obetydligt öfverlägsna svetsade kedjor i fråga om styrka. Skall ringkätting användas för transmissionsändamål e. d., hvarvid länkarna måste vara ytterst likformiga för att passa till kedjehjul e. d., måste länkarna justeras (”kalibreras”), hvilket utföres i maskin, genom att de antingen hoptryckas (”stukas”) eller sträckas till bestämd längd. Alltefter länkarnas form och konstruktion särskiljas i handeln olika slag af kedjor, t. ex. kortlänkiga, långlänkiga, raklänkiga, med vridna länkar, stagad eller ”stolpad” kätting. Vid ”stolpad” kätting insvetsas ett tvärstag inuti länken, sedan denna är färdiggjord. Stolpning (se fig. 2) användes vid gröfre kedjor, såsom ankarkättingar e. d., emedan stolpen dels förstärker länken (hindrar den att hopdragas), dels hindrar kättingen att trassla sig. Af samma skäl användes numera äfven kätting med korta, raka länkar för fartygsförtöjning, ankaren, vindspel, hissar o. d.

Kedjor utförda af byglar samt hakkedjor utföras antingen af metalltråds- eller pressade plåtlänkar. De förra tillverkas i automatiska maskiner så, att tråden afklippes till lämplig längd och sedan böjes till den form, som bygeln skall ha. Dylika byglar ihakas sedan i hvarandra och färdigpressas. Kedjorna af pressade plåtlänkar utföras af länkar, som framställts genom utstansning ur plåtmaterialet. Dessa bockas sedan och trädas i hvarandra, hvarefter kedjan är färdig.

Länkkedjorna utgöras antingen af plåtlameller, hopsatta med bultar, som dels nitas, dels förses

Fig. 1. Ringkedja.

Fig. 2. Stolpad ringkedja.

3. Trådbyglar till ringkedja.

Fig. 4. Ringkedja af pressad plåt.

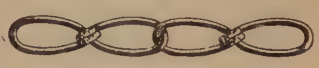

Fig. 5. Slejfkedja.

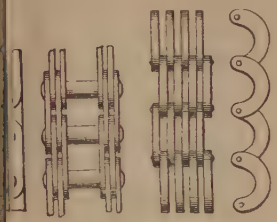

Fig. 6 7. Länkkedjor.

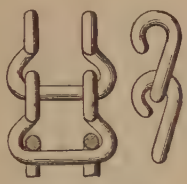

Fig. 8. Hakkedja.

Fig. 9. Ewarts' kätting.

Fig. 10. Lockes stålbandkedja.

Fig. 11. Länkkätting löpande öfver kedjehjul.

d underläggsbrickor och saxsprintar (eventuellt
ıla sätten kombinerade), eller af länkar, som
ıtas eller smidas i sänke och hopfogas medelst
ttar eller hakar å länkarna. Dylika kedjor an-
ıdas för transmissionsändamål på sådant sätt, att
jiljorna löpa öfver hjul, försedda med tänder,
ilka gripa in i länkarna, s. k. kedjehjul
g. 11).

S. k. velocipedkedjor äro af två slag; det
a, blockkedjan, är utfördt af massiva stycken
ock), som medelst bultar hopnitats emellan två
meller, det andra, rullkedjan, består af lameller
a bultar med påträdda, härdade stålhylsor. Rull-
jdjorna arbeta lättare på grund af mindre frik-
un än blockkedjorna. De hophakade kedjorna måste
ıtid arbeta i sträckt tillstånd. För motordrift
ıvändas äfven länkkedjor utförda af hopnitade
lerlameller. När kedjor började användas, torde
kunna afgöras. Vid utgräfningen af Mosul upp-
ttades 1860 bland en del smältstycken från den
rnassyriska tiden äfven svetsade kedjor, och dessa
o de äldsta kända ringkedjorna. I Nydams mosse
anmark) har man funnit rester af ett romerskt
nsar med nitade länkar. Nitade i st. f. svetsade
nkar ha användts ända in i den tidiga medel-
len. Att länkkedjor med plåtlänkar icke äro en
ıtida uppfinning, framgår däraf, att Polhem an-
nde dylika "sprintkedjor" till vindbryggorna vid
ockholms sluss. F. ö. återfinnas dylika kedjor i
förr använda "spindelurens" mekanism. Dessa
djor, liknande den ofvan beskrifna blockkedjan,
ıro utförda af mycket tunna stållameller, hop-
tade med en lamell emellan två andra lameller.
ättingar tillverkas vid Ramnäs och Furudals bruk,
fina kättingar, t. ex. hundkedjor o. d., tillverkas vid Dannebo, Grytjöls m. fl. bruk.

2. *Sjöv.* Se Ankarkätting.

3. *Text.*, detsamma som varp. Se Väfning. 1. J. G. S.

Kättinglår, *skpsb.*, kallas det eller de rum, hvari ankarkättingarna äro nedskjutna. Inre ändan af ankarkättingen är vanligen fastklammad i bottnen af kättinglåren. C. K. S.

Kättingsbom, *text.* Se Väfning.

Kättingstoppare, *skpsb.* Se Stoppare.

Käx, *anat.* Se Mesenterium.

Käx [kä-, ofta äfven tjä-], eng. *cakes* [kē'kṡ; nära besläktadt med sv. *kaka*], små möra och täta kakor af fint hvitt (hvete- och potatis-)mjöl (med tillsats af smör, socker, ägguloı, grädde och kardemumma i degen), hvilka bakas med maskiner och på grund af sin stora hållbarhet exporteras vida omkring. I Sverige finnas ansenliga käxfabriker.

Kö [kö], fr. *queue* (af lat. *cau'da*, svans, stjärt). 1. *Krigsv.*, eftersta afdelningen i en kolonn eller eftersta roten af en i flankställning ordnad truppafdelning. — 2. Personers uppställning på led (vanligen två personer i hvarje) bakom hvarandra för att utanför en teaters biljettlucka, en vallokal, platsen för en offentlig förevisning o. s. v. afvakta sin tur att få framträda. Man bildar kö för att förebygga trängsel och oordningar samt låta rättvisan råda utan hänsyn till personen. Första gången ordnad kö förekom i Sverige torde ha varit vid förevisningen af Karl XIV Johans lik i april 1844. — 3. Biljardkäpp (fordom spetsen af en sådan). Se Biljard, sp. 379—380.

Köbenhavn [köbenhau'n]. Se Köpenhamn.

Ord, som saknas under K, torde sökas under C.

Köberle [kö'-], Georg, tysk dramaturg, f. 1819, d. 1898, författade åtskilliga dramer (samlade i *Dramatische werke*, 2 bd, 1873), var verksam som teaterledare och skref ett stort antal teaterbroschyrer, i hvilka han påyrkade reformer inom det tyska teaterväsendet.

Köbke [kö'-], Kristen Schjellerup, dansk målare, f. 26 maj 1810 i Köpenhamn, d. 7 febr. 1848, studerade från sitt 12:e år vid konstakademien och i Lorentzens och Eckersbergs skolor. Bland Eckersbergs elever var han en af dem, som med största talang idkade såväl figur- som landskapsmålning. Hans porträtt utmärkas genom utomordentlig ärlighet och sanning i form och färg; detsamma kan sägas äfven om hans studier från Köpenhamns utkanter och omgifningar. 1838—40 vistades K. i Italien. Hans arbeten äro dels bilder från det gamla idylliska Köpenhamn: *Norra Kastellporten* (i Glyptoteket), *Från dosseringen vid Sortedamssö* (med två flickor på en brygga, väntande en roddbåt i stilla lugn sommaraftonsdager), *Sommarmorgon på Österbro* (liksom den föregående på Konstmuseet), *Utsikt vid Kastellvallen* och *Fredcriksbergs slott, sedt från Jægerbakken* (m. fl. i Hirschsprungska samlingen), *Viken vid kalkbränneriet* (galleriet på Nivågård), dels folktyper i landskap (*Cigarrsäljaren*), dels porträtt af familjemedlemmar, kamrater och andra (flera af dem finnas på konstmuseet och i Hirschsprungska samlingen). Hans hufvudarbete från Italien är *Morgon vid kusten af Capri* (Konstmuseet). I känslans äkthet och innerlighet och utförandets kärleksfulla konstnärsglädje står K. i allra främsta ledet bland danska målare. Jfr E. Hannover, ''Maleren Ch. Köbke'' (med katalog öfver K:s arbeten, 1893). Ph. W. (G—g N.)

Köchlin l. Koechlin [kö'ch-], en framstående släkt af industriidkare i Mühlhausen (Elsass), hvars äldsta fabrik för bomullsväfnader grundades 1746 af Samuel K. (f. 1719, d. 1771) i förening med J. Schmaltzer och H. Dollfus. Flera medlemmar af denna familj ha vid sidan af storartad industriell verksamhet deltagit i det politiska lifvet som märer i sin fädernestad och som folkombud i franska riksförsamlingar. En sonsons son af Samuel K., Joseph K.-Schlumberger (f. 1797, d. 1863), gjorde sig ett namn äfven som geolog.

Köchly [kö'ch-], Hermann August Theodor, tysk filolog, f. 1815, d. 1876, blef 1840 lärare vid Kreuzskolan i Dresden, uppträdde 1846—48, som medlem af en undervisningskommitté, mot latinformalismen i gymnasierna och invaldes 1849 i sachsiska Andra kammaren, där han slöt sig till vänstern. Han måste s. å. fly till följd af delaktighet i majtilldragelserna och bosatte sig då i Bruxelles. Han kallades till professor i Zürich 1850 och i Heidelberg 1864, var 1871—73 deputerad i tyska riksdagen och tillhörde där ''framstegspartiet''. — K. egde stor vältalighet och förmåga att lefvande framställa antiken. Hans forskningar rörde sig förnämligast kring de grekiske epikerna och krigsskriftställarna. Han utgaf ''Quinti Smyrnæi posthomerica'' (1850—53), Hesiodos (bd I, 1870) m. fl., inom den homeriska kritiken *De Iliadis carminibus dissertationes* (1856—59), *Iliadis carmina XVI in usum scholarum restituta* (1861), *De Odysseæ carminibus dissertationes* (1862—63) samt, i förening med W. Rüstow, *Geschichte des griechischen kriegswesens* (1852), *Griechische kriegsschriftsteller* (2 bd, 1853—55, med tysk öfv.) och *Einleitung in Cäsar's kommentarien über den gallischen krieg* (1857) m. m. *Opuscula academica* (2 bd, 1853—56), *Akademische vorträge und reden* (1856, 2:a bd 1882, postumt), *Opuscula philologica* (1881—82) m. fl. vittna om hans mångsidighet och skarpsinne. Se biogr. af Hug (1878) och Böckel (1904).

Köedt [köt], Andreas Peschke, dansk affärsman, politiker, f. 23 sept. 1845 i Flensborg, arbetade 1864—67 på ett handelskontor i Manchester, hvarefter han var handelsresande för en dansk firma där. 1875 slog han sig ned i Köpenhamn som grosshandlare och chef för en omfattande manufakturhandel med en centralaffär (''messen'') för en mängd provinsköpmän samt upprättade senare en gardinfabrik. Han hade i England blifvit ifrig anhängare af Cobdens frihandelsprinciper (också blef han 1890 hedersled. af Cobdenklubben) och stiftade 1887 Toldreformföreningen samt var en lång tid dess ordf. och är fortfarande dess verksammaste och skickligaste agitator såväl i tidningarna som genom föredrag. 1895 valdes han till folketingsman, var en bland stiftarna af det nya venstrereformpartiet (som han gaf namn) och blef genast medlem af dess styrelse. Han blef äfven ordf. i tullutskottet 1897 och lyckades åvägabringa samförstånd mellan utskottet och ministären Reedtz-Thott; men vid dennas afgång gick öfverenskommelsen om intet, och K. råkade i strid med sina partivänner, emedan han ville öka brännvinsafgiften för att täcka bristen i tullinkomster, och blef därför 1900 undanträngd. Han trädde då ut ur partiet och sökte ej bli omvald 1901, men har oförtrutet fortsatt sina sträfvanden för frihandelns sak. Af K:s många skrifter må nämnas *Tolden og tiderne* (1887), *Vort landbrugs toldpolitik* (1893), *Værditold og vægttold* (1894), *En friharn* (s. å.), *Guld og sölv* (s. å.), *Sukkerlovgivningen* (1902), *En nordisk toldunion* (1904), *En samfundsfjende* (1908) och *Komitéens forklaring af handelsbalancen* (1909). E. Ebg.

Köge [köge]. Se Kjöge.

Kögel [kö-], Theodor Johannes Rudolf, tysk predikant, andlig skald, kyrkopolitiker, f. 1829, d. 1896, verkade först som predikant i Nakel vid Bromberg, 1857—63 vid den tysk-evangeliska församlingen i Haag samt därefter som hofpredikant i Berlin, där han till sist blef öfverhofpredikant, generalsuperintendent för Kurmark och eforus för Domkandidatenstift. Af hans talrika predikosamlingar ansluta sig flera till vissa nytestamentliga böcker, såsom 1:a Petri bref (i Haag, 4:e uppl. 1872), Romarbrefvet (1876) m. fl. Som andlig skald var K. påverkad af Geibel, hans dikter utkommo 1891 (2:a uppl. 1900). Som kyrkopolitiker (bl. a. som medlem af Oberkirchenrat sedan 1879) ådagalade K. ungefär samma grundsatser som hans svärfader, teologen Julius Müller, och verkade för

positiv union mellan de båda protestantiska rna. E. S—e.

hler, Per, miniatyrmålare, f. 1784 i Öster-nd, d. 1810, var i Stockholm elev af akade- och af Gillberg. K. utförde miniatyrer af förtjänst samt porträtt i svartkrita med isatt —rn.*

öhler, Johan Gustaf, målare och teck-lärare, f. 3 april 1803 i Södertälje, d. 8 juni i Stockholm, var elev af konstakademien och Westin, studerade sedan i Tyskland, men egnade allt ifrån ungdomen hufvudsakligen åt teck-undervisning. Vid Nya elementarskolan i Stock-var han lärare 1830—77 och vid konstakade-s principskola 1857—78. Han målade äfven rätt (bl. a. ett af *K. J. L. Almquist*) och in-rer samt utgaf en ritkurs, som allmänt begag-s och utkom i flera upplagor. G—g N.

öhler [kö-], Louis Heinrich, tysk mu-r, f. 1820 i Braunschweig, d. 1886 i Königs-, studerade 1839—43 för Sechter, v. Seyfried v. Bocklet i Wien och verkade från 1847 i

Königsberg som sångdirigent, kritiker samt föreståndare för en af honom inrättad musikskola för pianospel och teori. K. blef mindre berömd som tonsättare (af operor m. m.) än som en af sin tids förnämsta pianolärare ur Czernys skola, i synnerhet genom sina (visserligen ganska torra) etyder samt sin mycket spridda *Systematische lehrmethode für kla-spiel und musik* (2 bd, 1856—58; 3:e uppl. i delen I 1888). Därjämte reviderade han upp-or af klassiker, arrangerade mer än 500 folk-or från olika nationer samt skref *Die melodie sprache* (1853), *Führer durch den clavierunter-ht* (1858; 9:e uppl. 1894), *Der klavierunterricht* 60; 6:e uppl. 1905), *Leicht fassliche harmonie-l generalbasslehre* (1861; 3:e uppl. 1880) m. m. "Pianoskola" af K. finnes på svenska bearbetad V. Bauck (1862). Som skriftställare var K. en ejord begåfning. Med värme hälsade han Rich. agners musikdramatiska reformsträfvanden. A. L.*

Köhler [kö-], Reinhold, tysk litteraturhisto-rer, f. 1830 i Weimar, d. där 1892 som öfver-ibliotekarie vid storhertigliga biblioteket, medde-de i tidskrifter och böcker åtskilliga värdefulla teraturhistoriska bidrag, framför allt var han ngoforskare (*Alte bergmannslieder* 1858, *Aufsätze er märchen und volkslieder*, 1894). R—n B.

Köhler [kö-], Ulrich, tysk filolog, f. 6 nov. 38 i Klein-Neuhausen i Sachsen-Weimar, d. 24 t. 1903 i Berlin, blef 1865 sekreterare vid preus-ka legationen i Aten, 1872 ord. professor i arkeo-gi vid universitetet i Strassburg, 1875 ledare för t tyska arkeologiska institutet i Aten och 1886 d. professor i antik historia i Berlin. Hans huf-udverk är utgifvandet af de attiska inskrifterna nån arkonten Eukleides (403) till Augustus' tid i rlinakademiens grekiska inskriftsverk (se In-skrifter). K. har därjämte författat *Urkunden und untersuchungen zur geschichte des attischen-delischen bundes* (1870), ett arbete af grundläggande betydelse för Atens historia, och många afh. i tyska institutets "Mitteilungen" och preussiska vet. akad:s skrifter. E. N—n.

Köinge, socken i Hallands län, Faurås härad. 2,659 har. 573 inv. (1909). Annex till Okome, Göteborgs stift, Falkenbergs kontrakt.

Kökar, socken af Ålands härad och domsaga, Åbo och Björneborgs län. Befolkningen, svensk, 881 pers. (1908). K. är kapellförsamling under Föglö pastorat. I slutet af det katolska tidehvarfvet fanns där ett kloster, sannolikt inrättadt kort före eller efter år 1460. O. I. (A. G. F.)

Kökenfett, *sjöv.*, ett till tacklingens skyddande mot nötning användt smörjämne, vanligen bestående af hälften talg och hälften gammalt smör. L. H.*

Kökets kemi kallas stundom kemiens tillämpning i hushållet. Försöken att lägga undervisningen i matlagning och hushållslära på rationell kemisk grund äro f. n. mycket populära, och de flesta moderna undervisningsanstalter för kvinnlig ungdom, såväl folkskolor och folkhögskolor som elementarläroverk, upptaga huslig ekonomi och däribland hushållskemi på sitt program. Korta och lättfattliga läroböcker i ämnet ha författats t. ex. af prof. C. Th. Mörner, "Grundlinjer för elementär undervisning i organisk kemi" (4:e uppl. 1908), och fru Sofi Nilsson, "Hushållslärans första grunder" (4:e uppl. 1904). Äfven E. Almquists och G. Troili-Petterssons arbete "Mikroorganismerna i det praktiska lifvet" (1901) kan omnämnas i detta sammanhang. H. E.

Kökkenmödding [kö'kken-]. Se Kjökkenmödding.

Kökskabinettet. Se Jackson, Andrew, sp. 1133.

Kökslatin (*lati'nitas culināria*), felaktigt och barbariskt latin, särskildt medeltidens munklatin. Detta bestod af skämdt latin, väsentligt uppblandadt med ur nyare språk tagna ordstammar och talesätt, åt hvilka man gaf ändelser och form, som påminde om det gamla romarspråket. Den bästa profsamlingen på kökslatin erbjuder "Epistolæ obscurorum virorum" (se d. o.).

Kökträdgård. Se Trädgård.

Kökträdgårdsväxter, *trädg.*, detsamma som grönsaker (se d. o.).

Köl. 1. *Skpsb.*, är den underst i ett fartyg långskepps gående delen, som förbinder båda sidornas spant och bordläggning med hvarandra. — Ett *trä-*

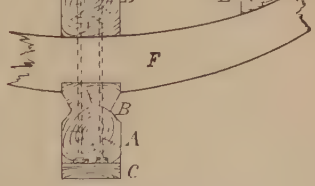

Fig. 1. Köl och kölsvin å ett träfartyg. (För figurförklaringen se äfven Kölsvin.)

fartygs köl (fig. 1) utgör en del af förtimringen (se d. o.); den är behuggen i fyrkant och består af ett

eller flera sammanlaskade timmer (*A*). I närheten af kölens öfverkant löper parallellt med denna på hvar sida en triangulär ränna (*B*), kallad *spunning*, uti hvilken den understa bordläggningsgångens (''sambordsplankans'') underkant inpassas. Den del af kölen, som ligger öfver spunningen, kallas *fjäder*. Under kölen fastspikas en *lösköl* (*C*), afsedd att i händelse af grundstötning vid fartygets lossdragning tjäna som aflöpningsplanka. Å ett förhydt fartyg går förhydningen mellan köl och lösköl, hvilken senare erhåller särskild förhydning, så att lösköl en utan att skada fartyget må kunna bortslitas. — Ett *järnfartygs* köl är antingen vertikal eller horisontell.

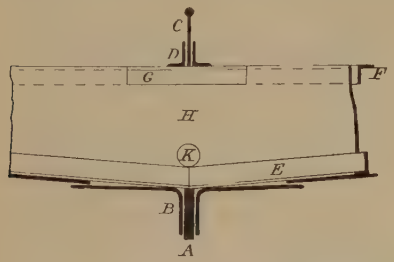

Fig. 2. Vertikal köl samt kölsvin å ett järnfartyg. (För figurförklaringen se äfven Kölsvin.)

I förra fallet (fig. 2) består den af ett valsadt plattjärn (*A*), till hvilket de understa bordläggningsstråken, ''kölstråken'', nedbockas och nitas. I senare

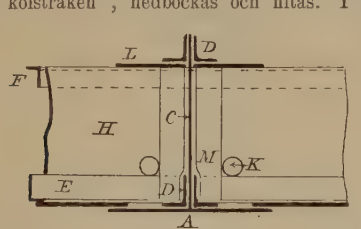

Fig. 3. Horisontell köl samt kölsvin å ett järnfartyg. (För figurförklaringen se äfven Kölsvin.)

fallet (fig. 3) utgöres kölen af en tjockare kölplåt (*A*), som nitas till kölstråken m. m. — En vertikal köl utgör en kraftig förbindning mot långskeppsbrytning af fartyget och bidrager att minska rullning. Den medför emellertid olägenheten att öka fartygets djupgående och ersättes därför å järnfartyg ofta af horisontell köl. Enär sistnämnda köl ej bidrager till minskande af rullning, apteras ofta i slaget af fartyg, försedda med horisontell köl, särskilda *slingerkölar* (se d. o.).

2. *Bot.* Se Fjärilslik blomkrona. 1. C.K.S.

Köla, socken i Värmlands län, Jösse härad. 23,990 har. 2,538 inv. (1909). K. (som stundom ock benämnes Köln eller Kölen) bildar med Järnskog och Skillingmark ett konsist. pastorat i Karlstads stift, Jösse kontrakt.

Kölabodafallen, två fall i Helgeån om resp. 3,5 och 3,75 m., af hvilka det nedre användes af Delary trämassefabrik.

Kölaby, socken i Älfsborgs län, Redvägs härad. 3,243 har. 716 inv. (1909). Annex till Norra Åsarp, Skara stift, Redvägs kontrakt.

Kölbing [kö'-], Eugen, tysk germanist, f. 1846 i Herrenhut, d. 1899, vardt 1880 e. o. och 1886 ord. professor i engelska språket och litteraturen vid universitetet i Breslau. K. var flitigt verksam som utgifvare af texter (fornnordiska sagor, engelsk medeltidslitteratur, Byrons arbeten) och författade åtskilliga arbeten i jämförande litteraturhistoria m. m. K. grundlade ''Altenglische bibliothek'' och ''Englische studien'' (1877 ff.), i hvilken sistnämnda hans biogr. läses i 27:e bandet (1900).

Kölblock, *skpsb.* Se Block 2.

Kölbåge, *bygnk.* Se Båge, sp. 799.

Kölcsey [kö'ltʃei], Ferencz, ungersk kritiker, talare och lyrisk skald, f. 1790, d. 1838, började tidigt sin litterära bana och utvecklade 1829—35 äfven liflig verksamhet som liberal politiker. Redan 1808 trädde han i förbindelse med Kazinczy (se d. o.) och blef snart dennes förnämsta lärjunge och anhängare, i hvilken den klassisk-idealistiska riktningen nådde sin höjdpunkt. Sin största popularitet vann K. som talare; då han 1835 hållit sitt afskedstal i riksdagen, ajournerades dagens sammanträde som ett tecken till sorg, och Kossuths riksdagstidning utkom med svarta kanter. Hans hymn *Isten áldd meg a magyart . . .* (Gud välsigne ungraren . . .) har blifvit en af ungrarnas mest sjungna nationalhymner. Hans samlade arbeten utgåfvos 1840—48 och ha sedan utkommit i många upplagor. K. B. W.

Köldanestesi. Se Anestesi och Bedöfningsmedel, sp. 1165.

Köldblandningar, *fys.*, kallas sådana blandningar, som användas för afkylningsändamål. Värme absorberas vid upplösning af sådana kroppar, hvilkas löslighet stiger med växande temperatur, och mera värme absorberas, ju mera lösligheten stiger med temperaturen. Härpå beror den afkylning, som uppstår vid lösning af åtskilliga salter (t. ex. ammoniumnitrat) i vatten. Blandas snö eller krossad is och salter, blir afkylningen ännu större. Värme åtgår nämligen ej blott för saltets upplösning, utan äfven för isens smältning. Blandas 3 dlr snö (eller krossad is) och 1 d. koksalt af 0° temperatur, sjunker denna blandnings temperatur till ung. — 21°. En blandning af 2 dlr klorkalcium och 1 d. snö ger en temperatur af ung. — 55° o. s. v. Dessa temperaturer äro desamma som motsvarande lösningars kryohydratiska temperaturer (se Kryohydrat). Andra köldblandningar äro absolut alkohol och snö (— 30°), lika delar 66-procentig svafvelsyra och snö (— 37°), fast koldioxid (''kolsyresnö'') och eter (— 80°) o. s. v. De nämnda köldblandningarna användas stundom för afkylning i liten skala (t. ex. för tillverkning af glass), i tekniken användas kylmaskiner (se Ismaskin). För åstadkommande af oföränderliga temperaturer mellan 0° och —50° användas kryohydrat, som framställas genom utfrysning af koncentrerade saltlösningar. Den omvända vägen, blandning af is resp. snö och salt, lämnar ej fullt konstanta resultat. H. L—én.

Köldkongresser för internationell behandling af de tekniska och hygieniska spörsmål, som nutidens fulländade metoder att på konstgjord väg framkalla och vidmakthålla låga temperaturer gjort aktuella, ha anordnats i Paris 1908 och i Wien 1910. Den stora betydelse köldtekniken fått för förvaring och transport af födoämnen (slakthus, kylrum i ångare, kylvagnar för järnvägar m. m.) har medfört att

Ord, som saknas under K, torde sökas under C.

ga stats- och kommunalintressen numera äro nippade med hithörande problem, som tidigare af mera speciell betydelse för vissa industriella mål (ismaskiner, bryggerier m. m.). G. H—r.

öldlaboratorium. Se Laboratorium.

öldpoler, jordytans kallaste trakter. Uttrycket mer väl däraf, att man från början ansåg dessa ter sammanfalla med de geografiska polerna. I va verket synes också sydpolen vara en köldpol, däremot har norra halfklotet två skilda köld-r, af hvilka den ena ligger i nordöstra Sibirien floden Jana. Den där belägna staden Verchojansk 34′ n. br., 133° 51′ ö. lgd från Greenw.) är kallaste hittills kända ort på jorden, likväl kan- med undantag af sydpolskontinenten. Ortens höjd r hafvet är blott omkr. 100 m. Temperaturen städes håller sig nästan oafbrutet under kvicksilf-fryspunkt (— 38,6° C.) under dec., jan. och . De olika månadernas medeltemperaturer äro er iakttagelser 1869, 1871—72 och 1883—90):

	Temp. Cels.		Temp. Cels.		Temp. Cels.
an.	— 50,0°	maj	+ 0,8°	sept.	+ 2,5°
ebr.	— 46,2	juni	+ 11,4	okt.	— 15,3
mars	— 33,6	juli	+ 15,0	nov.	— 39,4
pril	— 14,8	aug.	+ 9,3	dec.	— 48,0,

rrur årets medeltemperatur beräknas till —17,4°. n lägsta hittills kända på jorden iakttagna tempe-turen iakttogs i Verchojansk i febr. 1892 och ut-rde — 69,8° Cels. Mindre noggrann är vår kun-p om norra halfklotets andra köldpol. Enligt hns bearbetning af de iakttagelser, som gjordes ler Nansens färd öfver Grönlands snöbetäckta in-dsis 1888, bör denna köldpol sökas i det inre af önland. Nansens färd skedde på en v. lgd af 41° 50° fr. Greenw., en n. br. af i medeltal 64½° a en höjd ö. h., som från 30 aug. till 18 sept. ersteg 2,000 m. Då nu temperaturen aftager med den ö. h. omkr. ½ grad på 100 m., måste de jekt iakttagna temperaturerna reduceras till hafs-n för att bli jämförbara med dem, som samtidigt ttagits vid närbelägna kuststationer. Vid en sådan duktion med Godthaab (på Grönlands västkust, vid ° 11′ n. br., 51° 46′ v. lgd fr. Greenw.) till nförelsepunkt beräknade Mohn årets medeltempera-r för det inre af Grönland på 64° n. br. till 16,3° reducerad till hafsytan och till — 26,3°, er i rundt tal —25°, på 2,000 m. samt medel-mperaturen för jan. till omkr. —40° och för juli till kr. — 10°. Han anser troligt, att temperaturen erstädes till följd af den starka värmeutstrålningen n snön under vintern väl torde sjunka till — 65° er ännu lägre, således till ungefär detsamma som Verchojansk. De båda köldpolerna ligga nästan dtemot hvarandra på hvar sin sida om nordpolen h på samma afstånd från denna.

Att sydpolskontinenten, Antarktis, har en köldpol, m troligen ligger i närheten af sydpolen, synes amgå af Shackletons iakttagelser (E. H. Shackle-n, "The heart of the Antarctic, being the story the british antarctic expedition 1907—1909", 09, vol. I och II), hvilka dock icke ännu äro ve-nskapligt bearbetade. 9 jan. 1908 uppnådde ackletons expedition 88° 23′ s. br. och 162° ö. d fr. Greenwich på en höjd af 3,400 m. ö. h. och 8 jan. måste expeditionen ligga stilla i tältet i grund af sydlig storm och snöyra vid en tempera-r af — 33 till — 40° C. Detta var sydpolens hög-sommar. Reducerad till hafsytan, blir temperaturen — 16° till — 23° C., hvarvid bör erinras, att solen därstädes varit oafbrutet öfver horisonten i tre må-nader. En sådan köld under högsommaren är ena-stående och synes bevisa, att sydpolen är jordens kallaste trakt. N. E—m.

Köldsinne. Se Känsel.

Kölen (no. *kjölen*, "vattendelare", äldre benäm-ning Seveberget, Plin. *Sevo mons*), den kon-ventionella geografiska benämningen på den del af skandinaviska fjällryggen, som från Norra ishafvet sträcker sig i Sverige ned till Dalarna och i Norge anses sluta i trakten af Fämunsjön samt på ömse sidor om den svensk-norska gränsen med sina berg-massor fyller hela nordliga delen af Norge och vid-sträckta trakter af Norrland. Någon fortlöpande fjällkam finnes icke. K. är således icke en bergskedja i vanlig mening, utan fastmer ett långsträckt, af stora djupa floddalar mångfaldigt sönderskuret massiv af 1,500—1,600 km. längd och 100—200 km. bredd, som, sänkande sig mot n. och s., når sin största medelhöjd något n. om polcirkeln och öfver hvilken höja sig spridda större bergmassor. På norska sidan stupar denna högslätt med branta terrasser mot hafvet, i hvilket den utsänder en mängd söndersplittrade bergåsar, och uppträder ånyo utanför kusten i form af oräkneliga öar, klip-por och skär, ofta med lika höga berg som fast-landets. Inåt svenska sidan sträcka sig från hög-landet mot sydöst vidsträckta, sakta sluttande berg-åsar, som småningom minskas i höjd, om än mån-genstädes fjällen stå som en hög mur mot skogs-landet i ö.

Den del af K., som uppfyller norska Finnmarken, är en ojämn slätt med en medelhöjd af 300 m. och åtskilliga enstaka höjder, som nå 500 m. och där-öfver. Den anmärkningsvärdaste af dessa är Rasta Gaisa, som nära ryska gränsen reser sig öfver Tanaälfvens dal till en höjd af 862 m. Strax in-nanför svenska gränsen, v. om Kilpisjärvi, når fjäl-let i Peldsa 1,448 m., men i allmänhet når det n. om Torne älf ej öfver 700 m., ehuru n. om Torne träsk nära norska gränsen uppstiga några jättar, bl. a. Tuoptertjåkko, 1,642 m., och det branta, långt nerifrån Tornedalen synliga Reukoåjve. Söder om Torne träsk i närheten af Riksgränsbanan, som går fram längs södra stranden på en höjd af omkr. 400 m. ö. h. (50 m. öfver vattenytan), nå några toppar 1,600 m. och däröfver, såsom Pallim-tjåkko (1,765 m.) och Tjuonatjåkko (1,582 m.), men det väldigaste massivet ligger något sydligare, Kebnekaisemassivet, inneslutande Sveriges högsta topp, Kebnekaise, 2,123 m., och det nästan lika höga Kaskasatjåkko, 2,093 m. (se Kebnekaise). Söder om Lule älfs öfre hufvuddal möta de många toppar, som gruppera sig kring Sarjek-, Ålkas- och Pårtefjällen och som innesluta Sveriges kanske mest storartade fjällvärld, rik på stora glaciärer och svår-bestigliga toppar, bl. a. Sarjektjåkko, 2,090 m., Ål-kasfjället, 2,010 m., Skuorka, 2,019 m., Pello-rippe, 2,025 m., och Tjäura, 2,042 m. Mot v. sänka sig fjällen något, och det länge som Sveriges högsta topp utpekade Sulitelma, beläget alldeles på riksgränsen, når endast 1,877 m. Äfven mot s. bli fjällen lägre. Bland dessa må framhållas Kuoster-tjåkko, 1,694 m., s. om Pite älfs öfre dalfåra, top-parna kring Skellefte och Ume älfvars norra till-

flöden, som nå 1,600—1,700 m., och Stuoravare, 1,764 m., vid Umans södra hufvudtillflöde. Inom de föga undersökta fjälltrakterna s. därom synas de högsta topparna ej resa sig till mer än 1,200—1,400 m. Bland de mera kända äro Anjeskutan, 1,199 m., och Åreskutan, 1,419 m. Söder om Åredalen utbreder sig åter ett stort fjällområde i södra Jämtland, hvars högsta toppar äro Storsylen, 1,762 m., vid norska gränsen, och Helagsfjället, 1,797 m., på gränsen mot Härjedalen. Där böjer fjällkedjan af i västlig riktning in i Norge och förlorar sig slutligen i höjd med Fämunsjön. Den sydligaste delen inom Sverige af fjället intages af Härjedalens och det nordligaste Dalarnas majestätiska kvartsitmassor, af hvilka Hundshögen, det ansenligaste af Oviksfjällen, når 1,371 m., Serffjället 1,172 m. och Sonfjället 1,272 m., samt Städjan 1,176 m. Nära den norska gränsen fortsättas högfjällen af Fulufjäll, i hvars norra del Härjehågna når omkr. 1,160 m., samt Faxefjäll (900—1,000 m.) till Görälfvens inflöde i Fuluälfven. Som K:s sista förgrening åt s. kan man anse Almebergens granitmassiv, som i ö. fortsättes af Väster-Dalarnas sandstensbildningar mellan Klarälfven och Väster-Dalälfven.

Som ofvan nämnts, är fjällkedjan genomskuren af en mängd dalar, gående i allmänhet i riktning n. v. —s. ö. Till följd af de bergarters beskaffenhet, genom hvilka floderna haft att arbeta sig ned, äro dessa dalar antingen, och vanligast, öppna och jämsluttande eller genombrottsdalar med mer eller mindre branta väggar. I många fall upptagas dalgångarna delvis af långsträckta sjöar, hvilkas uppkomst står i närmaste samband med de rubbningar i flodloppen, som inträffade under istiden. Floddalarna uppdämdes då flerstädes af mäktiga massor af morän- och rullstensmaterial, hvarjämte måhända en olikformig höjning af landet bidragit till att förändra afloppsförhållandena. Emedan vattendelaren ligger på 400—800 m. höjd, vanns intet aflopp mot v., utan stora sjöar uppstodo. Dessa ligga alla på en höjd, som varierar med endast ett eller annat hundratal meter, och äro i regel djupast i sin västra del, där också karaktären af klippbäcken framträder tydligast. De största äro Torneträsk, Stora Luleträsk, Hornavan-Uddjaur-Storavan, Storuman, Flåsjön, Kallsjön och Storsjön. — Utom af mindre urbergspartier, som här och där sticka upp inom fjällens område, bestå dessa hufvudsakligen af kvartsiter och hårda eruptiva bergarter, såsom gabbro och diabaser, medan mjukare bergarter, såsom glimmerskiffer och andra skiffrar, ega stor utbredning på lägre nivåer. Utmed fjällens östra rand ha silursystemets aflagringar, kalksten, lerskiffer m. m., stor utbredning, upptagande särskildt hela centrala delen af Jämtland. — Afsevärda partier inom fjällen (tills. omkr. 400 kvkm.) äro täckta af glaciärer, de sydligaste och mycket obetydliga inom Helags- och Sylfjällen. I öfrigt täckas fjällen af lafvar och mossor samt ett fåtal blomväxter, företrädesvis viden och dvärgbjörk, laf- och videregionerna, från den eviga snöns gräns 500 m. eller mera i vertikal riktning nedåt, till björkregionen, där glasbjörken bildar ett sammanhängande bestånd, i allmänhet ej mer än 50—70 m. i vertikal riktning och där fjällfloran uppträder i sin största yppighet. Därefter uppträder till en början granen, men snart äfven tallen, d. v. s. barrskogsregionen, som i Jämtland har sin öfre gräns 670—800 m. ö. h., längre norrut naturligtvis lägre, och utgör Norrlands och öfre Dalarnas förnämsta rikedomskälla. Tack vare den fina bördiga sand eller lera, som afsatts under istidens senare del, äro kulturmöjligheterna inom fjällområdets lägre delar upptill 600—800 m. vida större, än man vanligen föreställer sig. Hufvudnäringarna för dessa trakters befolkning äro dock boskapsskötsel och skogsafverkning samt i vissa trakter af Norrbottens län bergsbruk vid de utomordentligt rika järnmalmsförekomsterna vid Gällivare, Kirunavaara och Luossavaara samt kopparmalmen vid Sulitelma m. fl. st. Wbg.

Kölen, socken i Värmlands län. Se K ö l a.

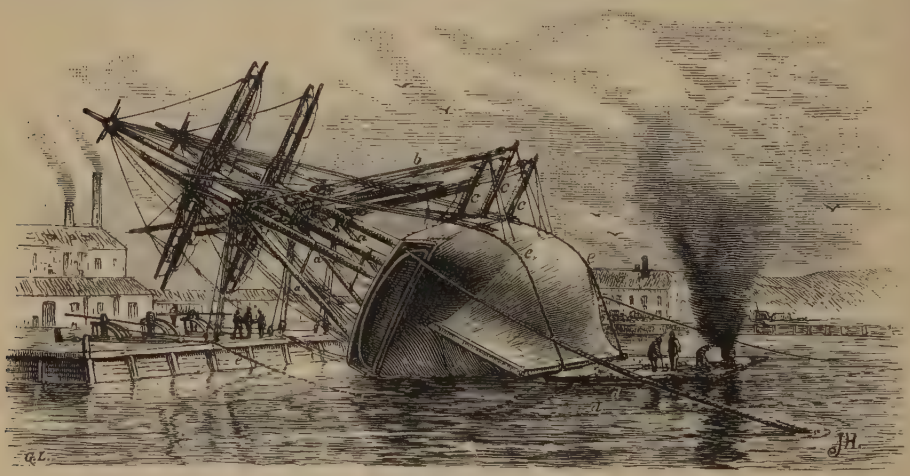

Kölhalning.

Kölfena, *skpsb.* Se F e n k ö l.

Kölfotingar, *Heteropoda, zool.* Se B l ö t d j u r, sp. 828.

Kölhala, *sjöv.*, att mot en brobänk, en kaj eller en strand, som utgöres af en bergsluttning, medelst spel

Ord, som saknas under K, torde sökas under C.

ginor kullvinda ett fartyg eller ge det så stor gning, att hela ena sidan jämte kölen kommer r vattnet, hvarigenom rengöring, reparation och ydning kunna utföras å hela denna del af farty- — Kölhalning var fordom ett ganska vanligt te, men är tidsödande och mödosamt samt kräfver försiktighet; den förekommer därför numera säl- då docka eller upphalningsslip i allmänhet står buds, samt är f. ö. icke användbar för otacklade mycket stora fartyg. (Se fig.) J. G. B.*

Köligruppen, *geol.*, benämningen för den yngre lningen af de kristalliniskt utbildade skiffrar, de x. fjällskiffrarna (glimmerskiffer, horn- deglimmerskiffer, ”milda skiffrar” och kalkste- , som bilda fjällsträckningarna utmed gränsen an Sverige och Norge (Kölen) från nordligaste arna norrut. Köligruppens bergarter anses vara silurisk ålder (omvandlad silur) och bilda våra a fjällbeten. Fjällskiffrarnas undre, vanligen ”algonk” räknade äldre afdelning benämnes vegruppen (efter Seveberget, en förr an- benämning på Kölen) och består af kvartsitiska gnejsiga bergarter, glimmer- och hornbländе- frar samt kalkstenar jämte ofta skiffriga syeniter. A. E. Törnebohm, ”Ueber die geognosie der wedischen hochgebirge” (i ”Sveriges geol. un- sökning”, ser. C. n:r 9, 1873) och Geologisk ta öfver Sveriges berggrund (ibid. ser. Ba. n:r (1910). E. E.

Kölingared (Kylingared), socken, delad å traborgs län, Vartofta härad, med 1,375 har, 118 . (1909), och Älfsborgs län, Redvägs härad, med 58 har, 683 inv., tills. 7,333 har, 801 inv. nex till Böne, Skara stift, Redvägs kontrakt.

Köll., vid zoologiska namn förkortning för R. A. Kölliker.

Kölle [kö'-], Klaus Anton, dansk målare, f. nov. 1827 på Lolland, d. 2 sept. 1872, studerade Köpenhamns konstakademi och blef medlem af demien 1871. K. var en talangfull konstnär, med d och varm känsla i återgifvandet af naturen. mmarlandskapets idylliska frid tolkade han på det naste sätt, vare sig det var Nemisjöns stränder, ens klint eller en torftig trakt af Slesvig, som var mål för hans framställning. Till hans bästa alster nas *Eftermiddag vid Himmelbjerget* (1860), som s af konstmuseet. Ph. W.*

Köller [kö'-], Ernst Matthias von, preuss- ämbetsman, f. 8 juli 1841 i Kantreck (Pom- rn), blef 1868 landtråd i Kammin, var 1881—88 medlem af tyska riksdagen en af det konserva- partiets skickligaste debattörer samt blef 1888 ispresident i Frankfurt a. M. och 1889 understats- reterare för Elsass-Lothringen. K. var okt. 1894 lec. 1895 preussisk inrikesminister och aug. 1897 ug. 1901 öfverpresident i provinsen Schleswig- lstein. Som sådan sökte han genom hänsynslösa ftåtgärder kväfva alla danska nationalitetsyttrin- den bland den nordslesvigska befolkningen. Hans toder, den s. k. ”fasta handens politik” eller Köllerpolitiken”, gingo ut på att genom massut- ningar, ej minst af tjänstefolk, komma de dansk- nade till lifs, att omöjliggöra skolbesök i Danmark nom att fråntaga föräldrar målsmanskapet öfver ras barn, om de sände dessa till danska skolor, genom stränga polisåtgärder till det yttersta för- ra det danska föreningslifvet och att medelst en egendomlig lagtolkning beröfva massor af dittills som preussiska undersåtar ansedda personer deras medborgarrätt, i det att de eller deras föräldrar förklarades för optanter (se d. o.) och de i båda fallen därmed gjordes rättslösa. Ensamt under de båda första åren af hans ämbetstid utvisades omkr. 600 personer, ofta på grund af de obetydligaste anledningar. K sade sig genom dessa åtgärder vilja framkalla det ”lugn”, som han ansåg störas ensamt genom ett begränsadt antal ”danska agitatorer”. I stället blef folkstämningen allt bittrare, och valen 1902 visade, att den af regeringen på många sätt uppmuntrade tyskheten visserligen gått framåt, men att de danssinnade samtidigt hållit sin ställning och under trycket vunnit i inre konsolidering och nationell motståndskraft. K. förflyttades 1901 till Elsass-Lothringen som statssekreterare och förde där en hänsynsfullare gränsmarkspolitik, i det att han bl. a. medverkade till den s. k. diktaturparagrafens upphäfvande (maj 1902). Han afgick i okt. 1908. — Jfr P. Hanssen-Nörremölle, ”Köllerpolitiken” (i ”Sönderjydske aarböger”, 1903—07), och M. Mackeprang, ”Nordslesvig 1864—1909” (1910). V. S—g.

Köllerfärg. Se Gulockra.

Kölleryds hed, en långsträckt dal i Skällinge socken i Halland, i danska historiska arbeten kallad Skällinge hed, blef natten till 22 febr. 1612 platsen för en sammandrabbning mellan svenska trupper, under hertig Johan och Jesper Mattson Krus, och den från sitt plundringståg i Västergötland återvändande danske konungen Kristian IV. Dennes styrka, vid hvilken hertig Georg af Braunschweig-Lüneburg och många medlemmar af Danmarks förnämsta släkter befunno sig, blef fullkomligt slagen och flydde till Varberg. Bland de i striden fallne, hvilka räknades till ett antal af 300 man, märktes den lärde danske adelsmannen Kristian Barnekow, efter hvilken en sten i närheten (vid Frägnared) ännu kallas ”Kristian Barnekows sten”. Se därom Barnekow 1.

Kölliker [kö'l-], Rudolf Albert von, schweizisk anatom och zoolog, f. 6 juli 1817 i Zürich, d. 2 nov. 1905, blef 1841 filos. och 1842 med. doktor, 1843 docent och 1845 e. o. professor i fysiologi och jämförande anatomi i Zürich samt kallades 1847 till professor i samma ämnen i Würzburg; vid uppnådda 80 år tog han 1897 afsked från sin professur. K. tillhörde 1800-talets mest betydande biologer och har särskildt inom den normala väfnadsläran, såväl genom egna specialundersökningar som genom sina läro- och handböcker (*Handbuch der gewebelehre*, 1852, 6:e uppl. i 3 bd 1889—1901; *Mikroskopische anatomie und gewebelehre des menschen*, 2 bd, 1850—54), inlagt en synnerligen stor förtjänst. Af stort värde äro äfvenledes hans embryologiska arbeten (*Entwicklungsgeschichte des menschen und der höheren tiere*, 1861; 2:a uppl. 1876—79) äfvensom hans omfattande zoologiska undersök-

ningar (*Entwicklungsgeschichte der cephalopoden*, 1844, *Die schwimmpolypen von Messina*, 1853, *Morphologie und entwicklungsgeschichte des pennatulidenstammes nebst allgemeinen betrachtungen zur descendenzlehre*, 1872). I K:s *Erinnerungen aus meinem leben* (1899) upptar förteckningen öfver hans arbeten 245 större och mindre skrifter. I förening med K. Th. E. v. Siebold utgaf K. sedan 1849 "Zeitschrift für wissenschaftliche zoologie" och grundade s. å. Physikalisch-medicinische gesellschaft i Würzburg. 1882 valdes K. till led. af svenska Vet. akad. R. T—dt.

Kölln [kö-], äldsta stadsdelen i Berlin (se d. o.).

Kölmark, Per, filosofisk skriftställare, f. 18 nov. 1750 i Karlskoga socken i Värmland, d. 4 aug. 1839, blef filos. magister i Greifswald 1779, docent där 1780 och i Uppsala 1785, lektor i Karlstad 1794, var sedan 1808 därjämte successivt innehafvare af åtskilliga pastorat, kontraktsprost s. å. i Nordmark och 1819 i Fryksdalen, fick 1809 professors titel, vardt 1818 teol. doktor och var 1810—23 riksdagsman. 1833 erhöll han afsked från lektoratet. — K:s filosofiska bildning var rotad i Lockes empirism, hvilken han emellertid sökte utsmycka med några rationalistiska lånesatser från Wolf och Kant. Genom sin lärobok *Utkast till en systematisk afhandling i theoretiska och praktiska philosophien* (1799) utöfvade K. en tid bortåt ett icke ringa inflytande. Han offentliggjorde äfven åtskilliga afh. i moral och samhällsfrågor. Hans disputation *Dubiola nonnulla rationis sibi relictæ circa revelationem* (1779) angreps som irrlärig af teol. fakulteten i Lund, hvilket föranledde tvist mellan denna och den filosofiska.

Köln, socken i Värmlands-län. Se Köla.

Köln [kö'ln], Cöln, K. am Rhein (fr. *Cologne*). 1. Regeringsområde i preussiska Rhenprovinsen, på ömse sidor om Rhen. 3,978 kvkm. 1,141,898 inv. (1905), af hvilka 200,749 (17,6 proc.) voro protestanter, 920,839 (80,6 proc.) katoliker och 16,260 judar. Området är deladt i 13 kretsar.

2. Hufvudstad i nämnda reg.-omr. samt fästning af första rangen, fordom fri riks- och hansestad, den största staden i Rhenprovinsen, ligger (se den till art. hörande situationsplanen) på ömse sidor af Rhen (36 m. ö. h.) och har en areal af 117 kvkm. Folkmängden, som 1905 utgjorde 428,722 pers., hade 1910 efter införlifvandet af fabriksorterna Kalk och Vingst s. å. stigit till 516,167 pers. Större delen af staden, det egentliga K., ligger i form af en halfcirkel på vänstra Rhenstranden och förenas med Deutz, som förr var en själfständig kommun, men 1888 införlifvades med K. och därefter kallas K.-Deutz, medelst två nya järnbroar, den ena (Hohenzollernbron), som efterträdde den gamla pontonbron, afsedd för gatutrafik, sedan 1910 prydd med Vilhelm II:s ryttarstaty, den andra (Dombron), bestående af två dubbelspåriga järnvägsbroar och en för vagn- och persontrafik afsedd bro, som 1910 ersatte den 1855—59 byggda järnbron. Dessutom färdigbyggdes 1910 en sydligare belägen bro öfver Rhen, afsedd för järnvägs- och persontrafik. Intill 1882 var K. omgifvet af en gammal fästningsmur från 1200-talet, men sedan de nya fästningsverken anlagts i stadens yttre omgifning (se nedan), inköpte staden den gamla fästningsterrängen, på hvilken sedan det ståtliga Neustadt uppstått, skildt från den gamla staden genom den 6 km. långa Ringstrasse, som ligger, där den nedrifna enceinten låg. Ehuru den gamla staden, sedd på afstånd, genom sina många torn har ett högst imponerande utseende, är den mycket oregelbundet byggd, och de äldre gatorna äro smala och krokiga. Många af dem innehålla emellertid intressanta prof af 1200—1500-talens byggnadskonst. De öppna platserna, omkr. 30, äro, med undantag af det trädplanterade Neumarkt och platsen omkring domkyrkan, Domhof, mycket små. Nyare anläggningar äro Stadtwald i förorten Lindenthal, Volkspark i K:s sydvästra del samt Stadtgarten i västra delen af Neustadt. Af gatorna äro jämte Ringstrasse Villenstrasse vid Volksgarten, den 10 km. långa Rheinuferstrasse och gatan Unter-Sachsenhausen de vackraste. De förnämsta affärsgatorna äro Hohestrasse, Schildergasse, Obere Marspforten och Breitestrasse. — Ehuru redan på romarnas tid en icke obetydlig ort, har det nuv. K. mycket få lämningar af romerska och frankiska byggnader; däremot är det mera än någon annan stad rikt på präktiga romanska kyrkor, bland hvilka må nämnas S:t Pantaleonskyrkan, den äldsta af alla (invigd 980), S:ta Maria in Capitolio (invigd 1049), S:t Martins- och Apostelkyrkorna (pl. II; båda från 1100-talet), Gereonskyrkan (pl. II; enligt legenden urspr. anlagd af Helena, men ombyggd på 1200-talet) samt Kunibertskyrkan (invigd 1247). Den förnämsta byggnaden i K. är

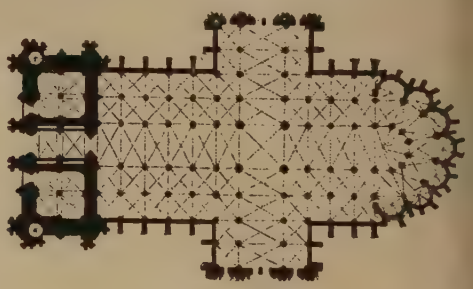

Plan af Kölndomen.

domkyrkan (se vidstående plan samt pl. I o. II), ett af de skönaste och renaste verk af den gotiska arkitekturen i Europa. Den ligger på samma plats, som förut intogs af den gamla katedralen, hvilken påbörjades under Karl den stores tid och fullbordades 873. Sedan denna nästan fullständigt förstörts genom en eldsvåda, lades 1248 grunden till den nuv. katedralen af dåv. ärkebiskopen Konrad von Hochstaden. Den ursprungliga planen till byggnaden tillskrifves Gerhard von Rile. Arbetet gick emellertid så långsamt, att koret med sina sidokapell fullbordades och invigdes först 1322. Sedan började man uppföra långhuset och de västra tornen, men, såsom det tyckes, efter en något förändrad plan, ty långhusets längd motsvarar icke tvärskeppets och korets väldiga dimensioner. 1447 hade man hunnit så långt med södra hufvudtornets byggnad, att klockorna kunde upphängas, och i början af 1500-talet var arbetet på långhuset så framskridet, att de berömda glasmålningarna kunde insättas i norra sidoskeppet. Då afstannade arbetet alldeles, och byggnaden stod som en öfvergifven ruin, hvilken fransmännen 1796

Situationsplan af Köln. 1. Domkyrkan. — 2. S:ta Maria im Kapitol. — 3. S:t Pantaleonskyrkan. — 4. S:t Martinskyrkan. — 5. Apostelkyrkan. — 6. S:t Gereonskyrkan. — 7. S:t Kunibertskyrkan. — 8. Minoritkyrkan. — 9. Peterskyrkan. — 10. Mauritiuskyrkan. — 11. Rådhuset. — 12. Gürzenich. — 13. Nya stadsteatern (Operan). — 14. Gamla stadsteatern. — 15. Residensteatern. — 16. Wallraf-museet. — 17. Konstindustrimuseum. — 18. Etnografiskt museum. — 19. Stadsarkiv och bibliotek. — 20. Musikkonservatorium. — 21. Handelshögskola. — 22. Justitiepalatset. — 23. Ärkebiskopspalatset. — 24. Centralposthus. — 25. Saluhall. — 26. Slakthus. — 27. Elektricitetsverk och vattenledningsverk. — 28. Neumarkt. — 29. Stadtgarten. — 30. Volksgarten. — 31. Botanisk trädgård (Flora). — 32. Zoologisk trädgård. — 33. Järnvägscentralstationen. — 34. Centralgodsstation. — 35. Södra stationen. — 36. Västra stationen. — 37. Nya järnvägsbron. — 38. Hohenzollernbron. — 39. Dombron. — 40. Artillerikasern. — 41. Infanterikaserner. — 42. Kyrassiärkasern.

Domkyrkan i Köln, sedd från väster. (T. h. S:t Martinskyrkan.)

Kölndomens inre, hufvudskeppet.

Kölndomen, sedd från söder.

S:t Gereonskyrkan.

Apostelkyrkan.

Rådhuset.

agnade till hömagasin. Först i början på 1800-et riktades genom Sulpice Boisserée de bildades marksamhet på byggnaden. Fredrik Vilhelm III iljade en penningsumma för densammas vidmaktlande och restaurering (från 1823), och 1841 lät man att bringa byggnaden till fullbordan. Under ledning af arkitekterna Zwirner och Voigtel fortgick arbetet sedan så jämnt, att dess afslutande högtidligen kunde firas i kejsarens närvaro 15 okt. 1880. Intill år 1823 hade då användts på byggnadsarbetet omkr. 22 mill. mark (till icke oväsentlig del hopbragta genom lotteri). Kyrkan har grundformen af ett latinskt kors. Långhuset har 5, tvärbyggnaden 3 skepp. Hvarje sidoskepp har midtskeppets halfva bredd och höjd. Hela byggnadens yttre längd är 145 m. och bredd 61 m. Det inre rummet är 6,166 qm. och öfverträffas endast af Petskyrkan i Rom, Domen i Milano, S:t Paul i London och Sofiamoskén i Konstantinopel. De båda västra tornen, som fullbordades 1881, ha en höjd af 160 m. öfver marken. Andra gotiska kyrkor i K. äro Minoritkyrkan, en basilika med smala sidoskepp och ett enskeppigt kor samt tvärskepp, den sengotiska Peterskyrkan (1528—) och den nya Mauritiuskyrkan (1861—65). Därtill komma profanbyggnader från äldre tid, såsom rådhuset (pl. II; från skilda århundraden; dess äldsta del, med hansasalen, från början af 1400-talet), med sitt sengotiska torn och den i smakfull renässans genomförda portiken från 1569—71, samt det i sin helhet nyligen renovation intressanta Gürzenich (1441—52), försedd sin imposanta festsal och sina förträffliga väggmålningar där och i den mindre salen. Märkligare byggnader från nyare tid äro gamla stadsteatern i renässansstil (1869—72), nya stadsteatern (operan) i Neustadt (1900—03), båda stadsegendom, Museum Wallraf-Richartz i tudorstil (1855—61), hvilket innehåller en rik samling fornlämningar och målningar, bland dem en stor följd af den äldre kölniska skolan, samt flera nya administrationsbyggnader, t. a. den stora bangården (1889—94), centralpostkontoret, justitiepalatset, tullhus. Äfven må nämnas de stora hamnanläggningarna, som beräknas ha kostat 15 mill. mk. K. har många statyer: ryttarstatyer af kejsar Vilhelm I och Fredrik Vilhelm IV, på Heumarkt en staty af Fredrik Vilhelm III, på Laurenzplatz en af Moltke m. fl. — K. är en af Tysklands förnämsta industri- och handelsstäder. Dess storindustri producerar socker, choklad (Gebrüder Stollwerck), tobak och cigarrer, eau-de-cologne, möbler, mattor, tapeter, kemiska artiklar, glas, siden-, ylle- och sammullsväfnader, trikå- och gummivaror, maskiner, järnvägsvagnar och mycket annat. — Ett flertal järnvägslinjer utgår från staden. De viktigaste artiklarna i K:s handel äro spannmål, kaffe, råtobak, råa hudar, kol, metaller, byggnadsmaterial, läkemedel, parfymer och tyger af olika slag. Sjöfarten sysselsätter till omkr. 1 mill. ton. K. är hemort för ett stort antal försäkringsbolag, af hvilka några opererа äfven i Sverige. Börsen, som öppnades 1820, har sin lokal i nedre våningen af Gürzenich (se ofvan). — Af undervisningsanstalter har K. akademi för praktisk medicin, handelshögskola, musikkonservatorium, maskinbyggnadsskola, katolskt lärarseminarium, 6 gymnasier, 3 realgymnasier, högre realskola, handelsgymnasium, byggnadsskola, konst- och handtverkarskola, flickgymnasium, 3 högre flickskolor med seminarieafdelningar, judiskt lärarseminarium och lärarinneseminarium samt flera folkbibliotek. Af samlingar för vetenskap och konst finnas, jämte det ofvannämnda Museum Wallraf-Richartz, ett konstindustrimuseum, ett på urkunder ovanligt rikt stadsarkiv och bibliotek (185,000 bd), jesuitbibliotek, det ärkebiskopliga museet (hufvudsakligen kyrkliga konstföremål), zoologisk och botanisk trädgård (n. om staden nära Rhen) samt ett etnografiskt museum. Sedan stadens kloster och stiftelser blifvit undertryckta och universitetet upphäfts, har K. förlorat karaktären af "helig stad" (det förde i sitt sigill bilden af S:t Petrus jämte omskriften *Sancta Colonia sanctæ Romanæ Ecclesiæ fidelis filia*). — Ett 50-tal tidningar utges, af hvilka de viktigaste äro "Kölnische zeitung" (se d. o.), "Kölnische volkszeitung" (1869) och "Kölner tageblatt". Utom regeringsområdets styrelse finnes i K. en divisions- (15:e) och 3 brigadstaber, 3 fästnings- och artilleriinspektioner samt en garnison af 3 infanteri- och 1 kavalleriregemente, 2 regementen och 1 bataljon artilleri och 1 bataljon pioniärer. — K. är äfven säte för ärkebiskopen af K. och hans generalvikarie. Stadens egen styrelse utgöres af borgmästarämbetet (en öfverborgmästare och 11 bisittare) samt ett stadsfullmäktigekollegium (47 ledamöter), af hvilka bildas flera kommunala nämnder för olika förvaltningsgrenar. I K. residerar en oberlandesgericht. Stadens inkomster och utgifter upptogos för 1909—10 till 45,887,000 mk; dess tillgångar voro omkr. 300 mill. mk och skulder 179 mill. mk. — K:s äldsta *befästningar* voro af romerskt ursprung. Under 1200-talet omgafs staden med ringmur och torn, och denna enceinte förstärktes sedermera, alltefter som befästningskonsten utvecklades. Från 1881, då staden af Tyska riket köpt de gamla murarna och sedan låtit nedrifva desamma, utvidgades och moderniserades enceinten, hvarjämte en gördel af 11 detacherade fort på 250—600 m. afstånd omgaf såväl K. som det på högra flodstranden liggande Deutz. Redan i slutet af 1800-talet såg man sig emellertid tvungen att anlägga en yttre försvarsgördel, bestående af 8 fort och 14 mellanverk på vänstra samt 4 fort på högra Rhenstranden, under det att enceinten samtidigt framsköts till den gamla fortlinjen. — K:s *historia* börjar med romarnas välde vid nedre Rhen. De germanske ubierna flyttades 38 f. Kr. af M. Agrippa från högra till vänstra Rhenstranden, och två romerska legioner erhöllo därpå ståndkvarter vid *Ara Ubiorum*. Genom en romersk veterankoloni, som kejsar Claudius' gemål Agrippina år 50 e. Kr. förde dit, växte platsen och fick namnet *Colonia Agrippinensis*, senare *Colonia Claudia Agrippina*. Ännu finnas lämningar af de starka befästningar, med hvilka denna koloni omgafs. Sedan frankerna bemäktigat sig staden, kom den vid frankiska monarkiens delning 511 till Austrasien och genom fördraget i Mersen (870) till Tyskland. I senare hälften af 1200-talet ingick staden i hansan, i hvilken den täflade med Lybeck om första platsen, och vid samma tid i renska stadsförbundet. Som fri rikstad låg den städse i fejd med ärkebiskoparna af K., som sökte häfda sin öfverhöghet. Efter slaget vid Worringen, 1288, måste ärkebiskopen flytta sitt residens först till Brühl och senare till Bonn. Han behöll emellertid högsta domsrätten och några andra höghetsrättigheter. Ännu blodigare voro striderna

Ord, som saknas under K, torde sökas under C.

mellan de olika partierna inom själfva staden, nämligen mellan adelsslägterna inbördes samt mellan dessa och skråna. De sistnämnda stridigheterna slutade först 1396, då skråna i ett blodigt uppror tillkämpade sig en fullständig seger och fördrefvo alla sina motståndare ur staden. Trots alla inre och yttre strider utvecklade K. en glans och makt, som tillförsäkrade det rangen af en bland Tyska rikets första städer. Borgerskapets rikedom växte, handeln, särskildt med England, nådde rik blomstring, och K:s konst frambragte alster, som ännu utgöra stadsbornas stolthet. Stadens vikt och mått begagnades långt utom Tysklands gränser. Efter 1500-talet inträdde en tillbakagång, sedan den hanseatiska handeln förlorat sitt forna omfång. Jämte handelns aftagande bidrogo sjukdomar, inre oroligheter samt krigsolyckor att bringa den stolta Rhenstaden på förfall. Därtill kom myndigheternas religiösa ofördragsamhet, som ej tillät judar och gjorde det svårt för protestanter att bosätta sig i staden, emedan denna satte en ära i att gälla som en ”trogen dotter af den romerska kyrkan”. Staden behöll emellertid sina privilegier som fri riksstad, tills den intogs af fransmännen (1794), hvilka upphäfde såväl dessa privilegier som stadens universitet (öppnadt 1389), målarakademi och kloster. Genom freden i Lunéville (1801) förenades staden med Frankrike, och dess handel tillintetgjordes fullständigt under de följande krigsåren. Först sedan K. 1815 kommit under Preussens välde, började det genom handel och industri ånyo uppblomstra och mångdubblade under 1800-talets lopp sin folkmängd. — Litt.: Ennen, ”Geschichte der stadt K.” (5 bd, 1863—80); Chroniken der deutschen städte, bd 12—14: ”Köln” (1875—77); Lau, ”Entwickelung der kommunalen verfassung und verwaltung der stadt K. bis 1396” (1898), Ennen och Eckerts, ”Quellen zur geschichte der stadt K.” (6 bd, 1860—79); Mitteilungen aus dem stadtarchiv von K. (1882 ff.); Publikationen der gesellschaft für rheinische geschichtskunde, däribland: Höhlbaum och Lau, ”Das buch Weinsberg, Kölner denkwürdigkeiten aus dem 16. jahrhundert” (4 bd, 1886—98), och Stein, ”Akten zur geschichte der verfassung und verwaltung der stadt K. im 14. und 15. jahrhundert” (2 bd, 1893—95).

3. Fordom ärkebiskopsstift (kurfurstendöme) i Kur-renska kretsen, bestod af två områden på vänstra Rhenstranden — mellan hertigdömena Jülich och Berg samt ärkebiskopsstiftet Trier —, jämte grefskapet Recklinghausen och hertigdömet Westfalen, med en sammanlagd areal af omkr. 6,600 kvkm. Ärkebiskopen var den tredje andlige kurfursten i Tyska riket och Heliga romerska rikets ärkekansler uti Italien, från 1200-talet äfven påflig legat. Som förste biskop i K. nämnes en Maternus, i början af 300-talet. Genom Karl den store upphöjdes K. 785 till ärkebiskopsstift, som omfattade biskopsstiften Bremen (till 864), Münster, Minden (till 1648), Osnabrück, Utrecht (till 1559) och Liège. Till de förnämste ärkebiskoparna af K. höra Bruno (953—965), Anno den helige (1056—75), Rainald von Dassel (1159—67) samt Filip von Heinsberg (1167—91), hvilken 1180, då Henrik Lejonet förklarades i akt, förvärfvade en del af Westfalen och Engern med titeln hertig af dessa länder. De långa striderna med staden hade, som ofvan nämnts, till följd biskopsresidensets förläggande till Bonn (1288). Herman af Wied (1515—46) var en anhängare af reformationen och afsattes därför, liksom senare Gebhard Truchsess von Waldburg (1577—83) af samma skäl. Därefter besattes biskopsstolen med bajerska prinsar till 1761 och 1785 med en österrikisk ärkehertig, hvarpå stiftet 1801 genom freden i Lunéville sekulariserades, och dess område på vänstra Rhenstranden afträddes till Frankrike, besittningarna på flodens högra strand till större delen till Nassau-Usingen, hertigdömet Westfalen till Hessen-Darmstadt och grefskapet Recklinghausen till hertigen af Arenberg (1811 till storhertigen af Berg). I första Parisfreden (1814) och på Wienkongressen förvärfvade Preussen hela det forna ärkestiftets område. Ett nytt ärkebiskopsstift upprättades 1821 af större delen af det gamlas besittningar, och under detsamma lyda biskopsstiften Trier, Münster och Paderborn. — Litt.: Mering och Reischert, ”Die bischöfe und erzbischöfe von K.” (2 bd, 1842—44), Ennen, ”Frankreich und der Niederrhein” (2 bd, 1855—56), Podlech, ”Geschichte der erzdiözese K.” (1879), och Binterim och Mooren, ”Die alte und neue erzdiözese K.” (4 bd, 1828—31; ny uppl. af A. Mooren, 2 bd, 1892—93). 1 o. 2. (J. F. N. L. W:son M. G. W—k.) 3. (G. W—k.)

Kölna, torkhus för lin, sädesmältning m. m. — Kölning. Se Öl.

Kölnische zeitung [kö- tsa'jtoŋ], tysk tidning, som utges i Köln såväl dagligen (18 ggr i veckan) som i en veckoupplaga. Tidningens ursprung föres tillbaka till de gamla posttidningarna, ur hvilka 1762 ”Kaiserliche Reichs-Ober-Post-Amts-Zeitung zu Cölln” utvecklade sig, hvilken under skiftande namn egde bestånd till 1809, då Napoleon I undertryckte den. 1814 började den ånyo komma ut. Af dess ledare förtjäna särskildt nämnas Joseph du Mont (1831—61) och August Neven du Mont (1880—96). Tidningen har egen telefon- och telegrafförbindelse med Berlin. Den har i allmänhet nationalliberal färg. Genom sin aktualitet och innehållsrikedom samt intima förbindelse med de afgörande politiska kretsarna i Berlin har tidningen erhållit en ledande ställning och vidsträckt spridning. Se arbeten af du Mont Schauberg (1880) och Dieudonné (1903).

Kölnisk vikt [kö-], myntvikt, som under medeltiden och senare begagnades i Köln och som på grund af de vidsträckta handelsförbindelser, som denna stad egde, kom till användning i hela Tyskland och äfven i Skandinavien. Enheten var den s. k. kölniska marken, hvilken liksom hvarje annan vikt var af mycket växlande storlek. Inom de tyska staterna funnos, enligt Grote, i förra hälften af 1800-talet icke mindre än 12 olika kölniska marker, och samme förf. uppräknar i sina ”Münzstudien n:o 7” (1862) 35 olika bestämmelser af kölniska marken, växlande mellan 234,068 gr. (Augsburg 1694) och 231,156 gr. Flera af dessa olika markstorheter existerade ännu för icke länge sedan bredvid hvarandra, såsom den nordtyska (233,8555 gr.), den hamburg-danska (233,8549 gr.) samt den norska (233,995 gr.); andra äro fordom gällande likarvikter, såsom den leipzigska till 1829 (233,607 gr.), den kölniska marklikaren från 1705 (233,8128 gr.), Danzigs

(233,615 gr.), Lybecks och (?) Sveriges (233,682 gr.). Den kölniska marken (= ½ kölniskt *pfund* l. skålpund) indelades i 8 unzen = 16 loth = 64 quentchen = 256 pfennige och räknades = 4,864 holländska ass. I Tyskland utgjorde den kölniska marken ända till 1857 enheten för guld- och silfvervikten liksom för myntvikten. — Att kölnisk vikt var påbjuden såväl i Norge som i Danmark synes t. ex. af stadgandet i den norske lov 1604 (Kiöbebalken, kap. 29) och af Fredrik II:s förordning 21 juli 1548, att ”öfver hela Norges rike såväl som öfver hela Danmark skulle brukas en vikt, som är kölnisk vikt”. Huruvida däremot den kölniska marken varit myntvikt i Sverige, är mycket omtvistadt. Det bestrides af H. Forssell (”Anteckningar om mynt, vigt, mått och varupris i Sverige under de första femtio åren af Vasahusets regering”, 1872), men förfäktas på det bestämdaste af t. ex. L. Falkman (”Om mått och vigt i Sverige”, 1884—85), som dock ej tror, att kölnisk vikt varit formligen påbjuden i Sverige, ty något spår af en föreskrift i detta hänseende har ej kunnat anträffas. Falkman anför emellertid en mängd bevis i medeltidshandlingar, att, när affärer afslutades af myndigheter eller gällde frågor af större betydenhet, penningbeloppen uppgåfvos i mark efter kölnisk vikt. Jfr Mark.

Kölnkonfederationen [kö'-]. Se Hansa, sp. 1404, och Hanseståder.

Kölnkriget [kö'-]. Se Gebhard, ärkebiskop och kurfurste af Köln.

Kölskena, *skpsb.*, den skena af järn eller koppar, som på båtar fastspikas utefter kölens och förstäfvens ytterkant i ändamål att skydda denna för skamfilning. J. G. B.*

Kölstråk, *skpsb.* Se Bordläggning.

Kölsvin, *skpsb.*, har till uppgift att förstärka ett fartygs bottenkonstruktion och utgöra långskeppsförbindning. Å *träfartyg* (se fig. 1 till art. Köl) är kölsvinet det långskepps gående timmer (*D*), som ligger öfver spanten (*F*) midt öfver kölen (*A*) och fastbultas till dessa. Stundom finnas ofvanpå bottenstockarnas ändar långskepps gående *sidokölsvin* (*E*), äfvenledes fastbultade till spanten. — Å *järnfartyg* (se fig. 2 och 3 till art. Köl) ligger kölsvinet antingen ofvanpå eller i höjd med bottenstocksplåtarna; i senare fallet är endera af kölsvins- eller bottenstocksplåtarna oafbruten, under det att den andra är *interkostal* (se Interkostalplåtar). I stora fartyg, hvarå behofvet af mycket kraftiga långskeppsförbindningar gör sig gällande, är det vanligen kölsvinet, som är oafbrutet, hvaremot detta i smärre fartyg ofta är interkostalt. Kölsvin å järnfartyg förekomma af många växlande konstruktioner; i fig. 2 utgöres det af ett bulbjärn (*C*) jämte 2 vinkeljärn (*D*), hvilka senare nitas till bulbjärnet, kontraspanten (*F*) och dessas skarfjärn (*G*). I fig. 3 åter utgöres kölsvinet af interkostala plåtar (*C*), som medelst vertikala vinkeljärn (*M*) förenas med bottenstocksplåtarna (*H*) och medelst 4 oafbrutna vinkeljärn (*D*) förenas dels med kölplåten (*A*), dels med 2 likaledes oafbrutna plåtar (*L*) och kontraspanten (*F*). C. K. S.

Költräsk, kronopark i Öfver-Luleå socken och tingslag, Bodens revir, Norrbottens län, efter afvittring afsatt till kronopark jämlikt k. br. 18 juni 1869. Omfattning och benämning bestämdes af Skogsstyrelsen 15 okt. 1875. Areal 3,203 har. M—g.

Kölvatten, *sjöv.*, den ström (”bakström”) eller rörelse i vattnet, som uppkommer efter ett fartyg, då detsamma rör sig genom vattnet. Det utmärkes stundom genom en bubblande rörelse, stundom genom en hvit skumlinje. Jfr Afdrift 2 och Bakström 2. L. H.*

Kölvattensordning, *sjöv.*, segelordning l. formering, hvari efterföljande fartyg styra i det främstas kölvatten; benämnes numera kolonn. Jfr Formering 2.

Kön, sammanfattningen af de egenskaper, som utmärka de organiska varelserna med hänsyn till artens fortplantning. All lefvande materia kräfver en regeneration, en förnyelse. De substanser, hvaraf växt- och djurkroppens enskilda celler äro uppbyggda och vid hvilkas omsättning cellernas lif och verksamhet äro bundna, måste oaflåtligt ersättas, hvilket sker genom assimilation, d. v. s. genom upptagande och tillgodogörande af näring. Cellerna äro på mångfaldigt sätt samordnade till bildande af kroppens skilda väfnader och organ (se Cell); och då cellernas lifslängd har en begränsning, så måste inom väfnaderna och organen de döende cellerna ersättas med nya af enahanda natur. Denna förnyelse eller regeneration kommer till stånd genom cellernas förmåga att föröka sig genom ”delning” eller genom klyfning af sin massa i två i regel identiska hälfter. Äfven växt- och djurorganismerna i sin helhet slutligen ha en begränsad tillvaro och måste därför regenerera. Denna förnyelse, ”fortplantning”, hvarigenom artens persistens betryggas, regleras inom olika växt- och djurgrupper på mycket växlande sätt. Hvad särskildt denna individuella regeneration, denna ”ontogenetiska regeneration” hos djuren beträffar, så är t. ex. för många ryggradslösa djur (maskar, celenterater, polyper) och — under vissa abnorma förhållanden — äfven för några ryggradsdjur (salamander) utmärkande, att större eller mindre med djurkroppen sammanhängande knoppar eller från denna senare afskilda fragment kunna ega förmåga att utveckla sig till nya fullständiga individer af samma art (”könlös fortplantning”). Hos flertalet ryggradslösa och framför allt hos ryggradsdjuren komma dock i regel nya individer till stånd genom ”könlig fortplantning”. Äfven hos vissa encelliga djur (protozoer), såsom infusorier, gregariner och flagellater, kan en i viss mån liknande form af individförökning iakttagas, hvarvid två djur sammansmälta till bildandet af en ny, en tredje individ, hvilken därefter genom ”delning”, genom klyfning i identiska hälfter, ger upphof till nya encelliga djur af samma art. Det bör ju redan a priori kunna inses att, om å ena sidan ett encelligt djur genom delningen ger upphof till nya individer, dessa böra vara byggda i full öfverensstämmelse med det ursprungliga djuret; men att, om å andra sidan delningen utgått från en individ af samma art, som i förväg uppstått genom en sammansmältning af två urspr. skilda artlika individer, de genom delningen uppkomna nya djuren ej i allo med nödvändighet äro jämförbara med de encelliga djur af samma art, som uppstått genom delning *utan* föregående sammansmältning. Ty genom sammansmältningen af två individer i en ny tredje individ har en kvalitetsblandning egt rum, som kan vara egnad att i någon mån modifiera den föreliggande artens karaktär. Denna kva-

Ord, som saknas under K, torde sökas under C.

litetsblandning, som i regel föregår individförökningen vid den könliga fortplantningen, innesluter i sig en möjlighet till artvariation, till artens evolution mot nya former; och just i denna möjlighet torde den könliga fortplantningens innersta mening vara att söka. Vid den könliga fortplantningen hos vissa protozoer (flagellater) finner man vidare, att de med hvarandra sammansmältande, ”kopulerande”, djuren äro olika stora, i det att några djur i de kolonier, som dessa djur bilda, växa ut till stora, orörliga individer (oosporer), under det att andra genom fortsatt delning ge upphof till små och ytterst lifliga, rörliga zoosporer l. spermatozoider. Det är spermatozoiderna, som uppsöka och ”befrukta”, d. v. s. inträngа i och sammansmälta med de orörliga oosporerna, ej tvärtom. Dessa fortplantningsförhållanden hos de nämnda encelliga djuren återspegla på ett slående sätt den könliga fortplantningen hos de flercelliga djuren, metazoerna. Den ojämförligt större mängden celler i ett flercelligt djurs kropp specialiserar sig under den individuella, under den ”ontogenetiska” utvecklingens gång i vissa gifna riktningar, t. ex. till bindväfsceller, körtelceller, nervceller, muskelceller o. s. v. Om dessa celler genom delning föröka sig, ge de upphof blott till celler af identisk natur. Det finnes dock inom de flercelliga djurens kroppar vissa gifna organ, de s. k. könskörtlarna, hvilkas celler icke specialisera sig under utvecklingens gång i någon liknande riktning som nyssnämnda celler, utan bevara en ursprunglig, universell karaktär. Om dessa celler förökas, uppstår ej någon viss väfnad eller något visst organ, utan en helt ny individ med artens säregna karaktär utvecklas. Sådana celler kallas ”könsceller”. Liksom hos ofvan nämnda flagellater vissa encelliga djur växa ut till oosporer, som befruktas af rörliga och till omfånget vida mindre djur, spermatozoiderna, så utveckla sig de flercelliga djurens könsceller hos en del individer till stora, orörliga ”äggceller”, hvilka befruktas af små, rörliga ”spermatozoer”, som komma till stånd hos andra individer af samma art. I äggcellerna inträngа således spermatozoer, som sammansmälta med de förra till en tredje ny cell, en ”befruktad äggcell”, ett *ovospermium*. Genom den oaflåtliga delningen af denna cell, som i själfva verket utgör den nya individen, utvecklas efter hand alla organ och väfnader, som sammansätta denna senare, och med artens typiska karaktärer. Att befruktningens innersta väsen, såsom ofvan framhållits, måste vara en kvalitetsblandning, framgår på ett ojäfaktigt sätt ur erfarenheten om bastardbildningar. Om nämligen artolika könsceller sammansmälta med hvarandra, uppstår genom den efterföljande ontogenetiska utvecklingen en ny individ, som hvarken företer moderns eller faderns artegenskaper enbart, utan en blandtyp af båda föräldrarna. — Vissa flercelliga djurformer äro ”samkönade”, hermafroditer. Hos de högre och högsta flercelliga djuren är dock en äkta hermafroditism sällsynt. — De individer, inom hvilkas könskörtlar (testiklar) spermatozoer utvecklas, kallas hanliga; de åter, hvilkas könskörtlar (ovarier) innesluta äggceller, kallas honliga.

Ur det förhållandet, att spermatozoerna äro de ”befruktande”, de aflande könscellerna, under det att äggcellerna tjäna som individframbringande cellelement, ha under den historiska utvecklingens gång hos de flercelliga djurindividerna efter hand utvecklats fortplantningen tjänande biorgan, såsom kopulationsorgan (penis) hos de hanliga individerna och organ för näring och vidare utveckling af de nya individerna, såsom äggledare, lifmoder, bröstkörtlar, hos de honliga. De två skilda ”könen” framträda allt skarpare skilda från hvarandra. Denna ”könsskillnad” är emellertid ej allenast märkbar med hänsyn till de speciella fortplantningsorganen, utan äfven de flesta öfriga kroppens organ få så utmärkande egendomligheter, att individens allmänna utseende och många dess lifsyttringar — äfven i viss mån de psykiska — antyda eller direkt visa könskaraktärer. Exempelvis: olika utveckling af allmänna kroppsformen, olika färg och beskaffenhet af huden och dess bihang, framträdandet af vissa instinkter, lynnen, sinnesstämningar, arbetsriktningar o. s. v.; — alla dessa skiljaktigheter dock innerst svarande mot den olika roll i den ontogenetiska regenerationens, i individfortplantningens intresse de olika könen ha att fylla (jfr Fortplantning). E. Hgn.

Köngämä [kö'ngä-]. Se Muonio.

König [kö-], Nils (hans namn skrifves äfven Konning och Kenicius), biskop, f. i Kalmar (året ej bekant), d. 1458 i Söderköping, var kyrkoherde där och succentor vid Linköpings domkyrka, då han 1441 valdes till Linköpings stifts styresman. Jämte biskoparna i Strängnäs och Växjö protesterade han under unionsmötet i Kalmar midsommartiden 1444 mot danske ärkebiskopen Tuves braskande uppträdande, hvilket tycktes innebära anspråk på ett lundaärkebiskopens fortfarande primat öfver hela Norden. Vid mötet i Halmstad 1450 var han en af de svenske fullmäktige, men hade ingen del i den vid samma tillfälle ingångna hemliga öfverenskommelsen mot konung Karls förfoganderätt öfver länen. Tvärtom synes han ha varit den biskop, som, efter att ha fått kännedom om anslaget, bröt sitt afgifna tysthetslöfte och yppade saken för Karl. Visst är, att han allt framgent troget stod på Karls sida. 1452 erhöll han Stegeborg i förläning, emedan han låtit sitt folk biträda östgötabönderna under Erik Nipertz att mota danskarna å Holaveden. (E. M. R.)

König [kö-], Kasper. Se Lilliecrona, svensk adlig ätt.

König [kö-], svensk adlig ätt, härstammande från växelhandlaren i Stockholm Henrik König (f. 1642 i Bremen, d. 1720 som svensk kommissarie i Hamburg), hvilken för sina förtjänster om Sveriges sjöfartsintressen adlades 1714 med bibehållande af sitt namn. Ätten lefver ännu.

1. Kristian K., ämbetsman, lärd, son af växelhandlaren Henrik K. (se ofvan), f. 4 mars 1678 i Stockholm, d. 6 mars 1762, tillbragte en stor del af sin ungdom under studieresor utomlands (sedan 1702 en tid i Leiden) samt blef 1712 kommissarie i Kommerskollegium och 1714 sekreterare i Kanslikollegium. 1723—47 var han lagman i Västmanland och Dalarna, från hvilken lagsaga dock Kopparbergs län var afsöndradt 1731—35. K. var en mycket boksynt och kunnig man, känd genom sina af trycket utgifna *Lärdomsöfningar* (11 bd, 1745—52). Han verkställde en latinsk öfv. af 1734 års lag, *Codex legum suecicarum* (1743). Som sökande till den ekonomiska professuren i Uppsala utgaf han en disputation, *De cura principis circa*

annonam (1741). — K:s broder, Johan Fredrik K., f. 1690, d. 1759, svensk postkommissarie, diplomatisk agent och slutligen resident i Hamburg, lät på sin bekostnad trycka en präktigt utstyrd, af holsteinska justitierådet J. H. Heubel verkställd tysk öfv. af G. Nordbergs "Karl XII:s historia" (1745—52).

2. Henrik K., den föregåendes brorson, köpman, f. 3 mars 1717 i Stockholm, d. 6 okt. 1785 i Hamburg, slöt 29 nov. 1756 jämte några associerade ett kontrakt med kronan, hvari de förbundo sig att mot viss provision och på kronans vinst eller förlust sälja växlar på utlandet till visst pris (det s. k. fjärde eller Königska växelkontoret). Redan i nov. 1757 fann det nya bolaget sig ur stånd att fullfölja åtagandet; och vid en uppgörelse, som egde rum i april 1761, fastställdes dess fordran hos kronan till 1,824,000 dal. smt, för hvilken summa det erhöll betalning i penningar och obligationer. I början af 1766 gjordes å riksdagen ett försök att upprifva denna s. k. "aversionshandel" samt få K. och hans forna medbröder i Växelkontoret dömda att återbära 453,000 dal. smt; men då vid afgörandet två stånd stannade mot två, tycktes frågan förfalla. I sina försvarsinlagor hade emellertid de öfrige bolagsmännen vältrat skulden för ett och annat klandradt åtgörande på K., som då var bosatt i Hamburg (1763—65 t. o. m. som ett slags diplomatisk agent) och där gjort en för dem kännbar bankrutt. K. hämnades genom att till landtmarskalken öfversända bref, som två af bolagsmännen, Wittfoth och Clason, skrifvit till honom 1757—61 och af hvilka det framgick, att de associerade otillbörligen riktat sig på kronans bekostnad. Trots Wittfoths protester mot, att enskilda bref brukades som bevismedel, upptogs saken ånyo vid riksdagen. Wittfoth häktades och dömdes (af ständerna!) till vatten- och brödstraff samt till lifstidsförvar å Marstrand. Clason hade satt sig i säkerhet i utlandet. K. belönades med frikallelse från att erlägga den på honom fallande andelen af de 915,000 dal. smt, som bolaget nu kändes skyldigt att betala kronan. — En broder till K., Jakob Leonard K., f. 31 okt. 1728, d. 13 dec. 1804 i Karlskrona, var som lifgardeskapten en verksam deltagare i Gustaf III:s statshvälfning 1772, hvarom han nedskref en berättelse ("Säker relation" etc., tr. i "Hemliga handlingar till Gustaf III:s historia", II). Till belöning utnämndes han till öfverste i armén med öfverstes lön och var 1774—76 sekundöfverstelöjtnant vid Lifgardet. 1 o. 2. L. S.

König [kö-], Karl Henrik, arkitekt, f. 1726 å Lockstaholm (Uppland), d. 1804 i Stockholm, ingick 1745 som konduktör vid byggningsstaten i Stockholm, blef vice stadsarkitekt där och ord. 1772 samt valdes 1791 till led. af Målarakademien. Af K:s verksamhet som byggkonstnär finnes väl knappt något minne. Han utgaf 1752 *Inledning till mechaniken och bygningskonsten* samt öfversatte anonymt en del skrifter från franska, bl. a. arbeten af m:me Leprince de Beaumont, Marmontel, Legrand m. fl. —rn.*

König [kö-], Friedrich, tysk mekaniker, snällpressens uppfinnare, f. 1774, d. 1833, lärde typografyrket 1789—95 hos Breitkopf & Härtel i Leipzig samt studerade sedermera matematik och mekanik. Förgäfves sökte han emellertid i hemlandet en förlagsgifvare till utförandet af sin plan att ersätta handpressen med en maskin. Han begaf sig därför 1806 till London och lyckades där intressera de rike boktryckarna Th. Bensley och R. Taylor för sin uppfinning. Kort därefter vann han medverkan äfven af mekanikern A. F. Bauer från Stuttgart. 1810 hade man fått färdig den första "snällpressen", en digeltryckmaskin, samt 1813 den första cylindertryckmaskinen, och 29 nov. 1814 trycktes "Times" första gången på en tvåcylinders dubbelmaskin. Under de följande åren konstruerade K. bl. a. en skön- och widertryckmaskin. Misshälligheter med Bensley gjorde, att K. och Bauer 1817 återvände till Tyskland, där de i Oberzell vid Würzburg anlade en maskinfabrik, som de under många vedermödor bragte till blomstring.

König [kö-], Gottlob, tysk skogsman, f. 18 juli 1776 i Hardisleben (Weimar), d. 22 okt. 1849 i Eisenach, blef 1803 lärare vid Cottas skogsinstitut i Zillbach och 1805 revirförvaltare i Ruhla, där han upprättade ett eget privat skogsinstitut, som 1830 förflyttades till Eisenach och förvandlades till statsinstitution (för Sachsen-Weimar), och K. verkade vid densamma som direktör till sin död. K. var en af grundläggarna af den tyska skogsvetenskapen, särskildt den gren af densamma, som behandlar skogens uppskattning. Han utbildade de s. k. bröshöjdsformtalen (förhållandet mellan ett träds kubikmassa och en cylinder, hvars diameter är lika med trädets bröshöjdsdiameter och hvars höjd är lika med trädets höjd), hvilka ännu användas vid noggrannare uppskattning af skog, samt utgaf (1840) skogsuppskattningstabeller. Bland hans många skrifter i öfrigt märkas *Die forstmathematik* (1835; 5:e uppl. utg. af Grebe, 1864) och *Die waldpflege* (1849; 3 uppl., utg. af Grebe, 1875). G. Sch.

König [kö-], Heinrich Joseph, tysk romanförfattare, f. 1790 i Fulda, d. 1869 i Wiesbaden, var på grund af sitt politiska och religiösa frisinne utsatt för kyrklig exkommunicering och förföljelse från statens sida, men förblef trogen sin öfvertygelse. K. började liksom Wilibald Alexis med tendenslös historisk roman i Walter Scotts stil, men öfvergick snart till att ge moderna reflexionsromaner i historisk kostym och valde företrädesvis sådana ämnen, där han fann direkta likheter med sin samtid och osökt kunde inmänga sin liberal-sociala tendens i skildringen. Af hans verk må nämnas sorgespelet *Die bussfahrt* (1836), romanerna *Die hohe braut* (1833; 4:e uppl. 1875), *Die waldenser* (1836), *Die klubisten in Mainz* (1847; 3:e uppl. 1875), *Williams dichten und trachten* (1850; 5:e uppl. 1875), skildringen *Georg Forsters leben in haus und welt* (1844), novellsamlingarna *Seltsame geschichten* (1856) och *Deutsche familien* (1862) samt självbiografierna *Auch eine jugend* (1852) och *Ein stilleben* (1861). K:s *Gesammelte schriften* utgåfvos i 20 bd 1854—69, ett urval af dem 1875 i 15 bd. (R—n B.)

König [kö-], Gustav, tysk målare, f. 1808, d. 1869, studerade i Nürnberg och München samt

är känd genom sina många teckningar och målningar ur reformationshistorien, bl. a. *Luthers lefnad* i 48 kopparstick (senaste upplaga 1904). Han kallades af sina landsmän ”Luther-König”. Jfr monografi af Ebrard 1871. (G—g N.)

König [kö-; skref sig Koenig], Robert, tysk pedagog och litteraturhistoriker, f. 1828 i Danzig, d. 1900 i Potsdam, var ledare af ett par högre flickskolor och utgaf några år tidskriften ”Daheim” i Leipzig. K. författade skolböcker och skrifter i kvinnofrågan samt en mycket spridd *Deutsche litteraturgeschichte* (1878; 29:e uppl. 1902; äfven utg. i ”Abriss”, 5:e uppl. 1908), som visserligen är synnerligen billig, men ensidig och föga att förorda.

König [kö-], Franz, tysk kirurg, f. 16 febr. 1832 i Rotenburg, d. 12 dec. 1910 i Berlin, blef med. doktor 1855, idkade först privat praktik och kallades till kirurgie professor 1869 i Rostock, 1875 i Göttingen och 1895 i Berlin samt tog 1904 afsked från denna professur. K. utgaf bl. a. *Lehrbuch der speziellen chirurgie* (1875—77; 8:e uppl. i 3 bd 1904—05), *Lehrbuch der allgemeinen chirurgie* (1883—89; 3:e uppl. 1909), *Spezielle tuberkulose der knochen und gelenke* (2 bd, 1896—1902) och *Die tuberkulose der menschlichen gelenke, sowie der brustwand und des schädels* (1906). K. blef 1888 led. af Vet. o. Vitt. samh. i Göteborg. R. T—dt.

König [kö-; skref sig Koenig], Karl Rudolf, tysk-fransk instrumentmakare, fysiker, f. 1832 i Königsberg, d. 1901 i Paris, blef filos. doktor i Königsberg 1868, reste 1851 till Paris, där han tog anställning hos den berömde stråkinstrumentmakaren J. B. Vuillaume och öppnade egen affär som konstruktör af akustiska instrument 1859. K. utförde ett stort antal förträffliga undersökningar inom akustiken, hvarvid han till stor del betjänade sig af apparater och metoder, uppfunna af honom själf. Bland hans undersökningar må nämnas de, som angå svängningar af plattor och membraner (1864), ljudvågors interferens (1872), stöttoner (1890), ljudets klangfärg (1896) samt särskildt ang. vokalljudens klangfärg (1872). Hans sista arbete var en undersökning om de högsta hörbara tonerna (1899). Bland de instrument af K., som vunnit allmän spridning, må nämnas hans manometriska kapslar (se Königs manometriska lågor), resonatorer och stämgafflar. S. A—s.

König [kö-], Karl Wilhelm Otto, tysk skulptör, f. 1838 i Meissen, var lärjunge af Hähnel i Dresden, flyttade sedan till Wien samt blef professor vid Österrikiska museet och ledare af därvarande bildhuggarskola. Hans styrka ligger inom småskulpturen (*Amor som brefbärare*, *Venus och Amor* och *Amors uppfostran*). Han har äfven utfört ett monument öfver *kejsar Maximilian* i Mexico, uppställdt i Pola, en familjegrupp af sin hustru och sina barn samt dekorativa arbeten i Hofmuseum och i Burgteatern. G—g N.

König [kö-], Joseph, tysk kemist, f. 1843, blef 1870 föreståndare för den nyorganiserade agrikulturkemiska försöksstationen i Münster, Westfalen, samt 1899 ord. professor vid universitetet där. Hans verksamhet som födoämnesanalytiker har varit af banbrytande betydelse, och hans *Chemie der menschlichen nahrungs- und genussmittel* (2 bd, 1879—80; 4:e uppl., 3 dlr, 1902—05) är en af de tillförlitligaste och mest spridda handböckerna på detta speciella område. G. H—r.

Königgrätz [kö-], stad i Böhmen, vid floden Adlers inflöde i Elbe. 9,767 inv. (1900). Staden är säte för en biskop och var till 1884 befäst. Vid K. stod 3 juli 1866 ett väldigt slag (af fransmännen uppkalladt efter den nära K. liggande byn Sadowa), som afgjorde det då pågående kriget mellan Preussen och Österrike. Sedan 5 af österrikiska arméns 8 armékårer (bland dem inberäknad den sachsiska) blifvit hvar för sig slagna, då de skulle hindra preussarna att utträda ur bergpassen, gaf Benedek, högste befälhafvaren för österrikiska armén, order om, att hans till 219,000 man uppgående samlade armé skulle 2 juli taga ställning n. v. om K. med vänstra flygeln vid ån Bistritz och med den högra vid Elbe, hvilken flod rann fram i ställningens rygg. Genom missförstånd intogo de till främsta linjen afsedda 6 kårerna ställning med front mot n. v. i st. f. mot n., hvarigenom Bistritz kom framför deras front. Så snart preussarna, tills. 221,000 man, fingo reda på, att österrikarnas hufvudkrafter voro att söka v. om Elbe, beslöts under natten till 3 juli allmänt anfall. De under prins Fredrik Karls befäl förenade Elbearmén och 1:a armén ryckte fram från n. v., anföllo kl. 7 på morgonen österrikarna i fronten och öfvergingo Bistritz, men kunde med möda hålla sig, synnerligen på vänstra flygeln i Swiepskogen, till dess 2:a armén under preussiske kronprinsen omkr. kl. 3 från n. anlände till slagfältet. Denna armé hade marscherat en dagsmarsch och till största delen äfven öfvergått Elbe. Den föll nu österrikarna i högra flanken. Den behärskande och förskansade ställningen vid Chlum togs genom öfverraskning af preussiska gardet; och då motanfallet af österrikarnas reserv misslyckades samt preussarna trängde tillbaka de förres känsliga vänstra flygel, måste österrikarna anträda återtåg med de i oordning bragta trupperna. Ett tappert anfall af österrikiskt kavalleri samt artilleriets självuppoffring räddade österrikiska armén. I slaget förlorade den 22,000 man döda och sårade, lika många fångar och 187 kanoner. Preussarna förlorade bortåt 10,000 man. C. O. N.

Königinhof [kö- håf; tjech. *Dvůr Králové*], stad i Böhmen, vid Elbe. 10,913 inv. (1900), mest tjecher. Gymnasium, tillverkning af bomulls-, hamp- och jutevaror. — 1817 påstod sig Hanka (se denne) ha funnit i ett kyrktorn i K. en samling forntjechiska sånger. Manuskriptet, den s. k. Königinhof-handskriften (tjech. *Královdvorský rukopis*), som nu förvaras i böhmiska nationalmuseet, består af 12 pergamentblad och innehåller episk-lyriska dikter, däribland *Oldřich* (om polackernas förjagande från Prag under Bolеslaw den djärfve), *O pobití sasíkov* (om sachsarnas besegrande) och *Záboj*. Upptäckten väckte det största uppseende och togs på god tro af de flesta dåtida slavister, Jungmann, Šafařík och Palacký (”Die ältesten denkmäler der böhmischen sprache”, 1840) samt af Josef och Herman Jireček och af Flajšhans (1896). Emellertid började redan på 1850-talet tvifvel uppstå om äktheten hos denna handskrift, likasom ock hos den på samma mystiska sätt upptäckta Grünberg-handskriften (”Libušas dom”, se Tjechiska språket och litteraturen). Fejfalik utgaf 1859 ”Handschriftliche lügen und palaeographische

wahrheiten", Büdinger kritiserade texten skarpt i Sybels "Historische zeitschrift" (s. å.), och Šembera beskyllde öppet Hanka för förfalskning (1880—82). Detta bekräftades ock genom de grundliga filologiska undersökningarna af Gebauer (i "Archiv für slavische philologie", 1887—88), genom Masaryks skarpsinniga "Skizze einer sociologischen analyse" (ibid. s. å.) samt genom de kemiska undersökningarna af V. Šafařík (en son af slavisten Šafařík) och Bělohoubek, hvilka bl. a. upptäckte det först år 1704 uppfunna färgämnet berlinerblått i den till 1200-talet förlagda handskriften. Den trycktes första gången 1819, sedermera 1829, 1845 och 1887; en fotografisk reproduktion utkom 1862. Den är öfversatt på tyska af Svoboda, Thun och Kapper, på engelska af Bowring och A. H. Wratislaw samt på franska af Leger. Den i paleografiskt hänseende utomordentligt väl gjorda förfalskningen — sannolikt af Hanka själf — har varit af stor betydelse för den slavobömiska språk- och historieforskningen. A—d J.

Königinhofhandskriften. Se Königinhof.

Königliche weinberge [kö- va'jn-], förstad till Prag. Se Královské vinohrady.

Königsau [kö-], tyska namnet på Kongeaa (se d. o.).

Königsberg [kö-]. 1. Regeringsområde, omfattande nordvästra delen af preussiska prov. Ostpreussen. 14,010 kvkm. 893,427 inv. (1905), hvaraf 84,7 proc. evangeliska, 13,5 proc. katoliker och 7,293 judar. Området är indeladt i 15 kretsar. — 2. (Po. *Krolewiec*) Starkt befäst hufvudstad i nämnda reg.-omr. och i prov. Ostpreussen, den preussiska monarkiens kröningsstad och tredje residensstad, ligger på ömse sidor om Pregel, 7 km. ofvanför dess utlopp i Frisches haff. 245,853 inv. (1910). Staden bestod före 1905 af tre hufvuddelar, hvilka före 1724 voro tre skilda städer (Altstadt i v., Löbenicht i ö. och Kneiphof på en af Pregels armar bildad ö), ehuru de redan på 1600-talet omgifvits af en gemensam vall och graf. Utanför dessa befästningar uppstodo förstäder, som från byar småningom utvecklade sig till fabriksorter och villasamhällen. Ett stort antal sådana har på senare tid införlifvats med K. Åtta broar och en järnvägsbro leda öfver floden. Den del af K., som låg innanför de gamla fästningsverken, är synnerligen trångt byggd, i synnerhet Altstadt. Den mest framstående byggnaden där är det kungliga slottet (fig. 1), en väldig rektangulär byggnad (påbörjad 1255), från 1457 säte för Tyska ordens högmästare och 1525—1618 för hertigarna af Preussen. I den 1584—88 uppförda västra flygeln ligga slottskyrkan, i hvilken Fredrik I (1701) och senast Vilhelm I (1861) satte konungakronan på sitt hufvud, och öfver denna den 83 m. långa, 18 m. breda Moskowitersaal, en af de största i Tyskland. I norra flygeln befinna sig fornsällskapet Prussias museum, rikt på östpreussiska fornlämningar, arkitekturdelar och annat från ordensslotten, samt statsarkiv. F. ö. innehåller slottet lokaler för oberlandesgericht, konsistorium m. m. I närheten af slottet stå statyer af hertig Albrekt (1891), som 1525 förvandlade ordensstaten till ett världsligt furstendöme, Fredrik I (1801), Vilhelm I (1894) och Bismarck (1901). Norr om slottet ligger stadens vackraste och största öppna plats, Paradeplatz, och den därmed sammanhängande Königsgarten, den senare med Fredrik Vilhelm III:s ryttarstaty (1851) och I. Kants bronsstaty (1864). Öster därom sträcker sig den långa, smala slottsdammen (9,4 har), med vackra

Fig. 1. Slottet i Königsberg, sydsidan. (Af västra flygeln med slottskyrkan synes här den tornflankerade kortsidan.)

trädplanterade stränder. I Kneiphof ligga den gotiska 3-skeppiga domkyrkan (påbörjad 1333), med tyska högmästares och preussiska hertigars grafvar, och bredvid denna den gamla universitetsbyggnaden, nu innehållande bl. a. stadsbiblioteket. Bland byggnadsverk från nyare tid utmärka sig de östra fästningsportarna, börsen (1875), den nya universitets-

Fig. 2. Universitetshuset i Königsberg.

byggnaden (fig. 2; uppförd efter ritningar af Stüler 1844—62), på nordvästra sidan af Königsgarten, och bredvid denna stadsteatern. Nordligare ligga k. och universitetsbiblioteket (300,000 bd) samt regeringsbyggnaden (1882), tillika öfverpresidentens ämbetsbostad. Bland bildningsanstalter märkes främst universitetet (*Collegium Albertinum*), stiftadt 1544 af hertig Albrekt af Preussen med 4 fakulteter (1,500 stud.), bland hvilkas mera ryktbara lärare märkas K. E. v. Baër, Bessel, Herbart, Herder, Jacobi, Kant, Olshausen och Voigt. Till universitetet höra bl. a. en botanisk trädgård, ett förträffligt observa-

torium och ofvannämnda bibliotek. Dessutom har K. 5 gymnasier, realgymnasium, 3 högre realskolor, 3 realskolor, konstskola, byggnadsskola, konstakademi jämte museum, flera musikskolor, döfstum- och blindinstitut m. m. K. är säte för öfverpresidenten öfver Ostpreussen, ett konsistorium, en generalsuperintendent, öfriga provinsmyndigheter, en oberlandesgericht, 1:a armékårens samt 1:a och 2:a divisionernas generalkommandon, hvarjämte där äro förlagda 2 infanteribrigader samt 1 kavalleri- och 1 fältartilleribrigad. — Stadens viktigaste näringsgrenar äro handel och industri (hufvudsakligen kvarn-, trä- och järnindustri). Förr kunde större fartyg ej komma fram till K. till följd af grunda ställen i Frisches haff, utan måste lossa i Pillau, men genom anläggningen af Königsbergkanalen (se Frisches haff) har detta ändrats. Många fartyg lossa och lasta dock fortfarande i Pillau. Till K. ankommo 1908 1,721 lastade fartyg om 498,000 ton och till Pillau 210 om 131,793 ton. Från K. utgå 8 järnvägslinjer, af hvilka linjen K.—Eydtkuhnen är den vanligaste trafikleden från Nord-Tyskland till Petersburg. — K. (Altstadt) började anläggas 1255 och erhöll stadsrättigheter 1286. Löbenicht erhöll sådana 1300 och Kneiphof 1327. 1724 förenades de tre städerna till en. 1626 började K. omges med vallar och grafvar, och på hösten 1634 besågos befästningarna på svenska regeringens befallning af Olof Hansson (Örnehufwudh). Sedermera slopades emellertid försvarsverken, och 1814 var K. en öppen stad; men 1843—73 omgafs det med en ny enceinte enligt nypreussiska systemet samt förstärktes ytterligare efter 1874 med en gördel af 12 långt framskjutna fort, 6 på hvardera Pregelstranden. På senaste tid ha mellanrummen vidare utbyggts, och fortgördeln har nu en omkrets af 43 km. — Gustaf II Adolfs gemål, Maria Eleonora, var född i K. Karl X Gustaf slöt där 7 (17) jan. 1656 ett fördrag med kurfursten af Brandenburg, Fredrik Vilhelm, genom hvilket denne tog Ostpreussen som län af Sverige och blef Sveriges bundsförvant. 1758 intogs K. af ryssarna, 1807 eröfrades det af fransmännen, som då voro herrar öfver nästan hela monarkien, men där, vid Fredrik Vilhelm III:s blygsamma hof, mognade ock de tankar och förslag, som förberedde Preussens och Tysklands återupprättelse. — 3. (K. in der Neumark) Kretsstad i preussiska reg.-omr. Frankfurt (Brandenburg), vid Oders biflod Rörike och järnvägen mellan Breslau och Stettin. 6,138 inv. (1905). Staden är omgifven af en gammal stadsmur, har gymnasium och folkskollärarseminarium samt diverse industri. I dec. 1630 besattes K. af svenskarna, och 1631 lät Horn med borgarnas hjälp befästa staden. — 4. (Tjech. *Kinšperk*) Stad i Böhmen, vid Eger. 4,537 inv. (1900). — 5. (Tjech. *Klimkovice*) Stad i österrikiska Schlesien. 2,381 inv. (1900). — 6. (Ung. *Ujbánya*) Stad i ungerska komitatet Bars. 4,603 inv. (1900). Förr gifvande bergsbruk (guld). 1—3. (J. F. N. L. W:son M.)

Königsberger mucker [kö-]. Se Mucker.

Königsberg in der Neumark [kö- nö'j-]. Se Königsberg 3.

Königsborn [kö-]. Se Unna, stad.

Königsbrück [kö-], stad och luftkurort i konungariket Sachsen, kretsen Bautzen. 3,256 inv. (1905). Slott, kurhus med bad, stenindustri. J. F. N.

Königsdorf-Jastrzemb [kö-], by och luftkurort i preussiska reg.-omr. Oppeln (Schlesien), 280 m. ö. h., har saltkällor, hvilkas vatten på 1,000 gr. håller 11 gr. koksalt, 0,007 jod och 0,032 gr. brom. Utmärkta bad, förstärkta med moderlut. Säsong 15 maj—sept. Frekvens 1,300 fasta kurgäster. Ln.

Königsee [königse], stad i furstendömet Schwarzburg-Rudolstadt, vid Rinne. 3,203 inv. (1905). J. F. N.

Königsfeld [königsfält; tjech. *Královo Pole*], köping i Mähren, n. ö. om Brünn. 10,228 inv. (1900). Metallfabriker. J. F. N.

Königsfelden [kö-], fordom minoritkloster i schweiziska kant. Aargau, grundlades 1310 af drottning Elisabet och hennes dotter, drottning Agnes af Ungern, på det ställe, där den förras make, konung Albrekt I, 1308 blifvit mördad af Johan Parricida. Det upphäfdes 1528, och klosterbyggnaden användes nu till asyl för sinnessjuka. Den restaurerade klosterkyrkan är berömd för sina förträffliga glasmålningar. (J. F. N.)

Königsfeldt [kö-], Johannes Peter Frederik, dansk historiker, f. 1812, d. 1876, var 1835—73 adjunkt vid Frederiksborgs lärda skola. Skrifter: *Genealogiske tabeller over Danmarks, Norges og Sveriges kongefamilier* (1833; 2:a uppl. 1856), *Dansk chronologi. Oversigt efter aarfölgen af de betydeligste begivenheder i den danske historie* (1848, med tillägg till 1860, 1861) och *Ærkebiskopper og biskopper i Danmark* (1851). E. Ebg.

Königshofen [königshåfen]. 1. Stad i nordöstra Baden, vid Tauber. 1,442 inv. (1905). Där segrade 1525 schwabiska förbundets trupper öfver en hop upproriska bönder från Odenwald. — 2. (K. im Grabfelde) Kretsstad i bajerska reg.-omr. Unterfranken, vid frankiska Saale. 1,768 inv. (1905). Det intogs af Gustaf II Adolf 30 sept. 1631, förstärktes genom G. Horns försorg och belägrades förgäfves af Piccolomini under flera veckor i sept. 1634, men 3 dec. 1635 måste den svenska besättningen kapitulera. — 3. Förstad till Strassburg. 5,408 inv. (1900). Tillverkning af maskiner. I K. afgjordes Strassburgs kapitulation 28 sept. 1870.

1 o. 3. J. F. N. 2. J. F. N. L. W:son M.

Königsholts [kö-; ty., "kungsträ"], mycket hårdt och tungt träslag, liknande palisander, rödviolett, med ljusare och dunklare bälten; i luften blir det violettbrunt och purpursvart. Det är ett mycket skattadt material för konstindustriella snickeriarbeten. På k. slottet i Stockholm finnes bl. a. en pendyl i rokoko af königsholts, svenskt arbete från 1700-talets midt af J. Ekström. Königsholts fås bäst från Madagaskar (måhända en *Dalbergia*-art), men äfven af andra träd, t. ex. *Fagræa* (se d. o.) från Burma, *Feronia guianensis* (äfven kalladt ficatinholts) m. fl. (G. L—m.)

Königshütte [kö-], stad (stadskrets) i preussiska reg.-omr. Oppeln (Schlesien). 72,642 inv. (1910), de fleste katoliker (omkr. 25,000 polacker). K. bildades 1869 genom förening af flera genom bergsbruk och hyttedrift framstående byar samt eger det största järnverket i Schlesien. Detta, som anlades 1797 och förr tillhörde staten, eges nu af ett aktiebolag (Vereinigte Königs- und Laurahütte) och omfattar 7 masugnar, koksbränneri, järn- och stålgjuteri, puddlings- och valsverk, martin-, thomas- och bessemerverk, chamottetegelbruk m. m. och sysselsätter 22,000 arbetare. — I närheten flera stora

stenkolsgrufvor, bl. a. statsgrufvan König (omkr. 4,500 arb.) och Lauragrufvan (omkr. 3,000 arb.), den senare tillhörig nyssnämnda bolag. J. F. N.

Königslutter [kö-], stad i Braunschweig, vid Elm och Lutter. 3,260 inv. (1905). Socker- och andra fabriker. J. F. N.

Königs manometriska lågor [kö-], *fys.*, gaslågor, som växelvis flamma upp och sjunka samman i takt med ljudsvängningar. De erhållas med hjälp af Königs manometriska kapslar, uppkallade efter K. R. König. En dylik kapsel består af en flat dosa (se fig. 1), hvars ena sida utgöres af en tunn kautschukhinna *H*; lysgas inledes vid *A* och bildar vid *B* en liten låga. För att visa ljudsvängningarna i en orgelpipa inpassas en kapsel så, att kautschukmembranen täcker ett hål i pipans vägg, anbragt i närheten af en knutpunkt för de stående vågorna i pipan, eftersom vid en dylik luftens förtätningar och förtunningar äro starkast. När luften förtätas, buktas membranen utåt och drifver hastigt ut en del gas i lågan, som därför flammar upp; vid förtunning går det omvändt. Man betraktar lågans bild i en spegel, som roterar kring en vertikal axel. Står lågan stilla, synes den i spegeln utdragen till ett horisontellt ljusband af konstant höjd, men när en ton anblåses i orgelpipan, svänger den upp och ned, och ljusbandet uppdelas i ett antal taggar (se fig. 2),

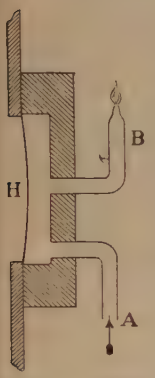

Fig. 1. Königs manometriska kapsel.

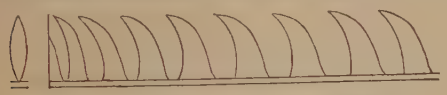
Fig. 2. Königs manometriska lågor.

af hvilka hvar och en svarar mot ett uppflammande af lågan. G. I.

Königsmarck [kö-], von, svensk adlig ätt, en gren af den brandenburgska adelssläkten Königsmark (se d. o.), introducerades 1652 å riddarhuset, sedan Hans Kristofer v. K. (se K. 1) 1651 erhållit värdighet af svensk grefve. Ätten utdog på svärdssidan 1694 med Filip Kristofer v. K. (se K. 6) samt på kvinnosidan 1740 med dennes syster Amalia Vilhelmina (se under K. 2). Se Hesekiel, "Nachrichten zur geschichte des geschlechts der grafen Königsmarck" (1854).

1. Hans Kristofer von K., grefve, fältmarskalk, son af Konrad von K. till Kötzlin och Beatrix Elisabet v. Blumenthal, f. 25 febr. 1600 på släktgodset Kötzlin i Altmark, d. 20 febr. 1663 i Stockholm, gjorde sin första krigiska lärospån uti Italien under mantuanska arföljdskriget, i den kejserliga armén, hvilken han 1629 lämnade som ryttmästare. Ifrig lutheran, gick han omedelbart därpå i svensk tjänst och blef 1630 major. K. utmärkte sig i slaget vid Hessisch-Oldendorf 1633 och vid eröfringen af Hildesheim 1634 samt befordrades s. å. till öfverstelöjtnant vid Sperreuters kavalleriregemente, för hvilket han 1636 blef öfverste. Han gjorde sig snart känd för ovanlig skicklighet och lycka i det s. k. "lilla kriget" samt utnämndes 1640 till generalmajor. Från 1639 förde han befälet öfver den västra svenska sidohären, med Westfalen som hufvudsakligt tillhåll, men kallades vid särskilda tillfällen att med sina trupper förstärka hufvudarmén. Så deltog han i Banérs fälttåg i Böhmen och Oberpfalz 1640—41 samt i slaget vid Wolfenbüttel (1641) och var 1642 för det mesta förenad med Torstenson, hvarunder han utmärkte sig 21 maj vid Zobtenberg (Schweidnitz) och 23 okt. vid Breitenfeld (Leipzig), där han kommenderade på vänstra flygeln. 1643 huserade K. i Meissen, Franken, Hessen, Thüringen och nedre Sachsen samt sändes på hösten till Hinterpommern för att fördrifva en kejserlig styrka, som under general Crockow gjort ett sidoanfall genom polskt område, men snart drog sig tillbaka. Vid tiden för Torstensons fälttåg mot Danmark inträngde K. på nyåret 1644 i stiften Bremen och Verden, som då innehades af danske prinsen Fredrik (sedermera konung Fredrik III), för att sätta dessa områden under kontribution, men kallades snart därifrån. Under danska kriget föll det nämligen hufvudsakligast på K:s lott att upprätthålla svenskarnas sak i Tyskland. Under lyckade vapenbragder svärmade han 1644 fram och åter mellan Sachsen, Bremen och Westfalen samt oroade därefter i ryggen den efter Torstenson framryckande kejserliga armén under Gallas. Han utnämndes samma år till generallöjtnant. På nyåret 1645 sändes K. af Torstenson på nytt mot Bremen och Verden och eröfrade nu hastigt och fullständigt de båda stiften, till hvilkas guvernör han utnämndes, tågade därefter att i förening med Turenne hjälpa landtgrefvinnan af Hessen mot bajrarnas anfall, bragte i aug., jämte A. Lillie, kurfursten af Sachsen i sådant trångmål, att denne afslöt ett för Sverige fördelaktigt stillestånd, som kom att räcka till krigets slut, gick till sist åt Schlesien samt bragte därigenom Torstenson en välbehöflig förstärkning, men fick snart gå tillbaka till den nordvästra krigsskådeplatsen. Då Torstenson snart därefter aflöstes i öfverbefälet af den unge K. G. Wrangel, kände sig K., ehuru 1646 befordrad till general af kavalleriet, förbigången, och 1647 utbröt en öppen tvist mellan honom och Wrangel. På landtgrefvinnans af Hessen begäran hade nämligen svenska regeringen gifvit K. eventuellt tillstånd att med sin kår stanna i Westfalen, i fall den allmänna ställningen så medgåfve. Med stöd häraf underlät han sommaren 1647 att efterkomma Wrangels befallning att med sin hufvudstyrka stöta till dennes armé och infann sig först i nov. hos fältmarskalken. Drottningen och rådet gillade K:s åtgörande och sökte försona de tvistande. Sedan K. verksamt deltagit i slaget vid Zusmarshausen (7 maj 1648), detacherades han åt Böhmen till och verkställde natten till 16 juli, på anvisning af förre österrikiske öfverstelöjtnanten E. Odowalsky (i Sverige adlad v. Streitberg), den ryktbara öfverrumplingen af "lilla sidan" af Prag, där ett ofantligt byte gjordes. Kort förut hade K. utnämnts till fältmarskalk-

löjtnant vid armeérna i Tyskland. Efter fredsslutet s. å. förblef han i svensk tjänst som generalguvernör öfver hertigdömena Bremen och Verden. 1651 erhöll han greflig värdighet och grefskapet Stegeholm (hela Tjust, med Västervik) samt utnämndes s. å. till riksråd, men återvände till sitt generalguvernement och ordnade jämte riksrådet Schering Rosenhane, krigspresidenten A. Erskein och kanslern J. Stucke detta områdes förhållande till svenska kronan. Staden Bremens försök att undandraga sig hyllningseden gaf anledning till tvister, som 1654 togo den vändning, att K. på drottning Kristinas order, hufvudsakligast efter Rosenhanes bedrifvande, började öppna fientligheter mot staden, men saken uppgjordes snart i godo. Personligen innehade K. inom sitt guvernement de stora förläningarna Rotenburg och Neuhaus. 1655 utnämndes K. till fältmarskalk, kallades 1656 till polska krigsskådeplatsen och afseglade från Wismar jämte ett skotskt regemente. Men fartyget drefs af storm in på Danzigs redd, hvarefter skottarna tvungo skepparen att sätta dem i land samt utlämnade K. till danzigborna (29 okt.). Dessa höllo honom fången å Weichselmünde skans till Olivafreden 1660, då han utväxlades mot hertigen af Kurland och återvände till sitt generalguvernement. K:s ståtliga yttre, hans lätta umgängessätt, rådighet, månhet om manskapets lekamliga underhåll och böjelse att låta utöfva "krigets rätt" mot de svaga voro egenskaper, egnade att locka yrkeskrigare till hans fanor. — Med sin maka, Maria Agathe v. Leesten, hade K. 3 barn, som uppnådde mogen ålder, nämligen sönerna Konrad Kristofer (se K. 2) och Otto Vilhelm (se K. 3) samt dottern Beata Elisabet (f. 1637, d. 1724), som blef moder till de vittra systrarna Ebba Maria och Johanna Eleonora De la Gardie (se De la Gardie 11 och 12). — Jfr K. G. Nordins lefnadsteckning öfver K. i "Sv. akad:s handl.", V, 1813 och G. Björlin, "Johan Banér", II, III, 1909, 1910.

2. Konrad (Curt) Kristofer von K., den föregåendes son, grefve, krigare, f. 1634, deltog i slaget vid Warschau 1656 och öfvergången öfver Lilla Belt 1658, tillfångatogs på Fyn af danskarna, men lösgafs efter Roskildefreden s. å., utnämndes 1664 till generalmajor och blef s. å. vice-guvernör i Bremen och Verden. 1673 befordrades han till rikstygmästare, gick s. å. i holländsk tjänst som generallöjtnant och dödades 31 okt. s. å. af en kanonkula under belägringen af Bonn. — I sitt äktenskap med Maria Kristina Wrangel (f. 1638, d. 1691), en dotter af fältmarskalken Herman Wrangel och grefvinnan Amalia Magdalena af Nassau-Siegen, hade K. sönerna Karl Johan (se K. 4) och Filip Kristofer (se K. 6) samt döttrarna Maria Aurora (se K. 5) och Amalia Vilhelmina (f. 1663, d. 1740), hvilken röjde goda gåfvor som skaldinna och målarinna samt i gifte med sedermera generalen i sachsisk tjänst grefve K. G. Lewenhaupt blef moder till den olycklige svenske generalen Ch. E. Lewenhaupt. Grefvinnan Maria Kristina K. bodde efter sin mans död tidtals i Hamburg; under kriget på 1670-talet var hennes hem där en brännpunkt för diplomatiska och militära intriger i Sveriges och Frankrikes intresse.

3. Otto Vilhelm von K., den föregåendes broder, grefve, fältherre, f. 5 jan. 1639 i Minden, besökte från 1650 åtskilliga tyska universitet, bl. a. Jena, där han handleddes af E. Pufendorf och 1654 var rector illustris, utbildade sig därefter genom omfattande resor i södra och västra Europa samt vistades vid de större hofven. 1660 utnämndes han till svensk öfverkammarherre, afgick 1661 som utomordentligt sändebud till England och utförde därefter åtskilliga uppdrag vid tyska hof. 1665 fick han befälet öfver det af 400 unga ädlingar och officerare sammansatta s. k. "fältherrens (K. G. Wrangels) regemente" och afgick 1666 i spetsen för en lysande ambassad till Frankrike. 1667 uträttade K. diplomatiska uppdrag i Tyskland och blef generalmajor i kurpfalzisk tjänst, utnämndes under tiden till öfverste vid Lifregementet till häst, men återvände till Frankrike, där han 1671 förordnades till svensk minister. Samtidigt tillhörde han likväl, sedan 1668, den franska armén, deltog med synnerlig utmärkelse i dess fälttåg 1672—74 i Nederländerna, vid Rhen, i Franche-Comté och i Elsass samt nyttjades af Ludvig XIV äfven i politiska beskickningar. I sept. 1674 mottog K. fullmakt att vara svensk fältmarskalklöjtnant, jämte befallning att inställa sig i tjänst, och några dagar efter slaget vid Fehrbellin (18 juni 1675) inträffade han vid hären, men förhållandet mellan honom och öfverbefälhafvaren, K. G. Wrangel, var mindre godt. På nyåret 1676 blef K. Wrangels efterträdare i öfverbefälet samt fältmarskalk. Utmärkt administratör, reorganiserade han med små medel det förfallna försvarsverket i Pommern så grundligt, att svenskarna, ehuru lämnade utan den ringaste förstärkning hemifrån, förmådde hålla ut därstädes under ytterligare tre fälttåg. Trots all tapperhet och skicklighet, ådagalagda bl. a. genom den glänsande segern vid Warksow på Rügen (8 jan. 1678), hvarvid hela den fientliga hären blef fången samt 21 kanoner och mörsare och 53 fanor togos, kunde han icke hindra de förenade brandenburgska och danska truppstyrkorna att slutligen, sedan öfriga platser i Pommern steg för steg gått förlorade, innestänga honom i Stralsund, där han 15 okt. 1678 nödgades kapitulera. Efter fredsslutet 1679 utnämndes K. till generalguvernör i Pommern och kansler för Greifswalds universitet. 1680 återställde han Sveriges myndighet i de återvunna områdena Bremen och Verden (han hade 1677 af Karl XI hugnats med amtet Verden som manligt län). Missnöjd med de nya förhållanden, som reduktionen framkallat, begärde och erhöll K. tillåtelse att söka anställning i främmande krigstjänst, med bibehållande af sina höga ämbetsposter hos svenska kronan. Han begaf sig 1685 till kej-

serliga härен i Ungern för att strida mot turkarna, men kallades snart att bekämpa samma fiender i Grekland, i egenskap af republiken Venezias öfverbefälhafvare till lands. Under ett fälttåg på Morea 1686 intog han de båda fästningarna Navarino, vidare Modon och Argos samt, efter ett hårdnackadt motstånd, Nauplia di Romania. Hans rykte flög öfver Europa, och venezianska styrelsen förärade honom en skål af guld om 6,000 dukater. 1687 eröfrade han Patras samt besatte Korint och Aten, hvarvid, under beskjutningen af Akropolis, men utan K:s afsikt, Parthenon, i hvilket turkarna hade sitt krutförråd, träffades af en bomb och sprang i luften (26 sept.). Efter ett halft år lämnade han Aten till följd af pest, ledde belägringen af Negroponte, men insjuknade själf i pesten och dog på flottan utanför Negroponte 15 sept. 1688. — K. egde ett vackert yttre och grundlig lärdom samt framstod fördelaktigt genom sin sedliga oförvitlighet. Hans hustru, Katarina Charlotta De la Gardie (f. 1655, d. 1697), följde honom på hans fälttåg i Grekland samt vårdade honom på dödsbädden. I Venezia hedrades K:s minne med ett monument, som uppsattes i tyghuset. — Jfr E. G. Geijers minnesteckning af K. i ”Sv. akad:s handl.”, XXII (1847), och N. Wimarson, ”Sveriges krig i Tyskland 1675—79” (1897 ff.).

4. Karl Johan von K., grefve, krigare, son till K. 2, f. 5 maj 1659 i Nyborg på Fyn, uppfostrades i Hamburg och Stade och företog från 1674 för sin utbildning resor i många länder. Som frivillig på en maltesisk expedition mot turkarna utmärkte han sig vid en sjöstrid för öfverdådig tapperhet och belönades vid afskedet ur ordens tjänst 1678, fastän protestant, med malteserkorset. Han ledsagade 1680 sin yngre broder Filip Kristofer (se K. 6) till England, vann mycken gunst vid Karl II:s hof och utförde nya våghalsiga hjältedater som deltagare i en engelsk expedition till Tanger 1681. Till England återvände K. i djupaste hemlighet i febr. 1682, besluten att på ett eller annat sätt undanröja Thomas Thynne, som varit hans medtäflare om den rika unga arftagerskan lady Elizabeth Percys hand och, sedan hon vid 13 års ålder blifvit änka efter earlen af Ogle, 1681 äktat henne. Thynne öfverföllls 12 febr. 1682 på öppen gata i London af K:s vän kapten Kr. Vratz (från svenska Pommern), en svensk löjtnant J. Stern och en i K:s tjänst anställd polsk ridknekt Borosky samt nedsköts af den sistnämnde. Starka och välgrundade misstankar för att ha anstiftat mordet riktades mot K., som några dagar senare häktades i Gravesend, då han stod i begrepp att förklädd fly ur landet. Vid rättegången visade lordöfverdomaren Pemberton stor partiskhet till K:s förmån, och själf försvarade sig denne med mycken skicklighet. De tre mördarna dömdes till döden och afrättades, men K. blef frikänd. Han måste dock lämna England, stridde sedan som officer i fransk tjänst vid belägringen af Courtrai och i Katalonien (1683) samt deltog med utmärkelse under sin farbror Otto Vilhelm K:s befäl i dennes fälttåg mot turkarna på Morea, där han bortrycktes af en febersjukdom, aug. 1686. Jfr K. Snoilsky, ”K. och Thynne” (i ”Ur några antecknares samlingar”, 1891).

5. Maria Aurora von K., den föregåendes syster, f. 28 april 1662 i Stade, d. 16 febr. 1728 i Quedlinburg, bodde efter faderns död (1673) jämte sin moder en tid i Hamburg och därefter i Sverige, där hon tillbragte sina egentliga ungdomsår. Sedan äfven modern dött (1691), flyttade Aurora med sin gifta syster, grefvinnan Amalia Lewenhaupt, till Tyskland. Snart spred sig ryktet om hennes utomordentliga skönhet och begåfning, grundliga, nästan lärda bildning samt framstående färdighet i musik, skaldekonst och målning. Många friare anmälde sig, äfven regerande furstar, men hon afslog alla giftermålsanbud. Det drag af flyktig sinnlighet, som utmärkte de flesta medlemmarna af släkten K., förefanns äfven hos henne och gestaltade hennes lif till något helt annat än den pliktbundna makans. För att vinna understöd i sin, som det snart visade sig, fåfänga uppfordran till hannoverska regeringen att lämna upplysningar ang. hennes broders, Filip Kristofers (se K. 6), hemlighetsfulla försvinnande kom hon hösten 1694 till kursachsiska hofvet. Efter någon tid var hon kurfursten Fredrik Augusts (sedermera konung August II af Polen) förklarade älskarinna och blef genom honom moder till en son, Morits, den sedermera så ryktbare marskalken af Sachsen. 1698 blef hon koadjutorinna och 1700 prostinna vid jungfrustiftet i Quedlinburg, men fortsatte till en början sitt oroliga lif. För att åt sig och sin syster söka återvinna något af släktens forna ekonomiska välstånd, måhända äfven af fåfänga att låta känna sin tjusningsförmåga, uppsökte hon på nyåret 1702 Karl XII i hans vinterkvarter på Würgen (nära Libau i Kurland); men ehuru hon tillika i den allmänt efterlängtade fredens intresse medförde ett diplomatiskt uppdrag från sin forne kurfurstlige älskare (förbindelsen med honom hade upphört redan 1696), nekade konung Karl att lämna henne audiens. Under Karls vistelse i Altranstadt (1706—07) uppehöll hon sig någon tid i Dresden och gjorde genom en till Karl Piper aflämnad versifierad hyllning ett nytt, men fåfängt försök att närma sig konungen. Under sina sista år gjorde hon stora ekonomiska uppoffringar för att få se sin son uppstiga på hertigdömet Kurlands tron. — I en å Uppsala universitets bibliotek förvarad handskrift, med titel ”Die nordische weyrauch, oder zusammengesuchte andachten von schwedischen frauenzimmern”, som innehåller 22 tyska psalmer, äro 11 af Aurora v. K. (af henne egenhändigt inskrifna), 4 af systern och de öfriga af deras kusiner Ebba Maria och Johanna Eleonora De la Gardie. I P. Hansellis samling ”Vitterhetsarbeten af sv. författare”, 8:e delen, återfinnas dessa Auroras psalmer jämte af henne författade franska, tyska och latinska tillfällighetsdikter samt tre bref med titel *Les divertissements de Medevi* (skrifna 1682).

6. Filip Kristofer von K., grefve, den föregåendes broder, krigare, f. 4 mars 1665, troligen i Stade, sändes 1680 till London för att genomgå Fauberts berömda ”franska institut” vid Haymarket

och uppträdde 1682 som vittne i processen mot brodern (se K. 4). Därefter begaf han sig på vidsträckta resor, om hvilka föga med visshet är kändt; i mars 1688 omtalas han som vistande vid hertig (sedermera kurfursten) Ernst Augusts hof i Hannover och erhöll någon tid därefter en öfverstebeställning vid ett hannoverskt (braunschweig-lüneburgskt) fotregemente. Våren 1689 bevistade han farbrodern Otto Vilhelm K:s likbegängelse i Venezia. K., som genom sin mormor, Amalia Magdalena af Nassau (g. m. fältmarskalken Herman Wrangel), räknade släktskap med flera tyska furstehus, hade möjligen under sina första uppväxtår någon tid vistats vid hertig Georg Vilhelms af Celle hof och därunder blifvit barndomsvän med dennes dotter Sofia Dorotea (f. 1666), som 1682 förmäldes med Ernst Augusts son Georg Ludvig, sedermera först kurprins och sedan kurfurste af Hannover samt till sist konung af England (Georg I). Huru än må ha förhållit sig med denna påstådda barndomsvänskap, så intogs K. nu snart af våldsam passion för Sofia Dorotea, och den af sin gemål försummade samt af svärföräldrarna med köld och högdragenhet behandlade kurprinsessan besvarade lifligt hans böjelse. I en vidlyftig, ännu bevarad korrespondens dem emellan kan man följa utvecklingen af detta kärleksförhållande under åren 1691—93. K. deltog under denna tid med sitt regemente i nederländska fälttåget mot fransmännen 1692 och utmärkte sig särskildt i slaget vid Steen kerke (3 aug.) samt sändes hösten 1693 till Elbe att möta ett befaradt danskt angrepp. Då hans förhållande till Sofia Dorotea började väcka misstankar och han därför fann sin ställning i Hannover ohållbar, lyckades han våren 1694 förskaffa sig en generalmajorsfullmakt i kursachsisk tjänst af den nyblifne kurfursten Fredrik August, hvars vänskap han torde ha vunnit under det nederländska fälttåget och som sedermera blef hans systers, Aurora K:s, älskare. Redan tidigare hade K. och Sofia Dorotea öfvervägt planer på hennes flykt från kurfurstehofvet i Hannover, och K., som återvändt dit i juni för att biträda vid flyktplanens verkställande, försvann spårlöst natten till 2 juli 1694; troligen blef han dragt om lifvet, då han efter en lång öfverläggning om flykten lämnade kurprinsessans våning. Om hennes därpå följande skilsmässa från sin gemål i dec. s. å. och internering för lifstiden på slottet Ahlden se Sofia Dorotea. Under skilsmässoprocessen medgaf hon, att hon ämnat under K:s skydd fly till hertig Anton Ulrik af Braunschweig-Wolfenbüttel, men bestred, att hon skulle ha begått äktenskapsbrott med K. Den bevarade brefväxlingen gör dock detta sannolikt, men legitimiteten af hennes barn, sedermera konung Georg II af England, f. 1683, och Fredrik II:s af Preussen moder Sofia Dorotea, f. 1687, beröres ej häraf. Den hannoverska regeringen utplånade alla spår efter mordet på K. och bestred officiellt all vetskap om hans öde, hvarom sedan de mest fantastiska versioner utspriddes och vunno tilltro. Han beskrifves som en bildskön och käck, men äfven efter sin tids moraliska måttstock i påfallande grad lättsinnig man; dock torde hans rykte fått lida af senare försök att helt eller delvis rehabilitera Sofia Dorotea. — Större delen (679 blad) af K:s brefväxling med Sofia Dorotea förvaras i Lunds universitets bibliotek, dit den kommit från De la Gardieska arkivet på Löberöd (brefven torde tid efter annan bragts i säkerhet till K:s systrar och sedan från den äldre af dessa, gift Lewenhaupt, genom arf öfvergått till släkten De la Gardie). Ett 60-tal bref, nu i Berlins Geheimes Staatsarchiv, ha från Sverige af Sofia Doroteas dotterdotter, drottning Lovisa Ulrika, tillställts Fredrik II. Utdrag ur brefven i Lund utgåfvos först af Palmblad som bilaga till hans roman ”Aurora Königsmark och hennes slägt” (2 bd, 1846—49); intill helt nyligen ha tyska författare plägat stämpla dem som af Palmblad verkställda förfalskningar, men deras äkthet är numera uppvisad, särskildt af R. Geerds, ”Die briefe des herzogin von Ahlden und des grafen Philipp Christoph von Königsmark” (i ”Beilage zur Allg. Zeitung”, 1902, n:r 77). I engelsk öfv. äro Lundbrefven mestadels publicerade hos W. H. Wilkins, ”The love of an uncrowned queen” (2 bd, 1900). Bland äldre tyska, på grund af hypotesen om brefväxlingens falskhet delvis missvisande arbeten märkes en grundlig utredning af A. Köcher (”Die prinzessin von Ahlden”, i ”Hist. zeitschrift”, bd 48, 1882) och en resumé hos H. v. Zwiedineck-Südenhorst, ”Geschichte und geschichten” (1894), den förra med utförlig kritisk öfversikt öfver äldre litteratur. — K:s kärleksförhållande till Sofia Dorotea har skönlitterärt — utom af Palmblad — behandlats bl. a. redan i hertig Anton Ulriks af Braunschweig-Wolfenbüttel nyckelroman ”Die römische Octavia” (6 bd, 1685—1707) och i nyare tid i en roman af Th. Hemsen (1869), i Paul Heyses tragedi ”Graf Königsmark” (1876) och i ett drama af E. von Bauernfeld. Schiller ämnade använda Sofia Doroteas historia för en tragedi ”Die prinzessin von Celle”, hvartill en plan (utan kärleksförhållande mellan henne och K.) finnes bevarad. Se Hisserich, ”Die prinzessin von Ahlden und graf K. in der erzählenden dichtung” (1906). 1—3. (N. W—n.) 4, 6. V. S—g.

Königsmark [kö-], en gammal tysk adlig ätt, som i vapnet förde fyra spetsar (s. k. ulftänder) från sidan, urspr. härstammande från Altmark, där stamgodset, Königsmark, ej långt från Osterburg, är beläget. Under konung Albrekts tid träffas flera medlemmar af denna ätt i Sverige, af hvilka må nämnas: Ivar K., som 1376 jämte Bo Jonsson var fogde på Stockholms slott och blef gift med Helga Anundsdotter (äldre Ekasläkt), änka efter riddaren Valdemar Eriksson (Folkunge); riddaren Herbrekt K., den förres efterträdare som höfvitsman på Stockholms slott; dennes son riddaren Henning K., som, ehuru han förut varit en af Albrekts anhängare, sedermera stod högt i gunst hos drottning Margareta och konung Erik samt 1407 deltog i underhandlingarna om Gottland. Hans son Bengt K. var 1416 höfvitsman på Kalmar och blef genom sina giften befryndad med den yngre Bondesläkten och ätten Gädda. K. H. K.*

Königssee [königsẽ] 1. Bartholomäussee

Ord, som saknas under K, torde sökas under C.

(Bartolomeussjön), vacker alpsjö i Oberbajern, amtet Berchtesgaden, ligger 4 km. s. om staden Berchtesgaden, 601 m. öfver hafvet, och fyller med sin mörkgröna spegel en 8 km. lång och 2 km. bred dal, som är innesluten af nästan lodrätt uppstigande, ända till 2,500 m. höga kalkklippor. Största djupet är 188,2 m. Sjön har genom Achen aflopp till Salzach. På en halfö ligga ett litet jaktslott och ett vallfartskapell. På Bartolomeusdagen (24 aug.) vallfärda stora folkskaror till kapellet, och eldar tändas på alla höjder om natten. Södra delen af K., genom ett bergras skild därifrån, kallas Obersee (610 m. ö. h.). Hela omgifningen är ett kungligt jaktrevir och mycket rik på vildt. (J. F. N.)

Königsspitze [kö-], den näst högsta toppen i Ortleralperna. 3,857 m.

Königsstuhl [königstol]. 1. Den 133 m. höga udden på halfön Jasmund på Rügen. — 2. Högsta toppen af Donnersberg (se d. o. 1). — 3. Berg i Noriska alperna. 2,331 m. — 4. Plats vid Rhen. Se Rense. — 5. Bergstopp. Se Kraich.

Königstein [königstajn], stad i sachsiska kretsen Dresden, vid Bielas förening med Elbe. 4,224 inv. (1905). I närheten ligga kallvattenkuranstalterna Königsbrunn och Schweizermühle. Nordväst om staden ligger, 246 m. öfver Elbe, på en på tre sidor lodrätt uppstigande sandstensklippa, bergfästningen K., hvars byggande började 1589 och ej slutade förrän 1731. Som spärr för Elbe och järnvägen Dresden—Bodenbach har den ännu värde. På grund af fästningens svårtillgänglighet synes en stormning knappt möjlig, och äfven en beskjutning torde bli svår, emedan fästningen behärskar hela den omgifvande trakten. En 152 m. djup, i klippan huggen och aldrig utsinande brunn lämnar det nödiga vattnet. K. tjänade i ofredstider de sachsiske furstarna till förvaringsort för statskassan och andra dyrbarheter (senast 1866) och har stundom begagnats som statsfängelse. Bland fångar på K. må nämnas J. R. Patkul (1705), svensken J. Simmingsköld (d. där 1796) och ryssen Bakunin (1849). K., som aldrig varit belägradt, befästes sannolikt redan i 12:e årh. af slaverna, hörde först till Böhmen, kom sedan under burggrefvarna af Dohna samt 1401 till markgrefvarna af Meissen. — 2. (K. am Taunus) Stad och luftkurort i preussiska reg.-omr. Wiesbaden (prov. Hessen-Nassau). 2,460 inv. (1905). I K. finnas ett slott och ett kloster, vackra villor och flera kuranstalter.
1. J. F. N. L. W:son M. 2. J. F. N.

Königswart [kö-], stad och vattenkurort i Böhmen, vid järnvägen Pilsen—Eger. 2,039 inv. (1900). Flera mineralkällor och badanstalt. J. F. N.

Königswartha [kö-], köping i konungariket Sachsen, omkr. 25 km. n. om Bautzen. 19 maj 1813 besegrade vid K. ryske generalen Barclay de Tolly med 25,000 man en fransk division. C. O. N.

Königswinter [kö-], stad i preussiska reg.-omr. Köln (Rhenprovinsen), i ett förtjusande läge vid Rhen och foten af Siebengebirge. 3,944 inv. (1905). Stenbrott. Ofvanför K. ligger Drachenfels (se d. o.). J. F. N.

Königswusterhausen [kö-], by i preussiska reg.-omr. Potsdam (Brandenburg), vid Notte. 4,247 inv. (1905). Flera fabriker och ett jaktslott, bekant genom Fredrik Vilhelm I:s ”tobakskollegium”. Fördrag emellan Preussen och Österrike ang. pragmatiska sanktionen 12 okt. 1726. J. F. N.

Königszelt [königstsält], by i preussiska reg.-omr. Breslau (Schlesien). 3,039 inv. (1900). Porslins-, brännvins- och maskinfabrik. J. F. N.

Könkämä å [kö'-]. Se Muonio.

Könlös fortplantning, *bot.*, fortplantning på vegetativ väg genom knoppar eller skott, som skiljas från moderväxten. Jfr Apogami och Fortplantning, sp. 941.

Könnern [kö'-], stad i preussiska reg.-omr. Merseburg (Sachsen). 4,320 inv. (1905). Socker, malt- och maskinfabriker, sågverk m. m. J. F. N.

Könsdimorfism, *biol.* Se Dimorfism.

Könsfortplantning, *biol.* Se Fortplantning, sp. 941.

Könsfördelning, *bot.* Fanerogamernas blommor äro antingen enkönade (diklina), tvåkönade (monoklina) eller könlösa. De viktigaste kombinationerna af dessa olika slag af blommor framgå af följande öfversikt.

A. Alla blommor enkönade (*diklini*).
   1. Han- och honblommor på samma individ (*moneci*). Ex. de flesta *Carex*-arterna, *Betula*, *Urtica urens*.
   2. Han- och honblommor på olika individ (*dieci*). Ex. *Salix*, *Carex dioica*, *Urtica dioica*.

B. Alla blommor tvåkönade (*monoklini*).

C. Hos samma art finnas både enkönade och tvåkönade blommor (*polygami*).
   1. Alla blomformer på samma individ.
      a. Hanblommor och tvåkönade blommor (*andromoneci*). Ex. många umbellater.
      b. Honblommor och tvåkönade blommor (*gynomoneci*). Ex. *Atriplex*-arter, *Chrysanthemum*.
      c. Hanblommor, honblommor och tvåkönade blommor (*cenomoneci*). Ex. *Aesculus hippocastanum*.
   2. Enkönade och tvåkönade blommor på olika individ.
      a. Hanblommor och tvåkönade blommor (*androdieci*). Ex. *Diospyros virginica*, *Vitis*-arter.
      b. Honblommor och tvåkönade blommor (*gynodieci*). Ex. många labiater, *Ribes grossularia*, *Cirsium arvense*.
      c. Hanblommor, honblommor och tvåkönade blommor (*trieci*). Ex. *Fragaria vesca*, *Vitis vinifera*.

D. Blommor dels enkönade, dels tvåkönade, dels könlösa.
   1. Hanblommor, tvåkönade blommor och könlösa blommor (*agamandreci*).
   2. Honblommor, tvåkönade blommor och könlösa blommor (*agamogynomonci*). Ex. *Centaurea*-arter.
   3. Tvåkönade och könlösa blommor (*agamoneci*). Ex. *Viburnum Opulus*.

Många växter äro samtidigt andromoneciska och androdieciska eller gynomoneciska och gynodieciska eller andromoneciska, androdieciska, gynomoneciska och gynodieciska (*pleogami*). Könsfördelningen är ofta olika på olika trakter; af *Fragaria vesca* finnas exempelvis på många trakter endast individer med tvåkönade blommor. G. L—m.

Könskärlek, *psyk.* Se Kärlek.

Könsmognad l. Pubertet är den utvecklingsperiod i människans lif, då könskörtlarna (se Könsorgan) börja funktionera. Hos ynglingen börja testiklarna afsöndra sädeskroppar, spermatozoer, innehållande sädesvätska; hos flickan börja periodvis befruktningsbara ägg att afstötas från äggstockarna, samtidigt med att vanligen menstruation (se d. o.) inställer sig. Pubertetsperioden, som i vårt klimat för mannen vanligen infaller under 14—17 år och för kvinnan 12—15 år, är f. ö. karakteriserad genom en mäktig allmän kroppslig och psykisk utveckling. Ej blott könsorganen, inre och yttre, undergå en hastig utveckling och mognad, utan äfven kroppen i sin helhet undergår en snabb tillväxt, hvarvid särskildt de s. k. sekundära könskaraktärerna, d. v. s. de med uteslutning af könsorganen för de resp. könen egenartade kroppskaraktärerna, förut mera slumrande, ehuru redan från fosteranlaget förefintliga, börja allt tydligare framträda. Så t. ex. medför könsmognaden hos mannen en synnerligen kraftig utveckling af ben- och muskelsystem, gifvande markerade, skarpa ytterkonturer åt kroppen, tillväxt af struphufvudet med förändring af rösten (''målbrottet''), uppträdande af skäggväxt o. s. v. Hos kvinnan tillväxer bäckenet (se d. o.) på ett särskildt sätt, framkallande den karakteristiska höftbredden, bröstkörtlarna med vårtgårdar och vårtor utvecklas, genom afiagring af rikligt underhudsfett erhåller kroppen mjuka, rundade ytterkonturer m. m. De för båda könen olikartade omgestaltningar i själslifvet, som pubertetsåren medföra, äro af vår tids pedagoger väl kända och beaktade. Bvn.

Könsorgan (Sexualorgan) utgöra de organ i djurkroppen, som stå i individförökningens tjänst. Om den biologiska betingelsen för deras tillblifvelse se Kön. De kunna indelas i inre och yttre. Till de förra höra de organ, könskörtlarna (testiklar och äggstockar, ovarier), inom hvilka de hanliga könscellerna (spermatozoerna) och de honliga (äggcellerna) nå sin fulla utbildning, samt de rörformiga organ, genom hvilka dessa celler kunna fortledas från könskörtlarna i riktning mot djurkroppens yta. De senare bilda kopulationsorganen, d. v. s. de organ, som förmedla sammanförandet af könsceller från två individer af olika kön och därigenom möjliggöra befruktningen, som består i en direkt sammansmältning af en spermatozo med en äggcell.

Kännedomen om könsorganens sammansättning kan säkrast vinnas genom ett studium af deras historiska och individuella utveckling. Hvad beträffar de *inre könsorganen*, så anläggas könskörtlarna i bukhålans bakre vägg på hvardera sidan om tarmkäxet, d. v. s. det veck af bukhinnan, genom hvilket tarmkanalen är upphängd vid nämnda vägg. Från början listformig, antager könskörteln i män af sin fortsatta tillväxt alltmer formen af en rundad fri kropp. På körtelns yttre sida utvecklas och ombildas jämsides med densamma ett ansenligt och af tvärställda kanaler sammansatt organ, en ''urnjure'', som hos lågt stående ryggradsdjur (fiskar och amfibier) utgör under dessa djurs fullbildade tillstånd det urinafsöndrande organet, hos högre stående ryggradsdjur, hos amnioterna (reptilier, fåglar och däggdjur), däremot endast under det embryonala lifvet står i urinberedningens och urinuttömningens tjänst, under det att det definitiva urinorganet under ett mera utvuxet tillstånd utgöres af den för dessa djur nytillkomna och vid bakre ändan af urnjuren anlagda ''efternjuren'' eller njuren. Urnjuren erhåller en utförsgång, en ''primär urinledare'', som öppnar sig i bäckentarmens främre hälft, i ''sinus urogenitalis''. Jämsides med utvecklingen af den således utvecklingshistoriskt yngre ''efternjuren'' undergår den äldre ''urnjuren'' sekundära förändringar, som leda antingen till organets nästan fullständiga tillbakagång (såsom hos de honliga individerna) eller till en omformning och därmed till en funktionsväxling (såsom hos de hanliga individerna), i det att den hos det sistnämnda könet förlorar sin urinsekretoriska förmåga och genom att med sin främre kvarstående del träda i intimt sammanhang med könskörteln (testikeln) kommer att jämte den tillhörande ''primära urinledaren'' tjänstgöra som afledande apparat för de spermatozoer, som denna könskörtel afger. Hos djur utan ''efternjure'' och med kvarstående urinafsöndrande ''urnjure'' (fiskar och amfibier) tjänstgör denna senare (åtminstone hos amfibierna) både som urinapparat och som afledande apparat för testikelns könsceller. Vare sig således urnjuren under fullbildadt tillstånd kvarstår — såsom hos fiskar och amfibier — som urinafsöndrande apparat eller — såsom hos reptilier, fåglar och däggdjur — i denna sin egenskap ersättes af ''efternjuren'' (njuren) och till sin byggnad och funktion förändras och därvid ställer sig uteslutande i könsapparatens tjänst, utgör densamma dock städse och uteslutande en afledande apparat för de hanliga könskörtlarna (testiklarna), aldrig för de honliga (äggstockarna, ovarierna). Dessa senare könskörtlar erhålla hos ojämförligt största mängden ryggradsdjur sina egna afledande apparater, nämligen de s. k. *Müllerska gångarna*. Hos djur med ''efternjure'' (njure) komma som en naturlig följd häraf de först utvecklade urnjurarna med tillhörande ''primära urinledare'' att under fullbildadt tillstånd vara utan all betydelse hos de honliga individerna och gå därför, såsom redan nämnts, så när som på några obetydliga indifferenta rester, fullständigt tillbaka. Under däggdjurs- och människofostrets fortskridande tillväxt förskjutas könskörtlarna från sitt ursprungliga läge vid bakre bukväggen ned mot bäckenet, och hos den hanliga individen leder denna förskjutning af testiklarna till slut till en nedvandring (*descensus testiculorum*) genom främre bukväggen ned i pungarna, hvilka i själfva verket innesluta en säckformig utstjälpning af bukhinnan. Hos den honliga individen går förskjutningen af äggstockarna (*descensus ovariorum*) ej så långt. Äggstockarna stanna kvar i bäckenet. Vid testikelns nedvandring medfölja äfven den till könskörtelns utförsvägar omvandlade urnjuren, som till stor del bildar bitestikelns hufvud, och den motsvarande delen af den ''primära urinledaren'', som bildar resten af bitestikeln (''kroppen'' och ''svansen''), samt sädesledaren. Fig. 1, som något schematiskt återger ett längdsnitt genom bäckentraktens könsregion, visar vid *T* testikeln liggande i pungen (*scrotum*; *scr*). Könskörteln är genomsatt af sädesproducerande kanaler (*SK*), hvilka uppåt flyta i hop till ett litet nätverk. Ur detta afgå slingrade kanaler (motsvarande könsdelen af urnjuren), som bilda hufvudet af bitestikeln (*epididymis*), *E*. Dessa i sin tur öppna sig i en enkel, men äfvenledes slingrig kanal, kroppen och svansen af bitestikeln, som vid

nedre ändan af testikeln fortsätter i ett rakt förlöpande rör, sädesledaren (*vas deferens*; *Sl*). Denna löper uppåt ur scrotum, genom främre bukväggen och därifrån ned i bäckenet, där den når nedre

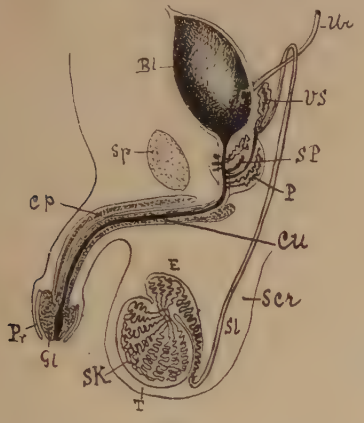

Fig. 1.

delen af urinblåsans (*Bl*) bakre vägg. Här utvecklar den en säckformig sidoutbuktning, en sädesbehållare (*vesicula seminalis*), *VS*, hvarefter den genomlöper den af körtel- och muskelsubstans sammansatta sädeskörteln (*prostata*, *P*), för att öppna sig i urinröret. I bitestikeln, sädesledaren och framför allt i prostata produceras den vätska, i hvilken de hanliga könscellerna, som utvecklats i testikeln, genom urinröret aflägsnas ur kroppen, "sädesvätskan". Prostata innesluter ett större eller mindre rör, som äfven öppnar sig i urinröret och som utgör en rest af Müllerska gångarna, hvilka — såsom ofvan nämnts — tjäna som utförsvägar för de honliga könskörtlarna, ovarierna, och därför hos den manliga individen förlora all betydelse och till största delen försvinna. Den obetydliga resten af dessa gångar i prostata kallas *sinus prostaticus* l. *uterus masculinus* (*SP*). Med *Sp* betecknas den främre bäckenfogen (*symphysis pubis*), med *Ur* ena urinledaren.

Utvecklas ovarier i stället för testiklar, så går — såsom ofvan framhållits — urnjuren hos de högre stående djuren och människan nästan fullständigt tillbaka; och ovariets könsceller, äggcellerna, aflägsnas genom särskilda rörbildningar, de Müllerska gångarna. Fig. 2 visar reduktionen af urnjuren med den "primära urinledaren" och utvecklingen af de Müllerska gångarna. *O* visar ovariet. På sidan om detta framträda de obetydliga och funktionslösa resterna af urnjuren (*epophoron*), *U*, och af den primära urinledaren (*Gartners kanal*), *W*. Den Müllerska gången (*M*) är ett

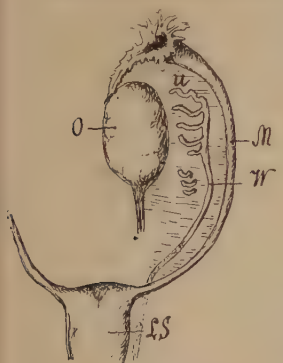

Fig. 2.

kraftigt utvecklad rör, som framåt trattformigt mynnar i bukhålan. Själfva mynningen är omgifven af fransar (*fimbriæ*), af hvilka några nå fram till äggstockens yta (för att uppfånga de ur ovariet lösgjorda äggcellerna). Inom bäckenets område sammansmälta de båda Müllerska gångarna till ett i sin öfre del utomordentligt tjockväggigt oparigt rör. De sinsemellan fria delarna af gångarna bilda äggledarna (*tubæ uterinæ* l. *tubæ Fallopii*), och de med hvarandra sammansmälta delarna utveckla sig till lifmodern (*uterus*), *LS*, och slidan (*vagina*). Fig.

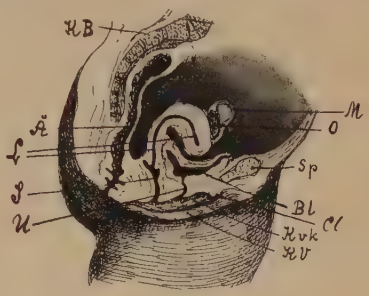

Fig. 3.

3 visar ett längdsnitt genom bäckenet af en kvinna. *KB* återger korsbenet; vid *Ä* ändtarmen, vid *M* den vänstra äggledaren, vid *O* det vänstra ovariet, vid *L* den framåt böjda lifmodern, längsskuren i midtlinjen, vid *S* slidan, vid *Bl* urinblåsan med urinröret (*U*), vid *Sp* den främre bäckenfogen (*symphysis pubis*). Sammansmältningen af de Müllerska gångarnas nedre del till bildandet af ett så omfångsrikt organ som lifmodern har betingats däraf, att hos däggdjuren ha dessa gångar ej allenast till uppgift — såsom äggledarna, tuborna — att fortleda äggstockarnas äggceller i riktning mot kroppens yta, utan ha därjämte under den historiska utvecklingens gång måst med sin lifmoderdel anpassa sig för uppgiften att utgöra en behållare af och näringsförmedlare för det växande fostret, tills detta senare nått en så jämförelsevis långt gången utveckling, att det kan omedelbart mottaga intrycken af och anpassa sig efter den yttre världen. Det gäller nämligen som allmän regel inom djurvärlden, att ju utvecklingshistoriskt äldre en djurform är, eller, med andra ord, ju primitivare byggnad den har, desto tidigare under den individuella (den ontogenetiska) utvecklingens gång är den förmögen af att reda sig på egen hand. Ju högre åter djurformen befinner sig på utvecklingens skala, desto längre tid under ontogenesens gång är den i hjälplöst tillstånd och i behof af allt slags skydd och af näring.

De *yttre könsorganen* bilda, som ofvan framhållits, de apparater, som erfordras vid kopulationen, d. v. s. sammanförandet af de olika könens könsceller. Liksom spermatozoerna äro de aflande cellerna, som inträngа i och befrukta äggcellerna, så äro äfven de hanliga kopulationsorganen så byggda, att de kunna inträngа i de honliga. Ofvan visades, att sädesvätskan tömmes i urinröret (*urethra*) och därifrån fortledes ut på kroppens yta. Hos den manliga individen är urinröret långt utdraget ge-

Ord, som saknas under K, torde sökas under C.

nom utvecklingen af manslemmen (*penis*), som innesluter en stor del af detta rör. Fig. 1 visar ett längdsnitt ungefär genom midten af urinrör och manslem. Närmast intill blåsan ligger urinröret inbäddadt i prostata. Vid den främre ändan af denna körtel passerar urinröret genom bäckenväggen och blir därefter inbäddadt i en blodrik svällkroppsväfnad (*corpus cavernosum urethræ*), *Cu*, som fortsätter framåt mot manslemmens fria ända. Här omges urinröret af en annan svällkroppsliknande väfnad, som bildar ollonet (*glans*), *Gl*. Manslemmen innehåller därjämte en tredje parig svällkropp (*corpus cavernosum penis*), *Cp*, som vid roten af manslemmen är fäst vid bäckenbenen. Huden öfver manslemmen är lätt förskjutbar och bildar ett veck (*præputium*, *Pr*.) omkring ollonet. Genom blodfyllnad af svällkropparna sväller manslemmen och blir styf, och under erektionen utsprutas sädesvätskan.

De honliga yttre könsorganen utgöras af 2 par hudveck: de stora blygdläpparna (*labia majora*, fig. 3, *KV*), som utvecklingshistoriskt motsvara pungarna (scrota) hos mannen; de små blygdläpparna (*labia minora*), *Kvk*, som innehålla en svällkroppsliknande väfnad och som utvecklingshistoriskt motsvara den del af det manliga urinröret, som ligger inbäddad i svällkroppsväfnad, fig. 1 *Cu*; samt af kittlaren (*clitoris*), fig. 3 *Cl*, som motsvarar den öfriga delen af manslemmen, men som erhållit endast en rudimentär utveckling.

Till könsorganen böra också hänföras bröstkörtlarna (*mammæ*), som utgöra en modifierad form af hudens svettkörtlar. Hos den hanliga individen nå dessa organ — såsom otjänliga — en jämförelsevis endast rudimentär utveckling; hos den honliga däremot utbildas de till ett så att säga förberedelsestadium för aktiv tjänst, hvilken senare hos modern inträder omedelbart efter barnets födelse.

Vid utvecklingen af könsorganen kunna på mångfaldigt sätt abnorma bildningar komma till stånd. Så kan det t. ex. hända, att inom ena kroppshalfvan bildas en testikel, under det att inom den andra kroppshalfvan en äggstock utvecklas. En sådan individ blir samkönad och kallas hermafrodit (se Hermafroditism). Man känner dock med säkerhet endast ett eller ett par sådana fall från människa. Däremot är s. k. falsk hermafroditism (pseudohermafroditism) ingalunda sällsynt, hvarvid kroppshalfvornas könskörtlar äro af samma slag, men där med afseende på öfriga könsorgan eller könskaraktärer en viss blandtyp gör sig gällande.

Jfr Befruktning och Fortplantning samt ang. könsorganen hos växter dessa ord och Pistill, Pollen och Ståndare. E. Hgn.

Könspelare (*Gynostemium*), *bot.* Se Androeceum, sp. 995, Asclepiadaceæ och Orchidaceæ.

Könsurvalet. Se Descendensteori, sp. 198.

Köp (lat. *emtio et venditio*), *jur.*, aftal, hvarigenom den ena kontrahenten (*säljaren*) afhänder sig gods till medkontrahenten (*köparen*) mot ett dennes vederlag i pengar (priset). Till sin natur står sålunda köpet närmast öfriga afhändelsekontrakt: byte (gods mot gods), gåfva (utan vederlag) och försträckning (mot framtida vederlag till lika art och myckenhet som det afhända). Hvad, som härvid utmärkts som afhändelsekontrakt är också gemenligen eganderättsaftal, i det att det afhända innehafves under eganderätt och med dylik rätt öfverlåtes på medkontrahenten. Emellertid kan visserligen annat än eganderätt vara föremål för afhändelse, nämligen hvad helst som i öfverlåtarens hand består som en självständig rättighet. Sålunda komma onekligen köpets regler i tillämpning, då någon mot penningersättning till annan afstår en sin nyttjande- eller panträtt till annans egendom eller ock fordran, aktie eller annan delrätt i förmögenhetsgemenskap. — Med stigande samfärdsel tränger naturligen köpet det tidigare bytet ur användning. Därmed blir ock köpet det principala aftalet, hvilket framför andra får sin tekniska utbildning och därigenom äfven mera eller mindre kommer att tjäna till mönster för alla de andra. För en äldre tid visar sig detta bl. a. däri, att formerna för köpet tagas i bruk äfven vid rättshandlingar, som stå köpet ganska fjärran och t. o. m. falla h. o. h. utom det förmögenhetsrättsliga området, exempelvis ej blott vid panträtts upplåtelse, skuldförbindelses iklädande och testamentes upprättande, utan äfven vid adoption och äktenskaps ingående. Bevis därpå lämnar särskildt den romerska rätten. För den moderna rättens del framträder köpets egenskap af hufvudaftal egentligen på det sätt, att rättsnormer, som ega betydelse för privata rättsförhållanden i allmänhet, till en början närmare förarbetas och fastställas särskildt med afseende å köpet och för fall därutom endast analogivis finna tillämpning. Det hör till en senare utveckling att i hufvudsak lösgöra samma rättsnormer från köpet samt att bereda dem en självständig plats i rättssystemet och på tal om de särskilda rättsförhållandena endast meddela nödiga fullständigande eller afvikande bestämmelser. På ett utvecklingsstadium af först angifna art befinner sig exempelvis den svenska lagen om köp af lös egendom 20 juni 1905 i sina bestämmelser om *dröjsmål*, *eviktionsskyldighet*, *fel eller brist i gods*, *hemul*, *retentionsrätt* af obligatorisk karaktär och *stoppningsrätt* (se dessa ord). För öfrigt gäller anmärkningen äfven hvad lagen innehåller om tid och ort för prestations utgörande samt om den af föremålet för prestationen fallande afkastningens uppdelning mellan kontrahenterna. En brist i systematik vidlåder också den svenska rätten så till vida, som den hvar för sig afhandlar köp af lös och fast egendom på sina särskilda ställen och icke, sedan den i allmänhet fastställt köpets regler, tilläggsvis förordnar hvad i ämnet är att speciellt iakttaga rörande fast egendom. Ifrågavarande förfarande har emellertid för sig gammal historisk häfd. Flera rättssystem än det svenska befinna sig dessutom på dess ståndpunkt såväl i det ena som i det andra omhandlade afseendet. Sakligt har den svenska uppställningen med sig fördelen af rättssatsernas klarare framstående vid rättskipning, men också faran af ofullständighet och bristande öfverensstämmelse i lagstiftningen. — Allmänt äro stadgandena om köp af lös egendom dispositiva, så att de träda ur kraft, i mån som kontrahenterna aftalsvis enat sig om annat eller i anledning af handelsbruk eller annan sedvänja få anses ha afsett dylik afvikelse. Af de s. k. *essentiala contractus* (se d. o.), här godset och priset, är beträffande det senare enligt lagen tillräckligt för aftalets bindande tillkomst, att mellan kontrahenterna är klart, att något skall betalas; och sålunda är öfverenskommelse om ett visst belopp ej af nöden. I mot-

satt fall skall nämligen köparen gälda "hvad säljaren fordrar, där det ej kan anses oskäligt". Presumtionsvis ha f. ö. uppställts som allmänna principer, *att* köpet skall fullgöras på anfordran, *att* prestationerna skola ske samtidigt (*kontantköp* i motsats till dels *kreditköp*, då varan presteras först, och dels *prenumerationsköp*, då betalning erlägges på förhand), *att* köparen har att afhämta varan (*afhämtningsköp*) på platsen för säljarens hemvist eller rörelse (*platsköp* i motsats till *distansköp*, då säljaren har att sörja för godsets aflämnande till fraktförare eller vid försändelse sjöledes för ombordförande), *att*, med visst undantag skada å godset genom olyckshändelse stannar på köparen, allenast om den inträffat, först sedan säljaren lämnat från sig godset till respektive köparen, hans folk eller fraktföraren, *och att* beträffande rätten till godsets afkastning det åter hänger på, när aflämnandet skall eller skolat ske och hvad skäligen kan ha beräknats skola falla i tiden dessförinnan och därefter. Som allmänt omdöme om 1905 års lag må sägas, att den i jämförelse med annan svensk civilrättslig lagstiftning är synnerligen utförlig och rik på detaljbestämmelser, men ock svår att behålla i minnet genom de många växlande synpunkterna och rättsgrunderna. I ej ringa mått inverkar härvid, att det i ett sammanhang lämnats regler för flera olika slags köp af lös egendom. Fråga är då icke om förenämnda åtskillnader mellan köp. Men midt upp bland föreskrifterna om vanligt köp äro gifna sådana rörande *handelsköp* (se d. o.), alldeles oafsedt att i ett par fall särskilda stadganden meddelats med afseende å köpman såsom kontrahent vid vanligt köp. Stundom har man ock det intryck, att lagstiftarna väl mycket haft handelsrättsliga förhållanden i tankarna, äfven då fråga varit om menige mans handel i det dagliga lifvet. I hvarandra löpa ock stadgandena om köp af bestämdt ting och köp af myckenhetsting, d. v. s. hvad, som är bestämdt allenast till art och myckenhet (leveransaftal, inbegripande dels hvad i handelsvärlden kallas *leveransköp* och *köp på leverans* eller försäljning för framtida prestation och stundom särskildt af gods, hvaröfver säljaren vid aftalet ännu ej förfogar, och dels *halfgeneriska köp* (se d. o.). — Så till vida är icke något att anmärka på 1905 års lag, som den med frångående från eljest öfvad sed i svensk lagstiftning förbigår sakrättsliga frågor. Därigenom har blott reda vunnits. Men äfven på det obligatoriska området har lagen visserligen lämnat luckor att utfylla. Delvis stå för sådant ändamål till buds särskilda äldre eller yngre specialstadganden i ämnet. Hit höra bl. a. stadgandena, att för vissa fall kreditförsäljning af vin, öl och brännvin ej medför rätt att utsöka betalning (k. förordn. ang. försäljning af vin och öl 9 juni 1905 § 5 och k. förordn. ang. försäljning af brännvin 9 juni 1905 § 8). Emellertid äro nämnda slags specialstadganden, fastän gifna särskildt med afseende å köp, oftast af större räckvidd och gälla för aftal i allmänhet (Ärfdab. 22 § 4 p. 2, samt Handelsb. 1 §§ 1 och 8). Omvändt tjäna till fullständigande af köpets regler alltid de allmänna rättsnormerna för *aftal* (se d. o.). Detta gäller bl. a. allt hvad rör aftals giltighet och rättsliga utkräfbarhet. Härvid komma särskildt i betraktande två af 1905 års lagstiftare afsiktligt förbigångna aftal, nämligen *afbetalningsköpet* (upplåtelse af sak mot terminliga hyresbelopp, men under bestämmelse att, om och sedan på sådant sätt sakens beräknade värde fullt inbetalts, hyresmannen blir egare, men för motsatt fall förlorat all sin rätt enligt kontraktet, utan att vara befriad från sina åtagna förbindelser eller i allt fall ega att återfå redan erlagda belopp) och *differensköpet* (köp på leverans af vara med fluktuerande marknadspris mot viss köpeskilling under tyst förutsättning att, allteftersom på dagen för prestationens utgörande marknadspriset under- eller öfverstege köpeskillingen respektive köparen och säljaren ha att betala mellanskillnaden). I brist på särskilda bestämmelser rörande dessa slags aftal räknas de båda i vår rättspraxis som giltiga. För afbetalningskontraktets del ligger förklaringen däri, att fastän det ofta nog lär kunna anses innebära ett utnyttjande af annans trångmål, oförstånd eller lättsinne, vara ockerbestämmelser (lag 14 juni 1901) endast afse fall af försträckning och anstånd med betalnings erläggande å förfallotid. Oaktadt differensköpet till sitt syfte ej är något annat än ett spel, har man åter låtit det få gälla för hvad det enligt sitt innehåll ger sig ut för att vara. — Hvad angår *köp af fast egendom*, finnas i hufvudsak ej andra lagstadganden än Jordab. 1 § 2, 10 § 1 och 11 §§ 1—7 med dess bestämmelser om aftalets ingående och säljares hemulsskyldighet. Därutöfver har man att hålla sig till rättspraxis, som f. ö. på kardinala punkter än afvikit från angifna lagstadganden och än gifvit dem en föga förståndsenlig utläggning. Afvikelserna från rättsreglerna vid köp af lös egendom finnas beträffande hemuls- och eviktionsskyldighet anmärkta under detta senare ord. I öfrigt må följande framhållas. Enligt lagen sakna resolutiva villkor vid köpet all giltighet samt hör till aftalets laga verkan, att det upprättats skriftligen och blifvit undertecknadt af kontrahenterna eller deras laga ställföreträdare jämte två närvarande ojäfviga vittnen, och att, där säljaren begagnat sig af ombud, han för denne utfärdat skriftlig fullmakt. Detta är absoluta rättssatser, mot hvilka alltså kontrahenternas öfverensstämmande vilja ej gäller något. Det är f. ö. äfven så, att med afseende å deras rättsförhållanden ej muntliga aftal ega rättslig betydelse till ändring i eller fullständigande af det skriftligas innehåll. Å andra sidan räknas i rättspraxis ej så noga med det lagstadgade undertecknandet, i det att köpekontrakt tagits för godt, då det varit försedt med allenast säljarens underskrift, och då det varit bevittnadt allenast af en ojäfvig person. Af Jordab. 11 § 7, som, för det fall att i gränstvist köpare ej lyckas värja sitt innehaf, låter honom själf bära skadan utan ersättningsrätt mot säljaren, har än vidare rätteligen dragits den slutsats, att säljaren endast i mån af särskild tillförsäkran svarar för, att köparen erhåller viss areal, eller att egendomen eljest är af viss beräknad beskaffenhet. Men i rättspraxis har man gått än vidare och tillämpat rättsnormen, äfven då köparen på grund af tredje mans rätt måste afstå från byggnader eller annat, som för vanliga fall måste ha ansetts åtfölja densamma, eller han funne egendomen belastad med en för honom vid aftalets ingående okänd nyttjande-, afkomst- eller servitutsrätt. Det lägges alltså på köparen att i dessa delar skaffa sig klart besked före aftalets slutande och räknas säljaren icke till skada,

Ord, som saknas under K, torde sökas under C.

att han tegat med hvad han i saken vetat. Allenast vid fastighetsgäld gör man undantag, i det man utgår därifrån, att priset bestämts för egendomen i gravationsfritt skick, och att på detsamma förty bör afräknas all å egendomen hvilande gäld. Vid köp af fast egendom är ytterligare prestationsorten bestämd af egendomens belägenhet, öfvergår ansvaret för skada genom olyckshändelse med aftalet samt har köparen från och med den aftalade tillträdesdagen att njuta till godo afkastning, men ock att vidkännas skatter och andra med egendomen förbundna utgifter. För säljarens del är ej tal om någon plikt att vårda egendomen vid köparens bristande tillträde å dagen därför, men ej heller om en säljarens retentionsrätt eller befogenhet att vid bristande betalning eller obestånd på köparens sida rygga aftalet. I gengäld eger han att begagna sig af den säkerhet för ogulden köpeskilling, som tillkommer honom enligt Jordab. kap. 11 § 2. Den nya lagberedningen har i sina förslag till jordabalk 1907 och 1909 meddelat jämförelsevis utförliga föreskrifter om köp af fast egendom. Förslagen röja i denna del stark påverkan af 1905 års lag om köp af lös egendom. I mångt och mycket har dock lagberedningen hållit fast vid förutvarande rätt. Afvikelserna innebära f. ö. delvis ett stadfästande af uppstånden rättspraxis och delvis åter tvärtom ett dess underkännande. En särskild nyhet är, att skriftlig utfästelse att sälja kan inom viss stadgad tid göras gällande i form af yrkande på skadestånd för bristande fullgörande. Af mera väsentlig betydelse är för öfrigt, att till själfva försäljningen ej fordras mera än en säljarens skriftliga och obevittnade handling, att, undantagandes villkor för öfverlåtelsen, muntliga aftal gälla vid sidan af den skriftliga handlingen, och att säljaren har att svara för en sin underlåtenhet att på förhand upplysa köparen om sådana tredje man tillkommande rättigheter, som komma att belasta egendomen jämväl i köparens hand eller betaga honom rätt till byggnad eller annat, som enligt lag eljest skulle höra till egendomen. Brytandet med rättspraxis på sistnämnda punkt är för hvarje fall en oomtvistlig förbättring. Se vidare Byte, Frestetid, Förköp, Köpebref, Köpekontrakt och Öppet köp. Litt.: Almén, ”Om köp och byte af lös egendom” (1906 och 1908). A. W.

Köp af fast egendom. Se Köp.

Köpebref är en skriftlig handling, hvarigenom säljare af fast egendom, vanligen under erkännande af köpeskillingens mottagande, på köparen öfverlåter sin rätt till egendomen. Historiskt leder köpebrefvet närmast sitt ursprung från samma handling som lagfartsbeviset, nämligen från äldre tiders fastebref. Visserligen torde det redan tidigt ha inträffat, att den, som afhände sig fast egendom, utfärdade särskildt öfverlåtelsebref (*skötebref*). Men sedan med landslagarna stadgats, att allt köp af fast egendom skulle ske å tinget, blef det å landet häradshöfdingen, som förmedlade öfverlåtelsen. Det af honom till bevis om förhandlingen vid tinget upprättade *fastebrefvet* (i städerna *stadsbref*) utfärdades ock i form af en öfverlåtelsehandling. Vid sidan däraf behöfdes ej någon annan. Men då köpet i äldre tider icke fick ega rum, innan säljarens frände genom hem- och uppbud satts i tillfälle att begagna den dem tillkommande lösningsrätten, innehöll fastebrefvet gemenligen äfven intyg, att säljaren låtit hem- och uppbud ske och att hans ättemän dock ej anställt bördsklander. Senare blef emellertid mot lag brukligt, att köpet afslöts utom tinget samt före de därstädes verkställda uppbuden. Därvid upprättades ofta ett särskildt, af båda kontrahenterna undertecknadt *köpekontrakt*, innefattande noggranna bestämmelser om köpets innehåll och villkor, hvarförutom äfven bibehölls seden att i sammanhang med köpeskillingens mottagande utfärda en särskild öfverlåtelsehandling å egendomen. Men detta s. k. köpebref kom att utställas af säljaren och före den i och för uppbuden fortfarande nödvändiga tingsförhandlingen, och köpebrefvet innebar därvid ett berättigande för köparen att anordna om de säljaren egentligen åliggande uppbuden. På denna rättsutveckling togo 1734 års lagstiftare fasta. Dessa, som för öfrigt gjorde giltigheten af fastighetsköp beroende på upprättande af köpekontrakt, ha, såsom lagstadgandena utvisa, uppenbarligen förutsatt, att säljaren därefter skulle utfärda särskildt köpebref och att köparen för lagfarts vinnande skulle förete det vid domstol i och för erhållande af uppbud. Senare lagstiftning och praxis ha dock ej vidhållit denna uppfattning. F. n. meddelas lagfart jämväl allenast på köpekontrakt, såframt ej af detta framgår, att köpets fullbordan gjorts beroende af köpebrefs utfärdande. Å andra sidan anses i praxis köpebrefvet kunna helt och hållet ersätta köpekontraktet. A. W.

Köpegods kallades i äldre tid sådana gods, som genom köp eller byte frångått kronan. Köpegods å s. k. förbudna orter voro underkastade Karl XI:s reduktion på det sätt, att de skulle af kronan lösas efter närmare angifna grunder. Däremot voro köpegods å de s. k. icke förbudna orterna till en början fritagna från reduktion, såvidt ej köpet skett till kronans förfång, men 1689 utsträcktes kronans lösningsrätt jämväl till köpegods af sistnämnda slag. C. v. O.

Köpehandelskompaniet inrättades 1614 och fick privilegier, skepp och kanoner af Gustaf II Adolf och skulle ensamt ha rätt att köpa och utskeppa all råkoppar. Det uppgick 1625 i Generalhandelskompaniet, som fick privilegier att drifva handel på Afrika, Amerika och ”Magellanika”.

Köpekontrakt kallas skriftlig, af kontrahenterna undertecknad handling om köps ingående. Genom sådan handling vinner underhandling om köp sin afslutning och får köpet själft sin rättsliga bestämning. Vid aftal, där ej skriftlig uppsättning är villkor för dess giltighet, förtager dock aftalets skriftliga affattning ej verkan af en däremot stridande muntlig öfverenskommelse. Detta har sin tillämpning jämväl i fråga om köp. Köp af fast egendom blir dock bindande först med kontrahenternas undertecknande af skriftligt kontrakt, som f. ö. skall bevittnas. Sådan handling allena eger vitsord i fråga om sistnämnda aftals innehåll. Jfr Aftal, Köp och Köpebref. A. W.

Köpenhamn (da. *Kjöbenhavn* l. *Köbenhavn*, lat. *Hafnia*), Danmarks hufvudstad, är beläget på Själlands östra kust, vid den del af Öresund, som bär namnet Kalvebodstrand (se d. o.), under 55° 41′ 13″ n. br. och 12° 34′ 44″ ö. lgd (fr. Greenwich), 490 km. s. om Kristiania och 750 km. s. v. om Stockholm. K. (jfr den till art. hörande färglagda kartan)

A
B
C
D
1
2
3
4
5
t. Slangerup
t. Klampenborg
t. Helsinger
t. Brønshøj
Kapelmanns K.
Slangerup Stift
Østergaard
Lygten
Bispeeng
Vandværk
Nørrebros Station
Stephans K.
Balders Pl.
Herrens o. Mandens Hospit.
Teknisk Inst.
Rundtel
Sinedens K.
Alderstrost
Alderdoms Hjem
St. Stefans-Stift
Blegdams Hospital
Johannes Stift
St. Hans Kirke
Assistents Kirkegaard
NØRREBRO
Kapel
Prov. Anst.
Helligkors K.
Frederiksberg Hospital
Asyls Sygehus
Bolgen
Forbrænd. Anst.
Kremator.
Pumpehus
Vandværk
St. Thomas K.
Lukas K.
Syvejen
Aaboulevard
Ladegaard
Frederiksberg Station
Raadhus
Landbohøiskole
Markus K.
Jacobs K.
Adventist K.
Klampenborg Bane
Nordenskjoldsgaard
Aaboulevard
Elektr. Stat.
Vandværk
Sibam
Frederiksberg
Have
Zoologisk Have
Frederiksberg Slot
Kiosk
Imanuels K.
Hovedbanegaarde
Lille Rund
Rosenkrans K.
Kath. K.
Centralbanegaard
VESTERBRO
Sondermarken
Idiot Anst.
Matthæus K.
Slagtehuse
Vestre Gasværk
Gethsemane K.
VALBY
Jesus K.
Ny Carlsberg
Gaml.
Alliance
ST. JØRGENS SØ
ØSTERBRO
Nordisk Familjebok, 2:a uppl., B. XV.
Bibliographis

nstitut in Leipzig

består af flera hufvuddelar: egentliga K. med citadellet Frederikshavn (byggdt 1662—64), Kristianshavn (se d. o.) på ön Amager, förbundet med K. genom Knippelsbro och Langebro, förstäderna Österbro (i n.), Nörrebro (i n. v.) och Vesterbro (i s. v.), skilda från inre staden genom de tre insjöarna Sortedams, Peblinge och S:t Jörgens sö, men förenade genom Fredensbro midt öfver Sortedams sö och Dronning Louises bro mellan denna och Peblinge sö, samt Amagerbro l. Sönderbro utanför Kristianshavn, vidare de nyligen med K. inkorporerade f. d. landsförsamlingarna Sundbyerne i norra delen af Amager (inkorp. 1902), Valby utanför Vesterbro och Bröndshöj n. om Nörrebro (de båda senare inkorporerade 1901). Därjämte är K. sammanbyggdt med Frederiksberg (se d. o.), som det nu omsluter på alla sidor, så att äfven denna i öfrigt självständiga kommun måste räknas bland förstäderna. Sak samma med Hellerup (se d. o.) utanför Österbro. K:s terräng är genomgående flack och höjer sig blott 2—10 m. ö. h., med undantag af enstaka punkter i Bröndshöj eller Valby: högsta punkten i dess omnejd är Frederiksberg eller Valby backe (30,8 m.). Stadens största utsträckning från v. till ö. är 10 km., från n. till s. 12,8 km. Arealen är omkr. 70 kvkm., men häraf kommer blott 1/3 på gamla staden, ja t. o. m. blott 2,5 kvkm. på det egentliga inre K. och 46 kvkm. på de inkorporerade delarna. Till 1872 omgafs inre staden af vallar och grafvar, men sedan dess ha vallarna antingen jämnats med marken till bulevarder eller omdanats till parkanläggningar (Örstedsparken, Aborreparken, Östre anlæg), under det att de forna glaciserna äro nästan h. o. h. bebyggda (de s. k. "Voldkvarterer"). Endast Kristianshavns vall finns kvar i sitt gamla skick och likaså citadellet Frederikshavn ("kastellet"). Om K:s nuv. befästningar se nedan. — En särskild del af äldre staden är Slotsholmen, där K:s äldre borg låg och där det 1884 nedbrunna Kristiansborg slott (sedan 1906 under återuppförande; se Kristiansborg med 2 afbildningar), statsdepartementens byggnader ("ministerialbygningen"), börsen (se fig. till art. Börs), tyghuset, k. biblioteket (nyuppfördt 1898—1908), riksarkivet (sedan 1910 inrymdt i den forna biblioteksbyggnaden) och Thorvaldsens museum (se Thorvaldsen, B.) äro belägna. Denna stadsdel omges af hamnen och en för smärre fartyg segelbar kanal samt är förbunden med den öfriga staden genom 8 broar. Bland *öppna platser* märkas Kongens nytorv (omkr. 3,4 har), med en ryttarstaty af Kristian V (i bly, rest 1688; vanligen kallad "hesten"), och omgifvet af Charlottenborg (pl. II, fig. 6; byggdt 1672—77, sedan 1753 säte för konstakademien), utrikesministeriet, k. teatern (pl. III, fig. 12), handelsbanken, "Magasin du Nord" (ett omfattande varuhus), hotell d'Angleterre (K:s största hotell), Det store nordiske telegrafselskabs byggnad, lifförsäkringsbolaget Standards s. k. marmorhus och Thottska palatset (pl. III, fig. 15), Amalienborg plads l. Frederikspladsen, omgifven af Amalienborgs (se pl. XXVII till art. Byggnadskonsten och fig. till art. Amalienborg) fyra palats (två af dessa äro förbundna genom en vacker kolonnad), där konungen och kronprinsen residera, och prydd med Fredrik V:s ryttarstaty (i brons, rest 1771); S:t Annæ plads från ångbåtskajen (Kvæsthusbro) till Bredgade, med statyer af kompositörerna J. P. E. Hartmann och N. V. Gade; Højbroplads (pl. IV, fig. 19), K:s förnämsta blomster- och grönsakstorg; vid dess ena slutpunkt finns sedan 1894 en fontän, "Storkespringvandet", under det i andra ändpunkten reser sig biskop Absalons ryttarstaty (modellerad af V. Bissen och rest 1902; se Absalon jämte fig.) med det därtill angränsande fisktorget "Gammelstrand"; Slotspladsen framför Kristiansborgs slott med Fredrik VII:s ryttarstaty (af H. Bissen, aftäckt 1873); Gammel- och Nytorv, ända till 1795 skilda af rådhuset, men numera en sammanhängande plats (det var förut K:s egentliga torg, men är nu saluplats blott för fjäderfä, fläsk o. d.; vid Nytorv ligger det s. k. "Raad- og domhus", numera användt blott af Hof- og stadsretten, kriminaldomstolen och polismyndigheterna); slutligen Raadhuspladsen (2,9 har) framför det nya praktfulla rådhuset (byggdt af M. Nyrop 1893—1904, med den stora härligt utsmyckade rådhushallen och det 102 m. höga rådhustornet, hittills det högsta i Danmark; se pl. XXVII till art. Byggnadskonsten samt vidstående pl. I, fig. 3); här är också knutpunkten för K:s spårvägar, och här ligga flera stora hotell. Stråkvägen från Raadhuspladsen, som ligger mellan den egentliga gamla staden och vägen till Vesterbro förbi Industriforeningens byggnad (utställningsbyggnad 1872) och Tivoli, fram till Kongens nytorv är K:s viktigaste trafikled ("Ströget") via Frederiksberggade, Vimmelskaftet och Östergade, korsande Gammeltorv och Højbroplads. Från Kongens nytorv går strömmen vidare via Bredgade, som skär K:s förnämsta kvarter, öfver Grönningen nedanför citadellet ut till Langelinie, stadens mest omtyckta promenad längs Sundet. I Vesterbro inrättades 1879 ett stort kreaturstorg, "Kvægtorvet", med många stallar och slakthus (inalles 8,2 har), och till samma ställe förlades senare "Halmtorvet", medan det egentliga "Grönttorv" är beläget invid Örstedsparken. Af *parkanläggningar* må framhållas Rosenborgs have, vanligen kallad Kongens have (12 har), med statyer af H. K. Andersen, drottning Karolina Amalia och V. Hörup; Örstedsparken (6,4 har) med en minnesstod öfver H. K. Örsted (af Jerichau, aftäckt 1876), en staty af hans broder A. S. Örsted och en kolossal byst af L. N. Hvidt samt många afgjutningar efter klassiska eller moderna skulpturer; Aborreparken (pl. IV, fig. 16), botaniska trädgården (9 har, öppnad 1874) med präktiga växthus, Östre anlæg (15,4 har) och slutligen förlustelsestället Tivoli (anlagdt 1843; jfr pl. IV, fig. 20). Af *kyrkogårdarna* ligga endast Holmens och Garnisons kirkegaard innanför sjöarna: de gamla kyrkogårdarna, som lågo vid själfva kyrkorna, äro nu alldeles slopade. På Holmens kirkegaard finns en gemensam graf (med ett stort minnesmärke) för dem, som stupade 2 apr. 1801; på Garnisons kirkegaard har uppförts en minnesvård öfver dem, som föllo i slesvigska krigen 1848—50 och 1864, samt en stor graf för krigare från sistnämnda år. I Nörrebro ligger Assistenskirkegaarden (21 har), som sedan 1760 varit K:s mest begagnade begrafningsplats; men härtill kommo 1870 den nya Vestre kirkegaard i Valby (58 har), den största och vackraste af dem alla, och slutligen 1903 Bispebjerg kirkegaard (31 har), hvartill också hör ett krematorium i Bröndshöj. Mellan Nörrebro och

Ord, som saknas under K, torde sökas under C.

Österbro ligga 3 stora öppna slätter (''fælleder''), som förut begagnades dels vid militära öfningar, dels till betesmarker för stadens kreatur, men numera äro en tummelplats för allsköns idrott. Den mellersta, Blegdamsfælled, upptages till stor del af Epidemisjukhuset (sedan 1878) och det stora Rigshospitalet (uppfördt 1905—10), och resten skall jämte en del af Österfælled omdanas till folkpark. Bland *minnesmärken* må utom de förut nämnda framhållas Frihedsstötten (se d. o.), rest 1792—97 till minne af stavnsbaandets upphäfvande, Niels Juels minnesmärke framför f. d. Gammelholm, Kristian IV:s och sjöhjälten E. Suensons statyer i Nyboder, Holbergs och Öhlenschlägers statyer vid ingången till k. teatern, Tyko Brahes framför observatoriet, Tordenskjolds vid Holmens kirke, Tietgens vid ingången till börsen samt ett gemensamt monument öfver Ewald och Wessel vid Trinitatis kirke. Vid ingången till Langelinie uppfördes 1908 en praktfull fontän af Bundgaard, ''Gefion plöjer med sine öksne Sjælland ud af Sverige'', och på Langelinie restes 1888 en segerkolonn öfver I. Huitfeldt. I *arkitektoniskt hänseende* är K. ej starkt utprägladt. Till följd af de stora eldsvådorna 1728 och 1795 återstå ej många gamla byggnader — de flesta finnas nu på Kristianshavn —, och genom många enstaka ombyggnader de sista 50 åren har en stor mängd af de hittills kvarlämnade efter hand försvunnit. Slutligen har under nyaste tiden en stor del af det äldsta och mest förfallna kvarteret med smala gator och trånga gränder nedrifvits för att lämna rum för nya stora hus och breda gator; samma öde har vederfarits äfven enstaka smala gator i andra delar af staden, så att K:s prägel af gammal stad betydligt utplånats. Husen äro genomgående väl och solidt uppförda; men om man undantar de offentliga byggnaderna och en del privathus, i synnerhet i de nyare delarna af staden, ha de ej någon tydligt framträdande och framför allt ej någon gemensam egendomlig stil (om byggnadstypen för en del arbetarbostäder se d. o., sp. 1315). Gatorna längs ''Ströget'' och några af dess sidogator upptagas nästan uteslutande af butiker och affärslokaler; de ha också på senaste tiden, liksom flera andra af hufvudgatorna, belagts med asfalt i st. f. den forna stenläggningen och belysas af elektriska båglampor. Af slott märkas i K. Kristiansborg (se d. o.), Amalienborgs (se d. o.) 4 palats, som tillika med det angränsande ''Gule palæ'' vid Amaliegade äro konungahusets residens; Rosenborg (se d. o.), som innesluter ''de danske kongers kronologiske samling'' med många rariteter och dyrbarheter, och ''Prinsens palæ'' (pl. III, fig. 14), där nationalmuseet och de andra historiska samlingarna bevaras. Bland *kyrkorna* må nämnas Vor Frue kirke (byggd omkr. 1200, förstörd af vådeld 1728 och 1807, åter uppförd 1821—29) med en portal af doriska kolonner, men utan tornspira, prydd (se pl. II, fig. 8) med Thorvaldsens statyer af Kristus och de 12 apostlarna samt hans ''dopängel'' och flera andra skulpturer, vidare med statyer af Mose och David (den förra af H. Bissen, den senare af Jerichau) vid ingången samt med byster af biskoparna Mynster och Martensen samt af kompositören Weyse längs ena sidan, numera domkyrka för Själlands stift; Helligaandskirken, urspr. tillhörande ett helgeandshus (byggd 1409, restaurerad 1878—80); Trinitatis kirke (uppf. 1637—56 med det bekanta ''Rundetaarn'', som var observatorium till 1861; pl. I, fig. 2); Holmens kirke (1639—41; pl. I, fig. 4) med N. Juels och P. Tordenskjolds grafkapell; S:t Petri kirke (från 1200-talet, sedan 1586 öfverlämnad till tyska församlingen) med ett 78 m. högt torn; Vor Frelsers kirke (1682—96; pl. II, fig. 7) i Kristianshavn med ett präktigt torn och en utomkring detta löpande, 1749—52 byggd spiraltrappa ända upp till spetsen; samt af de nyare S:t Johannes' kirke (1856—61) i Nörrebro, S:t Jakobs i Österbro (1876—78), S:t Pauls kirke (1872—77) i Nyboder, S:t Matthæus' kirke (1878—80) och Eliaskirken (1906—08) i Vesterbro, Jesuskirken (1884—94) i Valby, präktigt utstyrd och försedd med ett särskildt klocktorn, och Frederikskirken l. Marmorkirken (se pl. XXVII till art. Byggnadskonsten) midt emot Amalienborg (till hälften uppförd af Jardin 1754—70 och fullb. 1875—94 af F. Meldahl på K. F. Tietgens bekostnad för 1½ mill. kr.), med en koppartäckt kupol (29 m. diameter), som lyfter sig högt öfver staden och skönjes på långt håll utifrån Sundet. På balustraden öfver kyrkans nedre del stå 18 jättestora zinkstatyer af män, som haft betydelse i den kristna kyrkans historia från Mose till Luther, och vid dess två ingångar stå bronsstatyer dels af Ansgarius och Grundtvig, dels af psalmdiktarna Brorson och Kingo. Vidare må nämnas det stora missionshuset Bethesda (uppf. 1881—82) och Nikolai taarn, en rest af den gamla Nikolaikirken (se å pl. I fig. 1) från 1200-talet, som brann 1795 (den vackra spiran återuppfördes 1909—10). Under de sista 30 åren ha i K. byggts 25 större eller mindre kyrkor, till största delen genom privat insamling, under det att förut funnos inalles blott 17. Dessutom finnas 1 reformert (både fransk och tysk), 1 anglikansk, 1 metodistisk och 1 irvingiansk kyrka, 3 romersk-katolska kyrkor och 1 grekisk-katolsk (rysk), ett par mindre sektkyrkor och 1 judisk synagoga. 1910 grundlades på tomt, upplåten af danska staten, i närheten af citadellet för svenskarna i K. en särskild kyrka, Gustafskyrkan (efter ritning af T. Wåhlin; pl. I, fig. 5), hvartill medel åstadkommits genom enskildas gåfvor och ett anslag (80,000 kr.) af svenska riksdagen. Kyrkan invigdes af konung Gustaf V 1 juni 1911. — Om universitetet och därmed förbundna läroanstalter se Köpenhamns universitet. — *Vetenskapliga* och *konstsamlingar*: k. biblioteket och universitetsbiblioteket (se Bibliotek, sp. 275—277); riksarkivet (se d. o.) samt landsarkivet för Själland och småöarna; Nationalmuseet, omfattande både nordiska fornsaker och föremål från medeltiden och nyare tiden till 1660, etnografiska museet, antikkabinettet och mynt- och medaljsamlingen, alla i ''Prinsens palæ''; Dansk folkemuseum (grundlagdt 1885), belysande lefnadsförhållandena i Danmark sedan 1660; historiska vapensamlingen i tyghuset; sjökartearkivet; konstmuseet (pl. III, fig. 10; uppf. 1896), omfattande såväl tafvel- och skulpturgalleri (företrädesvis dansk konst) som en samling afgjutningar och gravyrer (inalles 80,000 blad, hvaraf 10,000 handteckningar); ''Hirschsprungske malerisamling'' (se Hirschsprung), hvartill ny byggnad nu uppföres; Thorvaldsens museum; Ny Carlsberg glyptotek (se d. o. och pl. III, fig. 13);

Fig. 1. Köpenhamn år 1618. T. v. slottet; därbakom det tornprydda rådhuset, därnäst Vor Frue kirke med hög tornspira, i midten Helligaandskirken och t. h. Nikolaikirken.

Fig. 2. Trinitatis kirke med Rundetaarn

Fig. 3. Parti af nya rådhusets gård.

Fig. 4. Holmens kirke.

Fig. 5 Svenska Gustafskyrkan (med församlingshus).

Fig. 6. Nyhavn och del af Kongens nytorv med Charlottenborg t. h.

Fig. 7. Vor Frelsers kirke.

Fig. 8. Vor Frue kirkes inre.

Fig. 9. Universitetshuset.

Fig. 10. Konstmuseet.

Fig 11 Frihamnen.

Fig. 12. K. teatern.

Fig. 13. Ny Carlsberg glyptotek.

Fig. 14. Prinsens palæ (inrymmande Nationalmuseet, Etnografiska museet m. m.).

Fig 15. Thottska palatset.

Fig. 16. Aborreparken.

Fig. 17. Koncertpalæet (Schimmelmannska palatset).

Fig. 18. Studenterforeningens nya byggnad.

Fig. 19. Höjbroplads.

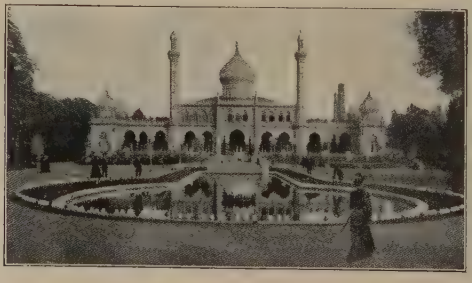

Fig. 20. Tivolis konsertsal.

''Moltkes malerisamling'' (150 målningar, mest nederländska) och konstindustrimuseet (uppf. 1895). För konstens befrämjande verka Akademiet for de skönne kunster (se d. o.), k. teatern (grundlagd 1748, ny byggnad 1874; pl. III, fig. 12), musikkonservatorium (upprättadt 1866 af en magnat; med särskild byggnad 1905), vidare 4 enskilda teatrar, nämligen Kasino (anslag till byggandet 1845, öppnadt för konserter m. m. febr. 1847, för teaterföreställningar 26 dec. 1848), Folketeatret (öppnad 1857, men sällskapet, Linges, bildadt redan 1855), Dagmarteatret (1883) och Det ny teater (1909), samt 3 mindre förstadscener, hvarpå spelas företrädesvis farser. — Af *skolor* har K:s kommun 12 s. k. ''betalings''- och 25 ''friskoler'' med inalles 49,000 elever, undervisade af 640 lärare och 852 lärarinnor; därtill komma 40 privata folkskolor med 6,000 elever och 22 privata ''real- l. almenskoler'' med ett liknande antal. Af de sistnämnda äro 7 goss- och 3 flickskolor samt 1 samskola, med examensrätt; af gosskolorna böra nämnas de två ''borgerdydskoler'' (se B o r g e r d y d) och ''Efterslægtselskabets skole''; af flickskolorna är Natalie Zahles skola mest betydande. Vidare må nämnas det statsunderstödda allmänna läroverket Metropolitanskolen (från 1545, till 1817 kalladt Vor Frue skole) samt bland fackskolor Den tekniske skole (stor ny byggnad 1881), Köbmandsskolen (grundlagd 1901), Tegne- og industriskolen for kvinder (1876) och Navigationsskolen, vidare institut för blinda och döfstumma samt idiotanstalt. — *Sjukhus*: Rigshospitalet, som på sina 10 afdelningar har inalles 975 sängar och som skall träda i stället för Frederiks hospital (se d. o.) med Födelsstiftelsen; Kommunehospitalet (se d. o.), hvartill komma Vestre hospital (nu kalladt R. Berghs hospital), som förut vårdade offentligt eller hemligt prostituerade kvinnor (124 sängar), Öresunds hospital (upprättadt 1875, 456 sängar), Epidemi- l. Blegdams hospital (upprättadt 1879, 417 sängar), Dronning Louises börnehospital (1879), Niels Finsens lyseinstitut (1901; se fig. till art. F i n s e n), Garnisonshospitalet, Söetatens hospital och ett för här och flotta gemensamt epidemisjukhus, ett privat katolskt sjukhus, S:t Josefs hospital (1875, 400 sängar), och flera mindre sjukhus. Under byggnad är ett nytt kommunalt sjukhus på Bispebjerg i Bröndshöj. Kommunens vårdanstalt för sinnessjuka är (sedan 1810) S:t Hans hospital vid Roskilde (Bistrup), och i den närliggande Boserup skov inrättades 1901 ett folksanatorium för lungsiktiga (150 platser). — Köpenhamnarna åtnjuta ett förtjänt rykte för välgörenhet, och i K. finnas såväl många filantropiska föreningar som en mängd *fromma stiftelser*. Af dessa böra framhållas Almindeligt hospital, försörjningsanstalt för ej arbetsföra män och kvinnor (grundlagdt 1769 och till 1863 därjämte kommunens sjukhus, 1892 flyttadt och i en ny och bättre form inrättadt enligt sin ursprungliga bestämmelse för 1,546 pers.), hvartill senare anslutits ett ålderdomshem (430 pers.); S:t Johannesstiftelsen, inrättad 1883—85 dels som sjukhus för obotligt kroniskt sjuka (316 patienter), dels som arbetsanstalt för aktningsvärda arbetsföra fattiga, som tillsvidare sakna annat förvärf (260 pers.); Vartou hospital för 450 ålderstigna män och kvinnor, till största delen det senare; Treschowska stiftelserna, som omfatta 114 fria bostäder, och Soldenfeldtska stiftelsen med fri bostad för 125 äldre kvinnor; Alderströst, hvars två afdelningar tillsammans lämna fri eller billig bostad åt 448 handtverksmästare eller deras änkor. Dessutom finnas åtskilliga liknande stiftelser, upprättade af enskilda näringsidkande klasser, och kommunalstyrelsen förfogar öfver en årligen växande legatmassa af inalles öfver 21 mill. kr.

Kreditinrättningar m. m.: Nationalbanken (1818), Privatbanken (1857), Landmandsbanken (1871), Handelsbanken (1873), Haandverkerbanken (1898) och några mindre banker; Sparekassan for K. og omegn (1820) Bikuben (1857), Dansk arbejderbank (1872) och Den sjællandske bondestands sparekasse (1856); Danmarks hypotekbank (1906), Tiendebanken (1903), grundlagd för att främja tiondens aflösning; 5 kreditföreningar för fastighetsegare, dels blott i Köpenhamn, dels rundtom i östiften; 3 hypoteksföreningar, Statsanstalten for livsforsikring (1871), Lif- och brandförsäkringsbolaget Danmark (1861), Hafnia (1872) och några mindre lifförsäkringsbolag, 3 brandförsäkringsbolag för fast egendom och 3 för lösöre och varor, 4 olycksfalls- och 6 sjöförsäkringsbolag; Overformynderiet (1857), med 166½ mill. kr. innestående kapital, och Assistenshuset (1688, sedan 1753 under statens kontroll), som beviljar lån mot lösörepant. Börsen byggdes 1619 ff. af Kristian IV, men såldes 1855 till grosshandlarsocieteten. Det store nordiske telegrafselskab (stiftadt 1869), Det forenede dampskibsselskab (1866) och Det östasiatiske kompagni (1897) samt grönländska handeln med monopol under statens förvaltning ha alla säte i K.

Af de många *samfunden* och *föreningarna*, dels för vetenskap och konst, dels med humana och sociala syften, kunna nämnas Videnskabernes selskab (stiftadt 1742), som 1897 fick en präktig byggnad för sig och Carlsbergfonden (se d. o.); Det nordiske oldskriftselskab (1825), Landhusholdningsselskabet (1769), Kunstforeningen (1825; se K o n s t f ö r e n i n g e n, sp. 857), Musikforeningen (1836), Industriforeningen (1838), Haandverkerforeningen (1840), Arbejderforeningen (1860), Studenterforeningen (1820) med en ny ståtlig byggnad (1910; pl. IV, fig. 18), Handels- og kontoristforeningen (stiftad 1841, men väsentligt omdanad under Tietgens ledning 1886), Frimurerlogen, hvars stora hus blef färdigt 1868, Odd Fellowordenen, som 1900 köpte f. d. Schimmelmanska palatset, ständigt användt som konsertlokal (''Koncertpalæet''; pl. IV, fig. 17), och Kristelig forening for unge mænd, med en stor byggnad (1900). Frälsningsarmén fick 1887 en afdelning i K. och har där utvecklat en betydande verksamhet bland de lägsta samhällslagren. Det kongelige köbenhavnske skydeselskab og danske broderskab, omnämndt redan 1443, har uteslutande sällskapligt syfte.

K. är måhända i högre grad än någon annan hufvudstad medelpunkt för folkets andliga och materiella lif. Där finnas dess viktigaste vetenskapliga och konstnärliga institutioner (se ofvan). Det är säte för regeringen, riksdagen, Höjesteret, Landsoverretten för östiften (jämte K:s Hof- og stadsret, se d. o.), Själlands biskop och stiftsamtman, flottans amiral, kommenderande generalen på öarna och generalstaben. Där finnas arméns tyghus och verkstäder, dess ingenjörkår och största delen af dess artilleri, och flera infanteriregementen äro där garnisonerade.

Ord, som saknas under K, torde sökas under C.

Utom citadellet finnas 9 kaserner, bland dem Lifgardets med en stor exercisplats och ett exercishus (förr tillhörigt Rosenborg). En del af K:s hamn upptages af örlogsflottan, och på 4 holmar n. om Kristianshavn ligger örlogsvarfvet med verkstäder, upphalningsbäddar, docka och arsenal; en del af Nyboder begagnas ännu till bostäder för flottans officerare och underofficerare samt varfvets fasta manskap.

Hamnen, som bildas af en arm af Sundet mellan K. och Amager, är landets största och bästa samt en af de mest betydande vid Östersjön. Den har sedan 1865 betydligt utvidgats, har blifvit både fördjupad och bättre reglerad samt har nu en vattenareal af inalles 314 har och en längd från n. till s. af 10 km. Den delas i tullhamnen och frihamnen. Den förra utgöres emellertid af 3 delar, nämligen ytterhamnen (f. d. inre redden), hvartill ingången nu skyddas af vågbrytare och på hvars östra sida man genom utfyllning bildat Refshaleöen (med stora petroleumupplag samt Burmeister & Wains skeppsvarf), inre hamnen, som sträcker sig från Bomlöbet vid Toldboden till Langebro och äfven omfattar flottans förläggningsplats, och södra hamnen, nyaste delen, anlagd sedan 1900, där genom utfyllningar gjorts stora landvinningar på ömse sidor om Kalvebodstrand (Islands brygge på Amagersidan och Kalvebods brygge midt emot) och där en ny fabriksanläggning kunnat upprättas. Från inre hamnen skär Nyhavn in som en kil (pl. II, fig. 6) till Kongens nytorv, liksom äfven Slotsholmskanal, som skiljer Slotsholmen från den öfriga staden. N. om den egentliga hamnen ligger frihamnen (anlagd 1894; pl. III, fig. 11), af hvars afspärrade terräng (61 har) blott $^3/_5$ äro vattenareal, en synnerligen djup bassäng, tillgänglig för de största ångfartyg och med plats för ångfärjorna mellan Malmö och K., under det resten upptages af väldiga, delvis under jorden befintliga varuskjul, två sillpackhus och andra varumagasin samt en del fabriksbyggnader. — Första *järnvägen* från K. öppnades 1847 och gick till Roskilde; därifrån utsträcktes den 1856 väster ut till Korsör, 1870 söder ut till Masnedsund och 1874 i n. v. till Kalundborg. 1863 öppnades en särskild järnbana öfver Hellerup till Klampenborg (Dyrehaven), och 1864 fortsattes den från Hellerup öfver Hilleröd till Helsingör. 1897 drogs en järnväg från den nya östbangården nära frihamnen öfver Hellerup längs Sundets kust till Helsingör (''Kystbanen''), 1879 en bana från Frederiksberg till Frederikssund, 1906 en från Nörrebro till Slangerup och 1907 en från Sundbyerne till Dragör och Kastrup (''Amagerbanen''). Sedan 1864 har Centralstationen (''hovedbanegaarden'') legat innanför S:t Jörgens sö, sträckande sig längs denna i hela dess längd med särskilda bangårdar för Nord- och Klampenborgbanorna och med egna verkstäder; men 1895—1901 byggdes en ny godsbangård vid södra hamnen, och den personbangård, som sedan 1904 håller på att uppföras, är förlagd till södra sidan af Vesterbro. Härifrån kommer vidare att utgå en delvis underjordisk ringbana, som skall förbinda denna bangård med östbangården och därifrån dragas i en båge öfver Nörrebro, Frederiksberg och Valby, under det de yttre banorna skola stråla ut från Ringbanans stationer. I närheten af personbangården skall byggas en ny centralpostanstalt. Första *spårvägslinjen* anlades 1866, men sedan ha linjer dragits genom eller till alla delar af staden, från Valby och Frederiksberg till Hellerup med fortsättning till Gjentofte och Klampenborg och från Sundbyerne till Bröndshöj. Nu (1911) finnas inalles 14 linjer förutom de frederiksbergska med en totallängd af 56 km.; de drifvas nästan alla med elektrisk kraft och skola snart öfvertagas af kommunen. Sedan 1883 är ett omfattande *telefonnät* dels utspändt öfver staden, dels draget under densamma medelst underjordiska ledningar.

Kommunalförvaltningen handhas af *magistraten* och *borgerrepresentationen* (stadsfullmäktige) i förening; den förstnämnda är dessutom en verkställande myndighet, medan den sistnämnda närmast är beslutande och beviljande. Magistraten utgöres af en af konungen utnämnd *overpresident*, som därjämte med kommunens styrelse vakar öfver statens intressen, 4 borgmästare och 4 oaflönade rådmän, alla valda af borgerrepresentationen, de förre närmast på lifstid, de senare på 4 år. Borgerrepresentationen räknar 42 medlemmar (före de nya inkorporationerna 36), valda proportionellt för 4 år af alla skattdragare, som oafbrutet bott i K. ett helt år före valåret, och af deras hustrur. Antalet väljare 1909 var 127,000, hvaraf 95,600 röstande (före rösträttens utvidgning 1908 blott 55,000). Hamnen, som är en självständig och självegande institution, styres af en af konungen utnämnd hamnkapten och ett hamnråd, hvars ordf. utgöres af K:s overpresident och af hvars 12 andra medlemmar konungen väljer 2, hvart och ett af riksdagens ting 2 och borgerrepresentationen de 6 öfrige. — I spetsen för poliskåren står en af konungen utnämnd polisdirektör, som under sig har 4 polisinspektörer, hvar och en chef för sin afdelning, 9 polisassistenter, hvar och en med sin station, samt 55 öfver- och 751 vanliga konstaplar. Utom K:s egentliga domstol, Hof- og stadsretten (se d. o.), finnas en särskild kriminal- och polisdomstol samt en sjö- och handelsdomstol. K. har häktet vid sidan af ''domhuset'' och därjämte Västra fängelset, beräknadt för 288 pers.; på Kristianshavn ligger statens straffanstalt för kvinnor (66 pers.) från hela landet (f. d. ''Tugt-, rasp- og forbedringshus'', urspr. 1621—1790 en vårdanstalt för vanartade barn och ännu i dagligt tal kalladt ''börnehuset''). I Sundbyerne ligger sedan 1908 K:s tvångsarbetsanstalt och arbetsinrättning ''Sundholm'', som aflöst f. d. ''ladegaarden'', belägen i Frederiksberg, och rymmer 236 tvångsarbetande och 440 tillfälligtvis arbetslösa. Brandväsendet ledes af en brandchef; bakom rådhuset ligger Centralbrandstationen, utrustad med ångsprutor m. m., och såväl där som på de 7 andra stationerna finns fast manskap dag och natt. — För fyllande af K:s vattenbehof inrättades 1856—58 ett vattenledningsverk, som senare betydligt utvidgats, med flera pumpverk, artesiska brunnar och ledningar från fjärran liggande sjöar; det lämnar årligen 135,65 mill. tunnor vatten. — 1856—58 byggdes i Vesterbro det första gasverket, hvartill 1877—78 kom ett annat i Österbro och 1903—07 ett tredje i Valby; härtill sluter sig ett särskildt för Sundbyerne, anlagdt före inkorporeringen. — 1890—93 byggdes ett elektricitetsverk, och senare tillkommo två andra. — Sedan 1858 har K. efter hand erhållit ett vidsträckt underjordiskt kloaksystem, hvars hufvudledningar — delvis å särskilda pumpstationer — ha sina mynningar långt ut i

Sundet. K:s kommunala inkomster voro 1909—10 39,100,000 kr., hvaraf i skatt å fast egendom 7,457,000, inkomstskatt 5,293,000, afgifter för monopol 1,129,000 och koncessioner 410,500, inkomster af kapital eller egendomar 9,435,000 (däraf öfverskott af gasverken 3,3 mill., af elektricitetsverken 3,5 mill. och af vattenverken 0,6 mill.), slutligen förbrukade aktiva 1,234,000 och upptagna lån 14,242,000. Utgifterna voro 36,576,000 kr., nämligen till förvaltning, hvaribland pensioner 1,637,000, fattigvård 3,162,000, ålderdomsunderstöd 1,424,000, skolväsen 5,261,000, rätts- och polisväsen 2,488,000, omkostnader för sjukhus, sinnessjuka och allmän hälsovård 3,778,000, brandväsen 741,000, vägar och gator 1,828,000, belysning 872,000, renhållning 812,000, räntor å skulder 5,074,000 och afdrag 11,216,000 samt ökning af aktiva 6,774,000. K:s skulder äro 177 mill. kr., medan dess tillgångar äro 220,5 mill., och dess fastigheter ha ett sammanlagdt värde af 155 mill., nämligen för egendomar till kommunala ändamål 57,9, egendomar af ekonomisk betydelse 44,5 och belysningsverken 52,3. K:s finansiella ställning är bekymmersam. — I kyrkligt hänseende är K. indeladt i 3 prosterier; det väljer 14 folketingsmän och 7 landstingsmän. Dess vapen är 3 torn, af hvilka det mellersta är större än de två andra, och under dem några vågor.

K:s *befolkning* är 1911 efter den nya folkräkningen 462,132 pers. mot 400,575 år 1901, hvilket visar en tillväxt af öfver 15 proc. under 10 års förlopp. Af befolkningen 1901 voro 184,700 män och 215,900 kvinnor, alltså 54 proc. kvinnor. För att få en riktig bild af hufvudstadens storlek bör man dock tillägga inbyggarantalet för Frederiksberg 97,370 pers. och för Gjentofte (med Hellerup) 24,642, hvarigenom befolkningen för Stor-K. uppgår till inalles 584,144 pers. eller öfver 1/5 (21 proc.) af hela Danmarks folkmängd (2,757,000 pers. 1911). K:s befolkning var 1801 blott 101,000 pers. och ännu 1850 blott 130,000; tilläggas härtill omkr. 10,000 för de nu inkorporerade delarna och för Frederiksberg, visar sig en fyrdubbling af K:s folkmängd under 60 års förlopp. Det är i synnerhet sedan 1870, som tillströmningen från det öfriga landet egt rum. Samtidigt har förhållandet mellan stadens enskilda delar väsentligen ändrats. I det inre har stadens befolkning starkt aftagit, emedan byggnaderna där till stor del omdanats från boningshus till affärslokaler, och folktillväxten faller under senare tiden uteslutande på förstäderna, i synnerhet dessas yttre delar. Af befolkningen i K. och Frederiksberg stodo 1906 14,200 pers. utanför folkkyrkan; däraf voro 3,276 judar och 3,234 romerska katoliker. 32,500 voro utlänningar, hvaraf öfver hälften svenskar, nämligen 16,637 (männen nästan uteslutande handtverkare eller arbetare, kvinnorna tjänstefolk), medan omkr. 4,000 voro födda i Slesvig och 6,000 i Tyskland. Svenskarna ha bildat en förening (1867) hufvudsakligen för sjukhjälp, och en kvinnoförening samt byggt sig en egen kyrka (se ofvan). Af äktenskap ingicks omkr. 1/5 borgerligt, och omkr. 1/4 af antalet födda barn var oäkta. Under senaste åren har födelsesiffran minskats, men dödsfallen ha i ännu större grad aftagit, hvilket tyder på, att K. är en jämförelsevis sund stad.

Befolkningens snabba tillväxt står väsentligen i samband med *handelns* och *industriens* raska utveckling. På handel och samfärdsel ha 1/5 och på handtverk 2/5 af alla själfförsörjare i K. sitt lifsuppehälle (medtagas de försörjda, bli siffrorna ändå större); kvinnornas deltagande i arbetet är i stark tillväxt både i fråga om handel och industri. K. är Danmarks viktigaste handelsstad: den öfvervikt, som Hamburg ännu för 50 år sedan hade på det danska affärslifvet, särskildt i Jylland, är för länge sedan bruten, och affärerna ledas nu företrädesvis från K:s börs, hvarjämte K. delvis fyller äfven Skånes behof. Af hela Danmarks import 1909 (725 mill. kr. värde) kommo på K. omkr. hälften af de varor, som stannade inom landet (271 mill. kr. värde), och 9/10 af reexporterade varor; af exporten (608 mill. kr. värde) bidrog K. med 3/10 (landtbruksprodukter till England gå öfver Esbjerg). K:s handelsflotta utgöres af omkr. 400 ångfartyg om 344,700 ton (1870 funnos blott 48 ångfartyg om 7,500 ton), hvilket är omkr. 81 proc. af hela Danmarks ångfartygsflotta; däremot har K. blott 300 segelfartyg om 16,500 ton, d. v. s. knappt 12 proc. af hela landets. Hamnen besöktes 1907 af 18,916 fartyg om 3,952,000 registerton, hvaraf omkr. 1/3 kom på frihamnen; hela ökningen sedan 1897 kommer på den sistnämnda, medan antalet besök af den allmänna hamnen är nästan oförändradt. Af bref utdelades 1909—10 47,8 mill. (däraf omkr. hälften lokalbref) och afsändes 90,9; af telegram anlände till K. 756,700 och afsändes 702,700. Af industriella anläggningar må särskildt framhållas skeppsvarf, maskinfabriker, gjuterier och andra metallvarufabriker, porslins-, fajans- och terrakottafabriker, bryggerier, sprit- och sockerfabriker, ångkvarnar, bagerier, konservfabrik, smörpackningsanstalter och flera slags väfverier. Ej få handtverksgrenar drifvas numera rent fabriksmässigt: byggnads- och möbelsnickeri, vagn- och skodonsfabriker. Af 80,100 arbetare komma 1/3 på företag med 21—100 arbetare och 1/3 på företag med öfver 100 arbetare. Af ångpannor funnos i K. 1909 754 om 27,000 hkr; dessutom användas i stort omfång både gas och elektricitet som drifkraft. E. Ebg.

Köpenhamns fasta försvar. Sedan det redan i början af 1600-talet påbörjade ombyggandet af K:s gamla enceinte med Frederikshavns citadell in. och Kristianshavns befästning på Amager ändtligen fullbordats 1677, gjordes föga vid det fasta försvaret förrän 1713, då sjöbatterierna Trekroner och Prövesten bildades genom några gamla örlogsskepps sättande på grund, och i slutet af 1760-talet, då sjöfästet Lynetten anlades och batteriet Sextus vid Kristianshavns nordspets utvidgades, hvarjämte ett nytt Tre kroner sedermera byggdes, Prövesten förnyades och Strickers batteri på Amager anlades. Enceinten hade emellertid blifvit alltmer gammalmodig, hvarför densamma började raseras 1872. Äfven sjöbefästningarna, som förut gång efter annan iståndsatts, förstärktes nu intill 1868 med ett nytt Prövesten samt med anläggandet af Mellemfort och Kalkbrænderibatteriet m. fl. åtgärder. Det räfflade artilleriets införande tvingade emellertid till omedelbart vidtagande af ytterligare förstärkningar, som utfördes 1868—79. Under tiden hade dock nya, på modernare principer stödda befästningsförslag uppgjorts för såväl land- som sjösidan, och tack vare de för finansåren 1885—94

fastställda provisoriska lagarna, enligt hvilka för sjöbefästningarna med bestyckning anslogos 14,102,000 (slutligen 16 mill.) kr. och för landbefästningarna med bestyckning 19,511,500 (till sist 35 mill.) kr. samt hvad de senare beträffar äfven genom Danmarks kvinnor insamlade penningar ställdes till förfogande, fullbordades till 1896, resp. 1895, K:s *nuvarande fasta försvar*, som utgöres af *å sjöfronten* Charlottenlundsbatteriet och på Amager Kastrupsbatteriet, Middelgrundsfortet (se Kustfort), Kalkbrænderibatteriet, Tre kroner, Lynetten, Mellemfortet och Prövesten samt kustbatteriet Hvidöre, alla med modern och mestadels pansarskyddad bestyckning; och *å landsidan Nordfronten* bakom det sanka och för öfversvämning arrangerade lågland, som sträcker sig från Klampenborg längs Dyrehaven till Lyngby och omfattar Kristiansholmslinjen, Östra och Västra Ordrupskratbatterierna samt forten Fortunen och Garderhöj; *Nordvästfronten*, inom hvilken öfversvämningsområdet fortsätter i sydlig och sydvästlig riktning och som omfattar forten Lyngby, Bagsværd och Gladsaxe samt Vangede-, Budinge- och Thinghöjbatterierna framför samt Bernstorff- och Gjentoftebatterierna bakom nämnda område; och *Västfronten*, som utgöres af en sammanhängande och delvis med kaponjärer försedd, delvis i sågform bruten linje från Otterslevmosse ö. om Husum ned till Kjögebukten och omfattar *23 fronter* med 20 m. breda och 2 m. djupa grafvar, hvarjämte på yttersta vänstra flygeln Avedörebatteriet skyddar mot enfilad och ryggeld från sjön. Härförutom skulle äfven Kristianshavn och Frederikshavn bibehållas, som de voro, men det senare har sedermera slopats, och utanför detsamma har K:s frihamn anlagts. Emellertid hade senare tiders militärtekniska framsteg äfvensom de olika åsikterna om landbefästningarna gjort en revidering af planen för K:s fasta försvar nödvändig, och slutligen afgaf den sedan 6½ år samlade försvarskommissionen 10 juli 1908 sitt eller rättare sina båda förslag, hvilka skilde sig egentligen däruti, att majoriteten (10 röster) endast ville förbättra sjöfronten för 13 mill. kr., men nedlägga landbefästningarna, under det att minoriteten (6 röster) ville förbättra sjöfronten för 14,6 mill. kr., men därjämte ej blott bibehålla, utan äfven utvidga landbefästningarna för närmare 9 mill. kr. Regeringen åter föreslog riksdagen att bevilja dels 11 mill. kr. till sjöbefästningarna, dels 10,5 mill. kr. till anläggandet af framskjutna positioner å landsidan i en linje ungefär från Vedbæk till Stora Vejle-åns utlopp, men detta kompromissförslag antogs ej af riksdagen, som likväl 24 sept. 1909 beviljade 11,2 mill. kr. till kustbefästningarnas utvidgning och 2,5 mill. kr. till flygelfort, men å andra sidan beslöt, att K:s landbefästningar skulle nedläggas våren 1922, om ej folkmeningen vid denna tid fordrade deras bibehållande eller befästningsfrågans lösning på annat sätt. För dessa 13,7 mill. kr. komma nu under en åttaårsperiod K:s *blifvande sjöbefästningar* att anordnas och skola, fullbordade, bestå af Charlottenlunds och Hvidörebatterierna, Middelgrundsfortet, Trekroner, Mellemfortet, Prövesten och Kastrupbatteriet, som alla förstärkas, ett nytt fort på Saltholmsflakket, nya batterier på Saltholm, vid Dragör, Raagaard och Kongelunden på Amager, nya fort vid Taarbæk havn och Taarbæk kirke på norra samt Avedörebatteriet, som förstärkes, och nytt fort vid Mosede (vid Kjöge bukt) på södra flygeln. Redan under 1910 påbörjades flera af de nya befästningarna, och på senaste tid (mars och april 1911) väckte det i Sverige berättigad uppmärksamhet, att sand för fyllning å Saltholmsflakket fick hämtas i Lundåkrabukten vid Skånes kust. L. W:son M.

Historia. K. omtalas första gången 1043, under namnet *Havn* (*Hafnæ*, senare lat. *Hafnia*), då det berättas, att Sven Estridsön, sedan han blifvit slagen af Magnus den gode, flydde dit. Längre fram i tiden begagnades namnet *Kaupmannahafn* (”köpmännens hamn”), hvaraf det nuv. namnet är bildadt. Antagligen var det en by, som hade sin hufvudsakliga betydelse genom sillfisket i Öresund och därigenom drog köpmännen till sig. Den låg nära mynningen af en å, som förde vattnet från sjöarna ut till kusten, och hade framför sig flera mindre holmar, som först efter hand genom landets höjning eller utfyllningar blifvit landfasta. Valdemar den store skänkte Havn och flera kringliggande byar till biskop Absalon, som 1167 byggde en fast borg på Slotsholmen och 1186 lade denna och byn under Roskilde biskopsstol. 1245 satte Erik Plogpenning sig i besittning af K., hvilket 1248 medförde dess ödeläggande af lybeckarna. 1250 återgick K. till biskopen. 1254 fick K. sin första stadsrätt, af biskop Jakob Erlandsön, men denna rör närmast borgarnas ställning till biskopen. 1259 under kampen mellan konungen och prästerskapet intogs och plundrades K. af furst Jarimar af Rügen. Redan på 1200-talet hade K. fyra kyrkor (Vor Frue kirke, S:t Petri och S:t Klemens i öfre delen och S:t Nikolai nere vid hamnen) samt två kloster (Gråbrödraklostret, 1238, och Helligaandshuset, 1296). 1289 hotades K. af en norsk flotta och befästes året därpå med murar och torn. Den nya stadsrätten 1294 fastställde ytterligare borgarnas beroende af biskopen, och då de förre s. å. gjorde uppror i förlitan på konungens hjälp, måste de snart falla till föga och blefvo 1296 hans ”arvefæstere”, under det de förut varit själfegande. Under rikets upplösning 1329 gjorde sig den holsteinske grefven Johan den milde till herre i K. 1341 öfverlät därför biskopen provisoriskt staden åt konung Valdemar, men först 1346 fick konungen denna i sitt våld och fick 1350 ny öfverlåtelse af densamma. 1359 trolofvades hans dotter Margareta med konung Håkan af Norge i K., och 1363 hölls stor fest därstädes med anledning af deras biläger. Året förut hotades K. af hansestädernas flotta, och utanför i Sundet stod ett sjöslag. Ett nytt angrepp 1368 ledde till stadens intagande och fullständiga ödeläggelse; äfven borgen förstördes, och det dröjde länge, innan K. reste sig. 1375 återlämnades staden till biskopen i Roskilde och anses vid denna tid (1380) ha haft omkr. 4,000 inv. 1416 gjorde sig Erik af Pommern till herre öfver densamma och tvang domkapitlet att afstå från sina rättigheter till K.; sedan har det stått omedelbart under konungen och blef snart rikets viktigaste stad samt erhöll 1422 stora privilegier. 1427 blef hansestädernas flotta slagen utanför K., och ett nytt angrepp året därpå afvisades efter stora förluster. 1443 gjorde Kristofer af Bajern K. till konungens residens, utfärdade en ny stadsrätt

Ord, som saknas under K, torde sökas under C.

och invigde det slott, som hans företrädare och han själf hade byggt, med ett präktigt bröllop. (Sedan dess ha de fleste danska konungar till 1766 firat sitt bröllop i K.) De följande konungarna utvidgade slottet; 1479 invigdes universitetet, och konung Hans gaf upphof till örlogsvarfvet på Bremerholm, uppkalladt efter de hanseatiske köpmännen. Kristian II ville göra K. till stapelstad för hela Danmark och den förnämsta handelsplatsen vid Östersjön samt flyttade därför hufvudstationen för Öresundstullens upptagande från Helsingör till K. (detta räckte dock blott några få år) och lät holländare bosätta sig på Amager (1521). K. förblef därför Kristian troget och höll sig efter hans bortresa 1523 i 8 månader, innan det i jan. 1524 underkastade sig Fredrik I; denne förstärkte därefter betydligt stadens befästning. 1529 predikade Hans Tausen reformationen i K., och 1530 hölls där en offentlig disputation mellan katoliker och protestanter; julen s. å. bröto borgarna in i Vor Frue kirke och förstörde helgonbilderna. De ställde sig äfven på reformatorernas sida under herredagen i K. 1533 och slöto sig 1534 till grefve Kristofer af Oldenburg, då han lofvade arbeta för Kristian II:s återinsättande som konung, och uthärdade 1535—36 ett helt års belägring med fruktansvärd hungersnöd och annat elände, innan de gåfvo sig till Kristian III. I okt. 1536 hölls en riksdag i K., där reformationen fastställdes, och 1537 återupprättades universitetet. Under Kristian IV (jfr pl. I, fig. 1) anlades både Kristianshavn och Nyboder, många nybyggnader uppfördes, hamnen utvidgades mot n. till Toldboden, och därifrån byggdes en ny vall i en båge utanför Nyboder och Rosenborg till Nörreport, hvarigenom K:s omfång nästan fördubblades. Också började förstäderna utvecklas utanför vallarna, men de nedbrändes i aug. 1658, då Karl X Gustafs här nalkades. Till lön för borgarnas löfte att trofast värna staden gaf Fredrik III dem sin försäkran om stora privilegier för K. som fri riksstad och borgarnas likställdhet med adeln. K. uthärdade nu en långvarig belägring och afslog 11 febr. 1659 svenskarnas hufvudstormning samt räddade därigenom Danmarks tillvaro som självständigt rike. 27 maj 1660 slöts fred med Sverige, och i sept. s. å. öppnades i K. en riksdag, där stadens borgerskap och prästeståndet understödde konungen i att störta adelsväldet och ersätta det med kungligt enväldе. 1661 fick K. sina privilegier stadfästa, men de hade förlorat sin största betydelse just genom enväldets införande. K:s nya kommunalråd, bestående af 32 representanter, fick ej stor makt, och det dröjde länge, innan den borgerliga likställdheten med adeln någorlunda genomfördes, närmast genom ämbetsmannaklassens utveckling. Citadellet anlades 1662—63, och s. om Slotsholmen bildades 1667—68 genom utfyllning i Kalvebodstrand ett nytt kvarter, Frederiksholm, just där kampen stått hetast under den nattliga stormningen 1659. En del af det nya inkorporerade kvarteret ut mot Nyboder bebyggdes. Kristianshavn införlifvades med staden 1674, och K. hade väl då omkr. 40,000 inv. (1658 beräknas antalet till 29,000), men härens och flottans manskap, hofvets personal och ämbetsmännen utgjorde en betydande del däraf. I juli 1700 utstod K., utan att lida synnerlig skada, ett bombardemang af en engelsk-holländsk-svensk flotta, och juni 1711—mars 1712 hemsöktes det af pesten, som bortryckte öfver $^1/_3$ af hela befolkningen. I okt. 1728 blefvo omkr. $^2/_5$ af K. (hela norra delen), 1,670 hus med 5 kyrkor, under fyra dagars förlopp lågornas rof. Kristian VI lät 1731—32 rasera det gamla kungliga slottet och uppförde i stället Kristiansborg, och under Fredrik V bebyggdes K:s förnämsta kvarter, Frederiksstaden med Amalienborg. I slutet af 1700-talet nådde K:s handel och däraf följande förkofran sin största blomstring, och den skada, som eldsvådan i sept. 1795 vållade, i det $^1/_4$ af staden, särskildt dess äldsta del (946 hus), lades i aska, blef jämförelsevis snabbt botad. 1800-talet inleddes af sjöslaget på K:s redd 2 april 1801 mot en engelsk flotta, men det var blott ett förebud till stadens belägring i aug. 1807 af engelska landstigningstrupper och det fruktansvärda bombardemanget 2—5 sept. s. å., hvarigenom omkr. $^1/_{12}$ af stadens hus (300 st.) förstördes och 1,600 människor dödades, hvarjämte katastrofens följder bragte ännu mera skada öfver staden och landet. Hade de föregående 25 åren varit en glansperiod för K., blef det följande kvartsseklet desto mera bekymmersamt och torftigt i materiellt hänseende. Märkligt nog hade vetenskap, litteratur och konst samtidigt härmed på många sätt en guldålder. Genom julirevolutionen 1830 framspirade ett nytt politiskt lif, som satte frukt, då marsrörelsen 1848 — ännu fredligare än 1536 och 1660 — gjorde slut på enväldet. 1 jan. 1840 hade K. fått en ny kommunalförfattning, som ytterligare utvecklades genom lagen af 4 mars 1857. Ungefär samtidigt började K:s yttre omdaning. Dess omfång innanför vallarna hade ej synnerligen utvidgats sedan Kristian IV:s dagar, och befolkningen, som emellertid fyrdubblats, hade därför tvungits att bygga husen högre och sammangyttra sig. Genom att slopa den för fästningens skull utstakade demarkationslinjen införde man 1852 full byggnadsfrihet utanför sjöarna, och byggnadsverksamheten fick därefter starkt uppsving i Nörre- och Vesterbro samt i Frederiksberg. Ett nytt kvarter uppstod 1861—77 på Gammelholm, sedan örlogsvarfvet helt flyttats till Nyholm, och stora sträckor af Nyboder upplätos 1854—73 till allmänt bebyggande. 1868 beslöts vallarnas rasering, och från 1872 ombildades de gamla glaciserna till moderna vallkvarter. Genom anläggningen af frihamnen 1894 uppkom rundt härom ett nytt kvarter, som småningom sträckte sig ut mot Hellerup, och 1900—01 följde de stora inkorporeringarna af Bröndshöj, Valby och Sundbyerne, hvarigenom K. nådde sitt nuv. omfång.

Litt.: O. Nielsen, ”Kjöbenhavns diplomatarium” (till 1728, 8 bd och 2 registerbd 1872—87), ”Kjöbenhavns historie og beskrivelse” (till 1730; 6 bd, 1877—92) och ”Kjöbenhavn paa Holbergs tid” (1884), ”Statistiske oplysninger om staden Kjöbenhavn” (7 bd, 1876—1908), K. Bruun, ”Kjöbenhavn. En illustreret skildring af dets historie, mindesmærker og institutioner” (till 1807; 3 bd, 1887—91), ”Kjöbenhavns kommunale forhold” (1897), H. C. Bering-Liisberg, ”Kjöbenhavn i gamle dage og livet i Kjöbenhavn” (1901), och J. P. Trap, ”Statistisk-topografisk beskrifvelse af kongeriget Danmark”, I (K. och Frederiksberg; 3:e uppl., 1906). E. Ebg.

Köpenhamns amt omfattar mellersta delen af östra Själland jämte Amager med Saltholm, men namnet användes i två betydelser, nämligen dels om det

Ord, som saknas under K, torde sökas under C.

s. k. Gamla K:s amt, staden K:s närmaste omnejd, dels om detta och det därmed under samme amtman förenade Roskilde amt; de utgöra resp. 485,7 och 687,3 kvkm. och ha inalles 218,770 inv. (1911). Af dessa komma 97,370 på Frederiksberg, som 1900 afskildes från amtet, och 14,100 på städerna Roskilde och Kjöge, medan Gamla K:s amt har 71,000 och Roskilde amt 36,300 inv. Folkmängden har stigit med 80 proc. sedan 1880, då den var blott 121,500 pers., och tillväxten faller öfvervägande på Gamla K:s amt och Frederiksberg. Hvart och ett af amten har sitt amtsråd; tillsammans utgöra de 4 kontrakt, 8 jurisdiktionsområden och 7 folketingskretsar (den ena tillhör dock öfvervägande staden K.). I n. och v. är terrängen högt belägen och backig, under det östra delen längs kusten är låg och flack; lågländ är äfven "Heden", en jämn, fruktbar slätt, 150 kvkm., s. ö. om Roskilde. Norrut ligga Fure- och Farumsjöarna samt Mölle å; Lejre å faller ut i Roskildefjord. Af hela arealen (116,000 har) voro 1907 52,900 har åker, 42,500 ängs- och betesmark eller träda och 8,800 skog. 1898 underhöllos 24,700 hästar, 61,200 nötkreatur, 19,100 får och getter samt 59,100 svin. Inom amtet finnas jämförelsevis många stora egendomar (146), men endast föga arrendegods. E. Ebg.

Köpenhamns universitet är numera väsentligen ett ämbetsverk under Kirke- og undervisningsministeriet. Visserligen har det sin särskilda styrelse, bestående af rektor och konsistorium, hvarjämte hvarje fakultets medlemmar rådslå om de angelägenheter, som röra denna enskilda fakultet, och en almindelig lærerforsamling, som omfattar alla universitetets fast anställda lärare och samlas 4 gånger årligen, rådfrågas om alla viktigare ärenden rörande hela institutionen. Denna församling utser hvart år rektor och väljer hvart annat år 5 medlemmar af konsistoriet, 1 för hvarje fakultet, och dessutom 8 medlemmar (alla valda för 4 år); konsistoriet, hvartill dessutom rektor och de 5 fakulteternas dekaner ega tillträde, räknar således inalles 18—19 medlemmar. Men i de allra flesta frågor ha dessa församlingar endast rådgifvande myndighet, under det afgörandet ligger hos ministeriet och konungen, hvilket särskildt gäller om alla lärarplatsers tillsättande, ofta efter föregående täflan; ja t. o. m. de akademiska gradernas utdelande erfordrar kunglig sanktion. Universitetets ekonomi skötes af en kvestor, under två professorers tillsyn; men kvestorn utnämnes af konungen och sorterar under ministern, hvarjämte universitetets årliga utgifter fastställas genom den af riksdagen beslutade finanslagen. Universitetets inkomster af jordagods och tionden uppgå till 176,500 kr. och andra inkomster till 136,400, men för att täcka utgifterna lämnar statskassan ett årligt tillskott (815,000 kr. 1911). Af särskilda legat till universitetets ämbetsmän, samlingar eller vetenskapernas fromma finns ett på omkr. 800,000 kr. samt till understöd åt studerande ett å 2,300,000 kr.; öfver de årliga räntornas utdelning bestämma olika stipendiestyrelser. Universitetet har 5 fakulteter: den teologiska med 5 ord. och 2 andra lärare; den rätts- och statsvetenskapliga med resp. 9 och 4; den medicinska med resp. 9 och 3 samt 6 hospitalsöfverläkare, som hålla kliniska föreläsningar; den filosofiska, omfattande filosofi, historia och filologi, med 16 ord. och 5 e. o. professorer samt 10 docenter, och den matematisk-naturvetenskapliga med resp. 12 och 9, alltså inalles 90. Professorslönen är 3,600 kr. med 600 kr. lönetillägg hvart femte år intill 6,000 kr. efter 20 års tjänstgöring; härtill komma, i synnerhet för de äldste, fri bostad eller hyresersättning och några mindre inkomster. Docenterna aflönas med 2,000—4,800 kr. Inalles uppgår professorernas aflöning till omkr. 290,000 och docenternas till omkr. 100,000 kr. Studietiden delas i 2 terminer ("semestrar") årligen (1 sept.—21 dec. och 1 febr.—30 juni). Medan den inträdespröfning, som till 1852 hölls vid universitetet (*examen artium*), nu förlagts till allmänna läroverken, hållas däremot vid universitetet följande examina (1 eller 2 ggr årligen): 1) filosofisk examen, som fordras af alla studenter som villkor för afläggande af senare akademisk ämbetsexamen, och ämbetsexamina, nämligen 2) teologisk, hvartill höra särskilda prof i predikan och katekisation, 3) *den juridiske fællespröve*, som också kan tagas af icke-studenter (s. k. *danske jurister* l. *examinati juris*), 4) fullständig juridisk examen (2:a delen af "fællespröven"), 5) statsvetenskaplig, 6) nationalekonomisk-statistisk, 7) medicinsk, som tages i 3 afdelningar och sedan 1838 omfattar äfven kirurgi, och 7) *skoleembedsexamen* (inom både filosofiska och matematisk-naturvetenskapliga fakulteten), som lämnar examinanderna fritt val af hufvudfack med tillägg af några få bifack. Vid dessa examina ges 3 olika betyg (*karakterer*): *laudabilis* (se d. o.), *haud illaudabilis* (af 1:a eller 2:a graden) och *non contemnendus*. Till ämbetsexamina kunna äfven räknas *magisterkonferenser*, som berättiga till lärarplatser vid skolorna eller äro en förberedelse till ernående af akademiska grader. Den, som studerat en viss vetenskapsgren inom filosofiska eller matematisk-naturvetenskapliga fakulteten, kan anmäla sig till att undergå pröfning, som är dels skriftlig, dels muntlig; hufvudvikten ligger på besvarandet af en större skriftlig uppgift, som beräknas taga 6 veckor. Utom denna afhandling utdelas 3 à 4 mindre uppgifter till besvarande på 4 timmar å lärosalen ("under klausur"). Den muntliga pröfningen består i den matematisk-naturvetenskapliga fakulteten i en examination, i den filosofiska i 3 föreläsningar öfver uppgifna ämnen med resp. 8 dagars, 2 dagars, 6 timmars förberedelsetid. I stället för dessa föreläsningar kan träda examination, om kandidaten det önskar eller om fakulteten, efter utfallet af det skriftliga profvet, anser det nödigt. I st. f. betyg ges blott ett *admissus*. Af akademiska grader finnas blott doktorsgraden (resp. teol., juris, polit., med. och filos.) — magistergraden upphäfdes 1854 — och den endast af teologiska fakulteten bibehållna licentiatgraden; i de andra fakulteterna kräfves högsta betyg för rättighet att erhålla doktorsgrad. Någon särskild promotionshögtidlighet förekommer ej. Utom tillfälliga minnes-, sorge- eller glädjefester firar universitetet årligen två akademiska fester med tal och kantater, den ena till minne af reformationen (sedan 1617), den andra med anledning af konungens födelsedag. Till dem bägge utfärdas inbjudning genom en särskild skrift, innehållande en af någon professor författad afhandling. Hvart år sedan 1791 offentliggör universitetet täflingsämnen, närmast afsedda för yngre studerande; prisen ut-

göras af guldmedaljer, utdelade på festen å konungens födelsedag, under det de under året graduerade uppräknas (''proklameras'') vid reformationsfesten. Professorerna ha ej någon särskild ämbetsdräkt — utom de teologiska, som bära prästdräkt —, och rektorns enda utmärkelsetecken är en guldkedja. Universitetets hufvudbyggnad (se pl. II, fig. 9 till art. Köpenhamn) uppfördes af P. Malling 1831—36. Hufvudfasaden är prydd med bronsbyster af J. F. Schouw, H. N. Clausen, J. N. Madvig och Jap. Steenstrup, trappuppgången med H. Bissens statyer af Apollon och Minerva och med fresker ur grekiska mytologien af Konst. Hansen; festsalen, som midt på byggnaden skjuter ut på universitetsgården som en särskild flygel, är smyckad med en serie målningar med ämnen ur universitetets egen historia af Marstrand, Bloch m. fl. Universitetsbyggnadens 3 öfriga flyglar utgöras af biblioteket (uppf. 1857—61), zoologiska museet (uppf. 1866—69) och kvestursbyggnaden; den gård, som de omsluta, inrymmer konsistoriebyggnaden, den enda kvarlefvan af den gamla biskopsgården (från 1400-talet). Till universitetet höra vidare mineralogiskt museum (uppf. 1893), kemiskt laboratorium (s. å.), astronomiskt observatorium (1861) och botanisk trädgård (10 har, anlagd 1872—74). Dessutom ha på senaste tiden till främjande af mera självständigt studium upprättats en rad laboratorier och flera för det medicinska studiet afsedda samlingar. Af stiftelser till fattiga studenters understöd finnas följande, alla under uppsikt af särskilda professorer: Kommunitetet (se d. o., stiftadt 1569), Regensen (fri bostad för 100 studenter, 1619—23), Walkendorffs kollegium (fri bostad för 20 studenter, st. af rikshofmästaren Kr. Walkendorff 1595), Collegium mediceum l. Borchs kollegium (för 16 studenter eller yngre kandidater, st. 1689; se Borch, O.), Elers' kollegium (för 24 studenter, st. 1691; se Elers, J.) och Hassagers kollegium, beläget i Frederiksberg (för 10 studenter, st. 1900 af en prästänka Hassager). Bland de många legaten, som förvaltas af universitetet, må framhållas Det Smithske legat (stiftadt 1848, 613,000 kr.), af hvars räntor understöd utdelas till lofvande unga vetenskapsmän; det har i hög grad främjat studiernas förkofran. — Studentantalet utgjorde 1911 omkr. 3,000; 1909 dimitterades från skolorna 679 studenter, hvaraf 107 kvinnor (1900 354, hvaraf endast 28 kvinnor); ett ej ringa antal upphör dock snart att studera vidare. Af vetenskapliga institutioner i närmare samband med universitetet må framhållas Den polytekniske læreanstalt (st. 1829) och Pastoralseminariet (st. 1809) samt Rigshospitalet (förut Frederiks hospital), som i likhet med Kommunehospitalet och Börnehospitalet ger de blifvande läkarna tillfälle till praktisk utbildning.

Historia. Kristian I utverkade efter sin resa till Rom en påfvebulla (19 juni 1475), hvarigenom ärkebiskop Jens Brostrup i Lund fick i uppdrag att sörja för upprättandet af ett *studium generale*. 4 okt. 1478 utfärdades den äldsta privilegieurkunden, hvarigenom Köpenhamns universitet fick sin egen valda öfverhet under tillsyn af Roskildebiskopen som kansler, och hela universitetets personal erhöll egen jurisdiktion. Domprosten Peder Albertsen, som utnämndes till prokansler, hämtade från Köln de förste lärarna och studenterna. 1 juni 1479 invigdes universitetet, och 28 okt. 1479 utfärdades dess äldsta statuter, närmast med Bolognas till mönster. Universitetet var därefter hufvudsakligen en kyrklig läroanstalt; skolastik och kanonisk rätt voro hufvudämnen. Sitt säte fick det i Köpenhamns dåvarande rådhus, nu Själlands biskopsgård. Lärarkrafterna voro få, till följd af bristande penningtillgångar, studenternas antal ringa; det hjälpte föga, att konung Hans 1498 förbjöd en hvar att studera utomlands, hvilken ej studerat minst två år i Köpenhamn eller Uppsala. Då reformationen 30 år senare började vinna insteg och studenterna strömmade till de nya evangeliska prästskolorna i Haderslev, Viborg och Malmö, afstannade universitetets verksamhet h. o. h. (1530), och lärarna skingrades. Men efter reformationens seger förbereddes universitetets återupprättande. Indragna klostergods och tionden anslogos till lärarnas löner och andra utgifter; biskopsgården (n. om Vor Frue kirke) togs till universitetsbyggnad, och kanikernas forna residens upplåts till bostäder åt professorerna. En af de gamle lärarna, Kristian Morsing, hemkallades från utlandet och valdes till rektor, nya lärare antogos, bland hvilka flera tyskar, och 1537 började föreläsningarna ånyo. 10 juni 1539 fick universitetet sin nya ''fundats og ordinans'', utarbetad af Bugenhagen med Wittenbergs universitetsstadga till förebild, d. v. s. Köpenhamns universitet blef nu en evangelisk prästskola i st. f. att ha varit en katolsk. Det erhöll 12 professorer, 3 i teologi, af hvilka en alltid skulle vara Själlands biskop, 1 i juridik (romersk rätt), 2 i medicin och 6 inom filosofiska fakulteten, som betraktades som en förskola till de tre andra. En lärare började vanligen som professor i filosofiska fakulteten och uppflyttades sedermera i någon af de öfriga, en anordning, som höll sig i öfver 200 år; förnämligast var den teologiska. 1544 egde de första promotionerna rum (4 baccalaurei och 3 doktorer i teologi), och sedermera gick den akademiska verksamheten framåt med jämna steg. I synnerhet vann universitetet anseende som teologiskt lärosäte genom Niels Hemmingsen, men äfven Tyko Brahe höll några föreläsningar där. Ett kraftigt stöd var det 1569 af Fredrik II grundlagda Kommunitetet (se d. o.), och 1571 fick universitetets stiftelseurkund ett tillägg, hvarigenom professorerna tillförsäkrades löneförhöjning. En i många riktningar genomgripande reform betecknas af Kristian IV:s ''novellæ constitutiones'' af 1621; vidare byggdes Regensen (1623), observatoriet i Rundetaarn (1642) och en anatomisk ''teater''. Under 1600-talet var en rad ypperliga vetenskapsmän fäst vid universitetet: H. P. Resen och J. Brochmand, Longomontanus och Oluf Worm, de båda Bartholin och Oluf Borch, en tid äfven Niels Steno; men undervisningen var oftast själlös och den lärdom, som meddelades, formalistisk-skolastisk, hvarjämte öfverdrifven vikt lades på att utveckla färdighet i att tala latin och på subtila disputationer. Studenterna kämpade med nit och tapperhet under Köpenhamns belägring 1658—59. Ehuru själf lärd, lyckades Fredrik III ingenting uträtta för universitetets utveckling, men som dess ''patronus'' införde Griffenfeld 1675 ''den filosofiske pröve'' (''anden examen'') och teologisk examen, närmare fastställd 1707. 1728 brunno universitetsbyggnaden och universitetsbiblioteket (grundlagdt 1647) ned, men den förstnämnda återuppfördes snart, och 1732 blef universitetet be-

tydligt bättre organiseradt (närmast genom H. Grams inverkan) och fick nya konstitutioner 31 mars s. å. Professorernas antal bestämdes då till 15 (4 i teologi, 2 i juridik, 2 i medicin och 7 i den filosofiska fakulteten). 1736 inrättades en examen för jurister, och sedermera förelästes dansk rätt vid universitetet (A. Höjers förtjänst). En betydelsefull förändring i universitetets ställning åstadkoms genom Struensees förordning 1771, som upphäfde dess särskilda jurisdiktion och undergräfde dess självstyrelse. 1770 afskaffades äfven universitetspatronatet, som egt bestånd sedan 1660 och i regel förenats med posten som kanslers president, liksom rikets kansler 1539—1660 äfven varit universitetets. Patronatet återupprättades väl 1784, men aflöstes 1805 af en "direktion for universitetet og de lærde skoler", och denna organisation måste 1848 vika för det nya Kirke- og undervisningsministeriet. 1775 afskaffades baccalaureusgraden, och 1778 inrättades en botanisk trädgård, hvarjämte de nya — tredje — ännu delvis gällande statuterna af 7 maj 1788 införde två nya ämbetsexamina, den medicinska (en kirurgisk hade inrättats redan 1739, men oberoende af universitetet) och den filologiska, som egde bestånd till 1883. Vid budskapet om engelska flottans annalkande till Köpenhamn i mars 1801 samlades studenterna i en särskild kår, "Kronprindsens livkorps"; den reorganiserades 1807, fortfor som ett särskildt borgargarde ("Kongens livkorps") att existera till 1850 och upphäfdes fullständigt 1864. Omkr. 1790 började modersmålet användas vid föreläsningar i st. f. latin (en enstaka ansats därtill hade gjorts 1754), men latinet höll sig ännu länge vid föreläsningar, examina och disputationer (den första danska magisterafhandlingen är från 1836) och undanträngdes först småningom 1840—50. Det sista latinska festtalet hölls 1854. Universitetets ekonomi, som efter hand ledts så dåligt, att fullständig ruin hotade, undandrogs 1837 konsistoriet och anförtroddes åt en särskild kvestor; i kraft af en förordn. af 1852 försåldes universitetets fäste-(lifstidsarrende-)gods till fästebönderna. 1838 inrättades en medicinsk-kirurgisk examen, hvarjämte f. d. kirurgiska akademien 1841 förenades med universitetet. 1848 inrättades en statsvetenskaplig examen, sedan 1892 delad i två, och 1850 skildes de matematiska och naturvetenskapliga professurerna från filosofiska fakulteten för att tillsammans bilda egen fakultet. 1875 öppnades universitetet för kvinnor. Det dröjde dock länge, innan rättigheten anlitades i större stil (hittills inalles 783); nu finnas dock kvinnliga kandidater i alla fakulteter och flera kvinnliga doktorer. Under senaste halfseklet ha både universitetslärarnas antal och institutionerna ökats i hög grad; sista lönelagen är från 1892.

Litt.: E. C. Werlauff, "Kjöbenhavns universitet fra dets stiftelse indtil reformationen" (1850), H. F. Rördam, "Kjöbenhavns universitets historie fra 1537 til 1621" (4 bd, 1868—77) och "Fra universitetets fortid" (1879), H. Matzen, "Kjöbenhavns universitets retshistorie 1479—1879" (2 bd. s. å.), och C. Goos, "Kjöbenhavns universitet 1828—78" (i "Nord. tidskr.", 1878). E. Ebg.

Köpenick [kö-], stad i preussiska reg.-omr. Potsdam (Brandenburg), på en ö i Spree, 13 km. s. ö. från Berlin. 30,882 inv. (1910). Kungligt slott, realskola, folkskollärarseminarium, glas-, linoleum-, stärkelse-, lack- och bläcktillverkning. K. var ofta de brandenburgske kurfurstarnas residens och 1821—28 förvaringsort för de preussiske s. k. demagogerna. I nyaste tiden har staden blifvit vida bekant genom skomakaren W. Voigts kupp 1906 (se Köpenickiad). (J. F. N.)

Köpenickare [kö-], bedragare. Se Köpenickiad.

Köpenickiad [kö-], uppträdande under falskt namn eller med föregifven befogenhet för att åtkomma penningar eller annan fördel. Tillvägagångssättet har sitt namn efter staden Köpenick (se d. o.), där 1906 en skomakare, Wilhelm Voigt, i preussisk officersuniform lyckades öfvertala ett detachement soldater att följa sig till rådhuset. Där förmådde han genom sitt myndiga uppträdande stadskassören att utlämna kassan, ett äfventyr, som väckte munterhet i hela världen. Voigt blef emellertid snart gripen och straffad, men har efter utståndet straff haft fräckheten att dels utge en bok om bedriften, dels uppträda på teatern i sin egen roll.

Köpeskillingslikvid, *jur.*, är ett ord, som icke användes i utsökningslagen, men dock förekommer i juridiskt språkbruk som beteckning för den i 6:e kap. af nämnda lag stadgade fördelning af medel, som till följd af utmätning influtit; särskildt syftas därvid på den fördelning, som eger rum å för sådant ändamål utsatt sammanträde. I 6:e kap. utsökningslagen göres skillnad emellan fördelning af medel, som influtit till följd af utmätning af lös egendom, och fördelning af köpeskilling för utmätningsvis såld fast egendom. Stadgandena kunna sägas angå följande hufvudfrågor: Hvilka äro berättigade till medel, som till följd af utmätning influtit? Huru är det förfarande ordnadt, enligt hvilket vederbörande rättsegare erhålla betalning? På medel, som influtit genom utmätning af lös egendom, ha följande rättsegare anspråk: a) borgenär, som vunnit utmätning; b) innehafvare af lös pant, då panten utmätts för annans fordran och panthafvaren förklarat sig nöjas med att för sin betalning hålla sig till köpeskillingen; c) borgenär, som haft panträtt utan besittning eller retentionsrätt i den utmätta egendomen, såvida han hos utmätningsmannen före auktionen framställt yrkande på betalning; d) innehafvare af inteckning i fartyg, som blifvit utmätningsvis såldt; hvarjämte vissa förmånsrättsegare i fartyg eller gods i fartyg, som under konkurs utmätningsvis försäljes, ha rätt till betalning. På köpeskilling för utmätningsvis såld fast egendom ha följande rättsegare anspråk: borgenär, som vunnit utmätning, samt de, som ega panträtt i egendomen, nämligen: a) inteckningshafvare, b) innehafvare af fordran på oguldén köpeskilling, c) brandförsäkringskontoret i Stockholm för s. k. premielån samt d) de, som ega förmånsrätt enligt 17:e kap. 6:e § handelsbalken eller enligt någon särskild författning, som föreskrifver, att fordran skall utgå med förmånsrätt enligt sagda lagrum, dock att de under c) och d) nämnda rättsegarna icke ega rätt till utdelning, med mindre fordran blifvit före auktionen af fordringsegaren anmäld; hvarjämte borgenärer med förmånsrätt enligt 17:e kap. 4:e § handelsbalken (tjänstehjon m. fl.) ega rätt till betalning, då fastighet under konkurs säljes utmätningsvis. Den inbördes ordningen emellan flera konkurrerande rättsegare bestämmes enligt reglerna i 17:e kap. handelsbalken. Fördelning af köpeskilling för utmätningsvis såld

Ord, som saknas under K, torde sökas under C.

fast egendom sker alltid å sammanträde inför auktionsförrättaren. Likaledes skall alltid köpeskilling för utmätningsvis såldt fartyg, som enligt mätbref eller å fartyget anbragt tontalsmärke har en dräktighet af 20 registerton eller därutöfver, fördelas å sammanträde inför auktionsförrättaren. För fördelning af medel, som influtit genom utmätning af annan lös egendom, skall däremot endast under vissa i lagen närmare angifna förutsättningar sammanträde ega rum; i de fall, då fördelningssammanträde ej hålles, tillhandahåller utmätningsmannen vederbörande betalning. F. ö. hänvisas till 6:e kap. utsökningslagen. Jfr Auktion. E. K.

Köphandelsgillen. I flera instruktioner af borgmästare och råd, i synnerhet på 1600-talet, föreskrefs, att liksom handtverkarna hade sina skrån med ålderman och bisittare, så skulle äfven köpmännen ha sina gillen med motsvarande funktioner. Gillebröderna tillsades och förmanades allvarligen ”att sina ålderman och bisittare med all hörsamhet och lydno under ögonen gå”. För att bli köpman och fullberättigad medlem af gillet fordrades att sex år ha varit ”dräng” (handelsbetjänt) och i två år ”sven” (bokhållare). Jfr Gille.

Köping. Under medeltiden, äfven den äldre, förekommer på åtskilliga ställen i Sverige benämningen *köpunger* eller *köponger* för en saluplats eller handelsplats, som ej hade stadsrättigheter. Åtskilliga af dessa köpingar blefvo sedan städer, hvilkas namn ock vittna om förutvarande förhållanden, såsom Köping, Jönköping, Linköping m. fl. Någon särskild teknisk betydelse torde emellertid ordet köping icke haft förrän efter början af 1600-talet, sedan för utvecklingen och skyddet af näringslifvet i städerna och därjämte tillgodoseendet af landsbygdens behof städernas borgare fått rätt att utom i staden äfven å någon särskild handelsplats, köping, med andras uteslutande utöfva sin verksamhet. Sålunda uppkommo 1620 några köpingar i Östergötland och Småland samt på Öland. Stadsmonopolet gjorde sig gällande öfver dessa ”lydköpingar”, men det måste delvis vika redan 1667, då den första ”friköpingen”, Strömmen (nuv. Strömstad), bildades, och h. o. h., då den andra, Filipstad, blef köping 1720. Skillnaden mellan en sådan köping och en stad under landsrätt var i själfva verket liten eller ingen, och efter 1864, då äfven landsbygden fick frihet att utveckla sitt näringslif, hade köpingsrättigheterna helt ringa betydelse för platsens handel och handtverk. Men genom 1862 års förordning om kommunalstyrelse på landet erhöllo köpingarna, om de ej som socknar hade rätt att utgöra egen kommun, möjlighet att vinna denna rätt, som ock af K. M:t beviljats åt alla sedan dess bildade köpingar. Byggnads- och brandstadgorna skola gälla i köping och, när så af K. M:t bestämmes, ordningsstadgan och hälsovårdsstadgan för städerna i tillämpliga delar. Dessa samhällen med ett ofta ganska stort invånartal på ett i regel mindre område kunna således själfva, administrativt och ekonomiskt oberoende af utanför stående, ordna sina angelägenheter. I öfrigt sträcka sig deras rättigheter framför landsbygdens icke vidare, än att boktryckeri må anläggas i köping och att den kan bli likställd med stad i fråga om bildande af brännvinsförsäljningsbolag. — Under 1600-talet uppkommo 11 köpingar, under 1700-talet 3, under 1800-talet 17 och under de nu gångna åren af 1900-talet 22. Af alla dessa ha 14 blifvit städer, hvaraf på de sista åtta åren komma Lysekil, Tidaholm, Huskvarna, Arvika och Eslöf. I offentliga handlingar ges, äfven sedan begreppet af köping fått någon stadga, åt ett tjugutal platser i öfrigt, större byar, fiskelägen o. d., benämningen af köping, men om dess uppkomst är intet vidare bekant, och den har lika obemärkt förr eller senare upphört. Maj 1911 voro köpingarna till antalet 39, af hvilka 32 voro egna kommuner. Dessutom ha 5 municipalsamhällen nyligen erhållit rättighet att i sinom tid bli köping, hvilken rätt för länge sedan meddelats, men ej ännu begagnats af 3 andra orter. Invånarantalet (1909) är mycket olika: 2 köpingar, båda från 1600-talet, med mindre än 100 inv., 4 med 100—500, 10 med 500—1,000, 14 med 1—2 tusen, 4 med 2—3 t., 2 med 3—4 t., Avesta och Sundbyberg med omkr. 4,500 och Limhamn, hvars införlifvande med Malmö f. n. förberedes, öfver 9,400 inv. — Jfr Borgare, Kommun, Kommunernas historia och Näringsfrihet. Litt.: H. Rosman, ”Kungliga bref och förordningar rörande svenska köpingar, med statsunderstöd utgifna” (665 sidor; ”Meddelanden från kongl. Civildepartementet”, XLIII, 1904). K. S.

Köping. 1. Uppstad i Västmanlands län, är beläget på ömse sidor om Köpingsån (som bildas strax ofvanför staden genom förening af Valsta- och Häggestaåarna), omkr. 3 km. från dess utlopp i Mälarens västligaste fjärd, Galten. Stadens område är 748 har, hvaraf stadsplanen upptar 76,7 har (det i tomter indelade området 29,2 har). Vid 1905 års slut var de bebyggda tomternas antal 232, de obebyggdas 77. Taxeringsvärdet å samtliga fastigheter var 1910 7,559,400 kr. (932,700 kr. å bevillningsfria), hvaraf 434,700 kr. å jordbruksfastighet. Stadens jord är satt till 15,25 mtl. Vid 1908 års slut uppgingo stadens bokförda tillgångar till 1,285,078 kr., dess skulder till 985,345 kr.; de debiterade utskylderna voro 6 kr. pr bevillningskrona. Folkmängden 1910 var 4,919 personer och hade på de tjugu sista åren ökats med 1,011 pers. (26,5 proc.). Staden är regelbundet byggd, med sin största utsträckning i åns riktning, n. v.—s. ö. De båda stadsdelarna på ömse sidor om ån förenas med hvarandra genom 4 körbroar och 1 järnvägsbro. Hufvudgata är Storgatan, som går genom båda stadsdelarna. I n. ligger Stora torget (salutorg), begränsadt i v. af Scheeleparken, hvarest en (af Milles modellerad) staty af Scheele skall resas. Kyrkan (fig. 3), som härstammar från medeltiden, är till större delen af tegel, treskeppig och ganska låg i förhållande till längd och bredd. Den har ett mycket värdefullt altarskåp (som oriktigt uppgifvits vara ett krigsbyte från Trondhjem, men troligen på beställning från K. förfärdigats i norra Tyskland i början af 1500-talet; se fig. 4) och en minnestafla öfver kemisten Scheele. F. ö. har staden många moderna stenhus, om-

Fig. 1. Köpings vapen.

växlande med villaliknande byggnader, flera omgifna af prydliga trädgårdar. På alla sidor om staden ha utanför det reglerade området på de s. k. ut-

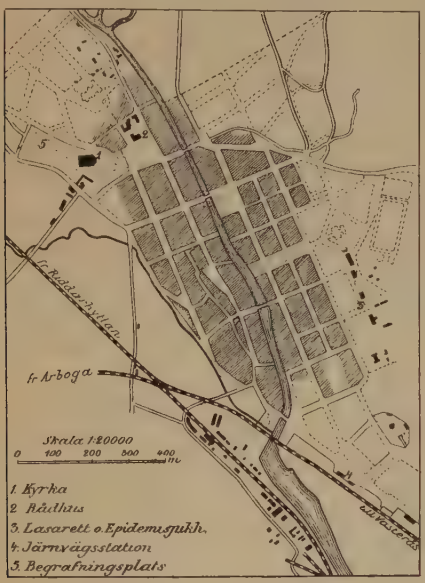

Fig. 2. Situationsplan af Köping.

jordarna uppväxt flera små villasamhällen med öfvervägande arbetarbefolkning. En af de jordhöljda bergåsar, som begränsa staden österut, har förvandlats till vacker park. På dess västra sluttning ligga länslasarettet och epidemisjukhuset. Staden har eget

Fig. 3. Köpings kyrka.

elektricitetsverk, som sedan 1900 tillgodoser dess behof af belysning och drifkraft. Kraftstationen ligger 4,5 km. från staden vid Ekeby fall i Hedströmmen. Hela anläggningskostnaden steg till omkr. 380,000 kr. Vattenledning har hittills ansetts obehöflig, enär man öfverallt på ringa djup kan få vatten af utmärkt beskaffenhet, men torde komma att anläggas i samband med brandväsendets ordnande. Handelsrörelsen är till följd af de goda kommunikationerna synnerligen liflig, och betydande kvantiteter järn, järn- och andra malmer, fältspat, spannmål och trävaror utföras från staden. Tre järnvägar sammanstöta ofvan stadens hamn, nämligen Bergslagsbanan, Örebro—Köpings (Frövi—Köpings) järnväg och den smalspåriga linjen Köping —Uttersberg—Riddarhyttan, hvarigenom staden eger järnvägsförbindelser såväl med statsbanorna som med

Fig. 4. Altarskåpet i Köpings kyrka.

de många enskilda banor, som finnas däromkring. Hamnen var i äldre tider trafikabel endast för små farkoster. Efter 1745 ha ån och hamnen tid efter annan uppmuddrats, och i synnerhet sedan 1898, då ett ångmudderverk inköptes, har arbetet med hamnen så bedrifvits, att årännan och hamnens nedre del nu ha 4,5 m. djup vid medelvattenstånd, dess öfre del 3,6 m. djup. Samtidigt arbetas på hamnens utvidgande och uträtande enligt ett 1902 utarbetadt hamnförslag. Hamnen är näst Stockholms den mest trafikerade vid Mälaren. Den anlöptes 1908 af 1,557 ankommande och afgående fartyg om 157,572 ton, hufvudsakligen Mälarbåtar, samt 380 båtar mindre än 10 ton. Hamnafgifterna uppgingo till 28,189 kr., hvaraf 6,552 för fartyg. Daglig sjöförbindelse med Stockholm underhålles sommartiden af två båtar. Enda i staden hemmahörande fartyg är en ångslup, som användes för bogsering i hamnen. 1908 hade staden 74 handlande med 86 biträden och en uppskattad inkomst af handelsrörelsen af 306,900 kr., 67 handtverkare med 183 biträden och en bevillningstaxerad inkomst af handtverksdriften af 98,600 kr. Fabrikerna voro 14 med 300 arbetare och ett tillverkningsvärde af 960,000 kr.; bl. a. den 1856 anlagda K:s mekaniska verkstad (fig. 5) med omkr. 250 arb. och ett årligt tillverkningsvärde af omkr. 750,000 kr. (verktygsmaskiner, gjutgods, vagnsaxlar, tröskverk m. m.), Karmansbo a.-b:s masugn, bryggeri, snickerifabrik, mejeri, två tryckerier, hvarifrån utges hvarannandagstidningarna ”Köpingsposten” och ”Bärgslagsbladet”.

I staden finnas sparbank samt afdelningskontor af A.-b. Mälareprovinsernas bank och Bank-a.-b. Norra Sverige. K:s redan före 1608 inrättade och 1622 af Joh. Rudbeckius utvidgade skola har senast varit tvåklassig pedagogi och femklassig realskola, innan den 1905 ombildades till sexklassig samskola. Därjämte finnes en teknisk söndags- och aftonskola. — I kyrkligt hänseende bildar K. med landsförsam-

Fig. 5. Köpings mekaniska verkstad. (I vänstra nedre hörnet disponentbostaden.)

Fig. 6 Köping i slutet af 1600-talet, efter Sueciæ-verket. (Framträdande byggnader äro kyrkan och rådhuset.)

lingen ett regalt pastorat i Västerås stift, Köpings kontrakt. Kyrkan är gemensam för de båda församlingarna. För riksdagsmannaval tillhör K. Västmanlands läns västra valkrets. — K. är en urgammal handelsplats, som omtalas redan på 1200-talet, och kallades ofta Laglösa köpung, troligen därför att det länge varit handelsort, innan det fick egen stadsrätt. Dess första privilegier utfärdades af Sten Sture 19 jan. 1474 och bekräftades af Gustaf Vasa 1527. Nedanför staden, nära åmynningen, låg Köpingshus, af hvilket, på en plats, som kallas Hushagen, lämningar funnos kvar, tills järnvägen anlades (1857). Det uppbyggdes på 1370-talet och förstördes af Engelbrekt 1434. 4 juli 1889 hemsöktes K. af två eldsvådor, som förstörde 92 boningshus i de värderikaste kvarteren. — 2. Socken i Kalmar län, Slättbo härad. 4,812 har. 1,423 inv. (1910). K. bildar med Ekby (Egby) ett konsist. pastorat i Kalmar stift, Ölands norra kontrakt. — 3. K:s landsförsamling, socken i Västmanlands län, Åkerbo härad. 4,927 har. 1,782 inv. (1910). Annex till Köpings stad, Västerås stift, Köpings kontrakt.

Köpinge. 1. Socken i Kristianstads län, Gärds härad. 4,216 har. 1,888 inv. (1910). K. bildar med Lyngsjö ett regalt pastorat i Lunds stift, Gärds kontrakt. — 2. K. (Ramlösa), municipalsamhälle i Raus socken, Malmöhus län, omfattande Ramlösa brunn samt en smal remsa ö. och v. om vägen, som går till och förbi brunnen. 249 inv. (1910). Taxeringsvärde å fastigheter 562,800 kr. (s. å.), hvaraf 62,900 kr. å jordbruksfastighet; Ramlösa brunn ensamt 234,000 kr. (hvaraf 42,000 kr. å jordbruksfastighet). Endast hälsovårdsstadgans för riket bestämmelser rör. stad tillämpas enl. k. br. 14 sept. 1894. Se vidare Ramlösa brunn. — 3. Socken. Se Stora Köpinge.

Köpingebro, station å Ystad—Eslövs järnväg och den därifrån utgående Ystad—Gärsnäs—S:t Olofs järnväg, 8 km. från Ystad, inom Stora Köpinge socken, Malmöhus län. Där ligger ett af aktiebolaget Ystads sockerraffinaderi 1894 anlagdt råsockerbruk (nu tillhörigt Svenska sockerfabriksaktiebolaget), som inom socknen eger jordbruksfastigheter om sammanlagdt 0,46 mtl, tax. till 47,200 kr., samt annan fastighet om sammanlagdt 1,030,000 kr., hvaraf å fabriken 985,000 kr. (1909). Vid det närbelägna Nybro pläga hästkapplöpningar ega rum några gånger under sommaren.

Köpingesandsten, *petrogr.* Se Grönsandsten.

Köpingeån 1. Vramsån, ett på Linderödsåsen, på gränsen mellan Malmöhus och Kristianstads län upprinnande tillflöde fr. h. till Helgeån, med hvilken det förenar sig nedanför Helgesjön.

Köping—Hults järnväg, en bredspårig, 70,5 km. lång järnväg mellan Örebro och Köping, som urspr. afsetts erhålla sin västra ändpunkt vid Hults lastageplats vid Vänern och såmedelst utgöra en järnvägsförbindelse mellan denna sjö och Mälaren. Den ursprungliga koncessionshafvaren, ”Kungliga svenska aktiebolaget för järnväg mellan Köping och Hult”, som bestod af hufvudsakligen engelska aktieegare, kunde på grund af oberäknade ekonomiska svårig-

heter icke fullborda mera än linjen Örebro—Arboga, hvaraf sträckan Örebro—Ervalla, 16 km., öppnades för trafik i mars 1856 och sträckan Ervalla—Arboga, 39 km., i aug. 1857. Sedan därefter järnvägsbygget under de närmaste åtta åren legat nere, byggdes den återstående delen, Arboga—Köping, 16 km., af Arboga—Köpings järnvägsaktiebolag och öppnades för trafik i okt. 1867 samt öfvergick sedermera i det förstnämnda bolagets ego. Köping—Hults järnväg förvärfvades 1 nov. 1897 af Örebro—Köpings järnvägsaktiebolag, som, med tillträde fr. o. m. 1 jan. 1900, för en summa af 3,000,000 kr. försålde den 25 km. långa sträckan Örebro—Frövi till staten. Den återstående sträckan, Frövi—Köping, kallas numera Örebro—Köpings järnväg och utgör en länk i Grängesberg—Oxelösunds järnvägar (se d. o.). Rörande Köping—Hults järnväg, hvars historia utgör ett intressant led i det svenska järnbaneväsendets uppkomst, se Järnväg, sp. 424 och 427, och det vid Statens järnvägars 50-års jubileum 1906 utgifna arbetet ”Statens järnvägar 1856—1906” (d. I, Politisk historik). A. d'A.

Köpingshus. Se Köping, sp. 677.

Köpings kontrakt i Västerås stift omfattar de nio pastoraten Köpings stad och landsförsamling; Kungs-Barkarö; Björskog; Odensvi; Skinskatteberg; Bro; Gunnilbo; Hed; Malma. 1,080 kvkm. 22,045 inv. (1909).

Köpings mekaniska verkstad. Se Köping, sp. 676.

Köpings redutt, i Västergötland, vid Göta älf, ofvanför Lilla Edet, byggdes af M. G. De la Gardie hösten 1676 för hindrande af norrmännens öfvergångsförsök. Efter krigets slut fick K. förfalla. L. W:son M.

Köpings revir omfattar dels Gamla Norbergs bergslag, Vagnsbro härad, Skinskattebergs bergslag samt Åkorbo och Snefringe härad af Västmanlands län med undantag af de områden af Skinskattebergs, Heds och Västra Skedvi socknar, som tillhöra Uttersbergs kronopark i Grönbo revir; dels ock de områden af Avesta, Grytnäs och Folkärna socknar i Folkare härad af Kopparbergs län, som tillhöra Bjurfors kronopark. Reviret är indeladt i 4 bevakningstrakter. Det omfattar (1905) 121 allmänna skogar, tills. 21,212 har, hvaraf en kronopark, Bjurfors, om 6,651 har, hvilken bildar självständigt förvaltningsområde. M—g.

Köping—Uttersberg—Riddarhyttans järnväg, smalspårig (1,093 m.), 48,8 km. lång, inom Västmanlands län belägen järnväg, som sträcker sig från Köping i nordvästlig riktning längs Hedströmmen öfver Uttersbergs bruk till Riddarhyttans bruk. I Köping står den i förbindelse med Stockholm—Västerås—Bergslagens och Örebro—Köpings järnvägar och korsas v. om Uttersberg af statsbanelinjen Krylbo—Örebro, med hvilken den genom sidobana har förbindelse vid stationen Krampen. Järnvägen, som eges af Köping—Uttersbergs järnvägsaktiebolag, har uppkommit genom sammanslagning fr. o. m. 1911 af Köping—Uttersbergs och Uttersberg—Riddarhyttans järnvägar. Järnvägsbolagets styrelse har sitt säte i Köping. Köping—Uttersbergs järnväg (sign. K. U. J.), 35,4 km., som egdes af Köping—Uttersbergs järnvägsaktiebolag, öppnades för trafik i juni 1866. Vid 1909 års slut utgjorde denna banas bokförda byggnadskostnad 956,184 kr., aktiekapitalet 750,000 kr. och reservfonden 75,000 kr. Uttersberg—Riddarhyttans järnväg (sign. U. R. J.), 13,4 km., egdes af Riddarhytte aktiebolag, som för egna medel anlagt banan, och trafikerades af Köping—Uttersbergs järnvägsaktiebolag samt öppnades för trafik 1 aug. 1880. Vid 1909 års slut utgjorde banans bokförda byggnadskostnad 300,000 kr. A. d'A.

Köping—Uttersbergs järnväg. Se Köping—Uttersberg—Riddarhyttans järnväg.

Köpmala balker. Se Handelsbalken, sp. 1321.

Köpman, *jur.* Se Handelsköp.

Köpmanholmen. Se Furusund.

Köpmannabro, station å Bergslagernas järnvägar, 33 km. s. v. om Åmål, vid mynningen af Dalslands kanal.

Köpmannaförening, sammanslutning mellan grosshandlare och andra större näringsidkare i syfte att bevaka medlemmarnas gemensamma intressen, bl. a. genom åvägabringandet af ett ordnadt kreditväsen, genom afvärjande eller minskning af förluster vid varors försäljning på tid samt genom gemensamma åtgärders vidtagande vid inträffade konkurser. Den första sammanslutningen af detta slag var Göteborgs köpmansförening, som bildades 1857 och följdes af Stockholms köpmannaförening 1858. Sedan ha liknande föreningar uppstått i Malmö, Gäfle, Sundsvall, Borås, Norrköping m. fl. städer. Köpmannaföreningarna ha på alla mer betydande handelsplatser i landet ombud, som bl. a. ega att mot bestämdt arfvode hvar inom sitt område utföra de uppdrag, som föreningen eller någon dess medlem lämnar dem (såsom anskaffande af skuldsedlar och accepter, ombesörjande af växelprotester och lagsökningar, afgifvande af soliditetsupplysningar m. m.). Under det senaste decenniet ha de större köpmannaföreningarna väsentligt utvidgat sin verksamhet dels genom att inom sig bilda handelskamrar (sådana ha dock flerstädes kommit till stånd oberoende af köpmannaföreningarna, såsom i Göteborg och Malmö), dels genom inrättandet af särskilda, fast organiserade s. k. ackords- och konkursafdelningar. Den första handelskammaren bildades 1902 inom Stockholms köpmannaförening (se vidare Handelskamrar, sp. 1335), som också tog initiativet till ackords- och konkursafdelningarnas inrättande. Sådana afdelningar, till hvilka äfven personer och firmor, som ej tillhöra själfva föreningarna, kunna sluta sig, finnas fr. o. m. 1908 inom Stockholms, Göteborgs och Malmö köpmannaföreningar, och deras uppgift är att under samarbete med hvarandra vid betalningsinställelser och konkurser, i hvilka medlemmarna äro intresserade, åvägabringa enhetlig ledning och kontroll för att tillvarataga samtliga fordringsegares intressen. Stockholmsafdelningens verksamhetsområde omfattar norra delen af landet t. o. m. Dalarna, Västmanland, Närke och Östergötland samt Gottland, Malmöföreningens Skåne, Blekinge och Kalmar län samt Göteborgsafdelningens återstoden af landet. — Stockholms köpmannaförening, som under första året af sin tillvaro omfattade 93 firmor, räknade vid början af 1911 533 medlemmar. Årliga medlemsafgiften utgöres af 100 kr. Styrelsen, som väljes för ett år i sänder, består af 8 ledamöter med 4 suppleanter. Föreningens expeditionsbyrå.

den s. k. centralbyrån med ackords- och konkursafdelningen, har sin särskilda verkställande direktör, och afdelningens angelägenheter besörjas af en särskild årligen vald nämnd af 24 medlemmar, där föreningens styrelseledamöter äro självskrifna. Föreningen eger f. n. omkr. 200 öfver hela landet spridda ombud. Stockholms köpmannaförenings nu gällande stadgar äro af 22 dec. 1910, då äfven särskilda stadgar antogos för Stockholms handelskammare, som hädanefter själf fastställer sina stadgar utom i hvad som rör dess förhållande till Köpmannaföreningen. Ackords- och konkursafdelningen har haft specialstadgar, sedan de inrättades 1908. A. W:son M.

Köpmansfartyg, detsamma som handelsfartyg (se d. o.).

Köpmansgillen. Se Gille, sp. 1166—67.

Köpmansklubb, Stockholms, stiftades 1899 af ett antal yngre affärsmän i Stockholm på initiativ af grosshandlaren E. Öhman j:or. Klubben, hvars syfte är "att till näringslifvets gagn befrämja umgänge och meningsutbyte mellan Stockholms köpmän", har vid sina sammanträden i föredrag och diskussioner behandlat många för det ekonomiska lifvet viktiga frågor. Bl. a. var det inom denna krets, som initiativet togs till bildandet af Stockholms handelskammare, i hvilken klubben f. ö. numera eger att utse ett ombud med suppleant. Klubbens medlemsantal uppgår f. n. (1911) till omkr. 225. A. W:son M.

Köpmans-långa, *zool.* Se Birke-långa.

Köpmålabalk, Köpmala balker. Se Handelsbalken.

Köppen [kö'-], Peter von, rysk etnograf och kulturhistoriker, f. 1793 i Charkov, d. 1864 i Karabag på Krim, tjänsteman i ministeriet för riksdomänerna 1836—60, skref bl. a. arbeten öfver Krim, donska kosackernas land, Rysslands areal- och befolkningsförhållanden samt Rysslands förnämsta sjöar och flodmynningar. Han utgaf äfven etnografiska kartor öfver guv. S:t Petersburg och Europeiska Ryssland i dess helhet. — Hans son Vladimir K., f. 1846, är sedan 1875 afdelningsföreståndare vid Deutsche seewarte (anstalten för främjande af den maritima meteorologien) och har utgifvit utmärkta meteorologiska arbeten, i synnerhet om de periodiska väderleksföreteelserna och den synoptiska meteorologien. Han utgaf 1884—91 (jämte Hann) "Meteorologische zeitschrift" och 1892—93 de af Seewarte utgifna "Annalen der hydrographie und maritimen meteorologie". Wbg.

Köppen [kö'-], Albert, tysk jurist, f. 1822, d. 1898, professor i Jena 1856, i Marburg 1857, i Würzburg 1864 och i Strassburg 1872. K:s hufvudarbete, *Der obligatorische vertrag unter abwesenden* (1871), bildar slutpunkten för den äldre och utgångspunkten för den nyare doktrinen på aftalslärans område. Bland hans öfriga verk må nämnas *System des heutigen römischen erbrechts* (1862—64), *Lehrbuch des heutigen römischen erbrechts* (1886—88) och *Der fruchterwerb des bonæ fidei possessor* (1872). Rld.

Köpping [kö'-], Koepping, Johann Karl, tysk etsare, f. 1848 i Dresden, egnade sig vid konstakademien i München och i Paris först åt målning, men öfvergick under inflytande af Ch. Waltner till etsning, inom hvilken konstart han uppnått mästarrang. Särskildt är han framstående i sina reproducerande etsningar efter såväl landskaps- som figurtaflor af gamla och moderna mästare: *Landskap* af van Beers och Gainsborough, *Morgon* af J. Breton, *Frou-Frou* af Clairin, *Nattvagabonder* o. a. af Munkácsy, Rembrandts *Staalmesters* (i Amsterdam, 1887), *Gubbhufvud* (i Dresden, 1889) m. fl., Frans Hals' *S. Georgs skyttegille* (i Haarlem, 1890). Sedan 1894 har han med lika stor framgång vändt sig äfven till originalraderingen. Bland originaletsningarna märkas ett litet *självporträtt* (från de tidigare åren), *Sommar*, *Tristesse*, *Menad*, *Dryad* och *Flicka från Clichy*. Hans arbeten i färgadt glas äro mycket berömda för smidighet i formen och utsökt skönhet i färgskiftningarna. K. erhöll "grand prix" vid världsutställningarna i Paris 1889 och 1900 samt har vunnit guldmedaljer i Berlin och München. Sedan hösten 1889 är han professor vid akademien i Berlin. J. K—e.*

Köp på leverans. Se Köp.

Köp på prof. Se Frestetid.

Köprili [kö'-], stad. Se Köprülü.

Köprili [kö'-], Kuprili, Kjuperli, Kjuprili, en urspr. albanesisk släkt af framstående turkiska statsmän, bördig från Vesir-Köpri i Mindre Asien. — 1. K.-Muhammed, f. 1585, d. 1661, började sin bana som kökspojke, men svingade sig upp från det ena ämbetet till det andra och blef 1656 storvesir. Han sökte med stränghet införa ordning inom hären och förvaltningen, aflägsnade en mängd odugliga ämbetsmän samt afsatte och besegrade lydfursten öfver Moldau och Valakiet, Georg II Rákóczi af Siebenbürgen, hvilken trots Portens förbud ingått förbund med svenskarna och kosackerna mot Polen. K. förde äfven personligen här och flotta mot venezianerna, från hvilka han 1657 eröfrade Lemnos och Tenedos, samt kufvade uppror i Mindre Asien (1659) och Egypten. — 2. K.-Achmed, den föregåendes son, f. 1626, d. 1676, blef 1661 på faderns förslag dennes efterträdare i storvesirämbetet. Han liknade sin fader i kraftfullhet, men var honom öfverlägsen i statsklokhet och vetenskaplig bildning. Ehuru K. i kriget mot Österrike 1664 blef slagen af Montecuculi vid klostret S:t Gotthard (vid Raab), tillförsäkrade han osmanerna genom fördraget i Vasvár (10 aug. s. å.) de flesta ungerska komitaten mellan Siebenbürgen och Theiss. 1667 tog han själf ledningen af krigsoperationerna vid Kandia och intog 1669 staden, hvilket hade hela ön Kretas eröfring till följd. 1672 frånryckte han Polen Kamenez-Podolsk och Podolien. — 3. K.-Mustafa, den föregåendes yngre broder, var 1687 kaimmakam, då han efter slaget vid Mohacs verkställde Muhammed IV:s afsättning till förmån för brodern, Suleiman II, som sedan utsåg honom till storvesir. K. ordnade skattläggningen efter nya grunder och upphjälpte finanserna genom att till statens behof använda moskéernas fonder. Han behandlade alla sultanens undersåtar med opartiskhet, och hans frihandelsvänliga grundsatser gagnade mycket de kristne och judarna. 1690 återtog han Belgrad från österrikarna, men föll i slaget vid Szalankamen 19 aug. 1691. — Om K. 1—3 se vidare Brosch, "Geschichten aus dem leben dreier grosswesire" (1899). — 4. K.-Husein, den föregåendes kusin, brorson till K. 1, blef 1697, efter turkarnas nederlag vid Zenta, storvesir och

skapade en ny armé, som tvang de framträngande österrikarna att draga sig tillbaka till Sava. Efter freden i Karlowitz (1699) och sedan flera uppror i riket kufvats, egnade han sina omsorger åt den inre styrelsen. Han mildrade de kristnes svåra ställning, främjade allmännyttiga arbeten och satte särskildt gränsfästningarna i godt stånd, men motarbetades i sina reformsträfvanden samt nedlade, missmodig och obotligt sjuk, sitt ämbete och afled några veckor därefter (sept. 1702). — 5. K.-Numan, son till K. 3, var ståthållare på Negroponte (Eubea), då han i juni 1710 af Achmed III utnämndes till storvesir efter Ali Tschorlilis störtande. K. var känd för sträng rättrådighet och ansågs i högre grad än andra turkiska statsmän ega kännedom om de politiska förhållandena bland de kristna staterna; han skildras vidare som en man med religiös läggning, men af något dystert lynne. Han ville hålla det genom hans företrädare gifna löftet att föra Karl XII hem genom Polen med turkisk eskort; han var emellertid skarpsynt nog att inse, att ett sådant försök skulle medföra brytning med tsar Peter, men han ryggade ej tillbaka härför och uppträdde med stor bestämdhet gentemot det ryska sändebudet vid Porten. Sannolikt skulle kriget redan då ha brutit ut, om ej till Karl XII:s skada K. redan i aug. 1710 afskedats från storvesirsvärdigheten. Orsaken till hans fall är att söka i hans sträfvan att införa reformer i förvaltningen; så t. ex. ville han för statsändamål, särskildt för armén, taga i anspråk de penningemassor, som den girige sultanen hopat i palatset. K. skall äfven ha motarbetats af sultanens moder, och Achmed III, som mindes, att hans egen fader störtats af K:s, skall ha fruktat, att K:s förvaltning slutligen kunde medföra ett sultanombyte. Hans aflägsnande från styrelsen väckte förstämning och sorg i riket. Han återgick till Negroponte; senare var han ståthållare i Bosnien. Han var gift med en dotter af Mustafa II. 1—4. (V. S—g.) 5. A. S.

Köprülü [kö'-], Köprili, slav. *Veles*, grek. *Velese*, stad i turkiska vilajetet Selanik (Saloniki), sandjaket Monastir, på ömse sidor om floden Vardar och vid järnvägen till Selanik. Omkr. 20,000 inv. Silkes-, tobaks- och vinodling. (J. F. N.)

Köpry su [kö-]. Se Eurymedon.

Köpskål l. Lidköp (af fnisl. *lið*, rusdryck), dryckesgille till firande af ett afslutadt köp. Sedvänjan att "dricka lidköp" för att bekräfta en handel om lösegendom stadfästes af de flesta äldre nordiska stadslagar. Enligt åtskilliga af dessa fick köpet först därigenom rättslig kraft. Ända till senaste tid har denna formalitet, att fira köp med dricknde, mångenstädes lefvat kvar, i synnerhet bland allmogen.

Köpstad, handelsställe, stad. Se Borgare, sp. 1171.

Köpstadsmän. Se Borgare, sp. 1171.

Köpsven. Se Borgare, sp. 1171.

Kör [kör], Chor, Kor (af grek. *choro's*, dans med sång). 1. *Litt.* o. *mus.*, hos forntidens greker (och romare) ett antal personer, hvilka med sång och dans, eller endast med dans, beledsagad af flöjtspel, uppträdde vid de religiösa festerna eller andra högtidliga tillfällen. Körsången och kördansen voro tidigt och med förkärlek odlade i synnerhet inom den doriska stammen, och alstren af grekernas s. k. doriska lyrik, hvilken nådde sin högsta fulländning i Pindaros' sånger, voro alla ämnade att utföras af sjungande och dansande körer. Dansrörelserna bidrogo därvid väsentligen att på ett åskådligt sätt framhålla det rytmiska i kompositionen, och den i densamma rådande strängt symmetriska anordningen tydliggjordes ytterligare genom körens fördelning i två halfkörer, hvilka i växelsång utförde de hvarandra motsvarande partierna (strof och antistrof). Sin i konstnärligt hänseende betydelsefullaste utveckling erhöll körsången inom det grekiska dramat, hvilket själf hade uppvuxit ur de vid Dionysosfesterna brukliga körerna. Sången var endast unison eller fördubblad i oktav, och den beledsagande flöjten spelade samma tongångar. Kören bestod i tragedien och (sannolikt) i satyrspelet först af 12, sedan Sofokles' tid af 15 personer, i komedien af 24. Om körens anförare se Korag och Koryfé, om densammas bekostande och utrustning se Koregi. Kören hade sin plats på orchestran, dit den intågade efter prologen. I tragediens handling ingrep kören vanligen icke omedelbart, men beledsagade den lyriskt med liffullt deltagande (klagan, jubel, varning, tröst o. s. v.), anknöt därtill betraktelser af allmänt, i synnerhet etiskt eller religiöst, innehåll och representerade hufvudsakligen den offentliga meningen, folkets röst gentemot den dramatiska handlingens bärare. När kören ingrep i dialogen, reciterade korföraren i dess namn. Komediens körsånger stodo i ett lösare sammanhang med styckets handling, och den yngre attiska komedien, liksom den romerska, uteslöt alldeles kören, hvaremot den romerska tragedien bibehöll den som någonting mera utvärtes. Jfr Grekiska litteraturen, sp. 205—207, och Teater. — 2. *Mus.* a) På tangent-instrument (pianoforte, orgel) alla de till en tangent hörande strängarna eller piporna. Så t. ex. kallas ett piano trekörigt, om en hammare anslår tre (likstämda) strängar. — b) Förening af flera personer (d. v. s. flera i hvarje stämma) till gemensamt föredrag af ett sångstycke, antingen för mansröster (manskör; tenorer och basar) eller fruntimmersröster (fruntimmerskör; sopraner och altar) eller bådadera (blandad kör). Vanligast äro fyrstämmiga körer, men äfven fem-, sex-, åtta-, tiostämmiga o. s. v. förekomma. Stundom användes ordet äfven om en förening af flera instrument: blåskör, stråkkör o. s. v. — c) Ett sångstycke, som utföres af flera personer gemensamt. — Medeltidens körer före Hucbald (900-talet) sjöngos liksom antikens enstämmigt, antingen unisont eller i oktaver. Stadier i den flerstämmiga körens utveckling äro mensuralmusiken, figuralsången, nederländarnas polyfona a-cappella-musik, Palestrinas och de öfrige äldre italienarnas mässor, lutherska koralen, Bachs passioner och kantater, Händels oratorier, Glucks operor m. m. Fruntimmersröster användes under 1500-talet i den världsliga körsången för blandade röster (dansvisor, madrigaler o. d.), men i den kyrkliga först på 1600-talet, emedan förut blott gossröster fingo däri utföra öfverstämmorna. I det nyare musikdramat tjänar kören förnämligast dramatiska ändamål. — Sedan 1800-talet utöfvas körsången — som förut mest idkades af betalta sångare — mycket af dilettanter, och numera ges det knappt någon större stad, som ej eger sina yrkes-sångföreningar eller sitt filharmoniska sällskap. Den högre vokalmusiken uppbäres mestadels af blandade körer (med orkester). Under senaste halfseklet har den fyrstäm-

miga manskörsången utöfvat stor inverkan på den populära musikodlingen och därjämte som socialt klassutjämningsmedel, icke minst i Sverige, där Uppsala studentsång gått i spetsen och fått många värdiga efterföljare. Den första allmänna svenska sångarfesten (1897 i Stockholm) föranledde bildandet af länssångarförbund landet rundt, och vid ”sångarmötet” 1909 erhöllo dessa ett föreningsband i ”Svenska sångarförbundet”. Jfr Dubbelkör, Kvartett, Musikfester, Musiksällskap, Sångarförbund och Sångförening. 1. (E. F—t.) 2. A. L. (E. F—t.)

Körare, *sjöv.*, en hård, men gynnsam vind, hvars riktning i afseende på fartyget, då detta styr kurs, är akter om tvärs. L. H.*

Körbana. Se Gatläggning, sp. 802.

Körber [kö'-], Ernst von, österrikisk ämbetsman, politiker, f. 6 nov. 1850 i Trient, anställdes 1874 i handelsministeriet, där han småningom avancerade till afdelningschef (1893). K., som redan tidigare inlagt stora förtjänster vid de österrikiska järnvägarnas öfvertagande af staten, blef 1895 generaldirektör för de österrikiska statsjärnvägarna och organiserade 1896 deras förvaltning genom ett nyupprättadt järnvägsministerium. Han var nov. 1897—mars 1898 handelsminister i Gautschs ministär och okt.—dec. 1899 inrikesminister i ministären Clary samt blef 18 jan. 1900 ministerpresident (med bibehållande af inrikesministerportföljen). K. satte som sin uppgift att förmå riksrådets deputeradekammare att öfvergifva den ofruktbara obstruktionstaktiken och egna sig åt positivt arbete till fromma för rikets ekonomiska utveckling. Till en början lyckades han någorlunda; anslag beviljades 1901 till stora järnvägs- och kanalanläggningar, och 1902 lyckades K. få till stånd en i normala parlamentariska former beslutad budget — den första på fyra år — samt (31 dec.) en ekonomisk uppgörelse (*ausgleich*) med Ungern. Redan följande år måste emellertid K. för budgetens åvägabringande anlita kejsarens provisoriska lagstiftningsmakt, och hans försök att åvägabringa en försoning mellan tyskar och tjecher i Böhmen misslyckades fullständigt till följd af de senares långt gående fordringar, och de eftergifter till förmån för tjechernas och italienarnas nationella kraf, som K. gjorde, endast ådrogo honom äfven de tyska elementens missnöje. Han efterträddes 31 dec. 1904 som ministerpresident af Gautsch. K. är sedan 1899 medlem på lifstid af herrehuset. V. S—g.

Körfvel, *bot., farm.*, benämnes dels *Myrrhis odorata* Scop., ”spansk körfvel”, inhemsk i södra och mellersta Europas bergstrakter, dels *Anthriscus cerefolium* Hoffm. (*Cerefolium sativum* Bess.), ”tysk körfvel”, ”svensk körfvel” eller körfvelkäx, inhemsk i Syd-Europa. Båda körfvelslagen, som odlas hos oss i kökträdgårdarna och ofta förvildas, ha stark, kryddartad, anisliknande lukt och smak, men den förr officinella spanska körfveln, *Herba cerefolii* (*hispanici*), skiljes genom sin hårighet å bladens båda ytor från den ofvannämnda körfvelkäxen, som är glest hårig endast å bladens undersida. Bladen hos den förra äro mycket större, med de yttersta flikarna äggrunda, aflånga, spetsiga, parklufna eller sågade. Småflikarna hos den senare äro däremot äggrundt triangulära och trubbiga. Körfvel begagnas i bröstteer och som soppkrydda. S. k. ”körfvelbuljong” har förr ansetts vara ett verksamt medel mot kroniska bröstsjukdomar. O. T. S. (G. L—m.)

Körfvelkäx, *bot.* Se Körfvel.

Körfvelrofva, *bot.* Se Chærophyllum.

Körfågel [kör-], *zool.* Se Skrakar.

Körkonst, förmågan att från kuskbocken styra för fordon spända hästar. Ett korrekt handhafvande af tömmarna är en svårlärd konst. Egenskaper, som fordras för att vinna någon större skicklighet i körkonsten, äro godt omdöme, sinnesnärvaro, tålamod, kärlek till hästen, skarpt öga och kraftig, men mjuk hand. Dessutom erfordras grundliga insikter i de för dragkraften, betslingen, påselningen och anspänningen gällande reglerna. De s. k. ”hjälper”, som stå körsvennen till buds, äro handen, piskan och rösten. Genom ändamålsenligt användande af dessa ”hjälper” förmår man behärska hästen och ge den en framför fordonet ändamålsenlig form. Handen verkar genom tömmar och bett, särskildt förhållande och vändande. Piskan, för kusken hvad ”skänkel” och sporren äro för ryttaren, verkar företrädesvis framåtdrifvande. Rösten, begagnad med omdöme, har, både som varning och uppmuntran, ett stort inflytande på hästen. ”Hjälperna” skola samverka och afpassas efter ändamålet, hästarnas olika känslighet och grad af utbildning. Den inverkan, som en trög häst knappast beaktar, kan uppfattas som straff af en känslig häst. Kuskens omdöme skall bestämma rätta tidpunkten och måttet för olika inverkan med ”hjälperna”.

Kuskens (se d. o.) hållning på kuskbocken skall vara ledig, men vårdad; han skall sitta rak och med hufvudet upprätt, axlarna väl tillbakadragna, öfverarmarna slutna till lifvet, bildande omkr. rät vinkel med armbågarna, händerna hållna midt framför lifvet, knäna samt klackarna ihop och benen antingen sträckta (på hög kuskbock) eller lagom krökta (på låg kuskbock; fig. 1). Kuskens plats är på högra sidan af kuskbocken; på galavagnar, hvilkas bockar äro öfverklädda med ett vapenprydt hölje, sitter den körande dock midt på kuskbocken. — Tömhållningen var länge i Sverige liksom äfven i Tyskland sådan, som fig. 2 och 3 utvisa, medan engelsmännen sedan gammalt hålla tömmarna i motsatt riktning (se fig. 4 och 5). Den ur god skola framgångne körsvennen använder numera det, äfven på kontinenten allmänt antagna, engelska körsättet. Härigenom vinnes särskildt fördelen att med en hand (den vänstra) kunna behärska tömmarna, medan den högra handen fritt disponeras för piskans skötande samt för att ingripa hjälpande och beriktigande. Tömmarnas förkortande, som så ofta är nödvändigt under körning, kan också endast då verkställas snabbt, bekvämt och säkert, när de hvila i *en* hand. Händernas ställning och tömhållningen enl. moderna principer framgå af fig. 6—12 för körning med enbet eller par samt af fig. 13—18 för spannkörning. En allmän regel för vändningar är, att tvära svängningar såvidt möjligt städse undvikas. Skall vagnen t. ex. köras genom en portgång eller grind, måste svängen tagas så stor (fig. 19), att vagnen står rakt bakom hästarna, då dessa träda in i portgången resp. grinden o. s. v. Se vidare Körskola. Litt.: de Montigny, ”Manuel des piqueurs, cochers, grooms et palefreniers” (1867), B. Reynardson, ”Down the road, reminiscences of a gentleman coachman” (1875), hertigen af Beau-

Ord, som saknas under K, torde sökas under C.

Fig. 1

Fig. 2

Fig. 3

Fig. 4

Fig. 5

Fig. 6

Fig. 7

Fig. 8

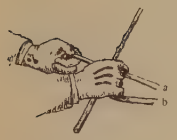

Fig. 9

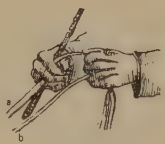

Fig. 10

Fig. 11

Fig. 12

Fig. 13

Fig. 14

Fig. 15

Fig. 16

Fig. 17

Fig. 18

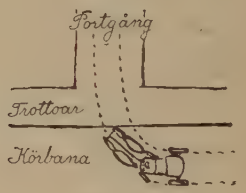

Fig. 19

Körkonst, fig. 1—19: Fig. 1. Kuskens hållning på kuskbocken. — Fig. 2. Äldre svenskt sätt för handens ställning och tömhållningen vid körning med en töm i hvardera handen. — Fig. 3. D:o d:o vid körning med båda tömmarna i en hand. — Fig. 4. Engelskt sätt för handens ställning och tömhållningen vid körning med en töm i hvardera handen. — Fig. 5. D:o d:o vid körning med båda tyglarna i en hand. — Fig. 6. Händernas ställning och tömhållningen vid enbets- och parkörning; körning med en hand. (*a* vänstra, *b* högra tömmen i fig. 6—12.) — Fig. 7. D:o d:o; körning på rak linje med höger hand som hjälphand. — Fig. 8. D:o d:o; tömmarnas förkortande bakifrån. — Fig. 9. D:o d:o; tömmarnas förkortande framifrån. — Fig. 10. D:o d:o; vändning åt vänster. — Fig. 11. D:o d:o; vändning åt höger. — Fig. 12. D:o d:o; handgrepp vid öfvergången till "halt". — Fig. 13. Händernas ställning och tömhållningen vid spannkörning på rak linje, med höger hand som hjälphand. (*a* vänstra, *b* högra förlöpartömmen, *c* vänstra, *d* högra stånghästtömmen i fig. 13—18.) — Fig. 14. D:o vid spannkörning; vändning åt vänster. — Fig. 15. Tömhållningen vid spannkörning; vändning åt vänster "med slejfbildning". — Fig. 16. D:o; vändning åt höger med "korsgrepp". — Fig. 17. D:o; vändning åt höger "med slejfbildning". — Fig. 18. D:o; handgrepp vid öfvergången till "halt". — 19. Huru svängen bör tagas ut vid körning genom en portgång eller grind.

fort, "Driving" (1889), Fr. Underhill, "Driving for pleasure" (1896), Fr. Hamelmann, "Die fahrkunst" (1872), G. von Petzer, "Fahrschulgedanken" (1893), B. Schönbeck, "Fahr-handbuch" (1889), och "Deutsche fahrkunde" (1900), Schlaberg, "Fahr-instruktion" (1890), K. G. Wrangel, "Einiges über fahren" (1898), "Handbok för hästvänner" (1887) och "Hippologia" (1906). B. C—m.

Körling, Sven August, tonsättare, f. 14 april 1842 i Kristdala, Kalmar län, blef efter aflagda examina vid konservatoriet i Stockholm 1866 musiklärare vid allm. läroverket och organist i Ystad samt 1867 dirigent för musiksällskapet där. I Ystads blomstrande musiklif har K. alltsedan spelat en bestämmande roll. Han var 1876—96 dirigent för den af honom och Salomon Smith (se denne) stiftade Orkesterföreningen, åt hvilken K. arrangerat hundratals nummer klassisk och modern musik, samt deltager som exekverande i de kammarmusiksoaréer, som han och Smith kallat till lif i samma stad och

hvilka kulminerat i musikfester somrarna 1908—10, hvarjämte han sedan 1906 leder manssångsällskapet ”Harmoni”. K. afgick från sina befattningar vid läroverket 1907 och vid kyrkan 1911. Han blef 1888 led. af Mus. akad. K. har hört till Sveriges mest sjungna vistonsättare i senare tid och har äfven skrifvit manskvartetter och större körsaker, såsom den kärnfulla balladen *Sten Sture, Håtunaleken, kantater vid Karl Gustafsstodens aftäckning i Malmö* (1896), *vid invigningen af nya rådhuset i Hälsingborg* (s. å.), *vid aftäckningen af Stenbocksstatyn där* (1901) samt *vid invigningen af industri- och konstutställningen där* (1903) m. m. Han förenar Josephsons melodiösa sångsats med Normans solida pianoteknik och intresserar alltid genom fin, musikaliskt flytande stil, äfven då idéerna icke äro så djupa eller originella. Sådana romanser af K. som *När stjärnehären blänker, Aftonstämning, Behagen, När våren står i blom, Kamrat!, Snart synker solen, Vogt paa dit öje, En dag har gått* m. fl. förtjäna helt visst att uppmärksammas äfven i konsertlifvet mera än f. n. är fallet. — Två söner till K. ha likaledes gjort sig kända som tonsättare: Johan Felix August K., f. 17 dec. 1864 i Kristdala, elev vid konservatoriet 1884—86, sedan 1889 organist och musiklärare vid allm. läroverket i Halmstad, har i en populärt enkel, lefnadsglad ton komponerat sånger (t. ex. den öfver hela Sverige sjungna landsvägsmarschen *En glad trall*), barnvisor, manskvartetter, en operett samt musik till skådespelen ”Lars Gathenhjelm”, ”Snöhvit” m. m. Hans broder Sven Holger K., f. 27 jan. 1879 i Ystad, elev vid konservatoriet 1899—1901, kantor och klockare vid Kristine kyrka i Göteborg sedan 1905 och musiklärare vid Östra realskolan där sedan 1907, är dirigent för Västergötlands sångarförbund och sångkörer i Göteborg samt har komponerat sånger och manskvartetter. A. L.* E. F—t.

Körmöczbánya [kö'rmötsbänja], stad. Se Kremnitz.

Körna l. Tina, *landtbr.*, behandlar säden så, att kring kärnan sittande agnars spetsar afnötas. Jfr Tröskverk.

Körnare. 1. *Landtbr.* Se Tröskning. — 2. *Maskinb.* Se Borrar, sp. 1215.

Körner [kör-], Magnus Peter, tecknare och litograf, f. 1808, d. 1864, var bosatt i Lund och egnade sig företrädesvis åt afbildning af djur för vetenskapligt ändamål. Han utförde planscherna till Nilssons ”Fauna” (120 st., 1830—42) och ”Foglar” (62 st., 1839—48), Ehrengranats ”Ridskola” (100 st., 1836), Dahlboms entomologiska arbeten o. s. v. Man har af hans hand äfven ett par häften porträtt af Lunds universitets professorer. K. var från 1849 akademiritmästare i Lund. —rn.*

Körner [kör-]. 1. Christian Gottfried K., tysk litteraturvän, ämbetsman, f. 1756, d. 1831, blef 1783 öfverkonsistorialråd i Dresden och 1790 öfverappellationsråd. 1813 uppträdde han som verksam patriot samt utnämndes 1815 till statsråd i preussisk tjänst och 1817 till geheime öfverregeringsråd i kultusministeriet. — K. har införlifvat sitt namn med tyska litteraturen hufvudsakligen som fader till skalden Theodor K. (se nedan), förtrogen vän till Schiller och en kulturbefordrare, hvars hem var en samlingspunkt för vetenskapsmän och konstnärer. Schiller bodde 1785—87 i K:s hem och stod framgent i liflig brefväxling med honom. Genom Schiller kom K. äfven i vänskapsförhållande till Goethe och W. von Humboldt. Mångsidigt bildad, musikaliskt talangfull, med fint kritisk begåfning och hög uppfattning af konsten, ädelsinnad samt gästfri i stor skala, öfvade K. mycket inflytande på sina vänner. Hans egna estetiska och politiska skrifter (utg. af Ad. Stern 1881) äro af mindre betydelse; viktigare var, att han utgaf Schillers verk (12 bd, 1812—15, jämte biografi) samt sonen Theodors poetiska kvarlåtenskap, med teckning af dennes lefnad. Af högt litterärhistoriskt värde är slutligen ”Schillers brefwechsel mit K.” (1847; 2:a uppl. 1874), som omfattar en tid af 20 år. Se biogr. öfver K. af Jonas (1879).

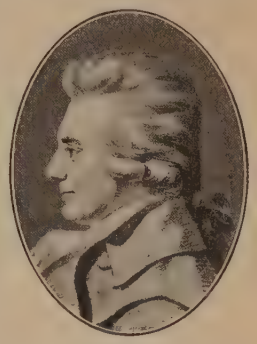

2. Karl Theodor K., den föregåendes son, tysk skald, f. 23 sept. 1791, d. 26 aug. 1813, studerade 1808—10 bergsvetenskap och mineralogi i Freiberg, inskrefs sedan vid Leipzigs universitet, men måste i mars 1811 fly därifrån till följd af sitt deltagande i dueller, begaf sig till Berlin, och kort därefter till Wien för att studera historia, men drogs alltmer till författarskap. Redan 1810 hade han utgifvit den lyriska samlingen *Knospen*. Under loppet af 1812, då han ingick förlofning med skådespelerskan Antonie Adamberger, diktade han med förvånande produktivitet en rad af dramer, lustspelen *Die braut* (”Bruden”, 1841 och 1864) och *Der grüne domino*, flera sångspel, de spännande dramerna *Toni* (efter Kleists novell ”Die verlobung in St. Domingo”; sv. öfv. 1832) och *Hedwig* (”Hedvig eller banditbruden”, 1833) samt sorgespelen *Zriny* (2 sv. öfv. 1830) och *Rosamunde* (”Rosamunda”, 1827), båda fyllda af schillersk jamb-patos, men äfven påverkade af Kotzebue. K:s dramer uppfördes med stort bifall, och han anställdes i jan. 1813 som ”hofteaterdiktare” vid Burgteatern i Wien. I mars ingick K. i major Lützows frivilliga jägarkår. Denna hade på sin lott att betäcka broöfvergångar, företaga smärre ströftåg o. s. v. K. stred med hänförelse och skref oupphörligt eldande krigssånger, som sjöngos af de tyska skarorna. Han valdes af sina kamrater till löjtnant och blef i slutet af maj Lützows adjutant. I en skärmytsling (två dagar efter sedan K. diktat sin ”Svärdsång”; öfv. till svenska af Atterbom) blef han nära Gadebusch dödligt sårad af ett skott i underlifvet. Han afled samma dag och begrofs med hedersbetygelser nära byn Wöbbelin under en

ek. K:s fader lät uppresa ett monument därstädes. 1871 restes i Dresden K:s staty (modellerad af E. J. Hähnel), en annan är rest (1865) i Bremen och en tredje minnesvård (en reliefbild, 1895) nära Görlitz. Ett ”Körner-museum”, rikt på minnen från befrielsekriget 1813—15, inrättades 1875 i Dresden i K:s födelsehus; det är skapadt och utveckladt af E. Peschel, som äfven på flerfaldigt sätt främjat K:s minne. — K:s lyrik och dramer sakna djupare personlig egendomlighet; hans under 1813 års fälttåg skrifna krigssånger, 1814 samlade af hans fader i boken *Leyer und schwert* (imiterade af bl. a. Tegnér), och hans tidiga död ha gjort honom till en älsklingsgestalt för det tyska folket. K:s arbeten, *Dramatische beiträge* (2 bd) och *Poetischer nachlass* (2 bd), utgåfvos också 1814 af hans fader. Hans samlade arbeten äro utgifna af bl. a. H. Zimmer (1893), A. Kofahl (1895), E. Wildenow (1899) och Gensichen (1902), hans dagbok m. m. af Peschel och hans brefväxling med de sina af Weldler-Steinberg 1910. Se arbeten om K. af R. Brockhaus (1891), Kreyenberg (1892) samt Peschel och Wildenow (1898). På svenska finns en populär sammanfattning af Cecilia Bååth-Holmberg, ”Far och son” (1907; 3:e uppl. 1909). 1. (R—n B.) 2. R—n B.

Körner [kör-], Ernst Karl Eugen, tysk målare, f. 1846, studerade i Berlin och gjorde sedan vidsträckta resor samt är framför allt känd genom akvareller med motiv från Egypten och Orienten, bland dessa *Gyllene hornet* (1873), *Sues* (1874; museet i Stettin), *Sfinxens utgrävande* (1887) samt det koloristiska bravurstycket *Memnonstoderna i solnedgång*. K. är professor och bosatt i Berlin. (G—g N.)

Körsbär, *trädg.* De odlade körsbären härstamma från två arter, *Prunus avium* L. och *Pr. Cerasus* L. (se Prunus, med fig.). Till *Pr. avium* räknas nämligen icke blott de flerstädes i vårt land allmänt vildväxande fågelbärsträden, utan äfven de odlade sötkörsbärsträden. Dessa utmärkas af bärens (rättare stenfrukternas) söta smak och trädens mer eller mindre upprätta, kraftiga växtsätt, stora blad o. s. v. Sötkörsbären indelas i bigarråer, d. v. s. bär med fast, nästan hårdt fruktkött, och hjärtkörsbär, med löst, smältande kött. Bland vanligare sorter af bigarråer märkas *allmän rödgul bigarrå, Napoleon, Hedelfinger, Svarta tatariska* och *Dönissens gula*, bland hjärtkörsbär *Elton, Svarta werderska* och *majhjärtkörsbär*. Surkörsbärsträden, *Pr. Cerasus*, bilda i regel blott 3—5 m. höga buskar, hvaraf namnet buskkörsbär. De ha fina kvistar och små blad samt syrlig frukt. De indelas efter bärens färg i klarbär (t. ex. *vanliga klarbär*), som ha nästan färglös saft och klart röd färg, samt moreller (t. ex. *ostheimer weichsel, skuggmorell, brunkörsbär*), som vid full mognad äro af mörkaste röda färg och äfven ha mörkröd saft. Mellan söt- och surkörsbären stå hybriderna, som dels närma sig sötkörsbären, då de benämnas majkörsbär (hit hör *vanligt majkörsbär*), dels surkörsbären, då de kallas glaskörs- l. stora klarbär (t. ex. *Reine Hortense, Gros Gobet, dubbla klarbär*). Körsbären ha länge varit föremål för odling. Redan före Kristi födelse funnos sötkörsbären odlade i Grekland och Italien, och omkr. 79 f. Kr. lära de första surkörsbären ha införts till Rom från Cerasus (se d. o.) af Lucullus. Fynd i schweiziska pålbyggnader visa, att flera slag af söta körsbär användes redan under stenåldern, men huruvida frukterna härstamma från vilda eller odlade träd, kan icke afgöras. I Sverige torde odlingen af körsbär ha börjats nästan lika tidigt som äpple- och päronodling. Sötkörsbärens ekonomiska nordgräns går genom norra Uppland, surkörsbären kunna odlas ännu uppe i Västerbotten. I högre grad än andra fruktträd ställa körsbären speciella fordringar på läge och framför allt på jordmån, och endast på vissa platser kunna de med fördel odlas. Sådana ställen återfinnas exempelvis inom silurområdena i Öster- och Västergötland, Gottland, Öland och Skåne. Där jorden är nog kalkrik, lucker och i öfrigt af god beskaffenhet, hvarken för torr eller för fuktig, kunna körsbären ge stora och värdefulla skördar, dock mindre regelbundet återkommande än hos något annat af våra fruktträd. — Körsbärsträden odlas vanligen i stamformiga exemplar, uppdragna på grundstammar, som erhållits genom kärnsådd. Då sötkörsbärsträden nå en höjd af 20—25 m. och en tvärgenomskärning i kronan af 12 m. och därutöfver, kräfva de ett ansenligt utrymme. Där de trifvas väl, bli de inemot 100 år gamla, men i regel duka de under långt tidigare till följd af s. k. gummiflöde och andra sjukdomar. Surkörsen ge sällan tillfredsställande afkastning längre än till 25—30 års ålder, och de kunna därför med fördel odlas mellan de sötfruktiga träden och borttagas, då dessa nått sådan storlek, att de kräfva ökadt utrymme. Körsbärsträden tåla vanligen icke att beskäras på samma sätt som andra fruktträd. Dem lämnas därför frihet att antaga den form de själfva vilja. De lämpa sig sålunda icke för uppdragning i spaljéform, dock med undantag för *skuggmorellen*, som ofta användes för att beklåda väggar mot norr, där knappast något annat träd med fördel kan odlas. — De allra tidigast färdiga körsbären mogna hos oss i sista dagarna af juni. Den egentliga körsbärstiden inträffar dock oftast efter midten af juli och varar två till tre veckor. Vissa surkörs ge dock frukt intill slutet af aug. Då bären uthärda transport sämre än annan frukt, pläga de oftast försäljas på närmaste torg. Följden häraf är, att prisen, i synnerhet på finare körsbär, oftast äro mycket högre i de flesta af de större städerna än i de bärodlande trakterna på landsbygden. För transport och försäljning böra bären packas i små låga korgar eller askar af träspånor eller papp. Förutom till förtäring i rått tillstånd användas bären på många sätt inom hushållen, såsom till kokning af gelé och sylt samt inläggning på glasburkar med hermetisk tillslutning. Till saft äro de framför allt lämpliga på grund af sin kraftiga arom och vackra färg. En stor del af i handel utbjuden s. k. körsbärssaft är emellertid konstgjord och innehåller essenser, färgämnen o. s. v. Körsbärsvin (se Bärvin) kan med fördel beredas såväl af surkörsbär som af vissa slags fågelbär. Det i handeln utbjudna torde nästan alltid vara mer eller mindre förfalskadt. I mellersta Europa beredes af körsbär ett slags brännvin, s. k. kirschwasser (se d. o.). C. G. D.

Körsbärsbrännvin. Se Kirschwasser.

Körsbärsfjärilen l. Körsbärsfuxen, *Vanessa polychloros, zool.*, en i södra Sverige mindre

vanligt förekommande art af det till fam. *Nymphalidæ* bland dagfjärilarna hörande släktet *Vanessa* (se d. o.). Arten liknar vår vanliga nässelfjäril, men är större (53—69 mm.) och har ljusare, rödgul grundfärg, som upptager äfven större delen af bakvingarnas inre hälft, hvarjämte blå utkantsfläckar finnas endast på bakvingarna. Larverna, som lefva i sällskap på vide, alm och olika slags fruktträd, äro brungrå eller blågrå med rödgula längdstrimmor och gula tornar. G. A—z.

Körsbärsflugan, *Spilographa cerasi, zool.*, en till ordn. tvåvingar hörande insekt, hvars larv stundom anställer skada på körsbär. Den fullbildade flugan, som har sin flygtid på försommaren, är svart med hufvudet, mellankroppens sidor och benens nedre delar gula; vingarna äro genomskinliga med 3—4 mörkbruna tvärband. (Se Trädgårdens skadeinsekter, pl. II, fig. 8.) Honan lägger sina ägg på de rodnande körsbären, nära skaftet. Larven kläckes efter några dagar, är gulhvit, lefver i fruktköttet och når en längd af 5 mm. Som fullväxt släpper den sig ned till jorden och öfvergår till puppa, i hvilket stadium den öfvervintrar. Som medel mot denna skadeinsekt har man rekommenderat att odla tidiga körsbärssorter, att omgräfva och tillpacka jorden under angripna träd på hösten eller våren samt att förstöra angripna och nedfallna bär. G. G.

Körsbärsfuxen, *zool.* Se Körsbärsfjärilen.

Körsbärskåda, *Gummi cerasorum, farm.*, erhålles af våra vanliga körsbärsträd, *Prunus Cerasus* L. och *Pr. avium* L., samt äfven af plommonträd, *Pr. domestica* L., och krikon, *Pr. insititia*, dock eg. af de två förstnämnda, efter hvilka denna drog har sitt namn. Körsbärskådan utflyter ur stammar och grenar, där dessa blifvit skadade genom inskärningar eller sprickor, oftast vid grenvinklarna, och är till en början en tjockflytande, seg vätska, som hårdnar i luften till afrundade, olikstora, genomskinliga eller genomskinande, gulrödaktiga eller gulbruna, hårda klumpar. Dessa äro svåra att bryta och visa skålformiga, glasglänsande brottytor, hvarigenom körsbärskåda kan upptäckas bland myrra, som har vax- eller fettglänsande brott. Lukt saknas; smaken är fadd, men föga märkbar. Lagd i vatten, mjuknar körsbärskådan och kan utdragas i långa trådar, men löses icke fullständigt. Den karakteristiska beståndsdelen är *cerasin*, besläktadt med *bassorin*, som är förenadt med kalk och skiljer sig från arabinsyrad kalk (*gummi arabicum*) därigenom, att den sistnämnda löser sig i vatten, hvilket cerasinet icke gör. I medicinen har körsbärskåda icke någon användning; men för tekniska ändamål är den fortfarande begagnad samt inblandas bedrägligt bland myrra och arabiskt gummi. O. T. S. (C. G. S.)

Körsbärslager, *bot.*, namn på *Prunus laurocerasus*.

Körsbärsmalen, *Argyresthia ephippiella, zool.*, en med rönnbärsmalen (se d. o.) närbesläktad malfjäril, hvars larv lefver på körsbärsträdets outslagna knoppar och späda blad, äfvensom på körsbärskart. Dessutom förekommer den på äpple- och plommonträd. Denna insekts utbredning i vårt land är föga känd, men härjningar af densamma äro några gånger konstaterade. G. G.

Körsbärsmögel (*Monilia cinerea*). Se Sclerotinia.

Körsbärsvin. Se Bärvin.

Körsel, *kam.*, en gammal skatt. Se Byggningshjälpen.

Körskola, skola för utbildning i körkonsten (se d. o.). Länge erhöllo körsvennerna endast vid hofstallen och på de större landtegendomarna en något så när rationell utbildning. I Sverige torde den första offentliga körskolan blifvit organiserad på 1860-talet vid Strömsholms stuteri af hofstallmästare W. Fischerström (se d. o.). Äfven sedan stuteriet 1872 förändrats till hingstdepå, har där, liksom vid Flyinge stuteri, numera hingstdepå, utbildats elever vid två årliga körskolekurser, men af någon större betydelse ha dessa statens körskolor dock ej varit. Under 1870—80-talen spelade Allmänna nordiska hästskötarskolan på Klämmestorp vid Jönköping en större roll. Den stod under ledning af grefve K. G. Wrangel (se d. o.), medan körundervisningen bestriddes af en framstående körmästare Möller från Tyskland, som sedermera länge verkade vid en till ridhusbolaget i Göteborg förlagd körskola. På 1880-talet upprättades en körskola i samband med det af stallmästaren James Fr. Dickson då anlagda stuteriet vid Onsala, hvilket 1894 flyttades till Tjolöholm, i närheten af Kungsbacka; den stod under ledning af stuteriets föreståndare ryttmästaren G. Örn, hvilken såväl före stuteriets tillkomst som efter detsammas upphörande i början på 1900-talet haft offentliga körskolor i flera städer, såsom Örebro, Norrköping, Gäfle, Stockholm (sedan 1906). För landets södra delar har samtidigt en körskola varit af ryttmästaren frih. N. Djurklou organiserad i Malmö med offentligt understöd af Malmöhus läns k. hushållningssällskap. Den var någon tid förenad med en obligatorisk körkurs för vissa elever vid Alnarps landtbruksinstitut, men upphörde 1906. En af Tysklands mera betydande körskolor är sedan 1894 i verksamhet vid staden Elmshorn (nära Hamburg). B. C—m.

Körsnär [tjö'- och -när], ty. *kürschner* (af mhty. *kürsen*, fnhty. *kursina*, pälsrock), buntmakare (se d. o.).

Körstång. Se Betsel.

Körställ, *elektrot.*, den apparat, med hvilken t. ex. en elektrisk spårvagn manövreras. Det utgöres af en låda, innehållande en mängd kopplingsdelar, hvilka medelst en eller flera handtag bringas i olika lägen till hvarandra, hvarvid olika kombinationer uppstå mellan motorer, motstånd m. m. och genom hvilka åstadkommes rörelse fram och back, större eller mindre fart samt bromsning. A. E—m.

Körsång [kör-]. Se Kör.

Körte [kö'-], Wilhelm, tysk litteraturhistoriker, f. 1776, d. 1846, skref åtskilliga arbeten, af hvilka de om Gleim (biografi 1811, brefsamlingar 1803, 1806, upplagor 1811—13, 1841) och F. A. Wolf (1833) ha värde.

Körte [kö'-]. 1. Gustav K., tysk arkeolog, f. 1852 i Berlin, vardt efter studieresor i Italien och Grekland 1881 e. o. och 1883 ord. professor i Rostock, hvarifrån han, som 1905 blifvit förste sekreterare i tyska arkeologiska institutet i Rom, 1907 som arkeologie professor flyttade till Göttingen. Utom en mängd uppsatser i facktidskrifter har K. offentgjort *Die antiken skulpturen aus Böotien* (1879), *I rilievi delle urne etrusche, II* (1890—96), *Etruskische spiegel* V (med Klügmann, 1884—97), *Archäologische studien* (med Furtwängler och Milchhöfer,

Ord, som saknas under K, torde sökas under C.

1893) och *Gordion* (med A. Körte, 1904), hvilket skildrar hans och hans broders utgräfningar i denna stad (se Gordium). — 2. Alfred K., den föregående broder, arkeolog, f. 1866 i Berlin, vardt 1903 e. o. professor i klassisk filologi i Basel, hvarifrån han 1906 flyttade till Giessen. Han har utvecklat liflig författarverksamhet på samma sätt som brodern.

Körtel (lat. *glandula*). 1. *Anat., fysiol.*, sedan gammalt gemensamt namn på organ, som äro af egentligen vidt skild natur, men till sitt yttre utseende kunna i mer eller mindre hög grad likna hvarandra. Till storleken kunna körtlarna växla betydligt: från mikroskopiska dimensioner (t. ex. körtlarna i magsäckens vägg) till högst ansenligt omfång (t. ex. lungor och lefver). De större, för blotta ögat tydliga, uppträda ofta som knöliga, stundom flikiga, ofullständigt eller skarpt begränsade bildningar. — Med ”körtlar” menar allmänheten ofta runda eller ovala, större eller mindre kroppar, som särskildt vid vissa sjukliga, inflammatoriska tillstånd kunna ansvälla och därvid iakttagas under huden (se Hud). Så innanför underkäkens rand, på framsidan af halsen, i axelhålan, i ljumskvecket. Dessa ”körtlar” ligga egentligen inskjutna i lymfbanorna och kallas ännu i anatomien för lymfkörtlar. Deras uppgift är att bilda nya hvita blodkroppar och, framför allt, att tjäna som filtrationsapparater för den lymfa, som cirkulerar i lymfkärlen. Vid ett häftigt inflammatoriskt tillstånd (t. ex. en difteri) i mjuka gommen, i ”mandlarna”, öfvergå infektionsämnen i de lymfkärl, som hänföra sig till de nämnda kroppsområdena, och skulle under förmedling af dessa kärl slutligen inkomma i blodcirkulationen och därigenom spridas till kroppens skilda delar. I lymfkärlen ligga emellertid på deras väg till blodkärlen inskjutna lymfkörtlar, som ha sitt läge innanför underkäkens rand. Här kunna infektionsämnena filtreras från lymfan, som, således befriad från dessa ämnen, efter hand öfvergår i det cirkulerande blodet. Infektionsämnena anhopas därför i de regionära lymfkörtlarna och åstadkomma där en retning, som leder till körtlarnas ansvällning (*lymfadeniter*). Samma är förhållandet med lymfkörtlarna i axelhålan och ljumsken vid häftiga inflammatoriska tillstånd på handen eller armen å den ena sidan, på foten eller benet å den andra. Lymfkörtlarna kunna förstoras äfven på grund af andra orsaker (*lymfom*, *lymfadenom*), t. ex. i samband med förändringar i blodets sammansättning. Lymfkörtlarna ega en i kroppens allmänna ekonomi utomordentligt viktig betydelse som ett slags karantänsorter, där för organismen främmande, farliga ämnen, som inträngt i kroppens interstitiella väfnader, kunna fränskiljas och äfven oskadliggöras. — Mjälten är till väsentlig del uppbyggd af samma väfnad som lymfkörtlarna, men ligger ej inskjuten i lymfkärlens banor, utan i bukblodådrornas (*vena porta*). Mjältens betydelse är att utgöra en härd för hvita blodkroppars nybildning samt för förstörelsen af röda blodkroppar, hvilkas sönderfallsprodukter genom nämnda blodådror tillföras lefvern, som delvis ur dessa produkter erhåller råmaterial till gallberedningen. — De egentliga körtlarnas betydelse ligger i en sekretorisk verksamhet, i afsöndrandet af substanser, som antingen komma organismen till godo vid ämnesomsättningen (sekret) eller också afskiljas ur kroppen såsom för kroppens normala lif skadliga (exkret). Alla körtlar, hvilkas körtelceller (om körtelepitel se Epitel) aflämna exkret, utgöras af enkla rör (svettkörtlar) eller mer eller mindre rikligt förgrenade rör (njurar), som under förmedling af en utförsgång tömma sitt innehåll ut på kroppens yta. Körtlar, hvilkas körtelceller afge sekret, äro uppbyggda antingen af rör, som flyta ihop i en gemensam utförsgång, mynnande i den kavitet, där sekretet skall utöfva sin inverkan på ämnesomsättningen (t. ex. i matsmältningskanalen), eller också af mer eller mindre kompakta, af blod- och lymfkärl omspunna körtelcellhopar, som sakna utförsgång. Det sekret, som cellerna i detta senare slag af körtlar producera, kan således icke afflyta ur körteln, utan öfvergår i stället i de nämnda omspinnande kärlen och därmed direkt i de i kroppen cirkulerande vätskorna, där sekretet utöfvar sin på kroppens kemiska sammansättning omsättande inverkan. Körtlar af sistnämnda slag benämnas ”körtlar för inre sekretion” (endokrina körtlar). Till sekretoriska körtlar med utförsgång höra t. ex. lefvern, bukspottkörteln, munspottkörtlarna, körtlarna i magens vägg (magkörtlar) och tarmens vägg (tolfingertarmens vägg innesluter jämförelsevis stora körtlar, de s. k. Brunnerska körtlarna). Lungorna äro eg. äfven modifierade sådana körtlar. Till endokrina körtlar höra t. ex. binjurarna, thymus (brässen), thyroidea (sköldkörteln), hypofysen (hjärnbihanget, delvis). Om bröst- l. mjölkkörtlarna se dessa ord och Könsorgan.

2. *Bot.* Se Glandel. 1. E. Hgn.

Körtelepitél, *djurhistol.* Se Epitel, sp. 722.

Körtelfloka, *bergsv.* och *tekn.* Se Floka.

Körtelhår, *bot.* Se Glandel.

Körtelmage. Se Mage.

Körtelsvulst. Se Tumör. Oegentligt benämnes stundom äfven hvarje förstoring (ansvällning) af en körtel körtelsvulst. G. F—r.

Körtelverk, *bergsv.*, malmförekomst i form af större och mindre körtlar eller klumpar, insprängda i bergarten utan någon lagbunden ordning. Th. N—m.*

Körting [kö'r-], Gustav, tysk filolog, f. 1845 i Dresden, var öfverlärare vid Kreuzgymnasiet därstädes 1868—76, vardt 1876 professor i romansk och engelsk filologi i Münster samt flyttade 1892 som professor i romansk filologi till Kiel. Han har utgifvit bl. a. *Über die quellen des Roman de rou* (1867), *Petrarcas leben und werke* (1878), *Geschichte der litteratur Italiens im zeitalter der renaissance* (3 bd, 1878—84), *Boccaccios leben und werke* (1880), *Encyklopädie und methodologie der romanischen philologie* (3 bd, 1884—88), *Grundriss der geschichte der englischen litteratur* (1887; 4:e uppl. 1905), *Neuphilologische essays* (1887) och *Lateinisch-romanisches wörterbuch* (1890—91; 3:e uppl. 1907), *Formenlehre der französischen sprache* (2 bd, 1893—98), *Handbuch der romanischen philologie* (1896), *Geschichte des griechischen und römischen theaters* (1897), *Der satz und seine teile* (1905), *Etymologisches lehn- und fremdwörterbuch der deutschen sprache* (1907), *Etymologisches wörterbuch der französischen sprache* (1908) och varit medredaktör af ”Zeitschrift für französische sprache und literatur” (1879 ff.) och ”Französische studien” (1880--97). R—n B.

Ord, som saknas under K, torde sökas under C.

Körtingska strålkroppar [kö'r-], detsamma som radiatorer eller värmeelement.

Körtings luftsugbroms. Se Broms, sp. 251.

Körtings strålapparater [kö'r-], *mek.*, kallas med ett gemensamt namn en mängd olika, af bröderna Körting i Hannover konstruerade och på deras verkstad utförda apparater för olika ändamål, hvilka alla stödja sig på samma princip som den af Giffard i Paris uppfunna injektorn (se Injektor), eller att en i ett rör med stor hastighet inkastad fin ångstråle förmår sätta i rörelse och suga med sig betydliga kvantiteter af det omgifvande flytande eller luftformiga mediet. C. A. D.*

Körös [kö'röʃ]. 1. Biflod till Theiss (fr. v.) i Ungern, uppstår af en mängd på det siebenbürgska höglandet upprinnande floder, som flyta mot v. och efter otaliga krökningar förena sig i samma bädd. Den sydligaste källfloden, Hvita K. (*Fehér K.*), upprinner i södra delen af Biharbergen och förenar sig vid Békés med den i flera armar delade Svarta K. (*Fekete K.*), som har sina källor på västra sidan af Biharbergen. Från Békés flyta de båda förenade floderna i nordöstlig riktning och möta den tredje hufvudfloden, Snabba K. (*Sebes K.*), som upprinner på östra sidan af Biharbergen och mottager fr. h. Berettyó. De förenade tre Körösfloderna flyta sedan i sydvästlig riktning och utmynna i Theiss vid Csongrád. Flodens längd utgör, räknadt från Hvita K:s källor, 330 km. Alla floderna ha på slätten sumpiga stränder. Till följd af det mycket växlande vattenståndet äro dessa floder föga lämpliga som samfärdsmedel. — 2. Stad i Kroatien-Slavonien. Se Križevci. — 3. Förr komitat i Kroatien-Slavonien, deladt 1886 på komitaten Varaždin och Belovár-Körös. 1—3. (J. F. N.)

Körösi [kö'röʃi], Jozsef, adlad de Szántó, ungersk statistiker, f. 1844, d. 1906, började sin bana som journalist, men kallades vid 25 års ålder till chefskapet för Budapests då inrättade statistiska byrå, hvars organisatör han blef och hvars ledning han behöll till sin död. K. var en af de idérikaste och mest produktiva af samtidens statistiker och har behandlat ett stort antal aktuella spörsmål från statistikens synpunkt, därtill med en ovanlig förmåga att göra sina utredningar fruktbringande för det praktiska lifvet, något som i främsta rummet kommit Budapest och dess hygieniska förhållanden till godo. Inom den kommunala statistikens gebit erhöll K. redan 1872, jämte Böckh, af Statistiska kongressen uppdrag att utarbeta den del af "Statistique internationale", som behandlar "les grandes villes" (storstäderna); efter dess fullbordande fortsatte K. den finansiella afdelningen af arbetet genom sin *Bulletin annuel des finances des grandes villes* (1877—86). Som vetenskapsman sysselsatte han sig i främsta rummet med födelse- och dödlighetsstatistiken och bidrog till utarbetande såväl af dess teori som praxis. Mindre framgång hade han med sitt förslag (1893) till "förmedling af dödstalen", ett problem, som då redan var löst i Sverige. Han var en af stiftarna af Internationella statistiska institutet och en af dess mest verksamma medlemmar. Som ungersk patriot fäste han uppmärksamheten på den nationella faran af norra Ungerns slavisering, en fara, som ungerska regeringen sedan sökt afvärja, stundom med begagnande af medel, som väckt en obehaglig uppmärksamhet i Väst-Europa. G. S—g.

Körösi-Csoma [kö'röʃi tʃå'ma], ungersk språkforskare. Se Csoma, Sándor.

Körösmezö [kö'röʃ-mäsö], köping i ungerska komitatet Máramaros, vid Svarta Theiss. 9,029 inv. (1900). Passet vid K., äfven kalladt Jablonica-l. Delatynpasset, för till Pruthdalen i Galizien och var den väg, på hvilken magyarerna inryckte i Ungern (hvarför det ock kallas Magyarpasset). J. F. N.

Kösa, Åkerhven, *A'pera spica venti* P. B., *bot.*, ett allmänt enårigt åkergräs med ända till 1 m. höga strån, sträfva platta blad och mycket yfvig, pyramidformig, vanligen grön vippa af små småax med mycket lång borst. G. L—m.

Kösen, sjö i Småland. Se Lagan.

Kösen [kösen], stad och vattenkurort i preussiska reg.-omr. Merseburg (Sachsen), vid Saale. 2,990 inv. (1905). Flera koksaltkällor af växlande styrka. Frekvens omkr. 2,500 kurgäster. Säsong 15 maj—sept. Ln. J. F. N.

Köslin [köslin]. 1. Regeringsområde, omfattande östra delen af preussiska prov. Pommern. 14,035 kvkm. 606,070 inv. (1905). K. är deladt i 13 kretsar. — 2. Hufvudstad i nämnda regeringsområde och i kretsen K., 8 km. från Östersjön. 21,474 inv. (1905). Gymnasium, kadettskola, folkskollärarseminarium, döfstumanstalt, landtmannaskola; järn- och pappersindustri, tegelbruk, ångkvarnar. 1 o. 2. J. F. N.

Kössein [kösei'n], bergstopp. Se Fichtelgebirge.

Köste'ndil [kö-], stad. Se Küstendil.

Köstendsje [kö-], stad. Se Constanza.

Köster, Hugo Nikolaus Didrik Daniel, läkare, f. 26 okt. 1858 i Göteborg, blef student i Uppsala 1877, med. kand. 1882, med. licentiat 1886 samt med. doktor 1888, sedan han föregående år utgifvit en disputation *Om nervdegeneration och nervatrofi jämte några ord om varikositeternas förekomst och betydelse i de perifera nerverna.* Han förordnades 1887 till docent i praktisk medicin i Uppsala samt utnämndes 1891 till öfverläkare vid Allmänna och Sahlgrenska sjukhusets i Göteborg medicinska afdelning. Sedan 1896 är han generalsekreterare vid Nordiska kongressen för invärtes medicin. K. har i Göteborgs läkarsällskaps förhandlingar, i "Hygica", i Uppsala läkareförenings förhandlingar, i "Nordiskt medicinskt arkiv" äfvensom i åtskilliga utländska tidskrifter offentliggjort ett stort antal afhandlingar, förnämligast hänförande sig till invärtes medicinen. Han är led. af Vet. o. vitt. samh. i Göteborg (1894). R. T—dt.

Köster [kö's-], H. L. R. von, tysk storamiral. Se Koester.

Köster [kö'-], Albert, tysk litteraturhistoriker, f. 1862 i Hamburg, vardt 1892 e. o. professor i tyska språket och litteraturen i Marburg och kallades 1899 som ord. professor i samma ämne till Leipzig. K. har skrifvit bl. a. *Schiller als dramaturg* (1891), *G. Keller* (1900; 2:a uppl. 1907) och utgifvit brefväxlingen mellan T. Storm och Keller (1904; 2:a uppl. 1905), Goethes mors bref (2 bd, 1904; 3:e uppl. 1905) m. m. samt de från hans seminarium härrörande afhandlingarna i serien "Probefahrten" (1904 ff.). R—n B.

Köstlin [kö'-]. 1. Christian Reinhold

Ord, som saknas under K, torde sökas under C.

K., tysk jurist och novellförfattare, f. 1813 i Tübingen, d. där 1856 som ord. professor i kriminalrätt vid universitetet, utgaf *Die lehre vom mord und todtschlag* (1838), *Neue revision der grundbegriffe des strafrechts* (2 bd, 1844—45), *Der wendepunkt des deutschen strafverfahrens im neunzehnten jahrhundert* etc. (1849), *System des deutschen strafrechts* (bd 1, 1854) m. fl. skrifter, i hvilka han sökte fota straffrätten på mera filosofiska principer. K. utgaf äfven, under pseudonymen C. Reinhold, *Gesammelte erzählungen und novellen* (3 bd, 1847—48), *Gedichte* (1853) och några dramer. — K:s hustru, Josephine K., född Lang (f. 1815, d. 1880), var en framstående viskomponist.

2. Karl Reinhold von K., den föregåendes brorson, tysk estetiker och teolog, f. 1819 i Tübingen, d. 1894, egnade sig under Baur åt teologiska studier, men öfvergaf senare teologien för estetiken, därtill förmådd af Vischer. K. blef 1857 e. o. samt 1863 ord. professor i estetik och konsthistoria vid sin födelsestads universitet. Han utgaf bl. a. *Der lehrbegriff des evangeliums und der briefe Johannes'* (1843), *Der ursprung und die composition der synoptischen evangelien* (1853), *Goethes Faust, seine kritiker und ausleger* (1860), *Aesthetik* (2 bd, 1863—69), ett värderikt arbete, som i synnerhet gjort K:s namn känd, *Hegel in philosophischer, politischer und nationaler beziehung* (1870) och *Der ring der nibelungen* (1877). I Vischers stora estetik har K. författat afdelningen om musiken.

3. Julius K., den föregåendes kusin, tysk protestantisk teolog, f. 1826 i Stuttgart, d. 1902 i Halle, blef 1855 e. o. professor i Göttingen samt ord. professor 1860 i Breslau och 1870 i Halle. K., som i teologiskt hänseende representerade en mildt förmedlande ståndpunkt, vann sin största ryktbarhet som den moderna Lutherforskningens främste föregångsman. Bland hans skrifter märkas *Die schottische kirche* (1852), *Luthers lehre von der kirche* (1853; 2:a uppl. 1868), *Das wesen der kirche* (1854; 2:a uppl. 1872), *Der glaube, sein wesen, grund und gegenstand* (1859), *Der glaube und seine bedeutung für erkenntniss, leben und kirche* (1895), *Luthers theologie* (2 bd, 1863; 2:a uppl. 1901), *Martin Luther. Sein leben und seine schriften* (2 bd, 1875; 5:e uppl., utg. af Kawerau, 1903), det populärt hållna arbetet *Luthers leben* (1882; 9:e uppl. 1891; "Luthers lefnad", 1883—84) och *Christliche ethik* (1899). K. redigerade från 1873 till sin död tidskr. "Theologische studien und kritiken". Jfr J. Köstlin, "Autobiographie" (1891).

4. Heinrich Adolf K., son till K. 1, tysk teolog och musikskriftställare, f. 1846 i Tübingen, d. 1907 i Kannstatt, studerade både musik och teologi, deltog som fältpredikant i kriget 1870, blef därefter seminarielärare, diakon och (1891) superintendent i Darmstadt samt var 1895—1900 teologie professor i Giessen. K. höll musikhistoriska föreläsningar, stiftade och ledde ett trestadsförbund för kyrkosång (1875, sedermera utvidgadt till en evangelisk kyrkosångförening för Württemberg), dirigerade oratorier, verkade såsom anmälare af musiklitteratur samt utgaf en kortfattad *Geschichte der musik* (1875; 6:e uppl. 1910), en populär musikestetik *Die tonkunst* (1879), *Die deutsche tonkunst* (1908) m. fl. skrifter. 3. (E. Bg.) 4. A. L.*

Köszeg [kö'säg]. Se Güns.

Köthen [kö-], kretsstad i hertigdömet Anhalt, till 1853 hufvudstad i hertigdömet Anhalt-Köthen och residens för den 1847 utgångna linjen Anhalt-K., vid en biflod till Mulde. 22,978 inv. (1905). K. består af en äldre och en yngre stadsdel samt 4 förstäder och har två slott, af hvilka det forna residensslottet, i gamla staden, har åtskilliga vetenskapliga samlingar och ett bibliotek med omkr. 20,000 bd. Staden har gymnasium, realskola, folkskollärarseminarium, teknisk skola, järngjuterier och maskinverkstäder samt åtskilliga andra industriella anläggningar. I K. verkade homeopatiens upphofsman Hahnemann. (J. F. N.)

Kött. 1. Ett slaktadt djurs muskelmassa. Se Födoämnen, Kokkonsten, Köttbesiktning, Köttextrakt, Köttförgiftning och Muskler. — 2. *Bot.* Ordet "kött" nyttjas äfven om vissa mer eller mindre mjuka, saftiga, af vanligen mera löst sammanhängande parenkymceller bildade växtdelar, t. ex. fruktköttet hos stenfrukter, äppelfrukter o. s. v. Blad och andra växtdelar, som äro tjocka och saftrika (suckulenta), kallas "köttiga", t. ex. bladen hos *Sedum, Sempervivum, Mesembryanthemum* m. fl. — 3. *Teol.* (hebr. *bāsār*, grek. *sarks*). I det bibliska språkbruket betecknar kött i gamla testamentet alla kroppsliga varelser och särskildt människan med hennes vanmakt och förgänglighet, i motsats till den oförgänglige Guden; i nya testamentet är kött ett uttryck för dels kroppslighet, dels (i motsats till Guds heliga ande) människans hela natur med sin sedliga svaghet, härrörande däraf, att själen till följd af synden har ett endast ofullkomligt herravälde öfver kroppen och dennas lägre, sinnliga böjelser. 2. O. T. S. (G. L—m.)

Köttanrikningskur, *med.* Se Diet, sp. 370.

Köttballarna, *veter.* Se Hof, sp. 894.

Köttbaser, gemensamt namn på de i musklerna förekommande kväfvehaltiga extraktivämnena *kreatin*, *hypoxantin* (äfven benämndt *sarkin*), *xantin*, *karnin* m. fl., hvilka dock knappast kunna anses som verkliga baser i kemisk mening. Jfr Purin. S. J—n.

Köttbesiktning, sakkunnig undersökning af köttvaror för ådagaläggande af deras användbarhet till människoföda, afser hufvudsakligen att skydda människor mot de faror till hälsa och lif, som kunna vara förenade med förtärandet af kött eller däraf beredda födoämnen. Vid undersökning af köttvaror måste tagas i beaktande en mångfald hos desamma förekommande förändringar, uppkomna dels däraf, att de djur, från hvilka varorna härröra, lidit af vissa sjukdomar, dels däraf, att köttvarorna förvarats eller behandlats på ett otjänligt sätt. Som skadligt till människoföda anses sålunda både kött och fett i såväl rått som kokt tillstånd efter självdöda djur, äfvensom efter djur, som lidit af mjältbrand, frasbrand, vattuskräck, rots, blodförgiftning (septikemi och pyemi), metastatiska kräft-, sarkom- och melanosarkomsvulster samt af rödsjuka, svinpest, svinsjuka, gulsot och förgiftning i höggradiga fall; otjänligt till människoföda anses också kött (men ej fett, som nedsmälts vid 100° C.) efter djur, som lidit af betydande yttre och inre skador, då djuret ej tillräckligt snart nedslaktats, af trikiner, nöt- eller svindynt, om de äro talrikt för handen, af generaliserad aktinomykos, af höggradig tuberkulos samt af

Ord, som saknas under K, torde sökas under C.

svårartad rakitis, benmjukhet, stelkramp, hemoglobinuri, uremi m. fl. sjukdomar eller af sådana förkalkningar, utgjutningar o. d. i muskulaturen, att denna undergått betydande förändringar. Som otjänligt till människoföda anses äfven kött efter foster eller efter fullständigt utmärglade djur, kött efter djur behandlade med sådana läkemedel eller utfodrade med sådana födoämnen (t. ex. sill), att köttet däraf erhållit en utpräglad dålig lukt eller smak; vidare köttvaror, som blifvit i hög grad förorenade eller behandlats med färgämnen eller en del konserveringsmedel (t. ex. borsyra) eller ock öfvergått i förskämning, såvida denna icke är begränsad till vissa delar, i hvilket fall köttet kan användas efter dessa delars aflägsnande. Kött eller fett af djur, som lidit af en del sjukdomar, såsom af stelkramp i ringa grad eller af trikiner, nöt- eller svindynt i ringa mängd, kan däremot efter tillräckligt lång ångkokning (sterilisering) — nötkött behäftadt med dynt äfven efter 3 veckors förvaring — användas till människoföda. Kroppar af djur, behäftade med tuberkulos, behöfva i allmänhet ej i sin helhet oskadliggöras. Om nämligen tuberkelhärdarna äro begränsade till ett eller ett par organ, som stå i samband med hvarandra, aflägsnas vid besiktningen endast de angripna delarna. Förekomma däremot tuberkelhärdar i ben, leder, muskler eller dithörande lymfkörtlar, oskadliggöres köttet i sin helhet, såvida det ej genom sterilisering eller i vissa fall saltning kan göras användbart till människoföda. I inälfvor förekomma ofta åtskilliga för människan åtminstone ej direkt skadliga parasiter, men dessa inälfvor böra likväl i de fall, då nämnda invasion varit betydande, vid besiktningen oskadliggöras som mindre lämpliga till människoföda.

För en *ordnad köttbesiktning* ha under de senaste 60 åren vidtagits omfattande anstalter i de flesta europeiska och amerikanska stater; Tyskland har därvid varit föregångslandet. Äfven i Sverige ha numera betydande anordningar vidtagits, framför allt i de större städerna, för att besiktning af köttvaror skall kunna ske på ett tillfredsställande sätt.

Köttbesiktning omfattar dels *den egentliga köttbesiktningen*, som har till uppgift att hufvudsakligen för landets behof undersöka kött, fett, inälfvor m. fl. till föda lämpliga delar efter slaktade kreatur (eventuellt i förening med undersökning af dessa djurs hälsotillstånd före slakten) för bedömande af, huruvida sådana kroppsdelar äro tjänliga till människoföda; dels *den allmänna kontrollen öfver köttvaror*, utgörande en del af den offentliga födoämneskontrollen, med uppgift att öfvervaka saluhållna eller till riket införda köttvarors beskaffenhet i sanitärt hänseende, deras behandling, transport, förvaring och beredning, ända till dess de komma konsumenterna till handa, således innefattande äfven kontrollen öfver slakterier, förvarings-, försäljnings- och utspisningsställen för kött; vidare kontrollen vid korf- och charkuterifabriker, vid flott- och margarinfabriker m. m.; dels en *särskild besiktning af köttvaror afsedda för export*.

De viktigaste lagar och förordningar, med stöd af hvilka köttbesiktningen kan ordnas i Sverige, äro följande: k. hälsovårdsstadgan för riket 25 sept. 1874 med ändringar 6 nov. 1885, 31 okt. 1890 och 31 dec. 1897; lag ang. köttbesiktning och slakthus 22 dec. 1897 med ändringar 25 maj 1905 och 11 juni 1909; k. kung. med särskilda föreskrifter om besiktning och stämpling af kött enligt lagen ang. köttbesiktning och slakthus 31 dec. 1897; k. kung. ang. åtgärder mot missbruk i vissa fall vid bedrifvande af slakterirörelse m. m. 31 dec. 1897 samt k. instr. för läns-, stads-, distrikts- och andra civila veterinärer 19 okt. 1888 med ändringar 22 nov. 1901.

Enligt dessa lagstadganden kan *den egentliga köttbesiktningen* ordnas på 3 olika sätt, genom 1. en fakultativ organisation med stöd i hälsovårdsstadgan, 2. enbart köttbesiktningstvång samt 3. slakt- och köttbesiktningstvång; de två senare alternativen i enlighet med lagen ang. köttbesiktning och slakthus. Stad eger rätt att för sig välja hvilkendera som helst af dessa tre organisationer, men vid framtida ordnande af köttbesiktning i stadssamhällen torde väl endast de under 2 och 3 angifna alternativen komma i fråga. Landskommun eger däremot f. n. ej rätt få för sig fastställdt vare sig köttbesiktnings- eller slakttvång, utan får nöja sig med en fakultativ köttbesiktning, som dock, om den ordnas väl, för mindre kommuner kan bli ganska tillfredsställande. Hittills ha de flesta landskommuner ej någon som helst köttbesiktningsorganisation, men strängt taget äro de enligt hälsovårdsstadgans § 29 skyldiga att skaffa sig sådan. Där bestämmes nämligen: ”Föreskrifterna i § 15 samt de delar af § 22, som hänföra sig till § 15, skola ock på landet tillämpas. Kommunalnämnden har att fullgöra hvad där är ålagdt hälsovårdsnämnden.” (Att köttförgiftningar det oaktadt så sällan inträffa på landsbygden, torde bero på, att man där ej gärna förtär kött efter sjuka djur, utan vanligen söker afyttra sådant i städer eller andra större samhällen.) — Grundprinciperna för den *fakultativa köttbesiktningsorganisationen* äro, att vederbörande hälsovårdsnämnd (eller, där sådan ej finnes, kommunalnämnd) upplåter för ändamålet lämplig lokal (k ö t t b e s i k t n i n g s b y r å), där anhållna födoämnen kunna underkastas noggrann besiktning och dit näringsidkare kunna frivilligt få inlämna kött till undersökning och trikinbesiktning, samt att nämnden i fråga förordnar veterinär för verkställande af förekommande besiktningar och eventuella födoämnesbeslag. Fakultativ köttbesiktning tillämpas numera i ett flertal städer äfvensom i några landskommuner. — *Köttbesiktningstvång* innefattar förbud att inom stad eller visst område däraf till salu hålla eller utbjuda till människoföda afsedt färskt, rått kött af nötkreatur, får, get, svin eller häst, därest köttet icke är, efter undersökning af besiktningsman, försedt med den för staden i fråga fastställda stämpeln eller med stämpel, som utvisar, att slakt och besiktning egt rum i lagenligt slakthus eller undergått vederbörlig besiktning inom annan stad med köttbesiktningstvång, samt kan af K. M:ts befallningshafvande stadgas för nämnda område på framställning af stadsfullmäktige (eller, där sådana ej finnas, allmän rådstuga) under villkor, att genom stadens försorg och på dess bekostnad anställes nödigt antal besiktningsmän och vidtagas öfriga åtgärder, som erfordras för sådan besiktning. Enligt ett af Medicinalstyrelsen till K. M:t inlämnadt förslag till ändringar i slakthus- och köttbesiktningslagen skulle köttbesiktningstvång kunna få stadgas äfven för köpingar och landskommuner, för hvilka hälsovårdsstadgan för rikets städer förordnats i tillämpliga delar vara gällande. Köttbesiktningstvång

Ord, som saknas under K, torde sökas under C.

är stadgadt för Karlshamn, Ystad, Trelleborg, Hälsingborg, Ängelholm, Västerås, Norrtälje, Sundsvall och Umeå. — *Slakttvång* innefattar förbud att inom stad eller visst område däraf slakta djur af förutnämnda slag annorledes än i särskildt för ändamålet inrättadt och till allmänt begagnande upplåtet offentligt slakthus (se d. o.) samt kan af K. M:ts befallningshafvande stadgas för detta område. Finnes köttbesiktningstvång ej redan gällande för samma område, skall sådant tvång i sammanhang med slakttvång införas. Plan för offentligt slakthus skall underställas K. M:ts befallningshafvandes pröfning, och slakthuset skall af honom afsynas och godkännas, innan det får upplåtas till begagnande. Slakttvång utgör dock ej hinder för, att djur, som här afses, nedslaktas utom det offentliga slakthuset, om nedslaktandet föranledes af hastigt inträffad sjukdom eller olyckshändelse; dock skall i sådant fall köttet, om det är afsedt att användas till människoföda, genast efter djurets nedslaktning ostyckadt jämte alla därtill hörande inälfvor utom tarmar föras till det offentliga slakthuset för att där besiktigas. Vid slakthus, i samband hvarmed marknadsplats för kreaturshandel vanligen finnes anordnad, undersökas de till slakt afsedda djuren före slakten, och befinnes därvid något misstänkt för smittsam sjukdom, afskiljes detsamma från de öfriga och slaktas inom en särskild afdelning (sanitetsafdelning). Efter slakten underkastas såväl kött som organ noggrann besiktning. Slakt- och köttbesiktningstvång är infördt i Malmö, Göteborg och Eskilstuna samt kommer inom kort att stadgas för Stockholm, Linköping och Lund. — Anträffas vid köttbesiktning kött, som först efter särskild behandling kan utan men för hälsan användas till människoföda, skall det under besiktningsmannens kontroll undergå sådan behandling samt, försedt med särskild stämpel, där så ske kan, eller åtföljdt af bevis om beskaffenheten, ställas till egarens förfogande mot skyldighet för honom att ersätta uppkommande kostnad för köttets behandling. Kött, som vid besiktning finnes vara till människoföda otjänligt, skall utan kostnad för köttets egare, genom besiktningsmannens försorg förstöras, där det icke kan, under besiktningsmannens kontroll, försäljas till tekniskt bruk. Besvär öfver besiktningsmans åtgärd eller beslut kan inom tio dagar, efter det klaganden erhållit del af åtgärden eller beslutet, ingifvas till K. M:ts befallningshafvande. Stämplar af oval form skola anbringas på godkändt kött af djur, som slaktats i lagenligt slakthus, af rektangulär form på vid enbart köttbesiktningstvång godkändt kött samt af triangulär form på kött, som först efter särskild behandling kan utan men för hälsan användas till människoföda. Dessa stämplar skola vara i blåfärg, såvida ej köttet är fruset, då stämplarna inbrännas i detsamma. För köttbesiktning vid köttbesiktningstvång eger staden uppbära afgifter enligt taxa, som af Konungen fastställas för minst ett år i sänder. I denna taxa må afgifterna ej sättas högre, än som kan anses erforderligt till betäckande af stadens kostnader för köttets besiktning och stämpling samt, där fråga är om begagnande af offentligt slakthus, till betäckande jämväl af kostnaderna för slakthusets förvaltning och underhåll jämte skälig ränta å anläggningskapitalet.

Inseendet öfver och befattningen med den *allmänna köttkontrollen* tillkomma närmast hälsovårds- eller kommunalnämnd och handhas dels af länsveterinär, som jämväl utöfvar dylik inspektion på förordnande af K. M:ts befallningshafvande, dels af stadsveterinär eller annan därtill särskildt förordnad veterinär. För utöfvandet af sådan kontroll biträdes veterinären i större städer af tillsyningsmän. Vid denna kontroll besiktigas ej blott färskt kött af förut nämnda djurslag, utan äfven saltad eller på annat sätt konserverad, beredd eller anrättad köttvara, af hvad slag den vara må, och skall sådan vara, om den härrör från sjukt djur eller om den till följd af förskämning, felaktig beredning eller af annan orsak är skadlig för hälsan eller otjänlig till människoföda, anhållas för närmare undersökning, då densamma anträffas å allmän saluplats, i lägenhet afsedd för sådan varas försäljning eller yrkesmässiga beredning eller för allmän spisning eller utskänkning med till samma lägenhet hörande upplag och förvaringsrum, af hvad beskaffenhet de vara må: så ock vid hamn, järnvägsstation eller annat dylikt ställe under förhållanden, som utvisa, att köttvaran är afsedd till försäljning som människoföda. Till denna del af köttbesiktningen hör också öfvervakandet af, att de särskilda hälsovårdsföreskrifter efterlefvas, som af K. M:ts befallningshafvande (i enlighet med § 24 i hälsovårdsstadgan) stadfästs för visst samhälle, då dessa föreskrifter beröra handel med köttvaror eller deras förarbetande, förvaring och transport. Likaledes hör till den allmänna köttkontrollen undersökning af köttvaror med afseende på förbjudna färg- och konserveringsämnen, hvilken kontroll numera kan utöfvas på ett tillfredsställande sätt med stöd af härför utfärdade bestämmelser i giftstadgan (se d. o.), samt vidare besiktningen af från utrikes orter införda köttvaror. För denna senare gren af besiktning finnas likväl f. n. endast ofullständiga förordningar och cirkulär (k. kung. ang. kontroll vid införsel till riket af hästkött 4 febr. 1898 samt Generaltullstyrelsens cirkulär af 29 mars 1897 ang. kontrollåtgärder vid införsel af kött), men 1909 har en kommission af sakkunniga afgifvit betänkande med förslag till författningar om kontroll vid införsel af kött. Endast den allmänna köttkontrollen i förening med antingen slakt- och köttbesiktningstvång eller enbart köttbesiktningstvång kan anses fullt tillfredsställande. Stadsveterinärer finnas i Stockholm (egande där i vissa fall länsveterinärs befogenhet), Malmö, Lund, Göteborg, Jönköping, Norrköping, Örebro, Karlstad, Västerås, Gäfle och Sundsvall.

Exportslakteri. Liksom för kontrollen vid import af kött äro författningar för exportkontrollen under behandling. Enligt nu gällande bestämmelser (lag ang. köttbesiktning och slakthus, k. kung. ang. hvad vid utförsel sjöledes till utlandet af färskt kött af nötkreatur skall iakttagas 22 jan. 1898 samt k. kung. ang. utförsel till Norge af färskt kött af nötkreatur eller häst 29 jan. 1909) eger K. M:ts befallningshafvande rätt att, på därom gjord ansökan, medgifva och meddela föreskrift, att enskild, hufvudsakligen för utförsel af kött ur riket afsedd slakterinrättning (exportslakteri) ställes under offentlig kontroll, såvida anstalten pröfvas vara ändamålsenligt ordnad samt under villkor, att genom sökandens försorg och på hans bekostnad anställes erforderligt antal besiktningsmän och vidtagas de öfriga åtgärder, som anses nödiga för kontrollen. Besiktning af för

Ord, som saknas under K, torde sökas under C.

export afsedt kött sker, utom vid de offentliga slakthusen, vid Halmstads, Ystads och Visby exportslakterier, Engelska svinslakteriet i Malmö, Hälsingborgs och Landskrona svinslakterier samt Tomelilla bolags- och Tomelilla andelsslakterier. Besiktningsman skall i detta, liksom i föregående fall, vara legitimerad veterinär och förordnas af K. M:ts befallningshafvande.

Vid besiktningen beslagtagna, till människoföda otjänliga *köttvaror* oskadliggöras på många orter genom nedgräfning (eller förbränning), sedan de blifvit indränkta med fotogen e. d. Lämpligare ur såväl ekonomisk som hygienisk synpunkt är dock att oskadliggöra dem, såsom sker i Stockholm och i de städer, där slakthus finnas, genom nedsmältning med ånga vid högt tryck i s. k. destruktionsapparater (se D e s t r u k t i o n s a n s t a l t), hvarefter de därvid erhållna produkterna, fett, köttmjöl m. m. försäljas till tekniskt bruk. Litt.: R. Edelmann, "Lehrbuch der fleischhygiene" (2:a uppl. 1907), G. Kjerrulf, "Handbok i köttbesiktning" (1896), R. Ostertag, "Handbuch der fleischbeschau" (6:e uppl. 1910), G. Schneidemühl, "Die animalischen nahrungsmittel" (1903), K. Storch, "Chemische untersuchungen" (1905) samt Kjerrulf och Regnér, "Författningar ang. veterinärväsendet" (1907). J. E. J.

Köttbesiktningsbyrå. Se K ö t t b e s i k t n i n g.

Köttbladen, *veter.* Se H o f, sp. 895.

Köttbråck, äldre benämning på svullnad i testes. Se O r c h i t i s.

Köttextrakt. Som bekant är det hufvudsakligen de s. k. extraktivämnena i köttet (köttbaser, köttmjölksyra m. m.), som jämte lim och en del af de i köttet förekommande salterna ingå i k ö t t s o p p a n (buljongen), från hvilken ju köttets ägghviteämnen aflägsnas. Oaktadt denna således icke kan sägas ha något näringsvärde i egentlig mening, alldenstund den innehåller endast helt ringa mängd af näringsämnen, har den sedan urminnes tider ingått som en väsentlig beståndsdel af människans föda, beroende därpå, att de i densamma ingående ämnena, särskildt de s. k. köttbaserna och kalisalterna, verka stimulerande icke blott på matsmältningen, utan äfven på blodomloppet och nervverksamheten i allmänhet. Köttsoppan är således att räkna till de s. k. njutningsmedlen, hvilkas betydelse för människans näring dock i själfva verket är ganska stor och ingalunda får underskattas. Med tanken härpå sökte J. v. Liebig, understödd af v. Pettenkofer, att för mänskligheten tillgodogöra de ofantliga kvantiteter födoämnen, som förr bortslösades i Syd-Amerika, där otaliga nötkreatur årligen slaktades endast för hudarnas skull, under det att köttet, hvaraf blott en ringa del kunde på ort och ställe konsumeras, snart sagdt bortkastades som värdelöst. Sedan de förberedande försök, som under v. Pettenkofers ledning 1850—52 anställdes i München, till fullo ådagalagt möjligheten att ur kött bereda ett hållbart extrakt, bildades ett engelskt bolag (*Extract of meat company*), som i Fray Bentos började att enligt Liebigs föreskrifter framställa köttextrakt (*Liebigs köttextrakt*) i stor skala. Dylika fabriker ha sedan uppstått äfven i Montevideo m. fl. orter i Syd-Amerika, äfvensom i Australien, där fårkött förarbetas, och dessa fabriker förbruka numera årligen kött efter hundratusentals kreatur. Ett nödvändigt villkor för fabrikationen är att kunna erhålla råmaterialet, köttet, till mycket billigt pris, enär ej mindre än 30—32 kg. magert kött åtgå för framställandet af 1 kg. extrakt. Efter denna beräkning lämnar 1 nötkreatur endast omkr. 5 kg. köttextrakt. Visserligen erhållas åtskilliga biprodukter vid fabrikationen, såsom slaktaffall (brosk, ben etc.), fett, bindväf o. s. v., som tillgodogöras och användas till kreatursfoder, gödningsmedel m. m., men det är dock lätt att inse, att med sådana köttpris, som i allmänhet gälla i Europa, beredningen af köttextrakt svårligen skulle kunna löna sig där. — Liebigs köttextrakt beredes helt enkelt så, att finhackadt kött, så fettfritt som möjligt, utkokas med sin 8—10-dubbla mängd vatten, ägghviteämnen och fett aflägsnas och vattenlösningen inkokas till extraktkonsistens samt bildar då en mörkbrun, halffast massa af egendomlig steklukt, bestående af i medeltal 60 proc. organisk substans (däraf omkr. $^1/_6$ lim, för öfrigt köttbaser, mjölksyra och litet fett), 17,5 proc. salter och 22,5 proc. vatten. Vid användandet löses, som bekant, extraktet direkt i varmt vatten, och man har färdig en soppa, hvars smak, om man så önskar, ytterligare kan höjas genom tillsats af grönsaker, kryddor etc. — Försök på djur ha visat, att mycket stora doser köttextrakt verka giftigt, företrädesvis till följd af dess stora halt af kaliumsalter. Men däraf framgår naturligtvis endast, att detta njutningsmedel, liksom alla andra, ej får begagnas i öfvermått. Om extraktet njutes i lagom mängd, är dess verkan, såsom allmänt bekant är, välgörande, stärkande och lindrigt stimulerande. På senare tider har en stor mängd olika slag af köttextrakt kommit i handeln, af hvilka somliga äro flytande (t. ex. *Cibils*). De uppges ofta innehålla peptoniserad ägghvita (se P e p t o n) och därigenom ega näringsvärde, något, som för köttextraktets användning som njutningsmedel dock spelar en underordnad roll. S. J—n.

Köttflugor, *Sarcophagidæ, zool.*, familj af gruppen *Cyclorhapha schizophora* bland tvåvingarna (se d. o.), som står nära muscidernas (omfattande bl. a. husflugan, spyflugan m. fl.), men afviker från denna därigenom, att sista antennledens ryggborst är fjädradt endast vid basen. Hithörande arter föda lefvande larver, som anbringas på ruttnande djurämnen. De hvita, masklika larverna af vissa arter, särskildt af *Cynomyia mortuorum*, äro kända under benämningen l i k m a s k a r. Af hithörande släkten må nämnas: *Sarcophaga*, omfattande grå eller svartgrå arter, till hvilket bl. a. hör den hos oss vanliga, ända till 14 mm. långa *S. carnaria*, hvars bakkropp på grå botten är tecknad med svarta, rutformade fläckar. Metallglänsande blå eller gröna äro de 5—15 mm. långa arterna af släktena *Cynomyia* och *Onesia*. G. A—z.

Köttfodermjöl, *landtbr.*, affall från köttextrakttillverkningen, beredt till kreatursfoder. Det urkokta köttet torkas och males under tillsats af litet koksalt och kalksalter för att ersätta de utlakade salterna, till ett gulbrunt pulver, innehållande omkr. 10 proc. vatten, 70 proc. ägghviteämnen, 10 proc. fett och 4 proc. mineralämnen. Denna fodervara, som införes hufvudsakligen från Argentina, användes med fördel till utfodring i synnerhet af unga svin, men äfven åt nötkreatur, höns m. fl. djur. Hästar och får äta det ogärna. Äfven af själfdöda djur, allehanda slakteriaffall samt af kött, som förkla-

rats otjänligt till människoföda, beredes köttmjöl, rättast kalladt kadavermjöl. Detta bör särskildt på grund af faran för närvaro af ptomainer och andra giftiga ämnen eller smittförande mikrober icke användas till djurfoder, utan endast till jordens gödsling (kadavergödsling). Denna varas sammansättning och gödselvärde växla mycket, beroende på den olika mängd ben, hår och hud, som ingår däri; med en vattenhalt af 5—12 proc. plägar det innehålla 6—12 proc. kväfve och 10—15 proc. fosforsyra. H. J. Dft.

Köttförgiftning, gruppnamn för särskilda slag af sjukdomar, som orsakas af specifika köttförgiftningsbakterier och andra mikroorganismer samt af dem bildade gifter. Köttförgiftningar ha uppträdt efter förtäring af olika slags kött och däraf beredda anrättningar. Vanligen ha under sådana förhållanden inträffat flera sjukdomsfall nästan samtidigt bland personer, som deltagit i någon gemensam måltid, hvarvid endast de sjuknat, som förtärt någon viss anrättning, under det personer, som undgått att smaka sådan rätt, förblifvit friska. Ej sällan har sjukdomen uppträdt i form af epidemier med explosionsartadt utbrott eller som s. k. massförgiftningar. — Ordenssällskapet S. H. T. firade 1904 en fest på Grand Hôtel i Stockholm, hvarvid serverades supé för 351 personer. Redan inom loppet af 24 timmar inträffade bland gästerna ett 40-tal sjukdomsfall, som under de närmaste dagarna ökades till inemot 200. Sjukdomen yttrade sig hos nästan alla som häftigt diarré. Längre fram inträffade bland deltagarna några fall af tyfoidfeberliknande sjukdom. 4 af de insjuknade afledo. Epidemien torde ha berott på ostronförgiftning. Efter en sångarfest 1839 i byn Andelfingen i Schweiz, vid hvilken serverades en måltid för 737 personer, sjuknade 444 bland dessa, i 10 fall med dödlig utgång. Efter en liknande sångarfest 1878 i Kloten (nära Zürich) insjuknade 657 personer med 6 dödsfall, o. s. v. I somliga epidemier ha de sjuke icke haft någon beröring sinsemellan, utan har hvar och en i sitt hem eller annorstädes förtärt kött af samma djur eller från samma leverantör.

Ox-, ko-, kalfkött och fläsk synas ha varit de vanligaste köttslag, efter hvilkas förtärande köttförgiftning konstaterats. Äfven hästkött, get- och fårkött ha kunnat framkalla sjukdomen. På sista tiden ha iakttagits köttförgiftningar i flera fall efter förtäring af gåskött. Äfven torkadt, saltadt och rökt kött eller fläsk ha kunnat framkalla köttförgiftning. Liknande sjukdomsfall ha äfven i ett stort antal fall blifvit iakttagna efter förtäring af fisk, ostron, musslor, hummer, kräftor m. m.

I kliniskt afseende kunna köttförgiftningarna förete stora skiljaktigheter. Man skiljer mellan följande hufvudgrupper: 1. den *nervösa* l. *neuroparalytiska* formen, som framkallas genom bakterietoxiner och är en ren förgiftningssjukdom samt 2. den *gastrointestinala* formen och 3. den *tyfösa* formen, under hvilka innefattas verkliga infektionssjukdomar, köttförgiftningarna i inskränktare mening. Beträffande den nervösa l. neuroparalytiska formen se Korfförgiftning. — Den *gastrointestinala* formen karakteriseras hufvudsakligen af diarré och kräkningar. Sjukdomen börjar ofta 6—12 timmar efter köttets förtärande, i andra fall 1 eller flera dagar därefter. Dödligheten är i regel mycket ringa, 2—5 proc. af de insjuknade. I en del fall kan sjukdomsförloppet vara stormande, kraftnedsättningen mycket hastig och betydande och döden inträda inom 24 timmar. Man talar i sådana fall om en koleraliknande form af köttförgiftning. — Sjukdomssymtomen vid den *tyfösa* formen likna de vid tyfoidfeber (se d. o.) förekommande; deras intensitet brukar vara mycket varierande, från lätta fall med endast lindrigt illamående, hufvudvärk, tyngd i hufvudet, hvarunder de sjuke, om ock med möda, kunna förrätta sina arbeten, till svåra fall med utpräglade tyfösa tillstånd och talrika komplikationer. Diarré och kräkning kunna i många fall inleda sjukdomen, som alltså till en början kan förhålla sig liksom föregående form för att därefter öfvergå i den tyfösa formen. Hos ett stort antal sjuka uppträder förstoppning, och sjukdomen utvecklar sig från första början liksom en tyfoidfeber. Roseol, mjältförstoring äfvensom näsblödning förekomma i flertalet fall. Tarmblödningar och perforationsperitonit ha kunnat uppträda som komplikationer. Recidiv ha blifvit iakttagna. De flesta sjukdomsfallen bruka äfven vid denna form komma under första veckan; många fall visa sig emellertid äfven under 2:a och 3:e veckan efter förtärande af den skadliga födan. Dödligheten är ringa. Vid obduktion har man i tarmen kunnat finna tyfusliknande sår och andra förändringar, som uppträda vid tyfoidfeber. Öfverföring från person till person har förekommit, men sällan.

Fall af köttförgiftning ha under senare åren blifvit allt oftare iakttagna, säkerligen beroende därpå, att man nu mera än förr har sin uppmärksamhet riktad på sådan möjlighet. De bakterier, som orsakat köttförgiftningar, synas vara hvarandra mycket närstående. Man skiljer numera vanligen mellan två grupper af köttförgiftningsbakterier: 1) *bacillus enteritidis* Gärtner och närstående bakterier samt 2) *bacillus paratyphi* B. och närstående. Morfologiskt och kulturellt öfverensstämma bägge grupperna, men kunna skiljas från hvarandra genom agglutinationsprof med högvärdiga blodsera. Råttor, möss, marsvin, kaniner och särskildt dufvor äro i allmänhet känsliga för smittämnet. I flytande näring bilda bakterierna gifter, hvilka kunna motstå temperaturer af 100° och däröfver, så att de därefter kunna döda försöksdjur, som förtärt däraf. Om dessa gifters natur känner man i öfrigt så godt som ingenting. Att dessa bakterier och deras gifter äro farliga äfven för människor, bevisas af flera karakteristiska sjukdomsfall, som inträffat, då personer af misstag kommit att äta kött af djur, som experimentellt infekterats med dem. — För att bevisa oskadligheten af en korf, som förorsakat köttförgiftningsfall, förtärde slakthusinspektören i Gent flera stycken af densamma. Han insjuknade i akut gastroenterit och fick med lifvet plikta för sitt frivilliga experiment. Såväl i korfven som i den dödes inre organ påvisades Gärtnerbacillen. — Uppkomsten af köttförgiftningar tillskrefs förr giftiga ämnen, ptomainer o. a., som bildas i köttet vid förruttnelseprocesser. Dessa gifter förekomma i regel i för ringa mängd för att framkalla sjukdom. Erinras må, hurusom vissa slag af kött i allmänhet förtäras i ett stadium af börjande förruttnelse (''haut goût'') och hurusom vissa naturfolk af smak förtära ankommet kött och fisk, utan att detta, såvidt man känner, menligt inverkat

å hälsotillståndet. En del iakttagelser tyder på, att förruttnelse skulle kunna befordra virulensen hos köttförgiftningsbakterier. Numera har man i allt vara fall vid köttförgiftningar lyckats konstatera, att det förtärda köttet härrört från sjuka och nödslaktade djur, särskildt från sådana, som varit behäftade med septiska infektioner — lifmoder-, jufver- och tarminflammationer — samt särskildt nafvelinflammation hos kalfvar. Vid ett stort antal dylika septiska inflammationer har man lyckats påvisa bakterier, tillhörande paratyfus- och Gärtnergrupperna. Dessa bakterier kunna emellertid förekomma äfven hos friska djur och människa, t. ex. i tarminnehållet, i gatten, mjölk m. m. De äro icke giftiga under alla förhållanden. Under hvilka betingelser deras sjukdomsalstrande kraft inträder, veta vi ännu icke. — Att ostron kunna infekteras med smittämnen inses lätt, då "gödningsparkerna" för desamma ofta nog torde belägna i närheten af kloaktrummors utmynningsställen och där kunna hållas lagrade veckor och månader, innan de utlämnas till konsumtion. — Säkraste skyddet mot infektionssjukdomar genom kött ligger i sakkunnig köttbesiktning och ingående födoämneskontroll i allmänhet, från produktionsstället till dess varan kommer i köparens hand. Särskildt stor uppmärksamhet måste riktas på besiktningen af nödslaktade djur, hvarvid äfven bakteriologisk undersökning i större utsträckning än hittills torde vara erforderlig. — Oskadliggörande af kött från djur med septiska åkommor är nödigt. Till förhindrande af köttförgiftning genom fisk, kräftor, hummer, ostron och musslor kräfves verksam kontroll öfver depåer och gödningsparker. En god öfversikt öfver köttförgiftningsfrågan finnes i I. Andersson, "En tyfus- och diarréepidemi i Stockholm 1904" (Bihang till Stockholms stads hälsovårdsnämnds årsberättelse 1905). G. Wrgn.

Köttgelé [-jelē]. Se Köttglass.

Köttgift, i vidsträckt mening alla för hälsan skadliga ämnen, som under lifvet eller efter döden kommit i djurets kött: bakterier och af dem bildade gifter (se Korfförgiftning, Köttbesiktning, Köttförgiftning), kemiskt bestämbara gifter af organisk eller oorganisk natur, t. ex. bly, arsenik, koppar, som afsiktligt eller oafsiktligt, t. ex. genom olämpliga kokkärl, kommit i köttet, skadliga konserveringsmedel o. a. Kött från djur, som under lifvet blifvit i farmakologisk mening förgiftade, har blott underordnad sanitär betydelse. Förtäringen af dessa djurs kött och organ förmår icke framkalla förgiftningar hos människa. Med stryknin förgiftade höns och dufvor, som sedermera blifvit köksmässigt tillredda, ha kunnat förtäras utan minsta skada. Blott magen och tarmarna äro farliga på grund af sitt möjliga innehåll af giftet i koncentrerad form (kramsfågelförgiftningar). Efter förtäring af köttet från till döds hetsade djur ha iakttagits förgiftningssymtom. Enligt nyare undersökningar veta vi, att i varmblodiga djurs muskler vid trötthet uppstå produkter, s. k. kenotoxiner, som liksom bakterietoxinerna ega förmågan att bilda antikroppar. Giftigheten hos köttet från hetsade djur beror sannolikt på en under lifvet från tarmen utgående självinfektion. Det är ju en känd sak, att t. o. m. den oskadade tarmslemhinnan på unga individer är genomsläpplig för bakterier och att en ringa ansträngning kan åstadkomma en vandring af bakterierna genom tarmen in i organen. Frågan kräfver ytterligare utredning (se Autointoxikation). G. Wrgn.

Köttglass, Köttgelé, Köttjus [-jy], olika former af köttextrakt (se d. o.). Se Jus, sp. 322.

Köttgödning, *med.* Se Diet, sp. 370.

Köttigit [köt-] Dana, *miner.*, isomorft med koboltblomma, d. v. s. monoklint, blekare än detta mineral, af sammansättningen $3\,Zn\,O, As_2O_5 + 8\,H_2O$ samt med Co och Ni; vid Schneeberg. Namnet efter O. Köttig, som först påträffade mineralet i fråga. A. Hng.

Köttjus [-jy]. Se Köttglass.

Köttkronan, *veter.* Se Hof, sp. 894.

Köttmjöl. Se Köttfodermjöl.

Köttmjölksyra, en i musklerna, i synnerhet efter döden, förekommande, med den vid mjölks surning bildade jäsningsmjölksyran isomer (till den procentiska sammansättningen och molekylarvikten lik) syra af formeln $C_3H_6O_3$. På uppträdandet af denna syra i fritt tillstånd beror den förändring hos nyslaktadt kött, som uppkommer, då köttet får "hänga", och kallas dess "mortifikation", hvarigenom köttet blir mörare och lättsmältare samt sålunda af större näringsvärde. Jfr Mjölksyra och Muskler. S. J—n.

Köttsoppa. Se Köttextrakt.

Köttstrålen, *veter.* Se Hof, sp. 895.

Köttsulan, *veter.* Se Hof, sp. 895.

Köttsömmen, *veter.* Se Hof, sp. 894.

Köttväggen, *veter.* Se Hof, sp. 894.

Köttätande växter. Se Insektätande växter.

Köyliö [kö'-], finsk socken. Se Kjulo.

Köyri [kö'-], *finsk myt.* Se Kekri.

Ord, som saknas under K, torde sökas under C.

L är den tolfte bokstafven i det vanliga europeisk-latinska alfabetet. I sin äldsta (moabitiska) skepnad liknar bokstafven närmast 6; på Eschmunezars sarkofag (Sidon) har den formen 𐤋, och till denna sluter sig hebr. ''lamed'', ל. Grekerna lånade med namnet (''lambda'') äfven tecknet, det senare i olika former. De joniska inskrifterna i Mindre Asien och på öarna i Egeiska hafvet, liksom Korint, Korkyra och Syrakusa, ha Λ, ᴧ, ᒪ. Sedan det joniska alfabetet i 94:e olympiadens 2:a år (403 f. Kr.) genom ett folkbeslut införts i Aten i st. f. det äldre attiska, blef Λ den grekiska normalformen och enrådande i grekisk kapitalskrift. Ur denna typ utvecklade sig småningom λ. Redan i inskrifter med uncialer från 4:e årh. e. Kr. reser sig nämligen det högra strecket ofta öfver det vänstra, och i grekisk majuskel- och minuskelskrift från medeltiden växlar λ med skrifformer, som komma vårt vanliga latinska *l* ytterst nära eller sammanfalla därmed. Ur grekiska alfabetet upptogs Λ i den slaviska (glagolitiska och kyrilliska) skriften, λ i vulfilansk gotiska och i koptiska. I det äldre attiska alfabetet har *l*-tecknet formen 𐌋 eller L (medan Λ och ᴧ där betydde *g*), likaså i äldre beotiska inskrifter och i de chalkidiska kolonierna uti Italien. De italiska alfabeten, samtliga ledande sitt ursprung från nyssnämnda kolonier, visa samma grundformer L och 𐌋 (undantagsvis ᒪ). Sidostrecket uppträder f. ö. i latinsk såväl som i grekisk skrift än på vänstra, än på högra sidan af hufvudstafven, allteftersom skriften i det hela går från höger åt vänster eller tvärtom. Ur L utvecklade sig under medeltiden ''lilla'' alfabetets *l*, på det sätt att (redan i kapitalskriften, som annars står inskrifterna tämligen nära) sidostrecket förkortas och det lodräta strecket går högre än öfriga bokstäfver. Ur det grekiska alfabetets ᴧ fick man runtecknet ᛚ, lika i äldre och yngre runraden, genom att resa tecknet rätt upp. I den äldre järnålderns runrad kommer ᛚ efter tecknet för *m*, men i yngre runor (kanske genom inflytande från latinska alfabetet) före *m* och intager där 3:e rummet i 3:e ätten (Tys ätt). Runans isländska namn är ''lǫgr'', som öfverensstämmer med fornengelska *laʒu*, namnet på samma tecken i den äldre runraden.

Det för samtliga olika *l*-ljud i deras bildning gemensamma och för dem till skillnad från de flesta andra språkljud utmärkande är, att exspirationsströmmen i munkanalen i följd af tungans för tillfället uppåtböjda ställning passerar helt eller delvis på sidan af densamma (''marginala'' eller ''laterala'' språkljud). Skillnaden mellan olika *l*-ljud beror företrädesvis på de olika ''artikulationsställen'', där tungan verkar aktivt mot gommen, mera sällan genom tungans egen form. Vid hvarje artikulationsställe kan man få ett pertoneradt och ett perspireradt *l-ljud*, allteftersom röstbanden i struphufvudet sluta sig och den långsamt passerande luftströmmen sätter dem i regelbunden dallring eller röstbanden ställa sig ⋀-formigt och lämna fri genomgång. — De allmännast kända *l*-ljuden äro följande: 1) Vanligt, apikogingivalt eller dorso-gingivalt utan nämnvärd skillnad för örat, svenskt-franskt-spanskt o. s. v. *l* uttalas med tungspetsen stödd mot öfre framtändernas baksida och tungryggen platt utbredd, så att blott en smal genomgång lämnas på hvarje sida, samt *med* röstton. 2) L-ljud med tungställning som vid vanligt *l*, men *utan* ton, förefaller som ett mellanting mellan *h* och *l* samt förekommer i våra norrländska och finländska folkmål i st. f. vanligt *l* före *p*, *t*, *k*, t. ex. *jälpa*, *svälta*, *silke*, för öfrigt i isl. *hl*aða, lasta o. d., fr. *souffle*, *siècle* (som enstafviga) o. d. 3) Slaviskt *l* uttalas med tungspetsen stödd mot öfre framtändernas baksida (eller mot tandvallen) samt tungan hoptryckt från sidorna och utefter hela sin längd starkt lyft uppåt, så att på ömse sidor ett stort resonansrum uppkommer. Det gör på örat intryck af vokal. Detta *l*-ljud finnes i ryskan under tecknet л, i polskan och litauiskan tecknadt med snedstreck öfver vanligt *l* (*ł*), jämväl i katalonskan och portugisiskan, samt i jakutiskan. I serbiskan har detta *l* öfvergått till *o* och torde i franskan ha förmedlat öfvergången af ljudförbindelsen *al* till *au* (t. ex. *faux*, af lat. *falsus*) och i nederländskan af *ol* till *ou* (t. ex. *oud* af *old*, gammal). Som mellanformer mellan vanligt *l* och slaviskt kunna anses hårdt lettiskt *l* och engelskt *l*. Ett perspireradt slaviskt *l* förekommer undantagsvis i ryskan och polskan. 4) Apikoalveolart *l* uttalas med tungspetsen stödd mot tandvallen och tungryggen utbredd som vid vanligt *l*. Det förekommer i svenskan förnämligast som ersättning för tungspets-*r* + *l*, t. ex. i *pärla*, *sorl*, samt är i vissa andra språk det normala *l*-ljudet. Sanskrits

ljud har möjligen varit detta alveolara ljud. et beskrifves dock ofta som rent kakuminalt (med ungspetsen riktad ej mot tandvallen, utan rätt upp, ch tungans undre sida vänd mot tänderna). 5) Vårt piko-kakuminala (''tjocka'') *l*, som i hela norra och ellersta Sveriges samt östra Norges folkmål i vissa ställningar, antydda genom exemplen *öl, tala, halm, dek, gamla, nyckel*, ersätter vanligt *l* samt merenels *rd* (*ol*, ord, *gäle*, gärdet), uttalas med tungpetsen först riktad rätt upp mot gomtaket och därefter fallande framåt. Före *t, d, s, n* sammansmälter et i många nordiska dialekter med dessa ljud till lveolara eller oftare kakuminala (''tjocka'') *t, d, s, n* (*mult, valde, hals, aln*), och i dalmål försvinner et före läpp- och midtgomljud, t. ex. *jåpa*, hjälpa, *lok*, folk. ''Tjockt'' *l* har funnits redan i Norens fornspråk och förklarar där vissa ljudöfvergångar t. ex. fsv. *iu* > *y* efter tjockt *l*). 6) Perspireradt kakuminalt (''tjockt'') *l* förekommer i norrländska olkmål i sådana fall, då de efter sina ljudlagar kulle på samma gång ha ''tjockt'' och perspireradt ljud (jfr ofvan 2), t. ex. *stolpe, folk*. 7) Dorsolveolart *l* uttalas med tungryggens främre del stödd mot tandvallen. Det förekommer i norrländska, norska och finländskt svenska folkmål i st. f. långt (dubbelt) *l*, t. ex. i *stall, fallit*, i spanskan (tecknadt *ll*), i portugisiskan (tecknadt *lh*), italienskan (tecknadt *gl* före *i*, eljest *gli*), i serbiskan (tecknadt *l* + muljeringstecken), i polskan, litauiskan och lettiskan (tecknadt *l* eller *li*), i ungerskan (tecknadt *ly*) m. fl. språk. Ryskt ''mjukt'' *l* är ett palataliseradt ller, som det vanligen får heta, ''muljeradt'' vanligt *l*, d. v. s. det bildas med tungspetsen under svag medverkan af tungryggens främre del. Ett dylikt palataliseradt *l* med tungryggen lyft i *j*-läget skiljer sig för örat föga från dorso-alveolart *l*. Palataliseradt *l* har utan tvifvel förmedlat öfvergången från *l* till *i* i it. *piano* (lat. *planus*), *chiaro* (lat. *clarus*). Fr. ''*l* mouillé'' i t. ex. *fille, mouillir* innehåller efter nu gällande (nordfranska) uttal intet *l*-ljud, utan blott *j*, men har tidigare varit verkligt ''muljeradt *l*'' (vårt vanliga *buljong, familj* o. d. hänvisar på detta äldre uttal). 8) Perspireradt dorso-alveolart *l* finnes i vissa härjedalska, jämtländska och västerbottniska folkmål i sådana fall, då målen på samma gång skulle ha dorso-alveolart och perspireradt ljud (jfr ofvan 2), t. ex. *bell*, betsel; det tecknas i walesiskan (kymriskan) med *ll* i ordens början, t. ex. ***Llewellyn***. — Andra varieteter af *l*-ljud fås medelst läpparnas eller tungrotens biträde (labialisering och velarisering). Samtidigt med att tungan innehar *l*-ställning, kunna nämligen läpparna rundas och framskjutas eller tungroten höjas; i båda fallen får *l* en *u*-färg. I nuv. svenskan förekommer en sådan varietet af vanligt *l* före eller efter och i synnerhet emellan labialiserade vokaler, t. ex. *mule, mjölöka*. Slutligen kan *l*, liksom vokalerna, äfven nasaleras, i det vägen från svalget till bakre näsöppningarna lämnas öppen (medelst slappt nedhängande gomsegel). Nasaleradt *l* påminner om både *l* och *n*, men förekommer, åtminstone i de allmännare kända språken, ej som självständigt språkelement. — De flesta *l*-ljud kunna uppträda både som sonant (''stafvelsebildande'') och konsonant. I förra fallet tecknas *l*-ljudet i svenskan med *el*, t. ex. vanligt *l* i *handel, mantel*, apiko-alveolart eller i vissa dialekter apiko-kakuminalt i *gördel, kjortel*, i det att i dylika fall blott finländsk svenska samt mycket vårdadt föredrag ha vokal före *l*, som då är konsonant. I sanskrit finnes för sonantiskt *l* ett särskildt tecken (i latinsk skrift vanligen omskrifvet med *li* eller *l̥*.) Det förekommer dock blott i en enda rot, *klp*, och bland de nyindiska språken upptages endast för bengaliskan och marattiskan ett särskildt vokaliskt *l*. I tjechiska är *l* en allmänt förekommande sonant. — I den äldsta egyptiska skriften skiljes ej mellan *l* och *r*. I sanskrit har *l* i allmänhet öfvergått till *r*. Till språk, som alldeles sakna *l*, höra bl. a. fornpersiskan, avestaspråket (''zend'') — i båda på grund af en allmän öfvergång till *r* — liviskan, japanskan, flera östpolynesiska språk (Marquesasöarna, Nya Zeeland, Tahiti) och namaspråket i Syd-Afrika.

Det indoeuropeiska *l*-ljudet har i de germanska språken normalt bevarats, t. ex. sv. *låga*, ty. *lohe*, lat. *lucēre* lysa, grek. *leuko's* klar, sanskr. *rucás* lysande. Ur sonantiskt *l* har utvecklats ett *u*, *o* före *l*, t. ex. sv. *ulf*, ty. *wolf*, slav. *vlŭkŭ*, sanskr. *vr'kas*. I svenskan har, troligen dock först i nysvensk tid, *l* förstummats före *j*, t. ex. *jus* af *ljus*, fsv. *lius* (jfr da. *lys*). Å andra sidan ha de flesta sv. dialekter redan vid slutet af medeltiden låtit *rd* (fsv. *rdh*) öfvergå till ''tjockt'' *l*, t. ex. *bol*, bord o. d. Ej sällan har rikssprâket upptagit dylika dialektformer, men då utbytt det tjocka *l* mot vanligt, t. ex. hin *hâle*, d. v. s. hårde, *i fjol* (sydsvenskt *i fjor*, båda af *i fjord*), illa *vulen*, d. v. s. vorden, *Åmål* (fsv. *Amordh*), *vålnad*, fläks*vål* m. m. Lll. (Ad. N—n.)

På franska *mynt* betecknar *L* myntningsorten *Bayonne*. — Som fornromerskt taltecken är *L* = 50, $\overline{L}$ = 50,000. — I fornromerska inskrifter och handskrifter är *L* = namnen *Lœlius, Lollius* eller *Lucius*, *l.* (*L.*) = *lares*, larerna, *lector*, läsaren, *legatus* (se d. o.), *legio*, legion, *lex*, lagen, *liber*, bok, *libertus*, frigifven slaf, *libra*, skålpund, *locus*, ställe, m. fl., i nylat. förkortning för *linea*, rad, och *licentiatus*. — Som förkortningstecken är vidare *l.* (i utlandet *l*) = liter, *L.* = it. *lira* (myntet) samt fr. *livre* (myntet och vikten) och *lettres*, växlar (på kurslistor), *L.* (£) = eng. pound sterling (£ eg. förkortning af lat. *libra*, skålpund). — Vid växt- (och djur-) namn är L. förkortning för K a r l v. L i n n é (d. ä.).

l. a. (på recept), förkortning för lat. *le'ge a'rtis*, enligt (den farmaceutiska) konstens föreskrift.

La, *kem.*, tecken för 1 atom l a n t a n.

La, förkortning för lat. *littera*, bokstaf, och för it. *lettera*, bref, växel.

La., förkortning för nordamerikanska staten L o u i s i a n a.

La, *mus.*, i de romanska länderna benämning på tonen *a*. Jfr S o l m i s a t i o n. A. L.*

Laa an der Thaya [la], stad i Nedre Österrike, vid floden Thaya, nära gränsen mot Mähren. 4,019 inv. (1900). Vid L. besegrades bömarna af österrikare 1240 och 1332. Staden intogs 1645 af Torstenson. J. F. N.

Laach [läch], L a a c h e r s e e [läcker se], kratersjö i Eifel, preussiska reg.-omr. Koblenz, n. v. om Koblenz, $3{,}_{31}$ kvkm., $2{,}_{7}$ km. lång, $2{,}_{4}$ km. bred, 53 m. djup, 275 m. ö. h. Sjön, som har ett ljusblått, mycket kallt vatten med vidrig smak, har ett konstgjordt aflopp till Rhens biflod Nette. På

västra sidan af sjön ligger benediktinklostret Laach, Maria-Laach (*Abbatia Sanctæ Mariæ in Lacu* l. *Abbatia Lacensis*), som stiftades 1093 och upphäfdes 1802. Jesuiterna, som egde det 1863—72, hade där ett kollegium, och efter klostret äro uppkallade en inflytelserik tidskrift, "Stimmen aus Maria-Laach" (redaktion i Luxemburg) samt samlingsverket "Collectio Lacensis", en samling af de nyare konsiliernas dekret och akter (från 1682), för så vidt de äro erkända af kyrkan (7 bd, 1870—90). Kyrkan (liksom hela

Klosterkyrkan Maria-Laach.

klostret tillhörig staten) är det vackraste minnesmärket af romansk byggnadskonst i Rhenprovinsen (se fig.). Sedan 1892 bebos klostret åter af benediktiner. (J. F. N.)

Laache [låke], Nils Jakob, norsk biskop, f. 6 nov. 1831 i Ullensaker (Öfre Romerike), d. 5 febr. 1892 i Trondhjem, fick torftig folkskolebildning, arbetade några år som butiksbiträde i Kristiania, blef student 1855 och teol. kandidat 1858 samt verkade därefter i inre missionens tjänst. Särskildt tog han väsentlig del i redigeringen af uppbyggelsetidningen "For fattig og rig" och ingrep kraftigt i den religiösa väckelserörelse, som på 1850- och 1860-talen gick öfver landet och är förknippad särskildt med professor Gisle Johnsons verksamhet. Som präst arbetade L. i Trondhjems stift 1864—78 och därefter i Eidanger; 1883 utnämndes han till biskop öfver nyssnämnda stift. Af hans särskildt utgifna skrifter, som delvis utkommit i många upplagor, märkas *Om alterens sakrament* (1864), *Om börneopdragelse* (1871; sv. öfv. 1872 och 1875) och *Husandagtsbog* (1883). Kanhända måste hans otaliga bidrag till samtidens uppbyggelselitteratur tillmätas större betydelse, äfven för väckelsetidens karakteristik. O. A. Ö.

Laache [låke], Sören Bloch, norsk läkare, universitetslärare, f. 31 jan. 1854 i Fet, blef med. kandidat 1879, med. doktor 1890 och professor i medicin 1896. Af hans många arbeten märkas den med prof. Skjelderups medalj prisbelönade afh. *Om blodets, navnlig de röde blodlegemers forhold ved anæmiske tilstande* ("Die anämie", univ.-program 1883), *Urin-analyse for læger* (s. å., många uppl.; öfv. till flera språk), *Om empyema pleuræ* (gradualafh., 1890), hvarjämte han i "Norsk magazin for lægevidenskaben", som han redigerade 1884—92, och andra tidskrifter publicerat ett stort antal afhandlingar. O. A. Ö.

Laacher see. Se Laach.

Laagen [lå-], Lågen l. Lougen [laug-]. 1. Gudbrandsdals-L., älf, kommer från Lesjeskogens vatten på Dovre, flyter i sydöstlig riktning genom Gudbrandsdalen, där den upptar biälfvarna Otta, Sjoa och Vinstra, och faller vid Lillehammer ut i Mjösen. Längd 195 km. Vattenområde 12,370 kvkm. — 2. Numedals-L., älf, rinner från Nordmandslaagen, en fjällsjö midt på Hardangervidda, nära gränsen mellan Buskeruds, Bratsbergs och Söndre Bergenhus amt, först åt ö., sedermera åt s. genom Numedalen, passerar ett stort antal sjöar, strömmar strid och forsande genom Kongsberg och faller ut i Larviksfjorden. Längd 340 km. Vattenområde 5,660 kvkm. 1 o. 2. O. A. Ö.

Laagkjærris [låg-], no. Se Ackja.

Laaland [lå-], Låland, dansk ö. Se Lolland.

Laale [lå-], Lålel. Lolle, Peder, dansk ordspråkssamlare, var säkerligen prästman (han kallades legista) och lefde i slutet af 1300-talet. Hans *Ordsprog* är en samling af 1,200 latinska sentenser i distika jämte omkr. 1,000 motsvarande danska ordspråk. Latinet är mycket dåligt, uppfylldt af gallicismer, hvilket synes antyda, att författaren var "paris-klerk". Af de danska ordspråken äro måhända några hopsatta af författaren själf, men de allra flesta äro utan tvifvel gamla, af folket själf skapade. Samlingen är den äldsta i sitt slag i Norden, om man undantager det lilla isländska "Málsháttarkvædi", och därför en viktig källa till kännedomen om folkets tänke- och föreställningssätt. Den trycktes 1506 (nya uppl. 1515, af Kr. Pedersen, och 1614, af H. Skoning, omtr. 1703) samt begagnades ännu någon tid efter reformationen allmänt som skolbok i latin. Senare upplagor äro utgifna af R. Nyerup 1828 samt af A. Kock och C. af Petersens (1889—94). Bidrag till tolkningen af dem ha lämnats af E. Wadstein i "Medeltidsordspråk" (i "Nyare bidr. t. känned. om de sv. landsmålen etc.", 1896). C. R.*

Laar [lar], Pieter, holländsk målare. Se Laer.

Laas [lās], Ernst, tysk filosof, f. 1837, professor i Strassburg 1872, d. där 1885, anslöt sig till positivismen, dock ej i den form, som denna fått genom Comte, utan med hänvisning tillbaka till Protagoras och bland nyare filosofer till Hume och Stuart Mill. Hans hufvudarbete är *Idealismus und positivismus* (3 dlr, 1879—84). *Litterarischer nachlass* utgaf B. Kerry (1887). En afh. om L:s filosofi har utgifvits af R. Hanisch (1902). S—e.

Laasebrev [låse-], da., *jur.*, ett slags i äldre dansk rättspraxis förekommande kungliga bref med bekräftelse på förut osäker eganderätt till jord. C. G. Bj.

Laatokka [lät-], det finska namnet på Ladoga.

Lab., vid växtnamn förkortning för J. J. Labillardière.

Labadie [labadī], Jean de, fransk mystiker och separatist, f. 1610, d. 1674, uppfostrades i jesuiternas skola i Bordeaux och slöt sig till en början med stor hänförelse till deras orden. Sedan allehanda mystisk-religiösa upplefvelser hos honom grundlagt öfvertygelsen, att han vore kallad till att reformera kyrkan efter de apostoliska församlingarnas mönster, utträdde han 1639 ur jesuitorden och egnade sig, under stigande misstänksamhet och förföljelser från sina forna ordensbröder, åt en utomordentligt framgångsrik, fri predikoverksamhet på skilda orter. Härunder närmade han sig, särskildt under intrycket af Calvins "Institutio", alltmer till den reformerta

skådningen och öfvergick 1650 uttryckligen till den reformerta kyrkan, men fortsatte alltjämt sin predikoverksamhet under samma fria former som förut. Efter en mångårig uppseendeväckande verksamhet

först i Frankrike, sedan i Schweiz kallades han 1666 till predikant för den vallonsk-reformerta församlingen i Middelburg i Nederländerna. Där framträdde emellertid allt tydligare svårigheten för L. att finna sig till rätta med en verksamhet inom ordnade, kyrkliga former, och 1668 tog han steget ut till öppen separation. Gentemot den nu af honom som "Babel" betecknade offentliga kyrkan gjorde det af honom grundlade samfundet anspråk på att ha förverkligat den "rena" församlingens ideal. Härtill anknöto sig med allt större tydlighet andra svärmiska idéer. I den labadistiska, klosterartadt organiserade, församlingen tillämpades en strängt kommunistisk lefnadsordning, diktenskapet mellan "otrogna" förkastades som synidigt o. s. v. 1670 nödgades församlingen att lämna Nederländerna och slog sig på inbjudan af pfalzgrefvinnan Elisabet (se d. o., sp. 413) ned i Herford i Westfalen. Äfven där utsatt för förföljelser, fann den 1672 en ny fristad i Altona, där den stannade till L:s död. Strax efter denna återvände den emellertid till Nederländerna, där den af några rika gynnarinnor fått slottet Waltha vid Wiewert (Wieuwerd) i Västfriesland upplåtet för sin koloni. Där upplefde den under de närmaste femton åren sin högsta blomstring. Men sedan 1692 egendomsgemenskapen måst upphäfvas, kunde den gamla organisationen ej upprätthållas, labadisterna spredo sig i olika länder, och vid midten af 1700-talet kan samfundet anses upplöst. De från detta utgångna impulserna fortverka emellertid i många senare religiösa rörelser, särskildt inom den Herrnhutiska brödraförsamlingen. En intressant teckning af den labadistiska församlingens äldre historia har gifvits af en af dess märkligaste medlemmar, den för sina mångsidiga talanger berömda, lärda och fromma Anna Maria von Schürmann (f. 1607, d. 1678), i arbetet "Eucleria" (1673—78). P. F. (E. Bg.)

La Balue [balÿ] l. Balue, Jean, fransk kardinal och statsman, f. 1421 eller 1422 i Verdun, d. 12 okt. 1491 i Ancona, var af ringa härkomst, inträdde tidigt i det andliga ståndet och lyckades snart tillvinna sig biskopens af Poitiers, Jean Juvénals, bevågenhet. Smidig och ovanligt intelligent, kom han genom dennes bemedling i beröring med Ludvig XI, som tog honom till sin sekreterare och allmoseutdelare, 1464 gjorde honom till medlem af Parisparlamentet och senare till biskop i Évreux. Under konungens strider med "ligan för allmänt väl" var han kommendant för trupperna i Paris, som han troget försvarade åt konungen. 1467 blef han kardinal, men ådrog sig genom otacksamhet mot sina gynnare, högfärd och fåfänga en mängd fiender bland landets främste. När han slutligen inlät sig i stämplingar med konungens fiender, kastades han 1469 i fängelse, beröfvades sin stora rikedom och skulle utan påfvens mellankomst dömts till döden. 1480 lyckades påfven Sixtus IV få honom frigifven och sänd till Rom, där han öfverhopades med utmärkelser. 1484 utnämndes L. till legat "a latere" hos Karl VIII af Frankrike, som dock vägrade att erkänna honom. 1491 blef han biskop af Palestrina och kom åter till stor rikedom. E. A—t.

Laban. 1. Jakobs svärfader. Jfr 1 Mos. 27—31. — 2. Ort i arabiska öknen (5 Mos. 1).

La'bancz [-ts]. Se Kuruc z.

Läband, Paul, tysk statsrättslärare, f. 24 maj 1838 i Breslau, blef 1864 professor i Königsberg och 1872 i Strassburg samt dessutom 1880 medlem af statsrådet för Elsass-Lothringen. Sin största berömmelse har L. vunnit som den moderna statsrättsvetenskapens grundläggare i den mening, att genom honom statsrätten blifvit en ej blott politisk vetenskap, utan ock en rent juridisk disciplin, likställd med öfriga juridiska vetenskapsgrenar. L. har i statsrättsforskningen infört allmänt juridiska begrepp och juridisk metod samt härigenom ställt de statsrättsliga instituten i skarpare rättslig belysning och utformning än förr, särskildt genom deras motsättning mot de privaträttsliga, med hvilka de ega beröringspunkter af olika slag. L. har äfven förvärfvat stort anseende på den germanistiska rättens och den moderna handelsrättens områden. Bland hans arbeten må nämnas *Beiträge zur kunde des Schwabenspiegels* (1861), *Die vermögensrechtlichen klagen nach den sächsischen rechtsquellen des mittelalters* (1869), *Das budgetrecht* (1871), *Das staatsrecht des deutschen reichs* (1876—82; 4:e uppl. 1901; i förkortad form i Marquardsens "Handbuch des öffentlichen rechts der gegenwart", 5:e uppl. 1909, och till sina grunddrag i Hinnebergs "Kultur der gegenwart", 1906). L. har jämte Goldschmidt påbörjat utgifningen af "Zeitschrift für das gesamte handelsrecht", och jämte Stoerk m. fl. "Archiv für öffentliches recht", "Deutsche juristenzeitung" samt det Marquardsenska fortsättningsverket "Das öffentliche recht der gegenwart" i två serier, en systematisk och en (sedan 1907) periodisk ("Jahrbuch"). Rld.

La Barre [laba'r], förstad till Dieppe (se d. o.).

Labarre [laba'r], Théodore, fransk harpvirtuos, f. 1805 i Paris, d. där 1870, elev af Bochsa och Nadermann m. fl., firades mycket på vidsträckta konsertresor, var 1847—49 kapellmästare vid Opéracomique i Paris och blef 1851 chef för Napoleon III:s privatmusik samt 1867 professor i harpspel vid konservatoriet. L. utgaf en harpskola och komponerade ett 100-tal stycken för sitt instrument samt omtyckta sångromanser, 4 operor, baletter m. m. E. F—t.

La Barre-Duparcq [laba'r dypa'rk], N. E. de. Se Duparcq.

La'barum (grek. och lat.), en redan under romerska republikens tid använd benämning för något slags fälttecken. Sin historiska betydelse har ordet fått som namn på det standar med korsets tecken, hvilket som ett slags riksbaner förde af Konstantin den store och några hans efterträdare (se Korsfana). Jämväl korset kallades under en senare tid *labarum*, en betydelse, som utvecklat sig ur mellanbegreppet "segertecken". Upk.*

La Bastide [-ti'd], förstad till Bordeaux (se d. o.).

Laba'tt, Leonard, operasångare, f. 4 dec.

1838 i Stockholm, d. där 7 mars 1897, var i början köpman, men väckte på Harmoniska sällskapets konserter uppmärksamhet med sin röst, hvarför han började studera sångkonst (för Günther och Masset). Han debuterade på Stora teatern i Stockholm 1866 som *Tamino* med ett bifall, hvilket ytterligare ökades genom hans följande roller, *Masaniello*, *Faust* och framför alla *Vasco de Gama*. L:s engagemang vid hofoperan i Dresden 1868 afbröts redan 1869 genom teaterns brand, hvarefter han var anställd i Wien 1869—83, därunder äfven gasterande på flera ställen i Tyskland och tidtals i Sverige (1871, 1878, 1882). 1883—84 var han ånyo anställd vid Stora teatern i Stockholm. Sedermera sjöng han på holländska operascener och 1890 senast i Stockholm, men kort tid därefter brötos hans krafter af ett slaganfall. L. var en bildad och intelligent sångare, om än ej alldeles fri från virtuosmässiga olater. Hans höga, vibrerande stämma var en verklig hjältetenor, som under sin glansperiod egde en imponerande klang, fyllighet och kraft. Därtill kom en ej obetydlig dramatisk förmåga, som lät honom skapa en ypperlig *Eleazar*, en sympatisk *Tannhäuser*, hvarjämte med beröm böra nämnas hans *Raoul*, *Profeten*, *Trubaduren*, *Radamès*, *Rolf* (i Hallströms ”Vikingarna”) och *Harald* (i Halléns ”Harald Viking”). A. L.*

Labb, *zool.* Se Labbsläktet.

Labbi kallades förr vid järnbruken ett invid verkstaden beläget hus eller rum, där arbetarna ha tillfälle att tillbringa hvilskiften. C. A. D.*

Labbsläktet, *Lestris* l. *Stercorarius*, *zool.*, hör till måsfåglarnas underfamilj (*Larini*) och de måsartade fåglarnas familj (*Laridæ*) af ordningen *Charadriiformes*. Näbben är försedd med mjuk hud samt är jämförelsevis kort, men tjock och grof, framtill hoptryckt, vid roten nästan trind. Öfverkäkens spets är hakformigt krökt nedåt, och underkäken bildar en utböjd vinkel bakom den nedskurna spetsen. Näsborrarna ligga långt framom näbbens midt samt äro små, smala och bakåt afsmalnande. Benen äro af medelmåttig höjd, framtill belagda med tvärplåtar, baktill skrofliga, med kort och svag, tämligen högt sittande baktå samt krökta, spetsiga och skarpkantade klor; simhuden fullständig. Vingarna äro långa, smala och spetsiga, med första pennan längst. Den af 12 pennor bestående stjärten är af medelmåttig längd och rundad samt har de båda mellersta pennorna vanligen förlängda. — Flertalet dithörande arter är hemma i norra jordhalfvans kallare trakter och vistas i allmänhet vid salt vatten, ofta ute på hafvet. De lefva ensamma eller parvis, men träffas under parningstiden flera tillsammans, stundom kolonivis. Deras flykt är utomordentligt snabb, och de utföra därunder egendomliga svängningar. De flyga långt mera än de gå, hvilket de göra tämligen väl, och hvila sig stående på skären, oftast på den högsta klippan. Sällan ligga de på vattenytan, hvarifrån de alls icke kunna dyka. Som de äfvenledes äro dåliga störtdykare, kunna de ej själfva fånga andra fiskar än sådana, som hålla sig tätt invid vattenytan, hvarför de flesta föredraga att beröfva andra fåglar, mestadels måsar och tärnor, deras byte. Labbarna passa på, då någon sådan fångat en fisk, och angripa den med både näbb, vingar och klor, tills den ger ifrån sig den stundom redan nedsväljda fisken, hvilken de med beundransvärd skicklighet gripa, innan den hunnit falla till marken eller vattenytan. Därjämte förtära labbarna äfven ägg och fågelungar, hvarigenom de bli ganska skadliga, äfvensom fjällmöss och ryggradslösa djur. Lätet är ett obehagligt skrik. Labbarna häcka vid kusterna (en af våra arter dock inuti landet) och lägga två fläckiga ägg, hvilka de, likaväl som sina ungar, som länge matas af föräldrarna, försvara med raseri. För sin stora djärfhet och rofgirighet fruktas labbarna mycket af andra simfåglar och kunna betraktas som skadliga. Till färgen äro de mörka samt lika både vinter och sommar. Ungarna ha rostbruna fjäderkanter och de mellersta stjärtpennorna kortare. Af detta släkte finnas i Sverige fyra arter. Fjällabben, *Lestris buffoni* l. *parasitica* (se Fjällabben). — Spetsstjärtade labben, *L. crepidata*, har hufvudet ofvan och på sidorna svart-

Spetsstjärtade labben.

aktigt och öfre kroppsdelarna mörkbruna. Undertill är den antingen brunt askgrå eller hvit, med gul anstrykning på halsens sidor. Hand- och stjärtpennorna äro svarta, inåt ljusare; näbben vid roten blåaktig, spetsen svart; benen svarta. De förlängda stjärtpennorna äro spetsiga, 75 till 100 mm. längre än de öfriga. Längden utgör 472—525 mm. Denna art, som är den allmännaste inom sitt släkte, häckar vid Sveriges östra och västra kuster; allmän är den vid Ishafvets samt norra Atlantens kuster och öar. Naumann säger om densamma, att dess flykt är den märkvärdigaste och föränderligaste inom hela fågelvärlden. Än flyger den med långsamma vingslag, då och då sväfvande som en falk, än står den stilla i luften, kastar sig ned i en båge och stiger åter uppåt, flyger fram i ormbukter, slår ned med rasande fart, höjer sig åter långsamt och synes i det ena ögonblicket matt och i det andra ”såsom besatt af en ond ande”. Äggen (två) läggas i någon grund fördjupning utan bale, någon gång i ett gammalt måsbo. — Bredstjärtade labben, *L. pomarina*, har hufvudet ofvan och på sidorna svart, öfre kroppsdelarna svartbruna, undre delarna hvita, med gulaktiga fjädrar på halsens sidor, kräfvans och bröstets sidor stundom mörkbruna, undergumpen och undre stjärttäckarna mörkgrå, vingarna och stjärten svartbruna, näbben brunaktig och fötterna svarta. De förlängda stjärtpennorna äro icke tillspetsade.

kroppslängden växlar mellan 445 och 490 mm. Denna art förekommer då och då under den kallare årstiden både vid västra och östra kusterna, någon gång inuti landet. Dess häckningsorter ligga inom norra polcirkeln. — Storlabben, *L. catarrhactes*, är mörkbrun, ofvan med rostgula längdstreck, undertill stötande i grått. Vingarna äro svartbruna, med en hvit fläck, stjärten svartbrun, med de båda mellersta pennorna förlängda och afrundade, näbben och fötterna svartaktiga. Kroppslängden växlar mellan 570 och 614 mm. Af denna art ha endast enstaka exemplar påträffats i Skandinavien; den häckar på öarna i Atlantiska hafvets norra delar. C. R. S. (L—e.)

Labdakider, afkomlingar af Labdakos (se d. o.).

Labdakos, sagokonung i det forngrekiska Tebe, son af Polydoros och Nykteis, fader till Laios och stamfader för labdakidernas hus. Se Oidipous. A. M. A.

Labe, tjechisk namnform för Elbe (se d. o.).

Labé, Louise, fransk skaldinna, f. omkr. 1526 i Lyon, d. där 1566, fick en lärd och artistisk uppfostran, gifte sig med en rik repslagare Perrin (äfven hennes fader hade drifvit repslageri i stor skala, och hon är känd under namnen "Dame Perrin" och "la belle cordière"). Hon både komponerade och sjöng sina dikter. I sitt hem samlade hon Lyons litterära och eleganta värld, fick gifvetvis såväl främförda lofsägare som ursinniga fiender, hvilka stridt om hennes eftermäle. — L:s till formen antikiserande dikter väcka intresse genom drag af äkta qvidelse och rörande svårmod. Oafsedt vårdslösa och odunkla ställen är språket anmärkningsvärdt rent. Hennes tillomfånget ringa *Oeuvres* (1555; senaste uppl. 1887 af Charles Boy i 2 bd med biografi) innehålla 24 sonetter, 3 elegier, ett ode till Venus samt *Le débat de Folie et d'Amour*, en särdeles fin, på prosa skrifven scen i Olympen.

La Beaumelle [båmä'll]. Se Beaumelle.

La Bédoyère [bedωajär], Charles François Angélique Huchet de, grefve, fransk militär, f. 17 april 1786 i Paris, d. där 19 aug. 1815, inträdde vid 20 års ålder i hären, deltog med utmärkelse i fälttågen i Preussen och Polen (1806—07) samt blef adjutant åt Lannes och 1809 åt Eugène de Beauharnais. Som öfverste utmärkte han sig synnerligen vid Lützen och Bautzen (1813). Under den första restaurationen rönte han många prof på de styrandes välvilja, men vid Napoleons återkomst från Elba (mars 1815) öfvergick han genast till denne och drog därigenom hela armén med sig. Han blef nu divisionsgeneral, pär af Frankrike och kejsarens adjutant. Efter Waterloo måste han en tid hålla sig dold i Auvergne, men begaf sig oförsiktigt nog till Paris för att säga farväl åt sin familj, då han ämnade lämna Frankrike. Han blef då arresterad, ställdes inför en krigsrätt och dömdes till döden. E. A—t.

La belle cordière [bä'l kårdiär]. Se Labé, L.

La belle Corisande [bä'l kårisä'd], fr. Se Guiche, Diane.

La belle ferronnière [bä'l färråniär]. Se Ferronnière.

La belle jardinière [bä'l ʃardinjär], madonna af Rafael. Se Jardinière.

Labe'llum, *bot.* Se Orchidaceæ.

Labem, stad. Se Aussig.

La'beo, namn på en fornromersk familj. Mest bekant bland dess medlemmar är Marcus Antistius L., son af den rättslärde Pacuvius L. Lärjunge af Trebatius och andra berömda rättslärde, blef han stiftare af en juridisk skola i Rom, den s. k. proculianska. Hos Augustus stod L., som i politiken var frisinnad, i mindre anseende än den monarkiskt sinnade medtäflaren Atejus Capito. Han efterlämnade 400 böcker, som innefattade ett självständigt system i civilrätten. Utdrag ur dessa böcker användes af senare jurister och funno vägen till "Digesta". R. Tdh.

Läber (ty. och holl. *labber*), *sjöv.*, säges vinden vara, då den är så svag, att alla segel kunna föras.

Labe'rius, namn på en fornromersk familj. Särskildt bekant är Decimus L. (f. trol. 105, d. 43 f. Kr.), författare af mimer (se d. o.). L. blef 45 f. Kr. af Cæsar nödgad att själf, ehuru riddare, uppträda som mimisk skådespelare i täflan med improvisatören Publilius Syrus, men hämnades på diktatorn genom en ännu (se Macrobius' Saturn. 2, 7, 2) bibehållen prolog, i hvilken han på ett käckt sätt skämtade öfver Cæsar. L:s mimer, af hvilka endast omkr. 40 titlar och enstaka fragment äro bibehållna, behandlade olikartade ämnen och utmärktes genom kraft, kvickhet och liflighet i framställningen, ofta förenad med personliga angrepp, och uppsluppet skämt. Han ådagalade teknisk fulländning och mästerskap i behandlingen af språket, som han formade i djärfva ordbildningar och färglade med starka uttryck, medan på samma gång en lätt konversationston genomträngde det hela. R. Tdh.

La'bes, kretsstad i preussiska reg.-omr. Stettin (Pommern), vid Rega. 5,183 inv. (1905).

La'bia majōra och Labia minōra, *anat.* Se Könsorgan, sp. 647.

La'bia. 1. Fausta L., italiensk operasångerska, f. 1872, debuterade 1892 i Neapel som *Valentine* i "Hugenotterna" och var 1893—95 fäst vid k. operan i Stockholm genom ett permanent "gästspel", hvarunder hon utom nyss nämnda parti sjöng *Santuzza* i "På Sicilien", *Margareta-Helena* i "Mefistofeles", *Elisabet* i "Tannhäuser", *Aida*, *Gioconda* m. fl. Hennes granna, ehuru ej tillräckligt skolade sopranstämma och hennes tilltalande apparition gjorde sig bäst gällande i italienska operor, där den sydländska naturellen mest öfverskylde bristen på dramatisk tolkning och studier. Hon har därefter uppträdt uti Italien och Spanien. — 2. Maria L., den föregåendes yngre syster, har likaledes gjort sig känd som operasångerska. Sedan hon varit gift med en rysk officer, som omkom i rysk-japanska kriget, debuterade hon 1905 på k. teatern i Stockholm som *Mimi* i "Bohème", *Margareta* i "Mefistofeles" och *Santuzza* i "På Sicilien", intagande och temperamentfulla framställningar. Hon har därefter tillhört Komische oper i Berlin och uppträdt på Metropolitan operahouse i New York samt är från hösten 1911 engagerad vid Wiens hofopera. I maj s. å. gaf hon på k. teatern i Stockholm gästroller (*Tosca*, *Carmen*, *Violetta* i "La traviata" samt ånyo *Mimi* i "Bohème") och visade sig därvid ha utvecklats till moget och glänsande artistskap. Hennes röst, en hög sopran, är jämn och frisk, gestalten och anletet särdeles förmånliga, hennes lyriskdramatiska framställning full af lefvande uttryck och sydländsk eld. 1. A. L.* 2. E. F—t.

Labiāl (af lat. *la'bium*, läpp), hörande till läp-

parna, t. ex. labialartärer, labialvener, labialmuskler m. m. Se vidare närmast följande artiklar.

Labiäler (af lat. *la'bium*, läpp), Läppljud, *fonet.*, kallas sådana språkljud, som bildas företrädesvis med tillhjälp af läpparna (jfr Kontaktsläge). De fördelas på två grupper. 1) *Bilabialer* (l. *labiolabialer*) uttalas genom båda läpparnas sammanslutning eller närmande intill hvarandra, t. ex. vanligt *p*, *b*, *m*. 2) *Dentilabialer* (l. *labiodentaler*). uttalas med underläppen mot öfre framtänderna, t. ex. *f*, *v*. Af senare slaget bildas sällan explosivor. Fullständig stängning genom ena läppens anslutning till tänderna är nämligen svår att åstadkomma, emedan luften smyger sig ut *mellan* tänderna. Personer med öfverskjutande underkäk bilda sina *f* och *v* mellan öfverläppen och undre framtänderna. Engelskt *w* är icke ren labial, utan en labial med biträdande tungrotsartikulation: tungan höjes baktill, jämte det att läpparna sammanslutas till en rund öppning. Labialer kunna muljeras (palataliseras), i det tungryggens främre del höjes i *i*-läget, samtidigt med att läpparna utföra sin artikulation. Så uppkomma ''muljerade'' labialer *p*, *b*, *m*, *v*, o. s. v. i t. ex. ry. och po., om man så vill *p* + *i*, *b* + *i* o. s. v. uttalade *samtidigt*. Muljerade labialer äro i svenska exempelvis *b* i *bju-till*, *m* i *mjuka-tjänare* vid raskt uttal i hvardagsspråk. Vid långsammare uttal höres muljeradt *b* + *j* o. s. v. Till labialerna räknas egentligen *icke* sådana språkljud, vid hvilkas bildning läpparna ha en blott underordnad betydelse, ej heller sådana, för hvilka läpp- och tungartikulationer äro i lika grad bestämmande. Dock talar man stundom om labiala vokaler och menar då sådana som *y*, *u*, *o*, *å*, *ö*, vid hvilkas bildning läppverksamheten starkt framträder. Om labialer i svenskan se Noreen, ''Vårt språk'', I (1903). Lll.

Labialisēring (af lat. *la'bium*, läpp) l. Rundning, *fonet.*, kallas läpparnas medverkan (biartikulation) för bildningen af ett språkljud, som har sitt egentliga bildningsläge (hufvudartikulation) annorstädes, eller också läpparnas verksamhet för bildningen af ett språkljud, för hvars frambringande läpp- och tungartikulationer äro i lika mån väsentliga. Genom labialisering af förra slaget fås labialiserade konsonanter, som kunna anses som varieteter af de rena konsonanterna, i det ljudets karaktär blott föga förändras genom läppartikulationen, t. ex. labialiserade *k*, *j* och *l* i sv. *kula*, *mjöl* och (labialiseradt) skorrande *r*. Svenskt *sje*-ljud är också vanligen mer eller mindre labialiseradt, i synnerhet det sydsvenska *sje*-ljudet. Om också i regel mindre framträdande, kan likväl sådan labialisering stundom leda öfver till andra språkljud, såsom då frikativt *g* (fsv. *gh*, nygrek. *γ*) i svenskt folkmål och i danska öfvergått till *w* och därefter till *v*: *hawe*, *have* för *hage* o. s. v., eller då *r* hos somliga personer ersättes af *v* (i eng. af *w*: *wound* för *round* i barnspråk); eller ock kan den inverka på närstående ljud, såsom då Fårömålet får *-ul* i ändelser i st. f. *-el*. Ymnigt förekommer labialisering i nyisländska, i synnerhet af *k*, *g*, *ng*, *l* (se Buergel Goodwin i ''Sv. landsm.'', 1908). Labialiseradt måste i serbiska det *l*-ljud ha varit, som öfvergått till *u*, t. ex. *puk* < *plk*. I det andra fallet, då tungans och läpparnas verksamhet för uttalet af ett språkljud äro lika viktiga, kan man lika gärna tala om ''labialitet'' som om ''labialisering''. Man har då egentligen ''sammansatta'' språkljud, eller språkljud med mer än enkelt bildningsläge. Ett sådant är t. ex. eng. *w*, som är labialt-''gutturalt'' (labialt-postpalatalt). Som sammansatta betraktas i systemet alla vokaler. Man tager således vid deras bestämmande ständigt hänsyn till både tungans och läpparnas ställning; och emedan vokalerna äro mycket känsliga för äfven små förändringar i läpparnas hållning, måste man vid dem skilja mellan olika arter och grader af labialisering. Vid allmänt europeiskt *a* och vid sv. *e* i ändelser befinna sig läpparna i indifferensläge. Vid *i* draga sig mungiporna åt sidorna. Vid öppet *u* (i *hund*) bilda läpparna en aflång öppning i midten och sluta sig åt sidorna tillsammans; vid slutet *u* och *o* (t. ex. i *hus*, *bo*) är öppningen ännu mindre, och läpparna skjutas starkt framåt o. s. v. Man fäster sig alltså vid läppöppningens form och storlek samt den olika graden af framskjutning. Framskjutning af läpparna brukas äfven för att göra språket mera smekande (''affekt-labialisering''), t. ex. vid samtal med barn (*min lilla vän* uttalas nästan som *myn lylla vön*). Lll.

Labiälpalper, *zool.* Se Palper.

Labiälpipor (af lat. *la'bium*, läpp), *mus.*, sådana pipor, i hvilka tonen alstras genom en mot en skarp kant sig brytande luftström, hvilken i pipkroppen växelvis åstadkommer förtätnings- och förtunningsvågor och därigenom växelvis insuges i pipan och utdrifves därur. Bland orkesterinstrument äro endast flöjterna labialpipor, alla öfriga blåsinstrument äro tungpipor (rörpipor). Sin vidsträcktaste användning ega labialpiporna i orgeln. Den i pipfoten inträdande luftströmmen drifves där genom en smal springa (*kärnspalt*) mot den skarpa kanten af *öfverlabium*, som delar strömmen och låter en del däraf ingå i pipkroppen; en annan del utgår genom öppningen (*uppskärningen*) mellan öfver- och *underlabium*. Alltefter pipans olikartade mensur (vidd) eller uppskärning kallas den principal, gamba m. m., alltefter pipkroppens gestalt gemshorn, dubbelflöjt etc. En särskild afdelning bilda de täckta piporna (*gedackt*) och de halftäckta (*rörflöjt*). Ej till byggnaden, men till användningen skiljer man mellan mixtur, kornett, sesquialtera o. s. v. A. L.*

Labiātæ, *Verticillātæ*, *Labiāter*, Läppblomstriga, *bot.*, växtfamilj af serien *Tubiflorœ*, som fått detta namn på grund däraf, att den sambladiga blomkronan vanligen är tydligt delad i en öfre, oftast tvåflikig, och en undre, treflikig, läpp. Äfven blomfodret är ofta tvåläppigt, men kan ock vara regelbundet femtandadt eller femflikigt. Ståndarna äro 4, tvåväldiga (den bakre, femte, är felslagen), någon gång blott 2, oftast utskjutande fram under öfverläppen; labiaterna höra därför till Linnés klass *Didynamia*. Pistillen är 1 med tvåflikigt märke, och frukten består af 4 enfröiga smånötter, sittande i blomfodrets botten. De läppblomstrigas familj har sitt stamhåll i Medelhafstrakterna, men är f. ö. utbredd öfver nästan hela jorden (icke i de kallaste jordbältena). Till densamma föras omkr. 2,800 arter i omkr. 150 släkten, af hvilka de flesta äro örter, många halfbuskar och några träd, växande oftast på torra ställen. De kännetecknas genom fyrsidig stjälk, motsatta eller kransställda, enkla blad utan stipler och blommornas ställning i vanligen täta knippen, som antingen skenbarligen bilda kransar i bladvecken (Linné kallade därför familjen *Verticillatæ*),

eller ock äro närmade hvarandra till ax i stjälkens och grenarnas toppar. Alltefter kronans utseende indelas familjen i flera underfamiljer, af hvilka de viktigaste äro *Ajugoideæ*, *Scutellarioideæ*, *Lavanduloideæ*, *Stachyoideæ* och *Ocimoideæ*. Labiaterna utmärka sig genom sin rikedom på flyktiga oljor, inneslutna i körtelhår, som bekläda alla gröna delar. Härigenom bli de alla starkt aromatiska, och många äro använda som kryddor (t. ex. timjan, mejram m. fl.) eller till beredande af vällukter (t. ex. lavendel, patschuli, pepparmynta m. fl.). Många läppblomstriga örter och halfbuskar lämna droger, ofta använda i medicinen som lifvande, väderfördelande, magförbättrande medel. Arter af släktena *Coleus* och *Stachys* ha ätliga stamknölar. Som prydnadsväxter odlas allmänt arter af släktena *Coleus*, *Perilla*, *Salvia* och *Stachys*. O. T. S. (G. L—m.)

Labiāter, *bot.* Se Labiatæ.

Labiatiflōræ, *bot.*, afdelning af fam. *Compositæ*, utmärkt af tvåläppiga kantblommor. Af hithörande släkten, som förekomma i synnerhet i Syd-Amerika, märkas *Mutisia*, hvars arter ofta klättra med bladklängen, och *Gerbera*, af hvilket en art, *G. Jamesoni*, inhemsk i Syd-Afrika, ofta odlas som prydnadsväxt. Labiatifloræ inbegripas nu oftast i afdelningen *Tubifloræ* (se Compositæ). G. L—m.

La'biau, kretsstad i preussiska reg.-omr. Königsberg (Ostpreussen), vid Deime, nära Kurisches haff. 4,512 inv. (1905). Historiskt bekant är L. genom det fördrag, som konung Karl X Gustaf där ingick 10 (20) nov. 1656 med kurfursten Fredrik Vilhelm af Brandenburg, då det i Marienburg i juni s. å. ingångna vapenförbundet förnyades och Karl Gustaf afsade sig länshögheten öfver Ostpreussen samt medgaf kurfursten och hans efterträdare suveräniteten öfver detta land, hvarigenom första grunden lades till ett konungarike Preussen. (J. F. N.)

Labicāna, Via L., en gammal landsväg, som ledde ö. s. ö. från Rom till Tusculum, sedan förlängdes till Labici och "ad Bivium" förenades med Via latina.

Labiche [-bi'ʃ], Eugène Marin, fransk lustspelsförfattare, f. 1815 i Paris, d. där 1888, började 1837 författa uppsluppna vådeviller och komedier, af hvilka några blifvit mönstergilla för den nyare franska riktningen. L. förfogade öfver säker teknik, slagfärdig kvickhet i dialogen, människokännedom och mycken godmodighet midt i satiren. Alltför ofta förete dock hans stycken en intrasslad härfva af orimliga förväxlingar och galna situationer. Till medarbetare hade han Delacour, E. Martin, Marc Michel, Dumanoir, Clairville m. fl. Omkr. 100 teaterpjäser bära L:s namn; af dessa ha mer än 30 öfversatts till svenska. Några af de mest omtyckta äro *Otez votre fille s'il vous plaît* (1854; "Herre, var så god och tag bort er dotter!", 1859), *Le voyage de M. Perrichon* (1860; "Herr Perrichons resa", 1861), *Les vivacités du capitaine Tic* (1861; "Ett kruthus", s. å.), *La poudre aux yeux* (1861; "Så pudrar man folk", s. å.) och *Moi* (1864; "Jag", 1866). L. blef 1880 led. af Franska akad. "Théâtre complet de L." utgafs i 10 bd 1878—79 (med förord af E. Augier).

La'bici [-tji; nu *Monte Compatri*], gammal stad i Latium, Italien, omkr. 20 km. v. om Rom, på norra sluttningen af Albanobergen. L. tillhörde latinska förbundet och intogs 418 f. Kr. af romarna. På Ciceros tid synes L. ha varit nästan öde. Man har funnit spår af dess gamla ruiner. J. C.

Labidūra, *zool.* Se Tvestjärtar.

La'bidus, *zool.* Se Dorylinæ.

Labiēnus. 1. Titus Atius L., romersk folktribun (år 63 f. Kr.). Trogen anhängare af Cæsars politik, sökte han på mer än ett sätt upprätthålla demokratiens ställning. Han följde sedan Cæsar till Gallien som legat (adjutant) och förde där flera gånger självständigt befäl. Vid inbördeskrigets utbrott öfvergick han dock till Pompejus' parti — man känner ej hvarför — och blef en hätsk motståndare till sin forne befälhafvare. Efter slaget vid Farsalos (48 f. Kr.) kom han till Afrika, där han med de öfrige republikanerna delade nederlaget vid Thapsos. Undkommen till Spanien, förlorade han slaget och lifvet vid Munda (45 f. Kr.). — L:s son Quintus L. skickades af Brutus och Cassius till parterna. Efter slaget vid Filippoi (42 f. Kr.) fann han rådligast att stanna hos dessa och deltog sedan i partiska fejder mot Rom, tills han 39 f. Kr. blef tagen till fånga och dödad. — 2. Titus L., romersk talare och historieskrifvare under Augustus. Hans skrifter blefvo efter senatens beslut brända på grund af deras alltför starka republikanska skärpa; han var nämligen bitter till sinnesart och framställning. Han skall ha dödat sig själf eller dött af harm öfver den dittills okända behandling, som hans arbeten underkastades. Under Caligula blefvo L:s skrifter åter tillåtna. R. Tdh.

Labīl (af lat. *lābilis*, vacklande). 1. *Fys.* Se Jämvikt. — 2. *Kem.*, en substans, som lätt undergår förändring med afseende på sin kemiska sammansättning eller atomgruppering (konstitution eller konfiguration). En under vanliga förhållanden beständig (stabil) kemisk förening kan bli labil under särskilda yttre omständigheter, t. ex. i ljus, i vissa lösningsmedel o. s. v. I allmänhet tilltar labiliteten, i synnerhet hos organiska substanser, med stigande temperatur. 2. H. E.

Labill., vid växtnamn förkortning för J. J. Labillardière.

Labillardière [-bijardjär], Jacques Julien Houton de, fransk naturforskare, f. 1755, d. 1834, företog vidsträckta resor i södra Europa och Syrien samt deltog i D'Entrecasteaux' expedition (1791) för att uppsöka La Pérouse. Skrifter: *Icones plantarum Syriæ rariorum* (1791—1812, med 58 kopparstick), *Novæ Hollandiæ plantarum specimen* (1804—06, med 265 kopparstick) samt *Sertum austro-caledonicum* (1824—25). Wbg.

Labindo [-bi'ndå]. Se Fantoni, G.

Labiodentāler, *fonet.* Se Labialer.

Labiolabiāler, *fonet.* Se Labialer.

Labiologi (af lat. *la'bium*, läpp, och grek. *lo'gos*, lära), konsten att af läppar nas rörelser hos en talande *se* (afläsa) hvad han talar, en förmåga, som genom

öfning kan uppdrifvas ganska högt hos döfva personer och sålunda i viss mån ersätta det felande hörselsinnet (jfr Döfstumhet).

Labiovelärer (af lat. *la'bium*, läpp, och *ve'lum*, segel, här = gomsegel). Se Gutturaler, sp. 712.

Labi'tzky, Joseph, bömisk danskompositör, f. 1802, d. 1881, inöfvade 1834 i Karlsbad egen orkester, med hvilken han gjorde konstresor till Petersburg och London, därunder uppförande sina omtyckta valser, kadriljer, masurkor, galopper m. m. i Strauss-Lanners stil. Orkestern öfvertogs 1853 af hans son August L. (f. 1832, d. 1903). A. L.*

La'bium (lat.; "läpp"), *mus.*, kallas hvardera af de två kanter, som begränsa "uppskärningen" å orgelns labialpipor (se d. o.).

La'blab-bönor, *bot.*, fröna af *Dolichos lablab* (se Dolichos).

Lablache [-bla'ʃ], Luigi, fransk-italiensk operasångare, f. 6 dec. 1796 (enl. begrafningskortet; året uppgifves eljest till 1794 och 1795) i Neapel, d. där 23 jan. 1858, härstammade från en fransk

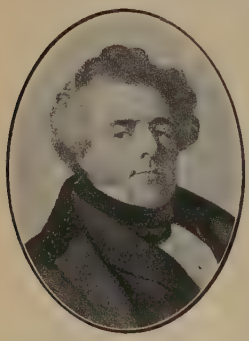

greflig familj (modern var irländska). Han intogs vid ett konservatorium i Neapel 1806 och lärde sig spela många instrument. Ynglingens sångröst vardt i början af målbrottet till följd af öfveransträngning snabbt förändrad till en präktig bas, och 1812 började han sjunga i komiska dialektoperor på folkteatrarna Dei pupi och San Carlino i Neapel samt blef ofantligt beundrad som basbuffo. Tidigt gift, sporrades han af sin hustru att utbilda sig för stora operan på rikskspråket, uppträdde i Messina och 1815—20 i Palermo, allt under trägna studier, 1823—28 mest i Wien (där staden 1825 lät slå en medalj öfver honom) samt 1830—52 regelbundet omväxlande i Paris och London, där italienska operan då hade en glansperiod, uppburen af förmågor som L., Giulia Grisi, Rubini, Tamburini och Mario. 1852—57 spelade han hufvudsakligen i Petersburg. — L. var en af århundradets allra yppersta sångkonstnärer. Hans röst skildras som en oförlikneligt sonor, malmfull och böjlig *basso profondo*; utan ansträngning fyllde den de största teatersalonger och trängde igenom orkesterns forte. I sången lär han ha inlagt den finaste smak och karakteristik, i det dramatiska utförandet än tragisk styrka och nobless, än den mest naturligt glädjesvallande komik, och det låg en förunderligt sympatisk makt i hans toner såväl som i hans hela väsen. Oaktadt sin väldiga kroppshydda rörde han sig ända till de senare åren med behag och vighet på scenen. Till hans bästa roller hörde *Figaro* och *Bartolo* (i Rossinis opera), *Don Pasquale*, *Dulcamara*, *Geronimo* i Cimarosas "Matrimonio segreto", *Leporello*, *Orovist* i "Norma", *Henrik VIII* i "Anna Bolena", *Vilhelm Tell* samt *Marcel* i "Hugenotterna". L. var en hjärtegod och gedigen personlighet. Han blef millionär och utöfvade på sin villa utanför Paris ett frikostigt värdskap för konstnärer och författare. Jfr G. Widén, "L., en bild från sångens guldålder" (1897). E. F—t.

La'boean Deli [-bōan]. Se Deli.

Labora'nt. Se Laborera.

Laboratiōn. Se Laborera.

Laboratiōnsjournal [-ʃornāl]. 1. *Farm.*, förr elaboration (se Elaborera), bok, hvari anteckнas de arbeten, som utföras af den s. k. "apotekslaboranten", hvilken bereder allehanda preparat för ett apoteks förråd. — 2. Bok eller liggare, hvari de arbeten noteras, som utföras vid ett laboratorium hvilket som helst. 1—2. C. G. S.

Laboratiōnsöfningar i skolorna. I k. kung. 2 mars 1906 ang. undervisningsplan för realskolan är föreskrifvet, att vid läroverk, där vederbörande ämneskonferens så anser lämpligt, må efter medgifvande för hvarje särskildt fall af Öfverstyrelsen, på tid utom timplanen, kunna anordnas frivilliga laborationsöfningar i fysik i klass 4—6, i kemi i kl. 5 och i biologi i kl. 6. I de "metodiska anvisningar", som åtfölja undervisningsplanen, stadgas ock, att i de naturvetenskapliga ämnena undervisningen, under vissa förutsättningar, må till större eller mindre del anordnas som laborationsöfningar. Därvid uttalas den förhoppningen, att den minskning i kursernas omfång, som i regel häraf torde bli följden, skall mer än fullständigt uppvägas af kvaliteten af arbetsresultatet. I fråga om biologi är stadgadt att, därest laborationsöfningar i kl. 6 förekomma, kunna lärjungarna därvid sysselsättas med enkla dissektioner och fysiologiska försök. Äfven i gymnasiets 'ringar" kunna i de naturvetenskapliga ämnena frivilliga laborationsöfningar, analogt med hvad som sker i realskolan, anordnas utom timplanen i ring II och III samt under höstterminen i IV. Om antalet laboranter i en ring öfverstiger 16, kan den delas. Dissektioner och växtfysiologiska försök äro föreskrifna samt kulturförsök med bakterier m. m. För laborationerna på gymnasialstadiet finnas i k. kung. 30 april 1909 tämligen utförliga allmänna anvisningar. Genom laborationsöfningarna har undervisnigen i de "naturvetenskapliga" ämnena blifvit fullkomligt omlagd. Tyvärr förorsakar nyheten de byggnadsskyldiga kommunerna och läroverken stora kostnader. J. C.

Laborātor. Se Laborera.

Laboratörieholmen. Se Karlskrona, sp. 1079.

Laboratōrium (af lat. *labor*, arbete, således eg. arbetsrum). 1. Lokal för anställande af praktiska vetenskapliga arbeten och öfningar, särskildt kemiska försök. I Tyskland funnos redan på 1500-talet laboratorier för idkande af alkemistiska försök. De underhöllos af furstarna och kallades af folket "guldhus". Som hjälpmedel vid den akademiska undervisningen inrättades laboratorier vid slutet af 1600-talet, så t. ex. 1683 i Nürnberg. Äfven i Sverige inrättades 1685 af Karl XI ett *laboratorium chemicum*, där försök på bekostnad af statskassan anställdes och hvars förste föreståndare var Urban Hjärne. Om det af Kr. Polhem inrättade *laboratorium mechanicum* se Modellkammaren. — 2. Byggnad eller en komplex af byggnader, där ammunition tillverkas. 1 o. 2. P. T. C.*

Laboratorium för landtekonomiska försök. På 1870-talet började docenten vid Veterinær- og landbohöiskolen i Köpenhamn N. J. Fjord (se denne) en rad försök på mejeriväsendets område,

hvilka vunno mycket erkännande. Då dessa försök fortsattes och omfattade ämnen af den största betydelse för mejerihushållningen, upprättades för deras utförande ett särskildt laboratorium, hvars officiella namn är *K. veterinär- og landbohöiskolens laboratorium for landökonomiske forsög*, vanligen förkortadt till *Forsögslaboratoriet*. Detta har blifvit centralstationen för en storartad och högst betydelsefull försöksverksamhet rörande utfodrings- och mejerifrågor. Försöksverksamheten är delad på 4 afdelningar: 1. den ambulerande landtbruksafdelningen omfattar företrädesvis mejeri och fodringsförsök, särskildt med mjölkkor och svin, utförda på olika privata försöksgårdar. Vid dessa har försöksteknikern vid fodringsförsök med grupper af djur till jämförelse utarbetats och den nu använda foderenhetsberäkningen (se F o d e r m e d e l) grundlagts; 2. den kemiska afdelningen utför de till försöken hörande kemiska analyserna och handhar den kemiska kontrollen öfver den i lag påbjudna pastöriseringen af mjölk och grädde i och för kampen mot tuberkulos; 3. den bakteriologiska afdelningen utför djurpatologiska försök samt bereder och utdelar tuberkulin; 4. den djurfysiologiska afdelningen utför djurfysiologiska försök. Sedan 1889 utföras vid laboratoriet fortlöpande smörprofningar (se d. o.). Resultaten af laboratoriets verksamhet utges i en serie ”Beretninger fra den K. Veterinær- og landbohöiskolens laboratorium for landökonomiske forsög”. Om motsvarande svenska institution se F ö r s ö k s v ä s e n d e t p å j o r d b r u k s o m r å d e t. H. J. Dft.

La'borcza [-bårtsa], L a b o r c, namn på öfre loppet af floden B o d r o g (se d. o.).

Labor day [lēi'bə-dēi], eng., ”Arbetets dag”, en i flertalet af nordamerikanska unionens stater firad helgdag, som är lagstadgad genom beslut af de olika staternas lagstiftande församlingar. Organisationen Arbetets riddare (se d. o.) beslöt 1884 att för framtiden hålla sina demonstrationer på 1:a måndagen i sept. hvarje år, hvilken dag skulle kallas ”Labor day”. 1887 gjordes denna dag till lagenlig helgdag i staten Colorado, och sedan ha omkr. 40 af unionens stater följt exemplet. O. A. L—r.

Laborde [-bå'rd]. 1. J e a n J o s e p h d e L., markis, fransk bankir och filantrop, f. 1724 i Jaca (Spanien), d. 18 april 1794 i Paris, förvärfvade i Bayonne stor förmögenhet genom handel på Spanien och Västindien och försträckte regeringen flera gånger penningar samt erhöll på grund däraf genom Choiseul markistitel. Under amerikanska frihetskriget (1775—83) lämnade han regeringen 12 mill. frcs i klingande mynt, hvarigenom Rochambeaus undsättningsexpedition (1780) möjliggjordes. Dels i Paris, dels på de ofantliga egendomar han inköpt i hufvudstadens närhet lät han uppföra en mängd slott och präktiga byggnader. Han utöfvade därjämte storartad välgörenhet. Under skräckregeringen blef han för sin rikedoms skull kallad inför revolutionstribunalet och anklagades för att ha stått i förbindelse med ockrare och sändt en stor del af sin förmögenhet ur Frankrike samt dömdes till döden och afrättades.

2. A l e x a n d r e L o u i s J o s e p h d e L., grefve, den föregåendes son, fransk arkeolog, f. 17 sept. 1773 i Paris, d. där 20 okt. 1842, erhöll af Napoleon 1808 plats i statsrådet jämte åtskilliga andra förtroendeuppdrag och var 1814 som officer i nationalgardet en af underhandlarna vid Paris' kapitulation. Efter 1822 var han i många år led. af deputeradekammaren (för Paris), där han försvarade de liberala idéerna. L. medverkade till utbrottet af julirevolutionen och var 1830 en kort tid Seine-prefekt. Han är bekant hufvudsakligen genom sina konsthistoriska arbeten, såsom *Voyage pittoresque et historique en Espagne* (4 bd, 1807—18), ett synnerligen dyrbart verk med en mängd kopparstick, *Itinéraire descriptif de l'Espagne* (5 bd, 1809), *Monuments de la France* (1816—26) samt *Voyage pittoresque en Autriche* (2 bd, 1821) m. fl.

3. L é o n E m m a n u e l S i m o n J o s e p h d e L., markis, den föregåendes son, fransk arkeolog och konsthistoriker, f. 13 juni 1807 i Paris, d. 26 mars 1869 i Fontenay (dep. Eure), var 1828—36 anställd vid diplomatiska beskickningar, men egnade sig sedan uteslutande åt vetenskapliga sysselsättningar, hufvudsakligen åt forskningar i konstens, bibliotekens och boktryckarkonstens historia. 1847 blef han konservator vid fornsamlingarna i Louvre och 1857 generaldirektör för rikets arkiv. Han utgaf ett stort antal dyrbart utstyrda arbeten, af hvilka dock flera blefvo ofullbordade. De förnämsta äro *Voyage dans l'Arabie Pétrée* (1830—33), *Voyage en Orient, Asie Mineure et Syrie* (2 bd, 1837—62), *Les anciens monuments de Paris* (1846), *Les ducs de Bourgogne* (3 bd, 1849—51), *La renaissance des arts à la cour de France* (1851—55) och *Athènes aux XV:e, XVI:e et XVII:e siècles* (2 bd, 1855) och *Les archives de la France* (1867). 1. A. B. B.* 2—3. (E. A—t.)

Laborēmus (lat.: ”låtom oss arbeta!”), en 7 nov. 1902 i Uppsala bildad sammanslutning af studenter och kroppsarbetare i syfte att genom samarbete på socialdemokratisk grundval tillvaratagata gemensamma politiska och sociala intressen. Föreningen, som räknar ett 70-tal medlemmar, anordnar föredrag och diskussioner, utger småskrifter och redigerar tidningsartikelserier m. m.

Laborēra (lat. *laboráre*, arbeta), utföra praktiskt naturvetenskapligt arbete. — L a b o r e r a m e d (en sjukdom, dåliga affärer o. s. v.), lida under trycket af. — L a b o r a'n t l. l a b o r ā t o r, person, som utför arbete på ett kemiskt eller annat laboratorium. Laborator är i Sverige särskildt benämning på den lärare, som leder den praktiska undervisningen på ett kemiskt eller annat naturvetenskapligt laboratorium. Lärjungarna kallas i detta fall laboranter. Laboranter benämnas f. ö. de farmaceuter, som tjänstgöra å apotekens laboratorier för beredande af kemiska preparat eller andra läkemedel för apotekens behof. — L a b o r a t i ō n, utförande af praktiskt naturvetenskapligt arbete. H. E.

Labori', F e r n a n d, fransk advokat, politiker, f. 1860 i Reims, blef 1883 advokat vid Cour d'appel och väckte snart uppseende för sin häftiga vältalighet. Sedan han glänsande försvarat några ryktbara brottslingar, blef han världsbekant som advokat för Zola, då denne 1898 ställdes inför rätta i sammanhang med Dreyfusprocessen. 1899 var L. en af Dreyfus' försvarsadvokater i processen i Rennes. Där blef han 14 aug. 1899 — strax före det stora korsförhör han skulle anställa med de i Dreyfusprocessen inblandade generalerna — skjuten i ryggen af en person, som förblifvit okänd. L. plundrades då på en del bref och papper. På familjen Dreyfus' begäran inställde han det försvarstal, som han, då han

tillfrisknat, skulle hållit. Sedermera var han advokat åt madame Thérèse Humbert (se Humbert-affären). En kort tid (1906) var han deputerad (radikal-socialist) för Fontainebleau, men arten af hans vältalighet gjorde ej lycka i kammaren. L. har grundat ''Répertoire encyclopédique du droit français''. C. L—in.

Läbor o'mnia vi'ncit i'mprobus, lat. (''energiskt arbete öfvervinner allt''), citat ur Vergilius' ''Georgica'', I, 145, 146.

Labo'tas (grek. *Λαβώτας*, hos Herodotos Leobotes), en af Spartas äldre, mytiska konungar. Enligt sägnen var han brorson till Lykurgos, som i egenskap af hans förmyndare utfärdat sina lagar. A. M. A.

Labouchere [läbə∫åə' l. läbö∫åə']. 1. Henry L., lord Taunton, engelsk politiker, f. 1798, d. 1869, tillhörde en från Frankrike vid Nantesiska ediktets upphäfvande 1685 till Holland fördrifven hugenottfamilj, som med hans fader, den ansedde köpmannen Peter Cæsar L., öfverflyttat till England. L. blef parlamentsled. (whig) 1826 och tillhörde underhuset, tills han 1859 upphöjdes till baron Taunton. Han innehade från 1835 ett par underordnade platser i Melbournes ministär, blef aug. 1839 president i Board of trade och medlem af kabinettet, afgick med whigministären sept. 1841 samt var i Russells ministär juli 1846—juli 1847 minister för Irland och sedan, till ministärens afgång (febr. 1852), president i Board of trade. Som sådan genomförde han under starkt motstånd från redarkretsar de gamla merkantilistiska navigationslagarnas upphäfvande. I Palmerstons ministär var L. kolonialminister nov. 1855—febr. 1858. Efter sin öfverflyttning till öfverhuset deltog han föga i det politiska lifvet.

2. Henry Dupré L., den föregåendes brorson, politiker, f. 1831 i London, egnade sig 1854—64 åt den diplomatiska banan, tillhörde underhuset 1866—68 som liberal och representerade där 1880—1906 som avancerad radikal Northampton. L. skref under Paris' belägring mycket uppmärksammade korrespondenser därifrån till ''Daily news'', var därefter en tid city-redaktör i ''The world'' och uppsatte 1876 societetstidningen ''Truth'', hvilken till en tid vann mycket stor spridning genom ''afslöjanden'' af hvarjehanda finansiella och sociala skandaler. I underhuset var L. en flitig, för både konservativa och liberala ministärer ofta besvärlig debattör och afgaf bl. a. som medlem af den undersökningskommission, som 1896 tillsattes rörande d:r Jameson's ''raid'', ett mot Cecil Rhodes riktadt separatbetänkande. Om L:s ungdomsöden som diplomat se J. Hatton, ''Journalistic London''. 1—2. V. S—g.

Laboulaye [labωlä]. 1. Édouard René Lefebvre de L., fransk författare och politiker, f. 18 jan. 1811 i Paris, d. där 25 maj 1883, studerade juridik och ledde samtidigt jämte sin broder ett stilgjuteri. 1842 blef han advokat i Paris, 1844 medlem af Franska institutet och 1849 professor i jämförande lagfarenhet vid Collège de France. Han blef sedan medarbetare i ''Journal des débats'' och uppsatte 1855 tidskriften ''Revue historique de droit''. Varm beundrare af Förenta staterna, sökte han i sin undervisning, genom sina högt skattade populära föreläsningar och genom böcker (*Paris en Amérique*, 1863, 35 upplagor; ''Europa och Amerika'', 1864, 4:e uppl. 1868; *Le prince Caniche*, 1868, 20 upplagor; ''Kung Pudel'', s. å.), göra sina landsmän förtrogna med dess fria statsskick och samhällslif. Han blef sålunda en af förkämparna för den liberala oppositionen mot andra kejsardömet. Samtidigt förstod han att på ett älskvärdt och spirituellt sätt till franska öfverflytta en mängd folksagor från alla länder och alla tider (*Contes bleus*, 1864; ''Folksagor från olika länder'', 1867; och *Nouveaux contes bleus*, 1868; ''Nya folksagor'', s. å.).

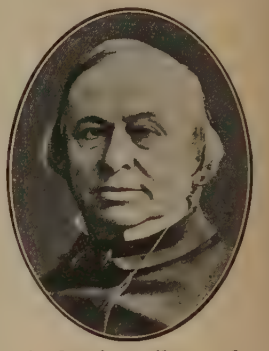

L. försvarade i tal och skrift obegränsad religions-, tryck- och undervisningsfrihet liksom den personliga friheten i allmänhet, utan att därför uppträda som vare sig demokrat eller revolutionär. Därför anslöt han sig också helt till ministären Ollivier och talade för plebiscitet våren 1870. På grund af denna sin antirevolutionära hållning blef han föremål för fientliga demonstrationer från studenternas sida och blef tvungen att s. å. afbryta sin lärarverksamhet. Efter kejsardömets fall blef han vald till deputerad i Paris 1871, slöt sig i nationalförsamlingen till vänstra centern och understödde kraftigt Thiers. Som ''rapportör'' för lagen om den högre undervisningens ordnande främjade han det klerikala inflytandet däröfver i frihetens namn (dec. 1874). Som lifstidssenator (sedan 10 dec. 1875) tillhörde han vänstra centern och stred kraftigt mot Ferrys lag mot kongregationerna (1880). Ehuru hans politiska verksamhet hämmat hans arbete som lärare, valdes han 1873 till administrator för Collège de France. L. var en högt uppskattad politisk talare, hvars uppträdande var lika allvarligt som charmerande, en talangfull, fin och angenäm berättare. Hans lifliga, behagfulla och spirituella stil gjorde honom till en af sin tids mest omtyckta författare. Af hans arbeten märkas ytterligare: *Histoire politique des Etats-Unis* (3 bd, 1855—66, 6:e uppl. 1876; ''Förenta staternas historia'', 1867), *La liberté religieuse* (1858; ''Den religiösa friheten'', 1870), *La propriété littéraire au XVIII:e siècle* (1859), *Abdallah* (s. å.; ''Abdallah eller fyrväpplingen'', 1865, flera uppl.), en lika skönt tänkt som utförd arabisk berättelse, *Études morales et politiques* (1862), *L'état et ses limites* (1863), *Discours populaires* (1869; ''Populära föredrag'', 1870), *Questions constitutionnelles* (1872), *La liberté des enseignements* (1880) och *Trente ans d'enseignement au Collège de France* (postumt 1888). Af L:s arbeten öfversattes vidare till sv. ''En resandes minnen'', 1866, ''Smärre skrifter'' m. m. 1869—71.

2. Antoine Paul René Lefebvre de L., den föregåendes brorson, diplomat, f. 1833, d. 1905 i Paris, inträdde 1855 på den diplomatiska banan, blef 1875 ambassadsekreterare i Petersburg, 1878 franskt sändebud i Lissabon och var 1886—91 Frankrikes ambassadör i Petersburg samt deltog som sådan verksamt i arbetet på det närmande mellan Ryssland och Frankrike, som tog sig uttryck i franska eskaderns besök i Kronstadt 1891. S. å.

tog L. afsked och drog sig tillbaka till privatlifvet. 1. E. A—t. 2. V. S—g.

Labour annual [lēi'bə ä'njuəl], engelsk årsbok för socialism och socialpolitik, utg. sedan 1895 af Joseph Edwards, är viktig på grund af en mängd uppgifter om arbetarförhållanden och socialpolitiska företag af alla slag, i synnerhet i England.

Labour church [lēi'bə tʃə'tʃ], eng. (''arbetarkyrka'') 1. Socialistiska kyrkan, ett slags arbetarreligion i England, som lämnar rent teologiska frågor åt den enskildes öfvertygelse, men som ''söker realisationen af allmän lycka i upprättande af en socialistisk stat, grundad på rättvisa och kärlek''. Denna religion lär, att ''förbättringen af sociala villkor och utvecklingen af den personliga karaktären äro nödvändiga för befrielsen från socialt och moraliskt slafveri och yrkar därför på studiet af samhällets ekonomiska och sociala krafter''. Den första Labour church stiftades 1891 i Manchester af John Trevor, en unitarisk präst. Sedan spred läran sig, och många fackföreningar ha anslutit sig till densamma och hålla söndagsmöten, då man sjunger sånger ur Labour-church-sångboken och åhör uppläsningar. Äfven för bröllop, dop och begrafningar har Labour church sin särskilda ritual.

Labour co-partnership [lēi'bə kå̄u-pä'tnəʃip], eng. Se Kooperation, sp. 958—959.

Labourd [-bōr], fordom grefskap. Se Basker.

Labour day. Se Labor day.

Labour department [lēi'bə dipä'tmənt], eng., arbetsdepartement. Se Arbetsstatistik, sp. 1362—63.

Labourdonnaie [-bordånnä], François Régis de, grefve, fransk politiker, f. 1767, d. 1839, sällade sig 1792 till den franska emigranthären under prinsen af Condé, men återvände snart i hemlighet till Frankrike och deltog i Vendéestriderna. Under konsulatet (1799—1804) försonade han sig med den nya ordningen och blef 1815 efter den andra bourbonska restaurationen medlem af deputeradekammaren. Där tillhörde han de hätskaste och mot alla nyare idéer häftigast stridande ultrarojalisterna. L. bekämpade därför den ena ministären efter den andra, särskildt Villèles finanspolitik, blef själf aug. 1829 inrikesminister i Polignacs ministär, men afgick efter några månader till följd af oenighet med sina kolleger, utnämndes till led. af conseil d'état och (jan. 1830) till pär, men miste till följd af julirevolutionen s. å. dessa värdigheter och drog sig tillbaka till privatlifvet. (V. S—g.)

Labourdonnais [-bordånnä]. 1. Bertrand François Mahé de L., fransk sjöofficer, f. 1699, d. 1753, ingick i franska ostindiska kompaniets tjänst, i hvilken han utmärkte sig vid flera tillfällen, bl. a. 1724 vid intagandet af Mahé (hvarför dess namn fogades till hans eget), och blef 1733 generalguvernör öfver öarna Ile de France och Bourbon, hvilka båda kolonier han bragte i ett blomstrande skick. 1740 erhöll han befälet öfver en eskader i de indiska farvattnen och intog 1746 Madras, men återlämnade det till engelsmännen enligt kapitulationsvillkoren mot en lösen af $9^1/_2$ mill. frcs. Generalguvernören Dupleix vägrade emellertid ratificera detta fördrag och beskyllde L. för att ha förrådt kompaniets intressen hvarför denne 1748 reste hem för att rentvå sig från denna beskyllning, men insattes på Bastiljen och hölls där fången i flera år, utan att få rättfärdiga sig. Först 1751 blef hans oskuld erkänd och friheten honom återgifven. Hans minne har blifvit förevigadt genom Bernardin de Saint-Pierres idyll ''Paul et Virginie'', och hans staty restes 1859 i Port Louis på Ile de France. — 2. Louis Charles Mahé de L., sonson till L. 1, f. 1795, d. 1840 i London, var på sin tid den dittills störste mästaren i schackspel. Han utgaf 1827 ''Mémoires historiques'' rörande sin farfader och 1834 *Traité de jeu des échecs* samt från 1836 (tills. med Méry) den första schacktidskriften, ''Palamède''. (V. S—g.)

Labour exchange [lēi'bə iks-tʃēi'ndʒ], eng. Se Arbetarbörs.

Labour party [lēi'bə pä'ti], eng., ''arbetarpartiet''. 1) *Independent labour party* (''självständiga arbetarpartiet''), brittiskt socialdemokratiskt parti, bildadt i Bradford 1893, förnämligast i syfte att utveckla praktisk socialistisk propaganda, mera anpassad efter det brittiska folklynnet än den, som utmärkte Social democratic federation (numera Social democratic party; jfr Hyndman). Dess program har emellertid städse varit kollektivistiskt: socialiseringen af produktionsmedlen eller, m. a. o., naturtillgångarna och kapitalet. Dess teoretiska grundval är f. ö. ej med precision utlagd, men torde i allmänhet öfverensstämma med den reformistiska nymarxismen eller revisionismen. Tillhörande det internationella socialistiska sekretariatet, har detta parti, gemenligen kalladt I. L. P., ett nutidsprogram af politiskt radikalt, stats- och kommunalsocialistiskt innehåll, fogadt efter aktuella politiska och sociala förhållanden i Storbritannien, och f. ö. utgör det i viss mening kärnan i ''Labour party'' (se nedan). ''I. L. P.'', hvilket är Storbritanniens mest betydande socialdemokratiska fraktion, men som varit hemsökt af kriser och föremål för åtskilligt klander från radikalt socialistiskt och ortodoxt marxistiskt håll, räknade vid 1910 års ingång omkr. 60,000 medlemmar, det stora flertalet fackligt organiserade lönearbetare, vid hvilkas sida bl. a. ett antal personer ur den bildade medelklassen, såsom läkare, lärare, präster, advokater etc., tagit plats. Vid parlamentsvalen i febr. 1910 afgåfvos för partiets speciella kandidater 92,000 röster; och det har en jämförelsevis talrik representation i kommunala församlingar, nämnder o. d. Dess förnämsta ledande män äro J. K. Hardie (se denne) och J. Ramsay Macdonald. — 2. *Labour party*, en mer allmänt radikaldemokratisk, socialistiskt syftande politisk sammanslutning i arbetarklassens och arbetarrörelsens intresse. Efter olika förberedelser att få till stånd en talrikare och självständig arbetargrupp inom underhuset bildades 1900 *The labour representation committee* (''kommittén för arbetarrepresentation''), bakom hvilken stodo från början ett stort antal fackföreningar, andra arbetarorganisationer och tre socialistiska sällskap. Enkannerligen den bekanta Taff vale-domen (se Fackföreningar, sp. 1246) gaf

fart åt agitationen för denna kommittés syfte. Efter 1906 års val, då gruppens medlemmar i underhuset vuxit från 5 till 30, antog den namnet Labour party, skaffade sig självständig parlamentarisk utrustning och intog plats bredvid det irländska nationalistpartiet. — Samtidigt betecknade sig 23 af det liberala partiets medlemmar som liberala arbetarrepresentanter (Liberal and labour M. P's); af dem tillhörde 13 grufarbetarnas förbund, hvilket sedermera anslutit sig till Labour party. Detta parti utgör en federation af fackföreningar (resp. fackförbund), lokala och kvinnliga arbetarorganisationer, någon kooperativ förening samt det ofvannämnda Independent labour party jämte *Fabian society*, ett socialistiskt upplysningssällskap, rekryteradt ur den bildade medelklassen; den exklusiva Social democratic federation drog sig redan 1900 tillbaka från Labour representation committee. Denna federation omfattade vid ingången af 1910 nära $1^1/_2$ mill. medl. Dess beslutande församling är den årligen sammanträdande kongressen, som väljer ett verkställande utskott för riket, i hvilket utskott de olika organisationsgrupperna äro proportionerligt representerade, medan partiets underhusgrupp har sin särskilda organisation, f. n. med förutnämnde Macdonald som ordf. Partiets inkomster inflyta från de korporativa medlemmarna, dels som allmänna afgifter, dels som parlamentsafgifter, särskildt afsedda till arfvode åt representanterna i underhuset. Högsta domstolen har förklarat fackföreningarnas af gällande lagar definierade karaktär vara sådan, att de icke ega rätt att använda någon del af sina medel till politiska ändamål. Särskildt till följd af denna resolution, beslöt Labour party's kongress 1911 en modifikation af partiets stadgar i syfte dels att skjuta partiets politisk-parlamentariska karaktär något i bakgrunden, dels att mildra de förut gällande tvångsföreskrifterna för dess kandidater till och medlemmar af underhuset. Medan partiet representeras af något hundratal stadsfullmäktige etc., utgöres dess underhusgrupp efter valen i dec. 1910 af 42 medl. Ehuru partiet är anslutet till den ofvannämnda nya socialistiska ''internationalen'', ehuru kongressen i Hull 1908, med svag majoritet, uttalade sig i riktning af kollektivismen som slutmål, är Labour party ingalunda något helgjutet socialdemokratiskt parti. Dess aktuella verksamhetsprogram, antaget i form af kongressbeslut, häfdar emellertid i arbetslöshetsfrågan särskildt ''rätten till arbete'', omfattar åtta timmars arbetsdag, långtgående socialförsäkringslagstiftning, stark beskattning af ''oförtjänta inkomster'', konfessionslösa skolor, barnbespisning i folkskolorna, nationalisering af transportmedlen samt vissa radikaldemokratiska politiska kraf. E. H. T.

Labradōr [eng. utt. läbrədå'ə], halfö i brittiska Nord-Amerika, omgifven af S:t Lawrenceviken, Atlantiska hafvet, Hudsons sund och Hudsons vik, mellan 50° 30′ och 62° 30′ n. br. samt 56° och 79° v. lgd. Arealen beräknas till 1,380,000 kvkm. Halfön är i politiskt hänseende delad mellan Newfoundland, till hvilket enligt öfverenskommelse af 1876 hör östkusten från Anse Sablon vid Belle Isle-sundet norrut till 52° n. br. (gränsen n. därom obestämd) och prov. Quebec, hvars nordgräns följer East Main river till dess källa Patamisk lake, därefter går rakt österut till Ashuanipi eller öfre Hamilton river, samt följer sistnämnda flod till Newfoundlands gräns, samt det 1897 bildade distriktet Ungava, till hvilket räknas återstoden. Det först på senare tider genomforskade landet är i det hela en ganska jämn platå af gnejs, granit och kvartsit, som i s. ö. höjer sig till inemot 750 m. i de s. k. *Heights of land*, men eljest knappt når 600 m. Kustbergen utmed Atlantiska hafvet från Belle Isle-sundet nå i sin norra del omkr. 600 m. med toppar af 1,000—1,500 m. Af nyttiga mineral har man funnit kopparmalm vid Atlantiska hafvet utan att närmare uppgifter föreligga, vidare guld i kvartsgångar vid Kap Chidley i ö. och på Ottwa-öarna i v., järnmalm i stor utsträckning från Hamiltons källor till Ungavaviken i n. samt antracit af utmärkt beskaffenhet på Long island vid Kap Jones. Öfverallt möter man spår af en forntida nedisning. Landet är rikt på sjöar och floder. Bland de senare märkas Manicuagan, Moisie, Romaine och Natashquan till S:t Lawrenceviken, Hamilton (se d. o. 7) med sina 96 m. höga fall (Grand falls) till Atlantiska hafvet, Kaniapiskau eller Koksoak (se d. o.), landets hufvudflod, till Ungavaviken i n. och i västra delen, det s. k. *East Main*, en mängd floder till Hudson bay och James bay, bl. a. den ofvannämnda gränsfloden East Main river. Sjöarna uppges intaga en fjärdedel af hela arealen. Den af stormar och våldsamma bränningar piskade östra kusten är rik på fjordar (*inlets*). Klimatet är i följd af inflytanden från de kalla haf, som omge L., hårdt. Ehuru landet till en stor del är beläget mellan samma breddgrader som Storbritannien, är medelårstemperaturen vid Nain (56° 25′ n. br.) — 4° (jan. — 21,8°, juli 9,1°), och längst i n. har iakttagits en vinterköld af — 54°. Däremot har södra delen ett tempereradt och angenämt klimat. Skogar bekläda mer eller mindre hela halfön med undantag af nordvästra delen och ett litet område i n. vid Atlantiska kusten. De äro dock ej af synnerligt stor ekonomisk nytta. Till byggnadsvirke lämpa sig få träd, de flesta blott till järnvägssyllar, telegrafstolpar e. d., ty minsta antalet har mer än 2 fot i diameter, de flesta mindre än 1 fot. Bell har uppdragit utbredningsgränser för några viktiga trädslag. Längst i n. (ungefär till 59°) gå *Picea alba* och *P. nigra*, hvilkas utbredning mot n. sammanfaller med skogsgränsen; därefter följa ett lärkträd (*Larix americana*), några poppelarter samt kanotbjörken (*Betula papyrifera*), viktig emedan den lämnar material till invånarnas näfverkanoter. Af landtdäggdjur äro alla pälsbärande djur i östra Nord-Amerika mer eller mindre talrikt representerade. Bäfvern är sällsynt. N. om skogsgränsen uppträda en räfart, vargen, polarbjörnen och griselbjörnen. En älgart anträffas i sydvästra delen, renen är vanlig i n. och företager stora vandringar. Af fåglar känner man hittills 209 arter, däraf få roffåglar. De södra floderna äro mycket rika på lax.

Den fasta befolkningen uppgår till omkr. 18,500 pers., af hvilka 13,500 äro hvita, omkr. 3,000 algonkinindianer (naskopis, i landets inre delar, och s. k. montagnais, i södra delen af L.), och omkr. 1,500 eskimåer. Under den korta sommaren besökas L. och dess kuster af omkr. 30,000 fiskare af olika nationer jämte turister och sportsmän. Nästan alla eskimåer ha omvändts till kristendomen af herrnhutare, som arbetat bland dem sedan 1770 och grundlagt stationerna Nain (1771), Okkak (1776), Hopedale (1830), Rama (1871) och Makkovik (1897).

Pälsjakten var äfven här öfverlämnad åt Hudson-bay-kompaniet, hvars befästa faktorier äro de hvites enda boningsplatser på de västra, norra och sydöstra kusterna samt i det inre; särskildt må nämnas Rupert house, East Main fort och Fort George vid James bay, Fort Chimo vid Koksoaks mynning, Fort Mingan vid S:t Lawrenceviken, Fort Nichicun och Fort Mistassini vid sjöarna af samma namn. Den största orten är Rigolet vid Hamiltonflodens mynning (1,200 inv.). — L. var det *Helluland*, som isländaren Leif Eriksson fann redan år 1000. Det upptäcktes ånyo 1498 af Caboto och erhöll 1501 sitt portugisiska namn af Gaspard Cortereal (se d. o.). Hudson kringseglade halfön 1610—11, medan kännedomen om det inre erhölls först genom Hudson-bay-kompaniets pälsjägare. På senare tider har en mångfald vetenskapliga upptäcktsresande genomströfvat landet, bl. a. Rob. Bell (1875—77, 1880 och 1884—85), A. P. Low (sedan 1877) och V. Eaton samt Hind, Stearns, Peck, Packard, Bryant, Hite och mrs L. Hubbard. En kartläggning af L. pågår f. n. under ledning af Mc Gregor och Grenfell. — Litt.: Hind, "Explorations in the interior of L. peninsula" (1867), Stearns, "Labrador" (1885), Packard, "Labrador coast" (1891), Grenfell, "Vikings of to-day" (1895), Hubbard, "A woman's way through unknown L." (1908). J. F. N.

Labradōr, *miner.*, till natron-kalkfältspaterna (se Fältspat) hörande mineral, sammansatt enligt formeln Ab^1An^1 eller Ab^3An^4. Eg. v. = 2,68—2,72. Utsläckningsvinkeln på ytan M = 17—23° mot genomgångarna efter P; maximum för den symmetriska utsläckningen på ytan P mot genomgångarna efter M = 33—37°. Mineralet påträffades först på kusten af Labrador (däraf namnet) och har på grund af sin iriserande glans användts till smycken, käppknoppar, dosor o. s. v., i lågt kullrig slipning. En blekare, dystrare varietet kallas oxöga. Labradoren är en väsentlig beståndsdel i vissa mera basiska eruptivbergarter, gabbro, diabas, hyperit, fältspatbasalt, och har som sådan allmän utbredning. Grofkorniga iriserande individer finnas t. ex. på ön S:t Paul (Nord-Amerika), vid Ojamo och Mäntyharju (Finland), Kamenoi Brod (vid Kiev) o. s. v. A. Hng.

Labradorīt, *miner.* Se Labradorsten.

Labradörsten l. Labradorit, *miner.*, detsamma som Anortosit (se d. o. och Fältspat).

Labradorströmmen [läbrədå'ə-] kallas en kall hafsström, som nedgår från Baffinsviken längs med kusten af Labrador och hvars fortsättning utefter nordamerikanska landet fått namn af "Arktiska motströmmen". Den möter Golfströmmen vid östra kanten af Newfoundlands-banken och dyker därvid under denna. (J. F. N.)

Labrax lupus, *zool.* Se Hafsabborre.

La'bra y Cadra'ra [-ika-], Rafael María de, spansk författare och politiker, f. 1841 (eller 1843) i Habana, studerade juridik i Cádiz och Madrid, blef deputerad och slöt sig till en början till liberalerna, men senare till Salmerón parti; som parlamentarisk talare verkade han outtröttligt för slafveriets afskaffande och koloniernas frigörelse. Dessutom har L. ingripit reformerande på skolväsendets område samt hållit mycket besökta föreläsningar i Madrid i statsrätt och nationalekonomi. L:s skriftställarverksamhet har varit mycket omfattande. Af hans till ett hundratal utgifna arbeten må nämnas *La abolición de la esclavitud en las Antillas españolas* (1869), *La cuestión colonial*, *Libertad de los negros de Puerto Rico* (1873), *Las colonias de Inglaterra en America* (1874), *La colonización en la historia* (1877), *Estudios de economía social* (1892), *Historia de las relaciones internacionales de España*, *La república y los libertades de Ultramar* (1899), *La mujer y la legislación española* och *La literatura contemporánea de Portugal*. Ad. H—n

La'bridæ, *zool.* Se Bergfiskar.

La'brinæ, *zool.*, de egentliga bergfiskarna. Se Bergfiskar, sp. 1457.

Labrouste [-bröst], Henri, fransk arkitekt, f. 1801, d. 1875. studerade vid École des beaux-arts och vann Rompriset 1824, var från 1829 verksam i Paris och blef medlem af Institutet 1867. Hans båda förnämsta verk äro *biblioteket S:te Geneviève* (påbörjadt 1843) och tillbyggnaden af *Nationalbiblioteket* (1855 ff.). I den förstnämnda byggnadens yttre är den klassiska stilen särdeles nobelt och fyndigt behandlad på ett enkelt och personligt sätt. Det inre är hållet i järnkonstruktion, lyckligt harmonierande med hela byggnadens stil. L. framstod här som nyhetsman — likaså i Nationalbibliotekets läsesal, med nio hvalf, hvilande på lätta, tunna kolonner af järn. L. var i dessa verk en af de främste föregångsmännen till den moderna järnarkitekturen, med nya former, betingade af nya ändamål och nytt material. — Äfven hans äldre broder, François Marie Théodore L., f. 1799, d. 1885, var arkitekt. Hans mest betydande verk är skolan *S:te Barbes* nybyggnad. G—g N.

La'brum, lat. Se Romerska bad.

Labrunie [-brynī], Gérard, fransk författare under pseudonymen Gérard de Nerval, f. 1808, förde ett äfventyrligt och oroligt lif, hvilket slutligen hos honom framkallade en själssjukdom, under hvars inflytande han beröfvade sig lifvet, 1855. L. var en originell och romantisk personlighet, som under många år spelade en icke obetydande roll inom den franska litteraturen. Han öfversatte Goethes "Faust" på franska (1828) och äfven en samling smärre dikter af olika tyska skalder 1830. Som originalförfattare gjorde han sig känd genom de fantasirika *Élégies nationales et satires politiques* (1827), spirituella teaterstycken (ensam eller i förening med A. Dumas d. ä. eller Méry) samt åtskilliga reseskildringar (t. ex. *La vie en Orient*; 1848—50) och berättelser, bl. a. *Le rêve et la vie* (1855) och *La Bohême galante* (s. å.). L:s samlade arbeten utgåfvos 1868 i 5 bd. Se biogr. af Julia Cartier (1904). (R—n B.)

La'brus, *zool.* Se Bergfiskar.

La Bruyère [bruiär], Jean de, fransk författare, f. af borgerliga föräldrar 16 aug. 1645 i Paris, d. 11 maj 1696, blef advokat och erhöll 1673 som

statens skattmästare i Caen en sinekur, hvilken tillät honom ett fritt och oberoende lif i hufvudstaden. 1684 blef L., kanske genom Bossuets protektion, lärare för ”den store” Condés sonson, hertigen af Bourbon. Äfven sedan elevens uppfostran ansågs fulländad (1686), stannade L. kvar i den furstliga familjen, bosatt än i Paris, än på Chantilly. 1693 invaldes L. efter mycket motstånd i Franska akademien, där han höll ett för den tiden genom sin ursprunglighet och självständighet synnerligen märkligt inträdestal. I mars 1688 utkom L:s arbete *Les caractères de Théophraste, traduits du grec, avec les caractères ou les mœurs de ce siècle*; volymen inleddes af en ”discours” öfver den antike skriftställaren. Första upplagan var anonym; den väckte ett utomordentligt, delvis skandalöst uppseende och hade en strykande afsättning: L. kunde utge ända till 7 nya upplagor. Tvifvelsutan var den ganska okritiskt verkställda öfversättningen endast en förevändning; bihanget var bokens både kärna och egentliga utgångspunkt. Också svällde det sedan ut till flera hundra sidor; antalet af L:s egna ”karaktärer”, urspr. 386, steg till 1,118. L:s mästerverk är snarast en samling maximer och porträtt. Genren var visst ej ny i fransk litteratur. Man behöfver blott erinra sig Montaignes ”Essais”, Pascals ”Pensées” och La Rochefoucaulds ”Maximes”; äfven med Molières typer ha L:s personager vissa, ehuru svagare, mindre påtagliga beröringspunkter. L:s originalitet ligger mindre i sentensernas styrka än i hans litterära porträttkonst, karakteriseringen i ordets fulla bemärkelse. Enbart maximer eller figurer skulle i längden ha verkat tröttande; nu omväxla de, har man sagt, som text och illustrationer. L. är verkligen uppfinningsrik, då det gäller att spänna eller pigga upp läsarens intresse: maximer, silhuetter, porträtt, aforismer, situations- och sedemålningar, beskrifningar, apostrofer, som ibland äfven snudda vid dialogformen, aflösa hvarandra i snabb och brokig följd. Möjligen sammanhänger denna förtjänst med själfva kompositionen, visserligen löslig, men ledig och otvungen. L. tycks ha skrifvit ned sina observationer, när det föll honom in, utan från början strängt fasthållen plan; träffande har hans sätt att annotera sina iakttagelser jämförts med moderna romanförfattares, särskildt A. Daudets, metod. Med sin brist på organisk enhet har L:s bok likväl ett slags systematisk uppställning: den är indelad i 16 paragrafer. Efter en inledning, som belyser ämnets doktrin, följa närmast nio kapitel, skildrande olika lefnadsvillkor och typiskt utpräglade samhällsklasser med deras attribut. Af de närmast följande fyra kapitlen äro två (”De l'homme” och ”Des jugements”) mer allmänmänskliga till innehållet; ”De la mode” behandlar för L:s samtid särskildt utmärkande besynnerligheter, och ”De quelques usages”, ett af verkets yppersta partier, förebådar upplysningsfilosofernas kritiska destruktionsarbete och riktar sin udd mot samhällets radikala missförhållanden. De återstående afdelningarna röra sig om prästerskapet, den kyrkliga vältaligheten, fritänkarna och religionen i allmänhet. L:s människouppfattning är på det hela taget influerad af aktuella företeelser och litterära mönster: egoismen är den främsta, för att ej säga enda, driffjädern till handling; männen äro mestadels brutala, lättsinniga och fåfänga, kvinnorna, med synnerligen få undantag, koketta, lögnaktiga och trolösa instinktvarelser. Hans samhällspsykologi har mera personlig färg, men är föga smickrande: hofvet, hvaraf ”de store” äro ett extrakt, regeras af krass egennytta och skenhelighet, ”stadens” magnater af penningdyrkan. Landsbygden och bönderna, som han haft ytterst få tillfällen att på närmare håll iakttaga, lämnas nästan utan afseende. Däremot äro de ringaktade eller förtryckte borgarna (det sedermera s. k. ”tredje ståndet”) föremål för hans ständigt vakna medkänsla. Härtill bidrogo naturligtvis främst nedärfda sympatier. Men äfven andra omständigheter medverkade till hans ”rousseauistiska” grämelse öfver bristen på social jämlikhet och till hans aggressiva yttranden om de privilegierade (det ryktbara ”Je veux être peuple”). L. var visserligen en hedersman, som fann ett stoiskt välbehag i att på visst afstånd betrakta lifvets maskerad, och han hade mycket af artistens raffineringsbehof. Men man spårar därjämte hos honom liksom hos Rousseau ej så litet af beledd och försmådd ”streber”, af ärelysten frondör (i likhet med Saint-Simon), som ej lyckats komma på sin rätta plats. Känslan af disproportionen mellan hans öde och hans geni förklarar till viss grad L:s etsande satir, hans misantropiska och pessimistiska syn på verkligheten. Han utarbetade sina ”karaktärer” med lefvande lifvet för ögonen, ehuru han naturligt nog vägrade namnge förebilderna. Bland modellerna återfinnas med säkerhet ej blott hans egna skaldebröder (porträtten af La Fontaine och Corneille), utan äfven andra af hans mest ryktbara samtida (t. ex. Condé, Lauzun, Villeroy m. fl.); ”le souverain” är en skönmålning af Ludvig XIV. Gifvetvis uppfattade samtiden ”karaktärerna” i mångt och mycket som elaka personliga anspelningar, och äfven att utleta porträttlikheter gaf upphof till en mängd ”nycklar” (se härom särskildt P. Janet i ”Revue des deux mondes”, tome 70, 1885) till arbetet, trots L:s protester (framför allt i företalet till hans ”Discours de réception”). — L. är en af franska litteraturens smidigaste psykologer och yppersta stilister. Hans karaktärsteckningar äro ofta ”documents humains”, verkliga romanfragment och komedimotiv. Han älskar lifslefvande, individuella smådrag, men tenderar ej sällan från detaljmåleriet till en flott, summarisk penselföring, i båda fallen starkt erinrande om våra dagars naturalister. Han excellerar stundom i de subtilaste själsanalyser (”Arténice”, ”Émire”), men ibland närmar sig den mustiga, breda karakteristiken (t. ex. porträttet af frossaren ”Gnathon”) det bisarra och groteska, och Taine jämför honom träffande med H. de Balzac. Stilen går gärna ut på effekt, ja, sensation. Han är spirituell i samma mening som Voltaire, och en utsökt ironi är hans förhärskande stilistiska karakteristikon. Hans språk, vimlande af yrkestermer och rikt på såväl arkaismer som neologismer, är sällsynt mångskiftande; man har t. o. m. förebrått honom

öfverdrifven formell slipning. L:s säregna, stora betydelse i franska litteraturens historia har bäst angetts därmed, att han omdanar de store klassikernas psykologiska realism till pittoresk och bildar öfvergång från Molière till Lesage. Han fick många efterföljare inom fransk och utländsk vitterhet. Bland den svenska litteraturens stormän har han utöfvat inflytande i synnerhet på Dalin (''Argus'') och G. F. Gyllenborg (de tidigare satirerna, framför allt sedemålningarna och karakteristikerna i ''Satir öfver mina vänner''). — L:s bok, hvaraf ständigt nya upplagor utkommit (den bästa är utgifven af Servois i samlingen ''Grands écrivains'', 3 bd, 1865—78), har öfversatts till de flesta europeiska språk, till svenska af A. Sahlstedt (''De La Bruyères caracterer eller sede-bilder af menniskor'', 2 bd, 1764—84). — Jfr É. Fournier, ''La comédie de L.'' (2 bd, 1866), Allaire, ''L. dans la maison de Condé'' (2 bd, 1886), Rahstede, ''L. und seine charaktere'' (s. å.), Pellisson, ''L.'' (1892), P. Morillots utmärkta monografi ''L.'' (1904) samt essayer af Taine och J. Lemaître. E. A—ie.

Labuan [läbō-ä′n], ö i Indiska arkipelagen, 9 km. från nordvästra kusten af Borneo, under 5° 16′ n. br. 78 kvkm. Omkr. 8,411 inv. (1901), hvaribland några kinesiska och europeiska affärsmän, resten malajer. Ön är kuperad och var, då den 1848 af sultanen i Brunei (Borneo) afträddes till engelsmännen, till största delen beklädd med skog, som numera nästan förstörts. Endast en ringa del af arealen är uppodlad. Ön har stora kol-lager, som dock föga bearbetats, emedan brytningskostnaderna äro för stora. Emedan L. hvarken som handelsplats eller kolstation motsvarade de förväntningar England fäst vid kolonien, beslöt engelska regeringen 1890 att öfverlåta förvaltningen af L., som dock fortfar att vara kronkoloni, åt British North Borneo Co., men fr. o. m. 1907 tillhör ön kolonien Straits settlements och förvaltas tills. med settlement Singapore. Hufvudstad Victoria (1,500 inv.). (J. F. N.)

Labu′rnum Gris., *bot.*, växtsläkte af fam. *Leguminosæ*, afd. *Papilionatæ*, nära släkt med *Genista*, med 3 arter i Syd-Europa, som äro träd eller buskar med trefingrade blad och gula blommor i vanligen hängande klasar. Under namn af guldregn odlas allmänt *L. vulgare* (*Cytisus Laburnum*; se fig.) och *L. alpinum*. Dessa växters alla delar, i synnerhet fröna, äro mycket giftiga och ha en bitter smak, beroende på närvaro af alkaloiden cytisin (se d. o.). Veden är hård och vacker och användes till förfärdigande af finare redskap. G. L—m.

Blommande gren samt öppnade frukter af *Laburnum vulgare* (guldregn).

Labyri′nt (grek. *laby′rinthos*). 1. Urspr. benämning på en vidlyftig byggnad med många gångar, som på ett för vandraren villsamt sätt korsade hvarandra, har sedan fått betydelsen af ''irrgång'' i allmänhet. Ordet är måhända en förvrängning af det fornegyptiska *Rope-ro-hunt* (''templet vid mynningen af kanalen''), hvilket man anser beteckna det vid Mœrissjön belägna tempel eller den tempel- och palatskomplex, som beskrifvits af Herodotos och andra forntida författare, ehuru så otydligt, att det varit omöjligt att därefter med någon grad af visshet rekonstruera dess planritning. Huruvida nutidens forskningar å Egyptens mark spridt ljus i denna fråga, är omtvistadt. Visserligen ha ruiner upptäckts och afritats, som tillskrifvits ''labyrinten''; men enligt Mariette skulle de verkliga ruinerna ännu vara oupptäckta. Efter mönstret af den egyptiska, byggde enligt sagan Daidalos en labyrint på Kreta, som blifvit ryktbar genom myten om Theseus, Ariadne och Minotauros och sannolikt betecknade härskarpalatset i Knosos (se Kretensisk kultur). Från forntiden omtalas äfven en labyrint på ön Samos (eller enligt en uppgift på ön Lemnos) och en i Italien (''Porsennas grafvård''); men äfven om dessa vet man föga eller intet.

Labyrintartade mönster ha, dels under äldre, dels i nyare tider, användts till en mängd olikartade framställningar, såsom mosaikinläggningar i golf, väggritningar, graveringar å gemmer, mynt, medaljer, stensättningar å marken, trädgårdsanläggningar. De använda mönstren äro af många olika slag, hvilka ännu äro alltför litet studerade i typologiskt hänseende. Stundom äro de tydligen bildade genom en

Fig. 1.

mer eller mindre oregelbunden sammanställning af meanderslingor. Af de öfriga torde de viktigaste typerna vara de två, som äro afbildade i fig. 1 och

2. Om dessa båda typer, likasom om en mängd af de andra, gäller, att deras irrgångsnatur är endast skenbar, ty om man föreställer sig, att man inträder i dem genom ingången (*A* å fig.) och fortsätter

Fig. 2.

vandringen mellan de med svart betecknade väggarna, så kommer man, ehuru efter många vändningar utåt och inåt, men utan möjlighet till misstag eller ens tvekan, slutligen fram till innersta delen (*B*). I den i fig. 1 framställda typen, hvilken här må kallas den *koncentriska*, äro väggarna bildade af ett antal koncentriska, likformiga linjer, som dock äro afbrutna på vissa ställen, hvarest däremot de båda med den afbrutna linjen jämnlöpande sidolinjerna äro förenade genom en tvärlinje. Typen kan uppträda under många variationer, t. ex. genom olika antal koncentriska linjer, genom olika form på desamma (såsom ovaler, kvadrater eller åttahörningar i stället för de i fig. använda cirklarna) samt genom olika placering och olika antal af tvärlinjerna. Den i fig. 2 framställda typen, hvilken här må kallas *vinkeltypen*, kan bildas på sådant sätt, att man först ritar 2 räta linjer, som skära hvarandra vinkelrätt, i hvarje kvadrant ritar en rät vinkel och i hvarje vinkel sätter en punkt mellan vinkelbenen, hvarefter labyrinten fullbordas genom föreningslinjer på ett sätt, som lätt framgår af figuren. Typen kan uppträda under många variationer, t. ex. genom att i hvar och en af de ofvannämnda fyra räta vinklarna ritas ännu en rät vinkel o. s. v., genom olika form på föreningslinjerna (såsom vinkelrätt brutna linjer, så att det hela får tycke af en samling koncentriska rektanglar eller kvadrater) och genom att de punkter, som skola parvis förenas, kombineras på olika sätt.

Den koncentriska typen var sannolikt känd redan under den klassiska forntiden, om icke förr. Den förekommer inristad på en gem, som räknas till de antika. Det innersta rummet innehåller Minotaurens figur. Om det är denna typ, som användts för ett i Pompeji funnet mosaikgolf med framställning i dess midt ur Theseussagan och med labyrintinfattning, måste i anseende till litteraturens tystnad i detta hänseende tills vidare lämnas därhän. De kristne började redan tidigt att, med anslutning till Theseussagan, som fick en religiös-symbolisk betydelse (Ariadnetråden blef nåden, som leder genom lifvets irrgångar), i sina kyrkgolf inlägga mosaiklabyrinter. Sådana — till en del ännu i behåll — ha funnits i många kyrkor i Frankrike och Italien, i en i norra Afrika och i en i Tyskland. De blefvo äfven betraktade som ett slags representativa vallfartsvägar (''Jerusalemsvägar''), i hvilka man vandrade eller på knä kröp in och ut. Det för dessa labyrinter — åtminstone efter de kända att döma — ojämförligt oftast använda mönstret tillhör den koncentriska typen. — Vinkeltypen går tillbaka åtminstone till den grekiska tiden, ty den finnes på kretensiska mynt (från Knosos). Bland de s. k. *graffiti* (på väggar och dylikt klottrade inskrifter och ritningar) i Pompeji finnes äfven en labyrint af denna typ (''Real Museo Borbonico'', bd 14, 1852); den är försedd med inskriften LABYRINTHUS HIC HABITAT MINOTAURUS. För de ofvan omtalade kyrklabyrinterna har denna typ, så vidt kändt är, ej varit använd, hvilket möjligen kan bero därpå, att den genom sin osymmetriska form var mindre lämplig för dekorativa ändamål. Däremot har den blifvit vida mera spridd och längre traditionsvis bevarad än den koncentriska, hvilket måhända står i sammanhang därmed, att den är mycket lättare att upprita. I många länder finner man på marken utlagda stensättningar af labyrintform. Om dessas ursprung vet man intet; de kunna vara af tämligen ny uppkomst, men de kunna äfven gå tillbaka till ländernas förhistoriska tid. Sådana labyrinter förekomma till stort antal i Sverige (stundom kallade ''Trojeborgar''), Norge (d:o), Finland (''Jungfrudansar''), Ryssland (''Babylon'') och förmodligen äfven på många andra ställen. Mönstren äro omväxlande, men bland dem förekommer äfven vinkeltypen. En sådan, fullt typisk, finnes eller fanns åtminstone för någon tid sedan vid Enköpings kyrka (jfr H. Hildebrand, ''Bref i antiqvariska ämnen'', i ''Förr och nu'', 1872). — Konsten att rita labyrinter har ända till våra dagar fortlefvat bland skolungdomen i en mängd olika landsändar af Sverige, i Norge, Finland, Östersjöprovinserna och Ryssland. Så vidt kändt är, tillhöra dessa labyrinter alltid vinkeltypen. Äfven å medaljer har typen varit använd; den förekommer på några af drottning Kristinas. Förvånande bevis på vinkeltypens spridning har man i följande två fakta. Katolska missionärer ha i en stad i riket Nepal i Asien funnit en i sten ristad labyrintritning, enligt infödingarnas utsago föreställande planritningen af en gammal stad, hvars ruiner missionärerna passerat på vägen mellan Patna vid Ganges och Katmandu, nära Nepals södra gräns. Den af dem meddelade ritningen (''Alphabetum tibetanum''...; 1762) tillhör strängt vinkeltypen. Enligt H. H. Bancroft (d. 4, 1875), berättade Pima-indianerna i äldre tider för spanjorerna om tillvaron af en långt upp vid Gila-floden belägen byggnad, hvars plan de ritade i sanden. Den af Bancroft återgifna fig. är gjord fullkomligt efter vinkeltypen. — Slutligen må tilläggas, att på öar i grekiska arkipelagen och på flera ställen i södra Frankrike ännu förekomma ringdansar, som torde ha fortplantat sig från den klassiska forntiden och i hvilkas invecklade, labyrintartade former man velat finna en erinran om Theseussagan. En öfver en sådan dans meddelad teckning (jfr ''La danse candiote'' i ''Magasin pittoresque'', 1838) öfverensstämmer ytterst nära med den koncentriska typen.

2. *Anat. o. fysiol.*, benämning på innerörat (se vidare Hörselorgan med tillhörande figurer).

3. (Irrgång) *Trädg.*, ett system af gångar, åtskilda af höga häckar, så anordnade, att en person, som inkommit i de inre delarna af irrgången, svårligen kunde finna vägen ut. Urspr. anlades irrgången, som icke sällan användes i de italienska och franska trädgårdsstilarna, i regelbundna, strängt geometriska mönster; fr. o. m. senare delen af 1600-talet tillämpades däremot icke sällan mera

omväxlande planer för dem (se fig.). I Sverige finnas irrgångar i ett fåtal äldre trädgårdsanläggningar. 1. S. N.* 3. C. G. D.

Labyrinthodo'nta, *zool.* Se Amfibier.

Lac (lat., mjölk), i den äldre farmakopén och kemien vissa lösningar med mjölklikt utseende, t. ex. *lac argenti*, silfvermjölk (= klorsilfver), *lac sulphuris*, svafvelmjölk, den af utfälldt, fint fördeladt svafvel grumlade vätska, som erhålles därigenom, att vid vanlig temperatur en utspädd lösning af svafvellefver eller annan alkalisulfid sönderdelas med ättik- eller saltsyra; *lac virginis*, jungfrumjölk, lösning af basisk ättiksyrad blyoxid (basiskt blyacetat).

Lac [la'k], fr. (af lat. *la'cus*, sjö), sjö. — L. Brenet [brənä]. Se Joux, Val de. — L. de Constance [də kåstä's]. Se Bodensjön. — L. de Joux [də ʃö]. Se Joux, Val de. — L. de Morat [de måra']. Se Murtensjön. — L. des quatre cantons [dä katr kätå']. Se Vierwaldstättersjön. — L. du Bourget [dy borjä]. Se Bourget. — L. Léman [-mä']. Se Genèvesjön. — L. majeur [maʃör]. Se Lago maggiore.

Lacadiēra, *astron.*, en af småplaneterna.

Lacaille [laka'j], Nicolas Louis de, fransk astronom, f. 1713 i Rumigny nära Reims, d. 1762 i Paris, kontrollerade 1739—40 på uppdrag af astronomen Cassini den äldre franska gradmätningen, hvarmed franska vet. akad. då var sysselsatt. 1739 utnämndes han till professor i matematik vid Collège Mazarin, som 1746 ställde till hans förfogande ett litet observatorium, hvarest han gjorde omfattande observationer för revision af stjärnkataloger. 1741 valdes han till medlem af vet. akad., på hvars uppdrag han 1751—54 vistades vid Goda-Hoppsudden för utförande af mätningar till månparallaxens bestämmande. Där utförde han äfven en gradmätning och anskaffade materialet för sin 10,000 objekt omfattande stjärnkatalog, *Coelum australe stelliferum* (1763). Efter sin återkomst till Frankrike fortsatte han med exempellös ifver sina observationer vid Collège Mazarin. L. hann dessutom med att författa en mängd afhandlingar i akademiens "Mémoires" samt läroböcker i matematik, mekanik, optik och astronomi, som utkommo i oupphörligt omarbetade upplagor. Han utförde, säger Lalande, ensam flera observationer och räkningar än alla hans samtida astronomer tillsammans. (K. B.)

La Calahorra [kalaå'rra]. Se Guadix.

La Calprenède [kalprənä'd], Gauthier de Costes, sieur de, fransk dramaturg och romanförfattare, f. omkr. 1610, d. 1663, kom 1632 till Paris, där han inträdde i ett gardesregemente och blef kammarherre. Det var just vid denna tid, som det franska dramat sköt sina frodigaste skott; han skref tio dramer i växlande stilar (det första, *La mort de Mithridate*, 1635; det bästa, *Le comte d'Essex*, 1638, sedan användt af Th. Corneille), men utan större framgång. Som romanförfattare är han däremot af icke ringa betydelse. Hans romaner beteckna afslutningen af herde- och början af sede- och äfventyrsromanen. De genomströmmas af samma heroiskt galanta anda som Corneilles tragedier och voro högt skattade af samtiden. Ännu långt fram på 1700-talet lästes de, och man finner spår af L. hos Rousseau. De förnämsta af hans romaner äro *Cassandre* (10 bd, 1642—50), *Cléopâtre* (12 bd, 1647—58) och *Pharamond* (7 bd, 1661—71; ofullbordad, afslutad af Vaumorière). J. M.

La Carraca [karra'ka]. Se San Fernando.

Lacaussade [-kåssa'd], Auguste, fransk skald, f. 1817 på ön Réunion, d. 1897 i Paris, kom i sitt tionde år till Frankrike, där han gjorde sina studier, utgaf, påverkad af V. Hugos "Les orientales", diktsamlingen *Les salaziennes* (1839) och öfversatte Ossian (1842; prisbel. af Franska akad.). 1852 blef han medredaktör och kritiker i "Revue contemporaine", 1859 ledare af "Revue européenne" samt utnämndes 1859 till konservator vid Mazarinbiblioteket. *Poèmes et paysages* (1852) innehåller dikter från hans hemö, *Les épaves* (1861) erinrar om Lamartine. L. tolkade äfven Leopardi (1888). (R—n B.)

La Caze [ka'z], Louis, fransk konstsamlare, f. 1799, d. 1869, med. doktor, testamenterade till Louvre sin enastående präktiga samling af äldre målningar, hvaribland dukar af Rembrandt (3 st.), Fr. Hals, Rubens, Brouwer m. fl. nederländska mästare, Watteau, Fragonard, Chardin, Largillière, Nattier, Lancret m. fl. franska målare från 1600- och 1700-talen, Tintoretto, Ribera, Velasquez m. fl. "Collection La Caze" utgör den mest storartade och betydande målningssamling Louvre fått i present. L. testamenterade äfven stora summor till vetenskapliga institutioner. G—g N.

Lacaze-Duthiers [laka'z dytiē], Félix Joseph Henry de, fransk zoolog, f. 1821, d. 1901, blef professor i zoologi och jämförande anatomi vid universitet i Paris 1868. Han var led. af Institutet (1871) samt af svenska Vet. akad. (1894) och Vet. soc. i Uppsala (s. å.). L. utförde ett mycket stort antal arbeten öfver de ryggradslösa djurens, särskildt blötdjurens, anatomi och utvecklingshistoria. Här må framhållas *Mémoire sur l'organisation de l'anomie* (1854), *Histoire de l'organisation et du développement du dentale* (1856—58), *Mémoire sur la pourpre* (1859), *Mémoire sur l'anatomie et l'embryogénie des vermets* (1860), *Histoire naturelle du corail* (1864) och *Histoire de la testacelle* (1888).

Han lämnade dessutom flera bidrag till kännedomen om ostron och deras odling. L—e.

Lacca mūsica. Se Lackmus.

Lac-dye [lä'k dāi']. Se Lack-dye.

Lacedæmon, lat. Se Lakonien och Sparta.

Lacedonia [latjedånia], stad i italienska prov. Avellino (Kampanien), på en höjd mellan Ofanto och Carapella. 6,326 inv. (1901). Biskopssäte. Gammal katedral; romerska termer. J. F. N.

Lacépède [lasepä'd], Bernard Germain Étienne de Laville de, grefve, fransk naturforskare, f. 1756 i Agen, d. 1825 i Épinay, erhöll genom Buffon anställning i Jardin du Roi (botaniska trädgården) samt utsågs af denne att fortsätta hans "Histoire naturelle". L. hyllade, ehuru med moderation, revolutionens grundsatser och var medlem af konstituerande (1789—91) och lagstiftande (1791—92) församlingarna och de femhundrades råd (1795—99) samt blef slutligen senatens president. Han var vid alla tillfällen en trogen anhängare af Napoleon och utnämndes 1809 till statsminister. Efter restaurationen fick han 1819 en plats i pärskammaren. Sedan 1793 var han professor vid Museum d'histoire naturelle. Hans förnämsta arbeten äro *Histoire naturelle des quadrupèdes ovipares et des serpents* (1788—89), *Histoire naturelle des reptiles* (1789), *Histoire naturelle des poissons* (1798—1803) och *Histoire naturelle des cétacés* (1804), hvilka bilda en fortsättning till Buffons stora naturalhistoria. Stilen i dessa arbeten är elegant och bildad efter Buffons. I sin ungdom sysselsatte L. sig med musik (han var intim vän med Gluck), skref ett par operor, hvilka ej blifvit gifna, samt ett arbete med titeln *Poétique de la musique* (1781—85). Dessutom författade han en omfångsrik *Histoire générale, physique et civile de l'Europe* (18 bd, 1826), flera romaner m. m. af mindre värde. Efter hans död utkommo *Histoire naturelle de l'homme* (1827), med Cuviers "Éloge de L.", samt *Les âges de la nature* (1830). (L—e.)

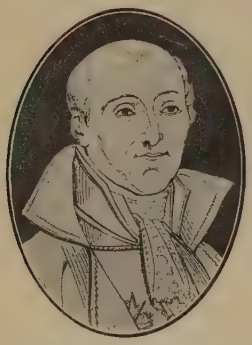

Lacépède-öarna [lasepä'd-], en liten efter zoologen Lacépède uppkallad ögrupp vid nordvästra kusten af Australien, under 17° s. br. och 122° ö. lgd. Guanolager. J. F. N.

Lace'rna, ett slags mantel. Se Dräkt, sp. 928.

Lace'rta, *zool.* Se Ödlesläktet.

Lace'rtidæ, Egentliga ödlor, *zool.*, bilda en familj inom ödlornas ordning bland kräldjuren. De ha långsträckt kropp, hufvudet täckt med plåtar, ryggen med korniga eller rutformiga och sidorna med korniga fjäll samt buken med större, fyrkantiga eller rundade, i tvärrader ställda plåtar; på halsens undre sida finnes ofta ett rörligt, med större fjäll beklädt hudveck. Stjärten är lång, rund, afsmalnande mot spetsen och med ringformigt ordnade fjäll. Tänder sitta på käkbenens inre sida och ha ihålig rot; än finnas gomtänder tillstädes, än saknas de. Tungan är lång, tvåklufven, utsträckbar och utan skida vid roten. Trumhinnan är synlig och skänklarna mestadels försedda med porer. Dithörande arter förekomma i Europa, Asien och Afrika. De vistas mestadels på marken, bland buskar eller stenar, på sand eller grus, samt älska solbelysta ställen. De äro skygga, löpa snabbt och kunna äfven klättra. Deras föda utgöres af insekter, blötdjur och maskar; de större bemäktiga sig ock mindre ryggradsdjur. Bland hithörande släkten må nämnas ödlesläktet (se d. o.). C. R. S.*

Lacertilia, Ödleartade kräldjur, *zool.*, en kräldjursordning, som skiljer sig från de närstående ormarna därigenom, att de i regel äro försedda med extremiteter, att underkäkshalfvorna äro fast förenade samt att de ega urinblåsa och trumhåla. Med afseende på den förstnämnda punkten är dock att märka, att hos vissa ödlor äro de fria extremiteterna mer eller mindre förkrympta eller saknas alldeles. Således finnes det inom ödlesläktet *Lygosoma*, som har en synnerligen vidsträckt utbredning och består af mera än 160 arter, flera serier af arter, hvilka serier börja med former utrustade med väl utbildade lemmar och sluta med sådana, som antingen ha starkt förkrympta eller inga lemmar alls; dessa båda ytterligheter förenas genom en sammanhängande rad mellanformer (se fig.). Af de här gifna afbildningarna framgår, att lemmarnas aftagande utbildning står i ett omedelbart orsakssammanhang med bålens längd; när dennas längd öfverskridit ett visst mått, förmå lemmarna ej längre uppbära densamma, utan degraderas till ett slags förskjutningsredskap, bli således funktionellt mindrevärdiga eller rentaf obrukbara, hvarför de försvagas eller försvinna. I senare fallet får ödlan en stor habituell likhet med en orm, såsom förhållandet är med den till Sveriges fauna hörande ormslån (se d. o.) l. kopparormen — trots namnet och den yttre likheten en ödla, ej någon orm; den liksom alla fotlösa ödlor eger i motsats till förhållandet hos ormarna mer eller mindre väl utbildade delar af skuldergördel och bäcken i behåll. Kroppshudens beskaffenhet är växlande: fjäll af olika form och storlek, med eller utan förbeningar. Förekomsten af

Tre arter af ödlesläktet *Lygosoma*, som visa olika grader af bålens förlängning och lemmarnas förkrympning.

ett i mycket olika grad utbildadt hjässöga är en för Lacertilia utmärkande egenskap. Flertalet af dem är äggläggande, endast ett fåtal föder lefvande ungar. De allra flesta äro gentemot människan fullkomligt ofarliga, genom förtärande af insekter och maskar t. o. m. nyttiga varelser. Några större arter jagas för köttets skull. Det största antalet arter tillhör de varmare delarna af jordklotet. De äldsta kända Lacertilia härstamma från juraperioden. L—e.

La Certosa [tjertåsa], kloster. Se Certosa di Pavia, Florens, sp. 614, och Kloster, sp. 346—347.

Lachaise [-ʃäs], François d'Aix de, kallad le père L., Ludvig XIV:s biktfader, f. 1624 på slottet Aix i Forez, d. 1709 i Paris, var provinsial i jesuitorden, då Ludvig XIV 1675 valde honom till sin biktfader. Han innehade denna viktiga plats till sin död och förstod att i sin ordens intressen göra sitt inflytande gällande vid flera tillfällen, såsom vid Nantesiska ediktets upphäfvande (1685), vid de kvietistiska striderna och förföljelserna mot jansenisterna. Konungen lät åt honom bygga ett landställe, Mont-Louis, ö. om Paris, som 1804 förvandlades till begrafningsplats (den ryktbara kyrkogården Père-Lachaise). (Hj. H—t.)

La Chalotais [ʃalåtä], L. R. de Caradeuc de. Se Chalotais.

Lachambeaudie [laʃäbådī], Pierre, fransk fabeldiktare, f. 1807 i Sarlat i dep. Dordogne, d. 1872, utgaf 1829 *Essais poétiques*, hvilka likväl ej väckte någon uppmärksamhet. Först hans *Fables populaires* (1839, 9:e uppl. 1851; belönta två gånger med Franska akad:s pris), som skaffade honom namnet "demokratiens La Fontaine", blefvo ryktbara genom framställningens behag och den sociala tendensen. Under 1848 års oroligheter vardt han häktad som förtrogen till Blanqui. 1851 landsförvisades L. och bodde sedan flera år i Belgien, där han skref *Fleurs d'exil* (1852).

La Charité l. La Ch.-sur-Loire [ʃaritē-syr-lωär], stad i franska dep. Nièvre, vid Loire och järnvägen mellan Paris och Lyon. Omkr. 5,000 inv. Kyrkan S:te Croix är en af de märkligaste typerna af den romanska stilen (endast koret återstår). Den invigdes 1106 och tillhörde ett kluniacenskloster. (J. F. N.)

Lachaud [laʃå], Charles Alexandre, fransk advokat, f. 1818, d. 1882, skapade sig ryktbarhet genom sitt talangfulla uppträdande i flera uppseendeväckande brottmålsprocesser under andra kejsardömet och förde efter dess fall bl. a. marskalk Bazaines talan 1873.

La Chaussée [ʃåsē], Pierre Claude Nivelle de, fransk skådespelsförfattare, f. 1692 d. 1754, gaf med sin första komedi, *La fausse antipathie* (1733), uppslaget till den art af drama, som kallas *comédie larmoyante* (se d. o.) l. *comédie mixte*. Mer utvecklad uppträder diktarten i hans 18 följande komedier, af hvilka de bästa äro *Le préjugé à la mode* (1735; riktad mot den då gängse fördomen, att en bildad man gör sig löjlig genom att visa kärlek till sin hustru), den alltför tårdränkta *Mélanide* (1741), *L'école des mères* (1744) och *La gouvernante* (1747). I dessa på vers skrifna dramer förde L. dygdens och det i helgd hållna äktenskapets talan, ofta på ett långrandigt och kälkborgerligt förmanande sätt. Hans "Oeuvres complètes" utgåfvos 1762, i 5 bd. Se Uthoff, "L:s leben und werke" (1883), och Lanson, "L. et la comédie larmoyante" (2:a uppl. 1903).

Lachelier [-ʃəliē], Jules, fransk filosof, f. 1832, ansluter sig till Kant, hvars filosofi han skaffat många anhängare i Frankrike, men under inflytande af Ravaisson har han utvecklat kriticismen till en omfattande spiritualistisk realism. Hans hufvudarbete är *Du fondement de l'induction* (1871; 2:a uppl. 1895). L. Dauriac har i "Année philosophique" 1896 skrifvit om "La doctrine et la méthode de L." S—e.

La'chen, köping i schweiziska kant. Schwyz, vid södra stranden af Zürichsjön och järnvägen Zürich—Glarus. 1,962 inv. (1900). I L. har Edsförbundet tyghus. Sidenväfveri. J. F. N.

Lacher, "slättbor". Se Galizien, sp. 600.

Lachera [-ʃēra; fr. *lâcher*], i kortspel: ej sticka öfver, släppa, "maska".

La'ches (grek. *Λάχης*), forngrekisk statsman och fältherre, var en af befälhafvarna öfver den flotta, som atenarna 427 f. Kr. skickade att understödja Leontinoi och andra joniska stater på Sicilien i deras strider mot Syrakusai. 425 blef L. på Kleons anstiftan återkallad och anklagad för underslef, men nyttjades sedermera i andra, dels militära, dels diplomatiska värf. Han medverkade bl. a. vid afslutandet af "Nikias' fred" (421). Jämte Nikostratos förde han befälet öfver de hjälptrupper, med hvilka atenarna understödde argiverna i kriget mot Sparta, och stupade i ett slag vid Mantineia (418). Platon har efter honom uppkallat en af sina dialoger, i hvilken Sokrates med L. och några andra samtalar om tapperhetens begrepp. A. M. A.

La'chesis. 1. *Grek. myt.* (Grek. *Λάχεσις*), en af de tre moirerna eller ödets gudinnor. Se Moira. — 2. *Zool.*, ett till familjen *Viperidæ* och ormarnas ordning (*Ophidia*) bland kräldjuren hörande släkte, som har hufvudets öfre sida betäckt med mycket små sköldar eller fjäll och saknar skallra, men i öfrigt liknar skallerormarna. Hit hör buschmeistern l. surucucu, *L. mutus*, som är hemma i Syd-Amerikas skogstrakter, särskildt i Guyana. Den blir 2,8 m. (och däröfver) lång och är ofvan rödaktigt gul, med en längsgående rad af stora, svartbruna rutor, af hvilka hvar och en innesluter två små, ljusare fläckar, undertill gulaktigt hvit. Om dagen ligger denna orm sammanrullad inuti skogen och störtar sig då blixtsnabbt på människor, som komma i dess närhet. För sitt nästan ständigt dödande bett fruktas och afskys den af invånarna samt dödas alltid, då detta kan ske. — 3. *Astron.*. en af småplaneterna. 2. C. R. S. (L—e.)

Lachine [lāʃi'n], stad i Canada, prov. Quebec, på vänstra stranden af S:t Lawrence, ofvanför Montreal, hvarmed det är förbundet medelst en omkr. 14 km. lång kanal, som kringgår de 5 km. långa fallen i floden. Kanalen, som byggdes 1825 och ombyggdes 1866—75, har 5 slussar, med en sammanlagd stigning af 13,8 m. 5,561 inv. (1901). Wbg.

Lachisch (*La'kis*), nu Tell-el-Hesi, stad i södra Palestina mellan Hebron och Gasa vid den väg, som leder från Egypten till Syrien. Under judiska konungatiden var det en viktig gränsfästning (2 Kon. 18, 14 ff.); under kriget med Egypten belägrades det af Sanherib och intogs, enligt egyptiska inskrifter, af honom. Jeremias (34: 7) säger, att L. var en af de

sista judiska städer, som intogos af Nebukadnessar. 1890—92 utgräfdes L:s borghöjd på bekostnad af "Palestine exploration fund" under ledning af arkeologerna Flinders Petrie och Bliss. Man har funnit stadsmurar och befästningar, lerkärl m. m. och konstaterat, att här efter hvarandra legat åtta städer, ungefär på samma sätt som de olika successiva städerna i Troja (se Grekisk fornkunskap). Den första af städerna i L., som grundlades omkr. 1700 f. Kr., härrörde från amoriterna (se d. o.), som genom talrika fästningsanläggningar i Kanaan sökte skydda sig mot de på den tiden krigiska egypterna. Omkr. ett par hundra år senare fanns i L. (tredje staden) en furste Simridi, egyptisk vasall. Ungefär 1200 f. Kr. eröfrades L. (fjärde staden) af Josua och israeliterna, Sanherib intog den sjätte staden 701 — i Kujundjik (Ninive) vid Tigris finnas scener i relief från denna katastrof; slutligen eröfrade Nebukadnessar den sjunde staden 590 f. Kr. Den åttonde staden torde ha öfvergifvits af sina invånare omkr. 400 f. Kr. Litt.: Flinders Petrie, "Tel el Hesy, Lachisch" (1891), och Bliss, "A mound of many cities" (2:a uppl. 1898). J. C.

La chiusa di Plez [kiōsa di plets]. Se Flitsch.

Lachlan [lā'chlen], flod. Se Murray.

Lachmann, Karl Konrad Friedrich Wilhelm, tysk filolog, f. 1793 i Braunschweig, d. 1851 i Berlin, blef 1818 professor vid universitetet i Königsberg och 1825 i Berlin. L. egnade sina forskningar såväl åt den forntyska som åt den grekisk-romerska litteraturen och vann på båda dessa områden ett stort namn som skarpsinnig kritiker. Mest berömda bland hans många arbeten äro hans undersökningar rörande det forntyska epos Nibelungenlied, *Über die ursprüngliche gestalt des gedichts von der Nibelungen noth* (1816), kritisk upplaga af "Der Nibelunge not mit der klage" (1826; 5:e uppl. 1878), anmärkningar "Zu den Nibelungen und zur klage" (1836), och hans bidrag till lösningen af frågan om de homeriska sångernas, närmast Iliadens, ursprung och sammansättning. I denna s. k. "homeriska fråga" (se Homeros) fullföljer L. den af Wolf inledda riktningen, men utgår delvis från andra synpunkter och söker på grundvalen af omfattande och med mycken skärpa genomförda undersökningar bevisa, att Iliaden är sammanfogad af 18 sinsemellan oberoende episka dikter. Den stora betydelsen af dessa undersökningar, hvilka finnas sammanförda under titeln *Betrachtungen über die Ilias mit zusätzen von M. Haupt* (1847; 3:e uppl. 1874), framgår bäst däraf, att de, om ock motsagda och delvis vederlagda, bildat utgångspunkten för nästan alla följande undersökningar rörande denna invecklade fråga. Äfven som bibelkritiker intager L. ett högt aktadt rum genom kritiska upplagor af nya testamentet, i hvilka hans sträfvan går ut på att med hjälp af de äldsta handskrifterna fastställa den text, som under 300-talet var gängse inom den österländska kyrkan. L. utgaf äfven kritiska upplagor af medelhögtyska skaldeverk, såsom Walther von der Vogelweide (1827) och Wolfram von Eschenbach (1833), samt af de latinske författarna Catullus (1829), Tibullus (s. å.), Gaius (1841), Lucretius (1850) m. fl. Af grundläggande betydelse är hans arbete *Über althochdeutsche betonung und verskunst* (1831). Jfr Hertz, "K. L., eine biographie" (1851), och Scherer, "Lachmann" (i "Allgemeine deutsche biographie", 1883). A. M. A.

Lachmīder (mindre riktigt Lamider), arabisk dynasti i Hīra v. om Eufrat. Det lachmidiska väldet grundlades under senare hälften af 200-talet och stod på höjden af makt under Mundhir bin Nu'mān i början af 400-talet. Den siste lachmidiske konungen var Nu'mān V, som störtades af sasaniden Chosrev II, enligt den vanliga uppgiften 602. K. V. Z.

La'chner, tysk tonsättar- och dirigentfamilj. 1. Franz L., f. 1803 i Rain i Ober-Baiern, d. 1890 i München, erhöll af sin fader (som var organist och med sina 14 barn bildade en orkester) den första musikundervisningen, som han sedan 1820 fortsatte i München och efter 1822 i Wien hos Sechter, där han blef Schuberts förtrogne vän och äfven af Beethoven erhöll erkännande. 1826 blef han teaterkapellmästare i Wien, 1834 i Mannheim och 1836 vid hofoperan i München. Där utvecklade han en utomordentligt fruktbärande verksamhet som dirigent och tonsättare. Han skapade ett rikt konsertlif i München och bragte operaanstalten till blomstring samt blef 1852 utnämnd till generalmusikdirektör. Han begärde 1865 sitt afsked och blef 1872 filos. hedersdoktor vid Münchens universitet. Hvad beträffar melodisk ingifvelse och formbehärskning, särskildt inom kontrapunktiken, hörde L. till sin tids främsta namn. Särskildt kommo dessa egenskaper honom till pass i hans 7 praktfulla orkester-"sviter", en gammal konstform, som L. mer än någon annan har förtjänsten af att ha återupplifvat, och där han på ett lyckligt sätt sammansmälte den ålderdomliga karaktären och grundformen med de rikare moderna resurserna i harmoni och instrumentation. Dessutom skref han oratorierna *Moses* och *Die vier menschenalter*, 4 operor, bland hvilka *Catharina Cornaro* (1841) någon tid höll sig uppe, mässor och andra kyrksaker, 8 symfonier, kvartetter, kvintetter, sextetter, trior, en nonett för blåsinstrument, sonater, sångromanser och omkr. 120 körkompositioner m. m. Hans biografi skrefs af Kronseder (1903). — 2. Ignaz L., den föregående broder, f. 1807 i Rain, d. 1895 i Hannover, blef vid 15 års ålder violinist vid Isarthorteatern i München, 1825 vice kapellmästare och broderns efterträdare som organist vid evangeliska kyrkan i Wien och fick därefter åtskilliga direktörs- eller kapellmästarbefattningar: 1831 i Stuttgart, 1836 i München, 1853 i Hamburg, 1858 i Stockholm (där han var kapellmästare vid k. operan 1 okt. 1858—1 juli 1861) och

1861 i Frankfurt a. M. samt erhöll där 1875 sitt afsked. Äfven Ignaz L. var en skicklig musiker, som komponerade verk af alla slag. Några af hans sånger och hans opera *Loreley* (1846) vunno i synnerhet bifall. I Stockholm komponerade han bl. a. Oskar I:s begrafningsmusik, Karl XV:s kröningsmusik samt melodramer till en epilog för Oskarsdagen 1859, hvarjämte han omarbetade instrumenteringen till Naumanns ”Gustaf Vasa”. L. blef 1858 led. af Mus. akad. Han var omtyckt och värderad i Stockholm, men trifdes ej riktigt här. — 3. Vincenz L., de föregående broder, f. 1811 i Rain, d. 1893 i Karlsruhe, blef efter Ignaz 1831 organist vid evangeliska kyrkan i Wien och efter Franz 1836 kapellmästare i Mannheim, där han ända till sin pensionering, 1873, utvecklade betydande verksamhet som dirigent och lärare. Han blef 1884 lärare vid konservatoriet i Karlsruhe. Af hans kompositioner prisbelöntes flera. Uvertyrerna till *Turandot*, *Demetrius* m. fl. ha ofta blifvit utförda på konserter. Äfven hans manskvartetter äro omtyckta. 1—3. A. L.*

Lachnocampa, *zool.* Se Gräsulfven.

Lachnus, *zool.* Se Växtlöss.

Lachsa, mindre god form för Elahsa (se d. o.).

Lachter, ett vid de tyska bergverken fordom brukligt längdmått af olika längd, i allmänhet omkr. 2 m.

Lacinium (grek. *Laki'nion*), romarnas benämning på en udde vid västra kusten af Tarentinska viken i nedre Italien, 11 km. s. om Kroton. Där fanns ett ryktbart tempel åt Juno lacinia (se Juno), och i lunden omkring templet uppreste Hannibal åt henne ett altare, med en bronstafla, som redogjorde för hans bragder. Den enda återstoden af templet är en hög kolonn, som gett anledning till uddens nuvarande benämning, *Capo Colonne*. (J. F. N.)

Lack, indisk talbeteckning. Se Lak.

Lack, Sigillack (af pers. *lak*, röd färgvätska), *kem. tekn.*, en blandning af harts och jordartade kroppar, hvartill sättes ett för ändamålet lämpligt färgämne. Blandningen smältes under flitig omröring och formas efter afsvalning i stänger. Den viktigaste beståndsdelen är hartset, vanligen schellack (gummilacka), i sämre lacksorter kolofonium, till hvilket blandas terpentin, för att det må bli lättsmältare och mindre sprödt. Tillsatsen af jordartade kroppar (krita, magnesia, zinkhvitt, barythvitt, gips o. d.) afser att förekomma, att lacket vid upphettning blir alltför tunnflytande, enär det i sådant fall rinner omkring på papperet. Genom dylik tillsats vinner säljaren äfven den fördelen, att varan blir tyngre för godt pris. Färgämnet måste naturligtvis vara så beskaffadt, att det ej förstöres vid upphettning. Man använder därför mineralfärger, till rödt lack vanligen cinnober, för sämre sorter mönja och t. o. m. rödfärg (järnoxid), till blått, gult, svart o. s. v. kobolt-ultramarin, kromgult, kol m. m. Till fina lacksorter sättas dessutom ofta välluktande ämnen, såsom bensoe, tolubalsam, storax o. s. v. Genom hopknådning af olikfärgade sorter erhålles marmoreradt lack. Vanligt rödt sigillack innehåller omkr. 30 proc. schellack, 30—40 proc. terpentin, 15—25 proc. krita, gips, barythvitt e. d. och 7—18 proc. cinnober. — Om florentinlack och kugellack se Florentinlack. S. J—n.

Lacka 1. Lacklöpa, *metall.*, säges om lättsmälta järnmalmer, då de redan i rostugnen smälta på ytan och öfverdragas med en smält skorpa af icke reducerad malm. Malmer sägas äfven ”lacka” för forman i en masugn, då de, nedkommande i oreduceradt tillstånd, smälta och klibba fast vid forman och sålunda hindra blästerns inträde i masugnen. C. A. D.*

Lackalänga, socken i Malmöhus län, Torna härad. 1,054 har. 1,799 inv. (1909). Annex till Stäfvie, Lunds stift, Torna kontrakt. Inom socknen ligger Furulunds (se d. o.) municipalsamhälle.

Lackarbeten, kollektivnamn för vissa föremål, vanligen af trä, men också af metall, läder, papp, papper, porslin m. m. från Japan, Kina, Indien, Persien, stundom äfven från Europa, i synnerhet Frankrike (fr. *laque*), bestrukna med flera eller färre lager af fernissa, tillverkad i synnerhet af saften hos *Rhus vernicifera* och *Rhus succedanea*, träd växande i Japan och Öst-Asien. Vid inskärning i stammen lämnar denna en gråhvit mjölksaft, som i luften stelnar till ett brunt, nästan svart harts (lack). Äfven ur grenarna fås ett sämre, till grundning användt lack. Japanska och kinesiska lackarbeten förfärdigas så. Är det trä e. d., som skall öfverdragas med lack, beredes ytan sorgfälligt; alla skrofligheter afslägsnas genom skrapning med skafjärn och polering; så spacklas med kitt eller lumppapper. Därpå täckes ytan med hamptyg eller bastpapper och grundas med en blandning af vatten, klister, därpå lack och tegelmjöl eller ockra. Efter ett dygns torkning visar massan en kornig yta, som poleras med sten, täckes med ny, något finare massa, som får torka; ännu kvarvarande ojämnheter bortslipas; så åter flera påstrykningar, den sista med fint svart lack, som putsas med vatten och kol af magnoliaträd, tills ytan är fullt slät och glanslös. Lacket renas efter aftappningen från trädet medelst pressning genom tyg, torkas i solen eller på annat sätt, blandas med färg och äfven kamfer, för att bli lättflytande. Det strykes ofvanpå grundningen ett första hvarf och får torka i dammfritt, men ej alltför torrt rum. För det allra finaste arbetet lär man ha farit ut i båt på hafvet. Sedan första lagret torkat, poleras det med träkol; proceduren upprepas från 3 till 18 gånger. Så börjas konstnärens arbete: lacket (jap. *urushi*) färgas: i rödgult ofta blandadt med guldpulver, i cinnober, i svart (med järnoxid), i grönt, i guld eller silfver; de felande färgerna ersättas i allmänhet med inläggningar af elfenben, pärlemor (stundom färgad), röd korall eller bärnsten, bly, järn, malakit, sköldpadd, trä m. m. Konstnären arbetar efter målade kartonger, hufvudsakligen landskap, fåglar, växter, studerade med fint natursinne. Mönstret öfverflyttas antingen genom dekalkering (jfr Dekalkomani), pensel eller gravyr — man har för riktigt fina effekter t. o. m. till gravering användt råtta-tänder. — Tekniken växlar f. ö. med tiderna och konstnärsindividualiteterna. Man har t. ex. användt mosaik af små guldplattor, man

har lagt lager af olikfärgadt lack öfver hvarandra och genom utskärning låtit det undre lagrets färg framträda genom det öfre, man har genom att delvis afslipa brons- och guldlack fått fram effekter såsom af gammal metall; man har lagt in guld- och silfvertrådar och däröfver ett lager af svart lack, som bortslipats, tills teckningen (trådarna) ensamt framträdt. Man har i st. f. trä som underlag för lackmåleriet användt järn, brons, flätverk af bambu, porslin (se Lackporslin) o. s. v. Slutligen har man med stor framgång använt reliefsnideri i lack (*takamakyie*) i st. f. ”lackmåleriet” på plan yta (*hiramakyie*). Vanligen är det mindre föremål, på hvilka laktekniken användes, såsom rökelseljus, dosor

Fig. 1. Japanskt lackeradt pennskrin. På locket en fisk i ciseleradt järn med ögon af guld, mot fond af mörkt silfverlack med vattenväxter i guldlack.

(*kaboko*), pennskrin (*suzuribako*; fig. 1), svärdslidor, svärdställ, brickor (jfr en fig. å pl. IV till art. Japan), medicindosor (*inro*; fig. 2), kistor, men äfven skåp, bärstolar och ännu större saker. — Japans lackmåleri har mycket gamla anor. Måhända har det uppkommit redan på 500-talet, kanske ännu förr; helt säkert blomstrade det under kinesiskt inflytande på 700-talet, och på 1000-talet utfördes så väldiga lackarbeten som tempeltak. På 1100-talet uppfanns lackreliefkonsten, efter mönster från Kina, där man hade rödt plastiskt lack. I Japan fick man för detta ändamål till en början lägga lacket på snidadt trä (sådana reliefer kallas *kamakurabori*). Senare, på 1300—1500-talen, fick man verklig reliefkonst, i det en pasta af lack, kimrök, blyhvitt och kamfer lades öfver lackgrunden; i pastan modelleras reliefen, glättas ända in i de finaste detaljer och öfverdrages med genomskinligt lack. Denna teknik användes i synnerhet i fråga om guldlack (*nashiji*); guldet kan anbringas på flera sätt. Under riksföreståndaren Hideyoshi (1582—98, se bd XIV, sp. 1466) fick lacket en så vidsträckt användning, att hela pagoder, broar m. m. öfverdrogos därmed. F. ö. är lacket, om det behandlats sorgfälligt, ett mycket hållbart material; det motstår t. o. m. hett te, alkohol och hafsvatten. Man har exempel på lackföremål, som legat 18 månader i hafvet utan att skadas. På 1600-talet nådde japansk laktekniksin högsta utveckling genom Koyetsu (i början af årh.) och ännu mera genom Ogata Korin (1660—1716), som öfvergaf försöket att i lack blindt imitera målarkonsten och sökte i stället, ofta med användande af ”guld i guld”, tillvarataga materialets egna uttrycksmöjligheter. Man har kallat Korin liksom hans efterföljare, främst Ritzuo (1662—1747) och Zeshin (1835—91), för impressionister, då de skildra bredt och summariskt med suggestiva detaljer. Men i Östern består oftast det gamla bredvid det nya. Så blomstrar ännu det gamla lackmåleriet. På 1870-talet uppstod i Japan en massproduktion af lackarbeten för export, hvarvid konstnärligheten fick vika för billigheten. Men då till följd af europeisk konkurrens exporten ej längre lönade sig, återvände man i Japan delvis till de gamla traditionerna, och det finnes kännare, t. ex. Münsterberg, som anse, att den japanska laktekniken nu står så högt som någonsin. I Japan imiteras den gamla konsten med så stor skicklighet, att samlare endast genom ingående sakkunskap kunna skydda sig.

Fig. 2. Japansk lackerad medicindosa (*inro*), dekorerad med sköldpaddor och vågor. Guldlack i relief på guldgrund. (1700-talet.) Snoddernas öfre del och den sammanhållande netsken äro ej medtagna på bilden.

Helt säkert ha japanerna fått sin laktekniksin från Kina, men lärjungen öfverträffade snart mästaren. Tekniken är dock i Kina hufvudsakligen densamma som den japanska, om också mera brokig, och åstadkommer ännu vackra arbeten, som dock i allmänhet ej kunna mäta sig med de japanska. Mönstren äro ock i Kina delvis olika, mera närmande sig den västerländska typen. T. o. m. den grekiska ornamentiken har ej varit utan inflytande på Kinas lackkonst och därigenom äfven på Japans. Uppkomna i Kina äro de ofvan nämnda arbetena (*tiao-tsi*), som utskuros i rödt lack. Särdeles berömda äro kinesiska lackarbeten, inlagda med pärlemor och guldplåt på svart botten. Afbildning af ett äldre kinesiskt lackarbete i svart och guld finnes å pl. V till art. Kina.

I *indiska* och *persiska* lackarbeten påläggas ornamenten först fullständigt och skyddas sedan genom ett öfverdrag af gummilacka (se d. o.). Ornamentiken håller sig i båda länderna nästan uteslutande till växtmotiv; i Persien infogas dock stundom medaljonger med stiliserade människogestalter. På utställningen å Stockholms slott 1882 af ostindisk konstslöjd fanns ett blått och hvitt skrin (fig. 3) med blomstermönster

i samma stil som på de berömda Kashmir-schalarna. Från Kashmir kommer också det bästa indiska lack-

Fig. 3. Del af ett lackeradt skrin med Kashmirmönster.

arbetet. Där tillverkas ej blott, såsom i det öfriga Indien, skålar, dosor, pennskrin, flaskor, solfjädersställ, tallrikar och bokband i lack, utan äfven stolar,

Fig. 4. Indiskt lackeradt spelkort.

bord och sängar. I motsats mot det kinesiska och japanska lacket är det indo-persiska utomordentligt färgrikt. Som botten användes ofta djupblått, grönt, merendels i effektfull förbindelse med guld; rödt, gult och blått äro huvudfärgerna. Ornamenten täcka föremålens hela yta, såsom någon gång i den äldre japanska konsten, och i bårderna upprepas rytmiskt det använda blomstermotivet. I Sawantwadi i Bombayprovinsen tillverkas lackerade spelkort med mytologiska scener i brokiga färger (se fig. 4), sådana funnos ock på den ofvan nämnda utställningen.

På 1600-talet införde holländarna japanska lackarbeten till Europa. *Vieux-laque* (fr., "gammalt lack") är en ännu i konsthandeln och flerstädes vanlig benämning på dylika arbeten. Stundom äro de inlagda med pärlemor m. m. I Sverige finnas praktpjäser (kistor, skåp, skrin o. d.) på Gripsholm (t. ex. en kista från Gustaf II Adolfs tid), Drottningholm och Kina. Först på 1700-talet fingo de europeiska efterhärmningarna något konstvärde. Särdeles berömda blefvo "vernis Martin", som i Frankrike förfärdigades af "ebenisterna" bröderna Martin på 1700-talet. I samma årh. arbetade familjen Stobwasser i Tyskland med utmärkt framgång. Litt. bl. a.: Gonse, "L'art japonais" (1883), Hart, "Notes on the history of lacquer" (1893), Brinkmann, "Führer durch das hamburgische museum für kunst und gewerbe" (1894), Rein, "Japan", bd 2 (1886), Münsterberg, "Japanische kunstgeschichte", bd 2 (1905), Wettergren, "Katalog öfver ..... utställning af japansk konstslöjd och konsthandtverk" (1911), Birdwood, "Indiens konstslöjd" (sv. öfv. af H. Hildebrand, 1882). J. C.

Lack-dye, Lac-dye [läk dāi'; af eng. *dye*, färgämne], ett färgmedel. Se Gummilacka.

Lackēra (ang. härledningen se Lack), förse ett föremål med en färgad, glatt och glänsande öfverstrykning, som fullständigt skyler föremålets naturliga yta. Lackering är ett slags mellanting mellan målning och emaljering. Materialet i lackergods plägar vara trä, papier-maché, läder, tenn, järn eller bleck (i Japan äfven lera, ben o. s. v.). Till lackeringen nyttjas i Japan och Kina ett slags lack, i Europa lackfernissor blandade med färgämnen. Den europeiska lackerindustrien är en härmning af den japanska (se Lackarbeten). I Europa öfverdrager lackeraren godset 2—4 gånger med en grundning af t. ex. blyhvitt, mönja och umbra; det spacklas därefter och får torka (i varmluftsrum eller ugnar), slipas med sandsten och vatten, sedan med sandpapper eller rifven pimsten, grundas ånyo, strykes med färg, som är angjord med lackfernissa, slipas ånyo, strykes några gånger med den rena fernissan, polcras med trippel och afputsas med puder. Hvarje lager af öfverstrykningen måste torka fullständigt och glattslipas, innan det nästföljande anbringas. Bestrykningen skall ske snabbt, jämnt och försiktigt, med sorgfälligt undvikande af damm och fuktighet. I det att lackfernissans lösningsmedel afdunstar, kvarstannar hartset (lacket) som ett tunt, glänsande öfverdrag. Till sist dekoreras ofta ytan med bladguld, bronspulver o. d. För metallgods är förfaringssättet enklare än för trä. I vagnmakeriet brukas till vagnars lackering mycket sega färger och många (12—15) öfverstrykningar. — Jfr Fernissa, sp. 81, och Filt, sp. 257.

Lackerade blad, *bot.*, blad, som äro öfverdragna af hartsartade ämnen, hvarigenom transpirationen nedsättes. G. L—m.

Lackfernissor. Se Fernissa, sp. 81.

Lackfärger äro med konst framställda föreningar

af lerjord, krita, tennoxid o. s. v. med ett organiskt, naturligt eller konstgjordt färgämne, t. ex. krapp, färnbock, konschonell, anilinfärger. Dessa föreningars sammansättning är dock endast undantagsvis konstant. Lackfärger användas företrädesvis vid finare målning. Jfr Färg, sp. 273—274. S. J—n.

Lackhäll, *metall.* Se Härd.

Lack-lack, Lac-lac, Lac-lake, ett färgmedel. Se Gummilacka.

Lackland [läk'lənd], eng. Se Johan (utan land), sp. 1439.

Lackljus, en lackstång genomdragen af en ljusveke. Om denna antändes, kan lackljuset användas till fortsatt lackning, utan att som en vanlig lackstång behöfva alltemellanåt föras till en särskild låga.

Lacklöpa, *metall.* Se Lacka.

La'ckmus (*Lacca mūsica*), ett blått färgämne, som beredes af samma råmaterial (lafvar af släktena *Roccella*, *Usnea*, *Lecanora*, *Ramalina* m. fl.) som orselj och på ungefär samma sätt. Skillnaden är endast den, att man, genom att tillsätta pottaska och låta jäsningsprocessen fortskrida längre än vid orseljberedningen, åstadkommer det för orselj karakteristiska röda färgämnets (orceinets) omvandling till ett blått, kväfvehaltigt ämne, som kallats *azolitmin*. Den jästa massan blandas med gips och krita, formas i små tärningar och kommer på detta sätt i handeln. Ju större mängd gips o. d., som inblandats, dess sämre är varan. Detta kan lätt bedömas, om man kokar den med vatten, då god vara bör lämna endast ringa olöst återstod. Lackmus förfalskas stundom med berlinerblått. Den användes numera ej till färgning af tyger, men väl till att färga papper, vin, likörer m. m. En särdeles viktig användning har lackmus som kemiskt reagens (jfr Analys), i det att en neutral lösning däraf eller ett med dylik lösning dränkt olimmadt papper (lackmuspapper) af minsta mängd fri syra (äfvensom af många sura salter) färgas rödt och af fria eller kolsyrade alkalier m. m. blått. På senare tider har dock lackmus äfven på detta område delvis undanträngts af andra, för inverkan af syror och baser ännu känsligare färgämnen, såsom rosolsyra, fenolftalein, tropeolin m. fl. S. J—n.

Lackmuspapper. Se Lackmus.

Lackporslin (fr. *laque burgauté*, af *burgau*, pärlemorsnäcka), lackeradt porslin. Tekniken härstammar från Kina; porslinsföremålen, vaser o. d., äro öfverdragna med lackering (se Lackarbeten och Lackera) och ofta försedda med inläggningar, ornament, blommor, landskap m. m. af olikfärgad pärlemor i mycket tunna skifvor. Nationalmuseum i Stockholm eger några i denna teknik utförda stora vaser. Upk. d. y.

Lacksköldlus, *Coccus lacca.* Se Gummilacka och Sköldlöss.

Lackträdet, *bot.* Se Japan, sp. 1266 o. 1273, och Rhus.

Lackviol l. Gyllenlack, *bot.* Se Cheiranthus.

Lac-lac [läk-läk], eng. Se Lack-lack.

Lac-lake [läk-lēk], eng. Se Lack-lack.

Laclos [laklå], Pierre Ambroise François Choderlos de, fransk militär och skriftställare, f. 1741 i Amiens, d. 1803 i Taranto, var artillerikapten och sekreterare hos hertigen af Orléans, då han skref romanen *Les liaisons dangereuses* (äldsta uppl., 4 bd, 1782), hvilken — förtjänstfull med afseende på intrigens behandling — lifligt tilltalade tidens smak genom sina slippriga sedemålningar. Under revolutionen följde han hertigens politiska hållning, var 1791 redaktör för jakobinklubbens tidning "Journal des amis de la constitution", blef 1792 "maréchal de camp", fängslades 1793 som hertigens anhängare, men återfick friheten efter Robespierres fall (juli 1794). Vid sin död var han generalinspektör öfver neapolitanska arméns artilleri. Jfr biografier af Caussy (1905) och Dard (s. å.). (V. S—g.)

Lacombe [lakā'b], Louis Trouillon-L., fransk tonsättare, f. 1818 i Bourges, d. 1884 i Saint Vaast la Hougue, erhöll redan 1831 första pianopriset vid Paris' konservatorium och gjorde därefter med sin syster en konsertresa, som slutade i Wien, där han 1834 studerade piano för Czerny och teori för Sechter och Seyfried. Återkommen till Paris 1839, egnade han sig alltmer åt komposition. Efter några verk i kammarmusik följde de dramatiska körsymfonierna *Manfred* (1847) och *Arva ou les hongrois* (1850), flera bekanta vordna pianosaker, sånger, en *Épopée lyrique*, enaktsoperan *La Madone* (1860), priskantaten *Sapho* (1878), en stor opera *Winkelried* (uppf. 1892) och den komiska operan *Le tonnelier de Nuremberg* (uppf. 1897 i Koblenz). Postuma skrifter af L. voro diktsamlingen *Dernier amour* och *Philosophie et musique*. L:s musik är betydande samt h. o. h. modern i Berlioz' riktning. Liksom denne tillgrep L. gärna stora vokala och instrumentala massor för att ernå särskilda verkningar. A. L.*

Lacombe [lakā'b], Paul, fransk tonsättare, f. 1837 i Carcassonne, har i hemlandet gjort sig ett namn genom kammarmusikverk och orkesterkompositioner (bl. a. 3 symfonier).

Lacome-d'Estalenx [lakåm destalā'], Paul Jean Jacques, fransk tonsättare, f. 1838, har komponerat en mängd operetter med rätt fin musik, bl. a. *Jeanne, Jeannette et Jeanneton* (1876; "Jeanne, Jeannette och Jeanneton") samt *Madame Boniface* (1883; "Fru Boniface"), sånger, pianosaker, stycken för blåsinstrument, musik till Perraults sagor m. m. och skrifvit musikuppsatser. A. L.*

La commune [kåmmȳn], fr., "Kommunen". Se Pariskommunen.

La Condamine [kådami'n], en som klimatisk kurort mest om vintern besökt del af furstendömet Monaco, vid viken mellan det egentliga Monaco och Monte Carlo. 6,218 inv. (1900). Wbg.

La Condamine [kådami'n], Charles Marie de. Se Condamine.

Laconia [lekā'niə], stad i nordamerikanska staten New Hampshire, vid Winnepesaukee river, nära sjön Winnisquam. 8,042 inv. (1900). Textil- och järnindustri. J. F. N.

Lacōnica l. Laconia. Se Lakonien.

Laco'nicum. Se Romerska bad.

Lacordaire [kårdär], Jean Baptiste Henri, fransk predikant, f. 1802, d. 1861, hyllade i ynglingaåren ifrigt Voltaires åsikter, men blef snart en lika ifrig målsman för klerikalismen. L. var advokat i Paris 1822—24, ingick därefter vid Saint-Sulpiceseminariet och prästvigdes 1827. Han tog mäktiga intryck af Lamennais (se d. o.) och uppsatte i förening med denne och Montalembert 1830 tidskriften "L'avenir", men underkastade sig Gregorius XVI:s

bulla 1832 och ställde sedan denna tid sin djärfva, eldiga, romantiskt färglagda talekonst i den bestående katolicismens tjänst. Lydnad för den heliga stolen vardt efter detta hans lifs rättesnöre. Så

fördes den af Lamennais grundade ”liberala ultramontanismen” med hela dess samlade religiösa kraft öfver till den franska ”nykatolicismen”, som blef ett af den extrema påfveabsolutismens bästa stöd. L., som dock alltid behöll en viss tendens till politisk liberalism, kallades 1835 till predikant i Notre-Dame, och det väldiga templet var jämt fylldt af åhörare, då han höll sina religionstal. Med sin utomordentliga vältalighet åstadkom han en mängd omvändelser och väckte den katolska tron till nytt lif. 1837 begaf sig L. till Rom och inträdde där, efter ett års noviciat, 1840 i dominikanorden, som han sedan lyckades återinföra i Frankrike (där den upphäfts 1790). Han höll religiösa föredrag i flera större franska städer och sedan 1843 ånyo i Notre-Dame samt tog 1848, klädd i sin hvita munkrock, plats i konstitueraude församlingen som deputerad för dep. Bouches-du-Rhône. 1850 utnämndes L. till provinsial för dominikanorden i Frankrike, grundade 1852 en manlig och en kvinnlig undervisningsorden och öfvertog 1854 ledningen af friskolan i Sorèze (dep. Tarn). Han invaldes 1860 i Franska akad. L. utgaf bl. a. *Conférences de Notre-Dame de Paris* (3 bd, 1835—50), *Lettre sur le Saint-Siège* (1838), *Vie de Saint Dominique* (1840—41; 3:e uppl. 1844) och *Éloges funèbres* (1844—49). L:s ”Oeuvres complètes” utgåfvos i 6 bd 1858 (2:a uppl. 1872) och i 9 bd 1901. Biogr. af d'Haussonville (1895) och G. Ledos (1902). (Hj. H—t.)

La Côte [kåt], en del af schweiziska kant. Vaud. Se Côte.

La Cour [kör], dansk släkt. Se Cour.

Lacretelle [lakrətä'l]. 1. Pierre Louis L. (kallad L. l'aîné, ”den äldre”), fransk skriftställare, f. 1751 i Metz,

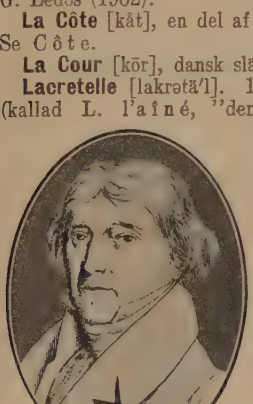

d. 1824 i Paris, var under årtiondet före revolutionen advokat i Paris och gjorde sig bemärkt bl. a. genom sitt med Monthyonska priset belönta arbete *Discours sur le préjugé des peines infamantes* (1784). Han blef medlem af riksdagen (états généraux) 1789 och sedermera af lagstiftande församlingen, men lämnade denna efter konungens fängslande (10 aug. 1792). 1801 inträdde han i lagstiftande kåren, men kunde icke försona sig med kejsarväldet. Äfven efter restaurationen fasthöll han troget vid 1791 års moderata grundlagsprinciper samt angrep i sin tidskrift ”La Minerve française” bourbonernas hållning. 1803 invaldes han i Franska akad. L:s *Portraits et tableaux*, med mästerliga skildringar af Mirabeau, Bonaparte och Lafayette, utkommo 1817 samt hans ”Oeuvres complètes” (6 bd) 1823—24. — 2. Jean Charles Dominique de L. (kallad L. le jeune, ”den yngre”), den föregående broder, historieskrifvare, f. 1766 i Metz, d. 1855 invid Mâcon, verkade under revolutionens första tid som frisinnad publicist, men ville, liksom brodern, stanna vid 1791 års författning. Han blef 1795 proskriberad samt hölls 1797—99 fängslad. 1809—48 var L. professor i historia vid Faculté de lettres i Paris, 1810—27 tillika censor, men måste frånträda nämnda befattning, då han, ehuru efter restaurationen ultrarojalistiskt sinnad, icke ville gå in på ytterlighetsåtgärder mot pressen. 1811 blef han led. af Franska akad. Bland L:s historiska verk, som behandla de flesta skeden af Frankrikes historia under den nyare tiden, må nämnas hans af Rabaut Saint-Étienne påbörjade fördomsfria arbete *Précis de l'histoire de la révolution française* (6 bd, 1801—06) — sedermera utfördt i helt annan anda i *Histoire de la révolution française jusqu'au 18 et 19 brumaire* (8 bd, 1821—26) — samt *Histoire de France au XVIII:e siècle* (1808; 5:e uppl. 1830).

La'crima Chri'sti, Lacrimæ Christi, lat. (”Kristi tårar”). Se Italienska viner.

Lacrimäria olor, *zool.* Se Infusionsdjur, sp. 612.

Lacrimosa [-måsa], *astron.*, en af småplaneterna.

Lacroix [lakrœa'], Silvestre François, fransk matematiker, f. 1765 i Paris, d. där 1843, blef redan vid 17 års ålder professor vid École des gardes de marine i Rochefort och var sedermera professor vid ett stort antal högre undervisningsanstalter (bl. a. Sorbonne). 1799 blef han led. af Institutet. Under sin mer än 60-åriga lärarverksamhet inlade L. stora förtjänster om undervisningen dels direkt, dels genom utgifvande af en mängd läroböcker, t. ex. *Eléments d'algèbre* (1799) och *Éléments de géométrie* (s. å.), som utgått i ett stort antal upplagor. Äfven hans *Essais sur l'enseignement en général, et sur celui des mathématiques en particulier* (4:e uppl. 1838) är af framstående pedagogiskt värde. För den vetenskapliga forskningen i egentlig mening var hans skriftställarverksamhet till nytta mindre genom hans egna upptäckter än genom hans stora *Traité de calcul différentiel et intégral* (I—III, 1797—1800; 2:a uppl. 1810—19), hvari han sammanfört alla resultat, som intill hans tid blifvit funna inom infinitesimalkalkylen, med noggranna hänvisningar till själfva källskrifterna. (I. F.)

Lacroix [lakrœa']. 1. Jean Paul L., fransk romanförfattare, bibliograf och kulturhistoriker, känd under pseudonymen P. L. Jacob, bibliophile eller Bibliophile Jacob, f. 27 febr. 1806 i Paris, d. där 16 okt. 1884. Han studerade vid Collège Bourbon, var medlem af några historiska kommittéer och bidrog verksamt till omorganisationen af k. biblioteket samt utnämndes 1855 till konservator vid arsenalbiblioteket. L. skapade sig ett namn först genom sina romaner. De flesta af dem skildra historiska episoder och förgångna århundradens seder samt utmärka sig för uppfinningens rikedom, tidstrohet och en mästerligt efterbildad ålderdomlighet i språkformen. Bland hans (några

och fyrtio) romaner, författade mestadels på 1830- och 1840-talen, må nämnas *Les deux fous* (med ämne från Ludvig XII:s tid), *La danse macabre* (1400-talet), *L'homme au masque de fer*, *La folle d'Orléans* (Ludvig XIV:s tid), *La comtesse de Choiseul-Praslin* (Ludvig XV:s tid) och *Un divorce* (under första kejsardömet). På skilda områden af kulturhistorien utarbetade L. en mängd arbeten, delvis af stort värde, bl. a. *Histoire du XVI:e siècle en France* (4 bd, 1834—35), *Histoire de la ville de Soissons* (2 bd, 1837—38, i förening med H. Martin), *Le moyen-âge et la renaissance* (5 bd, 1847—52), *Livre d'or des métiers* (7 bd, 1850—54), de båda sistnämnda i förening med F. Séré, *Histoire de la prostitution chez tous les peuples du monde* (6 bd, 1851—54, under pseudonymen Pierre Dufour) och *Costumes historiques de la France* (10 bd, 1852). Af hans ofvannämnda stora verk "Le moyen-âge et la renaissance" har sedermera i flera uppl. utgifvits en populär publikation i 4 bd med titlarna *Les arts au moyen âge et à l'époque de la renaissance* (1868), *Moeurs, usages et costumes au moyen âge* etc. (1871), *Vie militaire et religieuse au m. â.* etc. (1873) och *Sciences et lettres au m. â.* etc. (1877). Vidare märkas hans *XVIII:me siècle. Institutions, usages et costumes. France 1700—1789* (1874), *XVIII:me siècle. Lettres, sciences et arts. France 1700—1789* (1878), *XVII:me siècle. Institutions, usages et costumes. France 1590—1700* (1880) och *XVII:me siècle. Lettres, sciences et arts. France 1590—1700* (1882) samt *Louis XII et Anne de Bretagne. Chronique de l'histoire de France* (s. å.) och *Directoire, consulat et empire. Moeurs et usages* etc. *France 1795—1815* (1884). L:s kulturhistoriska arbeten äro praktverk, försedda med ypperliga illustrationer i kromolitografi och trägravyr. Slutligen må nämnas *Histoire politique, anecdotique et populaire de Napoléon III* (4 bd, 1853—54; "Napoleon III:s och napoleonidernas historia", 1856—57), *Histoire de la vie et du règne de Nicolas I* (d. 1—8, 1864—75), en mängd bibliografiska verk, bland hvilka "Bibliothèque de Soleinne" (6 bd, 1843—45) intager hedersplatsen, en bibliografi öfver Restif de la Bretonne (1875), kritiska upplagor af Clément Marot, Rabelais, La Fontaine m. fl. samt en massa tidskriftsuppsatser.

2. Jules L., den föregående broder, fransk författare, f. 1809 i Paris, d. där 1887, utgaf sonettsamlingarna *Les pervenches* (1834) och *L'année infâme* (1872), en mängd romaner, versdramerna *Le testament de César* (1849), *Valéria* (1851) och *La jeunesse de Louis XI* (1859) och berömda öfversättningar af Sofokles' "Oidipus" (1858) och Shaksperes "Macbeth" (1830) och "Kung Lear" (1868).

Lacroix [lakrωa'], François Antoine Alfred, fransk mineralog, f. 1863, professor i mineralogi vid Muséum d'histoire naturelle i Jardin des plantes och direktör för dess mineralogiska laboratorium. Han är medlem af Institutet (1904) och ordf. i Société géologique de France (1910). L:s rapport (1902) öfver verkningarna af Mont Pelés utbrott på Martinique var ett särdeles viktigt bidrag till vulkanforskningen. 1906 studerade han Vesuvius' våldsamma utbrott. Bland hans skrifter märkas *Minéralogie de France et de ses colonies* (1893), *Étude sur le métamorphisme au contact des roches volcaniques* (1894) och *Sur l'application de la méthode expérimentale à l'étude des roches éruptives* (1902).

Lacroix' salong [la'krωas], lokal i Stockholm för konserter, baler, teaterföreställningar, politiska möten, föreläsningar o. d., inrättades 1844 af konditor F. de Lacroix. Salongen var belägen i huset n:r 15 vid Brunkebergstorg, numera Stockholms Handtverksförenings hus (sedan 1870), där restaurant "Runan", som i viss mån upptagit sin föregångares traditioner, nu är belägen. Jfr Marsoroligheterna och Stockholmsteatrar.

Lacroma [lakråma; genom omkastning af Marco] l. Lokrum, liten dalmatisk ö strax s. om Ragusa, märklig för sin vackra subtropiska vegetation. S. om det öfvergifna Fort royal ligger det forna benediktinklostret S. Marco, som af ärkehertig (sedermera kejsar) Maximilian inreddes till ett litet slott, sedermera bebodt äfven af kronprins Rudolf och efter hans död (1889) jämte ön af kejsaren skänkt till dominikanorden. Wbg.

Lacrosse [lakrå's], fr. Se Bollspel, sp. 1027.

La Crosse [lәkrå's], stad i nordamerikanska staten Wisconsin, vid östra stranden af Mississippi och mynningen af floderna La Crosse och Black river samt vid en viktig järnvägsknut. 30,417 inv. (1910), hvaraf flera tusen norrmän. Katolsk biskop. Högskola, statens normalskola. Liflig industri, företrädesvis sågverk och kvarnar. L. blef stad 1856. J. F. N.

La Cruz, Cano y Olmedilla [-kroth ka'nå i ålmedi'lja], Ramón de. Se Cruz.

Lacta'ntius, Firmianus, lärjunge af Arnobius, var först retor och språklärare i Bitynien samt efter 317 lärare åt Konstantin den stores son Crispus. Han författade åtskilliga skrifter, *Divinæ institutiones* (i 7 böcker) m. fl., med ändamål att utlägga och befästa den kristna läran. L. utmärker sig mindre genom dogmatisk-filosofisk grundlighet än genom klar och redig framställning samt nästan fornklassiskt språk, som starkt påminner om Ciceros ("den kristne Cicero"). R. Tdh.

Lactārius, Riska, Brötling, *bot.*, svampsläkte af fam. *Agaricaceæ*, inom hvilken det jämte *Russula* bildar en särskild afdelning, utmärkt af fruktkroppens spröda (icke fibrösa) beskaffenhet. Från *Russula* (se Krämla) skiljes *Lactarius* genom förekomst af hvit eller gulröd mjölksaft. Arterna, som kallas riskor eller brötlingar, förekomma på eftersommaren eller hösten i skogar och lundar. Många arter ha en skarp smak och äro giftiga, såsom *L. rufus* (pepparriska l. giftig brötling) och *L. torminosus* (skäggriska), några äro läckra matsvampar, såsom *L. deliciosus* (läckra riskan l. blodriska) och *L. volemus* (mandelriska l. mild brötling); efter förvälld-

ning kunna emellertid äfven de skarpt smakande arterna förtäras. G. L—m.

Lactas ferrōsus, Ferrolaktat. Se Järnpulver.

Lactūca. Se Lactucarium.

Lactucārium (*Lactucarium anglicum* Pharmacopœa Suecica Ed. VI), *farm., med.*, kallas intorkad mjölksaft af *Lactuca virosa* L., laktuk, m. fl. Lactucaarter. Laktuken växer vild i busksnår å bergiga ställen i södra och västra delen af Europas kontinent samt i England. I dessa örters gröna växtdelar finnes en hvit, gräddlik, opiumluktande mjölksaft, ymnigast under blomningen, då mjölksaften företrädesvis uppsamlas. Därvid tillgår så, att inristningar göras i stjälken, hvarefter den utflytande saften i beröring med luften snart blir öfverdragen med en rostfärgad hinna. Den halftorkade mjölksaften afskrapas från stjälken, samlas i glas- eller lerkärl samt undergår i dem en vidare torkning. Sålunda erhållet lactucarium förekommer i form af bruna, rödbruna eller på ytan askgråa bitar eller smärre, korniga klumpar, som i färskt tillstånd lukta snarlikt opium och ha en bitter, rifvande smak. Den i sådan form i handeln förekommande drogen var farmakopéns Lactucarium och erhölls hufvudsakligen från England (däraf namnet anglicum). Från Tyskland kom drogen i form af mera kompakta, mindre klot eller segment af sådana. — Med det rätta lactucarium må icke förväxlas *L. gallicum* (*Thridax*), som erhålles genom afdunstning af stjälkarnas utpressade saft och vanligen utgöres af en svart extraktlik massa. — I lactucarium finnas många olika ämnen. Den verksamma beståndsdelen har kallats *laktucīn*. Lactucarium var redan i forntiden kändt (af Dioscorides) som sömngifvande, men dess verkan är ganska osäker, hvarför det numera ej begagnas och uteslutits ur svenska farmakopén. O. T. S. (C. G. S.)

Lactucīn, *farm.* Se Lactucarium.

La'cus, lat., sjö. — L. albānus. Se Albanobergen. — L. asphaltītes. Se Döda hafvet. — L. benācus. Se Gardasjön. — L. brigantīnus. Se Bodensjön. — L. cimi'nius. Se Cimino. — L. Cu'rtius, "Curtiusvattnet", på Forum Romanum, så benämnd efter den unge sabinske riddaren Marcus Curtius (se Curtius 1), som efter sagan för att frälsa Rom, med sin häst störtade sig i en spricka, som uppstått på Forum. Platsen inhägnades som helig, och förbigående offrade småmynt, såsom vanligt i heliga källor och vatten. Cæsar lät betäcka platsen med travertinplattor i form af en triangel (6×9 m.). I midten fanns en tolfhörnig brunnsinfattning. Där höjde sig en cylindrisk bas, som måhända bar den kommunala frihetens sinnebild, Marsyasstatyn (se Marsyas). I april 1904 fann man kvarlefvorna af platsen. — L. Fucīnus. Se Celano. — L. Juturnæ, lat. ("Juturnas källa"). Bredvid Castorstemplet på Forum Romanum fanns ett område, helgadt åt källnymfen Juturna, beskyddarinna af en brunn på Forum, som före den första romerska vattenledningens tillkomst 312 f. Kr. var ytterst viktig för tillfredsställande af stadens vattenbehof. Vid denna källa, säger sagan, visade sig Dioskurerna, Castor och Pollux, samma dag som romarna vunno slaget vid Regillus och förkunnade segerbudskapet. Ur denna källa måste vestalerna hvarje dag hämta vatten. Strax bredvid brunnen var en fyrkantig bassäng, som senare omgafs med en hvit marmorinfattning. Ännu i kristen tid hade platsen högt anseende, till dess bigotteriet tog öfverhand och källan och bassängen fylldes med bitarna af de statyer, som smyckat platsen. En offentlig latrin upprättades där, och vid platsens utgräfning 1900 fann man tydliga spår af densamma. — L. La'rius. Se Comosjön. — L. Lemānus. Se Genèvesjön. — L. Lucrīnus. Se Lucrinus lacus. — L. Mæōtis. Se Maiotis. — L. Mareōtis. Se Birket el-Marjūt. — L. Palicōrum. Se Mineo. — L. sabatīnus. Se Bracciano. — L. Sebi'nnus. Se Iseo-sjön. — L. Verbānus. Se Lago maggiore. — L. volsinie'nsis. Se Bolsena. J. C.

Lacy [la'si], von (oriktigt Lascy). — 1. Peter von L., grefve, rysk fältherre, f. 1678 uti irländska grefsk. Limerick, d. 1751 i Riga, härstammade från en normandisk släkt. Han följde 1691 den afsatte konung Jakob II till Frankrike, började där sin militära bana under Catinat samt trädde efter hvartannat i österrikisk, polsk och slutligen rysk krigstjänst. Han sårades vid Poltava 1709, fick 1719 befälet öfver den ryska flottafdelning, som härjade Roslagens och Norrlands kuster, samt 1721 öfverbefälet öfver den ryska galärflottan vid de förnyade härjningarna af norrländska kusten, var i början af polska tronföljdskriget (1733—35) general en chef för ryska armén samt kämpade under 1736—39 års turkiska krig framgångsrikt på Krim. Under de ryska fälttågen i Finland 1741—42 var han den ryska arméns öfverbefälhafvare, vann 23 aug. 1741 slaget vid Villmanstrand och mottog 24 aug. 1742 den föga underlägsna svenska härens kapitulation i Helsingfors. I juni 1743 lyckades han med en rysk galäreskader smyga sig förbi den svenska örlogsflottan ut ur Finska viken samt förena sig med Keiths förut utlupna galärer; endast det skyndsamma afslutandet af preliminärfreden i Åbo hindrade nya härjningar af svenska östkusten. L. blef därefter guvernör öfver Livland. — 2. Franz Moritz von L., den föregåendes son, grefve, österrikisk fältmarskalk, f. 1725 i Petersburg, d. 1801 i Wien, blef 1750 öfverste i österrikisk tjänst. Under sjuåriga kriget utmärkte han sig bl. a. 1757 i slagen vid Prag och Breslau och samlade efter bataljen vid Leuthen den österrikiska härens spillror. Utnämnd till fältmarskalklöjtnant, ledde L., i egenskap af generalkvartermästare hos fältmarskalk Daun, undsättningen af Olmütz och uppgjorde planen till öfverrumplingen vid Hochkirch s. å. samt vid Maxen 1759. Sistnämnda år befordrades L. till "feldzeugmeister". Under fälttåget 1760 blef L., jämte Daun, genom en skicklig marsch från Schlesien till Sachsen, Dresdens räddare (i juli), och i början af okt. s. å. framträngde han med en självständig kår till Berlin, sam-

tidigt med det att ryssarna från ett annat håll besatte staden. Likasom dessa måste han dock redan efter ett par dagar draga sig tillbaka och aftågade samma dag som den svenske befälhafvaren i Pommern, Lantingshausen, mottog hans förslag, att äfven svenska hären skulle marschera dit (13 okt.). Han förenade sig åter med Daun och blef jämte denne slagen vid Torgau (3 nov.). Med Daun led han senare äfven nederlagen vid Burkersdorf och Reichenbach (1762). Efter Dauns död, 1766, blef L. fältmarskalk och president i hofkrigsrådet, visade sig vara en förträfflig organisatör samt vann Maria Teresias och Josef II:s synnerliga förtroende. 1773 måste han för sjuklighet draga sig tillbaka, men utnämndes till medlem af statskonferensen. Under bajerska tronföljdskriget (1778) och kriget mot Turkiet 1788—91 trädde han åter i förgrunden som den förtrognaste rådgifvaren å högsta ort, men hans personliga ledning af 1788 års fälttåg utmärkte sig endast för motgångar. 1o. 2. (L. S.)

Lada, *kam.* Se Tiondelada.

Lada'k (Ladakh), biland till Kashmir, beläget i västra delen af Tibet och omfattande öfre Indusområdet, mellan 32° 25′ och 36° n. br. Det är deladt i landskapen Nubra, Lingsitsang, Pangkong, Hanle, Rupshu och Zanskar. 73,138 kvkm. 165,992 inv. (1901), inberäknadt Baltistan. L., som är ett af jordens högst belägna länder, är ett alpland mellan Himalaya i s. och Karakorum i n. och har flera toppar på öfver 6,000 m. samt en, Tschong-lung, af 7,675 m. Till Indus flyta Zanskar, Dras m. fl. bifloder, till en del farbara och guldförande. Klimatet är mycket växlande: glödheta dagar och iskalla nätter. I följd af luftens torrhet är vegetationen torftig; blott i skyddade dalar förekommer sädes- och fruktodling, skog är sällsynt. L. är rikt på borax, särskildt i en rad sjöar vid östra gränsen. Bland vilda djur märkas myskdjuret och den vilda hästen (kiang, *Equus hemionus*), jaken, som äfven tämjes, de stora fåren *Ovis argali* och *Pseudois Nahoor* samt antiloper. Getterna lämna i sitt hår (pashm) materialet till schaltillverkningen. Invånarna, som utgöras af tibetaner och kaschmirer, äro flitiga, men fula och orenliga och lefva mest af boskapsskötsel, något jordbruk och tillverkning af yllevaror och schalar. De äro buddister, i hvarje by finnes ett kloster. Polyandri är allmän utom bland de förmögne. Handeln är hufvudsakligen transitohandel. Ull, svafvel, borax och torkad frukt äro de viktigaste utförselvarorna, medan spannmål, vapen, industrivaror etc. införas. För väganläggning har under senare tider mycket gjorts. Hufvudstad är Leh (se d. o.). L. var förr en del af Tibet, men eröfrades 1839 af sikerna och kom 1846 till England, som öfverlämnade det åt sin vasall maharajans af Kashmir förvaltning. Man betecknar L. och prov. Baltistan som ”outlying governorship”. Litt.: Cunningham, ”L., physical, statistical and historical” (1854), de Bourbel, ”Routes en Jammu et Kashmir” (1897), Adair, ”Sport and travel in Baltistan and L.” (1899) samt litteraturen under Kashmir. J. F. N.

La dame aux camèlias [la da'm å kamelia'], fr. Se Kameliadamen.

La dame blanche [la da'm blã'ʃ], fr. Se Hvita frun.

La'danum, *bot. farm.*, en med tiden hårdnande balsam, som afsöndras från grenarna af i Medelhafsländerna växande buskar, tillhörande släktet *Cistus* (*C. ladaniferus*, *C. creticus* m. fl.). Ladanum spelade förr en mycket stor roll i medicinen; det nyttjades som skyddsmedel mot pesten, till botande af bröstkatarr och många andra sjukdomar, o. s. v. G. L—m.

Ladau, Gustaf Vilhelm, ämbetsman, medlem af Anjalaförbundet, f. 27 mars 1765 (enligt en annan uppgift 28 juli 1766) uti Idensalmi socken, d. 16 aug. 1833 i Helsingfors, genomgick krigsskolan på Haapaniemi, blef sergeant vid Savolaks' fotjägarkår 1779 samt var vid utbrottet af 1788 års krig kapten och stabsadjutant. Medlem af den krets af intima vänner, som G. M. Sprengtporten och J. A. Jägerhorn samlat kring sig, blef han en af de verksammaste befordrarna af deras finska självständighetsplaner. Han undertecknade förbundsskriften af 12 aug. 1788 och begaf sig omedelbart därefter till Hastfers läger vid Nyslott, där han omtalade hvad som tilldragit sig vid södra armén och uppmanade Savolaksbrigadens officerare att följa Anjalakamraternas exempel. Tillika framförde han ett anonymt bref från baron Klingspor till Hastfer, hvari denne uppmanades att draga sig tillbaka från Nyslott. Hans uppträdande hade önskad verkan, men hans egen ställning blef, sedan förbundsplanerna strandat, betänklig. Han flydde till Ryssland, affördes ur arméns rullor samt dömdes 30 okt. 1789 förlustig tjänst, gods och adliga rättigheter äfvensom att mista lifvet i händelse han ertappades. Han gick i rysk krigstjänst, men tog afsked 1795 och drog sig tillbaka till privatlifvet. 1808 blef han anställd vid utrikes kollegiet i Petersburg och åtföljde grefve Buxhœvden till Finland som direktör för det civila kansliet. L. var närvarande vid Sveaborgs belägring och torde ha medverkat till fästningens fall. 1809 återinsattes han i sina adliga rättigheter och användes sedermera af Finlands nya styrelse i viktiga värf. Han erhöll 1810 i uppdrag att ordna postväsendet i Finland, utnämndes 1811 till postdirektör och 1812 till medlem i regeringskonseljens ekonomidepartement. 1826 efterskänktes honom hälften af ett 50,000 rubel banko assign. stort lån, som han erhållit ur militiefonden. L. ansågs begagna sig af sin ställning i postverket till politiskt spioneri. Han blef verkligt statsråd 1822. M. G. S.

Ladd [lä'd], George Trumbull, nordamerikansk filosof och psykolog, f. 1842, sedan 1881 professor i filosofi vid Yale-universitetet, söker uppvisa, att alla problem, såväl spekulativa som historiska och teologiska, finna sin förklaring i vetenskapen om det andliga lifvet. Hans allmänna filosofiska ståndpunkt är monistisk, och han bekämpar nyspinozismen som intellektuellt och psykologiskt ohållbar. L. är en af de förnämste grundläggarna i Amerika af den nutida empiriska psykologien. Bland hans många skrifter må nämnas *The doctrine of sacred scripture* (2 dlr, 1883), *Elements of physiological psychology* (1889, ny uppl. *Outlines of physiological psychology* 1890), *Introduction to philosophy* (1890), *Psychology, descriptive and explanatory* (1894), *The philosophy of mind* (1891), *Primer of psychology* (1895), *Philosophy of knowledge* (1897), *A theory of reality* (1899) och *Philosophy of religion* (1905). S—e.

Laddbrygga, *artill.*, ett tillbehör till äldre med

skrufmekanism (se Kanon, sp. 780) försedda artilleripjäser, hvarpå projektil och laddning inskjutas i loppet. Den tjänar till att skydda skrufhålets gängor från slitning och fästes, sedan mekanismen öppnats, medelst en tapp vid en på eldrörets bakplan befintlig hylsa. G. af Wdt.

Laddevin, en norsk spritdryck, tillverkad af färgadt brännvin och essenser med tillsats af någon sekunda vinsort. Den är billig och mycket berusande. G. H—r.

Laddflaskan l. Leidenflaskan, äfven benämnd Kleistska flaskan, *fys.*, är en i flaskform gjord *kondensator* för elektriciteten (se Elektricitet och Elektroskop). En vid, cylindrisk flaska af väl isolerande glas belägges såväl in- som utvändigt med stanniol, utom på den delen, som närmast omger mynningen; där öfverdrages glaset nämligen med ett lager af isolerande lackfernissa. Från det inre af flaskan utgår en metallstång genom öppningen och slutar i en kula. Denna stång står i metallisk förbindelse med den inre beläggningen, men är fullständigt isolerad från den yttre och tillräckligt skild därifrån genom fernisslagret, för att elektriciteten ej skall kunna öfvergå mellan de båda beläggningarna. I små flaskor med trång hals ersättes den inre stanniolbeläggningen med ett tjockt lager järn- eller mässingsfilspån. Ändamålet med denna apparat är att uppsamla elektricitet i vida större mängd än som kan ske direkt på konduktorn i en elektricitetsmaskin eller annan elektricitetskälla. För detta ändamål håller

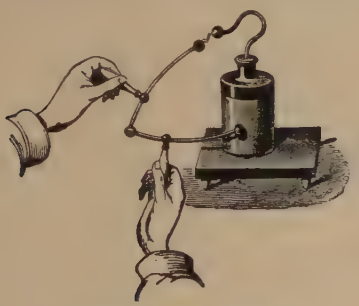

Laddflaska med urladdare.

man flaskan i handen eller sätter dess yttre beläggning i god ledande förbindelse med jorden genom en tråd eller kedja af metall och närmar kulan intill konduktorn, under det skifvan i elektricitetsmaskinen kringvrides. Alltefter som elektriciteten uppväckes, öfvergår den till flaskans inre beläggning och sönderdelar den neutrala elektriciteten i yttre beläggningen, hvarvid den liknämniga elektriciteten däri bortgår till jorden, medan den olikнämniga kvarstannar vid glasets yta samt där kvarhålles eller bindes af elektriciteten i flaskans inre och åter i sin ordning binder en stor del af denna. Denna process kan fortsättas till en viss gräns, då flaskan ej kan upptaga mera elektricitet från konduktorn. Den elektricitetsmängd, som på detta sätt kan uppsamlas i en laddflaska, är större, ju större yta flaskan har och ju tunnare glaset är, som isolerar de båda beläggningarna från hvarandra. Man får dock ej taga glaset alltför tunt, emedan man i sådant fall riskerar, att elektriciteten skall urladda sig genom glaset och slå hål däri. Som den bundna elektriciteten ej har någon sträfvan att sprida sig i luften, kan en laddad flaska förvaras under lång tid utan någon märkbar elektricitetsförlust. — Med denna kondensator kunna kraftiga elektriska verkningar framkallas, när man urladdar densamma. Detta sker därigenom, att man sätter de båda beläggningarna i ledande förbindelse med hvarandra. Fattar man t. ex. en laddad flaska med högra handen och närmar den vänstra intill kulan, så hoppar en gnista öfver mellan kulan och handen, redan innan man hunnit vidröra den. Fortsättes därefter närmandet, får man efter hand flera, allt svagare gnistor; först när beröring inträdt, är urladdningen fullbordad. Är flaskan stor och fullständigt laddad, kan slaget bli rätt smärtsamt, och en förening af flera laddflaskor till ett s. k. elektriskt batteri (se Batteri 3) kan ge slag, som äro outhärdliga eller t. o. m. lifsfarliga. Man använder därför vid urladdning af leidenflaskor vanligen en s. k. *urladdare* (se fig.), som består af två något böjda metalltrådar, förenade med ett gångjärn. Trådarna sluta i kulor och äro försedda med isolerande handtag. Laddflaskan uppfanns 1745 af tysken v. Kleist samt något senare af holländaren Cunæus, en lärjunge till Musschenbroek i Leiden. I början bestod apparaten af en glasflaska utan några beläggningar, fylld med någon vätska, såsom vatten, kvicksilfver eller sprit, och i hvilken en metalltråd var insatt. Först senare tillades, i England, stanniolbeläggningarna, den yttre af Bevis, den inre af Watson. R. R.*

Laddhål, *artill.* Se Kanon, sp. 779.

Laddning. 1. *Krigsv.*, dels den krutmängd (drifladdning), som behöfves för att drifva en projektil ur ett eldvapen, dels den mängd sprängämne (sprängladdning), som inrymmes i en artilleriprojektil, torped, mina e. d. och hvaraf dess verkan i främsta rummet beror. — Driffladdningens storlek (se Laddningsförhållande) beror af projektilens vikt, vapnets och krutets beskaffenhet m. m. Eldvapnen laddades till en början med löst liggande krut, som infördes med en s. k. laddskyffel. Som laddandet på detta sätt gick långsamt, började man i slutet af 1500-talet använda karduser. Kardusen har ända till enhetspatronens (se d. o.) införande i slutet af 1800-talet vanligen varit skild från projektilen; dock använde Gustaf II Adolf för att öka eldhastigheten vid lätta kanoner ett slags patroner, s. k. *geschwindta skott*, vid hvilka kardusen, innesluten i en hylsa af trä, skinn eller pergament, var förenad med projektilen, så att båda kunde samtidigt införas i loppet. Dessa kunna liksom de under senare delen af 1800-talet till några af de första bakladdningsgevären använda papperspatronerna betraktas som föregångare till enhetspatronen, hvilken fordrar hylsa af metall samt i olikhet med de äldre patronerna äfven innesluter antändningsmedlet. — Sprängladdningarna utgjordes fordom af svartkrut, vanligen finkornigt. Numera användes hellre s. k. brisanta sprängämnen, hvilka verka kraftigare. Vid artilleri-projektiler utgör sprängladdningen vanligen 10—20 proc. af projektilens vikt. Jfr Detonator, Granat och Sprängämnen.

2. *Fys.*, uppsamlandet af elektricitet på en kropp; äfven själfva den elektricitetsmängd (se d. o.), som

finnes uppsamlad på kroppen. En isolerad ledare, som erhållit en laddning, förlorar den i regel åter tämligen hastigt såväl genom luften som genom stödet, om elektriciteten ej är bunden. Däremot kan en laddad kondensator under lång tid bibehålla sin laddning i det närmaste oförändrad, emedan elektriciteten på densamma till största delen är bunden. 1. G. af Wdt. 2. R. R. (D. S—t.)

Laddningsförhållande, *krigsv.*, viktförhållandet, vanligen uttryckt i proc., mellan krutladdningen och projektilen till ett eldvapen. Det växlar med krutslaget och den utgångshastighet, som man fordrar af vapnet. Sålunda var laddningsförhållandet större på svartkrutets tid och utgjorde då, under senare delen af 1800-talet, vid handeldvapen 18—20 proc., vid fältkanoner samt landartilleriets 12 och 15 cm. kanoner 20—25 proc., vid kust- och fartygskanoner 30—50 proc. och vid haubitser 7—8 proc. Vid de kraftigare röksvaga kruten har en minskning kunnat ske öfverallt, där ej utgångshastigheten väsentligt ökats. Sålunda äro motsvarande siffror numera 20—35, 8—10, 25—35, 2,5—3 proc. Jfr Kanon, sp. 779. G. af Wdt.

Laddningshylsa. Se Patronhylsa.

Laddningskapacitet, Elektrostatisk kapacitet l. endast Kapacitet, *fys.*, den elektricitetsmängd, som måste tillföras en ledare, för att den skall få en potential = 1. För att ladda en ledare till potentialen V är därför en V gånger så stor elektricitetsmängd eller laddning nödvändig. Betecknas denna laddning med e och C betyder ledarens kapacitet, gäller sambandet

$$C = \frac{e}{V}.$$

Den praktiska enheten (se Elektriska enheter) för kapacitet kallas *farad*. En ledare har en kapacitet lika med en farad, om ledaren genom att tillföras elektricitetsmängden en coulomb erhåller potentialen en volt. En farad är en tusen miljondel af den absoluta elektromagnetiska enheten för kapacitet. Äfven faraden är för praktisk användning en alldeles för stor enhet. Därför brukar man räkna kapacitet i *mikrofarad*, som är en miljondel af en farad. Hela jordklotets kapacitet är 700 mikrofarad. D. S—t.

Laddningsprocent, *krigsv.* Se Laddningsförhållande.

Laddningsrum l. Krutkammare, *artill.*, kallas i ett eldvapen den för krutladdningen afsedda, slätborrade delen af loppet (se Kanon, sp. 779). Vid nyare pjäser, där laddningen inneslutes i en metallhylsa, benämnes motsvarande del af eldvapnet hylsläge. G. af Wdt.

Laddningsström, *fys.* Om en kondensators båda skifvor sättas i ledande förbindelse genom trådar med hvar sin af de båda polerna på en galvanisk stapel eller annan elektricitetskälla, strömmar elektricitet till kondensatorn och laddar densamma. Under det att kondensatorn laddas, passerar således en elektrisk ström genom tilledningstrådarna. Denna ström benämnes laddningsström. Upphäfves förbindelsen mellan elektricitetskällan och kondensatorn och förenas dess skifvor genom en tråd direkt med hvarandra, urladdar sig kondensatorn genom ledningstråden. Den ström, som då passerar tråden, benämnes urladdningsström. Laddnings- och urladdningsströmmarna försvåra i hög grad telegraferingen på långa undervattenskablar, hvarför särskilda anordningar måste vidtagas för att hindra deras skadliga inverkan på telegraftecknens tydlighet. R. R. (D. S—t.)

Laddningstäthet, *krigsv.*, är vid en krutladdnings förbränning vare sig i ett eldvapen eller i slutet rum förhållandet mellan laddningens vikt i kg. och laddningsrummets volym i liter. G. af Wdt.

Laddram, *krigsv.*, en till modern gevärsammunition använd stålskena, med hvilken flera patroner sammanhållas till ett patronknippe. Se fig. till Enhetspatron. G. af Wdt.

Laddskyffel, *krigsv.* Se Laddning 1.

Laddstake, *krigsv.* Se Laddstock.

Laddstock l. Laddstake, *krigsv.*, kallas en smal (cylindrisk eller konisk) stång af trä, järn eller fjäderstål, hvarmed krutladdning och kula nedföras i pipan på ett handeldvapen för framladdning. Den af laddstockens ändar, ”hufvudet”, som nedföres i pipan, är vanligen tjockare än den andra och, på träladdstockar, af järn eller beslagen med järn, koppar eller mässing. Den smalare ändan är vanligen gängad, för att kratsen (se d. o.) skall kunna fastskrufvas. Till handeldvapen för bakladdning användes icke laddstock, utan en *läkstång* l. *plunderstång* för pipans rengöring. De äldsta laddstockarna voro af trä. Järnladdstocken uppfanns 1698 af fältmarskalken Leopold af Anhalt-Dessau samt infördes 1730 vid preussiska infanteriet. I svenska armén behölls träladdstocken till strax före utbrottet af 1741 års ryska krig. H. W. W.*

Laddstocksbajonett, *krigsv.*, en af österrikarna och danskarna i slutet af 1700-talet använd laddstock, hvars öfre del utgjordes af en trekantig pik, hvilken, när laddstocken satt i sin ränna, kunde medelst en fjäder fästas midt för mynningen. H. W. W.*

Laddtyg, *artill.*, kallas de redskap, som behöfvas för eldgifning med en artilleripjäs, d. v. s. för dess laddande, affyrande och rengörande. G. af Wdt.

Läde (grek. *Λάδη*), liten forngrekisk ö vid kusten af landskapet Karien i Mindre Asien, belägen midt emot Miletos och till en del bildande dess hamn, men numera genom uppslamning från floden Maiandros förbunden med fastlandet. Vid L. stod 494 f. Kr. ett stort sjöslag, i hvilket de joniske grekernas flotta besegrades af perserna. Omedelbara följden däraf var Miletos' intagande och förstöring. A. M. A.

Lade (fnod. *Hlaðir*), gammal norsk gård på Strinden, 2 km. ö. om Trondhjem, nära Trondhjemsfjorden och Nidälfvens utlopp, var 870—1028 säte för 4 generationer af jarlar i Tröndelagen, *Ladejarlarna* (se Haakon, norska jarlar 1—3, Erik Haakonssön, Sigurd Haakonssön och Sven Haakonssön). Dessutom fanns där ett stort, i sagorna oftare omtaladt afgudatempel, som vid midten af 990-talet förstördes af Olof Tryggvesson. Efter Ladejarlarnas tid var L. de norske konungarnas residens och kom under medeltiden under Bakkes kloster. Strindens gamla stenkyrka, Lade kyrka, antages vara uppförd på det gamla gudahofvets grund. O. A. Ö.

Ladegaardsöen [-gårds-], halfö utanför Kristiania, numera vanligen kallad Bygdö (se d. o.) efter det medeltida namnet.

Ladejarlarna. Se Lade.

Ladenbe'rgia, *bot. farm.* Se Kinabark, sp. 77.

Ladenburg, Albert, tysk kemist, f. 1842 i Mannheim, blef 1873 ord. professor i kemi i Kiel och var 1889—1909 professor i Breslau. L. har utfört betydelsefulla arbeten inom den organiska kemien; bland dessa må nämnas syntesen af alkaloiden koniin, hvarigenom för första gången en alkaloid blifvit artificiellt framställd. Hans framställning af homatropin (se d. o.) har vunnit farmakologisk betydelse. Äfven till läran om stereokemien har L. lämnat viktiga bidrag. Vid tyska naturforskarmötet 1903 höll han ett mycket omtaladt föredrag om naturvetenskapernas inflytande på världsåskådningen. Han har utgifvit *Entwicklungsgeschichte der chemie* (1869; 3:e uppl. 1902) och *Handwörterbuch der chemie* (13 bd, 1883—96). H. E.

Ladesteder (''lastageplatser'') kallas i Norge små, vid hafvet liggande, stadslika samhällen (köpingar), som sakna stadsprivilegier. De uppkommo på 1500-talet till följd af den betydande trävaruexport, som då egde rum från norska hamnar till England och Holland. Borgare, som egde näringsrättigheter i någon af de större privilegierade städerna, slogo sig med anledning af denna export ned vid uthamnarna (''Udliggerborgere''). De små samhällen, som där uppstodo, fingo endast utföra varor till utländska hamnar, medan städerna däremot hade rätt både att lasta och att lossa. Åtskilliga försök, som från städernas sida gjordes att undertrycka ladestederne, misslyckades. Efter 1814 och i synnerhet efter den nya handelslagstiftningen (1842) är skillnaden mellan städer (''kjöbstæder'') och ladesteder mycket obetydlig. Den visar sig hufvudsakligen endast i vissa judiciella och administrativa förhållanden. Då t. ex. städerna hvar för sig eller flera tillsammans välja stortingsmän, utse ladestederne representanter gemensamt med kringliggande landsbygd. O. A. Ö.

Ladgerd, *nord. myt.*, en hos Saxo Grammaticus omtalad norsk sköldmö, Ragnar Lodbroks första älskade, som senare bistod honom i strid. Th. W.*

Ladgunn (isl. *Hlaðgunðr*), med tillnamnet Svanhvit, *nord. myt.*, en valkyrja, som omtalas i Volundarkvida. Hon var gift med Volunds broder Slagfinn. Th. W.*

Ladies [lēi'diš], eng., plur. af lady (se d. o.).

Lädikije (El-L., Latakia), stad i turkiska vilajetet Beirut (Syrien), vid Medelhafvet, midt emot Cypern, och omkr. 120 km. n. om Tarabolus (Tripoli). L. har en liten igengrundad hamn, åtskilliga ruiner från forntiden, flera europeiska konsulat och omkr. 22,000 inv., hvaraf omkr. 6,600 ortodoxa greker, med biskop, 1,600 gregorianska armenier, 1,200 maroniter, 300 rom. katoliker och 300 protestanter. Amerikaner ha där en missionsstation. Handeln omfattar hufvudsakligen export af den i trakten odlade ryktbara tobakssorten, Latakiatobak, samt silke, lakritsrot och badsvamp. L. är forntidens Laodikeia vid hafvet (*Laodicea ad mare*). (J. F. N.)

Ladino [-di'nå; eg. ''latin''], ett blandspråk med spansk grundval, hvilket är befryndadt med judetyska (se d. o.) och bildats af judar i Spanien. Det har spridts åt många håll, särskildt på Balkanhalfön.

Ladinos [di'nås], sp., eg. ''latiner'', i Mexico och Central-Amerika använd benämning på afkomlingar af hvita män och indianska kvinnor.

Ladinska språket. Se Rätoromanska språket.

Ladis, badort i Tyrolen, i öfre Inndalen, 1,190 m. ö. h. Svafvelkälla. Högre upp ligger badorten Obladis, 1,386 m. ö. h., med surbrunn.

Ladisläus. Se Vladislav.

Ladmirault [lamirå], Louis René Paulde, fransk general, f. 1808, d. 1898, tjänade i Algeriet från 1831 till 1852 och steg därunder till brigadgeneral (1848). Under italienska kriget 1859 förde han 2:a divisionen vid 1:a armékåren och utmärkte sig vid Melegnano (8 juni) och Solferino (24 juni), där han blef svårt sårad. 1866 utnämndes han till senator och fick 1867 befälet öfver 2:a armékåren (Lille). Vid krigets utbrott 1870 ställdes han i spetsen för 4:e armékåren, som kom att tillhöra marskalk Bazaines armé, med hvilken han deltog i slagen vid Metz och i fästningens dagtingan (okt. 1870). Efter att ända till krigets slut ha varit i tysk krigsfångenskap fick han befälet öfver 1:a armékåren af Versaillesarmén, med hvilken kår han 22 maj 1871 trängde in i Paris och kastade kommunarderna tillbaka ända till Montmartre, hvarigenom upproret kufvades. 1871—78 var L. guvernör i Paris. I det politiska lifvet deltog han sedan 1876 som vald medlem af senaten, där han slöt sig till högern och flera gånger af denna utsågs till vicepresident samt 1879 af vänstern insattes på samma plats. 1891 lämnade han senaten. C. O. N.

Lado [-då], förr hufvudort i egyptiska Ekvatorialprovinsen vid Hvita Nilen (5° n. br.), grundadt af Gordon i st. f. Gondokoro, men 1885 af Emin Pascha utbytt mot Wadelai. Det var jämte ett stort kringliggande område mellan Nilen och 30° ö. lgd utarrenderadt till Kongostaten (1894) för att bereda den tillträde till Nilen. 1906 bestämdes arrendetiden till Leopold II:s lifstid, hvarför området efter hans död (sommaren 1910) återföll till Sudan. Det skall nu förenas med Uganda. J. F. N.

La'doga. 1. (Fi. *Laatokka*) Europas största insjö, belägen i nordvästra Ryssland mellan guv. S:t Petersburg, Olonets och Viborg, har en längd i n. och s. af 208 km., en bredd af 126 km. samt en areal af 18,129 kvkm. Sjöns östra och södra stränder äro låga och delvis sumpiga, de norra och västra lågbergiga samt rika på vikar och öar. Störst af de senare äro Valamo och Konevits, båda med ryktbara kloster af samma namn. Djupet är växlande, i södra delen icke öfver 100 m., men i nordvästra delen 223 m. Höjden öfver Finska viken är 5 m. Icke mindre än ett sjuttital åar och floder mynnar ut i L., medförande vatten från otaliga mindre sjöar, som ligga omkring L. De största tillflödena äro Volchov från Ilmen, Sjass och Pasja från småsjöar och träsk i guv. Novgorod, Svir från Onega och Vuoksen från Saimavattnen. Sjöns enda aflopp är Neva, som flyter från sjöns sydvästra hörn till Finska viken. L:s vatten är mycket rent och kallt samt i en ständig, roterande rörelse längs västra stranden från n. till s. och längs östra från s. till n. Sjön börjar tillfrysa i okt., men först omkr. slutet af december äro de djupare ställena isbelagda, och isen börjar gå upp i slutet af mars. Vegetationen längs stränderna är fattig; de ofantliga skogar, som förr betäckte dem, äro nu nästan försvunna. Sjöns

fauna är dock tämligen rik; en art säl och några arktiska former af krustacéer påminna om sjöns forna samband med Ishafvet. Den stora mångfalden af sötvattensdiatomacéer, som finnas i gyttjan på de djupaste ställena, har också en arktisk karaktär. Sjöfarten är mycket liflig, men försvåras af dimmor och stormar. Kanaler ha därför anlagts längs södra stranden af sjön: Ladogakanalen, mellan Schlüsselburg vid Neva och Novaja Ladoga vid Volchov, Sjass-kanalen, mellan Volchov och Sjass, samt Svirkanalen, mellan Sjass och Svir. — 2. En vid Volchovs utlopp i L. liggande stad, var i forna tider befäst och intogs 1610 af svenskarna under de La Ville, som emellertid i början af 1611 åter uppgaf staden till ryssarna. Längre fram på året återtogs den emellertid och behölls sedan till fredsslutet 1617. 1. (J. F. N.) 2. L. W:son M.

Ladon, grekisk flod, detsamma som Rufia. Se Alfeios.

Ladrönerna, ögrupp. Se Marianerna.

Ladufogde, en i södra Sverige bruklig benämning, motsv. befallningsman i norra Götaland och i Svealand.

Ladugård, Fähus, byggnad för inhysande af nötkreatur och därjämte stundom äfven andra husdjur. Den bygges vanligen förenad eller i nära samband med öfriga kreatursstallar, loge och gödselstad, för att transporter af foder och gödsel samt kraftledningar till tröskverk, foderberedningsmaskiner m. m. må bli de minsta möjliga. I de fordom danska provinserna bilda vanligen alla husen en sluten fyrkant eller omge tre sidor af en rektangu-

Fig. 1. Nyare skånsk bondgård (ladugården och logen vinkelrätt mot boningshuset).

lär fyrkant (fig. 1). Vanligen är ladugården försedd med foderskulle ofvanpå kreaturens bostad. I norra Sverige förekomma af gammalt ladugårdar utan skulle, och på senare tider ha här och hvar byggts dylika enligt nyare konstruktioner, särskildt efter utländskt mönster, lanternin ladugårdar, i hvilka ladugårdsrummet upptill afslutas med en lanternin, men dessa bli vanligen i vårt klimat fuktiga. I norra Sverige brukar man allmänt

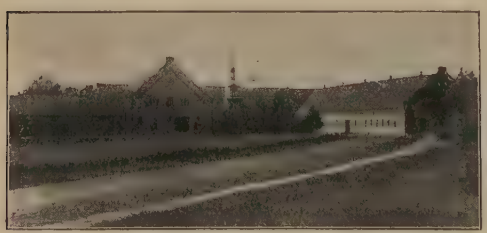

Fig. 2. Ladugård å Bjärka-Säby, Östergötland.

på ladugårdens ena vägg anbringa gödselgluggar, genom hvilka gödseln utkastas, eller ock bygges under ladugårdsrummet en *gödselkällare*, i hvilken spillningen nedkastas genom en lucka i golfvet. I båda fallen blir gödselns vård vanligen försummad och ladugården dragig. Förr stodo kreaturen vanligen bundna invid väggarna, men numera vanligen i dubbla längs- eller tvärgående rader (längs- och tvärladugård) antingen utefter *foderkrubbor*, skilda genom en *fodergång*, eller utefter ett gemensamt *foderbord* med en nedsänkt krubba vid hvardera sidan, hvilket senare, såsom

Fig. 3 Interiör af ladugården å Bjärka-Säby.

bekvämare, blir allt vanligare (fig. 3). Krubborna begränsas ofta af ett stängsel, af *nackreglar* och *kostakar*, genom hvilket kreaturen sticka in hufvudet till krubban. Stundom utgöres detta stängsel af ställbara *fodergrindar* (se fig. 3), genom hvilka korna afstängas från foderbordet mellan måltiderna och som ofta kunna fällas ned öfver fodret under fodringen. *Båsbalkar*, som förr plägade åtskilja båsen, förekomma numera sällan. *Pallen*, på hvilken djuren stå, bör luta svagt bakåt, för att urinen må nedrinna i den bakom varande *flo-* l. *gödselrännan*, som åter begränsas af *flon* l. *gödselgången*. Helst göras foderbord och hela golfvet af cementbetong för att bli täta. Vanligen finnas äfven *kättar*, hvari smådjur och sjuka djur gå obundna. Sällan gå alla djuren lösa i stora afdelningar af ladugården, s. k. *gödselstall*, emedan gödseln då under längre tid samlas under kreaturen. Ladugårdsrummet bör vara väl luftadt, hvartill fordras såväl vågrät som lodrät ventilering (genom vägg- och taktrummor). Utrymmet, som bör rätta sig efter kreaturens storlek, plägar växla, så att djurens plats är 1,8—2 m. lång och 1--1,3 m. bred, foderbord med krubbor 1,5—1,8 m., gödselrännor 0,3, floar 1,8—2,5 m. breda, plats i kätte 4—14 m² pr djur och hela utrymmet 3—8 kvm. pr djur. Höjd 2,2—3 m. H. J. Dft.

Ladugårdsfrihet, *kam.*, frälsemans rätt att jämte skattefrihet för den gård, som han bebodde, åtnjuta skattefrihet jämväl för en närbelägen gård, afsedd för ladugårdsskötsel. Grunden till detta privilegium lades, enligt Geijer, af Erik XIV 1562, då han beviljade frihet från rusttjänst för den till adelsmannens bostadshemman närmast belägna ”landbogården”. Kbg.

Ladugårdsgärdet, fält n. ö. om Stockholm,

strax utanför Ladugårdslands tull, utgör en del af k. Djurgården (se d. o. och kartan därtill). Det begagnades redan i början af 1700-talet som exercisplats för garnisonsregementena i Stockholm samt utvidgades något under Gustaf III och Gustaf IV Adolf, men det är egentligen genom Karl XIV Johan och lägenheter. Af dessa ladugårdars egoområde blefvo de delar, som lågo närmast staden, afsöndrade genom donationer till Stockholms stad 1639 och 1670. Inemot midten af 1600-talet började trakten bebyggas, sedan Stockholms magistrat genom drottning Kristinas öppna bref och privilegium

Ladugårdsgärdet, sedt från luftballong. Vattendraget t. v. är Lilla Värtan (med Värtahamnen), det t. h. Djurgårdsbrunnsviken. De kvadratiska etablissemangen äro; t. v. Lifgardets till häst kasern (vid Sturevägen) och Svea artilleriregementes (vid Valhallavägen), det större t. h. Svea och Göta lifgardens kaserner (vid Linnégatan) och därbortom vid viken Lifregementets dragoners.

hans åtgärder, som det erhållit sin nuv. stora utsträckning. På hans tid var det ofta manöverfält för hela arméfördelningar, men är nu vapenöfningsplats för de i Stockholm förlagda trupperna: Svea och Göta lifgarden, Lifgardet till häst, Lifregementets dragoner, Svea artilleriregemente, Positionsartilleriregementet och Svea ingenjörkår, hvilka alla utom den sistnämnda ha sina kaserner där, det förstnämnda äfven garnisonskyrka (Gustaf-Adolfskyrkan). På det s. k. Drottningberget vid L:s östra sida lät Karl XIV Johan uppföra en paviljong, den s. k. Borgen. Det som öfningsfält begagnade området har en areal af omkr. 150 har. Enär fältet ej längre anses tillräckligt stort som öfningsfält, har nytt sådant inköpts i Spånga och Järfälla socknar n. v. om Stockholm med betydligt större areal, och beslut har fattats att till beredande af inkomster för staten sälja delar af L. till byggnadstomter. Se därom Djurgården, sp. 576.

Ladugårdsgödsel. Se Kreatursgödsel.

Ladugårdshemman, *kam.*, frälsehemman, som i äldre tider sammanslagits med säterier som afvelsgårdar. För att betraktas som ladugårdshemman måste frälsehemmanen ligga inom samma socken som säteriet och på högst ½ mils afstånd från detta. Ladugårdshemmanen erhöllo enahanda skattefrihet som säterierna, undantagandes rå- och rörsfriheten, och räknades till ”ypperliga frälset”. Utom dessa ”frälseladugårdar” l. säteriladugårdar finnas i landet kungsladugårdar (se Kungsgård). Kbg.

Ladugårdslandet var tidigare namnet för Stockholms nordöstra stadsdel, med upprinnelse från de två kungsladugårdar, som anlades på k. Djurgården (den ena vid nuv. Skogsinstitutet, den andra i norra delen), bildade af förut till Klara kloster hörande 5 mars 1640 erhållit rättighet att sälja tomter därstädes med villkor, att detta skedde med företrädesrätt för kronans sjöfolk. 23 sept. 1663 befallde förmyndarregeringen, att en del af de då återstående ladugårdsegorna närmast staden skulle utskiftas till ”K. M:ts och rikets trogne män och råd, på det de dem med sirliga och förnäma lusthus samt träd- och örtagårdar skola bepryda och bebygga”, hvilket medgifvande begagnades af flera och gifvit upphof till gatunamn, sådana som Gref Magni- och Grefgatan. Bebyggandet af L. fortgick sedan, ehuru företrädesvis med mindre, oansenliga hus, och sedan, omkr. midten af 1870-talet, egde en synnerligen liflig nybyggnadsverksamhet rum därstädes, hvarigenom denna stadsdel i fråga om byggnadernas storlek och inredning samt gatornas bredd öfverträffade stadens öfriga delar. Arkitekturen blef dock mindre tilltalande (”Ladugårdslandsstil”). Särskildt storartade te sig emellertid från senare tid de breda, trädplanterade Birger Jarls gata, stadsdelens gräns i v., Strandvägen utmed Nybroviken, Narvavägen längst i ö., Karlavägens esplanad samt Valhallavägen, gräns i n. mot k. Djurgården. Frånsedt Humlegården (med k. biblioteket), Fredrikshof, de beslutade men ännu ej uppförda byggnaderna för Nobelinstitutet och Krigshögskolan, Artilleri- och ingenjörhögskolan, några andra läroanstalter (Högre lärarinneseminariet, Högre reallärоverket å Östermalm och folkskolor), den nya dramatiska teatern, kungl. stallet, Stockholms läns cellfängelse, upptages stadsdelen af enskilda hus; särskildt märkes den s. k. Villastaden närmast n. om Humlegården, hvilken efter sin anläggning på 1870-talet snart förlorade sin karaktär af villastad. Enligt beslut af stadsfullmäktige 16 juni 1885 fick stadsdelen namnet Östermalm. Efter att förut ha utgjort

en kyrkoförsamling, Hedvig Eleonora l. Ladugårdslands församling, omfattande äfven k. Djurgården, är den enligt k. br. 15 april 1904 från 1 maj 1906 jämte denna delad i tre församlingar: Oskars församling (östra delen), Hedvig Eleonora församling (mellersta delen) samt Engelbrekts församling (västra delen).

Ladugårdslands församling. Se Hedvig Eleonora, sp. 217.

Ladugårdslandsteatern. Se Stockholms teatrar.

Ladugårdsviken. Se Djurgården, sp. 571.

Ladulås. Se Magnus, svenska konungar 3.

Ladusvalan, *zool.* Se Hirundinidæ.

Lady [lēi'di], eng. (af angls. *hlaéfdige*, eg. "brödknåderska", husmoder, af *hláf*, bröd, och roten *dig-*, knåda), en engelsk kvinnotitel, som utgör motsvarighet dels till *lord*, dels till *gentleman*. Som adelstitel (framför namnet) tillägges lady i främsta rummet hustrun till en marquess, earl, viscount eller baron (omväxlande med de speciella och högtidliga frutitlarna *marchioness*, *countess*, *viscountess* och *baroness*), vanligen också hustrun till en baronet eller knight (lagligen skulle denna dock bära titeln "dame"). Vidare ges l dy som artighetstitel åt döttrarna till hertigar, markiser och grefvar, men sättes då framför förnamnet (t. ex. Lady Elizabeth R.); och om de gifta sig med ofrälse män, få de behålla ladytiteln. Eftersom yngre söner till hertigar och markiser af artighet tituleras lord, få deras hustrur heta lady, men med mannens för- och tillnamn efter (t. ex. Lady William G.). På 1400- och 1500-talen begagnades titeln om kungliga prinsessor och sattes framför deras dopnamn. Å andra sidan nyttjas beteckningen lady (som motsvarighet till gentleman) om hvarje bildadt fruntimmer med fint väsen och af god samhällsställning. I tilltal till en församling har *Ladies and Gentlemen* därför kommit att betyda "mina damer och herrar". — Som titel på jungfru Maria brukas af gammalt *Our lady* (Vår fru; efter lat. *Domina nostra*, fr. *Notre dame*); *Lady-chapel* kallas Mariakapellet i engelska katedralers kor, och *Lady day* är Vårfrudag. E. F—t.

Lady-chapel [lēi'di-tjä'pəl], eng. Se Lady.

Lady day [lēi'di dē'], eng. Se Lady.

Ladysmith [lēi'dismith], stad i brittisk-sydafrikanska kolonien Natal, vid Klip river, omkr. 1,000 m. ö. h. och vid järnvägen Durban—Johannesburg. 5,568 inv. (1904), flertalet färgade af afrikanskt, indiskt eller malajiskt ursprung; 2,269 voro hvita. Staden, uppkallad efter guvernören sir Harry Smiths maka, anlades 1851 och utgöres af en samling envåningshus af korrugerad järnplåt (eller tegel), omgifna af trädplanteringar. Endast stadshuset, ett par kyrkor och några få andra byggnader äro af solidare konstruktion och ha en mera monumental prägel. V. om staden finnes ett större barackläger ("Tin camp"), uppfördt 1897 för den engelska garnisonen (då omkr. 3,000 man).

Under det stora boerkriget kommo striderna om L. och operationerna med stadens befrielse som mål att utgöra ett helt för sig af stor betydelse för hela krigets förlopp. L. var nämligen på grund af sitt läge som knutpunkt för järnvägarna och landsvägarna från Transvaal och Oranjefristaten den viktigaste strategiska punkten i öfre Natal. Där upplades också, då 1899 ett krigsutbrott när som helst kunde befaras, större förråd af krigsförnödenheter afsedda för den i Natal opererande härafdelningen, men inga åtgärder vidtogos för stadens försvar. Sedan den vid krigets utbrott (okt. 1899) mot Transvaals gräns framskjutna engelska styrkan trängts tillbaka mot L., blef general Whites hela härafdelning (omkr. 13,000 man) 2 nov. innesluten där af en omkr. 22,000 man stark boerarmé under general Joubert. Boerna besatte den yttre gördeln af de L. omgifvande höjderna (Lombards kop, Isimbulvana, Middle hill, Rifleman's ridge, Surprise hill m. fl.), där de uppförde artilleri (delvis bestående af belägringspjäser), medan engelsmännen besatte och befäste den inre höjdgördeln (Cesars Camp, Wagon hill, Red hill, Cove hill, Junction hill, Devonshire post m. fl.). Den fyra månader långa belägringen karakteriserades på boernas sida af en trång inneslutning i förening med bombardemang för att medelst uthungring och afskärandet af vattentillförseln samt moraliskt tryck på invånarna framtvinga en kapitulation och på engelsmännens sida af ett segt fasthållande af de intagna ställningarna jämte mindre utfall med hufvudsakligt ändamål att tysta de belägrandes grofva artilleri. Endast en gång, natten till 6 jan. 1900, gjorde boerna ett allvarligt försök att genom stormning bemäktiga sig staden, men anfallet (mot Wagon hill) blef afslaget. Om general Bullers upprepade försök att bringa L. undsättning se Boerkriget. Efter Bullers seger vid Pieters hill 27 febr. 1900 upphäfde boerna belägringen, och dagen därpå inryckte undsättningsarméns förtraf i staden, där tillståndet då var bedrövligt: omkr. 2,000 man (sjuka invånare oräknadt) lågo sjuka i tyfus och rödsot, rationerna voro minskade till hälften, och artilleriammunitionen var nästan slut. Garnisonens förluster under belägringen hade utgjort omkr. 800 döda (flertalet till följd af sjukdom) och 600 sårade. White rönte mycket erkännande för den sega uthållighet, hvarmed han försvarat staden, trots han af Buller — sedan dennes tredje undsättningsförsök misslyckats — erhöll uppmaning att kapitulera. H. J—dt.

Laeffeld [läfält], Laeffelt l. Laffeld, by i belgiska prov. Limburg, nära Maastricht, där marskalken af Sachsen 2 juli 1747 i spetsen för 98,000 fransmän slog hertigen af Cumberland i spetsen för omkr. 82,000 man engelska och tyska trupper. (J. F. N.)

Laeken [läken], förstad n. om Bruxelles. 33,984 inv. (1909). Staden har uppstått kring det kung-

Slottet Laeken.

liga slottet L., som byggdes 1782—84 för österrikiske ståthållaren i Nederländerna. Napoleon I

köpte det 1806 åt sin gemål Joséphine och bebodde det själf tidtals. Därifrån utfärdade han krigsförklaringen mot Ryssland 1812. Leopold I dog där 1865, och hans dotter, den olyckliga exkejsarinnan af Mexico, Charlotta, är född på slottet och har som änka bott där några år. Slottet, som är omgifvet af vacker park med stora växthus, förstördes af vådeld 1890, men uppfördes åter (se fig.). I L. ligga den belgiska konungafamiljens grafvar. J. F. N.

Lælia Lindl., *bot.* Se Orchidaceæ.

Lælius, namn på en fornromersk familj, som synes ha stått i nära förbindelse med Scipionerna. Två af dess medlemmar äro särskildt bekanta, nämligen: 1. Cajus L., vän till Scipio Africanus d. ä. Han var denne följaktig till Spanien och bistod honom där med råd och dåd, särskildt som flottbefälhafvare. Äfven under fälttåget i Afrika var L. verksam och utmärkte sig i slaget vid Zama. På flera sätt använd i statens tjänst, blef han, ehuru icke tillhörande nobilitetens krets, troligen genom Scipios inflytande, för år 190 f. Kr. konsul jämte dennes broder Lucius. L. var en vältalig och personligen älskvärd man. — 2. Cajus L., den förres son, vän till Scipio Africanus d. y., var dennes medhjälpare vid eröfringen af Kartago, sedan befälhafvare i Spanien och 140 f. Kr. konsul. L. umgicks först med en plan att till afhjälpande af de sociala missförhållandena låta utdela statsdomäner ibland folket; men han afstod därifrån, då han insåg det häftiga motstånd, som måste möta, och fick därefter tillnamnet *Sapiens* (den förståndige mannen). Han var sedan Scipio behjälplig att kämpa mot Gracchernas och deras anhängares reformsträfvanden. L. var känd för vältalighet och skicklighet i språkets behandling samt för det intresse, hvarmed han omfattade och främjade den grekiska kulturen. Fint bildad samt grundlig kännare af Greklands litteratur och konstodling, ifrade L. för att romerska författare måtte träda i de grekiskes fotspår och skapa inhemska konstverk. Kring honom och Scipio samlades också en krets af vittra och för grekisk bildning nitälskande män, såsom skalderna Lucilius och Terentius, historieskrifvaren Caelius Antipater samt flera förnäma gynnare af vetenskap, vitterhet och konst. Sträfvandet inom denna krets gick särskildt ut på formfulländning och finhet, hvilka under den äldre tiden naturligt nog hade trädt tillbaka för innehållet. Som exempel på den nya smakriktningen kunna Terentius' komedier gälla, hvilka t. o. m. af somliga påstodos vara författade af L. R. Tdh.

Lænas, romersk plebejisk familj. Två af namnet äro särskildt bekanta: Cajus Popillius L., konsul 172 f. Kr., hvilken i Egypten tvang den syriske konungen Antiochos Epifanes till underkastelse, samt Publius Popillius L., den föregåendes son, konsul 132 f. Kr., hvilken ådrog sig popularpartiets oblidkeliga hat genom sin stränghet mot Tiberius Gracchus' anhängare. Därför genomdref Cajus Gracchus 123 f. Kr. en lag, som stadgade dödsstraff för en ämbetsman, som, utan romerska folkets medverkan, uttalade dödsdom öfver en romersk medborgare. Till följd däraf gick L. i landsflykt, men återvände efter optimatpartiets seger 121.

Laënnec [la-ene'kk], René Théophile Hyacinthe, fransk läkare, f. 17 febr. 1781 i Quimper, d. 13 aug. 1826 i Kerlouanec, blef 1804 med. doktor i Paris samt utmärkte sig snart för sina grundliga forskningar inom den patologiska anatomien och diagnostiken. Han anställdes 1816 som läkare vid Hôpital Necker i Paris och utbildade där vidare sin redan 1815 i ett medicinskt sällskap demonstrerade metod att medelst "auskultation" undersöka sjukliga företeelser hos lungorna och hjärtat, för hvilket ändamål han konstruerade ett särskildt instrument, det s. k. stetoskopet. Hans bok härom utkom 1819 under titeln *De l'auscultation médiate ou traité du diagnostic des maladies des poumons et du coeur, fondé principalement sur ce nouveau moyen d'exploration.* L. utnämndes 1822 till professor vid Collège de France och 1823 till professor i invärtes medicin vid medicinska fakulteten. R. T—dt.

Laensbergh [läsbär], Mathieu, belgisk matematiker, läkare och astrolog, lefde under förra hälften af 1600-talet i Liège. Med hans biträde utgaf boktryckaren där Streel en kalender för skottåret 1636 (*Almanach de Liège*), innefattande icke blott en almanack för året, utan, enligt tidens sed, äfven astrologiska förutsägelser (*prognostica*) om väderleksförhållanden och viktigare händelser, hvartill kom en afdelning med träsnitt illustrerade berättelser. I denna och följande årgångar intill 1647 skrifves L:s namn Lansbert; det föregås alltid af magistertiteln. Ännu utgifvas på flera orter i Belgien och Frankrike dylika spådomskalendrar ("Almanach liégeois") med L:s namn, och först på senaste tid har deras inflytande på folkets sinnen börjat märkbart aftaga. (K. B.)

Laer [lär], by i preussiska reg.-omr. Arnsberg (Westfalen). 6,923 inv. (1905). Stenkolsgrufvor.

Laer [lär] 1. Laar, Pieter de, holländsk målare af italienska landskap och italienska folkscener. Hans födelse- och dödsår äro okända, men troligt är, att han föddes före 1600 i Haarlem och, att döma af dateringen å bevarade verk, att han lefde ännu på 1650-talet. Om hans studieår känner man ingenting närmare. Man vet blott, att han redan 1623 bodde i Rom och att han där under 1630-talet umgicks med de franske målarna Giovanni del Campo från Cambrai och Claude Lorrain. På återväg till Holland besökte han Wien, där Frans Leux förgäfves sökte intressera kejsar Ferdinand III för honom. L. återvände därför till Haarlem, där han fortfor att odla den målningsgren, hvars konstnärliga upptäckare han var: ofta humoristiskt, alltid burleskt pittoreskt behandlade motiv ur det italienska folklifvet, i hvilken af samtiden mycket omtyckta konstart han fick en mängd efterföljare, såsom Jan Miel, H. van Lin, Andries Both, Thomas Wijck, italienaren Cerquozzi, m. fl. — ja äfven Philips Wouwerman rönte inflytande af honom. Med anledning af det öknamn, Bamboccio, som han fick i Rom på grund af sin vanskaplighet, kallades dylika, länge synnerligen popu-

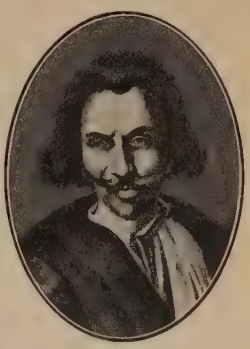

P. de Laer. Efter ett självporträtt.

lära framställningar *bambocciader* (se d. o.). Hans egna arbeten, fordom högre skattade än nu, börja att bli rätt sällsynta i gallerierna, från hvilka de undan för undan måst utmönstras, därför att taflornas undermålning med bolus ofta dömt dem till en för tidig undergång. Ännu träffas dock L:s taflor i ett flertal utländska museer, men icke i Sverige, så framt icke ett bonom sedan gammalt tillskrifvet *Landskap med ryttare* på Boo i Närke, hvilken tafla hittills icke närmare undersökts, verkligen skulle vara af hans hand. — L. utförde många etsningar af högt konstvärde. O. G—g.

Læråðr, fnod. Se Lärad.

Lærdomslistaféiag. Se Isländska litteraturen, sp. 967.

Laermans [lär-], Eugène, belgisk målare, f. 1864, studerade vid akademien i Bruxelles, målar bondelif och särskildt fattigmanslif i ett sträft förenkladt kompositionssätt, som med all rätt blifvit liknadt vid Jan Brueghel d. ä:s bondemålningar. Primitiv enkelhet och samlad styrka röjdes redan i hans debuttafla *Begrafning* (1891) med liktåget, som passerar in genom porten i kyrkogårdsmuren. L. framställer gärna personer i rask gång, vagabonder, tiggare, fyllbultar med vacker natur som bakgrund: triptyken *Emigranter* (1896, Antwerpens museum), *Vägen till hvilan* (1897), museet i Bruxelles), *Vandrarna* (La tribu errant), *Det förlofvade landet*, *Bönder* (som gå till arbetet), *Den druckne*, som af sin hustru och lilla dotter ledes hem, *Den blinda och den lama*, *Framåt* (arbetarhopen med sina fanor stormar fram i en trång passage mellan stängande murar, fram mot den uppgående solen), *De af ödet utstötta* (tre vagabonder passera förbi en stad, utst. 1910). L. har dock äfven behandlat sådana motiv som *Böndernas aftonpromenad*, *Aftonbönen* ute på hafsstranden (Dresdengalleriet), *Bypolitiker*, *Byn sofver*, *Tystnad* (kyrkogård med en ensam gumma, utst. 1910). Jfr monografi af G. Van Zype 1908. G—g N.

Laeˈrtes (grek. *Λαέρτης*), *grek. myt.*, fader till Odysseus (se d. o.). Af Homeros framställes han i Odyssén som en af ålder och sorger bruten man, som, fjärran från människors sällskap, på landet framsläpar ett ensligt och tungt lif, mest sysselsatt med skötandet af sin trädgård och sin vinplantering. Efter Odysseus' återkomst till Ithaka förlänade honom gudinnan Athena ånyo ungdom och krafter, så att han t. o. m. kunde deltaga i striden mot dem af Ithakas inbyggare, som ville hämnas de af Odysseus bestraffade friarnas död. I sina yngre dagar hade han eröfrat staden Nerikos och enligt Apollodoros äfven deltagit i den kalydonska jakten och i argonauternas härfärd. A. M. A.

Læstadianiˈsmen, en religiös riktning, som har till upphofsman prosten Lars Levi Læstadius (se denne), hvilken 1826 tillträdde befattningen som kyrkoherde i Sveriges nordligaste församling, Karesuando. Befolkningen där, hufvudsakligen lappar, befann sig vid Læstadius' ditkomst i ett tillstånd af andligt mörker och sedligt förfall. Dryckenskap, rentjufnad och ett otuktigt lefverne voro allmänna i församlingen. Læstadius grep sig redan från början an med ett nitiskt arbete till församlingens höjande i kristlig upplysning och sedlig tukt. Det dröjde dock nära två årtionden, innan några större frukter af hans verksamhet blefvo skönjbara. 1844 genomgick Læstadius en inre kris och ändrade vid denna tid fullständigt sitt predikosätt: han började använda ett synnerligen realistiskt och rent af rått språk i sina predikningar. Hans förkunnelse fick en öfvervägande lagisk prägel. Synden målade han i de krassaste färger för att göra den vederstygglig i sina åhörares ögon och väcka afsky därför. Ironiens vapen förstod han ock att svänga. Genom bilder och liknelser, hämtade ur den alldagliga erfarenheten, gjorde han sin framställning fängslande. Lasten och obotfärdigheten gisslade han på det hänsynslösaste sätt. I synnerhet vände han sig våldsamt mot "dryckenskapsdjäfvulen". Den ton Læstadius anslog var sådan, att hans församling förstod den. Många sade visserligen i början: "Prästen har blifvit galen", men folket strömmade i täta skaror till kyrkan, och snart var en allmän och genomgripande väckelse i full gång. 1849 transporterades Læstadius som kyrkoherde till Pajala församling, där han fortsatte med sina väckelsepredikningar ända till sin död (1861).

Den læstadianska väckelsen spred sig hastigt till alla de finsktalande församlingarna i Norrbottens län samt inåt Finland och till nordligaste Norge. Härtill bidrog icke oväsentligt en skara lekmän af såväl den bofasta befolkningen som af lappallmogen, hvilka Læstadius utsände för att utbreda rörelsen. Till en början bestod deras verksamhet i att läsa upp Læstadius' predikokoncept för folket. Men snart nog började de själfva utlägga bibeln och predika med egna ord. Den förnämste af alla læstadianska lekmannapredikanter var Johan Raattamaa (d. 1899) från Saivomuotka i Karesuando, som efter Læstadius' död var rörelsens obestridt erkände ledare. Raattamaa utformade de speciellt læstadianska lärosatserna, som i Læstadius' egen förkunnelse aldrig fått någon fast formulering. Han gaf ock rörelsen en mera evangelisk riktning. Læstadianismens nuvarande utbredning är icke så ringa. I *Sverige* är den förhärskande i alla finsktalande församlingar och bland lapparna n. om Lule älf. Äfven i åtskilliga svensktalande församlingar förekomma læstadianer mer eller mindre talrikt, såsom i Neder-Kalix, Öfver-Kalix, Öfver-Luleå, Luleå stad m. fl. Den læstadianskt påverkade befolkningen i Sverige torde kunna beräknas till omkr. 25,000 personer. I *Finland* har rörelsen sin största utbredning (jfr Hihhuliter). Hela norra Finland är i stort sedt læstadianskt. Men äfven i öfriga delar af landet har denna riktning sina anhängare ända ned till Helsingfors och Åbo. I nordligaste *Norge* är læstadianismen jämväl tämligen talrikt företrädd, särskildt i Finnmarkens och Tromsö amt, men äfven till någon del i Nordlandens amt. Slutligen finnes i *Nord-Amerikas förenta stater* ett antal læstadianska församlingar, grundade af invandrare från Finland och Sverige.

Læstadianerna lägga stor vikt vid sin speciella *läruppfattning*. Det är hufvudsakligen i läran om bikten och absolutionen samt i läran om Guds ord, som de afvika från den allmänna kyrkoläran. Deras säruppfattning i dessa stycken får sin förklaring ur deras åskådning om församlingen och dess betydelse. Församlingen, som icke är organiserad i någon förening eller yttre sammanslutning, utan sammanhålles genom inre andliga band, framför allt genom gemensamhet i bekännelsen, uppfattas som

”de troendes” (d. v. s. læstadianernas) samfund. Den enskilda människan kan icke komma i någon gemenskap med Gud utan församlingens förmedling. Inför henne måste synderna biktas och genom henne förlåtelse meddelas. Församlingen ensam har makten att lösa och binda, att förlåta synder och behålla dem. Kristus har afstått från det omedelbara utöfvandet af denna makt och öfverlåtit den åt sin församling enligt Matt. 18: 18 m. fl. ställen i nya testamentet. Ingen kan gå direkt till Gud med sin syndabekännelse eller af honom omedelbart få förlåtelse. Kravet på *offentlig bikt* ingår alltså i lärouppfattningen. Emellertid har detta kraf småningom modifierats därhän, att predikanterna eller andra rättrogna læstadianer kunna å församlingens vägnar mottaga bikt och meddela absolution. Men förbi denna trånga port slipper ingen in i Guds rike. I regel uppställes ock det villkor, att botgöraren skall, så vidt det står i hans makt, godtgöra, hvad han brutit mot andra människor, eller åtminstone bedja dem om förlåtelse. Genom församlingen är det vidare, som Guds ord göres lefvande och kraftigt. Bibeln är visserligen Guds uppenbarade ord och det enda rättesnöret för tron. Men det skrifna ordet är i sig själft en död bokstaf, som blir lefvande först genom den muntliga utläggningen i församlingen. Genom ordets läsande kan ingen komma till tro och ny födelse, ty ”tron är af predikan”. Det är blott genom den muntliga förkunnelsen, som den Helige ande verkar nytt lif. Men för den, som genom församlingen mottagit Guds ande, är äfven läsningen af Guds ord betydelsefull för det andliga lifvets näring. Äfven i några andra punkter skiljer sig læstadianismen från kyrkans uppfattning. Sålunda förnekas dopets pånyttfödande kraft, och bönen förklaras fruktlös, då den bedes af opånyttfödda. De fleste læstadianer anse, att vi nu lefva i det tusenåriga rikets tid o. s. v. Men dessa punkter betonas icke så starkt som de förutnämnda skiljelärorna. Læstadianernas bönesammankomster hållas vanligen i bondpörtena. På några ställen äro särskilda bönhus uppförda. Deras predikanter ha ingen boklig utbildning. De äro bönder eller arbetare, som mellan predikoresorna vanligen arbeta i sitt yrke. På sina predikoresor fara de minst två, oftast flera tillsammans, men aldrig en och en. De åtnjuta ingen lön, utan erhålla frivilliga gåfvor samt uppehälle under resorna. Då de komma till en by, stanna de där och hålla sammankomster minst en vecka i sträck eller därutöfver. I samlingslokalen placera de sig i rad bakom ett bord och predika i tur och ordning. Vid predikan intaga de alltid sittande ställning. En egendomlig företeelse för læstadianismen äro de s. k. ”liikutuksia” (rörelser). Dessa bestå i våldsamma känsloutbrott, som taga sig uttryck i ljudliga snyftningar och rop, i hoppande och handklappningar samt i omfamningar och vaggande kroppsrörelser m. m. Sådana känsloutbrott äro vanligast hos kvinnorna och inträda i synnerhet, då predikanten i målande färger och med beslöjad röst skildrar Kristi lidande eller den eviga salighetens härlighet. Vid nattvardsgångar pläga äfven liikutuksia förekomma, ehuru numera sparsammare än förut. Læstadianerna lägga stor vikt vid yttre flärdlöshet och enkelhet i klädedräkt. Allt, som kan få sken af prål, fördöma de som syndigt. De tåla t. ex. icke gärna, att en kvinna går klädd i hatt eller att någon bär gyllne klockkedja och guldringar etc. Læstadianerna själfva utmärka sig genom sträng enkelhet och de uppriktige bland dem äfven genom fromhet, redbarhet och nykterhet. Till kyrkan och prästerskapet intaga de en visserligen kritisk, men dock i grunden vänskaplig hållning. De besöka kyrkans gudstjänster, taga nattvarden i kyrkan och låta döpa sina barn af prästen. De betrakta sig som rätta medlemmar af kyrkan och vilja icke vidkännas benämningen sekt. I prästen se de dock mindre själasörjaren än den kyrklige ämbetsmannen, som har den yttre förvaltningen af nådemedlen om hand.

Inom læstadianismen ha på senare tider schismer börjat uppstå. Så länge Raattamaa lefde, lyckades han hålla rörelsen någorlunda samman. Men efter hans död inträdde genast söndring. Inom Gällivare och Jukkasjärvi socknar fanns ett parti, som hängde fast vid den ursprungliga, exklusivt dömande och lagiska læstadianismen. Efter Raattamaas död vågade målsmännen för detta parti öppet framträda. De fördömde den mera evangeliska riktning, som småningom vunnit insteg i rörelsen, och 1901 kom det till formlig brytning. Vid denna spelade jämväl maktfrågan mellan predikanterna in som en väsentlig faktor. Det strängare lagiska partiet kallas gemenligen *västlæstadianism*. Detta har sin hufvudsakliga utbredning inom vissa delar af Gällivare och Jukkasjärvi församlingar. I motsats häremot benämnas de öfrige *östlæstadianer*. Äfven bland læstadianerna i Finland råder en schism, som är af något äldre datum. Där finnes en riktning, som kallar sig ”Den nya väckelsen” (fi. *Uusi heräys*). Denna erkänner icke den allmänna læstadianismen, sådan den historiskt utvecklat sig, som en rätt kristendom och äkta læstadianism. Under det de gamle læstadianerna lägga nästan all vikt på syndaförlåtelsen, betona de nyväckte jämväl helgelselifvet, och de erkänna ingen læstadian för en rätt kristen, med mindre han genomgått en ny väckelse. Försök att åstadkomma försoning mellan de båda partierna ha gjorts, men hittills utan resultat. Äfven i Norge och Amerika ha dyningarna af de svenska och finska schismerna gjort sig märkbara.

O. B.

Læstädius. 1. Lars Levi L., väckelsepredikant, botanist, f. 10 jan. 1800 i Arjepluog, d. 21 febr. 1861 i Pajala, blef student i Uppsala 1820, prästvigdes 1825 och förordnades att förestå missionärtjänsten, en tid äfven pastoralvården, i Arjepluog, utnämndes s. å. till pastor i Karesuando och tillträdde kyrkoherdebeställningen 1826, men förflyttades 1849 till Pajala. L. var en mycket framstående kännare af norra Skandinaviens fanerogamer.

För studium af dessa och deras utbredning företog han omfattande resor i samtliga svenska lappmarker och angränsande delar af Norge samt öfre Norrland 1819—21, 1824—31 och i Torne lappmark äfven senare. 1822 reste han i sällskap med dåv. botanices

demonstrator G. Wahlenberg i Skåne, och 1838 åtföljde han den franska vetenskapliga expeditionen under Gaimards ledning genom Lappland och meddelade densamma åtskilliga upplysningar till Lapplands kännedom. L. var led. af Vet. soc. i Uppsala (1839). Hans viktigare afhandlingar och uppsatser på den deskriptiva botanikens och växtgeografiens områden äro tryckta hufvudsakligen i Vet. akad:s handlingar (1822, 1824 och 1826), i Vet. soc:s "Nova acta" (1839) och i "Botaniska notiser" (1856—58). Dessutom utgaf han religiösa skrifter på lapska, finska m. m. Genom sina stränga botpredikningar framkallade L. bland sina åhörare en rörelse, som djupt ingrep i deras andliga lif (se Læstadianismen). Om L. som präst se J. A. Englunds biografi i "Teol. tidskr." 1874—76.

2. Petrus L., den föregående broder, lappmarksmissionär, f. 9 febr. 1802 i Arjepluog, d. 6 aug. 1841, blef 1820 student i Uppsala och prästvigdes 1825 i Härnösand, begaf sig därefter (på skidor) åter till Uppsala och aflade 1826 filos. kandidatexamen jämte disputationsprof för magistergraden. I slutet af s. å. erhöll L. — i enlighet med den 1820 vidtagna anordningen af lapparnas undervisning — förordnande att bestrida missionärtjänsten i Pite lappmark. 1831 tog han pastoralexamen efter att ha specimenerat i Uppsala. Sedan han s. å. afgifvit ett vidlyftigt betänkande om undervisningsverket i Lappmarken, förordnades han hösten 1832 till visitator i lappmarksförsamlingarna för de tre följande åren och blef tillika skolkollega i Piteå. 1834 utnämndes han till kyrkoherde i Vibyggerå pastorat af Härnösands stift, på hvilken plats han sedan verkade till sin död. Ett af L. 1835 uppgjordt fullständigt förslag till anordning af de kyrkliga förhållandena i Lappland blef grunden till reglementet för Ecklesiastikverket i Lappmarken af 14 apr. 1846. I *Journal af Petrus Læstadius, för första året af hans tjenstgöring såsom missionaire i Lappmarken* (1831; 2:a uppl. 1836; ånyo utgifven 1861, i samlingen "Böcker för folket" och i utdrag 1900; belönt med Lundbladska priset af Svenska akad. 1832) samt *Fortsättning af Journalen öfver missionsresor i Lappmarken, innefattande åren 1828—1832* (1833) skildrade L. på ett lifligt och tilltalande språk sin af mödosamma och ofta lifsfarliga resor uppfyllda missionärsverksamhet, lapparnas seder och nybyggarlifvet i Lappmarken. En annan skrift af L. är *Tankar om fattigdomen och fattigvården i Sverige* (1840). — L. var en hängifven vän till lapparna och en nitisk främjare af norrländsk kultur. Kort, men betydelsefull och välsignelserik var hans verksamhet i kyrkans tjänst. Se E. Curtelius, "Petrus Læstadius" (1909). 1910 utfärdades upprop till insamling af medel för resande af en vård på L:s graf på Vibyggerå gamla kyrkogård. 1. T. K. 2. (E. M. R.)

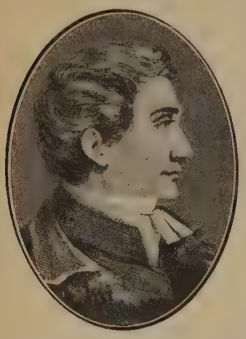

Læstry'gones, lat. Se Laistrygoner.

Læsö. Se under Lä-.

Lætäre (lat., "fröjda dig!"), benämning på midfastosöndagen med anledning af begynnelseorden i den förr inom romersk-katolska kyrkan på den dagen brukliga introitus (se d. o.), *Lætare Jerusalem* (Es. 54: 1).

Læti'tia, *astron.*, en af småplaneterna.

Lætus, Julius Pomponius (italiensk namnform Giulio Pomponio Leto), italiensk humanist, f. 1425 i Salerno, d. 1498, studerade i Rom under Laurentius Valla, hvilken han 1457 efterträdde som professor i romersk vältalighet vid Gymnasium romanum och stiftade en "akademi", hvars medlemmar togo klassiska namn och där han innehade rang som "pontifex maximus". Påfven Paul II tyckte, att denna form af humanism smakade af hedendom och kätteri, lät häkta honom och upphäfde akademien, som först under Sixtus IV fick återtaga sin verksamhet; den fortsattes, till dess konnetabeln af Bourbon 1527 stormade Rom. L. själf fortsatte läroverksamheten i Rom till sin död. Bland hans lärjungar voro flera af tidens lärdaste män. Hans arbeten, skrifna på ren och fin latin, samlades efter hans död (*Opera Pomponii Læti varia*, 1521).

Laf, *bot.* Se Lafvar.

La Fare [fār], Charles Auguste de, markis, fransk skald och memoarförfattare, f. 1644, d. 1712, deltog i fälttågen 1667 och 1672—74 under Turenne och framlefde sedan sin tid under en epikureisk sysslolöshets njutningar. Han hörde till Ninon de l'Enclos' utvalda krets och utgaf "Poésies fugitives" tills. med Chaulieu (se d. o.). Hans *Mémoires* (1715) förena politisk fördomsfrihet med teckningens finhet. En samling af hans "Poésies, mémoires et réflexions" utgafs 1755 (2 bd).

La Farge [fā'ʃ], John, amerikansk målare, f. 1835 i New York af franska föräldrar, d. 1910, kom 1856 till Paris, studerade sedan i München, Dresden och England samt reste två gånger till Indien och Japan. Hans främsta verk faller inom det dekorativa måleriet (fresker och kompositioner till fönstermålning i Boston och annorstädes). Han var äfven en ansedd lärare och författare. Bland hans litterära alster märkas *An artist's letters from Japan* (1887), *Considerations on painting* (1895) och *Great masters*. G—g N.

Lafargue [lafa'rg], Fernand, fransk författare, f. 1856, d. 1903, är känd genom *La fausse juste* (1885), *Les ouailles du curé Fargeas* (1899; prisbelönt af Franska akad.) m. fl. romaner.

La Farina, Giuseppe, italiensk politiker och skriftställare, f. 1815 i Messina, d. 1863 i Turin, lefde under 1840-talet i Florens som politisk flykting från Sicilien, utgaf vid denna tid flera historiska arbeten och uppsatte 1847 tidningen "L'Alba" som organ för frihets- och enhetstanken uti Italien. Vid de revolutionära rörelsernas utbrott 1848 återvände han till Sicilien och tog verksam del i ledningen af upproret därstädes, begaf sig efter dess undertryckande (april 1849) öfver Frankrike till Turin och stiftade där föreningen *Società nazionale* med Italiens enhet under den savojiska dynastien som mål. Under krigshändelserna på Sicilien 1859 ditsändes han af Cavour för att bevaka Sardiniens intressen och verkade så ifrigt för Siciliens omedelbara införlifvande med riket Sardinien, att Gari-

baldi ansåg sig böra arrestera honom. 1861 valdes han till medlem af italienska parlamentet. L. författade bl. a. *Istoria documentata della rivoluzione siciliana* (2 bd, 1850—51) och *Storia d'Italia del 1815 al 1850* (6 bd, 1851—52; 2:a uppl. 1864). Af Franchi ha utgifvits hans *Scritti politici* (2 bd, 1870) och hans *Epistolario* (2 bd, 1869). Jfr Biondi, "Di Giuseppe La Farina e del risorgimento italiano dal 1815 al 1863" (2 bd, 1893). (V. S—g.)

La Fayette [lā fē-e't], stad i nordamerikanska staten Indiana, vid floden Wabash och ändpunkten af Wabash—Erie-kanalen. 18,116 inv. (1900). Staden, som är den största af de många städer inom unionen, som uppkallats efter den franske generalen, är en järnvägsknut, där 4 järnvägslinjer mötas. L. anlades 1825 och har en 1869 grundad teknisk högskola, kallad *Pardue university*, med 180 lärare och 1,936 stud. (1909). (J. F. N.)

La Fayette [lafajä't], Marie Madeleine de, grefvinna, fransk författarinna, f. 1634, d. 1693, hette urspr. Pioche de la Vergne, röjde tidigt skarp intelligens och liflig håg för studier samt undervisades i latin och hebreiska af den något pedantiske Ménage, som blef hennes svartsjuke beundrare och trofaste vän till det sista. 1655 ingick hon ett resonemangsparti med grefve J. F. Motier de La Fayette, på hvars slott i Auvergne hon vistades ett par år; men sannolikt på grund af brytning med mannen bosatte hon sig i Paris, där till hennes intimaste umgängesvänner i hemmet vid Rue de Vaugirard hörde markisinnan de Sévigné, som ständigt omnämner henne i sina ryktbara bref, och hertig de La Rochefoucauld. Hon spelade tidtals en framstående roll vid Ludvig XIV:s hof. Därtill medverkade bl. a. hennes vänskapsförbindelse med den unge konungens favorit, Karl I:s landsflyktiga dotter, prinsessan Henriette, hvars sista stunder hon gripande hugfäst i det lilla historiska mästerverket *Vie d'Henriette d'Angleterre* (1720; bästa uppl. 1882), under det att hennes först 1731 utgifna *Mémoires de la cour de France pour les années 1688—89* (ny uppl. 1890) är en mera allsidig och nyktert hållen tids- och sedeskildring. I hög grad belysande för L:s stora inflytande vid hofvet, men därjämte för hennes intriger till förmån för sin ungdomsväninna Jeanne-Baptiste de Nemours, änka ("Madame Royale") efter hertigen af Savojen, äro de af Perrero offentliggjorda "Lettere inedite di Mad. de L." (1880). I Hôtel de Rambouillet och i andra vittra kotterier var L. någon tid en af stjärnorna. Hon bemödade sig dock att ej framstå som en "femme savante", och med sin kärlek till uppriktighet och äkthet undgick hon i sällsynt grad preciösernas onatur. Förbindelsen mellan La Rochefoucauld och grefvinnan de L. blef under årens lopp alltmera passionerad, och de utöfvade både rent personligen och intellektuellt djupt inflytande på hvarandra. Hertigens död 1680 var ett slag, hvarifrån L. knappt någonsin repade sig, men hennes betraktelsesätt blef med åren sant religiöst. Sina sista af allt svårare sjuklighet fördystrade år tillbragte hon i afskildhet från världen. — L:s anonymt utgifna novell *La princesse de Montpensier* (1662; ny uppl. 1849) är märklig som förstudie till hennes litterära hufvudverk. Mera beaktad af samtiden blef den i La Calprenèdes och mademoiselle de Scudérys maner komponerade romanen *Zayde, histoire espagnole* (1670; ny uppl. 1826; urspr. med L:s litteräre medarbetares, Segrais', namn ensamt på titelbladet), hvars mest intressanta episod är författad af La Rochefoucauld, som under lätt igenkännlig mask figurerar bland bokens hjältar. Sällsynt fri från konventionalism är L:s berömda mästerverk *La princesse de Clèves* (1678; ny uppl. 1881, utg. af Lescure, och praktuppl. med förord af Anatole France 1889). Ur olika synpunkter är denna skapelse, en af världslitteraturens första och förnämsta verkligt psykologiska romaner, lika epokgörande. Redan sedemålningarna i sin genomskinliga tids- och lokalfärg äro ypperliga. För första gången skildras här i romanform den *gifta* kvinnans kärlekskonflikter. Här framträder ej längre (såsom i otaliga fabliåer, contes och teaterpjäser) den äkta mannen som tölp eller dumbom, utan sympatisk. Ovanligt klarsynt och före sin tid är författarinnan i romanens enkla och djupa upplösning; utan religiös bismak i tidens anda förhärligas den rent mänskliga dygden. "La princesse de Clèves" är vidare den första moderna roman, där ett kvinnohjärta blottas och pejlas in i sina hemligaste skrymslen. Den har kallats en tragedi af Racine på prosa; passionens alla gradationer från uppkomsten till katastrofen analyseras med subtil konst. Dock framställes ej här som hos Racine lidelsens elementära och omotståndliga makt. Snarare är Corneille mönstret — själfva temat, frånsedt det religiösa, erinrar om "Polyeucte" —: kampen mellan böjelse och plikt och kärlekens underkastelse under hederns kraf. Det är sina egna själsstrider, grefvinnan de L. biktar i ett språk af diskret färgglans, i en stil, som förenar charme och energi, delikatess och patos, i en form, sällsynt smidig, nyanserad, harmonisk och ofta i sin eleganta korthet och skärpa vittnande om närvaron och den direkta inflytelsen af hennes hjärtas förtrogne, "Maximernas" författare. — L:s "Oeuvres complètes" utgåfvos senast 1882. — Se A. Barine, "Madame de la Fayette, d'après des documents nouveaux" (i "Revue des deux mondes", 1880), d'Haussonville, "Madame de la Fayette" (1891; ny uppl. 1896), och Scheuer, "Frau v. L." (1898). E. A—ie.

La Fayette l. Lafayette [lafajä't], Marie Joseph Paul Roch Yves Gilbert Motier de, markis, fransk krigare och statsman, f. 6 sept. 1757 på slottet Chavagnac i Auvergne, d. 20 maj 1834. Han var kapten vid dragonerna, då nordamerikanerna afgåfvo sin själfständighetsförklaring (1776). Den nittonårige krigaren greps af en obetvinglig lust att på frihetsmännens sida kasta sig in i striden mot engelsmännen, utrustade på egen bekostnad (han hade efter föräldrarna ärft en furstlig förmögenhet) ett fartyg och stod just i begrepp att lämna Frankrike, då han på engelske ambassadörens föreställningar arresterades af regeringen.

Han lyckades rymma ur arresten och, ehuru förföljd af två engelska kryssare, komma öfver till Amerika. Där erbjöd han sig att tjäna utan sold och som frivillig, och kongressen gaf honom ”till följd af hans nit, lysande börd och förbindelser” generalmajors rang (1777).

I slaget vid Brandywine (11 sept. s. å.) fick L. sitt elddop och en blessyr. Hans där ådagalagda bravur förmådde Washington att åt honom utverka befälet öfver en division, och han kämpade oförskräckt vid återtåget från Barren hill (19 maj 1778) samt vid anfallet på engelsmännens ställning vid Monmouth. Sedan äfven Frankrike (1778) förklarat England krig, gjorde L. (jan. 1779) ett sex månaders besök i sitt fädernesland, där han arbetade för Amerikas sak. Efter återkomsten till Förenta staterna och ända till hösten 1781 hade han till uppgift att leda försvaret af Virginia och bidrog i hög grad till lord Cornwallis' kapitulation vid Yorktown sistnämnda år. Efter återkomsten till Frankrike belönades han af Ludvig XVI med samma militära grad vid franska armén som den han haft vid den amerikanska. 1784—85 gjorde L. ett tredje besök i Amerika och hälsades öfverallt med stort jubel. 1789 var L. ett af adelns ombud i les états généraux (riksständerna) och slöt sig i den ödesdigra konflikten mellan tredje ståndet och konungamakten genast till det förra. Populär för sina amerikanska hjältedater, svärmande för friheten, utan egennytta, men också utan att klart fatta sitt mål i sikte samt ej litet lysten efter folkgunst, kom han att intaga en framskjuten plats i början af den franska revolutionen. Efter mönstret af Jeffersons självständighetsförklaring uppsatte L. och framlade i konstituerande församlingen 11 juli 1789 den ryktbara ”förklaringen öfver människans rättigheter” (se Déclaration des droits de l'homme). Dagen efter anfallet på Bastiljen (14 juli s. å.) utropades han till öfverbefälhafvare för det nybildade nationalgardet i Paris, inlade stor förtjänst om dess organisation och blef för en tid genom sin ställning som högste chef för Frankrikes samtliga nationalgarden en mäktig man. Han var ej främmande för anstiftandet af det beryktade kvinnotåget till Versailles 5—6 okt. 1789, hvarigenom den kungliga familjen, som han därvid med möda räddade från misshandel, tvangs att inflytta till Paris och därigenom råkade i större beroende af nationalförsamlingen och nationalgardet. Han var också synnerligen hatad af rojalisterna, som i honom sågo en af revolutionens främsta anstiftare. Men äfven hos radikalerna (jakobinerna), hvilkas öfverdrifter han ogillade, förlorade han snart fotfäste. Hans program: ett inskränkt konstitutionellt konungadöme med folkrepresentation, jury, press- och religionsfrihet samt utan adel och privilegierade klasser, tycktes dem vara ett för litet steg framåt från absolutismen. L. undertryckte med vapenmakt det republikanska upprorsförsöket 17 juli 1791 och deltog i det strax därefter följande upprättandet af feuillantklubben. Efter konstitutionens antagande (sept. s. å.) drog L. sig tillbaka till sina gods, men kallades vid utbrottet af kriget mot Österrike (våren 1792) att taga befälet öfver Ardennerarmén. Hans uppmärksamhet upptogs dock mindre af kriget än af jakobinernas allt djärfvare operationer i Paris. Han såg den fara, som från deras sida hotade den dåvarande samfundsordningen i Frankrike, och han uppmanade lagstiftande församlingen att undertrycka jakobinklubben. Fyra dagar därefter (20 juni 1792) stormade massorna in i Tuilerierna och insulterade konungen. L. skyndade till Paris, men utan trupper, för att upptaga striden mot omstörtningsmännen. Förgäfves yrkade han i lagstiftande församlingen, där han fått företräde, på deras bestraffning, förgäfves erbjöd han sig att föra den kungl. familjen i säkerhet till Compiègne. Svaghet mötte på det ena, misstro på det andra hållet. Endast jakobinerna gingo med kraft och tillförsikt mot sitt mål. Visserligen lyckades de icke att i nationalförsamlingen genomdrifva, att L., ”den franska frihetens förstföddе”, skulle förklaras för fäderneslandets fiende, men två dagar därefter (10 aug.) störtade de det konstitutionella konungadömet. L. lät i Sedan häkta de från Paris utsände kommissarierna och tänkte ett ögonblick marschera mot Paris med sina trupper för att återställa författningen, men den republikanska smittan var för mycket utbredd bland dem, och 19 aug. 1792 flydde han, åtföljd af 21 anhängare, öfver gränsen, s. d. anklagad i nationalförsamlingen för högförräderi. L:s afsikt var att öfver Belgien fly öfver till Amerika, men i Liège häktades han af österrikarna, som höllo honom i strängt fängelse till 1797, då Bonaparte vid fredspreliminärerna i Leoben utverkade hans befrielse. Först efter Bonapartes statskupp (1799) fick L. tillåtelse att återvända till Frankrike, där han icke spelade någon politisk roll förrän under de ”hundra dagarna” (1815). Napoleon erbjöd honom då pärsvärdigheten, men han föredrog en plats i representantkammaren, och som dess vicepresident efter katastrofen vid Waterloo yrkade han på Napoleons afsättning. Han var ock en af de kommissarier, som underhandlade med Blücher och Wellington. Under restaurationen ådagalade han som medlem af deputeradekammaren sedan 1818 sin gamla frihetskärlek och bekämpade bourbonernas sträfvande efter envälde. Vid underrättelsen om julirevolutionens utbrott (1830) skyndade han till Paris, fick befälet öfver denna stads, sedermera öfver alla Frankrikes nationalgarden och medverkade väsentligt till, att Ludvig Filip öfvertog regeringen. Den nya författningen motsvarade dock ej hans frisinnade förväntningar, och han slöt sig redan 1831 åter till oppositionen. — I Amerika var L:s popularitet varaktigare än i Europa. Det visade sig bl. a., då han 1824—25 som ”nationens gäst” aflade ett besök i Förenta staterna. Hans mottagande vid ankomsten och resan genom landet påminde om ett triumftåg. Ej färre än 24 städer i Nord-Amerika äro uppkallade efter honom. I Paris ha rests två statyer öfver L. — *Mémoires, correspondance et manuscrits du général L.* utgåfvos 1837—40 i 8 bd; *Correspondance inédite de L. 1793—1801* utgafs af Thomas 1903. Jfr f. ö. Bardoux, ”La jeunesse de L.” (1892) och ”Les dernières années de L.”

(s. å., Tower, "The marquis de La Fayette in the american revolution" (1895), Doniol, "L. dans la Révolution 1775—1799" (1904), samt biografier af Tuckerman (1889), Charavay (1898) m. fl. — L:s son Washington Georges Motier de L., f. 1779, d. 1849, var till 1807 officer i Napoleons armé, tillhörde under restaurationstiden och Ludvig Filip deputeradekammaren och invaldes 1848 i konstituerande församlingen. Han hade två söner, Oscar (f. 1815, d. 1881) och Edmond Motier de L. (f. 1818, d. 1890), som båda sutto i 1848 års konstituerande församling, drogo sig tillbaka under andra kejsardömet samt blefvo senatorer under den tredje republiken. (L. S.)

Lafbrännvin. Se Brännvinsbränning, sp. 433—434, och Islandslaf, sp. 948.

Lafbål, *bot.* Se Lafvar.

Lafenestre [-fənätr], Georges, fransk författare, f. 1837 i Orléans, konservator vid Louvre och lärare vid dess skola, skref flera diktsamlingar och konsthistoriska arbeten (*La vie et l'œuvre du Titien* 1886, det europeiska måleriets historia 1893—95, m. fl.).

Laferrière [-rjär]. 1. Julien L., fransk rättslärd, f. 1798, d. 1861, var först advokat, blef 1838 professor i förvaltningsrätt i Rennes, sedan han utgifvit sitt mycket uppmärksammade arbete *Essai sur l'histoire du droit français* (2 bd, 1836, 3:e uppl. 1885), och 1846 generalinspektör öfver de juridiska fakulteterna samt 1849 medlem af Conseil d'état. 1850 vardt han recteur d'académie i Seine-et-Oise, 1852 ånyo de juridiska fakulteternas generalinspektör och 1854 recteur i Toulouse. Bland L:s grundliga rättshistoriska arbeten märkes ytterligare *Histoire du droit français, précédée d'une introduction sur le droit civil de Rome* (6 bd, 1845—58). — 2. Julien L., den föregåendes son, rättslärd och ämbetsman, f. 1841, d. 1901, blef 1864 advokat och verkade därjämte till kejsardömets fall som oppositionell tidningsman, erhöll flera viktiga ämbeten och blef 1886 vicepresident i Conseil d'état. Han utsågs 1898 till generalguvernör i Algeriet, men afgick kort därpå och blef 1900 generalprokurator vid kassationsdomstolen. Jämte Batbie utgaf L. "Recueil des constitutions d'Europe et d'Amérique" (1869). Som banbrytande på förvaltningsrättens område anses *Traité de la jurisprudence administrative et des recours contentieux* (1887—88). (V. S—g.)

Laferté, pseudonym för furstinnan J. M. Dolgorukov. Se Alexander, sp. 532.

Laffeld [-fält], by. Se Laeffeld.

Laffitte [-fi't], Jacques, fransk statsman, f. 1767 i Bayonne, d. 1844 i Paris, var son af en handtverkare. Han kom 1788 till Paris, där han fick plats på bankiren Perrégaux' kontor och blef associé samt efter Perrégaux' död chef för firman, hvilken under namnet Laffitte et C:ie blef ett af de förnämsta bankirhusen i Paris. Efter att ha på ett lika utmärkt som oegennyttigt sätt skött flera förtroendeplatser utnämndes L. i april 1814 till "gouverneur" för Frankrikes bank. Som sådan inlade han under dessa svåra och farliga tider de största förtjänster om landets kredit. Under "hundra dagarna" (1815) var han medlem af representanternas kammare. Sedan Ludvig XVIII s. å. återkommit, invaldes L. af staden Paris i deputeradekammaren, där han slöt sig till den liberala oppositionen, till hvars förnämsta och mest populära ledare han hörde på 1820-talet. Sin plats som "gouverneur" för Frankrikes bank måste han lämna 1819. L:s hem utgjorde mötesplatsen för det liberala partiets politiska och litterära celebriteter. Med storartad frikostighet understödde och beskyddade han många gryende talanger, bland dem äfven Thiers och Mignet. Under julirevolutionen 1830 spelade L. en stor politisk roll och bidrog mycket att skaffa hertigen af Orléans (Ludvig Filip) konungakronan. Som minister utan portfölj var L. medlem af den första ministär,

som följde efter julirevolutionen, och 3 nov. 1830 utnämndes han till konseljpresident för det liberalaste af de många kabinett, som afföste hvarandra under Ludvig Filips regering. Men snart började L:s liberalism bli besvärlig för konungen. Redan 10 mars 1831 nedlade L. sitt ämbete som konseljpresident. Några år därefter förlorade han till följd af en börskris en stor del af sin förmögenhet. Han måste då äfven sälja sitt hus i Paris, som han likväl återfick genom en nationalsubskription, ett vittnesbörd om hans stora popularitet. Ända till sin död fortfor han att vara medlem af deputeradekammaren, där han under sina sista år röstade med yttersta vänstern. E. W.

Laffitte [-fi't], Pierre, fransk filosof, f. 1823, d. 1903, professor vid Collège de France, trogen lärjunge till Auguste Comte, var under en lång tid den positivistiska religionens öfverstepräst. Skrifter: *Les grands types de l'humanité* (2 dlr, 1895) och *Cours de philosophie première* (1889). S—e.

Lafite [-fi't], Château-Lafite. Se Bordeaux-viner.

La Flèche [flä∫]. 1. Stad. Se Flèche. — 2. Fransk hönsras, äfven kallad Poule cornette l. La race du Mans, som anses vara 500—600 år gammal och känd för sitt smakliga kött och sin goda äggläggningsförmåga. Äggen äro stora, hvita och välsmakande. Rasens färg är glänsande svart eller rent hvit. Särskildt karakteristisk är kammen med sina två uppåtriktade spetsar. 2. H. F.

Lafont [-få'], Charles Philippe, fransk violinist och tonsättare, f. 1781 i Paris, d. (genom olyckshändelse) 1839, erhöll sin utbildning af Kreutzer och Rode, gjorde tidigt konsertresor i Europa, blef 1809 kammarvirtuos i Petersburg samt fick 1815 en liknande befattning i Paris. L. var en utmärkt violinvirtuos, i synnerhet i den graciösa genren. Han skref en mängd kompositioner för violin (bl. a. 7 konserter) samt 2 små operor och inemot 200 på hans tid allmänt omtyckta sångromanser. A. L.*

La Fontaine [fåtän], Jean de, fransk fabeldiktare, f. 8 juli 1621 i Château-Thierry i Champagne, d. 13 april 1695 i Paris. Hans fader var jägmästare, och familjen gjorde anspråk på att vara adlig. I sin första ungdom och äfven sedan visade han ringa böjelse för allvarliga studier, men var

det oaktadt, dels af håg, dels af beräkning, betänkt på att beträda den prästerliga banan. Denna plan egde han dock ej nog energi att fullfölja, hvarför hans fader på honom öfverlät sin egen syssla, hvilken han nästan aldrig skötte, men dock innehade 20 år, hvarefter han sålde den. L. gifte sig 1646 med den 15-åriga Marie Héricart; men deras äktenskap, i hvilket en son föddes, blef ej lyckligt, och de båda makarna började snart lefva hvar för sig, utan att dock afbryta all inbördes förbindelse. Som L. var litterärt anlagd, godmodig och kvick, söktes hans sällskap af många. Han hade sålunda lätt att få mäktiga beskyddare af båda könen och behöfde äfven sådana, ty hans sorglöst själfsvåldiga, något indolenta lynne gjorde det svårt för honom att hålla ekonomien uppe. Bland hans första beskyddare märkes den en tid mäktige generalprokuratorn Fouquet (se d. o.), som han äfven efter dennes fall troget försvarade. Hertiginnan af Bouillon medförde L. 1664 i sin svit till Paris, som han redan förr besökt och som nu blef hans stadiga hemvist. Där gjorde han sig snart bekant inom de litterära kretsarna och blef en mycket omtyckt umgängesvän i det kotteri, som bildats af Boileau, Molière, Racine och Chapelle, och han fick af dem det träffande epitetet ”le bonhomme”. Det är från denna tidpunkt hans egentliga skriftställarverksamhet kan dateras. Nämnda år gaf honom Marguerite de Lorraine, änkehertiginna af Orléans, en plats inom sin hofstat, och efter hennes död, 1672, fick han en liknande fristad hos m:me de la Sablière, som dog 1693, hvarefter han till sin död hade ett hem hos en familj d'Hervart. 1683 invaldes L. i Franska akad., men detta val sanktionerades af konungen först det följande året, sedan äfven Boileau blifvit invald. Efter en svår sjukdom 1692 återvaknade hos honom en religiöst asketisk riktning, hvartill anledning förefanns i hans stundom melankoliska lynne och som sedan ända till hans död behärskade honom. — Ehuru L. tidigt började syssla med litterär verksamhet, framträdde han dock sent offentligt som författare, och hans första större publikation utgjordes af en fri öfv. af Terentius' ”Eunuchus” (1654). Likt andra samtida skref han vid olika tillfällen smärre dikter af den art, som då var på modet. Men han hade redan hunnit 40-talet, innan han funnit den diktart, som bäst passade honom, hvilket kan förklaras däraf, att den fordrar en rik fond af personlig erfarenhet och en mycket öfvad blick för människolifvet i alla dess skiftningar. De diktsamlingar han efter sin ankomst till Paris började utgifva äro af två slag: ”contes” och fabler. De förra (*Contes*; 1665) stå i ett bestämdt sammanhang med de medeltidsfranska ”fabliaux” ej blott genom den yttre formen, ty båda äro små rimmade noveller, utan äfven genom den själfsvåldiga frihet, som han i dem tillät sig mot anständighetens fordringar. 1664—75 utgaf han af dem fyra samlingar, af hvilka den sista som osedlig blef genom polisorder förbjuden. L. visar sig i dem som en kvick och underhållande berättare med ovanligt välde öfver formen. Ungefär samtidigt, 1668—79, utgaf han sina bekanta fabler (*Fables*) i elfva böcker, till hvilka han 1692 lade en tolfte bok. Det är i dem han koncentrerat hela sin underbara förmåga att af mestadels gamla, redan bekanta fabler göra små, fint utarbetade konstverk, i hvilka man lika mycket måste beundra hans skarpa blick för människornas svagheter som det mästerskap, hvarmed han kort och träffande målar de mest olika situationer. Han benämner dem själf en vidtomfattande komedi i hundra skilda akter, hvilkas skådeplats är hela världen. Språket och dess tillgångar begagnar han i dem med en konstnärlighet, som ger honom en obestridd plats bland världens främsta stilister. Det anslående i hans skriftställarskap ökas ytterligare af ett behagfullt, genialt själfsvåld och af den naivt humoristiska ådra, hvaraf det genomströmmas och som gör hans fabler till det bästa uttrycket för en viss sida af det franska folklynnet, för hvilket humorn ej är främmande, ehuru den endast sällan spåras inom den franska skönlitteraturen. — I den högt ansedda samlingen ”Les grands écrivains de la France” ingår en fullständig och rikt kommenterad upplaga af L:s skrifter i 11 bd (1883—93). Den första innehåller hans biografi, de två sista en rikhaltig ordbok. Bland specialarbeten öfver L. märkes särskildt H. Taines ”La Fontaine et ses fables” (1870). — I svensk öfv. har aldrig någon större samling af L:s fabler blifvit utgifven. Däremot började de tidigt så att säga sippra in i vår litteratur, dels troget återgifna på vers eller prosa, dels i bearbetningar. Början gjordes af en i Ryssland fången karolin, Joakim von Düben (se Düben 4), som på vers öfversatte nio fabler (utg. i Svenska litt.-sällsk:s i Finland skrifter, bd 43, 1899). Under frihetstiden återfinner man sådana i då utkommande veckoskrifter och diktsamlingar; särskildt märkas de af Dalin i ”Argus” och annorstädes. K. G. Tessin (se d. o.) har i ”En gammal mans bref till en ung prins” på prosa återgifvit några, och i G. F. Gyllenborgs (se d. o.) ”Fabler” ingå flera i rimmad öfv. Under den gustavianska perioden meddelades särskildt i ”Stockholmsposten” ett antal af L:s fabler; de bäst öfversatta äro af, bland andra, J. H. Kellgren, fru Lenngren och A. G. Silverstolpe. Endast ytterst sparsamt förekomma under 1800-talet nya öfversättningar, utförda af bemärkta författare; fosforismen reagerade mot denna diktart. Af de i nutida barn- och läseböcker förekommande La Fontainefablerna förskrifva sig de bästa från den gustavianska perioden. — Af L:s ”Contes” öfversattes tre på vers af S. Triewald (se d. o.), den tidigaste 1714. Sedan ha, tid efter annan, några mindre bemärkta litteratörer företagit sig att rikta den starkt frivola delen af vår litteratur med öfversättningar af sådana ”Contes”. P. A. G.

Lafontaine [lafåtän], August Heinrich Julius, tysk romanförfattare, f. 1758 i Braunschweig, d. 1831, studerade teologi och medicin, följde 1792—93 preussarna som fältpräst på tåget till Champagne, var 1796—1800 en uppburen predikant i Halle och bodde sedan på sin egendom nära denna stad, odeladt egnande sig åt sitt skriftställeri. — Hvad Iffland och Kotzebue voro på dra-

mats område, var L. på romanens, där han representerade familjeromanen i dess mest förtunnade och schablonmässiga typ. L. förhärligade den husliga lyckan och den omedvetna oskulden i frasrika deklamationer, men fyllde sina arbeten med känslosamt vällustiga målningar. Trots det enformiga och fadda i författarens maner vardt han ytterst populär genom sin ohejdade svada och den kälkborgerliga uppfattningen. Äfven kritiken var honom en tid mycket gynnsam (t. ex. "Journal för svensk litteratur"); först nyromantiken, i Tyskland A. W. von Schlegel, i Sverige tidigast "Polyfem" (1811; fjärde saml., n:o 9), uppvisade hans undermålighet. Hans romaner och noveller (de upptaga omkr. 150 bd) öfversattes massvis på svenska (omkr. 50 bd), danska, holländska, engelska, franska, italienska, ryska och polska. Bland dem må nämnas endast *Der naturmensch* (1791), *Qvinctius Heymeran von Flamming* (4 bd, 1795—96) och *Die familie von Halden* (1797), alla öfversatta på svenska. (R—n B.)

Lafontaine [lafåtän], Louis Marie Henri (hette eg. Thomas i tillnamn), fransk skådespelare och författare, f. 1826 i Bordeaux, d. 1898 i Versailles, uppträdde, efter växlande ungdomsöden, på olika Paristeatrar och var 1863—71 societär vid Théâtre français, hvarefter han spelade på Odéon, Gaîté, Gymnase o. s. v. Han uppbar med styrka sådana roller som *Tartuffe*, *Le misanthrope*, *L'abbé Constantin*. L. prisbelöntes af Franska akad. för sitt arbete *Les petites misères* (1881) och skref dessutom teaterpjäser m. m.

Lafontaine [lafåtän], Henri, belgisk jurist och fredsvän, f. 22 april 1854 i Bruxelles, blef 1893 professor i internationell rätt vid universitetet där och är sedan 1895 medlem af belgiska senaten. L. är äfven direktör för internationella bibliografiska institutet i Bruxelles. Till sin politiska åskådning är han socialist. L. har ända sedan 1889, då han blef sekreterare i belgiska skiljedoms- och fredsföreningen, utöfvat liflig verksamhet för den internationella fredsrörelsens främjande. Sålunda har han i belgiska senaten ofta uppträdt med yrkanden på internationell afrustning samt inlagt stora förtjänster om såväl hela fredsrörelsens som särskildt de interparlamentariska fredskonferensernas organisation. L. valdes 1907 (efter Fr. Bajer) till president för internationella fredsbyrån i Bern. Utom ett stort antal tidskriftsartiklar har L. skrifvit *Manuel des lois de la paix; code de l'arbitrage international* (1894) och *Pasicrisie internationale, histoire documentaire des arbitrages internationales* (1902). Han utger äfven en "Bibliographie de la paix" (bd 1, 1904).

Laforest [lafårä], Jean Louis Dubut de, fransk författare, f. 1852, d. 1902 genom självmord, skref ytterligt naturalistiska romaner (*Le Gaga*, 1885, *Les petites Rastas*, 1894, *Messidor*, 1898, *La tournée des Grands-ducs* och *Monsieur Pithec et la Vénus des Fortifs*, 1901—02).

Laforgue [lafå'rg], Jules, fransk skald, f. 1860 i Montevideo, d. 1887 i Paris, var en tid anställd som lektör hos kejsarinnan Augusta i Berlin, offentliggjorde diktsamlingarna *Les complaintes* (1885) och *L'imitation de notre-dame la lune* (1886) samt de filosofiska berättelserna *Moralités légendaires* (1887); postumt har utgifvits *Les fleurs de bonne volonté*. L:s diktning utmärkes af en originell fantasi, starkt metafysiskt intresse och skakande självbikter. "Œuvres complètes" utkommo i 3 bd 1901—03. Biogr. af Mauclair (1906).

Laforsen, vattenfall i Ljusnan, Färila socken i Hälsingland, 18 km. nedanför Kårböle poststation och gästgifvargård, är egentligen en lång fors af 24,7 m. höjd med ett lodrätt fall af 7,8 m. Den utgör gräns för laxens färd uppför älfven, hvarför en författare ansett namnet vara en erinran därom och egentligen vara *Laxforsen*. Äldsta namnformen är *Lagforsen* (1540) och betyder utan tvifvel "gemensam fors", där många ha fiskerätt. För sägner om forntida röfvare därstädes redogör J. Nordlander i Turistföreningens årsskrift 1899. Wbg.

La Fosse [få's], Charles de, fransk målare, f. 1636 i Paris, d. där 1716, var först lärjunge af Chauveau Le Brun och studerade sedan i Rom förnämligast efter antiken och Rafael och fick med understöd af konungen egna tre år i Venezia till fortsatta studier. L. blef 1673 medlem af akademien genom en framställning af *Prosperpinas bortröfvande*, utnämndes till professor och deltog sedermera i akademiens högsta styrelse. Efter att i London ha utfört vidlyftiga arbeten för lord Montagu fick han 1692 uppdrag att måla Invalidkyrkans kupol och dess svicklar, ett ofantligt arbete, som han slutade 1705. Hufvudgruppen framställer Ludvig den helige, som nedlägger krona och svärd i händerna på Kristus, hvilken visar sig i gloria, omgifven af madonnan och änglar med passionsverktygen. Detta var L:s förnämsta verk. F. ö. dekorerade han en mängd kyrkor och palats (väggmålningar i S:t Eustache, nu förstörda, Versailles och Meudon), och särskildt arbetade han åt den bekante konstsamlaren Crozat. I Louvremuséet finnas af L. fyra målningar. C. R. N.*

Lafosse [lafå's], Philippe Étienne, fransk veterinär, f. 1739 i Montaterre vid Paris, d. 1820 i Villeneuve vid Yonne, idkade under en följd af år vidsträckt veterinärpraktik i Paris, anställdes som veterinär i armén och var 1791—93 under revolutionen, till hvilken han slöt sig med hänförelse, öfverveterinärinspektör för arméns remonter. 1767 hade han med biträde af sin förre elev, vårt lands banbrytare på veterinärväsendets område, P. Hernqvist (se denne), öppnat en privat veterinärskola i Paris, som kom att rivalisera med den af Bourgelat (se denne) på statens bekostnad grundade skolan i Alfort. Häraf framkallades fiendskap mellan dessa veterinärvetenskapens båda främsta banbrytare. L. nödgades emellertid af brist på understöd 1774 upphöra med sin skola. Han utvecklade betydande författarverksamhet. Den högst skattade af hans skrifter, som anses ega större vetenskapligt värde än Bourgelats, var *Cours d'hippiatrique* (1769—74), ett praktverk i 2 bd med 65 kopparstick, stuckna delvis efter af Hernqvist uppdissekerade preparat. Vidare märkas *Guide du maréchal* (1766—68) och

Dictionnaire d'hippiatrique (1775—76). L. var korresponderande led. af Institutet (1796). S—g.

Lafrans Botvidsson, byggmästare från Eskelhem, uppförde, enligt bevarad runinskrift öfver södra kyrkdörren, *Hellvi kyrka* på Gottland (omkr. 1250). —rn.*

Lafrensen. 1. Nicolas L. d. ä., miniatyrmålare, f. i nov. 1698 i Stockholm, d. där i mars 1756, egnade sig först åt fältskärsyrket, i hvilket han blef gesäll, men öfvergick sedan till målarkonsten, som han till en början utöfvade i olja, enligt hvad ännu bevarade prof visa. Det är ej bekant, vid hvilken tidpunkt han öfvergick till miniatyrmålningen; ej heller känner man, hvem som var hans lärare i denna. Enligt den då rådande seden var hans teknik hufvudsakligen ett slags gouachemålning, med föga användande af grundens (papperets eller pergamentets) naturliga färg för åstadkommande af dagrar och karnationens ljusa partier. Nationalmuseet eger två tämligen stora målningar af honom från 1743, framställande bibliska scener och till sammansättningen kopior efter Carle van Loo. Sitt ej obetydliga rykte vann L. som porträttör, i hvilken egenskap han flitigt användes äfven af hofvet under Lovisa Ulrikas tid. Hans porträtt, oaktadt saknaden af signatur tämligen lätt igenkända, förekomma ej sällan, och Nationalmuseum eger prof äfven af dylika. De bästa bland dem utmärka sig genom förträfflig teckning, behaglig och lefvande uppfattning af personerna samt harmonisk färg, med någon betoning af konturerna. Hans färgskala är ganska rik; i karnationen visar han stundom benägenhet för gult och brunrödt. Ett särdeles intressant minne af sin konst har L. efterlämnat i en foliant, innehållande kopior i gouache af en mängd porträtt i Gripsholmssamlingen, hvilken bok, försedd med text af Tessin, titelblad af Taraval och vinjetter af Rehn, 1747 af Tessin gafs som julklapp till dåv. kronprinsessan Lovisa Ulrika och nu förvaras i k. biblioteket. Antagligen utbildade L. åtskilliga lärjungar. Man känner af dessa endast A. M. Hilfeling och L:s son, Nicolas L. d. y. (se L. 2).

2. Nicolas L. d. y., den föregående son, miniatyr- och gouachemålare, f. 30 okt. 1737 i Stockholm, d. där 6 dec. 1807, utbildades i faderns konst och lämnade omkr. 1762 fädernesland för att i Paris eftersträfva konstnärlig förkofran och framgång. 1769—74 vistades han ånyo i Stockholm. Han agreerades i Målarakademien 1773 och afsade sig en honom erbjuden professorsbefattning, emedan han från början blifvit förbigången. Titeln kunglig hofminiatyrmålare erhöll L. 1770 och utförde äfven åtskilliga miniatyrporträtt af de kungliga (jfr porträttet af Gustaf IV Adolf i bd 10, sp. 680). I aug. 1774 var L. åter i Paris, där han snart blef en erkänd konstnär, hvars galanta ämneskrets och omonumentala teknik dock höllo honom utanför akademien. Sedan maj 1791 till sin död vistades L. i Stockholm. Utgångspunkten för L:s måleri är miniatyren med dess noggranna och försiktiga teknik. I denna utfördes gouachernas figurer, medan omgifningen akvarellerades mjukt och lätt. Från början led han af en viss svårighet att komponera, en viss fotografiaktig stelhet, hvartill äfven bidrog hans vana att ur eget förråd för olika kompositioner låna samma figurer eller detaljer. Styrkan i hans konst är den mjuka harmoniska tonen och detaljernas utsökta sirlighet. Ämnena för hans ofta i kopparstick af franska gravörer återgifna sedebilder äro hämtade från det högre sällskapslifvet (se fig. 2), den galanta världen, operabaletten och modistflickornas kvarter. Kulturhistoriskt fängslande genom sina många karakteristiska detaljer, ega dessa intima skildringar äfven tjusningen af en lefvande tidsstämning, ett skimmer af elegant och förfinadt lättsinne. Däremot blir konstnären tråkigt prosaisk i sin ålderdoms motvilligt utförda historiebilder — han skulle, sedan han 28 juni 1792 erhållit professors n. h. o. v. jämte en pension af 500 rdr af slottsbyggnadsfonden, årligen leverera två gouacher med svenskt historiska ämnen —, hvaraf emellertid blott sex synas ha kommit till stånd. I Sverige finnas arbeten af L. i Nationalmuseum, Norrköpings museum, Östergötlands museum i Linköping samt i enskild ego. Ett stort antal af konstnärens bästa sedebilder förvaras i franska privatsamlingar. Se O. Levertin, "N. L. d. y. och förbindelserna mellan svensk och fransk målarkonst på 1700-talet" (1899). 1. —rn.* 2. A. L. R.

Fig. 1. N. Lafrensen d. y. Efter ett självporträtt.

Fig. 2. Besöket, gouachemålning af N. Lafrensen d. y. (Orig. på Övedskloster.)

Lafskrikan, *zool.* Se Garrulus.

Lafstigare. Se Stigare.

Lafstärkelse, Lichenīn, *kem.*, ett i lafvar, i synnerhet i islandslaf, förekommande kolhydrat $(C_6H_{10}O_5)_x$, som undersöktes 1808 af Berzelius. Den

erhålles, om lafven macereras med saltsyra och den filtrerade lösningen fälles med sprit. Den bildar en spröd och genomskinlig amorf massa. Lichenindekokten innehåller minst två olika kolhydrat. Man skiljer numera mellan 1) egentligt lichenin, som utfaller geléformigt vid afkylning, är starkt reducerande, optiskt inaktivt och färgas ej af jod; 2) isolichenin, som finnes i filtrat af föregående, är lösligt i kallt vatten, högervridande, och blåfärgas af jod. Med lichenin besläktade, i kokande vatten lösliga kolhydrat äro everniin, i *Evernia Prunastri*, och usnein, i *Usnea barbata*. Vid hydrolys lämna samtliga dessa kolhydrat drufsocker, egentligt lichenin möjligen äfven galaktos. P. T. C. (H. E.)

Lafsyror, *kem.*, en grupp organiska syror, som förekomma i lafvarnas tallus, där de utgöra en rätt betydlig del af lafbålens massa (1—8 proc. af torrvikten). De äro mest af aromatisk natur, men äfven rent alifatiskt byggda lära förekomma. Olika lafarter utmärkas vanligen af specifika syror, och deras antal är mycket stort. Bland bättre kända lafsyror må nämnas vulpinsyra, det gula färgämnet i *Evernia vulpina*, i *Xanthoria parietina* och *Calycium chlorinum*; usninsyra, en synnerligen allmän lafsyra, förekommer i *Usnea*, *Cladonia* o. a.; lekanorsyra, funnen i flera arter af släktena *Roccella*, *Lecanora* m. fl., är ett derivat af orcin (se d. o.). H. E.

Laft, ett norskt ord, som enl. Aasen betecknar sammanhuggningen af bjälkarna i hörnet af en byggnad; hvarf af kanthugget timmer. I Hallingdalen och Sogn betecknar ordet hörnet af grundmuren; hörnet af timmerverket kallas där *nov* (l. *nav*). I svenska dialekter har ordet betydelse af en horisontal, hyllformig afsats, t. ex. å en mur. (O. A. Ö.)

Lafuente y Alcantara [-fωä′nte i -ka′ntara]. 1. Miguel L., spansk historiker, f. 1817 i Archidona (Malaga), d. 1850 i Habana som generalfiskal öfver Cuba, var deputerad 1846 och blef led. af Academia de la historia 1847. Hans hufvudverk, *Historia de Granada* (1843—48) och *Historia de los reyes católicos Fernando é Isabel* (en efter hans död utgifven upplaga af Andrés Bernaldez' krönika) anses ha bestående värde. — 2. Emilio L., den föregåendes broder, spansk orientalist och historiker, f. omkr. 1825 i Archidona (Malaga), d. 1868, led. af Academia de la historia 1862, åtnjöt stort anseende för omfattande och djupa kunskaper och var vid sin död direktör för San Isidro-biblioteket i Madrid. L:s arbete *Inscripciones árabes de Granada* (1859) väckte stort uppseende, *Catálogo de los códices arábigos* och *Relaciones de algunos sucesos de los últimos tiempos del reino de Granada* (1868) äro ock berömda, men mest uppskattad af en större allmänhet blef L. genom *Cancionero popular, colección escogida de seguidillas y coplas*, som är den första samling af detta slag i Spanien. 1—2. Ad. H—n.

Lafuente y Zamalloa [-fωä′nte i thamaljå′a], Modesto, spansk humorist, historiker och politiker, f. 1806 i Ravanal de los Caballeros (Valencia), d. 1866 i Madrid, var professor i teologi och filosofi och därefter en tid vice president i cortes och statsråd, men hans frisinnade läggning dref honom in på publicistbanan, där han debuterade 1837 med tidskriften "Fray Gerundio", som vann oerhörd spridning och beundran för sin skarpa satir af politiska och andra förhållanden. En fortsättning af denna tidskrift var "Teatro social del siglo XIX", som, ehuru mera sedeskildrande, hölls i samma ton. Därefter uppsatte L. "Revista europea" (1848—49) m. fl. tidskrifter. L:s *Historia general de España* (29 bd, 1850—67; fortsatt af Juan Valera; många uppl.), är Spaniens bästa rikshistoria. L. var led. af Academia de la historia. Ad. H—n.

Lafva, socken. Se Lavad.

Lafvar, Lichēnes (sing. *Lichen*), *bot.*, en växtgrupp af dubbelorganismer, bestående af svampar, som lefva i symbios med alger. Innan lafvarnas verkliga natur blef känd genom Schwendeners (1869) och andras undersökningar, ansågos de som självständiga växter; Linné och Wahlenberg förde dem till algerna. Lafbålen förekommer under tre olika yttre former: buskform (ex. *Cetraria*, se d. o. med fig.), *Cladonia* (se d. o. och fig. 1), *Roccella* (fig. 2), *Usnea* (fig. 3), bladform (ex. *Gyrophora*, fig. 4), *Sticta* (fig. 5), *Xanthoria* (fig. 6), *Cora* (fig. 13), och skorpform (ex. *Lecanora*, fig. 7—9), *Ochrolechia* (fig. 10), *Rhizocarpon* (fig. 11), den sista tätt tryckt intill och fastsittande å underlaget (träd, klippor o. d.); hos vissa lafvar är bålen dold i underlaget, hos de *hypofleodiska* (af grek. *hypo'*, under, och *flo'os*, bark) lafvarna (ex. *Graphis*, fig. 12) i barken, hos de *endolitiska* (af grek. *e'ndon*, invärtes, och *li'thos*, sten) i stenen. Mellan dessa former finnas förmedlande öfvergångar. Själfva bålen är bildad af hyfer, mer eller mindre lika svamparnas, grenade, ledade cellträdar. Dessa hyfer sammanväfva sig mer eller mindre tätt och lämna i det inre af de buskformiga och bladlika samt i undre lagret af de skorplika lafvarna ofta större eller mindre luftrum i väfnaden. Algerna eller gonidierna bilda hos de *heteromera* lafvarna ett särskildt lager, gonidiallagret, beläget mellan de af hyferna bildade bark- och märglagren. Hos de *homeomera* l. *homoiomera* (af grek. *homōi'os*, lika, och *meros*, del) lafvarna bildas af hyferna icke några skilda märg- och barklager, och gonidierna finnas fördelade i hela bålen. Hos vissa lafvar finnas ofta utväxter på bålen, *cefalodier*, som innehålla gonidier af annat slag än de i bålen normalt förekommande. Beträffande samlifvet af hyferna och gonidierna i lafbålen äro meningarna delade. Några författare anse, att lafvarna äro svampar, som parasitera på algerna, hvilka hållas i fångenskap i bålen (*helotism*), andra hålla före, att symbiosen är mutualistisk, emedan båda komponenterna draga nytta af samlifvet; de nyaste undersökningarna synas bekräfta den senare åsikten. Gonidierna skulle i så fall delvis tillgodogöra sig den näring, som hyferna upptaga ur substratet (de kunna t. ex. lösa kalksten och t. o. m. glimmer), hyferna skulle mottaga assimilationsprodukter af gonidierna.

Lafvarna äro mångåriga, långsamt växande växter och förekomma nästan öfverallt, där vegetation är möjlig. De ha stor förmåga att uthärda extrema temperaturer och långvarig torka och kunna därför växa på lokaler, där annat växtlif är nästan omöjligt. Frånsedt snö- och isalgerna utgöra lafvarna vegetationens yttersta utposter mot polerna och bergstopparna. I kemiskt afseende utmärkas lafvarna genom förekomsten af kolhydrat, *lichenin* m. fl. (se Lafstärkelse), som vid kokning med vatten bilda klister och vid hydrolys bilda glukos, samt af ofta färgade syror (*lafsyror*, se d. o.), vanligen i form af små korn vidhäftande hyferna.

Till art. Lafvar. (Efter R. v. Wettsteins ''Handb. d. system. botanik''.)

Fig. 1. Cladonia coccifera. (*a* apotecier.)

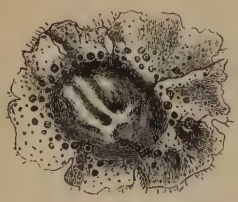

Fig. 4. Gyrophora proboscidea.

Fig. 2. Roccella hypomecha. (*a* apotecier.)

Fig. 3. Usnea barbata. (*a* apotecier.)

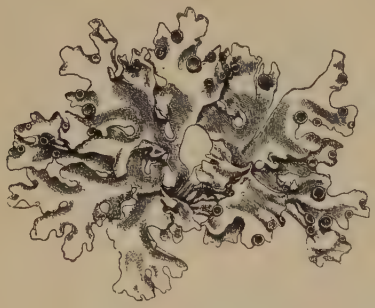

Fig. 5. Sticta filicina.

Fig. 9.

Fig. 8—9. Lecanora esculenta. (Fig. 9 lösgjord och afrundad bål.)

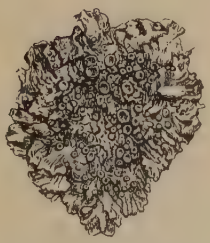

Fig. 6. Xanthoria parietina.

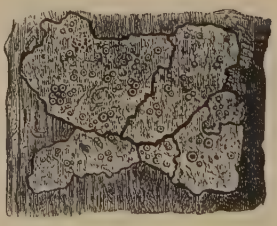

Fig. 7. Lecanora subfusca.

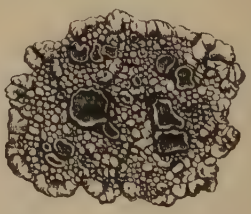

Fig. 10. Ochrolechia tartarea.

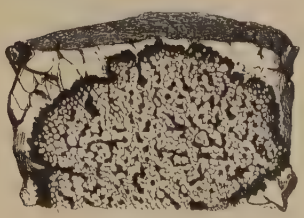

Fig. 11. Rhizocarpon geographicum.

Fig. 12. Graphis scripta.

Fig. 13. Cora Pavonia.

Fig. *1*, *4* o. *6—12* nat. storl., fig. *2* 3/4, fig. *3* 3/5, fig. *5* 3/4, fig. *13* 1/2 nat. storl.

Lafvarna förökas på vegetativ väg genom lösgörande af båldelar och genom soredier. Dessa bestå af gonidiegrupper, som äro omspunna af hyfer och spränga barklagret och framträda på bålens yta som hvitaktiga, pulverformiga hopar; de spridas af vinden och vattnet och utväxa till nya lafbålar. De flesta lafvars fruktifikationsorgan utgöras af apotecier och pyknider. — Apotecierna likna fullkomligt askomyceternas motsvarande organ. De *gymnokarpa* l. *diskokarpa* lafvarnas (*Discolichenes*) apotecier öfverensstämma med diskomyceternas apotecier, de *angiokarpa* l. *pyrenokarpa* lafvarnas (*Pyrenolichenes*) apotecier ha samma byggnad som pyrenomyceternas peritecier. Pykniderna öfverensstämma med de liknämnda organen hos svamparna. Lafvarnas könsorgan äro karpogon och spermatier. Karpogonen, som likna dem hos floridéerna (se Florideæ), bestå af mångcelliga, i nedre delen spiralvridna trådar, slutande med ett utanför bålens yta framstickande trikogyn. De stafformiga, membranklädda spermatierna, som utvecklas i pyknidliknande behållare, kopulera med trikogynet. Efter befruktningen utväxa från karpogonets nedre celler askogena hyfer, som jämte vegetativa hyfer ge upphof till apotecierna. Hos flera lafvar funktionera könsorganen ej, utan apotecierna uppstå på apogam väg. — Den systematiska likenologiens grundläggare är E. Acharius. Många försök ha sedan dess gjorts att systematiskt ordna lafvarna. Så ha de t. ex. af Th. M. Fries med gonidierna som indelningsgrund indelats i 6 grupper, af hvilka de viktigaste äro *Archilichenes* med protococcoidégonidier, *Sclerolichenes* med chroolepidégonidier och *Phycolichenes* (*Collemaceæ*) med nostochacégonidier. Nu indelas lafvarna allmänt i två stora hufvudgrupper: *Ascolichenes* med hyfer tillhörande en askomycet och *Basidiolichenes* l. *Hymenolichenes* med hyfer tillhörande en basidiomycet. Den senare gruppen omfattar endast ett fåtal, i tropikerna lefvande arter, t. ex. *Cora* (fig. 13). — Lafvarna spela en ingalunda ringa roll i naturens hushållning och ha äfven stor ekonomisk betydelse i flera hänseenden. Renlafven möjliggör renens förekomst i höga norden och därigenom de nomadiserande lapparnas uppehälle. Som näringsmedel användas *Lecanora esculenta* (se fig. 8 o. 9 och Manna) och *Gyrophora esculenta* (se Gyrophora); renlafven har användts till brännvinsbränning (se Cladonia). Islandslafven (se Cetraria) har medicinsk användning. Många lafvar äro rika på färgämnen (färglafvar, färgmossa) och användes förr allmänt af allmogen till färgning af garn. De viktigaste nu använda laffärgämnena äro *lackmus* och *orselj* (se dessa ord). G. L—m.

Lafve. 1. Sitt- eller liggplats i badstuga. — 2. Liggplats i timmerkaserner. — 3. *Gruf v.*, en plattform eller balkong af trä, uppbyggd öfver en gruföppning eller vid en ortmynning i ett grufschakt för att underlätta malmtunnornas handterande vid uppfordringen af malm ur grufvan. Jfr fig. 2 i art. Gr ängesberg, sp. 469. — 4. *Jaktv.* Se Skottlafve. — 5. *Trädg.*, inrättning för odling af växter. Lafvar äro dels plantlafvar (ung. detsamma som kallbänk, se Drifbänk), som användas utomhus, dels växthuslafvar l. förökningslafvar, som anbringas inomhus. De senare kunna hvila direkt på marken, då de vanligen utgöras af blott en ram, hopsatt af på kant ställda bräder och inuti fylld med jord, eller ock utgöras de af långa bord af trä, cement e. d. med höga, uppstående kanter, afsedda att kvarhålla ett tämligen tjockt jordlager. Till vissa lafvar, som användas för odling af ömtåligare växter, hör en glasbeläggning, antingen i form af ett vanligt fönster eller ock några takformigt anbragta glasrutor. 3. G. H—r. 5. C. G. D

Lag (plur. lagar; lat. *lex*), i ordets allmännaste betydelse den bestämmande princip, enligt hvilken en kraft verkar eller borde verka så och ej annorlunda. — 1. *Filos.*, det konstanta i en växling, tänkt icke blott som det i växlingens alla moment perdurerande (fortvarande), utan ock som reglerande och normerande det föränderliga. I sin sistnämnda egenskap blir detta konstanta ej blott det, som af växlingen ej beröres, utan jämväl grunden till den ordning, i hvilken de föränderliga momenten framträda. Ett sig utvecklande (organiskt l. lefvande) väsen kan ej ha sin lag i något annat än sig själf, och lagen är därför, i sin sanning sedd, ett ändligt och föränderligt väsens i sig själf konstanta och nödvändiga bestämdhet, tänkt som normerande och reglerande det hos väsendet växlande och tillfälliga. I denna sin egenskap är lagen alltid något fullt konkret och individuellt. En abstrakt lag (en lagformel) är i själfva verket blott en abstraktion ur den konkreta lagen. Om man t. ex. i allmänna uttryck anger en naturlag, så har man därmed endast utsagt vissa allmänna egenskaper, det nödvändiga och oföränderliga sätt, hvarpå naturen själf i sin utveckling verkar. Abstrakta sedebud äro ingenting annat än abstraktioner ur den konkreta sedelag, som människan har i sitt samvete gifven o. s. v. Hvarje lag eger karaktären af nödvändighet inom det område, där den verkligen gäller, och den i hvarje fall hotande faran är blott att antingen ge detta område en alltför stor utsträckning eller ock att som lag betrakta sådant, som är blott en *regel*, d. v. s. föreställa sig, att hvad som gäller i många fall inom visst område skulle gälla i alla. Till det förra felet gör sig t. ex. den skyldig, som ansett naturens lagar gälla äfven för det andliga området eller tvärtom, till det senare den, som t. ex. låter ganska ofta gällande sedliga föreskrifter få betydelsen af att alltid gälla eller vara nödvändiga uttryck för sedelagens eget väsen. — Den nödvändighet, hvarmed en lag gäller, kan vara af två slag. *a) Teoretisk*, i hvilket fall lagen under de förhållanden, i hvilka den har giltighet, ovillkorligen *måste* följas. Hit höra t. ex. naturlagarna; vidare äfven lagarna för människans teoretiska verksamhet, t. ex. tankelagarna, hvilka människan måste följa, såvidt hon verkligen tänker (i filosofisk bemärkelse), äfvenså lagarna för den lägre teoretiska verksamheten, t. ex. minne, idéassociationer m. m. *b) Praktisk* nödvändighet, i hvilket fall lagen, där den eger giltighet, ovillkorligen *bör* följas. Hit hör t. ex. sedelagen. Människan *kan* visserligen underlåta att fylla sin plikt, och man kan därför ej säga, att hon ovillkorligen *måste* följa sedelagen. Men hon *bör* ovillkorligen detta; sviker hon sin plikt, lämnar hon en fordran ouppfylld, hvars giltighet som fordran hon dock ej kan underlåta att erkänna. Vidare räknas också hit den juridiska lagen, statens lag (se nästa afdeln.).

2. *Jur.*, i vidsträckt mening liktydigt med

positiv *rättskälla*, men i inskränkt mening lika med den förnämsta af de moderna rättskällorna, nämligen den, hvari skrifven rätt återfinnes. Lag i denna bemärkelse är alltså sammanfattningen af de *rättsnormer*, som blifvit auktoritativt fixerade i skrift, ej blott mer eller mindre enskildt i skrift upptecknade (*rättsböcker, oskrifven rätt*). Den auktoritet, som härvid är verksam, är inom kultursamhället, sådant detta hittills utvecklats, alltid i sista hand *staten* och dess faktiska maktorgan. Hvad dessa genom särskildt formulerade lagtexter fastställa som gällande normer inom staten, det utgör denna stats lag. Men lagstiftningsverksamheten är själf genom lagen närmare reglerad, och med hänsyn härtill kan sägas, att under normala förhållanden endast det är lag, som de därtill kompetenta lagstiftande myndigheterna i behörig ordning förklarat för lagordning. Hvilka myndigheter dylik lagstiftningsmakt tillkommer och i hvilken ordning lagstiftningsverksamheten skall utöfvas, det är något, som inom hvarje stat regleras af författningen, hvilken därför, om den själf är skrifven rätt, benämnes grundlag l. fundamentallag och alltid beror af de högsta maktorganens inom staten egen vilja. Äro dessa organ, såsom i den moderna kulturstaten, två, regering och representation, fordras, därest båda äro fullt självständiga i förhållande till hvarandra, en samverkan dem emellan för att åstadkomma ändringar i grundlagen, men denna samverkan har lika litet här som vid öfriga lagstiftningsakter karaktären af aftal eller fördrag dem emellan, utan tvärtom af en samfälld förklaring, till sin rättsliga natur likartad med den, som t. ex. afges för en omyndig person med flera förmyndare af dessa gemensamt å myndlingens (här: statens) vägnar. Lagstiftare är i stater, hvilkas författning teoretiskt hvilar på folksuveränitetens princip, egentligen folkrepresentationen, som ock gemenligen betecknas som just den ”lagstiftande makten”, ehuru den ”verkställande maktens” utöfvare vanligen tillerkänts befogenhet att tills vidare eller definitivt hindra lagstiftningsbeslut att bli lag, s. k. suspensivt eller absolut *veto*. Är åter författningen, såsom i flertalet tyska stater, byggd på furstesuveränitetens grund, anses kronans innehafvare eller dess representant som den egentlige lagstiftaren, hvilken ensam uttrycker lagstiftningsviljan, ehuru folkrepresentationen medverkar vid lagstiftningsinnehållets fixering. Betecknas representationen som lagstiftande församling, ligger den föreställningen nära, att alla representationens beslut äro lagar, och en följd häraf har blifvit, att man i den moderna staten plägar skilja mellan lag i *formell* och lag i *materiell bemärkelse*; den senare ensam innehåller verkliga rättsnormer, oafsedt huru dessa tillkommit, hvaremot den förra endast i den mening är lag, att den tillkommit i samma ordning, som gäller för lagstiftningen, alldeles oafsedt hvad den innehåller. Mest beaktad och behandlad af alla formella lagar är den s. k. finanslagen (se Statsreglering). Däremot kunna *provisoriska* lagar lika väl vara lag i formell som i materiell mening; det väsentliga för den provisoriska lagen är blott, att den utfärdats af regeringsmyndigheten utan föreskrifven medverkan af folkrepresentationen och fördenskull måste i efterhand föreläggas denna till pröfning, hvarvid densamma upphör att gälla, såvida representationen ogillar den. Beträffande svensk rätt gäller, att här medverka i lika grad konung och riksdag såväl vid laginnehållets som vid lagstiftningsviljans fixering, och konungens rätt att hindra ett lagförslag, som af riksdagen antagits, från att bli lag är icke utöfning af någon vetorätt i teknisk mening, utan fullt likartad med riksdagens rätt att afslå ett af konungen väckt lagförslag. Förrän samstämmiga beslut af konung och riksdag föreligga, har öfver hufvud intet lagbeslut kommit till stånd. Någon skillnad mellan lag i formell och i materiell bemärkelse finnes ej enligt svensk rätt; all lag är här lag i sistnämnda mening. Dock kan man äfven hos oss göra en viss skillnad, ehuru denna riktigare uttryckes så, att vissa materiella lagar tillika äro lagar i teknisk mening, d. v. s. ha tillkommit i viss formell ordning, nämligen genom samverkan mellan konung och riksdag. Den svenska R. F. § 89 ger åt konungen lagstiftningsmakt oberoende af riksdagens samtycke i vissa fall, s. k. ekonomisk och administrativ lagstiftning (se Ekonomisk lagstiftning), under det att i andra fall lagstiftningen utöfvas af konungen och riksdagen gemensamt antingen i den ordning § 87 stadgat, då lagrådet (se d. o.) skall höras, eller utan att tvång härtill förefinnes. Genom en fr. o. m. 1884 medvetet och konsekvent följd praxis har emellertid beteckningen lag alltmer förbehållits för just den lagstiftning, som sker genom konung och riksdag samfälldt och som kan betecknas som lag i teknisk mening (materiell lag, som tillika är formell), under det att produkterna af konungens ekonomiska och administrativa lagstiftning numera oftast benämnas *förordningar*. Från lag och förordning i denna betydelse böra väl skiljas sådana författningar, som icke innehålla lagbeslut, utan blott i skrift fixera andra beslutshandlingar af statsorgan, särskildt åtgärdsbeslut. Skillnaden mellan lagbeslut och åtgärdsbeslut ligger däri, att åtgärdsbeslutet riktas på konkret förändring af något faktiskt bestående, vare sig tillika en konkret rättsändring därmed åsyftas eller icke, hvaremot lagbeslutet alltid riktas på en abstrakt rättsförändring genom fixering af en norm. I den mån åtgärdsbeslutens verkställighet skall ske genom andra än den myndighet, som fattat beslutet, eller beslutet bör komma till allmänhetens kännedom, plägar detsamma meddelas eller kungöras genom utfärdande af en särskild författning, hvilken då gemenligen kallas kungörelse, men icke får sammanblandas med normfixerande lagar och förordningar; i utländsk rätt åter användes termen förordning (*ordonnance, décret, verordnung*) ej sällan i betydelsen af författning, som innehåller visst åtgärdsbeslut.

Lagstiftningen innefattar två akter, den ena laginnehållets fixering och den andra lagstiftningsviljans förklarande. Den förra omfattar förarbeten, förslag och beslut, den andra beslutets sanktion, promulgation och publikation. *Initiativet* kan tagas vare sig af regeringsorganet eller af representationen; i senare fallet innebär detsamma mestadels en begäran om utredning och förslag, men kan äfven innefatta omedelbart formulerad lagtext. *Förarbetena* ske i vanliga fall genom särskilda kommittéer eller tillsatta sakkunnige, därest de ej utföras direkt inom vederbörande departement af regeringsmyndighetens kansli; hvad Sverige angår, har därjämte, med

kortare afbrott, alltsedan början af 1800-talet funnits en s. k. lagberedning (se d. o.) med uppgift att utarbeta förslag till revision af allmänna lagen i dess helhet eller i vissa delar. Förarbetet omfattar i regel dels en historik af lagfrågans utveckling, framför allt inom representationen, dels en redogörelse för utländsk rätt, dels slutligen statistik, där sådan kan åstadkommas. *Förslaget* framgår ur dessa förarbeten genom formulering i lagtext af de normer, som anses lämpliga, och dessa normers motivering, hvarvid plägar skiljas mellan förslagets allmänna och detaljmotivering; den förra afser principerna, den senare själfva affattningen af paragraferna. Efter förslagets vederbörliga granskning afgör regeringsmyndigheten, om och i hvilken form förslaget skall föreläggas riksdagen. Enligt svensk rätt har härigenom K. M:t tillika för sin del godkänt det förslag, som sålunda framlägges, och om detta oförändradt antages, blir detsamma i och med riksdagens beslut lag, utan att konungen därefter kan hindra lagens ikraftträdande. Beror lagstiftningen af konungen ensam, har lagbeslutet kommit till stånd, så snart förslaget af K. M:t godkänts. *Sanktionen* är därför enligt svensk rätt ingenting annat än den formella akt, hvarigenom K. M:t officiellt konstaterar, att ett lagbeslut behörigen kommit till stånd, och förklarar detsamma förty gällande. Beslutet måste emellertid äfven utfärdas eller *promulgeras*, och detta sker därigenom, att den beslutade lagtexten införes i en skriftlig urkund, som underskrifves af den promulgerande myndigheten och i följd häraf får karaktären af officiell originaltext. Skall beslutet tillika *kungöras*, publiceras, hvilket ej alltid är nödvändigt, t. ex. ej i fråga om svensk grundlag, ehuru äfven här publikation faktiskt eger rum, förses texten med en särskild inledande ingress eller intimation och en afslutande verkställighets- och lydnadsbefallning, hvarefter kungörandet sker genom tidningarna eller medelst intagande i den officiella af trycket utgifna författningssamlingen, och därjämte i viktigare fall, hvad Sverige angår, genom uppläsning i kyrkorna. Kungörandet har den principiella betydelse, att därigenom skapas en presumtion för, att enhvar verkligen erhållit kunskap om lagen, en presumtion, som oftast ej ens får motsatsbevisas. Lagen *träder i kraft* antingen omedelbart i och med utfärdandet eller vid annan tidpunkt, som lagen själf eller särskild lag i allmänhet bestämt; enligt svensk rätt gäller att, där ej annat föreskrifves, en publicerad lag blir tillämplig 4 veckor efter den dag, då densamma, enligt uppgift å det nummer af ”Svensk författningssamling”, hvari densamma finnes införd, af trycket utkom (lag 1 juni 1894). En lag *upphör* åter att gälla, så snart den kommer i strid med en senare lag rörande samma ämne eller den uttryckligen förklaras upphäfd fr. o. m. viss tidpunkt, äfvensom därest den faktiskt upphör att tillämpas och detta får opåtaldt ske (*desuetudo*). Ny lag har emellertid i regel icke tillbakaverkande (*retroaktiv*) kraft, d. v. s. de förhållanden, som uppstått under den äldre lagens giltighetstid, förbli reglerade i enlighet med denna, därest de en gång erhållit full konkret rättsbestämdhet genom den äldre lagen. Under öfvergångstiden mellan ny och gammal lag måste ofta tillämpas särskilda normer för de förhållanden, som börjat erhålla rättsbestämdhet under den äldre lagen, men icke blifvit af denna fullständigt bestämda. Sammanfattningen af de regler, som afgöra, huruvida den yngre eller den äldre lagen eller särskilda öfvergångsbestämmelser skola gälla i visst fall, kallas *intertemporal rätt* och dess särskilda normer *temporala kollisionsnormer*.

Alla de särskilda lagarna kunna äfven sammanfattas till ett helt såsom lagen. Vanligen afses dock härmed endast vissa samhöriga lagar, såsom då privaträttens regler sammanfattas i uttrycket den borgerliga lagen, Sveriges rikes lag, de sjörättsliga reglerna i sjölagen o. s. v. Lagen betecknar då en *kodifikation* af dessa regler och afser, såvidt kodifikationen skett genom statens egna myndigheter, tillika att vara systematisk och så långt möjligt uttömmande. Den systematiska lagkodifikationens fördelar äro uppenbara, men dess nackdelar falla ej lika skarpt i ögonen; hit bör framför allt räknas, att rätten genom en kodifikation lätt stelnar och blir mindre utvecklingskraftig än förr, i det att nya förhållanden få svårt att inpassas i systemet, som å andra sidan ej gärna brytes genom ny lagstiftning vid sidan af kodifikationen. Därför är ock kodifikationen oftast intet annat än en sammanfattning af de utvecklingsresultat, som redan vunnits, utan att den systematiska synpunkten alltför strängt fasthålles, hvilket i synnerhet bör beaktas i fråga om den s. k. allmänna delen af en lag, hvarmed förstås den del, som sammanför de olika rättsinstituten under vissa gemensamma, men därför ock abstrakta begrepp och synpunkter, hvilka skola gälla i allmänhet.

Lagrätten delas i offentlig rätt och privat rätt eller riktigare politisk och borgerlig lag; *politisk lag* reglerar statsorganens förhållanden inbördes, till andra staters organ och till statens medborgare äfvensom de sistnämndes förhållanden som statsborgare, hvaremot den *borgerliga lagen* reglerar de enskildes förhållanden som medlemmar af det borgerliga samhället äfvensom statsorganens verksamhet med afseende på dessa förhållandens möjliga rättsbestämning efter officiell pröfning vid inträffad tvist eller ovisshet. Lagrättens innehåll utgöres af allmänna normer, specialnormer eller undantagsnormer. Den allmänna normen (*jus generale*) gäller för alla förhållanden af viss art i allmänhet, där ej annorlunda är stadgadt, hvaremot den speciella normen (*jus speciale*) reglerar vissa af dessa förhållanden, hvilka i följd af särskilda omständigheter icke äro genom den allmänna normen fullständigt bestämda; i och för sig behöfver alltså speciallagen icke stå i strid med eller afvika från den allmänna, utan kan komplettera denna. Däremot innebär undantagsnormen (*jus singulare*), att ett visst förhållande reglerats på ett sätt, som afviker från det normala, sådant detta vare sig genom en allmän eller en speciell norm ordnats. Undantagslagen kallas anormal, då den blott fastslår en annan princip än den normala, men anomal, om tillika denna princip står i strid med den härskande allmänna rättsuppfattningen. Synnerligen vanligt är, att rättsutvecklingen förmedlas genom anormal rätt på det sätt, att en ny princip först införes som undantagsnorm för att efter hand undanträngа den äldre och öfvergå till allmän; så har t. ex. skett i fråga om ansvarighet för skada oberoende af brottslig gärning, liksom ock i fråga om viss handelsfrihet, som från början var ett adligt privilegium (se d. o.), men med tiden

blef allmän. Lagrätten kan äfven vara universell eller partikulär; i förra fallet gäller den för staten i dess helhet, i det senare blott för viss del däraf. Vidare kan skiljas mellan materiell lagrätt och formell lagrätt; den förras normer kallas saknormer och utgöra grunden för ett gifvet förhållandes rättsbestämdhet, den senares normer bestämma sättet för rättsbestämnings verkställande och äro dels normer rörande förfarandet härvid (procederenormer), dels normer rörande hvilken lag därvid skall tillämpas (kollisionsnormer). Slutligen kan lagen vara individuell, d. v. s. anknytas till ett konkret förhållande, hvilket den reglerar; exempel på dylik individuell lag äro bl. a. dispenser. En viss likhet härmed har den norm, som bildas genom *rättshandel* mellan eller af enskilda subjekt eller genom stadgebeslut af särskildt bildade subjekt, såvidt i båda fallen normen affattats skriftligen; äfven här är det ett konkret förhållande, som ordnas, men normen betecknas icke gärna som lag, enär dess källa icke omedelbart är staten, utan vederbörande privata subjekt själfva, hvilka genom en statlig, kompetensgrundande norm erhållit sekundär rättsbildningsmakt för egna förhållanden. Däremot kan som lag betecknas den skrifna rätt, som stiftas af underordnade statliga organ med delegerad, primär rättsbildningsmakt, t. ex. K. M:ts befallningshafvande i länen, de kommunala och korporativa myndigheterna m. fl.; dock är uttrycket lag icke heller här vanligt, utan pläga hit hörande författningar benämnas stadgar, reglementen, föreskrifter o. d.

Den svenska lagrätten i mera egentlig mening omfattar tre hufvuddelar, nämligen den konstitutionella rätten l. grundlagsrätten, den allmänna lagen med därtill hörande författningar samt den icke kodifierade specialrätten. *Grundlagsrätten* består af de fyra grundlagarna (se Grundlag) med därtill sig anslutande s. k. konstitutionella lagar och stadgar (vallagen m. m.) samt af lagstiftningen rörande svenskt statsborgarskap. Den *allmänna lagen* grupperas omkring Sveriges rikes lag af 1734 och kyrkolagen af 1686, af hvilka den förra är den ojämförligt viktigaste (se Balk och Lagbok), till hvilken anslutit sig nyare, ofta synnerligen vidlyftiga lagar rörande särskilda ämnen. Den *icke kodifierade specialrätten* innesluter hvad med ett gemensamt namn kan betecknas som administrativrätt, nämligen dels författningar, som falla inom den speciella, i 1734 års lag och dit hörande författningar ej reglerade, privaträtten, dels finans-, förvaltnings- och kommunallagar.

3. *Fys.*, hvarje sats, genom hvilken någon relation uttryckes mellan två eller flera fysikaliska storheter. Kännedomen om denna relation vinnes genom experimentella undersökningar eller genom matematiska beräkningar. Vissa fysikaliska företeelser kunna studeras endast kvalitativt, d. v. s. man kan finna endast allmänna relationer mellan de i fenomenet ingående storheterna, i hvilket fall naturligtvis lagen äfven kommer att innehålla endast *kvalitativa* bestämningar. Som exempel på en sådan lag kan anföras den s. k. Stokes lag, enligt hvilken det fluorescerande ljuset alltid har mindre brytbarhet än det ljus, hvaraf det uppväckes. Närmare bestämdt blir detta samband, när experimenten, som då utgöras af mätningar och vägningar, ge *kvantitativa* relationer mellan storheterna i problemet, i hvilken händelse lagen, som utgör resultatet af experimenten, kan framställas i en matematisk formel. En fysikalisk lag af detta slag är t. ex. den s. k. mariotteska lagen, enligt hvilken det tryck en gas utöfvar är omvändt proportionellt mot dess volym. (De fysikaliska lagarna benämnas ofta — liksom de båda nu nämnda — efter de vetenskapsmän, som först funnit eller definitivt formulerat dem.) Ehuru dessa och liknande, genom induktion funna lagar ha den största betydelse för vetenskapen, få de dock icke i sträng mening anses som allmänt giltiga naturlagar. De ha nämligen mestadels gällande kraft endast inom ett begränsadt område af fenomen och bli alltmera osäkra, ju mera man aflägsnar sig därifrån. Så vet man, att mariotteska lagen icke är strängt riktig för någon gas, men dock tillräckligt exakt, så länge gasen icke är nära kondensationspunkten. Äfven från Stokes lag ha undantag påvisats. Omkr. tio år efter lagens uppställande visade Lommel, att det verkligen finns kroppar, för hvilka denna lag ej är giltig. — Till fysikens uppgift hör icke endast att finna de mer eller mindre generella lagar, som framgå af experimenten, utan äfven att ange deras orsaker. Detta kan ske, endast genom att man antar vissa enklare hypoteser och från dem som utgångspunkter på deduktiv väg härleder de fysikaliska lagarna. Det för någon större eller mindre del af fysiken, vanligen med matematikens eller mekanikens tillhjälp, sålunda uppförda system af deduktioner, genom hvilket dithörande lagar härledas, benämner man teori. I denna bemärkelse talar man om Maxwells elektromagnetiska ljusteori, Arrhenius' dissociationsteori o. s. v. Emedan hvarje fysikalisk teori är grundad på någon eller några hypoteser, följer, att riktigheten af de fysikaliska lagarna eg. ej kan på teoretisk väg bevisas, hvilket också vore obehöfligt. Deduktionen afser fastmer att ådagalägga hypotesens riktighet genom att visa, att dess antagande med nödvändighet leder till de lagar och regler, hvilka framgått som resultat af den experimentella undersökningen och hvilka följaktligen oberoende af all deduktion ha den grad af visshet, som tillkommer hvarje åskådning.

4. *Teol.*, den sammanfattande beteckningen för uppenbarelsens innehåll, försåvidt Gud däri framträder som fordrande och normerande vilja — i motsats till evangelium: uppenbarelsens innehåll, för så vidt Gud däri betygar sig som den förbarmande och förlåtande kärleksviljan. I denna sin inbördes relation äro de båda begreppen urspr. utpräglade af Paulus. Särskildt i sin strid för kristendomens självständighet gentemot judendomen och judaiserande kristna riktningar har han understundom åt förhållandet mellan lagen, som hos honom mestadels betecknar hela den gammaltestamentliga uppenbarelsen, och evangelium, i hvilket det för kristendomen principiellt nya får sitt uttryck, gett en så skarpt antitetisk tillspetsning, att de te sig som hvarandra uteslutande motsatser: ”Kristus är lagens ände” (Rom. 10: 4; jfr särsk. Rom. 7: 6 och Gal. 5: 1 ff.). Å andra sidan betraktar Paulus lagen som en verklig uppenbarelse af Guds vilja och därför som hafvande oförgänglig giltighet. Den skenbara motsägelsen mellan dessa satser försvinner emellertid i det väsentliga, om man ger akt på de olika synpunkter, från hvilka de utgå.

Den förra betraktelsen gäller lagen, försåvidt den framträder som frälsningsordning, med anspråk att kunna visa människorna vägen till ”lif”, till ”rättfärdighet inför Gud”; kunde den verkligen detta, då ”hade Kristus fåfängt dött” (Gal. 2: 21; jfr t. ex. Rom. 4: 14; Gal. 3—5). Här gäller därför ett strängt antingen — eller: gärningar eller nåd (Rom. 11: 6), lagen eller Kristus (Gal. 5: 4). I den senare betraktelsen åter är det fråga om lagens innehåll, hvilket såsom uttryck för Guds oföränderliga, heliga vilja också i den kristnes lif måste förverkligas: tron gör ej lagen om intet, utan befäster lagen (Rom. 3: 31). Dock är äfven från denna synpunkt den kristnes ställning till lagen en helt annan än judens: den står ej för honom som en yttre, statutarisk lag, ett tryckande ok, utan som ett uttryck för det genom Anden i honom verkade nya lifvet, för den ”Andens lag” (Rom. 8: 2), som i honom med fri nödvändighet förverkligas: han står ej under lagen, men ej heller utan lag, utan genom Kristus i lagen (1 Kor. 9: 20 f.; jfr särsk. Rom. 6). Den frälsningshistoriska förmedlingen mellan dessa båda betraktelser har Paulus dragit genom sin lära om lagen som ett pedagogiskt mellanled i Guds ledning af sitt folk. Den nu genom Kristi evangelium upprättade frälsningsvägen är ock, såsom särskildt Abrahams exempel (Rom. 4; Gal. 4) visar, den ursprungliga, medan lagen blott ”blef tillagd för öfverträdelsernas skull” (Gal. 3: 19; jfr Rom. 5: 20), icke som om den skulle kunna öfvervinna synden, utan fastmer för att ”öfverträdelsen skulle öfverflöda”: för att lagen — såsom Paulus i Rom. 7 med djup psykologisk skarpblick ur sin egen erfarenhet utvecklar — just genom det våldsamma motstånd, som synden mot den reser, skulle för människorna uppenbara hela syndighetens djup och så bli en ”tuktomästare till Kristus” (Gal. 3: 24). — Fasthåller man den synpunkt, från hvilken Paulus’ polemik mot lagen utgår, försvinner ock i hufvudsak den motsägelse, som synes råda mellan hans och Jesu ställning i detta hänseende. Väl betonar Jesus på det starkaste lagens oförgänglighet ända till ”den minsta bokstaf eller prick” (Matt. 5: 17 f.) och anknyter ock i enskildheterna sin etiska förkunnelse helt annorlunda än Paulus till den gammaltestamentliga lagen. Men å ena sidan har ej heller han gjort det föregående uppfyllandet af lagen till ett villkor för tillträdet till ”Guds rike” eller inträdet i ”Faderns” gemenskap, utan gjort den religiösa ställningen till Gud beroende endast af den troende anslutningen till honom själf, å andra sidan har han lika bestämdt som Paulus gifvit uttryck åt, att hans lärjungars nya lif allt-igenom måste vara inifrån bestämdt samt till hela sin art är något i förhållande till judendomen radikalt och principiellt nytt (jfr särsk. Mark. 7: 15 ff.; 2: 21 f.). — Den *katolska* kyrkan, där insikten i den verkliga innebörden i Paulus’ tankar redan tidigt gick förlorad, nedsjönk alltmer till en nomistisk ståndpunkt, som, ehuru mera utgående från helleniskt än judiskt inflytande, principiellt är densamma som hos de af Paulus bekämpade judaistiska riktningarna: kristendomen en ”ny lag” (jfr Kasuistik och Nomism). — *Reformationen* återgick här, såsom eljest, till den paulinska åskådningen. Antitesen lag — evangelium är för Luther själfva hufvuduttrycket för motsatsen mellan den romerska och den ”evangeliska” kyrkans åskådning. Och hufvudsynpunkten i polemiken mot den lagiska uppfattningen är för Luther som för Paulus den direkt religiösa. Luthers lära om den kristnes ”frihet från lagen” innebär därför i första rummet, att hans ”rättfärdighet inför Gud” eller hans frälsningsvisshet ej behöfver eller får stödjas på hans uppfyllande af lagens bud — i hvilket fall han måste hamna antingen i förtviflan eller i egenrättfärdighet och falsk säkerhet — utan allenast på evangeliet om Guds oförtjänta förlåtelse; först i andra rummet, såsom en konsekvens häraf, kommer tanken på den förändring, som i etiskt hänseende inträdt i den kristnes ställning till lagen, försåvidt som denna ej längre för honom står som en yttre makt, utan i och genom tron blifvit ett med hans innersta lifsprincip. Objektivt sedt, behåller naturligtvis lagen också för den kristne sin giltighet. När Luther häfdar, att kristendomen ej är lag, utan evangelium, innebär detta därför ej, att kristendomen ej också skulle innesluta ”lag”, eller att ej också ”lagen” skulle behöfva förkunnas för de kristne (jfr härom Antinomistiska striden), men väl att kristendomen i sin helhet måste ses ej från lagens, utan från evangelii synpunkt: ej som en uppenbarad tros- och sedelag, i hvilken också ”evangeliet” om förlåtelsen genom Kristus o. s. v. ingår som ett moment, och hvilken kräfver underkastelse på grund af sin yttre, gudomliga auktoritet, utan som ett till människans innersta sanningsmedvetande och frälsningsbehof sig vändande och till hennes fria afgörande vädjande budskap, ”evangelium”, om, att Gud genom Kristus och för hans skull trots hennes synd vill upptaga henne i sin gemenskap, hvilket emellertid tillika just som evangeliet om syndernas förlåtelse innebär hänvisningen till och bekräftelsen af en af människan kränkt, men i sin gudomliga objektivitet för henne ofrånkomlig lag, till hvars förverkligande i fri lydnad principen och möjligheten nu genom evangelium äro gifna. Häri ligger då tillika, att ”lagen” i betydelsen af det sedliga lifvets högsta norm ej från evangelisk ståndpunkt kan likställas med ”dekalogen” (tio Guds bud) eller något annat bibliskt aktstycke; dessa kunna betraktas endast som mer eller mindre fullödiga uttryck för den sedliga lagens innehåll, men denna själf är här lika med människans eget ideella gudsbestämda väsen, sådant detta ter sig i uppenbarelsens ljus.

1. L. H. Å.* 2. Rld. 3. R. R. (D. S—t.) 4. E. Bg.

Lag (plur. lag), *sjöv.*, begagnades förr i uttrycket gifva (ge) glatta laget l. fullt lag, hvilket betydde att samtidigt affyra alla kanonerna inom samma batteri å ett fartygs ena sida. — Jfr Bredsida. L. H.*

Lagaböte. Se Magnus, norska konungar, 6.

Laga domstol, *jur.* Se Forum, sp. 948.

Lagae [-gä], Jules, belgisk skulptör, f. 1862 i Rousselaere, var först träsnidare, kom 1881 till konstakademien i Bruxelles, var där elev af van der Stappen och Lambeaux och erhöll Rompriset 1888 för statyn *Såningsman*. I Florens utförde han 1892 den starkt realistiska gruppen *Botgörare* (två utmärglade fångar, sammanbundna om halsen med en kedja, museet i Gent). Från 1892 är L. bosatt i Bruxelles. Bland hans senare arbeten märkas statyer och porträttbyster, *Far och mor* (dubbelporträtt i brons), *Mor och son* (marmorgrupp), *Italiensk*

fiskare (marmor), monumentala grupper som *De fyra lifsåldrarna* (i botaniska trädgården i Bruxelles), *Belgien upptager den franska hären 1870* (i Charlerois park), monument öfver *slaget vid Kortrijk* m. m. G—g N.

Laga fardag, *jur.* Se Fardag, sp. 1380.

Laga fasta, *jur.* Se Fasta.

Laga fång (*lagha fang*; lat. *justus ti'tulus*), *jur.*, är i svensk rätt benämningen på lagligen erkända sätt att förvärfva egendom. I denna betydelse förekommer "laga fång" såväl i våra äldsta rättsböcker (Västg. L., Östg. L., Landslagarna) som äfven i nu gällande lag, dock endast i fråga om förvärf af eganderätt till fast egendom (jordafång). I 1734 års lag, Jordab. kap. 1 § 1, uppräknas flera slags fång: arf, skifte, köp, gåfva etc. Uppräkningen är dock icke uttömmande. — Såsom "laga fång" i svensk rätt blifvit använd, sättes i motsats därtill sådan handling, hvarigenom en person *utan* särskild rättsgrund bemäktigar sig annans fastighet eller del däraf. Exempelvis må anföras olaga intaga, hvarmed förstås, att en jordegare egenmäktigt inhägnar eller eljest tillegnar sig grannes mark eller del af samfälld, ännu oskiftad jord. Se Besittning och Universalsuccession. A. W.

Laga förfall, *jur.* Se Förfall.

Laga försvar, *jur.* Se Lösdrifvare.

Lagaholm. Se Laholm.

Laga hus, *admin.* I vidsträckt betydelse kan därmed förstås alla hus, som någon är efter lag skyldig att uppbygga och underhålla, då under denna benämning skulle komma sådana hus, som det tillhör socknar och härad att för vissa allmänna ändamål uppföra, såsom kyrka, tingshus, häkte. I inskränkt och egentlig mening förstås därmed sådana hus, hvilka anses nödvändiga för jordbrukets bedrifvande på en gård och hvilka den, som af egaren till brukande emottagit denna gård, är efter lag eller aftal skyldig att bygga och underhålla. Se vidare Byggnadsskyldighet. Hvad beträffar den stora mängd af jordegendomar, som äro utarrenderade, bestämmes arrendatorns nybyggnadsskyldighet genom kontrakt. Se Lag om nyttjanderätt till fast egendom 14 juni 1907 och k. kung. ang. förvaltningen af kronans jordbruksdomäner 4 juni 1908. Th. R. (A. A.)

Laga häfd, *jur.* 1. Förvärfvande af orubblig eganderätt till fastighet genom fortsatt oklandrad besittning under en viss längre tid. Se Häfd. — 2. Jordegendoms lagenliga vidmakthållande och vårdande. I äldre tider var det jämväl skattebonden ålagdt att enligt lagens föreskrifter "vårda hus, åker och äng". Men genom k. förordn. 21 febr. 1789 erhöll skattebonden samma självständiga förfoganderätt öfver sin egendom, som tillförene var tillerkänd frälsemän med afseende på frälsejord. Därefter har den rättsliga skyldigheten att väl vårda hus, åker och äng ålegat endast åbo å kronans eller allmänna inrättningars hemman, boställsinnehafvare och arrendator. Hvad angår de under ständig åborätt upplåtna kronans eller allmänna inrättningars hemman äfvensom boställer, åligger det innehafvaren att sin åker väl häfda och göda, ängar rödja och vårda samt vidmakthålla nödiga diken och nödigt stängsel. (Byggningab. kap. 6 §§ 1 och 4, jfr kap. 27 § 4 samt lag om dikning m. m. 20 juni 1879.) För häfdens betryggande ha under senare tid flera bestämmelser meddelats. Sålunda är genom lag om nyttjanderätt till fast egendom 14 juni 1907 stadgadt bl. a., att det åligger arrendatorn att väl häfda jorden samt vårda och underhålla byggnader och öfriga fastighetens tillhörigheter, så att icke något under arrendetiden försämras. Beträffande särskildt förvaltningen af kronans jordbruksdomäner är genom k. kung. 4 juni 1908 stadgadt, att det skall åläggas arrendatorn att i alla afseenden väl häfda och i god växtkraft hålla egendomens åker och äng samt uppföra och underhålla erforderlig stängsel och hägnad; han skall ock tillförbindas att städse i fullgodt stånd underhålla vid egendomen befintliga byggnader och anläggningar samt hans byggnadsskyldighet, därest nybyggnad anses erforderlig, före egendomens utarrendering i afseende på byggnadernas beskaffenhet och kostnaden därför noggrant bestämmas och i arrendekontraktet anges.

För Nedan-Siljans, Ofvan-Siljans och Väster-Dals fögderier samt Envikens och Svärdsjö socknar i Kopparbergs län, för Ofvanåkers, Voxna, Los, Färila, Ramsjö och Hassela socknar samt Hamra kapellag i Gäfleborgs län, äfvensom för de fyra nordligaste länen är genom lag 25 juni 1909 stadgadt att, där å fastighet på landet, tillhörig bolag eller förening för ekonomisk verksamhet, åker och äng finnas i den omfattning, att självständigt jordbruk däråa kan idkas, uppsikt skall hållas däröfver, att jordbruket å fastigheten icke nedlägges eller att egor och byggnader eljest så vanvårdas, att jordbrukets vidmakthållande därigenom äfventyras, och gäller detta stadgande äfven fastighet, som tillhör å fastigheten ej mantalsskrifven enskild person, hvilken besitter densamma hufvudsakligen för att tillgodogöra sig skogsafkastningen. För att hålla uppsikt öfver lagens efterlefnad tillsätter konungen för hvarje län en jordbrukskommission, bestående af ordförande och två ledamöter. Är fastigheten utarrenderad och omfattar densamma inrösningsjord till en vidd af minst fyra hektar, skall enligt lag 25 juni 1909 jorden väl häfdas, trädgård, åker och äng, beteshagar, hägnader, diken, vägar, broar, brunnar, vattenledningar och andra inrättningar i ett efter ortens sed behörigt skick underhållas och vårdas.

Äfven i fråga om laga häfd å skog och skogsmark ha under senare tid åtskilliga bestämmelser meddelats. Hvad först kronoparkerna angår, skola de bibehållas oförminskade samt behandlas efter sådana på vetenskapliga regler grundade, för olika ortförhållanden lämpade hushållningsplaner, som afse skogens framtida bestånd och högsta afkastning; och detta stadgande gäller äfven för kronan tillhöriga flygsandsfält samt för häradsallmänningar. Å skogar och hagmarker, tillhörande kronans utarrenderade jordbruksdomäner, boställsskogar samt skogar å allmänna inrättningars hemman, som icke innehafvas med stadgad åborätt, skall regelbunden hushållning införas och skogsindelning ega rum. Skog å kronosamt allmänna inrättningars hemman, som innehafvas med stadgad åborätt, må, därest icke för något fall särskilda föreskrifter annat förmå, endast till husbehof af åbon användas. Å här ofvan omnämnda skogar äfvensom å skogar på kronohemmans eller krononybyggens områden, kronoöfverloppsmarker, oafvittrade skogar och sågverkens mot skogsränta utbrutna områden i de sex norra länen må afverkning ske endast efter utsyning. (K. förordn. ang. hushållningen med de allmänna skogarna i

riket 26 januari 1894 och 24 juli 1903.) Ordnad hushållning skall ega rum äfven å statens till bergshandteringens understöd anslagna skogar (k. förordn. 27 maj 1898) samt å städernas skogar (k. förordn. 24 juli 1903). Å skogsmark, tillhörig enskilda, må ej afverkning så bedrifvas eller efter afverkningen så förfaras, att skogens återväxt uppenbarligen äfventyras. (Lag 24 juli 1903.) Hvad särskildt angår enskildas skogar inom Gottlands län, får afverkning för annat ändamål än för gårdens behof eller för skogsmarks uppodling till trädgård, åker eller äng eller användande till byggnadstomt eller annat likartadt ändamål ega rum allenast med tillstånd af den skogsvårdsstyrelse, som skall finnas inom länet. (Lag 13 juni 1908.) För bevarande af skyddsskogar eller sådana skogar, hvilkas bestånd erfordras till skydd mot flygsandsfält och fjällgränsens nedgående, äro genom lagar 24 juli 1903 och 5 juni 1909 bestämmelser meddelade. Ang. husbehofsskog, som vid afvittring inom de områden af Västerbottens och Norrbottens lappmarker, beträffande hvilka afvittringsutslag ännu icke meddelats, tilldelas hemman, nybyggen eller lägenheter, är genom lag 5 juni 1909 stadgadt, att skogen, där densamma ej förklarats för skyddsskog, icke må hårdare anlitas, än hvad som erfordras för gårdens behof eller hvad tillämpningen af en uthållig skogshushållning föranleder. Genom lag 25 juni 1909 ha åtskilliga föreskrifter meddelats ang. vården af staten tillhörigt område, som blifvit afsatt till nationalpark. Jfr Jordbrukskommission, Laga hus, Nationalpark, Skogshushållning, Skogslagstiftning och Skogsvårdsstyrelse. 2. A. A.

Laga kraft, *jur.*, säges tillkomma en dom eller ett af myndighet gifvet beslut, när klagan däröfver icke genom vanliga rättsmedel kan föras. Att beslutet däremot på grund af alldeles särskilda omständigheter kan komma att häfvas, minskar ej dess laga kraft. Är dom laga kraftvunnen, kan den vinnande alltid på exekutiv väg få den verkställd, hvilket, innan laga kraft inträdt, endast undantagsvis medgifves. I. Afz.

La Galissonière [-sånjär], Roland Michel Barrin de, markis, fransk sjömilitär, f. 1693, d. 1756, blef 1755 generallöjtnant vid franska flottan. Hans namn är bekant i sjökrigshistorien förnämligast genom den seger han 1756 vann utanför Port Mahon öfver engelske amiralen Byng. Ehuru engelsmännens förluster ej voro betydliga, nådde L. genom denna seger sitt mål att hindra Byng från att undsätta Menorca, där fransmännen gjort landstigning under hertigen af Richelieu, och bidrog således väsentligen till, att nämnda ö föll i fransmännens händer. L. visade stor administrativ förmåga, i synnerhet som guvernör i Canada 1745—49. O. E. G. N.*

Lagan, södra Sveriges längsta, om ock ej vattenrikaste flod, upprinner ur den lilla Tahesjön i Månsarps socken, Jönköpings län, s. ö. om Taberg, vid 223 m. höjd. L. flyter med sydlig hufvudriktning genom Eckern (215 m.), Fengen och Sandsjön (201 m.) inom Jönköpings län, därunder upptagande flera tillflöden, bland hvilka det största är Hoks- eller Härån (65 km.), som kommer från mosstrakter v. om Tenhultsjön, upptar afloppet från sjön Hindsen (166 m.) och från ö. infaller nedanför Hörle bruk, vid hvilket L. bildar ett 9 m. högt fall, hvarefter L. strax nedom Värnamo infaller i norra ändan af den stora sjön Vidöstern (42 kvkm., 144 m. ö. h.). Denna sjö upptager från ö. den vattenrika Tofta- eller Åran (110 km.), som, i sitt öfre lopp kallas Ljungaån och Vrigstadsån, kommer från bergstrakterna i Malmbäck och Almesåkra (340 m. ö. h.) samt utgör aflopp för Allgunnen (206 m. ö. h.), Rusken (181 m.), Lyen (175 m.), Rymmen (175 m.), Längen (168 m.), Furen (151 m.), Flåren (150 m.) och en mängd andra sjöar i mellersta Småland. Sedan L. utfallit ur södra ändan af Vidöstern, flyter den genom Kronobergs län först i sydlig, sedermera i sydsydvästlig och slutligen i västlig riktning till Halland. Den nu betydliga floden har i öfre delen af Kronobergs län, där den omges af branta, högländta stränder, en bredd af 30—60 m., längre ned, där omgifningarna äro mera flacka, 60—75 m., under det djupet, som i de steniga och strida forsarna stundom är ej mera än 0,3 m., flerstädes uppgår till 20 m. På denna sträcka infaller från ö. blott en bifurkation från sjön Flåren, den strida Skålån, hvaremot från v. upptages den betydliga Bolmån, som med en bredd af 60—80 m. och ett djup af 3—5 m. utgör aflopp för Bolmens (se d. o.) vattensystem och rinner genom sjöarna Kösen och Exen. Nedanför forsen vid Timsfors pappersbruk (1,8 m.) och den mäktiga Majenforsen af 7,7 m. höjd, hvaraf 4 m. lodrätt fall, strömmar floden in i Halland vid 77 m. höjd öfver hafvet. Det återstående loppet har västlig hufvudriktning, hvarunder ån, som i allmänhet har en betydlig bredd, vid Knäreds kyrka upptar Krokån från mossar i Sunnerbo härad och gör flera fall, bland hvilka den af staten inköpta Karseforsen (se d. o.) har en sänkning af 22,8 m. Sedan ån nedanför de sista fallen vid Laholm (5 m.) upptagit Smedjeån från Storsjön på gränsen mellan Skåne, Småland och Halland, utfaller den med en bred och sandig, endast för smärre farkoster farbar mynning i Kattegatt. I L. idkas icke obetydligt laxfiske (hvars värde 1906 uppgick till närmare 60,000 kr.), där finnes Sveriges största laxodlingsanstalt, och vid forsarna äro flera industriella inrättningar anlagda. Virkesflottning ned till Strömsnäs och Timsfors, men ringa båtfart. Längs ådalen går den ena af västra Smålands gamla stråkvägar (''Lagastigen''), hvarför ock fornminnen där icke äro sällsynta. Flodens hela längd är 235 km. Dess vattenområde omfattar en stor del af mellersta och västra Småland, sydligaste Halland samt en liten del af Skåne. Det uppskattas till 6,200 kvkm., hvaraf sjöar 425 kvkm. L:s vattenkraft är genom tillgången på betydande sjöar för afrinningens reglerande och genom läget på gränsen till Skåne af särskildt stor betydelse. Redan nu finnas betydande kraftanläggningar utförda: vid Ljungby (för köpingens behof), vid Strömsnäs och Timsfors, för pappersbruk, samt vid Majenfors, Bassalt och Knäred (öfre och nedre), Sydsvenska kraftaktiebolagets (se d. o.) fyra stationer med sammanlagdt omkr. 40 m. fallhöjd, afsedda för kraftöfverföring, hufvudsakligen till Halmstad, Hälsingborg, Landskrona, Lund och Malmö. Längre ned följer en samma bolag tillhörig fallsträcka med 13 m. fallhöjd vid Hjörnered och Kasteberg; därefter komma de staten tillhöriga Karseforsen och Laholmsfallet, den förra, med nära 25 m. höjd, reserverad för elektrisk järnvägsdrift. Vattenmäng-

den i den samlade L. kan f. n. nedgå till omkr. 20 kbm. pr sekund och utgör i medeltal 70—80 kbm.; efter sjösystemets reglering torde vattenmängden ej behöfva underskrida 45 kbm. Fallhöjden från Hjulsnäs till hafvet är omkr. 125 m., och vattenkraften kan å samma sträcka efter reglering beräknas utgöra minst 50,000 turbinhästkrafter dygnet rundt. Genom att vattnet om natten delvis kan uppsamlas i bassänger mellan de olika fallen kommer emellertid under dagen ett vida större kraftbelopp att kunna uttagas. A. G.* S. L—k.

Lagarde [-ga'rd], Paul Anton de, tysk orientalist, teolog, f. 1827 i Berlin, d. 1891 i Göttingen, hette urspr. Böttticher, men adopterades af en släkting vid namn de L. Han blef 1850 docent i Halle, var 1854—66 skollärare i Berlin och efterträdde 1869 Ewald som teol. professor i Göttingen. Hans lika grundliga som självständiga arbeten, ofta på alldeles obanade fält, omfatta i främsta rummet alla de arter af filologi, som stå i sammanhang med teologien. Hit höra mer än 30, delvis högst betydande skrifter, bland hvilka må nämnas en mängd viktiga editioner af arabiska, grekiska, syriska och i synnerhet koptiska öfversättningar af Pentateuken, Psaltaren, Ordspråksboken, Job m. fl. bibliska böcker. På rent lingvistiskt område lämnade L. dels flera värdefulla bidrag till syrisk, eransk och armenisk språkforskning, dels ock en stor mängd mindre uppsatser, samlade i *Gesammelte abhandlungen* (1866), *Semitica* (1878—79), *Symmicta* (1877, 1880), *Orientalia* (1879—80). Dessutom utgaf han flera skrifter rörande de kyrkopolitiska stridigheterna i Tyskland. En mörk fläck i denna rika, fruktbringande verksamhet bilda författarens ytterliga fåfänga och den benägenhet för hätsk polemik mot utmärkta medarbetare på ofvannämnda fält, som framträder i en stor del af hans arbeten, t. ex. ''Symmicta'' (2:a d.) och *Aus dem deutschen gelehrtenleben, akten-stücke und glossen* (1880). H. A.*

La garde meurt et ne se rend pas [la gard mör e nə sə räd pa'], fr. ''gardet dör, men ger sig icke'', ett yttrande, som tillskrifvits franske generalen Cambronne (se d. o.), då han som befälhafvare för en division af Napoleon I:s ''gamla garde'' vid Waterloo uppmanades att gifva sig, sedan hans trupper kringränts af engelskt kavalleri och förbrukat sin ammunition. Yttrandet, hvilket kort efter slaget i pressen lades i Cambronnes mun, förnekades af denne med så mycket större skäl, som han faktiskt vid Waterloo gaf sig fången. Icke desto mindre har det ohistoriska yttrandet anbragts som inskription på ett monument öfver Cambronne i Nantes. (V. S—g.)

La Gardie [gardi]. Se De la Gardie.

Lagarfljót. Se Fljótsdalur.

Lagaš, stad. Se Babylonien, sp. 575, 577.

Laga skifte. Se Skifte af jord.

Lagastigen kallades under medeltiden den väg, som utmed Lagan ledde upp från Laholm till Jönköping. Den skyddades af Piksborgs fäste på en holme i Bolmens sydligaste ända, och Trollaborgs fäste, på ett ed emellan sjöarna Furen och Flåren.

Laga stånd, *jur.* Då vid lagfart enligt äldre rätt lagfartstiden tilländalupit, utan att börds- eller annat lösningsanspråk framställts, sade man, att fånget var lagståndet eller att laga stånd åkommit. Om tiden för anställande af lösningstalan enligt gällande rätt stadgas i förordningen ang. upphörande af hembudsskyldighet 16 juni 1875, att den, som vill utöfva sin lösningsrätt, skall instämma talan därom i stad inom sex månader och å landet senast till första rättegångsdagen af det ting, som infaller näst efter natt och år, sedan lagfart beviljades å det fång, som föranledt lösningsanspråket. V. Sgn.

Laga stånds tid. Se Lagståndén.

Laga syn. Se Byggnadsskyldighet, sp. 757, Boställen, sp. 1298, och Husesyn.

Lagberedningen, *jur.* Med anledning af Rikets ständers skrifvelse vid 1840 års riksdag om förordnande af en ny kommitté för ytterligare granskning af Lagkommitténs förslag tillsattes 1841 den s. k. Lagberedningen, bestående af justitiestatsministern som ordf., 5 arbetande led., äfvensom ytterligare 4 led., nämligen 2 justitieråd, justitiekansleren och justitieombudsmannen, hvilka berättigades deltaga i arbetet, såvidt deras ämbetsgöromål det tillåte. Lagberedningen inkom 1842 med yttrande öfver frågorna: *om domstolarnas organisation, om de straff, som i en ny kriminallag böra bestämmas,* och *om förlikningskommittéer.* Därefter företogs granskningen af Lagkommitténs förslag, hvarvid gjordes början med kriminalförslaget. Innan denna granskning blifvit tilländabragt, förordnades i maj 1844 3 nya ledamöter i Lagberedningen, bl. a. J. G. Richert, som 1841 vägrat att ingå i Lagberedningen som medarbetare med frih. J. L. J. Boije. Denne afled emellertid under loppet af sistnämnda år. 25 nov. 1844 aflämnades Lagberedningens förslag till *straffbalk* och till *lag om verkställighet af fängelsestraff,* hvilka lagförslag öfverlämnades till då församlade ständer. Dessa hunno ej med att fullständigt granska ifrågavarande lagförslag; men, erkännande behofvet af en ny brottmålslag, antogo de hufvudgrunderna, som innefattades i förslagets 2 kap., ''Om straff'', och 6 kap., ''Om de allmänna grunder, hvarefter straff mätas skola, så ock om nedsättning eller förändring af straff i vissa fall''. 1847 föreslog K. M:t ånyo ständerna att antaga Lagberedningens förslag till straffbalk med de i 1844 års proposition anmärkta ändringarna äfvensom den förut föreslagna fängelselagen med någon förändring. Men frågan förföll hos riksdagen och upptogs ej heller vid 1850 års riksdag. Därefter gjorde sig såväl hos K. M:t som hos ständerna den uppfattningen gällande, att förbättringen af strafflagen kunde fortgå endast steg för steg, medelst antagande af särskilda författningar, som omfattade olika delar af kriminallagstiftningen. Och först efter det sådana särskilda författningar antagits vid 1853, 1856 och 1860 års riksdagar, framlade K. M:t vid 1862 års riksdag ett förslag till ny strafflag, hufvudsakligen byggdt på de af Lagkommittén och Lagberedningen uppgjorda förslagen, hvarefter 16 febr. 1864 ''Nya strafflagen'' utfärdades.

Sedan Lagberedningen 1844 aflämnat förslaget till strafflag jämte öfriga därtill hörande författningsförslag, blef den i sin dittills varande sammansättning 31 jan. 1845 upplöst. Men K. M:t beslöt i sammanhang därmed, att i och för sådana förberedande åtgärder, som ännu återstode för slutlig pröfning af de uppgjorda förslagen till förbättrad civil lag och rättegångsordning, en ny lagberedning skulle träda i verksamhet, så fort ske kunde. Vid

slutet af 1847 afgåfvo Lagberedningens dåv. 5 arbetande led. (N. S. v. Koch, Richert, K. E. Günther, K. J. Schlyter och P. E. Bergfalk), efter fullbordad granskning af giftermåls-, ärfda-, jorda- och byggningabalkarna i Lagkommitténs förslag till allmän civil lag, nytt förslag till dessa balkar. 1849, sedan emellertid Günther, Schlyter och Bergfalk utträdt ur beredningen samt J. A. Kr. Quensel, K. H. Pfeffer, A. F. Gyllenhammar och J. Lundell inträdt i deras ställe, aflämnades det granskade *förslaget till rättegångsbalk* och 1850 *förslaget till handels- och utsökningsbalk*. Sedan Lagberedningen i början af 1851 aflämnat *förslag till växellag*, var dess verksamhet afslutad. Sistnämnda förslag, med några mindre betydande förändringar, framlades vid riksdagen 1850—51 och blef af denna antaget samt genom k. förordn. 23 aug. 1851 upphöjdt till lag. Lika litet som Lagkommitténs förslag till civil lag och rättegångsordning ha Lagberedningens öfriga förslag i dessa ämnen blifvit framlagda till riksdagens omedelbara granskning. Däremot ha de i alla sina delar städse tjänat till ledning vid det lagstiftningsarbete, som för åstadkommande af partiella förbättringar inom civillagens område sedermera egt rum.

Under de tjugu år, som närmast följde, sedan Lagberedningen slutat sin verksamhet, blefvo de förslag till förändrade stadganden inom civil- eller kriminallagstiftningens område, hvilka förelades riksdagen, utarbetade antingen inom Justitiedepartementet eller genom särskilda komittéer. 1871 fann sig emellertid K. M:t böra föreslå den förändrade anordningen, att i stället för tillsättandet af särskilda kommittéer för enstaka lagfrågors behandling, såsom dittills skett, upprättandet af samtliga de lagförslag, som under den närmaste framtiden ifrågakomme, äfvensom sådana förslags omarbetning, där sådan till följd af gjorda erinringar funnes nödig, såvidt ske kunde, komme att utföras af samma personer, och i proposition till nämnda års riksdag hemställdes därför, att en Lagbyrå skulle inrättas inom Justitiedepartementet, bestående af 3 led., hvilka det skulle åligga att under justitiestatsministerns ledning utarbeta lagförslag samt granska och med anledning af förekomna anmärkningar omarbeta sådana. Sedan riksdagen bifallit denna hemställan, trädde Lagbyrån i verksamhet vid 1872 års början. Inom Lagbyrån utarbetades förslag till flera partiella lagförändringar, bl. a. *förslag till nya stadganden angående lagfart och inteckning*. — Redan 1874 års riksdag hemställde emellertid, att i st. f. Lagbyrån måtte inrättas en af flera ledamöter än nämnda byrå bestående lagkommitté l. lagberedning, afsedd att utarbeta lagförslag, företrädesvis sådana, som omfatta större afdelningar af civillagen eller rättegångsordningen. Med anledning af denna riksdagens skrifvelse förordnade K. M:t 4 dec. 1874, att en, tills vidare af ordf. och 4 led. bestående, kommitté för utarbetande af lagförslag, företrädesvis sådana, som omfattade större delar af civillagen eller rättegångsordningen, skulle under benämning Nya lagberedningen träda i verksamhet med början af 1875. I öfverensstämmelse med den för Nya lagberedningen 22 jan. 1875 utfärdade instruktionen började beredningen sitt arbete med behandlingen af frågan om förbättring af lagstiftningen rörande utsökningsväsendet. Förslag till ny utsökningslag afgafs af Nya lagberedningen 6 juni 1876. Förslaget framlades efter granskning af K. M:t vid riksdagen 1877 och antogs med smärre jämkningar af riksdagen, hvarefter ny *utsökningslag* utfärdades 10 aug. 1877. Därefter företog Nya lagberedningen frågan om ordnandet af de privaträttsliga förhållandena emellan jord- och strandegare eller andra i afseende å vattens afledande och begagnande samt öfverlämnade 20 dec. 1877 förslag till förordning angående torrläggning af jord samt 31 maj 1879 förslag till lagstadganden omfattande de öfriga delarna af den s. k. vattenrätten. På grundval af Nya lagberedningens förslag afläts till 1879 års riksdag proposition med förslag till lag om dikning och annan afledning af vatten samt till 1880 års riksdag med förslag till förordning om jordegares rätt till vattnet å hans grund med flera därmed sammanhängande förordningar. 20 juni 1879 utfärdades *lag angående dikning och annan afledning af vatten* samt 30 dec. 1880 öfriga författningar i ämnet. Nya lagberedningen afgaf 27 dec. 1879 förslag till förordning ang. tioårig och tjuguårig häfd, och sedan proposition i ämnet aflämnats till 1881 års riksdag, utfärdades 22 april s. å. förordning *om tjuguårig häfd*. I början af 1880 företog Nya lagberedningen därefter frågan om *ny rättegångsordning*. Enligt den af Nya lagberedningen uppgjorda, af K. M:t fastställda planen för behandlingen af sistnämnda fråga skulle beredningen, innan arbetet med uppgörandet af detaljeradt förslag till ny rättegångslag företoges, afge särskildt förberedande utlåtande i ämnet, innefattande dels redogörelse för frågan med hänsyn såväl till vårt eget rättegångsväsen som ock till de i nyare utländska processlagar framträdande allmänna grundsatser, dels ock hufvuddragen i det system beredningen, efter öfvervägande af frågans såväl teoretiska som praktiska sidor, ansåge sig för egen del böra vid den förestående revisionen af rättegångsväsendet förorda till antagande i afseende å domstolsorganisationen och det processuella förfarandet. I öfverensstämmelse med denna plan öfverlämnade Nya lagberedningen 6 juni 1884 sitt förberedande utlåtande om rättegångsväsendets ombildning, affattadt i fyra delar. Af dessa innehåller den första grunderna för domstolsförfattningen, den andra grunderna för rättegångsordningen i tvistemål, den tredje grunderna för rättegångsordningen i brottmål samt den fjärde, som bihang till dessa förslag, planen för rikets judiciella indelning m. m. — För granskning af dessa omfattande förslag tillsatte K. M:t 5 dec. 1884 en Förstärkt lagberedning, hvari insattes ledamöter af Högsta domstolen, presidenterna i rikets hofrätter, underdomare, advokater samt ledamöter af riksdagen. Denna delegation, hvars arbete leddes af justitieministern som ordf., afgaf 20 juni 1887 ett betänkande, hvari under vissa hufvudpunkter angåfvos de riktlinjer, som borde blifva bestämmande för det fortsatta arbetet å rättegångsväsendets ombildning. Under det att Förstärkta lagberedningens granskningsarbete pågick, utarbetade Nya lagberedningen några smärre lagförslag på processrättens område, af hvilka två, *om skiljemän* och *om ersättning till vittnen i brottmål*, upphöjdes till lag, samt verkställde en mycket begränsad *revision af strafflagen*, hvilken lagfästes 1890. Efter det att Förstärkta lagberedningen afgifvit sitt betänkande, beslöt K. M:t,

att arbetet med rättegångsordningens ombildning skulle ånyo upptagas af Nya lagberedningen medelst partiella reformförslag. Det första af dessa skulle afse bevisning inför rätta och vara byggdt på förutsättningen, att bevisprövning skulle ega rum i alla tre instanserna. Ett sådant lagförslag framlades 14 dec. 1889 och har gång på gång förelagts riksdagen, men alltid blifvit förkastadt af Andra kammaren, hvilken som villkor för dess antagande fordrat en väsentligt vidgad befogenhet för nämnden i häradsrätterna. Nya lagberedningen utarbetade vidare lagförslag om villkoren för *fullföljd af talan mot allmän domstols utslag* (1892), hvilket förslag icke ens förelades riksdagen. Man började nämligen inse, att försöket att partiellt ombilda rättegångsordningen icke kunde föra till något lyckligt resultat, och Nya lagberedningen fick därför syssla med andra ämnen. Dess förslag till *lag om hvad till fast egendom är att hänföra* upphöjdes till lag 1895. — Misslyckandet af det processuella reformarbetet återverkade emellertid på lagberedningens ställning och medförde svårighet att besätta ordförandeplatsen. K. M:t fann sig därför föranlåten att i proposition till 1894 års riksdag föreslå lagberedningens utbytande mot en Lagbyrå inom Justitiedepartementet. Propositionen antogs, och fr. o. m. 1895 års ingång bedrefs åter lagarbetet under denna form. Lagbyrån utarbetade åtskilliga lagförslag på olika rättsområden, af hvilka de flesta upphöjdes till lag (ang. *ändring i vissa delar af giftermålsbalken* 1898, *om ändring i vissa delar af rättegångsbalken* 1901). — Men kraf på lagarbetets fullföljande i större stil läto snart åter höra sig, och till 1902 års riksdag framställde K. M:t förslag om upprättande ånyo af en självständig delegation för lagens omarbetning. Förslaget antogs, och 5 dec. 1902 tillsattes en Lagberedning, bestående af ordf. och fyra led. Lagberedningen fick närmast i uppdrag att verkställa bearbetning af det till jordabalken hörande rättsområdet. Sitt förslag till *ny jordabalk* har beredningen framlagt i tre afdelningar, hvaraf den första, hvilken 1907 upphöjts till lag, behandlar nyttjanderätt till fast egendom, den andra köp, byte och gåfva af fastighet äfvensom inskrifningsväsendet samt den tredje öfriga hit hörande ämnen hvarjämte den ger en sammanfattning af balkens hela innehåll. Fr. o. m. 1910 års ingång har Lagberedningen öfvergått till bearbetning af familjerätten, därvid Lagberedningen skall träda i samarbete med delegerade från Danmark och Norge för åstadkommande, såvidt möjligt, af likartade bestämmelser å hithörande områden. L. A. I. Afz.

Lagberedningen i Finland är namn på en genom kejs. förordn. 11 juli 1884 inrättad ständig kommitté för utarbetande af förslag till lagar och författningar inom såväl den allmänna lagens som den administrativa rättens områden. Ledamöterna, 3 till antalet, förordnas af senaten för en tid af tre år i sänder. Vid behof eger senaten till kommitténs förstärkning inkalla sakkunniga personer samt jämväl tillsätta specialkommittéer, när omständigheterna därtill föranleda. 1892 inrättades en andra afdelning, som öfvertog lagförslagen på det ekonomiska och administrativa området, medan första afdelningen fick på sin del den civila lagstiftningen. Denna andra afdelning indrogs under den bobrikovska regimen, men upprättades ånyo 1906. A. Nmn. (T. C.)

Lagberg, Johan Olof, läkare, den svenska vattenkurens fader, f. 19 nov. 1789 uti ett fattigt klockarhem i Hammars socken, Närke, d. 14 aug. 1856 i Skinberga socken vid Söderköping, tog studentexamen i Uppsala 1811, insöp genom läsning af Rousseaus, Voltaires och Condorcets skrifter sådan skepticism, att han ej kunde fortsätta sina teologiska studier, utan blef läkare. Han tog med. licentiatexamen i Lund 1821, disputerade s. å. pro gradu samt blef 1822 med. doktor och docent i medicin vid Lunds universitet. Han kallades 1823 till intendent vid S:t Ragnhilds brunn i Söderköping och till stadsläkare där 1827. Brunnen förde under denna tid ett tynande lif, ty genom vattnets kemiska undersökning af Berzelius 1820 konstaterades dess svaga järnhalt. Småningom hade ryktet om den Priessnitzska vattenkuren nått till Norden. Genom understöd af allmänna medel kunde L. 1840 besöka doktor Harders vattenkuranstalt i Petersburg. Året därpå begaf han sig till Gräfenberg (se d. o.) och till en del andra vattenkuranstalter i Tyskland. Med djupa intryck från sin resa beslöt L. att införa kallvattenbehandlingen vid Söderköping och att genom skrifter göra denna behandlingsmetod bekant för den svenska allmänheten. Han utgaf då den anmärkningsvärda tidskr. ”Helsovännen, en folkskrift om vattnet och andan såsom menniskans bästa läkemedel” (14 häften, 1842—56). L. blef en varm entusiast för sin metod, och polemisk, som han till naturen var, kom han snart med medicinens utövare i strid, hvarur han i de flesta fall gick som segrare. Hans anstalt nådde också en sällspord framgång. L:s förnämsta lärjungar voro d:r J. A. Lagerträd, som grundlade Sundsvalls vattenkuranstalt, och d:r Per Levin, som upprättade Bie vattenkuranstalt. L. skref *Handbok i hydrotherapien* (1853; 2:a uppl. 1854—55). Jfr A. Levertin, ”Några drag ur den svenska balneologiens historia” (i Sv. läkarsällsk:s ”Nya handlingar”, ser. III, d. 2, 1900). Ln.

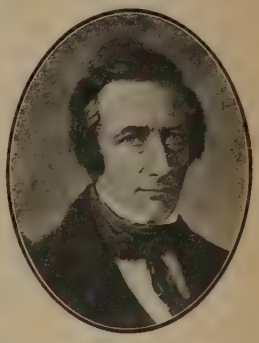

Lagbok, en mer eller mindre fullständig och systematiskt ordnad sammanfattning af lagbestämmelser, som gälla inom ett land eller en del af ett land. En sådan ”kodifikation” har väsentliga fördelar, men möter ofta stora svårigheter. Å ena sidan medför det osäkerhet i rättstillståndet och oreda i de rättsliga förhållandena, om ingen sammanfattning af gällande lagbud och rättsgrundsatser finnes, utan den gällande rätten utgöres af dels fristående förordningar och föreskrifter, dels sedvanerättsgrundsatser. Å andra sidan möter den svårigheten att, då en dylik kodifikation måste utgå från fasta, hela rätten genomgående principer, lagstiftaren lätt löper fara att vid ett sådant försök, som således i större eller mindre mån innebär en omskapning af rätten, komma i strid med folkets rättsmedvetande. När och i hvilken omfattning en sådan kodifikation kan och bör ega rum, beror därför på olika kulturförhållan-

den och andra omständigheter på olika tider hos olika folk. Bland äldre, mera betydande kodifikationer är den babyloniske konungen Hammurabis lagbok från tiden omkr. 2250 f. Kr. den äldsta kända, men kodifikationer torde ha funnits hos äfven andra antika kulturfolk, sannolikt äfven hos aztekerna i Central-Amerika. Den förnämsta af alla dessa är dock den, som Justinianus företog af romerska rätten (jfr Justinianus och Romerskrätt). I det moderna Europas kulturstater finnes i allmänhet rätten kodificerad. Endast England gör undantag. Den engelska rätten utgöres nämligen dels af genom prejudikat ytterligare utbildad sedvanerätt (*common law*), dels af en fortlöpande serie af särskilda förordningar (*statute law*). I Frankrike, där förut ingen enhet i rätten fanns, i det att i det sydliga Frankrike (*pays du droit écrit*) romersk rätt gällde, under det att i det nordliga (*pays du droit coutumier*) på germansk grund hvilande sedvanerätt var rådande, började under revolutionstiden ett lagstiftningsarbete, hvars första frukt var *Code civil des français* (*Code Napoléon*, 1804), som efterföljdes af *Code de procédure civile* (1806), *Code de commerce* (1807), *Code d'instruction criminelle* (1808) och *Code pénal* (1810). Se vidare Code. Efter franskt mönster ha äfven öfriga romanska stater förskaffat sig egna kodifikationer. — I Tyskland finner man väl mindre kodifikationsförsök redan från en tidigare period. Men i större skala började kodifikationsarbetet kort efter midten af 1700-talet i de större staterna. Bland de viktigaste af dessa kodifikationer äro *Allgemeines landrecht für die preussischen staaten* (1794) och Österrikes *Allgemeines bürgerliches gesetzbuch* (1811). I senare tider har, sedan efter Tyska förbundets upplösning, 1866, Nordtyska förbundet bildades och efter det fransk-tyska kriget 1870—71 det nya Tyska kejsarriket upprättades, en gemensam lagstiftning för en stor del af Tyskland börjat, hvilken omfattar dels strafflag, dels processlagar, dels slutligen genom den 1896 antagna, fr. o. m. 1 jan. 1900 gällande *Bürgerliches gesetzbuch* allmän civillag. Äfven i Schweiz har en gemensam lagbok kommit till stånd. — De nu gällande lagböckerna för de skandinaviska länderna äro: för Sverige (och Finland) *Sveriges rikes lag* (se d. o.), hvilken, antagen på riksdagen 1734 och stadfäst 23 jan. 1736, utgör resultatet af den år 1686 tillsatta stora lagkommissionens arbete, för Danmark *Kong Kristian den femtes danske lov*, af 1683 och för Norge samme konungs *Norske lov* (1687). I. L.*

Lagbro, *mek.* Se Hammarställning.

Lagbyrån, en 1872—74 i Justitiedepartementet anordnad byrå (kommission) med tre ledamöter, som hade att under justitiestatsministerns ledning utarbeta lagförslag samt granska och med anledning af förekomna anmärkningar omarbeta sådana äfvensom i Högsta domstolen föredraga frågor om stiftande, upphäfvande, ändring eller förklaring af lagar och författningar. Med 1875 års ingång aflöstes lagbyrån af Nya lagberedningen (se Lagberedning), men sedan denna med år 1894 upphört, inrättades åter inom Justitiedepartementet en lagbyrå, som fungerade 1895—1902. Äfven denna lagbyrå räknade tre ledamöter och stod under departementschefens omedelbara ledning samt hade att enligt hans anvisningar biträda vid utredande af lagstiftningsfrågor och upprättande eller revision af lagförslag. I sin ordning fick denna lagbyrå lämna rum för den nuv. Lagberedningen. I motsats till de mera självständigt arbetande Lagberedningarna ha Lagbyråerna, som mäst låta sina förslag närmast återge vederbörande departementschefs åsikter, ansetts vara på sin plats vid de tillfällen, då lagstiftningsarbetet väsentligen varit inriktadt på lagförändringar, i afseende på hvilka förarbeten förelegat, eller då i allmänhet fråga varit om arbeten af mindre omfattning. Lagbyråerna ha emellertid utfört förarbeten till åtskilliga ganska betydelsefulla lagar, såsom lagfarts- och inteckningsförordningarna 16 juni 1875, lagstiftningen 1 juli 1898 ang. äkta makars egendomsförhållanden, lagen 10 maj 1901 om inteckning i fartyg, lagarna 14 juni 1901 ang. ändring i vissa delar af rättegångsbalken och utsökningslagen m. fl. C. G. Bj.

Lagdömme, no., i Norge lagmannens jurisdiktionsområde (se Lagmandsret). I rättshistorien begagnas ordet (ehuru okändt i äldre norska) som beteckning för de af flera fylken under medeltiden bildade tingsföreningarna, urspr. 4 (Eidsivatings-, Frostatings-, Gulatings- och Borgartingslagen), en tid genom delningar 12, slutligen (efter Bohusläns afträdande till Sverige) 10.

Lage, *jur.*, detsamma som agio (se d. o.).

Lage, stad i furstendömet Lippe, vid Werre. 5,499 inv. (1905). Socker-, stål- och möbelfabrikation. J. F. N.

Lagēna, *anat.* Se Hörselorgan, sp. 286, jämte fig. 3 c.

Lagenāria Ser., *bot.*, växtsläkte af fam. *Cucurbitaceæ* med en art, *Lagenaria vulgaris* Ser., kalabass- l. kalebasspumpan, flaskkurbitsen. Denna pumpa, härstammande från Gamla världens tropiker, odlas numera i de flesta tropiska länder, hufvudsakligen för de stora frukternas fasta, hårda skal, hvilka allmänt användas som flaskor (se fig.) eller skålar till förvaring af mjölk och andra drycker samt till förfärdigande af piphufvud. De omogna frukterna af vissa varieteter äro ätliga. Fröna voro förr officinella, *Semina Cucurbitæ*, och hörde till de s. k. *Semina quattuor frigida majora*, till hvilka f. ö. hörde frön af melon, gurka och vattenmelon. De innehålla olja och växtslem samt nyttjades till beredande af en simmig dryck, som gafs mot lidanden i urinvägarna. Jfr Crescentia. O. T. S. (G. L—m.)

Frukt af kalabasspumpan.

Lagens analogi. Se Analogi, *jur.*

Lager. 1. *Bot.* Se Laurus. — 2. *Geol.*, en af två parallella eller nästan parallella ytor (skiktytor) begränsad bergarts- eller jordartsmassa, som har ojämförligt mycket större längd och bredd än tjocklek och som i de flesta fall blifvit bildad genom materialets (sand och lerslam m. m.) småningom skeende afsättning (''aflagring'') ur vatten, antingen på bottnen af sjöar och haf eller på låga kuststräckor eller ock på jämna marker genom där framrinnande floders öfversvämningar. Afståndet mellan de båda plana begränsningsytorna hos ett lager kallas dettas *mäktighet* (tjocklek). Denna kan hos olika lager vara

mycket olika och varierar också flerstädes hos ett och samma lager samt kan t. o. m. inom detsamma så minskas åt ett visst håll, att lagret småningom försvinner, ”kilar ut”. Urspr. äro lagren afsatta i vågrätt eller nära vågrätt läge, men de befinnas nu flerstädes veckade, böjda och uppresta i starkt lutande ställning till följd af inom jordskorpan sedermera försiggångna våldsamma pressningar o. d. — Kalksten, sandsten, lerskiffer m. fl. bergarter förekomma i form af lager, och de benämnas därför *lagrade* eller skiktade, äfven sedimentära bergarter (se Sediment och Skikt). — Den ordning, i hvilken lager af olika bergarter följa på hvarandra, kallas *lagerföljd*. Lagerföljden är t. ex. inom de svenska silurbildningarna i hufvudsak följande: underst sandsten, därofvanpå alunskiffer, vidare ortocerkalk, lerskiffer o. s. v. — 3. *Hand.*, en köpmans förråd af samtliga de varor, som han säljer, eller af en eller flera af dessa varor; äfven den lokal (lagerrum, magasin), där varorna finnas upplagda. — 4. *Maskinb.* Se Axellager (där, sp. 536, redogörelse lämnas för det hit hänvisade ordet hänglager). 2. E. E. 3. Å. W:son M.

Lagerart kallas de en lagerformig malmbildning åtföljande ofyndiga mineral, som skilja denna från den omgifvande bergarten och tillhöra själfva det malmförande lagret. Sådana mineral kallas ock skarn. De vanligaste mineral, som bilda lagerarter, äro amfibol, pyroxen, granat, kvarts, kalkspat, glimmer, apatit, epidot, talk och klorit. Ofta förekomma flera af dessa mineral tillsammans i lagerarten, stundom utgöres den af hufvudsakligen ett bland mineralen. De olika mineralen ge malmerna en olika karaktär vid smältningen och äro därför af vikt att beakta vid inköp af malmer eller gruf-vor. Th. N—m.*

Lagerberg, svensk adlig ätt, härstammar från häradshöfdingen och hauptmannen öfver Visingsborgs grefskap Lars Jonsson (f. 1608, d. 1688), hvilken 1687 adlades med namnet L. Tillnamnet Herlund bars af dennes söner före ättens adlande. Den yngste sonen, Sven L. (se L. 1), blef 1719 friherre och 1731 grefve samt är stamfader för den *grefliga* ätten L. En brorson till den sistnämnde, Karl L. (se L. 2), erhöll 1758 *friherrlig* värdighet, men efterlämnade ingen son. Från Lars Jonssons son ryttmästaren Håkan L. (f. 1661, d. 1708) härstammar den nu lefvande *adliga* ätten L. Jfr K. Lagerberg, ”Ätterna Lagerberg, slägtanteckningar” (1894), och ”Ätterna Lagerbergs anherrar” (i Västergötlands fornminnesförenings tidskrift, bd III, 1910).

1. Sven L., grefve, riksråd, krigare, f. 28 mars 1672 på Stora Kärr i Skaraborgs län, d. 7 okt. 1746 i Stockholm, trädde 1690 i krigstjänst, deltog i alla Karl XII:s krig och hade 1710 avancerat till öfverstelöjtnant. Vid Poltava blef han svårt sårad, men räddades från fångenskap af en dragon samt åtföljde sedan Karl XII till Turkiet. 1710 sändes han två gånger till tatarkanen för att förmå denne att angripa ryssarna, hvilket ock lyckades honom. Under kanens vinterfälttåg 1711 och sedermera på sommaren åtföljde L. den förenade turkisk-tatariska hären, men efter freden mellan Ryssland och Turkiet s. å. förvisades L. ur lägret af storvesiren, som fann hans närvaro besvärlig. L. deltog i kalabaliken i Bender. 1714 blef han öfverste för Kronobergs regemente, med hvilket han bevistade Wismars belägring, utnämndes 1717 till generalmajor och öfverste för Skaraborgs regemente samt deltog 1718 i norska fälttåget. Han tog framstående del i krigsbefälets beslut att erkänna Ulrika Eleonora som drottning och insattes vid riksdagen 1719 både i grundlagsutskottet, i sekreta utskottet och dess deputerade öfver statsverket. Här visade han sådan insikt och flit, att han på ständernas begäran anmodades att efter riksdagens slut stanna i Stockholm och ”biträda Statskontoret”, till hvars president han 1720, likaledes efter ständernas uttryckliga hemställan, utnämndes.

L. upphöjdes 1719 i friherrligt stånd. Vid 1723 års riksdag var L. landtmarskalk, utnämndes s. å. till president i Göta hofrätt, men hann icke tillträda denna plats, emedan han s. å. utnämndes till riksråd. Som riksråd slöt sig L. till holsteinska partiet och röstade mot Sveriges tillträde till Hannoverska alliansen. Han var dock egentligen aldrig partiman och försonade sig snart med Arvid Horn. Vid 1731 års riksdag betygade ständerna L. sin tillfredsställelse och tacksamhet för hans arbete med statsverket och lämnade honom en löneförhöjning af 3,000 dal. smt, så länge han ville fortfara att sitta i Statskommissionen, där han ansågs omistlig. S. å. blef han grefve. Vid underhandlingarna i Stockholm om ett förbund med Frankrike 1734 och 1738 var L. en af kommissarierna. Vid riksdagen 1738—39 fick han jämte andra riksråd af Mindre sekreta deputationen uppbära klander för regeringens hållning i utrikespolitiken. Vid samma riksdag uppsattes han på förslag till kansliprésident, men besegrades af K. Gyllenborg. Svenska akad. lät 1864 slå en medalj öfver honom. ”Swen Lagerbergs dagbok under vistelsen hos tartar-chan Dowlet-Gherey 1710—1711” utgafs 1896 af M. Lagerberg.

2. Karl L., den föregående brorson, friherre, riksråd, f. 14 juni 1708 på Brunntorp i Värsås socken, Skaraborgs län, d. 7 mars 1767 i Stockholm, blef 1736 advokatfiskal och 1737 sekreterare i Kammarrevisionen. Vid 1738—39 års riksdag gjorde han sitt inträde på riddarhuset och insattes i justitiedeputationen, hvars förslag om inrättandet af en särskild högsta domstol författades af L. 1742; 1742—43 och 1746 fick han plats i sekreta utskottet. L. räknades som en trogen anhängare af hattpartiet, men var icke någon utpräglad partiman och ådagalade såväl i sin riksdagsmannaverksamhet som sedermera vid

rådsbordet stor hofsamhet och kärlek till laga former. Som led. af ständernas kommission öfver Springer och Åkerhielm m. m. 1747 förde han rättvisans talan. 1747 blef L. assessor i Svea hofrätt, 1748 revisionssekreterare, 1753 justitiekansler och 31 okt. 1755 riksråd. Inom rådet intog L. en självständig hållning och sökte i likhet med Löwenhjelm i det längsta hindra angreppet mot Preussen; han afrådde den olagliga skuldsättningen under kriget och det nya fördraget med Frankrike 1758 samt röstade efter krigets slut mot den bekanta uppgörelsen med denna makt ang. subsidiernas betalning 1764. Den stränga öfverflödsförordningen af 4 nov. 1756, som betydligt skärpte den strax förut afslutade riksdagens bestämmelser i detta afseende, var utarbetad af L. jämte Löwenhjelm. 1758 erhöll L. friherrlig värdighet, men tog ej introduktion. 1765 förordnades han att presidera i Lagkommissionen.

3. Karl Sven Axel L., sonsons sonson af L. 1, grefve, militär, f. 26 jan. 1822 i Göteborg, d. 25 mars 1905 i Stockholm, blef 1839 underlöjtnant vid Andra lifgardet, 1849 generalstabsofficer, 1862

öfverste i armén och chef för Landtförsvarsdepartementets kommandoexpedition, 1866 öfverste och sekundchef för Andra lifgardet (nuv. Göta lifgarde), 1867 generalmajor, 1880 generalbefälhafvare i Fjärde militärdistriktet och gen.-löjtnant, 1882 därjämte öfverkommendant i Stockholm och ordf. i Krigshofrätten samt 1889 chef för Femte arméfördelningen och general. L. tog afsked från chefskapet för Femte arméfördelningen 1890, men kvarstod som öfverkommendant till sin död. Under loppet af många år tillhörde L. konungens närmaste omgifning. Sålunda anställdes han redan 1850 som adjutant hos kronprinsen, sedermera konung Karl XV, 1859 blef han chef för dåv. hertigens af Östergötland stab och 1867 förste adjutant hos konung Karl XV. 1872—1905 var han förste adjutant hos konung Oskar II och chef för konungens stab. L. var 1866—84 led. af Första kammaren för Älfsborgs län och under denna tid led. af statsutskottet (1878—84) samt af särskilda utskottet för behandling af försvarsfrågan (1883). Som riksdagsman tog han verksam del i behandlingen af alla frågor och förslag rörande landt- och sjöförsvarets ombildning och förstärkning, hvarvid han i allmänhet understödde regeringen. Äfven i andra på dagordningen stående frågor hade han många anföranden. Af öfriga uppdrag märkas ordförande- eller ledamotskap i åtskilliga kommittéer, bl. a. exercisreglementskommittén 1860, svensk-norska exercisreglementskommittén 1869—70, härordningskommittén 1873—75, landtförsvarskommittén 1880—82, tjänstgöringsreglementskommittén 1886—88 och fankommittén 1888—92. L. blef 1864 led. af Krigsvet.-akad. L. var genom kvickhet och slagfärdighet samt vinnande egenskaper i öfrigt en af hufvudstadens populäraste personligheter och spelade inom dess sällskapslif en stor roll. Mångfaldiga äro de infall och ”bon mots”, som härröra från (eller tillskrifvas) honom.

4. Adam Magnus Emanuel L., ättling i 5:e led af den i släktöfversikten omnämnde Håkan L., numismatiker, museiman, f. 13 mars 1844 på Rörstrand, studerade vid Malmö tekniska skola 1856—61, blef redan 1862 anställd som intendent för myntkabinettet vid det då nybildade Göteborgs museum och 1864 som ombudsman vid museet samt var under en följd af år sekreterare vid Göteborgs konstförening. Han blef 1865 kammarjunkare (1869 tjänstgörande) och 1871 kammarherre vid K. M:ts hof. 1887 tog han afsked från intendentsbefattningen och 1889 från ombudsmannabefattningen vid museet; 1890 kallades han till korresp. led. af Vet. hist. o. ant. akad. L., som från 1880 under en följd af år var egare af säteriet Råda nära Göteborg, valdes efter Andra kammarens upplösning 1887 till led. af densamma för Askims och Säfvedals härad för majriksdagen s. å. L. har nyskapat Göteborgs museums mynt- och medaljkabinett, och detta nådde under hans ledning en högst aktningsvärd utveckling, bl. a. därigenom, att med detsamma införlifvades flera berömda samlingar (Strokirks 1873, Snoilskys 1879 och Oldenburgs 1883). Han har äfven verkat till främjande af andra museets afdelningar liksom för besläktade kulturintressen i Göteborg. L. har lämnat många bidrag till tidningar och facktidskrifter och har författat bl. a. *Bref från Söderns länder* (1872), närmast som korrespondenser från arkeologkongressen i Bologna (hvilken skrift gaf anledning till en mycket beaktad strid mellan V. Rydberg och L. Dietrichson), och *Om minnespenningar slagna i anledning af svenska konungahusets giftermålsförbindelser* (1882) samt utgifvit ”Swen Lagerbergs dagbok under vistelsen hos tartar-chan Dowlet Gherey 1710—1711” (1896).

5. Sven Karl Pontus L., den föregående brylling, museiman, f. 16 sept. 1859 i Karlskrona, inskrefs efter aflagd studentexamen 1879 vid Karlbergs krigsskola, men måste på grund af sjuklighet afstå från officersbanan och blef anställd vid flottans civilstat i Karlskrona samt deltog som förvaltare i en del aflägsna expeditioner. 1886 ingick han som amanuens vid Göteborgs museum, blef 1887 intendent för myntkabinettet, 1888 t. f. och 1889 ord. ombudsman för museet och 1891 intendent för museets historiska afdelning. 1887 blef han tjänstgörande kammarjunkare och 1895 kammarherre. Som tjänsteman vid museet har L. ådagalagt vaket intresse, mycken energi och administrativ duglighet, egenskaper, som äfven kommit andra institutioner, styrelser och företag i Göteborg till godo. Sålunda är han sedan 1893 sekreterare i Göteborgs konstförening samt var en följd af år sekreterare i Sällskapet Gnistan, är led. och vice ordf. i styrelsen för Göteborgs och Bohusläns fornminnesförening samt styrelseledamot i Röhss'ska konstslöjdmuseet. L., en af stiftarna af Svenska museimannaföreningen, är sedan 1900 korresp. led. af Vitt. hist. o. ant. akad. L. har från trycket, utom en del kataloger samt beskrifningar öfver Göteborgs museums samlingar, utgifvit *Ätterna Lagerberg* (1894), *Göteborgs stads vapen* (1896), *Göteborgs Musei byggnads historia* (s. å.), *Aschebergska grafkoret* (1899), *Göteborg i äldre och nyare tid* (1902), *Ur Göteborgs konstsamlingar* (1903), *S:t Johannes Logens Salomon à trois Serrures 150-års*

historia (1904), *Frimurarebarnhusets i Göteborg 150-års historia* (1906), *Anders Nilsons kulturhistoriska samlingar* (s. å.), *Göteborgs Ciceronen* (s. å.), *Åtterna Lagerbergs anherrar* (1910) och *Bidrag till belysningsredskapens historia* (s. å.).

1. A. B. B. (L. S.) 2. L. S. 3. (H. J—dt.) 4—5. K. W—g.

Lagerbjelke, svensk adlig ätt, härstammar från fältskären Benedikt Fistulator (namnet betyder troligen ”böldbehandlare”), som i början af 1600-talet inflyttade till Göteborg. Dennes sonson, döv. öfverinspektoren öfver stora sjötullarna i Blekinge Johan Eugenius Fistulator (d. 1732) adlades 1698 med namnet L. (En annan sonson af Benedikt F., Josua F., adlades s. å. med namnet Stiernblad.) Joh. E. L:s son Axel L. (se nedan L. 1) blef 1766 friherre, och dennes son Johan Gustaf L. (se L. 2) fick 1809 greflig värdighet, enl. R. F. § 37. Äfven den sistnämndes yngre son Gustaf L. (se L. 3) blef grefve (1821), men tog ej introduktion. På ofvannämnde Joh. E. L:s adliga namn och nummer adopterades 1715 hans broder amiralitetskaptenen Frans Fistulator (denna gren af ätten utgick på svärdssidan 1828) och halfbroder, kaptenen Rutger Fistulator (f. 1688, d. 1762), från hvilken den nu lefvande adliga grenen af ätten härstammar. (C. M. St—k.)

1. Axel L. (se ofvan), friherre, sjömilitär, riksråd, f. 17 juli 1703 i Karlskrona, d. 20 maj 1782 å Älfsjö i Stockholms län, blef 1721 löjtnant och s. å. kapten vid örlogsflottan samt tillbragte flera år i utländsk sjötjänst, hvarvid han under tjänstgöring å ett holländskt skepp blef tillfångatagen i Söderhafvet af spanjorerna. Sedan han hållits i tretton månaders svår fångenskap i Lima, fördes han till Panama, men lyckades undkomma därifrån och återvände hem till Sverige. 1741 var L. fartygschef under kriget med Ryssland, befordrades därefter raskt samt utnämndes 1757 till led. af Amiralitetskollegium och 1758 till vice amiral. 1748 och 1755 var L. vice landshöfding i Blekinge. 1757—60 tjänstgjorde han som eskaderchef i Östersjön. 1760 och 1761 uppfördes han å förslag till riksråd samt utnämndes därtill 1765. L. hade icke tagit någon framstående del i det politiska lifvet, men han var en trofast anhängare af det yngre mösspartiet och röstade inom rådet utan meningsskiljaktighet med majoriteten af sina ämbetsbröder. Han delade därför också 1769 deras öde att afsättas från rådsämbetet. Under följande riksdag erbjöds honom att återinträda i rådet, men han afböjde denna heder. 1766 hade L. upphöjts i friherrligt stånd. Af egendomen Älfsjö i Brännkyrka socken, Stockholms län, jämte Stufsta i grannsocknen Huddinge bildade han (1778) ett fideikommiss för sin ätt. (1908 öfverflyttades fideikommissegenskapen för tre mantal Stufsta, som försåldes, på fasta egendomen n:r 7 kv. Atlas i Stockholm.)

2. Johan Gustaf L., den föregående son, grefve, sjömilitär, förvaltningsorganisatör, f. 22 maj 1745 i Karlskrona, d. 16 okt. 1812 i Stockholm. Han blef 1762 löjtnant vid örlogsflottan, gjorde några år senare en resa till Kanton med ett af svenska Ostindiska kompaniets skepp och var 1772—73 deltagare i den svenska expeditionen till Marokkos och Algeriets farvatten. L., som ej kom att under krig föra något befäl, befordrades till allt högre grader inom sjövapnet och blef från år 1779 använd äfven i en mängd civila uppdrag samt ådagalade därvid stor arbetskraft och administrativ förmåga. Bl. a. utarbetade han 1784 års reglemente för Allmänna änke- och pupillkassan, af hvilkens förvaltningsdirektion han sedan förblef led. Han var vice ordf. och därefter ordf. i den 1788—93 fungerande särskilda direktionen öfver Allmänna magasinsinrättningen, 1789—92 ordf. i diskontverket för diskontering af Riksgäldskontorets sedlar samt 1792—1810 ordf. i Riksgäldskontoret, hvarmed följde ordförandeskapet i Riksgäldsdiskontverket och i Generalassistanskontoret. Under kriget 1788—90 förestod L. chefsämbetet vid stockholmseskadern af arméns flotta samt blef 1790 ord. chef för nämnda eskader, 1793 konteramiral och s. å. vice amiral. 1794, då storamiralsämbetet för arméns flotta inrättades, förordnades L. till dess vice ordf. och utarbetade reglementen för arméns flotta, såväl rörande taktiken som förvaltningen. 1797 blef han chef för Arméns flotta och ordf. i den kommitté, som i storamiralsämbetets ställe sattes till öfverstyrelse för skärgårdsflottans förvaltning, hvarefter nya författningar rörande lotsväsendet utarbetades under L:s ledning. S. å. utnämndes han till ordf. i kommittén för organisationen af krigsakademien vid Karlberg samt uppgjorde själf reglemente och stat för denna inrättning. 1802 utnämndes L. till amiral i flottorna och 1803 till chef för Förvaltningen af sjöärendena. 1796 hade L. blifvit medlem af Statsberedningen; 1808 blef han led. af den kungl. beredning, som förordnades i konseljens ställe, och efter revolutionen 13 mars 1809 inkallades han i riksföreståndarens konselj. Kort efter sedan denna blifvit upplöst till följd af den nya regeringsformens antagande (6 juni s. å.), utnämndes L. till öfveramiral och erhöll greflig värdighet. 1811 lämnade han militärtjänsten och utnämndes till president i Kammarrätten. — L. stiftade 1771 nuv. Örlogsmannasällskapet i Karlskrona, blef vid Svenska krigsmannasällskapets (nuv. Krigsvet. akad:s) stiftande 1796 dess hedersled. och kallades 1804 till medlem af Vet. akad.

J. G. Lagerbjelke. Efter medaljong å hans epitafium i Brännkyrka kyrka.

3. Gustaf L., den föregående son, grefve, statsman, f. 22 mars 1777, d. 24 maj 1837 i Stockholm, ingick 1793, efter studier i Uppsala, i Kanslikollegium samt började 1796 tjänstgöra i utrikesexpeditionen, där han tidigt ådagalade egenskaper, som tillförsäkrade honom snabb befordran. Redan vid 27 års ålder (1804) utnämndes han till statssekreterare, åtföljde Gustaf IV Adolf på hans långvariga tyska resa (1803—05) som föredragande af alla regeringsärenden och hade samtidigt det ganska besvärliga uppdraget att sköta det resande hofvets hela ekonomi. Hans rika sällskapsgåfvor gjorde honom tillika till själfskrifven ledare af nöjeslifvet vid såväl Gustaf IV Adolfs som hertig Karls hof. 1805 blef han led. af Rikets ärendens allmänna beredning, och

1806 samt en del af 1807 var han t. f. hofkansler, men lämnade därpå tjänsten. Efter statshvälfningen 1809 inträdde han i den provisoriska konseljen och blef där, som hofkansler intill L. von Engeströms hemkomst, den egentlige ledaren af den Adlerspar-

reska regimens utrikespolitik samt, efter regeringsformens antagande, statsråd. Jämte H. H. von Essen afgick han i aug. till Paris för att underhandla om fred och därmed sätta slutstenen på sin politik. Förhoppningen om Napoleons medgifvande för Sverige att ej behöfva tillträda kontinentalsystemet kunde emellertid ej effektueras vid fredsslutet (jan. 1810). L:s önskan att nu erhålla ambassadörs rang strandade dels mot statsfinansernas betryckta läge, dels ock mot den misstro utrikesministern, Engeström, icke utan grundad anledning, hyste mot L:s visserligen diplomatiskt smidiga, fyndiga och fint beräknande, men därjämte misstänksamma, oroliga, opålitliga och obetänksamma personlighet, och L. utnämndes i stället på hösten 1810 till envoyé i Paris, hvilket innebar hans afgång ur statsrådet. Åtskilliga indiskretioner, som han låtit komma sig till last, föranledde (1811) hans skiljande från envoyéplatsen. Han kvarstannade dock i Frankrike, bl. a. emedan han, djupt skuldsatt, ej kunde lämna Paris. Ett understöd på 48,000 frcs af kronprinsen Karl Johan vid dennes besök där våren 1814 skaffade honom emellertid möjlighet att resa hem till Sverige, hvarifrån han dock snart återvände för att ytterligare under några år vistas i Frankrike. I fäderneslandet vann han omsider ny anställning genom att utnämnas till chef för k. teatern, till hvars räddande undan Gustaf IV Adolfs nedrifningsplaner han 1807 medverkat och som nu under hans ledning hade en synnerligen lysande period (1823—27). Han deltog ock i det politiska lifvet och väckte på 1828—30 års riksdag ganska mycken uppmärksamhet genom sitt förslag till tryckfrihetslag. 1831 erhöll han ånyo plats i statsrådet, där dåmera den forne medtäflaren från kabinettet under Gustaf IV Adolfs dagar, G. af Wetterstedt, var utrikesstatsminister. För den omgestaltning "Post- och inrikes tidningar" med 1835 undergick — den blef officiell under namnet "Statstidning" — hade L. uppgjort planen och utöfvade i stor utsträckning ledningen af detta företag. Själf lämnade han, under pseudonymen P h i l a l e t h e s, flitigt bidrag till den politiska debatten, i hvars hårdhändta strider hans fina penna likvisst ofta blef ett nog så klent vapen, liksom ock själfva striden hårdt angrep hans känsliga och räddhågade sinne. Sedan 1809 var L. led. af Svenska akad. Han erhöll 1821 greflig värdighet, men tog aldrig introduktion. Om L:s ovanliga arbetsförmåga och utomordentliga begåfning å hufvudets vägnar voro alla ense, men hans karaktär ansågs tvetydig. Ett postumt arbete af L., *Notice biographique sur la carrière politique du comte Gustave Lagerbjelke* (1867), slutar beklagligtvis just med den tidpunkt (1811), i fråga om hvilken autentiska upplysningar vore mest önskvärda. Som diplomatisk skriftställare intar L. hög rang. Synnerlig uppmärksamhet har den depesch af 26 okt. 1810 väckt, i hvilken han på ett nästan dramatiskt sätt skildrar den stormiga audiens hos Napoleon, som följdes af Sveriges tvungna krigsförklaring mot England. En del af L:s brefväxling och andra efterlämnade papper förvaras på Älfsjö gård.

4. J o h a n L., den föregåendes broder, friherre, sjömilitär, statsråd, f. 18 juli 1778, d. 12 juni 1856 i Stockholm, blef 1796 löjtnant vid arméns flotta, 1804 major där och utnämndes 1818 till konteramiral. 1814—24 var L. led. af Förvaltningen af sjöärendena, kallades 1819 till ordf. i Konvojkommissariatet och i Sjöförsäkringsöfverrätten, blef 1824 befälhafvande amiral i Karlskrona och 1827 viceamiral samt var en kortare tid 1834—35 tillf. landshöfding i Blekinge. 1839 inkallades han i statsrådet, till hvars mera moderata medlemmar han räknades, och öfvertog 1840 chefskapet för Sjöförsvarsdepartementet, men lämnade 1844, i samband med Oskar I:s eftergift åt Norge i flaggfrågan, som han ogillade, såväl denna post som viceamiralsämbetet. L. var hedersled. af Krigsvet. akad. och Örlogsmannasällskapet. Sedan 1842 var han En af rikets herrar.

5. G u s t a f L., grefve, politiker, Sveriges siste landtmarskalk, son till den föregåendes äldste broder, generaladjutanten A x e l L. (d. 1832), f. 6 okt. 1817 på familjefideikommisset Älfsjö i Brännkyrka socken, Stockholms län, d. 6 mars 1895 i Stockholm. Efter i Uppsala aflagda examina (studentexamen 1834 och juris kandidatexamen 1838) samt inskrifning i Justitierevisionen och Svea hofrätt öfvertog han vid inträdet i myndighetsåldern skötseln af nämnda fideikommiss, där han bosatte sig. Sin egentliga utbildning för offentliga värf sökte och erhöll han å riddarhuset, som af många ansågs som den tidens politiska högskola. Så snart han uppnått den för inträdet där stadgade åldern, intog han vid 1844 års riksdag sin ätts säte samt blef i följd af sitt höga riddarhusnummer genast ordf. i expeditionsutskottet. Under följande fem riksdagar bekläddе han motsvarande plats i resp. bevillnings-, konstitutions- och statsutskotten. Han var ock ordf. i statsrevisionen 1847, 1860 samt för riksgäldsfullmäktige (1857—58). 1858—88 var han landshöfding i Södermanlands län. På riddarhuset vann han snart uppmärksamhet och inflytande och var med bland dem, som togo makten från A. von Hartmansdorff, som i början på 1840-talet styrde riddarhuset. L. blef jämte Henning Hamilton, Bildt och Erik Sparre en af ledarna för den tidens unghöger, det s. k. junkerpartiet, och var partiets auktoritet i grundlags- och formella frågor. I de dåtida lifliga debatterna om en representationsreform deltog L. med intresse och

Tryckt den 28/6 11

framlade riksdagen 1850—51 ett eget förslag om bibehållande af ståndsprincipen, men upphäfvande af all personlig självkrifvenhet. Enligt förslaget, som i viss mån tenderade till ett enkammarsystem, skulle adeln i likhet med öfriga stånd bestå af 75 valda ledamöter, bland hvilka ofrälse godsegare med kunglig fullmakt egde utse 15. De fyra ståndens hade att sammanträda dels gemensamt som ”riksnämnd”, dels hvart och ett för sig. Till riksnämnden skulle de kungl. propositionerna öfverlämnas, och statsråden egde att tala och svara inför densamma. L:s förslag upptogs af konstitutionsutskottet som dess förslag, blef af adeln och prästerskapet samt af förstärkta konstitutionsutskottet med en rösts majoritet antaget till hvilande, men bifölls nästa riksdag endast af borgarståndet och föll sålunda. Vid riksdagen 1853—54 gaf L. genom sitt förslag om en särskild administrativ domstol, en ”regeringsrätt”, för att befria statsrådet från de administrativa besvärsmålen, ett uppslag, som först helt nyligen förverkligats. I ekonomiska frågor var junkerpartiet relativt mottagligt för en nyare tids åskådningar, och L. tillhörde mycket tidigt den frihandelsvänliga riktningen. Sin bemärkta plats i Sveriges historia har dock L. förnämligast vunnit som riddarskapets och adelns siste landtmarskalk (riksdagarna 1862—63, 1865—66) och som Första kammarens förste talman (1867—76, 1881—mars 1891). Det föll på hans lott att de historiska decemberdagarna 1865 leda sitt ståndsöfverläggningar och klubbfästa dess beslut om upphäfvandet af adelns representationsrätt och ståndsförfattningens utbyte mot en riksdagsordning byggd på allmänna val. Då han på rikssalen 22 juni för sista gången å ståndets vägnar talade till konungen, erinrade han ock om de ”ögonblick i nationernas lif, då tidens steg liksom höras”. Historiska blefvo ock den siste landtmarskalkens sista ord på riddarhuset: ”Lagar kunna förändras, rättigheter kunna upphöra, men kvar stå plikterna emot fäderneslandet; och blifva dessa plikter väl uppfyllda, föga bekymrar det den sanna adeln, *hvar* uti samhället dess plats ställes”. Om L:s framstående egenskaper som talman har funnits endast en mening. Hans oväld, klarhet i uppfattning och reda i framställning parades med formsäkerhet och pliktrohet och tillvunno honom förtroende och auktoritet i så hög grad, att hans ord voro, som hans efterträdare i talmansstolen, von Ehrenheim, yttrade, för Första kammaren så godt som skrifven lag. I Första kammaren representerade L. Södermanlands län riksdagarna 1867—94 och var därunder led. af talmanskonferensen 1878—80, mars 1891—93. Mycket uppmärksammadt blef hans anförande i unionsfrågan 12 april 1893, då han som framtidslösen tillrådde Sveriges förskansande bakom status quo, om Norge ej ville tillmötesgå ett erbjudande af underhandlingar på billiga och rättvisa grunder. Såväl vid 1870 års ministärförändring som vid flera andra tillfällen var hans inträde i konseljen påtänkt, men afböjdes af honom själf. L. var ordf. i kommittéerna ang. grunderna för städernas beskattning (1854—56) och ang. plan för enskilda järnvägsbyggnader (1869—70) och i bankokommittén (1881—83) samt led. af unionskommittén (1865—67). Han blef hedersled. af Landtbruksakad. 1870 (led. 1848) och juris hedersdoktor i Uppsala 1893. 1. (L. S.) 2. (M. Sdn.) 3—4. (S. C.) 5. T—s.

Lagerblad, *bot.* Se Laurus.

Lagerblad, Gustaf Elis, finsk skolman, författare, f. 21 jan. 1845 i Orimattila, student 1865, filos. magister 1873, kollega vid Svenska normallyceum i Helsingfors 1876, fick lektors värdighet 1896 och blef lektor i svenska språket vid samma läroverk 1907. L. har författat artiklar, för det mesta af pedagogiskt innehåll, i olika tidskrifter och publicerat läroböcker för undervisning i svenska och geografi, de sistnämnda äfven på finska, hvilka allmänt begagnas i Finlands läroverk. Sedan Svenska litteratursällskapets i Finland stiftelse (1885) är L. dess arkivarie och har som sådan verksamt bidragit till sällskapets arbete. I sällskapets skriftserie har han utgifvit bl. a. ståndens protokoll vid Borgå landtdag 1809 jämte handlingar (1887—1905). M. G. S.

Lagerbok (Varubok), *hand.*, den hjälpbok vid bokföringen, i hvilken specificerade räkenskaper öfver varuförrådet och dess förändringar föras. Ofta innehåller dock lagerboken blott uppgifter om inkommande och utgående varukvantiteter utan angifvande af motsvarande penningebelopp, hvilka senare då specificeras under de olika varornas konton i hufvudboken. A. W:son M.

Lagerbokhållare, *hand.*, den af personalen i en affär, där ett större lager finnes, som har till uppgift att mottaga, tullbehandla och i affärens lagerrum eller magasin förvara och eventuellt på visst sätt behandla inkommande varor samt att därifrån enligt order från kontoret åter utsända dem. Liknande innebörd ha också orden lagerchef, lagermästare, magasinsbokhållare, magasins- l. materialförvaltare. A. W:son M.

Lagerborg, svensk-finsk adlig ätt, härstammar från bröderna Olof och Daniel Olofsson Skragge, hvilka 1719 adlades med namnet L. (Om adlandet af andra grenar af Skraggeslägten se Hermelin.) Ätten immatrikulerades 1818 på finska riddarhuset och utgick i Sverige 1872 på svärdssidan.

1. Robert Vilhelm L., finsk ämbetsman, sonsons son till den ofvannämnde Olof Skragge, f. 28 okt. 1796 i Tammela socken, Tavastehus län, d. 28 mars 1849 i Uleåborg, blef 1811 student i Åbo, men ingick 1812 i krigstjänst, blef 1829 öfverstelöjtnant vid lifgardets finska skarpskyttebataljon, tog del i polska kriget 1831—32 och i Warschaus stormning samt utnämndes 1832 till öfverste vid nämnda bataljon. 1833 utnämndes han till vice landshöfding och 1834 till landshöfding öfver Uleåborgs län. Vid hans ankomst till länet var befolkningens ställning sorglig till följd af flerårig missväxt och härjande farsoter. Han sökte såvidt möjligt bidraga till nödens lindrande och ådagalade stort nit i att uppmuntra och framkalla ökad verksamhet, hvarigenom framtida likartade olyckor skulle kunna förekommas. Han ordnade förvaltningen, påskyndade storskiftesarbetet, verkställde skattläggning af tusentals oskattlagda nybyggen och hemman, beredde tillfälle till grundläggande af nära sju hundra nybyggen, inledde och befordrade vidlyftiga kärr- och mossodlingsföretag, väganläggningar, järnbruks- och sågverksanläggningar, brobyggnader samt grundläggande af sockenmagasin och brandstodsföreningar.

2. Robert Olof L., den föregåendes son, finsk tidningsman, f. 24 nov. 1835 i Uleåborg, d.

5 nov. 1882 i Helsingfors, genomgick Fredrikshamns kadettkår, ingick 1854 i rysk krigstjänst samt blef 1856 löjtnant vid finska lifgardet, 1859 lärare vid dess undervisningsbataljon och 1860 stabskapten.

Berörd af den friska politiska strömning, som på denna tid genomgick Finlands bildade allmänhet, beslöt han att egna sig åt tidningsmannens kall. 1861 skref han under signaturen Rolf i ''Papperslyktan''. S. å. tog han afsked från militärtjänsten, ingick i ''Helsingfors dagblads'' redaktion vid denna tidnings grundläggning och var sedan 1865 dess hufvudredaktör. Till stor del bör förtjänsten af hvad ''Helsingfors dagblad'' verkat för höjandet af den medborgerliga andan i Finland tillskrifvas honom. I den finska språkfrågan intog L. en medlande ståndpunkt och tillhörde senare det liberala partiet, bland hvars ledande män han räknades. L. hade en lekande och behaglig stil, som gjorde sig gällande i synnerhet på det lätta kåseriets samt den historiska och biografiska teckningens områden. Han var en inflytelserik led. af ridderskapet och adeln vid landtdagarna 1863—82. — L:s broder Karl Hjalmar L. (f. 1842, d. 1910) gjorde sig bemärkt som baningenjör vid de finska statsjärnvägarna, utnämndes 1887 till generalpostdirektör och reorganiserade som sådan det finska postväsendet. 1—2. M. G. S.

Lagerbring, svensk adlig ätt, härstammar från handelsmannen i Landskrona Enert Bring (se Bring, där genom tryckfel står Evert), hvars sonsons son Sven Bring (se L. 1) 1769 adlades med namnet L. Dennes ende son, Karl L. (se L. 2), blef 1813 friherre och 1818 grefve, men slöt själf sin ättegren. Å adliga ätten L. adopterades 1772 stiftarens brorson, krigsrådet Per von Bring (f. 1733, d. 1799, förut adlad af tyske kejsaren), hvars son, Gustaf Olof L. (se L. 3), 1815 erhöll friherrlig värdighet.

1. Sven L. (skref sig Lager Bring), historieskrifvare, akademisk lärare, f. 24 febr. 1707 i Klinta prästgård, Bosjöklosters socken, Skåne, d. 5 dec. 1787, var son till Ebbe Bring (kyrkoherde först i nämnda socken, därefter i Brönnestad), studerade vid Lunds universitet, där han 1731 blef juris adjunkt, vistades sedermera några år i Stockholm som lärare i Fersenska familjen och fick därunder tillfälle till forskningar i Riksarkivet. 1741 blef han akademisekreterare i Lund och 1742 professor i historia där. 1769 adlades han och erhöll 1770 titel af kansliråd. Han ligger begrafven i ett kapell i Mörarps kyrka.

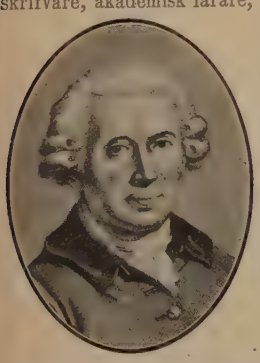

Jämte Olof von Dalin har L. inledt den modernare, kritiska forskningen i svensk historia, och utan tvifvel står han härvid högre än Dalin. I fråga om de ledande krafterna i det svenska samhällets och den svenska statens historia är L:s betraktelsesätt i hufvudsaklig öfverensstämmelse med det, som af en senare tids forskning antagits och nu är rådande. L:s hufvudverk är *Svea rikes historia* (4 dlr, 1769—83; det sista stycket, rörande tiden 1460—63, trycktes först 1907 af L. Weibull i nedan citerade skrift). En kortare sammanfattning af fäderneslandets historia är *Sammandrag af Svea rikes historia* (1775; i ny och något vidgad form 1778—80), hvarvid fogades en för sin tid framstående redogörelse för den svenska statens organisation och förvaltning m. m., hvarigenom samtiden fick en väl behöflig handbok i svensk statskunskap. L. var lifligt intresserad för fäderneprovinsens arkeologi och historia; han utgaf bl. a. en stor samling *Monumenta scanensia* etc., innehållande en mängd disputationer med i dem förekommande publikationer af urkunder, och öfver hufvud främjade han på olika sätt studiet af Skånes forntid. Äfven i juridik och filosofi m. fl. andra vetenskapsgrenar var L. verksam som författare. Universitetsbiblioteken i Lund och Uppsala samt stiftsbiblioteket i Linköping förvara åtskilliga, ej publicerade manuskript af L., såsom föreläsningskoncept, urkundsafskrifter m. m. En påbörjad självbiografi af L. är tryckt af L. Weibull (se nedan). L. har säkerligen icke af någon tidigare svensk historiker öfverträffats i kritisk skärpa och klarsynt forskarblick; på många håll har han angifvit riktlinjer, som en senare tids vetenskapliga arbete följt. Hans stil skiljer sig bestämdt från den under upplysningstiden vanligaste. Den utmärkes för en egendomlig humor, med kärnfulla, pregnanta vändningar, ej sällan med en viss ålderdomlig prägel. L. var som professor högt uppburen; som inspektor för en nation, som omfattade blekingar och nordskåningar, öfvade han bland studenterna ett patriarkaliskt, välgörande inflytande. L:s byst, modellerad af Stockenström, aftäcktes 1907 på universitetsplatsen i Lund. L:s namnteckning meddelas å pl. III till art. Autograf. Jfr ''Sven Lagerbring. Skrifter och bref'', utg. af L. Weibull i sammanhang med Lunds universitets firande af L:s 200-årsminne 1907. Fullständig bibliografi finnes i ''Förteckning öfver Sven Lagerbrings tryckta arbeten och manuskript'' (af S. E. Bring, 1907).

2. Karl L., grefve, den föregåendes son, ämbetsman, landtmarskalk, f. 2 maj 1751 i Lund, d. 14 mars 1822 i Stockholm. Efter slutade akademiska studier i Lund beträdde han ämbetsmannabanan. Han började 1770 med tjänstgöring i Riksarkivet och anställdes efter ett par år i presidentskontoret, men förflyttades snart till krigsexpeditionen. Vid 1786 års riksdag var han bondeståndets sekreterare, och som sekreterare tjänstgjorde han jämväl i den t. f.

regeringen under Gustaf III:s sista sjukdom. I april 1792 utnämndes han till statssekreterare i krigsexpeditionen. Sedan Reuterholm s. å. kommit till makten, blef L. liksom andra gustavianer aflägsnad från riksstyrelsen. Han utnämndes visserligen till landshöfding i Södermanlands län, men hans placering där var i själfva verket en förvisning och tog ett snart slut, då L. ansågs i någon mån invecklad i G. M. Armfelts "konspiration" (1794). Efter någon tid utnämndes dock L. (1796) till öfverpostdirektör och erhöll, sedan Gustaf IV Adolf som myndig öfvertagit styrelsen, plats i Rikets ärendens allmänna beredning samt återinsattes 1797 i sin förra statssekreterarsyssla. I likhet med så många andra högre ämbetsmän var L. 1809 medveten om revolutionsplanen, men han var ej vän af förhastade och våldsamma åtgärder, och hans råd bestämde Adlercreutz, som han stod nära, att i det längsta ej lyssna till förslag därom. 22 mars inträdde han i hertigens konselj. Han tillhörde dem, som önskade prins Gustafs succession och en stark konungamakt, och när Karl XIII bildade sitt första statsråd, fick han ej plats däri, utan blef åter öfverpostdirektör. L. var ej främmande för de planer på författningsrevision i reaktionärt syfte, som framträdde under senare delen af 1809. Vid 1812 års riksdag förde L. landtmarskalksstafven och utnämndes s. å. till statsråd. I friherrlig värdighet upphöjdes han 1813, i greflig 1818, men slöt själf sin grefliga ätt. L. ansågs allmänt som en typ af ämbetsmannaduglighet och plikttrohet; till sin natur var han lugn och försiktig och egde mångsidig erfarenhet och mycken människokännedom.

3. Gustaf Olof L. (se släktöfversikten), friherre, den föregående kusins son, krigare, f. 31 maj 1769, d. 18 febr. 1847 i Uppsala, ingick tidigt på den militära banan, blef 1785 löjtnant vid Upplands regemente, deltog med tapperhet i Sveriges alla krig 1788—1815 och avancerade därvid steg för steg till chef för regementet (1810) och till generallöjtnant (1826). 1815 erhöll han friherrlig värdighet. — Namnkunnigare än L:s krigsbragder ha de underhandlingar blifvit, som han var med om omedelbart efter 1809 års statshvälfning. Som Döbelns öfveradjutant inledde han på Åland förhandlingar med ryska härens befälhafvare v. Knorring, hvilka möjliggjorde de svenska truppernas återtåg. Några dagar senare lyckades han, på resa till kejsar Alexander, förmå ryssarna på Åland att utrymma ögruppen, hvarigenom faran för en rysk invasion i Uppland var undanröjd. — Jfr A. Hammarskjöld, "Generalen grefve Gustaf Wachtmeister, hans släkt och hans fälttåg" (i "Hist. tidskr.", 1893—95, 1897) samt G. Lagerbrings "Erinringar" med anledning däraf (i "Hist. tidskr.", 1897).

4. Gustaf Otto Robert L., friherre, den föregående sonson, affärsman, ämbetsman, riksdagsman, f. 9 okt. 1847 på Bredsjö i Järlåsa socken, Uppsala län, blef 1863 student i Uppsala och 1866 underlöjtnant vid Upplands regemente, hvarifrån han 1889 tog afsked som kapten. L. var 1883—87 sekreterare i Sällskapet för nyttiga kunskapers spridande och redaktör för dess tidskrift. Han egnade sig samtidigt, sedan 1884, åt försäkringsverksamheten och var 1884—87 verkställande direktör i lifförsäkringsaktiebolaget Viktoria och 1887—97 i försäkringsaktiebolaget Skandia. 1889—97 var han stadsfullmäktig i Stockholm och 1894—95 led. af styrelsen för Stockholms högskola. 1897 utnämndes L. till landshöfding i Göteborgs och Bohus län samt blef s. å. ordf. i styrelsen för Göteborgs högskola, 1898 ordf. i länets hushållningssällskap och 1900 ordf. i svenska hydrografisk-biologiska kommissionen. 1902 erhöll han i uppdrag att vara nuv. kronprinsen följaktig under dennes vistelse i Uppsala för idkande af universitetsstudier. Han var 1894—96 riksdagsman i Andra kammaren för Stockholms Östermalmskrets och tillhörde därunder Nya centern samt representerar fr. o. m. 1899 Göteborgs och Bohus län i Första kammaren. Härunder har han varit ordf. i särskilda utskotten för olycksfallsförsäkringen (1901), brännvins- och öllagarna (1905), stadsplanelagen (1907), arbetsaftalslagstiftningen (1910) och tekniska undervisningens omorganisation (1911) samt led. af särskilda utskotten ang. försäkringslagen (1903) och egna-hemslagstiftningen (1904) äfvensom af bankoutskottet 1908. Han tillhör kammarens s. k. moderata parti, bland hvars förtroendemän han är. L. var mycket verksam för genomdrifvandet 1901 inom Första kammaren af olycksfallsförsäkringsförslaget. 1906 var han för en lösning af rösträttsfrågan på basis af det Staaffska regeringsförslaget med sammankoppling dels af det Lundebergska förslaget om undandragande från gemensam omröstning af grunderna för progressiv beskattning etc., dels af den s. k. Mossebolinjen (köpingars och municipalsamhällens sammanförande med städerna vid val). 1907 var han en mycket energisk motståndare till det k. förslaget om proportionella val äfven till Första kammaren. L. har varit medlem af kommittén ang. försäkringslagstiftning (1895—97) och ang. en riksförsäkringsanstalt (1900) och 1901 en kortare tid i krigslagskommittén samt ordf. i den s. k. kanalkommissionen ang. en förbättrad farled Vänern—Kattegatt. Efter N. A. H. Palmstiernas frånfälle ingick han 1909 i den s. k. parlamentariska försvarskommittén, mot hvars slutliga betänkande 1910 han afgaf en märklig reservation beträffande principerna för beräkningen af landets ekonomiska bärkraft. L. har lämnat många bidrag till tidningar och tidskrifter samt ordenssällskapet S. H. T:s skrifter och redigerade "Kalender för alla" 1885—86. Han är led. af Göteborgs Vet. o. Vitt. samh. (1898) och Landtbruksakad. (1908). 1. A. S. 2—3. (M. Sdn.) 4. T—s.

Lagerbär, *bot.* Se Laurus.

Lagerbärsblad, *bot.* Se Laurus.

Lagerchef. Se Lagerbokhållare.

Lagercrantz, svensk adlig ätt, härstammar från Magnus Gavelius (d. 1693 som öfverkommissarie vid amiralitetet), som 1682 adlades med namnet L. En yngre broder adlades 1698 med namnet Lagerstedt (se d. o.).

1. Karl Otto L., son af den ofvannämnde Magnus L., militär, f. 12 juli 1683, d. 15 dec. 1746 på Sannarp i Halland. Vid unga år ingick han i armén och förvärfvade sig som krigare rik erfarenhet under Karl XII:s krig i Polen, därefter i spanska tronföljdskriget, hvarunder han deltog i flera af de viktigaste drabbningarna, såsom vid Ramillies (1706), Oudenaarde (1708) och Malplaquet (1709), samt sedan åter i svensk tjänst under Stenbocks fälttåg i Skåne och norra Tyskland och Karl XII:s norska fälttåg. I svenska armén avancerade han till ryttmästare med öfverstelöjtnants titel. Han

tog afsked 1731 under förhoppning att enligt ett löfte af konung Fredrik få kommendantsplatsen i Marstrand. Emellertid gafs denna befattning under konungens frånvaro i Hessen åt en annan person, och denna motgång lär ha bidragit till, att L. kastade sig in i det politiska lifvet på oppositionens sida vid riksdagen 1734. Hans erfarenhet, ungdomliga liflighet och lätthet att uttrycka sig i förening med slughet, hänsynslöshet och skicklighet i intrigen gjorde honom genast bemärkt. Han insattes i sekreta utskottet och var en af den franske ministern Castejas ifrigaste agenter vid riksdagen. Vid den följande riksdagen, 1738, bildade han ett eget parti, mest bestående af unga officerare, hvilka kallades ”Lagercrantz' frikår”. Både vid denna och vid 1740—41 års riksdag var L. medlem af sekreta utskottet och vid den senare äfven af det s. k. sekretissimum. Han utarbetade mindre sekreta deputationens tillstyrkan till krigsförklaringen mot Ryssland och var en af de tio personer, som fingo i uppdrag att bestämma de blifvande fredsvillkoren. — 1739 hade L. utnämnts till öfverste för Älfsborgs regemente och åtföljde general en chef Lewenhaupt till Finland på dennes egen begäran. Som en af de dugligaste officerarna blef han under krigsrörelserna ofta använd på de svåraste platserna, därjämte biträdde han Lewenhaupt i brefväxlingen med regeringen och insände på konung Fredriks anmodan berättelser till denne om hvad som tilldrog sig vid armén. Efter Ulrika Eleonoras död började bland officerarna vid armén en liflig agitation för hertig Karl Peter Ulriks af Holstein val till svensk tronföljare, hvaraf man synes väntat sig en snar fred och andra förmåner. L. ställde sig i spetsen för denna rörelse. När ryssarna i febr. 1742, antagligen på hemlig uppmaning af de svenske officerarna, plötsligt uppsade det med dem ingångna stilleståndet, var L. den, som ifrigast rådde Lewenhaupt att inleda fredsunderhandlingar. Själf utsågs han till sändebud till ryska högkvarteret och till Moskva, där hofvet vistades för kejsarinnan Elisabets kröning. Med öfverträdande af sin instruktion inlät han sig där i äfventyrliga öfverläggningar med de ryske ministrarna, uppvaktade den holsteinske hertigen, som på sin mosters kallelse skyndat till Moskva, och synes af honom fått visshet, att han föredrog den svenska tronen framför den ryska. Han öfverlämnade därjämte till franske ministern en ingående skildring af den svenska arméns eländiga tillstånd. Efter L:s återkomst till svenska lägret blef agitationen för den holsteinske hertigens val ännu öppnare och våldsammare. Lewenhaupt gjorde slut därpå genom att låta arrestera L. och föra honom till Stockholm, där han ställdes till ansvar inför en kommission. Han släpptes dock snart lös, ehuru han ej fullt frikändes förrän i april 1743. Djupt förbittrad på Lewenhaupt, framställde han allehanda svåra anklagelser mot honom och var sedermera äfven mycket verksam för Buddenbrocks dömande. Vid dalkarlarnas ankomst till Stockholm 1743 låg L. där med sitt regemente, och det var detta ensamt, som kunde förmås att skjuta på allmogen. — Till hans politiska karakteristik hör, att han brukade, liksom flera af sin tids män, mottaga mutor från flera håll.

2. Karl Gustaf L., sonsons sonson till den föregående yngre broder, militär, statsråd, f. 10 juli 1816 på kronofogdebostället Troxhammar i Skå socken, Stockholms län, d. 15 okt. 1867 i Stockholm, blef 1836 officer vid Svea artilleriregemente och förflyttades 1859 till major vid Göta artilleriregemente samt kvarstod som sådan till 1866, ehuru utan att tjänstgöra. L., som sedan 1847 hade varit lärare vid Högre artillerieläroverket på Marieberg och 1858—61 dessutom chef för artilleristaben, var därefter guvernör vid krigsakademien på Karlberg (öfverste i armén sedan 1862) och från maj 1864 tillika fullmäktig i Rikets ständers bank, tills han i mars 1865 blef t. f. landshöfding i Jämtlands län. 4 sept. 1866 kallades han till J. A. Gripenstedts efterträdare som statsråd och chef för Finansdepartementet samt lämnade då krigstjänsten. S. å. valdes han till led. af riksdagens Första kammare för Jämtlands län. Redan 31 maj 1867 måste L. emellertid begära afsked från statsrådsämbetet på grund af sjuklighet. L. utgaf bl. a. *Mekanikens elementer jemte tillägg rörande materiella punkters mekanik* (1855). — L. var sedan 1849 led. af Krigsvet. akad.

3. Ludvig Vilhelm August L., den föregåendes syssling, tonsättare, f. 16 aug. 1825 i Östergötland, d. 22 mars 1886 i Kristianstad, blef 1847 underlöjtnant vid Vendes artilleriregemente, hvarifrån han 1878 tog afsked som kapten med tillstånd att kvarstå som major i armén. 1856—66 tjänstgjorde han som musikdirektör vid nämnda regemente. 1866 blef han led. af Mus. akad. L. skref pianokompositioner och sånger, af hvilka ett arbete, *100 valda sånger till skolornas tjenst*, är tryckt i Köpenhamn (1866—73). Bland hans manskvartetter ha i synnerhet *Källan* och *Tonerna* blifvit populära.

4. Herman Ludvig Fabian L., son till L. 2, affärsman, diplomat, f. 29 juli 1859 å Barkarby, Lofön, Stockholms län, blef 1879 student och 1881 underlöjtnant vid Svea artilleriregemente, men tog 1889 afsked ur krigstjänsten och ingick s. å. i frälsningsarmén i England och företog resor i Skottland, England, Holland m. fl. länder tills. med general Booth. 1890 blef han fältsekreterare (d. v. s. chef för personalen) i Sverige och planlade s. å. det s. k. sociala arbetet med härbärgen, vedgårdar och räddningshem, som inrättades under de närmaste åren. S. å. organiserade hans fru Hedvig Margareta (f. Croneborg) den s. k. slumverksamheten i Stockholm. 1896 beordrades L. till Indien för att organisera jordbrukskolonier för lågkasten och undersöka möjligheten att inrätta statsunderstödda bybanker. Åtgärderna afsågo att rädda lågkasten från den jordbesutna högkastens förtryck och de i synnerhet efter hungersnöden 1894—95 kännbara utpressningarna af procentare. Öfveransträngning och sjuklighet nödgade L. att återvända till Europa och bosätta sig på landet i Sverige. Vid det af honom inköpta Virsbo bruk i Västmanland började 1899 anläggas nya verkstäder, hvaribland en projektilverkstad, och egendomens areal fördubblades genom inköp af kringliggande egendomar. L. blef under dessa år mycket

anlitad för att som styrelseledamot medverka vid upphjälpande af hvarjehanda bruksföretag. Af staten blef ock hans förmåga tagen i anspråk, bl. a. som medlem i kommittéerna (1906—07) för omorganisation af Telegrafstyrelsen och af Järnvägsstyrelsen och därunder lydande förvaltningar. I jan. 1907 utnämndes han till Sveriges envoyé i Washington och mottog jan. 1908 äfven uppdrag att uppehålla ministerbefattningen i Köpenhamn under där pågående underhandlingar om de s. k. Östersjö- och Nordsjötraktaterna. Från ministerposten i Washington rappellerades L. 26 aug. 1910 på egen begäran, i följd af sjuklighet inom familjen. Sedan han återvändt till Sverige, blef han s. å. administrativ chef för den stora sammanslutningen af Finnboda, Bergsunds, Motala, Lindholmens m. fl. varf samt ordf. i styrelsen för den nya Norrlandsbanken, som öfvertog banken Stockholm—Öfre Norrlands affärer. S. å. blef han led. i kommittén för ordnande af grunderna för statsanslag till populärvetenskapliga föreläsningar.

5. Hedvig Gustafva (Ava) L., den föregåendes kusin, dotter af slutligen viceamiralen och 1884—89 stationsbefälhafvaren i Stockholm Jakob Reinhold L. (f. 1821, d. 1898), målarinna, f. 7 sept. 1862 i Karlskrona, studerade i Stockholm och i Paris och utställde *självporträtt* (1889), porträtt af *amiral Lagercrantz* (målarinnans fader, 1890), *Oskar II* (1896) m. fl., egnade sig ock åt blomstermålning, men förnämligast åt miniatyrmåleriet och har äfven på detta område utfört eleganta och smakfulla porträtt. Sedan 1903 är fröken L. bosatt i New York, där hon är en eftersökt målarinna af porträtt i olja, pastell och miniatyr.

1. L. S. 3. A. L.* 4. T—s. 5. G—g N.

Lagercrona, Anders, friherre, krigare, f. något före 1660, d. 7 jan. 1739 i Stockholm, var son af Johannes L. (f. 1618, d. 1674), hvilken 1653 som drottning Kristinas lifmedikus adlats med namnet L. (han hette förut Munthelius, icke Munkthelius). 1675 blef L. fänrik och 1700 öfverstelöjtnant vid Västerbottens regemente och 1702 dess öfverste. Från 1700 tjänstgjorde han som generaladjutant hos Karl XII, bl. a. i slaget vid Klissov. Han skall ha gjort sig känd för sitt noggranna utförande af order. 1704 blef han generalmajor af infanteriet och 1705 friherre. I sept. 1708 under marschen in i Ryssland fick han befälet öfver den kår, som skulle besätta Mglin och Potjep och därigenom underlätta hufvudhärens framträngande genom Severien. Genom att på ett hufvudlöst sätt taga fel om vägen gjorde han här ett bedröfligt fiasko, hvilket blef ännu värre, då han med försummande af sina närmaste officerares råd lät ryssarna komma sig i förväg med besättandet af Starodub. I slaget vid Poltava (1709) var han nära att bli fången och räddade sig endast genom att bemäktiga sig en häst, som var afsedd för en annan officer. Under reträtten efter slaget öfvade L. ett olycksdigert inflytande genom på eget bevåg gifna maningar, som bidrogo till att rikta härens marsch mot Dnjepr i st. f. mot öfvergångarna af Vorskla. Han var bland de officerare, som följde Karl XII öfver Dnjepr till Bender. L. var ej omtyckt inom armén och beskylldes, sannolikt med rätta, för att göra sig skyldig till bakdanteri och skvaller hos konungen. I Bender föll han i onåd; sedan han i konungens närvaro uppfört sig otillständigt mot öfverste Grotthuss, fick han 25 okt. 1710 Karl XII:s befallning att "packa sig bort". 27 jan. 1711 afrest "f. d. generalmajor" L. till Sverige och kom aldrig mera i krigstjänst. A. S.

Lagerdocka, detsamma som spindeldocka. Se Svarfstol.

Lagerdosa, *maskinb.* Se Axellager, sp. 534.

Lagerdricka. Se Öl.

Lagerfelt, Israel, ämbetsman, f. 28 april 1610 i Linköping, d. 27 maj 1684 på sin egendom Lagerlunda i Kärna socken, Östergötlands län, var son till domprosten i Linköping Israel Olavi och kallade sig innan han 1646 adlades med namnet L., först Forthelius, senare Israelsson. Han blef 1629 student i Uppsala och 1632 handledare åt riksrådet Gabriel Gustafsson Oxenstiernas son Gabriel samt företog 1637—40 jämte denne en utrikes resa, hvarunder han en längre tid stannade vid Leidens högskola. 1641 förordnades han till sekreterare i Riksarkivet och utnämndes 1650 till vicepresident i Åbo hofrätt. 1645 var han sekreterare vid fredsunderhandlingarna vid Brömsebro och utförde 1653 en utomordentlig beskickning till England. 1654—81 var han vicepresident i Generalkommerskollegiet. — L. hyllade ifrigt monopolsystemet och hade väsentlig andel i tillkomsten af de svåra prohibitiva författningar, som på hans tid utfärdades till stadsmannanäringarnas skydd. Vid flera riksdagar deltog L. lifligt i förhandlingarna, så i Stockholm 1660, då han nitiskt försvarade sitt kollegium och handelskompanierna mot borgarståndets angrepp. 1654—80 fungerade han som riddarhusdirektör. — Med L:s sonson, sedan 1748 landshöfdingen i Östergötlands län, sedan 1766 med presidents fullmakt, Gustaf Adolf L. (f. 1693, d. 1769), fick ätten 1766 friherrlig värdighet. G. V. G.*

Lagerflycht, Johan, friherre, president, son af lagmannen Karl Paulin, adlad L. (d. 1720), f. 19 april 1701 i Åbo, d. där 11 juli 1774, inskrefs 1719 som auskultant i Svea hofrätt och efter freden 1721 i Åbo hofrätt, där han efter hand befordrades till hofrättsråd och (1747) till vice president. L. utnämndes 1760 till riksråd, men skyndade att undanbedja sig förtroendet, så snart han, som ej var närvarande vid riksdagen, fått underrättelse därom. På ständernas rekommendation erhöll han 1762 presidents namn och värdighet samt utnämndes 1768 utan förslag till president i Åbo hofrätt. L. blef jämte brodern, kanslirådet Karl L. (f. 1707, d. 1773), vid Gustaf III:s kröning 1771 upphöjd i friherrligt stånd, men tog, liksom brodern, icke inträde på riddarhuset i denna egenskap. L. S.

Lagerformig, *geol.*, innehafvande form af lager, säges om en bergart för att ange dennas förekomstsätt i motsats till gångformigt eller massformigt uppträdande bergarter. E. E.

Lagerföljd, *geol.* Se Lager 2.

Lagergren, Per Johan, ämbetsman, politiker,

f. 4 sept. 1797 i Falkenberg, d. 14 okt. 1856 i Stockholm, tog 1820 i Uppsala examen till rättegångsverken och blef 1830 assessor i Svea hofrätt.

1836 utnämndes han till justitieborgmästare i Norrköping. Vald till en af stadens fullmäktige i borgarståndet vid 1840 års riksdag, deltog L. från denna tid med stor ifver i det politiska lifvet, för hvilket hans goda kunskaper, förtroendeväckande personlighet, framstående talarbegåfning och imponerande yttre gjorde honom väl skickad. Som varmt tillgifven konungamakten och mån om försiktighet vid samfundsförhållandenas omgestaltning blef han genast, ehuru saknande en verklig partiledares kraft och spänstighet i lynnet, de konservatives ledare inom ståndet. Norrköpings industriella intressen sökte han vid samma riksdag tillgodose genom bekämpande af de rörelser i frihandelsvänlig riktning, som visade sig inom borgarståndet. Vid riksdagarna 1844—45, 1847—48 och 1853—54 var L. likaledes medlem af detta stånd. Redan i Karl XIV Johans lifstid afböjde han ett anbud att inträda i Högsta domstolen, och 1851 vägrade han att bli konsultativt statsråd, emedan han ansåg sig alltför konservativ för att kunna mottaga detta ämbete utan att framkalla ovilja mot regeringen. Däremot åtog han sig talmansbefattningen i borgarståndet vid riksdagen 1853—54 och var utsedd till samma befattning vid följande riksdag, men afled plötsligt kort före riksdagens öppnande. — Norrköpings samhälle hedrade L:s minne genom att bekosta hans grafvård och stifta ”Lagergrenska fonden” (vid 1910 års slut uppgick den till 70,492 kr.), hvars afkastning användes till pensioner åt änkor och barn efter stadens tjänstemän. (V. S—g.)

Lagergrèn, Alfred Bernhard Teodor, grundläggare af en rationell fjäderfäskötsel i Sverige, f. 1840, har författat bl. a. *Hönsbok för allmogen* (1893; 8:e uppl. 1906) och *Den skandinaviska hönsboken* (1904—05; 2:a uppl. 1907). Se vidare Hönsskötsel, sp. 263.

Lagergren, Sven August, musiker, f. 2 juni 1848 i Gärdserum, Kalmar län, d. 10 juni 1908 i Stockholm, utbildad vid konservatoriet i Stockholm, blef lärare där i harmoni 1874 och i orgel 1880, organist i Slottskyrkan 1881 och ledare af dess kyrkokör 1890. Han blef led. af Mus. akad. 1882 och fick professors titel 1904. L. utgaf flera häften koralpreludier och en orgelskola.

Lagergång, *geol.*, en ”gång”, bergartsgång, som skenbart liknar ett lager däruti, att den en längre eller kortare sträcka är omsluten af parallella, verkliga bergartslager eller är liksom inlagrad emellan sådana. Se Gång. E. E.

Lagerheim, svensk adlig ätt, härstammande från Karl Erik Bergquist (se nedan L. 1), som 1777 adlades med namnet L. samt 1807 blef friherre jämte sin äldste son under den bestämmelsen, att värdigheten innehafves endast af ättens hufvudman och hans äldste son. Samtidigt med K. E. Bergquist adlades, med samma namn och samma nummer på riddarhuset, dåv. sekreteraren i Kammarkollegium O. E. Weidman (se följ. art. Lagerheim).

1. Karl Erik L., friherre, ämbetsman, f. 28 juli 1742 i Stockholm, d. där 21 dec. 1813, hette urspr. Bergquist (se ofvan). Vid fjorton års ålder kom han i tjänst hos en morbror, som var kronofogde, blef senare student i Uppsala och 1764 e. o. kammarskrifvare i Kammarkollegium samt gjorde sig i olika befattningar så känd för duglighet och flit, att han 1770 befordrades till kamrerare i Kommerskollegium och 1772 till assessor i dess handels- och manufakturdivision. Under en mer än 20-årig verksamhet på denna plats inlade han mycken förtjänst, bl. a. vid utarbetandet af åtskilliga författningar till näringarnas uppmuntran medelst premier och förlagslånefonder samt vid uppgörandet af nya landttulltaxor, ett värf, som närmast föranledde hans och hans medarbetares O. E. Weidmans gemensamma adlande (1777). 1792 var L. å riksdagen i Gäfle E. Schröderheims biträde som sekreterare i hemliga utskottet, valdes till bankofullmäktig och utnämndes efter riksdagens slut till kommerseråd. S. å. inkallades han i Rikets ärendens allmänna beredning och blef själen i den statsutredning, som undersökte statsverkets tillstånd vid Gustaf III:s frånfälle. Efter dennas upplösning 1794 förordnades L. till vice president i Statskontoret, men vållade förmyndarregeringen obehag genom sitt beifrande af rådande missförhållanden och måste snart träda tillbaka. 1796, sedan Gustaf IV Adolf blifvit myndig, kallades L. till chef (sedan 1805 med titeln president) för Statskontoret samt led. såväl af Allmänna beredningen som af den nya Statsberedningen och kvarstod i dessa befattningar till sin död. Efter att vid riksdagen 1800 åter ha varit sekreterare i hemliga utskottet och därvid kraftigt bidragit till beslutet om riksgäldssedlarnas indragning uppsatte han i stället för den af ständerna antagna ohållbara realisationsplanen den plan, som 1802 blef gällande. Under hela sin senare ämbetstid hade han tillika varit medlem af en mängd olika kommittéer på det finansiella området, understundom med särskild penningförvaltning, i många varit den ledande mannen — t. ex. i kommittén för kungshusbyggnaden 1802 ff., för de engelska subsidierna 1805—11, olika kommittéer för anskaffande af medel till kriget 1808—09, salpeterkommittén 1811 ff. — och i vissa fall dessutom åt sig ensam haft viktiga finansiella uppdrag anförtrodda, såsom förvaltningen af växeloperationsfonden 1804—07, krigsfonden 1805—09, Sankt Barthélemyfonden fr. 1813 o. s. v. Hans namn är därför intimt knutet vid alla grenar af finansförvaltningen under denna tid. Han tillhörde emellertid den grupp ämbetsmän, som 1807 önskade Sveriges efter-

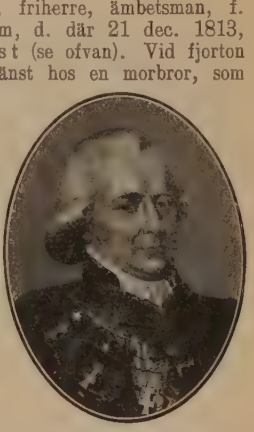

gifvenhet för Napoleon och därför motarbetade Gustaf IV Adolfs sträfvanden att skaffa medel till kriget. 1807 erhöll han friherrlig värdighet. Vet. akad., Landtbruksakad. och Mus. akad. räknade honom bland sina ledamöter. Hans efterlämnade papper förvaras till stor del i Riksarkivet.

2. Gustaf Adolf L., den föregåendes son, ingenjör, f. 31 mars 1788 i Stockholm, d. 1845 på Hulta i Kimstads socken, Östergötlands län, blef 1812 nivellör vid Göta kanalbyggnad och 1813 löjtnant-mekanikus samt sändes s. å. af B. von Platen till England för att utbilda sig under den berömde kanalbyggaren Thomas Telford. Hemkommen 1814, blef han mekanikus för östra linjen af Göta kanal och 1819 öfvermekanikus för hela kanallinjen, i hvilken befattning han ådagalade framstående skicklighet. Han uppgjorde äfven planerna för Gråda kanal i Dalarna och Säffle kanal i Värmland samt till hamnbyggnader för flera af rikets städer. Inom flottans mekaniska kår blef L. 1837 öfverste. Han var sedan 1822 led. af Vet. akad. 1. (S. C.)

Lagerheim, svensk adlig ätt, härstammande från bröderna O. E. och T. Weidman, af hvilka den förstnämnde (se nedan L. 1) 1777 adlades, tills. med K. E. Bergquist (se föreg. art.), och 1812 erhöll friherrlig värdighet. Å hans ätt adopterades 1805 hans ofvannämnde broders, biskopen i Skara stift Ture Weidmans, barn. Om ätten se Elias Lagerheim (f. 1830, son af L. 2 och efter dennes död friherre, f. d. major), ”Arfwedh Larsson och Karin Utter samt deras afkomlingar. Släkterna Weidman, Lagerheim, Weidenhielm” (1910).

1. Olof Elias L., friherre, ämbetsman, f. 24 sept. 1741 i Gladsax församling, Kristianstads län, d. 24 febr. 1823 i Stockholm, hette urspr. Weidman. Efter slutade juridiska studier i Lund inskrefs han 1763 i Göta hofrätt och hade å ämbetsmannabanan hunnit till sekreterare i Kammarkollegium, då han 1777 adlades med namnet L. 1778 blef han kammarråd och medlem af Riksgäldsdirektionen, 1800 led. af Rikets ärendens allmänna beredning, 1802 vice president i Kammarkollegium och 1809 justitieråd. 1812—18 var han president i Kammarkollegium. L. var en skicklig ämbetsman samt mycket anlitad som ledamot i direktioner och kommittéer.

2. Elias L., den föregåendes son, friherre, diplomat, f. 18 aug. 1791 på Ågesta i Huddinge socken, Stockholms län, d. 17 sept. 1864 på Nykvarn, Turinge socken, Stockholms län, blef 1807 student i Lund, inträdde 1810 i hofkanslersexpeditionen, blef 1813 andre sekreterare i kabinettet samt utnämndes 1825, efter tjänstgöring vid olika beskickningar i utlandet, till kabinettssekreterare och 1831 till öfverpostdirektör, 1836 till envoyé extraordinaire och ministre plénipotentiaire vid danska hofvet samt var 8 sept. 1856—16 mars 1858 utrikesstatsminister. Därefter var han ordf. i direktionen öfver Trollhätte nya kanalverk. 1863 kallades han till hedersled. af Landtbruksakad.

3. Karl Herman Teodor Alfred L., den föregåendes son, utrikesminister, f. 4 okt. 1843 i Köpenhamn, blef 1859 student i Uppsala, där han aflade 1860 kansli- och 1861 kameralexamen, beträdde 1862 som attaché i Paris den diplomatiska banan samt blef 1870 legationssekreterare i Petersburg, 1871 chef för Utrikesdepartementets politiska afdelning och 1876 kabinettssekreterare. Han var led. af den svensk-norska konsulatkommittén 1875—76 samt ordf. i kommittén ang. Kommerskollegium 1883—84 och ang. industri- och handelskamrar 1884—85. Dessutom anförtroddes åt honom, som 1873 blef kammarherre hos drottning Sofia och 1883 kabinettskammarherre hos Oskar II, flera gånger särskilda diplomatiska uppdrag. 1886 blef han envoyé i Berlin, Karlsruhe och Dresden samt 1890 därjämte i München. Då utrikesministern grefve Douglas, som strängt höll på upprätthållandet af den svensk-norska unionen under de former, som voro i lag och författningar föreskrifna eller för unionens bestånd nödvändiga, vägrade sin kontrasignation på beslutet om unionstecknets aflägsnande ur norska handelsflaggan och lämnade ämbetet, kallades L., sedan statsminister Boström i egenskap af t. f. utrikesminister kontrasignerat flagglagen, 20 dec. 1899 till utrikesminister. Han var nämligen känd för att vara en anhängare af en unionell uppgörelse på den fulla likställighetens grund, och man ansåg honom vara rätte mannen att afvärja de äfventyrligheter, hvarmed de norska separatistiska anspråken hotade. På hans initiativ tillsattes i jan. 1902 en svensk-norsk kommitté för undersökning af möjligheterna af särskilda konsuler för de bägge länderna med bibehållande af gemensam diplomati (om den s. k. konsulatfrågan se vidare Sverige-Norge). Den olika uppfattning om bästa sättet för organiserande af de bägge ländernas konsulatväsen under ofvan nämnda förutsättning, som gjorde sig gällande emellan de svenske underhandlarna, i främsta rummet emellan statsminister Boström och L., försvårade frågans lösning och nödvändiggjorde L:s utträdande ur konseljen, 7 dec. 1904. Såväl genom ofvannämnda inledande af underhandlingar rörande konsulatfrågan som på annat sätt lade L. som departementschef förmåga af initiativ i dagen. Här må erinras om afskaffandet af den utländska tonnageafgiften och om inledande af internationella skiljedomsaftal. Hvilket kraftigt uppsving i arbetet inom departementet skedde under L:s chefstid, framgår af den 1901 på hans tillskyndan påbörjade ”Utrikesdepartementets kalender”. 1905 utnämndes L. till generaldirektör och chef för Kommerskollegium samt har som sådan på fruktbringande sätt i flera afseenden sträfvat att ordna arbetet inom friare och mera moderna former. L. var ordf. i kommittéerna ang. förändrad.

organisation af Utrikesdepartementet, diplomatien och konsulatväsendet (1905) och af Kommerskollegium (1908), Sveriges representant vid Internationella föreningens för arbetarskydd generalförsamlingar i Genève (1906) och Lugano (1910) och deltog 1907—08 i underhandlingarna om ordnande af trafikförhållandena mellan Sverige å den ena samt Ryssland och Tyskland å den andra sidan (han afslöt och undertecknade fördraget af 15 nov. 1907 ang. ångfärjeförbindelsen Trelleborg—Sassnitz). Sedan 1905 är L. stadsfullmäktig i Stockholm.

4. Nils Gustaf L., sonson af Olof Johan L. (son af biskop Ture Weidman, f. 1785, adopterad L. 1805, justitieråd 1831, d. 1834), botanist, f. 18 okt. 1860 i Stockholm, studerade i Uppsala (1880, 1882—85), Stockholm (1881), Berlin (1886), Freiburg im Breisgau (1887—89) och Montpellier (1889), blef 1889 professor i kryptogami vid universitetet i Quito och direktör för dess botaniska trädgård, 1892 konservator vid Tromsö museum och 1895 professor i botanik vid Stockholms högskola. 1893 kreerades han till filos. hedersdoktor i Uppsala.

L. har i en mängd vetenskapliga samfunds handlingar och i facktidskrifter publicerat afhandlingar och uppsatser rörande företrädesvis algerna och de lägre svamparna; hans författarskap behandlar äfven fanerogamernas ekologi, gallbildningar och botanisk teknik. Han har på senare tid i åtskilliga arbeten bestämt de mikroskopiska fossilen i torfmossarna samt företagit undersökningar af i handeln gängse förfalskningar af våra näringsoch njutningsmedel. Af L:s viktigaste skrifter må nämnas *Studien über die gattungen Conferva und Microspora* (1889), *Dipodascus albidus, eine neue geschlechtliche Hemiascee* (1892), *Rhodochytrium nov. gen., eine übergangsform von den Protococcaceen zu den Chytridiaceen* (1893), *Über das phycoporphyrin, einen Conjugatenfarbstoff* (1895), *Uredineæ Herbarii Eliæ Fries* (1895), *Monographie der ecuadorianischen arten der gattung Brugmansia* (s. å.), *Mykologische studien 1—3* (1898, 1900), *Über die bestäubungs- und aussäungseinrichtungen von Brachyotum ledifolium* (1899), *Om lämningar af Rhizopoder, Heliozoer och Tintinnider i Sveriges och Finlands lakustrina kvartäraflagringar* (1901) samt *Baltiska zoocecidier* (1905). Han författar eller recenserar alla artiklar i speciell och flertalet artiklar i allmän botanik i 2:a uppl. af Nordisk familjebok. L. blef led. af Vet. akad. 1909. 1 o. 2. (S. C.) 4. T. K.

Lagerhjelm, Per, främjare af det svenska bergsbruket, f. 13 febr. 1787 på Falkenå i Kräklinge socken, Örebro län, d. 18 juli 1856 på Bofors i Karlskoga socken, Örebro län, blef efter universitetsstudier i Uppsala, hvilka 1807 afslutades med bergsexamen, 1808 auskultant i Bergskollegium och masmästarelev på Järnkontorets stat samt erhöll 1813 geschworners fullmakt. På grund af sitt förtjänstfulla deltagande i de på Järnkontorets bekostnad anordnade experiment, för hvilka redogörelse sedermera lämnades i *Hydrauliska försök, anställda vid Fahlu grufva åren 1811—15* (1818; 2:a uppl. 1822; i förening med J. H. af Forselles och G. S. Kallstenius), invaldes L. 1815 i Vet. akad. samt erhöll, jämte sina medarbetare, 1817 Järnkontorets och 1823 Vet. akad:s stora guldmedalj. 1817 utnämndes han till assessor i Bergskollegium och förordnades 1823 att tillika med geschwornern E. Rothoff granska den gällande lagstiftningen rörande bergsbruket. Flera förslag, som de med anledning däraf ingåfvo, ledde icke till någon omedelbar påföljd. L. hade emellertid, 1831, af missnöje tagit afsked från sin assessorstjänst. 1833 inträdde han dock i den bergskommission, som då tillsattes, och flera af grundtankarna i de ofvan nämnda förslagen återfinnas i senare utgifna författningar. Från 1832 var L. fullmäktig i Järnkontoret, hvars stora guldmedalj han ånyo, 1826, erhållit, denna gång på grund af sina nitiska åtgärder för införande af järnförädling medelst valsning samt på grund af sin uppfinning af en maskin till pröfning af valsadt och smidt stångjärns täthet, jämnhet, spänstighet, smidbarhet och styrka. Vid sidan af en afhandling öfver detta ämne (”Jernkontorets annaler”, bd 10, 1827) märkas afhandlingarna *Om svensk och engelsk jernberedning* (i tidskr. ”Svea”, h. 9, 1826) och *Tentamen theoriæ resistentiæ fluidorum constituendæ* (i Vet. soc:s i Uppsala ”Nova acta”, d. X, 1832). Från 1812 bevistade han som riddarhusmedlem riksdagarna, fick plats i statsutskottet (1818, 1823, 1828, 1850), i konstitutionsutskottet (1834, 1844) och i talmanskonklaven (1840) samt var 1820 och 1832 statsrevisor. L. var led. af Krigsvet. akad. (1819), Vet. soc. i Uppsala (1822) och Mus. akad. (1825). Svenska brukssocieteten lät 1856 och Vet. akad. 1865 slå minnespenning öfver honom.

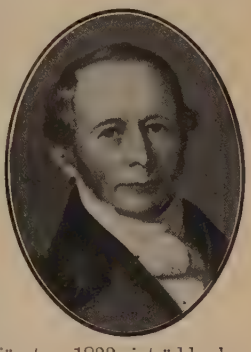

Lagerholm, Vilhelmina, målarinna, f. 25 mars 1826 i Örebro, studerade i Stockholm, Paris och Düsseldorf samt har hufvudsakligen egnat sig åt porträttmålning. Af de genretaflor i kostym hon utfört eger Nationalmuseum *En gammal historia* (1876). Fröken L. blef 1871 agré af konstakad. G—g N.

Lagerhus, i vidsträckt mening alla för förvaring af varor afsedda byggnader hos köpmän samt vid fabriker och hamnar. Vid tidsenliga hamnar utgöra lagerhusen en viktig del af utrustningen och tjäna där till att från fartygen mottaga och förvara alla de varor, som ej omedelbart kunna omlastas och sändas vidare, eller till att från olika håll hopsamla gods, så att detta, då fartyg anländer, lätt kan utlastas. För att transporten mellan fartyg och lagerhus må underlättas, böra de senare förläggas så nära kaj som möjligt, så att de vanliga kajkranarna, som hissa godset ur fartygen, kunna aflämna det omedelbart invid lagerhusens portar, vanligen på särskildt därför afsedda plattformer eller balkonger. I de stora hamnarna ligga lagerhusen ofta i dubbla rader utefter kajerna, hvarvid de, som ligga närmast ka-

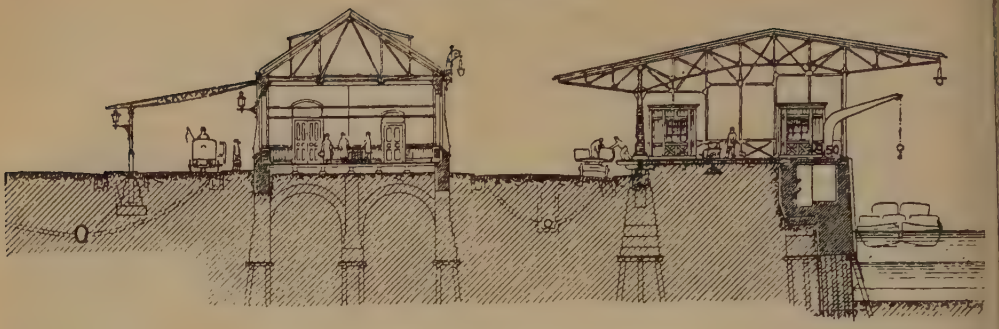

Fig. 1. Varuskjul i Hamburgs hamn (tvärsektion).

jerna, oftast äro byggda i en eller två våningar och utgöra varuskjul (fig. 1), till kortare förvaring af gods, under det att den inre eller längre från kajen belägna raden mera har karaktären af magasin, som tjänar till längre förvaring af varorna (fig. 2). För varornas vidaresändning finnas längs lagerhusen gator och järnvägsspår. Lagerhusen byggas med tillräckliga golfytor för den väntade trafiken och i öfrigt vanligen mycket solida, dels emedan de måste kunna bära de stora tyngder gods, som skola inrymmas i dem, dels emedan de skola vara så vidt möjligt eldsäkra. En särskild typ af lagerhus, afsedda för

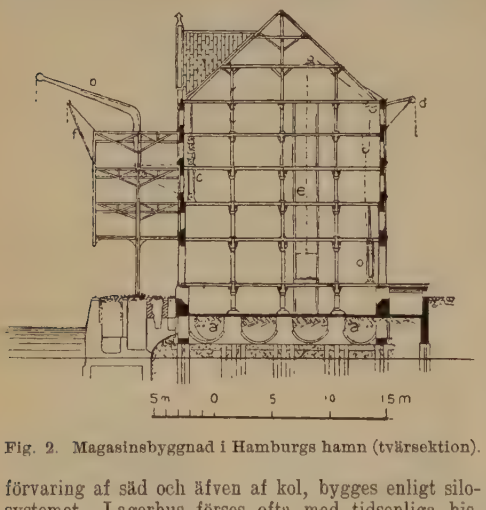

Fig. 2. Magasinsbyggnad i Hamburgs hamn (tvärsektion).

förvaring af säd och äfven af kol, bygges enligt silosystemet. Lagerhus förses ofta med tidsenliga hissar, kranar, transportörer och spårvägar för varutransporter. Fr. E.

Lagerkrans, en redan hos antikens greker och romare förekommande hufvudprydnad af i krans bundna lagerkvistar, gifven som hederstecken till t. ex. en triumferande fältherre (jfr Corona, fig. 1). I Sverige lagerkrönas vid filos. doktorspromotionen hvarje promovendus, och praxis är, att hvarje i promotionsprocessionen deltagande filos. doktor bär en miniatyrlagerkrans på sin dräkt. Stora lagerkransar äro vanliga gåfvor till musikaliska eller teaterartister m. fl.

Lagerkropp, *maskinb.* Se Axellager, sp. 535.

Lagerkörs, *Laurocerasus, bot.* Se Prunus.

Lagerlöf, svensk släkt från Värmland, där stamfadern var bonde i Skifved, Grafva socken, vid 1500-talets slut. Hans sonbarn (däribland L. 1) antogo namnet Lagerlöf. Ett stort antal af släktens medlemmar har varit lärda eller prästmän. En gren af släkten adlades 1756 med namnet von L.; den utslocknade 1825 på svärdssidan.

1. Petrus L., skald, latinsk vältalare, f. 4 nov. 1648 i Östanås by, Sunne socken, Värmlands län, d. 7 jan. 1699 i Stockholm, student i Uppsala 1665, väckte vid 20 års ålder uppmärksamhet som skald och vältalare på latin samt blef snart känd äfven bland utländska lärde. L. tillhörde där det litterära kotteri, som stod under Urban Hiärnes ledning. Han tog kandidatexamen 1675, men hans anspråkslöshet afhöll honom från att promoveras. Som guvernör för riksrådet Lars Flemings son reste L. 1679—81 med denne genom kontinenten och England samt antogs därefter till bibliotekarie och sekreterare hos M. G. De la Gardie. Genom den senares och Erik Lindskölds verksamma förord blef L. 1682 logices, 1684 poëseos och 1687 eloquentiæ professor vid Uppsala universitet och hade som sådan till hufvuduppgift att handleda i latinska tal- och skriföfningar. 5 juni 1695 (ej 1698) kallades han därjämte till rikshistoriograf. Som inspektor för Värmlands nation 1684—99 var L. synnerligen afhållen. — I lyrisk begåfning var L. underlägsen Samuel Columbus, men öfverträffade honom i sorgfällig och mjuk språkbehandling. Främst bland L:s dikter står den intagande kärleksvisan *Sång till Elisandra,* som står på gränsen mellan den nya och den gamla tiden och hvars stämning, strofbyggnad och melodi sedan lånades af en mängd poeter ända till fru Nordenflycht. Äfven må erinras om den concettiartade dikten *Hvad kärleken är.* Hans öfriga dikter äro "stela, officiella och torra", och L. eger hvarken Stiernhielms glada lynne eller hans realistiska observationsförmåga. F. ö. innehåller samlingen af hans vitterhetsarbeten mest tämligen enformiga graf- och bröllopskväden. Psalmerna 328 och 332 i 1819 års psalmbok äro af L. öfversatta från tyskan. I den af E. Poppelman i eget namn 1736 delvis tryckta latinska afhandlingen af L. *Introductio brevis ad poësin suecanam,* urspr. bihang till föreläsningar i latinsk prosodi, uppträdde han mot Stiernhielms försök att skrifva svensk vers efter antika positionslagar. L. menar tydligen, att Stiernhielm själf i sin hexameter ansett sig följa kvantitetslagarna, men misslyckats, eftersom svensk vers

alltid måste byggas på accenten; ”hans dikt företer endast en skugga af (antik) meter”, säger L. om Stiernhielms ”Herkules”. Själf vill L. visserligen icke alldeles förkasta användningen af antika versmått i svensk poesi, men han varnar för användningen af rim i dylik meter och inskärper vikten af att i versen alltid följa prosans accent — en föreskrift, som han dock i sin egen vers ofta tycks ha öfverträdt. Mest prisar han emellertid alexandrinen, och i allmänhet håller han (efter tysken Opitz) före, att verser böra vara antingen jamber eller trokéer. Och då L:s metrik-kollegium långt in på 1700-talet flitigt afskrefs och studerades, har han nog en dryg andel i, att den svenska versen snart förföll till samma enformighet som den tyska. — L. höll också i flera handskrifter bevarade, men aldrig tryckta föreläsningar på svenska öfver modersmålet, det s. k. *Collegium Sveticum*, där han gör ett första försök till en dock endast formell, litterär kritik öfver samtida svenska skalder, såsom Stiernhielm och Lucidor. L. försökte sig äfven med en indelning af ”artes humaniores” och utgaf 1694—95 disputationer i svensk rättstafning, i hvilka han utdömde vokalfördubbling. Som rikshistoriograf fick L. i uppdrag efter Loccenius och Örnhielm att utarbeta texten till Dahlberghs ”Suecia antiqua et hodierna”, men medhann endast omkr. 100 foliosidor (svensk och latinsk text). 28 ark trycktes däraf på latin och svenska, och upplagan förvarades i Riksarkivet. Verklig storhet nådde han som latinsk vältalare, han står där vid sidan af eller näst efter Upmarck-Rosenadler, och tillsammans med Columbus gällde han som tidens förnämsta latinskald. L:s latinska *Orationes, programmata ac carmina varia* utgåfvos 1780 af S. Älf, hans svenska skaldestycken 1859 af P. Hanselli i ”Samlade vitterhetsarbeten af svenska författare” o. s. v., 4:e bd. Litt.: E. H. Lind, ”Värmlands nations historia” (1877), L. Wahlström, ”P. Lagerlöfs kollegium i svensk metrik” (i ”Samlaren”, 1900), och G. Castrén, ”Stormaktstidens diktning” (1907).

2. Erland L., ättling i 5:e led af en broder till den föregående, vitter författare, öfversättare, f. 7 nov. 1854 i Kristinehamn, blef student i Uppsala 1873 och i Lund 1875, filos. doktor där 1892, var docent i teoretisk filosofi där 1892—97 och blef 1899 lektor i modersmålet och filos. propedeutik vid Västerås' högre läroverk. Han har författat *Om dialogen Sofisten* (akad. afh. 1892), skrifvit *Dikter* (1895) samt utgifvit öfv. af ”Theokritos' Idyller” (1884), prisbelönt af Sv. akad. 1883, och ”Juvenalis' Satirer” (1896), belönt med hedersomnämnande af Sv. akad. 1893 och med halfva Letterstedtska priset af Vet. akad. 1897, samt ”Homeros' Odyssée” (1908), för hvilken han erhöll Letterstedtska priset.

3. Selma Ottiliana Lovisa L., den föregående syssling, författarinna, Nobelpristagare i litteratur, föddes 20 nov. 1858 på Mårbacka gård, Östra Emtervik, Värmland. Sjuklig från barndomen, egnade hon sig med stort intresse åt studier, tog dessutom del i husets sysslor, men insamlade tillika, nästan utan att hon själf förstod det, från sin omgifning och från den vackra natur, hvari hon lefde, en mängd poetiskt stoff, som senare kom till användning. Nästan samtidigt med att hon lärde sig läsa vaknade hos henne lusten att författa, och under de sista år hon tillbragte i hemmet gjorde hon några försök att skrifva vers, som dock icke väckte anklang. 1881 begaf hon sig ut i världen för att skaffa sig den bildning hon ansåg sig behöfva, för att hennes begåfning skulle kunna göra sig gällande.

Efter ett års studium i Sjöbergs Lyceum för flickor i Stockholm vann hon 1882 inträde vid Högre lärarinneseminariet, där hon stannade tre år, hvarefter hon 1885 tillträdde en lärarinneplats vid Elementarskolan för flickor i Landskrona. Hennes förhoppning att nu få tid att på allvar egna sig åt författarskap gick icke i fullbordan, enär lärarinnekallet lämnade endast få timmar öfriga.

Hon hade i ”Dagny” offentliggjort några sonetter och uppmuntrats af utgifvarinnan, friherrinnan S. Adlersparre, att fortfara med litterärt arbete. Redan under seminarietiden hade hon önskat poetiskt behandla en del gamla värmländska familjetraditioner och sägner, som alltsedan barndomen sysselsatt hennes fantasi, men hon hade svårt att finna den rätta formen; först funderade hon på att ge dem versifierade i en romanscykel, sedan att behandla dem dramatiskt, så att skrifva en roman i sinsemellan självständiga kapitel, men hon fann svårighet att passa in ämnena i den realistiska prosastil, som då behärskade litteraturen, och först sedan hon öfvergifvit denna stil och försökt sig på en lyrisk prosa med starka ord, utrop och frågor, ville arbetet taga fart. Enstaka kapitel hade fullbordats, då våren 1890 tidningen ”Idun” utlyst en pristäflan, till hvilken hon insände fem kapitel under titel *Ur Gösta Berlings saga*, som vann högsta priset och offentliggjordes dels i tidningen, dels separat samt väckte allmän uppmärksamhet, å de flesta håll stor förtjusning, under det de från enstaka håll åter mottogos mera reserveradt. Sedan förf. tagit sig ett års tjänstledighet från skolverksamheten, utgaf hon *Gösta Berlings saga* (2 bd, 1891, flera uppl., öfv. till da., ty., fi., eng., fr., holl., it., sp., ung., port., tjech. och ry.). Med vidtflygande, otyglad fantasi hade förf. här framtrollat och omdiktat episoder från 1830-talets

Värmland och med kraftig gestaltningsförmåga, som skydde hvarken de starka färgerna eller de känslosamma tonerna, skapat en skara egendomliga, i hög grad ursprungliga skepnader, figurer från en gången tid, dem hon skänkt nytt lif i förstorade mått och dem hon kringgjutit med rik poesi (Gösta Berling — den förfallne prästen och kvinnotjusaren — majorskan på Ekeby, Margareta Celsing med det tragiska förflutna, Ebba Dohna, Marianne Sinclaire, den elake bruksegaren Sintram och hela gruppen af lifsglada, underliga, halfförfallna kavaljerer på Ekeby, som lefva ett sorglöst lif kring majorskans bord). Trakten, där sägnerna afspelades, var bygden kring Fryken (''Löfven''), och de olika ställena i dikten motsvarades af bestämda gods och gårdar, så att det hela hade en utpräglad lokalfärg. Som brister i boken framhöllos dels den springande och lösa kompositionen — som emellertid kan förklaras, ifall romanen ej i enlighet med titeln skall fattas som Gösta Berlings lefnadssaga, utan, enligt förf:s första tanke, som en cykel sägner om kavaljererna kring majorskans Ekebybord — dels, och framför allt, den underliga, ofta rätt konstlade och maniererade stilen, i hvilken man spårade inflytanden från isländsk saga, Carlyles historiska prosa, Andersens barnaäfventyr och Björnsons ''fortællinger'', med talrika interjektioner, ovanliga epitet och omvänd ordföljd. Särskildt i en tid, då naturalismen ännu satt i högsätet, måste stilen liksom romanen i allmänhet förefalla bisarr. Romanen i sin helhet rönte ock ett kyligare mottagande än de först utgifna fragmenten, och den mötte åtskillig hårdhändt kritik. Visserligen mottogs äfven boken mångenstädes med hänförelse; dess fantastiska äfventyrskonst kändes särskildt för det yngre släktet som en efterlängtad befrielse från den trista hvardaglighet, hvarmed eljest tidens romandikt sysslade, och i detta afseende gjorde den otvifvelaktigt epok i vår prosadikt. Men till bredare lager nådde den ännu icke, och den fann trög åtgång i bokhandeln. Författarinnan, som icke såg möjlighet att lefva på sitt författarskap, beslöt återvända till skolarbetet; under de följande åren offentliggjorde hon endast några noveller för jultidningar. Emellertid ljusnade förhållandena, sedan ''Gösta Berling'' 1892 utkommit i Danmark och där vunnit varmt erkännande; 1895 utkom den ändtligen i en andra svensk upplaga och tillvann sig allt fler beundrare. Trots dess brister och oaktadt fröken L. senare nog skapat konstnärligt mognare verk, torde alltjämt ''Gösta Berlings saga'' vara hennes mest populära, vidast kända, mest beundrade arbete. En betydande tysk kritiker, prof. Richard M. Meyer, betecknade (1900) den rent af vid sidan af A. Frances och R. Kiplings arbeten som det bästa af lefvande författares episka diktning.

Närmast följde 1894 berättelsesamlingen *Osynliga länkar* (öfv. till da., holl., ty., fi., fr., it., sp., ry. och eng.), som visar en större konstnärlig mognad; man märke t. ex. den lilla epilogen till Gösta Berling om den försupne flöjtisten lille Rusters julafton, vidare legenden om fågelboet, den tragiskt humoristiska historien om den fallne kungen samt den kanske mest fulländade af alla: den förtjusande novellen ''Dunungen''. (Anmärkas må, att de olika upplagorna af ''Osynliga länkar'' innehålla delvis olika berättelser; i 3:e uppl., 1904, äro två af de första fjorton uteslutna, men åtta nya tillfogade.) 1895 mottog fröken L. uppmuntrande understöd af konung Oskar och prins Eugen, liksom ock ett litet anslag från Svenska akademien kom henne till del; hon beslöt nu att lämna skolan och uteslutande egna sig åt författarskap. Efter en studieresa till Italien — i sällskap med Sophie Elkan — offentliggjorde hon romanen *Antikrists mirakler* (1897; öfv. till da., ty., holl., ry., fi. och eng.) med skildringen af sicilianskt folklif, poetiserande två rörelser, som bryta sig på siciliansk mark: den sekelärfda tron och den moderna arbetarrörelsen; fyndigt tillämpar hon härvid folksägnen om antikrist, som, då han kommer på jorden, skulle synas lik Kristus, på den sociala rörelsens apostlar, och fogar härtill legenden om den bortstulna Kristusbilden i Aracoeli; bland enskildheter märkes inledningskapitlet om ''Kejsarens syn''. I en 1899 utgifven samling *Drottningar i Kungahälla* (öfv. till da., it., ty., eng., holl., fr. och fi.) meddelades bl. a. svenska sägner, såsom den om Margareta Fredkullas offer, en veneziansk legend om fiskarringen, en socialpolitisk parallell om Kejsarinnans kassakista med dess fina poetisering af illusionens betydelse, då det gäller att sporra krafterna till det yttersta, legenden om Sankte Pers moder och ej minst ''Gudsfreden'' om bonden, som bröt Gudsfreden under julen och sköt den björn, som en gång skonat honom, en novell, med hvilken fröken L. inledde sina ypperliga skildringar af svenskt bondelif. Samtidigt offentliggjordes den fina berättelsen *En herrgårdssägen* (öfv. till da., fr., holl., eng., fi. och ty.), om hur en ung sinnessjuk man återvinnes till hälsa genom en ung kvinna, ett äfventyr med djup inblick i själslifvets mystik.

Efter en 1899—1900 företagen resa till Orienten, särskildt Palestina, offentliggjorde fröken L. första delen af det stora arbetet *Jerusalem* (öfv. till da., ty., fr., holl., fi., ry. och eng.): *I Dalarne* (1901), som torde beteckna höjdpunkten af hennes alstring och som, efter ett storvulet inledningskapitel ''Ingmarssönerna'' med en idealiserande skildring af svenskt bondelynne, ger en följd af episoder ur en väckelsehistoria, en roman om svensk sekterism, med fin känsla för de under i hjärta och sinnelag, som denna ideella rörelse uppenbarar; allra skönast äro de hjärtevarma slutkapitlen om de utvandrande Jerusalemfararnas skilsmässa från den gamla hembygden och de hemmavarandes saknad. En tysk kritiker och diktare (H. Hesse) har betecknat denna ''Jerusalems'' första del som ''det skönaste och största, som den nyare svenska poesien bragt, en bok öfver Sveriges själ, mångfaldig och dock enhetlig, mild och väldig, realistisk och visionär; i ingen annan nyare bok har ett folks *själ* så kommit till uttryck, i ingen en församlings religiösa lif och lefverne framställts så åskådligt, sakligt och fint''. I andra delen, *I det heliga landet* (1902), var väl fabeln i det hela svagare behandlad, men äfven denna del rymde kapitel af djup innebörd — exempelvis prosadikter som Korsbäraren, ''Murar af guld och portar af brändt glas'', ''Paradisbrunnen'' o. s. v. Liksom ''Jerusalem'' lefde i andanom hos de väckte uppe i Dalarna, så lefver hemlandet i andanom hos vandrarna på den österländska jorden. I *Kristuslegender* (1904; öfv. till da., ty., fi., fr., ry., holl. och eng.) förtäljde fröken L. med renhet, naivitet och innerlighet om yttre

pirakler och inre under (märk t. ex. ”Fågel Rödströs” och ”Ljuslågan”); i *Herr Arnes pengar* (1904; öfv. till da., ty., fr., holl. och fi.) omdiktade hon en hemsk brottmålshistoria från gamla dagar; i *Wils Holgersons resa* (1906 och 1907; öfv. till da., eng., fr., ry., fi., holl. och ty.) har hon gett folkets barn en poetisk läsebok om deras eget land, hvarvid hon i sagans form skildrat dess olika bygder; många kapitel erbjuda drag af den rikaste poesi, t. ex. ”Den gamla bondkvinnan i Småland”, ”Karrs och Gråfälls saga”, hyllningen till fädernehemmet ”En liten herrgård” o. s. v. Samtidigt med att förf. under stor och varm tillslutning från de mest skilda håll firade sin 50-årsdag, utgaf hon *En saga om en saga och andra sagor* (1908; öfv. till da., fr., eng., holl., fi. och ty.), hvari hon bl. a. skildrade sitt författarskaps genombrott samt i ett par berättelser som ”Tösen från Stormyrtorpet” och ”Bröllopsmarschen” skapade prosadikter, som stå på jämnhöjd med den första Jerusalemsdelens varma och innerliga människoskildringar. Fröken L. har skrifvit libretto med motiv ur ”Fritiofs saga” till en endast i utdrag uppförd opera af Elfrida Andrée. Vid 1911 års stora kvinnliga rösträttskongress i Stockholm höll hon ett djuptänkt, mycket beundradt föredrag *Hem och stat*, som s. å. utgafs från trycket. — 1904 tilldrog fröken L. sig af Göteborgs vet. o. vitt. samhälle och af nämnden för Albert Bonniers stipendiefond samt kreerades af Uppsala universitet 1907 till hedersdoktor. Svenska akademien, som redan 1904 genom sin stora medalj i guld hemburit henne ”sin gärd af uppskattning”, tilldelade henne 1909 ”på grund af den ädla idealitet, den fantasiens rikedom och den framställningens själfullhet, som prägla hennes diktning” det litterära Nobelpriset — för första gången till en svensk, för andra gången till en nordbo. Fröken L., som sedan 1897 varit bosatt i Falun, har numera återförvärfvat sin föräldragård Mårbacka (Lilliecronas Löfdala i ”Gösta Berlings saga”), där hon vistas en del af året och ”blifvit en jordbrukare såsom hennes far och far far voro det före henne och brukar samma jord som de”.

L:s författarskap kännetecknas af en rik, stundom öfverrik inbillningskraft, som kanske mindre framträder i utfinnande af nya motiv än i ett fantasirikt utformande af uppslag ur legendtradition och verklighet; en utmärkt gestaltningsförmåga med kraft att skapa lefvande skepnader och att ge själarnas karaktär; en sällspord episk berättargåfva med något af den gamla folkdiktens kynne, gärna, liksom forntidens epos, gifvande ett flertal hvart för sig afrundade stycken, hvilka bilda en kedja af länkar, som gripa in i hvarandra, men ock existera självständigt. Hennes stil har, allt som hon blifvit sin konst mera mäktig, försmått det glitter och den onatur, som häftade vid hennes segerrika förstlingsverk, och utvecklats till stor enkelhet och frihet från förkonstling. Genom hennes diktning gå en stark hembygdskänsla och en allvarlig pliktkänsla, det hvilar en djupt etisk karaktär öfver hennes diktning: kravet på, att människan skall kämpa sin kamp till slut för att bli sig själf och för att bli sig själf värdig, betonas ofta, och öfver det hela hvälfver sig en ljus och varm religiös optimism, som innerst bottnar i en harmonisk personlighet. Fröken L:s arbeten föreligga i flera stora svenska upplagor och, som af det ofvansagda framgår, ha de äfven utgifvits i utländska tolkningar; det bästa mottagandet ha de utom i syskonlanden fått i Tyskland och Holland; dessutom ha på senare tiden försöken att sprida hennes verk i Amerika, England, Frankrike, Ryssland rönt mycken framgång; äfven i Italien, Spanien och Brasilien ha utkommit öfversättningar, och enstaka noveller finnas äfven på hebreiska och isländska. Ett mycket stort antal essayer har förekommit om henne i den utländska tidskrifts- och tidningslitteraturen. Bland uppsatser om henne märkas Levertins i ”Svenska gestalter” (1903; på tyska i serien ”Die litteratur”), R. G:son Bergs i ”Svenska skalder från 1890-talet” (2:a uppl. 1909), J. Mortensen, ”S. L.” (1908, i serien ”Svenskar”), I. Lassen, ”S. L.” (1905), och P. Kopp, ”S. L.” (1910); i Bellesorts ”La Suède” äro två kapitel egnade henne; en kort självbiografi förekommer i ”Les prix Nobel en 1909” (1910). 1. L. W—m. 3. K. W—g.

Lagerman, Alexander, ingenjör, uppfinnare, f. 11 febr. 1836 i Östra Eneby församling nära Norrköping, d. 29 nov. 1904 i Jönköping, uppgjorde vid 17 års ålder ritningar till en stilsättningsmaskin och var 1853—56 ritare vid Motala mekaniska verkstad, hvarefter han utarbetade en fullständig tändsticksmaskin, som automatiskt skar stickorna, svaflade, satsade, torkade och inpackade dem i kapslar. Denna maskin belönades 1864 af Vet. akad. med Wallmarkska priset och fäste uppmärksamheten vid den talangfulle konstruktören. 1870 anställdes L. vid Jönköpings tändsticksfabrik, som då leddes af B. Hay (se d. o.). L. uppfann och utförde under årens lopp ett stort antal originella och epokgörande specialmaskiner för tändstickstillverkning, hvarigenom handarbetet ersattes eller inskränktes väsentligt vid de många operationerna inom denna fabrikation, t. ex. asktillverkning, trafning af stickor, askfyllning, paketering. Han utexperimenterade äfven en s. k. komplettmaskin, en sammansatt automat för kontinuerlig tillverkning af säkerhetständstickor och deras förpackning på askar. Denna maskin har dock, lika litet som andra uppfinnares försök i samma väg, fått allmännare betydelse. Senare egnade L. sin uppfinnarförmåga åt typografiska maskiner. Vid boktryckarjubileet i Stockholm 1883 förevisade han en sättmaskin, med hvilken både sättning, radjustering och typafläggning kunde verkställas (ingen föregående sättmaskin hade kunnat utföra alla tre dessa operationer). Sedermera uppfann L. en apparat för sättning vid vanlig stilkast, typoteter (se d. o.), och sålde i England patenten därpå för 25,000 pd st.; den har numera öfverflyglats af de amerikanska maskinerna för gjutning af hela rader. 1896 uttog L. i alla kulturländer patent på en utmärkt väl arbetande arkiläggningsapparat för snällpressar, den första användbara i sin art, och 1902 konstruerade han en digeltryck-

press med automatisk pappersmatning och afläggning. (G. H—r.)

Lagermetall, *tekn.* Se Antifriktionsmetall.

Lagermästare. Se Lagerbokhållare.

Lagerolja, *farm.* Se Laurus.

Lagerqvist, Karl Fredrik, skådespelare, f. 16 okt. 1819 i Stockholm, d. där 12 jan. 1897,

var anställd vid Djurgårdsteatern 1837—50 (hos Torsslow, Fr. och P. Deland) och vid Mindre teatern 1850—63 (Torsslow, Stjernström), med undantag af spelåret 1857—58, då han var fäst vid k. teatern. 1863—66 uppträdde han i landsorten, vid O. Anderssons samt Ahman-Pousettes sällskap, och tillhörde 1866—88 k. Dramatiska teatern som premiäraktör. L., som med god karakteristik återgaf i synnerhet komiska gubbroller, egde en ovanligt högt uppdrifven grimerings- och maskeringsförmåga. Bland massan af hans roller må nämnas endast den typisk vordne *Ölander* i ”Ett resande teatersällskap”, *Don Ranudo de Colibrados*, *Giboyer* i ”Moderna vinglare” och ”Giboyers son”, *Orgon* i ”Tartuffe”, *Lundestad* i ”De ungas förbund” och *Gyllenkrans* i ”Advokaten Knifving”. E. F—t.

Lagerskål, *maskinb.* Se Axellager, sp. 534.

Lagerstedt, Jakob, köpman och industriidkare, f. 1655 i Jönköping (dödsår obekant), hette, innan han 1698 adlades, Gavelius (se d. o.), var en af sin tids mest framstående köpmän i Stockholm, främjade skeppsbyggeriet och inlade stor förtjänst om den svenska industriens utveckling genom anläggande (på 1680-talet) af klädesmanufakturiet vid Barnängen, som möjliggjorde arméns beklädnad med inhemska klädesvaror. En äldre broder blef 1682 adlad Lagercrantz (se d. o.).

Lagerstedt. 1. Nils Gerhard Vilhelm L., skolman, botanist, f. 19 maj 1847 i Askersund, blef student i Uppsala 1864, filos. doktor 1869, adjunkt vid Ladugårdslands 5-klassiga (nu Östermalms högre) läroverk 1871 och t. f. läroverksråd 1904. Sedan 1892 är han led. af Öfverstyrelsen för Stockholms stads folkskolor och var 1904 Sveriges kommissarie vid världsutställningen i S:t Louis. L. har företagit åtskilliga resor i pedagogiska ändamål eller för språkstudier samt i botaniskt syfte besökt flera delar af Sverige och Norge. Han har nedlagt stora förtjänster om tillkomsten och utvecklingen af Pedagogiska biblioteket i Stockholm, hvars föreståndare han varit från 1885. Under flera år har han skrifvit pedagogiska uppsatser i ”Verdandi” m. fl. och utgifvit *Svenska uppfostringsväsendets historia* (1903; 2:a uppl. 1910) samt en mycket använd *Lärobok i naturkunnighet. I. Botanik* (tills. med S. Almquist, 1878; 9:e uppl. 1910) äfvensom publicerat afhandlingar öfver de lägre algerna, särskildt Spetsbergens och Bohusläns diatomacéer.

2. Agnes Hedvig Charlotta L., den föregåendes syster, filantrop, f. 14 juli 1850 i Askersund, e. o. folkskollärarinna i Stockholm 1883, ord. 1888, besökte 1889 med understöd från stiftelsen Lars Hiertas minne London för att studera Octavia Hills verksamhet för förbättrande af arbetarnas bostadsförhållanden och studerade därvid äfven Emma Cons’ liknande verksamhet. 1889—93 var hon vicevärdinna i några Stockholms stad tillhöriga mindre egendomar vid Nybergsgränd och Skeppargatan, bodde själf där och sökte verka för förbättring af hyresgästernas förhållanden i olika afseenden. Hon medverkade vid grundandet af A.-b. Stockholms arbetarhem 1892, har sedan dess alltjämt varit medlem af bolagets styrelse och sedan 1893 vice värdinna i bolagets hus vid Sibyllegatan och Jungfrugatan (jfr Arbetarbostäder, sp. 1319). Fröken L. tog initiativ till och anordnade en enskild skollofskoloni för barn från Stockholms folkskolor sommaren 1884 samt förestod och ledde denna, den första kolonien från nämnda folkskolor. Detta företag understöddes verksamt af generaldirektör M. Huss. Då följande år i Stockholm Föreningen för skollofskolonier bildades, blef fröken L. medlem af föreningens centralstyrelse. 1. T. K.

Lagerstock, *geol.*, en mellan verkliga bergartslager innesluten klump- eller linsformig bergmassa, hvars mäktighet således är stor och därjämte ojämn i förhållande till utsträckningen i längd. De svenska urkalkstenarna och järnmalmerna förekomma stundom i sådana, mer eller mindre långdragna, åt ändarna utkilande lagerstockar eller linser. Jfr Gång. E. E.

Lagerströmia [-strömia] L., *bot.*, växtsläkte af fam. *Lythraceæ*, uppkalladt efter direktören för Ostindiska kompaniet M. Lagerström (se denne). Hithörande omkr. 23 arter äro träd eller buskar med ofta läderartade, motsatta eller delvis strödda blad och ofta stora, vackra blommor i klasar eller knippen; de förekomma till största delen i det ostindiska monsunområdet. Flera arter lämna värdefullt virke; *L. indica* är en vacker prydnadsbuske, härstammande från Kina och Ostindien. G. L—m.

Lagerstråle, svensk adlig ätt, härstammar från Strängnäsrådmannen Nils Andersson Wirelius, hvilkens sonson, statskommissarien, slutligen vice presidenten i Statskontoret Klas Wirell (f. 1716, d. 1799), 1767 adlades med namnet L. Dennes son Per Gustaf L. (se L. 1) blef 1817 friherre.

1. Per Gustaf L., friherre, sjömilitär, f. 22 jan. 1765, d. 27 okt. 1840 i Karlskrona. Under slaget vid Hogland (17 juli 1788) var han som löjtnant kommenderad på linjeskeppet ”Vasa”, öfvertog befälet där, sedan hans förman i början af träffningen blifvit dödligt sårade, och höll sig tappert, åtlydande sin döende chefs, Baltsar Horns, tillsägelse att icke under några omständigheter stryka flagg. Han belönades fyra dagar därefter med kaptensfullmakt och svärdsordens riddartecken. 1806—08 var L. led. i Förvaltningen af sjöärendena. Han blef 1815 varfsamiral i Karlskrona och 1817 viceamiral och friherre. 1818—24 var han befälhafvande amiral och öfverkommendant i Karlskrona. 1835 tog han afsked ur krigstjänsten.

2. Henrik Gerhard L., den föregåendes son, jurist, ämbetsman, f. 25 febr. 1814 i Karlskrona, d. 18 apr. 1887 på sin egendom Värstorp i Blekinge, blef 1834, efter i Uppsala aflagda ämbets-

kamina, inskrifven i Svea hofrätt, befordrades där 844 till vice häradshöfding och ord. fiskal, utnämnes 1845 till assessor i Hofrätten öfver Skåne och lekinge, förflyttades 1846 till landssekreterare i ronobergs län samt förordnades 1850 till revisionssekreterare. 1851 erhöll han Luggude domsaga i Skåne, deltog 1855—56 i en svensk-norsk kommitté rörande ömsesidig verkställighet af domar, utsågs 1857 till rikets ständers justitieombudsman och kallades 4 maj 1858 att som konsultativt statsråd inträda i den ministär, i hvilken L:s blott fyra år yngre systerson Louis De Geer en månad förut mottagit

justitiestatsministerportföljen. 1860 öfvertog L. chefskapet för Civildepartementet. Han utträdde 1868 ur statsrådet och utnämndes då till justitieråd (han hade dittills fortfarande innehaft fullmakt som häradshöfding i Luggude domsaga). 1875 inträdde L. för andra gången i konungens råd, som konsultativt statsråd i De Geers andra ministär, men begärde efter uppnådd pensionsålder 1879 sitt afsked. De märkligaste författningar L. som departementschef kontrasignerat äro kung. af 8 mars 1861 ang. frivilliga skarpskytteföreningar, kommunalförordningarna af 1862, förordningarna af 18 juni 1864 ang. utvidgad näringsfrihet och af 6 aug. s. å. ang. grunderna och villkoren för hemmansklyfning och jordafsöndring, 1866 års stadga om skiftesverket samt 1868 års ordningsstadga för rikets städer. Sedan 1850 bevistade L. som riddarhusledamot alla ståndsriksdagarna, utom riksdagen 1853—54, och var därefter ett af Värmlands läns ombud i Första kammaren 1866—84. 1869—74 fungerade han som led. i talmanskonferensen och 1875 som Första kammarens vice talman. 1880—81 var han ordf. i lagutskottet och uttalade sig som sådan för jämkningar i den kommunala rösteskalan. L. var som ämbetsman och riksdagsledamot högt aktad för sin fasta och redbara karaktär, praktiska blick och stora arbetsförmåga. Hans politiska läggning var liksom systersonen De Geers utpräglad moderat. Kommunalförfattningarnas utarbetande var hans personliga verk och utgör väl den betydelsefullaste af hans många värderika insatser i vårt statsoch förvaltningslif. — 1862 blef L. hedersledamot af Landtbruksakad. och 1877, vid jubelfesten i Uppsala, jur. hedersdoktor. 1. (H. W—l.) 2. (V. S—g.)

Lagerström, Magnus, direktör vid Ostindiska kompaniet, öfversättare, f. 16 dec. 1691 i Stettin, d. 5 juli 1759, tillhörde släkten Laurin (se d. o.). Hans fader, M. J. Laurin (1691 adlad Lagerström), bekläddе flera höga ämbeten i svenska Pommern. L. fick sin uppfostran i Stettin, gjorde universitetsstudier i Rostock, Greifswald, Wittenberg och Jena samt skaffade sig på resor i Tyskland inblick i staternas förhållanden och näringars idkande. Han blef 1712 generalguvernementssekreterare i Stettin och förflyttades året därefter med provinsregeringen till Stralsund. Efter denna stads uppgifvande (1715) stannade L., hvars familj därvid mist sin förmögenhet, kvar med en knapp aflöning och begaf sig efter fredsslutet till Stockholm, där han 1721 erhöll afsked med hofråds titel och en ringa exspektanslön. Han ingick då som auskultant vid Kommerskollegiet och skötte sekreterartjänsten hos detta verks president. 1725 gaf han sig i stället till korrekturläsare på rikshistoriografen Wildes tryckeri och kallades 1731, till följd af sina vidsträckta språkkunskaper, till sekreterare vid det s. å. stiftade Ostindiska kompaniet (i Göteborg), vid hvilket han äfven i början skötte kassörs-, bokförar- och korrespondenttjänsterna. Han vann där förmögenhet, inköpte några landtegendomar och vinnlade sig om jordbrukets höjande, blef 1746 direktör vid kompaniet, 1747 titulärt kommerseråd, 1748 medlem af Vet. soc. i Uppsala och s. å. led. af Vet. akad. — Genom L:s försorg valdes till befälhafvare, superkarger och präster på kompaniets skepp vetenskapligt bildade män, som förständigades att föra anteckningar och dagböcker, anställa naturvetenskapliga iakttagelser samt göra naturhistoriska och etnografiska samlingar. De hemförda förvärfven af naturalster, dräkter, redskap, kartor, kinesiska böcker o. s. v. öfverlämnades af L. till kungaparets, Linnés, Uppsala universitets och Vet. akad:s samlingar. Så lades bl. a. grunden till den sistnämndas museum. Linné hedrade L. genom att efter honom uppkalla örtsläktet *Lagerstræmia*. Utom öfversättningar af Bunyans ”En kristens resa” (1727—44; 2:a uppl. 1766) och ”Thet heliga kriget” (1728) m. fl. teologiska verk bearbetade eller sammanskref L. skrifter i lagfarenhet, veterinärmedicin, aritmetik och språkkunskap samt inlade stor förtjänst som den förste Holberg-öfversättaren i Sverige. Han tolkade 1729—44 på ett ganska förträffligt sätt fem af Holbergs komedier (af hvilka ”Jeppe Nilsson på berget” i L:s öfv. upplefvat 51 uppl. och blifvit en svensk folkbok). Dessutom öfversatte han 1731 Molières ”Le Tartuffe” och ”L'avare”.

Lagerström, Reinhold, svensk-amerikansk kompositör, f. 12 juni 1861 i Spring Garden, Minnesota, af från Småland inflyttade föräldrar, studerade musik i Chicago och Stockholm, där han 1888 aflade organistexamen vid K. musikkonservatoriet. 1888—1907 var han lärare i musik vid Gustavus Adolphus college i S:t Peter, Minnesota. 1892 erhöll han graden mus. doktor. L. har gjort sig känd som kompositör af ett stort antal stycken för piano och orkester samt satt musik till flera kantater, bl. a. en festkantat vid firandet af minnet af Uppsala mötes beslut 1893 samt en festkantat vid Augustanasynodens 50-års jubileum 1910. Han har sedan flera år utgifvit musiktidningen ”Kyrkosången”. O. A. L—r.

Lagersula, *maskinb.* Se Axellager, sp. 535.

Lagersvärd, Johan Klas, diplomat, son af löjtnant Fredrik Lampa (se d. o.), som 1751 adlades med namnet L., f. 1756, d. 1837 i Florens, ingick 1774 i krigsexpeditionen och befordrades efter hand till kanslist där, till protokollssekreterare i inrikes-civilexpeditionen och andre sekreterare i kabinettet. 1789 utnämndes L. till kommissionssekreterare vid svenska beskickningen i Italien. Af Reuterholm fick L. 1793 i uppdrag att spionera på och till regeringen inberätta alla misstänkta åtgärder af sin chef, ministern friherre G. M. Armfelt, och bidrog genom sina rapporter till dennes 1794 följande anklagelse för högmålsbrott. L. fick äfven den kinkiga uppgiften efter sin andre chef, envoyén frih. G. G. Wran-

gel (d. 1795), att komma till rätta med den beryktade A. F. Munck, som lefde i landsflykt i Italien och hotade med att göra afslöjanden om den k. familjen m. m. L. kvarstannade i Italien som chargé d'affaires (efter en tid med kansliråds titel) och slutligen som ministerresident ända till sin död. Ätten utgick troligen med L. L. S.

Lagervall, Jakob Fredrik, finsk skriftställare, f. 19 juli 1787 i Kontiolaks socken i östra Finland, d. 7 nov. 1865, tjänade som sergeant vid karelska jägarna, då 1808 års krig utbröt, och var med i flera af de mest betydande fältslagen. Sedan han efter fredsslutet tjänat sig upp till kapten, erhöll han 1830 afsked från krigstjänsten med majors rang och lefde därefter som landtbrukare. 1832 inlämnade L. till Finska litteratursällskapet ett på runometer författadt femaktssorgespel, benämndt *Ruunulinna*, ett försök att efterbilda och i Finland lokalisera Shaksperes "Macbeth". Arbetet prisbelönades icke, men utgafs 1834 på L:s eget förlag. Det saknar poetiskt värde, men är dock märkligt som ett första försök i sitt slag. L:s öfriga dels på finska, dels på svenska författade dramer och poetiska berättelser äro föga betydande. I "Suomi" 1866 ingår hans *En karelsk jägares sorgliga minnen*. M. G. S.

Lageröl. Se Öl.

Lages vuodna. Se Laksefjord.

Lagfara. Se Lagfart.

Lagfaren, förfaren i lagkunskap, särskildt (i åtskilliga författningar) person, som aflagt sådan akademisk examen, som medför behörighet till domarbefattning, d. v. s. juris kandidatexamen eller (den numera afskaffade) examen till rättegångsverken ("hofrättsexamen"). C. G. Bj.

Lagfart, *jur.*, ett inskrifvande af fastighetsförvärf i domstols protokoll. Den nu gällande svenska rättens lagfart härstammar från de offentlighetsåtgärder vid fastighetsköp, som redan i våra äldsta rättsböcker voro föreskrifna, afseende medverkan vid köpet från domstolens sida (se Fasta, Fastebref, Inteckning, sp. 753, Köpebref och Uppbud). 1734 års lag påbjöd vid fastighetsköp ett lagfartsförfarande, som bestod af (i regel) tre uppbud å häradsting eller rådstuga samt därpå, sedan under viss tid bördsanspråk (se Bördsrätt) afvaktats, utfärdande af fastebref (äfven kalladt jordabref). I hufvudsak är detta alltjämt gällande rätt i Finland. Det nuv. svenska lagfartsinstitutet är genom k. förordn. 16 juni 1875 regleradt på väsentligen följande sätt. Hvarje förvärf af egenderätt till fast egendom, äfven om den åtkommits som fideikommiss, skall lagfaras. Egaren skall inom viss tid efter sitt förvärf *söka lagfart* hos den underrätt, inom hvars område egendomen är belägen, och därvid uppvisa sin fångeshandling, hvilken offentligen uppläses, samt styrka, att fångesmannen jämväl för sin del behörigen åtkommit egendomen och själf vunnit lagfart å densamma. I vissa fall skall därjämte stadgad stämpelafgift erläggas. Företes ej behörig fångeshandling, skall ansökningen om lagfart *afslås*; underlåtenhet att styrka fångesmannens åtkomst eller lagfart föranleder däremot, att lagfartsansökningen förklaras *hvilande*, d. v. s. kan sedermera, efter det bristen afhjälpts, fullföljas med bibehållen tidsprioritet från den dag, då ansökningen först gjordes. Så snart nyssberörda förutsättningar för lagfarten uppfyllts, besluter rätten att meddela (bevilja) lagfart och inskrifver detta i det enkom för sådana ärenden förda s. k. lagfartsprotokollet, hvarjämte anteckning göres i fastighetsboken (se Fastighetsbok, sp. 1431) och ett särskildt bevis (lagfartsbevis) utfärdas till fastighetsegaren. Förteckningar på beviljade lagfarter offentliggöras i länskungörelserna. Ett af hufvudsyftena med lagfartsväsendet är nämligen offentlighet i de förhållanden, som röra eganderätt till fastigheter; ett annat är att bereda fastighetsegare större trygghet (särskildt gentemot andra personer, som kunna härleda egna anspråk på fastigheten från samme fångesman). Emellertid tryggar lagfarten ingalunda fullständigt mot främmande anspråk; tvärtom heter det, att "utan hinder af lagfart må talan å fång lagligen prövas". Först tjuguårig häfd (se Häfd) efter lagfarten utesluter sådan talan. Däremot har det "införande i grundboken", som i främmande, särskildt tyska, rättssystem motsvarar vår lagfart, mera vidtgående verkningar i fråga om uteslutande af andras emot grundbokens innehåll stridande rättigheter. Enligt Lagberedningens 31 dec. 1907 afgifna förslag till jordabalk, II (tr. 1908), skulle den svenska rätten komma att i någon ringa mån närma sig det tyska systemet, särskildt genom förläggandet af lagfartens tyngdpunkt till inskrifvandet i fastighetsboken, i st. f. att denna nu egentligen är allenast ett register till protokollet. — Frälseränta betraktas rättsligen som fast egendom, och förvärf däraf skall alltså lagfaras (jfr Frälseränta, sp. 34, och Inteckning, sp. 752). Ang. lagfart å enskild järnväg se Inteckning, sp. 755, och Järnväg, sp. 433. C. G. Bj.

Lagfartsbevis, *jur.* Se Fastebref, sp. 1428, och Lagfart.

Lagfartsbok, den fastighetsbok, som enligt 1875 års lagstiftning föres som bihang till protokollen, sönderfaller i två afdelningar, af hvilka den ena hänför sig till lagfartsprotokollet, den andra till inteckningsprotokollet. De särskilda böckerna benämnas därför lagfartsbok och inteckningsbok. I. Afz.

Lagfartsprotokoll. Se Lagfart.

Lagfors, f. d. järnbruk i Västernorrlands län, Ljustorps socken. Samhället, som förr räknats som en bruksförsamling, hade 132 inv. 1909.

Lagföljа, *jur.*, lagfara, lagföra.

Lagföra, åtala vid domstol för brott.

Lagförklaring, *jur.*, en autentisk, d. v. s. med lagstiftarens auktoritet gifven och därför för framtiden till efterrättelse gällande, tolkning af ett lagstadgande, som gifvit anledning till olika meningar rörande dess rätta tillämpning vid rättsbestämningen. I visst afseende ter sig väl den autentiska lagförklaringen som en utläggning af lagens stadganden; men den stannar ej vid att draga logiska slutföljder af lagbudet och att för dessa begagna de hjälpmedel, som sammanställandet af flera lagbud och lagens historiska utveckling kunna erbjuda (jfr Lagtolkning). Ty under det att logiska och vetenskapliga slutledningar ej erhålla någon annan giltighet än den, som betingas af kraften hos tolkarens bevisföring, och, åtminstone i Sverige, jämväl domstols eller annan myndighets tillämpning af lagstadgandet å ett föreliggande rättsfall har giltighet endast med hänsyn till detta (jfr Prejudikat), hvaremot själfva lagstadgandet fortfarande orubbadt eger bestånd samt

kan läggas till grund för annan tolkning och tillämpning, så innebär lagförklaringen ett skapande af en ny lagnorm rörande innebörden i det stadgande, som är föremål för lagförklaringen; denna är alltså en lagstiftningsakt. Den svenska R. F. (§§ 21, 83, 88 o. 89) föreskrifver också, att med förklaring af lagar och författningar skall förhållas på samma sätt som med deras stiftande. Samma faktorer skola såsunda i regel vid sådana lagförklaringars afgifvande vara verksamma som vid de resp. lagarnas och författningarnas stiftande (jfr L a g). Autentiska förklaringar öfver civil-, kriminal- och kyrkolag kunna emellertid afgifvas äfven under annan form och af annan myndighet. Åt konungen genom Högsta domstolen har nämligen anförtrotts rätt att meddela förklaringar af dessa lagar som svar på domstolars och ämbetsmäns förfrågningar om lagens rätta mening i sådana fall, som till domares åtgärd höra. Före 1909 skulle konungens två röster enligt R. F. § 21 vid lagförklaring alltid inhämtas och inräknas, men genom 1909 års reform har konungen förlorat dessa röster. Högsta domstolen kan icke på eget initiativ utfärda någon lagförklaring. En af Högsta domstolen under angifna villkor meddelad lagförklaring har visserligen för framtiden lags giltighet och bör af domstolarna iakttagas och tillämpas, men dess gällande kraft kan genom uttryckligt beslut härom tillintetgöras af den riksdag eller, om förklaringen gäller kyrkolag, äfven af det allmänna kyrkomöte, som hålles närmast efter lagförklaringens meddelande af Högsta domstolen. Ett gillande behöfver däremot icke uttalas, för att förklaringen skall anses giltig för framtiden. Riksdagen skall af justitieombudsmannen underrättas om de lagförklaringar Högsta domstolen utfärdat (Instr. f. J. O. § 18). Lagförklaringars afgifvande af Högsta domstolen har alltid ganska sparsamt förekommit; numera, sedan riksdagarna blifvit årliga, ha de fullkomligt kommit ur bruk. — Genom särskildt bemyndigande i k. förordn. af 3 apr. 1810 och lag 26 maj 1909 har rätt lämnats åt K. M:t att efter Regeringsrättens hörande utfärda resolutioner, som innefatta rättelser och förklaringar af fideikommissförfattningar. Däremot förklaras donations- och andra dylika bref i öfrigt på samma sätt som lag, stiftad enligt R. F. § 89 af konungen ensam. K. H. B. (Rld.)

Lagförslag bildar grunden för den blifvande öfverläggningen om en lag och innehåller stommen till densamma (se L a g). I allmänhet tillkommer såväl regering som riksdag rätt att ömsesidigt hos hvarandra framställa lagförslag, hvilka, i fall de af hvardera ordagrant antagas, blifva lag (se I n i t i a t i v). Då lagförslaget blifvit hos representationen väckt, undergår det enligt åtskilliga länders statsskick förberedande pröfning i kommissioner, kommittéer eller utskott, tillsatta inom representationen. Därefter göres förslaget, sådant det af utskottet blifvit framlagdt, till föremål för öfverläggning inom representationens kamrar eller, där enkammarsystem råder, inom riksförsamlingen i dess helhet. Därvid kan lagförslaget undergå ytterligare förändringar på grund af under öfverläggningen framställda förbättringsförslag, s. k. *amendements*. För att förekomma hvarje förhastadt beslut göres förslaget i hvardera kammaren till föremål för förnyade öfverläggningar, de efter Englands förebild i flera länders representantförsamlingar antagna s. k. *läsningar*, hvilka efter vissa mellantider ega rum (se B i l l). Sedan förslaget sålunda blifvit antaget af den ena kammaren, öfverlämnas det till den andra för att undergå samma öfverläggningsprocedur. Så snart kamrarna, omedelbart eller efter förnyade pröfningar af de förändringar den ena gjort i den andras beslut, komma till öfverensstämmande beslut, är förslaget färdigt att öfverlämnas till regeringen för den vidare åtgärd, som kan af denna bero. I *Sverige* beror det af lagförslagets natur, huru detsamma skall i riksdagen behandlas. Är fråga om lag, som beror af konungen ensam att gifva, undergår förslaget, i likhet med hvad som är vanligt i tvåkammarrepresentation, den successiva behandlingen, så att den ena kammaren, först efter att frågan varit föremål för beredning af ett i kammaren tillsatt tillfälligt utskott, behandlar en i densamma väckt fråga om lagförbättring och fattar sitt beslut, hvarefter detta beslut meddelas medkammaren för att där upptagas till pröfning och afgöras. Dock torde numera, på grund af ordalagen i riksdagsordningens § 43 mom. 2, dylika lagförslag, såvidt de afse frågor, som eljest höra under jordbruksutskottet, böra behandlas som vanliga lagförslag, hvilka bero af konungs och riksdags samfällda beslut. Eljest upptages lagförslaget, efter pröfning i ständigt eller annat för båda kamrarna gemensamt utskott, såvidt ske kan, samtidigt i båda kamrarna till pröfning och afgörande. Alltefter ämnet för lagförslaget kan det göras till föremål för beredning af konstitutionsutskottet, som handlägger vallags- och grundlagsfrågor samt frågor om kommunallagarna, statsborgarskap och vissa andra förhållanden, af statsutskottet, som handlägger frågor, hvilka röra lagstiftningen ang. grunderna för ordinarie inkomster, när dessa frågor ej höra till annat utskott, af bevillningsutskottet, när föremålet är en bevillningsstadga och hvad därmed sammanhänger, af bankoutskottet för mynt- och banklagsfrågor, af jordbruksutskottet, då frågan angår skogshushållning, jakt, fiske, vattenrätt, skatteköp, afvittring, skifte, jordstyckning, väghållning, skjuts m. m., och i öfrigt af lagutskottet (se d. o.). I Sverige gäller ej, att vid lagförslags behandling i kammare s. k. *läsningar* skola iakttagas, utan dessa förslag upptagas efter undergången behandling i utskott till öfverläggning och afgörande, efter det stadgad bordläggning (se d. o.) blifvit iakttagen, i likhet med hvad som gäller för motioner, som skola göras till föremål för båda kamrarnas pröfning. H. L. R. (Rld.)

Lagga, socken i Stockholms län, Långhundra härad. 4,497 har. 695 inv. (1909). L. bildar med Östuna ett konsist. pastorat i Uppsala stift, Vaksala kontrakt.

Laggdike, *landtbr.* Se B a c k d i k e.

Laghouat [-goät], E l - A g h u a t, stad i Algeriet, sedan 1907 hufvudort i sydterritoriet Ghardaia, ligger i en på dadelpalmer och sydländska fruktsorter rik oas, 428 km. s. om staden Alger, dit en god väg leder. Det har två fort, militärsjukhus, goss- och flickskolor samt 6,708 inv. (1906). Den 2,062 har stora oasen har vackra trädgårdar och åkerfält. Den eröfrades af fransmännen 1852 och är en viktig station på vägen till Timbuktu. J. F. N.

Laghukāumudi (eg. ”liten lotus”), *språkv.*, ett nationalindiskt grammatiskt arbete af V a r a d a r ā j a af sent datum (1300-talet e. Kr.). Det är en kortare bearbetning af *Siddhāntakāumudi*.

Liksom i allmänhet de senare indiska grammatikerna tillhör L. ett mera förenkladt system än det äldre hos Pāṇini kodifierade, ehuru den traditionellt utger sig för att vara en förenkling af denne grammatiker. Bland upplagor märkas J. R. Ballantynes (med engelsk öfv. och kommentar; 4:e uppl., af R. T. H. Griffith, Benares, 1891) och den hos Nirnaya Sagara Press utgifna (Bombay, 1899). Jfr A. C. Burnell, ''On the Ãindra school of sanskrit grammarians'' (Mangalore, 1876). K. F. J.

Lagidium peruānum, Harmusen, *zool.* Se Harmössen.

Laginitiativ. Se Initiativ och Lag.

Lagkollision. Se Internationell privaträtt, sp. 790 ff., och Kollisionsnormer.

Lagkommissionen. Efter det Landslagen och Stadslagen blifvit under början af 1600-talet tryckta, dröjde det icke synnerligen länge, innan särskilda kommissioner nedsattes för att uppgöra förslag till de förklaringar och tillägg till lagen, som visat sig företrädesvis behöfliga. Så tillkallades vid riksdagen i Nyköping 1640 presidenterna och några assessorer från Svea, Göta och Åbo hofrätter för att afge betänkande öfver sjutton rättsfrågor, och en kommission af nitton lagfarna män från öfver- och underrätterna, bl. a. J. Stiernhöök och G. Stiernhielm, kallades att 1643 infinna sig i Stockholm för att öfverlägga om afhjälpande af åtskilliga brister i ''justitiæväsendet''. De sistnämnde afgåfvo också 17 mars 1643 ''betänkande öfver några punkter uti justitieväsendet''. Därefter öfverlämnades af regeringen åt en mindre kommission, bestående af fyra af den större kommissionens ledamöter (bland dem Stiernhöök och Stiernhielm), att utarbeta vissa punkter, i synnerhet rörande processen, hvarjämte doktor Figrelius anmodades att afge betänkande om processen i stadsdomstolarna. De sålunda utsedda personerna aflämnade sistnämnda år fyra särskilda lagförslag: 1) *Tingmåla rätt*, 2) *Processus i missgerningom och höghmåhlom*, 3) *Om straff i missgerningom och höghmåhlom* och 4) *Rådstuguprocess*. Dessa förslag föranledde dock icke någon åtgärd af regeringen. — Emellertid framhölls vid flera riksdagar behofvet af, att de gamla lands- och stadslagarna måtte af lagkunniga män revideras, förtydligas och förbättras. Med anledning af hvad i denna fråga förekom vid 1664 års riksdag beslöts i rådet, att en ny kommission skulle granska, hvad som under drottning Kristinas tid blifvit uppsatt öfver lagen och öfverlägga hvad ytterligare borde tilläggas. Denna kommission, hvari Stiernhöök deltog, afgaf 1665 förslag till straffordning samt till åtskilliga processuella stadganden jämte betänkande öfver riksdrotsets uppsatta punkter. Vid följande riksdag (1668) gillades af ständerna det af regeringen framställda förslaget, att lagens revision skulle fortsättas, så att arbetet vore färdigt vid konungens tillträde till regeringen. Med anledning däraf förordnades 1669 Stiernhöök och assessor Berling att företaga revisionen af Sveriges lag, hvilket arbete afstannade med Stiernhööks död (1675).

Sedan vid efterföljande riksdagar erinringar om revision af allmänna lagen blifvit gjorda och särskildt 1686 års riksdag anhållit, att lagen måtte öfverses, förbättras och bringas i god ordning samt affattas på det för tiden brukliga svenska språket, utfärdade Karl XI 6 dec. 1686 förordnande för Erik Lindsköld att jämte 11 andra personer öfverse lagen. Vid lagkommissionens första sammanträde fyra dagar därefter fördelades arbetet mellan ledamöterna på det sätt, att hvarje ledamot öfvertog en särskild balk i gamla lagen. Enär ledamöterna i lagkommissionen därjämte skulle utöfva sina ord. befattningar, fortskred arbetet långsamt. Vid Lindskölds död (1690) hade endast giftermåls- och ärfdabalkarna i sin helhet blifvit af kommissionen genomgångna och granskade, hvarförutom vissa delar af öfriga balkar varit inom kommissionen afhandlade. Till Lindskölds efterträdare som ordf. i kommissionen förordnades k. rådet Nils Gyldenstolpe. 1691 delgåfvos de färdiga giftermåls- och ärfdabalkarna hofrätterna samt underdomarna, hvilka skulle länsvis sammanträda. S. å. upplästes och rättades i kommissionen förslaget till byggningabalk, hvarefter jämväl denna balk blef vederbörande delgifven. De båda följande åren dels genomgingos de tre utarbetade balkarna med anledning af de påminnelser, som öfver dem inkommit, dels granskades ett förslag rörande åtskilliga punkter i processen. Sistnämnda förslag, sedan det blifvit vederbörande delgifvet och påminnelser inkommit, granskades ytterligare 1694 och 1695, hvarefter det föredrogs inför konungen samt af honom stadfästes och utfärdades som *Stadga och förordning innehållande några mål till vidlyftigheters afkortande och lindring uti rättegångar för de stridiga parter både vid öfver- och underrätterna*, hvilken stadga ligger till grund för vissa delar af rättegångsbalken i 1734 års lag. — Under slutet af 1694 och början af 1695 granskades förslaget till jordabalk, hvarefter denna balk, i likhet med de föregående balkarna, delgafs förutnämnda myndigheter. Sedan de fyra första balkarna sålunda blifvit genomgångna, påbörjades i maj 1695 granskningen af brottmålsbalkarna, hvilka i de första förslagen icke voro sammandragna till *en* balk, utan i likhet med Landslagens brottmålsafdelning fördelade i högmåls- och edsöresbalkarna, dråpmåls-, såramåls-, hors- och lägersmåls- samt tjufveribalkarna. Såväl jordabalken och brottmålsbalkarna som äfven en af kommissionen upprättad konungabalk undergingo 1696—1709 förnyad granskning med anledning af ingifna påminnelser. Efter Gyldenstolpes död (1709) utsågs till kommissionens ordf. k. rådet grefve Gustaf Cronhielm. Därefter fortsatte kommissionen sitt arbete med växelstadgan och rättegångsbalken. På kommissionens förslag öfverlämnades alla de färdiga balkarna, sannolikt med undantag af konungabalken, till professorn i Uppsala K. Lundius, som 1713 aflämnade en af honom föreslagen redaktion af de till honom öfverlämnade balkarna, hvarefter till hans granskning öfverlämnades exekutionsstadgan och processordningen. 1714—16 undergingo samtliga balkarna i lagen, med undantag af handelsbalken, en förnyad granskning. Handelsbalken åter föredrogs i lagkommissionen första gången 1717 och 1718, kommunicerades under sistnämnda år med kollegier, guvernörer, landshöfdingar, magistrater och handlande samt granskades ånyo i lagkommissionen 1722. Vid riksdagen 1723 anmälde lagkommissionen, att balkarna då ytterligare till skrifarten rättats, så att öfverallt en lika lagstil blifvit införd. Detta arbete hade verkställts af Cronhielm. I riksdagsbeslutet yttrade ständerna, att de funnit nödigt, att lagbalkarna, innan de utgåfvos till allmän efterrättelse, yttermera

borde jämkas till öfverensstämmelse med de under senare tider utgångna stadgar och förordningar samt att en konungabalk blefve författad. Grefve Cronhielm anbefalldes 1724 att gå i författning om verkställighet af ständernas beslut. Nya fullmakter för nio kommissionsmedlemmar utfärdades s. å., och till riksdagen 1726 hade lagkommissionen genomgått och rättat giftermåls-, ärfda- och jordabalkarna. Riksdagsbeslutet vid denna riksdag innehöll, att med lagverket borde så skyndas, att lagen kunde på följande riksdag företagas till öfverseende och stadfästelse. 1727—29 fortsattes granskningen af de efterföljande balkarna, och under 1730 skedde en sista granskning af samtliga balkar, hvarvid brottmålsbalkarna sammanslogos till en gemensam balk, missgärningsbalken. Vid riksdagen 1731 granskades och antogos af ständerna giftermåls-, ärfda-, jorda-, byggninga- samt missgärningsbalkarna, hvarefter vid 1734 års riksdag ständerna antogo straffbalken, utsöknings-, handels- och rättegångsbalkarna samt slutligen de af lagkommissionen, med anledning af ständernas anmärkningar och beslut under denna och föregående riksdag, utarbetade förändrade förslag till vissa stadganden i lagen. Lagkommissionen införde därefter de af ständerna obeslutna ändringarna i förslaget och ombesörjde lagens tryckning. I skrifvelse 14 febr. 1736 anmälde kommissionen, att lagen då var på trycket alldeles färdig. — Eftervärldens omdöme om det arbete, som lagkommissionen sålunda efter nära femtioårig verksamhet fick afsluta, har i allmänhet utfallit synnerligen gynnsamt. Lagverket har djupa rötter i äldre svensk lagstiftning och har till följd däraf i vissa grundläggande delar — företrädesvis inom privaträttens område — kunnat länge bevara sin lifskraft. Lagbuden äro framställda i en enkel, praktisk och allmänfattlig form. En berömd språkforskare har uttalat det omdöme, att lagen är "utan jämförelse det största konststycke i stilistisk väg, hvilket svenska språket på flera sekler har att uppvisa". — Efter fullbordandet af 1734 års lag fortfor ändock lagkommissionens verksamhet, åtminstone intill 1784, under hvilken tid kommissionen afgaf betänkande i de till densamma remitterade frågor angående lagförklaringar och nya författningar. Lagkommissionen upplifvades 28 aug. 1792, så som den varit inrättad före sitt upphörande, och riksdrotset blef dess ordf. Sedan lagkommissionen utarbetat den s. k. 1807 års lagsamling, blef den 1808 upplöst.

De äldre lagkommissionernas förslag finnas tryckta i "Åtgärder för lagförbättringen 1633—1665. Urkunder samlade af C. J. Wahlberg" (i Uppsala universitets årsskrift 1877 och 1878). Lagkommissionens förslag, sådant det framlades vid 1731 års riksdag, finnes tryckt tillika med ständernas vid förslagets granskning vid riksdagarna 1731 och 1734 framställda anmärkningar under titel: "Lagcommissionens förslag till Sveriges rikes lag af år 1734" (1841). En fullständig framställning af lagkommissionens verksamhet intill antagandet af 1734 års lag finnes intagen i "Bidrag till svenska lagstiftningens historia från slutet af sextonde århundradet till stadfästelsen af 1734 års lag" af J. A. Posse. Jfr ock K. J. Schlyter, "Juridiska afhandlingar", 2:a h. (1879). — De från lagkommissionens verksamhet 1686—1736 i behåll varande handlingarna — kommissionens protokoll, de tid efter annan utarbetade förslagen till särskilda balkar, de granskande myndigheternas utlåtanden samt riksdagshandlingarna ang. lagens antagande — ha utgifvits af V. Sjögren under titel "Förarbetena till Sveriges rikes lag", 8 bd (1900—09). L. A.*

Lagkommittén. Vid riksdagen 1809—10 afgaf lagutskottet (1 april 1810) ett betänkande ang. lagarnas urskiljande, förenkling och förbättring, hvari utskottet förordade, att en kommitté af sakkunniga män måtte förordnas att arbeta på lagars och författningars redaktion och förenkling, att denna kommittés arbeten måtte bli af trycket utgifna som projekt för att åt allmänheten öppna tillfälle för påminnelser och anmärkningar samt att kommittén borde taga dessa påminnelser i öfvervägande för att inkomma med fullbordadt betänkande och förslag till K. M:t och nästa lagtima riksdag. Med anledning af denna lagutskottets framställning beslöto rikets ständer en skrifvelse till K. M:t med anhållan, att en lagkommitté måtte tillförordnas. Sedan 1810 års riksdag i Örebro anslagit medel till den ifrågasatta kommittén, förordnades af K. M:t 9 nov. 1810 en sådan med justitiestatsministern som ordf. för att föreslå, på hvad sätt rikets ständers önskan bäst kunde uppfyllas, hvad som egentligen borde utgöra föremål för den blifvande lagkommitténs granskning samt af huru många och af hvilka ledamöter densamma borde komma att bestå. I öfverensstämmelse med hvad af denna förberedande kommitté blifvit föreslaget, fastställde K. M:t som allmänna principer, hvilka skulle vid arbetet följas, bl. a. att lagkommitténs arbeten skulle inskränkas till ny allmän civil- och kriminallag samt att 1734 års lag i anseende till sin yttre form och indelning skulle följas. Antalet af ledamöter, hvilka egentligen skulle lägga hand vid arbetet, bestämdes till fem, men därjämte skulle några andra för sakkännedom utmärkta ämbetsmän i Stockholm förordnas att deltaga i den blifvande kommittén, såväl då förberedande öfverläggningar som då arbetets granskning kunde vara i fråga. Till ordf. i lagkommittén utnämndes 1811 dåv. justitiestatsministern grefve F. Gyllenborg och till granskande ledamöter statsrådet friherre M. Rosenblad, två justitieråd, justitiekanslern, justitieombudsmannen, ett hofrättsråd, tre ledamöter i kollegier och två andra ämbetsmän. Till arbetande ledamöter utsågos fem personer, bland dem assessorn O. Zenius och advokatfiskalen P. Staaff. Den förberedande kommittén hade ansett, att lagkommitténs förslag till ändringar och förbättringar i lagen skulle kunna vara utarbetadt och i tryck färdigt till slutet af juni 1813. Emellertid visade sig denna beräkning, såsom naturligt var, h. o. h. felaktig.

1811—14 var lagkommittén hufvudsakligen sysselsatt med granskningen af ett af kommitténs ledamot professor L. G. Rabenius framlagdt förslag till missgärnings- och straffbalk, byggdt på grundvalen af den gamla missgärningsbalken. Detta förslag blef dock ej gilladt af kommitténs flertal. 1814 afgingo tre bland de arbetande ledamöter, som vid lagkommitténs förordnande insatts däri, och som arbetande ledamöter inträdde häradshöfdingen J. G. Richert, sedermera den mest inflytelserike af kommitténs ledamöter, samt juris adjunkten i Uppsala A. E. Afzelius (Zenius och Staaff kvarstodo). Sedan granskningen af giftermålsbalken inom lagkommittén börjats under sistnämnda år, utkommo på trycket förslag till *Giftermålsbalk* 1815 och till *Handelsbalk*

s. å., till *Ärfdabalk* och *Jordabalk* 1818 samt till *Byggningabalk* 1819. Under tiden inträffade den förändring i lagkommitténs sammansättning, att Afzelius som sökande till en juris professur vid universitetet i Åbo 1818 erhöll entledigande från sin befattning i kommittén. Efter det *Utsökningsbalken* och *Rättegångsbalken* 1821 undergått granskning, utgåfvos de 1822 på trycket. I anledning af inkomna anmärkningar mot förslagen företogo de arbetande ledamöterna en revision af desamma. De förändringar, som därvid blefvo vidtagna, genomgingos 1825 af de granskande ledamöterna, hvarefter de sålunda omarbetade förslagen till förutnämnda balkar 1826 trycktes i ett sammanhang med titel: *Förslag till allmän civillag*. Sedan arbetet med civillagen sålunda fullbordats, öfvergick lagkommittén till kriminallagen. 1830 och 1831 sammanträdde kommitténs arbetande ledamöter med ledamöter af en för utarbetande af en kriminallag för Norge tillsatt kommitté för att, såvidt möjligt, åvägabringa öfverensstämmelse mellan båda rikenas kriminallagar. Det af lagkommitténs arbetande ledamöter uppgjorda förslaget blef, utan att vara af de granskande ledamöterna genomgånget, offentliggjordt 1832 under titeln *Förslag till allmän criminallag*. Förslaget innehöll dels en straffbalk, svarande mot missgärnings- och straffbalkarna i 1734 års lag, dels ock en rättegångsbalk, innehållande rättegångsordningen i brottmål. De mot förslaget till kriminallag gjorda anmärkningarna upptogos af lagkommittén till besvarande i det af kommittén 1834 afgifna *Utlåtande i anledning af anmärkningar vid förslaget till allmän criminallag*, hvari jämväl införts förslag till de ändringar i den förut tryckta texten, hvilka lagkommittén ansett sig böra tillstyrka.

Vid 1834 års riksdag öfverlämnades lagkommitténs förslag till civillag till rikets ständer. Ständerna inskränkte sig vid denna riksdag till att upprepa sin redan år 1829 beträffande civillagsförslaget framställda begäran, att en sammandragen och lätt öfverskådlig framställning af båda förslagens plan och allmänna grundsatser äfvensom en jämförelse med gällande lag måtte ofördröjligen författas och före nästa lagtima riksdag utgifvas från trycket för att kunna tjäna till ledning vid ständernas granskningsarbete. Med anledning däraf förordnades den så kallade Tablåkommittén (se Boije 7), hvilken dock till följande riksdag hann publicera allenast tablån öfver det emellertid (1838) i ny upplaga utgifna civillagsförslaget. (Tablån öfver kriminallagsförslaget, som äfvenledes tryckts i ny upplaga 1839, utkom 1841.) Vid riksdagen 1840 tillkännagaf K. M:t, att hinder mött för den slutliga granskningen af lagförslagen, men att K. M:t hoppades bli i tillfälle att vid nästkommande riksdag aflåta proposition i ämnet. I skrifvelse 3 mars 1841 hemställde emellertid ständerna — hvilka för sin del ansågo ämnets vikt fordra, att, innan lagförslagen till hufvudsaklig pröfning förekomme hos ständerna, en ytterligare granskning däraf företoges —, att en kommitté eller lagberedning med tio medlemmar måtte tillsättas för att ytterligare granska och genomgå lagförslagen och densammas arbeten så ställas, att tryckningen af de sålunda beredda förslagen till civil- och kriminallag kunde vara fulländad före den riksdag, som infölle näst efter tre år. Ehuru sålunda lagkommitténs förslag till civil- och kriminallag icke omedelbart blifvit antaget såsom lag, har det dock utöfvat ett genomgripande inflytande på det efterföljande lagstiftningsarbetet och i stor utsträckning legat till grund för de lagar, som blifvit stiftade efter dess afgifvande. — Jfr K. J. Schlyter, ”Juridiska afhandlingar”, 2:a h. (1879), s. 259—264. L. A. (C. G. Bj.)

Lagligt betalningsmedel, *jur.*, sådana penningar (mynt eller sedlar), med hvilka betalning af skulder enligt lag skall fullgöras och hvilka alltså en borgenär ej eger afvisa. I Sverige var ända till 1873 års myntreform silfvermynt lagligt betalningsmedel, och mindre likvider (högst 32 skillingar banko eller 1 riksdaler riksmynt) fingo fullgöras med kopparmynt. Genom lagen om rikets mynt 30 maj 1873, som införde guldmyntfot i vårt land, ha guldmynten blifvit lagligt betalningsmedel ”i förhållande till hvem som helst och i hvilket belopp som helst”, hvarjämte skiljemynten af silfver och af brons erkänts som lagligt betalningsmedel dels obegränsadt vid betalning till statens kassor, dels ock i allmänhet i vissa mindre summor (högst 20 kr. i 2- och 1-kronestycken, 5 kr. i mindre silfvermynt och 1 kr. i bronsmynt). Vanställda, skadade och nötta myntstycken äro dock ej lagligt betalningsmedel. Vidare ha de tre skandinaviska rikena genom myntkonventioner (1873 och 1875 med tillägg 1881) ömsesidigt tilldelat hvarandras mynt egenskapen af lagligt betalningsmedel, hvadan alltså denna egenskap i Sverige tillkommer danska och norska mynt i samma utsträckning som svenska. Ytterligare äro i hvart och ett af de tre rikena dess centralbanks — Sveriges riksbanks, danska nationalbankens, Norges banks — sedlar lagligt betalningsmedel, men ha icke (eller blott i begränsad mån) denna egenskap i de andra rikena. Jfr Krona 8 a) och Myntkonvention. C. G. Bj.

Laglott (lat. *legi'tima portio*), *jur.*, den andel af en afliden persons kvarlåtenskap, öfver hvilken han icke egt genom testamente förfoga och på hvilken hans arfvingar (släktingar) alltså obetingadt kunna göra anspråk — bortsedt från särskilda undantagsfall (se Arflös). Laglottsinstitutet, som kan härledas från den romerska rätten, förekommer i vår medeltida stadsrätt, under det att vår äldre landsrätt i stället förbehöll släkten visst *slags* egendom (arfvejorden), utan hänsyn till förhållandet mellan värdet af denna och af den öfriga egendomen, beträffande hvilken testamentsfrihet tidigt genomfördes. I *Finland* gäller fortfarande i hufvuddragen samma ordning; för den nuvarande *svenska* testamentsrätten existerar däremot ej längre någon åtskillnad mellan landsrätt och stadsrätt eller mellan arfvejord och annan egendom. Hälften af kvarlåtenskapen utgör efterlefvande *bröstarfvinges* laglott; ”finnes ej bröstarfvinge, då må man om all sin egendom förordna” (k. förordn. 21 dec. 1857). — I *Danmark* åtnjuta icke blott bröstarfvingar (*livsarvinger*), utan äfven efterlefvande make laglott (*tvangsarv*), två tredjedelar af kvarlåtenskapen. — *Norsk* rätt tillerkänner endast bröstarfvingarna laglott, men den utgör här tre fjärdedelar af egendomen. Jämväl i annan modern rätt tillkomma vissa arfvingar mer eller mindre likartade anspråk (ty. *pflichtteil*, fr. *réserve*). C. G. Bj.

Lagläsare. Se Häradshöfding.

Laglösa köpung. Se Köping.

Lagman (fsv. *laghmaþer*, *laghman*; no. *lagmand*, isl. *lögsögumaðr*; lat. *lēgifer*), *jur.*, en blott på den skandinaviska halfön, Island och i de forna norska kolonierna bruklig ämbetsmannatitel af hög ålder. Lagmännen voro sannolikt urspr. blott lagkloka män, som med råd biträdde de rättssökande eller den dömande tingsmenigheten, och i så fall fanns äfven hos andra germanfolk en likartad institution, ehuru under andra namn (se Germaner, sp. 1042). Det var dock endast på skandinaviskt område, som härur utvecklade sig ett verkligt ämbete. — I *Sverige* erhöll detta sin största betydelse. Där hade, sedan landskapen förenats under *en* konung, hvart landskap (lagsaga) sin lagman, som var landskapsmenighetens ledare. Han var ordf. på landskapstinget. Han föreslog och gaf former åt de domar, som af allmogen fälldes på detta och som blefvo normgifvande för landskapets sedvanerätt, hvarför han sades ”lag göra och skilja”. Honom åläg också att framför andra i minnet bevara denna rätt och att på tinget årligen föredraga den för tingsmenigheten (”lag säga eller tälja”). Han ledde på tinget förvaltningsärendenas handläggning, ombestyrde de fattade beslutens exekution, skulle vaka öfver landskapsmenighetens fri- och rättigheter, föra dess talan inför konungen eller dennes ombud och genom dom å landskapets vägnar erkänna en nyvald konung, ålå denne red sin ”eriksgata” (se d. o.), och efter landslagens införande (omkr. 1350) skulle han jämte tolf män från lagsagan taga del i det gemensamma konungavalet på Mora ting. Han skulle ock vara ibisittare i landskapets beskattningsnämnd (se Beskattningsrätt, sp. 110). Enligt vår äldsta landskapslag (äldre Västgötalagen från förra hälften af 1200-talet) utsågs lagmannen af och bland landskapets själfegande bönder — för lifstid, ehuru exempel finnes på, att lagman afsatts af menigheten. Ämbetet var ej ärftligt, men vanligtvis togos lagmännen ur vissa storbondesläkter (ofta son efter far), och då storbondearistokratien under folkungaättens regeringstid (från midten af 1200-talet) började deltaga i konungarnas sträfvan att med genombrytande af landskapspartikularismen utveckla riksenheten, öfvergingo lagmännen från att vara landskapsmenigheternas förtroendemän till organ för konungamakten. Det blef vanligt, att lagmän fingo plats i konungens råd, och genom Magnus Erikssons landslag erhöll konungen inflytande på deras tillsättning. Landskapstinget skulle nämligen under biskopens ledning välja 6 ”hofmän” (frälsemän) och 6 bönder, hvarefter dessa i förening med två klerker upprättade förslag å tre inom lagsagan boende män, af hvilka konungen egde taga ”den Gud honom i håg skjuter och han förstår vara allmogen nyttig”. Denna förslagsrätt kom ur bruk på 1500-talet, så att lagmännen utan vidare tillsattes af konungen. Genom adelsprivilegier och konungaförsäkringar (Johan III:s, Gustaf II Adolfs) förbehöllos nu lagmansämbetena åt adeln, men vanligen blefvo de ett slags prebenden åt riksråd, som uppburo de från dem härflytande betydande inkomsterna, lagmansräntа (se Häradshöfdingeräntа), lagmansskyld (se d. o.) och lösen, men öfverlämnade deras skötande åt vikarier (underlagmän, läglasare), som till 1668 tillsattes af dem själfva, men därefter af hofrätt. I gref- och friherreskapen innehade grefven och friherren lagmansämbetet. Med afseende på utnämningsrätten inom hertigdömena förekommo skiftande bestämmelser. Enligt Arboga artiklar 1561 fingo hertigarna ej tillsätta lagmän; Vadstena artiklar 1587 återupplifvade landslagens bestämmelse om lagmansval, men gåfvo hertigen ”bland de 6 hofmännen den sjunde rösten”, och 1609 års donationsbref medgaf hertigarna fri utnämningsrätt. Genom 1680 års reduktion af grefve- och friherreskapen samt hertigdömenas försvinnande upphörde dessa undantagsförhållanden, och genom en k. resol. 29 nov. 1680 stadgades, att lagmännen skulle själfva sköta sina ämbeten och att riksråd ej vidare skulle få utnämnas till lagmän. På grund af adelsprivilegierna voro dock lagmansämbetena fortfarande förbehållna adeln, men denna bestämmelse bortföll i 1723 års privilegier. Allteftersom riksdagen vid konungaval trädt i stället för Moratinget och öfvertagit landskapstingens befogenheter med afseende på lagstiftning och beskattning samt förvaltningsgöromålen anförtrotts åt andra kungliga ämbetsmän, hade lagmännens uppgift inskränkts till domarverksamhet, hvilken nu ej längre utöfvades tillsammans med tingsmenigheten, utan tillsammans med en nämnd (se Lagmansrätt). Äfven lagmännens dömande verksamhet förlorade med tiden i betydelse, och genom k. förordn. 18 april 1849 afskaffades omsider lagmansämbetet. Lagmansvärdighet har dock äfven därefter gifvits, men blott som en titel (t. ex. åt vissa häradshöfdingar). (Jfr Lagmansrätt, Lagmansting, Lagsaga och Landskap.) — I *Norge*, där hersarna och sedan lendermænden voro de ledande bondehöfdingarna, förblefvo *lagmændene* länge blott rättskunniga rådgifvare, men konung Sverre (1184—1202) gjorde dem till kungliga ämbetsmän, och genom Magnus Lagabötes (1263—80) lagar tillerkändes åt dem dels egen (lägre) domsrätt, dels ordförandeskapet på lagtingen (de norska öfverdomstolarna, se Lagting), på hvilkas domslut de efter hand fingo ett afgörande inflytande. De norska lagtingen och lagmandsämbetena upphäfdes genom förordn. 11 aug. 1797, men genom lag af 1 juli 1887, som trädde i kraft 1 jan. 1890, återinfördes lagmandsämbetet i sammanhang med införande af juryinstitutionen i brottmål (se därom vidare Lagmandsret).

På *Island* synes lagmansämbetet ha införts först, när 930 ett för hela ön gemensamt ting, alltinget, inrättades. Som ordf. i detta finner man nämligen en på tre år vald *lögsögumaðr*. Utom ordförandeskapet inskränkte sig emellertid hans uppgift till att ge juridiska råd och att för tingsmenigheten föredraga lagar. Efter Islands förening med Norge (1264) ersattes lögsögumaðr enligt norskt mönster med två kungliga ”lagmän”, som småningom erhöllo ett afgörande inflytande på alltingets rättskipning. Då alltinget 1800 afskaffades, försvann äfven detta lagmansämbete (se Allting och Island, sp. 935).

S. B.

Lagmandsret (no.; ”lagmansrätt”) är enl. lag af 1 juli 1887, som trädde i kraft 1 jan. 1890, namn på de för den kriminella lagskipningen i Norge inrättade domstolar, som i viktigare mål döma i första instans, i obetydligare i andra. Lagmandsrettens ordf. benämnes lagmand, hans ämbete lagstol och hela området för hans verksamhet lagdömme. Norge är indeladt i 4 lagdömmen: Oslo,

Borgarting og Agder, Gula- og Frostating, Haalogaland. Hvarje lagdömme omfattar flera (tills. 16) lagskipningsområden, lagsogne. I hvarje lagsogn särskildt håller lagmanden ting, lagmandsting, 2—6 gånger årligen och på detta ting dömer lagmandsretten, som består af två afdelningar: ”retten”, lagmanden och 2 bland landets domare utom Höjesteret af konungen årligen utsedda bisittare, hvilka tre utöfva själfva jurisdiktionen, och lagretten, en jury, som afgör faktum och består af 10 medlemmar, lagrettemænd, hvilka inom sig välja ordf., som för ”retten” uppläser juryns utlåtande. Lagrettemændene väljas af kommunalstyrelserna så, att för hela lagsognet antalet blir 50 gånger så stort som antalet lagmandsting per år. Af de valde uttagas för hvart ting 26. Af dessa bildas lagretten för hvarje särskildt mål så, att 10 komma att sitta i lagretten, sedan de öfriga dels uteslutits af parterna, dels utlottats. O. A. Ö.

Lagmansdöme. Se Lagman, Lagmansrätt, Lagmansting och Lagsaga.

Lagmansered, socken i Älfsborgs län, Bjärke härad. 5,426 har. 891 inv. (1909). Annex till Stora Mellby, Skara stift, Väne kontrakt.

Lagmansgärd, *kam.* Se Lagmansskyld.

Lagmanshästar, *kam.* Se Fodring.

Lagmansränta, *kam.* Se Häradshöfdingeränta.

Lagmansrätt, *jur.*, fordom landtdomstol i andra instans (mellan häradsrätt och hofrätt). Redan i allmänna stadslagen (midten af 1300-talet) inskränktes lagmansrättens verksamhet till landsbygden. Där sökte man emellertid länge lagmansrätten både som första och andra instans. Och ehuru man försökte att inskärpa en bestämd instansordning genom flera stadgar (1493, 1593, 1598), var det först efter införandet af hofrätten och utfärdandet af 1614 års rättegångsprocess, som lagmansrättens egenskap af andra instans någorlunda iakttogs. Karl XII ville 1718 med sönderdelande af lagsagorna och afskaffande af häradsrätterna göra lagmansrätten till första och enda instans på landet under hofrätterna, men 1719 återinfördes den gamla ordningen. Genom 1734 års lag (Rätteg. balkens 3 kap.) blef lagmansrättens kompetens, som på 1600-talet väsentligen begränsats, på följande sätt bestämd: vid lagmansrätt skulle upptagas endast tvistemål, som vädjats från häradsrätt; med brottmål egde däremot lagmansrätten i allmänhet ej att taga befattning; endast smärre brott, som förefallit under pågående lagmansting eller sammanhängde med anhängiggjordt tvistemål, kunde upptagas af lagmansrätten. Urspr. bestod lagmansrätten af lagmannen och hela tingsmenigheten, men småningom trädde i den senares ställe lagmansnämnden. Enligt 1734 års lag skulle denna bestå af 12 nämndemän från lagsagans häradsrätter; på lagmannens anmodan kunde dock äfven några lagfarna män få sitta i rätten, men utan befogenhet att med lagman och nämnd taga del i domslutet. Om lagmansrätternas arkiv se Arkiv, sp. 1494. Lagmansrätterna upphäfdes i Sverige 1849 och i Finland 1868. Om lagmansrätt i *Norge* se Lagmandsret. Jfr Lagman, Lagmansting, Lagsaga och Nämnd. S. B.

Lagmansskyld, Lagmansgärd, *kam.*, en uråldrig, allmogen åliggande utskyld till lagmannens underhåll, erlades mest i spannmål och var ingalunda obetydlig. För Västergötland t. ex. anses lagmansgärden på 1600-talet ha motsvarat värdet af 3,000 tnr spannmål. Vid lagmansinstitutionens indragning förlorade den sin betydelse och delade sedan grundskatternas öden. Kbg.

Lagmansting, *jur.*, ting, som hölls under lagmannens ledning och där lagmansrätt dömde. Urspr. höllos dessa ting för hela landskapet och kallades därför i äldre lagarna vanligast landsting (se d. o.). Lagmansting hölls därjämte redan enligt Magnus Eriksson landslag (midten af 1300-talet) en gång om året i hvarje härad inom lagsagan. Erik af Pommern föreskref genom en stadga 1413, att lagmanstingen skulle ersättas med räfsteting (se d. o.) för hela landskapet. Kristofers landslag af 1442 bibehöll emellertid lagmanstinget, men förlade det uteslutande till lagsagans härad: det skulle hållas minst en gång om året i hvart och ett af dessa. Enligt 1614 års rättegångsordinantie inskränktes tiden till hvart tredje år. Genom senare bestämmelser bortföllo lagmanstingen i de särskilda häraden, och det föreskrefs blott, att ett lagmansting skulle hållas i lagsagan hvart annat (1668 års stadganden) eller hvarje år (1680 års föreskrift). Enligt 1734 års lag skulle lagmansting i lagsagan hållas en gång om året — i regel ”emellan Bärtels och Michels dag” (24 aug.—29 sept.). Tinget skulle pålysas tre månader förut, hvarjämte K. M:ts befallningshafvande skulle underrättas om dagen för dess hållande. Vid tinget skulle kronofogde eller länsman vara tillstädes. I ”Sv. fornskriftssällskapets handlingar” n:r 132 (1907) finnes ”Uplands lagmansdombok 1490—1494” intagen. Jfr Lagman, Lagmansrätt, Lagsaga och Räfsteting. Om det nuv. *norska* lagmanstinget se Lagmandsret. K. H. B. (S. B.)

Lagmanstingsgästningsfond, *kam.* Se Tingsgästningspenningar.

Lagmansö, 2 mtl säteri i Södermanlands län, Vadsbro socken, med den på 1770-talet uppförda tvåvåningshufvudbyggnaden på en halfö (förr ö) i sjön Långhalsen. Det utgör hufvudgården inom ett fideikommiss inom friherrliga släkten Falkenberg, hvilket omfattar sammanlagdt 25¼ mtl inom Vadsbro, Bettna, Blacksta, Lerbo, Björkviks och St. Malms socknar, tax. till 641,600 kr. (1909), samt sågar och kvarnar i Bettna och Vadsbro socknar m. m., tax. till 37,300 kr. L. tillhörde under förra hälften af 1300-talet riksrådet Sigge Magnusson af Vinstorpasläkten, som egde äfven en mängd andra gårdar i Södermanland, sedermera genom arf medlemmar af släkterna Posse, Sparre, Sture och Oxenstierna m. fl., kom i slutet af 1600-talet till släkten Falkenberg och gjordes af landshöfdingen frih. Gabriel Falkenberg 1774 till fideikommiss därigenom, att fideikommissrätten öfverflyttades till L. från Odensviholm i Kalmar län. Nuv. innehafvare är kammarherre frih. K. G. Falkenberg.

Lagny [lanji′], stad i franska dep. Seine-et-Marne, vid vänstra stranden af Marne, 28 km. ö. om Paris. 5,283 inv. (1901). Tillverkning af läder och pennslar; alabasterbrott. (J. F. N.)

Lago [la′gå], it. (af lat. *lacus*), sjö, insjö. — L. Ceresio [tjere′siå]. Se Luganosjön. — L. d'Ansa′nto. Se Ariano. — L. del Fusaro [fosärå]. Se Fusaro. — L. de Poopo [pååpå]. Se Aullagas. — L. de Santa Anna, källan till Amasonfloden (se d. o.

uppl.). — L. di Albano [-ānå]. Se Albanobergen. — L. di Ave'rno [-nå]. e Avernus lacus. — L. di Bolsena bålsēna]. Se Bolsena. — L. di Como kåmå]. Se Comosjön. — L. di Fucino fotji'nå]. Se Celano. — L. di Ga'rda. Se ardasjön. — L. di Lecco [le'kkå]. Se omosjön. — L. di Lugano [logānå]. Se uganosjön. — L. di Mezzola [me'dsåla]. e Comosjön. — L. di Perugia [pero'd[a]. e Trasimenska sjön. — L. d'Iseo [-sēå]. e Iseosjön. — L. Trasimeno [-mēnå]. e Trasimenska sjön. — L. di Vico vikå]. Se Cimino. — L. Lucrino. Se Lurino. — L. Sebino [-bīnå]. Se Iseosjön. — L. Verbano [-bānå]. Se Lagomaggiore.

Lago, pseudonym för tonsättarinnan Laura Constance Netzel (se under Netzel 2).

Lag- och hushållsberedning, Rikets ständers. Se Kommitterade för tryckfrihetens vård.

Lago'chilus, *bot.*, växtsläkte af fam. *Labiatæ* med 15 arter i Orienten. Af *L. inebrians*, bangi deivana, i Turkestan beredes med honung och socker ett berusningsmedel. G. L—m.

Lagoftalmī. Se Lagoftalmus.

Lagoftalmus, stundom äfven Lagoftalmī (grek. *lagofthalmo's*, "haröga", af *lagōs*, hare, och *ōfthalmo's*, öga, emedan haren troddes sofva med öppna ögon), en felaktig ställning å synnerligast det öfre ögonlocket, hvarigenom ögonlocksspringan står för vidt öppen och ögonlocken ej kunna slutas tillsammans öfver själfva ögongloben. Orsakerna kunna vara flera, såsom förlamning af ögats slutmuskel, följder af brännskador och andra sår, som sammandraga och förkorta ögonlocket o. s. v. Genom den normala blinkningens uteblifvande uppstår lätt en partiell intorkning af hornhinnans yta, åtföljd af en för lagoftalmus karakteristisk inflammation (*keratitis e lagophthalmo*). Behandlingen är uteslutande kirurgisk, växlande allteftersom orsakerna. Rsr. (G—d.)

Lago maggiore [la'gå maddjåre] l. Lago Verbano (fr. *Lac majeur*, lat. *Lacus verbanus*), den västligaste af de stora sjöarna i norra Italien. Såsom namnet antyder (it. *maggiore*, större) har sjön ansetts

Isòla bella, den berömdaste af Borromeiska öarna, i Lago maggiore.

vara den största af dem, och i längd öfverträffar den något Gardasjön, men dess vattenyta är dock betydligt mindre än denna sjös, endast 212 kvkm., hvaraf 167 kvkm. tillhöra Italien och 45 kvkm. schweiziska kantonen Ticino. Längden i n. och s., mellan 45° 43′ och 46° 10′ n. br., är 65 km., bredden i allmänhet 4—6 km., högst 11 km. (mellan Laveno och Fariolo), höjden öfver hafvet omkr. 197 m., största djupet är 372 m. Skillnaden mellan högsta och lägsta vattenståndet är vanliga år $3{,}_5$ m. och undantagsvis dubbelt så stor. Sjön genomströmmas i hela sin längd af Pos biflod Ticino och upptar 40 andra åar och bäckar, bl. a. Verzasca och Maggia i n., Toce i v. och Tresa i ö. från Luganosjön. Stränderna kring sjön utmärkas lika mycket genom romantisk vildhet som genom yppig vegetation och färgprakt samt äro betäckta med små städer, byar, landtställen, vinkullar och fruktträdsplanteringar. De förnämsta orterna äro Locarno, vid Maggias mynning, Canobbio, Luino (med staty af Garibaldi), Laveno, fordom befäst österrikisk krigshamn, Intra, en liflig fabriksstad, och Pallanza, i en af de vackraste trakterna vid sjön, midt emot Borromeiska öarna (se d. o.). (J. F. N.)

Lagom satt, *metall.* Se Hårdsatt.

Lagōmys, *zool.* Se Pipharsläktet.

Lagonit, *miner.*, gult jordartadt mineral af sammansättningen Fe_2O_3, $3B_2O_3$, $3H_2O$. A. Hng.

Lagonosti'cta l. Blodfinksläktet, Blodfinkar, *zool.*, hör till tättingarnas ordning (*Passeriformes*) inom fåglarnas klass. Det har jämförelsevis lång, från sidorna sammantryckt näbb och kort, rundad stjärt. Dit hör lilla blodfinken, *L. minima*, som blir 90 mm. lång. Hannen är öfvervägande blodröd till färgen och honan grå, med hvitprickigt bröst. Blodfinken förekommer i Sudan och lefver, liksom sparfvarna hos oss, i talrika skaror invid människornas bostäder. Den är en behaglig fågel, som är i verksamhet och rörelse nästan hela dagen. Endast under de hetaste timmarna söker den skydd under de ständigt gröna trädens skuggiga bladverk. Under fortplantningstiden lefva blodfinkarna parvis och bygga sina bon under taken på infödingarnas hyddor, i träd eller t. o. m. på marken. Hannen visar mycken ömhet mot sin hona, med hvilken han turvis rufvar äggen. C. R. S.*

Lagōpus, *zool.* Se Ripsläktet.

La Gorce [gårs], Pierre François Gustave de, fransk häfdatecknare, f. 29 maj 1846 i Vannes, blef efter aflagd juris doktorsgrad substitut för generalprokuratorn vid appellationsdomstolen i Arras, på hvilken plats han gjorde sig känd för rättrådighet, juridisk lärdom och hög intelligens. Han afgick på grund af dekreten mot kongregationerna 29 mars 1880, egnade sig åt historiskt författarskap och anses i närvarande stund för en af Frankrikes främsta historiker. Han har författat *Histoire de la seconde république française* (2 bd, 1887), en skildring af huru Frankrike under republiken (1848—51) mognade för cesarismen, och det berömda arbetet *Histoire du second empire* (7 bd, 1894—1905), behandlande tiden från statskuppen i dec. 1851 till kejsardömets fall 4 sept. 1870, hufvudverket på området, delvis hvilande på grundval af otryckt material, opartiskt och hållet i en glänsande stil. Det förskaffade L. två gånger det stora Gobertska priset samt ledamotskap i Académie des sciences morales et politiques. F. n. är L. sysselsatt med en omfattande *Histoire religieuse de la révolution française* (I, 1909), som lofvar att bli af det allra största värde och intresse. T. H—r.

Lagorchestes, Harkängurun, *zool.* Se Kängurudjuren.

Lagos. 1. [la'goʃ] Stad och fästning i portugisiska distriktet Faro (Algarve), vid en vik på södra kusten. 8,268 inv. (1900). Staden är omgifven af vinberg, fikon-, mandel- och olivplanteringar. Största delen af L. förstördes genom jordbäfningen 1755, men staden återuppbyggdes och har därför ett modernt utseende. L. var utgångspunkt för många af de expeditioner Henrik Sjöfararen utsände på 1400-talet. Utanför L. egde 18 aug. 1759 en sjöstrid rum mellan en fransk sjöstyrka under De la Clue och en engelsk under Boscawen. — 2. [lā'gāus] Västra provinsen i den på Afrikas västkust belägna engelska kolonien Syd-Nigeria, motsvarande den gamla kronkolonien och protektoratet L., som engelsmännen ockuperade 1850, 1886 skilde från Guldkustkolonien och gjorde till självständig koloni, men som 1907 förenades med kringliggande engelska områden till Syd-Nigeria. Det är gränsland mot det franska Dahomey. Hela den s. k. västra provinsen eller L. i vidsträckt mening omfattar omkr. 71,588 kvkm., men den egentliga kolonien L. är blott 8,858 kvkm. Den senare omfattar öarna L. (9,5 kvkm.) och Iddo samt kustområdet. Invånarantalet i hela prov. beräknas till omkr. 2,5 mill. Klimat, djur- och växtvärld likna det öfriga Guineas. Hufvudstad är L., belägen på ön Kuramo, som skiljer Ikoradu-lagunen från hafvet. Det är öfre Guineakustens rikaste handelsplats och säte för styrelsen öfver Syd-Nigeria, utgångspunkt för en järnväg till Jebba i Nord-Nigeria (494 km.). 57,009 inv. (1907). Hamnen är tillgänglig endast för grundgående fartyg (3 m.), till följd af den rörliga sandbank, som spärrar inloppet till lagunen, och oceanångare ankra utanför sandbanken 3,5 km. från land. Arbetet med bankens genomskärning pågår. Se f. ö. Syd-Nigeria. — 3. L. de Moreno [la'gās de mārc'nā], stad i mexikanska staten Jalisco, vid centralbanan. 15,999 inv. (1900). Högre skolor, bomulls-, ylle- och järnindustri. 1—3. J. F. N.

Lagos-kautschuk, *bot.* Se Funtumia.

Lagosta (slav. *La'stovo*), dalmatisk ö s. om Curzola, 52,7 kvkm., 421 m. hög. Nära norra kusten ligger hufvudorten L. med 1,384 inv. (1900), serbokroater. Fiske, oliv- och vinodling. J. F. N.

Lago'stomus trichoda'ctylus, Vizcachan, *zool.* Se Harmössen.

Lagothrix, Ullapor, *zool.*, ett till underordn. Nya världens apor l. brednäsiga apor (*Platyrrhini*) och ordn. *Primates* bland däggdjuren hörande släkte. Det har stort, rundt hufvud, små öron, kraftig kropp, starka och proportionella lemmar, fem fingrar på alla händerna och stark, vid spetsen undertill naken svans af kroppens längd. Fällen är mjuk och ullig. Dit hör grå ullapan (*L. Humboldtii*), som är hemma i landet s. v. om Rio Negro samt blir 70 cm. lång, med 68 cm. svans. Färgen är matt svart ofvanpå hufvudet och på bukens midt, på kroppens öfre delar mörkgrå (med hvita hårspetsar), i ansiktet, på händerna och svansens nakna del brunsvart. Djuret lefver i allmänhet flockvis i skogarna, klättrar och rör sig mera tungt än andra till samma underordning hörande arter samt förföljes ifrigt af indianerna, som äta dess kött. I fångenskap blir denna apa snart tam och visar ett mildt sinnelag. C. R. S.*

La Goulette [golä't]. Se Goletta.

Lagpröfning. Se Lag.

Lagra, upplägga på lager, magasinera; äfven, i fråga om varor, som böra ligga magasinerade någon tid före konsumtionen (t. ex. vin, öl), på lämpligt sätt och under erforderlig tid magasinera, däraf uttrycket "(väl) lagrad", förädlad genom lagring. Å. W:son M.

Lagrade bergarter, *geol.* Se Lager. Jfr Flolägriga berg.

Lagrange [lagrā'ʃ], stad i nordamerikanska staten Georgia. 4,274 inv. (1900). Bomullshandel.

Lagrange [lagrā'ʃ], Giuseppe Luigi (Joseph Louis), grefve, italiensk-fransk matematiker, f. 25 jan. 1736 i Turin, d. 10 april 1813 i Paris, tillhörde en fransk, på 1600-talet till Italien inflyttad familj. Han blef redan vid 19 års ålder professor vid artillerihögskolan i Turin och grundlade där, i förening med några jämnåriga, 1758, ett lärdt sällskap, hvilket sedermera ombildades till en kunglig vetenskapsakademi. 1766 kallades han till Berlin af Fredrik II för att efterträda Euler som direktör för därvarande vet. akad:s matematiska klass. Efter Fredriks död flyttade han 1787 till Paris, där han af en själssjukdom en längre tid hindrades från vetenskapliga arbeten. Af nationalförsamlingen erhöll han 1791 en pension af 6,000 frcs, var 1792 en kortare tid administrator för myntverket samt blef sedan professor vid normalskolan och efter dennas upphörande vid polytekniska skolan äfvensom medlem af longitudbyrån. Under Bonapartes styrelse blef han medlem af senaten och upphöjd i grefligt stånd. — I matematikens historia intar L. en af de allra främsta hedersplatserna; bland hans samtida kan knappast någon annan än Euler ställas vid hans sida som med honom jämbördig. Men då Euler älskade att vid sina undersökningar åskådliggöra metoden genom att tillämpa den på en mängd speciella problem, föredrog L. däremot att genast framställa metoden själf under så generell form som möjligt. Och under det Euler ofta gaf åt rent analytiska frågor en geometrisk form, satte L. som sitt ögonmärke att h. o. h. frigöra analysen från all för densamma främmande omklädnad. Redan hans första epokgörande upptäckt inom matematiken, hvilken förskrifver sig från hans första ungdomsår (1755), ehuru den i tryck framställdes först flera år senare (1762), lämnar ett åskådligt prof härpå. Euler hade nämligen under formen af lösning af åtskilliga isoperimetriska problem behandlat en del af matematiken, hvilken undandrog sig den egentliga infinitesimalkalkylens herravälde. L. lyckades då, genom att h. o. h. frigöra sig från hvarje geometriskt betraktelsesätt, väsentligen generalisera den af Euler använda metoden och därigenom grundlägga en alldeles ny gren af matematiken, den s. k. variationskalkylen, hvars stora betydelse äfven för den tillämpade matematiken han sedan fick tillfälle att i sin *Mécanique analytique* ådagalägga. På ett ännu mera genomgripande sätt

ökte han sedermera ge uttryck åt sin grundåskådning genom att från hela infinitesimalkalkylen bortaga den geometriska form, som hans föregångare gett t densamma, och förvandla den till en teori för analytiska funktioner. I detta afseende misslyckades han visserligen därigenom, att han förbiså konvergensens grundväsentliga betydelse vid hvarje seriestveckling, men hans försök har dock, särskildt i rent metodiskt hänseende, varit till stort gagn för vetenskapen. I allmänhet gäller det om L., att han på nästan alla områden inom den matematiska analysen framträdt som banbrytande eller omgestaltande, och man har med skäl räknat den moderna matematikens början från hans uppträdande. Så har han grundlagt den allmänna teorien för partiella differentialekvationer, icke blott af första, utan äfven af andra ordningen, väsentligen utvecklat teorien för differentialekvationers singulära solutioner, talteorien, ekvationsteorien och särskildt teorien för numeriska ekvationers lösning, vidare sannolikhetskalkylen, interpolationsmetoderna, integrerat åtskilliga differensekvationer och angifvit den första metoden att addera två elliptiska integraler, en fråga, som af Euler genom blott divination hade blifvit löst. — Den storartade verksamhet L. utvecklat inom den matematiska analysens område utsträckte han äfven till den tillämpade matematiken. Hans intresse var likväl där mindre att utreda naturvetenskapens dunkla frågor än att ådagalägga den matematiska analysens herravälde öfver naturföreteelserna. Bland af honom behandlade ämnen torde i främsta rummet böra nämnas perturbationsteorien, hvars utveckling han i väsentlig mån främjat genom att införa variationen af de elliptiska elementen i stället för af koordinaterna. I nära samband härmed står hans lösning af den viktiga frågan om planetsystemets stabilitet, hvarvid han ådagalade medelrörelsernas invariabilitet, under förutsättning att hänsyn tages blott till första och andra potensen af massorna. Bland öfriga af honom behandlade astronomiska problem må nämnas månens libration, beräknande af Venuspassager och förmörkelser samt elliptiska sfäroiders attraktion. Inom fysiken utförde han bl. a. undersökningar om vibrerande strängar och om ljudets rörelse, hvilka båda företeelser af honom återfördes till samma analytiska formulering, samt angående fluiders rörelse. Ett af L:s storverk är *Mécanique analytique* (1788; 4:e uppl. 1888—89), hvari han, efter en oöfverträfflig historisk inledning, lämnar en framställning af den analytiska mekaniken, konsekvent härledd ur en enda princip, den s. k. principen för de virtuella hastigheterna, hvars värde först genom detta klassiska arbete blef till fullo ådagalagdt. Af L:s öfriga utgifna arbeten må nämnas *Théorie des fonctions analytiques* (1797; 4:e uppl. 1881), *Traité de la résolution des équations numériques* (1798; 3:e uppl. 1826) och *Leçons sur le calcul des fonctions* (1806). En fullständig upplaga af hans *Oeuvres* har blifvit ombesörjd af Serret och Darboux (14 bd, 1867—92). (I. F.)

Lagrange-Chancel [-grãʃ-ʃãsä'l], François Joseph de, fransk dramatiker, f. 1677, d. 1758, skref vid 14 års ålder tragedien *Jugurtha* (som några år senare med framgång uppfördes), blef page hos prinsessan af Conti och anförtroddes åt Racine till vägledning, men han uppfyllde icke de stora förhoppningarna. Anställd vid hertiginnans af Orléans hof, skref han ett antal tragedier, som bjuda endast på en klen, poesilös efterklang af det franskklassiska etikettdramat. Bäst äro *Amasis* (1701) och *Ino et Mélicerte* (1713). Mera känd blef han genom sina hätska, satiriska, mot "regenten" (Filip af Orléans) riktade oden, kallade *Philippiques* (senaste uppl. 1875), hvilka 1720 ådrogo honom ett par års fängelsestraff på S:te Marguerite. Hans samlade arbeten utkommo 1758, valda skrifter 1811 och 1830.

La Granja [gra'ncha], spanskt lustslott. Se Granja.

La Grasserie [grassərī], Raoul Robert Guérin de, fransk författare, f. 1839 i Rennes, juris doktor och advokat, har författat ett stort antal filologiska, juridiska och sociologiska samt vittra arbeten. Till språkvetenskapen höra *Études de grammaire comparée* (1887—99), *Études de rythmique* (1893—96), *Des principes scientifiques de la versification française* (1900), *Étude scientifique sur l'argot et le parler populaire* (1907) och *Du langage subjectif, biologique ou émotionnel et sociologique ou réverentiel* (1908) samt undersökningar af några sydamerikanska folks språk. Af de öfriga må nämnas hans öfv. af 1734 års lag med kommentar och inledning (1895; utgör bd 11 af "Collection de codes étrangers"), *De la psychologie des religions* (1899), *Des religions comparées au point de vue sociologique* (s. å.), *Des principes sociologiques de la criminologie* (1901) och *Essai d'une sociologie globale et synthétique* (1904), *De la criminologie des collectivités* (1903) och diktsamlingen *Hommes et singes* (1889).

Lagrenée [-grənē], franska målare. 1. Louis Jean François L., f. 1724, d. 1805, elev af Carle van Loo, fick 1749 romerska priset för *Josef förklarar Faraos drömmar*, blef 1758 professor vid franska konstakademien, vistades på kejsarinnan Elisabets inbjudning 1760—63 i Petersburg, där han vardt direktör för akademien, blef 1781 direktör för franska akademien i Rom och 1785 rektor för École des beaux-arts samt var äfven konservator för Louvremuseet. Han utförde bl. a. *Rättvisa och nåd* (1765, Louvre), *porträtt af kejsarinnan Elisabet* (museet i Douai), *Deianeiras bortröfvande* (Louvre) samt en mängd andra taflor med antik-mytologiska ämnen. I Sveriges nationalmuseum finnas *Amor och Psyche*, *Bacchus och Ariadne*, *Diana och Endymion*, *Merkurius, Aglauros och Herse*. — 2. Jean Jacques L., den föregåendes broder och lärjunge, f. 1740, d. 1821, var verksam vid Sèvresfabriken och blef 1781 professor vid konstakademien. Bland hans arbeten märkas den utsökta flickbilden *Melankolien* (Louvre), *Vintern* (plafond i Apollogalleriet sammastädes), *Antikt bröllop* (museet i Angers), *S:t Mikael och draken* och *Kristi dop* (katedralen i Auxerre). L. utförde ett 50-tal raderingar. — 3. Anthelme François L., son af L. 1, f. 1774, d. 1832, målade med förkärlek hästar och egnade sig under sina sista år helt och hållet åt miniatyrmåleriet. 1—3. J. K—e.*

Lagretten, Lagrettemænd. Se Lagmandsret.

Lagrèze [-grãs], Gustave Basele de, fransk juridisk och antikvarisk skriftställare, f. 1811 i Pau (dödsår okändt), var ämbetsman i sin födelsestad och på mödernet besläktad med familjen Bernadotte (se d. o., sp. 38). Han skref bl. a. *Antiquités*

de Béarn (1846), *Le château de Pau* (1854), *Histoire du droit dans les Pyrénées* (1867), det sakrika historiska arbetet *La Navarre française* (2 bd, 1882) och *La societé et les mœurs en Béarn* (1886).

Lagrh., vid växtnamn förkortning för svenske botanisten N. G. Lagerheim (se d. o., sp. 849).

Lagrimoso [-åså], it. (lat. *lacrimōsus*, af *la'crima*, tår), *mus.*, ”tårfullt”, klagande.

Lagring, *geol.*, egenskapen hos en bergart att vara lagrad eller liksom sammanfogad af på hvarandra liggande hvarf eller skikt eller lager. Denna egenskap framträder hos olika bergarter och inom olika områden af samma bergart mer eller mindre tydligt, hvarvid bergarten säges ega väl utpräglad lagring eller otydlig sådan. Det förra är i synnerhet händelsen med vissa kalkstenar och sandstenar. I samma bemärkelse som lagring nyttjas benämningen skiktning, med hvilken icke må förblandas ”skiffring” eller ”skiffrighet”. — Med lagring betecknas stundom också själfva sättet, på hvilket en bergmassa är lagrad. Se Lagringsförhållande. E. E.

Lagringsförhållande, *geol.*, det förhållande, i hvilket lagrade bergarter stå till hvarandra eller till andra bergartsmassor i afseende på läge, begränsning och utsträckning. Om likformigt och olikformigt lagringsförhållande se Konkordans och Diskordans. Lagringsförhållandenas noggranna iakttagande och tydande äro af stor vikt för bedömande af bergarternas relativa ålder, bildningssätt m. m. Böjningar, förkastningar, förekomst af brottstycken af en bergart i en annan, gångars uppträdande m. m. äro förhållanden, som därvid böra beaktas. E. E.

Lagråd (Konungens lagråd), en ämbetsmyndighet, som enligt R. F. § 21, sådan denna lyder sedan 1909, har att afge utlåtande öfver de förslag till stiftande, upphäfvande, ändring eller förklaring af lagar och författningar, hvilka för sådant ändamål bli af konungen öfverlämnade. Skyldighet att till lagrådets yttrande öfverlämna dylikt förslag föreligger för konungen, allenast när förslaget afser lag, som i R. F. § 87 afses (allmän civil, kriminal- och kyrkolag samt kriminallag för krigsmakten med därtill hörande rättegångsordningar) eller som genom uttryckligt lag- eller grundlagsstadgande därmed likställts; i öfriga fall beror af konungens godtfinnande, om och när ett lagförslag lämnas till lagrådets granskning. Har lagförklaring begärts i sådana fall, som höra till domares åtgärd, och är ej fråga om att ge sådan förklaring genom samfälldt beslut af konung och riksdag, så tillkommer det ej lagrådet, utan enligt R. F. § 19 Högsta domstolen att ge den sålunda sökta förklaringen. — Lagrådet består af 4 ord. ledamöter och, där konungen för visst ärende så pröfvar nödigt, därutöfver en tillfälligt af konungen för detta ärendes handläggning förordnad ledamot. Till sådan extra ledamot kan utses hvilken som helst för insikt, erfarenhet och redlighet känd man, hvaremot de ord. ledamöterna utgöras af tre justitieråd och ett regeringsråd, som utväljas icke af konungen, utan af Högsta domstolen, resp. Regeringsrätten själf in pleno. Dylikt val förrättas enligt lag af 26 maj 1909 för två kalenderår åt gången, första gången 1909 för åren 1909—10, andra gången 1910 för åren 1911—12 o. s. v. Valbara äro af Högsta domstolens ledamöter endast de justitieråd, som minst två år beklädt justitieråds-ämbete och icke under den löpande eller den närmast föregående perioden under minst 1 år tjänstgjort i Lagrådet; valbara bland regeringsråden äro endast de, som tillhöra Regeringsrättens lagfarna ledamöter och icke under löpande period tjänstgjort minst 1 år i Lagrådet. Efter minst 1 års tjänstgöring i Lagrådet får justitieråd ej ånyo tjänstgöra förrän 4 år och regeringsråd 2 år efter samma periods slut. Rätt att afsäga sig val ha blott de justitieråd, som äro minst 60 år gamla eller minst 15 år suttit i Högsta domstolen eller dessförinnan i Regeringsrätten eller sammanlagdt i båda. Uppstår under perioden förfall för ord. ledamot eller upphör sådan att vara ledamot före periodens slut, skall efter samma grunder annan utses i hans ställe och denne skall då, för såvidt Lagrådet pröfvar detta lämpligt, fortsätta med tjänstgöringen, äfven sedan förfallet upphört för den ordinarie, till dess slutbehandling skett af ärende, i hvars handläggning han deltagit. Samma regel gäller ovillkorligt för det fall, att visst ärende ej hunnit slutligt handläggas vid tvåårsperiods utgång, i hvilken händelse de afgående skola bestrida tjänstgöringen, till dess ärendet blifvit slutligen handlagdt. Likaså skall omvändt justitieråd eller regeringsråd, som börjat tjänstgöra i Lagrådet, utan hinder häraf deltaga äfven i Högsta domstolens, resp. Regeringsrättens, slutbehandling af mål eller ärende, hvarmed han i Högsta domstolen eller Regeringsrätten förut tagit befattning. Föredragningen inför Lagrådet ombesörjes af därtill förordnade personer.

Lagrådets funktioner utöfvades före 1909 af Högsta domstolen, som dock på senare tid oftast begränsade sin granskning till en teknisk-formell sådan, hvaremot Lagrådet verkställer pröfningen af de föredragna förslagen både från reell och formell synpunkt, oafsedt om förslagen utarbetats inom resp. departement, af särskilda kommittéer eller s. k. sakkunniga, eller af den mera permanenta Lagberedningen (se d. o.). Rld.

Lagrätta. 1. (Isl. *lǫgrétta*). Den lagstiftande afdelningen af Islands forna allting (se d. o.). — 2. (No. *lagretta*). Ett utskott af det forna norska lagtinget (se Lagting 1).

Lagsaga (fsv. *laghsagha*), *jur.*, betecknade urspr. lagarnas uppläsande af lagmannen för menigheten samt någon gång lagarna själfva, men blef sedermera uteslutande beteckning för det område, som lydde under lagmannens domsrätt. Detta kallades också lagmansdöme. Under medeltiden funnos i själfva Sverige nio lagsagor, nämligen Västergötlands (med Dalsland), Värmlands (åtminstone från slutet af 1100-talet), Östergötlands, Värends l. Tiohärads, Ölands (egen lagman åtminstone från 1280-talet, men sannolikt ej egen lag; räknades urspr. till Östergötland), Upplands (utgjorde före 1296 åtminstone två lagsagor, Tiundalands och Attundalands), Västmanlands, Södermanlands samt Närkes. Gottland hade ej någon lagman, men egen lag och rättskipning, Dalarna räknades till Västmanlands lagsaga, men hade egen lag, och Hälsingland jämte det öfriga Norrland räknades till Upplands lagsaga, ehuru med egen lag: Hälsingelagen. Genom landslagens antagande upphörde lagsagorna att ha särskilda lagar. Då de norrländska landskapen 1611 under namn af Västernorrlands lagsaga skildes från Upplands, ökades de svenska lagsagornas antal till tio, och så

igafs det äfven i 1634 års R. F. Sedermera till-ommo fyra nya lagmansdömen för de eröfrade pro-nserna, nämligen Gottlands, Skånes och Blekinges rån 1683) samt Hallands och Bohus läns (där fanns gen lagman redan under den norska tiden). Jämt-nd och Härjedalen införlifvades däremot 1645 med ästernorrlands lagsaga. Sedermera ökades lagsa-ornas antal, i det att från Västernorrlands lagsaga söndrades de nordligaste landsdelarna fr. o. m. ngermanland under namn af Västerbottens lagsaga. alarna blef ett särskildt lagmansdöme; Öster- och ästergötland delades hvartdera på två lagsagor. arl XII påbjöd 1718, att de dittillsvarande lagsa-orna skulle uppdelas i ett fiertal mindre (i Sverige ch Finland tillsammans 55), men 1719 återställdes en förra indelningen (se L a g m a n s r ä t t), och nder frihetstiden voro lagsagorna sålunda aderton. id 1700-talets slut hade genom sammanslagning agsagornas antal minskats till sexton, och vid tiden ör lagmansinstitutionens afskaffande (1849) hade eras antal genom nya sammanslagningar nedgått ill elfva. — *Finland*, som urspr. utgjorde en lag-aga, delades 1435 i två. En tredje, den karelska, illkom i början af 1600-talet. 1776 ökades här lag-agornas antal från tre till fem. Efter Finlands ikilsmässa från Sverige voro lagsagorna först sju ch slutligen sex. K. H. B. (S. B.)

Lagsagoman (isl. *lögsögumaðr*). Se L a g m a n.

Lagskipning. Se R ä t t s k i p n i n g.

Lagsogn, no. Se L a g m a n d s r e t.

Lagstadd i sin husbondes tjänst säges tjänare (legohjon) vara, som tagit städsel och därmed ingått tjänstehjonsaftal enligt legostadgan. Se vidare L e g o h j o n.

Lagstiftande församling, såsom benämning på folkrepresentationen, förekom första gången i 1791 års franska författning: *l'assemblée nationale législative* (lagstiftande nationalförsamlingen). I enlighet med Rousseaus folksuveränitets- och Montesquieus maktfördelningsteorier (jfr L a g s t i f t a n d e m a k t) skulle den vara innehafvare af hela lagstift-ningsmakten, men författningen gaf dock konungen en viss sanktions- och vetorätt (*suspensivt veto*) samt promulgationsrätt. I 1793 och 1795 års författnin-gar benämnes representationen *le corps législatif* (”lagstiftande kåren”), men i 1799 års författning användes denna benämning endast om en af represen-tationens afdelningar, nämligen den, som pröfvade af styrelsen framställda och af tribunatet (represen-tationens andra afdelning) diskuterade lagförslag. I 1852 års författning kallades den folkvalda afdel-ningen af representationen *le corps législatif* (den andra, *senaten*, utsågs af regeringen). — När i tysk statsrätt uttrycket *das gesetzgebende körper* nyttjas, betecknas därmed den såväl konung som representa-tion innefattande myndighet, som utöfvar lagstiftande makten. H. L. R. (S. B.)

Lagstiftande kåren (fr. *le corps législatif*), under åtskilliga tider namn på hela eller en del af den franska folkrepresentationen. Se F r a n k r i k e, sp. 1132, och L a g s t i f t a n d e f ö r s a m l i n g.

Lagstiftande makt. Statsmaktens normala funk-tioner äro *lagstiftande*, *dömande* och *förvaltande* (*handlande* el. *styrande*; jfr F ö r v a l t n i n g, sp. 517). Denna indelning innebär ej en tredelning af själfva statsmakten, utan anger blott olika slag af statlig verksamhet. Enligt Rousseau (se d. o.), för hvilken de vid hvarje särskild tidpunkt i en stat lefvande människorna tillsamman utgjorde staten själf l. suveränen (f o l k s u v e r ä n i t e t), utöfvade staten omedelbart lagstiftningen, ty han menade med lag hvarje allmänt stadgande, som åstadkommes genom de samtidigt lefvande statsborgarnas allmänvilja (*volonté générale*). Men en stat består ej blott af samtidigt lefvande medborgare, utan utgör en öfver medborgargenerationernas växling upphöjd, genom tiderna fortlefvande enhet, och människor, som utföra statens funktioner, äro därför ej staten själf, utan blott organ åt staten (s t a t s o r g a n). Den lagstiftande makten lika väl som de båda andra ”makterna” (den dömande och verkställande) utöfvas sålunda af s t a t s o r g a n. Genom hvilket eller hvilka sådana detta skall ske och hvilka människor skola utgöra de respektiva organen, beror på hvarje stats författning. Alla tre funktionernas utöfning kan vara förenad hos ett och samma organ, t. ex. i den absoluta monarkien, där monarken har på en gång den högsta lagstiftande, dömande och verkställande makten, men den kan äfven vara fördelad mellan olika organ. Att en sådan fördelning egde rum fastslogs såsom villkor för ett godt statsskick af Locke (se d. o.) och Montesquieu (se d. o.), och den senare tillspetsade detta kraf ända därhän, att absolut skilda organ måste finnas för de tre funktionerna (fr. *la séparation des pouvoirs*). Olika personer borde sålunda enligt honom utöfva den lagstiftande, den dömande och den verkställande makten, och därvid borde den positiva lagstiftande makten tillhöra uteslutande en folket (= samtliga lefvande medborgare) representerande församling. En så långt drifven maktfördelning skulle emellertid kunna leda till, att man i st. f. funktioner af en enhetlig statsmyndighet får tre fristående maktinnehafvare. Montesquieus teori har ej heller någonstädes kunnat fullständigt genomföras. Ej ens den nordamerikanska unionsförfattningen, som vill göra det, har fullt lyckats däri, och äfven vår 1809 års R. F. företer väsentliga afvikelser därifrån, ehuru konstitutionsutskottets inledningsmemorial förklarar R. F. vara byggd på en fullständig maktfördelningsprincip. Alltifrån Montesquieus tid har dock inom det västerländska statslifvet nyttan af en viss inbördes begränsning af de olika funktionernas utöfning varit erkänd dels ur arbetsfördelningens synpunkt, dels därför, att maktens samlande på ett håll kan medföra maktmissbruk. I den moderna rättsstaten finnes sålunda en särskild myndighet, som är den normalt lagstiftande. Däri ingår öfverallt en folkrepresentation (af olika sammansättning), men däri kan äfven det högsta verkställande statsorganet (konung, president) ha del. När det lagstiftande organet sålunda är så att säga sammansatt af flera faktorer, behöfva ej alla dessa taga del i hvar och en af lagstiftningens akter: 1) l a g i n n e h å l l e t s f i x e r i n g, 2) a) s a n k t i o n e n, b) p r o m u l g a t i o n e n och c) p u b l i k a t i o n e n (se L a g 2, sp. 808—809). Dessa akter kunna också till det yttre mera eller mindre sammanfalla med hvarandra (t. ex. promulgation och publikation). I Sverige och Danmark liksom i allmänhet i konstitutionella monarkier utgöra konung och folkrepresentation (riksdag) tillsammans det normala lagstiftande organet (hvarvid dock deras ställning kan uppfattas olika, se L a g 2, sp. 807—808), men i moderna republiker, t. ex. Frankrike och Nord-Amerikas förenta

stater, anses vanligen, till följd af inverkan från Rousseau och Montesquieu, folkrepresentationen ensam såsom lagstiftningsorgan (se Lagstiftande församling), och samma uppfattning ligger också till grund för den norska grundlagens § 49. Men ej nog med att den verkställande maktens innehafvare (president, konung) äfven då kan utöfva inflytande på lagstiftningen genom förslags-, promulgations- och publikationsrätt; §§ 77—79 i den norska grundlagen tillerkänna konungen uttryckligen sanktionsrätt i förening med en visserligen begränsad vetorätt (= rätt att hindra en lags utfärdande, men utan positiv andel i lagstiftningen), och en viss vetorätt innebär presidenternas i de nämnda republikerna rätt att till ny behandling återförvisa af representationen beslutna lagar. I Sverige kan emellertid äfven konungen ensam vara lagstiftande organ, i det åtskilliga af honom i kraft af R. F. § 89 utfärdade påbud äro materiellt lag (se Ekonomisk lagstiftning och Lag 2, sp. 808). Å andra sidan hänföras i vissa länder beslut, som i verkligheten äro domar eller förvaltningsakter, till lagstiftningen, emedan de fattas af det lagstiftande organet (formell lag; se Lag 2, sp. 807), hvarpå den engelska attainder- och private-bill-lagstiftningen (se Attainder och Bill) samt det i flertalet konstitutionella stater — dock ej i Sverige — rådande bruket att gifva statsregleringen lagform (”finanslag”; jfr Budget, sp. 511) erbjuda exempel. — Numera uppfattas vanligen lagstiftningen som den förnämsta yttringen af statens makt, men den har ej alltid haft så stor betydelse. På vissa håll — t. ex. hos germanerna i äldre tider, hos romarna och i viss mån ännu i England (jfr Common law) — har den dömande myndigheten normerats af en sedvanerätt, som utbildas ej genom lagstiftningsbeslut, utan genom domar, och under den oinskränkta furstemaktens tid var regeringarnas förvaltningsmakt i allmänhet ej begränsad af lagar. Utmärkande för den moderna staten är däremot, ej blott att rättskipningen alltmer bindes genom egentlig lagstiftning, utan framför allt att genom sådan gifvas riktlinjer åt och uppställas skrankor för förvaltningen. Härigenom har, till följd af folkrepresentationens betydelsefulla andel i den lagstiftande makten, i allmänhet en politisk maktförskjutning på den verkställande maktens bekostnad skett till förmån för representationen. En inskränkning i folkrepresentationens lagstiftande makt har emellertid skett, där det valberättigade folket — t. ex. i Schweiz och den nordamerikanska unionens särstater — erhållit ett omedelbart inflytande på lagstiftningen genom *referendum* (se d. o.). I synnerhet användes denna form vid författningsändringar, och i viss mån utöfvar det väljande folket vid sådana, äfven utan referendum, en mera omedelbar lagstiftande makt än eljest, när nämligen folkrepresentationen för att definitivt få utöfva *sin* beslutande makt angående författningsändringar skall helt l. delvis nyväljas (jfr hvad Sverige angår Grundlag, sp. 410). S. B.

Lagstiftande nationalförsamlingen l. Lagstiftande församlingen (fr. *l'assemblée nationale législative*), den franska riksförsamling, som egde bestånd från 1 okt. 1791 till 20 sept. 1792. Se Frankrike, sp. 1152—53, och Lagstiftande församling.

Lagstiftning. Se Lag, Lagförklaring och Lagstiftande makt.

Lagstiftningsperiod l. Legislaturperiod, den tid, för hvilken ett lands representanter i lagstiftande församlingen väljas. Är denna tid olika för ”öfre” och ”nedre” kamrarna, räknas lagstiftningsperioden vanligen efter varaktigheten af den senares mandat. I Sverige är sålunda lagstiftningsperioden treårig (R. O. § 13 mom. 1) och löper från 1 jan. året efter det, då nya val i hela riket till Andra kammaren förrättats, t. o. m. 31 december tredje året därefter (R. O. § 20). J. C.

Lagstol, no. Se Lagmandsret.

Lagständen, *jur.*, sades (i äldre svenskt lagspråk) en fastighet (eller kanske rättare åtkomsten till en fastighet) vara, dels då denna efter föryttring erbjudits (medelst *uppbud* inför rätta, ännu längre tillbaka jämväl genom enskildt *hembud*) förre egarens fränder till inlösen, utan att dessa under därför stadgad tid (”lagståndstiden”) begagnat sin lösningsrätt (*bördsrätt*), dels ock då fastigheten pantsatts eller utmätts för skuld och sedermera, efter det skulden förfallit till betalning och borgenären låtit (äfvenledes genom *uppbud*) erbjuda fastigheten till inlösande, egaren icke löst densamma under den härför utsatta tiden. Sedan åtkomsten blifvit lagstånden, utfärdades *fastebref* (se d. o.). I vårt land afskaffades hela denna ordning 1875 (se Lagfart); i *Finland* gäller den fortfarande. C. G. Bj.

Lagsökning, *jur.* Vissa borgenärer kunna enligt stadgandena i 2:a kap. utsökningslagen af 10 aug. 1877, genom ett skyndsammare och enklare förfarande än en vanlig rättegång, skaffa sig ett utslag af exekutiv myndighet, genom hvilket gäldenären förpliktas att betala. Detta förfarande benämnes ”lagsökning”. Enligt utsökningslagen må lagsökning användas endast i fråga om fordran, som är till betalning förfallen och grundar sig å skuldebref eller annat skriftligt fordringsbevis; i fråga om fordran, som grundar sig å växel eller check, kommer detta förfarande icke till användning. Lagsökning anhängiggöres hos öfverexekutor (se d. o.) i den ort, där gäldenären har sitt bo och hemvist eller någon tid uppehåller sig. Är fordringsanspråket grundadt på ett i fast egendom intecknadt skuldebref och vill borgenären för betalningen hålla sig allenast till egendomen, skall han lagsöka egaren hos öfverexekutor i den ort, där egendomen ligger; är fordran intecknad i fartyg och vill borgenären hålla sig allenast till fartyget, har han att söka egaren vid dennes personliga lagsökningsforum. Lagsökning göres skriftligen, och vid ansökningen skall bestyrkt afskrift af borgenärens fordringsbevis fogas. Upptar öfverexekutor ansökningen, tecknas å inlagan föreläggande för gäldenären att inom bestämd tid, efter det lagsökningshandlingarna blifvit honom delgifna, å ansökningen skriftligen svara vid äfventyr, om han försummar det, att målet dock afgöres. — Fordringsegaren har att delge gäldenären handlingarna på sätt, som för delgivande af stämning är stadgadt äfvensom att inge delgifningsbeviset till öfverexekutor tillika med lagsökningshandlingarna i original eller i bevittnad afskrift. Om gäldenärs skriftliga svar därtill föranleder, eger öfverexekutor låta borgenären, innan målet afgöres, få bemöta svaret med påminnelser; eljest må ej flera skrifter än en å hvardera sidan växlas. Hos öfverexekutor i

ad kan i st. f. nu nämnda skriftväxling förekomma t muntligt förfarande. För detta sistnämnda förrande förutsättes, att borgenären framställer begärn därom och inger lagsökningshandlingarna i två xemplar samt att gäldenären finnes i staden; i dant fall låter öfverexekutor tillställa gäldenären andlingarna och kallar parterna — borgenären, om nn finnes i staden — att inställa sig inför öfverexekutor. Med undantag för vissa invändningar, om vilka särskilda bestämmelser äro gifna — nämligen örnekande af hand och förskrifning samt invändning m tvång och förledande —, eger gäldenär icke i agsökningsmål få annan invändning mot krafvet beaktad än sådan, som kan styrkas med skriftliga beis. Sedan målet är slutfördt, meddelar öfverexekupr sitt utslag, genom hvilket antingen målet som vistigt förvisas till domstol eller ock gäldenären lägges betalningsskyldighet vid äfventyr af utmätning. Har borgenären utsökt betalning ur fast egenom, som är för hans fordran intecknad, och bifalles nans talan, fastställer öfverexekutor fordringen till etalning ur den intecknade egendomen och förordnar illika, att egendomen må utan föregående utmätning äljas i den ordning, som om utmätt fast egendom tadgas. Bifalles borgenärs talan af öfverexekutor, eger gäldenären, såframt han ej hos öfverexekutor rkänt skulden, rätt att efter stämning å borgenären vid domstol söka *återvinning*. Återvinningstalan skall lock af gäldenären anhängiggöras inom sex månader, fter det lagsökningsmålet genom laga kraft egande eslut afgjordes. Öfverexekutors utslag i lagsökningsmål kan öfverklagas genom besvär till hofrätt; dock må ej gäldenär söka ändring i utslag, hvarigenom mål blifvit som tvistigt förvisadt till domstol. I mål från Norrbottens, Västerbottens, Jämtlands, Västernorrlands och Gottlands län skola besvären ingifvas före kl. 12 å trettionde dagen samt i mål från öfriga delar af riket före kl. 12 å tjugonde dagen från utslagsdagen. Hofrättens utslag i lagsökningsmål må ej öfverklagas hos konungen. En framställning af förfarandet i lagsökningsmål af V. Bergstrand finnes i 3:e häftet af ”Nordisk retsencyklopedie”. Jfr E. Trygger, ”Lagsökning för gäld” (inbjudningsskrift till juris doktorsprom. i Uppsala 6 sept. 1893) samt Kommentar till utsökningslagen (Uppsala, 1904). L. A. (E. K.)

Lagtima, på lagbestämda tider återkommande, benämnes den riksdag, som utan särskild kallelse, i kraft af rikets Regeringsform, hvarje år sammanträder å den i grundlag utsatta dagen, 15 jan., eller, om helgdag då inträffar, dagen därefter, och hvilken eger att i grundlagsenlig ordning utöfva alla folkrepresentationen tillkommande rättigheter, i motsats till u r t i m a riksdag, som sammanträder vid vissa utomordentliga tillfällen, då riksdagen har att ordna riksstyrelsen (jfr R. F. §§ 91, 92, 93, 94), eller ock då konungen finner nödigt att sammankalla riksdagen. Hos urtima riksdag få grundlagsfrågor aldrig behandlas, och f. ö. må förekomma endast ärende, som föranledt riksdagens sammankallande eller ock af konungen eljest framlägges för densamma, samt hvad med dylikt ärende står i oskiljaktigt sammanhang. Urtima riksdag kan åtskiljas, när konungen så pröfvar nödigt eller, ifall den sammanträdt vid ofvan angifna utomordentliga tillfällen, så snart den fullgjort sitt åliggande, och skall alltid vara upplöst, innan tid för lagtima riksdagssammanträde infaller. I motsats därtill eger lagtima riksdag att vara samlad en viss, i grundlagen angifven tid (4 månader) och kan ej utan egen begäran dessförinnan upplösas af konungen, utan att han förordnar om nya val till båda kamrarna eller den ena af dem. I dessa fall skall riksdagen med bibehållande af sin egenskap af lagtima sammanträda å den tid inom tre månader, sedan den blef upplöst, som konungen bestämmer, och må den ej vidare af konungen upplösas, förrän 4 månader från det senare sammanträdets början förflutit. — Ordet lagtima nyttjas äfven om andra ordinarie sammanträden. Se A d e l s m ö t e, H ä r a d s r ä t t, K y r k o m ö t e 2 och L a n d s t i n g 1. H. L. R. (S. B.)

Lagting. 1. De församlingar, som i de gamla norska ”lagdömmena” utöfvade folkets rättigheter. De skulle hållas hvarje år och bestodo af ett visst antal *nevdarmænd* (nämndemän) från hvart fylke, hvilka på fylkets ting utsågos af konungens tjänstemän. Dem tillkom den högre domsrätten i civila mål, dock med viss pröfningsrätt för konungen, vidare att hylla ny konung (hvilket vanligen skedde på Frostatinget) och att godtaga nya lagar. Den kungliga tjänstemannaaristokratien (*lendermænd*, *lagmænd*) bestämde emellertid vanligen besluten, och efter Magnus Lagabötes tid (1263—80) tillegnade sig konungen alltmer lagstiftningsrätten. Bland nevdarmænden tillsattes, äfvenledes af de kunglige tjänstemännen, ett utskott, *lagrettan*, som enligt Magnus Lagabötes landslag skulle bestå af 36 personer. Inom detta utskott fördes de egentliga förhandlingarna, särskildt i rättegångsärenden, ehuru dess beslut skulle godkännas af samtliga nevdarmænden. Allteftersom lagtingen förlorade sin politiska betydelse, blefvo de blott domstolar, men deras dömande myndighet öfvergick faktiskt alltmer till den kungliga *lagmanden*, som enligt Magnus Lagabötes lag var tingets ordförande. Enligt samma lag fingo städerna Nidaros, Bergen, Oslo och Tönsberg egna lagting. I samma mån lagdömmenas antal sedermera ökades, växte också lagtingens antal. De afskaffades 1747 (jfr K o m m u n e r n a s h i s t o r i a, sp. 672, L a g d ö m m e, L a g m a n och L a g m a n d s r e t).

2. På Färöarna förr, till 1816, namn på en öfverrätt, men numera på det amtsråd, som upprättades 1852 och består af amtmannen, prosten samt 18, sedan 1906 20 folkvalda medlemmar. Valrätt till lagtinget tillkommer fullmyndiga män, som fyllt 25 år, utan att det kräfs skatt eller förmögenhet som villkor. Valet sker för 4 år medelst sluten omröstning och proportionellt. Hvartannat år skall halfva antalet platser besättas. Lagtinget har att förvalta öarnas ekonomiska angelägenheter, att afge yttrande om lagförslag, som angå öarna, och att själf framställa förslag i sådana frågor, som äro af vikt för öarna. Sedan 1866 väljer lagtinget därjämte Färöarnas landstingsman. Det är årligen samladt under sommarens lopp under en tid af 4—6 veckor.

3. Den ena afdelningen af norska stortinget. Se N o r g e (Statsförfattning). 1. S. B. 2. E. Ebg.

Lagtingsbok. Se A l l t i n g, sp. 650.

Lagtingsskrifvare. Se A l l t i n g, sp. 650.

Lagtolkning (lat. *interpretātio legum*), *jur.*, är den viktigaste formen af rättstolkning och har till föremål lagrätten och de af denna reglerade förhållandena; lagtolkningen afser att ur den gifna lagen fixera, hvilka faktiska förhållanden genom den blifvit regle-

rade och på hvad sätt dessa förhållanden böra anses bli genom lagens förverkligande rättsbestämda. Därigenom fastställes alltså, huru lagen skall riktigast förverkligas. Två teorier rörande tolkningsprinciperna stå här emot hvarandra. Enligt den subjektiva teorien, som mestadels kommer till uttryck i våra domarregler (jfr n:r 12, 18, 42), blir afgörande för riktigheten ”hvad hans uppsåt var, som lagen gjorde” eller lagstiftarens mening; enligt den objektiva teorien åter skall afgörande vikt läggas vid det härskande allmänna *rättsmedvetandet* och de ”skäl, som lagen hafver med sig” (domarregeln n:r 9, 13). Sanningen ligger dock midt emellan, så att ju yngre en lag är, desto mera måste den subjektiva teorien tillämpas, men ju äldre lagen blir, desto mera blir den objektiva teorien den rätta. I den mån den faktiskt förverkligade rätten beror af en i praxis stadgad tolkning, kan denna själf betecknas som interpretationsrätt, men måste väl skiljas från *sedvanerätten* och *rättspraxis*. Lagtolkningen föregås af kritik, nämligen dels textkritik, när ovisshet råder om lagtextens riktiga lydelse, dels formell kritik, som afser att fastställa, om en viss lag fortfarande gäller, dels slutligen sakkritik, som åsyftar att afskilja alla likgiltiga (*irrelevanta*) omständigheter i de fakta, som skola inordnas (*subsumeras*) under lagen. Lagtolkningen är med hänsyn till subjektet för verksamheten antingen *doktrinell*, då den sker utan samband med rättskipningen genom statliga organ, eller *usuell*, då den sker i samband härmed. Autentisk blir tolkningen, då den ges genom en formlig *lagförklaring* (se d. o.) af därtill behörig myndighet. Med hänsyn till resultatet kan skiljas mellan extensiv, restriktiv och deklarativ tolkning. *Deklarativ* tolkning betyder, att under lagen inordnas allt, som efter lagtextens lydelse enligt vanlig uppfattning omedelbart kan därunder inbegripas. Vid *restriktiv* och *extensiv* tolkning åter måste texten tillämpas på ett inskränkande, resp. utvidgande sätt, så att i ena fallet ingenting annat anses vara af lagen omfattadt än det, som ordalagen från strängt teknisk synpunkt alltid måste omfatta, men i det andra allt, som möjligen skulle kunna utan strid mot ordalagen, hvilken betydelse dessa än må ha, inläggas i texten; från den extensiva tolkningen bör väl skiljas analogien, som icke är tolkning, utan *rättskonstruktion*. När det i R. F. § 84 stadgas, att grundlagarna skola ”efter deras ordalydelse i hvarje särskildt fall tillämpas”, betyder detta icke, vare sig att de skola tolkas extensivt eller restriktivt eller än mindre efter bokstafven, utan endast att den ofvan antydda subjektiva teorien icke får läggas till grund och lagen alltså icke emot ordalydelsen tolkas på sätt man tror sig kunna visa ha varit af lagstiftaren åsyftadt. Huruvida tolkningen i visst fall bör vara extensiv, restriktiv eller deklarativ, beror af omständigheterna och rättsmedvetandets kraf; en undantagslag bör i regel alltid tolkas restriktivt, men i öfrigt kunna inga allmänna regler uppställas. Lagtolkningens medel äro formella och materiella; de förra afse själfva tillvägagångssättet och äro af dels logisk, dels grammatisk art; de materiella hjälpmedlen åter afse innehållet och äro af historisk, teknisk, filosofisk eller juridisk natur. Den *logiska* tolkningen innebär, att sammanhanget i och grunden till texten, *ratio legis*, under begagnande af logikens vanliga regler användas för att fixera textens verkliga innehåll; den *grammatiska* åter, att satsbyggnaden, ordalagen, språkbruket tagas till utgångspunkt under tillämpande af språkliga regler. *Bokstafstolkning* kallas härvid den tolkning, som anlitar uteslutande de grammatiska hjälpmedlen och afvisar de logiska; däremot behöfva ingalunda bokstafstolkning och restriktiv tolkning sammanfalla, utan tvärtom var t. ex. i den gamla romerska rätten bokstafstolkningen ett medel för synnerligt extensiv tolkning efter objektiv princip. All tolkning måste dock för att bli riktig använda ej mindre de logiska än de grammatiska hjälpmedlen. Rld.

La Guaira l. La Guayra [gω*a*′jra]. Se Guaira.

La Gueronnière [-geråNjär], Louis Étienne Arthur Dubreuil-Hélion, vicomte de L., fransk statsman och publicist, f. 1816, d. 1875, trädde, ehuru till börden legitimist, i nära förbindelse med Lamartine, hvilkens kabinettschef han blef 1848 och hvilkens tidningar ”Le Bien public” (s. å.) och ”Le Pays” (1850—51) han understödde med sina penningar och sin penna. Sedan blef han kort efter statsstrecket 2 dec. 1851 anhängare af Napoleon III, som 1853 upptog L. i conseil d'état och uppdrog åt honom ledningen af bokhandels- och pressärendena. 1861 öfvertog L. direktörskapet för tidningen ”La France” och gällde som den förnämste understödjaren af de halfliberala reformer, på hvilka kejsar Napoleon 1860 och 1867 inlät sig. L., som 1861 fått en plats i senaten, var 1868—70 fransk ambassadör i Bruxelles och 1870 i Konstantinopel. Vid andra kejsardömets fall s. å. tog han afsked från sin diplomatiska post och egnade sig sedan 1871 under brydsamma ekonomiska omständigheter ånyo åt journalistiken (i ”La Presse” och ”Le Salut”). Han författade bl. a. *Études et portraits politiques contemporains* (1856). A. B. B.*

Laguerre [-gär], Edmond Nicolas, fransk matematiker, f. 1834, d. 1886, artillerikapten och examinator vid École polytechnique i Paris, var en skarpsinnig och originell författare, som gjort värdefulla insatser på flera af matematikens områden, mest inom algebran och geometrien. Genom sina algebraiska undersökningar leddes L. till att uppställa det för de hela transcendenta funktionernas klassifikation ytterst viktiga begreppet rang, som varit af grundläggande betydelse för utvecklingen af dessa funktioners teori. L:s samlade arbeten ha utgifvits på franska vet. akad:s föranstaltande (2 bd, 1898—1905). I. F.

Laguna [-gōna], it. och sp. Se Laguner. — L. de Guija [gi′cha]. Se Guija. — L. de Maracaibo [-ka′jbå]. Se Maracaiboviken. — L. de Pampa Aullagas [aolja′gas]. Se Aullagas. — L. Paruma. Se Amucu.

Laguna [-gōna]. 1. Stad i brasilianska staten Santa Catharina på en landtunga, som skiljer Laguna de Camacho från hafvet, midtemot utloppet af Tubarão. Omkr. 9,000 inv. Utgångspunkt för en järnväg till stenkolsgrufvorna vid öfre Tubarão. — 2. (San Cristobal de la L.) Stad på ön Tenerife, bland Kanarieöarna, belägen 570 m. ö. h., på en af berg omsluten högslätt. 13,074 inv. (1900). Biskopssäte. J. F. N.

Lāgunda. 1. Härad i Uppsala län, ingår i Uppsala läns Mellersta domsaga och fögderi samt omfattar socknarna Långtora, Nysätra, Biskopskulla,

föslunda, Giresta, Fitja, Hjälsta, Holm, Kulla. 9,636 har. 4,188 inv. (1909). — 2. Kontrakt i ppsala stift, omfattar de fem pastoraten Biskopsulla och Fröslunda; Giresta och Gryta; Långtora ch Härkeberga; Hjälsta, Fitja, Holm och Kulla ifven kalladt Hjälstaholms pastorat); Nysätra och isterunda. 29,988 har. 5,954 inv. (1909).

Laguner (it. och sp. *laguna*, af lat. *lacūna*, förupning), *geol.*, de genom smala landremsor från afvet afstängda och vanligen grunda delar, hvilka els upptaga midten af sådana korallöar, som benämas ringref eller atoller, dels förekomma vid långrunda kuster eller utanför mynningen af floder, ex. Nilen, Po m. fl., hvarest deltabildning försigår eller har egt rum. Lagunerna vid Venezia äro ärldsbekanta (jfr Italien, sp. 1024); Frisches haff och Kurisches haff, i hvilka Weichsel och jemen utmynna, äro egentligen också att anse som aguner. — Sådana laguner, som utgöra delar af oddeltan, bli i tidernas längd fyllda af flodernas and och slam, och de öfvergå därför småningom ill ett lågt, flackt land, genomskuret af mångfaldigt örgrenade flodarmar. E. E.

Lagunvall, *geol.*, strandvall, som uppdämmer en agun (se d. o.). Lagunvallar äro vanliga t. ex. å Gottland, där särskildt delar af Ancylussjöns ch Litorinahafvets öfversta gränsvallar ofta uppämma mossar (”myrar”) med karaktären af f. d. agunsjöar. H. M—e.

Lagunöarna. Se Elliceöarna.

Lagurus L., *bot.*, växtsläkte bland gräsen med n art, *L. ovatus*, vild i Medelhafsområdet, som ofta odlas som prydnadsgräs i trädgårdarna; vippan är tätullig och liknar en harsvans. G. L—m.

Lagus. 1. Vilhelm Gabriel L. d. ä., finsk niversitetslärare, juridisk och historisk skriftställare, . 10 juli 1786 i Idensalmi i norra Savolaks, d. 18 ec. 1859 i Helsingfors, blef 1798 student vid Åbo niversitet, där han studerade under Porthans ledning, men fortsatte fr. o. m. 1802 sina studier vid Uppsala universitet. Han tog där filos. och juris andidatexamina 1811, promoverades till magister 1812 och blef s. å. juris licentiat (promoverad juris doktor 1818). 1813 förordnades han till adjunkt i kameral- och handelslagfarenhet vid Åbo universitet, där han blef professor 1823 i allmän lagfarenhet och 1852 i civil lagfarenhet och romersk rätt. Under L:s långa lärartid (han tog afsked 1858) hade de uppväxande ämbetsmannagenerationerna i Finland till väsentlig del hans undervisning att tacka för sin juridiska utbildning. Bland hans som akademiska disputationer utgifna juridiska afhandlingar må nämnas *De matrimoniis inter cognatos aut affines prohibitis* (1832), *Bidrag till revision af läran om prescription i brottmål* (1838) och *Anmärkningar till läran om bördsrätt* (1842). 1845—48 var han universitetets rektor och erhöll kanslirådstitel 1849. Medan L. med nit egnade sig åt professorsverksamheten, gick hans intresse som forskare och skriftställare alltmera i historisk och biografisk riktning. Han var på det området den siste representanten för Porthans skola med dess hängifna arbetsifver och dess förkärlek för detaljforskning. 1834 utkom första delen af L:s *Åbo hofrätts historia*, innehållande biografier öfver Åbo hofrätts personal. Om en mängd enskilda personers, släkters och familjers öden vinnas där tillförlitliga, på originalstudier grundade upplysningar. Andra delen, hvilken skulle behandla Åbo hofrätts rättshistoria, utkom icke, till följd af Åbo brand, som förstörde såväl hans samlade material som en stor del af hofrättsarkivet. Under de följande åren utgåfvos materialsamlingarna *Handlingar till upplysning i Finlands kyrkohistoria. Ny följd* (I—IV, 1836—39) samt *Handlingar och uppsatser rörande Finlands kyrkohistoria* (I—V, 1845—50). Bland hans smärre historiska afhandlingar må nämnas *Kritisk undersökning om riksmarsken Klas Flemings dödsdag* (1842), *Afhandling om Finlands titel af Storfurstendöme och hertig Johans finska förläningar* (1843) samt *Undersökning om Karelska lagsagans uppkomst* (1844), alla i Finska vetenskapssocietetens akter. 1853 utgaf han *Anteckningar rörande 1741 och 1742 års Finska krig, jemte Henr. Magnus von Buddenbrocks äreräddning*. L:s sista lefnadsår egnades åt utgifvandet af handskrifter till Jesper Mattsson Krus' förteckning öfver adelns gods i Finland år 1618, till hvilken handskrift han fogade omfattande genealogiska och biografiska anteckningar. Det vidlyftiga och rikhaltiga verket, som utkom under namn af *Undersökningar om finska adelns gods och ätter* (1857—60), var föremålet för den åldrige forskarens tankar och arbete intill dödsstunden. Efter hans död utgaf sonen J. J. V. Lagus en af L. utarbetad afh. *Om finska lagöfversättningar* (1863). L. hade sammanbragt en rik samling handlingar och urkunder, hvilken enligt hans förordnande öppnades femtio år efter hans död.

2. Jakob Johan Vilhelm L., den föregåendes son, finsk universitetslärare och skriftställare, f. 5 maj 1821 i Åbo, d. 3 april 1909 på Lillojamo i Lojo, blef student i Helsingfors 1839, filos. magister 1844, docent i grekiska 1846 och filos. doktor 1847. Han tillbragte åren 1850—54 på resor i södra Ryssland, Turkiet, Grekland, Italien och Österrike samt utnämndes 1857 till professor i orientaliska språk, men utbytte 1866 denna plats mot professuren i grekiska. 1878—84 var L. universitetsrektor. 1886 fick han afsked som emeritus. Han erhöll 1871 kanslirådstitel och 1883 statsrådstitel samt upphöjdes 1880 i adligt stånd. Hans första akademiska afh. rörde sig kring latinska och grekiska ämnen: *Plutarchus vitæ Ciceronis scriptor*, *Plutarchus Varronis studiosus*, *Plutarchus vitæ Catonis Censorii scriptor*, *Plutarchus Livii studiosus* och *Studia latina provincialium*. Historiska synpunkter voro bestämmande i dessa arbeten liksom i hans 1849 i disputationspartiklar utgifna, ofulländade afhandling *Den klassiska forntidens ställning till medeltiden*. 1853 publicerade han på ryska i Odessa en undersökning om Karl XII:s vistelse i södra Ryssland och på grekiska i Aten en afh. om södra Rysslands hellener. Hans värdefulla och omfattande *Lärokurs i arabiska språket* (1869—78) är det enda arbetet i sitt slag inom den svenska litteraturen. Den erfarenhet han vann som prefekt (1863—92) för universitetets mynt- och medaljsamling låg till grund för *Numismatiska anteckningar*, I, II (i Finska vet. soc:s ”Bidrag”, 1886, 1888, 1900). Senare var L:s litterära verksamhet hufvudsakligen riktad på ämnen från den fosterländska lärdomshistorien. På uppdrag af Finska vet. soc. tecknade han minnesrunor öfver F. V. Pipping, G. Rein, E. af Brunér, G. Geitlin och J. J. Nordström. *Strödda blad* (I—IV, 1877—79) innehåller bl. a. en skildring af orientalisten P. Forskåls lefnad. I

Erik Laxman, hans lefnad, resor, forskningar och brefvexling (1880), som utgör 34:e delen af Finska vet. soc:s ”Bidrag”, meddelas alla tillgängliga upplysningar om denne naturvetenskaplige forskares öden. 1884 utkom *Skalden Johan Henrik Kellgrens finska lefnadsminnen*, innehållande nya upplysningar om förhållandena vid Åbo universitet och i Stockholms litterära värld under slutet af 1700-talet. Af värde för forskarna är *Anonyme författare i äldre årgångar af Åbo tidningar* och *Författarne i Allmän litteraturtidning 1803* (i Finska vet. soc:s ”Bidrag”, 1871—75). I akademiska program behandlade L. ämnen från det finska universitetets historia. Under en lång följd af år egnade han sig åt att återuppräta Åbo universitets genom Åbo brand 1827 förstörda matrikel och framlade resultatet i *Åbo universitets studentmatrikel ånyo upprättad* (I, II, 1889—95, suppl. 1906; i ”Skrifter utg. af Sv. Litt. sällsk. i Finland”, XI), ett i biografiskt hänseende värderikt verk. 1904 offentliggjorde han ett memoarverk *Från pojkåren och gymnasiet*. Jfr en minnesteckning af C. Synnerberg i Svenska litt. sällsk:s i Finland ”Minnesskrift” 1910.

3. Robert Erik L., den föregåendes broder, juridisk skriftställare, f. 12 maj 1827 i Åbo, d. 25 febr. 1863 i Montpellier, blef student i Helsingfors 1845, filos. kandidat 1850 och filos. magister s. å. Därefter egnade han sig någon tid åt skolmannaverksamhet, men inträdde snart i juridiska fakulteten, blef juris kandidat 1855, juris licentiat 1859, docent i civillagfarenhet och romersk rätt 1860 samt juris doktor s. å. Jämte akademiska afhandlingar, bland hvilka må nämnas *Om oäkta barns rättsförhållande till familjen* (1858) och *Utkast till revision af läran om naturliga barns rätt från ståndpunkten af nu gällande lagar* (1859), utgaf han *Juridiska afhandlingar och uppsatser* (4 hftn, 1859—61) och *Juridiskt album* (4 hftn, 1861—62), innehållande flera värdefulla uppsatser, bl. a. *Om Gamla Finlands rättsliga förhållanden vid reunionen 1811*.

4. Vilhelm Gabriel L. d. y., den föregåendes broder, skolman och skriftställare, f. 7 april 1837, d. 8 juni 1896 på Hyvinge, blef student 1855, filos. kandidat 1858 och filos. magister och doktor 1860, efter det han publicerat en afhandling om *Gustaf III och hans tidehvarf, uppfattade af poesien*. Han utnämndes till kollega i historia vid Borgå högre elementarskola 1859 och till lektor i grekiska vid Viborgs gymnasium (senare lyceum) 1874 och tog afsked 1891. L:s litterära verksamhet började med publikationen af i romantisk ton hållna lyriska och episka sånger. *Smärre dikter* utkommo 1856. Den episk-romantiska berättelsen *Riddar Unos söner*, som erhöll Svenska akad:s andra pris, utkom 1864. *Baco* och *Romanser* (1865) afsluta denna period af L:s diktarskap. Sedermera egnade han sig åt dramatisk diktning. De historiska skådespelen *Klubbhöfdingen* och *Drottning Filippa* utkommo 1869 och 1875. Hans senare, i realistisk stil hållna skådespel: *En julafton i Tobolsk*, *I natten* och *Den nye adjunkten* ha visserligen blifvit uppförda på scenen, men icke publicerade. Äfven som prosaisk författare utvecklade L. betydande verksamhet. Hans föreläsningar öfver *Den finsk-svenska litteraturens utveckling* (2 hftn, 1866—67) meddela nya upplysningar om Finlands svenska litteratur från Åbo akademis grundläggning till Runebergs framträdande. Till samma område hör *Bidrag till kännedom af Finlands tillfällighetspoesi under Frihetstiden* (1867, i Finska vet. soc:s ”Bidrag”). I den svenska pressens i Finland arbete tog L. verksam del, hufvudsakligen som redaktör för den af honom uppsatta tidningen ”Östra Finland” (sedan 1875). Under sina sista år var han sysselsatt med forskning om Viborg och började utgifva *Ur Viborgs historia* (2 hftn, 1893—95).

5. Ernst Vilhelm L., son till L. 2, skolman, författare, f. 7 jan. 1859 i Helsingfors, student 1877, filos. mag. 1882, föreståndare för Privata svenska flickskolan i Helsingfors sedan 1892, har publicerat ett antal läroböcker för undervisning i svenska språket samt med ifver egnat sig åt att samla och utge den svenska allmogens i Finland sånger, sagor m. m. Han utgaf 1887 och 1893 del I och II af *Nyländska folkvisor* (samlingen ”Nyland” III, V). Som medlem af Svenska litt.-sällsk:s i Finland styrelse sedan 1891 öfvertog han ledningen af sällskapets folkloristiska arbete och föreslog 1908 utgifvandet af dess folkloristiska samlingar under namn af ”Finlands svenska folkdiktning”, hvilken eventuella seriepublikation ställdes under hans ledning. Bland hans publikationer i sällskapets skrifter märkas *Mikael Choræi Valda dikter med en lefnadsteckning* (1901) och samma skalds ”Bref, tal och andra skrifter” (1903). Han är grundläggare (1900) och föreståndare för sällskapets ”Runebergsbibliotek”. 1—5. M. G. S.

Lagutskottet är det femte af riksdagens ständiga utskott och har enligt R. O. § 42, sådan dess lydelse bestämdes 1909, att meddela utlåtanden och afgifva förslag med anledning af de, såsom icke tillhörande annat utskotts behandling, från kamrarna dit hänvisade frågorna om stiftande, ändring, förklaring eller upphäfvande af civil-, kriminal- och kyrkolag liksom ock af andra lagar och författningar, som stiftas af konung och riksdag gemensamt. Genom 1909 års formulering af nämnda § har lagutskottets befogenhet undergått åtskilliga förändringar. Å ena sidan har åtskilliga lagfrågors förberedande behandling, som förut helt eller delvis tillhört lagutskottet, förlagts till konstitutions-, banko- och jordbruksutskotten; å andra sidan har utskottets rätt att göra sådana ändringar och tillägg i till detsamma remitterade förslag, som ej innebära omläggning af dessas principer, uttryckligare än förut stadgats, och har till dess förmån afgjorts den omtvistade frågan, huruvida motioner, som begära förslag af K. M:t till lagar, som tillhöra lagutskottets handläggning, böra remitteras till detta eller tillfälligt utskott. Till lagutskottet kunna äfven hänvisas förslag om administrativa förordningar, som genom k. proposition enl. R. F. § 89 öfverlämnas till riksdagens handläggning. — Utom befattningen med lagfrågor har utskottet sig ålagdt att granska justitieombudsmannens afgifna redogörelse äfvensom hans ämbetsdiarier och registratur samt till riksdagen inkomma med utlåtande däröfver. (Se Justitieombudsman.) — Lagutskottet består af 16 ledamöter, 8 från hvardera kammaren. S. B.

Lagvadd sak, *jur.*, numera mindre brukligt uttryck för tvistemål, som genom lagligen erlagdt vad (se d. o.) från underrätt bragts under högre domstols pröfning. C. G. Bj.

Lagvis eld, *artill.*, kallas vid artilleriet sådan

rdgifning, vid hvilken hvarje pjäs inom ett batteri, . snart den blifvit riktad och laddad, afger ett, å eller flera skott i följd, d. v. s. batteriet i sin elhet afger ett, två eller flera *lag*, beroende på, uru många batterichefen i sitt kommando be- ämt. G. af Wdt.

Lagynus elongātus, *zool.* Se Infusions- j u r, sp. 612.

Laharpe [la-a′rp], Jean François de, ransk litteraturhistoriker, f. 1739 i Paris, d. där 803, upptogs af barmhärtighet som frielev i en kola, ty familjen, ehuru adlig, hade råkat i djupt armod. Han började tidigt skrifva lyriska dikter och tragedier, bland dem *Gustave Wasa*, samt sedermera dramer i den tidens något sentimentala maner. Som skald höjde han sig dock aldrig öfver medelmåttan, men blef snart ansedd och värderad som litteraturkritiker. Han var af ett häftigt och fordrande lynne samt i sina omdömen skarp och oförhållsam, så att han lätt skaffade sig fiender. Voltaire, som var hans gynnare, gaf honom en tid en gristad på Ferney. Återkommen till Paris, blef L. redaktör för tidningen "Le Mercure" och invaldes 1776 i Franska akad. I den fria akademien Lycée började han 1786 föreläsa öfver allmän, särskildt fransk, litteraturhistoria och fick många åhörare ur den fina världen i Paris. Denna genom flera år fortsatta kurs utgafs sedermera under titeln *Cours de littérature* (16 bd, 1799—1805; nyaste uppl. i 3 bd 1840), och det är detta verk, som han har att tacka för sitt anseende som Frankrikes första verkliga litteraturkritiker. Arbetet är ojämnt, men delar däraf ha ännu sitt värde. Revolutionen hälsade han till en början entusiastiskt, men råkade tidraga sig misstankar och sattes i fängelse, hvarefter han ändrade sinnesriktning samt blef ifrig katolik och reaktionär. Som kritiker anses han i synnerhet ha god blick för formens fel eller förtjänster. — Litt.: Sainte-Beuve, "Causeries du lundi", V. P. A. G.

Laharpe [la-a′rp], Frédéric César, schweizisk statsman, f. 1754 i kant. Pays de Vaud, d. 30 mars 1838, begaf sig efter att ha varit advokat några år på förslag af baron F. M. v. Grimm 1782 till Petersburg och blef där lärare för storfurstarna Alexander (sedermera kejsar Alexander I) och Konstantin. När verkningarna af franska revolutionen nådde Schweiz, återvände han hem och inlämnade 1790 en skrift till styrelsen i Bern, i hvilken han föreslog reformer och ständernas sammankallande. Till följd däraf förklarades han landsförvist från Schweiz, emedan hans skrifvelse framkallat oroligheter i det under kant. Bern lydande Pays de Vaud, måste fly 1796 till Paris och understöddes där af direktoriet. Därifrån utgaf han flera flygskrifter mot patricierna i Bern och förmådde franska regeringen (direktoriet) att inblanda sig i Schweiz' angelägenheter. Genom fransmännens ingripande skedde 1797 en omstörtning i Schweiz, som förvandlades till Helvetiska republiken (1798). L. inträdde i denna republiks regering och upprätthöll ihärdigt den franska revolutionens politiska grundsatser. I dec. 1799 sökte L. följa Bonapartes exempel och göra sig till ett slags förste konsul, men misslyckades och erhöll tillstånd att 1800 begifva sig till Paris. L. återvände 1816 till Schweiz och lefde där i många år i tillbakadragenhet. På Wien-kongressen försvarade han synnerligen verksamt kant. Pays de Vauds och Aargaus oberoende. Han författade bl. a. *Considérations sur le précis de la révolution du canton de Vaud* (1832). — 1844 restes öfver honom en minnesvård i hans födelseort Rolle. A. B. B.*

La Haye [la ä], fr. Se Haag.

Lahde, Gerhard Ludwig, tysk-dansk kopparstickare, f. 1765 i Bremen, d. 1833 i Köpenhamn, började som guldsmedslärling i Kiel och kom 1787 till Köpenhamn för att utbilda sig till konstnär. Under det han där genomgick akademien, skaffade han sig uppehälle som guldsmed och lärde sig kopparstickarkonsten hos Clemens. Han var en för sin tid duktig kopparstickare, bäst i porträttet. Därjämte skildrade han samtida märkliga tilldragelser, såsom Kristiansborgs slottsbrand 1794, slaget på Köpenhamns redd 1801 och Köpenhamns belägring och bombardemang 1807. Han utgaf äfven en serie porträtt af framstående män, läroböcker i teckning m. m. C. R. N.*

Lahidschān, stad i persiska prov. Gilan i Sefidruds delta. 12 km. från Kaspiska hafvet. Omkr. 5,000 inv. Silkesodling. J. F. N.

Lahire l. La Hire [la-īr], fransk härförare, hette eg. Étienne de Vignolles och föddes omkr. 1390 i Gascogne. Han var en af dauphins, sedermera konung Karl VII:s, yppersta krigare i kampen mot burgundiska partiet och engelsmännen. Vid Orleanska jungfruns uppträdande slöt han sig till henne, deltog i undsättningen af Orléans (1429) och ledsagade konung Karl VII till kröningen i Reims. Därefter utsträckte han sina förhärjande stråftåg ända till Rouen och gjorde 1431 ett försök att rädda den till bålet dömda Jeanne d'Arc, men blef själf tillfångatagen af engelsmännen. Sedan han undkommit dem, fortsatte han ihärdigt sina strider. På ett tåg mot Guienne tillsammans med konungen afled L. af sina sår i Montauban 1443. Han var en af de sista typerna för feodaltidens roflystna och grymma krigare. A. B. B.*

Lāhmann, Johann Heinrich, tysk läkare, f. 1860 i Bremen, d. 1905 i Friedrichstal vid Radeberg, studerade först till ingenjör, men egnade sig sedan åt medicinen och blef 1885 med. doktor i Heidelberg. Han var 1885 och 1886 praktiserande läkare i Stuttgart, 1887 öfverläkare vid Zimmermannska sjukhuset i Chemnitz och inrättade 1888 ett mycket besökt sanatorium, "Weisser hirsch", utanför Dresden. L. gjorde sig till målsman för ett

"naturenligt lefnadssätt" såväl i diet som i bad och kroppsrörelser. En af hans stora förtjänster är införandet af de s. k. Lahmannska underkläderna (se d. o.). Han utgaf flera populära vetenskapliga arbeten (åtskilliga öfv. till svenska). Ln.

Lahmannska underkläderna, ett af doktor Lahmann (se d. o.) infördt slag af underkläder. Villkoret för en rationell underklädnad är, att själfva väfnadens maskor äro så luckra, att de kunna rymma en tillräcklig mängd luft. Genom dennas förmåga att afpassa sig efter ytterluftens värmeförhållanden skyddas huden emot skarpa temperaturväxlingar. Ylledräkten, den s. k. *Jägerska* dräkten, svarar ej mot dessa betingelser, ty ylletråden krymper under tvättningen, och efter några tvättningar förloras väfnadens elasticitet, och dess förmåga att i maskorna innesluta luft blir mycket ringa. Ylletråden har hos somliga personer ett retande inflytande på huden. För att undvika dessa olägenheter lät Lahmann konstruera sin väfnad af den mjukaste, finaste egyptiska bomull. Den hopfiltas ej efter tvättning; den smyger sig mjukt efter kroppen och är mycket hållbar. Den äkta Lahmannska underklädnaden tillverkas endast af Heinzelmann i Reutlingen. En mängd efterapningar finnes (äfven i Sverige) i handeln af mer eller mindre värde; de ha alla det felet, att råvaran är af sämre kvalitet än den äkta Lahmannska. Hufvuddepån i Sverige för det Lahmannska fabrikatet finnes hos Berendt & C:o, Stockholm. Ln.

Lahmanns växtnärsaltextrakt. Se Hemliga medel.

Lähn, biflod fr. h. till Rhen, mellan Taunus i s. och Westerwald i n., upprinner i Rothaarbergen på 602 m. höjd ö. h., flyter i östlig, sydlig och sydvästlig riktning samt mynnar ut i Rhen vid Lahnstein. Längd 218 km. L. är segelbar från Giessen, 145 km. Dess delvis mycket trånga dal är rik på naturskönheter. (J. F. N.)

Laholm, stad i Hallands län, vid Lagaåns södra strand, 8 km. från åns utlopp i Laholmsbukten af Kattegatt. Staden har formen af en fyrkant med afrundade hörn och omslutes på två sidor af Lagan, som jämte de många trädgårdarna i staden förlänar denna ett täckt utseende trots de krokiga gatorna, oansenliga byggnaderna (nästan utan undantag uppförda af tegel, men i allmänhet blott en våning höga) och kala omgifningarna. Allmänna byggnader äro kyrkan (se fig. 2), uppförd i början af 1800-talet, utom tornet, som kvarstår från gamla kyrkan och är uppfördt i Kristian IV:s stil, det vid torget belägna rådhuset (fig. 3), hvilket nyligen ombyggts i en stil, som erinrar om uppländska herrgårdar, och folkskolehuset. Två stenbroar föra öfver ån, som där omsluter den s. k. Slottsholmen, med rester af den forna befästningen (se nedan). Söderut begränsas staden af en liten vacker park med ett nykterhetstivoli. Staden har eget elektricitetsverk, till hvilket fall i ån lämnar kraft, samt vattenledning. Stadens hela areal är 986 har, hvaraf stadsplanen upptager omkr. 19 har. Stadens jord är satt till 9 mtl. Sammanlagda taxeringsvärdet för fastigheter uppgick 1910 till 2,315,400 kr., hvaraf

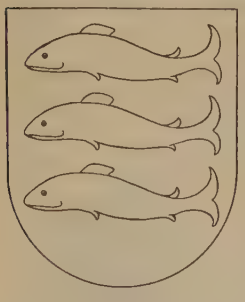

Fig. 1. Laholms vapen.

Fig. 2. Kyrkan i Laholm.

633,000 kr. för jordbruksfastighet. Den taxerade inkomsten af kapital och arbete belöpte sig till 661,846 kr. S. å. var folkmängden 1,932 och hade på de sista 20 åren ökats med 421,4 proc. Den var 834 pers. 1805, 1,102 år 1850 och 1,382 år 1870. Antalet handlande uppgick 1910 till 30 med en betjäning af 59 pers. och en uppskattad inkomst af

Fig. 3. Rådhuset i Laholm.

handelsrörelsen af 83,685 kr. Handelsrörelsen afser blott stadens och den kringliggande traktens behof. Någon storindustri finnes ej. Af mindre industriella anläggningar märkas tegelbruk, mekanisk reparationsverkstad, garfveri, snickeri m. m. Deras hela antal var 1909 10 med 75 arbetare och ett tillverkningsvärde af 164,177 kr. Förr sysselsatte sig befolkningen med tillverkning af vadmal och stickade yllevaror som husslöjd, en kvarlefva från en ännu äldre industri i tröjor och strumpor, som levererade bl. a. strumpor till armén i Pommerska kriget. "Hemslöjdsföreningen" förlägger och försäljer stickylle, hvilket som hemslöjd tillverkas i kringliggande socknar. Antalet handtverkare var 1910 61 med 47 arbetare och en för bevillning uppskattad inkomst

af 50,395 kr. Det betydande laxfisket i Lagan tillhör dels staten, dels enskilda personer. Genom åns uppgrundning har all egentlig sjöfart upphört. En motorbåt går sommartiden mellan L. och Mellby strand, där ett nytt hafsbad med den allra härligaste sandgrund uppväxt. Staden har 3-klassig samskola, sparbank (sedan 1857), afdelningskontor af A.-b. Göteborgs bank och A.-b. Ängelholms landtmannabank, sjukhus, stadsläkare och apotek. I staden utges tidningen ”Sydhalland” (3 ggr i veckan). Genom Västkustbanan står L. i förbindelse med det svenska järnvägsnätet. Stadens tillgångar uppgingo vid 1910 års slut till 358,802 kr. och skulder till 17,775 kr. Per bevillningskrona utdebiterades 3 kr. I kyrkligt hänseende bildar L. med landsförsamlingen ett regalt pastorat i Laholms kontrakt, Göteborgs stift. För val till Andra kammaren ingår L. i Hallands läns valkrets. — När staden (under medeltiden kallad *Lagaholm*) fått sina privilegier, känner man icke. De omtalas i en kungl. resolution af 4 dec. 1679 som i ”urminnes tid undfångna” och förnyades 14 jan. 1571. L. omtalas redan på 1200-talet som köpstad och var skyddad af ett på den nu s. k. Slottsholmen uppfördt slott, där 1316—18 riddaren Eskil Krake var höfding. 1278 slöts i L. fred mellan Magnus Ladulås och Erik Klipping, då Magnus som säkerhet för den skuld, i hvilken han stod till danske konungen för förut lämnad hjälp, öfverlät åt honom Lödöse slott med tillhörande område. Då firades ock där bröllop med Magnus’ son Birger och Eriks dotter Märta. Före 1399 innehades Laholms slott af Margaretas gunstling Abraham Brodersson och sedermera af Abrahams måg Peter Niklisson af Skedala till dennes död, 1421, hvarefter det lämnades till en tysk fogde, som af Engelbrekt förmåddes att utrymma detsamma 1436. Ur strategisk synpunkt var stadens läge af ganska stor betydelse, enär den genom slottet behärskade öfvergången öfver Lagan äfvensom de vägar, som därifrån leda dels söderut, till Skåne, dels mot n. ö. till Småland (”Lagastigen”). Också led staden svårt under de ständiga gränskrigen. Den uppbrändes 1507 af Åke Tott, 1534, under grefvefejden, af Jakob Bagge, 1565, under Nordiska sjuårskriget, af Klas Kristersson Horn. En eldsvåda lade 1636 staden i aska. Slottet nedbrann 1637, men återuppbyggdes af Kristian IV och belägrades af svenskarna under G. Horn 2—14 maj 1644, då kommendanten dagtingade, hvarefter slottet omgafs med en bastionerad femhörning med betäckt väg och ett par utanverk, enligt Örnehufwuds dessein. Ett par brohufvud utfördes 1652. Slottet kallades då *Lillienburg* efter riksrådet grefve A. Lillies grefskap Lillienborg, i hvilket Laholms kungsladugård ingick. I aug. 1657 belägrades L. förgäfves af danskarna. 1658 reparerades båda broskansarna och 1660—61 de öfriga verken. 1677 förskansade sig general Ulfsparre med en del rytteri vid L., men sedan fingo slott och befästningar, såsom ”mera skade- än gagneliga”, förfalla, och en mängd sten bortfördes. Ännu synas dock några lämningar af de gamla murarna. 1811 förstördes en stor del af staden genom vådeld. V. W. A. L. W:son M.

Laholmen, hög holme strax väster om Strömstad (se d. o.).

Laholms kontrakt, i Göteborgs stift, omfattar de elfva pastoraten Bredared; Enslöf; Snöstorp och Trönninge; Eldsberga och Tönnersjö; Laholms stads- och landsförsamlingar; Veinge och Tjärby; Knäred; Renneslöf och Ysby; Östra Karup och Skummeslöf; Hasslöf och Våxtorp; Hishult, hvars annex, Fagerhult, dock hör till Norra Åsbo kontrakt af Lunds stift. 1,581 kvkm. 33,784 inv. (1909).

Laholms landsförsamling, Hallands län, Höks härad. 7,580 har. 2,103 inv. (1909). Annex till Laholms stad, Göteborgs stift, Laholms kontrakt.

Lahontansjön [laåtä'-], *geol.* Se Bonnevillesjön.

Lahore, Lahor [lähå'ə]. 1. Division i kejsardömet Indien, prov. Punjab, längs högra stranden af Sutlej från Himalaya till Multan, har en areal af 44,429 kvkm. 5,598,463 inv. (1901). Det är en torr alluvialslätt, som nästan saknar träd och genomskäres af floderna Ravi och Sutlej, Bari-Doabkanalen samt den numera torra Bias’ flodbädd. Chenab flyter på nordvästra gränsen, mellan L. och Rawal Pindi. Folkspråket är punjabi; de högre klasserna tala urdu (hindustani). Divisionen omfattar distrikten L., Amritsar, Montgomery, Sialkot, Gujranwala och Gurdaspur. — 2. Distrikt i nämnda division, har en areal af 9,593 kvkm. 1,162,109 inv. (1901). — 3. Hufvudstad i ofvannämnda division och distrikt samt i hela det af engelsmännen 1849 eröfrade Punjab, ligger nära vänstra stranden af Ravi, omgifven af de härligaste trädgårdar och parker samt murar, hvilka, förr ända till 11 m. höga, 1852 nedbragtes till 4—6 m. höjd. Jämte förstäder och den i s. ö. liggande garnisonsorten Mian Mir 202,964 inv. (1901), hvaraf 5,558 kristna, 119,601 muhammedaner och 70,196 hinduer. Staden har trånga och smutsiga gator, men utmärker sig genom vacker byggnadsstil hos boningshusen (med platta tak) och har många praktbyggnader från förflutna tider, bl. a. den af Aurangzib 1673—80 byggda stora moskén Jama Maschid, det af Jahangir 1622—27 uppförda Khwabgah (”sofvande palatset”) samt Moti Maschid (”pärlmoskén”), som begagnats till skattkammare. Till de berömdaste anläggningarna hör Schah Jahans trädgård, kallad Shalamar (”glädjens boning”), som består af tre stora terrasser med tills. 450 springbrunnar. Omkr. 8 km. s. ö. från L. ligger Mian Mir, där trupperna (med undantag af en liten garnison i stadens citadell) äro förlagda och där ämbetslokalerna samt de flesta

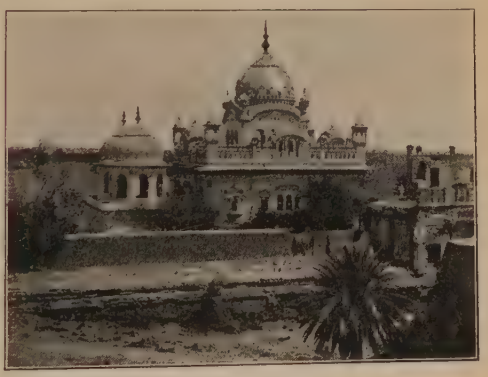

Sikhfursten Randjit Singhs mausolé i Lahore.

allmänna inrättningar äro belägna. Bland undervisningsanstalter märkas Punjab university (grundlagdt 1869), en medicinsk skola, en skola för konstslöjd, Oriental college samt flera skolor, som anlagts af missionssällskap. Som handels- och industristad är L. nu ej framstående, men fordom voro dess mattor, musliner och sidenväfnader mycket eftersökta. Den enda betydande industriprodukten f. n. är guld- och silfversnören. — L., som grundlades i 1:a årh. e. Kr., var till 1023 residens för inhemska hindufurstar, eröfrades s. å. af den ghasnavidiske härskaren i Afganistan Mahmud den store, hvarefter hans ättlingar tidtals residerade i L. till 1186, då ghuriden Schehab-eddin störtade Mahmuds dynasti i L. 1241 plundrades L. af mongolerna, eröfrades 1525 af Tamerlans ättling Babar och tillhörde sedan stormoguls rike samt täflade i prakt med rikets hufvudstad, Delhi. 1758 intogs L. af sikherna, som af religionshat förstörde många praktbyggnader från mogultiden, och var deras hufvudstad till 1846, då det eröfrades af engelsmännen, som 28 mars 1849 proklamerade L:s och Punjabs inkorporerande i det brittisk-indiska väldet. I april 1905 hemsöktes staden svårt af jordskalf. (J. F. N.)

Lahore [lähå′ə], Hardinge of. Se Hardinge.

Lahr [lär], stad i badensiska kretsen Offenburg, vid Schutter, en liten biflod till Rhen. 14,752 inv. (1905). En af Badens lifligaste fabriksstäder. (J. F. N.)

La′hti, fi., vik, bukt (tidigare *laksi*). Ordet är, dels ensamt för sig, dels som sammansättningsled, ett i Finland mycket allmänt ortnamn samt återges vanligast i svenskt tal och skrift uti förra fallet med *Lahtis* (förut *Lachtis*) och i det senare, såsom slutstafvelse, med *laks* (förut *lax*).

La′hti, stad i Tavastehus län, Finland, invid den liknämnda stationen på Petersburg—Riihimäki-järnbanan, i Nastola socken och nära Vesijärvi hamn och insjö, som står i segelbar förbindelse med Päijänne. 3,694 inv. (1908). Stadens fundationsbref är af 1 nov. 1905. Där drifves en betydande sågrörelse samt finnas f. ö. skeppsslip, mekanisk verkstad, tegelbruk, brännvinsbränneri och ölbryggeri. Finsk folkhögskola. Staden hör till Nastola imperiella pastorat. A. G. F.

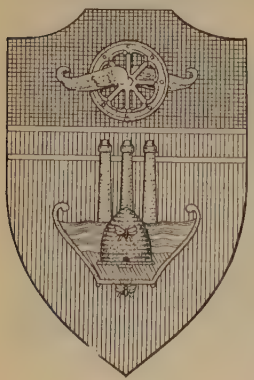

Lahtis vapen.

Lai [lä; troligen af kelt. *laid*, ljud, ton, sång] betecknar två olika arter af fornfransk diktning, *lais lyriques* och *lais narratifs*. Den förra utgöres af rent lyriska dikter af ursprungligen oregelbunden strofform, som står nära den provensalska *discorts*; innehållet utgöres vanligen af en hyllning till en kvinna, hvars skönhet och behag prisas (jfr Franska litteraturen, sp. 1193). Under 1400-talet kom namnet att beteckna en af den lyriska konstpoesiens mest invecklade arter. Långt intressantare är den senare arten, *lais narratifs*, hvilka utgöras af berättande dikter af begränsadt omfång, bestående af parvis rimmade, vanligen 8-stafviga verser. I motsats till fabliåernas komiska och realistiska framställning är innehållet i dessa lais sentimentalt och fantastiskt. Lais narratifs äro i korthet sagdt medeltidens fesagor. Uppslaget till dessa dikter anses kommet från den keltiska befolkningen i Bretagne, hvilken till sin luta besjöng liknande motiv, fast i en mera lyrisk form. Fransmännen behandlade emellertid i samma anda äfven andra än keltiska motiv, t. ex. antika, österländska och rent franska. Många forskare anse, att dessa lais legat till grund för Bretonska romanerna (se d. o.), hvilka skulle uppkommit därigenom, att flera dylika lais förbundits med hvarandra till en större dikt. På fornfranskt område finnes ett tjugutal dylika lais bevaradt (se Franska litteraturen, sp. 1196). Dessa dikter utmärka sig i allmänhet genom stor poetisk skönhet, voro mycket populära och öfversattes till andra språk; den mest betydande af dessa är den samling, som i midten af 1200-talet öfversattes till norska (*Strengleikar eða Liebabok*). Genom denna och liknande öfversättningar uppgå de till innehållet kända lais narratifs till ett fyrtiotal. — Litt.: F. Wolf, ”Ueber die lais, sequenze und leiche” (1841), G. Paris, ”Lais inédits” (i ”Romania”, 1879), K. Bartsch, ”Zwei provenzalische lais” (i ”Zeitschrift für romanische philologie”, 1877), K. Warnke, ”Die Lais de Marie de France” (1885), och A. Ahlström, ”Studier i den fornfranska laislitteraturen” (1892). J. M.

Situationsplan af Lahti. *1.* Järnvägsstation. — *2.* Vesijärvi station. — *3.* Niemi station. — *4.* Bränneri och såg. — *5.* Fellmans såg och cellolusafabrik. — *6.* Mekanisk verkstad. — *7.* Lahtis gård. — *8.* Elektricitetsverk. — *9.* Fattiggård. (Till art. Lahti, sp. 903.)

Lai′bach (it. *Lubiana*, slov. *Ljubljana*), hufvudstad i österrikiska kronlandet och hertigdömet Krain och 1816—49 i konungariket Illyrien, ligger vid

doden Laibach, 11 km. ofvanför dess förening med Save, samt vid järnvägen mellan Wien och Trieste. 36,547 inv. (1900), 83 proc. slovener, 15 proc. tyskar. L. består af den egentliga staden och 8 förstäder samt eger en katedral i italiensk stil jämte 10 andra kyrkor, det furstliga Auerspergska palatset, ett gammalt kastell på Schlossberg, hvilket till 1895 begagnades till fängelse, samt de vanliga byggnaderna i en provinshufvudstad och ett biskopssäte. I L. finnas 2 gymnasier, högre realskola, lärar- och lärarinneseminarium, teologisk läroanstalt, handelsskola, konstindustriskola, studiebibliotek (60,000 bd) och provinsmuseum (Rudolfinum). Folkspråket är slovenska, men de högre klasserna tala tyska eller italienska. Jämte vanliga stadsnäringar eger L. flera större industriella anläggningar, dels i staden själf, dels i närmaste omgifning. I den närliggande, till större delen utdikade Laibachmossen har man påträffat pålbyggnader. L. är medelpunkten för den nationella slovenska rörelsen, har en slovensk teater och flera sällskap för främjande af vetenskap och litteratur på slovenska. Stadsstyrelsen är helt slovensk. — L. uppges ha under Karl den stores tid blifvit uppbyggdt på samma plats, som förut intagits af det af Attila och senare åter af avarerna förstörda *Amona* l. *Æmona*. Omkr. 1200 kom det till hertigarna af Krain och vardt stad 1261. 1461 blef det biskopssäte. 17 mars 1797 och 3 juni 1809 intogs staden af fransmännen samt var från okt. 1809 till 1813 säte för franske generalguvernören öfver Illyriska provinserna. I jan.—maj 1821 hölls i L. en kongress, som besöktes af kejsarna i Österrike och Ryssland, konungen af Bägge Sicilierna, hertigen af Modena samt fullmäktige från Preussen, Frankrike, Storbritannien, Sardinien och de andra italienska staterna. Denna kongress hade till ändamål att genom gemensamma rådplägningar trygga Italiens lugn och återställa sakernas gamla ordning i Neapel och på Sicilien. Följden af de på kongressen fattade besluten, hvilka i folkrätten införde rättigheten till väpnad intervention i en af partier upprörd grannstats inre angelägenheter, var upphäfvandet af den liberala författningen i Neapel genom österrikiska trupper. L. hemsöktes svårt af jordskalf 14 april 1895 och 15 juli 1897. (J. F. N.)

Lāicus (pl. *lāici*), lat. (grek. *laiko's*, hörande till folket, af *lao's*, folk), som ej tillhör det andliga ståndet, lekman; olärd, oinvigd.

Laidaur (L a i t a u r e), fjällsjö i Lilla Luleälfs flodområde, 40 km. n. ö. om Kvikkjokk, 498 m. ö. h., ansedd för att vara en af Lapplands vackraste sjöar trots sitt lergrumliga vatten, som genom ett stort deltaområde ditföres af Rapaädno från fjälltrakterna v. om Sarjektjåkko. Sjön, på hvars västra och norra sida ligga fjällen Pårtevare, Kåttokaise, Pellorippe (af mer än 2,000 m. höjd) samt den egendomligt formade Nammats (ett kubiskt jätteblock, 826 m.), har aflopp till den från Sarjek kommande Smailaädno l. Blackälfven, som längre ned bildar det vackra 10 m. höga Passe kårtje (Heliga fallet), innan den faller ut i Skalkajaur. Wbg.

Laigle l. l'A i g l e [lägl], stad i franska dep. Orne (Normandie), vid Rille. 4,426 inv. (1901; som kommun 5,205 inv.). Klensmide.

Lāi'hela. 1. Socken af Korsholms härad och domsaga, Vasa län, Finland. Areal 801 kvkm. Befolkningen, finsk, 7,792 pers. (1908). Konsistoriellt pastorat af 1:a kl., Åbo ärkestift, Vasa öfre prosteri. Finsk folkhögskola. — 2. Friherreskap, som 22 dec. 1651 förlänades åt riksrådet och presidenten i Bergsamtet K. Bonde, omfattade L. socken, 114⁵/₆ mtl. Efter Bondes död erhöllo hans söner 20 maj 1652 till länets förbättring Malaks socken i Österbotten, 77⁷/₁₂ mtl. Vid samma tillfälle gjordes den ganska märkliga bestämmelsen, att L. socken skulle tillhöra den äldre brodern, Gustaf, och hans länsarfvingar samt Malaks den yngre, Krister, och hans arfsberättigade efterkommande. Båda socknarna skulle likväl tillhopa bilda ett län, och inkomsterna skulle därför delas lika mellan de båda länsinnehafvarna, så att den, som egde den mera inkomstbringande socknen, skulle till den andre afstå hälften af det belopp, hvarmed hans ränteuppbörd öfversteg dennes. Om den ena linjen utdoge, skulle den andra erhålla båda socknarna. Friherreskapet indrogs till kronan på grund af 1680 års riksdagsbeslut. 1. (A. G. F.) 2. G. F.*

Lainé [länē], J o s e p h H e n r i J o a c h i m, vicomte, fransk statsman, f. 1767 i Bordeaux, d. 1835, var vid revolutionens början (1789) advokat i sin födelsestad. Han valdes 1808 till medlem af Corps législatif, där han visade en på denna tid ovanlig självständighet. Fiende till despotismen, hyste han föga sympati för kejsardömet. 1813 råkade han i onåd hos Napoleon och måste draga sig tillbaka till Bordeaux. Han hälsade med glädje Bourbonernas återkomst, utnämndes då till prefekt i Bordeaux och var president för 1814 års deputeradekammare. Under de "hundra dagarna" tog han sin tillflykt till Holland. Efter sin återkomst blef han åter president för deputeradekammaren. 1816—18 var han inrikesminister och utnämndes 1823 till pär. Som deputerad, minister och pär försvarade han med vältalighet och talang parlamentarismens grundsatser och den moderata liberalismen. E. W.

Laïnez, J a c o b o, jesuitgeneral. Se L a y n e z.

Laing [lē'ŋ], skotsk släkt från Orkneyöarna. 1. M a l c o l m L., historiker, f. 1762, d. 1818, blef 1785 advokat i Edinburgh, men egnade sig snart förnämligast åt historiska studier. Hans *History of Scotland from the union of the crowns to the union of the kingdoms* (1800) är stilistiskt underhaltig, men vittnar om grundliga forskningar; i dess 2:a uppl. (4 bd, 1804) är intagen en vidlyftig utredning af Maria Stuarts förhållande till mordet på Darnley. L. var 1807—12 (liberal) underhusledamot för Orkneyöarna.

2. S a m u e l L., den föregående broder, skriftställare, f. 1780, d. 1868, deltog 1805—09 i kriget på Pyreneiska halfön, organiserade från 1818 sillfisket på Orkneyöarna och företog på 1830-talet långvariga resor i de nordiska länderna. Han har skildrat dem i *Journal of a residence in Norway during the years 1834, 1835 and 1836* (1836) och *A tour in Sweden in 1838* (1839). Det förstnämnda arbetet innehåller en panegyrik öfver de norske bönderna; i det senare uppträder L. häftigt mot den svensknorska unionen och det präst- och adelsvälde han ansåg råda i Sverige, hvars befolkning han betraktade som "den mest omoraliska i Europa". Skriften framkallade ett genmäle af svensk-norske ministern i London, M. Björnstjerna ("On the moral state and political union of Sweden and Norway", 1840), hvarpå L. skarpt replikerade i förordet till *Notes of*

a traveller (1842, en reseskildring från Preussen m. fl. länder). L. utgaf 1844 i 3 bd en öfv. af Heimskringla (reviderad uppl. af R. B. Anderson, 4 bd, 1889), som utgjorde det första försöket att på engelska tolka vikingatidens nordiska kultur och utgjorde hufvudkällan för Carlyles "Early kings of Norway".

3. Samuel L., den föregåendes son, skriftställare och järnvägsadministrator, f. 1812, d. 1897, var 1842—46 sekreterare för järnvägsdepartementet i Board of trade och inlade stora förtjänster om de engelska järnvägarnas utveckling både på denna post och sedermera som verkställande direktör för London, Brighton and South coast railway (1846—52 och 1867—94). L. satt i underhuset 1852—57, 1859, 1865—68 och 1872—85, tillhörde det liberala partiet och var juni 1859—april 1860 finanssekreterare vid skattkammaren i Palmerstons andra ministär samt därefter någon tid finansminister i Indien och medlem af vicekonungens råd. På ålderdomen gjorde han sig vida känd som författare till en rad lättlästa och mycket spridda populariserande sammanfattningar af Darwins, Huxleys och Spencers evolutionistiska åskådning: *Modern science and modern thought* (1885, reviderad uppl. af E. Clodd med L:s biografi, 1903; "Vår tids vetande och tänkande", med efterskrift af Viktor Rydberg, 1890), *Antiquity of man* (1891), *Human origins* (1892; rev. uppl. af E. Clodd, 1903) m. fl. 1—3. V. S—g.

Laing [lēŋ], Alexander Gordon, skotsk upptäcktsresande, f. 27 dec. 1793 i Edinburgh, tjänstgjorde som officer i engelska armén, särskildt i Västindien och Väst-Afrika, blef 1822 kapten, företog s. å. en expedition från Sierra Leone till floden Rokelles källor, bevistade 1823 års Ashantikrig och företog efter en kortare vistelse i England, på uppdrag af kolonialministern lord Bathurst, 1825 en expedition från Tripolis genom Sahara med Timbuktu och Nigers källor som mål. L. lämnade Tripolis 16 juli 1825 i sällskap med en arabisk scheik, Babani. Resan gick genom tuaregernas land; plundrad och illa sårad på vägen vid ett öfverfall af en tuaregstam, anlände L. först 18 aug. 1826 till Timbuktu och var den förste europé, som nådde denna stad. Efter något mer än en månads vistelse där under personlig lifsfara fortsatte L. resan, men mördades några dagar senare, troligen 26 sept. 1826, af araber i sitt tält på anstiftan af scheik Babani, som under hela resan varit i hemlig korrespondens med tripolitanska ämbetsmän om L:s förehafvanden. Sina tidigare västafrikanska resor hade L. skildrat i *Travels in Timmannee, Kooranko and Soolima, countries in Western Africa* (1825, tysk öfv. 1826). V. S—g.

Laing [lēŋ], David, skotsk bokkännare, f. 1793, d. 1878, var först bokhandlare och från 1837 bibliotekstjänsteman i Edinburgh och egde utomordentlig kännedom om Skottlands äldre litteratur och konst. L. besörjde utgifvandet af Dunbars, John Knox' och Baillies arbeten m. m. Efter L:s död skingrades på auktion hans ofantliga egna boksamling, hvarvid många sällsynta arbeten betingade oerhörda pris; sin manuskriptsamling hade han däremot skänkt till Edinburghs universitet. Se Stevenson, "Notices of D. L." (1878).

Laĭnio älf, biflod fr. vänster till Torne älf i Lule lappmark, Norrbottens län, bildas genom föreningen af två källfloder, Rostoeno från Rostojaur (681 m. ö. h.) samt Taavaeno från Kiepmajärvi (631 m. ö. h.) och några andra sjöar vid riksgränsen. Af dess tillflöden är det största Saankijoki från ett vattenrikt område på vattenskillnaden mellan L. och Muonio älfvars områden. Efter ett mot s. ö. riktadt lopp af 210 km. förenar sig älfven vid Palokorva på 187 m. höjd med Torne älf, sedan den några km. högre upp sändt en bifurkation till denna älf. Dess vattenområde beräknas till 6,300 kvkm., något större än Lagans. Vid älfven ligger ungefär under 68° n. br. Lannavaara barnhem, bekostadt af Lapska missionens vänner. På ömse sidor om gränsen mellan Jukkasjärvi och Pajala socknar bildar älfven två forsar, Tanikurkio öfre och omedelbart nedanför Tanikurkio nedre, den förra fallande 8 m. på 1,7 km., den senare 14 m. på 5,5 km. Wbg.

La'ios (grek. *Λάϊος*), sagokonung i det forngrekiska Tebe, son af Labdakos och fader till Oidipus (se d. o.).

Laird [lā'rd], den skotska formen för eng. *lord*, herre, godsegare, adelsman. Se Lord.

Lairesse [lärä'ss], Gerard de, holländsk målare, f. 11 sept. 1640 i Liège, d. 21 juli 1711 i Amsterdam, var lärjunge af sin fader, Renier L., samt af Bertholet Flémalle. Vid unga år reste L. till Holland, verkade i 's Hertogenbosch och Utrecht samt i Haag, där han 1684 nämnes som medlem af målargillet, men förnämligast i Amsterdam, där han utförde många taflor och etsningar. Han hade särskildt utbildat sig under inflytande af Nicolas Poussin; och oaktadt han öfvade alla arter af måleri, hade han dock en afgjord förkärlek för mytologiska och historiska ämnen med monumental arkitektur. 1690 blef han blind, och då han därför ej vidare kunde måla, företog han sig att hålla enskilda föredrag och samtal öfver konsten. Dessa föredrag samlades och utgåfvos af hans son i två verk: *Eerste grondlegging der teekenkunst* och *Het groot schilderboek*, hvilka allmänt värderades. L:s målningar träffas i de flesta museer. Nationalmuseum har två: "Akilles igenkänd i Lykomedes' hof" och "Akilles spelande lyra inför Patroklos". De beteckna, liksom hans målningar i allmänhet, det holländska måleriets begynnande förfall. C. R. N. (O. G—g.)

Laïs [lä]. Se Lai och Franska litteraturen, sp. 1196.

Lāis, fordom riddarslott i nordöstra Livland, kretsen Dorpat, nära estländska gränsen, intogs af svenskarna 1600 under Peder Stolpe och 1621, hvarefter detsamma underhölls, men 1634 ansågs det mindre viktigt och skulle raseras; 1644 bestämdes dock, att L. skulle konserveras, och först 1682 befalldes dess nedbrytande. I och omkring L. låg Karl XII med sin här i vinterkvarter dec. 1700—maj 1701. L. är nu Livlands största och vackraste ruin. L. W:son M.

Laïs, stad i Palestina. Se Dan.

Laïs (grek. *Λαΐς*), namn på två berömda forngrekiska hetärer (se d. o.). Den äldre lefde under peloponnesiska kriget (431—404 f. Kr.) i Korint och räknade bland sina många beundrare äfven filosofen Aristippos. Den yngre, född i Hykkara på Sicilien, kom vid sju års ålder till Korint, där målaren Apelles skall ha varit den förste, som fäste uppmärksamhet vid hennes gryende fägring. Hon följde sedermera en viss Hippolochos eller Hippostratos till Tessalien,

ör några kvinnor af afundsjuka slogo ihjäl henne i Afrodites tempel. Båda dessa hetärer voro ryktbara såväl för sin skönhet som för de oerhörda summor, hvilka de afpressade sina tillbedjare. A. M. A.

Läisjev, kretsstad i ryska guv. Kazan, vid Kama. 11,439 inv. (1897). Viktigt som transportplats för varor till Nizjnij-Novgorod gående sibiriska varorna.

Laisser aller [läsē allē], Laisser faire [fär] Laisser passer [passē], fr., låta gå, låta saken ha sin gång utan att göra någonting för att hålla densamma i en annan riktning. ”Laissez faire, laissez passer” var fysiokraternas (se d. o.) statsekonomiska grundsats. Jfr äfven Gournay.

Laisses [läs], fr. Se Franska litteraturen, sp. 1193 och 1194.

Laistrygöner (grek. *Λαιστρυγόνες*, lat. *Læstrygönes*), enl. Homeros ett jättelikt, människoätande nomadfolk, till hvars land Odysseus under sina irrfärder blef vinddrifven. Han förlorade där alla sina skepp, så när som på ett enda, och en stor del af sina följesmän, hvilka blefvo offer för laistrygonernas grymlupskhet. Skalden synes ha tänkt sig laistrygonernas land som beläget i den fjärran västern. Huruvida man i omnämnandet af de korta nätterna bör se någon anspelning på förhållandena i den höga norden, torde vara tvifvelaktigt. Af senare grekiska författare förlägges laistrygonernas hemvist till Sicilien i närheten af Leontinoi och af romarna till södra kuststräckan af Latium i närheten af Formiæ. A. M. A.

Lais älf, biflod fr. vänster till Vindelälfven i Lappland, upprinner i närheten af Nasafjället ur en sjö, Svangtjärn, som ligger på själfva riksgränsen, 860 m. ö. h., omges i sitt öfversta lopp af 1,300—1,500 m. höga fjäll samt genomlöper flera sjöar, af hvilka Stor-Laisan (424 m. ö. h.) är den sista och största. Efter utloppet ur denna sjö upptar den fr. h. biloden Dellikälfven och faller slutligen efter ett sydöstligt och sydligt lopp ut i Stor-Vindeln ej långt från Sorsele kyrka. 5 km. nedanför Adolfströms nedlagda hytta bildar älfven den i två afsatser delade Fjautoforsen (6,8 m.) och 5 km. längre ned Märkeforsen, 28,7 m.

Laitaure. Se Laidaur.

Lāi'tila, finsk socken. Se Letala.

Lāi'vanlinna, af Gustaf IV Adolf 1804 gifvet namn på Varkaus (se d. o.). L. W:son M.

Laja, biflod fr. h. till Biobio i Chile, har sin källa i sjön Laja, n. ö. om vulkanen Antuco, och bildar de öfver 30 m. höga Laja-fallen, ”Chiles Niagara”.

Lajarte [laʃa'rt], Théodore Édouard Dufaure de, fransk musiker, f. 1826 i Bordeaux, d. 1890 i Paris, från 1873 bibliotekarie vid Stora operans arkiv i Paris, komponerade komiska operor, marscher m. m., men blef mera känd som musikskriftställare. Viktigt är hans *Bibliothèque musicale du théâtre de l'Opéra* (1876—79), en kommenterad katalog öfver alla på Parisoperan uppförda stycken. Han utgaf ”Airs à danser, de Lulli à Méhul” och i klaverutdrag ”Chefs-d'oeuvre classiques de l'opéra français” samt skref *Traité de composition musicale* (jämte Bisson; 1881), *Petite encyclopédie musicale* (2 bd, 1881—83) m. m. A. L.*

Lajeunesse [laʃönä's], M. L. C. E. Se Albani.

La Jonquière [ʃåkiär], Jacques de Taffanel, markis, fransk sjömilitär, f. 1680, d. 1753, tjänstgjorde öfver ett halft århundrade, deltog under Duguay Trouin i Rio de Janeiros belägring 1711 och var 1744 amiral Courts flaggkapten i sjöslaget vid Toulon. I sjöslaget vid Finisterre 1747 underhöll han med endast 6 linjeskepp en hårdnackad strid mot 17 engelska skepp under amiralerna Anson och Warren och väckte genom sin lysande tapperhet motståndarnas beundran. Vid sin död var han ”lieutenant général des armés navales de France” och generalguvernör i Canada. H. W—l.

Lak, Lack, Lakh (eng. *lac*), indisk beteckning för talet 100,000, således 1 lak rupier = 100,000 rupier.

Lak. 1. Folkstam. Se Lesger. — 2. Språk. Se Kaukasiska språk, sp. 1323.

Lakanal, Joseph, fransk lärd och politiker, f. 1762 i Serres (dep. Ariège), d. 1845 i Paris, var vid revolutionens utbrott präst och lärare i filosofi i Moulins, satt 1792—95 som medlem i Nationalkonventet och verkade där som ordf. i allmänna undervisningsutskottet högst förtjänstfullt i bildningens intresse. Det är till stor del honom Frankrike har att tacka för bevarande af Jardin du roi och dess förvandling till ett Muséum d'histoire naturelle (se Jardin des plantes), för inrättandet af normalskolorna och Institutet. L. var 1795—99 led. af de Femhundrades råd, var därefter lärare och en tid under kejsardömet generalinspektör öfver mått och vikt, men måste efter restaurationen som ”kungamördare” emigrera till Amerika, där han blef president för universitetet i New Orleans. 1833 återvände han till Frankrike. (V. S—g.)

Lakarpit, *petrogr.*, en dioritliknande bergart, väsentligen bestående af ett egendomligt natronrikt hornblände, albit, mikroklin och rosenbuschit, understundom äfven af egirin, nefelin och pektolit. Bergarten är hittills känd endast från ett litet område söder om *Lakarps* gård i Ödeshögs socken, Östergötlands län, efter hvilken den erhållit sitt namn. A. G—n.

Lake, *Lota vulgaris* Cuv., *zool.*, en till torskfamiljen hörande art, närbesläktad med långan, är den enda sötvattensarten af torskfamiljen samt förekommer i hela norra och mellersta Europa till norra Italien samt i Nord-Amerika och norra Asien. I Skandinavien förekommer laken ganska allmänt ända upp i Finnmarken i såväl insjöar som älfvar. Det är en glupsk roffisk, som städse uppehåller sig nära bottnen och ofta på djupt vatten. Vid leken, som försiggår från midten af dec. till början af febr., växlande efter olika förhållanden, söker laken gärna grus- och sandbotten, ofta grundbankar eller s. k. ”lakåsar”, stundom ute på tämligen djupt vatten. Laken har liten, men mycket talrik rom, uppskattad till mera än en million romkorn hos en medelstor

hona. Laken är ganska seglifvad. Från sin nära släkting i saltsjön, långan, skiljes den bl. a. genom saknaden af större tänder. Tänderna äro nämligen samtliga små och tättsittande såväl i käkarna som i gommen. Kroppsformen är långsträckt, hufvudet platt. Färgen är ofvan marmorerad af svart, gult och grönt, med enstaka, större, mörka fläckar, undertill ljusare, hvitaktig. Längden är 30—60 cm. och däröfver. Vikten uppges kunna uppgå till 10 kg. och däröfver; i allmänhet går den ej öfver 2—3 kg. Laken räknas till våra läckraste insjöfiskar. R. L.*

Lake [lēi′k], eng. (af lat. *lacus*), sjö. — L. Apopka [əpä′pkə]. Se Florida, sp. 630. — L. Bonneville [bå′nvil]. Se Bonneville-sjön. — L. Eyre. [äi′ə]. Se Eyre. — L. George [dj̊å′dj̊]. Se Florida, sp. 630. — L. Lahontan [laåtä′]. Se Bonneville-sjön. — L. of woods [əv ωu′dš], ”skogssjön”, stor oregelbunden insjö i Nord-Amerika på gränsen mellan Minnesota, Manitoba och Ontario. Omkr. 4,000 kvkm. Största tillflödet är Rainy river, dess aflopp är Winnipeg. — L. superior. Se Lake superior.

Lake [lēi′k], Gerard, viscount L., brittisk härförare, f. 27 juli 1744, d. 20 febr. 1808, härstammade från Jakob I:s statssekreterare (1616—19) sir Thomas L. (f. omkr. 1567, d. 1630), deltog som öfverstelöjtnant i kriget i Nord-Amerika under lord Cornwallis, hvarvid han 1781 tillfångatogs af amerikanerna vid Yorktown, och som generalmajor i kriget mot Frankrike 1793. L. blef 1798 högste befälhafvare på Irland, slog där de upproriske vid Vinegar hill i grefsk. Wexford (12 juni s. å.) och stred sedan som underbefälhafvare under lord Cornwallis mot den franska invasionshären, hvars befälhafvare, general Humbert, kapitulerade för L. vid Ballinamuck (8 sept. s. å.). 1801 sändes L. till Indien och tog där synnerligen verksam del i kriget mot maratterna (från aug. 1803). Han intog (4 sept.) maharajans af Gwalior fasta stödjepunkt Alyghur och intågade 11 sept. i Delhi, där ”stora Mogul”, schah Alam, hälsade honom som befriare från maratternas öfvervälde. Dessa L:s segrar ökade det brittiska väldet i Indien med området mellan Ganges och Jumna, som maharajan af Gwalior förut slagit under sig. Vid generalguvernören lord Wellesleys sida stred L. därpå mot maratterna vid Assaye (28 sept.), intog efter 8 dagars belägring Agra (17 okt.) och förberedde genom sin vackra seger vid Leswarree (1 nov.) lord Wellesleys hela kriget afgörande seger vid Argaum (29 nov.). L., som 1802 utnämnts till general, hedrades nu af parlamentet med en tacksägelseresolution och upphöjdes 1804 till peer (baron L. of Delhi and Leswarree). S. å. deltog han i Wellesleys fälttåg mot Holkar af Indore och slöt detta i dec. 1805 genom en fördelaktig fred; på t. f. generalguvernören sir G. Barlows befallning återlämnades dock kort därpå de af L. gjorda eröfringarna. Han blef 1806 högste befälhafvare öfver de engelska trupperna i Indien, återvände hem 1807 och upphöjdes s. å. till viscount. L. var en af de mest framstående härförare England egt i Indien och ingaf genom sitt orubbliga lugn äfven i de farligaste lägen soldaterna obegränsadt förtroende. Jfr Malleson, ”Decisive battles of India” (1883). V. S—g.

Lakeba-öarna. Se Fidji-öarna, sp. 164.

Lake Charles [lēi′k tj̊ä′lš], stad i nordamerikanska staten Louisiana, vid floden Calcasieu, som några km. nedanför faller ut i strandsjön Calcasieu. 6,680 inv. (1900). Sågverk och riskvarnar. J. F. N.

Lakedäi′mon, grek. Se Lakonien och Sparta.

Lakediverna. Se Lakkadiverna.

Lakegods, en gemensam benämning för all rå, nedsaltad föda, som förvaras under saltlake i slutna eller öppna kärl. L. H.*

Lake′j (fr. *laquais*), livréklädd betjänt.

Lake-poets [lēi′k päu′its], benämning på de engelske skalder, hvilka räknas till *the lake-school* (”sjöskolan”), ett namn, som uppfanns af ”Edinburgh review”. Jfr Engelska litteraturen, sp. 565.

Lake-school [lēi′k skō′l], ”sjöskolan”, engelsk skaldegrupp. Se Engelska litteraturen, sp. 565, och Lake-poets.

Lake superior [lēi′k sjōpiə′riə] l. Öfre sjön, den västligaste och högst belägna af de fem Kanadiska sjöarna i Nord-Amerika, den största sötvattenssjö på jorden, ligger mellan Canada samt unionsstaterna Minnesota, Wisconsin och Michigan. Sjön har en areal af omkr. 81,400 kvkm. (15 gånger större än Vänern), längden i ö. och v. utgör nära 625 km., största bredden 260 km., största djupet 308 m. i den djupare östra delen, 270 m. i den västra, höjden öfver hafvet omkr. 183 m. Större delen af vattenytan tillhör Förenta staterna, men nära $^2/_3$ af nederbördsområdet (124,500 kvkm.) tillhöra Canada. Med Huron, som ligger 6 m. lägre, står L. i förbindelse medelst S:t Mary's river. Emedan flera forsar, Saults de S:te Marie, hämma segelfarten på en sträcka af 3 km., har Förenta staternas regering anlagt sidokanaler, så att L. nu är ända från hafvet tillgänglig för fartyg. L. ligger nära vattenskillnaden mellan Hudsons vik och Mississippi samt mottar inga större tillflöden, men väl hundratals mindre åar. Störst äro S:t Louis river i västligaste viken och Nipigon river på norra sidan, från Nipigonsjön. Nämnda S:t Louis är skild från Mississippi genom en mycket låg och smal vattendelare, och Hudsons viks vattenområde närmar sig medelst Albany river L. på 6,5 km. afstånd. Kusterna äro, i synnerhet i n., rika på fjordar och vikar, klippiga, branta, på flera ställen ända till 400 m. höga. Af vikarna äro Duluthviken (Fond du Lac) och Keweenaw bay, ö. om Keweenaw-halfön, de viktigaste; de märkligaste öarna äro Apostle islands utanför Bayfield-halfön, Isle royale i nordvästra och Michipicoten i nordöstra delen af sjön. Vikarna med framför liggande öar erbjuda fartygen skydd under de häftiga stormar, som upprära sjöns klara och ovanligt kalla vatten. Af synnerlig vikt äro stenkols- och malmtillgångarna vid sjön, särskildt dess outtömliga kopparmalmlager, hvilka göra södra stranden af L. till ett af de rikaste koppardistrikt på jorden. Sjön upptäcktes 1641 af de franske missionärerna Raymbault och Jogues. Den första stadigvarande missionsstationen anlades 1668 vid Saults de S:te Marie, där 1671 en stor församling af missionärer och franska ämbetsmän från Canada tog sjön och dess omgifning formligen i besittning för Frankrike. Förekomsten af koppar var redan 1659 bekant för jesuiterna, men först 1845 kom bergverksdriften regelbundet i gång, hvarefter trakterna kring sjön började bebyggas och blefvo närmare kända. (J. F. N.)

Lakh. Se Lak.

Lakhimpur [läkimpō'ə], hufvudstad i Kheri (se d. o.).

Lakhnaoti, stad. Se Gauḍa 2.

La'khnau, division; distrikt och stad i Indien. Se Lucknow.

Laki'nion. Se Lacinium.

Lakis. Se Lachisch.

Lakkadiverna (af sankr. *lakša dwipa,* "de hundra tusen öarna", en benämning, som befolkningen på Malabarkustens östligaste del ger denna ögrupp och dess fortsättning mot s., Maldiverna; invånarna själfva kalla dem rätt och slätt *Divi,* "öarna", l. *Amendivi,* efter hufvudön), en grupp af korallref och öar i Indiska oceanen, 300 km. v. om Malabarkusten af Indien, mellan 10° och 14° n. br. Ögruppen består af ett hundratal särskilda ref, men endast 13 öar, af hvilka endast äro bebodda (10,274 pers. 1901). Invånarna äro till k. *moplaer,* d. v. s. muhammedaner af blandad hinduisk och arabisk härkomst. Öarnas areal beräknas till något öfver 200 kvkm., utom den isolerade ön Kollen Minikoi, som ligger mellan L. och Maldiverna och i fysiskt hänseende tillhör ingendera gruppen och hvars befolkning (omkr. 3,000 pers.) i språkligt hänseende tillhör båda. Öarna äro mycket låga och frambringa något säd, bananer och grönsaker, men företrädesvis kokospalmer. Tåg i kokosnötens fibrer, s. k. coir, äro öarnas väsentligaste exportartikel. De fyra nordligare öarna höra till distriktet South-Kanara, de öfriga till distriktet Malabar. L. upptäcktes af Vasco da Gama 1499 och stodo intill 1877 under egna höfdingar, men lydda nu under guvernören i Madras. Litt.: S. Gardiner, "Fauna and geography of the Maldive and Laccadive archipelagoes" (3 bd, 1901—04). (J. F. N.)

Lakka's, *kem.,* kallades af den franske fysiologiske kemisten Bertrand ett ämne, som förekommer i mjölksaften af lackträdet (*Rhus vernicifera*) och andra Rhus-arter, ur hvilken det i orent tillstånd man utvinnas som ett hvitt pulver. I Japan användes lackträdets mjölksaft för lackering; i fuktig luft bildar nämligen denna saft under inverkan af de små mängder lakkas, som förekomma däri, till ett djupt svart och glänsande öfverdrag. Denna förmåga beror därpå, att lakkasen påskyndar oxidationen af de i mjölksaften befintliga fenolerna, i synnerhet af en polyfenol, *lakkol,* hvarvid svarta substanser uppstå. Genom upphettning förstöres lakkasens förmåga att påskynda oxidationer, och man känner därför Rhus-lakkasen vara ett enzym. Vid ofvannämnda oxidation medverka små mängder i mjölksaften förekommande mangansalter. Man har äfven kallat beståndsdelar i andra växter, t. ex. i *Medicago sativa,* hvilka med tillhjälp af mangansalter påskynda fenolers oxidation, för lakkaser; dessa senare ämnen ha visat sig vara kalciumsalter af organiska oxisyror. H. E.

Lakkediviska kallas den form af dravidiskt språk, malalagalam, som talas på ögruppen Lakkadiverna (sanskr. *lakša dwipa,* "de hundra tusen öarna"), utom Minikoi, där äfven maldiviska talas. Hvad som gör dessa ödialekter intressanta för språkvetenskapen är den mängd af lånord från sanskrit-, resp. prakritdialekter, som uppträda i en ålderdomlig gestalt och ge vissa ingervisningar om tiden för öarnas befolkande samt ifrån detta utgått (jfr Maldiviska). K. F. J.

Lakköl. Se Lakkas.

Lakkolit (af grek. *la'kkos,* fördjupning, cistern, och *li'thos,* sten), *geol.* En eruptivbergart säges bilda en lakkolit eller ha lakkolitiskt uppträdande, när den i smältflytande tillstånd, utan att nå fram till jordytan, i större mängd inpressats i jordskorpan mellan äldre fasta bergarter, hvilka den åtskilt och uppdrifvit, så att de bilda ett hvalfformigt tak öfver den stelnade eruptivmassan (se fig.). Lakkoliter beskrefvos och namngåfvos först af G. K. Gilbert från Henry mountains i Utah samt ha sedermera befunnits utgöra en rätt vanlig form för på djupet stelnade eruptivmassors uppträdande inom jordskorpan. — Andra former för dylika bergarters uppträdande äro *batoliter, stockar* och *gångar.* Å. G—n.

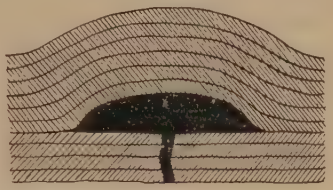

La'kmon l. La'kmos (grek. *Λάκμων* l. *Λάκμος,* nu *Mezovon*), bergknut inom norra delen af Pindoskedjan (se Pindos). A. M. A.

Lakmos. Se Lakmon.

Lakolk, hafsbad på nordfrisiska ön Röm (se d. o.).

Lakönien (grek. *Λακωνική,* äfven *Λακεδαίμων;* lat. *Lacōnica, Lacōnia* l. *Lacedæmon*), nu, likasom fordom, det sydöstligaste landskapet i Syd-Grekland (Peloponnesos). L. begränsas i n. af Arkadien, i ö. af Argolis och Argoliska viken (nu Nauplia-viken), i v. af Messenien och Messeniska viken. Landskapets östra och västra delar fyllas af två väldiga bergskedjor, Parnon och Taygeton l. Taygetos (nu Pentedaktylon), hvilka mot s. utlöpa i två ansenliga halföar, slutande med Greklands båda sydligaste uddar, Maleia (nu Kap Maleas) och Tainaron (nu Kap Matapan). Mellan dessa båda uddar ligger den rymliga Lakoniska hafsviken (nu vanligen kallad Marathonisiviken). Landets mellersta del är en vidsträckt slätt, hvilken i sydöstlig riktning genomströmmas af den på arkadiska gränsbergen upprinnande och i Lakoniska viken utfallande hufvudfloden Eurotas (nu Iri) och bildar bottnen af en bergomsluten kitteldal. De båda bergskedjornas utlöpare tränga sig nämligen både i n. och i s. så tätt tillsammans, att endast smala pass utmed floden lämna tillträde. Nedanför de södra passen vidgar sig floddalen ånyo till den sumpiga strandslätten vid Helos. — L. är ett af naturen rikt utrustadt land. Den väl vattnade, mot s. sluttande Eurotasdalen frambringar i riklig mängd såväl säd som drufvor och andra ädla sydfrukter. Bergstrakterna erbjuda dels saftiga betesmarker, dels vidsträckta skogar med ymnig tillgång på villebråd. Af värderika mineral finnas dels vackra marmorarter, dels järn, för hvars bearbetning L:s forntida inbyggare åtnjöto stort anseende. I Lakoniska viken idkades ett indräktigt fiske af dyrbara purpursnäckor. Till följd af de våldsamma jordbäfningar, som till en del ännu under historisk tid hemsökt landet, ha bergmassorna en starkt splittrad formbildning, med djupa, gapande

afgrunder. — Som landets äldsta inbyggare nämnas kynurier och leleger, till hvilka sedan sällade sig akéer, den härskande stammen under den homeriska tiden, och slutligen dorer (se d. o.), hvilka gjorde de äldre invånarna dels till trälar (heloter), dels till skattskyldiga undersåtar (perioiker). Det på högra Eurotasstranden belägna doriska Sparta (nu *Sparte*), stundom äfven kalladt Lakedaimon, blef hufvudstaden för hela landet, hvars öfriga städer förlorade all politisk självständighet. Bland dessa äro att nämna det starkt befästa Sellasia i landets norra del, där vägarna från Arkadien och Argolis löpa tillsamman, det likaledes strategiskt viktiga Therapne n. ö. om Sparta, på ett utsprång af Parnon, det urgamla, genom sitt Apollontempel frejdade Amyklai, vid pass 5 km. s. om Sparta, samt Gytheion, L:s vid Lakoniska viken belägna hamnstad. Efter Greklands underkufvande af romarna frigjordes L:s öfriga städer från beroendet af Sparta och sammanslöto sig för en tid under romersk öfverhöghet till ett förbund under namn af *eleutherolakones* (”fria lakoner”). Under följande tidehvarf delade L. det öfriga Peloponnesos' öden under bysantinskt, frankiskt och slutligen turkiskt välde. I det nuv. konungariket Grekland bildar L. två nomoi (län): *Lakonika* (1,287 kvkm., 61,522 inv., 1907) och *Lakedaimon* (3,164 kvkm., 87,106 inv., 1907), med hufvudstaden Sparte. A. M. A.

Lakönisk, kort och kärnfull (om uttryckssätt). Se Lakonism.

Lakoniska viken, fordom namn på Marathonisiviken.

Lakoni'sm (grek. *lakonismo's*) betecknar som grammatisk term egendomligheten hos den i Lakonien talade dialekten. Men då forntidens spartaner, den härskande klassen i Lakonien, lade stor vikt vid ett kort och kärnfullt sätt att uttrycka sig och voro ryktbara för sin färdighet däri, brukar man äfven som lakonism eller lakoniskt beteckna hvarje så beskaffadt uttryck, utan afseende på det språkliga idiomet. — I det forna Aten förstod man med lakonism det tidtals som modesak bedrifna härmandet af spartansk klädedräkt och spartanska lefnadsvanor samt det därmed icke sällan förenade sträfvandet att i det aristokratiska partiets intresse främja den spartanska politikens inflytande på Atens statslif. Endast i sistnämnda betydelse förekommer ordet hos grekernas klassiska författare. A. M. A.

Lakrits. Se Lakritsrot.

Lakritsextrakt. Se Lakritsrot.

Lakritspasta, *Pasta Glycyrrhizæ* Pharmacopæa Suecica, Ed. VII, *farm.*, *med.*, bereddes på det sätt, att 2 delar sönderskuren lakritsrot under en natt utdrogos med 50 delar kallt vatten, hvarefter vätskan silades och till densamma sattes socker och gummi arabicum, 15 delar af hvartdera, hvarefter den fick stå på ett svalt ställe under ett dygn. Det klara afhälldes sedan och afdunstades i vattenbad, utan omröring, tills en droppe stelnade på en kall skifva. Därefter göts massan, med vissa försiktighetsmått, i blecklådor, besmorda med kakaofett, och torkades vid måttlig värme. Sådan lakritspasta, som är seg och böjlig med brunaktig färg, bar det populära namnet käringskinn och begagnades af allmänheten som ett medel att lindra retningen i svalget och luftstrupen under katarrer i dessa organ. Medlet är nu uteslutet ur Svenska farmakopén. Jfr Jungfruskinn. O. T. S. (C. G. S.)

Lakritsrot, *Radix Glycyrrhizæ*, *farm.*, erhålles hufvudsakligen af två arter af släktet *Glycyrrhiza* (fam. *Leguminosæ*, afd. *Papilionatæ*): *G. glabra* L., nästan glatt, inhemsk i Medelhafsområdet, sydöstra Europa och främre Asien samt odlad i Syd-Europa och Tyskland, och *G. echinata* L., som har stjälken mer eller mindre grof beströdd med körtlar eller luden. Denna art växer i östra Medelhafsområdet, Syd-Ryssland och främre Asien. Lakritsväxten har långa, fingertjocka, mångåriga rötter och vidt krypande utlöpare. Från rothufvudet uppväxa enåriga, örtartade stjälkar, som uppbära parbladiga blad och violetta blommor i upprätta klasar. Redan de gamle grekerna och romarna kände lakritsroten. Grekerna kallade den *glyky'rrhiza* (af *glyky's*, söt, och *rhiza*, rot); af detta namn bildades lat. *liquiri'tia*, hvilket sedan gaf upphof till ty. *lakri'tze* och sv. *lakrits*. Lakritsrotens odling i Europa går tillbaka till 1200-talet. Den odlade roten, som ofta nedtränger 1 till $1{,}_5$ m. i jorden, uppgräfves under senhösten, vanligen af 3—4 års stånd. De utmed jordytan krypande rotskotten användas till förökning af växten. Rötterna rensas, tvättas, skalas och torkas. I handeln finnas flera olika slag: spansk lakritsrot (af *G. glabra*, *α typica*) förekommer vanligen i buntar eller fria, oskalade rötter, blandade med äldre utlöpare, och är tyngre än rysk lakritsrot, den enda hos oss på apoteken tillåtna (af *G. echinata*, äfven kallad *G. glabra γ glandulifera*), som förekommer både skalad (vanligast) och oskalad (på svenska apotek ej tillåten), i stycken af 35—55 cm. längd och 2—4 cm. tjocklek. — Den viktigaste beståndsdelen (6—7 proc.) är *glycyrrhizin*, en sötsmakande glykosid, som förekommer äfven i *Astragalus glycyphyllos*, stensötans rhizom och hos andra växter. Af såväl rysk som spansk lakritsrot bereder man vanlig lakrits, *Extractum Glycyrrhizæ crudum*, genom att i särskilda krossningsverk söndermala den rensade roten till en mosformig massa, som sedan kokas med vatten öfver öppen eld. Dekokten afhälles, och roten pressas i säckar af kamfas. Vätskan afdunstas sedan i pannor af järn (sällan koppar) under ständig omröring för att hindra vidbränning. När genom afdunstningen en massa af tillbörlig konsistens erhållits, formas den till block af 5 kg. vikt eller till stänger, utrullas för hand eller medelst formar af marmor eller metall. Stängerna stämplas sedan med fabrikantens namn. God lakrits förekommer i cylindriska eller något plattade stänger af 12—16 cm. längd och 2—3 cm. tjocklek med svart färg. Färska eller uppvärmda, äro de böjliga, men springa af för slag vid vanlig temperatur, visande ett skarpkantadt brott med något skålformig yta. Lukten är egendomlig, likaså den starkt sötaktiga smaken. De mest ansedda stämplarna äro *Barracco*, *Campagno*, *Salvago*, *Zagarese & C:o* m. fl. Fabrikationen af lakrits eger sedan gammalt till god del rum å större adliga gods i Syd-Italien, hvilkas egare nämnas ”lakritsbaroner”. Från Mindre Asien och Spanien fås lakrits äfven i stora kakor eller klumpar af försändningskärlets form. Af lakrits beredes renadt lakritsextrakt, *Extractum Glycyrrhizæ* Ph. Su., genom det råa extraktets maceration med kallt destilleradt vatten. — Vanlig lakrits är ofta förfalskad med mjöl, hvilket upp-

kes genom lakritsens upplösning i kallt vatten, mjölet återstår jämte andra främmande ämnen. rare upptäckt är förfalskning med dextrin, mmi eller gelatin. Lakrits ingår i en stor mängd svenska farmakopéns preparat. Så kallad e n l s k l a k r i t s är formad till smala, penntjocka, nsande stänger, med tillsats af stärkelse och dex- n. Sämre lakrits har ofta en vidbränd smak. Lakrits tett af allmänheten ofta anlitadt medel mot katar- i i strupe och lungor. O. T. S. (G. L—m. C. G. S.)

Lakśa dwipa [lakʃa-]. Se L a k k a d i v e r n a.

Laksefjord (lapp. *Lages vuodna*), en af de rsta fjordarna i Finnmarkens amt (Norge), sträc- sig från Norra ishafvet mellan Sværholtklubben halfön Spierta njarga i v. samt Nordkyn och lfön Tjörgos njarga i ö. in mot s. till Vadnæs bbesby socken. Af dess sidoarmar märkas Kjölle- rd, som går in mot Finkirken, och Eidsfjord, ilken af det smala Hopseidet skiljes från Hops- rd och Tanafjord. O. A. Ö.

Lakselv (lapp. *Levnjokka*), älf i Västra Finn- rken (Norge), upprinner på östra sidan af Vou- duoddur och löper i en båge först mot s., sedan t ö. och n. samt faller ut i Porsangerfjord vid kselvens kapell. Längd 56 km. Nederbördsområde 0 kvkm. O. A. Ö.

Lakselvdalen, glest befolkad dalsträcka i Lyngen, romsö amt, karakteristisk genom det vilda snötäckta llpartiet L a k s e l v t i n d e r n e, hvilka sedda n v. förtona som en lång svart, lodrät vägg, aröfver reser sig ett 10-tal spetsiga, höga nar. O. A. Ö.

Lakselvtinderne. Se L a k s e l v d a l e n.

Laksevaag [-våg], tätt befolkad plats (1,571 inv. 001) i Askö härad, Nordhordlands fögderi, Söndre rgenhus amt, Norge.

Lakshmi. Se L a k ş m i.

Lakşmanasena, regent i G a u ḍ a (se d. o.).

Lakşmī (L a k s h m ī), eg. ”den med lyckobådan- tecken försedda (gudinnan)”, l. Çrī, *ind. myt.*, är personifikation af lycka och skönhet, men ven af yttre anseende, makt och rikedom. I. En- rt ”Atharvaveda”, där denna personifikation fram- äder tidigast, födas 100 Lakşmī'er tillsammans med varje människa, somliga olycksbringande, hvilka edelst trollformler uppmanas att uppsöka fienderna, dra lyckobringande, hvilka inbjudas att stanna. andra vediska skrifter, såsom ”Täittirīya Saṁ- tā”, sägas Çrī och Lakşmī vara Prajāpatis eller dityas (solens) två hustrur. A andra sidan ges skönhetsgudinnan framkomma ur Prajāpati ler ur Brahmans tanke eller ur den gyllene lotus- omman på Viṣṇus panna. — 2. I den national- iska litteraturen, såsom ”Mahābhārata”, ”Rāmā- aṇa” och ”Purāṇa”-versionerna, betecknar L. ingavärdigheten, är furstens genius (fursten kallas ed en kenning ”Lakşmīs gemål”). Hon identifieras ed allt hvad godt och ljuft heter. Många olika gender om hennes ursprung och öden kursera. nligt ”Rāmāyaṇa” steg hon (liksom Afrodite) upp r hafvets skum i full skönhet med en lotus i handen id det tillfälle, då ambrosian kärnades ur hafvet *amṛtamanthana*); eller hon tänktes vid sin födelse ttande på en lotusblomma; häraf hennes namn ' a d m ā (*padma* = ”lotus”) eller K ṣ ī r ā b d h i- a n a y ā (”dotter af mjölkhafvet”). Hon säges ksā vara en dotter af den fornåldrige elddyrkaren Bhṛgu med Khyāti. Hon anges som maka åt Viṣṇu och moder till Kāma (kärleken). — 3. I den egent- liga viṣṇuismen är L. tänkt såväl personligt som Viṣṇus gemål som ock mera filosofiskt som *çakti*, ”kraft”, eller *māyā*, ”trolldomsgåfva”, eller som *prakṛti*, ”naturen”. Hon kallas ”världens moder” liksom Viṣṇu dess fader. I och med Viṣṇus inkarna- tioner (*avatāra*) inkarneras L. som P a d m ā, A d i t i, S ī t ā, R u k m i ṇ ī, R ā d h ā o. s. v. Det är som Sītā, ”fåran”, L. i ”Rāmāyana” (enligt en annan version) säges ha födts genom sin egen vilja fram ur ett skönt åkerfält öppnadt af plogen. Inom sekterna intar hon en något olika ställning alltefter Viṣṇuinkarnationernas förhållande till det absoluta. Inom çivaitiska sekter förekommer L. om ock underordnad Durgā (Çivas gemål). Äfven hos Jaina är hon föremål för dyrkan. Festen *Dīpālī* (i okt.) firas alltefter sekten till ära för L. eller Durgā. Kon är helgad åt L., och lotusblomman är hennes symbol. — I konsten framställes L. som idealet af kvinnlig fägring, mest klädd i en lätt dräkt med kroppen blottad från halsen till nafveln, prunkande i de skönaste smycken med en lotusblomma i ena handen (se fig. å pl. I till art. B i l d h u g g a r k o n s t). Hon säges visserligen vara fyrarmad, men afbildas dock nästan uteslutande med två armar. Understundom afbildas hon förenad med Viṣṇu i en kropp med ett kvinno- och ett manshufvud. Se bl. a. Barth, ”Religions of India”, Hopkins, ”Religions of India”, och Muir, ”Original sanskrit texts”, IV. K. F. J.

Laktacidās (af lat. *lac*, mjölk, och *a'cidus*, sur), *kem.*, ett enzym (se d. o.), genom hvilket mjölksyra (*acidum lacticum*) sönderdelas i alkohol och kolsyra och som torde finnas i sådana organismer, som åstadkomma denna sönderdelning. Så länge man trodde, att mjölksyra är en mellanprodukt vid den alkoholiska jäsningen, antogs en laktacidas före- komma i jästcellerna. H. E.

Laktagol [-gål, af lat. *lac*, mjölk], näringspre- parat, ett fint, gult, i vatten lösligt pulver, som framställes ur mjöl af bomullsfrö. Det består väsent- ligen af ägghvita, bl. a. af ett egendomligt ägghvite- ämne, s. k. *edestin*. Medlet uppges öka mjölkaf- söndringen hos ammande kvinnor. Dosen är 3—4 teskedar (10—12 gr.) på dagen. C. G. S.

Laktalbumin, *fysiol. kem.* Se M j ö l k och Ä g g- h v i t a.

Laktām (af lat. *lac*, mjölk), *kem.*, inre anhydrid af en alifatisk γ-aminosyra, t. ex. γ-aminosmörsyra, eller en aromatisk ortoaminosyra, t. ex. orto-amino- mandelsyra, hvars laktam är dioxindol. Bildningen af en laktam är analog med bildningen af en lakton och framgår af formeln:

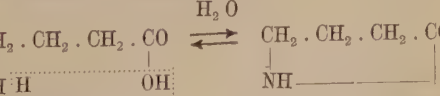

γ-aminosmörsyra — γ-aminosmörsyrans laktam.

Laktās (af lat. *lac*, mjölk), *kem.* Se E n z y m.

Laktāt (af lat. *lac*, mjölk), *kem.*, salter af mjölk- syran (*acidum lacticum*).

Laktatiōn (af lat. *lac*, mjölk), mjölkafsöndring, digifning. — L a k t a t i o n s p e r i o d, den efter en förlossning följande tid, under hvilken från kvin-

nans bröstkörtlar afsöndras mjölk, med hvilken det späda barnet näres. Se vidare Digifning. Jfr Barnavård. — Hos däggdjuren är vanligen laktationsperioden kortare än tiden mellan två förlossningar, men en del husdjur, t. ex. kon, mjölkar ”mjölk i mjölk”, d. v. s. att hennes laktationsperiod sammanfaller med tiden mellan två kalfningar.

Laktātor (af lat. *lactāre*, mjölka), *landtbr.* Se Mjölkningsmaskin.

Laktobacellīn (af lat. *lac*, mjölk), en produkt af bakterieverksamheten i mjölk, som orsakar den s. k. mjölksyrejäsningen (se Jäsning, sp. 471).

Laktobutyromēter (af lat. *lac*, mjölk, och *butyrometer*, se d. o.). Se Mjölkprofvare.

Laktodensimēter (af lat. *lac*, mjölk, och *de'nsus*, tät). Se Mjölkprofvare.

Laktofenetidīn. Se Laktofenin.

Laktofenīn, *med. farm.*, ett temperaturnedsättande och rogifvande läkemedel, i mycket likt *fenacetin*, är ett kemisk-tekniskt preparat, som framställes genom behandling enligt en invecklad metod af fenol (karbol) med salpetersyra m. m. samt slutligen med mjölksyra. Dess kemiska byggnad betecknas närmare genom namnet *laktofenetidin* l. *laktylparamidofenol-etyleter* ($C_2H_5O—C_6H_4—NH.CO.CH(OH).CH_3$). — Laktofeninet utgöres af ett hvitt kristallpulver af något bitter, ej egentligen obehaglig smak, svårlösligt i kallt vatten (1 : 500), lättare i sprit (1 : 8,5). — Det nedsätter kraftigt kroppstemperaturen, om denna är förhöjd genom feber, och verkar tillika rogifvande i högre grad än de flesta andra dylika medel. Kaniner kunna därmed bringas i sömn såsom med ett verkligt sömnmedel. — Laktofeninet har prófvats med framgång vid åtskilliga febersjukdomar, särskildt tyfoidfeber (”nervfeber”), och äfven vid akut ledgångsreumatism. Det är föga giftigt och framkallar vanligen blott i ringa grad de ”biverkningar”, som ej sällan åtföljа de temperaturnedsättande medlens bruk (svettning, matthet och omtöckning, rödfläckigt hudutslag o. d.). — Medlet ges åt vuxen person i dos af ½—1 gr. åt gången, intill 6 gr. på dagen. Det är ej upptaget i Svenska farmakopén. C. G. S.

Laktokrīt (af lat. *lac*, mjölk, och grek. *kri'nein*, åtskilja). Se Mjölkprofvare.

Laktomēter (af lat. *lac*, mjölk, och grek. *me'tron*, mått). Se Mjölkprofvare.

Laktōn (af lat. *lac*, mjölk), *kem.*, inre anhydrid af vissa oxisyror, således af syror, som innehålla både COOH och OH, uppkomma därigenom, att en molekyl af syran förlorat 1 mol. H_2O, eller därigenom, att vissa med halogen substituerade syror afspjälka halogenväte. De bildas lätt, om OH står vid tredje kolatomen från den, som binder COOH (således ur s. k. *γ*-oxisyror); därvid bildas en 5-ledad atomring; detta framgår af följande exempel:

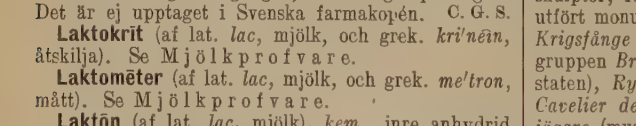

γ-oxismörsyra — smörsyrelakton l. butyrolakton.

Mellan en *γ*-oxisyra och dess lakton eger en kemisk jämvikt rum. Laktoner äro indifferenta, oftast flyktiga ämnen, hvilka vid behandling med kaustika alkalier förenas med dessa till motsvarande oxisyrors salter. P. T. C. (H. E.)

Laktōs (af lat. *lac*, mjölk). Se Mjölksocker.

Laktoskōp (af lat. *lac*, mjölk, och grek. *skopei'n*, se). Se Mjölkprofvare.

Laktucīn. Se Lactucarium.

Laktuk, *bot.* Se Lactucarium.

Laktylparamidofenoletyleter. Se Laktofenin.

Lakūn (lat. *lacūna*), eg. graf, fördjupning; lucka, bortfallet ställe (särsk. i en text); brist.

Lakunārietak (lat. *lacūnar*), ett på synliga bjälkar hvilande innantak, som af bjälkarna delas i ett antal mindre fält, kassetter (lat. *lacūnæ*). Jfr Kalymmatier och Kassett.

Lakunärt blodkärlssystem, *zool.* Blodkärlssystemet, som hos ryggradsdjuren alltid är slutet, kan hos vissa ryggradslösa djur (insekter, myriopoder, mollusker o. a.) vara lakunärt, i det blodkärlen mynna ut i större eller mindre hålrum (lakuner), som utan egna väggar uppträda mellan andra organ. Sålunda representeras hos insekterna det slutna blodkärlssystemet blott af hjärtat och därifrån utgående kortа kärlstammar. Ur dessa senare träder blodet ut i en hålighet (*schizocel*), som måhända uppkommit som en utvidgning af blodbanan; ur denna hålighet återinträder blodet i hjärtat genom sidospringor. Hos blötdjuren finnas visserligen både artärer och vener, hvaremot kapillärer saknas hos flertalet, så att artärerna öppna sig i lakuner. L—e.

Lakustrīn korologi (af lat. *la'cus*, sjö), *bot.*, *zool.* Se Korologi.

Lakȳdes från Cyrene, forngrekisk filosof, efterträdde Arkesilaos (se d. o.) omkr. 241 f. Kr. som hufvudman för Akademeia i Aten (se Akademi, sp. 405); han tillhörde den skola, som man kallat ”den mellersta akademien”. L. undervisade i en trädgård, Lakydeion, som förärats honom af konung Attalos I af Pergamon, och uppehöll under trettiosex år akademiens traditioner. Af hans skrifter, som sägas ha vittnat om finhet och humor, finnes intet i behåll.

Lalaing [-lä'], Jacques de, greфve, belgisk skulptör, f. 1858 i London, bosatt i Bruxelles, har utfört monumentala statyer och grupper, bland dessa *Krigsfånge* (utställd 1883, museet i Lille), kolossalgruppen *Brottare till häst* (1884, inköptes af belgiska staten), *Ryttarporträtt* (s. å., museet i Antwerpen), *Cavelier de la Salle* (staty i Chicago), *Förhistorisk jägare* (museet i Bruxelles), *Tigrar* och andra djurgrupper samt porträttbyster. L. är äfven målare. G—g N.

Lalande [-lä'd], Joseph Jérôme Lefrançois de, fransk astronom, f. 11 juli 1732 i Bourg en Bresse, d. 4 april 1807 i Paris, studerade juridik i Paris, men samtidigt astronomi under Delisle och Lemonnier, hvilka då föreläste astronomi vid Collège de France. När han tagit sin advokatexamen, genomdref Lemonnier, att han i dennes ställe sändes till Berlin (1751) för att ombesörja de för Lacailles

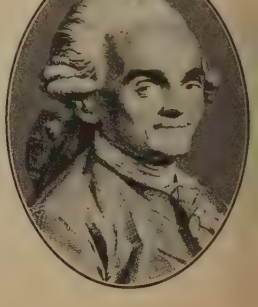

bestämning af månparallaxen korresponderande iakttagelserna. Sedan L. därefter ett år praktiserat i sin hemort, återvände han till Paris, där Lacaille då befann sig, och egnade därefter hela sin verksamhet åt astronomien. Sedan 1753 tillhörde han Académie des sciences, blef 1761 professor vid Collège de France och sedermera dessutom ständig direktor för observatoriet vid École militaire. L:s verksamhet för astronomien var mycket fruktbringande. Genom de systematiska iakttagelser af fixstjärnpositioner, som han anordnade vid École militaire, lämnade han materialet till den utmärkta stjärnförteckningen "Catalogue of 47,390 stars" (1847), hvilken på bekostnad af British association publicerades af Baily och utgör en bearbetning af L:s egna i hans *Histoire céleste française* (1801) meddelade resultat. Större betydelse tillkommer honom måhända dock genom hans 1764 utgifna *Traité d'astronomie* (3:e uppl. 1792), som blef den första och för lång tid enda fullständiga astronomiska läroboken och genom hvilken författaren blef uppfostrare af flera generationers astronomer, särskildt af män sådana som Gauss och Bessel. I dessa arbeten ligger tyngdpunkten af L:s f. ö. mångsidiga verksamhet. Särskildt deltog han lifligt i förberedelserna till iakttagandet af Venuspassagen 1769, och jämte Clairauts är hans namn förbundet med den första noggranna förutberäkningen af en komets (den Halleyskas) återkomst. K. B.

Lalandeska priset [-lä'dska], pris, som utdelas af Franska vet. akad. för astronomiska arbeten. Det instiftades 1802 af J. J. L. de Lalande (se denne).

Lalanne [lala'n], Marie Ludovic Chrétien, fransk lärd, f. 1815 i Paris, d. där 1898, var bibliotekarie vid Institutet och offentliggjorde ett oerhördt stort antal arkivariska, kulturhistoriska och bibliografiska arbeten, ofta under titeln *Curiosités de* ... Mycket användt är hans *Dictionnaire historique de France* (1872).

Lalanne [lala'n], François Antoine Maxime, fransk tecknare och gravör, f. 1827, d. 1886, var lärjunge af Gigoux i Paris och utförde raderingar för "Gazette des beaux-arts" och andra konstpublikationer, vidare utsikter af Paris, vyer af franska slott och efterbildningar efter Pynacker, Ruisdael, van Goyen, Constable, Troyon m. fl. Han utgaf en bok om raderingar (1862) och en om kolteckningar (1869). G—g N.

Lalín, stad i spanska prov. Pontevedra (Galizien) i en bergig trakt. 16,238 inv. (1900). J. F. N.

Lalin, Lars Samuel, operatextförfattare, musiker, f. 1729, d. 15 dec. 1785 i Stockholm, var från midten af 1700-talet sånglärare i Stockholm. Samtidigt inträdde han på ämbetsmannabanan. L. författade ett par operor, som räknas för de första svenska, hvad texten vidkommer. *Syrinx, eller then uti wass förwandlade wattunymphen, förestält uti en opera comique* uppfördes första gången i maj 1747, med musik efter Händel, Graun och organisten Öhl, trycktes s. å. (nya uppl. 1748 och 1770) och bibehöll sig länge på den stockholmska spellistan. En uppgift tillägger emellertid skådespelaren P. Lindahl författarskapet. Obestridligen åter har L. skrifvit *Den straffade förmätenheten, eller Arachne förvandlad til en spindel*, äfvenledes opera comique i 3 "öppningar", första gången uppförd i dec. 1750 och tryckt strax efteråt. Ingendera eger något högre poetiskt värde, men båda utmärkas af en nätt uppfinning och en sångbar text. L., som allt ifrigare egnade sig åt musikens utöfning, blef 1762 kammarmusikus och fick 1764 hofsekreterares titel. Genom k. bref erhöll han 1765 tillstånd att inrätta biljard i Stockholm, mot förbindelse "att göra en utrikes resa för att samla nya och utsökta musikaliska arbeten, tjänliga både för kyrkan och teatern, konserter och andra högtidliga tillfällen", hvilken musik sedan kostnadsfritt skulle tillhandahållas "alla akademier och gymnasier i riket". Resan räckte omkr. $2^1/_2$ år, och skörden af musik var betydlig, i synnerhet hvad sångkompositioner angår. L. ställde sig sedan i spetsen för de s. k. kavaljerskonserterna på Riddarhuset, som voro mycket omtyckta och där prof af den införda musiken meddelades. 1770 fick han k. privilegium för sig själf och sina arfvingar att i 40 år, bredvid sin biljard, idka kaffehusnäring i Stockholm. Det är väl hans verksamhet under den närmaste tiden Ehrensvärds yttrande gäller, att han "förnötte sin tid med riksdagsgriller, höll bondklubbar och slutade sin politiska carrière på gäldstugan". I alla händelser anställdes han 1773 som den nybildade k. teaterns sångmästare samt som skådespelare. För denna scen skref han s. å. den "heroiska baletten" *Acis och Galathea* (hvars musik han äfven ordnade), allbekant genom Hallmans lustiga parodi "Casper och Dorotea". L:s vittra bana var därmed lyktad. Han brukades sedan endast till att "lämpa orden" efter musiken i en del under de följande tio åren gifna operor samt som arrangör af musik vid åtskilliga tillfällen. L. blef 1771 led. af Mus. akad. och lärare i sång vid dess undervisningsverk. Sin befattning vid k. teatern frånträdde han 1783. — Hans son Johan Samuel L., f. 1769, d. 1796, var 1785—95 aktör och sångare vid k. operan i Stockholm. —rn.*

Lalique [lali'k], René, fransk konstnär, f. 1860 i Ay (Marne), började som tecknare i juvelerarbranschen, uppsatte 1885 egen ateljé, är en af samtidens mästare i konstnärlig behandling af guld, emalj och ädla stenar och en af de ypperste representanterna för "l'art nouveau". Hans verksamhet har varit banbrytande. Med dristig personlig fantasi, raffinerad stilkänsla och smak, ingående kunskap om gammal konst, särskildt Egyptens, Greklands och Italiens, och grundlig skicklighet i allt hvad till handtverket hör har han sökt dels nya dekorativa element i djur- och växtvärlden, dels kombinationer af nya material, exempelvis horn och agat. Han har fört polykrom dekoration och framför allt emaljtekniken till en ny uppblomstring. De smycken han utfört — kammar, nålar, hängsmycken, armband o. d. — tillhöra samtidens mest förfinade konst. Han har äfven utfört broderimönster, möbler, kronor, balkonger af järnsmide och har komponerat portarna till sitt hotell i Paris. Arbeten af L. finnas i Luxembourgmuseet, i Musée des arts décoratifs m. fl. samlingar. G—g N.

Lalitavistara l. Lalitavistarapurāṇa (eg. "purāṇa af ljuflig utförlighet") är ett af blandad prosa och vers bestående indiskt litteraturverk, som har till uppgift att skildra Buddhas heroiska lefnadslopp som Bodhisatva från hans nedstigande på jorden till den tid, då han efter att ha besegrat sina fiender utropar lagens (*dharmas*) konungadöme. Det gäller som kanonisk skrift bland de nordlige buddisterna i Nepal och tillhörde urspr. den sekt (grupp) bland

Mahāsaṅghika, som kallas Sarvāstivādin. Det motsvarar bland de sydlige buddisternas heliga skrifter (pālikanon) snarast de biografiska delarna i ”Mahāvagga” (af Tipiṭaka), men innehåller en del berättelsematerial af samma art som det äfvenledes inom nordliga buddismen inhemska ”Mahāvastu” eller (pāli) jātaka (jfr härom Senart, ”Mahāvastu”, I, s. III; Kern, ”Manual of indian buddhism”, s. 4, 12). Rörande det i verserna (*gāthā*) använda ”blandade sanskrit” l. *gāthā*-språket se Indiens litteratur, sp. 545. Utg. af Rājendralāla Mitra i ”Bibliotheca indica” samt af S. Lefmann, ”L., leben und lehre des Çākya-Buddha” (2 dlr, 1902—08). Densamme påbörjade en öfversättning (1 h. 1874). Verket är öfversatt enligt den tibetanska versionen af Foucaux. K. F. J.

Lalla Rookh [lä'lə-rōk], ”tulpankind”, hufvudpersonen i Thomas Moores romantiska berättelse ”Lalla Rookh” samt i den liknämnda operan af Félicien David.

Lallemand [lallmä'], Charles François Antoine, baron, fransk general, f. 1774, d. 1839, blef soldat 1792 och senare Junots adjutant. L. deltog i expeditionen till San Domingo, i krigen 1805—07 i Tyskland, 1808—13 i Spanien och 1814 i Frankrike. Ludvig XVIII gaf honom ett befäl, men efter Napoleons återkomst (1815) slöt L. sig till denne, blef pär och divisionsgeneral samt deltog i slagen vid Ligny och Waterloo. Genom att lämna Frankrike undandrog L. sig honom ådömdt dödsstraff, hvarefter han vistades i Turkiet, Persien och Amerika, tills han efter julirevolutionen 1830 kom tillbaka till Frankrike och åter insattes i sina värdigheter. C. O. N.

Lallemand [lallmä'], Claude François, fransk läkare, f. 1790, d. 1854, blef 1819 professor vid medicinska fakultetens i Montpellier kirurgiska klinik och senare öfverkirurg vid nämnda stads hospital. Slutligen bosatte han sig i Paris. L., hvilken från 1845 var medlem af Franska institutet, egde stort anseende som kirurg. Särskild uppmärksamhet egnade han åt genital- och urinorganens sjukdomar (*Observations sur les maladies des organes génito-urinaires*, 1825—27). Bland hans medicinska skrifter märkes ett större arbete öfver hjärnan, *Recherches anatomico-pathologiques sur l'encéphale et ses dépendances* (1820—34). R. T—dt.

L'Allemand [lallmä']. 1. Fritz L'A., österrikisk målare, f. 1812 i Hanau, d. 1866 i Wien, följde Peter Krafft, Davids lärjunge, i spåren och blef krigsmålare. Han återgaf en mängd österrikiska fältslag, men odlade därjämte genrebilder ur kriget och lägerlifvet. Han är representerad i kejserliga galleriet i Wien. — 2. Siegmund L'A., den förres brorson och lärjunge, österrikisk bataljmålare, f. 1840 i Wien, professor vid akademien där 1883, d. 1910, utförde bilder från dansk-tyska kriget 1864, hvari han själf deltog (*Träffningen vid Översee*), ur italienska kriget 1866, hvari han ock deltog (*Slaget vid Custozza*), hvarjämte han målat historiska genretaflor (*De Dampierreske kyrassiärerna inträngа i Hofburg*) samt monumentala ryttarporträtt (främst bland dessa *Laudon i slaget vid Kunersdorf*, 1878, kejserliga galleriet i Wien, som gett uppslag till en mängfald dylika ryttarbilder). C. R. N. (G—g N.)

Lallerstedt, Jakob. Se Letterstedt.

Lallerstedt, Sven Gustaf, publicist, riksdagsman, f. 16 maj 1816 på Norrö i Heda socken, Östergötlands län, d. 4 febr. 1864 i Stockholm, blef 1833 student i Uppsala, aflade 1837 examen till rättegångsverken och lämnade 1853 ämbetsmannabanan såsom notarie i Kammarkollegium. 1842—56 var han sekreterare och ombudsman i Allmänna brandförsäkringsverket för byggnader å landet, och vid Allmänna hypoteksbankens inrättande, 1861, valdes han till led. af dess styrelse. Lifligt intresserad för allmänna angelägenheter, deltog L. 1848 i uppsättandet af tidningen ”Bore” och var senare (till 1862) delegare i ”Aftonbladet”. I statsekonomiska frågor, i synnerhet bankfrågor, egde han goda insikter, vidgade genom utrikes resor. Han utgaf 1853—54 två broschyrer rörande brännvinslagstiftningen och 1854 en öfv. af Ch. Coquelins arbete ”Du crédit et des banques” (”Om krediten och bankväsendet”) samt var led. af 1858 års finanskommitté. Med utrikespolitiken sysslade L. gärna. Så gaf han under en vistelse i Paris 1856 E. G. S. O. Regnault materiel till en större politisk broschyr, ”La Scandinavie, ses craintes et ses espérances”, hvilken väckte stort uppseende och af L. själf utgafs på engelska samt, med ändringar och tillägg, i svensk öfv. (*Skandinavien, dess farhågor och förhoppningar*, 1856). Sedan han gjort sig valbar till riksdagsman genom att taga burskap som grosshandlare i Vadstena, var han 1856—58 Vadstenas och Skeninges, 1859—60 Vadstenas, Skaras och Skeninges samt 1862—63 Vadstenas fullmäktig i borgarståndet och uppträdde där bl. a. med entusiastiska yrkanden, att Sverige skulle på diplomatisk väg bispringa den italienska folkfrihetens sak äfvensom uttala sig för den polska nationalitetens upprätthållande.

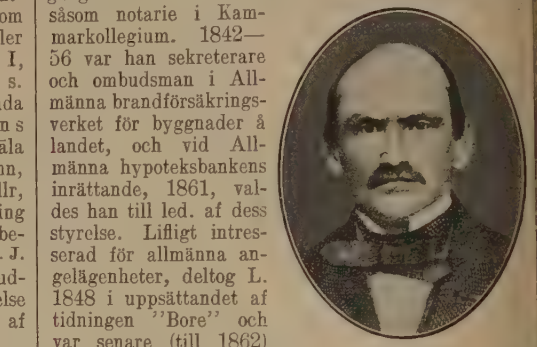

Lallerstedt, Erik Julius, arkitekt, f. 19 april 1864 i Skå, Stockholms län, studerade vid Tekniska högskolan 1882—86 samt vid konstakademien 1886—89, då han erhöll kungl. medaljen. 1891 vann han första priset vid täflan om *nybyggnad af Konstakademiens hus*. Detta utfördes efter hans ritningar 1892—96. Hans mera betydande därpå följande arbeten äro *Bromsska huset* vid Narvavägen (1900), husen *Birgerjarlsgatan 3* och *5* (s. å., i samarbete med L. Peterson), *Kungsholms församlingshus* (s. å.), *hotell* i Vaxholm (s. å.), *Bergslagsbanans byggnad* vid Vasagatan (1902), *Matteuskapellet* i Vasastaden (1903), *Tjärby* kyrka i Halland (1904), *skola vid Lundsberg* (1906) och lifförsäkringsbolaget *Tryggs* monumentala byggnad i fonden af Engelbrektsplanen (1910). Dessutom har han byggt privathus, villor och stationshus samt restaurerat landskyrkor. Under uppförande äro riksbanks-, post- och telegrafhus i Västerås och Växjö. L. intar en framskjuten plats bland våra nu verksamma arkitekter. Han sträfvar till en egen stil med af tradition obundna former. Han visar ofta ett kraftigt, impulsivt grepp på sitt ämne, stark massverkan och

liffulla, ibland mycket kraftiga konturer — exempelvis i Bergslagshuset och ännu mera i Tryggs hus med dess våldsamt upptornade, dominerande hörnparti — dessutom lugna stora ytor och sparsam dekorering. L. blef arkitekt i Öfverintendentsämbetet 1893, uppehöll på förordnande professuren i arkitektur vid Konstakademien 1897—98 och vid Tekniska högskolan från 1905 till 1907, då han blef ord. professor där. Sedan 1904 är han led. af Konstakademien. G—g N.

Lalli, biskop Henrik den heliges (se Henrik, sp. 428) i folksången omtalade mördare. Då biskop Henrik under sin verksamhet för den kristna trons utbredande i sydvästra Finland anlände till L:s gård, var denne icke själf hemma, och hans hustru, Kerttu, vägrade biskopen den förplägning han begärde. Den helige Henrik lät då sin tjänare taga öl, bröd, hö och hafre samt reste vidare. När L. kom hem, berättade hustrun, hvad som händt, men föregaf falskt, att Henrik icke betalat förplägningen. Då begaf sig L. ut för att hämnas och upphann biskopen vid Kjulo träsk. Biskopen, som såg allt motstånd fåfängt, redde sig lugnt till döden och föll för ett hugg af L:s yxa. Sedan L. verkställt den brottsliga handlingen, tog han den helige biskopens mössa, satte den på sitt hufvud, återvände hem och yfdes öfver sitt dåd, sägande bildligt, att han fällt en björn. Men då han ville borttaga mössan från hufvudet, hängde huden och köttet fast därvid, hvarför han på samma gång bortryckte dessa från hufvudskålen. Därefter fick han intet lugn för samvetskval och dränkte sig slutligen i Kjulo träsk. Sången om biskop Henrik och Lalli härstammar från den senare katolska tiden. M. G. S.

Lally [lalli]. 1. Thomas Arthur, grefve de L., baron de Tollendal, fransk krigare af irländsk börd, f. 1702 i Romans i Dauphiné, var son till en irländsk jakobit, sir Gerard O'Lally, som kommit till Frankrike med Jakob II. L. tjänade sedan 1721 i franska armén, utmärkte sig i polska successionskriget mot österrikarna vid Kehl och Philippsburg (1734) och framför allt i österrikiska successionskriget (1740—48), vid Dettingen (1743) och Fontenoy (1745), där han som öfverste för ett irländskt regemente genom anfall i engelsmännens flank afgjorde slaget och på själfva valplatsen af Ludvig XV utnämndes till brigadgeneral. Han åtföljde 1745 pretendenten Karl Edvard vid invasionen i Skottland och var dennes adjutant i slaget vid Falkirk (jan. 1746), återvände sedan till franska hären i Nederländerna under marskalken af Sachsen och befordrades 1748 till maréchal de camp. Då krig mellan Frankrike och England 1756 utbröt, fick L. ledningen af en fransk expedition med uppgift att förjaga engelsmännen från södra Indien. Han landsteg i Pondichéri i april 1758 med fullmakt som kunglig kommissarie för Frankrikes kolonier i Indien och högste befälhafvare öfver dess därvarande stridskrafter, men han lyckades hvarken, som Dupleix, förvärfva de inföddes förtroende eller vinna några varaktiga framgångar. Han eröfrade emellertid (2 juni s. å.) Fort S:t David, men kunde ej förmå amiral D'Aché att deltaga i ett planeradt omedelbart angrepp på Madras, misslyckades själf vid en expedition mot Tanjore (juni—aug.) och hade, trots mycken personlig tapperhet och energi, lika liten framgång med sitt stora anfall mot Madras, som han fruktlöst belägrade dec. 1758—febr. 1759. Till sist besegrades han af sir Eyre Coote i slaget vid Wandiwath (22 jan. 1760), hvilket tryggade engelsmännens herravälde i Deccan. Med beundransvärd tapperhet försvarade L. sedan Pondichéri under en långvarig belägring, men nödgades 16 jan. 1761 kapitulera, fördes som krigsfånge till England, fick enligt egen önskan på hedersord återvända till Frankrike för att inför domstol möta de grundlösa anklagelser för förrädisk pliktförsummelse, som hans fiender framställt mot honom, dömdes efter en sällspordt partisk rättegång till döden (6 maj 1766) och afrättades (9 maj s. å.). Domen upphäfdes visserligen af Ludvig XV 1778, men parlamentet i Rouen förklarade 1784 ånyo L. skyldig, och förnyade försök af L:s son att vid franska domstolar vinna upprättelse åt faderns minne ledde ej till framgång. Litt.: Hamont, ''La fin d'un empire français aux Indes sous Louis XV; Lally-Tollendal'' (1887) och Malleson, ''History of the french in India'' (1893).

2. Trophime Gérard, markis de L.-Tollendal, den föregåendes legitimerade son, politiker och skriftställare, f. 5 mars 1751 i Paris, d. där 11 mars 1830, fick först på faderns dödsdag kännedom om sin börd och gjorde sig som ung man bemärkt genom sina ihärdiga ansträngningar att skaffa dennes minne behörig upprättelse. Som medlem af konstituerande nationalförsamlingen sökte L. 1789 förgäfves medla mellan högadelns anspråk och tredje ståndets fordringar samt förordade i detta syfte ett tvåkammarsystem med en af konungen på folkets förslag utsedd senat. Efter uppkoppet i Versailles (5—6 okt. 1789) flydde han öfver Schweiz till England, kom 1792 tillbaka, undgick med nöd septembermorden s. å. och återvände sedan till England, erbjöd sig därifrån att tjänstgöra som Ludvig XVIII:s försvarsadvokat under processen mot konungen och återvände 1799 till Frankrike, där han lefde i tillbakadragenhet i Bordeaux till restaurationen 1814. Ludvig XVIII utnämnde honom 1815 till pär af Frankrike, och 1816 blef han medlem af Franska akad. Som politiker efter restaurationen intog han en moderatliberal monarkisk hållning och sysslade f. ö. med författarskap och filantropisk verksamhet, särskildt fångvårdens humanisering. Bland L:s skrifter märkas *Défense des émigrés français adressée au peuple français* (1794; ny uppl., i 2 bd, 1825) och *Essay sur la vie de Th. Wentworth, comte de Strafford* (1795; 2:a uppl. 1814). Han

skref äfven en tragedi om Strafford och biträdde vid redigeringen af de ”Mémoires concernant Marie-Antoinette”, som 1804 utgåfvos under Joseph Webers namn. 1—2. V. S—g.

Lalo [lalå], Édouard Victor Antoine, fransk musiker, f. 1823 i Lille, d. 1892 i Paris, studerade vid en i Lille befintlig filial till Paris' konservatorium samt blef en utmärkt violinspelare och framstående kompositör af den nya skolan (Berlioz, Liszt). Han komponerade bl. a. operorna *Le roi d'Ys* (1888) och *La jacquerie* (fullbordad af A. Coquard, 1895), balletten *Namouna* (1882), som ombildades till en orkestersvit, 3 violinkonserter, den första tillegnad Sarasate, den andra betitlad *Symphonie espagnole* och den tredje *Concerto russe*, en *Rhapsodie norvégienne* för orkester, diverse kammarmusik, sånger (*Mélodies vocales*). L:s musik är fin, klar och graciös, men hans verk vunno vid sin framkomst ej gehör hos den fördomsfulla franska publiken, som vädrade ”wagnerism” i dem. (E. F—t.)

Lalopati (af grek. *lalē*, talande, och *pa'thos*, lidande), *med.*, sällan använd term för talrubbning i allmänhet.

La Lumia [lömia], Isidoro, italiensk historieskrifvare, f. 1823, d. 1879 som direktör för statsarkiven i sin födelsestad Palermo. L. omfattade med stor värme revolutionerna på Sicilien 1848—49 och 1860 samt understödde dem genom politiska broschyrer. Han skref värdefulla monografier öfver skilda perioder af sin fäderneös historia. Dessa ha samlade utgifvits under titeln *Storie siciliane* (4 bd, 1883—84).

L. A. M., förkortning för lat. *liberā'lium a'rtium magi'ster*. Se Artium liberalium magister.

Lam., vid växtnamn förkortning för J. B. P. A. de Lamarck (se denne och jfr Lm.).

Lama. Se Lamaism.

Lama, *text.*, ett flanell-liknande, tämligen långulligt kardullstyg, som begagnas till foder i ytterkläder o. d. Detta tyg är lika litet som s. k. lamaschalar (mjuka, långhåriga, enfärgade eller rutiga ylleschalar) tillverkadt af det egentliga lamadjurets (*Auchenia lamas*) ull, som är grof och hård, utan af vanlig fårull (jfr Alpacka 2 och Kameldjuren). G. A. W.

La'machos (grek. *Λάμαχος*, lat. *Lamăchus*), forngrekisk fältherre, atenare, son af Xenofanes, var under senare delen af 5:e årh. f. Kr. en bland hufvudmännen för krigspartiet i Aten och utmärkte sig städse såväl genom öfverdådig tapperhet som genom redbarhet och oegennytta vid krigsmedlens förvaltning. För sin omättliga stridslust och sitt martialiska uppträdande hånas han bittert af Aristofanes. Med Nikias och Alkibiades delade han 415 befälet öfver den stora expeditionen till Sicilien, hvilken måhända skulle ha fått en gynnsammare utgång, om man följt L:s dristiga råd att omedelbart angripa Syrakusa, innan dess invånare hunnit hämta sig från sin bestörtning. L. stupade utanför Syrakusa 414 f. Kr. A. M. A.

La Maddalēna, ö intill Sardiniens nordöstra kust, 20 kvkm., med den 3 kvkm. stora ön S. Stefano 8,361 inv. (1901), bebodd redan på romartiden. Napoleon bombarderade platsen 1793; amiral Nelson hade där ett högkvarter någon tid. Nu har den på öns södra sida belägna hamnen genom starka fästningsverk förvandlats till krigshamn.

Lamai'sm (af tibet. *la-ma*, den öfre), den form af den nordliga buddismen (se d. o., sp. 510), som utgör religionen i Tibet, Mongoliet, Mandschuriet, Ladak, Butan, Sikkim samt hos tanguterna, kalmuckerna, burjäterna och — naturligtvis — lamaklostren i Peking. Genom sitt namn karakteriseras den som en hierarki, ty ordet *la-ma* tillkommer som titel eg. endast en munk af högre klass (en prior eller abbot i ett kloster), men användes af höflighet till alla fullt invigda munkar. Den i Tibet härskande religionen före buddismens införande var den schamanistiska s. k. bonreligionen. Hufvuddraget i denna var, att hela naturen på det för primitiv uppfattning egendomliga sättet lefvandegjorts af en sorts ”elementarandar”: bergsandar, jordandar, andar i floder, källor och sjöar. Hufvudpersonen i kulten var schamanen, som genom sina trollkonster spelade en ingripande roll i alla lifvets förhållanden. Åtskilliga drag återfinnas i lamaismen med en lätt buddistisk fernissa. Buddismen infördes i Tibet af konung Srong-btsan-sgam-po (omkr. 650 e. Kr.), som förlade sitt residens till det nuv. Lha-sa. Han var gift med en kinesisk och en indisk prinsessa, båda buddister. Det är dock hufvudsakligen den förras inflytande man tillskrifver buddismens införande. För att förstå lamaismen måste vi komma ihåg, att den ursprungliga, rena buddismen i Indien vid denna tid var uppblandad med allehanda bramanistisk vidskepelse och magi. Särskildt var detta fallet med den åskådning inom buddismen, som benämnes *mahāyāna* (se Buddism, sp. 510). Inom denna hade bodhisatvaerna (Buddhas efterföljare) trädt i förgrunden i kulten. Af dem var något att vänta för denna världen. Buddha själf hade ju för alltid ingått i nirvana, sedan han försakat att bli en världsregent för att som asket upplysa människorna om sanningen. Det gällde då att bli en bodhisatva. Den gamla indiska asketismen med sina utlöpare, trolldom och besvärjelse, blef hufvudmedel härtill. Trots detta i förhållande till den ursprungliga buddismen låga stadium stod den dock för högt för befolkningen i Tibet, ända tills Padmasambhava (”den ur lotusblomman födde”) från Kafiristan (omkr. 750) lyckades på allvar införa den. Men detta skedde endast genom stora eftergifter åt bonreligionens magi. Padmasambhava ville eg. grunda en egen religion. Han förklarade sig för en större trollkarl än Buddha. Då prästerna sedan ville tillvälla sig alltför mycken makt, kommo de i konflikt med konungarna, hvilket slutligen öfvergick till verklig förföljelse af buddismen omkr. 850. Först under 900- och 1000-talen kom buddismen på fötter igen. Under denna tid började en lång förfallsperiod för den tibetanska politiska makten. Rikct sönderföll i småstater, som voro fientliga mot hvarandra. Småningom lyckades prästerna åter få makt och anseende och tillvälla sig den politiska makten, tills slutligen abboten i Sa-skyaklostret af Kublai-kan gjordes till Tibets regent. Lång tid framåt behöll denne abbot sin ställning, tills Kina ansåg det politiskt klokt att ge andra klosterabboter regerande makt och myndighet. Med den politiska splittringen förföll religionen än mer, tills slutligen omkr. 1400 Tsong-kha-pa lyckades genomföra en reformation. Han ålade prästerna celibat och förbjöd dem att utföra magiska tjänster åt folket. Dessutom införde han den buddistiska gula färgen på munkdräkten i motsats till den brukliga röda, ”gul-

mössor'' i motsats mot ''rödmössor''. Men då folket ej ville undvara magi, är det än i dag sed att låta en ''rödmössa'' bo i klostret och utföra dessa konster. Han får vara gift. För att emellertid

Fig. 1. Grupp af maskerade lamaer vid ett religiöst festspel. (Efter Sven Hedin.)

stärka hierarkien utbildade man läran om en återfödelse af buddistiska intelligenser i de förnämligare munkarna. Denna lära förklaras därmed, att en bodhisatva har makt att antaga kroppslig gestalt för att ''af medlidande med de lefvande väsendena''

Fig. 2. ''Påfven'' Taschi-lama, 1907. (Efter S. Hedin.)

befordra religionens framgång. Detta återfödande anses tillgå så att, när den människa, i hvilken en bodhisatva är inkarnerad, dör, uppenbarar sig efter en viss tid samma bodhisatva i ett nyfödt barn, som det naturligtvis är prästerskapets sak att finna reda på. Sådana återfödelser förekomma talrikt inom munkämbetena. De mest bekanta äro dock d a l a i - l a m a (af mong. *talai*, haf, såsom uttryck för oändlig makt), hvilkens egentliga titel är g y a l - b a (''segrare'') och som är inkarnationen af bodhisatva, Padmapâni, och t a s c h i - l a m a, äfven kallad p a n - t s c h e n (''lärd'') och i Europa känd äfven under namnet b o g d o - l a m a, som är inkarnationen af Padmapânis andlige fader Amitâbha. Legendariskt anses de äfven vara inkarnationer af Tsongkha-pas båda älsklingslärjungar. Dessa båda påfvar ha teoretiskt samma rang, ehuru dalai-lama, därigenom att han har den politiska makten, faktiskt har större betydelse, äfven om tibetanerna efter dalai-lamas flykt för engelsmännen 1904 måhända vänta mera för religionen af taschi-lama. Dalai-lama har sitt residens i ett kloster (fig. 3) på berget Potala i Lha-sa och taschi-lama i Taschi-lunpo (''välsignelseberg'', fig. 4). Den senare har af Hedin lifligt skildrats i ''Transhimalaya'' (I, sid. 443 ff.). Det finnes äfven kvinnliga inkarnationer, liksom det finnes nunnekloster i Tibet. Den andra dalai-lama i ordningen inrättade åt sig ett sorts kollegium af framstående andliga, som ha civilförvaltningen om hand. Från 1750 står dalai-lama i fullständigt beroende af den kinesiske gesanten i Kina, som mer än en gång förstått, att det är lättare att få sin vilja fram, om dalai-lama är ett barn, och handlat därefter. Själfva utväljandet tillgick urspr. så, att laman före sin död förutsade, i hvilket barn han skulle återfödas. Men efter 1792 har det i allmänhet försiggått genom lottning eller på något annat sätt, hvarigenom den kinesiske gesanten kunde vara säker om att få honom ur en lämplig familj. Valet af den siste dalai-lama (1875) tillgick på följande sätt. Det förkunnades, att endast en verkligen sedligt ren munk skulle kunna få oraklet. Det gällde då först att finna denne. Sedan han blifvit funnen, erhöll han uppenbarelse, på hvilken plats barnet skulle vara, och efter sju dagars meditation fick han ingifvelse att gå till en sjö. Där såg han i vattenspegeln den återfödde med sina föräldrar så tydligt, att det sedan ej var någon konst att igenkänna dem i en rik familj i närheten. — Den lamaistiska kyrkoorganisationens likhet med den katolska har ofta framhållits. Och onekligen finnas likheter i bägges kloster med deras munkar, i rosenkransar, helgon, reliker, fastor, dop m. m. Den lamaistiska gudstjänstens höjdpunkt bildar sakramentsfirandet på vissa dagar i månaden. Det består i välsignande och utdelande af det heliga vattnet och sädesoffret. De förnämsta kyrkliga festerna äro nyårsfesten i början af febr., festen till firande af Buddhas människoblifvande i början på sommaren samt festen till helgande af vattnet omkr. början af sept. De nyfödda barnen döpas. Ett kultföremål är den s. k. bönesnurran, ett slags snurra, i hvilken man inlägger remsor med därpå skrifna böner och som man därefter medelst rörelse af handen sätter i svängning för att få bönerna så fort genomgångna som möjligt. Ännu bekvämare är att konstruera snurran så, att den kan drifvas som en vattenkvarn, eller att skrifva bönerna på flaggor, som vinden sätter i rörelse.

Den tibetanska religiösa litteraturen är mycket omfattande och består af två hufvuddelar, kanon med kommentar (hufvudsakligen öfv. från sanskrit) och lärda verk af lamaer. Kanon med kommentar utgöres af *Kandjur* (''det öfversatta ordet'', nämligen Buddhas) och *Tandjur* (''den öfversatta läran''), det förra en samling arbeten med 1,000 titlar, som

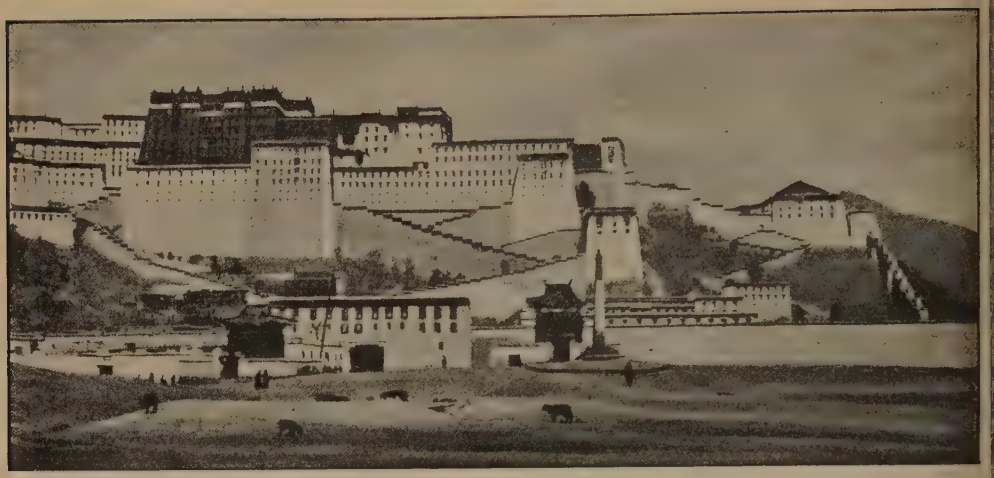

Fig. 3. Dalai-lamas residens i Lha-sa. (Efter ryska geogr. sällskapets förhandl.)

i de vanliga upplagorna fylla 108 bd, det andra omfattande 225 bd. Litt.: Köppen, ”Religion des Buddha” (1857—59), Waddel, ”The buddhism of

Fig. 4. Del af klostret Taschi-lunpo. (Efter S. Hedin.)

Tibet or lamaism” (1895), Grünwedel, ”Mythologie des buddhismus in Tibet und der Mongolei” (1900) och ”Der lamaismus. Kultur der gegenwart” (I, 3, I, 1906), samt Hedin, ”Transhimalaya” (1909). E. Rld.

Lamalon-les-Bains [-malɔ̃′ lä bɛ̃′], kommun i franska dep. Hérault, i en dal i Cevennerna, har tre badanstalter och tolf kolsyrehaltiga järnkällor (16°—48° C.). Omkr. 700 inv.

Lama-miau (”lamakloster”) l. Dolon-nor (”de sju sjöarna”), stad i norra delen af kinesiska prov. Tschi-li, på en naken sandslätt omkr. 260 km. n. om Peking, 1,220 m. ö. h. Staden har omkr. 30,000 inv. och är en viktig handelsplats för östra Mongoliet samt berömd för sina metallgjuterier, från hvilka bilder af koppar, järn och brons utgå till hela Mongoliet och t. o. m. till Tibet. Nästan alla buddistiska länder erhålla därifrån sina gudabilder, klockor, vaser m. m. På något afstånd från den kinesiska staden ligger det mongoliska kvarteret med två grupper lamatempel och kloster, som hysa omkr. 2,300 präster. (J. F. N.)

Laman, *Auchenia lama, zool.* Se Kameldjuren, sp. 712.

La Manche [mɑ̃′ʃ]. Se Kanalen och Manche.

Lama′nskij, Vladimir Ivanovitj, rysk historiker och språkforskare, f. 1833 i Petersburg, medlem af ryska vet.-akad. och professor i slaviska språk vid Petersburgs universitet, författade 1859 en magisterafhandling *O slavjanach v Maloj Azii, Afrikje i Ispanii* (Om slaverna i Mindre Asien, Afrika och Spanien), företog 1862—64 en studieresa genom slaviska länder och fick 1870 doktorstiteln efter en afh. *Ob istoritjeskom izutjenii greko-slavjanskago mira v Jevropje* (Om det historiska studiet af den grekо-slaviska världen i Europa). Sina panslavistiskt färgade teorier om den religiösa, sociala och moraliska grundskillnaden mellan den greko-slaviska och romansk-germanska världen utvecklade han ur historisk synpunkt i sin skrift *Tri mira azijsko-jevropejskago materika* (Tre världar på den asiatisk-europeiska kontinenten, 1892). Förutom många lärda skrifter har han utgifvit slaviska handskrifter från arkiv i Belgrad, Agram och Wien (1864) samt *Secrets d'état de Venise* (1884). 1883 och 1905 utgåfvo hans många lärjungar lärda festskrifter till hans ära med fullständig bibliografi. A—d J.

Lamantinsläktet, *Manatus, zool.*, hör till sirendjurens ordning (*Sirenia*) inom däggdjurens klass. Kroppen är klumpig och spolformig, allsidigt afrundad genom ett tjockt späcklager, med mycket gles hårbeklädnad och afrundad stjärtfena. Bröstfenorna äro stundom försedda med rudimentära naglar; fria bakre extremiteter saknas; yttre örat är förkrympt. Den fungerande tanduppsättningen består uteslutande af kindtänder; de för stark nötning utsatta tänderna ersättas genom en i horisontell riktning försiggående tandömsning: försvinnande af de främsta, nötta tänderna och nybildning bakom de i bruk varande. Afvikande från flertalet andra däggdjur, ha hithörande arter blott 6 halskotor. Blindtarmen är försedd med två fingerlika bihang. Fyra arter äro kända, af hvilka en är afrikansk, de andra

sydamerikanska (se fig.); de lefva både i floderna och i hafvet. De lifnära sig af hvarjehanda vattenväxter. Dessa afplockas med den klufna öfver-

Manatus americanus.

läppen. Hithörande djur intaga så stora mängder födoämnen, att hela tarmkanalen blir fullproppad därmed. De jagas för späckets, hudens och köttets skull; det senare är välsmakande, men anses för ohälsosamt. L—e.

Lamar [ləmä′]. 1. Mirabeau Buonaparte L., president i republiken Texas, f. 16 aug. 1798 i Louisville, Georgia, d. 19 dec. 1859 i Richmond, Texas, tillhörde en fransk hugenottfamilj, inflyttade 1835 från Georgia, där han varit jordbrukare, till Texas, slöt sig genast till de mot mexikanska regeringen upproriske nybyggarna och ledde de i striden vid San Jacinto (21 apr. 1836) det rytterianfall, som bröt mexikanska arméns linjer. Han blef s. å. generalmajor och krigsminister i den nya republiken och dess förste vicepresident under S. Houston (se d. o.) som president. L. var president i republiken Texas dec. 1838—dec. 1841 samt lyckades få dess oberoende erkändt af ett flertal europeiska stater. Hans styrelse f. ö. utmärktes af hejdlös skuldsättning och öfverdrifvet våldsam politik mot indianerna, hvarigenom hela samhällets bestånd hotades. L. efterträddes af sin företrädare Houston, hvars planer på Texas' införlifvande med Förenta staterna han ifrigt bekämpade. I kriget mot Mexico 1846 deltog han med utmärkelse i Taylors armé samt var 1858—59 amerikansk ministerresident i Nicaragua och Costarica.

2. Lucius Quintus Cincinnatus L., den föregåendes brorson, amerikansk politiker, f. 1 sept. 1825 i Putnam county, Georgia, d. 23 jan. 1893 i Macon, Georgia, blef 1847 advokat, var 1857—60 demokratisk kongressledamot och stred under inbördeskrigets första år som öfverste för ett Mississippiregemente på sydstaternas sida. Efter krigets slut var han några år professor i politisk ekonomi och juridik vid Mississippis statsuniversitet, intog som kongressledamot 1872—76 en framskjuten plats inom det reorganiserade demokratiska partiet, blef senator 1877 och tillhörde mars 1885—jan. 1888 som inrikesminister Clevelands kabinett, hvarefter han utnämndes till biträdande domare vid Förenta staternas högsta domstol. L. gaf ofta prof på varm nationell patriotism, samtidigt med att han vältaligt förfäktade de enskilda staternas rättigheter; om Mississippis upprensning i skeppsfartens intresse och om järnvägsbyggnader i Texas inlade han stora förtjänster. Jfr E. Mayes, ”L. Q. C. Lamar, his life, times and speeches” (1896). 1—2. V. S—g.

La Mara, pseudonym. Se Lipsius 3.

La Marck, De, nederländska och franska utgreningar af en släkt, som urspr. härstammade från tyska grefliga släkten Berg-Altena, men vid 1200-talets begynnelse började kalla sig efter sin besittning, tyska grefskapet Mark. Märkligast äro linjerna Arenberg, Fleuranges och Lumain. — 1. Guillaume, grefve de L., baron af Lumain, f. omkr. 1446, d. 1485 i Maastricht, för sin tygellösa framfart kallad ”Ardennernas vildsvin”, blef till följd af ett mord fördrifven från Liège, men återvände 1482 med fransk hjälp och tog blodig hämnd. Han förskaffade därefter sin broder Robert (d. 1489) styrelsen öfver Bouillon. Själf föll han efter någon tid i ärkehertig Maximilians händer och afrättades. — 2. Robert II, grefve de L., hertig af Bouillon, furste af Sedan, den föregåendes brorson, f. omkr. 1460, d. 1535, tjänade Ludvig XII och deltog 1513 i slaget vid Novara, där han räddade sina båda söners lif, men förde under krigen mellan Frans I och kejsar Karl V en vacklande politik. Han förjagades efter slaget vid Pavia (1525) af de kejserlige med tillhjälp af hans egen broder Evrard (”kardinalen af Bouillon”, f. 1475, d. 1538, 1505 biskop af Liège), men återfick efter freden i Madrid (1526) sina länder. — 3. Robert III, grefve de L., seigneur de Fleuranges, den föregåendes son, fransk krigare, historieskrifvare, f. 1491 i Sedan, d. 1537 i Longjumeau, deltog med utmärkelse i Ludvig XII:s och Frans I:s italienska fälttåg, i synnerhet vid Marignano (1515), samt sändes 1519 till Tyskland för att förmå kurfurstarna att ge sina röster åt Frans vid kejsarvalet efter Maximilian I. 1525 tillfångatogs han jämte sin konung i slaget vid Pavia. Under fångenskapen 1525—26 utnämndes han till marskalk af Frankrike och skref *Histoire des choses mémorables advenues du règne de Louis XII et de François I, depuis 1499 jusqu'en l'an 1521* (utg. 1731, ny uppl. 1838). — 4. Robert IV, grefve de L., hertig af Bouillon, fransk marskalk, den föregåendes son, f. omkr. 1520, d. 1556 i Guise, återtog 1552 Bouillon och dithörande af Karl V besatta platser, men föll 1553 i fångenskap. — 5. Auguste Marie Raymond, furste af Arenberg, vanligen kallad grefve de L., ättling på kvinnolinjen af en broder till L. 1, grefve Eberhard III af Arenberg. Se Arenberg.

Lamarck, Jean Baptiste Pierre Antoine de Monet de, fransk naturforskare, f. 1 aug. 1744 i Picardie, d. 18 dec. 1829 i Paris, tjänade någon tid under marskalk de Broglie, men lämnade den militära banan för att egna sig åt naturvetenskaperna. Han blef 1779 medlem af vet. akad. och 1793 professor vid Jardin des plantes. — L:s förnämsta arbete är *Philosophie zoologique* (1809). Under många år hade L. sysselsatt sig med den systematiska botaniken och zoologien samt inom desamma skurit lagrar, bl. a. genom *Flore française* (1778). Men han åtnöjde sig icke med att klassificera och beskrifva de ännu på jorden lefvande formerna, utan inrymde i sitt system plats äfven för redan utdöda släkten. Han uppdagade sålunda de

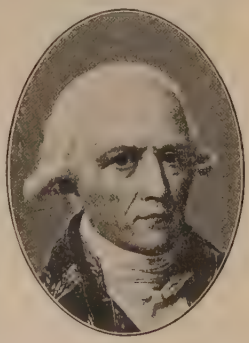

morfologiska egenskaper, som förena bägge, och drog däraf den slutsatsen, att de nu lefvande växterna och djuren härstamma från de utdöda (se vidare Descendensteori, sp. 191—192). Äfven L:s fysiologiska uppfattning är i högsta grad anmärkningsvärd. På en tid, då läran om "lifskraften" var allmänt rådande, uttalade han sig emot densamma och lärde, att lifvet är endast en mycket invecklad fysikalisk företeelse. Hela lifsprocessen beror af mekaniska förhållanden, hvilka själfva i sin tur äro beroende af de organiserade väfnadernas egenskaper. Icke ens de rent andliga processerna göra härifrån något undantag. Ty förnimmelse och hvad därtill hör bero af rörelser i det centrala nervsystemet. Viljan är aldrig fri, och förnuftet är ingenting annat än en högre utvecklingsgrad af omdömet. — Tolf år före sin död blef L. blind. Han fortsatte icke dess mindre, med tillhjälp af Latreille, sina forskningar. Den sista delen af sitt stora arbete öfver de ryggradslösa djuren (*Histoire naturelle des animaux sans vertèbres*, 7 bd, 1815—22; 2:a uppl. 1835—45), som betecknar ett betydelsefullt framsteg i kännedom om dessa djur, dikterade han för sina två döttrar, som vårdade honom på hans ålderdom. En staty i brons öfver L., åstadkommen genom internationell insamling, restes 1909 i Jardin des plantes. R. T—dt.*

Lama'rckia Moench, *bot.*, växtsläkte bland gräsen med en art i Medelhafsområdet, *L. aurea* (*Chrysurus cynosuroides*), guldsvans, som är ett omtyckt prydnadsgräs i trädgårdarna. G. L—m.

Lamarcki'sm, J. B. P. A. de Lamarcks biologiska teori. Se Descendensteori, sp. 191—192.

La Ma'rmora [-måra], Alfonso Ferrero, markis, italiensk härförare och statsman, f. 1804 i Turin, d. 5 jan. 1878 i Florens, blef 1823 artillerilöjtnant i sardinska armén och 1845 major. Under 1848—49 års fälttåg mot österrikarna förde han i början två batterier och utmärkte sig i synnerhet vid Pastrengo (30 april 1848), där han genom en lycklig rörelse i fiendens rygg afgjorde segern. Han utnämndes till brigadgeneral (1848), generallöjtnant och krigsminister (1849). Han reorganiserade med stor skicklighet och kraft Sardiniens här. Då Cavour hösten 1852 kallades att bilda en ny ministär, behöll han i den nya regeringen L. som krigsminister. "Utan honom", yttrade Cavour då, "skulle jag ej kunna vara minister". Sedan Cavour 29 jan. 1855 afslutit alliansfördraget med västmakterna, aftalade L. i Paris närmare bestämmelser och tog därefter själf befälet öfver den 17,000 man starka sardinska kår, som inskeppades i Genua och om våren landsteg i Balaklava på Krim. I spetsen för de sardinska trupperna utmärkte sig L. på ett lysande sätt i striden vid Tjernaja. Efter freden 1856 blef L. åter krigsminister och tillhörde Cavours ministär till utbrottet af 1859 års krig mot österrikarna. Efter att ha tagit en ärofull del i kriget blef han åter för någon tid krigsminister, sändes i början af 1861 som utomordentlig ambassadör till Berlin och Petersburg, var en kort tid öfverbefälhafvare för andra armékåren (i Milano) och utnämndes okt. 1861 till prefekt i Neapel. I sept. 1864 blef L. konungariket Italiens konseljpresident och utrikesminister och uppställde då som sitt mål att begagna sig af alla tillfällen att åt Italien vinna Venezia. Detta sträfvande ledde till den preussisk-italienska alliansen 1866 och det krig med Österrike, som åter kallade L. från statsmannavärfven till slagfältet. I juni 1866 blef Ricasoli konseljpresident, och L. tog befälet öfver armén, men förlorade 24 juni slaget vid Custozza. Tack vare Preussens segrar vann Italien icke dess mindre Venezia. Med undantag af ett par tillfälliga beskickningar 1867 och några månaders ståthållarskap i Rom (okt. 1870—jan. 1871) deltog L. icke vidare aktivt i det politiska lifvet. Men 1873 utgaf L. en märkvärdig skrift, *Un poco piu di luce*, om det italiensk-preussiska förbundet och de militäriska och politiska händelserna 1866, hvars officiella dokument ställde Bismarcks politik i mörk dager. I Preussen väckte dessa afslöjanden en storm af ovilja. Till självförsvar lämnade L. 1877 åt offentligheten en ny skrift, *I segreti di Stato nel governo costituzionale* (Statshemligheter i en konstitutionell stat). Näst Cavour och Garibaldi var L. Viktor Emanuels förnämsta medhjälpare vid skapandet af Italiens enhet. E. W.

Lamarque [-ma'rk], Maximilien, grefve, fransk general och statsman, f. 1770 i Saint-Sever i Guienne, d. 1832 (af kolera) i Paris, slöt sig med hänförelse till revolutionens idéer, gick 1792 som simpel soldat in i armén, blef inom några månader kapten, kämpade mot Spanien och sedermera vid Rhen samt utnämndes efter bataljen vid Hohenlinden (1800) till brigadgeneral. Till belöning för den kraft, hvarmed han krossade upproret i Kalabrien 1807, utnämndes han till divisionsgeneral. Han kämpade med största utmärkelse vid Wagram (1809), i Ryssland 1812 och i Spanien 1813—14. Efter sin återkomst från Elba 1815 utnämnde Napoleon L. först till kommendant i Paris och senare till öfverbefälhafvare i Vendée. Napoleons fall och bourbonernas återkomst s. å. tvungo L. att gå i landsflykt till Belgien. Först 1818 fick han återvända till Frankrike, där han 1820 utgaf ett arbete om infanteriets organisation och 1826 en skrift om den militäriska andan i Frankrike. Departementet Landes valde 1828 L. till medlem af deputeradekammaren, där han snart blef en af yttersta vänsterns ledare. Som sådan understödde han julirevolutionen 1830. Sedan Ludvig Filip s. å. blifvit konung, skickades L. som öfverbefälhafvare till Vendée, men rappellerades inom kort. Han trädde då ånyo i spetsen för den radikala oppositionen i deputeradekammaren och utmärkte sig i synnerhet för den eld och vältalighet, hvarmed han yrkade på, att Frankrike

skulle med vapenmakt understödja polackerna i deras frihetskamp mot Ryssland. L:s begrafning gaf anledning till ett blodigt upplopp i Paris 5 och 6 juni 1832. E. W.

Lamartine [-tīn], Alphonse Marie Louis de Prat de, fransk skald och politiker, f. 21 okt. 1790 i Mâcon, d. 28 febr. 1869 i Paris, härstammade från en gammal adelsfamilj och uppfostrades i Milly midt ibland Bourgognes yppiga högslätter jämte 6 systrar af en öm och religiös moder, som af Rousseau och Bernardin de S:t Pierre insupit en djup naturkänsla. Han skickades till jesuitskolan i Belley, där han invigdes i den klassiska litteraturen, återvände efter afslutade skolstudier till Milly och förde där en landtjunkares friska naturlif, samtidigt som han läste hufvudsakligen italienska och engelska klassiker: Tasso, Shakspere, Milton och Ossian. 1809 sändes han till Italien, där han länge ströfvade omkring, betagen af naturens härlighet och fornvärldens minnesrika ruiner. Han bodde en tid hos en fiskarfamilj i trakten af Neapel och förälskade sig där i husets dotter, hvilken han sedan gjort berömd som Graziella. Han skref redan vers, imiterande 1700-talets tragöder och poeter. Efter Napoleons fall inskrefs han vid konung Ludvig XVIII:s lifvakt, men tog snart afsked och ströfvade kring i Savojen och Alperna. 1816 gjorde han i Aix bekantskap med hustrun till en äldre vetenskapsman, fru Charles, som led af hjärtfel. Trött på sin ungdoms sensuella kärleksförbindelser, förälskade L. sig i denna romantiska och svärmiska kvinna (besjungen som Elvire) med en innerlighet, som gör detta platoniska förhållande till den stora kärleken i hans lif. Vid hennes sida tillbringade han lyckliga dagar i närheten af sjön Bourget i Savojen, hvilka satte djupa spår i hans diktning. Ett år därefter dog hon. Dessa händelser fördjupade hans känslighet. Han skref nu sina första originella verser, begaf sig till Paris, där han gjorde uppseende i adelssalongerna och slutligen lyckades finna en förläggare. 1820 utkom anonymt L:s första arbete, *Méditations poétiques*. Det emottogs med hänförelse; ögonblicket var också gynnsamt, då den pseudoklassiska litteraturen sinat ut i sanden och något nytt ännu icke skjutit upp i den ökenartade torkan. Sedan Chateaubriands ”Génie du christianisme” hade intet arbete haft en dylik framgång. Under loppet af 4 år såldes icke mindre än 45,000 ex. Mycket i samlingen bar ännu prägeln af pseudoklassisk lyrik, men grundtonen var dock ny. L. är Frankrikes förste romantiske lyriker. Meditationerna följdes 1823 af *Nouvelles méditations poétiques* och *La mort de Socrate*. *Le dernier chant de Childe Harold* och *Le chant du sacre* utkommo 1825 och *Harmonies poétiques et religieuses* (2 bd) 1830. Alla dessa dikter befäste ytterligare hans rykte. Mot bakgrunden af en natur, målad med något af den dunkla stämningsfullhet, som utmärker Ossians landskapsbilder, hänger sig skalden åt sina melankoliska betraktelser öfver lifvets och dödens eviga problem; han besjunger ensamheten, religionen och den platoniska kärleken. Odödligheten, evigheten, försynen, äran, tron, hoppet och kärleken — dessa ord fingo under hans harposlag åter lefvande betydelse. Gud bodde ånyo i naturen, himmelen hvälfde sig som ett gotiskt tempelhvalf öfver alla mänsklighetens traditioner. Tidens hemliga längtan bort från 1700-talets skepticism och torra lärodikt, bort ifrån revolutionens sociala och materiella strider och kejsardömets världseröfrarplaner fingo här uttryck. Ett återsken af prakten i Chateaubriands färgrika och melankoliska perioder, af Byrons pessimism, af Miltons högstämda allvar, af Ossians dunkla sagoton och Petrarcas upphöjda spiritualism hvilade öfver dessa stämningar, utmärkta genom sublim enkelhet och harmoni. Just genom dessa senare egenskaper verkar L. själf som ett naturväsen, däri erinrande om Runeberg. L. är långt ifrån någon djup natur, men kanske icke minst därför blef han språkröret för en hel generations tänkesätt. Särskildt hans ”Harmonies”, dessa hymnartade lofsånger öfver naturen och människan, intaga en mycket hög plats i den franska lyrikens historia och låta jämföra sig med V. Hugos ”Contemplations”. L:s dikter utmärka sig dock icke genom samma omväxlande rikedom, djärfhet och kraft som den senares; hos L. är allt mera lugnt, enformigt och harmoniskt. Det blef också Hugo, som fullbordade den reform af poesien, som L. inledt. 1820 ingick L. äktenskap med en ung prostestantisk engelska, Mary Anne Elisabeth Birch, och utnämndes till legationssekreterare först i Neapel, sedan i London, hvarefter han blef chargé d'affaires i Toscana. 1829 invaldes han i Franska akad. Efter julirevolutionen öfvergaf L. den diplomatiska banan och afreste i maj 1832 till Österlandet. Under resan, som varade i 16 månader, uppträdde han med furstlig prakt och slöseri. Han reste på eget skepp, åtföljd af sin familj och med talrikt följe, med bibliotek och vapensamling. Resan sträckte sig från Grekland öfver Syrien och Palestina fram till Libanon. Han skildrade den i *Voyage en Orient, souvenirs, impressions, pensées et paysages* (4 bd, 1835; ”Minnen från en resa i Orienten”, 1837), föga pålitligt, men med utmärkt tecknade landskapsbilder.

Under sin frånvaro hade L. valts till deputerad (1833). Han anslöt sig först, fast med reservation, till regeringspartiet och talade för flera af tidens stora, humanitära frågor (dödsstraffets afskaffande, ordnandet af den orientaliska frågan, så att de kristne grekerna skulle ställas under Europas protektion, m. m.). Samtidigt sökte han samla sina krafter till en stor filosofisk diktning, som skulle skildra mänsklighetens utveckling, dess gudomliga ursprung, dess syndafall och frälsning. Som fragment af den aldrig fullbordade planen framstå de två episka dikterna *Jocelyn* (2 bd, 1836) och *La chute d'un ange* (2 bd, 1838), breda, obestämda, med upprepningar, inkorrektheter och vårdslösheter, men innehållande partier af underbar lyrisk skönhet. I ”La chute d'un ange” skildras i femton visioner, huru en skyddsängel af kärlek till en jordisk kvinna stiger ned på jorden och antar människoskepnad

för att kunna äkta henne, men till gengäld blir rof för alla mänsklighetens olyckor. I ”Jocelyn” framställes den slutliga frälsningen genom tro och självuppoffring. Jocelyn är en ung bonde, hvilken först offrar sina jordiska arfvedelar till förmån för sin syster och sedan efter en häftig strid besegrar sin kärlek till en ung och skön kvinna, hvilken han öfverger för att tjäna Gud. Under det att hon sjunker allt djupare i kärlekens vanära, befästes han i sitt kall och mottar till sist sin älskades syndabekännelse på dödsbädden. Dikten är för bisarr för att någonsin kunna bli populär, men den räknas för L:s yppersta arbete, trots sina svagheter, af en sådan kännare som Leconte de Lisle. 1839 utkom *Les recueillements poétiques*, den sista af hans diktsamlingar, hvars företal inskärper skaldens sociala plikter. Själf hade L., som dessa år stod på höjden af sitt anseende, alltmera aflägsnat sig från sin ungdoms reaktionära lifsuppfattning, under det han närmade sig oppositionen. Hans *Histoire des Girondins* (8 bd, 1848; ”Girondisternas historia”, 1848—49) formade sig till ett varmt försvar för revolutionen och dess män. Det är ett andrahandsarbete, som strängt bedömts af den historiska kritiken, men hufvudtanken i skriften: ”blodet nedfläckar icke den idé, för hvilken det flyter” påskyndade händelserna. Arbetet bidrog att störta julimonarkien.

Efter februarirevolutionen (1848) var L. självskrifven som medlem af den provisoriska regeringen, hvars utrikesminister och egentlige ledare han blef på grund af sitt berömda namn, hvilket var en garanti för ordningens upprätthållande, och genom sin vältalighet, hvarmed han höll massorna i tygeln. Flera gånger under den följande tiden ådagalade han själsnärvaro och stort personligt mod. Under tre månader var han en folkledare i stor stil. I det cirkulär, hvilket han 6 mars utsände i sin egenskap af utrikesminister till de olika europeiska makterna, utvecklade han det ädla, men obestämdt humanitära program, som han äfven tidigare gjort sig till tolk för. Han har själf skildrat denna tid af sitt lif i *Trois mois au pouvoir* (1848; ”Tre månader vid statsrodret”, s. å.). Han stod nu på höjden af sin popularitet, och icke mindre än tio departement invalde honom i nationalförsamlingen, där han blef medlem af exekutivkommittén. Han vardt emellertid föremål för missnöje på både konservativt och radikalt håll. Hans popularitet sjönk hastigt; han utgick ur regeringen, och vid presidentvalet i november s. å. erhöll han endast några tusen röster. För att försvara sin politik skref han sin *Histoire de la révolution de 1848* (1849; sv. öfv. s. å.).

Statskuppen 2 dec. 1851 gjorde slut på hans politiska roll. Det stora hus, som han under åratal fört, hade ruinerat honom, och hvarken försäljningen af hans jordagods eller de inkomster, ett särskildt sällskap beredde honom genom att öfvertaga utgifvandet af hans skrifter, betäckte skulderna. Han måste skrifva för brödet. Under sin återstående lifstid författade han en lång följd af prosaarbeten, af hvilka de flesta äro så godt som värdelösa. L. är alltid opålitlig i sin framställning af sina minnen och historiska tilldragelser; han omdiktar, förskönar eller förfular, allteftersom ögonblickets känsla förestafvar honom. Bland de bättre är *Histoire de la restauration* (6 bd, 1851—53; sv. öfv. s. å.). *Les visions* (1852) var hans afsked från poesien. 1849 utkom *Raphaël* (sv. öfv. s. å.), som i prosaform behandlar hans egna upplefvanden med fru Charles, och *Les confidences*, hvilka 1851 följdes af *Les nouvelles confidences*, *Geneviève, histoire d'une servante* (1850), *Le tailleur de pierre de Saint-Point* (1851; ”Stenhuggaren i Saint-Point”, s. å.) och *Graziella* (1852; sv. öfv. s. å.), vidare *Histoire des constituants* (1850), *Histoire de la Turquie* (1854) och *Histoire de la Russie* (1855). 1856—67 utgaf han dessutom månatliga *Entretiens*, där han på det mest godtyckliga sätt bedömde äldre och nyare litteratur. Detta oerhörda arbete bragte dock icke ordning i hans finanser, men uttömde hans krafter, så att han de två sista åren lefde utan medvetande. 1867 tillerkände honom Napoleon III en summa på 500,000 frcs, af hvilka han skulle njuta räntan under sin lifstid och som efter hans död skulle gälda hans skuld. Han begrofs enligt egen önskan i enkelhet på sitt eget gods Saint-Point. En staty (af Falguière) restes öfver honom 1873 i Mâcon och en (af Marquet de Vasselot) senare i Passy. Själf utgaf L. sina *Œuvres complètes* (61 bd, 1860—66, ny uppl. i 13 bd 1885—87 och 1900 ff.) och *La France parlementaire* (6 bd, 1864—65). Senare ha utgifvits *Mémoires inédits 1790—1815* (1870), *Manuscrit de ma mère* (1871), *Souvenirs et portraits* (3 bd, 1871), *Poésies inédites* (1873), *Correspondance* (6 bd, 1873—75, 1882), *Lectures pour tous* (1891), *A. de L. par lui-même* (1892), *Trois poètes italiens* (s. å.), *Lettres à L.* (1893) och *Philosophie et littérature* (1894). Litt.: E. Pelletan, ”L.” (1868), R. du Mesnil, ”L. et sa famille” (1869), arbeten af J. Janin (s. å.), Ch. de Mazade (1872), Ollivier (1874) och Legouvé (1876), Lacretelle, ”L. et ses amis” (1878), Ronchaud, ”La politique de L.” (2 bd, 1878), Alexandre, ”Souvenirs de L.” (1884), Pomairols, ”L.” (1889), Périssat, ”L. inconnu” (1891), Reyssié, ”La jeunesse de L.” (1892), Deschanel, ”L.” (2 bd, 1893), Sainte-Beuve, ”Premiers lundis”, I (1875), ”Portraits contemporains”, I (1846) och ”Causeries du lundi” (I o. IV), Brunetière, ”L'évolution de la poésie lyrique au XIX:e siècle” (1895), Lemaître, ”Les contemporains” IV o. VI (1890, 1896), och A. France, ”L'Elvire de L.” (1893). J. M.

Lamaschal. Se Lama, *text.*

Lamasläktet, *Auchenia, zool.*, är bland nu lefvande djur den enda representanten för kameldjuren i Amerika. Rörande de stundom som fyra självständiga arter antagna laman, guanakon, vikunjan och alpackan se Kameldjuren. L—e.

Lamb [läm], Charles, engelsk kritiker och essayist, f. 1775 i London, d. 1834, anställdes 1792 som bokhållare i Ostindiska kompaniet, i hvars tjänst han arbetade till 1826, då han erhöll afsked och bosatte sig på landet. — En inom familjen ärftlig sinnessjukdom, af hvilken L. vid 21 års ålder hade en öfvergående känning, utbröt samtidigt som full galenskap hos systern, Mary L. (f. 1765, d. 1847), hvilken därunder dödade deras moder. L. åtog sig då att i sitt hem öfvervaka Mary. Han uppfyllde ömt och självuppoffrande denna brodersplikt till sin död. Systern, som endast tidtals återföll i sjukdomen, egde litterär begåfning och deltog i några af L:s litterära arbeten. 1796 gaf han tillsammans med Coleridge ut några poesier och 1801 ett litet drama i den elisabetska

stilen, *John Woodvil*. Erkännande vann han först med *Tales founded on the plays of Shakespeare* (2 bd, 1807; ”Shakespearsagor” 1851; ny uppl. 1882), till hvilka Mary bidrog, samt *Specimens of english dramatic poets who lived about the time of Shakespeare* (2 bd, 1808), med korta, kritiska anmärkningar af högt värde. L. skref först essayer i Leigh Hunts kvartalstidskrift ”The reflector” (bl. a. de berömda om Shaksperes tragedier och Hogarths genius), men hans egentliga ryktbarhet härrör från de i ”London magazine” införda *Essays of Elia* (1820—23), hvilka ställde honom i jämnhöjd med Montaigne och Addison. Flera af Shaksperes samtida återuppväcktes genom L:s essayer. L. hade så innerligt försänkt sig i studiet af de engelske dramatikerna från 1500-talet och prosaförfattarna under 1600-talet, att hans egen stil fått en genomgående fornartad prägel. Likafullt var han sig själf, ursprunglig i sitt humoristiska löje liksom i sitt hjärtgripande patos. Hans paradoxer och sällsamma kvickhetslekar framspringa ur en underström af öm sympati samt den finaste känsla för sanning, natur och enkelhet. Också har en man sällan varit så älskad af sin samtid. L:s *Letters* utgåfvos 1837, 1886 och 1888. Se vidare Fitzgerald, ”Life, letters and writings of L.” (6 bd, 1870—76, ny uppl. 1895), Talfourd, ”Final memorials of L.” (1848) samt arbeten af Procter (1866), Fitzgerald (s. å.), Cradock (1867), Hazlitt (1874), Ainger (1882), Derocquigny (1904) och Lucas (1905).

J. M.

Lamb [lä'm]. 1. William L., viscount Melbourne, engelsk statsman, f. 15 mars 1779 på Melbourne hall i Derbyshire, d. 24 nov. 1848 på Brocket hall i Derbyshire, blef efter universitetsstudier i Cambridge och Glasgow advokat 1804, men öfvergick till den politiska banan, då han 1805 valdes till medlem af underhuset, där han, följande sin familjs traditioner, slöt sig till whigpartiet. Han föll igenom vid valen 1812, men valdes ånyo 1816 och satt sedan i underhuset till 1828, då han ärfde faderns titel och plats i öfverhuset. L. visade vid flera tillfällen själfständighet gentemot partitvång, först i radikal riktning, sedermera som anhängare af Canning och dennes vän Huskisson. Han inträdde som förste sekreterare för Irland i Cannings ministär (april 1827) och satt kvar under Goderich samt en kort tid under Wellington, tills denne bröt med Huskisson och de öfrige ”canningiterna” (maj 1828). L. ingick sedan som inrikesminister i Greys ministär (nov. 1830), understödde parlamentsreformen, som han då fann oundviklig, och inlade stora förtjänster om ordningens hjälpliga upprätthållande utan nervösa kraftåtgärder under den stormiga tid, då reformen behandlades af parlamentet. När Greys ministär föll sönder på den irländska frågan, blef L. dennes efterträdare som premiärminister (juli 1834). Han nödgades af konungen att afgå i nov. s. å., sedan lordkansleren Broughams excentriskt själfsäkra uppträdande och den populäre lord Althorps öfverflyttning från ledarskapet i underhuset till sin ärfda plats i öfverhuset ytterligare rubbat ministärens redan förut svaga ställning. Efter Peels afgång blef L. ånyo premiärminister i april 1835 och kvarstod trots upprepade motgångar till sept. 1841. Med stor skicklighet och allmänt erkänd takt ledde han den unga drottning Viktorias konstitutionella uppfostran under hennes första regeringsår. — L. var ej synnerligen framstående hvarken som talare eller statsman och saknade särskildt initiativlust — ”hvarför icke låta det vara?” (*let it alone*) citeras som hans älsklingsuttryck —, men han egde mycken takt och människokännedom och lyckades genom sin personliga popularitet i det längsta utjämna motsatserna inom sitt parti. 1805 gifte han sig med Caroline Ponsonby (se L. 3). L:s korrespondens, ”Lord Melbourne's papers”, utgafs 1889 af L. Sanders. Jfr Torrens, ”Memoirs of the right honourable William, second viscount of Melbourne” (2 bd, 1877; ny uppl. 1890), W. E. Gladstone, ”Lord Melbourne's government” (i ”Nineteenth century”, jan. 1890), och H. Dunckley, ”Lord Melbourne” (1892).

2. Frederick James L., broder till L. 1, f. 1782, d. 1853, egnade sig åt diplomatien, var 1815—20 engelsk minister i München, 1825—27 i Madrid, skickades 1827 till Portugal som ambassadör och var 1831—41 ambassadör i Wien. Han blef 1839 peer med titeln lord Beauvale och ärfde 1848 broderns titel viscount Melbourne. Deras syster, Emily Lamb, var gift med lord Palmerston.

3. Caroline L., hustru till L. 1, engelsk författarinna, född Ponsonby, dotter till earlen af Bessborough, f. 1785, d. 1828, blef vid tjugu års ålder gift. Hennes egentliga ryktbarhet härrör från hennes förhållande till Byron. Då hon efter dennes återkomst från Orienten 1811 först gjorde hans bekantskap, antecknade hon i sin dagbok, att han var galen, elak och farlig, men kort därefter blef hon någon tid hans älskarinna och gjorde sig intet besvär att dölja det. Hennes svärmor, lady Melbourne, ville isolera honom från sonhustrun och gynnade därför Byrons bekantskap med en släkting Anna Isabella Milbanke, som verkligen också senare till bådas olycka blef Byrons maka. Då Byron på hösten 1812 bröt med Caroline Lamb, betedde denna sig som vansinnig, gjorde låtsade självmordsförsök med pennknif och glasskärfvor samt visade andra drag af excentricitet. Hon hämnade sig sedan på Byron dels genom att taga ledningen i den hemska ryktesspridningen om hans förhållande till systern, dels genom att efter hans skilsmässa utgifva romanen *Glenarvon*, där hon skildrar Byron i de bjärtaste färger och bl. a. meddelar ett par något förändrade bref, som han skulle ha skrifvit till henne. Byron skref till Moore om denna roman, att den

skulle blifvit mer underhållande och romantisk, om författarinnan skildrat hela sanningen, men porträttlikheten kunde i allt fall ej vara stor, då han icke "suttit tillräckligt länge för henne". Hon utgaf senare ett par andra, mera konstnärligt behärskade romaner, *Graham Hamilton* och *Ada Reis*. Hennes excentricitet utmynnade till slut i vansinne, enligt hvad några påstå framkalladt af hennes rörelse, då Byrons likkista fördes förbi hennes trädgård till Newstead abbey. 1 o. 2. V. S—g. 3. K. W—g.

Lamb., vid växtnamn förkortning för engelske botanisten Aylmer Bourke Lambert, f. 1761, d. 1842, vicepresident i Linnean society 1796—1842, författare till arbeten öfver släktena *Cinchona* (1797) och *Pinus* (3 bd, 1803—37).

Lambæ̈sis, stad. Se Lambèse.

Lamballe [läba'l], Marie Thérèse Louise, prinsessa af, f. 8 sept. 1749, dotter till prins Ludvig Viktor af Savojen-Carignan, blef 1767 förmäld med Louis Alexandre Joseph Stanislas de Bourbon, prins af Lamballe, fransk öfverhofjägmästare, efter hvilken hon 1768 blef änka. Hennes skönhet och behag vunno allas hjärtan. 1774 blef hon drottning Marie-Antoinettes hofmästarinna och egnade henne sin tjänst med orubblig hängifvenhet. Efter kungaparets misslyckade flykt till Varennes (1791) afreste L. på drottningens uttryckliga begäran till England, men återkom efter några månader och slöt sig åter till drottningen. Hon följde drottningen till Tempeltornet efter 10 aug. 1792, men rycktes 19 aug. från hennes sida och fördes till fängelset La Force, där hon mördades 3 sept. 1792. Se arbeten om L. af F. Montefiore 1896 och B. C. Hardy 1908. A. B. B.*

La'mbda, namn på den grekiska bokstafven λ (*l*). — Lambdacism, oförmåga att uttala *r*-ljudet (i hvars ställe ett *l*-ljud inträder).

Lambdasöm, *anat.*, namn på nacksömmen, föranledt däraf, att den har en aflägsen likhet med den grekiska bokstafven λ (lambda). Lambdasömmen (nacksömmen) förenar på kraniet nackbenet med framför liggande hjässben. Se Hufvudskål, fig. 1, 3 och 6.

Lambeaux [läbå], Joseph, kallad Jef, belgisk skulptör, f. 1852 i Antwerpen, d. 1908, var arbetarson, studerade vid akademien i sin födelsestad från sitt 12:e till sitt 16:e år och fortsatte sedan sina studier i Paris. Hans figurer ha en öfversvallande lifskraft och påminna i detta afseende om Rubens' gestalter; ibland ha de äfven en utmanande sinnlighet, andra gånger en väldig kraft. Gruppen *Kyssen* (i brons, Antwerpens museum) är från 1880. Af hans senare större verk märkas *Brabobrunnen* (1887, framför rådhuset i samma stad), *Brottarna* (museet i Bruxelles), *Örnröfvaren*, *Prometeus* (Zoologiska trädgården i Antwerpen), *De mänskliga lidelserna* (marmorrelief, 7 m. lång, i statens ego), *Förförelsen* (stor grupp i Cinquantenaireparken i Bruxelles, 1894), *Ljusets triumf* (kolossalstod, på en klippa vid Dinant), en sittande staty af *författaren H. Conscience* (i biblioteket i Antwerpen), staty af *Abr. Ortelius* i Bruxelles och satyr- och backantgrupper. Gruppen *Le faun mordu* (1905) blef på världsutställningen i Liège ansedd som osedlig och bortflyttad från utställningsparken. G—g N.

Lambeck (Lambe'ccius), Peter, tysk lärd, f. 1628 i Hamburg, d. 1680 i Wien som föreståndare för kejserl. biblioteket, utarbetade utom flera större bibliografiska verk *Prodromus historiæ literariæ* (1659; 2:a uppl. 1710), det första, visserligen fragmentariska, försöket till en allmän litteraturhistoria med kronologisk uppställning. Se arbeten om L. af L. Hoffmann (1864) och Karajan (1868).

Lamber [läbär], Juliette, fransk författarinna. Se Adam, Juliette.

La'mbert, konung af Italien, romersk kejsare, d. 898, son af hertig Wido (Guido) af Spoleto, som 889 valdes till konung af Italien mot Berengar I (se d. o.). L. blef faderns medregent till dennes död, 894, och därefter ensam regent, men förjagades 895 af tyske kejsaren Arnulf (se d. o.). Rom, som försvarades af L:s moder, Ageltrud, föll, och Arnulf kröntes af påfven till konung och kejsare. Men sedan Arnulf lämnat Italien, försonade sig L. med Berengar, åt hvilken han afstod en del af norra Italien.

La'mbert från Hersfeld, tysk krönikeskrifvare, d. efter 1078 i benediktinklostret Hersfeld, omtalas först på 1400-talet och skall 1058 ha blifvit munk. L:s första verk var en biografi öfver Lullus, *Vita Lulli*; brottstycken finnas äfven kvar af en historia öfver hans eget kloster. Hans hufvudverk är emellertid *Annales*, utg. 1525, bäst af Holder-Egger 1894 i *Lamperti monachi Hersfeldensis opera* (öfv. till tyska af Hesse, 1855; ny uppl. 1883). Denna krönika utgör till 1039 blott utdrag af äldre annaler; från 1040 utgör den en självständig framställning, som från 1069 skildrar händelserna med mycken utförlighet Arbetet är skickligt komponeradt och väl skrifvet, men opålitligt och partiskt (mot Henrik IV), och författaren har ej varit invigd i tilldragelsernas inre sammanhang. I trots af dessa brister har L:s verk dock stor betydelse som källskrift. Se Delbrück, "Über die glaubwürdigkeit Lamberts von Hersfeld" (1873), Eigenbrodt, "Lampert von Hersfeld und die neuere quellenforschung" (1896) och "Lambert von Hersfeld und die wortauslegung" (s. å.). T. H—r.

La'mbert, Franz, hessisk reformator, f. 1486 i Avignon, d. 1530, inträdde tidigt i franciskanobservanternas kloster i Avignon och gjorde sig där bemärkt som allvarlig botpredikant. Sedan han emellertid genom studiet af Luthers skrifter förts den evangeliska åskådningen nära, lämnade han 1522 kloster och hemort och begaf sig först till Schweiz, där han efter en disputation med Zwingli i Zürich offentligen bekände sig vara af denne öfvertygad, därefter till Tyskland, där han 1523—24 i Wittenberg tillhörde Luthers intimaste krets. Inflytandet från teologerna i Strassburg, där han 1524—26 vistades, förde honom dock senare i åtskilliga punkter bort från den lutherska till den zwingliska eller den förmedlande butzerska ståndpunkten. Från 1526 var han knuten vid reformationsverkets genomförande i landtgrefskapet Hessen, där han fick anställning vid det 1527 upprättade universitetet i Marburg. En på hans bedrifvande af synoden i

Homberg 1526 antagen hessisk kyrkoordning kom aldrig att genomföras, särskildt på grund af Luthers gensaga mot dess alltför vidtsväfvande planer på bildandet, i kyrkotuktens intresse, af trängre bekännarförsamlingar och upprättandet af en synodalförfattning. P. F. (E. Bg.)

Lambert [lä'mbət], John, engelsk krigare, f. 1619 i Yorkshire, d. som fånge på ön S:t Nicholas i Plymouth Sound 1683, slöt sig vid inbördeskrigets utbrott 1642 till parlamentets parti, omtalas 1643 som rytteriöfverste och blef 1646 i den nyorganiserade parlamentshären befälhafvare för ett fotregemente. Under arméns konflikt med parlamentet 1647 intog L. en framskjuten ställning som officerarnas förtroendeman och var Ireton (se d. o.) behjälplig vid uppsättandet af arméns politiska programskrift *Heads of the proposals*. Han stred 1648 mot skottarna och hade betydande andel i Cromwells seger öfver dem vid Preston (17—19 aug. s. å.) samt var sedan som generalmajor Cromwells närmaste man under skotska fälttåget 1650—51. Under de närmast följande årens politiska strider stod L. troget på Cromwells sida och var själen i det officersråd, som i dec. 1653 proklamerade Cromwell till protektor under den nya författningen (*Instrument of government*). Han satt i protektorns statsråd och utsågs 1655 till styresman (''major-general'') öfver de fem nordliga grefskapen, men bröt 1657 med Cromwell i samband med det af L. med framgång bekämpade förslaget att tillerkänna denne kunglig värdighet och nedlade sina ämbeten. Efter Cromwells död uppträdde L. 1659 som arméns politiske ledare vid ''långa parlamentets'' återkallande, blef medlem af statsrådet och utestängde (okt.) parlamentet från Westminster samt inträdde i den välfärdskommitté, som öfvertog styrelsen. Då Monk med sin här anryckte från Skottland till parlamentets hjälp, vågade L. ej upptaga strid; hans armé upplöstes på nyåret 1660, och själf insattes han i Tower (mars s. å.). Därifrån flydde han (10 april) och sökte förgäfves kring sig samla de trupper, som förblifvit republiken trogna. Efter restaurationen internerades han 1661 på Guernsey, dömdes 1662 som högförrädare till döden och hölls till sin död fången, först på Guernsey och sedan 1667 på ön S:t Nicholas. Han var en af Cromwells dugligaste underfältherrar, men visade sig i politiska frågor tämligen ostadig och kortsynt. V. S—g.

La'mbert, Johann Heinrich, tysk matematiker och filosof, f. 1728 i Mülhausen (Elsass), d. 1777 i Berlin, egnade sig som autodidakt åt studiet af matematik, filosofi och österländska språk. Efter att 1756—58 ha företagit resor i Tyskland, Holland och Frankrike slog han sig ned i Bajern. Han flyttade sedan till Berlin, där han 1765 blef medlem af vet. akad. och ''baurat''. Genom *Photometria, seu de mensura et gradibus luminis, colorum et umbræ* (1760) kan han, vid sidan af den egentligen som experimentator verksamme Bouguer, ställas som grundläggare af den fotometriska afdelningen inom optiken. Detta arbete har varit af stor betydelse för astronomien, liksom hans bidrag till teorien för kometernas banor, *Insigniores orbitæ cometarum proprietates* (1761), varit af vikt (se Lambertska teoremet). I *Cosmologische briefe über die einrichtung des weltbaues* (s. å.) har han, liksom Kant, uppgjort ett schema öfver världssystemet. Några andra bevis för riktigheten af sina astronomiska teorier har emellertid L. icke lämnat än sådana, som han i egenskap af ''en mycket positiv kristen'' kunnat framdraga ur teologien. Härmed är dock icke sagdt, att ej åtskilliga af hans åsikter genom Herschels och Laplaces exakta undersökningar vunnit bekräftelse. Exempelvis gick hans förutsägelse om en tillkommande bestämning af solsystemets rörelse i fullbordan redan 1783 genom Herschel. Som filosof är L. att betrakta som en föregångare till Kant, framför allt genom *Neues organon* (1764), hvari han skarpt skiljer mellan tänkandets genom varseblifningen gifna innehåll och dess former, som framträda i de logiska och matematiska lagarna. Liksom sedan Kant tillbakavisade han både Wolfs rationalism och Lockes sensualism, men som hans *Anlage zur architektonik* (1771) och brefväxling med Kant (utg. af Bernouilli) visade, förmådde han icke finna någon enhetlig princip för erfarenhetens former. Kant skattade L. så högt, att han skulle ha tillegnat honom ''Kritik der reinen vernunft'', om icke L. dött före dess utgifvande. R. Zimmermann, Joh. Lepsius och E. König ha skrifvit öfver olika sidor af L:s filosofi; senaste hithörande arbete är O. Baensch, ''L:s philosophie und seine stellung zu Kant'' (1902). 1828 aftäcktes i Mülhausen en minnesvård öfver L. K. B. S—e.

Lambert [lä'mbət], A. B., engelsk botanist. Se Lamb.

Lambert [läbär], hertig af Emyrna, fransk köpman, f. omkr. 1820, d. 1873 på Comoroöarna. L. var sockerplantage-egare på Mauritius, företog flera resor till Madagaskar och vann där tronföljarens bevågenhet. Sedan denne under namn af Radama II uppstigit på tronen (1861), kallades L. till Madagaskar samt blef hertig och premiärminister. Han sändes till Rom för att med påfven underhandla om katolska religionens införande på Madagaskar och intresserade sig för bildandet af ett franskt handelskompani för att tillgodogöra sig Madagaskars naturliga rikedomar. Då Radama 1864 mördades, drog sig L. undan till Comoroöarna, där han grundade ett stort handelsföretag.

Lambert [läbär], Lucien, fransk tonsättare, f. 1861 i Paris, elev af Dubois och Massenet, har komponerat åtskilliga operor, bl. a. *Le spahi* (1896; belönt med staden Paris' pris), *La marseillaise* (1900) och *Penticosa* (1908; prisbelönt vid en af förläggaren Astruc utlyst täflan), samt orkestersaker, pianostycken och sånger.

Lambe'rta, *astron.*, en af småplaneterna.

Lambertini. 1. Prospero L., påfve. Se Benedikt 14. — 2. Grefvinna. Se Antonelli, G.

Lamberto d'Amsterdam. Se Sustris.

La'mberts ekvation. Se Lambertska teoremet.

Lambertska arfvet. I Umeå lefde under midten af 1600-talet en handlande Bernt Johansson Lam-

bert, som hade tre söner och fyra döttrar. En af sönerna, Jonas Berntsson Lambert, f. på 1660-talet, upptog sin moders namn Wenman, lämnade omkr. 1690 hemmet, vistades sedan utomlands till sin död, som inträffade i midten af 1720-talet, och skall under denna tid, bl. a. genom kaperi, ha samlat en stor förmögenhet, bestående i plantager i Guyana (norra Syd-Amerika) och fastigheter i Holland. Uppgifterna om Lambert-Wenmans släktförhållanden och utrikes vistelse bestyrktes af en hans broders och systrars barn till Umeå rådhusrätts protokoll 6 maj 1740. Sedan denna tid ha deras ättlingar vid flera tillfällen, några gånger med anlitande af statens mellankomst, sökt att utfå Lamberts efterlämnade förmögenhet, som ”förljudes skolat vara cirka” 36 tunnor guld, men under snart två århundradens lopp i ”arfvingarnas” fantasi vuxit till sagolika proportioner. Det senaste försöket att utfå arfvet började i Jämtland 1895 och pågick några år, men utan resultat. Enligt ett tidningsmeddelande i april 1911 skulle saken upptagas på nytt af arfvingar i Amerika, hvarvid man förespeglade sig att vinna plantagerna och ½ milliard kronor i kontanter.

Lambertska teoremet l. Lamberts ekvation kallas stundom en viktig sats ang. en komets rörelse i en parabolisk bana. Denna sats, som bildar en af grundvalarna för Olbers' metod att beräkna kometbanor (se Kometer), benämnes numera i allmänhet Eulers teorem l. Eulers ekvation. Den upptäcktes nämligen först af Euler (1743), men J. H. Lambert (se d. o.) utvecklade den sedermera självständigt och uppvisade dess betydelse för banbestämningen (1761). Den ifrågavarande ekvationen kan skrifvas under följande enkla form:

$$6\,k\,T = (r_1 + r_2 + s)^{3/2} \mp (r_1 + r_2 - s)^{3/2},$$

där T betecknar den tid, som en komet behöfver för att röra sig från en punkt af banan till en annan, r_1 och r_2 kometens afstånd från solen i de båda punkterna samt s den mellan dem liggande kordan; k är en numerisk konstant. Tecknet för sista termen kan lätt fastställas för hvart särskildt fall. B—d.

Lambertsnöt, *bot.* Se Hassel, sp. 55 och fig. 2.

Lamberts projektion. Se Kartprojektion, sp. 1176.

Lamberty [läberti'], Guillaume de, schweizisk diplomat och historiker, f. omkr. 1660 i kantonen Graubünden, d. 1742 i Nyon, kantonen Vaud, företog vidsträckta resor och kom i Rotterdam på 1690-talet i nära beröring med P. Bayle, blef därefter i England privatsekreterare åt lord Portland (se Bentinck 1) och utförde flera viktiga diplomatiska uppdrag för den engelska regeringens räkning. Sina sista år tillbragte han under historiska forskningar i Nyon. Bland L:s arbeten märkas *Mémoires de la dernière révolution d'Angleterre* (2 bd, 1702) och framför allt *Mémoires pour servir à l'histoire du dix-huitième siècle* (12 bd, 1724—34, ny uppl. i 14 bd, 1735—40), innehållande en synnerligen rikhaltig samling traktater och diplomatiska aktstycken från tiden efter Karl II:s af Spanien död 1700. V. S—g.

Lambesc [läbä'sk], Charles Eugène de Lorraine, hertig af Elbeuf och prins af L., fransk general, f. 1751, d. 1825, intog genom sin släktskap med drottning Marie Antoinette en betydande ställning vid franska hofvet och blef redan vid unga år öfverste för kavalleriregementet ”Royal-Allemand”. Genom sin chock (12 juli 1789) på de folkhopar, som demonstrerade vid underrättelsen om Neckers onåd, väckte han allmän förbittring, utpekades som en af de förnämste deltagarna i hofvets kontrarevolution och ställdes inför rätta, men blef frikänd. Kort därefter emigrerade L. med hela sitt regemente, tog tjänst i österrikiska hären och kämpade, från 1796 som fältmarskalklöjtnant, mot Frankrike ända till restaurationen (1815). Af Ludvig XVIII under allmän ovilja utnämnd till pär af Frankrike och hertig af Elbeuf, kvarstannade L. dock i Wien; med honom utslocknade den gren af huset Lothringen, som härstammade från Claude, förste hertig af Guise. A. B. B.*

Lambèse [läbäs] l. Lambessa, fransk straffkoloni i Algeriet, dep. Constantine, anlagd 1844. Orten, som räknar 1,689 inv. (1901), ligger på den plats, där den mycket omfångsrika romerska staden *Lambæsis* fordom stod. Denna stads ruiner äro bland de mest intressanta i hela norra Afrika. De utgöras af lämningar af tempel (åt Æsculapius, Salus, Isis och Serapis), kyrkogårdar, triumfbågar, akvedukter, termer, teater och palats m. m. Något längre västerut, närmare den nuv. staden Batna, ligga lämningar af ett romerskt fältläger (*castra*) omkr. 200 m. i fyrkant, som sannolikt var ett provisoriskt ståndkvarter under den första tiden. Det stora lägret har senare anträffats och delvis blottats, hvarigenom man vunnit nya upplysningar om det romerska lägrets anordningar. Ruinerna af staden och lägret ha lämnat en ymnig skörd af inskrifter (Renier, ”Inscriptions romaines de l'Algérie”, 1855, innehåller 1,500, ”Corpus inscriptionum latinarum”, VIII, 4,185), hvilka äro rika på historiska data, emedan Lambæsis i närmare 300 år (början af 2:a— slutet af 4:e årh.) var hufvudkvarter för den tredje legionen (*legio tertia augusta*) och hufvudstad i prov. Numidien. Kristna inskrifter finnas ej. L. ödelades af numidierna i början af 400-talet. Litt.: R. Cagnat, ”Lambèse” (1893) och ”Les deux camps de la Légion III:e Auguste à L.” (1908). (J. F. N.)

Lambessa. Se Lambèse.

Lambeth [lä'mbəth], förvaltningsområde i London (*metropolitan borough*) s. om Thames, ett långsträckt, smalt område mellan Southwark och Camberwell i ö.

Lambeth palace: portbyggnaden och kyrkan.

samt Battersea och Wandsworth i v. 301,895 inv. (1901). L. har en mängd fabriker. — Lambeth palace (se fig.) vid östra ändan af den 1862 byggda Lambethbron öfver Thames, har i mer än 600 år varit ärkebiskopens af Canterbury officiella residens. N. därom, midt emot parlamentshuset, ligga vid Thames S:t Thomas' hospital (nära 600 sängar) och S:t Thomas's hospital medical school, östligare Bethlehem hospital (Bedlam) och strax bredvid detta katolikernas förnämsta kyrka i London, S:t George's cathedral. (J. F. N.)

Lambethkonferensen [lä'mbəth-], en i det biskopliga palatset i London, Lambeth palace, sedan 1867 tidtals sammanträdande pananglikansk konferens af episkopalkyrkans biskopar. Jfr England, sp. 597, och Davidson, "The Lambeth conferences of 1867, 1878, 1888" (1896).

Lambeth palace [lä'mbəth pä'ləs]. Se Lambeth.

Lambillotte [läbijä'tt], Louis, belgisk musiker, f. 1796 i prov. Hainaut, d. 1855 i Vaugirard nära Paris, blef 1822 kapellmästare vid jesuitstiftelsen i S:t Acheul, inträdde 1825 i jesuitorden och lefde i flera af dess stiftelser. Som kompositör af mässor, mariahymner m. m. blef han mindre berömd än som samlare och skriftställare. Af stor vikt är i synnerhet hans *Antiphonaire de Saint Grégoire* (1851), utgörande ett faksimile af det i "neumer" noterade antifonarium, som finnes i S:t Gallen, jämte historisk-kritiska kommentarer. Vidare märkes *Esthetique, théorie et pratique du chant grégorien* (1855). A. L.*

Lambin [läbä'], Denis (Dionysius Lambinus), fransk filolog, f. 1516, d. 1572 som professor i grekiska vid Collège royal i Paris, skattades länge ganska högt för sina editioner af Horatius (1561; senaste uppl. 1829—30), Lucretius (1564), Cicero (1566), Cornelius Nepos (1569), Demosthenes (1570) och Plautus (1577). L:s pedantiska omständlighet gaf upphof till det franska verbet *Lambiner* (söla, vara långsam i vändningarna).

Lambinus, Dionysius. Se Lambin.

Lambohof, herresäte i Slaka socken, Östergötlands län, omkr. 6 km. s. ö. om Linköping, 2 mtl frälsesäteri med underlydande 1 mtl Boarp, tax. till 78,000 kr. (1910). L. kan anses som ett typiskt och vackert exempel på rokokotidens mindre herrgårdar, bebyggdt med en envåningshufvudbyggnad af trä med brutet tak och två mindre flygelbyggnader. Anläggningen härrör från 1762 och 1763. Gården har förr hetat Bosgården och Lammatorp. Under 1600-talet egdes den af släkten Rosenstråle, öfvergick mot århundradets slut genom giftermål till släkten Rosenstjerna samt 1740 till släkten Sinclair. Efter att ett par årtionden ha varit från denna återkom L. 1856 till den, till grefve H. Sinclair, hvars änka, grefvinnan Amalia Sinclair, f. von Holst, nu eger det. Wbg.

Lamboy [läbωa'], Wilhelm, grefve, kejserlig trupphöfding under 30-åriga kriget, f. i spanska Nederländerna, d. 1659 i Böhmen, togs som öfverste i Wallensteins här till fånga af svenskarna i slaget vid Lützen (1632), utnämndes efter återvunnen frihet af Wallenstein till generalmajor, men svek denne kort före katastrofen i Eger samt belönades af kejsaren med gods och friherrevärdighet. 1636 belägrade han länge, men förgäfves, Hanau, användes under de följande åren i Nederländerna samt slog fransmännen 1640 vid Arras och 1641 vid Marfée, hvarefter han befordrades till fälttygmästare. Återkallad till Tyskland, lät han 1642 öfverrumpla sig af franske marskalken Guébriant i sitt läger nära Kempen, hvarvid 1,500 man kejserliga stupade och han själf med 4,000 man råkade i fångenskap. Sedan han efter ett år fått lösköpa sig, förde han som fältmarskalk befälet öfver kejserliga trupperna i nordvästra Tyskland under det sista krigsåret, lefde efter freds slutet (1648) på sina gods i Böhmen och blef 1649 grefve.

Lambrecht, guldsmed i Stockholm, gjorde enl. Messenius' "Scondia illustrata", 1405 ett nytt, praktfullt skrin till de i Uppsala domkyrkas ego befintliga Erik den heliges reliker, till hvars förgyllning åtgick icke mindre än 534 engelska nobler. 2 aug. 1414 kvitterar L. en summa, som han mottagit af Uppsala domkapitel "to des schrins behof" (S:t Eriks skrin). I Stockholms stads jordebok omtalas L. ännu 1441 som guldsmed. Det Erik den heliges skrin, som L. förfärdigade, finnes ej mera i behåll (se Eriks skrin). Upk d. y.

Lambrecht målare. Se Lambrechts, A.

Lambrechts, Arent, målare från Emden i Ostfriesland, anställd i svenska hofvets tjänst sedan 1557 och verksam i Kalmar, Borgholm, Vadstena och Stockholm. Ett bevaradt arbete af honom, dekorationen af grå salen i Kalmar slott, med målningar i grisaille jämte blå och röda toner, arkitektoniska perspektiv samt scener ur Simsons historia, visar, att konstnären tillhörde den italieniserande riktningen inom 1500-talets nederländska måleri. L. är identisk med den Lambrecht målare, som förekommer i handlingarna. A. L. R.

Lambrechts, Morten Didrik Emil, norsk jurist, politiker, f. 4 okt. 1824 i Kristiania, d. där 28 maj 1900, blef 1866 justitiarius i Kristiania byret samt 1872 assessor och 1887 justitiarius i Höiesteret, spelade en betydande roll i stortingen 1869, 1871—73, 1874—76, 1880—82, där han representerade Kristiania och tillhörde den konservativa riktningen, ehuru mera moderat än de öfrige representanterna för hufvudstaden. O. A. Ö.

Lambrequin [läbrəkä'], fr., en från hjälmen som prydnad nedhängande, i flikar utskuren duk, hjälmtäcke (se d. o.). Härur har utvecklat sig betydelsen af en på liknande sätt i längre och kortare flikar utskuren kappa eller draperi öfver en fönster- eller dörröppning, kring ett sängtak eller en tronhimmel, ofta med tofsar anbragta mellan flikarna. Stundom finnes denna kappa utförd äfven i trä eller i bleck. Formmotivet har gått öfver i den keramiska slöjden, där det mot slutet af 1600-talet ofta förekommer som målad dekoration å fransk fajans, särskildt å Rouenfajansen, samt å Delftfajansen, liksom ej sällan å s. k. ostindiskt, d. v. s. kinesiskt eller japanskt, porslin. Upk.*

Lambruschini [lambroskīni], Luigi, kardinal, f. 1776 i Genua, d. 1854, tillhörde barnabitorden, deltog som kardinal Consalvis sekreterare i afslutandet af flera konkordat, var en tid biskop af Sabina, blef 1819 ärkebiskop af Genua, var 1823—36 påflig nuntie i Paris och utnämndes 1831 till kardinal. Gregorius XVI utnämnde L. 1836 till statssekreterare för utrikes ärenden och minister för allmänna undervisningen, senare äfven till sekreterare för de påfliga bullorna och bibliotekarie i Vatikanen. L. utmärkte sig för en till fanatism drifven böjelse för absolutism och var i hög grad härsklysten. Med Pius IX:s uppstigande på påfvestolen (1846) var L:s politiska roll utspelad, ehuru han satt kvar i statskonseljen, behöll en del af sina ämbeten och t. o. m. erhöll några nya. Hatad af folket, flydde han 1848 vid revolutionens utbrott från Rom, dit han först 1850 återvände med Pius IX. A. B. B.*

Lambton [lä'mtən], stad i Nya Syd-Wales, Australien, 8 km. v. om Newcastle. 4,741 inv. (1901). Kolgrufvor.

Lambton [lä'mtən], engelsk släkt, som redan på 1100-talet var jordegande i grefsk. Durham, hvilket — liksom staden Durham — under 1600- och 1700-talen ofta representerades i underhuset af dess medlemmar.

1. William Henry L., politiker, f. 1764, d. 1797, valdes 1787 efter sin fader, general John L. (f. 1710, d. 1794), till staden Durhams representant i underhuset, där han slöt sig till Fox och whigpartiet. Han var en bland stiftarna af den radikala föreningen Friends of the people (1792) och deltog med ifver i agitationen för en genomgripande parlamentsreform.

2. John George L., earl af Durham, den föregåendes son, statsman, f. 12 april 1792 i London, d. 28 juli 1840 i Cowes, blef 1813 underhusmedlem för grefsk. Durham och väckte stort uppseende genom sitt jungfrutal, ett skarpt anfall på regeringen för dess vägran att stödja Norges oafhängighetssträfvanden (maj 1814). Trots sin ungdom blef han snart en af whigoppositionens mest bemärkta talare, och hans politiska inflytande ökades, sedan han 1816 gift sig med en dotter till dess ledare, lord Grey. L. påyrkade i ett berömdt underhustal (april 1821) en grundlig parlamentsreform med likformig valkretsindelning, treåriga parlamentsperioder och radikal utsträckning af rösträtten samt tog sedan alltjämt ledande andel i reformagitationen. Han understödde emellertid Cannings och Goderichs moderatkonservativa ministärer och upphöjdes af den senare till peer som baron Durham (1828). Då lord Grey blef premiärminister (nov. 1830), gaf han L. säte i kabinettet som sigillbevarare, och L. blef den ledande i den fyrmannakommitté, som utarbetade ministärens första förslag till parlamentsreform, samt deltog lifligt i de parlamentariska strider, som omsider ledde till förslagets definitiva antagande i något modifierad form, juni 1832. Han sändes s. å. på en utomordentlig beskickning till Petersburg för att påverka ryska regeringen i den belgiska frågan och söka utverka någon lindring i polackernas öde. Missnöjd med regeringens hårdhändta irländska politik, afgick L. i mars 1833 ur ministären och upphöjdes därvid till earl af Durham. Han slöt sig nu allt närmare whigpartiets radikala flygel, som genom energisk reformpolitik ville fullfölja det af parlamentsreformen inledda systemskiftet, och blef dess kandidat till premiärministerposten. En skarp sammanstötning med Brougham vid ett politiskt möte i Skottland (1834) gjorde denne till hans hätske fiende, och i Melbournes ministär fanns ingen plats för en man med L:s radikala åskådning och hans hvarje lugnt samarbete försvårande häftiga lynne. Han var 1835—37 ånyo utomordentlig ambassadör i Petersburg och sändes efter utbrottet af Papineaus uppror i Canada dit som generalguvernör med nära nog diktatorsfullmakt (1838). L. lyckades genom på en gång energiska och försonliga åtgärder i stor utsträckning tillvinna sig befolkningens förtroende, men begick vid utfärdandet af en amnesti det formfelet att landsförvisa 8 därifrån undantagna upprorsledare till Bermuda-öarna, öfver hvilket område han ej hade någon myndighet. Brougham, som ville hämnas både på L. och regeringen, hvari han ej längre var medlem, angrep i parlamentet häftigt amnestiproklamationens laglighet, och för att undvika en parlamentarisk motgång var Melbourne nog svag att undandraga L. sitt stöd. Proklamationen återkallades, hvarigenom L. berövfades den prestige i Canada han behöfde för att genomföra dess pacificering. Han afgick då omedelbart s. å. och återkom, bruten till hälsan och bitter öfver den lidna skymfen. Med stöd af de utredningar öfver Canadas politiska förhållanden han där låtit verkställa, sammanfattade L. emellertid sina reformtankar i ett märkligt aktstycke, *The Durham report* (1839), som blef grundvalen för det framtida ordnandet af Canadas styrelse och genom sitt yrkande på självstyrelseprincipen bildar en vändpunkt i de brittiska koloniernas förhållande till moderlandet. (Påståendet, att ej L., utan hans sekreterare, Ch. Buller, skulle vara aktstyckets verklige upphofsman, är grundlöst och kan ytterst härledas ur af Brougham spridt förtal.) Den af L. däri påyrkade föreningen af Öfre och Nedre Canada lagfästes i juli 1840, några få dagar före hans död. Genom sin stora andel i parlamentsreformens tillkomst och sitt epokgörande kolonialpolitiska program tillhör L. de banbrytande statsmännen i det brittiska rikets historia. Litt.: H. E. Egerton, "Short history of the british colonial policy" (1897), och Stuart J. Reid, "Life and letters of the first earl of Durham" (2 bd, 1906).

3. Sir Hedworth L., den föregåendes sonson, militär, f. 5 juli 1856, inträdde i engelska flottans tjänst 1870, deltog i Alexandrias bombardemang och egyptiska fälttåget 1882, blef kapten 1889 och anförde den marinbrigad, som 1899 omedelbart före Ladysmiths inneslutande af boerna lyckades framtränga dit och hvars för landtjänst i hast apterade skeppskanoner blefvo af ovärderlig nytta under den långa belägringen. L. blef 1902 konteramiral, 1907 viceamiral och 1911 amiral samt erhöll 1906 knightvärdighet. 1—3. V. S—g.

Lamé-Fleury [flöri], Jules Raymond, fransk militär, författare för ungdom, f. 1797, d. 1878, utgaf under slutet af 1820-talet till början af 1840-talet en massa populära, i många uppl. utgångna sammanfattningar för ungdom af den tidens vetenskapliga forskning i flera ämnen, hvilka blifvit öfversatta till många språk (äfven till svenska) och därigenom utöfvade ett stort inflytande på flera generationer af Europas ungdom.

Lamego [-mēgo], stad i portugisiska prov. Beira, distriktet Vizéu, 5 km. s. om Douro. 9,179 inv. (1900). Biskopssäte. Berättelsen om cortes i L. 1143, där Portugals författning skall ha antagits, är en dikt. J. F. N.

Lamēi'a, *astron.*, en af småplaneterna.

Lamek, namn på två af de äldste patriarkerna. Den ene var en ättling af Kain i femte led samt fader till Jabal, Jubal och Tubalkain, den förste smeden (1 Mos. 4). Den andre var Methusalahs son och Noaks fader (1 Mos. 5). L. L.*

Lame'll (lat. *lame'lla*), tunn skifva, blad; inom *botaniken* benämning på de skifvor, som utgöra underlaget för hymeniet hos de däraf s. k. skifsvamparna (*Agaricaceæ* l. *Agaricineæ*).

Lamellärmagnet, *fys.* Se Magnetiskt magasin.

Lamellbroms, *maskinb.* Se Broms, sp. 244.

Lamellhjul, *tekn.* Se Friktionshjul, sp. 1434.

Lamellibranchiāta Blainv., *zool.* Se Blötdjur, sp. 828.

Lamellico'rnia, Bladhorningar, *zool.*, grupp af de med 5-ledade tarser utrustade skalbaggarna, särskildt utmärkt däraf, att antennernas 3—7 sista leder äro helt korta, men i stället på inre och främre sidan skifformigt utdragna, så att därigenom en af flera från hvarandra utspärrbara blad bildad antennklubba uppstår. Mest utpräglad visar sig denna form hos antennklubban hos den största hithörande familjen, *Scarabæidæ*, som därför också af en del systematiker ensam räknas bland bladhorningar. Bladhorningarnas larver äro tjocka och klumpiga, med 3 par korta ben, som de ej använda att gå med, utan för att skjuta sig fram i de underjordiska gångar eller det murkna trä, där de uppehålla sig. Medan de benbärande lederna äro mycket korta, är bakkroppen otympligt stor, halfcylindrisk, ofvan kullrig och med nästan platt undersida. Dess två sista leder äro ovanligt stora. Färgen är hvitaktig, och endast det starkare kitiniserade hufvudet visar mörkare färg. De lefva af multnande växtämnen eller i exkrementer, några äfven af lefvande växtrötter, hvarigenom de kunna bli svåra skadedjur för kulturväxterna (ollonborrar). De fullbildade skalbaggarna föra ett mycket omväxlande lif. Medan en del, liksom larverna, lefver i spillning eller multnande växtämnen, lefva andra af utsippande trädsaft, ännu andra af trädens blad och många slutligen af blommornas pollen och honung. Till denna grupp, som omfattar omkr. 16,000 arter, räknas följande familjer: *Lucanidæ* (se d. o. och Ekoxsläktet), *Passalidæ*, hvars medlemmar lefva i murken ved i tropiska skogar, samt den stora familjen *Scarabæidæ* (se d. o.), hvaraf i det föregående beskrifvits underfamiljerna dyngbaggar, guldbaggar och jättebaggar (se dessa ord). G. A—z.

Lamelliro'stres, *zool.* Se Andfåglar.

Lamennais l. La Mennais [lamenä], Hugues Félicité Robert de, fransk teolog, filosof och socialpolitisk skriftställare, 1800-talets Tertullianus, den franska ultramontanismens fader och en af Frankrikes mest betydande religiösa personligheter, f. 1782 i Bretagne, d. 27 febr. 1854 i Paris. Från ungdomens tvifvel räddades han genom läran om kyrkans gudomliga auktoritet, samlad i påfvedömet, och han blef präst 1815. Hans stolta själ tilltrodde sig nu kraft att påtvinga världen sin ultramontana tro. Inom kort väcktes uppståndelse i de vidaste kretsar genom L:s *Essai sur l'indifférence en matière de religion* (4 bd, 1817—23; 10:e uppl. 1843—44). I ett språk, hvars glans och styrka förenade sig med skarpaste dialektik och sjudande lidelse, drog han där i härnad mot den moderna tidsandans tolerans och liknöjdhet i religiösa ting. Restaurationstidehvarfvets härskande idé om absolut underkastelse under en yttre auktoritet häfdades af L. med ytterlig bestämdhet. L:s slutpåstående går ut på, att katolska kyrkan är innehafvare af den sanna religionen och därför ofelbar. Den borgerliga statens auktoritet är af lägre rang än kyrkans och måste alltså böja sig för denna. Utan kyrkan och påfvedömet kunna ingen stat och ingen kultur existera. Att förneka påfvens ofelbarhet är brottslig dårskap. Gallikanismen (se Gallikanska kyrkan), de franske biskoparnas skötebarn, vore dödsfienden. Snart stod L. som det till lif väckta kyrkliga Frankrikes andlige ledare, af påfven hälsad med belöningar, dem han dock alla med stolt inre höghet försmådde. Så kom julirevolutionen 1830, och dess liberala idéer bemäktigade sig den glödande patrioten. Frihet på alla områden, framför allt press-, samvets- och föreningsfrihet, blef hans lösen; och denna frihet skulle organiskt sammanfogas med påfvens absoluta makt. För att lösa detta problem förde han fram det kraf, som sedan ej mer skulle tystna: skilsmässa mellan kyrka och stat — men här i den kyrkliga frihetens och påfvemaktens intresse lika väl som i den demokratiska folkfrihetens. Som organ för den "liberala ultramontanismen" uppsatte han jämte Lacordaire och Montalembert 1830 tidskr. "L'avenir", som bar devisen "Dieu et liberté" (Gud och frihet). På samma gång här försvar fördes för alla former af andlig och borgerlig frihet, utstakade L. med förunderlig klarsynthet de medel och vägar för ultramontanismens segertåg, som den sedan följde. Men den inre motsättningen var oöfverbygglig. Den ärkereaktionäre Gregorius XVI utslungade 1832 en bannbulla mot de frihetsvänliga grundsatser, som "L'avenir" ville förena med katolicismen; påtryckning från såväl gallikaner som jesuiter och äfven, af politiska skäl, från Österrike medverkade till "L'avenirs" dömande. De öfrige medarbetarna böjde sig (se Lacordaire). L. var träffad i hjärtat, och en ny tvär,

men innerst väl förberedd förvandling skedde; han bröt med påfvedömet och katolicismen, men blef trogen friheten och demokratien. Från Bretagne skref han den världsberömda revolutionära skriften *Paroles d'un croyant* (1834; 10 uppl. på ett år, minst 100 sedan; öfv. på flera språk; "En troendes ord", 1834), i hvilken såväl den andliga som den världsliga maktens furstar skildras som folkens förstörare. Boken är indelad i verser liksom bibeln och affattad i en rytmisk prosa, som lånat sin inspirerade kraft från de hebreiske profeterna och Uppenbarelseboken. Hans nya ideal blef nu en kristligt formad socialism, som han i en rad skrifter sökte äfven filosofiskt grunda (*Affaires de Rome* 1836 f., historien om hans brytning med Rom, *De la religion*, 1841, m. fl. och framför allt *Esquisse d'une philosophie*, 4 bd, 1841—46, det bästa alstret af hans tankekraft och klara, lysande stil). Efter revolutionens utbrott 1848 invaldes L. i nationalförsamlingen, men spelade icke den ingripande roll man väntat. Efter statskuppen 1851 sökte han vederkvickelse i att öfversätta Dante. — Det låg i L:s natur att gå till ytterligheter i tankar och syften. I högsta grad uppriktig och oförvägen, förfäktade han med lidelsefull vältalighet, hvad han för tillfället ansåg som det absolut sanna. Med en djup instinkt för samhällets och folkets lidanden förenade han ett ömt kristligt brodersinne och hopp om mänsklighetens lyckligare framtid. Hans dystra, apokalyptiska inbillning målade städse det närvarande som outhärdligt och en allmän omstörtning som nära förestående. — L:s *Oeuvres complètes* utgåfvos i 10 bd 1844, hans *Oeuvres posthumes* 1855—58 i 5 bd, *Oeuvres inédites* i 2 bd 1866 samt *Lettres inédites* 1898. Biogr.: E. Schérer, "Mélanges de critique religieuse" (1860, fin essay öfver L.), A. Laveille, "J. M. de La Mennais" (2 bd, 1903), och Ch. Boutard, "Lamennais" (2 bd, 1905—08). — Litteratur till Frankrikes och katolicismens historia under 1800-talet, bl. a. A. Débidour, "L'église et l'état en France 1789—1906" (4 bd), G. Bonet-Maury, "La liberté de conscience en France 1595—1906" (2 uppl. 1909), och K. Sell, "Die entwicklung der katholischen kirche im 19. jahrh." (1898). Hj. H—t.

Lamentābile, Lamentoso [-tåså; it., af lat. *lamentāri*, högljudt klaga], *mus.*, klagande.

Lamentābili sane exĭtu, lat. ("beklagansvärd var i sanning utgången af..."), inledningsorden till en bekant syllabus. Se Inkvisition, sp. 683.

Lamentatiōn, utbrott af jämmer, veklagan. I den latinska bibeln benämnas "Jeremias klagovisor" lamentationer (lat. *lamentationes* jämte *threni* och *lamenta*), och i den katolska kyrkans liturgi är lamentation ett namn på tre afdelningar af denna bibliska skrift, hvilka sjungas under ottesången onsdagen, torsdagen och fredagen i den s. k. dymmelveckan. J. P.

Lamentēra (lat. *lamentāri*), högljudt klaga, jämra sig.

Lamentoso [-tåså]. Se Lamentabile.

Laméska differentialekvationen. Se Hermite, sp. 532.

Lame'th. 1. Charles, grefve de L., fransk statsman, f. 1757 i Paris, d. 1832 i Pontoise, deltog i sin ungdom i nordamerikanska frihetskriget och blef efter återkomsten därifrån öfverste och kammarherre samt öfverhopades af hofvets gunstbevis. Likväl ställde han sig i konstituerande nationalförsamlingen (1789—91), af hvilken han var medlem, h. o. h. på tredje ståndets sida. Det var han och hans meningsfränder, som en tid gåfvo fart åt de radikala rörelserna, hvilka de ledde genom de politiska klubbarna. Men snart undanträngdes han af än radikalare demagoger, och då öfvertog han ett befäl i armén. Detta måste han lämna, sedan han undertecknat en protestskrifvelse mot händelserna 10 aug. 1792, fängslades, men lyckades rymma och emigrerade till Tyskland, där han slog sig ned som handlande i Hamburg. Under konsulatet återvände han till Frankrike och användes af Napoleon som guvernör i Würzburg (1809) och i Santoña (1812). Efter restaurationen återgick L. för en tid till privatlifvet; som deputerad (från 1827) tillhörde han det liberala partiet. — 2. Alexandre, grefve de L., den föregåendes broder, f. 1760 i Paris, d. där 1829, tjänade liksom denne i amerikanska frihetskriget, tillhörde i konstituerande nationalförsamlingen det radikala partiet, öfvertog sedan en officerspost i nordarmén och sökte jämte Lafayette fly till Amerika i aug. 1792, men greps af österrikarna och insattes liksom sin chef på Olmütz' fästning. Efter lösgifvandet (1795) begaf han sig till Hamburg, där han jämte sin broder idkade grosshandelsrörelse. Han återvände till Frankrike 1799 och blef under Napoleons regering prefekt. 1819 invaldes han i deputeradekammaren, där han slöt sig till de liberale. L:s *Histoire de l'assemblée constituante* (2 bd, 1828—29) är ett ganska värdefullt arbete. J. F. N.*

La Mettrie [mettrī], Julien Offroy de, fransk läkare och filosof, f. 1709 i S:t Malo i Bretagne, d. 1751 i Berlin, studerade först teologi, men öfvergick snart till medicinen, hvari den store läkaren Boerhaave i Leiden blef hans lärare. 1742 fick han anställning som fransk militärläkare, men förlorade denna befattning i följd af de materialistiska åsikter han uttalade i *Histoire naturelle de l'âme* (1745; 2:a uppl. 1748), hvarefter han flydde till Holland. De franske läkarnas okunnighet angrep han i *La politique du médecin Machiavel* (1746) och fortsatte sin polemik genom komedien *La faculté vengée* (1747, omtr. under titeln *Charlatans démasqués*, 1762). Mest uppseende väckte han genom sitt filosofiska hufvudarbete *L'homme machine* (1748). Det blef offentligen brändt i Leiden, och L. förvisades från Holland. Då öppnades en fristad för honom vid hofvet

i Berlin och Potsdam, dit han kallades af Fredrik II som föreläsare och som medlem af vet. akad. I Potsdam författade han *L'homme plante* (1748), *L'art de jouir ou l'école de la volupté* (1751), *Venus métaphysique ou essai sur l'origine de l'âme humaine* (1751) m. fl. i en utmanande drastisk stil. Han dog helt plötsligt, och onda tungor, särskildt Voltaire, utspredo, att dödsorsaken var omättlighet vid bordet, men det är sannolikare, att han föll ett offer för en felaktig medicinsk självbehandling. Fredrik II, till hvilken han tyckes ha stått i ett mycket förtroligt förhållande, egnade hans minne en "Éloge de L." (1752), men annars togo äfven tidens fritänkare afstånd från honom som materialismens "enfant terrible". Ett rättvisare uppskattande af L. som tänkare infördes af F. A. Lange i "Geschichte des materialismus" (1866), hvarefter Du Bois-Reymond öfver honom höll ett tal i Berlins vet. akad. 1875 (aftryckt i dennes "Reden", bd I). Uppslaget till sin materialism skall L. ha fått genom iakttagelser på sig själf under en febersjukdom, hvarvid han trodde sig märka själslifvets fullständiga beroende af de kroppsliga processerna. Descartes hade fattat djuren som lefvande maskiner; nu utsträckte L. denna uppfattning äfven till människan. Genom jämförande studier af organerna och funktionerna sökte han ådagalägga, att hon endast till graden skilde sig från djuren och växterna. Lika litet som vi hos de sistnämnda antaga en okroppslig själ, ha vi någon anledning att göra detta orimliga antagande med afseende på människan. Tänkandet är liksom rörelsen blott en yttring af materien och förekommer enligt hans åsikt i någon grad hos alla kroppar. Inom etiken utvecklade han en njutningslära, som emellertid sätter sådana njutningar, hvilka icke skada samhället, högre än de, som det göra. För de sistnämnda ger han detaljerade anvisningar, i hvilka sentimentalitet och sinnlighet obehagligt blandas med hvarandra. Ett lif efter detta kan han icke förneka: puppan vet ju heller icke om, att den skall bli fjäril. Och det är enligt L. möjligt, att det finnes en Gud, men han anser det vara dåraktigt att bekymra sig om en sådan blott teoretisk princip. Som ateist lefver man lyckligast. I brottpsykologien är L. en föregångare till Lombroso, i det att han betraktar brottslingarna som sjuka, hvarför juristerna liksom teologerna borde ersättas af läkare. — L:s *Œuvres philosophiques* utgåfvos i 2 dlr 1751. Monografier af N. Quépat (1873) och Poritzky (1900). S—e.

Lamgamarna, *zool.* Se Skägg-gamar.

Lamhet beror på ofullständig eller upphäfd funktion af rörelseorganen genom sjukdom i musklerna, nerverna eller centralapparaterna. Se Förlamning. F. B.*

Lamhult, järnvägs-, post- och telegrafstation vid Södra stambanan i Aneboda socken, Kronobergs län. Herresätet L., 1 mtl, tax. till 76,000 kr., vid sjön Lamen, tillhör f. d. kaptenen G. Gyllensvärd. Södra Sveriges fiskeriförening har i närheten anlagt en fiskodlingsanstalt i stor skala; fiskdammarna ha en ytvidd af ej mindre än 150 har. Wbg.

Lāmi (riktigare Lāmi'i, "glänsande"), Mahmūd b. Osmān, turkisk skald, d. 1531, var en af de mest lysande företeelserna inom "sjustjärnan", som turkarna eller, noggrannare sagdt, osmanerna kalla sina sju förnämsta skalder. Under turkiska litteraturens högsta blomstringstid, Sulejman II:s regering, verkade L. icke blott som öfversättare af persiska mästerverk, utan skref äfven efter dessa mönster fyra stora episka dikter: *Vāmik-u-azra* (bearbetad af Hammer-Purgstall; 1833), *Vis-u-Ramin*, *Absāl-u-Selmān*, alla uppkallade efter hjältens och hjältinnans namn, samt *Ferhādnāme*, "Ferhāds bok" (bearb. af Hammer-Purgstall; 1812). Dessutom författade L. en mängd lyriska, didaktiska och episka skaldestycken, t. ex. en beskrifning öfver staden Brusa i Mindre Asien (öfv. af Pfizmaier, 1839). H. A.*

Lami, Eugène Louis, fransk målare, f. 1800 i Paris, d. 1890, var en mycket mångsidig konstnär. Han målade historiska scener, *Karl I på väg till fängelset*, *Knox inför Maria Stuart*, *Fieschis attentat* (Versailles) och *Herliginnans af Orléans ankomst till Tuilerierna* (oljemålning, Louvre), bataljstycken därsammastädes, bilder ur det samtida lifvet, *Kapplöpning*, *Giftermålskontraktet*, *En bal i Tuilerierna på Napoleon III:s tid*, *Supé på teatern i Versailles* (Louvre). Han var en skicklig och elegant tecknare, jämnårig och vän till H. Monnier. Ämnen för hans teckningar äro ofta societetslif, baler, teaterpubliken, lifvet på landtslotten, ridturer o. d. L. är representerad med såväl oljemålningar som akvareller och teckningar i franska statens samlingar. G—g N.

Lami, Stanislas, fransk skulptör och konstforskare, f. 1858 i Paris, har utställt figur- och djurskulptur, bl. a. *Det första felsteget* (1891, i statens ego), *Grafvens tystnad* (1893), *Dansös* (1894), *Dansk hund* (1892, Luxembourgmuseet), *Lady* (hund i polykrom marmor, 1895), samt porträttbyster och statyetter. — L. har utgifvit flera lexika öfver skulptörer under antiken (1884), franska skulptörer från medeltiden till Ludvig XIV (1898), under Ludvig XIV (1906) och under Ludvig XV (del 1, 1910). G—g N.

La'mia (grek. *Λάμια*), *grek. myt.*, enligt några sagor en dotter af Poseidon, enligt andra en libysk konungadotter, som älskades af Zeus. Då den svartsjuka Hera beröfvade henne hennes barn, sökte hon hämnas genom att frånröfva andra mödrar deras barn och döda dem. Den yngre forntiden betecknade med namnet lamior kvinnliga spökgestalter, som troddes med allehanda bländverk locka till sig sköna ynglingar för att likt medeltidens vampyrer utsuga deras blod. Jfr Empusa. A. M. A.

La'mia (lat. *La'mia*), forngrekisk befäst stad vid södra foten af Othrysberget i Fthiotis, 8 km. från Lamiaviken (Maliska viken), mest bekant genom det efter densamma uppkallade *lamiska kriget* (se d. o.). Under turkarnas välde och äfven senare kallades staden *Zituni* l. *Isdin*, men har nu åter sitt gamla namn, är hufvudstad i nomos Fthiotis och säte för en ärkebiskop och ett gymnasium. 7,414 inv. (1896; som kommun 11,662). Tobaksodling. Med sitt högt belägna citadell behärskar L. Furkapasset och därmed vägen till Tessalien. J. F. N.

La'mia, romerskt tillnamn inom den Æliska ätten (*Gens Aelia*). En Ælius L. var partivän till Cicero, en annan samtidig med Horatius, som till honom riktat två af sina dikter (1, 26 och 3, 17). I 1:a årh. e. Kr. synes familjen ha varit ansedd och rik; den egde då en park på Esquilinus. (R. Tdh.)

La'mia, *zool.* Se Lamiinæ.

La'miæ, lat., *her.* Se Hjälmtäcke.

Lamider. Se Lachmider.

Lāmi'i, turkisk skald. Se Lami, M. b. O.

Lami'inæ, *zool.*, underfamilj af fam. långhornin-

gar (*Cerambycidæ*) bland skalbaggarna, genom den lodrätt ställda pannan och den nedåtriktade munnen skild från de öfriga grupperna. Hithörande arter lefva i trä, och de fullbildade skalbaggarna träffas oftast på olika slags trädstammar. I Sverige förekomma omkr. 30 arter, fördelade på 15 släkten. Bland dem må nämnas: timmermannen (*Acanthocinus ædilis*), 12—16 mm. lång, med sidotagg på ryggsköldén, kort och tätt gråluden och särskildt i ögonen fallande genom hannens kolossalt långa antenner (ända till 5 gånger kroppslängden, se 1 å fig.);

Arter af Lamiinæ. *1* timmerman, hanne; *2* timmerman, hona; *3* lilla aspbocken; *4* videbocken.

honan (2 å fig.), som har kortare antenner, igenkännes på den till ett äggläggningsrör bildade sista kroppsleden; träffas ofta om våren på nyfällda granstockar eller på nybyggda trähus; tallbocken (*Monochammus sutor*), 20—30 mm., svart med små gula hårfläckar, allmän i barrskog på fällda stammar; videbocken (*Lamia textor*; *4* å fig.), 30 mm., h. o. h. svart, liksom de båda föregående med sidotagg på ryggsköldén, träffas på asp och sälg; vedbockarna (*Saperda*) afvika från de föregående genom sin cylindriska ryggsköld, som saknar sidotagg; störst är den ända till 30 mm. långa stora aspbocken, grågult filtluden, på öfversidan tätt beströdd med svarta, glänsande punkter; träffas på asp och sälg. G. A—z.

Laminăria, *bot.*, algsläkte af fam. *Laminariaceæ*. Bålen består af en flerårig stam, som är fäst på hafsbottnen medelst greniga rhizoider och i spetsen bär ett sig årligen förnyande, läderartadt blad. I anatomiskt afseende utmärkes den genom förekomst af slemkanaler och silhyfer (se Alger, fig. 7 C). Vid Sveriges västkust förekomma allmänt *L. saccharina*, bladtång, med ända till 3 m. lång, i kanten vanl. vågig, hel bladskifva, och *L. digitata*, fingertång, med ända till 2 m. lång stam och flikig bladskifva. Ännu gröfre blir den hos oss sällsynta, men vid Norges kust n. om Jæderen allmänna *L. Clustoni* (se Alger, fig. 7 A—C), hvars stam blir ända till 5 m. lång och nedtill 7—8 cm. bred och slutligen nästan träartad. Laminariaarterna innehålla mannit och användas som näringsmedel af kineser och japaner. De ätas äfven gärna af boskapen. En art är giftig. Om användningen af *L. digitata* i kirurgien se Stipites Laminariæ. G. L—m.

Laminariāceæ, *bot.*, växtfamilj bland de bruna algerna, *Phæophyceæ*, utmärkt genom högt utvecklad bål. Från en rotlik del uppskjuter en stjälk, som i sin spets uppbär ett eller flera ofta väldiga och långa bladlika organ, hvilka tillväxa vid sin bas. Endast könlös fortplantning är säkert känd. Laminariacéerna förekomma i tempererade och kalla haf, där de kunna bilda stora skogar på hafsbottnen. Där de finnas i större mängd, användas de på olika sätt, såsom till näringsmedel, boskapsfoder och limberedning. De brännas till aska (''kelp'', ''varek''), och ur denna framställes jod. Inom kirurgien nyttjas de torkade, trinda stjälkarna af Laminariaarter (se Stipites Laminariæ). Hit höra de största af alla alger. Vid Skandinaviens kuster är familjen representerad af släktena *Alaria* (se d. o. och Alger, fig. 1 A), *Chorda* (sudare), *Laminaria* (se d. o. och Alger, fig. 7) och *Sacchorrhiza*. Af familjens öfriga släkten kunna nämnas *Ecklonia* (se Alger, fig. 1 B), *Egregia* (se Alger, fig. 6 A), *Lessonia* (se Alger, fig. 4 A), *Macrocystis* (se d. o. och Alger, fig. 8), *Postelsia* (se Alger, fig. 4 B), *Thalassiophyllum* (se Alger, fig. 6 B) och *Ulopteryx* (se Alger, fig. 1 C). G. L—m.

Laminarites, *paleont.*, fossila föremål, som antagits vara besläktade med nutidens laminarior. Några af de beskrifna arterna äro dock helt säkert oorganiska bildningar. A. G. N.

La′mina vi′trea, *anat.* Se Hufvudskål, sp. 1229.

Lāmior, *myt.* Se Lamia, *grek. myt.*

Lamiska kriget. Vid underrättelsen om Alexander den stores frånfälle (323 f. Kr.) trodde grekerna stunden vara kommen att afkasta det macedonska oket. Ett stort antal grekiska stater slöt sig tillsammans och uppsatte under atenaren Leosthenes' befäl en förbundshär. Till resningens kväfvande anryckte Antipatros, som vid denna tid förde styrelsen i Macedonien; men han blef slagen och inneslöt sig i det starkt befästa Lamia i södra Tessalien, där han länge belägrades af de förbundne grekerna. Af denna orsak har kriget erhållit namn af det lamiska. Sedan Leosthenes stupat och då den macedonske fältherren Leonnatos framryckte till Antipatros' undsättning, måste belägringen häfvas, och Antipatros drog sig tillbaka mot den macedonska gränsen för att invänta förstärkningar. Vid Krannon i mellersta Tessalien kom det ånyo till strid (322), i hvilken de förbundne grekerna ledo ett nederlag. När Antipatros sedermera erbjöd sig att underhandla med hvarje stat särskildt, ledde detta inom kort till förbundshärens upplösning. Antipatros framryckte mot Aten, som måste sluta fred på synnerligen hårda villkor, bl. a. att mottaga en macedonsk besättning i Munychia samt utlämna Demosthenes, Hypereides och andra talare, hvilka eggat folket till resning mot Macedonien. A. M. A.

Lāmium L., Plistersläktet, *bot.*, ett örtsläkte inom fam. *Labiatæ*. Blomkronan är läppformig, med öfre läppen hvälfd öfver knapparna å de tvåväldiga 4 ståndarna. Den nedre läppens sidoflikar äro ganska små, tandlika; mellanfliken är vidgad från smal bas. Hithörande arter äro medelstora eller mindre örter med korsvis motsatta blad, i hvilkas vinklar med den fyrsidiga stjälken sitta oftast relativt stora

hvita eller röda blommor i till hvarandra närmade kransar. Blindnässlan l. hvitplister (se fig.), *L. album* L., som har hvita blommor, är allmän

Blindnässla (*Lamium album*). *1* toppen af blommande stjälk, *2* blomma.

i Sveriges östra provinser upp till norra delen af Uppland, mera sällsynt i västra Sverige. Rödplister, *L. purpureum* L., är ett allmänt ogräs i trädgårdarna. *L. Galeobdolum* (*Galeobdolon luteum*), skogsplister, har gula blommor och förekommer i sydligaste Sveriges skogar. O. T. S. (G. I.—m.)

Lamm, benämning på fårens ungar under deras första lefnadsår. Se vidare Fårskötsel och Lamning. H. F.

Lamm, svensk judisk släkt, som härstammar från Mose Aron L. (d. 1768) i Altona. Mot slutet af 1700-talet öfverflyttade till Stockholm två af hans söner, Aron Mose L. (f. 1756, d. 1824), anläggare af en kattunfabrik å Blecktornet, och David L. (f. 1762, d. 1831), anläggare af en klädesfabrik på Kungsholmen, samt senare deras äldste broder kattuntryckarmästaren Levi L. (d. 1808), från hvilken de flesta af släktens nu lefvande medlemmar härstamma. Utom de nedan upptagna må nämnas Levis sonson med. doktorn Axel L. (f. 1819, d. 1889), en på sin tid mycket känd praktiserande läkare i Stockholm, och dennes son Per Aron L. (f. 1854, d. 1908), innehafvare af ”Librairie Nilsson” i Paris.

1. Salomon Ludvig L., son af den ofvannämnde Levi L., industriidkare, f. 4 okt. 1786 i Norrköping, d. 31 dec. 1857 i Stockholm, utöfvade ansenlig och mångsidig industriell verksamhet, 1818—36 tills. med en äldre broder och därefter med en af sina söner som kompanjon (firman S. L. Lamm & Son). Så anlade den äldre firman tid efter annan vid Heleneborg i Stockholm (inköpt 1821) bomullsväfveri, tryckeri och färgeri, kemiskt blekeri, fabriker för tillverkning af vaxduk, vaxljus och spermacetiljus m. m. samt uppsatte 1826 de första mekaniska väfstolarna i Sverige. Vid Ludvigsberg i Stockholm (inköpt 1843) inrättade L. klädesvalkeri, fanersåg m. m., och vid Långholmens skeppsvarf, som 1827 inköptes af L., utvidgades verksamheten betydligt under hans ledning. Genom studieresor i utlandet skaffade han sig och underhöll ingående kännedom om industriens utveckling i de stora kulturländerna samt förstod att med framsynthet och praktisk förmåga i hemlandet tillämpa sina rön.

2. Jacques L., den föregåendes son, industriidkare, f. 1817, d. 1891, anlade 1843 Ludvigsbergs mekaniska verkstad på Södermalm i Stockholm, hvilken 1876 öfvergick till ett aktiebolag, hvars verkställande direktör L. var till 1881.

3. Ludvig Oskar L., den föregåendes syssling, sonson af Aron Mose, bokförläggare, f. 1829 i Göteborg, d. 1890 i Stockholm, egde 1857—64 Gumperts bokhandel i Göteborg och dref sedan 1865 i Stockholm omfattande förlagsverksamhet, hufvudsakligen på skönlitteraturens och barnböckernas område. Förlaget öfvertogs efter L:s död af F. & G. Beijer.

4. Oskar Ludvig L., son till L. 2:s äldre broder, industriidkare, f. 1848 i Stockholm, blef 1866 student i Uppsala, aflade där bergsexamen 1873 samt var elev vid Teknologiska institutet 1873—74. Efter anställning som ingenjör vid Finspångs bruk 1874—76 deltog L. i G. De Lavals försök med dennes mjölkseparator 1878 samt bildade jämte De Laval A.-b. Separator, hvars verkställande direktör L. var till 1886. L. var 1887—1909 verkställande direktör för Nya A.-b. Atlas i Stockholm.

5. Herman Fredrik L., son till L. 2:s yngre halfbroder, affärsman, kommunalman, politiker, f. 20 april 1853 i Stockholm, idkar under sin farfars (L. 1:s) firma grosshandel där, fick 1900 plats bland stadsfullmäktige samt har varit en mycket anlitad kraft ibland dem och är sedan 1909 ordf. i drätselnämndens 1:a afdelning. L., som i politiken alltid räknats till de frisinnade, valdes 1910 till led. af Första kammaren och har anslutit sig till liberala samlingspartiet. 1911 utsågs han till bankofullmäktig. — Hans son Martin L., litteraturhistoriker, f. 1880 i Stockholm, student där 1898, filos. doktor och docent i litteraturhistoria i Uppsala 1908, har författat *Olof Dalin. En litteraturhistorisk undersökning af hans verk* (1908), *Samuel Triewalds lif och diktning* (1907, i ”Samlaren”) och *Lidnerstudier* (1909, i ”Samlaren”) samt utgifvit ”Thorilds bref till C. F. Cramer” (1907) och (jämte B. Hesselman) Dalins ”Argus” (1910 ff.).

6. Gustaf Maurits L., den föregåendes kusin, son af L. 2, donator, f. 13 april 1855, d. 23 juni 1892, studerade efter aflagd mogenhetsexamen vid Tekniska högskolan, utgick därifrån 1876 som civilingenjör, studerade sedan konstslöjd vid Kunstgewerbemuseet i Wien och blef efter sin hemkomst verksam medlem af Svenska slöjdföreningen. L. testamenterade sin konstsamling, som bl. a. innehöll 842 svenska etsningar — många af dem sällsynta och dyrbara — till Nationalmuseum samt därjämte 10,000 kr., af hvilka räntan hvart tredje år skall utdelas som pris för ”det bästa och värdefullaste arbete på de bildande konsternas eller konstindustriens område, som, författadt af svensk man eller kvinna, under ifrågavarande treårsperiod utgifvits i tryck” (till minne af donators fader kallades

denna donation Jacques Lamms prisfond), samt 10,000 kr., af hvilka räntan hvartannat år utbetalas som resestipendium till någon tjänsteman vid Nationalmuseum (Jacques Lamms stipendiefond). "Lammska priset" för konsthistoriska arbeten har hittills och i följande ordning tilldelats L. Looström, O. Granberg, G. Göthe, G. Nordensvan, O. Sirén och A. Hahr. Äfven Nordiska museet, Gripsholmsföreningen (på Gripsholm iordningställdes ett rum för af L. donerade medel) och Slöjdföreningen ihågkommos i L:s testamente. L. utgaf studierna *Carl Flodman och hans etsningar* (1889) och *Kardinal Mazarins samlingar* (1891). Efter hans död utgåfvos *Om förfalskning af konstsaker* (föredrag i Slöjdföreningen 1885) samt efterlämnade dikter.

7. Karl Robert L., den föregåendes broder, industriidkare, konstsamlare, f. 4 aug. 1856 i Stockholm, genomgick Teknologiska institutet 1873—76, anställdes i Ludvigsbergs verkstad och blef där efter fadern 1881 verkställande direktör, men afgick 1904. L. har samlat en betydande och dyrbar konstsamling, dels taflor och skulpturverk, hvaribland en mängd alster af moderna svenska konstnärer, dels konstslöjdföremål af olika slag, möbler, silfver, keramik, väfda tapeter, vapen, orientaliska mattor och bronser m. m. Samlingens ur svensk synpunkt allra märkligaste delar äro möblerna och silfret, den senare sannolikt den största i sitt slag i Sverige. Samlingarna, som tidigare förvarades på Ludvigsberg, befinna sig numera på det af L. 1902 inköpta godset Näsby i Uppland, som under L:s tid utvecklats till en mönstergård. (Jfr "Svenska slott och herresäten", 1910, där samlingarna äro beskrifna.) 6—7. G—g N.

Lamma, *veter.* Se Lamning.

La'mmasch, Heinrich, österrikisk straff- och folkrättslärare, f. 21 maj 1853 i Seitenstetten (Nedre Österrike), blef 1879 docent, 1882 e. o. och 1885 ord. professor i Innsbruck samt är sedan 1889 professor i straffrätt, folkrätt och rättsfilosofi vid Wiens universitet. 1899 blef han medlem af österrikiska herrehuset. Bland L:s arbeten märkas *Das moment objectiver gefährlichkeit im begriffe des verbrechensversuches* (1879), *Auslieferungsrecht und asylrecht* (1887) och *Grundriss des strafrechts* (1899; 3:e uppl. 1906). L. har dessutom i flera tidskrifter publicerat många smärre straff- och folkrättsliga uppsatser. Han är medlem af Internationella skiljedomstolen i Haag.

Lammefjorden, förr del af Isefjorden (se d. o.), numera indämd.

Lammermoor hills [läməmō'ə l. lä'məmåə hilš] l. Lammermuir hills, en kedja af låga berg i sydöstra Skottland på gränsen mellan grefsk. Haddington och Berwick. Högsta toppen är Says Law, 533 m. (J. F. N.)

Lammers, norsk släkt, hvars förste kände medlem var Ernst Anton L., f. 1770 i Rendsborg, d. 1847 som general och kommendant i Fredrikstad.

1. Gustav Adolph L., den föregåendes son, f. 26 maj 1802 i Köpenhamn, d. 2 maj 1878 i Skien, verkade 1827—35 som präst vid trondhjemska stiftelserna, 1835—48 som kyrkoherde i Bamle samt 1848—56 i Skien. Både i Trondhjem och i Bratsberg framkallade han som väckelsepredikant i tal och skrift stark religiös rörelse. Hans åsikter om barndopet och aflösningen vid nattvarden kommo emellertid att skilja sig till den grad från statskyrkans lära, att han nödgades nedlägga sitt prästämbete (juni 1856); omedelbart därefter utträdde han ur statskyrkan och stiftade 4 juli s. å. en "fri apostolisk-christelig menighed" i Skien, som följdes af liknande flerstädes i Norge och Danmark. Själf var han dessas främste föreståndare. Han lyckades dock ej hindra inträdande schism. En fraktion vederdöpare skilde sig från de frikyrklige, medan L. förklarade sig vilja erkänna augsburgiska bekännelsen till alla delar, hvarefter han nedlade sitt ledarskap och mot slutet af 1860 ånyo inträdde i statskyrkan. Hans frikyrkliga församling, ytterligare söndrad, fortfor att ega bestånd en tid framåt. Statskyrklig befattning sökte L. förgäfves. Han uppehöll sig också för det mesta i utlandet, där han studerade kyrklig konst. För norska kyrkor målade han, själf en betydande konstnär, altartaflor och lämnade teckningar och skisser till nybyggnader. Jfr Chr. Bruun, "Den lammerske bevægelse" (1905).

2. Thorvald L., den föregåendes brorson, son af bergmästaren Amund L. (f. 1804, d. 1871), norsk sångare och sånglärare, f. 1841 i Modum, blef 1858 student och 1865 juris kandidat, tjänstgjorde några år som fuldmægtig, men lämnade snart ämbetsmannabanan för att egna sig åt konsten. Han studerade för F. Arlberg i Stockholm (1870) och Lamperti i Milano (1871—74) samt uppträdde på flera italienska operascener. Han var 1874—77 anställd vid den af L. Josephson ledda operan i Kristiania, till hvars dugligaste förmågor han hörde (bland hans roller voro *Leporello*, *Figaro*, *Marcel*, *Vilhelm Tell*, *Mefistofeles*), och uppträdde sedermera i Stockholm (1877) och London (1878). Han stiftade 1879 i Kristiania Korforeningen för utförandet af större andliga tonverk och dirigerade 1880—84 Haandværkersangforeningen där. L. har inlagt stor förtjänst om musiklifvet i Kristiania genom att framföra flera af de mest berömda oratorierna och de gamla norska folkvisorna. 1900 gaf han en folkvisekonsert i Stockholm. Han anses som en af Norges yppersta sånglärare. L. eger en mäktig, massiv basbaryton och har som romanssångare ådagalagt en fint inträngande förmåga. — L:s hustru, Maria Katarina (Mally) L., född Sars, f. 1850, är en begåfvad sångerska. 1. O. A. Ö. 2. O. A. Ö. (E. F—t.)

Lammet, symbol för Kristus. Se Kristussymboler.

Lammi'ster, *religionsh.* Se Menno Simonis.

Lammlamhet, *veter.* Se Föllamhet.

Lammska priset. Se Lamm 6.

Lammull, sådan ull, som erhålles första gången lammen klippas. Den är mycket fin och besitter en egendomlig glans. Hos lammen förekomma ej verkliga ullstaplar som hos äldre får. H. F.

La'mna cornúbica, *zool.* Se Håbrand.

Lamning, *veter.* Då modertackan står beredd att föda ungar, lamma, bör hon instängas i en för tillfället anordnad box i fårhuset. Boxens golfyta bör vara minst 2 kvm. och stängslet omkr. 1,5 m. högt. Efter lamningen böra tackan och lammet eller lammen få stanna i boxen 2—3 dagar. F. ö. behöfver tackan vanligtvis ej någon hjälp vid lamningen, men omedelbart efter densamma rengöres och undersökes hennes jufver. Skulle detta vara för litet gifvande eller felaktigt, tilldelas lammet en amma, eller

uppfödes det i nödfall med komjölk. Vid födseln väger lammet vanligen $^1/_{10}$—$^1/_{20}$ af moderns lefvande vikt. Förädlade fårraser kunna lamma hvilken tid på året som helst. I praktiken skiljer man på vår-, sommar-, höst- och vinterlamning. I vårt land är vårlamningen vanligast Jfr Fårskötsel. H. F.

Lamnu'ngia, Klippdassar, *zool.*, liktydigt med Hyracoidea (se d. o.).

Lamoignon [lamωanjã']. Se Malesherbes.

Lamond [lä'mənd], Frederick, skotsk pianist, f. 1868 i Glasgow, studerade först orgel- och violin-, därefter pianospel för bl. a. Bülow och Liszt samt har på konsertresor vunnit berömmelse särskildt som tolkare af Beethovens sista sonater. L. har komponerat orkester- och andra instrumentalsaker. Han är numera bosatt i Berlin. E. F—t.

Lamont [lamã'], Johann von, tysk fysiker och astronom, f. 1805 i Skottland, d. 1879 i München, utbildade sig i München till astronom samt blef 1835 observator, 1852 direktor vid nämnda stads observatorium (Bogenhausen) och professor i astronomi vid universitetet. L:s viktigaste arbeten voro de, som rörde jordmagnetismen. 1845 lyckades han ur det observationsmaterial, som då förelåg, uppvisa, att såväl i antalet störingar af deklinationsnålens dagliga rörelse som i årsmedia af de dagliga variationerna en bestämd period förefanns. Senare, 1851—52, bestämde han denna periods längd till $10^1/_3$ år. Denna upptäckt, sammanställd med Schwabes af en liknande period i solfläckarnas talrikhet, väckte till lif den intressanta och ännu i dag omtvistade frågan om det gåtfulla sambandet mellan dessa båda ögonskenligen så skilda fenomen. Till den indirekta förtjänst, som L. därigenom inlade om astronomien, kommo äfven andra, i synnerhet på vetenskapens praktiska område. Hans första iakttagelser gällde Saturnus- och Uranussatelliterna och voro afsedda för bestämningen af dessas ännu nästan okända banor såväl som centralkropparnas massor. Vidare må nämnas hans iakttagelser af nebulosor och stjärngrupper. Dessutom ledde han de vid Bogenhausen pågående zonobservationerna af fixstjärnor. Resultaten af dessa iakttagelser äro nedlagda i tolf stjärnkataloger (1866—74), omfattande öfver 34,000 stjärnor, de flesta af 8:e och 9:e storleken samt mellan + 27° och —33° deklination. Härvid var han den förste i Europa, som använde den elektriska metoden för passageregistrering. Som populär skriftställare är L. bekant genom *Astronomie und erdmagnetismus* (1851). K. B.

La Morgue [mårg]. Se Morgue.

Lamoricière [-mårisiär], Christophe Léon Louis Juchault de, fransk och påflig general, f. 1806, d. 1865, blef 1828 officer vid ingenjörkåren, utmärkte sig 1830 i Algeriet och utnämndes till kapten vid den nyupprättade zuavkåren. L. deltog i stormningen af Constantine 1837 och i Abd-el-kaders tillfångatagande 1847. 1845 hade han blifvit divisionsgeneral. Invald i deputeradekammaren 1846, återvände L. till Frankrike 1848. Han lämnade s. å. krigstjänsten, ställde sig vid revolutionen till Cavaignacs förfogande samt var ett halft år krigsminister och någon tid sändebud i Petersburg. L. var en afgjord motståndare till Louis Napoléon, som 2 dec. 1851 lät arrestera och sedan landsförvisa honom. Från sin landsförvisning återvände han till Frankrike 1857. Genom relationer fick L. 1860 befälet öfver påfliga armén. Han hann icke samla denna, förrän sardinarna öfverraskande inföllo i landet och besegrade honom vid Castelfidardo 18 sept. s. å. Från land- och sjösidan innesluten i Ancona, dit han dragit sig tillbaka, måste han ge sig 29 sept. Han lefde därefter som enskild man i Frankrike. I Nantes finnes ett af P. Dubois (se denne, sp. 988) utfördt praktfullt monument öfver L. C. O. N.

Lamorinière [-mårinjär], Jean Pierre François, belgisk landskapsmålare, f. 1828, d. 1911, studerade vid Antwerpens akademi och målade slättmarker och lågländta trakter, såsom *Trakten vid Edeghem* (i Bruxelles' museum), *Utsikt från ön Walcheren* (Antwerpens museum). L. var äfven etsare. (G—g N.)

La Mothe le Vayer [la må't-lə-vajē], François de, fransk filosofisk skriftställare, f. 1588, d. 1672, vardt 1639 medlem af Franska akademien, 1649 lärare för Ludvig XIV:s broder, hertigen af Anjou (sedermera hertig af Orléans), samt fick 1652 i uppdrag att fullborda den unge konungens studieuppfostran, hvilken befattning förvärfvade honom värdigheterna af rikshistoriograf och statsråd. I sitt författarskap gaf han uttryck åt en fullständig skepticism. Hans sista och mest kända skrift, *Cinq dialogues faits à l'imitation des anciens*, utgafs 1671 under pseudonymen Horatius Tubero. Af hans *Oeuvres complètes* ha flera upplagor utkommit (t. ex. i Dresden 1756—59 i 15 bd).

La Motraye [måträ], Aubry de. Se Motraye.

La Motte [må't], badort. Se Motte-les-Bains.

La Motte [må't], Antoine Houdar de, fransk skald, kritiker, f. 1672 i Paris, d. där 1731, skref tragedier (*Inès de Castro* m. fl.), komedier och operor, hvarjämte han försökte sig på oden och andra lyriska dikter samt fabler, till hvilka han själf uppfann ämnet. Med sin första tragedi misslyckades han så fullständigt, att han i förtviflan däröfver beslöt bli trappist, en tanke, från hvilken han dock snart afstod.

Som skald saknade han sinnets höga lyftning och välde öfver formen, men han egde däremot sund smak och skarpt omdöme samt var den förste i Frankrike, som vågade protestera mot den klassiska smakens ovillkorliga fordran på rummets och tidens enhet i ett drama. Därjämte drog han i tvifvelsmål nödvändigheten af bunden stil för denna diktart. Han blef tidigt blind, hvilket dock ej hindrade honom i hans skriftställarverksamhet. 1710 invaldes han i Franska akad. Af hans prosaskrifter läsas ännu *Réflexions sur la critique*, som framkallats af ett anfall från m:me Dacier med anledning af den då ännu brinnande frågan om de antikt klassiske författarnas värde och betydelse. — Litt.: P. Dupont, ”Houdar de La Motte” (1898). P. A. G.

La Motte [må'tt], Jeanne de Saint-Rémy de Valois et de Luz, ”grefvinna” de L., fransk bedragerska, f. 22 april 1756 i Fontette, Languedoc, var dotter till en afsigkommen landtadelsman, som härstammade från konung Henrik II:s naturlige son, Henri de Saint-Rémy, upptogs som åttaårig tiggarflicka i markisinnans de Boulainvilliers beskydd och erhöll, sedan hennes förnäma härkomst styrkts, 1776 en liten pension af Ludvig XVI. Hon rymde ett par år senare från klostret Longchamps, där hon uppfostrats, och gifte sig 1780 med Marc-Antoine Nicolas de L., f. 1754, en gendarmofficer i Lunéville, som, ehuru tillhörande lågadeln, antagit grefvetitel. Genom sin första beskyddarinna blef L. i Strassburg bekant med kardinal de Rohan, som skaffade hennes man fullmakt som kapten à la suite vid ett dragonregemente. S. å. slog sig det äkta paret ned i Paris, där ”grefvinnan” genom diverse konstgrepp sökte tränga sig in vid hofvet för att, med stöd af sin härkomst från huset Valois, söka erhålla några af släktens jordegendomar, som kommit i kronans ego. Hon lyckades emellertid blott förskaffa sig ett tillfälligt understöd af madame Elisabet, konungens syster, samt fick genom dennas bemedling sin pension ökad. Dock förstod hon att inge sin delvis mycket äfventyrliga omgifning den föreställningen, att hon emottogs och stod i gunst vid hofvet, samt afnarrade genom löften om ”protektion” flera personer större eller mindre penningsummor. Dessa bedrägerier kulminerade i det beryktade ”halsbandsäfventyret”, hvars offer blefvo kardinal de Rohan och än mer — indirekt — drottning Marie Antoinette; se därom Halsbandsprocessen. Dömd som bedragerska (31 maj 1786) och offentligen piskad och brännmärkt (21 juni s. å.), lyckades L. 5 juni 1787 fly från fängelset la Salpêtrière och begaf sig till England, dit hennes make och medbrottsling genast vid bedrägeriets upptäckt satt sig i säkerhet. Förföljda af franska polisagenter, nedsjönko de där i elände. L. afled 23 aug. 1791 af följderna af ett fall från tredje våningen ned på gatan; hennes man återvände till Frankrike och dog på en asyl i Paris i nov. 1831. Såväl hennes *Mémoires justificatifs* (1788—89) och självbiografi, *Vie de Jeanne de Saint-Rémy de Valois* etc. (1791), som makens *Mémoires* (utg. af Lacour 1858) äro som historiska källor ytterst otillförlitliga. Jfr Funck-Brentano, ”L'affaire du collier” (1901; 7:e uppl. 1910). V. S—g.

La Motte-Fouqué [mått-fokē], en tysk general och en tysk skald. Se Fouqué.

Lamotterouge [-måttrōʒ], Joseph Édouard de, fransk general, f. 1804, d. 1883, började sin krigiska verksamhet i Spanien. Krimkriget gaf L. tillfälle att utmärka sig. Vid Inkerman (5 nov. 1854), vid intagandet af centralbastionen framför Sevastopol (2 maj 1855) och vid stormningen af Malakov (8 sept. s. å.) var han bland de främste. 22 juni 1855 blef L. divisionsgeneral. I slagen vid Turbigo, Magenta och Solferino 1859 stred han med utmärkelse, i synnerhet i det sist nämnda, där han ledde anfallet mot österrikarnas sista ställning vid Fontana. På grund af sina antibonapartistiska tänkesätt fick L. vid krigsutbrottet 1870 intet befäl, men ställdes efter de kejserliga arméernas tillfångatagande eller instängande i spetsen för den nybildade 15:e armékåren. Denna skickades att möta de mot Orléans framryckande tyskarna, men kunde icke hålla stånd. Sedan general v. d. Tanns detachement 11 okt. besatt Orléans, blef L. af krigsministern Gambetta afsatt från befälet och lefde sedermera i tillbakadragenhet. C. O. N.

Lamoureux [-morō], Abraham Cæsar, bildhuggare från Tyskland, af fransk släkt, inkallades till Sverige förmodligen af M. G. De la Gardie, i hvilkens tjänst han nämnes som anställd från 1675. Han utförde dels statyer till prydande af Jakobsdals ”pomeranshus”, dels ändringar och komplettering af den Neptunusbild, som var uppställd i Karlbergs trädgård. Omkr. 1681 lämnade han Sverige och kom till Köpenhamn, där han, med biträde af sin broder Claude, utförde den ryttarstod af *Kristian V* (jämte fyra allegoriska figurer), ett ej särdeles framstående konstverk, som ännu finnes på Kongens nytorv. Enligt uppgift å en öfver denna stod slagen medalj fullbordades arbetet, som är gjutet i bly, 1688; men antagligen gäller detta årtal blott hufvudstoden. L. afled under fortgången af verket i början af 1692, sannolikt i Köpenhamn. —rn.*

Lamoureux [-morō], Charles, fransk dirigent, f. 1834 i Bordeaux, d. 1899 i Paris, spelade violin i åtskilliga orkestrar i Paris, bildade 1864 en stråkkvartett, var 1872—78 meddirigent för konservatoriekonserterna och 1878—81 dirigent för Stora operan. Han stiftade 1873 ”Société de l'harmonic sacrée” (för oratoriekonserter) samt 1881 de berömda ”Concerts Lamoureux”, som spelat en betydande roll i det parisiska konsertlifvet och hvilkas ledning han 1897 öfverlät åt sin måg C. Chevillard (se denne). På Edenteatern introducerade han 1887 för första gången ”Lohengrin” och beredde därmed väg för Wagner i Paris, ehuru till en början under häftiga motdemonstrationer från dennes vedersakare. Slutligen lyckades han äfven bringa till uppförande Wagners ”Tristan och Isolde”. L. var en synnerligen framstående dirigentförmåga. A. L. (E. F—t.)

Lamouroux [-morō]. Se Lamx.

Lampa (af grek. *lampa's*, bloss; fr. och ty. *lampe*). 1. *Tekn.*, en hufvudsakligen för belysning använd apparat, där en låga i de flesta

fall alstras genom tillförsel af flytande lysämnen, men ofta genom gasformiga ämnen, i synnerhet lysgas. Man har äfven öfverflyttat benämningen lampa till apparater, som äro afsedda att frambringa ljus medelst den elektriska strömmen. Åtskilliga lampor anordnas för värmeutveckling och särskildt för åstadkommande af hög temperatur. Lamporna, hvilkas uppfinning tillskrifves de gamle egyptierna, äro af äldre ursprung än ljusen. De antika lamporna utmärkte sig för formens skönhet, men voro mycket ofullkomliga i tekniskt hänseende, enär ingen anstalt för vekens reglering förefanns, hvarjämte lågan blef matt och rökande, under det att oljeförbrukningen var ansenlig. Vid dylika lampor är nämligen oljekärlet lågt och skålformigt, näbblikt tillspetsadt på ena sidan, på motsatta sidan försedt med handtag och upptill med oljehål. Den runda, oflätade veken infördes genom ett hål vid skålens näbb. Oaktadt bristerna i denna anordning gjordes först under den senare hälften af 1700-talet några väsentliga framsteg i lampors konstruktion. Sålunda infördes *lampglaset* 1756 af Quinquet i Paris, de platta vekarna af Leger i Paris och af svensken Klas Alströmer 1782—84 samt den rörformiga veken jämte de på motsvarande sätt formade rundbrännarna af fransmannen Argand 1786. Själfva lampans anordning förbättrades 1804 af Bordier och Marcet, som uppfunno astrallampan. Denna hade ringformigt kärl rundt kring oljebehållaren, och veken höjdes i mån af behof med kuggstång och dref. Genom att ge ringen en kilformig genomskärning med inåt vänd spets kunde man minska den däraf uppkommande skuggan. Parkers "sinumbralampa" var så inrättad. För samma ändamål anbragtes vid andra lampkonstruktioner behållaren antingen högre än lågan eller i lampfoten. I förra händelsen måste man förse lampan med en inrättning för reglering af den tillflytande oljemängden; i den senare måste oljan upplyftas till brännaren. Den sistnämnda anordningen är i allmänhet den lämpligaste, emedan lampan vinner i stabilitet och skuggan nästan h. o. h. undanrödjes, hvarjämte lampans form kan bli vackrare. Man har på flera olika sätt tillställdt för oljans uppfordrande. Det ofullkomligaste sättet är med en liten tryckpump, som tid efter annan sättes i verksamhet. Vid de statiska lamporna inneslutes oljan i ett böjligt omhölje, hvilket belastas med en vikt och uppressar oljan i ett till brännaren ledande rör. Man har äfven gjort bruk af komprimerad luft eller en specifikt tyngre vätska än oljan för att trycka denna uppåt (aerostatiska och hydrostatiska lampor). Men det vidsträcktaste användandet ha likväl de s. k. mekaniska lamporna erhållit. Hos dem finnes en fjäder, som antingen sätter ett urverk i rörelse för drifvande af en liten pump till oljans uppfordrande (carcelska lampan, se d. o.) eller ock verkar direkt och utan urverk för detta ändamål. Men i sistnämnda fall måste en särskild regulator, moderator, användas, för att jämn oljetillförsel må erhållas, och sådana lampor ha med anledning däraf erhållit namnet moderatörlampor. De uppfunnos 1837 af Franchot. Vid moderatörlamporna är behållaren innesluten i lampans fot, och oljan pressas genom ett rör upp till veken med tillhjälp af en liten fjäder, som trycker på en af styft läder gjord kolf.

Under de senare åren har det allmänna bruket af de genom petroleums eller bergoljas destillation erhållna lysoljorna (i synnerhet fotogen) föranledt en väsentlig förändring i lampornas konstruktion. Nämnda oljor äro nämligen flyktiga och uppsugas med lätthet af veken. Till följd däraf blefvo de pump- och tryckverk, som man förut använt att tillföra oljan, icke längre behöfliga. Veken blef tillfyllestgörande för oljans uppsugande. Ett stort antal olika konstruktioner af sådana lampor, fotogenlampor l. petroleumlampor, har utförts, den första sannolikt af amerikanske kemisten Benjamin Silliman 1855. Bland de äldre må särskildt nämnas den ditmarska petroleumlampan. Den har en ringformig oljebehållare, omgifvande vekhylsan och brännaren, men på så stort afstånd, att oljan icke för starkt upphettas. Vekhylsan står nedtill genom horisontala rör i förbindelse med behållaren, men f. ö. är mellanrummet mellan båda tomt, så att det ständigt kan genomströmmas af en kall luftström, för att oljan må hållas vid låg temperatur. Veken är ringformig, och luften inkommer till lågan såväl från inre som från yttre sidan. Lampglaset är hopträngdt något ofvanom vekens öfre kant för att leda luftströmmen

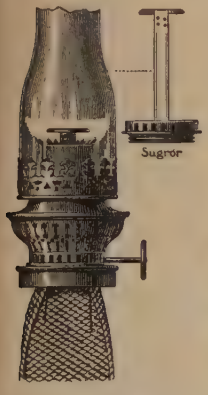

Fig. 1. Rundbrännare till fotogenlampa, med brandskifva.

Fig. 2. Rundbrännare till fotogenlampa.

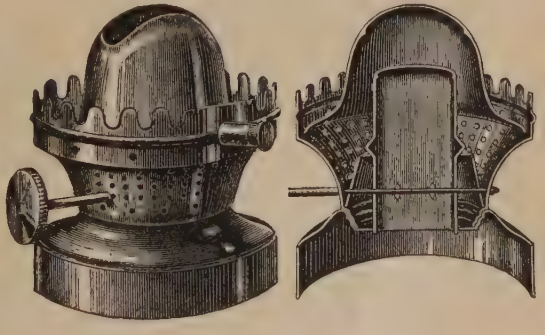

Fig. 3. Flatbrännare till fotogenlampa.

mot lågan. Denna brinner till större delen ofvanför nämnda hopträngning. Emellertid äro flera förbättringar af petroleumlampor gjorda i ändamål att höja lyskraften, göra lampan bekvämare att handha och minska faran för explosion. Man har för den skull anbragt oljebehållaren närmare lampans fot. Stundom begagnas i midten af lågan en s. k. brandskifva (se fig. 1) samt sugrör (se fig. 1 o. 2) för insugning och uppvärmning af luft, som tillföres den cylindriska lågan inifrån. Veken väfves dock icke ringformig, utan platt och hoplägges först till rund form i vekröret, då den upplyftes i detta med tillhjälp af en liten mekanism. Luften inkommer till lågans inre genom en öppning på vekröret. Vid några lampkonstruktioner har vekröret två midt emot hvarandra varande lika stora öppningar, och två lika breda plattvekar införas däruti, hvilka förena sig till ett rör. Det ges andra lampor, där tre eller ännu flera platta vekar bemåste här iakttagas vid påfyllningen, som aldrig får ske, när en brinnande kropp är i närheten.

Genom uppfinningen af glödljuset har ett antal nya lampkonstruktioner uppstått för såväl lysgas som acetylen, fotogen och sprit. Rörande dessas anordning se Glödljus och Lysgas. — För belysning af rum, där fara för antändning af eldfängda ämnen föreligger, användas s. k. säkerhetslampor, hvilkas låga är på ett eller annat sätt isolerad från den omgifvande luften. Se Davys säkerhetslampa och Ljusläga.

2. *Arkeol.* o. *konstind.* Redan hos fornegypterna voro, som ofvan nämnts, lampor i bruk (jfr afbildningar af sådana å pl. VIII till art. Egypten), och forngrekerna nyttjade dylika tidigt nog, dock knappast under den heroiska tiden, då man tyckes ha nöjt sig med bloss i blosshållare (liksom i Norden ännu under vikingatiden och senare) samt lysbäcken. Från antiken finnas lampor (grek. *ly'chnoi*,

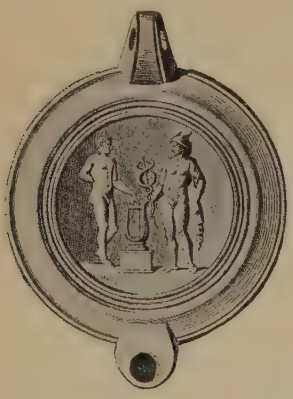

Fig. 4. Fornromersk terrakottalampa.

Fig. 5. Fornromersk terrakottalampa för flera vekar.

Fig. 8. Fornkristen terrakottalampa från katakomberna.

gagnas, så att flera lågor alstras, som dock förena sig till en enda stark låga. — Af särskildt intresse äro de försök man gjort att konstruera *explosionsfria* petroleumlampor. Den vanliga orsaken till petroleumlampors explosion är, att veken icke fullkomligt uppfyller vekröret, utan lämnar tillfälle för luften att hastigt inträngа i behållarens ångrum, d. v. s. det öfver oljan befintliga rummet, där således en explosiv gasblandning uppstår, så framt oljan icke är särdeles väl raffinerad. Man minskar faran för explosion genom att använda tillräckligt tjocka och breda vekar, hvarjämte lågans släckning vid nyare rundbrännare bör ske icke genom tillbakaskrufning, utan förnämligast genom utblåsning eller kväfning. Men man har ock konstruerat lampor, där lågan är h. o. h. skild från behållaren samt ett värmeisolerande lager är anbragt mellan denna och brännaren. Eller ock har man förlängt vekröret ända till behållarens botten och upptill aflägsnat de i denna utvecklade ångorna genom ett litet rör, utfylldt med fin trådväf o. s. v. Lampor, som äro afsedda för förbränning af de flyktigaste oljorna (gasolja o. d.), utgöras blott af en liten bleckdosa med en hylsa för veken samt innehållande svamp för oljans uppsupande. De benämnas stundom oegentligt gaslampor. Stor försiktighet lat. *luce'rnæ*) talrikt i behåll; i allmänhet äro de af bränd lera (terrakotta) eller brons, och det stora fiertalet förskrifver sig från romerska tiden. Fynd af många ha gjorts dels i Pompeji, dels i grafvar

Fig. 6 o. 7. Fornromerska bronslampor.

(enär de döde fingo lampor med sig). Om konstruktionen se ofvan, sp. 969. Ofta hade en lampa flera vekar och motsvarande hål för dessa (fig. 5). Terrakottalamporna pressades i formar och erhöllo därvid reliefer med mytologiska eller andra bilder (se fig. 4 o. 5); bronslamporna (se fig. 6 o. 7) voro mera konstnärliga i formen och sirligt ciselerade. Bottnen var vanligen flat eller försedd med fot och

fabrikantens namn instämpladt; bronslamporna hängde man gärna i kedjor. De första kristna upptogo antikens lampformer, men tillade kristna emblem (dufvor, den gode herden, se fig. 8, m. m.). Ur katakombkulten utvecklade sig bruket af hänglampor, som under hela medeltiden anbragtes i kyrkorna

Fig. 9. Modern svensk fotogenhänglampa af hamradt järn.

Fig. 10 o. 11. Moderna svenska fotogenbordlampor.

på särskildt heliga ställen och äfven i profanbyggnader. Österländningarnas moskélampor voro mestadels af glas (jfr fig. 4 å pl. II till art. Glasfabrikation), fajans eller metall; ofta hade de formen af strutsägg. Allmänt brukliga äro i nutiden hänglampor af brons, cuivre poli, hamradt järn (fig. 9), polerad koppar, fajans, glas o. s. v. Själfva lampan är ofta omgifven af en krans ljushållare och kan vanligen höjas och sänkas förmedelst en motvikt å kedjan. Omhuldade föremål för konstindustrien äro ej mindre de moderna bordlamporna i olika material (se fig. 10 o. 11; jfr äfven bilder i art. Elektrisk belysning, sp. 335—336). Andra arter äro de vid armar fästa väggamporna samt de höga golflamporna (ofta förenade med små bord). — Jfr Passeri, ”Lucernæ fictiles” (3 bd, 1739—51, Bachofen, ”Römische grablampen” (1890), och Delattre, ”Lampes chrétiennes” (s. å.).

Rörande Elektriska lampor se Bågla mpa, Elektrisk belysning och Glödlampa. 1. G. R. D.*

Lampa, Sven, zoolog, f. 17 nov. 1839 i Skaraborgs län, tillhör en synnerligen vidt utgrenad släkt, hvars stamfader i början af 1600-talet inflyttade till Sverige från Königsberg och af hvilken två medlemmar blefvo stamfäder för adliga ätter (Gyllenbåå t och Lagersvärd). Han erhöll 1887 plats som praktisk entomolog vid Landtbruksakademien och var 1897—1909 föreståndare och professor vid statens entomologiska anstalt. L. var 1871—1901 redaktör för ”Entomologisk tidskrift” och för ”Uppsatser i praktisk entomologi”. Bland hans utgifna skrifter märkas *Våra för fruktträd och bärbuskar skadligaste insekter* och *Förteckning öfver Skandinaviens och Finlands Macrolepidoptera* (1885).

Lampādius, Wilhelm August, tysk kemist och metallurg, f. 1772, d. 1842, verkade från 1794 som professor vid bergsakademien i Freiberg och inlade om sina läroämnen, kemi och hyttkunskap, mycken förtjänst. Han upptäckte 1796 kolsvaflan. Det af L. 1816 vid Freiberg anlagda gasverket gaf det första exemplet i Tyskland på gaslysning i större skala. Bland hans utgifna arbeten märkes *Handbuch der hüttenkunde* (4 bd, 1801—10; 2:a uppl. 1817—18, med suppl. 1818—26).

Lampadodromia (af grek. *lampa's*, fackla, och *dromia*, löpande) l. Lampadofo'rier (af *fe'rein*, bära), nattliga kapplöpningar med facklor (stundom anbragta på skölden), som anställdes vid spelen i Aten under Hefaistos- och Prometheusfesterna, senare vid panatenéerna, Pans- och Artemis-Bendisfesterna. Småningom utsträcktes bruket äfven till andra städer och andra fester. I Aten höllos dylika spel under presidium af den arkont, som kallades *basileus* (se Arkont). Enligt en allmän åsikt tillgick det så: hvar och en af Atens fyler (stammar) utsåg ett visst antal efeber (ynglingar), som uppställdes med bestämda mellanrum; naturligtvis slutade hvarje linje, hvilken skall ha varit omkr. en km., vid den förnäme gudomlighetens altare. Den, som stod längst bort i linjen, tände sin fackla och sprang till sin närmaste man i samma linje och lämnade honom facklan, och så undan för undan, till dess den, som stod närmast altaret, tände offerelden på detta. Det gällde både snabbhet och försiktighet, så att ej facklan skulle slockna. Segrare blef den stam, hvars förste man kunde tända altaret. Från Sokrates' tid skedde fackelloppet stundom till häst. Ibland kunde det väl hända, att samma fackelbärare sprungo eller redo hela vägen; täflingen var i detta fall troligen individuell; detta synes alltid ha varit händelsen hos romarna. Deltagare i en sådan täflan kallades lampadofo'res. J. C.

Lampadofo'rier. Se Lampadodromia.

Lampe, Friedrich Adolph, tysk teolog. Se Förbundsteologi.

Lampedusa [-dösa], en liten ö i Medelhafvet, s. v. från Malta, tillhör sicilianska prov. Girgenti och bildar med de närbelägna små klippöarna Lampione och Rabbit den s. k. Isole-Pelagiegruppen. Ön har en areal af 20,2 kvkm. och 2,060 inv. (1901), är intill 130 m. hög och bergig, saknar källor, men frambringar åtskilliga sydfrukter, i synnerhet oliver. Den kallades *Lopadussa* af Strabon samt var under medeltiden och de följande årh. i allmänhet obebodd, emedan den ansågs vara förtrollad och ett hemvist för onda andar. Katarina II ville en gång köpa ön för att göra den till en rysk flottstation. Efter 1843 var den en tid italiensk deportationsort. (J. F. N.)

La'mpertheim [-hajm], köping i hessiska prov. Starkenburg, nära Rhen. 8,941 inv. (1905). Tobaksodling och tobaksindustri. J. F. N.

Lampe'rti, Francesco, italiensk sånglärare, f. 1813 i Savona, d. 1892 i Como, elev af konservatoriet i Milano, vann först rykte som direktör för Teatro filodrammatico i Lodi och verkade 1850—75 med stor framgång som sångprofessor vid Milanos konservatorium, hvarefter han egnade sig åt privatundervisning. L. var som sånglärare vidt berömd och utbildade bland kvinnliga elever Cruvelli, Artôt, Albani, Sembrich m. fl. Han utgaf en sångskola och flera häften etyder. — Ej att förväxla med denne är den i Berlin bosatte sångläraren M. G. B. Lamperti, som skrifvit *Die technik des bel canto* (1905) m. m. A. L.*

Lampe'rtico, Fedele, italiensk nationalekonom, f. 1833 i Vicenza, d. där 1906, blef 1855 juris doktor i Padua, deltog i upprorsrörelser mot det österrikiska väldet och dömdes för högförräderi, men undgick genom flykt domens verkställighet. 1866 blef L. medlem af deputeradekammaren och 1873 senator. Vän och anhängare af Messedaglia (se d. o.), utöfvade L. som nationalekonom en betydande författarverksamhet, utmärkt af såväl analytiskt skarpsinne som vidsträckta kunskaper. Vid sidan af ett antal monografier och inlägg i dagens frågor utgöres hans förnämsta arbete af den bredt anlagda handboken *Economia dei popoli e degli stati* (5 bd, 1874—84). Lärjunge af den engelska klassiska skolan inom nationalekonomien och f. ö. konservativ i såväl politiska som religiösa frågor, mottog L. dock vissa inflytelser från den tyska "katedersocialismen". När Ferrara (se d. o.) 1874 anklagade en del af Italiens nationalekonomer som "germanister, socialister och den italienska ungdomens fördärfvare", sammankallade L. jämte Luzzatti (se d. o.) och Scialoja en nationalekonomisk kongress i Milano; vid denna framhäfde han just nödvändigheten af att inom nationalekonomien återinföra en strängt och opartiskt vetenskaplig metod, som ställde den klassiska skolans positiva lärosatser i belysning af den tyska kritikens senaste resultat. Se Rumor, "Vita e opere di L." (1907).

Lampētia, *astron.*, en af småplaneterna.

Lampe'tt (efter franskt mönster bildad diminutivform af fr. *lampe*), ljushållare (för ett eller flera ljus), afsedd att fästas i en vägg eller spegelram.

La'mpi. Se Lampis.

La'mpi, Johann Baptist L. d. ä., österrikisk målare, f. 1751 i Tyrolen, d. 1830 i Wien, började sina studier för fadern, som var bymålare, fortsatte dem i Verona, var som porträttmålare verksam i Wien, Warschau och Ryssland, målade bl. a. ett ståtligt ceremoniporträtt af kejsarinnan *Katarina II* (1793, Vinterpalatset i Petersburg; porträttet visar i ögonen fallande likheter i hållning och målningssätt med Roslins stora porträtt af kejsarinnan), flera grupper af *grefvinnan Potocka* med dotter och med anhöriga, *självporträtt* (museet i Innsbruck) m. m. L. blef professor i Wien, adlad 1798 och hedersborgare där 1799. — Äfven hans son Johann Baptist L. d. y., f. 1775, d. 1873, var porträttmålare, verksam i Polen, Ryssland och Wien. G—g N.

La'mpis (fi. *Lampi*), socken af Hollola härad och Hauho domsaga, Tavastehus län, Finland. Areal 519 kvkm. Befolkningen, finsk, 7,173 pers. (1908). Imperiellt pastorat af 2:a kl., Borgå stift, Hollola prosteri. A. G. F.

Lampmikroskōpet, *fys.*, konstrueradt af Adams 1771, liknar solmikroskopet, men skiljer sig från detta därigenom, att belysningen sker medelst en lampa, hvars låga står i brännpunkten af en konvex lins. Sedan ljusstrålarna passerat denna, falla de på en konkav spegel, hvarifrån de reflekteras mot föremålet, som skall förstoras. Det s. k. hydrooxygengasmikroskopet, hvari belysningen åstadkommes med det drummondska kalkljuset (se Drummond, Th.), är ett lampmikroskop. R. R.*

Lampong. 1. Nederländskt residentskap, omfattande sydöstra delen af Sumatra. 29,366 kvkm. 156,518 inv. (1905), 146 européer. Östra delen är ett skogrikt och fruktbart alluvialland, de västra och södra äro fyllda af berg (Gunnung Semangka 2,262 m.). Residenten bor i Telok-Betong (omkr. 3,000 inv.). — 2. (Lampuhu, Lampuner). Folk på Sumatra (se d. o.). 1. J. F. N.

Lamporo [-pårå], grefve af. Se Boncompagni di Mombello.

Lamprecht, kallad Der pfaffe, tysk skald från trakten kring Köln, hvilken omkr. 1130 skref en dikt om Alexander den store (utg. 1837 af Massmann efter en senare, 1849 af Diemer efter en äldre handskrift; kritisk uppl. 1884 af Kinzel, öfv. till modern tyska 1898 af Ottmann). Jfr Alexandersagan.

Lamprecht, Karl, tysk häfdatecknare, f. 25 febr. 1856 i Jessen (nära Wittenberg), blef 1881 filos. doktor i Bonn samt professor i historia 1890 i Marburg och 1891 i Leipzig. Därjämte leder han sedan 1894 utgifningen af det Heeren-Ukertska samlingsverket "Geschichte der europäischen staaten", af L. 1901 förändradt till en "Allgemeine staatengeschichte" med särskilda afdelningar för europeisk och utomeuropeisk historia samt tysk lokalhistoria. 1909 upprättades af L. ett "Institut für kulturund universalgeschichte" vid Leipzigs universitet. — L:s vetenskapliga författarverksamhet började med en studie öfver Frankrikes ekonomiska lif på 1000-talet (1879) och det konsthistoriska arbetet *Initialornamentik des VIII. bis XIII. jahrhunderts* (1882); han öfvergick därpå till en sammanfattande, på material hufvudsakligen från Moseltrakterna byggd framställning af tyskt medeltida ekonomiskt, socialt, rättsligt och politiskt lif i *Deutsches wirtschaftsleben im mittelalter* (4 bd, 1886). De nya metodiska regler L. särskildt i det sistnämnda arbetet sökt tillämpa kommo till fullt genomförd användning i hans hufvudarbete, en stort anlagd *Deutsche geschichte* (12 bd, 1891—1909, flera delar i nya uppl., med tilläggsband *Zur jüngsten deutschen vergangenheit*, 3 bd, 1901—03). Där har han sökt med den politiska historien förknippa den s. k. kulturhistoriens olika grenar, särskildt de ekonomiska och "socialpsykiska" elementen i utvecklingen, och sammanfatta alla dessa kulturelement under vissa, för en hel kulturperiod karakteristiska begrepp (symbolism, typism, konventionalism, individualism, subjektivism), som han anser vara alster af en lagbunden, hos hvarje mänskligt samhälle likartadt påvisbar utveckling. Det är sålunda kulturtillstånden i deras inbördes sammanhang L. vill studera, och han har i en mängd polemiska skrifter häftigt tagit till orda mot nästan all tidigare historieskrifning såsom individualistisk, teleologisk och hufvudsakligen "konstnärligt framställande". Mot den har L. framhållit sin egen metod såsom inriktad på kausalsammanhangets utredande och strängt vetenskaplig. L:s idéer, hvilka förete åtskilliga intressanta beröringspunkter med Comtes positivism och socialdemokraternas speciella historiska åskådning, framkallade på 1890-talet en synnerligen liflig metodologisk polemik hufvudsakligen bland tyska forskare. Bland L:s många inlägg i denna strid märkas *Alte und neue richtungen in der geschichtswissenschaft* (1896), *Was ist kulturgeschichte?* (i "Deutsche zeitschrift für geschichtswissenschaft", 1896—97) och *Die kulturhistorische methode* (1899). Bland de polemiska inläggen på motsidan märkas sådana af F. Rachfahl, M. Lenz, H. Oncken, G. v. Below, E. Bernheim och H. Rickert. En af utför-

lig bibliografi åtföljd redogörelse för denna strid ges af N. Edén, ”Ett nytt program för den historiska vetenskapen” (i ”Hist. tidskr.” 1896) och ”Fragan om en ny historisk metod” (ibidem, 1900). L:s ”Deutsche geschichte” blef under striden skarpt kritiserad för vårdslöshet i detaljer, och hans förkastelsedomar öfver tidigare historiografiska riktningar såsom ovetenskapliga rönte bland hans kolleger inom facket ringa anslutning. Han anses emellertid rätt allmänt ha, genom sitt påaktande af andra kulturelement än de politiska och sitt framhållande af olikartade kulturfenomens inbördes växelverkan, gett många värdefulla impulser åt modern historieforskning. V. S—g.

Lamprecht från Regensburg, tysk medeltidsskald, franciskanmunk, f. omkr. 1215, skref 1240—55 *Sanct Francisken leben*, en rimmad öfv. af Tomas’ från Celano ”Vita sancti Francisci”, samt *Die rede von der tochter Syon*, en mystisk-allegorisk dikt om människosjälens förmälning med Gud. Dessa dikter utgåfvos 1880 af K. Weinhold.

Lamprick, *zool.* Se Nejonögon.

Lampridius, Ælius, romersk historieskrifvare, en af ”Scriptores historiæ Augustæ” (se d. o.), uppges ha författat lefvernesbeskrifningar öfver kejsarna Commodus, Diadumenus, Heliogabalus och Alexander Severus. Gränserna emellan de olika författarindividualiteterna i samlingen äro dock mycket osäkra, och i de arbeten, som tillskrifvas L., spåras olika stil. Han anses ha tillhört Konstantin den stores (337) tid. R. Tdh.

Lampris guttatus, *zool.* Se Glansfisken.

Lampriter, *miner.* (af grek. *lampro’s*, glänsande), de tunga metallernas arsenik-, antimon-, vismut- och svafvelföreningar; karakteristisk är deras starka glans (metall- till diamantglans). A. Hng.

Lamproco’lius, *zool.* Se Lamprotornis.

Lamprofyr, *petrogr.*, sammanfattande benämning för gångformigt uppträdande eruptivbergarter, rika på mörka (”femiska”) mineral. Lamprofyrerna utgöra gångformiga basiska utsöndringar af djupbergartsmagmorna och indelas i minett, kersantit, vogesit, odinit, camptonit, monchiquit och alnöit jämte ett större antal underarter. Såsom synonym till lamprofyr användes äfven melanokrata gångbergarter. — Den motsatta och likvärda ställningen till lamprofyrerna intages af de aplitiska (eller leukokrata) gångbergarterna, hvilka representera de sura, på ljusa mineral rika utsöndringarna af samma magmor. A. G—n.

Lampronti [-prå’nti], Isak, judisk encyklopedisk författare, f. 1679, d. 1757, var läkare och öfverrabbin i Ferrara. Han författade ett jätteverk, *Pachad jizchak*, en encyklopedi i alfabetisk ordning öfver judarnas alla gudstjänstliga och husliga bruk och ceremonier (endast delvis tryckt). L. L.*

Lampros, Spyridon, grekisk filolog, f. 20 april 1851 på Korfu, studerade i Leipzig och Berlin och rönte därvid inflytande särskildt af Theodor Mommsen och utnämndes 1887 till professor i historia vid universitetet i Aten. Sedan han utgifvit en grundläggande upplaga af den atenske biskopen Michael Akominatos’ (f. 1140) skrifter (2 bd, 1879—80) och ”Collection de romans grecs en langue vulgaire et en vers” (1880), sändes han af grekiska regeringen till Athos för att inventera de därvarande klostrens handskriftssamlingar; resultatet af hans arbete föreligger i *Catalogue of the greek manuscripts on Mount Athos* (2 bd, 1895—1901). Han har sedermera i Greklands olika delar fullföljt arbetet att förteckna de gamla handskrifterna och utgifvit en hel rad kataloger och smärre afhandlingar i hithörande ämnen. För bearbetningen och publicerandet af hela det mångskiftande material han samlat har han uppsatt tidskr. ”Neos Hellenomnemon”, som h. o. h. skrifves af honom själf; antiken och medeltiden, diplomatik och epigrafik, handskriftsforskning och vetenskapshistoria äro alla företrädda i denna unika ”tidskrift”. Som sitt hufvudverk betraktar L. sin stora grekiska historia från äldsta tid till konung Ottos regering (6 bd). Han har vidare inlagt betydande förtjänster genom att till sitt modersmål öfverflytta ett flertal betydande moderna arbeten rörande Greklands historia och litteratur. 1905 var L. som universitetets dåv. rektor en af ledarna för den första internationella arkeologkongressen i Aten; 1906 var han generalsekreterare i kommittén för de olympiska spelen. E. N—n.

Lamproto’rnis, Glansstarar, *zool.*, ett släkte af stararnas familj (*Sturnidæ*), tättingarnas ordning och fåglarnas klass. De ha näbben ända från roten rak. Fjällglansstaren, *L.* (*Pholidauges*) *leucogaster*, har tämligen svaga, med långa tår försedda fötter, jämförelsevis korta vingar, medelmåttig stjärt och fjällig fjäderdräkt; hela öfversidan och halsen ned till bröstet purpurblå med ett praktfullt, violett skimmer, bröstet och buken hvita samt vingpennorna svartbrunaktiga, med utåt violetta kanter. Fågeln blir 19 cm. lång, med stjärt af 7 cm. längd, är hemma i hela mellersta Afrika och en del af västra Arabien, lefver familjevis likaväl på lågslätterna som i högre belägna trakter, dock icke långt från själfva bergen, vistas nästan uteslutande i träden och är i allmänhet tämligen tystlåten. — Stålglansstaren, *L.* (*Lamprocolius*) *chalybæus*, har medellång näbb, vingarna af medellängd, med tredje och fjärde pennorna längst, kort, mer eller mindre tvär stjärt, långa ben och sammetsartad, metallglänsande fjäderdräkt, som är mörkt och djupt stålgrön, med en rundad, sammetssvart fläck på spetsen af hvarje armpenna och de största öfre vingtäckfjädrarna samt en svagt antydd fläck i örontrakten och på underarmens täckfjädrar; färgen eger en stark glans och företer vid olika belysning ett underbart skimmer. Denna fågel, som blir 19 cm. lång och tillhör nordöstra Afrika, lefver, utom under fortplantningstiden, i små flockar, som stryka omkring i de tätaste busksnåren och bland de öfver slätterna spridda klippblocken; den vistas mycket på marken och i låga buskar, mot aftonen äfven i högre träd. Sången är dålig, men uthållig, hvarför de abessiniske sångarna och skalderna tillskrifva stålglansstaren sångens uppfinning. — Stjärtglansstaren, *L. aenea*, har tämligen kort näbb, långa vingar med tredje till sjätte pennorna längst, mycket lång stjärt, hvars pennor utåt gradvis aftaga starkt i längd, långa ben och metallglänsande, ehuru icke så sammetslen fjäderdräkt; hufvudet, halsen och strupens öfre del äro svarta med guldglans, öfre kroppssidan och vingarna mörkt metallgröna, strupens midt, öfvergumpen, öfre stjärttäckarna, undre kroppsdelarna och de med mörkare tvärband försedda stjärtpennorna mörkt purpurvioletta, bröstet i midten dragande i kopparrödt och hela fjäderdräkten skönt glän-

sande; 50 cm. lång. Arten lefver i mellersta och södra Afrika, dels parvis, dels i flock, vistas mycket på marken och rör sig där likt vår skata med upplyft stjärt. Äfven lätet liknar skatans pladder, men är ej så omväxlande. Liksom öfriga glansstarar kan denna art utan svårighet hållas i bur. C. R. S.*

La'mpsakos, forngrekisk stad i Mysien, Mindre Asien, vid Hellesponten, midt emot Kalliupolis (Gallipoli) i Tracien, anlades af joner från Fokaia och Miletos. L. hade en god hamn, och trakten var ryktbar för sitt vin. I L. skall Priapos ha blifvit född, och hans otuktiga kult hade därför sitt hufvudsäte där. Det nuv. Lapsaki, omkr. 2,000 inv., ligger, om icke på samma plats som L., åtminstone i närheten däraf. (J. F. N.)

Lampsāna, *bot.* Se Lapsana.

Lampsvart. Se Färg, sp. 274.

Lampuner (Lampuhu), folk på Sumatra (se d. o.).

Lampȳridæ, *zool.* Se Lysmaskfamiljen.

La'mpyris, *zool.* Se Lysmaskfamiljen.

Lamsdorff, Vladimir Nikolajevitj, grefve, rysk diplomat, f. 1845, d. 19 mars 1907 i San Remo, tillhörde en urspr. westfalisk adelsslägt, som på 1400-talet inflyttade till Kurland och 1817 upphöjdes i ryskt grefligt stånd. Han anställdes i ryska utrikesministeriet 1866, steg där småningom till utrikesministerns adjoint (1892), blef i aug. 1900 t. f. utrikesminister, efterträdde definitivt grefve Muraviev som utrikesminister jan. 1901 och afgick i maj 1906, därvid efterträdd af Isvolskij och själf utnämnd till medlem af riksrådet. L. sökte drifva en fredlig utrikespolitik och åstadkom i okt. 1903 den s. k. Mürzsteg-öfverenskommelsen med Österrike-Ungern om samverkan med Ryssland i den macedonska frågan. I det längsta sökte han äfven arbeta för en fredlig uppgörelse med Japan om förhållandena i Mandschuriet, men förmådde ej hindra den af inflytelserika kretsar förordade utmanande politik, som ledde till krigsutbrottet i febr. 1904. Under kriget inlade L. stora förtjänster om en fredlig afveckling af den konflikt med England, som den s. k. Doggerbankaffären (se Doggerbank) framkallat. V. S—g.

Lamu [lämō'], liten ö vid kusten af Brittiska Öst-Afrika under 2° 16′ s. br., genom en hafsarm skild från den östligare ön Manda. Öns hamn anlöpes regelbundet af ångare mellan Aden och Sansibar, men inloppet är, i synnerhet under nordvästmonsunen, farligt. Staden L., på östkusten, med omkr. 10,000 inv., är hufvudort i prov. Tanaland. J. F. N.

Lamur, folkslag. Se Inguscher.

Lamuter, Hafstunguser, höra till den tungusiska grenen af den altaiska folkstammen. De äro närmast besläktade med mandschuerna. Omkr. 2,000 personer i distrikten Verchojansk och Kolyma i sibiriska prov. Jakutsk. E. Rld.

Lamutiska hafvet. Se Ochotska hafvet.

Lamx., vid växtnamn förkortning för franske naturforskaren Jean Vincent Félix Lamouroux, f. 1779, d. 1825 som professor i Caen, algkännare m. m. Jfr Lmx.

Lana. Se Kort, sp. 1108.

Lanai [lä-nä'ī], en af Hawaii-öarna (se d. o.). 350 kvkm. 619 inv. (1900). På ön, som når en höjd af 914 m. och delvis är tätt skogbeklädd, men upptages mest af betesmarker, drifves stor får- och getafvel. J. F. N.

Lāna philoso'phica, lat. (''de lärdes ull''), alkemisternas benämning på zinkoxid.

Lanark [lä'nāk l. lä'nək]. 1. (Clydesdale) Grefskap i södra Skottland. 2,276 kvkm. 1,339,327 inv. (1901), 588 inv. på 1 kvkm. Hufvudfloden är Clyde, som flyter midt igenom grefskapet. Den centrala delen omkring nämnda flod är i allmänhet jämn, södra delen däremot, kring flodens öfre lopp, ett bergland, med flera toppar öfver 600 m. Öfver hälften af arealen upptages af mossar och hedar; åkerjorden, 45 proc., är inskränkt till Clydes och dess bifloders dalar. Nedre delen af L., omkring staden Glasgow, ligger i ett stort stenkolsfält, som gett upphof till betydande bergverksdrift och industri. Den senare har sin medelpunkt i Glasgow, grefskapets och hela Skottlands största stad. — 2. Hufvudstad i nämnda grefskap, nära Clyde, som här bildar berömda vattenfall, 50 km. s. ö. om Glasgow. 6,440 inv. (1901). Väfverier och garfverier. Den närbelägna fabriksbyn New L. är bekant genom sitt samband med Robert Owens socialistiska förslag. (J. F. N.)

Lanark [lä'nāk l. lä'nək], earl af. Se Hamilton 10, sp. 1222.

Lancashire [lä'ŋkəʃiə-], engelskt grefskap. Se Lancaster.

Lancashireprocessen [lä'ŋkəʃiə-], *metall.*, den i Sverige allmännast använda härdfärskningsmetoden för framställning af välljärn ur tackjärn, härstammar från engelska grefsk. Lancashire och infördes i Sverige på 1830-talet genom dåv. direktören för järnkontorets stat G. Ekman.

Härden för tackjärnets färskning är en af tackjärnshällar sammansatt, upptill öppen låda, hvilken är inbyggd i ett ugnsrum och framifrån åtkomlig för smedens verktyg. I hvardera af härdens två sidoväggar finnes en vattenkyld forma för blästerluftens införande. Förbränningsgaserna afgå öfver härdens bakvägg, där ett förvärmningsrum för tackjärnet är anordnadt, samt passera därefter ett muradt rum, i hvilket en rörapparat för blästerns uppvärmning är insatt. En afvikelse från den vanliga härdtypen är den s. k. Boforshärden, en dubbelhärd, i hvilken kan arbetas från bägge ändarna. Vid processen användas tackjärnscharger af något öfver 100 kg. vikt, som på en chargetid af ungefär en timme färskas till en färdig smälta. Som bränsle användes träkol. Smidet utföres på så sätt, att de förvärmda tackjärnsplattorna i och för nedsmältning införas i träkolet, så att de befinna sig något öfver formöppningarnas nivå. Mot slutet af smältningsperioden begynner den s. k. färskbrytningen, som tillgår så, att smeden med ett spett för upp de ansamlingar af järn och slagg, som bildats vid härdens botten, till förbränningszonen framför formarna. I den mån tackjärnets legeringsämnen bortfärskas genom inverkan af slaggens och blästerns syre, erhåller järnet en degig konsistens. Arbetet vid här-

den anpassas sedan så, att man till slut erhåller en samlad smälta vid härdens botten, bestående af järn, från hvilket största delen af legeringsämnena bortskaffats. All den bildade slaggen har emellertid ej afskilts från järnet, utan en om än obetydlig del finnes ännu innesluten i järnet i fint fördeladt tillstånd. Den färdiga smältan föres direkt under hammaren och hopsmides till smältstycken af lämplig form. Under utsmidningen bortgår en del slagg från järnet (se Järn). Den jämförelsevis låga temperatur, vid hvilken raffineringen af tackjärnet sker enligt lancashireprocessen till skillnad från götjärnsmetoderna, underlättar i hög grad bortskaffandet af kolet, kiseln och manganen från tackjärnet. Då man därjämte i det svenska träkolstackjärnet har ett råmaterial med låga fosfor- och svafvelhalter, lämpar sig lancashireprocessen särskildt för erhållandet af ett mycket rent järn, om man bortser från slagginblandningen, hvilken emellertid är till förmån i de flesta fall, då i öfrigt ett rent material erfordras. Lancashirejärnet kan vid smidning upphettas till högre temperatur än götjärn, utan att till sina egenskaper försämras, hvarför det med förkärlek användes till klensmide, särskildt bland primitiva folkslag. Det utmärkes för hög tänjbarhet och seghet. På grund häraf nyttjas det alltjämt för vissa konstruktionsändamål, där dessa egenskaper äro af stor vikt, trots att lancashirejärnet betingar ett högre pris än götjärnet. Vidare användes det i Sheffield i stor utsträckning som utgångsmaterial vid tillverkning af degelstål. 1910 tillverkades i Sverige 150,500 ton lancashiresmältstycken. I. O.

Lancashiresmide [läˈŋkəʃiə-], det smidessätt, som förekommer vid lancashireprocessen (se d. o.).

Lancashiresvinet [läˈŋkəʃiə-] tillhör den gamla engelska marskrasen och är fruktsamt, härdigt och lämpadt för betesgång. De senaste åren har det varit föremål för förädling. Jfr Svinraser. H. F.

Lancashireångpanna [läˈŋkəʃiə-], *maskinb.*, liggande cylindrisk ångpanna med inre eldstad i form af två parallella eldrör samt yttre rökkanaler. Denna panntyp utbildades i industridistrikten i Lancashire i England, hvaraf namnet. Jfr Cornwallångpanna. G. H—r.

Lancaster [läˈŋkəstə]. 1. (Lancashire) Grefskap i nordvästra England, begränsadt i v. af Irländska sjön, i n. af Cumberland och Westmorland, i ö. af York och i s. af Cheshire, från hvilket det skiljes genom floden Mersey. 4,887 kvkm. 4,406,787 inv. (1901), 902 inv. på 1 kvkm.; som förvaltningsområde endast 4,423 kvkm. och 1,827,436 inv., sedan efter 1888 flera större städer afskilts som ”county boroughs”, nämligen Barrow-in-Furness, Blackburn, Bolton, Bootle, Burnley, Bury, Liverpool, Manchester, Oldham, Preston, Rochdale, S:t Helens, Salford, Stockport, Warrington och Wigan. Grefskapet omfattar två genom Morecambeviken skilda delar, en mindre, nordlig, kallad Furness (se d. o.), och en större, sydlig. De östra och södra delarna af landet uppfyllas af utlöpare från Penniniska bergen, hvilka dock ej nå en höjd af 600 m. Mossar och hedar förekomma flerstädes. De viktigaste floderna äro Lune, Wyre, Ribble och Mersey, alla med breda mynningar. Bland kanalerna må nämnas Lancasterkanalen (165 km.), från södra delen af L. till staden Lancaster, Leeds—Liverpoolkanalen (210 km.) samt den 1894 öppnade Manchesterkanalen (57 km.), hvarigenom Manchester blifvit tillgängligt för oceanfartyg. Af stor vikt är boskapsskötseln, och den långhorniga lancashireboskapen är högt värderad. En hufvudkälla till rikedom är den stora tillgången på järnmalm och stenkol, hvaraf årligen brytas 25—30 mill. ton. Därigenom har ock industrien nått en nästan exempellös utsträckning. Särskildt är L:s bomullsindustri den största på jorden och sysselsätter öfver 400,000 pers. Hufvudorten för denna industri äro Manchester med kringliggande städer, särskildt Oldham. Ylle-, siden- och linnemanufakturerna äro ock ansenliga (omkr. 21,000 arb.). Handelns medelpunkt är Liverpool. Hufvudstad är Lancaster. — L. innehades under medeltiden ofta som län af konungahusets medlemmar. Som ett earldöme förlänades det 1267 af Henrik III åt hans yngre son Edmund (f. 1245, d. 1296), som fick tillnamnet *Crouchback* (”med korset på ryggen”), därför att han 1271 som korsfarare deltog i striderna vid Acre. (En mot 1300-talets slut till stödjande af hans efterkommandes kraf på kronan spridd, otillförlitlig sägen gjorde honom till puckelryggig, förklarade däraf tillnamnet och påstod, att han varit Henrik III:s *äldste* son, men till följd af sitt kroppslyte fått stå tillbaka för Edvard I.) Länet och earltiteln öfvergingo 1297 till Edmunds äldste son Tomas af L. (f. omkr. 1277), som tog liflig del i stormansstriderna under Edvard II:s regering och häftigt bekämpade sin brorsons gunstlingar Piers Gaveston samt Despenser d. ä. och d. y. Han anfölls våren 1322 af konungen, tillfångatogs under försök att fly till Skottland och afrättades som högförrädare i Pontefract 23 mars s. å. Underverk sades ske vid hans graf; i folkfantasien idealiserades han till martyr, och Edvard III begärde flera gånger, ehuru förgäfves, hos påfven hans kanonisering. Tomas' yngre broder, Henrik af L. (f. omkr. 1281, d. 1345), blef 1324 earl af L., slöt sig för att hämnas sin broder till drottning Isabellas resning mot Edvard II 1326 och deltog sedan 1330 i störtandet af hennes gunstling Mortimer. Denne Henriks son Henrik af L. (f. omkr. 1299, d. 1361) blef 1351 *hertig* och *pfalzgrefve* (”count palatine”) af L. (se om honom Henrik, sp. 440). Hans äldre dotter, Maud, afled 1362 utan arfvingar; den yngre, Blanche, förmäldes 1359 med Edvard III:s fjärde son, Johan af Gaunt (se d. o.), hvilken 1362 blef hertig och pfalzgrefve af L. Deras son, Henrik (se Henrik, engelska konungar, 4) beröfvades efter faderns död 1399 arfvet af dennes län och titel, men tillvällade sig s. å., såsom Henrik IV, tronen och lät sedan parlamentet besluta, att hertigdömet L. skulle som en från kronans land afskild besittning evärdligen tillhöra honom och hans efterkommande. Henrik IV:s yngre son, Johan af L., sedan 1414 hertig af Bedford (f. 20 juni 1389, d. 14 sept. 1435 i Rouen; se fig. å sp. 983), var sin broder Henrik V:s förnämste medhjälpare och sträfvade efter dennes död hjältemodigt att sammanhålla hans franska eröfringar. Han var regent i England under broderns fältåg i Frankrike 1415, 1417—19 och 1421 samt blef efter dennes död 1422 äfven regent i Frankrike, samtidigt till en tid styrande England som ”protektor”. Ifrigt sökte han uppehålla grundvalen för engelsmännens makt i Frankrike, alliansen med her-

tig Filip af Burgund, och förmälde sig i detta syfte med Filips syster Anna 1422. I Frankrike förde han en sträng, men rättvis styrelse och sökte energiskt främja landets materiella välstånd, i den mån det förödande kriget gjorde detta möjligt. Gång efter annan besökte han för längre eller kortare tid England för att mäkla fred mellan sin broder, hertigen af Gloucester (se Gloucester 4), och halfbrodern kardinal Beaufort. Gloucesters försök att i Flandern stödja sin gemåls, Jakobæas af Bajern, anspråk på vida landområden undergräfde emellertid den engelska alliansen med Burgund, jungfruns af Orléans uppträdande i franska kriget 1429 framkallade i detta en för engelsmännen ogynnsam vändning, och då Bedfords gemål Anna afled (nov. 1432), brusto alldeles förbindelserna med Filip af Burgund, som genom freden i Arras 1435, ungefär samtidigt med Bedfords död, lämnade sina forna bundsförvanter fullkomligt i sticket. Den kloke och tappre Bedford hade äfven förmått att i England någorlunda tillbakahålla den anarki, som några årtionden senare kom till fullt utbrott i ”Rosornas krig”. Det därunder segrande huset York tillerkände sig, liksom förut huset L., äfven hertigdömet L. som arf och eget, och efter Henrik VII:s trontbestigning (1485) har hertigdömet fortfarit att intaga samma undantagsställning. Ännu i dag stå årsinkomsterna därifrån till regentens direkta förfogande, och i kabinettet sitter en särskild kansler för hertigdömet L., numera dock med föga mer än nominella ämbetsåligganden.

Johan af Lancaster (Bedford). Efter hans porträtt i en medeltida bönbok.

2. Hufvudstad i ofvannämnda grefskap, vid den segelbara Lune, 11 km. från mynningen. 40,329 inv. (1901). Storeyinstitutet med konstsamlingar, anlagdt 1891. Gammalt slott, som nu är grefskapsfängelse och domstolslokal m. m. Bomullsspinnerier och väfverier, tillverkning af linoleum och maskiner. L. fanns redan på den romerska tiden och blef stad 1193. — 3. Stad i nordamerikanska staten Pennsylvania, vid Conestoga river, en biflod till Susquehanna. 41,459 inv. (1900). Ett teologiskt seminarium samt Franklin and Marshall college. Stor tillverkning af tobaksvaror, bomullsvaror och maskiner. L. anlades 1730 och var 1799—1812 statens hufvudstad. — 4. Stad i staten Ohio, vid Hocking river. 8,991 inv. (1900). Tillverkning af landtbruksredskap. — 5. Stad i staten New Hampshire, vid floden Connecticut. 3,190 inv. (1900). 1. (J. F. N.) V. S—g. 2. (J. F. N.)

Lancaster [lä'ŋkəstə], sir James, engelsk sjöfarande, d. 1618, omtalas 1588 som befälhafvare på ett fartyg under Drake vid striderna mot den spanska armadan och företog 1591—94 den första engelska Ostindiefärden samt gaf därigenom första uppslaget till Ostindiska kompaniets bildande. Färden gick öfver Kap och Sansibar till Malakka och Ceylon; på återvägen blef L. vinddrifven till Västindien, och vid den lilla ön Mona invid Puerto Rico dref hans fartyg till hafs, medan L. med nästan hela besättningen var i land, hvarpå de ombordvarande seglade direkt hem och L. upptogs af ett franskt fartyg samt återvände i maj 1594. Af expeditionens 198 man återkommo blott 25, men det från portugiserna tagna bytet var rikt, och deras monopol på den ostindiska handeln hade brutits. L. företog okt. 1594—juli 1595 med 3 fartyg en plundringsexpedition till Brasilien, hvarvid Pernambuco intogs och rikt byte eröfrades i dess hamn. Han ledde sedermera Ostindiska kompaniets första expedition (apr. 1601—sept. 1603), besökte därunder Atjin, Malakkasundet och Bantam, återvände med dyrbar kryddlast och belönades med knightvärdighet. Sedan verkade L. energiskt som en bland kompaniets direktörer, och på hans råd utsändes bl. a. Hudson för att söka Nordvästpassagen. L. till ära gaf Baffin 1616 det sund, som leder västerut från Baffins vik, namnet Lancaster sound. Utdrag af L:s resejournaler trycktes i Hakluyts och Purchas' samlingar och ha sedan utgifvits af sir Cl. Markham (i bd 56 af Hakluyt society's skrifter, 1877). V. S—g.

Lancaster [lä'ŋkəstə], Joseph, engelsk pedagog, f. 1778 i London, d. 1838 i New York, hade tidigt gripits af lust att gå ut som missionär, men nödgades, efter en resa till Jamaica, af brist på penningmedel afstå från denna plan och började i stället 1797 i London lämna undervisning åt barn från arbetarhem samt grundlade 1798 i ett af den engelska hufvudstadens fattigaste kvarter en egen skola. Då han i denna mottog elever för en mycket ringa afgift, ja, t. o. m. ofta utan sådan och för den skull måste ha så små omkostnader som möjligt, kom han på tanken att låta de äldre och kunnigare lärjungarna biträda vid undervisningen. Försöket slog väl ut; L:s oegennyttiga verksamhet för barn, af hvilka utan hans skola säkerligen en större del kommit att sakna all undervisning, väckte uppmärksamhet inom de högre samhällsklasserna, och rikliga penningbidrag strömmade till. L. kunde 1801 förvandla sin anstalt till en friskola för 1,000 elever, hvarjämte han med sina två systrars biträde inrättade en handarbetsskola, där öfver 200 flickor undervisades. Från 1805 uppmuntrades han af Georg III, och 1808 stiftades ett sällskap, *Royal lancasterian institution*, sedermera *British and foreign school society*, med uppgift att stödja och befrämja det lancasterska ”systemet”. Genom detta sällskaps försorg kom också en normalskola för utbildande af lärare till stånd. 1805—11 undervisades 30,000 barn i 95 lancasterskolor. L. reste omkring i de tre konungarikena och gjorde framgångsrikt propaganda för sina metoder. ”Den högstes befallning har utgått”, plägade han säga, ”att Britanniens fattiga, Europas fattiga, ja, all världens fattiga skola upp-

fostras, och jag trotsar all mänsklig makt att förhindra detta.'' L., som 1801 blifvit kväkare, ville ge sina elever kristlig fostran, men icke bilda dem för någon särskild kyrka eller sekt; bibeln skulle sålunda läsas och förklaras, all slags katekisation var däremot utesluten ur undervisningsplanen. Högkyrkans ledande män togo sig af detta förhållande anledning att 1807 vända sig till Andrew Bell (se denne) och förmådde honom att efter sin med L:s ganska likartade skolplan inrätta skolor, i hvilka kristendomsundervisning meddelades i enlighet med högkyrkans läroåskådning. I den skarpa strid, som nu uppkom, bistods L. af politiker ur whigpartiet och framför allt af nonkonformisterna. L. hade alltid haft penningbekymmer, och dessa ökades mer och mer; han var äfven svår att samarbeta med. Till sist öfvertog det ofvan nämnda sällskapet ledningen af de efter L:s system inrättade läroanstalterna, och L. själf försökte sig 1813 med en privatskola i Tooting, men gjorde bankrutt och utvandrade 1818 till Amerika. I Colombia gynnades han af presidenten S. Bolivar, och äfven på andra håll, dit han kom — Västindien, Förenta staterna, Canada —, hade han framgång. Denna blef dock ingenstädes varaktig, och han dog tämligen utarmad. — L. egde en vida mera brinnande entusiasm än Bell; i den fasta tron på sin kallelse står han jämbördig med Pestalozzi, men han var opraktisk och nyckfull. Utom åtskilliga stridsskrifter utgaf L. *Improvements in education* etc. (1803; omarb. 1810 under titeln *The british system of education*). Hans sista arbete, viktigt i synnerhet för kännedomen om hans personlighet, var *An epitome of the chief events and transactions of my own life* (1833). Om L:s undervisningsmetod se Växelundervisning.

R. N—n.

Lancasterska huset, en fordom regerande gren af kungliga huset Plantagenet i England, härstammade från Edvard III:s näst yngste son, Johan af Gaunt, hertig af Lancaster (se d. o.), innehade tronen genom dennes son Henrik IV (1399—1413), sonson Henrik V (1413—22) och sonsons son Henrik VI (1422—61) samt utslocknade med den sistnämnde på hufvudlinjen 1471. Om dess kamp med huset York för bibehållande af tronen se England, sp. 615—616. Efter Lancasterska husets vapen, en röd ros, kallades dess parti ''Röda rosen''. En sidogren till huset L. var släkten Beaufort (se d. o.).

Lancasterska undervisningsmetoden. Se Lancaster, J., och Växelundervisning.

Lancasterskolor. Se Växelundervisning.

Lancaster sund [lä'ŋkəstə], sund i arktiska Nord-Amerika under 74° n. br., leder västerut från Baffins vik till Barrow-sundet, mellan North Devon i n. och Baffinland i s. Det upptäcktes 1616 af Baffin och erhöll namn efter sir James Lancaster (se d. o.), men var sedan glömdt i mer än 200 år, tills Parry 1819 seglade genom det till den efter honom uppkallade Parry-arkipelagen.

(J. F. N.)

Lancelot från sjön, fr. *Lancelot du lac* [läslå dy la'k; af fnfr. *l'ancelot*, barnet], medeltida sagohjälte, tillhörande ''ridderskapet af runda bordet'' (jfr Artursagan och Bretonska romanerna, sp. 126). Den förnämste bearbetaren af L:s sägenhistoria var Chrétien de Troyes. En tysk öfv. skrefs omkr. 1195 af Ulrich von Zatzikhofen; en ungefär samtidig nederländsk utgafs 1850 af Jonckbloet. L:s öden förtäljas olika i de skilda bearbetningarna; Chrétien gör L. till en typisk företrädare för galanteriet som drottning Guinevras älskare. Se G. Paris i ''Romania'' X och XII samt Wechssler ''Die verschiedenen redaktionen des Graal-Lancelot cyklus'' (1895).

Lancēra [lanṣ-; fr. *lancer*, af lat. *la'ncea*, lans], (ifrigt, energiskt) införa, sätta i gång, göra reklam för, göra ryktbar, såväl i fråga om idéer, uppfinningar och moder som konstnärer, författare m. m. — Lanceur [-sör], fem. lanceuse [-sös]; fr., person, som lancerar, med lanceuse förstås särskildt en kvinna, som för att lancera ett nytt dräktmod af modister o. d. engageras att bära och offentligen visa dräkter, beklädnadsartiklar m. m.

Lancet, The [lä'nsit, thə], ledande engelsk medicinsk tidskrift, stiftad 1823 af Thomas Wakley, nu utgifven af hans son Thomas H. Wakley och sonson med samma namn.

Lancet-style [lä'nsit stāi'l], *bygnk.* Se Early english.

Lance'tt. Se Lansett.

Lanciani [-tjäni], Rodolfo Amadeo, italiensk arkeolog, f. 1848 i Rom, blef 1872 sekreterare hos den arkeologiska kommissionen i Rom, 1883 professor i antik topografi vid universitetet där, deltog från 1887 i C. L. Viscontis gräfningar i Ostia och har med outtröttligt nit följt alla gräfningar i Rom och i Latium. Staden Roms fornsaksmuseum är hufvudsakligen hans verk. L. är medlem af Accademia dei Lincei. Han har utgifvit bl. a. *Acque e acquedotti* (1880), *Topografia di Roma antica* (s. å.), *Ancient Rome in the light of recent discoveries* (1889), *Pagan and christian Rome* (1893), det stora verket *Forma urbis Romæ* (1893—1901), *The ruins and excavations of ancient Rome* (1897), *The destruction of ancient Rome* (1897; 2:a uppl. 1901) och *Storia degli scavi di Roma* (1902—04). För resande arkeologer viktiga äro hans *Guida del Palatino* (1876) och *Monografia della città di Roma* (1881).

J. C.

Lanciano [-tjänå], kretsstad i italienska prov. Chieti (Abruzzo), 10 km. från Adriatiska hafvet. 7,836 inv. (1901; som kommun 18,523 inv.). Ärkebiskopssäte, gymnasium och teknisk skola. Oliv- och silkesodling. L. är det forntida *Anxanum* i frentanernas land (östra Samnium).

J. F. N.

Lancier [läsiē], fr. Se Lansiär.

Lancinērande (af lat. *la'ncea*, spjut) kallas häftiga, ristande smärtor, som uppträda i synnerhet vid ryggmärgslidande, *tabes dorsalis*.

Lancret [läkrä], Nicolas, fransk målare, f. 1690 i Paris, d. där 1743, förälskade sig i Watteaus maner, som då var modernt, tog till lärare Gillot, hvars elev äfven Watteau varit, och arbetade flera år hos honom. Men på Watteaus inrådan lämnade L. hans ateljé, tecknade efter naturen och utförde på grund af sina studier kompositioner, som förskaf-

fade honom inträde i akademien som agré. Ett par af L:s taflor i Watteaus maner voro så väl utförda, att publiken antog, att de voro målade af den senare. 1719 blef han led. af akademien. Han efterlämnade ett stort antal taflor, framställande bondbröllop, baler, marknader, jämte en del porträtt och några historiska kompositioner samt åtnjöt under sin lefnad stort anseende. I Louvre finnes af honom bl. a. *De fyra årstiderna*, framställda i genrebilder. I Sveriges Nationalmuseum ser man af honom tre taflor, af hvilka särskildt en är förträfflig: *Sällskap, som leker blindbock i en rund salong.* C. R. N.*

Lañcut [*ω*ä′tsot], stad i Galizien, vid järnvägen Krakau—Lemberg. 4,850 inv. (1900). Slott tillhörigt grefve Potocki (17:e årh.) med teater och samlingar af olika slag. Tillverkning af likör, öl och väfnader. J. F. N.

Land, *fys. geogr., geol.*, i vidsträckt bemärkelse de delar af jordytan, som äro obetäckta af hafvet, antingen de förekomma i form af öar eller kontinenter; i inskränktare mening sådana områden, som icke betäckas af vare sig haf eller insjöar. Landet intar naturligtvis i allmänhet ett högre läge i förhållande till hafsytan; men trakter af jorden finnas som äro belägna på lägre nivå än nämnda yta, utan att därför vara vattendränkta. Så är t. ex. händelsen med en del af norra Afrika (i trakterna s. om Medelhafvet) samt landet närmast de båda stora insjöarna Kaspiska hafvet och Döda hafvet, af hvilka det senare ligger flera hundra m. under Medelhafvets yta. Detta förhållande beror hufvudsakligen därpå, att genom en kraftig, naturlig afdunstning årligen aflägsnas lika stor (eller större) kvantitet vatten som den, hvilken tillföres trakten genom nederbörd eller tillflöden. Eljest skulle naturligtvis vattnet småningom samla sig och alldeles betäcka sådana lågtrakter. — Allt land på jorden är uppbyggdt af dels mer eller mindre fasta bergarter, dels grus-, sand- och leraflagringar m. m., de förra utgörande grunden för och upphofvet till de senare. En mycket betydlig del af hvad som nu utgör torrt land har i förgångna geologiska tidsperioder varit hafsbotten. Därom vittnar beskaffenheten af de olika berg- och jordlagren, af hvilka många, enligt geologernas utsago, visa sig vara urspr. bildade genom afsättning ur vatten och dessutom innehålla bevarade i förstenadt tillstånd åtskilliga hafsorganismer. Genom storartade veckningsprocesser och andra rubbningar i jordskorpan ha ifrågavarande delar sedermera blifvit uppresta och höjda till flerstädes många hundra m. höga bergskedjor. Se Istiden och Jorden 2. E. E.

Land (Folkland), i äldsta tider i Sverige små självständiga samhällen, senare benämnda landskap (se d. o.).

Land, *skpsb.* Se Bordläggning, *skpsb.*

Land, Jan Pieter Nicolaas, holländsk orientalist och filosof, f. 1834 i Delft, d. 1897 i Arnhem, var en grundlig kännare af den syriska litteraturen och blef 1864 professor i orientaliska språk och filosofi i Amsterdam samt 1872 professor i filosofi i Leiden. Bland hans arbeten märkas *Anecdota Syriaca* (4 bd, 1862—75), *Hebreeuwsche grammatica* (1869), *Recherches sur l'histoire de la gamme arabe* (1884), *Over onze kennis der javaansche muziek* (1891) samt en edition af Spinozas verk (2 bd, utg. tills. med van Vloten 1882—83). K. V. Z.

Land., vid djurnamn förkortning för tyske zoologen Hermann Landois (se denne).

Landa. 1. Socken i Hallands län, Fjäre härad. 1,768 har. 561 inv. (1910). Annex till Ölmevalla, Göteborgs stift, Fjäre och Viske kontrakt. — 2. Socken i Älfsborgs län, Kullings härad. 597 har. 138 inv. (1910). Annex till Algutstorp, Skara stift, Kullings kontrakt.

Land act [lä′nd ä′kt], eng., ”jordlag”, benämning på lag för reglering af jordeganderättsförhållanden, förhållande mellan jordegare och arrendatorer o. s. v., i synnerhet på Irland. Särskildt märkas Gladstones *land acts* af 1870 och 1881, lord Ashbournes lag af 1885, A. J. Balfours *Land purchase act* af 1891, G. Balfours *Land act* af 1896, Wyndhams *Irish land act* af 1901 och Birrells af 1909. Jfr Irland, sp. 866—868.

Landaforsen i Ljusnan mellan sjöarna Varpen och Bergviken i Segerstads socken, Gäfleborgs län, har en fallhöjd af omkr. 6 m. på en längd af omkr. 1,200 m. Industriell medelvattenmängd 90—100 kbm. i sekunden.

Landala, stadsdel i Göteborg, belägen på dess bergiga sydöstra sida (Landalabergen). Den är hufvudsakligen bebodd af arbetare, och där ligger bl. a. den stora fattigvårdsanstalten Gibraltar.

Land-a′mmann. Se Ammann.

Landana [läda′na], hamnplats i portugisiska kolonien Angola i Väst-Afrika, n. om Kongomynningen, nära Tschiloangos mynning, med fransk missionsstation och flera europeiska faktorier. Omkr. 3,000 inv. (J. F. N.)

Landartilleri, gemensam benämning på de artillerislag, som nyttjas i krig till lands, d. v. s. å bergs-, fält-, positions-, belägrings- och fästningsartilleri. I en del länder, men ej i Sverige, räknas till landartilleriet äfven kustartilleriet, ehuru oriktigt, då flertalet af dess artilleripjäser är af samma typ som sjöartilleriets. Jfr Kanön, sp. 778. G. af Wdt.

La′ndau. 1. Kretsstad i bajerska Rhenpfalz, vid Rhens biflod Queich. 17,165 inv. (1905). Flera gamla kyrkobyggnader, gymnasium, realskola, landtmannaskola. Säte för 3:e bajerska divisionens kommando. Mångsidig industri, trädgårdsskötsel och vinodling. Staden anlades på 1200-talet och vardt fri riksstad 1291. Ehuru befäst, eröfrades den i trettioåriga kriget 8 gånger. Genom westfaliska freden (1648) afträddes den till Frankrike och erhöll genom Vauban nya fästningsverk efter 1688. 1816 afträddes den till Bajern och var 1831—66 tysk förbundsfästning. — 2. Kretsstad i bajerska reg.-omr. Nieder-Baiern, vid Isar. 3,386 inv. (1905). (J. F. N.)

Landau [lädå], fr. Se Landå.

Landberg, Carlo (Karl), grefve, orientalist, f. 24 mars 1848 i Göteborg, aflade mogenhetsexamen i Stockholm 1869, idkade språkstudier vid italienska universitet, en kort tid i Uppsala och 1871—72 i Paris, studerade därefter arabiska i Syrien hos infödda lärde och drog t. o. m. omkring med beduinstammar. Han var 1874 biträdande sekreterare vid arkeologkongressen i Stockholm. Från 1876 bereste han flera gånger hela Egypten, blef 1882 filos. doktor i Leipzig och upphöjdes 1884 i italienskt grefligt stånd ”för mångåriga tjänster, bevisade konungariket”. L. var Sveriges delegerad vid orientalistkongressen i Wien 1886 och generalsekreterare vid den i Stockholm 1889. Han tjänstgjorde som

diplomatisk agent och svensk-norsk generalkonsul i Alexandria 1888—93 och fick 1893 kammarherres titel. L. innehade flera år (på 1880- och 1890-talen) genom gifte de Hallbergerska godsen i Bajern. Numera bosatt hufvudsakligen i Nizza och München, företar han årligen färder till Syrien och Palestina. 1895—98 reste han äfven i Arabien. L. är en mycket framstående kännare af arabiska språket, i synnerhet de moderna dialekterna, hvaråt han egnat bl. a. de större arbetena *Proverbes et dictons du peuple arabe* (I, 1883) och *Études sur les dialectes de l'Arabie méridionale* (3 bd, utg. 1901—09, 2 bd under tryckning). Bland hans öfriga arbeten märkas "Contes d'Andersen traduits en arabe" (1877), *I öknar och palmlunder* (1881—82), *Arabica* (5 bd, 1886—98) samt åtskilliga editioner och bearbetningar af arabiska texter, bl. a. "Primeurs arabes" (1886—89) och "Bâsim le forgeron et Hârûn er-Rachîd" (1887).

Landbeskrifning. Se Geografi, sp. 964.

Landbirkeretten. Se Birkeret.

Landbo. Se Bonde och Legoaftal. — Landbokontrakt. Se Legoaftal.

Landbodaler, *kam.*, gammal, efter mantal beräknad grundskatt i Göteborgs och Bohus län från den tid, då landet tillhörde Norge. Kbg.

Landboföreningen l. Landökonomiske selskab, i Danmark namn på föreningar, hvilka, liksom de svenska hushållningssällskapen, ha till uppgift att verka för utvecklingen af landtbruket och dess binäringar. De fyra äldsta äro Maribo amts ökonomiske selskab (1809), Randers amts husholdnings selskab (1810), Fyns stifts patriotiske selskab (s. å.) och Holbæk amts ökonomiske selskab (1812), under det många äro från nyaste tid. Inalles finnas nu (1911) 115 med tills. öfver 86,500 medlemmar, och 113 af dem äro samlade i 4 grupper "samvirkende" landboföreningar, nämligen de jylländska sedan 1872 (73 med 58,500), de själländska sedan 1880 (23 med 15,000 pers.), de fynska sedan 1881 (13 med 8,600), de lolländsk-falsterska sedan 1896 (4 med 4,400) under ett gemensamt affärsutskott. Ett särskildt slag af landboföreningar, gemensamt för hela landet, är det kongelige landhusholdningsselskab (se d. o.). Under det att det urspr. var höga ämbetsmän och stora godsegare, som stodo i spetsen för landboföreningerne, har det efter hand alltmera blifvit landtbrukets egna män, till stort antal egentliga bönder. De verka dels genom föredrag och diskussionsmöten, dels genom inköp af ypperliga afvelsdjur, upprättande af afvelscentra, utgifvande af rasstamböcker, anställande af konsulenter, anordnande af djurförevisningar och smörutställningar, föranstaltande af systematiska experiment eller kooperativa inköp af foder- och gödselmedel. Landboföreningerne ha äfven gifvit upphof till Heste- og kvægavlsforeninger samt till egendomliga s. k. kontrolforeninger (1910 516), hvarvid man vill fixera förhållandet mellan fodermängden och mjölkafkastningen samt därigenom såväl landtbrukets rentabilitet som den enskilda kons prestationsförmåga. E. Ebg.

Landbohöjskolen (eg. Den kongelige veterinær- og landbohöjskole), en i Frederiksberg, Danmark, belägen vetenskaplig undervisningsanstalt, öppnad 1858. Den var urspr. afsedd dels att ersätta det gamla veterinärinstitutet på Kristianshavn (sedan 1773), dels att ge landtbrukare en planmässig och fullständig fackundervisning med tillfälle att aflägga en särskild landtbruksexamen, men kom under loppet af några få år att omfatta undervisning äfven i landtmäteri, trädgårdsskötsel och skogsbruk. Den blef 1892—95 betydligt utvidgad: en stor ny flygel tillbyggdes, lärarnas antal och aflöning ökades, och undervisningsplanen undergick en genomgripande ändring. Redan 1883 hade ett försökslaboratorium inrättats, det utvidgades 1898, och ett serumlaboratorium tillkom 1908; boksamlingen omfattar 42,500 bd. Hur omfattande skolans utvidgning varit, inses bl. a. däraf, att årliga utgiften, som till en början var 67,000 kr., 1907—08 hade stigit till 422,000 kr. och att vid skolan voro anställda 1858 7 lektorer och 8 docenter, men 1908 22 professorer och 9 docenter. Antalet studerande steg under samma tidrymd från 192 till 422 och har senare än mera vuxit (1909 516). 1858—1907 ha 2,413 undergått kandidatexamen, hvaribland 1,107 (ej få norrmän) tagit veterinär-, 753 agronom-, 232 jägmästar- och 155 trädgårdsmästarexamen. Högskolan styres af en direktör, som vid sin sida har dels (sedan 1869) 6 af regeringen utnämnda "tilsynsmænd" (4 böra vara landtbrukare), dels undervisningsrådet, sammansatt af skolans alla lärare. — Jfr "Den kongelige veterinær- og landbohöjskole 1858—1908. Et festskrift" (1908). E. Ebg.

Landbonde. Se Bonde, sp. 1087, och Legoaftal.

Landborgar. Se Öland.

Landboskoler voro urspr. ett särskildt slags danska folkhögskolor, som lämnade undervisning dels i de vanliga folkhögskoleämnena, dels i de för landtbruket viktigaste ämnena. De mest betydande voro skolorna i Lyngby och Tune på Själland, bägge stiftade 1867, och i Dalum på Fyn, grundlagd 1886. — Af tidigare egentliga landtbruksskolor ha blott enstaka, såsom Næsgaard på Falster (stiftad 1799, upplöst året därpå, men ånyo öppnad 1849), kunnat upprätthållas. Senare har fackundervisningen trädt mera i förgrunden, medan å andra sidan 28 folkhögskolor dessutom meddela praktisk undervisning i landtbruk. Nu (1911) finnas 19 allmänna landtbruksskolor, hvaraf 3 särskilda "husmands"-skolor, samt 3 mejeri- och 5 trädgårdsskolor. E. Ebg.

Landbote [-båte], tysk, äfven i svenska historiska arbeten använd benämning på adelsfullmäktig (lat. *nuntius terrestris*, po. *poseł*) vid den forna polska riksdagen.

Landbris. Se Landvind.

Landbrugsmuseum, Dansk, grundlagdt 1888 af J. C. la Cour, öfvertaget af staten 1906, en samling åkerbruksredskap och husgeråd, modeller, kartor m. m., som visa landtbrukets utveckling under tidernas lopp. Hufvudmassan är inrymd i en lokal tillhörig "landboskolen" i Lyngby tillsammans med några gamla bondgårdar, som tillhöra Dansk folkemuseum; men filialer ha upprättats vid andra landtbruksskolor, en på Fyn och två i Jylland. E. Ebg.

Landbäcken, *geogr.* Se Bäcken 4.

Landbädd, *skpsb.*, den öfver vattnet belägna delen af ett fartygs afloppningsbädd. Se Afloppning och Bädd 2 a.

Land court [lä'nd kå't]. Se Irland, sp. 867.

Landdrostei [-dråsta'j], före 1885 förvaltnings-

område i Hannover, motsvarande *regierungsbezirk* i det öfriga Preussen.

Landebok. Se Lunds stifts landebok.

Landeck. 1. Stad och badort i preussiska reg.-omr. Breslau (Schlesien), vid Neisses biflod Biele, har flera svafvelhaltiga mineralkällor (af 20°—29° C.), som användas dels till badning, dels till dricknning, hufvudsakligen mot gikt och reumatism. Antalet badgäster stiger till omkr. 10,000. 3,481 inv. (1905). — 2. Kommun i Tyrolen, vid Rosannas inflöde i Inn. 2,227 inv. (1900). (J. F. N.)

Landed gentry [lä'ndid dʃe'ntri], "jordegande man af börd", benämning på den engelska jordegarklass, som vanligen blott betecknas som gentry (se d. o.).

Landelle [lädä'll], Charles, fransk målare, f. 1821, d. 1908, utförde väggmålningar i S. Sulpice, Hôtel de ville m. fl. byggnader i Paris, målade såväl religiösa ämnen — *Den heliga jungfruns aning* (1859, Luxembourgmuseet) — som salongslifvet och äfven motiv från Mindre Asien och Afrika. (G—g N.)

Landemoder [-måder], "landsmöten", kallas i Danmark de årliga stiftssynoderna. De inrättades under reformationstiden samt utgjordes då af stiftets superintendent (biskop) och kontraktsprostar. Närmast voro de ett biskopens råd i stiftets angelägenheter, och många kyrkliga förhållanden ordnades under den första tiden genom landemode-beslut. 1618 fingo landemoderne tillika betydelse som domstolar. Stiftsamtmannen ställdes nämligen vid sidan af biskopen som församlingens ordf., och dessa bägge jämte tillkallade bisittare bland prostarna bildade en kyrklig domstol, som behandlade alla kyrkliga befordringsfrågor, kyrkliga ämbetsmäns förseelser med undantag af sådana, som straffades med förlust af lif eller ära, och brott mot kyrkotukten (äktenskapsbrott hörde under en särskild domstol, "tamperretten"). Landemoder höllos två gånger om året på för hvarje stift särskildt föreskrifna dagar. Så ordnad bibehölls institutionen i "Danske lov" (1683), och ännu i dag bilda stiftsamtmannen och biskopen under namnet landemode en kyrklig domstol, till hvilken frågor hänskjutas från "provsteretten" (en häradshöfding och kontraktsprosten) som lägre instans och från hvilken kan vädjas till Höjesteret. Numera hållas landemoder endast en gång om året (i juni eller juli). Emellertid har man sökt ge dessa möten en mera allmän betydelse för den kyrkliga utvecklingen. 1809 påbjöds, att vid dem skulle förekomma teologiska diskussioner, i hvilka stiftets alla präster fingo deltaga. Därjämte är det sedan 1850 vanligt, att kyrkliga frågor och lagförslag, om hvilka regeringen önskar höra prästerskapets mening, framläggas för "det udvidede landemode", till hvilket alla stiftets präster inbjudas. Någon omröstning eger dock vid sådana tillfällen icke rum. C. R.*

Landen, kommun i belgiska prov. Liège. 2,874 inv. (1904). Enligt en i 13:e årh. uppkommen legend var L. karolingernas stamhem och med orätt bilagdt Pippin den äldres namn. J. F. N.

Landen [lä'ndən], John, engelsk matematiker, f. 1719, d. 1790, var förvaltare hos en engelsk magnatsläkt. L. idkade en ganska omfattande matematisk författarverksamhet, som förskaffade honom ledamotskap af Royal society i London (1766). Han var den förste, som visade, att en elliptisk integral genom en enkel algebraisk substitution kan transformeras till en annan elliptisk integral med en ny modyl, som är en algebraisk funktion af den ursprungliga. Denna sats, som efter upptäckaren kallas Landenska transformationssatsen, bildar utgångspunkten för viktiga undersökningar inom teorien för de elliptiska integralerna; dock synes L. själf ej fullt ha insett dess stora betydelse. F. ö. sysselsatte L. sig med flera andra frågor, t. ex. summation af serier och integration af differentialekvationer. Han försökte äfven, ehuru med ringa framgång, att i stället för differential- och integralräkningen införa en annan, enligt hans åsikt på bättre grunder stödd kalkyl, hvilken han kallade "residual analysis". — L:s skrifter äro till en del införda i Royal societys "Philosophical transactions", till en del åter särskildt utgifna. Bland dessa senare må nämnas *Mathematical lucubrations* (1755) och *Mathematical memoirs* (1780, 1789). (I. F.)

Landenska transformationssatsen [lä'ndənska]. Se Landen, J.

Lander [lä'ndə], Richard Lemon, engelsk Afrikaresande, f. 8 febr. 1804 i Truro, Cornwall, åtföljde 1825 Clapperton (se d. o.) på dennes sista afrikanska expedition från Benin-viken till Sokoto och återkom 1828 till England med sin döde husbondes papper, hvilka af L., jämte dennes egen skildring af återresan till kusten, utgåfvos i *Records of captain Clapperton's last voyage to Africa* (2 bd, 1830). På uppdrag af engelska regeringen företog L., jan. 1830, en ny afrikansk resa i sällskap med sin broder, John L. (f. 1807, d. 1839, förut typograf).

De båda bröderna nådde i juni Bussa och Niger, där Mungo Park dödats, trängde ett litet stycke uppåt floden och foro sedan i kanoter under många äfventyr ned för floden ända till dess mynning i Beninbukten. Därmed hade de konstaterat, att Quorra var "negrernas Nil" och definitivt löst problemet om Nigers mynning. Vid återkomsten till England (juli 1831) mottogos de med stora festligheter, och L. blef den förste innehafvaren af det nystiftade Kungliga geografiska sällskapets guldmedalj. Resan beskref han i *Journal of an expedition to explore the course and termination of the Niger* (2 bd, 1832; 2:a uppl. 1856). Redan 1832 anträdde L. en ny Nigerexpedition, bekostad af Liverpoolköpmän, hvilka utrustade två ångbåtar för att drifva handel uppåt floden; därunder erhöll han i en strid med infödingar ett skottsår, af hvars följder han afled, 2 eller 7 febr. 1834, i Fernando Po. Resan är skildrad af följeslagarna Laird och Oldfield i "Narrative of an expedition into the interior of Africa in steamers" (1835). En staty öfver L. är rest i hans födelsestad. Jfr biografi hos W. H. Tregellas, "Cornish worthies", II (1884). V. S—g.

Landerbeck, Nils, matematiker, f. 3 febr. 1735 i Kalmar, d. 24 maj 1810 i Uppsala, blef efter afslutade studier i Uppsala filos. magister 1767 och docent i fysik 1771. Sedan han därefter successivt

varit e. o. adjunkt i astronomi, adjunkt i matematik och naturkunnighet samt e. o. professor, utnämndes han 1795 till ord. professor i matematik. L. var led. af Vet. akad. (1786) och af Vet. soc. i Uppsala (1798). Som vetenskaplig författare förtjänar L. i svenska matematikens historia plats mera på grund af kvantiteten än kvaliteten af utgifna skrifter. Hans afhandlingar äro hufvudsakligen dels införda i Vet. akad:s handl., dels utgifna i disputationsform. De förra behandla visserligen till största delen speciella frågor ur differential- och integralräkningen — en gren af matematiken, som under denna tid i Sverige ansågs utgöra den matematiska vetenskapens högsta och svåraste del —, men innehålla ingenting originellt. Ej heller hans akademiska afhandlingar, hvilka uppgå till något mer än ett tjugutal, erbjuda en självständig behandling af de däri uppställda problemen, men synas däremot vara ganska lämpliga för det med dem afsedda ändamålet. (I. F.)

Landerneau [lädernå], stad i franska dep. Finistère, vid Elorns utlopp i Brest-viken. 6,278 inv. (1906).

Landerupgaard [-går], egendom nära Kolding i södra Jylland, var 1867—90 en filial af uppfostringsanstalten Flakkebjerg (se d. o.), men är sedan dess en självständig anstalt för 100 gossar från öarna och Köpenhamn. E. Ebg.

Landeryd, socken i Östergötlands län, Hanekinds härad. 3,149 har. 1,210 inv. (1910). L. utgör ett konsist. pastorat i Linköpings stift, Domprosteriet.

Landes, L e s [lä lä'd], ''hedarna'', en vidsträckt, triangelformig platå i sydvästra Frankrike mellan Adour, Garonne och Vizcayaviken. Den har en höjd af 60—130 m. och är nästan alldeles horisontal samt täckes af ett 20—80 cm. tjockt lager af fin kvartssand, som hvilar på en svartbrun sandsten, kallad *alios*, som är alldeles ogenomtränglig för vatten. Området bestod förr till största delen af hedar och träsk, i det att regnvattnet, som ej kunde sippra igenom marken, under tre fjärdedelar af året förvandlade stora sträckor till kärr, där befolkningen måste använda höga styltor för att taga sig fram (se fig. å sp. 994), medan om somrarna solen uttorkade landet och alstrade febersjukdomar. Genom vidsträckta dräneringsarbeten, som började 1857, ha emellertid stora delar nu förvandlats till fruktbara och hälsosamma trakter. Träd, mest ek och fur, ha planterats, så att området nu hör till Frankrikes mest skogrika. Af de 34,000 kvkm., som Les Landes upptaga, äro redan 6,500 kvkm. torrlagda och skogbevuxna. Likväl äro stora sträckor fortfarande lika öde och vilda som förr. Utefter själfva kusten går en rad dyner (ofta 6—8 innanför hvarandra), som uppkastats af hafsvindarna och äro de högsta i Europa, i medeltal 45—50 m., maximum 89 m. De voro i äldre tider rörliga och ryckte allt längre in i landet, men sedan 1778 har det lyckats att fästa dem genom plantering, hufvudsakligen af strandfuran (*Pinus Pinaster* Sol.), och nu för tiden äro de alldeles täckta af skog. Mariningenjören Charlevoix, baron de Villers, började detta arbete, ehuru hans namn med orätt ända till våra dagar ställts i skuggan af hans efterträdare Nicolas Brémontier. — Bakom dynerna ligger en rad sjöar, *étangs*, af hvilka de flesta sakna utlopp till hafvet och i hvilka kustfloderna inmynna. De största äro étangs d'Hourtin (6,000 har), de Lacanau (1,767 har), den med hafvet sammanhängande Bassin d'Arcachon, étangs de Cazau (6,000 har) och de Biscarosse (3,460 har); alla de öfriga äro mindre än 700 har. Huru dessa sjöar uppstått, är ännu icke med visshet afgjordt, men sannolikt äro de lagunbildningar. — Les Landes delas i Les grandes L., närmast kusten, och Les petites Landes, längre in i landet. Litt.: Chabrelent, ''Les Landes de Gascogne'' (1887), Cuzacq, ''Les grandes L. de Gascogne'' (1893), Grandjean, ''Les L. et les dunes de Gascogne'' (1896), Fabre, ''L'Adour et le plateau landais'' (1901) och ''La pénéplaine landaise'' (1903), Violette, ''Dunes et landes de Gascogne'' (1900), Kretschmer, ''Die küsten der 'Landes''' (i ''Geogr. zeitschrift'', 1910). J. F. N.

Landes [lād], departement i sydvästra Frankrike, bildadt af delar af de gamla provinserna Gascogne, Guienne och Béarn samt begränsadt i n. af dep. Gironde, i ö. af Lot-et-Garonne och Gers, i s. af Basses-Pyrénées och i v. af Atlantiska hafvet (Vizcayaviken). 9,364 kvkm. 293,397 inv. (1906), 31 inv. på 1 kvkm. Departementet är uppkalladt efter *Les Landes* (se L a n d e s), hedar, som till största delen uppfylla det. S. om Adour, hufvudfloden i dep., har dock landet en annan karaktär. L a C h a l o s s e, som det kallas, är lågbergigt, rikt vattnadt af Adours bifloder: Midouze fr. h. samt Gabas, Luy och Gave de Pau m. fl. fr. v., och ganska bördigt. Sädesafkastningen nu är dock ej tillräcklig för befolkningen, ehuru denna är glesare än i något annat dep. på Frankrikes fastland med undantag af Lozère och Alpdepartementen. Invånarna äro af gaskognisk härkomst, småväxta, svaga, men uthålliga. De fattigaste utvandra merendels till andra delar af landet, de öfrige tillbragte förr som herdar hela sommaren ute bland sina boskapshjordar, nästan alltid på höga styltor (jfr därom föregående art.

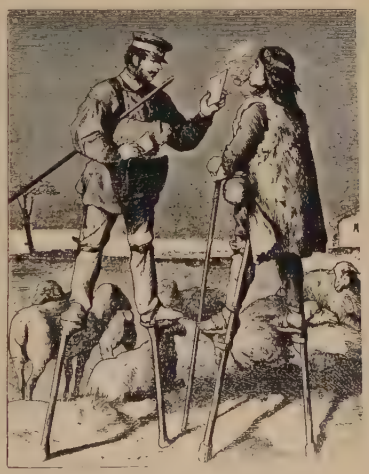

Herde och brefbärare i Landes.

och se vidstående fig.). Bostäderna äro eländiga och torftiga, dräkten, förfärdigad af svarta fårskinnsfällar, är högst grotesk. Jämte boskapsskötsel utgör skogsskötsel hufvudnäring. Flera fabriker för tillgodogörandet af harts (från *Pinus Pinaster*) finnas, äfvensom många masugnar och tegelbruk. F. ö. är

industrien obetydlig. Korkeken lämnar en ganska rik afkastning. Kusten har ingen enda duglig hamn. Midtför Capbreton, där Adour förr hade sitt utlopp, finnes nära land en djup kanal, som utgör en säker ankargrund. Det var efter denna fordom viktiga hamn, som den canadiska ön Cape Breton af franska fiskare erhöll sitt namn. Dep. är indeladt i 3 arrondissemang: Mont-de-Marsan, Dax och S:t Sever. Hufvudstad är Mont-de-Marsan. (J. F. N.)

La'ndesdirektor, ty., preussisk ämbetsman, som sköter de löpande göromålen i en kommunal provinsförvaltning och är ordf. i provinsens landesdirektörium.

La'ndesgerichte, ty., de af de olika tyska staterna tillsatta domstolarna, i motsats mot reichsgericht, kejserliga riksrätten; i Österrike domstolar i första instans, motsvarande de tyska *landgerichte* (se d. o.). — Om oberstes landesgericht se Bajern, sp. 692.

La'ndeshauptmann, ty., ordf. i landtdagen i de österrikiska kronländerna.

La'ndeshut [-hot], kretsstad i preussiska reg.-omr. Liegnitz, i en vacker dal vid Bober och foten af Riesengebirge. 13,125 inv. (1905). Realgymnasium och sanatorium, betydlig hamp- och linneindustri. Staden har varit skådeplats för flera strider. 23 maj 1745 besegrade en preussisk truppstyrka under general Winterfeld vid L. en österrikisk afdelning under general Nadasdy. 22 dec. 1757 sprängde general Fouqué där en del af den österrikiska armé, som drog sig tillbaka efter nederlaget vid Leuthen, och 23 juni 1760 blef samme Fouqué vid L. slagen af en mycket öfverlägsen österrikisk truppstyrka under fältmarskalk Laudon. J. F. N. C. O. N.

La'ndeskrone [-kråne], basaltklippa. Se Görlitz.

La'ndesmann, Heinrich, österrikisk författare, f. 9 aug. 1821 i Mähren, d. 3 dec. 1902 i Brünn, vardt i sitt 15:e år till följd af en sjukdom halfblind och fullständigt döf, men förvärfvade sig ändock bildning samt uppträdde med afgjord framgång som kritiker, novellist och skald, först i Wien, 1846—48 i Berlin, därefter åter i Wien och sedan 1873 i Dresden. Senare vardt L. fullständigt blind och delvis lam; blott genom ett självuppfunnet knackspråk kunde han meddela sig med andra. L. antog 1847 den alltsedan bibehållna pseudonymen Hieronymus Lorm. Bland hans arbeten kunna nämnas de fint själsskildrande novellsamlingarna *Gräfenberger aquarellen* (1848), *Am kamin* (2 bd, 1856; 2:a uppl. 1878), *Novellen* (1864) och *Wanderers ruhebank* (1880), de föga betydande romanerna *Ein zögling des jahres 1848* (3 bd, 1855; 3:e uppl. 1863 med titeln *Gabriel Solmar*), *Späte vergeltung* (1879), *Ausserhalb der gesellschaft* (1880) och *Der fahrende geselle* (1884), åtskilliga dramer samt essay- och skissamlingarna *Wiens poetische schwingen und federn* (1846; riktad mot metternichska censuren), *Geflügelte stunden. Leben, kritik, dichtung* (3 bd, 1875—76), *Der naturgenuss, eine philosophie der jahreszeiten* (1876), hans filosofiska hufvudverk, i senare upplagor deladt i "Der naturgenuss" och "Natur und geist im verhältniss zu den kulturepochen", och *Der abend zu hause* (1881). I sina originella, starkt schopenhauerskt färgade *Gedichte* (1870), *Neue gedichte* (1878; samlad uppl. 1886) och *Nachsommer* (1897; 3:e uppl. 1901) förhärligar L. pessimismen.

Landes-rasen [läd-], fr. *race Landaise*, en medelstor, kraftigt byggd nötkreatursras i franska dep. Landes. Färgen är gråaktig eller black med ljusare ringar kring ögonen. H. F.

Landesvater [-fäter], ty., "landsfader", en vid de tyska studentkommerserna (se Kommers) öflig, under stor högtidlighet afsjungen hyllningssång till landsfursten.

Landfoged, da., titel för en tjänsteman på Färöarna (se d. o., sp. 308); för underdomaren på dansk-västindiska ön S:t Jan; (till 1903) för en uppbördsman på Island. E. Ebg.

Landfront, *krigsv.* Se Fästning, sp. 319.

Landfäste kallas det på stranden af ett vattendrag anordnade stöd, genom hvilket en brobyggnad ansluter sig till och fästes vid land. Det utföres vid permanenta byggnadsarbeten af murverk (sten eller betong), en timrad träkista, fylld med sten, vid krigsbryggor stundom helt enkelt af en stock (bäddbjälke), som lägges på stranden, vinkelrätt mot brons längdriktning, och där stadigt fastpålas. (S. L—k.)

Landfästning, *krigsv.* Se Fästning 2, sp. 310.

Landgericht, ty., en dels i första, dels i andra instans dömande rätt i Tyskland (se vidare Tyskland, rättsväsen). — Landgerichtsdirektor, högre led. af en landgericht. — Landgerichtspräsident, ordf. i en landgericht. — Landgerichtsrat l. landrichter, lägre led. af en landgericht.

Landgille (da. *landgilde* l. *landgjeld*), *kam.*, i Danmark, Skåne, Halland och Blekinge förekommande afgift, i egentlig mening den årliga afgäld (motsvarande närmast det svenska afrad), som brukare af annans jord hade att, jämte det s. k. städsmålet (se d. o.) och andra prestationer, erlägga till jordens egare. Detta landgille förutsatte alltså landboförhållande. Men det finnes äfven landgillen, som uppkommit utan sådant förhållande och utan att eganderätten till jorden legat hos landgilletagaren. Landgillet var bestämdt i penningar eller persedlar, vanligen smör (landgillesmör, smörränta), som fått lösas efter olika grunder. Hvad Skåne, Halland och Blekinge angår började landgillet snart betraktas som en i det hela fast afgift, hvilken infördes i jordeböckerna; efter hand fick ordet en vidsträcktare betydelse, i det äfven andra af hemman utgående afgifter och skatter däri innefattades, så att slutligen, hvad särskildt Skåne beträffar, med landgille betecknades hela jordeboks- l. ordinarie räntan. I den mån landgillet inbegripits i den till kronan utgående grundskatten har landgillet träffats af de i k. kung. 5 juni 1885 och lagen 2 dec. 1892 om grundskatternas afskrifning meddelade bestämmelserna. Däremot kvarstå fortfarande landgillen till kyrkor och prästerskap samt undantagsvis klockare. I fråga om denna art landgille har gällt en del särskilda bestämmelser, såsom i afseende å landgillebeloppets bestämmande. Enligt det ännu gällande k. br. 8 febr. 1867 eger sålunda i vissa fall vederbörande församling bestämma afgiften, med rätt för innehafvare af den landgillepliktiga jorden, om han icke åtnöjes med beslutet, att öfverlämna frågans afgörande till behörig myndighet. Äfven de till kyrkor och prästerskap utgående landgillena blefvo i äldre tid sam-

manblandade med jordeboksräntan, hvarvid dock den räntepost, som motsvarade landgillet, i jordeboken särskildt utmärktes. I de senast upprättade jordeböckerna ha de upptagits inom kolumn under titel landgille och med angifvande af landgilletagaren. Åtskilliga kyrkojordar och landgillen förekomma emellertid, särskildt i Halland, som ej återfinnas i jordeboken. Ifrågavarande landgillen växla betydligt till beloppet och uppgå ofta endast till ett par öres värde. Genom senaste tiders lagstiftning har beredts möjlighet till aflösning af de till kyrkor samt prästerskap och klockare utgående landgillena, och därvid har förfarits olika, allteftersom landgille utgår 1) för sådana, kyrkor tillhöriga, till läge och areal kända jordar, hvilka enligt gällande författningar skola brukas under visst hemman, eller 2) för sådana, kyrkor tillhöriga, inom vissa hemmans egoområde befintliga jordar, hvilkas läge i öfrigt numera icke är kändt, eller 3) af hemman eller lägenhet, utan att, såvidt nu är kändt, rätten till deras uppbärande motsvaras af eganderätt till jord. Se närmare härom k. kung. 20 nov. 1908 ang. försäljning af vissa kyrkolägenheter i Skåne, Halland och Blekinge, hvilken åsyftar landgillen af andra och vissa af första gruppen, samt k. förordn. s. d. ang. upphörande af det från viss jord i Skåne, Halland och Blekinge utgående landgille, hvilken afser landgillen af sista gruppen. Upphörandet af sådana landgillen af första gruppen, hvarå nämnda kungörelse ej syftar, har ansetts böra få bero på öfverenskommelse i hvarje särskildt fall. I en särskild förordning af 20 nov. 1908 stadgas ang. friköp af landgille och ”ränta i följd af skatteköp” vid de s. k. Halländska kyrkohemmanen (se d. o.). — Benämningen landgille har ej varit okänd äfven i gamla Sverige, såsom Öster- och Västergötland. Sålunda utgå från de Skara domkyrka tillhöriga kyrkojordarna fortfarande afgälder i spannmål och smör, hvilka afgälder kallas landgille och till beloppet bestämts genom särskilda skattläggningsåtgärder. Jfr Landskyld. C. v. O.

Landgren, Lars, biskop, teologisk författare, f. 14 april 1810 i Öster-Våla socken, Västmanlands län, d. 30 mars 1888 i Härnösand, blef 1827 student i Uppsala och 1833 filos. magister, utnämndes 1835 till apologist vid Uppsala katedralskola, tog 1838 teol. kandidatexamen och förordnades 1839 till skolrektor i Hudiksvall. 1842 blef han kyrkoherde i Delsbo pastorat af Uppsala stift, 1845 kontraktsprost, 1860 teol. doktor och 1876 biskop i Härnösands stift. L. var led. af prästeståndet vid riksdagarna 1856—58 och 1862—63, tillhörde 1867—68 riksdagens Första kammare och bevistade kyrkomötena 1868 (som ombud för Uppsala stift), 1878 och 1883 (som självskrifven led.). Han var hedersled. af Vitt. hist. o. ant. akad. (1878) samt led. af Vet. akad. (1884) och Nordiske oldskriftselskabet i Köpenhamn. L. var en mycket flitig skriftställare.

Bland hans teologiska arbeten må nämnas *Grunddragen till läran om dopet* (1855; 2:a uppl. 1859), *Grunddragen till läran om kyrkan* (1856; 2:a uppl. 1874), *Grunddragen till läran om helgelsen* (1861), *Grunddragen till läran om Gud* (1865) och *Grunddragen till läran om rättfärdiggörelsen* (1869). Åt missionen egnade han ett stort verk, *Öfversigt af de protestantiska missionernas uppkomst och närvarande tillstånd* (4 bd, 1871—72). *Strödda predikningar och tal* utgåfvos 1888—89 i 2 dlr efter hans död. En hel del småskrifter och biskopliga uttalanden i skrift egnade han åt sektväsendet, folkundervisningen, sociala och sedliga förhållanden. De viktigaste af dithörande smärre alster rörande folkuppfostran äro hans afh. *Brännvinskriget* (i ”Läsning för hemmet” 1874), *Midsommardagen i Gammelsträng eller Allmogen och folkskolan* (1870), *Folkskolan och kristendomen* (s. å.). Dit kan äfven räknas hans dialog på delsbomålet i slutet af *Uppränning till en grammatik för Delsbomålet* (1862; 2:a uppl. 1870), jämte det 1860 af honom grundade Hälsinglands fornminnessällskap den förnämsta frukten af hans oförtrutna intresse för fornsed och fornminnen. L:s mäktiga och kantiga personlighet satte djupa märken, hvarhelst han verkade. Ingen svensk kyrkoman under 1800-talet visar som L., hur självaården icke kan isolera sig, utan, om den fattar sin uppgift tillräckligt konkret och grundligt, kommer i beröring med alla områden af folklifvet och bildningen. Se V. Carlgren, ”Biskop L. Landgren” (1908). N. S.

Landgång, *skpsb.*, ett af plankor eller bräder sammanfogadt, flyttbart plan, som tjänar att förena ett fartyg med land eller med ett annat fartyg. Större landgångar förses vanligen med räck. C. K. S.

Landgångsbryggor, *krigsv.* Se Koppel 2, sp. 999.

Landgångspenningar, *sjöv.* 1. För sjökadetter består staten s. k. landgångspenningar, hvilka omhänderhafvas af fartygschefen utan redovisningsskyldighet. De beräknas till 15 öre pr dag för hvarje kadett från embarkerings- till afgångsdagen. — 2. Ett visst öfverenskommet penningbelopp pr dag, hvilket befälhafvare å handelsfartyg i främmande hamn får tillgodoräkna sig som ersättning för de utgifter, som han för fartygets räkning nödgats vidkännas. Förekommer numera sällan. L. H. (H. W—l.)

Landhafre, *landtbr.* Se Hafre, sp. 996.

Landhusholdningsselskab, Det kongelige danske, stiftades 1769 för att befordra landtbrukets och öfriga näringars utveckling, särskildt genom utdelande af belöningar såväl för teoretiska arbeten som för rent praktisk verksamhet. Dess egentlige upphofsman var K. Martfelt, som äfven blef dess förste sekreterare (1769—87). Sällskapets förste president var statsministern J. H. E. Bernstorff, och bland de senare böra ihågkommas J. K. Drewsen, J. Collin, B. S. Jörgensen, E. Tesdorpf och N. J. Fjord. Sällskapet höll sig utanför den strid, som föregick de stora ”landboreformerna”, och sökte i synnerhet främja landtbrukets tekniska utveckling (potatis- och klöfverodling, införandet af svängplogar) och verkade därjämte dels som regeringens rådgifvare, dels genom belöningar åt godsegare, som afskaffat fästeväsendet, samt åt bönder, som visat utmärkt flit och omtanke, genom utgifvande af skrifter (11 bd, 1776—1817; ”Tidsskrift for land-

ökonomi", sedan 1831; flera läroböcker i agronomi), genom att sätta bonddrängar i lära hos skickliga landtbrukare, genom att utbilda mejerskor, genom att sprida nyare landtbruksredskap, genom reseunderstöd och befordrande af vetenskapliga forskningar o. s. v. I mera än en riktning har sällskapet gett uppslaget till företag, som staten sedermera tagit om hand. Så utfördes genom dess försorg meteorologiska iakttagelser från 1859 till 1873, då staten upprättade det meteorologiska institutet. Från 1837 understödde sällskapet en enskild landtbruksskola, tills landbohöjskolen (se d. o.) kom till stånd (1858). Likaledes främjade det ängsvattningar och skogsplanteringar i Jylland, innan "Hedeselskabet" stiftades (1866). Sällskapets verksamhet har varit af allra största betydelse. Medlemsantalet, som 1770 var 210, steg 1781 till 393, men oscillerade sedermera starkt; i nyaste tid är det omkr. 800. Nu gällande stadgar äro af 1872. I spetsen för sällskapet stå 3 presidenter och en styrelse af 36 medlemmar, 18 valda af sällskapets ledamöter och 18 af amtens landboföreningar (se d. o.). Sällskapets grundfond är 300,000 kr., dess årliga utgifter 55,000 kr., hvaraf statens tillskott är 16,000 kr. E. Ebg.

Landhöjning, *geol.* Se Niväförändringar. Jfr Kvartärperioden.

Landin, Karl Ludvig, justitieombudsman, f. 4 sept. 1789 i Stockholm, d. där 11 juni 1858, blef 1805 student i Uppsala, där han 1806 aflade hofrättsexamen, samt 1819 assessor och 1826 hofrättsråd i Svea hofrätt. 1834 vald till justitieombudsman, väckte han på denna post särskildt uppmärksamhet genom det nit, hvarmed han inför riksrätt utförde de åtal mot konungens rådgifvare, som beslutats af 1840—41 års riksdags konstitutionsutskott. Då han därjämte som medlem af 1846 års kommitté för afgifvande af förslag till representationens ombildning uttalat sig för samfällda val och i lagberedningen, där han på grund af sitt ämbete var själfskrifven, ifrigt främjat de humanitära reformer, som i J. G. Richert hade sin främste målsman, blef det vid 1847—48 års riksdag en partisak för riddarhusets och prästeståndets konservativa elektorer att erhålla en annan justitieombudsman. Med understöd af Rutberg och Strindlund ernåddes ock en knapp majoritet för S. L. Theorell, som på senare tiden dragit sig åt höger. Händelsen framkallade såväl skarpa reservationer till protokollet af minoritetens elektorer i borgar- och bondeständen som en liflig presspolemik landet rundt. L., som 1846 utnämnts till vice president i Svea hofrätt, återgick nu till denna tjänst, hvarifrån han 1854 tog afsked. V. M.

Landini, Taddeo, italiensk bildhuggare i Florens, d. 1594. Af hans hand äro en af årstidsfigurerna på Ponte di S. Trinità i Florens, nämligen *Vintern*, representerad af en naken, frysande gubbe, samt efter ett utkast af arkitekten Giacomo della Posta den härliga *Fontana delle tartarughe* (sköldpaddsfontänen), den skönaste i Rom, utförd 1585, i hvilken man alltid beundrat den ypperliga sammansmältningen af arkitektur och plastik. Figurerna, fyra ynglingar, som lyfta upp i skålen fyra sköldpaddor för att de skola släcka sin törst, äro så förträffliga, att kompositionen länge varit tillskrifven Rafael, en åsikt, som numera är fullständigt öfvergifven. C. R. N. (A. L. R.)

Landino [-dinå], Francesco, italiensk musiker, f. omkr. 1325 i Florens, d. där 1397, blef i barndomen blind (af kopporna), men sökte tröst i musiken och spelade flera instrument; framför allt beundrades han som organist, i denna egenskap anställd vid Lorenzo-kyrkan. Han komponerade madrigaler, ballader och canzoner (till stort antal bibehållna som manuskript i Florens och Paris) och står bland de främste upphofsmännen till den i Florens utbildade *ars nova* (konstsången med ackompanjemang). L. kallas äfven Franciscus de Florentia, Franciscus cæcus ("den blinde F."), Francesco degli organi ("Orgel-F."). E. F—t.

Landino [-dinå], Cristoforo, italiensk lärd, f. 1421 i Florens, d. 1504, var lärare åt Lorenzo och Giuliano de' Medici samt Angelo Poliziano. L. kommenterade och öfversatte flera latinska författare, hvarjämte han skref en utförlig kommentar till Dantes "Commedia divina" (1481; 27:e uppl. 1596).

Landinspektörer kallas i Danmark sedan 1781 oaflönade tjänstemän, som utnämnas af konungen, sedan de underkastat sig en särskild examen, och som mot betalning utföra skiftes-, jordstyckning- och taxeringsförrättningar. E. Ebg.

Landis, *geol.* Se Inlandsis.

Landkadetakademiet i Köpenhamn var 1713—1861 den skola, hvarifrån danska armén fick flertalet af sina officerare, i synnerhet till infanteriet och kavalleriet. Institutet mottog i början företrädesvis officerssöner, som från gossåren erhöllo sin utbildning på statens bekostnad, men senare äfven betalande kadetter. Undervisningen var torftig nog och kadetternas behandling, särskildt i äldre tider, mycket brutal, framför allt af de äldre klassernas elever gentemot de yngre; men där utvecklades sträng disciplin och godt kamratskap. 1770—1842 måste den äldre kursens kadetter göra pagetjänst vid hofvet. L. inrymdes 1720 i det nya operahuset (1884 omdanadt till byggnad för riksdagen) och var med ett kortare afbrott (1767—88) inhyst där, tills det upphörde. Jfr P. F. Rist, "Fra stövlettiden" (1884). E. Ebg.

Landklimät, *meteor.* Se Klimat, sp. 269.

Landkontributionen. Se Grundskatt, sp. 419.

Landkrabbor. 1. *Zool.* Se Brachyura. — 2. Skämtsam benämning på personer, som ej ha någon erfarenhet af sjöväsendet.

Landkänning, *sjöv.*, något kändt föremål på land. Då något sådant föremål kommer i sikte och kan "pejlas", säges man "få landkänning". När ett fartyg navigeras uteslutande efter landmärken och ögonmått, säges man "styra efter landkänning". L. H. (H. W—l.)

Landligan. Se Irland, sp. 866.

Landmandsbank [-mans-], Den danske, stiftades 1871 i Köpenhamn med ett aktiekapital af 12 mill. kr. och öppnades vid 1872 års början. Dess

ändamål var ”att utveckla krediten i landtbrukets och andra näringars tjänst”. Banken verkar dels som en vanlig låne- och växelbank, dels som sparbank (1909 utgjorde insättarnas besparingar 62,66 mill. kr.), dels som hypoteksbank, bl. a. för kommuner. Vid 1909 års utgång förfogade banken öfver amortisabla pantobligationer till ett belopp af 22,4 mill. kr. och kommunobligationer, uppgående till 25,2 mill. Aktiekapitalet i sin helhet utgjorde 300 mill. kr. (hvaraf 1/3 i ”landmandsbankens” 7 filialer i landsortsstäderna). Bankens aktiekapital har efter hand ökats till 60 mill. kr. (1907 från 40 till 60 mill.), reservfonden är 10 mill. Banken har sista åren lämnat en utdelning af 8 proc. Näst Nationalbanken räknas ”Den danske landmandsbank” som Danmarks mest betydande bank. Dess skicklige direktör var alltsedan dess stiftande I. Glückstadt (f. 1839, d. 1910 som geheimeetatsråd). E. Ebg.

Landmandsforsamlinger [-mans-] kallas i Danmark sammankomster af män för hela landet till idryftande af landtbruksfrågor och (sedan 1850) i förening med utställningar af husdjur, landtbruksprodukter och maskiner. Hittills ha hållits 18 sådana möten, alltifrån det tidigaste i Randers 1845 till det senaste i Odense 1900. Hur deras anordning och omfång ständigt utvecklats, synes bäst däraf, att utgifterna till de två sista voro resp. 200,000 och 300,000 kr. E. Ebg.

Landmil. Se Mil.

Landmärke, *sjöv.*, för sjöfarten anbragta eller användbara föremål i land, såsom fyrar, båkar, kummel, kyrkor, bergstoppar o. d. Jfr Sjömärke. H. W—l.

Landnám, isl., besittningstagande af land, särskildt Island. — Landnámsmän, nybyggare. Se Gode, Island, sp. 935, och Landnámabók. — Landnámstiden, tiden för Islands (se d. o., sp. 935) kolonisation.

Landnámabók, en af den isländska medeltidens märkligaste litterära företeelser, innehåller meddelanden om Islands upptäckt och besittningstagande (isl. *landnám*) af nybyggarna (*landnámsmenn*), från trakt till trakt, från gård till gård, började med Ingolfr Arnarsons besittningstagande af Reykjavík samt därifrån fortsättande åt v., n., ö. och s., vidare om landnamsmännens efterkommande, för de flesta släkterna ända in på 1100-talet och om de märkligaste tilldragelserna inom hvarje släkt. Tillsammans nämnas mera än 3,000 personer och 1,400 ställen. L. föreligger i flera redaktioner. Enligt den yngsta, Haukr Erlendssons (från förra delen af 1300-talet), började L. af Are frode och Kolskegg vitre, hvilken särskildt sysselsatte sig med östfjärdingen. En i behåll varande handskrift, kallad ”Melabok”, tillägges Sturlassönernas syskonbarn Markus Tordsson på Melar, därför att i denna släktleden föras ända ned till honom. En annan, men förlorad redaktion tillskrifves Snorre Sturlassons äldre samtida Styrmer frode, en tredje Snorres brorson Sturla lagman (d. 1284), och denna anses bevarad i en handskrift, som är särdeles utförlig i fråga om sturlungarnas ätt. På grundvalen af Styrmers och Sturlas arbeten verkställde Haukr Erlendsson, enligt egen uppgift, sin redaktion, den ännu i behåll varande s. k. ”Hauksboken”, som äfven innehåller författarens egen stamtafla. Troligen ha på samma sätt många andra förut lämnat bidrag till L., hvilken således torde böra betraktas som det isländska folkets gemensamma gärning under hela sagotiden. I nyare tider har L. blifvit flera gånger utgifven, senast af Det k. nordiske oldskriftselskab 1900, samt af Valdimar Ásmundarson, 1891. C. R.*

Landnot. Se Fiskredskap, sp. 451.

Lando [-då], Michele di, florentinsk patriot (födelse- och dödsår okända), var till yrket ullkardare, ställde sig 1378 i spetsen för en resning af handtverkarna och det lägre folket, utropades till gonfaloniere och styrde sedan under några år staden med klokhet och moderation, till dess 1382 en ny omhvälfning åter bragte aristokratien till makten och nödgade L. att gå i landsflykt. Jfr G. Capponi, ”Il tumulto de' ciompi” (1857), och Florens, sp. 622. V. S—g.

Landois [lă'dωa]. 1. Hermann L., tysk zoolog, f. 1835 i Münster, d. därst. 1905, egnade sig först, tvingad af familjeförhållanden, åt det andliga ståndet, studerade sedermera naturvetenskap och räkade i delo med katolska kyrkans fordringar (men försonade sig före sin död med kyrkan). Han blef 1873 professor i zoologi i Münster. L. var verksam företrädesvis som populär skriftställare. Bland hans zoologiska arbeten må nämnas *Lehrbuch der zoologie* (med Altum, 5:e uppl. 1883), *Tierstimmen* (1875), *Ton- und stimmapparate der insekten* (1867), *Der mensch und die drei reiche der natur* (med M. Krass; 3 dlr, 1878—82). L. skapade den zoologiska trädgården i Münster; medel till dess utvidgning skaffade han genom att skrifva vers på platt-tyska.

2. Leonhard L., den föregående broder, tysk fysiolog, f. 1837, d. 1902, professor i fysiologi i Greifswald 1868, författade bl. a. *Lehrbuch der physiologie* (1879 ff.), som utgått i 10 uppl. (1899), af del I t. o. m. 11 uppl. (1905). 1. L—e. 2. J. E. J—n.

Lando'lphia Pal. Beauv., *bot.*, växtsläkte af fam. *Apocynaceæ*, omfattande omkr. 16 arter upprätta träd och buskar eller lianer med korsvis motsatta blad i tropiska och södra Afrika. Alla *Landolphia*-arter äro rika på mjölksaft, hvaraf i många trakter i Afrika kautschuk utvinnes. Frukterna af *L. owariensis* i Guinea användas i hemlandet som citroner. Jfr Carpodinus och Kongo, sp. 741. G. L—m.

La'ndolt, Elias, schweizisk skogsman, f. 28 okt. 1821 i Klein-Andelfingen, d. 18 maj 1896 i Zürich, studerade skogshushållning i Hohenheim och Tharand och var först forstmeister (revirförvaltare), sedan oberforstmeister (öfverjägmästare) i kant. Zürich och 1855—93 professor vid skogsafdelningen af det stora Polyteknikum i Zürich, där han 1867—70 äfven var rektor. L. egnade sig mest åt skogsförhållandena i Högalperna och åt de s. k. vildbäckarnas fördämmande. 1861—93 utgaf L. ”Schweizerische zeitschrift für forstwesen”. Bland L:s större särskildt utgifna arbeten må nämnas *Bericht über die untersuchung der schweizerischen wildbäche* (1864), *Der wald, seine verjüngung, pflege und benutzung* (1866; 4:e uppl. 1894), *Die bäche, schneelawinen und steinschläge* (1887) och *Die forstliche betriebslehre* (1892). G. Sch.

Landon [lädă'], Charles Paul, fransk målare och skriftställare, f. 1760, d. 1826, var lärjunge af Regnault och vann akademiens Rom-pris 1792. Han gjorde sig sedan känd hufvudsakligen genom sina arbeten öfver måleri och konstnärer. Han utgaf nära hundra volymer, text och konturteckningar, som,

ehuru svaga i bägge delarna, innehålla en mängd detaljuppgifter af konsthistoriskt värde. L. var från 1816 konservator för Louvremuseets måleriafdelning. G—g N.

Landon [lä'ndən], Letitia Elizabeth, engelsk författarinna, f. 1802, vann sedan sitt 20:e år under signaturen L. E. L. mycket bifall genom större romantiska poem (*The improvisatrice* m. fl.), som påminna om Byrons. Hon skref äfven några romaner och var en tid medutgifvare af "Literary gazette". Hon blef 1838 gift med G. Maclean, guvernör på Cape Coast castle, och dog s. å., kort efter ankomsten till kolonien, till följd af en dos blåsyra, som hon tagit in antingen af misstag eller i afsikt att döda sig. L:s "Life and literary remains" utgåfvos 1841 (2:a uppl. 1855), hennes "Poetical works" senast 1880.

Landor [lä'ndå]. 1. Walter Savage L., engelsk författare, f. 1775 på slottet Ipsley i Warwickshire, d. 1864 i Florens, gick i skola i Rugby, där han lade grunden till sina kunskaper i klassisk och äldre engelsk litteratur. Till Oxford kom han 1793 och gjorde sig snart bekant som en arg republikan, relegerades, bröt med sin familj och bosatte sig i London, där han 1795 utgaf sina första *Poems* på engelska och latin, hvilket senare språk han behandlade som sitt modersmål. Han drog sig därefter tillbaka till södra Wales, där han lefde ensam "med en tjänare och en boklår". Där skref han *Gebir* (1798; 2:a uppl. 1813; samtidigt på latin), en af föregångsdikterna till den engelska romantiken. Men ingen lade märke till den utom Southey. 1805 dog fadern, och han blef herre öfver en stor förmögenhet samt förde ett extravagant lif, utan att därför försumma poesien; 1806 utkom en samling latinska poem, *Simonidea*. 1808 deltog han i det spanska befrielsekriget. 1809 slog han sig ned på sina stora jordagods och sökte där genomföra humanitära reformer, men gick opraktiskt till väga och lönades med sina underhafvandes otacksamhet. Hans affärer råkade i oordning, hvarför han 1814 realiserade sina egendomar och slog sig ned i Italien till 1835, då han åter besökte England. 1858 återvände han till sin villa i Florens. — L. utgaf 1812 tragedien *Count Julian* och 1814 *Idyllia heroica*. Allt hvad L. dittills publicerat hade emellertid passerat oanmärkt af publiken. L. var en stolt och oböjlig natur, opraktisk och våldsam, älskande 1700-talets frihetsidéer och hatande tyrannerna, utan att ens rygga tillbaka för paradoxen. Hans klassiska lärdom var betydlig och hans uppfattning af poesien hög och ädel. Likvisst nådde han aldrig någon större popularitet. Hans stil både i vers och prosa är för stel och sträng, för mödosamt utarbetad och därför också ofta dunkel genom sin elliptiska korthet för att behaga andra än allvarliga läsare. Som poet är han bäst i smärre dikter (*Rose Aylmer* och *Dirce* äro verkliga juveler), som prosaförfattare i sina större arbeten. Berömd blef han, först då han utgaf sina *Imaginary conversations of literary men and statesmen* (5 bd, 1824—29), som äro dialoger i Platons stil, utmärkta genom en dramatisk liffullhet, som man förgäfves söker i hans dramer, och våldsamt subjektiva i sina uttalanden. Allt i allt är det ett af den engelska litteraturens egendomligaste verk, och i språkets behandling står L., trots sin oböjliga sträfhet, mycket nära de store mästarna.

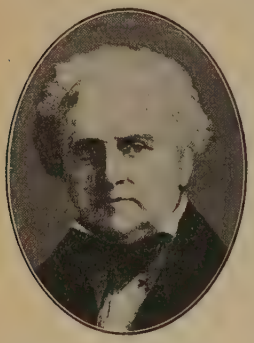

1834 utgaf han *Citation and examination of William Shakespeare*, 1836 *Pericles and Aspasia*, 1837 *The pentameron and Pentalogia*, de båda senare bland hans bästa dialoger, 1847 *The hellenics* och *Poemata et inscriptiones* (idyller, satirer och epigram på latin). De viktigaste af hans senaste verk äro *The last fruit off an old tree* (1853), *Antony and Octavius* (1856) och *Dry sticks* (1858). Hans sista arbete, *Heroic idyls*, utkom 1863. Sitt okufliga temperament bevarade han till det sista, trots sin fattigdom under senare år. L. är intressantast, då han behandlar antika ämnen eller talar om Italien. Så godt som värdelösa äro hans satiriska utfall mot politiska förhållanden. Han var för frånstötande och paradox för att någonsin vinna anhängare för den glödande republikanism, som genomträngde honom. Se W. S. L. Forster, "L." (2 bd, 1869) och "L:s works and life" (8 bd, 1876), S. Colvin, "L. (1881) och Ewans, "L." (1892).

2. Arnold Henry Savage L., den föregåendes sonson, engelsk artist, resande, f. 1865 i Florens, är en verklig "globetrotter", som rest i alla världsdelar, bl. a. flera år i Japan, där han på Yezo och Kurilerna studerade ainofolket, samt Korea, Tibet, Kina, Amerika och Australien och senast (1906) Afrika, som han korsade tvärs öfver från franska Somalikusten i ö. till sjön Tsad, Timbuktu, Senegal och Kap Verde. Sina färder har han skildrat i *Alone with the hairy ainu, or 3,800 miles on the pack saddle in Yezo and a cruise to the Kurile islands* (1893), *Corea or Chosen, the land of the morning calm* (1895), *In the forbidden land, an account of a journey in Tibet* (1898; "På förbjudna vägar", 1899), *China and the allies* (1901), *Across coveted lands, or a journey from Flushing to Calcutta over land* (1902), *Gems of the East, 16,000 miles of research among wild and tame tribes of enchanting lands* (1904), *Tibet and Nepal* (1905) och *Across widest Africa* (1908). Ett pinsamt uppseende väckte hans till flera språk öfversatta skildringar af sitt försök 1897 att inträngа i Tibet för att nå Lhasa, hvarunder han skall ha utsatts för den grymmaste tortyr af tibetanerna och snart tvangs att vända om. Andra resande med kännedom om tibetanernas karaktär anse dessa skildringar öfverdrifna, och tibetanerna förneka deras sanningsenlighet. De geografiska resultaten af resan måste under dylika förhållanden bli små, äfven om förf. haft de vetenskapliga förutsättningarna. Han påstår sig dock ha först af alla funnit Brahmaputras (Sangpos) verkliga källor (hvilket bl. a. Hedin förnekar). Hans uppgift, att det ej finns något synligt vattendrag mellan Sutlejs båda källsjöar Rakastal och Manasarowar, öfverensstämmer med Moorcrofts utsago 1812 och Hedins 1908, ehuru H. Strachey 1846 och R. Strachey 1848 sågo ett sådant, och kan förklaras därmed, att vattnet rinner endast vid högt vattenstånd öfver det endast några fot höga näset mellan sjöarna. 1. J. M. 2. Wbg.

Lando'wski, Paul Maximilian, fransk skulptör, f. 1875 i Paris, elev af Barrias vid konstakademien, fick Rompriset 1900. Hans präktiga stora bronsgrupp *Kains söner* (1906) inköptes af staten och uppställdes på Place du carrousel. Bland hans senare arbeten märkas *Hymn till morgonrodnaden* (grupp i brons, 1911) och *Ignotis* (monument i Panteon, s. å.). G—g N.

Landpost. Se Landtbrefbäring.

Landquart (Lanquart), biflod till Rhen (fr. h.) i Graubünden, upprinner i Silvrettagruppen, genomflyter Prätigau och utmynnar vid byn L. Längd 55 km. J. F. N.

Landrat, ty., titel för lägsta graden af statens förvaltningsämbetsmän i Preussen (se d. o.).

Landrecies [lãdrəsī], stad och fästning i franska dep. Nord, vid floden Sambre. 3,496 inv. (1901). Garfveri, glashytta.

Landrefning. Se Jordrefning.

Landrensning, *skogsh.*, flottleds upprensning från stockar, som fastnat vid stränderna. H. J. Dft.

Landrichter, ty., titel för en medlem af *landgericht* (se d. o.) i Preussen eller Württemberg.

Landrys paralys [lãdris], *med.*, en af den franske neurologen Jean Baptiste Octave Landry (f. 1826, d. 1865) 1859 beskrifven, lyckligtvis relativt sällan förekommande sjukdomsbild af följande karakteristiska typ. Hos en förut frisk individ uppträder helt plötsligt utan andra förebud än allmänt illamående och någon gång smärtor eller ''krypningar'' i extremiteterna samt utan feber en s. k. slapp förlamning i båda benen, hvilken raskt åtföljes af förlamningar i bålens, armarnas, svalgets, talets och andningens muskulatur. I de allra flesta fall ändar sjukdomen inom 3—10 dagar med döden genom kväfning på grund af respirationsmuskulaturens förlamning. I ett fåtal fall är dock en återgång af sjukdomen möjlig, och förlamningen går då inom de olika muskelgrupperna tillbaka i en ordning, omvänd mot den, i hvilken den först inträdt. Under sjukdomens gång observeras endast obetydliga känselrubbningar och vanligast icke atrofi (förtvining) af de förlamade musklerna. Den sjukes medvetande plägar vara bibehållet intill det sista. Det *patologisk-anatomiska* underlaget till denna hemska sjukdomsbild är så växlande, att det icke kan bli tal om någon enhetlig, vid alla fallen iakttagen sjuklig förändring. Under det Landry och efter honom Westphal m. fl. som karakteristisk framhöllo bristen på patologisk-anatomiska förändringar inom nervsystemet, ha senare tiders forskningar emellertid ofta påvisat inflammatoriska processer såväl inom ryggmärgen och förlängda märgen (i pyramidbanorna och annorstädes) som inom de perifera nerverna. Att, såsom olika framstående forskare på senare tid velat, inrubricera sjukdomen vare sig bland neuriterna som en mycket akut form af dessa sjukdomar eller som en form af akut poliomyelit, är säkerligen icke alltid möjligt. Hvad *orsaken* beträffar, råder större enighet. Allmänt antages denna vara en infektiös-toxisk förgiftning af nervsystemet. En dylik kan emellertid framkallas af diverse olika bakterier, såsom mjältbrands-, tyfus-, influensa- och förruttnelsebacillerna samt diverse olika slags mikrokocker. Mot sjukdomens framfart står terapien alldeles maktlös och måste inskränka sig till en uteslutande symtomatisk behandling. I lätta fall kan, såsom redan nämnts, fullständig hälsa småningom inträda. I. H.

Landsalamandern, *zool.*, detsamma som eldsalamandern. Se Amfibier, sp. 831.

Landsallmänning. Se Allmänning.

Landsarkiv motsvarar i Sverige, mer eller mindre fullständigt, hvad som i andra länder kallats eller kallas provins-, stifts- l. kretsarkiv, d. v. s. arkivdepåer för uppsamlande och vårdande af äldre handlingar, tillhörande i främsta rummet administrativa myndigheter inom vissa större områden af ett land. I Sverige har man härvid begagnat sig af länsindelningen, så att ett antal län förenats till ett landsarkivområde. Landsarkiven ha därjämte till uppgift att bli medelpunkter för hembygdsforskning i ekonomiskt, socialt samt lokal- och personhistoriskt hänseende. De böcker eller handlingar, som i Sverige närmast komma i fråga att samlas till dylika depåer, ha tillhört eller tillhöra länsstyrelser, lagmans-, härads- och rådstufvurätter m. fl. specialdomstolar, kronofogde- och häradsskrifvarkontor samt pastorsämbeten eller kyrkoförsamlingar. Andra myndigheter, såsom domkapitel, bergmästarämbeten, allmänna läroverk, offentliga sjukvårdsanstalter, kunna få sina äldre arkivalier öfverlämnade till landsarkiv, ifall utrymme finnes, och skola öfverlämna sådana i den omfattning, som K. M:t bestämmer, där de ej på tillfredsställande sätt vårdas. Äfven kommuner, korporationer, enskilda inrättningar och personer kunna få till landsarkiv i mån af utrymme öfverlämna eller där deponera handlingar. Som ett par hufvudprinciper i organisationen kunna i öfrigt anges, dels att i regel endast sådana handlingar öfverlämnas, som äro äldre än hundra år, dels att från stads- och kyrkoarkiv sådana handlingar, som äro af uteslutande eller öfvervägande kommunal natur, icke behöfva öfverlämnas, ehuru de kunna i landsarkiv mottagas, om och i den mån utrymmet tillåter. Särskildt från kyrkoarkiven ha äldre kommunala handlingar, sockenstämmoprotokoll o. s. v., i stor utsträckning öfverlämnats. Den ord. personalen vid ett landsarkiv utgöres f. n. endast af landsarkivarie och vaktmästare, men medel finnas anslagna till arfvoden åt e. o. amanuenser. Ny lönereglering för landsarkiven gjordes 1909. Före densamma höll sig hela den årliga utgiftsstaten för ett landsarkiv mellan 9,000 och 11,000 kr., numera torde den vara bortåt 2,000 kr. högre. Organisationen i sin helhet är ställd under riksarkivariens inseende.

Frågan om upprättande af landsarkiv blef i Sverige aktuell genom en skrifvelse från 1888 års riksdag med begäran, att K. M:t måtte taga i öfvervägande, hvilka åtgärder borde vidtagas för att vinna ett bättre handhafvande af på spridda håll förvarade offentliga arkiv. Efter åtskilliga förberedande åtgärder samt vidlyftiga utlåtanden af den dåv. riksarkivarien framlades en k. proposition i ämnet till 1897 års riksdag, i hvilken anslag äskades för anordnande af lokaler för ett landsarkiv i Vadstena slott. På samma gång uttalade departementschefen som sin åsikt, att i Sverige lämpligen borde finnas tre landsarkiv, ett för den södra, ett för den mellersta och ett för den norra delen, hvarjämte Gottland borde bilda ett särskildt område. Riksdagen godkände i princip den nya organisationen och beviljade det begärda anslaget. Vid nästa års riksdag fastställdes stat för landsarkivet i Vadstena och anslogos medel dels till in-

redande i Uppsala slott af lokaler för ett landsarkiv, dels till uppförande af en helt ny byggnad för samma ändamål i Lund (se d. o.). På hösten 1899 trädde landsarkivet i Vadstena i verksamhet. Vid 1902 års riksdag fastställdes stat för landsarkiven i Uppsala och Lund; 14 nov. s. å. utfärdades gemensam instruktion för alla tre landsarkiven, och följande år trädde de båda senare i verksamhet. 1904 fastställdes stat för den gottländska arkivdepån i Visby, och 1905 antogs af riksarkivarien föreståndare för densamma.

1902 års organisation fördelade fastlandet mellan de tre landsarkiven på följande sätt. Till landsarkivet i Lund lades Malmöhus', Kristianstads, Blekinge, Hallands samt Kalmar, Kronobergs och Jönköpings län; till landsarkivet i Vadstena Östergötlands, Skaraborgs, Älfsborgs, Göteborgs och Bohus samt Värmlands, Örebro och Södermanlands län; till landsarkivet i Uppsala de öfriga länen i Svealand samt hela Norrland. Redan tidigare s. å. hade riksarkivarien inför K. M:t framhållit lämpligheten af en annan indelning, enligt hvilken bl. a. Norrland borde bilda ett eget landsarkivområde. Ett par år senare kunde också ritningar och kostnadsförslag uppgöras till ett norrländskt landsarkiv, förlagdt till Östersund; proposition därom framlades till 1907 års riksdag, som emellertid, utan att i princip ogilla förslaget, begärde närmare utredning särskildt i afseende på den lämpligaste orten. Med anledning bl. a. af det påvisade behofvet af utvidgade lokaler för landsarkivet i Vadstena inkom riksarkivarien därefter mot slutet af samma år med alternativa förslag till omreglering af landsarkivdistrikten och förordade som det lämpligaste upprättande af fem landsarkiv, ett i Lund för de tre sydsvenska landskapen, ett i Vadstena för Östergötland och de tre Smålandslänen, ett i Göteborg för Västgötalänen, Göteborgs och Bohus län samt Värmlands län, ett i Uppsala för det öfriga Svealand och ett för Norrland. Därjämte uppgjordes efter förhandlingar med stadsfullmäktige i Göteborg, som, om ett landsarkiv förlades dit, förklarade sig villiga att bl. a. upplåta tomt samt lämna ett byggnadsbidrag af 150,000 kr., fullständig

Fig. 1. Landsarkivets i Göteborg byggnad (1911).

utredning och förslag till uppförande af ett sådant därstädes med ofvan angifna område. Förslaget om fem landsarkiv framlades för 1908 års riksdag, hvarjämte medel äskades för uppförande af ett landsarkiv i Göteborg. Riksdagen gjorde ingen erinran mot omregleringsförslaget och beviljade det äskade anslaget, hvarefter stat vid 1910 års riksdag fastställdes för det nya landsarkivet (fig. 1 o. 2), som trädde i verksamhet sommaren 1911. Något landsarkiv i Norrland har däremot ännu ej kommit till stånd. Från

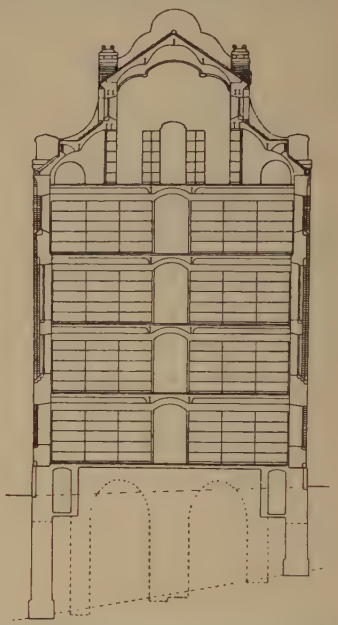

Fig. 2. Tvärsektion af landsarkivets i Göteborg byggnad, visande anordningen af hyllorna för arkivaliernas uppställning.

organisationen har emellertid ända från början Stockholms stad varit undantagen. Redan 1902 väckte riksarkivarien förslag om ett sådant ordnande af hufvudstadens arkivväsen, att det kunde infogas i landsarkivorganisationen; utredning har verkställts, ritningar och kostnadsförslag ha uppgjorts, men till något resultat har man hittills (1911) icke kommit.

Landsarkivorganisationens genomförande har på vissa håll stött på motstånd, i det att åtskilliga städer och församlingar framställt yrkanden att få behålla sina arkiv. Hvad städerna angår, har man tillmötesgått dessa yrkanden, så snart garantier lämnats för tillfredsställande lokaler och vård, hvarjämte sådana undantagna stadsarkiv ställts under riksarkivariens inspektion. I fråga om kyrkoarkiven framträdde särskildt för Kopparbergs län vid 1907 års riksdag en stark opposition. Det syntes här vara fråga om en verklig folkmening, och förhållandet ordnades genom en k. kung. 6 dec. 1907. Enligt densamma skulle sådana församlingar få behålla sina arkiv, som för dem anskaffade godkända lokaler och sörjde för arkivaliernas vård, hvarjämte äfven sådana arkiv ställdes under riksarkivariens inspektion. Ett flertal församlingar i nämnda län har begagnat sig däraf, och liknande synpunkter tillämpas numera äfven beträffande andra landsorter.

I *Danmark* har en motsvarande organisation redan tidigare blifvit genomförd. Där ha upprättats tre landsarkiv (urspr. kallades de provinsarkiv), ett i Viborg, ett i Odense och ett i Köpenhamn. *Norge* har två stiftsarkiv, ett i Trond-

hjem, ett i Bergen; en afdelning af riksarkivet i Kristiania tjänstgör som det tredje. I *Finland* har alltsedan 1897 frågan om en landsarkivorganisation varit under behandling, men ännu ej ledt till något resultat. Ehd.

Landsberg. 1. L. am Lech, stad i bajerska reg.-omr. Oberbayern, vid Lech och järnvägen till München. 6,505 inv. (1905). Stadsarkiv, realskola, landtmannaskola. Ångkvarnar och ångsågar samt annan industri. — 2. L. an der Warthe, stad och stadskrets i preussiska reg.-omr. Frankfurt (Brandenburg), vid Warthe. 36,934 inv. (1905). L. har ett par stora mekaniska verkstäder, jutespinneri och väfveri samt många andra industrier. Betydlig handel med spannmål, boskap och trävaror. Gymnasium med realskola och hospital för sinnessjuka. — L. blef stad 1257. Ehuru starkt befäst, uppgafs dock L. 16 april efter blott en dags belägring till Gustaf II Adolf, hvars belägringskår då var underlägsen stadens besättningsstyrka. 25 okt. 1633 intogs staden af Wallenstein, men återtogs af Leslie 25 mars 1634 och öfverlämnades till Brandenburg. Sedan intogs L. med storm af generalmajor Lilliehöök 1639, hvarefter befästningarna förstärktes. Äfven 1675 intogs L. af svenskarna och började förstärkas, men utrymdes inom kort. — 3. L. in Ostpreussen, stad i reg.-omr. Königsberg. 2,415 inv. (1905). 1 o. 3. J. F. N. 2. J. F. N. L. W:son M.

Landsberg, fästningskonstruktörer. 1. L. d. ä., var den förste, som, 1648, föreslog tenaljerad grundutstakning; han förordade dessutom användandet af en mängd femhörniga donjoner eller fyrkantiga murade redutter som inre försvar, men är i öfrigt okänd. Hans idéer funno emellertid användning vid Mainz och Würzburg. — 2. L. d. y., f. 1670, d. 1746, af holländsk börd, företrädde den senare nederländska befästningsskolan och förordade flankernas förlängning samt tenaljsystemets användande. 1712 utgaf han två arbeten i befästningskonst, utmärkta för grundlighet, oväld och genomtänkt kritik. Han föreslog lågvall i hufvudgrafven, rännграfvar, sköldvall i st. f. betäckt väg samt murade blockhus i grafven och innanför hufvudvallen, men i öfrigt intet murverk. 1733 gick L. i sachsisk tjänst, där han 1742 blef generalmajor, och i följd häraf spredos hans idéer till Preussen, där de till en del funno användning. L. W:son M.

Landsberg, Barthold Nicolai, norsk officer, f. 1668 i Holstein, d. 18 febr. 1740 i Fredrikstad, hade sedan 1687 anställning i norska armén, tjänstgjorde 1695—98 i Frankrike med regementet Royal danois och deltog under Stora nordiska kriget i fälttågen i Holstein och Nord-Tyskland. 1716 utmärkte han sig under striderna i Tistedalen och vid försvaret af Borgerskansen under Fredriksten 4 juli s. å. Som kommendant på Fredriksten (sedan 1717) uthärdade han 1718 en 24 dagars belägring, som upphörde vid Karl XII:s fall 30 nov., blef kort därpå öfverste, 1727 kommendant i Fredrikstad och 1739 generallöjtnant. O. A. Ö.

Landsberg, Hans, tysk skriftställare, f. 1 dec. 1875 i Breslau, bosatt som kritiker och tidskriftsutgifvare i Berlin, där han redigerar "Moderne essays", "Moderne zeitfragen", "Das museum" m. m., har gjort sig känd som energisk journalistisk förfäktare af moderna litterära syften (*Los von Hauptmann*, 1900, *Nietzsche und die deutsche litteratur* 1901, 2:a uppl. 1907) och utgifvare ("Deutsches theaterlexikon", 1907 m. m.).

Landsbok, *förv.*, en för kalenderår uppgjord hufvudräkning öfver allmänna uppbörden och kostnaderna för statsverkets drift i något visst af rikets län, med sammandrag öfver inkomster, utgifter, afkortningar, levereringar och restantier. Landsboken, som uppgöres i landskontoret af länsbokhållaren samt underskrifves af denne gemensamt med landskamreraren, har småningom utvecklat sig i sammanhang med den af Gustaf Vasa grundade landtregeringen. Sitt nuv. namn erhöll den af Gustaf II Adolf, och föreskrifter om densamma återfinnas ordnade i instr. för landsbokhållare 14 jan. 1628. Formulär till landsbok ha tid efter annan utfärdats. Ett gemensamt drag hos dessa har varit den rundliga tid, som tilldelats vederbörande att aflämna arbetet färdigt. Ännu så sent som 1849 fastställdes tiden därför till ett helt år och 1869 till 10 månader, beroende på vårt dåv. ännu omständliga skattesystem, som vållade mycken tidsutdräkt i landsstatstjänstemännens villsamt olikartade göromål. Efter många försök kunde regeringen ändtligen 1884, med fastställande af nytt formulär till landsbok, bestämma tiden för dess aflämnande till Kammarrätten till tre månader efter kalenderårets slut, d. v. s. 1 april årligen. Härigenom har i väsentlig mån rikshufvudbokens och statsrevisionens årliga afslutande påskyndats samt beräkningen af statsverkets behof för nästföljande regleringsår underlättats. Nu gällande formulär är fastställdt 4 dec. 1908. De hufvudsakligaste förändringarna mot förut äro föranledda af landtränteriernas indragning och öfverflyttning af dess hufvudsakliga göromål på riksbankskontoren. Sålunda redovisas nu i landsboken insättningar och uttagningar å Statskontorets giroräkning i riksbanken, och bland bilagorna förekommer nu en specialräkning för landskontoret, hvilken jämte fögderiernas och städernas specialräkningar samt bötesredovisningen äro de viktigaste bland dem. Därjämte biläggas dels afräkningar med tillverkare af brännvin, öl och hvitbetssocker, köpare af kronolägenheter o. s. v., dels stater, länskungörelser o. d. för granskningen behöfliga handlingar. Landsboksverifikationerna äro särdeles vidlyftiga och förvaras efter skedd granskning i Kammararkivet. De innefatta bl. a. mantals- och taxeringslängder för hela riket. Kbg.

Landsbokhållare. Se Landskamrerare.

Landsbu'rgia, *bot.*, algsläkte af fam. *Fucaceæ*. Se Alger, fig. 11.

Landsdomare. Se Landsdommer.

Landsdommer. 1. I Danmark från medeltiden (senare hälften af 1200-talet) till 1805 den, som förde presidiet på landsting (se d. o.), och senare den egentlige domaren. Hans ämbete motsvarade den svenske lagmannens. Sedan Skåne, Halland, Blekinge och Bohus län 1658 kommit under Sverige, infördes i dessa provinser benämningen lagman i st. f. landsdomare, i Bohus län 1665, i de öfriga provinserna på 1680-talet. — 2. Enl. den nya danska rättsreformen (1909) medlem af en af de två nya institutionerna med namnet "landsretter" (förut "landsoverretter"). 1 o. 2. E. Ebg.

Landseer [lä'nsiə], sir Edwin Henry, engelsk målare, f. 1802 i London, d. 1873, var son af kopparstickaren John L. (f. 1769, d. 1852). Han utbildade sig mest på egen hand genom studium af

naturen samt de äldre mästarna — hvad djuren beträffar, förnämligast Weenix. Han egnade sig äfven åt genre och porträtt, men förvärfvade sitt namn företrädesvis som djurmålare. Som sådan vann han världsrykte. Hans framställning berömdes för poetiskt sinne och fin iakttagelseförmåga samt mycken skicklighet, hvarjämte han i ämnen och åskådning var fullständig engelsman, äfven i den humor och den sentimentalitet han ofta utvecklade, liksom i det anekdotiska innehåll han ofta inlade i sina målningar. Bäst var han i sina rena djurporträtt. Hans arbeten räknas till omkr. 1,000. Af de tidiga märkas *Hundstrid* (hans debutarbete, utst. 1819), *Newfoundlandshunden på sin herres graf*, *Jack som skyltvakt*, *Hertigens af Sutherland barn samt hundar och hjortar*, *Porträtt af lady Fitzharris med knähund*, *Walter Scott med sina hundar* samt en *Utterjakt*, med 27 hundar af samma ras. Ibland drog han in måleriet på karikatyrens område, såsom då han porträtterade lordkansleren som pudel, omgifven af andra hundar, ”*Laying down the law*”. 1846 fullbordade han, i förening med andra målare, freskobilder i Buckingham palace med ämnen ur engelska skalders verk, i synnerhet ur Miltons. L:s arbeten äro ofta mångfaldigade i kopparstick och etsningar, ej sällan af honom själf utförda. I England fingo de ofantlig spridning. Han utöfvade jämväl bildhuggarkonsten

Utter och lax, oljemålning af Landseer

och modellerade bl. a. de fyra kolossala bronslejonen kring Nelson-statyn på Trafalgar-square i London. 1831 blef han medlem af Londons konstakademi och 1850 upphöjd till knight. L. är talrikt representerad i National gallery. En af L:s taflor är återgifven å pl. till art. Djurmåleri. Jfr *Memoir of sir Edw. Landseer* (ny uppl. 1873) samt monografier af Dafforn (1873), F. G. Stephens (1880), J. A. Manson (1902) och A. Grave (med katalog). — Af hans båda äldre bröder var Thomas L. (f. 1794 eller 1795, d. 1880) en framstående kopparstickare och Charles L. (f. 1799, d. 1879) genre- och djurmålare. (G—g N.)

Landsend, Land's End [lä'ndś e'nd], sydvästligaste udden af Englands fastland, grefsk. Cornwall, under 50° 4′ n. br. och 5° 41′ 31″ v. lgd. Omkr. 1,5 km. längre ut ligger fyren Longships. (J. F. N.)

Landsfiskal, underordnad åklagare för visst distrikt (län eller del däraf) å landet. Landsfiskal tillsättes af justitiekansleren och eger att å tjänstens vägnar, likasom kronofogde eller länsman, åtala vissa smärre brott samt att, efter förordnande af justitiekansleren, riksdagens justitieombudsman eller K. M:ts befallningshafvande, utföra åtal. I. Afz.

Landsflykt. Se Landsförvisning.

Landsfred (ty. *landfriede*), *jur.*, betecknade inom den tyska medeltidsrätten en särskild lag eller öfverenskommelse, som afsåg upprätthållandet af ordningen och säkerheten inom landet. För att motverka det rådande själfsvåldet utfärdade kejsarna tid efter annan allmänna landsfreder, hvilka särskildt åsyftade att inskränka och reglera de enskilda näfrättsfejderna, men också riktade sig mot andra handlingar, som störde den allmänna friden. Dessutom ingingo många furstar och städer landsfreder på vissa år, i det de högtidligen förpliktade sig att under denna tid ej inlåta sig i fejd med hvarandra, utan hänskjuta uppkommande tvister till domstolarnas eller skiljemäns afgörande. Genom den s. k. ”eviga landsfreden” (se d. o.) af 1495 förbjöds för all framtid hvarje utöfning af näfrätten. Detta förbud öfverträddes emellertid ofta och måste därför inskärpas genom förnyade ”eviga landsfreder”. Utan tvifvel ha de tyska landsfrederna utöfvat inflytande på den svenska edsöreslagstiftningen (se Edsöre). Om dessa tyska mönster erinrar därjämte i särskildt hög grad den öfverenskommelse, som i Sverige under konung Albrekts tid 1375 träffades emellan konungen, hans fader och deras tyskar samt de svenske stormännen om en allmän fred på tre år, hvarunder alla enskilda fejder skulle inställas. J. H—r. (K. G. Wn.)

Landsfredsbrott (ty. *landfriedensbruch*), *jur.*, var inom den tyska medeltidsrätten benämningen på de brott, om hvilka de kejserliga landsfrederna (se Landsfred) handlade. Senare förstods därmed allenast ett öppnande af en enskild fejd i strid emot den s. k. ”eviga landsfredens” bestämmelser. Inom den nyare rätten förekommer ej någon häremot svarande förbrytelse, men flera tyska strafflagar bibehöllo benämningen landsfredsbrott, ehuru med något växlande betydelse. Tyska rikets gällande strafflag § 125 betecknar därmed det fall, då en folkmängd rotar sig tillsammans och med förenade krafter begår våldsamheter mot personer eller egendom. J. H—r. (N. S—g.)

Landsförening. Se Frisinnade landsföreningen och Föreningen för kvinnans politiska rösträtt.

Landsförräderi, *jur.*, är en inom den straffrättsliga litteraturen och i vissa strafflagar använd benämning på åtskilliga brottsliga handlingar, som ha det gemensamt, att de utgöra angrepp på en stats rätt eller säkerhet i förhållande till främmande makter. De ställas därvid i motsättning till en annan grupp af förräderibrott, det s. k. högförräderiet (se d. o.), som innefattar angrepp på statens integritet eller den bestående statsförfattningen. Man brukar skilja mellan militäriskt och

diplomatiskt landsförräderi, allteftersom handlingen står i sammanhang med ett (redan utbrutet eller förestående) krig eller icke. Militäriskt landsförräderi begås t. ex., då någon till fienden förråder krigsfolk eller andra rikets invånare, stad, fästning eller krigsförråd eller annorledes lämnar denne verksamt understöd. Diplomatiskt landsförräderi åter begås, då den, som fått i uppdrag att förhandla något med en främmande makt, därvid uppsåtligen främjar dess fördel emot det egna landet, då någon uppenbarar statshemligheter, af hvilka rikets rätt eller säkerhet emot främmande makt beror, o. s. v. Vanligen förutsättes det, att gärningsmannen är det lands undersåte, emot hvilket han förbryter sig, eller eljest af särskilda skäl bistelse i landet under lagarnas skydd, anställning i landets tjänst) är skyldig detta land trohet. Straffet för landsförräderi brukar i de svårare fallen vara dödsstraff eller lifstids straffarbete, i de lindrigare fängelsestraff på viss tid. J. H—r. (N. S—g.)

Landsförvisning, *jur.*, var förr, med eller utan tillägg af annan bestraffning, ett ingalunda ovanligt straff för mera betydande förbrytelser. Den nyare lagstiftningen har däremot, och detta på goda skäl, förkastat denna straffart. Använd i något större utsträckning, leder densamma till ett utbyte af förbrytare länderna emellan, hvilket innebär de största faror för rättstillståndet. Ur denna synpunkt är det i åtskilliga länders strafflagstiftning (t. ex. Frankrike och Ryssland) ännu förekommande deportationsstraffet ett vida lämpligare ersättningsmedel. Dessutom träffas detta straff af den anmärkningen, att det drabbar olika förbrytare mycket olika. Ytterst kännbart för den, hvilken är medellös och till följd af sitt yrkes beskaffenhet eller andra förhållanden ej kan förvärfva sig sitt uppehälle å främmande ort, medför det jämförelsevis ringa olägenhet för den, som har förmögenhet eller eljest hvar som helst kan finna sin utkomst. I *Sverige* stadgade Missgärningsbalken i 1734 års lag landsförvisning för affall från den rena evangeliska läran, för utspridande af villfarande lärosats, för utsättande af lögner och falska rykten, som rörde rikets säkerhet, m. fl. förbrytelser. Alla stadganden om landsförvisning bortföllo emellertid genom förordningen om den nya strafflagens införande af 1864. I *Norge* anses de äldre bestämmelserna om detta straff ha blifvit upphäfda genom 1842 års kriminallag. I *Danmark* afskaffades landsförvisningsstraffet 1827. I *Finland* upphäfdes Missgärningsbalkens stadganden om landsförvisning genom förordningen om den nya strafflagens införande (1889). Utlänning, som gjort sig förfallen till ansvar för proselytmakeri, kan emellertid enligt denna lag dömas att efter utståndet straff förvisas från landet. J. H—r. (N. S—g.)

Landsgevaldiger (jfr Gevaldiger), äldre beteckning för en till landsstaten hörande polisman för landsbygden.

Landshjälp, *kam.*, den allmänna bevillning, som rikets ständer vid 1719 och 1720 års riksdagar åtogo sig till betalande af den in- och utländska statsskuld, hvilken Karl XII åsamkat Sverige. Likvidationen uppdrogs åt ett nytt, från den öfriga statsförvaltningen skildt och af regeringen oberoende ämbetsverk: Rikets ständers kontor (nuv. Riksgäldskontoret). 1726—27 års riksdag beslöt, att afgift till en fond för manufakturernas understöd skulle utgå under namnet landshjälp; fonden förvaltades af landsdeputationen (se Deputation, sp. 171). Kbg.

Landshut [-hot], hufvudstad i bajerska reg.-omr. Niederbayern, vid Isar och järnvägen mellan München och Regensburg. 24,217 inv. (1905). Staden har flera intressanta kyrkobyggnader, bl. a. S:t Martinskyrkan (från 1400-talet) med ett 133 m. högt torn, ett kungligt slott samt en gammal borg, Trausnitz, som fordom var residens för hertigarna af Niederbayern och nyligen till en del restaurerats. 1800 flyttades universitetet i Ingolstadt till L., men förlades 1826 till München. Industrien är mångsidig, om än icke betydande. Stora mässor och ansenlig spannmålshandel, gymnasium, realskola, landtmannaskola samt flera fackskolor. (J. F. N.)

Landshypoteksföreningar. Se Hypoteksförening, sp. 17.

Landshöfding. 1. Förtroendeämbetsman, som utöfvar chefskapet vid styrelsen af ett län. Se Kunglig majestäts befallningshafvande och Landshöfdingelöneregleringsfonden. — 2. (Isl. *landshövding*) 1871—1903 benämning på Islands högste ämbetsman.

Landshöfdingeackordsamorteringsfonden. Se Ackordsamortering.

Landshöfdingehus. Se Arbetarbostäder, sp. 1316.

Landshöfdingelöneregleringsfonden, *kam.*, ledde sitt ursprung från 1828 års beslut om reglering af landshöfdingelönerna med begagnande af dittills anvisade förmåner. 1874 öfvertog fonden tillika de återstående ackorden (se Ackordsamortering). 1884 beslöto statsmakterna, att fonden med alla dit förlänade slott och residensbyggnader, kungsgårdar, lägenheter och förmåner skulle vid nästa årsskifte indragas till statsverket, emot det att landshöfdingarna erhöllo den lönereglering, för hvilken redogöres i art. Landsstat. Kbg.

Landshöfdingämbete, *förv.* Se Kunglig majestäts befallningshafvande.

Land skall med lag byggas, konung Karl XV:s valspråk. Uttrycket återfinnes i några af Sveriges gamla landskapslagar: ”land skal mæþ laghum byggias”, ”mæþ lagh skal man land byggia” (enl. Schlyter betyder ”byggia” här ”bebo”).

Landskamrerare, *förv.*, en vid länsstyrelse anställd tjänsteman (se Kunglig majestäts befallningshafvande). Befattningen framträdde först på 1620-talet. Innehafvaren kallades då landsbokhållare l. landsskrifvare. Från 1719 användes nuv. benämning. Kbg.

Landskansli, *förv.*, den afdelning af länsstyrelsen (se Kunglig majestäts befallningshafvande), som handlägger mål rörande allmän ordning och säkerhet, lagskipning, domars verkställighet, fångvård, hälso- och fattigvård samt den allmänna hushållningen. Kbg.

Landskap. 1. Ett af en viss naturlig begränsning och en viss etnografisk eller historisk samhörighet bestämdt större område i ett rike. — De *svenska* landskapens ursprung kan ledas tillbaka till den germanska urtiden, då hos våra förfäder liksom i allmänhet hos germaner fanns en mångfald små fristående samhällen (jfr Germaner, sp. 1041), hvilka efter ett i Norge brukligt namn plägat kallas fylken, men hvilkas svenska benämning

var folkland l. blott land (hvaraf landskap). Redan vid Ansgarius' besök i Sverige (omkr. 830) voro visserligen Svea- och Göta-''landen'' förenade under en gemensam konung, men de bibehöllo det oaktadt länge karaktären af så godt som självständiga stater. Hvarje folkland hade sin egen lag (se Landskapslagar), som äfven tillämpades inom dess underafdelningar, hundarena l. häradena (se dessa ord och S. Tunberg, ''Studier rörande Skandinaviens äldsta politiska indelning'', 1911). Lagstiftningsrätten utöfvades på ''landets'' ting (landskapstinget) under ledning af lagmannen (se d. o.). Detta ting var äfven ''landets'' högsta dömande myndighet; på detsamma handlades jämväl dess förvaltningsangelägenheter och beviljades gärder åt konungen. För att ny konung skulle bli erkänd i de särskilda ''landen'', måste han på sin ''eriksgata'' (se d. o.) mottaga dessas hyllning och svärja att hålla deras lagar. I samma mån den af konungadömet representerade riksenheten utvecklades, försvagades ''landens'' självständighet. Deras på folklig självstyrelse grundade förvaltning fick vika för en kunglig ämbetsmannaförvaltning, och dennas områden (länen) sammanföllo ingalunda alltid med de gamla ''landen''. Landskapslagarna ersattes i midten af 1300-talet med en allmän landslag, och till följd häraf öfverflyttades med tiden folkets andel i lagstiftningen från landskapstingen till riksdagen (en förändring, som fr. o. m. 1614 var faktiskt genomförd). Under Gustaf Vasas regering började äfven skattebevillningen öfvergå till riksdagen, men med afseende därpå utöfvade dock de olika landsdelarna länge en konkurrerande befogenhet. Sedan länsindelningen genom 1634 års regeringsform fullt ordnats, blef det dock ej ''landens'' ting, som utöfvade denna provinsiella beskattningsrätt, utan ståndsmöten i länen (''provinsialmöten''), och genom frihetstidens grundlagsstiftning blef äfven denna kvarlefva af landsbygdspartikularismen utplånad. Efter arfrikets införande (1544) kom också ''eriksgatan'' till de olika ''landen'' ur bruk. Den enda officiella betydelse ''landen'' bevarade in i nya tiden blef därför den att vara lagmännens jurisdiktionsområden — lagsagor (se Lagsaga), och i dessa lagsagor fortlefde de nu som ''landskap''. Dock täckte begreppen land, lagsaga och landskap ej fullständigt hvarandra. Dels lydde städerna inom landskapet ej under lagmannens dom och tillhörde sålunda ej lagsagorna, dels fästes stundom landskapsnamnet vid områden, som motsvarade hvarken gamla folkland eller nyare lagsagor. De ''små landen'' Ydre, Kind, Tveta, Vist, Vidbo, Tjust, Sigvede, Asboland, Norrabygd, Anbyrd och Möre hade under medeltiden förenats med Östergötlands lagsaga, och af dem uppgingo Ydre och Kind i landskapet Östergötland, då de vid länsindelningen äfven sammanfördes med detta. De återstående, som fingo en annan länsindelning och längre fram lades till Ölands lagsaga, kommo att jämte Öland och Tiohärads lagsaga (landen: Värend, Njudung och Finveden) betecknas som landskapet Småland. Likaledes hade Dalsland kommit att gälla som ett landskap, ehuru det aldrig varit en administrativ enhet, utan blott en del af folklandet (sedermera lagsagan) Västergötland. Landskap, som helt motsvarade gamla folkland och (frånsedt städerna) utgjorde egna lagsagor, voro Värmland, Närke, Södermanland, Västmanland och Dalarna (de två sistnämnda dock vanligen med gemensam lagman). Landskapet Uppland har uppstått ur tre folkland: Tiunda-, Attunda- och Fjädrunda land, som 1296 förenades till *en* lagsaga (se Folklanden). Det svenska Norrland utgjorde urspr. ett biland till Uppland med egen lag, ''Hälsingelagen'', men genom odling uppstodo i de stora vildmarkerna afskilda bygder: Gästrikland, Hälsingland, Medelpad, Ångermanland och Väster- (Norr-) botten, hvartill kommo Lappmarkerna, och alla dessa områden uppfattades som särskilda landskap och fingo underlagmän under Upplandslagmannen som öfverdomare. I 1634 års regeringsform erkändes emellertid Norrland som en egen lagsaga (''Väster Norlandens''), men äfven inom denna förekommo underlagmän i de särskilda landskapen. Jämtland, Härjedalen och Bohus län hade utgjort norska fylken (Bohuslän en del af ett sådant: Alfhem) och sedan lagdömen (se d. o.); Gottland, Blekinge, Skåne och Halland hade under sin danska tid varit ''land'' under landsdomare. På dem alla tillämpades efter införlifvandet med Sverige lagsagoindelningen; därvid hade vanligen Skåne och Blekinge gemensam lagman och förenades Jämtland och Härjedalen med ''Väster Norlandens'' lagsaga. När efter hofrätternas instiftande lagmännens domsrätt alltmer förlorade i betydelse, förändrades ofta godtyckligt lagsagoindelningen. Än förenades lagsagor under en lagman (t. ex. Södermanland och Närke), än delades gamla lagsagor (t. ex. ''Väster Norlandens'' 1720 i Västerbottens och Västernorrlands), än skildes områden från en lagsaga och lades till en annan (t. ex. Stockholms län från Upplands till Södermanlands lagsaga). Till följd häraf löstes alltmer sammanhanget mellan lagsaga och landskap, så att, när genom lagmansämbetets afskaffande 1849 riket upphörde att vara indeladt i lagsagor, detta blef betydelselöst för landskapsindelningen. Vid kristendomens införande i Sverige voro ''landen'' ännu så godt som självständiga samhällen; de utöfvade därför inflytande på stiftsindelningen, och mellan denna och landskapsindelningen har därför också rådt ett visst sammanhang. Ej heller här blef dock full öfverensstämmelse rådande. Till en början förenades stundom flera ''land'' till ett stift (t. ex. Västergötland-Värmland, Östergötland-Öland-Gottland), och landskapet Småland delades mellan Växjö och Linköpings stift, och när efter reformationen nya stift upprättades, genombrötos t. o. m. gamla ''land''gränser, såsom genom Dalslands förening med Karlstads stift. Af det nu anförda framgår, att landskapsindelningen, ehuru sammanhängande med eller mer eller mindre påverkad af officiella indelningar, aldrig själf varit en genomförd sådan. Det var som kultursamhälle, ej som politiskt samhälle landskapet fick betydelse, men huru kraftigt denna betydelse utvecklat sig, därom vittnar, att det var landskapen (ej länen eller andra administrativa områden), åt hvilka Johan III gaf vapen (se afbildningar af dessa i artiklarna om de särskilda landskapen), att 1634 års regeringsform föreskref, att regementena skulle ha landskapsnamn

och att ännu i vår tid den kulturella samhörighetskänslan inom de olika landskapen gör sig starkt gällande. Om landskapsbeskrifningar se litteraturhänvisningarna på de särskilda landskapsartiklarna. — 2. Vid de svenska universiteten användes ordet ”landskap” för att beteckna dels de i universitetsstatuterna påbjudna sammanslutningarna af landskapens studerande ungdom (se Nation), dels de sammankomster, som hållas inom dessa nationsföreningar. 1 o. 2. S. B.

Landskapslagar. Inom det svenska riket utgjorde vid den historiska tidens början de olika ”landen” ii flera afseenden självständiga enheter. De större af dessa ”land”, som bilda grundvalen till senare tiders landskap (se d. o.), hade sina egna lagar, sedermera ikännetecknade med namnet landskapslagar.

Ett dylikt gammalt land innehades af ett folk, och landets rätt var en folkrätt: den danades af folket, framväxande framför allt ur dess sedvänjor, och hade sin tillvaro i dess medvetande och känsla. Kännedomen om rätten gick i arf bland folket, och under den äldsta tidens enkla förhållanden synes man ha betraktat hela menigheten såsom i behöflig mån delaktig i denna kunskap. Allteftersom rätten mera utbildades, blef det emellertid svårare för hvarje samhällsmedlem att känna den i alla dess enskildheter. Behof uppstod af särskildt lagkunniga män, som gjort till sin uppgift att känna rätten och genom sina rättsutsagor kunde lämna det på landstinget samlade folket vägledning vid rättskipningen. Lagmannen (se d. o.) framträder och föredrager muntligen lagen på tinget. Hans muntliga föredrag, hans ”lagsaga” (se d. o.), var normerande, om den godtogs af tingsmenigheten som riktig. Det är denna lagmannens lagframsägning, som ligger till grund för vissa landskapslagar och i dem ingår mer eller mindre ändrad. I de till vår tid bevarade skriftliga affattningarna skimrar mångenstädes det ursprungliga muntliga framställningssättet igenom. Dels möter man i lagarna ställen, där lagmannen riktar ett tilltal till tingsmännens lyssnande skara, t. ex. i Östgötalagens slutord: ”Nu är eder lagsaga lyktad och utsagd”, dels ha åtskilliga lagbud erhållit en dramatiskt liflig uppställning, som gjorde det lätt för åhöraren att inskärpa och kvarhålla dem i minnet, dels slutligen kan man urskilja, att betydande delar af lagarna från början haft poetisk form och varit affattade i enlighet med den fornsvenska rimkonstens fordringar, ett drag, som utan tvifvel sammanhänger med den ursprungligen muntliga affattningen.

Troligen under inflytande af förebilder inom den kyrkliga rätten började man från förra delen af 1200-talet att i skrift uppteckna den ena landskapslagen efter den andra. I hvad mån man härvid utfört ett ordnande och systematiserande arbete, är icke lätt att afgöra. Redan i våra skrifna landskapslagar (Gottlandslagen undantagen) förekommer emellertid den indelning i *balkar* (se d. o.), som sedan varit utmärkande för våra lagverk.

Af ganska stor vikt ur rättshistorisk synpunkt är frågan om den rättsliga karaktär, som bör tillerkännas de skriftliga uppteckningarna af landskapslagarna. Äro de rättsböcker eller lagböcker i inskränkt mening? Med ”rättsbok” menar man en privatuppteckning af den gällande rätten, som någon intresserad gjort för bättre minnes skull. Motsatsen härtill är ”lagbok”, som innehåller en af lagstiftaren ombesörjd normerande lagtext. När man använder dessa begrepp, måste man emellertid komma ihåg, att skillnaden dem emellan af våra förfäder icke klart fattades och upprätthölls. De båda götalagarna, Västgöta- och Östgötalagarna, anses allmänt vid sin tillkomst ha haft karaktären af rättsböcker, och till stöd härför talar t. ex. i fråga om Östgötalagen dess ofvan anförda hänvisning till den framsagda lagen, till ”lagsagan”. Som lagböcker kan man däremot beteckna Upplandslagen och, om man något ger efter på fordringarna, äfven Södermannalagen. Denna skillnad mellan de båda götalagarna och dessa två svealagar återspeglar två olika skeden i den svenska rättens utveckling, af hvilka det senare kännetecknas af den ökade betydelse för rättsbildningen, som en lagstiftning i modern mening erhållit. Till följd af den medverkan, som kungamakten (med stöd af sitt alltmera ökade deltagande i lagstiftningsmaktens utöfning) lämnade till de båda nyssnämnda svealagarnas tillkomst, måste man anse, att de beteckna ett utvecklingsskede, då en landskapslag icke längre innehåller folkrätt.

Flera af landskapslagarna, särskildt Östgötalagen och Upplandslagen, måste, dömda efter sin tids måttstock, betecknas som rättsliga mästerverk. I hög grad ökas intresset af landskapslagarnas studium därigenom, att de i sig upptagit och bevarat rättstillstånd, som visa primitiva drag, hvilka dröjt sig kvar i de afskilda svenska landen i århundraden, efter det att de försvunnit hos de sydligare germanfolken. De svenska landskapslagarna ega på grund häraf mycket stor betydelse som källor för den jämförande germanska rättsforskningen. Att de utgöra ett oskattbart ämne att bearbeta för den svenska rättshistorien, är självfallet. Tack vare deras tillvaro och den omständigheten, att intet tvärt afbrott i senare tider afskurit sammanhanget i den svenska rättsutvecklingen, kan det nu lefvande svenska folket, så som det för få moderna kulturfolk är möjligt, följa öfvergången af rättsarfvet från släkte till släkte utefter en obruten utvecklingslinje så långt bakåt i tiden, att man når bort till mycket primitiva begynnelser.

Af våra landskap har götarnas gamla hufvudbygd Västergötland lämnat oss vår äldsta landskapslag. En sägen, som under 1200-talet lefde i landskapet, visste förtälja, att en god del af landskapets lag vore att härleda från den förste lagmannen Lumber, som var hedning. Ett hedniskt lagstadgande från Västergötland har bevarats i det envigesstadgande, som är kändt under namnet ”Hednalagen” och kommit till vår kunskap därigenom, att Olaus Petri afskrifvit det efter en nu förlorad handskrift. Den första kända skriftliga affattningen af västgötarätten synes ha kommit till stånd under förra delen af 1200-talet och verkställts af lagman Eskil, Birger jarls äldste bror, som var lagman i Västergötland 1219—25. Af en laghandskrift, som troligen härstammar från tiden för denna lagaffattnings tillkomst, ha två blad bevarats till vår tid, funna i permarna till norska fogderäkenskaper från Telemarken. Dessa båda blad utgöra vår äldsta kända handskrift på fornsvenska. Denna lagaffattning torde sedermera under tiden till omkr. 1250 ha försetts med en del ändringar och tillägg. I

denna form föreligger lagaffattningen i en handskrift från 1280-talet och är känd under namn af *Äldre Västgötalagen* (jfr faksimilet fig. 2 i art. Handskrift). Denna, den äldsta af de svenska landskapslagarna, är i flera afseenden ålderdomligare än de öfriga. Troligen under senare delen af 1200-talet tillkom en ny affattning, *Yngre Västgötalagen*, på grundvalen af den förra. Då de båda lagaffattningarna till stora delar öfverensstämde, är det förklarligt, att de användes sida vid sida. Af den bevarade handskriften af Äldre Västgötalagen framgår, att man tog sig före att göra den användbar genom att dels å bladens bräddar, dels å tillfogade blad införa anteckningar om nyare stadganden. Flera af dessa äro ordagrant hämtade ur den yngre lagen. Så är t. ex. förhållandet med största delen af de s. k. *Lydekini anteckningar* från omkr. år 1300. Bland öfriga anteckningar märkas våra *äldsta domarregler* skrifna i början af 1300-talet, samt en del mycket viktiga meddelanden af historiskt innehåll. Västgötalagarna gällde icke blott i Västergötland, utan äfven i Dalsland och i Mo härad af Småland, som tillhörde den västgötska lagsagan. — Af flera skäl är det troligt, att det i Östergötland funnits en skriftlig lagaffattning, som gått förlorad, före den till våra dagar bevarade *Östgötalagen* (jfr fig. 1), hvars affattningstid brukar sättas till något af åren 1286—1303. Denna lag visar oss den högst utvecklade formen af en rättsbok, som väsentligen bygger på lagsagans gamla tradition. Lagen gällde icke blott för landskapet Östergötland, utan äfven för de ''småland'', utgörande norra och sydöstra delarna af nuv. landskapet Småland, hvilka tillhörde den östgötska lagsagan, samt på Öland. — I Tiohärads l. Värends lagsaga, som omfattade Värend, Finveden och Njudung, således sydvästra delen af nuv. Småland, gällde *Smålandslagen*. En fullständig handskrift af denna lag lär ha funnits ännu på 1630-talet, men har gått förlorad. Till våra dagar har endast lagens kyrkobalk bevarats. Som Smålandslagens affattningstid torde man kunna uppge slutet af 1200-talet eller början af 1300-talet. — *Gottlandslagen* intar icke blott språkligt, utan äfven rättshistoriskt i mycket en särställning, hvilket har sin förklaring i Gottlands aflägsna läge midt i hafvet och i öns äldre historia. Lagen anses vara affattad under slutet af 1200-talet.

Af svealagarna erhöll *Upplandslagen* den största betydelsen för den följande rättsutvecklingen. Före 1296 utgjorde norr om Mälarens östra del de tre ''folklanden'' (Tiundaland, Attundaland och Fjädrundaland) den högsta rättsliga indelningen. Enligt den tradition, som var gängse inemot 1200-talets slut, hade den affattning af rätten, som alltjämt ansågs ligga till grund, gifvits af Viger Spa, ''hedning i heden tid''. I ett par urkunder från 1270- och 1280-talen omtalas som här gällande ''svearnas rättssedvänjor''. På uppdrag af kungamakten utarbetade Tiundalands lagman, herr Birger Petersson (Birgittas far), jämte en nämnd från de tre folklanden ett förslag till en Upplandslag, hvilket antogs på tingen och därefter erhöll kunglig stadfästelse 2 jan. 1296. Härigenom skapades Uppland som det högsta ledet i den rättsliga indelningen närmast under riket. Upplandslagen (jfr fig. 2) är ett förträffligt lagarbete, som betecknar ett i många afseenden vida modernare rättstillstånd än de båda förnämsta götalagarna. Stort inflytande vid lagens utarbetande har tydligen utöfvats af den i kanonisk rätt förfarne domproston i Uppsala Andreas And, som var medlem i lagnämnden. Af lagens balkar är *konungabalken* (se d. o. och fig. 2) af särskildt intresse såsom det viktigaste förarbetet till landslagens konungabalk, och dess *kyrkobalk* (se d. o.) erhöll särskild betydelse därigenom, att den kom att användas äfven under landslagens tidehvarf. — *Södermannalagen* finns bevarad endast i en affattning, icke, som man tidigare ansett, i två redaktioner. Den är i enlighet med ett

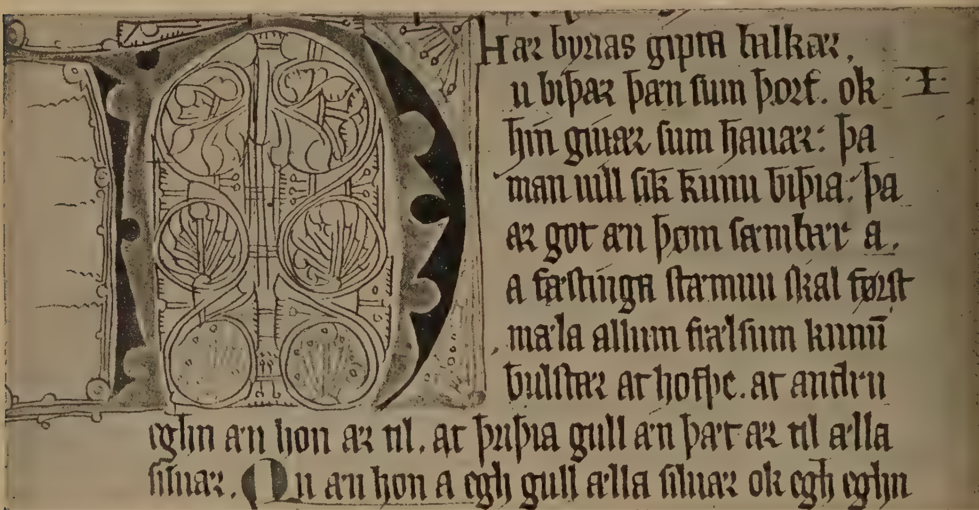

Fig. 1. Förminskadt faksimile af början till giftermålsbalken i Östgötalagen, efter en prakthandskrift å pergament från midten af 1300-talet (codex *B 50* i K. biblioteket, Stockholm).

af kungamakten lämnadt uppdrag utarbetad af lagmannen herr Lars Ulfsson och en nämnd, bestående af i lagsagan jordegande rådsherrar. Dessa utarbetade ett förslag, som ännu finns bevaradt och som 1325 var föremål för granskning å tingen, hvarvid en del ändringar beslöts. Lagen stadfästes därefter genom ett kungligt bref af 10 aug. 1327, hvarvid dock från stadfästelse undantogos två kapitel i förslaget, om kyrkogåfva och testamente, om hvilka enighet å tingen icke uppnåtts, tydligen på grund af intressemotsatsen mellan kyrkan och lekmännen. Södermannalagen stödjer sig i stor utsträckning på Upplandslagen. — Dalarna utgjorde egentligen endast ett väldigt hundare under den Västmanländska lagsagan. I denna vidsträckta bygd utbildade sig dock en särskild rätt, som är bevarad i en särskild affattning från 1300-talets början, *Dalalagen*. Schlyter har visserligen ansett, att denna lag icke gällt särskildt för Dalarna, utan är att betrakta som den vid affattningen af de yngre landskapslagarna en rörelse märkbar i riktning mot en utjämning af rättsolikheterna mellan de olika landskapen, en rörelse, som särskildt framträdde genom upptagande i vidsträckt mån af uppländska rättsregler i andra svealandskaps rättssystem. En annan företeelse, som visar, huru den landskapliga afskildheten alltmera genombrytes, är den alltjämt ökade betydelse, som rikslagstiftningen årtionde efter årtionde vinner, och den starkare ställning inom rättskipningen, som tillerkännes kungadömet. Dessa tecken till det gamla landskapliga rättssystemets upplösning förebåda den stora rättsutjämning, som förestod genom landslagens (se d. o.) antagande.

Närbesläktad med de svenska landskapslagarnas var den rätt, som gällde i Skåne. Från detta land föreligga två rättsböcker, härstammande från dess danska tid. Den ena af dem är liksom de svenska landskapslagarna författad på modersmålet och känd

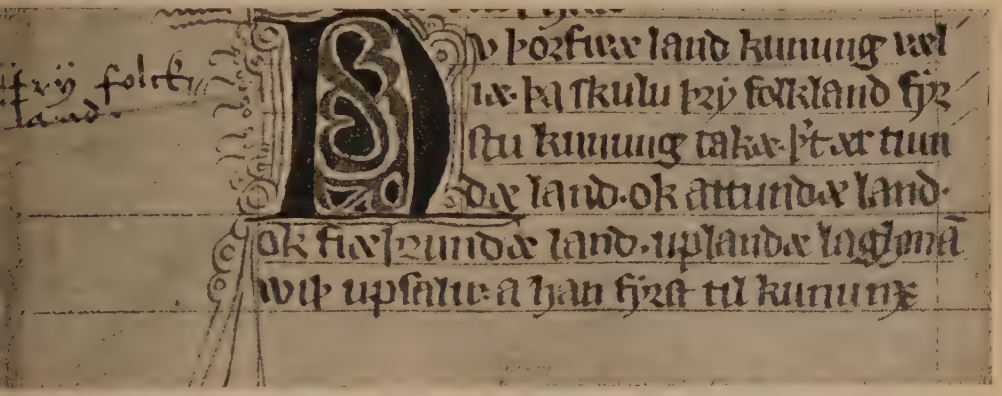

Fig. 2. Faksimile af början till konungabalken i Upplandslagen, efter en pergamentshandskrift från förra hälften af 1300-talet (i K. biblioteket, Stockholm).

äldsta kända affattningen af Västmannalagen, men denna åsikt har vederlagts af senare författare. I sin stora lagupplaga har Schlyter betecknat denna lag som ”Äldre Västmannalagen”, och den citeras ofta under denna beteckning äfven af dem, som i lagen se en Dalalag. Lagen utmärker sig genom sin friska omedelbara stil, och det är icke utan, att man märker, att ett visst dalkarlslynne hvilar öfver det gamla primitiva lifvet i landsändan och dess rättsliga reglering. — Ganska mycket gemensamt med den sistnämnda lagen har *Västmannalagen*, ofta enligt Schlyters beteckning citerad som ”Yngre Västmannalagen”. Den är bevarad i en affattning från 1300-talets förra del och röjer starkt inflytande från Upplands- och Södermannalagarna. — Hälsingland hörde till Upplandslagmannens lagsaga, men där utbildades dock en särskild rätt. Den bevarade affattningen häraf, *Hälsingelagen*, härstammar från förra hälften af 1300-talet och är i hög grad påverkad af Upplandslagen. Hälsingelagen gällde för hela den af svenskar bebyggda delen af Norrland, och äfven i urkunder från Finland åberopades ”hälsingerätten”. — Att äfven Närke och Värmland haft egna lagar, framgår af källorna, men dessa landskapslagar ha gått förlorade.

Såsom det föregående gett vid handen, gjorde sig under namnet *Skånelagen*. Den andra är en bearbetning af skånsk rätt författad på latin af ärkebiskop Andreas Sunesson. För båda ligga äldre skrifna källor, möjligen en och samma skriftliga affattning, till grund. Båda ha uppkommit ungefär samtidigt, troligen mellan åren 1202 och 1216.

Litt.: (Collin och) Schlyter, ”Sveriges gamla lagar” (I—XIII, 1827—77), O. v. Friesen, ”Upplandslagen efter Ängsöhandskriften” (1902), K. H. Karlsson, ”Södermannalagen efter Cod. Havn.” (1904), båda i ”Saml. utg. af Sv. fornskriftsällsk.”, R. Tengberg, ”Om den äldsta territoriella indelningen och förvaltningen i Sverige” (1875), K. von Maurer, ”Udsigt over de nordgermaniske retskilders historie” (1878), K. von Amira, ”Recht” (i Pauls ”Grundriss der germanischen philologie”, III, 2:a uppl., 1900), O. von Friesen, ”Vår äldsta handskrift på fornsvenska” (1904; i ”Skrifter utg. af K. Humanist. vet. samf. i Uppsala”), K. H. Karlsson, ”Äldre Vestmannalag eller Dalalag?” (i ”Hist. tidskr.”, 1889), H. Schück, ”Bidrag till frågan om Dalalagen” (1890; i Uppsala univ:s årsskrift), P. Girgensohn, ”Om förhållandet mellan de s. k. Västmannalagarna” (i ”Hist. studier, tillegnade H. Hjärne”, 1908), K. G. Westman, ”Södermannalagens avfattning” (i ”Nordiska studier tillägnade

A. Noreen", 1904), P. J. Jörgensen, "Forelæsninger over den danske retshistorie" (1905 ff.). — Bland öfversättningar af landskapslagarna till främmande språk må nämnas Beauchet, "Loi de Vestrogothie" (1874) och "Loi d'Upland. Livre de procédure" (i "Nouvelle revue historique de droit français et étranger", 1908), samt Bergin, "The law of the Westgoths according to the manuscript of Aeskil". — Se f. ö. R. Geete, "Fornsvensk bibliografi" (1903, i "Saml. utg. af Sv. fornskriftsällsk."). K. G. Wn.

Landskapslins l. Landskapsobjektiv, *fotogr.*, ett fotografiskt objektiv, som består af två sammankittade linser af kron- och flintglas. Landskapslinsen tillhör de s. k. enkla objektiven och har till följd af sin prisbillighet rätt stor användning; den är fri från fokusdifferens, men har sfärisk aberration och distortion. För att den skall kunna ge tillräcklig skärpa, fordras tämligen stark afbländning, hvarför ljusstyrkan blir liten. Se Fotografi, sp. 995, fig. 8. J. Htzg.

Landskapsmåleri, den art af måleri, som har till uppgift att framställa den vegetativa och oorganiska naturen (luft, växtvärld, berg, vattendrag etc.), med eller utan spår af mänsklig verksamhet (byggnader etc.). Landskapet uppträder först sent som ensamt och självständigt ämne för konsten. Den egyptiska och assyriska konsten antyder endast sceneriet för de skildrade händelserna, låt vara stundom genom naturalistiska detaljer. Grekerna ersatte merendels det landskapliga elementet genom personifikationer af berg, floder, himlakroppar o. s. v. Först under hellenistisk-romersk tid möta vi ett utveckladt landskapsmåleri, användt för dekorativa syften. De ståtligaste exemplen äro de s. k. Odyssélandskapen i Vatikanens bibliotek, kustbilder med grottor och fantastiska klippor med sagoscener ur den homeriska dikten som staffage. Af spillror efter denna hellenistiska landskapskonst sammansätter den bysantinska konsten sina bakgrunder för heliga och profana händelser, i mosaiker och minierade handskrifter. Vissa antika former, t. ex. klipporna, öfvergå till stereotypa uttrycksätt, öfverdrifvas, förvanskas och lämnas i arf till den senare medeltidens måleri. Perspektivet behandlas med konventionellt godtycke, gärna så, att bakom uttryckes genom ofvanför, att snedt inåtgående linjer och slingrande vägar få ge illusion af djup så godt som möjligt. Så länge måleriet ej gjorde anspråk på plastisk illusion, var detta tänkbart, men då man ville ge figurerna verkan af fristående kroppar, blef det nödvändigt att äfven skapa ett rum för deras existens. Detta är Giottos största insats i landskapets utvecklingshistoria (1300-talets början). De närmaste efterföljarna i Italien under 1300-talet skjuta dock detta hufvudproblem å sido för att i stället söka fånga mångfalden af naturföreteelser i målad bild. Först Masaccio tar upp rummets och perspektivets grundfrågor och besvarar dem i stora hufvuddrag. För hans florentinska och umbriska efterföljare återfå detaljerna sitt intresse, hvartill under inverkan från Nederländerna kommer ett stegradt studium af ljus och luft. Piero della Francesca upptar dessa frågor till en originell och betydelsefull lösning, och i det venezianska måleriet från århundradets slut bli färgklang och belysning bärare af landskapets poetiska stämning. Hos Giovanni Bellini, Giorgione och den unge Tizian får landskapet för första gången i konstens historia den subjektivt lyriska karaktär, som ensam kunde ge det rätt till en självständig tillvaro som konstart sida om sida med figurmåleriet. En helt skild utveckling genomgår landskapet i Nederländerna. Under slutet af 1300-talet blir det föremål för en ingående och kärleksfull skildring i det fransk-burgundiska miniatyrmåleriet och flyttar under 1400-talets början in i altartaflornas bakgrunder. Bröderna van Eycks Gent-altare uppvisar rika och känsligt skildrade landskap, i perspektiv och komposition delvis medeltida, men i utveckladt natursinne och atmosfärisk hållning föregångare till 1600-talets holländska måleri och till 1800-talet. Till deras verkan bidrog i hög grad det nytillämpade färgbehandlingssätt, hvilket icke fullt riktigt kallats oljemåleri och som gaf tonerna större djup och lyskraft än den gamla temperan. 1400-talets nederländska skola räknar flera betydande landskapsskildrare, bland hvilka må nämnas H. van der Goes och D. Bouts, båda holländare till börden. Dygnets och årets tider göras i deras verk till föremål för framgångsrika studier, liksom dessa landskapets växlingar ingående skildras i bönböckernas månadsminiatyrer. Vid 1500-talets början påverkas det nederländska landskapet från Italien, särskildt Venezia och Lionardo da Vincis lombardiska skola, och börjar arbeta sig fram till en självständig plats. De borgerliga boningsrummen smyckas med kabinett-taflor i breddformat, där landskapsskildringen spelar hufvudrollen, ehuru merendels ännu motiverad genom ett bibliskt staffage. Detta bibehålles här och där af P. Brueghel d. ä., en af föregångsmännen för ett profant och verklighetskärt landskapsmåleri med ämne från hemlandet i skiftande årstidsdräkt. En plats för sig i landskapsmåleriets historia intaga de tyske målarna från 1500-talets början, Grünewald, Dürer, Cranach och Altdorffer, än bisarrt romantiska, än idylliskt intima. 1600-talet är landskapsskildringens klassiska sekel. Konstarten är nu fullt frigjord och likberättigad med hvarje annan gren af måleriet. Intensivast odlas den i Holland, hvars natur skildras med outtröttlig mångsidighet: slätter och dyner, haf och kanaler, parker, städer och skogiga gränsmarker, i stilla solsken och bistert stormväder, men merendels i plötsligt halfsolsljus. Mästarnamnen äro nära nog tallösa: J. van Goyen, J. och S. van Ruysdael, Hobbema, J. van Meer van Delft och först och sist Rembrandt äro bland de yppersta. Kännetecknande för dessa holländska landskap äro den låga horisonten och den dryga del af bildytan luften intar, frånvaron af storstatlig komposition och idealt staffage, litet format och grundligt utförande. Med fullt fog kan det påstås, att landskapet i modern mening upptäcktes i 1600-talets Holland. Jämte denna konst med inhemska motiv blomstrar äfven i de holländska städerna eller hos deras till Italien utvandrade söner ett måleri af romantisk-poetisk karaktär hyllande den sydländska naturen och den antika ruinvärlden: J. Both, K. du Jardin m. fl. Sina största representanter erhöll dock denna riktning i det samtida Frankrike: N. Poussin, G. Dughet och framför allt Cl. Lorrain. Påverkad af den känslige tyske målaren A. Els-

heimer blef den sistnämnde det elegiska landskapets store mästare, en dyrkan af kampanjans och Napoligolfens sublima skönhet, af de vördnadsbjudande löfträdsjättarna och af den nedgående solen. Fast och tydligt uppbyggda, alltigenom konstfulla äga hans bilder likafullt en omedelbart gripande stämning och utgöra kulminationen af hela denna riktning. En annan fransman, hvilken i landskapsmåleriets historia har sig tillförsäkradt ett namn, är A. Watteau, mästaren till Cytheretaflan. Rokokomålarna, exempelvis Boucher, behandla landskapet uteslutande dekorativt och ytligt. Men en kraftig förnyelse kommer konstarten till del genom den engelska skolan under senare delen af 1700-talet och förra delen af 1800-talet. Inflytande från Venezia och Holland förenas med en frisk verklighetsiaktagelse: Gainsborough, Constable, Bonington, Turner. Till detta engelska måleri anknyter sig direkt den landskapskonstens renässans i Frankrike, som är förbunden med Fontainebleauskolan, friluftsmåleriet och impressionismen (Millet, Rousseau, Daubigné, Corot, Dupré, Manet, Monet, Sisley, Pissarro etc.). Denna landskapsmåleriets blomstring i Frankrike under senare hälften af 1800-talet har fört konstarten fram till en dominerande ställning och medfört uppställande och lösande af en mångfald nya problem i fråga om sättet att se, uppfatta och återge naturen kring oss. Det inträngande studiet af valörerna, den känsliga snabbheten i fångandet af intryck ha vidgat och fördjupat känslan för landskapet och möjliggjort afspeglandet i detta af de mest obestämda och skiftande själstillstånd.

I *Sverige* kan E. Martin (1739—1818), skolad i England, räknas som den förste betydande landskapsmålaren. Under 1800-talets förra hälft representerar K. J. Fahlcrantz en romantisk naturuppfattning, medan P. Wickenberg känsligt följer de gamle holländarna i spåren. Düsseldorfskedet i det svenska måleriet uppvisar några utmärkta landskapsskildrare, såsom den bisarrt geniale Markus Larsson, och blida dyrkare af leende nordisk sommarnatur, såsom E. Bergh och P. D. Holm. Nya intryck, från Fontainebleauskolan, gjorde sig på 1870-talet gällande med A. Wahlberg, och under 1880-talet skolades en hel flock unga svenskar i impressionistisk anda. Hemkomna till Sverige efter studieår i Frankrike, tillämpa dessa den vunna förmågan af ny syn och nya uttrycksmöjligheter på det egna landets natur, fördjupa sig i de skilda landskapens kynnen och fängslas af den nordiska skymningens och sommarljusets problem. K. Nordström skildrar Västkusten, N. Kreuger Öland och Halland, E. Jansson Stockholm, prins Eugen Djurgården och Stockholms skärgård, A. Sjöberg hafsbandsnaturen vid Östersjön. B. Liljefors är som djurmålare äfven en ypperlig landskapskonstnär, i breda drag, men med osedvanlig intimitet tolkande den skiftande prägeln hos skog, slättbygd och haf. G. Fjæstad är speciellt snölandskapets mästare. Utom de nämnde verkar dessutom ett stort antal svenska konstnärer som landskapsmålare: O. Arborelius, A. Bergström, A. Fahlcrantz, G. Kallstenius, P. Svedlund äro några bland de mest bemärkta.

I *Finland* fick landskapsmåleriet utöfvare af betydenhet först under senare hälften af 1800-talet med V. Holmberg, B. Lindholm, E. Järnefelt m. fl. (se Finsk konst, sp. 375—376).

I *Danmark* utvecklades under 1800-talet ett nationellt, flärdlöst och intimt landskapsmåleri, medan i *Norge* de europeiska riktningarna romantik, Düsseldorfskola och impressionism ega utmärkta representanter. A. L. R.

Landskapsmöten. Se Provinsialmöten.

Landskapsting. Se Landskap.

Landsknekt (ty. *landsknecht*, hvaraf fr. *lansquenet*), namn på ett hasardspel, som spelas med kort och med framgång idkas af s. k. bauernfänger.

Landsknektar (ty. *landsknechte*) kallades de af tyskar, till en början äfven af schweizare, värfvade trupper, som under öfvergången till nyare tiden utgjorde kärnan af de flesta europeiska härarna. Rid-

Landsknekt med hakebössa, 1550-talet.

darväsendets tid var förbi, stående härar hade börjat uppsättas, och man hade snart tagit sin tillflykt till värfning. Landsknektarna härstammade från Österrike, där de förste uppsattes mot slutet af 1400-talet. Då ett regemente landsknektar skulle bildas, gaf kejsaren åt en beprövad krigare fullmakt som öfverste jämte patent att uppsätta ett regemente samt ett artikelbref, innehållande villkoren, på hvilka detta skulle ske. Nu gick värfningstrumman öfver stad och land, och krigslystet folk strömmade till från alla håll. Inom en af pikar bildad afskrankning skedde mönstringen, hvarefter de mönstrade fördelades mellan de olika fanorna, hvilkas befälhafvare öfversten utnämnt. Aflöningen var ganska hög, och dessutom lockade hoppet om byte. Tyska landsknektar (se vidstående fig. samt fig. 10 å pl. II till art. Dräkt) togo småningom anställning hos alla makter och kämpade på alla slagfält i Europa. De voro till en början ett af goda beståndsdelar sammansatt och pålitligt krigsfolk, men småningom gjorde vinningslystnaden och det af ständiga krig uppehållna självståndet dem till svårhandterliga massor, hvilka på egen hand plundrade och icke sällan gjorde öppet uppror, om solden någon gång uteblef. De blefvo därigenom en landsplåga för de länder de genomtågade. Med 1600-talet

försvann benämningen, ehuru saken i själfva verket länge fortlefde. — I *Sverige* gaf man under Gustaf I:s och hans söners tid benämningen landsknektar åt de knektar, som anskaffades genom värfning inom landet och hvilkas antal fullständigades genom utskrifning, då värfningen icke gaf till fyllest (jfr Indelta armén). C. O. N.

Landskommun. Se Kommun.

Landskontor, *förv.*, den afdelning i länsstyrelsen (se Kunglig majestäts befallningshafvande), där kamerala och förvaltningsärenden handläggas. Chef och föredragande är landskamrern. Kbg.

Landskron [-krån]. 1. Stad i nordöstra Böhmen, nära Mährens gräns. 6,112 tysktalande inv. (1900). Obergymnasium, fackskola för väfnadsindustri, statstobaksfabrik (2,400 arb.), tillverkning af linne- och bomullsvaror m. m. — 2. Borg. Se Oppenheim. 1. J. F. N.

Landskrona, stapelstad i Malmöhus län, vid Öresund, n. om Lundåkrabukten, på en i Sundet utskjutande udde, framför hvilken ligger ön Gråen. Stadens planlagda område (fig. 2) omfattar 198 har, dess jordar, 13,75 mtl, 796,3 har, ön Gråen 33 har, citadellområdet 46,8 har, hvartill kommer ett nyfylldt område vid hamnen, 20,5 har, så att stadens hela område utgör 1,094,6 har. Folkmängden uppgick vid 1910 års slut till 16,041 pers. och hade på de sista 20 åren ökats med 30,9 proc. Sammanlagda taxeringsvärdet af fast egendom uppgick s. å. till 27,901,300 kr., hvaraf 1,419,900 kr. å jordbruksfastighet och 3,603,400 kr. å bevillningsfria fastigheter. Den för 1909 påförda bevillningen utgjorde för fast egendom 12,101 kr. samt för inkomst af kapital och arbete 59,279 kr., den uträknade inkomstskatten 93,867 kr. Pr bevillningskrona utdebiterades kr. 6,18. Stadens tillgångar och fordringar vid 1908 års slut utgjorde 7,657,860 kr., dess skulder 4,537,556 kr.

Fig. 1. Landskronas vapen.

L., på sin nuvarande plats en jämförelsevis ung stad, är regelbundet byggdt, med breda raka gator, i allmänhet omgifna af solida och prydliga hus. De gamla korsvirkeshusen, byggda med kalk och sten från fästningsverken, bli alltmer sällsynta. Ännu på 1860-talet var L. omgifvet af vallar och delvis igengrodda grafvar. Ingen byggnad hade fått anläggas på mindre afstånd än 1,200 alnar från citadellet, men utanför denna gräns hade i n. och ö. uppvuxit de s. k. värnarna med låga envåningshus. Vallarna äro nu borttagna och grafvarna mestadels fyllda; endast omkring citadellet, hvars byggnader vandaliserats för fängvårdens behof, äro vallar och grafvar bibehållna. Citadellets utanverk vid Sundet äro omskapade till härliga planteringar, som sträcka sig in i hjärtat af staden. Värnarna hålla nu på att sammanbyggas med hvarandra och med den öfriga staden, och genom stadsplanens omarbetning i början af 1900-talet har åt de nyuppväxande stadsdelarna skänkts mera omväxling, än hvad den inre stadens rätvinkliga byggnadssätt förmår. Den s. k. Dammhagen, som förr var en sumpig äng utanför stadsporten, har förvandlats till grönskande trädgårdar och är afsedd att lämna utrymme för nya kvarter och parkanläggningar och är delvis bebyggd. Hvad som ej är utlagdt till byggnadstomter användes till koloniträdgårdar, af hvilka på stadens mark finnas omkr. 600, liksom f. ö. en stor del af stadens mark användes för trädgårdsodlingar och plantskolor. Anmärkningsvärda äro Weibullsholms fröodlingar (särskildt för foderbetor). Från Norravärn leda in till staden den på 1870-talet anlagda Gunnargatan, som fortsättes af den vackra Norra infartsgatan, samt den parallellt med den senare gående Stora norrgatan. Mellan de båda sistnämnda ligger stadens äldsta kyrkogård, numera en lummig park, Stadsparken. Norra infartsgatan går längs västra sidan af Gamla torget, fortsatt s. om detta af Storgatan, genomlöper således hela staden och är dess förnämsta gata. Vid torgets södra sida ligger det vackra rådhuset (fig. 3; byggdt af mörkt tegel 1882—83), som utom för rådstufvurätten och stadsfullmäktige afsedda lokaler inrymmer poliskontor, pastorsexpedition m. m. Österut från torget går Östergatan fram till den i en plantering liggande teatern och allmänna läroverkets byggnader. Från torgets ena sida går Slottsgatan västerut förbi gamla artillerikasernen (grundlagd 1752 för prins Gustafs regemente, nu upplåten åt fyra skvadroner af Skånska husarregementet) fram till den ofvannämnda planteringen, den s. k. Slottsparken, en af Skånes vackraste. Historiskt intresse har det af vall och dubbla grafvar omgifna citadellet, hvilket nu användes som tvångsarbetsanstalt för kvinnor; smärre delar däraf disponeras af husardetachementet. Det anlades af Kristian III och fullbordades 1549. Det var uppfördt i sengotik med väldiga rundlar i murarna, men ombyggdes delvis af Kristian IV i renässans, och dess hufvudbyggnad i ö. erhöll en imponerande praktgafvel med sanstensornament. Bombfria hvalf, de mer än 4 m. tjocka murarna, väktargången i öfversta våningen och de djupa källrarna vittna om renässanstidens befästningskonst. (Citadellets nuv. utseende visas i art. Citadell, fig. 1.) Vid Storgatan ligger kyrkan, Sofia Albertina (fig. 4), uppförd i barock 1754—88, sedan stadens äldsta kyrka (från 1400-talet, belägen i den nuv. Stadsparken), mäst raseras dels på grund af skador, dels för fästningsverkens utvidgning. Norr om citadellets yttre vallgrafvar ligga Suellska stiftelsen (gr. 1847 för beredande af fri bostad åt fattiga af borgerskapet och stadens tjänstemän) och en större idrottsplats. Längre norr ut kommer man förbi gamla och nya begrafningsplatserna till Karlslund, en vacker skogspark, och till där belägna vackra villakvarter. I dess närhet anlades 1906 på bekostnad af konsul O. Ekman en medicinalväxtodlingsanstalt, kallad Esperanza, som efter Ekmans död ekonomiskt uppburits af hans måg frih. B. K. J. Langenskiöld, men 1911 öfvertagits af Weibullsholms fröodlingar, sedan den nybildade Svenska medicinalväxtföreningen flyttat odlingen af medicinalväxter till Gripsholm. Mellan det ung. 2 km. n. om L. belägna fiskeläget Borstahusen och själfva staden har längs stranden uppvuxit ett villasamhälle, som befinner sig i rask utveckling. Fabri-

ser o. d. få ej anläggas där. För dem finnes därmot anvisadt ett särskildt industriområde s. om staden, där genom utfyllningar på den grunda hamnbassänger (se fig. 2) skola föras in i rät vinkel mot den befintliga, af naturen danade hamnrännan (mellan Gråen och staden), som utan muddring har ett

Fig. 2. Situationsplan af Landskrona (efter den af K. M:t 1904 fastställda stadsplanen med däri sedermera vidtagna ändringar).

stranden ständigt skapas nya tomter. En flyttbar mudderelevator har uppsatts för sådant ändamål. Med industriområdet har förenats en storartad hamnplan, beräknad att successivt genomföras. Två stora djup af minst 8—10 m. och är skyddad för alla vindar. — Undervisningsanstalter äro realskola, fortsatt af ett kommunalt treårigt gymnasium (dimissionsrätt fr. o. m. 1911), ett 1903 inrättadt folkskollärarinne-

seminarium, elementarläroverk för flickor, folkskolor (bland hvilka en ny, med sinnrik anordning af gymnastiklokalen), lägre teknisk skola och handelsinstitut. Den på donation af 1808 grundade Gjörloffska skolan, med folkskolekurs, nedlades 1904. För sjukvården är sörjdt genom länslasarett (öppnadt 1900). Staden har gas- och elektricitetsverk, fast brandkår och vattenledning; den sistnämnda får sitt vatten

Fig. 3. Rådhuset.

från två system af artesiska brunnar, ett vid Örja och ett vid Säby; ett 50 m. högt vattentorn reglerar trycket.

Som industristad intar L. tionde platsen bland Sveriges städer, med ett tillverkningsvärde (1908) af omkr. 18 mill. kr., fördeladt på 73 fabriker med 1,900 arbetare. Af detta tillverkningsvärde kommo 5,6 mill. kr. på ett sockerraffinaderi (grundadt 1853), 3,37 mill. kr. på en konstgödselfabrik (1882),

Fig. 4. Kyrkan Sofia Albertina.

öfver 1 mill. kr. på en ångkvarn, 0,9 mill. kr. på ett kafferosteri, 0,8 mill. kr. på en sömnadsfabrik, 0,8 mill. kr. på tre mek. verkstäder, 0,5 mill. kr. på ett svinslakteri, 0,5 mill. kr. på två garfverier samt afsevärda belopp på ett brännvinsbränneri, en olje- och kraftfoderfabrik, en kemisk-teknisk fabrik, två järnvägs- och spårvägsvagnfabriker o. s. v. S. å. var antalet handtverkare 209 med 590 arbetare och en till 300,000 kr. uppskattad inkomst af handtverksdriften. De handlandes antal 1909 var 187 med 411 biträden och en uppskattad inkomst af handelsrörelsen af omkr. 590,000 kr. De viktigaste exportartiklarna äro, utom alster af stadens industri, spannmål, lervaror från Skromberga, sandsten och smör. Staden eger ej obetydlig sjöfart, beroende på dess gynnsamma läge och goda naturliga hamn. Denna besöktes 1909 af 3,838 ankommande och afgående fartyg om 403,780 ton, hvaraf 139,809 ton i inrikes och 263,971 ton i utrikes fart. Hamnafgifterna för fartyg och varor uppgingo till 121,185 kr. L:s handelsflotta räknade s. å. 7 segelfartyg om 2,413 ton och 15 ångfartyg om 13,900 ton eller tills. 44,113 förmedlade ton, i detta afseende intagande 6:e platsen. Tulluppbörden uppgick till nära 560,000 kr. Regelbunden ångbåtsförbindelse har L. med de svenska kuststäderna mellan Göteborg och Stockholm, med Köpenhamn (1½ timme), Kristiania, Hamburg och Grimsby. Staden fick 1865 sin första järnvägsförbindelse, L.—Eslöf; den senare (dec. 1875 och nov. 1876) tillkomna linjen L.—Ängelholm ingår i den af staten inlösta Västkustbanan; den tredje järnvägen, L.—Käflinge (öppnad i aug. 1893), fortsättes sedan 1906 öfver Örtofta af Landskrona—Käflinge—Sjöbo järnväg från Käflinge till Sjöbo station å Malmö—Simrishamn-järnvägen. Af bankinrättningar eger L. afdelningskontor af Skandinaviska kredit a.-b. (förut Skånes ensk. bank) och af aktiebol. Skånska handelsbanken samt L. sparbank (st. 1836) och Rönnebergs sparbank. — Från tryckeri i staden utges ”Korrespondenten Landskrona tidning” och ”Landskronaposten” (bägge 6 ggr i veckan). — I kyrkligt hänseende bildar L. ett regalt pastorat i Lunds stift, Rönnebergs kontrakt. Vid val af riksdagsman till Andra kammaren är L. förenadt med Hälsingborg och Lund till en valkrets.

Från ett fiskeläge (Södra Säby) uppväxte L. till en ganska betydande plats, fick ett karmelitkloster 1410 och köpstadsprivilegier 14 mars 1413, hvilka förnyades 1415. Ehuru den nya staden gynnades på flera sätt och framför de öfriga skånska städerna egde fördelen af en naturlig hamn, kunde den aldrig täfla med landskapets äldre städer. 1428 plundrades och brändes den af hanseaterna och 1452 af Karl Knutsson. Under de därpå följande fredsåren synes staden ha repat sig, gynnad som den var af danska konungar. 1470 fick den ett hospital eller helgeandshus, 1505 kungsgården Erikstorp och tre bondgårdar i Örja. Fredrik I lät där anlägga ett mynthus. Under striderna i förra hälften af 1500-talet spelade L. en betydande roll. Sören Norby gjorde staden 1521 till ett befäst läger, som dock slutligen intogs af danskarna under Johan Rantzau, och i grefvefejden 1534 var den en fast punkt, som först i okt. 1535 efter ett hjältemodigt försvar intogs af svenskarna för Kristian III:s räkning. Denne lät 1549 anlägga slottet med en yttre befästning af jordvallar. För att främja stadens utveckling beröfvade Kristian III 1547 staden Ängelholm dess privilegier och tvingade dess borgare att flytta till L. Krigen mellan Sverige och Danmark vid midten af 1600-talet gjorde slut på stadens välstånd. Stadsbefästningen, som utgjordes af en jordvall med våt graf, var förfallen, då G. Horn i mars 1644 besatte L. och 7 april s. å. tvang slottet att dagtinga, hvarefter Horn reparerade dess försvarsverk och började befästa staden enligt en af Örnehufwud uppgjord dessein. L. återlämnades emellertid till Danmark genom

Brömsebrofreden 1645, men blef 1658 svensk stad och erhöll privilegier 16 april s. å., förnyade 14 mars 1663. En 1666 utstakad befästning kring slottet, som därefter kallades först kastellet sedermera citadellet, var i fullt försvarsstånd 1674, och 1675 anlades 2 blockhus och 1 batteri till hamnens skydd. Danskarna återtogo staden 10 juni 1676 och slottet 2 aug. s. å., och L. blef därefter danskarnas förnämsta stödjepunkt under återstoden af kriget. (Om slaget vid L. se nedan.) Efter freden 1679 hade Karl XI och Joh. Gyllenstierna för afsikt att göra L. till en stark fästning och stor handelsstad, äfvenledes flytta biskopssätet och universitetet från Lund och därigenom göra platsen till södra Sveriges hufvudort. Med Gyllenstiernas död öfvergåfvos alla dessa förslag, och 1682 raserades fästningsverken med undantag af citadellet. Vid 1747 års riksdag beslöts, att staden och citadellet skulle omges med en ny storartad befästning, att ett nytt citadell, som sedermera kallades Adolfsfäste, skulle anläggas på grunden det Gråen och att staden, som låg n. om det nuv. torget, i sammanhang därmed skulle flyttas till en sandbank s. om citadellet, närmare den naturliga hamnrännan. Arbetet med nyanläggningarna bedrefs till en början med stor ifver, och en stor del af gamla staden raserades. Särskilda förmåner beredde dem, som inom den nya stadsplanen uppförde solidare stenhus. Den nya staden fick privilegier 1752, och stora skattelindringar beviljades dess invånare. 1805 blef Adolfsfäste färdigt (efter en något förenklad plan), hvarjämte stadsbefästningen var i det närmaste fullbordad och det gamla citadellet med sina utanverk var bibehållet. 1848 flyttades en klädes- och mattfabrik från Långholmen till gamla citadellet och drefs med 200 fästningsfångar till 1857, då den afbrann. Slottet återställdes väl 1860, men 1869 blefvo L:s samtliga befästningar utdömda. Själfva stadens bebyggande gick ock mycket långsamt, och så sent som i slutet af 1870-talet kunde magistraten kostnadsfritt tillhandahålla dem, som ville bygga, s. k. fritomter inom det genom 1747 års beslut bildade stadsområdet. Litt.: ”Kalender öfver Landskrona stad samt Rönnebergs, Onsjö och Harjagers härader” (1903), och N. E. Lovén, ”Landskrona under svenska tiden 1658—1908” (1909).

Omkr. 12 km. från L., mellan Tirup, Sirekö-pinge, Asmundtorp och Billeberga, utkämpades 14 juli 1677 det *slag*, som ganska oegentligt fått namn efter staden. Efter det misslyckade anfallet mot Malmö hade Kristian V med danska armén återvändt till Landskronatrakten och 12 juli, 11,000 man stark, tagit ställning på höjderna vid Rönneberga. Samma dag bröt Karl XI upp från Herrevadskloster, sedan han ändtligen mottagit de från öfre Sverige ankommande förstärkningarna. Svenska hären, 10,000 man jämte 4,000 uppbådade smålandsbönder, stod 13 juli mellan Torrlösa och Kells-Nöbbelöf och marscherade tidigt påföljande dag i riktning mot Tirup. Danska hären hade ändrat ställning och stod dold bakom en (numera försvunnen) jordvall, som från en punkt strax v. om Billeberga sträckte sig i riktning mot Hedegården. Den upptäcktes emellertid af Aschenberg, som rekognoscerade framför armén. Svenskarnas marsch sträcktes då förbi Tirup, hvarigenom danska hären kom i fara att upprullas från flanken eller anfallas i ryggen, och Kristian V och hans närmaste man, fältmarskalklöjtnanten von der Goltz, läto den då ändra ställning; då härarna intagit slagordning, hade de öfver hufvud taget den framför Tirup liggande sänkan mellan sig. Ungefär vid middagstiden gick Karl XI, som befann sig ytterst på sin högra flygel, till anfall, och inom kort vann denna flygel en afgörande seger öfver danska vänstra; i dennas flykt drogs äfven en del af den danska midten med. Förföljandet gick fram till Asmundtorp. Under tiden hade emellertid Kristian V med sin högra flygel fått bestämdt öfvertag öfver den yttersta delen af den vänstra svenska; i denna strid stupade flygelns chef, fältmarskalken Helmfelt. Danskarna trängde ända fram till Tirup, där bönderna stodo, men gingo tillbaka därifrån; efter en ny sammanstötning och då Kristian V såg sin vänstra flygels och midts nederlag vara ohjälpligt, drog han sig tillbaka öfver Billeberga och fortsatte reträtten till Landskrona. Svenskarnas förlust uppges till inemot 2,000 man i döda och sårade; danskarnas till inemot 3,000 man; svenskarna togo bl. a. 25 kanoner. Under slagdagen hade rådt en oerhördt stark värme. Under 1677 års fälttåg förekom efter detta slag ingen större sammandrabbning i öppna fältet. 1911 reses på en höjd strax n. v. om Billeberga ett monument till minne af slaget. Se Björlin, ”Kriget mot Danmark 1675—79” (1885), Und. betänkande af kommitterade för granskning af inskriptionerna å arméns fanor och standar (1892), Sthen Jacobsen, ”Den nordiske kriigs kröniche” (utg. af Weibull 1897), Jensen, ”Den skaanske krig 1676—1679” (1900).

M. af R. L. W:son M. A. S.

Landskrona, fäste i Ingermanland, nära Nevas utlopp, anlades 1299 af svenskarna under Tyrgils Knutsson och förstördes af ryssarna 1301. Se vidare Nyen.

L. W:son M.

Landskrona—Käflinge järnväg (sign. La. K. J.), normalspårig (1,435 m.), Landskrona—Käflinge järnvägsaktiebolag tillhörig och af detta bolag trafikerad, inom Malmöhus län belägen, 20,5 km. lång järnväg, som sträcker sig från Landskrona i sydöstlig riktning till Käflinge municipalsamhälle och station vid statsbanelinjen Malmö—Ängelholm, belägen 25 km. från Malmö. Vid Käflinge har järnvägen förutom med statens järnvägar förbindelse äfven med Lund—Käflinge, Landskrona—Käflinge—Sjöbo och Käflinge—Barsebäcks järnvägar och vid Landskrona med statsbanelinjen Landskrona—Billesholms grufva samt med linjen Landskrona—Billeberga af Landskrona och Hälsingborgs järnvägar. Järnvägen öppnades för trafik i aug. 1893. Vid 1910 års slut utgjorde bokförda byggnadskostnaden 1,328,600 kr., hvaraf för rullande materiel 352,539 kr., aktiekapitalet 531,600 kr. och reservfonden 40,000 kr. Järnvägsbolagets styrelse har sitt säte i Landskrona.

A. d'A.

Landskrona—Käflinge—Sjöbo järnväg (sign. L. K. S. J.) eges och trafikeras af Landskrona—Käflinge—Sjöbo järnvägsaktiebolag. Järnvägen, som är normalspårig (1,435 m.) och 44,9 km. lång samt öppnades för trafik 1906, är belägen inom Malmöhus län och sträcker sig från Käflinge station vid statsbanelinjen Malmö—Ängelholm i sydöstlig riktning öfver Örtofta station vid Södra stambanan, Harlösa och Öved till Sjöbo station vid Malmö—Simrishamns järnväg. Från Öved utgår en sidobana till Öved klosters stenbrott. Förutom med ofvannämnda

järnvägar har järnvägen förbindelse vid Käflinge med Landskrona—Käflinge, Käflinge—Barsebäcks och Lund—Käflinge järnvägar, vid Harlösa med Lund—Refvinge järnväg och med Malmö—Simrishamns grenlinje Dalby—Harlösa—Bjärsjölagård. Vid 1910 års slut utgjorde bokförda byggnadskostnaden 2,907,929 kr., hvaraf för rullande materiel 355,621 kr., och aktiekapitalet 1,200,000 kr. Järnvägsbolagets styrelse har sitt säte i Landskrona. A. d'A.

Landskrona och Hälsingborgs järnvägar (sign. L. & H. J.) utgör gemensamma benämningen på två normalspåriga (1,435 m.), inom Malmöhus län belägna, sammanlagdt 59,4 km. långa, i aug. 1865 för trafik öppnade järnvägslinjer, hvilka gemensamt trafikeras af Landskrona och Hälsingborgs järnvägars trafikbolag, nämligen linjen Landskrona—Billeberga—Teckomatorp—Eslöf, 31,6 km., tillhörig Landskrona—Eslöfs järnvägsaktiebolag, och linjen Hälsingborg—Billeberga, 27,8 km., tillhörig Hälsingborg—Landskrona—Eslöfs järnvägsaktiebolag. Vid Eslöf stå Landskrona och Hälsingborgs järnvägar i förbindelse med Södra stambanan, Östra Skånes, Ystad—Eslöfs och Klippan—Eslöfs järnvägar, vid Teckomatorp med statsbanelinjen Malmö—Ängelholm, vid Landskrona med statsbanelinjen Landskrona—Billesholms grufva och Landskrona—Käflinge järnväg, vid Ramlösa med Hälsingborg—Hässleholms och Hälsingborg—Råå—Ramlösa järnvägar samt vid Hälsingborgs Centralstation med denna senare och Västkustbanan af statens järnvägar samt, enär den 3 km. långa sträckan Ramlösa—Hälsingborgs Central trafikeras jämväl af Hälsingborg—Hässleholms järnväg, äfven med denna järnväg. 31 dec. 1910 utgjorde bokförda byggnadskostnaden för Landskrona och Hälsingborgs järnvägar 7,985,490 kr., hvaraf för rullande materiel 1,496,501 kr., aktiekapitalet 2,262,150 kr. och reservfonden 200,000 kr. Landskrona—Eslöfs järnvägsaktiebolags styrelse har sitt säte i Landskrona och Hälsingborg—Landskrona—Eslöfs i Hälsingborg. A. d'A.

Landskronaposten, daglig (morgon-)tidning för stad och land, började utges i dec. 1896. Prenumerationspriset på posten är 4 kr. Upplagan är bortåt 3,000 ex. Tidningens hållning är konservativ.

Landskrona—Ängelholms järnväg, normalspårig (1,435 m.), 49 km. lång, egdes och trafikerades urspr. af Landskrona—Ängelholms järnvägsaktiebolag, men inköptes af statsverket med tillträde 1 jan. 1896 och ingår sedan dess som led i den s. k. Västkustbanan af statens järnvägar. Sträckan Åstorp—Ängelholm, 14 km., öppnades för trafik 31 dec. 1875 och sträckan Landskrona—Åstorp, 35 km., 1 nov. 1876. Se Västkustbanan. A. d'A.

Landskulptur, *geol.*, kallas i stort sedt sådana yttringar af de exogena krafternas (vittringens, vattnets, landisens och vindens) förstörelsearbete, som resulterat i uppkomsten af inskärningar resp. upphöjningar i berggrunden och de lösa jordslagen, såsom dalar, erosionsterrasser, fristående bergpartier (raukar) o. s. v. H. M—e.

Landskyld, *kam.*, en af jorden inom de forna norska provinserna utgående afgift, var enligt äldre norsk lag i allmänhet den afgäld, som brukare af annans jord hade att årligen erlägga till jordens egare, den s. k. jorddrotten, och liknade till uppkomst och vidare utveckling i väsentliga afseenden *landgillet* (se d. o.) inom de forna danska provinserna. Landskylden har uppburits dels af kronan, dels, såvidt det angår Bohuslän, äfven af kyrkor eller prästerskap, hvarjämte från två hemman utgått landskyld till Kungl. och Huitfeldtska stipendieinrättningen. Landskylden af förstnämnda slaget är underkastad de i k. kung. 5 juni 1885 och lagen 2 dec. 1892 om grundskatternas afskrifning meddelade bestämmelserna. Genom k. kung. 14 okt. 1898 har egare eller innehafvare af jord eller lägenhet, hvarifrån landskyld enligt jordeboken utgår till kyrkor eller prästerskap (mer än halfva antalet utskyldsbelopp belöper sig till endast 1—25 öre) berättigats att under närmare angifna förutsättningar friköpa sig mot erläggande af ett penningbelopp, som i årlig ränta efter 4 proc. afkastar en summa lika med landskylden, hvarjämte dels föreskrefvos särskilda åtgärder för upphörande af prästerskapet anslagen landskyld från boställen, mensalhemman och änkesäten, dels ock stadgades, att fråga om aflösning af landskyld till stipendieinrättningen skulle vara beroende på K. M:ts pröfning. Löseskillingen för prästlandskylden skall enligt samma kung. förvaltas efter samma grund, som för kyrkokassans medel är vedertagen, med rätt för vederbörande indelningshafvare att uppbära däräpå belöpande ränta. Enligt k. förordn. 20 nov. 1908 eger jordegaren rätt till friköp, efter 5 proc. 30 dec. 1909 har Kammarkollegium förordnat om åtgärder för skyndsam aflösning af landskylden. C. v. O.

Landsköp, det slags handel i forna tider, som bestod uti att fara från gård till gård på landsbygden och uppköpa matvaror, skinn o. s. v. Som därigenom intrång skedde i städernas privilegier och tullintraderna minskades, utfärdades tid efter annan — t. ex. 1577 af Johan III och 1682 af Karl XI — förbud emot landsköp. Kbg.

Landslag, den lag, som i Sverige förr gällde för rikets landsbygd vid sidan af den för städerna gällande stadslagen (se d. o.). Tidigare hade olika landskap haft olika lagar. Alltsedan början af 1300-talet gick emellertid utvecklingen allt raskare i den riktningen, att de gamla rättsolikheterna mellan de svenska landskapen utjämnades. Landskapen hade förut samlats till en politisk enhet, de började nu sammansmälta i rättsligt afseende. Om de olika sätt, på hvilka denna utjämningsrörelse framträdde, se Landskapslagar. Som särskildt viktigt i detta sammanhang må här erinras därom, att en synnerligen liflig verksamhet framträdde inom rikslagstiftningen, när tiden nalkades midten af 1300-talet. Då utfärdades nämligen åtskilliga kungliga stadgar, hvilka äro att betrakta som förebud eller rent af förarbeten till landslagen. Den stora tanken att taga steget fullt ut, att låta rikslagstiftningen ersätta landskapslagarna och lägga hela rikets landsbygd under en och samma lag, hade naturligtvis sin viktigaste förutsättning i det stegrade behof af gemensamma rättsregler, som framkallades af den ökade samfärdseln mellan landskapen, ett behof, som särskildt starkt kändes af de två ledande riksstånden, det världsliga och det andliga frälset, samt af kungamakten. Till tankens utformande bidrog utan tvifvel den omständigheten, att det svenska riket i kyrkorättsligt afseende som kyrkoprovins utgjorde ett rättsområde underkastadt gemensam rätt. Möjligt är äfven, att föredömet från Norge, där redan

Magnus Lagaböte infört en gemensam lag, i viss grad medverkat.

Om landslagens tillkomst vet man, att konung Magnus Eriksson tillsatt en nämnd, hvari tre lagmän fått säte, med uppdrag "att rätta, förbättra och till samstämmighet omarbeta de lagar, som gällde i konungariket Sveriges olika lagmansdömen". I början af 1347 var denna nämnd samlad i Örebro och hade då vid sitt arbete kommit in på kyrkorätten. Förmodligen sysselsatte den sig med att till den nya lagen utarbeta en kyrkobalk. Fem kaniker från olika stift hade inkallats för att som sakkunniga biträda härvid. Mellan de världsliga och kyrkliga intressenas målsmän trädde emellertid en motsats i dagen, som ledde till en öppen brytning. De fem kanikerna nedlade en offentlig protest mot hvarje försök att minska kyrkans friheter och vägrade att vidare medverka vid lagstiftningsarbetet. Det är utan tvifvel denna sammanstötning, som är anledningen till, att den nya lagen kom att sakna kyrkobalk.

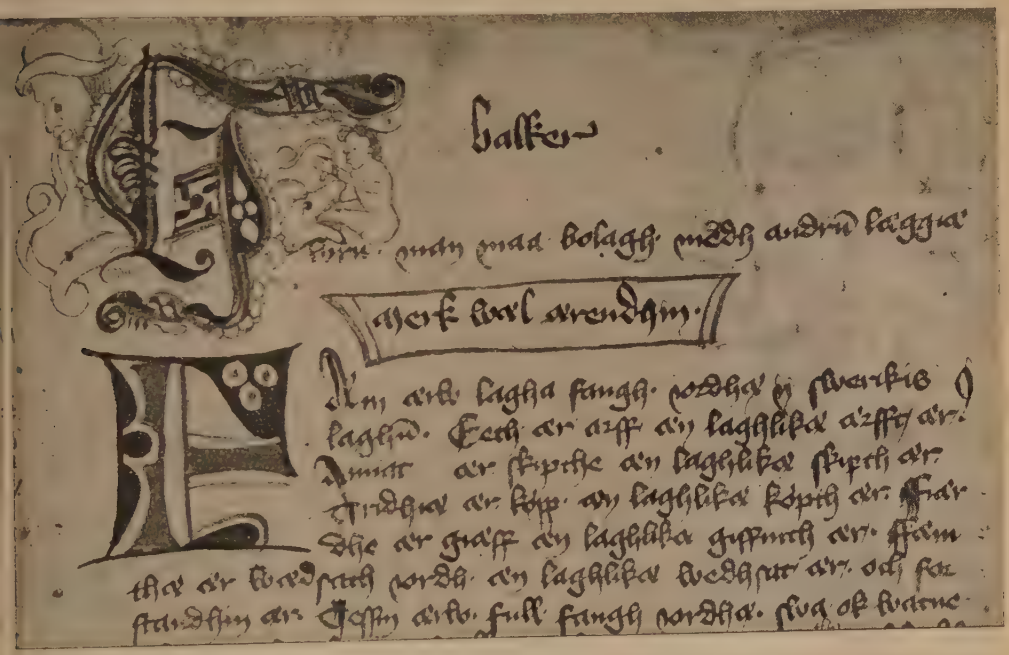

Faksimile (något förminskadt) af början till jordabalken i Magnus Erikssons landslag, efter en pergamentshandskrift från midten af 1400-talet, i K. biblioteket, Stockholm. (Öfversta raden utgör slutet af balkens register.)

Den tidpunkt, då denna nya lag, Magnus Erikssons landslag, förelåg som ett förslag utarbetad i fullt färdigt skick, kan ej bestämdt uppges. Man får nöja sig med att säga, att denna tidpunkt infallit under något af åren 1347—52. Utan tvifvel tänkte sig lagförslagets upphofsmän, att det under den närmaste framtiden först skulle godkännas af alla landstingen och därefter stadfästas af konungen. Någon kunglig stadfästelse är emellertid icke bevarad och har att döma af det sätt, hvarpå landslagen vann giltighet, troligen aldrig gifvits. Landstingens samtycke vanns nämligen icke omedelbart och på en gång; så t. ex. ha troligen landstingen i Östergötland och Uppland antagit landslagen på 1350-talet, medan däremot i Hälsingland landskapslagen gällde ännu 1374 och i Västergötland beslut om landslagens antagande fattades först i början af drottning Margaretas regering, alltså kort efter 1389. Öfvergången från landskapslagarnas tidehvarf till landslagens skedde således ingalunda med ett slag, utan förmedlades genom en utsträckt öfvergångstid. Framträder redan häri det draget hos den svenska rättsutvecklingen, att den undviker tvära afbrott, så röjer sig detta drag kanske ännu tydligare däri, att åtminstone i vissa landskap landslagen synes ha blifvit gällande endast till vissa delar, medan vid dess sida i fråga om andra rättsförhållanden landskapslagarna bibehållit sin giltighet. Så t. ex. skedde i Södermanland ännu i början af 1400-talet rättshandlingar i vissa fall alltjämt efter gamla särrättsliga södermanländska rättsregler, och vissa laghandskrifter från Västergötland sammanföra delar af Västgötalagen och landslagen. Det märkligaste exemplet erbjuder emellertid en grupp handskrifter af landslagen, hvilka i arfsordningen upptagit Upplandslagens stadganden om istadarätt och låtit dem ersätta landslagens helt olika bestämmelser. Handskrifter återgifvande dessa uppländska rättsregler sades mot medeltidens slut innehålla "den mellersta lagen", och denna blef i början af 1500-talet stadfäst af rådet, medan den afvikande redaktionen af landslagen förklarades för orätt.

Om alltså i hvad som ofvan framhållits kan spåras ett inflytande, utgående från landskapliga myndigheter och utöfvadt till förmån för landskapliga in-

tressen, ligger däremot efter allt att döma en åtgärd af den centrala myndigheten i syfte att främja intressen utan landskaplig begränsning bakom tillkomsten af den nya redaktion af landslagen, som är känd under namn af Kristofers landslag. Enligt den uppgift, som lämnas i lagens stadfästelsebref, skulle denna lag 2 maj 1442 ha blifvit stadfäst af konung Kristofer att lända till uteslutande efterrättelse. Stadfästelsens äkthet har emellertid blifvit bestridd, och äkthetsfrågan har ännu icke blifvit afgjord genom en uttömmande källkritisk undersökning. Den nya lagredaktionen torde visserligen ha tillkommit ungefär vid den tid, som i stadfästelsebrefvet uppges, men den blef icke omedelbart ensam gällande. Den segrade först efter en mer än 150-årig strid. Under tiden närmast efter dess tillkomst var nämligen Kristofers landslag föga känd och brukad. Af de laghandskrifter, som gjordes under senare delen af 1400-talet, innehålla omkr. 50 Magnus Erikssons landslag och blott 20 Kristofers. Äfven under 1500-talet dömdes mångenstädes alltjämt efter Magnus Erikssons landslag, men Kristofers landslag befann sig då i starkt framträngande. Af bevarade handskrifter från tiden efter 1500-talets början innehålla 10 Magnus Erikssons och 140 Kristofers landslag. Man får alltså snarast det intrycket, att det var på sedvanerättslig väg, som den sistnämnda lagen under tidens lopp arbetade sig fram till ökad betydelse. Förklaringen till, att det öfver hufvud taget var möjligt, att de båda redaktionerna af landslagen på detta sätt kunde brukas vid hvarandras sida, ligger däri, att de till väsentliga delar öfverensstämde med hvarandra. De största afvikelserna förete de stats- och processrättsliga delarna. Äfven inom privaträtten förekomma dock viktiga afvikelser, t. ex. i fråga om arfsordningen och landbolegan. Om en del af dessa afvikelser gäller, att de oförtydbart äro tillkomna i den världsliga och kyrkliga aristokratiens intresse. Gifvet är emellertid, att det måste framkalla oreda inom rättskipningen, att handskrifter, som återgåfvo landslagen i någon af de båda sistnämnda redaktionerna eller i någon affattning med afvikelser af landskapsrättsligt ursprung, användes sida vid sida. Karl IX rådde bot härför genom att 1608 utge Kristofers landslag af trycket försedd med kunglig stadfästelse. Härmed afgjordes, hvilken redaktion af landslagen som skulle vara den giltiga med uteslutande af de öfriga. Däremot åsyftade konungen icke att göra slut på landskapslagarnas betydelse inom rättslifvet. I stadfästelsen medges nämligen domarna rätt att i sådana fall, där hvarken Kristofers landslag eller senare lagstiftning lämnade ledning, hämta rättelse ur landskapslagarna. Vid sidan af landslagen utöfvade också dessa stort inflytande både på teori och praxis, allt intill dess 1734 års lag trädde i kraft.

Landslagens giltighetsområde utsträcktes under stormaktstiden till flera af rikets nya landvinningar. I de landskap, som vunnos från Danmark-Norge, blef sålunda landslagen införd. I de 1658 tagna landskapen Skåne, Halland, Blekinge och Bohuslän skedde dock detta först under tiden närmast efter fredsslutet med Danmark i Lund 1679. För Ingermanland hade svensk rätt påbjudits redan tidigare.

I den svenska rättens historia är landslagens införande en af de viktigaste händelserna. Genom denna seger för rikslagstiftningen gjordes ett slut på den forna splittring, som visserligen beredt utrymme för en rik rättsutveckling i mångskiftande former, men äfven varit en källa till svaghet. Stark genom den vunna enhetligheten, kunde den svenska rätten värja sin tillvaro mot de kanoniska och romerska rättsinflytanden, för hvilka de inhemska tyska rättssystemen dukade under. Dessa utländska inflytanden påverkade visserligen i vårt land i hög grad rättsutvecklingen, men utan att föröda rättens gamla fäderneärfda grundvalar. Det band af gemensam rätt, hvarmed landslagen sammanknöt de svenska landskapen, var vidare ur rent politisk synpunkt af synnerligt värde för rikets sammanhållning. Mest påtagligt framträdde kanske detta under det upplösningstillstånd, som under unionstiden inträdde till följd af statsmaktens svaghet. Under stormaktstiden visade sedermera statsmännen vid upprepade tillfällen, att de högt uppskattade landslagen som hjälpmedel vid sina sträfvanden att sammangjuta rikets gamla och nya delar. Landslagens hufvudafdelningar benämnas balkar (se Balk). Om det sysslande med landslagens omarbetande, som ledde till dess ersättande med 1734 års lag, se Lagkommissionen.

Litt.: Schlyter, ”Sveriges gamla lagar” (bd X Magnus Erikssons landslag, bd XII Christoffers landslag; 1862, 1869), ”Sverikes rijkes landslag” (utg. af S. Abrahamsson, 1726), E. Olson, ”Utdrag ur Magnus Erikssons landslag” (1909). Bland öfversättningar till främmande språk märkas J. Messenius, ”Leges Svecorum Gothorumque per doctorem Ragvaldum Ingemundi... anno 1481 latinitate primum donatæ” (1614), J. Loccenius, ”Sveciæ regni leges provinciales” (1672), [J. Enander m. fl.], ”Schwedisches landrecht” (1709). — R. Tengberg, ”Om den äldsta territoriella indelningen och förvaltningen i Sverige” (1875), K. von Maurer, ”Udsigt over de nordgermanske retskilders historie” (1878), H. Hjärne, ”Om förhållandet emellan landslagens båda redaktioner” (i Uppsala univ:s årsskrift, 1884), K. H. Karlsson, ”Förhållandet mellan landslagens båda redaktioner” (i ”Hist. tidskr.”, 1884), K. M. Kjellberg, ”Södermannalagen och dess konungabalk” (i ”Hist. tidskr.”, 1898), P. A. Östergren, ”Till historien om 1734 års lagreform”, I (1902). Se f. ö. R. Geete, ”Fornsvensk bibliografi” (i Saml. utg. af Sv. fornskr. sällsk., 1903). K. G. Wn.

Landslide [lä'ndslä̆id], eng. (”jordskred”), amerikansk politisk term, betecknar en plötslig omkastning från ett parti till ett annat i den allmänna stämningen vid politiska val. Så förstås t. ex. med ”the democratic landslide” 1910 det demokratiska partiets öfverraskande framgångar vid guvernörs- och kongressvalen i Förenta staterna i nov. s. å. V. S—g.

Landslogen [-lå̆jen], Svenska Stora. Se Frimureri, sp. 1445.

Landsmannminister. Se Österrikisk-ungerska monarkien (Statsförvaltning).

Landsmål. 1. (No. *landsmaal*) I Norge den vanliga benämningen på hvad som eljest äfven kallas norsk-norska, d. v. s. ett på grundvalen af de ”bästa” allmogemålen förfärdigadt normalspråk, som ”målsträfvarna” (no. *maalstræverne*) med utträngande af dansk-norskan vilja göra till norskt rikisspråk. Med landsmål menades tidigare detsamma som folkmål, bygdemål, dialekter; denna betydelse hade ordet ännu 1853, då Aasen utgaf sina ”Prøver af landsmaalet i Norge”, och normalformen kallades

ill en början landssproget (så Aasen i »Norsk gramm.», 1864). Nu är landsmål detamma som »landssproget», och dialekterna kallas »bygdemål» (no. *bygdemaal*). Så har Det norske amlag (stiftadt 1868) till ändamål att utge böcker »på norska, antingen i landsmål eller i bygdemål». ietta numera s. k. landsmål visar sig först uti aasens nyssnämnda »Prøver». Där finnas nämligen nmte prof på verkligt folkmål »några prof på en oestämd norsk dialekt med enstaka tillämpningar fter det gamla språket», och denna dialekt kan nges »som ett slags allmänt landsspråk i fri bearetning efter en viss antagen plan, en till närmare röfning föreslagen form för ett norskt rikisspråk». e'anken på ett sådant språk var redan tidigare framastad af P. A. Munch. Under inflytande af dels en nyvaknade nationalitetskänslan och dess sträfnn att sammanknyta nutiden med en ärorik forntid, els den historiska (nyromantiska) riktningen af den idens språkvetenskap, som värderade endast det amla och ej hyste någon aktning eller något inresse för språkets nyare utveckling, upptog Aasen id byggnaden af detta nya språk företrädesvis de ddsta tillgängliga formerna, utan hänsyn till deras llmännare eller sällsyntare förekomst i folkmålen. Lltefter målens större eller mindre ålderdomlighet kilde man emellan (mera eller mindre) »fullkomga» mål, ofta undangömda i aflägsna fjällbygder, ch »förvanskade» mål med nyare utveckling i mera llade bygder. Enär de västnorska »målen» stå ärmare fornspråket eller isländskan (Island fick ufvudparten af sina bebyggare från Väst-Norge) ch Aasen själf var bördig från Söndmöre (i Västorge), blef landsmålet företrädesvis väst-norskt. den det innehåller också ljud- och böjningsformer, m ej finnas i något lefvande mål, t. ex. *korn, rn* i st. f. *honn, hodn* o. d., *tid* för *ti, ord* ör *or, annat, huset, kastade, kastat* i st. f. *anna, use, kasta*. Landsmålet blef på detta sätt en ögonägnad för den tidens historiker och filologer, men öga skickadt för det praktiska lifvet, ett språk på apperet. Som teoretisk enhet i en grammatik eller n ordbok eller t. o. m. i en ordspråkssamling, åsom detta normalmål af sin upphofsman användes, unde det vara på sin plats, men som verkligt språk ar det ingen annan betydelse än att för en tid ara märke och samlingspunkt för en berättigad räfvan att bringa folkmålen till heders och höja llmogens andliga odling. Opposition mot det »högrda» landsmålet har icke saknats. På 1860-talet rkade Fjörtoft (med »Andvaki» och »Fram») på ärmande till det talade språket. H. E. Berner och hr. Bruun (»To foredrag om maalsagen») yrka å nationell och folklig bildning samt på norskt språk, men ej speciellt på landsmålet, och den örre föreslog på »målsmansmötet» i dec. 1883 andsmålets ombildning till större likhet med de llmännast utbredda folkmålen och sammanjämkning f språket i stad och på land. Landsmålet är för rnartadt, för svårt att lära sig; det norska språk, ll hvilket man sträfvar, måste duga för både stad ch land och ej blott för västlandet (d. v. s. 1/4 af efolkningen).

På 1890-talet infördes landsmålet äfven i skorna. Enligt förordn. af 26 juni 1892 bestämmer ommunens skolstyrelse, om folkskolans läse- och räböcker skola vara affattade på landsmål eller på det allmänna bokspråket och på hvilket af dessa språk lärjungarnas skriftliga arbeten skola affattas; de skola emellertid lära sig *läsa* båda språken (i de blandade språkområdena i Tromsö stift kan endera språkformen i skolan ersättas af finska eller lapska). Enligt förordn. af 27 juli 1896 rörande de högre läroverken skulle lärjungarna i dessa skolor läsa såväl landsmål som det allmänna bokspråket och kunna redogöra för valda stycken af litteraturen på båda språken; för skriftliga arbeten kunde de välja, hvilkendera språkformen de ville, men skulle alltid ha »nödig öfning i att skrifva det vanliga bokspråket». Enligt nu gällande reglemente för studentexamen (»artium») af 24 maj 1907, hvilken skall tillämpas första gången 1912, ges två ämnen för skriftligt prof i modersmålet, de kunna besvaras såväl på landsmål som »paa almindeligt bogmaal»; de examinander, som behandla båda ämnena på samma språk, undergå en tilläggsprófning, »bestående i en lätt stil af berättande eller skildrande innehåll på det andra språket». Agitationen för landsmål i skolan föranledde å andra sidan bildandet af Norsk rigsmaalsforening med en serie småskrifter och möten, på hvilka bl. a. S. Bugge, Bj. Björnson, L. Dietrichson o. a. uppträdde mot landsmålet. 1899 upprättades vid Kristiania universitet en lärostol »i landsmaalet og dets dialekter» (denna förändrades sedan till en professur i folktraditioner, och en ny lärostol upprättades i norskt folkspråk). Enligt en k. resol. af 5 maj 1908 kunna vid universitetet skriftliga prof utföras efter examinandens val »enten paa rigsmaal eller nynorsk», i ämbetsexamen fordras skriftliga prof i båda språken. Det var emellertid alltjämt oklart, hvad som närmare bestämdt menades med landsmål. 1893 förklarade Kirke- og undervisningsdepartementet, att man närmast hade att tänka på »det aasenske landsmaal» och hänvisade till Aasens och Hægstads språkläror, Garborg-Mortensons och N. Rolfsens läseböcker. Att bestämma skrifsättet uppdrogs 1899 åt en kommitté. 1901 autoriserades Skards ordlista. Genom förordn. af 19 febr. 1907 bestämdes i detalj stafsättet för båda språken (autoriserade regler och ordlistor för landsmålet af Skard och Eskeland). Som normer för språket i öfrigt kunna nu anses gälla Hægstads och Eskelands språkläror samt Schjötts ordbok. Om landsmålets uttal är ingenting bestämdt, och därom vet man fortfarande ingenting. Att i skolorna inlära och hålla isär de båda språkformerna med massor af ord, som skilja sig blott genom en eller två bokstäfver (för att icke tala om ordval, betydelse och konstruktion) kräfver naturligtvis mycket arbete och vållar mycken förvirring. Inom litteraturen är landsmålet alltjämt mycket variabelt. Man kan urskilja tre hufvudformer: 1) det ortodoxa aasenska västlandsmålet, 2) en »midlandsform» påverkad af Sæterdalens och Telemarkens bygdemål, skrifven af Vinje, Garborg (tidtals), Ivar Mortenson, Sven Moren o. a., 3) »Upplandsmål» med plur. mask. o. fem. *-er*, utan dativ, inf. *spinne-lesa* o. s. v., impf. *kaste*, i anslutning till östnorska bygdemål (men med diftonger, *kvit* för hvit o. s. v.). Den sista formen (efter förslag af Ivar Prestkvern, P. Holter, Eitrem o. a.) har ännu ingen litterär betydelse, men torde med hänsyn till östlandets ekonomiska och kulturella öfvervikt ha

goda utsikter för framtiden, bl. a. som brygga mellan dansk-norska och landsmål. Den starka motsättningen mellan ”rikspråkets” och landsmålets förkämpar har åtminstone något mildrats. 1902 omorganiserades Det norske samlag, som varit medelpunkt i landsmålsagitationen i så måtto, att det delades på två likställda grupper: ”landsmålslaget” och ”bymålslaget” (det senare disponerar öfver den Knudsenska stiftelsen till förmån för det dansk-norska maalstrævet och utger tidskr. ”Maal og minne”; landsmålslaget utger fortfarande ”Syn og segn” samt böcker på landsmål).

Emellertid har landsmålet en ej obetydlig tryckt litteratur. Dennas förnämsta författare äro Ivar Aasen (”Symra. Tvo tylfter med nya visor” samt sångspelet ”Ervingen”), A. O. Vinje (”Ferdaminni fraa sumaren 1860” och ”Storegut” samt tidn. ”Dölen” fr. o. m. 1858; ”A. O. Vinjes skrifter i utval”, 1882—90), Kr. Janson (”Fraa bygdom”, ”Han og ho”, ”Torgrim”, ”Den bergtekne”, ”Sigmund Bresteson” m. fl.) och A. Garborg (”Ein fritenkjar”, ”Bondestudentar”, ”Forteljingar og sogur”, ”Kolbotnbrev”, ”Fred” samt den poetiska ”Haugtussa”). Aasen har dock skrifvit sina vetenskapliga arbeten på dansk-norska. Andra författare på landsmål äro John Lie (”Hugaljo”, ”Aarolilja” på vers), den begåfvade P. Sivle (”Sogur”), J. Telnes (”Sterkenils”, ”Guro Heddelid” samt ”Kvæe” tills. med S. Telnes), J. Tvedt (”Inn i fjordarne”, ”Skuggar og solglytt”, ”Kjærleik”, ”Madli und apalen”), O. Vik (”Björn Berge”). Till de mera bemärkte af en yngre generation höra I. Mortenson (”Or duldo”, 1895), R. Löland (”Folkeliv”, 1891, ”Ungar”, 1892 och 1897, ”Paa Sjölvstyr”, 3:e uppl. 1892—1905, ”Kor vart det av jola”, 1894 och 1900, ”Aandelige klenodier”, skådespel 1895 och 1904 m. fl. m. fl.), V. Vislie (”Heldöla”, 1895, ”Solvending” och ”Forteljinger”, 1897), A. Hovden (”Sunnmöringen”, ”Odd”, ”Hardhausar” o. a.), samt som etnografer I. Kleiven, J. Skard o. a. F. ö. finnes en del psalmer, skolböcker i historia, geografi och naturlära, katekes och biblisk historia, öfversättningar af Sturlassons konungasagor, af åtskilliga isländska sagor, af Schillers ”Wilhelm Tell”, Chamissos ”Peter Schlemihl”, Molières ”Tartuffe”, Thomas a Kempis samt bibeln (öfv. af E. Blix). Äfven tidningar ha utgifvits på landsmål: ”Dölen” (af Vinje), ”Ferdamannen” (af H. Krohn), ”Fraa by og bygd” (af ”Vestmannalaget”) samt fr. o. m. 1877 ”Fedraheimen”, ett litet veckoblad med utpräglad vänsterhållning m. fl. Alla större politiska tidningar, äfven de mest demokratiska, utges dock på dansk-norska. En mellanform (med inblandning af nordanfjällska beståndsdelar) mellan detta språk (dansk-norskan) och det aasenska landsmålet var den höyemska målformen, som återfinnes i ”Norsk maallære” af I. Höyem och några af samme författare utgifna småskrifter. Det höyemska landsmålet förkättrades argt af de ortodoxe målsträfvarna. Jfr Garborg, ”Den ny-norske sprog- og nationalitetsbevægelse” (1877), ”Vor sprogudvikling” (1897), J. Storm, ”Det norske maalstræv” (i ”Nord. tidskr.”, 1878), ”Det ny-norske landsmaal” (1888), ”Norsk sprog” (1896), ”Landsmaalet som kulturs prog” (1903), Eitrem, ”Samarbeide mellem landsmaal og riksmaal?” (1908), T. Mauland, ”Det norske samlaget 1869—1908” (i ”Syn og segn”, 1908) och J. A. Lundell, ”Norskt språk” (i ”Nord. tidskr.”, 1882). — 2. I och med landsmålsföreningarnas (se d. o.) stiftande från Norge i svenskt språk infördt namn i betydelsen af allmogemål eller dialekt (”bygdemål”). Lll.

Landsmålsalfabet är det vanliga namnet på den ljudbeteckning, som brukas i de flesta nyare arbeten rörande svenska folkmål. Före landsmålsalfabetets uppkomst skaffade sig den, som undersökte ett mål, på egen hand tecken för de språkljud i målet, hvilka ej i det vanliga latinska alfabetet egde sådana. Hvarje afhandling företedde alltså sin egen ljudbeteckning; ett och samma språkljud återgafs af olika forskare med olika tecken, och samma tecken hade i olika skrifter olika värden. Detta försvårade eller omöjliggjorde jämförelse, i synnerhet som ljudbeskrifningarna under saknaden af ett allmänt antaget system ofta blefvo mycket otillfredsställande. De olika landsmålsföreningarna (se d. o.) hade också till en början hvar sin ”ljudbeteckning”. Ett 1873 framlagdt förslag till gemensam ljudbeteckning för Uppsalaföreningarna hade ingen framgång. Med tanke på en blifvande tidskrift upptogs frågan ånyo 1876, och det uppdrogs åt dåv. filos. kand., senare prof. J. A. Lundell att efter vissa allmänna grundsatser uppgöra nytt förslag till ett svenskt dialektalfabet. Det af honom framställda förslaget godkändes med obetydliga förändringar och tillägg af Uppsalaföreningarnas ”samfällda utskott” 1878, antogs senare jämväl af föreningarna i Lund och brukas uteslutande i den på uppdrag af föreningarna utgifna tidskriften. Några få nya tecken ha efter 1878 tillkommit, och några få ha ändrats. — Landsmålsalfabetet är ett ”organiskt” alfabet, byggdt på grundvalen af det vanliga latinska alfabetet, så att de nya tecknen äro bildade ur de förut befintliga bokstäfverna genom systematiska förändringar i deras form, således icke genom lösa tillsatser (diakritiskt), icke heller genom stilblandning (paleotypiskt) eller sammanställning (polygrafiskt). Utgångspunkten är tagen i K. J. Sundevalls 1856 framställda förslag till fonetiska bokstäfver (i Vet. akad:s handl., ny följd I, n:r 2). Af landsmålsalfabetets 118 tecken äro 28 i oförändrad form och betydelse öfvertagna från Sundevall. Konsonanter, som uttalas på samma ställe i munnen (jfr Kontaktsläge), ha likformigt bildade tecken, så att t. ex. supradentalernas tecken gå ned under linjen och böja sig åt höger, palatalernas gå under linjen och kröka sig åt vänster (efter Sundevall), kakuminalerna hvila på en båge öfver linjen. De nya vokaltecknen påminna i allmänhet om de förutvarande bokstäfver, hvilkas ljud de af dem föreställda språkljuden närmast likna. Bokstäfvernas form och betydelse äro följande:

a. *a*, ”öppet” *a* som i sv. *hatt*; *ą*, samma vokal nasalerad (näsvägen öppen); *ɑ*, europ. (ty., it.) samt norrländskt och norskt a, en vokal mellan vokalerna i sv. *hat* och *hatt*; *ɑ*, ”slutet” *a* som i sv. *hat*; *ɑ̨*, samma vokal nasalerad; *a*, ett ljud mellan *a* och *ä* (eng. *cap*); *ą̈*, samma vokal nasalerad.

b. *b*, vanligt svenskt *b*; *ƀ*, ett b-ljud utan sångton; *6*, ett *v*-ljud, uttaladt med läpparna mot hvarandra (sp. *b*).

c. *ɔ*, vokal utan sångton.

d. *d*, vanl. sv. *d* med tungspetsen bakom öfre framtänderna (postdental); *ḍ*, halftjockt *d*-ljud, med tungspetsen mot öfre främre tandlådorna (uppsv. *rd*, eng. *d*, supradental); *ɗ*, tjockt *d*-ljud, med tungspetsen mot gomtaket (kakuminal); *ɗ̣ ɗ̣ ɗ̣* samma konsonant utan sångton; *ḏ*, mjukt *d*-ljud, med tungryggens främre del mot öfre främre tandlådorna, i förbindelsen *dj* för urspr. *g*, i t. ex. *göra* (dentipalatal); *ð*, ett *d*-ljud med tungspetsen mellan framtänderna eller bakom öfre framtänderna utan vidröring (eng. *thou*); *þ*, ett *t*-ljud af samma slag som föregående *d*-ljud (eng. *think*).

e. *e*, vanligt "slutet" *e* som i sv. *se* (utom Mälarprovinserna); *ę*, samma vokal nasalerad; *ɛ*, "öppet" *e* mellan *e* och *ä* (Mälarprovinsernas *veta* och *väta*); *ɛ̨*, samma vokal nasalerad; *ə*, det svagaste, lydliga *e*-ljudet i sv. ljudsvaga stafvelser (t. ex. *himmel*).

f. *f*, vanligt *f* (icke *v*). *φ* är ett f-ljud bildadt med båda läpparna.

g. *g*, vanligt "hårdt" *g* som i sv. *gå* (mediopalatal); *ǧ*, ett *g*-ljud bildadt något längre fram i munnen än föregående (fr. *guipure*, prepalatal); *ɣ* och *ǧ̣* samma konsonant utan sångton; *ɣ̇*, ett *g*-ljud utan stängning, fsv. *gh* (ty. *wagen*, mediopal. frikativa). *y* samma ljud bildadt längre fram i samma läge som j).

h. *h*, vanligt *h*; *ẖ*, som eng. *w*, men utan sångton (höres ofta i eng. *which*).

i. *ɪ*, vanligt slutet *i*; *ɪ̨*, samma vokal nasalerad; *ɪ̈*, öppet *i*-ljud mellan *i* och *e*; *ɪ̨̈*, samma vokal nasalerad; *ɪ̇*, "Viby"-*i*, uttaladt mellan tungspetsen och öfre framtänderna.

j. *j*, vanligt sv. *j*.

k. *k*, vanligt hårdt *k*, som i sv. *kom* (mediopalatal); *ḳ*, ett *k*-ljud bildadt något längre fram i munnen än föregående (fr. *qui*, prepalatal).

l. *l*, vanligt sv. *l* (postdental); *ɭ*, vanligt *l* utan sångton, liknar ett *h* före *l* (t. ex. *hluta* i st. f. *luta*); *l̡*, halftjockt *l*-ljud med tungspetsen mot öfre främre tandlådorna, uppsv. *rl* (supradental); *ɬ*, ett tjockare l-ljud med tungspetsen riktad uppåt mot tomhvalfvet; vanligt sv. "tjockt" *l*-ljud, i mellersta och öfre Sveriges folkmål (kakuminal), med *r*-slag; *ɬ̣*, samma "tjocka" *l*-ljud utan sångton; *ʃ*, mjukt *l*-ljud, med tungryggens främre del mot främre öfre tandlådorna som *lj* i sv. *följde* (it. *gl*, dentipalatal); *ʃ̡*, samma mjuka *l*-ljud utan sångton (wales. *ll*-).

m. *m*, vanligt *m*; *m̥*, tonlöst *m*-ljud (liksom ett *h* genom näsan, med läpparna som vid *m*). *w* ett *m*-ljud med underläpp mot öfre framtänderna som i *samvaro*.

n. *n*, vanligt sv. *n* (postdental); *n̥*, tonlöst vanligt *n* (liksom ett *h* genom näsan, med tungan som vid *n*); *ɳ*, halftjockt *n*-ljud, med tungspetsen mot öfre främre tandlådorna, uppsv. *rn* (eng. *n*, supradental); *ɲ*, tjockt *n*-ljud med tungspetsen mot gomtaket (kakuminal); *ŋ*, mjukt *n*-ljud, med tungryggens främre del mot främre öfre tandlådorna, som *nj* i sv. *tänjde* (it. *gn*, dentipalatal); *g̨*, vanligt "*äng*"-ljud som i sv. *svänga*, *tänka*, *regn* (mediopalatal); *ġ̨*, samma ljud utan sångton (liksom ett *h* genom näsan, med tungan som vid "*äng*"); *ŋ̇*, mjukt "*äng*"-ljud, bildadt något längre fram i munnen än föregående (fr. *gn*, prepalatal).

o. *o*, öppet *o*-ljud eller öppet *å*-ljud som i sv. *kol*, *sommar* (när skillnad göres mellan *kol* och *kål*); *ǫ*, samma vokal nasalerad; *ɵ*, slutet europeiskt *o*-ljud, mellan *o* och *u* (ty. *sohn*, fr. *nouveau*); *ɵ̨*, samma vokal nasalerad; *ɵ*, s. k. orent öppet *o*-ljud med någon dragning åt *ö*; *ɔ*, slutet sv. *o*-ljud, som i *bo*, *bodde*; *ɔ̨*, samma vokal nasalerad; *ɑ*, mellan *a* och *å* (eng. *call*); *ɑ̨*, samma vokal nasalerad.

p. *p*, vanligt *p*.

r. *r*, vanligt uppsvenskt tungspets-*r* (supradental tremulant); *r̥*, samma ljud utan sångton (liksom *hr*); *ɾ*, tungspets-*r* utan vibrationer; *ʀ*, sydsvenskt (skorrande) tungspens-*r* med rullning (postpalatal tremulant); *ʁ*, tonlöst tungspens-*r* med rullning; *ʁ̞*, skorrande *r*-ljud utan rullning (postpalatal frikativa); *ɽ*, tonlöst skorrande *r*-ljud utan rullning.

s. *s*, vanligt sv. *s* utan höjning af tungspetsen (postdental); *ʂ*, halftjockt *s*- eller *sje*-ljud, med tungspetsen lyft mot tandlådorna (uppsv. *rs*, liknar eng. *sh*, supradental); *ʃ*, tjockt *s* med tungspetsen riktad uppåt mot gomtaket (kakuminal); *ʃ̡*, mjukt *s*-ljud med tungryggens främre del nära främre öfre tandlådorna som andra elem. i sv. sammansatt "*tje*"-ljud (dentipalatal) eller som "*tje*"-ljud i Öster- och Västergötland; *ɕ*, tjockt mjukt *s* (som andra elementet i eng. *ch*); *ʃ*, uppsvenskt "*sje*"-ljud, med nedåt riktad tungspets; *ʃ̡*, sydsvenskt "*sje*"-ljud, med främre delen af tungan hvilande på munbottnen och hjälp af läpparna.

t. *t*, vanligt sv. *t*-ljud, med tungspetsen bakom öfre framtänderna (postdental); *ṭ*, halftjockt *t*-ljud, med tungspetsen mot öfre främre tandlådorna, uppsv. *rt* (eng. *t*, supradental); *ʈ*, tjockt *t*-ljud, med tungspetsen stödd mot gomtaket (kakuminal); *ʧ*, mjukt *t*-ljud med tungryggens främre del mot främre öfre tandlådorna som första elem. i sv. sammansatt "*tje*"-ljud (dentipalatal); *ʧ̡*, tjockt mjukt *t*-ljud (som första elem. i eng. *ch*).

u. *u*, europ. *u*-ljud (fr. *ou*); *u̯*, samma vokal nasalerad; *ʉ*, slutet *u*-ljud som i sv. *hus*; *ʉ̞*, norskt *u*-ljud, mellan vokalerna i sv. *hus* och ty. *huhn*; *ʊ*, öppet *u*-ljud som i sv. *hund*; *ʊ̯*, samma vokal nasalerad.

v. *v*, vanligt *v*; *v̆* samma kons. utan sångton; *w*, eng. *w*, med rundade läppar.

x. *x*, ty. "*ach*"-ljud, d. v. s. k-ljud utan stängning (mediopalatal frikativa); *ɣ*, ty. "*ich*"-ljud, bildadt något längre fram i munnen än föregående (prepalatal frikativa).

y. *y*, vanligt slutet *y*; *ỹ*, samma vokal nasale-

rad; *ɣ*, öppet *y*-ljud, mellan *y* och *ö*; *ɣ̨*, samma vokal nasalerad; *ʮ*, "Viby"-*y*, uttaladt mellan tungspetsen och öfre framtänderna; *ỵ*, mellan *i* och *y*.

z. *z*, *s* med sångton (i fr. *maison*, postdental); *ʒ*, mjukt *z*-ljud, med tungryggens främre del nära främre öfre tandlådorna (dentipalatal).

å. *ɑ*, sv. vanligt "slutet" *å*-ljud som i sv. *gå*.

ä. *æ*, vanligt sv. *ä*-ljud (utom Mälarprovinserna); *æ̨*, samma vokal nasalerad.

ö. *ø*, slutet *ö*-ljud; *ʚ*, öppet *ö*-ljud; *ʚ̨*, samma vokal nasalerad; *ɜ*, mellan *o* och *ö*; *ɵ*, ett mellanljud, motsvarande *ä*-ljudet i stockh. *veta*; *ɜ̨* samma vokal nasalerad.

Palatal biartikulation (tungan i *i*-läge) angifves med båge, labial biartikulation med ° öfver bokstafven, t. ex. *vet⌒ĥte*, *k̊* i *kula*; andra biartikulationer genom index-bokstaf, t. ex. gått⌒*ʃu* åt landet, "gått utåt landet".

Landsmålsalfabetet är strängt ljudtroget: hvarje språkljud har *ett* tecken, hvarje tecken blott *ett* värde. "Stora" bokstäfver brukas icke. Till skillnad från annan skrift tryckes det alltid med kursivstilar. Längd hos ett språkljud utmärkes genom ett streck under bokstafven. ‿ under vokal betecknar konsonantisering. En punkt under bokstafven betyder, att ljudet är ovanligt kort eller knappt hörbart. Exspiratorisk och musikalisk accent ha olika tecken *öfver* vokaltecknen. Stafvelsebildande konsonant utmärkes med ° (t. ex. *handl̥*), sandhi med en båge mellan orden. — Landsmålsalfabetet finnes tillämpadt i tryck äfven på isländska, ryska, serbisk-kroatiska, abyssiniska och arabiska.

För att visa, hur landsmålsalfabetet tar sig ut i sammanhängande framställning, meddelas här ofvan i faksimile ett stycke text på Orsamål jämte öfv. på rikisspråket, ur tidskriften "Svenska landsmål och svenskt folkliv", årg. 1910.

Utom det egentliga landsmålsalfabetet finnes äfven en s. k. "grof" beteckning, hvars bokstafsrad har detta utseende:

a, b, d, e, f, g, h, i, j, k, l, m, n, ŋ, o, ω, p, r, s, ʃ, t, u, v, w, y, å, ä, ö.

De fyra ur landsmålsalfabetet upptagna tecknen utmärka *äng*-ljud, slutet *o*-ljud (som i *bo*, *bodde*), *sje*-ljud och eng. *w*. Bokstäfverna brukas *icke* sons i vanlig skrift för hvarandra; *g* betyder således blott *g*-ljud (aldrig *j*), *k* blott *k*-ljud (aldrig *tje*), *f* blott *f*-ljud (aldrig *v*) o. s. v. Detta alfabet brukas då större noggrannhet ej är möjlig eller ej nödig. Jfr J. A. Lundell, "Det svenska landsmålsalfabetet" i landsmålsföreningarnas tidskrift I. 2, "De svenska landsmålsföreningarna" II. 1, "Grundlinjer till praktisk fonetik" (1910), Noreen, "Vårt språk" I, s. 407—542, och Goodwin-Buergel i "Zeitschrift für deutsche philologie" 37 (1905). Ll.

ur osfǫk livo.

osfǫk i sø kringast sturǫakster ø stotligar. sumar ov kullumǫ i riktit finar . fǫk livo miø ægkelt. stugor i simpler, ø a fins-nt meld ɨat rom ini dem, ø sø kringast fins-nt-a mer ini dem ald nøgar stoler ald, um a fati, nøgo klubsata , ɨat bord, nøgar sæger, ɨe ila ø ɨat skop. dem ɨoto upi traiskolumǫ ø mi traisʃædumǫ. ed sø int gør ta a upi skolumǫ, lasø ʃɜet, stremingzan ø paroni , ladʒ dem upo ɨat brestiʃ ø sʃɜar sund a mi ɨenum teiknǫivi. miqst ǫv ɨoto dem tunbre, ʃɜet, smer.

Hur Orsafolk lefva.

Orsafolk är som kringast (som oftast) storväxta och ståtliga. Somma af kullorna äro riktigt fina (vackra). Folk lefva mycket enkelt. Stugorna äro simpla, och det finns inte mer-än ett rum ini dem, och som kringast finns inte det mer ini dem än några stolar eller, om [det] är fattigt, några klubbsäten, ett bord, några sängar, en hylla och ett skåp. De äta uppi träskålarna och med träskedarna. Det som inte går till ha uppi skålarna, liksom (såsom) kött, strömmingen och päronen (potatis), lägga de uppå ett brödstycke och skära sönder det med en täljknif. Mest af (för det mesta) äta de tunnbröd, kött, smör,

Landsmålsföreningarna voro studentföreningar vid universiteten i Uppsala, Lund och Helsingfors för uppteckning af folkmål och folktraditioner. Redan tidigare hade tanken på sådana föreningar framkastats (af N. Tjällmann, K. J. L. Almquist och G. Djurklou), men först 1872 kom denna tanke till utförande, då studenten af Västgöta nation i Uppsala O. E. Norén 5 okt. stiftade Västgöta landsmålsförening. Denna följdes redan s. å. af Östgöta, Södermanlands-Närkes och Smålands. 1873—74 bildades ytterligare Västmanlands-Dala, Värmlands, Gottlands, Östra Smålands och Ölands landsmålsföreningar, Norrländska landsmåls- och fornminnesföreningen, Bohus läns och Hallands, Upplands samt Gästrike-Hälsinge landsmålsföreningar. Sedan efter mönstret af landsmålsföreningarna äfven en Förening för Stockholmsmålet 1878 uppstått, funnos alltså föreningar med väsentligen likartadt syfte inom alla de studerande nationerna i Uppsala. Inom några af föreningarna låg dock tidtals all verksamhet nere. Svenska landsmålsföreningen i Hel-

ngfors stiftades 1874 på inbjudning af dåv. centen A. O. Freudenthal. I Lund stiftades den sta landsmålsföreningen, den Skånska, 1875 nom filos. kandidat E. K. Böös. Under den föl- nde tiden tillkommo Öländska (senare kallad lands och Östra Smålands lands- ålsförening), Blekingska och Väst- öta. Inom Småländska nationen bildades redan 61 Föreningen för Smålands min- en, som väl 1868—74 fanns blott till namnet, en 1875 återupptog sitt arbete. Med landsmåls- eningarnas vanliga uppgifter förenar sistnämnda ening äfven en historisk och naturhistorisk. Lands- ålsföreningarna voro en yttring af samma intresse r själfkännedom och svenskhet, som på andra håll nnit uttryck i fornminnesföreningarna och Nor- ska museet, i förening med den vetenskapliga rskningsifver, som har sitt naturliga hem vid uni- rsiteten. I föreningarna samlade sig för ämnet tresserade studenter från alla fakulteter, betalade ringa terminsafgift och sammanträdde till arbete afton hvar, hvarannan eller hvar tredje vecka. id dessa möten upptecknades ord ur allmogemålen cter de närvarande medlemmarnas uppgifter (i lexi- grafisk, grammatisk eller monografisk ordning), mnades redogörelser för grammatiska företeelser, redrogos sagor och sägner, gåtor, visor och melo- er, höllos föredrag eller gjordes anteckningar om ds språk, seder, bruk, vidskepelse, folklekar o. s. v. varje förening hade sin ordf. samt en eller flera kreterare eller referenter. Höstterminen 1881, den sta termin, för hvilken samlade uppgifter finnas llgängliga, egde samtliga landsmålsföreningar öfver 00 vid universiteten närvarande medlemmar. Flera reningar ha åstadkommit betydande samlingar af lkmål och folktraditioner, dels frukter af arbetet om föreningarna, dels skänkta af föreningsmedlem- ar eller utom föreningarna stående personer. För tt inom och utom föreningarna underhålla och väcka tresset för sin sak anordnade landsmålsföreningarna Uppsala och Lund gång på gång allmänna möten ler fester, af hvilka somliga varit offentliga. För- ningen i Helsingfors hade årsmöten med föredrag. els af universitetet, dels af Nyländska student- delningen fingo denna förening och enskilda med- mmar af densamma mottaga betydliga penning- nderstöd. Uppsala- och Lundaföreningarnas gemen- amma intressen vårdades på hvartdera stället af eras "Samfällda utskott", sammansatt af förenin- arnas ordf. — 1886 sammanslöto sig i Uppsala sex öreningar (Östgöta, Söderm.-När., Smål., Gottl., . Smål. och Öl., Norrl.) till Uppsala lands- ålsförening. Ett par allmänna fackafdel- ingar för uppteckning om "Djuren i folkets tro ch diktning" samt växtnamn arbetade jämte Norr- nds nationsafdelning ännu 1892. Föreningarnas amlingar ingå dels i Uppsala landsmålsförenings rkiv (deponeradt i studentkårens bibliotek), dels i ationsbiblioteken. Landsmålsföreningarnas arbete terupptogs senare af de landskapsvis arbetande ialekttopografiska undersökningarna. — Sedan 1878 tges på uppdrag af samtliga föreningar tidskriften 'Nyare bidrag till kännedom om de svenska lands- nålen och svenskt folklif", numera med den kortare iteln "Svenska landsmål och svenskt folklif", som . o. m. 1882 hade årligt understöd af det till K. M:ts förfogande ställda anslaget för resestipendier och lärda verks utgifvande samt fr. o. m. 1884 till följd af riksdagens beslut åtnjuter ett årligt statsanslag (fr. o. m. 1910 å 5,000 kr.). Det kan tryggt påstås, att f. n. intet annat land eger något motstycke till denna publikation. För beteckning af folkmålens språkljud antogo föreningarna ett särskildt alfabet, landsmålsalfabetet (se d. o.), som hela tiden användts i tidskriften. Jfr G. Norlander, "Några ord om de i Uppsala bildade landsmålsföreningarna" (i "Sv. tidskr." 1875) samt "De svenska landsmålsföreningarna i Uppsala, Helsingfors och Lund 1872—81" (i "Sv. landsmålen", II. 1), Stadgar och årsberättelser för Uppsala landsmålsförening ("Sv. landsmålen", VI, s. clvij). — Om en finsk landsmålsförening se Finska språket, sp. 370. Ll.

Landsnämnd. Se Nämnd.

Landsorganisationen i Sverige, en 1898 bildad sammanslutning af flertalet svenska fackförbund och fackföreningar, om hvars tillkomst m. m. se Fackförening och Fackförbund.

Dess ändamål är enligt stadgarna "att verka för upprättande af fackföreningar, där sådana ej finnas, att efter lämpliga former sammansluta befintliga fackföreningar i förbund, att genom upptagande af rapporter och meddelanden få en så fullständig öfversikt som möjligt af den fackliga verksamheten inom landet samt att ömsesidigt understödja de till Landsorganisationen anslutna organisationerna vid de tillfällen, då arbetsköparna genom lockout söka hindra organisationsarbetet eller arbetarnas försök att förbättra sina aflöningsförhållanden, äfvensom vid alla tillfällen, då föreningsrätten hotas och arbetarna utestängas vid försök att bilda organisationer samt vid lönenedsättningar." Bland de i stadgarna uppräknade uppgifterna ingick tidigare att verka för fackföreningarnas anslutning till det socialdemokratiska arbetarpartiet. Detta stadgande har numera utesluts. Landsorganisationen uppträder äfven som den fackliga arbetarrörelsens målsman utåt, deltager genom sina representanter understundom i sådana underhandlingar med arbetsgifvarna, som kunna leda till omfattande konflikter, och söker främja fackföreningsrörelsens utbredning genom bl. a. agitation af utsända tjänstemän och understödjande af Folketshus-företag. För sistnämnda ändamål finnes en särskild fond, afsedd att genom lån stödja sådana byggnadsföretag, som äro afsedda att bereda samlings- och möteslokaler för den fackliga och politiska arbetarrörelsen i landet. Fackförbunden intaga gentemot Landsorganisationen en skäligen oberoende ställning. I en del fall, t. ex. vid 1909 års storstrejk, har emellertid Landsorganisationen fått befogenheter vida öfverstigande de i stadgarna angifna. Frågan om en omläggning af Landsorganisationens verksamhet har länge stått på dagordningen. Den öfverlämnades nov. 1909 till en särskild kommitté för utredning.

Landsorganisationens olika organ äro kongressen, representantskapet och landssekretariatet. *Kongressen* är Landsorganisationens högsta beslutande myndighet och utgöres af ombud för fackförbunden, valda i visst förhållande till förbundens medlemsantal. Den har hittills sammanträdt hvart tredje år. Mellan kongresserna utöfvas vid alla viktigare tillfällen beslutanderätten af *representantskapet*, som består af, förutom Landssekretariatets ledamöter, en

representant för hvarje fackförbund (i de flesta fall förbundets förtroendeman) utsedd af dess styrelse. Representantskapet sammanträder ordinarie en gång årligen (i april) och har äfven till uppgift att mellan kongresserna kontrollera sekretariatets arbete. *Landssekretariatet* har sig anförtrodd ledningen af Landsorganisationens verksamhet och utgöres af ordf., kassör och sekreterare, hvilka äro helt aflönade tjänstemän, samt fyra andra ledamöter. Landssekretariatets samtliga medlemmar väljas af kongressen.

Landsorganisationen omfattade 1 april 1899 omkr. 27,900 medlemmar. Dess utveckling framgår af nedanstående öfversikt.

Medlemsantalet i de till Landsorganisationen anslutna organisationerna 31 dec. hvarje år:

1900	44,145	1906	136,413
1901	40,341	1907	186,026
1902	40,438	1908	162,391
1903	47,389	1909	108,079
1904	81,990	1910	85,176
1905	86,714		

Landsorganisationen räknar f. n. 28 fackförbund och 1 fristående fackförening, samtliga med undantag endast af Svenska landtarbetarförbundet verksamma inom industri, handel och samfärdsel. Deras medlemsantal utgör något mer än en femtedel af hela antalet arbetare inom nyssnämnda näringsgrenar. Af de fackliga arbetarorganisationer, som ej anslutit sig till Landsorganisationen, äro de viktigaste Svenska järnvägsmannaförbundet, Svenska typografförbundet och det utanför den mer eller mindre socialdemokratiskt färgade arbetarrörelsen stående Svenska arbetarförbundet. Landsorganisationens tillgångar utgjordes 1 jan. 1911 af 1,304,244,81 kr. innestående å bank, fastigheten Barnhusgatan 16 (tax. till 757,541,26 kr., intecknad för 540,000 kr.) samt fordringar på olika arbetarorganisationer och Folkets-hus-företag uppgående till 313,154,99 kr. G. B—e.

Landsort, sydligaste udden af Södertörn på den långsträckta klippön Öjan eller Landsortslandet af Torö socken, Sotholms härad, Stockholms län. Fyr-, lots-, telegraf- och tullstation. Fyren, en af de äldsta i Sverige (sedan 1669), är flera gånger förändrad. F. n. (1911) är den försedd med linsapparat af 2:a ordningen, visande fast hvitt sken med en röd blänk i minuten. Ljusstyrkan är för det fasta skenet 15,000 hlj, för blänken 9,000. Luxljus. Fyrbyggnaden är ett 27 m. högt, rundt, hvitt stentorn med röd, konformig öfverbyggnad af järn. Ljusets höjd öfver vattenytan är 44,5 m. och lysvidden omkr. 18 min. I tornets fot (20 m. lägre än det förra) är uppsatt en direktionsfyr med hvitt, rödt och grönt sken i olika sektorer. Vid lotsplatsen förrättas 450—500 lotsningar årligen. Omkr. 130 inv. A. G.*

Landsorten kallas i motsats till hufvudstaden hela det öfriga landet (landsbygd och städer).

Landsortskorrespondent. Se Korrespondent.

Landsoverretter kallas i Danmark domstolarna i andra instansen. De inrättades 1805 i st. f. de förut varande landstingen (se d. o. 2). Två sådana domstolar finnas, en i Köpenhamn, för öarna, förenad med Hof- og stadsretten, och en i Viborg, för Jylland. Den förra har 1 justitiarius (ordf.) och 18 assessorer, den senare 1 justitiarius och 8 assessorer. Kriminella mål samt sjö- och handelstvister i Köpenhamn gå från vederbörande underdomstol direkt till Höjesteret. Enl. den nya rättsreformen (1909) skola de två institutioner, som kallats "landsoverretter", i stället bära namnet landsretter (se d. o.). Redan 1800 fick Island en landsoverret (i stället för det gamla alltinget), med 1 justitiarius och 2 assessorer. På de dansk-västindiska öarna inrättades 1804 en domstol med detta namn, men den ersattes 1857 af en enda öfverdomare och upphörde 1907. E. Ebg.

Landspaniels [lä'nd spä'njels], *zool.* Se Hunden, sp. 1311.

Landsretter kallas, enligt den 1909 skedda nya anordningen af rättsväsendet i Danmark, de två domstolar, som skola träda i stället för de förut varande landsoverretter (se d. o.). Den östre landsretten skall ha sitt säte i Köpenhamn; den består af en ordf. (formand) och 17 ledamöter (landsdommere) och omfattar de tre östiften; den vestre landsretten får sitt säte i Viborg och består af 1 ordf. och 12 landsdommere; dess område är Jylland. Landsretternas myndighet sträcker sig till både civilmål och brottmål, och de äro dels andra instans i mål, som äro afdömda i underrätterna, dels första instans i mål af större betydelse, nämligen när rättstvistens föremål är värdt minst 300 kr., eller i brottmål, när straffet är fängelse på vatten och bröd eller straffarbete. Vid domfällning af gröfre förbrytelser (missgärningsmål) och politiska lagöfverträdelser medverka jurymän vid landsrätten. Likväl fäller underrätten dom, om båda de tvistande parterna föredraga att nöja sig med detta afgörande, och likaledes, när den anklagade aflagt full och trovärdig bekännelse och icke önskar målet handlagdt af landsretten. Likaså företaga underrätterna i stor utsträckning förberedelsen för domshandlingarna, äfven om domen fälles af landsretten. När landsretten dömer i andra instans, är vädjan till Höjesteret utesluten, för så vida icke justitieministeriet tillåter en sådan för att få ett principiellt spörsmål afgjordt. I hvarje mål skola 3 domare deltaga i domfällandet. När landsretterna träda i verksamhet, skall förutvarande Hof- og stadsret (se d. o.) för Köpenhamn, hvilken nu är förenad med landsoverretten, återupprättas under benämningen Köpenhamns byret med 1 ordf. och 20 domare samt i sig upptaga den särskilda Kriminal- og politiretten. Däremot skall Sö- og handelsretten fortfarande ega med en ordf. bestånd för att afgöra större mål (i likhet med landsrettens befogenhet) och en vice ordf. ("næstformand") för behandling af mindre mål och brottmål (i likhet med underrätterna), båda likväl under medverkan af sakkunniga lekmän. E. Ebg.

Landsryttare, *kam.*, var, före det svenska ryteriets fullständiga indelning, namnet på en krigsduglig person, hvilken med staten ingått öfverenskommelse att tjäna som ryttare och själf hålla sig häst emot 10 dal. i årlig indelt lön. Egde han hemman, utgick lönen i form af afkortning å grundskatten, och om denna icke uppgick till 10 dal., erhöll han anvisning på resten uti räntan från något annat skattehemman. Kbg.

Landsrätt (fsv. *lands rætter*), *jur.*, betecknade urspr. landskapets allmänna lag, sedermera sam-

anfattningen af de för landsbygden och dess invå-re gällande rättsbuden till skillnad från de lagbud, m gällde för städerna och deras inbyggare. Lands-tten fanns sammanförd i landslagen, stadsrätten i dslagen. Sedan genom 1734 års lags antagande särskilda lands- och stadslagarna försvunnit, bi-höllo dock landsbygd och städer domstolsväsendet h administrationen på särskildt sätt anordnade, h därjämte gällde fortfarande länge i åtskilliga rhållanden — t. ex. med afseende på arfsrätt, rdsrätt, giftorätt — olika rättsregler för lands-gden och dess inbyggare (landsrätt) samt för äderna och deras invånare (stadsrätt); lands-tten var, enligt särskilda bestämmelser, gällande för edlemmar af adelsståndet, äfven om de bodde i ad, likasom stadsrätt tillämpades jämväl på präst-rmiljer å landet. Städerna ha i allmänhet ännu behållit sin särskildt organiserade jurisdiktion och rvaltning. Endast undantagsvis sakna städer, så-m Borgholm och Haparanda, egen jurisdiktion och gå i den omgifvande domsagan, ”lyda under ndsrätt”. Härmed äro de dock ej i alla afseenden xställda med landsbygden. Hvad däremot angår e gamla olikheterna mellan lands- och stadsrätten ed hänsyn till vissa civila rättsförhållanden, äro essa numera till största delen undanröjda ur vår gstiftning. K. H. B.*

Landsrätten, en medeltida öfverdomstol för Fin-nd, omtalas redan 1411—15, men fick först genom n förordning af 29 okt. 1435 sin slutliga organi-tion. Landsrätten skulle sammanträda i Åbo en ång om året näst före S:t Henriks dag. Där skulle hfinna sig biskopen, några medlemmar af dom-apitlet, så många af riksrådet, som funnos i landet, agmännen, alla häradshöfdingarna och alla fog-arna. Ordf. skulle väljas af de närvarande bland dem med riksrådsvärdighet. Efter 1447 omtalas enna domstol sällan, senast på riksföreståndaren ten Sture d. ä:s tid 1488. M. G. S

Landssed kallas i rättegångsbalken kap. 1 § 11 ksom i domarreglerna den norm, som domaren visst fall tillämpar vid *rättskonstruktion* (se d. o.). Landsseden innebär, att i en viss landsända eller llmänt i landet uppstått för särskilda förhållanden issa regler, som icke finnas i lagen, men dock nses som gällande rättsregler antingen därför, att an allmänt förutsätter dem och fogar sig efter dem, utan att uttryckligen inrycka dem som nor-ner i en rättshandel, ehuru så kunde ske, eller medan bruket och seden fordra deras iakttagande. Dylik landssed är dock icke för domaren ovillkorligt förpliktande, utan det säges blott, att han må rätta in dom därefter, om den ej ”har oskäl med sig”, d. v. s. om han finner den väl grundad. Genom att sålunda af domaren upptagas, blir landsseden verklig rättsregel, men kan först efter hand, nämligen i den mån domaren fortfar att oafbrutet tillämpa den, öfvergå till rättssedvänja och *sedvanerätt* (se d. o.). Oberoende häraf blir landsseden gällande, därest den-samma genom behöriga organ på visst sätt fixerats och i denna form faktiskt gäller inom kretsar, för hvilka sagda organ verka, t. ex. handelsbruk, som af börsen å viss ort sammanfattats, eller ”bestäm-melser, gillade af Stockholms skiljenämnd för spann-målshandeln 16 jan. 1906” o. d. Rld.

Landssekreterare, *förv.*, en vid länsstyrelse an-ställd tjänsteman (se Kunglig majestäts be-fallningshafvande). Befattningen fanns re-dan i äldre tider under andra benämningar. Den nuvarande benämningen förskrifver sig från 1687 års instruktion. Kbg.

Landsskrifvare. Se Landskamrerare.

Landssorg, detsamma som kungssorg (se d. o.); allmän sorg bland ett lands befolkning, när någon särskildt framstående och afhållen medborgare, någon folkets välgörare eller storman på det andliga området gått hädan.

Landsstaten, *förv.*, kollektiv benämning på de statstjänare, hvilka handha länens civila förvaltning. Dit räknas dels landshöfdingen och länsstyrelsen (se Kunglig majestäts befallningshafvande) med dess personal, näml. landssekreterare, länsnotarier och landskanslister å landskansliet, lands-kamrerare, länsbokhållare och landskontorister å landskontoret, samt landsfiskaler, dels fögderipersonalen: kronofogde, häradsskrifvare och kronolänsmän jämte nämndemän och i vissa afseenden fjärdings-män. Löneförmånerna för landshöfdingar bestämdes genom k. br. 30 maj 1884 till 13,000 kr., utom i Malmöhus län (15,500) och i Göteborgs län (17,000), jämte bostad och stall i länsresidenset, hvartill höra park och trädgård (utom i Stockholm). För-månen af boställe, som förr i regel åtnjöts vid alla landsstatsbefattningar, tillkommer nu endast en min-dre del kronolänsmän i Svea- och Götaland. I öfrigt skedde för länsstyrelsen lönereglering genom k. br. 18 sept. 1908, men fögderipersonalen kvarstår vid 1878 och 1880 årens löneregleringar i afvaktan på eventuell reorganisation. Förmånen af reseersättning tillkommer icke landshöfdingen, men åt landssekrete-rare och landskamrerare ha genom k. br. 25 okt. 1901 tillerkänts resekostnadsersättning och trakta-mente vid förrättning ”å annan ort än residensста-den”. Enahanda godtgörelse utgår till fögderitjän-stemännen vid resor *utom* tjänstgöringsdistriktet, men för en del färder inom distriktet, t. ex. syner å kronans hus och jordar, ersättes enl. k. br. 22 sept. 1899 endast resekostnaden. Vid resor i polis-ärenden godtgöras fogdar och länsmän sedan 1904 både reskostnader och traktamente. Länsmän är därjämte genom k. br. 31 dec. 1908 tillerkänd skjutsningsersättning, men icke traktamente vid väg-syner och tjänsteresor till ting eller residensstad. Nämndemän och fjärdingsmän ersättas efter ungefär enahanda regler. För landsstaten gälla ännu med mindre väsentliga ändringar de instruktioner, som fastställdes 10 nov. 1855. Landsstatspersonalen till-hör obligatoriskt Civilstatens pensionsinrättning. Landssekreterare och landskamrerare ha dessutom sedan gammalt varit förenade med häradshöfdingarna i en särskild förening för understöd åt änkor och barn. Om de olika sätt, hvarpå styrelsen af rikets särskilda delar varit ordnad i äldre tider, se Landt-regering. Kbg.

Landsstäder. Se Borgare, sp. 1168.

Landstad, Magnus Brostrup, norsk skald, folklorist och präst, f. 7 okt. 1802 i Maasö prästgård (Västra Finnmarken), d. 8 okt. 1880 i Kristiania, blef student 1822, teol. kandidat 1827 och började året därpå prästerlig verksamhet. L. var 1834—39 kyrkoherde i Kvitseid, 1839—49 i Seljord (i Telemarken), 1849—59 i Fredrikshald och därefter i Sandeherred samt tog afsked 1877. Starkt gripen af romantiken, samlade han de rika traditioner af

folkdiktning, som lefde på allmogens läppar. Hans *Norske folkeviser* (1851—53) är en hufvudkälla för nordisk och norsk tradition. Harm öfver böndernas i Telemarken pictetslösa nedrifvande af den gamla kyrkan på Nesland (Vinje socken) inspirerade honom till det gripande kvädet ”Neslands kirke” (1852), som ej litet bidrog att väcka det slumrande sinnet för de forntida minnena. Ännu betydelsefullare var L:s *Kirkesalmebog*, som han 1852 fick i uppdrag att utarbeta, 1861 framlade i utkast och 1869 lyckades få auktoriserad till kyrkligt bruk; den har efter hand aflöst de äldre psalmböckerna från ortodoxiens och rationalismens tid. 1879 utgaf han en samling *Digte og sange* och 1880 *Gamle sagn om Hjartdölerne*. O. A. Ö.

Landsthing. Se Landsting 2.

Landstigningsföretag, en armés eller större truppafdelnings landsättning på en fientlig kust, är ett företag, som kräfver omfattande förberedelser och försiktighetsmått, men som vanligen lyckas (svenska expeditionskårens vid Ratan 1809, fransk-engelska arméns på Krim 1854, japanska arméernas i Korea och Kina 1894 och 1904, nordamerikanska arméns på Cuba 1898 m. fl.). Det gäller att oskadliggöra fiendens flotta eller hålla den på afstånd, att missleda fienden, så att han icke är beredd på motstånd, eller att nedslå detta med egen flottas artilleri och att hastigt och säkert verkställa landstigningen. Landstigningsföretag i större omfång ha under senare år ingått i de större öfningarna i flera stater (Ryssland, Italien). C. O. N.

Landstigningskanōn, en mindre kanon, som förr användes vid landstigningar och drogs af manskap. Den svenska flottans senaste landstigningskanoner voro af 7 cm. kaliber. L. H.*

Landstigningskanonslupar, *sjöv.* Se Kanonbåt, sp. 788.

Landsting. 1. Landsting l. Landskapsting kallades de ting (allmänna folkmöten), på hvilka under lagmännens ledning rättskipning, förvaltning och äfven politiska angelägenheter handhades, medan de svenska *landen* (*landskapen*) utgjorde så godt som själfständiga samhällen. I samma mån själfständigheten gick förlorad, aftog landstingens betydelse, och Kristofers landslag (1400-talet) känner dem ej längre i den ursprungliga meningen. Namnet användes nämligen där om det kungliga räfstetinget (som 1614 afskaffades), och i lagen återstodo af de gamla landstingen endast de ting med blott judiciell befogenhet (”lagmansting”), som lagmannen skulle hålla i landskapets särskilda härad (se Lagman, Lagmansrätt, Lagmansting, Lagsaga, Landskap och Räfsteting). Det oaktadt sammanträdde dock fortfarande stundom landsting i ordets gamla bemärkelse, på initiativ af befolkningen eller regeringen, i synnerhet efter återupplifvandet under unionstiden af bondedemokratien, hvars förnämsta organ landstingen en gång varit. På dessa landsting, som saknade laglig organisation och ofta höllos i samband med marknader, afhandlades icke blott lokala angelägenheter utan också riksärenden; så t. ex. bekräftades riksdagsbeslut eller underhandlades om bevillningar. Sedan länsindelningen af Gustaf II Adolf och genom 1634 års R. F. organiserats, blefvo de emellertid i st. f. landskapsmöten länsmöten under landshöfdingarnas ledning, hvarvid ofta representativa former användes (sockenombud eller ståndsrepresentation efter riksdagens mönster). Alltefter som riksdagen vann stadgan som organ för folkets politiska inflytande och den gamla lokala själfstyrelsen fick vika för en kunglig ämbetsmannaförvaltning, kommo emellertid också dessa landsting ur bruk. I Dalarna höllos dock sådana 1742 och 1743 (se Daluppror, sp. 1199) och i Norrland ända in på 1800-talet (det sista i Jämtland 1857).

2. Det *nuvarande* svenska landstinget är i olikhet med det urgamla en *representativ* församling för ett *län*. Efter införandet af 1809 års statsskick hade småningom intresset för ett återupplifvande af en kommunal själfstyrelse börjat vakna, och då uppstod fråga om att äfven i länen skapa ett nytt organ för en sådan. Vid 1828 års riksdag föreslog sålunda grefve John Hamilton, att i hvarje län skulle till landshöfdingens bistånd väljas ett slags landsting, kalladt ”municipalnämnd” och bestående af 2 adelsmän, 2 ståndspersoner, 2 präster, 2 borgare och 2 bönder, men förslaget gick ej igenom. Mera uppseende väckte ett af grefve K. G. Spens vid 1834 års riksdag väckt förslag om inrättande i hvarje län af ett ”landsting”, som, valdt klassvis, skulle ej blott behandla lokala frågor, utan också ega att till konung och riksdag göra framställningar af mera allmän art. Förslaget afsåg dessutom att åvägabringa en lösning af frågan om fyrståndsriksdagens ersättande med en mera tidsenlig församling, i det ”landskapstingen” skulle klassvis välja en riksförsamling, som sedan själf skulle dela sig i en första och andra kammare. Konstitutionsutskottet upptog ej ur förslaget det sistnämnda, men gjorde med anledning däraf en hemställan till riksdagen om inrättandet af klassvis valda ”landtdagar”, som skulle ega motionsrätt jämväl i riksangelägenheter med undantag af grundlagsfrågor. Förslaget vann emellertid ej heller i denna form riksdagens bifall. Vid 1840 års riksdag återkom grefve Spens därtill i en reservation till konstitutionsutskottets utlåtande i representationsfrågan, men ville nu, att ”landskapstingen” l. ”landtdagarna” skulle utses genom allmänna val och direkt välja riksdagens första kammare. Ej heller nu lyckades han vinna framgång, men tanken lefde upp i sammanhang med förberedelserna till L. de Geers representationsreform, och så skapades genom k. förordn. 21 mars 1862 grundstommen till den nuvarande landstingsinrättningen Ett tillägg 1865 till R. F. § 57 gaf förordn. lags natur (jfr Kommunallagar), och den har undergått afsevärda förändringar i synnerhet genom lagen 26 maj 1909 i sammanhang med de då genomförda förändringarna i R. O., för hvars bestämmelser om Första kammaren landstingsinstitutionen har en grundläggande betydelse. Bland gällande författningar, som f. ö. beröra landstingen, må nämnas k. kung. 17 april 1868 om val af markegångsdeputerade, k. förordn. 17 april 1874 ang. skyldigheter för kommunala myn-

igheter att afge statistiska redogörelser samt k. br.) juli 1875 om formulär till sammandrag af landsingens räkenskaper, k. stadgan ang. skjutsväsen- et 31 maj 1878, lagen 31 maj 1889 om döfstum- undervisningen, k. förordn. 9 juni 1905 om fördel- ningen af afgifter för brännvinshandel, värnpliks- igen 14 juni 1901, k. kung. 16 juli 1897 om val ledamöter i rekvisitionsnämnd, lagarna om väg- ällningsbesväret 23 okt. 1891 och 20 juni 1905, sareths- och sjukstugustadgarna 18 okt. 1901, gen om uppfostran af vanartade barn 13 juni 902, k. kung. s. d. om uppfostran af sinnesslöa rn, k. förordn. 24 juli 1903 (särskildt för Gott- nd 13 juni 1908) om skogsvårdsstyrelse, k. läro- rksstadgan 18 febr. 1905.

I *Landstingsområdet* sammanfaller i regel med läns- t (se d. o.). Efter vederbörande länsstyrelses och ndstings hörande kan emellertid ett län delas i två ler flera landstingsområden. På grund af lands- ngets nära förbindelse med länets styrelse få dock drig delar af ett län förenas med ett annat län ler delar af ett sådant till gemensamt landstings- mråde. Endast Kalmar län har blifvit deladt i ndstingsområden (1864 i norra och södra området). andstingsområdet omfattar i allmänhet både lands- gd och städer endast med undantag för stad, vars folkmängd utgör minst $^1/_{150}$ af rikets folkmängd rspr. mer än 25,000 inv.) eller hvars folkmängd ter utträde ur landstingsområde ej minskats un- er det invånarantal, som berättigade till utträdet. ådana städer äro nu Stockholm, Göteborg, Malmö, orrköping och Gäfle, och i dem utöfva stadsfull- äktige jämväl landstingets funktioner. F. n. äro ndstingsområdena 25. Landstingens medlemmar allas landstingsmän. De väljas särskildt r landsbygd och särskildt för städer. *Valkretsindel- ingen på landet* lämpas efter domsagor. Uppgår omsagans invånarantal ej till 30,000, utgör den en alkrets; dock kan sådan domsaga, om dess folk- ängd öfverstiger 25,000 eller särskilda skäl religgа, få delas i två valkretsar. Domsaga med inst 30,000 inv. delas i valkretsar efter tingslag ler härad, såvida på sådant sätt kunna bildas sam- anhängande områden, som ha hvart och ett minst . högst 6 ombud; annars sker delningen efter kom- uner. Då antalet landstingsmän i landsbygdsval- ets skall vara 1 och därutöfver efter folkmängd 1 r hvart fullt tal af 5,000, blir det normala invå- arantalet i valkrets af ifrågavarande slag 10,000— 5,000. Dock kan af ett tingslag på grund af syn- rliga skäl få bildas valkrets med mindre folkmängd n 10,000. Egen valkrets utgör hvarje *stad* med inst 6,000 invånare, men på grund af särskilda rhållanden kunna äfven städer med mindre folk- ängd få bilda egna valkretsar. Regeln är eljest, t sådana förenas till valkretsar med minst 6,000, gst 12,000 invånare. Stadsvalkrets väljer 1 lands- ngsman oberoende af folkmängd och därutöfver ter folkmängd 1 för hvarje fullt tal af 3,000. ädernas representationsrätt är sålunda proportions- s större än landsbygdens. Skulle med tillämpning det angifna förhållandet mellan landstingsmän h folkmängd de förra i ett län ej uppgå till 20, ola förhållandetalen för både landsbygd och stä- r sättas så mycket lägre, att landstingets medlems- l uppbringas till 20. *Landstingsmännen* och deras ppleanter utses för 4 år, räknade från 1 sept. det år, då valet skett, men hälften är underkastad omval hvartannat år. Af denna anledning fördelas hvarje områdes valkretsar i två grupper och bestämmes genom lottning, att den ena gruppens första gången efter fördelningen valda landstingsmän och suppleanter skola afgå 31 aug. andra året efter valet. Denna fördelning, som sker i sammanhang med indelningen i valkretsar, verkställes liksom denna af landstingen själfva efter förslag af K. M:ts befallningshafvande (förkortas här nedan till K. M. B.), men skulle landstings beslut härom afvika från förslaget och anses olagligt, skall frågan af K. M. B. hänskjutas till K. M:t. Däremot får besvär ej anföras öfver sådant beslut. Valbara till landstingsmän och suppleanter äro alla inom länet bosatta och inom valkretsen röstberättigade män, som uppnått 25 år, med undantag af sådana, som stå under förmynderskap, som afträdt all sin egendom till borgenärer utan att från dessas kraf ha blifvit fria, som äro eller som genom ännu icke kraftvunnet utslag dömts förlustiga medborgerligt förtroende eller som äro ställda under framtiden för brott, som medför nämnda förlust, samt sådana, som förklarats ovärdiga att inför rätta föra andras talan eller i rikets tjänst brukas. Till följd af sin ställning kunna ej landshöfding, landssekreterare, landskamrer, kronofogde, länsman och allmän åklagare vara landstingsman, och det samma gäller om landstingets egna tjänstemän och betjänte. Den, som blifvit vald till landstingsman eller suppleant, får ej afsäga sig uppdraget, såvida han ej förut i fyra år tjänstgjort som landstingsman eller uppnått 60 år eller landstinget godkänt annat af honom uppgifvet förhinder. För landstingsmannauppdrag åtnjutes ingen godtgörelse utom reseersättning, och förfallolöst uteblifvande af landstingsman medför böter enligt landstingets pröfning. Rätt att deltaga i *landstingsmannaval* har en hvar, som är röstberättigad inom en i valkretsen belägen kommun (se Kommun, sp. 650 och 654, och Kommunalbeskattning). Röstvärdet är detsamma som vid kommunala val (”40-gradig skala”), dock utan den för landsbygden gällande inskränkningen till högst $^1/_{10}$ af kommunens hela rösttal (se Kommunal röstskala). Valen äro omedelbara och, där mer än en skall utses, proportionella (se Proportionella val) samt ske med slutna sedlar, hvarvid fullmakt får användas. På landet försiggå de kommunvis vid årets första ord. kommunalstämma och i stad i senare hälften af maj inför stadens magistrat (styrelse). Valsedlarna, på hvilka röstvärdet skall af valförrättaren påtecknas, sammanräknas på landet af domhafvanden, i stad, som bildar egen valkrets, af dess magistrat, och i stadsvalkrets, som består af flera städer, af den folkrikaste stadens magistrat. Besvär öfver valen gå till K. M. B., hvars utslag ej får öfverklagas. Landstingets ordf., som eger deltaga i öfverläggningarna och besluten, tillsättes för hvarje lagtima landsting af K. M:t, men bland tingets ord. medlemmar. Till följd af denna inskränkning, som gjordes 1894, kan landshöfdingen numera ej nämnas till ordf.; han eger emellertid att öfvervara tingets sammanträden och deltaga i öfverläggningen, men ej i besluten. Är han hindrad, utöfvas denna rätt af annan led. i landshöfdingämbetet, beroende af tjänsteålder. Vice ordf. utses af landstinget. — *Laglima* landsting sammanträder utan särskild kallelse årligen på den andra

eller tredje måndagen i sept., eftersom landstinget självt en gång för alla bestämt, i länets residensstad, såvida ej K. M. B. på framställning af föregående landsting eller i anseende till utomordentliga händelser utsatt annan samlingsort. Dess förhandlingar få upptaga sex helgfria dagar, men kunna utsträckas öfver ytterligare två sådana, om minst $^3/_4$ af dess som närvarande antecknade ledamöter så besluta. Med samma pluralitet kan lagtima landsting besluta, att efter minst två månader *urtima* landsting må hållas. Af K. M:t kan sådant när som helst sammankallas. Urtima landsting får behandla endast frågor, som föranledt dess sammanträde. Nya frågor kunna komma under landstings handläggning dels genom framställningar af K. M:t, hvilka skola vid samma landsting oförändradt antagas eller förkastas, dels genom skriftliga, till landstingets sekreterare minst 14 dagar före sammanträdet aflämnade förslag från K. M. B. eller landstingsman. För att landsting må träda i verksamhet, fordras närvaro af minst $^2/_3$ af dess medlemmar. Landstingens förhandlingar skola enligt regeln vara offentliga. Vid lagtima landstings första sammanträde granskas ombudens fullmakter, hvarvid de landstingsmän, hvilkas fullmakter godkänts, ega besluta om de öfriges behörighet. Sådant beslut får ej öfverklagas, men för underkännande af någons behörighet fordras $^2/_3$ af de afgifna rösterna. Samma kvalificerade majoritet fordras äfven för beslut om uppdelning i valkretsar af domsaga med mindre folkmängd än 30,000, om bildande af landsbygdsvalkrets med mindre folkmängd än 10,000 eller af stadsvalkrets med mindre än 6,000, då detta ej är en ovillkorlig följd af folkmängdsförhållandena; för påläggande af afgifter, som kräfva uttaxering för längre tid än 5 år; för beviljande af anslag, om de afse nya ändamål eller måste bestridas genom lån; för upptagande af lån med längre återbetalningstid än 5 år; för ingående af borgen; för afhändande af fast egendom eller däraf härflytande rättighet samt för uppskof till nästa landsting med K. M. B:s eller enskild motionärs förslag. Landstinget kan bereda ärendena genom utskott och kommittéer och eger tillsätta en sekreterare (för upprättande af föredragningslista, protokollsföring, besluts expediering o. d.), en kamrerare (för räkenskapernas förande och penningförvaltning) samt nödig betjäning.

Ang. landstingets allmänna *befogenhet* stadgar förordningen, att det eger ”att rådslå och besluta om för länet gemensamma angelägenheter, hvilka afse den allmänna hushållningen, jordbrukets och andra näringars utveckling, anstalter för kommunikationsväsendets befordrande, hälsovård, undervisning, allmän ordning och säkerhet m. m. d., såvidt dessa angelägenheter icke enligt gällande författningar tillhöra offentlig myndighets ämbetsåtgärd”. Landstinget kan inom det angifna området dels omedelbart besluta förvaltningsåtgärder, dels ock hos K. M:t göra framställningar i ärenden, som äro af intresse för landstingskommunen, men det eger icke upptaga förslag i frågor, som angå hela riket, såvida icke särskilda förhållanden inom länet ge anledning därtill. Garantier häremot utgöra ordf:s propositionsvägran, som dock ej anses ovillkorligt bindande för tinget, och K. M:ts och K. M. B:s vetorätt, hvarom mera nedan. En viktig politisk rättighet ha emellertid landstingen, nämligen att välja riksdagsmän i Första kammaren. Om dessa val, som i regel skola vara proportionella, se Riksdag och Proportionella val. Landstingen ega äfven välja markegångsdeputerade, ledamöter i inskrifningsnämnder och inskrifningsrevisioner, ordf i rekvisitionskommission samt en ledamot i den nämnd, som vid hvarje allmänt statsläroverk bestämmer om befrielse från nedsättning i terminsafgifter. Till bestridande af omkostnaderna för de af landstingen eller stadsfullmäktige i städer, som ej deltaga i landsting, beslutna förvaltningsåtgärderna är anslagen $^1/_5$ af afgifterna för minuthandel med och utskänkning af brännvin samt utbetalas proportionsvis till nämnda institutioner fr. o. m. 1911 den till statsverket ingående bevillningen för fastighet och inkomst af kapital och arbete (nedsatt till $^1/_{10}$ mot förut; se Allmän bevillning, sp. 631). Dessutom ega landstingen själfva beskattningsrätt. Denna är emellertid i fråga om bestämmande af afgifter eller arbetsbidrag för sådana företag, till hvilka bidrag böra enligt lag från hemman och fastighet utgå eller i afseende på hvilka andra grunder för kostnadens uttaxering äro fastställda, bunden vid därom gällande stadganden, och ingen personlig eller efter matlag utgående afgift får af landsting beslutas med undantag af i särskild författning stadgad sjukvårdsafgift. Öfriga beslutna uttaxeringar skola af de skattskyldige utgöras efter samma grunder som beskattningen till kommunen (se Kommunalbeskattning, sp. 658); dock kan, när en åtgärd är i olika grad till gagn för de skattskyldiga, den därför nödiga beskattningen inskränkas till vissa delar af landstingsområdet (t. ex. till landsbygd med fritagande af städerna eller tvärt om) eller fördelas olika på olika beskattningsföremål eller kommuner.

Landstinget står i och för sin verksamhet i nära *förhållande till statens myndigheter*, särskildt till K. M. B. och K. M:t. K. M. B. intar inom länet i viss mån samma ställning till landstinget som regeringen inom riket till riksdagen. Förutom redan omtalade befogenheter har han att utfärda kungörelse om urtima landsting och inkalla suppleanter till tjänstgöring. Han skall skaffa landstinget nödiga upplysningar, och för verkställandet af sina beslut kan landstinget anlita hans biträde. Särskildt skall K. M. B. själf och genom sina underordnade tillhandagå landstinget vid indrifvandet och vårdandet af de skatter, som landstinget beslutit, och landstingets framställningar till K. M:t skola genom honom insändas. Slutligen skola alla landstingsbeslut med några få undantag underställas K. M. B:s godkännande för att få bindande kraft. Denne kan dock endast oförändradt godkänna eller ogilla dem. Endast sådana landstingsbeslut, som angå tingets egen inre organisation och arbetssätt, till- och afsättande af dess tjänstemän och betjänte, verkställighetsåtgärder eller framställningar till K. M:t, bli giltiga utan K. M. B:s godkännande. K. M:t står i förbindelse med landstingen ej blott medelbart genom sina befallningshafvande, utan i vissa fall också omedelbart. Direkt skola nämligen underställas honom till stadfästelse eller förkastande landstingsbeslut, som afse 1) påläggande af afgifter, hvilka erfordra uttaxering för längre tid än fem år; 2) upptagande af lån, ställdt på längre återbetalningstid än fem år (se Kommunallån) och 3) försäljning, pantförskrifning eller utbyte af någon

dan länskommunen tillhörig fastighet, som gif-ts eller testamenterats densamma för något dess mensamma nytta afseende ändamål, äfvensom verenskommelse, som medför förändring i de rät-gheter länskommunen till sådan fastighet eger. essutom kan hos K. M:t besvär anföras af lands-ng öfver K. M. B:s vägran att stadfästa dess be-ut och af kommuner eller kommunalmedlemmar om landstingsområdet, om de anse landstingsbe-ut kränka deras enskilda rätt eller strida mot underna för landstingets verksamhet. Sådana be-är gå till Regeringsrätten, som dock i det först-nämnda fallet hänskjuter frågan till K. M:t i stats-det jämte eget utlåtande.

I Landstingens *finanser* bli för hvarje år mera be-dande och omfattande. *Inkomsterna* utgjorde ,153,934 kr. 1908 (mot 1,508,095 1874). Af ssa uppgick landstingsskatten, som ut-xerades i alla landstingsområden samt i allmänhet ed lika procent för jordbruksfastighet och andra be-attningsföremål (i ett par län uttaxerades för jord-ruksfastighet ett högre antal ören pr bevillnings-ona) till 7,388,119 kr.; sjukvårdsafgiften utgjorde 337,072 kr., legosängsafgifterna 1,552,989 kr., del (1/5) i brännvinsförsäljningsafgifter och vinst-edel 2,231,946 kr., hyror, arrenden, räntor o. d. 8,001 kr. och öfriga inkomster, såsom bidrag af ten, hushållningssällskap och kommuner, skol-gifter för döfstumma barn, gåfvor m. m. 385,807 . Härvid är emellertid att märka, att året 1908 till vida var ett ovanligt år, som till följd af drad tid för uppbördsstämmorna i ett flertal fall å års landstingsskatt och stundom äfven sjukvårds-gift upptagits i årets räkenskaper. 1907 uppgick ndstingsskattens hela belopp till 3,707,679 kr., ikvårdsafgifternas till 905,800 kr. och landstin-ns samtliga inkomster till 9,091,206 kr.; i in-mststaterna för 1910 beräknas landstingsskatten l 4,944,076 kr. — Landstingens *utgifter* uppgingo 08 till 10,893,203 kr. (1874: 1,627,395 kr.). Af gifterna utgingo för fattigvård, välgörenhet o. d. ,035 kr., för hälso- och sjukvård 7,142,805 kr., r undervisningsväsendet 1,436,557 kr., för jord-ruket och dess binäringar 474,683 kr., för kom-unikationsanstalter 646,383 kr., till förvaltnings-stnader 304,901 kr., till räntor 643,469 kr. och r öfriga behof 187,370 kr. — Landstingens *egna lgångar* utgjorde vid 1908 års slut 11,662,669 kr. 874: 1,190,723 kr.), hvaraf i fastigheter och in-ntarier 3,232,304 kr. samt i fordringar, värde-pper och kontanta medel 8,430,365 kr. *Länslasa-ttens tillgångar* voro 23,066,491 kr. (1874: 803,672 kr.), hvaraf i fastigheter och inventarier ,670,106 kr. samt i fordringar, värdepapper och ntanter 1,396,385 kr. — *Skulderna* uppgingo till ,386,482 kr. (1874: 881,384 kr.). Under året ptogos nya lån till belopp af 7,448,192 kr., hvar-not afbetalning å lån och förskott verkställdes med 631,055 kr. I förhållande till summan af tillgån-rna utgjorde skulderna 41,4 proc.

Vid bedömandet af landstingens inkomster och ut-fter bör ihågkommas, att landets fem största stä-r icke deltaga i landstingen.

Inrättningar, som motsvara de svenska landstingen, nas i de flesta europeiska länder. I Norge kallas amtsformandskab l. amtsting och i nmark amtsråd (se Amt).

3. Landsting (Landsthing) kallades under medeltiden äfven de folkförsamlingar, som höllos i de större danska landskapen och på hvilka konungarna hyllades, lagar antogos och rättegångar höllos. Urspr. voro landstingen 3: ett i Lund (för Skåne, Halland, Bleking och Bornholm), ett i Ringsted (för Själland och småöarna) samt ett i Viborg (för Jylland och Slesvig samt Fyn). Senare fick icke endast Slesvig sitt särskilda landsting, i Urnehoved, utan äfven Fyn, Lolland-Falster (på 1400-talet), Halland och Blekinge, ja t. o. m. de mindre öarna Bornholm, Langeland, Möen och Samsö, men dessa landsting synas ha varit underordnade de större, så att man från de förra vädjade till de senare. Emellertid förlorade landstingen småningom sin politiska betydelse, så att konungens hyllning blef en tom formalitet, och de blefvo blott öfverdomstolar med fast anställda "landsdomare", hvilkas utslag kunde underställas Kongens thing och efter 1660 Höjesteret. På detta sätt fortforo landstingen att verka till 1805, då de ersattes af landsöverretterna.

4. I Danmark är sedan 1849 landsthing benämningen på den ena af riksdagens båda kamrar (se Danmark, sp. 1287).

1. S. B. 2. S. B. E. Ar—s. 3 o. 4. E. Ebg.

Landstingsman, ledamot af landsting. Se Landsting.

Landstingsmedel, medel, hvilkas uttaxering ett landsting beslutit. Dessa skola i samband med kronoskatterna af K. M:ts befallningshafvande debiteras och indrifvas samt få på utanordning af honom efter rekvisition, som utfärdas af landstingets ordf. och kontrasigneras af dess sekreterare, genom riksbanken lyftas. Öfver uppbörden skall aflämnas fullständig redovisning. För debiteringen lämnas i ersättning 1½ proc. af landstingsmedlen, för uppbörden 1 proc., för landskamrerarens befattning med medlen ¼ proc. och för extra biträdens inom länsstyrelsen ¼ proc. Jfr Landsting 2. K. H. B. (S. B.)

Landstingsområde. Se Landsting, sp. 1057.

Landstingsskatt, de afgifter, som påläggas ett landstingsområde i kraft af landstingens beskattningsrätt. Se Landsting, sp. 1061.

Landstorm, *krigsv.*, kallas den väpnade styrka, som i sista hand uppbådas till krigstjänst för eget lands försvar, då fienden inträngt i detsamma. Landstormen leder sitt ursprung från äldre tiders folkuppbåd och har anlitats i alla tider, fast den blifvit lagbunden först i 19:e årh. Samma förordning (af 17 mars 1813), som påbjöd bildandet af ett landtvärn i Preussen, föreskref äfven uppbådande af en landstorm, i händelse sådant blefve nödvändigt. Genom rekryteringslagen af 1867, som vunnit tillämpning i hela Tyska riket, äro alla män mellan 17 och 42 (numera 45) års ålder, som icke ingå i annat uppbåd, skyldiga att tillhöra landstormen och kunna äfven inkallas för att fylla luckor i landtvärnet. I Österrike ha landstormsordningar funnits alltsedan 1500-talet. I Frankrike motsvaras landstormen af territorialarméns reserv, uti Italien af territorialmilisen, i Ryssland af landtvärnet (*opoltjenie*), och dessa utgöras af män intill 40—46 års ålder. I Norge skall allt krigsdugligt manfolk, som icke på annat sätt är anställdt vid krigsmakten, till-

höra landstormen från 18 till 50 års ålder. I *Sverige* utgöres landstormen af allt värnpliktigt manskap, som fullgjort tjänstgöring i beväringen, i allmänhet mellan 33 och 40 år, samt ett mindre antal dit omedelbart öfverförda. Landstormen är afsedd "till hemortens försvar" inom "eget eller närmast tillgränsande inskrifningsområden". Landstormen lyder under inskrifningsområdesbefälhafvarna, och hvarje inskrifningsområde delas i vanligen 6 landstormsområden, hvart och ett under en officer i reserven (i brist däraf annan person) med biträde af en underofficer i reserven som förvaltare öfver det landstormsförråd, som här finnes. Frivilliga öfningar med landstormsbefälet anordnas i mån af tillgängliga medel. — Landstormen uppbådas först i krig, och då i de af fienden mest hotade landsändarna, samt organiseras efter för handen varande förhållanden och förses med befäl efter råd och lägenhet. Landstormen kan sällan förses med uniform, men måste för att erkännas som krigförande trupp erhålla ett inom gevärsskotthåll synligt utmärkelsetecken, hvilket icke utan vidare kan borttagas, i Sverige landstormsmärke, därest icke uniform finnes (jfr Folkrätt, sp. 775). Landstormsmärket, anbragt frampå mössan (modell 1905), utgöres af en emaljerad cirkelrund plåt (3,3 cm.) med blått fält och i detta ett gult grekiskt kors. C. O. N.

Landström, John Anders, kirurg, f. 29 juli 1869 i Östra Eneby, d. 20 mars 1910 i Stockholm, student 1888, med. kandidat 1893, aflade med. licentiatexamen vid Karolinska institutet 1900 och blef efter disputation för med. doktorsgrad docent i kirurgi där 1908. Genom grundliga teoretiska studier samt omfattande och långvarig praktisk utbildning förvärfvade L. gedigen kirurgisk kunskap och skicklighet. I afh. *Über morbus Basedowii, eine chirurgische und anatomische studie* visade han prof på bäggedera; flera smärre kirurgiska uppsatser vittna också godt om sin upphofsmans förmåga. J. A.

Lа́ndstuhl [-stol], stad i bajerska reg.-omr. Pfalz. 4,444 inv. (1905). Latinskola och åtskillig industri samt stenbrott. Ö. om staden ligga ruinerna af borgen L., hvarest Franz von Sickingen dog 1523. L. blef stad 1864. J. F. N.

Landstände, ty., "landtständer", stånd, under medeltiden de korporationer i tyska länder, utan hvilkas medverkan landsfurstarna icke egde utöfva beskattning och en del andra regeringshandlingar. Dit hörde mestadels riddarskapet, andliga institutioner och städer; besluten fattades på landtdagar (*landtage*), hvarvid hvarje stånd fattade beslut för sig. Deras makt sjönk småningom, i samma mån som furstarnas makt tillväxte och deras byråkratiska ämbetsmannaorganisation utvecklades. Jfr Unger, "Geschichte der deutschen landstände" (1844). — I Sachsen och Hessen har namnet öfvergått till sammanfattande benämning på den nuv. i två kamrar fördelade folkrepresentationen. Se Landtdagar. V. S—g.

Lа́ndsweiler [-vajler], kommun i preussiska reg.-omr. Trier (Rhenprovinsen). 5,957 inv. (1905). Stenkolsgrufvor. J. F. N.

Landsväg. Se Väg.

Landsvägsbanor. Se Elektriska banor, sp. 241.

Landsvägslokomotiv. Se Lokomotiv.

Landsänkning, *geol.* Se Nivåförändringar. Jfr Kvartärperioden.

Landsöfverrätt. Se Allting, sp. 650, och Landsoverretter.

Landtax [lа́nd-täks]. Se Grundskatt, sp. 418.

Landtbiskopar. Se Korbiskopar.

Landtbjörn, *zool.* Se Björn.

Landtbrefbäring, *postv.*, å landsbygden af postverket anordnad regelbunden budsändning för såväl uppsamlande som utdelning af postförsändelser. Landtbrefbärarna intaga inom såväl vårt som de flesta andra postverk, där institutionen förekommer, en säregen ställning. De höra nämligen icke som brefbärarna i städerna och andra större lokala samhällen till postverkets fasta personal, utan äro snarare, såsom endast genom kontrakt fästa vid verket att likställa med de vanliga postskjuts- och postföringsentreprenörerna. Men under det att dessas uppgift väsentligen är begränsad till framskaffande mellan postanstalterna af s. k. slutna poster, d. v. s. i låsta väskor eller förseglade påsar förvaradt postgods, äro landtbrefbärarens åligganden af annan och vida mer mångskiftande art. I vårt land var de i samband med postverkets öfvertagande af kronobrefbäringen (se d. o.), som frågan om landtbrefbärings inrättande blef aktuell. Genom k. bref 1 juni 1877 bemyndigades poststyrelsen att gå i författning om den föreslagna anordningens genomförande. Redan s. å. kom landtbrefbäring i större eller mindre utsträckning till stånd inom 11 af rikets län, och 1909 var antalet landtbrefbärare 1,776, hvilka under året tillryggalade en sammanlagd vägsträcka af 6,242,970 km. Fr. o. m. 1 nov. 1909 har institutionen blifvit af Generalpoststyrelsen, enligt af K. M:t erhållet bemyndigande, i väsentliga hänseenden omlagd och utvidgad. Landtbrefbärarna särskiljas från nyssnämnda tidpunkt i landtbrefbärare af första och af andra klass. De förres befogenhet att från allmänheten *mottaga* försändelser omfattar väsentligen: a) vare sig för utdelning under färden eller för aflämnande till behandling å postanstalt afsedda, fullt frankerade vanliga eller rekommenderade brefpostförsändelser äfvensom fullt frankerade oassurerade paket; samt b) för aflämnande till vidare behandling å postanstalt afsedda, fullt frankerade, till inrikes ort ställda assurerade bref och paket med angifvet värde af högst 500 kr. för hvarje försändelse; fullt frankerade inrikes postanvisningar å högst 100 kr.; vissa ofrankerade tjänsteförsändelser af tjänstebrefs natur. De få ock mottaga och till postanstalt befordra äfven ofrankerade eller ofullständigt frankerade vanliga bref och brefkort *till utlandet*. Genom dessa funktionärer *utdelas* till allmänheten, förutom å färden för sådant ändamål mottagna försändelser, huvudsakligen följande slag af försändelser, som å fast postanstalt förut behandlats: vanliga eller rekommenderade brefpostförsändelser och vanliga paket; assurerade bref och paket med angifvet värde af högst 500 kr. för hvarje försändelse; postanvisningar å högst 500 kr. för hvarje anvisning; postförskottsförsändelser, innehållande medicin; abonnerade tidningar; hvarförutom genom landtbrefbärare af första klass kan inkasseras fordran å högst 500 kr. på grund af värdehandling, som till postverket i inkasseringsändamål öfverlämnats. Dessutom

) dessa landtbrefbärare skyldiga att förmedla in-
rtning af medel i postsparbanken samt att försälja
armärken. Landtbrefbärares af andra klass befo-
hhet att vare sig mottaga eller utdela postförsändel-
: är hufvudsakligen, frånsedt fortskaffandet af vissa
nsteförsändelser, inskränkt till befordran af van-
a och rekommenderade brefpostförsändelser samt
ssurerade paket äfvensom utdelning af abonnerade
ningar. Gående landtbrefbärare är icke pliktig
fordra paket, som i vikt öfverstiger 1 kg. eller,
paketet utgöres af tjänsteförsändelse, $1^1/_2$ kg.
kande landtbrefbärare befordrar paket af högst 5
. vikt. Det åligger landtbrefbärare af såväl första
n andra klass att tömma postverkets invid bref-
ringslinje uppsatta breflådor, att försälja frimär-
n och att mottaga rekvisitioner å tidningar. Be-
ffande sättet för försändelsers utdelning gäller
a., att vanliga brefpostförsändelser af landtbref-
rare nedläggas, när adressat därom gjort skriftlig
nmställning, i postlåda, som af denne för ändamålet
psatts invid linjen. Brefbäringslinjes maximilängd
i i allmänhet 32 km. för s. k. ringlinje och hälften
s. k. fram- och återgångslinje. Då gångtiden
räknas till 15 minuter per km., blir arbetsdagen
regel 8 timmar. Ännu har hos oss brefbäringen
landet icke kunnat öfverallt eller ens å flertalet
jer utsträckas till alla söckendagar. Men detta
målet. Landtbrefbärare bära som tjänstebeteck-
ng endast ett mössmärke, ett förgylldt posthorn med
krona, fäst å ett blått ylleband med gula kanter.
den mån det befinnes nödigt, utrustas brefbäraren
d signalhorn äfvensom med revolver. Landtbref-
rarna förmedla ofta nog en afsevärdt större post-
växling än många af de fasta poststationerna, på
nma gång deras tjänster betinga afsevärdt mindre
kostnader för postverket. Också var ett af skälen
l landtbrefbäringens inrättande, att man därigenom
f i tillfälle indraga ett stort antal sådana i sam-
nhang med kronobrefbäringens öfvertagande in-
ttade poststationer, hvilkas uppbörd icke täckte om-
stnaden. Och landtbrefbäringsinstitutionens ut-
kling har för postverkets drätsel särskild betydelse
t därigenom, att poststationernas antal, som börjat
ttaga betänkliga proportioner, kan genom stationer-
s ersättande i många fall med brefbäringslinjer
llas inom rimliga gränser. — I *Danmark*, hvarifrån
an i Sverige hämtade förebilden, hade från 1860
välordnad landpost varit inrättad. De danska
ndpostbuden, af hvilka ett stort antal är åkande
h då tillhandahåller häst och fordon mot rättighet
t för egen räkning därå befordra smärre paket
vensom passagerare, anses vara bland de bäst
ganiserade. Äfven kvinnor ha antagits till land-
stbud. — *Tyskarnas* förträffliga *landpostdienst*, för
ars utförande redan 1905 33,789 landtbrefbärare
ro i verksamhet, räknar sin egentliga upprinnelse
ån omkr. 1870, men omlades och fulländades 1881
87. Till stor del fullgöres landtbrefbäringen inom
yskland med åkande bud. — I *Frankrike* är insti-
tionen vida äldre. Där fanns redan från 1700-
let en inrättning med *messagers piétons*, af kom-
nerna bekostad brefbäring mellan prefekturerna
h märierna, hvilken postbefordran i början af 1830-
let öfvertogs af staten. Ungefär från samma tid
knar den franska landtbrefbäringen, *le service
ral*, sin begynnelse. Den franske landtbrefbäraren,
facteur rural, har alltmer, där vägförhållandena det
medge, börjat mot åtnjutande af särskildt understöd
från det allmänna använda velociped vid postturerna.
— Äfven i *Storbritannien och Irland* funnos anord-
ningar för landtbrefbäring redan från början af 1800-
talet, men nådde först med 1860- och 1870-talen någon
större utveckling. Sitt ofantliga moderna uppsving
räknar den emellertid från 1897, då regeringsbeslut
kungjordes om anordnandet af "a regular delivery
of letters to every house in the kingdom", ett mål,
som säges numera vara så godt som fullständigt upp-
nådt. *The rural postmen* äro i regel i likhet med
öfriga brefbärare anställda mot fast aflöning till
samma belopp som brefbärare i det samhälle, hvarifrån
de utgå. I stor utsträckning begagna de sig, mot
särskild godtgörelse, af velociped, hvarmed å de lin-
jer, där vägen är god, börjat kombineras en liten släp-
vagn. I England finnes numera knappt en bondstuga,
som ej besökes af "the postman" åtminstone en gång
dagligen (utom söndagar). — I *Nord-Amerikas förenta
stater* vidtogos först 1896 några nämnvärda åtgärder
för åvägabringande af *rural free delivery*, i det att
då 44 landtbrefbäringslinjer kommo till stånd. Men
utvecklingen där saknar hvarje motstycke i postsam-
färdselns historia. I juni 1909 hade antalet landtbref-
bäringslinjer — å hvilka de tjänstgörande nästan öfver-
allt färdas åkande — sprungit upp till 40,628. Men
som landtbrefbäraren, *the rural carrier*, där intar
ställningen af en jämförelsevis väl aflönad funktionär,
har inrättningen uppslukat ofantliga summor: ensamt
för redogörelseåret 1 juli 1908—30 juni 1909 upp-
kom en brist af omkr. 28 mill. dollars. Man är på
grund däraf betänkt på åtgärder i syfte att refor-
mera, men för ingen del att inskränka rörelsen, hvars
stora kulturella betydelse från alla sidor framhålles.
— I *Kina*, det enda rike, som ännu står utom världs-
postföreningen och följaktligen fjärran från de mo-
derna postala strömningarna, finnes en uråldrig mot-
svarighet till landtbrefbäringen. Där förmedlas post-
utväxlingen å landsbygden för statens såväl som de
många enskilda postanstalternas räkning af kejserl.
landtpostbud (*chien-fu*, "de starka männen", eller
chien-li-ma, "tusenmilshästarna"), om hvilkas oer-
hörda uthållighet att med tunga bördor dygnet
om löpa ofantliga sträckor berättas fast otroliga
saker. R. L—n.

Landtbruk, Landthushållning, som har till uppgift att med odlade växters och husdjurs hjälp frambringa lifsförnödenheter, betecknar hela landtmannanäringen, omfattande såväl jordbruk med trädgårdsskötsel och skogshushållning som äfven kreatursskötsel. En verksamhet, t. ex. jakt och fiske, som går ut på endast att tillvarataga naturens produkter utan något arbete för deras alstrande, räknas vanligen ej som landtbruk; dit kan knappt heller nomadernas boskapsskötsel räknas. Först med jordens odling och kreatursskötsel vid fasta boplatser kan egentligt landtbruk anses ega rum. Som landtbrukets *binäringar* plägа betecknas sådana handteringar, som af jordbrukarna idkas i samband med landtbruk, i det att de bearbeta dettas produkter och lämna affall, som användas till foder eller gödsel, samt stundom drifvas med samma arbetsstyrka som landtbruket. Hit höra i främsta rummet mejerihushållning och dessutom sprit-, stärkelse-, betsocker- och tegeltillverkning samt kvarnrörelse.

Landthushållningens teori, landthushållningsläran, omfattar dels läran om landtbrukets teknik: *jordbruks-* och *husdjurslära* samt *trädgårds-skötsels-* och *skogsbrukslärorna*, hvilka i väsentlig mån äro tillämpad naturvetenskap, dels läran om *jordbruksekonomi*, som står i nära samband med nationalekonomien.

Då samhällslifvets utveckling står i det närmaste sammanhang med och delvis beror af landtbrukets framsteg, nå dettas anor hos de flesta civiliserade folk upp till förhistorisk tid. Redan i äldsta tid drefs ett jämförelsevis högt stående landtbruk i Kina, Mesopotamien, Palestina och Egypten, hvilket land hade storartade bevattningsanläggningar och länge var Roms kornbod. I de europeiska länderna synes landtbruk, möjligen infördt från dessa äldre kulturländer i Asien och Afrika, ha förefunnits redan under stenåldern, då korn, hvete och lin odlades samt häst, nöt, får och svin höllos som husdjur. Någon högre utveckling synes jordbruket knappt nått hos grekerna, men dess mer hos romarna, som under sin storhetstid höllo detta yrke högt i ära och hade en ganska rik jordbrukslitteratur. Denna jordbrukets höga ståndpunkt gick emellertid åter förlorad, ty med rikets förfall följde äfven jordbrukets. Den odlade jorden samlades i stora gods, latifundier, å hvilka jordens odling, som ej längre blef fria mäns, utan slafvars göra, försummades och i stor utsträckning nedlades. Folkvandringarna och därmed följande krigiska förhållanden bidrogo ytterligare till alla fredliga yrkens tillbakagång, och förrän ett ordnadt statsskick och säkrare rättsförhållanden börjat göra sig gällande, kunde inga bestående förbättringar inträda. Karl den store, själf sitt väldiga rikes störste jordegare, egnade visserligen landtbruket stort intresse, genomförde en mönstergill hushållning i förvaltningen af sina gods och sökte genom lagstiftning befordra landthushållningen, men till följd af de ständiga krigen samt bondeståndets undertryckande under feodalväsendet och kyrkan var hvarje varaktigt framåtskridande omöjligt. Äfven det blomstrande landtbruk, som under morernas välde rådde i Spanien, förföll åter efter deras fördrifvande. I norra Italien inträdde dock med renässansen en blomstring äfven i afseende på landets odling, och från senare delen af medeltiden härröra dess ännu i vår tid oöfverträffade bevattningsanläggningar. Ett undantag från det allmänna förfallet gjorde äfven Nederländerna, där det idoga och af länsväsendet mindre berörda folkets förkärlek för jordbruk framkallade en för sin tid högt utvecklad landthushållning med tyngdpunkten förlagd till boskapsskötseln, och från Nederländerna fick äfven det närbelägna England röna en inverkan, som i väsentlig mån legat till grund för detta lands under nyare tiden så framstående utveckling på detta område. På andra ställen fortfor förfallet ännu långt in i den nyare tiden. De ständiga krigen, i synnerhet det trettioåriga, utarmade landsbygden och hindrade hvarje framsteg, och först sedan de under föregående tidskede uppkomna missförhållandena, främst bondeståndets undertryckande och jordens långt drifna splittring, blifvit undanröjda, kunde reformarbetet med framgång påbörjas. Detta inleddes under 1700-talet i de tyska länderna af en följd af kraftiga regenter, främst Fredrik II i Preussen samt Maria Teresia och Josef II i Österrike, hvilka egnade mycket intresse åt landtbruket såväl genom direkta åtgärder för jordens uppodling och införande af förbättringar i landthushållningen som genom lagstiftningsåtgärder för undanröjande af hinder för denna närings utveckling. Under deras tid lättades eller afskaffades böndernas hofveri- och skatteplikt under adelsgodsen, genom skifte befordrades de splittrade egornas sammanförande till samlade egendomar, de tyska adelsgodsens kreditväsen ordnades genom upprättande af hypoteksföreningar o. s. v. Furstarna verkade äfven som jordegare för landtbrukets höjande, i det att de på sina gårdar införde en noggrant ordnad förvaltning, som blef mönster för de enskilde och framkallade en rik landtbrukslitteratur på kameralistisk grund. Äfven i Danmark blef böndernas frigörelse (1788) inledningen till en period af framåtskridande, som alltjämt fortgått och fört Danmark fram i främsta ledet bland vår tids jordbruksidkande nationer. I Frankrike har framåtskridandet i jordbruket inträdt, först sedan den stora revolutionen bortsopat de sista kvarlefvorna af feodalismen samt fred och ordnade förhållanden åter inträdt efter revolutionskrigen. Landtbrukets utveckling gynnades också af den förändring i den nationalekonomiska uppfattningen, som gjorde sig gällande under 1700-talet. Under det merkantilistiska systemet (1600- och 1700-talen), som främst gynnade handel och industri, hämmades landtbruket genom en mängd band till handelns förmån, och det understöd, som lämnades detsamma, gick vanligen ut på att befordra frambringande af inhemskt råmaterial för industrien och handtverket (ull, lin, färgväxter) och göra landet oberoende af utländsk införsel. Enligt den fysiokratiska åskådningen (senare hälften af 1700-talet) borde däremot landtbruket, såsom den förnämsta källan till folkens rikedom, på alla sätt uppmuntras samt befrias från alla band, som hämmade dess utveckling. — Särdeles gynnsam för landtbrukets utveckling var också den framgångsrika naturvetenskapliga forskning, som vidtog från midten af 1700-talet och som, delvis direkt riktad på landthushållningen, lade en fast grund för dennas teori och direkt gagnade densamma genom upptäckter och rön, som funno tillämpning på landtbruk och kreatursskötsel. Under det att England fortfarande och långt in på 1800-talet hade högsta anseendet för ett framstående praktiskt jordbruk — det var ursprungslandet för radsådd, hästhackning, täckdikning och ångplöjning — och för sina kreatursraser, som i snart sagdt alla länder funno användning för de inhemska rasernas förbättring, så kom Tyskland att alltmer afgörande intaga främsta platsen i afseende på naturvetenskaplig forskning, tillämpad på jordbruk och kreatursskötsel. A. Thaer, som i sitt epokgörande arbete "Grundsätze der rationellen landwirtschaft" (1809—10) och andra skrifter framställde en afslutad landthushållningslära, grundad på det engelska och tyska landtbrukets erfarenheter och den tidens naturvetenskapliga teorier, räknas med full rätt som grundläggare af det rationella landtbruket. Detta har sedan utvecklats under stark inverkan af naturvetenskapligt forskningsarbete, som i hög grad befordrats genom verksamheten vid en mängd försöksanstalter och kontrollstationer (se Frökontroll, Kemiska stationer och Landtbrukskemi), vid hvilket arbete Tyskland intagit en ledande ställning. Under inverkan af denna vetenskapliga forskning

f landtbruksvetenskapen i väsentlig mån tillämpad turvetenskap. Därjämte erhöll landtbruket åtskilla nya eller förbättrade hjälpmedel, såsom konstdselmedel från 1840-talet, samt nya och kraftigare betsbesparande landtbruksredskap (ångplog, slåtterh skördemaskin m. fl.), hvilkas konstruktion och lverkning efter de första industriutställningarna i ndon åren 1851 och 1862 togo starkt uppsving l en början i England och Förenta staterna, n senare äfven i Tyskland, Sverige och Frankke. Dessa hjälpmedel möjliggjorde en betydlig ning af jordens afkastning och nyodling, och utäckt sädesodling blef intill 1860- och 1870-talet n öfvervägande riktningen hos landtbruket i de sta länder. Med 1870-talet inträdde en ändring detta förhållande i en del af Europas stater. ill följd af nyodlingens hastiga utsträckning och mfärdsmedlens starka utveckling och en däraf roende ytterlig nedgång i fraktprisen samt spannfälstullarnas afskaffande sattes transmarina länder lh i synnerhet Nord-Amerikas förenta stater i stånd t utbjuda spannmål i Europa i sådana mängder lh till så låga pris, att sädesodlingen där blef ga lönande. Häraf föranleddes jordbrukarna i uropas västra och norra stater att inskränka denna ling och öfvergå till foderodling och en intensivare eatursskötsel för produktion af gödkreatur och, synnerhet i de nordiska länderna, mjölk, hvars betbetning till smör i hög grad främjats genom konruktionen af mycket fulländade mejerimaskiner, ämst De Lavals separator (1878—79) och andra ölkcentrifuger. Samtidigt ökades odlingen af rotukter starkt, dels till foder och dels — i Tyskland, sterrike, Ryssland, Frankrike, Belgien, Danmark h Sverige — för beredning af betsocker, som till örre delen utträngt kolonialsockret från de europiska marknaderna och äfven blifvit föremål för betydande utförsel, företrädesvis till Storbritanen och Nord-Amerikas förenta stater. Under det arka uppsving, som af ofvan antydda anledningar ort sig gällande vid landtbruket under 1800-talets rra hälft, hade sträfvandena öfvervägande gått ut å att öka jordens och kreaturens bruttoafkastning. edan åter nedgången i spannmålsprisen och en mtidigt inträdande stark stigning i arbetslönerna ort landtbruket mindre lönande, har man börjat t såväl i landtbrukslitteraturen som vid jordbrukets nordning åter egna ökad uppmärksamhet åt landtshållningens ekonomiska frågor, hvilka alltsedan e tyske kameralisternas samt Thaers och hans närste efterföljares tid varit föga beaktade. Ett utyck för denna mer ekonomiska riktning hos landtuket är den storartade utveckling, som den ekonoiska samverkan bland jordbrukarna fått, för en ängd olika ändamål, i främsta rummet för gemenmt inköp af förnödenheter, för beredande af kredit, r mejeridrift och annan förädling af landtbrukets odukter samt för kreatursafvelns befordran (se ontrollförening, Kooperation IV h Mejeri). Denna samverkan har underlättat et mindre jordbrukets ekonomiska bärighet och såmda varit en förutsättning för framgången af den *näbrukarrörelse* (se Småbruk), som intar en så amträdande plats i närvarande tids landtbruksolitik.

I *Sverige* förekommo jordbruk och boskapsskötsel edan under stenåldern, och vid den historiska tidens början hörde de till folkets viktigaste näringar. Det viktigaste sädesslaget var korn, men därjämte odlades äfven hvete och hirs samt lin, och våra nu för tiden viktigare husdjur höllos äfven af våra hedniska förfäder. Kristendomens införande gaf impulser till stora framsteg i jordbruket, i det att de från sydligare länder kommande andlige medförde kännedomen om högre stående odling, och ännu under hela medeltiden voro klostergårdarna odlingshärdar, hvarifrån främmande kulturväxter och en förbättrad landthushållning spredos i landet. Något afsevärdt framåtskridande kunde dock ej ega rum under denna tid af inre och yttre fejder, men under Gustaf Vasa, som i likhet med kejsar Karl den store egnade den kraftigaste omvårdnad åt förvaltningen af sina många gods och åt landthushållningens allmänna höjande i sitt rike, synes en blomstringstid för jordbruk och kreatursskötsel ha inträdt, och Sverige blef ett regelbundet spannmålsutförande land, ett förhållande, som fortfor, tills Karl XII:s krig lagt en stor del af landet öde och beröfvat riket de sädesproducerande östersjöprovinserna. Sedan egnades visserligen åtskillig omsorg åt landtbrukets återupprättande och höjande. Särskildt är att minnas storskiftets påbörjande och den på jordbruket riktade vetenskapliga forskningen, bland hvars stormän böra nämnas Karl von Linné och J. G. Vallerius, men under inflytande af den härskande merkantilistiska åskådningen berörde här som i andra länder de statsåtgärder, som vidtogos för landtbrukets främjande, föga de viktigare förutsättningarna för dess varaktiga framåtskridande, och endast långsamt lossades de många band, som pålagts detsamma till städernas förmån.

Efter 1808—09 års olyckliga krig egnade statsmakterna såväl som enskilda lifligt intresse och kraftigt arbete åt landtbrukets främjande. Ledningen af detta arbete koncentrerades i den 1811 instiftade Landtbruksakademien (se d. o.) i förbindelse med hushållningssällskapen (se d. o.), som vid denna tid bildades i de flesta af rikets län. Länge var Landtbruksakad:s förvaltningskommitté tillika en byrå för landtbruksförvaltningen, men sedan denna under senaste årtionden starkt vuxit genom inrättandet af en mängd nya institutioner, fonder m. m., öfvergick denna till ett särskildt ämbetsverk, Landtbruksstyrelsen (se d. o.). Bland angelägenheter, som under de första årtiondena under 1800-talet särskildt voro föremål för behandling, böra nämnas: ordnande af brännerihandteringens utöfvande (se Brännvinslagstiftning), skifteslagstiftningen (se Skifte af jord), nyodling, särskildt af sanka marker, samt förbättrade odlingsmetoder, spridande af nya sorter och arter af foderväxter samt vallodling, som blef alltmer viktig, ju mer allmänt ängarna uppodlades till åker. Det hufvudsakliga intresset egnades under den förra hälften af 1800-talet åt jordbrukets utvidgning och förbättring, men sedan mer och mer åt nötkreatursskötseln, för hvars höjande afvelsdjur af utländska raser införskrefvos och uppställdes i stamholländerier (se d. o.). Från senare delen af 1860-talet fingo mjölkproduktion och mejerihandtering, hufvudsakligen för smörberedning, allt större betydelse och ha småningom blifvit det centrala i den svenska landthushållningen, så att allt större del af åkern egnats åt foderodlingen och inkomsten af mjölken blifvit hufvudsaken i ekonomien. Till följd däraf har

utförseln af spannmål så godt som alldeles upphört och efterträdts af en betydlig införsel af brödsäd och en till nästan samma värde uppgående utförsel af smör och på senare tiden äfven af fläsk och slaktdjur. I denna sin utveckling har det svenska landtbruket haft stöd af vetenskaplig forskning, som till en början var koncentrerad vid en försöksstation å Landtbruksakad:s experimentalfält, sedan 1907 ombildad till en Centralanstalt för försöksväsendet på jordbruksområdet (se Försöksväsendet på jordbruksområdet och Landtbruksk emi). Äfven ett antal kemiska stationer (se d. o.) och frökontrollanstalter (se Frökontroll), med hufvudsaklig uppgift att utföra kontrollundersökningar åt jordbruket, har i sin mån verkat som härdar för vetenskaplig forskning. I senare tider ha tillkommit Svenska mosskulturföreningen och Sveriges utsädesförening, två statsunderstödda föreningar, som genom vetenskapligt arbete vid sina försöksanstalter och genom rådgifvande verksamhet kraftigt bidragit till jordbrukets framåtskridande. Landtbruksundervisningen (se d. o.) har alltmer tillgodosetts genom olika slag af läroanstalter, genom anordnandet af tillfälliga undervisningskurser och studieresor samt genom anställande af landtbruksingenjörer (se d. o.), statskonsulenter (se d. o.) och i hushållningssällskapens tjänst varande undervisare och rådgifvare, såsom konsulenter, agronomer, vandringsrättare, dikningsförmän och länsträdgårdsmästare. Till spridande af kunskap samt till företagsamhetens sporrande ha landtbruksmöten (se d. o.) och med dem förenade utställningar och prisbelöningar bidragit. Den årliga jordbruksstatistiken, Ekonomiska kartverket och Sveriges geologiska undersökning äro ock för landtbruket viktiga inrättningar. Ännu en mängd andra statsinstitutioner eller statsunderstödda föranstaltningar till landtbrukets fromma finnes i verksamhet, såsom svenska smörprofningarna och svenska smörnoteringen, redskapsprofningsanstalter (se d. o.) vid Ultuna och Alnarp, veterinärväsendet och landtmäteriet, premieringar af hästar och nötkreatur samt af mindre jordbruk, hingstdepåer, afvelscentra för nötboskap och svin, tuberkulinundersökningar m. m. Jordbrukets fastighetskreditväsen tillgodoses af hypoteksföreningarna och Sveriges allmänna hypoteksbank, och därjämte lämnar staten lån eller understöd från olika fonder eller anslag, såsom egnahemslånefonden och jordförmedlingsfonden, odlingslånefonden, norrländska nyodlingsfonden, norrländska afdikningsanslaget, frostminskningsanslag. Föreningsväsendet har visserligen ej ännu i Sverige nått lika storartad omfattning som i åtskilliga andra länder, men har sin del af förtjänsten om landtbrukets framåtskridande. Ang. landtbruksinstitutioner och landtbruksförvaltning hänvisas till Fr. Egerström, "Sveriges landtbruksförvaltning. En systematiskt ordnad samling af gällande författningar ang. landtbruket" (hvaraf till 1911 utkommit 7 dlr).

För de länder, för hvilka jordbruksstatistiska uppgifter finnas tillgängliga, lämnas dylika i afrundade tal i en tabell å sp. 1073—74. Af denna framgår, att de intill Nordsjön och Engelska kanalen gränsande länderna, Storbritannien, Holland, Belgien, Tyskland och Danmark, ha de största sädesskördarna, de sydeuropeiska staterna, Ryssland och de utomeuropeiska länderna däremot de lägsta. Förenta staternas medelhöga skördesiffra beror af dess majsodling, som lämnar höga skördetal i jämförelse med andra sädesslag. Danmark står i Europa i främsta ledet i afseende på de ekonomiskt viktiga husdjuren, hästar, nöt och svin; Ryssland, Bulgarien och Rumänien äro rika på hästar, Tyskland, Ungern och Serbien äro rika på svin, under det att får och getter, hvilka tillhöra det lågt stående landtbruket i torra och bergiga länder, finnas i största antalet i Norge, Balkanstaterna samt Spanien och Portugal, får äfven i Storbritannien. Af utomeuropeiska länder ha Argentina, Australien och Nya Zeeland samt Förenta staterna stort antal hästar och nötkreatur, Australien och Nya Zeeland får, Förenta staterna och Canada svin. — Sveriges hela ytvidd, 41 mill. hektar, är fördelad i nära 360,000 brukningsdelar, af hvilka omkr. 70 proc. äro småbruk på högst 10 har åker, något öfver 25 proc. medelstora gårdar om 10—50 har åker, och blott 2 proc. ha öfver 50 har åker. Af hela åkervidden tillhör däremot blott något öfver en fjärdedel småbruken, hälften de medelstora och återstoden de större egendomarna. Fördelningen af gårdar af olika storleksklasser är mycket olika i olika delar af landet, så att de stora egendomarna förekomma företrädesvis å mellersta Sveriges slättland, där jorden öfvervägande utgöres af lera, samt i de bördiga delarna af sydvästra och östra Skåne, under det att smågårdarna äro öfvervägande i synnerhet i Dalarna och Småland samt andra bergiga landsdelar med starkt söndersplittrad odlingsbar mark och lätt jord. Därjämte ha smålägenheter uppstått i stort antal i industritrakter, såsom södra Skåne och intill städerna. Det samlade taxeringsvärdet för jordbruksfastighet, för hvilken bevillning erlägges, uppgick 1910 till 3,025,$_5$ mill. kr. Sveriges jord brukas till större del än i flertalet andra länder af egarna själfva; endast 15 proc. af egendomarna af arrendatorer. Häri äro ej medräknade torpen, hvilkas antal uppgår till omkr. 150,000. Det är företrädesvis de större egendomarna, som i sin helhet eller i delar äro utarrenderade. Af landets befolkning, som är mycket ojämnt fördelad på landets olika delar (på 1 kvkm. i Norrbotten finns 1,$_4$ pers., men i Malmöhus län omkr. 90 personer), bo omkr. 75 proc. på landet, men jordbruksbefolkningen, hvars antal ännu 1870 utgjorde nära 72 proc. af hela befolkningen, hade 1900 nedgått till 53,$_7$ proc. och 1909 under 50 proc. Inegorna utgöra omkr. 12 och skogen 45 proc. af hela fastlandsvidden, och af inegorna upptaga trädgården (43,000 har) ej fullt 1 proc., åkern (3,$_6$ mill. har) nära tre fjärdedelar och ängen (1,$_3$ mill. har) något öfver en fjärdedel. Af åkern används omkr. en tiondedel till träde, ej fullt en sjundedel till höstsäd, något mindre än en tredjedel till vårstråsäd och en nittiondedel till trindsäd. Hela den sädesbärande arealen utgör sålunda ej fullt halfva åkern, under det att fodervallar och grönfoder upptaga nära 40 proc. däraf. Potatis odlas å 4 proc. af åkern, under det att andra rotfrukter upptaga blott omkr. 2 proc. (80,000 har, däraf sockerbetor omkr. 30,000 har). Skördemängderna

	Ytvidd fast jord	Åker och trädjord	Naturl. äng	Skog	Stråsädesskörd		Hästar		Nötkreatur		Får		Getter		Svin	
	1,000 har	1,000 har	1,000 har	1,000 har	1,000 dt.	dt. pr har	1,000 st.	pr 1,000 inv.	1,000 st.	pr 1,000 inv.	1,000 st.	pr 1,000 inv.	1,000 st.	pr 1,000 inv.	1,000 st.	pr 1,000 inv.
Sverige	41,100	3,685	1,400	21,400	20,800	13	580	100	2,700	490	1,010	190	65	12	900	160
Norge	30,800	600	400	6,800	981	16	170	70	1,100	470	1,390	600	300	130	320	140
Danmark	3,800	2,600	200	300	17,200	18	490	190	1,840	730	880	350	40	20	1,460	580
Finland	33,200	1,200	2,400	17,000	6,800	13	320	120	1,480	540	940	350	6	2	220	80
Ryssland (Europeiska)	485,900	123,000	73,000	196,530	530,000	7	22,200	180	33,740	270	41,400*	330*	—	—	10,350	80
Tyskland	53,500	26,400	8,700	14,000	250,157	18	4,350	70	20,630	330	7,700	123	3,530	57	22,150	354
Österrike-Ungern	67,500	26,500	13,800	18,800	164,351	12	4,000	90	16,300	360	10,740	240	1,330	30	12,100	270
Stor-Britannien o. Irland	31,000	7,900	11,500	1,200	60,800	19	2,100	50	11,760	260	31,840	710	—	—	3,540	80
Holland	3,300	900	1,200	300	5,800	19	300	50	1,790	310	610	110	170	30	860	160
Belgien	2,900	1,600	400	500	16,952	23	270	42	1,420	220	240	40	240	40	1,160	180
Frankrike	53,500	28,500	5,900	9,500	166,100	12	3,200	80	14,240	360	17,460	440	1,424	40	7,200	180
Spanien	50,400	11,400	7,000	8,500	59,700	8	495	30	2,320	120	15,470	830	3,290	180	2,300	120
Portugal	8,900	2,500	1,800	600	—	—	90	18	700	140	3,070	610	1,030	210	1,110	220
Schweiz	4,000	800	1,500	900	2,800	21	140	40	1,500	430	210	60	360	100	550	160
Italien	28,700	15,419	3,200	4,093	76,500	10	960	30	6,200	180	11,160	330	2,710	80	2,510	70
Serbien	4,800	1,447	500	1,000	9,500	8	180	70	960	380	3,060	1,228	430	170	960	380
Bulgarien	9,600	6,185	1,100	2,600	21,800	9	540	130	1,700	420	8,130	2,010	1,380	340	460	120
Rumänien	13,000	6,100	2,000	2,300	46,400	9	860	160	2,550	430	5,660	950	230	40	1,710	290
Europa	950,800	272,100	139,900	314,100	—	—	40,940	100	121,370	300	160,040	390	16,550	50	69,680	170
Nord-Amerikas förenta stater	750,000	167,853	30,000	200,000	1,022,400	14	21,220	280	69,440	910	61,840	810	1,950	—	64,690	850
Canada	—	—	—	—	73,300	13	1,580	290	5,580	1,040	2,510	470	—	—	2,350	440
Mexico	—	—	—	—	—	—	860	60	5,140	380	3,420	250	4,200	310	620	50
Chile	56,573	13,200	—	—	5,818	10	520	160	2,300	710	4,220	1,300	340	110	216	70
Argentina	—	—	—	—	92,400	10	7,530	1,160	29,120	4,490	67,210	10,370	3,950	610	1,400	220
Britt. Ostindien	251,474	88,240	—	33,400	294,300	9	1,420	5	86,200	310	22,300	80	25,700	90	—	—
Japan	—	—	—	—	25,500	14	1,490	30	1,300	20	4	—	80	—	280	—
Ryska Asien	—	—	—	—	—	—	7,360	270	9,640	350	20,060*	740	—	—	1,760	60
Australien	770,227	3,785	—	39,300	21,700	8	1,930	460	10,550	2,510	87,040	20,740	—	—	700	1
Nya Zeeland	27,058	2,729	3,588	26	4,700	18	360	360	1,770	1,740	22,450	22,000	—	—	250	10

* Får och getter.

per har växla i hög grad i olika delar af landet och äfven för olika år, men ha under senare år utgjort i medeltal för hvete 18, råg och korn 14, hafre 12, blandsäd 16, ärter 13, potatis 100 och sockerbetor 27 dt. per har. Medelskörden af hö från insådda vallar har uppgått till 30 och från naturliga ängar till 16 dt. per har. Af brödsäd, hvete och råg, alstrade landets jord intill 1860-talet någorlunda tillräckligt för den egna befolkningens behof och hade äfven tidtals något öfver för utförsel. Sedan nämnda tid har däremot införseln alltjämt öfverstigit utförseln och varit i oafbruten stegring samt har under senare år hållit sig vid omkr. 1,5—2 mill. dt. hvete och 0,4—1,4 mill. dt. råg, och äfven af korn och hafre, tidigare landtbrukets förnämsta exportartiklar, har landet numera en betydlig öfverskottsinförsel. Äfven af potatis, som i allmänhet i hvarje ort odlas tillräckligt för befolkningens behof, införes numera omkr. 0,2 mill. dt. årligen, hufvudsakligen till Stockholm och Norrland. Sockerbetsodlingen regleras så, att den ungefär motsvarar landets behof af socker, hvaraf däremot på grund af internationell öfverenskommelse (Bruxelles-konventionen, se Betsockertillverkning) intet kan utföras. Jordbrukets ståndpunkt är emellertid mycket växlande i olika delar af landet och på olika egendomar. På en mängd egendomar och rätt allmänt i landets sydligaste län är jorden täckdikad, med blott ringa del af jorden i rent träde och med endast kortvariga vallar, men långt utsträckt odling af rotfrukter och grönfoder, allt tecken till ett intensivt jordbruk. Större delen af landets åkerjord saknar däremot täckdikning, hvilken med nu rådande höga arbetspris blir mycket dyrbar. Trädet upptar i landet från Skåne till Dalälfven 12—14 proc. af åkern, som rätt allmänt gödslas med kreatursspillning blott hvart sjunde—åttonde år, klöfvergräsvallarna bibehållas oftast 3 år trots liten höskörd under sista året, och odlingen af rotfrukter är obetydlig. I norra Sverige är höstsädesodling obetydlig, trädesbruket intar därför blott ringa utrymme, i medeltal ej öfver 2—3 proc. af åkerjorden, hvilken däremot i mycket stor utsträckning ligger i mångåriga vallar, som i saknad af gödsling och annan omvårdnad lämna låg afkastning. Landets husdjursskötsel har under senare tid gått betydligt framåt, ehuru äfven denna med stora skiljaktigheter för olika landsdelar och gårdar (äfven här stå Skånelänen ojämförligt främst). Denna gren af landtbruket lämnar numera en öfverskottsutförsel i värde ungefär motsvarande öfverskottsinförseln af spannmål och mjöl. Hela kreatursstocken, beräknad i nötkreatursenheter, har från 1870 till 1909 ökats från 2,6 mill. till 3,6 mill. eller pr 1,000 inbyggare från 629 till 656. Antalet hästar har under samma tid stigit från 428,000 till 581,000 i afrundade tal och lämnar en liten öfverskottsutförsel (se Hästafvel). Nötkreatursantalet har ökats från 1,965,000 till 2,730,000; den rätt afsevärda utförseln af nötkreatur, som egde rum sedan 1870-talet, upphörde till största delen till följd af införselförbud i England och Tyskland, men på senaste år har utförseln åter afsevärdt ökats; 1909 utgjorde den 12,600 st. med ett värde af 2,7 mill. kr. Långt viktigare är emellertid landets utförsel af smör, som årligen uppgår till 16—20 mill. kg. till ett värde af 32—38 mill. kr., under det att ost införes till ett värde af 0,5—1 mill. kr. mot en obetydlig utförsel. Svinstocken har under ofvannämnda tid ökats från 354,000 till 922,000, hvilket medfört, att den tidigare rätt betydliga införseln af fläsk från Förenta staterna varit i ständigt aftagande, under det att utförseln ökats, så att 1909 uppstod en öfverskottsutförsel af 57,000 kg. svin och 1,070,000 kg. fläsk till ett sammanlagdt värde af 1,4 mill. kr. Till denna gynnsamma utveckling har inrättandet af exportslakterier (4 voro i gång 1911) kraftigt bidragit. Af ägg har införseln minskats och utförseln ökats, så att de 1909 ungefär motvägde hvarandra. Däremot har antalet af får och getter under lång tid varit i aftagande och uppgick 1909 till blott 1 mill. får och 68,000 getter. Detta förhållande är emellertid vanligt, där jordbrukets intensitet är i stigande.

Litt.: G. Grotenfelt, "Det primitiva jordbrukets metoder i Finland under den historiska tiden" (1899), K. E. Bergstrand, "Öfversikt af svenska landtbrukets historia. I. Hednatiden" (1902), det af M. Frænckel bekostade, af V. Flach, H. Juhlin-Dannfelt och G. Sundbärg utarbetade stora verket "Sveriges jordbruk vid 1900-talets början" (1909). H. J. Dft.

Landtbrukets skadeinsekter, *zool.* Landtbrukaren lider ofta betydliga förluster genom insekternas skadegörelse på åker och äng. Den genom insekternas åverkan orsakade skadan är under vanliga förhållanden svår att beräkna och förbises lätt, men vid understundom inträdande massförökning af någon viss insekt kan skörden helt eller delvis slå fel. (Jfr Insekthärjningar.) Några af landtbrukets viktigaste fiender inom insekternas klass finnas afbildade på plantscherna Landtbrukets skadeinsekter I och II. De olika insekterna behandlas i resp. artiklar med å plantscherna använda namn som uppslagsord, med undantag af två hos oss mindre viktiga arter: kumminmalen, hvilken omnämnes i art. Malfjärilar, och *Agrotis exclamationis*, ett nattfly, hvars larv angriper diverse gräsarter, men som ej hos oss anställt någon vidare skada. — För några figurbeteckningar, som ej finnas upptagna i resp. artiklar, lämnas här förklaring: Pl. I. Jordloppor, 6 a *Haltica oleracea*, 6 b *H. nemorum* med larv, 6 c kålblad med ägg; kornflugan, 10 a hufvud i profil; hvetemyggan, 11 a stycke af antenn, förstorad, 11 b larver i hvetebloma; fritflugan, 12 a rågbrodd med två larver, 12 b rågbrodd med två puppor; hessiska flugan, 13 a bakkropp af hanne, 13 b ägg på blad, 13 c rågstrå med puppa. Pl. II. Kornmalen, 9 a angripet ax (en mindre vanlig form af skadegörelse, då denna insekt mest uppträder i spannmålsmagasin); halmstekeln, 14 a larv i råghalm, 14 b skadadt ax, 14 c ställe, där larven borrat sig in i strået. G. G.

Landtbruksakademien inrättades, på förslag af kronprinsen Karl Johan, genom k. kung. 28 dec. 1811 och installerades i sitt arbete 28 jan. 1813. I instiftelsebrefvet säges: "Vid betragtandet af de olyckliga följder, som efter flere för folkmängden, industrien och statsverket förstörande krig ännu trycka fäderneslandet; vid öfvervägandet af de svårigheter, för hvilka, genom en tillspärrad handel, de nationer blottställas, som icke genom egna natursproducter och egne händers arbete gjordt sig oberoende af främmande", förklarade sig K. M:t vara

(L = larv, P = puppa.)

1. Sädesknäpparen.

2. Silpha.

3. Morotlugan

4. Kålgallvifveln.

5. Rapsglansbaggen.

6. Jordloppor

7. Ärtsmygen.

8. Kornvifveln.

9. Rapsjordloppan.

10. Kornflugan.

11. Hvetemyggan.

12. Fritflugan.

13. Hessiska flugan.

(L = larv, P = puppa.)

Nordisk Familjebok. 2:a uppl. Bibliographisches Institut in Leipzig.

Vid kålfjärilen, slökornflyet och kornmalen (pl. II, fig. 1, 6 o. 9) betecknas larven med R.

ivertygad om nödvändigheten att uti landets egen urs förmåga söka grunden till landets sjelfbe- id". Därför hade K. M:t beslutit stifta "Kongl. nska Landtbruksacademien", hvars medlemmar de "med sin uppmärksamhet följa och med sin sorg befordra landthushållningens framsteg i fä- neslandet samt, ställde emellan regeringen och dets odlare, för den förra skola framlägga taflan landtbrukets tilstånd, behof och brister och för senare bereda och lätta utförandet af regeringens lut, till ökande af deras trefnad och välmagt". nma kungörelse innehåller stadgar för akad., lka fullständigades genom 3 dec. 1812 utfärdade dgar för akad:s inre förvaltning. Akad:s stadgar sedan ändrats 28 aug. 1841, 6 nov. 1857, 13 1883 och 4 okt. 1907. — Genom k. br. 16 . 1812 öfverlämnades till akad. en kapitalfond 166,440 rdr 45 sk. 7 rst. Genom k. br. af 24 rs och 23 juni 1813 samt 31 mars 1819 upplätos akad. byggnaderna å den s. k. rännarbanan i ckholm, mellan Mästersamuelsgatan, de båda ngränderna och Hötorget, och denna upplåtelse lf genom k. br. 7 dec. 1841 närmare bestämd så, akad. skulle ega att fortfarande förfoga öfver n som sin tillhörighet, men utan rätt att afhända densamma, hvarefter genom k. br. 22 dec. 1848 dgafs, att det å ifrågavarande tomt befintliga pistol- edshuset fick öfverlåtas till Öfverståthållarämbetet lt en årlig afgäld, som numera med 500 kr. utgår n Nya elementarskolan, åt hvilken huset öfver- s. Återstående delen af fastigheten öfverlåts en- lt k. br. 7 aug. 1863 till plats för Tekniska skolan utbyte mot Teknologiska institutets förra byggnad d n:r 47 vid Mästersamuelsgatan, hvilken byggnad ad. fortfarande innehar. Till försöks anställande landthushållningen upplåts genom k. br. 14 juli 14 åt akad. lägenheten Skeppsbroäng, vanligen be- mnd Landtbruksakademiens experi- entalfält (se d. o.), tillhörande K. Djurgården. d akad:s instiftelse blef kronprinsen Karl Johan ss ständige preses; han efterträddes som sådan l sin tronbestigning af kronprins Oskar. Genom dgeändring 1841 bortföll denna befattning likasom nslerns (den ständige preses' ställföreträdare). En- t dessa förnyade stadgar blef kronprinsen akad:s lfskrifne 1:e hedersledamot. Akad. utgjordes vid instiftelse i öfrigt af hedersledamöter, arbetande h korresponderande samt utländska ledamöter. atsrådets samtliga ledamöter skulle enligt k. br. jan. 1817 genom sitt ämbete vara hedersleda- öter. Bland de arbetande ledamöterna voro de 4 atssekreterarna för rikets allmänna inre ärenden mt landshöfdingen i Stockholms län och öfver- rektören i landtmäteriet enl. k. br. 3 dec. 1812 och nom k. br. 14 maj 1816 utsträcktes detta till alla ndshöfdingar och biskopar. Akad:s arbetande leda- öter voro fördelade på 7 klasser. Dess tjänstemän gjordes af direktören och sekreteraren. — Enligt andtbruksakademiens nuvarande stadgar, som ut- rdades 4 okt. 1907, är dess ändamål att med öd af vetenskap och erfarenhet verka för svenska ndtbrukets och därmed förenade näringsgrenars ut- eckling och förkofran. Akad. utgöres af 24 *heders- damöter*, 150 arbetande och högst 75 utländska *leda- öter*, valda af akad. Ledningen af akad:s ange- genheter handhas nu af en *preses* och en *vice reses*, förordnade för 3 år af K. M:t inom eller utom af akad. afgifvet förslag, en *förvaltningskom- mitté* samt följande *tjänstemän*: en sekreterare, ge- nom sin tjänst led. af akademien, en kamrerare, en notarie och en bibliotekarie. Heders- och arbetande ledamöter äro indelade på 6 *afdelningar*: landtbruks-, vetenskaps-, skogs- och trädgårds-, hushållnings- och slöjd-, mekaniska och ekonomiska afdelningen. För hvarje afdelning utser akad. en *ordförande* för 3 år. Akad. har sin högtidsdag 28 jan., då sekreteraren redogör för akad:s verksamhet under det gångna året och i allmänhet för landtbruksvetenskapens ut- veckling, samt en ord. sammankomst i hvarje månad (utom juni, juli och aug.). Ärendena beredas af förvaltningskommittén, en eller flera afdelningar eller särskilda därtill utsedda. Förvaltningskommittén, som ock handhar verkställigheten af akad:s beslut och vården af dess ekonomi, består af preses, vice preses, afdelningsordförandena, sekreteraren och kamreraren. De åligganden att under Civildepar- tementet ha inseende öfver de offentliga landtbruks- institutionerna och landtbrukstjänstemännen, som ge- nom k. br. 12 jan. 1849 och senare ålagts akad., öfverflyttades genom k. br. 13 dec. 1889 till den då nyinrättade Landtbruksstyrelsen. Därigenom åter- fick akad. karaktären af ett vetenskapligt samfund med skyldighet att afge anbefallda yttranden i ären- den, som tillhöra landtbruket och dess binäringar eller eljest ega gemenskap med akad:s verksamhets- område. Akad. ålåg ock att underhålla en försöks- anstalt samt ett landtbruks- och fiskerimuseum. Sedan försöksanstaltens landtbruks-, agrikulturkemiska och botaniska afdelningar 1907 uppgått i den då upp- rättade Centralanstalten för försöksväsendet på jord- bruksområdet (se Försöksväsendet på jord- bruksområdet), åt hvilken akad. upplåtit de till nämnda afdelningar hörande jordområden, bygg- nader och inventarier, ställdes denna anstalt i viss mån under akad. Under direkt egen förvaltning af akad:s förvaltningskommitté kvarstå *trädgårdsafdel- ningen* (se Landtbruksakademiens ex- perimentalfält) samt dess *landtbruks- och fiskerimuseum* (se Landtbruksakademiens museum). Akad. har ett *bibliotek* med omkr. 15,000 bd, hufvudsakligen rörande ämnen till- hörande landthushållningen. Akademien utgaf 1813 —21 "K. Landtbruksakademiens annaler", 1827— 40 "K. Landtbruksakademiens handlingar", 1841 —59 (tr. 1861) "Handlingar rörande landtbruket och dess binäringar", hvaraf en ny följd utgafs 1862—76 jämte "K. Landtbruksakademiens hand- lingar och tidskrift", som ännu fortsättes. Akad. åtnjuter *statsanslag*, 4,000 kr. till sekreterarens lön och 6,500 till museet. Dess egna *tillgångar* efter af- drag af dess skulder uppgingo vid slutet af 1910 till 439,124 kr. 77 öre, hvari dock icke ingår värdet af akad:s byggnader och inventarier. Under akad:s förvaltning äro därjämte ställda följande *fonder* (med kapitalbehållningen för 1910 angifven): Guil- laumeska fonden (stiftad af M. J. Guillaume 1868) till befordrande af djurskydd, 11,904 kr.; E. Nonnens fond (st. 1864) till resestipendier åt elever, som utgått från landtbruksinstituten, 25,846 kr.; Palmgrenska fonden (st. 1873 af Per Palmgren) till akademiens fria disposition, 74,891 kr.; bruksegaren N. P. Halléns fond (st. 1823) för nyttiga före- tag i landthushållningen, i sht skogsodling, 4,002 kr.; possessionaten Ch. E. Löfvenskiölds fond (st.

1889) till befordran af ändamålsenliga landtmannabyggnader, 15,360 kr.; ekonomidirektören J. M. Svenssons fond (st. 1890) till uppmuntran åt elever vid landtbruksinstituten och Jönköpings läns landtbruksskola, 17,894 kr.; fabrikören A. Wiréns donationsfond (st. 1896) till belöning af folkskollärare och lärarinnor för trädgårdsodling m. m., 6,582 kr., samme mans fastighetsdonation (huset n:r 21 C vid Lilla Vattugatan i Stockholm) för befrämjande af trädgårdsskötsel, samt stipendium Nilsson-Aschanianum (st. 1851 af bergsrådet J. L. Aschan) till stipendier åt elever vid landtbruksinstituten, 50,274 kr. H. J. Dft.

Landtbruksakademiens experimentalfält, beläget å norra Djurgården (se kartan till d. o.) n. om Stockholm, men inom stadens område, invid järnvägsstation å Stockholm—Rimbo järnväg. Lägenheten, som eg. heter Skeppsbroäng och omfattade omkr. 125 har, hvaraf 36 har inegor, upplåts genom k. br. 14 juli 1814 åt Landtbruksakad. till försöks anställande i landthushållningen och öfvertogs 1817 på jordbruksområdet), med hvilken skulle förenas den dittills varande statens entomologiska anstalt, förlagd å Frescati närbelägna område, samt en af akad. grundlagd och i viss mån beroende institution, "Hushållningssällskapens lokala fältförsök". Ytterligare ökades anstalten med en afdelning för husdjursskötsel, mejerihushållning och bakteriologi. Akad. upplät till denna anstalt de byggnader, som begagnades af de nämnda afdelningarna, samt omkr. 18 har åker och äng, och å detta område uppfördes för åt Centralanstalten särskildt beviljadt anslag 5 bostads- och 2 institutionsbyggnader. Den återstående delen af området, hvaraf omkr. 25 har inegor, användes hufvudsakligen för trädgårdsafdelningen. Denna utför försöksverksamhet genom allehanda odlingsförsök, i synnerhet profodling af nya växtarter och sorter, samt har från början af 1900-talet särskildt egnat sin uppmärksamhet åt tillgodogörande af frukt och andra trädgårdsalster samt skogsbär genom konservering. Sedan 1860-talet har afdelningen i en alltjämt ökad

Centralanstalten för försöksväsendet på jordbruksområdet, belägen å Landtbruksakademiens experimentalfält. (Stenhuset på höjden är Landtbruksakademiens gamla hufvudbyggnad, som numera inrymmer bl. a. det agrikulturkemiska laboratoriet.)

af akad., som sedan vid hvarje regentskifte erhållit förnyelse å upplåtelsen och för densamma betalat en årlig afgäld till Djurgårdskassan. Sedan akad. 1810 till Djurgårdsförvaltningen fått afstå 54 har till lägenheten hörande skog mot 6,34 har inegor, fick akad. 1911 enligt af riksdagen bifallen k. proposition besittningsrätt å återstoden, omkr. 75 har, tills vidare, tills K. M:t och riksdagen annorlunda besluta. 1834 delades försöksverksamheten å experimentalfältet på två afdelningar, en för landtbruk och en för trädgårdsskötsel. 1862—86 stod anstalten under förvaltning af en intendent. 1864 utflyttades akad:s 1856 i staden inrättade kemiska afdelning, så att anstalten kom att ökas med en tredje afdelning, den agrikulturkemiska, och 1886 tillkom äfven en växtfysiologisk afdelning. 1881—86 var en frökontrollanstalt förenad med landtbruksafdelningen. 1905 beslöt riksdagen med akad:s medgifvande, att landtbruksafdelningen samt den agrikulturkemiska och den växtfysiologiska afdelningen skulle ombildas till en *Centralanstalt för försöksväsendet på jordbruksområdet* (se fig. och Försöksväsendet omfattning egnat sig åt trädskoleskötsel för spridande af lämpliga träd och buskar i landet, och dess trädskolor voro vid början af 1900-talet de största i landet. Sedan 1832 har teoretisk undervisning lämnats åt arbetarna i trädgården; denna undervisning fick från 1860-talet formen af en ordnad trädgårdsskola, för hvilken akad. 1900 fastställde stadgar. Den är sedan 1910 ordnad i öfverensstämmelse med de af staten understödda trädgårdsskolorna och har 20—25 elever, fördelade på 2 årskurser. Vid skolan hållas i stor utsträckning extra kurser i fruktträdsskötsel och konservering af frukter och andra trädgårdsalster m. m. På Experimentalfältet finnes ock Landtbruksakademiens museum (se d. o.). H. J. Dft.

Landtbruksakademiens museum. Vid Landtbruksakad:s upprättande ställdes under dess uppsikt en förut förefintlig modellkammare, och därjämte inrättades en centralverkstad för tillverkning af landtbruksredskap, hvars verksamhet fortgick inemot 20 år. De från dessa båda inrättningar härrörande samlingarna af modeller och redskap ökades små-

gom och förvarades dels å Experimentalfältet, s i akad:s hus i staden. Då detta hus 1864 afds åt staten för att ersättas med en läroverksggnad åt Tekniska skolan, inrymdes samlingarna föremål tillhörande landthushållningen i en sal denna byggnad, under det att samlingarna af keriredskap m. m., som till stor del utgjordes af remål anskaffade för utställningar, från 1885 inndes i akad:s hus i staden. Då landtbruksmuseets behöfdes för Tekniska skolan, fick akad. ett årligt ttsanslag för hyrande af lokal och 1903 i ersättning rför ett statsanslag af 50,000 kr. som understöd uppförande af den museibyggnad (efter ritning arkitekten E. S. Josephson; se fig.) å Experimen-

Landtbruksakademiens museibyggnad.

lfältet, hvari museet sedan 1905 är inrymdt. useet innehåller en stor samling af företrädesvis dre redskap för landtbruk och mjölkhushållning i odeller och i naturlig storlek, prof, modeller och bildningar af landtbruks- och trädgårdsväxter, rof af jordarter och gödselmedel, modeller af kreatur, grafiska framställningar rörande landthushållning samt preparerade svenska fiskar och en bedlig samling af fiskredskap och båtar. Till museet öra äfven modellbyggnader för ett mindre jordbruk, örst uppförda vid det allmänna svenska landtruksmötet i Norrköping 1906 och öfverlämnade till akad. af mötets styrelse. För museets unerhåll åtnjuter akad. ett årligt statsanslag af ,500 kr. H. J. Dft.

Landtbruksbotanik l. Åkerbruksbotanik, botaniken i dess tillämpning på landtbruket. Se ärom Använd botanik, sp. 1189, och Försöksväsendet på jordbruksområdet.

Landtbruksingenjör, teknisk rådgifvare i jordruk. För att tillhandagå landtmän med tekniskt iträde vid uppgörande af planer för afdiknings-, orrläggnings- och bevattningsanläggningar inkallade örebro läns hushållningssällskap 1806 engelsmannen eorge Stephens, hvilken under de följande åren ortsatte dylik rådgifvande verksamhet, dels med understöd af flera hushållningssällskap, dels på enskilda rekvirenters bekostnad, tills han 1835 öfverfick i statens tjänst, hvari han kvarstod till sin löd, 1837. Från 1840, då en ny agronom utnämndes, har staten alltjämt tillhandahållit jordbruket flytika tekniska rådgifvare, som från 1857 kallats Statens landtbruksingenjörer. 1850 tillsattes två agronomer jämte den förut förefintlige, och sedan har deras antal småningom ökats, så att de f. n. äro 21, hvarjämte finnas konstituerade extra landtbruksingenjörer (3 fr. o. m. 1908). Sedan 1886 har hvarje landtbruksingenjör sitt distrikt (i de flesta fall ett län) med bestämd bostadsstation. Enligt k. reglementet 22 nov. 1907 äro de skyldiga att hvar inom sitt distrikt planlägga och leda företag, som afse afdikning, vattenafledning, invallning, ängsvattning, sjösänkning, åkeromläggning, indelning till omloppsbruk m. m. samt tillhandagå med råd och upplysningar vid jordbruket. Bland deras mest maktpåliggande uppdrag äro planläggning och öfvervakande af torrläggnings- och odlingsföretag, som äro understödda med lån eller anslag af staten. Landtbruksingenjörerna utnämnas af K. M:t efter förslag af Landtbruksstyrelsen, under hvars inseende de stå. För att bli landtbruksingenjör fordras att minst 2 år ha varit landtbruksstipendiat (se d. o.) och efter vunnen kompetens till dylik befattning tjänstgjort hos landtbruksingenjör i minst 3 år och minst 1 år tjänstgjort vid större med allmänna medel understödt vattenafledningsföretag samt genomgått Tekniska högskolans fackskola för väg- och vattenbyggnadskonst eller annan särskildt föreskrifven teknisk lärokurs. De aflönas af staten, som ock betalar ersättning för tjänsteresor, under det att den, som begärt biträde, betalar ett lågt dagtraktamente och ersättning enligt taxa för planer och ritningar. Biträde af landtbruksingenjör sökes hos K. M:ts befallningshafvande före utgången af året före det, då biträdet önskas, hvarefter Landtbruksstyrelsen uppgör förrättningsplan. För deras arbeten gäller instr. af 11 febr. 1896. Samma styrelse offentliggör ock i sin und. berättelse en sammanfattad årsredogörelse för deras arbeten efter de af dem förda dagböckerna. H. J. Dft.

Landtbruksinstitut. 1. Högre landtbruksläroverk, dels teoretisk-praktiska eller numera vanligen blott teoretiska, fristående skolor, dels afdelningar för vetenskapliga landtbruksstudier vid tyska universitet (se Landtbruksundervisning). 2. Det internationella landtbruksinstitutet i Rom, stiftadt genom konvention i Rom 7 juni 1905 på inbjudan af konungen af Italien enligt en plan, framlagd af David Lubin från Nord-Amerikas förenta stater. Institutet är en permanent internationell statsinstitution, underhållen genom årsbidrag af konungen af Italien (300,000 lire) och af 49 anslutna stater eller kolonier (deras sammanlagda bidrag 1911 var 814,000 lire). Dess uppgift är att från hela världen samla, bearbeta och snabbt offentliggöra statistiska, tekniska och ekonomiska underrättelser om jordbrukets produktion och gällande pris å dess produkter samt om landtarbetarnas löner i alla länder, att sprida kännedom om nyuppträdande växtsjukdomar, deras spridning och medlen att bekämpa dem samt att studera och offentliggöra underrättelser rörande jordbrukets ekonomiska och sociala frågor. Kärnpunkten i det ursprungliga förslaget till institutet var att genom snabba officiella underrättelser rörande skördar, förråd af och pris på jordbruksprodukter, särskildt spannmål, ge en pålitlig grundval för handeln och prisbildningen och således motverka osund spekulation. Institutet styres af en med ett till flera års mellantid sammanträdande *generalförsamling*, som fastställer budgeten och behandlar viktigare, institutets konstitution rörande frågor, och af en *permanent kommitté*, som har den närmaste ledningen och tillsynen öfver arbetena. Medlemmarna i dessa båda församlingar

utses af vederbörande regeringar. Institutet arbetar på fyra afdelningar: 1. sekretariatet för dess förvaltning och ekonomi, 2. byrån för allmän jordbrukstatistik, 3. byrån för meddelanden rörande landtbruksförhållanden i allmänhet samt växtsjukdomar, och 4. byrån för ekonomiska och sociala frågor. Tjänstemannakåren skall vara internationell. Institutet utger tills vidare ''Bulletin de statistique agricole'', månatlig statistik öfver skördarnas utveckling och storlek; ''Bulletin bibliographique'', veckorapport öfver bibliotekets accessioner; ''Bulletin du bureau des renseignements agricoles et des maladies des plantes'', månadsskrift, innehållande monografier och notiser rörande landtbrukets organisation och teknik samt växtsjukdomar, och ''Bulletin du bureau des institutions économiques et sociales'', månadsskrift, behandlande ekonomiska ämnen. H. J. Dft.

Landtbrukskemi, Agrikulturkemi, Åkerbrukskemi, kemiens tillämpning på landtbruket och dess binäringar. Ofta användes ordet i vidsträcktare bemärkelse, omfattande äfven geologiska, fysiska och fysiologiska förhållanden vid a) jordens bildning och på dess fruktbarhet inverkande omständigheter, b) gödselmedlens sammansättning och förhållande till jord och växter, c) växternas näringsupptagande och d) fodermedlens sammansättning samt stundom äfven djurens näringsupptagande. Landtbrukskemiens kärnpunkt är läran om växternas näringsupptagande, och dess utveckling sammanfaller därför till stor del med den fortskridande insikten om härmed sammanhängande förhållanden. Redan 1560 framställde visserligen Bernard Palissy en antydan om en riktig uppfattning af växternas näringsupptagande, då han uttalade, att gödslingen förbättrar jorden blott genom sitt innehåll af lösliga salter och att jorden blir ofruktbar vid fortsatt odling därigenom, att de lösliga salterna borttagas. Men ännu under mer än två hundra år dröjde det, innan denna sanning blef ånyo upptäckt och erkänd. Än antog man, såsom den för sina stora förtjänster om jordbruket berömde engelsmannen Jethro Tull, att växterna upptogo fint fördelade jordpartiklar, hvarför jordens fruktbarhet ökades genom fin luckring, än att växtmassan och äfven dess askbeståndsdelar bildas af vatten. Sistnämnda åsikt omfattades ännu af svensken J. G. Wallerius, hvars 1761 utgifna ''Åkerbrukets chemiska grunder'' allmänt räknas som den äldsta läroboken i landtbrukskemi. Först med den vetenskapliga kemiens nydaning vid öfvergången från 1700- till 1800-talet kan den moderna landtbrukskemien sägas ha grundlagts: Senebier och de Saussure, båda från Genève, klargjorde växternas assimilation af kolsyra och den senare salternas betydelse för växtnäringen, hvilken därefter ytterligare bevisades genom undersökningar af Wiegmann, Polstorff, Sprengel m. fl. De Saussure ansåg emellertid äfven, att mull, *humus*, var ett växtnäringsämne, en uppfattning, som A. Thaer upptog och utvecklade. Åkerjordens ''kraft'' ligger enligt Thaer i dess halt af humus, som är växternas viktigaste näringsämne, under det att askbeståndsdelarna ej äro egentlig växtnäring. Denna *humusteori* blef förhärskande en längre tid framåt, trots det att allt flera undersökningar visade askbeståndsdelarnas stora betydelse. Först J. von Liebig formulerade (i sitt 1840 utgifna arbete ''Die chemie in ihrer anwendung auf agrikultur und physiologie'') detta klart i motsats mot den rådande humusteorien; växternas näringsämnen äro enligt Liebig dels atmosfäriska, kolsyra och ammoniak, dels mineraliska, såsom kali, kalk, magnesia, järn, fosforsyra m. fl., båda slagen äro lika viktiga för växterna, men då de atmosfäriska finnas i luften i obegränsad mängd, ligger hufvudvikten vid tillförsel till jorden af sådana mineralämnen, som där finnas i otillräcklig mängd, ty tillgången af det ämne, som finns i minsta mängd i förhållande till växternas behof, bestämmer skördens storlek (''minsta mängdens lag''). Denna *mineralteori* framkallade en långvarig och bitter fejd med humusteoriens anhängare och, sedan den uppfattningen efterträdt humusteorien, att humus ej verkade som sådan, utan genom sin halt af kväfve, med *kväfveteoriens* förfäktare (Boussingault, Stöckhardt, Wolff, Mulder, Lawes och Gilbert m. fl.). Under denna strid, som fortgick ända in på 1860-talet, framgick som sanning ur hvartdera partiets öfverdrifter, att lika väl mineralämnena som kväfve, och detta hufvudsakligen härrörande ur till jorden förda organiska ämnen, äro nödvändiga för växternas näring. Under tiden för denna strid hade emellertid växternas näringsupptagande och därpå inverkande omständigheter blifvit i sina hufvuddrag utredda af Liebig, Lawes och Gilbert, Stöckhardt, Henneberg och Stohmann, detta i synnerhet tack vare de därunder utbildade *sand-* och *vattenkulturmetoderna*, d. v. s. växternas odling i steril sand eller vatten, försatta med afvägda mängder af bestämda näringsämnen. Jordens absorption (se d. o. 4) hade upptäckts af Way (1858—60). Från midten af 1860-talet ha antalet och användningen af konstgödselmedel varit i ständig ökning, och den landtbrukskemiska forskningen har till stor del varit egnad åt framställning och kontrollundersökning af dylika ämnen samt åt utredande af deras gödslingsvärde under olika omständigheter och de faktorer, som därvid inverka, detta senare i synnerhet under användning af gödslingsförsök i kulturkärl och å öppna fältet, kärl- och gödslingsförsök, hvilkas teknik mycket fullkomnats af P. Wagner, M. Mærcker m. fl. Då tidigare forskningar synts visa, att växterna icke kunna upptaga luftens fria kväfve, utan för att tillfredsställa sitt behof af detta ämne äro hänvisade till ammoniak och salpetersyra, men tillgången på dessa ämnen i luft och jord visats vara alltför liten i förhållande till i skördarna förefintliga kväfvemängder, förefanns uppenbarligen en lucka i kännedomen om växternas förseende med detta ämne. Denna fylldes i hufvudsak genom Hellriegels och Wilfarths 1887 meddelade upptäckt, att baljväxter med tillhjälp af i deras rötter symbiotiskt lefvande bakterier, som binda luftens fria kväfve, kunna tillgodogöra sig detta för sitt näringsbehof. Härmed förklarades det redan af de gamle romarna kända förhållandet, att baljväxter öka jordens fruktbarhet, hvartill fransmannen G. de Ville 10 år tidigare sökt förklaringen genom att tillskrifva dessa växter förmågan att upptaga fritt kväfve. Praktiskt hade baljväxternas förmåga att upptaga och genom sina rötter öka förrådet af kväfveföreningar i jorden af Schulz-Lupitz från början af 1880-talet bevisats genom användande af gröngödsling (se d. o.) af jorden med

försel af endast fosforsyre- och kalihaltiga konstselmedel. Berthelot, Atwater, Winogradsky, Beyerinck m. fl. forskare ha visat, att också kväfvebindning i jorden äfven oberoende af kväxter kan ske genom i jorden lefvande bakterier. Dessa forskningar ha möjliggjorts genom utveckling af den moderna bakteriologien, hvilken med 1900-talets början fått allt större betydelse för utforskning af växtnäringsämnenas omsättning och upptagande samt jordens fruktbarhet. Genom bakteriologiska undersökningar ha också de i jorden och gödsel förefintliga organiska kväfveföreningarnas öfvergång åt assimilerbara växtnäringsämnen utredts och därmed grunden lagts till en rationell behandling och användning af kreatursgödseln. — Äfven på djurnäringens och utfodringens område ha viktiga forskningsresultat framkommit. Sedan det visats, att djurens näring utgöres af vissa organiska ämnen samt oorganiska salter — hvilket särdeles klart framställts af J. v. Liebig i hans "Thierchemie" (1842) —, egnades under följande årtionden en omfattande forskning åt utredningen af dessa ämnens omsättning och deras vid näringsprocessen och betydelse för denna. Särskildt användes i stor utsträckning fysiologiska utfodringsförsök under noggrann undersökning af de använda födermedel, som användas, och af de ämnen, som djurkroppen afger, hvilket möjliggjordes genom Pettenkofers konstruktion af "respirationsapparaten". Dessa undersökningar, som utfördes af en mängd forskare, såsom Weckerlin, Haubner och Rohde, Grouven, Voit, Henneberg och Stohmann, E. Wolff och J. Kühn m. fl., ledde till den uppfattningen, att kolhydrat och fett hade den hufvudsakliga betydelse som värmealstrare genom förbränning i kroppen medelst det vid andningen tillförda syret ("respiratoriska näringsämnen"), under det att äggbviteämnen (som "plastiska näringsämnen") tjänade som material för bildning af ej blott hoppsägghvita i kött, blod m. m., utan äfven fett och för kraftutveckling. På grund häraf sökte man tillforska behofvet af äggbvita (proteinämnen) och äfvefria ämnen för olika djur och olika produktionsändamål samt uppställde den proportion, hvari de olika grupperna af näringsämnen borde förekomma i fodret. De så uppställda "näringsförhållandena" och därpå grundade fodringsnormer, uppställda framför allt af E. Wolff och J. Kühn, bildade länge en allmänt använd grund för utfodringen af husdjuren. Från 1890-talet ha emellertid forskningar af G. Kühn, L. Grandeau och O. Kellner m. fl. visat, att de olika organiska näringsämnenas verkan står i förhållande till deras förbränningsvärde, dock så, att endast äggbvita kan tjäna till material för äggbvitebildning. På grundvalen af näringsämnenas så funna näringsvärde och deras smältbarhet har Kellner bestämt ett stort antal födermedels näringsvärde, uttryckt i stärkelseenheter (se Födermedel). Redan tidigare hade genom utfodringsförsök, utförda af det danska Laboratoriet för landökonomiske forsög, visats, att den gamla läran om näringsförhållande och fodernormer ej höll streck samt på grund af utfodringsförsökens resultat uppställts nya fodervärden, uttryckta i foderenheter, hvilka värden nogare preciserats genom erfarenheter från kontrollföreningarnas resultat, och på grund häraf har N. Hansson uppställt nya utfodringsnormer för mjölkkor och svin. — Dessa undersökningar rörande växternas och djurens näringsupptagande m. m. ha till större delen utförts vid *agrikulturkemiska försöksanstalter* (se d. o.). De äldsta af dessa voro de på 1840-talet af J. B. Boussingault på Bechelbronn i Elsass och af J. B. Lawes på Rothamsted n. om London anlagda. Efter dessas mönster grundlades en mängd försöksstationer först i Tyskland och sedan äfven i öfriga europeiska länder och i Förenta staterna, dels anslutna till landtbruksläroverk, dels som fristående anstalter. I Sverige utförde J. J. Berzelius en mängd undersökningar, som höra till detta område, och 1856 inrättade Landtbruksakad. ett agrikulturkemiskt laboratorium, som 1864 flyttades till Experimentalfältet och där utvecklades till en fullständig agrikulturkemisk försöksanstalt, som från 1877 upptog äfven växtfysiologiska undersökningar, hvilka från 1885 utfördes vid en särskild afdelning. Från 1901 anordnades under Landtbruksakad:s ledning och under hushållningssällskapens medverkan lokala fältgödslingsförsök i landets olika delar (Hushållningssällskapens lokala fältförsök), och 1905 sammanfördes dessa med Landtbruksakad:s försöksanstalt och Statens entomologiska anstalt till en Centralanstalt för försöksväsendet på jordbruksområdet (se Agrikulturkemisk försöksanstalt, Försöksväsendet på jordbruksområdet och Landtbruksakademiens experimentalfält samt art. om A. Müller, K. E. Bergstrand, L. F. Nilsson, H. G. Söderbaum och J. Eriksson). Ultuna landtbruksinstitut åtnjöt 1861—92 anslag till en agrikulturkemisk försöksanstalt (se K. E. Bergstrand och H. von Post). Äfven vid de kemiska stationerna, särskildt vid den i Kalmar under A. Atterberg (se denne) som förestånddare, ha åtskilliga viktiga agrikulturkemiska arbeten utförts.

H. J. Dft.

Landtbrukskemi'st. Se Agrikulturkemist.

Landtbrukskonsulent. Se Hushållningssällskap, Konsulent och Statskonsulent.

Landtbruksmaskiner, till skillnad från landtbruksredskap, de större och mer invecklade mekaniska hjälpmedel, som användas vid landtbruket. I äldre tider var antalet olika landtbruksredskap rätt obetydligt: utom handredskap vanligen blott årder och plog, harf och vält samt i norra delarna af landet tröskvagnen, allt tillverkadt hemma och af enklaste beskaffenhet. Med den starka utveckling af landtbruket, som inträdde med början af 1800-talet, följde ock behof af starkare och ändamålsenligare redskap. Särskildt i England och Nord-Amerikas förenta stater nådde konstruktionen och tillverkningen af förbättrade och arbetsbesparande redskap tidigast stor utveckling, och genom de stora utställningarna, särskildt världsutställningarna i London 1851, då den amerikanska skördemaskinen och tvåmaskinsångplogen första gången framvisades, och 1862, spredos kännedomen om och lusten för dylika redskap till andra länder. Från denna tid började också en liflig införsel till vårt land af engelska och amerikanska redskap och maskiner, särskildt sånings-, slåtter- och skördemaskiner, hästräfsor, ångtröskverk och lokomobiler. Sedermera har emellertid ett antal inhemska verkstäder uppstått, hvilkas tillverkningar med framgång kunna täfla med de utländska och som nu till största delen tillfredsställa det

inhemska behofvet samt äfven äro föremål för en afsevärd utförsel. De förnämsta af dessa verkstäder äro Öfverums och Norrahammars bruk, förnämligast för plogar och harfvar, Gäfle åkerredskaps för såningsmaskiner och hästräfsor, Västerås landtbruksredskap för sånings- och slåttermaskiner samt hästräfsor, Arvika mek. verkstad för slåttermaskiner, plogar m. m., Munktells mek. verkstad för tröskverk och lokomobiler samt Kallinge och Ystads mek. verkstäder för diverse redskap. Om än maskiners användning i landtbruket betydligt ökats, så ha tyngre och mer invecklade sådana där dock långt mindre användning än i industrien, särskildt därför att jordbruket kräfver så många olika slag af redskap, af hvilka de flesta ha användning blott någon mindre del af året, hvarför en fullständig maskinell utrustning blir för dyrbar, men äfven därför, att ett stort antal arbeten vid jordbruket utföres under ställförflyttning, hvarför enkla och lätta redskap, dragna af djur, äro lämpligast. Genom ökad tillgång på billig elektrisk energi ökas dock tillfället och anledningen att använda mer sammansatta och arbetsbesparande maskiner. De förnämsta slagen af landtbruksmaskiner äro ånglokomobiler och explosionsmotorer, plogar, harfvar och vältar, hästhackor, sånings-, slåtter- och skördemaskiner, hästräfsor och hövändare, tröskverk och klöfvernötare, sädesrensnings-, sädessorterings- och frörensningsmaskiner, kvarnar, hackelsemaskiner, mjölkningsmaskiner, mjölkcentrifuger (separatorer), pastöriseringsapparater samt kärnor och smörältningsmaskiner. H. J. Dft.

Landtbruksmöten, allmänna sammanträden för afhandlande af landtbruksangelägenheter samt utställning och prisbedömning af kreatur, produkter af landtbruket och dess binäringar samt redskap och andra hjälpmedel för landthushållningen, ha i nutiden användts som ett medel till landtmannanäringens främjande. Landtbruksmöten ha hållits dels för hela landet, dels särskildt för ett eller några få län eller för smärre distrikt. Det första för hela landet gemensamma mötet kom till stånd på grund af ett af landshöfdingen frih. R. von Kræmer 1844 inom Landtbruksakad. väckt förslag att hos K. M:t begära ett anslag af 1,000 rdr b:ko för ett dylikt mötes hållande, hvilken begäran bifölls, hvarjämte K. M:t 7 jan. 1846 gillade af akademien föreslagna stadgar för allmänt svenskt landtbruksmöte. Enligt dessa var mötets ändamål svenska landtbrukets främjande och utveckling genom utbyte af erfarenhet och åsikter samt personligt sammanträffande. Ämnen, endast rörande landthushållningen, kunde dels på förhand framställas, dels väckas på mötet och skulle afhandlas på allmän sammankomst eller på sammanträden med mötets sektioner, som skulle vara en för åkerbruk, en för boskapsskötsel och en för landtbrukets binäringar. Utställning af landtbruksprodukter, redskap, modeller, djur och teckningar kunde ega rum vid möte. Bestyrelsen utgjordes af en förste och en andre ordf. samt, af dessa utsedda, en sekreterare och en skattmästare. På hvarje mötes tredje dag bestämdes tid och plats för det nästa samt valdes ordf. med hvar sin suppleant. — Det första allmänna svenska landtbruksmötet hölls 1846 i Stockholm, och sedan ha dylika regelbundet återkommit med ökad omfattning, såsom följande siffror visa:

	År	Mötesdeltagare	Hela inkomsten omkr. kr.	däraf statsbidrag kr.
1:a Stockholm	1846	676	3,600	1,500
2:a »	1847	493	5,360	2,850
3:e Norrköping	1848	448	4,850	3,000
4:e Malmö.....	1849	386	4,750	3,000
5:e Örebro.....	1850	250	4,220	3,000
6:e Lidköping	1853	586	11,570	8,450
7:e Uppsala...	1855	486	9,360	7,500
8:e Jönköping	1858	648	13,880	10,000
9:e Göteborg...	1860	1,790	30,212	10,000
10:e Karlstad...	1862	1,594	—	10,000
11:e Malmö.....	1865	1,795	—	18,000
12:e Stockholm	1868	1,047	81,750	23,000
13:e Göteborg...	1871	2,454	124,890	23,000
14:e Norrköping	1876	2,514	201,950	35,000
15:e Malmö.....	1881	3,184	183,264	66,000
16:e Stockholm	1886	2,651	282,000	75,000
17:e Göteborg...	1891	2,423	281,000	75,000
18:e Malmö.....	1896	2,287	338,000	105,000
19:e Gäfle.....	1901	1,456	339,000	109,000
20:e Norrköping	1906	1,420	395,000	101,600
21:a Örebro.....	1911	1,507	—	101,000

Till en början voro öfverläggningarna hufvudsaken, men från mötet i Malmö 1865 började utställningarna att bli alltmer omfattande och därmed också kostnaderna att stiga. Detta föranledde, att tiden mellan mötena, som 1850 ökats till tre år, vid mötet i Göteborg 1871 utsträcktes till 5 år och att i de vid samma möte antagna förändrade stadgarna mötenas varaktighet förlängdes till minst 5 dagar. 1864 fastställde K. M:t af Landtbruksakad. utarbetadt reglemente för utställningar. Detta reglemente likasom stadgarna för mötena hade allt mindre kommit att motsvara den utveckling mötena tagit, hvarför ock förslag till nya stadgar förevoro vid flera möten och slutligen antogos vid mötet 1906, hvarefter de stadfästes af K. M:t 21 dec. s. å. Enligt dessa stadgar äro de allmänna svenska landtbruksmötena en hushållningssällskapens angelägenhet, hvilket ock tagit sig uttryck däri, att sällskapen till 1906 och 1911 års möten anslagit 1 proc. af sina inkomster af brännvinsmedel, under det att af statsmedel under senare tid beviljats till prisbelöningar 12,500 och till omkostnader i öfrigt 7,500 kr. årligen, utgörande för hvarje möte sammanlagdt 100,000 kronor. I april månad det år, då möte skall hållas, besluter en kommitté af 1 ombud jämte suppleant från hvarje hushållningssällskap samt bestyrelsen för det löpande årets landtbruksmöte om tid och plats för nästa möte samt väljer styrelse för detsamma med undantag af sekreterare och skattmästare, som utses af de sålunda valde ledamöterna. Mötena vara minst 6 dagar. Utställningarna äro enligt de nya stadgarna hufvudsaken, under det att öfverläggningar och föredrag anordnas i den mån som styrelsen finner lämpligt. Denna del af mötena har visserligen icke saknat betydelse, utan särskildt under tidigare skeden medfört en stor mängd viktiga förslag, som senare realiserats; men i samma mån utställningar och prisbelöningar tagit tiden mer i anspråk, blef det svårt att samla mötesdeltagarna till öfverläggningar. — Landtbruksmöten för särskilda län och för mindre distrikt hållas af vederbörande hushåll-

gssällskap, vanligen utan regelbunden tidsföljd. skildt de små distriktsmötena ha haft en viss rdelse, i det att de beredde de smärre jord- karna, hvilka blott i ringa mån kunde deltaga i de a landtbruksmötena, tillfälle att utställa och få djur prisbelönta. Om landtbruksmöten i Danmark Landmandsforsamlinger. H. J. Dtt.

aandtbruksredskap. Se Landtbruksma- iner.

aandtbruksriksdag, alldaglig benämning för hus- rlningssällskapens ombuds möten. På inbjudan af adtbruksakad. samt i enlighet med ett af grefve J. Sparre väckt och af det 12:e allmänna svenska dtbruksmötet i Stockholm 1868 godkändt förslag lades därtill valda ombud för hushållningssäll- pen till ett första möte i Stockholm 22 febr.— mars 1869. Enligt därvid 4 mars antagna stad- skulle sällskapen genom hvar sitt ombud med ppleant sammanträda till offentligt möte i Stock- m hvarje år den andra måndagen i febr. för att der ordförandeskap af Landtbruksakad:s direktör erlägga om ärenden, som röra Sveriges jordbruk . därmed i samband stående näringar äfvensom sslöjden samt öfriga föremål för sällskapens verk- nhet. I mötena skulle Landtbruksakad:s förvalt- gskommittés ledamöter ega deltaga. Vid mötena lle behandlas af ombuden väckta förslag, och beslut, som kunde föranleda åtgärd, skulle inges Landtbruksakad:s förvaltningskommitté. 1871 löts, att mötena skulle hållas endast hvart tredje ; 1889 ändrades detta till hvartannat, första ndagen i nov. och år 1908 åter till hvarje å sistnämnda dag. Vid mötena dryftades ett t stort antal förslag, och genom dessa gafs visser- en uppslag till åtskilliga senare af K. M:t och hushållningssällskapen beslutade åtgärder och be- delsefulla inrättningar, men då de direkta resul- en af ombudens öfverläggningar och förslag syntes ra väl obetydliga och ombuden icke hade någon m helst myndighet, beslöt 1889 års möte att hos M:t anhålla, att ombudsmötena måtte organi- as till ett centralt organ för hushållningssällska- m. Med anledning häraf gjorde K. M:t 1890 hos ssdagen proposition om inrättandet af ett ”landt- uksråd”, hvartill förslag utarbetats af Landt- uksstyrelsen, men denna proposition afslogs af ssdagen. 1892 antogo ombuden nya stadgar, inne- llande de förändringar, att ombuden skulle direkt s K. M:t eller andra myndigheter göra framställ- ngar samt afge yttranden i ärenden, som remitt- as till dem af myndigheter, att ombuden och ras suppleanter skulle väljas för 2 möten, och ., att hälften utträder hvarje gång, att hvarje möte älf inom sig väljer ordf. och vice ordf. Mötena a sedan denna tid i rätt stor utsträckning af . M:t och af Landtbruksstyrelsen fått till sig mitterade förslag rörande landtbruket till yttrandes gifvande. H. J. Dtt.

Landtbruksskola. Se Landtbruksunder- isning.

Landtbruksstatik, detsamma som åkerbruks- tatik (se d. o.).

Landtbruksstipendiāt, af Landtbruksstyrelsen för t år i sänder antaget biträde hos landtbruksingen- r. F. n. finnas 3 ord. stipendiater, hvartill komma xtra stipendiater i efter behofvet växlande antal. tipendiattjänstgöringen är afsedd att bereda därför kompetenta personer till landtbruksingenjörsbefatt- ningarna, men stipendiaterna få ock förordnande att på eget ansvar utföra förrättningar. För att bli antagen till stipendiat fordras genomgången 2-årig kurs vid landtbruksinstitut, minst 1 års landtmäteri- praktik och aflagd landtmäteriexamen samt vid för- sta antagandet ålder ej öfver 30 år. H. J. Dtt.

Landtbruksstyrelsen. 1. Ett af de först till Civil-, sedan 1900 till det då upprättade Jordbruksde- partementet hörande centrala ämbetsverken, började sin verksamhet enligt instruktion af 13 dec. 1889; förnyad instruktion utfärdades 2 okt. 1908. Jäm- likt denna har styrelsen att med uppmärksamhet följa landtbrukets och dess binäringars samt fiskerinäring- ens tillstånd och att vidtaga eller hos K. M:t föresla de åtgärder, som kunna främja dessa näringar. Till det nya ämbetsverket öfverflyttades från Landt- bruksakad:s förvaltningskommitté (se under Landt- bruksakademien) ärenden rörande landt- brukslärоverken, mejeriundervisningen, statens landt- bruksingenjörer och stipendiater, statens fiskeritjän- stemän och torfingenjörer, statskonsulenter och in- struktörer inom landthushållningen samt i hushlöjd, landtbrukskonsulenter i England, kemiska statio- nerna för jordbrukets och näringarnas behof, frö- kontrollanstalterna m. m., fonden för svenska horn- boskaps- och fårafvelns förädling (medlen förvaltas af Statskontoret); vidare har styrelsen att årligen till chefen för Jordbruksdepartementet afge berättel- ser om hushållningssällskapen, med hvilka styrelsen skall stå i oafbruten förbindelse, och om landtbruks- skolorna, äfvensom att gemensamt med Väg- och vattenbyggnadsstyrelsen till K. M:t afge utlåtande i frågor, som röra statsunderstöd för afdiknings-, odlings- och frostminskningsföretag samt kontrollera och godkänna med statslån utförda odlingsarbeten. Sedermera ha tillfallit styrelsen frågor om de all- männa landtbruksmötena (k. br. 7 okt. 1892) samt ledningen af kampen mot tuberkulos hos husdjuren. Till styrelsen höra icke ärenden rörande veterinär- väsendet eller hästafveln. Styrelsen utgöres af en *öfverdirektör och chef* samt fyra *byråchefer*, nämligen en för landtbruks-, en för agrikultur- tekniska, en för fiskeri- och en för kansli- och eko- nomiska ärenden. Därjämte är sedan 1897 som extra tjänsteman anställd en föredragande i tuberkulos- ärenden. Hos styrelsen är anställdt ett antal kvinn- liga skrifbiträden. Årligen utges ”Landtbruksstyrel- sens und. berättelse”, en serie ”Meddelanden från k. Landtbruksstyrelsen” samt under sommarmåna- derna rapporter öfver årsväxten.

2. Ett i Finland 1892 inrättadt ämbetsverk. Se- naste förordning rörande detsamma är af 29 juni 1907, med tillägg af 19 nov. 1908; dess instruktion är af 7 aug. s. å. Dess uppgift är att taga initiativ till åtgärder för landtbrukets och dess binäringars förkofran, utöfva tillsyn öfver landtbruksundervis- ningen, följa med landtbrukssällskapens verksamhet och användningen af deras statsanslag, handha landtbruksstatistiken m. m. Den utgöres af en *öfver- direktör*, en *öfveringenjör*, två *öfverinspektörer* (i landtbruk samt boskapsskötsel och mejerihandtering) och en *sekreterare*. Vid styrelsen äro anställda en aktuarie, en kamrerare och en notarie. Under den- samma lyda (1911) 16 läns- och 3 biträdande agrono- mer, en pomolog, en instruktör för linkulturen, en allmän ploginstruktör, två instruktörer för hästafveln,

en konsulent i kreatursafvel och boskapsskötsel, 4 mejerikonsulenter, en konsulent i ostberedning, 6 landtbruksingenjörer och 1 jordbruksmaskinkonsulent, 7 kontrollanstalter, agrikultur-ekonomiska försöksanstalten i Ånäs nära Helsingfors samt landtbruksläroverken, mejeri- och kreatursskötarskolorna (se vidare Landtbruksundervisning, sp. 1096), 16 trädgårds- och hushållsskolor, 2 hästskötarskolor och 5 hofbeslagsskolor.

1. K. S. (H. J. Dft.) 2. T. C.

Landtbrukssystem 1. Hushållningssystem betecknar hela landthushållningens hela art med hänsyn till därvid tillämpade grundsatser och hufvudsakliga produktionssyften. Man fäster sig härvid vanligen vid landthushållningens viktigaste del, åkerbruket, och sättet för dess bedrifvande och talar sålunda om *sädesbruk*, *koppelbruk*, *växelbruk*, *svedjebruk* och *fritt jordbruk*. Som landtbrukssystem kan betecknas också landtbruk med öfvervägande boskapsskötsel eller skogsbruk samt landtbruk förenadt med tekniska binäringar. H. J. Dft.

Landtbruksundervisning har i äldre tider varit de enskildes angelägenhet och bestått endast i praktiskt deltagande i yrket. De under 1700-talet framträdande sträfvandena att höja landtbrukets afkastning medförde de första åtgärderna för åstadkommande af teoretisk undervisning i landtbruk. Härvid och för lång tid framåt kom Tyskland att tjäna till föredöme för öfriga länder. Sedan preussiske konungen Fredrik Vilhelm I 1727 inrättat en lärostol i jordbruksekonomi vid universitetet i Halle och kort därefter äfven vid universitetet i Frankfurt an der Oder, infördes detta läroämne småningom vid de flesta tyska högskolor. Undervisningen, som handhades af jurister och filosofer, omfattade hufvudsakligen kameralistik, d. v. s. godsförvaltningens grunder under hänsyn till de ännu i väsentlig grad kvarvarande feodala förhållandena. Under senare delen af 1700-talet uppträdde den ”experimental-ekonomiska skolan”, som i motsats till kameralisternas ”gråa teori” ställde den praktiska erfarenheten och ”ekonomiska” (d. v. s. landtbruks-) försök samt den nya naturvetenskapliga forskningens läror. Med A. Thaer, ”det rationella landtbrukets fader”, blef denna riktning förhärskande, under stark påverkan af Englands för sin tid högt utvecklade landtbruk, och den af Thaer 1802 upprättade läroanstalten vid Celle i Hannover (1806—61 förlagd till Möglin vid Potsdam) blef det mönster, hvarefter landtbruksläroverken — i Tyskland vanligen kallade ”akademier” — i olika länder formades. Af sådana ”akademier” uppstod i Tyskland ett flertal, bland hvilka tre ännu bestå, näml. Hohenheim vid Stuttgart (inrättad 1818), Weihenstephan i Bajern (1852, förut i Schleissheim) samt Poppelsdorf (upprättad 1847, men numera ansluten till universitetet i Bonn). Bland mer kända, men numera nedlagda landtbruksakademier förtjäna nämnas Tharand i Sachsen, Eldena invid Greifswald och Proskau i Schlesien. Af liknande anstalter i andra länder må nämnas den ännu bestående i Ungarisch-Altenburg (inr. 1818), Roville i Frankrike samt Ultuna i Sverige (se nedan). Dessa läroverk voro alltid förlagda på landet, i förbindelse med ett stort jordbruk, som skulle tjäna till åskådningsmaterial och öfning i praktiskt arbete. De hade, till väsentlig del tack vare de framstående män, som förestodo dem, bland hvilka utom Thaer böra nämnas Schwerz (”Syd-Tyskl[ands] Thaer”) vid Hohenheim, Schweizer vi[d] Poppelsdorf och M. de Dombasle vid Roville[] ett betydande inflytande på det större jordbruket[s] utveckling. Småningom vann den uppfattningen allt[] mer insteg, att dessa på landet belägna, från de[n] vetenskapliga forskningens härdar isolerade landt[-] bruksläroverk ej följde med vetenskapens framsteg[] och det blef gällande lösen, att den högsta landt[-] bruksundervisningen borde flyttas in till universite[-] ten. Redan 1826 inrättade F. G. Schulze i denna mening en landtbrukshögskola i Jena, i en viss förbindelse med därvarande universitet, men först sedan J. von Liebig 1861 lagt sitt tungt vägande ord till förmån för denna förändring, vann denna uppfattning allmän anslutning, och landt[-] brukfakulteter eller -institut ha inrättats vid univer[-] siteten i Halle (1862), Göttingen, Königsberg, Kiel, Leipzig, Giessen, Heidelberg, Rostock, Breslau och Berlin (i Berlin dock som en från universitetet frist[å]ende högskola). Flera af dessa institut ha sedan försetts med en landtgård för vetenskapliga försök och praktiska demonstrationer. Mellanskolundervisning i landtbruk inrättades först enligt reglemente af 10 aug. 1879 och meddelas vid af staten underhållna *landwirtschaftsschulen* (22 i verksamhet 1909), hvilka närmast äro att betrakta som lyceer med latin ersatt med landtbrukslära, d. v. s. de äro afsedda att meddela blifvande jordbrukare såväl allmänbildning som kunskaper i landtbruk. Lägre landtbruksundervisning på grundval af folkskolekunskap meddelas dels i 46 praktiskt teoretiska *ackerbauschulen* med 1½—2 års kurs, dels i 118 vinterskolor (i några fall äfven sommarkurser) med blott teoretisk undervisning. Dessa lägre skolor egas af föreningar eller kommuner och ha vanligen kommunalt understöd. Därjämte har Tyskland ett stort antal specialskolor, såsom ängsskötar-, trädgårds-, mejeri- samt hushållsskolor. Slutligen verkar en stor mängd vandringslärare, till stor del lärare vid vinterlandtbruksskolor, som föredragshållare, kursledare och rådgifvare för det mindre jordbrukets utöfvare, likasom också årliga korta kurser vid instituten och eljest ges för att hålla jordbrukare och vandringslärare i kännedom om senare tiders erfarenhet på landtbrukets och för detta grundläggande vetenskapers område. — I Österrike finnes sedan 1872 den stora och rikt utrustade *Hochschule für bodenkultur* i Wien samt en *landwirtschaftliche akademie* i Dublany vid Lemberg (1901), en lärostol i landtbruk vid de tekniska högskolorna i Wien, Graz, Prag, Brünn och ett institut vid högskolan i Krakau, ett antal landtbruksmellanskolor grundade på realskolans förkunskaper, *ackerbauschulen* för utbildande af bondejordbrukare och arbetsförmän, hvarjämte det finnes en mängd fortsättningsskolor i landtbruk. Ungern har 5 *landwirtschaftliche akademien*: i Ungarisch-Altenburg (sedan 1818, akademi 1874), Debreczen (1865, akademi 1906), Kaschau (1875), Keszthely vid Balatonsjön (1865, akademi 1907) och Klausenburg (1869, akademi 1906). — Frankrike har ett omfattande system af landtbruksläroanstalter, underhållna med statsmedel, nämligen sedan 1876 en högt stående landtbrukshögskola, *Institut national agronomique* i Paris, *École supérieure d'agriculture* i Angers (1898), 3 *écoles nationales d'agriculture* med öfvervägande teoretisk utbildning vid Grignon

828), Montpellier (1872) och Rennes, teoretiska llanskolor, *écoles régionales*, 2—3 års praktiska dtbruksskolor, *fermes-écoles*, hvarjämte sedan 75 statsunderstöd lämnas åt praktiska landtksskolor, *écoles pratiques d'agriculture*, inrättade lokala myndigheter eller föreningar på enskildas ndomar. — Italien har sedan början af 1870et två högre teoretiska landtbruksläroverk, i Mino och Portici, samt ett större antal praktiska dtbruksskolor, enligt lag af 6 juni 1885 inrättade provinsiella eller kommunala myndigheter med drag af statsmedel. — I Belgien, där landtbruksdervisningen är ordnad efter franskt mönster, fins ett statens landtbruksinstitut i Gembloux (inrättt 1870), mellanskolor i jordbruk och trädgårdstsel i Gent, Vilvorde och Huy samt ett antal skilda med statsmedel understödda landtbruks- och dgårdsskolor. — Holland har en ”rikslandtbrukssla” i Wageningen (sedan 1876), omfattande 4 elningar, näml. högre landtbruks- och skogsskola, dtbruksskola, trädgårdsskola och högre borgarskola, landtbruksvinterskolor, 4 vinterträdgårdsskolor, artill komma fria landtbrukskurser samt undervisng af vandringslärare, allt på statens bekostnad. — iRyssland finnas sedan 1865 en landtbrukshögskola ll Petrovski nära Moskva samt ett landtbruksinstit vid Novaja Alexandria i Polen, ett antal landtuksmellanskolor, närmast motsvarande de tyska dwirtschaftsschulen, samt lägre landtbrukskolor r utbildning af mindre jordbrukare och arbetsförän. — I England och Skottland, som länge varit regångsländer i afseende på jordbrukets och kreursskötselns praktiska drift, har rätt litet intresse rnats åt landtbruksundervisning. Sedan långt tillka verka två landtbruksinstitut, i Cirencester i stra England (sedan 1845) och South-eastern agriltural college vid Wye i Kent (1894), och ett likande institut finns sedan 1838 i Glasnevin på Irland. nda sedan 1790 finns en lärostol i jordbruk vid unirsitetet i Edinburgh, och dylika ha senare inrättats ld flera andra brittiska högskolor. Sedan 1899 finns t *agricultural college* i Glasgow och sedan 1901 t dylikt i Edinburgh, det förra utan, det senare ed statsbidrag. Undervisningen är dels teoretisk, ls praktisk (vid erkända jordbruk). De ledande ndtbrukssällskapen ha anställt examina i jordbrukspnskap med utdelning af diplom. Äfven har man på skild väg sökt anordna landtbruksundervisning vid olkurser och på Irland äfven genom vandringsrare och mönsterjordbruk, men dessa spridda förg, som saknat eller haft blott obetydligt understöd staten, ha haft föga framgång. F. n. lämnas dervisning i jordbruk vid ett antal af landets elementarskolor (*colleges*) och vid ett antal lokala landtuksskolor, som upprätthållas af grefskapsråden i ngland och Wales med understöd af allmänna medl. — Utom Europa är det företrädesvis i Nordmerikas förenta stater, som landtbruksundervisnin- en fått någon större utveckling. Genom ett kongressbeslut 1862 blefvo alla läroanstalter, som uppgo landtbruk i sin undervisningsplan, begåfvade ed betydlig jordareal, och 1890 reglerade kongres- en ånyo deras ekonomi. 1903 hade de 65 då beående landtbruksläroverken en sammanlagd inkomst f nära 10 mill. dollars. Af dessa läroverk voro mliga afdelningar af universitet, andra förenade ed andra fackskolor och åter andra fristående. I allmänhet äro dessa läroanstalter förenade med en försöksstation och experimentalfält samt ge fristående kurser; de ha härigenom blifvit centralpunkter för landtbrukets utveckling inom distriktet.

Det första uppslaget till ordnad undervisning i jordbruk gafs i *Sverige* genom en af J. T. Nathorst författad och af Landtbruksakad. 1832 prisbelönad skrift om organisationen af en undervisningsanstalt till bildande af skickliga och kunniga landthushållare. De däri framställda tankarna blefvo snart därefter tillämpade i det landtbruksinstitut, som E. Nonnen 1834 öppnade å Degeberg (se d. o.), likasom i de statens landtbruksinstitut, som inrättades å Ultuna 1848 och å Alnarp 1862. Vid båda dessa statens landtbruksinstitut ha alltjämt funnits en högre och en lägre kurs. Den förra motsvarade närmast de tyska akademierna och var således afsedd att lämna eleverna såväl teoretisk, på den i de högre allmänna skolorna meddelade allmänna kunskaperna grundad undervisning i landtbruk och dess binäringar som också praktisk öfning i landtmannaarbeten och arbetets ledning vid den stora jordegendom, hvaröfver hvartdera institutet förfogade. Då emellertid den praktiska öfningen vid institutsegendomarna ansågs vara af ringa värde och borttaga en för den teoretiska undervisningen väl behöflig tid samt därjämte institutsegendomarna under förvaltning af läroverkens föreståndare ansågos lämna för liten inkomst, har enligt förslag af en 1882 tillsatt landtbruksläroverkskommitté institutens organisation så ändrats, att instituten blifvit uteslutande teoretiska läroanstalter, hvars elever skola före inträdet ha skaffat sig såväl nödig teoretisk allmänbildning (ungefär realskoleexamen) som praktisk öfning i landtbruket genom minst ett års allvarligt deltagande i landtbruksarbeten, samt den förra lägre afdelningen förvandlats till en vanlig landtbruksskola (se nedan), hvars föreståndare ock är förvaltare af egendomen, och inkomsten af denna redovisas direkt till statsverket. Institutskursen är tvåårig med en fortsättningskurs för blifvande lärare vid statsunderstödda landtbruksläroverk, konsulenter m. fl. Såväl de båda landtbruksinstituten som landtbruksskolorna och vid Ultuna och Alnarp förefintliga andra lärokurser och institutioner lyda under en af K. M:t tillsatt styrelse. Äfven lärarpersonalen vid de olika läroanstalterna är gemensam. Gällande reglementen äro utfärdade 3 juni 1904. (Se Alnarp och Ultuna.) Lägre landtbruksundervisning meddelas vid landtbruks- och landtmannaskolor. Landtbruksskolorna meddela såväl teoretisk undervisning i räkning, skrifning och naturlära samt i landtbrukskunskap som äfven praktisk öfning i jordbruksarbeten och arbetets ledning. Den första inrättades 1840. Antalet ökades småningom, så att minst en dylik skola fanns i hvarje län, men på grund af ringa tillgång på lärlingar ha åtskilliga af dessa skolor upphört, så att de 1911 utgjorde blott 19, oberäknadt de båda redan nämnda skolorna vid Ultuna och Alnarp, och förslag ha gjorts till ytterligare minskning af deras antal till 13. Dessa skolor, hvilka alltmer öfvergått till utbildningsanstalter för landtbruksarbetsförmän — de kallas därför ofta rättarskolor —, äro förlagda till egendomar tillhörande enskilda eller hushållningssällskap, stå under vederbörande hushållningssällskaps tillsyn och åtnjuta statsunderstöd. För inträde fordras ålder af

fyllda 18 år, godkända folkskolekunskaper och minst 1 års landtbrukspraktik. Kursen är tvåårig, vid de norrländska skolorna dock blott ettårig. Lärlingarnas antal bör vara minst 6 i hvarje kurs, men flertalet skolor mottar ett något större antal. Undervisning, bostad och kost lämnas fritt, och därjämte är rätt vanligt, att understöd till undervisningsmaterial lämnas samt stundom äfven klädpengar. Det första reglementet för dessa skolor utfärdades 14 jan. 1851, det nu gällande 9 juni 1903. — Då det visat sig, att jordbrukares söner icke sökte sig in till landtbruksskolorna, väl hufvudsakligen på grund af motvilja mot den tvungna ställningen och det stränga kroppsarbetet, ha enligt förslag af ofvan nämnda 1882 års landtbruksläroverkskommitté och närmast efter mönster af Danmarks landboskoler (se d. o.) inrättats landtmannaskolor, d. v. s. för allmogesöner afsedda skolor, där under minst 20 veckor, i regel under vintern (undantagsvis sommaren), endast teoretisk undervisning i landtbruk och naturlära lämnas, grundad på något högre mått af allmänna kunskaper, än folkskolorna meddela. Dessa skolor, hvaraf 1911 inalles 30 voro i verksamhet, äro i de flesta fall förenade med folkhögskola som en andra årskurs. De åtnjuta understöd af staten och vanligen äfven af landsting eller hushållningssällskap. För hvarje 1,000 kr. statsanslag skall finnas en friplats. Lärjungarna betala en låg afgift för undervisning samt ha att själfva betala bostad och kost, men dels lämnar staten understöd åt behöfvande lärjungar, dels äro vid många skolor billig bostad och kosthållning anordnade. Vid några af dessa skolor ges en kortare kurs för kvinnor under sommarmånaderna, och vid vissa af dem hållas utbildningskurser för kontrollassistenter. Särskilda stadgar äro fastställda för hvarje särskild skola. För fullständigande af lärjungarnas praktiska utbildning söker man att efter skolkursernas slut skaffa dem platser som arbetande elever vid välskötta jordbruk. Jämte dessa af staten understödda och under Landtbruksstyrelsens öfverinseende stående läroverk finnes dels ett fåtal enskilda skolor, vanligen närmast motsvarande landtmannaskolorna, men med mindre sträng kursindelning, dels en praktisk undervisningsanstalt, Bollerups landtbruksinstitut, stiftad på en donation af enskild man (se Bollerup). För kvinnor meddelas undervisning i landthushållning vid två enskilda skolor, Fredrika-Bremer-förbundets å Rimforsa i Östergötland och Fackskolans för huslig ekonomi i Uppsala å Bro gård i Uppland. — Dessutom meddelas numera undervisning i landtbrukets teori vid kortvariga kurser, ofta kallade landtmannaveckor, ofta i stort antal anordnade af vederbörande hushållningssällskap med understöd af statsmedel. Vid dessa kurser, som hållas ute i bygderna, lämnas undervisningen hufvudsakligen af *konsulenter*, hvaraf de flesta hushållningssällskap ha flera anställda i sin tjänst, delvis med statsbidrag till deras aflöning. Till undervisningsanstalter i landtbruk kunna också räknas de *studieresor* för mindre jordbrukare, som anordnas af hushållningssällskapen med understöd af statsmedel (se vidare Mejeriundervisning och Trädgårdsskola).

I *Finland* upprättades 1840 på förslag af finska hushållningssällskapet och delvis på dess bekostnad ett *landtbruksinstitut* i Mustiala med en tvåårig kurs för manliga landtbrukselever samt ettåriga kurser för manliga schäferi- och kvinnliga ladugårdselever. 1858 blef landtbruksundervisningen delad på en högre och en lägre afdelning, hvardera tvåårig, och samtidigt öfverflyttades institutet från hushållningssällskapets till senatens tillsyn. 1881 tillkommo en mejeriafdelning och 1883 en af vederbörande lärare skött försöksstation med afdelningar för agrikulturkemi, mejeriväsen och skogshushållning. Vid Kronoborg i Viborgs län inrättades 1874 ett finskspråkigt landtbruksinstitut eller rättare en landtbruksskola med en treårig afdelning för rättarlärlingar, en tvåårig för dejor och en ettårig för drängar. Därjämte har från 1840-talet inrättats ett antal lägre *jordbruksskolor* med tvåårig kurs, förlagda på statens eller enskildas egendomar, men underhållna med statsmedel. På 1890-talet blef den högre landtbruksundervisningen i Finland omorganiserad så, att de mer vetenskapliga studierna samt den afslutande utbildningen af landtbruksingenjörer, statsoch länsagronomer samt andra dylika landtbrukstjänstemän förlades till universitetet i Helsingfors, där en agrikulturekonomisk sektion bildades inom den filosofiska fakulteten, under det att däremot Mustiala institut fick till uteslutande uppgift att utbilda praktiska jordbrukare. Den lägre landtbruksundervisningen ombildades 1896 så, att jordbruksskolornas undervisning utvidgades och nya skoltyper inrättades. 1911 funnos följande med statsmedel understödda lägre landtbruksläroverk: 11 jordbruksskolor, hvaraf 9 tvååriga, 1 ett-och-ett-halftårig och 1 ettårig, samt 18 fasta landtmannavinterskolor, hvaraf 2 tvååriga och 16 ettåriga, 6 ambulerande landtmannaskolor, hvarjämte landtbruksundervisning lämnas vid åtskilliga folkhögskolor. Undervisning i kreatürs- och mejeriskötsel lämnades i 4 mejeriskolor (två- och ettåriga), 4 teoretiska och 31 praktisk-teoretiska kreatürsskötarskolor samt 4 tvååriga kreatürsskötar- och mejeriskolor. Dessutom utstationeras ett stort antal praktikanter för öfning i kreatürsskötsel och mejerihushållning och erhåller understöd af statsmedel.

I *Danmark* inrättades på 1830- och 1840-talen några landtbruksskolor, afsedda att lämna både teoretisk undervisning och praktisk öfning, men de upphörde snart. En skola af samma typ, men större betydelse öppnades 1849 å Næsgaard på Falster (jfr Classen, J. F.). Vidare bör nämnas Fyns stifts patriotiska sällskaps teoretiska landtbruksskola, 1855—1902. Den landtbruksskoletyp, som blifvit förhärskande i Danmark, är emellertid byggd på folkhögskolans grundsatser. Den första skolan af detta slag, öppnad 1867 af J. C. La Cour, var *landboskolen* på Lyngby på Själland, och liknande skolor ha sedan upprättats till rätt stort antal (se Landboskoler). Hvar och en af dessa skolor, som blifvit godkänd, åtnjuter statsbidrag, hvarjämte äfven statsunderstöd lämnas behöfvande elever. Från landtbruks- och folkhögskolor utgående elever erhålla i rätt stort antal fortsatt utbildning på det sätt, att de genom skolans försorg erhålla plats som arbetande lärlingar vid enskilda, välskötta egendomar. Denna anordning infördes först af Landhusholdningsselskabet (se d. o.), hvars lärlingar skulle tjänstgöra ett år på hvardera af tre anvisade egendomar, hvarvid deras verksamhet i viss mån kontrollerades från sällskapets sida. — För den högre landtbruksundervisningen och särskildt för utbildningen af lärare i landtbruk,

trädgårds- och skogsskötsel, landtmätare, veterinärer m. fl. tjänstemän för landtbrukets olika grenar upprättades 1856 den k. *Veterinær- og landbohöjskole* i Frederiksberg, Nordens största landtbruksläroverk, som varit mycket anlitadt af veterinärstuderande äfven från Norge och Finland. För inträde vid denna skola upprätthållas inga stränga fordringar på förkunskaper, men för att bli ord. elev med rätt att aflägga examen fordras vissa förkunskaper, visade genom examensintyg från andra läroverk eller genom aflagda tentamina (se vidare Landbohöjskolen).

Norge har sedan 1857 en *högre landtbruksskola*, vid Aas nära Dröbak, hvilken genom en 1897 beslutad omorganisation blifvit betydligt utvidgad och består enligt reglemente 12 nov. 1902 af 5 afdelningar, nämligen för landtbruk, skogsbruk, trädgårdsskötsel, landtmäteri och mjölkhushållning. Efter ett års gemensam förberedande undervisning egnas ett år i endera af nämnda afdelningar (två år i skogsafdelningen). För inträde fordras föregående praktisk öfning i landtbruk samt de förkunskaper, som meddelas i mellanskolor och de lägre fackskolorna. Vid skolan å Aas finnes också en ettårig lärlingskurs för meddelande af den för inträde fordrade praktiska utbildningen och en kosköterskola, hvarjämte kortare kurser ges för landtbrukstjänstemän m. fl. Skolegendomen skall skötas som en mönstergård för att tjäna som åskådningsmaterial vid läroverket, med hvilket dessutom en försöksanstalt är förenad, hvilken tjänar som centralanstalt för landets jordbruksförsöksväsen. Den lägre och förberedande landtbruksundervisningen är tillgodosedd genom 19 *amtslandtbruksskolor*, hvilkas undervisning, byggd på den högre folkskolans kunskaper och föregående jordbrukspraktik, fortgår under två vintrar och en sommar; vintern används hufvudsakligen för teoretisk undervisning, sommaren för praktisk öfning å skolegendomen. Därjämte finnas äfven *privata landtbruksskolor*, af hvilka den mest bemärkta är vinterlandtbruksskolan i Kristiania, som upprättades 1886 och understödes med statsmedel. H. J. Dft.

Landtdagar (ty. *landtage*) kallades i det forna Tyska rikets särskilda delar de ur den senare medeltidens ständer- och korporationsväsen utgångna församlingar, hvilka vid speciella tillfällen eller på lagstadgade tider höllos af områdets jordegande, privilegierade klasser och institutioner (andliga stiftelser, ridderskap, städer, undantagsvis äfven bönder), *landstände*, för underhandling med landsherren ang. äskad bevillning eller för afgörande af religionsangelägenheter, tronföljdstvister o. d., i någon mån äfven för vanliga lagstiftningsfrågor. ”Landtständerna” uppträdde emellertid ofta som målsmän blott för privilegier och partikularistiska sträfvanden, och landtdagarna blefvo därför betydelselösa eller kommo alldeles ur bruk, när furstarna under nya tidens första århundraden i sina territorier åstadkommo enhet och ett modernt statsväsen. Vid slutet af 1700-talet hade de endast i Sachsen, Württemberg, Hessen, Braunschweig och Mecklenburg kvar sin gamla ställning, och efter Tyska rikets upplösning (1806) upphörde, till följd af den åt Rhenförbundets furstar tillerkända ”suveräniteten”, dylika församlingar i allmänhet att finnas. I tyska förbundsakten af 1815 intogs en allmän föreskrift, att ”landtständerförfattningar” skulle införas i de särskilda förbundsstaterna, och till följd häraf upprättades i de flesta tyska staterna under namn af landtdagar representativa församlingar. I Preussen återställdes dock (1823) blott de gamla landtdagarna i de olika provinserna. Först 1847 bildades af dem en gemensam representation, ”den förenade landtdagen”, som emellertid till följd af 1848 års revolution ersattes med en riksrepresentation af mera modern beskaffenhet, den nuv. preussiska landtdagen. Om denna och de öfriga tyska landtdagarnas nuv. organisation se under de olika tyska staterna; om de nuv. landtdagarna i de österrikiska kronländerna se Österrike-Ungern. — Äfven i *Sveriges* historia förekomma landtdagar, dels som ständersammankomster i Sveriges tyska besittningar (Gustaf IV Adolf förändrade 1806 landtdagens organisation i Pommern till likhet med den svenska riksdagens) och de nuv. ryska Östersjöprovinserna, dels, i början af 1600-talet, som ”landskapsmöten” i Finland, hvilka höllos efter mönstret af de svenska riksdagarna (det märkligaste 1616 i Helsingfors), dels slutligen som namn på de sammanträden, som efter Skånes, Hallands och Blekinges eröfring höllos under 1660-talet mellan svenska regeringens kommissarier och ombud för adeln, prästerna samt borgerskapet i dessa landskap. — Om *Finlands* nuvarande landtdagsinstitution se Finland, sp 306. (S. B.)

Landtegendomsnämnd, Stockholms stads, en af stadsfullmäktige 2 mars 1908 tillsatt nämnd med uppgift att handha förvaltningen af stadens utanför dess nuv. jurisdiktion belägna egendomar, såvida ej någon del af dem redan ställts under förvaltning af någon annan myndighet. Nämnden eger att ombesörja utredningar för dessa områdens tillgodogörande, att verkställa i vederbörlig ordning beslutade åtgärder, såsom beträffande stadsplaner och områdenas användande för olika ändamål, deras förseende med kommunikationer samt aflopps-, vatten- och andra ledningar, såvida ej någon annan myndighet erhållit uppdrag därtill. Nämnden eger att i öfverensstämmelse med stadsfullmäktiges beslut verkställa upplåtelser och försäljningar af mark samt att på stadgade villkor bevilja lån för byggnadsändamål af medel, som därtill må ha af stadsfullmäktige anvisats. Nämnden består af 7 ledamöter och 3 suppleanter, som utses för två år. Den utser inom sig ordf. samt antar till sitt biträde en direktör och öfrig personal. Nämndens utgiftsstat för 1911 uppgår till 1,272,404:11 kr., hvaraf 35,700 kr. utgöra löner och arfvoden till ord. personal.

Stockholms stad har sedan början af 1880-talet utom stadens jurisdiktion inköpt vidsträckta markarealer, till en början hufvudsakligen för att bereda utrymme åt en del förvaltningsgrenar, från 1904 för stadsområdets utvidgande utanför den nuv. jurisdiktionen, särskildt s. och v. om stadens gräns i Brännkyrka och Bromma socknar. Arealen af den mark, som staden t. o. m. 1910 förvärfvat intill sin nuv. gräns och hvars förvaltning förlagts under landtegendomsnämnden, uppgår till omkr. 2,949 har och betingar ett inköpspris af 8,157,210 kr. Förvaltningen af de sålunda för stadsområdets utvidgning afsedda landtegendomarna har hittills koncentrerat sig hufvudsakligen på uppmätning och kartläggning af de till exploatering närmast afsedda områdena, utarbetande af stadsplaner, områdenas

förseende med goda kommunikationer samt ett närmare exploaterande af Enskede (se d. o.) och vissa delar af Brommalandet. Så har spårväg anlagts från Skanstull till Enskede. Under byggnad är en spårväg till Alviken i Bromma, och koncession har sökts å järnväg från Sundbyberg till Ranhammar. Stadsplaner ha af K. M:t fastställts för tre områden å Enskede samt för delar af Äppelviken och Alviken. Inom Bromma har afsatts ett område invid Ulfsundasjön för industritomter. De viktigaste af nämndens åtgärder äro anläggningarna å Enskede. Där ha inom de stadsplanerade delarna anlagts vägar samt framdragits gas-, vatten- och afloppsledningar. Utom af ett stort antal enskilda ha af staden uppförts byggnader, som delvis blifvit försålda, delvis uthyras. För att underlätta den enskilda byggnadsverksamheten har staden dels beviljat direkta penninglån, dels iklädt sig garanti för ett enskildt bolag, som afser att utlämna lån till byggnadsföretag. Till att börja med försåldes å Enskede tomter med eganderätt, men sedermera ha sådana bostadstomter å stadens landtegendomar uteslutande upplåtits med tomträtt. Upplåtelsetiden är i allmänhet 60 år. K. Mlg.

Landtfår, benämning på får, tillhörande någon oförädlad landtras (se d. o.). Sveriges fårstock består öfvervägande af landtfår. H. F.

Landtförsvarets fond för byggnader och andra försvarsändamål, *förv.*, bildades 1902 och ställdes under Statskontorets förvaltning. Dit ha först och främst anvisats öfverskotten vid försäljning af gardestomterna i Stockholm samt försäljningsmedlen för en mängd tomter och byggnader, hvilka förr varit använda för krigsändamål, men i senare tider blifvit obehöfliga, t. ex. det s. k. kolerasjukhuset i Stockholm, kommendantsängen i Göteborg och vissa båtsmanstorp på Gottland. Behållningen uppgick 31 dec. 1909 till nära 2 mill. kr. Kbg.

Landtförsvarsdepartementet, Kungl., i vidsträckt mening ett af de åtta departement, i hvilka den svenska statsförvaltningen är delad; i inskränktare mening detta departements chef och Landtförsvarsdepartementets afdelning af K. M:ts kansli. — Genom departementet beredas och föredragas (enl. k. stadgan 31 mars 1900) ärenden, som röra: landtförsvarets ordnande och vidmakthållande, den vid landtförsvaret anställda personalen och materielen, dispositionen öfver de till landtförsvaret anslagna medlen, fästningars byggande och underhåll, undervisningsanstalter, kyrko- och sjukvårdsangelägenheter samt pensions- och välgörenhetsinrättningar för arméns personal, rustnings- och roteringsverket för armén, vården om de till landtförsvaret upplåtna fastigheter och byggnader samt om anstalter och inrättningar för landtförsvarets behof, det kronan tillkommande inseendet öfver gevärsfaktorier, krut- och styckebruk och det frivilliga skytteväsendet. — Ärendena *föredragas* inför konungen i statsrådet af departementets chef, som officiellt bär titeln ”statsråd och chef för Landtförsvarsdepartementet”, men i dagligt tal vanligen benämnes krigsminister. Han är tillika föredragande för konungen i kommandomål (se Kommandoexpeditionen och Kommandomål). — För ärendenas *beredning* har departementschefen, liksom öfriga departementschefer, till sitt förfogande en afdelning af K. M:ts kansli, hvilken f. n. (1911) består af 1 expeditionschef, 2 kansliråd och byråchefer, 3 kanslisekreterare, 1 registrator samt ett obestämdt antal extraordinarie tjänstemän (amanuenser). — Till Landtförsvarsdepartementet höra Arméförvaltningen; de till armén och landtförsvaret hörande truppförband, formationer, inrättningar samt undervisnings-, sjukvårds-, pensions- och öfriga anstalter; Krigsvetenskapsakademien; de till landtförsvaret hörande milda stiftelserna. — Utgifterna under riksstatens fjärde hufvudtitel, som omfattar utgifterna för landtförsvaret, upptogos i riksstaten för 1912 till 56,716,900 kr., hvaraf extra anslag 6,669,332 kr. — Före departementalstyrelsens införande (1840) var den föredragning af ärenden, som nu tillhör statsrådet och chefen för Landtförsvarsdepartementet, fördelad mellan statssekreteraren för krigsexpeditionen (se d. o.) och generaladjutanten för armén (se Generaladjutant). A. Th. S. (S. B—h.)

Landtförsvarsdepartementets kommandoexpedition. Se Kommandoexpeditionen.

Landtgrefve. Se Grefve.

Landthushållning, Landthushållningslära. Se Landtbruk.

Landthäst, häst tillhörande någon oförädlad landtras (se d. o.). *Upplands landthäst* är en sådan, som på sista tiden blifvit föremål för förädling. Landthästen utgör en afsevärd del af Sveriges häststam. H. F.

Landthöns, höns, tillhörande någon oförädlad landtras (se d. o.). Landthönsen äro härdiga och tämligen flitiga värpare, men dåliga kötthöns. De utträngas i Sverige alltmer af ädlare raser, såsom leghorn, wyandotte m. fl. H. F.

Landtimmer, *skogsv.*, timmer, som uppdrages med ena ändan på stranden af en flottled, dels för att leda flottgodset, så att detta ej stannar vid stränderna, dels för att i mindre vattendrag sammanträngа vattendraget och sålunda fördjupa flottleden. W. E—n.

Landtkrabbhålet, *sjöv.* Se Björnhål.

Landtmannaförbund. Se Agrarer och Sveriges landtmannaförbund.

Landtmannaförening, sammanslutning mellan landtmän till förening för befordrande af vissa allmänna eller särskilda ändamål. Sådana föreningar ha i Sverige liksom i de flesta andra länder varit af den största betydelse för jordbruksnäringens utveckling. De äldsta föreningarna i vårt land för landtbrukets främjande äro *hushållningssällskapen* (se d. o.), hvilka dock alltmer blifvit en länsrepresentation för jordbruket och mellanhand mellan statsmyndigheterna och landtmännen i afseende på åtgärder för landthushållningens befordran. Egentliga fria landtmannaföreningar finnas af åtskilliga olika slag, såsom *landtbruksklubbar* och *småbrukarföreningar* för gemensamt arbete i allmänhet för landtbrukets befrämjande; *afvelsföreningar* (såsom hingst- och hästafvels-, tjur-, svinafvels-, getafvels-, kaninafvels- och fjäderfäafvelsförening) för främjande af visst slag af husdjursafvel eller för att leda utvecklingen af viss kreatursras (t. ex. *Stamboksföreningen för svenska ardennerhästen, Svenska ayrshireföreningen, Afvelsföreningen för rödbrokig svensk boskap*); *kontrollföreningar* och *bokföringsföreningar*; föreningar för stödjande af landtbrukets vetenskaplig forskning och vissa hushållningsgrenars framåtskridande (*Svenska mosskulturföreningen* och *Sveriges utsädesförening, Svenska pomologiska för-*

eningen, Södra Sveriges fiskarförening), *fruktodlarföreningar* samt åtskilliga rent ekonomiska föreningar (se Landtmannakooperation). Af dessa bruka föreningar för inköp af landtmannaförnödenheter ofta särskildt benämnas ”landtmannaföreningar”. Då ideella föreningar ej kunna och de ekonomiska ej måste registreras och dessutom de flesta slag af föreningar icke bilda större organisationer, är kännedomen om landtbrukets föreningsväsen mycket ofullständig. H. J. Dft.

Landtmannakooperatiön (se Kooperation), landtbrukets *ekonomiska* föreningsväsen, har i Sverige trädt i verksamhet senare och nått en mindre omfattande utveckling än i flertalet af de stora kulturstaterna och står i detta afseende äfven efter motsvarande organisationer i Danmark och Finland, men har på senare tid visat en betydlig ökning äfven i vårt land. Föreningarna organiseras numera i allmänhet efter *andelsprincipen*, d. v. s. inträde är öppet för alla, och delegarnas delaktighet i föreningens egendom och vinsten af deras verksamhet står i förhållande till deras deltagande i föreningens verksamhet, d. v. s. till värdet af rekvirerade varor, af levererad mjölk, ägg, svin etc. Först på 1860-talet började sammanslutningen till *mejeriföreningar*, och redan på 1870-talet egde dessa en betydande del af landets mejerier; 1910 voro omkr. 500 af landets omkr. 1,400 mejerier andelsföretag. Därnäst i tiden följde *inköpsföreningar*, ofta benämnda *landtmannaföreningar*, hvilka från 1880-talet uppstått i stort antal. Detta slag af föreningar har numera fått en enhetlig organisation, i det att lokalföreningarna i 24 län sammanslutit sig till centralföreningar, vanligen en i hvarje län, och dessa ha en central sammanslutning i det 1905 bildade Svenska landtmännens riksförbund, till hvilket 19 centralföreningar med inemot 700 lokalföreningar voro anslutna 1910. Dessutom finnes ett afsevärdt antal fristående inköpsorganisationer, däribland 2 centralföreningar. Lokalföreningarna uppsamla rekvisitionerna, fördela varorna och upptaga betalningen för dessa, centralföreningarna verkställa inköpen af de rekvirerade varorna, och vissa af dem hålla också lager af de mest använda gödsel- och fodermedlen. Riksförbundet verkar dels som högsta representation för föreningarna, dels som kommissionär i och för centralföreningarnas inköp samt drifver självständig utsädesaffär, dock med försäljning endast till centralföreningarna. Föreningarna egna sig i regel blott åt inköp af kraftfoder, gödselmedel, utsäde och andra nödvändiga förbrukningsvaror för landtbruket, men kunna vanligen enligt sina stadgar äfven förmedla försäljning af landtmännens produkter. Såväl riksförbundet som flertalet centralföreningar och ett stort antal lokalföreningar äro organiserade med begränsad personlig ansvarighet, hvilken likaväl som de inträdesafgifter, som erläggas, står i förhållande till medlemmarnas åkerareal. Vanligast i södra och mellersta Sverige är inträdesafgiften pr har åker 5 kr., hvaraf 0,5—1 kr. betalas kontant och resten i förbindelse, hvarjämte ansvarigheten uppgår till ytterligare 5 kr. En liknande organisation med central ledning, dock endast länsvis, har börjat göra sig gällande äfven i afseende på *äggförsäljnings-* och *fruktförsäljningsföreningar*. Lokala sammanslutningar finnas dessutom i *torfströföreningar* för tillverkning af torfströ, *redskapsföreningar* för gemensam anskaffning och begagnande af landtbruksredskap, *häst- och kreatursförsäkringsföreningar*. I och för export af medlemmarnas produkter arbeta *Skånska smörexportföreningen* och *Skånska äggexportföreningen*. För beredande af egnahemslägenheter verka några *egnahemsföreningar*, hvaraf 3 omfattande hela län (Kristianstads och Malmöhus samt Gottlands). Slutligen må nämnas 4 *andelsslakterier*, hufvudsakligen eller uteslutande för slakt af svin. H. J. Dft.

Landtmannapartiet, en från slutet af 1867 års riksdag bruklig benämning på ett parti inom riksdagens Andra kammare, hvilken benämning närmast omfattade de bland kammarens representanter, som tillhört riksdagens forna bondestånd. — När med representationsförändringen (1865) ståndsriksdagen upphäfts och de forna ”privilegierade” stånden försvunnit, kvarstod den gamla klassbeskattningen å den ”icke-privilegierade jorden” som ett fast föreningsband mellan f. d. ledamöter af bondeståndet. Denna beskattning utgjordes dels af *grundskatter* (se d. o.), dels af *indelningsverket* (se d. o.). Förslag till inlösen af de förra och omdaning af krigshären hade ock af därtill förordnade kommitterade blifvit utarbetade under tiden närmast före den nya representationens sammanträde. Härordningsförslaget afböjdes dock af den sista ståndsriksdagen, ”emedan den ej ville gå den nya riksdagen i förväg”; och förslaget till grundskatternas aflösning, ehuru till K. M:t afgifvet redan 1865, inkom ej förrän 1869 till riksdagen, då ”landtmannapartiet” redan hunnit den utveckling och styrka, att förslaget ej vidare kunde påräkna framgång. Redan vid 1867 års riksdag, den första efter representationens ombildning, hade nämligen en af de mot representationsförslaget kämpande riddarhusledamöterna, grefve A. Posse, och några af de förut orepresenterade ”ståndspersonerna” E. Key, K. A. V. Kallstenius, O. G. Hedengren m. fl. slutit sig tillsammans med en fraktion af f. d. bondeståndet för att dana ett nytt parti, som kunde taga makten inom riksdagens Andra kammare ifrån de ”gammalliberale”, hvilka, liksom regeringen, önskade ”se tiden an” och icke genast inlåta sig på nya reformer. Från en ringa början under den första riksdagens första månad utvecklade sig helt naturligt det nya partiet ganska snabbt, så att det redan vid 1868 års riksdag utgjorde ostridig majoritet inom riksdagens Andra kammare. ”Tacksamheten mot regeringen” (för representationsreformens genomförande), som ännu 1867 betydde något för rätt många af f. d. bondeståndets män, vardt snart efterträdd af känslan af makt.

Det nya partiet, som i början tycktes vilja kalla sig det nyliberala, upptog snart det af motståndare gifna namnet landtmannapartiet och lät det ”nyliberala” namnet 1868 upptagas af en inom riksdagen numeriskt obetydande fraktion, som efter några få år upplöstes. Det ”demokratiska landtmannapartiet” ställdes af partiets skriftställare (1868, jan.) emot ”bourgeoisie- och byråkratiliberalismen och ministerkulten”. Dess program, af trycket utgifvet redan före slutet af 1867 års riksdag, framhöll främst ”ett tidsenligt, hufvudsakligen på allmän värnplikt byggdt försvarssystem”, hvarvid ”ingenting underlåtes af hvad som verkligen erfordras till ett kraftigt och segrande värn af vår självständighet”. Om grund-

skatterna sades intet direkt i programmet, som endast yrkade "en mera rättvis och jämn fördelning, alla samhällsmedlemmar emellan, af beskattningen". Skjuts- och vägunderhållningsbesvären borde ej som hittills trycka jordbruket, skolundervisningen borde utvecklas "i tidsenlig och praktisk riktning", frihandelssystemet erkändes riktigt "i princip", men godkändes ej i tillämpningen, sparsamhet i statsutgifter, förenklingar inom administrationen, snabbare lagskipning yrkades, äfvensom "mera jämnt afvägd rösträtt" vid kommunala val och ett regeringsdepartement för jordbruk, handel och allmänna arbeten.

Med detta program vann landtmannapartiet sin första majoritet inom Andra kammaren och sina första segrar inom allmänna opinionen, vid folkmöten och inom en del af tidningspressen. Men partiets egentliga mål var det oaktadt borttagandet af de på den "icke-privilegierade jorden" hvilande skatter och besvär, hvilka konungamakten och de tre "högre" stånden (adel-, präste- och borgarståndet) pålagt och mot hvilka f. d. bondeståndet nästan ständigt protesterat, när tillfälle gifvits. Det låg sålunda i sakens natur, att försvarsväsendets och skatteväsendets ombildning måste förknippas. Betydligt arbete nedlades ock för att vinna en sådan ombildning. Den ene krigsministern efter den andre framställde förslag till försvarets ombildning, och kommittéer arbetade i åratal på att utreda dessa frågor. De ursprungliga ledarna af "landtmannapartiet" efterträddes småningom af andra; den främste bland dessa (grefve A. Posse) blef såväl talman som statsminister, men nödgades träda tillbaka, utan att kunna lösa frågorna. Den starka sammanhållningen mellan landtmannapartiets medlemmar i utskottsval och i afgörandet af förslag till försvarsväsendets och skatteväsendets ombildning karakteriserade icke i lika måtto partiets uppträdande i andra riksdagsfrågor, men det sökte utsträcka sitt inflytande äfven till Första kammaren på det sätt, att det genom sina förtroendemän sökte och på sina håll äfven lyckades inverka på landstingens val af ledamöter inom denna kammare. Redan 1873 uppstod inom denna ett parti, som ville räcka handen åt Andra kammarens majoritet för att få slut på den ofruktbara striden (den s. k. kompromissen, se d. o.); men närmaste följden häraf, 1875 års k. förslag till införande af en värnpliktsarmé och successiv afskrifning af indelningsverket, vann ingen framgång. Slutligen, sedan äfven 1877 års k. härordningsförslag blifvit förkastadt, beslöt landtmannapartiet att själf framkomma med ett förslag till ny härordning (värfvad stam och beväring, afskrifning af grundskatter samt rustnings- och roteringsbesvär); men äfven detta förslag, framburet i åtskilliga "massmotioner" 1878, vann lika litet riksdagens bifall som de af den ur partiets egen midt utgångna Posseska ministären framlagda förslagen vid 1883 års riksdag. Ändtligen, 9 maj 1885, bar den långa striden sin första frukt för en afgörande lösning: större öfningstid anslogs åt beväringen mot afskrifning (30 proc.) af den gamla klassbeskattningen, och 1892 bragtes den mångåriga striden å detta område till en slutgiltig lösning (se Grundskatt).

Vid tiden för den första partiella segern hade partiet redan sett sina glansdagar och bar inom sig väsentliga frön till söndring. De af Liss Olof Larsson, A. P. Danielson, N. Petersson i Runtorp m. fl. genomdrifna prutningarna, som 1883 närmast vållade de Posseska förslagens fall, hade mellan dem och den del af partiet, särskildt K. Ifvarsson och flertalet Skånerepresentanter, som stödt ministären, framkallat en ganska skarp animositet. Denna skärptes än ytterligare, då 1880-talets protektionistiska rörelse rönte understöd från den förra, men bekämpades af den senare sidan. Sedan genom Stockholmsvalets kullkastande en knapp majoritet i Andra kammaren vunnits för protektionisterna, förenade sig vid början af 1888 års riksdag A. P. Danielson, N. Petersson i Runtorp, Jöns Rundbäck, Liss Olof Larsson m. fl. med några af de herremannaelement från landsbygden, som förut ställt sig utom landtmannapartiet, såsom E. G. Boström, G. F. Östberg m. fl., om bildande af Nya landtmannapartiet. Detta satte som sitt främsta mål att stärka och utveckla det protektionistiska systemet och vann därför också anslutning af städernas protektionister. Det bar också politiskt en ganska konservativ prägel, medan den återstående delen af partiet, som benämnde sig Gamla landtmannapartiet, fortsatte de moderat-liberala traditionerna från 1880-talets förra hälft och politiskt samarbetade med städernas frihandlare under ledning af K. Ifvarsson, S. Nilsson i Efveröd, O. Jonsson i Hof m. fl. Vänskapen med stadsrepresentanterna sattes dock på prof, sedan genom 1893 års val de radikala elementen bland dessa erhållit en afsevärd förstärkning, och då samtidigt tullfrågan i väsentlig grad förlorat sin dominerande betydelse, åvägabragtes vid början af 1895 års riksdag under O. Jonssons ledning en *sammanslagning* af de båda landtmannapartierna under det gamla namnet Landtmannapartiet. Ursprl bestod detta af ungefär lika många medlemmar från hvartdera af gamla och nya landtmannapartiet, men då de frihandelsvänlige och mera liberalt anlagde valmännen visat stort missnöje med "sammanslagningen", bragtes en stor mängd f. d. gammal-landtmannapartister att utgå ur partiet, som sedermera öfvergått till att utgöra den starkaste gruppen af Andra kammarens högerelement med föga eller intet speciellt beaktande af landtmannaintressena. Sålunda stod dess majoritet i det längsta fientlig eller kallsinnig mot all utsträckning af den politiska rösträtten för att sedermera fylka sig kring den linje, som utstakats af 1902 års riksdag: allmän rösträtt med proportionella val och lika representationsrätt för land och stad. I unionsfrågan nitälskade partiet för bevarandet af Sveriges dominerande ställning i unionen, dock med allt annat än motvilja mot tillmötesgående af verkligt berättigade anspråk från Norges sida. I försvarsfrågan har partiet, kanske mindre af egen böjelse än på grund af den inre politiska situationen, alltmer låtit de gamla "skillingpolitiken" maka åt sig för en mer allsidig syn på hvad omsorgen om fosterlandets trygghet kräfver. Vid början af 1906 års riksdag afskilde sig ett 40-tal af partiets medlemmar och bildade *Nationella framstegspartiet* (se d. o.), men allt fortfarande har det inrymt hufvudkontingenten af Andra kammarens höger (54 år 1911). Dess mest framskjutna medlemmar äro f. n. de båda västgötarepresentanterna K. Persson i Stallerhult och L. J. Jansson i Djursätra.

H. W. (V. M.)

Landtmannaseglatiön, de svenska kustbornas inrikes sjöfart. Denna var länge förbjuden, men frigafs genom 1832 års författning om landtmannaseglation, och kustborna fingo äfven rätt att segla till Norge, Finland och Danmark.

Landtmannaskolor. Se Landtbruksundervisning, sp. 1095.

Landtmannavecka. Se Landtbruksundervisning, sp. 1095.

Landtmanson, Isak Sven, rättslärd, universitetslärare, f. 30 april 1829 i Mariestad, d. 3 april 1901, blef 1847 student i Uppsala, där han 1854 promoverades till filos. doktor, 1861 aflade juris kandidatexamen och 1863 förordnades till docent i romersk rätt. Han utnämndes 1868 till adjunkt i svensk allmän lagfarenhet och romersk rätt samt var 1869—94 professor i romersk rätt, juridisk encyklopedi och rättshistoria vid Uppsala universitet. Vid dettas jubelfest 1877 kreerades han till juris hedersdoktor. Af L:s arbeten må nämnas dei Uppsala univ:s årsskrift införda afh. *Om concursbo, dess begrepp, uppkomst och omfattning* (1866), *Studier i arfsrättens historia* (1868), *Svensk rättshistoria i utlandet. Karl von Amira, Altschwedisches obligationsrecht* (1883), *Träldomens sista skede i Sverige* (i "Skr. utg. af Hum. vet. samf. i Upsala", 1897), de i "Tidsskr. f. retsvidensk." förekommande recensionerna af Winroths "Ur mina föreläsningar" (1891, 1893) och Beauchets "Loi de Vestrogothie" (1895) samt en mängd förträffliga artiklar i romersk och svensk rättshistoria i Nordisk familjebok.

Landtmarskalk, benämning på ridderskapets och adelns ordförande i Sverige under ståndsriksdagarnas tid och i Finland till utfärdandet af 1906 års landtdagsordning. Som ledare för ridderskapet och adeln omtalas redan i 1597 års ståndsordning två genom lottning utsedda förmän, och i 1617 års riksdagsordning omnämnes en ordf. för ståndet. Denne benämnes i protokollen 1625 landtmarskalk. Då ståndet genom 1626 års riddarhusordning närmare ordnades, sattes i spetsen för detsamma en ordf. med denna från Tyskland (ty. *landmarschall*) lånade titel. Landtmarskalken, som utsågs af konungen för hvarje riksdag, hade till uppgift att sammankalla ståndet, föredraga konungens propositioner, moderera diskurserna, upptaga vota och sörja för beslutens affattande samt deras verkställande, då konungen samtyckt till dem. Han hade ock att föra ståndets talan. Landtmarskalk förekom såväl vid de allmänna riksdagarna som vid utskottsmöten och vissa provinsialsammankomster, såsom vid dem, som 1657 höllos flerstädes. 1719 års R. F. (§ 37) öfverlämnade rätten att utvälja landtmarskalk åt adeln själf. Dock skulle enligt 1723 års riksdagsordning och 1762 års riddarhusordning endast den kunna väljas till landtmarskalk, som var infödd svensk man och uppfödd i den rena evangeliska läran samt hade säte och stämma på riddarhuset. Under det första årtiondet af frihetstiden förekom, att riksråd valdes till landtmarskalk; vid 1731 års riksdag fördes landtmarskalksstafven (en staf var landtmarskalkens utmärkelsetecken) sista gången af ett riksråd (Arvid Horn). Då genom 1772 års R. F. frihetstidens fundamentallagar upphäfdes, återfick konungen rätten att utse landtmarskalk, hvilken rätt förbehölls honom jämväl enligt 1809 års R. F. (§ 52) och 1810 års R. O. (§ 23: 1); däremot skulle ståndets främste ledamot vara självskrifven ställföreträdare för landtmarskalken vid dennes förfall. Ridderskapet och adeln egde emellertid att utse landtmarskalk, då regeringsmyndigheten uraktlåtit att i enlighet med grundlagens föreskrifter sammankalla riksdagen. Landtmarskalken, som tillträdde sitt värf med afläggande af landtmarskalkseden, egde, likasom de öfrige talmännen, tillträde till utskotten, "dock utan röst eller deliberationsrätt". Han skulle ock vara ordf. vid de för alla fyra ståndens gemensamma öfverläggningar, som efter 1856—58 års riksdag voro tillåtna. Genom 1866 års riksdagsordning försvann landtmarskalksnamnet i Sverige, ty ordf. vid ridderskapets och adelns nuv. sammanträden (adelsmöten) bär icke denna titel. Landtmarskalkar voro: vid riksdagen 1627 Johan Eriksson Sparre, 1629 Per Brahe d. y., 1633, 1634, 1635, 1638 och 1640 Lars Eriksson Sparre, 1642 Erik Karlsson Gyllenstierna, 1643 och 1644 Henrik Klasson Fleming, 1647 Bengt Skytte, 1649 och 1650 Svante Sparre, 1652 Krister Bonde, 1654 och 1655 Erik Henriksson Fleming, 1660 Gustaf Knutsson Posse (i Göteborg) och Per Persson Sparre (i Stockholm), 1664 Per Persson Sparre, 1668 Johan Gyllenstierna, 1672 Gustaf Gabrielsson Oxenstierna, 1675 Gustaf Duvall, 1678 Henrik Falkenberg, 1680 Klas Hermansson Fleming, 1682 Fabian Wrede, 1686 Erik Lindsköld, 1689 Nils Gyldenstolpe, 1693 Jakob Gyllenborg, 1697 Nils Gripenhielm, 1710 Hans Clerck (med Gustaf Cronhielm som vice landtmarskalk), 1713—14 Johan Creutz, 1719 Per Ribbing och efter hans död Anders Leijonstedt, 1720 Arvid Horn, 1723 Sven Lagerberg, 1727 och 1731 Arvid Horn, 1734 Charles Emil Lewenhaupt, 1738—39 Karl Gustaf Tessin, 1740—41 Ch. E. Lewenhaupt, 1742—43 och 1746—47 Mattias Alexander von Ungern-Sternberg, 1751—52 Henning Gyllenborg, 1755—56 och 1760—62 Axel von Fersen, 1765—66 Ture Gustaf Rudbeck, 1769—70 A. von Fersen, 1771—72 Axel Gabriel Leijonhufvud, 1778—79 Hugo Herman von Saltza, 1786 Johan Didrik Duvall, 1789 Ch. E. Lewenhaupt d. y. (med Per Lilliehorn som vice landtmarskalk), 1792 Erik Ruuth, 1800 Magnus Fredrik Brahe, 1809 Mikael Anckarsvärd, 1810 Klas Fleming, 1812 Karl Lagerbring, 1815 Karl Karlsson Mörner, 1817—18 Johan August Sandels, 1823 och 1828—30 Karl De Geer, 1834—35 Jakob De la Gardie, 1840—41 Karl Otto Palmstierna, 1844—45 Arvid Posse, 1847—48 Gustaf Adolf Vive Sparre och, efter dennes utnämning till justitiestatsminister, Henning Hamilton, 1850—51 Lars Herman Gyllenhaal, 1853—54 och 1856—58 Henning Hamilton, 1859—60 G. A. V. Sparre samt 1862—63 och 1865—66 Gustaf Lagerbjelke. Landtmarskalkarna vid utskottsmötena under 1600-talet finnas uppräknade i K. F. Rothliebs "Landtmarskalkskrönika" (1828—29); landtmarskalkarnas porträtt och biografier finnas i F. Boijes "Riksdagshistoria från 1627—1823" (2 bd, 1825—27) samt i "Svenska landtmarskalkar" (af A. J. Printzensköld, 1854—56). — Äfven mecklenburgska landtdagens och preussiska provinsiallandtdagarnas ordf. bära titeln landtmarskalk. K. H. B. (S. B. V. S—g.)

Landtmätare. Se Landtmäteri.

Landtmätarföreningen, sammanslutning af Finlands landtmätare och andra intresserade personer för fackutbildning, bildades vid allmänt landtmätar-

möte 5 aug. 1890 och har stadgar af 3 mars 1891. Dess styrelse består af tre ledamöter, valda på tre år. Föreningen sammanträder hvart tredje år till allmänt möte. I hvarje län har föreningen ett ombud. Från 1892 utger föreningen tidskriften ''Suomen maamittari yhdistyksen aikakauskirja''. T. C.

Landtmäteri, *förv.* Landskapslagarna omnämna mätning med stång eller rep, s. k. *refning*, som man företog i ändamål att mellan grannar i by fördela gemensamma egor. Denna mätning, som sålunda tjänade privaträttsliga syften, utfördes af särskilda förtroendemän, som i allmänhet benämndes *refkarlar*. Redan under Magnus Ladulås påbörjades emellertid refningar äfven för statsändamål. Till grund för påbjudna skattläggningar utfördes nämligen refningar af särskildt förordnade personer i öfverensstämmelse med utfärdade refnings- och skattläggningsinstruktioner. Dylika refningar verkställdes ända in under Karl IX:s regeringstid. Jordrefningarna äro i viss mening föregångare till senare tiders landtmäteriförrättningar.

Landtmäteriet som statlig organisation i Sverige räknar sitt upphof från den berömde Anders Bure (se Bure 2). Denne hade 1603 erhållit uppdrag att författa en karta öfver landet. Sedan nödiga förarbeten utförts, utgafs 1611 en kopparstucken karta öfver norra Sverige (se vidare om denna Bure 2). Denna efterföljdes 1626 af en karta öfver hela landet (se vidare om denna Bure 2), hvilken graverades och trycktes i Wittenberg. Den utmärkta skicklighet, som Bure ådagalagt vid utförandet af dessa och andra offentliga uppdrag, föranledde Gustaf II Adolf att åt honom öfverlämna organiserandet af en dåmera nödig befunnen landtmäteriverksamhet, som skulle omfatta hela riket. Detta uppdrag inneslutes i en 4 april 1628 för Bure utfärdad k. instruktion, i hvilken han benämnes *generalmatematiker*. Enligt bestämmelserna i denna instruktion skulle Bure *dels* ombesörja uppmätning och kartläggning för geografiskt behof och för sådant ändamål företaga resor i landet och verkställa nödiga observationer, *dels* handha den geometriska afmätningen af byarna med deras skilda egoslag för skattläggningar, byten o. d. Därjämte skulle han afmäta alla städer och utföra mätningar för fortifikationsändamål, för möjliggörande af kommunikationernas utveckling och till bergsbrukets befrämjande. Till biträde vid fullgörandet af alla de åligganden, hvilka sålunda uppdragits åt Bure, egde denne, därest han icke kunde komma öfver vana landtmätare, rätt att antaga ''unga drängar, ärliga mäns barn'', hvilka han själf skulle instruera och lära. 1630 började Bure att till Räkningekammaren (Kammarkollegium) inleverera kartor öfver hvarje landsort. Innan någon särskild instruktion utfärdades för de hos Bure anställde landtmätarna, meddelades dem nödiga föreskrifter i deras fullmakter. De första kända fullmakterna, till antalet sex, äro utfärdade 1633 af Kammarkollegium. Sedan ungefär lika lydande fullmakter utfärdats för andra landtmätare, utkom 30 april 1635 en k. instruktion, ''hvarefter landtmätarne sig i alla landsändar regulera och rätta skola''. Denna instruktion utgjorde i hufvudsak en sammanfattning af de föreskrifter, som ditintills meddelats i landtmätarnas fullmakter. Landtmätarna lydde omedelbart under Kammarkollegium till 17 maj 1642, då kollegiet utfärdade fullmakt och instruktion för Peder Menlös att vara *inspektor öfver landtmäteriet* under kollegiets öfverinseende. Peder Menlös hade sitt ämbetsrum, kalladt landtmäterikontoret, inom kollegiets lokaler och skulle där mottaga, granska och registrera inkommande arbeten. Framställda anmärkningar pröfvades af kammarråden och kunde föranleda arbetes återsändande (inspektorer med enahanda befogenhet som Menlös tillsattes till 1683).

20 april 1643 utfärdade Kammarkollegium två nya instruktioner, den ena ang. bymätningen, den andra ang. den geografiska mätningen. Sedan Bure aflidit (1646), tillsattes icke någon ny styresman för landtmäteriet förrän 1683. Under de 37 år, hvarunder landtmäteriet sålunda saknade styresman, utfördes visserligen mätningar såväl för skattläggningsändamål som för geografiskt ändamål, men landtmäteriet kännetecknas under denna tid af fullständigt stillastående, om icke tillbakagång.

Under sitt omfattande arbete på reformerandet af landets hushållning kunde emellertid Karl XI icke undgå att inse nödvändigheten af att ega tillgång till duglig landtmäteripersonal. I ändamål att landtmätarna skulle ''iakttaga större flit, nätthet och ackuratess vid upprättandet af sina landkartor'', gaf han dem särskild chef, i det han 1683 förordnade friherre Karl Gripenhielm att vara *direktör för landtmäteriet*. Gripenhielm utvecklade såväl kraft som duglighet. Han lyckades förmå personer med lämplig underbyggnad att taga anställning som landtmätare, anordnade undervisningskurser för att bibringa aspiranterna nödiga kunskaper och utfärdade erforderliga detaljföreskrifter för landtmätarnas verksamhet. 1688 utfärdades ny instruktion för landtmätarna, innehållande särskilda bestämmelser för den geografiska och särskilda för den geometriska mätningen. I denna instruktion föreskrefs, bl. a., att vid behandling af frågor om ''egoskillnader, tvister och byten'' samt ''uti dylika beställningar däri flere än en äro intresserade'', skulle landtmätaren ingenting förrätta utom i vederbörande egares och intressenters närvaro. I den mån dessa bestämmelser blifvit följda, kan åt de landtmäteriakter, hvilka på denna tid upprättats, tillerkännas vitsord som bevismedel. Detta torde däremot sällan kunna ifrågakomma beträffande de landtmäterihandlingar, som därförut upprättats. Frukterna af Gripenhielms initiativ visade sig snart i en mängd nya kartarbeten, som utmärkas af prydlighet och noggrannhet. Särskildt berömd är en under Gripenhielms öfverinseende författad karta öfver Mälaren, hvilken numera förvaras i Riksarkivet. Rörande den verksamhet, som utfördes af landtmätare vid denna tid, bör särskildt omnämnas deras deltagande i de stora, af Karl XI tillsatta kommissioner, hvilka hade i uppdrag att skilja allmänningarna från enskildas egor i södra Sverige. Landtmäteripersonalen, hvilken efter hand ökats, omfattade vid Gripenhielms utnämning 23 s. k. *ordinarie landtmätare*, nämligen en för hvarje län, med undantag för Blekinge. Dessa kunde emellertid på grund af mängden af andra göromål icke hinna med att upprätta geografiska kartor, och då sådana ansågos högst nödvändiga, beslöts 1684 anställande af *e. o. landtmätare* i de särskilda länen. Gripenhielm, som föranstaltat om ökning af personalen i landtmäterikontoret, genomdref dettas förflyttande till egen lo-

kal, det s. k. Drottning Kristinas lusthus vid Jakobs kyrka, där landtmäteriets styrelse fortfarande har sina ämbetsrum. Från denna tid var Landtmäterikontoret organiseradt som eget verk, hvilket dock subordinerade under Kammarkollegium t. o. m. 1827.

Under den första tiden af landtmätarnas verksamhet redovisades icke deras konceptkartor, utan till kontoret i Stockholm sändes allenast renovationer däraf. 1688 hade påbjudits, att landshöfdingarna skulle omhändertaga konceptkartorna och öfversända dem till Stockholm. 1696 påbörjades emellertid inrättandet af *landtmäterikontor vid residensen* i de särskilda länen med ord. landtmätaren som föreståndare. Alltefter dylika kontor hunno anordnas, redovisades landtmätarnas konceptkartor i länskontoren, under det de s. k. publika renovationerna insändes till Landtmäterikontoret i Stockholm.

Gripenhielm efterträddes vid sin död (1694) af Jan Transchiöld, och efter dennes död (1699) utnämndes till *öfverdirektör vid landtmäteriet* Gunno Eurelius, adlad Dahlstierna (se d. o.), som förlade sin hufvudsakliga verksamhet till mätningskommissionerna i de tyska provinserna. Han efterträddes vid sin död (1709) af Jakob Hagman, adlad Nordencreutz. Under dennes ämbetstid utfärdades en ny landtmäteriinstruktion 20 april 1725, som införde åtskilliga nyheter. Sålunda föreskrefs bl. a., att landtmätare skulle verkställa *egodelningar*, då sådana kunde förekomma, hvarvid egorna skulle läggas i rätt solskifte. Delningen skulle inges till ord. ting för erhållande af stadfästelse. Förut hade någon skyldighet att verkställa jorddelningar åt enskilda icke ålegat landtmätarna, utan deras verksamhet hade så godt som uteslutande tagits i anspråk för statens räkning. Efter utfärdandet af 1725 års instruktion började landtmätarna alltmera användas för utförande af jorddelningar, samtidigt som särskilda förordningar fastställdes ang. jordens delning. Under denna tid påbörjades äfven *afvittringen*, d. v. s. kronoallmänningarnas afskiljande från enskildas egor i Norrland. Den första förordningen härom utfärdades 1742 och gällde afvittringen i Ångermanland. På den geografiska kartläggningen nedlades under Nordencreutz' ämbetstid mycket arbete, och åtskilliga provinskartor utgåfvos af Landtmäterikontoret från eget tryckeri. Äfven en ny karta öfver Sverige utarbetades, men den hann ej komma ut förrän omedelbart efter Nordencreutz' död (1747).

Nordencreutz fick till efterträdare Jakob Faggot (se denne), som under sin förutvarande verksamhet som inspektor öfver landtmäteriet egnat särskildt intresse åt justeringen af mått och vikt. På Faggots initiativ hade också *justeringen* från 1735 öfvertagits af landtmätare. Under de första åren efter Faggots utnämning till öfverdirektör utfördes ett afsevärdt arbete på de geografiska mätningarna, men dessa afstannade efter hand, i den mån landtmätarna blefvo sysselsatta med en alltmera omfattande skiftesverksamhet, och 1765 föreskrefs, att de geografiska mätningarna tillsvidare skulle hvila. 1749 hade nämligen efter initiativ af Faggot utfärdats en förordning ang. landtmätare och deras förrättningar, hvilken föreskref att, om jorden var mycket sönderdelad genom tegskiften, den finge årligen delas i så få storskiften som möjligt, om alla delegarna därom voro ense. Denna förordning efterföljdes af 1757 års förordning om hemmansegors läggande i *storskiften*, hvilken är grundläggande för landets skifteslagstiftning. Landtmätarna erhöllo genom den nya lagstiftningen ökad verksamhet, som tilltog i sådan omfattning, att äfven personalen måste ökas. Med anledning däraf anslogos redan 1756 löner åt 100 nya tjänstemän, hvilka skulle benämnas *kommissionslandtmätare* (60 i Sverige och 40 i Finland). 1766 utfärdades en landtmäteriförordning, som bl. a. införde detaljerade bestämmelser rörande landtmätarnas arfvoden för privata förrättningar. De uppburo emellertid fortfarande lön af allmänna medel. Genom förordningen om landtmäteriet i riket 12 aug. 1783 bestämdes, att Landtmäterikontoret i Stockholm — äfven benämndt Generallandtmäterikontoret — skulle bestå af en öfverdirektör som chef samt en öfverinspektor, hvilka det särskildt åläge att revidera landtmätarnas inkommande kartor, en premiäringenjör med hufvudsaklig uppgift att utarbeta och förbättra rikets geografiska kartverk, en sekreterare, en registrator samt ord. och e. o. ingenjörer. Hvad det geografiska kartverket angår, nedlades allenast obetydligt arbete därpå mot slutet af 1700-talet. Anledning därtill var dels mängden af andra göromål vid kontoret, dels brist på nödiga medel.

Öfverdirektör var under denna tid friherre Erik af Wetterstedt (d. 1822), som 1777 efterträdt Faggot. Den verksamhet med landtmäteriförrättningar för enskilda, som blef följden af de i slutet af 1700-talet och början af 1800-talet utkomna nya skiftesförfattningarna, gaf nu anledning till utfärdande af en mängd nya detaljföreskrifter för landtmätarna.

Samtidigt med 1827 års skiftesstadga utfärdades 4 maj 1827 en landtmäteriinstruktion, hvarigenom landtmäteristaten erhöll ny organisation. Landtmäteriet ställdes enligt denna instruktion under K. M:ts omedelbara styrelse. Den centrala styrelsen för landtmäteriet, som benämndes Generallandtmäterikontoret, bestod af en *öfverdirektör*, en *landtmäterisekreterare* som föredragande, en öfveringenjör, en fiskal, en aktuarie och nödigt antal ingenjörer. Landtmäteristaten i orterna bestod af en *förste landtmätare* och en *andre landtmätare* i hvarje län jämte nödigt antal *kommissions-* och *vice kommissionslandtmätare*. Samtliga tjänstemän i orterna voro berättigade att utföra landtmäteriförrättningar. Som biträden i tjänsten kunde användas *landtmäteriauskultanter* (examinerade elever) och *landtmäterielever*. Omedelbart efter instruktionens utfärdande bestämdes kommissionslandtmätarnas antal till högst 200. Enligt 1827 års instruktion hörde till Generallandtmäterikontorets åligganden inseende öfver skiftesverket i riket och öfver justering af mått och vikt, handläggning af ärenden rörande rikets statistiska indelning äfvensom jordens ekonomiska uppmätning i afseende på skattläggningar, förmedlingar och byten m. m. samt tillsyn öfver rikets geografiska kartverk. Enligt berörda bestämmelser skulle således arbetet med det geografiska kartverket eller, såsom det äfven benämndes, *sockenkarteverket*, återupptagas. Förtjänsten däraf tillkommer otvifvelaktigt den 1824 till öfverdirektör utnämnde Karl Gustaf af

Forsell (d. 1848). Anmärkningsvärdt är, att för upprättandet af geografiska kartor vid denna tid icke fanns beviljadt något anslag af allmänna medel. För att detta oaktadt kunna få påbjudet arbete utfördt af landtmätarna, hvilka, med undantag för förste och andre landtmätarna, sedan 1802 icke uppburo lön af staten, föreskrefs som villkor för befordran till kommissionslandtmätare skyldighet att upprätta karta jämte beskrifning öfver en socken. Sockenkartorna skulle sedermera bearbetas inom Generallandtmäterikontoret. Först vid riksdagen 1844—45 beviljades särskildt anslag till sockenkarteverket. 1859 afskaffades detta och ersattes af Ekonomiska kartverket, hvilket till en början stod under ledning af landtmäteristyrelsens chef, men med 1873 skildes från landtmäteriet och ställdes under chefen för Generalstabens topografiska afdelning.

Generaldirektören Ludvig Berckhan Falkman, som åren 1849—81 var chef för landtmäteriet, nedlade stort arbete på att genom detaljerade cirkulär lämna landtmätarna nya föreskrifter rörande förrättningars handläggning. I öfrigt karakteriseras hans ämbetstid af en sträfvan efter reformer, hvilken hufvudsakligen åstadkom minskning i omfattningen af landtmätarnas verksamhet. Det geografiska kartverket skildes på sätt ofvan nämnts från landtmäteriet. Andre-landtmätartjänsterna indrogos 1870, öfveringenjörsbefattningen upphörde med 1878 års utgång, och 1879 öfverflyttades justeringen af mått, mål och vikt till annat ämbetsverk. En ny landtmäteriinstruktion utfärdades 1864. Benämningen Generallandtmäterikontoret borttogs då som beteckning för den centrala styrelsen, hvilken sedan dess benämnts Landtmäteristyrelsen. Chefer för denna styrelse ha efter Falkman varit Leonard Magnus Nordenfelt (till 1895), Hugo Vilhelm Martin (till 1899) och Hans Daniel Gustaf Rhodin (sedan 1899).

Landtmäteristaten hade vid denna tid ännu icke erhållit någon verkligt fast organisation, om man bortser från styrelsen och förstelandtmätarbefattningarna. I öfrigt hade tjänstebefattningarnas antal vid skilda tider varierat betydligt. De i länen anställde landtmätarna uppburo efter 1802 icke någon lön af staten. Utbildningen motsvarade icke längre tidens fordringar, hvilket var helt naturligt, då Landtmäteristyrelsen, som skulle ordna landtmäterielevernas utbildning, fr. o. m. midten af 1800-talet icke egt till sitt förfogande större årligt anslag än 3,000 kr. Kraf på en fullständig omorganisation gjorde sig under sådana förhållanden allt starkare gällande. Omsider, vid 1908 års riksdag, beslöts, delvis som följd af beslutet om inrättande af ett jordregister för rikets landsbygd, fullständig omorganisation af Landtmäteristyrelsen och förste landtmätarbefattningarna. Vid 1909 års riksdag fullföljdes omorganisationen med landtmäteristaten i orterna. 23 okt. 1908 fastställdes äfven ny instruktion, hvilken 22 okt. 1909 efterföljdes af den nu gällande.

Landtmäteristyrelsen består numera af en *öfverdirektör och chef* samt *två byråchefer* som ledamöter i styrelsen och chefer för hvar sin byrå, *landtmäteribyrån* och *administrativa byrån*. Dessutom finnas i styrelsen anställda en *landtmäterifiskal*, en *arkivarie*, som tillika är registrator, två *byråingenjörer* samt extra biträden. Landtmäteristyrelsen åligger hufvudsakligen *dels* att utöfva tillsyn öfver skiftes- och afvittringsverken samt öfriga grenar af rikets landtmäteriväsen äfvensom öfver arbetena med uppläggande och förande af jordregister, *dels* ock att på begäran af offentlig myndighet verkställa utredning och meddela utlåtanden rörande landtmäteri- samt skiftes- och afvittringsverken äfvensom i öfrigt i mål och ärenden, hvilkas pröfning är beroende af utförda landtmäteriförrättningar, och i frågor, som beröra jordregistret. Landtmäterifiskalens hufvudsakliga uppgift är att utöfva den närmare och speciella uppsikten öfver, huru landtmätarna fullgöra sina tjänsteåligganden, samt att anställa åtal af fel, som landtmätarna begå i tjänsten.

Landtmäteristaten i länen utgöres af förste landtmätare, distriktslandtmätare, extra landtmätare, afvittringslandtmätare, amanuenser, auskultanter samt elever. *Förste landtmätarna*, hvilka icke ega befatta sig med landtmäteriförrättningar åt enskilda, äro föreståndare för de *landtmäterikontor*, som finnas inrättade, ett i hvarje residensstad, och aflönas uteslutande med statsmedel. Förste landtmätaren är förman för öfriga i länet anställda landtmätare och utöfvar rörande deras verksamhet viss granskning. I landtmäterikontoren, som på vissa tider skola hållas för allmänheten tillgängliga, förvaras *dels* landtmätarnas konceptakter, *dels* det jordregister för rikets landsbygd, hvilket det åligger förste landtmätaren att föra. *Distriktslandtmätare* (f. n. 110) och *extra landtmätare* (f. n. 40) äro skyldiga att verkställa förrättningar ang. jords delning m. m., såväl åt enskilda personer som för det allmänna. Distriktslandtmätarna ha en hvar sitt af K. M:t bestämda tjänstgöringsdistrikt. Extra landtmätarna indelas af Landtmäteristyrelsen till tjänstgöring på de särskilda länen. Distriktslandtmätarna åtnjuta viss lön jämte ålderstillägg, extra landtmätarna visst arfvode på stat. Dessutom ega båda kategorierna tjänstemän tillgodonjuta arfvode för verkställdt arbete enligt en 1909 fastställd taxa. Distriktslandtmätare och extra landtmätare ega som biträden i tjänsten använda *auskultanter* och *elever*.

Landtmätarnas utbildning omfattar ett års elevtid, en geodetisk-rättslig kurs, fördelad på två läsår, samt en kulturteknisk kurs på ett läsår. Dessa kurser afslutas med examen inför Landtmäteristyrelsen, som åligger ordna och öfva tillsyn öfver undervisningen. Anslag till undervisningens bedrifvande är f. n. (1911) uppfördt på extra stat, men af styrelsen väckt förslag om inrättande af en ord. läroanstalt för landtmätarnas utbildning är beroende på K. M:ts pröfning. F. n. pågår utarbetande af särskild författning med bestämmelser ang. kartors upprättande och verkställande af egomätningar m. m. Litt.: Viktor Ekstrand, ”Förteckning öfver svensk litteratur i landtmäteri 1643—1909” (i ”Tidskrift för landtmäteri”, 1910) samt ”Svenska landtmätare 1628—1900. Biografisk förteckning” (6 hftn, 1896, 1901—04) och ”Samlingar i landtmäteri” (1. ”Instruktioner och bref 1628—1699”, 1901; 2. ”Förteckningar öfver landtmäteriförfattningar 1628—1904”, 1905; 3. ”Bilder ur landtmätarens lif”, 1902). Jfr Afvittra, Jordregister, Rikets allmänna kartverk och Skifte af jord.

H. Rhn.

Landtmäteriauskultant. Se Landtmäteri.

Landtmäteribyrån. Se Landtmäteri, sp. 1111.

Landtmäteridirektör. Se Landtmäteri.
Landtmätierielev. Se Landtmäteri.
Landtmäterifiskal. Se Landtmäteri, sp. 1112.
Landtmäteriinspektor. Se Landtmäteri.
Landtmäterikarta. Se d. o. i Suppl.
Landtmäterikontor. Se Landtmäteri.
Landtmäterisekreterare. Se Landtmäteri.
Landtmäteristaten, sammanfattningen af alla de i länen anställde landtmätarna (förste landtmätare, distriktslandtmätare, extra landtmätare, afvittringslandtmätare) samt deras biträden (amanuenser, auskultanter) och landtmäterielever. Enligt landtmäteriinstruktionerna af 1827 och 1864 funnos kommissionsoch vice kommissionslandtmätare, men de ersattes genom 1908 års instruktion af distriktsoch extra landtmätare. Se vidare Landtmäteri.
Landtmäteristyrelsen. Se Landtmäteri, sp. 1111.
Landt- och sjömilitie-ekonomideputationen. Se Deputation, sp. 169.
Landtorpëd. Se Fältmina.
Landtpartiet. 1. Som landtpartiet (*the country party*) betecknades under större delen af Karl II:s regering (1660—85) i England de oppositionella element i parlamentet, hvilka i motsats till hofvets servila anhängare (hofpartiet: *the court party*) intogo en självständig och kritisk hållning särskildt emot regeringens kyrko- och utrikespolitik. Dess hufvudmassa utgjordes till en början af högkyrkliga kavaljerer, som af personliga skäl eller af missnöje med Karl II:s sträfvan att gynna katolikerna höllo sig på afstånd från hofvets politik. En mindre grupp utgjordes utaf män af puritansk läggning, som särskildt stöttes tillbaka af sedeslösheten vid hofvet och inom kyrkopolitiken önskade större tillmötesgående mot dissenters. Bland den förra gruppen märktes sir Th. Osborne, bland den senare sir W. Coventry och lord Halifax. Ökad lifaktighet inom oppositionen förmärktes 1673 efter den s. k. kabalens upplösning, och dess förnämsta kraf var då det i mars s. å. genomdrifna återkallandet af den katolikerna gynnande indulgensförklaringen af 1672, hvilken ansågs godtyckligt inskränka parlamentets lagstiftningsbefogenhet (se Declaration of indulgence). Äfven klandrade partiet skarpt konungens utrikespolitiska beroende af Frankrike. Osborne vanns emellertid 1674 öfver på hofvets sida och omorganiserade som earl af Danby och rådsmedlem hofpartiet; till oppositionen öfvergick däremot s. å. en af ”kabalens” forna medlemmar, Ashley (se Cooper, sp. 687), som vid motståndet mot Danbys politik erhöll verksamt stöd från Frankrike. Bland oppositionens ledare märktes nu utom Ashley äfven den republikanskt sinnade A. Sidney och lord W. Russell, och som dess hufvudsyfte framträdde alltmera att hindra katolsk tronföljd, hvarjämte de puritanska traditionerna från Långa parlamentets tid återupplifvades inom oppositionen. Under de häftiga parlamentsstriderna 1678—80 ersattes partibenämningarna ”court party” och ”country party” af andra, först af *petitioners* och *abhorrers* (se Abhorrers), sedan af *whigs* och *tories* (se d. o.). Landtpartiet, som aldrig erhållit någon genomförd organisation, kom därvid småningom att öfvergå i whigpartiet, men dess äldre, strängt högkyrkliga tendenser upptogos senare af torypartiet.

2. Landtpartiet (d. v. s. fosterlandspartiet) kallade sig en af olikartade partielement (mössor, hofvets anhängare, affällingar från hattarna m. fl.) sammansatt hop, som vid början af 1760 års riksdag sökte störta den då vid styret sittande hattregeringen på grund af dess olyckliga uppträdande i Pommerska kriget. Försöket misslyckades dock, företrädesvis därigenom, att dåv. öfverstelöjtnanten Pechlin, landtpartiets mest betydande man, öfvergaf koalitionen och inlät sig i kompromisser med hattarna, hvarefter den tillfälliga partibildningen redan under 1761 föll sönder. — Äfven den vid 1778 års riksdag och följande riksdagar under Gustaf III:s regering framträdande, under den gamle hattchefen A. von Fersens högsta ledning stående adelsoppositionen mot styrelsens öfvergrepp kallades landtpartiet (oftare dock patrioter). 1. V. S—g. 2. (L. S.)
Landtpolis, *förv.* Se Polis.
Landtraser, *veter.*, ha uppkommit därigenom, att husdjuren måst följa människan i hennes utbredning öfver jorden och sålunda kommit under olika lefnadsvillkor. De så spridda husdjuren ha småningom anpassat sig efter de lokala förhållandena, och därigenom ha från en typ utvecklats flera former, mer eller mindre afvikande, alltefter olikheten i naturförhållandena. Några af de så bildade landtraserna ha blifvit föremål för människans särskilda intresse, i det att utvecklingen af deras nyttiga egenskaper underlättats genom urval af afvelsdjur samt ändamålsenlig uppfödning och användning. På så sätt tillkommo förädlade landtraser. Förädlingen har ock försiggått genom tillförsel af främmande blod, men detta har skett så sparsamt, att landtrasens karaktär ej helt förlorats. H. F.
Landtregering, de myndigheter, åt hvilka anförtrotts att å konungens vägnar handha styrelsen inom särskilda delar af riket. Under medeltiden sköttes landtregeringen af stora förläningstagare (se Län och Länsväsen); Gustaf Vasa ersatte i allmänhet dessa med fogdar öfver mindre områden (se Fogde och Kronofogde), men under 1500-talet och början af 1600-talet öfverlämnades styrelsen öfver vissa större landsdelar åt furstliga förläningstagare eller åt fogdarna öfverordnade ståthållare i höfdingdömen. Först genom 1634 års R. F. stadgades en ordnad indelning i höfdingdömen under öfverståthållare, generalguvernörer, guvernörer och landshöfdingar. Numera få ej några större styrelseområden förenas under någon generalguvernör (R. F. § 46), lika litet som delar af riket kunna bortförlänas eller lämnas åt någon prins att särskildt styras (R. F. § 45). Landtregeringen utöfvas af K. M:ts befallningshafvande (se Kunglig majestäts befallningshafvande och Öfverståthållare), som biträdas af den öfriga landsstaten (se d. o.). K. H. B. (S. B.)
Landtrygg, ett i karttopografien i midten af 1700-talet infördt namn, är en lägre bergsrygg eller också, och vanligare, en vattendelande åssträckning mellan parallellt med hvarandra gående floddalar. Till en början hade man tecknat alla berg genom grupper eller räckor af ”mullvadshopar”. Senare ritade man på kartorna slingrande ”landtryggar” (ty. *raupenreihen*) med fina, parallellt med hvarandra eller strålformigt gående tvärstreck för att antyda sluttningen. Det första exemplet på detta framställningssätt gaf J. B. Homann i

en af honom tecknad karta af 1716. I norra Europa, där kedjeberg saknas, började man efter detta föredöme teckna alla vattendelare som ”landtryggar”. I Finland t. ex. med dess obestämda vattendelare blef kartan fylld med långa, maskformigt slingrande ”landtryggar”, hvilka först genom R. Hults energiska åtgöranden kommo att försvinna från kartorna. J. E. R.

Landträd, ty. *landrat*. 1. Fordom i *norra Tyskland* benämning på innehafvaren af ett kommunalt hedersämbete, som vederbörande områdes ridderskap besatte ur sin midt, har i nuv. konungariket *Preussen* öfvergått till att vara titeln för en af konungen utnämnd ämbetsman, som leder förvaltningen af en krets (se d. o.). Jfr Gelpke, ”Die geschichtliche entwickelung des landratsamtes” (1902). — Äfven i åtskilliga tyska småstater är landträd titeln för de lägsta förvaltningsämbetsmännen.

2. I *Bajern* är landrat en institution motsvarande det svenska landstinget.

3. I *Estland* och *Livland* förstås med landträd dels ett slags permanent representation i smått af ridderskapet, hvilket inom sig utser medlemmarna, dels enhvar af dessa. I Estland, där landträdet uppstod i slutet af 1200-talet, utgjorde det under det svenska väldets tid ett tolfmannakollegium, som kompletterade sig själft, dock så, att valet underställdes landtdagens stadfästelse. I Livland inrättades landträdet 1643, då antalet medlemmar bestämdes till sex, hälften svenskar, hälften livländare, samtliga kretsvis valda af och bland adliga godsegare, med förbehållen rätt för den svenske guvernören att bekräfta valet. 1648 fördubblades antalet. I båda provinserna skulle landträdet bistå guvernören i förvaltningen, upptaga ”alla landsens besvär” och delgifva guvernörerna desamma, biträda vid rusttjänstmönstringarna samt jämte guvernörerna förhandla med landtdagarna. I Estland bildade kollegiet tillika, under guvernörens ordförandeskap, en domstol (*oberlandesgericht*), som motsvarade den för Livland inrättade Dorptska hofrätten. (Äfven i denna sutto medlemmar af landträdet, nämligen tre inhemska, konstituerade af konungen på hofrättens förslag.) 1694 upphäfdes landträdet i Livland för sin delaktighet i motståndet mot reduktionen och för begångna olagligheter vid val af nya medlemmar, men återställdes 1710 af Peter I. 3. A. H—d.*

Landtränteri, *kam.*, en afdelning i landskontoret, som ledde sitt ursprung från den äldsta landshöfdinginstruktionens föreskrift (1635), att i hvarje landshöfdingresidens skulle finnas en hvälfd, med järndörr försedd kammare till förvar af penningar och akter. Från senare delen af 1600-talet funnos *landtkassan* och dess förvaltare, landträntmästaren. I följd af penningförvaltningens i länen öfverflyttande till riksbankskontoren ha landträntkamrarna vid 1908 års utgång indragits. Kbg.

Landträntmästare, *kam.*, den tjänsteman, en i hvart län, som i landträntkammaren mottog och utlämnade penningar, stämpelpapper och depositioner samt årligen afgaf en del rapporter och sammandrag. 1908 beslöts, att landträntmästartjänsterna skulle indragas. Jfr Landtränteri. Kbg.

Landtsköldpaddor, *zool.* Se Sköldpaddor.

Landtstaten. Se Landsstaten.

Landtständer. Se Landtdagar.

Landtullen l. Lilla tullen. Se Tull.

Landtunga. Se Halfö.

Landtvin, billiga, lätta vinsorter, som ej exporteras, utan förbrukas i närheten af produktionsorterna.

Landtvärn (fsv. *landvœrn*) kallades i den skandinaviska forntiden alla vapenföra mäns (såväl de fries som trälarnas) skyldighet att inställa sig till konungens tjänst, då landet blef anfallet af fiender. Denna skyldighet fortlefde som allmänt uppbåd under hela medeltiden och långt in i nyare tiden, men togs alltmera sällan i anspråk. — I ett och annat land nyttjas ordet för att beteckna uppbåd till stridskrafternas förstärkande. Som verklig organisationsform finna vi landtvärnet först i *Preussen*, 1813. Då alla medel måste anlitas för att så mycket som möjligt öka stridskrafterna i det stundande kriget mot Napoleon I, befallde konungen 17 mars uppsättandet af ett landtvärn (ty. *landwehr*). Dess bildande skedde stads- eller kretsvis genom stads- eller kretsmyndigheternas försorg, i första hand af frivilliga och därnäst af män mellan 17 och 40 års ålder, hvilka icke tillhörde armén. Dessa beklädde och utrustade sig själfva, med hjälp af staden eller kommunen. Landtvärnets uppsättning gick raskt, så att det vid stilleståndets utgång belöpte sig till 3 regementen infanteri, med 153 bataljoner, och 3 regementen kavalleri, med 124 skvadroner och med kosackerna som förebilder. Sammanlagda styrkan uppgick till 130,000 man. Genom rekryteringslagen af 3 sept. 1814 införlifvades landtvärnet med armén och delades i ett första uppbåd, afsedt till fältarméns förstärkande och bestående af de vapenföra män mellan 20 och 32 års ålder, hvilka icke blifvit inkallade till aktiva armén, samt i ett andra uppbåd, hufvudsakligen afsedt till tjänst bakom fält-armén och sammansatt af folk mellan 32 och 39 års ålder. Vid den 1860 genomförda förändringen i preussiska arméns organisation införlifvades landtvärnets första uppbåd med aktiva armén, som med sin reserv kom att omfatta 7 åldersklasser, och 1867 nedsattes tjänstetiden i landtvärnet till 5 år (i regel från 28 till 32 års ålder). Detta gäller numera i hela Tyska riket, där landtvärnet sålunda utgör andra linjens armé, deladt i två uppbåd, det första såsom förut med 5 års tjänstskyldighet, det senare med 3 års. Hela Tyska riket indelas i landtvärnsbataljonsområden (*landwehrbataillonsbezirke*), hvilkas chefer med sina biträden handha rekryteringsgöromålen och kontrollen öfver icke inkalladt manskap, hvar inom sitt område. — Med den tyska organisationen som förebild har landtvärnsinrättningen blifvit införd i de flesta arméer, om än icke öfverallt med samma benämning. I Österrike-Ungern intar landtvärnsorganisationen en säregen ställning till aktiva armén i det landtvärnet, hvilket bildar särskilda afdelningar och rekryteras äfven af manskap, som omedelbart ingår dit, icke, såsom aktiva armén, lyder under det gemensamma rikskrigsministeriet, utan under hvartdera rikets s. k. landtförsvarsministerium. Ungerns landtvärn kallas *honved* (se d. o.). I Frankrike förekommer landtvärnet under benämningen territorialarmé (*armée territoriale*); i Italien benämnes det mobilmilis (*milizia mobile*) och i Danmark förstärkning (*forstærkning*). I Ryssland är landtvärnet (ry. *opoltjenie*) i själfva verket landstorm. Norges landtvärn (*landeværn*) utgöres enligt 1910 års organisation af allt tjänstdugligt manskap mellan 12:e och 20:e tjänståren och är ordnadt i enheter

af olika vapenslag. — Se för öfrigt de olika staternas försvarsväsen.

Landtvärnet är öfverallt i fredstid organiseradt i afdelningar, i flera länder dock endast af infanteri, och för detsamma finnes såväl beklädnad som utrustning. Dess befäl utgöres hufvudsakligen af reservbefäl samt, då det sammankallas, af något befäl från de aktiva trupperna. I krigstid uppsättas vanligen landtvärnsafdelningar af alla vapen.

I *Sverige* inrättades, sedan 1808 års krig med Ryssland utbrutit, ett *landtvärn*, hvari enligt ett 14 mars s. å. utgifvet påbud alla män mellan 20 och 25 års ålder, hvilka icke tillhörde krigsmakten, skulle låta inskrifva sig. Af detta landtvärn uttogos sedermera 30,000 man (*landtvärnsmän*) och ordnades på 51 bataljoner, länsvis förenade i brigader. Klent försedda med befäl, illa beklädda och utrustade samt olämpligt använda, kunde dessa trupper föga uträtta, och deras manskap omkom till stor del genom vanvård och tyfus (den s. k. ”landtvärnssjukan”), hvarefter inrättningen upphäfdes för att efterföljas af förstärkningsmanskap (se d. o.) och beväring (se d. o.). C. O. N.

Landtvärnssjukan. Se Landtvärn, sp. 1117.

Landtågsgärden l. endast Gärden, *kam.*, en ständig grundränta, i jordeböckerna och vid skattedebiteringen inlagd under mantalsräntan (se d. o.), men från början en tillfällig bevillning. Benämningen, som redan antyder ändamålet, näml. underhåll af krigsmakten, förekom redan på Erik XIV:s tid. Sedan denne konung tömt sin faders skattkammare, påbjöd han godtyckligt en landtågsgärd för danska kriget 1568. Äfven Johan III utskref nästan årligen godtyckligt gärder, bland hvilka den kanske tyngsta, som någonsin drabbat Sveriges befolkning, erhöll namnet ”Älfsborgs lösen”, och den, som utskrefs 1590, var en landtågsgärd med anledning af ryska kriget. Karl IX fortfor att nästan årligen utskrifva tillfälliga krigsgärder, dock efter medgifvande af landets representation. Behofvet af en stående här och af ständiga skatter för dess underhåll var oafvisligt. Regenterna började betrakta landtågsgärden som permanent, hvilket framgår af Gustaf II Adolfs ”biafsked” vid 1624 års riksdag. Landets representation har dock aldrig formligen medgifvit detta. Vid 1660 års riksdag och vid flera andra tillfällen ha allmogens representanter yrkat, att landtågsgärden måtte — såsom det heter i 1660 års besvär — ”i fridlige tider allemogen såväl som andre extraordinarie krigzhielper eftergifvas”. Till svar härå förklarades genom k. resol. 26 nov. s. å., att ”aldenstund bem:te landtogzgärd uthi cronones böcker är och uti så monga åhr hafver varit uppförd och antecknad för en åhrlig uthlaga, finner K. M:t intet skiäligt att allmogen därföre befrijas skal”. Adeln undandrog sig att erlägga såväl denna som den andra stora, för militära ändamål införda ständiga skatt-kvarntullen, sedermera förändrad till mantalspenningar. Dock drabbades allmänna frälset längre fram af landtågsgärden, förvandlad till rusttjänst. På Gottland, i Bohus län och i Jämtland motsvarades landtågsgärden af ”silfverskatten”, i Skåne, Halland och Blekinge af ”terminsskatten”. I Dalarna har gärden inräknats i jordeboksräntan och i Härjedalen uti ”trögskatten”. Se vidare Grundskatt. Kbg.

Landvetter, socken i Göteborgs och Bohus län, Säfvedals härad. 8,892 har. 1,511 inv. (1910). L. bildar med Härryda och Partille ett konsist. pastorat i Göteborgs stift, Domprosteriets södra kontrakt.

Landvind (Landbris, Nattvind) och Sjövind (Sjöbris, Dagvind), *meteor.*, företeelser, som visa sig allestädes vid kusterna af hafvet eller större insjöar och bestå däruti, att vinden blåser företrädesvis från land under natten eller tidigt på morgonen och från sjön under den varmare delen af dygnet. Orsaken härtill är den olika uppvärmning, som marken och vattenytan röna. Under dagen upphettas nämligen kustlandet starkare än vattenytan utanför. Luften förtunnas därigenom öfver landet, och för att återställa den störda jämvikten inströmma luftmassor från hafvet, hvilka, då de inkomma öfver landet, i sin ordning af värmet förtunnas, drifvas upp i höjden och i de högre luftlagren åter utgå mot sjön, hvarvid de undergå afkylning, sammandraga sig och nedgå till hafsytan för att åter begynna samma kretslopp. Tidigt på morgonen däremot, då marken är kallare än hafsytan, sker cirkulationen i motsatt led. — Företeelsen, som var känd redan i början af 1700-talet, förnämligast genom Dampiers resor på hafven inom tropikerna, förekommer visserligen i alla trakter af jorden, men uppträder i allmänhet med mesta regelbundenhet och intensitet vid lägre latituder, i synnerhet i vissa delar af monsungebitet vid de tider, då monsunerna växla (se Monsun). I öfrigt modifieras densamma rätt betydligt i afseende på såväl styrkan som vindriktningen af ortens lokala förhållanden, kustens form och riktning i förhållande till därstädes rådande allmänna luftströmmar m. m. Å somliga kustorter kan t. ex. landvinden h. o. h. saknas, men sjövinden vara tydligt framträdande, medan ett alldeles motsatt förhållande kan ega rum å en annan ort. Tillvaron af land- och sjövinden rundt omkring Sveriges kuster har blifvit ådagalagd af R. Rubenson genom en undersökning af mångåriga vindobservationer, anställda å de svenska fyrarna. R. R.*

Landvinning, den tillökning af land eller jordområde, som vinnes genom sjöars ”sänkning” eller urtappning, genom långsluttande strandbottnars uppgrundning af sand, slam eller gyttja, eller deras torrläggning till följd af landets höjning (hafsytans sänkning?), genom insjöars igenväxning till följd af torfbildning eller genom hafvets utestängande medelst konstgjorda afdämningar (dammar, vallar). Uppgrundning kan ega rum dels i sund och bukter vid kusterna genom hafsvågornas hopvräkande och aflagrande förmåga, dels utanför mynningen af floder genom afsättning af de fasta ämnen dessa föra med sig. Flerstädes längs den svenska Östersjökusten ha uppgrundningar iakttagits, exempelvis i Löfstabukten (Uppland). Förut segelbara sund ha blifvit fyllda af sand; holmar och öar ha blifvit förenade dels sinsemellan, dels med fastlandet, o. s. v. Vid sådana förändringar af strandkonturen torde flerstädes både den s. k. landhöjningen och hafvets omlagrande förmåga varit verksamma. På den låga holländska kusten åstadkommer man, som bekant, landvinning genom att utpumpa vattnet från områden af den långgrunda hafsbottnen, som afstängts medelst dammar. Jfr Kust. E. E.

Landvæsenskommission kallas i Danmark en domstol, som har att pröfva åtskilliga slag af landt-

brukstvistemål, förnämligast ang. vattendrags reglering, stängsels vidmakthållande eller borttagande, skifte, indämning och dikning. Den upprättades 1781 för att bestämma om utskiftning af ”fællesskabet” och fick 1858 sin nuv. organisation. I hvarje amt utnämner jordbruksministern på 6 år, efter amtsrådets förslag, ett visst antal landvæsenskommissærer. För hvarje tvistefråga tillsättes en särskild kommission, bestående af 2 kommissærer och 1 herredsfoged som ordf., hvilken fäller sitt utslag efter på stället gjord undersökning. Utslaget kan hänskjutas till en overlandvæsenskommission, sammansatt af 4 kommissærer jämte amtmannen som ordf. Däremot eger Höjesteret i dessa ärenden ingen annan myndighet än att pröfva den formella sidan af saken (kompetensfrågan) och, om så finnes af nöden, upphäfva utslaget samt ånyo hänvisa frågan till en landvæsenskommission. I åtskilliga frågor af mindre vikt, som i första hand pröfvas af de olika orternas förrättningsmän (”hegnsynsmænd”, ”vandsynsmænd”), fungerar landvæsenskommissionen som högre instans. E. Ebg.

Landvättar. Se Vättar.

Landå (fr. *landau*, af ty. *la'ndauer*), lätt, fyrhjulig vagn, hvars kur på midten är delad i två hälfter, af hvilka den ena slås ned framåt, den

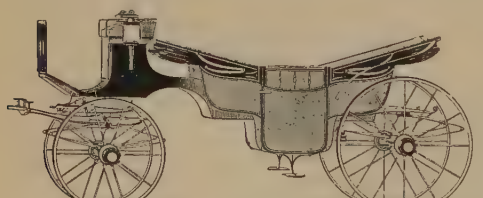

andra bakåt (se fig.). Landån har länge åtnjutit stor popularitet, särskildt som promenadvagn för damer. Landåns fördel består däri, att den är elegant och rymlig samt användbar i både vackert och fult väder, ty de åkande äro lika skyddade, som då de sitta i en täckvagn, om man blott slår upp de vid fram- och baksätena befintliga kurarna. I en sådan vagn åkte Josef I, då han (1702) drog mot staden Landau. (B. C—m.)

Landåle'tt (fr. *landaulet*), eg. ”liten landå”, kupé (se d. o. 1, med fig.), äfven förekommande som karosseri på automobiler.

Landökonomiske selskab. Se Landboforeninger.

Landörn, *zool.* Se Kungsörn.

Landörnsläktet, *Aquila*, *zool.*, hör till familjen falkartade fåglar (*Falconidæ*), dagroffåglarnas ordning (*Falconiformes*) och fåglarnas klass. Det utmärkes genom stora och breda vingar samt en ganska stark, från roten afsmalnande näbb, som har öfre och undre kanterna parallella. Näsborrarna äro tvärställda och tarserna fjäderklädda på hela främre sidan. Dithörande arter vistas i bergiga och oländiga skogstrakter, somliga äfven i lundar och löfträdsdungar. De lefva af däggdjur och fåglar, men förtära äfven, i synnerhet vintertiden, döda djur, äro högligen skadliga för villebrådet äfvensom för smärre, tama djur samt bygga mycket stora och platta bon på klippor eller i höga träd. Honan ensam rufvar äggen. Bland hithörande arter kunna nämnas kungsörnen (se d. o.) och kejsarörnen, *A. mogilnik*. Den senare (se fig.) blir 80 till 86 cm. lång är mörkbrun, med rostbrun eller blekgul nacke och

Kejsarörn.

en stor hvit fläck på skuldrorna, samt har stjärten försedd med smal hvit spets och smala svarta tvärband på askgrå botten. Kejsarörnen förekommer från Ungern ända till Kina och är hufvudsakligen en stäppfågel, ehuru den finnes äfven i skogar, på slätterna och i måttligt höga bergstrakter. På stäpperna synes dess förnämsta föda utgöras af den dä allmänna siseln; äfven fångar den hvarjehanda andra djur, men synes mera än kungsörnen hålla sig till mindre rof. Till skaplynne och lefnadssätt liknar den mycket kungsörnen, men från denne skiljer den sig därigenom, att den visar sig orädd och slår sig ned i närheten af människoboningar, om den icke ofredas. — Skrikörnen, *A. maculata*, är ofvan mörkbrun med ljusare fjäderkanter; vingpennorna brunsvarta, vi roten hvita; stjärten brun. Af skrikörnen beskrifva två former, den ena större (kroppslängd 660—73 mm.), den andra mindre (kroppslängd 622—66 mm.). Båda ha flera gånger anträffats i södra Sverige. C. R. S. (L—e.

Lane, härad i Göteborgs och Bohus län, ingår Sunnervikens domsaga och fögderi samt omfattar socknarna Lane-Ryr, Bäfve, Skredsvik, Herrestad, Högås, Bokenäs, Dragsmark. 39,954 har. 8,552 inv. (1910)

Lane [lēi'n], sir Ralph, Virginias förste engelske guvernör, d. 1603 i Dublin, omtalas 1571 som sjöfarande med bemyndigande af regeringen att visitera misstänkta fartyg från Bretagne. Han åtföljde 1585 sir R. Grenvilles expedition till Nord-Amerika och kvarlämnades på sommaren som guvernör öfver några landsatta kolonister i Virginia, där de slog sig ned vid Roanoke. De medförda förråden togo emellertid snart slut, kolonisterna ledo svår nöd och hemfördes därför 1586 af Drake, hvarvid de mö

ligen voro de förste, som till England införde potatis och tobak. L. användes sedermera vid kustförsvaret och i striderna på Irland. V. S—g.

Lane [lēi′n]. 1. Edward William L., Englands främste och en af Europas störste kännare af arabiska språket, f. 1801 i Hereford, d. 1876, egnade sig tidigt åt orientaliska studier. 1825—28 vistades han i Egypten och författade en fullständig (ej utgifven) beskrifning af detta land med öfver hundra teckningar. Efter ett förnyadt besök därstädes (1833—35) utgaf han sitt lika mycket genom detaljernas rikedom, noggrannhet och äkta lokalfärg som genom stilens klassiska enkelhet utmärkta arbete *An account of the manners and customs of the modern egyptians* (2 bd, 1836; flera uppl.), den ojämförligt bästa skildring vi ega af den muhammedanska Orientens lif. 1838—40 utgaf han en genom sina många förklaringar högst värdefull engelsk öfv. af ”Tusen och en natt”. 1842 for han för tredje gången till Egypten och samlade där under sju års studier material till ett arabiskt lexikon, som dels därigenom, att L. begagnade en mängd i Europa obekanta inhemska källor (jfr härom art. Kāmūs), dels därigenom, att han själf fullständigt behärskade språket, blifvit ett af de förnämsta storverken på den orientaliska filologiens område. Af detta arbete, *An arabic-english lexicon, derived from the best and the most copious eastern sources*, ”book” 1, utkommo under L:s lifstid 5 dlr (1863—74), och efter hans död ha de återstående tre af ”book” 1 jämte lefnadsteckning 1877—93 utgifvits af hans systerson Stanley L.-Poole (se L. 2). Däremot har ”book” 2, som enligt den ursprungliga planen skulle innehålla mera sällan förekommande och icke allmänt kända ord, aldrig blifvit utgifven. Äfven L:s öfriga arbeten, *Selections from the Kuran* (1843; 2:a uppl. 1879) och ett par afhandlingar i ”Zeitschrift der deutschen morgenländischen gesellschaft”, utmärka sig för samma gediga rikhaltighet som hans bägge litterära mästerverk.

2. Stanley L.-Poole [lēi′n pōl], den föregående systerson, engelsk orientalist, historiker och numismatiker, f. 1854, var 1874—92 tjänsteman vid myntkabinettet i British museum och har utgifvit en katalog öfver denna samlings orientaliska mynt, liksom öfver kedivens myntsamling (1895—97); dessa kataloger åtnjuta det största anseende, och L. betraktas som den främste lefvande kännaren af österländska mynt och af de muhammedanska dynastierna. Han besökte 1886 äfven Stockholm för myntstudier. Utom ofvannämnda kataloger har han bl. a. utgifvit *Histories of the Moors in Spain* (1887; 7:e uppl. 1904), *Turkey* (1888; 5:e uppl. 1909), *The mohammedan dynasties* (1893), *Mediæval India* (1877) samt flera biografier, däribland öfver E. W. Lane. 1. H. A.*

Lane-Poole [lēi′n pōl], Stanley. Se Lane 2.

Lanerna, *veter.*, kallas den tandfria delen af munhålan hos hästen, emellan betarna eller hörntänderna och de första kindtänderna i underkäken (se Hästen, fig. 1, 2 a). De ha till grundval den mer eller mindre skarpa kanten af underkäken, som där är bekläd af munnens slemhinna. På lanerna jämte tungan hvilar betslet. Äro lanerna höga och tunna, bli de mera känsliga för betslet, och hästen blir ”lös i munnen”, äro de breda och låga, blir hästen ”hårdmynt”. Genom användande af skarpa bett, särskildt stångbett, bli lanerna med tiden mera okänsliga och svåliga, såsom ofta är fallet hos äldre ridhästar. E. T. N.

Lane-Ryr, socken i Göteborgs och Bohus län, Lane härad. 8,293 har. 1,476 inv. (1910). Annex till Uddevalla, Göteborgs stift, Älfsyssels norra kontrakt.

Lanessan [lanesā′], Jean Marie Antoine de, fransk lärd, politiker, f. 13 juli 1843 i Saint-André de Cubzac (dep. Gironde), blef 1872 med. doktor, 1875 professor i naturhistoria vid medicinska fakulteten i Paris och 1881 deputerad för Paris. S. å. uppsatte han tidningen ”Le réveil” och blef i febr. 1882 direktör för ”La marseillaise”, som han dock snart lämnade. I kammaren tillhörde L. först yttersta vänstern, men slöt sig sedan till gruppen ”union républicaine”. Han sysslade särskildt med arbetarfrågor samt utvecklingen af handel och industri och företog på uppdrag af regeringen 1886—87 en resa för att studera handelsförhållandena i de franska kolonierna. Som resultat häraf framgingo bl. a. böckerna *La Tunisie* (1887), *L'expansion coloniale de la France* (1888) och *L'Indo-Chine française* (1889). L. omvaldes till deputerad 1885 och 1889 i Paris som antiboulangist och var 1891—94 generalguvernör i Indo-Kina med både civil och militär maktbefogenhet. Till försvar för sin förvaltning skref han *La colonisation française en Indo-Chine* (1895). 1898 och 1902 valdes L. som radikal till deputerad för Lyon och var 1899—1902 marinminister i Waldeck-Rousseaus kabinett. Sedan han fallit igenom vid 1906 års val, drog han sig ifrån det politiska lifvet. Utom politiska skrifter, t. ex. *Le programme maritime de 1900 à 1906* (1903), har L. skrifvit naturvetenskapliga arbeten af värde. E. A—t.

Lanes urladdningsflaska [lēi′ns], *fys.*, uppkallad efter sin uppfinnare, engelske apotekaren Timothy Lane (f. 1734, d. 1807). Se Elektrometer, sp. 360.

Lanforsen, fors i nedre Daläfven i den mellersta grenen af älfven, mellan Älfkarleön och Askön, har ett fall af omkr. 8,5 m. Forsen har köpts af Sandvikens järnverksa.-b., men kronan gör anspråk på densamma i dess helhet eller delvis.

Lanfranc [lä′nfrängk], engelsk ärkebiskop, f. omkr. 1005 i Pavia, d. 24 maj 1089, var först lärare i juridik i sin fädernestad och inrättade sedan i Avranches i Normandie en skola, som hade stor framgång. 1042 beslöt han bli munk och befordrades omkr. 1045 till prior i benediktinklostret Bec. L. blef där invecklad i en lärd strid med Berengarius af Tours rörande transubstantiationsläran, hvarunder han inför laterankonsiliet 1050 med stor framgång försvarade den traditionella uppfattningen. Senare — troligen mellan åren 1066 och 1070 — författade han i samma ämne stridsskriften *Liber de corpore et sanguine Domini nostri contra Berengarium*. Emellertid hade L. blifvit en af hertig Vilhelms af Normandie förtrognaste rådgifvare och

Tryckt den 26/7 11

15 b. 36

förflyttades 1066 till Caen som abbot i det nya S:t Stephanusklostret därstädes. Efter eröfringen af England utnämndes han, 1070, till ärkebiskop af Canterbury. I denna ställning blef L. Vilhelm Eröfrarens främste kyrkopolitiske rådgifvare, biträdde denne vid aflägsnandet af infödda engelska prelater och abboter, men visade i öfrigt vid den stora kyrkliga omorganisationen stor måttfullhet. Han gjorde slut på Englands kyrkliga isolering och lade grunden till den engelska kyrkans oberoende af staten i fråga om lagstiftning och rättskipning. I den under Gregorius VII:s pontifikat uppflammande investiturstriden iakttog L. i samförstånd med konung Vilhelm neutralitet. Canterburykatedralen nybyggdes af L. i normandisk stil efter branden 1067. Efter Vilhelm Eröfrarens död (1087) bidrog L. att åt Vilhelm Rufus förvärfva skyndsamt erkännande som engelsk konung, men lyckades ej hos denne bevara den inflytelserika ställning han intagit hos hans fader. L:s skrifter utgåfvos 1648 af D'Achéry (ny uppl. af Giles i serien ''Patres ecclesiæ anglicanæ'', 2 bd, 1844). Jfr Freeman, ''The norman conquest'', d. 3 o. 4, J. de Crozals, ''L., sa vie, son enseignement, sa politique'' (1877) och P. Moiraghi, ''Lanfranco di Pavia'' (1889). V. S—g.

Lanfranco [-fra'nkå], Giovanni, italiensk målare af den senare Bologna-skolan, kallad il Cavaliere di Giovanni Stefano, sedan han af påfven blifvit nämnd till riddare, f. 1581 (enligt andra uppgifter 1580 eller 1582) i Parma, d. 29 nov. 1647 i Rom, blef page hos en grefve Scotti i Piacenza, som upptäckte hans anlag för teckning och skickade honom i lära hos Agostino Caracci, då i tjänst hos hertigen af Ferrara. Därjämte studerade han Correggio och lärde sig af honom förkortningens konst, i hvilken han sedan sökte sin utmärkelse. Vid 20 års ålder kom han till Rom och arbetade under ledning af Annibale Caracci, som använde honom vid sina arbeten i Palazzo Farnese. Efter mästarens död drog L. sig tillbaka till sin hemort och arbetade i Parma och Piacenza, men återkom till Rom, där han vann påfven Paul V:s beskydd och förvärfvade stort anseende genom arbeten i kyrkor, förnämligast i kupolen till S. Andrea della Valle i Rom, där han i lidelsefull rivalitet med Domenichinos berömda evangelister i kupolsvicklarna målade himmelens gloria, och i Neapel, där han med Ribera och dennes själsfränder deltog i förföljelserna mot Domenichino. Bäst rörde L. sig med kolossala former och stora dimensioner, under det hans mindre oljetaflor äro underlägsna. Under sin första verksamhetstid utvecklade han skarp blick för naturalistiska drag, som han ofta förmådde lyckligt sammansmälta med den akademiska formen. Han egde i det hela mycken teknisk skicklighet, och ingen af Caracciernas lärjungar hade en sådan djärfhet i teckningen som han. Men det var honom egentligen enahanda, hurudant resultatet blef, och därför finnas många misslyckade, maniererade bilder af honom. Vid slutet af hans bana gick t. o. m. hans formtalang förlorad, och han förföll till ytligt effektsökeri. Till hans bästa bilder höra *Petrus' befrielse* (i Colonnagalleriet i Rom) och *Ludvig den helige som bespisar de fattige* (i akademien i Venezia). Bland sina samtida gällde L. som den bäste målaren t. o. m. framför Domenichino och Guido Reni, och bland Caracciernas lärjungar var han den, som hade mesta framgången. I Sveriges Nationalmuseum finnes af honom ett par arbeten. C. R. N.

G. Lanfranco. Efter ett självporträtt.

Lanfrey [läfrē], Pierre, fransk publicist och historiker, f. 1828 i Chambéry, d. 1877 i Paris. Egnade sig åt historiska och filosofiska studier samt gaf prof på sin kritiska begåfning i *L'église et les philosophes du XVIII:e siècle* (1855; 3:e uppl. 1879) och *Essai sur la révolution française* (1858). Förutom tidnings- och tidskriftsartiklar skref han under de följande åren bl. a. en social roman i brefform, *Les lettres d'Éveraul* (1860), och essaysamlingen *Études et portraits politiques* (1863; 3:e uppl. 1874). L:s förnämsta arbete är den stort anlagda *Histoire de Napoléon I* (5 bd, 1867—75; ofullb., går till 1811). Detta verk utgör från början till slut ett kritiskt korrektiv af Thiers' bekanta panegyriska arbete ''Konsulatets och kejsardömets historia''. Det är på samma gång genom sin häftiga kritik af den gängse ''Napoleonslegenden'' en stridsskrift mot en af grundvalarna för Napoleon III:s kejsardöme. ''Kritiken af Napoleon och polemiken mot hans ensidiga beundrare ha i L:s verk tagit så stora dimensioner, att där alltför litet rum finnes kvar för den sida af Napoleons väsen, hvilken obestridligen eger en storartad karaktär'' (Forssell). Sålunda ifrågasatte L. t. o. m. Napoleons fältherregeni och obestridliga administrativa skicklighet. L. invaldes 1871 i nationalförsamlingen, där han tillhörde de moderate republikanerna. Han var okt. 1871—nov. 1873 fransk sändebud i Bern och valdes 1875 till senator på lifstid. L:s *Oeuvres complètes* utgåfvos i 12 bd (1879 ff.) och hans *Correspondance* i 2 bd (1885). Om L:s uppfattning af Napoleon I:s historia jfr H. Forssell ''Napoleon den 1:ste och franska revolutionen'' (''Svensk tidskr.'' 1871). (V. S—g.

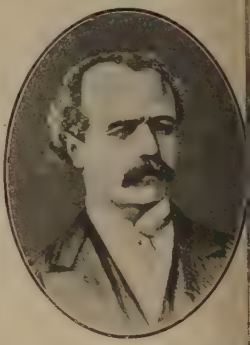

Lang, Josephine. Se Köstlin, Chr. R.

Lang, Josef, harpvirtuos, f. 1865 i Böhmen, fick efter anställningar i Prag, Brünn och Dresden plats vid k. operan i Stockholm som harpist 1886 och repetitör 1894, hvarjämte han 1895—98 var lärare i harpa vid konservatoriet. Han tjänstgjorde en kort tid som kapellmästare vid operan. L. blef 1910 led. af Mus. akad. — 1895 gifte han sig med sin elev Anna Nordqvist, f. 1874 i Stockholm (dotter till hofkapellmästaren N.) och likaledes anställd som harpist i hofkapellet (sedan 1890). A. L.

Lang, Heinrich, tysk arkitekt, f. 1824, d. 1893, studerade i Karlsruhe, där han sedan blef

professor vid Polyteknikum, och uppförde en mängd offentliga byggnader i Baden.

Lang, Heinrich, schweizisk teolog, f. 1826 i Württemberg, d. 1876 som kyrkoherde i Zürich, studerade från 1844 teologi i Tübingen under Baur, men måste till följd af sitt deltagande i 1848 års politiska rörelser fly till Schweiz, där han sedan kvarstannade. L. sökte göra nyare teologiska forskningar kända bland allmänheten. Hans *Versuch einer christlichen dogmatik* (1859; 2:a omarb. uppl. 1868) fick sin karaktär af denna sträfvan, liksom hans predikningar och föredrag. Från 1859 redigerade han "Zeitstimmen aus der reformirten kirche der Schweiz" och från 1872 jämte Langhans dess fortsättning, "Reform, zeitstimmen aus der schweizerischen kirche". Se biogr. af Biedermann 1876.

Lang, Heinrich, tysk målare, f. 1838, d. 1891, studerade i München, deltog 1870—71 i fransk-tyska kriget och utförde en mängd häst- och bataljtaflor, bland dem *Csikós drifva hästar tillbaka till hjorden* (1865) samt episoder från striderna vid Sedan, Vionville och Wörth (två af dessa bataljmålningar i nya pinakoteket i München). (G—g N.)

Lang [läŋ], Andrew, skotsk etnolog och mytolog, f. 1844, har med sina märkliga arbeten *Custom and myth* (1884; 4:e uppl. 1898), *Myth, literature and religion* (1887; 3:e uppl. 1899), *The making of religion* (1898), *Magic and religion* (1901), *The secret of the totem* (1905) och *The clyde mystery* (s. å.) ställt sig i främsta ledet bland de nyare forskare, som hos de nu lefvande vilda folkslagens myter och sägner söka uppvisa motsvarigheter till de forntida mytologierna samt huruledes äfven dessa måste ha uppkommit hos folk, som ännu befunno sig i naturtillståndet. L. har skrifvit äfven en *History of Scotland* (4 bd, 1900—07) och biografier öfver Lockhart (1896) och Tennyson (1901). Han har ock öfversatt Odyssén (tills. med Butcher) och Iliaden (tills. med Myers och Leaf). Bland L:s många öfriga arbeten märkas vidare *Books and bookmen* (1886), *Cock lane and common sense* (1894), *The book of dreams and ghosts* (1897), *Modern mythology* (s. å.), *Historical mysteries* (1904) och *John Knox and the reformation* (1905) samt flera diktsamlingar och sagobearbetningar.

Lang, Joël Napoleon, finsk rättslärd, f. 13 nov. 1847 i Pieksämäki, Savolaks, d. 4 jan. 1905 i Helsingfors, blef 1866 student i Helsingfors, 1880 juris doktor samt docent i ekonomisk rätt och nationalekonomi, 1882 professor i samma ämnen och 1896 dekanus för juridiska fakulteten. Hans professorsspecimen gällde *Den nationalekonomiska teorin för jordkreditföreningars organisation* (1882), men därtill inskränkte sig hans teoretiska studier inom nationalekonomien; det var företrädesvis inom den ekonomiska rätten L. var verksam. Hans licentiatspecimen afhandlade *Grunderna för uppfinnareskydd genom lag* (1880); för den inhemska sjörätten voro hans föreläsningar i *Finlands sjörätt* (I, 1890; II 1910) grundläggande. Som akademiska inbjudningsskrifter offentliggjorde han *Om delningsgrund i by* (1901) och *Om eganderätten till Finlands vatten* (1902; särskildt 1905). Efter hans död utkommo hans *Föreläsningar öfver vattenrätten* (1905). L. var led. af flera regeringskommittéer. T. C.

Lang, Arnold, schweizisk zoolog, f. 1855 i kant. Aargau, professor i zoologi och jämförande anatomi vid universitetet i Zürich, har blifvit känd företrädesvis som framstående bearbetare af plattmaskarnas organisation och utveckling. Bland hans skrifter må framhållas flera undersökningar rörande nervsystemet hos plattmaskarna (1879—82), *Die Polycladen des golfes von Neapel* (1885), *Lehrbuch der vergleichenden anatomie der wirbellosen tiere* (2:a uppl. 1900), *Ob die wassertiere hören* (1904), *Ueber die Mendelschen gesetze, art- und varietätenbildung, mutation und variation, insbesonders bei unseren hain- und gartenschnecken* (1906). L. är led. af Vet. soc. i Uppsala (1901) och Vet. akad. (1910). L—e.

Langa, lämna, räcka, särskildt från hand till hand. Langa valsedlar (röstsedlar) vid valförrättning: aflämna valsedlarna för nedläggande i valurnan medelst anlitande af andra personers hjälp, så att sedlarna räckas från hand till hand och slutligen framlämnas till valförrättaren af annan än den väljande själf: ett förfaringssätt, som särskildt vid riksdagsmannaval förklarats oriktigt. — Langa brännvin, olofligen utskänka brännvin i smyg. — Langare, person, som (mer eller mindre yrkesmässigt) bedrifver sådan oloflig utskänkning. C. G. Bj.

Langaa [-å] l. Langå, socken i Jylland, 10 km. s. v. om Randers, 30 km. s. ö. om Viborg. 1,146 inv. (1906). Inom socknen delar sig den jylländska järnvägen från Aarhus i två grenar, en till hvardera af de nämnda städerna. 1908 öppnades en järnväg från Silkeborg till L. E. Ebg.

Langanes, en smal, 50 km. lång halfö, hvars ytterstа spets bildar Islands nordöstligaste hörn. C. R.*

Langare. Se Langa.

Langas, ett stundom begagnadt namn på den mellan Stora Sjöfallet och Jaurekaskafallet liggande delen af Stora Lulevatten, 375 m. ö. h. K. B. W.

Langbehn, August Julius, tysk författare, f. 26 mars 1851 i Hadersleben, d. 30 apr. 1907, studerade naturvetenskap, matematik och klassisk arkeologi, använde lång tid på att utarbeta ett stort verk, hvari han ville nedlägga hela sin åskådning och af hvilket han väntade sig en andlig omhvälfning. *Rembrandt als erzieher. Von einem deutschen* (1890; 49:e uppl. 1909), en delvis kaotisk bok, fick emellertid en jämförelsevis inskränkt betydelse, men bidrog icke oväsentligt att stärka rörelsen för "heimatkunst" och att jämte Nietzsche predika de stora individualiteternas evangelium. R—n B.

La'ngbein [-bajn], August Friedrich Ernst, tysk skämtförfattare, f. 1757, d. 1835 som litteraturcensor i Berlin, vann på sin tid stor framgång med sina komiska romaner, bl. a. *Thomas Kellerwurm* (1806), smärre lustiga berättelser i balladform, fabler och lyriska dikter. Hans alster förcte en blandning af muntert skämt och platt frivolitet. L:s *Sämtliche werke* utgåfvos i 31 bd 1835—37 (2:a uppl., i 16 bd, 1841), *Sämtliche gedichte* i 4 bd 1854 (4:e uppl. 1896) och *Humoristische erzählungen* i 4 bd 1891. Se biogr. af Jess 1902.

Lang-Biang, sanatorium. Se Annam, sp. 1075.

Lange, Anna Maria, miniatyrmålarinna. Se Hilfeling.

Lange, Algot, operasångare, f. 17 april 1850 i Kalmar, d. 13 mars 1904 i Paris, uppfostrades i Stockholm och var student i Uppsala 1869—70, skådespelare och sångare vid Svenska teatern i Helsingfors 1872—77, studerade 1877—78 sång i Paris och debuterade sistn. år som *Lothario* i

”Mignon” och *Belamy* i ”Villars’ dragoner” på k. operan i Stockholm. Han var anställd där som premiäraktör och sångare 1878—84 och vid k. scenen i Köpenhamn 1884—95 (han hade förut väckt stor uppmärksamhet i Danmark vid sommarturnéer af svenska operans sujetter). L. egde en omfångsrik och böjlig basbaryton med själfull, ädel klang; hans föredrag var intelligent och fint artistiskt, men föreföll ej sällan något återhållsamt, emedan han helst försmådde sådana teatraliska verkningar, som vinnas genom röstens forcering. Jämväl som skådespelare ådagalade han en mindre vanlig förmåga i vidt skilda roller, såsom *Don Juan*, *Almaviva* och *Figaro* i ”Figaros bröllop”, *Figaro* och *Bazile* i ”Barberaren i Sevilla”, *Mefistofeles* i ”Faust” och i ”Mefistofelos”, *Tsar Peter* i ”Nordens stjärna”, *Nevers* i ”Hugenotterna”, *Dulcamara* i ”Kärleksdrycken”, *Germont* i ”Traviata”, *Kungen* i ”Leonora”, *Toreadoren* i ”Carmen”, *Daland* i ”Flygande holländaren”, *Landtgrefven* i ”Tannhäuser” och *Wotan* i ”Valkyrian”. L. uppträdde äfven ofta och med mycken framgång som konsertsångare, särskildt utmärkande sig i föredraget af Schumanns romanser och gamla franska visor. Han företog konsertresor och var i Köpenhamn en mycket anlitad sånglärare. Efter sin afgång från scenen egnade han sig uteslutande åt sistnämnda verksamhet, som han 1899—1900 utöfvade i Stockholm och därefter i Paris. Från 1887 hade L. genom sångstudier hos Garsoi Bremen samt Törsleff och Armin (se Herrmann, G.) i Leipzig äfvensom genom egna rön kommit till en ny uppfattning om verkligt rationell sångundervisning och tonbildning, framför allt syftande till en fullständig resonans. I ämnet skref han *Om sång* (1898; äfven på danska) och *Om tonbildning i sång och tal* (1900) och utöfvade därmed ett icke ringa inflytande. — L. var 1876—98 gift med finska pianisten Ina Blenda Augusta Forsténi, f. 1849 i Helsingfors, elev af Tausig, N. Rubinstein och Tjajkovskij, från 1885 kammarpianist vid danska hofvet och äfven känd som vitter författarinna, som under märket Daniel Sten utgifvit prosaskildringarna *Bland öde bygder och skär* (1884), *”Sämre folk”* (1885), *Berättelser från Finland* (1890) m. fl., ganska talangfullt hållna i naturalismens maner. E. F—t.

Lange, Jakob, dansk prelat, d. 1297, blef 1289 domprost i Lund och uppträdde som öppen motståndare till konung Erik Menved och hans släkt. Han blef därför 1294 jämte ärkebiskop Jens Grand framför själfva altaret tillfångatagen af konungens broder Kristofer och inspärrad i hårdt fängelse på Söborg. I okt. sattes han på fri fot och begaf sig genast till Rom för att klaga hos påfven. E. Ebg.

Lange, gammal dansk adlig ätt, delad i flera grenar, utslocknade på 1700-talet. Konung Erik Klippings kammarmästare Rane Jonsen har förr med orätt räknats till denna ätt.

1. Jens Iversen L., d. 1482, blef 1428 magister i Erfurt och åtnjöt ett sådant rykte för lärdom att han 1434 var ett af danska prästerskapets sändebud vid kyrkomötet i Basel; han var 1449 Kristian I:s sändebud hos påfven och deltog 1450—76 i flera förhandlingsmöten med svenskarna. Sedan 1449 var han biskop i Aarhus och byggde ett torn och ett kapell till domkyrkan.

2. Erik L., förstörde sin förmögenhet genom ifriga experiment med guldmakeri, måste sälja sina gods och 1592 lämna landet för gäld, äktade 1603 sin trolofvade Sofie Brahe (Tyko Brahes syster) och lefde 1613 i Prag, där han senare lär ha dött. 1 o. 2. E. Ebg.

Lange, Villum, dansk professor, f. 1624, d. 1682, studerade 1646—52 i utlandet och skref 1649 i Leiden *De annis Christi*, hvari han beräknade första skapelsedagen till 30 apr. 4042 f. Kr. och korsfästelsedagen till en torsdag. 1650 blef han professor i matematik och var 1656—58 lärare för prins Kristian (sedan Kristian V). I okt. 1660, sedan arfregeringen öfverantvardats Fredrik III, kallade denne L. att deltaga som universitetets representant i ständernas utskott ang. rikets nya ordning; han skall då ha uttalat sig för en fri författning och togs ej vidare till råds. 1661 blef han medlem af Höjesteret, men s. å. sänd till Jylland som landsdommer. I bref till sin vän Griffenfeld tillrådde han allsköns reformer. 1680 återkallades han till Köpenhamn och blef ånyo professor, men synes ej ha fått annat ämbete. E. Ebg.

Lange, Otto Vincent, norsk ämbetsman, f. 30 nov. 1797 i Jevnakers socken (Kristians amt), d. 4 nov. 1870 i Arendal, blef student 1814 och studerade sedermera teologi, men tog ingen akademisk examen. 1823 blef han föreståndare för ”middel- og realskolen” i Arendal och 1834 tullinspektör i tjänsteman där. 1833—54 var han representant för stortinget för Arendal och Grimstad samt 1854—63 statsråd och chef för Finants- og tolddepartementet. Som medlem af kungliga kommissionen för tullstadgans och tulltaxans revision (1839) inlade han stora förtjänster. O. A. Ö.

Lange. 1. Frederik Olaus L., danskskolman, f. 21 okt. 1798, d. 11 febr. 1862, blef teol. kandidat 1825 och filos. doktor 1836. Han blef 1833 ”overlærer” (lektor) och 1841 rektor vid Vordingborgs lärda skola och, då denna indragits 1846, docent i pedagogik vid Köpenhamns universitet. Han utgaf *Det græske sprogs grammatik til skolernes brug* (1826; 4:e uppl. 1844; ”Grekiska språkets grammatik till skolungdomens tjenst”, 1826; 6:e uppl. 1861), *Materialier til at indöve den græske formlære* (1830, 3:e uppl. 1844; ”Öfningar i grekiska formläran för begynnare”, 1831, 3:e uppl. 1847), *Almindelig grammatik* (1838—42; spridda stycken) och *Skolen og livet* (1856). Enligt L:s uppfattning har all barnundervisning i motsats till fackskolan samma ändamål: att förbereda personlighetens etiska utveckling genom att utbilda de rena mänskliga villkoren för själfuppfostran, förmågan att tro och förmågan att tänka, hvilka områden de är bildningens slutliga uppgift att försona. Formel- och realistisk bildning fullständiga hvarandra, därför är det oriktigt att inrätta lärda och reala skolor hvar och en efter sin princip. Fackläraresystemet bekämpas, emedan det splittrar i stället för att ena

2. Karl Georg L., den föregåendes son, läkare, f. 4 dec. 1834, d. 29 maj 1900, blef 1859 med. kandidat och sändes 1863 till Grönland för att undersöka de hygieniska förhållandena. 1875 blef han docent och 1885 professor vid Köpenhamns universitet, var 1866—92 redaktör af ''Hospitalstidende'', där han författade många uppsatser, var 1884 generalsekreterare vid internationella läkarkongressen i Köpenhamn, till hvars framgång han betydligt bidrog, och 1883—97 mycket verksam som stadsfullmäktig. Lunds universitet gjorde honom 1893 till hedersdoktor. L. utgaf *Forelæsninger over rygmarvens pathologi* (1871—76) och *Erindringsord til forelæsninger over almindelig pathologisk anatomi* (1878—83), omarbetade till *Almindelig patologisk anatomi* (1897), samt *Speciel patologisk anatomi og patogenese*. I. *Fordöjelsesorganerne* (1888—93). Af mindre skrifter kunna nämnas *Om St. Veits dansen* (1867), *Om sindsbevægelser* (1885), *Om periodiske depressionstilstande* (1886; ny uppl. 1895) och *Bidrag til nydelsernes fysiologi som grundlag for en rationel æstetik* (1899).

3. Julius Henrik L., broder till L. 2, dansk konsthistoriker, f. 19 juni 1838 i Vordingborg, d. 20 aug. 1896 i Köpenhamn, studerade någon tid i konstakademiens skolor ornamentteckning, perspektiv o. a. i afsikt att utbilda sig till arkitekt, men tog i stället studentexamen 1858. Från filologiska studier fördes han snart in på konsthistoriska, började redan 1861 skrifva konstkritik i ''Fædrelandet'', fick 1862 tillfälle att besöka Italien, tog magistergraden 1866, började 1868 hålla konsthistoriska föreläsningar på konstakademien, blef docent där 1870 och vid universitetet 1871, blef s. å. medlem af akademien och 1874 dess sekreterare. Från denna plats afgick han 1882, sedan han framlagt ett förslag till akademiens omorganisation (vid dess reformerande 1887 upptogs i ett par väsentliga detaljer L:s förslag). L. utnämndes 1886 till filos. doktor och 1888 till e. o. professor. 1895 blef han föreståndare för konstmuseets skulpturafdelning — sedan 1878 hade han varit med i museets inköpsnämnd. Han var medlem af flera akademier (hedersled. af svenska konstakademien sedan 1884) och af lärda samfund (i Köpenhamn, Uppsala och Göteborg). L:s konststudier och kritiker dels samlades i böckerna *Nutidskunst* (1873), *Billedkunst* (1884) och *Bastien Lepage og andre afhandlinger* (1889), dels utgåfvos några af dem särskildt: *Om en række antike figurer og hoveder* (1869), *Om kunstværdi* (där L. betonar betydelsen af det personligt individuella förhållandet mellan konstnären och hans ämnen, 1876), *Det ioniske kapitæls oprindelse og forhistorie* (1877), *Vor kunst og udlandets* (1879) m. fl. Han öfversatte och delvis bearbetade Lübkes allmänna konsthistoria, skref en och annan litterär afhandling, en lärd och grundlig undersökning af *Roskilde domkirkes alder og stil* (1890), flera konstnärsbiografier och en helt kort öfversikt öfver Danmarks konsthistoria till Salmonsens konversationslexikon (1895), försökte sig äfven med fyra skådespel (tryckta anonymt under titeln *Kunst og politik* 1885, — lustspelet *Hvorhen* uppfördes s. å. på k. teatern i Köpenhamn, men gjorde fiasko). Som sitt lifsarbete betraktade L. själf den storartadt anlagda och omfattande skildring af konstens framställning af människan under olika tider, som han planlagt redan i ungdomsåren och arbetade på till sin lefnads slut. Ur det vidlyftiga verket utgaf han detaljstudier om *Sergel og Thorvaldsen* (1886, Thorvaldsensstudien äfven i en tysk uppl.). 1892 utkom verkets första del, *Billedkunstens fremstilling af menneskeskikkelsen i dens ældste periode*. Efter L:s död utkom dess färdiga del 2, *Billedkunstens fremstilling af menneskeskikkelsen i den græske kunsts første storhedstid* (1898, tysk uppl., hvari partier af första delen ingå, 1899) samt den delvis fragmentariska och ej af författaren slutförda *Menneskefiguren i kunstens historie fra den græske kunsts anden blomstringstid indtil vort aarhundrede* (1899; äfven en tysk uppl.). L:s *Udvalgte skrifter* (dels förut icke i bokform samlade, dels ett litet urval ur L:s böcker) utgåfvos i 3 dlr af G. Brandes och P. Köbke 1900—03. G. Brandes utgaf 1898 ''Julius Lange. Breve fra hans ungdom'' (sedan omtryckt i Brandes' samlade skrifter, 1904). P. Köbke utgaf 1902 *Breve fra J. Lange* (äfven en tysk uppl.) och ett tilläggshäfte *Efterslæt* (1903). Ang. den af L. belysta *frontalitetslagen* i primitiv skulptur, se detta ord samt A. Hahrs studie ''Några nya synpunkter på den äldre grekiska skulpturens människoframställning'' (1908). — L. var i främsta rummet humanist. I ungdomsåren voro estetik och filosofi hans förnämsta studieämnen. I konsten söker han det mänskliga, och det etiska elementet intresserar honom oändligt mycket mera än det stilistiska. Konstens historia blef för honom (enligt V. Vedel) ''historisk psykologi, historisk etik, en stor, väsentlig sida af historiens filosofi''. Han var framför allt grundligt och mångsidigt lärd, liksom han var en utpräglad karaktär, på en gång individualist och representativt dansk. Vidlyftiga utländska studieresor snart sagdt hvarje år gåfvo honom en för en nordbo på hans tid så godt som enastående personlig kännedom om såväl den gamla som den moderna konstens alster. Han ifrade i sina yngre år för en fosterländsk konst, för sund realism och moderna tekniska landvinningar. Men för de riktningar, som uppstodo på 1880-talet och senare, visade han mindre förstående och framhöll gentemot dem den nationella traditionen. Tyngdpunkten i hans skrifter ligger i hans utredning af antik och af renässansens konst. Han var en utmärkt föreläsare och en myndig och vederhäftig personlighet. I skandinavisk konstforskning var han vägbrytande, utan all fråga på sin tid den främste på sitt område. — L:s byst (af Brandstrup) uppställdes 1899 i Köpenhamns konstmusei portik.

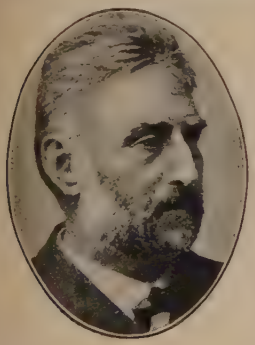

4. Frederik L., den föregåendes broder, psykiater, f. 10 nov. 1842, d. 29 dec. 1907, blef 1870 med. kandidat, 1876 reservläkare på Vordingborgs hospital och 1888 öfverläkare på det nyuppräftade hospitalet vid Middelfart. Han tog 1883

doktorsgraden med afh. *Arvelighedens indflydelse i sindssygdomme* och skref senare *De vigtigste sindssygdomsgrupper* (1895), *De sindssyge og invaliderne* (d. v. s. de andligt abnorme, 1898), *Slægter. Iagttagelser fra en sindssygsanstalt* (1904) samt en biografi öfver morbrodern, F. Paludan-Müller (1899).

5. Sven L., son till L. 2, dansk författare, f. 22 juni 1868 i Köpenhamn, student 1887, har varit bosatt i Paris 1893—95, i München, där han en tid redigerade ''Simplicissimus'', och 1895—99 i Italien. L. har skrifvit novellerna *Engelche* (1893), *Sommerleg* (1902) och *Barnet* (1908) samt en roman, *Hjærtets gærninger* (1900), men är mest känd som dramatisk författare genom *En martyr* (1896), *Kærlighedens narre* (1897), *Iris eller den usaarbare frue* (1898), *Storm* (s. å.), *De stille stuer* (1902), *En forbryder* (s. å.), *Kvindelykke* (1903), *De umyndiges röst* (1906), *En digters kærlighed* (1907), *Samson og Delila* (1908) och en dramatisering af J. Knudsens ''Den gamle præst''. L. är en säregen, intellektuell, nervös författare, som med förkärlek uppsöker fjärran liggande ämnen ur det moderna lifvet. Kvick och dialektisk, har L. gjort mycket skickligt byggda teaterstycken och kunniga kritiska uppsatser. 1—2. E. Ebg. 3. G—g N.

Lange. 1. Johann Peter L., tysk reformert teolog, f. 1802, d. 1884, studerade i Bonn, där han i synnerhet påverkades af C. I. Nitzsch och Lücke, kallades 1841 till teol. professor i Zürich samt 1854 i samma egenskap till Bonn. L., som till sin teologiska ståndpunkt är att räkna till den s. k. förmedlingsteologien, utgaf utom en mängd vetenskapliga skrifter äfven prediko- och diktsamlingar. Bland hans arbeten äro följande de viktigaste: *Das leben Jesu* (3 bd, 1844—47), *Christliche dogmatik* (3 bd, 1849—52; ny uppl. 1870) och *Das apostolische zeitalter* (2 bd, 1853—54). Mest bekant har L. dock blifvit som utgifvare (1856—76) af det stora samlingsverket ''Teologisch-homiletisches bibelwerk''.

2. Friedrich Albert L., den föregåendes son, filosof och social författare, f. 1828 vid Solingen, d. 1875 i Marburg, tillbragte sin första ungdom i Zürich och rönte inflytande af den schweiziska frihetsandan. 1855 blef han privatdocent i filosofi i Bonn samt var 1858—62 gymnasielärare i Duisburg och sedermera sekreterare vid handelskammaren där, under det att han deltog i oppositionen mot Bismarcks inrikespolitik och de tyska arbetarföreningarnas organisationssträfvanden. Ett led däri utgjorde hans märkliga skrift *Die arbeiterfrage* (1865, 5:e uppl. 1894), hvari han sätter den sociala frågan i samband med darwinismen, nämligen på så sätt, att han ser människans högre bestämmelse i ett personligt bekämpande af den ''kamp för tillvaron'', till hvilken de naturliga drifterna ensamma skulle leda henne. L:s filosofiska hufvudarbete är *Geschichte des materialismus* (1866; 7:e uppl. i 2 bd, 1902), som numera allmänt erkännes som ett a den nyare tyska filosofiens klassiska arbeten, och n stan samtidigt utgaf han en ny skrift i den social frågan, *J. St. Mills ansichten über die soziale frag und die angebliche umwälzung der sozialwissen schaft durch Carey* (1866). Men i Duisburg ble han alltmer isolerad och förföljd af pressprocesser hvarför han 1866 öfverflyttade till Winthertur so delegare i tidningen ''Landboten''. 1870 utnämn des han till professor i Zürich och 1872 i Marburg Postumt utkom hans *Logische studien* (1877; 2: uppl. 1894). — L:s arbete om materialismen är c blott en historisk framställning, utan på samma gån en kritik, såsom ock angifves genom undertiteln ''Kritik seiner bedeutung in der gegenwart''. De är genom att fullt genomföra materialismen som L söker uppvisa dess otillräcklighet som universell prin cip, ehuru han förfäktar dess oumbärlighet som na turvetenskaplig förklaringsmetod. Vid medvetande måste emellertid materialismen göra halt, liksom de å andra sidan är oberättigadt att i den kroppslig processen införa några som helst psykiska element som skulle rubba den obrutna mekaniska kedjan a orsaker och verkningar. Ytterst är dock äfven de kroppsliga vårt medvetandes innehåll och dess laga medvetandets former. Härvid ansluter sig L. til Kants formella idealism. Metafysiken betecknar ha som ''begreppsdiktning'' utan allt vetenskapligt vär de, men dess idéer tillerkänner han ett häraf obe roende moraliskt värde. Först genom att den speku lativa fantasien bygger börats idealvärld öfver de sinnliga erfarenheten kan det hela sammanslutas til en lifsåskådning, som tillfredsställer våra djupast andliga behof, och därvid tillmäter han religionen symboler en oumbärlig betydelse, ehuru han ej er känner deras dogmer som teoretiska lärosatser. — L. är en af grundläggarna af den nutida nykantianismen. Om hans filosofi har M. Heinze skrifvit ''Vierteljahrsschrift für wiss. philos.'' 1877 och Vaihinger i ''Hartmann, Dühring und Lange'' (1876); en biografi öfver L. har utgifvits af Ellisser (1891). 1. P. F. (E. Bg.) 2. S—e

Lange. 1. Ludwig L., tysk arkitekt, f. 1808 i Darmstadt, d. 1868 i München, en bland de bättre efterföljarna af Gärtners romantiska arkitekturriktning, vistades i Grekland 1834—38 och var från 1847 professor vid akademien i München. Han utgaf åtskilliga populära bildverk öfver byggnadskonst men få af hans byggnadsutkast blefvo utförda. Hans bästa verk äro *museet i Leipzig* (1856—57 och *arkeologiska museet i Aten* (1866). L. var äf ven arkitektur- och landskapsmålare. — 2. Emi L., son och lärjunge till den föregående, tysk arki tekt, f. 1841 i Darmstadt, studerade i München och Paris, blef 1868 professor vid konstskolan i Mün chen och 1875 dess direktör. Han har utfört monu mentala byggnader i München, bl. a. *konstslöjdsko lan* och *industriskolan*. I förening med J. Bühlmann har han utgifvit det värderade arbetet *Die anwen dung des sgraffito für fasadendekoration* (1867). — 3. Julius L., broder till L. 1, tysk målare, f 1817 i Darmstadt, d. 1878 i München, studerad under Schirmer i Düsseldorf och var sedermera bo satt i München och någon tid i Milano. Han ble hofmålare hos Ludvig II. Hans specialitet var alp naturen. L. är representerad af tre alplandskap nya pinakoteket, München. 1—3. (G—g N.

Lange, Kristian Kristofer Andreas, norsk arkivman, urkundsutgifvare, f. 13 aug. 1810 på Stabæk i Bærum (Akershus amt), d. 10 maj 1861 i Kristiania, blef teol. kandidat 1833, var 1834—45 lärare vid sjökadettskolan och efterträdde 1845 H. Wergeland som riksarkivarie. Som sådan bragte han en förvånansvärdt god ordning i de äldre samlingarna, inrymda i de obekväma lokalerna på Akershus, och lyckades (1851) utverka ett nytt utlämnande af i danska arkiv förvarade handlingar rörande Norge. För att samla material till Norges historia företog han resor inom och utom landet. Han författade bl. a. den utmärkta monografien *De norske klostres historie i middelalderen* (1847; ny uppl. 1856) och *Om de staten tilhörende prestegaarde* (1859), men gjorde sig särskildt ett namn som urkundsutgifvare. Han utgaf "Statholder Hannibal Sehesteds kopibog for aaret 1645" (i bd II—V af samlingar utg. af Samf. f. det norske folks sprog og historie), "Diplomatarium norvegicum. Oldbreve til kundskab om Norges indre og ydre forholde, sprog, slægter, sæder, lovgivning og rettergang i middelalderen" (I—V, 1847—61 fortsatt af Huitfeldt-Kaas och Brinckmann), "Norske samlinger" (I, 1849—52, II, 1859—61) och "Norske rigsregistranter" (bd I, 1861; fortsatt af andra och afslutadt 1891 med bd XII). Frukter af L:s flit voro f. ö. "Norsk bogfortegnelse 1814—31" (1832) och fortsättningen af det af J. E. Kraft påbörjade "Norsk forfatter-lexikon" (afslutadt först 1863), hvarjämte han redigerade de första 5 årgångarna af "Norsk tidsskrift for videnskab og litteratur" (1847—51). L. tog 1839 initiativet till bildandet af Boghandler- og bogtrykkerforening. — L:s son, Albert Jacob L. (f. 1856), en tid bokhandlare, nu konservator vid Eidsvoldsbyggnaden och det därmed förenade Eidsvoldsgalleriet, har utgifvit bl. a. *Beskrivelser over Eidsvoldsverket og Eidsvoldsbygningen* (1898 ff.) och en rad *Interiörer fra rigsforsamlingen paa Eidsvold* (1905). O. A. Ö.

Lange, Ernst Karl Philipp, tysk romanförfattare, känd under skriftställarnamnet Philipp Galen (anagram af Lange), f. 1813 i Potsdam, d. där 1899, vardt preussisk militärläkare, 1856 stabsläkare i Potsdam och 1878 pensionerad som öfverstabsläkare. L. var en alsterrik författare af spännande romaner, delvis med tendentiöst innehåll. Här må nämnas *Der inselkönig* (1852), *Der irre von St. James* (1844, många uppl.; "Dåren i S:t James", 2 öfv. 1860), byggd på resultaten af L:s psykiatriska ungdomsstudier, *Fritz Stilling* (1854; "Fritz Stilling. Minnen ur en läkares lefnad", 1857), *Andreas Burns* (1856, med holsteinska scenerier), *Baron Brandau* (1858, sv. öfv. 1861), *Jane, die jüdin* (1867; "Judinnan" s. å.) och *Die Moselnixe* (1877; "Moselnymfen", 1878), *Gesammelte schriften* i 36 bd (1857—66).

Lange, Johan Martin Christian, dansk botanist, f. 20 mars 1818, d. 8 apr. 1898, blef 1836 student, var 1846—48 lektor vid Sorö akademi, erhöll 1851 anställning som bibliotekarie vid botaniska trädgården och blef 1856 direktör för densamma. Han ledde dess förflyttning och omorganisation, men blef likväl godtyckligt aflägsnad 1876. Däremot var han lärare vid Landbohöjskolen 1858—93. L:s arbeten voro öfvervägande floristiska och systematiska, men höra äfven till de mest framstående i sin art. Hans hufvudverk, *Haandbog i den danske flora* (1851; 4:e uppl. 1886—88), är baseradt på omfattande resor rundt om i landet. 1857 fick L. i uppdrag att fortsätta utgifvandet af "Flora danica", utgaf 1859—83 9 häften och afslutade 1887 hela verket med en totalöfversikt, *Nomenclator*. I "Meddelelser fra Grönland" (3 bd, 1880—87) författade han en öfversikt af Grönlands flora (afslutad af andra vetenskapsmän 1894), och som resultat af en resa i Spanien och Frankrike 1851—53 utgaf han 1860—65 ett par mindre afhandlingar öfver nya, särskildt spanska växter samt i förening med tysken M. Willkomm *Prodromus floræ Hispaniæ* (1861—80). Hans sista arbete var *Revisio specierum generis Cratægi* ("Översigt over de i Danmark haardföre arter af hvidtjörnslægten", 1897). L. var 1840 en bland stiftarna af Botaniska föreningen och lämnade i dess "Meddelelser" många afhandlingar. Han blef 1865 medlem af Videnskabernes selskab, 1877 hedersdoktor vid Uppsala universitet och 1888 led. af Vet. soc. i Uppsala. E. Ebg.

Lange, Henry, tysk kartograf, f. 1821 i Stettin, d. 1893 i Berlin, ledde 1855—59 F. A. Brockhaus' geografisk-artistiska anstalt i Leipzig och var 1868—91 föreståndare för den topografiska afdelningen af statistiska byrån i Berlin. Han utgaf bl. a. *Schulatlas* (1852, många uppl.), *Volksschulatlas* (1871; många uppl.), *Bibelatlas* (till Bunsens "Bibelwerk", 1860; 10 blad), *Atlas des Deutschen reichs* (30 kartor, senaste uppl. 1901) samt *Karte von Liv-, Est- und Kurland* (skalan 1: 750,000; 2:a uppl. 1883).

Lange, Christian Konrad Ludwig, tysk filolog, arkeolog, f. 1825, d. 1885, blef 1853 e. o. professor i Göttingen och därefter ord. professor i klassisk filologi i Prag 1855, i Giessen 1859 och i Leipzig 1871. Hans förnämsta arbete är *Handbuch der römischen alterthümer* (3 bd, 1856—71, ofulländad; senare upplagor af särskilda delar).

Lange, Thomas, dansk författare, f. 1829 i Köpenhamn, d. 1887 i Lyngby, uppfostrades i västra Jylland samt blef student 1848 och teol. kandidat 1857, men innehade aldrig någon tjänst. 1883 fick han titeln professor. Till en början påverkades L. af S. Kierkegaards psykologiskt experimenterande författarskap och deltog t. o. m. anonymt i den Kierkegaardska striden. Hans tidigare litterära arbeten blefvo dock ganska obeaktade. Större uppmärksamhet väckte han först genom *Eventyrets land. Billede af livet og naturen ved Blaavandshuk* (1868; 3:e uppl. 1880), en personligt känd, kristlig-panteistisk skildring från Jyllands västkust, samt i synnerhet genom en större novell, *Aaen og havet* (1870; 2:a uppl. 1872), som vill framhålla naturens demoniska makt öfver människan. Bland L:s många senare, delvis svaga och konstruerade berättelser må nämnas *Romantiske skildringer* med den fint natursymboliska "De faldende blade" (s. å.). L:s friluftsbilder äro fyllda af lifliga intryck från haf-

vet, ”klitterna”, hedarna och skogsensamheten, och han dröjer helst vid det rena och ädla hos människorna. Flera af hans arbeten äro öfversatta till tyska. På svenska finnas ”Berättelser” af Th. Lange (1858). C. R.*

Lange, Gustav, tysk musiker, f. 1830 nära Erfurt, d. 1889 i Wernigerode, gjorde sig ett namn som kompositör af en mängd instruktiva stycken samt salongsstycken för piano.

Lange, Jakob Otto, norsk politiker, f. 12 nov. 1833 i Stavanger, d. 26 maj 1902 i Kristiania, studerade forstväsen i Tyskland, blef 1858 forstassistent i Hedemarken och var sedan 1860 öfverjägmästare i Kongsberg, hvars skogsskola han alltifrån 1876 ledde. L. representerade Kongsberg i alla storting 1877—91 och presiderade i riksrätten 1883—84. 6 mars 1891—2 maj 1893 var han medlem af Steens första ministär, men drog sig senare på grund af sjuklighet helt tillbaka från det offentliga lifvet. O. A. Ö.

Lange, de, holländska musiker. 1. Samuel de L., f. 1840 i Rotterdam, utbildades af Verhulst, Winterberger, Damcke m. fl. till en betydande orgelvirtuos samt blef 1863 organist och lärare vid musikskolan i Rotterdam, 1874 vid musikskolan i Basel, 1877 vid konservatoriet i Köln, 1885 dirigent för oratoriesällskapet i Haag och 1893 professor vid Stuttgarts konservatorium, hvars föreståndare han var 1900—08. Han har komponerat anmärkningsvärda orgelsonater, 3 symfonier samt kammarmusik, oratoriet *Moses* (1889), manskörer m. m. — 2. Daniel de L., den föregåendes broder, f. 1841 i Rotterdam, elev af Servais i violoncellspel samt af Verhulst och Damcke i komposition, blef 1870 lärare och kördirigent i Amsterdam, där han 1895 utnämndes till föreståndare för konservatoriet. Han har komponerat 2 symfonier, åtskillig kyrkomusik, kantater, en opera m. m. samt skrifvit *Exposé d'une théorie de la musique* (1908). 1. A. L.*

Lange, Helene, tysk lärarinna, skriftställarinna, f. 1848, var 15 år föreståndarinna för ett lärarinneseminarium och blef 1889 föreståndarinna för Realkursen för flickor i Berlin. Hon bildade 1890 Allmänna tyska lärarinneföreningen, hvars ordf. hon sedan dess varit. 1902 blef hon jämväl ordf. i Allmänna tyska kvinnoföreningen. Hon utger månadsskriften ”Die frau”. L. är en framstående talare och åtnjuter stort anseende som ledare af Tysklands moderata kvinnorörelse. Af hennes arbeten må nämnas *Précis de l'histoire de la littérature française* (1885; 19:e uppl. 1905) och *Die frauenbewegung in ihren modernen problemen*. Tills. med sin systerdotter, dr Gertrud Bäumer, har hon utgifvit ”Handbuch der frauenbewegung” (5 bd, 1901—06). L. W—m.

Lange, Thor Næve, dansk författare, f. 1851 i Köpenhamn, kom efter akademisk examen 1874 till Ryssland, blef lärare i klassiska språk vid Katkovska lyceet i Moskva, där han gifte sig med en systerdotter till Pobjedonostsev, och har sedan många år varit dansk konsul. 1894 blef han filos. doktor vid Köpenhamns universitet med en afh. om ryske skalden Aleksej Tolstoj. Förutom reseskildringar (*En maaned i Orienten*, 1887) har han utgifvit förträffliga poetiska öfv., särskildt från ryskan: *Fra fremmede lande* (1876), *Nogle folkeviser* (1878), *Igorkvädet* (1883), *Wesna* (1886) m. fl. Dessutom har han öfversatt Sofokles' ”Antigone” m. m. och skrifvit stämningsfulla originaldikter (*Fjerne melodier* 1902, *Strengespil* 1906, *I danske farver* 1907). A—d J.

Lange, Konrad von, tysk konsthistoriker och estetiker, f. 1855 i Göttingen, blef anställd som akademisk lärare där 1885 och i Königsberg 1893 samt verkar från 1894 som professor i konsthistoria och estetik i Tübingen. Dessutom har han några år varit t. f. direktor för tafvelgalleriet i Stuttgart. Bland hans många konstvetenskapliga arbeten må nämnas *Haus und halle* (1885), *Peter Flötner* (1897), skrifter om ungdomens estetiska uppfostran samt vården af forn- och konstminnen. L:s estetiska arbete *Das wesen der kunst* (2 bd, 1901; ny uppl. 1908), som grundar sig på illusionens princip, har väckt mycken uppmärksamhet och diskussion. E. Wrgl.

Lange, Hans Ostenfeld, dansk bibliotekman, egyptolog, f. 13 okt. 1863, blef 1885 assistent och 1901 öfverbibliotekarie vid k. biblioteket. Han ledde dess förflyttning till ny byggnad 1906 och dess ordnande under betydligt utvidgade förhållanden samt med en starkt ökad stab af medhjälpare. L. utgaf 1906 *Analecta bibliographica. Boghistoriske undersögelser* rörande de tidigast tryckta danska böckerna och har senare i lärda afhandlingar utsträckt sina forskningar äfven till svenska och nordtyska tryckerier. I Videnskabernes selskabs öfversikter (1907) har han författat *Les plus anciens imprimeurs de Pérouse*. Redan under skoltiden hade L. haft tillfälle att idka egyptologiska studier och fortsatte dem senare under sommarferierna i de stora utländska biblioteken. 1891 beskref han *Den store sphinx ved Gizeh*, och 1897 gaf han en framställning af den egyptiska religionen i Chantepie de la Saussayes ”Lehrbuch der religionsgeschichte” (2:a uppl. 1909). I förening med tyske professorn H. Schäfer har L. beskrifvit den af Mariette i Abydos utgräfda stora samlingen af egyptiska steler från ”mellersta riket” i Kairos museum: *Catalogue général des antiquités égyptiennes du musée de Cairo* (3 bd, 1902—08). I facktidskrifter har L. lämnat flera vittnesbörd om sin skicklighet att tyda inskrifter. L. var en bland utgifvarna af S. Kierkegaards ”Samlede skrifter” (1901—07). E. Ebg.

Lange, Christian Lous, norsk fredspolitiker, f. 1869 i Stavanger, idkade språkliga och historiska studier vid Kristiania universitet och i utlandet samt verkade som lärare i Kristiania till 1906. Han var sekreterare vid den interparlamentariska konferensen i Kristiania 1899, norska Nobelkommitténs samt Nobelinstitutets sekreterare, bibliotekarie och affärsombud 1900—09, en af Norges delegerade vid andra fredskonferensen i Haag 1907 och utsågs 1909 till generalsekreterare i Interparlamentariska unionen, hvars byrå då flyttades från Bern till Bruxelles. L. var flera år föreståndare för Kristiania arbejderakademi. Han har författat en mängd tidskriftsuppsatser om fredssaken m. m. och (tills. med H. Schjöth) en *Lærebog i verdenshistorie* (2 bd, 1904—05; 2:a uppl. 1906—08) samt utgifvit 1:a årg. af Interparl. unionens årsbok (1911).

Lange, Olaf, norsk etsare och målare, f. 1875 i Stavanger, har studerat i Paris och har utfört många raderingar i svart och i färger. Han är representerad i norska nationalgalleriet. G—g N.

Langeac [läʃa'k], stad i franska dep. Haute-Loire, vid högra stranden af Allier och Paris—

Lyon-järnvägen. 3,628 inv. (1901; som kommun 4,574). Tillverkning af glaspärlor. J. F. N.

Langeais [läjä], stad i franska dep. Indre-et-Loire, till höger om Loire. 1,575 inv. (1901; som kommun 3,371). Berömd melonodling, stenkolsbrytning. Ett där beläget slott, ursprungl. en på 900-talet anlagd borg, hvaraf ruiner finnas kvar, rekonstruerades 1465 af Jean Bourré, tillhörde flera bekanta familjer samt inköptes på 1880-talet af Parisbankiren Jacques Siegfried, som lät restaurera slottet i 1400-talets gotik — antagligen den konsekventast genomförda restaurering i den vägen, som Frankrike har att uppvisa — och skänkte det 1903 till Franska institutet. På L. vigdes Karl VIII och Anna af Bretagne 6 dec. 1491.

Langebek, Jakob, dansk historieforskare, f. 23 jan. 1710, d. 16 aug. 1775, blef teol. kandidat 1732, men egnade sig därefter, ehuru nedtyngd af fattigdom, åt forskningar i fäderneslandets historia. Emellertid kom han snart i förbindelse med ansedda vetenskapsmän, särskildt F. Rostgaard, som tog honom till medarbetare vid sina samlingsarbeten för den danska ordboken, och H. Gram, som fick honom anställd vid k. biblioteket och 1739 upptog honom i sitt hus. Redan 1737 blef L. medarbetare i "Dänische bibliothek" och lämnade till detta viktiga bidrag, och 1744 stiftade han Selskabet for det danske sprogs og den danske histories forbedring, blef dess ledare och utgaf som sådan "Danske magazin" (6 bd, 1745—52), en viktig samling afhandlingar och källskrifter. Redan första bandet ådrog L. en sammanstötning med hofpredikanten E. Pontoppidan, i hvars "Danmarks kirkehistorie" han påvisat fel, och L. måste som simpel "studiosus" göra sin höglärde motståndare afbön inför konsistoriet. 1748 blef L. dock geheimearkivarie efter H. Gram och planlade nu ett omfattande diplomatarium för Danmark, afskref otaliga dokument och reste 1753—54 i Sverige och Östersjöprovinserna för att taga afskrifter. Verket utkom aldrig, men L:s handskrifna diplomatarium tillhör nu riksarkivets skatter. Tack vare Suhms frikostighet kunde L. utge de tre första banden (1772—74) af en annan viktig samling källskrifter till medeltidens historia ("Scriptores rerum danicarum") samt efterlämnade en stor materialsamling till fortsättningen. Dessutom lämnade L. beredvilligt hjälp till andra lärdas skrifter, bl. a. H. de Hofmans urkundssamling och E. Pontoppidans "Den danske atlas". Hans egna självständiga skrifter äro blott få (*Kristian I:s historie*, 1749, *Udkast til souverænitetens historie*, utg. först 1861—64); men som samlare och utgifvare var hans verksamhet enastående. Det danske selskab lät H. Rördam 1865 utge *Breve fra J. L.* E. Ebg.

Langebrück, tysk landskommun i kretsen Dresden (Sachsen). 2,320 inv. (1905). Sanatorium.

Langeland, dansk ö i Östersjön och Stora Belt, af det senare på 10 km. afstånd skildt från Fyn i v. och från Lolland i ö. Denna del af Stora Belt mellan L. och Lolland kallas Langelands Belt och är 55 km. långt samt 12 km. bredt på det smalaste stället. Areal 284 kvkm. Största längden från n. till s. är omkr. 53 km., bredden växlar mellan 3,7 och 10 km. 19,541 inv. (1906), hvaraf 3,447 i den enda staden, Rudköbing (på västra kusten); landtbefolkningen har på senare tider minskats. L. är rikt på enstaka liggande höjder (den högsta, Skövlebjerg, är 46 m.) samt skogar och lunder; skogarna utgöra 2,460 har. Jorden är öfverallt fruktbar och väl odlad. Ön tillhör Fyns stift (utgör ett prosteri) samt Svendborgs amt och omfattar två härad (Nörre och Sönder herred), men blott en domsaga. En stor del af ön lyder under grefskapet Langeland, upprättadt 1672 af den sedermera till storkansler utnämnde F. Ahlefeld. Det består af 9 herr- eller afvelsgårdar med inalles 1,750 har jord samt af 1,100 har skog, medan största delen af tidigare arrendegods under senaste tjugu åren sålts till bönderna. Grefskapets hufvudsäte är Tranekjærs slott; därtill höra vidare ett fideikommisskapital på 4,8 mill. kr. och ön Strynö samt stamhuset Ahlefeld, likaledes beläget på L., upprättadt 1765 och omfattande 4 herrgårdar med 640 har underlydande jordar, 180 har skog och ett fideikommisskapital på 877,000 kr. Grefskapets nuv. innehafvare är sedan 1889 kammarherren K. F. Ahlefeld-Laurvigen (f. 1844). — L. tillföll 1241 som arf hertig (sedermera konung) Abel och tillhörde därefter hans ätt; hans sonson Erik Langben (d. 1310) kallades "herre till L." Laurids Jonson hade 1326—40 L. till län, och efter honom innehades det af hans son, men 1358 lade Valdemar Atterdag det åter under kronan. Karl X Gustaf drog 1658 från Fyn öfver L. till Lolland och skänkte ön till Korfitz Ulfeld. I mars 1659 gjorde invånarna tappert motstånd mot svenskarna, men måste slutligen ge sig åt Wrangel och blefvo fruktansvärdt utplundrade, så att vintern därpå 1,000 människor dogo af svält. 1715 tillbakavisade invånarna ett svenskt landstigningsförsök. I aug. 1808 begåfvo sig de spanska trupperna på Fyn till L. och besatte ön för att därifrån inskeppas på engelska flottan och återföras till fäderneslandet. — Jfr V. Lütken, "Bidrag til Langelands historie" (1910). E. Ebg.

Langelands Belt. Se Langeland.

La'ngeleik (Langleik), *mus.*, gammalt norskt citterartadt stränginstrument af rak och långsmal form (ungefär som ett psalmodikon) med violinsnäcka

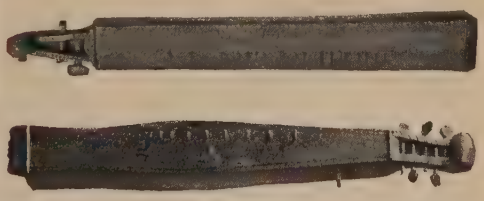

Langeleiker från Söndre Bergenhus amt och Valdres. (Nordiska museet, Stockholm.)

upptill och 8 stålsträngar, hvaraf 2 tjäna till att spela melodien på och de öfriga till harmoniskt underlag. Instrumentet spelas med plektron af ben eller horn. Det är ännu i bruk t. ex. i Valdres och Telemarken.

La'ngelsheim [-hajm], köping i Braunschweig, vid norra foten af Harz. 3,615 inv. (1905). Silfver-, bly- och vitriolhyttor, kaliverk, alunfabrik, stenbrott. J. F. N.

Lange-Müller, Peter Erasmus, dansk tonsättare, f. 1 dec. 1850 i Frederiksberg vid Köpenhamn, egnade sig, sedan han blifvit student (1870),

på allvar åt musiken och blef elev vid konservatoriet, samtidigt idkande ifrigt självstudium. Tid efter annan offentliggjorde han kompositioner af de mest olika slag, såsom ett häfte sånger, orkestersviterna *I Alhambra* och *Weyerburg*, operan *Tove* (1878) med text af honom själf, symfonien *Efteraar* (uppförd i "Koncertföreningen", hvars ene dirigent L. blef), en symfoni i D moll, körsakerna *Niels Ebbesen*, *Tre salmer* och *Madonna-sange*, musik till skådespelen "Fulvia", "I mester Sebalds have", "Der var en gang", "Gildet paa Solhoug", "Peter Plus" m. fl., den komiska operan *Spanske studenter* (1883; i Stockholm 1884) samt vidare operorna *Fru Jeanna* (1891) och *Vikingeblod* (1900; i Stockholm 1904), kantat vid Köpenhamnsutställningen 1888, samlingar af kör- och kvartettsånger (däribland den hänförande vackra serenaden "Kornmodsglansen ved midnatstid"), åtskilliga häften pianostycken, *Fantasistykker* för violin och piano samt framför allt ett större antal sångromanser, som genom fin stämning och självfullhet höra till de bästa danska. L. är efter Heises död den främste bland Danmarks nyare operakompositörer. Han har visserligen närmast gått i Gades och Hartmanns fotspår, men äfven visat eget kynne. Han har lättrörlig fantasi, och hans teknik, i början öfverlastad och opraktisk, har småningom arbetat sig fram till allt större klarhet och formfulländning. Vissa nummer af "Spanske studenter" äro mästerligt gjorda, men i afseende på linjeföringens bredd är "Vikingeblod" mest lyckad. L. blef 1904 led. af Mus. akad. i Stockholm. A. L. (E. F—t.)

Langen, stad i hessiska prov. Starkenburg. 6,309 inv. (1905). Landtmannaskola. Vin- och konjakstillverkning; sandstensbrott. J. F. N.

Langen, Johann Georg von, tysk skogsman, f. 1699 i Oberstedt (grefsk. Henneberg), d. i maj 1776 på jaktslottet Jægersborg vid Köpenhamn, utförde ett grundläggande arbete för skogshushållningen såväl i Tyskland som i Norge och Danmark. Sålunda var han den förste, som på Harz (1728) föryngrade skogen genom kultur. 1736 inkallades han till Norge och medtog dit flera andra tyska skogsmän, bland dem sin yngre broder Franz Philipp von L. (d. 1751 i Blankenburg). Bröderna utgjorde i Norge en forstkommission med uppgift att samla upplysningar om skogsförhållandena och sågverksrörelsen i landet. De utförde ett för sin tid ovanligt duktigt arbete. När forstkommissionen 1739 efterträddes af ett generalforstamt (Norges första skogsstyrelse), blefvo bröderna medlemmar af detta; efter dess upphäfvande, 1746, återvände de till Tyskland, där de verkade som skogsmän i Braunschweig. 1763 inkallades J. G. von L. till Danmark, där han ordnade skogsväsendet på Själland, och genom hans energi blefvo omkr. 1,700 tld planterade med skog. Till Tyskland införde han lärkträd och brödtall från Schweiz och gråal från Norge, till Danmark gran, tall, lärkträd och silfvergran. — L., "den ordnade skogshushållningens fader", kan säkerligen räknas som 1700-talets mest framstående och initiativrike skogsman. G. Sch.

Langen, Eugen, tysk tekniker, f. 1833 i Köln, d. där 1895, gjorde åtskilliga uppfinningar, bl. a. af den atmosfäriska gasmaskinen (se Gasmaskin).

Langen, Albert, tysk förläggare, f. 1869, d. 1909, grundlade 1894 och skötte med stor framgång ett bokförlag i München, där dels politiskt oppositionella, dels sensationella arbeten utgåfvos och som verkat mycket för spridningen af svenska, norska och danska böcker i tysk öfversättning. 1896 uppsatte han skämttidningen "Simplicissimus", hvars oförfärade satir och ypperliga skötsel förvärfvat den en utomordentlig popularitet och mycken förföljelse från särskildt de preussiska myndigheterna. 1907 började L. ge ut fjortondagstidskriften "März" för positiv kritik och vitterhet. L. var gift med en dotter till Bj. Björnson. R—n B.

La'ngenau, stad i württembergska Donaukretsen, vid Nau. 3,642 inv. (1905). Kvarnar, tegelbruk och en mekanisk verkstad; forellfiske. J. F. N.

La'ngenbeck, Bernhard Rudolf Konrad von, tysk kirurg, f. 8 nov. 1810 i Hannover, d. 29 sept. 1887 i Wiesbaden, brorson till kirurgen och anatomen Konrad Johann Martin L. (f. 1776, d. 1851), studerade under sin farbroders ledning i Göttingen, där han blef med. doktor 1835 och docent 1838. Han kallades till professor i kirurgi 1842 i Kiel och 1848 i Berlin. 1882 drog han sig tillbaka från sin professur och sina öfriga befattningar (han var sedan 1866 generalstabsläkare vid preussiska armén, i hvilken egenskap han deltog i fransk-tyska kriget 1870—71). L. var en af 1800-talets mest betydande kirurger; hans arbeten inom den konserverande och den plastiska kirurgien höra till det utmärktaste, som den nyare kirurgien kan uppvisa. Äfven inom krigskirurgien har hans verksamhet varit af stor betydelse, likasom det öfver hufvud knappast finnes någon gren af kirurgien, som icke i mer eller mindre väsentlig mån utbildats af honom. Hans många afhandlingar äro till större delen offentliggjorda i tidskrifter, främst i det af honom jämte Billroth och E. J. Gurlt sedan 1860 utgifna "Archiv für klinische chirurgie". (R. T—dt.)

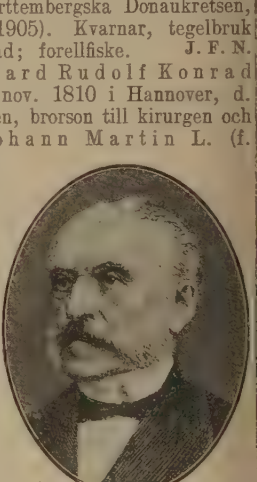

La'ngenberg. 1. Stad i preussiska reg.-omr. Düsseldorf (Rhenprovinsen). 9,606 inv. (1905). Realprogymnasium. Stor tillverkning af siden- och halfsidentyger och band. L. blef stad 1831. — 2. Köping i hertigdömet Reuss-Schleiz, vackert belägen vid Elster. Omkr. 3,000 inv. Mekaniskt väfveri; i närheten Heinrichshall med stor kemisk fabrik. J. F. N.

La'ngenbielau [-bilau], en 8 km. lång by längs Biele i preussiska reg.-omr. Breslau (Schlesien). 19,666 inv. (1905). Fackskola för textilindustri. Ylle-, bomulls- och linneväfveri, bomullsspinneri, får-

gerier, socker- och kemikaliefabrikation, kvarnar och sågverk m. m. J. F. N.

La'ngenbrücken, köping och badort i badensiska kretsen Karlsruhe, vid järnvägen Mannheim—Konstanz. 1,371 inv. (1900). Mineralkällor (8 alkaliska svafvelkällor af 11—14° C.), hvilka begagnas till såväl bad som drickning och inhalation.

La'ngendijk [-chendejk], Pieter, holländsk lustspelsförfattare, f. 1683, d. 1756, först damastväfvare, sedermera mönsterritare och slutligen stadshistoriograf i Haarlem, skref flera behagfulla och muntra komedier, bl. a. *Don Quichot* (1696; uppförd i omarb. form 1711), *Het wederzyds huwelyksbedrog* (1714; nytryck med inl. af J. te Winkel 1890, 2:a uppl. 1899), *Krelis Louwen* (1715) och *De wiskunstenaar* (Matematikerna). L. skref vidare satirerna *Quincampoix of de windhandelaars* (1720) och *Arlequyn actionist* (s. å.; utg. af Meijer 1892), en rimmad krönika öfver Vilhelm af Oranien m. m. En samling af hans dikter utkom 1721—40 i 4 bd. Se arbeten af C. H. Ph. Meijer (1891) och F. Z. Mekler (1892).

La'ngendorf, ty. Se Hosszúfalu.

La'ngendreer [-drer], kommun i preussiska reg.-omr. Arnsberg (Westfalen), mellan Bochum och Dortmund, i Ruhrs stenkolsdistrikt. 23,047 inv. (1905). Stenkolsgrufvor, ångkvarnar.

Langenes, gård i Norge vid Glommen, i Askims socken, Smaalenenes amt. 1814 hade norrmännen vid L. byggt en pontonbro öfver älfven, där järnvägen nu passerar, samt anlagt ett brohufvud, som sedan besattes med 3 bataljoner med 6 regementskanoner, 4 åttapundiga kanoner och ett 8 kanoners fältbatteri. Brohufvudet anfölls 9 aug. af svenskarna under v. Vegesack, men de mötte kraftigt motstånd dels af brohufvudets besättning, dels af brigaden Hegermann, hvadan anfallet sannolikt blifvit afslaget, om ej Kristian Fredrik omotiveradt befallt Hegermann draga sig tillbaka. Natten till 11 aug. utrymde norrmännen brohufvudet och bröto bron samt kastade de kanoner, som ej kunde medföras, i älfven. L. W:son M.

Langeness-Nordmarsch, ö. Se Halligen.

La'ngenlois [-låjs], köping i Nedre Österrike. 4,553 inv. (1900). Vin- och trädgårdsodling. Dårvårdsanstalt.

La'ngensalza [-saltsa], stad i preussiska reg.-omr. Erfurt (Sachsen), vid ån Salza, ett tillflöde till Unstrut. 12,545 inv. (1905). Ylle- och bomullsindustri. N. ö. om staden ligger brunnsorten L. med en svafvelkälla, som är den på svafvelnatrium rikaste i Tyskland. I närheten ligga ruiner af klostret Homburg (Hohenburg), där kejsar Henrik IV i juni 1075 besegrade de upproriske sachsarna. Vid L. stod 27 juni 1866 ett slag mellan hannoveraner och preussare. För att hindra hannoveranernas förening med sydtyska trupper ryckte 27 juni på morgonen 8,700 preussare under general v. Flies från Gotha till L., där de blefvo anfallna af den 16,000 man starka hannoverska armén under general v. Arentschildt och nödgades vika. Då emellertid preussiske generalen Vogel v. Falckenstein följande dag samlade öfverlägsna trupper kring hannoveranerna, måste dessa dagtinga. C. O. N.

La'ngenscheidt [-ʃajt], Gustav, tysk språklärare, f. 1832 i Berlin, d. där 1895 som titulärprofessor. Se Toussaint-langenscheidtska metoden. L. var förläggare af de i sistn. art. omtalade läroböckerna och ordböckerna. R. N—n.

Langenschwalbach l. Schwalbach, kretsstad och kurort i preussiska reg.-omr. Wiesbaden (Hessen-Nassau), 15 km. från Wiesbaden. 2,277 inv. (1900). Mycket kolsyrerika mineralkällor, ”rena järnkällor”, som användas såväl till drickning som till badning mot svaghetssjukdomar af många slag. Kurgästernas antal utgör omkr. 6,000. (J. F. N.)

Langenskjöld, Karl Fabian Teodor, friherre, finsk statsman, f. 17 apr. 1810 i Sääksmäki socken, d. 29 juni 1863, blef student i Åbo 1825, filos. kandidat 1832 och magister s. å. samt anställdes som translator för ryska språket 1843 vid kejserliga senaten i Finland och 1847 vid finska statssekretariatet i Petersburg. 1851 blef L. förste expeditionssekreterare vid statssekretariatet, 1853 guvernör i S:t Michels, 1854 i Nylands samt 1856 i Åbo och Björneborgs län. 1857 förordnades han till ”äldste ledamot” i en kommitté för utarbetande af en noggrann tablå öfver finansernas i Finland ställning 1853—57, hvilken kommittés utlåtande troligen var närmaste anledningen till den åldrige finanschefen L. G. von Haartmans afgång från senaten. L., som redan 1857 blifvit senator i Ekonomie-departementet, utnämndes 1858 till von Haartmans efterträdare som chef för senatens Finansexpedition och erhöll därigenom ett betydande inflytande på Finlands öde under en viktig brytningsperiod i dess nyare historia. En mängd åtgärder af afgörande betydelse föranleddes genom hans energiska ingripande. 1859 utkom förordning om handelsförbindelserna mellan Ryssland och Finland, hvarigenom en utvidgad marknad i Ryssland bereddes den finska storslöjden. S. å. lossades skråväsendets band. Statens skogshushållning ordnades på ett nytt och bättre sätt. Sågverksindustrien befriades från en mängd skatter och därur följande kontrollstadganden. Uppkomsten af privatbanker befordrades. Men framför allt är L:s namn fäst vid den s. k. myntreformen (se Finland, sp. 291). 1860 erhöll Finland sin egen myntenhet i mark och penni; ett särskildt finskt myntverk inrättades, och flera förberedande åtgärder vidtogos för det slutliga genomförandet af reformen, hvilket dock blef J. V. Snellman förbehållet. Under de sista åren af hans verksamhet som finanschef vände sig opinionen emot honom. En låneoperation, som utan ständernas medverkan genomfördes hos bankirhuset Rothschild i Frankfurt a. M., ansågs grundlagsvidrig. Med större skäl klandrades hans förhållande i fråga om det s. k. Januari-utskottet (jfr Finland, sp. 320—321), till hvars tillsättande han tog initiativet. Hans kraft bröts genom det motstånd åtgärden rönte och den stränghet, hvarmed hans handlingssätt bedömdes. — L:s son, friherre Bror Karl Johan L., f. 26 jan. 1857 i Pau, filos. magister 1877, juris kandidat 1881 och juris doktor 1886 i Helsingfors, verkställande direktör i Nordiska aktiebanken i Viborg 1890 och i Skandinaviska kreditaktiebolaget i Stockholm 1892, blef svensk medborgare 1895 samt fullmäktig och förste deputerad (en befattning motsvarande den af verkställande direktör) i Riksbanken 1901. I sistnämnda egenskap anses L. ha visat stor duglighet. M. G. S.

La'ngental, by i schweiziska kantonen Bern, vid

en biflod till Aar. 4,832 inv. (1900). Handel med ost, linne, trä och vin; tillverkning af ylle- och halfylletyger, cigarrer m. m. J. F. N.

Langeoog [-åg], en af de östfrisiska öarna i preussiska reg.-omr. Aurich (Hannover), 14 km. lång och 1,5 km. bred, 17,8 kvkm. Omkr. 300 inv. Hafsbad (omkr. 4,500 badgäster). J. F. N.

Langer. 1. Johann Peter von L., tysk målare, f. 1756, d. 1824, blef 1784 professor och 1789 direktör vid Düsseldorfs akademi samt 1801 direktör för målningsgalleriet därstädes. 1806 blef han direktör för konstakademien i München. L. följde den Davidska klassicismen och såg med harm Cornelius' ''romantiska'' riktning utränga den stränga stilen. Han målade *Amor och Psyche-sagan* i 6 bilder och utförde kyrkomålningar i München. L. var äfven en framstående etsare. — 2. Robert von L., den föregåendes son, tysk målare, f. 1783, d. 1846, utbildade sig under sin faders ledning, blef professor i München 1806 och galleridirektör 1841 samt ordnade pinakotekets samlingar. Målningar af L. ses i Franciskankyrkan och i Sjukhuskyrkan i München. L. utförde äfven förtjänstfulla penntecknings till Dantes ''Divina commedia''. (G—g N.)

Langer, Karl Hermann Theodor, tysk kopparstickare, f. 1819 i Leipzig, d. 1895, studerade vid Leipzigs akademi och i Dresden. I början arbetade han uteslutande efter tyska konstnärers målningar, såsom efter Schnorr och Schwind, men sedermera äfven efter Murillo, Giorgione och Rafael, hvarjämte han utfört landskap af egen komposition. (G—g N.)

Langer, Anton, österrikisk humorist, f. 1824, d. 1879, skildrade Wiens folklif dels i en mängd lyckade farser och folkskådespel, dels i sociala och historiska romaner. Han utgaf 1851—79 den mycket omtyckta satiriska tidningen ''Hans Jörgl von Gumpoldskirchen'', på Nedre Österrikes landsmål.

Langerfeld [-fält], by i preussiska reg.-omr. Arnsberg (Westfalen), vid Schwelmes förening med Wupper. 13,271 inv. (1905). Mångsidig industri. J. F. N.

Langeron [lãʃərã'], Andrault de, grefve, rysk general, f. 1763 i Paris, d. 1831, var öfverste i fransk tjänst, då han till följd af 1789 års revolution utvandrade. 1790 trädde han i rysk tjänst, utmärkte sig vid stormningen af Ismail (s. å.) och förde sedermera befäl i Turkiet, Nederländerna och Champagne samt utnämndes 1799 till generallöjtnant. Under fälttågen i Tyskland och Frankrike 1813 och 1814 förde han en i början till 45,000 man uppgående rysk armékår vid schlesiska armén, som stod under befäl af preussiske fältmarskalken Blücher. Genom sin öfverdrifna försiktighet och motsträfvighet att lyda förorsakade han denne många bekymmer. L. deltog med utmärkelse i turkiska kriget 1828. C. O. N.

Langesund, lastageplats i Bratsbergs amt, Norge, vid mynningen af Langesundsfjorden (se d. o.). 1,573 inv. (1910). Gammal handelsplats och skeppsbyggeri under mästare från Dunkerque på stora nordiska krigets tid. L. har egen kyrka, men lyder under Bamles pastorat. Det har liflig sjöfart och någon träexport samt är badort (sedan 1898). — 1801 byggdes vid L. och bestyckades ett batterivärn till försvar af Langesundsfjorden. O. A. Ö. L. W:son M.

Langesundsfjorden, fjord af Skagerak i Bratsbergs amt, Norge, går in mellan Brunlanes och Bamle, mellan fiskeläget Helgeraaen och lastageplatsen Langesund. Den är fylld af klippöar och förgrenar sig i flera armar. På östra sidan inträng er mot n. ö. Mörjefjord, Landgangsfjord, Ormefjord och Eidangerfjord. Mellan Brevik och Stathelle smalnar L. till ett sund, hvarefter den under namn af Frierfjorden fortsätter mot n. upp till Skien, där den upptar Skiensälfven. O. A. Ö.

Langethal, Christian Eduard, tysk botanist, f. 1806, d. 1878, verkade från 1839 som professor vid universitetet i Jena och lärare vid landtbruksinstitutet där. Han författade bl. a. *Lehrbuch der landwirthschaftlichen pflanzenkunde* (1841—45; 5:e, omarb., uppl. 1874—76) och *Geschichte der deutschen landwirthschaft* (4 bd, 1847—56).

Langett [langä't], fr. *languette*, eg. liten tunga, udd. Däraf langettbroderi, -styng, -söm. — Langettēra, sy ut i uddar.

Langfanter. Se Fant.

Langfeðgatal (ättefäderstal, uppräkning af fäder), isl., en troligen från senare hälften af 1100-talet härstammande isländsk bearbetning af engelska krönikor, som leda de engelske konungarnas ätter upp till Odin. Den isländska skriften har till syfte att uppvisa samma ursprung för de svenska och danska konungaätterna och de från Sæming härstammande norske jarlarna. Af L. finnas två varianter, den ena medtagande de engelske konungarna, den andra förbigående dem. Den förra uppräknar elfva stamfäder till Odin, den senare en hel lång räcka ända upp till Jafet och Noak. I L. möta vi för första gången i isländsk litteratur läran om asarnas härstamning från Troja, som senare upptagits af Snorre. Om ursprunget till denna underliga ättledning se V. Rydbergs ''Undersökningar i germanisk mytologi''. — Litt.: A. Olrik, ''Sakse's Oldhistorie'' I, s. 94. R. N—g.

Langfjeldene [-fjä'llene], ett alltmera sällan förekommande geografiskt namn på den komplex af fjällkedjor, som bildar gränsen mellan det östanfjällska och det västanfjällska Norge och som sträcker sig från Gudbrandsdalens dalgång i n. (62° n. br.) till Stavanger amt i s. (59° n. br.). Till denna grupp räknades Jotunfjeldene (med Skandinaviens högsta toppar), Heimdalsfjeldene, Filefjeld, Hemsedalsfjeldene, Hallingdalsfjeldene, Hardangerfjeldene, Röldalsfjeldene, Etnefjeldene och Byklefjeldene. O. A. Ö.

Lanˈnghans. 1. Karl Gotthard L., tysk arkitekt, f. 1733 i Schlesien, d. 1808. Efter resor och studier blef L. utöfvande arkitekt i sin hemprovins, byggde palats, kyrkor, börs och en vacker teater, allt i Breslau. Först vid 52 års ålder flyttade L. till Berlin (1785). Han anlade där *Neuer garten* i tidens smak med ett moriskt tempel, klassiska ruiner m. m. Det verk, som framför alla andra är förbundet med hans namn, är *Brandenburgertor* (1788—91), i hvilken hans samtida sågo en pånyttfödelse af den äkta klassiska konsten. Den är dock ej formren, men utmärkes för en viss kärf kraft, är duktigt utförd, hedrande för sin tid och särdeles väl passande på sin plats. Af L:s öfriga arbeten märkas *Herkulesbron*, *teatern i Charlottenburg* (1788—91) och *Tyska nationalteatern* i Berlin (1801—02). — 2. Karl Ferdinand L., den föregåendes son, arkitekt, f. 1781, d. 1869 i Ber-

lin, samtidig med Schinkel, men icke påverkad af honom, var en god konstnär, som byggde bl. a. *kejsar Vilhelm I:s* palats i Berlin (1834—36, en i säker smak hållen, lyckad tillbyggnad till den gamla biblioteksbyggnaden i rokokostil). L. var specialist som teaterbyggare. Teatern i Breslau, som två gånger af honom uppbyggdes och två gånger brann, restaureringen af Knobelsdorfs operahus i Berlin efter branden 1843 och nybyggnaden af teatern i Leipzig äro hans förnämsta verk. 1 o. 2. C. R. N. (G—g N.)

La'nghans, Friedrich Wilhelm, tysk musiker, f. 1832 i Hamburg, d. 1892 i Berlin, studerade för David och Richter vid Leipzigs konservatorium samt Alard i Paris, var 1857—60 konsertmästare i Düsseldorf, verkade sedan som lärare och konsertspelare (violin) i Hamburg, Paris, Heidelberg, där han erhöll filos. doktorsgrad, samt slutligen i Berlin, där han blef lärare i musikhistoria (1874 vid Kullaks, 1881 vid Scharwenkas konservatorium). L. är mindre bekant som tonsättare än genom sina skrifter: *Das musikalische urtheil* (1872; 2:a uppl. 1886), *Die k. hochschule für musik in Berlin* (1873), *Musikgeschichte in zwölf vorträgen* (1878; 2:a uppl. 1879) samt en förtjänstfull *Geschichte der musik des 17., 18. und 19. jahrhunderts* (2 bd, 1883—86), i kronologisk anslutning till Ambros' oafslutade musikhistoria. A. L.*

La'nghans, Paul, tysk kartograf, f. 1867, sedan 1889 anställd vid J. Perthes' geografiska anstalt, har för detta förlag utfört en mängd kartor, bl. a. i "Petermanns mitteilungen", som han utger sedan 1909, och samlingarna *Deutscher kolonialatlas* (1892—97), *Handels-schulatlas* (1895; 3:e uppl. 1904), *Rohproduktionskarte der erde* (1905) m. fl. samt utger sedan 1902 tidskriften "Deutsche erde". Wbg.

Langholm [lä'ŋəm], stad i skottska grefsk. Dumfries, vid Esk, i en vacker trakt. 3,142 inv. (1901). Tillverkning af ylleväfnader (tweed). J. F. N.

Langiewicz [-jēvitj], Marian, polsk frihetshjälte, f. 1827 i Krotoszin (prov. Posen), d. 1887 i Konstantinopel, erhöll 1860 en lärarbefattning vid den af Mierosławski upprättade polska krigsskolan i Paris, deltog s. å. i Garibaldis expedition till Sicilien och Neapel samt verkade därefter åter vid ofvannämnda skola, som flyttats till Italien. Sommaren 1862 utförde han en beskickning till London för den i Warschau bildade hemliga revolutionära centralkommittén och ledde i jan. 1863 resningen i Sandomierz. Sedan han vunnit flera framgångar mot ryssarna, blef han efter Mierosławskis nederlag vid Radziejewo utsedd till öfverbefälhafvare och diktator (10 mars), men nödgades efter ett par blodiga träffningar vid Zagosz (17—19 mars) öfvergå på österrikiskt område. Där igenkändes han och hölls fången i Josephstadt samt återfick först i febr. 1865 friheten. Sedan han därefter någon tid uppehållit sig i Schweiz, gick han i turkisk tjänst. (A—d J.)

Langjökull, en omkr. 75 km. lång och 22—30 km. bred fjällplatå i västra delen af Island, täckt af evig snö och is. Den sträcker sig från s. v. till n. ö. och når sin största höjd i fjällen Geitlandsjökull och Balljökull (omkr. 1,400 m.). I södra hörnet höjer sig den något lägre Bláfellsjökull. Från L. flyter mot n. Blanda, till Húnaflói, mot s. Hvitá, som faller ut i Borgarfjörður. C. R.*

Langkoffel, bergsgrupp i sydtyrolska Dolomitalperna, uppnår i toppen L. 3,178 m. och i den södra hufvudtoppen, Grohmannspitze, 3,111 m. J. F. N.

Langland [lä'ŋlənd], orätt kallad Langley [lä'ŋli], William, engelsk medeltidsskald, f. strax efter 1330, d. efter 1393, förvärfvade sig teologisk bildning, vistades dels i London, dels som kringvandrande psalmsångare och pilgrim på Englands landsbygd. — L. anses numera allmänt vara författaren till den stora dikten *The vision of William concerning Piers the plowman*, ett af de mest betydande minnesmärkena från engelska språkets och litteraturens första ungdom. Dikten, som finnes i tre affattningar (från omkr. 1362, 1377 och 1393), företer en blandning af satir och mystik. Den angriper med skärpa utsväfvande prelater, giriga munkar och allt slags oärlighet i samhällslifvet, uttalar den redlige jordbrukarens bekymmer och förväntningar samt målar taflor ur de lägre engelska folkklassernas hemlif. Diktens religiösa tendens förebådar Wycliffe. — L. tros ha författat ännu en dikt, den politiskt profetiska *Richard the redeles*. L:s verk äro bäst utgifna af W. Skeat (2 bd, 1886). Se Engelska litteraturen, sp. 551, och biogr. öfver L. af Kron (1885) och Jusserand (1893).

Langleik. Se Langeleik.

Langlet [laŋlē]. 1. Emil Viktor L., arkitekt, f. 26 febr. 1824 i Borås, d. 10 mars 1898, tillhörde en urspr. fransk släkt, som invandrat till Sverige på Karl X Gustafs tid. L. genomgick Chalmerssska slöjdskolan i Göteborg, egnade sig först åt mekanisk byggnadskonst, men begaf sig 1845 till Stockholm och blef elev vid konstakademien, där han studerade till 1851. Under denna tid biträdde han A. Nyström vid byggnadsföretag i hufvudstaden, bl. a. med uppgörande af ritningar till cellfängelset, hvilka blott öfversågos af denne, samt vann anställning vid stadens byggnadskontor. Sedan han 1850 vunnit akademiens k. medalj, studerade han i Paris vid École des beaux-arts och på Blouets ateljé samt i Italien 1853—56. Under sista året i Italien utarbetade han efter program förslag till *Stortingshus* i Kristiania. Byggnaden, i romansk stil, uppfördes 1861—66 (se pl. I till art. Kristiania). Under dessa år utförde L. äfven åtskilliga byggnader i Norges mindre städer, t. ex. börsbyggnad samt teater i Drammen och rådhus i Fredrikstad. 1858 hade han blifvit led. af konstakademien. Efter sin återkomst till Stockholm ingick han 1867 i redaktionen af "Tidskrift för byggnadskonst och ingeniörvetenskap", hvilken han 1871 ensam öfvertog och omdanade till

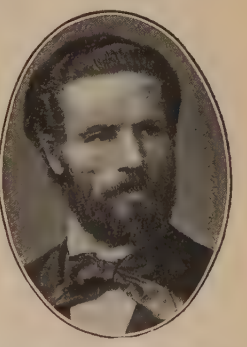

”Nordisk tidskrift för byggnadskonst” m. m., som dock upphörde med nämnda år. Redan där och sedan alltjämt som praktisk arkitekt ifrade L. för en omdaning af det gällande systemet för kyrkobyggnader genom återupplifvandet och utbildandet af centralanläggningen, såsom den, hvilken bäst och naturligast lämpar sig för den protestantiska gudstjänsten, där det i första rummet gäller att samla åhörarna omkring predikanten, så att alla se och höra honom. Redan 1857 hade han i Kristiania utställt förslagsritningar till en domkyrka enligt centralsystemet. Han byggde sedan 12 kyrkor enligt detta system — de största äro *Caroli* och *Pauli* kyrkor i Malmö och *Säfvare* kyrka i Skara stift. Till belysning af sina åsikter och deras tillämpning utgaf han planschverket *Protestantiska kyrkobyggnader enligt centralsystemet* (1879), där man finner planer och elevationer af hans förnämsta arbeten af detta slag. Bland L:s icke kyrkliga byggnadsverk är *Borgerskapets änkehus* i Stockholm (1879). L. var en dristig och personligt lagd arkitekt och framför allt en skicklig konstruktör. Han blef arkitekt i Öfverintendentsämbetet 1866, var kortare tider lärare vid Teknologiska institutet och Konstakademien, ledde 1884—86 arbetena för bevarande af Visby ringmur och var 1886—93 byggnadschef för Uppsala domkyrkas restauration — hvilket svåra uppdrag han skötte på ett högst förtjänstfullt sätt.

2. Klara Matilda Ulrika Klementina L., den föregåendes hustru, skriftställarinna, f. 1832 i Dalarö socken, d. 1904 på Spetebyhall, Södermanland, dotter till sedermera prosten A. V. Söderén, gifte sig 1864 med arkitekten E. V. Langlet. Hon utgaf 1863—64 tidskriften ”Året om, läsning i den husliga kretsen” och 1871 den lyriska samlingen *Blad och blommor*. Hon skref en mängd sagor för barn, bl. a. *”Mamma, tala om något roligt!”* (1:a saml. 1895, 7:e d:o 1903), redigerade ”Husmodern i staden och på landet” (1884; 2:a uppl. 1892), utgaf flera varmhjärtade arbeten rörande uppfostran och andra allmänna frågor (*Döttrar och mödrar* 1885, *Vi och våra söner* 1887, *Tidsströmningar, belysta från hemmets härd* s. å., *På egen hand* 1889, *Ett eget hem* 1891, *”Fin de siècle”* 1893), *Fru Langlets kokbok* 1902 och öfversatte ett mycket stort antal skönlitterära och andra arbeten.

3. Nils Abraham L., den föregåendes son, kemist, f. 9 juli 1868 i Södertälje, blef 1896 filos. doktor och docent i kemi vid universitetet i Uppsala och 1899 lektor i kemi och kemisk teknologi vid Chalmers tekniska läroanstalt i Göteborg. L:s viktigaste arbete är undersökning af grundämnet helium; han var den förste, som fann det riktiga värdet för dess eg. v. och visade, att helium är en 1-atomig gas. L. har äfven gjort sig bemärkt som grafolog.

4. Valdemar Georg L., den föregåendes broder, författare, f. 17 dec. 1872 i Lerbo, Södermanlands län, vardt 1890 student och 1894 filos. kandidat i Uppsala, var 1898—1905 medarbetare i ”Stockholms dagblad”, 1907—09 sekreterare i Svenska turistföreningen och är sedan juni 1909 medarbetare i ”Svenska dagbladet”. L., som företagit långa och vidsträckta resor, har gjort sig känd som reseskildrare (*Till häst genom Ryssland* 1898, *Revolutionsrörelsen i Ryssland* 1905—06) och skriftställare samt har med stor framgång ordnat svenska turistutställningar i utlandet. 1. G—g N. 3. H. E.

Langley [lä′ŋli], W. Se Langland.

Langley [lä′ŋli], Samuel Pierpont, amerikansk astronom och fysiker, f. 1834 i Roxbury, Boston, Mass., d. 1906, var först ingenjör, men tog 1865 anställning som assistent vid Harvard-observatoriet, blef s. å. lärare i matematik vid Naval academy i Annapolis, 1867 professor i astronomi vid universitetet i Pittsburg och chef för dess observatorium i Alleghany-city samt 1887 sekreterare vid Smithsonian institution. 1870 började han vid Alleghany-observatoriet sina klassiska undersökningar om solens strålning, för hvars noggranna uppmätning han fann förut brukliga instrument (termostaplar) alltför okänsliga, hvarför han konstruerade bolometrar (se d. o.) af utomordentlig fulländning. För att observera under gynnsamma luftförhållanden igångsatte han expeditioner till Etna (1878—79) och Mount Whitney, Col. (1885), hvarifrån han hemförde i högsta grad viktiga observationsresultat. Sedermera undersökte han på samma sätt äfven månens strålning. Genom alla dessa arbeten vann L. en dittills oerhörd kännedom om strålningen i det ultraröda spektrum af utomordentligt stor betydelse. Sina undersökningar på detta område sammanfattade L. i *The new spectrum* (1900, tills. med Abbot). Vid solförmörkelsen 1900 gjorde han mycket vackra iakttagelser, delvis reproducerade i storartade fotografier, publicerade i *The 1900 solar eclipse expedition* (1904). Vid sagda tillfälle utförde han också tillsammans med Abbot märkliga försök ang. solkoronans värme- och ljusstrålning. L. har också undersökt den energimängd, som är nödvändig för att på ögats näthinna framkalla ett ljusintryck. På senare tiden har han hufvudsakligen sysselsatt sig med problemet ang. konstruktion af flygmaskiner (aërodromer), hvilket han (1891) underkastat en omsorgsfull teoretisk granskning i arbetet *Aerodynamic experiments* (ny uppl. 1902). 1896 utförde han några lofvande flygförsök med en maskin, som vägde 11 kg. och utförde en hästkrafts arbete. I sammanhang härmed studerade han vindens inre arbete och fåglarnas flykt. Stort uppseende väckte L:s sista undersökning om en af honom förmodad ”möjlig ändring i solens strålning” (1904), hvars verklighet likväl ännu är mycket omtvistad. Enligt denna förmodan skulle starka klimatiska växlingar inom korta tidsperioder vara förorsakade af ändringar i solstrålningens styrka, hvilka ändringar L. ansåg sig ha iakttagit. L:s arbeten äro offentliggjorda i den amerikanska National academys och Smithsonian institutions skrifter samt Sillimans journal, hvarifrån de spridt sig till de förnämsta franska, engelska och tyska tidskrifterna. L. blef led. 1897 af Vet. soc. i Uppsala och 1902 af Vet. akad. S. A—s.

Langley [lä′ŋli], John Newport, engelsk

fysiolog, f. 1852, blef 1903 professor i fysiologi i Cambridge och utger sedan 1894 ”Journal of physiology”. L. har framför allt genom sina, i nyss nämnda tidskrift under en lång följd af år offentliggjorda undersökningar öfver det sympatiska nervsystemets fysiologi förvärfvat sig en plats bland vår tids främsta fysiologer. Han blef 1908 led. af Vet. soc. i Uppsala och s. å. hedersled. af Svenska läkarsällskapet. R. T—dt.

Langlois [läglωa′], Jérôme Martin, fransk målare, f. 1779, d. 1838, var lärjunge af David och biträdde denne i utförandet af ”Leonidas” och ”Napoleon på alperna”, där han målade hästen. L. vann Rompriset 1809, målade mest klassiska ämnen — däribland *Kassandra anropar Minerva mot Ajax* (1817), *Diana och Endymion* (1822, båda i Louvre) — samt porträtt i Versailles, *Davids porträtt* (Bruxelles 1824) m. fl. C. R. N. (G—g N.)

Langlois [läglωa′], Hippolyte, fransk militär, krigsvetenskaplig författare, f. 1839 i Besançon, vardt officer 1858, deltog som kapten i kriget 1870, utnämndes 1887 till öfverstelöjtnant, 1888 till öfverste, 1894 till brigad- och 1898 till divisionsgeneral och chef för krigshögskolan samt var 1901—04 befälhafvare för tjugonde armékåren i Nancy. 1902 vardt L. medlem af conseil supérieur de la guerre. 1906 valdes han till medlem af senaten för Belfort. L. har varit verksam som krigsvetenskaplig författare och skrifvit bl. a. *L'artillerie de campagne en liaison avec les autres armes* (1891—92), ett klassiskt arbete, *Enseignements des deux guerres récentes* och *Conséquences tactiques du progrès de l'armement*. Sedan 1907 utger han ”Revue militaire générale”. L. blef led. af svenska Krigsvet. akad. 1905 och af Franska akad. 1911.

Langlois [läglωa′], Charles Victor, fransk historiker, f. 26 maj 1863 i Rouen, professor i Douai och Montpellier, sedan 1888 vid Faculté des lettres i Paris, har utöfvat ett ganska mångsidigt författarskap. Som arkivman och bibliograf är han känd och värderad exempelvis genom *Manuel de bibliographie historique* (1904), som innehåller icke blott en god sammanställning af ”instruments bibliographiques”, utan också en, hufvudsakligen till 1800-talet koncentrerad, öfversikt öfver ”histoire et organisation des études historiques”; därjämte har han (tills. med H. Stein) utgifvit *Les archives de l'histoire de France* (I—IV, 1891—93). När han kallades till Paris, var det också närmast för att undervisa i historiens hjälpvetenskaper. Allmänt metodiska frågor rörande den historiska vetenskapen har han (i samarbete med Ch. Seignobos) behandlat i *Introduction aux études historiques* (1898; jfr recension i ”Hist. tidskr.”, d. 22, 1902). Hans historiska forskning i trängre mening är väsentligen förlagd till den senare medeltiden, såväl dess politiska historia som dess ”kulturhistoria”: *Le règne de Philippe III le Hardi* (1887), *Saint-Louis, Philippe le Bel, Les derniers Capétiens directs*, d. III, 2 i sammelverket ”Histoire de France”, utg. af Lavisse, 1901), *La société française au XIII:e siècle* (1904) och *La vie en France au moyen âge* (1908), de båda sistnämnda i hufvudsak utgörande analyserande redogörelser för några medeltida författare. Slutligen har han gjort många och uppmärksammade insatser i arbetet för den högre historiska undervisningens omorganisation i Frankrike. Ett antal af hans tal och tidskriftsartiklar i dessa frågor har sammanförts med andra mindre uppsatser af blandadt historiskt innehåll under titeln *Questions d'histoire et d'enseignement* (2 vol., 1902 o. 1906; vol. I recenserad i ”Hist. tidskr.”, 1902). L. representerar inom nutida fransk historieskrifning en strängt kritisk riktning, som för hans personliga del ibland närmar sig skepsis. Han gör en stark, tydligen öfverdrifven skillnad mellan äldre historieskrifning (ända till senare hälften af 1800-talet), hvilken han karakteriserar som konstnärligt-litterär, emedan den färgas af tidsandan och författarnas personliga åskådning, samt den moderna ”vetenskapliga” forskningen, inom hvilken subjektiv uppfattning tränges tillbaka genom den samvetsgranna pröfningen af fakta. Försöken till en historiens filosofi kallar han konstruktioner, och teorierna om historiska utvecklingslagar affärdas som tankelekar. Betecknande är hans stränga omdöme om Michelet (se d. o.), en af den ”subjektiva” historieskrifningens främsta representanter i Frankrike. Hans egna berättande arbeten äro i öfverensstämmelse härmed afgjordt kritiska — så t. ex. konstaterar han, att man faktiskt ingenting känner om Filip den skönes personliga insats i den politik, som gjort honom berömd — men dock ingalunda färglösa. Särskildt god är hans teckning af Ludvig den helige och dennes tidehvarf. N. E—n.

La′ngnau, by i schweiziska kantonen Bern, hufvudort i öfre Emmental och viktigaste stapelplatsen för Emmentalosten. 3,091 inv. (1900; som kommun 8,208 inv.). Textil- och tobaksindustri. J. F. N.

Langningsrum, *skpsb.*, ett invid en ammunitionsdurk befintligt rum, till hvilket ammunitionen för hand eller med mekaniska hjälpmedel langas från durken för att från langningsrummet medelst ammunitionshiss transporteras till kanonerna. — Å nyare fartyg saknas ofta särskildt langningsrum, i hvilket fall ammunitionshissen fortsätter in i durken, hvarigenom den tidsödande och besvärliga langningen till och omlastningen i särskildt langningsrum undvikas. C. K. S.

Langobarder, Longobarder (lat. *longobardi*), ett västgermanskt folk, som, när det först blef bekant i historien, d. v. s. på kejsar Augustus' tid, bodde vid nedre Elbe, där dess namn fortlefver i Bardingau (kring Bardewick nära staden Lüneburg). Enligt sina fornsägner, som uppteckats af Paulus Diaconus (se d. o.), skola langobarderna, som då kallades viniler, utvandrat från Skandinavien (i själfva verket förete deras lagar likheter med de skandinaviska) och på sin vandring råkat i strid med vandalerna. Oden hade därvid lofvat segern åt det af de två folken, som han följande morgon först fick se, och då det på föranstaltan af hans gemål blef vinilernas kvinnor, som hade sitt långa hår ordnadt kring ansiktet så, att det såg ut som skägg, hade guden frågat, hvilka dessa långskägg (= longobarder, ty. *lange bärte*) voro, och därpå gifvit det så uppkallade folket segern som namngåfva. Under vistelsen vid nedre Elbe besegrades langobarderna (4—5 e. Kr.) af Tiberius, slöto sig sedermera till det af flera germanfolk bildade förbund, för hvilket Marbod (se d. o.) stod i spetsen, men afföllo från denne till Arminius (se d. o.). På Tacitus' tid (100 e. Kr.) bodde de ännu vid nedre Elbe, vandrade sedan långsamt söderut och försökte under kejsar Marcus Aurelius' regering (161—180) inträngа i det romerska

Donauområdet, men blefvo tillbakaslagna. Under vandringarna skola de ha utbytt sin västgermanska republikanska författning (se Germaner, sp. 1042) mot en monarkisk (deras förste konung skall ha hetat Agelmund), och i slutet af 400-talet uppträdde de i mellersta Donaulandet, där de besegrade herulerna (se d. o.), blefvo därpå östromerska *foederati* (bundsförvanter) i Pannonien under kejsar Justinianus I:s regering (527—565) och störtade i förbund med avarerna (se d. o.) under sin konung Alboin (se d. o.) 567 gepidernas rike (se Gepider). Redan följande året lämnade Alboin Pannonien och drog med hela sitt folk, förstärkt med andra folkelement, till Italien, enligt sägnen ditkallad af den östromerske (bysantinske) ståthållaren Narses (se d. o.). Hastigt eröfrade han från bysantinerna största delen af norra Italien, som efter langobarderna erhållit namnet Lombardiet. Pavia (Ticinum) föll efter en treårig belägring (569—572) och blef det nya prinsessan Teodolinda, utsåge till sin gemål. Hennes val föll på den tappre hertigen af Turin, Agilulf (590—615). Genom Teodolinda, som var romersk katolik och lät leda sig af påfven Gregorius den store, började den romerska katolicismen vinna utbredning bland de vid invandringen i Italien till större delen arianske och endels hedniske langobarderna, särskildt då hon under sonen Adonalds regering (615—625) var den egentligen styrande. En följande konung, Rotari (636—652), ryktbar därigenom, att han (643) lät (på latin) uppteckna de langobardiska rättssedvänjorna (*Edictum Rotharis*), var dock arian, men sedan Teodolindas brorson Aribert I (653—661) erhållit kronan, blef den katolska tron allmänt antagen af langobarderna. En strid mellan Ariberts söner gaf Grimoald, hertig af Benevent, tillfälle att bemäktiga sig tronen (662—671). Han kämpade framgångsrikt mot bysantiner, franker, avarer och slaver, som inföllo i hans rike, och gjorde

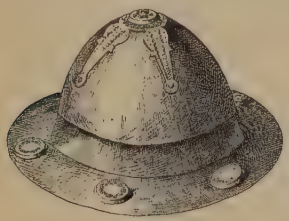

Fig. 1.

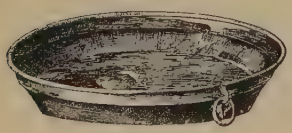

Fig. 2.

Fig. 3.

Fig. 4.

Fig. 5.

Fornfynd från en langobardisk furstegraf vid Civezzano nära Trient: Fig. 1. Järnsköldbuckla med förgyllda bronsbeslag. — Fig. 2. Bronsbäcken. — Fig. 3. Bröstkors af guldbleck med inpressade ornament. — Fig. 4. Gördelspänne af brons. — Fig. 5. Lansspets af järn.

rikets hufvudstad. Sedan Alboin 573 mördats af sin gemål Rosamunda, valde langobarderna till sin konung Klef. Denne fortsatte eröfringarna, men mördades efter blott 18 månaders regering. Då afskaffades för en tid konungadömet, i det de 35 langobardiske hertigarna skiftade makten sinsemellan. Icke dess mindre fortgingo eröfringarna. De langobardiska hertigdömena Tuscien (Toscana) och Spoleto grundlades; Neapel och själfva Rom hotades. Plundringståg på frankiskt område framkallade emellertid ett förbund mellan frankerna och bysantinerna, och troligen var det denna fara, som förmådde langobarderna att på tronen upphöja (585) Autari, Klefs son. Denne var en både ridderlig och tapper krigare. Han icke blott försvarade med framgång sitt rike mot frankernas och bysantinernas förenade angrepp, utan eröfrade hela Samnium, som blef hertigdömet Benevent (589), langobardernas sydligaste förvärf i Italien. Halföns sydspetsar och Sicilien lyckades de aldrig fråntaga bysantinerna, och äfven en betydlig del af öfre Italien, näml. Rom med område och exarkatet (se d. o.) Ravenna, förblef kejserlig besittning. Efter Autaris död (590) beslöto langobarderna att taga den till konung, som hans änka, den bajerska sig äfven känd som lagstiftare, i det han ökade "Edictum Rotharis" med flera tillägg. Hans son Garibald fick vika för den öfverlefvande af Ariberts söner, Bertarid (671—688), och därefter innehades tronen af Ariberts ättlingar (de bajerske Agilolfingerna) till 712. Luitbrand, som s. å. besteg tronen, var en af langobardernas kraftfullaste konungar och därjämte känd som lagstiftare genom viktiga tillägg till "edictum Rotharis". Han sökte målmedvetet eröfra de bysantinska besittningarna i öfre Italien och bringa till lydnad de så godt som oberoende hertigdömena Spoleto och Benevent, men då han hotade Rom, bönföll påfven Gregorius III (739) om hjälp hos den frankiske rikshofmästaren Karl Martell (se d. o.); för tillfället medförde detta ej några följder, ty Karl var upptagen på annat håll och afled kort därpå (741), och Gregorius' efterträdare Sakarias (741—752) försonade sig med Luitbrand. Denne dog 744, och s. å. intogs tronen af hertig Ratchis af Friuli. Hans broder och efterträdare Aistulf (749—756) fråntog omsider bysantinerna exarkatet Ravenna och ryckte mot Rom (750—753). Förgäfves uppmanade påfven Stefan II (752—757) den bysantinske kejsaren, som

till namnet var Roms herre, ehuru påfvarna blifvit dess verkliga styresmän, att med en här komma öfver till Italien för att skydda Rom och ”hela den italienska provinsen” mot den langobardiske konungen. Stefan beslöt då att följa Gregorius III:s exempel: Pippin den lille, Karl Martells son, som kort förut med påfvens bifall tillskansat sig konungadömet öfver frankerna (752), anropades i hemlighet om hjälp. Sedermera (753) lämnade påfven Rom, ledsagad af ett lysande följe, för att efter öfverenskommelse med Pippin begifva sig till Frankrike och därifrån följa denne till Italien. 755 inföll Pippin, åtföljd af påfven, uti Italien. Frankernas förtrupper framträngde öfver Mont Cenis och slogo den langobardiska här, som under Aistulfs eget befäl vid Susa sökte stänga dem vägen. Med öfverlefvorna af sin här kastade Aistulf sig in i Pavia, där han kort därefter belägrades af Pippin. Genom påfvens medling kom nu en förlikning till stånd, i kraft af hvilken Aistulf och de langobardiske stormännen med ”fruktansvärd ed” förbundo sig att återlämna de af Aistulf eröfrade orterna, hvilka Pippin med eröfrarens rätt skänkte S:t Peters stol, i trots af att de tillhörde den bysantinske kejsaren. Af dessa sinsemellan stridiga anspråk sökte Aistulf draga fördel. Han dröjde med de ifrågavarande områdenas utlämnande; och sedan den frankiska hären återvändt hem, besatte han (756) alppassen och ryckte hastigt mot Rom, som han belägrade i tre månader. Stefan II uppmanade enträget Pippin att ånyo komma till undsättning, och han kom och inneslöt Aistulf i Pavia. Denne måste förnya det förra fördraget samt tillika åt Pippin utlämna tredjedelen af den i Pavia förvarade kungliga skatten. Efter Aistulfs kort därpå timade död upphöjdes på tronen

Fig. 6. Statyer af langobardfurstinnor i bysantinsk dräkt från 700-talet, i bönkapellet till ett gammalt benediktinkloster i Cividale, Friuli.

hertig Desiderius af Tuscien (756—774), som blef langobardernas siste konung. För det langobardiska riket var det en lifsfråga att förvärfva de romersk-bysantinska områdena (Rom med omnejd och Exarkatet), som låg emellan de langobardiska besittningarna i norra och södra Italien, men då försöken att lösa denna uppgift genom påfvarnas sluga politik invecklade langobarderna i strid med den frankiska stormakten, följde rikets undergång. Desiderius gjorde förtviflade ansträngningar att återvinna Aistulfs eröfringar. Under Stefans efterträdare Paulus I (757—767) inföll han i Exarkatet, men en beskickning från Pippin tvang honom att afstå från företaget och att lofva återställande till påfvestolen af vissa omtvistade platser. Efter Paulus' död försökte han upphöja en sin anhängare till påfve, men misslyckades. Det gifna löftet uppfyllde han emellertid ej, och då han dessutom ånyo inföll i ”kyrkostaten” och hotade själfva Rom, kallade den dåvarande påfven, Hadrianus, till sin hjälp Pippins son och efterträdare Karl (den store). Desiderius hade sökt afvärja faran från det frankiska riket genom ett giftermål mellan sin dotter Desiderata och Karl, men denne hade nu förskjutit henne och var dessutom uppretad öfver, att Desiderius tagit i sitt skydd hans 771 aflidne medregent och broder Karlmans änka och från tronföljden utestängda söner. Han inryckte därför 773 i Italien, eröfrade 774 Pavia, där Desiderius föll i hans händer (Desiderius dog i fångenskap i Frankrike), och införlifvade langobardiska riket med sitt välde. Hertigarna i Benevento lyckades dock ända till 808 försvara sitt oberoende.

Det langobardiska rikets författning. Vid bosättningen i Italien hade langobarderna en rent germansk rättsordning, som återges i Rotaris edikt (se ofvan), den märkligaste af de sydgermanska folklagarna. Först i de senare tilläggen (af Grimoald, Liutbrand och äfven Ratchis samt Aistulf) röja sig spår af romerskt inflytande. De krigstjänstskyldige fullfrie männen voro med sina familjer indelade i *faror* (ätter); under dem stodo halffria landbönder, *aldier* l. *aldioner*, motsvarande literna (se d. o.) hos andra germanfolk. Äfven funnos frigifna och trälar. Den kufvade romerska befolkningen bestod dessutom till stor del af halffria brukare (*coloni*), hvilka genom eröfringen blott bytte herrar. De kejserliga kronogodsen och en mängd stora possessioner, hvilkas romerska egare under eröfringens första tid dödades eller förjagades, blefvo konungens och folkhärens byte; sedermera synas de langobardiske eröfrarna i allmänhet ha nöjt sig med att som *hospites* (gäster) erhålla $^1/_3$ af godsens afkastning. Liksom hos andra germanfolk, som kommo i beröring med ett utveckladt storgodsväsen, utvecklade sig äfven hos langobarderna ett sådant, som blef en af grundvalarna för den sedermera uppkomna feodalismen. Det var denna, som under frankiska tiden gaf upphof till den senare italienska adeln. Hos langobarderna har troligen urspr. funnits en bördsadel, men denna uppgick i eller undanträngdes efter eröfringen af en kunglig tjänstemannaklass, till hvilken säkerligen också den underkufvade befolkningen kom att lämna bidrag. Denna tjänsteadel hade sitt ursprung i den hird af handgångna män, som enligt germansk sed omgaf konungen och hvars medlemmar, *gasindi*, utmärktes af en förhöjd mansbot. De förnämste inom tjänsteadeln voro de höge hofämbetsmännen: *marpahis* (= marskalken), *vestiarius* (= klädkammarföreståndaren) m. fl. och *hertigarna* (duces). Riket indelades nämligen för förvaltning, rättskipning och krigsuppbåd med anslutning till de romerska municipalområdena i *hertigdömen* (*duca-*

tus), som motsvarade de frankiska grefskapen och i sin ordning voro indelade i *sculdasiæ*, hvart och ett under en *skuldahis* (*schultheiss* l. *centinus*, hundarehöfding). Vid sidan af hertigen fanns inom grefskapet en kunglig domänförvaltare, *gastald*, hvilken äfven utöfvade domsrätt och polismyndighet. Med tiden fingo gastalderna egna från hertigdömena afsöndrade förvaltningsområden: *gastaldat*. Hertigarna skulle egentligen blott tillsättas på lifstid, men sträfvade att göra sina områden till ärftliga besittningar. I synnerhet var detta fallet med innehafvarna af de stora gränshertigdömena (motstycken till de frankisk-karolingiska markgrefskapen) *Friuli*, *Trient*, *Spoleto* och *Benevento* (se d. o.). De uppträdde ofta som nästan oberoende furstar, och deras förrädiska förbindelser med påfvarna bidrogo i ej ringa mån till rikets försvagande. Den romerska befolkningen ställdes med omstörtande af dess gamla municipalstyrelse under den langobardiska lokalförvaltningen. På dess egna angelägenheter synes dock den romerska rätten fått tillämpas, men all rättskipning handhades af langobardiska myndigheter, och vid tvister mellan romare och langobarder gällde de senares lag (''Edictum Rotharis''). Å andra sidan gaf den langobardiska böteslagstiftningen af germanskt ursprung skydd äfven åt romarna. Till följd såväl häraf som af krigstjänstskyldighetens utsträckning till den romerska befolkningen utplånades småningom motsatsen mellan eröfrare och besegrade, särskildt efter langobardernas öfvergång till katolicismen; de utbytte nu sitt germanska språk (om detta se Fornhögtyska) mot ett med detta uppblandadt latin, och sålunda uppstod ett romanskt blandfolk — italienarna. De langobardiske konungarna valdes af de frie, men i verkligheten torde valrätten utöfvats af hertigarna och andra stormän. Såsom vanligt hos germanerna höll man sig vid valet till konungaättlingar, men till rikets olycka utvecklade sig (såsom ses af den historiska öfversikten här ofvan) ej härur en fast tronföljdsordning. Konungen hade öfverbefäl öfver hären, högsta civila myndighet, förordningsrätt och högsta domsrätt. Hans inkomster utgjordes förnämligast af kronogods, som emellertid minskades genom skänker till hans betrodde män (''fideles''). Af folkets deltagande i allmänna angelägenheter på ting och i härförsamlingar finnas nästan inga spår. (''Edictum Rotharis'' antogs dock af folket enligt gammal sed med vapenbrak.) Det fåtaliga langobardiska folkets utplanterande på ett så stort område och bland en talrik från politisk frihet afvänd befolkning torde ha omöjliggjort en folklig självstyrelse af gammalgermansk art. Konungamakten blef dock ingalunda oinskränkt, men hvad som inskränkte den var hertigarnas och andra stormäns ofta riksfördärfliga obändighet. S. B.

Langon [läg$\tilde{a}$'], stad i franska dep. Gironde, vid vänstra stranden af Garonne. 4,053 inv. (1901). Tobaks- och vinodling. J. F. N.

Langreo [-gre'å], kommun i spanska prov. Oviedo (Asturien), bestående af flera orter, bland hvilka den betydligaste är Sama de L. Stenkolsgrufvor. 15,709 inv. (1897). J. F. N.

Langres [lägr], befäst arrondissemangshufvudstad i franska dep. Haute-Marne, vid Marne, på en framspringande ås af den för sin järnrikedom utmärkta högplatå, som fått sitt namn (Plateau de Langres, högst 608 m.) efter staden. 6,663 inv. (1906; som kommun 9,803 inv.). Biskopssäte. Collège, bibliotek, museum. Tillverkning af knifsmedsarbeten o. a. stålvaror, handel med boskap och spannmål. L:s befästningar, enceinte och ett citadell, tillökades 1869 med forten Peigney i n. ö. och Bonnevelle i s. v. Vid fästningens rustning 1870 byggdes verken Buzon och Brévoines i v., fort Marnotte i s. och batteri Franchises i ö., och dessa verk bildade sedan L:s inre, 14 km. långa fortgördel, under det att den senare anlagda, 52 km. långa yttre gördeln omfattar fort S:t Menge i n. och fort Dampierre i n. ö. med mellanverken Montvange och Bois de la Montagne samt mellan båda gördlarna verken Jorquenay och Champigny; vidare befästningsgrupperna Plesnoy och Montlandon i ö. samt Le Pailly och Cognelot i s., där äfven batteriet Le Mont och verket La Croix d'Arles ligga, och befästningsgruppen Le Pointe de Diamant, fort Perrancey samt mellanverken Noidant och Le Fays i v. L. har härigenom blifvit en af Frankrikes starkaste platser. Åtskilliga fornlämningar från romarnas tid ha anträffats, hvilka förvaras i stadens fornsaksmuseum, hvarjämte äfven rester af romerska byggnadsverk finnas. Staden hette i forntiden *Andomatunum* och var lingonernas hufvudstad, efter hvilka den erhållit sitt nuv. namn. (J. F. N.) L. W:son M.

Langsdorff, Georg Heinrich von, friherre, tysk naturforskare och resande, f. 1774, d. 1852, blef 1797 med. doktor i Göttingen och medföljde 1803 den af Krusenstern ledda ryktbara ryska sjö-expeditionen, från hvilken han dock skilde sig vid Kamtjatka, hvarefter han öfver Sibirien återvände till Europa. Därefter var L. i flera år rysk chargé d'affaires i Brasilien. Hans *Bemerkungen auf einer reise um die welt in den jahren 1803—07* (2 bd, rikt försedda med kopparstick, 1812) fullständigar Krusensterns egen beskrifning öfver färden. Efter L. är växtsläktet *Langsdorffia* (se Balanophoraceæ) uppkalladt.

Langsdo'rffia, *bot.* Se Langsdorff och Balanophoraceæ.

Langshans [läŋ'gjäns], utmärkt hönsras, som 1872 infördes från norra delen af Kina till England, hvarifrån den blifvit spridd öfver Europa och till Nord-Amerika. Den intager en mellanställning mellan kochinchina och brahmaputraraserna. Om rasens utseende se färgplansch till art. Höns, fig. 2. Langshanshönan är härdig, vintervärpare och kan årligen lägga ända till 270 ägg. H. F.

Langside [läŋ'såid], by vid Glasgow i Skottland, bekant genom det nederlag, som där tillfogades Maria Stuarts trupper af Murray 13 maj 1568. (J. F. N.)

Langson, stad i norra Tonkin, under 21° 57′ n. br., 20 km. från kinesiska gränsen. Det består af ett citadell, byggdt af kineser och 1885 eröfradt af fransmännen, samt den nu befästa stadsdelen Kilua, med lifliga marknader och en mycket besökt pagod. L. är genom järnväg förenadt med Hanoi. General Négriers motgång vid L. 28 mars 1885 medförde kabinettet Ferrys (se denne) fall. J. F. N.

Langsö. 1. Namn på två danska insjöar, Salten-L. (295 har) och Silkeborg-L. (232 har), hvilka tillhöra gruppen af sjöar omkr. Himmelbjerget i Jylland. Vid den sistnämnda ligger staden Silkeborg. — 2. Insjö i Schleswig-Holstein, 7,5 km. n. om staden Schleswig, 4 km. lång och

mycket smal. På en bro öfver denna sjö lyckades schleswig-holsteinarna i slaget vid Isted (25 juli 1850) öfverrumpla en del af danska hären. E. Ebg.

Langton [lä'ŋtən], Stephen, engelsk prelat och statsman, d. 9 juli 1228, studerade i Paris, där han blef teol. doktor och vistades som högt ansedd lärare, till dess påfven Innocentius III, som varit hans studiekamrat, kallade honom till Rom och gjorde honom till kardinalpresbyter (1206). Då efter Hubert Walters död tvist uppstått om val af dennes efterträdare som ärkebiskop af Canterbury och de båda stridande partiernas kandidater i Rom sökte påfvens bekräftelse, kasserade Innocentius III bådas val och förmådde de till Rom komne munkarna från Canterbury att i stället välja L., som därpå af påfven invigdes i sitt nya ämbete, i Viterbo 17 juni 1207. Då konung Johan utan land vägrade att erkänna L. som ärkebiskop, belade påfven England med interdikt (1208) samt lät under stridens fortgång till sist förklara konungen afsatt och uppdrog åt Filip August af Frankrike att utföra afsättningsdomen (1212). L. vistades dessa år i cistercienserklostret Pontigny, nära Sens, och arbetade, utan att uppge kyrkans kraf, ihärdigt på en fredlig uppgörelse. Till England kom han såsom äfven af konungen erkänd ärkebiskop först i juli 1213. I konflikten mellan konungen och baronerna ställde sig L. på de senares sida, gaf dem sitt stöd, äfven sedan konungen vunnit påfven för sina anspråk, och bemedlade som ett af konungens ombud den stora uppgörelse vid Runnymede, då "det stora frihetsbrefvet" (*Magna charta*) utfärdades (1215). För sin vägran att bannlysa baronerna som upprorsmän blef L. kort därpå suspenderad af en påflig legat, och då han s. å. ankom till Rom för att bevista fjärde laterankonsiliet, kunde han ej förmå Innocentius att upphäfva suspensionen. Först 1218 tillåts honom att återvända till England, där han blef det kungliga partiets förnämsta stöd under Henrik III:s minderårighet. På synoden i Osney 1222 genomdref L. en serie statut, som delvis ännu anses af grundläggande betydelse för engelsk kyrkorätt. V. S—g.

Langtry [lä'ŋtri], Lillie, engelsk skådespelerska, född Le Breton, f. 1852 på ön Jersey, blef 1874 gift med Edward L., glänste i Londons högre sällskapskretsar genom sin ovanliga skönhet och debuterade 1881 på scenen (Haymarket-teatern). Hon spelade sedan Shakspere-roller och moderna bravurroller i England och Amerika samt var ledarinna för olika teatrar i London. Änka 1897, blef hon 1899 omgift med baroneten sir Hugo G. de Bathe. E. F—t.

Languard [-ga'rd], Piz (af rätorom. *Lungo guardo*, fjärrsyn), ett 3,266 m. högt berg i schweiziska kantonen Graubünden s. om Engadindalen och n. ö. om Bernina, är utan svårighet tillgängligt från Pontresina och erbjuder från sin spets, som lämnar plats för endast 20—24 personer, ett alppanorama, till hvilket man knappast finner något motstycke. Man öfverskådar därifrån en tusentals kvadratkilometer omfattande gördel af snöklädda berg och mer än 1,700 bergspetsar, från Ortler i ö. till Monte Rosa och, vid klart väder, t. o. m. det 240 km. aflägsna Mont Blanc i v. (J. F. N.)

Languedoc [lägdå'k]. 1. (Langue d'oc) Se Franska språket, sp. 1216. — 2. Fordom provins i Frankrike, den näst största i landet (41,500 kvkm.) och rikets hufvuddel i s., sträckte sig, i en båge, från Garonnes östligaste lopp till Medelhafvet samt vidare norrut längs Rhône, som utgjorde dess östra gräns. I öfrigt omgafs L. af provinserna Lyonnais och Auvergne i n., Guienne-et-Gascogne i v. samt Foix och Roussillon i s. och omfattade de smärre landskapen Lauragais, Carcassez, Rasez, Gévaudan, Vélay och Vivarais. Provinsen motsvaras nu af dep. Tarn, Aude, Hérault, Gard, Ardèche, Lozère, delar af Haute-Loire, Tarn-et-Garonne och Haute-Garonne samt mindre stycken af Ariège och Pyrénées-orientales. Hufvudstaden var Toulouse. — Ungefär samma område bildade på 300-talet romerska prov. Narbonensis I. Det eröfrades i början af 400-talet af västgoterna, öfversvämmades i början af 700-talet af araberna och lades 759 af Pippin den lille till frankiska riket. Under länsväsendets blomstringstid voro grefvarna af Toulouse de mäktigaste herrarna i denna del af Frankrike, hvilken gjorde sig bemärkt dels genom sin municipala lifaktighet och yppiga civilisation, dels som ett stamhåll för kätterska rörelser inom kyrkan. Albigenskriget (1209—29) och inkvisitionen förödde det själfständiga lifvet i dessa landsdelar, och de indrogos 1271 till franska kronan. Sedan samma tid är L. en territoriell benämning. — Litt.: Devic och Vaissete, "Histoire générale du L." (5 bd, 1730—45; ny uppl. i 16 bd 1873—1905), och Dognon, "Institutions politiques et administratives du pays de L." (1898). G. V. G.*

Languedoc-kanalen [lägdå'k-], fr. *Canal du Midi* l. *Canal des deux mers*, en af de största kanalerna i Frankrike, byggdes 1666—80 och förenar medelst Garonne Atlantiska hafvet med Medelhafvet. Den börjar nedanför Toulouse, går förbi Castelnaudary, Carcassonne och Béziers samt mynnar ut i strandsjön Thau, hvilken Cettes hamn sammanbinder med Medelhafvet. Dess längd utgör 241,6 km., bredden 10—20 m., djupet 2—2,5 m. På högsta punkten af kanalen, 189 m. öfver Medelhafvet och 63 m. öfver Garonnes vattenyta vid Toulouse, befinner sig vid byn Ferréol en 66 har stor bassäng, som rymmer 6,370,000 kbm. vatten och förser både östra och västra delen af kanalen med vatten. På en kulle ofvanom Naurouse är ett monument upprest till minne af kanalens upphofsman, P. P. Riquet. Ett förslag att förändra den nu föga använda kanalen till skeppskanal, tillgänglig för de största fartyg, anses stöta på nästan oöfverstigliga såväl finansiella som tekniska svårigheter. (J. F. N.)

Langue d'oïl [läg dåi]. Se Franska språket, sp. 1216.

Languendo [-goe'ndå], langue'nte, la'nguido, it., *mus.*, smäktande, trånsjukt, klagande.

Languet [lägä], Hubert (latiniseradt Hubertus Languētus), protestantisk diplomat af fransk härkomst, f. 1518 i Viteaux i Bourgogne af katolska föräldrar, d. 30 sept. 1581 i Antwerpen, studerade först i Poitiers, men drefs sedan af sin glödande törst efter vetande ut på vidsträckta studieresor, vann 1548 doktorsgraden i Padua och kom 1549 till Wittenberg för att lära känna Melanchthon, med hvilken han knöt ett innerligt vänskapsband. L., som under sina resor öfvergått till protestantismen, besökte 1551 Sverige och 1557 äfven Finland och Lappland samt afböjde därvid ett förslag af Gustaf Vasa, att han skulle ingå i svensk

tjänst och leda en expedition med uppgift att söka finna nordöstpassagen. Däremot inträdde han 1559 som diplomat i kurfurst Augusts af Sachsen tjänst och företog som sådan en mängd resor i Tyskland samt till Frankrike, Österrike och Nederländerna.

Särskildt användes L. för att iakttaga de franska religionsstriderna; han bevistade 1561 religionssamtalet i Poissy, motarbetade 1565 Grumbachs försök att vinna understöd i Frankrike och var 1572 nära att bli dödad vid Bartolomeinatten i Paris. 1573—77 var han kurfurstligt sändebud vid kejserliga hofvet, där han skattades högt af Maximilian II. Som calvinist och vän till Melanchthon hade L. alltid misstrotts af de strängaste lutheranerna vid kurfurstens hof; deras grundlösa anklagelser kränkte den redbare mannen och föranledde honom att taga afsked (febr. 1577), hvarefter han mestadels vistades i Nederländerna, där han blef förtrogen rådgifvare åt Vilhelm af Oranien, som tidtals äfven använde honom i diplomatiska uppdrag. L:s bref till kurfurst August och dennes kansler Mordeisen 1559—81 utgåfvos 1669 af Tob. Petr. Ludovicus under titeln ”Arcana seculi decimi sexti”. Af stort värde för tidens historia äro äfven L:s bref till sir Philip Sidney (på latin 1633, i engelsk öfv. af S. A. Pears 1845) och till Camerarius (1646). Sin största ryktbarhet har L. vunnit som med stor sannolikhet förmodad författare till den 1579 anonymt utgifna skriften *Vindiciæ contra tyrannos*, ”den mognaste frukten af hugenottisk statsrätt”. Dess författare underkänner läran om folkets absoluta lydnadsplikt mot regenten och häfdar dess rätt till motstånd mot en furste, som kränker Guds lag och ödelägger kyrkan; som organ för motståndet nämner han folkets representanter och förmyndare, riksförsamlingarna, samt undersöker noga förutsättningarna för att ett dylikt motstånd skall kunna anses rättmätigt. Jfr O. Scholtz, ”Hubert L. als kursächsischer berichterstatter und gesandter in Frankreich 1560—1572” (1875), G. Touchard, ”De politica Huberti Languetí” (Paris 1898) och biografien (af P. Tschackert) i Haucks ”Realencyklopädie”, bd 11 (1902). V. S—g.

Langue verte [lãg värt], fr., ”grönt språk”, jargongaktigt uttryckssätt. Beteckningen är parisisk; den är ej språkvetenskapligt använd.

Languissant [lãgisã′], fr. (af *languir*, vara matt), matt, kraftlös, försmäktande, smäktande, trånande.

Langur, detsamma som Hanumant (se d. o.); äfven namn på aparten *Semnopithecus entellus*, hvaraf ett stort antal ströfvar omkring i de indiska basarerna, där de rikligt lifnära sig på spannmålshandlarnas bekostnad; en massa langurer hålles i stora templet i Benares. Zoologien utsträcker namnet langurer till alla artnamn af asiatiska släktet *Semnopithecus* (se d. o.).

Langust, *zool.* Se Palinurus.

Langwedel, befäst ort i Verden, förstärktes 1675, men intogs det oaktadt af biskopen af Münster s. å. 1680 och 1682 påbjöds dess rasering. L. W:son M.

Langå. Se Langaa.

Langö, namn på många större och mindre öar utanför norska kusten. 1. Ö utanför Holmestrand. Areal 0,8 kvkm. Betydliga kalkstensbrott. — 2. Ö i Skaatö härad, Bratsbergs amt; den skiljes från Gomö genom det smala Langaaresund l. Langesundskreppa. Areal 6,33 kvkm. 122 inv. Betydliga järngrufvor, tillhörande dels Fritsö, dels Bærums järnverk. Driften upphörde 1868, sedan till dess från 1790 brutits omkr. 200,000 ton järnmalm å 45—50 proc. I en rad grufvor låg senare arbetet nere, men i en, ”Grevinde Wedels grube”, brötos 1907 med en arbetsstyrka af 30 man omkr. 3,400 ton malm. — 3. Ö i Vesteraalens grupp, Nordlands amt, ytterst mot hafvet och skild från Ulfö (Hadsel) genom Börösund, från Hindö genom Sortlandsund och från den n. därom liggande Andö genom Gavlfjorden. Areal 886,6 kvkm. 12,000 inv. (1910). Ön, som innefattar pastoraten Bö och Öksnes samt delar af Hadsel och Sortland, är mycket sönderskuren af fjordar, som skära djupt in; den största är Eidsfjorden på södra sidan. Naturen är vild och imponerande, och flera fjällkedjor med toppar af 700 m. höjd (Holandsknurrn 651 m.) genomskära ön. Flera betydande fiskelägen. 1—3. O. A. Ö.

Lanier [länī′ə], Sidney, amerikansk författare, f. 1842 i Georgia, d. 1881 i North Carolina, deltog i inbördeskriget, var sedan lärare, advokat och flöjtist i en orkester samt vardt 1879 lärare i engelska litteraturen vid Johns Hopkins universitet i Baltimore. L:s dikter (*Corn* 1874, sekelminnesodet 1876, *The marshes of Glynn*, *Poems* 1877, 2:a uppl. 1900) äro rytmiskt originella och karakteristiska i sin målning af landskapet. En krigsroman (*Tiger lilies* 1867), *The science of english verse* (1881), *The english novel* (1883) och en rad ungdomsböcker vittna om mångsidigheten af hans begåfning. Ett brefurval utgafs 1899. Se biogr. af Ward (i 1881 och 1884 års uppl. af hans skrifter) och Baskervill (1897).

Lani′sta, lat., föreståndaren för en gladiatorsskola. Se Gladiator.

Lānius, *zool.* Se Törnskatsläktet.

Lanjarón [-charå′n], stad i spanska prov. Granada på södra sluttningen af Sierra Nevada i Alpujarras. 4,200 inv. (1900). Marmorbrott, varma järnkällor. J. F. N.

Lanjuinais [lãʃuinä], Jean Denis de, grefve, fransk statsman, f. 1753 i Rennes, d. 1827 i Paris, utnämndes 1775 till professor i kyrkorätt vid universitetet i sin födelsestad och var 1789 medlem af konstituerande nationalförsamlingen, där han tillhörde det liberala partiet och hade stor andel i tillkomsten af prästerskapets civilkonstitution. 1792 blef han åter professor i Rennes samt valdes 1793 till medlem af nationalkonventet. Där röstade han emot konungens afrättning och ställde sig i den

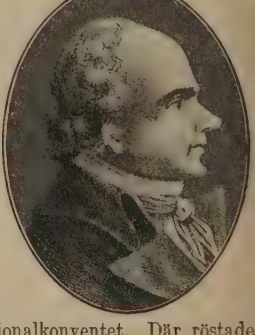

därefter följande striden mellan skräckmännen och girondisterna på de senares sida. Med ett aldrig sviktande mod bekämpade han ytterlighetsmännen. Särdeles berömdt är hans uppträdande 2 juni 1793. Med dödsföraktande oförskräckthet framslungade han sina sanna och osminkade anklagelser mot bergpartiet och dess ledare, men blef jämte 31 girondister utvoterad ur församlingen och häktad. Han lyckades dock genom flykten rädda sitt lif och återinträdde efter skräckväldets fall i nationalkonventet, i mars 1795. Han var medlem äfven af republikens följande lagstiftande församlingar och bekämpade under konsulatet med sitt vanliga mod Napoleons monarkiska planer. Icke dess mindre utnämndes han af Napoleon 1808 till grefve. Under restaurationen blef han medlem af pärskammaren (1814), där han fortfarande tillhörde de liberale. — L. har i flera skrifter försvarat sina politiska grundsatser. Det mest bekanta af hans arbeten är *Constitutions de la nation française, précédées d'un essai historique et politique sur la charte* etc. (2 bd, 1819). Hans *Oeuvres complètes* utgåfvos i 4 bd 1832 af sonen (se nedan), hvilken äfven skref hans biografi (s. å.). — Denne L:s yngre son, Victor Ambroise de L. (f. 1802 i Paris, d. där 1869), var äfvenledes politiker, satt 1849 i Odilon Barrots ministär och var sedermera en af dem, som protesterade mot statsstrecket af 2 dec. 1851; han satt en kort tid arresterad, invaldes 1863 i lagstiftande kåren och tillhörde där oppositionen. J. F. N.*

Lank, vid destillation af alkoholhaltiga vätskor den sista, alkoholsvagaste delen af destillatet; understundom hvarje alkoholsvagt destillat. I den svenska brännvinslagstiftningen kvarstod uttrycket lank ända till 1887, i det att man vid brännvinstillverkningen skilde mellan lank med 0—34, brännvin med 34—64 och sprit med 64—100 vol.-proc. alkohol; alla slagen voro dock underkastade samma skatt i förhållande till alkoholhalten. I ordningsstadgan för brännerierna 13 juli 1887 talas ej längre om lank och sprit, utan blott om brännvin, hvilket därefter i alla förordningar varit det gemensamma uttrycket för alla alkoholhaltiga destillat. Å. G. E.

Lankâ, sanskr., namn på Ceylon.

Lankester [lä'ŋkistə], sir Edwin Ray, engelsk zoolog, f. 1847, har varit professor i zoologi och jämförande anatomi vid universiteten i London och Oxford och direktör för naturhistoriska afdelningen af British museum 1898—1907. Sedan 1869 är han utgifvare af den spridda "Quarterly journal of microscopical science". Han har lämnat viktiga bidrag till skilda områden af zoologien. Här må nämnas: *A monograph of the cephalaspidian fishes* (1870), *Comparative longevity* (1871), flera arbeten rörande blötdjurens utveckling (1875), *Limulus, an arachnid* (1881), *Extinct animals* (1905) och *The Enterocoela and the Coelomocoela* (1900). L. är led. af Fysiogr. sällsk. i Lund (1902). L—e.

Lankwitz, by i preussiska reg.-omr. Potsdam (Brandenburg), nära Teltowkanalen. 7,177 inv. (1905). Många villor, tillverkning af vagnar, pianon m. m. J. F. N.

Lanman [länmən], Charles Rockwell, amerikansk sanskritisk filolog, f. 1850 i Norwich, Conn., studerade vid Yale College och flera tyska universitet samt anställdes 1876 vid Johns Hopkins university i Baltimore. 1889 gjorde han en resa i Indien, från hvilken han hemförde ett stort antal manuskript för Harvard university, Boston, vid hvilket han sedan 1880 varit professor i sanskrit. L. var sekreterare i American philological association 1879—94, president där 1890 samt utgaf dess "Transactions" och "Proceedings"; han var korresponderande sekreterare i American oriental society 1884—94, dess vicepresident 1897—1907, dess president 1907 samt medredaktör af dess tidskrift ("Journal" och "Proceedings") i 15 år. Bland vetenskapliga arbeten må anföras *Nouninflection in the Veda* (1880) och *Sanskrit reader* (1888) och *Hindu pantheism* (1890). Han har öfversatt "Rājaçekharas Karpūramañjarī" (1900), utgifvit och kompletterat Whitneys öfv. och kommentar af "Atharvaveda" (1905) samt utger den viktiga serien af sanskritverk benämnd "Harvard oriental series", hvaraf hittills 11 dlr utkommit. K. F. J.

Lannakari, halfö vid Torne älfs mynning, belägen på 24° 9′ 11″ ö. lgd, är Sveriges östligaste punkt.

Lannaskede. 1. Socken i Jönköpings län, Östra härad. 5,032 har. 781 inv. (1910). Annex till Myresjö, Växjö stift, Östra härads kontrakt.

2. Brunns- och badanstalt å småländska höglandet (208 m. ö. h.) i Emmåns af skogbevuxna höjder omgifna dalgång, i ofvannämnda socken, 2 km. från Lannaskede brunns station å Hvetlanda—Säfsjö järnväg. Brunnen upptäcktes 1774, fick privilegier 1781 och hade i synnerhet stort anseende och tillopp af kurgäster 1851—78, då fältläkaren G. V. Miltopce (äfven ögonläkare) var dess läkare. Vid L. finns numera endast en källa, som innehåller ett mycket rent och ganska starkt järnvatten, till styrka liknande Porla gamla källa. Platsen har både varm- och kallvattenkur (äfven Kneippkur), och andra nu vanliga medikamentösa bad serveras. Badvattnet tages dels från Emmån, dels från två källor, af hvilka den ena är järnhaltig. Kurorten, som är öppen juni—aug., besökes af 600—700 inskrifna kurgäster.

Lannavaara [-vära], lappbarnhem, beläget i Jukkasjärvi församling i nordligaste Lappland, underhålles af föreningen Lapska missionens vänner (se d. o.). Omkr. 50 fattiga lappbarn erhålla årligen undervisning af examinerade lärare, äfvensom vård och underhåll. Skolan är indelad i tre årsklasser, och undervisningsspråket är svenska. V. M—ll.

Lanneberget, en i Norge omedelbart n. om staden Sarpsborg belägen höjd, å hvilken batterivärn under senare år uppförts. Dessa befästningar ligga i Raade—Sarpsborgs-afskärningen, som utgör Glommenlinjens högra flygel. L. W:son M.

Lannelongue [lanlå'ng], Odilon Marc, fransk kirurg, f. 1840, blef 1867 med. doktor, 1869 agrégé och 1884 professor i patologi vid med. fakulteten i Paris, var 1893—98 deputerad och är sedan 1906 senator. Han har utgifvit flera värdefulla arbeten inom sitt fack. R. T—dt.

Lannemezan [lanməsä'], köping i franska dep. Hautes-Pyrénées, på den af många, men merendels vattenfattiga floder solfjäderformigt genomfårade Plateau de L., 610 m. ö. h. 2,023 inv. (1901, i hela kommunen).

Lanner, Joseph Franz Karl, österrikisk danskompositör, f. 1801 i Wien, d. 1843 nära Wien, började komponera danser för en amatörkvartett, i

hvilken han själf spelade violin och Joh. Strauss alt och hvilken sedan utvecklade sig till en hel orkester, som satte Wien och de österrikiska provinsstäderna i förtjusning med sina valser, polkor, ”ländler”, galopper m. m. L. är den verklige skaparen af den egentliga wienvalsen. Strauss trädde i hans fotspår. En samlad uppl. af L:s valser utgafs 1889. Hans biografi skrefs af H. Sachs (1889), Rebay och Keller (1901) m. fl. A. L.*

Lannerdahl, Karl Erik. Se Templarorden.

Lannerstierna, Johan Magnus, författare, f. 10 dec. 1758, d. 15 jan. 1797 i Strömstad, blef k. page och väckte uppseende genom ett litet skämtsamt skaldestycke, *Pageaden,* som spreds i afskrifter, men hvars tryckning 1777 förbjöds af Gustaf III, emedan dikten gjorde sig lustig öfver åtskilliga kända personer. Samtidigt yppade sig äfven L:s dramatiska anlag i en liten komedi på vers, *Hvilan,* som också behandlade förhållandena under pagetiden och af personlig art (offentliggjord i kalendern ”Nornan” för 1876). Emellertid tog L. 1782 afsked som lifdrabant med kaptens rang. Ungefär samtidigt anmäldes hans ”poetiska arbeten” till prenumeration, men någon utgifning afhördes ej. Kort därefter flyttade L. till Strömstad. Han sysslade där med författar- och öfversättarskap; började med en tolkning af m:me La Fayettes novell ”Zayde” (1784) samt en komedi *Magistern* (uppförd 1788; otryckt). Sedan följde *Äfventyraren, eller Resan till månans ö* (1790), komedi på vers i två akter med sång, en kvick och ledigt rimmad pjäs, som bibehöll sig på spellistan ända till 1822, samt åtskilliga, mest otryckta öfv. efter Favart, Quétant, Desforges, Collin d'Harleville m. fl., hvilka tolkningar utmärka sig genom ett smakfullt språk och därför utgjorde stående stycken på särskildt landsortstruppernas spellistor under de följande årtiondena (så gafs t. ex. ”Qvinnorna och förtroendet”, af Quétant, 1792—1822 ensamt i Stockholm 105 gånger). Oaktadt dessa framgångar voro L:s lefnadsomständigheter i den lilla småstaden tarfliga nog. Hans behof kanske lika mycket som hans vittra förtjänster tillvunno honom 1790 Lundbladska priset af Svenska akad. Utom smärre poem samt tolf teaterstycken i original och öfv. eger man af L. äfven ett par tryckta novelltolkningar: ”Tidsfördrif vid frukosten på landsbygden” (af Marmontel) och ”Vinternöjen på landet” (båda utg. 1791). Hans poetiska kvarlåtenskap utgafs 1861 af P. Hanselli. —rn.*

Lannes [la'nn], Jean, hertig af Montebello, marskalk af Frankrike, f. 1769, lärde först färgaryrket och ingick 1792 i armén som frivillig samt vann genom lysande tapperhet snabb befordran under Bonapartes italienska fälttåg. Han utnämndes till brigadgeneral vid Pavias stormning, 1796, samt deltog med utmärkelse i Mantuas belägring och i slaget vid Arcole (s. å.). 1798 följde han Bonapar till Egypten, och 1799 gaf han sin general en g hjälp 9 nov. (18 brumaire år VIII), då denne st tade direktoriet och blef förste konsul. 1800 för L. avantgardet öfver Alperna, segrade 9 juni vid Montebello och hade väsentlig andel i segern vid Marengo. 1804 blef han marskalk af Frankrike. 1805 fick han befäle öfver 5:e armékåren och deltog med denna i fälttåget mot Österrike (s. å.), under hvilket han verksamt tog del i slaget vid Austerlitz, samt i kriget med Preussen 1806, där han besegrade prins Ludvig Ferdinand vid Saalfel (10 okt.) och utkämpade med Bennigsen den oa gjorda striden vid Pultusk (28 dec.), vid hvilke han svårt sårades. Efter några månaders sjukdo deltog L. i slaget vid Friedland (14 juni 1807) 1808 sändes han till Spanien, där han segrade vi Tudela (22 nov. 1808) och tvang Zaragoza att k pitulera (febr. 1809), hvarefter han upphöjdes ti hertig af Montebello. Under fälttåget mot Österrik 1809 krossade i slaget vid Aspern (22 maj) en kanon kula hans båda ben, och efter amputationen afle ”franska arméns Ajax” (”Le Roland moderne”) 3 maj i Wien. Biogr. af Thoumas (1891). C. O. N

Lannion [lanniå'], arrondissemangshufvudstad franska dep. Côtes-du-Nord (Bretagne), nära flode Séguers mynning, som bildar en ganska god hamn 5,810 inv. (1901). Fiske. (J. F. N.

Lanolin (af lat. *lana,* ull, och *oʹleum,* olja), e gulhvit, seg massa af svag, egendomlig lukt oc mer eller mindre salfvaartad konsistens, alltefte mängden af däri ingående vatten. Det framställe ur det vid tvättning af den råa fårullen erhålln fettet (redan hos de gamle användt såsom kosmetisk medel under namn af *oisypos*), som utgör en bland ning af en stor mängd beståndsdelar, af hvilk de viktigaste äro kolesterin- och isokolesterinfett sam fria fettsyror. Kolesterinfetten skiljas från vanlig fettarter genom vida större hållbarhet mot härsk ning; de förekomma konstant i alla epidermisbild ningar (hud, hår, fjädrar, o. s. v.) och utgöra huf vudmassan af det s. k. hudfettet. Liebreich, so påvisat detta, drog häraf den slutsatsen, att kol esterinfetten som fysiologiska beståndsdelar af hude omvändt voro särdeles egnade att tränga in i der samma och därvid medföra andra ämnen samt allts lämpliga att utgöra den konstituerande beståndsdele i salfvor, plåster o. d., äfvensom i diverse kosmetisk medel, afsedda att göra sträf, tjock, fjällande hu åter mjuk och elastisk. Erfarenheten har bekräfta detta och visat, att vi i lanolinet ega ett för nyss nämnda ändamål särdeles användbart ämne. Geno tillsats af vaselin, såpa eller fett kan det sega lan linet göras mera smidigt och lätthandterligt. — Andra preparat af med lanolinets mycket likarta beskaffenhet ha på senare tiden kommit i marknade under namn af *adeps lanæ* (= vattenfritt ullfett) oc *alapurin.* S. J—

La Noue [lanō], François de, fransk krigare och författare, f. 1531 vid Nantes, d. 1591 vid Lamballe, var en af hugenotternas tappraste officerare. 1570 miste han sin vänstra arm och bar därefter en arm af järn, hvarför soldaterna kallade honom Bras-de-fer. Efter freden i S:t Germain (1570) deltog han i nederländska frihetskriget och tillfångatogs af spanjorerna 1572, men fick återvända till Frankrike och var 1574—78 hugenotternas general i La Rochelle. Ännu en gång tjänade han, som fältmarskalk, i nederländska armén, men föll 1580 åter i spansk fångenskap, i hvilken han förblef fem år. Han utmärkte sig därefter i Henrik III:s och Henrik IV:s kamp mot den s. k. ligan. — L. skref *Discours politiques et militaires* (1587), hvari ingå memoarer, samt religiösa ”meditationer”. Hans *Correspondance* utgafs 1854. Jfr skrifter om L. af Hauser (1889) och Neyret (1897).

Lanoue [lanō], Félix Hippolyte, fransk landskapsmålare, f. 1812, d. 1872, hade sitt egentliga område i framställningen af italiensk natur, i synnerhet bilder från romerska kampagnan. Framstående är i synnerhet en *Utsikt af Tiber från Aqua Acetosa* (utställd 1864).

Lanquart. Se Landquart.

Lans (lat. *la'ncea*), ett af beridna trupper buret vapen, motsvarande fotfolkets spjut eller pik. Lansen består af ett ungefär 26 mm. tjockt och 3 m. långt skaft, *lansstången*, af elastiskt trä eller stålrör med en tre- eller fyrkantig stålspets, *klingan*, på ena ändan och en järnskoning på den andra. Nedanför klingan sitter vanligtvis en liten vimpel med landets färger. Vid lansstången finnes äfven en läderrem, med hvilken lansen fasthålles vid armen, och lansen hvilar, då den ej användes, i en lädersko vid högra stigbygeln. Lansens vikt är ung. 2 kg. Lans eller pik användes redan af assyrier och egypter samt därefter af greker och romare. Hos de gamle germanerna var bruket af lans tillåtet endast för den fria mannen. Lansen var riddarens vapen och öfvergick till de på 1440-talet uppsatta stående kavalleritrupperna. Riddaren eller ryttaren med sina, vanligen fem, följesmän kallades en *lans*. Till tornering användes en särskild tornerlans med träspets och med urtagning för handen (se Tornerspel). I slutet af 1500-talet bortlades lansen, hvarefter den bars endast af österländska folk, polacker och ryssar. Under 1700-talet kom lansen småningom åter i bruk, och efter 1807 uppsatte Napoleon I lansiärregementen, väpnade med lans. Efter 1870 bortlades lansen nästan öfverallt, utom af ryssarnas kosacker, men har af kejsar Vilhelm II införts vid allt tyskt kavalleri, hvarefter den tidtals användts af en del franska dragonregementen och i några andra arméer. — I Sverige bar Lifgardet till häst (se d. o., med fig.) lans och ulanuniform till 1879, då detta regemente fick dragonutrustning. C. O. N.

Lansad (af fr. *lancer*, kasta), *ridk.*, ett s. k. skolsprång, hvarvid hästen, efter att ha lyft sig på bakbenen såsom till pesad (se d. o.), kastar sig framåt och med bakbenen först åter når marken. Benämningen användes ofta felaktigt om ett vanligt störsprång, som hästen gör af okynne eller istadighet. B. C—m.

Lansbergen [-berchen], Philips van, holländsk astronom, f. 1561 i Gent, d. 1632, lefde i många år som läkare i Antwerpen och Ter-Goës, var i slutet af sitt lif bosatt i Middelburg och är bekant genom åtskilliga astronomiska skrifter, särskildt genom sina astronomiska tabeller, *Tabulæ motuum coelestium perpetuæ* etc. (1633). Hans *Opera omnia* utkommo 1663. B—d.

Lansbert [läsbär]. Se Laensbergh.

Lansdowne [lä'nsdaun], markis, titel inom den engelska adelsläkten Fitzmaurice (se d. o.).

Lansdowne house [lä'nsdaun hau's]. Se Fitzmaurice 1, sp. 466.

Lanse'tt (fr. *lancette*, af lat. *la'ncea*, spjut, lans), ett bland de allra äldsta kirurgiska instrumenten, bestående af en mycket tunn klinga, knappt 1 cm. bred, och behållande denna bredd intill 1 å $1^1/_2$ cm. från spetsen, där båda kanterna sammanlöpa i en skarpslipad udd. Vanligen kan klingan inskjutas emellan 2 skalmar, som bilda skaftet. Instrumentet har under årtusenden begagnats vid åderlåtning, en operation, som förr var mycket vanlig. Denna har under de senare årtiondena kommit alltmera ur modet, likaså lansettens bruk för detta ändamål. I stället begagnas lansetten nu för ett annat och bättre, nämligen vaccinering. De lansetter, som brukas härtill, äro ofta försedda med en liten ränna i spetsen. Rsr.*

Fig. 1. Lansett af gamla typen.

Fig. 2. Lansett för vaccinering.

Lansettbåge, *bygnk.* Se Båge 4.

Lansettfisken, *Amphioxus* (*Branchiostoma*), *zool.*, bildar jämte ett närstående släkte den afdelning inom djurgruppen Chordata (se d. o.), som benämnts Akranier (*Acrania*), d. v. s. ryggradsdjur utan hufvud (kranium) och egentlig ryggrad. Till det yttre har lansettfisken så liten likhet med ryggradsdjuren, att dess upptäckare fullkomligt misskände dess frändskap med de sistnämnda och ansåg den för ett blötdjur. I själfva verket få vi också hos lansettfisken, som till sin kroppsform (se fig. 1) är spol-

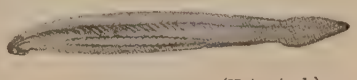

Fig. 1. Lansettfisk. (Nat. storl.)

formig, lansettlik, och hvars längst kända art (*A. lanceolatus*) uppnår en storlek af 5—7 cm., förgäfves leta efter flera af de kännetecken, som vi i allmänhet förbinda med begreppet ryggradsdjur. Sålunda saknar den hufvud, käkar, pariga lemmar och hjärta; hjärnan är endast antydd, och af de högre sinnesorganen finnas blott en ”luktgrop” samt synorgan af enklaste slag. Icke förty ha jämförande anatomiska undersökningar ådagalagt, att lansettfisken i flera afseenden bevarat organisationsförhållanden, som vi ha anledning att tillerkänna ryggradsdjurens urtyp. Ty på samma gång lansettfisken står på en mycket låg utbildningsgrad, eger den några af just de egenskaper, som äro utmärkande för alla ryggradsdjur gentemot de ryggradslösa. För tolkningen af lansettfiskens genealogiska ställning till de högre djuren är det af betydelse, att de ifrågavarande egenskaperna hos densamma uppträda i en utbildning, som närmast öfverensstämmer med förhållandena hos de högre ryggradsdjurens foster, ej med dem hos den fullmogna individen. Mellan det centrala nervsystemet (se fig. 2 *L*) och tarmkanalen (*C*, *E*, *G*) ligger en cylindrisk, fram- och baktill tillspetsad sträng, bestående af en elastisk, egenartad substans, den s. k. ryggsträngen (*K*). En sådan ryggsträng, till läge och uppkomst fullkomligt motsvarande denna bildning hos lansettfisken, är hos fostret hos *alla* öfriga ryggradsdjur det först uppträdande anlaget till skelettet, men ersättes hos det fullbildade djuret i allmänhet af kotkropparna. Motsvarande förhåller sig det centrala nervsystemet hos lansettfisken: det utgöres af ett nästan cylindriskt rör, hvars främsta blåsformigt utvidgade ända motsvarar de högre djurens hjärna. Munöppningen är omgifven af tentakler (*B*) och leder in i en munhåla (*A*); på denna följer den af många springor genombrutna gältarmen (*C*), som upptar mera än en tredjedel af hela tarmkanalen; hos larven öppna sig gälspringorna omedelbart på kroppens yta, hos det fullbildade djuret liksom hos sjöpungarna i en särskild hålighet. Gältarmen fortsättes i ett fullkomligt rakt tarmrör (*E*, *G*) med osymmetriskt belägen analöppning (*H*). Tarmrörets främre del är försedd med en oparig, framåtriktad blindsäck (*D*), som anses motsvara de högre ryggradsdjurens lefver. Äfven njurarnas byggnad är vidt skild från förhållandet hos de senare och liknar mera dessa organ hos maskarna. Som nämndt saknas hjärta, hvaremot några af de större blodkärlsstammarna pulsera — alldeles som hos flera maskar.

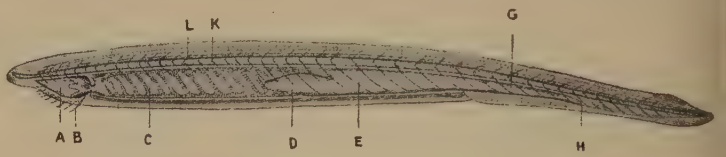

Fig. 2. Något förenklad och förstorad bild af lansettfiskens byggnad (se texten).

Hithörande arter ha, i likhet med flertalet historiskt gamla djurformer, en världsvid utbredning: Nordsjön, Atlanten, Medelhafvet och Stilla oceanen. Vid Skandinaviens västkust anträffas *A. lanceolatus*; den lefver nedgräfd i sand eller grus, med endast munöppningen synlig; födan utgöres af små organismer. Liksom flertalet djur med rudimentära ögon är lansettfisken mycket ljusskygg och rår kar i häftig oro vid stark belysning. Litt.: F. A. Smitt, ”Skandinaviens fiskar”, bd 2; B. Hatschek, ”Studien über die entwicklung des Amphioxus” (1881), och A. Willey, ”Amphioxus and the ancestry of the vertebrates” (1894). L—e.

Lansettlik, *bot.*, kallas en bladskifva, som är 3—4 gånger så lång som bred, bredast vid midten och tillspetsad mot ändarna. G. L—m.

Lansing [lä'nsiŋ], hufvudstad i nordamerikanska staten Michigan, vid Grand river och flera järnvägslinjer. 31,229 inv. (1910). Praktfullt kapitolium, statsbibliotek och stort landtbruksinstitut jämte andra af staten underhållna läroanstalter. Staden anlades 1847.

Lansingburg [lä'nsiŋbȫg], stad i nordamerikanska staten New York, vid Hudson. 12,595 inv. (1900). Seminarium, tillverkning af borstar och linoleum. J. F. N.

La'nsium, *bot.* Se Meliaceæ.

Lansiär, fr. *lancier* (af *lance*, lans), med lans beväpnad ryttare. Om lansiärerna under äldre tider se Lans. Napoleon I uppsatte 1807 i Warschau det första regemente *Chevau-légers lanciers*, och 1812 funnos 12 lansiärregementen i hans armé, dels polska, dels franska. Efter 1815 fortlefde lansiärerna med växlande styrka och sammansättning till 1870. Vid franska arméns återuppsättning uteslöts detta truppslag. Lansiärerna äro liktydiga med andra arméers ulaner. — Lansiärkadrilj (fr. *quadrille des lanciers*, äfven kallad *quadrille à la cour*), namn på en kontradans, som dansas af fyra par i fem turer (se vidare Dans, sp. 1317). C. O. N.

Lansja (sp. *lancha*), *sjöv.*, benämning på en större arbets- eller transportbåt, som nyttjas vid flottans varf. L. H.*

Lanskoj, Sergej Stepanovitj, grefve, rysk statsman, f. 1787, d. 1862, var 1817—24 direktör i kommissionen för statsskuldens amortering, blef 1834 medlem af kejserliga senaten och 1850 af riksrådet samt utnämndes 1855 till inrikesminister. Från denna post, på hvilken han tack vare skickliga medhjälpare, särskildt N. A. Miljutin, befordrade den svåra frågan om lifegenskapens upphäfvande i Ryssland, afträdde han 1861 samt erhöll då greflig värdighet. — Jfr Leroy-Beaulieu, ”Un homme d'état russe” (1884). (A—d J.)

Lanson [läså'], Alfred Desiré, fransk skulptör, f. 1852 i Orléans, d. 1898, studerade vid École des beaux-arts och vann Rompriset 1876. Hans förnämsta verk äro *Diana*, reliefen *Uppståndelsen*, den präktiga, monumentala kolossalgruppen *Järnåldern* (Luxembourgmuseet), gruppen *Judit och Holofernes* (i Tuilerieträdgården), *Richelieu* (staty i Sorbonne), *Legendre* (staty i Hôtel de ville), *Salammbô* (brons, Luxembourgmuseet), *Lazare Carnots* monument (i Orléans), *Renässansens genie* (i Collège de France). G—g N.

Lanson [läså'], Gustave, fransk författare, f. 1857 i Orléans, vardt 1888 filos. doktor och

är f. n. professor i fransk retorik vid Sorbonne. Bland L:s arbeten märkas *Principes de composition et de style* (1887; i senare uppl. kallad "Conseils sur l'art d'écrire"), med suppl. 1891, studier öfver Boileau, Corneille och Voltaire i serien "Les grands écrivains français", en mycket begagnad *Histoire de la littérature française* (1894; många uppl.), *Hommes et livres* (1895), *Les origines du drame contemporain* (2:a uppl. 1903; under annan titel 1888), *L'art de la prose* (1908), hvarjämte han påbörjat en stor fransk bibliografi (bd I, 1909).

Lansormen, *zool.* Se Bothrops.

Lansquenet [läskənä]. Se Landsknekt.

Lantān (af grek. *lantha'nein*, vara förd old, så kallad, emedan ämnet vid undersökningen af ceritjorden i början ej upptäcktes), *kem.*, ett till jordmetallerna hörande, af Mosander 1839 upptäckt grundämne, som förekommer, i sällskap med cerium, didym och öfriga jordmetaller, i en stor mängd mer eller mindre sällsynta mineral. Själfva metallen är hvit och kan hamras till blad, men ej dragas till tråd. Dess eg. v. är 6,15. Den smälter vid ljus rödglödgning. I luften syrsättes den hastigt och brinner med stor liflighet. Af utspädda syror löses den lätt. Lantan, hvars atomvikt är 139 och tecknas La, hör till de treatomiga grundämnena och ger med syre en *oxid*, La_2O_3, ett hvitt lätt pulver, som är en mycket starkt basisk oxid. *Lantankarbid*, LaC_2, bildar ljusgula kristaller och utvecklar med vatten acetylen. *Lantansalter* äro färglösa, kristallisera ofta mycket väl och utmärkas af en sammandragande, kärf smak. Viktigast för renframställningen är *lantansulfatet*. P. T. C.*

Lantāna L., *bot.*, växtsläkte af fam. *Verbenaceæ* med omkr. 50 buskar eller mera sällan örter med ofta skrynkliga, håriga blad och blommor i täta, ofta till hufvud sammandragna ax, nästan alla förekommande i tropiska och subtropiska Amerika. Flera arter odlas i kruka som prydnadsväxter för de vackra blommornas skull, särskildt *L. Camara* med röda, hvita eller orangefärgade blommor. G. L—m.

Lantankarbid, *kem.* Se Lantan.

Lantanoxid, *kem.* Se Lantan.

Lantansalter, *kem.* Se Lantan.

Lan-tau, ö i Kantonflodens mynning i kinesiska prov. Kwang-tung, förpaktades 1898 af engelsmännen på 99 år till utvidgande af kolonien Hongkong. J. F. N.

Lanterna (lat. *lanterna* l. *laterna*), lykta. — *Sjöv.* De ljus, som enligt internationella bestämmelser (se k. förordn. ang. åtgärder till undvikande af ombordläggning 26 okt. 1906) skola föras från solnedgången till soluppgången "af alla fartyg på öppna haf och i alla därmed förbundna farvatten, som trafikeras af sjögående fartyg", benämnas vanligen lanternor. Ångfartyg på väg skall föra ett ljus med hvitt, klart sken (topplanterna), lysande oafbrutet öfver en båge af horisonten af 20 kompassstreck från rätt för-ut till 2 streck ($22^1/_2{}^\circ$) akter om tvärs på hvardera sidan, synligt på minst 5 nautiska mils (minuters) afstånd under mörker och klar luft, samt på styrbords sida ett ljus med grönt sken (styrbordslanterna) och på babords sida ett ljus med rödt sken (babordslanterna), de båda sidoljusen (sido- l. boglanternorna) synliga på minst 2 nautiska mils afstånd. Sådant fartyg må ock föra ytterligare ett ljus, liknande det förstnämnda, det aktre ljuset minst 4,5 m. högre upp än det främre. — Ångfartyg, som bogserar, skall jämte sidoljusen föra 2 eller i visst fall 3 ljus med hvitt sken. Fartyg, som ej är manöverfärdigt, skall visa 2 ljus med rödt sken, det ena rätt öfver det andra, synliga rundt horisonten (röda globlanternor). För fartyg, som sysslar med telegrafkabel äfvensom för lotsfartyg, småfartyg och fiskebåtar gälla särskilda bestämmelser; likaså för fartyg i svenskt inre farvatten. — Fartyg till ankars föra ett ljus med hvitt sken för-ut, synligt horisonten rundt (ankarlanterna), större fartyg dessutom ett ljus akterut. — Lanternor användas dessutom till signalering, vare sig med omväxlande korta och långa ljusblinkar enl. Morses system (blinklanterna l. prejningslanterna) eller med olikfärgade sken. H. W—l.

Lanternin (fr. *lanternon*, af *lanterne*, lykta), *bygnk.*, lyktformig öfverbyggnad å ett tak, vare sig för insläppande af öfverljus eller som prydnad. På det senare sättet nyttjas lanterninen ofta som afslutning af torn eller kupoler fr. o. m. renässansen fram till senaste tid (se t. ex. bilderna af Gustaf-Vasakyrkan, Institut de France och Institutet för blinda). Jfr Belvedär.

Lanterninladugård. Se Ladugård.

Lanth [lät], Charles, fransk kemist, f. 1836, uppfinnare af de s. k. Lanthska färgämnena. Se Lanths violett.

Lanths violett [läts], *kem.*, ett organiskt färgämne, utgör det saltsyrade saltet af *tionin*, hvars sammansättning framgår af formeln:

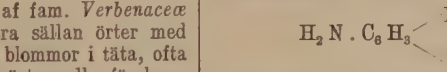

Lanths violett uppstår, i likhet med en del andra svafvel- och kväfvehaltiga färgämnen, genom inverkan af svafvelväte på paradiaminer,

H. E.

Lantingsha'usen, von, svensk adlig ätt, härstammar från rådsförvanten i Reval Henrik Lanting, hvilken, liksom sönerna Simon och Albrekt Lanting, gjorde svenska kronan åtskilliga försträckningar, hvarför de båda sistnämnde 1651 adlades med namnet L. Albrekt L:s sonson Jakob Albrekt L. (se L. 1) tog för sin ättegren introduktion å svenska riddarhuset 1743 och blef 1760 friherre med namnet von L. Dennes son, Albrekt von L. (se L. 2), blef 1800 grefve, jämte äldste sonen och med succession af värdigheten på äldste son efter son. Ätten utgick på svärdssidan 1856 och på kvinnolinjen 1859. Dess fideikommissegendomar öfvergingo då, jämte namnet, till friherrliga ätten v. Höpken, hvars hufvudman till följd däraf heter v. Lantingshausen v. Höpken.

1. Jakob Albrekt von L., friherre, militär, f. 4 nov. 1699 i Reval, d. 6 dec. 1769 i Stockholm, ingick bland kungliga pagerna 1714 och som volontär vid Lifgardet 1717, befordrades s. å. till fänrik och löjtnant vid halländska regementet till fot och deltog i tåget mot Norge 1718. Han lämnade den svenska krigstjänsten, med kaptens afsked, 1722, begaf sig till Frankrike och utnämndes

1724 till löjtnant vid Elsass' infanteriregemente. L. deltog i Polska tronföljdskriget och i österrikiska tronföljdskriget, hvarunder han förde vidlyftiga journaler, och avancerade i fransk tjänst till brigadjär (generalmajor) 1745. Han var äfven en tid (1736—40) guvernör för prinsarna af Pfalz-Zweibrücken-Birkenfeld och vistades i deras sällskap en längre tid vid universitetet i Leiden och i Paris. 1743 gjorde L. ett kort besök i Sverige och tog inträde på riddarhuset för att verka för prinsens af Birkenfeld val till svensk tronföljare. Först 1746 tog han afsked ur fransk tjänst. Återkommen till Sverige, deltog L. på hattarnas sida i riksdagen 1746—47. Ett af honom författadt memorial gaf uppslaget till det svenska tabellverket. 1747 utnämndes L. till generalmajor i svensk tjänst och fick i uppdrag att biträda generalguvernören i Finland med nydanandet af denna landsdels försvar. Efter hemkomsten från Finland blef L. 1749 öfverste för ett garnisonsregemente i Göteborg och användes därjämte i hög grad som regeringens militäre rådgifvare. Först vid 1751 års riksdag kom L. att spela en större roll i politiken, då han, sedan hans pensioner från Frankrike och Pfalz inlösts med en penningsumma, kunde väljas till medlem af sekreta utskottet. L. var ingen betydande talare, men hans erfarenhet, duglighet och hofsamhet gåfvo honom stort anseende, och han ansågs redan vid denna riksdag, jämte U. Scheffer, som en af hattpartiets främsta män. Härtill bidrog hans nära förbindelse med Fersenska familjen; han var kusin och svåger med Axel von Fersen. Den motsats, hvari han på grund häraf kom till hofvet, gjorde, att han 1752 tog afsked från sina befattningar; möjligen bidrog härtill också hans makas död efter ett kort och lyckligt äktenskap. Vid riksdagen 1755—56 var han åter medlem af sekreta utskottet och uppfördes fyra gånger på förslag till riksråd, ehuru han ständigt förbigicks af konungen vid utnämningarna. 1757 insattes L. i kommissionen i Pommern, som fick i uppdrag att söka upphjälpa denna provins. Då s. å. kriget med Preussen utbröt, förmåddes L. att åter inträda i krigstjänst. Han utnämndes till generallöjtnant och ålades att emottaga och ordna de till Pommern ankommande svenska trupperna, hvilket svåra uppdrag han utförde med nit och skicklighet. Det var h. o. h. hans förtjänst, att den illa utrustade hären blef någorlunda krigsduglig. Under Ungern-Sternbergs, Rosens och Hamiltons snabbt växlande öfverbefäl förmåddes L. med svårighet af regeringen att fortfara med ledningen af krigskommissariatet, och säkerligen var det i främsta rummet hans förtjänst, att armén, som under vintern 1757—58 i flera månader af preussarna hölls inneslängd i Stralsund och på Rügen, kunde nödtorftigen underhållas och därmed räddades från kapitulation. I nov. 1758 utnämndes L. till öfverbefälhafvare, men måste börja sitt kommando med att

ånyo för en öfverlägsen preussisk armé under svårigheter sammandraga hären vid Stralsund. I aug. 1759 kunde ändtligen L. gå angreppsvis till väga; han lyckades fördrifva de kvarvarande preussarna ur svenska Pommern, intränga i det preussiska Pommern, där han kvarstod under flera månader, och genom sin underbefälhafvare Fersen eröfra Usedom och Wollin. Visserligen återgick han vid vinterns inbrott bakom Peene, men lyckades under flera framgångsrika strider återkasta de efterföljande preussarna och hindra dem att intränga i svenska Pommern, där armén sålunda fick rymligare och bättre vinterkvarter än föregående år. Till belöning för detta fälttåg utnämndes L. 1760 till friherre. Fälttåget 1760 blef mindre betydande än det föregående årets, väsentligen på grund däraf, att officerare i mängd lämnade armén för att deltaga i den på hösten s. å. sammanträdande riksdagen. L. kunde under sådana förhållanden ingenting uträtta och begärde sitt afsked, hvilket beviljades först i juni 1761. L:s öfverbefäl i pommerska kriget är ej utmärkt af några större bragder, men hade häfdat de svenska vapnens anseende, och han lämnade den pommerska armén i ett förträffligt skick. Två gånger hade han förr att skaffa medel till denna armés underhåll måst pantsätta sin enskilda förmögenhet. Efter återkomsten till Sverige tillträdde L. öfverståthållarskapet i Stockholm, till hvilket ämbete han redan i april 1759 utnämnts. Äfven på denna post visade L. sina stora egenskaper som chef och administrator och räknas med rätta som en af Stockholms utmärktaste styresmän. Han sökte med kraft upprätthålla ordningen i hufvudstaden, förbättra polisväsendet och utveckla staden på mångahanda sätt. Flera af hans initiativ mognade först under hans efterträdare. I det politiska lifvet däremot tog L. efter sin återkomst föga del, ehuru han blef sitt parti trogen. Han såg med tillfredsställelse försoningen mellan hattpartiet och hofvet, och han själf blef den förste af hattarna utom rådet, som pryddes med serafimerorden (1764). Vid hofvets och hattarnas gemensamma försök att framtvinga riksdagskallelse i dec. 1768 deltog äfven L. och infann sig själf i spetsen för magistraten i rådkammaren för att vägra lydnad åt ett råd utan konung. Han invaldes i sekreta utskottet vid den därpå följande riksdagen 1769 och insattes i den viktiga statsdeputationen. Vid L:s i slutet af s. å. inträffade död lät Stockholms magistrat prägla en medalj öfver honom. — Jfr K. G. Malmström, "Minne af öfverståthållaren, generalen friherre J. A. v. L." (i "Sv. akad:s handl. fr. år 1796", d. 62, 1886).

2. Albrekt von L., grefve, den föregåendes son, militär, konstidkare, f. 30 juni 1751 i Stockholm, d. där 20 febr. 1820, ingick 1768 på den militära banan och utnämndes under finska fälttåget 1788 till generaladjutant. I sept. s. å. kallades han att åtfölja Gustaf III på resan till norska gränsen och beordrades därifrån till Göteborg för att ombesörja försvarsåtgärderna där. Med anledning af de våldsamma åtgärder konungen under 1789 års riksdag vidtog mot L:s morbroder grefve F. A. v. Fersen och de af honom ledde "patrioterna" begärde L. afsked. 1800 fick han greflig värdighet. 1808, efter finska krigets utbrott, inträdde han åter i krigstjänst, som generalmajor, och blef brigadchef för Upplands landtvärn. 17 sept. s. å. verkställde

han, på befallning, med en styrka af omkr. 2,600 man en landstigning på finska kusten till den svenska hufvudarméns undsättning. Men han möttes redan följande dag vid Lokalaks af en öfverlägsen rysk styrka, mot hvilken han icke kunde hålla stånd, i synnerhet som den af honom på förhand, men förgäfves, öfverklagade bristen på ammunition gjorde sig kännbar. L. ledde emellertid med berömvärd skicklighet återtåget och inskeppningen; men då Gustaf IV Adolf tillskref honom företagets olyckliga utgång, nedlade han befälet och lämnade åter krigstjänsten. 1815 blef L. tillf. öfverhofjägmästare. — L. var en mångsidigt bildad man. Han tolkade på prosa E. Youngs ''The complaint, or night-thoughts'' (*Doctor Edward Youngs Nätter*, 1787—90; 3:e uppl. 1798—99). Redan som ung idkade han landskapsmålning och blef, vid J. Gillbergs återkomst, dennes flitigaste och skickligaste elev som etsare. Han har i denna egenskap lämnat en följd landskapsraderingar, dels efter egen komposition, dels efter Schütz m. fl. Han blef, på grund af sin teckningsskicklighet, hedersled. af målarakademien och uppträdde emellanåt vid dess utställningar. Då litografien uppfanns, var L. en bland de förste svenskar, som försökte detta nya förfaringssätt. 1. L. S. 2. C. O. N.

Lan-tschóu, hufvudstad i kinesiska prov. Kansu och en af de viktigaste städerna i det inre af kinesiska riket, ligger vid högra stranden af Hwang-ho (1,554 m. ö. h.). Omkr. 500,000 inv. Här mötas vägarna från Mongoliet, Öst-Turkestan och Tibet, hvilket gjort L. till en stor handelsstad. Det har regelmässiga, renliga och väl stenlagda gator, kanongjuteri, tillverkning af gröfre tyger af ull och kamelhår. Traktens stenkolslager lämna bränsle till ångmaskinerna i fabrikerna. De viktigaste handelsvarorna äro siden, ädelstenar, träsniderier, silfver och järnsmiden. J. F. N.

Lanuginsyra, Lanuginsyrad rosanilin. Se Färgning, sp. 291.

Lanūgo (lat., ''ull''), *embryol.* Mot slutet af 5:e månaden af människans fosterlif börja fina hår att visa sig — först i pannan —, tills vid slutet af 6:e fostermånaden nästan hela kroppen blir betäckt med en ullik hårbeklädnad, benämnd lanugo l. lanugohår. Hos barnet ersättes under loppet af det första lefnadsåret denna lanugo af den under hela lifvet kvarstående rudimentära hårbeklädnaden. Men i st. f. att försvinna efter födelsen kan lanugo i undantagsfall ej blott kvarstå, utan ock utvecklas till en större delen af kroppen beklädande, lång hårdräkt. L—e.

Lanu'vium, urgammal stad i Latium, på södra sluttningen af Albanobergen, 71 km. s. ö. om Rom, nära Appiska vägen, blef vid slutet af romarnas krig mot latinerna (338 f. Kr.) ett romerskt municipium. L. var hufvudsätet för den latinska kulten och hade ett ryktbart tempel, helgadt åt Juno sospita. Nu Civita Lavinia. 1,435 inv. (1901). (J. F. N.)

Lanza [la'ntsa], Giovanni, italiensk statsman, f. 1810 i Vignale i Piemont, d. 1882 i Rom, studerade medicin i Turin och blef sedan praktiserande läkare i sin hembygd. Han valdes 1848 till led. af konungariket Sardiniens deputeradekammare, där han snart vann stort inflytande. Efter att någon tid ha varit deputeradekammarens president blef L. 1855 undervisningsminister i Cavours kabinett och 1858 finansminister. Äfven flera följande kabinett tillgodogjorde sig L:s duglighet dels som finansminister, dels som undervisningsminister, dels som inrikesminister. Sistnämnda post beklädde han i general La Marmoras kabinett sept. 1864—aug. 1865, hvarunder han tog afgörande andel i hufvudstadens förläggande från Turin till Florens. Sedermera blef han åter deputeradekammarens president. 14 dec. 1869 fick han i uppdrag att bilda ett nytt kabinett, i hvilket han själf blef konseljpresident och inrikesminister. Det vardt L. förbehållet att 1871 förverkliga alla italienska fosterlandsvänners ideal: Rom det enige Italiens hufvudstad. En koalition mellan högern och den yttersta vänstern störtade i juni 1873 kabinettet L. Sedan dess var L:s verksamhet inskränkt till deputeradekammaren. L. var en af dessa liberalt-konservativa statsmän ur Cavours skola, hvilka satte Italiens enhet högre än allt annat och städse underordnade såväl sina egna som sitt partis intressen under fosterlandets väl. Biogr. af Tavallini (1887). E. W.

Lanzarote [-tharå'te], den östligaste bland Kanarieöarna, 806 kvkm. stor, tills. med de kringliggande små öarna Alegranza, Montaña Clara och Graciosa 17,550 inv. (1900). L. är bergigt och bär öfverallt spår af sitt vulkaniska ursprung. Högsta berget, Monte Famara, är 684 m. högt. Flera vulkaniska utbrott, åtföljda af jordbäfningar, ha ödelagt ön, bl. a. 1730—36 och 1824. Skog saknas alldeles, och på källvatten är stor brist. Hufvudorten är Arrecife, på sydöstra kusten, med omkr. 3,000 inv. (J. F. N.)

Lanzi [la'ntsi], Luigi, italiensk fornforskare, f. 1732, d. 1810, inträdde i jesuitorden och började i Rom sina klassiska studier, hvilka han fortsatte i Florens, där han 1806 blef president för Accademia della crusca. L:s undersökningsmetod gaf liflig impuls åt studierna af Italiens forna konst. Hans förnämsta verk äro *Saggio di lingua etrusca* etc. (1789; 2:a uppl. 1824—25), *Storia pittorica d'Italia* (5:e uppl. 1834), *Dei vasi antichi dipinti, volgarmente chiamati etruschi* (1806) och *Notizie preliminari circa la scultura degli antichi* (2:a uppl. 1824, utg. af Inghirami jämte en skildring af författarens lif). A. B. B. (J. C.)

Lanzol [la'ntsål], Rodrigo, påfven Alexander VI:s egentliga namn.

Lao (Laos) l. Laua (Lauas) kallas åtskilliga till tai- eller schanfolken hörande stammar i Bortre Indiens högland, hufvudsakligen i norra delen af Siam och Franska Indo-Kina, mellan 15° och 24° n. br. samt 98° och 106° ö. lgd. De indelas i hvita lao (*lao-pung-kah*), omkring floden Mekong, och svartbukiga lao (*lao-pung-dam*), som bo v. om de förre och kallas så med anledning af männens vana att tatuera magen (fig. 1) och låren med en mängd djurfigurer. De sistnämnda lao bilda sex stater, som äro direkt skattskyldiga till Siam, hvarjämte finnas flera mindre, som stå i beroende af dessa större. De många motsägelserna i de resandes berättelser om lao bero därpå, att tre fjärdedelar af folket blifvit blandade med de kringboende urstammarna på halfön. De, som bevarat sitt blod rent, ha, i likhet med taifolken och andra grenar af den mongoliska familjen, utstående kindknotor, liten, platt näsa, sneda ögon, stor mun, glest svart hår, svag skäggväxt och gulbrun hy (se färgpl. Asiatiska

folk, fig. 16). De äro ett halfciviliseradt folk, bosatt i byar och små städer samt sysselsatt hufvudsakligen med jordbruk. De äro fredliga, arbetsamma och skickliga i tillverkning af lackerade arbeten samt si-

Fig. 1. Tatuering på en ''svartbukig'' laos mage.

den- och bomullsväfnader (för eget behof). Engifte är vanligt bland alla lao, hvilka liksom siameserna gifta sig tidigt. Endast furstar och rika personer ha konkubiner, som de sälja eller på annat sätt afyttra, när de ledsnat på dem. De flesta gossarna erhålla något kunskap i läsning och skrifning; men flickorna sakna i allmänhet hvarje undervisning, och äfven bland prinsessorna är det ytterst sällsynt att påträffa någon, som kan läsa och skrifva. De blandade laofolken skilja sig från de rena genom mera regelbundna anletsdrag, lång, smärt växt, ljusare hy, sub-dolikocefal hufvudskål och i allmänhet lägre social ställning. De flesta af dem, ehuru lik-

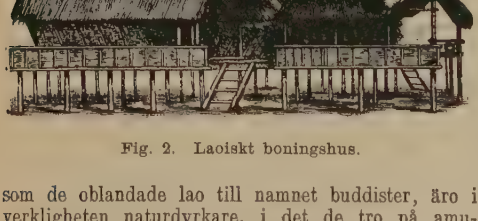

Fig. 2. Laoiskt boningshus.

som de oblandade lao till namnet buddister, äro i verkligheten naturdyrkare, i det de tro på amuletter, varsel, trolleri, demoniska väsen o. d. Ehuru bekanta med eldvapen, begagna de ännu den karakteristiska bågen. Laos språk är nära besläktadt med tais, men står på en äldre fonetisk ståndpunkt än detta. Hela antalet lao, såväl rena som blandade, torde uppgå till öfver $1^1/_2$ mill. Norrmannen Karl Bock, som 1881 och 1882 reste genom Siam och laostaterna, har skildrat sin färd i ''Temples and elephants: the narrative of a journey of exploration through upper Siam and Lao'' (1884; ''Tempel och elefanter'' etc. 1885). Andra arbeten: Bastian, ''Die völker des östlichen Asiens'' (1866—67), Garnier, ''Voyage d'exploration en Indo-Chine'' (1873) och Pallegoix, ''Description du royaume Thai ou Siam'' (1874). (K. F. J.)

Laoag (L a u a g), hufvudstad i prov. Ilocos Norte på Luzon bland Filippinerna. 34,454 inv. (1903). Export af ris, majs, tobak och socker.

Laōcoon. Se L a o k o o n.

Laodamēi'a (grek. *Λαοδάμεια*, lat. *Laodamīa*), *grek. myt.* 1. Enligt Homeros en dotter af Bellerofontes, älskad af Zeus och moder till Sarpedon. — 2. Dotter af Akastos, är prisad för den innerliga kärlek, med hvilken hon var fäst vid sin make Protesilaos. Då denne stupat vid Troja, utverkade hennes bön, att han för tre timmar fick återvända till lifvet, hvarefter hon följde honom i döden. 1—2. A. M. A.

Laodamīa. Se L a o d a m e i a.

Laōdica, *astron.*, en af småplaneterna.

Laodīce. Se L a o d i k e.

Laodicēa. Se L a o d i k e i a.

Lao'dike (grek. *Λαοδίκη*, lat. *Laodīce*), ett i den grekiska sagan och historien ofta mötande kvinnonamn. I de homeriska sångerna tillägges det dels en dotter af Priamos, förmäld med Helikaon, eller enligt andra sagor älskad af Akamas, Theseus' son, och genom honom moder till Munitos, dels en dotter af Agamemnon, måhända densamma, som hos de tragiske skalderna heter Elektra. Under den historiska tiden bars namnet L. bl. a. af flera furstinnor, tillhörande seleukidernas hus. A. M. A.

Laodikēi'a (lat. *Laodicēa*), namn på många städer i forntiden, de flesta grundade af seleukidiska konungar i Syrien och uppkallade efter syriska drottningar med namnet Laodike. — 1. L. v i d L y k o s (*L. ad Lycum*), stad i Frygien i Mindre Asien, vid Lykos, en biflod till Maiandros (Menderes), nära Hierapolis och Kolossai, var en äldre koloni, som af Antiochos II af Syrien uppkallades efter hans gemål. Under romerska kejsartiden var den en mycket rik handelsstad, ehuru den flera gånger förstördes af jordbäfningar, och var i synnerhet bekant för den fina ull, som traktens får lämnade, samt sin ylleindustri. Kristendomen fick tidigt insteg i staden, och Paulus skref till den kristna församlingen därstädes ett bref (Kol. 4: 16), som antingen är förkommet eller, såsom många antaga, är samma bref, som nu bär öfverskriften ''Till efeserna''. Enl. Uppb. 3: 14—22 hade församlingen i L. i känslan af sin rikedom blifvit ljum i sin kristendom och förvärldsligats. Under de bysantinske kejsarna fortfor L:s rikedom, men försvann slutligen under krigen mot turkarna. Staden är nu endast en samling ruiner från romartiden och senare mellan E s k i - H i s a r och stationen Gondscheli vid järnvägen från Smyrna och Aidin. — 2. L. v i d h a f v e t (*L. ad mare*), hamnstad i Syrien, ett feniciskt nybygge *Ramitha*, som ombyggdes af Seleukos Nikator och uppkallades efter hans moder. Af Julius Cæsar erhöll den stora privilegier; och ehuru den hårdt medtogs, då Dolabella belägrades i staden (43 f. Kr.), beskrifves den af Strabon som en liflig handelsstad, hvilken från sina vingårdar lämnade större delen af det vin, som infördes till Alexandria. Den var sedan säte för en kristen biskop. 1102 eröfrades staden af korsfararna, men återtogs af Saladin 1188. Flera gånger har den blifvit nästan förstörd genom jordskalf, såsom 1170, 1287 och 1822. Dess nuv. namn är L a d i k i j e (se d. o.). — 3. L. v i d L i b a n o n (*L. ad Libanum*), under romarnas tid namn på en stad i Syrien, vid Orontes och norra foten af Libanon, som under hettiternas (se d. o.)

storhetstid kallades Kades (ofta nämnd i egyptiska inskrifter). Där stod det slag, som gjorde slut på hettiternas (chetafolkets) välde. — 4. L. Katakekaume'ne (''det uppbrända''), en af Seleukos I o. v. om Ikonion uppbyggd stad, som omväxlande räknades till Lykaonien, Pisidien eller Galatien. Ruiner af densamma tror man sig ha funnit vid det nuv. *Jorgan Ladik*. — Städer med namnet L. funnos äfven i Pontos, Medien, Persien och vid nedre Tigris. 1—4. (J. F. N.)

Lao-ho-kòu, stad i kinesiska prov. Hupe, på högra stranden af Han-kiang, omkr. 50 km. ofvanför Hsiang-jang. L. är icke omgifvet af murar och betraktas därför icke officiellt som stad, men det har jemnligt Kreitner omkr. 200,000 inv. och har lifliga handel, emedan det ligger, där Han-kiang upphör att vara segelbar. (J. F. N.)

Laokāi, viktig handelsplats i franska kolonien Tonkin, vid järnvägen längs Songkoi till Jün-nan, nära Kinas gräns. I omgifningen rika koppar-, järn-, bly-, zink- och kolgrufvor. J. F. N.

Lao'koon (grek. *Λαόκοων*, lat. *Laocōon*), *grek. myt.*, en till den trojanska sagokretsen hörande, men först i de efterhomeriska dikterna förekommande gestalt. Enligt några grekiska sagor var han en son af Antenor och Akoetes (Kapys) och präst i Apollons helgedom. Han hade emellertid försyndat sig mot guden, som hämnades genom att sända två väldiga ormar, hvilka kväfde såväl den ene af hans båda söner som honom själf, då han, nu som Poseidons präst, förrättade ett offer åt denne gud vid den stora glädjefest, som trojanerna firade med anledning af grekernas låtsade aftåg. Vergilius, som i Eneidens 2:a bok följer en annan tradition, låter L. tadraga sig Pallas Athenas vrede genom att energiskt påyrka förstörandet af den åt henne helgade trähästen (se Trojanska hästen), i hvilken de grekiske hjältarna voro innestlutna och mot hvars sida han i sin förbittring slungar ett spjut. Då L. kort därefter på stranden förrättar tjuroffret åt Neptunus (Poseidon), komma från det gentemot liggande Tenedos två jättelika ormar simmande öfver sundet, hvilka kasta sig öfver L. och hans söner samt döda dem. Häri se trojanerna en tydlig gudinnans straffdom och styrkas af den svekfulle Sinon i sin plan att flytta trähästen in i staden, sålunda själfva beredande sitt fördärf. — Om det stora antika skulpturverk, som bär namnet Laokoongruppen, samt om Lessings berömda estetiska arbete med titeln ''Laokoon'' se Agesandros, med fig., och Lessing, G. E. A. M. A.

Lao'medon (grek. *Λαομέδων*, lat. *Laomĕdon*). 1. Sagokonung i Troja, son af Ilos och Eurydike, stupade vid Trojas första eröfring. Bland hans barn må nämnas Priamos och Hesione (se dessa ord). — 2. L. från Mytilene, en af Alexander den stores ungdomsvänner, landsförvisades af konung Filip II, men återvände efter dennes död (336 f. Kr.) till Macedonien. Under Alexanders asiatiska krig gjorde han tjänst som tolk och hade uppsikten öfver krigsfångarna. Vid rikets delning efter konungens död erhöll L. Syrien, men blef inom kort fördrifven af Nikanor. A. M. A.

Laon [lā], hufvudstad och fästning i franska dep. Aisne, på ett 181 m. högt, brant, isoleradt berg, vid franska nord- och östbanan, har ett citadell i östra delen af staden och ett stort antal från medeltiden härstammande byggnader, bland dem katedralen (se fig.), en af de förnämsta skapelser af 1100- och 1200-talens arkitektur i Frankrike (nu restaurerad) och S:t Martinskyrkan (från samma tid), ett konst- och antikvitetsmuseum, som innehåller många arkeologiska skatter, och kommunalbibliotek med omkr. 45,000 bd (de flesta från traktens kloster) jämte en mängd handskrifter. 13,138 inv. (1906; som kommun 15,288 inv.). L. har obetydlig industri, men är medelpunkten för handeln med väfnader från S:t Quentin, spegel- och glasvaror från S:t Gobain samt järnvaror från Folembray. — L. befästes af romarna och kallades af dem *Lugdunum clavatum*. Redan 499 blef det biskopssäte, men stiftet upphäfdes 1790. På 900-talet var det residens för de karolingiske konungarna och det sista, som de egde kvar af riket. Mera allmänt bekant är L. genom den där 9 och 10 mars 1814 utkämpade häftiga striden mellan fransmännen under Napoleon I och den förenade schlesiska armén under fältmarskalken Blücher. Efter att ha besegrat den ryska kåren Vorontsov vid Craonne 7 mars ryckte Napoleon till anfall mot Blücher, som tagit ställning vid L., men blef efter het strid och med stora förluster tvungen att draga sig tillbaka. I fransk-tyska kriget öppnade citadellet sina portar för preussarna 9 sept. 1870, och vid dessas intåg sprängdes krutmagasinet i luften (okändt af hvem), hvarvid mer än 500 pers. dödades och sårades. L., som tills. med La Fère och Reims skyddar randen af Falaise de Champagne, är närmast befäst genom citadellets i östra, Saint Martin-linjen samt batterierna Classon och Basse i västra och batteriet Montol i södra hörnet af den höjdtriangel, på hvilken staden ligger. På längre afstånd från L. ligga forten Montbérault och Bruyères, fort Laniscourt med 2 batterier samt forten Malmaison och Condé. (J. F. N. L. W:son M.)

Katedralen i Laon.

Laos [läå]. 1. Folk. Se Lao. — 2. Landskap på Östra indiska halfön, sedan 1893 till största

delen stående under fransk öfverhöghet och tillhörande *Franska Indo-Kina* (se d. o.), af hvilket det utgör den nordvästra delen, gränsande till Siam, Brittiska Indien och Kina. Det uppskattas till omkr. 255,000 kvkm. med 667,727 inv. (1906). 1907 återlämnades dock en del af Laosområdet till Siam. Det franska L. är sedan 1895 deladt i Öfre L. (med 6 kommissariat) och Nedre L. (med 8 kommissariat). Landet är ännu föga kändt. Jorden är fruktbar och ger stora skördar af ris, bomull, indigo, tobak och frukter. Stora skogar af tek och andra värdefulla trädslag finnas, likaså mineralfyndigheter af värde (bl. a. guld). Befolkningen utgöres af *lao* (se d. o.). Den enda naturliga infartsvägen i landet är Mekong, hvars segelbarhet dock afbrytes genom fallen vid Khon. Den franske residenten bor i Vien-tiane vid Siams norra gräns. J. F. N.

Lao-tse, kinesisk filosof, Kong-fu-tses äldre samtida, f. 604, d. 507 f. Kr., förinnerligade uppfattningen af *tao* (se d. o.). Hans religion och moral äro nedlagda i *Tao-te-king* (öfv. af E. Folke i "Främmande religionsurkunder", 1908). Jfr Kinesiska litteraturen, sp. 93. N. S.

Lap., vid växtnamn förkortning för franske botanisten baron Philippe Picot de La Peyrouse, f. 1744, d. 1818 som professor i Toulouse, författare till arbeten om släktet *Saxifraga* (1801) och Pyrenéernas flora (1795—1801 samt 1813—18).

Lapagēria R. et P., *bot.* Se Liliaceæ.

La Palice l. La Palisse [pali's], Jacques de Chabannes de, f. omkr. 1470, d. 1525, en tapper krigare, som hjälpte Ludvig XII af Frankrike att eröfra Milano 1500, var Bayards sekundant i den ryktbara duellen med Soto-Mayor 1502. L. tog en lysande del i slaget vid Ravenna 1512, där han svårt sårades. Sedan Gaston de Foix fallit, återförde L. hären till Frankrike. Vid Marignano kämpade han ärofullt och stupade vid Pavia. Till hans ära sjöngo hans soldater en naiv visa, hvartill sedermera lades verser i samma stil, till dess La Monnoye på 1700-talet diktade den ryktbara La Palice-visan ("l'air de La Palice") med dess "vers niais". Den första af dem lydde: Messieurs vous plait-il d'ouïr l'air du fameux La Palice? Il pourra vous réjouir, pourvu qu'il vous divertisse". Man igenkänner däri lätt den första versen af Kellgrens "Dumboms lefverne", som är en bearbetning af "l'air de La Palice", ehuru kvickare än originalet. Redan förut, på 1760-talet, hade en Uppsalastudent, sedermera lektorn i Skara Per Luth, gjort en bearbetning af samma visa, men denna kan i inte hänscende mäta sig med Kellgrens. J. C.

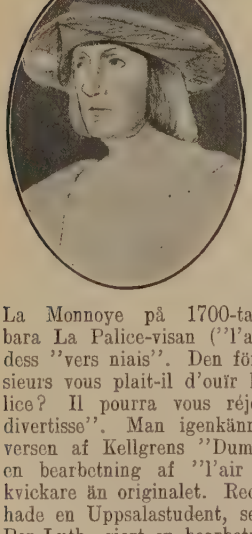

La Palisse. Se La Palice.

La Pallice [pali's], hamn. Se La Rochelle.

Laparohysterotomi, *med.* Se Kejsarsnitt.

Laparotomi (af grek. *lapa'ra*, veka lifvet, och *tomē*, snitt), *med.*, den kirurgiska åtgärd, som består uti att öppna bukhålan. Då detta i och för sig icke är ett ändamål, utan blott ett medel för att komma åt något af de i bukhålan liggande organen, så är laparotomien ej att betrakta som en självständig operation, utan endast som en förberedande akt för andra. Efter dessa senare rättar sig också bukinsnittets form, storlek och plats. Där det är möjligt, söker man att förlägga det i bukens midt, den s. k. *linea alba*, emedan vägen där är genast, inga muskler äro att genomskära, inga större kärl finnas. Den äldsta af alla operationer, för hvilka laparotomi som en inledningsakt blifvit använd, är laparohysterotomien l. kejsarsnittet (se d. o.). Därefter kom uttagandet af äggstockarna, ovariotomien. Redan före den antiseptiska behandlingens införande hade några operatörer hunnit till rätt goda resultat med denna operation. Efter kirurgiens pånyttfödelse genom Lister (f. 1827) har icke allenast denna operation blifvit i större antal fall och med ännu större framgång utförd, utan ett helt nytt fält öppnadt för den operativa kirurgien, och åtgärder ha under antiseptikens skydd kunnat vidtagas, som utan detsamma skulle varit brottsliga eller vansinniga. De senare årtiondenas aseptiska förfarande har ännu ytterligare vidgat möjligheterna för ett kirurgiskt ingripande. Så har man borttagit äggstockarna för långt mindre orsakers skull än de stora svulsterna; man har uttagit hela lifmodern för mer eller mindre elakartade nybildningar däri. Vidare har man uttagit den sjuka mjälten, en af njurarna, allt med växande framgång. Också för att aflägsna gallstenar eller för att bota följderna af ett färskt eller gammalt magsår är laparotomien en nödvändig förutsättning; på samma sätt beträffande de mer alldagliga operationerna för blindtarmsinflammation. Man öppnar numera utan fruktan buken för att utskära större eller mindre stycken af tarmkanalen för elakartade svulster däri, ja för enkla fistlar, hvilka ej på annat sätt vilja läkas. I andra fall skapar man tvärtom sådana fistlar, tjänande till aflopp för exkrementen, då den naturliga vägen är stängd. För att uttaga främmande kroppar ur magsäcken gör man laparotomi och skär sig in i ventrikeln. Detsamma gör man för att skapa en gång intill magsäcken och införa föda, då matstrupen blifvit ohjälpligt tilltäppt. Vid inre inkarcerationer är laparotomien ofta den enda utvägen att komma till och reda ut förvecklingen. Dessa operationer sluta ofta med dödlig utgång, men denna orsakas ej af det operativa ingreppet, utan, i vanligaste fall, däraf, att man kommit för sent till detsamma, att sjukdomen kommit så långt, att denna dödar patienten i trots af laparotomien. Någon gång inträffar ock, att man först efter bukhålans öppnande får insikt därom, att en tillämnad operation är outförbar. För en mängd lyckade kurer har man emellertid att tacka denna del af kirurgien, och själf har den att för sin uppkomst och sitt fortskridande tacka experiment på djur, vivisektionerna, som också här på ett glänsande sätt bevisat sin nytta och sitt berättigande. Öfver hufvud taget är man berättigad att påstå, att den moderna kirurgiens största och mest välsignelsebringande landvinningar ernåtts genom den säkerhet och relativ

fpfarlighet, med hvilken ett öppnande af bukhålan nu kan ske. Rsr. (J. Å.)

La Paz [path], sp., ”fred”, namn på flera spanskamerikanska städer och efter dem uppkallade förvaltningsområden. 1. Departement i västra Bolivia. 139,278 kvkm. 445,616 inv. (1900). — 2. (Officiellt sedan 1825 La Paz de Ayacucho) Hufvudstad i sydamerikanska republiken Bolivia och i ofvannämnda depart., ligger 3,690 m. ö. h. i Chuquiapos l. La Paz' floddal, vid foten af Illimani. Enligt beräkning 78,856 inv. (1908). Staden är säte för en biskop (sedan 1608), har en katedral (från början af 1600-talet), som anses vara en bland de vackraste i Syd-Amerika, och ett afsigkommet universitet. L. anlades 1548 och erhöll namnet *Pueblo nuevo de Nuestra Señora de la Paz*. L. är republikens folkrikaste stad och lifligaste handelsplats. — 3. Stad i argentinska prov. Entre Rios, på vänstra stranden af Paraná. Omkr. 6,000 inv. — 4. Hufvudstad i mexikanska territoriet Kalifornien. Se Kalifornien 1. 1—4. (Wbg.)

La Pérouse [perōs], Jean François de Galaup, grefve de L., fransk upptäcktsresande, föddes 22 aug. 1741 nära Albi. Till sitt släktnamn de Galaup fogade han efter en liten familjeegendom i närheten af Albi namnet L. Han inträdde 1756 i franska marinens tjänst, blef sårad och tillfångatagen af engelsmännen i sjöslaget vid Belle-Isle 1759 och utmärkte sig under nordamerikanska oafhängighetskriget som befälhafvare på en fransk fregatt. Bl. a. intog och förstörde han (aug. 1782) de engelska nybyggena Fort Prince of Wales och Fort York vid Hudsons vik. Sin ryktbarhet vann emellertid L. som befälhafvare för den expedition, som franska regeringen 1785 utrustade för att upptäcka nordvästpassagen och närmare utforska vissa trakter af Stilla oceanen. Med fregatterna ”Boussole” och ”Astrolabe” afseglade han 1 aug. 1785 från Brest. Efter att ha kringseglat Kap Hoorn (nov.) anlöpte han Påskön (apr. 1786) och Hawaii samt nådde i juni s. å. Port Français nära Mount Elias på Alaskas kust. Hindrad af stormar från att inträngа i Berings sund, for han söderut, upptäckte Necker-ön n. v. om Hawaii (nov. s. å.) och genomforskade sedan farvattnen kring Filippinerna, Formosa, Japan, Korea och Kamtjatka. Därunder besökte han De Castries Bay, nära det nuv. Vladivostok, i juli 1787 och upptäckte i aug. det efter honom uppkallade La Pérousesundet mellan öarna Sachalin och Yezo. I sept. anlöpte L. Petropavlovsk på Kamtjatka och hemsände därifrån öfver land dagböcker och kartor m. m. rörande det arbete expeditionen dittills utfört. I dec. blefvo ”Astrolabes” befälhafvare, de Langle, och ett tiotal af dess besättning mördade af infödingarna på Samoa-öarna, och om öfriga deltagare i expeditionen hade man de sista underrättelserna från Botany bay i Nya Syd-Wales, dit L. ankom 26 jan. 1788 — nästan samtidigt med kapten Phillips koloni-

grundläggande engelska expedition — och hvarifrån han hemsände sitt sista bref till franske marinministern (7 febr. s. å.). De vetenskapligt resultatrika expeditioner franska regeringen 1791 och 1796 utsände under d'Entrecasteaux för att efterforska L:s öde blefvo i detta afseende fruktlösa, och först 1826 fann en engelsk sjökapten, P. Dillon, spår af de båda fartygens vrak vid några ref utanför ön Vanikoro (en bland Drottning Charlottas öar n. om Nya Hebriderna), och upptäckten bekräftades 1828 af Dumont D'Urville, som besökte platsen och där reste ett monument. En staty öfver L. restes 1843 i Albi. Hans reseberättelse, *Voyage autour du monde* (4 bd, 1797; ”Resa omkring jorden”, 1799) utarbetades på franska regeringens uppdrag af Milet de Mureau efter L:s från Kamtjatka och Botany bay hemsända anteckningar. Den har ännu stort värde och är öfversatt på flera språk. L:s expedition har för den nautiska geografien varit af stor nytta. Upptäckten af dess kvarlefvor är skildrad af P. Dillon i ”Narrative of a voyage in the South seas etc.” (2 bd, 1829). (V. S—g.)

La Pérousesundet [perōs-], hafssund mellan japanska ön Yezo och Sachalin, förenar Japanska hafvet med Ochotska hafvet. Det upptäcktes 1787 af La Pérouse. (J. F. N.)

La Peyrère [pärär], Isaac de, fransk skriftställare, bibelkritiker, f. 1594 i Bordeaux, d. 1676 som prinsens af Condé bibliotekarie. Se Bibelkritik, sp. 233.

La Peyrouse [pärōs], Ph. P. de. Se Lap.

La'phria, *zool.* Se Roffluger.

Lapidärstil (af lat. *lapis*, sten), Stenstil, stil, som i uttryckssätten söker efterlikna den, som begagnades i de romerska steninskrifterna; monumental stil, som utmärker sig för korthet och innehållsrikedom, som säger mycket i få ord.

Lapidoth-Swarth, Helène, nederländsk skaldinna, f. 25 okt. 1859 i Amsterdam, gift 1894 med författaren Fritz Lapidoth i Haag, började sitt författarskap med diktsamlingarna *Fleurs de rêve* (1879) och *Les printanières* (1882), men vanns sedan för holländska litteraturen och offentliggjorde på nederländska språket *Poëzie* (1892), *Verzen* (1893), *Gedichten* (1902) och *Octoberlover* (1903), hvilka berömmas för mästerskap i språk och form, i synnerhet i sonetten. Hon har vidare författat novell- och skiss-samlingarna *Van vrouwenleven* (1896), *Van vrouwenleed* och *Van vrouwenlot* (1897), *Profieltjes* (1899) och *Ernst* (1902). Jämte Marcellus Emants och Jacques Perk var fru L.-S. en af dem, som ledde den på 1880-talet började moderna rörelsen i Hollands vitterhet.

Lapi'lli (plur. af lat. *lapi'llus*, liten sten), it. *rapilli*, *geol.*, de små, ärt- till nötstora, oftast kulformade stycken af lava, vanligen af porös, blåsig beskaffenhet, som vid vulkaneruptioner uppkastas ur krateröppningen tillsammans med större lavastycken (vulkaniska bomber) samt vulkanisk sand och vulkanisk aska. Ganska betydliga sammanhopningar af lapilli förekomma såväl vid de nuv. vulkanerna, Vesuvius, Etna m. fl., som i Auvergne, vid Laacher see och i andra gamla vulkantrakter. E. E.

La'pinlaks (fi. *La'pinlahti*), socken i Idensalmi härad och domsaga af Kuopio län, Finland, utgör ett imperiellt pastorat af 2:a kl., Idensalmi kontrakt

och Kuopio stift. Landareal 612 kvkm. Befolkningen, finsktalande, 8,333 pers. (1908). A. G. F.

Lapis, lat., sten. — *L. calaminăris*, ett inom farmacien numera föga brukadt namn på galmeja (se d. o.). — *L. cāu'sticus*, kaliumhydrat, smält i stångform och användt som frätmedel. — *L. crucifer, miner.* Se Kiastolit. — *L. divīnus* l. *L. ophtha'lmicus*, blåsten. Se Kopparsalter, sp. 994. — *L. hepa'ticus*, lefversten, *miner.* Se Hepatit. — *L. hy'stricus* l. *L. porcīnus* l. *L. bezoa'rdicus.* Se Bezoar och Orsten. — *L. infernālis*, helvetessten (se Silfvernitrat). — *L. la'zuli*, lasūrsten, azūr, ett mineral af vacker blå färg, hvilket vanligen bildar amorfa massor, mera sällan till reguljära systemet hörande kristaller. Det förekommer ganska sällsynt, invuxet i kornig, glimmerförande kalksten, vid Baikalsjön, i Tibet, Persien och Kina samt har anträffats äfven i Syd-Amerika (Argentinska republiken). Dess sammansättning är tämligen växlande och låter ej uttrycka sig genom någon bestämd formel. Det består af lerjord, natron och kalk i förening med kiselsyra och svafvelsyra, hvartill komma små mängder järnoxid, svafvel, klor och vatten. Mineralet har sedan gammalt till följd af sin vackra färg och sin sällsynthet skattats mycket högt och användts till prydnadsföremål, mosaikarbeten, vaser, dosor o. d. I pulveriseradt tillstånd användes det förr som en eftersökt och mycket dyrbar målarfärg under namn af *äkta ultramarin.* Numera är all ultramarin (se d. o.) konstgjord och beredes fabriksmässigt. — *L. philosophōrum*, ”de vises sten”. Se Alkemi. — *L. solāris.* Se Bolognesiska lysstenen. — *L. sui'llus.* Se Orsten. — *L. tiburtīnus, miner.* Se Travertin. S. J—n.

Lapiter (grek. *Λαπίθαι*), ett vildt och kraftfullt sagofolk i Tessalien kring berget Ossa och floden Peneios. Som deras mytiske stamfader nämnes Lapithes, en son af Apollon. Öfver dem härskade som furste Peirithoos, vid hvars förmälning med Hippodameia en blodig strid uppstod med de som bröllopsgäster inbjudne kentaurerna (se Centaurerna), hvilka slutligen dukade under. Lapiterna blefvo sedan i sin ordning tuktade af Herakles. A. M. A.

Laplace [-pla's], Pierre Simon de, markis, fransk astronom och matematiker, f. 28 mars 1749 i Beaumont-en-Ange i dep. Calvados (Normandie), d. 5 mars 1827 i Paris, visade redan tidigt ovanliga anlag för vetenskapen. I synnerhet utöfvade matematiken dragningskraft på honom, och vid unga år publicerade han en matematisk afh. i Lagranges’ Miscellanea taurinensia” (IV; 1766—69). Denna och några följande afhandlingar fäste uppmärksamheten på L. och förskaffade honom en lärarplats i matematik vid militärskolan i Beaumont, hvilken han likväl snart lämnade för att inträda som examinator vid artillerikåren i Paris. Han blef 1773 medlem af franska Vet. akad. och sedan en af det 1795 upprättade Franska institutets första medlemmar. Under franska revolutionens första tid tillhörde han med Lagrange kommissionen för mått och vikt och utnämndes till professor vid École normale. Under första konsulatet var han 1799 (i sex veckor) minister för inrikes ärendena samt blef s. å. medlem af och 1803 kansler i senaten. Af Napoleon utnämndes han 1804 till grefve. 1814 röstade han för bourbonernas restauration samt blef af Ludvig XVIII utnämnd till pär och (1817) markis.

Genom sitt förnämsta arbete, *Mécanique céleste* (I, II, 1799; III, IV, 1804—05; V, 1825), har L. fått namnet af den störste astronomen efter Newton. Han har i detta arbete gifvit en fullständig teori för planetsystemet, uppbyggd på Newtons hypotes om den allmänna gravitationen. Med användning af d’Alemberts, Eulers, Lagranges samt sina egna epokgörande upptäckter i matematik och mekanik har han icke blott lämnat en i metodiskt afseende synnerligen elegant framställning af alla de problem, som redan Newton själf behandlat, t. ex. tvåkropparsproblemet, precessions- och nutationsfenomenet, fenomenet af ebb och flod o. s. v., utan äfven löst det problem, inför hvilket Newton med sin tids matematiska hjälpmedel stod kraftlös, det s. k. störingsproblemet. Enligt L:s undersökningar kunna planeternas medelafstånd från solen icke undergå annat än små periodiska ändringar, och äfven i öfrigt äro enligt hans analys planetbanornas störingar af den natur, att solsystemets stabilitet kan anses tryggad. I 3:e och 4:e banden af ”Mécanique céleste” lämnar han den speciella och i siffror utförda tillämpningen af sin i de två första banden framställda allmänna teori på planeterna, månen, de öfriga satelliterna och kometerna. Liksom hans allmänna teori innehåller hufvuddragen af de på planetsystemet gjorda iakttagelserna, så har han i den speciella delen i detalj uppvisat öfverensstämmelsen mellan teori och observation. Och i hvarje sådant enskildt fall af öfverensstämmelse (däruti ligger sakens stora betydelse) har han gett ett stöd för den hypotes, från hvilken han utgått, gravitationshypotesen. 5:e bandet innehåller en kort historia öfver himmelens mekanik samt tillägg till de föregående banden. Detta är i korthet innehållet af ”Mécanique céleste”, den teoretiska astronomiens fundamentala verk. En allmänfattlig framställning däraf har L. själf gifvit i *Exposition du système du monde* (2 bd, 1796; 6:e uppl. 1835), där man träffar hans sedermera så populär blifna nebularhypotes (se Kant-Laplaces hypotes).

Äfven den rena matematikens utveckling har af L. blifvit i flera väsentliga punkter befordrad. Under första skedet af sin författarverksamhet egnade han åt teorien för differential- och differensekvationers integration flera värdefulla afhandlingar. Så angaf han t. ex. en metod att integrera lineära partiella differentialekvationer af 2:a ordningen, integrerade differentialekvationer medelst definita integraler samt behandlade s. k. blandade differensekvationer och framställde integralerna till vissa differensekvationer under form af kedjebråk. Från en något senare period af hans lefnad förskrifver sig upptäckten af de s. k. *Laplaces koefficienter* (hvarur teorien för de sfäriska funktionerna sedan utvecklats) och potentialfunktionen, hvilka båda slag af funktioner inom den

använda matematiken spela en särdeles viktig roll. L:s mest betydande arbete inom den rena matematiken är dock *Théorie analytique des probabilités* (1812; 3:e uppl. 1820), hvartill *Essai philosophique sur les probabilités* (1814; 6:e uppl. 1840) bildar en populär inledning. Första delen af detta klassiska arbete upptages af teorien för genererande funktioner. Den 2:a delen åter innehåller den egentliga sannolikhetskalkylen och dennas tillämpningar på en mängd vetenskapliga, sociala och praktiska frågor. Där träffar man äfven den första framställningen af den för observationers bearbetande så viktiga "minsta kvadratmetoden" (se d. o.). — L:s *Oeuvres complètes* utgåfvos 1843—48 i 7 bd (ny uppl., 14 bd, 1878 o. f.). L:s namnteckning meddelas å pl. I till art. Autograf. K. B.

Laplaces hypotēs [-pla's']. Se Kant-Laplaces hypotes och Kosmogoni.

Laplaces koefficienter. Se Laplace, P. S. de.

La Pla'ta (Rio de la Plata, "Silfverfloden") är den vanliga benämningen på det näst största flodsystemet i Syd-Amerika; men namnet tillkommer eg. endast det stora æstuariet, genom hvilket den med Paraguay förenade Paraná samt Uruguay falla ut i Atlantiska hafvet. Det är den bredaste flodmynning på jorden. Omedelbart efter Paranás och Uruguays förening ända till Buenos Aires är den 40 km. bred och vidgar sig i östlig riktning alltmer samt når mellan Montevideo och Punta de las Piedras 110 och vid yttersta öppningen, mellan Maldonado och Punta Norte, 230 km. bredd. Längden utgör omkr. 300 km. Ytinnehållet beräknas till 34,000 kvkm., men minskas genom de omkr. 60 mill. kbm. fin sand, som genom floderna årligen nedföras. Den till staten Uruguay hörande norra kusten är hög och brant. Södra kusten, som tillhör Argentina, är flack och mynningen på denna sida uppfylld med farliga sandbankar, som äro hinderliga i synnerhet för fartyg, som anlöpa Buenos Aires och hvilka därjämte äro utsatta för häftiga sydväststormar, s. k. *pamperos*. Det slammiga, gulfärgade vattnet från L. märkes ännu 100 km. från kusten. Af de små öarna äro Lobos vid nordkusten och Martin Garcia vid Paranás mynning de viktigaste. Efter denna flodmynning pläga republikerna Argentina, Uruguay och Paraguay äfven kallas La Plata-staterna. Hela flodområdet beräknas af Bludau till 3,1 mill. kvkm. — För segelfarten i det öfre flodområdet är i synnerhet Paraná med sin biflod Paraguay af vikt, i det att ångbåtsfart med fartyg om 3 m. djupgående är möjlig 2,500 km. från L:s mynning. (J. F. N.)

La Pla'ta, hufvudstad i argentinska prov. Buenos Aires, 56 km. s. ö. om förbundshufvudstaden och 8 km. från sin hamn Ensenada, med hvilken L. liksom med hufvudstaden är förenadt genom järnväg. L. anlades enligt kongressbeslut 1882 och beräknades 1909 ha 95,000 inv. Staden är biskopssäte (sedan 1897), har universitet (sedan 1905), astron. observatorium (sedan 1882) samt naturhistoriskt museum (uppfördt efter svensken Henrik Åbergs ritning) med enastående paleontologiska och antropologiska samlingar. (J. F. N.)

La Plata-linjen, detsamma som Johnson line. Se Johnson, A., sp. 64.

La Plata-staterna. Se La Plata.

Lapo di Ciuccio [läpå di tjo'ttjå], italiensk bildhuggare från Florens under senare hälften af 1200-talet, var lärjunge till Niccolò Pisano, förrenässansens berömde målsman, och var jämte Arnolfo di Cambio, Florentindomens grundläggare, och jämte Niccolòs egen son Giovanni mästaren behjälplig med utförandet af den berömda predikstolen i Pisa, som begyntes 1266 och fullbordades 1268. C. R. N.*

La Porte [løpå't], stad i nordamerikanska staten Indiana, i en fruktbar trakt vid Clear lake, 20 km. s. om Michigansjön. 7,113 inv. (1900). Tillverkning af landtbruksredskap och maskiner, spannmålshandel. J. F. N.

Lapo'rtea, *bot.* Se Urticaceæ.

Lappa, *boktr.* Se Upplappning.

Lappa L. (Arctium), Kardborre, *bot.*, växtsläkte af fam. *Compositæ*, afd. *Tubifloræ*, utmärkt af de krokuddiga holkfjällen. Alla blommorna

Kardborre, *Lappa tomentosa* Lam.; *1* grentopp i blomning, *2* stjälkblad, *3* blomkorg i längdsnitt, *4* holkfjäll, *5* frukt.

äro röda, rörformiga och tvåkönade och sitta i klotrunda, ofta spindelväfshåriga korgar, bladen äro stora och breda, utan tornar. I Sverige finnas 3 närstående arter, växande vid vägkanter. Rötterna voro förr officinella (se Kardborrerot), de innehålla inulin och äro i Japan ett allmänt använd näringsmedel. G. L—m.

Lappa, en sedan 1887 för utländsk handel öppen hamn i södra Kina i prov. Kwang-tung vid Kantonflodens mynning, s. v. om Macao. Införseln (bomullsvaror, garn, opium m. m.) hade 1909 ett värde af omkr. 1,2 mill. pd st., och exporten (siden, olja, mattor, ris och te) af 603,000 pd st. J. F. N.

La'ppajärvi. 1. Sjö inom Vasa län, Finland. Areal 151 kvkm. — 2. Socken kring nämnda sjö, af Kuortane härad och Alavo domsaga. Landareal 458 kvkm. Befolkningen, finsk, 5,980 pers. (1908). Imperiellt pastorat af 3:e kl., Åbo ärkestift, Lappo prosteri. A. G. F.

Lappakonitin, *farm. kem.* Se Akonitin.

Lappar, svenskt namn på en folkstam, som benämnes på lapska: i norska Finnmarken *sabme*, plur. *samek*, Norrbotten *sapme*, plur. *sameh*, i Västerbot-

ten och Jämtland *same*, plur. *sameh* (af obekant härledning), längst i s. äfven *almotje*, plur. *almotj* (="människor"); det ofta anförda ordet *sabmelač* betyder "lapsk", ej "lapp". Deras äldsta nordiska namn torde vara *finnar* (eg. "kringströfvare"), som i formen *finner*, sing. *fin*, ännu användes som namn på dem i Norge. Det svenska (och i något senare tid äfven norska) *lapp* är ett möjligen med birkarlarna inkommet, urgammalt finskt lånord. Finska *lappalainen*, plur. *lappalaiset*, "lapp", betyder eg. "en i *Lappi* (kanske = ödemarken i n.) hemmahörande person". Rysk namnform är *lopárj*, plur. *loparí*.

Utbredning. F. n. träffar man lappar i Ryssland på Kolahalföns östra och norra kust fr. o. m. Sosnovets (vid polcirkeln), i halföns inre delar samt vid och v. om sjön Imandra; i Finland i Enare, Utsjoki och Enontekis samt som i senare tid inflyttade vallhjon i Sodankylä och Kittilä och några andra socknar kring polcirkeln; i Norge bo de mer eller mindre spridda öfver hela Finnmarkens och Tromsö amt, äfven ute på öarna, i Nordlands amt hufvudsakligen i Ofoten och här och där i de inre delarna af Tysfjorden och Folden samt i Saltdalens, Ranens och Vefsens fjälltrakter (i Helgeland till en del äfven längre ut mot hafvet), i Trondhjemsamten hufvudsakligen i de inre fjälltrakterna ända till s. om Rörös, på några ställen i de norra delarna af Hedemarkens amt och slutligen, för det mesta som vallhjon hos renegande bönder, ända nere i Valdres och på Hardangervidden. I Sverige träffas fjällappar på sommaren i alla fjälltrakter ända t. o. m. den nordligaste delen af Idre socken i Dalarna; lapparna n. om Torne träsk äfvensom en del Västerbottenslappar befinna sig i Norge öfver sommaren. På vintern uppehålla sig fjällapparna i skogstrakterna nedom fjällen, hvarvid en del Torne- och Lulelappar äfven gå något nedanför Lappmarksgränsen. Pite lappmarks fjällappar komma vanligen ej utanför Arjepluogs socken. Västerbottens fjällappar och lapparna från Frostviken, Jämtlands nordligaste socken, gå ofta ända ned till kusten på sträckan Umeå—Sundsvall, ibland ändå längre mot s. De sydligare Jämtlandslapparna samt Härjedalens och Idre lappar komma ej ens på vintern utanför fjällens omedelbara grannskap. Hela året om i skogstrakterna vistas de s. k. skogslapparna, som numera i ringa antal och vanligen i egenskap af renegande bönder träffas mer eller mindre långt innanför Lappmarksgränsen ända till Malå och Sorsele i s., på ett par ställen äfven utanför densamma (i Norrbottens län). Lappar, som alldeles öfvergifvit nomadlifvet och blifvit bofasta, träffas dessutom här och där öfver hela det område, där lappar pläga flytta. Slutligen bör anmärkas, att det särskildt inom Lule lappmark finnes många bondbyar, där befolkningen jämte svenska talar äfven lapska sinsemellan, men likväl sedan länge tillbaka anses tillhöra den svenska nationaliteten. — I forna tider var lapparnas utbredning en helt annan än den nuvarande. De äldre hypoteserna om deras utvandring från Altai etc. ha visserligen visat sig sakna alla stöd, men säkert är dock, att de kommit till Skandinaviska halfön från ö. och att de i äldre tider träffades mycket längre i s. och s. ö. i Finland och Ryssland än nu. De äldsta uppgifter om lapparnas utbredning i dessa trakter, som man af historiska källor erhåller, gå tillbaka till 1300-talet, då lappar omtalas som boende vid Onegasjön. Äfven vissa ortnamn häntyda på lappar som namngifvande i dessa trakter. I Finland träffas de så långt i s. som i trakten af nuv. S:t Michel ännu i skatteläng der från 1551 och 1554; i norra Savolaks försvinna de fullständigt först omkr. 1650, och i ortnamnen kan man ännu finna deras spår långt nedåt Ladoga. I Kuusamo, rätt ö. om Torneå, funnos lappar, nu förfinskade, ännu i midten af 1700-talet och väl åtskilligt senare. 1890 voro ett par gamla gubbar längst uppe i n. i Sodankylä (68°) ännu ej fullt förfinskade, utan talade den gamla lapska Sodankylädialekten. I Kittilä har den inhemska lappdialekten likaledes bibehållit sig ända fram emot våra dagar. Alla nuv. lappar i dessa trakter ha emellertid i sen tid, fr. o. m. 1870-talet, inflyttat från Enontekis och Koutokeino.

Sedan huru lång tid tillbaka lappar vistats i dessa och sydligare finska trakter och i angränsande delar af Ryssland, är ännu okändt. Genom hela detta finska område ända upp till Enare och Ishafsstranden har man funnit ganska talrika spår af en stenålder, hvars alster visa stor öfverensstämmelse med stenåldersfynden i sydligare delar af Finland, men om denna stenålder kan sättas i förbindelse med lapparna, är ovisst. I alla händelser böra lapparna ha bott där vid den tid, då de af sina finska grannar upptogo sitt nuv., finsk-ugriska, språk i st. f. sitt gamla, af okänd beskaffenhet varande idiom. För ett par tusen år sedan måste nämligen, enligt hvad språkvetenskapen visar, lapparnas språk ha varit identiskt med någon form af de däv. finnarnas språk. I antropologiskt afseende äro emellertid de två folken så skarpt skilda från hvarandra, att de icke kunnat differentieras ur samma rot på endast ett par årtusenden. Man tvingas då till den slutsatsen, att lapparna en gång under ständig beröring med en härskande finsk folkstam upptagit dennas språk. — Vid hvilken tid lapparna började invandra på Skandinaviska halfön, är likaledes okändt. Att de emellertid vistades i dess nordligaste delar redan långt före den s. k. urnordiska tidens slut (hvilket sättes till omkr. 800 år e. Kr.), visas af den stora mängden urnordiska lånord i deras språk, som tyda på en långvarig och synnerligen intim beröring med skandinaver redan vid denna tid. Åtminstone ett af dessa lån (*viekko*, "2 pund") går med visshet tillbaka till senast tiden omkr. Kristi födelse. Lånord och ortnamn visa också, att lappar redan under urnordisk tid kommit till norska Ishafskusten. Fr. o. m. Kvänangenfjorden mot ö. hade de enligt språkvetenskapens vittnesbörd kommit ned till kusten, redan innan nordborna börjat utsträcka sina färder dit, och det är väl troligt, att de lefvat där redan långt före den urnordiska tiden. Till trakten af Vindelälfven i Västerbottens lappmarker kommo lapparna, först sedan nordborna börjat färdas där och gifvit älfven dess namn, hvilket namn sedan, men först e. Kr., upptagits af lapparna. Till närheten af Vefsen kommo lapparna, att döma af det från nordborna lånade namnet på denna trakt, ännu i urnordisk tid, och af språkliga skäl är det icke heller otroligt, att de under samma tid hunnit ända ned till Ströms vattudal. Längre mot s. synas de emellertid ha trängt först efter medeltidens slut. I mellersta Jämtlands fjälltrakter på båda sidor om nuv. riksgränsen visa de sig först på 1500-talet. Omkr. midten af 1600-

talet omtalas de för första gången i Härjedalen, men ännu långt fram på 1700-talet hade de icke på allvar kommit till fjällen på Ljusnans södra sida. Som mer eller mindre tillfälliga gäster uppträda de emellertid på 1700-talet äfven här och där i Hälsingland och Dalarna, t. o. m. så långt i s. som i Svärdsjö och Äppelbo. 1881 slutligen erhöll en lapp tillåtelse att med sina renar uppehålla sig i Idre i Dalarna (Särna norra kronopark), och där ha han och hans afkomlingar sedan dess ständigt vistats. — Samtidigt med denna vandring mot s. på den svenska sidan ha lapparna också visat sig i allt sydligare trakter i Norge. Någon riksgräns hindrade dem icke i deras utbredning, utan från Jämtland och Härjedalen spridde de sig till angränsande delar af de nuv. Trondhjemsamten, ibland ända till hafvet. I senare tid ha de gått ännu längre mot s. i Norge (se ofvan). — Då bl. a. namnen Piteå, Luleå, Kalix och Torneå synas vara af lapskt ursprung, får man kanske antaga, att lappar vistades äfven i kustlandet i dessa trakter vid tiden för skandinavers och finnars första ankomst dit, då dessa således upptogo ifrågavarande älfnamn af lapparna. Redan i en ytterst aflägsen tid torde emellertid lapparna ha försvunnit därifrån, och när gamla dokument omkr. midten af 1500-talet börja sprida mera ljus öfver dessa trakters förhållanden, synes den östra gränsen för lapparnas område ha gått ungefär, där Lapplandsgränsen nu går. Denna senare bestämdes först på 1750-talet, efter noggrann undersökning af lappars och bönders pretentioner och häfd. De sydligare lapparnas sed att med sina renhjordar flytta ända ned till kusten på vintern är af sent datum. Ett tillbakaträngande af lapparna har emellertid skett äfven i senare tider så till vida, som de allra fleste skogslappar försvunnit (om dessas forna och nuv. utbredning se nedan). — Enligt en äldre åsikt, företrädd af S. Nilsson, E. G. Geijer och P. A. Munch m. fl., skulle lapparna ha varit hela Nordens äldsta befolkning och undanträngts af de anryckande skandinaverna. Denna hypotes har således förkastats af den senare forskningen och vederlades redan af G. v. Düben (1873). Af de s. k. arktiska stenåldersfynden, som tillskrefvos lapparna och som anträffas äfven långt ned i södra Sverige, ville emellertid O. Montelius och O. Rygh (1874) sluta, att lappar likväl fordom varit mera utbredda än nu. Denna ”arktiska stenålder” kan dock numera icke vidare sättas i förbindelse med lapparna. — Fr. o. m. 1898 finnes också ett icke ringa antal norska Koutokeinolappar i Alaska vid Berings sund, dit de hämtats af den amerikanska regeringen för att instruera eskimåerna i renskötsel. Af liknande skäl fördes 1907—08 några lappar med renar öfver till Newfoundland och Labrador.

Antropologi. Den lapska typen är något olika i olika trakter, möjligen beroende på i äldre eller nyare tid skedd rasblandning. Renast torde måhända de svensklapske nomaderna, åtminstone de nordligare, ha bibehållit sig. I Ryssland, där lapparna äro längre, ljusare och mindre brakycefala, har man att misstänka inblandning af karelskt och i senare tider ryskt blod. I Finland och vissa delar af norska Finnmarken har en mängd finska element kommit till; märkligt är, att äfven åtskilliga ättlingar af svenska och finska prästfamiljer där blifvit helt förlapskade (Holmberg, Högman, Hellander, Tornberg etc.). I regel äro lapparna småväxta. Kelsiev uppger från Kolahalfön ett medeltal af för män 155,8 och för kvinnor 146,2 cm.; bland nomader i Finland fann Rosberg ett medeltal af 157, resp. 147 cm., bland de möjligen med något finskt blod blandade fiskarlapparna i Enare 160 och 149 cm. och bland de med både skandinaver och finnar blandade älflapparna 164,5 och 157,6 cm.; prins Roland Bonaparte fann bland 200 uppmätta individer i Ishafstrakterna medeltalen 153, resp. 147 cm.; Mantegazza och Sommier funno i Koutokeino och Karesuando medeltalen 152,4 och 145 cm.; v. Düben, som undersökt lappar i Lule och Pite lappmarker, ger för männen ett medeltal af 150 cm. eller något mera. Benen äro korta i förhållande till bålen och armarna. Händer och fötter äro små. Muskulaturen är vanligen väl utvecklad. Hufvudskålen är brakycefal. Kelsiev ger från Kolahalfön ett indexmedeltal af för män 83,9 och för kvinnor 82,7; Bonaparte fann i Ishafstrakterna ett medeltal af 87,68, resp. 86,17; Mantegazza och Sommier funno talen 87,64 och 87,15; i Malå och angränsande skogslappstrakter fann Wiklund för 15 män ett medeltal af 84,7; bland de tämligen fåtaliga lapska kranier, som mätts, finner man för 10 manliga kranier från Pite, Lycksele och Åsele lappmarker ett medeltal af 83,5 (v. Düben, Retzius). Underkäken är ofta något svagt utvecklad. Ansiktet är bredt och kindknotorna mycket utstående. Munnen är bred. Ögonen äro vanligen ej sneda (intet ”mongolveck”), till färgen mest brunaktiga, på Kolahalfön likväl öfvervägande gråaktiga. Pannan är bred. Håret är rakt och groft, för det mesta mörkt, på Kolahalfön dock blondt. Skäggväxten är vanligen sparsam. Hudfärgen är ljus med en svagt brunaktig anstrykning; Kolalapparna äro dock lika ljusa i hyn som ryssarna. Enligt en vanlig terminologi kan man föra lapparna till de s. k. *mongoloida* folken. I hvilket närmare förhållande de i antropologiskt afseende stå till öfriga polarfolk eller möjligen till nu försvunna folkstammar i sydligare trakter, är emellertid ännu alldeles obekant. — Lapparna ansättas af samma sjukdomar som andra nordbor; äfven tuberkulosen är, åtminstone i vissa trakter, nästan lika spridd i fjällapparnas kåtor som bland de bofaste. Surögdhet är mycket vanlig, dels till följd af den ständiga röken i kåtan, dels af de skarpa vårvindarna och den bländande snön, dels kanske också på grund af rasanlag. Dödligheten bland de späda barnen är stor. Å andra sidan ser man också en hop mycket gamla gubbar och gummor, som i slöhet framsläpa en bedröflig ålderdom.

Karaktär. Lapparna äro vanligen glada, vänliga och godmodiga människor, som för det mesta utmärka sig för snabb uppfattning och stor liflighet. Umgänget med en mängd olika människor ger också ofta fjällapparna en viss världsvana. Någon ståndsskillnad förekommer ej bland dem och är lika okänd äfven i förhållandet till andra nationer. Den ofta hörda beskyllningen för misstänksamhet visar sig, om man kan tala och umgås med dem, ej vara synnerligen grundad. De äro i allmänhet sparsamma och försiktiga i affärer. Ärligheten är god; i åtskilliga trakter är dock rentjufveri ett svårt ondt. Nykterheten är numera, åtminstone i vårt land, mycket tillfredsställande, och äfven i öfrigt stå lapparna i sedligt afseende ganska högt, utan att dock

både svårare och lindrigare brott äro alldeles okända bland dem. Renligheten är, åtminstone vid tanke på de svåra förhållandena i de rökiga kåtorna, fullt tillfredsställande; i de nordligaste trakterna är det dock mycket sämre beställdt med den. Lapparnas vanligaste fel bruka vara klen energi och bristande fasthet. Alltför lätt resignera de under fattigdom och elände, och alltför ofta sakna de kraft att rycka upp sig ur iråkade olyckor, vare sig dessa äro självförvållade eller icke. Lika flitiga och uthålliga som många äro, lika lata och liknöjda äro andra, och enär fjällapparnas arbete alltid i viss mån måste vara ömsesidigt, fördärfvas ej sällan renskötselsförhållandena i en hel trakt därigenom, att en del af nomaderna försummar sina plikter. I förhållande till den högre bildning, som kommer en och annan till del, visar sig också ofta bristande fasthet på ett olycksdigert sätt.

Antal. Lapparna ha aldrig varit något talrikt folk. Vid midten af 1700-talet fanns det inemot 4,500 lappar i Sverige; 1830 var deras antal 5,617; 1850: 5,789; 1860: 7,248; 1870: 6,958; 1880: 6,404; 1890: 5,842; 1900: 5,589 (hvaraf inom Norrbottens län 3,459, i Västerbottens län 1,277 och i Jämtlands län med Idre 853). I Norge funnos år 1845 14,464 lappar; 1865: 17,178; 1891: 20,786; 1900: 19,677 (hvaraf i Finnmarkens amt 9,572, i Tromsö amt 7,852, i Nordlands amt 1,980, i Nordre Trondhjems amt 167, i Söndre Trondhjems amt 73, annorstädes 33; siffrorna ansågos alltför låga). I Finland synas 1880 ha funnits 1,080 lappar; 1900 var deras antal 1,469. I Ryssland finnas omkr. 1,700. F. n. finnas alltså inalles ungefär 29,000 lappar. Af dessa är blott en mindre del nomader, i Sverige omkr. 3,350 (hvaraf i Norrbotten 2,352, i Västerbotten 587, i Jämtlands län och Idre kanske inemot 400), i Norge omkr. 1,200 (hvaraf 896 i Finnmarkens, 48 i Tromsö, 142 i Nordlands, 84 i Nordre och 24 i Söndre Trondhjems amt); för Finland och Ryssland kunna inga säkra siffror ges. De öfrige äro bofasta fiskare eller jordbrukare (se nedan). En minskning af lapparnas antal åtminstone inom vårt land är sålunda ovedersäglig. Orsakerna till minskningen äro icke fullt klara och f. ö. icke heller närmare undersökta. En af de förnämsta orsakerna torde dock vara den, att så många svenska lappar öfverge nomadlifvet och sedan ganska hastigt uppgå i den bofasta befolkningen. Inom Jämtlands län har emellertid, märkligt nog, antalet lappar hastigt ökats (1825: 363; 1850: 555; 1870: 784).

Renantal. De uppgifter, som man vid skilda tider erhåller öfver antalet renar både inom Sverige och andra länder, äro synnerligen växlande och otillförlitliga, dels beroende på starka fluktuationer inom det faktiska antalet, dels på oriktiga primäruppgifter. 1900 beräknades renantalet i Norrbottens län approximativt till 185,660, i Västerbottens län till 24,000 och i Jämtlands län med Idre till 11,000, inalles alltså omkr. 220,000. I Norge uppskattades de s. å. till inemot 109,000, i Finland till inemot 130,000, till största delen egda och skötta af finnar.

Lefnadssätt. I den äldsta tid, till hvilken forskningen ännu med någon säkerhet kan komma, synas lapparna ha lifnärt sig hufvudsakligen med fiske och jakt. Dessa näringsgrenar fordrade tid efter annan flyttning till andra sjöar och skogar; på vintern synas lapparna ha suttit på ett och samma ställe en något längre tid, flera familjer eller en hel stam tillsammans, och i godan ro förtärt de förråd, som de samlat under sommaren. Egentlig nomadisering med renar torde ha uppstått senare, kanske först i samband med en mera stadigvarande utbredning uppåt fjälltrakterna. I alla händelser synes lapparnas verkliga nomadlif, grundadt på renskötsel såsom den hufvudsakliga näringskällan, från början ha varit förknippadt med fjällrenen, ej med skogsrenen. Fjällrenen förde då också på sina af naturförhållandena betingade vandringar nomadlapparna öfver till norska kusten; längst i n. ö., där fjällen äro låga, hade dock lapparna satt sig fast vid hafskusten, redan innan de uppnått rennomadens stadium. Redan i slutet af 800-talet e. Kr. hade fjällapparnas renskötsel i nuv. Torne lappmark nått en ganska hög utveckling och var då som nu af naturförhållandena bunden vid flyttning till Norge för sommaren. Huru länge det vid denna tid funnits verkliga rennomader bland lapparna, är ovisst. Något omedelbart samband med den vid tundran bundna renskötseln hos samojeder och andra östligare nomadfolk kan ej uppvisas. Ännu långt ned i tiden berodde *skogslapparnas* eller, såsom de fordom kallades, *granlapparnas* existens hufvudsakligen på fiske och jakt. Det ser ut, som om den vanligen föga intensiva renskötsel, som de bedrifvit, icke vore mycket mera än en tre, fyra århundraden gammal. Tidigare var skogsrenen, som året om uppehåller sig i skogarna, hufvudsakligen ett jaktobjekt. Numera äro skogslapparna i stora delar af våra lappmarker ett minne blott. Ett fåtal finnes kvar i Torne lappmark (och socknarna där nedanför, dit de kommit i senare tid), några flera i Lule lappmark, ganska många i Pite lappmark, några i Malå och Sorsele. Eljest äro de försvunna, men ännu i slutet af 1700-talet fanns det några skogslappar i Lycksele, Fredrika och Dorotea; i Anundsjö lär den siste skogslappen ha dött på 1880-talet. De fleste blefvo nybyggare, och en icke så liten del af bondbefolkningen i särskildt Norrbottens lappmarker härstammar från dem. På samma sätt ha de gamle skogslapparna i Finland samt och synnerligen blifvit bönder. Under den tid, då våra skogslappar ännu icke hade nybyggen, plägade de sommaren öfver lefva hufvudsakligen på fiske, flyttande mellan fasta kåtor, som voro uppförda här och där på deras land. Förutom ett par månader efter midsommar, då renarna om möjligt höllos samlade för mjölkningens skull, hade de dem i sin vård endast under vintern och företogo då kortare eller längre flyttningar nedåt landet, under hvilken tid de bodde i tältkåtor. Numera är renarnas vård hos de fleste af våra återstående skogslappar synnerligen slapp. I motsats till skogslapparna lefva *fjällapparna* uteslutande eller nästan uteslutande på afkastningen af sina renhjordar. Vid vårens annalkande, då den tjocka skaren lägger sig på snön och gör lafven otillgänglig, bege sig renarna upp till björkskogen under fjällen, där skare ännu ej uppstått, och lapparna måste då följa med. Kalfningstiden, från midten af maj några veckor framåt, tillbringas i björkskogen på fjällens östra eller i vissa trakter på deras västra sida. Sommaren tillbringas på högfjället; i varmare väder gå renarna högre upp, i kallare väder sträfva de att gå ned i de lägre

dalarna. Mjölkningen af renkorna tar sin början efter midsommar och fortsättes långt ut på hösten. I många trakter mjölkas renarna numera sällan eller aldrig; det är f. ö. en omstridd fråga, om den vinst man drager af renarna i form af mjölk och ost uppväger den förlust man lider därigenom, att de från mjölken utestängda kalfvarna bli svagare och lättare duka under. Att begagna renkornas mjölk ha lapparna lärt sig af nordborna; hos andra renskötande folk är mjölkning nästan okänd. Mot hösten lämnar man fjället och drar sig småningom ned åt skogarna. Omkr. jultiden äro lapparna vanligen så långt nere, som de öfver hufvud taget ärna gå. Slakten börjas i okt. och fortsättes hela vintern igenom. Sommaren är lapparnas arbetsammaste tid, om de vilja sköta sina renhjordar rationellt. Renarna måste då vaktas dag och natt, och man kan vanligen ej stanna länge på samma ställe, utan måste ständigt vara på flyttande fot. Vintern är under normala förhållanden mycket mindre arbetsam, enär den djupa snön hindrar renarna från att hastigt skingra sig. Då "flen" inträder, d. v. s. en hård isskorpa lägger sig öfver lafven och gör den otillgänglig, eller då snön packas till alltför hårdt af töväder med påföljande köld, är emellertid vintern den ödesdigraste tiden, då särskildt kalfvar och andra svagare djur svälta ihjäl massvis. Många svåra epidemiska sjukdomar pläga också hemsöka renen, klöf- och munröta, mjältbrand, blindhet m. m. På sommaren genomborras dess hud af otaliga bromslarver. Vargen, som förr var renens svåraste fiende, är numera mindre vanlig. Äfven de fjällappar, som därtill ha tid och tillfälle, idka sommartiden ett för deras ekonomi viktigt fiske i fjällsjöarna; i äldre tider bedrefvo de också i vissa trakter fiske i de norska fjordarna på sommaren. Så godt som uteslutande på fiske lefva de talrika fiskarlapparna. I Sverige är dock deras antal tämligen litet, och de utgöra icke här någon särskild klass, utan bestå af utarmade fjällappar, som sätta sig ned vid en fjällsjö och söka sitt uppehälle med några nät och ett par getter. I Norge åter äro de fleste lappar hafsfiskare, s. k. sjölappar. I Nordlands och större delen af Tromsö amt härstamma sjölapparna säkerligen från utarmade fjällappar, som satt sig ned på hafsstranden, men längre bort, särskildt i de östra delarna af Finnmarkens amt, torde de från äldsta tider varit hafsfiskare, som lefvat på fiske och jakt efter allehanda hafsdjur och icke alls eller blott i ringa utsträckning bedrifvit en primitiv renskötsel. Eftersom fångsten och fisket det fordrade, flyttade de mellan vinterstationer inåt land och sommartillhåll längre utåt fjordarna och hafvet. Vid Varangerfjorden (grafvar vid Mortensnes etc., boplatser på Kjelmö) har man gjort en mängd intressanta fynd från yngre järnåldern, hvilka torde härstamma från dessa fiskares förfäder. Af samma art, men med fisket inskränkt till insjöar, är det lefnadssätt, som föres af de mellan flera fiskestationer flyttande fiskarlapparna i Enare och den sydvästra delen af ryska Lappmarken. De fleste ryske lappar bedrifva emellertid hafsfiske på sommaren och primitiv renskötsel på vintern. Deras renskötsel har sedan ett par decennier tillbaka rönt inflytande och intrång af invandrande syrjäner, som bedrifva sin renskötsel med större energi än de ryske lapparna; deras stora

Fig. 1. Lappar stadda på flyttning med sina renar, vid Pilgrimstad, Jämtland.

renhjordar vaktas ofta af samojediskt tjänstefolk. Särskildt utefter Tanaälfven med dess tillflöden har genom blandning med finska kolonister uppstått en befolkning af s. k. älflappar, som lefva på kreatursskötsel, fiske och en smula jordbruk och fullt motsvara våra lapska nybyggare. Af åtskilligt äldre datum är en fastboende lapsk, numera till största delen förnorskad befolkning på några ställen i norra hälften af Nordlands amt; dessa, som väl urspr. härstamma från utarmade fjällappar, lefva på fullkomligt samma sätt som de norske bönderna i trakten. På samma sätt som sina svenska grannar lefva slutligen också våra talrika lapska nybyggare, om hvilka ofvan varit tal.

Bostäder och byggnader. Af hvilken art lapparnas bostäder voro under deras äldsta fiskar- och jägartid, är okändt. Möjligen kan man som ett minne från denna tid anse den ännu vanliga seden att på flyttningar, fiskefärder o. d. taga logi under utskjutande berghällar eller invid stora flyttblock med öfverhängande sidor, som bjuda ett visst skydd mot regn och blåst. Vid dylika tillfällen sätter man i vissa trakter också upp ett slags halft tält, framför hvars öppna halfva en stor eld göres upp. Ett annat, mera tillfälligt resetält består af några i cirkel ställda, upptill sammanbundna raka stänger med ena halfvan af tältduken lagd omkring. Ur någon dylik enkel tältform torde den nuv. typen för tältkåtan

Fig. 2. Tältkåta i Jokkmokk.

(fig. 2) ha utvecklat sig; dess lapska namn är *kåte*, norsklapska *goatte*. I sin mest utvecklade gestalt uppbygges den på följande sätt. Fyra i sin öfre ända krokiga och med hål försedda stänger trädas parvis upp på ändarna af en stark tvärstång, som blir grytås i kåtan. På den ena ändan af grytåsen trädes dessutom upp en stång, som skall stödja kåtaställningen baktill, och på den andra ändan två dörrstänger, som stödja framtill och mellan hvilka dörröppningen uppstår. De på samma sida stående krökta stängerna förenas på midten med en träspjäla. På den på detta sätt erhållna ställningen, hvars grundritning är mer eller mindre oval, med den kortaste diametern mellan dörren och bakstången, lägges ett antal lösa stänger. Den af två halfvor bestående tältduken förfärdigas i s. af säckväf med en eldfastare våd af vadmal upptill och fr. o. m. Torne lappmark vanligen af grofva, väfda täcken; fordom bestod den af särskildt beredd näfver eller af renhudar. Den kastas upp öfver tältställningen, drages om dörrstängerna och fastbindes i bägge ändar; den bakre ändan af den första halfvan bindes fast vid en af tältstängerna, och den andra halfvans bakre ända fästes med långa nålar af järntråd eller ben vid den förra halfvan. Dörren, ett trapetsformigt tygstycke, hålles utspänd med träspjälor och är i många trakter upptill försedd med ett större, med inskurna ornament utsiradt trästycke, i hvilket ett band sitter, hvarmed dörren hänges upp på tältställningen. Tältkåtan är ungefär manshög. I toppen befinner sig det omkr. halfannan m. vida rökhålet, tvärs öfver hvilket grytåsen går. Vid basen är kåtan 4—5 m. i diameter. På marken i dess midt är eldstaden, en af flata stenar lagd oval ring af 1—1,5 m. längd. Mellan eldstaden och dörren ligger bränslet. På bägge sidor om eldstaden är människornas afdelning, där marken är täckt med gran- eller björkris med några renhudar på; skinnfällar, pälsar etc. ligga här undanstoppade efter väggarna. Bakom eldstaden är den likaledes-ristäckta köksafdelningen (*påssjö*), som förr ansågs helig och där det fanns en mindre dörr, genom hvilken jaktbytet etc. lades in, hvarigenom jägaren gick och kvinnorna ej fingo passera. Utom de flyttbara kåtorna finnas flera typer af fasta sådana. De enklaste äro torfkåtorna, sådana de begagnas särskildt i Härjedalen och Jämtland samt äfven långt n. därom på platser, där man kan vistas längre tider. Äfven i Enare och på Kolahalfön äro de vanliga. I sina hufvuddrag är deras ställning densamma som tältkåtornas, blott af mycket gröfre dimensioner. Utanpå ställningen lägges ett lager af näfver och därutanpå grästorf. Här och där kan man se dem försedda med ett slags förstuga. Sin högsta självständiga utveckling ha kåtorna fått i de svenske skogslapparnas och de ryske lapparnas

Fig. 3. Skogslappkåta (träkåta) i Malå, Västerbotten.

träkåtor (fig. 3), som nedtill bestå af en fyrkantig timring af stockar, från hvilken en pyramid af klufna granstammar eller bräder reser sig. I ryska Lappland stödes grytåsen äfven af två lodräta stöttor, en i hvardera ändan, och det hela täckes dessutom med torf. I äldre tider hade skogslapparna äfven sex- och åttkantiga kåtor. Genom sammansmältning af

vissa forntida nordiska element med den lapska kåtan har den egendomliga norsklapska *gammen* uppstått (se fig. 4 o. 5 samt Gamme). Den

Fig. 4. Gamme i Finnmarken, Norge.

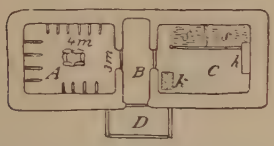

Fig. 5. Plan af gammen i fig. 4. *A* fähus, *B* gång, *C* boningsrum, *s* sängar, *h* hylla, *k* kokspis, *D* förstuga.

består af en undre, fordom rund, numera vanligen fyrkantig del, som bygges upp af vertikala, med längs väggarna gående bräder förbundna träpålar och omges af ett tjockt torflager. Den öfre, takdelen, är rundad och består af en med horisontella bräder täckt trästomme, på hvilken ett torflager är lagdt. I midten lämnas ett litet, med träram klädt rökhål, och under detsamma befinner sig eldstaden, som omges af fyra stolpar, öfver hvilkas öfre ändar horisontella stänger äro lagda, från hvilka grytan hänger. Numera är gammen ofta försedd med ett slags förstuga eller gång och kan bestå af flera rum, med fönster, järnkamin o. s. v. Den uttränges f. ö. mer och mer af trästugor af vanlig norsk modell. Invid nomadernas kåtor ser man ställningar af flera olika slag för förvaring af kött och andra matvaror. Den enklaste inrättningen härför är en *suonger*, som består af tre hopkopplade björkstammar, på hvilkas kvistar kött, blodmagar etc. hänga utom räckhåll för hundarna. *Luovve* (troligen sammanhängande med nordiskt ''lafve'') består af ett på pålar eller flera suonger på ett par alnars höjd öfver marken hvilande golf af klufna granstammar, till hvilket en enkel stege, en trädstam med några inhuggna hak, leder. Särskildt bland skogslapparna ser man ofta en *luopte* (gammalt nordiskt lån: ''loft''), ett på två eller fyra fötter stående tak, under hvilket allehanda saker kunna hängas upp och som också kan vara försedt med ett golf högt öfver marken. *Njalla* är en liten dufslagsliknande bod med dörr, uppbyggd på en manshög trädstam. *Aite* (söderut med ett nordiskt lånord kallad *bure*) är en visthusbod af vanlig norrländsk typ, stående på fyra fötter; nomaderna pläga ha sådana stående vid något af de öfversta nybyggen, förbi hvilka de pläga flytta. Äfven små källarliknande förrådsrum kan man få se här och där. Särskildt i forna tider plägade lapparna ha kåtor stående äfven vid marknads- och kyrkplatser. Ännu i dag finnes en särskild ''lappstad'' af fasta kåtor i Arvidsjaur (jfr Kyrkstugor), och dylika samlingar af kåtor ser man äfven vid Fatmomakke i Åsele lappmark och Ankarede i norra Jämtland. På många håll i fjällen och skogen ser man rengärden, i hvilka renarna drifvas in för mjölkning och öfverseende. På sina ställen förekomma också mycket stora gärden i flera afdelningar för skiljande af renar efter deras olika egare (*rarkning*). För reglering af renarnas vandringar ha på vissa ställen i norra Finland med statsunderstöd uppförts mycket långa gärdesgårdar (en på 100 km. längd, en på 83 km., en på 70 km. o. s. v.); äfven på ett par ställen i Finnmarkens amt finnas sådana stängsel, af 10 km. längd och mera.

Husgeråd och redskap. I fjällappens kåta är husgerådet af enklaste slag och måste för utrymmets och flyttningarnas skull så vara. Sängar kunna icke begagnas; man ligger på marken med renhudar under sig och en för två personer afsedd fäll af fårskinn eller renkalfskinn öfver sig. Fotändan af fällen är sammansydd till en påse, hvilket har gifvit anledning till legenden om lapparnas sofsäckar. Stolar och bord finnas icke heller. Man sitter på marken med benen under sig, och matskålarna framsättas på ett skynke eller direkt på riset. I skogslapparnas träkåtor kan man dock få se ett slags bänk. Ett par ovala, järnbandade kistor nere vid dörren och en stor gryta med trälock, en vattenkittel med skopa, ett par mindre grytor eller kittlar, en stekpanna, en kaffepanna, en af grantågor flätad, rund korg med lock o. s. v. i påssjo fullborda utrustningen i fjällappens kåta. Träkoppar och träfat användas i så stor utsträckning som möjligt i st. f. porslins- och stenkärl, som skulle slås sönder vid flyttningarna. Knif och gaffel begagnas ej. Skedarna (fig. 9) äro af horn med stort, bredt blad och mycket kort skaft. Bland järnåldersfynden från Varangerfjorden träffas en hop skärfvor af på platsen förfärdigade, primitiva lerkärl; i senare tid ha lapparna alldeles glömt den keramiska konsten. Bland de för renskötseln nödiga eller därmed sammanhängande redskapen är den lapska båtformiga släden det märkligaste. Den skiljer sig till formen (se fig. 1 o. Ackja) fullständigt från de andre rennomadernas kälklika slädar med deras två medar och torde kanske urspr. vara uppkommen ur skidkälken, d. v. s. för transportering af saker sammanbundna skidor. Det svenska skriftspråkets ''ackja'' är ett lån från finskans *ahkio*; i norrländskt talspråk kallas lappsläden vanligen *keris*. Vid de i våra nordligaste trakter vanliga varutransporterna med ren begagnas ofta lätta slädar eller kälkar af nybyggarmodell, och renarna spännas då i skacklar med trälokor o. s. v. De ursprungliga lapska seldonen bestå eljest af en rundt renens hals lagd loka af renskinn, förbunden med en stark dragrem af läder, som mellan renens ben går till en ögla under slädens spets och ofta hålles uppe under dragdjurets mage medelst en sadelgjord. Kring renens hufvud är lagd en enkel grimma, från hvilken en enda töm utgår. På Kolahalfön har under senare tider äfven den samojediska släden, med anspann af flera än en ren, kommit i bruk.

Skidorna äro af mycket olika form i olika trakter, än mycket långa och smala, såsom i Jämtlands fjälltrakter, än korta och ytterst breda, såsom Västerbottenslapparnas ''dammsnöskidor''. Äfven bindslena variera åtskilligt. Fordom förekommo skidor, som på undersidan voro beklädda med bellingar (skinnet på renens eller älgens ben) med håren riktade bakåt. Från början torde man ha begagnat blott en skidstaf. Denna plägar söderut vara upptill försedd med en skofvel, i n. med en fyrkantig, platt spjutspets, täckt med en skida af trä eller renhorn. Ett så-

dant lättare spjut kan användas vid vargjakt; vid de nu för tiden sällsynta björnjakterna begagnas mycket tyngre och kraftigare spjut. Äfven på alla sommarvandringar är en lång staf en oundgänglig följeslagare, af begagna vid vadande, vid hoppning öfver bäckar o. s. v. Sommartiden klöfjas husgerådet på renens rygg (eller i de sydligaste lapptrakterna t. o. m. på häst) och snöres då in i ett slags stora askar af trä med sidor af en sammanböjd, bred träklyfta. För infångning af renen, som ytterst sällan är så tam, att den utan vidare låter taga sig med händerna, begagnas en lasso l. ''kasttöm'', hvarmed

Fig. 6. Jukkasjärvilappar med lasson (kasttömmen) på axeln.

renen ''kastas fast'' (se fig. 6). Detta redskap har kanske uppkommit ur äldre tiders snaror för fångst af större villebråd. Vid jakten, som numera, hvad de fleste lappar beträffar, är af mindre betydelse, begagnas förutom bössa (ofta lodbössor) samma redskap, flakar, snaror, giller o. s. v., som eljest af nordborna. Intressanta äro de vid Varangerfjorden gjorda fynden af från järnåldern härstammande harpunspetsar af horn, hvilka varit försedda med fånglina och så inrättade, att de, sedan harpunen

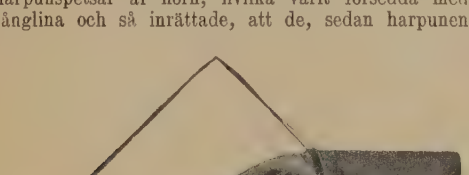

Fig. 7. Vagga för lappbarn.

träffat, lossnade från skaftet. Af liknande slag äro de sälharpuner, som ännu begagnas af t. ex. norrbottningar, finnar och ostjaker. Ännu långt ned i tiden begagnade lapparna båge, dels sådan af armborsttyp, dels en manslång båge utan stock, förfärdigad af två sammansurrade skenor af olika träslag; pilarna voro för olika ändamål af olika slag. Lapparnas båtar voro i äldre tider små och synnerligen lätta, så att de utan svårighet kunde transporteras från sjö till sjö. Båtborden voro, liksom också i de gamle nordbornas båtar, sammanfogade sinsemellan med rep af grantågor. Lapparnas fiskredskap äro af samma slag som andra nordbors: krokar, nät, not, ljuster o. s. v. Bland Varangerfjordsfynden finnas äfven märkliga metkrokar och ljusterhakar af horn. Märklig är vaggan (fig. 7), en med läder öfverklädd träho, i hvilken barnet snöres in. Öfver barnets hufvud är en läderkur. Vaggan bäres öfver axeln eller hänges upp i ett band.

Klädedräkt och utsirningskonst. Lapparnas dräkt är i sina grunddrag öfverallt densamma: mössa, kolt (af vadmal, kläde eller läder) eller päls (''lappmudd'', af lapska *muodda*) och därinnanför skjorta eller på vintern innerpäls på bara kroppen med håret inåt, ett slags med ficka försedd nattkappa, som täcker bröstet (''barmkläde''; jfr fig. 8), byxor (med dragband kring höfterna, låga och trånga), bandskor och vid behof tumhandskar af läder eller skinn. Männens rock har en i många trakter prydligt utstyrd, uppstående krage; kvinnornas har det icke. Framtill är rocken vanligen (pälsen alltid) sammansydd, utom från halsen till midt på bröstet, där den sammanhålles med häktor. Den skörtas upp öfver ett bälte, och den på detta sätt uppkomna påsen rundt lifvet användes till förvaringsrum för litet af hvarje. Kvinnans rock är åtskilligt längre än mannens och skörtas ej upp så mycket som dennes, hvilken såsom uppskörtad ej räcker längre än till knäna eller i vissa trakter t. o. m. slutar öfver dem. I allmänhet kan sägas, att i utsirningarna på rock, päls och mössa åtminstone bland de svenske lapparna blått företrädesvis tillhör mansdräkten och rödt kvinnodräkten. De största variationerna i dräkten gälla mössan, som både till form, utsirning och färg är mycket olika i olika trakter och är det klädesplagg, af hvilket man framför allt kan se, hvarifrån dess bärare härstammar. Den är också olika för män (jämte gossar) och kvinnor (jämte flickor), för smågossar och småflickor. Som gemensamma drag för de svenske lapparnas mössor kan man framhålla, att de äro toppmössor och att männens mössor äro af hufvudsakligen blå färg och försedda med tofs i toppen, under det att kvinnornas äro röda eller åtminstone försedda med någon röd rand eller ett rödt band och aldrig ha tofs. I Härjedalen och södra Jämtland är mansmössan försedd med ett uppåtstående bräm och i Jukkasjärvi med läderskärm. Jämtlandsmössan med bräm tränger mot n.; i Torne lappmark åter har med de invandrande Koutokeinolapparna inkommit den egendomliga finnmarkslapska mansmössan med stor, fyrkantig kulle, hvilken sedan hopkomponerats med Jukkasjärvimössan på allehanda underliga sätt. Märklig är den numera nästan försvunna finnmarkslapska kvinnomössan med ett från bakhufvudet uppstigande, platt, hornliknande stycke (kanske af samma ursprung som den liknande delen af den isländska kvinnomössan). Bälten, skoband, band på rocken och (i Torne lappmark) på mössan väfvas i konstrika mönster, den enda form af väfveri, som förekommer bland lapparna; hos de norske

fiskarlapparna har dock också den gamla nordiska väfstolen med lodrät varp för tygväfnad förekommit. Spinnande förekommer ej bland nomaderna; till tvinnande begagnas ännu ofta slända. Alla skinnkläder och skor sys med tråd, som beredes af renens senor; all sömnad, äfven af skor, utföres af kvinnorna.

Med tenn öfverspunnen sentråd begagnades förr i stor utsträckning till ett slags broderi i omväxlande mönster (jfr fig. 8); numera är konsten att göra tenn-

Fig. 8. Tennbroderi på barmkläde.

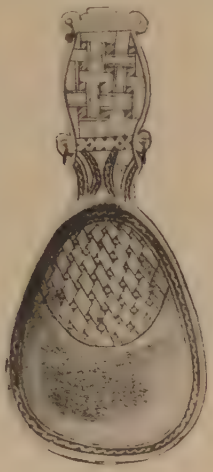

Fig. 9. Hornsked.

Fig. 10. Tändsticksfodral af horn.

tråd nästan glömd. Prydnader för läderbälten gjutas af tenn i mönster, som återgå på permiska, från nordöstra Ryssland etc. härstammande motiv. Härifrån torde också vissa mönster på de plåtar, hvari kvinnornas sydon etc. hängas, härstamma. Den vackra ornamentiken i den lapska hornslöjden (knifskaft, slidor, fodral, fig. 10, spännen, käppknoppar, skedar, fig. 9, m. m.) sammanhänger med motiv från den nordiska järnåldern och träffas redan i de ofvan omtalade fynden från Varangerfjorden. På medeltidsmotiv återgå de silfverprydnader, som gemenligen kallas lapska, men som af lapparna köptes och köpas af guldsmederna i städerna och sättas på ”silfverkragar” och utefter barmöppningen på rockar och pälsar. Lapparna själfva ha veterligen aldrig idkat någon metallslöjd. Af lapsk konst i öfrigt känner man föga. Skulptur eller modellering

Fig. 11. Jaktäfventyr, ritadt af nomadlappen Nils Nilsson Skum i Gällivare. (Originalteckningen är mer omfattande.)

torde aldrig ha utöfvats, och äfven af teckning (jfr fig. 11) ser man, utom de nyssnämnda ornamenten, ganska litet (märkliga, men tämligen enastående äro Turis teckningar till hans ”Muittalus samid birra”, 1910).

Mat och dryck. Renen förser fjällappen med den största och viktigaste delen af hans föda. Så godt som allt på renen ätes, i kokt, stekt eller rökt tillstånd; blodet förvaras fruset och torkadt i djurets mage; märgben af ren äro en i hela Norrland uppskattad läckerhet. I de trakter, där renen ännu mjölkas, användes renmjölken i stor utsträckning på sommaren, färsk, sur eller ystad, blandad med bär, kokad med blad af syra, som messmör etc. Höstmjölken förvaras i fruset tillstånd till kaffegrädde etc. under vintern. En stor del af mjölken förarbetas till ost, som också plägar användas i kaffe; smör göres sällan af renmjölken. Fisk, som hos fiskarlapparna är hufvudfödan, begagnas också i stor utsträckning af fjällapparna, både färsk och salt. Mjöl, vanligen kornmjöl, begagnas till välling, palt och bröd; jäst bröd, gräddadt i ugn, kan man få endast från bönderna, hvarför lapparna, särskildt de nordligare, nöja sig med glödkakor af ojäst deg. Potatis användes sällan och kan ej förvaras i kölden i kåtan. Äkta lapska grönsaker äro roten och de späda knopparna etc. af *Angelica archangelica*, blad af syra samt *Mulgedium alpinum*. Kaffe begagnas i mycket stor, ofta alltför stor utsträckning, för det mesta litet saltadt. Äfven te begagnas här och där. Brännvin, som fordom dracks gärna och mycket, är numera en sällsynt vara bland de svenske lapparna. Tobak användes mycket. Hufvudmåltiden är, särskildt vintertiden, på aftonen. En stor del af matlagningen, framför allt kokningen af kött, förrättas enligt gammal tradition af männen.

Sociala förhållanden. Om familjens struktur i äldsta tider hos lapparna vet man intet. Ur den rikt utbildade släktskapsterminologien torde kanske minnen af olika åldersklasser inom släkten kunna framletas äfvensom möjligen en annan organisation af äktenskapet än den i de äldsta litterära källorna omtalade. Denna senare organisation utmärktes af brudköp och exogami; äfven minnen af brudrof finnas

på sina ställen. Om de inre förhållandena i forna tiders lappbyar (se d. o.) vet man föga. Redan i de äldsta skattelängderna från midten af 1500-talet finner man i åtminstone hvarje större lappby en ''länsman'', men denne torde ha insatts af svenskar och norrmän efter nordiska förebilder. Något höfdingskap eller några olika samhällsklasser, annat än skillnaden mellan fattiga och rika, ha lapparna säkerligen icke känt, knappast ens något egentligt prästerskap. Redan i de äldsta tingsprotokollen från Lappmarken (midten af 1600-talet) finner man lappbyarnas traditionella område uppdeladt i ett antal ''land'' med traditionella gränser, till hvilka land de olika familjerna ha nyttjanderätt eller, åtminstone hvad fiskevattnen i vissa trakter beträffar, eganderätt. Hur långt tillbaka i tiden denna anordning går, är okändt; förmodligen är den mycket gammal. Familjenamnen kunna i n. ibland vara ganska gamla, men i s. synas de mestadels vara rätt unga och snart och lätt ombytta därigenom, att de olika medlemmarna af familjen af någon anledning få olika ök- eller binamn, som sedan öfvergå till deras barn. I de sydligaste trakterna voro och äro lapska familjenamn sällsynta; numera ha lapparna här ofta nybildade svenska familjenamn (Fjällström, Fjällberg, Rensberg o. d.). — Genom k. bref 8 juli 1695 bestämdes, att skatten (*lappräntan* l. *lappskatten*) af de svenska lappmarkerna, som förut utgått i pälsverk, torrfisk etc., skulle utgöras i penningar och utgå till ett visst, för hvarje lappby i dess helhet bestämdt belopp, som skulle sammanskjutas af de till byn hörande lapparna oafsedt förändringen i folkmängd eller förmögenhet. Enligt samma grunder betalas deras skatt till kronan ännu i dag; den är högst obetydlig (utredning om dess afskaffande pågår), under det att kommunalskatten på sina ställen är ganska betungande äfven för lapparna, medan de på andra håll blifvit h. o. h. befriade från dess betalande; dessutom bidrager staten med betydliga belopp till lapparnas fattigvård (1911 i Jämtlands län kr. 15,613, Västerbottens län 12,300 och Norrbottens län 15,000). Lappmarkens alla invånare voro sedan gammalt befriade från knektskrifning och rotering, och allt fortfarande äro de nomadiserande lapparna befriade från all militär tjänstgöring i fredstid. Lapparna äro sedan gammalt skrifna i vissa församlingar på samma sätt som den bofasta befolkningen; lapparna inom Jämtlands län (och Dalarna) äro emellertid, oberoende af den vanliga indelningen i kommuner, sammanslagna till fyra särskilda ''lappförsamlingar'', Frostvikens, Hotagens, Kalls (eller Undersåkers) och Hede. — Förhållandet mellan lapparna och den bofasta befolkningen i vårt land är i allmänhet godt och motsättningen mellan nationaliteterna icke så stor, om väl ock den svenska befolkningen alltid anser sig stå öfver den lapska. Motsättningen mellan norrmän och lappar är betydligt större, mellan finnar och lappar åter föga märkbar.

Historia. Om lapparnas äldsta utbredning och invandring till sina nuv. boplatser har ofvan talats. I den gamla litteraturen omtalas de — om man undantager Tacitus, som med *fenni* förmodligen afser finnarna och ej lapparna — för första gången af (Ptolemaios under 2:a årh. e. Kr.?) Prokopios och Jordanes i senare hälften af 500-talet under namnet *skridfinnar*, d. v. s. skidåkarfinnar, en benämning, som förekommer äfven hos något senare författare, af hvilka framför andra böra nämnas Adam af Bremen (1070-talet) och Saxo (slutet af 1100-talet). Långt före den tid, då lapparna först framträda i den skrifna historien, hade de kommit i intim beröring med nordborna och af dem fått en mängd kulturimpulser, som afspegla sig äfven i lånord (se ofvan). Med finnarna hade de redan förut sedan urminnes tider stått i beröring och t. o. m. fått sitt nuv. språk af dem. Hvilka finska stammar de framför allt lärde känna, framgår af de många sagorna om *karjelah*, ''röfvare'', ''ryssar'' (ur fi. *Karjala*, Karelen) och *tjuteh*, ''röfvare'' (se Tjuder), med hvilka lapparna kämpat. I samma mån som nordborna utsträckte sitt välde öfver Skandinaviens nordligaste delar, kommo också lapparna under deras politiska inflytande, först som mer eller mindre tillfälliga betalare af ''skatt'', sedan som verkliga undersåtar. Från Harald Hårfagers tid (860—930) var på den norska sidan rätten att taga upp ''finnskatt'' och handla med lapparna ett kungligt prerogativ, som gick i förläning till stormännen i Haalogaland och skaffade dem stora inkomster; på sina skattkräfningsresor kommo de tydligen, åtminstone delvis, äfven in på nuv. svenskt område. På Kölens östra sida voro birkarlarna (se d. o.) de bestämmande på bägge sidor om Bottniska vikens innersta del. Då häfderna börja sysselsätta sig med dessa trakter, äro birkarlarna skattskyldiga under kronan för den af dem upptagna lappskatten. När detta förhållande inträdt, d. v. s. när det svenska väldet definitivt utsträckts till Norrbotten, är okändt. Okändt är likaledes, vid hvilken tid kronan börjat insätta en egen fogde öfver större eller mindre delar af lapparnas område och när en något så när ordnad, svensk rättskipning där begynt. För första gången omnämnes en lappfogde 1424. När under Gustaf Vasas tid birkarlarnas skatt till kronan börjar höjas och lappfogdarna få större betydenhet och därför också räkenskaper m. m. börja kasta mera ljus öfver lappmarksförhållandena, skipas rätt i lappmarken efter svensk lag vid de årliga vinterresor, som fogden samtidigt med birkarlarna gör. Redan på 1500-talet sitta härvid lappar i nämnden jämte birkarlar, och redan då äro sålunda lapparna fullgoda svenska medborgare. I andligt afseende stodo de dock ännu mera fjärran, ehuru de äfven härvidlag mottagit en mängd impulser från sina grannar. Deras hedniska religion, sådan den framträder i 1600- och 1700-talens källor, visar en mängd element, som upptagits från nordbornas hedniska tro, och det är alltså högeligen antagligt, att äfven en hop kristna föreställningar mycket tidigt sipprade öfver till lapparna; i de sydligare lappmarkerna ha lapparna sålunda redan vid midten af 1500-talet nästan uteslutande kristna eller allmänt nordiska förnamn. Huru stor del häri man kan tillmäta de spridda försöken till kristen mission under medeltiden, är väl osäkert. Under biskop Adalberts af Bremen tid (1045—72) predikade götarnas biskop Adalvard och likaledes en Stenphi eller Staffan också för skridfinnarna. Ärkebiskop Hemming Laurentii döpte på 1340-talet en del lappar i Torneå. En lappkvinna Margareta väckte drottning Margaretas och flera höga prelaters intresse för missionen bland lapparna, och drottningen utfärdade 1389 en missionsskrifvelse till dem; ännu i början af 1400-talet var denna lappkvinna verk-

am. 1419 omtalas en Toste, som missionerat bland
apparna, och under Gustaf Vasas tid far en Vad-
enamunk Benkt till lapparna 1526; 1559 sänder
onungen dit en missionär Mikael. Under Johan
II:s tid föres missionsverksamheten vidare, och nu
å kustsocknarnas präster göra regelbundna besök i
appmarken. Med Karl IX börjar en ny tid för de
venska lappmarkerna. På vägen till Finnmarken låg
appland, och både i följd af striden om Ishafsväldet
ch väl också af intresse i öfrigt för denna lands-
nda blir han det nya Lapplands organisator, på
vars grund de kommande släktena i det stora hela
yggt. Han gör slut på birkarlarnas ofta missbru-
ade välde, låter bygga kyrkor och bestämmer deras
lats, hvarigenom vissa af de nuv. centralpunkterna
är uppe stiftas (Lycksele, Arvidsjaur, Jokkmokk).
tt beaktansvärdt exempel på kulturlängtan hos fol-
et själft ger den lilla, ganska väl inrättade, men
u borttagna kyrka, som tre lapska bröder på egen
ekostnad byggde vid Rounala ofvan nuv. Kare-
uando under de första åren af 1600-talet. Karl IX:s
erk fortsättes under Gustaf II Adolf. En religiös lit-
eratur på lapskt språk grundlägges (1619), och några
appgossar sättas i skola hos kyrkoherden i Piteå.
enom k. br. 20 juni 1631 inrättades en lappskola
Lycksele, hvilken fick stora förläningar af kronan
ch sin förste direktör Johan Skytte; 1865 flyttades
enna "Skytteanska skola" till Tärna. 1635 upp-
äckes silfverförekomsten i Nasafjäll i Pite lappmark,
ch den då både där och på andra ställen (Kvikkjokk,
Svappavaara, Junosuando) började bergverksrörel-
en bidrager kraftigt till dessa landsändars utveck-
ing. Nybyggesanläggningar uppmuntras (k. plakat
27 sept. 1673 och 3 sept. 1695), nya kyrkor byggas,
prästerna börja bo året om i Lappmarken, och med
le tillströmmande nya människorna kommer också
kulturen snabbare än förr. I Torne och Kemi lapp-
marker bedrifves missionen med stor kraft (Johannes
Tornæus, Gabriel Tuderus), och äfven i de öfriga
rakterna verka mer eller mindre nitiska präster;
mycket af hedendom står dock ännu under 1600-
alet kvar, ehuru lapparna säkerligen sedan slutet
af 1500-talet allmänt böjt sig för yttre kyrklig sed
och ordning. Bergverken gåfvo lapparna nya till-
fällen till förtjänst genom mängder af körslor. De
gängse historierna om den omänskliga grymhet, med
hvilken bergverken behandlade lapparna, äro säker-
ligen gripna ur luften. Af de utförliga tingsproto-
kollen från lappmarkerna framgår i stället otve-
tydigt, att våld och orätt icke fick och kunde råda
längre där än i andra delar af Sveriges rike. Det
handelstvång, som där såsom annorstädes rådde, i
det att hvarje lappmarks invånare fingo handla endast
med en bestämd stads borgare och allt "landsköp"
och "förköp" före de bestämda marknadstiderna var
strängt förbjudet, kunde väl höja prisen på lapparnas
förnödenheter och ibland sätta dem i ett farligt
beroende af borgarna, men hindrade också tilloppet
af löst folk och befordrade en ganska sträng ordning
och uppsyn öfver hvarje individ. I samma riktning
verkade den kraftigt handhafda kyrkotukten med
obligatoriska kyrkobesök vid vissa helger etc. Krig
och ekonomiskt betryck hindrade äfven lappmarker-
nas framåtskridande under de första decennierna af
1700-talet, men snart sköt åter utvecklingen fart,
och under pietismens tidehvarf växte intresset för
den lapska missionen mer än någonsin förr, äfven
med en kraftig impuls från den norska lapp-
missionens sida med Thomas von Westen i spetsen.
3 okt. 1723 utfärdades en k. förordning om "lapp-
ländarnas flitigare undervisande i kristendomen och
skolors inrättande där i orten". Den 1739 tillsatta
direktionen för Lappmarkens ecklesiastikverk (se d. o.)
utvecklade, med stöd af betydliga penningmedel, en
synnerligen vidtomfattande verksamhet, nya försam-
lingar uppstodo, nya skolor inrättades, den lapska
litteraturen växte, och snart fanns det ingen väsent-
ligare skillnad mellan lapparnas och de dem lik-
ställde svenskarnas inre kultur; en hop nedärfd vid-
skepelse stod visserligen kvar hos lapparna, men
sådan fanns i lika hög grad hos den svenska bond-
befolkningen. Man sökte främja nykterheten genom
förbud mot brännvinsinförsel till lappmarkerna (1723,
1740 och 1743; upphäfdt 1752). Bergverksrörelsen
utvecklades ytterligare (Gällivare). Nybyggesanläg-
gandet fortskred kraftigare än förr (k. kung. 20
nov. 1741 och reglem. 24 nov. 1749), men liksom
förr vakade också myndigheterna ständigt öfver att
lapparna icke måtte bli trängda af den framskridande
odlingen.

I de norska och ryska lappmarkerna gick under
äldre tider utvecklingen långsammare än i de svenska.
Mycket bidrogo härtill de osäkra statsrättsliga för-
hållandena vid Ishafskusten. Danskar-norrmän gjorde
anspråk på herraväldet ända bort mot Hvita hafvet
och togo skatt af lapparna genom sina fogdar. Rys-
sarna, som först på 1200-talet trängt fram till dessa
trakter, utsträckte småningom sitt välde eller sin
pretention på välde öfver hela kusten ända till fjäll-
udden Lyngs-tuen vid Lyngenfjorden och togo lika-
ledes skatt af lapparna. Från s. kommo de svensk-
finske birkarlarna på sina handels- och skattekräf-
ningsresor ända till Ishafskusten. Särskildt lapparna
i nuv. Finnmarkens amt och i de nordligaste delarna
af Torne och Kemi lappmarker blefvo på detta sätt
skattskyldiga under tre riken på en gång, och föga
kunde därför återstå för deras egen del. Ungefär
från midten af 1200-talet började den norska kolo-
nisationen af Finnmarken, och de rika fiskena dit-
lockade en betydlig norsk befolkning. Den andliga
kultur norrmännen medförde (1589 funnos där 17
kyrkor) bör äfven ha öfvat inflytande på traktens
urbefolkning, men om någon direkt mission bland
lapparna hör man i dessa trakter litet eller intet.
Med inrättandet af Bergens monopol på Finnmarks-
handeln 1562 hämmades så Finnmarken i sin utveck-
ling för århundraden framåt. Från rysk sida bedrefs
missionen bland lapparna i äldre tider med större
kraft. 1526 och 1532 skickades på Kolalapparnas
begäran präster till dem från Novgorod, 1550 grun-
dade Trifon klostret i Petsjenga (Peisen), och vid
samma tid anlade Feodorit ett kloster vid Kolaälfvens
mynning och undervisade lapparna på deras eget
språk. Men snart glömde munkarna bort lapparnas
andliga bästa, och ända fram mot vår tid fingo så
de ryske lapparna lefva i sin egen tankevärld, något
inmängd med ryska och karelska element. — Genom
freden i Täysina 1595 och därpå följande gräns-
reglering afstodo ryssarna till svenskarna sin beskatt-
ningsrätt öfver lapparna intill Varanger i ö., och
genom freden i Knäred 1613 afstodo också sven-
skarna från öfverhögheten öfver Ishafskusten och
lapparna mellan Tysfjorden och Varanger. Till
slutlig uppgörelse mellan norrmän och ryssar kom

det först 1826, då det återstående ”Fællesdistriktet” på Varangerfjordens sydsida delades och den nuv. gränsen fastställdes. Med Thomas von Westen (se d. o.) randades en ny tid för de norske lapparnas upplysning. Hans död (1727) förlamade väl i mångt och mycket det af honom påbegynta verket, men kristendomen var dock nu befäst äfven bland dessa lappar. Nästa kraftiga impuls till deras höjande kom på 1820-talet från Nils Vibe Stockfleth (se d. o.), på hvars initiativ den förnorskningspolitik, som sedan 1774 följts gentemot lapparna, upphörde och lapskan utbildades till kyrko- och skolspråk. Efter 1862 började emellertid det lapska språket åter trängas tillbaka i skolan, och sedan 1880 får det begagnas endast som hjälpspråk vid undervisningen, hvilken skall försiggå på norska. Detta språk blir också mer och mer kändt bland de norske lapparna, och det har allmänt blifvit klart för dem, att ingen större andlig eller materiell utveckling är möjlig för dem utan kännedom om riksspråket. Till främjande af det norska språkets utbredning är också ett reglemente af 1902 afsedt, enligt hvilket vid försäljning af kronojord i Finnmarken särskildt sådana kolonister böra komma i åtanke, som begagna norska i dagligt tal. Två små lapska tidningar utöfva en icke alldeles obetydlig verkan på de nordligare norska lapparna, bland hvilka en lapsk nationalkänsla är på god väg att växa fram. Den har bl. a. visat sig i val af en lapp till stortingsman för Östfinnmarken (socialist) fr. o. m. 1906. De sydligare norska fjälllapparnas intressen förfäktas af dem i en liten veckotidning ”Varen Sardne” (på norska; fr. o. m. 1910). Fjällapparnas flyttnings- och betningsmöjligheter ha under senare tider blifvit något inskränkta. Om læstadianismens verkan på de nordligare norska lapparnas lif se L æ s t a d i a n i s m e n.

De svenske lapparnas andliga utveckling har under 1800-talet fortgått på den under frihetstiden lagda grunden (se L a p p m a r k e n s e c k l e s i a s t i k v e r k), och f. n. (1911) finnas 5 för lappbarn afsedda, fasta internatskolor, bekostade af staten, samt 9 enskilda sådana förutom inemot 20 ambulatoriska kateketer. Fjällapparnas flyttningar lägga stora hinder i vägen för deras barns skolgång, hvarför en mängd sådana ännu får åtnjuta blott småskoleundervisning; förslag till det lapska skolväsendets omordnande, utarbetadt af Luleå domkapitel, är under ompröfning. Kyrko- och skolspråket är svenska, där lapparna och deras barn äro mäktiga detta språk; i Torne lappmark är kyrkspråket finska och skolspråket svenska och finska; i Lule och Pite lappmarker är skolspråket ännu delvis lapska, och det predikas på lapska vid vissa helger. Man kan i allmänhet säga, att lapparna i Jämtlands och Västerbottens län samt nedre delen af Pite lappmark äro fullt hemmastadda i svenska språket och i Torne lappmark och Gällivare i finska; i öfriga trakter (Jokkmokk och Arjepluog) blir kunskapen i svenska alltmera allmän. En synnerligen viktig faktor för lapparnas andliga lif i våra finsktalande trakter har alltsedan dess uppkomst læstadianismen (se d. o.) varit. Det forna förbudet mot införsel af spritdrycker till lappmarkerna återupplifvades 1839 och 1848 och stod vid makt till 31 dec. 1897.

De svenska lappmarkernas kraftiga ekonomiska utveckling under 1800-talet har varit lapparna till gagn därigenom, att afsättningen af deras produkter högst betydligt ökats och prisen på dem höjts, me till skada genom de mycket ökade tillfällena t konflikt med den jordbrukande befolkningen. Medel en genom lappmarkerna dragen *odlingsgräns* (K u l t u r g r ä n s), som provisoriskt fastställdes f Norrbottens län 12 aug. 1870 och för Västerbotte 24 dec. 1868, afskildes de för odling mera egna trakterna i ö. från de, som man med större o mindre rätt antog, mindre odlingsbara trakterna v., där tillsvidare inga flera nybyggen skulle anläggas. I stadgan för afvittringen i lappmarkern af 30 maj 1873 förordnades därefter, att lappar för framtiden egde att både sommar och vinter f bete åt sina renar använda all skogsmark ofva odlingsgränsen samt af de nedom odlingsgränsen li gande delarna af lappmarkerna de till lapparna särskilda bruk upplåtna renbetes- eller lappskatte landen äfvensom statens skogar. Å andra mark blef det dem förbjudet att beta sina renar unde sommaren. Genom k. br. af 20 april 1841 had redan förut bestämmelse utfärdats om uppmätnin och afsöndring af lapparnas skattefjällsområden Jämtlands län. Efter långvariga undersökningar ut färdades 4 juni 1886 lag ang. de svenske lapparna rätt till renbete i Sverige och lag om renmärken hvilka sedan aflösts af lagar, utfärdade 1 juli 189 Enligt nu gällande bestämmelser ha lapparna fort farande samma rätt till renbete, som tillerkänts de genom nyssnämnda afvittringsstadga. I de trakte utom lappmarkerna och de jämtska renbetesfjällen som lapparna efter gammal sedvana besökt, få d likaledes uppehålla sig med sina renar under tide okt.—april.

I äldre tider hade de olika lappfamiljerna me uteslutande af andra ensam nyttjanderätt till hva sitt af traditionella gränser inneslutet ”lappland” I de nordligaste lapptrakterna hade denna ordnin sedermera råkat i glömska, och genom 1886 års la afskaffades den öfverallt och utbildades de s. k. lapp byarna (se d. o.) till samfälligheter, inom hvilka gränser renbetet skulle vara gemensamt för lappbyn alla delegare. I 1898 års lag har möjlighet åte gifvits till laga fördelning af betet inom lappby och återinförande af en ordning, som säkerligen bor stärkas i st. f. afskaffas. Under de första tidern af nybyggesanläggningarna inom lappmarkerna vor vidare lapparna liksom andra egare af boskap ansva riga för den skada, som deras renar gjorde å nybyg garnas slåttermarker m. m. liksom på renbetet andra lappars skatteland. Genom K. M:ts befallning hafvandes kung. af 14 april 1796 och 13 okt. 180 samt Kammarkollegii resol. 17 dec. 1802 bestämde det så, att de fastboende finge själfva stånda si skada å bärgadt hö, om de icke hade det förvarad i lador eller kringgärdade stackar. Genom senar förordningar bekräftades dessa stadganden och ut sträcktes äfven till Jämtlands läns lapptrakter sam fastslogos ytterligare i k. bref 22 juni 1859. I n gällande lag stadgas bl. a., att under sommaren elle hösten föröfvad skada å växande eller afskuren, me ej bärgad gröda skall i trakter, där lapparna unde denna tid ega att vistas, ersättas af renegaren. Skad å bärgadt, men ej i lada infördt hö, hvilken föröfva å tid, då lapparna ega med renar vistas i trakten behöfver icke ersättas af renegaren, såvida skada icke tillkommit med uppsåt eller genom vårdslöshe vid renarnas bevakning. Öfrig höskada gäldas a

enegaren. — Under senare tider hade ett allt större ntal renar öfvergått i bofastas ego, hvilka genom na lapska renskötare drogo nytta af lapparnas amla rättigheter. Genom 1898 års lag har denna rt af renskötsel inskränkts till att i hufvudsak till- omma endast inom Norrbottens lappmarker bosatta ersoner, som där ega eller bruka jordbruksfastighet. är underhåll af renar å något visst område pröfvas ara för den jordbrukande befolkningen synnerligen tungande, kan konungen afstänga detta område ör renskötsel mot det att erforderlig betesmark an- isas lapparna å annat håll. — Genom lagarna om nmärken har bestämts, att hvarje ren skall vara örsedd med egarens af häradsrätten fastställda ärke, anbragt i renens öron; bedräglig märkning f ren, innehafvande af oarbetad renhud med för- ördt märke o. s. v. straffas.

Trots all använd lagstiftningsmöda har renskötseln, m under goda år är en synnerligen vinstgifvande äringskälla, men under dåliga betesförhållanden och ukdomsår mycket förlustbringande, under senare der icke gått i kvalitativt afseende framåt i vårt and. På alltför många håll råda liknöjdhet och apphet i renarnas vård, och särskildt är detta fallet ed skogsrenarna, som på åtskilliga håll icke skötas lls. Det blir allt svårare att erhålla nödigt antal länare till hjälp vid renarnas bevakande, och allt era lappar öfverge definitivt nomadlifvet. Fattig- omen tilltar på många håll, och staten får med allt törre belopp bidraga till lapparnas fattigvård (jfr sp. 203). Den rörelse för förbättrande af lapparnas ställning, som under de första åren af 1900-talet ltgick från Västerbottens lappmarker och särskildt arakteriserades af lappkvinnan Elsa Laulas gitationsresor, tycktes mer eller mindre klart och nedvetet afse lapparnas öfvergång till jordbrukare, rventuellt med bortdrifvande af de nuv. svenske ny- yggarna ofvan odlingsgränsen, och afstannade snart. örhållandet mellan lapparna och de bofaste synes mellertid numera i de flesta lapptrakter vara godt. En lyckligtvis blott tillfällig episod var det s. k. appkriget i Härjedalen i början af 1890-talet, då apparnas skadegörelser på de bofastes slåttermar- er möttes, när intet annat syntes hjälpa, med mass- edskjutning af renar och all ordnad renskötsel i rakten för lång tid omöjliggjordes. Dessa tilldra- elser bidrogo kraftigt till utvidgandet af lapparnas nd i länet genom stora markinköp, genom hvilka taten blef egare af en mängd fjällskogar och så- edes också bättre än förr kan hindra trädgränsens edryckande (se Jämtländska lappväsen- lets fond och Jämtländska renbetes- fjällens skogsfond). De mer och mer fram- trädande farhågorna för den nomadiserande lapp- befolkningens bestånd föranledde 1908 års riksdag att hos K. M:t begära utredning om de åtgärder, som böra vidtagas för att trygga dess existens och främja renskötselns utveckling samt förhjälpa den öfriga lappbefolkningen ur dess betryckta ställning. Ut- redningen af dessa frågor uppdrogs af K. M:t åt landshöfdingarna K. Bergström, H. Biörklund och T. Widén, biskop O. Bergqvist och disponenten Hj. Lundbohm och har sedan dess fortgått.

Utom denna inre lappfråga har under senare tider uppstått en internationell, *svensk-norsk renbetesfråga* af både ekonomisk och politisk betydelse. Sedan äldsta tider hade i vissa trakter lapparnas renhjordar, tvingade af betesförhållandena, för en längre eller kortare tid af sommaren begifvit sig öfver fjällryggen in på norskt område. Då den nuv. gränsen mellan de båda rikena 1751 bestämdes, bibehöllos lapparna genom gränstraktaten och dess första kodicill uttryckligen vid den häfdvunna rätten till öfverflyttning. I samband med den stigande uppodlingen af Tromsö amt, hvilken bl. a. tog i anspråk trakter, som sedan urminnes tider varit i lapparnas okvalda besittning och hvilka de svårligen eller alldeles icke kunde undvara, uppstodo ständiga konflikter mellan de bofaste och nomaderna, hvilket 1843 nödvändiggjorde tillsättandet af en svensk-norsk kommission för frågans behandling. Allehanda restriktiva åtgärder diskuterades och föreslogos, men de framlagda lagförslagen ledde icke till något definitivt resultat, enär det från norsk sida fordrades, att de svenske lapparna icke skulle i Norge få beta sina renar å privat mark af något som helst slag; som de svenske kommissarierna till slut erforo, skulle nästan all öfverflyttning till Norge blifvit omöjliggjord genom ett dylikt stadgande, enär äfven största delen af ifrågavarande fjällsträckningar 1666 afhändts kronan. De förhandlingar, som efter delningen af "Fællesdistriktet" vid Varangerfjorden fördes mellan Ryssland och Norge rörande finska undersåtars fiske i Varangerfjorden och norska lappars betesrätt å finskt område, ledde slutligen därhän, att Ryssland 1852 stängde sina gränser för de norske lapparna med deras renhjordar, hvarpå Norge svarade med att å sin sida förbjuda finska undersåtar beta sina renar eller drifva jakt och fiske inom Norge. En följd af denna gränsspärrning blef, att en hop norska lappar, 1853—71 inalles 274 personer med ett (som vanligt för lågt) uppgifvet antal af 20,530 renar utflyttade från Koutokeino till Sverige, hvarifrån de allt fortfarande kunde tillgodogöra sig renbetet i den finska kilen mellan Koutokeino och svenska Enontekis (Karesuando). Till stor del genom denna inflyttning blef utrymmet inom Torne lappmark för litet. Betesmarkerna utsögos af de stora renmängderna, och renskötseln kom i oordning genom den vårdslöshet och tjufaktighet, som utmärkte många af de nykomne lapparna. En stor del af dem följde sina nya svenska grannar till dessas gamla sommarbetesmarker i Tromsö amt, där då likaledes oreda uppstod. Äfven den alltmer framryckande och ibland t. o. m. utanför sina naturliga gränser gående odlingen på norska sidan bidrog till försämring af förhållandena och tillspetsning af lappfrågan. En andra svensk-norsk kommission tillsattes nu 1866 för dess behandling, men det lagförslag, som på grundval af dess arbete framlades för 1871 års riksdag och storting, vann ej riksdagens godkännande. 1879 upptogos förhandlingarna åter och ledde till en för 15 år antagen förordning af 6 juni 1883 rörande de lappar, som med renar flytta mellan Sverige och Norge. Lapparnas traktatsenliga rättigheter inskränktes därvid så till vida, att svenska lappar ej utan vederbörande jordegares eller brukares samtycke fingo uppehålla sig i Norge med sina renar under annan tid af året än maj—sept.; i de trakter, där de efter gammal sedvana plägat under hvilken årstid som helst beta sina renar å fjällen på ömse sidor om gränsen (d. v. s. hufvudsakligen i Jämtland), fingo de behålla denna rättighet. Inom Tromsö amt, den egentliga tvistetrakten, behöfde skada å annan

utmark än utängsslåtter i allmänhet ej ersättas, om den gjordes före 1 juli, och om den gjordes efteråt, blott för utmark, belägen inom 6 km. från jordegares fasta bostad; skada å åker, äng, utängsslåtter, växande skog och hjortronland skulle vid hvarje tid ersättas. På grund af klagomål från den finska kronobetjäningen i trakten och på framställning af den finska senaten stängdes den finska gränsen fr. o. m. 1 sept. 1889 äfven för de svenske lapparnas renhjordar. Om svensk renhjord inkommer i finska lappmarken, konfiskeras en tiondedel af densamma. En mycket stor del af Karesuandolapparnas urgamla vinterbetesmarker hade således beröfvats dem (vid delandet af Enontekis gamla socken vid fredsslutet 1809 hade alla fjällappar förblifvit svenska undersåtar, men fortfarit att flytta inom samma trakter som förut). Och inom den återstående delen däraf voro och äro betesmarkerna i grund utsugna, hvilket i följd af renlafvens ytterst långsamma tillväxt är mycket svårt att bota. Under den för Tornelapparna olyckliga vintern 1905—06 suspenderade emellertid ryska regeringen på särskild anhållan gränsspärrningen för denna vinter.

Tiden, under hvilken 1883 års förordning skulle vara gällande, förlängdes sedermera successivt till slutet af 1907. 1897 hade emellertid en norsk kommission för behandling af den svensk-norska lappfrågan tillsatts, och i april 1904 underskref densamma en ''Indstilling'', hvari den sökte visa, att vederbörande kodicill till 1751 års gränstraktat kunde uppsägas af Norge ensamt, och föreslog, att detta skulle ske och den norska gränsen spärras för svenska undersåtars renar eller, om Sverige icke godkände kodicillens ensidiga uppsägbarhet, förhandlingar om ömsesidigt upphäfvande af de bestående flyttningsförhållandena skulle inledas, ''dog med forbehold af adgang for Norge til ensidig at fremkalde det, saafremt disse forhandlinger ikke maatte føre til et forønsket resultat''. Samtidigt framlade kommissionen förslag till en ny, enbart norsk lag om renbete samt förslag till revision af gällande bestämmelser om de svenske lapparnas renbetning i Norge, till användning, för den händelse gränsspärrning ej kunde genomföras. I detta senare förslag göres särskildt gällande, att inflyttningstiden bör framflyttas till 15 juni. Under väntan på 1905 års händelser blef detta betänkande icke framlagdt för stortinget, men var med sin vidlyftiga utredning, till hvilken ingen motsvarighet fanns å svensk sida, af största betydelse för de norske Karlstadsunderhandlarna. I en af konventionerna mellan Sverige och Norge af 26 okt. 1905 blef det så utsagdt, att bägge rikena af humanitära skäl förplikta sig att allt framgent tillåta, att hvartdera rikets flyttlappar må i den utsträckning, som af ålder egt rum, åtnjuta de rättigheter i det andra landet, som omhandlas i första kodicillen till 1751 års gränstraktat, hvilken kodicill icke någotdera riket skall göra anspråk på att ensidigt uppsäga. 1883 års lag utsträcktes att gälla intill utgången af 1917, dock med den inskränkningen, att rättigheten till öfverflyttning skulle gälla endast för Norrbottens och Västerbottens län och Tromsö och Nordlands amt och ej afse renar, tillhörande bofasta eller aktiebolag, samt, hvad viktigast var, att svenska lappar icke, utan vederbörande jordegares eller brukares samtycke, må med sina renar flytta öfver till Norge före 15 juni, där ej ovanliga väderleksförhållanden nödvändiggöra tidigar inflyttning. Sverige förbehöll sig dock rätt att t skiljedomstol hänskjuta frågan, om och i hvilk utsträckning det må vara nödvändigt för de svensk lapparna att oberoende af ovanliga väderleksförhå landen flytta till Norge före 15 juni; i intet fa skulle dock flyttning få ske före 1 maj. I god t före 1917 års utgång skola förhandlingar om rev sion af gällande bestämmelser i ämnet upptag mellan de bägge rikena.

Bestämmelsen om tiden för öfverflyttningen t Norge visade sig emellertid komma att leda till m för de flesta af de öfverflyttande Tornelapparna hvilka sakna vårbetesmarker på svensk sida. Eft undersökningar genom en svensk kommission 190 samt underhandlingar med Norge och beslut af rik dag och storting tillsattes under hösten 1907 svensk-norsk kommission (landshöfdingarna Hj. Han marskjöld och K. Bergström samt envoyén B. Vo och lagman P. Kjerschow) för vidare undersöknin af frågan. Genom norsk lag af 24 april 1908 tillät Tornelapparna fortfarande inflytta till Tromsö an före 15 juni t. o. m. 1911. Af kommissionen til sattes bl. a. en subkommitte för undersökningar terrängen i Torne lappmark, men då dennas arbet icke ledde till enhetligt och användbart resultat o medförde en riskabel tidsförlust, afbröt Sverige jan. 1909 kommissionens förhandlingar och hänsk frågan till skiljedom. Till medlemmar af skiljedo stolen utsågs från svensk sida hofrättspresidente I. Afzelius, från norsk sida stiftsamtmannen Gram och till tredje ledamot och ordf. professor H Matzen i Köpenhamn samt efter dennes 18 juli 191 timade död danske stiftsamtmannen F. L. G. Jonquières. Sakens behandling inför skiljedomstole uppdelades i två afdelningar, af hvilka den förra omfattande sättet, hvarpå de för sakens afgörand behöfliga upplysningarna och bevisen skulle erhålla efter skedd utväxling af skriftliga inlagor egde ru i Köpenhamn 15 nov.—7 dec. 1909 och resulterad i en kommission (tre finska, en svensk och en nors led.), tillsatt för undersökning af de för renskötse af betydelse varande naturförhållandena samt re betet under tiden 1 maj—15 juni m. m. i Torn lappmark och vissa delar af Pajala och Muonion lusta. Den andra afdelningen af skiljedomstole verksamhet kommer att röra själfva den till skiljedo hänvisade tvisten.

Renskötseln inom Norge regleras förutom af d internationella lapplagen genom lagar af 7 sep 1854, 9 sept. 1857, 17 juni 1869, 23 juni och dec. 1888, 25 juli 1897, 11 juni och 24 juli 189 och 9 juni 1903.

Litt. *Svenska lapparna*: J. Schefferus, ''Lapp nia'' (1673; fransk öfv. med viktiga tillägg 1678 manuskript från 1600- och 1700-talen af Rhee Graan, Tornæus, Tuderus m. fl. (utg. i ''S landsm.'' XVII), ''Carl von Linnés ungdomsskri ter'', II (1889); P. Högström, ''Beskrifning öfv de til Sveriges Krona lydande Lapmarker'' (1747 P. Læstadius, ''Journal'' (1831; 3:e uppl. 186 med forts. (1833); G. von Düben, ''Om Lappla och lapparne'' (1873; utförlig bibliografi); O. Ber qvist och Fr. Svenonius, ''Lappland'' (1906—0 sammelverk); K. B. Wiklund, ''Om lapparna i Sv rige'' (Verdandis småskr. 82; 1899, 2:a up 1910); J. Turi, ''Muittalus samid birra. En b

m lappernes liv", utg. med dansk öfv. af E. De-nant (2 uppl. 1910); 1882 års svenska lappkom-ittés förslag till lapplag, dat. 25 aug. 1883; 1895 rs kommittés förslag till d:o, dat. 27 maj 1896. — *Norska lapparna*: K. Leem, "Beskrivelse over Fin-narkens lapper" (1767); J. A. Friis, "Ethnogra-sk kart over Finmarkens amt" (1861—62; omarb. ppl. 1888), d:o öfver Tromsö amt (1890); A. Hel-aud, "Beskrivelse over Finmarkens amt" (1905—6; jfr äfven hans beskrifningar öfver Tromsö, Nord-ands, N. och S. Trondhjems amt); "Indberetning" juli 1892 af 1889 års kommission för undersök-ing af lappförhållandena i Hedemarkens, S. och N. rondhjems amt; "Indberetning" 24 juli 1894 af 892 års komm. för liknande undersökning i Nord-ands amt; 1897 års norska lappkommissions "Ind-itilling" april 1904. — *Finska lapparna*: A. J. jögren, "Anteckningar om församlingarne i Kemi-appmark" (1828); M. A. Castrén, "Nordiska resor ch forskningar" I (1852); J. Fellman, "Antecк-ingar under min vistelse i Lappmarken" (I—IV; 906); I. Fellman, "Handlingar och uppsatser ng. finska Lappmarken och lapparne" (I—II, 910; äfven mycket om svenska lappar); J. E. Ros-berg i finska "Geogr. fören:s tidskr." 1910—11; tförlig bibliografi af K. R. Donner i "Jouko" 1910; på finska); 1901 års finska lappmarkskom-nittés betänkande 6 april 1904 (på finska). — *Ryska lapparna*: N. Charuzin, "Russkie lopari" 1890); A. O. Kihlman i "Fennia" III, 6; G. F. Gebel i "Russkoje sudochodstvo" (1904—05). — *Antropologi*: P. Mantegazza och St. Sommier i "Archivio per l'antropologia" (1880 och 1886, med bibliogr.); A. Kelsiev i "Izvjestija obstjestva lju-bitelej jestestvoznaija, antropologii i etnografii", 35 och 49; N. Schmakov i "Jesjegodnik russkago an-tropologii obstjestva", III; G. Retzius i "Vir-chow-festschrift" (1891); G. von Düben, "Crania lapponica" (1910). — *Etnografi*: U. T. Sirelius, "Über die primitiven wohnungen der finnischen völ-ker" (i "Finnisch-ugrische forschungen", VI—VII); rtiklar af G. Hallström i "Fataburen" (1909), N. . Hammarstedt (ibid. 1908), Andr. M. Hansen i "Norske geogr. selsk:s aarbog" XVII, A. J. Jefi-menko i "Zapiski russkago geografitjeskago ob-stjestva po otdjeleniju etnografii" VIII, N. Keyland i "Fataburen" (1909—10), K. Nielsen i "Journal de la Société finn.-ougrienne" XXIII, A. G. Nordvi i "Jägaren" XII, O. P. Pettersson i "Sv. andsm." VII, K. B. Wiklund i "Meddel. från Nord. museet" 1895—1900, Fr. Äimä i "Virittäjä" VII; Sv. Ekman, "Norrlands jakt och fiske" (1910); O. Solberg, "Eisenzeitfunde aus Ostfinmarken" 1909). — *Renskötsel*: E. Lönnberg, "Om renarne ch deras lefnadsvanor" (1909); E. Bergström i "Fauna och flora" 1911; A. M. Bergman, "Om klöfröta m. m. hos ren" (1909); A. Makarevskij ch V. Petrusjevskij, "Sjevernyj olenj" (1909). — *Historia*: K. B. Wiklund och J. Qvigstad, "Dokument ang. flyttlapparna" I—II (1909); E. Poignant, "Samling af författningar ang. de s. k. appmarksfriheterna" (1872); Y. Nielsen, "Lapper-nes fremrykning mod syd i Trondhjems stift og Hedemarkens amt" (i "Norske Geogr. selsk. aarbog" I); J. Nordlander, "Lapparnes ålder i södra Norr-land" (i "Sv. Fornminn. fören:s tidskr." X, jfr XI); K. B. Wiklund, "De svenska nomadlapparnas flytt-ningar till Norge i äldre och nyare tid" (1908), "Namnet Luleå och de forna nationalitetsförhållan-dena i Norrbotten" (i "Ymer", 1904), "Lapparnas forna utbredning i Finland och Ryssland belyst af ortnamnen" (i "Le monde oriental", V); A. Holten-Bechtolsheim, "Laplandenes ældste befolkning" (i "Nord. tidskr.", 1910), J. Vahl, "Lapperne og den lapske mission" (1866); E. W. B., "Anteck-ningar om Lappmarken" (i "Hist. tidskr." 1891); E. Haller, "Svenska kyrkans mission i Lappmarken under frihetstiden" (1896); O. Bergqvist om mis-sionen bland Kaitomlapparna i "Kyrkl. tidskr." 1897—99; J. Qvigstad, "Historisk oversigt over oplysningsarbeidet blandt finnerne i Finmarken" (1907). K. B. W.

Lapparent [-parã'], Albert Auguste Co-chon de, fransk geolog, f. 1839, d. 1908, var professor vid (katolska) universitetet i Paris och fran-ska vet. akad:s ständige sekreterare sedan 1907 (efter Berthelot). Bland hans arbeten må nämnas *Traité de géologie* (1882; 5:e uppl. 1905) och *Leçons de géographie physique* (1896; 3:e uppl. 1907), båda af mycket stor betydelse, utgörande de viktigaste franska arbetena i allmän geologi. A. Hng.

Lappby, en större samfällighet af lappar, som urspr. kanske utgjort en släkt och bebo ett af tradi-tionella gränser inneslutet, större område. De äldre lappbyarnas namn (t. ex. i Lule lappmark Tuorpon, Sirkas, Jokkmokk, Sjokksjokk och Kaitom) torde utgå från namn på lokaliteter, där byarnas medlemmar fordom haft sin vinteruppehållsort och centralpunkt (jfr Lappar, sp. 1203 ff.). Till stor del ha de forna lappbyarna nu uppdelats i mindre sådana och bytt namn. Genom 1886 års svenska lapplag utsträcktes lappbyindelningen äfven till Åsele lappmark och Jämtlands län, där den förut var okänd, hvarjämte i spetsen för hvarje lappby sattes en af lapparna vald ordningsman. — En helt annan betydelse har ordet lappby eller by, då man, särskildt i n., där-med benämner de mera tillfälliga, mindre samman-slutningar af 2 eller flera lappfamiljer, som för kortare eller längre tid slagit samman sina hjordar och sköta dem gemensamt och då också ha sina kåtor på samma ställe. Dylika byar pläga benämnas efter den förnämligaste delegaren. Ibland kan då en by t. o. m. bestå af blott en kåta eller en enda stor ren-egare ha sin hjord fördelad på flera byar. K. B. W.

Lappe, Karl, tysk skald, f. 1773 i Pommern, d. 1843, tjänstgjorde 1801—17 som gymnasielärare i Stralsund. L. var en innerlig och folklig lyriker, som med kärlek besjöng Pommerns och Rügens na-tur, landtlifvet och den stilla förnöjsamheten. 1813 skref han patriotiska och krigssånger; i sin kärlek till Norden förråder han påverkan af både Ossian och Fouqué. Bland L:s arbeten märkes robinsona-den *Die insel Felsenburg* (1834; "Ön Klippenborg", 1837). Hans *Sämmtliche poetische werke* utkommo 1836 i 5 bd (2:a uppl. 1840). Han utgaf äfven en "Schwedisches lesebuch" och öfversatte från sven-skan bl. a. J. H. Kellgrens prosaskrifter (1801).

La'ppeen [-pen]. Se Lappvesi.

La'ppeenranta [-pen-]. Se Villmanstrand.

Lappegrunden, en sandbank, som från Kronborgs udde i nordlig riktning under vattnet skjuter 4 km. ut i Öresund. Där placerades 1882 ett fyrskepp, som tjänstgör äfven som lotsstation. E. Ebg.

Lappenberg, Johann Martin, tysk histori-

ker, f. 1794 i Hamburg, d. där 1865, trädde 1820 i sin fädernestads tjänst som sändebud vid preussiska hofvet och var 1823—63 hamburgsenatens arkivarie (han återfann det hamburgska domkapitlets arkiv, hvilket ansågs förloradt). L. utvecklade liflig författarverksamhet, alltjämt med afseende på äldre nordeuropeisk, särskildt nedertysk, historia. Till de märkligare bland hans arbeten hör den af Sartorius påbörjade och af L. afslutade *Urkundliche geschichte des ursprungs der deutschen Hanse* (1830), hvartill sluta sig åtskilliga specialundersökningar, *Hamburger rechtsalterthümer* (1845), *Urkundliche geschichte des hansischen stahlhofs zu London* (1851) m. fl., en serie afhandlingar i ''Zeitschrift des vereins für Hamburger geschichte'' (1841—51) samt *Hamburger urkundenbuch* (1842) och *Hamburger chroniken* (1852—61). Därjämte var L. verksam som utgifvare af källskrifter, såväl på egen hand som i G. H. Pertz' ''Monumenta Germaniæ historica'' (1826 o. f.), där han bl. a. offentliggjorde Dietmars af Merseburg krönika. Mest känd i den lärda världen blef L. genom *Geschichte von England* (I—II, 1834—37; omfattar tiden t. o. m. den normandiska eröfringen). C. R.*

L'appétit vient en mangeant [lappetiʹ viäʹt ä mäʃäʹ], fr., aptiten kommer, medan man äter (ur Rabelais' ''Gargantua'', kap. 5).

Lappfjärd, kustsocken af Ilmola härad och Närpes domsaga, Vasa län, Finland. Landareal 380 kvkm. Befolkningen, till största delen svensk, 6,962 pers. (1908). L. utgör ett konsistoriellt pastorat af 2:a kl., Åbo ärkestift, Vasa nedre prosteri. Inom socknen finnes en svensk folkhögskola. — L. är bekant genom striden 29 aug. 1808. Under det att finska hufvudarmén i aug. stod s. om Lappo, hade omkr. 2,500 man trängt fram till Lappfjärd och en annan styrka till Nummijärvi, vid vägen till Tammerfors. Efter v. Döbelns insjuknande hade öfverstelöjtnant Furuhjelm tagit befälet öfver den förra afdelningen. 28 aug. landsteg generalmajor v. Vegesack med 2,500 man af den genom storm skingrade s. k. svenska fördelningen och framryckte genast till L., där han öfvertog befälet äfven öfver Furuhjelms trupper. Ryssarna anryckte söderifrån mot både Nummijärvi och L. Mot sistnämnda ställe gick general Bibikov, som icke visste af landstigningen, med 1,600 man 29 till anfall, men blef i grund slagen. En minnesvård af granit restes 1908 på platsen, där striden stod. A. G. F. C. O. N.

Lappfogde, i äldre tider en ämbetsman, som företrädde kronan gentemot lapparna, framför allt med afseende på skattens uppbärande. En lappfogde omtalas första gången 1424; instruktioner från 1600-talets första år äfvensom af 8 juli 1695, hvilken afloöstes af instruktionen för kronofogdar i Lappmarken af 5 aug. 1760. 1885 tillsattes en lappfogde i Jämtlands län för att vaka öfver renskötseln och öfver hithörande förordningars efterlefnad samt verka för ett godt förhållande mellan de bofaste och lapparna; sedan 1889 finnes en dylik lappfogde äfven i Norrbottens län och sedan 1895 i Västerbottens län. K. B. W.

Lappförsamling är en icke territoriell församling, som omfattar endast lappbefolkning. I sådan församling skrifven person tillhör icke någon kommun. Endast i Jämtlands län finnas sådana församlingar, hvilka äro 4 till antalet, Hotagens, Frostvikens, Kalls (eller Undersåkers) och Hede. Om lappmarksförsamling se d. o.

Lapphunden. Se Hunden, sp. 1314.

Lapphö. Se Kängsko.

Lappi, finskt ord med betydelse af både lapp (*lappalainen*) och Lappland (*Lapinmaa*). Ordet ingår som sammansättningsled i en mängd ortnamn samt är ensamt för sig tillika namnet på en socken (i svenskan ännu ofta kallad Lappo) af Ulfsby härad och Eura domsaga, Åbo och Björneborgs län, Finland. Areal 202 kvkm.; befolkningen, finsk, 3,760 pers. (1908). L. är ett konsistoriellt pastorat af 3:e kl., Åbo ärkestift, Vehmo prosteri. O. I. (A. G. F.

Lappkatalog. Se Katalog, sp. 1257.

Lappkorn. Se Korn, sp. 1055.

Lappkåta. Se Lappar, sp. 1195 ff.

Lappland. 1. Sveriges nordligaste landskap, äfven beläget mellan 63° 52′ och 69° 3′ n. br. samt 3° 43′ v. och 5° 12′ ö. lgd från Stockholms observatorium. Omfattande de inre delarna af Västerbottens och Norrbottens län, gränsar det i v. till Norge, i n. till Norge och Finland, i ö. till Västerbotten samt i s. och s. v. till Ångermanland och Jämtland. Med en största längd, i nära n.—s., af omkr. 570 km. och största bredd, i nära ö.—v., af omkr. 270 km., upptager landskapet omkr. 118,650 kvkm., hvaraf 110,950 land och 7,700 vatten. (Socknarnas sammanräknade areal är visserligen 116,914 kvkm., hvaraf 109,296 land och 7,618 vatten, men då Norrbottens län har en till 1,777 kvkm. uppgående ytvidd, som ännu ej kunnat fördelas på mindre områden, torde detta tillägg sannolikt till allra största delen komma på Lappland.) 81,509 inv. (1910).

Lapplands vapen.

Efter naturbeskaffenheten delas landskapet vanligen i fjällandet, sjö- (och myr-)landet samt skogslandet som sluter sig till Västerbottens kustland. Fjällandet upptages af Kölens stora bergmassor, som äro hopade mot norska gränsen, där de nordligast landskapet uppstiga till öfver 1,400 m. ö. h., men mot s. sänka sig under 1,000 m. för att åter mot vissa afbrott höja sig mot den högsta toppen, Sulitelma (1,877 m.), hvarefter sänkning åter vidtager som med många växlingar slutar i landskapets sydvästra hörn med 1,200 m., men ö. därom stiger Marsfjällen till 1,589 m. Nära ö. och n. ö. om nämnda Sulitelma äro de största fjällmassorna samlade, hvilka höja sina ständigt nedisade toppar till 2,000—2,100 m., nämligen Pårte-, Älkas- och Sarjekfjällen, jämte Pellorippi, Skuorka m. fl. N. om dessa, s. om Torneträsk, är ock en vidsträckt samling af fjäll, där Kebnekaise reser sig öfver 2,100 m. Af sjöarna på norska gränsen ligger den nordligaste, Kilpisjärvi, blott 476 m. ö. h., men sydligare ha de vanligen 550—600 m. höjd och några, vid Nasafjäll (1,210 m.) ännu större 800 m. och däröfver. Från det mot ö. och s. brant nedstigande fjällandet utgå i hufvudsaklige

sydöstlig riktning förgreningar af bergen, som, om ock de här och hvar uppskjuta toppar, dock småningom aftaga i höjd och utbreda sig inom skogslandet till platåer. Där, ö. om Stora Luleträsks östra ända, ligger Gällivare malmberg (617 m.) och n. om detta, mellan Torne och Kalix älfvar, de äfvenså malmrika Kirunavaara (751 m.) och Luossavaara (732 m.). Ehuru genomdragen af dessa vattendelande förgreningar, utbreder sig mellan fjälllandet och skogslandet en någorlunda jämn högslätt, sjölandet, där de från fjälltrakterna störtande vattendragen vidga sig till stora, långsträckta sjöar, som flerstädes omges af vida myrmarker, och där dessa äfven i öfrigt upptaga stora vidder. De större af dessa sjöar ligga tämligen lika högt öfver hafvet, högst sjökomplexen Hornavan (425 m.), Uddjaur (419 m.) och Storavan (418 m.), men i norra delen af landskapet är höjdskillnaden mellan Stora Luleträsk (370 m.) och Torneträsk (345 m.) mindre, och sistnämnda sjö har ungefär samma höjd som de i södra delen befintliga sjöarna Stor-Vindeln (342 m.) och Stor-Uman (348 m.) äfvensom Malgomaj (341 m.); lägre ligger den rad af sjöar, som Lilla Lule älf bildar, vid Kvikkjokk 303 m. och vid Jokkmokk 258 m. Genom det starkt sluttande skogslandet fortsätta vattendragen med snabbare fart mot kustlandet och hafvet. Af Lapplands många och stora vattendrag och sjöar må här i korthet anföras blott de mest betydande. (Ang. dessa i öfrigt och deras omgifningar likasom ang. fjällen återfinnas närmare underrättelser i de särskilda artiklarna om dem i detta arbete.) Gränsen mot Finland bildas af Torne älfs biflod Köngämä älf, som i sitt nedre lopp kallas Muonio älf, och af hufvudfloden. Torne älf, som kommer från det nära norska gränsen liggande Torneträsk, 326 kvkm., dels afbördar genom en i myrmarkerna gående tvärgren, Tärendö älf, vatten till Kalix älf, dels upptager på vänstra sidan Lainio älf, som ock upprinner vid sistnämnda riksgräns. Kalix älf har sina källor n. v. om Kebnekaise och upptager på högra sidan Kajtum älf, hvars källor finnas s. v. om nämnda fjäll, och längre ned på samma sida Linaälf, som kommer från myrmarkerna n. v. om Gällivare. Inom landskapet sammanflyta Stora och Lilla Lule älf till Lule älf. Den förra och nordligare af dessa afbördar vatten från de vid riksgränsen n. om Sulitelma liggande sjöarna Viri (580 m.) och Vasten (548 m.) samt med tillflöden från n. vidgar sig till Lulevattnet, 230 kvkm., och efter 7 km. gång från dettas östra del, Stora Lule träsk, 163 kvkm., bildar de mäktiga Porjusfallen och längre ned Harsprånget. Lilla Lule älf har sina källor ö. om Sulitelma och går genom en mängd sjöar. Pite älf börjar från Sulitelmas glaciärer och genomflyter bland andra sjöar Tjäggelvas (453 m.). Skellefte älf upprinner med många tillflöden vid norska gränsen och flyter genom de tre efter hvarandra följande sjöarna Hornavan, 244 kvkm., Uddjaur, 221 kvkm., och Storavan, 201 kvkm. Ume älfs största källsjö är Stora Umevatten (520 m.), vid riksgränsen, och sedan älfven i sitt öfre lopp mottagit vattendrag från alla sidor, genomflyter den flera sjöar, bland andra Stor-Uman, 166 kvkm., och upptager längre ned från vänstra sidan Juktån samt den äfven vid riksgränsen upprinnande Vindelälfven, som i sjön Stor-Vindeln mottager Laisälfven. Slutligen är att anföra Ångermanälfvens norra gren och dess tillflöde från n., Vojmån, båda upprinnande vid riksgränsen, af hvilka den förra genomgår Kultsjön (540 m.) och Malgomajsjön, 100 kvkm., och den senare Vojmsjön (413 m.). — Af detta vidsträckta landskap — större än den del af Sverige, som ligger s. om en linje dragen rätt i v. från Stockholm öfver Karlstad — är det öfre landet en kal och ödslig fjälltrakt med is- och snöfält, i hvilken den nomadiserande lappbefolkningen kan finna bete för sina renar, och endast dalgångarna inom skogslandet erbjuda några nämnvärda odlingsmöjligheter. Inom detta äro ock flerstädes skogstillgången riklig och ängarna goda. I odlingshänseende intager, såsom är att vänta, den södra delen, som här och hvar har en god jordmån, försteg framför den norra. Af den förra, som tillhör Västerbottens län och är omkr. 37,800 kvkm. land, utgör den odlade jorden $0{,}_{24}$ proc., naturlig äng $2{,}_{5}$ proc., skogbärande mark 38 proc. och det öfriga improduktiv eller ej redovisad mark. Motsvarande tal för andelen af Norrbottens län, omkr. 73,100 kvkm. land, äro $0{,}_{06}$, $0{,}_{8}$ och 19, således 80 proc. improduktiv mark. Hafren ger i allmänhet grönfoder, och under ett godt år skördas i Västerbottensdelen 750 hl. råg, 68,000 hl. korn, 125,000 hl. potatis och 20,000 hl. andra rotfrukter; i Norrbottensdelen äro talen resp. 400, 13,000, 33,000 och 6,000. Kreatursstocken var 1909: hästar i den förra delen 4,866 och i den senare 2,766, nötkreatur 26,670 och 8,900, får 18,000 och 9,900, getter 2,900 och 1,100 samt svin 1,760 och 270. L:s folkmängd 1910 fördelade sig å Västerbottens län med 37,952 inv. och å Norrbottens med 43,557. Grufdriften har påfordrat en betydande inflyttning, och folkmängdstillväxten har i grufdistrikten varit mycket stor, så i Gällivare socken under de sista tjugu åren från 4,279 till 16,234 inv. och i Jukkasjärvi under de sista tio åren från 3,048 till 11,513. Hvad befolkningens nationalitet beträffar, är inom Västerbottens län den svenska så öfvervägande, att där räknades vid 1905 års slut endast omkr. 1,500 lappar, hvaraf knappt 400 nomadiserande. Inom vissa delar af Norrbottens län tillkommer äfven den finska. Piteå lappmark hade 7,276 svenskar och 1,218 lappar, hvaraf 309 nomader; Luleå lappmark 15,968 svenskar, 3,092 finnar och 838 lappar, hvaraf 622 nomader; Torneå lappmark 5,082 svenskar, 2,745 finnar och 1,461 lappar, hvaraf 1,422 nomader, och särskildt i rikets nordligaste socken, Karesuando, 31 svenskar, 422 finnar och 771 lappar. — Om indelningen i lappmarker se d. o. Landskapets vapen: I silfverfält framvänd vildman, naturlig färg, med löfgördel, grön, håller i högra handen en öfver högra axeln lagd träklubba, naturlig färg. — Se f. ö. art. Lappar, där äfven litteratur finnes anförd.

2. Finska L. l. Finska lappmarken (fi. *La'ppi*), Finlands nordligaste landskap, är beläget h. o. h. n. om polcirkeln, mellan 67° och 70° n. br. samt 20° 30′—29° 30′ ö. lgd. (För orientering se kartan till art. Finland.) Areal omkr. 61,000 kvkm., hvaraf omkr. 4,100 kvkm. vatten. I sin nordvästra kil är det högst (öfver 300 m. ö. h.) och visar här längst i n. v. verklig högfjällsnatur med en nivå af öfver 500 m., från hvilken reser sig Finlands högsta fjäll, Halditschokko med en

Tryckt den $^{9}/_{8}$ 11

snötäckt topp på omkr 1,254 m. ö. h. och därintill Jollamoaivi (omkr. 1,145 m.), Kahperusvaara (omkr. 1,113 m.) och Vähioaivi (omkr. 1,100 m.), de enda finska fjäll, som öfverstiga 1,000 m. Mot s. ö. och ö. härifrån sänker sig landet småningom och blir flackare; vattendelaren mellan Enare träsk och Kemi älf är dock ännu ganska hög och mot n. tämligen kuperad med djupa och trånga dalfåror, mellan hvilka kala fjäll från en medelnivå af 200—300 m. ibland höja sig till något öfver 500 m. ö. h. och längst i ö. bilda en verklig fjälltrakt, Saariselkä l. Suoloselkä (Ukselmapää 720 m.). S. om denna vattendelare bildar landet en i stort sedt jämn platå med en medelnivå af något öfver 200 m. Längst i s. höjer sig här det branta Pyhätunturi (540 m.) med en ytterst vidsträckt utsikt öfver ödemarkerna. I v. reser sig vattendelaren mellan Kemi och Muonio älfvar (Ounastunturi 640 m., Pallastunturi med toppen Himmelriiki l. Taivaskero 858 m., Yllästunturi 760 m.), utgörande en någorlunda sammanhängande bergsrygg, som i sin södra fortsättning är en naturlig gräns mellan Österbotten och det forna Västerbotten. Vattendelaren mellan Enare träsk och Tanaälfven når i Peldoaivi och Kuarvekodsch en höjd af omkr. 570 och 600 m. ö. h. Från nordöstra delen af landskapet faller vattnet genom Tanaälfven, Enare träsk (se d. o.) och dess utlopp Paats-joki samt Tulomaälfven till Ishafvet; den södra och nordöstra delen afvattnas genom Kemi älf och i v. Muonioälfven till Bottniska viken. Berggrunden utgöres af graniter och äldre skiffrar med ett bredt bälte af granulit n. v., v. och s. om Enare träsk. Längst i n. v. kommer en del af Norska Finnmarkens ”raipas”- och ”gaisa”-formationer samt en smula siluriska aflagringar in på finskt område. Ounas-, Pallas- och Pyhätunturi äro kvartsitfjäll, öfversållade med skarpkantiga block. Berggrunden är ofta vittrad till mycket stort djup. Inga andra metallfyndigheter äro kända än guldförekomsterna vid Ivalojoki (se d. o.). Närmast fjällen ligga ödsliga, renlafsbeklädda högmossar och myrar och nedom dem magra tallhedar, omväxlande med vidsträckta myrmarker. Tallgränsen förlöper i v. ungefär på 68° 30′ och följer sedan Tanaälfven mot n.; granen slutar något sydligare och öfverskrider ej vattendelaren mellan Enare träsk och Tanaälfven. Snötäcket ligger vanligen från midten af okt. till midten af maj; de större sjöarna tillfrysa i midten af nov. och bli isfria i början af juni. Korn odlas upp till Enontekis och Enare; ännu i Sodankylä odlas litet råg; hafre användes som grönfoder här och där; potatisen har följt odlingen ända till landskapets nordligaste delar. De förnämsta näringskällorna äro boskapsskötsel, fiske, skogsbruk och renskötsel, i hvilken sistnämnda både finnar och lappar deltaga. Befolkningen utgjordes 1900 af 10,982 pers., hvaraf 9,513 finnar och 1,469 lappar.

Finska Lappland som ett särskildt landskap är ett nyare begrepp. Det består af resterna af den forna Torne lappmarks nordöstra halfva (Enontekis och Uts-joki, sedan Koutokeino och Karas-jok genom 1751 års gränsreglering fallit till Norge) samt den gamla Kemi lappmark (utom Kemiträsk, Kuusamo och Kuolajärvi, som tid efter annan afskilts därifrån). Vid Finlands afträdande tillhörde det nuv. landskapet Västerbottens län; numera är det ett härad af Uleåborgs län, bestående af 6 kommuner.

3. Ryska L., omfattande Kolahalfön samt trakterna v. därom intill norska och finska gränsen. Dess norra kust, från Norges gräns till udden Svjatoi nos, kallas Murmanska kusten; dess östra och sydöstra kust, mellan denna udde och Varzuga-älfven, heter Terska kusten. På bägge sidor om sjön Imandra (se d. o.) resa sig rätt höga fjäll, v. om sjön outforskade, ö. om sjön Umptek l. Chibinä (omkr. 1,110 m.) och Lujavrurt (1,120 m.), Kölens sista betydande utlöpare. Största delen af halfön upptages af en svagt kuperad högplatå, genomskuren af floddalar. De största vattensystemen äro Tulomaälfven med sjön Notozero i v., Imandra, som med Kolozero etc. och dess utlopp Kolaälfven bildar en flitigt använd väg tvärs öfver halfön, samt Ponojälfven i ö. Längs norra och östra kusten sträcker sig ett bredt tundrabälte. Klimatet är hårdt, men på den västra delen af Murmanska kusten har man dock året om isfritt vatten. Fiske och renskötsel. Området utgör Alexandrovska kretsen; 9,291 inv. (1897), hvaraf 5,865 ryssar, 1,724 lappar, 1,056 finnar, 256 kareler, 117 syrjäner, 25 samojeder och mer än 200 norrmän. Hufvudort är sedan 1899 Aleksandrovsk vid Katarinahamnen (557 inv., 1905); om staden Kola se d. o. 1. K. S. 2—3. K. B. W.

Lappljung, *bot.*, namn på *Phyllodoce coerulea*.

Lappmark, område, inom hvilket finnes en nomadiserande lappbefolkning och, hvad Sverige beträffar, för hvilket eller för hvars befolkning i allmänhet gälla i vissa fall en undantagsställning och däraf föranledd särskild lagstiftning. Ifrån äldre tider ha sådana områden funnits förutom i det egentliga Lappland äfven i landskapen Västerbotten, Jämtland och Härjedalen, men numera äro de inskränkta till Lappland, sedan dels under 1700-talet gränserna emellan dem och Västerbottens kustland bestämts, dels genom lagen 4 juni 1886 ang. de svenske lapparnas rätt till renbete i Sverige skillnad i benämningen gjorts mellan Norrbottens och Västerbottens läns ”lappmarker” och i Jämtlands län ”afsatta land”. Ofta innefattas samtliga områden af lappmarks natur under den kollektiva benämningen Lappmarken. Den ofvan nämnda särskilda lagstiftningen har afseende på ecklesiastika förhållanden och folkskoleväsendet, afvittring, nybyggares rättigheter, skogsförhållanden m. m., hvarjämte den nomadiserande lappbefolkningen har i ett och annat hänseende en undantagsställning, såsom i fråga om rätt till bete, fiske och jakt samt skogsfångst, om bevillning och inkomstskatt, värnplikt m. m. — Lappmarkerna äro fem, nämligen i Västerbottens län: Lycksele lappmark, 23,819 kvkm., 20,492 inv. (1910), och Åsele l., 16,401 kvkm., 17,460 inv., samt i Norrbottens län: Torneå l., 19,850 kvkm., 12,709 inv., Luleå l., 36,181 kvkm., 21,652 inv., och Piteå l., 20,663 kvkm., 9,196 inv. De tre sistnämnda arealuppgifterna äro för låga (se därom Lappland). — Jfr art. Kulturgräns. K. S.

Lappmarken, den på ort och ställe gängse benämningen på svenska landskapet Lappland; samtliga områden af lappmarks (se d. o.) natur.

Lappmarkens andra kontrakt, i Luleå stift, omfattar de sex pastoraten Arvidsjaur, Malå, Arjepluog, Stensele, Tärna, Sorsele. Omkr. 39,000 kvkm. 20,589 inv. (1910).

Lappmarkens ecklesiastikverk benämnes den kyrkliga organisationen af det arbete, som afser att sprida kristen odling i Lappmarken. I sammanhang med kolonisationen af öfre Norrlands kuststräcka under medeltidens sista århundraden började svenskarna missionera i lappmarken samt under 1500- och 1600-talen bygga kyrkor och indela landet i pastorat (se Lappar, sp. 1204—05). Men ännu vid 1600-talets slut hade hedendomen starkt fäste på många ställen. Under inflytande af den norska missionen, som leddes af Thomas von Westen, vaknade vid frihetstidens början ett lifligt intresse äfven för de svenske lapparna. Vid nästan alla frihetstidens riksdagar förekommo öfverläggningar om den lapska missionen. Förordningen af 3 okt. 1723 gaf uppslaget till en ny organisation af Lappmarkens ecklesiastikverk. Det föreskrefs, att alla lappmarkspräster skulle vara kunniga i lapska språket; brännvinsförsäljning vid marknaderna förbjöds; vid hvarje hufvudkyrka i Lappmarken skulle en skola upprättas; lapska böcker skulle tryckas på offentlig bekostnad; visitationer skulle flitigt hållas. 12 jan. 1739 tillsattes en särskild Direktion öfver Lappmarkens ecklesiastikverk, bestående af de riksråd, som voro akademikanslerer, ärkebiskopen, justitiekanslern och justitieborgmästaren i Stockholm. Direktionen egde att i samråd med vederbörande landshöfding och konsistorium utöfva ledningen af ecklesiastikverket. För anskaffande af tillräckliga medel till den kyrkliga verksamheten upptogos i åtskilliga år öfver hela riket kollekter till lappskolorna, hvarjämte ständerna åtogo sig en särskild bevillning af 1 öre smt af hvarje matlag i riket 1739—44. Äfven på andra sätt understöddes man ecklesiastikverket. Ensamt 1739—44 inflöto omkr. 120,000 dal. smt. Verksamt befrämjades den lapska missionen af lagmannen, sedermera landshöfdingen Olof Malmerfelt (under en följd af år t. f. led. af direktionen), superintendenterna i Härnösand Nils Sternell (1728—44) och Olof Kiörning (1746—78) samt landshöfdingarna i Västerbottens län Jakob Grundel (1719—33) och Gabriel Gyllengrip (1733—53). Stora förtjänster inlade äfven lektorn i Härnösand Petrus Holmbom (d. 1763), som sedan 1743 hade det särskilda uppdraget att i Härnösands konsistorium förbereda de frågor, som rörde ecklesiastikverket, samt undervisa lärjungar vid Härnösands gymnasium i lapska språket. Flera af de alltför stora lappmarkspastoraten delades i mindre; genom stipendier och andra understöd uppmuntrades studerande vid Uppsala universitet att egna sig åt lapska språket, och omkr. 1740 upphörde användandet af tolk vid gudstjänsten. I början af 1740-talet tillsatte man en del missionärer, som särskildt fingo i uppdrag att resa omkring i församlingarna och undervisa lapparna i deras hem. En af de förste missionärerna var Per Högström (se denne). Per Fjellström (se denne) lade grunden till ett lapskt kyrkospråk genom att på lapska utgifva bl. a. katekes (1738), kyrkohandbok och psalmbok (1744) samt N. T. (1755). Redan 1735 fastställdes en särskild skolordning för Lappmarken, utarbetad af Härnösands konsistorium. Under 1600-talet hade man haft endast en skola, i Lycksele. Nu tillkommo sådana i Åsele, Jokkmokk (båda 1732), Arjepluog (1743), Uts-joki (1743, indrogs 1750), Jukkasjärvi (1744), Föllinge (omkr. 1748) och Gällivare (1756). Skolorna ordnades som fullständiga internat, där lärjungarna, vanligen 6 till antalet, underhöllos på offentlig bekostnad. Skolmästarna voro alltid prästvigda. Skolkursen räckte i regel två år, och mesta tiden egnades åt innanläsning och kristendomskunskap. Ett slags ambulatorisk undervisning infördes omkr. 1740, då man tillsatte katekéter, vanligen lappfödda, som hade i uppdrag att undervisa lapparna i deras hem. Frihetstidens kyrkliga verksamhet i Lappmarken visade goda frukter i ett höjdt religiöst och sedligt tillstånd samt tillväxande folkbildning. Den gustavianska tiden medförde en tillbakagång. Omkr. 1800 inrättades emellertid åtskilliga nya lappmarkspastorat, särskildt med hänsyn till den alltmer tilltagande inflyttningen af nybyggare. Ecklesiastikverkets styrelse öfvergick 1801 från Direktionen till Kanslersgillet, 1809 till Kanslistyrelsen, 1835 till Ecklesiastikexpeditionen och 1840 till Ecklesiastikdepartementet. 1811 utkom hela bibeln på lapska. I undervisningsväsendets organisation inträdde 1820 en väsentlig förändring. Flera af lappskolorna indrogos, och i stället infördes en ambulatorisk undervisning med kringresande kateketer och missionärer, en anordning, som dock snart visade sig olämplig. Petrus Læstadius (se denne) ingaf 1835 till Härnösands domkapitel ett förslag till omorganisation af ecklesiastikverket, hvilket gaf uppslag till reglementet af 14 april 1846. Enligt detta blef lappskolornas antal fyra (Jokkmokk, Gällivare, Arjepluog, Lycksele); i andra socknar skulle lappbarnen inackorderas och undervisas hos nybyggare; Lappmarken indelades i två distrikt med hvar sin visitator, som skulle ha uppsikt öfver församlingarna och skolorna samt hvartannat år förrätta visitation i hela distriktet. Redan förut hade en del af den andliga verksamheten i Lappmarken öfvertagits af det 1835 i Stockholm stiftade Svenska missionssällskapet. Detta utsände kateketer och anlade åtskilliga skolor samt fullföljer fortfarande sin verksamhet. Äfven Femöreföreningen (1864) och Lapska missionens vänner (1880) verka i samma syfte. Bland präster, som på 1800-talet verkat i Lappmarken, är den mest bekante Lars Levi Læstadius (se denne och Læstadianismen). Ett nytt reglemente för Lappmarkens ecklesiastikverk utkom 31 jan. 1896. Enligt detta uppdrages det åt kontraktsprostarna att hvart tredje år visitera i Lappmarken. Undervisningen besörjes i lappfolkskolor (f. n. Tärna, Arjepluog, Jokkmokk, Gällivare och Jukkasjärvi), 14 katekétskolor och i allmänna folkskolor. Svenska missionssällskapet underhåller 4 missionsskolor och 2 barnhem, Lapska missionens vänner 1 missionsskola med barnhem. Lappmarkens ecklesiastikverk omfattar f. n. följande församlingar: a) i *Västerbottens län*: Lycksele, Örträsk, Stensele, Tärna, Sorsele, Fredrika, Åsele, Dorotea, Vilhelmina och Malå; b) i *Norrbottens län*: Arvidsjaur, Arjepluog, Jokkmokk med Kvikkjokk, Gällivare, Jukkasjärvi och Karesuando (Enontekis): c) i *Jämtlands län*: Föllinge med Hotagen och Laxsjö samt Frostviken; d) de *särskilda församlingar af lappar*, som tillhöra Undersåkers och Hede pastorat af Jämtlands län. De kostnader, som årligen nedläggas på arbetet för lapparnas religiösa vård och undervisning, belöpa sig till omkr. 140,000 kr., hvaraf riksdagens anslag till Lappmarkens ecklesiastikverk utgör 100,000 kr.; Svenska missionssällskapet bidrager

med 22,000, Femöreföreningen med 6,000 och Lapska missionens vänner med 12,000 kr.

Se vidare J. Vahl, ”Lapperne og den lapske mission” (1866), E. Haller, ”Svenska kyrkans mission i Lappmarken under Frihetstiden” (1896), och O. Bergqvist, ”Lapparnas religion” (i ”Lappland, det stora svenska framtidslandet”, 1908). E. H—r.

Lappmarkens första kontrakt, i Luleå stift, omfattar de sex pastoraten Lycksele; Örträsk; Fredrika; Åsele; Dorotea och Risbäcks kapell; Vilhelmina. 22,298 kvkm. 26,559 inv. (1910).

Lappmarkens tredje kontrakt, i Luleå stift, omfattar de fyra pastoraten Jokkmokk och Kvikkjokks kapell; Gällivare; Jukkasjärvi; Karesuando. Omkr. 57,000 kvkm. 34,361 inv. (1910).

Lappmarksförsamling är en inom Lappmarken belägen församling, men benämningen är f. n. bibehållen åt endast en församling i Västerbottens län och sju i Norrbottens. Inom Lappmarken finnas fem lappmarkspastorat. I dessa tillsättes kyrkoherden af domkapitlet, hvilket är förhållandet äfven med ett pastorat i Jämtlands län, där förr funnits trakter, som benämnts lappmark och där ännu finnas lappförsamlingar (se d. o.). Jfr Lappmarkens ecklesiastikverk.

Lappmarkspastorat. Se Lappmarksförsamling.

Lappmesen, *zool.* Se Mesarna.

Lappning, *boktr.* Se Upplappning.

Lappo (fi. *La'pua*). 1. Härad af Vasa län, Finland, bestående af 11 kommuner med en areal af 3,419 kvkm. och 61,832 inv. (1908). — 2. Prosteri af Åbo ärkestift, omfattar 15 kyrkoförsamlingar med en landareal af 6,533 kvkm. och en folkmängd af 86,544 pers. (1908). — 3. Ett i svenskan fordom ofta brukadt namn på socknen Lappi (se d. o.). — 4. Älf, äfven kallad Nykarleby älf (fi. *Lapuanjoki*), upprinner på Suomenselkä och bär namnet Pahajoki, tills den genomflutit Kuortane sjö. Den upptager sedermera fr. v. Nurmo å och fr. h. Kauhava å samt flyter med tämligen lugnt, af inga större forsar uppehållet lopp mellan bördiga slättmarker till Bottniska viken, där den faller ut omkr. 5 km. nedom Nykarleby stad. Utloppet är grundt, så att blott smärre lastbåtar kunna flyta upp till staden. Älfvens längd är 166 km., dess vattenområde 4,619 kvkm. — 5. Socken i Vasa län, vid ofvannämnda älf. Areal 802 kvkm. Befolkningen, finsk, 12,448 pers. (1908). Konsistoriellt pastorat af 1:a kl. Inom

Slagfältet vid Lappo. Efter ett gammalt träsnitt.

socknen finnes finsk folkhögskola. — L. var 14 juli 1808 skådeplatsen för en häftig strid. Efter det inträffade omslaget i krigsrörelserna ryckte finnarna framåt, ehuru mycket långsamt. För att komma i besittning af den viktiga tvärvägen från Vasa öfver Lappo till Lintulaks tillät fältmarskalk Klingspor general Adlercreutz att anfalla ryssarna vid Lappo. 14 juli anföll Adlercreutz med 5—6 tusen man den något underlägsne Rajevskij, som stod i en ofördelaktig ställning framför älfven, som i västlig riktning rinner genom Lappo. Ryssarnas högra flygel var den farligaste, emedan återtåget utgick ur den och de anfallande lättast kunde närma sig densamma. Anfallet mot denna flygel uteblef dock i själfva verket, under det von Döbeln med björneborgarna öfver släta fältet gick till anfall mot ryssarnas vänstra flygel. Ryssarna drogo sig åt höger, togo en ny ställning med ändrad front, anföllos i fronten och drogo sig i rätt god ordning tillbaka ända till Alavo. De hade förlorat 400 man, finnarna 180. A. G. F. C. O. N.

Lapp-porten, i nyare tid uppkommen, allmängängse benämning på det vidt omkring synliga fjällpasset Tjuonjavagge, s. ö. om Abisko turiststation.

Lappri. 1. (Ty. *lapperei*) Småsaker, obetydligheter. — 2. (Fr. *mousse à l'anglaise*, eng. *trifle*) Maträtt, savarin (se d. o.) med marmelad och gräddskum.

Lappränta. Se Lappar, sp. 1203.

Lappsalfva. 1. (Ty. *labsalben*) *Sjöv.*, insmörjning det ”stående godset” af en tackling med en blandning, som består af 10 delar tjära, 1 del koltjära och 0,05 à 0,1 del terpentin. Äfven själfva blandningen kallas ”lappsalfva”. Lappsalfningen tjänar att skydda godset för väderlekens inverkan. — 2. I figurlig och skämtsam betydelse: ge stryk. 1. L. H.

Lappskatt. Se Lappar, sp. 1203.

Lappskatteland. Se Afvittra 2 och Lappar, sp. 1208.

Lappskogräs, *bot.* Se Blåsstarr och Carex.

Lappsparfven, *zool.* Se Fältsparfsläktet.

Lappstrand. Se Villmanstrand.

Lapptrumma. Se Mytologi, Lapsk.

Lapträsk, socken af Perna härad och Iittis domsaga, Nylands län, Finland. Landareal 331 kvkm.; befolkningen, öfvervägande svensk, 5,109 pers. (1908). Imperiellt pastorat af 2:a kl., Borgå stift, Domprosteriet. (A. G. F.)

Lapptåtel, *bot.*, namn på *Vahlodea atropurpurea*.

Lappugglan, *zool.* Se Ugglesläktet.

La'ppula Moench (Echinospermum), *bot.*, växtsläkte af fam. *Borraginaceæ* med omkr. 50 örter med smala blad, små förgätmigejlika blommor i bladiga ställningar och taggiga frukter, förekommande i nordliga tempererade trakter. I Sverige finnas 2 arter, af hvilka *L. echinata* (*Echinospermum Lappula*), piggfrö, förekommer mindre allmänt på torra ställen. G. L—m.

La'ppvesi. 1. Namnet på den sydligaste fjärden af det egentliga Saima (se d. o.). — 2. Härad af Viborgs län, Finland, omfattar 7 kommuner. — 3. Domsaga under Viborgs hofrätt, delad i 5 tingslag. Området är lika med häradets, 3,596 kvkm., folkmängden 58,976 pers. (1908). — 4. Socken af nämnda härad och domsaga, bildar med Villmanstrands stad ett imperiellt pastorat af 1:a kl., Nyslotts stift, Villmanstrands prosteri. Pastoratets landareal 610 kvkm. Befolkningen, finsk, 17,378 pers. (1908), hvaraf staden har 2,694 pers. Häradet, domsagan och socknen benämnas numera i finskan *Lappeen* (*Lappeen kihlakunta*, L. härad o. s. v.). A. G. F.

Lappvide, *bot.*, namn på *Salix lapponum*.

Lappviks centralanstalt för sinnessjuka, natur-skönt och sundt belägen på den s. k. Lappviksudden nvid Helsingfors, öppnades 1 juli 1841 och är den första i Finland enligt modernare principer uppförda inrättningen af detta slag. Öppnandet af denna an-stalt utgör en vändpunkt i de sinnessjukes behandling i Finland. Dessförinnan hade dessa erhållit endast den nödtorftigaste vård inom de två från 1700-talet härstammande, gamla hospitalen i Kronoby i Vasa län och på Själö i Åbo skärgård, dit de lefvo in-skickade hufvudsakligen för att göras oskadliga för sin omgifning. Vid sin första anläggning inrymde anstalten 90 sjukplatser; men numera finnas platser för 130 sinnessjuka. Sjukhusets föreståndare är till-lika e. o. professor i psykiatri vid universitetet, och sjukhuset utgör en klinisk undervisningsanstalt för medicine kandidaterna. Det motsvarar icke mer nu-tida fordringar, och fråga har väckts om dess full-ständiga ombyggande eller uppförandet af en ny cen-tralanstalt. Th. S. (T. C.)

Laprade [-ra'd], Pierre Marin Victor Richard de, fransk skald, f. 1812 i Montbrison, dep. Loire, d. 1883 i Lyon, kallades 1847 till pro-fessor i fransk litteratur vid Faculté des lettres i Lyon. Från denna tjänst afsattes han 1861 till följd af en politisk satir, *Les muses d'état*. L. invaldes 1858 i Franska akad. efter A. de Musset och satt 1871—73 i franska na-tionalförsamlingen (högra centern) som deputerad för dep. Rhône. — L. är i sitt skald-skap Lamartines utpräg-lade efterföljare. Han utbreder sig gärna i mildt svärmodiga, halft mystiska naturbetraktelser. Af föresats bortvänd från sinnevärlden och det verkliga lifvet, hamnar han i en öfversvinnlig, lidelsefri, blodlös idealism. Han var i början en smula panteist, men sökte alltmera tröst i den ortodoxa kristendomen. En viss tröttande entonighet och brist på plastik förringa intrycket af hans vackra, harmoniska verser. L. utgaf bl. a. skaldestyckena *Les parfums de Madeleine* (1839), *La colère de Jésus* (1840), *Psyché* (1841; 3:e uppl. 1860), i hvilket hans egendomlighet kommit till sitt renaste uttryck, *Odes et poëmes* (1844), *Poëmes évan-géliques* (1852; 3:e uppl. 1860), *Les symphonies* (1855; 2:a uppl. 1862), *Idylles héroïques* (1858) och *Pernette* (1868; 3:e uppl. 1872). På satirens fält uppträdde han med *Poëmes civiques* (1873) och *Tri-buns et courtisans* (1875). L. utgaf 1878 sina *Oeuvres poétiques*, i 2 bd. Han försökte sig äfven som kri-tiker, i *Questions d'art et de morale* (1861) samt de utförliga arbetena *Le sentiment de la nature avant le christianisme* (1866) och *Le sentiment de la nature chez les modernes* (1868; 3:e uppl. 1872). Se arbeten af Heinrich (1884), Biré (1886), Condamin (s. å.) och Roux (1888).

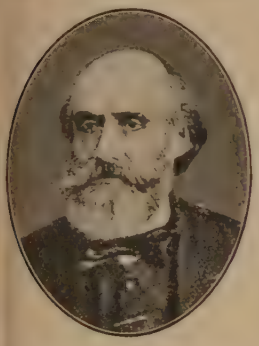

La propriété c'est le vol [la pråprietē sä le vå'l], fr. Se Egendom är stöld.

Lapsaki. Se Lampsakos.

La'psana L. (*Lampsana*), *bot.*, växtsläkte af fam. *Compositæ*, afd. *Ligulifloræ*. Släktet är i Sverige företrädt af 1 art, *L. communis* L., harkål, som förekommer mycket allmänt på odlade ställen. Det är en ända till 1 m. hög, enårig ört med de nedre bladen skaftade och lyrformiga och de öfre oskaf-tade och bredt ovala. De fåblommiga korgarna sitta i kvast. Blommorna äro gula. Frukterna sakna pensel och omges vid mognaden af de upprätta inre holkfjällen. G. L—m.

La'psi, lat. (''affällingar''), kallades under kristen-domens äldre tider de, som under förföljelserna från den hedniska statens sida afföllo från sin kristna tro.

Lapska. Se Lapska språket och lit-teraturen.

Lapska missionens vänner, förening, 1880 stiftad af prinsessan Eugénie med biträde af d:r P. Fjell-stedt till befrämjande af kristen odling i Lappland dels genom predikoverksamhet och skriftspridning, dels genom skolverksamhet bland lappbarnen. För-eningen har ett barnhem med skola i Lannavaara (se d. o.). Föreningens medlemmar äro de kvinnor, som betala en årsafgift af 10 kr. Inkomsterna ut-gjorde 1909: årsbidrag och gåfvor 4,693 kr., stats-bidrag 2,000 kr. och räntor 3,410 kr. Vid 1910 års slut utgjorde tillgångarna 80,469 kr. (hvaraf fastig-het 18,163 kr.).

Lapska nybyggare. Se Lappar, sp. 1187—95.

Lapska språket och litteraturen. Lapska språket, de finsk-ugriska språkens (se d. o.) nord-västligaste utlöpare, står af dessa närmast de finska (eller östersjöfinska) språken; enligt nu gängse upp-fattning utbytte lapparna för ett par tusen år sedan sitt forna, för oss till sin byggnad fullständigt obe-kanta, men troligen i en del ortnamn ännu före-fintliga språk mot en form af det finska språk, som då talades. Sedan dess har emellertid lapskan så starkt differentierats från finskan, att f. n. endast språkmannen kan upptäcka den nära släktskapen dem emellan. Därjämte har språket sönderfallit i en mängd dialekter, så olika hvarandra både till ljud-lära, formlära och ordförråd, att t. ex. lapparna i Jämtland icke förstå Pitelapparna, dessa icke lap-parna i norska Finnmarken och dessa sistnämnde slutligen icke de ryske lapparna. I stort taget kunna de lapska dialekterna gruppvis sammanföras i dem, som talas i 1) ryska Lappland, 2) Enare, 3) Uts-joki i Finland, Finnmarkens och Tromsö amt, Ofoten och Torne lappmark, 4) Lule lappmark och Arjepluog, 5) Arvidsjaur, Malå och Sorsele och 6) Stensele—Tärna, Vilhelmina, Jämtland och Härjedalen. Di-stinkta gränser mellan de olika grupperna kunna dock i allmänhet icke dragas. — Ljudsystemet, mycket olika i olika dialekter, är synnerligen rikt och öfver-fullt af svåruppfattade detaljer; särskildt ha kvan-titetsförhållandena i gruppen 3 varit föremål för en till ytterligheter gående detaljutveckling. Fjällapps-dialekterna i Lule lappmark äro de i fonetiskt afse-ende enklaste, men också oursprungligaste af alla lapska dialekter. Hufvudaccenten ligger alltid på första stafvelsen. ''Konsonantförmildringen'' omfat-tar ej som i finska språket (se d. o., sp. 366) endast tenues, utan alla mellan 1:a och 2:a stafvelsernas vo-kaler stående konsonanter och konsonantgrupper; i gruppen 6 har den likväl försvunnit. Omljudsföreteel-ser, vokalbrytningar o. d. förekomma i mängd. Vokal-harmoni saknas. Grammatiskt kön saknas. Kasus äro

i sing. (i Lulelapskan) 9: nominativ *kuolle* fisk, fisken; genitiv *kuole* fiskens; ackusativ *kuolev* fisk, fisken; inessiv *kuolen* i, på fisken; elativ *kuolest* ur, af fisken; illativ *kuollai* in i, åt fisken; essiv *kuollen* såsom fisk, (förvandlas) till fisk; komitativ *kuolina* med fisken; abessiv *kuoletaka* (äfven *kuole taka* med *taka* som ''postposition'') utan fisk; plural med delvis andra ändelser. Possessivsuffix finnas i egendomlig utveckling. Dual finnes vid pers. pron., poss.-suff. och verb. Icke sammansatta tempora och modi äro presens, preteritum, potentialis, konditionalis, två imperativer, infinitiv, supinum, gerundium, abessiv, part. pres. och pret. Nekande verb i pres., pret. och imperativ. Postpositioner äro vanligare än prepositioner. En massa afledningsändelser af alla slag finnes. I ljud- och formläran är lapskan i allmänhet mycket mera invecklad än finskan; syntaxen är dock betydligt enklare. För de finsk-ugriska språkens historia är lapskan af särdeles stor betydelse, och den erbjuder äfven mycket intresse för de nordiska språkens historia genom de mängder af välbevarade urnordiska lånord, som man finner i densamma. — De lapska dialekterna ha i senare tid behandlats af norrmännen N. V. Stockfleth (''Norsk-lappisk ordbog'', 1852), prof. J. A. Friis (''Lappisk grammatik'', 1856, ''Lappiske sprogprøver'', 1856, och en lapsk-latinsk-norsk ''Ordbog over det lappiske sprog'', 1887; liksom hos Stockfleth normaliserad rättstafning), J. Qvigstad (''Lappische sprachproben'' med tysk öfv., Helsingfors, 1888) och K. Nielsen (''Die quantitätsverhältnisse im Polmaklappischen'', Helsingfors, 1903; stor lapsk-norsk-tysk ordbok under tryckning 1911), alla dessa hufvudsakligen sysselsättande sig med dialektgruppen 3, vidare af svensken K. B. Wiklund (''Lule-lappisches wörterbuch'', Helsingfors, 1890, och ''Laut- und formenlehre der Lule-lappischen dialekte'', Stockholm, 1891), finnen prof. A. Genetz (''Wörterbuch der Kola-lappischen dialekte'' med språkprof, 1891; dialektgruppen 1) och ungraren prof. I. Halász (språkprof med ungersk öfv. och lapsk-ungersk-tyska ordböcker från dialektgrupperna 3, 4 och 6 i ''Svéd-lapp nyelv'' I—VI, 1885—96). Äldre ordböcker af vikt äro E. Lindahls och J. Öhrlings svensklapsk-latinsk-svenska ''Lexicon lapponicum'' (1780) och K. Leems norsklapsk-latinsk-norska ''Lexicon lapponicum'' (1768). Läroböcker i det norsklapska bokspråket äro S. Nielsens ''Lappisk elementærlærebog'' (1882) och Wiklunds ''Kleine lappische chrestomathie mit glossar'' (Helsingfors, 1894); en lärobok i Lulelapska är Wiklunds ''Lärobok i lapska språket'' (1901). Slutligen äro att beakta Qvigstads ''Beiträge zur vergleichung des verwandten wortvorrathes der lappischen und der finnischen sprache'' (i Finska Vet. soc:s acta, XII, 1883) och ''Nordische lehnwörter im lappischen'' (Kristiania, 1893) samt Wiklunds ''Entwurf einer urlappischen lautlehre I'' (Helsingfors, 1896). Qvigstad och Wiklunds ''Bibliographie der lappischen litteratur'' (Helsingfors, 1899) afser äfven den vetenskapliga litteraturen om lapskan. I ''Journal de la Société finno-ougrienne'', XVI, har Qvigstad skildrat den lapska språkforskningens historia.

Lapska litteraturen består till största delen af religiösa skrifter. Den första lapska boken, en kyrkohandbok, trycktes i Stockholm 1619; under 1600-talet utkommo böcker på flera olika svensklapska dialekter. Fram emot midten af 1700-talet enade man sig om ett gemensamt svensklapskt skriftspråk, på hvilket N. T. utkom 1755 och hela bibeln 1811. Lars Levi Læstadius började 1839 i st. f. detta ''sydlapska'' skriftspråk, som visat sig mindre begripligt för de nordligare lapparna, använda en med sydlapska element uppblandad Lulelapska. På ren Lulelapska utkom N. T. 1903, och sedan dess har denna språkform nästan uteslutande användts i svensklapskt tryck (Odhners historia för folkskolan 1905; en liten tidning ''Låkkåmus Samita'' i 12 n:r 1905—07, etc.). På norsklapska utkom den första boken 1728, N. T. 1840 och hela bibeln 1895; norsklapska tidningar äro ''Muitalægje'' (1873—75), ''Sami Usteb'' (1899—1903), ''Nuorttanaste'' (fr. o. m. 1898) och ''Sagai Muittalægje'' (fr. o. m. 1904). I Finland har likaledes en del lapska böcker utgifvits; på rysklapska blott ett par öfv. af Matteus' evang. Lapsk folklore har utom i ofvannämnda språkprofsamlingar i öfv. utgifvits af bl. a. Friis (''Lappisk mythologi, eventyr og folkesagn'', 1871) samt Qvigstad och Sandberg (''Lappiske eventyr og folkesagn'', 1887). Om A. Fjellners lapska dikter se Fjellner. Enastående är den från Koutokeino bördige och i Jukkasjärvi lefvande lappen Johan Turis ''Muittalus samid birra'', en vidlyftig, synnerligen ingående och märklig skildring af lapparnas lif, utg. med dansk öfv. af Emelie Demant 1910 (2 uppl.). Ang. fullständig bibliografi öfver den lapska litteraturen af Qvigstad och Wiklund jfr ofvan; fortsatt i ''Finn.-ugr. forsch.'' K. B. W.

Lapsk mytologi. Se Mytologi.

Lapskojs (eng. *lobscouse*, eg. *lob's-course*, af eng. *lob*, tölp, tjock massa, och *course*, förfaringssätt), en stufvad maträtt, bestående af sammankokt billigt oxkött, potatis och fläsktärningar samt kryddad med peppar, salt, smör, lök och persilja.

La'psus, lat., fel, förbiseende. — *Lapsus ca'lami* (se Calamus), skriffel. — *Lapsus li'nguæ*, felsägning, miss-sägning. — *Lapsus memóriæ*, minnesfel.

La'pua, Lapuanjoki. Se Lappo.

La Punta, stad och udde. Se Aktion.

Lapūta, i J. Swifts fantastiska satir ''Travels of Lemuel Gulliver'' (''Gullivers resor'') namn på en flygande ö, bebodd af filosofer och astronomer. Uttrycket ''konungariket Laputa'' brukar beteckna ett samhälle, hvars ärenden skötas bakvändt. Jfr Abdera.

Lapworth [lä'pwœth], Charles, engelsk paleontolog, f. 1842, 1881 professor i geologi och mineralogi (sedermera geologi och fysiografi) vid Mason college, nu Birminghams universitet, har genom en serie utmärkta arbeten öfver graptoliternas utveckling, tillväxtförhållande och geologiska förekomst visat sig vara en af de förnämste kännarna af graptoliterna. L. är korresponderande led. af Geologiska föreningen i Stockholm. A. Hng.

Laque burgauté [la'k byrgåtē], fr. Se Lackporslin.

Laquedem [lakedem], Isaac, flandriskt namn på ''Vandrande juden''. Se Jerusalems skomakare.

Läquinhorn [-hårn]. Se Fletschhorn.

Lar, hufvudstad i persiska landskapet Laristan, prov. Fars, i en palmrik nejd, omkr. 280 km. s. ö. om Schiras, ligger, liksom många andra persiska städer, i ruiner och har nu endast omkr.

7,000 inv. Vapenfabrikation, sidenväfveri, tobakshandel. (J. F. N.)

Lara, *rom. myt.* Se Larer.

La'ra, stat i republiken Venezuela, mellan Meridas Ander och Karibiska hafvet. 19,800 kvkm. 189,624 inv. (1909). Södra delen är bergig (Paramo de Cavimbú 2,200 m.), norra och västra delarna slättbygd. I Karibiska hafvet utflyta de segelbara floderna Tocuyo och Yaracuy. Hufvudstad är Barquisimeto (se d. o.). J. F. N.

Lära, "Grefvinnan L.", pseudonym för Evelina Cattermole-Mancini, italiensk författarinna, f. 1858 i Cannes som dotter af en engelsman och en ryska, d. 1897 i Rom, mördad af målaren Pierantoni efter ett stormigt och olyckligt lif, lämnade i sina diktsamlingar (*Canti e ghirlande*, *Bianchi fiori*, *Versi*, *È ancora versi*, *Nuovi versi*) och en berättelsesamling (*Storie di amore e di dolore*) starka och intensiva känslomålningar.

Laramie [lä'rəmī], stad i nordamerikanska staten Wyoming, på de skogrika Laramie plains, 2,180 m. ö. h., vid floden Laramie och Union Pacifikbanan. Omkr. 12,000 inv. (1909). Staden har ett statsuniversitet (inrättadt 1882. 30 lärare och 224 stud. 1908), som jämte normalskola har fackskolor för landtbruk, bergsvetenskap, maskinteknik, handel och musik. Stor boskaps- och kolhandel, stora järnvägsverkstäder. I n. ö. ligga Laramie mountains, som tillhöra Rocky mountains, med Laramie peak (2,750 m.). J. F. N.

Laranda. Se Karaman.

Larantūka (äfven Posto), stad på östra kusten af nederländsk-indiska ön Floris, residentskapet Timor. Jesuitmission. Export af sköldpadd, svalbon, sandelträ, kanel m. m.

Laräsch (Larasj), hamnstad i nuv. Marokko. Se Araisj.

Larche [larʃ], by i franska dep. Basses-Alpes, 1,697 m. ö. h., vid norra foten af Col de Larche (1,995 m.), öfver hvilket går vägen från Frankrike till Sturadalen och Cuneo i Italien. J. F. N.

Larche [larʃ], Raoul François, fransk skulptör, f. 1860 i Gironde, studerade i Paris, har utfört *Ängen och bäcken* (1891, senare marmorexemplar i Dijon, i Senaten i Paris och i Glyptoteket, Köpenhamn), *Jesus som barn* (marmor 1892, i franska statens ego, i brons i Glyptoteket), *Hafvet* (1894, i tenn, Luxembourgmuseet), *Stormen* (1896, i staden Paris' samling), *Les violettes* (marmorgrupp, världsutställningen 1900, Luxembourg), *Paul Dubois* (staty, i brons utanför Glyptoteket i Köpenhamn, 1902), *Våren* (staty 1905, i parken vid S:t Cloud), monument öfver *Corot* (en nymf med blommor framför Corots byst, utställd 1909), *Seine och dess bifloder*, fontängrupp för Place du carrousel (utställd på salongen 1910, där den erhöll grand prix), dessutom porträttbyster, vaser och smärre prydnadsföremål. G—g N.

Larcher, dansk skådespelerska. Se L. F. A. Jacobson, sp. 1147.

Larchevesque [larʃəvä'k], Pierre Hubert, fransk bildhuggare, f. 1721 (enligt annan, osäkrare uppgift, 1718) i Nîmes, d. 25 (eller 26) sept. 1778 i Montpellier, blef lärling hos Edme Bouchardon i Paris, erhöll 1744 stora priset i därvarande konstakademi samt begaf sig s. å. som k. pensionär till Rom. Där studerade han fem år efter antiken, men återvände efter dessas förlopp till Paris, där han genast erhöll flera både offentliga och enskilda uppdrag. Sedan Bouchardons yngre broder, Jacques Philippe B., 1753 aflidit i Stockholm, där han varit k. hofstatybildhuggare, öppnades underhandlingar med L. att öfvertaga nämnda befattning; och i mars 1755 slöts genom Ulr. Scheffer med honom ett kontrakt, hvari honom tillförsäkrades en ganska hög lön och andra förmåner. L. kom till Stockholm på sommaren s. å. Han skulle egentligen fullända altartaflan i slottskapellet samt fortsätta dekoreringen af rikssalen med allegoriska statyer, hvilka arbeten begynts af hans företrädare. Det förstnämnda arbetet, hvilket aldrig rätt intresserade honom, förde han ej till slut. Af rikssalsfigurerna fullbordade han sju stycken, liksom de öfriga uppsatta på stora kornischen. De äro: *Rätträdigheten*, *Försiktigheten*, *Troheten*, *Religionen*, *Tapperheten*, *Handeln* och *Åkerbruket*, de tre sistnämnda genier, de öfriga sittande kvinnofigurer. Det blef emellertid genom en verksamhet i helt annan riktning, som L. skulle skapa sig ett namn i Sveriges konst. Han erhöll nämligen i uppdrag att utföra *Gustaf II Adolfs ryttarstod* (besluten af rikets ständer) och snart därefter äfven *Gustaf Vasas bildstod*. Kontrakt om det förra arbetet slöts i april 1758. Utkastet framställde konungen ridande i galopp, följd af segergudinnan, som, likaledes till häst, utsträckte högra handen för att lagerkröna honom. Kompositionen prisades för sin djärfhet och vann bifall såväl af franska målar- och bildhuggarakademien, vid hvilken L. var agré sedan 1755, som från andra håll. Arbetet fortgick således på grund af det gillade utkastet, och "etyderna" voro redan fullbordade, då vid 1762 års riksdag opinionen vände sig och sekreta utskottet gjorde föreställningar mot den, också enligt nutidens begrepp, underliga sammanställningen, i synnerhet som man fruktade, att "menige man torde göra så orimliga som oanständiga gissningar öfver det halfklädda fruntimret, som blifvit konungen gifvet till följeslagerska". Till följd däraf anmodades L. om ett annat utkast, och detta blef det slutligen antagna, och om hvilket 1763 nytt kontrakt slöts. 1772 var gipsmodellen färdig, men arbetet måste då, i brist på medel, afbrytas. Först midsommaraftonen 1779, efter L:s död, göts stoden i ett enda stycke (äfven med plinten) af G. Meyer, men denna gjutning betecknades allmänt som misslyckad. Året därefter inkallades ciselören Adams (född svensk) från Paris och erhöll det kinkiga uppdraget att genom sin konst söka afhjälpa bristerna. Därmed drog ut ända till 1796, då ändtligen stoden, dock utan grupperna å fram- och baksidan, högtidligen afstäcktes, efter att i sin helhet ha kostat svenska staten den jämförelsevis ofantliga summan af 174,192

Fig. 1. P. H. Larchevesque, efter en gipsbyst (självporträtt).

rdr 30 sk. och 10 rst. — Gustaf Vasas stod (fig. 2), beställd 1762 af ridderskapet och adeln efter gillad modell, började arbetas 1763, uppsattes å piedestalen tio år senare och aftäcktes midsommaraftonen 1774. I dessa sina hufvudarbeten visar L. en på-

Fig. 2. Gustaf Vasas bronsstod (af Larchevesque) framför Riddarhuset i Stockholm.

fallande tyngd och osäkerhet. Hvad Gustaf Vasa vidkommer, äro dock dessa egenskaper förenade med en viss imponerande värdighet och kraft, hvars uttryck dock förefaller något teatraliskt. Gustaf Adolfs stod misslyckades, som ofvan sagts, fullkomligt i gjutningen, och man har således svårt att bedöma i hvilken mån dess otymplighet, särskildt i hästen, tillhör den ursprungliga modellen. Säkerligen gjordes vid ciseleringen och de partiella omgjutningarna ganska mycket för att afhjälpa felen; men själfva helintrycket, oafsedt enskildheterna, blir ändock af ungefär enahanda art med det man erfar af Gustaf Vasas stod. — Utom ofvannämnda arbeten utförde L. stoder m. m. för konung Adolf Fredriks begrafning 1771 (afbildade i Flodings verk öfver denna ceremoni och Gustaf III:s kröning), byster i brons af *O. von Dalin* (i Vitt. hist. och ant. akad.) och *Jonas Alströmer* (på Stockholms börs), byster af *Gustaf I* och *Gustaf II Adolf*, en liten reproduktion af Gustaf I:s stod, minnesvården öfver riksrådet grefve *Gabriel von Seth*, uppsatt 1775 i Byarums kyrka, ett par figurer i Göteborgs domkyrkas altardekoration, rester af ett genom eld förstördt grafmonument samt smärre modeller för undervisningen m. m. Af dessa verk torde bysten af Alströmer, med dess kraftiga, nästan realistiska uppfattning af personen, vara det förnämsta. Som dekoratör och i ornamentala kompositioner ansågs L. redan af sin samtid mindre lycklig.

L:s anseende hos samtiden bevisas bl. a. däraf, att han 1768, vid Målar- och bildhuggarakademiens återupplifvande genom Adelcrantz, utsågs till dess direktör. Sitt förnämsta anspråk på Sveriges tacksamhet har han som Sergels lärare. Denne mästare visade ock sin kärlek och aktning för läraren genom att lägga sista handen vid och leda fullbordandet af altartaflan i slottskapellet (se fig. 16 till art.

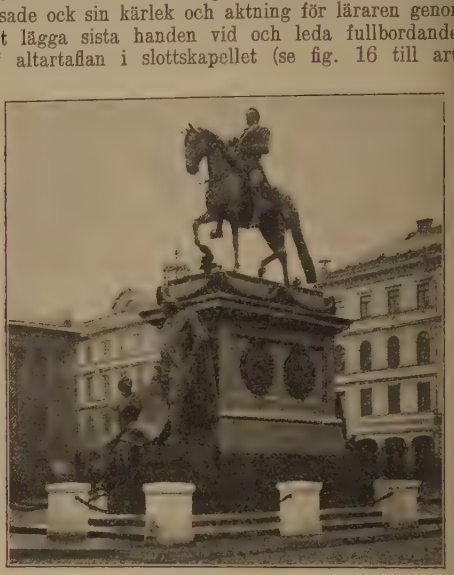

Fig. 3. Gustaf II Adolfs ryttarstod af brons i Stockholm, modellerad af Larchevesque och med tillsatser af Sergel.

Altare) och af Gustaf II Adolfs stod (fig. 3), hvars medaljonger och frontgrupp ”Axel Oxenstierna och Historien” (uppsatt först 1906 på bekostnad af E. Cederlund) härröra från Sergel. —rn.*

Larchey [lar|ä], Étienne Lorédan, fransk skriftställare, f. 1831, d. 1902, utgaf en hel del samlingar och originalarbeten af historiskt och språkvetenskapligt innehåll. Bland dessa kunna nämnas *Origines de l'artillerie française* (1862), memoarer från Bonapartes fälttåg, *Documents pour servir à l'histoire de nos moeurs* (9 bd, 1868—74), *Excentricités du langage* (1860; i senare uppl. kallad ”Dictionnaire d'argot”), ett namnlexikon (1880) och en ordspråkssamling (1886).

Lar'cius, Titus, tillhörde en etruskisk, till Rom inflyttad familj, var konsul 501 f. Kr. och den förste romare, som blef utnämnd till *diktator* (se d. o.) för att taga befälet mot de trettio latinska städer, som ville återinsätta Tarquinius d. y. i den romerska konungavärdigheten. Andra förlägga denna händelse tre år senare, då plebejerna nekade att gå i fält mot latinerna, förrän man lättat deras skuldbörda. L. behandlade latinerna med stränghet och sökte förbättra plebejernas villkor.

Larcy [-sī], Charles Paulin Roger de Saubert de, baron, fransk politiker, f. 1805, d. 1882, egnade sig efter julirevolutionen (1830) åt advokatyrket, var 1839—46 (legitimistisk) deputerad och 1848—51 åter folkrepresentant, valdes efter kejsardömets fall 1871 till medlem af nationalförsamlingen och blef minister för allmänna arbeten i Thiers' första kabinett. Då denne icke ville låna sig åt monarkisternas planer, utträdde L. 30 nov. 1872 ur ministären, hvarefter han blef president i en legitimistisk klubb. Nov. 1873—maj 1874 var han åter

minister för de allmänna arbetena, i Broglies ministär, och blef 1877 lifstidssenator.

Lardellerit, *miner.*, monoklint, hvitaktigt ammoniumborat ($H_4 N)_2 O$, $4 B_2 O_3$, $4 H_2 O$. A. Hng.

Lardizabalāceæ, *bot.*, en liten växtfamilj af serien *Ranales*, besläktad med *Menispermaceæ* och *Berberidaceæ*, från hvilka den afviker genom flera fruktämnen med talrika fröämnen och extrorsa ståndare. Frukten är bär. Nästan alla äro slingrande buskar med handlikt sammansatta blad och ensamma eller i klasar sittande blommor. Många ha saftiga, ätliga frukter. De långa stammarna af *Boquila* och *Lardizabala* (båda inhemska i Chile) användas som tåg. Jfr Akébia. G. L—m.

Lardner [lā'dnə], Dionysius, engelsk matematiker, f. 1793 i Dublin, d. 1859 i Neapel, innehade 1828—40 professuren i fysik och astronomi vid University college i London. Han förde sedermera ett oroligt lif, höll någon tid i Amerika en serie mycket besökta föreläsningar, återvände till Europa 1845 och bosatte sig sedermera i Paris. L. utöfvade en ganska omfångsrik författarverksamhet. Hans vetenskapliga arbeten utgöras dels af afhandlingar inom den rena och använda matematiken, införda i åtskilliga lärda samfunds handlingar eller i tidskrifter, dels af läroböcker, bland hvilka må nämnas *Differential and integral calculus* (1825; "Elementerna af differential- och integralcalculen", 1837) och *Handbook of natural philosophy* (1854—56). Äfven som populär författare egde L. en ovanlig begåfning. Resultaten däraf finnas till stor del nedlagda i den af honom utgifna s. k. "Lardners Cyclopædia" (134 vol.; 1830—44; 2:a uppl. i 135 bd 1854 ff.), i hvilken han själf författat en mängd artiklar i matematik och fysik. Han utgaf f. ö. äfven andra encyklopediska verk, t. ex. "Cabinet library" (12 vol., 1830—32) och "Museum of science and art" (12 vol., 1854—56).

Larēdo. 1. Kretsstad i spanska prov. Santander, vid Rio de Marrón, med fort och liten hamn. 5,097 inv. (1900). — 2. [Eng. utt. lā'ridāu] Stad i nordamerikanska staten Texas, vid Rio Grande, midt emot Nuevo Laredo i Mexico. 14,695 inv. (1910). (J. F. N.)

Lare'ntia, *rom. myt.* Se Acca Larentina och Larer.

La'rer (lat. *lares*, "herrar") voro hos forntidens romare ett slags skyddsandar. Föreställningarna om larerna och de dem nära stående penaterna (se d. o.) voro i mycket sväfvande och dunkla. Allmännast synes man ha uppfattat larerna (de döde ättefäderna) som hägnande väsen (genier) för familjen, och ofta talas om "familjens lar", d. v. s. stamfaderns ande. Men därjämte tänkte man sig larer som skyddsandar för gård (hus) och grund, så att distrikten på landet och kvarteren i städerna hade sina larer, hvilka dyrkades vid korsvägarna (*compi'ta*) och gathörnen samt hyllades genom en särskild fest (*compitalia*). I familjehemmet voro larernas bilder (af trä, metall, vax e. d.; fig. 1) uppställda vid härden i atrium. De fingo sina offer vid hvarje måltid, i det att mat kastades i elden, dyrkades särskildt på de tre bemärkelsedagarna i månaden (*Calendæ*, *Nonæ* och *Idus*) och inbjödos att taga del i hvarje betydelsefullare (glad eller sorglig) tilldragelse inom familjen, då de smyckades med kransar. Under en senare tid plägade man förvara larernas bilder i särskildt skåp eller i ett litet kapell (*lararium*; fig. 2). Likasom familjen hade äfven staten sina larer. I öfverensstämmelse med den allmänna uppfattningen af familjens larer egnade man efter republikens fall sin dyrkan särskildt åt Augustus' genius såsom Roms skyddsande. I sammanhang med larernas kult stod dyrkan af en underjordisk gudinna Lara l. Larunda (Larentia), hvilken ansågs som larernas moder och om hvilken Ovidius berättar en tämligen osmaklig myt. På statens vägnar offrades till Lara 23 dec. R. Tdh.

Fig. 1

Fig. 2.

Fig. 1. Lar, framställd dansande och beredd till dryckesoffer, bronsstatyett från ett fornromerskt hem. — Fig. 2. Lararium l. kapell för larernas bilder, i Pompeji.

Larf, socken i Skaraborgs län, Laske härad. 8,661 har. 1,732 inv. (1910). L. bildar med Längjum, Tråvad och Södra Lundby ett regalt pastorat i Skara stift, Vånga kontrakt. — En stor del af socknen upptages af den s. k. Larfs hed, bekant från Gustaf Vasas tid och "Västgötaherrarnas uppror".

La'rga (lat., "den breda"), *mus.*, det allra största notvärdet i mensuralmusiken, större än maxima (se d. o.) och betecknadt med flera streck under det breda nottecknet: ▭, ▭ o. s. v.

Larghe'tto, *mus.* Se Largo.

Largillière [larʃiljär], Nicolas, fransk målare, f. 1656 i Paris, d. där 1746, studerade i Antwerpen för Antoine Goubeau, en flandrisk målare. 1674—78 sysselsattes han af Lely i London med att restaurera äldre bilder, hvarjämte Karl II af honom beställde några arbeten. På grund af förföljelser mot katolikerna begaf sig L. till Paris. Där målade han porträtt, bl. a. af konstnärerna *Van der Meulen* och *Le Brun*, historietaflor, djur, blommor och frukter. 1686 blef han led. af akademien med ett porträtt i kroppsstorlek af *Le Brun* (nu i Louvre). Under ett helt kort

besök i England målade han *Jakob II och hans gemål* samt utförde sedermera i Paris ett par stora bilder för Hôtel de ville och en stor tafla för kyrkan S:te Geneviève. Till L:s lärjungar hörde den berömde djurmålaren Oudry. Sveriges Nationalmuseum eger af hans hand ett porträtt af fältmarskalken grefve *Erik Axelsson Sparre* af Sundby (1713). C. R. N.*

N. Largillière. Efter ett självporträtt.

Largin, *farm. med.*, en silfverägghviteförening, innehållande 11,5 proc. silfver, ett hvitt eller gråhvitt pulver, lätt lösligt i vatten med alkalisk reaktion. Largin användes utvärtes som antiseptiskt medel i 1/4—1 proc. lösning. Se äfven Protargol. C. G. S.

Largo [la'rgå], it., *mus.*, "bredt", långsamt, beteckning för det långsammaste af alla tempon. Begagnas mest för korta inledningar till symfonier o. d. — Larghe'tto [-tå; diminutiv af *largo*], tämligen långsamt. Denna tempobeteckning utgör ofta öfverskrift och benämning på den långsamma satsen i sonater och symfonier. A. L.*

Largs [lā'gs], stad och badort i skotska grefsk. Ayr, vid Clydefjorden. 3,246 inv. (1901). Stevenson institute (teknisk skola) med bibliotek. Där stod 1 och 2 okt. 1263 ett slag, i hvilket norske konungen Håkan Håkansson besegrades af Alexander III af Skottland, hvarefter han måste fly till Orkneyöarna, där han dog ett par månader senare. (J. F. N.)

La'rgus, Scribonius, läkare hos romerske kejsaren Claudius, författare till den omkr. 247 utgifna skriften *Compositiones* (utg. af G. Helmreich 1887), som är en icke nämnd källa för Marcellus Empiricus' (se d. o.) omkr. 410 utgifna arbete "De medicamentis empiricis, physicis et rationalibus".

Lāridæ, *zool.* Se Måsartade fåglar.

Larifāri, ty., tomt prat, skräp, vansinne; "prat!", refräng ur visor, anses uppkommen ur *la, fa, re* i solmisationen.

Larifāri, pseudonym. Se Feuk, L.

La'rin Ky'östi, pseudonym för finske skalden K. K. Larson (se denne).

Larino [-rinå], kretsstad i italienska prov. Campobasso vid järnvägen Benevento—Termoli. 5,891 inv. (1901; som kommun 7,063). Biskopssäte. Katedral. Filosofisk-teologiskt seminarium. Ruiner från den romerska orten *Larinum*. Vin- och olivodling. J. F. N.

Lario [la'riå], italiensk benämning på Comosjön (se d. o.).

La Rioja [riå'cha]. Se Rioja.

Lariosāu'rus Cur., *paleont.*, ett till den mesozoiska ödlegruppen *Sauropterygia* hörande släkte med mycket liten, ej förlängd skalle från musselkalken (trias) vid Perledo i Lombardiet. A. Hng.

Lārisa (Larissa). 1. (Grek. *Λάρισσα* l. *Λάρισα*). Ordet synes i det grekiska urfolkets (pelasgernas) språk ha varit den allmänna benämningen för borg eller befäst stad. Ordet kvarstod sedan som namn på vissa städer i olika delar af Grekland och Asien. — 2. Nomos i konungariket Grekland, omfattande östra delen af landskapet Tessalien. 3,873 kvkm. 95,066 inv. (1907). Det omfattar eparkierna L., Agyia, Tyrnavos och Farsala. — 3. (Turk. *Jenischer*) Hufvudstad i nämnda nomos, vid floden Salamvria (Peneios) och järnvägen till Volo. 18,001 inv. (1907), hvaraf omkr. 2,000 spanska judar (spanioler) och 500 turkar. Under den långa tid staden hörde under turkarnas välde förlorade den nästan hvarje spår af antika byggnadsverk, och det mest i ögonen fallande äro de många, mest stängda och förfallna moskéerna och de turkiska begrafningsplatserna. Den var till 1881 säte för en turkisk pascha och hade en stark garnison. Sedan nu de förmögnare turkarna utvandrat, har L. ekonomiskt gått tillbaka, men är dock hufvudort för Tessaliens handel och industri (siden- och bomullsväfverier). Gymnasium. Grekisk ärkebiskop. Achilleios-katedral (restaurerad 1899), på akropolis. Appellationsdomstol för de 1881 förvärfvade provinserna. — Det eröfrades af turkarna 1897, men återgafs i freden. — 4. Fordom stad i sydligaste Tessalien, hade med anledning af

Mynt från Larisa i Tessalien.

sitt läge på en brant bergsluttning binamnet "det sväfvande" (*kremasté*). — 5. En på en hög och brant klippa anlagd borg (Akropolis) i Argos. — 6. (*L. ad Orontem*, nu Kal'at Seijar, stad i Syrien, grundlagd eller åtminstone återuppbyggd af Seleukos Nikator (se d. o.). — 7. En af de 11 mellan Smyrnaviken och Hermosfloden i s. samt den eoliska hafsviken och floden Kaikos i n. belägna eoliska städer, som Herodotos (I, 149) uppräknar under den joniska namnformen *Lerisai*. Detta *eoliska* eller, såsom det enligt Strabon (XIII, 33) i likhet med det närbelägna Kyme äfven kallades, det *frikoniska Larisa*, låg på en af berget Sardenes sista afsatser ned mot Hermosfloden, i forntiden sannolikt vid dennas utlopp i Smyrnaviken. Under århundradenas lopp har kustlinjen till följd af den af floden förorsakade försandningen och uppslamningen, som hotat att förvandla Smyrnaviken till en insjö och nödvändiggjort en omläggning af Hermosflodens nedersta lopp, flyttat sig omkr. 10 km. längre åt v. L. omtalas redan på ett par ställen i Iliaden som hemvist för de med trojanerna förbundne pelasgerna. Enligt traditionen, sådan den återges af Strabon (XIII, 3, 3), hade de grekiske kolonisterna af eolisk stam först efter hårda strider lyckats bemäktiga sig L., som under de följande århundradena (10:e—7:e årh. f. Kr.) jämte det endast omkr. 6 km. därifrån belägna Neonteichos var den helleniska kulturens fasta borg och stödjepunkt vid Hermosflodens utlopp, där de från det inre af Mindre Asien, och särskildt från det lydiska rikets hufvudstad Sardes, förande handelsvägarna mynnade ut. Under 6:e årh. f. Kr. delade det

sannolikt det öde, som öfvergick de flesta af de blomstrande grekiska handelsstäderna på Mindre Asiens västra kust, nämligen att trots tappert motstånd eröfras och kufvas först af lydierna och därefter af perserna. Efter Kresus' nederlag vid Sardes 546 f. Kr. skulle hans egyptiska hjälptrupper, som öfvergått till segraren, af denne fått sig några grekiska städer vid kusten i närheten af Kyme, bland dem L., anvisade till boningsplatser. Xenofon, som berättar denna episod (''Kyroupaideia'', VII, 1), tillägger, att ännu på hans tid dessa städer beboddes af ättlingarna af de ifrågavarande egyptierna. Ännu i början af 4:e årh. f. Kr. tyckes L., som då lydde under perserkonungens spira, ha varit starkt befäst, då det 399 f. Kr. med framgång uthärdade en belägring af den spartanske fältherren Thibron, hvilken för att tvinga staden till kapitulation försökte leda bort invånarnas dricksvatten genom en underjordisk kanal, en krigslist, som emellertid misslyckades till följd af lariseernas vaksamhet. Thibron måste uppge belägringen och aftåga med oförrättadt ärende (Xenofon, ''Hellenika'', III, 1, 7). Några århundraden senare, på Strabons tid, var L:s historia redan afslutad. Det var då öde och öfvergifvet.

Den af svenska mecenater, och bland dem i första rummet konung Oskar II, bekostade utgräfning af det eoliska L:s nekropol och af en del af dess borghöjd, som egde rum 1902, under ledning af docenten L. Kjellberg i Uppsala och director J. Boehlau i Kassel, har ledt till mycket intressanta resultat, som spridt nytt ljus öfver den märkliga, men hittills åtminstone i arkeologiskt hänseende ganska ofullständigt kända grekisk-joniska kulturen under 7:e och 6:e årh. f. Kr. De ifrågavarande fynden äro i hufvudsak dels arkitektur- och skulpturminnesmärken, dels keramiska föremål. Till de viktigaste af de först nämnda höra ett mycket väl bibehållet stort kapitäl af hvitaktig kalksten af den ålderdomliga och sällsynta eoliska typen med spår af den ursprungliga färgläggningen på palmetten mellan voluterna och en till den öfre afslutningen på en eolisk kolonn likaledes hörande bladkrans af samma material och af en synnerligen nobel formgifning. Kapitälet torde för alla undersökningar rörande det eoliska kapitälets ursprung och utveckling, ett problem af synnerligen aktuell natur, vara af grundläggande betydelse. Bildhuggarkonsten i förening med målarkonsten och keramiken är representerad af en stor mängd fragmenterade målade arkaiska terrakottareliefer, hvilka som sima- eller epistylfriser en gång tjänat till utsmyckning af olika monumentala byggnader och, sedan dessa på ett eller annat sätt förstörts, användts som fyllnad vid ett terrasseringsarbete på L:s akropol. Dessa arkitektoniska terrakottareliefer, som framställde såväl mytologiska scener och bilder ur de eoliska riddarnas lif som olika ornamentmotiv, visa på ett slående sätt den nära frändskapen mellan den eolisk-joniska och den äldre etruskiska konsten, hvilken tydligen hämtat sina förebilder från den förra. I samma terrassfyllning, som innehöll den stora mängden af figurliga och ornamentala arkitektoniska terrakottareliefer, kom äfven en fast oräknelig massa vasfragment i dagen från samma arkaiska konstperiod. Dessa keramiska fynd utgöra ett mycket viktigt material för kännedomen om de ännu ganska outforskade äldre joniska eller östgrekiska vas- och dekorationsstilarnas karaktär, utveckling och sammanhang. Äfven den monokroma svarta och gråa s. k. lydiska keramiken med delvis plastisk ornering är bland dessa fynd rikare och präktigare företrädd än någonsin förr. En provisorisk berättelse om utgräfningen i L. och dess vetenskapliga resultat har af Kjellberg offentliggjorts i ''Språkvetenskapliga sällskapets förhandlingar'' 1900—03 (i ''Uppsala universitets årsskrift''). En större, rikt illustrerad arkeologisk publikation öfver fynden förberedes af Kjellberg och Boehlau. 7. L. K.

Larissa. Se Larisa.

Laristān, landskap i Persien, bildar den sydvästra, vattenfattiga delen af prov. Fars med hufvudstaden Lar (se d. o.).

Larive [-ri'v], Jean Mauduit de, fransk skådespelare, f. 1747, d. 1827, debuterade 1770 på Théâtre français, där han fick öfvertaga Lekains tragiska hufvudroller. Fördunklad af Talma, tog L. afsked 1788. Han författade bl. a. en rätt förtjänstfull *Cours de déclamation* (3 bd, 1804—10).

Larivey [larivä], Pierre, fransk dramatiker, af italiensk släkt, kanik vid kyrkan S:t Étienne i Troyes, i hvilken stad han troligen också var född omkr. 1540, d. omkr. 1612. L. gjorde den franska publiken bekant med åtskilliga italienska arbeten, hvilka han enligt tidens sed snarare bearbetade än ordagrant öfversatte. Sådana arbeten äro: *Les facétieuses nuits de Straparole* (1572), *La philosophie fabuleuse* af Firenzuola och Doni (1577), *La philosophie et institution morale* af A. Piccolomini (1580), *Les divers discours* af L. Capelloni (1595), *L'humanité de Jésus-Christ* af P. Aretino (1604) och *Les veilles* af B. Arnigio (1608?). Viktigare är emellertid, att han äfven öfversatte tolf italienska lustspel, af hvilka nio finnas kvar. Sex af dessa trycktes 1579, nämligen *Le laquais*, öfv. af ''Ragazzo'' af Lodovico Dolci, *La veuve*, öfversatt från Niccolo Buonapartes ''Vedova'', *Les esprits* (en bearbetning af Lorenzino de Medicis ''Aridosia'', Plautus' ''Aulularia'' och ''Mostellaria'' samt Terentius' ''Adelphi''), *Le morfondu*, öfv. från Grazzinis ''Gelozia'', *Les jaloux*, öfv. från Gubbianis ''Gelozi'', *Les escolliers*, öfv. från Razzis ''Cecca''. De tre återstående komedierna utkommo först 1611, *Constance*, öfv. från Razzis ''Gostansa'', *Le fidèle*, öfv. från Luigi Pasqualigos ''Fedele'', och *Les tromperies*, öfv. af N. Secchis ''Inganni''. L:s lustspel äro uteslutande intrigstycken, och trots de försök han gjort att lokalisera dem, sakna de en verkligt nationell karaktär. Hans betydelse ligger däri, att hans arbeten utgöra en förbindelselänk mellan femtonhundratalets högtstående italienska komedi och den franska, som först under följande sekel når sin fulländning. Så har Molière med fördel begagnat sig af ''Les esprits'' (den förnämsta af hans komedier) för sin komedi ''L'avare'', och Regnard har inspirerat sig ur samma källa i ''Le retour imprévu''. L. skref sina komedier på prosa, hvilket då var en nyhet, som blef af betydelse för den följande tiden. Hans språk är lifligare, naturligare och eger mera verklig komisk kraft än någon samtida lustspelsförfattares. J. M.

Larivière [-rivjär], Charles Philippe de, fransk målare, f. 1798 i Paris, d. 1876, lärjunge af Girodet och Gros, vann romerska priset 1824 och blef sedan en af de officielle målare, som på beställning af

staten utförde stora dukar för offentliga byggnader, framför allt Versailles. L. målade *Hertigens af Orléans ankomst till Hôtel de ville i juli 1830* och *Prinsen-presidentens återkomst till Paris från en resa i södra Frankrike 1852* och dessutom bataljstycken och porträtt. (G—g N.)

Lärix Mill., Lärkträd, Lärk, *bot.*, *farm*, är ett till fam. *Pinaceæ* hörande barrträdsslägte, hvars barr å långskotten sitta ensamma och spiralställda, men å kortskotten knippevis, och hvilka barr äro mjuka samt falla af vid vinterns början. Både hankottar och de äggformiga honkottarna sitta på kortskott. Mest bekant af släktets omkr. 8 arter är det vanliga lärkträdet, *Larix decidua* (se fig. å tafl. III till art. Coniferæ), som når en höjd af 30 m. och bildar skogsbestånd å södra Europas alper från södra Frankrike till Karpaterna. I Sverige odlas detta träd ganska ofta i parker och äfven här och där i större utsträckning. Hos oss odlas äfven det sibiriska lärkträdet, *Larix sibirica* (se fig. å tafl. I till art. Coniferæ), inhemskt i Sibirien och nordöstra Ryssland, där det ofta bildar stora skogar (jfr Asien, sp. 169). Af lärkträdet erhålles den balsam, som benämnes veneziansk terpentin. Då eld gått öfver en lärkträdsskog, utsvettas ur de brända stammarna ett egenartadt gummi, som är kändt under namnet *Gummi orenburgense*, efter staden Orenburg, som försänder dylikt gummi från brända lärkträdsskogar å Uralbergens södra sluttningar. I östra Frankrike, å Jurabergen, samlas ett slags manna, *manna laricina* l. *de Briançon*, som i form af små, hvitgrå, sötsmakande korn utsipprar från lärkträdets yngre kvistar. O. T. S. (G. L—m.)

Larka-Kolh, folkstam. Se Ho.

Larkhall [lā'khål], stad i skotska grefsk. Lanark, vid Avon, 5 km. s. ö. om Hamilton. 11,879 inv. (1901). Stenkolsgrufvor, ler- och textilindustri. J. F. N.

Larkollen, en mycket besökt hamn i Kristianiafjorden (Norge), 12 km. s. om staden Moss, bildad af fastlandet i ö. samt de utanför liggande öarna Kollen och Elöen. Omkr. 250 inv. 1710 anlades där på fastlandet till hamnens skydd ett batteri, som 1719 fick namnet Frederiksodde och hvaraf ännu synas lämningar. 1 juni 1789, då Frederiksodde var förfallet, togs ini hamnen svenska fregatten "Venus" efter 2 timmars strid af en rysk eskader, bestående af 2 linjeskepp, 2 fregatter och 1 brigg. O. A. Ö. L. W:son M.

Larm (fr. *alarme*, af it. *all' arme*, till vapen!), *krigsv.* 1. Den signal, som med horn eller trumma eller larmskott ges, då en trupp hastigt och oförmodadt skall uppställas eller utrycka med hela sin styrka. — 2. (Larmsignal) Hornsignal, som tillkännager, att hvarje man ombord eller å en kustbefästning så skyndsamt som möjligt skall intaga sin post för strid eller bestämd uppställningsplats. 1. C. O. N. 2. H. W—l.

Larmapparat, detsamma som alarmapparat (se d. o.).

Larmessin [-mesä'], Nicolas de L. d. y., fransk kopparstickare, f. 1684, d. 1755, var son af kopparstickaren Nicolas de L. d. ä. (f. 1640, d. 1725), som bl. a. stack ett porträtt af *Karl XI af Sverige*. L. utförde 12 blad, mestadels efter kompositioner af Rafael, i det stora reproduktionsverket "Cabinet Crozat", men stack sedermera endast efter samtida konstnärer (Boucher, Lancret, N. Vleughels m. fl.) samt efter porträttmålningar, bl. a. helfigursbilden af dansösen *Sallé*. Sedan 1730 var han led. af franska konstakademien. J. K—e.*

Larmkvartēr, *krigsv.* Se Kvarter.

Larmoyant [-mωajä'], fr. (af *larmes*, tårar), tårmild, känslosam, som lägger an på det rörande. Jfr Comédie larmoyante.

Larmsignal. Se Larm 2.

La'rnaka (forntidens Kition, turk. *Tuzla*), stad på Cypern, nära sydöstra kusten, och hufvudort i ett af öns 6 distrikt, är trots sin dåliga redd (Marina l. Scala) öns förnämsta handelsplats. 8,855 inv. (1910), hälften muhammedaner. Grek.-ortodox metropolit. (J. F. N.)

Larne [lā'n], stad och hafsbad i irländska grefsk. Antrim, vid inloppet till Lough Larne. 6,670 inv. (1901). Latinskola. Linne- och ylleväfverier samt pappersbruk. J. F. N.

La Roche l. Laroche [-rå'ʃ], stad i belgiska prov. Luxembourg, på en klippa vid Ourthe. 2,065 inv. (1904). Staden är mycket gammal och har ruiner af ett slott från 11:e årh. Den besökes mycket af turister på grund af sina vackra skogsscenerier.

Laroche [-rå'ʃ], Peter de, kallad "Petter stenhuggare" (Petter Delarock), d. 1599 i Vadstena, kom till Sverige sannolikt från Nederländerna och nämnes först 1552, då han upptages som anställd vid Uppsala slott. Från 1556 var han verksam vid Vadstena slott, hvars "ämbetsfolk" han fortfarande tillhörde, slutligen som ledare för den talrika stenhuggarkoloni, som 1582—86 sörjde för byggnadens rika och vackra stendekoration. L. är dessutom upphofsman till slottets prydliga hufvudportal af 1563 och flera andra liknande arbeten. —rn.*

La Roche [rå'ʃ], Marie Sophie von, född Gutermann, tysk författarinna, f. 1731, d. 1807, var föremål för sin unge släktings skaldeu Wielands svärmiska böjelse och infördes af honom i litteraturen. 1754 gifte hon sig med en högre ämbetsman, G. M. F. von Lichtenfels, kallad La Roche (d. 1789). Makarnas hem i Ehrenbreitstein var på 1770-talet en af Tysklands förnämsta litterära salonger. Af hennes sentimentala romaner kan nämnas *Geschichte der fräulein von Sternheim* (2 bd, 1771; ny uppl. 1908), den bästa. Hennes dotter, Maximiliane, f. 1757, d. 1793, som intresserade Goethe under Werthertiden, gift med en köpman Brentano, vardt moder till Klemens Brentano och Bettina von Arnim. — Se arbeten af Ludmilla Assing (1859) och Ridderhoff (1895) samt brefsamlingar, utg. af Horn (1820) och Loeper (1879). R—n B.

La Roche [rå'ʃ], Karl von, tysk skådespelare, f. 1794 i Berlin, d. 1884 i Wien, debuterade 1811 i Dresden och uppträdde i flera städer, tills han 1833 mottog fast engagemang vid Hofburgteatern i Wien, vid hvilken han verkade ännu på 1870-talet. Utgången ur Ifflands skola och på 1820-talet utbildad af Goethe i Weimar, nådde L. en hög ståndpunkt i afseende på framställningens natursanning och karaktärsfulla realism. Han var en af de mest mångsidige skådespelare, utmärkt ej mindre som *Mephistopheles*, *Shylock*, *Harpagon* och *Franz Moor* än som *Lear*, *Cromwell* och i nutidskomedier. L.

upphöjdes 1873 i adligt stånd. Jfr Mautner, ”Karl L. R.” (1873).

La Rochefoucauld [råʃfokå], en vidt utgrenad fransk adelssläkt från Poitou med gamla anor. — 1. François de L., hertig, skriftställare, f. 1613, d. 1680, bar i yngre år till sin faders död titeln prins af Marsillac. Han intrigerade med drottning Anna och hertiginnan af Chevreuse mot kardinal Richelieu och lefde några år förvisad från hofvet, dit han 1642 fick återvända. Genom sitt kärleksförhållande till den ränkfulla hertiginnan de Longueville indrogs han därefter i Frondens uppror, hvarunder han allvarsamt sårades i striden vid Porte S:t Antoine (1652). Senare vann han Ludvig XIV:s ynnest och var en tid ståthållare i Poitou. På äldre dagar var L. intim vän med m:me de Sevigné, m:me de La Fayette (se denna) m. fl. tongifvande kvinnor, och hans hus blef en af de förnämsta samlingsplatserna för det blomstrande litterära sällskapslifvet i Frankrike. I hans till franska litteraturens mästerverk räknade *Mémoires sur la régence d'Anne d'Autriche* (1662) och *Réflexions ou sentences et maximes morales* (1665) framträda med omedelbar åskådlighet tidehvarfvets och hans egna utmärkande karaktärsdrag, det förfinade ränksmideriet och den belefvade lättfärdigheten. I det senare arbetet, vanligen kalladt ”Maximes”, af hvilket han själf utgaf fem olika upplagor, kommer han med sina iakttagelser oupphörligt till den slutsats, att egoismen är grunden för allt mänskligt handlande. Hans *Oeuvres complètes* hafva utgifvits flerfaldiga gånger, bl. a. af Gilbert och Gourdault i serien ”Grands écrivains de la France” (3 bd, 1868—81). Jfr biografier af Bourdeau (1895) och Hémon (1896). — 2. Louis Alexandre de L.-Larochegu yon, hertig, f. 1743, blef 1782 medlem af franska vetenskapsakademien och var vid revolutionens utbrott 1789 ett af adelns ombud i états généraux. Han slöt sig till tredje ståndet, men ogillade de mest framträdande radikala omstörtningssträfvandena. 1792 lämnade han Paris, men fängslades och dog i Gisors 14 sept. s. å. till följd af en skada, som vållats honom, då pöbeln öfverföll hans vagn med stenkastning. — 3. François Alexandre Frédéric de L.-Liancourt, hertig, den föregåendes kusin, f. 1747, d. 1827, i yngre år militär, upprättade å sitt gods Liancourt vid Clermont-en-Beauvaisis en mönsterfarm och en slöjdskola, valdes 1789 till medlem af états généraux och var senare president i konstituerande nationalförsamlingen. Han tillhörde Feuillantklubben, flydde efter händelserna 10 aug. 1792 till England, gjorde därifrån bl. a. en resa till Nord-Amerika, återvände 1799 till Frankrike och blef 1814 pär. Han utöfvade en mångsidig verksamhet för filantropiska och nationalekonomiska idéer samt nitälskade särskildt för ko-koppympningens, växelundervisningens och sparkassors införande äfvensom för afskaffande af slafhandeln och af lotterier. 1821 blef han medlem af franska vetenskapsakademien. Han skref *Voyage dans les États-unis d'Amérique fait en 1795—97* (5 bd, 1800) m. m. En af hans söner, Frédéric Gaétan, markis de L. (f. 1779, d. 1863), utgaf 1825 hans *Oeuvres complètes* och beskref 1827 hans lif. Jfr Dreyfus, ”Un philantrope d'autrefois” (1903). — 4. Sosthènes, grefve de L., hertig de Bisaccia, f. 1825, d. 1908, den föregåendes yngre sonson, deltog 1871—98 som klerikal legitimistisk deputerad i det politiska lifvet, var 1873—74 Frankrikes ambassadör i London samt väckte i juni 1874 utan framgång ett förslag om monarkiens återställande. 1887 ärfde L. efter sin barnlöse broder äfven titeln hertig de Doudeauville.

La Rochejaquelein [råʃʃaklä'], fransk adlig släkt från Poitou. — 1. Henri du Verger, grefve de L., anförare i Vendéekriget, f. 1772, officer vid konungens konstitutionella garde 1791, slöt sig 1793 till den antirepublikanska resningen i Vendée och visade många prof på lysande tapperhet. Den 19 okt., två dagar efter vendéernas nederlag vid Cholet ,vardt han, trots sin ungdom, utsedd till deras öfverbefälhafvare. Med den på högra Loire-stranden återordnade hufvudarmén segrade han 26—27 okt. öfver konventets trupper vid Laval, förmåddes därefter genom utsikten till förening med väntade engelska landstigningstrupper att tåga åt nordväst ända till kusten, men misslyckades i ett anfall på Granville 14 nov. och vände om. Under återmarschen vann han flere smärre drabbningar, hejdades vid Angers (4—5 dec.) och led 12 dec. ett fullständigt nederlag vid Le Mans. Han ledde därefter i början af år 1794 det lilla kriget i trakten af Cholet, men nedsköts s. å. i närheten af Nouaillé af en republikansk soldat, i det ögonblick denne skulle gifva sig fången. — 2. Louis du Verger, markis de L., den föregåendes broder, f. 1777, emigrerade efter revolutionens utbrott med sin fader, återkom 1801 till Frankrike, var en af de förste, som erkände bourbonerna, 1814, och utnämndes samma år till maréchal de camp. Under de ”hundra dagarna” sökte han anordna en rojalistisk resning i Vendée och landsteg med engelsk hjälp vid S:t Gilles, men stupade under en träffning 4 juni 1815. I sitt äktenskap med Marie Louise Victoire de Donnissan (f. 1772, d. 1857), hvilken förut varit gift med en af rojalisternas anförare i Vendéekriget, markis de Lescure, och som i sina *Memoires* (1815; äfven i senare tid utgifna) skildrat sitt deltagande i detta krigs faror, egde han två söner. Den äldre, Henri Auguste George du Verger, markis de L., f. 1805, d. 1867, deltog 1830 i oroligheterna i Vendée samt var en af ledarna för den demokratiska legitimistgruppen under Ludvig Filip och under republiken af år 1848, men blef efter

2 dec. 1851 imperialist och senator; den yngre, Henri Louis Lescure du Verger, grefve de L., f. 1809, understödde 1832 insurrektionen i Vendée och stupade 1833 i Portugal för dom Miguels sak. — 3. Auguste du Verger, grefve de L., broder till L. 1 och L. 2, f. 1784, d. 1868, blef 1809 officer i Napoleons armé, kämpade 1815 i Vendée vid sin broder Louis' sida och utnämndes 1818 till maréchal de camp, men förlorade 1832 sin ställning i det offentliga lifvet genom att understödja hertiginnans af Berry upprorsförsök i Vendée. Hans brorsons son Julien Gaston du Verger, markis de L., f. 1833, d. 1897, tillhörde som ifrig monarkist först nationalförsamlingen och sedan deputeradekammaren 1871—85 och fr. 1889 till sin död.

La Rochelle [råʃäʹll], starkt befäst hufvudstad i franska dep. Charente-inférieure, vid en liten vik af Atlantiska hafvet, midt emot ön Ré, och vid järnvägen mellan Nantes och Bordeaux. 24,524 inv. (1906; i kommunen 33,858 inv.). Oaktadt försköningar och nybyggnader har staden ännu till stor del kvar flydda århundradens fysionomi. Gatorna äro breda och många af dem försedda med arkader. I Place d'armes eger staden en af de vackraste öppna platser i Frankrike. På denna står katedralen, ett något tungt byggnadsverk i grekisk stil (påbörjadt 1742 och fullbordadt 1862, med undantag af de båda tornen). Andra anmärkningsvärda byggnader äro det fästningslika rådhuset (1486—1607), justitiepalatset (1683—1709), börsen och arsenalen. Förnämsta promenadplatsen är Le Mail, i närheten af hvilken befinner sig den storartade, 1827 anlagda hafsbadanstalten. Staden bildar en krigsplats af andra rangen. Dess nuv. befästningar utgöras af dels kustbatterier på ömse sidor om hamnen samt längs kusten 12 km. åt n., dels det gamla S:t Martin med citadell, Fort du Grouin, batteriet de Loix, forten de la Prée och Sablanceaux samt le Grand Fort, alla på Ile de Ré. Reformert konsistorium, lycée och många andra undervisningsanstalter. Invånarna sysselsätta sig med fiske och sardinberedning jämte annan industriell verksamhet samt med handel. Hamnen är säker och bekväm, skyddad genom den 1,454 m. långa Richelieu-dammen och genom en kanal förenad med Sèvre-bäckenet. 1883—90 anlades en ny hamn, La Pallice, 4 km. n. v. om La R., som består af en af två långa hamnarmar (resp. 626 och 433 m.) skyddad förhamn (12 har) och en bassäng (11,6 har). — Staden anlades på 900-talet. Under religionskrigen på 1500- och 1600-talen spelade den en viktig roll som hugenotternas förnämsta fästning och ”säkerhetsplats”, som 1572—73 trotsade en långvarig belägring af de kungliga trupperna. (Jfr Hugenotter.) Först efter en 14 månader lång belägring tvangs den genom hunger att 29 okt. 1628 öppna sina portar för Richelieu, och därmed var för lång tid dess välstånd förbi. Fästningsverken återställdes genom Vauban. (J. F. N. L. W:son M.)

La Roche-sur-Yon [råʃ syr jåʹn], 1808—14 och 1848—70 kalladt Napoléon-Vendée, 1814—48 Bourbon-Vendée, genom dekret af 25 maj 1804 hufvudstad i franska dep. Vendée, vid ån Yon och järnvägen mellan Nantes och La Rochelle. 12,710 inv. (1906). På torget står en ryttarstaty i brons af Napoleon I. (J. F. N.)

La Roncière le Noury [råʹsiär lə norīʹ], Camille Adalbert Marie Clément de, baron, fransk amiral, f. 1813 i Turin, d. 1881 i Paris, deltog i flera expeditioner af vetenskaplig, militärisk eller diplomatisk natur, blef 1861 konteramiral, verkställde 1867 fransmännens utrymning af Mexico och utnämndes 1868 till viceamiral. Vid krigsutbrottet 1870 utsågs han till befälhafvare för den transportflotta, som skulle afgå till tyska östersjökusten; men redan 8 aug. s. å. kommenderades han med sina marinsoldater till Paris' befästningar, hvarefter han under belägringen utmärkte sig vid flera tillfällen. 1871 invaldes han i nationalförsamlingen och 1876 i senaten samt tillhörde i båda den bonapartistiska gruppen.

La Rothière [råtiärʹ], by i franska dep. Aube, vid floden Aube. Strid där 1814 (se Brienne).

Larousse [-oʹss], Pierre Athanase, fransk läroboksförfattare, f. 1817, d. 1875, uppsatte 1851 i Paris en bokhandel för klassisk litteratur samt utgaf bl. a. en encyklopedi (se d. o., sp. 514).

Laʹrra. 1. Mariano José de L., pseudonymen Figaro, spansk författare, f. 1809 i Madrid, d. 1837 genom självmord, sattes af fadern, som var militärläkare i franska hären, i skola i Paris, där L. under fem års vistelse hann fullständigt glömma sitt modersmål. L. studerade juridik i Valladolid och afslutade sina studier i Valencia, hvarefter han i Madrid egnade sig uteslutande åt skriftställeri. L. ingick tidigt äktenskap, som blef olyckligt, och hans kärleksförbindelse med en gift dam blef orsaken till hans självmord. L. var en lysande begåfning, en humorist och satiriker af första rang, men på bottnen af hans själ rufvade ett dystert missmod. Lidelsefullt besjälad af rättvisa och patriotism, blef han i bästa mening populär, och hans rykte som en af 1800-talets mest berömda spanska författare är förtjänt. Hans litterära ståndpunkt är den franske nyromantikerns. Som romanförfattare och dramatiker är L. mindre originell än som kritiker och sedeskildrare genom sina tidskriftsartiklar. Efter fleråriga resor inom Portugal, Frankrike, Belgien och England, där han mottogs entusiastiskt, började han nämligen utgifvandet af en serie olika tidskrifter, såsom ”El duende satírico”, ”El pobrecito hablador”, ”Revista española” m. fl., hvilka ofta censurerades på grund af skarpa angrepp mot de missbruk, som maktegande, präster eller andra tillåto sig. Hans sarkasm var bitande, och hans burleska humor spred löje öfver personer i framskjuten ställning. Kort efter Ferdinand VII:s död utgaf L. *Nadie pase sin hablar al portero*, ett skarpt angrepp mot de styrandes roffrier och prästernas inflytande, hvarefter följde *La planta nueva ó El faccioso* och *La junta de Castel-o-Branco*, vidräkning med det absoluta regementet och satir öfver tidens missbruk. I *Los Barateros* utvecklar L. fullt moderna principer i afseende på fång-

vård etc., och i *Descripción de la Peninsula* har han gett en god vägledning för kännedom om sitt land. Förutom ett stort antal öfversättningar från franska och engelska författade L. en historisk roman, *El doncel de Don Enrique el Doliente*, dramerna *Macías* och *El conde de Fernán González* samt sedekomedien *No más mostrador*. *Colección de artículos de costumbres* etc. i 5 bd är af mycket intresse. Under titeln *Obras de Figaro* utkommo L:s samlade arbeten 1837, 1884 och äfven senare. — 2. Luis Mariano de L., den föregående son, spansk författare, f. 1830 i Madrid, d. 1901, chefredaktör af ''Gaceta de Madrid'' 1856—66, direktör för ''Boletin official'' och medarbetare i många politiska och litterära organ. L:s författarskap faller emellertid hufvudsakligen inom teaterns område, där han producerade ett 50-tal stycken, som vunno stor popularitet. Mest kända äro: *El amor y la moda*, *Un buen hombre*, *La oración de la tarde*, *El barberillo de Lavapiés* med musik af Barbieri, *Juan de Urbina*, *Todos son reptos* och *La conquista de Madrid*. 1—2. Ad. H—n.

Larrey [-rä], Dominique Jean, fransk militärkirurg, f. 8 juli 1766 i Baudéan, d. 25 juli 1842 i Lyon, ingick som läkare vid flottan, utnämndes 1787 till kirurg vid franska marinen och anställdes 1792 som chirurgien aide-major vid Rhenarmén. Där lärde han sig känna de stora bristerna i det dåtida systemet för transport af sårade och föreslog s. k. flygande ambulanser, hvilka infördes 1793. L. utnämndes 1796 till professor vid det då nyss anlagda militärkirurgiska institutet Val-de-grâce i Paris, men kallades snart af Napoleon därifrån till Italien, där han stiftade dylika skolor i Padua, Milano och Udine. Sedan följde han Napoleon till Egypten, där han utmärkte sig genom kallblodighet och rastlös verksamhet midt under kulregnet (han blef svårt sårad vid S:t Jean d'Acre). L. deltog sedan i nästan alla Napoleons strider och erhöll på bataljfältet vid Wagram (1809) titel af baron. Vid Waterloo blef han både sårad och fången och var nära att bli skjuten, då han frigafs af Blücher, hvars sons lif han hade räddat. Efter julirevolutionen utsändes han på åtskilliga inspektionsresor. Napoleon hade testamenterat honom 100,000 frcs, med förklaring, att L. vore den dygdigaste man han träffat och att, om armén någonsin reste ett tacksamhetsmonument, borde det resas åt L. Tre stoder restes också sedan, en på gården vid Val-de-grâce, en annan i den medicinska akademiens sessionsrum, den tredje i hans födelsestad. — L. är skaparen af den nyare krigskirurgien och har i många skrifter meddelat resultaten af sin omfattande verksamhet; de förnämsta bland dem äro *Relation historique et chirurgicale de l'expédition de l'armée d'Orient en Égypte et en Syrie* (1803), *Mémoires de médecine militaire* (1812—17), *Recueil de mémoires de chirurgie* (1821), *Clinique chirurgicale, exercée particulièrement dans les camps et les hôpitaux militaires depuis 1792 jusqu'en 1836* (1829—36) samt *Relation médicale des campagnes et voyages de 1815 à 1840* (1841). — Två andra framstående franska läkare med namnet L. äro L:s broder, Claude François Hilaire L. (f. 1774, d. 1819), och son, Félix Hippolyte L. (f. 1808, d. 1895). F. B. (R. T—dt.)

L'Arronge [-rå'ʒ], Adolf, tysk teaterförfattare, f. 1838 i Hamburg, d. 1908, tjänstgjorde som teaterkapellmästare i åtskilliga större städer, vardt 1866 direktör för Krollska operan i Berlin, redigerade 1869—72 ''Berliner gerichtszeitung'', ledde 1874—78 Lobeteatern i Breslau och var 1883—94 direktör för Deutsches theater, hvilken han förvärfvat och omdanade. Han vann stor framgång med åtskilliga för folkteatrar afsedda lustspel, hållna i en borgerlig och gemytlig ton. Här må nämnas *Mein Leopold* (1873; ''Min Leopold'', 1875), *Hasemanns töchter* (1877; ''Flickorna Blom'', 1878), *Doktor Klaus* (1878; ''Doktor Ståhl'', s. å., ''Doktor Klaus'', 1879), *Wohlthätige frauen* (1879; ''Välgörande fruar'', s. å.) och *Hans Lonei* (1880; ''Familjen Lonei'', 1881).

Larroumet [laromä'], Gustave, fransk litteraturhistoriker, f. 1852 i Gourdon, dep. Lot, d. 1903 i Paris, vardt 1888 direktör för École des beaux-arts i Paris och utnämndes 1891 till professor i fransk litteratur vid Sorbonne. L:s viktigaste verk är hans biografi *Marivaux* (1883; 2:a uppl. 1903); vidare kunna särskildt framhållas *La comédie de Molière* (1886; 6:e uppl. 1903), *Études d'histoire et de critique dramatiques* (1892), *Études de littérature et d'art* (4 bd, 1893—96), *Petits portraits et notes d'art* (2 bd, 1897, 1902), *Racine* (1898), *Nouvelles études d'histoire et de critique dramatiques* (1899) och den postuma *Derniers portraits* (1904).

Lars, Sankt, f. d. socken. Se Linköping.

Lars, Sankt. Se Laurentius, den helige, 1.

Larsa, babylonisk stad. Se Babylonien, sp. 575, och Ellasar.

Larsbo, landtegendom i Söderbärke socken, Kopparbergs län, vid det vattendrag, som förenar sjön Jörken med Norra Barken. Det tillhör Larsbo-Norns aktiebolag (stiftadt 1875, aktiekapital 2,1 mill. kr.), som dessutom eger i Söderbärke socken Gläfse landtegendom, Larsbo kvarn och Saxehammars ångsåg, i Hedemora socken, vid ett mindre vattendrag, som uppstår ur små sjöar i Söderbärke socken och slutligen faller ut i Dalälfven, Norns (Nårns) masugn, Turbo sulfitcellulosafabrik och ångsåg, Prästhyttans, Vikmanshyttans m. fl. landtegendomar, elektrisk kraftstation, Vikmanshyttans degelstålverk med 9 ånghammare och 6 smältugnar för 54 deglar och i Säters socken Vikens landtegendom. Hela den sammanhängande

egovidden, hvilken i v. gränsar till sjön Barken och i ö. till Södra Dalarnas järnväg, utgör 21,290 har, hvaraf öfver 900 har åker. Taxeringsvärdet å bolagets fastigheter var 1909 2,662,400 kr., hvaraf 2,120,400 kr. å jordbruksfastighet. Bolaget eger vidare andelar i Norbergs m. fl. grufvor i Norbergs socken, Bispbergs m. fl. grufvor i Säters socken samt hela Knapptjärnsfältet vid Norn och hämtar årligen från dessa grufvor omkr. 5,800 ton malm. Tillverkningarna uppgå till omkr. 4,000 ton torr sulfit, 1,500 ton smides- och puddeljärn, 1,000 ton bessemer och något öfver 1,000 ton degelstål. Larsbo bruk säges vara anlagdt 1592 och tillhörde jämte Saxehammar länge släkten Tersmeden. Norns bruk privilegierades 1637 för 1 hammare och 2 härdar och bestod 1757 af 2 hammare och 4 härdar med 1,200 skeppunds smide. Tackjärnet tillverkades vid Hällsjöbo hytta ett stycke därifrån i Söderbärke socken. 1790 flyttades tackjärnstillverkningen till Norn vid ett af smedjorna obegagnadt fall. Efter successivt vidtagna förändringar i smidesmetoderna nedlades smidet h. o. h. i början af 1870-talet, hvarefter endast tackjärnstillverkning bedrifves dels af Bispbergsmalmer för Uchatiusstältillverkningen vid Vikmanshyttan, dels af Norbergsmalmer för smidesjärntillverkning. Vikmanshyttans anläggningsår är obekant. Den tillhörde jämte Turbo stångjärnsbruk länge släkten Angerstein (se d. o.), öfvergick sedermera till släkten Ulff och såldes 1875 af brukspatron K. R. Ulff — som 1860 började den ännu fortgående tillverkningen af degelgjutstål efter Uchatius' metod — till Larsbo-Norns aktiebolag.

Larsén, Nanny Isidora, operasångerska, f. 2 aug. 1884 i Hagby socken, Kalmar län, var 1900—06 vid konservatoriet i Stockholm elev af O. Lejdström och (vid operaskolan) af fru D. Möller, debuterade 1906—07 på k. operan som *Agatha* i ''Friskytten'', *Ava* i ''Valdemarsskatten'' och *Grefvinnan* i ''Figaros bröllop'' samt är sedan 1907 anställd där. Hon har sedermera utbildat sig under ledning af K. A. Söderman. I flera andra större roller, såsom *Senta* i ''Flygande holländaren'', *Elsa* i ''Lohengrin'', *Elisabet* i ''Tannhäuser'', *Eva* i ''Mästersångarna'', *Donna Anna* i ''Don Juan'', *Margareta* i ''Faust'' och ''Mefistofeles'', *Tatjana* i ''Eugen Onegin'' och *Nuri* i ''Tiefland', förutom smärre partier, har fröken L. gjort sig fördelaktigt bemärkt genom jämnhet i rösten, särdeles väl buren sång och intensitet i uttrycket. E. F—t.

Larsen, Johannes Efraim, dansk rättslärd, politiker, f. 11 febr. 1799, d. 16 nov. 1856, tog 1816 juridisk examen ''for ustuderede'' och blef 1818 fuldmægtig i Köpenhamns poliskammare. 1819 aflade han studentexamen och 1825 juridisk ämbetsexamen samt blef 1828 ''politiassistent'' (poliskommissarie). Därjämte sysselsatte han sig ifrigt med rättshistoriska studier samt skref 1827—28 lärda och skarpsinniga *Bidrag til de danske provindsiallovbögers historie*. 1831 blef L. e. o. samt 1836 ord. professor vid Köpenhamns universitet och 1856 justitiarius i Højesteret. I det politiska lifvet gjorde han sig synnerligen bemärkt. Som kungavald ständerdeputerad deltog han på ett framstående sätt i ständerförsamlingarna i Roskilde och Viborg 1842—48 samt visade mycken frisinthet och varm nationalkänsla, i synnerhet i afseende på de slesvigska frågorna. Han var äfven (1844) en bland stiftarna af ''den slesvigske hjælpeforening''. 1848—49 var L. medlem af den grundlagstiftande riksförsamlingen samt blef 1849 folketingsman, 1853 landstingsman och 1856 medlem af riksrådet. Han tog lifligt del i förhandlingarna och var en af det nationalliberala partiets mest framstående medlemmar. Särskildt fäste han uppmärksamheten vid sig genom sitt betänkande om fæsteväsendets afskaffande (1852) och som referent i arföljdsfrågan (1852—53), i hvilken han till det yttersta bekämpade upphäfvandet af kongelovens arföljd, då den var ett föreningsband mellan konungariket och Slesvig. 1855—56 var L. ordf. i riksrätten. Han inlade stora förtjänster om rättsvetenskapens utveckling. Med särskild förkärlek behandlade han rättshistorien och statsrätten, men sysselsatte sig äfven med privaträtten och processen samt satte i system det vidtomfattande material, hvarmed A. S. Örsted riktat den danska rättsvetenskapen. Tills. med P. G. Bang utgaf L. *Systematisk fremstilling af den danske procesmaade* (5 bd, 1841—43). Efter hans död utkommo hans ''Samlede skrifter'' (10 bd, 1857—61, äfven innehållande hans föreläsningar). E. Ebg.

Larsen, Karl Frederik Emanuel, dansk målare, f. 1823 i Köpenhamn, d. 1859, utbildade sig under Kloss och Eckersberg samt vid akademien. L. målade sjöstycken. *En förmiddag i Öresund* m. fl. finnes i Köpenhamns konstmuseum. G—g N.

Larsen, Alfred Kristian, dansk teolog, författare, f. 12 jan. 1840, blef 1862 teol. kandidat och 1870 assistent vid k. biblioteket, där han sedan 1905 är en af bibliotekarierna. 1865 uppträdde L. med afh. *Samvittighed og videnskab*, där han från rationalistisk ståndpunkt bekämpade R. Nielsens lära om tro och vetande. Därefter följde ett stort exegetiskt arbete, i det han, började med Jakobs bref (1866), till 1873 offentliggjorde en rad tolkningar, närmast afpassade efter de teologiske studenternas behof, af brefven i N. T. (med undantag af Romarbrefvet, andra Korintierbrefvet och Hebréerbrefvet). Härtill kom 1899 *Johannes' aabenbaring*. I dessa praktiskt anlagda och f. ö. objektivt hållna undersökningar grep L. dock flera gånger, särskildt vid tolkningen af sådana ställen, på hvilka treenighetsdogmen stöder sig, tillfället att uttala sig emot den ortodoxa kyrkoläran. Endast starkare framträdde denna polemik i några särskilda afh.: *Om nadveren* (1871), där nattvarden närmast uppfattades i zwingliansk anda, *Om kirkelig frihed* (s. å.) och *Theologiske smuler* (1872; ''Teologiska smulor'', 1883), närmast riktad mot läran om Kristi himmelsfärd. Sedan 1876 fortsatte han under pseudonymen Theodorus med *Breve til en landsbypræst* (''En fritänkares trosbekännelse'', 1881), *En brevvexling i anledning af den kirkelige vielse* (1877), *Det nye testamente og den danske folkekirke* (1881), *Religion og sædelighed* (1882), *Det nye testamente og den historiske kritik* (1885) m. fl. arbeten. L. utvecklade i dessa skrifter en etisk-religiös, men ej positiv-kristlig lifsåskådning, i likhet med nyrationalisterna: kristendomen är väl den yppersta sedelära, men tron på undren är öfverflödig. 1890 utsträckte L. sin exegetiska verksamhet till G. T., i det han i *De fem Moseböger. Vejledning til historisk-kritisk bibellæsning*, lämnade en framställning af den nyare negativa kritiken, och utgaf en serie tolkningar, ''öfversatta och förklarade för lekmän'': *Salomos höjsang* (1892), *Profeten Daniel og*

Esters bog (1893), *Prædikerens bog* (1894), *Jobs bog* (1895), *Salomos ordsprog* (1896), *Profeten Jesaja* (1900), *Salmerne i det gamle testamente* (1905) samt flera af de små profeterna (1901—07). Härtill kommer den kyrkohistoriska afh. *P. N. Holst, det 18. Aarhundredes Sören Kierkegaard* (1884) och en rad småskrifter om allsköns allmänna, företrädesvis social-etiska ämnen: *Politik og religion* (1879), *Om Friheden* (1883), *Lystfölelse og sædelighed* (1886), *Fremtidens religion* (1887), *Om ægteskabet* (1888), *Æstetiken og livet* (1891) o. s. v. E. Ebg.

Larsen, Niels Jakob, dansk politiker, f. torparson i Odsherred 24 nov. 1845, juris kandidat 1870 och redaktör för vänsterns första hufvudstadstidning "Morgenbladet" 1873—81, blef sistnämnda år folketingsman. Han var i början en trogen anhängare af Berg och deltog 1884 med honom i bildandet af "det danske venstre". Därvid kom han i skarp förbindelse med ledarna för den moderata vänstern, med hvilken han i själfva verket harmonierade långt bättre, och skilde sig därför från Berg, då denne 1887 öfvergaf förhandlingspolitiken. L. var denare en af moderata vänsterns ledare och ifrig främjare af "forliget" 1894. Men då detta ej medförde det väntade resultatet, politiskt samarbete mellan de moderata grupperna i bägge tingen, och då de följande valen försvagade hans egna anhängares styrka, ledsnade han på sin fruktlösa verksamhet och sökte ej 1903 bli återvald. L. var 1884—1901 medlem af finansutskottet och 1892—95 dess ordf. Sedan 1891 är han direktör i östiftens brandförsäkring för mindre landtegendomar och sedan 1904 censor vid de juridiska examina vid universitetet. E. Ebg.

Larsen, Axel, dansk militär och krigshistoriker. Se Liljefalk.

Larsen, Elliot Kirchhoff Joakim, dansk skolman, f. 23 maj 1846 i Nykjöbing, Själland, aflade folkskollärarexamen 1865 och blef s. å. lärare vid Frederiksbergs folkskolor, öfverlärare vid samma skolor 1874 och skoldirektör 1885. L. var ordf. i Danmarks Lærerforenings bestyrelse 1895—1900. I en stor mängd af regeringen tillsatta kommittéer har L. varit led., och ingen torde mera än han ha medverkat till de stora förbättringar i Danmarks skolväsen, som blifvit genomförda under de senare åren. L. har utgifvit flera pedagogiska och skolhistoriska arbeten, såsom *Folkeskole og konfession i udlandet* (1884), *Bidrag til den danske folkeskoles historie 1784—1818* (1893), *Bidrag til den danske folkeskoles historie 1818—1898* (1899) samt *Danmarks Lærerforening og dens virksomhed* (1899). A. J.

Larsen, Karl Halfdan Eduard, dansk författare, f. 28 juli 1860 i Rendsborg, studerade urspr. statskunskap, men öfvergaf snart detta för sina litterära intressens skull. Hans första arbete, de små skådespelen *Kvinder* och *Ære* (1889), visade genast hans starka konstnärliga karaktär, träffsäkra teckning och utomordentliga objektivitet. Med undantag af de psykologiserande små dramerna *Ej blot til lyst* (1894) har L. sedan uteslutande odlat prosaskildringen, enkannerligen novellen. Med lysande virtuositet har han skildrat Köpenhamns lägre klassers lif i *Udenfor rangklasserne* (1896), *Kresjan Vesterbro* (1897) och *Danske mænd* (1898). I fulländade pasticher har han återgett medeltidsmotiv i *Den brogede bog* (1891). *Cirkler* (1893), *Lystfart* (1896), *Modet og den blanke klinge* (1898), *Poetisk Tyskland* (s. å.) och *Det skönne Portugal* (1904) innehålla eleganta och stämningsfulla skisser från resor och reselif, en grupp af L:s arbeten, dit man äfven bör föra köpenhamnsskildringen *I det gamle voldkvarter* (1899; "Bland kälkborgare i det gamla Köpenhamn" s. å.) och *Japansk aand* (1909). Väsentligen analytiska, egnade åt omsorgsfull själsundersökning äro den fängslande *Dr. Ix* (1896), dubbelromanen *En kvindes skriftemaal* (1901; "En kvinnas bikt", 1902) och *Hvi ser du skæven?* (1902; "Hvi ser du grandet?", s. å.), *De ensomme* (1903), *Seksten aar* (s. å.; "Sexton år", s. å.) och *En moderne hverdagshistorie* (1906; "En modern hvardagshistoria", 1907). Hans stora intresse för språkliga företeelser som dokument om mänskligt lif har gjort honom till samlare af yrkesuttryck (*Om dansk argot og slang* i "Dania" 1895—96, *Dansk soldatersprog*, 1895), utgifvare af tids- och miljökarakteristiska bref (*Under vor sidste krig* 1897 — jfr *Det danska folket under 1864 års krig*, 1900 — och *Danske nybyggere* 1910). Vidare har L. med vidlyftig inledning utgett en öfv. af Marianna Alcoforados bref (1894) och kritiskt belyst dragonen Niels Kjeldsens hjältesaga (1902). En utomordentligt kultiverad författare, halft forskare och halft stämningsmänniska, med lika stor stilkonst som iakttagelseskärpa, intar L. en plats för sig i sitt lands litteratur. Se en essay om L. af R. G:son Berg i "Ord och bild" 1901. R—n B.

Larsen, Knud Erik, dansk målare, f. 1865, studerade vid akademien i Köpenhamn, har målat altartaflor (*Nattvarden*, 1909, i Aarhus), porträtt (*Konstnärens fader*, 1893, Stockholms nationalmuseum), genrer (*Ett barndop*, Köpenhamns konstmuseum) och landskap. L. har äfven utfört bokillustrationer, där han i främsta rummet lagt an på bokens dekorativa utstyrsel. G—g N.

Larsen, Johannes, dansk målare, f. 1867, studerade för Zahrtmann och målar dansk natur, motiv ur fågelvärlden, blommor m. m. samt äfven figurmotiv och porträtt. Bland hans målningar märkas landskapet *Oktober* (1894, i Hirschsprungska samlingen), *Påfåglar i sol* (1903, Köpenhamns konstmuseum), *Regntöcken och prutgäss* (dragande flyttfåglar öfver hafvet, 1908), *Tidig vår* (1910), och *April* (1911). L. är bosatt i sin födelseort Kjerteminde. Hans konst visar kärleksfull naturuppfattning och mycket ingående detaljstudium. Han har äfven utfört färglitografier och träsnitt. G—g N.

Lars Hiertas minne. Se Hierta, sp. 669.

Lars Karlsson (Sparre), riddare och konungens råd, troligen son till riddaren och höfvitsmannen på Kalmar Karl Elinasson, nämnes från 1346 bland konung Magnus' rådgifvare samt deltog 1350 i det ryska fälttåget och var på 1350-talet höfvitsman i Skåne. I striden mellan konung Magnus och hans son Erik stod han på den förres sida. K. H. K.*

Larsmo (fi. *Luoto*), socken, bestående af öar, af

hvilka de största bära namnen L. och Eugmo, i Bottniska viken, inom Pedersöre härad och Nykarleby domsaga, Vasa län, Finland. Landareal 101 kvkm.; befolkningen, svensk, 2,442 pers. (1908). Imperiellt pastorat af 3:e kl., Åbo ärkestift, Jakobstads prosteri. A. G. F.

Larsmässan. Se Laurentius den helige.

Lars Nilsson. Se Tungel.

Lars Olofsson. Se Björnram 1.

Larson, Nils, riksdagsman, f. 7 okt. 1822 i Tullus i Jämtland, d. där 3 juli 1896, studerade några år i Frösö skola, men biträdde sedermera vid skötseln af fädernegården, hvilken han efter faderns död öfvertog 1845. Tidigt anlitades han flitigt i allmänna värf, bl. a. som ombud vid Jämtlands gamla landsting. 1850—78 var han riksdagsman för sin hemort, först i bondeståndet och från 1867 i Andra kammaren. Hans goda kunskaper och framstående talegåfva förde honom tidigt fram till en framskjuten plats inom sitt ståndS liberala fraktion. Redan vid 1853—54 års riksdag var han led. af bevillningsutskottet, där han kraftigt bidrog att föra en friare tullagstiftning fram till seger. 1859—60 hade han plats i statsutskottet, och 1862—63, 1865—66 var han bondeståndets (sista) talman. I Andra kammaren slöt han sig efter någon tids tvekan till landtmannapartiet och blef snart en af dess ledande män, var led. af konstitutionsutskottet 1867—73 (vanligen som vice ordf.), af bevillningsutskottet 1874—77, af de 1871 och 1878 tillsatta särskilda utskotten för behandling af frågor ang. landtförsvarets ordnande samt tillhörde jämväl 1867 och 1872—78 talmanskonferensen. Efter lång tids frånvaro från det politiska lifvet valdes L. vid majriksdagen 1887 som frihandlarnas kandidat åter till led. af Andra kammaren samt insattes ånyo som vice ordf. i konstitutionsutskottet och led. af talmanskonferensen. Han var statsrevisor 1855—70 och 1879—81. Af regeringen insattes L. i kommittéerna för afgifvande af förslag om kommunalstyrelse och landsting (1858) och för skjutsväsendets ordnande på nya grunder (1876) och af 1876—82 års tullkommitté. Af sin hemorts landsting var han led. 1863—67, 1871—76 och 1893—95 samt 1864 och 1872—75 dess vice ordf. och 1866—67 dess ordf. Landtbruksakad. kallade honom 1863 till sin led. (V. M.)

Larson, Gustaf, svensk-amerikansk slöjdlärare, f. 10 dec. 1861 på Öja i Flistads socken, Skaraborgs län, utexaminerades från Nääs' slöjdlärarseminarium 1882, ledde slöjdskolor på olika platser inom Sverige och reste 1888 till Amerika, där han alltsedan varit föreståndare för ett slöjdlärarseminarium, ''The sloyd training school'', i Boston. L. har mer än någon annan verkat för svensk slöjds införande i amerikanska skolor, och under honom ha omkr. 400 slöjdlärare utbildat sig. Han anses vara den förnämsta auktoriteten inom Amerika i pedagogisk slöjd. Han vistades 1906 på officiell inbjudan sex månader i staten Maisur (Mysore) i Indien för att ordna införandet af svensk slöjd i skolorna där. O. A. L—r.

Larson, Kaarlo Kyösti (Karl Gustaf), pseudonymen Larin Kyösti (''Lars' Gösta''), finsk skald, f. 5 juni 1873 i Tavastehus af svenskfödda föräldrar (fadern var från Norrköping, modern från Dalarna), besökte finska lyceet i födelsestaden, blef student 1895 och idkade en tid filologiska studier. Under skoltiden skref L. sina första dikter, på sitt modersmål; inflytanden från den finska omgifningen kommo honom emellertid att slutligen bestämma sig för finska språket, och han har aldrig offentliggjort något på svenska. De afgörande impulserna anser sig L. ha erhållit under en vistelse i Savolaks och Karelen. 1897 utgaf han sin första diktsamling *Tänpojan kevätrallatuksia* (Den här gossens vårlåtar), med motiv, nu som ofta senare, hämtade ur finskt folklif och finsk inlandsnatur. L:s produktion omfattar ett tjugutal volymer (flera utmärkta med statens litterära pris), bland hvilka ytterligare förtjäna nämnas diktsamlingarna *Kylän lauluja* (Bysånger; 1898) och *Kulkurin lauluja* (En vandrares visor; s. å.), lustspelet *Juhannustulilla* (Vid midsommareldarna; 1900), diktsamlingen *Unta ja totta* (Dröm och verklighet; 1901), den berättande dikten *Kuisma ja Helinä* (K. och H.; 1902), diktsamlingen *Kellastuneita lehtiä* (Gulnade löf; 1903), sagospelet *Tuhkimo ja kuninkaantytär* (Askungen och prinsessan; musik af Selim Palmgren; s. å.), de berättande dikterna *Musta hepo* (Svarta hästen; 1904), en af de första skärgårdsskildringarna på finska språket, *Aslak Hetta* (1909), diktsamlingen *Meren maininkeja* (Dyningar; 1907), *Katupeilin kuvia* (Bilder i skvallerspegeln; 1910), en novellsamling, som kan betraktas som ett försök att vidga ämneskretsen i riktning mot den realistiska och psykologiska berättelsen. — I svensk öfv. föreligger ett urval ur L:s lyriska alstring, *Dikter* (1908), äfvensom skådespelet *Ad astra* (1906; öfv. 1911). L. har en utpräglad lyrisk läggning, och han är främst sångare. Det karakteristiska draget i hans dikt, där den är bäst, är dess ljusa, friska ton i dur, jämförelsevis ovanlig i den finskspråkiga lyriken. Både i Finland och i Sverige har man på denna punkt velat se snarare ett vittnesbörd om L:s svenska härstamning än en frukt af det Fröding-studium, som afsatt sina spår i hans teknik, särskildt under de tidigare skedena af hans diktning. Med åren har ett inslag af pessimistisk reflexion gjort sig allt starkare gällande i L:s lyrik, och den har fått allt mera af den finska poesiens allmänna ton af vemod och längtan. Litt.: V. Lundström, ''Svenska spånor'' (1910), och J. J. Meyer, ''Vom land der tausend seen'' (1910). O. H—én.

Lars Pedersson (latiniseradt Laurentius Petri), lagman i Östergötland, röfvade 1244 Sune Folkessons och den af honom enleverade konungadottern Helenas dotter Benedikta, en syster till konung Erik Eriksson gemål Katarina. L. flydde med henne till Norge, där han afled antagligen 1249 eller 1250, hvarefter Benedikta gifte om sig med Svantepolk Knutsson och fick med honom dottern Ingrid, som i sin ordning bortröfvades af Folke Algotsson (se Algotssönerna). Om L. och hans kärlek diktades redan under 1200-talet en märklig folkvisa, som gått förlorad i sin svenska

orm, men finnes på danska. Jfr Schück, ”Våra ldsta historiska folkvisor” (i ”Hist. tidskr.” 1891).

Lars Siggesson, riksråd. Se Sparre, svensk ldlig ätt.

Lars snickare utförde, enligt inskrift, 1514 ett elgonskåp i Värmdö kyrka. Det är trehörnigt, nnehåller en skuren och målad bild af *S. Olof* och ar målningar å dörrarnas båda sidor. —rn.*

Larsson, Anders, målare. Se Anders arsson.

Larsson, Greger. Se Borastus.

Larsson, Ernst. Se Creutz, svensk-finsk ldlig ätt.

Larsson, Karl Anders, riksdagsman, f. 7 pril 1819 i Mjölby socken i Östergötland, d. 2 okt. 884 på Hornstäfve i samma provins, måste som on af ett fattigt arrendatorsfolk efter en knapp skolgång afbryta sina studier och inskrefs 1838 som renskrifvare vid Linköpings landskansli. Till 1842 tjänstgjorde han som uppbördsskrifvare å skilda platser inom provinsen, men uppträdde därefter som sakförare, auktionsförrättare och utredningsman vid arfskiften och konkurser, förtjänade penningar och inköpte på 1840-talet egendomarna Maspelösa

och Hornstäfve. Vid 1859—60, 1862—63 och 1865—66 års riksdagar var L. led. af bondeståndet. Hans goda hufvud, säkra minne och förmåga att snabbt fatta hvarje frågas innebörd i förening med en naturligt god talgåfva förde honom genast i första ledet bland ståndets utprägladt liberala fraktion. Om hans obenägenhet att skräda orden och tvärsäkra uppträdande stötte en och annan för hufvudet, mildrades intrycket genom hans personliga älskvärdhet, som bl. a. tog sig uttryck i muntra tillfällighetsvers. 1862—63 och 1865—66 hade han plats i konstitutionsutskottet. Efter representationsförändringen, bland hvars hängifnaste anhängare L. räknats, invaldes han 1866 i Andra kammaren. Hans liberala tendenser föranledde honom att med misstro betrakta landtmannapartiets bildande och i stället 1868 deltaga i nyliberala partiets stiftande. Följden häraf blef, att L., som 1867 haft plats i konstitutionsutskottet och 1868—69 i statsutskottet, föll igenom efter slutet af första valperioden, under hvilken han som ”Andra kammarens stormklocka” gjort sig känd för sin nitälskan om sparsamhet med statens medel och sin motion 1869 om grundskatternas *aflösning*, hvilken motion han sedermera efter 15 år kom att återupptaga. 1872—84 var L. åter medlem af Andra kammaren. Han fann sig då oförhindrad att ansluta sig till landtmannapartiet, som nog ock under de tre åren avancerat åt vänster, och talade som en af dess stödjepelare för 1873 års ”kompromiss” (se d. o.). Han var led. 1873—74 af lagutskottet, 1875 och 1879—84 af statsutskottet samt af de 1877 och 1878 tillsatta särskilda utskotten för landtförsvarets ordnande. Han tillhörde ock 1880—82 års stora landtförsvarskommitté, och den ifver, hvarmed han 1883 kämpade för det förslag, som på grundvalen af dess arbete framlagts af den Posseska ministären, föranledde hans nederlag vid 1884 års val. Till statsrevisor kallades han 1863, 1873—75 och 1878—80. I hemorten åtnjöt han stort förtroende och var bl. a. (med undantag af 1880) från landstingsinstitutionens införande 1863 till 1882 oafbrutet medlem af landstinget samt från 1870 till sin död direktör i länets hypoteksförening. V. M.

Larsson, Simon Markus, målare, f. 5 jan. 1825 på Örsätter, Östergötland, d. 25 jan. 1864 i London. Fadern var en ganska välmående bonde och gårdsegare, och Markus fick gå i katedralskolan i Linköping 1835—39. Efter faderns död 1841 måste emellertid gården säljas och barnen söka försörja sig själfva. L. reste till Stockholm, gaf sig i sadelmakarlära, började äfven teckna i konstakademiens principskola, blef 1846 elev vid akademien och öfvergaf vid årets slut sadelmakaryrket, inom hvilket han samma år fått sitt gesällbref. Musikaliskt begåfvad, hyste han någon tid tankar att bli operasångare, men uppgaf sina funderingar åt det hållet och riktade sitt studium uteslutande på måleriet. För utkomsten målade han små landskap, men mest porträtt, i Stockholm och under sommarvandringar på landsbygden. Han var äfven en tid ritlärare vid en skola i Helsingborg. Under vistelsen där målade han strandbilder och mariner — flera med Kronborgs slott i månsken —, och under ett kort besök i Köpenhamn fick han af W. Melby någon undervisning i konsten att måla haf. Återkommen till Stockholm hösten 1849, utvecklade L. liflig verksamhet. I samarbete med P. V. Cedergren och med K. Zoll målade han mariner med fartyg och staffagefigurer — jämte B. Nordenberg äfven genren *Listerbor* (1850) — och väckte uppmärksamhet. Sommaren s. å. vandrade han i Norge, målade sedan flera taflor med norsk natur — från denna tid äro ock vackert hållna stockholmsmotiv från strömmen och mälarstränderna — mottog våren 1851 akademiens kungl. medalj för marin- och landskapstaflor och fick sedan på sommaren medfölja ett af flottans fartyg på en färd utåt Nordsjön och till norska kusten. Bland de taflor, som blefvo resultatet af denna för L. mycket gifvande studieresa, märkas *Solnedgång på hafvet*, *Åsknatt* och *Svenska krigsskepp vid Dusevik* (alla inköpta af konung Oskar I). 1852 på hösten begaf han sig till Düsseldorf. Där tog han lifligt intryck af A. Achenbach, dennes för sin tid kraftiga naturstudium måste tilltala L., som äfven fann öfverensstämmelse mellan mästarens vildmarksmotiv med granskog och forsar och sina egna studier från hemlandets skogstrakter och bergsbygder. Från Düsseldorfstiden märkas — förutom flera landskap med månsken eller vattenfall — de i samarbete med K. Zoll målade taflorna *Skepps-*

brott på svenska kusten (1853), *Brudfärden på stormig sjö* (s. å., taflans öden okända), *Ljustring vid månsken* (1854) och *Färden till julottan* (1855), som väckte stort uppseende. Somrarna 1853 och 1854 tillbragtes i hemlandet under flitigt naturstudium på land och till sjöss. 1854 hade L. fått akademiens resestipendium för tre år. I juli 1855 begaf han sig till Paris. Där tog han starka intryck af den moderna konsten på den då pågående världsutställningen, men ännu starkare af Ruysdaels landskap med deras upprörda och mäktiga naturstämning. På världsutställningen var han representerad af ett *Vattenfall*, måladt i Düsseldorf och såldt till England. Hans eget målningssätt blef nu bredare och kraftigare, utan att förlora i detaljbehandlingens liflighet och noggrannhet. Nu tillkommo den stora taflan *Vattenfall i Småland* (se plansch) med klippor, tallskog i storm och skyfull himmel med solglimtar, allt i kall, höstlig dager, *Fjällandskap med vattenfall i Norge* (båda 1856, båda på Nationalmuseum), flera andra vattenfall (ett af de bästa på Göteborgs museum, ett i solnedgång från 1857 i Stockholms högskolas samling) och *Fregatten Norrköping i Öresund* (1856, en af hans bästa målningar). I Düsseldorf målade han hösten s. å. sin största tafla, *Skeppsbrott vid bohuslänska skärgården*, 18 fot bred, med stark soleffekt öfver hafvet, och kort efteråt sin första *Brinnande ångbåt* i nattlig storm med månsken och belysning från en fyr, ett motiv, som han sedan många gånger upprepade och varierade (ett exemplar från 1858 i Nationalmuseum). Skeppsbrottet hade stor framgång i Paris, där det intog en af hedersplatserna på salongen 1857. På hösten s. å. flyttade L. hem — han hade året förut gjort ett kort besök i Stockholm — utställde sina taflor, blef led. af akademien och var den mest firade konstnären i samhället.

1858 flyttade han till Flenshult i Småland i trakten af Vimmerby, där han lät bygga sig en villa med ateljé på en höjd med storartad utsikt. Det var hans mening att samla omkring sig elever i landskapsmålning — en plan, som snart strandade. Han vistades mest på rörlig fot, utställde sina taflor i Köpenhamn och Malmö — det var nu (febr. 1859) han på en enda dag målade en stor *Brinnande ångbåt* åt akademiska föreningen i Lund. Kort därefter brann hans villa till grunden. Han återvände till Stockholm, föranstaltade en större utställning, begaf sig hösten 1860 till Finland, vistades en tid i Runebergs hem i Borgå, målade flera landskap åt sin värd samt äfven dennes porträtt (1861), begaf sig s. å. till Petersburg, där hans medförda taflor väckte uppseende och där han blef hedersled. af konstakademien. Därifrån reste han till London, där han vann en stor seger med sitt ”Skeppsbrott” m. fl. och där han under det första året sålde för mera än 18,000 kr. Men pengarna försvunno lika fort, som de kommo, och L. sjönk snart i djupaste fattigdom. Lunglidande lade honom i grafven.

L. är den störst anlagde bland sin tids svenska landskapsmålare, liksom han är en af de förste upptäckarna af den svenska naturen. Vildmarken med skog och bergsbygd är hans område, som han fann efter sina ungdomsförsök i andra riktningar. Han skildrar med förkärlek det våldsamma och obändiga i naturen liksom i elementens lek. Storm öfver skog och fjäll blef liksom storm på hafvet hans hufvudområde. Han egde en betydande teknisk skicklighet, byggd på solida och energiska naturstudier från ungdomsåren, ryggade ej för några svårigheter, men, under sitt senare skede, ej heller för lättköpta effekter. Då saknade han uppenbarligen jämvikt och självkritik, var ytterst ojämn i sin alstring, blef sensationsmålare och massproducent. I sitt lefnadssätt var han oberäknelig och måttlös, slösade med sin hälsa och sina krafter lika mycket som med sin kassa. L. är godt representerad på Nationalmuseum (äfven af teckningar) samt på Göteborgs och Malmö museer. Galleriet i Helsingfors eger två hans dukar, en *Nordisk hamn i midnattssol* (utan årtal) finns i Schackgalleriet i München. Jfr A. Gauffins grundliga monografi (1907—08) och särskildt utgifna förteckning öfver L:s arbeten. G—gN.

Larsson, Liss Olof, riksdagsman, f. 17 jan. 1838 å gården Liss i Vestannors by, Leksands socken, Kopparbergs län, d. där 12 sept. 1896, son af riksdagsmannen i bondeståndet Liss Lars Olsson (f. 1812, d. 1876), började vid 14 års ålder biträda vid gårdens skötsel och förskaffade sig därjämte på egen hand sådan färdighet att skrifva och räkna, att han 1854 fick anställning vid storskiftesverket i länet. Denna sysselsättning samt bouppteckningar, arfskiften, auktioner o. d. upptogo honom hufvudsakligen under de 12 följande åren. 1865 valdes L. till landstingsman, i hvilken egenskap han (med undantag af 1867) fungerade till sin död (från 1891 som ordf.). 1866 valdes L. till led. af Andra kammaren för Leksands, Als och Bjursås', Rättviks och Ore samt Gagnefs tingslag, och redan vid sitt inträde i riksdagen ådrog sig L. som Liss Lars Olssons son och den yngste riksdagsmannen (han var endast 29 år gammal) en viss uppmärksamhet i Andra kammaren, och den ovanligt reslige mannens uppträdande i Leksandsdräkten väckte icke mindre uppseende bland hufvudstadens befolkning.

Snart gjorde han sig ock känd för en med ej ringa fond af sofistik förenad stor snarfyndighet i debatterna och goda insikter på riksdagsfrågornas område. Sparsamhetsifrare från början, visade han sig vara det i högsta grad i fråga om sådana saker, som för representanten för en afsides boende, i fäderneärfd enkelhet fortlefvande befolkning lätt kunde te sig såsom ”kulturens onyttigheter”: så t. ex. yrkade han — äfven ur religiös-moralisk synpunkt — gång på gång, att allt statsanslag till kungl. teatrarna skulle indragas. I hög grad oförd dragsam mot olika religiöst tänkande, var han under hela sin riksdagstid en afgjord motståndare mot alla steg för vinnande af vidgad religionsfrihet och var en af de få, som motsatte sig 1870 års judeemancipation. Mot försvarets stärkande ådagalade han under sin tidigare riksdagstid lindrigast sagdt likgiltighet. I nykterhetens intresse motionerade han vid flera riksdagar om ändringar i brännvinslagstiftningen. Hans stridbarhet förde honom snart fram i landt-

Vattenfall i Småland, oljemålning af Markus Larsson. (Nationalmuseum, Stockholm.)

Gustaf Vasas intåg i Stockholm midsommaraftonen 1523, monumental oljemålning af Karl Larsson i Nationalmuseets i Stockholm öfre förstuga.

De mina, oljemålning af Karl Larsson.

mannapartiets främsta led och beredde honom en vanligt snabb riksdagskarriär. Redan 1869—70 var han suppleant i statsutskottet, där han från 1871 var ord. led. under hela den tid han var led. uf Andra kammaren (1890 som vice ordf.). Som bankofullmäktig 1874—91 och 1892—93 var han bosatt i Stockholm, där han ock af regeringen flitigt anlitades för kommittéarbete: för häradshöfdingambetets lönereglering (1873), för de förvaltande ambetsverkens ombildning (1874—79), för landtförsvarets ordnande (1880—82), för nytt riksbanks- och riksdagshus (1883—84), förstärkta lagberedningen (1884—87), öfverskottsplaceringskommittén (1888—90) och pensionskommittén (1889—94). I midten uf 1880-talet inträdde en afgjord förändring i L:s politiska hållning. Han hade dittills, trots sin kulturfrågor konservativa läggning, helt deltagit i landtmannapartiets i flera afseenden frisinnade sträfvanden och bl. a. med bestämdhet uttalat sig för reformer i fråga om den politiska och kommunala rösträtten. Efter att förut ha kraftigt medverkat till att störta alla framlagda härordningsförslag, bl. a. 1883, då han var medlem af försvarsutskottet, bidrog han 1885 att föra fram till seger den då genomdrifna ökningen af 12 dagars beväringsöfning i samband med partiell afskrifning af grundskatterna. Han började ock vid denna tid göra sig till en ledande förespråkare för 1880-talets protektionistiska sträfvanden. Då dessa ej stodo högt i kurs i hans närmaste krets, blef följden, att L., som förut alltid jämt återvalts utan motstånd, vid majriksdagen 1887 endast genom en omstridd röstkassering kunde bevara sin plats. Under riksdagens lopp blef valet upphäfdt och nytt utlyst, då D. Persson i Tällberg valdes, men så sent, att han ej hann intaga säte. På hösten s. å. lyckades L. åter med knapp majoritet nå val samt var vid riksdagarna 1885—majriksdagen 1887 och 1889—90 Andra kammarens ledare talman. Under tiden drogs han i allt bestämdare högerriktning, bl. a. som förespråkare för 1889 års proposition om inskränkning af tryckfriheten och som motståndare mot alla förslag om vidgad rösträtt. Den 1888 försiggångna utbrytningen af landtmannapartiets protektionistiska element och bildandet af "nya landtmannapartiet" voro nog ock till icke ringa del ett verk af L. Vid 1890 års val till Andra kammaren blef L. emellertid ohjälpligt slagen af D. Persson, men invaldes vid ett fyllnadsval i nov. s. å. i Första kammaren för Kronobergs län. Ehuru han 1891—95 insattes i lagutskottet och 1896 i bankoutskottet, spelade han i kammaren ej någon annan roll än som en politiskt dåmera fullt renlärig medlem af dess protektionistiskt konservativa majoritet. Vid 1878 års kyrkomöte var han lekmannaombud för Härnösands stift. L. torde utan tvifvel böra räknas till de mest begåfvade allmogemän, som någonsin suttit i den svenska riksdagen, men hans aggressiva och många gånger föga lojala uppträdande mot politiska motståndare har dock gjort hans eftermäle till ett af de mera omstridda. V. M.

Larsson, Virginia, målarinna, f. 9 okt. 1844 i Ljungby, Småland, d. 20 jan. 1893, var elev uf konstakademien samt i landskapsmålning af E. Bergh och i akvarellmålning af E. Lundgren, vistades sedermera flera år i Rom och återvände hem 1875. Hennes akvareller, oftast med italienska motiv (*Karneval i Venezia*, *Riva San Gregorio* o. a.) påminna om Lundgrens, men äro mera utarbetade och i färgen mera dämpade. —rn. (G—g N.)

Larsson, Karl Olof, konstnär, f. 28 maj 1853 i Stockholm, af bondestam, blef i sitt 13:e år retuschör åt en fotograf, började teckna i akademiens principskola, flyttade upp i antikskolan 1869, var 1872—76 tecknare i skämttidningen "Kasper", illustrerade 1875 Rikard Gustafssons "Berättelser", målade akademiska prisämnen: *Mose utsättes* (1874), *Gustaf Vasa anklagar Peder Sunnanväder* (1875) och *Sten Sture d. ä. befriar danska drottningen Kristina ur Vadstena kloster* (1876, belönad med kungl. medaljen). 1876 begaf han sig till Paris,

målade porträtt (*K. Skånberg* och *Fruntimmersporträtt*, båda på salongen 1877) och genrer i olja (*Klärobskyr*, *Amor-Merkurius*), lade upp stora kompositioner med fantastiska ämnen, men kunde ej fullborda dem och måste för utkomstens skull återvända hem 1878. Under dessa år utöfvade han ifrig verksamhet som illustratör (bl. a. Andersens sagor 1876—77, H. Sätherbergs "Blomsterkonungen" 1879, Wallins "Dödens ängel" 1880, Strindbergs "Svenska folket" 1881—82, Böghs "Sanningens vallfärd" 1883, Topelius' "Fältskärns berättelser" 1883—84). Från hösten 1880 vistades han åter i Paris, hemsände *Lilla rödhättan*, *Medeltida gycklare* m. fl. smärre oljemålningar, vann på salongen 1883 tredje klassens medalj för akvarellerna *Pumporna* och *Rimfrost*, båda motiv från byn Grèz i Fontainebleautrakten (båda på Göteborgs museum, där de kallas *Oktober* och *November*). Två andra Grèzmotiv i akvarell köptes s. å. af Nationalmuseum, ett tredje — *Dammen* — 1884 af franska staten. S. å. utkommo fru Lenngrens "Skaldeförsök", illustrerade af L., bl. a. med en serie akvareller, små mästerverk af elegans och karaktär. Till dessa år höra ock akvarellerna *Bruden* (1883), *Vinet* (1884), *Interiör från Fürstenbergska galleriet* (1885, Göteborgs museum), *Ateljéidyll* (pastell, 1885, Nationalmuseum), oljemålningen *Lilla Suzanne* (s. å., Göteborgs museum), akvarellen *Keramik* (1886, Luxembourggalleriet) och oljetaflorna *Friluftsmålare* (vinterstämning med snö) och *Främmande* (vårstämning, s. å.), de tre sistnämnda målade i Stockholm, där L. var bosatt 1885—86. Han bodde sedan i Göteborg, där han förestod museets teknings- och målarskola, till 1888 samt 1889—91. Från 1887 är bl. a. oljemålningen *Ögonblicksbild* — spegelbild af konstnären själf, omgifven af sina kvinnliga elever. 1888—89 vistades han åter i Paris, där han utförde tre dekorativa oljemålningar, beställda af P. Fürstenberg för entrén i hans galleri. Målningarna — nu i Göteborgs museum — behandla motiven *Renässansen*, *Rokokon* och *Den moderna konsten*, i inramningen ingå äfven några i trä skulpterade relieffigurer. Med detta verk, som har sin betydelse hufvudsakligast som lärospån, var L. inne på den monu-

mentala konsten — han hade redan under sin första tid i Stockholm försökt sig på att måla en plafond i Bolinderska huset. Hans nästa monumentala uppgift blef dekoreringen af förstugorna i Göteborgs elementarläroverk för flickor med målningar, skildrande *den svenska kvinnan* i olika tider från stenåldern till 1800-talet. Bland dessa kompositioner märkas *Vid bautastenen*, *Husmor från 1500-talet*, *Flicka, som broderar en fana* (1600-talet), *Musicerande damer* (1700-talet) och *Fredrika Bremer vid skrifbordet*. Målningarna utfördes 1891, dels al secko med kemiska mineralfärger, dels i olja (färglagda teckningar efter en del af dessa utkommo 1907).

1891 flyttade L. till Stockholm. 1892 målades i Sundborn i Dalarna den stora soliga sommartaflan *De mina* (i olja, hr T. Laurins samling; pl. II). Under dessa år återvände L. äfven till illustrationen, gjorde teckningar till E. Sehlstedts dikter 1893 och V. Rydbergs ”Singoalla” 1894 (de senare på Göteborgs museum). Men hans håg stod först och sist till den stora konsten. Han hade vid den första skisstäflingen för freskomålningar i Nationalmuseums trapphus 1889 vunnit andra priset för 3 flott utförda, illustrationsmässiga färgskisser (*Karl XII i Bender*, *Linné inför hofvet i Drottningholms park*, *Sergels ateljé*). Vid den andra täflingen, utlyst 1890, vann han första priset för 6 skisser, afsedda för de båda tredelade väggfälten i trapphusets nedre våning. Han framlade vid detta tillfälle ett självständigt förslag till hela trapphusets dekorering och inlämnade äfven en skiss till *Gustaf Vasas intåg i Stockholm*, afsedd för ett af de öfre väggfälten (samtliga dessa skisser finnas i Nationalmuseum). Hans förslag antogs i hufvudsak, och sedan utkasten undergått en del ändringar, utförde L. sommaren 1896 de sex kompositionerna på nedre trapphusets båda väggar. Han framställer där hufvudpersoner och märkliga händelser inom svensk konstodling under 1600- och 1700-talen — på den ena väggen *Ehrenstrahl målar Karl XI:s porträtt*, *N. Tessin och slottsbygget* och *Taravals ritskola*, på den andra *K. G. Tessin förevisar för Lovisa Ulrika inköpta franska konstverk*, *Gustaf III mottager de i Italien förvärfvade antika skulpturerna* och *Sergel i sin ateljé*. L:s nästa monumentala arbete var en plafond och 6 lynetter till den nya kungl. teaterns foajé, utförda i olja 1898 (i plafonden *Ryktet och flygande genier*, i lynetterna *Bardasång*, *Folkvisan*, *Karusell* m. fl.).

Inom 1890-talet falla ock åtskilliga, af lif och karaktär, af kärlek och solskenslynne utmärkta porträtt af konstnärens hustru — han hade 1883 gift sig med målarinnan Karin Bergöö (f. 1859) — och deras barn samt interiörer från deras hem i Sundborn nära Falun, där L. sedan 1901 varit bosatt året om efter att de föregående åren ha vistats där om somrarna. Bland dessa små mästerverk märkas *Mor* (1893, Nationalmuseum), *Karin* (s. å., prins Eugens samling), *Suzanne*, *Lisbeth*, *Esbjörn*, *Brita och jag* m. fl. (åtskilliga af dessa på Göteborgs museum); akvarellen *Konvalescens* (1899) bör ej heller glömmas. 1896 utgaf han en liten samling humoristiska teckningar, *De mina*, med bifogad text — som skämttecknare hade han alltsedan ungdomen inom kamratkretsen visat sig vara både alsterrik och idérik, han är äfven på detta område en af de främste bland vår tids svenska konstnärer. [illegible] penteckning med pålagd, enkel färg utförde ha[n] en serie af Sundbornsbilder, som förekommo p[å] Stockholmsutställningen 1897 (nu på Nationalmu[seum]). De ntkommo i trefärgstryck (*Ett hem*, 2[4] bilder) 1899, följdes 1902 af samlingen *Larssons* 1906 af *Spadarfvet, mitt lilla landtbruk*, och 191[0] af *Åt solsidan*, alla med text af konstnären. I tys[k] upplaga utkom 1909 *Das haus im sonne*, 69 af[v] bildningar, hvaraf flera i färg. Till hemlifsbildern[a] får ock räknas *Kräftfångsten*, målad som karton[g] för gobelängväfnad, utförd af Handarbetets vänne[r] och utställd på världsutställningen i Paris 1900 (i Konstindustrimuseet i Köpenhamn). Andra karton[g]er till väfnader af L. äro *Sankta Birgitta* (väf[d] 1899, köpt af änkedrottning Carola af Sachsen) och *Venus och Tummelisa* (1904, väfd 1909).

Från 1900 förskrifver sig ett originellt *självporträtt* i helfigur (i saffransröd nattrock, Göteborgs museum); porträtt i helfigur af *fru S. Thiel* (ett endast teckn[at] nadt och ett måladt, båda i Thielska galleriet) samt den stora kompositionen *Skolgossarnas korum* på Ladugårdsgärdet. Den sistnämnda utfördes något för[e] enklad som fresk i Norra latinläroverket 1901. Den följdes 1903 af den på duk utförda stora målningen *Ute blåser sommarvind* (barnen gå att kläda folk[et] skolan med blommor och grönt till terminsafslutnin[g]gen) för latinläroverket i Göteborg och s. å. af den mindre målningen *Första utanläxan* för Norrköpings allmänna läroverk. 1904 utställde L. en ny, ganska stor skiss (tillhörig Västmanlands-Dala nation i Uppsala) till *Gustaf Vasas intåg i Stockholm midt[på] sommaroftonen 1523*, afsedd för Nationalmuseums trapphus, i uppslag och totalanordning lik den äldre från 1891, men i stil och hållning helt annorlunda. På beställning af Nationalmuseum utförde L. eftet denna skiss en monumental målning, som uppsattes i museets öfre förstuga 1908 (se plansch I). Till den nya Dramatiska teatern, som öppnades vid samma tid, hade L. utfört foajéns plafondmålning, *Dramat[ens] födelse*, dristigt allegoriskt och oförfäradt originellt med förträffligt studium af nakna figurer i invecklade rörelser (*De mänskliga lidelserna*). — Bland oljemålningar från dessa år märkas *Sjutton år* (1901) och *Far min* (1903, båda i Thiels galleri), *Martina med frukostbrickan* (1904, Venezias moderna galleri) och den stora, figurrika kompositionen *Nu är det ju igen* (1907, museet i Hälsingborg), ett *självporträtt* i Thiels galleri 1906, det originella självporträttet *Självrannsakan* (s. å., Uffizigalleriet i Florens), *O. Levertin* vid skrifbordet (s. å.), *S. Lagerlöf* (nästan helfigur 1908, de två sistnämnda i K. O. Bonniers samling), vidare flera kamratporträtt i Konstnärsklubben (bland dem *Carleman*, 1891) samt flera porträtt, hållna i ett slags kolteckningsstil med sparsamt pålagd färg: *A. Strindberg* (1899, Nationalmuseum), *J. Dybwad* (1900), *S. Lagerlöf* (1902, Nationalmuseum), *K. G. Laurin* (1905) och *E. Sjögren* (1907). Bland akvareller må nämnas *Lisbeth spelar prinsessan i Fågel blå* (1900, Köpenhamns konstmuseum), *I ateljén* (1901, Nationalgalleriet i Berlin), de vackert stiliserade nakna studierna *Modellen skrifver vykort* (1906, Thiels galleri) och *På modellbordet* (s. å., Göteborgs museum). Äfven på etsningens område har L. utfört gedigna verk i sin egen karaktärsfulla och behagfulla stil (se några prof af L:s konst i art. Etsning). Han har och

utfört litografier i färg: *Sankt Göran och prinsessan* (1896, i Föreningens för grafisk konst album, som äfven publicerat några hans etsningar). Han är godt representerad äfven som etsare i Nationalmuseum och i Göteborgs museum, som tecknare utmärkt på Nationalmuseum, som eger 215 studieblad, mestadels förarbeten till hans monumentala målningar.

L:s konst visar en egenartad sammansmältning af realism och fantasi, ofta med dragning till det bisarra. Han har alltid varit improvisatör och experimentlysten. Från de täcka och med behagfull elegans utförda akvareller, som på 1880-talet befäste hans rykte som målare, utvecklar han sig steg för steg till *linjekonstnär*, stilkonstnär. Såväl i hans teckningar med pålagd färg som i hans stora dekorativa målningar är hufvudsaken linjernas stora, flytande, ibland nästan ornamentala och arabeskartade schvung. Den koloristiska hållningen sträfvar efter att ge verklighetsillusion mindre än dekorativ harmoni — här spåras afgjorda intryck af gamla dalmålningars, bonaders och drägters kolorit af brokiga, starka, höga färger, dristigt sammanställda. Uppgiften är alltid löst med personlig fantasi och med ett i hvarje drag personligt framställningssätt. Förstudierna visa, med hvilket intensivt allvar och med hvilket stort mått af ihärdigt tillkämpad kunskap konstnären gått till sina uppgifter, äfven där dessa i sin flykt och glädtighet göra intryck af lätta improvisationer. Mest omedelbar och öppenhjärtig är L. i sina skildringar af hemlifvet. Outtröttlig, kärnsund och hjärtevarm, är han typen för det utåtvända och lefnadskäcka, som anses karakterisera stockholmaren, och han saknar långt ifrån den böjelse för det effektfulla och pompösa, som äfven den ligger i det svenska lynnet. Den ”djupa, allvarliga känsla vid sidan af drastisk, men sund humor”, som han konstaterat hos de gamle dalske bondmålarna, eger han själf i hög grad.

L. har vunnit flera utmärkelser i utlandet, medaljer i Paris och i Tyskland m. m. Han deltog i oppositionen mot akademien 1885 och var medlem af Konstnärsförbundet till 1892, men har äfven därefter deltagit i flera af förbundets utställningar. Konstakademien tillerkände honom Egron Lundgrensmedaljen 1903. — Jfr kortfattade monografier af G. Nordensvan (1901, 3:e uppl. 1908, på tyska i ”Kunst und künstler”, 1910), J. Kruse (i ”Die graphischen künste”, 1905, svensk uppl. 1906 med förteckning öfver L:s grafiska verk) och K. G. Laurin i ”Ord och bild”, 1903. Många själfbiografiska uppgifter finnas i texten till L:s ofvan nämnda bilderböcker. G—g N.

Larsson, Hans Emil, skriftställare, museiman, f. 24 nov. 1855 i Hemmesdynge, Malmöhus län, student i Lund 1874 och filos. kandidat där 1881, var 1877—84 lärare vid folkhögskolan Hvilan, har sedan 1884 varit föreståndare för Malmö föreläsningsförening och för Malmö biblioteks- och föreläsningsförening med Malmö stadsbibliotek från 1904 samt sedan 1895 varit intendent vid Malmö museum. 1906 vardt L. korresp. led. af Vitt. hist. och ant. akad. L. har nedlagt mycket framgångsrikt arbete inom folkbildningsrörelsen och som museiman samt har gjort sig känd som en insiktsfull kritiker och essayist (särskildt uppsatser i ”Nordisk tidskrift”). 1894 utkom en samling ”Kinesiska dikter på svensk värs. Med en inledning om kinesisk kultur och poesi”:

Larsson, Hans, filosof, f. 18 febr. 1862 i Östra Klagstorp, Malmöhus län, blef student i Lund 1881, filos. doktor där 1893 på afhandl. *Kants transscendentala deduktion af kategorierna, I*, och blef s. å. docent samt 1901 professor i teoretisk filosofi vid Lunds universitet. L. har vidare författat de populärt skrifna *Intuition* (1892; 3:e uppl. 1910), *Gränsen mellan sensation och emotion* (1899; 2:a uppl. 1911), *Poesiens logik* (1899; 2:a uppl. 1908), *Studier och meditationer* (1899; 3:e uppl. 1908), *Viljans frihet* (1899; 2:a uppl. 1910), *Idéer och makter* (1908; 2:a uppl. 1909), *Om bildning och självstudier* (1908; 3:e uppl. 1910), *Kunskapslivet. Uppfostringspsykologi* (1909; 2:a uppl. 1910), *Rousseau och Pestalozzi* (1910) och *Reflexioner för dagen* (1911). L. har äfven utgifvit en *Lärobok i psykologi* (1896; 3:e uppl. 1910), läroböcker i svensk historia på det lägre stadiet och en diktsamling, *På vandring* (1909). L. är påverkad af Kant och Fichte, men har icke satt grundtankarna i sin filosofi i så skarp relief, att en karakteristik af dem är möjlig. Också rör sig hans filosoferande mest inom de konkreta lifsfenomenens sfär. Dessa göras af honom till föremål för både skarpsinniga och själfulla analyser, inklädda i en konstnärlig, af många beundrad form, hvilket allt gjort L. till den — jämte V. Norström — väl mest lästa af Sveriges nuvarande filosofer.

Larsson, Albert Lorens, målare, f. 4 nov. 1869 i Malmö, har studerat för Kröyer och vid konstakademien i Köpenhamn 1888—1900 och är f. n. bosatt i Holmeja, Skåne. Han målar landskap, oftast med skånska motiv, med poetisk känsla och mycken stämning: *Afton öfver skogen, Måne öfver skogssjön, En gård i skymning, Sensommarkväll, Kastellet* samt har äfven utfört litografier. G—g N.

Larsson, Leon, författare, f. 3 aug. 1883 i Gästrikland, var alltifrån elfvaårsåldern arbetare, men sökte samtidigt under umbäranden af flera slag tillfredsställa sin läslust. 1907 debuterade L. med *En dåres visor*, som följdes af flera små dikthäften, *Hatets sånger* (2 uppl. 1908), *Ur djupet* (2 uppl. s. å.), *I ljus och mörker* (s. å.), ungsocialistiska agitationsskrifter, ofta utmärkta af rytmisk schvung och klingande retorik. Treaktsskådespelet *Revolt* (s. å.) är däremot värdelöst. Efter att en tid ha tillhört Hinke Bergegrens grupp gjorde L. i prosaskildringen *Samhällets fiende* (3 uppl. 1909) ett våldsamt angrepp på dessa sina forna partikamrater och meddelade envist bestridda afslöjanden om deras planer. *Adrian Glaff* (s. å.) och *En förrädare och några andra historier* (s. å.) skildra likaledes socialistiska arbetarförhållanden med stark antipati. Litterärt sedt äro L:s berättelser ytterligt svaga. Efter att ha simulerat ett attentat mot sig själf afreste L. 1909 till Amerika, hvarifrån han 1910 återvände till Sverige och utgifvit en diktsamling *Tistlar och törnen* (1911).

Larsson i By, Karl Filip, författare, f. 25 juli 1877 i Grannasgården, Västanbäck, i By socken af Kopparbergs län, genomgick 1903—04 Dalarnas folkhögskola och är bosatt som hemmansegare i sin födelsesocken. L. har i ett par diktsamlingar, *By och bonde* (1907) och *Tionde* (1909), anslagit friska

och folkliga toner, med utgångspunkt närmast från Karlfeldt. L., som är en gärna hörd föreläsare, erhöll 1910 stipendium ur Albert Bonniers stipendiefond. R—n B.

Lartet [-tä], Édouard, fransk paleontolog och arkeolog, f. 1801 i Saint-Guiraud (dep. Gers), d. 1871 i Seissan, en af den moderna förhistoriska arkeologiens grundläggare, tog juris licentiatexamen och egnade sig en tid åt advokatverksamhet och utnämndes 1869 till professor vid Muséum d'histoire naturelle i Paris. Han var den förste, som uppgjorde ett kronologiskt system för kvartärtiden, stödt på den utdöda faunan. Hans indelning: grottbjörnstid, mammuttid, rentid, eger ännu bestånd, om man ersätter den första perioden med flodhästtiden. 1862 erhöll L. genom en parisisk antikvitetshandlare fragment af en benförande breccia från en grotta i Dordogne och började 1863, med understöd af den engelske fabrikanten Henry Christy, sina epokgörande undersökningar där. Han undersökte la Grotte de Richard samt de berömda boplatserna från äldre stenåldern vid Moustier, Madeleine, Gorge d'Enfer, Laugerie haute och Laugerie basse. Öfver de egenartade paleolitiska konstföremål, som han därvid upptäckte, meddelade han jämte Christy den viktiga uppsatsen *Sur les figures d'animaux gravées et sculptées et autres produits d'art et d'industrie rapportables aux temps primordiaux de la période humaine* (i ''Revue archéologique'' 1864). Redan 1837 gjorde L. i Gers vid Sansan den intressanta upptäckten af en fossil människoapa. Efter L:s och Christys död utkom deras stora arbete *Reliquiæ Aquitanicæ* (1875). T. J. A.

L'art pour l'art [lär pör lär], fr., ''konsten för konstens egen skull'', ett ofta hördt slagord, som på ytterligaste sätt framhåller, att konsten bör vara oberoende af tendenser och bedömas oberoende af åsikter. Det har äfven begagnats för att beteckna den äkta konstnärens ideala förhållande till sitt kall: han skapar utan hänsyn till de ekonomiska följderna. Utgångspunkten torde väl vara Kants lära om det skönas intresselöshet. Som term lär det finnas redan hos V. Cousin 1818, senare uttalas det af Sainte-Beuve och vardt med ifver framhållet af T. Gautier (se denne), som tolkade det på följande sätt: ''L'art pour l'art signifie, pour les adeptes, un travail degagé de toutes préoccupations autres que celle du beau en lui-même.'' Särskildt idkare af bildande konster (t. ex. målare som Whistler) förfäkta ofta denna sats med hetta, medan däremot mera olyriska konstarter anses till stor del få sitt värde af ämne, syfte o. s. v. Delar man ett konstverks värde i uttrycksvärde (som psykologiskt dokument), likhetsvärde (trohet i skildringen af faktiska förhållanden) och skönhetsvärde (dess rent estetiska verkan), är det tydligt, att l'art-pour-l'art-grundsatsen häfdas af dem, för hvilka skönhetsvärdet är afgörande. Det kan ej heller förnekas, att musikaliska, poetiska, måleriska m. fl. slags konstverk kunna ega den högsta rang, utan att besitta djup betydelse eller idéhalt, t. ex. alla visor och Shaksperes ''Midsommarnattsdrömmen''. Men om satsen uppställes som allmängiltig, förvandlas konstnären till virtuos, och konstens medel bli mål. Underskattas åter skönhetsvärdet, blir konsten slaf under utomkonstnärliga syften (som under 1500-talets moralism, 1700-talets rationalism, 1800-talets naturalism), mot hvilket förhållande konst och konstnärer vanligen ha svårare att värja sig (Atterbom: ''Tingens natur undervisar tigande, konsten äfvensåbåda tala, men endast i symboler''; V. Rydberg: ''den sanne skalden ser i sina skapelser icke själfändamål, ehuru de måste bära skenet af att vara det''). R—n B.

La Rue [ry], Pierre de, nederländsk tonsättare, d. 1518, lärjunge af Okeghem, var 1492—1510 kapellsångare vid burgundiska hofvet och fick 1501 ett prebende i Courtray. Han var en af de mest framstående kontrapunktisterna bland Josquins samtida och speciellt berömd för sitt mästerskap i de till ytterlighet drifna imiterande konstformerna. L. utgaf en mängd mässor, tryckta hos Petrucci i början af 1500-talet. I manuskript framstår i synnerhet en i Bruxelles' bibliotek befintlig praktbok med 7 mässor, förfärdigad på beställning af ståthållarinnan i Burgund, Margareta af Österrike. Andra manuskript af L. förvaras i Malines, Rom och München. A. L.*

Laru'nda, *rom. myt.* Se Larer.

La'rus, *zool.* Se Måsläktet.

Larv, *zool.*, benämning på de tidigaste ungstadierna af de djur, som kläckas ur ägget i ett från det fullbildade stadiet betydligt afvikande skick och först efter genomgripande förvandlingar antaga sitt slutliga utseende (jfr Metamorfos). Medan ett larvstadium är synnerligen vanligt i utvecklingen inom de mest skilda grupper af ryggradslösa djur, är det bland ryggradsdjuren endast groddjuren samt vissa fiskar, t. ex. ålen, som ha att uppvisa ett sådant. Gemensamt för de djur, som genomgå ett larvstadium, är, att äggen, ur hvilka de kläckas, äro små, d. v. s. utrustade med ett helt ringa näringsförråd, hvarför de nykläckta ungarna redan på ett utvecklingsstadium, som motsvarar embryonalstadierna i de med rikare näringsgula utrustade djurens ägg, måst träda ut i världen för att genom egna åtgöranden skaffa sig sitt lifsuppehälle. En följd häraf är den, att larverna, som ofta föra ett helt annat lefnadssätt och t. o. m. kunna vara hänvisade till ett annat medium än de fullbildade djuren, ej sällan förvärfvat uteslutande för detta säregna lefnadssätt afsedda organ och i öfrigt afpassat sin kroppsbyggnad därefter ända därhän, att de kunna synas tillhöra helt andra djurklasser än de fullbildade djuren. Sålunda likna vissa fotlösa och likformigt ledade insektlarver (steklars och flugors) till sitt yttre snarare maskar än insekter, och det tidigaste larvstadiet af en sjöstjärna låter ej ana den slutliga kroppsformen. Å andra sidan kan dock larvernas beskaffenhet, på samma sätt som utvecklingsstadierna i ägget, i vissa fall lämna värdefulla upplysningar om djurens stamutveckling och frändskap till andra djurgrupper. Sålunda är det först genom studiet af larverna, som man kunnat uppdaga vissa säckformiga, oledade och fotlösa parasitdjurs (*Rhizocephaler*) samhörighet med kräftdjuren, enär larverna i dessa fall bibehållit kräftdjurslarvernas allmänna utseende, under det de fullbildade djuren genom en långt gående afpassning för sitt parasitiska lefnadssätt förändrats ända till oigenkännlighet. Groddjuren lämna också genom sina förvandlingar ända från det första fisklika larvstadiet synnerligen fullständiga upplysningar om sin stamutveckling. Man känner vissa djur, som redan i larvstadiet nå könsmognad och fortplanta sig. Så är t. ex. fallet med

den mexikanska axolotlen bland groddjuren och lär stundom inträffa äfven med europeiska vattenödlor. Så är äfven fallet med larverna af vissa gallmyggor, ett fortplantningssätt, som man kallat *pedogenes*. — Hos olika insektgrupper återfinnes ofta en larvform, som i sitt utseende ganska mycket erinrar om en larvborstsvans (*Campodea*) och därför blifvit kallad *campodeid*, d. v. s. campodea-liknande. Den utmärkes af ställningen på hufvudet, hvars längdaxel är ställd i kroppsaxelns förlängning, samt af lifligare rörlighet hos den smärtare och vanligen med tydligt ledade benpar utrustade kroppen. Denna larvform är att betrakta som ursprungligare än de s. k. *eruciforma*, på hvilka fjärillarverna kunna tjäna som exempel och som utmärkas af det i vinkel mot kroppsaxeln ställda hufvudet samt den klumpiga och mera likformigt ledade kroppen, hvars korta, otydligt ledade eller alldeles oledade fötter blott tillåta jämförelsevis otympliga rörelser. — I vissa fall är den nykläckta larven först campodeid, då den på detta första stadium behöfver större rörlighet, för att efter första hudömsningen bli eruciform i samband med någon förändring i lefnadssättet, ett förhållande, som t. ex. är kändt hos skalbagglarver af meloidernas familj och blifvit kalladt *hypermetamorfos*. G. A—z.

La'rvæ, lat. (sing. *larva*), voro i den fornromerska folktron onda andar, mest tänkta som hädangångna, hvilka icke kunnat finna ro efter döden (till följd af egna försyndelser eller lidna oförrätter), utan som spöken i natten hemsökte och störde de efterlefvande samt stundom bragte dem till vansinne. Ungefär på samma sätt uppfattades l e'mures. Till att blidka dylika demoniska väsen firades 9, 11 och 13 maj i tre nätter festen *Lemu'ria*, vid hvilken hvarje husfader vid midnattstiden, barfota, med iakttagande af vissa heliga bruk, gick genom huset. — Med *larva* förstodo romarna äfven en fult grimaserande ansiktsmask, till skillnad från *persona*, den egentliga skådespelarmasken. R. Tdh.

Larvborstsvansar, *Campodeidæ*, *zool.*, en af de familjer, i hvilka man indelat underordningen *Thysanura* eller borstsvansarna (jfr äfven I n s e k t e r). Hit höra små smala, blekt färgade, nästan hvita borstsvansar, utan fjäll- eller hårbeklädnad, med mundelarna insänkta och dolda i munhålan och med bakkroppens sista led utrustad med två långa, ledade, trådlika bihang af samma form som pannspröten. Bakkroppslederna 2—7 äro försedda med korta extremitetrudiment, och såväl af denna anledning som af djurens i öfrigt enkla orga-

Larvborstsvansen *Campodea staphylinus* (10 ggr nat. storl.).

nisation anses denna grupp af de flesta forskare utgöra de ursprungligaste nu lefvande insekterna. I detta afseende betecknande är, att en campodealiknande larvform återfinnes hos en stor del öfriga insekter (jfr L a r v). De blinda, ljusskygga och ytterst ömtåliga djuren vistas i jorden under stenar; mycket ofta träffas de i myrornas gångar, där de lifligt springa omkring, med rörelser påminnande om enkelfotingarnas (se d. o.). Hittills har man inom denna föga studerade grupp uppställt blott två släkten, *Campodea* och *Lepidocampa*, af hvilka det förra inom vårt land företräder af åtminstone en art, den 5—6 mm. långa *C. staphylinus* (se fig.), som torde kunna betraktas som en af våra allmännaste, ehuru minst uppmärksammade insektarter. G. A—z.

Larvërad (af lat. *larva*, ansiktsmask), *med.*, maskerad, dold, säges om en sjukdom, som döljer sig under ovanliga symtom, såsom larverad frossa, larverad malaria (se F r o s s a, sp. 1490), larverad fallandesot o. s. v. F. B.*

Larvgångar, *zool.* Se B a r k b o r r a r.

Larvik, stad i Jarlsberg og Larviks amt, Norge, i en vacker trakt vid den innersta delen af Larviksfjorden, omkring utloppet af Farrisälfven och Numedalslaagen. 10,151 inv. (1910). Västra delen af det centrala stadsområdet lades till stor del i aska genom en eldsvåda 1902, men har sedan återuppbyggts. V. om Farrisälfven ligger stadsdelen Langestrand, mest bebodd af arbetare vid de vid älfven belägna Fritsöverken (träsliperi, sågverk, hyfleri, kvarn, mek. verkstad, elektricitetsverk m. m.). I östra stadsdelen låg Colin Archers nu nedlagda skeppsvarf och längre österut stadsdelen Torstrand med flera fabriker. I stadens norra utkant ligger sedan 1880 L:s bad, en af Norges mest besökta kuranstalter. Förnämsta exportartiklarna äro trävaror samt andra alster af stadens industri, granit och fisk. Handelsflottan uppgafs 1907 till 15 ångfartyg och 48 segelfartyg om tills. 38,740 ton. Genom Grefskapsbanan står L. i förbindelse med öfriga städer vid södra kusten. — L. fick sina första privilegier 1671. — 1807 byggdes vid L. 3 batterivärn för tills. 16 kanoner. 1815 kvarstodo ännu 2 af dessa med kanoner. Wbg. L. W:son M.

Larvikit (L a u r v i k i t), *petrogr.*, en efter förekomstorten Larvik uppkallad, för södra Norge karakteristisk eruptivbergart, bestående väsentligen af natronortoklas, åtskilliga pyroxenarter, biotit, hornblände och olivin, hvartill äfven komma nefelin och sodalit. A. G—n.

Larviks grefskap (L a u r v i g e n s g r e f s k a p), ett af Norges största jordagods, upprättadt 1671 af dåv. ståthållaren U. F. Gyldenlöve, som 1670 inköpte hufvudgårdarna Brunla, Fritsö och Halsen jämte Fritsö järnverk och tillhörande bondehemman. L. var i rang det främsta grefskapet i Danmark och Norge. Efter Gyldenlöves död (1704) tillföll det hans efterkommande, grefvarna Danneskjold-Laurvigen. Sedan denna ätt utslocknat (1783), öfvergick grefskapet till grefvarna Ahlefeld, hvilka 1805 mot ett fideikommisskapital sålde det till den danske konungen. Vid Kielfreden (1814) förbehöll denne länet åt sig, men 1817 sålde han det till tre enskilda personer, och dess länsrättigheter upphörde. Det har numera i administrativt hänseende gått upp i Jarlsberg og Larviks amt. Den nuvarande egaren af det forna grefskapets stora egendomar är godsegaren Fritz Treschow. Jfr F r i t s ö. Wbg.

Larvmördare l. L a r v ö d a r e, *Calosoma*, *zool*, ett till jordlöparfamiljen bland skalbaggarna hörande släkte. Från jordlöparsläktet skiljer det sig genom

den nästan fyrkantiga omkretsen af täckvingarna, som äro ansenligt bredare än mellankroppen (skelett af en larvödare meddelas i art. Insekter, fig. 1, sp. 709). Hithörande arter vistas jämte sina larver i träd, där de klättra förträffligt, i samband med hvilket lefnadssätt de bibehållit i väl utveckladt skick de eljest inom familjen ofta förkrympta flygvingarna. De lefva af fjärillarver och kunna därför vid massförökning af för skogen skadliga fjärilar göra stor nytta. I Sverige ha träffats 4 arter, af hvilka blott en, den 15—18 mm. långa, kopparbruna *C. inquisitor*, förekommer så långt norr ut som i Uppland. Störst bland våra arter är den ända till 30 mm. långa *C. sycophanta* (se fig.), som är metallglänsande svartblå, med vackert guldgröna täckvingar, ofta på sidorna skiftande i kopparrödt. Den har ej träffats norr om Västergötland. G. A—z.

Larvmördaren *Calosoma sycophanta*.

Larvätare, *zool.*, *Crotophaga* (af grek. *kro'ton*, fästing, "flått", och *fagei'n*, äta), ett till fam. gökar (*Cuculidæ*), ordn. *Cuculiformes* hörande släkte, hvilket har näbben kortare än hufvudet, starkt sammantryckt och försedd med skarp rygg, korta vingar, lång stjärt och tämligen höga ben. Dithörande arter lefva af insekter, larver, maskar, frön och frukter, hålla sig ofta i flock och förfölja nötkreaturen för att bortplocka på dem lefvande parasiter. Flera honor bygga sig ett stort gemensamt näste. Den mest kända arten är svarta anin (*C. ani*), som blir 35 cm. lång, är svart till färgen, med blåskimrande vingar och stjärt, samt förekommer fr. o. m. södra delen af Nord-Amerika, på Antillerna och större delen af Syd-Amerika. Fågeln kan röra sig med tämligen stor lätthet på marken och äfven klänga i träden. C. R. S.*

Larvödare, *zool.* Se Larvmördare.

Laryngäla ljud, numera ofta och bättre kallade Glottala ljud l. Röstbandsljud, *språkv.*, sådana ljud, vid hvilkas frambringande ljudspringangs (lat. *glottis*) i struphufvudet (grek. *la'rynx*) verksamhet är det för artikulationen väsentliga och karakteristiska. Af laryngala ljud uppträda eg. endast två som oftare förekommande språkljud. Det ena är en explosiva (se Explosiva ljud), nämligen det knäppande ljud, som uppstår, då luften med en lindrig stöt utsläppes genom den förut tillslutna ljudspringan i struphufvudet. Detta är hebreiskans *aleph*, tyskans *fester vokalansatz*, som utan särskildt tecken användes före hvarje ett ord begynnande vokal, och danskarnas *stödtone*; förstärkt höres detta ljud vid stånkande. Det andra är en frikativa (se Frikativa ljud), nämligen det svaga hvässljud, som uppstår vid utandningsströmmens gnidning mot kanterna af den öppna, men tämligen sammandragna ljudspringan. Detta är hvad som allmänt betecknas med *h*, hvilket emellertid kan ha en ganska olika timbre alltefter munhålans olika form vid luftströmmens passerande, hvadan alltså t. ex. *h* i kombinationerna *aha*, *ehe*, *ihi*, *oho*, *uhu* o. s. v. betecknar ljud, som äro för örat ganska tydligt skilda. — Till de laryngala ljuden ha förr ofta räknats de faukala (äfven, men sämre, kallade faryngala) ljud (se Faukala). — Jfr Noreen, "Vårt språk", I, 370 ff., 378, 384. Ad. N—n

Laryngektomi (af grek. *la'rynx*, struphufvud, och *ektomi*, bortskärande), *med.*, operation, genom hvilken ett på grund af svulstbildning eller på annat sätt förstördt struphufvud aflägsnas. J. A.

Laryngi'sm (af grek. *la'rynx*, struphufvud) l. *Laryngitis stridulus*, *med.*, kramp i glottis eller stämbanden i struphufvudet hos späda barn (intill andra lefnadsåret). Jfr Laryngospasm.

Laryngit (lat. *laryngi'tis*; af grek. *la'rynx*, struphufvud), *med.*, inflammation i struphufvudet. Den vanligaste inflammationen i struphufvudet är den enkla katarrala, den s. k. strupkatarren. Denna är i de flesta fall en s. k. infektionssjukdom, ehuru dess virus ingalunda är specifikt, utan kan utgöras af alla de mikroorganismer, hvilkas första angreppspunkt på den mänskliga organismen utgöres af de s. k. öfre luftvägarna. Vid en del af de väl kända infektionerna, såsom epidemisk influensa och mässling, blir sålunda struphufvudet, i likhet med näsan och svalget, angripet redan vid sjukdomens början. Förutom infektioner kunna äfven retande (för slemhinnornas epitel toxiska) gaser, såsom klor, jod, brom, ammoniak, flyktiga syror och syreanhydrider samt rökfylld luft, orsaka en laryngit. Slutligen kunna ock öfveransträngningar af stämman framkalla retningstillstånd i strupen. Hos späda barn uppträder den akuta sjukdomsformen lätt som en ansvällning i strupen under stämbanden, hvarigenom den för andningen nödvändiga springan emellan dessa blir förträngd, och oroande symtom af kväfning framkallas. Detta tillstånd, pseudokrupp, bör ej förväxlas med verklig, difteritisk krupp (se d. o.), vid hvilken difterimembraner (se Difteri) förtränga öppningen mellan stämbanden. Kronisk laryngit kan ofta uppträda som en följd af en vanskött eller ofta upprepad akut katarr, men den framkallas ock därigenom, att strupen ofta utsättes för de redan nämnda gasformiga ämnena eller genom öfveransträngning af stämbanden. Detta senare förklarar, hvarför sångare, aktörer, predikanter, lärare m. fl. speciellt hotas af denna sjukdom. De sjukliga förändringarna inom struphufvudet vid laryngiten äro olikartade. Vid den enkla akuta katarren inskränka sig dessa vanligen till en diffus rodnad (blodinjektion) i strupens slemhinna, spec. öfver stämbanden, hvartill vid häftiga sjukdomsformer äfven kunna komma smärre, i stämbanden liksom insprängda, fibrinösa utgjutningar. Den kroniska katarren åter är mindre karakteriserad genom någon missfärgning af strupens slemhinna än genom förtjockningar i vissa delar eller allmän förtunning (atrofi) af densamma. Dessutom förekommer ofta partiell förlamning (*pares*) af strupens (stämbandens) muskulatur. De vanligaste tecknen till strupkatarr äro sveda och stickningar i strupen med retning till hosta, heshet och slembildning. Ofta, särskildt vid början af den akuta katarren eller vid de mycket kroniska formerna af sjukdomen, är slemafsöndringen mycket sparsam, och endast torrhosta förekommer. Hvad behandlingen angår, bör först och främst det sjuka organet hvila och den sjuke ej använda stämman. Genom narkotiska medel (morfin, opium etc.) söker man minska den plågsamma retningen i strupen och hostan; genom lokalt applicerade, s. k. adstringerande medel (lapis o. d.) kan

man desinfektera den inflammerade slemhinnan och inskränka blodfluktionen till densamma samt slutligen genom lösningar af varma alkalisalter, innehållande bikarbonat och koksalt, underlätta bortförandet af slemmet medelst spray e. d. Den kroniska laryngiten och dess följder fordra ofta specialiserad lokalbehandling, äro svåra att bota och recidivera lätt. I. H.

Laryngitis. Se Laryngit. — L. strīdulus. Se Laryngism.

Laryngocēle (af grek. *la'rynx*, struphufvud, och *kēle*, tumör), på sidan af halsen vid hosta, kräkning o. d. framträdande svulstliknande bildning, uppkommen genom en, i regel medfödd, utbuktning af morgagniska fickorna (*ventriculi Morgagnii*) i struphufvudet. G. H.

Laryngofissūr (af grek. *la'rynx*, struphufvud, och lat. *fissūra*, spricka), *med.*, operation, vid hvilken struphufvudet klyfves i främre midtlinjen. Begränsade förändringar inom struphufvudet kunna dymedelst borttagas; efter det klyfningen hopsytts och läkning inträdt, kunna talet och rösten bli fullkomligt återställda. J. A.

Laryngofti'sis (af grek. *la'rynx*, struphufvud, och *fthi'sis*, aftärande), *med.*, en sällan nyttjad benämning för tuberkulos i struphufvudet, struplungsot (se d. o.). I. H.

Laryngologī (af grek. *la'rynx*, struphufvud, och *lo'gos*, lära), *med.*, läran om struphufvudets funktion och sjukdomar. E. St—g.

Laryngoskōp (af grek. *la'rynx*, struphufvud, och *skopē'n*, se), *med.*, ett instrument, i sin enklaste form en liten, långskaftad, mot skaftet snedt ställd

Fig. 1. Laryngoskop l. struphufvudspegel.

spegel (fig. 1), medelst hvilken man uppfångar bilder af strupens inre delar. Härtill fordras dock icke blott den ofvannämnda spegeln, utan äfven en stark ljuskälla, som medelst speglar och, stundom, koncentrerad genom en eller flera linser på lämpligt sätt in-

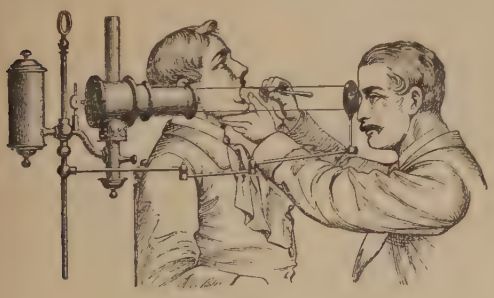

Fig. 2. Laryngoskopi.

kastas i halsen (fig. 2). Denna undersökningsmetod kallas laryngoskopi. Belyses och undersökes blott svalget (grek. *fa'rynx*), kallas metoden faryngoskopi. En likartad undersökning af näskaviteterna (grek. *rhines*) benämnes rinoskopi. Sångläraren Garcia i Paris gjorde redan 1854 laryngoskopiska undersökningar å sitt eget sångorgan. Tysken Türck och bömaren Czermak räknas emellertid som den praktiska laryngoskopiens upphofsmän (1857). Sedermera har metoden bragts till en sådan fulländning, att man numera kan klart se och undersöka det inre af struphufvudet och luftstrupen (*trachea*) ända ned till dess förgrening i de båda hufvudbronkerna. Under ledning af laryngoskopet kan man utföra operationer i struphufvudets inre. F. B.*

Laryngoskopi, *med.* Se Laryngoskop.

Laryngospa'sm (af grek. *la'rynx*, struphufvud), *med.*, stämbandskramp hos vuxna. Jfr Laryngism.

Laryngostroboskōp (af grek. *la'rynx*, struphufvud, *strobo's* bälte, och *skopē'n*, se), *med.*, ett af Örtel angifvet instrument att iakttaga och studera rörelserna hos stämbanden vid normala och sjukliga tillstånd; äfven användbart för studerande af rörelser hos flera svängande kroppar, t. ex. strängar, stafvar, skifvor m. m. E. St—g.

Laryngotomī (af grek. *la'rynx*, struphufvud, och *tomē*, snitt), *med.*, en kirurgisk åtgärd, som vanligtvis går ut på att med ett långsnitt öppna struphufvudet. Anledningarna till denna operation äro flerahanda. Den vanligaste är strypsjuka l. krupp (se d. o.). Operationen företages dock numera sällan i struphufvudet, utan i luftstrupen (*trachea*) och får då namn af laryngotrakeotomi. Öppnandet af struphufvudet eller strupen vid krupp sker för att förhindra patienterna att dö genom kväfning, då öfre delen af strupen genom sjukdomen blifvit hopträngd och slutligen alldeles igengrodd. Detta kan ibland komma så hastigt på, att man ej hinner till operationen eller, om den ock hunnit påbörjas, ej till dess fulländning, innan döden inträffar. Erfarenheten har mer än tillräckligt visat, att ju tidigare operationen företages, dess bättre äro resultaten. Nu för tiden är den blodiga operationen vid hotande kväfning under krupp (difteri) oftast ersatt med införande af ett silfverrör (*tuba*) genom struphufvudet från den naturliga vägen dit, d. v. s. från svalget (intubation). Äfven hos äldre personer och genom kroniska sjukdomsprocesser kan struphufvudet bli så förträngdt, att fara för kväfning uppstår och att operation måste tillgripas för att rädda patientens lif. Vanligtvis får den opererade i dessa fall sedan bära röret för hela lifvet. Främmande kroppar inkomma ibland från munnen eller näsan i struphufvudet och kunna nödvändiggöra öppnandet af detsamma eller luftstrupen för aflägsnandet. Svulster kunna bildas i larynx och tilltäppa densamma; då de ej kunna uttagas öfre vägen, måste man bereda sig tillträde till dem genom artificiell öppning å luftvägarna. Vid brott å struphufvudets brosk blir detta i kanske det större antalet fall nödvändigt. Under de senare åren har man utsträckt laryngotomien ända till borttagande af ena hälften och än oftare af hela luftstruphufvudet. "Indikationen" har oftast varit kräfta däri. Visserligen har operationen någon gång påskyndat i stället för att afvända den dödliga utgången, som dock utan operation är viss; i än flera fall har recidiv inställt sig, men döden har då kommit på ett långt mera plågfritt sätt än genom långsam kväfning. I några fall har verklig hälsa blifvit en följd af operationen, såvidt man hittills sett. Och de opererades tillstånd efter en lyckad operation är ej så tröstlös, som man väl föreställer sig; vid borttagandet af blott halfva strup-

hufvudet kan så god läkning inträffa, att rösten blir så mycket i behåll, att talet blir fullt begripligt. Man har efter utskärandet af hela struphufvudet lyckats genom insättande af ett konstgjordt sådant i ej obetydlig mån ersätta det naturliga och återställa en viss grad af talförmågan. Borttagandet af hela struphufvudet är en bland de svåraste kirurgiska operationerna, den enkla laryngo- eller trakeotomien däremot lättare. Rsr. (J. Å.)

Laryngotracheïtis (af grek. *la'rynx*, struphufvud, och *trachēa*, luftrör), *med.*, den slemhinnekatarr, som från struphufvudet sträcker sig ned äfven i stora luftröret. Oftast utbreder sig den katarrala laryngiten (se d. o.) nedåt och åstadkommer då först en katarr i stora luftröret och angriper sedermera vanligen äfven de mindre luftrören, bronkerna. Härigenom uppkommer den s. k. bronkiten l. luftrörskatarren. I. H.

Laryngotrakeotomī, *kir.* Se Laryngotomi.

La'rynx (grek.), *med.*, struphufvud (se d. o.).

Larynxparalysī (af grek. *la'rynx*, struphufvud), Stämbandsförlamning, *med.*, kan medföra svårighet att andas och heshet. Lindrig larynxparalysi förekommer ofta efter organets öfveransträngning framför allt under katarrala eller inflammatoriska tillstånd i slemhinnan; oftast är anledningen till densamma att söka i sjukliga processer utanför organet. E. St—g.

Larynxstenōs (af grek. *la'rynx*, struphufvud, och *steno's*, trång), *med.*, förträngning af struphufvudets ljudspringa genom sjukliga processer af hvarjehanda slag, hvarigenom den normala andningen vid lindriga fall försvåras, vid svårare omöjliggöres, så att kväfning kan uppstå. E. St—g.

Larynxödēm (af grek. *la'rynx*, struphufvud, och *ö'dema*, svulst), *med.*, vattensvullnad i den luckra delen af slemhinnan öfver och omkring ingången till struphufvudet eller inuti detta. Sådant ödem kan framkallas akut eller kroniskt af inflammatoriska processer i strupen, s. k. laryngit (se d. o.), eller kan orsakas af konstitutionella rubbningar inom organismen, som gärna åtföljas af ödem eller vattensvullnad i olika delar af kroppen, t. ex. nefrit eller s. k. ägghvitesjukdom. Lättare former af larynxödem kunna gå öfver af sig själf, då den framkallade inflammationsprocessen lagt sig, eller kunna drifvas tillbaka genom lokalbehandling (pensling, spray l. inhalation) af adstringerande (sammandragande) medel; svårare former fordra ibland en mera genomgripande behandling: snitt genom de svullna partierna (s. k. skarifikationer) samt vid hotande andnöd intubation af struphufvudet, ev. trakeotomi. I. H.

Larzacfåret (fr. *race du Larzac*) förekommer på högslätten Larzac i franska dep. Aveyron och är en korsningsprodukt af italienska bergamaskrasen och frisiska mjölkfåret. Rasen har stora hängande öron liksom bergamaskrasen och en kroppsform påminnande om frisiska mjölkfåret. Svansen är lång. Färgen hvit. H. F.

La Salle l. Lasalle [lā sā'l], stad i nordamerikanska staten Illinois, vid den dit segelbara floden Illinois. Förbindelse med Chicago medelst järnväg och Michigan—Illinois-kanalen. 10,800 inv. (1910). Liflig handel och industri, bl. a. zinkvalsverk, glasbruk, cementfabrik. Rika kolgrufvor i trakten. (J. F. N.)

La Salle [sa'l], Antoine de, fransk författare. Se Franska litteraturen, sp. 1198.

La Salle [sa'l], René Robert Cavelier, sieur de L., fransk upptäcktsresande, f. 22 nov. 1643 i Rouen, blef 1666 nybyggare och pälshandlare i trakten af Montreal och började snart därifrån företaga upptäcktsresor i hopp om att finna en handelsväg till Stilla hafvet och Kina. 1669—70 företog han en färd nedåt den af honom upptäckta floden Ohio; några forskare antaga, att han följt Ohio ända till dess utmynnande i Mississippi och sålunda före Joliet och Marquette upptäckt nämnda flod, men säkra bevis därpå ha ej förebragts. Efter Joliets och Marquettes färder (1673) blef L. öfvertygad om att Mississippi utmynnade i Mexikanska viken, och han uppgjorde då en djärf plan för dess utforskande och hela floddalens förvärfvande åt franska kronan. Han vann stöd hos den framsynte generalguvernören öfver Canada, Frontenac, och — vid besök i Frankrike 1674 och 1677 — äfven hos Colbert och Ludvig XIV samt erhöll privilegium på att få anställa forskningsfärder i fjärran västern på egen bekostnad och bl. a. erhålla monopol på handeln med buffelhudar i de af honom nyupptäckta trakterna. L:s mening var att anlägga en kedja af fort som kolonisations- och handelscentra samt till försvar mot indianerna. På sin första expedition 1678 framträngde L. under stora svårigheter till Illinois, där han s. om sjön Peoria anlade Fort Crèvecoeur. Under sin andra stora expedition 1681—82 nådde han (6 febr. 1682) Mississippi och seglade utför floden ända till mynningen, dit han anlände 6 april s. å. Han tog för Frankrikes räkning högtidligen i besittning allt land, som vattnades af Mississippi (som han kallade "Colbert") och dess bifloder, samt gaf landet efter Ludvig XIV namnet Louisiana. Nära Ottawa i Illinois hade han anlagt ett fäste, Fort S:t Louis, där han kvarlämnade sin trogne medhjälpare Tonty. Vid ett nytt besök i Frankrike 1684 vann L., ehuru motarbetad af den nye kanadensiske generalguvernören De la Barre, fortsatt understöd af Ludvig XIV och förmådde regeringen att (juli s. å.) utsända en expedition till Mississippimynningen för att anlägga ett fäste och en koloni. L. kom i tvist med eskaderns underbefälhafvare, kapten Beaujeu, och man tog fel om Mississippimynningens läge, så att L. blef landsatt längre västerut, vid Matagordaviken i Texas (jan. 1685). Beaujeu seglade kort därefter hem, och L. med sina kolonister kom snart att lida svår nöd. L. sökte då skaffa hjälp från Illinois och Canada, men blef på vägen dit mördad 19 mars 1687 vid Trinity river i Texas af ett par följeslagare, som gjort myteri. — L:s högdragna och reserverade sätt hindrade honom att bland sina följeslagare väcka för dessa farliga expeditioner nödig entusiasm, men med indianerna hade han i allmänhet god hand, och han intar en af de allra främsta

platserna bland den amerikanska västerns banbrytande utforskare. Statyer öfver L. finnas i Rouen och Chicago, och en stad i Illinois bär hans namn. Samtidiga aktstycken och skildringar rörande L:s resor ha utgifvits af P. Margry i "Découvertes et établissements des Français etc." (6 bd, 1875—86) och af Cox, "The journeys of R. R. Cavelier, sieur de La Salle, as related by his faithful lieutenant Henri de Tonty" (2 bd, 1905). Jfr Fr. Parkman, "La Salle and the discovery of the great west" (1879, flera revid. uppl.), biografier öfver L. af Gravier (1879, 1885) och Chesnel (1901) samt J. Winsor, "Jolliet, Marquette and La Salle" (i Winsors "Narrative and critical history of America", IV, 1884) och "Cartier to Frontenac" (1894). V. S—g.

La Salle [sa'l], Jean Baptiste de, stiftare af kongregationen ignorantbröder (se d. o.).

Lasar (Lazar), serbisk konung. Se Kosovo polje och Serbien (Historia).

Lasare'tt (it. *lazzaretto*, fr. *lazaret*, af *Lasarus*, den i nya testamentet omtalade sårbetäckte tiggaren) betecknar i utlandet oftast en karantänsanstalt, i Sverige ett vanligt sjukhus. Då detta tillhör ett visst län, kallas det länslasarett. I nyaste lasarettsstadgan af 18 okt. 1901 sammanföras under den gemensamma benämningen lasarett alla nu befintliga länslasarett äfvensom alla på likartadt sätt anordnade, med minst 25 sjuksängar försedda sjukvårdsinrättningar, hvilka egas och, helt eller delvis, underhållas af landsting eller stad, som icke deltager i landsting. Sveriges äldre, i sammanhang med klostren stående sjukhus kallades helgeandshus eller hospital och voro vanligen en gemensam samlingsplats för fattiga, krymplingar, vansinniga och sjuka af alla slag. Den första egentliga inrättning i Sverige, afsedd uteslutande för botande af sjukdomar, är det 1752 i Stockholm öppnade kungl. Serafimerordenslasarettet. Inom kort uppstodo lasarett äfven i andra städer, och genom kungl. br. 1765 och 1776 förordnades, att länslasarett skulle inrättas öfver hela riket, förenade med särskilda kurhusafdelningar (se Kurhus). Till dem anslogs bl. a. den från 1818 för hvarje mantalsskrifven person utgående kurhusafgiften, som 1873 ersattes af den allmänna sjukvårdsafgiften. Öfverstyrelsen öfver lasaretten, som först utöfvades af en öfverdirektion, sedan af två serafimerriddare, uppdrogs 1787 åt Serafimerordensgillet, men öfverflyttades 1859 delvis och 1864 h. o. h. på döv. Sundhetskollegium, nuv. Medicinalstyrelsen. Denna styrelse utöfvar särskildt genom tid efter annan återkommande inspektioner högsta tillsynen öfver lasaretten. Den närmaste förvaltningen af dem är anförtrodd åt en särskild direktion (se Lasarettsdirektion) för hvarje lasarett. Läkarvården bestrides af en eller flera lasarettsläkare, som utnämnas af K. M:t efter förslag af Medicinalstyrelsen och sedan lasarettsdirektionen till förmån för någon bland de tjänsten sökande afgifvit sitt förord. Läkaren får ej inneha annan tjänst utan Medicinalstyrelsens särskilda tillstånd. Anses lasarettet för stort för *en* läkare, kan med K. M:ts medgifvande två eller flera lasarettsläkare där anställas eller ock en eller flera underläkare af Medicinalstyrelsen på direktionens förslag utnämnas.

Antalet lasarett (i lasarettsstadgans mening) var vid 1907 års slut 75 med 8,631 sjukplatser; å dessa sjukhus hade under s. å. antagits 79,372 patienter; underhållsdagarnas antal uppgick till 2,507,104. Dessutom funnos vid samma tid i städer eller på landsbygden 73 mindre sjukhus, sjukstugor (se d. o.), med sammanlagdt 999 sjukplatser. Utgifterna för sjukvården vid lasaretten uppgingo s. å. till 7,344,828 kr. och vid sjukstugorna till 619,635 kr. Intet län saknar nu lasarett, de flesta ega flera sådana. (R. W.)

Lasarettsdirektion, den styrelse, som i första hand utöfvar tillsyn öfver och förvaltning af rikets lasarett enl. nåd. lasarettsstadgan af 18 okt. 1901. Direktionen skall bestå af, utom landshöfdingen i länet (som ordf.), sex inom länet bosatta personer, af hvilka en bör vara läkare. Ledamöterna väljas för 4 år af landstinget. Direktionen, som sammanträder en gång i månaden eller oftare, utser inom sig en vice ordf. och en kassakontrollant. Den är ansvarig för alla under dess förvaltning stående tillgångar i kontanter eller värdehandlingar, eger att öfva tillsyn öfver lasarettets byggnader och inventarier samt att tillse vården af hemman, jordar eller andra lägenheter, som tillhöra lasarettet. Lasarettsläkaren är mellan direktionens sammanträden lasarettets inför direktionen ansvarige styresman. Han eger deltaga i direktionens öfverläggningar, men icke i dess beslut och föredrager därvid alla sjukvården och förvaltningen rörande ärenden. Se R. Wawrinsky, "Sveriges lasarettsväsende förr och nu" (1906). R. W.

Lasarettsfartyg l. Sjukfartyg, fartyg, som har till uppgift att upptaga sjuka och sårade från en krigsflotta och är afsedt dels att skänka dessa patienter långvarigare vård i händelse af behof och sålunda tjänstgöra som flytande lasarett, dels, och framför allt, att transportera de sjuke och sårade till sjukhusen i land. Genom Haagkonferenserna 1897 och 1907 ha dessa fartygs rättsliga ställning tryggats och samma skydd tillerkänts dem, som Genèvekonventionen 1864 tillerkände arméns sjukvårdsformationer. Noggranna föreskrifter ang. lasa-

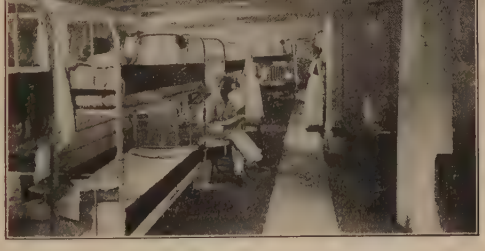

Sjuksal ombord å svenska lasarettsfartyget "Verdande".

rettsfartygen såväl i fråga om utseende som uppgifter finnas bland Haagkonferensens bestämmelser. De skola vara till färgen hvita och försedda med en rundt om fartyget gående $1^1/_2$ m. bred grön rand samt segla under egen nationalflagg med Genèveteckenet (rödt kors på hvit botten) på förtoppen. De skola bistå vän som fiende och under pågående

drabbning manövreras så, att de ej komma i vägen för krigsrörelserna. För att respekteras som neutrala få lasarettsfartyg användas endast för uppgifvet ändamål och ej genom förmedlande af meddelanden o. d. inverka på krigshändelserna. Lasarettsfartygens hufvudsakliga verksamhet infaller efter stridens afblåsning, men äfven under själfva striden kunna de komma till användning för att bispringa skeppsbrutna, rädda drunknande o. d. Det är egentligen först under de senare årens stora sjökrig (det spansk-amerikanska och rysk-japanska), som dylika fartyg kommit till användning, utrustade dels af resp. stater, dels af Röda korset. Några mariner (England, Amerikas förenta stater) ha redan i fredstid färdigbyggda och fullt utrustade lasarettsfartyg; inom andra förändras vid krigstillfälle handelsflottan tillhörande fartyg; de senare äro ofta från början byggda med afseende fäst på den framtida verksamheten som sjukfartyg. Sedan 1909 eger äfven Sverige ett lasarettsfartyg, ”Verdande” (1877 byggdt som 1:a kl. kanonbåt, men 1907—08 ombyggdt). Det har plats för 35 patienter, placerade i sjuksalar (se fig.) å trossbottnen och å däck, en mindre, fullt modernt utrustad operationssal och röntgenapparat. Det är afsedt för tjänstgöring som flytande lasarett för större sjöstyrkor redan i fredstid. För krigsbruk äro jämväl ångare ur handelsflottan utsedda att apteras till lasarettsfartyg, hvarjämte föreningen Röda korset då ställer ett fullt utrustadt lasarettsfartyg till marinens förfogande. G. A—d.

Lasarettsfeber. Se Tyfus och Tyfoidfeber.

Lasarettsläkare. Se Lasarett, Lasarettsdirektion och Lasarettsläkarnas pensionskassa.

Lasarettsläkarnas pensionskassa bildades på grund af beslut vid 1903 års riksdag, och staten bidrager till densamma med 25,000 kr. årligen fr. o. m. 1904. Reglementet för densamma utfärdades 13 nov. 1903. Delegare äro de lasarettsläkare, som anmäla sin önskan om inträde och uppfylla gifna föreskrifter beträffande ålder, inbetalningar o. s. v. Kassans inkomster utgöras nämligen af delegarnas afgifter, bidrag af landsting och städer (som ej deltaga i landsting), statens bidrag samt gåfvor och räntor. Läkarna vid de kommunala sjukvårdsinrättningarna i Stockholm, Göteborg och Norrköping liksom vid sjukhusen i Uppsala och Lund ”må icke vara delegare i kassan”. Hvarje delegare är vid 65 års ålder berättigad till en pension af 4,000 kr. samt skyldig att då afgå, men kan redan vid fyllda 60 år få lämna sin tjänst med reducerad pension. Kassan förvaltas af direktionen öfver folkskollärarnas pensionsinrättning. Redan innan kassan bildades, fanns i följd af § 5 i instruktionen för Direktionerna vid länens lasarett och kurhus af 21 okt. 1864 utsikt till pension för lasarettsläkare, i det att vederbörande direktion egde att hos landstinget föreslå ett pensionsbelopp, ”som i mån af förtjänst och behof pröfvades skäligt”, ett pensionssätt, som var alltför obestämdt och ojämnt och utan säkra garantier. J. K.

Lasari'ster (fr. *lazaristes*), en af den franske prästen Vincent de Paul 1624 stiftad orden af missionspräster, som skulle verka dels som resepredikanter inom kyrkan för uppväckande af lefvande kristendom, dels som sjukvårdare. Den senare uppgiften har troligen gifvit orden dess namn, ty S:t Lasarus är inom den katolska kyrkan de sjukes skyddspatron, och orden har sitt hufvudsäte i klosterförsamlingen Saint Lazar i Paris. 1631 sanktionerades den af Urban VIII. Orden, som har stor utbredning i de katolska länderna och skickar missionärer till de hedniska, har äfven här och där upprättat prästseminarier. — I förening med änkan le Gras stiftade de Paul 1633 också en kvinnlig orden för sjukvården, Barmhärtiga systrar (se d. o.). J. P.

Lasarus (förkortad form af hebr. *Eleazar*, Gud hjälper). 1. I Johannes' evangelium den af Jesus från de döda uppväckte brodern till Marta och Maria i Betanien (Joh. 11). — 2. I en af Jesu liknelser (Luk. 16: 19—31) den af den rike mannen hårdhjärtadt behandlade fattige, som låg vid hans dörr full med sår. Den katolska kyrkan har gjort honom till de sjukes och särskildt de spetälskes skyddspatron, och efter honom erhöllo de hospital, som under medeltiden anlades för de spetälskes vård, namnet lasarett, hvilken benämning sedermera utsträcktes till sjukvårdsanstalter i allmänhet. På korstågens tid bildades i Palestina en riddarorden, S:t Lasarusorden l. Den helige Lasarus' hospitalsriddare, som egnade sig åt Heliga landets eröfring, men i synnerhet åt vården af sjuka pilgrimer. Efter midten af 1100-talet utbredde den sig i flera länder i Europa och fick sitt hufvudsäte i Frankrike, där den egnade sig åt sjukvård och förvärfvade sig stora egendomar. I den mån spetälskan aftog, förlorade orden i betydelse och uppgick i andra ordnar.

Lasaruskors. Se Kors, sp. 1082.

Lasarusorden l. Mauritius- och Lasarusorden. Se Ordnar (italienska).

Lasaulx [-så], Johann Claudius von, tysk arkitekt, f. 1781 i Koblenz, d. 1848, byggde och restaurerade kyrkor och äfven borgar vid Rhen i romansk stil. — L:s son Peter Ernst von L., f. 1805, d. 1861, var professor i klassisk filologi först i Würzburg, sedan i München.

Lasaulx [-så], Arnold Constantin Peter Franz von, tysk mineralog, petrograf och geolog, f. 1839, d. 1886, blef 1875 e. o. professor i Breslau samt 1880 ord. professor först i Kiel, sedan i Bonn. Han utöfvade en betydande och mångsidig vetenskaplig författarverksamhet, i främsta rummet på mineralogiens och petrografiens områden, men behandlade äfven vulkaner, jordbäfningar m. fl. grenar af geologien. Bland hans skrifter må nämnas *Elemente der petrographie* (1875), *Einführung in die gesteinslehre* (1885) och *Précis de pétrographie* (1887). A. G—n.

Las Bela, Lus Bela [bēl'lā], en lydstat i Belutsjistan, belägen i sydöstra delen af detta land, vid hafvet och gränsen mot Indien. 16,682 kvkm. 56,109 inv. (1901), de flesta lasi. Fursten har titeln *jam*. Före den brittiska ockupationen var han vasall under kanen af Kelat, men numera har denna förbindelse nästan upphört, och staten står under kontroll af den brittiske politiske agenten i Kelat. J. F. N.

Las Casas [ka'sas], Bartolomé de, ”Västindiens apostel”, af adelsfamilj, f. 1474 i Sevilla, d. i juli 1566 i Madrid, medföljde Columbus på hans 3:e resa till Nya världen (1498), återvände till Spanien 1500, men for 1502 åter ut i följe med den nye guvernören öfver Haïti, Nicolas de Ovando. 1510

mottog han prästerlig ordination och verkade från 1511 på Cuba. Där erhöll han, liksom öfriga spanjorer, sin anpart (''repartimiento'') i land och trälar, hvilka utgjordes af infödingar (indianer). Han sökte då först, liksom andra, på detta sätt bli rik, men fann snart eländet i detta system, började predika däremot och frigaf sina slafvar. Under ett besök i hemlandet 1517 gaf han uppslag till spanska regeringens beslut att söka lindra den indianska rasens ställning genom att ge formlig tillåtelse för hvarje i de nya besittningarna bosatt spanjor att införa 12 negerslafvar till tyngre kroppsarbetens förrättande. Därmed öppnades dörren för negerslafveriet i Amerika. Med större allvar än regeringen sökte L. därefter enskildt leda kolonisationsverket i human riktning, sedan han funnit, att de afrikanske negrerna hade samma mänskliga rättigheter som indianerna. Han drog sig 1521 missmodig tillbaka till dominikanordens kloster på Haïti samt blef 1522 medlem af denna orden. Han tillbragte några år under lärda sysselsättningar i klostret, men besökte därefter som missionär Mexico, Nicaragua, Peru m. fl. trakter af den nyupptäckta världsdelen. 1539—44 vistades han i Europa och återvände därifrån till Nya världen som biskop af Chiapas i Mexico. Där blef dock spanjorernas motstånd mot hans filantropiska sträfvanden särdeles hätskt. Efter några år nedlade L. därför sitt ämbete och reste hem till Europa, men sökte framgent, med pennan och genom personligt inflytande vid hofvet, verka för indianernas bästa. En samling af hans arbeten utkom redan 1552. Ryktbar är hans skrift *Brevisima relacion de la destruccion des las Indias* (1542), hvilken öfversattes på flera språk. Hans *Historia general de las Indias* förblef outgifven, men Herrera y Tordesillas har nyttjat den för sin ''Historia general''. Litt.: Helps, ''Life of L. Casas'' (1868), och Dutto, ''Life of B. de las Casas'' (1902). (L. M. B.)

Las Cases [las käs]. 1. Emmanuel Augustin Dieudonné de L., grefve, fransk skriftställare, en af Napoleon I:s följeslagare till S:t Helena, f. 1766 på slottet Las Cases i Languedoc, d. 15 maj 1842 i Passy, var urspr. sjöofficer, emigrerade under revolutionen och återvände under konsulatet samt lifnärde sig därpå en tid som bokhandlare i Paris. Under pseudonymen Lesage utgaf han (1803—04) en under landsflykten utarbetad förtjänstfull *Atlas historique etc.* och ådrog sig därigenom Napoleon I:s uppmärksamhet. Denne gjorde honom till kammarherre och grefve (1810) och använde honom i åtskilliga administrativa uppdrag. L. åtföljde jämte sin unge son (se L. 2) Napoleon till S:t Helena och tjänstgjorde där som ett slags privatsekreterare åt den fångne kejsaren, om hvars samtal han förde utförliga dagboksanteckningar. I nov. 1816 aflägsnades han på grund af otillåten korrespondens med Europa af guvernör Lowe från Napoleons omgifning och fick tillbringa några månader som internerad i Kaplandet. Till Europa återkom L. 1817, men först efter Napoleons död (1821) erhöll han tillåtelse att vistas i Frankrike. L. var 1831—39 medlem af deputeradekammaren och tillhörde där yttersta vänstern. På grundval af sina anteckningar från S:t Helena utgaf L. det beryktade arbetet *Mémorial de Sainte-Hélène* (8 bd, 1822—23; många uppl., den senaste i 4 bd 1894; öfv. till många språk, bl. a. till svenska, ''Las Cases' dagbok öfver Napoleons enskilda lefnad och samtal på S:t Helena'', 8 bd, 1823—24). Detta verk, som inbragte sin förf. en betydande förmögenhet, är i en mängd detaljer synnerligen tvifvelaktigt till sin trovärdighet, i det att L. delvis torde själf ha ''förbättrat'' Napoleons tankar och i sin framställning upptagit bevisligen oriktiga uppgifter och förfalskade aktstycken. Jfr härom t. ex. Rosebery, ''Napoleon, the last phase'' (1900; ''Napoleon efter Waterloo (1815—1821)'', 1901).

2. Emmanuel Pons Dieudonné de L., den föregåendes son, politiker, f. 1800, d. 1854, åtföljde som halfvuxen yngling sin far till S:t Helena och Kap samt fick 1819 tillåtelse att bosätta sig i Frankrike. Han väckte ett visst uppseende genom att efter Napoleon I:s död resa till London och offentligen groft skymfa förre guvernören på S:t Helena, sir Hudson Lowe, i syfte att aftvinga denne en utmaning på duell, och för ett mordförsök mot L. i Passy (1825) blef Lowe sedermera misstänkt. L. deltog i julirevolutionen 1830, var 1830—48 deputerad och utnämndes 1852 till medlem af senaten. 1840 åtföljde han prinsen af Joinville vid afhämtandet från S:t Helena af Napoleon I:s stoft och skildrade sedan denna färd i *Journal écrit à bord de la frégate la Belle Poule* (1841). 1—2. V. S—g.

Lascelles [läse'lś], sir Frank Cavendish, engelsk diplomat, f. 23 mars 1841, inträdde 1861 på den diplomatiska banan, blef 1871 andre sekreterare i utrikesministeriet, tjänstgjorde i flera hufvudstäder som chargé d'affaires och gjorde sig 1878—79 bemärkt som brittisk agent och generalkonsul i Egypten. I nov. 1879 blef han generalkonsul i Bulgarien och visade under de följande stormiga åren mycken skicklighet på denna svåra post. Han belönades 1886 med knightvärdighet, blef 1887 envoyé i Bukarest och flyttades 1891 till Teheran, där han med mycken energi bevakade de brittiska intressena. L. blef 1894 ambassadör i Petersburg och 1895 i Berlin, där hans diplomatiska takt flera gånger bidrog att utjämna tysk-engelska misstämningar; i okt. 1908 drog han sig tillbaka till privatlifvet. V. S—g.

Lasch, Karl Johann, tysk målare, f. 1822 i Leipzig, d. 1888, studerade i Dresden under Bendemann och efter 1844 i München under inflytande af Schnorr och Kaulbach. Han lefde länge som porträttmålare i Moskva och efter 1857 i Paris och

Düsseldorf. L. målade till en början romantiska ämnen: *Enzio i fängelset*, *Eberhard* (i Victoria and Albertmuseet i London), *Sångarkriget på Wartburg* m. fl. Han målade äfven förtjänstfulla porträtt, men mest omtyckt blef han genom sina genremålningar af allvarligt eller muntert innehåll, såsom *Barnglädje* (1862, Dresdengalleriet) och *Den gamla lärarens födelsedag* (1866, Berlin, Nationalgalleriet). G—g N.

Laschetschnikoff, mindre god transkribering för Lazjetjnikov (se d. o.).

Lasciate ogni speranza, voi ch'entráte [laʃāte å'nji spera'ntsa våj ken-], "O lämnen hvarje hopp, I, som här ingån", sista versraden i inskriften öfver ingångsporten till helvetet i Dantes "La commedia divina", Inferno III: 9.

Lasciv [-ʃīv; lat. *lascīvus*], själfsvåldig, lättfärdig, slipprig. — Subst. Lascivitēt.

Lasco, Johannes a. Se Laski.

Lascy, oriktig namnform för Lacy (se d. o.).

Las Desertas, öar. Se Desertas.

Las Encartaciones [enkartathiå'nes], sp. Se Encartaciones.

Laser (Lazer) kallas invånarna i Lasistan, ett längs sydöstra kusten af Svarta hafvet beläget område, fördeladt mellan turkiska vilajetet Trabezon och ryska distriktet Kutais. Nordöstra delen af Lasistan afstods af Turkiet till Ryssland genom freden i S. Stefano (1878). Laserna, i Turkiet omkr. 139,000, afkomlingar af forntidens kolchier, förråda sin släktskap med de omkring Kaukasus boende folken, i synnerhet genom sitt språk, lasiskan, närmast besläktadt med de karthwelska folkens, georgiernas, mingreliernas och suanernas. Det talas i flera dialekter längs kusten från floden Tsjaruk till Kjemer-burun. Romarna kallade den strategiskt viktiga kuststräckan *Lazica* och lågo i strid därom med perserna. Sedan kristendomens införande (i början af 500-talet) anslöto sig laserna till Östromerska riket; senare sammanfaller Lasistans historia med Georgiens. (K. F. J.)

Lasēra, öfverdraga med en genomskinlig färg (*lasürfärg*), som låter den förut befintliga färgen, vare sig denna i sig själf tillhör föremålet eller blifvit särskildt anbragt, skimra igenom. Jfr Lasur.

La Sere'na, hufvudstad i chilenska prov. Coquimbo, vid utloppet af Rio de Elqui, helt nära staden Coquimbo (se d. o.). 15,596 inv. (1907). J. F. N.

Laserpi'tium L., *bot.*, *farm.*, ett släkte af i allmänhet högväxta örter, fördelade på 30 arter, hörande till fam. *Umbelliferæ*. Blomflocken är dubbel, med både allmänt och enskildt svepe. Delfrukterna ha 4 vingade åsar. I Sverige finnes å skogsängar här och där från Skåne upp till Gästrikland den ståtliga *L. latifolium* L., spenört, som är blåaktigt grön och har stora, dubbelt parbladigt delade blad med omkr. 3 cm. breda, snedt hjärtlika ändflikar. Blommorna äro hvita och sitta i stora mångstråliga flockar. Roten och frukterna voro förr officinella. O. T. S. (G. L—m.)

Lashkar [lāʃkā'], Gwalior-ka-Lasjkar. Se Gwalior 2.

Lasiagro'stis sple'ndens (Dyrisun), *bot.* Se Asien, sp. 170, och Gramineæ.

Lasi'nsky. 1. Johann Adolf L., tysk målare, f. 1808, d. 1871, studerade i Düsseldorf och blef berömd för sina poetiska höst- och aftonlandskap. Han är representerad på Düsseldorfs museum. — 2. August Gustaf L., den föregående broder, tysk målare, f. 1811, d. 1870, målade historiska scener, bland hvilka *Gustaf II Adolfs afsked af ständerna i Stockholm* samt bl. a. fresker i domen i Mainz. 1o. 2. (G—g N.)

Lasioca'mpa, *zool.* Se Tallspinnare.

Lasioca'mpidæ, *zool.*, familj af spinnarfjärilar, omfattande stora eller medelstora arter med tämligen grof och klumpig kroppsbyggnad och med ofta på öfversidan ragghåriga vingar, hvilka under hvilan hållas takformigt hoplagda på det sätt, att bakvingarnas framkant skjuter något ned under framvingarnas. Antennerna äro hos båda könen kamformiga, hos hannen med långa kamtänder. Sugtungan är förkrympt. Larverna ha 5 par bukfötter och äro vanligen tätt beklädda med korta och mjuka hår. De spinna en tät kokong, ofta med inblandning af larvens hår. Stundom är kokongen pergamentartad och liknar till storlek, form och färg ett ormägg. Af denna stora och vidt utbredda familj finnas 8 skandinaviska släkten med tills. omkr. 17 arter. Af de svenska släktena må nämnas: *Clisiocampa* (se Ringspinnare), *Lachnocampa* (se Gräsulfven), *Gastropacha* (se Ekspinnare) och *Lasiocampa* (se Tallspinnare). G. A—z.

Lasiopōgon, *zool.* Se Rofflugor.

Lasistān. Se Laser.

Lasithibergen. Se Kreta, sp. 1256.

La'sius, *zool.* Se Myror.

Lask, *skpsb.*, kallas en sådan sammanfogning af två timmer, att dessa efter hopsättningen komma att utgöra en längd. — De vanligast förekommande laskarna äro: *långlask*, då laskläpparnas längd är

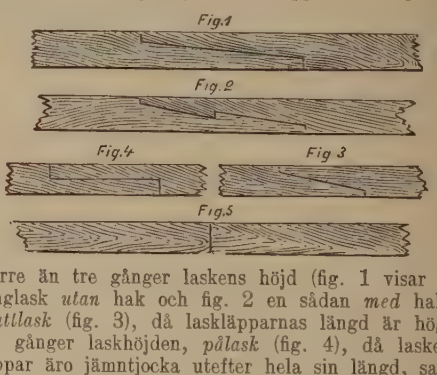

större än tre gånger laskens höjd (fig. 1 visar en långlask *utan* hak och fig. 2 en sådan *med* hak), *plattlask* (fig. 3), då laskläpparnas längd är högst tre gånger laskhöjden, *pålask* (fig. 4), då laskens läppar äro jämntjocka utefter hela sin längd, samt *stuflask* (fig. 5), då timrens ändar helt enkelt stöta stumt mot hvarandra. Jfr Damm 2. J. G. B.*

Lask, kretsstad i rysk-polska guv. Piotrków, vid en biflod till Warta och järnvägen Warschau—Kalisz. 4,439 inv. (1897). I kretsen förekommer stor textilindustri. J. F. N.

Laska, i handskmakeriet begagnad term, som betyder att sömmen stickas, ej kastas ("laskade handskar"); fordom äfven term i skomakeriet, där det betydde sy med beckträd (= spanna). — Laskade hattar kallades för 30—40 år sedan ett slags tunna stråhattar för kvinnor.

Láska [lā-], Gustav, bömisk kontrabasist och tonsättare, f. 1847 i Prag, sedan 1878 kammarvirtuos i Schwerin och dirigent för katolska kyrkokören där, är stor virtuos på kontrabas och har skrifvit en skola för det svårhandterliga instrumen-

et samt komponerat symfonier, uvertyrer, pianoaker, kyrkomusik, sånger, körstycken, en opera och lera verk för kontrabas. E. F—t.

Laskärer (af pers. *laschkar*, krigshär), ett engelskersiskt ord, som nyttjas nästan endast om den sjövana befolkningen på Indiens kuster, hvilken plägar bilda besättningen på brittiska fartyg, som fara mellan England och Indien. Laskarerna utmärka sig för stor läraktighet, nykterhet och lydnad. Nästan alla äro muhammedaner.

La'skaris, förnäm bysantinsk ätt, af hvilken en medlem, Teodor (Theodoros) L., blef kejsare. Han var gift med Anna, en dotter af Alexios III, hvilken 1195 inkräktade tronen för sin äldre broder, Isak II Angelos. Då den sistnämnde 1203, genom understöd af en västerländsk korsfararhär, åter blifvit uppsatt på tronen jämte sin son, Alexios IV, men båda efter ett halft år dukat under för ett folkuppror samt korsfararna med anledning däraf företogo en stormning af Konstantinopel, hvarunder den nyuppsatte kejsaren, Alexios V Dukas Murzufles (äfven han måg till Alexios III), flydde, vardt Teodor I L. under själfva stormningen utropad till kejsare (april 1204), men måste vika undan för det af de segrande korsfararna upprättade latinska kejsardömet. Han upprättade därefter, 1206, kejsardömet Nicæa, på hvars tron han vid sin död, 1222, efterträddes af en sin måg, Johannes (III) Dukas. Dennes son, Teodor (II) Dukas (1254—58), och sonson, Johannes (IV) Dukas (1258—61), buro äfven familjenamnet L. Se vidare Östromerska riket.

La'skaris, två bysantinska lärde. 1. Konstantinos L., f. 1434, flydde vid Konstantinopels intagande af turkarna (1453) till Västerlandet och vann till en början anställning hos hertig Francesco Sforza i Milano som lärare för hans dotter Ippolita. Han verkade sedermera med stor framgång som lärare i grekiska språket och litteraturen dels i Rom, dels i Neapel, dels i Messina, där han dog 1501. Hans grekiska grammatik, ''Erotemata'' (Milano 1476), är den äldsta tryckta boken på grekiska språket. — 2. Andreas Johannes (Janos) L., f. omkr. 1445 i Rhyndakos i Mindre Asien, d. 1535 i Rom, lefde en längre tid i Florens vid Lorenzo de Medicis hof och riktade det af denne skapade biblioteket med en mängd från Österlandet, hufvudsakligen från Athos, medförda grekiska handskrifter. Efter Lorenzos död (1492) vistades han en tid i Paris, kom under påfven Leo X:s regering (1513—21) till Rom och 1518 åter till Paris, där han gjorde Frans I viktiga tjänster vid inrättandet af det kungliga biblioteket. L. inlade stora förtjänster om den grekiska litteraturen dels som undervisare, dels som utgifvare och kommentator af åtskilliga grekiska skriftställares arbeten, bl. a. en af Planudes samlad grekisk antologi (*Anthologia Planudea*, 1494). 1o. 2. A. M. A.

Laske, härad i Skaraborgs län, ingår i Åse, Viste, Barne och Laske domsaga samt i Barne fögderi och omfattar socknarna Larf, Långjum, Tråvad, Södra Lundby, Bitterna, Laske-Vedum. 22,169 har. 6,190 inv. (1910).

La'sker. 1. Edvard L., tysk politiker af judisk börd, f. 14 okt. 1829 i Jaroczyn i Posen, d. 4 jan. 1884 i New York, blef efter en tids tjänstgöring vid stadsdomstolen i Berlin och en treårig vistelse i England (1852—55) referendarie i preussisk statstjänst och 1858 assessor vid ofvannämnda domstol. Hans egenskap af jude och oppositionsman stängde befordringarnas väg för honom. Först 1870 utnämndes han, utan ansökan, till rechtsanwalt i Berlin och var därjämte sedan s. å. ombudsman vid denna stads hypoteksinrättning. 1865 valdes L. i Berlin till medlem af preussiska landtdagen, hufvudsakligen till följd af sina uppseendeväckande nationalekonomiska och statsrättsliga uppsatser (1861—64) i Oppenheims ''Deutsche jahrbücher für politik und litteratur'', sedan samlade i *Zur verfassungsgeschichte Preussens* (1874). I landtdagen, där han, representerande olika valkretsar, satt ända till 1879, gjorde hans ovanliga förmåga som debattör honom snart till en af fortschrittspartiets (se d. o.) förnämsta män, och han var sedermera (1866) en af det nationalliberala partiets stiftare. L. fick plats äfven i nordtyska riksdagen (1867—70) och var från 1871 till sin död led. af tyska riksdagen. Det gafs knappast en enda viktig debatt, i hvilken L. icke ingrep med flödande vältalighet och stor sakkännedom. Synnerligen verkningsrikt blef hans uppträdande 1873 mot den i det preussiska handelsministeriet rådande korruptionen i fråga om järnvägskoncessioner, ''gründerschwindel''. L. var en varm förespråkare för den nationella enheten och den konstitutionella friheten. Han understödde i det längsta Bismarcks politik, men lämnade 1880 det nationalliberala partiet, då detta enligt hans mening gick alltför långt på kompromissens väg till förmån för Bismarcks starkt konservativa inrikespolitik. Bland L:s skrifter märkas *Die zukunft des deutschen reichs* (1877) och *Fünfzehn jahre parlamentarischer geschichte, 1866—1880* (utg. af Cahn, 1902). Jfr minnesskrifter öfver L. af Bamberger (1884), A. Wolff (s. å.) och Freund (1885).

2. Emanuel L., den föregåendes frände, tysk schackmästare, f. 24 dec. 1868 i Berlinchen, studerade matematik som brödstudium och promoverades, men egnade sig tidigt åt schackspel. 1889 förvärfvade han mästerskap, besegrade med utomordentlig glans Blackburne, Bird och J. Mieses samt besegrade 1894 och 1897 världsmästaren Steinitz. En rad segrar vid internationella täflingar ökade hans rykte. Sedan han några år verkat som lärare vid högskolor i England och Amerika, besegrades han 1904 vid den stora turneringen i Cambridge Springs af F. J. Marshall och fick dela andra och tredje prisen med Janowski. 1910 segrade han emellertid i Berlin. L. har författat *Common sense in chess* (1896) och utgaf 1905 ff. i New York schacktidningen ''Lasker's chess magazine''. 1. L. L.*

Laske-Vedum, socken i Skaraborgs län, Laske härad. 2,461 har. 1,136 inv. (1910). Annex till Bitterna, Skara stift, Vånga kontrakt.

Laski, polsk adlig släkt, af hvilken två medlemmar vunnit ryktbarhet. 1. Jan L. (lat. namnform

Johannes a Lasco), f. 1466, d. 1531, sedan 1510 ärkebiskop af Gnesen och polska rikets primas, utgaf den för Polens rättshistoria viktiga samlingen af landets äldsta lagar under titeln *Commune inclyti Poloniæ regni privilegium* (1506). Jfr biografi af Zeissberg (1874).

2. Jan L. (lat. namnform Johannes a Lasco), brorson till L. 1, polsk-nederländsk reformator, f. 1499, d. 1560. Uppfostrad hos sin inflytelserike farbroder, bekläddes L., som vid universitetet i Bologna utbildat sig för det andliga ståndet, mycket tidigt med flera högre kyrkliga ämbeten. Den beröring, i hvilken han under en ny studieresa (1523—24) trädt med Erasmus och andra män ur de humanistiska kretsarna, gjorde honom i Polen misstänkt för att hysa sympatier för reformationen. Sedan han emellertid efter återkomsten till hemlandet 1526 värjt sig mot dessa misstankar genom en högtidlig edlig förklaring, steg han ånyo snabbt i de kyrkliga graderna och ingrep äfven inflytelserikt i sitt fosterlands politiska stridigheter. Emellertid mognade i det stilla hans evangeliska öfvertygelse, och 1537 nedlade han alla sina ämbeten och begaf sig till Nederländerna. Där kallades han 1542 af regentinnan, grefvinnan Anna, till Emden som ledare för reformationsverket i hela landet. L. skapade här ett i många hänseenden förebildligt, i sin stränga kyrkotukt o. s. v. af den calvinska andan präglad kyrkoskick. Hans inflytande sträckte sig äfven till Tyskland, där han bidrog att befrämja calvinismens framträngande. På grund af sitt afgjorda motstånd mot det s. k. Augsburger-interim nödgades han emellertid 1548 lämna sitt ämbete och begaf sig 1550 till England, där han genom Cranmer öfvade starkt inflytande på reformationsarbetet och som superintendent för den s. k. främlingsförsamlingen utförde ett betydelsefullt organisationsarbete. Maria Tudors tronbestigning (1553) tvang dock snart L. att jämte sin församling lämna England. Efter en tids verksamhet i Syd-Tyskland återkallades han 1556 till Polen, där han kraftigt verkade för reformationsverkets befästande och, under bekämpande såväl af katolicismen som den unitariska riktningen, arbetade för en union mellan därvarande reformerta, lutheraner och bömiska bröder, en union, som genom den s. k. förlikningen i Sendomierz (*Consensus Sendomirensis*, 1570) åtminstone för en tid blef en verklighet. En edition af L:s arbeten har utgifvits af A. Kuyper (2 bd, 1866). Jfr Dalton, "J. a. L." (1881), och Kruske, "J. a. L. und der sacramentsstreit" (1901). 2. P. F. (E. Bg.)

Laskläpp, *skpsb*. Se Lask.

Las marasuras [-sōras], sumptrakter. Se Andalusien, sp. 933.

Las Maria'nas, sp. Se Marianerna.

Las mari'smas, kärrtrakter. Se Guadalquivir.

Lāsos (grek. *Λᾶσος*), forngrekisk skald och musiker från Hermione i Argolis, enligt en sägen Pindaros' lärare, lefde och verkade omkr. år 500 f. Kr. i Aten, dit han mähända inkallats af de konst- och litteraturälskande peisistratiderna. Han var berömd dels som utbildare af den dityrambiska diktarten, dels som undervisare och författare i musikens teori. A. M. A.

Lasoviaker ("skogsbor"). Se Galizien, sp. 600.

Las Pa'lmas, stad på nordöstra kusten af ön Gran Canaria bland Kanarieöarna. 44,517 inv. (1900). Staden är säte för en biskop, militärguvernör, marinkommendant samt har flera läroanstalter, antropol.-naturhistoriskt museum. Mellan staden och dess hamn La Luz (5 km. nordligare) ligger badorten Santa Catalina (koksaltkälla). Staden är befäst med nyare kustfort.

Lassa, hufvudstad i Tibet. Se Lhasa.

Lassalle [-sa'l], Ferdinand, en af den tyska socialdemokratiens grundläggare, f. 11 april 1825 i Breslau af förmögna israelitiska föräldrar, hette eg. Lassal. L. studerade i Breslau och Berlin företrädesvis filosofi och filologi, blef ifrig anhängare af Hegel och hade redan före sitt tjugonde år i det närmaste fullbordat ett vetenskapligt arbete, *Die philosophie Herakleitos' des dunklen*, som väckte stora förhoppningar om den unge tänkarens vetenskapliga verksamhet. Men en händelse inträffade, som kastade honom in i det socialpolitiska lifvets strider.

1845 blef han bekant med den då 40-åriga grefvinnan Sophie von Hatzfeldt (se Hatzfeldt 3), som låg i process med sin man ang. skilsmässa. L. uppträdde som grefvinnans riddare och utmanade mannen på duell, men blef hånfullt afvisad. Han skötte därefter på ett utmärkt sätt hennes rättegång under loppet af nära ett tiotal år, tills grefve von Hatzfeldt ingick på en kompromiss, hvarigenom grefvinnan erhöll en ansenlig förmögenhet och L. af henne enligt öfverenskommelse en rätt betydlig lifränta. Under denna rättegång blef L. själf anklagad som "andlig upphofsman" till stölden af ett hos friherrinnan v. Meyendorf förvaradt skrin, men blef (efter ett glänsande försvarstal inför assisdomstolen) 1848 frikänd.

S. å. slöt L. sig till det demokratiska partiet. På grund af att han på ett folkmöte i Neuss uppmanat till att, om så behöfdes, med vapen i hand understödja nationalförsamlingen i Berlin i dess kamp mot regeringen ang. den nya författningen blef han dömd till 6 månaders fängelse. Efter utståndet fängelsestraff (1850) vistades L., förvisad från Berlin, i Rhentrakten ända till 1857. Efter återkomsten till Berlin utgaf han sitt ungdomsarbete om Herakleitos äfvensom ett drama, *Franz von Sickingen* (1859), i hvilket han tyckes ha velat i Ulrich von Huttens personlighet i viss mån teckna sig själf. I Berlin delades L:s tid mellan raffinerad lifsnjutning och fort-

sättningen af de rättshistoriska och rättsfilosofiska studier, i hvilka han kommit in under sysselsättningen med den hatzfeldtska processen. Frukten af dessa studier blef L:s viktigaste vetenskapliga verk, *System der erworbenen rechte* (2 dlr, 1861, 2:a uppl. 1880), ”en försoning mellan den positiva rätten och rättsfilosofien”, där han bl. a. kommer till den slutsatsen, att retroaktiv kraft bör tillkomma hvarje lag, som träffar individen endast därigenom, att den förändrar själfva samhällets organiska institutioner. Individen kan, enligt L., tillförsäkra sig eller andra personer rättigheter, endast för så vidt och för så lång tid som de lagar bestå, som erkänna en sådan handlings rättsgiltighet. Vid hvarje aftal eller bestämmelse rörande någon särskild rättighet måste således den klausulen underförstås, att ifrågavarande aftal eller bestämmelse skall gälla, endast så länge lagstiftningen öfver hufvud erkänner liknande rättigheter. Den allmänna anden eller folkets gemensamma medvetande är den offentliga rättens enda källa; för individen är det rättsligt omöjligt att afbryta gemenskapen med denna rättens substans, sönderslita dess sammanhang eller motsätta sig dess utveckling och förändringar. Det är endast ett otillbörligt anspråk på individens ”självsuveränitet”, om man yrkar, att välförvärfvade rättigheter skola fortfara i alla tider, trots ett förändradt allmänt rättsmedvetande. Med afseende på den rätt till skadestånd, som enligt dittills gällande åsikter tillkommer innehafvaren af välförvärfvade rättigheter, när dessa upphäfvas, skiljer L. strängt mellan två olika fall. Om det nya rättsmedvetandet alldeles förkastar *alla* slags liknande rättigheter, träder den nyssnämnda klausulen i kraft; den gräns, intill hvilken den ifrågavarande rättigheten skulle gälla, är då uppnådd, och ingen vare sig logiskt eller juridiskt tänkbar grund till ett skadestånd finnes då mer. Om däremot likartade rättigheters giltighet ännu erkännes af folkmedvetandet och blott en särskild form af rättighetens utöfvande upphäfves eller vissa speciella fall af den eljest erkända rättigheten måste af särskilda skäl undanrödjas, då har rättighetsinnehafvaren grundade anspråk på ersättning. Så t. ex. har egaren af ett stycke mark under nuvarande förhållanden full rätt till skadeersättning, om denna mark tages i anspråk för något allmänt ändamål, såsom järnvägsanläggning e. d. Skulle däremot allmänna rättsmedvetandet komma att utdöma all enskild eganderätt till jord, så kunde de dåvarande jordegarna icke framställa några rättsliga ersättningsanspråk. Arbetet innehåller vidare djupgående och omfattande undersökningar ang. arfslagstiftningen, i synnerhet i den romerska rätten. Enligt L. bestod den romerska rättens väsen däruti, att arfvingen betraktades som fullföljare eller fortsättare af den aflidnes personliga vilja, liksom den individuella odödligheten bestod just däruti, att den dödes vilja genast så att säga öfvertogs och upprätthölls af den, som blef arfvinge. Hos de gamle germanerna åter betraktades familjen som den egentlige egaren, den enskilde familjemedlemmen blott som tillfällig innehafvare af förmögenheten. Genom dödsfall och arf inträffade således endast en förändring i förmögenhetens förvaltning, intet egentligt ombyte af egare. Såväl den romerska som den forngermanska arfslagstiftningens grundtankar äro numera spårlöst förflyktigade. Då nu likväl den moderna arfslagstiftningen utgör en blandning af romerska och forngermanska element, lider den af olösliga inre motsägelser och måste betraktas som af staten godtyckligt vidtagna bestämmelser ang. dödsboförmögenhet. L:s undersökningar ha bevisligen utöfvat stort inflytande på bl. a. den framstående nationalekonomen Ad. Wagners uppfattning af hithörande frågor.

Ett af de mest utmärkande dragen i L:s karaktär var hans brinnande törst efter bifall och utmärkelse. Anseende som vetenskapsman hade han vunnit, men han önskade vinna sådant äfven som politiker. Hans uppträdande för och senare förhållande till grefvinnan v. Hatzfeldt, hans ofta visade hänsynslöshet m. fl. omständigheter lågo dock i vägen. Emellertid idkade han i Berlin förtroligt umgänge med flera af fortschrittspartiets ledande män; men han var högligen missnöjd med den obestämda hållning, som partiet intog i frågan om den allmänna rösträtten, och hans förhållande till de s. k. liberala partierna i allmänhet blef snart allt mera spändt. Vintern 1861—62 utgaf L. en liten skrift, *Herr Julian Schmidt, der literarhistoriker*, hvari han i bitande och kvicka ”setzerscholien” angrep nämnde Schmidt som litteraturhistoriker, men i själfva verket ville åt honom som då varande hufvudredaktör af det gammalliberala partiets organ ”Berliner allgemeine zeitung”. Brytningen med fortschrittspartiet åter fulländades genom L:s två föredrag *Über verfassungswesen* (1862) och *Was nun?* (1863) samt det öppna sändebrefvet *Macht und recht*. L. sökte visa, att hvarje verklig författning är endast ett uttryck för de faktiska maktförhållandena inom ett land; hade dessa ändrats, blefve den förutvarande författningen endast en ”pappersförfattning”. Att, såsom fortschrittspartiet gjorde, medelst skattevägran söka upprätthålla den af preussiska regeringen (genom utgifter för armén trots representationens vägran att därtill bevilja anslag) kränkta författningen vore ändamålslöst, när makten i själfva verket var i regeringens händer, emedan den kunde lita på armén. Det funnes blott ett medel att tvinga regeringen till eftergift, nämligen att mangrant afsäga sig sina mandat och upprepa detta så länge, till dess regeringen insåge, att bajonetterna icke i längden äro någon behaglig eller varaktigt solid grundval för makten, enär man med dem ”nog kan göra nästan allting, blott icke sätta sig på dem”. F. ö. hade i preussiska staten blott ett parti rätt att tala om rätten, nämligen den gamla *äkta* demokratien, som aldrig sanktionerat orätten. I ett föredrag i en arbetarförening *Ueber den besondern zusammenhang der gegenwärtigen geschichtsperiode mit der idée des arbeiterstands* (1863) sökte L. ådagalägga, att med 1848 den period hade inträdt, under hvilken arbetsklassen skulle komma att spela hufvudrollen i staternas lif, likasom efter 1789 tredje ståndet kommit till väldet. L. dömdes till 4 månaders fängelse. I sitt försvarstal, *Die wissenschaft und die arbeiter*, utvecklade han den tanken, att en ”weltwende” utan like, en total förändring (till det bättre) af samhällets organisation skulle bli följden af ett förbund mellan den sanna vetenskapen och den stora arbetarbefolkningens sunda, af ingen halfbildning grumlade praktiska förstånd. Vidare försåg L. domstolsutslaget (i ett par små skrifter) med kritiska anmärkningar och höll slutligen inför domstolen i andra instans (”Kammergericht”) sitt berömda stora

tal om de indirekta skatterna och de arbetande klassernas ställning (*Die indirekte steuer und die lage der arbeitenden klassen*, 1863). Af Kammergericht förvandlades fängelsestraffet till böter, och L. hade genom processen, såsom det snart visade sig, tillvunnit sig de lägre samhällsklassernas uppmärksamhet. Då den i Leipzig bildade arbetarföreningen Vorwärts' centralkommitté vände sig bl. a. till L. med anhållan om råd och bistånd för åstadkommande af en allmän tysk arbetarkongress, svarade L. medelst offentliggörande af *Offenes antwortschreiben an das zentralkomité* (1863). I detta utvecklade han den delvis redan af Ricardo framställda teorien om arbetslönen, som sedermera vanligen kallats *Lassalles ehernes lohngesetz* (''järnhårda lönelag'') och som framhåller, att arbetslönen i allmänhet håller sig kring de i enlighet med hvarje särskild orts och tids fasta vanor *minsta nödvändiga* underhållskostnaderna för arbetarna själfva och så stora familjer, som erfordras för att bilda ersättningsmän för de till följd af ålderdom, sjukdom, utflyttning, död eller andra orsaker afgående arbetarna. Denna ekonomiska lag kan, enligt L., icke upphäfvas, så länge den allmänna produktionen ledes hufvudsakligen af enskilda företagsherrar, som stoppa kapitalvinsten, frukten af arbetarnas svett och möda, i sina egna fickor och därjämte af den ohejdade konkurrensen tvingas att så mycket som möjligt nedtrycka arbetslönen. Enda hjälpen skulle ligga i bildandet af stora kooperativa företag, som just genom sin storlek skulle krossa de enskilde företagarnas konkurrens. Då arbetarna själfva icke ega eller kunna bilda det därför nödiga kapitalet, måste staten träda hjälpande emellan och på billiga villkor ställa detta till arbetarnas förfogande. Men emedan detta skulle strida mot de f. n. maktegande klassernas intresse, måste de klasser, som lefva under trycket af nämnda lönelag, i främsta rummet söka ernå den politiska öfvermakt, hvartill deras öfverlägsna antal gör dem berättigade. Arbetarna i hela Tyskland borde därför bilda en allmän förening, närmast för att genomdrifva införandet af allmän politisk rösträtt och sedan för att organisera produktionsföreningar med statshjälp. I ett par föredrag (*Zur arbeiterfrage*, 1863) utvecklade han ytterligare sina idéer och stödde sina uttalanden om lönelagen med träffande — ehuru visserligen lösryckta och icke alltid fullt exakta — citat ur nyare tidens mest ansedda nationalekonomiska skrifter. I maj 1863 höll han i Frankfurt det långa och glänsande tal, som offentliggjorts som ''läsebok för arbetare'' (*Arbeiterlesebuch*). Några dagar därefter bildades i Frankfurt Allmänna tyska arbetarföreningen med ändamål att på fredlig och laglig väg verka för den allmänna rösträttens återinförande. L. blef denna förenings tämligen enväldige ''president''. De stora förväntningar L. gjort sig om föreningen svekos dock snart, och hans dagar förbittrades genom ständiga och småaktiga tvister mellan hans medhjälpare i styrelsen. Emellertid gjorde han i sept. 1863 en agitationsresa till Rhenprovinserna, där han dag efter dag höll offentliga föredrag i olika städer under stormande bifall af talrika arbetarskaror. Okt. 1863—maj 1864 sökte L. för sina idéer vinna Berlins arbetare. Men dessa försök misslyckades, dels till följd af den liberala pressens inflytande på dessa arbetare, dels emedan polisen lade oöfverstigliga hinder för hans agitation. Sistnämnda förhållande liksom de många anklagelser (för högförräderi och pressförseelser), som under L:s sista år formligen haglade öfver honom, bevisa grundlösheten af hans ''liberala'' motståndares beskyllningar för hemligt förstånd med regeringen. Men det fanns en viss själsfrändskap mellan Bismarck och L.: de liknade hvarandra i snille, hänsynslöshet och förkärlek för kraftiga medel till att vinna åsyftade ändamål och särskildt för att befordra den tyska enhetens sak, för hvilken L. vid flera tillfällen kraftigt uppträdt.

Ehuru strängt upptagen af mot honom riktade processer och verksamheten för arbetarna utarbetade han ett mera vetenskapligt arbete: *Herr Bastiat-Schulze von Delitzsch, der ökonomische Julian, oder kapital und arbeit* (1864), som utgör dels en ofta kvick och dräpande, ehuru också delvis skef och orättvis polemik mot Schulze v. Delitzsch, dels en mera positiv behandling af åtskilliga nationalekonomiska frågor. Den i allmänhet osjälfständiga teoretiska framställningens resultat är för L. liksom tidigare för L. Blanc: yrkande på produktionsföreningar med statshjälp (åtminstone som öfvergång till upphäfvandet af all enskild eganderätt till kapital, men för detta socialistiska framtidsideal ansåg L. allmänheten ännu icke vara mogen).

Sommaren 1864, under en kur i Rigi kaltbad (Schweiz), förälskade sig en fröken Helene von Dönniges (se Dönniges 2) i L. Då fadern vägrade L. hennes hand och hon förnyade sin upplösta förlofning med en herr Janko von Racovitz, utmanade L. herr v. Dönniges på duell. Denna antogs på den utmanades vägnar af v. Racovitz och egde rum vid Carouge (nära Genève) 28 aug. 1864. L. blef dödligt sårad och afled 3 dagar därefter. L:s *Reden und schriften* utgåfvos 1891—94 i 3 bd af Bernstein, som äfven utgifvit ''L. und seine bedeutung für die arbeiterklasse'' (1904). Hufvudarbetet om L. är G. Brandes' biografi 1881 (ty. öfv., 4:e uppl. 1900); se vidare arbeten om L. af G. Mayer 1894, Brandt 1895, Oncken 1904 och Seillière 1897. J. L—r.

Lassalle [lasa'l], Jean Louis, fransk operasångare (baryton), f. 1847 i Lyon, d. 1909 i Paris, tillhörde Stora operan där 1872—94 och var en af dess mest omtyckta artister. Han uppträdde därefter i England, Amerika och Ryssland, förlorade sin förmögenhet på industriella företag och öfvertog 1903 en sångklass i Pariskonservatoriet. E. F—t.

La'ssar, Oskar, tysk läkare, f. 11 jan. 1849 i Hamburg, d. 21 dec. 1907 i Berlin, deltog som student i fransk-tyska kriget 1870—71, hvarunder han avancerade till officer, blef assistent hos fysiologen Meissner i Göttingen och 1875 hos patologen Cohnheim i Breslau. Från 1877 var han verksam som hudläkare i Berlin, där han 1880 blef privatdocent och 1902 professor. 1886 gaf han vid naturforskarmötet i Berlin uppslag till Berlins dermatologiska

sällskap. Jämte Unna och von Hebra skapade han 1892 tidskr. ”Monatshefte für praktische dermatologie”. Sedan 1893 utgaf han ”Dermatologische zeitschrift”. En framstående förtjänst inlade L. som grundläggare af Deutsche gesellschaft für volksbäder. Han offentliggjorde därjämte många afh. inom det kliniska och terapeutiska området samt inom den allmänna hygienen. L:s klinik var berömd som ett mönsterinstitut, och hans moulagesamling ansågs vara den rikhaltigaste i världen. Som dermatolog åtnjöt L. världsrykte. E. Hgn.

Lassarska duschbaden, uppkallade efter tyske dermatologen Oskar Lassar (se denne). Se Dusch, sp. 1117.

Lassberg, Joseph Maria Christoph von, friherre, tysk litteraturvän, f. 1770, d. 1855, var 1804—17 chef för forstväsendet i furstliga huset Fürstenbergs besittningar. Han utgaf bl. a. *Liedersaal, das ist sammlung altdeutscher gedichte aus ungedruckten quellen* (4 bd, 1820—25; det fjärde innehåller den Hohenemsska handskriften af ”Nibelungenlied”). L:s brefväxling med Uhland trycktes 1870.

Lassell [läse'l], William, engelsk astronom, f. 1799 i Bolton, d. 1880, var eg. bryggare i Liverpool, men egnade sin tid och förmögenhet åt förfärdigandet af flera utmärkta spegelteleskop (det största med 11 m. brännvidd), medelst hvilka han, först i Liverpool, sedan på Malta, förskaffade den upptäckande astronomien viktiga bidrag. Så upptäckte han 10 okt. 1846 Neptunus' måne, i sept. 1848, nästan samtidigt med Bond i Nord-Amerika, Saturnus' 7:e satellit, Hyperion, och 1851 Uranus' båda innersta drabanter Umbriel och Ariel. Dessutom har man honom att tacka för en särdeles vacker teckning af Orionnebulosan samt för en katalog af 600 nyupptäckta nebulosor. Kort före sin död lät han förstöra sitt dyrbara instrument. K. B.

Lasse Lucidor, pseudonym. Se Johansson, Lars.

Lasse-Maja, ett öknamn, som gafs åt stortjufven Lars Molin, därför att han under sina äfventyr ofta och långa tider var förklädd till kvinna. Han dömdes 1813 till lifstidsfängelse och insattes på Karlstens fästning, men benådades 1838 och dog i Arboga 1845, omkr. 60 år gammal. Berättelserna om hans lefnadsöden blefvo en omtyckt folkläsning, och traditionen framhåller som en i viss mån försonande omständighet, att han ”stal från de rike och gaf åt de fattige”.

La'ssen, Peder, dansk rättslärd, f. 1606, d. 1681, studerade 1623—41 vid utländska universitet (han förvärfvade juris licentiatgraden i Basel 1636) och användes 1641—46 i flera diplomatiska uppdrag. 1661 blef han medlem af den nya Höjesteret och dessutom af första lagkommissionen. L. blef själen i dennas arbete och verkade i synnerhet för, att den fick till uppgift att utarbeta en fullständig, systematisk lagbok. Likväl tog man 1672 R. Vindings utkast till grundval för det blifvande arbetet i st. f. att rätta sig efter L:s mening; men den sistnämnde utöfvade dock väsentligt inflytande på arbetets gång till 1675. Sjukdom hindrade honom att deltaga i den slutliga granskningen, och ”Danske lov” utkom 1½ år efter hans död. E. Ebg.

La'ssen, Lorentz Fjelderup, dansk sjöofficer, f. 28 nov. 1756, d. 27 juli 1837, blef 1779 löjtnant och 1797 kapten. I slaget på Köpenhamns redd 2 april 1801 utmärkte han sig som befälhafvare på blockskeppet ”Prövesten”. Detta låg sydligast i linjen och började därför slaget samt besköts af alla de engelska fartygen, allteftersom de kommo upp till detsamma. Med 29 kanoner uthärdade L. under 4 timmar elden från 90. Tre gånger råkade hans fartyg i brand, men elden släcktes; tre gånger nedsköts dess vimpel och hissades på nytt. Först då endast två användbara kanoner återstodo honom, lämnade han fartyget, sedan han kastat krutet öfver bord, och medtog i land så många af manskapet, som båtarna kunde rymma. L. fick af sina landsmän mottaga en hederssabel. 1806 blef han öfverlots i Fredrikshald, där han de följande åren ledde kustförsvaret. L. återvände 1814 till Danmark och afgick året därpå som konteramiral. E. Ebg.

La'ssen. 1. Kristian L., norsk-tysk filolog, grundläggaren af den indiska fornkunskapen, f. 22 okt. 1800 i Bergen, d. 8 maj 1876, gjorde universitetsstudier i Heidelberg (1820) och Bonn (1821), där han af A. W. v. Schlegel invigdes i studiet af Indiens språk, samt vistades 1824—26 för språkstudier i London och Paris (på det senare stället biträdde han E. Burnouf vid författandet af ”Essai sur le pâli”, 1826). 1827 promoverades L. i Bonn samt blef 1830 e. o. och 1840 ord. professor i fornindisk litteratur vid universitetet där. Han utvecklade en mycket betydande lärarverksamhet, tills svag syn och slutlig blindhet lade hinder i vägen därför (1868). — L. vardt jämte A. W. v. Schlegel stiftare af den kritisk-historiska skolan inom sanskrit-filologien. De utgåfvo gemensamt ”Hitopadeça” (2 bd, 1829—31), de två första sångerna af ”Rāmāyaṇa” (1829—38). Själf utgaf L. bl. a. ”Gītagovinda” af Jayadeva (1837) och *Institutiones linguæ pracriticæ* (1837), hvilket arbete länge förblef hufvudkällan för kännedomen om folkdialekterna i indiska dramat, ”Anthologia sanscritica” (1838; 3:e uppl. 1868), en ny uppl. af Schlegels edition af ”Bhagavadgītā (1846), *Zur geschichte der griechischen und indoskythischen könige in Baktrien, Kabul und Indien* (1838) och *Indische alterthumskunde* (4 bd, 1847—61; 2:a uppl. af bd I—II 1867—74), hans förnämsta verk, hvilket är af öfvervägande historiskt innehåll. L. gjorde en bestämmande insats i uttydningen af den första kilskriftartens språk genom att, i *Die altpersischen keilinschriften von Persepolis* (1836), ådagalägga, att vokal kunde innebo i konsonanttecknen (jfr Kilskrift). Dessutom skref han uppsatser öfver andra äldre och nyare iranska munarter, öfver lyciska inskrifter och fornspråken i Mindre Asien, öfver umbriska inskrifter (se Italiens fornspråk, sp. 1068) m. m. Han deltog i grundläggandet och redaktionen af ”Zeitschrift für die kunde des Morgenlandes”. Som företrädesvis — under romantikens påverkan — företrädande den historiska och skönlitterära sidan af den indiska filo-

logien inblandades L. i Schlegels strid med den af Bopp inaugurerade språkvetenskapliga skolan och förleddes till en mot denna afvisande kritik, som knappast var lycklig. L:s inflytande på indologiens utveckling kan emellertid icke skattas för högt (jfr ”Allgemeine deutsche biographie”, bd 17, och ”Norsk forfatter-leksikon”, bd 3).

2. Hartvig Markus L., den föregåendes brorson, norsk litteraturhistoriker, f. 9 aug. 1824 i Bergen, d. 8 aug. 1897, blef student 1842, var lärare vid Nissens pigeskole i Kristiania, 1857—91 redaktör af ”Skillingmagazin til udbredelse af nyttige kundskaber”, af tidskriften ”Folkevennen” och tidningen ”Folkebladet”. Af L:s arbeten märkas *Læsebog i modersmaalet for skolernes höiere klasser, tilligemed svenske læsestykker og en litterær historisk oversigt* (1861; 2:a uppl. 1875), *Poetisk læsebog for skolernes höiere klasser* (1860; 3:e uppl. 1876), *Breve fra Henrik Wergeland* (1867), *Henrik Wergeland og hans samtid* (1866; 2:a uppl. 1877), *Afhandlinger til literaturhistorien* (1877) och *Kritik og polemik* (1883). På uppdrag af norska studentersamfundet utgaf L. ”Henrik Wergelands samlede skrifter” (9 bd, 1852—57), ett urval i ett band (1859; flera uppl.) och ett i sex (1882—84).

1. O. A. Ö. (K. F. J.) 2. O. A. Ö.*

La'ssen, Vilhelm Theodor Alexander, norsk genealog, f. 2 okt. 1815 i Grans socken, Hadeland, d. 16 febr. 1907 i Kristiania, tog juridisk ämbetsexamen 1837 och tjänstgjorde 1856—81 som byråchef i Marine- og postdepartementet. Själf utgaf L. icke mera än ett kvartband *Norske stamtavler*. I. (1868) och *Biskop i Lund Mats Medelfar's descendenter av navn: Wibe och Lund* (1901); men om den norska genealogiska forskningen har han dock, genom den beredvillighet, hvarmed han alltid ställde sina betydande samlingar till andras förfogande, inlagt måhända större förtjänster än någon annan samtida. Hans förträffligt ordnade samlingar införlifvades efter hans död med norska riksarkivet. O. A. Ö.

La'ssen, Eduard, tysk tonsättare af dansk-judisk härkomst, f. 1830 i Köpenhamn, d. 1904 i Weimar, uppfostrades i Bruxelles, studerade vid konservatoriet där och fick 1851 regeringens stora pris, hvarefter han reste till Tyskland och Rom. Hans opera *Landgraf Ludwigs brautfahrt* uppfördes under Liszts protektion i Weimar (1857) och förskaffade honom anställning som hofmusikdirektör där. Efter Liszts afgång (1859) blef L. hofkapellmästare och utvecklade som sådan en verksamhet, som ställde honom i första ledet bland samtida dirigenter. Han omhuldade den wagnerska och nytyska musiken, utan att försumma den franska och italienska operarepertoaren. 1882—95 var han generalmusikdirektor. Bland L:s kompositioner äro framförallt hans sånger (några utgifna af A. Hirsch i Stockholm) mycket spridda; de bästa af dem förena formknapphet med fin känsla och gratie. F. ö. komponerade han operorna *Frauenlob* (1860) och *Le captif* (1868), musik till Hebbels *Nibelungen*, Sofokles' *Oidipus i Kolonos* samt framförallt till Goethes *Faust* (gifven i Stockholm å Nya teatern, 1880) m. fl. skådespel, vidare 2 symfonier, uvertyrer, kantater, *Biblische bilder* (solosånger med orkester) m. m. Han kallades till filos. hedersdoktor vid Jenas universitet. A. L. (E. F—t.)

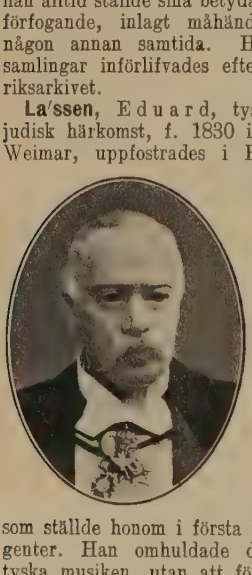

La'ssen, Julius, dansk rättslärd, f. 4 juli 1847, blef 1871 juris kandidat och 1879 juris doktor på afh. *Betingelserne for forsögets strafbarhed*. Under det han tidigare tjänstgjort i justitieministeriet och 1880 blifvit fullmäktig där, täflade han s. å. om en professur vid universitetet, bl. a. med afh. *Handlinger paa fremmed formuerets omraade*, och blef 1881 professor. Han har sedan föreläst romersk rätt och obligationsrätt och i bägge ämnena utgifvit ypperliga läroböcker: *Forelæsninger over romersk privatret* (1904), *Haandbog i obligationsrettens almindelige del* (1892; 2:a uppl. 1908) och *specielle del* (1897); dessutom några särtryck: *Vilje og erklæring ved afgivelse af formueretlige tilsagn* (1905), *Nullitet og anfægtelighed* (1899) samt *Kjöb og salg* (1906) och värdefulla tidskriftsuppsatser om obligationsrättsliga spörsmål. Sedan 1896 är han ”provst” (föreståndare) på Regensen. 1901—04 var L. medlem af skandinaviska lagkommittén ang. köp. E. Ebg.

La'ssen, Niels, dansk rättslärd, f. 2 jan. 1848, blef 1872 juris kandidat och tog 1875 juris doktorsgraden med afh. om *Viljen som forpligtelsesgrund*. 1879 blef han assessor i Köpenhamns brottmålsdomstol, 1890 i Landsoverretten och 1897 i Höjesteret samt slutligen 1909 justitiarius vid sistnämnda domstol; som sådan var han 1910 ordf. i riksrätten. L. utarbetade 1880 en afdelning af tingsrätten i ”Nordisk retsencyklopædi”, men har eljest författat blott mindre afhandlingar om mycket invecklade rättsspörsmål, såsom om *Hvorvidt bör vindikationsretten med hensyn til rörlige ting udelukkes eller indskrænkes til fordel for godtroende erhververe?* (1884) och om *Fastsættelsen af skadeserstatning for ubestemmelige formuetab og for paaförte legemlige onder eller sjælelig lidelse* (1892) m. fl. Stort uppseende väckte L. genom sin framställning af *Den Struenseeske proces* (1891), i det han obetingadt försvarar dödsdomens berättigande. L. formulerade 1882 till betydlig del motiveringen till sjölagen och var 1901—04 medl. af skandinaviska lagkommittén ang. köp. Sedan 1888 har han varit medutgifvare af och viktig medarbetare i ”Tidsskrift for retsvidenskab” (Kristiania). E. Ebg.

La'ssen, Vilhelm Herman, dansk publicist, politiker, f. 10 juni 1861, d. 6 apr. 1908, slöt sig tidigt till den radikala riktningen och var 1882 med om att stifta Studentersamfundet. Kort efter aflagd juris kandidatexamen 1884 blef han redaktionssekreterare i vänstertidningen ”Aarhus amtstidende” och redan året därpå dess ansvarige utgifvare, visade sig vara en skicklig journalist och tog lifligt del i den politiska agitationen i trakten. 1889 öfvertog han ledningen af ”Aalborg amtstidende”, blef 1896 ensam egare af tidningen och förstod skaffa den stor spridning och inflytande. Ehuru f. ö. Hörups anhängare, höll han dock fast vid vänsterns positiva reformpolitik i riksdagen i motsats till den ofruktbara opposition, som blott kämpade för

en rätt uppfattning af grundlagen. I den lilla skriften *Offentligt fæste. Jord til arbejdere* (1894) föreslog han en ny lösning i fråga om "husmandsbevægelsen" ("torparrörelsen") och sökte ifrigt draga småbrukarna in i det politiska lifvet. Från 1901 till sin död var han led. af folketinget. Han vann tidigt inflytande och var 1903 föredragande för lagen om tiondens aflösning. I jan. 1905 blef han finansminister, lyckades 1906 upprätta Danmarks nypoteksbank till stärkande af kreditföreningarna och framkom med förslag om en ny tulltariff med mycdliga nedsättningar och inskränkning af protektionismen samt därmed följande förslag om socker- och spirituosabeskattning och om starkt progressiv arfsskatt, men dog, innan de antagits. E. Ebg.

La'sser von Zollheim [fånn tsållhajm], Joseph, friherre, österrikisk statsman, f. 1815, d. 1879, inträdde tidigt på ämbetsmannabanan och blef 1848 medlem af riksrådet, där han skaffade sig anseende som det liberala stor-österrikiska partiets förnämste talare. Febr. 1861—juli 1865 var han inrikesminister i Schmerlings och nov. 1871—juni 1878 i Auerspergs kabinett. 1867 erhöll han friherrlig värdighet.

La'sso (sp. *lazo*, eg. snara), en 10—15 m. lång och rund kastlina, en af oxhud eller växtfibrer flätad rem, som i ena ändan har en lös snara och med andra ändan är fäst i ryttarens sadel. Lasson, som bruk as i Syd- och Central-Amerika o. s. v., hopvrullas konstfärdigt, svingas öfver fångstmannens hufvud och slungas omkring halsen på vilda hästar och guanakos eller kring hornen på bufflar, som skola infångas (jfr Gauchos och fig. däri). — *Bolas* (se Bola) är en kort rem, som i st. f. snara har en blykula i hvardera ändan och kastas om benen på djuret. — Lasso nyttjas äfven vid strutsjakt samt af herdar på Ungerns slätter. Om den tapska lasson l. kasttömmen för infångande af renar se Lappar, sp. 1199.

La'sso, Orlando di (eg. Orlandus l. Roland de Lassus), den jämte Palestrina berömdaste af 1500-talets musiker, "den siste nederländaren", f. omkr. 1530 i Mons i Hainaut, d. 14 juni 1594 i München, blef korgosse vid Nikolauskyrkan i Mons och åtföljde omkr. 1542 Siciliens vicekonung, Ferdinand Gonzaga, till Sicilien och Milano. Efter 1548 gjorde han en längre resa till England och Frankrike samt slog sig 1555 ned i Antwerpen, där han utgaf sina första madrigaler. 1556 kallade honom hertig Albert V af Bajern till medlem och sedan (1562) till ledare af Münchens hofkapell (på den tiden det bästa sångarkapell i Europa), en ställning, som han bibehöll ända till sin död, ehuru hans verksamhet under de sista åren förlamades genom en af öfveransträngning förorsakad melankoli. Kejsar Maximilian II hade 1570 förlänat honom adelskap. — L. kallades af sina samtida "musikens furste" och hör ej blott kvalitativt, utan äfven genom sin nästan exempellösa produktivitet till musikhistoriens märkesmän. Hans verk uppgå till öfver 2,000, bland dem omkr. 1,200 motetter, 100 magnificat (fyra—åttastämmiga), 52 mässor m. m. Framför allt märkas de 7 femstämmiga *Psalmi Davidis poenitentiales* (tr. 1584 och 1838), ett arbete, hvilket blef lika berömdt som Palestrinas "Improperier", och hvars med miniatyrmålningar rikt utrustade manuskript (1560—70) hör till Münchenbibliotekets praktverk. Ett annat praktverk är *Patrocinium musices*, tryckt i 5 bd 1573—76 på hertigens bekostnad. Vidare märkas *Jubilus Beatæ Virginis* (1619), *Magnum opus musicum* (1604) m. m. Många chansons, madrigaler och (ofta uppsluppet humoristiska) tyska sånger af L. utkommo eller eftertrycktes hos italienska, tyska, franska och nederländska förläggare. — L. var mångsidigare, mera universell än Palestrina och lika berömd i den världsliga som i den andliga sången. I kyrklig renhet och stränghet, i afrundning står han efter Palestrina, som däremot ej öfverträffar honom i tonspråkets styrka, harmoniernas och klangens väldighet, stämningens höghet, fantasirikedom och förmågan att äfven med enkla medel åstadkomma sant konstnärliga verkningar. Ej oberörd af inflytanden såväl från den tyska musiken som från den italienska, särskildt venezianernas, står L. visserligen kvar på den gamla nederländska ståndpunkten, där den konstfullt bundna stämkombinationen har företräde framför den fria, uttrycksfulla melodiska rörelsen. Men å andra sidan förebådar han äfven, synnerligen genom vissa harmoniska egenheter, i sina världsliga sånger en ny tid. — Nya partiturupplagor af L:s arbeten finnas i samlingar af Proske, Commer, Dehn, Rochlitz, Winterfeld, Bäuerle m. fl. En kritisk upplaga af hans samlade tonverk (beräknad till 60 bd) utges sedan 1894 af Haberl och Sandberger på Breitkopf & Härtels förlag. Biografier öfver L. ha skrifvits af Delmotte (1836), Mathieu (1838), Kist (1841), Bäumker (1878), Declève (1894), Destouches (s. å.), Sandberger (1894—95) och Mantovani (1895). Hans bref utgåfvos af E. van der Straeten (1891). Statyer öfver honom restes i München 1849 och i Mons 1853. A. L. (E. F—t.)

La'sson, Peder Karl, norsk jurist, f. 14 nov. 1798 i Bærum (Akershus amt), d. 5 juni 1873 i Kristiania, blef höjesteretsadvokat 1828, assessor i Höjesteret 1837, sorenskriver i Aker 1848 och justitiarius i Höjesteret 1855. Under Oskar I:s sjukdom 1852—53 var L. t. f. statsråd, men afslog senare anbud att inträda i statsrådet som chef för justitiedepartementet. Han var en skarpsinnig jurist och deltog med utmärkelse i flera kungliga lagkommissioner. Skrifter: *Haandbog i den norske proces* (1835—43), *Om eiendomsindgrebene* (1842), *Geistlighedens lönning* (1846), *Haandbog i criminalretten* (1848—51, suppl. 1858), *Fremstilling af lovgivningen om huusmænd* (1850), *Om strafferetspleiens historie i ældre tider* (1858), *Om appel i civile sager* (1869) och *En samling af bidrag til strafferetten* (1871—72). I förening med K. W. Hjelm och B. H. von Munthe af Morgenstjerne utgaf L. (1826—30) "Juridiske samlinger" och var en bland grundläggarna af "Norsk retstidende" (1836), som han ensam redigerade 1837—48. O. A. Ö.

La'sson, Adolf, tysk filosof, f. 1832, 1859—

97 gymnasialprofessor och sedan 1897 professor i Berlin, tillhör den Hegelska skolan. Skrifter: *Princip und zukunft des völkerrechts* (1871), *Über gegenstand und behandlungsart der religionsphilosophie* (1879), *System der rechtsphilosophie* (1882), *Entwicklung des religiösen bewusstseins der menschheit* (1883) m. fl. S—e.

La'sson, Oda. Se Krogh 5.

Lasstorp. Se Klastorp, sp. 223.

Lassu, *mus.* Se Csárdás.

La'ssus, Orlandus de. Se Lasso, O.

Lassus [lasy'], Jean Baptiste Antoine, fransk arkitekt, f. 1807 i Paris, d. 1857, var jämte Viollet-le-Duc sin tids främste representant för den gotiska stilen. L. restaurerade i Paris *S. Germain l'Auxerrois* (1838), *S:te Chapelle* (1840—56) och började, i samarbete med Viollet-le-Duc, *Notre-Dames* restauration (1845). L. skref en del artiklar i arkeologiska ämnen, en monografi öfver katedralen i Chartres (1843) och *La réaction de l'académie des beaux-arts contre l'art gothique* (1846). G—g N.

La'sswitz, Kurd, tysk filosof, f. 1848 i Breslau, d. 1910 i Gotha som gymnasiallärare med titeln professor, skref ett antal arbeten rörande gränsfrågorna mellan fysik och kunskapsteori samt om Kant (*Atomistik und kriticismus* 1878, *Natur und mensch* s. å., *Die lehre Kants von der idealität des raumes und der zeit*, prisbelönt 1883, *Geschichte der atomistik vom mittelalter bis Newton* 1890, *G. T. Fechner* 1896, 2:a uppl. 1902), af hvars skrifter han utgaf 2 bd i den nya kritiska upplagan. L. var äfven en högt skattad berättare af sagor, i hvilka han använde den moderna fysikens upptäckter som stoff (t. ex. *Seifenblasen* 1890, *Auf zwei planeten* 1897, *Nie und immer* 1902, flera uppl.).

Lassåna. Se Laxå.

Last, *filos.*, viljans konstanta riktning på det moraliskt onda; motsatsen är dygd (se d. o.). Under det att dygden innebär viljans moraliska frihet, blir människan under lastens inflytande alltmera ofri, slaf under sina lustar, hvilka med vanans makt behärska henne. S—e.

Last, *mek.* Se Häfstång, sp. 75.

Lastageplats [-stä|-], *sjöv.*, i allmänhet ett ställe, där fartyg intager eller lossar last; i inskränkt mening en hamn, som allmänt användes till lastnings- eller lossningsplats för större fartyg. L. H.*

Lastbrygga. Se Brygga.

Lastbänk, *skogsh.*, underlag af två i jämbredd lagda timmerstockar, hvarpå timret vid utdrifningen upplägges för att bekvämt kunna rullas upp på kälkarna. H. J. Dft.

Lastcertifikat. Se Certifikat.

Lastdragare, *sjöv.*, ett kronan tillhörigt fartyg, som användes uteslutande till transporterande af varor. Benämningen ges numera äfven åt privata ångfartyg, som äro afsedda uteslutande för frakt-, ej för passagerarfart. L. H.*

Lastdryghet, *skpsb.* Se Bärighet 2, Dräktighet 1 och Skeppsmätning.

Lasteyrie du Saillant [lastärï dy sajã']. 1. Charles Philibert de L., grefve, fransk landthushållare, f. 1759, d. 1849, var släkt med Lafayette och delade dennes politiska åsikter. Han skref flera förtjänstfulla arbeten i landthushållning samt ifrade för litografiens utveckling och för spridningen af Jacotots undervisningsmetod. — 2. Ferdinand de L., grefve, den föregåendes son, fransk politiker, konsthistoriker, f. 1810, d. 1879, var under julirevolutionen (1830) Lafayettes adjutant, därefter tjänsteman i ministerierna, från 1842 liberal deputerad samt 1848—51 en af de moderate republikanernas främsta män. 1860 valdes han till medlem af Institutet. L. utgaf flera arbeten af konsthistoriskt innehåll, såsom *Histoire de la peinture sur verre d'après ses monuments en France* (33 hftn, 1838—58, med 110 kolorerade planscher). — 3. Jules de L., markis, den föregåendes kusin, politiker, f. 1810, d. 1883, deltog 1832 i dom Pedros expedition till broderns, dom Miguels, fördrifvande från Portugals tron, tillhörde från 1842 franska deputeradekammaren och röstade där med vänstra centern, men ställde sig efter februarirevolutionen (1848) i orleanisternas led. Vid statskuppen 1851 blef han för en kortare tid landsförvist och ingrep sedan ej i det politiska lifvet förrän 1871, då han invaldes i nationalförsamlingen. Från orleanisterna öfvergick han där snart till de moderate republikanerna samt valdes 1875 till lifstidssenator.

Lastgata, *sjöv.* Se Hamn, sp. 1276.

Lasting [lä'stiŋ], eng. (eg. varaktig), ett slags atlastyg af hård kamull, hvilket mest begagnas i mörka färger, i synnerhet svart, samt användes till möbeltyg, skodon o. s. v., någon gång till kläder.

Lastkaj. Se Kaj.

Lastkvitto, ett af skeppare eller styrman meddeladt erkännande om mottagandet af varor, som i fartyg inlastas. Lastkvittot, hvilket är endast ett bevismedel eller interimskvitto, skall återställas, när konossement å lasten utfärdas.

Lastköping. Se Vadstena.

Lastlinje l. Lastvattenlinje, *skpsb.*, den vattenlinje, efter hvilken fartyget ligger, då det är fullt utrustadt och har full last inne. Se Bärighet 2 och Dräktighet 1. J. G. B.*

Lastman, Pieter Pietersz., holländsk historiemålare, f. 1583 i Amsterdam och begrafven där 1633, uppehöll sig omkr. 1604 i Italien, där han bildade sig efter Caravaggio, men i synnerhet påverkades af Elzheimer. Hans målningar, behandlande bibliska och mytologiska motiv, återfinnas i de flesta museer och crinra mycket såväl om Elzheimers som om Nic. Knupfers. Den 1630 daterade taflan *Offer till Juno* i Sveriges nationalmuseum, tillhör med sin kyliga färgton icke mästarens bättre arbeten, hvilket däremot var fallet med den 1620 utförda *Den etiopiske kamrerarens dop*, med mustig och varm färg, som för några år sedan från en svensk privatsamling införlifvades med Münchens pinakotek. L:s största betydelse är att ha varit Rembrandts lärare. Märkligt är, att Rembrandt icke blott i sina ungdomsarbeten, utan äfven senare rönte stort inflytande af L., visserligen icke i färgbehandlingen och i lösandet af belysningsproblem, utan hvad komposition och "iscensättning" beträffar. L:s namn har visserligen alltid på grund af hans ställning som Rembrandts lärare — mentorskapet räckte dock blott ett halft år! — nämnts i samband med den store lärjungens, men först nyare undersökningar ha ådagalagt, huru starka de intryck voro, som eleven rönte af läraren. Jfr K. Freise, "Pieter Lastman" (1911). O. G—g.

Lastmärke l. Fribordsmärke, *skpsb.*, ett å bordläggningens yttersida anbragt märke, som anger

det största djup, hvartill fartyget må under vissa olika förhållanden nedlastas, eller m. a. o. dess minsta tillåtna fribord (se d. o.). För svenska handelsfartyg är f. n. (1911) anbringandet af lastmärke icke obligatoriskt, utan blott frivilligt för fartyg, som gå på farvatten bortom linjen Skagen—Lindesnæs och linjen Esbjerg—Texel. Lastmärke, som målas med hvit eller gul färg på mörk botten och med svart färg på ljus botten, har följande utseende:

Den öfversta horisontala linjen, den s. k. *författningsenliga däckslinjen*, drages i jämnhöjd med det däck, hvarifrån fribordet skall mätas. *Fribordsringens* medelpunkt anbringas på lastvattenlinjens halfva längd; dess läge i höjdväg, som uträknas enligt särskilda detaljerade föreskrifter, bestämmer sommarfribordet i saltvatten. Ringen skäres af en genom dess medelpunkt gående horisontal linje, hvars vertikala afstånd till författningsenliga däckslinjen utgör sagda sommarfribord. De på ömse sidor om ringen stående bokstäfverna **S** och **F** betyda svenskt fribordsmärke. På vidpass ½ m. afstånd för om ringens medelpunkt uppdrages en vertikal linje, från hvilken högst utgå å ångfartyg 5 och å segelfartyg 2 horisontala linjer, utgörande olika fribordsmärken; det för sötvatten afsedda är riktadt akteröfver och de öfriga föröfver. Ifrågavarande fribordsmärken beteckna: SSV sommarfribord i sötvatten, ST d:o i tropiska haf, S d:o i saltvatten, V vinterfribord i saltvatten, VNA d:o i norra Atlanten. Vid alla beräkningar afses öfverkanten af de 25 mm. breda horisontala linjerna.

Kommerskollegium eller ock Lloyd's register, Bureau Veritas eller annat i sådant afseende af Kommerskollegium godkändt klassificeringssällskap (se d. o.) eger fastställa lastmärke och därom utfärda bevis (fribordscertifikat), hvilket gäller för klassificeradt fartyg, så länge fartygets klass ej ändras, och för oklassadt fartyg under viss, i certifikatet angifven tid.

Om svenskt fartyg i farvatten bortom linjen Skagen—Lindesnæs och linjen Esbjerg—Texel befinnes nedlastadt öfver det därvid tillämpliga lastmärket eller detta senare befinnes utplånadt eller flyttadt, medför förseelsen laga ansvar för befälhafvaren och i vissa fall äfven för redaren. — Jfr Fribord och Plimsoll-lagen. För närmare upplysningar hänvisas till Sv. förf. saml. n:r 47 år 1910 med provisoriska föreskrifter ang. lastmärke. C. K. S.

Last, not least [lä'st nå't lï'st], eng., "sist, men icke sämst". Uttrycket, hvilket ofta citeras, förekommer hos Shakspere ("Julius Cæsar", III, 1, och "King Lear", I, 1).

La'stovo. Se Lagosta.

Lastpenningar, *sjöv.*, en viss afgift, som erlägges af fartyg vid in- eller utgående. För Sverige utgör denna afgift 10 öre pr ton för såväl svenska som främmande fartyg samt betalas hvarje gång både vid inkommandet och utgåendet. Härifrån ges dock åtskilliga undantag. Sålunda erläggas *icke* lastpenningar af fartyg, som inkommer och åter afgår i barlast, eller af fartyg, som under resa mellan utrikes orter anlöper svensk hamn för att där landsätta passagerare och deras effekter eller endast aflastar gods i annat fartyg för export, eller af fartyg, som af tvingande orsaker eller för order anlöper svensk hamn och där icke lossar eller lastar, eller af fartyg, som för sjöskada måste lossa och åter lasta, o. s. v. Förslag om lastpenningarnas afskaffande ha flera gånger varit före i riksdagen och handelskamrar, och redarföreningar ha hos K. M:t gjort ansökan därom L. H.*

Lastplats, *järnv.*, sådant med sidospår försedt ställe på banan mellan två trafikstationer, där bantåg stanna för ombesörjande af *godstrafik*. Tågmöte eller tågförbigång kan i allmänhet icke anordnas vid lastplats. Jfr Hållplats. H. L.

Lastprofil, *järnv.*, begränsning utåt och uppåt af det omfång, som får gifvas åt last på öppen järnvägsvagn, för att denna skall kunna obehindradt framgå öfver visst bannät. Många banor ha sina egna lastprofiler, men det ges äfven en internationell sådan, som, sedan ångfärjeförbindelserna med Sverige kommo till stånd, biträdts äfven af vårt land och gäller för alla i samtrafik med hvarandra varande, normalspåriga, europeiska banor. För att kunna pröfva lastprofilen på afgående lastade vagnar finnas öfver spår på bangårdarna ställningar uppsatta, försedda med rörliga delar och delvis kulor hängande i kedjor, bildande allt tillsammans det fastställda begränsningsrummet, genom hvilket de lastade vagnarna framföras vid pröfningen. H. L.

La Straniēra, pseudonym. Se Olivecrona.

Lastrēa, *bot.* Se Aspidium.

Lastros, högsta punkten på Karpathos (se d. o.).

Lastskala, *skpsb.*, benämning på en bland ritningarna till (handels-)fartyg förekommande skala (kurva eller tabell), som mot vikten af en viss ombordtagen last anger fartygets motsvarande djupgående. Jfr Deplacement. C. K. S.

Lastspår, *järnv.*, sådana bredvid godsmagasin, omlastningsskjul, lastkajer eller längs tillfartsvägar och på öppna platser liggande järnvägsspår, på hvilka godsvagnar uppställas under lastning eller lossning. H. L.

Lastvattenlinje, *skpsb.* Se Lastlinje.

Lastångare, *sjöv.*, ett endast för fraktfart afsedt handelsångfartyg.

La Superba [sopä'rba], tillnamn på Genua. Se Alessi.

Lasūr, målning med lasurfärger; ställe å en tafla, där lasurfärg blifvit använd. — Lasurfärg, genomskimrande färg, anbragt öfver en annan. Jfr Lasera.

Lasurblått. Se Ultramarin.

Lasursten. Se Lapis.

Las Vegas [lās vē'gās], ort i nordamerikanska staten New Mexico, vid östra foten af Rocky mountains och vid Santa Fé-banan. 3,552 inv. (1900). Betydande ullmarknad. I närheten badorten Las Vegas hot springs med 40 källor om 25—60°. J. F. N.

Las virgenes [vi'rchenes], mindre riktig Virgines, sp. 1. Ögrupp. Se Jungfruöarna. — 2. Vulkangrupp. Se Kalifornien, sp. 621.

László [lā'slå], Fülöp, ungersk målare, f. 1869 i Budapest, studerade där, i München och Paris, är mest känd genom sitt uttrycksfulla porträtt af påfven *Leo XIII* (hållet hvitt i hvitt, 1903), har målat en rad fint kända och distingerade porträtt, hvaribland bilder af kardinal *Rampolla*, furst *Hohenlohe*, violinisten *Joachim* m. fl. G—g N.

Lat., förkortning för latin(skt) och för latitud.

Latacunga [-ko'ŋga], hufvudstad i prov. Leon i Ecuador, 69 km. s. om Quito, vid den 1908 fullbordade järnvägen från Quito till Guayaquil, 2,860 m. ö. h. Omkr. 12,000 inv. Salpeterbrytning, kruttillverkning. L. har flera gånger förstörts genom jordbäfningar (senast 1797). J. F. N.

La Tailhède [tajā'd], Raymond Pierre Joseph Gagnabé de, fransk skald, f. 1867, utgaf 1890 sin vän Jules Pelliers "Reliques" och publicerade själf dikter (*Odes*, *Sonnets*, *Hymnes*, *La métamorphose des fontaines*, 1895) af suggestiv lyrisk stämning. L. tillhör den s. k. "romanska" skolan af skalder, som särskildt framhållit återgången till renässansens mästare som en hufvuduppgift.

Latāi'nos. Se Antikrist.

Latakīa. Se Ladikije.

Latānia borbo'nica, *bot.* Se Livistona.

Lateau [-tå], Louise. Se Stigmatisering.

Latemar, berggrupp i de sydtyrolska Dolomitalperna, når sin högsta höjd i Latemartoppen, 2,846 m. J. F. N.

Latènetiden [latän-], *arkeol.*, den förromerska järnålderns yngre del, har fått sitt namn efter boplatsen La Tène vid Marin intill Neuchâtelsjön i Schweiz. Vid La Tène funnos hyddor, uppförda på pålar, och platsen har troligen från 3:e årh. f. Kr. tjänstgjort som en militärisk gränsstation för en keltisk folkstam och legat på en ö. Utgräfningar af Desor, Vonga m. fl. ha bragt i dagen en mängd fynd af tveeggade järnsvärd, med eller utan slidor, massor af lans- och spjutspetsar, sköldbucklor och yxor, vidare hästmundering, skäror, knifvar, saxar, rakknifvar och pincetter, prylar, fibulor, armringar m. m., allt af järn, slutligen bronskittlar och en stor mängd guld-, silfver- och s. k. potinmynt (ett slags bronsmynt).

Latènekulturen har först afsöndrats af H. Hildebrand, som emellertid satte den i lokal i st. f. kronologisk motsats till hallstattkulturen (se Hallstatt-tiden). Den tyske forskaren O. Tischler bragte först reda i latènetidens kronologi. Han införde en tredelning af densamma, baserande sig på svärdens och fibulornas olika utvecklingsformer. Andra forskare ha vidare utbyggt detta system. Liksom hallstattkulturen var latènekulturen väsentligen mellaneuropeisk, men förgrenade sig både åt n. och s. Dess egentlige bärare voro Mellan-Europas kelter (se d. o.); på germanskt område antog latènekulturen en särskild karaktär och inträngde där först omkr. 300 f. Kr., under det att dess början i Mellan-Europa går tillbaka till omkr. 500 f. Kr. Latènekulturen fanns utbredd öfver Brittiska öarna, Frankrike, Belgien, södra och mellersta Tyskland, stora delar af Österrike och Ungern, norra delen af Balkanhalfön, Nord-Italien, sträckte sig under sina senare delar fram öfver Polen inemot Kiev i Ryssland och utbredde sig samtidigt på germanskt område i Holland, Nord-Tyskland, Danmark, södra och mellersta Sverige och södra Norge. Äfven i norra Spanien finnas utlöpare af denna kultur, t. o. m. i Mindre Asien. Omkr. Kristi födelse viker latènekulturen på alla punkter för den framträngande romerska civilisationen i dess olika skiftningar. Längst håller den sig på Brittiska öarna.

Latènekulturen var en högt utvecklad järnålderskultur, som dels vidare utvecklade arfvet från hallstatt-tiden, dels rönte starka inflytanden från grekisk och i viss mån äfven italisk kultur. Det grekiska inflytandet förmedlades dels direkt öfver Balkanhalfön eller Adriatiska hafvet, dels öfver de grekiska kolonierna i Medelhafvets västra del, särskildt Massilia (Marseille). Kelterna äro de första barbarfolk, som lärt sig myntprägling, och deras mynt (fig. 1 o. 2) äro till stor del efterbildningar, dels efter Massiliamynt, dels efter Alexander den stores och hans fader Filips mynt. Järnet användes inom latènekulturen ej blott till vapen och redskap, utan äfven till föremål med half smyckekaraktär, såsom fibulor och beslag. Bronsen användes eljest fortfarande i stor utsträckning, men under det att hallstatt-tidens bronsarbeten oftast äro hamrade tunna och bräckliga, utmärkas latènetidens gjutna bronsföremål för en viss massivitet, fasthet, för att ej säga klumpighet. Inom den mellaneuropeiska latènekulturen är guldet ingalunda så sällsynt, ej heller silfret. Det grekiska inflytandet visar sig förutom i importen och myntefterbildningen äfven i den äldre latènetidens ornamentik, hvars invecklade "fiskblås-" (fig. 3) och rankmönster (fig. 13) gå tillbaka på grekiska växtmotiv.

I Nord-Europa antager den keltiska latènekulturen olika karaktär på östgermanskt område ö. om Oder och på västgermanskt v. om denna flod i Schleswig-Holstein, Hannover och Mecklenburg samt angränsande trakter. Grafskicket på hela det germanska området består i likbränning, under det att på keltiskt område jordande under flat mark är det vanliga, ofta i kistor af stenhällar. På västgermanskt område utgöres grafinventariet under latènetiden af keramik, importerade bronskärl (troligen från Italien; fig. 5) och bronskittlar med öfverdel af järn (se Järnåldern, pl. I, fig. 5), fibulor och nålar (särskildt böra märkas fibulor med emaljinläggning), halsringar, bältekedjor (fig. 7), knifvar, bältehakar m. m.; på östgermanskt område förekomma utom liknande föremål af särskild prägel äfven vapen, såsom svärd och sköldbucklor (jfr fig. 6).

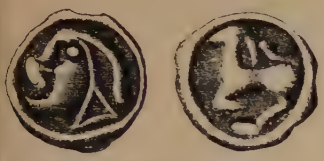

Fig. 1. Keltiskt bronsmynt, Gottland.

Fig. 2. Keltiskt bronsmynt, La Tène, Schweiz.

Fig. 12. Svärd af järn med bronsslida, Österrike.

Fig. 3. Armring af brons, Böhmen.

Fig. 4. Halsring af brons, Danmark.

Fig. 5. Italienskt bronsfat, Gottland.

Fig. 6. Sköldbuckla af järn, Öland.

Fig. 7. Bältekedja af järn med bronsbeläggning, Holstein.

Fig. 8. Fibula af brons, Thüringen.

Fig. 9. Fibula af järn, Bohuslän.

Fig. 11. Bältehake af järn, Bornholm.

Fig. 10. Fibula af järn, Öland.

Fig. 13. Ornament från svärdsslida, Northumberland.

Båda dessa varianter af den nordtyska latènekulturen vandra öfver till Sverige och mötas där (jfr Järnåldern).

Rika fynd af föremål från latènetiden ha gjorts i Schweiz, där graffälten vid Vevey och i de södra alpdalarna, t. ex. vid Molinazzo-Arbedo och Castione, äro berömda. I Nord-Italien märkas graffälten vid Montefortino och Ornavasso. Såväl jordande som likbränning förekommer. Frankrike är rikast på grafvar i östra delen af landet, och dessa härstamma mest från epokens äldre delar. Hufvudsakligen förekomma där skelettgrafvar. Dessa uppträda i stora massor i Marne-området, hvarför tiden äfven fått namnet *époque marnienne*. Från sen latènetid äro grafvar sällsynta i Frankrike. Man känner emellertid väl till denna tidsperiod genom fynd från galliska städer och borgar, t. ex. det af Cæsar eröfrade Alesia (nu Alise-Sainte-Reine i Côte d'or), och det äfven af Cæsar omtalade Bibracte (nu Mont-Beuvray). Å sistnämnda plats ha anträffats lämningar af en mängd hus samt verkstäder för smeder, brons- och emaljarbetare. Konsten att inlägga metallföremål med emalj uppträder redan tidigt under latènetiden och når hög grad af fulländning i Britannien. Emaljverkstäder äro kända äfven från Böhmens latènetid. Emaljeringskonsten vann insteg äfven i Sverige (jfr Emalj, sp. 462). Syd-Tyskland är mycket rikt på fynd från latènetiden. Där liksom i Frankrike ha de döde stundom begrafts med en vagn, af hvilken resterna återfinnas. I Österrike finner man graffält med brandgropar, innehållande hopböjda svärd och spjutspetsar, t. ex. vid Nassenfuss i Krain. Äfven skelettgrafvar äro bekanta, särskildt i Böhmen. En af de märkligaste latènefyndplatserna i Böhmen är belägen på berget Hradischt vid byn Stradonic. Där ha anträffats massor af djurben, krukskärfvor, mynt och diverse fornsaker från hela latènetiden. En tydlig släktskap råder mellan fynden där och från Mont-Beuvray i Frankrike.

Genom Schlesien går i Öst-Tyskland gränsen mellan keltisk och germansk latènekultur, därefter genom Thüringen och Sachsen. I södra och mellersta Sveriges alla landskap utom Västmanland äro fynd från latènetiden anträffade. Rikast förekomma de på Gottland och Öland, i Uppland, Östergötland och Västergötland. Grafskicket bestod uteslutande i likbränning (se Järnåldern).

Karakteristiska för latènetiden äro de små fibulorna af brons eller järn med dubbelsidig spiral, tämligen smal båge och den tillbakaböjda foten äldst slutande i en knopp (fig. 8), ett djurhufvud eller en flat knapp, sedan omfattande bågen (fig. 9) och slutligen sammanväxande med densamma (fig. 10). Präktiga äro halsringarna, som förekomma i guld, brons och järn. Ändarna äro hos de äldre halsringarna ofta trumpetformigt afslutade. På nordiskt område ersättas dessa ändar af klotformiga knoppar, och ändarna böjas om hvarandra (fig. 4). Svärden äro i Mellan-Europa tveeggade; på det nordöstra germanområdet ofta eneggade med många nitar i fästet. De tveeggade svärdens slidor äro ej sällan prydda med vackra ornament (fig. 12 o. 13). Vapnen i de nordeuropeiska brandgrafvarna äro ofta hopböjda. Typiska äro vidare de mycket varierande bältehakarna (fig. 11) och remändbeslagen. Saxen uppträder först under denna tid.

Litt.: tidskriften ”Pro Alesia”, E. aus'm Weerth, ”Der grabfund von Wald-Algesheim” (1870), Moral, ”Champagne souterraine” (1875), O. Tischler i ”Correspondenzblatt der deutschen gesellschaft für anthropologie” (1881 och 1885) och ”Schriften der physisch-oekonomischen gesellschaft zu Königsberg” (1882 och 1886), E. Vedel, ”Bornholms oldtidsminder” (1886 o. 1897), S. Müller, ”Ordning af Danmarks oldsager” (1888 ff.), H. Petersen, ”Vognfundene i Dejbjerg mose” (1888), Anger, ”Das gräberfeld zu Rondsen im kreise Graudenz” (1890), Neergaard i ”Aarböger” (1892), Radimsky, ”Die nekropole von Jezerine” (1895), Schumann, ”Die waffen und schmucksachen Pommerns zur zeit des La Tène-einflusses” (i ”Lemcke-festschrift” 1898), J. Reinach, ”Esquisse d'une histoire de l'archéologie gauloise” (i ”Revue celtique” 1898), Weinzierl, ”Das grabfeld von Langugest bei Bilin in Böhmen” (1899), Bulliot, ”Fouilles du Mont Beuvray” (1899 ff.), J. Déchelette, ”L'archéologie celtique en Europe” (i ”Revue de synthèse historique” 1901), Szombathy, ”Das grabfeld zu Idria bei Baça” (s. å.), Montefortino och Ornavasso, ”Le Hradischt de Stradonic en Bohême et les fouilles de Bibracte” (s. å.) och upps. i ”Revue archéologique” (1902), P. Reinecke, ”Zur kenntniss der La Tènedenkmäler der zone nordwärts der Alpen” (i ”Festschrift des römisch-germanischen centralmuseums zu Mainz” 1902), Pič, ”Čechy na úsvitě dějin”, I (s. å.), ”Le Hradischt de Stradonitz en Bohême” (öfv. af Déchelette 1906) och ”Die urnengräber Böhmens” (öfv. 1907), Romilly Allen, ”Celtic art in pagan and christian times” (1904), Schwantes, ”Der urnenfriedhof bei Jastorf” (s. å.), R. Smith, ”Early iron age” (i British museums katalog 1905), Willers, ”Campanisches bronzegeschirr der la Tènezeit aus dem kreise Uelzen und der nordhandel Aquileias” (i ”Jahrbuch des provinzialmuseums zu Hannover” 1907), Hollack, ”Erläuterungen zur vorgeschichtliche übersichtskarte von Ostpreussen” (1908), Beltz, ”Die vorgeschichtliche altertümer des grossherzogtums Mecklenburg-Schwerin” (1910), F. Knorr, ”Friedhöfe der älteren eisenzeit in Schleswig-Holstein” (s. å.), A. Evans, ”On a late celtic urn-field at Aylesford (Kent)” (i ”Archæologia of London” III), Voss-Stimming, ”Vorgeschichtliche altertümer aus der Mark Brandenburg”, uppsatser i Lindenschmit, ”Alterthümer unserer heidnischen vorzeit” och af H. Seger i ”Schlesiens vorzeit”, O. Montelius, ”Den nordiska järnålderns kronologi” (i ”Sv. fornm.för:s tidskr.”, bd IX), ”La période de la Tène en Suède” (i ”Congrès préhistorique de France”, Compte rendu, Paris, 1908) samt T. Arne, ”Ett urnegraffält i Västergötland” (i ”Sv. Fornm. för:s tidskr.”, bd XII) och ”Svenska emaljerade föremål från den förromerska järnåldern” (i ”Festskrift till Montelius”, 1903). T. J. A.

Late'nt (af lat. *latēre*, ligga dold), dold, förborgad.

Latent mikrobism, *med.*, en inom organismen eller på dess hud eller slemhinnor belägen härd af smittförande bakterier, som ännu icke kommit i tillfälle att göra sig märkbar genom tydliga sjukdomsfenomen. Se f. ö. Förkylning.

Latent stadium, *med.* Se Inkubation.

Latent värme l. Bundet värme, *fys.*, kallas det värme, som tillföres en kropp eller fråntages

densamma, utan att dess temperatur därigenom undergår någon förändring. Då en kropp öfvergår från fast till flytande tillstånd (smältning), bindes en bestämd värmemängd, beroende af kroppens massa eller vikt samt af dess kemiska beskaffenhet. Detsamma är förhållandet med ett flytande ämne, då det öfvergår i gasform (afdunstning, kokning, ångbildning). Vid förändringen i motsatt led, från flytande till fast aggregationstillstånd (stelning, frysning) och från gasformigt till flytande (kondensation), frigöras åter samma värmemängder, som i de förra fallen bundos. Man skiljer därför mellan två slag af latent värme, smältningsvärme och afdunstningsvärme. — Värmets bindning och frigöring äro orsakerna till att öfvergången från ett aggregationstillstånd till ett annat, under i öfrigt lika förhållanden, alltid sker för hvarje särskild kropp vid en och samma temperatur. Sålunda smälter is vid 0°, och vatten kokar, när lufttrycket är 760 mm., vid 100° C. Likaså ha alla andra kroppar konstanta smältnings- och kokningstemperaturer. Utsättes t. ex. en intim blandning af vatten och is för stark värme, håller sig blandningen vid 0°, så länge någon is finnes kvar, hvilket kan ådagaläggas af en i blandningen nedsatt termometer. Allt det under smältningen tillförda värmet förbrukas nämligen för åvägabringande af aggregationstillståndets förändring; det existerar eg. icke mer som värme, och därför är det s. k. bundna värmet icke märkbart för känseln, ej heller kan det ge sig till känna på termometern. Sammalunda, om isblandningen utsättes för stark köld, fryser hela massan till is; men en termometer, som insättes däri, sänker sig icke under 0°, så länge ännu något ofruset vatten finnes kvar. Temperaturen i blandningen höjes nämligen jämnt så mycket af det vid frysningen frigjorda värmet, att afkylningen utifrån motväges. Ökas denna, så har detta endast till följd, att frysningen går hastigare för sig, men mängden af det på en gifven tid frigjorda värmet ökas i samma förhållande, till följd hvaraf temperaturen förblir konstant. R. R.*

Laterāl (lat. *laterālis*, af *la'tus*, sida), hörande till ena sidan, sidoliggande, sido-.

Lateral anisofylli, *bot.* Se Anisofylli.

Lateraler l. Sidoljud, *fonet.*, äro sådana språkljud, vid hvilkas frambringande talströmmen genom något i dess väg ställdt hinder tvingas att på sidorna (bilaterala språkljud) eller på ena sidan (unilaterala språkljud) kringgå hindret för att komma fram. Hit höra samtliga *l*-ljud, vid hvilkas uttalande tungan ställer sig i vägen. Såvidt de till sin bildning äro verkliga konsonanter, äro *l*-ljuden ”laterala frikativor”. Om rysk-polskt *ł* se L, sp. 712. Laterala explosivor äro de ljud, som tecknas med *t*, *d* i orden *kittla*, *handla* och bildas annorlunda än vanligt *t*, *d*: tungspetsen släpper icke tänderna förrän efter *l*, och explosionen sker vid tungans sidor. Som lateral labial frikativa har af en och annan sp. *b* uppfattats. Lll.

Lateralgeotropi'sm, *bot.* Se Geotropism.

Lateral refraktion. Se Refraktion.

Lateral sekretion, *geol.*, enligt den s. k. *lateralsekretionsteorien* en malmbildningsprocess, genom hvilken i jordskorpan cirkulerande lösningar först utlakat metallhalten ur de bredvid gångarna liggande bergarterna, hvarefter samma metallhalt i koncentrerad form afsatts i gångsprickorna. A. G—n.

Lateralsklerōs (af lat. *laterālis*, sido-, och grek. *skle'rosis*, af *sklero's*, hård), *med.*, sjukdom i ryggmärgens sidosträngar, speciellt i de s. k. pyramidbanorna, hvilkas väfnad skleroseras, d. v. s. blir hård och fast. Sjukdomen börjar småningom därmed, att benen lätt tröttna vid ansträngningar, i synnerhet efter starkare dylika, såsom dans, skid- och skridskoåkning o. d. En viss spänning och styfhet (”rigiditet”) inträder i dem, och då man genom att slå på vissa senor framkallar de s. k. senreflexerna i benen, befinnas dessa ökadt lifliga. Småningom öfvergår denna rigiditet till en relativ, ej fullständig förlamning (*pares*) af benen, hvarjämte samtidigt uppträda starka ofrivilliga muskelspänningar, hufvudsakligen i benens sträckmuskler. Detta utgör hvad som kallas *spastisk pares*, och symtomkomplexen har fått namnet *spastisk spinalparalys*. Ibland kan denna spastiska förlamning äfven gripa öfver på tal- och svalgmuskulaturen, hvaraf följa rubbningar i språkartikulation och sväljning. Känseln samt blåsans och tarmens funktion angripas ej af denna sjukdom. Sjukdomen är ytterst kronisk och kan bestå i årtionden, utan att lifvet hotas. Förmågan att gå, om ock endast steg för steg, är vanligen bibehållen in i det sista. Rena fall af sjukdomen äro en mycket sällsynt företeelse. Många andra ryggmärgssjukdomar, bl. a. multipel skleros, myelit m. fl., kunna till en början förete dessa symtom och utveckla sitt typiska förlopp först sedermera. En särskild, af Charcot under namn af *amyotrofisk lateralskleros* beskrifven form förenar med ofvannämnda symtom äfven dem af den kroniska poliomyeliten (se d. o.) och bulbärparalysen. Utom den spastiska paresen framträda sålunda vid denna sjukdom en fullständig atrofi af vissa muskelgrupper och småningom äfven höggradiga rubbningar i talet och sväljningen. Dessa sistnämnda kunna bli lifsfarliga, t. ex. därigenom att efter födans nedsväljande i luftvägarna en dödande lunginflammation framkallas. Den amyotrofiska lateralsklerosens anatomiska förklaring är en degeneration af hela den kortiko-muskulära ledningsbanan inom nervsystemet. Hvad som framkallar dessa lateralskleroser, är ännu okändt, och terapien vid dessa sjukdomar är blott symtomatisk och utan inverkan på sjukdomsförloppet. I. H.

Lateränen, plats, kyrka (med baptisterium och kloster) och palats med museer i Rom. I sydöstra delen af Rom, alldeles innanför den forna, nu igenmurade Porta Asinaria, i hvars omedelbara närhet nuv. Porta S. Giovanni är belägen, ligger en stor öppen plats, Piazza S. Giovanni in Laterano. Sista delen af namnet härleder sig från Lateranernas förnäma familj af Plautiernas ätt, hvars palats (lat. *Domus Lateranorum*) Konstantin den store, som fått det i sin ego, skänkte åt romerske biskopen Sylvester I. På piazzan reser sig Roms högsta obelisk (se fig. 3) med fotställning 47 m., som Thutimes (Thotmes, Thutmosis) III omkr. 1500 f. Kr. lät resa framför soltemplet i Ôn (Heliopolis). Konstantin den store uppställde den på Circus maximus (se Cirkus), där den återfanns 1587, sönderbruten i tre delar, och Sixtus V lät 1588 flytta den till den plats, där den nu står. I sydvästra hörnet af platsen ligger Roms äldsta dopkapell,

S. Giovanni in fonte, där Konstantin den store (föga troligt) säges ha blifvit döpt. I kapellet märkas 8 antika pelare och dopfunten af grön basalt, ett antikt badkar. På båda sidor ligga två redan 461 uppbyggda oratorier (se d. o.) med antika dörrar, pelare och mosaiker, samt flera andra kapell. Från piazzan kommer man öfver en trappförsedd terrass genom en präktig förhall (fig. 1), med en kolossalstaty af Konstantin den store från hans termer (se Konstantin, fig. å sp. 831), in i "modern och hufvudet för alla kyrkor i Rom och världen", *Basilica S. Giovanni*

Fig. 1. Laterankyrkans hufvudfasad, ett verk af A. Galilei.

in Laterano (fig. 1 o. 2). Sylvester I grundlade här Roms första kyrka, Basilica Constantiniana (sedan S. Salvator), som störtades af en jordbäfning 896, hvarefter Sergius III 904—911 lät återuppbygga den vida praktfullare och gaf den namn efter ett närgränsande kloster, invigdt åt Johannes döparen och Johannes evangelisten. Efter branden 1308, som förstörde äfven Lateranpalatset, uppbyggdes kyrkan åter af Klemens V, men brann ånyo 1360. Gregorius XI lät efter flyttningen från Avignon 1377 återuppbygga den, och sedan dess ha många påfvar förskönat kyrkan, ända till dess Leo XIII, som där

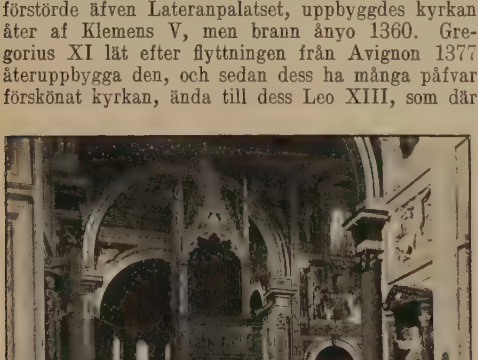

Fig. 2. Laterankyrkans kor. I midten ciboriet.

ligger begrafven, fulländade korets ombyggnad. Kyrkan innesluter dyrbara antika pelare (se fig. 2), hvaraf fyra anses härstamma från Juppiters tempel på Capitolium, många konstverk från medeltiden och nyare tiden och har praktfulla kapell, såsom det åt den hel. Andreas Corsini invigda, och ett oförlikneligt marmorciborium från 1367 (se fig. 2). Från kyrkans vänstra sidoskepp kommer man till *benediktinklostrets* sköna korsgång. I kyrkans förhall har man en härlig utsikt öfver piazzan ända till de blånande sabinska och Al-

Fig. 3. Lateranpalatset och obelisken.

banobergen. *Lateranpalatset* (fig. 3) sträckte sig före branden 1308 vida öfver det nuv. åt n. och ö. Ännu finnes den mellersta absiden i det gamla palatsets matsal kvar, det s. k. *triclinium leoninum*. Vid branden skonades äfven påfvarnas huskapell, det för sina heliga reliker berömda *Sancta Sanctorum*, 1278 bygdt af en bland Cosmaterna (se d. o.), med präktiga mosaiker, värdefulla relikskrin och andra dyrbarheter, som 1905 återfunnits i det länge för alla besök stängda kapellet. Midt emellan de båda peperinotrappor, som leda upp dit, ligger *Scala santa* ("heliga trappan"), enligt traditionen hämtad från Pontius Pilatus' ämbetsbostad (förd till Rom under korstågen), uppför hvars träbeklädda steg de troende måste krypa på sina knän. *Lateranmuseerna* äro: ett för antika konstverk (*museo profano*), hvars största skatt är den sköna grekiska Sofoklesstatyn, 1838 funnen i Terracina, vidare ett för kristna antikviteter (*museo cristiano*) med för kristna konstens utvecklingshistoria viktiga sarkofager och den ryktbara sittande bilden af den helige Hippolytos (se d. o. 2) med den på katedran inskrifna s. k. påsktaflan för 7 gånger 15 år från 222 e. Kr., slutligen ett *tafvelgalleri* med målningar från 1400- och 1500-talen samt en del moderna, dit skänkta af Leo XIII. J. C.

Laterankonsilier. Se Lateransynoder.

Laterankorherrar. Se Korherrar.

Laterānsynŏder, Laterankonsilier, kallas de i Laterankyrkan i Rom (se Lateranen) hållna kyrkomötena. Några af dem äro utan betydenhet. Fem räknas af den romerska kyrkan som ekumeniska, ehuru de (med undantag i viss mån af det 4:e) gällt uteslutande den västerländska kyrkan. Dessa fem äro följande: 1. 1123 under Calixtus II. På detta möte bekräftades konkordatet i Worms, och de Hildebrandska reformbesluten från 1000-talet upprepades högtidligen. 2. 1139 under Innocentius

II, hvilken därvid allmänt erkändes (den första västerländska påfveschismens häfvande) och lät upphäfva motpåfven Anacletus' alla åtgärder samt fördöma Arnold af Brescia. 3. 1179 under Alexander III. 27 canones utfärdades ang. kyrkotukt och disciplin bland de andlige, hvarjämte bestämdes, att vid påfveval skulle fordras $^2/_3$ af de afgifna rösterna; först genom detta beslut blef kardinalkollegiet fullt organiseradt och påfvarnas verkliga väljare. Viktig var ock synodens 27:e kanon mot katarerna (se Inkvisition). 4. Det 4:e lateranska mötet, som hölls af Innocentius III 1215, var en af de mest lysande kyrkoförsamlingar, som någonsin egt rum. Det besöktes af 71 ärkebiskopar, 412 biskopar och omkr. 800 abboter och öfriga prelater förutom många sändebud från världsliga furstar. Äfven från den österländska kyrkan, af hvilken en del, det s. k. latinska kejsardömet, då hyllade påfven, hade ombud infunnit sig. Detta möte kan anses som en uppenbarelse af den katolska medeltidskyrkan i all hennes glans. 70 canones uppsattes, i hvilka transubstantiationsläran fastställdes samt obligatorisk årlig bikt och nattvardsgång påbjödos. Vidare fördömdes albigensernas kätteri (inkvisitionsbeslutet från 1179 upprepades och skärptes) samt Amalriks af Bena och vissa af Joakims af Floris läror. Stiftandet af nya munkordnar förbjöds, och en fyraårig "gudsfred" samt ett nytt korståg till Heliga landet beslötos. Äfven lagstiftades om judarna samt fattades en rad beslut om innerkyrkliga reformer. Domkapitlen tillerkändes ensamrätt att välja biskopar. På den kanoniska och civila rättens utveckling öfvade konsiliet stort inflytande. 5. 1512—17 under Julius II och Leo X. På detta möte upphäfdes alla de beslut, som fattats på det schismatiska mötet i Pisa 1511 äfvensom på de s. k. reformatoriska kyrkomötena i Konstanz och Basel på 1400-talet. — 1725 hölls åter en lateransynod, af Benedikt XIII, hvilken därvid lät förklara konstitutionen "Unigenitus" för trosnorm. — Hufvudarbete är J. Hefele, "Konciliengeschichte" (2:a uppl., medeltiden, band IV—VI, 1879 ff.; fransk modernare bearbetning under utgifning af H. Leclercq, 1908 ff.). Utmärkta äro A. Hauck, "Reception und umbildung der allgemeinen synode im mittelalter" (1907), och A. Luchaire, "Innocent III et le quatrième concile de Latran" (1908). E. J. Ö. (Hj. H—t.)

Lateri'gradæ, *zool.* Se Spindeldjur.

Laterit, *geol.*, en tegelröd eller brunröd, lerartad, i luften delvis hårdnande massa, bildad genom omvandling af vittringsprodukterna af gnejs, granit, basalt samt andra bergarter och utgörande ytbetäckningen inom vidsträckta områden af Afrikas, Amerikas, Asiens och Australiens fastland, hufvudsakligen inom dessas till den tropiska zonen hörande delar. Jfr Afrika, sp. 252, Amerika, sp. 792, Asien, sp. 166, och Australien, sp. 450. Se ock Eluvium. E. E.

Latérna mágica (lat.; "troll-lykta"), *fys.*, är ett fysikaliskt instrument (se fig.), hvarmed i ett mörkt rum förstorade bilder af smärre föremål kunna framställas på en hvit skärm och sålunda förevisas för många personer på en gång. I ena väggen af en blecklåda sitter en konkav spegel, i hvars brännpunkt är placerad en lampa. På motstående vägg är en vid öppning, i hvilken ett rör är instucket. Detta innehåller en plankonvex lins, hvarmed de från spegeln reflekterade ljusstrålarna koncentreras på föremålet, som har sin plats längre ut i röret. Förstoringen åstadkommes genom ett konvexglas eller flera konvexlinser, bildande ett linssystem af kort

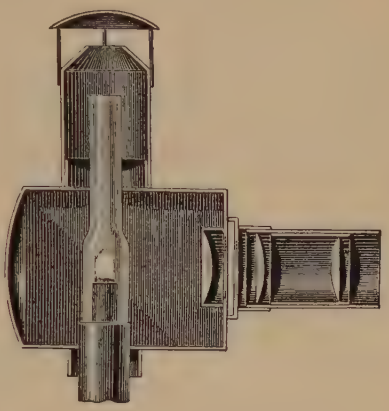

brännvidd och fäst i ett särskildt rör. Detta inskjutes så långt i det första röret, att föremålet kommer att ligga något litet utanför, men helt nära linssystemets brännpunkt. I detta fall uppkommer en reell, omvänd och förstorad bild af föremålet på stort afstånd från linserna. Placeras nu en hvit skärm midt framför röret och på lämpligt afstånd därifrån, kan man genom att skjuta ut och in linsröret afpassa dess läge så, att bilden på skärmen blir fullt tydlig. Vill man åstadkomma stor förstoring, måste skärmen placeras på stort afstånd; men i samma mån blir dess belysning svagare, emedan en och samma ljusmassa då måste utbreda sig öfver en större yta. Man måste således använda en stark ljuskälla, i synnerhet när föremålen utgöras af mikroskopiska preparat. I sådana fall begagnas det elektriska ljuset. Användes solen som ljuskälla, kallas apparaten solmikroskop (se d. o.). — Numera användes den egentliga laterna magica, med en vanlig lampa till ljuskälla, endast som leksak. Föremålen, som skola afbildas, bestå vanligen af figurer, målade med genomskinliga färger på glasribbor, hvilka i upp- och nedvänd ställning inskjutas genom två motstående inskärningar i röret på det ställe, där föremålet skall ligga. I stället för att uppfånga bilden på en skärm kan man låta den falla i en rökkolonn. Särskilda partier af bilden komma i detta fall att ligga i olika plan och synas därjämte vara i rörelse. På detta sätt uppstå s. k. "fantasmagorier" eller "skenbilder" (dimbilder). Skioptikon (se d. o.) är en förbättrad laterna magica. — Uppfinningen af laterna magica har med orätt tillskrifvits den tyske jesuiten A. Kircher, som beskrifvit instrumentet i 2:a uppl. af sin "Ars magna lucis et umbræ" (1671). R. R.*

La'tet a'nguis in he'rba, lat., "det ligger en orm dold i gräset", här lurar dold en fara. Uttrycket förekommer i Vergilius' "Eclogæ", III, 93.

Lateur [-tör], Petrus Maria Franciscus, flamsk författare, f. 4 okt. 1871 i Avelghem, bosatt i Ingoyghem, har under pseudonymen Stijn Streuvels författat ett stort antal skildringar

från det moderna flamska landtlifvet (*Lenteleven* 1900, *Zornerland* 1901, *Zonnetij*, s. å., *Doodendans*, s. å., *Langs de wegen* 1902, *Dagen*, s. å., *Minnehandel* 1903, *Dorpsgeheimen* 1904, *Openlucht*, s. å., *Stille avonden* 1905, *De vlaschaard* 1907, *Najaar* 1910 m. fl.) och återberättat sagan om Reineke fuchs (1908). En samlad upplaga utgafs i 5 bd 1910. Se A. de Ridder, ”S. Streuvels” (1907).

Latham [lē′thəm], John, engelsk ornitolog, f. 1740, d. 1837, var en bland grundläggarna af sällskapet Linnean society (1788). Hans förnämsta arbeten äro: *A general synopsis of birds* (3 dlr, 1781—85), *Index ornithologicus sive systema ornithologiæ* (2 dlr, 1790) och *A general history of birds* (11 dlr, 1821—28). L—e.

Latham [lē′thəm], Robert Gordon, engelsk etnolog och språkforskare, f. 1812, d. 1888, blef 1832 med. doktor i Cambridge, gjorde 1832—33 en resa i de skandinaviska länderna, kallades 1840 till professor i engelska språket och litteraturen vid University college i London. Resultaten af sina etnografiska forskningar nedlade L. i bl. a. *Norway and the norwegians* (2 bd, 1840), *Natural history of the varieties of man* (1850), i hvilket arbete han söker uppvisa släktets härstamning från ett enda människopar, *The Germania of Tacitus with ethnological dissertations* (1851), *The native races of the russian empire* (1854), *The eastern origin of the celtic nations* (1857), *Descriptive ethnology* (2 bd, 1859) och *Nationalities of Europe* (2 bd, 1863). Enligt L:s åsikt, som på senare tiden fått allt flera sannolikhetsskäl för sig, är Europa och ej, som axiomatiskt antagits, Asien de ariska folkens urhem. På språkvetenskapens område författade L. bl. a. *On the english language* (1841; flera uppl.), *Handbook of the english language* (1851; 9:e uppl. 1875) och *Elements of comparative philology* (1862), där han utförligast framställt sina skäl mot dogmen om ariernas härkomst från Asien, och *A defence of phonetic spelling* (1872). Han utgaf äfven en ny edition (fullbordad 1870) af Sam. Johnsons ”Dictionary of the english language” samt öfversatte Tegnérs ”Fritiofs saga” och ”Axel” (1840). L. var en bland stiftarna af Philological society i London och ordnade den etnografiska samlingen i Kristallpalatset i Sydenham.

Lathom and Burscough [lē′thəm ənd bə′skåf], stad i engelska grefsk. Lancaster, vid floden Douglas och Leeds—Liverpool-kanalen. 7,113 inv. (1901). Bomullsindustri. 4 km. ö. om staden ligger earlens af Lathom slott (i italiensk stil) från början af 1700-talet. J. F. N.

Lathræa squamāria L., *bot.*, en till fam. *Scrophulariaceæ* hörande, parasitiskt å rötter af hassel, asp m. fl. träd lefvande egendomlig ört (se fig.), som har en under jorden krypande, grenig, köttig, med hvita, tjocka fjäll betäckt rotstock, från hvilken under våren uppskjuta 5—25 cm. långa, köttiga, med fjäll glesare beklädda, ljusröda stjälkar, uppbärande i toppen en mängd läppformiga, röda blommor i ensidig klase. Örtens underliga utseende, med dess hvita rotstock samt rödletta stjälk och blommor, har förskaffat densamma namnet vätteros, såsom tillhörande vättarna (dvärgarna). Ett nyare namn är fjällört. Den förekommer sällsynt i södra och mellersta Sverige. O. T. S. (G. L—m.)

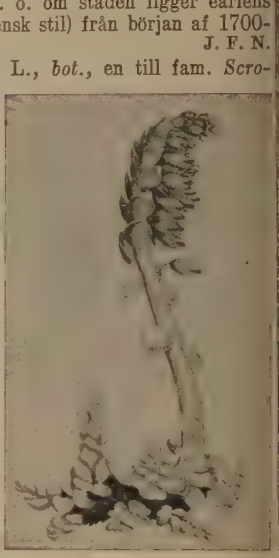

Laths [lā′thś], eng. Se Trä.

Lathwood [lā′thωud], eng. Se Trä.

La′thyrus L., *bot.*, växtsläkte af fam. *Legumi-*

Fig. 1.

Fig. 2.

Fig. 3.

Fig. 1. *Lathyrus pratensis.* *1* stjälkens topp, *2* blomma, *3* balja med ena hälften borttagen. — Fig. 2. *Lathyrus montanus* (*Orobus tuberosus*). *1* örten, *2* blomma. — Fig. 3. Luktärter (*Lathyrus odoratus*).

nosæ, afd. *Papilionatæ* med öfver 100 örter hufvudsakligen på norra hemisfären. De äro låga eller med klängen klättrande örter med vanligen fåpariga blad och i klasar sittande eller ensamma röda, blåa, violetta, gula eller hvita, ofta ganska stora blommor. Stjälken är ofta vingad. Släktet delas i två sektioner: *Archilathyrus* med klänge och *Orobus* utan klänge. I Sverige finnas 10 arter. *L. pratensis*, gulvial (fig. 1), med gula blommor, är allmän på våra ängar och är liksom andra arter af släktet en utmärkt foderväxt. *L. montanus* (*Orobus tuberosus*), gökmat (fig. 2), med violettröda blommor och med vid förgreningsställena knöllikt uppsvälld rotstock, är en allmänt bekant, på ängar och backar förekommande vårväxt. *L. tuberosus*, jordmandel, knölvial, med stora, ätliga knölar på rotstocken, odlas och förekommer flerstädes förvildad i södra Sverige. *L. sativus* och *L. Cicera* ha välsmakande, ärtlika frön och odlas därför i Syd-Europa. I otaliga former odlas *L. odoratus*, luktärter l. blomsterärter (fig. 3), inhemsk på Sicilien, som prydnadsväxt i de flesta trädgårdar; äfven andra arter med vackra blommor, såsom *L. latifolius* m. fl., användas som prydnadsväxter. G. L—m.

Latiano [-ånå], stad i italienska prov. Lecce (Apullien), vid järnvägen Brindisi—Taranto. 7,494 inv. (1901). Olivodling. J. F. N.

Laticlāvii, lat. (af *lātus*, bred, och *clāvus*, bård), kallades hos romarna de män, som till tecken af sin senatoriska värdighet buro tunika med breda purpurkanter i motsats till angusticlavii (af *angustus*, smal), som till tecken af sin riddarvärdighet buro tunika med smala purpurkanter.

Latʹien. Se Latium.

Latifuʹndium, lat., hos romarna benämning på en vidsträckt jordegendomskomplex, som odlades genom slafvar. Det var de rike och i staten mäktige, som särskildt efter de puniska krigen skaffade sig stora jordagods genom förvärfvande på mer än ett sätt af smärre gårdar. Tillgången på slafvar möjliggjorde storbruk, och man öfvergick alltmer från odling af spannmål till boskapsskötsel. Tillståndet i Italien, där de frie arbetarna och småbruken alltmer undanträngdes, bidrog i hög grad till att framkalla Gracchernas uppträdande (133 f. Kr.). I nyare tider begagnas ordet särskildt i Italien (se d. o., sp. 1032—33) i betydelsen vidsträckt jordagods i allmänhet. R. Tdh.

Latimer [lāʹtimə], Hugh, engelsk teolog och martyr, f. omkr. 1480, studerade i Cambridge och var i början en häftig motståndare till reformationen, men ändrade sedan åsikter och blef en af dennas verksammaste befordrare i England. Af kardinal Wolsey fick han särskildt tillstånd att predika i hela England. 1530 blef han utnämnd till kunglig hofpredikant, och 1531 erhöll han pastoratet West Kington i Wiltshire. 1532 blef han kallad inför prästmötet (convocation), exkommunicerad och fängslad, men genom konungens bemedling frigifven. Efter Cranmers utnämning till ärkebiskop (1533) ändrades L:s ställning, och sedan Henrik VIII 1534 afkastat den påfliga suprematien, blef L. jämte Cranmer och Cromwell konungens förnämsta medhjälpare i upptänkandet af de lagstiftningsåtgärder, som gjorde skilsmässan från Rom fullständig och oåterkallelig. Det var till stor del L:s predikningar, som rotfäste reformationens grundsanningar i folkets sinnen, och af hans föredrag erhöll rörelsen sin förnämsta riktning. 1535 blef L. utnämnd till biskop i Worcester, men afsade sig 1539 detta ämbete, enär han ogillade de då utfärdade sex ”blodsartiklarna” och blef slutligen insatt i Tower. Vid Edvard VI:s tronbestigning (1547) återfick L. friheten, men återtog ej sitt biskopsämbete, ehuru underhuset därom särskildt anmodade honom. I stället verkade han med än större framgång än förr genom predikningar. Han var rent evangelisk till sin åskådning; sedan 1548 hade han förts till den kalvinska nattvardsläran, men förkastade predestinationen. Sanningskärlek, rättrådighet, oförskräckthet och ödmjukhet kännetecknade honom; han är en af Englands mest folkkära predikanter, med om Luther påminnande drastiskt sätt att uttrycka sig. Kort efter Marias tronbestigning (1553) fick han kallelse att inställa sig inför rådet i Westminster. Ehuru han kunde ha räddat sig genom flykten, åtlydde han med glädje kallelsen. Jämte Ridley blef han 16 okt. 1555 bränd i Oxford. En fullständig samling af hans ”Works” utkom i 2 bd 1844—45. Litt.: Demaus, ”Life of H. Latimer” (2:a uppl. 1881), A. F. Pollard, ”Cranmer and the reformation in England” (3:e uppl. 1910, utmärkt), H. Gee, ”The reformation period in England” (1909), J. Gairdner, ”Lollardy and the reformation in England” (1908), och Pollard, ”History of England in 16:th century” (1911). Se äfven litt. till Episkopalkyrkan. A. B. B. (Hj. H—t.)

Latinæ fēriæ. Se Feriæ. Suppl.

Latinare. 1. Invånare i Latium. — 2. Person, som idkar studier i eller behärskar latinska språket. — 3. Lärjunge på latinlinjen i de allmänna läroverken. Se Skolväsen. — 4. Stundom romerskkatolska folk i motsats till de grekisk-katolska.

Latiner (lat. *latini*), invånare i Latium. Se Italiska folk, Italiens fornspråk och Latium.

Latingymnasium. Enligt stadgan för rikets allmänna läroverk af 1 nov. 1878 skulle undervisningen fr. o. m. 4:e klassen meddelas på två linjer, latinlinjen och reallinjen, antingen vid samma eller olika (särskilda latin- och real-) läroverk. Genom läroverksstadgan af 18 febr. 1905 ändrades detta därhän, att skillnaden mellan latin- och reallinjen numera inträder först å gymnasiet, fr. o. m. dettas första ring. Man talar sålunda om latin- och realgymnasium. Se vidare Skolväsen. R. N—n.

Latini, Brunetto, italiensk lärd och skriftställare, skalden Dantes lärare, f. omkr. 1220 i Florens, d. 1294 eller 1295, hörde till guelfernas parti. Landsförvisad 1260 af de segrande ghibellinerna, bosatte han sig för en följd af år i Frankrike. Han inverkade mycket på den unge Dante och ingaf honom bl. a. smak för ”lingua vulgare”. Under vistelsen i Frankrike skref L. *Li livres dou trésor* (utg. i franska originalskriften först 1863, men efter manuskriptet öfv. till italienska 1474, 1533 och 1878—

83), en encyklopedisk sammanfattning af 1200-talets vetande. L:s *Tesoretto* innehåller moraliska betraktelser, hans *Pataffio* (1288) florentinska ordspråk och ordlekar. Sedan guelferna åter kommit till makten, vardt L. 1270 kansler i Florens och var 1287 medlem af priorskollegiet. Se arbeten om L. af Ortolan (1873), Sundby (på da. 1869, på it. 1884) och Marchesini (1887 och 1890).

Latinisēra. Se Latinism.

Latini'sm, latinsk språkegenhet eller ordvändning, nyttjad i annat språk än latinet. — Latinisēra, göra till latinsk, bilda (en ordform) på latinskt sätt. — Latini'st, latinkännare. — Latinitēt, latinska språket och litteraturen; det latinska språkstudiet; en latinsk författares språkform.

Latini'st, Latinitet. Se Latinism.

Lati'nitas culināria. Se Kökslatin.

Latinlinje. Se Latingymnasium.

Latinläroverk. Se Skolväsen.

Latinsegel (sp. *vela latina*), långt, spetsigt, trekantigt båtsegel. Se Galärsegel. — ''Latinseglare''

(se fig.) ha 1—3 master, hvardera med ett latinsegel. Denna rigg, som förr användes äfven på en del fartyg i svenska skärgårdsflottan, t. ex. kanonslupar, förekommer allmänt å båtar och smärre fartyg i Medelhafstrakterna (jfr Loggert). Jfr äfven Bermudabåt. C. K. S.

Latīnsk, eg. hvad som har afseende på Latium och dess folk (latinerna); romersk, emedan Rom var den förnämsta latinska staden; romersk-katolsk, västerländsk, i motsats till grekisk-katolsk, österländsk (grekisk, bysantinsk), emedan latin var kyrkospråk; detsamma som romansk.

Latinska antologien. Se Antologi.

Latinska folk. 1. Detsamma som latiner (se d. o.). — 2. (Latinska rasen) Folk, som tala romanska språk (se d. o.).

Latinska kejsardömet, det på Östromerska (Grekiska) kejsardömets ruiner af romersk-katolska (latinska) korsfarare skapade välde, som, med Konstantinopel till hufvudstad, egde bestånd 1204—61. Se vidare Konstantinopel, sp. 844, Korståg, sp. 1103, och Östromerska riket.

Latinska korset. Se Kors, sp. 1077, 1078, och Korstecken, sp. 1098.

Latinska kyrkan, romersk-katolska kyrkan, i motsats till grekisk-katolska, österländska kyrkan.

Latinska litteraturen i vidsträcktaste mening omfattar allt, som författats på latinska språket, sålunda närmast romerska folkets litteratur under forntiden, men äfven den latinska medeltidslitteraturen samt slutligen den s. k. nylatinska litteraturen efter renässansen.

I. Romerska litteraturens historia. Latinska litteraturen under forntiden benämnes vanligen den romerska, emedan den uppstått eller utvecklat sig hufvudsakligen i Rom. Innan en litteratur i egentlig mening uppstod (från midten af 3:e årh. f. Kr.), förekommo vissa ansatser därtill under de århundraden, som man skulle kunna kalla *den förlitterära perioden*; därpå följer från 240 f. Kr. till omkr. 568 e. Kr. den romerska litteraturen, i hvars historia liksom på andra områden statsskickets omgestaltning i och med kejsardömets införande var af genomgripande betydelse. Hufvudperioder äro alltså *1. Republikens tid. 2. Kejsartiden.*

Under *den förlitterära perioden*, från Roms grundläggning till 240 f. Kr., fanns ej någon litteratur i egentlig mening. Romarna, ett folk med praktisk läggning och sinne för det verkliga lifvets kraf, men utan grekernas lifliga fantasi, skönhetssinne och vetenskapliga forskningsintresse, hade under århundradena närmast efter Roms grundläggning eröfrat först Latium, sedermera Italien samt grundlagt och befäst sitt statsskick och sina samhällsinstitutioner. Någon litteratur kunde under sådana förhållanden ej uppblomstra. Det ännu outvecklade språket (se Latinska språket) utbildades hufvudsakligen under förhandlingar inför domstolen, i senaten och folkförsamlingen; dess användning i skrift inskränkte sig egentligen till lagar och urkunder. Främst står de tolf taflornas lag, *leges XII (duodecim) tabularum* (450 f. Kr.), inristad på tolf vid Forum offentligen utställda bronstaflor, som enhvar kunde för eget behof afskrifva; denna första romerska 'bok', viktig i litteraturens historia som det tidigaste försöket att lämpa latinska språket för skriftlig prosaframställning, blef ock läsebok vid ungdomens undervisning och utöfvade därigenom inflytande äfven på följande århundradens framställningssätt. Ur förteckningen på de dagar, då rättegång kunde ega rum, de s. k. *dies fasti*, utvecklade sig kalendern, *fasti*; den utgafs (omkr. 304) af Cn. Flavius, som äfven offentliggjorde de rättegångsformler, *legis actiones*, som användes vid den romerska civilprocessen, sammanställda till den s. k. *ius Flavianum*. Vidare förekommo officiella anteckningar af öfversteprästen om det löpande årets märkligare tilldragelser (*annales*), förteckningar på ämbetsmän, ritualföreskrifter o. d. Af mera privat natur voro inskrifterna (*tituli*) under de vaxbilder af berömda förfäder, som plägade uppställas i ämbetsmannafamiljernas hem; stundom upptecknades ock till förvaring i familjearkivet de liktal (*laudationes funebres*), som merendels höllos vid framstående personers begrafning. — På rytmisk prosa voro ålderdomliga formler, *carmina*, affattade, vanligen af religiös art, böner, besvärjelser, edsformulär o. d.

Liksom hos de flesta folk förekom tidigt hos romarna en jämförelsevis konstlös poesi, som i många fall kunde fortlefva äfven utan skriftlig uppteckning. Ansatser till lyrisk poesi finna vi i *carmen saliare*,

ymn, sjungen af Mars' präster, salierna, samt i *armen arvale*, arvalbrödernas hymn till larerna och Mars, bådadera affattade på det gammalitaliska s. k. aturniska versmåttet. För dramatisk framställning ynas romarna ha haft särskilda anlag liksom ock för rofkornigt skämt; element till dramatisk poesi förefanns i de skämtsamma fescenninska växelsångerna id landtliga fester (vinskörden o. d.), senare särskildt vid bröllop, soldaternas sånger om den triumerande fältherren o. d. Äfven *satura* i sin äldsta orm skall ha varit en dramatisk framställning under ans och flöjtackompanjemang. Af episk art voro ånger till förfädrens pris vid gästabud samt *neniæ*, lago-, resp. lofsånger till den dödes ära vid begrafingar, af didaktisk art samlingar af sentenser, *sententiæ*. — Den förste romerske författare, tillika den örsta skarpt utpräglade personlighet, som träder oss ill mötes, är Appius Claudius Cæcus (censor 312). Han utgaf det tal, som han 280 hållit i enaten vid afstyrkandet af Pyrrhos' fredsanbud, idare ett juridiskt arbete samt en samling sentenser å saturniskt versmått.

Vid midten af 3:e årh. f. Kr., då romarna kunde licka tillbaka på den ärofullaste storhetstid, hade e således hunnit blott till början af litterär produktion. En romersk konstlitteratur, organiskt framuxen ur förhandenvarande element, kom ej till utveckling; romarna voro självständiga på statslifvets och rättens områden, men behöfde på andra fält af ulturell verksamhet påverkan från annat håll. En omersk litteratur började först då, när det segrande om sträckte sitt välde utom Italiens gränser.

1. *Republikens tid* (240—omkr. 30 f. Kr.). Redan idigt hade romarna rönt inverkan från främmande olk, särskildt etruskerna i mellersta och grekerna i ödra Italien, men det var egentligen efter krigen ed Tarent (282—272) och Kartago (264—241), då rekerna talrikt strömmade till Rom, som beröringen ed den grekiska, resp. hellenistiska, kulturen blef ifligare, ett förhållande, som blef af ännu större betydelse efter Greklands eröfring (146). Så inträffade, vad Horatius betecknande uttrycker med orden "Græcia capta ferum victorem cepit et artes intulit gresti Latio" ("det öfvervunna Grekland öfvervann den vilde segraren och införde kulturen i det obildade Latium"). Denna utveckling berodde å ena sidan å romarens fallenhet för och förmåga att upptaga främmande element utan att därför uppge sitt get kynne, å den andra på den omständigheten, att det vid denna tid fanns endast en originell och på samma gång utbildad litteratur, den grekiska. De ledande personligheterna, en Scipio Africanus, en Emilius Paullus o. a., egde grekisk bildning; det växande litterära intresset bland den större allmänheten tillgodosågs genom latinska bearbetningar af grekiska original. De försök att skapa en nationellt romersk litteratur, som redan under de närmaste generationerna framträdde, måste efter hand träda tillbaka för det växande grekiska inflytandet, då å ena sidan grekiska författare och vetenskapsmän ej sällan kommo till Rom, å den andra romerska ståthållare och affärsmän längre tider vistades i den grekiska kulturens länder, dit äfven den bildningssökande ungdomen började företaga studieresor. Den fara, som och med bundsförvantkriget (91—88) hotade latinska språkets herravälde i Italien och därmed äfven romerska litteraturens utveckling, afvärjdes genom Roms seger. Omsider fullbordades under republikens sista årtionden den grekisk-romerska kulturens enhet; den romerska litteraturen, rotad i romersk och grekisk jordmån, framträder ej längre som efterbildning, utan som självständig fortsättning af den grekiska med en rad af författare, från Cicero till Tacitus, hvartill den samtida hellenistiska litteraturens historia icke kan uppvisa något motsvarande. Med republikens undergång hade Rom uppnått höjdpunkten af andlig odling.

A. *Tiden 240—omkr. 88: den arkaiska perioden.* a. *Poesi.* Ett gemensamt drag hos denna tids författare, hvilka betecknande nog ej voro infödda romare, utan latiniserade italiker eller främlingar, var, att de ofta försökte sina krafter inom olika diktarter, alldeles som de samtida hellenistiske skalderna. Genom denna beröring med hellenismen kom därjämte den romerska poesien att börja med dramat, som eljest vanligen framträder *efter* epos och lyrik och betecknar diktningens höjdpunkt. — L. Livius Andronicus, en grekisk krigsfånge från Tarent, gaf som frigifven undervisning i Rom. 240 lät han uppföra en grekisk tragedi och en komedi i latinsk bearbetning, hvilka stycken sedermera efterföljdes af andra i originalens versmått (jambisk trimeter och trokaisk tetrameter). Till bruk vid undervisningen öfversatte han Odyssén till latin (*Odusia*) på saturniskt versmått; slutligen författade han 207 en hymn, som vid procession föredrogs af en jungfrukör. Som uppfinnare af öfversättningens dittills okända konst och förmedlare af äldre och samtida grekisk diktning har han spelat en viktig roll i världslitteraturens historia. Större självständighet visade latinaren Cn. Nævius, som bearbetade grekiska tragedier och komedier, men äfven skref tragedier med romerskt ämne, s. k. *fabulæ prætextatæ*; i komedien hoparbetade han stundom genom s. k. kontamination två stycken till ett. Vidare diktade han på saturniskt mått ett epos öfver 1:a punniska kriget. T. Maccius Plautus (omkr. 254—184), från Umbrien, egnade sig uteslutande åt *fabula palliata*, hvarmed förstås ett romerskt lustspel, där ämne, plats och personer äro grekiska (af *pallium*, grekisk mantel). Sina original behandlade Plautus ofta med hänsynslös frihet; hans stycken tjänade emellertid ej närmast litterära ändamål, utan voro beräknade för scenen. Med stor smidighet inpassar han i den attiska ramen en mångfald romerska element; som fulländad mästare framstår han i språkets behandling och i sitt herravälde öfver de metriska formerna, särskildt i de lyriska sångpartierna. Framstående inom samma diktart voro Cæcilius Statius, af keltisk härkomst, samt P. Terentius Afer (d. 159), från Kartago, som skiljer sig från Plautus bl. a. däri, att han undviker inblandning af romerska element, som kunna störa den attiska lokalfärgen, inskränker de lyriska sångpartierna till ett minimum och vid kontamination omsorgsfullt döljer fogarna. Språket saknar företrädarens friskhet, men är stiliseradt med noggrann elegans. Under Gracchernas tid uppblomstrade för någon tid det nationellt romerska lustspelet, *fabula togata* (af *toga*, romersk mantel), representeradt af Titinius och L. Afranius. Berömda inom tragedien voro Ennius (se nedan), M. Pacuvius (f. 220) och L. Accius (omkr. 170—90), från Umbrien, med hvilken denna diktart

nådde sin höjdpunkt. — Q. Ennius (239—169), från Rudiæ i Kalabrien, är mest berömd för sitt på hexameter affattade nationalepos ''Annales'', som behandlade Roms historia, men han bearbetade äfven många andra områden, drama, naturfilosofi o. a., samt utgaf ''saturæ'', dikter af växlande innehåll och form. Genom Ennius vann det grekiska inflytandet fullständig seger inom romerska litteraturen, för hvilken han i öfrigt genom sin mångsidighet och språktalang blef af ofantlig betydelse. — Satiren fick sin för all framtid bestämda karaktär genom riddaren C. Lucilius (180—102), från den latinska kolonien Suessa. Med humor och bitande kvickhet i förening med varm känsla för forntida romersk dygd och storhet kritiserade han samtidens lif i dess mångskiftande former. Förebilder härtill funnos bl. a. i den hellenistiska cynisk-stoiska populärfilosofien, men Lucilius tillkommer äran att ha skapat den litterära genre, där romarna kände sig mest självständiga. Som versmått använde han hufvudsakligen hexametern, sedermera bibehållen af hans efterföljare. — b. *Prosan* kom till utveckling efter poesiens uppblomstring och språkets därmed sammanhängande utbildning för litterära ändamål. Den hade en utprägladt nationell och politisk läggning, men var på samma gång tydligt påverkad af hellenistiska mönster. Det var hufvudsakligen historiens och vältalighetens område, som bearbetades; författarna voro vanligen politiskt framstående personligheter. Något senare väcktes intresset för filologi och rättsvetenskap. — De äldre romerske historieskrifvarna, annalisterna (så benämnda, emedan de ordnade händelserna efter löpande år, lat. *annus*), tecknade Roms historia på grekiska språket, då de närmast vände sig till bildade grekiska läsare. Mest betydande var Q. Fabius Pictor (under 2:a puniska kriget). Den egentlige grundläggaren af latinsk prosa var M. Porcius Cato (234—149), en mångsidigt förfaren man med gammalromersk läggning och energisk motståndare till den framträngande hellenismen. I sitt hufvudarbete ''Origines'' (af *origo*, ''ursprung'', sål. ''den romerska statens uppkomst och historiska utveckling'') behandlade han Roms och de italiska samhällenas historia, ordnad efter innehållet i afdelningar (sju ''böcker''). Dessutom utgaf han tal, praktiska anvisningar på olika områden m. m. samt ''De agri cultura'' (''om landtbruket''), det äldsta bevarade prosaverk på latin. Senare genomgick historieskrifningen en betydande utveckling: den latinska annalistiken, representerad af bl. a. L. Calpurnius Piso Frugi (konsul 133), aflöstes af den historiska monografien, L. Cœlius Antipaters framställning af 2:a puniska kriget, och den pragmatiska behandlingen af samtidens historia af Sempronius Asellio samt memoarer, *commentarii*, af M. Æmilius Scaurus (omkr. 100). — För vältaligheten voro de politiska förhållandena synnerligen gynnsamma. Berömda talare voro Scipio d. y., hans vän C. Lælius, framför allt den eldige C. Gracchus, som utgaf sina tal som politiska broschyrer, utan att ge dem den öfverarbetning, som med tanke på litterärt fortbestånd sedermera blef vanlig, M. Antonius, L. Licinius Crassus o. a. — Genom Krates från Mallos blefvo romarna på 160-talet bekanta med den pergamenska filologien i dess båda former, den grammatiska och den litteraturhistoriska. Den förste romerske filologen var Ciceros lärare L. Ælius Stilo, som tillämpade den grekiska språkvetenskapens metoder på latinet vid tolkningen af språkets äldsta urkunder. — Mot slutet af 2:a årh. skref M. Iunius Brutus ''De iure civili'', den första latinska skrift i dialogform; Q. Mucius Scævola (konsul 95) utgaf den första systematiska framställning af den romerska rätten.

Under den arkaiska perioden hade således på jämförelsevis kort tid en omfattande litteratur uppblomstrat. Emellertid ha endast Plautus' och Terentius' lustspel samt Catos arbete om landtbruket bevarats till vår tid, af det öfriga äro blott fragment i behåll. Viktigast bland det, som gått förloradt, torde vara Catos ''Origines'' och Lucilius' ''saturæ''.

B. *Tiden omkr. 88—omkr. 30 f. Kr., Sullas och Cæsars tidehvarf*, den klassiska prosans period. Under den förut påbörjade föreningen af främmande och inhemska element framgick numera en organisk enhet, den romersk-grekiska kulturen. Denna kultur liksom dess mest påtagliga uttryck, den romerska litteraturen, tillhörde emellertid hufvudsakligen de bildade samhällsklasserna. Särskildt liflig var alltfort beröringen med hellenismens kulturströmningar; ett grekisk-latinskt bibliotek fanns i hvarje bildadt hem. Under sådana förhållanden uppblomstrade bokhandels- och förläggarverksamheten, bland hvars representanter T. Pomponius Atticus, Ciceros förtrogne vän, intog en framskjuten plats. — a. *Poesien* träder under denna period tillbaka i jämförelse med prosan. Den diktart, som under den arkaiska perioden visat sådan lifskraft, den *dramatiska*, började afstanna. Tragedier skrefvos visserligen, dock mera som studier af förnäma dilettanter; Q. Tullius Cicero o. a., än beräknade för scenen, där man nöjde sig med att uppföra äldre stycken med större stöt och prakt och med anlitande af berömda skådespelare, Æsopus, Roscius m. fl. Vida större lifskraft hade lustspelet, dock ej i sina äldre former; fabula palliata och togata, utan som atellan, *fabula Atellana*, hvarmed betecknas den oskiska farsen med stående karrikerade karaktärstyper, som numera i latinsk dräkt blef föremål för litterär behandling och uppfördes som slutstycke (*exodium*) efter tragedierna; hufvudrepresentanter voro Pomponius och Novius. Något senare aflöstes atellanen af *mimus*, som härstammade från det grekiska Syd-Italien; den var en lösligt hopkommen, till stor del på improvisation hvilande karaktärsbild ur hvardagslifvet, framställd med grof realism under liflig mimik; skådespelarna uppträdde utan masker, och de kvinnliga rollerna utfördes af skådespelerskor. I litteraturen representeras mimen af riddaren D. Laberius och hans samtida P. Syrus, under hvars namn en samling sentenser bevarats till vår tid. — Sin säregna prägel får denna period genom den s. k. moderna (ungromerska) skolan. Dess medlemmar, ofta benämnda *poetæ novi*, sammanhållna genom vänskapens, delvis ock härkomstens band — flera härstammade från Italien n. om Po — bildade ett oppositionsparti dels i politiskt hänseende, i det de som ifriga republikaner häftigt angrepo Pompejus och Cæsar med deras anhängare, dels och framför allt i litterärt afseende: inom vältaligheten förkastade de den yppiga asiatiska stilen, representerad af Hortensius o. a., och uppställde attikerna,

särskildt Lysias, som mönster för en sorgfälligt utarbetad, knapp framställning; inom poesien öfvertäfvo de de äldre klassiska mönstren och anslöto sig till den senare alexandrinska diktningen med dess förkärlek för det mytologiska epylliet (mindre epos), elegien och tillfällighetspoesien i epigrammets eller den lyriska diktens form. Skalden borde vara en *poeta doctus*, bevandrad i grekisk poesi och mytologi samt hemmastadd i den poetiska tekniken och med förmåga att aflocka språket nya uttrycksmöjligheter. De fleste representanter för denna riktning, hvars medelpunkt var Valerius Cato, på samma gång filolog och skald, känna vi föga mer än till namnet; af den talangfullaste, C. Valerius Catullus, från Verona (omkr. 84—54), har en diktsamling bevarats, innehållande såväl bearbetningar som självständiga dikter i alexandrinsk stil, — däribland den första romerska elegien — epigram, slutligen ett fiertal lyriska dikter, hvaraf somliga äro värdelösa, medan andra beredt den tidigt bortgångne skalden rangplats som Roms störste lyriker. — Gentemot den nyssnämnda skolan står som representant för en mera arkaisk riktning en storslagen gestalt, T. Lucretius Carus (d. 55) med sin lärodikt om naturen, "De rerum natura", den äldsta latinska diktikt i episk form, som bevarats till vår tid. Stilen har ålderdomlig, erinrande om Ennius, ämnet, den epikureiska filosofien, var däremot modernt; i framställningen förenar han med beundransvärd åskådlighet i naturskildringen djup blick för människosjälens lidanden, fröjder och triumfer. Dikten inlägger en ärofull plats i världslitteraturens historia. — b. *Prosan* nådde under denna period sin höjdpunkt; den skillnad mellan det stiliserade skriftspråket och det mera obundna talspråket, som förberedts genom puristiska tendenser hos en Scipio, en Terentius o. a., framträdde nu fullt utbildad. Den första lärobok i retorik, som romerska litteraturen har att uppvisa, den s. k. *Rhetorica ad Herennium* (af okänd författare), utkom omkr. 85. Tidehvarfvets mest framstående författare var M. Tullius Cicero (106—43). Hans betydelse som *talare* ligger däri, att han icke blott praktiskt utöfvat sin konst, utan infört talet som litterär konstprodukt och därvid låtit språkets hela rikedom komma till utveckling och användning som uttryck för människolifvet i dess skiftande mångfald. Så kom talet att i Rom liksom tidigare i Grekland delvis öfvertaga den roll, som dramat under sin blomstringsperiod innehaft; enligt antik uppfattning afsåg det ej blott att öfvertyga förståndet, utan ock att tilltala känslan. I sitt framställningssätt undvek Cicero såväl attikernas alltför knappa stil, representerad af M. Iunius Brutus o. a., som ock asiaternas (Hortensius m. fl.) yppighet och uppställde i synnerhet Demosthenes som mönster. Sin öfvertygelse, att talaren måste ega en omfattande bildning, framställde Cicero i flera *retoriska* verk, bland hvilka "De oratore" och "Orator" vida öfverträffa, hvad grekernas teknisk-retoriska litteratur kan framvisa. Ciceros *filosofiska* arbeten göra ej anspråk på strängt vetenskaplig hållning: han åsyftade att i en tilltalande romersk dräkt framställa det viktigaste af den grekiska filosofien och därmed fylla ett tomrum i den latinska litteraturen, inom hvilken med undantag af Lucretius' ofvannämnda, af Cicero efter författarens död utgifna lärodikt filosofiska arbeten saknades. Slutligen ha vi ännu bevarade omkr. 800 *bref*, oskattbara icke blott som historiska och språkligt-stilistiska dokument, utan äfven därför att författaren själf på det mest omedelbara sätt här träder oss till mötes. Så är den man, i hvilken den grekisk-romerska kulturen, särskildt sådan den framträder i litteraturen, nått sin höjdpunkt, på samma gång den, hvars bild som människa och författare mer än någon annans bland antikens många betydande personligheter står fullkomligt klar för vår blick. — Historieskrifningen representeras af C. Sisenna, hvars numera förlorade "Historiæ" behandlade Sullas tid, Cornelius Nepos m. fl. C. Iulius Cæsar (100—44) är jämte Cicero hufvudrepresentanten för den klassiska prosan. Hans memoarer, "Commentarii", utmärka sig framför allt genom framställningens klarhet samt stilens renhet och flärdfria skönhet, egenskaper, som bjärt framträda vid en jämförelse med de torftiga fortsättningar, som senare tillkommit af andra händer. Cæsars anhängare C. Sallustius Crispus (86—35), den förste romerske historieskrifvare af mera allmänt intresse, behandlade i "Historiæ" tiden mellan 78 och 67; i de ännu bevarade monografierna "Catilina" och "Iugurtha" ger han med fulländad konst skarpt tecknade tidsbilder i en knapp och allvarlig stil, påverkad af Thukydides och den samtida retoriken och senare efterbildad af Tacitus. — En särställning intar M. Terentius Varro (116—27), Roms lärdaste man och mest produktive författare, som i sin fornkunskap, "Antiquitates", encyklopedi, "Disciplinæ", o. a. arbeten med användande af grekisk forskningsmetod framställde romerska folkets kulturhistoria; bevarade äro blott ett arbete om landtbruket samt en del af hans verk "De lingua latina". På blandning af prosa och vers voro hans "saturæ Menippeæ" affattade, innehållande allvarliga sanningar i skämtets form. — Framstående författare på rättsvetenskapens område var Serv. Sulpicius Rufus (d. 43).

2. *Kejsartidens litteratur* (omkr. 30 f. Kr.—omkr. 568 e. Kr.). Det romerska statsskickets öfvergång från republik till kejsardöme hade djupgående följder på samhällslifvets olika områden, ej minst för litteraturen, i hvars historia en ny period inträder.

A. *Augustus' tidehvarf* (omkr. 30 f. Kr.—14 e. Kr.). Efter de blodiga inbördes striderna under halftannat årtionde efter Cæsars död (44) inträdde med Augustus (29 f. Kr.—14 e. Kr.) en efterlängtad tid af lugn och fred. Man hade allmänt en känsla af, att Roms världsherravälde, som stått på spel under inbördeskrigen, var tryggadt och dess ära återupprättad, och man började mer och mer komma till insikt om Roms världshistoriska betydelse. Dessa strömningar afspegla sig tydligt i litteraturen: man åsyftade, att den skulle vara ett uttryck för de nya idéerna och på samma gång värdig det världsbehärskande romarväldet. Å andra sidan blefvo litterära sysselsättningar under de förändrade politiska förhållandena ofta det lämpligaste verksamhetsområdet för uppåtsträfvande talanger; kraftigt omhuldades också litteraturen af Augustus och af män, sådana som Mæcenas, Messalla och Asinius Pollio, af hvilka de förstnämnde ha betydelse i litteraturens historia som medelpunkt för hvar sin litterära krets — Vergilius och Horatius tillhörde

Terentius, Vergilius o. a. författare äfvensom väckte ett allmännare intresse för den arkaiska litteraturen.

C. *Den senare kejsartidens* litteratur, från Hadrianus (117—138) till langobardernas infall (568), karakteriseras af ett fortgående förfall. Detta är emellertid blott en af de många yttringarna af den antika kulturens upplösning, en process, som tidigt började inifrån och fortgick äfven under tider af yttre trygghet och välstånd. Denna långa tidrymd företer, som naturligt är, olika skeden. Förberedd af Probus' intresse för de äldre författarna och den under Flavierna, särskildt med Quintilianus, framträdande reaktionen till förmån för de klassiska mönstren nådde under Hadrianus en arkaiserande strömning sin höjdpunkt (den var egentligen en afläggare af den s. k. atticismen). På rättsvetenskapens område voro 2:a och början af 3:e årh. en verklig blomstringsperiod. Efter en tid af inre anarki, hvarunder äfven litteraturen förstummades, under årtiondena efter den severiska dynastiens fall (235), inträdde med den absoluta monarkien (284) bättre förhållanden; dock gör litteraturen i stort sedt ett medelmåttigt intryck, och det är betecknande, att poesien och historieskrifningen hvardera ha endast ett namn af betydenhet att uppvisa, och att dessa namn tillhöra greker. För öfrigt börja provinserna, särskildt Afrika och Gallien, att täfla med eller rent af taga försteget framför Italien, som efter Caracallas utsträckning af medborgarrätten (212) var rättsligt likställdt med provinserna. Den viktigaste företeelsen under denna period är kristendomens segerrika utbredning, som medförde en rik och självständig kristen litteratur i Västerlandet. — a. *Poesien* har blott få namn att uppvisa. Af Avienus (i 4:e årh.) ha ”Ora maritima”, en beskrifning af Atlantiska hafvets kust, och några andra dikter bevarats. Rutilius Namatianus skildrade på distika sin resa från Rom till Gallien 416, ”De reditu suo”, en dikt af stort kulturhistoriskt intresse och äfven ur poetisk och språklig synpunkt ej obetydande. Den galliske retorn Ausonius (4:e årh.), som i likhet med de båda nedannämnde författarna bekände sig till kristendomen, skref många dikter, bland hvilka ”Mosella”, om en färd på Rhen och Mosel, anses bäst. Hans landsman Apollinaris Sidonius' panegyriska o. a. dikter (5:e årh.) liksom hans bref visa en mosaikartad, svulstig stil. Väsentligt högre står Claudius Claudianus, från Alexandria, som från 395 lefde vid hofvet i Ravenna; i sina politiska dikter (om Stilicho, Honorius o. a.) efterbildar han med framgång den ovidiska versens elegans. Mest bekant är hans episka dikt om Proserpinas bortröfvande. Claudianus har ej utan skäl betecknats som Roms siste skald af betydenhet; betecknande är, att han liksom den förste, L. Livius Andronicus, sex och ett halft århundrade förut, hade grekiskt blod i sina ådror. Det verkligt lifskraftiga inom poesien bär från denna tid kristendomens prägel. — b. *Prosa.* Den ofvannämnda arkaiserande riktningen representeras af afrikanen Fronto (omkr. 100—omkr. 175), författare af bref och retoriska uppsatser, samt hans lärjunge Gellius, som i ”Noctes atticæ” meddelat rika utdrag ur äldre författare. Till arkaisterna räknas ock afrikanen Apuleius (f. omkr. 125), hvars roman ”Metamorphoses”, en satirisk tämligen drastisk sedemålning af samtiden, visar betydande talang och djärf originalitet. — På gränsen mellan föregående och denna period står C. Suetonius Tranquillus (omkr. 75—omkr. 150), hvars kejsarbiografier, ”De vita Cæsarum”, blef mönster för följande tiders historieskrifning, som därigenom råkade på afvägar; hit höra de s. k. scriptores historiæ Augustæ (omkr. 300). Först med Ammianus Marcellinus, en grek från Antiokia, som (omkr. 400) skref Roms historia under tiden 96—378, fick Tacitus en värdig efterföljare. — Prof på den vältalighet, som var på modet i Gallien (omkr. 300), ha vi i de loftal, *panegyrici*, som af Eumenius o. a. höllos till samtida kejsare. Sin tids berömdaste talare var Q. Aurelius Symmachus (slutet af 300-talet), bekant som förkämpe för den nationella religionen och kulturen och särskildt mån att söka rädda litteraturens skatter från undergång. — Filosofi studerades alltfort, dock utan att lämna djupare spår i litteraturen; Apuleius skref bl. a. ”De dogmate Platonis”, den äldsta nyplatonska skrift på latin (om Boëthius se nedan). — Filologien, som anknöt till Varro äfvensom på nytt till grekiska förebilder, tog ny fart. Af Suetonius' litteraturhistoriska arbete har det mesta af afdelningen ”De grammaticis et rhetoribus” bevarats. Grammatiken bearbetades af Terentius Scaurus, Velius Longus, Helenius Acro m. fl.; utom Festus' utdrag ur Verrius Flaccus' lexikon (se ofvan sp. 1324) må nämnas Nonius Marcellus' (omkr. 300) lexikaliska verk ”Compendiosa doctrina”. Donatus (omkr. 350) utgaf en latinsk grammatik, ”Ars (grammatica)”, afrikanen Martianus Capella (i 4:e årh.) en på blandad vers och prosa affattad egendomlig framställning af de s. k. sju fria konsterna. Båda dessa arbeten tillhörde medeltidens mest anlitade läroböcker. Viktig är afrikanen Priscianus' (omkr. 520) i Konstantinopel utarbetade ”Institutiones grammaticæ”. — Under Hadrianus och ett århundrade framåt hade rättsvetenskapen sin blomstringstid, representerad af Gaius' ”Institutiones” (omkr. 160) samt Papinianus', Ulpianus' och Paulus' på ett förträffligt språk affattade arbeten. Liksom den vördnadsbjudande urkund, som fått namnet ”de tolf taflornas lag”, ett årtusende tidigare betecknar det första försöket att lämpa det latinska språket för litterära ändamål, så stå som värdig afslutning på antikens litteratur de af Justinianus (533—534) föranstaltade monumentala lagverk, som skulle bli af världshistorisk betydelse, lagsamlingen *codex Justinianeus*, rättstolkningarna *digesta* l. *pandectæ*, en kort juridisk lärobok, *institutiones*, samt kejsarens nya förordningar, *novellæ*, allt med en medeltida benämning vanligen kalladt *Corpus iuris.*

Den kristna litteraturen. Kristendomens språk var tidigast grekiska äfven i Västerlandet (så skref Paulus på grekiska till församlingen i Rom), men snart framträdde alltmer behofvet af öfversättningar till latin af de kanoniska böckerna och andra kristna skrifter. Inom kort uppblomstrade i olika delar af det romerska riket, särskildt i Afrika, en rik litteratur på latinska språket. a. *Prosa.* Redan det äldsta bevarade prof på denna litteratur, Minucius Felix' apologetiska dialog ”Octavius” (omkr. 200; enligt andra efter 213), visar en hög grad af konstnärlig framställningsförmåga. Tertullianus

omkr. 160—230), från Kartago, en lidelsefullt flödande och stridslysten personlighet, har genom talrika skrifter (''Apologeticus'', ''Adversus Marcionem'' o. a.) förvärfvat namnet af såväl den västerländska teologiens som ock det ännu ej utlöda latinska kyrkospråkets grundläggare. Genom Novatianus (midten af 3:e årh.), som skref bl. a. ''De trinitate'', blef latinet definitivt Västerlandets kyrkospråk. Från Afrika härstammade Cyprianus (led martyrdöden i Kartago 258), i hvars hufvudarbete, ''De catholicæ ecclesiæ unitate'', det katolska kyrkobegreppet framträder fullbordadt, vidare Arnobius (omkr. 300) och Lactantius (d. omkr. 325), som i ''Divinæ institutiones'' m. fl. skrifter visar sig vara en bland de främste stilisterna bland kyrkofäderna. Höjdpunkten uppnår Augustinus (354—430), från Tagaste i Numidien, en personlighet af sällspord anderikedom, lidelse och djup, som småningom kämpar sig fram till klarhet och kraft. Af hans många skrifter må nämnas ''Confessiones'' (''bekännelser''), i sitt slag nästan enastående i världslitteraturen, samt det storslagna apologetiska verket ''De civitate Dei'' (''om Guds rike''), ännu i dag en af den katolska kyrkans viktigaste urkunder. Från Gallien härstammade Hilarius från Pictavium (Poitiers; omkr. 350), den förste egentlige exegeten bland kyrkofäderna, Sulpicius Severus (omkr. 400), hvars till både innehåll och form förtjänstfulla ''Chronica'' behandlade den judisk-kristna historien, samt Salvianus (omkr. 440), som i ''De gubernatione Dei'' (''om Guds styrelse'') kraftigt bestraffar romarrikets inre förfall under framhållande af de germanske eröfrarnas sedliga öfverlägsenhet. Närmast till Italien hörde Hieronymus (f. omkr. 340 i Dalmatien, d. 420 i Betlehem), den lärdaste af de latinske kyrkofäderna; mest bekant är han för sin bibelöfversättning, den s. k. *versio vulgata*; bland hans öfriga många arbeten må nämnas en bearbetning af Eusebios' krönika, viktig för den antika kronologien. Biskop Ambrosius i Milano (340—397) rönte djupgående inverkan af den grekiska teologien. Mest bekanta bland hans många skrifter äro ''Hexaemeron'', utläggning af skapelsehistorien, samt ''De officiis ministrorum'' (''om kyrkotjänares plikter'') efter Ciceros ''De officiis''. Teoderiks regeringstid kan betraktas som den västerländska antikens sista aftonrodnad (början af 500-talet); klarast stråla här namnen Boëthius och Cassiodorus. Den förre, författare till många filosofiska och andra arbeten, skref 524 i fängelset ''De consolatione philosophiæ'', som under medeltiden blef af ofantlig betydelse som länk mellan den grekiska kulturen och kristendomen; den sistnämnde (d. omkr. 580) är betydande ej blott som författare — hans ''Historia Gothorum'', som vi känna till blott genom Jordanes' utdrag; ''Institutiones divinarum et humanarum litterarum'', en encyklopedisk handbok, m. fl. — utan framför allt därigenom, att han gjorde klostren till en härd för studier och en fristad för den antika kulturens skatter. — b. *Poesien* kom något senare än prosan till utveckling. Som kyrkans äldste kände skald betraktas vanligen Commodianus (omkr. 250; enligt somliga lefde han omkr. 450), som i ''Instructiones'' och ''Carmen apologeticum'' gaf hexametern en från den klassiska formen afvikande gestaltning. Spanjoren Iuvencus skref omkr. 330 i anslutning till klassiska mönster, särskildt Vergilius, det första kristna epos, behandlande Jesu lif. — Främst inom den kristna poesien står den lyriska dikten (hymnen), utmärkt af en värme och innerlighet, som på århundraden ej förekommit i den romerska litteraturen. Formen var närmast den klassiska metrikens; något senare inkom från konstprosan rimmet, som efter hand blef regel, och från den latinska hymnen spred det sig (från 800-talet) äfven till de moderna språkens poesi. Redan Hilarius hade efter den grekiska kyrkans föredöme användt hymner vid gudstjänsten i sitt hemland Gallien, men det var egentligen först med Ambrosius, ''kyrkosångens fader'', som hymnen fick en fast plats vid gudstjänstförandet; af hans egna dikter, affattade på korrekta jambiska dimetrar, finnas några kvar, bl. a. ''Veni redemptor gentium'' (Sv. psalmen n:r 58). Mångsidigast och mest formfulländad var spanjoren Prudentius, hvars hymner, bland hvilka en återfinnes i Svenska psalmboken under n:r 492, närmast voro afsedda att läsas. Hans allegoriska lärodikt ''Psychomachia'', en med djärf fantasi tecknad framställning af dygdernas och lasternas kamp om människosjälen, hade under följande århundraden ett vidtgående inflytande. Biskop Paulinus af Nola (353—451) har utom intressanta bref till Ausonius o. a. samtida efterlämnat dikter i olika versmått, förträffligt egnade att belysa den kristna poesiens djup och innerlighet i förhållande till den samtida profana diktningens tomhet. Venantius Fortunatus, den sjunkande västerländska kulturens talangfullaste skald (d. omkr. 600), står redan på gränsen till medeltiden.

Den fornlatinska litteraturen lefde således ännu någon tid efter västromerska rikets undergång 476. Efter langobardernas infall i Italien 568 var, som det tycktes, den antika kulturen för alltid förlorad. Då blef kyrkan den räddande makt, i hvars hägn de rika skatter, som ännu återstodo, genom medeltiden bevarades åt mänskligheten.

Litt.: M. Schanz, ''Geschichte der römischen litteratur'' (3:e uppl. 1907—11 ff.), W. S. Teuffel, ''Gesch. d. röm. litt.'' (6:e uppl. bearb. af Kroll och Skutsch, 1910 ff.), F. Leo, ''Die römische literatur des altertums'' (i Hinnebergs ''Kultur der gegenwart'', 1907), E. Norden, ''Die römische literatur'' (i Gercke-Norden, ''Einleitung in die altertumswissenschaft'', 1910), ''Die antike kunstprosa'' (1909), F. Leo, ''Die originalität der römischen litteratur'' (1904), B. Dahl, ''Latinsk litteraturhistorie'' (1889), och H. Schück, ''Världslitteraturens historia'' I (1900). H. Sgn.

II. *Latinska medeltidslitteraturen.* Äfven sedan *romersk* litteratur upphört, fortlefde det *latinska språket* i många århundraden under skiftande former och öden. De romerska lagtexterna och de kristna urkunderna, de ena som de andra affattade på latin, hade sin betydelse hos och för de nya folken. Dessas språk gjorde sig naturligtvis alltmera gällande, om ock litteratur först sent uppstod, men sammanhanget med forntidens kultur berodde på kännedom om latinet. Detta språk rönte dock af de nya folkens tungomål ett ogynnsamt inflytande, hvilket flera sekler framåt röjde sig ej blott i ordförrådet, utan ock i ljud- och böjningslära. Ja, redan hos Jordanes (500-talet), som står på gränsen till medeltiden, visar sig barbarismen i språket. Latinsk

skriftställarverksamhet idkades emellertid på flera håll. Så i det spansk-västgotiska riket, där Isidorus af Sevilla (d. 636) förmedlade klassisk och kyrklig lärdom åt folket. I Frankrike förekom historieskrifning, såsom Gregorius' af Tours (d. 594) ''Historia francorum'' och den senare, under Fredegars namn kända ''Historia francorum''. Redan på 500-talet hade till lycka för det litterära lifvet benediktinorden börjat afskrifva äldre arbeten, särskildt i klostret Monte Cassino i Italien, liksom i de efteråt inrättade i Luxeuil, Bobbio och S:t Gallen. På Irland hade bland andra missionärer Columba d. y. (d. 615) verkat för kristendomens utbredande, och där samt i Britannien uppspirade, gynnadt af missionsarbetet, ett visst bildningssträfvande, bland hvars främjare må nämnas Aldhelm af Malmesbury (d. 709), bekant som både skald och prosaförfattare, samt munken Beda Venerabilis (d. 735), polyhistor och historisk skriftställare. Från Irland och Britannien utgingo verksamma missionärer. En sådan var Winfrid l. Bonifatius (d. 755), som blef Tysklands apostel och där inrättade kloster. Från samma håll kommo män, hvilka i hög grad främjade odlingens sak, såsom i det karolingiska riket (den ''karolingiska renässansen''). Karl den store (d. 814) ifrade själf för kultur och litterärt lif, och vid sitt hof stiftade han en skola, hvarjämte dylika uppstodo, väl i följd af kejsarens inflytande, på flera ställen, i Tours, Fulda, Korvey m. fl. st., där gamla arbeten flitigt afskrefvos. Studierna höllo sig dock inom en trängre krets, och företrädesvis var det de andlige, som egnade sig åt kunskapers förvärfvande och spridande. Bland mera betydande namn förtjäna att ihågkommas främst Alkuin (d. 804), af angelsaxisk härkomst och en tid ledare af skolan i York; vidare Einhard (d. 840), historieskrifvare, liksom den förre vän till Karl; äfven Paulus Diaconus l. Warnfrid (d. på 790-talet), historisk författare och skald, samt liturgikern Amalar (d. omkr. 850). Redan tidigt hade i Metz biskop Krodegang (d. 766) grundlagt en stiftsskola, som blef mönster för andra sådana. Tiderna efter Karls död blefvo mindre gynnsamma. Under svaga härskare och orofyllda förhållanden trängdes kulturen i det småningom sönderfallande riket tillbaka af inbrytande barbari. Dock bibehöllo sig studier och bildningsintressen, om ock mera ensidigt, i åtskilliga stifts- och klosterskolor, där afskrifter samlades och särskildt kyrkliga författare lästes. I Tyskland verkade Rabanus Maurus i Fulda (d. 856) för ordnad undervisning, författade vägledande skrifter och utbildade lärjungar, bland hvilka den förnämste var Walafrid Strabo, bibeltolkare och skald. Märklig var ock Hinkmar (d. 882), en tid i Aachen, sedan ärkebiskop i Reims, statsman samt författare i teologi och politik. Senare visade sig Bruno (d. 965), ärkebiskop i Köln, och den mångsidigt lärde Gerbert (påfve under namnet Sylvester II, d. 1003) verksamma för bildning och skolundervisning. I England främjades studierna kraftigt af Alfred den store (d. 901). Själf kunskapsrik och äfven skriftställare (särskildt öfversättare), gynnade han på allt sätt kulturen, återuppbyggde under våldsåren förstörda kloster och inrättade skolor. Som allmänt omdöme om *litteraturen till senare delen af 1000-talet* kan man uttala, dels att den mest utgick från och riktade sig till det andliga ståndet, dels ock att den i det hela höll sig och verkade inom det ena eller andra rikets gränser. I produktionen hade det religiösa elementet gifvetvis öfverhanden. Den riktade sig i väsentlig mån på framställning af och polemik om dogmer samt på kyrkorätt, predikningar och uppbyggelseskrifter, såsom *vitæ*, *passiones*, *miracula*, *visiones* etc. Vidare förekommo *krönikeskrifning* — t. ex. af biskop Thietmar i Merseburg (d. 1019) — och *biografi* — t. ex. Einhards ''Vita Caroli Magni'' och den för Norden viktiga ''Vita Ansgarii'' af ärkebiskop Rimbert (d. 888) — samt *epistolografi* (Albarus från Cordoba och Lupus af Ferrières på 800-talet samt Gerbert på 900-talet). En särställning intog den nu begynnande *skolastiken*, såsom hvars främste målsman kan räknas Erigena (d. omkr. 880), hvilken sökte häfda tankefriheten och bland annat i skriften ''De divisione naturæ'' tolkade bibeln allegoriskt. *Prosan* företedde under den nu ifrågavarande tiden en viss svaghet i språk och stil, medan å andra sidan, särskildt i lagtexter och predikningar, man kan skönja ett bestämdt sträfvande efter satsafrundning och rytmisk kadens. *Poesien* var en svag efterbildning af den klassiska, och dikterna framträda ofta som skolöfningar utan själfständigt innehåll. Tillfällighetsdikter förekommo ej sällan, såsom vid karolingiska hofven, och versifierade inskrifter (*tituli*) anbragtes i kyrkorna och användes ofta. Allegoriska och moraliska, äfven satiriska kväden författades ock, i anslutning till antika mönster; så af Milo från S:t Amand (d. 871) ''Carmen de sobrietate'' och senare (omkr. 1046) ''Sermones'' af Amarcius. Rätt vanliga voro ett slags episka dikter, ofta till firande af hjältar eller stormän. Så af Angilbert om Karl den store, af E. Nigellus om Ludvig den fromme, af Ekkehart I (d. 973) om Walther af Akvitanien, af nunnan Roswitha (omkr. 968) om Otto I (hvaremot de henne tillskrifna dramerna synas höra till en senare tid) och af Widukind (omkr. 967) i ''Res gestæ Saxonicæ''. Särskildt började nu kyrklig *hymndiktning* (se Hymn och Hymnolog) att idkas. Flera redan nämnda skriftställare gjorde sig ock kända som hymnförfattare; så ock Beda i England, hvarest särskildt hymner diktades i anslutning till den där tidigt införda gregorianska kyrkosången; på Irland och i Skottland var hymndiktning starkt i bruk (i Dublin *liber hymnorum*). I Spanien hade man de s. k. *Mozarabiska hymnerna* (utg. i Dreves' ''Analecta hymnica''). Under Karl den store framträdde Alkuin, Paulus Diaconus (hymn på Joh. döparens dag: ''Ut queant laxis'' etc.); biskop Teodulf af Orléans (''Gloria, laus et honor'' etc.) och Paulinus af Aquileja (d. 804). Vidare utmärkte sig Rabanus Maurus och V. Strabo (se ofvan) samt Gottschalk (''O Deus, miseri miserere''), Florus af Lyon, Lupus af Ferrières m. fl. Mest verkade man i S:t Gallens kloster, där Romanus från Italien skall under Karl den stores tid ha varit lärare i kyrkosång (särskildt antifonier), och efter honom Iso och skotten Marcellus. Den förnämste var dock Notker Balbulus (d. 912), hvilken blef skapare af de s. k. *sekvenserna* (se d. o.); äfven Ratpert (d. 890) och Tuotilo (d. omkr. 915) tillhörde S:t Gallens skola; den senare utbildade de s. k. *troperna* (former för

loxologien). I S:t Amand i Frankrike uppträdde Hucbald (d. omkr. 930) och i Clugny Odo (d. 942). Senare märkes (i klostret i Reichenau) Hermannus Contractus (d. 1054), förf. till antifonien "Alma redemtoris mater"; Fulbert af Chartres och konung Robert af Frankrike tillhöra ock förra hälften af 1000-talet.

Det varade en god tid, innan förhållandena stadgade sig efter det karolingiska väldets upplösning. Det nu sig utbildande läns- och feodalväsendet var icke gynnsamt för den lärda bildningen, och om äfven i Tyskland under de sachsiske härskarna en viss lifaktighet spordes i kulturellt hänseende, voro i allmänhet tiderna mörka, särskildt i England under angelsaxernas svaghetstid och nordmännens härjningar. Likaså omedelbart efter den normandiska eröfringen (1066), hvilken dock senare medförde andligt inflytande från Frankrike. Den arabiska kulturen åter verkade uppryckande i Spanien, hvars skolor besöktes af bildningssökande västerlänningar, och i Italien, där arabernas medicinska läror tillgodogjordes i och genom latinska bearbetningar. I sistnämnda land började nu ock den *romerska rättsvetenskapen* studeras, och fakultetsskolor uppstodo för att sedermera öfvergå till *universitet*, särskildt i Salerno och Bologna. Af stor betydelse blef det längre fram konstituerade universitetet i Paris, hvarest redan förut skolor under omtyckta lärare studier idkats i afseende omfattning, och efter hand inrättades allt flera högskolor. Samtidigt utöfvade *korstågen* sitt inflytande, i det de dels gjorde Österlandet och dess kultur mera kända i Europa, dels ock mellan det senares folk och riken åstadkommo förbindelser, som verkade äfven kulturellt och litterärt, så att partikularismen gaf vika för mera universella tendenser. Ett annat betecknande drag är, att den kyrkliga karaktären småningom lämnade rum för lekmannaåskådningssätt och skriftställeri — en företeelse, hvarigenom å andra sidan latinets herravälde måste, om ock långsamt, försvagas och ge plats åt nationell litteratur. Ännu och länge var dock helt naturligt det latinska språket ett nödvändigt *litterärt* förbindelsemedel. Det härskade också i de stadsskolor, som under 1100- och 1200-talen i allt större antal uppstodo som frukter af städernas och deras borgares sträfvanden att komma i besittning af en, om ej verkligt real, dock mindre ensidig bildning. Från dessa skolor, hvilkas organisation var så att säga handtverksmässig, utgingo de *scholares vagantes*, som drogo omkring i länderna och meddelade undervisning, oftast följda af talrika lärjungar eller ämnesvenner. Lärare i stadsskolorna erhöllos från olika håll, och ingalunda alltid af bästa slag. Många hämtades dock från de i början af 1200-talet bildade dominikan- och franciskanmunkordnarna. I det hela voro förvisso dessa icke just till fromma för en mera allsidig eller litterär verksamhet, enär de gärna höllo sig inom det andlig-skolastiska området, men deras undervisning stod jämförelsevis lätt till buds, och de hade åtminstone försökt att ge ett slags pedagogisk form åt sina läroböcker (*doctrinale*).

Under tiden från senare hälften af 1000-talet fick *skolastiken* allt större betydelse och trädde i närmaste förbindelse — vänlig eller fientlig — med teologien. Särskildt kända äro Anselm af Canterbury (d. 1109), Vilhelm af Champeaux, Abailard (d. 1142), Petrus Lombardus (d. 1164), Alanus (äfven känd som skald) och mystikern Hugo af S:t Victor (d. 1151). Men den hade att genomgå olika skeden med växlande uppfattning. Under storhetstiden (på 1200- och en del af 1300-talet) slöt den sin filosofi till troslära (så Albertus Magnus, d. 1280, och Tomas från Aquino, d. 1274), hvarefter särskildt Joh. Duns Scotus (d. 1308) förberedde upplösningen. Självständig var Johan från Salisbury (d. sannolikt 1180), som studerat under Abailard och var känd som biograf och god latinare. För djup lärdom och äfven statsmannainsikter var bekant Ægidius a Columnis l. Romanus (d. 1316). *Hymndiktningen* uppblomstrade ock allt mera under perioden. Den latinska litteraturen under denna omfattar ett betydande antal skrifter i olika ämnen, och språket är i stort sedt öfverlägset den förra tidens, särskildt genom lättare tillgodogörande af antikens framställningssätt. Bland mängden af skrifter må här framhållas endast några mera typiska. Sådana äro på det *teologiska* området arbeten af Abailard och hans lärjungar, af Anselm, af Tomas från Aquino och Hugo af S:t Victor samt af Bernhard af Clairvaux (d. 1153) m. fl. Vidare må omförmälas den samling af legender, som utgafs af dominikanmunken Jacobus de Voragine (på 1200-talet), "Legenda aurea". En annan samling från den tiden är Cæsarius' från Heisterbach "Dialogus miraculorum et visionum", antagligen, likasom andra dylika, beräknad på att lämna exempel till predikningar och tjäna till uppbyggelse; moraliserande och religiöst mystisk är samlingen *Gesta romanorum* (se d. o.) från 1200—1300-talet. "Disciplina clericalis" af Petrus Alphonsus (f. 1062) var afsedd för prästerna. Lucidarius (se d. o.) hade till upphofsman Honorius från Autun (på 1100-talet). De *anekdotböcker*, som tillskrifvits Walter Mapes (d. omkr. 1209) och Gervasius af Tilbury (d. omkr. 1235), voro ämnade att underhålla och roa. Den förre ansågs länge ha författat "Mihi est propositum in taberna mori", men den hör till Archipoëta (se d. o.). *Historieskrifningen* bestod i krönikartade framställningar af mera lokal betydelse och i arbeten efter klassiskt mönster. Vi erinra här om den för norden viktige Adam af Bremen (omkr. 1070), Otto af Freising (d. 1158) och Frutolf von Bamberg samt om dansken Saxo Grammaticus och Helmold på 1100-talet ("Chronica slavorum") jämte J. Victoriensis (d. 1347). Äfven *brefskrifning* idkades flitigt, och i Italien lärdes en s. k. *ars dictaminis* (stillära) i och genom handböcker. Ett encyklopediskt arbete var "Speculum maius" af Vincent de Beauvais (d. omkr. 1264), hvilket bl. a. innehöll kompilationer och utdrag från latinska författare. I *poesien* märkes hjältedikten "Alexandreis" (1171—78) af Walther de Châtillon; vidare "Ligurinus" (om Fredrik I) af Gunther från Pairis. I elegiskt versmått försökte sig, med Ovidius som förebild, skaldeskolorna i Orléans och Tours (på 1000- och 1100-talen), bland hvilkas representanter Hildebert från Lavardin (d. 1134) och Mathieu de Vendôme må namngifvas. Lyriken framträder särskildt i *Carmina burana* (se d. o.); en representant för "vaganternas" diktning var den

ofvan nämnda Archipoëta. Bland de många och till stor del förträfflige hymndiktarna under perioden nämna vi först Gregorius VII:s vän Petrus Damiani (d. 1072; "Ad perennis vitæ fontem"); Anselm af Canterbury; Alfanus, ärkebiskop i Salerno (d. 1085); vidare den nyss omtalade Hildebert samt Abailard (samlingen "Hymnarius" för klostret Paraklet); den högst framstående Bernhard af Clairvaux (rytmiska hälsningar till frälsarens lemmar), Adam af S:t Victor (slutet af 1100-talet), "den kyrkliga diktningens Schiller"; Tomas af Celano (d. omkr. 1250), förf. af "Dies iræ" (se d. o.); Bonaventura (d. 1274), Jungfru Marias sångare; Jacobus de Benedictis (d. 1306), förf. till "Stabat mater" (se d. o.), samt Albertus Magnus ("Ave præclara maris stella") och Tomas från Aquino ("Lauda, Sion, Salvatorem"); längre fram i tiden Konrad af Heimburg (d. 1360), Æneas Silvius (nåfven Pius II) och den kände Tomas a Kempis (d. 1471). Många hymner äro anonyma.

Litt.: Docen, "Über die ursachen der fortdauer der lateinischen sprache" (1815), Ronca, "Cultura medioevale" (1892), Wattenbach, "Deutschlands geschichtsquellen" (7:e uppl. 1904), Sackur, "Die cluniacenser" (1894), "Monumenta Germaniæ historica", Wattenbach, Dümmler och Ebert, "Allgemeine geschichte der litteratur des mittelalters im abendlande zum beginn des 11:en jahrh." (2:a uppl. 1889), Guizot, "Histoire de la civilisation en France", Gröber, "Grundriss der romanischen philologie" (1893), Chevalier, "Bibliothèque liturgique" (1893) m. fl., Julian, "A dictionary of hymnology" (1892); om språket framför allt Du Cange, "Glossarium ad scriptores mediæ et infimæ latinitatis" (1678; tillökad utg. af Favre 1883—87), vidare arbeten af W. Meyer i "Göttingische gelehrte anzeigen" (1893) n:r 1 samt särskildt Bider 1901 och 1905, Norden, "Die antike kunstprosa" (1898); senast M. Manitius, "Geschichte der lateinischen litteratur des mittelalters" (d. 1, "Von Justinian bis zur mitte des 10:en jahrhunderts", 1911), Ph. Wackernagel, "Das deutsche kirchenlied" (1861), A. E. Friedlander, "Den kyrkliga diktningen", II (1908).

I *Sverige* var latinsk litteratur naturligtvis sen. Den uppstod först efter kristendomens införande, och en väsentlig del bestod i kyrkliga ritualböcker, såsom *missaler*, *manualer*, *officier*, samlade i *breviarier*. Svenskar och andra skandinaver började dock snart studera i utlandet, särskildt i Paris, och man finner flera namngifna män från Dacia (dock väl = den skandinaviska Norden). En person med namnet Petrus de Dacia (d. 1288) gjorde sig särskildt känd för sitt arbete "Vita Christinæ Stumbelensis", förf. i Köln. Han blef sedan prior för Visby dominikankloster. Äfven omtalas från Paris en magister Boethius (omkr. 1277) och Laurentius Olavi de Waxald (1280), predikarmunk i Sigtuna. Hymnbildning idkades flitigt och med framgång, i synnerhet om och till ära för heliga personer, såsom Ansgarius, Botvid, David, Sigfrid. Epokgörande blef den heliga Birgitta (se d. o.). Hon efterlämnade de förnämsta skrifter, som vår medeltid har att uppvisa, och hennes *revelationes* (7 böcker jämte *revelationes extravagantes*), som af henne själf nedskrefvos och fritt öfversattes till latin af hennes andlige rådgifvare och medarbetare Mattias samt biskop Alfons af Jaén, men ock af henne själf genomsågos, vittna om författarinnans fromhet och snille. Tills. med Birgitta verkade ock de båda priorerna Petrus Olavi från Skeninge och från Alvastra samt mag. Mattias, hvilken själf författade flera teologiska skrifter, särskildt "Concordantiæ", som blef vida kändt. Birgittas lif är på latin metriskt skildradt af Ragvald Anundsson och hennes dotters, den heliga Katarinas, af Ulf Birgerson (tr. 1483). I praktisk teologi skref munken Laurentius Olavi (d. 1382). Som hymndiktare utmärkte sig biskop Brynjulf Algotsson i Skara (d. 1317), hvilken författade latinska hymner om helgonen Elin af Skövde och Eskil samt om Kristi törnekrona. Högst framstående genom poetisk begåfning var Birger Gregersson (d. 1388), ärkebiskop i Uppsala. Biskopen i Linköping Nils Hermansson (Nicolaus Hermanni), lärare för Birgittas barn, författade flera skrifter och blef särskildt berömd som hymndiktare (till Birgitta, "Rosa rorans bonitatem", och Ansgar m. fl.). Se vidare sp. 1341 ff.

Litt.: Schück och Warburg, "Illustr. svensk litteraturhistoria" (1896; 2:a uppl. 1911), Klemmings (se d. o.) samling af medeltidshymner under titeln "Latinska sånger" (1884—87) och flera andra skrifter, och H. Hildebrand, "Sveriges medeltid" (1879 ff.).

Skolasticismen förlorade sig småningom, och den kyrklig-teologiska åskådningen hade ej förmått bibehålla ett varaktigt herravälde öfver de till individuell frihet alltmer traktande sinnena. Särskildt i Italien med dess minnen från antiken dagades redan i början af 1300-talet gryningen till en ny tid. Dante (d. 1321) står liksom på öfvergången till denna. Efter honom följde Petrarca (d. 1374) och Boccaccio (d. 1375), från hvilka väckelsen utgick till de klassiska studiernas återupplifvande — *renässansen*. Båda verkade genom vältalig framställning i skrift — Petrarca var ock lycklig latinsk skald — och genom samlande af handskrifter, hvarjämte Petrarcas lärjunge Johannes Ravennas meddelade grundlig undervisning. Han efterföljdes af två framstående lärare, Gasparinus Barzizi (d. 1431) och Victorinus från Feltre (d. 1447). Småningom anlände ock lärda män, flyktingar från östern, i växande antal till Italien, där de funno en tacksam jordmån att bearbeta, helst som furstehusen i de stora städerna på allt sätt gynnade de nya bildningssträfvandena. Talrika både grekiska och latinska handskrifter medfördes och hopsamlades. Med tiden bereddes ock möjlighet att befordra de forntida verken till trycket. Så uppblomstrade den praktiska *humanismen*, hvars idkare lifvades af stark hänförelse för antikens skönhet och i sina skrifter ådagalade en formfulländning, som väckte samtidens beundran. Såsom de förnämsta namnen må anföras Fr. Poggius, Fr. Philelphus, Laur. Valla ("Liber elegantiarum", tr. 1470), Ang. Politianus, Chr. Landinus, Nic. Perottus, Pomp. Lætus (d. 1498) och dennes lärjunge M. A. Sabellicus. Sin spets nådde den nya riktningen i "ciceronianismen", som representeras af P. Bembo, Nizolius, Longolius, Bonamicus, Sabinus och de tre Manutius (1490—1590), dessa för öfrigt kända som framstående boktryckare i Venezia, där typografien var synnerligt verksam.

I all tidens nitälskan för den klassiska forntiden blandade sig dock en viss förkärlek för de hedniska förebilderna och deras världsuppfattning. Till följd däraf riktade sig ock längre fram — sedan flera påfvar på allt sätt gynnat de nya sträfvandena och t. o. m. upprättat det vatikanska biblioteket (med hjälp af Poggius) — den katolska reaktionen och i hög grad jesuitismen mot den nya bildningen, hvilken småningom försvagades i kraft och delvis (i Italien) öfvergick till arkeologi. Enskilda, såsom M. Ant. Muretus (d. 1585), både prosaist och skald, samt J. Facciolati (d. 1569), bevarade dock rikedomen och glansen i formen. Bland skalder äro särskildt värda att nämnas cremonesaren Hier. Vida (d. 1566), neapolitanen Sannazaro (d. 1530), vidare M. Ant. Flaminio och Marc. Palingenius (förf. till sedemålningen "Zodiacus vitæ").

Att det latinska uttryckssättet genom renässansen i litteraturen, hvilken f. ö. sträckte sig äfven till den grekiska antiken, skulle vinna betydligt, är lätt insedt. Latinet fortfor ock att användas som lefvande språk för lärde och andlige, liksom bland statsmän och vid hofven, vid underhandlingar samt i fördrag och urkunder, till dess mot slutet af 1600-talet under Ludvig XIV franskan fick hedersplatsen. I början af 1700-talet började ock vid tyska universitet det inhemska språket begagnas. Ännu vid Rastattfreden (1714) användes dock latinet, men småningom blef franskan diplomatiens språk. Längst bibehöll sig latinet i Polen, Österrike, Ungern och hos påfven samt naturligtvis alltjämt i den katolska gudstjänsten. Vid högskolorna försvagades dess välde endast långsamt, och hos de lärde förblef det meddelelseorgan, särskildt vid disputationsakter och föredrag (tal), äfven sedan dess bruk f. ö. hade upphört.

Den latinska litteraturens historia efter humanismens tid sammanfaller i väsentlig mån med filologien (se Filologiens historia), och denna utvecklade sig på olika sätt i olika länder. I *Frankrike*, där den lärde G. Budé (d. 1540) nästan kan sägas ha grundlagt filologien, uppspirade vid slutet af 1500- och början af 1600-talet ett *filologiskt mångvetande*, hvars förnämsta målsmän voro J. J. Scaliger (d. 1609), snillrik och stark i formen, I. Casaubonus (d. 1614) samt något senare den mångkunnige, men föga metodiske C. Salmasius (d. 1653). Flera genom lärdom och konstfärdighet utmärkta typografer, som Stephani, Turnebus och Morel, bidrogo till utgifvande af jämförelsevis goda editioner, och tolkningen fann i Dorat (Auratus) och Lambinus värdiga företrädare. Som sedemålare, satirist och skald framstod den franskfödde J. Barclay (d. 1621), förf. till "Argenis" m. fl. Lexikografien hade en utmärkt representant i Du Fresne, mest känd under namnet Du Cange (d. 1688). Småningom gick likväl filologien tillbaka, enär det franska språket och den franska ("klassiska") litteraturen togo fart under Ludvig XIV:s herradöme, då för öfrigt tiden icke var gynnsam för filologiskt vetenskaplig verksamhet. — I *Tyskland* var fältet från början mindre beredt för den nya riktningen. Länge nog fingo således lärda och lärdomsälskande män bland råhet och fortlefvande skolasticism kämpa för att skapa de nödiga förutsättningarna för de klassiska studiernas utveckling. Ehuru äfven mera högtstående män, såsom de jämväl för formell färdighet kände J. von Dalberg (biskop af Worms, d. 1503) och statsmannen W. Pirkheimer (d. 1530), äfven skald, sökte med ord och exempel sprida bildning och intresse för studier samt nitiska lärare, såsom Rud. Agricola (d. 1485) och den latinske skalden Konr. Celtes (d. 1508), oförtrutet främjade humanismens sak, kunde det i följd af förhållandenas natur ej gå raskt framåt. Dock möta oss omkr. början af 1500-talet, utom skalden Locher (Philomusus), två framstående författarnamn, J. Reuchlin (d. 1522) och D. Erasmus (d. 1536), båda utmärkta genom lärdom, omdömesskärpa och förmåga att verka i vida kretsar samt väl förtjänta om bibeltolkning och kritik. Erasmus, på en gång filolog och stilist, skarpsinnig och självständig, eger särskild betydelse som motståndare till den klassiska formalismen, framför allt "ciceronianismen". Kraftiga förkämpar för humanismen voro vidare vännerna — båda skalder — U. von Hutten (d. 1523), polemisk i skrift och handling, och H. von dem Busche (d. 1534). Från samma tid härrör ock stridsskriften *Epistolæ obscurorum virorum* (se d. o.), som utgjorde ett viktigt inlägg i humanisternas kamp mot dåtidens skolastiska filosofi och munkvälde. *Reformationen* tog snart de litterära krafterna i anspråk för grundläggande af den bildning, som dess målsmän, med Luther i spetsen, ville göra till underlag för religiösa studier och skriftställarverksamhet. Den klassiska bildningen, i synnerhet latinstudiet, främjades och gynnades på allt sätt. Melanchthon var en stark humanist, bildade omkring sig en skola och verkade för undervisning, särskildt i högre (latin-)skolor ("sachsiska undervisningsplanen", med dess latin och religion, af 1528 är hans verk). Skolorganisatörer och lärare voro J. Camerarius, E. Hessus (god latinsk skald), M. Neander och Hier. Wolf samt framför alla V. Trotzendorf och den mot teologien självständige J. Sturm (latinist och ciceronian). Men småningom började inom de reformerades kretsar en mera stel dogmatism taga makten; bildningen blef något ensidig samt tolkningen af författarna mekanisk, och den klassiska stilen förföll. Dock finner man enskilda med litterärt värde, såsom främst den fine skalden Peter Lotich (d. 1660), den fulländade latinstilisten J. Caselius (d. 1613), C. Barth, äfven skald, Chr. Cellarius (läroboksförfattare) och E. Spanheim. Trettioåriga krigets våldstider voro naturligtvis högst skadliga för det litterära lifvet. — Jesuiternas uppfostran och undervisning gingo i annan riktning än reformatorernas; en ypperlig latinsk skald utgick dock från deras skola, nämligen J. Balde (d. 1668), med hvilken kan sammanställas hans samtida polacken och katoliken M. C. Sarbievius, lyrisk (ode-)diktare i Horatius' anda. — I *Nederländerna* dröjde det, till följd af de oroliga tiderna, länge nog, innan de klassiska studierna kunde med framgång idkas. Stiftandet af universitet i Leiden (1575) och förträffliga boktryckeriers verksamhet bidrogo dock att småningom framkalla bättre resultat. Den lärde kritikern J. Lipsius (d. 1606) var som stilist mindre lycklig och väl ensidig latinvän, men hans samtida Scaliger (se ofvan) gaf väckelse till en mera mångsidig fri och lefvande filologisk verksamhet. Den snillrike H. Grotius (d. 1645), på en gång statsman och vetenskapsidkare, den grundlige filologen och skicklige skriftställaren G. J. Vossius (d.

1649), Dan. och Nicol. Heinsius, i synnerhet den senare (d. 1681), textutgifvare (af Elzevirupplagorna), skald, handskriftsgranskare och kritiker, höjde de klassiska studiernas anseende och lockade till dem många idkare. Det var dock hufvudsakligen latinet, som fann intresse och bearbetning, hvarjämte sträfvan att efterbilda antiken mest framgångsrikt riktade sig på *poesien*, medan prosastilen företedde en viss svaghet. Den holländska *latinistskolan* grundlades förnämligast genom Heinsius' vän J. F. Gronovius (d. 1671), som dock mest egnade sig åt prosan. Hans lärjunge J. G. Græ vius (d. 1703), röjde mera smak och formsinne, men visade en viss benägenhet att af mindre strängt vetenskapligt åstadkomna texter hopa noter, hvilken snart tog öfverhanden t. ex. hos P. Burmann d. ä. (d. 1741). En motvikt däremot bildade de historiske kritikerna Perizonius och P. Wesseling samt senare de förträfflige uttolkarna C. A. Duker och F. Oudendorp. Skalder framträdde i stort antal. Som sådana må nämnas framför alla den tidigare Joannes Secundus från Haag (i början af 1500-talet); senare Jac. de Wall samt J. Dousa (J. van der Does, d. 1604), de redan nämnde Grotius samt D. och N. Heinsius, den fine J. Broukhusius (Broekhuizen, d. 1707), och längre fram H. de Bosch (d. 1811) samt L. van Santen (d. 1798). — I *England* ställdes undervisningen tidigt på grundvalen af klassiska studier, men filologi i egentlig mening uppblomstrade icke; man studerade mer för sin utbildning i och genom antiken än i vetenskapligt syfte. I *poesien* framstodo Th. Morus (d. 1535); vidare skotten Buchanan (d. 1582) genom sin latinska parafrasering af psalmerna och den lycklige epigramförfattaren J. Owen (*Audoënus*, d. 1623) samt J. Milton, äfven utmärkt prosaist på latin. Längre fram uppstod en filologisk mästare, den principstarke, om ock djärfve R. Bentley (d. 1742), hvilken genom sin kritiska metod (särskildt ang. Horatius) liksom visade en ny väg för filologien. En annan berömd kritiker, särskildt för grekiskan, var Porson (d. 1808). Han, liksom Elmsey, utgick mer än Bentley från iakttagelser och sammanställningar. Af Bentley åter påverkades holländarna, såsom hellenisten Hemsterhuis samt efter denne Ruhnken och Wyttenbach.

Vid 1700-talets ingång voro inom *Tyskland* de klassiska studierna icke i något blomstringstillstånd. Tolkningen af författarna hade blifvit något torr och mekanisk. Cortte (d. 1731) var icke mannen att föra verkligt framåt. Starkare voro J. M. Heusinger (d. 1751), grammatiker och skolman, samt hans samtida K. G. Schwarz, god uttolkare och antikforskare. Större betydelse fingo dock J. M. Gesner (d. 1761) och J. A. Ernesti (d. 1781), hvilka verkade som kommentatorer och korrekta skriftställare. Omkr. den tiden uppstod emellertid en litterär rörelse, som tog stark hänsyn till den klassiska tidens skapelser på olika områden. Skalderna hänfördes af och bildade sig med hjälp af antikens ideal, och Lessing och Winckelmann främjade genom sina sträfvanden och skrifter en mer allsidig uppfattning af antiken i litteratur och konst, medan å andra sidan filantropinerna angrepo klassiciteten, såsom icke egnad att bereda praktiskt gagn i och för uppfostran. Nu uppträdde C. G. Heyne (d. 1812), hvilken gaf filologien en mer allsidig, dock framför allt estetisk prägel och sökte tillgodose dess allmänna inflytande på bildningen. Genom hans verksamhet uppstod en skola af lärjungar, som arbetade i ledarens riktning. Den "heyneska skolan" förmådde dock ej på ett enhetligt sätt bestämma filologiens begrepp och uppgift. Epokgörande härutinnan blef F. A. Wolfs (d. 1824) uppträdande. Han bestämde den klassiska filologien eller "die altertumswissenschaft" som vetenskapen om antiken, d. v. s. om de grekiska och romerska nationaliteterna i hela deras omfattning. Samma lära hyllade den berömde professorn i Berlin (sedan 1811) A. Böckh och efter honom Haase samt senare F. Ritschl, och den grundlige kännaren af forntiden B. G. Niebuhr (d. 1831) gaf nytt lif åt den historisk-kritiska forskningen. Men ej nog härmed. Ungefär samtidigt uppträdde den *jämförande språkforskningen*, vare sig som indoeuropeisk eller mera allmän. Så F. Bopp (1816 om sanskrit) och efter honom A. F. Pott samt tyskforskaren J. Grimm och dansken Rask, hvarjämte W. von Humboldt (d. 1835) i inledningen till arbetet öfver Kawispråket utredde de mänskliga språkens olikheter och betydelse. Det är klart, att allt detta måste få ett bestämmande inflytande på den klassiska filologien och fullständigt göra slut på hvad som kunde finnas kvar af den gamla humanismens tendenser att framställa en ny latinsk litteratur med antik formfulländning.

Filologien bedrefs i olika riktningar, men blef tilllika inom de särskilda områdena fördjupad. Tidigare verkade den i arkeologien betydande F. G. Welcker (d. 1868) och textutgifvaren, äfvensom metrikern m. m. G. Hermann (d. 1848) samt den mångsidige kritikern K. Lachmann (d. 1851). Lärjunge af båda var den, bland annat i klassisk arkeologi, framstående O. Jahn (d. 1869). Inflytelserik blef dansken J. N. Madvig (d. 1886), hvilken först i och genom sin edition af Ciceros "De finibus" (1839) utöfvade skarp kritik mot den rådande metoden i textkritik och tolkning samt sedan som textutgifvare (i förening med sin landsman J. L. Ussing), grammatikförfattare och antikvitetsforskare, ja snart sagdt åt alla håll visade väg och ledde forskningen. I historien framträdde på 1850-talet som banbrytande Th. Mommsen (d. 1903), grundlig kännare af romerska rättsväsendet och forskare i urkunder och inskrifter.

I Bonn uppträdde med kraft och framgång den ofvannämnde Fr. Ritschl (d. 1876) som ledare af en hel skola af i historisk-etymologisk forskning arbetande filologer, bland hvilka den förnämste blef F. Bücheler (d. 1908), berömd som textutgifvare, grammatiker och inskriftsgranskare, och A. Fleckeisen egnade sig sedan åt tidskriftsutgifvande, hvaremot H. Usener (d. 1905) småningom riktade sin verksamhet på mytologi samt äldre kultur- och religionshistoria i allmänhet. En högst betydande verksamhet, bringande i dagen allramest i och för grekiskan, utöfvade professorn i Berlin U. v. Wilamowitz-Moellendorff (f. 1848). Han egnade sig ock åt bearbetningar af de handskrifter för urkunder och skriftställare, som mot slutet af 1800-talet erhöllos i Egypten, de s. k. *papyri*, om hvilka engelska lärde, särskildt Grenfell och

Hunt samt Kenyon inlagt stor förtjänst. Som latintextutgifvare må bland många här nämnas, utom de redan omtalade, O. Ribbeck (äldre scenisk poesi och Vergilius), K. Halm, K. Nipperdey, J. Wahlen (särskildt Ennius och Nævius), L. Müller, W. Weissenborn och i England bland andra W. M. Lindsay. Holländaren Hofm. Peerlkamp gaf tidigare väckelse åt en kritik, som i sin ordning framkallade studier och motkritik af dess subjektivism. I *metriken* uppträdde R. Westphal och W. Christ; i *lexikografien* bl. a. R. Klotz. F. n. pågår under medverkan af flera akademier utgifvandet af en omfattande *Thesaurus* för latinska språket. I *antikviteter* och *kulturhistoria* må erinras om den snillrike fransmannen G. Boissier samt om tyskarna L. Friedländer och W. A. Becker. Den sistnämnde sysslade äfven med romersk *topografi*. På senare tiden har forskningen i afseende å undersökningen af klassiskt bekanta orter och minnesmärken tagit stark fart (Schliemann, Dörpfeld; svenskarna S. Wide och L. Kjellberg); hvad Rom beträffar genom italienarna Lanciani och Boni samt tyskarna Hülsen, Amelung, Mau m. fl.

Den jämförande språkvetenskapen har haft stort inflytande på den latinska språkforskningen, särskildt *grammatiken*. De latinska språklärorna, som länge behärskades af inverkan från Sanctius (”Minerva” på 1500-talet) och Ruddimann m. fl., skönjbart hos Ramshorn, äfven hos Zumpt, Weissenborn, Krüger m. fl., fingo småningom vika för sådana af jämförande art eller åtminstone grundade på komparativ forskning, såsom Lattmann, K. Brugmann, B. Delbrück, Leo Meyer, Blase, Landgraf, Sommer, Stolz, och i den språkvetenskapliga forskningen framträdde, utom redan nämnda, flera lärde, bland andra Geo. Curtius, Aufrecht och Kirchhoff, Osthoff, Corssen, Conway, Lindsay, norrmännen S. Bugge och A. Torp samt svensken O. A. Danielsson.

Det skriftliga bruket af latinska språket har alltmera inskränkts till dissertationer och andra lärda afhandlingar. Likaså diktningen på latin. Dock ha ej sällan förekommit latinska kväden, afsedda till hyllningar och firandet af minnen. Öfversättning till latin af antika dikter har, i synnerhet tidigare, flitigt öfvats. Bland lyckliga öfversättare kunna nämnas belgaren C. D. Fuss samt tyskarna B. G. Fischer, Feuerlein, M. Seyffert och H. Stadelmann. Litt.: Heeren, ”Geschichte des studiums der classischen litteratur seit dem wiederaufleben der wissenschaften” (1797—1802), G. Bernhardy, ”Grundriss der römischen litteratur” (5:e uppl. 1872) och ”Grundlinien zur encyclopädie der philologie” (1832), G. Voigt, ”Die wiederbelebung des klassischen alterthums” (3:e uppl. 1893), C. A. W(alberg), ”Om philologiens begrepp” (i ”Pedag. tidskr.”, 1865), F. T. Friedemann, ”Practische anleitung zur verf. latein. verse” II (1840), Gudeman, ”Grundriss der geschichte der klassischen philologie” (2:a uppl. 1909).

Från *Sverige* begåfvo sig äfven under 1400-talet (jfr sp. 1335—36) många till utländska universitet. Särskildt må nämnas Ericus Nicolai, efter 1494 lärare vid universitetet i Uppsala. En annan, Ericus Olai (d. 1486), hade förut blifvit teologisk föreläsare där. Han gjorde sig dock mera känd som historieskrifvare (”Chronica regni Gothorum”), men hans stil var ej lycklig, och han hade icke alls tagit intryck af den uppblomstrande humanismen. En renässansens man var däremot den bekante strängnäsbiskopen (från 1479) Kort Rogge. *Reformationens* förnämsta målsmän i Sverige hade förvärfvat god bildning. Så bröderna Olaus och Laurentius Petri, likasom den lärde Laurentius Andreæ. Deras skriftställarverksamhet gick emellertid mest ut på att åstadkomma svensk litteratur — för finska verkade M. Agricola (d. 1557) — och sprida Guds ord till allmänheten. Däremot voro bröderna Johannes och Olaus Magnus l. Magni katolskt sinnade; båda uppträdde som historieskrifvare (”Historia de omnibus gothorum sueonumque regibus”, 1553, och den viktigare ”Historia de gentibus septentrionalibus”, 1555). Nämnas kan ock som från Sverige underhjälpt och för vår historia ej oviktig D. Chytræus (d. 1600). Det är emellertid lätt insedt, att den tidens många teologiska meningsskiften oftast skulle föras på latin, och skolordningen af 1571, liksom Danmarks af 1537, gynnade högligen latinbildningen och grammatiserandet (mest efter den i medeltiden flitigt använda Donatus). Ej heller bland stormännen voro latinkunskap och skriftställeri på latin något ovanligt — vi erinra om Erik XIV:s latinska dagbok, om E. Sparre (”Pro lege, rege et grege”, 1585 m. fl.), om K. K. Gyllenhielm (”Schola captivitatis” samt ”Nosce te ipsum”) och om A. Oxenstiernas diplomatiska och andra bref, anteckningar m. fl. handlingar, om Adler Salvius, om S. Rosenhane (”Observationes” 1649) och J. Skytte (bref m. m.). Särdeles vanligt var att i framställningar och bref intaga latinska uttalanden; så ofta hos den latinkunnige konung Gustaf Adolf.

Den lärda bildningen var under 1600-talet starkt representerad i Sverige, och om äfven det inhemska språket alltmer odlades och utvecklades, så var det å andra sidan gifvet, att framstående skriftställare skulle flitigt begagna latinet, som hade äfven utlandet att rikta sig till. Skolordningen af 1649 författades på latin (efter 1640) af professor L. Stigzelius. Ofta voro tidens vetenskapligt bildade män polyhistorer och författare i olika ämnen. Teologien idkades naturligtvis med förkärlek, såsom af den berömde biskopen J. Rudbeckius (d. 1646), tillika framstående främjare af undervisning i allmänhet, af J. Baazius (d. 1649) och Laur. Paulinus Gothus (d. 1646), ärkebiskop, anhängare af skolastikern P. de la Ramées antiaristoteliska läror och känd såsom bildningsvän. Motståndare till honom var Jonas Magni (d. 1651). Äfven Erik Benzelius d. ä. (d. 1709), författare af latinska läroböcker, kan nämnas. Mångsidig — jämväl pedagogiskt och litterärt — var den finske biskopen J. Gezelius d. ä. (d. 1690); likaså den lärde J. Schefferus (d. 1679), efterträdare å Skytteanska lärostolen till den bekante filologen J. Freinsheim och författare af ”Suecia literata” och ”Lapponia”, jämväl fornforskare. Som sådan framträdde f. ö. J. Bureus (d. 1652), dock mest på svenska, och Schefferus' motståndare, den lärde latinstilisten O. Verelius (d. 1682). Denne egnade sig

jämväl åt historieskrifningen, hvilken flitigt bedrefs samtidigt med att svenskarna ”gjorde historia”. Utom J. Widekindi (d. 1678), som skildrade svenskarnas krig i Ryssland på latin (med öfv. till svenska), och Petrus Petrejus (”Regni muschovitici sciographia”, 1615) samt tysken, senare svenske historiografen B. Ph. von Chemnitz (d. 1678), hvilken författade politiska och historiska skrifter för svenska regeringen, må nämnas den redan omtalade Laur. Paul. Gothus (”Historia Arctoa”, 1636) och väl framför andra den märklige J. Messenius (se d. o.), som 1620—32 författade det stora verket ”Scondia illustrata”; bekant är ock kyrkohistorikern Cl. Arrhenius-Örnhiälm (d. 1695). J. Loccenius (d. 1677) kan med ”Rerum Suecicarum historia” (1654) sägas ha verkat banbrytande; han är ock känd som förste textförfattare till E. Dahlberghs berömda ”Suecia antiqua et hodierna” (efter honom Örnhiälm och Lagerlöf samt O. Hermelin). Loccenius gjorde sig dock ett än större namn i den svenska rättsvetenskapen (”Synopsis juris Sviogothici”). Framstående som rättslärd var ock S. von Pufendorf (d. 1694), likaledes högst betydande som historieskrifvare och politisk författare, allt på latin. J. Stiernhöök (d. 1675) gäller för ”den svenska lagfarenhetens fader” (”De iure sveonum et gothorum”, 1672). Politiska författare voro ock M. Vexionius, adlad Gyldenstolpe (d. 1670), en mångsidigt lärd man, som gjort sig väl förtjänt om svensk och finsk odling (”Epitome descriptionis Sueciæ” etc. 1650), och Olof Hermelin (d. troligen 1709).

Bland akademiska vältalare på latin förtjäna särskildt nämnas skalden P. Lagerlöf (d. 1699) och den likaledes för diktarbegåfning kände L. Norrman (d. 1703). Under 1700-talet, då det Stora nordiska kriget rasade, blef den litterära verksamheten ingalunda förlamad. Fredsåren medförde dock en starkare vetenskapernas uppblomstring. Alltmera riktade man sig nu åt naturvetenskaperna och därmed sammanhängande forskning. Latinskt skriftställeri idkades emellertid fortfarande, ehuru icke i samma omfattning som förr. Såsom teologer kunna nämnas den f. ö. mångsidige E. Benzelius d. y. (d. 1743), för öfrigt en kulturbärare af första rangen, samt hans bröder. Äfven biskopen A. Rydelius (d. 1738), hvilken dock i högre grad var filosof, påverkad af sin lärare J. Bilberg (d. som biskop 1717), cartesian, men äfven matematiker och filolog. Teologisk författare, men tillika historisk forskare m. m. var biskop A. Rhyzelius (d. 1761). Som både teolog och filosof glänste den ypperlige föreläsaren N. Wallerius (d. 1764). Polyhistor var O. Celsius d. ä. (d. 1756), son af hälsingerunornas dechiffrerare M. Celsius, själf förf. i botanik m. m. Hans brorson A. Celsius vann namn såsom astronom (*Observationes* utg. i Nürnberg 1733). Högst betydande var den redan 1702 aflidne O. Rudbeck d. ä., hvilken egentligen tillhör 1600-talet. Han var ovanligt mångkunnig botanist, medicinare, astronom m. m., dock mest känd som fornforskare och förf. till den ”arkeologiska romanen” *Atlantica*. Hans son O. Rudbeck d. y. (d. 1740) var ock botanist och på samma gång forn- och språkforskare. Som juridisk förf. på latin uppträdde O. Rabenius (d. 1772). I akademisk vältalighet och lärdom framstodo i Lund de båda Stobæus, Andreas (d. 1714) och Nils (d. 1754); i Uppsala J. Upmarck-Rosenadler (d. 1743), ypperlig åminnelsetalare och latinsk skald, samt efter honom J. Floderus (d. 1789). Berömd som orientalist, men ännu mer som latinsk vältalare och parentator var professorn M. Norberg (d. 1826). En språkkännare och författare i filologi var den berömde J. Ihre (d. 1780), mästare i latinsk framställning, men stor vän och främjare af svenskans utveckling. Århundradets största vetenskapsmän K. von Linné och E. Swedenborg framträdde af lätt förklarliga skäl i stor omfattning som skriftställare på latinska språket. Under 1800-talet blef tydligtvis den latinska författarverksamheten alltmera inskränkt. Akademiska afhandlingar och högtidstal förekommo under förra hälften af seklet i mängd och äfven sedan, ehuru mera sparsamt. Dessutom utarbetades alltjämt vissa botaniska och zoologiska beskrifningar på latin. Den klassiska filologien hade att uppvisa berömda idkare, såsom skalden Es. Tegnér och flera latinskriftställare, såsom läroboksutgifvaren Kr. Dahl, vältalaren J. Lundblad i Lund (d. 1820) — samt hans lärjunge lexikografen A. O. Lindfors (d. 1841) — och K. J. Lundvall (prof. i Uppsala till 1831), fortsättare af E. Benzelius’ ”Breviarium”, den lärde A. H. Stamberg (d. 1840); den estetiskt anlagde Ad. Törneros (d. 1839), öfversättaren O. Kolmodin (d. 1838) äfvensom den särskildt som orientalist kände H. G. Lindgren (d. 1879), den verksamme läraren i Lund och latinskalden J. G. Ek (d. 1862) och öfversättaren J. Spongberg (d. 1888). Vid midten af seklet lade man, särskildt i Uppsala, synnerlig vikt på den skriftliga latinframställningens korrekthet och klassiskt prydliga form. Småningom började dock under inverkan af utlandets mera mångsidiga sträfvanden, ej minst den jämförande språkforskningen, den klassiska filologien att rikta sig åt kommentering och textkritik samt grammatikaliska utredningar (så den äfven som lexikograf kände Kr. Cavallin i Lund, d. 1890), äfvensom ock åt historisk-etymologisk forskning (så O. A. Danielsson och P. Persson i Uppsala). Som utgifvare af tidskriften ”Eranos”, delvis på latin, verkar prof. V. Lundström i Göteborg.

Den latinska skaldeverksamheten var under seklet ganska liflig, liksom ock förut varit fallet, ehuru nu egentligen hos filologerna. Man finner, hurusom i Sverige redan på 1500-talet latinsk diktning blomstrat. Den riktade sig då, likasom ock senare i många fall, särskildt på tillfällighetsdikter till hyllning och minne. En genomgående redogörelse för den svenska latindiktningens historia finner man i den nedannämnde Söderströms ”Carmina latina” (utg. 1895, I och III; den är utarbetad af latinskalden lektor J. Bergman). Här kunna endast de viktigaste namnen och några data upptagas. På 1500-talet möta oss, utom tysken Henr. Mollerus, en tid ett slags hofskald i Sverige, E. J. Skinner (d. 1597), J. B. Gallus (omkr. 1600), Laur. Petri Gothus (d. 1579), Nic. Joannis (omkr. 1589) och den flitige tillfällighetspoeten S. Phrygius (1602 ”poeta cæsareo-laureatus” i Wittenberg, d. 1628). 1600-talet, delvis början af 1700-talet, tillhöra de förut omtalade J.

Messenius (prof. till 1613), J. Widekindi, den rikt begåfvade P. Lagerlöf, L. Norrman och O. Hermelin. Vidare nämna vi Jonas (d. 1663) och Johan (d. 1684) Columbus, E. (Håkansson) Odhelius (d. 1666), L. Fornelius (d. 1673: "Poetica tripartita"); riksråden E. Lindsköld (d. 1690), E. Figrelius-Gripenhielm (d. 1675) och T. Polus (d. 1708); sändebudet A. Lilliehöök (d. 1685, stark tillfällighetsskald), J. Bergenhielm (d. 1704), J. P. Olivekrans (son af Laur. P. Gothus, d. 1707). Från 1700-talet må här upptagas — utom de förut nämnde A. Rydelius, J. Bilberg, J. Upmarck-Rosenadler och J. Floderus — kyrkoh. J. Thun (d. 1721) och L. Forsselius (d. 1729), riksrådet J. Lillienstedt (d. 1732), skaldinnan S. E. Brenner (d. 1730), den lärde landshöfdingen J. Brauner (d. 1743), professorerna And. och Nils Stobæus samt J. Hermansson (d. 1736); ärkebiskop M. Beronius (d. 1775), krigaren G. Lithou (d. 1753: "Panegyris" öfver Karl XII); domprostarna J. Florander (d. 1707: "Bellum Sveo-danicum", tr. 1645), K. F. Ljungberg (d. 1761) och S. Älf (d. 1799), som på latin öfverflyttat Gyllenborgs "Tåget öfver Bält"; den polemiske M. Rönnow (d. 1735); den som (originell) svensk öfversättare kände A. Nicander (d. 1781); den unge författaren af "Gustavias seu Suecia liberata" K. G. Söderberg (d. 1802); slutligen de till sekelskiftet hörande K. A. Tiliander (d. 1807) och G. L. Schevenius (d. 1809). Bland 1800-talets latinskalder må nämnas den förut omnämnde mästaren, professorn i Lund J. Lundblad, vidare hans kamrat och medtäflare i Uppsala (till 1831) K. J. Lundvall, den ypperlige K. G. Brunius, professor i Lund (d. 1869: "Poemata", utg. 1857; bland dem "De diis arctois"), den synnerligen produktive och talangfulle professorn i Uppsala, känd äfven såsom tolkare af forntida verk på svensk vers, J. V. Tranér (d. 1835: "Carmina", 1837; i dem utom öfv. af Tegnérs "Nattvardsbarnen" många och förtjänstfulla grafkväden); Tranér stiftade stipendier för idkande af latinsk versdiktning vid vissa gymnasier. Hans lärjunge var A. Hedner (d. 1873: "Metra latina", 1841 och 1844). Nästan samtidig var E. E. Östling (sedan lektor i Karlstad: akademiska dissertationer, öfv. från Schiller, grafkväden). J. G. Ek i Lund öfversatte delar af "Fritiofs saga"; professorn i Uppsala P. J. Petersson (d. 1874) var ypperlig öfversättare af latinska skalder, t. ex. Tibullus, och lycklig latinsk skald; han öfversatte Stagnelius' "Vladimir den store", sång 1, 2, samt författade tillfällighetskväden. Ett hedradt namn gjorde sig ock K. V. Linder (d. som domprost i Linköping 1882: "Carmina latina", af växlande innehåll och god form, 1855); St. E. Hallencreutz (d. 1884) är bekant för sin öfv. af Tegnérs "Svea"; R. Törnebladh har öfversatt smådikter af Stagnelius (1852) och Malmströms "Angelica" (1896) samt författat tillfällighetskväden, A. Fahlcrantz, lektor i Uppsala (d. 1911), gjorde sig fördelaktigt känd som utgifvare af "Carmina latina" (1907) och öfversatte lyckligt delar af Homeros' Odyssé samt Schillers "Sponsa Messanensis", äfvensom Stagnelius' "Bacchanterna" m. m.; den mångsidige lektor J. Bergman har utgifvit "Carmina latina" (2:a uppl. 1898), hvari bl. a. fortsättning af Peterssons "Vladimir Magnus", sång 3, och uppträdt som lycklig tillfällighetsdiktare; K. A. Melander (f. 1846) har öfversatt stycken af Runeberg och Malmström samt jämväl verkat som metrisk öfversättare till svenskan. Sist må nämnas en af vår latindiktnings allra yppersta män, komministern K. E. A. Söderström (d. 1892), hvilkens dikter efter hans död utgåfvos (3 dlr, 1895) af K. F. Karlson och J. Bergman. Han är synnerligen framstående både som originalskald och som öfversättare (särskildt af Runeberg och Malmström). Till rimmad latinsk vers har han med stor skicklighet och smak öfverflyttat en mängd af våra psalmer. R. Tdh

Latinska myntkonventionen. Se Myntkonvention.

Latinska rasen. Se Latinska folk 2.

Latinska skriften. Se Latinska språket, sp. 1356 ff.

Latinska språket, *Lingua latina*, såsom det af romarna själfva under den klassiska tiden kallades, har sitt namn af *Latium*. Till detta lilla landskap, inom hvilket staden Rom snart intog en härskande ställning, var det nämligen i äldsta tid inskränkt, men i samband med Roms uppväxande till en världsmakt vann det en större utbredning och betydelse än de flesta andra språk.

Ursprung. Förhållande till ursprå k e t. Det latinska språket bildar tillsammans med *faliskiskan* och de *oskisk-(samnitisk-)umbriska* munarterna den italiska grenen af den indoeuropeiska språkstammen (se Italiens fornspråk). Latinet afspeglar, i synnerhet i sitt äldsta utvecklingsskede, i flera hänseenden ganska troget det indoeuropeiska urspråkets drag, men företer äfven åtskilliga rätt djupgående förändringar. Vokalismen var i äldsta tid väl bibehållen. Vokalerna *ā ē ō ī ū* kvarstodo, väsentligen i sin ursprungliga fördelning. Likaså diftongerna, blott att *eu* mycket tidigt (kanske redan i uritalisk tid) sammanföll med *ou*. Äfven konsonantismen visar ursprungliga drag. Så var t. ex. det s. k. labiovelara *k*-ljudet bevaradt som *qu* (*quod*, *quis* o. s. v.), medan det i oskisk-umbriskan, liksom i grekiskan, öfvergått till ren labial (*p*). Den viktigaste förändringen på konsonantismens område ligger i behandlingen af urspråkets aspirerade medier *bh*, *dh*, *gh*. Utvecklingen var i stort sedt följande. Mediae aspiratae förskötos redan i uritalisk tid först (liksom i grekiskan) till tenues aspiratae, *ph*, *th*, *kh*, och därpå till spiranter, *f*, þ, *χ* (hvaraf delvis *h*). Af þ blef i oskisk-umbriskan *f*, hvilket *f* sammanföll med det af *bh* uppkomna. Äfven i latinet ledde utvecklingen af *bh* och *dh* till *f* i framljud, men i inljud motsvaras urspråkligt *bh* af *b*, *dh* af *d*, eller i vissa ställningar *b*, jfr t. ex. lat. *ferō* af **bherō* (sanskr. *bhárāmi*, grek. *φέρω*, sv. *bära*), men *nebula* (till sanskr. *nábhas*, grek. *νεφέλη*, ty. *nebel*); *fēmina* (till grek. *θῆσατο* "diade", sv. *dia*), men *aedes*, eg. "eldstad", "härd" (till grek. *αἴθω* "bränner", "brinner"), *ruber*, stam *rubro-* af *rudhro-* (till grek. *ἐ-ρυθρός*, sv. *röd*): *f* är alltså främmande för det latinska inljudet. Då *f* förekommer inuti latinska ord, beror detta antingen på analogibildning (t. ex. i sammansättningar som *defero*, där *f* införts från det enkla *fero*) eller på lån från de närbesläktade italiska språken (jfr t. ex. *rufus* "röd", vid sidan af det

Tryckt den 23/8 11 15 b. 43

äkta latinska *ruber*). — Den urspråkliga accenten, som var fri (d. v. s. icke genom stafvelsernas antal eller kvantitet bunden till någon viss plats i ordet), bands antagligen redan i uritalisk tid i flerstafviga ord vid första stafvelsen. Härpå tyda de vokalutstötningar och vokalförsvagningar, som egt rum i efterföljande stafvelse, t. ex. *quindecim* af **quinqu(e)-decem*, *conscendo* af **cón-scando*, *conficio* af **cón-facio*. Man har förmodat, att detta betoningssätt skulle bero på inverkan af etruskiskan, där liknande vokalutstötningar i mellanstafvelser talrikt förekomma (*Clutmsta* = grek. *Κλυταιμήστρα*, *Menle* = grek. *Μενέλαος* o. s. v.). Begynnelsebetoningen aflöstes emellertid redan i det förlitterära latinet af en efter den s. k. trestafvelselagen reglerad betoning: accenten bands vid antepenultima eller vid penultima, om denna var lång. I ord med prosodien ⏑ ⏑ ⏑ ≍ (*facilius*, *voluerat* o. d.) synes initialaccenten ha bibehållit sig ännu i historisk tid. Den latinska accenten var efter de fleste forskares antagande öfvervägande exspiratorisk (”intensitetsaccent”, ”tryckaccent”), medan den indoeuropeiska accenten mot slutet af den urspråkliga tiden synes ha haft en öfvervägande musikalisk karaktär. Till den latinska accentens exspiratoriska karaktär sluter man bl. a. af de nyss omtalade vokalutstötningarna och vokalförsvagningarna i svagtonig stafvelse, hvilka icke ha någon motsvarighet i grekiskan med dess musikaliska accent. Äfven synes accenten ha spelat en viss roll i den latinska versbyggnaden (särskildt i de äldre sceniske skaldernas dialogverser), ehuru visserligen den latinska versen (troligen äfven den s. k. saturniska) hufvudsakligen var byggd på kvantiteten, liksom den grekiska. — Af urspråkets åtta kasus fortlefde i latinet nominativ, ackusativ, genitiv, dativ, ablativ och vokativ. Lokativ och instrumentalis sammansmälte tidigt med ablativ till en s. k. blandkasus (synkretistisk kasus). Tydliga spår af den gamla lokativen föreligga dock i bildningar som *Romae* ”i Rom”, *bellī* ”i krig”, *domī* ”hemma” o. s. v.; instrumentalis är måhända bevarad i adverb som *quō*, *quā* o. s. v. Af numeri försvann snart dualis. Rester äro *duo*, *ambō*, möjligen äfven några inskriftligt förekommande former af nomina propria förbundna med två praenomina: *M. C. Pomplio* o. s. v. På verbalböjningens område möta oss många omgestaltningar och nybildningar, delvis gemensamma för latinet och de öfriga italiska språken. Aorist sammansmälte formellt och syntaktiskt med perfekt, optativ med konjunktiv. Nybildningar äro imperfektum på *-bam*, futurum på *-bo*, *r*-passivet o. s. v.

Latinska språkets historia har man indelat i samma perioder som den latinska litteraturens. Man kan först skilja mellan den tid, då ännu ingen egentlig litteratur fanns (den förlitterära), och den litterära. Den senare åter uppdelas vanligen i följande perioder: 1. den arkaiska l. förklassiska, från den egentliga litteraturens början (240 f. Kr.) till Ciceros tid; 2. den klassiska tiden l. guldåldern, då prosan nådde sin högsta utveckling med Cicero och poesien under Augustus, från Ciceros tid till Augustus' död (14 e. Kr.); 3. den efterklassiska tiden l. silfveråldern, från Augustus' död till Hadrianus (14—117 e. Kr.); 4. förfallets tid, från Hadrianus till 500-talet, hvilken långa tidrymd åter sönderfaller i mindre skeden. Hvad den litterära tiden beträffar, afser dock denna indelning i första rummet litteratur- och skriftspråkets, icke talspråkets utveckling. Om den förlitterära tidens latin skänka oss några från denna tid härrörande inskrifter en viss kännedom. Till denna period återgå äfven *carmen saliare*, *carmen arvale* och *de tolf taflornas lag* (se Latinska litteraturen, sp. 1316), men de äro bevarade endast i en senare tids uppteckning, delvis i ytterst fragmentariskt och fördärfvadt skick. Det äldsta minnesmärke, på hvilket latinskt språk träder oss till mötes, är den 1899 på *Forum romanum* funna s. k. foruminskriften, hvars ålder af de fleste forskare skattas till omkr. 2,500 år, i det den återföres till 6:e eller 7:e årh. f. Kr. Tyvärr har inskriften kommit till oss i stympadt skick. Ur de bevarade resterna kan man icke med säkerhet rekonstruera någon fullständig mening, men enstaka ordformer, som äro igenkännliga, ge en god föreställning om språkets utseende på denna aflägsna tid: *quoi* = *qui* ”som”, *(s)akros* = *sacer*, *iouxmenta* = *iumenta* ”dragare”, *iouestod* = *iusto* (abl.) ”rättvis”, *esed* = *erit*. Icke mycket yngre än foruminskriften är inskriften på en i Palestrina (det gamla Praeneste) funnen fibula, den s. k. Maniosinskriften, så lydande: *Manios med vhevhaked Numasioi* = *Manius me fecit Numerio* (M. gjorde mig åt Numerius). Den bär visserligen närmast vittnesbörd om det praenestinska latinet (se nedan). Till det 6:e förkristna årh. hänföres numera också af många forskare den ännu ej i allo säkert tolkade s. k. Duenosinskriften. Här möta oss former som *iouesat*, troligen = *iurat* ”svär”, *deiuos* ack. plur. = *dīvōs*, ”gudarna”, *cosmis* = *cōmis* ”vänlig” o. s. v. Det anförda visar, att det 6:e årh:s latin betydligt afvek från det, som vi känna från den klassiska tiden. Många ålderdomliga drag i det förra försvunno dock redan i förlitterär tid. I 4:e årh. inträdde den ljudöfvergång, som är bekant under namnet *rhotacismen*: intervokalt *s*, som redan i uritalisk tid blifvit tonande (lent), öfvergick till *r*, hvarigenom en talrik mängd latinska ordformer skiftade gestalt (jfr t. ex. *genus*, pl. *genera* af **genesa* o. s. v.). Den på accentens inverkan beroende utveckling, som ledde till utstötning af vokaler i svagtonig stafvelse och som torde ha tagit sin början redan i uritalisk tid, fortskred. Då vokalen af en eller annan anledning ej utstöttes, inträdde s. k. vokalförsvagning: klangfullare vokaler ersattes af mindre klangfulla, t. ex. *a* öfvergick till *e*, hvaraf vidare i öppen stafvelse *i* (exempel se ofvan). Reduktionen af konsonantförbindelser som *sm* tillhör också den förlitterära tiden. Ytterligare ljudförändringar egde rum under den litterära tidens första skede (den arkaiska perioden). De flesta af de från urspråklig tid ärfda diftongerna monoftongerades: af *ou* blef redan i senare hälften af 3:e årh. *ū* (*Luciom* för äldre *Louciom* möter oss redan på den L. Cornelius Scipio, konsul 259 f. Kr., egnade grafinskriften); *ei* öfvergick öfver långt slutet *ē* till *ī* omkr. 200 f. Kr. (af *deico* blef *dīco* o. s. v.); *oi* aflöstes först af *oe* och sedan, under 2:a årh., i allmänhet af *ū* (jfr *ūnus* af *oinos* o. s. v.); *ai* bibehöll sig som diftong, men andra komponenten antog ett öppnare ljud: af *ai* blef omkr. 200 f. Kr. *ae*, uttaladt som högtyskt *ei*. Blott *au* kvarstod i de bildades språk. I svagtonig stafvelse sammanflöto *i*-diftongerna i *ī*; *au* gaf i dylik ställning *ū*. *o* öfvergick mot slutet af 3:e årh. i ändelser som *-os* *-om*

-ont till *u* (ännu på den ofvannämnda Scipionska grafinskriften träffas former som *filios, Luciom, cosentiont*). Slutljudande *d* bortföll efter föregående lång vokal (t. ex. i ablativus sing. på *-ōd* o. s. v.) i början af 2:a årh. Dessa och andra förändringar, som här måste förbigås, förde småningom fram till den klassiska tidens språkform. Genom litteraturens regelbindande inverkan fastslogs denna för århundraden i litteratur- och skriftspråket, om också i ortografiskt afseende länge en viss vacklan rådde. På samma gång ledde emellertid litteraturens utveckling till en splittring mellan litteratur- eller skriftspråket å ena sidan och talspråket å den andra. Litteraturspråket stelnade mer eller mindre i vissa former; talspråket var stadt i en ständigt fortgående utveckling. Då man framhäfver skillnaden mellan skrift- och talspråket, är dock att fasthålla, dels att båda väl alltid stodo i en viss växelverkan, dels att talspråket ej inom sig var enhetligt, utan företedde många skiftningar. Särskildt kan man skilja mellan de bildades samtalsspråk (*sermo cottidianus*), som säkert stod skriftspråket jämförelsevis nära, och den stora mängdens talspråk (*sermo plebeius, proletarius*, folkspråket, vulgärlatinet).

Litteraturspråkets historia sammanfaller i väsentlig mån med stilens och hör såtillvida närmast under litteraturhistorien. Här blott några antydningar, särskildt med afseende på litteraturspråkets förhållande till folkspråket. Att litteraturspråket och folkspråket i Rom tidigt gingo starkt isär, sammanhänger därmed, att den romerska litteraturen saknade nationellt och folkligt underlag. Den berodde från början på efterbildning af den grekiska, och dess fullkomning betingades af en allt närmare anslutning till de grekiska mönstren. Hvad särskildt prosan angår, så stod den under den grekiska retorikens herravälde. Den romerska konstprosan, sådan den i sin mest fulländade form möter oss hos Cicero, kännetecknas af konstfullt byggda perioder, rytmiskt gestaltade slutfall och stränghet i ordval. Härigenom afvek den i väsentlig mån från det lefvande naturliga talet. Under den efterklassiska tiden (silfveråldern) förlorade litteraturen alltmer känningen med lifvet, och retorikens inflytande steg. Nu utplånades också gränserna mellan prosa och poesi: prosan blef poetisk och poesien retorisk. De fleste till denna period hörande författares stil är mer eller mindre sökt och konstlad. Visserligen öfvergaf man periodbyggandet, men i periodens ställe trädde korta, sönderhackade satser, som formades med största möjliga retoriska raffinemang. Ytterligare steg förkonstlingen under dekadansperioden. Den framträder under Hadrianus' och Antoninernas tid dels i ett måttlöst användande af de vanliga retoriska effektmedlen, dels i ett onaturligt arkaiserande: man sökte sina förebilder i den förklassiska (arkaiska) tidens litteratur och utpyntade sin stil med ord och vändningar hämtade från Cato, Ennius och Plautus. Under förfallets tid började också vulgärspråket starkt inkräkta på litteraturspråkets område. Härvid spelade den omständigheten en roll, att Rom nu förlorade sin betydelse som litterärt centrum och att män från provinsen, hvilkas språkkänsla ej kunde vara så säker och lefvande, blefvo litteraturens främsta bärare. Därtill kom, att de kristne författarna, som i första rummet vände sig till de ringa och ”andligen fattiga”, måste befilta sig om ett för dessa begripligt uttryckssätt. Såsom förkunnare af en ny världsåskådning, som i mycket var den antika motsatt, funno de sig också ofta nödsakade att bekämpa hela den gamla bildningen. Afslutningen af den upplösningsprocess, hvari denna bildning och därmed också dess organ, skriftspråket, länge varit stadda, betecknas af barbarernas framträngande, hvilket ledde till Västromerska rikets fall och upprättande af germanska stater i olika delar af *imperium romanum*. Sedan sålunda sambandet mellan dessa sprängts, framväxte småningom ur det latinska folkspråket, sådant det på olika håll gestaltat sig, de *romanska språken* (i Afrika hindrade dock arabernas invasion uppkomsten af ett särskildt romanskt språk).

Om det latinska folkspråkets historia under den långa tidrymd, som ligger mellan litteraturens början och de romanska språkens uppkomst, ega vi en mycket ofullständig kännedom. Blott i spridda drag kan dess utveckling rekonstrueras. De viktigaste källorna för vår kunskap om folkspråket äro: 1. vissa litteraturverk, som mer eller mindre troget återge detsamma, dels på den grund, att framställningen rör sig inom en lägre sfär (t. ex. Plautus' komedier och Petronius' roman), dels därför att de härröra från litterärt obildade författare eller företrädesvis vända sig till en obildad publik eller tillhöra en så sen tid, att gränserna mellan litteratur- och folkspråket börjat utplånas (t. ex. *Bellum africanum, Bellum hispaniense*, Vitruvius' *De architectura* och andra arbeten af fackmässigt innehåll, skrifter tillhörande den kristna litteraturen o. s. v.); 2. plebejiska inskrifter, fel i handskrifter, uppgifter hos grammatiker och glossografer, några papyrer; 3. de romanska språken: liksom man genom en jämförelse mellan de olika indoeuropeiska språken kan i någon mån rekonstruera det indoeuropeiska urspråket, så ock genom en jämförelse mellan de romanska språken deras urspråk: det latinska folkspråket. — I största allmänhet och utan allt anspråk på fullständighet sammanställas här några för det sistnämnda karakteristiska företeelser. Öfvergång af *ai*, *ae* till *ē* (öppet) betygas redan af Lucilius och Varro för det rustika språket (*prētor* af *praetor* o. s. v.). I detta monoftongerades äfven *au* till *ō* (*ōrum* af *aurum* o. s. v.); *ō*-former inträngde också i stadsspråket och i litteraturen. Att emellertid öfvergången af *au* till *ō* icke var allmänt vulgärlatinsk, framgår däraf, att diftongen *au* upptagits i de romanska språken. I senare tid uppträder framför *sc-*, *sp-*, *st-* ett protetiskt *i* eller *e*: *istudium*, *estudium* (jfr fr. *étude*) o. s. v. (de tidigaste exemplen äro från 2:a årh. e. Kr.). Utstötning af svagtoniga vokaler (synkope) inträdde i folkspråket i stor utsträckning (*domnus* af *dominus*, *virdis* af *viridis*, *caldus* af *calidus* o. s. v.), regelmässigt i senare tid i grupperna *-bul-*, *-cul-*, *-tul-* (*stablum* af *stabulum*, *oclus* af *oculus*, *veclus* af *vetulus* med åtföljande öfvergång af *tl* till *cl*, o. s. v.). Stafvelseförlust inträdde äfven därigenom, att i ställningen framför vokal svagtonigt *i* (hvarmed *e* sammanflöt) och *u* allmänt uttalades konsonantiskt (som *i̯*, *u̯*, t. ex. *pretium*, *tenuis*). Af förändringar på konsonantismens område kunna följande nämnas, samtliga tillhörande kejsartiden: *b* sammanföll, genomgående i intervokalisk ställning, med *u̯*, som blifvit spirantiskt (*iuvente* = *iubente* o. s. v.). *ti̯*, uppkommet af *ti* framför vokal (se ofvan), undergick en assi-

bileringsprocess, hvars resultat plägar betecknas med *tsi, si, s* (det äldsta exemplet är *Crescentsianus* från 2:a århr. e. Kr.). Motsvarande utveckling af *ci̯* inträdde först senare. Den från 2:a århr. e. Kr. ofta förekommande förväxlingen af *ti̯* och *ci̯* (*nuncius* för *nuntius* o. s. v.) torde bero på dialektisk öfvergång af *ti̯* till *ci̯*. *di̯* och *gi̯* synas i allmänhet ha sammanflutit med *i̯*, hvilket liksom *u̯* blifvit spirantiskt. *c* framför de palatala vokalerna *e, i* undergick palatalisering och assibilering: utvecklingens resultat har t. ex. i italienskan blifvit *č-* (*tše-*), i franskan *s*-ljud (it. *cento*, fr. *cent*). Processen faller i en jämförelsevis sen tid (dateringen växlar mellan 3:e och 6:e århr.). Den analoga utvecklingen af *g* framför *e, i* synes ha börjat tidigare. Accenten bibehöll sin exspiratoriska karaktär och i allmänhet äfven sin plats i ordet. Dock inträdde i sistnämnda afseende vissa förskjutningar: accenten ryckte fram på penultima i ord med vokalföljden *ie, io, eo* i antepenultima och penultima (af *ie* blef *i̯é* o. s. v., *pari̯étem* af *parietem*), likaså i ord med kort vokal framför muta cum liquida (jfr t. ex. it. *intéro* af *intégrum*, fr. *couleuvre* af *colúbra*); sammansatta verbalformer togo gärna i öfverensstämmelse med motsvarande enkla accenten på rotstafvelsen (jfr t. ex. it. *riceve*, fr. *reçoit* af *recípit*, it. *dimora*, fr. *demeure* af *demórat*). I sammanhang med de gamla kvantitetsskillnadernas utplånande började versen byggas på accent i st. f. kvantitet, hvilket särskildt framträder i den kristliga poesien. Deklinationernas antal sjönk från 5 till 3, i det att 4:e deklinationen efter hand uppgick i 2:a (ansatser härtill förekomma redan under den arkaiska tiden) och 5:e i 1:a eller 3:e. Kasusböjningen reducerades till ett minimum. Dels gjorde sig nämligen tendensen till s. k. analytiskt uttryckssätt (omskrifning med preposition) allt starkare gällande, dels inträdde genom bortfall af slutande *m* och kvantitetsskillnadernas försvinnande i vissa fall formell öfverensstämmelse mellan olika kasus, hvilket åter i andra fall gaf anledning till analogisk sammansmältning. Vid den vulgärlatinska periodens slut kvarstodo i allmänhet blott 2 kasus: en nominativ och en allmän kasus obliquus, men äfven dessa hade delvis samma form. Neutra öfvergingo i stor utsträckning till maskulina, så särskildt i 2:a deklinationen (*fatus* för *fatum* ”öde”, *vinus* för *vinum* o. s. v.). Å andra sidan framgingo ur gamla neutrala pluralformer på *-a*, använda i kollektiv betydelse, feminina singularer efter 1:a dekl. (*gaudia* sing. = it. *gioja*, fr. *joie*; fr. *feuille* af **folia* o. s. v.). I komparationsgradernas bruk inträdde förvirring: komparativus inkräktade på positivus' och superlativus' område, superlativus på positivus'. De organiska formerna ersattes ofta med omskrifningar, i konkurrensen mellan dessa segrade slutligen den med *magis* eller *plus*. Ur räkneordet *unus* utvecklade sig den s. k. obestämda artikeln, ur demonstrativpronomina, i synnerhet *ille*, den bestämda (i båda fallen förekomma spår af betydelseförsvagningen redan hos Plautus). Betydelseskillnaden mellan demonstrativpronomina *is, hic, iste, ille* utplånades, och i konkurrens med dem trädde äfven *ipse*. För öfrigt kom *is* småningom ur bruk, likaså slutligen *hic*; *ille, ipse* inträdde äfven i st. f. *idem*. Till uttryckande af en starkare hänvisning tjänade sammansättningar med demonstrativa adverb som *ecce* eller kombinationer af flera pronomina, t. ex. *iste ipse, iste ille* o. s. v. På konjugationens område gjorde sig liksom på deklinationens den analytiska tendensen gällande. Så användes för futurum flera omskrifningar, af hvilka den med infinitivus och *habeo* ”har” till sist blef förhärskande. Den redan i det arkaiska och klassiska latinet förekommande omskrifningen med *habeo* (*teneo*) och part. perf. pass. lefde upp och utträngde slutligen det enkla perfektum såsom uttryck för fullbordad handling; i st. f. perfektum i ingressiv betydelse användes återigen ofta *coepi* ”började” med infinitivus. I passivum inträngde typen *amatus sum* för *amor* ”jag älskas”, eller passivum ersattes med reflexiva uttryck eller aktiva konstruktioner. För öfrigt kunna följande företeelser förtjäna ett omnämnande: imperfektum konjunktiv utträngdes af pluskvamperfektum, supinum på *-um* och delvis gerundium och gerundivum veko för infinitivus. Ablativ af gerundium användes med förkärlek som ekvivalent till participium presens, gerundivum med *esse* erhöll (från 3:e århr. e. Kr.) rent temporal betydelse (*legendus est* = *legetur* ”skall läsas”, *legendum esse* = *lectum iri*). Beträffande prepositionerna kan erinras om den redan förut antydda alltmer tilltagande tendensen att använda prepositionsuttryck i st. f. vissa kasus (t. ex. *de* för genitivus, *ad* för dativus, ett konstruktionssätt, som möter oss redan hos Plautus), vidare om den af flera orsaker framkallade stora osäkerheten i afseende på kasusrektionen. I fråga om konjunktionernas bruk kan t. ex. påpekas, att satser inledda med *quod, quia, quoniam* ofta inträdde i st. f. konstruktionen ack. med inf. (*scio quod, dico quod* förekommer redan hos Plautus och Cato), att *si* blef vanligt som frågeord och att äfven icke-enklitiskt *ne* och *aut* så användes, slutligen att adverb och adverbiella uttryck ofta erhöllo konjunktionell betydelse (*statim* = *statim ut, mox* = *mox ut, ex eo* = *ex quo*). En anmärkningsvärd företeelse på ordbildningens område är förkärleken för diminutiv och frekventativ. Sedan afledningarnas speciella betydelse afnötts, inträdde de ofta i st. f. motsvarande primitiver, t. ex. *auricula, oricula* (fr. *oreille*) för *auris* ”öra”, *cantare* (fr. *chanter*) för *canere* ”sjunga” o. s. v. Dessutom kan hänvisas på den talrika skaran af sammansatta adverb och prepositioner: *abante* (fr. *avant*), *inante* (jfr it. *innanzi*), *depost* (jfr fr. *depuis*) o. s. v. Slutligen företer folkspråket många olikheter med litteraturspråket i fråga om ordbetydelser och ordförråd. Somliga ord visa i det förra en betydelse, som icke förekommer eller åtminstone ej är vanlig i det senare, jfr t. ex. *focus* ”eld”, *replicare* ”replikera”, *habet* ”det finnes”, fr. *il y a*. Många i litteraturspråket vanliga ord undanträngdes i folkspråket, t. ex. *os* af *bucca, magnus* af *grandis, ferre* af *portare*. Å andra sidan uppträda i folkspråket ord, som äro främmande för litteraturspråket, särskildt lånord, såsom *camba, gamba* (fr. *jambe*) af grek. *καμπή* (kampé), *barca* af grek. *βᾶρις* (bāris), *cata* = grek. *κατά* (katá). — Såsom af några antydningar i det föregående framgår, möta oss åtskilliga i senlatinet vanliga språkföreteelser redan här och där i den arkaiska litteraturen, särskildt hos Plautus. Utan tvifvel beror detta, åtminstone delvis, därpå, att folkspråket, ehuru i flera afseenden underkastadt starka förändringar, dock troget bevarat vissa drag, som redan på ett tidigt stadium voro för detsamma utmärkande.

Lokala skiljaktigheter förefunnos inom

latinet redan på den tid, då det var inskränkt till Rom och dess närmaste omgifningar. Så företedde t. ex. det praenestinska latinet, såsom af inskrifter och litteraturställen framgår, vissa egendomligheter. Språket på landsbygden (*sermo rusticus*) skilde sig i någon mån från språket i Rom (*sermo urbanus*). En ytterligare dialektisk differentiering blef efter all sannolikhet följden af latinets utbredning. Under den republikanska tidens senare århundraden och början af kejsartiden lade Rom successivt under sitt välde Italien och hela medelhafsområdet i vidsträckt mening. I sammanhang härmed blefvo de underkufvade ländernas folk, med undantag af de grekisktalande, småningom romaniserade: deras egna språk undanträngdes, och de antogo romersk kultur och latinskt språk. De vid latinets utbredning förnämligast verksamma faktorerna voro: dess ställning såsom det officiella språket, förvaltningens, rättens och härens språk, hvarvid är att märka, att i hären äfven tjänade kontingenter från de underlydande folken; anläggning af kolonier, upprättande af skolor, längre fram äfven kristendomens förkunnande på latinskt tungomål och kyrkans inflytande. Man kan säga, att latinet vid början af vår tidräkning var det härskande språket i hela Italien, äfven om oskiskan och etruskiskan fortlefde in i kejsartiden och grekiskan bibehöll sig i södra Italien. Ett vittnesbörd om provinsernas tidiga genomsyrande af romersk bildning ligger i det bekanta förhållandet, att provinsialer snart nog började spela en framträdande roll i den romerska litteraturen: i 1:a årh. e. Kr. spanjorer, hvilka dock i allmänhet hade sin verksamhet förlagd hufvudsakligen till Rom, i 2:a årh. afrikaner, senare galler. Att latinets spridning öfver en betydlig del af Europa och norra Afrika och dess upptagande i en mängd icke-romerska, delvis med romarna alldeles obesläktade folks mun skulle i trots af det nivellerande inflytande, som länge utgick från Rom, framkalla lokala skiljaktigheter, synes ligga i sakens natur, och antydningar i denna riktning förekomma ju också hos romerska författare. Dock har man i de särskilda landsdelarnas litteratur och inskrifter icke i nämnvärdare mån kunnat påvisa dylika dialektskillnader. Den en tid af flera forskare omfattade hypotesen, att vissa egendomligheter i de afrikanske skriftställarnas språk, "den afrikanska svulsten" (*Africitas, tumor africus*), framträdande bl. a. hos Appuleius och Tertullianus, skulle vara att förklara som en dialektisk företeelse, har befunnits hvila på otillräckliga grunder. Å andra sidan finner antagandet af dialektsplittring stöd i de på skilda håll ur det latinska folkspråket utvecklade romanska språken. De mångfaldiga olikheter, som dessa språk förete sinsemellan, återgå säkerligen delvis på differenser, som förefunnits redan i det till grund liggande folkspråket, något som man också i vissa bestämda fall ansett sig kunna konstatera.

Under medeltiden fortfor latinet alltjämt att användas som kyrkans och statens, vetenskapens och den högre bildningens språk, och en omfattande latinsk litteratur uppstod. De nyare språken, de romanska såväl som de germanska, erhöllo först småningom en sådan utbildning, att de lämpade sig för litterär användning. Medeltidslatinet har blifvit illa beryktadt för sin barbarism, framträdande bl. a. i den frihet, hvarmed ord, ordförbindelser och konstruktioner upptogos ur de romanska eller germanska folkspråken. Just genom denna frihet blef emellertid medeltidslatinet ett bekvämt medel för det internationella tankeutbytet. För öfrigt saknades ej heller under medeltiden författare, som kunde skrifva tadelfritt eller till och med vackert latin. Med renässansen framträdde kravet på en sträng anslutning till de klassiska mönstren. Härigenom vann naturligtvis språket betydligt i renhet och elegans, men om något slags utveckling af detsamma kan ej längre vara tal: såsom ofta framhållits, blef det nu i fullaste mening ett dödt språk. Under den nyare tiden gjorde sig de nationella språken alltmera gällande, men latinet fortfor länge att användas på vissa områden, särskildt vid politiska och diplomatiska förhandlingar och inom den lärda och vetenskapliga världen.* Ännu i dag är det den katolska kyrkans språk, och som undervisningsämne i högre skolor och vid universiteten intar det alltjämt hos de flesta kulturfolk en framstående plats (om latinets användning under medeltiden och nyare tiden se vidare Latinska litteraturen).

Inflytanden från främmande språk. Oafsedt den ofvan berörda dialektiska differentiering, som väl blef en följd däraf, att vissa besegrade folk öfvertogo de romerske segervinnarnas språk, har latinet äfven på annat sätt rönt inflytande från åtskilliga språk, med hvilka det kommit i närmare beröring. Särskildt har den latinska ordskatten riktats genom lån från olika håll. Ett ej obetydligt antal ord synes redan tidigt ha upptagits från de närbesläktade italiska folkens språk (oskiskan, umbriskan o. s. v.). Ofvan (sp. 1346) är antydt, att latinska ord med *f* i inljud (t. ex. *rufus* "röd") genom sin form visa på sådant ursprung. Detsamma gäller enligt den vanliga uppfattningen om *bōs* "oxe". Ordets indoeuropeiska grundform synes ha varit **gu̯ōu̯(u)s*: af *gu̯* borde i latinet regelrätt blifvit *v*, medan däremot i oskisk-umbriskan *gu̯* öfvergick till *b*, liksom *qu* till *p*. Att äfven etruskiskan öfvat inflytande på latinet, kan synas märkvärdigt, då etruskiskan, hvarken är ett italiskt eller ens ett indoeuropeiskt språk (jfr Italiens fornspråk, sp. 1077). Etruskerna trädde emellertid i intim beröring med romarna på en tid, då den etruskiska kulturen ännu var öfverlägsen den romerska (i 6:e årh. f. Kr. inträngde de t. o. m. i Latium och Rom), hvaraf förklaras, att de kommo att påverka romarna såväl i allmänt kulturellt som i språkligt afseende. I fråga om namnsystemet har detta påvisats af W. Schulze i hans monumentala verk "Zur geschichte lateinischer eigennamen" (1904). Själfva namnet *Roma* är enligt honom eg. ett etruskiskt gentilnamn. Med namnmaterialet inkommo väl äfven vissa etruskiska afledningsändelser, jfr t. ex. det af Laberius använda *levenna* "af medfödt lättsinne", som visar den etruskiska ändelsen *-enna* lagd till ett latinskt adjektiv. Vissa enstaka latinska ord, som t. ex. *atrium* "sal", *histrio* "skådespelare", äro enligt uppgifter hos romerska författare af etruskiskt ursprung. På etruskiskt inflytande har man också återfört aspirationen i ord som t. ex. *pulcher* "vacker" äfvensom den begynnelsebetoning, som vi ha

* "Dedh latinische språket är vthi Europa, emellan souveraine stater, dedh brukeligaste och lijka som ett allment tungemåhl", heter det i 1661 års svenska kansliordning.

att förutsätta i det förhistoriska latinet (se ofvan sp. 1347). Från gallernas språk, som tillhörde den keltiska grenen af den indoeuropeiska språkstammen, ha äfven några ord influtit i den latinska ordskatten, bl. a. benämningar på fordon: *carrus* "lastvagn", *raeda* (*rēda*) "resvagn", *petorritum* "fyrhjulig vagn" etc. Men det språk, som på latinet öfvat det starkaste och långvarigaste inflytandet, är grekiskan. De grekiska orden i latinet uppgå till ett antal af flera tusen och ha upptagits på vidt skilda tider. Det äldsta skiktet har i allmänhet utgått från de grekiska kolonier, som sedan 8:e årh. f. Kr. grundlagts i nedre Italien och på Sicilien. Dessa gamla lånord igenkännas i åtskilliga fall därpå, att de undergått vissa i latinet tidigt inträdande ljudförändringar, jfr t. ex. *bal(i)neum* "bad" af grek. *βαλανεῖον* (balaneion), med en vokalförsvagning i andra stafvelsen, som förutsätter accentens flyttning till den första, och vokalförkortning i penultima enligt den latinska regeln, att vokal förkortas framför vokal, *māchina* af dor. *μαχανά* (māchana), att. *μηχανή* (mēchane), *talentum* af *τάλαντον* (ta'lanton). Sedan romarna kommit i närmare beröring äfven med det grekiska moderlandet och en romersk litteratur uppstått med den grekiska som mönster, fortforo grekiska ord att inströmma i latinet. De senare inkomna orden, som till stor del ej upptogos i folkspråket, röja ofta genom själfva ljudformen sin främmande börd. Under den litterära tiden sträckte sig grekiskans inverkan äfven till syntaxen och stilen. Särskildt hvad den förklassiska och klassiska tiden angår, har dock den grekiska syntaxens inflytande på den latinska stundom öfverdrifvits. I sen tid inkom en mängd grekiska ord och grecismer i synnerhet genom bibelöfversättningarna. Äfven till de romanska språken ha vissa grekiska ord och bildningar genom latinet som medium vandrat öfver, t. ex. grek. *κόλαφος* (kólafos), hvaraf it. *colpo*, fr. *coup*, femininändelsen *-ισσα* (-issa), som kommer till synes i ord som it. *duchessa*, fr. *duchesse*.

Inflytande på främmande språk. Vid beröringen med andra språk har latinet visst icke alltid spelat den tagande, utan ofta äfven den gifvande partens roll. Detta gäller t. ex. om dess förhållande till etruskiskan och i viss mån äfven grekiskan (jfr Hahn, "Rom und romanismus im griechisch-römischen Osten", 1906, "Zum sprachenkampf im römischen reich bis auf die zeit Justinians", i "Philologus", Supplementb. X, 1907). Kraftigare gjorde sig latinet gällande gentemot språk, hvilkas bärare stodo på en lägre kulturståndpunkt. Under den tid romarna härskade öfver Illyrien, blef albanesiskan så starkt uppblandad med latinska ord och rönte äfven på ordbildningens och flexionens område en så djupgående inverkan från latinets sida, att den kan betraktas som ett romanskt blandspråk. De germanska språken ha på olika tider upptagit en massa latinska ord, medan de däremot själfva endast i obetydlig mån riktat den latinska ordskatten. De äldsta latinska lånorden i de germanska språken synas ha inkommit under de första århundradena af vår tidräkning, då germaner och romare på flerfaldigt sätt kommo i fredlig eller krigisk beröring. Hit höra t. ex. ord som fnhty. *kellari* "källare", af lat. *cellarium*, fnhty. *munizza* "mynt", af lat. *monēta*, got. *pund*, fnhty. *pfunt*, nord. *pund*, af lat. *pondo*, fnhty. *pfil* "pil", af lat. *pīlum*. Redan ljudformen visar, att dessa ord måste ha tidigt öfvergått i de germanska språken. Med kristendomen inkom en ny kontingent latinska ord, mest tillhörande det kyrkliga språket (*mässa*, *präst*, *prost*, *predika* m. m.), och sedermera ha alltjämt lån upptagits på litterär väg. Ungefär samma ställning i fråga om de latinska lånorden som de germanska språken intaga de keltiska. Under den romerska ockupationen af Britannien (i början af den kristna tidräkningen) invandrade många latinska ord i de britanniska språken och funno i allmänhet väg äfven till iriskan. Längre fram upptogos i massa ord ur det kyrkliga och litterära latinet. De äldsta keltiska lånorden äro liksom de germanska i flera afseenden af vikt för bestämmandet af latinska ljudförhållanden. Äfven de romanska språkens ordförråd, som dock till sin grundstock består af latinska arford, har förstärkts genom upptagande af latinska ord på lärd eller litterär väg (s. k. *mots savants*). Liksom i allmänhet yngre lånord röja dessa "lärda ord" i de romanska språken ofta sitt ursprung genom sin ljudbeskaffenhet, ity att de ej kunnat omgestaltas efter äldre ljudlagar, som vid deras upptagande redan upphört att verka. Också uppträda flera latinska ord i de romanska språken i en dubbel form, en äldre, organiskt utvecklad, och en yngre: så fortlefver t. ex. lat. *fabrica* både i fr. *forge* och *fabrique*, *fragilis* i *frêle* och *fragile*. Slutligen kan anmärkas, att de nyare språken också i syntaktiskt och stilistiskt afseende påverkats af latinet, ehuru denna sida af latinets inflytande blifvit mindre uppmärksammad.

Den latinska skriften, som nu eröfrat en stor del af den civiliserade världen, är själf ett lån, närmast från grekerna i nedre Italien. Sannolikt upptogs det latinska alfabetet liksom det etruskiska, ur hvilket åter det oskiska och umbriska äro härledda, från närmaste grekiska koloni, det chalkidiska Kyme (Cumae) i Kampanien. Det där brukliga alfabetet tillhörde den västgrekiska gruppen, kännetecknad bl. a. genom användningen af *X* som tecken för *ks*, hvaremot *X* i den östgrekiska gruppen hade ljudvärdet *kh*. I sin äldsta gestalt innefattade det latinska alfabetet följande 21 tecken (från vissa variationer i bokstäfvernas form, äfvensom från den ur kapitalskriften utvecklade uncial- och kursivskriften kan här bortses): ABCDEFI (= zeta) HIKLMNOPQ RSTVX. De grekiska tecknen för aspiratae (*th*, *ph*, *kh*) utelämnades som öfverflödiga; de funno i stället användning som taltecken. I grekiska ord återgåfvos aspiratorna i äldre tid och äfven senare af mindre bildade med tecknen för motsvarande tenues (*c*, *p*, *t*); först efter midten af 2:a årh. f. Kr. användes beteckningssättet *c*, *p*, *t* + *h*, och detta beteckningssätt förekommer nu äfven i rent latinska ord (kanske delvis på grund af latinsk ljudutveckling eller möjligen etruskiskt inflytande). För öfrigt visar det latinska alfabetet följande afvikelser från det grekiska moderalfabetet. Det latinska *f*-ljudet, som i grekiskan icke hade någon motsvarighet på den tid, då det latinska alfabetet upptogs, återgafs med det grekiska tecknet för *v* (= konsonantiskt *u*), nämligen *F* (digamma); på den ofvan (sp. 1348) omtalade praenestinska Maniosinskriften är *f* betecknadt med *F* (y) + *H*, medan det etruskiska (oskiska

och umbriska) alfabetet för *f* har en egen typ; *v* (= konsonantiskt *u*) betecknades med samma typ (V) som vokaliskt *u*, liksom I tjänade som tecken för både konsonantiskt och vokaliskt *i*. För *k*-ljud funnos i det grekiska moderalfabetet två tecken: *K* (kappa) och ϙ (se Koppa), hvilket senare brukades framför de ”dunkla” vokalerna *o*, *u*; *g*-ljud betecknades med *C* (en rundad form af *Γ*, gamma). På latinsk botten inträdde den märkvärdiga förskjutningen, att *C* användes som tecken ej blott för *g*-, utan också för *k*-ljud. Med tiden blef *C* t. o. m. den normala beteckningen för det senare, i det att ϙ (koppa) småningom inskränktes till ställningen framför konsonantiskt *u* och *K* bibehölls blott i vissa ord framför följande *a*. Att, som några forskare påstått, *C*-typen i sin nya funktion urspr. skulle ha brukats blott framför *e*, *i*, där *k*-ljudet kan antagas ha haft ungefär samma uttal som *k* i ty. *kennen*, *kind*, är ej bevisadt. I betraktande af etruskiskans okänslighet för skillnaden mellan tenues och medier (det etruskiska alfabetet känner blott tenues) ha andra i användningen af *C* som tecken för *k*-ljud med större skäl spårat etruskiskt inflytande. En tid bortåt begagnades alltså i latinet *C* som gemensamt tecken för *k*- och *g*-ljud, men då man efter hand fann detta olägligt, skaffade man sig genom en lätt differentiering af *C*-typen ett särskildt tecken för *g*-ljudet: G. *C* bibehöll sig dock med ljudvärdet *g* i några förkortningar af förnamn (sigler): *C.* = *Gaius*, *Cn.* = *Gnaeus*. Den nya *g*-typen insattes i alfabetet i 7:e rummet, alltså på zetas plats. Det sistnämnda hade nämligen genom rhotacismen (öfvergången af intervokalt lent *s* till *r*, se sp. 1348) blifvit öfverflödigt och aflägsnats ur alfabetet (att det från början — förmodligen under formen I — funnits där, har man på otillräckliga grunder betviflat). Ifrågavarande alfabetreform genomfördes i 4:e eller 3:e årh. f. Kr. I det skick, som det latinska alfabetet därigenom erhållit, bibehöll det sig till slutet af den republikanska tiden. Då upptogos ur det grekiska normalalfabetet tyrerna *Y* (*v*) *Z* (*ζ*), som användes för att i grekiska ord beteckna motsvarande grekiska ljud. Förut hade grek. *v* återgifvits med *V* (*u*) och *ζ* med *ss*, resp. i början af ord *s*. De nya tecknen placerades i slutet af bokstafsraden, efter *X*. Sedan dessa s. k. *litterae graecae* (jfr fr. *y grec*) ej utan kamp vunnit inträde i det latinska alfabetet, omfattade detta 23 bokstäfver. Försök, som från åtskilliga håll, bl. a. af den lärde kejsar Claudius, gjordes att ytterligare utöka det, ledde ej till åsyftadt resultat. Ang. det latinska sättet att benämna bokstäfverna, hvars olikhet med det grekiska alltjämt afspeglar sig i beteckningarna *abc* (*abece*) och *alfabet*, hänvisas till W. Schulzes afhandling ”Die lateinischen buchstabennamen” (i ”Sitzungsberichte der Königl. preussischen Akademie der wissenschaften”, 1904). Beträffande ortografien är att märka, att dubbel konsonant i äldsta tid skrefs med enkel bokstaf. Införandet af den sedan vanliga dubbelskrifningen tillägges Ennius, hvilken, liksom flera af de äldre romerske skalderna, tillika var grammatiker. Mindre framgång hade skalden Accius' försök att införa dubbelskrifning af vokal till betecknande af vokallängd. Som tecken för *ī*, men äfven för andra ändamål användes från den sullanska tiden ett långt I (*i longa*). Som medel att utmärka vokallängd tjänade också, i synnerhet i början af kejsartiden, den s. k. *apex*, hvars vanligaste form är ′; detta beteckningssätt har upptagits äfven i andra språk, såsom forniriskan och fornisländskan. Den latinska skriftens vanliga riktning är äfven på äldre inskrifter från vänster till höger; på Manios- och Duenosinskriften löper den dock i motsatt riktning, och på foruminskriften (se sp. 1348) är den ordnad ”oxvändningsvis” (*bustrofedón*), d. v. s. hvarannan rad går från höger till vänster och hvarannan från vänster till höger.

Det latinska uttalet är oss väl ej i detalj, men dock i väsentliga punkter bekant. Vår kännedom därom grundar sig i synnerhet på utsagor af de romerske grammatikerna, transkriptioner af latinska ord i grekiskan och latinska lånords gestaltning i andra språk. Som säkert kan bl. a. betraktas, att under den republikanska tiden och början af kejsartiden i bildadt språk 1. *ae*, *oe* uttalades som diftonger, 2. *t* i förbindelsen *ti* framför vokal som *t*, ej som *ts*, 3. *c* framför *e*, *i* som guttural (väl ungefär lika med ty. *k* i *kennen*, *kind*), ej som *tj*, *tsch* eller *ts*, *s*; motsvarande gäller om uttalet af *g* framför *e*, *i*.

Litt.: Utom några redan i det föregående anförda arbeten kunna nämnas: Skutsch, ”Die lateinische sprache” (i ”Die kultur der gegenwart”, utg. af Hinneberg, I, afd. VIII, 2:a uppl. 1907), Kretschmer, ”Die lateinische sprache” (i ”Einleitung in die altertumswissenschaft”, utg. af Gercke och Norden, I, s. 172 ff., 1910), Stolz, ”Geschichte der lateinischen sprache” (1910), Weise, ”Charakteristik der lateinischen sprache” (4:e uppl. 1909). — *Grammatik*: Redan romarna själfva gjorde sitt språk till föremål för grammatiskt studium. Bevarade äro från den republikanska tiden böckerna 5—10 af Varros ”De lingua latina” och en omfattande grammatisk litteratur från kejsartiden, sammanställd hos Keil, ”Grammatici latini”. Under medeltiden stod grammatiken trots enstaka framsteg i det hela på en låg ståndpunkt, men höjde sig under renässansen. På 1800-talet gjorde den jämförande indoeuropeiska språkforskningens uppblomstring och Ritschls undersökningar på det äldre latinets område epok särskildt hvad ljud- och formlära angår. Af nyare sammanfattande arbeten i latinsk grammatik kunna nämnas: Lindsay, ”The latin language” (1894), Sommer, ”Handbuch der lateinischen laut- und formenlehre” (1902), ”Lateinische grammatik” (i ”Handbuch der klassischen altertumswissenschaft”, utg. af I. v. Müller, II, 2:a afd., 4:e uppl., 1910, ljud- och formlära af Stolz, syntax och stilistik af Schmalz), Blase m. fl., ”Historische grammatik der lateinischen sprache” (utg. af Landgraf, ej ännu fullbordad), Neue-Wagener, ”Formenlehre der lateinischen sprache” (3:e uppl. 1892—1905), Draeger, ”Historische syntax der lateinischen sprache” (2:a uppl. 1878—81). Under fortlöpande jämförelse med andra indoeuropeiska språk äro såväl ljud- och formlära som syntax behandlade af Brugmann och Delbrück i ”Grundriss der vergleichenden grammatik der indogermanischen sprachen” (hvaraf 2:a uppl. är under utgifning) och af Brugmann i ”Kurze vergleichende grammatik der indogermanischen sprachen” (1902—04). Vägledande på vulgärspråkets område äro: Schuchardt, ”Der vokalismus des vulgärlateins” (1866—68), Zauner, ”Romanische sprachwissenschaft” (2:a uppl., 1905),

Meyer-Lübke, ”Geschichte der lateinischen volkssprache” (i ”Grundriss der romanischen philologie”, utg. af Gröber, I, s. 455 ff., 2:a uppl. 1904—06), och ”Einführung in das studium der romanischen sprachwissenschaft” (2:a uppl. 1909), Grandgent, ”An introduction to vulgar Latin” (1907), flera afhandlingar och uppsatser i ”Archiv für lateinische lexikographie und grammatik”, utg. af Wölfflin, hvaribland Gröber, ”Vulgärlateinische substrate romanischer wörter”; se dessutom den rikhaltiga litteraturförteckningen i nyssnämnda arbete af Grandgent. — För öfriga afdelningar af föregående framställning hänvisas till: Sittl, ”Die lokalen verschiedenheiten der lateinischen sprache” (1882), Mohl, ”Introduction à la chronologie du latin vulgaire” (1899), Budinszky, ”Die ausbreitung der lateinischen sprache über Italien und die provinzen des römischen reiches” (1881), Jung, ”Die romanischen landschaften des römischen reiches” (1881), Meyer-Lübke, ”Die lateinische sprache in den romanischen ländern” (i ”Grundriss der romanischen philologie”, utg. af Gröber, I, s. 451 ff., 2:a uppl. 1904—06), Ernout, ”Les éléments dialectaux du vocabulaire latin” (1909), Weise, ”Die griechischen wörter im latein” (1882), G. Meyer och Meyer-Lübke, ”Die lateinischen elemente im albanesischen” (i ”Grundriss der romanischen philologie”, utg. af Gröber, I, s. 1038 ff., 2:a uppl. 1904—06), Kluge, ”Die lateinischen lehnworte der altgermanischen sprachen” (i ”Grundriss der germanischen philologie”, utg. af Paul, I s. 333 ff., 2:a uppl. 1901), Loth, ”Les mots latins dans les langues brittoniques” (1892), Vendryes, ”De hibernicis vocabulis, quae a latina lingua originem duxerunt” (1902), Pedersen, ”Lautlehre der lateinischen lehnwörter im keltischen” (i ”Vergleichende grammatik der keltischen sprachen”, I, s. 189 ff., 1908). — Seelmann, ”Die aussprache des latein nach physiologisch-historischen grundsätzen” (1885). — *Lexikografi*: Hithörande antika arbeten äro: Verrius Flaccus, ”De verborum significatu”, som kommit till oss i utdrag af Pompejus Festus och Paulus Diaconus, Nonius, ”Compendiosa doctrina” (från 300-talet e. Kr.). Härtill komma från senare tid Isidorus, ”Etymologiarum (Originum) libri XX” och åtskilliga glossarier, sammanställda i ”Corpus glossariorum latinorum” (utg. af Goetz, 1888—1901). Af nyare ordböcker förtjäna företrädesvis följande nämnas: Forcellini, ”Totius latinitatis lexicon” (senast utg. af De-Vit 1858 ff.), Georges, ”Ausführliches lateinisch-deutsches handwörterbuch” (7:e uppl. 1879—80), Cavallin, ”Latinskt lexicon” (1873), Walde, ”Lateinisches etymologisches wörterbuch” (2:a uppl. 1910), för medeltidslatinet: Du Cange, ”Glossarium mediae et infimae latinitatis” (de senaste uppl. utg. af Henschel 1840 ff. och Favre 1883 ff.), för det latinsk-romanska ordförrådet: Körting, ”Lateinisch-romanisches wörterbuch” (3:e uppl. 1907), Meyer-Lübke, ”Romanisches etymologisches wörterbuch” (1:a h. utkommet 1911). Sedan 1900 utges genom fem tyska akademiers försorg det storartade verket ”Thesaurus linguae latinae” (däraf hittills utkomna vol. I, II, IV, III fasc. I—VII, V fasc. I, II jämte supplementa). P. P.

Latinska språkgruppen (Latinsk-faliskiska språkgruppen). Se Italiens fornspråk, sp. 1066.

Latinskola. Se Skolväsen.

Latinsk rätt. Se Latium.

Latinsk stil. Se Fraktur 3.

Latinus, sagokonung, heros eponymos för den latinska stammen i Italien.

Latisäna, kretsstad i italienska prov. Udine (Venezia), vid Tagliamento, som är segelbar dit. 3,038 inv. (1901; som kommun 5,437). Silkesodling. J. F. N.

Latitūd (lat. *latitūdo*, bredd). Se Astronomiska koordinater och Bredd.

Latitudinariani'sm, de engelske latitudinariernas (se d. o.) uppfattning af lära och kult.

Latitudinärier, i allmänhet personer med fria åsikter, fria seder och rymligt samvete (med stor ”latitud”); i inskränkt mening personer, som till den kyrkliga bekännelsen intaga en friare ställning och önska, att skiljaktigheterna i lära mellan de olika kyrkosamfunden bortfalla (motsatsen är rigorist). — Namnet uppkom i England i midten af 1600-talet, under de politiska och religiösa stridigheterna, som beteckning för ett parti, som ville intaga en medlande ställning mellan kyrkligheten och den då uppträdande nya vetenskapen. De engelske latitudinarierna (*the latitudinarians*) fasthöllo i allmänhet vid den biskopliga kyrkans författning, kult och lära samt hyllade sålunda i afseende på bekännelsen ”de 39 artiklarnas” mildare calvinism. Mellan förnuft och religion, vetenskap och kristlig lära måste, enl. deras mening, en skön harmoni råda. Den sanna religionens grundläror äro: viljans frihet samt Kristi försonings och Guds nåds allmänt gällande kraft. Såväl den gamla kyrkans som förnuftets bibeltolkning ger stöd åt denna uppfattning. På lifvets och sedernas renhet lade latitudinarierna stor vikt, men de voro afgjorda motståndare till puritanernas rigorism. Från såväl puritanernas som de strängt högkyrkliges sida betraktades latitudinarierna naturligtvis med ovilja, och namnet latitudinarie blef i dessa båda partiers mun snart liktydigt med fritänkare, otrosmänniska, ateist. Latitudinariernas parti gick småningom under, ehuru det reproducerats i nya former. J. P.

Latitūdsystēm, *jur.*, kallas det system för straffens utsättande i en strafflag, enligt hvilket ej för hvarje särskild brottsart stadgas ett bestämdt, alltid lika straff, utan domaren erhåller ett visst utrymme (en viss *latitud*), inom hvilket han eger att efter förekommande omständigheter (s. k. *försvårande* och *förmildrande omständigheter*) utmäta straffet. Än lämnas honom därvid frihet att välja mellan olika straffarter, än inskränkes åter valet till olika straffmått inom en och samma straffart. Under det att i äldre tiders strafflagar till art och mått noga bestämda straff utgjorde regel, har inom den nyare lagstiftningen latitudsystemet så godt som uteslutande vunnit tillämpning. Detta gäller äfven med afseende å de nordiska strafflagarna. De undantag från latitudsystemets användning, som återfinnas i dessa lagar, äro ej många. I den svenska strafflagen förekomma t. ex. sådana undantag blott vid några ämbetsförbrytelser. Latitudsystemet ger domaren möjlighet att bättre afpassa straffet efter gärningens beskaffenhet, men leder å andra sidan lätt till ojämnhet i rättstillämpningen. Af sistnämnda anledning ha strafflagarna ofta vid de särskilda brotten uppställt en mera begränsad normallatitud, och endast för exceptionellt försvårande eller förmildrande omständigheter med-

gifvit dess utvidgning i skärpande eller mildrande riktning. Efter förebild af fransk rätt har i åtskilliga främmande lagar en *generell* befogenhet i sistnämnda riktning medgifvits domstolen. I allmänhet förefinnes i nutiden en tendens att öka domstolens inflytande vid straffets bestämmande genom att dels minska eller borttaga latitudernas minima vid de särskilda brotten, dels ock efter engelsk förebild (*Summary jurisdiction act* af 1876) inrymma domstolen befogenhet att i särdeles lindriga fall af brottslighet låta bero vid skyldigförklarandet och alldeles bortse från straff. (Se t. ex. det nya tyska strafflagsförslaget § 83.) Å andra sidan påyrkas emellertid, att för vinnande af större likformighet i lagtillämpningen i lagen ge domaren noggrannare direktiv för straffets bestämmande eller rent af för de normala fallen binda honom vid ett absolut bestämdt straff. N. S—g.

La'tium (Latien), forntida landskap uti Italien. Gränserna ha angifvits olika; i n. var dock Tiber otvifvelaktig, i s. uppges Circeii som ändpunkt. I äldre tider ansågs L. ej sträcka sig längre än till Anxur, ja urspr. blott till Albas berg och floden Numicus. I ö. räknades æquernas och hernikernas land till L., och i s. utsträcktes det ända till Liris. Landskapet hvilade på vulkanisk grund, hade en i allmänhet fruktbar jordmån och var till större delen slättland. Bland dess berg voro särskildt det albanska (*Monte Cavo*), Algidus och höjderna vid Tusculum bekanta. Af sjöarna må nämnas den albanska och Regillus; om de mellan Antium och Anxur belägna Pontinska träsken se d. o. L. var rikt på städer, som i äldre tider bildade ett förbund med Alba longa till hufvudort. Sedan Rom blifvit grundlagdt, uppkom täflan mellan Alba och Rom, hvilket senare vann hegemonien i L., men förlorade den, sedan konungaväldet fallit (509 f. Kr.). L. trädde därefter i förbund med Rom; men småningom öfvergick bundsförvantskapet till faktiskt beroende, måhända därför att latinernas krafter brutits i de långvariga volskiska krigen. Efter kriget 340—338 f. Kr. blef L. fullständigt beroende af Rom, men dess invånare innehade dock främsta platsen bland Roms italiska bundsförvanter och kunde under vissa förutsättningar förvärfva sig romersk medborgarrätt. De förblefvo också Rom trogna, särskildt under kriget mot Hannibal. Efter 338 anlades i Italien kolonier, som åtnjöto samma rätt som latinerna (''latinsk rätt''); och när hela Italien efter bundsförvantkriget (91—89 f. Kr.) införlifvats i det romerska medborgarsamfundet, gafs ''latinsk rätt'' först åt inbyggarna i Gallien n. om Po, sedermera åt samhällen i Spanien och på andra ställen. Vissa frigifna (*latini juniani*) erhöllo under kejsartiden i st. f. fullständigt romerskt medborgarskap den ''latinska rätten''. Genom L. gingo flera vägar. Särskildt viktig var *Via appia* (se Appiska vägen). Landskapets städer voro till en del anlagda på höjder, där, enligt forntidens sed, borgar kunde fördelaktigt byggas. De viktigaste städerna voro Rom, Alba longa, Tibur (Tivoli), Præneste (Palestrina), Tusculum (vid Frascati), Lavinium, Antium, Anxur (nu Terracina). R. Tdh.

Latja, sjö i ryska guv. Olonets, ö. om Onega. 365 kvkm., men blott 2—4 m. djup. L. står i kanalförbindelse både med Onega och Bjeloje ozero. J. F. N.

Latkost, *fångv.* Se Extrajudiciell.

La'tmos, ett 1,500 m. högt berg i Karien i Mindre Asien, ö. om Miletos, nu Beschparmák dag, bekant i den grekiska mytologien som den plats, där Endymion låg försänkt i evig sömn. Efter berget uppkallades Latmiska hafsviken framför Maiandros' mynning. Genom flodens uppslamning har den nu blifvit en insjö med namnet Akis tschai.

Lato'mier (grek. *latomi'ai*, lat. *lautu'miæ*), ett grekiskt ord, som betyder stenbrott (af *las*, sten, och stammen i *te'mnein*, hugga). Det kvarstår ännu i dag som benämning för de betydande och historiskt ryktbara stenbrotten vid Syrakusa på Sicilien, hvilka tidtals begagnades som statsfängelser. I en af dessa latomier försmäktade 7,000 atenare, som fallit i fångenskap vid den stora olyckliga expeditionen till Sicilien (413 f. Kr.). — Lautumiæ kallades äfven ett i det gamla Rom i närheten af Forum beläget stenbrott, som senare förvandlades till statsfängelse. A. M. A.

Latōna, latinsk namnform för Leto (se d. o.).

Lato'polis, stad. Se Esne.

Latorcza [la'tårtsa], flod i Ungern, upprinner i Öst-Beskiderna, nära Vereczke-passet, vid gränsen till Galizien, och flyter i sydlig och västlig riktning samt utfaller i Laborcza. 190 km. J. F. N.

Latorp, egendom i Tysslinge socken, Örebro län, vackert belägen på sluttningen af Kilsbergen, 5 mtl, tax. till 198,400 kr. (1910). Där fanns till 1640 ett silfververk och 1773—1879 ett alunverk. Egendomen har ända till midten af 1830-talet haft samma egare som Garphyttan, köptes 1839 af handelsfirman Dugge & Setterwall och egdes sedan länge af bruksegaren H. Dugge. Nuvarande egare är ryttmäst. H. Hegardt.

Latouche [-tōʃ], Hyacinthe Joseph Alexandre Thabaud de, vanligen kallad Henri Delatouche, fransk författare, f. 1785, d. 1851, skref bl. a. *Mémoires de M:me Manson* (1818), romanen *Fragoletta* (1829), diktsamlingen *Les adieux* (1842) och flera komedier. L. utgaf 1819 A. Chéniers dittills icke samlade skaldeverk. Han redigerade 1830—32 ''Le Figaro'' och införde då George Sand i litteraturen.

Latouche [-tōʃ], Gaston, fransk målare, f. 1854 i Saint-Cloud, elev af Manet, debuterade 1874 som skulptör, men egnade sig sedan hufvudsakligen åt målning och äfven åt radering. Han har försökt sig på olika områden — bl. a. med bibliska motiv (*Lärjungarna i Emmaus*) — och med landskapsstämningar (*December*, Normandie). *Svanor vid springbrunnen* (1898) tillhör, liksom operainteriören *Logen* (1899), Luxembourgmuseet. Sin egen ämneskrets och ett egenartadt uttryckssätt har han funnit i poetiska och måleriska fantasier, sådana som olika varianter af fester i upplysta parker med älskande par i rosenkransade båtar, ibland rodda af satyrer och omgifna af flygande amoriner och simmande svanor, ibland i belysning af fyrverkeri — en *Nattlig fest* (1906, dekorativ målning i Elyséepalatset), *Bröllopsresan* (s. å.), *Poeten* (1910), *Den lyckliga timmen* (dekorativ fantasi 1911) — eller sagomotiv som *Åsnehuden* (1910, efter Perraults saga). En pastell, *Vallmo* (1884), eges af Göteborgs museum. G—g N.

Latour [-tōr], Baillet von, adlig släkt i Österrike och Nederländerna, härstammande från Burgund. — 1. Maximilian Baillet von L., grefve, österrikisk militär, f. 1737, d. 1806 som general af kavalleriet samt president i hofkrigsrådet, öfvertog 1796 Wurmsers befäl vid Rhen och

förde öfverbefälet därstädes från början af 1797 till fredsslutet i Campo Formio (17 okt. s. å.). — 2. Theodor Baillet von L., grefve, den föregåendes son, österrikisk militär, f. 1780, blef 1846 "feldzeugmeister" och 29 april 1848 chef för krigsministeriet. I dess byggnad i Wien blef han vid upprorets utbrott 6 okt. s. å. på det grymmaste sätt mördad af den inträngande pöbeln. — Hans sonson, grefve Vincent Karl Max Baillet von L., f. 5 okt. 1848, var några månader 1897—98 undervisningsminister i ministären Gautsch och är sedan 1900 medlem af österrikiska herrehuset.

Latour d'Auvergne [-tör dåvä'rnj], fransk adelssläkt, känd sedan 1200-talet, erhöll genom giften stora förläningar och var från 1400-talets slut delad i två hufvudgrenar. Den äldre, som kom att omfatta vikomter af Turenne, hertigar af Bouillon, Albret och Château-Thierry och som bland sina medlemmar räknade den ryktbare fältherren Turenne (se d. o.), utslocknade 1802. Den yngre grenen, till hvilken hörde seigneurer af Murat och Quaires, grefvar af Apchier, hertigar af L. d'A., lefver ännu. Från en oäkta ättling af den äldre linjen härstammade "Frankrikes förste grenadjär", Théophile Malo Corret de Kerbauffret de L. d'A., f. 1743. Han erhöll 1785 tillåtelse att upptaga släkten L. d'A:s namn och vann 1792 hjälterykte som befälhafvare öfver den af grenadjärer bestående s. k. "helveteskolonnen", som merendels utgjorde den östpyreneiska arméns avantgarde. Senare blef han under en sjöresa tillfångatagen af engelsmännen, men frigafs efter ett år. 1799 inträdde han som man i ledet i Massénas här i st. f. en ungdomsväns ende kvarlefvande son, som utskrifvits till krigstjänst. Han stupade 27 juni 1800 vid Oberhausen, nära Neuburg i Bajern. L. d'A. betraktades som typen för en äkta soldat och erhöll af Bonaparte ofvannämnda hederstitel, då han envist undanbad sig hvarje befordran till högre militära grader. Ända till 1814 stod hans namn kvar i rullorna och uppropades hvarje dag vid appellen, hvarvid kompaniets äldste sergeant svarade: "Död på ärans fält". 1889 fick hans stoft sitt hvilorum i Panthéon. L. d'A. var äfven en skicklig språkkännare och skref *Recherches sur la langue, l'origine et les antiquités des Bretons* (1792; 2:a uppl. 1801). — En gammal utgrening af släkten är sannolikt den 1896 på svärdssidan utslocknade ätten L. d'A.-Lauraguais, till hvilken hörde den franske diplomaten hertig Henri de L. d'A.-Lauraguais (f. 1823, d. 1871), som 1863 blef fransk minister i London, som sådan företrädde Frankrike vid de viktiga konferenserna om danska frågan 1864 och den Luxemburgska 1867 samt juni 1869—jan. 1870 och 10 aug.—4 sept. 1870 var Frankrikes utrikesminister. Jfr Burin des Roziers, "La baronie de L. d'A." (1892).

Latour-Maubourg [-tör måbör]. 1. Charles César de Fay, grefve de L., f. 1758, d. 1831, var som medlem af konstituerande nationalförsamlingen (1789—91) en af de förste att uppoffra adelns privilegier och utsågs att jämte några andra återföra Ludvig XVI till Paris efter hans misslyckade flyktförsök (1791). Jämte Lafayette, i hvars armé han tjänstgjorde som brigadgeneral, blef L. 1792 häktad af österrikarna och kvarhölls i fängelse till 1797. Under första kejsardömet var L. senator, under restaurationen utnämndes han 1819 till pär. — 2. Armande Charles Septime de Fay, grefve de L., den föregåendes son, f. 1801, d. 1845, utmärkte sig för stor diplomatisk skicklighet som sändebud i Bruxelles, Madrid och Rom samt erhöll 1841 pärsvärdighet. — 3. Marie Victor de Fay, markis, broder till L. 1, fransk general, f. 1768, d. 1850, var adjutant hos general Kléber i Egypten (1798—1800). Genom sin vid fälttågen mot Österrike, Ryssland och Preussen 1805, 1806 och 1807 ådagalagda tapperhet avancerade han till divisionsgeneral och deltog 1808—11 i kriget i Spanien. Under 1812 års fälttåg i Ryssland förde han 4:e kavallerikåren och deltog med utmärkelse i slaget vid Borodino. Äfven under 1813 års fälttåg visade han sig vara en af Napoleons mest begåfvade kavallerianförare. Han sårades vid Leipzig. Efter restaurationen (1815) blef L. medlem af pärskammaren, markis, 1819 krigsminister och 1822 guvernör öfver Invalidhotellet. Efter julirevolutionen (1830) lämnade han Frankrike och delade landsflykten med bourbonerna.

Latr., vid djurnamn förkortning för franske zoologen P. A. Latreille (se denne).

La Trappe [trapp], en af skog och klippor innesluten, svårtillgänglig dal i franska dep. Orne, vid ån Iton, bekant som den ort, där trappistorden (se d. o.) stiftades.

Latreille [laträ'j], Pierre André, fransk zoolog, f. 1762 i Brive (Corrèze), d. 1833 i Paris, präst 1786, blef 1829 Lamarcks (se d. o.) efterträdare som professor vid museet i Jardin des plantes, där han redan förut varit verksam. Han egnade sig företrädesvis åt leddjurens studium och inlade på detta område stora förtjänster äfven med afseende på kännedomen om sagda djurs lefnadssätt. Hans kanske mest bekanta arbete är bearbetningen af leddjuren i den af Cuvier (se d. o.) utgifna "Le règne animal". Bland hans öfriga många arbeten märkas: *Précis des caractères génériques des insectes, disposés dans un ordre naturel* (1796), *Histoire naturelle générale et particulière des crustacés et insectes* (14 bd, 1802—05), *Genera crustaceorum et insectorum* (4 bd, 1806—09), *De la formation des ailes des insectes et de l'organisation extérieure de ces animaux* (1820), *Histoire naturelle et iconographie des insectes coléoptères d'Europe* (1882) och *Cours d'entomologie* (1831). L—e.

La Trémoille l. La Trémouille [-möj], fransk urgammal adelssläkt från Trémoille i Poitou, till hvilken hörde prinsarna af Talmont, hertigarna af Noirmoutiers, vikomterna af Thouars etc. — 1. Georges de L., d. 1446, blef på grund af konnetabelns af Richemont rekommendation gunstling hos franske konungen Karl VII, hvarefter han störtade sin förespråkare och utöfvade ett högst menligt inflytande på konungen, bl. a. genom att

af afundsjuka draga honom undan jungfruns af Orléans inflytande. 1433 störtades L. i sin ordning af konnetabeln af Richemont. — 2. Louis II de L., vikomt af Thouars, prins af Talmont, den föregåendes sonson, f. 1460, eröfrade 1500 hertigdömet Milano åt Ludvig XII, men misslyckades i ett liknande försök mot Neapel. Han segrade vid Agnadello 1509, men blef 1513 fullständigt slagen af schweizarna vid Novara. Han stupade i slaget vid Pavia 1525. — Genom gifte mellan François de L. (f. 1501, d. 1541), den förres sonson, och Anne de Laval, dotter till Charlotta af Aragonien, prinsessa af Tarent, förvärfvade släkten L. anspråk på Neapels tron, hvilka den förgäfves sökte göra gällande på kongresserna i Münster, Nijmegen och Rijswijk. Hertigarna af L. bära dock af nämnda anledning titeln *prinsar af Tarent*.

Latrin (lat. *latrīna*, sammandragning af *lavatrīna*, af *lavāre*, tvätta), afträde, afträdesspillning. Människans exkrementer kunna med rätt stora växlingar beräknas per år uppgå till i medeltal 50—75 kg. träck och 450—500 kg. urin med 40—50 kg. torrämne från en vuxen person. I städer, där de fasta exkrementerna så godt som fullständigt tillvaratagas, plägar mängden latrin uppgå till omkr. 100 kg. pr person och år. Latrin är till följd af sin rikedom på växtnärande ämnen (omkr. 1,3 proc. kväfve, 1 proc. fosforsyra och 0,4 proc. kali) ett värdefullt gödselmedel, som dock verkar öfvervägande som kväfvegödsel. Den lätthet, hvarmed latrin sönderdelas under bildande af ammoniak, gör, att den hastigt förlorar en betydlig del af sitt kväfve och använd i oprepareradt skick verkar frätande på växtligheten. För att undanrödja dessa båda olägenheter och därjämte göra massan mindre obehaglig prepareras den på olika sätt. Sålunda blandas den med torfmull eller med kalk, hvarigenom bildas pulverformig torfmulls- och kalkpudrett. Torfmullspudretten innehåller vanligen inemot 1 proc. kväfve, hvaraf ung. hälften lättillgängligt latrinkväfve, 0,5 proc. fosforsyra och 0,3—0,4 proc. kali. Kalkpudrettens sammansättning växlar mera, beroende på olika tillblandning. Enligt en för städers renhållning afsedd metod, som benämnes nitrammonmetoden, upphettas latrin med osläckt kalk, hvarigenom kväfvet utdrifves och tillvaratages som ammoniumsulfat, under det att återstoden, s. k. nitrammonkalk, utgöres hufvudsakligen af kolsyrad kalk och förtjänar användas som jordförbättringsmedel. H. J. Dft.

Latrobe [lätrå'b], stad i nordamerikanska staten Pennsylvania, vid Loyalhanna river, 65 km. s. ö. om Pittsburg. 4,614 inv. (1900). Järnverk, maskintillverkning m. m. Omkr. 5 km. s. v. om L., vid Beatty, ligger ett 1846 med understöd af kon. Ludvig I af Bajern uppfördt stort benediktinkloster, Saint Vincent, sedan 1855 moderkloster för den amerikanska Casino-kongregationen, nu med mer än 300 medlemmar, hvaraf 2 ärkeabboter, med seminarium och college (öfver 400 stud.).

Latta, *sjöv.* Se Lattra.

Lattdragningsmaskin. Se Jacquard, J. M.

Latter-day saints [lä'tə-dē sē'nts], eng., ''de sista dagarnas heliga''. Se Mormoner.

Latticinio [-tjīniå], it. Se Filigran, sp. 206.

Lattra 1. Latta (ty. *latte*), *sjöv.*, smal stång eller bärling, som fästes, ''najas'', vid vanterna, för att manskapet skall kunna få bekvämt fotfäste under utförandet af vanternas vefling. I fig. be-

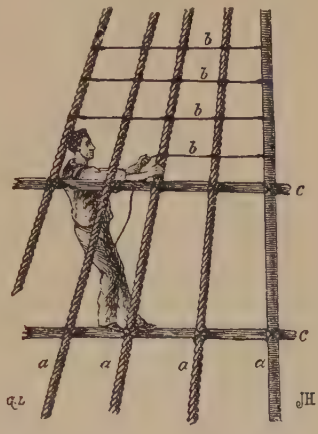

tecknar *a* vant, *b* vefling, *c* lattra. Jfr Bärling, Vant och Vefling. H. W—l.

Lattuka. Se Latuka.

Latude [laty'd], Legris de, fransk skådespelerska. Se Clairon.

Latude [laty'd], Jean Henri, ryktbar fånge i Bastiljen, f. 1725 i Gascogne, d. 1805. Uppfostrad till militär, kom L. 1748 till Paris för att studera matematik. Han förde ett utsväfvande lefnadssätt och föll på det området att uppdikta en komplott mot Madame de Pompadours lif, för att försäkra sig om den mäktiga favoritens beskydd. Listen upptäcktes, och L. kom på Bastiljen 1749, men flyttades till Vincennes, hvarifrån han rymde 1750. Återförd till Bastiljen, flydde han åter 1756, men greps genast, öfverfördes 1764 till Vincennes, hvarifrån han gjorde en tredje rymning 1765, men togs åter. 1775 inspärrades han i ett dårhus, men 1777 frigafs han på villkor, att han skulle återvända till Gascogne. Efter en stark agitation till hans förmån frigafs han definitivt 1784, fick pension under revolutionen och skadeersättning af Madame de Pompadours arfvingar 1793 och lefde sedan i obemärkthet i Paris. Hans ''Mémoires'' om fängelselifvet äro mycket opålitliga.

Latuka (Lattuka), negerstam. Se Bari, sp. 921, och pl. Afrikanska kulturföremål.

Lau, socken i Gottlands län, Södra häradet. 2,738 har. 473 inv. (1910). Annex till När, Visby stift, Södra kontraktet.

Laua, folkstammar. Se Lao.

Laua'g. Se Laoag.

Läub, Ferdinand, bömisk violinist, f. 1832 i Prag, d. 1875 nära Bozen, studerade vid konservatoriet i sin födelsestad, blef 1853 konsertmästare i Weimar samt var 1855—57 lärare vid Sterns konservatorium i Berlin, sedan konsertmästare och k. kammarvirtuos till 1864, då han begaf sig på konstresor. Därunder besökte han äfven Sverige (1865). Han blef slutligen, 1866, violinprofessor i Moskva och konsertmästare vid ryska Musiksällskapet. L. hör till de gedignaste bland nyare tidens violinvirtuoser. Han blef 1870 led. af Mus. akad. i Stockholm. A. L.*

Läu'ban, kretsstad i preussiska reg.-omr. Liegnitz

(Schlesien), vid Bobers biflod Queis. 14,624 inv. (1905). Gymnasium. Textil- och lervaruindustri, järnvägsvagnsverkstad. L., som förekommer redan i 10:e årh., har flera gånger intagits, bl. a. af svenskarna 1640, hvilka slopade dess befästningar. J. F. N.

Laubanit, *miner.* Se Laumontit.

Läu'be, Heinrich, tysk författare och teaterledare, f. 18 sept. 1806 i Sprottau, Schlesien, d. 1 aug. 1884 i Wien, studerade teologi i Halle och Breslau, ehuru utan allvarliga planer att bli präst,

lefde ett muntert studentlif och gjorde sig känd som ''burschenschaftler''. 1829 redigerade han den litterära tidningen ''Aurora'' i Breslau, öfvertog 1832 i Leipzig redaktionen af ''Zeitung für die elegante welt'' och slöt sig entusiastiskt till ''unga Tyskland'' genom de historisk-politiska betraktelserna *Das neue jahrhundert* (2 bd, 1832—33), *Polen* (1833) och *Politische briefe* (s. å.) samt romanen *Das junge Europa* (4 bd, 1833—37), som gaf ett typiskt uttryck åt tidens revolutionära oro och tvifvelsjuka. Berömdare blefvo hans *Reisenovellen* (6 bd, 1834—37; 2:a uppl. 1846—47), lika friska som oförbehållsamma skildringar af tillståndet i Tyskland, efter mönstret af Heines ''Reisebilder''. För delaktighet i burschenschaft-rörelserna hölls L. 1834—35 i häkte i Berlin och satt 1838—39 åter i lindrigt fängelse för sin litterära och politiska öfvertygelses skull, gjorde sedan resor i Frankrike och Algeriet samt bosatte sig 1841 i Leipzig. Han var 1848 medlem af vorparlamentet i Frankfurt och af tyska nationalförsamlingen. 1849—67 skötte han direktörssysslan vid Burgteatern i Wien, hvilken scen han lyfte till en hög ståndpunkt. I repertoaren tillgodosågs såväl den klassiska som den moderna dramatiken; man ansåg dock, att L. visade för mycken förkärlek för franska dramatiken. Han ledde Leipzigs Stadttheater 1869—71 och en ny Stadttheater i Wien 1872—74 samt (efter ett af börskrisen orsakadt uppehåll) ånyo 1875—79. Ända till det sista kraftig och lefnadsglad, verkade han som författare i Wien. — L. hade en grundlig kännedom om skådespelets teknik. Också visste han att skänka sina egna pjäser en fin motivering, en smakfull, välberäknad byggnad. De utmärkas af en kärnfull realism, men ega föga af poesi i högre mening. L:s första, hittills otryckta skådespel hette *Gustav Adolph* (1829); en episod ur drottning Kristinas lif behandlas i sorgespelet *Monaldeschi* (1839). Till hans ungdomsarbeten höra vidare lustspelet *Rokoko* (1842; ''En familjehemlighet'', 1847) och skådespelet *Die bernsteinshexe* (1843); sin mognads teatersegrar vann han med den sceniskt briljanta *Struensee* (1847), litteraturkomedien *Gottsched und Gellert* (s. å.) och *Die Karlsschüler* (s. å.; ''Kadettskolan i Stuttgart'', 1875), en eldigt skildrad episod ur Schillers ungdom, samt *Graf Essex* (1856; ''Grefve Essex'', 1857). Hans senare dramer, bl. a. *Der statthalter von Bengalen* (1866; ''Ståthållaren i Bengalen'', 1877) och *Böse zungen* (1868; ''Onda tungor'', s. å.), äro mera torra och odramatiska. Bland L:s romaner märkas vidare *Der deutsche krieg* (9 bd, 1863—66; 3:e uppl. 1866—67), det bästa utförda af hans arbeten och behandlande trettioåriga kriget, *Die böhminger* (3 bd, 1880; 2:a uppl. 1882), där politiska och religiösa förhållanden i 1830-talets Tyskland tecknas, *Louison* (1881) och *Entweder — oder* (1882). Af hans öfriga skrifter må nämnas *Moderne charakteristiken* (2 bd, 1835), *Französische lustschlösser* (1840), den satirisk-didaktiska dikten *Das jagdbrevier* (1841), *Drei königsstädte im norden* (1845), *Das erste deutsche parlament* (1849) samt de tre pendangerna *Das Burgtheater* (1869; 2:a uppl. 1891), *Das norddeutsche theater* (1872) och *Das Wiener stadttheater* (1875). L:s *Dramatische werke* utgåfvos i 13 bd 1845—74. Hans *Gesammelte schriften* (16 bd, 1875—82) innehålla äfven *Erinnerungen*, omfattande åren 1810—81. I utgaf W. Heinses verk (1838) m. m. Se J. Proelss ''Das junge Deutschland'' (1892), Geiger, ''Das junge Deutschland und die preussische cenzur'' (1900), och biogr. öfver L. af H. H. Houben i de af honom 1906 utgifna uppl. af L:s *Ausgewählte werke* (10 bd). (R—n B.)

Läu'chhammer, stort järnverk med gjuterier, valsverk, maskinverkstäder m. m. i preussiska reg.-omr. Merseburg (Sachsen), vid Schwarze Elster. De grundlades 1725 och tillhör sedan 1872 ett bolag samt sysselsätter omkr. 3,600 arbetare.

Läu'chstädt, stad i preussiska reg.-omr. Merseburg (Sachsen), vid Saales biflod Laucha, med slott kunglig teater, provinsens uppfostringsanstalt, Halle universitets- och landtbruksförsöksstation, järnkällor och två badanstalter. 2,034 inv. (1905). J. F. N.

Laud [lå'd], William, engelsk prelat, f. 7 okt 1573 i Reading, studerade i Oxford, där han 159—1610 var fellow vid S:t John's college och 1611—17 dess president, prästvigdes 1601, blef 1616 dom

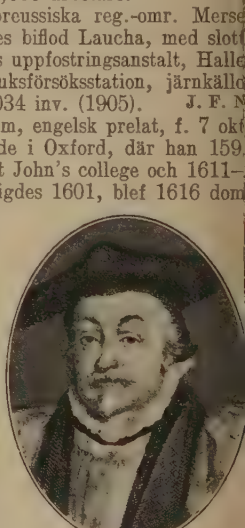

prost i Gloucester och 1621 biskop af S:t David's. Då hertigens af Buckingham moder visade benägenhet att öfvergå till katolicismen, kallades L. att i konung Jakobs närvaro disputera med jesuiten Fisher om den katolska kyrkans ofelbarhetslära (1622). Han förvärfvade från denna tid starkt inflytande öfver Buckingham, hvars biktfader han blef, och genom honom äfven öfver tronföljaren prins Karl. Vi denne tronbestigning (1625) blef L. den kunglig kyrkopolitikens ledare och sökte sedan med stöd a den kungliga maktfullkomligheten stadfästa den yttr likformigheten inom den anglikanska kyrkan me oberoende i lärofrågor såväl af Rom som af Genève Han tillstyrkte befordran af antipuritanska präste till alla högre kyrkliga ämbeten och var en ofta an litad rådgifvare åt Buckingham och Karl I unde deras konflikter med parlamentet äfven i världslig politiska frågor. L. blef 1627 medlem af hemlig rådet (*privy council*), 1628 biskop af London, 162 därjämte kansler för Oxfords universitet och till sis

1633 ärkebiskop af Canterbury. Som sådan sökte han i sin person koncentrera sitt ämbetes och konungens andliga myndighet till en systematisk strid mot puritanismen och för den andliga enhetens vinnande på den kyrkliga likformighetens väg. Mot hvad han ansåg för ”oordning inom kyrkan” ingrep han med hänsynslös hårdhet som medlem af Höga kommissionen och Stjärnkammaren, och genom sitt påbjudande af kommunionbordets placering längst österut i kyrkorna samt införandet af äldre, bortlagda ceremonier ådrog han sig oberättigade misstankar för att arbeta på katolicismens återinförande i England, mot hvilka han förgäfves sökte värja sig genom att utgifva sin *Conference with Fisher* (1639). I politiskt afseende stod L. sin förtrogne vän Strafford (se Wentworth) synnerligen nära och ifrade liksom denne för ett målmedvetet bruk af den kungliga maktfullkomligheten. L:s kyrkopolitiska system undergräfdes genom hans fruktlösa och inbördeskrigets utbrott påskyndande strid mot presbyterianismen inom den skotska kyrkan. När 1640 på grund af de skotska oroligheterna Långa parlamentet sammankallades, blef en af underhusets första åtgärder att (18 dec.) väcka åtal mot L. inför öfverhuset (genom *impeachment*). L. insattes (mars 1641) i Tower och gaf där från sin cellglugg Strafford den sista välsignelsen på dennes väg till afrättsplatsen (maj s. å.); båda hade de uppoffrats af den svage konungen. Först våren 1644 fick parlamentet tid att syssla med processen mot L., som då anklagades för att ha sökt införa papism i England och omhvälfva rikets lagar. Rättegången fördes ytterst partiskt, och då den till följd af brist på bevis icke tycktes leda till målet, slogo L:s fiender in på en annan väg. Genom en af underhuset (nov. 1644) antagen *bill of attainder*, som af öfverhuset biträddes 4 jan. 1645, förklarades L. för landsförrädare, hvarefter han 10 jan. s. å. afrättades, in i det sista bedyrande, att han ”alltid lefvat i Englands protestantiska kyrka”. — L:s historiskt värdefulla dagbok utgafs 1695 af Wharton; hans *Works* äro senast utg. i 7 bd 1847—60. Jfr Gardiner, ”History of England 1603—1642” och ”History of the great civil war”, biografier öfver L. af A. C. Benson (1887) och W. H. Hutton (1895) samt C. H. Simpkinson, ”Life and times of L.” (1894). V. S—g.

Laudābilis, lat., förtjänt af beröm (betygsgrad vid danska och norska examina). Se Haud illaudabilis.

Laudan, saltträsk. Se Aral-sjön.

Laudanin. Se Opium.

Lau'danum (lat. *lādanum*), *farm.*, *med.*, benämndes fordom ett vanligen med vatten eller stundom med vin beredt extrakt af opium (*Laudanum solidum*). I våra dagar betecknar detta namn ett ”sammansatt” opiumvin (*vinum opii compositum*), i hvars beredning, jämte opium som hufvudbeståndsdel, ingå åtskilliga aromatiska ämnen. Ett sådant preparat är det efter den engelske läkaren T. Sydenham uppkallade *Laudanum liquidum Sydenhami*, som i de skandinaviska farmakopéerna motsvaras af *vinum thebaicum crocatum* l. *vinum opii crocatum*, hvilket opiumvin innehöll det lösliga af 1 del äkta kanel, 1 d. kryddnejlikor, 5 dlr saffran och 15 dlr opium utdraget genom maceration under 5 dagar med 150 dlr malagavin. Detta medel ersättes numera i Sv. farmakopén af opiumdroppar med saffran, *Tinctura opii crocata*, som beredes med utspädd sprit i st. f. vin, men f. ö. af samma ingredienser som det nämnda opiumvinet, fastän i andra proportioner. Opiumvin och *L. liqu. Sydenhami* begagnades som smärtstillande och sömngifvande medel på samma sätt som opiumtinktur i dos af 10—15 droppar för fullvuxna. — Ett annat opiumpreparat, benämndt *L. de Rousseau* (efter en abbé med detta namn), var beredt genom jäsning (medelst öljäst) af opium och honung i varmt vatten. Det innehöll inemot dubbelt så mycket opium som Sydenhams laudanum. ”Laudanum” är det i England af allmänheten mest begagnade opiatet, hvilket äfven ofta missbrukas till förgiftningar. O. T. S. (C. G. S.)

Lau'da Sion Salvatōrem, lat., ”lofva, Sion, återlösaren”, en sekvens (se d. o.), som i romersk-katolska kyrkan afsjunges vid Kristi lekamens fest.

Laudātio, lat., beröm. Se Kria. — L. fu'nebris. Se Epitafios, sp. 718.

Laudātor te'mporis acti, lat., ”loftalare öfver gångna tider”. Uttrycket är hämtadt från Horatius' skildring af ålderdomen i ”De arte poetica”, v. 173.

Laudātur, lat., ”han (eller hon) berömmes”, berömlig, det högsta af de tre hufvudbetyg, som användas vid svenska undervisningsanstalter. Det motsvarar tre betygsenheter (jfr Approbatur och Cum laude). Såsom en stegring af ”laudatur” begagnades förr betyget *Egre'gie laudatur* (”han är förtjänt af ett utomordentligt högt beröm”). Ett ännu högre vitsord var *Par nobis* (”vår — examinatorernas — jämlike”). Se vidare Betyg.

Laudēra (lat. *laudāre*), lofprisa, berömma; gifva betyget laudatur (se d. o.).

Lauderdale [lå'dədēil], earl- och hertigtitel inom den skotska adelsslägten Maitland (se d. o.).

Lau'des (lat., lofsång), detsamma som matutina. Se Horæ canonicæ.

Lau'di, it. (antagl. af lat. *laū'da*, lofprisa!), *mus.*, ett slags fromma och hymnartade, enstämmiga körsånger, som det under 1200—1500-talen i Florens verksamma sångargillet (brödraskapet) Laudisti plägade sjunga, i hvita dräkter och med brinnande ljus i händerna, framför kyrkor o. s. v. Man har i laudi velat finna en af oratoriemusikens rötter. E. F—t. Jfr Animuccia.

Laudi'sti, it. (”laudister”). Se Laudi.

Lau'don, slott i södra Livland vid Evst, eröfrades af svenskarna 1625, återtogs af polackerna 1626 och utrymdes af dem 1627. 1639 beslöts dess förstärkande, men kort därefter slopades befästningen. L. W:son M.

Lau'don (Loudon), Gideon Ernst von, friherre, österrikisk fältmarskalk, f. 2 febr. 1717 i Tootzen i Livland, d. 14 juli 1790 i sitt högkvarter i Neutitschein (Mähren), tillhörde en urspr. skotsk familj. [Namnets engelska uttal är låden.] L. började sin militära bana i rysk tjänst och deltog bl. a. 1737—39 i kriget mot turkarna, efter hvars slut han som öfverstelöjtnant lämnade Ryssland och fick 1742 anställning i österrikisk tjänst och utmärkte sig i det då pågående österrikiska tronföljdskriget i det ”lilla kriget”. Detta blef ännu mera fallet under Sjuåriga krigets första år. Bland hans bedrifter då må särskildt nämnas öfverfallet vid Hirschfeld 20 febr. 1757, hans deltagande i slaget vid Prag (6 maj s. å.), efter hvilket han blef generalmajor, det af honom

förda lilla kriget före och under inneslutningen af Olmütz 1758 samt deltagandet i slagen vid Hochkirch (s. å.), hvarefter han upphöjdes i friherrligt stånd, och vid Kunersdorf (1759; jfr L'Allemand 2). 1760 segrade han vid Landeshut och stormade Glatz, men blef s. å. slagen vid Liegnitz, efter hvilken motgång han dock utförde ett återtåg så skickligt, att det vann Fredrik II:s fulla erkännande. 1761 eröfrade han Schweidnitz. 1769 blef han generalkommendant i Mähren och 1778 fältmarskalk samt fick vid utbrottet af bajerska tronföljdskriget s. å. befälet öfver den armé, som samlades vid sachsiska gränsen. Vid utbrottet af kriget mot turkarna 1788 fick han befälet i Kroatien och afgjorde kriget genom stormningen af Belgrad (1789). Då krig med Preussen följande år hotade utbryta, kallades L. till befälet öfver den sammandragna armén. L. var obestridligen en af sin tids största härförare, utmärkt för snabb uppfattning, beslutsamhet och djärfhet. Biogr. af Janko (2:a uppl. 1903). Jfr Löwis of Menar, ''Zur genealogie ... L:s'' (1904). C. O. N.

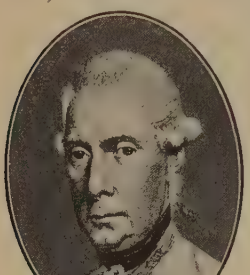

Lau'enburg. 1. (Sachsen-L.) Ett till 1864 till den danska monarkien hörande hertigdöme, bildar nu, sedan juli 1876, en krets i sydöstra delen af preussiska prov. Schleswig-Holstein. Det ligger på högra Elbestranden, begränsadt i v. af Hamburg och Holstein, i n. af Holstein, Lybecks område och mecklenburg-strelitzska furstendömet Ratzeburg, i ö. af Mecklenburg-Schwerin och i s. af Hannover, samt har en areal af 1,182 kvkm. Landet är öfvervägande slätt, längs Elbe marskland, bördigt och väl odladt, till stor del skogbevuxet eller betäckt af vatten (Ratzeburg-, Schaal- och Goldsjöarna). Jordbruk och boskapsskötsel äro hufvudnäringar. Industrien är obetydlig, men handeln liflig. Järnvägen mellan Berlin samt Hamburg och Lybeck går genom L. Jämte hufvudstaden, Ratzeburg, finnas två andra städer: L. och Mölln. Invånarna, 52,679 pers. (1905), äro nedersachsare och med få undantag lutheraner. — L:s äldsta invånare voro polaber, d. v. s. inbyggare vid Elbe (slav. *Labe*), en vendisk stam, som småningom undanträngdes af kolonister från Nedersachsen. Omkr. midten af 1100-talet eröfrades landet af Henrik Lejonet. När denne 1180 miste sina länder, kom L., som utgjorde en del af Nedersachsen, tillika med det öfriga Sachsen till grefve Bernhard af Askanien och vid de sachsiska ländernas delning mellan hertig Albrekt I:s söner (1260) till Johan I, stiftaren af linjen Sachsen-Lauenburg. Hertig Magnus I (1507—43), fader till konung Gustaf I:s gemål Katarina, införde reformationen. Till ätten hörde de i Sveriges historia bekante Magnus II (se denne), hertig Magnus I:s sonson (förmäld 1568 med Gustafs dotter Sofia, d. 1603), och dennes yngre broder hertig Frans II:s son Frans Albert (se Frans, sp. 1180), d. 1642. Ätten utdog 1689 med hertig Julius Frans. Kejsar Leopold I befallde hertigdömets sekvestrering, men hertig Georg Vilhelm af Braunschweig-Lüneburg, kretsöfverste i nedersachsiska kretsen och ättling af Henrik Lejonet, besatte landet med trupper, köpte Kursachsens anspråk (grundade på ett arfsfördrag af 1671) för 1 mill. thaler och erkändes af invånarna 1702 som landets herre. Vid hans död (1705) tillföll L. hans brorson Georg Ludvig, kurfurste af Hannover och senare konung af Storbritannien (Georg I). Tillika med de hannoverska länderna kom L. 1803 under franskt välde. Gustaf IV Adolf gjorde 1805—06, t. o. m. mot England afrådan, några oskickliga försök att med vapenmakt bevara L. åt nämnda makt. 1810 lades de till dep. Bouches de l'Elbe. Efter slaget vid Leipzig (1813) återgick det till Hannover, men afträdde 29 maj 1815 till Preussen, som genom en traktat af 4 juni s. å. öfverlämnade det till Danmark jämte 4 mill. kr. som ersättning för Svenska Pommern. Danmark tog L. i besittning 27 juli 1816, men lät det behålla sina egna lagar och sin särskilda förvaltning (det årliga öfverskottet af dess finanser gick dock till danska statskassan). 20 dec. 1853 fick landet ny författning och ny sammansättning af sitt ''ritter- und landschaft''. Genom helstatsförfattningen af 1855 erhöll det 1 kungavald och 2 medelbart valda medlemmar i riksrådet. Redan 21 okt. 1856 inlämnade dock L. en klagoskrift till tyska förbundsdagen öfver helstatsförfattningen och gaf därigenom första anledningen till Tyska förbundets inblandning. I nov. 1858 skildes ock landet ur helstatsförfattningen, och efter Fredrik VII:s död besattes det i dec. 1863 af tyska exekutionstrupper samt afträddes i freden i Wien 30 okt. 1864 till Preussen och Österrike. Genom öfverenskommelsen i Gastein 14 aug. 1865 sålde Österrike för 5 mill. kr. sin andel af rättigheterna öfver L. till konungen af Preussen, som lät det behålla sin författning och förenade det i personalunion med Preussen, hvars ministerpresident, grefve Bismarck, blef minister för hertigdömet. 1866 inträdde L. som ett särskildt land i Nordtyska förbundet, 1870 i Tyska riket, men 1 juli 1876 införlifvades det med Preussen och bildar sedan en krets i prov. Schleswig-Holstein. — 2. (L. an der Elbe) Stad i ofvannämnda hertigdöme och krets, vid Delvenaus och Elbe—Travekanalens förening med Elbe och järnvägen mellan Hamburg och Berlin. 5,178 inv. (1905). Tändsticksfabriker, tegelbruk. Staden uppstod omkring den på 1100-talet uppförda borgen L. (Lavenburg), som nedbrann nästan fullständigt 1616. — 3. (L. in Pommern) Stad i preussiska reg.-omr. Köslin (Pommern), vid Leba och järnvägen Stettin—Danzig. 12,502 inv. (1905). Gymnasium. Provinsens dårvårdsanstalt. Tändsticksfabrik. L. grundlades 1285. 1—3. (J. F. N.)

Lau'enburg, hertig af L., titel, hvilken 1890 vid hans afgång gafs åt furst Bismarck, som dock underlät att bära den.

Lau'erz [-ärts], äldre form Lowerz, by i schweiziska kantonen Schwyz, mellan Rigi och Rossberg, vid västra ändan af L.-sjön (3,1 kvkm., 450 m. ö. h.), som har aflopp till Vierwaldstättersjön. Omkr. 125 inv.

Lau'f, stad i bajerska reg.-omr. Mittelfranken, vid Pegnitz. 4,943 inv. (1905). Porslins- och terrakottaindustri; stor humleodling. J. F. N.

Lau'fach, by i norra Bajern, 10 km. ö. om Aschaffenburg, var 13 juli 1866 skådeplats för en strid

mellan hessen-darmstadtska divisionen under general Perglas och preussiska brigaden Wrangel, som utgjorde avantgarde för general v. Göbens division och kastade sin fiende tillbaka till Aschaffenburg. C. O. N.

Laŭ'fberger [-ger], Ferdinand, österrikisk målare, f. 1829 i Böhmen, d. 1881 i Wien, studerade i Prag och Wien. Han började som historiemålare, öfvergick till genrebilder ur folklifvet och vände sig sist till religiöst måleri. På det dekorativa området utförde han arbeten i sgraffito (inristad teckning i murputsen), kartonger för glasmåleri och takmålningar i Oesterreichisches museum samt arbeten för enskilda hus i Wien. Han var sedan 1868 professor vid Kunstgewerbeschule därstädes. (G—g N.)

Laŭ'fen. 1. By och slott i schweiziska kant. Zürich; slottet är beläget på en klippa omedelbart öfver Rhenfallet vid Schaffhausen (414 m. ö. h.). Från en järnpaviljong, kallad Fischenz, vid slottet har man alldeles invid fallet en imposant anblick af detta. Vid byn går schweiziska nordöstbanan öfver Rhen på en 192 m. lång bro strax ofvanför fallet och passerar därefter i en tunnel under slottet. — 2. Kretsstad i bajerska reg.-omr. Oberbayern, vid Salzach. 2,574 inv. (1905). — 3. (Fr. *Laufon*) Stad i schweiziska kant. Bern, 354 m. ö. h., vid Birs, som där bildar ett 4 m. högt fall. 2,206 inv. (1900). 1—3. (J. F. N.)

Laŭ'fenberg, H. von. Se Heinrich, sp. 271.

Laŭ'fenburg (Gross-L.), stad i schweiziska kant. Aargau, vid Rhen, som där bildar en 1,300 m. lång och efter vattenståndet 3—12 m. hög, vid smalaste stället endast 12 m. bred fors, hvilken nu försvunnit efter anläggning af en elektrisk kraftstation (50,000 hkr). 1,144 inv. (1900). Midt emot ligger badensiska staden Klein-L. (600 inv.), genom en bro förbunden med den förra. Fiskodlingsanstalt, laxfiske. J. F. N.

Laufey l. Nal, *nord. myt.*, var jätten Farbautes maka och Lokes moder.

Laŭ'ff, Joseph, tysk författare, f. 1855 i Köln, är en både som romanförfattare och dramaturg synnerligen alsterrik och populär skriftställare. Hans litterärt värdefullaste arbeten äro skildringar från folklifvet vid nedre Rhen. Se arbeten om L. af Schroeter (1899) och Sturm (1903).

Laŭ'ffen, gammal stad i württembergska Neckarkretsen, på båda sidor om Neckar. 4,478 inv. (1905). Cementfabrik. Liflig vinodling i omgifningarna. Vid L. vann landtgrefven Filip af Hessen 12—13 maj 1534 en seger öfver Ferdinand af Österrike, hvarigenom den fördrifne hertig Ulrik af Württemberg åter kom i besittning af sitt land. (J. F. N.)

Laufon [låfå'], stad. Se Laufen 3.

Laugar [lö'jgar]. Se Laugardalur.

Laugardalur [lö'jgar-], dalgång på Island, med en gård, Laugarvatn, i hvars närhet flera heta källor (isl. *laugar*) finnas. Gården ligger på vägen mellan Reykjavík och Geysir samt är därför ett af turister mycket begagnadt nattkvarter. C. R.*

Laugarnes [lö'jgarnäs], gård vid Reykjavík, på Island, i närheten af heta källor (isl. *laugar*). Den grymma Hallgerd, hvilken sedermera äktade Gunnar från Hliðarende, hade där sin bostad. Under en nyare tid var det en följd af år biskopssäte. Nu är där på bekostnad af danska Odd-fellow-orden uppförd en vårdanstalt för de spetälske; då spetälskan försvinner, som beräknas ske inom ett par tiotal år, är det meningen att nyttja Laugarneshospitalet som tuberkulossanatorium. C. R. (R. N—g.)

Laugarvatn [lö'jgar-]. Se Laugardalur.

Laugée [låʃē], Désiré François, fransk målare, f. 1823, d. 1896, studerade i Paris under Picot, målade romantiska ämnen, öfvergick sedan till genremåleriet samt skildrade böndernas och de lägre klassernas lif: *Skördemannens frukost* (1857), *Nejlikplockning i Picardie* (1861), *Ljuset åt madonnan*, i Luxembourgmuseet, där man äfven sett *Målaren Le Sueur hos kartusianerna* (1855). L. utförde kyrkliga väggmålningar samt plafonder i börsen i Paris och i justitiepalatset i Rouen. (G—g N.)

Laugerie [låʃerī]. 1. Basse-L. [ba's-], by i kommunen Tayac (dep. Dordogne), Frankrike, med rika lämningar af en boplats från madeleine- l. renntiden, den paleolitiska stenålderns sista period. Boplatsen, som till stor del skyddats af en öfverskjutande klippa, började undersökas af Lartet och Christy och har senare utgräfts af E. Massénat. Den anses vara rikast på konstföremål bland alla grottor och andra boplatser i Périgord. En mängd redskap af renhorn med skulpterade eller inristade djurbilder har anträffats där. 1872 utgräfdes af Massénat ett hopkrupet, på sidan liggande skelett af ”Cro-Magnon”-ras, med ett halsband af medelhafssnäckor. — 2. Haute-L. [åt-], by i ofvannämnda kommun, 300 m. från Basse-L., är bekant genom en under en utskjutande klippa befintlig, från den äldre stenåldern, solutrétiden, härstammande boplats, hvilken började undersökas 1863 af E. Lartet (se d. o.). 1—2. T. J. A.

Laŭ'ingen, stad i bajerska reg.-omr. Schwaben, vid Donau. 4,116 inv. (1905). Staden har ett f. d. slott (från 1300-talet, nu sjukhus), ett vackert rådhus (1790), seminarium, landtmannaskola och åtskillig industri. Minnesvård (1881) öfver Albertus Magnus, som föddes i L. J. F. N.

Laŭ'kas (fi. *Laukaa*). 1. Härad i Vasa län, Finland, omfattar 12 socknar, fördelade på 8 länsmansdistrikt. Landareal 9,135 kvkm. 79,531 inv. (1908). — 2. Socken i ofvannämnda härad och Viitasaari domsaga, utgör ett konsist. pastorat af 2:a kl., Jyväskylä kontrakt af Borgå stift. Landareal 917 kvkm. 11,911 inv. (1908), finsktalande. 1 o. 2. A. G. F.

Laŭ'kko, allodialsäteri, sedan urminnes tider i samband med Tottijärvi allodialsäteri och åtskilliga frälsehemman, är beläget i Vesilaks socken af Tavastehus' län (Finland) på en smal landtunga, som skjuter ut i sjön Pyhäjärvi. Öfver denna har egendomen ångbåtskommunikation med Tammerfors. Ett gammalt karaktärshus erinrar om godsets forntid. Areal omkr. 8,900 har. Under egendomen lyda 67 torp och landbogårdar. En större vattenkvarn och en ångkvarn finnas å gården. — L. lydde under början af 1400-talet under S:t Johannes' altare och prebende i Åbo domkyrka, men innehades sedermera under flera århundraden af ätten Kurck som arfgods. Vid midten af 1700-talet innehades egendomen af hofjägmästaren Axel Kurck, som af L. och Tottijärvi stiftade ett fideikommiss, hvilket tillföll hans kusin, presidenten m. m. A. F. Kurck. Dennes arfvingar, som voro bosatta i Sverige, sålde L. jämte Tottijärvi 1817 till arkiatern J. A. Törngren. F. n. äro bägge egendomarna fideikommiss inom friherrliga

standertskjöld-nordenstamska ätten. Vid L. äro flera folktraditioner fästa, bland hvilka en behandlas uti runan ”Elinan surma”, uppteckned på stället af Elias Lönnrot. M. G. S.

Laumontit [låmåtit] Haüy l. Mjölzeolit, *miner.*, till zeolitgruppen hörande monoklint mineral af sammansättningen $H_4 Ca Al_2 Si_4 O_{14} + 2 H_2 O$, som redan i torr luft torkar sönder till ett mjölliknande pulver. Det förekommer på sprickor, t. ex. i Falu grufva och vid Margretelund (Stockholms län), bildadt genom omvandling af fältspat. Nära besläktad med laumontiten, som har sitt namn efter upptäckaren, franske mineralogen François Pierre Nicolas Gillet de Laumont (f. 1747, d. 1834), är den trådiga laubaniten från Schlesien. A. Hng.

Läu'n (tjech. *Louny*), stad i norra Böhmen, vid Egers högra strand. 10,212 inv. (1900). Realskola. Frukt- och humleodling. Sockerfabriker; järnkälla och badort. J. F. N.

Launceston [lä'nstən]. 1. (Dunnehevd) Stad i engelska grefsk. Cornwall, vid Attery, ett litet tillflöde till Tamar. 4,053 inv. (1901). Latinskola. Ruiner af ett normandiskt slott. — 2. Stad i brittiska kolonien Tasmania, vid floden Tamar och genom järnväg förenad med Hobart. 21,153 inv. (1901). Det har latinskola, teknisk skola, museum och konstgalleri och är Tasmaniens viktigaste handelsplats. Det blef stad 1858. 1—2. (J. F. N.)

Läu'nitz, Nicolaus Karl Eduard Schmidt von der, tysk skulptör, f. 1797, d. 1869 i Frankfurt a. M., var lärjunge af Thorvaldsen. Hans bästa arbeten finnas i Frankfurt a. M., där han utförde den plastiska dekorationen af teatern samt statyer för börsen och helgeandshospitalet. Där finnes ock af hans hand det stora, 1857 aftäckta monumentet öfver boktryckarkonstens uppfinnare med kolossalfigurer af Gutenberg, Schöffer och Fust jämte 7 allegoriska bilder. L. var äfven författare i anatomi och draperilära. (G—g N.)

Läu'pen, småstad med omkr. 950 inv. i schweiziska kant. Bern, vid floden Saane (Sarine), ryktbar i Schweiz' historia genom den seger, som bernarna och deras bundsförvanter från skogskantonerna, anförda af Rudolf v. Erlach, 21 juni 1339 där vunno öfver freiburgarna och den med dem allierade adeln i Uechtland, Aargau, Savojen och Burgund. Årsdagen af segern firas ännu. (J. F. N.)

Läu'pheim [-hajm], amtstad i württembergska Donaukretsen. 5,163 inv. (1905). Järn- och träindustri.

Läu'ra, *astron.*, en af småplaneterna.

Läu'ra (grek., eg. gränd, hålväg), Lavra, inom grekisk-katolska kyrkan benämning på kloster, där munkarna lefva hvar för sig i celler, i motsats till *koinobion*, där munkarna ha gemensamma arbets- och matsalar. I Ryssland betecknas med namnet lavra de fyra förnämsta klostren: Grotteklostret i Kiev, Troitsko-sergievskaja nära Moskva, Aleksander-Nevskij-klostret i Petersburg, och det Potjajevska i Volynien. De lyda direkt under Heliga synoden och ha till föreståndare stiftsbiskopen (*eparchialnyś archierej*). A—d J.

Läu'ra, föremålet för Petrarcas kärlek. Se Petrarca.

Laurāceæ, *bot.*, benämnes en växtfamilj, lagerträden, af serien *Ranales*, omfattande dels högväxta träd, dels buskar med vanligen läderartade, hela, strödda blad utan stipler. Blommorna äro oansenliga, med homoioklamydeiskt hylle, vanligen tretaliga i alla kransar. Ståndarna äro dels introrsa, dels extrorsa, och deras knappar öppna sig med 4 (underfam. *Perseoideæ*) eller 2 klaffar (underfam. *Lauroideæ*). Frukten är bär eller stenfrukt med blott ett frö; detta saknar fröhvita. Mycket afvikande är släktet *Cassytha*, som till utseende och lefnadssätt liknar *Cuscuta*. Lagerträdens familj omfattar tusen arter, hvilkas hemort äro Amerikas och Asiens skogar. I Afrika äro de sällsynta, och i Europa finnes blott den bekanta lagern, *Laurus nobilis* L. (se Laurus). Familjen utmärkes genom rikedom på flyktiga oljor i nästan alla växtdelar, hvarför man ur familjen erhåller kraftiga, skarpt aromatiska läkemedel och kryddor, såsom kanel af *Cinnamomum*-arter, nejlikkanel af *Dicypellium*, lagerblad och lagerbär af *Laurus*. Kamfer erhålles ur stammen af *Cinnamonum*-arter. Andra droger erhållas af *Nectandra* och *Sassafras*. Värdefulla träslag lämna arter af släktena *Phoebe*, *Umbellularia*, *Nectandra*, *Dicypellium* m. fl. Frukterna af *Persea gratissima* utgöra en af tropikernas viktigaste fruktsorter (aguacate, advokatpäron). O. T. S. (G. L—m.)

Lauræus, Gabriel, präst, f. 18 apr. 1677 i Åbo, d. där 10 aug. 1753, blef 1696 student i Åbo, men måste för sitt uppehälle syssla med guldsmeds- och urmakeriarbetens förfärdigande. Han utnämndes 1702 till bataljonspredikant vid Björneborgs regemente, befordrades 1704 till regementspastor samt utstod i rikt mått krigets vedervärdigheter, såsom i slaget vid Gemauerthof 1705, där han erhöll flera svåra blessyrer, och vid Ljesna 1708, där han miste alla sina tillhörigheter och där alla hans medbröder utom en stupade eller blefvo fångna, så att L. blef ensam präst vid fem regementen samt konungens hofstat och artilleriet. Efter slaget vid Poltava sökte han sig under en mödosam ridt fram till konungen i Bender, men blef i sept. 1709 jämte Gyllenkroks öfriga afdelning (se Gyllenkrook 1) tillfångatagen af ryssarna. Han fördes till Moskva och 1712 till Tobolsk, där hans mekaniska färdighet väsentligen bidrog till hans eget och hans olyckskamraters uppehälle under fångenskapen, hvarjämte han blef lärare hos tyska församlingen och fick uppsikt öfver den där af kapten von Wreech inrättade skolan. Hemkommen 1721, bemöttes han först med köld med anledning af sin brefväxling från Sibirien med pietistledaren H. Francke, men fick 1724 Loimijoki pastorat i Åbo stift, blef 1729 prost och utnämndes 1749 till förste teol. professor och domprost i Åbo. L. var led. af prästeståndet vid riksdagarna 1731 och 1746—47, valdes 1747 till led. af Vet. akad. och blef 1752 teol. doktor. Han var en af de förste, som i tryck utgaf poesi på finska språket (öfv. af svenska och tyska andliga sånger 1747 ff.).

Lauræus, Alexander, målare. Se Lauréus.

Läu'rahütte, landskommun i preussiska reg.-omr. Oppeln (Schlesien). 15,114 inv. (1905). I L., som ligger i öfver-schlesiska stenkolsområdet, finnas stenkolsgrufvor, stort järnverk med 6 masugnar, valsverk, ångpanne- och bultfabrik, förzinkningsanstalt, cementfabrik och tegelslagerier, samtliga tillhöriga aktiebolaget ”Vereinigte Königs- und Laurahütte”. J. F. N.

Laura Marholm, pseudonym för Laura Hansson. Se under Hansson, Ola.

Laurdalit, *petrogr.*, en för Laurdal, n. om Larvik, Norge, karakteristisk grofkornig eruptivbergart, väsentligen bestående af natronortoklas, nefelin, sodalit, biotit, pyroxen och understundom olivin. A. G—n.

Laure'acum, stad. Se Enns 2.

Laureātus, lat. (af *laū'rus*, lager), lagerkrönt. Se Poëta laureatus. — En epopé af K. A. Tavaststjerna (se denne).

Lau'reion, bergverksdistrikt i Grekland. Se Laurion.

Laure'l, Lars, universitetslärare, f. 25 maj 1705 i Stockholm, d. 20 okt. 1793 i Lund, idkade från 1721 filosofiska och juridiska studier i Lund, där han 1733 blef vice bibliotekarie vid universitetet samt 1736 filos. magister. 1747—82 var han professor i teoretisk filosofi i Lund. Han blef 1747 led. af Vet. akad. L:s skrifter utgöras dels af en rad akademiska disputationer i filosofi äfvensom program, dels af några afhandlingar rörande modersmålets stafning — en blandning af strängt fonetiska och fantastiskt etymologiska skrifsätt — och Nordens af L., likasom tidigare af Rudbeck, påstådda egenskap att vara den mänskliga bildningens urhem. Här må nämnas *Förslag til suenske skrivlagen* (utg. af Vet. akad. 1748), *Inledning til rætte foerståndet om mit av kongl. suenske vetenskaps-academien til allmænn proevning utgivne Foerslag til suenske skrivlagen* (1750), *L. L:s . . . Räfst med sina orthographiska arbeten* (1756), *Nordens huvud-document äller runa-alphabetets hemlighet igenom tränne ægyptier det suenska och danska språket til heder uptäckd* (1768), *Slutreflexion öfver Nordens huvud-document* (1777) samt *Odu glaf och staf, äller Svänska språket utredt* (1779). De ”tvänne ægyptier” voro två runor, hvilka han tillika ansåg för hieroglyfer; ”Odu glaf” och ”staf” anagram af Gustaf Adolf. Jfr H. Hernlund, ”Vetenskapsakademien och L. L:s rättskrifningsförslag” (i Nya elem. skolans progr. 1887—88).

Laurēlius, Olof, biskop, teologisk författare, f. i aug. 1585 i Lyrestads socken, Skaraborgs län, d. 6 april 1670 i Västerås, blef 1609 student i Uppsala, vistades 1614—18 vid tyska högskolor, mest i Giessen, där han studerade under Balthasar Mentzer, promoverades 1617 i Rostock till magister, utnämndes 1621 till professor i logik vid Uppsala universitet, förordnades 1624 att förestå den lediga 4:e professuren i teol. fakulteten och utnämndes 1625 till ord. innehafvare af samma professur. 1640 blef han pastor primarius i Stockholm och s. å. teol. doktor samt utnämndes 1647 till biskop i Västerås stift. L. var en man af ädel karaktär, from och lärd, en af de ypperste kyrkomännen på sin tid, af ortodox läggning och därför afgjord motståndare till synkretismen. Som stiftschef var L. mycket nitisk och dugande. Sitt intresse för kristendomsundervisningen ådagalade han genom *Eenfalliga frågor eller spörsmål om vår christendoms stycker för eenfalligt folck, at förfara huru the sigh här uppå förstå* (1635). ”Laurelii spörsmål” vunno vidsträckt och långvarig spridning, utgåfvos flera gånger tills. med Svebilius' katekes och upptogos äfven af Schartau i hans ”undervisning i kristendomskunskapen”. Ett annat arbete af L. är *Catechismus Lutheri, medh een kort förklarning (1649*; flera uppl.). Bland öfriga arbeten märkes en mängd likpredikningar. L. deltog 1635, i ärkebiskopens ställe, för första gången i ständernas förhandlingar och redigerade vid 1647 års riksdag de prästerliga privilegierna, sedermera stadfästa 1650 och 1655. På eget initiativ och som led. af kyrkolagskommissionen gjorde han viktiga förarbeten till 1686 års kyrkolag. Dock kom denna att starkt skilja sig från de många kyrkolagsförslag, som L. uppgjorde, icke minst beträffande kyrkans självständiga ställning till den världsliga öfverheten, hvilken låg L. varmt om hjärtat. Se A. V. Hacklin, ”Olavus Laurelius” (2 dlr, 1896), och H. Lundström, ”Undersökningar och aktstycken” (1898) samt ”Bidrag till konfirmationens historia i Sverige” (i ”Skrifter i teologiska och kyrkliga ämnen tillägnade C. A. Torén”, 1903). E. M. R.

Laure'll, Axel Adolf, finsk skolman, f. 9 april 1801 i Pieksämäki socken, S:t Michels län, d. 14 april 1852 i Helsingfors, blef student i Åbo 1818, filos. doktor 1823 och docent i teoretisk filosofi 1826. Hans filosofiska ståndpunkt anges genom ett yttrande, som han en gång fällde, ”att han i tio år arbetat sig in i det hegelska systemet och behöft tio år för att åter komma därur”. Af större betydelse blef hans skolmannaverksamhet. Under hans ledning grundlades ”Helsingfors lyceum”, som genom nya undervisningsmetoder, upptagande af förut undanskjutna ämnen i undervisningen m. m. blef af epokgörande betydelse för det finska skolväsendets utveckling. Utnämnd till professor i dogmatik vid universitetet, 1836, kvarstod han dock till 1840 som lärоverkets föreståndare. Bland hans pedagogiska publikationer må nämnas *Afhandlingar i uppfostringsläran* (2 hftn, 1831 och 1833) och ”Väktaren, tidskrift för läroståndet” (3 årg., 1847—49). M. G. S.

Laure'll, Per Lorens, väg- och vattenbyggnadsingenjör, f. 8 nov. 1837 i Västra Emtervik, Värmland, d. 6 mars 1906 i Stockholm, blef student i Uppsala 1858, utexaminerades från Högre artilleriläroverket å Marieberg 1861, blef 1864 löjtnant i Väg- och vattenbyggnadskåren, där han avancerade till öfverstelöjtnant 1902. Under sina första ingenjörsår var L. anställd vid järnvägsbyggnader och utförde som arbetschef en kanal mellan Silarna m. m. 1870—77 egnade han sig åt trämasseindustrien, byggde fabrikerna vid Långed och Munkedal samt skötte den senare som disponent 5 år, under hvilken tid han emellertid äfven som öfveringenjör ledde utförandet af Dalslands järnväg. 1877—88 hade L. ledningen af det betydande arbetet för sänkning af Hjälmaren och Kvismaren och egnade sig 1886—92 åt byggandet af Mora—Vänerns järnväg, samtidigt med att han som entreprenör utförde betydande arbeten för upprensning af farleder vid Luleå, Piteå, Sundsvall m. fl. ställen. Efter 1888 arbetade L. som konsulterande ingenjör hufvudsakligen för vattenbyggnadsarbeten. 1896—1902 utarbetade han på Väg- och vattenbyggnadsstyrelsens förordnande förslag till djup farled mellan Vänern och

Tryckt den 23/8 11 15 b. 44

hafvet, till fördjupning af Vänerns hamnar samt till reglering af Vänerns aflopp. Åtskilliga förslag till broar, hamnar, farleder och andra vattenbyggnader härstamma från L.; särskildt må nämnas vattenkraftanläggningar vid Alby i Ljungan, Finsjö i Emmån, Voikka, Läskilä, Siitola och Nokia i Finland. L. utarbetade ett förslag till kraftanläggningar i Dalälfven för Stockholms stad samt var led. af en expertkommission för bedömande af förslag till kraftöfverföring från Vuoksen till Petersburg. L. var inom sitt fack en af sin tids mest framstående och verksamma ingenjörer, som med vidsynt, gärna optimistisk blick förenade betydande skicklighet i lösandet af tekniska uppgifter. S. L—k.

Laŭ'remberg, Johann Willmsen, tysk satirdiktare och matematiker, f. 1590 i Rostock, d. 1658 i Sorö, blef 1618 professor i poesi i Rostock och kallades 1623 till professor i matematik vid riddarakademien i Sorö. Utom matematiska skrifter författade L. en geografi öfver Grekland, *Græcia antiqua* (utg. af Pufendorf, 1660), åtskilliga latinska dikter, bland hvilka de märkligaste äro *Satyra elegantissima* och *Daphnorini querimonia* (utg. tillsammans 1680), mytologiska hofkomedier på högtyska samt fyra platttyska satirer (1652; samtidigt på danska, utg. af J. Paludan 1889—90), utgifna i många uppl. under titeln *Veer olde beröhmede schertzgedichte*. Dessa med saft och kraft skrifna, folkliga och ofta något grofkorniga satirer ha tjänat Holberg till mönster. L. vänder sig i dem mot den ''alamodiska'' härmningen af franska dräkter och seder samt af sydeuropeisk poesi. Se arbeten af Latendorf (1875), Braune (1880), L. Daae (1884) och Weimer (1900).

Laurén, Ludvig Leonard, finsk skolman, f. 13 maj 1824 i Vasa, d. där 7 maj 1884, blef 1841 student, 1850 lärare i franska språket vid högre elementarskolan och gymnasiet i Vasa, 1867 lektor i teologi och 1876, då gymnasiet ombildades till lyceum, rektor för detsamma. L. utgaf några och femtio större och mindre arbeten af pedagogiskt, folkligt eller skönlitterärt innehåll. Bland hans skönlitterära arbeten må nämnas ett dikthäfte *Humlor*, *En julberättelse* och *Doftlösa blomster* (en samling af 234 sonetter; 1883). I *Minnen från skolan och universitetet* (1877) skildrade han med varm känsla de personligheter, med hvilka han under tidigare år kommit i beröring. Han lämnade äfven en stor mängd bidrag till tidningspressen och utgaf själf ''Vasabladet'' 1863—71 och 1877—80. M. G. S.

Laurens [lå'rənz], stad i nordamerikanska staten Syd-Carolina, vid Little river. 4,029 inv. (1900). Bomullshandel.

Laurens [lå'rənz]. 1. Henry L., nordamerikansk politiker, f. 1724 i Charleston, Syd-Carolina, d. där 1792, tillhörde en från Frankrike utvandrad hugenottsläkt, var vid oafhängighetskrigets utbrott köpman, valdes 1776 till vicepresident i Syd-Carolina och till ett af dess ombud i den kontinentala kongressen samt var dennas president nov. 1777—dec. 1778. L. sändes 1779 i en diplomatisk mission till Holland, men hans fartyg uppfångades af en brittisk fregatt, och hans papper, hvilka röjde ledande holländares afsikt att med de upproriska kolonierna afsluta en handelstraktat, föranledde en konflikt mellan England och Holland, som utmynnade i en engelsk krigsförklaring. L. insattes i Tower, där han blef illa behandlad, och utväxlades 1781 mot lord Cornwallis, hvarefter han jämte Franklin och Jay förde fredsunderhandlingarna i Paris och där undertecknade fredspreliminärerna, 30 nov. 1782. Enligt testamentariskt förordnande af L. brändes hans lik, den första likbränningen i Förenta staterna.

2. John L., den föregåendes son, krigare, f. omkr. 1756 i Syd-Carolina, uppfostrades i England, men återvände vid oafhängighetskrigets utbrott, blef adjutant och sekreterare åt Washington och visade prof på lysande tapperhet i en mängd drabbningar, bl. a. vid Germantown (4 okt. 1777), där han blef svårt sårad. Af Washington sändes L. 1781 till franska hofvet för att där utverka subsidier, återvände i aug. efter välförrättadt ärende till armén, utmärkte sig vid belägringen af Yorktown s. å. och stupade under striderna utanför Charleston vid Combahee Ferry 27 aug. 1782. För sin tapperhet och ridderlighet plägade L. kallas ''revolutionens Bayard''. Hans korrespondens, med biografi, utgafs af W. G. Simms 1867. 1—2. V. S—g.

Laurens [lårã'], Jules Joseph Augustin, fransk målare och litograf, f. 1825, d. 1901, lärjunge af Delaroche, är känd genom målningar i olja och akvarell från Persien och Turkiet samt äfven genom bilder från Frankrike, England och Italien. Han var äfven etsare och litograf och har på dessa områden utfört såväl egna kompositioner som efterbildat moderna mästares arbeten. L. är representerad i Luxembourggalleriet och i flera andra franska museer. Se monografi af L. H. Labande (1910). G—g N.

Laurens [lårã'], franska målare.

1. Jean Paul L., f. 1838 i Fourquevaux (dep. Haute-Garonne), biträdde i sin ungdom kringresande målare, som dekorerade landskyrkor, fick sedan studera i Toulouse och därefter i Paris hos Cogniet, uppträdde med historiska och religiösa kompositioner, såsom *Catos död* (1863), *Tiberius' död* (1864), *Kristus och dödens ängel*, *Hesekiels syn* m. fl. Med *Hertigens af Enghien afrättning* (1872) slog han in på det område, som en tid framåt karakteriserade hans konstnärskap. Han behandlade med förkärlek historiska motiv, som skildrade död och förgängelse i ett sträft realistiskt framställningssätt och ofta nog med gripande och uppskakande styrka i det psykologiska innehållet. Hans mest betydande verk af denna art äro *Robert den frommes bannlysning* (1875, Luxembourgmuseet), *Interdiktet* (liken, som ej begrafvas, utanför den tillbommade kyrkan, s. å.), *Frans af Borghia inför Isabellas af Portugal lik* (1876) och *Österrikiska generalstaben samlad kring general Marceaus lik* (1877, vann hedersmedaljen och blef det mest populära af L:s arbeten). *Befrielsen af de inmurade i Carcassonne* (1879, Luxembourg) är en historisk framställning af allvarlig hållning. Flera bibliska ämnen (*Dammen i Betesda*, 1874, o. a.) falla inom detta skede. Ytterst alstringskraftig har L. alltsedan behandlat mycket olikartade äm-

nen, oftast ur historien, från olika tider, bland dem *Kejsar Maximilian före sin arkebusering* (1882, museet i Moskva), *Den heliga Genovevas död* (tre stora, mycket figurrika väggmålningar i Panteon, 1883), *Det heliga brödraskapet* (1889, Luxembourg), *Broussels arrestering*, *Värjornas hvalf* (Ludvig XVI mottages utanför Hôtel de ville, 1891) m. fl. stora målningar med ämnen från revolutionen och senare tid i Hôtel de ville, Paris — bland dem *Republiken utropas 24 febr. 1848* (1902). För kapitolium i Toulouse har L. utfört stora väggmålningar 1895 och är f. n. sysselsatt med *Les jeux floraux* (påbörjad 1910). L. har utfört dekorativa målningar i Hederslegionens palats (kupolen) och i Odéonteatern i Paris (plafonden), kartonger till gobelängväfnad (6 kompositioner till *Jeanne d'Arcs historia* förekommo på Stockholmsutställningen 1897) samt illustrationer till A. Thierrys *Les temps Merovingiens*, *Faust*, *Tomas a Kempis* m. fl. Bland hans många porträtt märkes *självporträtt* (1882, Uffizigalleriet i Florens). Bland hans målningar från det sista årtiondet må nämnas *Klostereleven* (1904), *Jeanne d'Arc* (triptyk i Hôtel de ville i Tours), *Beethoven* (stor allegorisk målning, salongen 1908), *Förhöret* (medeltidsskola, salongen 1910), *Sträckbänken* (medeltida tortyrscen, 1911). L. blef medlem af Institutet 1891. Hans elevateljé i Paris har haft stort anseende; bland hans lärjungar är R. Bergh.

2. Paul Albert L., den föregåendes son, f. 1870, har bl. a. målat *Sirenen* (1897), *faderns porträtt* (1899), *Ensamhet* (1900, de båda sistnämnda i Luxembourgmuseet), *konstnärens hustru* (ett mycket framstående konstverk, 1901), *Återvändsgränd* (1906) och *Diana* (1910, staden Paris' samling).

3. Jean Pierre L., den föregåendes broder, f. 1875, målar bretagneska fiskartyper, stort i hållning och kolorit, samt porträtt. Han signerar sina målningar Jean Pierre. 1—3. G—g N.

Laurens Axelsson (Tott). Se Tott.

Lau'rensberg, by i preussiska reg.-omr. Aachen (Rhenprovinsen). 2,913 inv. (1905). Ullspinneri, färgeri, glashytta.

Laurent [lårā'], Paul Mathieu, fransk historiker, f. 1793, d. 1877 i Versailles, uppträdde 1829—32 som förkunnare af saint-simonismen, blef 1840 domare i Privas, 1848 republikens kommissarie i dep. Ardèche, valdes s. å. där till deputerad och kallade sig sedan Laurent de l'Ardèche. I konstituerande och lagstiftande församlingarna sällade han sig till yttersta vänstern. Han vardt 1853 konservator och senare föreståndare vid Arsenalbiblioteket. L:s viktigaste arbete är *Histoire de Napoléon* (1828; 3:e uppl. 1849), med illustrationer af Horace Vernet och Hipp. Bellangé.

Laurent [lårā'], Auguste, fransk kemist, f. 14 nov. 1807 i La Folie (dep. Haute-Saône), d. 15 april 1853 i Paris, blef 1838 kemie professor i Bordeaux och 1845 korresponderande medlem af Vet. akad. i Paris. Han bosatte sig 1846 i Paris och blef 1848 anställd vid franska myntverket. Genom L:s och Gerhardts undersökningar gafs ett fullkomligt nytt uppslag åt kemien. Från 1833 innehålla "Annales de chimie et de physique" mer än 100 särskilda afhandlingar af L. Under slutet af sin lefnad skref han det berömda arbetet *Méthode de chimie* (utg. efter hans död 1854 af Biot), som innehåller en skarp kritik af då gällande teorier; på hvarje sida finnas nya tankar framlagda, som skulle bilda grundvalen för en ny teoretisk kemi. Både L. och hans medarbetare, Gerhardt, lefde i nöd och voro under sin lefnad misskända. Men då de gått bort och den stora Jeckerska belöningen skulle utdelas åt den, som inlagt de största förtjänsterna om den organiska kemien, fann Parisakademien ingen värdigare härtill än L:s och Gerhardts änkor. R. T—dt.*

Laurent [lårā'], François, belgisk historiker och rättslärd, f. 1810 i Luxemburg, d. 1887 i Gent, blef 1834 chef för lagstiftningsafdelningen i justitieministeriet i Bruxelles och var 1836—80 professor i civilrätt vid Gents universitet. L:s storartade verk med dubbeltiteln *Histoire du droit des gens et des relations internationales: Études sur l'histoire de l'humanité* (18 bd, 1861—70) är af öfvervägande kulturhistorisk art. Det är sammansatt af en rad sinsemellan självständiga, men logiskt förbundna arbeten, af hvilka det öfvervägande antalet är egnadt åt det europeiska Västerlandets historia, med särskild vikt lagd på internationella och religiösa förhållanden. Det afslutande bandet har till ämne historiens filosofi. På rättsvetenskapens fält uppträdde L. bl. a. med *Les principes de droit civil français* (33 bd, 1869—79) och *Le droit civil international* (8 bd, 1880—82). I sin publicistiska verksamhet förfäktade han de liberala idéerna och ifrade bl. a. för kyrkans fullständiga skiljande från staten samt bekämpade öfver hufvud fanatiskt klerikalismen. Äfven hans vetenskapliga arbete har därigenom fått i viss mån en partiprägel, som gör hans verk mindre objektiva och mindre tillförlitliga i trots af deras idérikedom och liffullhet. På den privat internationella rättsforskningens område ansågs han en tid som en af märkesmännen, och som berömd civilist erhöll han 1879 officiellt uppdrag att författa ett utkast till reviderad civillag för Belgien, *Avant-projet de revision du code civil* (6 bd, 1882—84). (Rld.)

Laurent [lårā'], Pierre Alphonse, fransk matematiker, f. 1813, d. 1854, blef 1847 kapten vid franska genikåren och kallades sedermera som bataljonschef till Paris. L:s skrifter behandla till största delen den matematiska fysiken, där han fortgick på de af Cauchy inslagna vägarna. Mest bekant är dock L. som upphofsman till den under namn af Laurents teorem kända funktionsteoretiska satsen, som uttalar, att en analytisk funktion $f(z)$, som är regulär för alla värden på z, hvilkas absoluta belopp ligga mellan två gränser, kan utvecklas i en konvergent serie af formen

$$f(z) = \sum_{\nu=-\infty}^{\nu=+\infty} a_\nu z^\nu$$

I. F.

Laure'nti, Laurentius (latinisering af Lorenz Lorenzen), tysk psalmdiktare, f. 1660 i Husum i Slesvig, d. 1722 som kantor vid domkyrkan i Bremen efter nära 40-årig verksamhet där, tillhörde Speners äldsta lärjungekrets och är den förnämste af de ur denna framgångne psalmisterna. Bland de omkr. 150 sånger han diktat ha flera vunnit plats bland den lutherska psalmdiktningens klassiska skapelser. Särskildt berömd är hans af en transcendent skönhet färgade evighetshymn *Ermuntert euch ihr frommen.* E. N. S—g.

Laûre'ntia, *astron.*, en af småplaneterna.

Laûre'ntian l. Laurentinska formationen, *geol.*, en efter S:t Lawrencefloden uppkallad, hufvudsakligen af pressade graniter och gnejser sammansatt afdelning af Nord-Amerikas urberg, hvars äldsta del den fordom (med något vidare omfattning af termen än nu) ansågs utgöra. Numera uppfattas hithörande bergarter som yngre, intrusiva bildningar i förhållande till de äldsta kristalliniska skiffrar af sedimentärt eller vulkaniskt ursprung (serierna ''Keewatin'' och ''Grenville''), med hvilka de komma i beröring. Bergartsformationer af alldeles samma slag och uppträdande som laurentian ha stor utbredning äfven inom andra urbergsområden, såsom Sverige, Finland och Norge. A. G—n.

Laurentiána. Se Laurenzianska biblioteket.

Laurentie [låråsi'], Pierre Sébastien, fransk publicist och historieskrifvare, f. 1793, d. 1876, var 1823—26 inspektör vid den offentliga undervisningen samt uppsatte 1831 ''Le courrier de l'Europe'' och utgaf en tid ''La quotidienne'', som senare fick titeln ''L'union monarchique'' (efter 1848 ''L'union''). Sin legitimistiska och ultramontana ståndpunkt förfäktade han, utom i dessa tidningar, äfven i flera broschyrer till försvar för påfvens världsliga makt och mot Renan samt i de historiska arbetena *Histoire des ducs d'Orléans* (4 bd, 1832—34), *Histoire de France* (8 bd, 1841—43; 4:e uppl. 1873) m. fl. Sonsonen Joseph L. utgaf 1892 hans *Souvenirs inédits*.

Laûre'ntiska formationen, *geol.* Se Laurentian.

Laûre'ntiska platån. Se Amerika, sp. 788.

Laure'ntius den helige (it. och sp. *Lorenzo*, sv. *Lars*), diakon i Rom, led martyrdöden 10 aug. 258 under den valerianska förföljelsen. Berättelserna härom utsmyckades redan af Ambrosius och Prudentius så, att den historiska kärnan ej mera låter bestämma sig. En version berättar, att han, befalld att utlämna kyrkans dyrbarheter, för den romerske ståthållaren i stället uppvisat församlingens sjuka och fattiga samt till straff därför blifvit lagd på ett halster och vid sakta eld stekt till döds. Enligt en annan version skall han ha lidit detta grymma straff därför, att han till församlingens fattiga hade utdelat kyrkans skatter, på det ej dessa skulle falla i hedningarnas händer. Nyare forskare bestrida dock möjligheten af en dylik form för afrättningen. L. afbildas ung, med ett rektangulärt halster vid fötterna eller i ena handen eller bärande kyrkokärl och guldmynt på ett fat. Ett 2 m. långt järnhalster förvaras som relik i kyrkan S. Lorenzo in Lucina i Rom, hvilken stad eger tillsammans åtta åt L. vigda kyrkor, hvaribland S. Lorenzo extra muros öfver helgonets graf (hvilken blef en af Roms 7 hufvudkyrkor) och S. Lorenzo in Damaso med påfven Damasus' bibliotek, på grund hvaraf Laurentius kom att bli skyddspatron för böcker och bibliotek. Klostret och slottet Escorial (4 km. n. v. från Madrid) byggdes till L:s ära med anledning af ett löfte, som Filip II gifvit i slaget vid S. Quentin (på Laurentius' dag, 10 aug. 1557); Spanien gör nämligen liksom Rom anspråk på att vara L:s födelseort. Tidigt blef L. ett af de mest populära helgonen. Hans lidandeshistoria återgafs med drastisk utsmyckning i ett franskt medeltida mysterium från 1400-talet. Äfven i Norden högtidlighölls L:s dag (Larsmässan, 10 aug.), och om den vördnad, som i Sverige egnades detta helgon, vittna åtskilliga gillen, kyrkor och offerkällor, som burit eller ännu bära Sankt Lars' namn. Lunds domkyrka invigdes (1145) åt Sankt Lars; och halstret (med bödlarna) återfinnes på ärkebiskop Birger Gunnarssons stora grafvård i dess krypta m. fl. ställen i kyrkan samt i domkyrkans vapen. (Rörande sagan om L. och jätten Finn se Finn.) Uppsala domkyrka är helgad åt honom (jämte S. Erik och S. Olof), likaså en af Visbys äldsta kyrkor (nu en af stadens intressantaste ruiner). ''Larsmässan'' var därjämte fordom namnet på en marknad i Göteborg, hvilken i synnerhet på 1850-talet var särdeles liflig. — Bland andra helgon med namnet L. må nämnas L. Giustiniani, Venezias förste patriark, f. 1381, d. 1455. — Litt.: Se litt. till Kristendomsföreläsningar samt ''Analecta Bollandiana'' (1900), uppsats af Grisar i ''Zeitschrift für kath. theologie'' 1903, och Kehr, ''Regesta pontificum romanorum'' I (1906, litt. om Laurentiuskyrkorna). Om Laurentiusmysteriet se P. de Julleville, ''Mystères'', II (1890), W. Söderhjelm och A. Wallensköld, ''Le mystère de saint Laurent, publié d'après la seule édition gothique'' (Helsingfors, 1890; med litteraturhistorisk inledning), Kr. Nyrop, ''Mysteriet om S:t Laurentius'' (i ''Nord. tidskr.'' 1891), och E. Lintilhac, ''Le théâtre sérieux du moyen âge'' (1905). Hj. H—t.

Laure'ntius, ärkebiskop i Uppsala, var franciskanmunk från Enköping och intog ärkebiskopsstolen efter dominikanen Jarlers afgång och död, 1255. L. höll strängt på den kyrkliga disciplinen och sökte genomföra den kanoniska lagens efterlefnad, icke minst med afseende på prästernas celibat. Han dog 1267 och blef begrafven hos sina ordensbröder i Enköping. E. M. R.

Laure'ntius Andreæ (latinisering af Lars Andersson), ärkedjäkne i Strängnäs och grundläggare af en nationell protestantisk kyrkopolitik i Sverige, f. sannolikt omkr. 1470 (enl. andra uppgifter omkr. 1450 eller 1482), d. 14 april 1552 i Strängnäs, studerade i Skara och Uppsala, där han blef baccalaureus, samt i Rostock och Leipzig, där han vann magistergrad. Troligen studerade han juridik, enär han 1505 uppträdde med titeln ''med apostolisk auktoritet notarius publicus'', en i Sverige ovanlig värdighet. Han besökte tre gånger Rom, senast 1509; han sökte därvid återförvärfva Birgittas hospits i Rom, som tagits om hand af påfven, och bli dess föreståndare; men denna plats tillföll i stället en annan för Sveriges reformationshistoria viktig person, Petrus Magni. I Sverige tog L. säte i Strängnäs domkapitel och avanserade raskt, så att han vid biskop Mattias' afrättning 1520 som archidiakon (ärkedjäkne) var det viktiga stiftets förvaltare i regeringshänseende (dekanen var vikarie i religiöst hänseende). Att han ej af Kristian II eller påfven befordrades till biskop, torde ytterligare ha aflägsnat den nationellt sinnade mannen från det hierarkiska systemet, hvars ruttenhet han i Rom haft tillfälle se. Så tog han sig också an den unge diakonen Olaus Petri (se d. o.) och fann i dennes förkunnelse en religiös grundval för en ny nationell kyrkopolitik. Riksdagen i Strängnäs 1523 förde honom i beröring med den nyvalde konung Gustaf, och denne fann strax i den ansedde ärkedjäknen rätta mannen att taga hand om det svåra kyrkopoliti-

ska problemet, liksom konungen af öfvertygelse slöt sig till den lutherska tron; traditionen berättar, att det var L., som gjorde konungen bekant med Olaus Petri. Efter riksdagen gjordes L. till konungens ”sekreterare”, hvilken ställning kan betecknas som första ansatsen till en verklig statsminister i Sverige. Med klok människokännedom lät L. alltid konungen framträda som den bestämmande, men man spårar dock ”mäster Lars” bakom nästan alla kyrkopolitiska företag af betydenhet. Hans inflytande visar sig redan i den om personlig kännedom om kurian vittnande säkerhet, med hvilken förhandlingarna med Rom slutfördes våren 1524, hvarigenom Sverige tidigare än något annat land afbröt förbindelsen med påfvedömet. Likaledes har väl L. vid herredagen i Vadstena 1524 uppsatt den märkliga regeringspropositionen, den första i sitt slag bevarade, där åt konungen ges en regeringsmakt, som redan gick utöfver medeltidens. I en berömd skrifvelse våren 1524 till munkarna i Vadstena utvecklade ock L. å konungens vägnar helt det protestantiska kyrkobegreppet och drog däraf de ekonomiska konsekvenserna om statens rätt att beskatta kyrkan; i detta bref rekommenderar han likaledes officiellt studiet af Luthers skrifter. 1524 fick han ock som bevis på konungens förtroende den viktiga ärkedjäkneplatsen i Uppsala jämte den i Strängnäs, säte i rådet och inkomsterna från Virmo pastorat i Finland. I kampen mot biskop Brask, ärkebiskopen, munkväsendet och hela katolska kyrkosystemet 1524—27 skymtar L. bakom konungen som den försiktigt, men energiskt dirigerande; nu spåras ock den redan i ofvannämnda bref uttalade sträfvan att ej radikalt omstörta, utan så långt möjligt bevara kontinuiteten med det förflutna och att ej alldeles efter tyskt mönster utlämna kyrkan åt konungen i st. f. åt påfven. Därom vittnar riksdagen i Västerås 1527, hvarmed L:s största triumfer började. 1528 genomdref han den biskopsvigning, genom hvilken ”successio apostolica” bevarades åt svenska kyrkan. Från detta år är ock hans enda med säkerhet kända tryckta skrift, *Een kort undervisning om troona och godha gerningar* (1528), hvilken enkelt utvecklar den lutherska ståndpunkten. Som ärkedjäkne i ärkestiftet presiderade han vid kyrkomötet i Örebro 1529, hvilket bildade den kyrkliga kompletteringen till Västerås riksdag; säkert har han här jämte Olaus Petri ledt besluten, hvilkas kloka moderation framkallade oro bland de radikalare protestanterna i Stockholm, men ock uppror af den gamla kyrkans anhängare. Örebromötet betecknar glanspunkten i L:s kyrkopolitiska verksamhet. Redan 1530 visar sig en misstämning mellan honom och konung Gustaf, hvilken senare i känslan af sin makt började tendera åt landsherrligt regemente öfver kyrkan enligt tysk förebild. Gustaf hade föga lust att öfverflytta ärkebiskopsämbetet på luthersk mark, men L. segrade genom att få valet och utnämningen till stånd, äfven om han själf blef förbigången. Men 1531 måste han lämna sekreterarsysslan och ledningen af kyrkopolitiken, om han ock stod kvar i riksrådet. Han synes ock ha visat självrådighet och ömtålighet om sin makt liksom i konungens ögon väl stor ekonomisk månhet. Klyftan vidgades under 1530-talet, särskildt sedan utlänningarna Pyhy och Norman 1539 fått konungens öra. Med den förre synes L. ha kommit i direkt konflikt; efter det stormiga kyrkomötet i Uppsala 1539, där reformatorerna sökte rädda den svenska kyrkans nationella egenart och frihet, anklagades de nyårsaftonen s. å. för högförräderi (se närmare Olaus Petri), och 2 jan. 1540 dömdes L. och Olaus Petri att med svärd afrättas. Konungen, som väl ej afsett annat än att bryta reformatorernas inflytande, benådade dem snart, men L. fick köpa sin frihet med nästan hela sin förmögenhet, som gick till kungliga skattkammaren. Sedan lefde han i tillbakadragenhet i Strängnäs (1541 synes han af konungen ha anlitats som bisittare i en domstol), äfven efter döden föremål för hårda omdömen af den konung, hvars kyrkopolitik han under de svåraste åren med lysande framgång ledt. 1893 präglade Svenska akad. en medalj till hans minne. Jfr K. H. Rundgren, ”Minne af L.” i Sv. akad:s handlingar 1886; O. Ahnfelt, ”Om kanslern L. A.” (i ”Hist. tidskr.”, 1896) och litt. till Laurentius Petri. Hj. H—t.

Laure'ntius Giustiniāni [dʃo-]. Se Laurentius den helige.

Laure'ntius Jonæ (latinisering af Lars Johansson), psalmdiktare, dog som förste pastor i Härnösand 1597. Hans psalmer i original och öfv. utgåfvos 1619 under titeln *Några psalmer, andelige wijsor och lofsonger*. Psalmerna 324 och 67 i Sv. psalmboken af 1819, den förra troligen original, utgöra bearbetningar efter L. B. R—g.

Laure'ntius Nicolāi (latinisering af Lars Nilsson). 1. Se Tungel, L. N. — 2. Se Laurentius Norvegus.

Laure'ntius Norvēgus (”Lars den norske”) 1. Laurentius Nicolai (Laurits Nielssen), vanligen kallad Klosterlasse, jesuit, f. 1538 i Norge, d. 1622 i Vilna, studerade vid flera katolska högskolor, bl. a. i Louvain, och inträdde 1564 i jesuitorden. Lärd, vältalig och smidig, fanns han af katolska kyrkans ledare särdeles lämplig att användas vid de sedan 1570 fortgående försöken att genomföra en kyrklig reaktion i Sverige. I april 1576 anlände han till Stockholm, där han sedan i fyra år verkade enligt föreskrifter af kardinal Hosius, fördöljande, så godt sig göra lät, sin egenskap af katolik och jesuit. Under sommaren 1576 började han föreläsa vid det af konung Johan tillskapade teol. kollegiet i det forna gråmunkeklostret å Riddarholmen (däraf binamnet ”Klosterlasse”). Han bedref i djupaste hemlighet energisk omvändelseverksamhet bland eleverna; redan sommaren 1577 sändes de förste konvertiterna till jesuitiska undervisningsanstalter i utlandet. Samtidigt hade han understödt konungens liturgiska reformsträfvanden, och i jan. 1577 uppträdde han offentligt och disputerade med de till Stockholm kallade Uppsala-professorerna. 1 nov. 1577 höll han i Uppsala, under ett besök i konungens följe, en offentlig predikan om helgonens åkallan och deras förböner. Denna predikan föranledde en motskrift från universitetets teologer, hvilken stegrade konungens förbittring mot universitetet. Men sedan det blifvit klart för Johan III, att påfven aldrig skulle lämna sitt medgifvande till hans förmedlingsplaner, miste ”Klosterlasse” konungens gunst samt blef, efter ett mot ofvannämnda kollegium riktadt folkupplopp, våren 1580 förvisad till Drottningholm, hvarefter han i aug. s. å. lämnade riket. — Då Gustaf II Adolf 1621 eröfrade Riga, var L. en af de jesuiter, som för-

drefvos ur staden. Det berättas, att konungen utfarit mot honom i häftiga tillmälen, men att den gamle katoliken svarat med mycken värdighet. Nyaste biografier: A. Brandrud (protestant), ”Klosterlasse” (Kristiania, 1895) och A. Perger (jesuit), ”Jesuiterpateren Laurits Nielssen” (Kristiania, 1896). W. S—r.

Laure'ntius Paulinus (latinisering af Lars Pålsson), med tillnamnet Gothus (”från Östergötland”), ärkebiskop, brorson till ärkebiskop Laurentius Petri Gothus, f. 10 nov. 1565 i Söderköping, d. 29 nov. 1646 i Uppsala och begrafd i Strängnäs domkyrka, blef lärjunge och 1587 medlärare vid det af Johan III inrättade Stockholmskollegiet, begaf sig 1588 till tyska universitet och studerade under tre år hos den mildt konfessionalistiske Chytræus i Rostock. Där utbildade L. troligen ock sin filosofisk-pedagogiska åskådning i anslutning till fransmannen Pierre de la Ramées (se d. o.) filosofi, hvars förnämsta betydelse låg i oppositionen mot skolastiskt formelväsen, framför allt mot den nya skolastik, som begynte intränga i protestantismen, och i dess principiella yrkande på förnuftets och den fria forskningens rätt inom vetenskapen (Lundström). L. vann 1592 filos. magistergrad i Helmstedt; hemkommen, fungerade han 1593 som aktuarie å Uppsala möte och utsågs s. å. till professor i logik vid det återställda universitetet i Uppsala. Redan 1594 hade han öfvergått till lärostolen i astronomi; i en almanacka för 1598 med ett *Prognosticon astrologicum* visar han sig ännu behärskad af tidens astrologiska vidskeplighet. Redan då användes han som sändebud vid en politisk beskickning till Finland, 1599. S. å., 1601 och 1604 var han universitetets rektor. Vid högskolans första filos. magisterpromotion (1600) var han promotor och höll ett högstämdt högtidstal, *De ellogio scolarum* (tr. 1604), öfver kunskapens betydelse för kyrka och stat. S. å. förflyttades L. till 2:a teol. professuren, som var förenad med poenitentiarieplatsen i domkapitlet. Då höll han sin glänsande installationsföreläsning om vikten af en vetenskaplig grundläggning för det teologiska studiet (*Oratio de studio sacræ theologiæ recte inchoando*, tr. 1616). 1606 råkade han dock jämte ett par kolleger ut för en räfst med anledning däraf, att universitetsprofessorerna 1598, under striden mellan hertig Karl och Sigismund, af ärkebiskop Angermannus låtit tvinga sig att underskrifva ett af denne på egen hand redigeradt förslag till skrifvelse, hvari den lagkrönte konungen hälsades välkommen till sitt rike. Ehuru L. i verkligheten stått på Karls sida och deltagit i det s. k. ”korftåget”, blef han nu afstängd från sin professur och tillbragte två år som kyrkoherde i sitt prebende, Uppsala-Näs. 1607 uppträdde emellertid en ovanlig komet på himlen, som oroade Karl IX, men som L. kunde tillfredsställande uttyda (i *Cometoscopia. Comet-speghel* etc., tr. 1613), hvilket bidrog att återföra honom i kunglig ynnest. Han utnämndes 1608 till biskop i Skara, men hann ej tillträda detta stift, innan han, återkommen från en politisk beskickning till Livland, 1609 erhöll Strängnäs' stift. Han fortsatte som biskop sin teologiska skriftställarverksamhet. Närmast kom den att beröra striden mellan ramism och aristotelism. 1614 utnämndes Jonas Magni till professor vid Uppsala universitet och förfäktade i en serie disputationer aristotelismen. L., som var den mest betydande ramisten, kände sig utmanad och svarade med några teser, *Problema*, vid prästmötet i Strängnäs 1615. På ett genmäle af Jonas Magni svarade så åter L. med en våldsam och delvis osympatiskt personlig polemik i den stilistiskt mästerliga latinska skriften *Scholæ ethicæ* (1616). Efter ett nytt inlägg af Jonas Magni torde striden på Gustaf Adolfs önskan ha afbrutits, ehuru L. åter sökte föra fram den ramistiska pedagogiken i ett förslag till nya universitetsstatuter 1617. S. å. hedrades han, under kröningsriksdagen i Uppsala, med teol. doktorsvärdigheten vid universitetets första teol. doktorspromotion. — L:s författarskap samlade sig sedan på det praktisk-teologiska området. Främst står den stora kateketisk-dogmatisk-encyklopediska *Ethica christiana* (på svenska; i 6 dlr, 1617—30), kanske vårt enda fullt genomarbetade lutherska system; 1631 utgaf han ett sammandrag af detta arbete, *Thesaurus catecheticus*, hvilket betecknats som 1600-talets måhända främsta kateketiska arbete i vårt land. Bibeltrohet och stor lärdom paras här med sträng ortodoxi, men ock med en självständighet, för hvilken ej ens Luther var ofelbar auktoritet och som beredde L. själf angrepp från kyrkligt håll, då Luthers katekes genom 1634 års regeringsform på sätt och vis blifvit symbolisk bok i Sverige. L. åsamkade sig ock obehag genom ett försök till ny psalmbok, i skriften *Gudz församblingz clenodium* (1633; tr. på det af honom själf 1622 inrättade boktryckeriet i Strängnäs); den gamla psalmboken ansågs som symbolisk bok, och L. inkallades 1635 för rådet, som fann det vara för stor självrådighet hos L. att utan hela klerus' godkännande utge sin psalmbok. F. ö. vittnade L:s bok mera om liturgiskt än poetiskt förstånd. L. framträdde ock med tryckta *predikningar*; här tillhörde han den ortodoxa metoden med dess öfverdrifna schematiseringar, ehuru en viss vältalighet och god svensk språkbehandling ej saknas. — Om L:s intressen äfven utanför det direkt teologiska vittna bl. a. *Coimoscopia eller Pestilentz-speghel* (1623) och *Historiæ arctoæ libri tres* (1636), en framställning (visserligen utan historiskt sinne) af Sveriges historia i samband med den allmänna historien.

Största betydelsen för Sveriges kyrka och hela kultur fick emellertid L. som organisator och folkundervisare; af hans gärning ”blir det mer än eljest klart, i hvilken outplånlig tacksamhetsskuld den svenska odlingen står till den lutherska kyrkan” (Schück). L. införde förebildlig kyrklig ordning i sitt stift genom en kyrkostadga, *Constitutiones quædam ecclesiasticæ* (före 1624), som i åtskilligt fick ersätta 1571 års och förbereda 1686 års kyrkolag; han deltog ock i utarbetandet af det viktiga s. k. 1619 års kyrkolagsförslag, som i praktiken under 1600-talet var det mest tillämpade. Bredvid Rudbeckius kämpade han mot Consistorium ecclesiasti-

cum generale (se d. o.) 1623—25 och för svenska kyrkans relativa självständighet i statslifvet; därför indrogs han ock i den hetsiga striden mot kyrkohistorikern Baazius (se d. o.) 1628 ff. L. kom i dessa strider att delvis förfäkta en hierarkisk ståndpunkt, som ej ville veta af något lekmannainflytande i kyrkliga frågor. Domkapitelsinstitutionen förde han till större betydelse, men sökte förgäfves enligt sin uppfattning skapa ett rent prästerligt kapitel och hindra, att alla gymnasielektorerna efter Västerås' föredöme togo säte där. Dock styrde han själf stiftet tämligen absolutistiskt. Prästexamen med grundligt förhör infördes. Särskildt utbildade L. prästmötesinstitutionen (jfr Lundströms edition af Strängnäs stifts synodalakter, 1909 ff.), äfven som ett framgångsrikt medel att höja kyrkans allmänna bildningsståndpunkt. Bredvid prästmötena gjordes cirkulärskrifvelser och framför allt visitationer till hufvudorgan för biskopens religiösa och kulturella verksamhet. Luthersk kristendom genomsyrade nu först egentligen folklifvet. Öfver hufvud intager L. främsta rummet bland storhetstidens många utmärkta män i fråga om nitiskt arbete för svenska folkets undervisning och uppfostran. Måhända togos på L:s initiativ i Strängnäs stift de första ansatserna till den senare fasta folkskolan. Han betonade starkt hemmet som undervisningens vagga och ifrade för allmän innanläsningskunskap. Hans betydelse för husförhörens utveckling synes vara öfverskattad; däremot kan han betecknas som undervisningsstatistikens grundläggare i vårt land genom de rapporter, som han 2 ggr årligen infordrade om undervisningen i hvarje församling. Han synes ha varit den förnämste upphofsmannen till den viktiga skolordningen af 1613; och 1626 organiserade han gymnasiet i Strängnäs, det andra i Sverige; ramistiska idéer genomfördes här konsekvent. Äfven för stiftets andra skolor sörjde han både ekonomiskt och andligt. Han inlade ock mycket arbete för att få i gång restaurationen af den 1631 genom vådeld svårt skadade domkyrkan, liksom han sysslade med en mängd andra praktiska frågor. Hans duglighet var ock så erkänd, att då regeringen 1637 ville utestänga Rudbeckius från den lediga ärkebiskopsstolen, L. fick intaga densamma, mer än 70 år gammal. Här kom den absolutistiskt sinnade kyrkofursten i strid med det självständiga kapitlet, som förfäktade en kollegial stiftsstyrelse; efter långa och genom den principiella motsättningen för Sveriges kyrkliga historia mycket intressanta förhandlingar om domkapitelsinstitutionen i ärkestiftet, fick L. 1644 en kompromissartad stadga antagen, den första fullt utbildade *Forma consistorii* och sålunda grundvalen för den nu gällande 1687 års förordning om domkapitlen; i sak fick här det hierarkisk-patriarkaliska episkopatet vika för en kollegial styrelse. L. hade ock konflikter med det akademiska konsistoriet, då han som prokansler med kanslern Skyttes hjälp sökte upprätthålla den ramistiska filosofien vid det nu fullkomligt aristoteliska universitetet; åldringens ömtålighet om sin värdighet bidrog ock till stridigheter. Hans tämligen hänsynslösa tillsättning af prästsysslor framkallade ock konflikter med församlingar och strider med adeln om jus patronatus. Bättre framgång hade han i arbetet att lyfta Uppsalastiftets prästerskap och folk i religiöst och kulturellt afseende; samma medel användes här som i Strängnäs, med samma resultat. Särskildt märklig var den 77-årige ärkebiskopens visitationsresa 1642 ända till Torneå. — Det moderna hufvudarbetet om L. är H. Lundström, ''L. P. G., hans lif och verksamhet'', I—III (1893, 1898). Jfr ock H. Schück, ''Svensk litteraturhistoria'', I (1890), och för L:s förhållande till stiftsstyrelserna i Strängnäs och Uppsala Hj. Holmquist, ''De svenska domkapitlens förvandling 1571—1686'' (1908). — En äldre broder till L., Petrus Paulinus (f. 1550, d. 1593), tog magistergraden utrikes samt utnämndes 1584, som hofpredikant hos Johan III och anhängare af liturgien, till kyrkoherde vid Storkyrkan i Stockholm, men uppoffrades af Johan 1590 och blef å Uppsala möte 1593 alldeles afsatt från prästämbetet. En son till L., Johan Paulin, steg högt i statens tjänst och adlades med namnet Olivekrans (se d. o.). Hj. H—t.

Laure'ntius Petri (latinisering af Lars Petersson) den äldre, Sveriges förste lutherske ärkebiskop, f. 1499 i Örebro (däraf hans tillnamn Nericius, d. v. s. ''från Närke''), d. 27 okt. 1573 i Uppsala. Han var yngre broder till Olaus Petri (se d. o.) och fick måhända som denne sin första utbildning i Örebro stads- eller klosterskola. Enligt Baazius följde han sin broder på dennes utrikes studieresa och vistades samtidigt med denne vid Wittenbergs universitet; detta är ej sannolikt, hvaremot säkert synes vara, att han 1527 bedref studier utomlands. Efter sin hemkomst, sannolikt omkr. 1530, blef han skolemästare (professor) i Uppsala. Det vill synas, som om han redan då väckt uppmärksamhet genom duglighet; ty Gustaf Vasa, som länge uppskjutit besättandet af den efter Johannes Magnus' flykt 1526 lediga ärkebiskopsstolen i Uppsala, lät sommaren 1531 de i Stockholm församlade biskoparna och förnämste prästerna, med förbigående af kapitlets valrätt, välja L. (han erhöll omkr. 150 röster af 171). 22 sept. s. å. blef L. invigd i sitt ämbete af Petrus Magni, hvilken på kanoniskt vis blifvit 1 maj 1524 i Rom vigd till biskop af Västerås. Så bevarades ''successio apostolica'' åt den svenska lutherska kyrkan (se H. Lundström i ''Kyrkohist. årsskrift'' 1906, sid. 266 ff.), hvilket senast vid förhandlingarna mellan engelska och svenska kyrkomän i Uppsala 1909 spelade en hufvudroll. Konung Gustaf begränsade genom en s. k. förening 1533 den nye ärkebiskopens makt, bl. a. till att icke företaga någon ''reformacio'' utan konungens åtspörjande, men anslog åt honom stora inkomster (som L. använde att underhålla 50 fattiga studenter) och bevarade ett godt förhållande till honom. L. blef ock gift med en dotter (Elisabet) till en konungens kusin, Brita Vasa (g. m. myntmästaren i Uppsala Didrik). Gentemot de småningom framträdande absolutistiska tendenserna i Gustafs kyrkopolitik fasthöll ärkebiskopen, om han än skattade kungadömets kyrkliga makt högre än brodern Olaus, vid den för Sverige säregna nationella självständighet, som dess reformerade kyrka från början syftade till och hvars främste bärare var hans broder Olaus. Sina tankar utvecklade L. i de troligen 1533 eller 1534 skrifna *Förklaringar* öfver Västerås' recess och ordinantia, hvari han betecknar både kunga- och biskopsämbetena som nödvändiga och grundade i bibeln. Skriften är ''i viss mån vårt första arbete rörande statens och kyrkans inbördes förhållande'' (Schück);

dess grundåskådning fasthöll L. genom alla skiften och fick före sin död se den segra i 1571 års kyrkoordning. Redan 1532 företog han en visitationsresa till Norrland, och han bidrog mest att låta reformationen genomsyra folklifvet. I en skrift *Om vigvatten* (1538) bekämpade han på ett folkligt och kraftigt språk den magiska uppfattningen i katolicismens religiositet. I den stora krisen 1539 ff. visade han en med klok undfallenhet parad seghet. Redan 1539 fick han en våldsam skrapa af Gustaf, med den bekanta orättvisa beskyllningen: ”I viljen gärna klippa fåren och nyttja ullen”. Svårast blef hans ställning, när han af konungen insattes i den domstol, som fällde dödsdomen öfver hans broder Olaus, hvilken dom äfven L. måste underteckna. Vanligen anföres detta som ett bevis på, att han saknat verklig karaktärsstyrka; men det behöfver ej vara så (Lundström), och säkert använde han sitt inflytande att hindra domens verkställande. Under den ultratyska regimen synes han f. ö. försiktigt ha undvikit tillspetsade konflikter, funnit sig i Normans ställning som kyrkans främste ledare, gladt sig åt de lutherska ordningar, som Norman dock införde, och i säker visshet om den svenska åskådningens slutliga seger egnat sig själf mest åt litterärt arbete. Främst står *bibelöfversättningen* 1541, för hvilken han stod i spetsen. S. å. utkommo reviderade upplagor af handboken och mässan; denna revision, som underlättade den lutherska liturgiens seger, är säkerligen främst L:s verk, om ock utformad med stöd af Normans insikt (Ahnfelt). 1542 skref han en (först 1587 i Wittenberg tryckt) ej obetydande utveckling af lutherska trosläran: *Dialogus om then förwandling som medh Messone skedde*; denna synes vara uppslaget till Sveriges rikes dialogiska stridslitteratur.

Med 1550-talet och Normans död 1553 framträdde L:s inflytande och verksamhet i ökadt mått. Redan 1549 inhämtades hans råd om Sveriges ställning till Karl V och Augsburgerinterim. De s. k. Vadstena artiklar 1553 (utg. af O. Ahnfelt i ”Bidrag till sv. kyrkans hist.”, 1895) äro ett kyrkolagsförslag, som visar, att Normans åskådning börjat vika för L:s; sannolikt ha de utgått från ärkebiskopen själf, som här återfick ledningen öfver Götalandskapen (de hade förut varit underlagda Normans superintendentur). Om han 1553 hållit en stor visitationsresa genom riket, är ovisst, fast han synes fått befogenhet därtill. 1555 utgaf han en vidlyftig *Postilla* i 2 dlr; måhända har man honom att tacka äfven för psalmboken af 1553; och 1559 fullbordade han den *Svenska krönika* (tr. i ”Scriptores rerum suecicarum medii ævi”, II), som han begynt för att på Gustafs önskan ge en mera konungavänlig och mera dansk- och katolikhatande historia än brodern Olaus', hvilken han f. ö. för senare tiden ofta ordagrant afskref. Huruvida L. i denna krönika af hänsyn till konungen prutat på sin verkliga öfvertygelse, är svårt att bedöma. 1559 fullbordade L. ock en med stor talang gjord öfv. af Thüringenreformatorn Justus Menius' 1528 författade ”Oeconomia christiana” (utgifven först af H. Lundström i ”Skrifter utg. af Sv. litt. sällsk.”, 1897); och han gjorde flera fria bearbetningar från tyskan, t. ex. ”Emoot dryckenskap”, vår första svenska nykterhetsskrift. När Gustaf Vasa 1552 ville gifta sig med sin aflidna gemåls systerdotter, Katarina Stenbock, ogillade L. bestämdt detta såsom äktenskap i förbjudet led och kunde trots utförliga förhandlingar ej förmås att uppge sin ståndpunkt eller förrätta vigseln; däremot krönte han den nya drottningen. Han samlade själf de många akterna i saken (utg. af Ahnfelt i ”Bidrag till sv. kyrkans hist.”, 1895). Om hans anseende vittnar bl. a., att han 1557 användes som ledare af en stor fredsbeskickning till Ryssland, hvilken 21 febr. ankom till Moskva och 2 april afslöt en fred på 40 år. Om L:s äfventyr under färden och hans disputation med ryske patriarken voro många historier i svang.

Under Erik XIV:s regering växte L:s verksamhet och inflytande ytterligare. Hans predikan vid Eriks kröning 1561 var en motsvarighet till brodern Olaus' berömda kröningspredikan af 1528, äfven om den ej i manlig kraft och kyrkopolitisk betydelse kan täfla med broderns. Snart fick L. fullt upp att göra i striden mot Beurreus och kalvinismen; en rad skrifter af ärkebiskopen såg dagen; bland dessa kunna nämnas *Om några stycker wårs Herras Jesu Christi nattward anrörandes*, en dialog, vittnande om hyperluthersk realism och annalkande skolastik, den väl skrifna *Om kyrkio stadgar och ceremonier* (1566; tr. i Wittenberg 1587), där lutherska kyrkans friare och rikare ordningar försvaras, några om stor teologisk lärdom och klarhet vittnande *teser om nådavalet och den fria viljan* (i Ahnfelts ”Bidrag till sv. kyrkans hist.”, 1894) samt den lilla goda *Hypotyposes*, behandlande predikan och prästens öfriga förrättningar. Likaså ingrep L. i den likvoristiska striden mot vinets ersättande med vatten i nattvarden. Under dessa strider var det, som genom L. svenska kyrkan för första gången uttryckligen betecknades som luthersk. Dessa strider sköto ock fram den svenske ärkebiskopen till en allt mera markerad ledarställning inom kyrkan, liksom dennes självmedvetande och vana vid självbestämmelserätt växte; häri ligger från en sida sedt L:s stora historiska betydelse. Han arbetade ock sedan 1540-talet oaflåtligt på att få kyrkan i dess egendomliga svensk-lutherska episkopala form tryggad genom lag. Sannolikt genom att bygga vidare på ett 1546 på herredagen i Arboga af biskoparna framlagdt förslag till ”ordinantz” genom utnyttjande af 1553 års Vadstenaartiklar och den mecklenburgska kyrkoordningen af 1552 fick han färdigt ett *kyrkoordningsförslag 1561* (utg. af O. Ahnfelt 1893), hvilket framlades vid ett möte i Stockholm 1562. Det sanktionerades visserligen ej, men kom sedan att utgöra den väsentliga beståndsdelen i *1571 års kyrkoordning*. Den kloka måttfullheten, som förenade kyrkofrihet med nationell kungalydnad, men undvek både katolsk vidskepelse och radikal ceremonihatande protestantism, och det varma intresset för svensk bildning, som talade i denna 1571 års kyrkoordning (bl. a. finnes här Sveriges första skolordning), gjorde den till ett hållbart enhetsband för vår kyrka under mer än ett århundrade. L. gjorde sig ock förtjänt om den rent religiös-sedliga pånyttfödelsen, dels genom det personliga föredömet af apostolisk enkelhet och rena seder, dels genom flitig själasörjar- och predikoverksamhet (äfven om han som predikant ej var så folklig som Olaus), dels ock genom sin psalmdiktning; i den af honom 1567 utgifna psalmboken lär mer än en tredjedel af psalmerna vara författad af honom själf. För det svenska språket hade han ock varmt intresse; i kyrkoordningen inskärper han betydelsen

af en rätt svenska utan främmande ord. Han egde stor klassisk bildning, och häri liksom i fallenhet för dogmatiska deduktioner visar han sig vara Melanchthons lärjunge. Att ställa honom som Sveriges Melanchthon mot Olaus som dess Luther ger emellertid en skef bild. Det rådde mycket större harmoni mellan de svenske brödernas verk.

I en svår situation kom L. vid Johans uppror mot Erik XIV, då några af dennes anhängare begärde hans råd. Hans svar var skriften *Quæstiones aliquot circa magistratum* (utg. första gången af H. Lundström i ”Skrifter utg. af Sv. litt. sällsk.”, 1898), hvari han häfdar lydnadsskyldigheten äfven mot en tyrannisk furste, men medger upprorsrätten, om genom furstens styrelse själfva staten bringas i uppenbar fara; ty då har öfverheten själf ådagalagt, att han icke är den af Gud tillsatta. Detta L:s svar är den mest omstridda episoden i hans lif; flera författare se däri en hans kapitulation gentemot sin föregående ståndpunkt, ett bevis på karaktärssvaghet; Lundström uppvisar, att här förelåg endast en konsekvent utbildning af ärkebiskopens statsuppfattning. — Olika bedömanden göras äfven ang. det af L. och Mälarstiftsbiskoparna egenhändigt undertecknade samtycket till konung Eriks aflifvande 1569; att här påtryckning från Johan gjort sig gällande, är sannolikt. — 1571 indrogs L. i en ny strid om förbudna led, då Erik Stenbocks giftermål med sin kusin Malin Sture framkallade stor oro i Sverige. L. skref mot dylika äktenskap en rad, mestadels nu förkomna, skrifter. — Då L. redan gick på grafvens brädd, fick han emellertid upplefva sitt största ögonblick. Det var, när den af honom 1571 utgifna kyrkoordningen 1572 af kyrkomötet i Stockholm antogs och af Johan sanktionerades. L. hade här, utan att återupptaga den af honom förut utdömda domkapitelinstitutionen, dock fogat sig efter Johan så långt, att de gamla kapitelprelaturerna fingo existera vid domkyrkorna; härmed lades fröet till en för Sveriges lutherska kyrka alldeles egenartad och rik utveckling. S. å. utgaf han ”Evangelier och Epistlar” samt en diger predikosamling och flera mindre skrifter. Han fick slutligen märka förebuden till den framträngande melanchthonianismen och kryptokatolicismen. Hans sista skrift, mot Herbst, bär ock vittne om hans upprörda sinne och om den bittra polemik, som snart skulle blifva sed. Hans afskedsord till prästerskapet hemma i hans bostad 1572 gällde ståndaktighet i den nya krisen. L. omfattades af sina samtida med vördnad som ingen annan, vid sin bortgång sörjd som en fader, i Uppsala mötes beslut 1593 framförd som det samlande uttrycket för den svenska kyrkans nationella lutherdom.

L:s skrifter uppgingo till flera tiotal, hvaraf dock säkerligen åtskilliga alldeles försvunnit och andra fortfarande existera blott i manuskript. Under hans lifstid utkom af trycket ett flertal; ett par af de viktigaste i handskrift spridda befordrade Abrahamus Angermannus i Tyskland till trycket. Många omtrycktes under 1600-talet. Af dem, som först senare framlagts i tryck, må nämnas *Hypomnemata de sacra coena* (utg. som disputation af S. Bring som preses och med J. N. Steenhoff som respondens, Lund, 1755) samt de i denna art. redan nämnda. Ett par predikningar och smärre skrifter ha 1856 omtryckts som ströskrifter på Evangeliska fosterlandsstiftelsens förlag (”En christens kors”, ”Christi kärlek till synd-dare” och ”Uppmuntran till bönen”). — Biografiska anteckningar om L. finnas i Abrahamus Angermannus' till L:s skrift ”Refutatio erroris Herbesti” fogade ”Præfatio historiæ liturgicæ” (1588), hos J. Baazius, ”Inventarium Ecclesiæ Sveo-Gothorum” (1642), J. E. Hallman-Göstafsson, ”The twenne bröder... Oluff Petri Phase... Lars Petri Hin Gamle” (1726), P. A. Sondén, ”Olaus och Laurent. Petri” (i tidskr. ”Theophrosyne”, 1823—25), F. M. Franzén, ”Minne af L. P.” (i Sv. akad:s handl.”, 1847), H. Schück, ”Svensk litteraturhistoria”, I (1890), H. Lundström, ”Har Sveriges förste evangeliske ärkebiskop... studerat i Tyskland?” (i ”Skisser och kritiker”, 1903) och ”Om L. P:s förmenta karaktärssvaghet” (i ”Kyrkohist. årsskr.”, 1905) samt i inledningarna till Lundströms och Ahnfelts ofvannämnda editioner. Jfr äfven de svenska reformationshistorierna af Anjou och Cornelius, H. Järta, ”Om svenska kyrkans yttre skick och förhållande till staten efter reformationen” (1836; i ”Valda skrifter”, 1882), O. Ahnfelt, ”Svenska kyrkans ordning under Gustaf I” (1893), K. Nordlund, ”Den svenska reformationstidens allmänna statsrättsliga idéer” (1900), K. A. Appelberg, ”Kyrkans rättsliga ställning i Sverige etc.” (s. å.), E. Hildebrand i ”Sveriges historia intill tjugonde seklet” (d. 3—4, 1903—04), C. M. Butler, ”The reformation in Sweden” (2:a uppl., New York, 1900), och J. Martin, ”Gustaf Vasa et la réforme en Suède” (1906, katolsk). Hj. H—t.

Laure'ntius Petri (latinisering af L a r s P e t e r s s o n) d e n y n g r e, med tillnamnet G o t h u s (”från Östergötland”), ärkebiskop, f. omkr. 1529 i Söderköping, d. 12 febr. 1579 i Uppsala, inskrefs 1557 vid universitetet i Wittenberg och hörde i tre år Melanchthons föreläsningar. 1561 återvände han till Sverige, blef Erik XIV:s hofpredikant och såg hos ärkebiskop Laurentius Petri den äldre. Med understöd af konung Erik kunde han ånyo utbilda sig vid tyska akademier, där han sannolikt ytterligare påverkades af den melanchthonska, med äldre katolska tankegångar mera närbesläktade teologien. Med sin klassiska bildning, sin känsliga natur och sin oskrymtade personliga fromhet har han ock kunnat betecknas som ”den svenska reformationstidens Melanchthon” (Schück). 1566 blef han innehafvare af den första lärostolen vid det nyupprättade Uppsala universitet och dettas rektor. I striden mot Herbst hjälpte han sin svärfar. Efter dennes död funno konung Johan III och Fecht i mågen tydligen en lämplig person för sina planer på svenska kyrkans restaurerande i melanchthonsk-gammalkatolsk anda; ehuru vid ärkebiskopsvalet 1574 gnesiolutheranen biskop Martinus Olai i Linköping skall ha fått 33 röster och L. blott 22, blef den senare utnämnd. 1575 invigdes han af biskoparna i Växjö och Åbo med ett katolicerande ceremoniel. Man har allmänt betecknat L:s hållning här och i liturgiska striden som karaktärssvag undfallenhet för konungens vilja; men från den melanchthonska teologiens ståndpunkt låg i Johans kyrkoreform intet oprotestantiskt. L. synes ock ha författat det klara och väl skrifna företalet till ”röda boken” 1576 (enl. Schück af Fecht), liksom han skref en särskild *Declaratio* öfver de misstänkta punkterna och på riksdagen 1577 försvarade liturgien. 1576—77 utgaf han ock flera skrifter i denna anda, bl. a. en bearbetning af en skrift af

Laurentius Norvegus (Klosterlasse), utan rätt vetskap om den verklige författaren. Klosterlasses, Possevinos och jesuiternas agitation i Sverige under liturgiens täckmantel öppnade dock ärkebiskopens ögon för, att han gått för långt. Han vägrade att längre hjälpa Johan i den liturgiska striden, bröt fullständigt med Klosterlasse och utgaf en skrift, *Contra novas papistarum machinationes*, hvari han visserligen fasthöll vid det principiellt riktiga i att lita till kyrkofädernas skrifter, så långt man kunde vara öfvertygad om dessas äkthet, men ock riktade en dräpande, om Olaus Petris bästa arbeten påminnande kritik mot den katolska grundåskådningen. Se litt. till art. Laurentius Petri, sp. 1394, och Liturgiska striden. Hj. H—t.

Laurent-Pichat [lårā′ piʃa′], Léon, fransk skriftställare, f. 1823, d. 1886, tillhörde i politiken yttersta vänstern, först som deputerad, fr. o. m. 1875 som senator. L. författade dikter (*Libres paroles* 1847, *Les réveils* 1880 m. fl.), noveller (*La païenne* 1857) och kåserier (*Les poètes de combat* 1862).

Laurents teorēm [lårā′s], *mat.* Se Laurent, P. A., sp. 1382.

Laûre′ntum, i forntiden stad i Latium uti Italien, nära hafvet s. om Ostia, var enligt sagan den plats, där Æneas landsteg och konung Latinus residerade. Under Roms konungar var L. en viktig handelsstad. Dess ruiner ligga vid det nuv. *Tor Paterno*. J. F. N.

Laurentz, Lars Johan, arkitekt, f. 22 juni 1851 i Kristinehamn, d. 20 juli 1901, studerade vid Tekniska skolan i Örebro 1867—68 samt i Paris och Wien 1882—86, var sedan verksam i Stockholm, där han lämnat ritningar till *K. F. U. M:s byggnad* (1898), *Separators nybyggnader* (1897 o. f.), *Svenska lifförsäkringsbolagets hus* vid Norrmalmstorg, *affärshuset Hamngatan n:r 5* m. fl. G—g N.

Laurenziänska biblioteket l. Laurentiana, ett bibliotek i Florens (se d. o., sp. 618, och Biblioteksbyggnader, sp. 293—294).

Laurēus (skref sig en tid framåt Lauræus), Alexander, målare, f. 4 jan. 1783 i Åbo, d. 21 okt. 1823 i Rom. L., som var prästson, kom till Stockholm 1802, blef elev vid konstakademien och deltog från 1803 i dess utställningar. Han försökte sig på porträtt samt på historiska motiv (*Engelbrekts död*, Rosersberg, *Gustaf Vasa i halmlasset*), klassiska kompositioner i tidens smak (*Oidipus* m. fl.) och teaterscener, men kopierade äfven holländska mästare på kungliga museet och fann sitt bästa område i genremotiv, än med ämnen ur dikter (*Grefvinnans besök*, Bellmansscener), än små folklifsskildringar, gärna med eldskensbelysning. Han målade *Fader Didriks namnsdag*, *Kägelspelet hos Faggens*, *Kortspel på krogen*, *Landskap med bondfolk*, *Finnar vid en eld under ett berg*, *Skuta med boskap upplyst af bloss*, *Käring, som rör i en gryta, medan hon sjunger ur en psalmbok*. Han skildrade äfven skämtsamt frivola anekdoter i bild. Den samtida kritiken fann hans konst för litet ideell, allvarlig och stadgad. När han målade *Ett fruntimmer, som kommer från badet* (1815) befanns ämnesvalet ovärdigt, och då han s. å. utställde *Kristi födelse förkunnas för herdarna*, så förklarades behandlingssättet burleskt och ovärdigt ämnet. Af hans målningar från denna tid är *Dansgille på ett värdshus* (1814, Stockholms högskola) en förträfflig tidsmålning. L., som 1812 blifvit led. af akademien, erhöll 1816 ett stipendium och begaf sig 1817 till Paris. Där tyckes han ha studerat på Hersents ateljé, tillegnade sig en säker teknik, ett ledigt, lifligt behandlingssätt med starka motsättningar mellan ljus och skugga (”effektgenren” kalla hans kamrater hemifrån detta målningssätt) och vann erkännande. 1820 fick han sitt stipendium förlängdt på ytterligare tre år och flyttade s. å. till Rom. Där fann han en ny motivkrets efter sitt sinne, gatscener, interiörer från osterior, ruiner, gårdar, bönder och kvinnor i brokiga dräkter, munkar, banditer, åsnor och hundar. Han målade kampagnabönder, lägrade kring en eld, röfvares bivack i en grotta, öfverfall, slagsmål — allt i klara färger och lifligt skildradt i den moderna franska tekniken. Undantagsvis målade han bibliska ämnen, exempelvis flera ur *Tobias' historia*. L. är representerad på Nationalmuseum af 6 dukar, *Kustlandskap med figurer* (1817), *Flicka med ljus* (från paristiden, 1818) och från Rom röfvar- och bondelifsscener, i Finska konstföreningens galleri i Helsingfors af 13 målningar — äfven porträtt och porträttgrupper i naturlig storlek — och teckningar, i universitetet af 6 nummer, i Åbo slotts museum af porträtt. Äfven etsningar har han utfört, bl. a. *Gustaf Vasa i halmlasset* (1815, efter hans oljemålning). Biogr. af K. Leino (1908). G—g N.

Laû′ria, stad i italienska prov. Potenza (sydvästra Basilicata). 10,099 inv. (1900). L. består af den med murar omgärdade öfre staden och den nedre staden och drifver vin- och olivodling. Födelseort för Roger di L. (se Loria), hvars kaftan ännu finnes kvar. J. F. N.

Laû′ria, Roger de. Se Loria.

Laurianu, Trebonie, rumänsk historiker, f. 20 juli 1810 i Siebenbürgen, d. 25 febr. 1881 i Bukarest, blef 1844 lärare vid S:t Sava-kollegiet i Bukarest, deltog 1848 i de politiska rörelserna i Siebenbürgen, kallades 1851 som skolinspektör till Moldau och blef 1858 professor vid universitetet i Bukarest. Hans förnämsta arbeten äro *Tentamen criticum in originem, derivationem et formam linguæ romanicæ* (1840), *Istoria românilor* (1853, 3:e uppl. i 2 bd 1873) och en vidlyftig tendentiös rumänsk ordbok (1871). Tills. med N. Balcesco utgaf han ”Magazin historicul pentru Dacia” (Historiskt magasin för Dacien; 4 bd, 1844—47). L. var en ifrig anhängare af teorien om rumänernas härkomst från latinska kolonister i Dacien och sökte utom i sina historiska skrifter förfäkta den äfven i ett par från vetenskaplig synpunkt underhaltiga filologiska arbeten, i hvilka han framställde rumänskan som ett från dessa kolonister ärfdt, af främmande påverkan nästan oberördt romanskt språk.

Lauricocha [lâorikâ′tʃa]. Se Llauricocha.

Lauridsen, Peter, dansk historisk och geografisk författare, f. 14 sept. 1846, studerade nordiska språk och historia i Köpenhamn, blef 1874 löjtnant, 1877 lärare vid Köpenhamns folkskolor och 1892 in-

spektör vid en sådan skola. Han har utgifvit *Jens Munk's Navigatio septentrionalis*, 1883, med en inledning om Munks lefnad och verksamhet, och författat *Vitus Bering og de russiske opdagelsesrejser 1725—43* (1885), *Nordfrisernes indvandring i Sönderjylland* (1892), *Vort folks sydgrænse* (1893), *Dansk og tysk bygningsskik i Sönderjylland* (1895) och *Gamle danske landsbyformer* (1896), hvari han utredt viktiga national- och kulturhistoriska spörsmål. Af rent historisk art äro *Holstein-Gottorp og kronen 1658* (1904) och *Slesvig og kronen 1660—71* (1906); *Mellem slagene 1849—50* (1900) och *Da Sönderjylland vaagnede* I (1909, omfattande åren 1830—38) behandla den nationella kampen i Slesvig. E. Ebg.

Laurids Jonssön, dansk adelsman, d. 6 apr. 1340, hade en framstående ställning under Erik Menveds sista år (alltsedan 1315) och blef drots 1320 kort efter Kristofer II:s val till konung, men snart aflägsnad. Han var 1325 en af upphofsmännen till upproret mot konungen och den slesvigske hertig Valdemars upphöjelse till konung. I belöning fick han Langeland, hvaröfver han härskade som nästan självständig furste till sin död. E. Ebg.

Laurie [lårī], André, pseudonym. Se Grousset, P.

Laurier [lårie], sir Wilfrid, kanadensisk statsman, f. 20 nov. 1841 i S:t Lin, prov. Quebec, af franska romersk-katolska föräldrar, blef 1864 praktiserande advokat i Montreal, flyttade därifrån till Athabasca, där han vid sidan af sin advokatverksamhet utgaf tidningen "Le défricheur", valdes 1871 till medlem af Quebecs provinslegislatur och fick 1874 säte i de kanadensiska koloniernas förbundsparlament. Han tillhörde det liberala partiet, uppträdde i parlamentet till försvar för den bekante halfindianske upprorsmakaren Riel och dennes kamrater i den s. k. Red-river-resningen samt blef 1877 medlem af den liberala ministären, med hvilken han 1878 afgick. L. vann småningom, genom redbarhet, stor vältalighet och förmåga att för gemensamma syften sammanföra engelska och franska folkelement, allt större inflytande inom det liberala partiet och blef 1887 dess erkände ledare (efter E. Blake). L. hade vid början af sin politiska bana hyllat en moderat protektionistisk uppfattning, men fördes under sin opposition mot de konservatives strängt protektionistiska politik till en allt bestämdare frihandelsåskådning samt ifrade särskildt under sitt första valfälttåg (1891) emot de konservative för obegränsad ömsesidighet i tullförhållandena med Förenta staterna (med återställande af den tullfria införsel af lifsmedel från Canada till Förenta staterna, som egt rum under ett 1854 ingånget och 1866 upphäfdt ömsesidighetsfördrag). Liberalerna besegrades 1891, men segrade vid 1896 års val, som förde L. och hans parti till regeringsmakten (juli s. å.) efter sir Charles Tuppers konservativa ministär. Sedan dess har L. oafbrutet varit premiärminister, den förste fransk-kanadensiske politiker, som innehaft detta ämbete sedan de kanadensiska koloniernas federativa förening 1867. Sin lojalitet mot riket och sin påverkan af tidens riksenhetsträfvanden visade L. bl. a. genom att genomdrifva betydande preferensförmåner åt till Canada införda engelska varor, genom kanadensiska truppers afsändande till moderlandets hjälp i det sydafrikanska kriget samt genom energiskt främjande af bättre järnvägsförbindelser genom Canada från Atlantiska till Stilla oceanen. Den raska ekonomiska utvecklingen af de nordvästra territorierna (numera provinserna Alberta och Saskatchewan) kännetecknar äfven L:s långa maktperiod i Canadas politik. Vid sina besök i England vid drottning Viktorias sextioårsjubileum 1897 och vid flera kolonial- och rikskonferenser har L. uppträdt som en öfvertygad anhängare af riksenheten, dock på sista tiden under allt starkare framträdande månhet om Canadas såväl politiska som ekonomiska autonomi, hvarför han trots sin principiella "rikspolitik" blifvit en af de farligaste motståndarna till den Chamberlainska "imperialismen" med dess kraf på intim tullpolitisk samverkan mellan moderlandet och kolonierna mot konkurrens utifrån. Särskildt har detta framträdt i det nya ömsesidighetsaftal (med många tullnedsättningar och borttagande bl. a. af tull på lifsmedel och flera viktiga råmaterial) hans ministär 1911 afslöt med Förenta staterna och som framlades till valmännens bekräftande vid samma års allmänna val till Canadas parlament. L. — som redan börjar hyllas som "Canadas store gamle man" — erhöll 1897 knightvärdighet. Jfr H. Moreau, "Sir W. L., premier ministre du Canada" (1902), J. S. Willison, "Sir Wilfrid L. and the liberal party" (2 bd, 1903), och L. O. David, "L. et son temps" (1905). En samling af L:s politiska tal 1871—90 utgafs 1890 af U. Barthe. V. S—g.

Laurīn, *kem.* Se Laurinsyra.

Laurīn, Luaran l. Luarin (måhända "den svekfulle"), dvärgakonungen i Tyrolen, är hjälten i ett forntyskt litet epos, "Der rosengarten" (l. "Laurin") från 1200-talet. Däri förknippas L:s saga med den väldige germankonungen Didrik af Bern, som besegrar L. och tar hans trolldomsgördel. En medelhögtysk affattning af sagan uppger sig vara af Heinrich von Ofterdingen. En senare, poetiskt värdelös fortsättning handlar om L:s frände Walberan, som också kämpar med Didrik. Ännu i dag är dikten om L. en både i Tyskland (nyhty. öfv. bl. a. i "Reclams universalbibliotek") och Danmark ("Dværgekongen L.", tr. i många uppl.) läst folkbok. Den har varit föremål för vetenskaplig behandling af t. ex. Müllenhof (1886) och Holz (1897).

Laurīn, en vidt utgrenad svensk släkt, härstammande från Lars Olofsson, som inkom till Sverige 1575 och dog 1606 i Söderköping som kronofogde. Hans barn skrefvo sig Laurinus (af släktens icke prästerliga medlemmar förkortadt till Laurin). Lars Olofssons äldre son, Johan L. (f. 1574 i Skottland, d. 1673 som öfverste), adlades 1647 med namnet Lagergren (ätten fortlefver); adlade blefvo likaledes Lars Olofssons yngre son Laurentius Laurinus' (se L. 1) sonsöner Johan L. (f. 1643, d. 1698, barnlös, som öfverste), adlad 1678 med bibehållandet af namnet, samt Magnus L. (f. 1666, d. 1736 som regeringsråd

och kansler i Pommern) och Edvard L. (f. 1669, d. ogift), båda adlade med namnet Lagerström (ätten utdöd), den förre 1691, den senare 1694. Johan L:s brorsons son, Anders Kristofer L. (f. 1718, d. som kapten 1788), adlades 1770 med namnet Klöfverfelt (ätten utdöd). Magnus och Edvard L:s broder Johan L. (f. 1663, köpman i Stockholm, öfverinspektor, d. 1724) är ättefader till de nu lefvande medlemmarna af släkten. Se A. Kinberg, ”Slägten Laurin” (1886).

1. Laurentius Laurentii Laurinus d. ä. (se ofvan), präst, vitterhetsidkare, f. 1577 i Söderköping, d. 1656, blef filos. magister i Wittenberg, rektor i Söderköping och slutligen kyrkoherde och prost i Häradshammars och Jonsbergs församlingar, Linköpings stift. Han författade bl. a. *En kort Sveriges chrönica ifrå Magog alt intil fröken Christins regemente* (1647; 2:a uppl. 1717) och originalet till psalmen 486 i 1819 års psalmbok.

2. Karl Oskar Johan L., sonsons sonson af den ofvannämnde köpmannen Johan L., tonsättare, f. 1813 i Burs pastorat på Gottland, d. 23 maj 1853 i Brasilien, blef student i Uppsala 1832 och några år senare anförare för Upsala studentsångare samt inlade som sådan stor förtjänst ej blott i egenskap af skicklig dirigent, utan äfven däri, att först under honom, genom år 1842 antagna stadgar, studentkårens allmänna sångförening konstituerades till en verklig sådan, då den förut varit blott ett aggregat af de skilda nationernas föreningar. L. blef 1842 filos. doktor samt 1843 vik. och 1846 ord. kollega vid läroverket i Visby, där han äfven stiftade en sångförening. Af hälsoskäl begaf han sig 1852 till Brasilien, där han dog i gula febern. Som tonsättare gjorde sig L. populär genom åtskilliga stämningsfulla sånger, framför alla den odödliga kvartetten *Mitt lif är en våg*.

3. Gustaf Filip L., den föregåendes kusins son, f. 1836, d. 1879, boktryckare, inträdde 1860 som bolagsman i den af hans morfars bror grundlagda boktryckerifirman P. A. Norstedt & söner (Kungl. boktryckeriet) och öfvertog efter dennes son Karl Norstedts död (1862) ledningen af affären.

4. Karl Gustaf Johannes L., den föregåendes son, författare, f. 19 sept. 1868 i Stockholm, blef student i Uppsala 1888 och filos. kand. 1890 och är sedan 1893 anställd vid P. A. Norstedt & söners förlag. L. har utöfvat en högeligen lifaktig verksamhet i syfte att uppfostra företrädesvis ungdomens smak och konstkärlek. En gren af denna verksamhet är den af honom 1897 stiftade Föreningen för skolors prydande med konstverk, sedermera kallad Konsten i skolan (se d. o.); en annan gren är Föreningen för Stockholms prydande med konstverk. Som föreläsare och lärare i konsthistorien har L. varit outtröttlig. Han har utgifvit broschyren *Konsten i skolan och konsten i hemmet* (1899), en populär kortfattad *Konsthistoria* (1900, 4:e uppl. 1909, dessutom två olika kortare skolupplagor), texten till praktverket *Taflor från fyra århundraden i koppartryck* (1905), planschverket *Kulturhistorisk bilderbok* (s. å.), *Jean François Millet* (kortfattad monografi 1907), *Skämtbilden* (1908, 2:a uppl. 1910), *Våld och väld* (bilder ur Frankrikes historia under senare hälften af 1800-talet, 1910, 2:a uppl. 1911), det illustrerade häftet *Sverige genom konstnärsögon* (1911; äfven en tysk, en engelsk och en fransk uppl. s. å.), dessutom en dansk-norsk läsebok för skolor (1903) samt skrifvit ett stort antal uppsatser i tidskrifter och tidningar. — L:s broder, Torsten Olof L., f. 1875, vice verkställande direktör i aktiebolaget P. A. Norstedt & Söner, är känd som samlare och främjare af modern svensk konst och konstforskning. 2. A. L.*

Laurin, Paul Johan Gerhard, matematiker, f. 25 aug. 1863 i Höganäs, Malmöhus län, aflade mogenhetsexamen i Kristianstad 1881, studerade i Lund, där han vardt docent i matematik 1887 och filos. doktor 1888 och utnämndes 1890 till lektor vid Göteborgs högre latinläroverk. L. har gjort sig bemärkt som förtjänstfull försäkringstekniker och på grund häraf anlitats för utredningar rörande statens pensionsväsen. 1908 förordnades han till öfverdirektör och chef för Försäkringsinspektionen. L. vardt 1900 led. af Göteborgs Vet. och vitt.-samhälle. I. F.

Laurinékamfer. Se Kamfer.

Laurinsyra, *kem.*, en fettsyra af sammansättningen $C_{12}H_{24}O_2$, smältpunkt 44°, som förekommer i kokosnötolja och i lagerbärsolja som glycerinester, kallad *laurin*. H. E.

Laurinus, Laurentius Laurentii (latinisering af Lars Larsson), präst, vitterhetsidkare. Se Laurin, svensk släkt (släktöfversikten och L. 1).

Laŭrion (grek. *Λαύριον* l. *Λαύρειον*), betydande bergverksdistrikt i sydligaste delen af det grekiska landskapet Attika. Grufvorna voro fordom statsegendom och fördelade i en mängd lotter, som med ärftlig arrenderätt innehades af enskilda. Mineraltillgången bestod mest af silfverhaltig blymalm, som förr gaf så mycken ädel metall, att den staten däraf tillflytande inkomsten på perserkrigens tid (5:e årh. f. Kr.) icke blott räckte till statsutgifternas bestridande, utan äfven medgaf en årlig utdelning af 10 drachmer (omkr. 7 kr.) till hvarje medborgare, till dess att på Themistokles' yrkande detta öfverskott i stället anslogs till årlig nybyggnad af 20 krigsskepp. På Strabons tid (1:a årh. e. Kr.) var dock grufdriften redan till stor del nedlagd. Först i senare tider har man medelst förbättrade smältningsmetoder börjat med fördel tillgodogöra sig dels de gamla slagghögarna, dels den fordom som värdelös bortkastade bergarten, hvarvid dock behållningen hufvudsakligen utgöres af bly och zink. För sådant ändamål bildades 1860 ett stort franskt och italienskt bolag, som dock snart genom grekernas missundsamhet invecklades i en vidlyftig process, som bilades först 1873. Bergverksrörelsen, som numera drifves dels af grekiska, dels af franska bolag, har gett upphof åt grufstaden Ergasteria (se d. o.). A. M. A.

Lauriston [låristå'], Jacques Alexandre Bernard Law, markis de, fransk marskalk, John Laws brorsons son, f. 1768 i Pondichéri, d. 1828 i Paris, var kamrat med Bonaparte i militärskolan i Brienne, hvilken han 1785 lämnade som officer vid

artilleriet. Efter att ha deltagit i republikens krig intill 1796 tog L. afsked, men blef 1800 adjutant hos förste konsuln och användes i diplomatiska värf (bl. a. 1801 till Köpenhamn, då han tog del i denna stads försvar mot engelska flottan). Utnämnd till divisionsgeneral 1805, deltog han s. å. i slaget vid Austerlitz, besatte 1806 Venezia och Ragusa, följde 1808 Napoleon till Spanien, utmärkte sig 1809 vid Wagram och afgick 1811 som ambassadör till Petersburg. 1812 tjänstgjorde L. åter vid armén, förde eftertruppen vid återtåget från Ryssland, kommenderade 5:e armékåren i Tyskland 1813 och blef fången vid Leipzig (19 nov.). Efter Napoleons fall slöt L. sig till restaurationen, blef 1815 pär, 1817 markis, 1820 minister för det kungliga huset och 1823 marskalk af Frankrike samt förde s. å. befälet öfver ockupationsarmén i Spanien. C. O. N.

Laurīt, *miner.*, en svafvelrutenium, RuS_2, från Borneo. A. Hng.

Lau'ritsala, sluss nära Saima kanals mynning vid Saima, Finland. — Därinvid L. ångsåg (se fig.),

Lauritsala ångsåg.

grundlagd 1891 och ombyggd efter eldsvåda 1905 af järnbetong med kalktegelväggar, Nordens enda sågverk af sten. Produktionen är 14,000 standards med dag- samt 24,000 med dag- och nattskifte. Arbetarnas antal är 200 à 300. T. C.

Laŭroce'rasus, *bot.* Se Prunus.

Lauroïdeæ, *bot.* Se Lauraceæ.

Lau'rus L., Lager, *bot., farm.*, växtsläkte af fam. *Lauraceæ* med 2 arter: *L. nobilis* i Medelhafsområdet och *L. canariensis* på Kanarieöarna och Madeira. Den förra (se fig.) är ofta ett träd af 4—8 m. höjd, men förekommer äfven som en buske med uppåt riktade grenar. Bladen äro spiralställda, tättsittande, kortskaftade, lansettlika eller aflånga, glatta, läderartade, med hela och oftast vågiga kanter. De grönaktiga blommorna äro skildkönade. Frukten är vid mognaden en blåsvart, rundad eller något äggformig stenfrukt, som torkad utgör drogen *Fructus* l. *bacca Lauri*, lagerbär, som på ytan äro oftast brunsvarta, stundom med grågrön anstrykning, och skrynkliga genom det sammantorkade, tunna fruktköttet, som beklädер det föga tjocka, spröda stenskalet, vid hvars insida det fina inre fröskalet är fastvuxet. Växtämnet fyller skalet och består hufvudsakligen af de tjocka, köttiga, plattkullriga hjärtbladen. I dessa finnas en flyktig och en fet olja, hvilka tillsammans utgöra den förr officinella lageroljan, *Oleum lauri*, som fabriksmässigt beredes i norra Italien genom lagerbärens krossning, kokning med vatten och pressning. Lageroljan är en salfvelik, kornig, af klorofyll grönfärgad massa, som har bärens lukt och aromatiska, något kärfva smak. Lagerbladen, vanligen kallade lagerbärsblad, voro förr officinella i Sverige och

Vanliga lagern, *Laurus nobilis*. *1* stycke af en blommande gren, *2* hanblomma i längdsnitt, *3* med glandler besatt ståndare, *4* honblomma i längdsnitt, *5* diagram af hanblomma, *6* diagram af honblomma, *7* frukt.

äro det ännu i andra länder. De begagnas allmänt till matkrydda och vid inläggning af kryddsill o. d. Lageroljan är den öfvervägande beståndsdelen i s. k. "sensalfva" (se d. o.). — Lagerträdet är vackert, med sitt ständigt gröna löfverk, och utgör ett af södra Europas prydligaste träd. Det var i forntiden helgadt åt Apollon. Därifrån härleder sig bruket i våra dagar af lagerkransar som en utmärkelse (jfr Lagerkrans). Lagerkvistar buros af Pythia i Delfi och af Apollons präster. Lagern troddes vara skyddad mot blixten, hvarför kejsar Tiberius bar en lagerkrans på hufvudet vid åskväder. — Under forna geologiska perioder hade lagersläktet en vida större utbredning än nu. Det uppträdde sannolikt redan under kritperioden samt lefde under den tertiära tiden t. o. m. på Grönland. O. T. S. (G. L—m.) A. G. N.

Lau'rus Ca'mphora, *bot.* Se Kamfer.

Laurvigens grefskap. Se Larviks grefskap.

Laurvikit, *petrogr.* Se Larvikit.

Laŭs, lat., beröm, lof. — Laus Deo (förkortadt L. D.), "ära vare Gud!" — Cum laŭ'de, "med beröm" (se Betyg, sp. 176).

Lausanne [låsa'n], hufvudstad i schweiziska kant. Vaud (Waadt), ligger 2 km. n. om Genèvesjön på sluttningen af Mont Jorat på fem kullar och i dalarna mellan dessa. Gatorna äro i allmänhet trånga och branta, men stadens höga läge ger densamma en tjusande utsikt öfver sjön och den omgifvande trakten. En storartad, 25 m. hög viadukt (Grand pont) förenar sedan 1844 de genom en dalgång (ån Flon) skilda kvarteren S:t François och S:t Laurent, och

genom en utfyllning har L:s största öppna plats, Riponne, bildats, där den stora spannmålshallen och Musée d'Arlaud ligga. De förnämsta byggnaderna äro katedralen (i gotisk stil, uppförd 1235—75; se fig.), det gamla slottet (från 1400-talet; se fig.),

Slottet (t. v.) och tornen af katedralen i Lausanne.

fordom säte för biskoparna af L., därefter för Berns landfogdar, nu regeringsbyggnad, S:t Laurent-kyrkan med vacker fasad, det 1458 byggda stadshuset vid Paludtorget, det på grund af donation byggda Ruminepalatset (1898—1904, med föreläsningssalar, laboratorier och kantonsbiblioteket, 280,000 bd), det 1886 fullbordade förbunds-justitiepalatset på Montbenon, den stora straff- och förbättringsanstalten (1822), kantonshospitalet ofvanför staden m. fl. L. hade 61,400 inv. 1910, de fleste reformerta och fransktalande (omkr. 80 proc.). Stadens 1537 stiftade akademi var afsedd att utbilda protestantiska prästmän, men förvandlades under 1800-talet småningom till en fullständig högskola genom bildandet af nya fakulteter, af hvilka den sista, den medicinska, tillkom 1888, hvarefter läroanstalten förklarades för universitet (1890). Detta består af 5 fakulteter, af hvilka den matematisk-naturvetenskapliga är delad i 3 sektioner (matematik och naturvetenskaper, farmaci, tekniska vetenskaper), och hade 1910 964 studerande. I L. finnas dessutom en teologisk protestantisk fakultet (den fria evangeliska kyrkans i Vaud), ett arkeologiskt, ett geologiskt och ett konstmuseum (Musée d'Arlaud). Bland föreningar må nämnas Société d'utilité publique, Société vaudoise des sciences naturelles, Société géologique suisse, Société d'histoire de la Suisse romande och Mission romande. Sedan 1875 är L. säte för den schweiziska förbundsdomstolen. Det har humanistiskt gymnasium, real- och progymnasium, lärarseminarium, industri- och handelsskola, flickgymnasium (École Vinet) och landtbruksskola samt många allmännyttiga institut (sjukhus, hospital etc.). Någon större industri eller handel förekommer icke, men stadens vackra läge och den fina umgängestonen ditlocka från alla trakter af Europa en mängd främlingar, och tusentals unga personer af båda könen från jordens alla länder erhålla uppfostran och undervisning i dess mer än 100 pensioner. L. är centralstation på den schweiziska gördelbanan vid Genève-sjön och utgångspunkt för de till östra Schweiz ledande järnvägarna öfver Neuchâtel och Fribourg samt är förenadt med Echallens medelst en smalspårig och med hamnen Ouchy medelst en pneumatisk järnväg. Omgifningen är rik på vackra ställen. — Sedan den gamla, vid sjön belägna romerska riddarkolonien *Lausonium* förstörts och biskopen af Aventicum omkr. 593 valt stället till biskopssäte, erhöll staden sin nuv. plats. L. bestod urspr. af flera skilda kommuner, som på 1300-talet förenades till en, med biskopen som gemensamt öfverhufvud. 1536 beröfvade bernarna biskopen hans världsliga makt, sekulariserade kyrkogodsen och insatte landfogdar i L. Därmed blef L. en reformert ort. 1798 blef det hufvudstad i den nybildade kant. Leman l. Vaud, såsom den kallats sedan 1801. J. F. N.

Lausavisur, isl. Se Isländska litteraturen, sp. 954.

Lau'scha, kommun i hertigdömet Sachsen-Meiningen, i Thüringerwald och vid järnvägen till Koburg. 5,516 inv. (1905). Stor tillverkning af vaxpärlor, glasögon, porslin. Yrkesskola för porslinsmålare och glasblåsare. Den första glashyttan anlades redan 1597. J. F. N.

Lau'ser, Wilhelm, tysk publicist, f. 15 juni 1836 i Stuttgart, d. 11 nov. 1902 i Charlottenburg, var på 1860-talet korrespondent till tyska tidningar från Paris och Madrid, följde 1870 tyska armén som krigskorrespondent, iakttog 1871 på ort och ställe Pariskommunens skräckvälde och var 1871—92 hufvudredaktör för "Neues Wiener tageblatt". Han utgaf 1893—96 i Stuttgart tidskr. "Über land und meer" och var 1896—1902 hufvudredaktör för den officiösa Berlintidningen "Norddeutsche allgemeine zeitung", i hvilken han talangfullt försvarade kejsar Vilhelms "världspolitik". Skrifter: *Geschichte Spaniens von dem sturz Isabellas bis zur thronbesteigung Alfonsos XII.* (2 bd, 1877), *Unter der Pariser kommune* (1878), *Kreuz und quer; erzählungen aus meinem wanderleben* (1889), *Der erste schelmenroman, Lazarillo von Tormes* (1889, ny uppl. 1902) m. fl.

Lau'sigk, stad i konungariket Sachsen. 3,685 inv. (1905). Tillverkning af plysch, filtar m. m. Tätt intill L. ligger Hermannsbad, med Mellan-Europas starkaste järnvitriolkälla. J. F. N.

Lau'sitz, lat. *Lusatia* (af slav. *luza* l. *louze*, träsk), landskap i mellersta Tyskland, mellan Oder och Elbe. Det var förr deladt i två markgrefskap, Ober-L. (5,940 kvkm.) och Nieder-L. (6,838 kvkm.), vid hvilket senare namnet L. urspr. var fäst, medan Ober-L. först på 1400-talet började kallas med detta namn. Nieder-L. beboddes redan före Kristi födelse af de germanske semnonerna, som utvandrade i midten af 200-talet, hvarefter landet intogs af slaviska stammar. De viktigaste voro sorberna, som slogo sig ned i Mark Meissen och i Ober-L., samt lusizerna, hvilka togo bostad i Nieder-L. De underkufvades och delvis utrotades af tyske konungarna Henrik I och Otto I (900-talet), hvilken där insatte till markgrefve Gero, hvars ätt utslocknade 1046. Landet tillföll då huset Wettin, men såldes 1303 till markgrefvarna af Brandenburg. 1364 förenades det med Böhmen, men afträddes genom freden i Prag 1635 till Sachsen. Vid detta lands delning 1815 tillföll landet Preussen, som förenade det med reg.-omr. Frankfurt. Äfven Ober-L. beboddes urspr. af germaner (silingerna), men fick,

när dessa under folkvandringarna lämnat landet, slaviska invånare, milzener, som gett upphof till namnet Meissen. Under Otto I insattes en tysk familj (Ekhehardinerna) till markgrefvar af detta land, efter hvars utslocknande (1046) det blef ett tvistefrö mellan olika fursteätter, men slutligen tillföll Böhmen. Det kallades på 1300-talet Sechsstädteland (efter städerna Bautzen, Görlitz, Zittau, Löbau, Lauban och Kamenz), men började på 1400-talet kallas Ober-L. 1635 afträddes landet till Sachsen, men 1815 måste detta afstå norra och östra delen till Preussen och fick behålla endast den mindre, västliga delen (nuv. kretsen Bautzen). Det preussiska Ober-L. omfattar 3,396 kvkm. med 305,080 inv. (1900), hvaribland 24,361 personer med vendiskt (slaviskt) modersmål, och utgör en del af reg.-omr. Liegnitz. Det sachsiska Ober-L. omfattar 2,470 kvkm. med 405,173 inv. (1900), hvaribland 28,234 pers. med vendiskt modersmål. Några delar af det gamla Ober-L. äro lagda under andra förvaltningsområden. — Nieder-L. hade 1900 461,973 inv., hvaraf 34,837 med vendiskt modersmål. — Båda landskapen genomflytas af Spree och många dess bifloder; dessutom af Svarta Elster till Elbe och af Lausitzer Neisse till Oder. Ober-L. är bergigt och rikt på naturskönheter (se Lausitzbergen) samt synnerligen i den sachsiska delen utmärkt af stor industriell verksamhet. Nieder-L. är öfvervägande ett flackt land med tillgång på brunkol, som där framkallat textilindustri. Af det senare kallas en del Spreewald (se d. o.). J. F. N.

Lau'sitzbergen, i vidsträckt bemärkelse hela bergslandet ö. om Elbe, mellan Meissen och Görlitz i n. samt floden Iser i s.; i mera inskränkt mening den s. om Zittau på bömiska gränsen gående bergskedjan, med de högsta topparna Jeschken, 1,013 m., s. v. om Reichenberg, och Lausche, 792 m. Bergen erbjuda många vackra utsikter och besökas mycket af turister. (J. F. N.)

Lau'sitzska litteraturen. Se Vendiska litteraturen.

Lau'sitztyp, *arkeol.* Se Hallstatt-tiden.

Lausōnium. Se Lausanne.

Lautaret [låtarä]. 1. Col de L., pass i Dauphinéalperna, 2,075 m. ö. h., genom hvilket vägen går från Grenoble till Briançon. — 2. Col de L., pass i Cottiska alperna, 2,875 m. ö. h., förenar Chabrières dal i Frankrike med den italienska Varaita-dalen. Endast en stig för lastdjur går öfver passet. J. F. N.

Lautarit, *miner.*, ett monoklint jodatmineral i Atacamaöknens salpeterlager af sammansättningen CaJ_2O_6. A. Hng.

Lau'tenbach (L. im Elsass), by i reg.-omr. Oberelsass, vid Lauch i Vogeserna. 2,162 inv. (1905). Bomullsspinneri och trådfabrik. J. F. N.

Lau'tenburg, stad i preussiska reg.-omr. Marienwerder (Westpreussen), vid Lautenburger see. 3,806 inv. (1905). Sågverk och kvarnar. L. besökes som luftkurort. J. F. N.

Lau'tenschläger, Karl, tysk teatertekniker, f. 1843 nära Darmstadt, d. 1906, var anställd vid åtskilliga tyska scener, 1880—1902 vid hofteatern i München, där han utvecklade en i många afseenden för scentekniken banbrytande verksamhet: uppsättning af Wagners musikdramer, Shaksperescenen (1889) och den vridbara scenen (1896). Af L:s arbeten må anföras *Beschreibung einer bühneneinrichtung mit drehbarem bühnenpodium* (1904) och *Die bühnentechnik im spiegel der zeit* (1906).

K. Lautenschläger.

Lau'ental, bergsstad i preussiska reg.-omr. Hildesheim (Hannover), på Oberharz, 300 m. ö.h. 2,562 inv. (1905). Silfver- och blyhytta, svafvelsyrefabrik. Luftkurort. J. F. N.

Lau'ter. 1. Namn på flera mindre vattendrag i Tyskland. Det största är en biflod fr. v. till Rhen i bajerska Pfalz, hvilken upprinner på Hardt, utmynnar i Rhen nedanför Lauterburg och har en längd af 82 km. Mellan Lauterburg och Weissenburg sträckte sig förr på flodens södra branta strand på en längd af 18 km. en osammanhängande rad af grafvar, vallar och skansar (*die Lauterburger linien*, fr. *les lignes de la Lutter*), hvilka tjänade till basis för åtskilliga krigsoperationer. — 2. Landskommun i sachsiska kretsen Zwickau, i Erzgebirge. 4,940 inv. (1905). Tillverkning af papper, emaljarbeten, maskiner m. m. 1 o. 2. J. F. N.

Lau'ter-Aargletscherna [-ärglet-]. Se Aargletscherna och Finsteraargletschern.

Lau'teraarhorn [-ärhårn]. Se Lauterhorn.

Lau'terbach. 1. Kretsstad i hessiska prov. Oberhessen, vid Vogelsgebirge och Lauterbach. 4,056 inv. (1905). Linne- och bomullsväfverier, tillverkning af hattar, bleckvaror, papp m. m. — 2. By och luftkurort i württembergska Schwarzwaldkretsen. 2,921 inv. (1905). Kallvattenkuranstalt. — 3. Hafsbad på Rügens sydöstra kust, nära Putbus. 1—3. J. F. N.

Lau'terberg, by och luftkurort i preussiska reg.-omr. Hildesheim (Hannover), vid södra foten af Harz, 300 m. ö. h. 5,707 inv. (1905). Kallvattenkuranstalt, som årligen besökes af omkr. 6,000 kurgäster. J. F. N.

Lau'terbrunnen, by i schweiziska kant. Bern, kretsen Interlaken, på båda sidor om Hvita Lütschine, vid foten af Jungfrau. 2,545 inv. (1900). Jfr Lütschine. J. F. N.

Lau'terhorn [-hårn] l. Lauteraarhorn [-ärhårn], topp i nordvästra delen af Bern-alperna, 3,482 m. Se Bern-alperna.

Lau'tern, stad. Se Kaiserslautern.

L'Auteur de Robert Emmet [låtör dө råbär ämē], pseudonym. Se Haussonville 1, sp. 109.

Lauth, Franz Joseph, tysk egyptolog, f. 1822 i Arzheim (Rhenpfalz), d. 1895 i München, blef 1869 professor vid universitetet i München och konservator för de egyptologiska samlingarna där. Hans arbeten vittna om en viss genialitet, men deras underbyggnad är rätt svag, hvarför resultaten ofta ej blifvit bestående. De förnämsta äro: *Manetho und der Turiner Königspapyrus* (1865), *Die geschichtlichen ergebnisse der Aegyptologie* (1869), *Erklärender verzeichniss der zu München befindlichen denkmäler des ägyptischen alterthums* (1875), *Aus Aegyptens vorzeit* (1879—80) och en mängd tid-

skriftsuppsatser, de flesta i Münchenakademiens publikationer. N. Sbg.

Lautrec [låträ'k], fransk tecknare. Se Toulouse-Lautrec.

Lautrec [låträ'k], Odet de Foix de, vikomt, fransk krigare, marskalk af Frankrike, f. omkr. 1485, deltog med utmärkelse i Ludvig XII:s och Frans I:s krig uti Italien, där han 1516 erhöll öfverbefälet. Efter att ha fört 1521 års fälttåg med ringa framgång blef han 1522 i grund slagen vid Bicocca. Genom släktingars inflytande vid hofvet fick L. ett befäl i södra Frankrike och blef af spanjorerna innesluten i Bayonne, hvilken inneslutning han dock häfde. Han kämpade därefter vid Pavia (1525) och fick 1527 ånyo öfverbefälet uti Italien. Efter att ha tagit Alessandria och Pavia tågade han till Neapel och inneslöt staden, men bortrycktes, under det inneslutningen pågick, af en farsot 16 aug. 1528. C. O. N.

Lautu'miæ, lat. Se Latomier.

Lauw, Frans, sjöhjälte, f. i Sverige 19 okt. 1637, d. 19 okt. 1686 i Karlskrona, tillhörde en från England härstammande släkt. Han blef 1679 major vid amiralitetet. 20 juli s. å., då han med skeppet ''Nyckeln'' jämte 4 andra befann sig vid Kalmar, öfverfölls han af en dansk flotta under Juel, men försvarade sig med lysande tapperhet och räddades af danskarna, då hans skepp af okänd anledning sprang i luften. Han utnämndes s. å. till schoutbynacht, adlades 1680, med bibehållande af sitt namn, och var 1681—85 ekipagemästare i Karlskrona. (H. W—l.)

Lauwer-Zee [-se], vik af Nordsjön, mellan de nederländska prov. Groningen och Friesland. I densamma utmynna åarna Reitdiep (Hünze), Lauwers och Ee. Genom indämningar har den betydligt förminskats, och en fullständig torrläggning af densamma är beslutad.

Lauzanne [låsa'n], l. L. de Vaux-Roussel, Augustin Théodore de, fransk vådevillförfattare, f. 1805, d. 1877, debuterade med *Harnali, ou la contrainte par cor*, en versparodi på V. Hugos ''Hernani'', och skref sedan, i oskiljaktigt medarbetarskap med sin svärfar F. A. Duvert (se d. o.), ett 100-tal vådeviller, bl. a. *M. Chapolard* (1831; ''Herr Chapolard'', 1841), *M. et m:me Galochard* (1836; ''Skomakaren och hans fru'', 1847), *Riche d'amour* (1846; ''Fattig på mynt, men rik på kärlek'', 1848). F. Sarcey utgaf 1876—78 ett urval af L:s pjäser i 6 bd.

Lauzun [låsö'], Antoine Nompar de Caumont, hertig af L., fransk hofman, f. 1633 i Gascogne, d. 1723, vann i hög grad Ludvig XIV:s ynnest, befordrades därför raskt och fick 1669 t. o. m. konungens löfte på generalfälttygmästarsysslan. Då denna gafs åt en annan, bröt L. i vredesmod sönder sin värja inför konungens ögon och svor att ej mera tjäna under honom. Detta beteende förde honom för några dagar på Bastiljen, men kort därefter utnämndes han till kapten för konungens garde. 1670 erhöll han Ludvig XIV:s samtycke att äkta dennes kusin, Anna Maria, hertiginna af Montpensier, den rikaste arftagerskan i Europa. Men prinsarna lade sig mot äktenskapet, och partiet bröts. Till tröst blef L. marskalk af Frankrike och fick befälet öfver den armé, som 1671 följde Ludvig till Flandern. L. hade emellertid ådragit sig Louvois' och madame de Montespans fiendskap, och genom deras intriger blef han i slutet af s. å. arresterad, satt fem år på fästningen Pinerolo och var för ytterligare fyra förvisad till Angers. Genom hertiginnans af Montpensier inflytande fick han sedermera återvända till Paris. Vid engelska revolutionens utbrott 1688 befann L. sig i London och utförde då det farliga uppdraget att föra Jakob II:s gemål och son undan till Frankrike. 1689 förde han en hjälpkår af 6,000 man till Irland för att understödja den jakobitiska saken och höll i drabbningen vid Boyne 1690 med de franska trupperna engelska härens högra flygel i schack samt betäckte den irländska härens flykt. 1692 erhöll L. hertiglig värdighet. L. ansågs som en sådan typ för en belefvad man, att hans namn i franska språket gått öfver att beteckna en sådan. A. B. B.*

Law [utt. numera la eller lå'; det äldre franska uttalet la's är nu obrukligt], John, skotsk finansman, f. 1671 i Edinburgh, d. i maj 1729 i Venezia, kom 23 år gammal till London, men måste för en duell fly till kontinenten. Han studerade Hollands kredit- och handelsförhållanden och kom till den öfvertygelsen, att kreditens utsträckning och räntans nedsättande äro de nödvändigaste drifkrafterna för ett lands ekonomiska utveckling. Omkr. 1700 återvände han till Skottland, där han föreslog parlamentet att inrätta en sedelbank, hvars säkerhet skulle bestå i jordegendomar. Förslaget förkastades, och L. begaf sig ånyo ut på resor och samlade en stor förmögenhet på spel. 1708 slog han sig ned i Paris, där han öppnade en spelbank och sökte — liksom förr i andra länder — att vinna anhängare till sina finansiella läror. Han vann också en, hertigen af Orléans, men blef snart utvisad från Frankrike. Knappt hade emellertid Ludvig XIV aflidit (1715) och hertigen af Orléans blifvit regent, förrän L. återvände. Väl mottagen af regenten, föreslog han denne att anlägga en kunglig bank med sedelutgifningsrätt. Genom att låta sedlar träda i st. f. klingande mynt skulle man, enligt L:s åsikt, kunna mångfaldiga landets rörelsekapital och sålunda äfven höja dess välstånd; statens skulder skulle utplånas och industrien nå en förr okänd blomstring. Som likväl de fleste ministrarna voro emot saken, måste planen inskränkas därhän, att L. fick privilegium att anlägga en privat bank (2 och 20 maj 1716). Privilegiet skulle gälla i 20 år; grundfonden blef 6 mill. livres, delad i 1,200 aktier à 5,000 livres. Banken skulle få diskontera, mottaga depositioner samt sälja in- och utländska växlar. Den började sin verksamhet i juni 1716, då endast 375,000 livres voro inbetalda. L. förstod att vinna förtroende åt sin skapelse. Han sänkte utlåningsräntan från 2,5 proc. i månaden, som förut varit den vanliga, till 4 à 5 proc. för år; han gaf understöd åt handel och industri samt inlöste bankens förbindelser i till vikt och halt oföränderliga ''écus de banque''. Allmän-

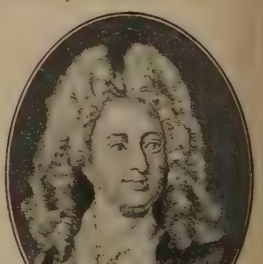

hetens tillit gjorde inom kort banken till medelpunkten i den franska penningvärlden. Regeringen bidrog kraftigt därtill. I april 1717 förordnades, att bankens växlar skulle mottagas i statens kassor, och 4 dec. 1718 upphöjdes den till kunglig bank. Utom denna bank inrättade L. 1717 ett stort handelskompani, Mississippikompaniet (*Compagnie d'occident*), i hvilket nationens nästan hela handelsrörelse på främmande världsdelar koncentrerades och hvilket inköpte stora områden i Louisiana, som skulle uppodlas. Utomordentliga fördelar utlofvades af detta företag. Stora och små kapitalister skyndade att insätta sina penningar i kompaniet. Aktierna gällde 500 livres, och man utsläppte för 25 mill. sådana. Kompaniet fick eller köpte sig snart äfven uteslutande handelsrätt på Senegal, Ostindien och Kina, hvarefter det fick namnet *Compagnie des Indes*. Detta stora handelskompanis affärer sattes i förbindelse med bankens. Dennas hela grundfond nedlades i kompaniets aktier. Regeringen gaf det kraftig hjälp icke blott genom de exklusiva privilegierna, utan äfven genom att sända de personer till Bastiljen, som vågade uttala tvifvel rörande affärens fördelaktighet. Som L. i det längsta sökte att noggrant fullgöra sina förbindelser, uppstod snart en sådan rusning efter aktier, att dessas värde t. o. m. 40-dubblades. L. hade äfven lofvat att utplåna statsskulden. Detta löfte sökte han infria genom att förordna, att $^3/_4$ af aktierna skulle betalas i sedlar och blott $^1/_4$ i silfver. Som nu alla ville bli aktieegare, måste alla skaffa sig sedlar, hvilkas värde således växte betydligt. Af banken fick staten låna 1,600 mill. i sedlar på mycket billiga villkor och lyckades med dem inlösa och omsätta en stor del af sina skulder. I mars 1719 stod L:s system på sin höjd. Paris, Frankrike, ja äfven utlandet skyndade att placera sina kapital i detta storartade företag. Sedlar och andra obligationer utsläpptes till ett belopp af 3 milliarder livres, under det landets klingande mynt beräknades till blott 700 millioner. Redan mot slutet af 1719 började emellertid en mängd förståndigt folk, förskräckt öfver denna disproportion, att realisera sina aktier. L. sökte rädda sina företag genom att i febr. 1720 alldeles sammanslå banken och kompaniet. Men aktiernas värde sjönk för hvarje dag, och 10 okt. förbjöds att mottaga banksedlarna i statens kassor. Antalet af dem, som ruinerades genom detta fallissemang, var oerhördt. L. hotades till lifvet och måste fly ur Frankrike, i dec. 1720. Med blott 800 livres lämnade han detta land, dit han medfört 1,600,000 livres, hvilket bl. a. visar, att han icke var en samvetslös bedragare, utan en fantast. Efter L:s flykt uppgjordes affärerna af ett handelshus i Paris. Staten fick visserligen betala stora summor; men som den äfven haft stora fördelar af inrättningen, blef dess finansiella ställning icke sämre, än den varit förut. L. lefde under de sista åren af sitt kringirrande lif på spel och dog i fattigdom. J. F. N.

Law [lå'], William, engelsk mystiker, f. 1686, d. 1761, prästvigdes 1711, men vägrade 1714 som sträng jakobit att svärja trohetsed åt Georg I och gick därigenom miste om all personlig befordran, verkade sedan som privatlärare, bl. a. för historieskrifvaren Gibbons fader, och var andlig rådgifvare bl. a. åt bröderna Wesley i deras ungdom. 1740 drog sig L. tillbaka till sin födelseort King's Cliffe med två kvinnliga trossyskon, mrs Hutcheson och Hester Gibbon, och där egnade de sig till hans död helt åt studier, andaktsöfningar och barmhärtighetsverk. L:s tidigare arbeten, *Practical treatise on christian perfection* (1726) och *A serious call to a devout and holy life* (1728), gjorde starkt intryck på Whitefield, bröderna Wesley och andra ledare af den evangeliska väckelsen i England. 1734 blef L. bekant med Jakob Böhmes skrifter, som gåfvo en starkt mystisk prägel åt hans senare författarskap (*The spirit of prayer*, 1749; *The spirit of love*, 1752, m. fl.). Hans *Collected works* utgåfvos i 9 bd 1762. Jfr J. H. Overton, "William L., non-juror and mystic" (1881), och A. Whyte, "Characters and characteristics of William L." (1893). V. S—g.

Law [lå']. 1. Edward L., baron Ellenborough, engelsk domare, f. 16 nov. 1750, d. 13 dec. 1818, var son till Lockes lärjunge, Edmund L., biskop af Carlisle (f. 1703, d. 1787), författare till det religionsfilosofiska arbetet *Theory of religion* (1745). L. började sin bana som advokat 1780, fick snart stor praktik och vann mycket anseende genom sitt glänsande försvar för Warren Hastings under rättegången mot denne inför öfverhuset (1788—95) och sin verksamhet som kronans representant i de beryktade processerna mot lord George Gordon (1787) och Horne Tooke (1794). Han blef 1801 medlem af underhuset och attorney general i Addingtons ministär samt erhöll knightvärdighet. I april 1802 utsågs L. till lordöfverdomare vid King's bench och upphöjdes till peer. Med bibehållande af sitt domarämbete innehade han 1806—07 säte i Grenvilles kabinett och ådrog sig därigenom skarpt klander. L. ansågs som en utmärkt kännare af den engelska handelsrätten, men som domare visade han sig ofta häftig och fördomsfull mot de anklagade. Biogr. af lord Campbell i ("Lives of the chief justices of England", del III (1857).

2. Edward L., earl af Ellenborough, den föregåendes son, engelsk statsman, f. 8 sept. 1790, d. 22 dec. 1871, invaldes 1813 (som tory) i underhuset, fick 1818 vid faderns död säte i öfverhuset, där han ofta uppträdde skarpt kritiskt mot Cannings utrikespolitik, och var 1828—30, först som sigillbevarare, sedan som president i India office (Board of control), medlem af Wellingtons ministär. Han hade liflig känsla af faran för ett ryskt anfall mot Indien och sökte därför stärka de engelska förbindelserna med sikher, afganer och centralasiatiska furstar, i hvilket syfte han tog initiativ till sir A. Burnes' (se d. o.) beskickning till Lahore och Central-Asien. I Peels första ministär (dec. 1834—apr. 1835) var L. åter president i India office och erhöll ånyo samma post under Peel i sept. 1841, men utsågs redan i okt. s. å. till generalguvernör öfver Ostindien. Som sitt program angaf han vid utresan att "återställa freden i Asien", men hela hans ämbetstid kom i stället att upptagas af krig, först en straffexpedition till Afganistan (1842—43), sedan annekteringen af Sindh genom sir R. Napier (1843) och väpnad intervention i marattstaten Gwalior (1843—44). L:s proklamationer voro ofta skrytsamt och svulstigt affattade, och särskildt led han smälek för en sådan om den förmenta återeröfringen af portarna till hindutemplet i Somnath, hvilka Mahmud af Ghasni bortfört till Afganistan under sina plundringståg på 1000-talet och L. med orätt ansåg där ha återfunnits. Uttröttade genom L:s högdragna självrådig-

Tryckt den 30/8 11

15 b. 45

het och kostsamma krigsföretag, återkallade kompaniets direktörer honom 1844. L:s förtjänster om försvaret af Indiens nordvästgräns och den indiska arméns reorganisation belönades af regeringen vid hans hemkomst med en earltitel, och i Peels ministär var han några månader 1846 förste amiralitetslord. Sitt gamla ämbete i India office återfick han i Derbys ministär (febr. 1858); genom sitt egenmäktiga klander af en utaf vicekonungen öfver Indien, lord Canning, utfärdad proklamation utsatte han kort därpå regeringen för säker utsikt att erhålla ett misstroendevotum i parlamentet och såg sig därför nödsakad att afgå (maj s. å.). I öfverhuset uppträdde L. 1864 med värme för Danmarks sak. Lord Colchester har utgifvit hans dagbok för åren 1828—30 (2 bd, 1881) samt ''History of the indian administration of Ellenborough'' (1874). 1—2. V. S—g.

Lāva, it. (af lat. *lavāre*, skölja), *geol.*, benämning för de bergarter, som i glödande, smält tillstånd flyta eller flutit ur kratern eller annan öppning på en vulkan. Ordet har afseende mera på bildningssättet och strukturen än på mineralsammansättningen, ty denna växlar hos olika lavor ganska betydligt, och man skiljer därför ofta mellan doleritlava, basaltlava, trakytlava m. fl. Lava har dels ljus, dels mörk, ända till gråsvart färg och är ofta utbildad med en blåsig, svamplik eller slagglik struktur. Beståndsdelarna, af hvilka augit, fältspatsarter, magnetit och olivin allmännast förekomma, äro sällan urskiljbara för blotta ögat. Äfven fullkomligt glasliknande lava finnes. Fastän lava är en massformig bergart, kan hos densamma stundom förefinnas en skenbar lagring eller bankning i stort, uppkommen därigenom, att nya lavaströmmar gång på gång flutit ut öfver på platsen förut befintliga äldre sådana. Detta kan

Fig. 1. Vesuvius med sina lavaströmmar, sedd uppifrån. (Efter Le Hon, Kayser m. fl.) Alltefter åldern äro lavaströmmarna å bilden angifna med olika styrka, de yngsta helt svarta.

t. ex. iakttagas vid Vesuvius och på Island (jfr bild af Surtshellir i fig. 2 å pl. till art. Island). — När lava antingen ur kratern eller genom sidorämnor flödar ut från en nutida vulkan, rinner den likt en eldflod utför sluttningarna, ödeläggande de trakter, som ligga i dess väg. En sådan ström af glödande, smält lava kallas lavaström (se fig. 1). Sådana antaga flerstädes kolossala dimensioner. Alltefter sin högre eller lägre värmegrad vältrar lavan hastigare eller långsammare framåt. En lavaströms öfveryta svalnar jämförelsevis hastigt och stelnar till en slaggartad skorpa, hvilken, emedan den är en dålig värmeledare, kan beträdas, t. o. m. under det att lavamassan i det inre fortfar att flyta. Ibland är denna skorpa i viss mån seg och böjlig, så att den skrynklas och bildar knöliga, på ytan glatta valkar och slingor, s. k. flytvalkar, i följd af lavamassans rörelse, stundom sönderbrytes den stelnade skorpan till större och mindre block och brottstycken, s. k. blocklava, sålunda bildande en ytterligt skroflig och hvass öfveryta. På Vesuvius går vägen från Resina till observatoriet under en längre sträcka öfver en

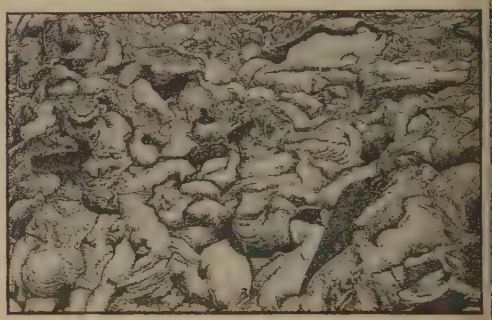

Fig. 2. Lava med flytvalkar på Vesuvius.

lavaström med flytvalkar från år 1855 (se fig. 2). Man har exempel på, att lavaströmmar ännu efter många år bibehållit en betydande värmegrad i sitt inre. På Island betäckas vidder af många kvadratkm. af lava (isl. *hraun*). Etnas lavaströmmar äro också af betydlig storlek. Sverige saknar verklig lava, om man icke som sådan räknar den i mellersta Skåne fläckvis förekommande basalten, hvilken frambrutit under tertiärtiden, andesiten i Hälsingland och ryoliten i norra Blekinge. — Som byggnadsmaterial finner lava någon gång användning, oftare dock som gatläggnings- och vägfyllnadsämne. Den porösa basaltlavan i Rhentrakten förarbetas med stor fördel till kvarnstenar. Stora brott äro för dess vinnande till detta ändamål öppnade vid Niedermendig och Mayen. — De i handeln stundom förekommande ''lava''-smyckena, mestadels från Italien, bestå icke af verklig lava, utan sannolikt af något slags vulkanisk tuff, en mindre hård, tät bergart, bildad på helt olika sätt. E. E.

Lava, ry., *krigsv.*, en formering i spridd ordning, som användes af kosackerna under förflyttning i lätt framkomliga trakter, för spaning och för strid. En sotnje (skvadron) utvecklar högst tre troppar i lava, spridd linje med omkr. 5 stegs mellanrum mellan ryttarna, och behåller minst en tropp sluten som understöd. Ett regemente utvecklar flera skvadroner bredvid hvarandra och behåller några slutna. I lavaformeringen afser man att oroa och omsvärma fienden samt att ge de enskilda männen tillfälle att

förmånligt bruka sina vapen, hvarvid äfven skjutning från häst förekommer. C. O. N.

Lavābo (lat., "jag skall tvätta"; efter begynnelseordet i en bön), katolska prästers handtvagning vid mässan; kanna och bäcken för detta ändamål.

Lavācrum, lat. (af *lavāre*, tvätta). Se Romerska bad.

Lavad (Lafva), socken i Skaraborgs län, Kållands härad. 1,769 har. 386 inv. (1910). Annex till Tådene, Skara stift, Kållands kontrakt.

Lavagna [-va'nja], stad i italienska prov. Genua, vid kusten och järnvägen mellan Genua och Spezia. 5,315 inv. (1900; som kommun 7,067 inv.). Sjöfart. L. är stamsäte för grefvarna Fieschi af L. I trakten brytes mycket skiffer. (J. F. N.)

Lava'l, hufvudstad i franska dep. Mayenne (Maine), vid floden Mayenne och franska västbanan, består af den högt belägna gamla feodalstaden på flodens högra strand, med sitt slott (fordom residens för grefvarna af L., nu fängelse) och oregelbundet byggda hus, med skiffertak och spetsiga gaflar, samt den regelbundna nya staden, på flodens jämna, vänstra strand. 28,015 inv. (1906; som kommun 29,751 inv.). L. är en af de täckaste städer i Frankrike. Medelpunkt för en betydande väfnadsindustri i linne och bomull. L. har lyceum, lärar- och lärarinneseminarium, biskopligt seminarium, döfstuminstitut, bibliotek (50,000 bd) och museum. (J. F. N.)

Lava'l, K. G. P. de. Se De Laval.

La Valetta. Se Valetta.

La Valette [valä't], Jean Parisot de, johanniterordens 48:e stormästare, f. 1494, d. 1566, tillhörde en gammal rådsherreslägt i Toulouse och valdes 1557 till stormästare. Med sällspord kraft reorganiserade han ordens flotta, som tillkämpade sig flera framgångar mot turkarnas och barbareskernas sjöröfvarflottor på Medelhafvet. Förbittrad däröfver, beslöt sultan Soliman II att beröfva orden Malta, och i maj 1565 landsattes en stor turkisk här på ön. L. hade vidtagit de mest omfattande försvarsåtgärder och förstod att elda sin fåtaliga styrka (700 ordensriddare och omkr. 9,000 soldater) till hjältemodigt motstånd. Sedan S:t Elmefortet fallit, koncentrerade sig striden kring öns fästning (Città vecchia), hvarifrån L. afvisade ett par af turkarnas stormningar och, vid den spanska hjälpflottans ankomst (sept.), med sin hopsmälta garnison samt själf sårad gjorde ett med lysande framgång krönt utfall, som tvang turkarna att inskeppa sig. Belägringen kostade turkarna 30,000 man, och L. hade af sitt folk ej mer än några riddare och omkr. 600 soldater kvar. Segern hälsades med jubel inom hela kristenheten, och påfven erbjöd L. kardinalshatten, som han dock ej mottog. För att stärka Maltas försvar lade L. med egen hand 18 mars 1566 på den plats, där S:t Elmefortet legat, grunden till en ny befäst stad, som till hans ära sedermera erhöll namnet La Valette (Valetta, se d. o.) och genom sin starka fortifikatoriska anläggning länge gjorde Malta ointagligt. (L. M. B.)

La Valette [valä't], Antoine Marie Chamans, grefve de L., fransk statsman, f. 1769 i Paris, d. där 1830, deltog som frivillig i de franska revolutionskrigen, vann general Bonapartes ynnest under dennes första italienska fälttåg, hvarunder han utmärkte sig i slaget vid Arcole (1796), där han utnämndes till kapten, och blef Bonapartes adjutant. Bonaparte använde honom i flera viktiga militäriska, diplomatiska och politiska uppdrag i Italien, Frankrike, Tyskland och Egypten. L. gifte sig 1798 med Émélie Louise de Beauharnais, dotter till markis de Beauharnais, en äldre bror till Bonapartes hustrus, Joséphines, förste gemål. Under kejsardömet utnämndes L. till generalpostdirektör och 1808 till grefve. Vid bourbonernas återkomst (1814) förlorade L. sitt ämbete och hörde till dem, som voro verksamma för Napoleons återuppsättande på tronen. Då Ludvig XVIII 20 mars 1815 flydde från Paris, infann sig L. några timmar senare hos generalpostdirektören Ferrand och öfvertog i kejsarens namn förvaltningen af posten. Under "hundra dagarna" var han åter generalpostdirektör, men efter Napoleons fall arresterades L. 18 juli 1815 och dömdes i nov. s. å. som högförrädare till döden. Han räddades dock af sin maka, som utverkade sig tillåtelse att besöka honom i hans fängelse dagen före den till hans afrättning utsatta dagen, 23 dec. 1815, och där bytte kläder med honom samt kvarstannade i fängelset, medan L. lyckades fly. Efter att ett par veckor ha legat dold i ett vindsrum i själfva utrikesministerhotellet i Paris räddades L., förklädd till engelsk öfverste, 9 jan. 1816 af general Wilson och två andra engelsmän undan till Belgien. L. bosatte sig sedan i München. Hans maka kvarhölls någon tid i fängelset, där hon af själsångest förlorade förståndet. 1822 fick L. amnesti och återvände till Paris. Sina sista år egnade han åt vården af sin sinnesrubbade maka (d. 1855). De båda makarna hvila i samma graf på kyrkogården Père-Lachaise, där i en vacker bas-relief framställas grefvinnan L:s hjältemodiga uppoffring och sorgliga öde. L:s *Mémoires et souvenirs* (2 vol., 1831) äro af stor vikt för kejsardömets historia. E. W.

La Valette [valä't], Charles Jean Marie Félix, markis de L., fransk diplomat, f. 1806 i Senlis, d. 1881 i Paris, var 1837—41 legationssekreterare i Stockholm och 1851—53 sändebud i Konstantinopel, blef 1853 senator, var 1861—62 ambassadör i Rom och 1865—67 inrikesminister. I sept. 1866, strax efter Preussens segrar öfver Österrike, skötte L. en kort tid utrikesärendena och utfärdade då (14 sept.) till de franska sändebuden i utlandet ett cirkulär, som väckte stor öfverraskning genom sin fredliga ton. I nov. 1867 utnämndes L. till utrikesminister. Som sådan följde han en mycket försiktig fredspolitik. Han måste emellertid afgå i juli 1869, hvarefter han till jan. 1870 var ambassadör i London. E. W.

La Vallée [valē], Martin, Simon och Jean de, franska arkitekter. Se De la Vallée. — Om Jean De la Vallées söner, fortifikationsofficerarna Kristofer och Magnus Johan se De la Vallée. Suppl.

La Vallière [valiär], Louise Françoise de

La Baume le Blanc, hertiginna de L., franske konungen Ludvig XIV:s älskarinna, f. 1644, d. 1710, började som hoffröken hos konungens svägerska, hertiginnan af Orléans, 1661 träda i kärleksförhållande till den unge konungen, för hvilken hon fattade verklig beundran och oegennyttig tillgifvenhet. Hon blef moder till fyra barn, af hvilka två hunno mogen ålder, Marie Anne de Bourbon, Mademoiselle de Blois (f. 1666), sedermera förmäld med prinsen af Conti, och grefven af Vermandois (f. 1667, d. 1683). Konungen öfverhopade henne med egodelar, gaf henne (1667) titel hertiginna de la Vallière och erkände lagligen hennes barn som sina. Den offentlighet, som gafs hennes felsteg, skall ha höljt henne med blygsel, och två gånger (1670—71) sökte hon genom flykt inom klostermurarna göra ett slut på förbindelsen, men återfördes af sin älskare till hofvet. Emellertid fick hon ett par år dela konungens ynnest med markisinnan de Montespan, drog sig 1674 undan till ett kloster och tog 1675 slöjan i karmelitklostret i Faubourg S:t Jacques, där hon som Louise de la Miséricorde tillbragte sina återstående dagar under stränga botöfningar. Hon ansågs vara författarinna till *Réflexions sur la miséricorde de Dieu* (1680; senaste uppl. 1860) och efterlämnade *Lettres* (1767).

Laval-Montmorency [måmårãsī], François Xavier de, Canadas förste romersk-katolske biskop, f. 30 apr. 1623 i Laval i Frankrike, d. 6 maj 1708 i Quebec, prästvigdes 1646, blef 1658 utsedd till apostolisk vikarie i Quebec och anlände till Canada i juni 1659. Där organiserade han den katolska kyrkoförvaltningen, upprättade 1663 ett seminarium i Quebec, bekämpade rusdryckernas inträngande bland indianerna och gjorde försök med skolor för indianska barn. Quebec blef 1670 ett särskildt stift med L. som biskop. Bruten till hälsan, nedlade L. sitt ämbete 1683 och återvände till Frankrike 1684, men 1688 reste han ånyo ut till Canada och tillbragte sina sista år som privatman, men med stort personligt inflytande, i seminariet i Quebec. L. vördas af Canadas katoliker som helgon, och fråga har varit om att söka utverka hans kanonisering. Efter honom är det katolska, 1852 upprättade Lavaluniversitetet i Quebec uppkalladt. V. S—g.

Lavaluniversitetet. Se Laval-Montmorency.

Lava'ndula, *bot.* Se Lavendel.

Lavanduloideæ, *bot.* Se Labiatæ.

Lava'nt, biflod till Drave (fr. v.), börjar på Zirbitzkogel (2,397 m.) i Steiermark, flyter i sydöstlig riktning in i Kärnten och förenar sig med Drave vid köpingen Lavamünd. Längd 70 km. Bergen på ömse sidor af Lavant-dalen kallas Lavantalalperna och nå sin största höjd i Koralpe (2,141 m.) ö. om dalen. — Den i Marburg residerande furstbiskopen bär titeln furstbiskop af Lavant. J. F. N.

Lavantalalperna. Se Lavant.

Lavantalboskapen tillhör de enfärgadt gula nöt kreatursraserna i österrikiska alperna (se Lavant samt förekommer i nordöstra hörnet af Kärnten oc dess närmaste grannskap. Rasen är lämplig till ar bete och gödning, men dålig mjölkare. Lefvande vik ten cirka 460 kg. H. H

Lavaström. Se Lava.

Lavater [lā'fater l. lafā'ter], Johann Kas par, schweizisk fysionomist och författare a uppbyggelseskrifter, f. 15 nov. 1741 i Zürich d. där 2 jan. 1801, greps redan som ung a en asketisk-mystisk riktning, som vardt hans lifs bestämmande inflytande. Han gjorde sig först bekant genom det modiga uppträdandet mot en tyrannisk landtfogde, företog sedan en långvarig resa till prästen Spalding för att utbilda sig till själasörjare och knöt därunder vänskapsförbindelser med många af Tysklands förnämsta män. 1762 prästvigdes han, innehade därefter åtskilliga prästsysslor i Zürich och vardt 1786 kyrkoherde vid Peterskyrkan där När 1798 kantonförfattningen störtades och fransmännen ryckte in i Schweiz, uppträdde L. med stor patriotisk djärfhet mot deras våldsdåd. Då Masséna 26 sept. 1799 intog Zürich, erhöll L., som på gatan lämnade hjälp åt de sårade, af en förrädisk fransk kula ett sår, som lade honom efter svåra lidanden i grafven. — L. var en af sturm-und-drangtidens egendomligaste män, en natur full af motsatser. Med den mest obundna fantasi förenade han djup känsla, egde flödande vältalighet och poetisk ingifvelse, var rik på idéer och skarp iakttagare, en religiös svärmare och utomordentligt verksam omvändelsepredikant och själasörjare — hans brefväxling lär ha varit mera omfattande än någon tysks efter Luther —, i umgänget högeligen tolerant och mottaglig för allt nytt och ädelt, from i sin tro och uppoffrande för nästan, men föga samvetsgrann i valet af sina medel. Hans apostoliskt älskvärda väsen tillvann honom beundran och vänskap af så utmärkta män som Herder och Goethe (i dennes yngre år). L. egde stor förmåga att göra karaktärsanalyser och uppsöktes på alla håll af hjälp- och tröstbehöfvande; han sammanhänger med sturm-und-drangtidens allmänna sträfvan, särskildt genom sitt intresse för själfrannsakan och studium af själsstämningar och kriser (se t. ex. *Geheimes tagebuch von einem beobachter seiner selbst,* 1772—73) samt genom sin opposition mot rationalismen och "upplysningen". L:s varmt pietistiska nitälskan för en kristendom i lif och anda (gentemot rationalismen) ledde honom alltmer in på en grumlig mystiks afvägar, så att han lät dåra sig af tidens mest beryktade fantaster och undergörare samt hemföll åt ett vekligt, halft vidskepligt fromleri. Också riktade Lichtenberg, Musäus m. fl. en skarp kritik mot hans öfverdrifter. L:s ryktbaraste arbete, *Physiognomische fragmente zur beförderung der menschenkenntniss und menschenliebe* (1775—78), innehåller värdefulla

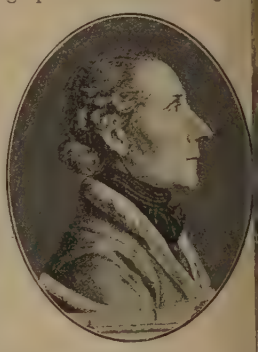

aningar om mycket, som vetenskapen sedan sökt på analysens väg utröna. Om arbetets syfte och brister se Fysionomik. Skrifvet i L:s vanliga, halft poetiska, ömsevis känslosamma och kraftiga, ofta hänförande stil, skaffade det honom öfver hela Europa beundrare inom olika stånd och åldrar. Till detsamma bidrogo bl. a. Goethe och Herder; den förre har i ”Dichtung und wahrheit” på ett oöfverträffligt sätt skildrat L. Som skald vann han många hjärtan med sina naivt folkliga *Schweizerlieder* (1767; flera uppl.), som länge lefvat på schweizarnas läppar, och 200 *Christliche lieder* (1776—80). I sina misslyckade hexametriska epos *Jesus Messias oder die zukunft des Herrn* (24 sånger, 1780) och *Jesus Messias oder die evangelien und apostelgeschichte in gesängen* (4 bd, 1783—86) efterliknade han Klopstocks ”Messias”. Bland andra uppbyggelseskrifter af L. må nämnas *Aussichten in die ewigkeit* (4 bd, 1768—78), *Pontius Pilatus*, (4 bd. 1782—85) och *Handbibliothek für freunde* (24 bd, 1790—94). Utdrag af hans skrifter ha ofta öfversatts till svenska. L:s *Vermischte schriften* utkommo 1774—81, *Nachgelassene schriften* 1801—02, *Sämmtliche werke* i 6 bd 1834—38, *Ausgewählte schriften* i 9 bd 1841—45. L:s brefväxling med kejsarinnan af Ryssland utgafs 1858, den med Hamann i ”Altpreussische monatsschrift” 1894. Se arbeten om L. af Gessner 1802, Muncker 1883, Haug 1894—97, Funck, ”Goethe und L.” (1901), och Petersen 1903. (R—n B.)

Laväter, Louis, pseudonym för L. A. Spach.

Lavatēra L., *bot.*, släkte af örter inom fam. *Malvaceæ*, afd. *Malveæ*. Bland de 20, hufvudsakligen i Medelhafsområdet förekommande arterna tillhör blott en, *L. thuringiaca* L., poppelros, Sverige. Denna är en tämligen stor, gråluden ört med handflikade blad och stora ljusröda eller hvita blommor med sambladigt, treklufvet ytterfoder. Denna art är i Sverige urspr. odlad och sedermera förvildad. *L. trimestris* L. odlas ofta som prydnadsväxt i våra trädgårdar; äfven den buskeller trädartade *L. arborea* odlas som prydnadsväxt. O. T. S. (G. L—m.)

Lavaur [lavår], stad i franska dep. Tarn (Languedoc), vid Agout, en biflod till Tarn. 4,273 inv. (1901; som kommun 6,535 inv.). Silkesodling och sidenväfverier. L. var albigensernas starkaste fästning och intogs 1211 af Simon af Montfort. Biskopssäte 1317—1801. (J. F. N.)

Lavedan [lavdā'], Henri Léon Émile, fransk författare, f. 1859 i Orléans, son till den som tidningsman och politiker ganska bemärkte Hubert Léon L. (f. 1826, d. 1904), studerade i Paris och gjorde sig tidigt känd genom satiriska, ofta dialogiserade skisser ur det moderna hufvudstadslifvet, framför allt den högre societeten och bulevardpubliken. Han medarbetade i ett flertal tidningar, bl. a. ”Echo de Paris”, ”Figaro” och ”Gil Blas”, och dessa hans tidningsbidrag jämte några romaner utgöra hans litterära bagage under den första perioden af hans författarskap (*Mam'zelle Vertu* 1885, *Lydie* 1887, *Inconsolables* 1888, *Sire* s. å., *Petites fêtes* 1890, m. fl.). Snart började han emellertid använda sin dialogkonst på större uppgifter och författa dramer, af hvilka den första, komedien *Une famille* (1890, på Théâtre français) af Franska akad. belönades med Thoiracska priset. Hans nästa lustspel, *Les descendents*, som skildrar kontrasten mellan adelsfamiljernas nutida förfall och lysande minnen, ratades af Théâtre français' läskommitté, men hade under titeln *Le prince d'Aurec* 1892 stor framgång på Vaudevilleteatern. Dess fortsättning, *Les deux noblesses* (s. å.), den likaledes skarpt satiriska *Le nouveau jeu* (1893), *Viveurs* (1895), *Cathérine* (1897), *Les Médicis* (1901), *Le marquis de Priola* (1902) och *Le duel* (1905) ha endast ökat L:s rykte som kvick och obarmhärtig skildrare af dumheten och obetydligheten hos den rika och förnäma, snobbiga värld, som han från början visade så stor förmåga att genomskåda. Till hans senare verk höra vidare *C'est servi* (1904), *Le bon temps* (1906), *Bon an, mal an* (1908), *La vie courante* (1909) och *Le goût de vice* (1911, på Comédie française). 1898 invaldes han i Franska akad. efter Meilhac. R—n B.

Lave Gudmundssön, dansk adelsman, tillhörde 1250 hertig Abels af Slesvig hird och utförde mordet på dennes broder, konung Erik Plogpenning, mot hvilken han sedan någon tid hyst bitter fiendskap. 1252, då Abel var död, flydde L. till Kiel, där han kort därefter blef dödad af en holsteinare, med hvilken han kommit i strid vid tärningspelet. E. Ebg.

La Vèla, hamn. Se Coro 2.

Laveleye [lavlä], Émile Louis Victor, baron de, belgisk nationalekonom och publicist, f. 1822, d. 1892, debuterade som nationalekonomisk författare 1857 med *Études historiques et critiques sur le principe et les conséquences de la liberté du commerce international*, i hvilket han gjorde vissa för den tiden nya och vägande invändningar mot manchesterskolan. 1864 utnämndes L. till professor i nationalekonomi vid universitetet i Liège, kallades 1869 till korresp. medlem af Franska institutet och 1872 till medlem af belgiska vet. akad. samt utnämndes till hedersdoktor vid flera universitet. Kort före sin död erhöll han baronvärdighet. L. utvecklade en beundransvärdt rikhaltig produktion som skriftställare på skilda områden, såsom — utom nationalekonomiens och socialpolitikens — språkvetenskapens och historiens, statsoch rättsvetenskapernas samt reseskildringens fält, hvarjämte han flitigt berörde religiösa, filosofiska, moraliska, litterära samt aktuella in- och utrikespolitiska ämnen. Utrustad med en sällsynt förmåga af genomskinlig och glansfull framställning, blef han framför allt mönstret för en essayist. Bland hans utgifna arbeten märkas *Mémoire sur la langue et la littérature provençales* (1844), *Histoire des rois francs* (1847), *L'enseignement obligatoire* (1859; ”Vår tids folkundervisning”, 1867), *La question de l'or* (1860), *Essai sur l'économie rurale de la Belgique* (1863; 2:a uppl., 1875; ”Åkerbruket i Belgien”, 1875), *Études d'économie rurale; la Néerlande* (1864; ”Nederländernas åkerbruk”, 1866), *Le marché monétaire et ses crises depuis cinquante ans* (1865), *La Prusse et l'Autriche depuis Sadowa* (2 bd, 1870),

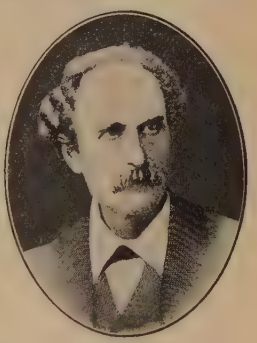

L'instruction du peuple (1872), *Essais sur les formes de gouvernement dans les sociétés modernes* (1872), *Des causes actuelles en Europe et de l'arbitrage international* (1873), *De la propriété et de ses formes primitives* (1874; 2:a uppl. 1878); broschyrerna *Le parti clérical en Belgique* (1874, spridd i 2 mill. exemplar på 10 språk) och *Le protestantisme et le catholicisme* (1875, ''Protestantismen och katolicismen'', s. å.; öfv. till de flesta europeiska språk), *L'Afrique centrale* (1878), *Le socialisme contemporain* (1881, 6:e uppl. 1891; ''Den moderna socialismen'', 1886), *Éléments d'économie politique* (1882, 4:e uppl. 1893), *La Péninsule des Balkans* (2 bd, 1886), *Le luxe* (1887; ''Lyxen'', 1892), *Le gouvernement dans la démocratie* (2 bd, 1891) och *La monnaie et le bimétallisme international* (1891). — Mångsidigheten i hans intressen och författarskap torde ha hindrat honom från att inom sitt hufvudområde göra den insats, hvaraf han eljest skulle ha varit mäktig. Hans mest betydande arbete är ''De la propriété etc.'' Med denna ekonomiskt historiska, rättsfilosofiska undersöknig ville han bevisa, att i forntiden var egendomsgemenskapen, framför allt till jorden, allmänt härskande hos olika folk och att den enskilda eganderätten först senare utvecklat sig ur denna samfällda eganderätt till jorden. Enligt hans uppfattning kunde eganderätten ännu bli föremål för mycket stora modifikationer. Emellertid har en ganska skarp kritik riktats mot vissa delar af L:s historiska framställning. L., som i penningspörsmålet var bimetallist, intresserade sig mindre för de rent metodiska frågorna inom nationalekonomien. Han slöt sig i hufvudsak till den historiska skolan. Ehuru hedersled. af Cobdenklubben, tillhörde han ''katedersocialisternas'' (se d. o.) vänstra flygel; och med denna hållning förenade han dels en utprägladt politisk-demokratisk ståndpunkt, dels åtskilliga drag, som varit speciellt utmärkande för den evangeliska riktningen inom de kristligt sociala tankeströmningarna. Af lifligt religiöst intresse förde han länge den liberala katolicismens talan, men öfvergick i midten af 1870-talet till protestantismen. (E. H. T.)

La Veloce [velå'tje], italienskt rederibolag. Se Ångfartygslinjer.

Lavema'ng (fr. *lavement*, af lat. *lavāre*, tvätta, skölja ren) l. Klistir, Klystir (af grek. *kly'zēin*, tvätta), grek. och lat. *e'nema*, *med.*, kallas insprutning af någon vätska i ändtarmen (och groftarmens nedre del) antingen för att framkalla ''öppning'', eller afföring af exkrementsamlingar ur denna del af tarmkanalen, eller ock för aflägsnande af ''mask'' (springmask, änger, *Oxyuris vermicularis*) samt emellanåt för att åstadkomma lindring af smärtor i underlifvet eller för att, då en sjuk af ett eller annat skäl icke genom munnen kan emottaga någon föda, tillföra organismen näring. De vanligaste slagen af lavemang ''sättas'' medelst en större vanlig spruta (*lavemangspruta*, oftast af tenn), en spolkanna (*irrigator* l. *irrigatör*, se Irrigation) eller en s. k. *klysopomp* (se d. o.), med vatten (ljumt) eller med en blandning af hafresoppa, olja och salt (afförande lavemang, *enema commune*). Lavemang användas sålunda mot förstoppning (*obstructio*), mot kolik, ibland med kamomillté. Vid diarréer och rödsot användas däremot stoppande, lugnande, smärtstillande lavemang, beredda genom afkok på stärkelse eller hafremjöl eller af ägghvitor, med eller utan tillsats af opiumdroppar. Medelst lavemang kan man nödfallsvis införa också flera slags läkemedel i organismen, t. ex. lavemang med kloral och andra narkotiska medel eller med fiskolja, i små portioner, eller med sammandragande lösningar, såsom tanninlösning, o. s. v., i afsikt att läka sårnader eller stilla blod- och slemflöden vid ''hemorrojder'', katarr i ändtarmen o. d. Stora lavemang, ett par liter eller mera, ha försökts mot tarmvred. O. T. S. (C. G. S.)

Lavemangspruta. Se Lavemang.

Lavén, Abraham Vilhelm, sjöofficer, författare, f. 29 sept. 1812 i Sääminki socken (Savolaks) i Finland, utnämndes, sedan han med ovanlig utmärkelse genomgått Karlbergs krigsakademi, 1830 till sekundlöjtnant vid flottan, där han 1858 blef kommendörkapten. Efter att 1833—35 ha genomgått Högre artilleriläroverket å Marieberg deltog L. 1835 uti en rysk expedition för verkställande af triangelmätningar i Bottniska viken. Under mångårig tjänstgöring vid Karlbergs krigsakademi (sedan 1842 som informationsofficer i navigation) utvecklade han en mycket gagnande verksamhet och lade grunden till sjökadetternas systematiska utbildning. 1858 blef han inspektör för navigationsskolorna. L. var äfven praktisk sjöman och företog många sjöresor. På den sista af dessa, som han gjorde som chef å korvetten ''Jaramas'' och hvilken gällde Island, afled han 24 juli 1858. L. utgaf bl. a. *Lärobok i mathematikens elementer* (1842; 2:a uppl. 1853), *Oorganisk kemi i sammandrag* (1844; 2:a uppl. 1855), *Kartor öfver fixstjernhimmelen jemte beskrifning* (1853), *På hvad sätt kommer svenska skärgårdsflottan sannolikt att under ett blifvande krig användas?* (af Krigsvet. akad. 1853 prisbelönad afh.). L. var äfven konstruktör och uppfinnare. Han konstruerade bl. a. ett slags vrickåror för kanonjollar, en kanonbåt för skärgården samt pistol och gevär med värjbajonett för folkbeväpning. L. var led. af Örlogsmannasällskapet och Krigsvet. akad. L. H.*

Lave'ndel, *Lava'ndula*, *bot.*, *farm.*, är ett släkte af lägre halfbuskar, hörande till fam. *Labiatæ*, underfam. *Lavanduloideæ*. Lavendelarterna växa vilda i Medelhafstrakterna å soliga, steniga backar, och en art, *L. vera*, odlas icke sällan i våra trädgårdar upp till mellersta Sverige; i stor skala odlas lavendel i England till framställning af lavendelolja. Bladen äro jämbreda eller lansettlika, vanligen grågröna. Blommorna sitta i axlika samlingar med de nedre knippena vanligen något skilda från de öfre. De stålblåa fodren och outvecklade blommorna af den nämnda lavendelarten ha varit officinella under namnet *flores lavandulæ*. Torkade lavendelblommor, inlagda i s. k. sachéer (af fr. *sachet*), användas till parfymering af kläder och till fördrifvande af mal. Lavendelblommor innehålla en välluktande flyktig olja, *ætheroleum lavandulæ*, lavendelolja, som är officinell och dessutom

har användning i parfymerier och till porslinsmålning. Farmakopén upptager äfven *spiritus lavandulæ*, lavendelsprit, som är en blandning af sprit, vatten och lavendelolja; lavendelolja ingår äfven som beståndsdel i farmakopéns *tinctura Lavandulæ aromatica*, aromatiska lavendeldroppar, samt *acetum aromaticum*, kryddättika. Lavendel är ett upplifvande medel för luktsinnet och nervsystemet. För liknande ändamål användas i andra länder *L. latifolia* Vill., af hvilken s. k. spikolja erhålles, *L. Stoechas* L. m. fl., hvilka alla ha stark, aromatisk lukt, ehuru ej så fin och behaglig som den af *L. vera*. — Den hit gjorda hänvisningen från Essence de lavande Mont Blanc beror på ett misstag. O. T. S. (G. L—m.)

Lavendelolja, *farm.* Se Lavendel.

Lavendelsprit, *farm.* Se Lavendel.

Lavéra (fr. *laver*, af lat. *lavāre*, tvätta), öfverdraga en teckning, arkitekturritning e. d. med en mycket förtunnad färglösning. Ett vid lavering vanligen användt färgämne är tusch, som ger en ljusgrå ton. Men äfven andra ämnen användas, såsom sepia, kaffe, konschonell m. fl. En på detta sätt, med pensel, med eller utan hjälp af penna, utförd teckning säges vara utförd *au lavis* [å lavī] och kallas *lavis* [lavī] eller lavering. — Uttrycket ”lavera” brukas äfven i betydelsen späda ut, förtunna, liksom ”tvätta ur” en redan anbragt färg.

Laveracksetter [lä'vəräk se'tə], *zool.* Se Hunden, sp. 1312.

Laveran [lavrā'], Charles Louis Alphonse, fransk läkare, f. 18 juni 1845 i Paris, blef 1867 med. doktor i Strassburg, 1874 agrégé vid medicinska skolan Val-de-Grâce. Under en vistelse 1878—83 i Algeriet gjorde han, först i Bône, sedan i Constantine, sina förnämsta undersökningar öfver malarians parasit; hans första meddelande (1881) öfver de härvid vunna resultaten mottogos med mycken skepticism, men blefvo emellertid snart bekräftade af andra forskare, och vet. akad. i Paris tillerkände honom ett pris för hans upptäckt. 1907 tilldelades honom det medicinska Nobelpriset. L. verkade 1884—94 som professor i militär hygien och medicinsk klinik vid Val-de-Grâce och blef 1897 honorär chef de service vid Institut Pasteur i Paris. Där fortsatte han med stor framgång sina undersökningar öfver en mängd af protozoer förorsakade infektionssjukdomar. Bland L:s skrifter märkas *Nature parasitaire de l'impaludinisme* (1881), *Traité des fièvres palustres* (1884), *Du paludisme et de son hématozoaire* (1891), *Traité du paludisme* (1898), *Trypanosomes et trypanosomiases* (1904, jämte Mesnil). Af sitt Nobelpris skänkte L. ena hälften till Pasteurinstitutet i Paris och den andra till bildandet af ett sällskap för studium af sjukdomar, särskildt i de franska kolonierna. R. T—dt.

Lavergne [-vä'rnj], Louis Gabriel Léonce Guilhaud de, fransk skriftställare och politiker, f. 1809, d. 1880, var 1846—48 medlem af deputeradekammaren och invaldes 1871 i nationalförsamlingen, där han, som urspr. var konstitutionell monarkist, i spetsen för en särskild meningsgrupp understödde den republikanska författningens antagande. 1875 blef han senator på lifstid. Han var en flitig medarbetare i ”Revue des deux mondes” och ”Journal des économistes”, utgaf bl. a. *Essai sur l'économie rurale en Angleterre, en Écosse et en Irlande* (1854; 3:e uppl. 1858; sv. öfv. 1856) och *Économie rurale de la France depuis 1789* (1860; 3:e uppl. 1866) samt anställdes 1876 som professor i landthushållning vid det reorganiserade Institut national agronomique. Sedan 1855 var han medlem af Franska institutet. — Mot slutet af sitt lif afvek han så till vida från sin allmänna frihandelsståndpunkt, att han af statsfinansiella skäl förordade en importtull på spannmål. (E. H. T.)

Lave'rna synes i det gamla Rom ha varit en den mörka underjordens eller ”mörkrets gudinna” samt därför gällt som tjufvarnas skyddsgudinna. Hon hade en helig lund vid Via Salaria. R. Tdh.

Lavery [lä'vəri], John, skotsk målare, f. 1856 i Belfast, studerade i Glasgow och sedan hufvudsakligen i Paris och på resor på kontinenten. Han målade till en början historiska genrescener och landskap. Snart blef han en af de främste bland ”The boys of Glasgow”, en flock unga målare, som sökte verka genom personligt naturintryck i förening med formens och färgens rytm och dekorativa välklang — alltså ett ganska allmänt hållet och tänjbart program, som gaf utrymme för hvarandra betydligt olika individualiteter. Gruppens målningar väckte mycket uppseende på 1890-talet, mest i Tyskland, där de påverkade åtskilliga unga målare. Bland L:s tidigare alster äro att märka *Drottning Maria af Skottland efter slaget vid Longside* med legendstämning öfver den historiska skildringen, *Tennisspel* (1885, nya pinakoteket i München) och *Drottning Viktoria mottages på jubileumsutställningen i Glasgow 1887* — det illustrationsmässiga motivet helt måleriskt uppfattadt. L. har sedan företrädesvis målat porträtt och grupper, som visa grundliga studier af Velasquez och påverkan af Whistler. Nobel uppfattning liksom distingerad färghållning utmärkte från början L:s porträtt. Den dämpade, diskreta koloriten har i hans nyare arbeten blifvit ljusare och mera stark och brokig. Bland hans porträtt märkas grupperna *Fader och dotter* (Luxembourgmuseet, Paris), *Moder och son* (Venezias moderna galleri), *Dam i svart* (Berlin, Nationalgalleriet). På engelska utställningen i Stockholm 1909 förekommo *Lady till häst*, *Två damer i en vagn*, *Lady i rosa*, *Lady i grått*, *Lady i brunt* samt äfven landskap, såväl brittisk natur som solskenseffekter från Medelhafsländerna i starka, brokiga färger. L. är f. n. en af Skottlands och Englands allra mest ansedda och inflytelserika konstnärer. G—g N.

Lawes [låås], sir John Bennet, engelsk godsegare och agrikulturkemist, f. 1814, d. 1900, tillträdde 1834 godset Rothamsted i grefsk. Hertford, där han genast egnade sig åt agrikulturkemiska forskningar. Dessas första frukt var upptäckten, att naturliga fosfat genom behandling med svafvelsyra, som öfverför dem till surt fosfat (superfosfat), bli lätt tillgängliga för växterna. Efter att år 1842 ha uttagit patent på superfosfatberedning anlade han

stora fabriker för beredandet af detta gödselmedel. Hans kemiska forskningar, vid hvilka han sedan 1843 samarbetade med d:r J. H. Gilbert, togo allt större omfattning, och på Rothamsted anordnades en storartad agrikulturkemisk försöksanstalt, hvars arbeten alltjämt planmässigt fortsatts och som i hög grad bidragit till jordbrukskemiens utveckling. L. och Gilbert ådrogo sig stor uppmärksamhet genom sin opposition mot Liebigs mineralteori (se Liebig), hvarvid de ådagalade, att växterna icke, såsom Liebig påstått, kunna fylla sitt behof af kväfve ur luften, utan måste upptaga det ur jorden. Bland de undersökningar, som utförts, äro i synnerhet de öfver ett halft århundrade på samma jord oafbrutet fortsatta försöken med odling af samma växtslag, gödsling med samma ensidiga gödselmedel och tillämpning af viss växtföljd kända och betydelsefulla. 1872 betryggade han försöksanstaltens på Rothamsted fortvaro, i det att han till densamma donerade försöksjorden och ett kapital af 100,000 pd st. Berättelserna från Rothamsteds försöksanstalt jämte en mängd därpå grundade uttalanden i vetenskapliga och agrarpolitiska ämnen ha offentliggjorts i en mängd broschyrer och tidskriftsartiklar. Sedan år 1893 offentliggöras resultaten i en särskild publikationsserie, ”The Rothamsted memoirs on agricultural chemistry and physiology”. L. var led. af Landtbruksakad. (1863). H. J. Dft.

Lave'tt. Se Lavettage.

Lavettage [-täʃ; fr. *affûtage*, af *affût*, som genom tillsats af best. art., *l'*, gett ty. *laffette*, sv. *lavettage* och *lavett*], *artill.*, det af trä (fr. *fût*, af lat. *fustis*), järn eller stål förfärdigade underlaget till ett tungt eldvapen (kanon, haubits, mörsare, kulspruta). Lavettagets uppgift är i främsta rummet att uppbära *eldröret*, möjliggöra dess inriktande och upptaga den rekyl, som uppstår vid skottlossningen. Lavettagen kunna indelas i rörliga och fasta.

I. *Rörliga lavettage* äro vanligen försedda med hjul i och för körning och benämnas då hjullavettage. Den del af lavettaget, som närmast uppbär eldröret, kallas lavett. Detta ords betydelse har dock aldrig blifvit bestämdt fastslagen; i allmänhet anses det numera böra inskränkas till att beteckna det närmaste underlaget vid ett hjullavettage, d. v. s. en *hjullavett*. Vid äldre pjäser användes det dock äfven för att beteckna en del af det fasta lavettaget, nämligen den del, hvari eldröret eleveras (se Kanon, sp. 780) och som åtföljer detta vid rekylen. Ett hjullavettage består af en *förestållare* (se Fordon), afsedd dels för lavettens apterande till körfordon, dels för förvaring af vissa till fältutrustningen hörande effekter, såsom ammunition, skjutredskap m. m., samt en *lavett*, som utgör lavettagets hufvudbeståndsdel och af hvars konstruktion pjäsens skjutegenskaper i hög grad bero. Hjullavettage användas numera till alla *fält-*, *bergs-* och *positionspjäser*, till flertalet *belägringspjäser* och till den del af *fästningsartilleriets pjäser*, som tillhör den s. k. rörliga bestyckningen, d. v. s. är afsedd för användning i förterrängen och fortmellanrummen. Äfven för belägringsartilleriets grofva mörsare (jfr d. o.) börja nu hjullavettage användas i st. f. de förut brukliga släplavettagen. Vid bergskanoner saknas i regel förestållare, enär dessa kanoner ej äro afsedda att köras, utan att bäras på hästrygg. Lavetten, som är en vanlig hjullavett liknande fältkanonens, ehuru i förminskad skala, är fördenskull gjord så, att den lätt kan söndertagas (se Kanon, fig. 11—12) i för bärningen lämpliga packbördor, d. v. s. bördor vägande högst 100 kg. En modern bergskanonlavett söndertages sålunda vanligen i 4 packbördor, t. ex. 1. vagga och rekylhäminrättning, 2. lavettens framdel (*framlavett*), 3. lavettens bakdel (*baklavett*), lavetthjul och skalmar, 4. lavettaxel och sköld. — Hjullavetterna gjordes före 1870—71 års krig af trä, därefter af stål. Före införandet af snabbskjutande pjäser (jfr Kanon, sp. 784) var eldröret alltid stelt förenadt med lavetten, dock så att det medelst sina tappar kunde eleveras, men ej sidriktas, i densamma. Lavetten (se Kanon, fig. 5—7 o. 14) utgjordes af två sidstycken, *lavettsidor*, framtill försedda med *tapplager* för eldrörets tappar. Lavettens främre del kallas *bröst*, dess bakre del *svans*. Lavettsidorna sammanhållas medelst bultar samt s. k. *kalfvar* (en förvridning af det ursprungliga namnet ”kolf”), hvilka utgöras af mellan lavettsidorna anbragta fastnitade tvärplåtar, efter sitt läge benämnda *bröst-*, *mellan-* eller *svanskalf*. Ungefär vid midten af lavettsidorna märkes *riktinrättningen*, som före den snabbskjutande materialens införande bestod endast af *höjdriktinrättning*. Denna utgöres vid kanoner vanligen af ett mellan lavettsidorna anbragt *riktskrufhus* samt två *riktskrufvar* (se Kanon, fig. 14), en inre och en yttre, som kunna ut- och inskrufvas i förhållande till hvar-

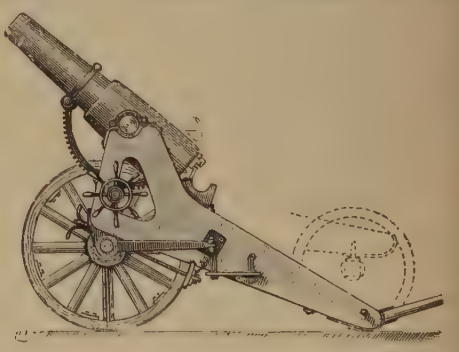

Fig. 1. Svensk 15,5 cm. haubits m/85.

andra. Vid kastpjäser (fig. 1), med mycket hög elevation, användes i st. f. riktskrufvar en *kuggbåge*, som åverkas af ett mellan lavettsidorna anbragt kugghjul. Pjäsens eleverande åstadkommes af riktaren i båda fallen genom kringvridning af en *höjdratt*. Vid lavettsvansen är fäst en *handspik*, med hvars hjälp lavettsvansen vid sidriktningen föres åt endera sidan (”lavetten svansas”). Lavettsidorna hvila framtill på *lavettaxeln*, å hvilken lavetthjulen sitta (se Fordon). För minskande af lavettaxelns frestning vid rekylen finnas två *axelsträfvor*, hvilka

gå från axeln tätt innanför hjulet till lavettsidan. — Öfvergången till snabbskjutande pjäser möjliggjordes därigenom, att man uppfann sådana lavettkonstruktioner, att lavetten vid skjutning kunde förbli stillastående. Lösandet af detta problem vållade till en början stora svårigheter, men i början af 1900-talet lyckades man genom att fortgå på den väg, som fransmännen vid antagandet af sin nya fältkanon m/97 inslagit, åstadkomma fullt tillförlitliga lavettkonstruktioner. Vid en modern lavett (se Haubits, fig., och Kanon, fig. 8—9) hvilar eldröret på en s. k. *vagga*, så att det kan glida å dennas öfre plana del, *rekylbanan*. I vaggan, hvilken vanligen har formen af en sluten, fyrkantig plåtkista, befinner sig *rekylhäminrättningen*. Denna består antingen af en *vätskebroms* (se Hydraulisk broms) med starka spiralfjädrar af stål för eldrörets framförande efter rekylen eller ock af en s. k. *hydropneumatisk broms* (se d. o.), vid hvilken kraften till framförandet erhålles genom komprimerad luft i st. f. fjädrar. Lavetten fastlåses vid marken medelst en vid svansen anbragt upp- och nedfällbar spade, *svansspaden*, hvilken vid första skottet pressas ned i marken. Ju längre rekyl eldröret erhåller på vaggan, desto mindre blir motståndet i bromsen och sålunda äfven trycket mot svansspaden. Det beror följaktligen i främsta rummet på den rekyllängd, som medgifvits åt eldröret, huruvida svansspaden förmår fastläsa lavetten så säkert, att denna förblir stillastående vid skjutningen. Man sträfvar alltså ständigt efter så lång eldrörsrekyl som möjligt, men har i allmänhet ej nått öfver 1,5 m. Vid kastpjäser mötte det till en början en del svårigheter att åstadkomma tillräckligt lång eldrörsrekyl, enär eldrörets bakdel vid hög elevation stötte i marken. Detta har nu förhindrats antingen därigenom, att tapparna anbringats i höjd med eldrörets bakre del, s. k. *baktappar*, hvarigenom denna del vid hög elevation kommer på större afstånd från marken (fig. 2), eller genom införandet af s. k. *föränderlig eldrörsrekyl*, hvilket innebär, att eldröret vid låg elevation, då alltså marken ej hindrar, kan uttaga en relativt lång rekyl på vaggan, men att denna rekyl genom en automatiskt skeende omställning inuti vätskebromsen successivt förkortas, i den mån elevationen ökas. Vid lavetter med eldrörsrekyl äro tapparna ej liksom förut anbragta å eldröret, utan å vaggan. Denna hvilar i en med tapplager och höjdriktinrättning försedd *öfverlavett*, i hvilken alltså eldrör och vagga gemensamt kunna eleveras. Öfverlavetten är vanligen undertill försedd med en *lodrät pivå*, hvilken lagrar i ett *pivålager* å den s. k. *underlavetten* på sådant sätt, att öfverlavetten kan vridas i sidled en mindre vinkel (4°—8°) å underlavetten. Härigenom åstadkommes sidriktning inom lavetten, d. v. s. utan den tidsödande svansningen. Öfverlavettens vridning utföres medelst *sidriktinrättningen*, hvilken manövreras med en *sidratt*. Underlavetten motsvarar i hufvudsak till konstruktion och utseende de äldre lavetterna med den skillnad, som betingas af, att tapplagren blifvit ersatta med ett pivålager samt att svansspade och *sköld* (se Kanon, sp. 785) tillkommit. — På senaste tiden ha de enskilda vapenfabrikanterna börjat tillverka lavetter efter ett nytt system, hvilket att döma af såväl de teoretiska grunder, hvarpå det hvilar, som de hittills utförda försöken bör komma att medföra väsentliga förbättringar. Grunden härför är, att den energi, som eldröret erhåller vid *framfarten*, d. v. s. vid rörelsen framåt efter fullbordad rekyl, utnyttjas till minskande af rekylen vid nästa skott. Detta åstadkommes på följande sätt. Då skjutning skall börja, föres eldröret medelst en spänninrättning tillbaka i rekyleradt läge och fastlåses där. Då skottet sedermera skall aflossas, frigöres eldröret, hvarvid det af den spända rekylfjädern framföres med tilltagande hastighet. Vid slutet af framfartsrörelsen, då alltså eldröret framfartshastighet är ett maximum, sker affyringen automatiskt, och eldröret rekylerar, sedan framfartsenergien konsumerats, till sitt förra tillbakadragna läge, där det på nytt automatiskt fastlåses. En beräkning visar, att eldrörets rekylenergi på detta sätt minskas till $^1/_4$ af hvad den är vid nu brukliga lavettsystem, och denna fördel kan bl. a. utnyttjas till förkortande af eldrörets rekylväg (jfr Rekyl). — Till de rörliga lavettagen kan man räkna äfven de nu brukliga kulsprutelavettagen, som på grund af sin ringa vikt kunna bäras korta sträckor af en man. De bestå i allmänhet af en trefotställning, i hvilken kulsprutan hvilar, så att den för riktningens utförande kan eleveras och vridas i sidled (jfr Kulspruta, sp. 220).

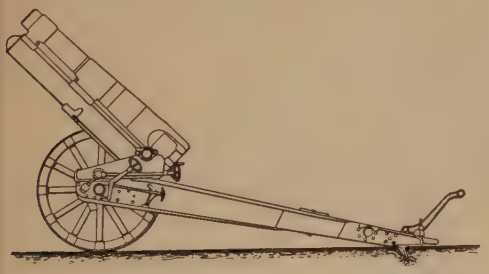

Fig. 2. Modern fälthaubits med baktappar (hög elevation).

II. *Fasta lavettage* äro af många olika slag beroende på pjässlaget och uppställningsplatsens beskaffenhet. Däraf följer ock en mängd olika benämningar, såsom släp-, block-, pivå-, ram-, torn- och själfsänkande lavettage. — Vid släplavettage (fig. 3) hvilar eldröret med horisontala tappar i en lavett, bestående af två trapetsformade sidstycken, som vid rekylen glida med sin underkant å den underliggande *släpan* eller, som den vid sjöartilleriet kallas, *kursören*. Dennas hufvuddel utgöres af två parallella längsgående *släpbalkar*, å hvilkas öfverkant lavetten glider. Släpbalkarna höja sig bakåt, så att ett lutande plan bildas, hvarigenom dels la-

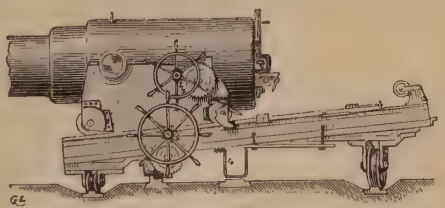

Fig. 3. Svensk 27 cm. kustkanon m/74 med släplavettage.

vettens rekyl motverkas, dels dess framrullning efter rekylen åstadkommes. För sistnämnda ändamål är lavetten undertill försedd med två par små hjul eller rullar, *bröst-* och *svansrullar*, som vid rekylens slut tvingas ned, så att lavetten kommer att hvila på desamma. Å en del äldre fartygskanoner hämmas rekylen äfven medelst ett tåg, s. k. *brok*, som är spändt från lavetten till kursören eller fartygssidan. Vid en del nyare pjäser befinner sig mellan lavetten och släpan en *vätskebroms* (se Hydraulisk broms). Släpan är för sidriktningens tagande rörlig i sidled, vanligen så, att den är vridbar kring en i bäddningen fäst lodrät pivå. Vridningen åstadkommes därigenom, att släpan är försedd med hjul, som löpa å en i bäddningen nedlagd cirkelböjd skena. Släplavettagen användes förr i stor utsträckning till fästnings-, kust- och fartygspjäser, men ha numera där undanträngts af modernare konstruktioner, förnämligast af tornlavettagen. De användas numera mest till belägringsartilleriets grofva (21 à 27 cm.) mörsare och sönderdelas då vid transport så, att eldröret, lavetten, släpan och bäddningen bilda hvar sin fordonslast på omkr. 4,000 kg. En förenklad form af släplavettage utgjorde de fordom vid sjöartilleriet använda s. k. *halfkursörlavettagen*, vid hvilka släpan var så kort, att endast lavettens framdel vid rekylen hvilade på densamma, under det att bakdelen medelst stytsor och mellanliggande släpdyna gled på däcket. — Om släpan alldeles uteslutes, öfvergår lavettaget till s. k. blocklavettage, som förr användes i stor utsträckning, särskildt till belägringsartilleriets grofva mörsare, för hvilka de ännu på en del ställen äro i bruk, ehuru de allmänt anses föråldrade. Eldröret hvilar här i en *blocklavett* af samma slag som vid släplavettaget, men lavettens underkant hvilar direkt på bäddningen. Rekylen hämmas vanligen genom rekylkilar (se Kanon, sp. 778), å hvilka ett par vid lavettens framända fästa små hjul vid rekylen rulla upp. Vid en med blocklavettage försedd 21 cm. belägringsmörsare bildar vid transport eldröret en, lavetten en och bäddningen en à två fordonslaster. Blocklavetterna utgjorde fordom den enklaste formen för lavetter till grofre pjäser. De voro då antingen massiva, af ett enda trästycke, eller ock af två trästycken förenade medelst bultar och kalfvar, medelst två par låga hjul eller trärullar kunde de förflyttas å ett golf eller fartygsdäck. De kallades i Sverige till en början *sjörappertar*, *lådor* l. *styckelådor*, sedermera *kanonlådor*, *fyrarullalådor* (se d. o. med fig.) m. m. — Pivålavettagen (fig. 4) utgöra en modern form af fasta lavettage och användas företrädesvis till fartygspjäser. Eldröret hvilar vid dessa vanligen i en cylindrisk *rekylmantel*, i hvilken det rekylerar och framföres med hjälp af en vätskebroms, kombinerad med stålfjädrar eller komprimerad luft efter samma system som vid moderna hjullavetter. Rekylmanteln hvilar medelst horisontala tappar i en *pivågaffel* och kan sålunda jämte eldröret eleveras i denna. Pivågaffeln är medelst en undertill anbragt pivå vridbar i sidled i ett fast pivålager, så att sidriktningen kan uttagas. — Med pivålavettagen kunna ramlavettagen (fig. 5) anses besläktade. De användas vid grofva kastpjäser, som ej behöfva apteras för transport, t. ex. kustartilleriets. De skilja sig från pivålavettagen därigenom, att rekylmanteln hvilar å två vertikala *ramar*, mellan hvilka eldrörets bakre del har plats att svängas ned, så att den för en kastpjäs erforderliga höga elevationen kan uttagas. Genom

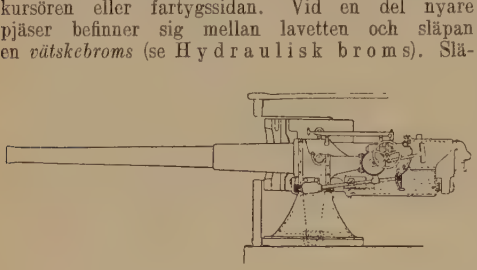

Fig. 4. Med pivålavettage försedd svensk 12 cm. kanon för flottan.

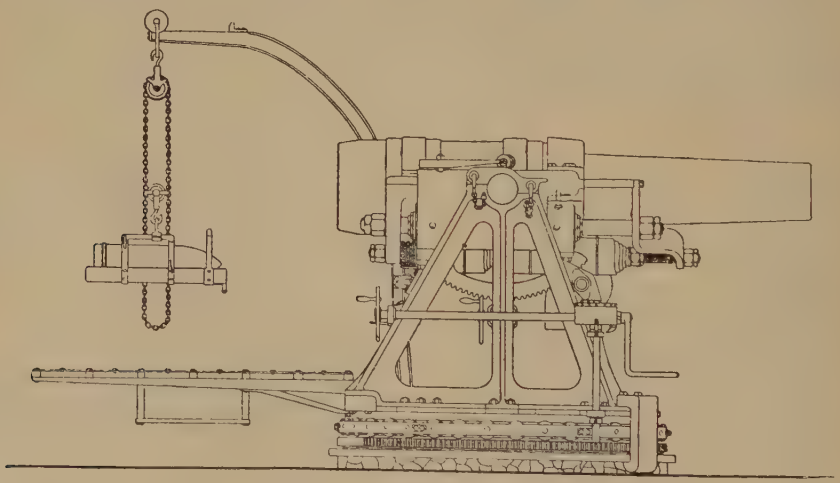

Fig. 5. Svensk 24 cm. kusthaubits m/94 med ramlavettage.

att ramen medelst en rullkrans är vridbar i sidled å en fast vändskifva, kan sidriktningen uttagas. — Tornlavettagen användas för pjäser uppställda i *pansartorn* (se d. o.). Vid flera af dessa bildar tornet självt en del af lavettaget, i det att det användes för att åstadkomma stum rekylbegränsning. Eldröret är för detta ändamål försedt

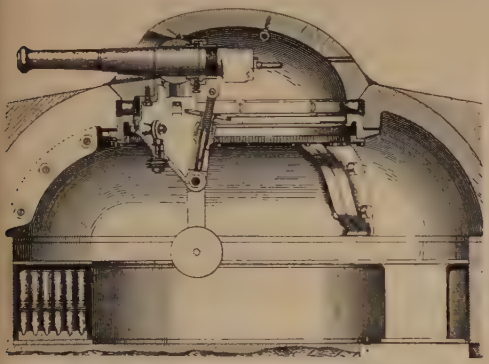

Fig. 6. Modern tornkanon med embrasyrstycke.

med ett särskildt *embrasyrstycke* (fig. 6), som noga passar till embrasyren i *pansarkupolen* och som i öfrigt har till uppgift dels att tjänstgöra som tappaxel vid pjäsens eleverande, dels att öfverföra rekyltrycket på kupolen. Då skjutning ej förekommer, kan eldröret lösgöras från embrasyrstycket och insvängas i tornet, hvarvid det balanseras af en *motvikt*. Pjäsens sidriktande sker på det sätt, att hela pansarkupolen och den därmed fast förenade pjäsen kringvridas med hjälp af en rullkrans och vändskifva. Är embrasyrstycket förlagdt till själfva mynningen, kan embrasyrens storlek nedbringas till ett minimum, hvilket gifvetvis gör pjäsen mera osårbar. Dylika lavettage med s. k. *minimalembrasyr* användas numera oftast till pansartorn för gröfre fästningspjäser samt användes på 1890-talet äfven till pjäser i fasta pansarkasematter. I detta senare fall måste dock äfven sidriktningen ske medelst eldrörets svängning kring mynningen, och embrasyrstycket gjordes för-

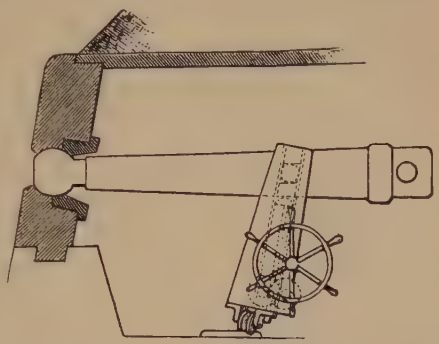

Fig. 7. Äldre pansarkanon med kulformadt embrasyrstycke.

denskull kulformadt (fig. 7). — De självsänkande lavettagen användas företrädesvis till kustartilleriets gröfsta kanoner, för hvilka pansartorn på grund af eldrörets stora längd skulle bli alltför dyrbara. Pjäsen (fig. 8) befinner sig i detta fall i en kanonbrunn med eldröret upphöjdt, så att skjutning öfver brunnens kant kan ega rum. Då skottet aflossas, sänkes eldröret genom rekylens inverkan ned i brunnen och fastlåses där, så att det är fullt skyddadt från fiendesidan. I detta nedsänkta läge laddas och riktas pjäsen, hvarefter eldröret medelst en motvikt eller komprimerad luft åter höjes, så att ett nytt skott kan aflossas. Dylika självsänkande lavettage äro näppeligen användbara vid land-

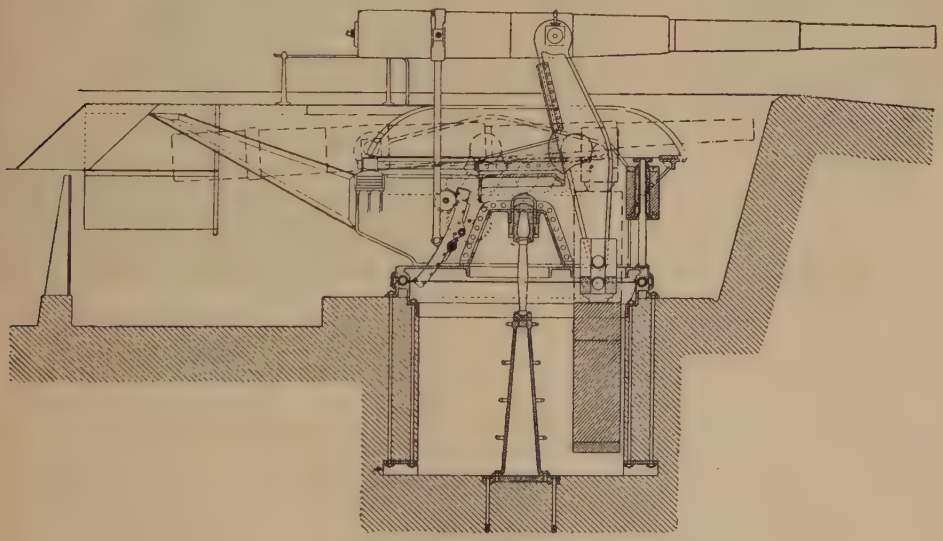

Fig. 8. Svensk 24 cm. kustkanon m/96 med självsänkande lavettage.

fästningar, enär dessa kunna bli beskjutna med kasteld, i hvilket fall brunnen ej lämnar något skydd. Vid kustfästningar däremot är faran för kasteld utesluten, enär kastpjäser ej finnas ombord på fartyg. G. af Wdt.

Lavettrekyl, *artill.* Se Lavettage.

Lavettvinkel, *artill.*, kallas vid en artilleripjäs, stående på vågrätt underlag, lutningsvinkeln mellan en linje gående från lavettsvansens stödpunkt mot underlaget till tapparnas medellinje (*tappaxeln*) samt underlaget. Liten lavettvinkel befordrar pjäsens stadga vid skjutning, enär dess benägenhet för ”hoppning”, d. v. s. framdelens höjande från underlaget, minskas. G. af Wdt.

Lavey-Morcles [lavä må'rkl], kommun i schweiziska kant. Vaud, mellan Rhône och Dent de Morcles, har omkr. 825 inv., fördelade på tre samhällen: byn Lavey 1,5 km. ö. om S:t Maurice, med Fort Savatan, badorten Lavey, 2 km. s. ö. om S:t Maurice, med svafvelkällor (51°—52°) samt byn Morcles, vid nordvästra foten af Dent de Morcles, 1,165 m. ö. h., med Fort Dailly.

Lavigerie [-ʃəri], Charles Martial Allemand, fransk kardinal, f. 31 okt. 1825 i Bayonne, d. 26 nov. 1892 i Alger, var 1854—61 professor i kyrkohistoria vid Sorbonne, grundlade och organiserade samtidigt L'oeuvre des écoles d'Orient, blef 1863 biskop i Nancy och 1867 ärkebiskop i Alger. Där blef han 1868 påflig delegat för missionen i Sahara och Sudan, stiftade 1874 Société des missionnaires d'Alger samt sände 1878 sina missionärer, de s. k. ”hvite fäderna” — en orden med detta namn instiftade han 1874 — till Ekvatorial-Afrika.

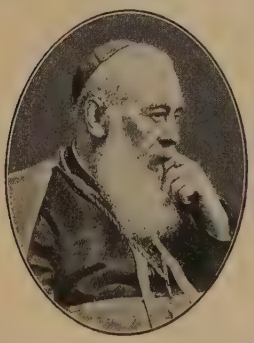

Efter Tunisiens ockupation genom fransmännen blef han 1881 apostolisk vikarie där. 1882 utnämndes han till kardinal, 1884 äfven till ärkebiskop af Kartago (Tunis) samt var därefter ärkebiskop af Alger och Kartago samt Afrikas primas. Mest namnkunnig vardt L. genom sin sträfvan att utrota negerslafveriet. Han sökte 1889 förgäfves samla en internationell kongress för denna fråga till Luzern, men 1890 sammanträdde under hans ordförandeskap en sådan kongress i Paris. Detta år väckte han, som förut varit rojalist, stor uppmärksamhet genom ett öppet uttalande till förmån för den franska republiken, och han sökte äfven påverka den påfliga kurian i republikens intresse. Han författade bl. a. *Études sur Luther*, *Exposé des erreurs doctrinales du Jansénisme* (1858) och *Oeuvres choisies* (2 bd, 1884). Biogr. af F. Klein (2:a uppl. 1897), Baunard (1896) och Colleville (1905). J. F. N.*

Lavignac [-vinja'k], Alexandre Jean Albert, fransk musikskriftställare, f. 1846 i Paris, utbildad vid konservatoriet där och sedan 1882 professor i elementarteori vid detsamma, gaf med sin *Cours complet théorique et pratique de dictée musicale* (1882) upphof till införandet af musikdiktat (se Diktat) vid förnämligare konservatorier. Han har vidare skrifvit *La musique et les musiciens* (1895; 2:a uppl. 1896), *Le voyage artistique à Bayreuth* (1897), *L'éducation musicale* (1902) m. m. E. F—t.

La Villemarqué [villmarkē], Théodore Claude Henri Hersart de, vikomt, fransk språk- och litteraturforskare, f. 1815 i Bretagne, d. 1895 som medlem af Franska institutet, behandlade sin hembygds medeltidslitteratur i ett stort antal arbeten, bl. a. *Barzaz-Breiz. Chants populaires de la Bretagne* (2 bd, 1839; 9:e uppl. 1892), *La légende celtique* (1859), *Romans de la table ronde* (1859—61), *Myrdhinn, ou l'enchanteur Merlin* (1861), *Le grand mystère de Jésus, drame breton* (1865; 2:a uppl. 1866) samt *Poëmes bretons du moyen-âge* (1879).

Lavin (ett från Schweiz kommet ord, af mlat. *lavina* l. *labina*, af lat. *labi*, falla, skrida), Snöskred, en utför branta och höga bergsluttningar våldsamt nedstörtande snömassa. Laviner äro bekanta i synnerhet från Schweiz, hvarest de ej sällan åstadkomma stor förödelse på nedanför belägna byar

Nedstörtad lavin och däraf krossadt hus i Hinterseethal, Berchtesgaden.

och gårdar. De uppkomma därigenom, att någonstädes på en snöbetäckt alpsluttnings högre del ett litet snöparti lossnar till följd af storm, nedrasande stenar och klippstycken eller af sin egen tyngd. Inträder därvid en nedåkande eller rullande rörelse och är temperaturen tillika lagom hög och snön hvad man kallar ”kram”, ökas den urspr. kanske föga stora snöklumpen i högst betydlig grad och antager, allteftersom den rullar nedåt, större och större dimensioner, på samma gång som rörelsehastigheten alltjämt tilltager. Innan lavinen hinner bergets fot, har den fått vindens hastighet och tusental kubikmeters volym. Inom Sverige har man iakttagit snöskreds förekomst i fjälltrakter s. om Sitasjaur i Norrbottens lappmark. Där transportvägar framgå på platser, som äro utsatta för snöskred eller laviner, uppföras, af starkt trävirke eller annat material, täckta, endast utåt öppna gallerier (lavingallerier) däröfver. E. E.

Lavīnium, urgammal stad, medelpunkt för latinsk kolonisation. Enligt sagan var den belägen mellan Laurentum och Ardea i Latium, grundlagd af Æneas och uppkallad efter hans maka Lavinia. En kulle med lämningar af murar vid Pratica utmärker stället, där L. låg. R. Tdh.

Lavis [lavī], fr. Se Lavera.

Lavisse [-vi's], Ernest, fransk historiker, f. 1842 i Nouvion-en-Thiérache (dep. Aisne), 1882 anställd som biträdande lärare i medeltidens historia vid Paris' universitet, 1888 professor i nya tidens historia där, har som lärare och författare spelat en betydande roll. Hans historiska arbeten egnades länge — tydligen under intryck af fransk-tyska krigets lärdomar — åt ämnen från Preussens historia; så hans disputationsprof, *De Hermanno Salzensi, ordinis teutonici magistro* (1875), *La marche de Brandebourg sous la dynastie ascanienne* (s. å.), *Études sur l'histoire de Prusse* (1879) samt *La jeunesse du grand Frédéric* (1891) och *Le grand Frédéric avant l'avènement* (1893). Tysk samtidshistoria behandlar han i *Trois empereurs d'Allemagne: Guillaume I, Frédéric III, Guillaume II* (1888). Tills. med A. Rambaud har han planlagt och ledt utgifningen af sammelverket "Histoire générale du IV:e siècle à nos jours" (12 bd, 1893—99), till hvilket han dock själf bidragit endast obetydligt som författare. Under direktion af honom ensam har utkommit *Histoire de France depuis l'origine jusqu'à la révolution* (9 dubbelband, 1905 ff.; endast registret fattas nu, 1911), och här har han själf författat viktiga partier, nämligen skildringen af Ludvig XIV:s tidehvarf 1643—85 (d. VII: 1—2) samt en teckning af denne konung, hans familj och hans hof äfven under hans senare regeringstid, 1685—1715 (i del VIII: 1). Förstnämnda skildring, af tiden 1643—85, är en betydande insats i fransk historieskrifning, som hittills saknat en modern framställning af Ludvig XIV:s tidehvarf; arbetet är något ojämnt, men i hufvudkapitlen utmärkt för lif, klarhet, omfattande studier och själfständig uppfattning. Totalomdömet om tidehvarfvet är mörkt: "Ludvig XIV har slitit ut den franska monarkien" och fullbordat den inre förstelning, som sedermera framkallade revolutionen. L. har arbetat synnerligen verksamt i undervisningsfrågor, dels som författare af högt skattade läroböcker, dels direkt vid omorganisationen af den högre undervisningen. Hans tal och andra inlägg i dessa frågor äro samlade i *Questions d'enseignement national* (1885), *Études et étudiants* (1890), *A propos de nos écoles* (1895). L. kan sägas representera en öfvergång mellan äldre och modernare fransk historieskrifning; han förenar klarhet och elegans i framställningssättet samt en viss resonerande och undervisande anläggning med grundlig och omsorgsfull forskning. Han är medlem af Franska akad. (1892) och svenska Vet. akad. (1909). N. E—n.

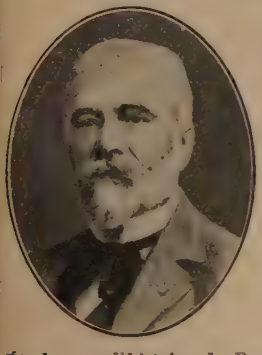

Lawn billiards [lå'n bi'ljədŝ], eng., ett 1896 i England uppfunnet friluftsspel, som utgör en blandning af krocket och biljard. Det spelas på en jämn gräsmatta (lawn) med klubbor och klot liksom i krocket (men utan bågar), och det gäller att på långa afstånd krockera kloten.

Lawn tennis [lå'n te'nis]. Se Bollspel, sp. 1023—25.

La'voar (fr. *lavoir*, af *laver*, tvätta), större kommod.

Law of nations [lå' əv nēi'ʃons], eng., folkrätt.

Lavoisier [lavωaŝiē], Antoine Laurent, fransk kemist, f. 16 aug. 1743 i Paris, son af en förmögen köpman, undervisades i botanik af Bernard de Jussieu, i geologi af Guettard, i kemi af Rouelle. Han idkade studier äfven i matematik och astronomi. 1764 hade franska regeringen utsatt en prisuppgift för bästa och billigaste sättet att upplysa stora städers gator. Priset tillerkändes den 23-årige L., och sedan dess egnade han sig med all kraft åt kemien. Redan tidigt gjorde han upptäckter, hvilkas banbrytande beskaffenhet tycktes stå klar för honom och som blefvo bestämmande för hans framtidsplaner. Inseende, att hans förmögenhetsvillkor icke skulle bli tillräckliga för anskaffande af alla de vetenskapens hjälpmedel han för sina forskningar behöfde, sökte han den indräktiga sysslan som generalförpaktare (se Fermiers généraux), hvilken han äfven erhöll. Därefter gjorde han ett rikt gifte, och hans hem blef samlingsplatsen för allt hvad Paris den tiden egde stort inom vetenskapen. Under en tid af femton år följde den ena viktiga upptäckten efter den andra. L. blef därigenom ej blott en ryktbar lärd; han införde i den kemiska forskningen en ny metod, den kvantitativa, och skapade den nyare kemien. Detta rastlösa vetenskapliga arbete inkräktade på intet vis på hans verksamhet som generalförpaktare. Bland sina ämbetsbröder var han den verksammaste, och åt honom uppdrogos alltid de svåraste uppgifterna. L. togs i anspråk öfverallt, där vetenskaplig insikt, förenad med praktisk förmåga att göra den gagnelig för det allmänna bästa, erfordrades. Turgot, som ville förbättra krut- och salpetertillverkningen, inrättade 1776 La commission des poudres et salpêtres, hvars direktör L. blef; och så länge han dirigerade tillverkningen, öfverträffade det franska krutet i godhet alla andra nationers. Äfven af meterkommissionen var L. medlem, och han uppträdde t. o. m. som nationalekonomisk skriftställare. I kraft af ett dekret om undersökningars anställande rörande missbruk i finansförvaltningen framställdes i nationalkonventet en anklagelse (af ledamoten Dupin, som varit betjänt hos L:s svärfader Paulze) mot generalförpaktarna. Dupin anklagade generalförpaktarna för att ha bl. a. plundrat folket och statskassan på enorma summor, som borde ha användts till krigen mot republikens fiender. Man gjorde processen kort. Utan vidare undersökning

försattes samtliga generalförpaktare i anklagelsetillstånd, främst bland dem Paulze och L. Snart erhöll den senare underrättelsen, att arresteringsorder utfärdats. Mot aftonen samma dag gömde en vaktmästare vid vet. akad. L. i en aflägsen vrå af Louvre, där akademien den tiden höll sina sammanträden och där stannade han två dagar. Men sedan han erfarit, att hans ämbetsbröder, bland dem hans svärfader, blifvit häktade, inställde han sig själf trots sina vänners föreställningar vid domstolen och skötte allas försvar, men alla förklarades skyldiga. Då utsikterna till räddning försvunnit, inlämnade L. till domstolen en anhållan om uppskof ”för afslutandet af undersökningar, som voro nyttiga för mänskligheten”, men domstolens president, Dumas, gaf till svar: ”Republiken behöfver inga kemister”. L. afrättades 8 mars 1794 på samma gång som de öfrige generalförpaktarna.

L:s betydelse för kemien är omätlig. På hans tid härskade, sedan nära ett århundrade, den i grund oriktiga flogistiska teorien. L. störtade denna teori och förde kemien in på dess nya riktning. Det var genom kvantitativa undersökningar öfver förbränningens fenomen, som han visade, att förbränningen icke består, såsom man då trodde, däri, att eldämne (flogiston) bortgår från den brinnande kroppen, utan tvärtom i de brinnande ämnenas förening med en af luftens beståndsdelar, syret. I nov. 1772 öfverlämnade han till vet. akad. ett förseglad meddelande, som offentliggjordes 1774. Detta meddelande innehåller den första uppränningen till alla hans efterföljande arbeten. Det lyder sålunda: ”För åtta dagar sedan upptäckte jag, att svafvel och fosfor, då de brinna i luften, bilda syror och att de därunder tilltaga i vikt. Denna viktstillökning beror på föreningen af luft med dessa kroppar. När metaller förkalkas, tilltaga de i vikt, hvilket likaledes beror på deras förening med luft, och jag kan säkert bevisa, att så förhåller sig. Om man upphettar en metallkalk med kol, ser man, i det ögonblick den öfvergår till metall (blyglete t. ex. till bly), att den luft bortgår, som under förkalkningen förenat sig med metallen. Emedan denna upptäckt tyckes mig vara en af de intressantaste, som man gjort sedan Stahls tid, har jag trott mig böra deponera den i akademien, till dess jag kan offentliggöra mina försök”. — L. är icke den förste, som iakttagit, att metallers vikt ökas vid förkalkningen. Redan 1630 hade Jean Rey, en läkare i Périgord, upptäckt detta faktum, som var bekant äfven för Rob. Boyle. Men dessa gamla iakttagelser voro af ingen vikt för vetenskapen; de voro blott isolerade fakta, som man tolkade på olika sätt. L. utdrog däremot med logisk skärpa alla de viktiga följderna af dessa fakta och skapade däraf en ny vetenskap. 1774 fick han genom Priestley, som då uppehöll sig i Paris, göra bekantskap med den nyss upptäckta syrgasen, hvilken upptäckt blef af omätlig vikt för L:s forskningar. Huru mycket L. stod framom sin tid, visar sig bäst däraf, att syrets båda upptäckare, såväl Priestley som Scheele, voro ifriga anhängare af den flogistiska teorien och ej förmådde fatta den ofantliga betydelsen af den upptäckt de gjort. L. visade nu, att förbränningen består i en förening af något ämne med luftens syrgas, att metalloxiderna äro föreningar af metaller med syre, att kolsyra är en förening af kol med syre. Sedan följde undersökningar öfver salternas rätta natur och sammansättning. Enligt L. bildas en oxid genom föreningen af en metall med syre, och en syra uppkommer genom föreningen af en i regel icke metallisk kropp med syre. Genom föreningen af en syra med en oxid uppstår ett salt. L:s teori är således till sina grunddrag dualistisk. I sammanhang med forskningarna öfver förbränningen visade L., huru de organiska ämnena äro sammansatta, och grundlade, åtminstone till principen, den organiska elementaranalysen. Han visade äfven, att respirationen är en verklig förbränning af kroppens organiska substans och en orsak till det animala värmet. — Sekelgamla föreställningar utrotas ej lätt, äfven om de äro oriktiga, och L:s riktiga åsikter rönte naturligtvis hårdnackadt motstånd af samtidens yppersta kemister. Men L. hade dock glädjen att se sina åsikter segra; och den dag, då giljotinen satte en gräns för hans forskningar, var hans system antaget af samtidens flesta kemister, om ock en eller annan ännu sökte stödja den ramlande flogistiska lärobyggnaden. L:s arbeten finnas hufvudsakligen i Parisakademiens handlingar och uppgå till öfver sextio (mellan åren 1768—87); dessutom finnas flera i ”Annales de chimie”. L. själf sökte samla sina arbeten och var därmed sysselsatt kort före sin död. *Oeuvres de L.* utgåfvos i 6 bd 1864—68 och 1892—93. Större fristående arbeten af L. äro *Opuscules physiques et chymiques* (1774) och *Traité élémentaire de chymie* (1789). Se arbeten öfver L. af E. Grimaux (1886) och Berthelot (1890). 1900 restes en staty öfver L. i Paris vid Madeleinekyrkan. P. T. C.*

La Voisin [vωaså'], eg. Monvoisin, Catherine, giftblanderska, d. 1680, ryktbar genom den sorgliga *affaire des poisons* under Ludvig XIV:s regering. Hon var hustru till en bankrutterad juvelerare och slog sig på hemliga medicinska kurer, tillredande af kärleksdrycker, gifter o. d. Hon fick stor praktik bland Paris' högadliga damer och blef mycket rik, ehuru hon hade stor konkurrens, då giftblanderiet på den tiden var ett formligt yrke. Bland hennes klienter voro Olympe Mancini, grefvinna af Soissons, som utan framgång sökte förgifta La Vallière, Marie Anne Mancini, hertiginna af Bouillon, som ville bli af med sin man för att få gifta sig med hertigen af Vendôme, M:me de Montespan m. fl. Skandalen blef slutligen så stor, att en domstolskommission måste tillsättas 1679. Då så högt stående personer voro inblandade, att man ej vågade inskrida mot dem, skyndade man sig att redan vid processens början afrätta La Voisin; 35 andra personer fingo dela hennes öde, och 23 landsförvisades. Se bl. a. F. de Ravaisson, ”Archives de la Bastille” (bd IV—VII, 1870—74), F. Funck-Brentano, ”Le drame des poisons” (1899), och V. Sardous dram ”Affaire des poisons” (1907). J. C.

Lavoix [-vωa'], Henri Marie François, fransk musikskriftställare, f. 1846 i Paris, d. där 1897 som bibliotekarie vid Sainte-Geneviève-biblioteket, skref flera arbeten af värde, bl. a. *La musique dans la nature* (1873), *Histoire de l'instrumentation* (1878; prisbelönt af Institutet), *Le chant, ses principes et son histoire* (med Th. Lemaire, 1881), *L'histoire de la musique* (1883, flera uppl.) och *La musique française* (1890), samt var mycket verksam som musikkritiker. E. F—t.

Lavra, kloster. Se Laura.

Lavreince [-vrä's], fransk namnform för Laf-rensen.

Lawrence, Saint [sənt lå'rəns], hafsvik och flod i Nord-Amerika. Se Saint Lawrence.

Lawrence [lå'rəns]. 1. Stad i nordamerikanska staten Massachusetts, på båda sidor om floden Merrimac, som medelst en tvärs öfver floden uppkastad, 496 m. lång granitdamm förser stadens många fabriker, hufvudsakligen bomulls- och ylleväfverier samt pappersbruk och järnfabriker, med drifkraft. 62,559 inv. (1900). L. har vackra parker och ett offentligt bibliotek (Franklin library). — 2. Stad i nordamerikanska staten Kansas, vid floden Kansas. 10,862 inv. (1900). Statsuniversitet (sedan 1863). (J. F. N.)

Lawrence [lå'rəns], sir Thomas, engelsk målare, f. 1769 i Bristol, d. 1830, kom 1787 till London, studerade där vid konstakademien, utställde 1788 6 och 1789 13 porträtt, blef 1794 led. af akademien, hvarjämte han utnämndes till Georg III:s förste målare och fick prinsen-regenten till beskyddare. Han blef den eftersökte och hyllade modemålaren i London, hufvudsakligast som porträttör. Som ett af hans mest tidstypiska porträtt räknas *Master Lambton*, bilden af en vacker, i röd sammetsdräkt klädd ung gosse, som sitter tankfull i månsken uppe på en klippafsats. "The red boy" blef en högst omtyckt tafla. Att nämna bland L:s verk äro porträtt af prinsen-regenten (sedermera Georg IV), framställd än som strumpebandsordens stormästare i pompös galadräkt, en annan gång i enkel röd uniform (i Göttingens bibliotek). Likaledes målade han Karl X af Frankrike under ett besök i Paris 1825. Men i synnerhet lyckades han i att med elegans och finhet skildra damerna ur den engelska aristokratien. Uppfattningen är i nära släktskap med Reynolds', så att L. kan räknas som den andlige fortsättaren af den äldre mästarens verk. 1815 upphöjdes L. i adligt stånd. 1820 blef han akademiens president. L. är godt representerad i Londons museer och samlingar — bäst i Windsor — samt äfven i Louvre och i Berlins nationalgalleri, i Hannover och andra tyska museer. Monografier af Williams (1831), Gower, "Romney and Lawrence" (1892) samt af Bensusan (1910). C. R. N. (G—g N.)

Lawrence [lå'rəns], en för sin filantropiska verksamhet känd nordamerikansk köpmanssläkt i Massachusetts. 1. Amos L., f. 1786 i Groton, d. 1852 i Boston, var en förmögen Bostonköpman, som bl. a. ifrigt verkade för uppkomsten af en inhemsk bomullsväfnadsindustri i Nya England. Från 1842 egnade han sig mest åt filantropisk verksamhet och gjorde årligen högst betydande donationer till skolor, bibliotek, barnsjukhus o. s. v. Hans son, William Richard L., läkare, f. 1812, d. 1885, skref hans biografi med utdrag ur hans dagbok och korrespondens (1856). — 2. Abbott L., den föregåendes broder och kompanjon, f. 1792 i Groton, d. 1855 i Boston, var under flera årtionden firmans chef och tog synnerligen vinstgifvande andel i den amerikanska handeln på Kina. Han var 1835—37 och 1839—40 (som whig) medlem af kongressen och var 1842 den ledande amerikanske kommissarien vid afslutande af det s. k. Ashburtonfördraget med England om gränsen till Canada. Från 1844 ledde L. anläggningen af den efter honom uppkallade fabriksstaden Lawrence, och 1849—52 var han nordamerikanskt sändebud i London. Bland hans många donationer märkes en för upprättandet af Lawrence scientific school vid Harvarduniversitetet. Jfr Hamilton A. Hill, "Memoir of Abbott L." (1884). — 3. Amos Adams L., son till L. 1, köpman och filantrop, f. 1814 i Boston, d. 1886 i Nahant, var den förnämste ledaren af de väpnade nybyggarexpeditioner från Nya England till Kansas 1854—55, som väsentligt bidrogo att skärpa konflikten mellan nordstater och sydstater, samt understödde särskildt den bekante John Brown (se Brown, sp. 304), dock ej vid hans sista förtvifflade företag. Staden Lawrence i Kansas har uppkallats efter honom. En biografi öfver L. har utgifvits af hans son, William L., f. 1850, sedan 1893 protestantisk episkopal biskop öfver Massachusetts. 1—3. V. S—g.

Lawrence [lå'rəns], angloindiska krigare, ämbets- och statsmän, tillhörande en protestantisk irländsk familj.

1. Sir George S:t Patrick L., f. 1804 i Trincomalee på Ceylon, d. 1884, var son till öfversten i brittisk-ostindiska kompaniets tjänst Alexander L., f. 1762, d. 1835, af hvars 12 barn fem söner egnade sig åt kompaniets tjänst. L. blef 1822 kavallerilöjtnant i Bengalen, deltog i första afganska kriget 1838—42, var därunder politisk assistent åt brittiska sändebudet i Kabul Macnaghten och hölls efter mordet på denne (dec. 1841) i afgansk fångenskap som gisslan till Kabuls intagande af general Pollocks armé i sept. 1842. Han deltog äfven i andra sikh-kriget 1848, var 1850—57 politisk agent i Mewar, blef 1861 generalmajor, erhöll vid sitt afskedstagande 1866 knightvärdighet och fick 1867 generallöjtnants grad. L. skref memoarverket *Forty-three years in India* (1874).

2. Sir Henry Montgomery L., den föregåendes broder, f. 28 juni 1806 i Matara på Ceylon, d. 4 juli 1857 i Lucknow, kom efter att ha uppfostrats på Irland och i Bristol ut till Indien som underlöjtnant vid bengaliska artilleriet i febr. 1823 och deltog med utmärkelse i första Burmakriget 1824—26. Från 1833 gjorde L. dels landtmäteri- och skatteuppbördstjänst i flera distrikt, dels verkade han som biträdande politisk resident åt kompaniet hos flera inhemska furstar. Under första afganska kriget lyckades han, hufvudsakligen genom sitt starka personliga inflytande på den infödda befolkningen, genomdrifva utrustandet af en hjälpkår af sikhtrupper från Punjab till general

Pollocks armé och åtföljde denna på marschen till Kabul 1842. L. var 1843—46 brittisk resident i Nepal, deltog sedan i första sikhkriget och blef 1847 resident i Lahore samt president i det regentskapsråd, som under rajah Dhuleep Singhs minderårighet skulle styra Punjab. Efter andra sikhkriget och Punjabs annektering genom lord Dalhousie blef L. president i den nyinrättade förvaltningskommissionen (1849), men förflyttades 1853 på grund af meningsskiljaktigheter med generalguvernören lord Dalhousie till posten som politisk agent hos de infödde furstarna i Rajputana. Därifrån kallades han i mars 1857 af generalguvernören lord Canning till styresman öfver det nyannekterade konungariket Oudh, blott två månader före utbrottet af det stora seapoysuppproret, och utnämndes i maj s. å. till brigadgeneral. L., som länge befarat utbrottet af farliga soldatmyterier och 1856 skrifvit ett par märkliga varnande artiklar om tillståndet inom seapoysarmén, förberedde på ett mästerligt sätt försvaret af Lucknow, där han, efter en olycklig strid mot insurgenterna vid Chinhut (29 juni), med några hundra man nödgades innesluta sig i residenset. Han blef 2 juli dödligt sårad af en fientlig kula och afled två dagar senare. Regeringens förtroende för L. såsom ”ett styrkans torn” (lord Cannings omdöme) visade sig bl. a. i det kort därpå, innan hans död hunnit bli känd i London, honom lämnade uppdraget att i händelse af Cannings frånfälle efterträda denne som generalguvernör. Hans son erhöll till lön för faderns tjänster ärftlig baronetvärdighet, och en staty öfver L. restes i S:t Paulskyrkan i London. — L. var en varmt religiös man af puritansk läggning; han har kallats ”den ädlaste man, som lefvat och dött för Indiens väl”. Största delen af sina inkomster egnade han sedan 1844 åt upprättande och underhåll af asyler för nödställda europeiska soldatbarn i Indien. Han utgaf 1845 anonymt *Adventures of an officer in the service of Ranjit Singh* (i 2 bd); hans smärre skrifter äro samlade i *Essays military and political written in India* (1859). Jfr sir H. Edwardes och H. Merivale, ”Life of sir Henry L.” (3:e uppl. 1873), och Mc Leod Innes, ”Sir Henry L., the pacificator” (i serien ”Rulers of India” 1898).

3. John Laird Mair L., lord L., den föregående broder, vicekonung af Indien, f. 24 mars 1811 i Richmond i Yorkshire, d. 27 juni 1879, kom 1827 ut till Indien som civil kompanitjänsteman, verkade åren 1829—49 som uppbördsman (*land revenue collector*) i olika distrikt i trakten af Delhi samt förvärfvade därunder genom sin helgjutna personlighet ett sällspordt starkt inflytande på den infödda befolkningen. Hans arbete för sändande af förstärkningar och ammunition till armén i Punjab under första sikhkriget bidrog väsentligt till dettas segerrika utgång, och om jordbrukets höjande samt skydd åt den lägre befolkningen mot förtryck inlade han stora förtjänster inom sitt ämbetsområde. Därifrån kallades han 1846 till styresman öfver det nyeröfrade Jalandhar Doab (landet mellan Sutlej och Indus) och blef efter andra sikhkriget (1848) finansiell medlem af den nyupprättade förvaltningskommissionen för Punjab under sin broder Henrys ordförandeskap. Efter dennes förflyttning till Rajputana blef John L. som öfverkommissarie (*high commissioner*) Punjabs styresman. Bröderna L:s styrelse blef en vändpunkt i Punjabs historia. Anarki förbyttes i ordning, ett rättvisare beskattningssystem infördes, vägar och kanaler anlades, säker vakt hölls vid afganska gränsen, och rättskipningen kännetecknades af snabbhet och rättvisa. Då det stora seapoysuppproret utbröt i maj 1857, förmådde därför John L. nästan utan europeiska trupper upprätthålla ordningen i Punjab och därifrån låta starka truppsändningar afgå till upprorsrörelsens hufvudhärd, hvarigenom återeröfringen af Delhi (20 sept.), vändpunkten i striden om det brittiska väldets fortbestånd i Indien, möjliggjordes. Också prisades L. som ”Indiens räddare”, belönades af engelska parlamentet med tacksamhetsbetygelser och årspension och utnämndes af drottningen till baronet och medlem af privy council (1858). Han var 1859—62 medlem af det vid ministerns för Indien sida stående indiska rådet och återvände efter lord Elgins död till Indien som vicekonung. På denna post (jan. 1864—jan. 1869) motsvarade han ej fullt de högt spända förväntningarna. Frånsedt en mindre expedition till Bhutan, lyckades han emellertid bevara freden utåt orubbad, och han verkade framgångsrikt för jordbrukets höjande och skolundervisningens och den kristna missionens främjande. Vid bekämpandet af den svåra hungersnöden i Orissa 1865—66 beskylldes han med eller utan skäl för att ej ha visat tillräcklig handlingskraft. Han var en bestämd motståndare mot allianser utanför Indiens gräns och undvek därför försiktigt att taga parti i de afganska tronstriderna. Efter hemkomsten blef L. 1869 upphöjd till peer (som ”baron L. of the Punjab and of Grately”). Han egnade sig sedan mest åt religiöst filantropiskt arbete och var 1870—73 ordförande i Londons skolstyrelse. 1878 uppträdde han i öfverhuset och pressen med skarp kritik mot Disraelis afganska politik, hvars utmynnande i ett nytt afganskt krig han förutspådde. L. begrofs i Westminster abbey. Statyer öfver honom ha rests i London, Calcutta och Lahore. Jfr biografier öfver L. af Trotter (1880), Bosworth Smith (6:e uppl. 1885), Clair (1887), Temple (1889) och Aitchison (i serien ”Rulers of India”, 1892). 1—3. V. S—g.

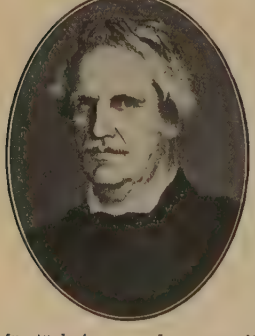

Lawrenceburg [lå'rənsbəg], stad i nordamerikanska staten Indiana, vid Ohio. 4,326 inv. (1900). Träindustri. J. F. N.

Lavro'v, Petr Lavrovitj, rysk filosof och sociolog, f. 1823, d. 1900, på mödernet af svensk härkomst (Gandvig), blef 1844 lärare i matematik vid artilleriskolan i Petersburg och gjorde filosofiska studier under inflytande af Cousin och Fourier, men hans föreläsningar i filosofi förbjödos, sedan han 1862 inträdt i den revolutionära föreningen ”Zemlja i volja”. Efter Karakozovs kejsarattentat 1866 häktades han och förvisades till guv. Vologda, där han 1869—70 under märket Mirtov skref sina uppseendeväckande *Historiska bref*, hvari han betonade vikten af sociala och etiska lagar gentemot kritikern

Pisarevs ensidigt naturvetenskapliga realism. 1870 lyckades L. fly till utlandet, sällade sig till kommunarderna under Paris' belägring och blef i London personligt bekant med Marx, hvars idéer han lifligt omfattade. 1873 utgaf han i Zürich *Vpered* (Framåt), den första regelbundna socialisttidning på ryska, hvari den ryska arbetarmarseljäsen trycktes. L. redigerade i Frankrike 1883—86 tidskriften "Vjestnik Narodnoj voli". För den sociala arbetarrörelsens utveckling i Ryssland har L. varit mycket betydelsefull genom revolutionär propaganda på landsbygden ("gåendet till folket") och spridande af social upplysning, men han bekämpade kraftigt Bakunins våldsamma anarkism. Bland hans filosofiska skrifter märkas *Otjerki voprosov praktitjeskoj filosofii* (Den praktiska filosofiens spörsmål, 1860), *L'idée du progrès dans l'anthropologie* (1873) och *Opyt istorii mysli* (Utkast till tänkandets historia) samt en skildring af hungersnöden i Samara 1874. Jfr J. Kolubowsky, "Philosophie in Russland" (i "Zeitschrift für philologie", d. 103) och J. Halaidas artikel om L. i "Socialistische monatshefte" (1900). A—d J.

Lawson [lå'sn], sir Wilfrid, engelsk politiker och nykterhetsifrare, baronet vid faderns död 1867, f. 4 sept. 1822, d. 1 juli 1906, var medlem af underhuset 1859—65, 1868—85, 1886—1900 och från 1903 till sin död. Från ungdomsåren ifrig anhängare af helnykterhetsrörelsen, framlade L. 1864 i underhuset första gången sitt lagförslag om *local option*, den s. k. *Permissive bill* om bemyndigande för röstegande inom ett distrikt att genom omröstning med $^2/_3$ majoritet besluta förbud mot försäljning af rusdrycker inom detta. Förslaget föll och kostade L. hans mandat vid nästa allmänna val, men upprepades af honom från 1869 nästan årligen, och 1880—83 lyckades L. tre gånger genomdrifva antagandet af en resolution i underhuset i samma syfte. L. var under många år president för United kingdom alliance, en vidtutgrenad organisation med allmänt rusdrycksförbud på sitt program. Som politiker var han starkt radikal, förlorade vid 1900 års val sitt mandat på grund af sin häftiga opposition mot boerkriget och agiterade bl. a. för afväpning samt för afskaffande af öfverhus och statskyrka. L. var som folktalare och parlamentarisk debattör mycket populär till följd af sin godmodiga humor. Han utgaf jämte karikatyrtecknaren F. C. Gould en samling politiska satirer, *Cartoons in rhyme and line* (1904). V. S—g.

Lawson [låsn], Victor Fremont, amerikansk tidningsutgifvare, f. 1850 i Chicago, Illinois, var först affärsföreståndare vid den af hans fader egda norsk-amerikanska tidningen "Skandinaven", men köpte 1876 en andel i den nystartade pennytidningen "Chicago daily news", af hvilken han sedan 1888 är ensam egare. Under L:s ledning ha dess spridning och inflytande ökats, och tidningen intager en inom Amerikas tidningsvärld säregen ställning, i det den är lika mycket en familje- som politisk- och nyhetstidning. Den offrar icke åt sensation och är ett af reformvännernas inflytelserikaste organ. Tidningen är ett af de få amerikanska dagblad, som innehålla privattelegram från de skandinaviska länderna. Dess upplaga är i medeltal 320,000 ex. (1910). L. var en af grundläggarna af den stora telegrambyrån Associated press och har hela tiden varit en af dess ledande krafter. Han utger sedan 1885 "The daily news almanac", en årsbok, som torde vara den inom Amerika vidast spridda af alla uppslagsböcker af detta slag. O. A. L—r.

Lawson [låsn], Cecil Gordon, engelsk målare, f. 1851, d. 1882, var en lysande begåfning, som endast af sin svaga hälsa hindrades från att bli en af sitt lands främsta målare. Hans landskap prisas för poetisk fantasi, stor stil och frisk naturiakttagelse. Bland dem märkas *Prästgården* (Manchesters galleri), *Augustimåne* (Tate gallery), *Molnet*, *Barden Moor* m. fl. G—g N.

Lawson [låsn], Andrew C., amerikansk geolog, f. 1861 i Anstruther, Skottland, professor i mineralogi och geologi vid Berkeleyuniversitetet i Kalifornien, Förenta staterna, har offentliggjort ett stort antal arbeten på petrografiens och den prekambriska geologiens områden, men är framför allt bekant för sina undersökningar öfver Nord-Amerikas prekambriska bildningar, i synnerhet sådana dessa äro utvecklade i trakterna af Lake superior. A. G—n.

Lawsonia, *bot.* Se Alkanna och Cyperblomma.

Lawyer [lå'jə], eng., rättslärd, jurist.

Lax (lat. *la'xus*), slapp, lös, obunden, obestämd, i synnerhet i etisk mening, t. ex. lax moral: lös moral. Subst. Laxitēt (se Laxum).

Lax, *zool.* Se Laxsläktet.

Laxá [laksau], "Laxå", ett på Island vanligt namn på vattendrag, hvarefter också flera dalar benämnas. Den märkligaste, Laxárdalur, ligger i Dalasysla vid Hvammsfjorden på västlandet. Där bodde Olaf På på Hjarðarholt, hvars släkthistoria finnes berättad i *Laxdœlasaga* (se d. o.). C. R.*

Laxa'ntia (af lat. *laxāre*, lösa), *Remēdia laxantia*. Se Afförande medel.

Laxarby, socken i Älfsborgs län, Vedbo härad. 21,213 har. 2,216 inv. (1910). Annex till Edleskog, Karlstads stift, Norra Dals kontrakt.

Laxárdālur [laksaur-]. Se Laxá.

Laxativ (af lat. *laxāre*, lossa, lösa), laxermedel. Se Afförande medel.

Laxbås, *fisk.* Se Fiskredskap, sp. 450.

Laxbäcken, kronopark i Arvidsjaurs socken och revir, Norrbottens län, efter afvittring af öfverloppsmark afsatt till kronopark enligt k. br. 20 okt. 1899. Omfattningen bestämdes af Domänstyrelsen 29 april 1902, namnet af Kammarkollegium 10 juli s. å. Areal 14,820 har. M—g.

Laxdœlasaga [-döla-], sagan om Laxdalsätten, en af de viktigaste isländska ättesagorna, troligtvis författad på västra Island på 1220- eller 1230-talet. Sagans hufvudperson är den för sin skönhet frejdade Gudrun Osvifsdotter, som älskades af de båda fosterbröderna Kjartan Olafsson och Bolle Thorleiksson. Gudrun var djupt fäst vid Kjartan, men på grund af ett falskt rykte om dennes förhållande till Olof Tryggvessons syster gaf hon sin hand åt Bolle. Mellan de båda fosterbröderna utbröto nu stridigheter, som slutade med Kjartans död för Bolles hand och Bolles för Kjartans fränders. Få isländska sagor kunna i litterärt värde täfla med denna. Kompositionen är fast, händelserna utveckla sig följdriktigt, och karaktärerna äro ypperligt tecknade. Däremot är sagans historiska trovärdighet mycket bristfällig. Verkliga tilldragelser synas nog ha legat till grund

för sagan, men deras tidsföljd är våldsamt omkastad, och anakronismer förekomma rikligt; författaren skildrar t. ex. dräkter och rustningar i öfverensstämmelse med sin samtid, ej med sagans tid. Äfven i andra stycken förekomma ovederhäftiga uppgifter rikligt. I högre grad än de flesta andra islänningasagor förtjänar Laxdoelasagan namnet historisk roman; men sedd som sådan står den mycket högt. — Ett påhäng från vida senare tid (början af 1300-talet) är *Bollapättr*, som i handskrifterna bildar sagans slut. Dess historiska värde är ännu mindre än den egentliga sagans. L. är utgifven bl. a. af K. Kålund (1896) i "Altnordische sagabibliothek" och af Valdimar Åsmundarson (1895). R. N—g.

Laxdraggarn, *fisk.* Se Fiskredskap, sp. 450.

La'xenburg, köping i Nedre Österrike, 15 km. s. om Wien, med kejserligt lustslott, som dock utmärkes hvarken genom byggnadsstil eller storlek. Omväxlande med Schönbrunn är det kejsarfamiljens sommarresidens. Parken, som består af 17 af Schwechat bildade öar, är en af de vackraste i Europa. I densamma ligger en af Frans I 1801 i gotisk stil uppförd borg, Franzensburg, som innehåller en mängd fornsaker och konstföremål m. m. (J. F. N.)

Laxēra (af lat. *laxāre*, lösa), medelst afförande medel (laxermedel, laxativ) åstadkomma tunnflytande uttömningar genom stolgången. Se Afförande medel. Jfr Katharsis, Lavemang och Purgera.

Laxerande fräspulver, *farm. med.* Se Fräspulver, sp. 52.

Laxērfisken, *Maena vulgaris* (*Sparus maena*), *zool.*, hör till en uteslutande i hafvet — den är allmän i Medelhafvet — lefvande familj af de taggfeniga fiskarna. Kroppen är långdragen, smal; som mellankäksbenen äro rörliga och starkt förlängda bakåt, eger djuret förmågan att långt skjuta fram munnen; tänderna äro mycket små och finnas äfven på plogbenet. Fiskens längd är 15—20 cm. Den var känd redan under forntiden; köttet uppges vara föga smakligt. Se Fiskgift. L—e.

Laxērolja, *farm.* Se Ricinolja.

Laxestörjen, *zool.* Se Glansfisken.

Laxfamiljen, *Salmonidæ*, *zool.*, en i flera hänseenden, ej minst från ekonomisk synpunkt, märkvärdig och viktig familj. Laxfiskarna räknas till de mjukfeniga fiskarnas ordning och utmärkas bl. a. genom en liten hudflik, eller s. k. fettfena, bakom ryggfenan. De ha vanligen många blindtarmlika bihang till magsäcken och en stor, enkel simblåsa samt sakna skäggtömmar. Romkornen lossna vid mognaden och falla, då äggledarna äro förkrympta eller saknas, lösa ned i bukhålan, hvarifrån de vid leken aflägsnas genom analöppningen. Laxfamiljen är utmärkande för den norra och tempererade zonen. De flesta arterna äro vandringsfiskar, som tillhöra såväl salt som sött vatten. Några få äro djupvattensfiskar, bland hvilka må nämnas släktet *Bathylagus*, som upptäcktes under "Challengers" expedition (1872—76) i Atlantiska oceanen på ända till öfver 3,600 m. djup. Förutom laxsläktet (*Salmo*) höra hit siksläktet (*Coregonus*), harrsläktet (*Thymallus*), norssläktet (*Osmerus*), loddesläktet (*Mallotus*) m. fl. R. L.*

Laxfiske. Bland färskvattensfiskar äro arterna af laxsläktet i flertalet civiliserade länder de mest värderade. Laxfisket (under hvilket vi här sammanfatta fiske efter den egentliga laxen, *Salmo salar*, och dess samsläktingar) intar därför i ekonomiskt afseende i norra och mellersta Europa samt i Amerikas nordliga delar främsta rummet, då fråga är om sötvattensfiske eller om fångst af fiskar, som lefde dels i sött, dels i salt vatten. — De sydligaste laxfloderna i Europa torde vara de i Atlanten utfallande spanska floderna, om hvilkas laxfiske närmare uppgifter likväl saknas. De i Medelhafvet och Svarta hafvet utfallande floderna sakna lax, hvilken ej synes trifvas i dessa haf. Den "lax", som förekommer i kaspiska hafsområdet, har visats vara närmast besläktad med laxöringen. Floderna på Frankrikes västra och norra kuster äro i allmänhet laxförande, och i de större, såsom Garonne, Dordogne och Loire, skall laxfisket vara ganska betydligt. Laxen går ganska långt upp i dessa floder, så t. ex. i Loires biflod Allier ända upp i Auvergne. Af öfriga laxfloder på europeiska kontinenten är Rhen den ojämförligt största. Lax kan i Rhen gå upp ända till Schaffhausen samt i bifloden Aar ända till Bern, men största fångsten göres naturligtvis vid utloppen i Holland. Där är årliga fångsten högst betydlig, såsom bevis hvarpå kan anföras, att på Hollands största fiskmarknad, Kralingsche Veer, antalet försålda laxar uppgått till något öfver 40,000 st. i medeltal och i goda år till närmare 80,000 st. 1910 utgjorde dock motsvarande antal blott 21,546 st. Om storleken af laxfångsten i hela Rhen föreligga inga uppgifter. I floderna Ems, Weser, Elbe och Oder går laxen visserligen fortfarande ganska högt upp, i den sistnämnda t. ex. långt in i Schlesien, men i ingen af dessa floder finnes numer laxfiske af större betydelse. I Weichsel går lax in i Galizien; någon uttömmande statistik öfver laxfisket i denna flod är ej häller tillgänglig. För de ryska floderna Düna, Luga m. fl. föreligger icke heller någon laxfiskestatistik. Finland har flera rika laxälfvar, såsom Vuoksen, Kymmene-, Kumo-, Ule-, Ijo- och Kemi älfvar, hvilka till följd af landets ringa höjning af naturen äro för laxen tillgängliga under större del af sitt lopp än de svenska älfvarna. I Vuoksen, Kymmene- och Ule älfvar fiskades 1909 33,857 kg. lax och i hafvet utanför Finlands kuster 1908 120,625 kg. Liksom i de flesta svenska Östersjöälfvarna har laxfisket äfven i de finska älfvarna under 1900-talet gått tillbaka i oroväckande grad (jfr nedanstående tabeller). I jämförelse med t. ex. Storbritanniens laxfiske är det svenska ej synnerligen betydande. Antalet laxälfvar öfverstiger i Sverige knappast 40. Afkastningen af våra laxfisken, ehuru ej fullständigt känd, uppgick i förra delen af 1880-talet årligen till 600 à 700 tusen kr. I jämförelse med kontinentens och de storbritanniska floderna äro de svenska mera stupande, och laxens framkomst hindras därför mer af naturen i de senare genom vattenfall. I 36 svenska vattendrag, bland hvilka alla, som ega egentlig betydelse för laxfisket, ingå, kunde laxen på 1880-talet utan naturhinder framtränga omkr. 3,900 km. sammanlagdt eller inemot hälften af nämnda älfvars sammanlagda längd, men på grund af senare tidens dammanläggningar och föroreningar från industriella verk m. m. är den i själfva verket af laxen besökta sträckan betydligt mindre, sannolikt knappast 3,000 km. Förhållandena hos oss äro emellertid i detta

fall gynnsammare än i Norge, hvars många laxälfvar (antalet uppges till öfver 200) mestadels äro mycket korta och tvärstupande. I 140 af dessa älfvar (alla af betydenhet inberäknade) lära blott 3,240 km. vara för laxen af naturen tillgängliga. Värdet af Norges laxfiske beräknades i början af 1880-talet till 360,000 kr. årligen i medeltal (1,6 proc. af hela fisket). 1909 fiskades emellertid i hafvet vid Norges kuster ej mindre än 713,000 kg. lax till ett värde af 1,078,000 kr. förutom hafslaxöring. Danmarks vattendrag sakna i allmänhet betingelsen för laxfiske, och sådant förekommer blott i några få smärre vattendrag på Jylland. Största fisket är det vid Frisenvold i Gudenaa nära Randers, hvars afkastning på 1880-talet beräknades till 8,000 kr. årligen. I hafvet omkring Bornholm drifves däremot af danska fiskare ett rätt inbringande laxfiske, hvilket för 1909 beräknades till 53,930 kg. och 88,520 kr. Vida rikare än kontinentens laxfisken äro de i Storbritannien och på Irland, hvilket senare land torde vara det jämförelsevis laxrikaste i Europa. Af Storbritanniens och Irlands minst 370 laxförande floder tillhöra 190 Irland, 80 England och de öfriga Skottland. Laxtillgången är högst betydlig; värdet af Irlands laxfiske beräknades på 1880-talet till 11 mill. kr. årligen, Skottlands och Englands till resp. 5½—7 och 2 mill. kr. Till denna rika laxtillgång bidraga dels gynnsamma naturförhållanden (mildt klimat), dels, med undantag för Skottland, flodernas ringa lutning, hvarigenom en stor del (på Irland $^6/_7$) af deras längd blir tillgänglig för laxen, samt icke minst en förträfflig lagstiftning. Världens rikaste laxfisken finnas vid Nord-Amerikas västkust fr. o. m. Sacramentofloden t. o. m. i Alaska. Där är det emellertid ej vår vanliga lax, som fiskas, utan 5 andra laxarter, bland hvilka quinnatlaxen (*Oncorhynchus tschawytscha*, se därom Laxsläktet) är den största och mest betydelsefulla. I midten af 1900-talets första årtionde beräknades utbytet af laxfisket i Förenta staternas Stilla-hafsstater och Alaska till 121,287,650 kg. med ett värde af 47,842,000 kr. Prisen voro sålunda låga. Canadas laxfiske afkastade 1909 31,177,200 kr., hvaraf det allra mesta från Stilla-hafskusten. Laxfisket i Förenta staternas östra delar, vid Atlanten, sydligast i Connecticut, lämnade 1905 ett utbyte af blott 39,211 kg. med ett värde af 76,612 kr. Bland andra laxformer, som äro föremål för fiske, må nämnas Donaulaxen (*S. hucho*), rödingen (*S. alpinus*), laxöringen m. fl. (se Laxsläktet), men dessa fisken äro obetydliga i jämförelse med det af hafslaxen. I de nordamerikanska "Stora sjöarna" fiskades emellertid inom Förenta staterna årligen omkr. 1905 7,750,000 kg. *lake trout*, en närmast med rödingen besläktad laxartad fisk.

Tiden för laxfisket är allestädes hufvudsakligen våren och sommaren, då denna fisk är stadd på vandring uppåt floderna. I vissa trakter, såsom södra Östersjön vid svenska och tyska kusterna, idkas laxfiske med ref och med drifgarn tämligen långt ut till hafs, det förra under senhösten och vintern, det senare på eftervintern och våren. Likaså fiskas lax äfven vintertiden i Vänern. — Det äldsta redskapet för laxfångst är sannolikt ljustret, hvarmed laxen hugges, då den står på grundt vatten i älfvarna, ofta på själfva lekplatserna. Numera är detta fiskesätt hos oss förbjudet, men torde dock ännu förekomma i en och annan aflägsnare bygd. F. ö. fångas laxen i mångahanda slags fiskeinrättningar, såsom laxpator, laxkar, tinor eller mjärdar, korgar eller "hoar" samt laxhus eller s. k. vraklfisken — beräknade på, att laxen skall själf gå eller hoppa upp uti dem eller, såsom vid det sistnämnda redskapet, drifvas dit in, då han släpper sig baklänges ned med strömmen ("vräker"). Dessutom tages lax med notar, på nät, med ref och med metc.

De förändringar, som våra viktigaste laxfisken under senare tid undergått, belysas af följande tabell:

	Kg	Kr		Kg	Kr	År
1800-talets senare del			Torne älf	29 305	38 345	1909
			Gide älf	1 000	1 700	
			Ångermanälfven	11 965	28 913	
			Indalsälfven	6 471	16 482	
			Ljungan	1 201	2 402	
			Dalälfven	7 196	15 838	
			Motrumsån	26 662	50 785	
			Lagan	24 000	30 000	
			Nissan	288	432	
			Ätran	3 471	12 496	
			Viskan . .	2 085	4 463	
			Klarälfven	1 171	12 877	
			Gullspångsälfven	320	704	
			Vid kusten af Blekinge	18 570	34 365	
			Vänern	108 000	191 100	

I de i Bottniska viken och Vänern utfallande älfvarna har laxfisket sålunda mycket aftagit; i Ljungan och Gullspångsälfven t. ex. i högst betänklig grad. Oaktadt bättre afsättningsförhållanden och stigande pris är afkastningen af nämnda älfvars laxfiske nu ringa mot förut. Orsakerna till minskningen äro flera; i första hand komma härvid de många hindren för laxens vandring och trefnad, som vållats genom industriella anläggningar vid älfvarna, såsom dammbyggnader, vattnets förorenande genom fabriksaffall, timmerflottning o. s. v., ensamt eller i förening med oförståndigt bedrifvet fiske. Å andra sidan må framhållas, att genom lämpliga lagstiftningsåtgärder, i vissa vattendrag genom odling och i några äfven därigenom, att laxen medelst konstgjorda uppgångsvägar (se Fiskväg) beredts tillgång

till nya lek- och yngelplatser, laxfisket flerstädes ökats eller åtminstone bibehållits, trots de svårigheter, hvarmed det har att kämpa. R. L.* F. T—m.

Laxgarn. Se Fiskredskap, sp. 450.

Laxgropar. Se Laxsläktet, sp. 1451.

Laxitet, *med.* Se Laxum.

Laxkar. Se Fiskredskap, sp. 452.

Laxknut, *bygnk.* Se Knut, sp. 416, med fig., och Laxstjärt.

Laxman, Erik, naturforskare, f. 1738 i Nyslott, d. 16 jan. (n. st.) 1796, blef 1757 student i Åbo, ordinerades till präst i Petersburg och anställdes 1762 som lärare vid en tysk privatskola. 1764 blef han utnämnd till predikant i en luthersk-tysk församling i Sibirien med hufvudstation i Barnaul, en liten ort invid Ob-flodens öfre lopp. I Sibirien egnade sig L., som vid afresan utsetts till Vet. akad:s korrespondent och därför åtnjöt ett anslag, kanske icke utan försummande af sina prästerliga åligganden, åt naturvetenskaplig samlarverksamhet. Bland hans resor från denna tid är den märkligaste en färd om 3,000 km. till Irkutsk, Bajkal, Kiachta och kinesiska gränsen (1766—67). Då han 1768 återvände till Petersburg, var han redan känd i den lärda världen. 1770 utnämndes han till professor i ekonomi och kemi vid vet. akad. i Petersburg. Som skriftställare var han föga produktiv. 1780 anställdes han, med titel af bergsråd, som biträde åt chefen för grufvorna i Nertsjinsk i östra Sibirien, men kallades 1782 tillbaka till Petersburg för att ansvara för brister och oriktigheter i de räkenskaper han hade att föra, hvaraf följden blef hans afsättning. Troligtvis bestod hans fel endast i bristande ämbetsmannainsikt och ordningssinne. Han tillbragte efter detta missöde två år i närheten af Nertsjinsk i den föga ansedda ställningen af ”ispravnik” (ungefär motsvarande vårt ”länsman”), tills han 1784 blef antagen till mineralogisk resande för kejserliga kabinettet, en post, som han innehade till sin död. Han bosatte sig i Irkutsk i närheten af Bajkalsjön. Men hans vandringslust hade icke minskats med åren, och 1792 emottog han uppdraget att anordna en expedition, som skulle återföra några skeppsbrutna japanska undersåtar från Sibirien till hemlandet och tillika inleda handelsförbindelser med japanska riket. Därmed skulle vetenskapliga forskningar förenas. L. deltog själf i början af färden, men öfverlämnade sedan ledningen åt sin son Adam L., som, instruerad af fadern, med framgång fullgjorde uppdraget (se därom bd XII, sp. 1491). 1795 utverkade L. sig understöd för en ny japansk expedition, men dog vid början af färden. L:s namn är bevaradt i flera efter honom benämnda naturföremål. Se V. Lagus, ”Erik Laxman, hans lefnad, resor, forskningar och brefväxling” (i ”Finska vet. soc:s bidrag”, h. 34, 1880). M. G. S.

Laxmand [-man], dansk adlig ätt, känd sedan 1300-talet, utdog 1579. — Poul L., blef 1483 riksråd och 1490 rikshofmästare; han var en af landets rikaste adelsmän och tyckes ha varit hänsynslös i sin ifver att samla gods. 1502 följde L. konung Hans på tåget till Stockholm och återvände i juni. 22 juni s. å. blef han, då han gick från slottet i Köpenhamn, på ljusa dagen öfverfallen och dödad af två adelsmän samt därefter kastad i den omkring slottet löpande kanalen. Hans lik jordades med stor prakt, men 29 juli anklagade konungen honom inför riksrådet för förrädiska förbindelser med de svenske stormännen, och 8 nov. dömdes han skyldig, utan att någon vågade uppträda till hans försvar. Hans gods indrogos, och mördarna blefvo ostraffade. Efter freden 1512 förklarade de svenska riksråden, att de icke haft någon förbindelse med L., men först 1526 fingo hans barn vederlag för sitt mödernearf. Dottern Elsebe L. var vid faderns död trolofvad med den svenske adelsmannen Abraham Gyllenstjerna, som blef henne trogen i olyckan. E. Ebg.

Laxning, *bygnk.* Se Laxstjärt.

Laxnät (Stakenät). Se Fiskredskap, sp. 449, 450.

Laxodling. Se Fiskodling.

Laxpata, *fisk.*, ett slags antagligen från Finland härstammande fiskebyggnad, hufvudsakligast afsedd för lax, men äfven bruklig för fångst af sik. Laxpatorna, som kunna brukas endast i älfvar, äro grundade på laxfiskarnas kända vana att vid uppstigandet i älfvarna envist hålla sig mot strömmen. Dessa fiskebyggnader ha betydliga dimensioner, men måste i detta fall lämpas efter lokala förhållanden, hvarför några allmänt gällande mått ej finnas. Fig. visar planen af Öns laxpata i Ume älf. Pilarna ange strömmens riktning. Denna pata består af en landarm, *A* (95 m. lång), samt själfva karet eller ”karsinan”, *B*, med dess ingångsöppning, *c*. Pata- eller karsinafisket sker på det sättet att, sedan ingångsöppningen afstängts genom ett nät, manskapet drager en not, ”kolk” eller ”kolknot”, från ”tätgafveln”, *d*, till ”uppgafveln” eller ”brattfallet”, *e*, hvarest ett nät finnes fäst på längs efter gafveln stående, något mot densamma lutande stänger. Mot detta nät drages noten, och laxen, som kommer mellan noten och gafvelnätet, uppfångas. Kolknoten drages mellan båtar, som halas längs sidorna med tillhjälp af vid dessa fästa linor. Byggnaden uppföres antingen af pålar och ris (Torne älf), eller ock stänges mellan pålarna med spjälgrindar eller nät. Fångsten kan vara mycket betydlig. Under rika laxfiskeår har man i Torne älf förr kunnat, då laxen stiger upp som bäst, i en pata fånga omkr. 1,000 laxar i dygnet. Den sydligaste älf, där detta redskap f. n. begagnas, är Ljungan. En bild af laxpata efter modell finns i art. Fiskredskap, sp. 450. R. L.*

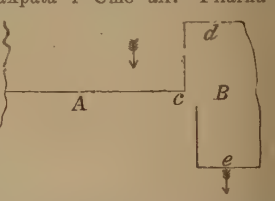

Laxpojo, säteri. Se Lojo.

Laxränna, *fisk.*, en tvärväggar eller trappor saknande, enkel, konstgjord uppgångsväg för lax vid jämförelsevis låga fall eller dammar (jfr Fiskväg, sp. 454). Då mycket vatten nedanför en damm afledes från den egentliga strömfåran till en kraftstation, inträffar det ofta, att denna fåra blir så vattenfattig, att laxen ej kan gå upp till nedre mynningen af en laxtrappa (se Fiskväg) från det ställe, där vattnet från kraftstationen åter förenar sig med själfva vattendraget. En med tillräckligt vatten försedd ränna eller en liten fördjupad kanal får då anläggas i strömmens botten å nämnda sträcka, så att laxen kan taga sig fram upp till

laxtrappan. Äfven en sådan ränna brukar benämnas laxränna. F. T—m.

Laxsjö. 1. Socken i Jämtlands län, Lits tingslag. Areal omkr. 1,000 kvkm. 1,062 inv. (1910). Annex till Föllinge, Härnösands stift, Jämtlands norra kontrakt.

2. Kronopark i Grangärde socken, Väster-Dalarnas revir, Kopparbergs län, bildad genom inköp på grund af k. br. 23 jan. 1899 och 4 juli 1902. Areal 2,129 har. 2. M—g.

Laxsjön, insjö i Vedbo härad på Dal, 75 m. ö. h., mottager vid Billingsfors afloppet från Lelången och Stora Le, vid Skåpafors sågverk vattnet från Svärdlången samt Östra och Västra Silen och i v. Stenebyån, som bildar aflopp för Ivägs-, Gran-, Torr- och Vångsjöarna. Hela denna vattensamling afrinner genom Upperudsälfven till Vänern. Sjön, som är ovanligt rik på naturskönhet, tillhör Dalslands kanalled.

Laxsläktet, *Salmo* Artedi, *zool.*, utgör typen för laxfamiljen (se d. o.) och karakteriseras, i den omfattning detsamma numera vanligen tages, genom väl utvecklad tandbeväpning såväl i käkarna som på plogbenet, gombenen och tungan, men saknar tänder på vingbenen. Blindtarmlika bihang finnas i mängd. Fjällen äro tämligen små och analfenan kort. Hithörande arter ha delats i två grupper eller undersläkten, egentliga laxar, *Salmones*, och rödingar, *Salvelini*, af hvilka de förra ha tänder på plogbenets såväl främre som bakre del eller, om tänderna vid högre ålder bortfallit på bakre delen, en upphöjning längs denna, de senare åter sakna tänder på bakre delen af plogbenet och ha denna urholkad af en fåra. — "Det finnes", säger Günther, "ingen annan grupp bland fiskarna, som erbjuder så många svårigheter för fiskkännaren med afseende på artbegränsningen och vissa punkter i deras lefnadshistoria som arterna af detta släkte". Hithörande former variera nämligen betydligt till såväl kroppsform som färgteckning efter olika ålder och kön, hvartill kommer, att åtskilliga arter sinsemellan bilda bastarder. Af Valenciennes (i "Histoires des poissons") delades laxsläktet (i sin här tagna omfattning) i tre släkten: *Salmo*, *Fario* och *Salar*, efter tandbeväpningen på plogbenet. Denna visade sig emellertid vara alltför varierande efter fiskens ålder för att kunna tjäna som släktkaraktär. Ohållbarheten af nyssnämnda släktindelning uppvisades af flera, bl. a. von Siebold ("Die süsswasserfische von Mitteleuropa"), som delade släktet i två släkten: *Trutta* och *Salmo*, motsvarande de ofvannämnda två grupperna. Af många bland senare forskare har emellertid släktet fått behålla sin här angifna omfattning. Nyare amerikanska författare uppdela laxar och rödingar i 4 släkten, nämligen *Salmo*, *Oncorhynchus*, *Christivomer* och *Salvelinus*. Rörande artbegränsningen härska fortfarande mycken osäkerhet och skiljaktiga meningar, dels beroende på olika uppfattning af själfva artbegreppet, dels till följd af ofvannämnda orsaker. Å ena sidan anses flertalet af de olika laxformerna böra betraktas som arter, medan man å andra sidan vill reducera dessa många former som varieteter under ett fåtal arter. Den förra åsikten hyllas af Günther, och af de svenske zoologerna har Nilsson uttalat liknande åsikter. Däremot ha nyare skandinaviska zoologer anslutit sig till den senare uppfattningen, eller laxformernas sammanförande under några få arter. Medan Nilsson i "Skandinaviens fauna" antog sex arter af de "egentliga laxarna", sammanslås dessa af senare forskare till blott två arter: *salar* och *trutta* (eller *eriox*). Samma uppfattning har uttalats äfven af senaste engelska författare, t. ex. Day ("The fishes of Great Britain and Ireland"), som hänför de engelska laxformerna till tre arter: *salar*, *trutta* och *alpinus*, eller desamma, som förekomma äfven i Sverige. F. A. Smitt upptar i sitt stora arbete om Skandinaviens fiskar (1892, 95) dessa båda laxformer som varieteter af samma art.

Blanklaxen l. hafslaxen, *Salmo salar* L. (fig. 1), skiljer sig från nästföljande art eller varie-

Fig. 1. Blanklax, *Salmo salar*, hanne.

tet därigenom, att antalet (18—22) gälräfständer (de broskartade utskotten) på främsta gälbågen är större än hos denna. Bredden mellan ögonen är större än stjärtens minsta höjd, hvilken sistnämnda är mindre i förhållande till hufvudet, och öfverkäksbenet är kortare än hos laxöringen (Smitt; Vet. akad:s förh., 1882). Mellan fettfenan och sidolinjen räknas i sned riktning omkr. 11 rader fjäll (Day). Stjärtfenan är merändels mera klufven eller månformigt utringad. Som sötvattensform af blanklaxen räknas den ena af de i Vänern förekommande laxformerna, *S. salar venernensis* Smitt, som aldrig kommer ut till hafvet. Laxen når en ganska betydlig storlek, dock olika i olika älfvar. Så är dess medelvikt i de stora Norrlandsälfvarna betydligt större än i de på västkusten utfallande. Laxar på 17 kg. äro där icke så ovanliga och anträffas årligen, medan så stora laxar i sydligare älfvar äro ganska sällsynta. Medelvikten af de norra älfvarnas laxar är omkr. 8 kg., af de senares knappt mera än hälften. Större laxar, af 24—25 kg. vikt, äro sällsynta. Den största med säkerhet kända lax var en hona om 37,6 kg. (83 eng. skålp.), som 1821 fanns hos en laxhandlare vid Bondstreet i London. Några andra stora laxar på omkr. 30—33 kg. uppgåfvos äfven vara anträffade i England. Angående dessa stora laxars längd saknas uppgift. En lax om 18 kg. var enl. Nilsson 1,1 m. lång samt 32 cm. hög. Då laxen vistas i hafvet och vårtiden eller försommaren nyligen uppkommit i älfvarna, har han den bekanta silfverhvita färgen, med några x-formiga, svarta fläckar på sidorna, dock högst få under sidolinjen. Mot lektiden försvinner denna blanka färg; huden förtjockas, blir mörk på ryggsidan och får rödaktiga eller annorlunda färgade stora fläckar på kroppssidorna, buken och gällocken, s. k. grålax, en benämning, som ofta ges äfven åt den med talrika svarta fläckar försedda, större laxöringen. Hannen får vid lektiden en lång, broskartad kroklik förlängning af underkäken, passande in i en motsvarande fördjupning i öfverkäken och kallas därför äfven kroklax (fr. *bécard*). Vid denna tid är laxen mager, och dess kött har förlorat "blanklaxens" röda färg. Magerheten för-

orsakas ej blott af rommens och mjölkens starka tillväxt, utan hos lax, som tränger långt upp i floderna, äfven genom den kraftansträngning, som erfordras för framkomsten förbi fall och forsar. Laxen kan härvid hoppa uppför fall af 3 m. höjd, ja den

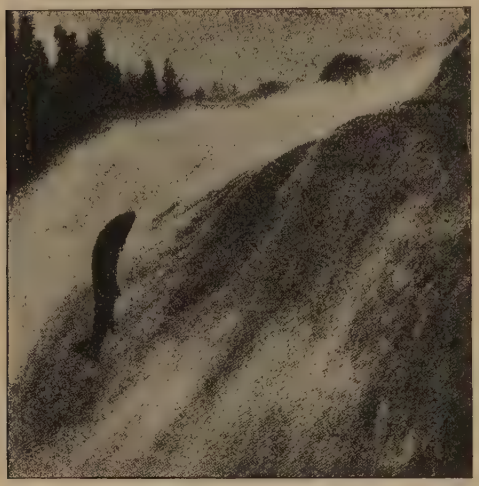

Fig. 2. Hoppande lax. Efter fotografi.

gör ända till 5 m. höga hopp (fig. 2). Leken försiggår på senhösten (från midten af okt. till jan.) på bottnen af grus eller mindre sten i grundt, med tämligen stark fart strömmande vatten. Genom laxens, företrädesvis honans, rörelser på lekplatserna vid leken bildas där gropar (*laxgropar*) i grusbottnen. Vanligt är, att rommen lägges i sådana gropar och där befruktas af hannarna. Laxrommen växlar till storleken efter fiskens storlek och är omkr. 5—6 mm. i genomskärning, mer eller mindre mörk, gulröd, nästan genomskinlig. De mogna romsäckarna utgöra 20—25 proc. af hela fiskens vikt. Tiden för laxrommens utkläckning är hufvudsakligast beroende på vattnets värmegrad. Ute i älfvarna erfordrar utkläckningen i Sverige 4 till 5 månader. Den nykläckta laxungen är 15—20 mm. lång och har under buken en stor gul- (eller ägg-)säck, hvaraf den under de första 5—6 veckorna af sitt lif, hvilka den tillbringar gömd mellan stenarna på bottnen, hämtar sin näring (se fig. 3). Denna utgöres, under det laxynglet eller unglaxen vistas i älfven, så godt som uteslutande af små kräftdjur, myggor och andra insekter, som nedfalla på vattnet, samt i vattnet förekommande insektlarver. Samtliga laxarters ungar ha större och mindre, runda eller aflånga tvärfläckar längs sidorna. De kallas under denna tid och innan de utvandrat till hafvet *stirr* (engelsmännens *parr*). Efter 1½—2 eller stundom först efter 3 års förlopp antager stirren tämligen hastigt flyttningsdräkten, fjällen bli silfverblanka, och de mörka fläckarna försvinna mer eller mindre. Den är då omkr. 15 cm. lång och ger sig nu till hafs. Redan före denna tid och medan de ännu bära stirrdräkten äro hannarna ej sällan fortplantningsdugliga, hvarför man, ända tills Shaw i slutet på 1830-talet genom experiment bevisade, att "the parr" öfvergick till *smolt* (laxyngel), ansåg den förra vara en särskild laxart (*S. salmulus*) och "the smolt" det på vintern kläckta laxynglet. Sedan laxen kommit till hafs, öfvergår den småningom till "unglax", sådan denna för första gången uppstiger i älfven (engelsmännens *grilse*). Laxar af omkr. 15

Fig. 3. Laxyngel; *A* strax efter kläckningen, med stor gulsäck, *B* vid en månads ålder, *C* efter gulsäckens förtäring. Strecken ofvanför bilderna ange ungefärliga naturliga längden.

till omkr. 50 cm. längd, hvilka första gången vistas i hafvet, ha jämförelsevis sällan fångats. Att de där mycket hastigt tilltaga i vikt, har man dock visat genom att märka utvandrande laxar. Emellertid äro förhållandena i detta fall mycket växlande, och någon säker ledning af vikten för bestämmande af laxens ålder har man icke. Efter slutad lek i sött vatten drager laxen sig åter till hafs; men många, synnerligast äldre, laxhannar dö under det utmattade tillstånd, hvari de råkat genom långvarig fasta och strider med rivaler. Enligt vid Rhen gjorda iakttagelser komma åtskilliga laxar (s. k. *winterlachse*) upp för älfven redan ett år före leken och kvarstanna där till efter densamma. Ofta leker laxen icke hvarje år. I älfvarna förtär den litet föda, hvaremot den i hafvet är en glupsk roffisk, som lefver af sill, tobis och andra fiskarter, ingalunda, såsom man påstått, hufvudsakligen af krustacéer. Att laxköttets röda färg, såsom äfven antagits, skulle härröra af förtärande af sistnämnda slags föda är icke sannolikt. Om laxens utbredning se Laxfiske.

Laxöringen (*S. trutta*; fig. 4) innefattar samtliga öfriga inhemska former af de egentliga laxarnas grupp. Gälräfständerna på främsta gälbågen äro 12—17, och bredden mellan ögonen är mindre än stjärtens minsta höjd, som är större i förhållande till hufvudets längd än hos blanklaxen. Öfverkäksbenet räcker bortom ögats bakkant. Mellan fettfenan och sidolinjen räknas i sned riktning 14 eller flera rader af fjäll. Stjärtfenan är mindre klufven, hos äldre tvär eller konvex. Laxöringarna, ehuru mycket varierande i fråga om färgen, skiljas vidare från blanklaxarna genom flera svarta

fläckar äfven nedom sidolinjen. Hit höra som varieteter a) *hafsöringen*, i nordligare Sverige kallad dels *ockla*, dels *börting* (*börsting*), af finnarna *tajmen*, skiljes från näst följande form, "insjööringen", enligt Smitt, genom större bredd mellan

Fig. 4. Laxöring, *Salmo trutta*, fullbildad hanne, ej i lekdräkt.

ögonen i förhållande till öfverkäksbenets längd, kortare bukfenor och mindre hufvud i förhållande till kroppslängden än hos denna. — b) *insjööringen*, af hvilken *bäcköringen* l. *forellen* utgör en genom vistande i mindre vattendrag i sin utveckling hämmad form. Under namn af *insjölax*, *storöring*, *grålax* o. s. v. förekommer den större insjööringen, hvilken, liksom hafsöringen, kan nå ganska betydlig storlek (ända till 8—12 kg. vikt, men vanligen väger den blott hälften så mycket eller därunder), uti våra större och mindre sjöar, där laxfiske finnes. Hafsöringen går från hafvet upp i älfvarna, men kommer senare än blanklaxen. Äfven insjöformen går tämligen kort före lektiden upp i åar och bäckar, som utfalla i sjöarna. Den leker ungefär samtidigt med laxen. Forellen leker dock ofta redan i sept. Dess färgteckning, ehuru mycket skiftande, utmärkes därigenom, att de mörka fläckarna ofta omges af en ljusare ring och att röda prickar ej sällan plåga förekomma på kroppssidorna.

Af den andra af de ofvan nämnda grupperna af släktet, *Salvelini*, finnes i Skandinavien blott en art, nämligen rödingen l. rören, *S. alpinus* L., som utom genom den för gruppen angifna karaktären skiljer sig från laxarna därigenom, att kroppen har ljusa fläckar på mörkare botten och att fjällen äro väsentligen mindre. Färgen växlar f. ö., liksom andra karaktärer, äfven hos rödingarna. Nilsson beskrifver fyra varieteter, och Günther urskiljer, i enlighet med sin uppfattning af artbegreppet hos laxfiskarna, ej mindre än åtta europeiska rödingsarter. De hufvudsakliga hos oss förekommande formerna äro den s. k. *Vätternsrödingen*, *S. salvelinus*, samt den nordligare formen, *Lapplandsrödingen* (*S. alpinus*). Den förra har större hufvud i förhållande till kroppslängden än den senare, och färgteckningen är ljusare. I lekdräkt har rödingen, åtminstone i vissa vattendrag, buksidan pomeransfärgad eller cinnoberröd och är då med sina hvitkantade fenor en af våra vackraste insjöfiskar. Färgen varierar emellertid mycket äfven hos individer från samma sjö. Rödingen tillhör hufvudsakligen de nordligare delarna af Sverige, där den är en bland de allmännaste fiskarna, men förekommer äfven i åtskilliga sjöar i de sydligare delarna af landet, såsom Vättern, Sommen och några mindre sjöar i Småland och Västergötland. Den når i de större sjöarna en vikt af ända till 7 kg., men medelvikten är blott omkr. 2 och i mindre sjöar blott $^1/_4$—$^1/_2$ kg. Rödingen leker på grunden i sjöarna i sept. och vanligen i okt. Den är stannfisk i insjöarna, men i Finnmarken liksom annorstädes i Norra Ishafvet förekommer röding äfven i hafvet och går då, liksom laxarna, upp i älfvarna för att leka. Utom Skandinavien finnes rödingen i mellersta Europas alpsjöar och förekommer, näst öringen, högst uppe öfver hafvet. Till rödingarnas afdelning hör äfven den bekanta *Donaulaxen* l. *huchen* (*S. hucho* L.), som uteslutande tillhör Donaus flodområde och är en af de största af laxfiskarna, nående en längd af 1—2 m. samt en vikt af 10—30 ända till 50 kg. Huchen går aldrig ut till hafvet, utan håller sig ständigt i floden, i hvars tillflöden den om våren går upp för att leka. Den är mycket rofgirig och glupsk. Köttet är hvitt och mindre välsmakligt än hos andra laxarter. Den i art. Laxfiske anförda amerikanska, i de "Stora sjöarna" förekommande *sjööringen* (eng. *lake trout*), *Christivomer namaycush*, är en med grå i st. f. röda fläckar försedd röding, som når en vikt af ända till 40 kg. med en medelvikt af omkr. 7 kg.

Det för fisket så utomordentligt betydelsefulla släktet *Oncorhynchus*, som i Stilla hafvet förekommer från San Francisco rundt om till norra Kina, skiljer sig från öfriga laxar och rödingar därigenom, att det har åtminstone 14 i st. f. högst 12 strålar i analfenan. Den värdefullaste arten af detta släkte — quinnat l. kaliforniska laxen — når i Columbiafloden och uppe i Alaska en vikt af 40 till 50 kg. och har en medelvikt af omkr. 10 kg. I bifloder till Columbiafloden framtränger denna lax t. o. m. öfver 1,500 km. från hafvet. Allra största delen af de laxar, som från Stilla hafvet gå långt upp i floderna för att leka, förgås emellertid af utmattning, innan de efter leken hinna åter till hafvet.

Under de senare 3 årtiondena ha från Nord-Amerika till Europa och äfven till vårt land inplanterats några laxartade fiskar, hvaraf åtminstone 2 med mycket god framgång. Dessa äro bäckrödingen (*Salmo* l. *Salvelinus fontinalis*) och den art, som efter ett bredt rödskimrande band längs kroppens sidor kallas regnbågsforell (*Salmo iridens*). Den förra, som i Amerika har sin naturliga utbredning från Georgia till Labrador, från Atlanten så västligt som till Minnesota och Saskatchewan, och som förekommer äfven i saltvatten norr om staten New York, når i sitt hemland 4 à 5 kg. vikt, väger dock vanligen blott 1 eller 1,$_5$ kg. Den utmärkes bl. a. genom i mörkt olivgrönt eller svart marmorerad rygg. Bäckrödingen går från sjöar eller från hafvet upp i vattendrag med kallare och klarare vatten för att leka. Hos oss har den visat sig trifvas väl så långt nordligt som i Jämtland. Regnbågsforellen förekom, innan man började sprida den genom odling, blott i den nordamerikanska unionens Stilla-hafsstater, där den från vattendragen sannolikt också går ut i hafvet. Den leker i olikhet mot andra laxarter om våren, trifves i jämförelsevis varmt vatten och är en förträfflig dammfisk, som når 4 till 5 kg. i vikt, men i fritt tillstånd vanligen väger blott omkr. 1 kg. R. L. (F. T—m.)

Laxstjärt, *bygnk.* För att vid hophuggning halft i halft af träbjälkar hålla dem bättre tillsammans användes *half* eller *hel laxstjärt*, d. v. s. åt ändan af den ena bjälken ges formen af en half eller hel laxstjärt, och en urtagning af motsvarande form göres i den andra stocken, hvarefter hophuggningen

ytterligare förstärkes med en dymling i midten (se fig.). Man kallar i dylika fall hophuggning för

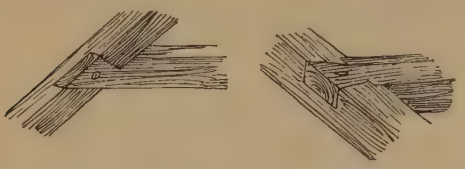

laxning, och stockarna sägas vara *hoplaxade*. Om *laxknut* se Knut, sp. 416, och fig. 2 däri, samt Knutning. I. G. C.

Laxtina. Se Fiskredskap, sp. 452, och fig. å sp. 453—454.

Laxtrappa. Se Fiskväg, sp. 454—455 med fig.

La'xum (neutr. af lat. *la'xus*, slapp), *med.*, laxitet, slapphet, en vetenskaplig term, som nyttjades af de gamle solidarpatologerna för att beteckna väfnadernas lösa, slappa beskaffenhet i motsats till *strictum* (tonicitet), som uttryckte fasthet och spänstighet. — Ordet laxitet nyttjas äfven i etisk mening och betyder då ”moralisk slapphet”. F. B.*

Laxå. 1. Järnvägsstation vid Västra stambanan och den därifrån utgående Nordvästra stambanan, 229 km. från Stockholm, lika långt från Göteborg och 203 km. från Charlottenberg, inom Ramundeboda socken, Örebro län. — 2. Bruksegendom i Örebro län, Ramundeboda, Snaflunda, Askersunds och Viby m. fl. socknar, samt i Skaraborgs län, Finnerödja och Tiveds socknar, omfattande jämte den därmed sammanhängande Aspa bruksegendom, som äfven eges af Laxå bruks a.-b., en väsentlig del af Tivedens skogstrakter och sträckande sig från Porla brunn i n. till Vättern och Unden i s. Totalareal omkr. 51,000 har, hvaraf den odlade jorden under eget bruk utgör omkr. 750 har. Till L. höra Röfors masugn och lancashiresmedja, som genom den bolaget tillhöriga normalspåriga Laxå—Röfors järnväg (se d. o.) står i förbindelse med L. station och L. valsverk, Lassåna lancashiresmedja, trådd-

Laxå valsverk och kontorsbyggnaden.

drageri och trådspikfabrik, Laxå valsverk, gjuteri och mek. verkstad, Laxå sulfitcellulosafabrik, Laxå och Skagersholms sågverk, Oxhults hyfleri, Hallamossens torfverk, Skagersholms tegelbruk samt flera kvarnar och en mängd landtegendomar dels under eget bruk, dels utarrenderade, tills. med Aspa bruksegendom omfattande omkr. 58¾ mtl, jämte frälseräntor taxerade till 4,102,800 kr. (1911), hvaraf 658,100 kr. å annan fastighet än jordbruksfastighet. Brukens malmbehof fylles nästan h. o. h. från egna grufvor i Nora bergslag. Tillverkningarnas värde per år uppgår till omkr. 2,5 mill. kr., hvilket värde till väsentlig del skapas inom bruksegendomarnas område, enär råvaror och halffabrikat blott i jämförelsevis ringa omfattning inköpas. L. är i detta och andra hänseenden en typisk svensk bruksegendom, hvars industri afpassats efter ortens naturliga resurser. Skogarna vårdas med synnerlig omsorg, och L. var sannolikt det första bruk, som införde ordnad skogsskötsel (1815, genom K. A. Muhr), hvilken skogsskötsel 1899 belönades med hederspris och stor guldmedalj. Bolagets sulfitmassa är af hög kvalitet och användes vid framställning af fin- och planschpapper och i synnerhet skrifpapper. Den försäljes mycket till utlandet, bl. a. till Japan, och vann högsta utmärkelsen vid den stora täflingen i Chicago 1893. Bolagets järn exporteras till så godt som jordens alla länder. Vid mek. verkstaden tillverkas bl. a. s. k. Laxåhjul, använda på banbevakningspersonalens trallor vid Sveriges alla järnvägar. I mera modern järnhandtering deltager Laxå bolag som stor delegare i Bångbro järnverk, likaså i modern papperstillverkning som delegare i Örebro stora pappersbruk. De Laxå bolag förut tillhöriga betydande kraftkällorna Brattforsen och Skråmforsen i Svartälfven äro bebyggda af Örebro elektriska a.-b., som af L. grundades 1898 och var banbrytande för kraftöfverföring på långa afstånd. Med afseende på jordbruket intager L. en plats i den rödbrokiga svenska boskapens historia, enär den berömda Stjärnsundsstammen i Närke grundats på en grupp djur, som 1860 inköptes från Laxå. — Laxåverken ligga vid den från Laxsjöarna kommande Laxån (se Svartån, Närkes), som på 6 km. från sjöarna till spakvattnet nedanför L. såg och hyfleri faller 42 m. och har 8 kraftanläggningar, af hvilka de viktigaste äro den vid sulfitfabriken med en fallhöjd af 11 m. och den vid valsverket, där vattenmängden är ökad genom Svartåns inledning i dammen genom gräfd kanal. — Vid midten af 1600-talet anlades på Tivedens då ännu obrutna ödeskogar en hel mängd masugnar och hammarsmedjor af Anders Boij och hans son Anton von Boij, hvilka verk utgöra ursprunget till de nuv. Aspa- och Laxåverken. Efter von Boijs död (1710) sönderföllo de vidlyftiga anläggningarna i fyra brukskomplexer med olika egare. Laxådelen kom att tillhöra general A. Lagercrona, från hvilken den genom arf öfvergick till friherrliga ätten Wrangel af Saus. Generalmajoren F. U. Wrangel sålde 1787 bruket till bergsfogden och bruksegaren Elias Strokirk, vid hvars död 1811 hans måg dispaschören Karl Cassel blef egare. Dennes son med. doktor V. Cassel innehade bruket till sin död (1873). Året förut hade han bildat Laxå bruks a.-b., som sedermera efter hand genom tillköp ånyo sammanfört större delen af de von Boijska verken. Lassåna bruksegendom inköptes sålunda 1893. Den hade 1710 och 1719 öfvergått till kapten Karl Rosenholm, hvars arfvingar af ätterna Rosenstam, Wennerstedt, Danckwardt-Lilliestrom m. fl. innehade den till 1816, då den såldes till ryttmästaren J. E. Reuterskjöld och kammarherre J. H. Steuch, hvilken sistnämndes svärfader J. Kr. Pauli öfvertog bruket 1823. I släkterna Paulis och Steuchs ego stannade bruket till 1873, då det såldes till Degerfors bruk. Skagersholms bruksegendom

inköptes af Laxå bolag 1899, sedan större delen af skogarna 1893 blifvit försåld till staten. Sedan egendomen en tid innehafts af medlemmar af ätten Falkenberg, var den 1781—1815 i Arfwedsonska släktens ego och tillhörde 1815—68 brukspatron Georg Camitz och 1868—72 hans arfvingar samt förvärfvades 1873 af Bofors bruk. — Aspa (se d. o.) bruksegendom inköptes af Laxåbolaget 1900. Äfven Karlsdals bruksegendom i Karlskoga bergslag har (1886—1905) tillhört Laxå bruks a.-b.

Laxå—Röfors järnväg (sign. L. R. J.), normalspårig (1,435 m.), tillhörig och med egna medel byggd af Laxå bruks aktiebolag, är 6,4 km. lång och belägen inom Örebro län samt omfattar de på ömse sidor om Västra stambanan liggande sträckorna hufvudlinjen Laxå—Röfors, 5,4 km., i sydlig och sidospåret Laxå valsverk—Oxhult, 1 km., i nordvästlig riktning från Laxå statsbanestation. Järnvägen, som är upplåten endast för godstrafik, erhöll koncession 12 sept. 1884 och öppnades för trafik 1886. Vid 1910 års slut uppgick bokförda byggnadskostnaden till 139,790 kr., hvaraf för rullande materiel, som då utgjordes af 1 lokomotiv och 1 öppen godsvagn, 31,446 kr. A. d'A.

Laxön, ö i Dalälfven invid Älfkarlebyfallet och tillhörande Älfkarleby kungsgård. För Svea ingenjörkår, som sedan 1880 haft årliga broslagningsm. fl. öfningar vid Älfkarleby, är ett öfningsetablissemang uppfördt å L., som medelst en af kåren byggd bro satts i förbindelse med fastlandet. L. W:son M.

Laxöringen, *zool.* Se Laxsläktet, sp. 1452—53.

Laya [läja']. 1. Jean Louis L., fransk dramatiker, f. 1761, d. 1833 som professor i litteraturhistoria vid Faculté des lettres i Paris, väckte uppseende med sorgespelet *Jean Calas* (1789; ett anfall på intoleransen) och det djärfva, mot skräckväldets män riktade *L'ami des lois* (1793), hvars uppförande undertrycktes af Paris' kommunalstyrelse, men åter tillåts genom konventets beslut. L. skref dessutom bl. a. dramen *Falkland* (1798; "Falkland eller samvetet", 1823), i hvars hufvudroll Talma glänste. L:s *Oeuvres* utgåfvos 1833, i 5 bd. — 2. Léon L., den föregåendes son, dramatiker, f. 1810, d. genom självmord 1872, var en flitig komediförfattare, hvars pjäser gjorde lycka genom klar och liflig dialog. Här må nämnas *Emma* (1844; "Emma eller skyddsengeln", 1846), *Les coeurs d'or* (1854; "Kärlek och egoism", s. å.), *Les jeunes gens* (1854; "Ungt folk", 1868) samt framför alla *Le duc Job* (1859; "Hertig Job", 1866).

Layamon [lä'jəmån], fornengelsk skald, lefde omkr. 1200 och var präst i Ernley-on-Severn (nu Arnley) i Worcestershire. Han fullbordade i slutet af 1100- eller början af 1200-talet en allittererad öfv. af Robert Waces krönika "Brut d'Angleterre", hvilken med L:s tillägg blef mera än dubbelt omfångsrik, så att den växte till 32,250 vers. I detta dyrbara minnesmärke af den gamla sydengelska dialekten förekomma endast ytterst få latinska och franska ord. "L:s krönika" utgafs f. f. g. 1847, i 3 bd, af Fr. Madden. Jfr Imelmann, "Versuche über L:s quellen" (1906).

Layard [lē'ərd], sir Austen Henry, engelsk arkeolog, politiker och diplomat, f. 5 mars 1817 i Paris, d. 5 juli 1894 i London, tillhörde en till England invandrad fransk (hugenott-)släkt. L. öfvergaf vid 22 års ålder juridiken och företog s. å. (1839) en resa genom Asien med Ceylon till mål. Han kom emellertid ej längre än till Persien. På hemvägen stannade han i Mosul, där han tog kännedom om de då af den franske konsuln Botta påbörjade gräfningarna i Khorsabad några km. n. ö. om själfva Ninive. I Konstantinopel fann han 1842 en beskyddare i den för arkeologi lifligt intresserade engelske ambassadören Stratford Canning. På uppdrag och bekostnad af denne verkställde L. 1845—46 arkeologiska gräfningar i Nimrūd (det gamla Kalhu, Bibelns Kelah), beläget 15 km. s. ö. om Ninive, samt framgräfde där flera assyriska konungapalats. Han fortsatte gräfningarna 1846 för British museums räkning samt påbörjade äfven gräfningar i själfva Ninive (det nuv. Kujundjik) och i den gamla hufvudstaden Aššur. Resultaten offentliggjorde han i *Nineveh and its remains* (2 bd, 1848—49), som väckte ofantlig uppmärksamhet och förskaffade honom juris doktorsgrad i Oxford. Som engelsk attaché i Konstantinopel 1849—51 öfvervakade han de fortsatta gräfningarna i Ninive, dåmera ledda af Rawlinson. Efter 1851 egnade han sig åt politiken, var 1852—57 och 1860—69 (liberal) led. af underhuset, 1852 och 1861—66 understatssekreterare i utrikesdepartementet och 1868—69 minister för offentliga arbeten. Han blef 1869 envoyé i Madrid och var 1877—80 ambassadör i Konstantinopel, hvarunder han 4 juni 1878 afslöt fördraget om Cypern. Skrifter: *A popular account of discoveries at Nineveh* (1851; sv. öfv. 1852—53), *Discoveries in the ruins of Nineveh and Babylon* (1853), *The monuments of Nineveh* (s. å.), *Nineveh and Babylon* (1867), *Early adventures in Persia, Susiana and Babylonia* (1887) samt arbeten i konsthistoria och rörande hugenotternas öden. W. N. Bruce utgaf 1903 i 2 bd L:s själfbiografi och bref. Se vidare Assyrien, Babylonien och Kilskrift. D. M.

Laynez [la'jneth] l. Lainez, Jacobo, spansk jesuit, f. 1512, d. 1565 i Rom, bedref med stor framgång humanistiska, filosofiska och teologiska studier vid flera högskolor. I Paris slöt han sig nära till Loyola och var en af de sju, som 1534 i Paris bildade den sammanslutning, ur hvilken jesuitorden växte fram. Senare verkade han som missionär i Italien och teolog i Rom, utsågs till påflig teolog vid konsiliet i Trident och spelade där en framstående roll genom sin stora lärdom. 1552 blef

han jesuitordens provinsial öfver Toscana samt vid Loyolas död, 1556, först ordens generalvikarie och 1558 dess general. Han deltog i religionssamtalet i Poissy 1561 och verkade ifrigt för ordens utbredning; däremot får han ej betraktas som ordens egentlige organisatör, enär ”konstitutionerna” helt utarbetats redan af Loyola. Se f. ö. Jesuitorden. Hj. H—t.

Layson [lēïsä′n], en korallö (4 kvkm.) i nordvästra delen af Hawaiiöarna, ofruktbar med utomordentligt rik fågelfauna och stora guanolager. J. F. N.

Lazare [lasär], Bernard, fransk tidningsman, f. 1865 i Nîmes, d. 1903 i Paris, utgaf jämte Paul Adam, H. de Régnier och Viellé-Griffin ”Les entretiens politiques et littéraires” (1890—93) samt ensam en samling filosofiska sagor *Le miroir des légendes* (1892) i en egendomligt stiliserad prosarytm, de kritiska studierna *Figures contemporaines* (1894) och ett flertal böcker mot antisemitismen. L., som ifrigt arbetade för Dreyfus’ rehabilitering, författade äfven böcker om telepatien samt judarna i Rumänien och var en flitig medarbetare i ”Figaro”, ”Mercure de France”, ”Écho de Paris”, ”Le journal” m. fl. tidningar.

Lazare′tt. Se Lasarett.

Laza′rević [-vitj], Lazar, serbisk författare, f. 1851, d. 1891, studerade medicin i Berlin, deltog som fältläkare i serbisk-turkiska kriget 1876—77 och promoverades 1879 till med. doktor med en afh. *Experimentelle beiträge zur wirkung des quecksilbers*. Som k. lifmedikus i Belgrad hade han mycket stor praktik. Efter ett par litterära ungdomsförsök, som publicerades först efter hans död, blef han genom novellen *Prvi put s otcem na jutrenje* (Första gången med far i ottesången, 1879) erkänd som Serbiens främste novellist genom konstnärlig form, fin karaktärsteckning och nationell realism, som röjde ryskt inflytande, särskildt af Turgenev och Tolstoj. Hans novellsamling *Šest pripovedaka* (Sex berättelser, 1886) blef epokgörande för den moderna novellistiken i Serbien; främst står bynovellen *Školska ikona* (Helgonbilden i skolan), som skildrar den sociala brytningstiden i Serbien på 1860-talet. Hans samlade berättelser utgåfvos i 2 bd 1888—89 af Srpska književna zadruga med biografisk inledning af L. Jovanović. — På svenska finnas berättelserna ”Helgonbilden i skolan” och ”Allt skall folket förgylla” i A. Jensens ”Från Serbien och Montenegro” (1891). A—d J.

Lazarillo de Tormes [lathari′ljå de tå′rmes], eller, som den fullständiga titeln lyder, *La vida de Lazarillo de Tormes y de sus fortunas y adversidades* är den första skälmromanen och urtypen för hela pikareskgenren. Boken, som började cirkulera i Spanien och Flandern mot slutet af Karl V:s regering (midten af 1500-talet) har vunnit stor ryktbarhet och utöfvat stort inflytande under århundraden, alltifrån Cervantes och Le Sage ända fram till Dickens’ ”Pickwick”. Arbetet, som är skrifvet på mönstergill kastiljanska, är en kvick satir på spanska samhället under 1500-talet, där ingen klass skonas. 1554 utkommo samtidigt upplagor i Alcalá, Burgos och Antwerpen. Inkvisitionen ingrep emellertid och föranledde uteslutningar i hvad som rörde kyrkans män uti den i Madrid 1573 utg. upplagan. De senaste upplagorna äro af 1900, red. af Foulché-Delbosque (”Biblioteca hispanica. Revue hispanique”, 1900). En anonym fortsättning utkom på 1500-talet och en 1620 i Paris af Juan de Luna, båda underlägsna originalet. Många öfversättningar till flera språk finnas. Författarskapet till romanen har under sekler tilldelats Diego Hurtado de Mendoza, men efter A. Morel-Fatios forskningar (i ”Étude sur l’Espagne I”, 2:a uppl. 1895) är detta antagande öfvergifvet, och någon annan författare har ej ännu tilldelats äran af författarskapet. Se f. ö. ”Revue hispanique” 1894—95. Ad. H—n.

Lazarin l. ”Helios’ sårbalsam”, ett arcanum, (se Hemliga medel) från tekniska fabriken Helios vid Sundbyberg — ”en epokgörande nyhet — i sitt slag enastående och utan konkurrens” — innehåller enligt kontrollanalys: borsyra, dermatol (eller subgallas bismuthicus), karbolsyra, perubalsam, zinkhvitt, sprit och fettämne. Medlet, som oskäligt utpuffats, är i de flesta fall olämpligt till sårbehandling. C. G. S.

Lazari′ster. Se Lasarister.

Lazarōl, likasom lazarin (se d. o.) härrörande från tekniska fabriken Helios vid Sundbyberg, är ett i enorm skala utpuffadt arcanum (se Hemliga medel). Lazarol innehåller delvis samma ämnen som det bekanta *salubrinet* (se d. o.), om än i andra proportioner, med några tillsatser. Enligt kemisk analys finnas i lazarol: alkohol, omkr. 40 proc., ättiketer, 10 proc., ättiksyra, 3 proc., flyktig olja (mest nejlikolja), 2 proc., glycerin, 2 proc., och kinosol, ½ proc. En viss antiseptisk och lokalt retande verkan tillkommer medlet, som dock ingalunda kan anses öfverlägset många andra dylika. Den oerhörda reklamen ställer medlet i nivå med humbugsmedicin, hvarmed i stor skala pengar luras af godtroget folk. Vid oförsiktigt bruk kan lazarol likasom salubrin orsaka svåra eksem och annan skada. C. G. S.

Lāzarus. 1. Martas och Marias broder. Se Lasarus 1. — 2. Den i en af Jesu liknelser omtalade fattige mannen. Se Lasarus 2.

Lāzarus, Moritz, tysk filosof, f. 1824 i Filehne (Posen), d. 1903 i Meran, son af den lärde talmudisten Aron Levi L. (f. 1790, d. 1874), blef 1860 professor i filosofi i Bern och 1873 vid Berlins universitet. Bland hans skrifter må nämnas *Das leben der seele* (1856—58; 3:e uppl. 1883—97), *Zur lehre von den sinnestäuschungen* (1867), *Ein psychologischer blick in unsere zeit* (1872) och *Ideale fragen* (1878). — L., som tillhörde Herbarts skola.

var en framstående forskare på det psykologiska området, hvilken forskning han ville föra framåt genom direkta empiriska rön, utan att likväl sätta psykologien i så direkt förbindelse med fysiologien, som t. ex. Wundt gör. En särskild uppmärksamhet egnade han språkfilosofien, men sin största betydelse har han som en af grundläggarna af folkpsykologien och folkloristiken genom den af honom tills. med H. Steinthal utgifna "Zeitschrift für völkerpsychologie und sprachwissenschaft" (1859—90). Själf tillhörande den mosaiska trosbekännelsen, deltog han i kampen mot antisemitismen. Ur hans kvarlåtenskap ha publicerats *Pädagogische briefe* (1903). Hans *Lebenserinnerungen* ha bearbetats och utgifvits (1906) af hans andra maka, Nahida Lazarus, och Alfr. Leicht, hvilken senare skrifvit "L. der begründer der völkerpsychologie" (1904). L. H. A. (S—e.)

Lāzaruskors. Se Kors, sp. 1082.

Lāzarusorden. Se Lasarusorden.

Lazer, folk. Se Laser.

Lazica. Se Laser.

Laziska. Se Kaukasiska språk, sp. 1323.

Lazje'tjnikov, Ivan Ivanovitj, rysk författare, f. 1792, d. 1869, deltog i fälttåget 1812, men lämnade den militära banan 1819 för den pedagogiska. Bland hans många, på sin tid mycket populära historiska romaner märkas *Poslědnyj Novik* (Den siste Novik, 1832), hvari han behandlade Patkul och de svensk-ryska krigshändelserna i Livland under Karl XII, och *Ledjanoj dom* (Ispalatset, 1835; svensk öfv. 1840 under titel "Kejsarinnan Annas gunstlingar"). Dessutom skref han dramat Kristian II och Gustaf Vasa (1841). Hans samlade verk utkommo 1858 och 1884. A—d J.

Lazo [la'thå], sp. Se Lasso.

Lazulīt, *miner.*, ett monoklint, vackert blått mineral, som utgöres af aluminium-, järn- och magnesiumfosfat samt förekommer i Schweiz vid Zermatt, i Lincoln Co., Nord-Carolina, i Brasilien vid Minas Geraes och i Sverige vid Horrsjöberget i Värmland. P. T. C.*

Lazzari [latsäri], Donato, vanligen kallad Bramante, italiensk arkitekt, f. 1444 nära Urbino,

D. Lazzari (Bramante). Efter en medalj.

d. 1514 i Rom, kom efter fulländade studier 1476 till Milano och förblef där till 1499, under hvilken tid han lade grunden till den betydelsefulla ställning han snart skulle intaga, nämligen att inom arkitekturen bli den fullt utvecklade högrenässansens förste store målsman. Det var Giangelezzo Sforza, hvilken kallade honom som ingenjör till Milano, och redan där förde Bramante delvis den nya och stora stilen till seger, på samma gång han gaf den lombardiska arkitekturen en sirlighet och ett behag, som dock ej uteslöto storartad verkan. Allt hvad som under 1400-talets sista fjärdedel byggdes i Milano har utan vidare blifvit tillagdt Bramante, så att hans namn blifvit likasom ett släktbegrepp, under hvilket allt det bästa sammanfattats, hvadan det blifvit mycket svårt för kritiken att afgöra, hvad som tillhör honom eller ej. Han sysselsatte sig där mestadels med kyrkliga byggnader. De utgöra en grupp, utmärkt delvis af den storslagna frihet, som kännetecknade hans senare romerska skapelser. Men denna hans tidigare stil är därjämte beroende af och släkt med den yppiga renässans, som kulminerade i fasaden till Pavias Certosa-kloster, hvarjämte äfven den lombardiska tegelstilen haft inflytande på hans både konstruktion och formspråk, på samma gång han själf i dekorativt hänseende förlänade den ny gratie och finhet. — Den första byggnad, som tillskrifves honom, är en del af kyrkan *S. Maria delle grazie* i Milano, nämligen kor, kupol och tvärskepp, hvilka i synnerhet i det yttre framträda på en gång djärft och gratiöst: tvärskepp och kor med runda afslutningar (en form, som från äldre tid var traditionell i Lombardiet), kupol med användning af de öppna kolonnettgallerierna, hvilka tillhöra Lombardiet. Till denna tid hör ock kyrkan *Madonna di S. Satiro*, hvilken dock numera är delvis fördärfvad genom nyare dekoration, under det att sakristian är ett ännu bibehållet äkta verk af Bramante, med fin väggfördelning och kupol samt en praktfull dekoration. Vidare tillskrifvas honom kyrkan *S. Maria presso S. Celso*, en korsgång vid S. Ambrogio och en gård hörande till Spedale maggiore i Milano samt, utanför Milano, en hel krets af byggnader, såsom en rotunda i Busto Arsisio, hufvudkyrkan i Legnano, kyrkan Incoronata i Lodi och klosterkyrkan Canepanuova i Pavia. — Då Bramante 1499 flyttade till Rom, tog han från Lombardiet med sig böjelsen för den fördelade murpelaren, för de halfrunda afslutningarna och de höga kupolerna, som norditalienarna utvecklat ur sin tegelarkitektur. I Rom slöt han sig för öfrigt strängt till antiken och bidrog genom sin uppfattning af densamma i högsta grad till utvecklingen af den systematiskt antikiserande stilriktning, som utmärkte högrenässansen. Om man undantager Michelangelo, har ingen af dennas arkitekter varit så begåfvad eller haft ett sådant inflytande som han. Bland konstnärens romerska byggnader är den äldsta en klostergård vid *S. Maria della pace* (från 1504), i två våningar, bestående nedtill af bågar med murpelare och pilastrar, upptill af murpelare med rakt bjälklag och mellan hvarje sådan pelare en kolonn midt öfver bågen, hvilket af rigorister tadlats eller anmärkts som en egendomlighet. *Palazzo della cancellerias* fasader frånkännas numera Bramante och anses härröra från en romersk arkitekt. Med ett fasadmotiv nära befryndadt med Cancelleriapalatsets utfördes det vackra *Palazzo Giraud* — numera Torlonia — dock med ändringar, passande för de smärre dimensionerna. Så gaf Bramante konstnärlig form

åt Vatikanska palatset, i det han ej allenast utförde den härliga första gården *Cortile di S. Damaso*, hvars förr öppna "loggier" (arkadgalleri) i en af våningarna målades med de berömda grotteskerna och hvalfmålningarna ur bibeln af Rafael (som var Bramantes släkting och af honom först rekommenderades hos påfven Julius II), utan äfven fullbordade den berömda Belvederen och uppgjorde planen till förbindelsen mellan denna och hufvudpalatset, en plan, som likväl genom nya anläggningar blifvit tillintetgjord, men hvaraf dock storartade rester finnas i Giardino della Pigna. Slutligen lämnade Bramante äfven första utkastet till byggandet af S:t Peter i Rom; och det var han, som 1506 började anläggningen, sedan han för detta ändamål låtit nedbryta en del af den gamla Petersbasilikan. Bramantes plan var tänkt i öfverensstämmelse med hans lombardiska traditioner som grekiskt kors med afrundade tvärarmar och korslut. Men han fick icke länge arbeta på sitt verk. I det hela finnes det i Rom endast en kupolbyggnad, som är utförd efter hans plan, nämligen det lilla runda tempel, *tempietto*, som reser sig på klostergården vid kyrkan S. Pietro in Montorio högst på Janiculus, på den plats, där Petrus enligt traditionen korsfästes. Detta är en af de första byggnader, i hvilka renässansen bortkastade allt det småsirliga och öfverlastade, som tillhörde den äldre tiden, och sökte verka endast med en enkelhet och klarhet, som liknade antikens. Det är i detta hänseende, som Bramantes verksamhet varit epokgörande, och hans stora inflytande kan spåras hos alla de bäste af hans samtida och efterföljare, såsom Peruzzi, Rafael (både i hans målning och hans arkitektur), Baccio d'Agnolo, den äldre Antonio da San Gallo m. fl. C. R. N.*

Lazzari [latsäri], Sylvio, österrikisk tonsättare, f. 1858 i Bozen, blef juris doktor 1882, studerade därefter i Paris komposition för E. Guiraud och César Franck samt verkade för Rich. Wagners erkännande bland fransmännen. L. har komponerat operorna *Armor* (1898) och *L'ensorcelé* (1903), de symfoniska dikterna *Ophélia* och *Effet de nuit* m. fl. orkesterstycken, kammarmusikverk, pianosaker, körer, duetter och sånger. E. F—t.

Lazzaroner, it. *lazzaroni* [latsaråni; af *Lazarus*], den fattigaste klassen af Neapels befolkning. Namnet uppkom sannolikt under medeltiden med anledning af en utslagssjukdom, som man ansåg vara densamma, med hvilken den i Luk. 16 omtalade tiggaren Lasarus var behäftad. Lazzaronerna ha spelat en icke obetydlig roll i Neapels revolutioner och folkrörelser, t. ex. 1647, då de under Masaniellos ledning gjorde uppror mot spanjorerna, och 1799, då de af regeringen upphetsades mot det liberala partiet. I nyare tid, företrädesvis efter bourbonernas fördrifvande och Neapels förening med konungariket Italien, har lazzaronernas ställning betydligt förbättrats i moraliskt och ekonomiskt hänseende.

Lazzi [la'tsi], plur. af *lazzo*, extemporerade skämt, burleska infall utom rollen i italienska lustspel. Särskildt nyttjas uttrycket om de grimaser och pantomimiska upptåg, med hvilka en komisk skådespelare liksom förtydligar innehållet af en dialog, till hvilken han är vittne.

L. B., förkortning för lat. *lectōri bene'volo*, till den gunstige läsaren, samt *Li'ber Bāro*, friherre, och *Lugdūni Batavōrum*, i Leiden (på boktitlar).

l. c., förkortning för lat. *lo'co citāto*, på det anförda stället.

Lcht., vid djurnamn förkortning för tyske zoologen M. H. K. Lichtenstein (se denne).

L. C. J., förkortning för eng. *Lord chief justice*. Se under Chief.

Ld., förkortning för eng. *lord* (se d. o.).

Ld., vid djurnamn förkortning för danske naturforskaren P. V. Lund (se denne).

L. D. (E. G.), förkortning för lat. *laūs Deo* (*et glōria*), pris (och ära) vare Gud!

Ldf., vid djurnamn förkortning för österrikiske zoologen Robert von Lendenfeld, f. 1858 i Graz, universitetsprofessor i Prag, som gjort fleråriga forskningsresor i Australien och skrifvit arbeten därom samt om Alperna m. m.

Ldl., vid växtnamn förkortning för engelske botanisten J. Lindley (se denne).

L-d'or, förkortning för fr. *louisd'or* (se d. o.).

Le, *nord. myt.* Se Lä.

Le (Stora Le, Lesjön), insjö i Dalsland, delande sig i n. dels åt Norge (Smaalenenes amt), dels åt Värmland, där den öfvergår i sjön Foxen. Hela längden från Ed i s. till Töcksmarks kyrka i n. vid Foxen utgör omkr. 70 km., hvaremot bredden är obetydlig, sällan mer än 2—3 km., utom på ett ställe af Foxen, där den vidgar sig till 5 km. Arealen af Le och Foxen är 119 kvkm. Sjön ligger 101 m. ö. h. och har bergiga, skogbevuxna stränder. Genom slussar och en kort kanal vid Lennartsfors sammanhänger Foxen med den 45 km. långa, smala, af vilda, skogiga höjder omgifna Lelången (93 m. ö. h., 54,6 kvkm.). Denna upptager äfven Gustafsforsån från Västra Silen (96 m. ö. h., 47,4 kvkm.), som i sin ordning får ett tillflöde från Östra Silen (103 m. ö. h., 43,8 kvkm.), i hvilken Järnsjön (135 m. ö. h.) afbördar sig. I sin sydligaste del har Lelången ett annat tillflöde, från Ärtingen, samt utfaller genom ett par forsar vid Bengtsfors och Billingsfors samt mellanliggande lugnvatten (Bengtsbrohöljen) i Laxsjön, som ligger 18 m. lägre. Hela detta vattensystem ingår i Dalslands kanalled och faller ut i Vänern genom Upperudsälfven.

Le, hufvudstaden i Ladåk. Se Leh.

Lea [lī], eng., engelskt garnmått, som motsvarar pasma (se d. o. och Garn).

Lea, Labans äldsta dotter och Rakels syster. Jakob tjänade hos Laban enligt aftal i 7 år för att få Rakel till hustru. Men Laban höll sitt löfte på det sätt, att han begagnade sig af en list och gaf honom först Lea, ett bedrägeri, som var lätt utfördt, då i Orienten bruden betäckt med slöja framfördes till brudgummen. L. födde åt Jakob sex söner och en dotter. Hon invandrade icke till Egypten, ty hon dog i Palestina (1 Mos. 49: 31). L. L.*

Lea, pseudonym för författarinnan J. Wettergrund.

Lea [lī], Henry Charles, amerikansk kyrkohistoriker, f. 19 sept. 1825 i Philadelphia, d. 24 okt. 1909, son till en framstående bokförläggare, utöfvade själf 1843—80 förläggarverksamhet. Redan på 1860-talet började han emellertid verka som historisk författare och koncentrerade snart sina forskningar på den medeltida kyrkohistorien. Inom detta

råde utgaf han en rad stora arbeten, utmärkta nom omfattande lärdom och vidsträckt källforskng, men tillika präglade af en viss torrhet och n metodisk synpunkt ej alltid oklanderliga. De ktigaste äro *A history of the inquisition of the ddle ages* (3 bd, 1888; 2:a uppl. 1900), *A hiory of auricular confession and indulgences* (3 bd, 896) och *A history of the inquisition of Spain* (4 ., 1906—07). L. samlade ett storartadt historiskt bliotek, som han testamenterade till Pennsylvaniaiversitetet. T. H—r.

Leaby, tingslag i Skaraborgs län, ingår i Vartofta h Frökinds domsaga och är bildadt af Frökinds hä-d och en mindre del af Vartofta härad. 4,974 v. (1910).

Leach [li'tʃ], William Elford, engelsk zoog, f. 1790 i Plymouth, d. 1836 i Tortona, var dan 1821 anställd vid naturvetenskapliga afdelngen af British museum i London. Han vann erännande särskildt för sina arbeten rörande kräfth blötdjur: *The zoological miscellany, being descriptions of new or interesting animals* (1814—17), *Malacostraca podophthalma Britanniæ* (1815—16) ch *A synopsis of the mollusca of great Britain* (1852). L—e.

Lead [le'd], stad i nordamerikanska staten South Dakota, i en dal n. ö. om Black hills. 8,217 inv. (1905). Rikt gifvande guldgrufva (Homestake gold mine, 1878—1906 omkr. 58 mill. doll.). I stadens närhet ligger den stora kristallgrottan (Crystal Cave). L. blef stad 1890. J. F. N.

Leader [li'də], eng., ledande artikel (se Leader) i en tidning; politisk partiledare (i denna bemärkelse användes ordet ofta äfven i andra språk); konsertmästare (se d. o.).

Leadgate [le'dgət], stad i engelska grefsk. Durham, 16 km. n. v. om Durham. 4,657 inv. (1901). Järngjuteri. J. F. N.

Leadhills [le'dhilš], den högst belägna byn i Skottland, grefsk. Lanark, i Louther hills, 397 m. ö. h. 835 inv. (1901). Silfverhaltiga blygrufvor. J. F. N.

Leadville [le'dvil], stad i nordamerikanska staten Colorado, på västra sidan af Mosquito range vid Öfre Arkansas, 3,100 m. ö. h. 13,697 inv. (1906). Våren 1860 upptäcktes vaskguld i California Gulch, och den nya staden Oro city (inom L:s nuv. område) hade länge mycket gifvande guldvaskerier. 1876 upptäcktes ofantliga lager af på silfver rik blykarbonat, och befolkningen stég därefter ibland till 35,000, men den har sedermera aftagit liksom afkastningens värde, till följd af det sjunkande silfverpriset. Hela vinsten 1878—1900 beräknas till 250 mill. dollars. Sedan 1892 ha guldfyndigheterna åter börjat tillvaratagas. Malmen innehåller jämte bly och silfver äfven koppar och zink, och på senaste tiden har zinkproduktionen i värde öfverträffat silfver- och guldutbytet. J. F. N.

League [lig], eng. (om härledningen se Mil), engelskt längdmått, = 3 *miles* (engelska mil), = 4,827,088 meter. — Dessutom ingår eng. *league* (af samma härledning som liga, se d. o.) i betydelsen ”förbund” i flera sammansatta namn på dylika.

Leake [li'k], William Martin, engelsk arkeolog, f. 1777, d. 1860, egnade sig först åt den militära banan och var sedermera använd i åtskilliga diplomatiska beskickningar till Levanten. Efter att 1823 ha tagit afsked ur krigstjänsten, med öfverstelöjtnants rang, egnade L. sig h. o. h. åt fullföljande af sina vetenskapliga intressen, dels genom nya forskningsresor, dels genom bearbetande och utgifvande af sina tidigare rikhaltiga iakttagelser, hufvudsakligen rörande det forna Greklands topografi och minnesmärken, men äfven rörande det samtida Greklands inre förhållanden. Bland hans många arbeten, hvilka alla utmärkas genom kritisk skärpa, omfattande lärdom och framställningens klarhet, må nämnas *Topography of Athens* (1821; 2:a uppl. 1841), *Journal of a tour in Asia Minor* (1824), *Travels in the Morea* (1830), *Travels in Northern Greece* (1835) och *Numismata hellenica* (1854—59). A. M. A.

Leal, kyrkoby i kretsen Wiek, i ryska guv. Estland, s. om Hapsal, ej långt från Östersjön. Orten var fordom befäst och hörde liksom Hapsal till den danske hertig Magnus' biskopsstift Ösel och Wiek. 1563 intogs fästet af svenskarna under Åke Bengtsson (Färla), pantsattes för sold till livländska krigsfolket 1573 och förlorades 1576 till ryssarna, men återtogs 1581. 1682 slopades befästningen. (J. F. N. L. W:son M.)

Leamington [le'mintən], Royal L. Spaa, förr äfven L. Priors [pra'jəs], stad och badort i engelska grefsk. Warwick, 3,2 km. ö. om Warwick, i en på historiska minnen rik trakt, vid Leam (en biflod till Avon) och Nordvästbanan. Det var till 1786, då den första badinrättningen anlades, en liten by, men är nu en af de vackraste städerna i England och hade 26,888 inv. 1901. Anledningar till dess hastiga tillväxt äro företrädesvis dess af den förnäma världen mycket begagnade mineralkällor, kända sedan slutet af 1500-talet, men äfven dess vackra och skyddade läge, dess aristokratiska omgifningar och utmärkta jaktmarker utöfva stor dragningskraft. Det har storartade hotell, vackra trädgårdar, flera skolor, ett museum, någon industri samt är kändt för de där hållna kapplöpningarna. (J. F. N.)

Lea'nder, Per Johan Herman, filosofisk skriftställare, f. 31 maj 1831 i Hjälmseryds socken, Jönköpings län, d. 1907 i Lund, blef 1851 student i Lund, aflade 1860 filos. kandidatexamen, promoverades 1862 till filos. doktor, kallades s. å. till docent i teoretisk filosofi samt utnämndes 1863 till adjunkt i teoretisk och praktisk filosofi vid Lunds universitet och var 1886—1903 professor i praktisk filosofi där. L. var anhängare af den boströmska filosofien. Han utgaf bl. a. synnerligen värdefulla undersökningar rörande substansbegreppets historiska utveckling: *Om substansbegreppet hos Cartesius, Spinoza och Leibnitz* (1862) och *Om substansbegreppet hos Kant och de tänkare, som från honom utgått* (1863) samt *Framställning och granskning af Herbarts filosofiske ståndpunkt* (i ”Acta Univ. lund.”, I, 1864, II, 1865), *Über einige sätze aus dem Philosophencongresse zu Prag vorgelegten programme* (i ”Philos. monatshefte”, III, 1869) och *Något om den samtida filosofien i Tyskland, Danmark och Frankrike* (i ”Sv. tidskr. för litteratur” etc., 1876).

Lea'nder. 1. L. l. Leandros (grek. *Λεάνδρος*). Se Hero. — 2. Biskop. Se Isidorus af Sevilla.

Lea'nder, Richard, pseudonym. Se Volkmann, R.

Lea'nder, A. Th. L., finsk sångerska. Se Flodin, K. T.

Leandertornet, ett med anledning af Heros och Leanders kärlekshistoria (se Hero) uppkalladt torn på en holme utanför Skutari, nu signalstation. I forntiden var det den atenske fältherren Chares' makas Damalis graf, under medeltiden var det ett fäste. Turkarna kalla tornet *Kiss Kulessi* med anledning af en saga om en där innesluten sultandotter.

Léandre [leã'dr], Charles, fransk målare, f. 1862, studerade skulptur och måleri vid École des beaux-arts samt har utfört dekorativa målningar och staffflitaflor med målerisk charme — *Fult väder* (1888), *De långa dagarna* (1891), *Målarens lefnad* (allegori, 1906) — porträtt (*G. Courtelines* porträtt i pastell, Luxembourgmuseet, eleganta porträtt af damer och barn, äfven karikerade porträtt), etsningar, litografier, illustrationer och affischer. L. är en typisk pariskonstnär af ''Montmartreskolan''. G—g N.

Leandros. Se Leander 1.

Leane, Lough L. [låch lïn], sjö. Se Killarney.

Lear [liə], wales. *Llyr*, irisk *Lér*, keltisk sagokonung, som Shakspere gjort till hjälten i sorgespelet ''King Lear''. Historien om kung Llyr (''den 11:e konungen i England'') och hans döttrar förekommer i en walesisk krönika, kallad ''Chronicle of the kings'', skrifven af biskop Tysilio (slutet af 600-talet). Shakspere tog sitt ämne från ett äldre drama samt från R. Holinsheds krönika (1500-talet). Se Bode, ''Die Learsage vor Shakespeare'' (1904), Perrett, ''The story of king L. from Geoffrey of Monmouth to Shakespeare'' (s. å.).

Lear [li'ə], Edward, engelsk konstnär, f. 1812, d. 1888, var länge bosatt i Rom, därefter i S. Remo, gjorde upprepade resor i Orienten, utförde en mängd landskapsmålningar och teckningar från olika länder, utgaf *Illustrated journals of a landscape painter*, illustrerade Tennysons dikter och vann mycken popularitet genom sin humoristiska bok *The book of nonsense*. G—g N.

Leasehold [li's-hâuld], eng., kallas jord, som innehafves på arrende. Arrendet (*the lease*) löper antingen på vissa år eller på arrendatorns lifstid och regleras af en rad växlande åtaganden (*covenants*) af arrendatorn (*the lessee*), såsom att till den utarrenderande (*the lessor*) betala årlig arrendesumma (*rent*), att verkställa nödiga reparationer och byggen, betala vissa på jorden fallande skatter o. s. v. Rörande den synnerligen rikt utbildade engelska arrenderätten se t. ex. Woodfall, ''On landlord and tenant'' (18:e uppl., 1907). Jfr äfven Copyhold och Freehold. V. S—g.

Leatherhead [le'thehed], stad i engelska grefsk. Surrey, i en vacker trakt vid Mole. 4,694 inv. (1901). Skola för prästsöner; tegelbrännerier och bryggerier. J. F. N.

Leavenworth [le'vnωəth], stad i den nordamerikanska staten Kansas, på högra stranden af Missouri. 22,167 inv. (1906). L. anlades 1854. Den omgifvande trakten är ovanligt frukbar, och genom järnvägar ha handel och industri uppblomstrat, hvartill ock ett rikt stenkolslager i trakten bidragit. Staden har en katolsk biskop, flera fromma stiftelser och sjukhus, straffängelser samt järn- och kvarnindustri, stenkolsgrufvor. Omkr. 5 km. n. om L. ligger Fort L., en viktig militärpost, med flera krigsskolor, militärfängelse samt en kolossalstaty af Grant (1889). (J. F. N.)

Leba. 1. Kustflod i Pommern, börjar i Westpreussen, genomflyter L.-sjön (75,3 kvkm.) och faller ut vid staden L. i Östersjön. 135 km. — 2. Stad i Pommern, reg.-omr. Köslin, vid floden L:s utlopp i Östersjön. 2,027 inv. (1905). Räddningsanstalt för skeppsbrutna. J. F. N.

Leba'deia (Livadia), hufvudstad i en eparki i grekiska nomarkien Boiotia, på nordvästra sidan af Helikon, v. om den forna Kopaissjön, var i forntiden bekant genom ett den trofoniske Zeus' orakel och var under turkarnas välde säte för regeringen i mellersta Grekland, som därefter ända till senaste tid plägat kallas Livadien. Omkr. 6,500 inv. Den lilla ån Herkyna (Potami tes Livadias) drifver några bomullsspinnerier och valkkvarnar. (J. F. N.)

Lebanon [le'bənən]. 1. Stad i nordamerik. staten Pennsylvania, 50 km. ö. om Harrisburg. 19,400 inv. (1906). Stor järnindustri. — 2. Stad i staten New Hampshire, vid Muscoma river, hvars fall lämna kraft åt flera fabriker. 4,965 inv. (1900). — 3. Stad i Illinois, omkr. 38 km. ö. om S:t Louis i Missouri. 1,812 inv. (1900). Mc Kendree college, stiftadt 1828 af metodister, en af de äldsta högskolorna i Mississippidalen. 1—3. J. F. N.

Le Bas [lə ba'], Louis Hippolyte, fransk arkitekt, f. 1782 i Paris, d. 1867, utförde kyrkan *Notre-Dame-de-Lorette* i gammalkristen basilikastil (1823—26), *La Roquettefängelset* m. m. Han var medlem af Institutet och professor vid École des beaux-arts. Dessutom hade han länge en ansedd och mycket eftersökt elevateljé. Bland hans elever är Ch. Garnier det mest lysande namnet. Af svenskar studerade A. Nyström under L:s ledning 1819 ff. och F. V. Scholander 1841—43. G—g N.

Le Bas [lə ba'], Philippe, fransk arkeolog, f. 1794 i Paris, d. där 1860, var 1820—27 lärare för prins Ludvig Bonaparte, sedermera Napoleon III, blef 1829 professor vid lycéet Saint-Louis i Paris och 1846 chef för universitetsbiblioteket i Paris, i hvilken egenskap han inlade stora förtjänster. 1842 företog han i arkeologiskt och epigrafiskt syfte en omfattande forskningsresa till Grekland och Mindre Asien. Resultaten af denna resa äro nedlagda i hans hufvudverk *Voyage archéologique en Grèce et en Asie Mineure pendant 1843 et 1844*, fortsatt efter L:s död af W. H. Waddington, aldrig fullbordadt, men dock ett af 1800-talets allra förnämsta arkeologiskt-epigrafiska arbeten. E. N—n.

Lebba, hufvudort i oasen Djalo (se d. o.).

Lebbēke, by i belgiska prov. Ost-Flandern, 4 km. s. ö. om Dendermonde. 7,836 inv. (1902). Spinnerier, väfverier och spetsfabrikation. J. F. N.

Lebda, ort. Se Leptis.

Lebeau [ləbå], Jean Louis Joseph, belgisk statsman, f. 1794, d. 1865, blef 1819 advokat i Liège och deltog 1824 i stiftandet af den ''nationella associationen'' mellan liberala och katoliker med syfte att lösrycka Belgien från Holland. Efter revolutionen 1830 blef L. medlem af nationalkongressen och verkade 1831, som utrikesminister, ifrigt för prins Leopolds af Sachsen-Koburg val till Belgiens konung. Det var L., som i denna sak ledde underhandlingarna med stormakterna och i kongres-

sen genomdref antagandet af ”de 18 artiklarna” 1832—34 var han justitieminister, utnämndes 1838 till guvernör i prov. Namur och öfvertog 1840 ånyo utrikesministerportföljen, nödgades redan året därpå af klerikalerna att afgå, men fortfor att i pressen och Andra kammaren förfäkta de liberala grundsatserna.

Le Bec-Hellouin [lə bäkäloäⁿ']. Se Bec-Hellouin (där uttalsbeteckningen är oriktig).

Lebedin, kretsstad i ryska guv. Charkov. 16,684 inv. (1900). Tegelbruk, talgsjuderier, spannmålshandel. J. F. N.

Lebedjän, kretsstad i ryska guv. Tambov, vid Don. 6,014 inv. (1900). Progymnasium. Spannmålshandel. J. F. N.

Le'bedos, i forntiden en af de joniska städerna på Lydiens kust i Mindre Asien, n. v. om Kolofon. Stadens blomstrande handel sjönk betydligt, sedan Lysimachos (3:e årh. f. Kr.) flyttat en del af L:s befolkning till Efesos. Under romartiden var L. mötesplats för skådespelargillen. Ruiner vid det nuv. *Xingi*.

Lebel [ləbä'l], Jean, belgisk krönikeskrifvare, f. i slutet af 1200-talet, d. 1370, var kanik vid katedralen i Liège, men deltog 1327 i de engelsk-skotska gränsfejderna. Hans krönika, af Froissart åberopad som källa, upptäcktes i sin helhet först vid 1800-talets midt och utgafs 1863 af L. Polain (”Les vraies chroniques de messire Jehan le Bel”). Den behandlar engelske konungen Edvard III:s historia (mest hans krigsföretag) till det engelsk-franska hundraårskrigets början. L. bemödar sig om att skildra endast hvad han eller hans sagesmän själfva bevittnat; från L. har Froissart lånat några af sin krönikas mest kända episodskildringar.

Lebel [ləbä'l], Nicolas, fransk militär, f. 1835, d. 1891 som öfverste, konstruerade 1883 ett gevär (”Lebel-geväret”), som 1886 antogs för franska armén. Se Handeldvapen, sp. 1314, och pl. III.

Lēbemann, ty., njutningsmänniska, vivör, goddagspill.

Lēbensbruder, en förmodligen i Sverige gjord tysk ordbildning med betydelsen njutningsmänniska, festprisse.

Lēbensgrösse, ty., kroppsstorlek; *ins l.*, i kroppsstorlek.

Lēben und lēben la'ssen [-ont-], ty., själf lefva och låta andra lefva; populärt ordstäf, framhållande, att man ej bör missunna vare sig själf eller andra lifvets njutningar.

Leber, Theodor, tysk ögonläkare, f. 1840, blef professor i oftalmologi 1871 i Göttingen och 1890 i Heidelberg. Bland hans skrifter märkas *Anatomische untersuchungen über die blutgefässe des menschlichen auges* (1865), *Die zirkulations- und ernährungsverhältnisse des auges* (1876), *Die krankheiten der netzhaut und des sehnerven* (1877). Sedan 1871 är L. en af utgifvarna af ”Archiv für ophthalmologie”. R. T—dt.

Le'berreime [-rajme], ty. ”lefverrim”, den tyska motsvarigheten till våra grötrim. En samling af dylika tvåradiga rimverser trycktes redan 1605 (af J. Sommer); jämför L. H. Fischers inl. till ”J. L. Frisch' Schulspiel” (1890).

Lēbert (hette eg. Lewy), Hermann, tysk läkare, f. 1813 i Breslau, d. 1878, praktiserade delvis i Paris, delvis i Bex (Schweiz), där han var badläkare om somrarna, blef med. professor 1853 i Zürich och 1859 i Breslau, men återvände 1874 till Bex. Hans skrifter, 101 till antalet, vittna om en ovanligt flitig och mångsidig författarverksamhet. Hans forskningar uti patologisk anatomi, embryologi och allmän patologi intaga ett framstående rum, han var en bland de förste, som använde mikroskopet för dessa vetenskaper och studerade patologien experimentellt. Hans hufvudarbeten äro *Physiologie pathologique* (2 bd, 1845), *Anatomie pathologique générale et speciale* (2 bd text och 2 bd planscher, 1854—62), *Handbuch der praktischen medicin* (1859—60; 4:e uppl. 1871), *Allgemeine pathologie und therapie* (1864; 2:a uppl. 1875) och *Klinik der brustkrankheiten* (1873—74). F. B.*

Lēbert (hette eg. Levi), Siegmund, tysk musikpedagog, f. 1821 i Ludwigsburg, d. 1884 i Stuttgart, utbildades i Prag af Tomaschek, D. Weber och Proksch, stiftade 1856—57 jämte Faisst, Stark o. a. konservatoriet i Stuttgart och verkade sedan som ansedd pianolärare där. Han fick 1868 professors titel och blef 1873 filos. hedersdoktor vid Tübingens universitet. L. utgaf 1858 med Stark en stor teoretisk-praktisk *Klavierschule* (många uppl.; omarb. af Pauer 1904; öfv. på flera språk), vidare en instruktiv ”Klassikerausgabe” under medverkan af Faisst, v. Bülow, Stark, I. Lachner och Liszt, m. m. E. F—t.

Lēbia, *zool.*, släkte af jordlöparfamiljen bland skalbaggarna, omfattande 4—6 mm. långa arter med ofvan tämligen platt kropp, hvars ryggsköld är bredare än sin längd. De 3 svenska arterna ha röd mellankropp och röda ben; hos två af dem äro täckvingarna metallglänsande blå eller gröna, hos den tredje gulröda med gemensamt svart kors. G. A—z.

Lebîd, Abu ʿAkil ibn Rebîʿa, arabisk skald, f. omkr. 560 (dödsåret obekant), uppnådde en mycket hög ålder. Vid ett besök i Medina som anförare för en deputation från sin egen stam antog L. islam. Han är författare till en af de sju ”muʿallakât” (se d. o.). Hans divan är utgifven på arabiska af Chalidi (Wien 1880; ofullständig; öfv. till tyska af Huber, utg. af Brockelmann 1891). Dessutom har Huber i sin ”Diwan des Lebîd (utg. af Brockelmann 1891) publicerat åtskilliga värdefulla tillägg till Chalidis edition i original och tysk öfv. K. V. Z.

Le Blant [lə blã'], Edmond Frédéric, fransk arkeolog, f. 1818 i Paris, d. där 1897, känd för sina ingående studier i kristna antikviteter, i synnerhet inskrifter, blef 1867 medlem af Institutet och var 1883—89 direktör för l'École française i Rom. Hans förnämsta arbeten äro *Inscriptions chrétiennes de la Gaule antérieures au VIII:e siècle* (1856—65; *Nouveau recueil des inscriptions chrétiennes de la Gaule*, 1892), *Manuel d'épigraphie chrétienne* (1869), *Études sur les sarcophages chrétiens de la ville d'Arles* (1878), *Les actes des martyrs* (1882), *L'épigraphie chrétienne en Gaule et dans l'Afrique romaine* (1890) och *Les persécuteurs et les martyrs aux premiers siècles de notre ère* (1893).

Leboeuf [ləbö'ff], Edmond, marskalk af Frankrike, f. 15 nov. 1809 i Paris, d. 7 juni 1888 på slottet Moncel (dep. Orne), utexaminerades 1830 från polytekniska skolan, tjänade 1837—41 i Algeriet och

var 1848—50 andre befälhafvare för polytekniska skolan, om hvilken han inlade stora förtjänster. I Krimkriget ledde L. från nov. 1854 som brigadgeneral artillerianfallet mot västra sidan af Sevastopol.

I italienska kriget 1859 bidrog han genom sitt skickligt utförda artillerianfall mot byn Solferino väsentligt till segern därstädes. 21 aug. 1869 mottog han krigsministersportföljen efter marskalk Niel och utnämndes 24 mars 1870 till marskalk. Han utförde dock icke fullständigt den af hans företrädare påbörjade planen till franska härens omorganisation. Då han 1870 förklarade armén vara fullkomligt färdig (”archiprêtе”), bidrog han till den förhastade krigsförklaringen. Han afgick till armén som chef för generalstaben med bibehållande af krigsministersämbetet, men då kejsaren afträdde öfverbefälet och kabinettet Ollivier föll, 12 aug., måste L. lämna dessa befattningar och fick 14 s. m. befälet öfver 3:e armékåren. Vid samma tid blef den allmänna meningen i Frankrike våldsamt uppretad mot honom, emedan det visade sig, att armén befann sig i ett tillstånd af fullkomlig oordning. Vid Metzarméns kapitulation blef han fången (27 okt.) och återvände först efter fredsslutet till Frankrike, hvarefter han drog sig undan all offentlig verksamhet. Under rättegången mot marskalk Bazaine uppträdde han som vittne med mycken skärpa mot denne. C. O. N.

Lebon [ləbɑ̃′], André, fransk politiker och skriftställare, f. 1859 i Dieppe, blef 1884 professor vid École libre des sciences politiques, var 1882—93 sekreterare (*chef du cabinet*) hos senatens president och idkade i ”Le temps” och flera tidskrifter flitig politisk skriftställarverksamhet. 1893 blef L. deputerad, var 1894 en kortare tid understatssekreterare för kolonierna, därefter jan.—nov. 1895 handelsminister i Ribots och april 1896—juni 1898 kolonialminister i Mélines kabinett. Han föll igenom vid valen 1898 och har sedan egnat sig åt politiskt författarskap. Bland L:s arbeten märkas *Études sur l'Allemagne politique* (1890), *Cent ans d'histoire intérieure 1789—1895* (1898) och *La politique de la France en Afrique de 1896 à 1898* (1901). Under pseudonymen André Daniel utger L. sedan 1880-talet den politiska årsboken ”L'année politique”.

Le Boulengé [lə bolɑ̃ʒē], Paul Émile, belgisk artilleriofficer, f. 1832, d. 1901, uppfann en kronograf. Se Hastighetsmätare.

Lebourg [ləbōr], Albert, fransk målare, f. 1849 i Normandie, studerade i Rouen, vistades i fyra år i Algeriet och har sedan varit verksam dels i Paris, dels i olika trakter af Frankrike, dels i Holland. L. är landskapsmålare, har utarbetat åt sig ett helt och hållet personligt målningssätt, närmast besläktadt med impressionisternas, är lika mångsidig som grundlig, lika kunnig som känslig. L. slog helt igenom 1880 med *Snö i Auvergne* (museet i Rouen). Bland hans senare arbeten märkes *Notre-Dame i snö*. L. är representerad i Luxembourgmuseet och i Göteborgs museum (med två landskap). G—g N.

Le Bourget [lə borʃē], by. Se Bourget 2.

Le Bouscat [lə boska′], fransk kommun. Se Bouscat.

Lebrija [-bri′cha], stad i spanska prov. Sevilla, vid sydöstra kanten af Las Marismas, en kärrtrakt, som bildas af nedre Guadalquivir. 10,997 inv. (1900). Handel med spannmål, vin, olja och boskap. J. F. N.

Lebrun [ləbrœ̃′], Charles, fransk historiemålare, f. 24 febr. 1619 i Paris, d. där 12 febr. 1690, son af en bildhuggare, visade tidiga anlag och sattes af sin förste gynnare, kansleren Pierre Séguier, i skola hos François Perrier och Vouet. 1642 fick han tillfälle att med understöd resa till Rom, där han anbefalldes åt Poussin samt njöt dennes råd och ledning, hvarjämte han påverkades af Annibale Carraccis konst. Genom honom blef L. äfven bekant med och rekommenderad hos de förnämste i Rom, såsom påfven Urban VIII, kardinal Barberini m. fl. Efter fyra års vistelse i Rom återvände han hem till Paris, föregången af ett stort rykte, och från den tiden frambragte han en nästan oöfverskådlig mängd arbeten i alla arter af sin konst. 1648 tog han verksam del i grundläggandet af konstakademien i Paris och erhöll sedan efter hvarandra alla grader inom denna kungliga institution, där han äfven fungerade som lärare. 1649 arbetade han i täflan med Lesueur i presidenten Lamberts hotell, och Fouquet uppdrog åt honom att måla i sitt praktfulla Château de Vaux. Det var där L. lärde känna Mazarin, hvilken presenterade honom för Ludvig XIV. Från den stunden var han hofvets målare och som sådan inom sitt fack lika enväldig som Ludvig inom staten. Han utförde med stort bifall dekorationerna vid Place Dauphine till Ludvig XIV:s och hans unga drottnings intåg i Paris 1660, och samma år utnämnde Colbert honom till direktör för den kungliga gobelängfabriken, hvarmed följde öfverinseendet öfver alla franska kronans tillverkningar af tapeter, möbler, guldsmedsarbeten, mosaiker och träinläggning. L. gaf teckningen till allt och öfvervakade utförandet. 1660 fick han äfven af konungen i uppdrag att i Fontainebleau måla ämnen ur Alexanders historia. Den första af dessa taflor, *Darius' familj*, var det arbete, som egentligen grundlade hans lycka hos Ludvig. Fyra andra, bestämda att, liksom den första, sedermera utföras som tapeter, målades under de följande åren vid gobelängfabriken i Paris (alla fem förvaras nu i Louvre). Som belöning därför utnämndes han 1662 till konungens förste målare, adlades, erhöll stor lön och fick dessutom uppsikten öfver alla konungens konstsamlingar. 1666 utverkade han grundläggandet af franska akademien i Rom och följde därefter konungen under kriget i Flandern. Hemkommen utförde han de mest gigantiska arbeten, såsom att måla Colberts

slott Sceaux jämte teckningar till fontäner och statyer, vidare att dekorera stora trappan i Versailles, att måla fasaderna till paviljongerna vid Marly och mera sådant; men det väldigaste var, då han 1679 åtog sig att med målning ornera stora galleriet i Versailles, som var mer än 80 m. långt och 12 m. bredt. Han var sysselsatt därmed i fyra år och framställde i 21 stora taflor ämnen ur konungens lefnadshistoria, hvarjämte han äfven målade Fredens och Krigets salonger, som utgöra afslutning af det nämnda galleriet. Med Colberts död (1683) började L:s stjärna blekna. Den nye ministern, Louvois, ställde nu Mignard fram emot L. Denne gaf vika för intrigerna och lämnade hofvet. — L. hade mycken naturlig begåfning och liflig fantasi, men saknade verkligt inre lif och sann känsla. Handlingen är hos honom ytlig, beskrifvande på bredden, med en massa figurer, utan koncentrering och individuell karaktär. Han sökte och fann storheten i bombast, i utvecklingen af yttre prakt, alldeles som hans suverän och hans sekel, och han förefaller ofta mera dekorativ än gediget konstnärlig. Så länge han åtnjöt konungens gunst, utöfvade han ett rent despotiskt välde inom konsten. Målare, bildhuggare, dekoratörer måste lyda honom och arbeta efter hans bestämmelser. Därför ega alla verk från hans period en öfverensstämmande karaktär i stilen, som saknar renässansens finhet och behag, men hvilken man ej kan frånkänna en viss konventionell storhet. L. hade en mörk, rödaktig färgton samt var ofta tung i teckningen och obestämd i utförandet; men fransmännen sätta honom dock högt på grund af hans outtömliga fruktbarhet och den åtminstone yttre noblessen i hans kompositioner. Hans flesta taflor finnas i Louvre. En utmärkt porträttmålning af L., Kölnbankiren Jabach med sin familj, finnes i Kaiser-Friedrichmuseet i Berlin. C. R. N.*

Le Brun [lə brœ̃'], Corneille, nederländsk reseskildrare. Se Bruyn, C. de.

Lebrun [ləbrœ̃'], Ponce Denis Écouchard, kallad Lebrun-Pindare, fransk skald, f. 1729 i Paris, d. där 1807, son till en prinsens af Conti kammartjänare och sedan en längre tid privatsekreterare hos prinsen.

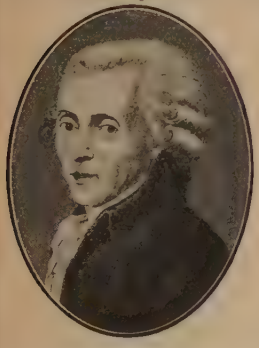

Louis Racine invigde honom i skaldekonstens hemligheter, lärde honom älska antikens och 1600-talets poesi; särskildt tog han till mönster Pindaros. L. egde obestridligen lyrisk begåfning, men han är torr, stilen är ofta mera konstlad än konstnärlig och i bildvalet forcerad. Som människa saknade L. värdighet och karaktär. Hans skamlösa skilsmässoprocess mot hustrun, som han uppges ha sålt till prinsen af Conti, uppväckte samtidens förakt. Mot pensioner och andra vedermälen hyllade han principlöst hvem som helst; han har besjungit Ludvig XVI och Marie Antoinette såväl som Calonne, men han tog skadan igen i epigram, och efter revolutionen smädade han samma personer, som han förut hyllat; han begärde t. o. m. i ett ode, att de kungliga grafvarna i S:t Denis skulle förstöras. Den brist på högsinthet och ädelhet, som L. ådagalade i lifvet, återfinnes i hans oden, som sällan bäras af en naturlig och varm entusiasm. Bland de bästa äro de, som äro riktade till Buffon, hvilken han verkligen beundrade. Icke heller hans elegier skattas numera synnerligen högt. Hans natur saknade den ömhet och naiva uppriktighet, som detta diktslag fordrar. Högst står han i sina epigram, ofta riktade till samma personer, hvilka han samtidigt hyllade i oden; de utmärka sig genom naturlig elakhet och verklig kvickhet. Trots sina angrepp på Ossianssången hör dock L. till nyromantikens föregångare. Hans diktion är i alla händelser vida kraftigare, ehuru mera kantig än föregångaren J. B. Rousseaus. Hans *Oeuvres complètes* (4 bd, 1811) innehålla bl. a. 6 böcker oden, 4 böcker elegier och mer än 600 epigram. Hans *Oeuvres choisies* utgåfvos i 2 bd 1821 och 1828. Se Sainte-Beuve, ''Portraits littéraires'', I, och ''Causeries du lundi'', V. J. M.

Lebrun [ləbrœ̃'], Charles François, hertig af Piacenza, fransk statsman, f. 16 mars 1739 nära Coutances, d. 16 juni 1824, blef efter resor i Holland och England sekreterare hos kansleren Maupeou och fick genom honom sedermera plats som inspektör öfver kronodomänerna. När Maupeou vid Ludvig XVI:s regeringstillträde (1774) föll i onåd, drog L. sig tillbaka till privatlifvet. Han sysselsatte sig nu med att öfversätta och utgaf anonymt Tassos ''Befriade Jerusalem'' (1774) och Homeros' ''Iliad'' (1776; många uppl.). 1789 fäste han uppmärksamheten vid sig genom skriften *La voix du citoyen* (ny uppl. 1804), som föranledde hans inväljande i nationalförsamlingen, där han gaf prof på stor sakkunskap i förvaltnings- och finansfrågor. 1791 blef han president i förvaltningsrådet i dep. Seine-et-Oise, men drog sig efter 10 aug. 1792 ur det offentliga lifvet. Under skräckväldet fängslades han (juli 1794), men befriades genom Robespierres fall s. m. och valdes 1795 till medlem af de ''femhundrades råd'', där han gjorde sig så bemärkt, att han efter 18 brumaire år VIII (9 nov. 1799) valdes till tredje konsul. I denna befattning skötte han med skicklighet finanserna och utnämndes därför efter kejsardömets upprättande (1804) till ärkeskattmästare. 1806 ledde L. Liguriens ombildning till franskt departement och utnämndes s. å. till hertig af Piacenza. Sedan Ludvig Bonaparte 1810 nedlagt regeringen i Holland, var L. till 1813 detta lands högste styresman. Af Ludvig XVIII utnämndes han 1814 till pär; men emedan han under ''hundra dagarna'' (1815) slutit sig till Napoleon, berövades honom vid den andra restaurationen pärsvärdigheten, som han dock återfick i mars 1819. En staty öfver L. restes 1847 i Coutances. Hans son, Anne Charles L., hertig af Piacenza, f. 1775, divisionsgeneral under Napoleon och senator från 1852 till sin död, 1859, utgaf faderns *Mémoires* (1829). J. F. N.*

Lebrun [ləbrŏ′], Ludwig August, tysk virtuos på oboe, f. 1746 i Mannheim, d. 1790 i Berlin, var 1764—78 anställd i Münchens hoforkester, gjorde många konsertresor och komponerade stycken för oboe, flöjt m. m. Hans hustru, Franciska, född Danzi (f. 1756, d. 1791), var en af sin tids mest framstående sopransångerskor. A. L.*

Lebrun [ləbrŏ′], E. L., fransk målarinna. Se Vigée-Lebrun.

Lebrun [ləbrŏ′], Pierre Antoine, fransk skald, f. 1785, d. 1873, fick af Napoleon I en pension på 1,200 frcs för *Ode à la grande armée* (1805, samtidigt med slaget vid Austerlitz) och begåfvades för *Ode sur la campagne de 1807* med en sinekur som uppbördsman i Havre. Båda dessa förmåner fråntogos honom dock, sedan han 1821 alltför entusiastiskt prisat Napoleons minne i *Poëme lyrique sur la mort de Napoléon*. Efter Julirevolutionen (1830) blef L. direktör vid kungl. tryckeriet och 1839 medlem af pärskammaren. Under andra kejsardömet utnämndes han till senator., 1853. — L. var en älskvärd natur med verkliga skaldegåfvor. Hans poesi utgör en förmedlingslänk mellan första kejsardömets och nyromantikens litterära skeden. Hans med stor framgång uppförda drama *Marie Stuart* (1820) är en väl gjord omformning af det schillerska. Ett stort poem, *Voyage de Grèce* (1828), förskaffade honom en plats i Franska akad. Hans *Oeuvres* utgåfvos 1844—63 (ny uppl. 1864).

Lebrun [ləbrŏ′], Barthélemy Louis Joseph, fransk militär, f. 1809, d. 1889, Mac Mahons stabschef i Italien 1859, underhandlade 1870 med ärkehertig Albrekt i Wien om planen till ett krig mot Preussen, kommenderade s. å. 12:e armékåren och blef fången vid Sedan. Han författade bl. a. *Guerre de 1870* (1884; 2:a uppl. 1891).

Lebrun-Pindare [ləbrŏ′ pădа′r]. Se Lebrun, P. D. E.

Lebú [le′bo], hufvudstad i chilenska prov. Arauco, nära den genom en sandbank spärrade mynningen af den segelbara floden L. Omkr. 3,000 inv. I närheten stenkolsgrufvorna vid Nahuelbuta. J. F. N.

Le buet [lə byä]. Se Buet.

Lecänium, *zool.* Se Sköldlöss.

Le Cannet [lə kannä′], fransk by. Se Cannes.

Lecanöra, *bot.* Se Lafvar och Manna.

Le Cardonne′l [lə kar-], Louis, fransk skald, f. 1862 i Valence, inträdde 1894 i franska seminariet i Rom, prästvigdes 1896 och har dels varit präst, dels vistats i klostren i Ligugé och Assisi. Hans *Poèmes* (1904) skildra religiösa stämningar. L. har författat en följd artiklar i ”Mercure de France”.

Le Cateau [lə katå]. Se Cateau.

Lecce [le′ttje]. 1. (Förr Terra d'Otranto) Provins uti italienska landskapet Apulien, mellan Adriatiska hafvet och Tarantoviken. 6,797 kvkm. 706,520 inv. (1901). — 2. Hufvudstad i nämnda provins, vid järnvägen Brindisi—Otranto, på en högslätt 12 km. från Adriatiska hafvet. 28,536 inv. (1901, som kommun 32,687 inv.). Staden är säte för en biskop och har en katedral, helgad åt S:t Orontius, enl. traditionen stadens förste biskop, hvars staty pryder stadens förnämsta torg. Välgörenhetsinrättningarna äro synnerligen många. Fyra portar kvarstå af de gamla murarna, hvaribland en till Karl V:s ära byggd triumfport, flera gamla palats och torn, stadsmuseum, en statens tobaksfabrik, handel med olja och vin. I L. finnas lyceum, tekniskt institut och landtbruksskola. Staden hette på romarnas tid *Lupiæ* och under den äldre medeltiden *Lycia* l. *Lycium*. En tid var den de normandiske hertigarnas i nedre Italien hufvudstad. 1o. 2. (J. F. N.)

Lecco [le′kkå], kretsstad uti italienska prov. Como, vid Comosjöns östra arm (kallad Lago di L.) och Addas utlopp ur sjön. 10,275 inv. (1901). Gymnasium. Vacker teater. Statyer af Garibaldi och Manzoni. Betydande järnverk (plåt och järntråd), siden- och bomullsindustri. 26 april 1799 blefvo fransmännen under Serrurier där slagna af österrikare och ryssar. J. F. N.

Lech l. Lach, enligt sagotraditionen ”stamfader” för polackerna, sedan liktydigt med polack.

Lech, biflod från h. till Donau, upprinner i Vorarlberg på 1,865 m. höjd och genomströmmar först under många krökningar med hufvudriktning mot ö. n. ö. en trång, dyster dal bland kalkalperna. Vid Reutte vidgar sig dalen, hvarefter L. genombryter Algaualperna och bildar ofvanför Füssen ett vackert vattenfall. Nedanför Füssen inträder L. på slättlandet, och inkommen på tyskt område, flyter strömmen i nordlig riktning, bildande gräns mellan Schwaben och det egentliga Bajern, samt utmynnar på 392 m. höjd i Donau vid Lechsend. Längd 285 km. Dess flodområde är endast 4,250 kvkm., emedan tillflödena, med undantag af Wertach, äro obetydliga. — Vid den lilla staden Rain, nära L:s förening med Donau, öfvergick Gustaf II Adolf floden 5 april 1632 och slog på samma gång de kejserlige under Tilly, hvilken skulle hindra öfvergången (se fig., sp. 1477—78). Tilly blef svårt sårad under striden och afträdde från krigsskådeplatsen. Bekant i krigshistorien är äfven Lechfeld (Lechfältet), en slätt mellan L. och dess vänstra biflod Wertach. Där vann tyske konungen Otto I 10 aug. 955 en seger öfver ungrarna. (J. F. N.)

Le′chaion, en af det forna Korints hamnstäder. Se Korint, sp. 1046.

Le Chatelier [lə ʃateljē], Henry Louis, fransk ingenjör, teknisk lärare, metallurg, f. 1850 i Paris, studerade vid École polytechnique där 1869—71 och vid École des mines 1871—74 samt ingick 1874 vid Corps des mines, i hvilken kår han avancerat till ingénieur en chef. 1877 utnämndes L. till professor i allmän kemi vid École des mines och utbytte denna lärostol 1887 mot professuren i oorganisk kemisk teknologi. Dessutom var han 1898—1907 professor i oorganisk kemi vid Collège de France och bestrider från 1907 en professur i samma ämne vid Sorbonne.

L. blef 1907 medlem af franska vet. akad. efter Nobelpristagaren Moissan och invaldes s. å. till medlem af svenska Vet. akad. L:s vetenskapliga och tekniska arbeten omfatta en mångfald ämnesområden, hvilka han belyst med ett stort antal om ovanligt skarpsinne och stor experimentell skick-

Gustaf II Adolfs här går öfver Lech. (Ur "Theatrum europæum".) I förgrunden och t. v. svenska trupperna och deras batterier; under krutröksmolnen t. v. utlägges träbryggan; t. h. ses finskt rytteri vada igenom floden och angripa; i bakgrunden t. h. Tillys här och skansar; öfverst t. v. staden Rain, dit Tillys trupper fly.
(Till art. Lech, sp. 1476.)

lighet vittnande undersökningar. Bland hans arbeten må nämnas undersökningar öfver hydrauliskt murbruk och cement, konstruktionen af en mycket använd termo-elektrisk pyrometer, studier öfver kemisk jämvikt och dissociation, öfver gasblandningars explosionsförhållanden och grufgas, öfver eldfasta material, öfver legeringar samt deras konstitution och egenskaper; särskildt järnets metallurgi har L. riktat genom banbrytande forskningar, bl. a. öfver stålshärdning, och han är en af föregångsmännen för de metallografiska undersökningsmetoderna. L. har uppsatt och utger den betydande metallurgiska tidskriften "Revue de métallurgie". G. H—r.

Leche [lä′kke], svensk, enligt uppgift från Brandenburg härstammande släkt, som inflyttade från Själland med Frans L., d. 1685 som kyrkoherde i Barkåkra.

1. Johan L., naturforskare, f. 22 sept. 1704 på Barkåkra prästgård i Skåne, d. 17 juni 1764 i Åbo, blef student i Lund, erhöll 1735 tillsynen öfver byggandet af anatomiska teatern, blef s. å. anatomie prosektor och docent i med. fakulteten samt erhöll uppsikten öfver den rika samling, som K. Stobæus skänkt åt akademien. 1740 utnämndes han till provinsialläkare i Skaraborgs län och blef s. å. med. doktor. Under en längre tids vistelse i Stockholm 1744 blef han bekant med Linné, med hvilken han sedermera stod i nära förbindelse, antog 1745 Ostindiska kompaniets anbud att bli dess läkare i Göteborg, blef s. å. led. af Vet. akad. samt utnämndes 1748 till med. professor i Åbo. I denna ställning var han mångsidigt verksam, gjorde meteorologiska observationer, ordnade Kalmska och Spöringska mineraliesamlingarna, uppbyggde och fullbordade en anatomisal och ett därmed förenadt kemiskt laboratorium samt bidrog till inrättandet af ett lasarett i Åbo. Utom en på självständiga forskningar stödd afh., *Dissertatio sistens primitias Floræ Scaniæ*, skref han uppsatser af naturvetenskapligt och ekonomiskt innehåll, hvilka till större delen äro införda i Vet. akad:s handl. Viktigast voro hans meteorologiska observationer, som oförtrutet fullföljdes fr. o. m. 1744. Till Linnés flora och fauna suecica meddelade han bidrag.

2. Jakob Vilhelm Ebbe Gustaf L., sonsons sonson till den föregående broder, zoolog, akademisk lärare, f. 4 sept. 1850 i Hälsingborg, blef 1870 student i Lund, 1875 filos. kandidat och 1877 filos. doktor, tjänstgjorde 1873—77 som e. o. amanuens vid geologiska institutionen, var 1876—80 docent i zoologi i Lund, blef 1880 t. f. lärare och 1884 professor i zoologi vid Stockholms högskola, hvars första vetenskapliga institution, den zootomiska, han grundlade. L. har studerat anatomi i Heidelberg (under Gegenbaur), München och Berlin (1877) samt embryologi i Messina och Neapel (vintern 1883—84). Som lärare och författare har L. speciellt sökt att med den jämförande anatomiens, paleontologiens och embryologiens hjälp utreda det genetiska sammanhanget mellan olika däggdjursgrupper; hit höra hans arbeten *Die entwicklung des un-*

terarms und unterschenkels bei Chiroptera (1879), *Zur anatomie der beckenregion bei Insectivora* (1883), *Über die säugetiergattung Galeopithecus* (1886), ett flertal arbeten öfver pungdjurens morfologi samt *Beziehungen zwischen gehirn und schädel* (1911) m. fl. Under de sista åren har han genom en serie undersökningar rörande tandsystemets utveckling hos individen såväl som hos släktet kunnat lämna väsentliga bidrag till dessa genealogiska frågors lösning; af hithörande arbeten må nämnas *Über die zahnentwicklung von Iguana tuberculata* (1893), *Zur entwicklungsgeschichte des zahnsystems der säugetiere* (3 dlr, 1895—1907), *Untersuchungen über das zahnsystem lebender und fossiler halbaffen* (1897), *Zur morphologie des zahnsystems der insectivoren* (1897), *Zur frage nach der stammesgeschichtlichen bedeutung des milchgebisses bei den säugetieren* (1909). I den bekanta zoologiska encyklopedien ”Bronn's klassen und ordnungen des tierreichs” har L. bearbetat däggdjurens anatomi (38 hftn). Frågor af allmänbiologiskt innehåll behandlas i *Några nyare strömningar inom descendensläran* (1902) och *Ein fall von vererbung erworbener eigenschaften* (s. å.). I Sven Hedins ”Scientific results of a journey in Central Asia 1899—1902” skref L. afdelningen zoologi (1904). Af L:s populärvetenskapliga arbeten må, förutom ett stort antal zoologiska artiklar i Nordisk familjebok (af hvars redaktionskommitté han sedan 1902 är medlem), nämnas *Några blad ur organismernas utvecklingshistoria* (1901) samt *Människan, hennes uppkomst och utveckling* (1909, 2 uppl.; tysk öfv. 1911). — Genom sina under en längre följd af år konsekvent och målmedvetet genomförda studier öfver utvecklingshistoriska frågor samt sin populärvetenskapliga författarverksamhet på detta område har L. för alla tider häfdat sin ställning som descendensläran främste målsman i vårt land under slutet af 1800-talet och första decenniet af 1900-talet, på samma gång han genom sina ingående studier i däggdjurens jämförande anatomi innehar obestridd rangplats som en af samtidens främsta däggdjursanatomer. — Äfven på andra kulturella områden har L. varit verksam; sålunda har han tagit initiativet till stiftandet af samfundet S:t Erik (1901) och till sommarkurserna i Stockholm, som första gången höllos 1902. Varm främjare af folkbildningen, har L. sedan 1887 tillhört Arbetarinstitutets i Stockholm styrelse, sedan 1897 som dess ordf., samtidigt med att han är en af denna läroanstalts mest uppburna föreläsare; sedan 1910 är han led. i Folkbildningsförbundets öfverstyrelse. L. är led. af Fysiogr. sällsk. i Lund (1878) och Vet. soc. i Uppsala (1908). Höstterminen 1910 aftäcktes på Stockholms högskolas zootomiska institut till firande af L:s 60-årsdag och 30-åriga verksamhet som lärare vid högskolan hans af O. Björck målade porträtt.

1. M. G. S. 2. G. G.

Lēchenich, köping i preussiska reg.-omr. Köln (Rhenprovinsen), vid Rotbach. 3,557 inv. (1905).

Lechevalier [løʃvaljē], Jean Baptiste, fransk fornforskare, f. 1752, d. 1836, följde 1784 som sekreterare franska sändebudet grefve de Choiseul-Gouffier (se Choiseul 3) till Konstantinopel och deltog i hans arkeologiska undersökningar på Trojaslätten, reste 1790—95 i bl. a. Sverige, Danmark och Ryssland och antogs 1806 till förste konservator vid S:te Geneviève-biblioteket i Paris. Med sitt arbete *Voyage de la Troade* (1794; 3:e uppl. 1802, i 3 bd jämte atlas), trodde sig L. kunna uppvisa icke blott skådeplatserna för ”Iliadens” tilldragelser, utan äfven alla orter, som äro omnämnda i ”Odyssén”. L. skref dessutom *Voyage de la Propontide et du Pont-Euxin* (2 bd, 1801; ”Resa till Propontiden och Svarta hafvet”, 1802—05) m. m.

Lechfeld [-fält]. Se Lech.

Lechfältet. Se Lech.

Le'chhausen, stad i bajerska reg.-omr. Oberbayern, vid Lech, n. ö. om Augsburg, med hvilket det är förenadt genom elektrisk spårväg. 16,892 inv. (1905). Färgerier och appreturanstalter. L. blef stad 1900.

J. F. N.

Leci'dea geogra'phica, *bot.* Se Kartlaf.

Lecitin (af grek. *le'kithos*, äggula), *kem.*, ett länge bekant, i äggula, i hjärnan och i många andra organ förekommande ämne, som är af särskild betydelse för alla cellers utveckling. Som man nu vet, finnes en hel grupp af med fetterna nära besläktade ämnen, som äro ytterst spridda hos djur och växter och anses förekomma i hvarje lefvande cell om ock aldrig i större mängder än några få procent. Dessa ämnen äro estrar af glycerinfosforsyra, substituerad med två fettsyreradikaler och en bas, kallad *kolin* (se d. o.). Lecitinens byggnad framgår af följande formel för distearyl-lecitin:

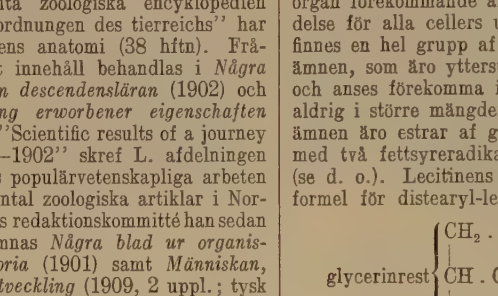

Alltefter arten af substituerade fettsyror skiljer man mellan stearyl-, palmityl- och oleyllecitin. Möjligen finnas blandade lecitin med två olika fettsyreestrar i samma molekyl. Genom förtvålning med baser spjälkas lecitinen i sina komponenter, fettsyror, glycerinfosforsyra och kolin; af syror angripas lecitinen mycket långsammare. Som ofvanstående formel visar, innehålla lecitinen 1 atom fosfor, *P*, på 1 atom kväfve *N*. Utom dessa ämnen finner man i musklerna och andra väfnader ämnen som innehålla 2 atomer *N* på 1 atom P. Ur hjärtat har man kunnat isolera ett ämne, *kuorin*, som innehåller 2 atomer *P* på 1 atom *N*. Lecitinen tillhöra således en grupp af ämnen, som innehålla glycerinfosforsyra, fettsyror och kolin i växlande proportioner och kallas *fosfatider*; lecitinen äro således monoamino-monofosfatider.

I fysiologiskt afseende räknas lecitinen till s. k. lipoider, till hvilka dessutom kolesterin och fetter höra. Dessa lipoider spela en synnerligen viktig roll som beståndsdelar i cellernas membran l. ytskikt. Det har nämligen visats, att denna membran är genomtränglig för sådana ämnen, som äro lösliga i membransubstansen. Ur de lefvande cellernas förhållande till färgämnen och andra substanser, som äro icke eller föga lösliga i vatten, däremot mycket lätt lösliga i fetter eller fettartade ämnen, har prof. Overton i Lund dragit den viktiga slutsatsen, att

cellernas ytskikt eller protoplasma-gränsskiktet är impregneradt med lecitin och andra lipoider.

Lecitin är en vaxartad, mycket hygroskopisk kropp, som sväller i vatten och lätt löses i alkohol, eter, kloroform, bensol och oljor. Genom stark afkylning af en alkoholisk lösning kan lecitin erhållas i form af små kristaller. Lecitin ur äggula är högervridande. Med mycket vatten uppstå emulsioner l. kolloidala lösningar af lecitin, ur hvilka lecitin kan fällas genom tvåvärda metallers salter. Lecitin förekommer ej endast i så godt som alla celler, utan äfven i nästan alla djuriska safter. Utom i hjärnan, nervsubstansen och äggulan förekommer det särskildt rikligt i sperma och i var, i blodplasma, galla och i mjölk, i synnerhet i kvinnomjölk. H. E.

Lecky [le'ki], William Edward Hartpole, engelsk historieskrifvare, f. 1838 nära Dublin, d. 23 okt. 1903, egnade sig tidigt åt kulturhistoriska studier och utgaf redan 1861 sitt första verk, *The leaders of public opinion in Ireland*. Sin egentliga berömmelse vann han genom de framstående arbetena *History of the rise and influence of the spirit of rationalism in Europe* (2 bd, 1865), ett i Buckles anda skrifvet verk, *History of european morals from Augustus to Charlemagne* (2 bd, 1869), ett viktigt bidrag till den så föga uppodlade sedehistorien, samt *History of England in the eighteenth century* (8 bd, 1878—90; "Englands historia i 18:e århundradet", 1880—92). Samtliga dessa verk ha utkommit och utkomma alltjämt i nya upplagor. Det sistnämnda, L:s hufvudarbete, afsåg att vara en fortsättning af Macaulays arbete, men stannar efter sin förebild både i forskning och framställning, hvad den rent politiska historien beträffar. Äfven i karakteristik af personligheter och i uppfattningens skärpa och djup i allmänhet står L. efter Macaulay. Däremot lyckas han förträffligt vid skildringen af sedernas och det inre andliga lifvets utveckling, och vissa partier af hans stora verk, t. ex. skildringen af det keltiska Skottlands tillstånd och inre lif under den sista perioden af dess själfständiga utveckling, tillhöra det yppersta af kulturhistorisk skildringskonst. Särskild uppmärksamhet egnas Irland, hvars öden under 1700-talet få en ingående och intressant belysning. Äfven den politiska historien blir under arbetets fortsättning mer uttömmande behandlad; särskildt förtjänar framställningen af amerikanska befrielsekriget framhållas. L:s arbete räknas också med rätta bland den engelska historieskrifningens yppersta verk och är öfversatt på en mängd språk. Hans 1896 utgifna *Democracy and liberty* (2 bd), en kritisk framställning af den parlamentariska utvecklingen i England, väckte likaledes uppseende. L., som var liberal unionist, valdes 1895 af Dublins universitet till led. af underhuset. Hans sista mer betydande arbete var det 1899 utkomna *Map of life, conduct and character*. L. S.

Leckö. Se Läckö.

Leclair [leklär], Jean Marie, fransk violinkompositör, f. 1697 i Lyon, d. 1764 (mördad) i Paris, utmärker sig för känsla och rytmiskt behag i sina många violinsonater (hvaribland flera ånyo utgifvits af Ferd. David och Eitner) samt violinkonserter, trior och duor m. m. Han skref äfven uvertyrer och en opera, *Glaucus et Scylla* (1747). E. F—t.

Leclanché [leklãʃē], Georges, fransk fysiker, f. 1839, d. 1887, är bekant i synnerhet genom det af honom uppfunna Leclanchés element (se Galvaniskt element, sp. 666).

Leclerc [leklär], Jean (latiniseradt Johannes Clericus), schweizisk teolog, kritiker och tidskriftsutgifvare, f. 1657 i Genève, d. 1726, anställdes 1684 vid remonstrantseminariet i Amsterdam, hvarest han undervisade i filosofi, litteratur, hebreiska och (sedan 1712) kyrkohistoria. L. stred oförskräckt mot sin tids ortodoxi och för tankens frihet. Han ville låta uppenbarelsen gälla endast så till vida, som den öfverensstämde med förnuftet. I skarpsinne och skriftställarförmåga gick han emellertid ej upp mot sin samtida och medtäflare Bayle. Inflytelserikast bland L:s arbeten blefvo tidskrifterna "Bibliothèque universelle et historique" (25 bd, 1686—93), "Bibliothèque choisie" (28 bd, 1703—13) och "Bibliothèque ancienne et moderne" (29 bd, 1714—27), innehållande afhandlingar, biografiska meddelanden samt utdrag ur samtida vetenskapliga verk jämte kritik däröfver. Äfven må nämnas "Vetus testamentum translatum cum paraphrasi et perpetuo commentario" etc. (1693—1731), som bidrog att framkalla en frigjord bibelkritik, *Traité de l'incrédulité* (1696), riktad mot Bayles skepticism, samt *Opera philosophica* (4 bd, 1698).

Leclerc [leklär], Charles Victor Emmanuel, fransk general, f. 17 mars 1772 i Pontoise, d. 2 nov. 1802, ådrog sig Bonapartes uppmärksamhet genom intagandet af ett fäste vid Toulon under stadens belägring (1793) och fick bataljonschefs grad. 1796 följde han Bonaparte till Italien och gifte sig 1797 med dennes syster Pauline (sedermera furstinna Borghese). 18 brumaire år VIII (9 nov. 1799) gjorde han Bonaparte stora tjänster och utnämndes därför till divisionsgeneral. Efter att ha deltagit i fälttåget i Tyskland 1800 och fört en armé till Portugal 1801 ledde han 1802 den franska expeditionen till S:t Domingo, underkufvade ön och skickade de svartes anförare, Toussaint l'Ouverture, som fånge till Frankrike. Gula febern började emellertid anställa förfärliga härjningar inom expeditionskåren och bortryckte L. själf, hvarefter fransmännen måste öfvergifva ön. C. O. N.

Leclercq [leklär], Michel Théodore, fransk dramatiker, f. 1777 i Paris, d. där 1851, skref efter Carmontelles föredöme små dramatiska "ordspråksspel", eller proverb, eleganta och uddiga situationsbilder ur sällskapslifvet. Han utgaf sedan 1823 sina *Proverbes dramatiques* i alltjämt tillökade uppl. Antalet pjäser steg slutligen till omkr. 80.

Le Clos-Vougeot [lə klå-voʃå]. Se Clos-Vougeot.

L'Écluse (Fort de l'Écluse). Se Écluse.

Lecluse l. Lescluse [leklyš], Charles de, fransk botanist, mest känd under namnet Clusius, f. 1525 i Arras, d. 1609 i Leiden, gjorde studier och resor i flera europeiska länder, kallades på 1570-talet af Maximilian II till direktör för de kejserliga

trädgårdarna i Wien, bosatte sig 1587 i Frankfurt a. M. och vardt 1593 professor i Leiden. Lärd, skarpsinnig och en framstående växtkännare, bidrog L. till att frigöra örtkunskapen från det ofruktbara skolastiska behandlingssättet. I hans arbeten *Rariorum plantarum historia* (1601) och *Exoticorum libri decem* (1605) m. fl. finnas beskrifningar på många nya, af honom upptäckta växter. (T. K.)

Lecocq [lekå'k], Alexandre Charles, fransk operettkompositör, f. 1832 i Paris, där han vid konservatoriet var Bazins, Halévys och Benoists lärjunge samt sedan 1854 verkade som musiklärare.

Han debuterade som kompositör 1857, då han vid en af Offenbach utsatt täflan vann pris, jämte Bizet, för en operett, *Le docteur Miracle*. Hvarken denna eller hans närmast följande operor eller operetter gjorde emellertid någon lycka på scenen. Först hans *Fleur de thé* (1868; ''Theblomma'', Stockholm 1869) tog fart. Han blef med ens populär och t. o. m. en farlig rival till Offenbach själf, hvars dristiga geni han visserligen icke eger, men hvilken han däremot är öfverlägsen i fråga om äkta fransk esprit och finess, äfvensom i arbetets korrekthet. Bland hans andra operetter må nämnas: *Le Rajah de Mysore* (1869; ''Rajahn af Mysore'', 1870), *Les cent vierges* (1872; ''Hundra jungfrur'', 1885), *La fille de madame Angot* (1872; ''Madame Angots dotter'', 1873), *Giroflé-Girofla* (1874; ''Giroflé-Girofla'', 1876), *La petite mariée* (1876; ''Lilla frun'', 1877), *Le petit duc* (1878; ''Lille hertigen'', s. å.), *Camargo* (s. å.; ''Camargo'', 1881), *La jolie persane* (1880; ''Vackra persiskan'', s. å.), *Le cœur et la main* (1882; ''Hjärta och hand'', 1883), *L'oiseau bleu* (1884; ''Fågel blå'', 1886) samt *La belle au bois dormant* (1900) och *Rose-Mousse* (1904). L. har äfven komponerat sång- och pianostycken, kyrkliga sånger för fruntimmersröster m. m. A. L.*

Lecomptonförfattningen [lekå'mtən-] kallades den slafverivänliga författning för Kansas, som utarbetades af ett i staden Lecompton sept.—okt. 1857 sammanträdande författningskonvent (*constitutional convention*). Konventet beslöt lagstridigt, att författningsutkastet skulle underställas folkomröstning ej om dess antagande eller förkastande, utan endast om dess antagande ''med eller utan slafveri''. Då anhängarna af ''fri stat'' ej deltogo i omröstningen, vunno slafverivännerna en lätt seger (dec. s. å.), men en af Kansasterritoriets legislatur påbjuden omröstning för eller emot författningsutkastet utföll (jan. 1858) med öfverväldigande majoritet emot detta. Icke desto mindre förordade presidenten Buchanan (febr. s. å.) hos kongressen Kansas' upptagande som stat *med* Lecomptonförfattningen. Kongressbeslutet blef en kompromiss, enligt hvilken Kansas skulle upptagas med nämnda författning, om dess befolkning genom omröstning mottog en erbjuden riklig gåfva af förbundsjord. Med stor majoritet afslogs anbudet vid folkomröstningen i aug. 1858, och Kansas upptogs (som fri stat) först 1861. Under kongressdebatterna om detta ärende uppstod den skarpa schism mellan S. A. Douglas (se d. o.) och sydstatsdemokraterna, som 1860 möjliggjorde republikanernas seger (med Lincoln) vid presidentvalet. Jfr Rhodes, ''History of the United states from 1850'', II (1893). V. S—g.

Lecomte [lekå't], Ferdinand, schweizisk militär, militärförfattare, f. 18 aug. 1826, d. 22 nov. 1899, blef 1849 officer vid artilleriet, bevistade som generalstabsofficer kriget i Italien 1859 i konung Viktor Emanuels stab och tog verksam del i nordamerikanska inbördeskriget 1862 och 1865. Han blef öfverste redan 1867 och var 1875—91 chef för en armédivision. L. utöfvade ett omfattande och gediget skriftställeri i krigshistoria och strategi. Han skildrade utförligt alla krig i Europa och Nord-Amerika från 1859 till 1878 samt tecknade *Le général Jomini, sa vie et ses écrits* (1860), hans förnämsta arbete, och gaf i *Études d'histoire militaire* (3 dlr, 1868) en öfversikt af hela krigshistorien. C. O. N.

Lecomte du Nouy [lekå't dy noï], Jules Jean Antoine, fransk målare, f. 1842 i Paris, har utfört historiska motiv med noggrant studerad och rekonstruerad tidskaraktär (*Frambäraren af dåliga nyheter*, fornegyptisk scen, i Luxembourgmuseet i Paris), kyrkmålningar, bataljmålningar och porträtt samt har äfven uppträdt med skulpturverk, bland dessa marmorstatyn *Döden för friheten* m. fl. — Hans broder Émile André L., f. 1844, är arkitekt. Dennes hustru, Hermine Oudinot, f. 1855, har författat högt skattade historiska romaner och noveller. G—g N.

Le congrès danse, mais il ne marche pas [lə kågrä' däs, mäs il nə marʃ pa], fr., ''kongressen dansar, men kommer ej ur fläcken'', hertigens af Ligny bekanta yttrande med anledning af Wienkongressens (se d. o.) många fester, men i början ringa arbetsprodukt.

Le Conte [lekå't], Joseph, amerikansk geolog, f. 1823, d. 1901, lärjunge vid Harvard-universitetet af L. Agassiz, blef 1851 professor först vid Georgias universitet, 1852 vid Franklin college, 1857 vid South Carolina college och 1869 vid Kaliforniens universitet. Han var preses för Geological society of America 1896. L., som var mångsidigt bildad, har i synnerhet inlagt stora förtjänster på den dynamiska geologiens område, framför allt på utvecklingen af teorien för bergskedjebildning genom sidotryck; hans studier i detta hänseende äro nedlagda i *Theory of the origin of mountain ranges* (1893). Bland hans öfriga arbeten må nämnas *Elements of geology* (5:e uppl. 1889), *Religion and science* (1874) och *Evolution: its history, its evidences and its relation to religious thought*.

Leconte de Lisle [lekå't də lil], Charles Marie René, fransk skald, f. 22 okt. 1818 på Réunion af en förnäm släkt, d. 18 juli 1894 i Louveciennes, nära Paris, gjorde som ung flera resor till Frankrike och bosatte sig 1846 i Paris. Han deltog en kort tid i de revolutionära rörelserna 1848, förvärfvade sig några år senare ett namn inom litteraturen och blef 1873 underbibliotekarie vid Luxembourg-biblioteket. 1886 invaldes L. i Franska akad. efter Victor Hugo. L. författade *Poèmes antiques* (1852; 2:a, tillökade uppl. 1874), *Poèmes et poésies*

(1855), *Poèmes barbares* (1862; ny uppl. 1871), *Poèmes tragiques* (1883), *L'Apollonide* (1888), en dramatisk bearbetning af Euripides' ''Ion'', och de postumt utgifna *Derniers poèmes* (1895 och 1899) och *Premières poésies et lettres intimes* (1902). Vidare utgaf han en *Catéchisme populaire républicain* (1872) och ypperliga öfv. af Theokritos och Anakreon (1861), Iliaden (1866), Odyssén (1867), Hesiodos och de orfiska hymnerna (1869), Aischylos (1872), Horatius (1873), Sofokles (1877) och Euripides (1885). — Han utgick som skald från Théophile Gautier, eftersträfvade den största möjliga formfulländning och ett fullkomligt ojagiskt innehåll: i plastiska, skulpturala eller målande åskådliga strofer besjöng han ordknappt och konturskarpt tropiska scenerier och händelser, mytologiska och kosmogoniska föreställningar och sägner från de mest skilda nejder och folk: fornnordiska, keltiska, bibliska, grekiska o. s. v. Hans åskådning var en panteistisk pessimism; bakom hans mask af okänslighet ligger ett hopplöst medvetande om, att uppror ej gagnar till något mot världens och naturens orörlighet. Han stod i spetsen för sammanslutningen ''Les parnassiens'', som hade till program frihet från subjektivism, korrekt och plastisk språkbehandling. Se Dornis, ''L. intime'' (1895), F. Calmettes, ''Un demi-siècle littéraire. L. et ses amis'' (1902); Sully Prudhomme, ''Testament poëtique'' (1901), G. Brandes, ''Samlede skrifter'', VII, (1901), Tor Hedberg i ''Nord. tidskrift'' (1895), Teresia Eurén i ''Ord och bild'' (1903) och E. Zilliacus, ''Den nyare franska poesin och antiken'' (1905). R—n B.

Lecoq de Boisbaudran [lekå'k də bωabådrā'], Paul Émile (François), fransk kemist, f. 1838, upptäckte 1875 metallen *gallium*. Utom meddelanden i lärda samfunds publikationer har han offentliggjort *Spectres lumineux, spectres prismatiques ... destinés aux recherches de chimie minérale* (1874).

Lecourbe [lekoo'rb], Claude Joseph, grefve, fransk general, f. 1760, d. 1815 i Belfort, utmärkte sig under franska revolutionskrigen vid Fleurus (1794), Rastadt (1796) och i Schweiz (1799), var Moreaus vän och råkade efter hans fall i onåd 1804, men emottog af Napoleon under ''de hundra dagarna'' ett gränsbefäl vid Öfre Rhen och försvarade energiskt Belfort. Jfr ''Le général L., d'après ses archives, sa correspondance et autres documents'' (1895). Hans staty restes 1856 i hans födelsestad, Lons-le-Saunier.

Lecouvreur [lekovrör], eg. Couvreur, Adrienne, fransk skådespelerska, f. 1692 i Damery (Champagne), d. 1730 i Paris, debuterade 1717 på Théâtre français, där hon snart vann framstående rang genom sitt spels natursanning och ädla värdighet. Sorgespelet var hennes fält, och hon återgaf högligen uttrycksfullt de stora lidelserna i sådana roller som *Phèdre, Bérénice, Athalie, Pauline* m. fl. I motsats till den sjungande, uppstyltade deklamation, som denna tid vunnit insteg på den franska scenen, införde L. naturligt tal med logisk betoning. Hon umgicks och brefväxlade med många af sin tids mest begåfvade män och kvinnor. Hon var med djup kärlek fäst vid marskalken Morits af Sachsen. Ett rykte uppkom, att hennes död vållats af gift, som en rival skulle gifvit henne. Till allmän harm nekades henne kyrklig begrafning. Hon är hjältinnan i Scribes och Legouvés skådespel ''Adrienne L.'' L:s bevarade bref (*Lettres*) utgåfvos 1892. Se Bourgeois, ''A. L.'' (1896). E. F—t.

Lecteur [-ör], fr., lektör. Se under Lektion.

Le'ctio (lat., ''läsning'') var det latinska namnet på den redan i den äldre kyrkan som en särskild beståndsdel af gudstjänsten förekommande föreläsningen af stycken ur de heliga skrifterna. Detta liturgiska bruk var lånadt från den judiska synagogan. När kyrkoväsendet började utbildas och kyrkbyggnader uppföras (200- och 300-talen), öfverlämnades denna liturgiska ''lectio'' åt en särskild kyrklig ämbetsman, kallad *lector*, som från en upphöjd pulpet (*pu'lpetum*), där koret slutade, midt framför hufvudgången, föreläste texterna för dagen, ett bruk, som delvis är kvar i den grekiska kyrkan. Antalet dylika ''lectiones'' vid gudstjänsten var i början olika i de olika kyrkorna, innan liturgien blef likformigt ordnad. Vanligen voro de dock två, epistel- (ur de nytestamentliga brefven) och evangelietext (ur de fyra evangelierna), hvilket antal omsider blef fastställdt. I den äldre kyrkan lästes på vanliga söndagar de bibliska böckerna i ordningsföljd, efter bruket i judarnas synagogor (s. k. *lectio conti'nua*), hvarvid åsyftades att under ett år genomgå de viktigaste delarna af Skriften. Men i den mån kyrkliga festcykler infördes och kyrkoåret bildades, utvecklades bruket af särskilda texter, afsedda för söndagarnas särskilda betydelse. På detta sätt uppkommo *lectionária* l. *lectionárii*, liturgiska handböcker, innehållande söndagstexterna. Det romerska ''lectionarium'', sådant det i Gregorius den stores tid gestaltade sig, utträngde småningom i västerländska kyrkan alla andra lektionarier. I österländska kyrkan bibehölls ''lectio continua'' ända in på 700-talet. J. P.

Lectionárium, lat. Se Lectio.

Lectiste'rnium (lat.; eg. bordsoffbäddning) var hos forntidens romare namnet på ett slags gästabud till gudarnas ära. Dessas bilder sattes vid dylika tillfällen, ofta parvis, på soffor (eller stolar: för gudinnor) och hvilande på hvenden framför dukade bord, hvarjämte offentlig spisning samtidigt egde rum. Gudamåltiderna — den första 399 f. Kr. — voro regelbundet återkommande eller firades vid särskilda, mera betydelsefulla tilldragelser, lyckliga eller olyckliga. Urspr. anordnades *lectisternia* af de två ''offermännen'', sedan väl af de tre, längre fram sju, kommissarierna för festmåltider (*epulones*). R. Tdh.

Le′ctor, lat., uppläsare. Se Lectio. Jfr Lektor.

Lectoure [lektör], arrondissemangshufvudstad i franska dep. Gers (Gascogne), ö. om floden Gers. 2,591 inv. (1901; som kommun 4,495 inv.). Staty af Lannes, som var född där. — L. är det forntida *La′ctora*, hufvudstad i Akvitanien och biskopssäte till 1790. J. F. N.

Le′ctrix, lat., uppläserska. Se Birgittinritualen.

Lecturer [le′ktʃərə], eng., föreläsare, vid de engelska universiteten akademisk lärare, som har arfvode, men ej är medlem af den akademiska senaten; i Oxford och Cambridge äfven föreläsare, som ej är anställd vid själfva universitetet, utan vid colleges (se d. o.).

Lecythidáceæ, *bot.*, växtfamilj af serien *Myrtiflorœ*, innefattande omkr. 130 träd med hela, strödda, icke genomskinligt punkterade (se Glandel) blad. Blommorna äro ofta stora och vackra och sitta ensamma eller i klasar. Frukten är hos de flesta en träaktig lockkapsel eller bärlik. Till sin utbredning är familjen rent tropisk. Fröna af *Bertholletia*-arter (paranötter) och *Lecythis*-arter (sapucajanötter, från Syd-Amerika) ätas allmänt. Värdefullt virke erhålles af många *Barringtonia*-, *Lecythis*- och *Cariniana*-arter. Jfr Barringtonia och Bertholletia. G. L—m.

Lecy′this, *bot.* Se Lecythidaceæ.

Lecythocrīnus Eifeliānus, en hårstjärna. Se afbildning i art. Fossil, sp. 963—964.

Leczinski. Se Leszczyński.

Łęczna [le′ntʃna], stad. Se Lentschna.

Łęczyca [le′ntʃytsa], stad. Se Lentschiza.

Led. 1. (Ledgång; lat. *articulātio*) *Anat.*, den apparat, i och genom hvilken hvarandra berörande ben (knotor) eller brosk kunna inom vissa bestämda gränser, glida mot hvarandra. I en led ingå minst två ben eller brosk eller ett af hvartdera slaget. I en af ben (*B*) bildad led äro ändarna oftast på de mötande ytorna klädda af broskskifvor, *ledbrosk* (*b*).

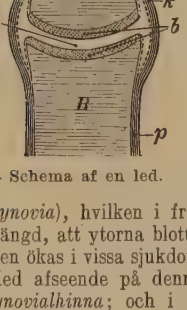

Schema af en led.

Dessa ändar omges af en bindväfssäck, *ledkapseln* (*k*), som visar två olika delar. Den inre (prickade linjen på fig.), som vetter åt *ledhålan* (*h*), är en bindväfshinna, klädd med ett eller flera lager platta celler. Den sträcker sig åt ömse håll till benändarna, vid hvilka den fasthänger intill broskkanten, men går icke öfver glidytorna. Den är, liksom brosket, något klibbig af en tunn vätska, *ledvätskan* (*synovia*), hvilken i friskt tillstånd finnes i så ringa mängd, att ytorna blott bli fuktiga och slippriga däraf, men ökas i vissa sjukdomar och då kallas ”ledvatten”. Med afseende på denna vätska kallas hinnan äfven *synovialhinna*; och i de flesta leder finnas vårtlika eller groniga utväxter från denna, ”synovialveck” och ”synovialfransar”, än små, än stora, som utgöra en svällbar och sammantrycklig fyllnadsmassa i ledhålan. Kapselns yttre del är mer eller mindre fast bindväf, som åt ömse håll öfvergår i benhinnan (*p*) och ofta utanpå ytterligare förstärkes af band mellan de i leden ingående benen och af förbigående muskelsenor. Stundom finnas äfven inne i själfva ledhålorna sådana sammanhållande och rörelsen styrande band, eller ock broskskifvor, som modellera eljest icke kongruenta ledytor. — Rörelsernas i ledgångarna form bestämmes af ledytornas, deras utsträckning dels af denna, dels af bandens och kapslarnas längd, riktning och vidd. Strängt taget kan man säga, att hos människan, utan jämförelse med ledgångarna hos andra vertebrater, icke en led är fullt lik den andra. Men så stor likhet finnes dock mellan somliga, att man med afseende på rörelserna uppställt dem i grupper, af hvilka följande äro de väsentligaste. Några ledgångar äro så beskaffade, att ytorna äro mera plana och så fästa, att de kunna blott obetydligt förskjutas mot hvarandra i ett par eller flera riktningar; de kallas ”stramma leder” l. *amfiartroser*, t. ex. lederna mellan handlofvens knotor inbördes. I öfriga leder äro rörelserna större, emedan ledytorna där äro hvälfda, den ena upphöjd (konvex), den andra motsvarande insänkt (konkav); rörelserna ega rum kring vissa axlar och ske i bestämda riktningar. Ske de kring endast *en* axel, kan denna ligga antingen vinkelrätt mot de sig rörande benens längdaxlar, då rörelsen kan ske blott i vinkel, *gångjärnsled* (t. ex. armbågsleden, se d. o.), eller kring det ena benets längdaxel, *rull-led* (t. ex. strålbenets *radius*' rullning i underarmen). Ske de kring två axlar, äro dessa ställda vinkelrätt mot hvarandra, t. ex. i handens led mot underarmen. Finnas flera rörelseaxlar, äro ytorna kulformiga, och leden kallas *kul-led* (t. ex. skulderleden). Stundom äro dessa former blandade, t. ex. i knäleden, i hvilken läggen kan röras i vinkel mot låret och, när leden är böjd, äfven rullas kring sin längdaxel. Se vidare Ledgångssjukdomar.

2. *Jur.* a) Ett vid beräkning af släktskap sedan gammalt användt begrepp. Mellan två personer, af hvilka den ena härstammar från den andra, säges släktskap i första, andra, tredje led o. s. v. föreligga, allteftersom resp. en, två eller tre *födelser* bilda förbindelsen mellan personerna. I motsats mot denna *rätt upp-* och *nedstigande* släktskap kan *sido*-släktskapen, hvilken förefinnes mellan släktingar, som icke härstamma från hvarandra, beräknas på olika sätt: enligt civil komputation motsvarar sammanlagda antalet födelser, som finnas mellan hvardera af de ifrågavarande släktingarna och deras gemensamma stamfader eller stammoder, ordningstalet för släktskapens led; enligt kanonisk komputation åter räknas endast afståndet mellan endera släktingen och nämnda stam. Jfr Arfsordning och Förbjudna led. b) Stängsel öfver väg, där denna korsar gärdsgård eller annan hägnad, företrädesvis sådant, som är mera enkelt anordnadt än (på hakar upphängd) grind, exempelvis med löst upplagda störar. Ett så godt som bortglömdt stadgande om bötesstraff för den, som far genom led eller grind ”och den icke stänger efter sig”, förekommer i Byggningab. (9 § 5) af 1734 års lag. Skyldigheten att hålla led eller grind följer hägnadsskyldigheten. Jfr Hägnad.

3. *Krigsv.* En rad manskap till fots eller till häst, uppställdt man bredvid man med så stort afstånd sinsemellan, att de kunna handtera sina vapen. Under förgångna tider skedde uppställningen på flera, ända till 16 led. Småningom minskades ledens antal

till 6 (Gustaf II Adolf), till 3 (på 1700-talet) och är numera vanligen 2. Leden kallas *slutna*, då afståndet mellan dem är ett eller högst två steg, *öppna*, då afståndet är större. — Ledkolonn kallas i flera utländska arméer den formering för infanteriet, som i Sverige benämnes rotekolonn (se Dubblering och Flank 2).

4. *Mat.* Se Ekvation.

1. G. v. D.* 2. C. G. Bj. 3. C. O. N.

Lēda (grek. *Λήδα* l. *Λήδη*), *grek. myt.*, en dotter af Thestios, var förmäld med konung Tyndareos i Sparta och moder till Timandra, Filonoë, Klytaimnestra, Kastor, Polydeukes och Helena. Den sistnämnda var, enligt Homeros (i Odysséen), frukten af L:s förbindelse med Zeus. De efterhomeriske skalderna låta detsamma gälla om Polydeukes och några äfven om hans tvillingbroder, Kastor (se Dioskurerna). Ännu yngre sagor berätta, att Zeus i gestalt af en svan närmat sig L., som därefter lade två ägg, af hvilka det ena inneslöt Helena, det andra Kastor och Polydeukes, eller, enligt en variant, det ena Helena och Polydeukes, det andra Kastor och Klytaimnestra. L. med svanen är ett af grekernas bildande konst ofta reproduceradt ämne, och den moderna konsten har gång på gång upptagit motivet. Michelangelo, Correggio, Paolo Veronese, Tizian, Andrea del Sarto, Poussin, Largillière, Landon, Baudry m. fl. ha behandlat det i målning, Seurre, Schoenewerk m. fl. i skulptur. A. M. A.

Lēda, *astron.*, en af småplaneterna.

Le Daim l. le Dain [lə dɛ̃'], Olivier, äfven kallad le Diable, franske konungen Ludvig XI:s favorit och rådgifvare, bondson från Flandern (födelseåret ej kändt), trädde 1469 i Ludvigs tjänst som barberare och kammartjänare. Ej utan anlag för diplomatiska värf, gjorde han konungen flera viktiga tjänster, adlades (1474) och upphöjdes (1477) till grefve af Meulan. Visserligen hade han misslyckats i försöket att förmå Maria af Burgund att gifta sig med dauphin, liksom att drifva invånarna i Gent till affall från Burgund, men han kunde åtminstone spela Tournai i konungens händer och utnämndes till guvernör i S:t Quentin. Oaktadt den döende konungen anbefallt honom till sin son, blef han ställd till rätta inför parlamentet, dömd och hängd, 1484. W. Scott har skildrat Olivier le D. i sin roman Quentin Durward.

Ledamot, lem; medlem; *förv.*, medlem af ett ämbetsverk, som i kollegier jämte chefen deltager i beslutens fattande, men i andra verk endast i ärendenas behandling, medan chefen allena eger beslutanderätt, dock med rätt för ledamot att reservera sig mot chefens beslut; i hofrätterna och krigshofrätterna kallas t. f. medlemmar af rätten adjungerade ledamöter.

Ledan [lədɛ̃']. Se Delna, M.

Ledare. 1. *Fys.* a) Ledare för elektriciteten kallas de ämnen, genom hvilka elektriciteten med lätthet passerar (se Elektricitet, Isolator och Ledningsförmåga). Man indelar dem i första klassens ledare (ledare af första slaget), till hvilka höra metallerna och andra ämnen, som i fråga om elektricitetsledning förhålla sig på samma sätt som metallerna, och andra klassens ledare (ledare af andra slaget) l. elektrolyterna (se d. o.). Vid ett visst slag af strömgeneratorer, nämligen de galvaniska elementen, är närvaron af ledare af andra klassen nödvändig. Då en elektrisk ström passerar genom en ledare af andra klassen, försiggå i densamma kemiska reaktioner, och ledaren sönderfaller i sina enklare beståndsdelar (se Galvanisk elektricitet). — b) Ledare för ljudet kallas sådana ämnen, i hvilka ljudet fortplantar sig på långa sträckor utan synnerligen minskad intensitet. Detta begrepp är endast relativt, emedan ljudet alltid i större eller mindre grad försvagas, när man aflägsnar sig från ljudkällan. Därför talar man också om goda och dåliga ledare för ljudet. Goda ledare för ljudet äro luft af vanlig täthet och vatten, äfvensom sådana fasta ämnen, som besitta en hög grad af elasticitet och täthet, t. ex. torrt trä. I förtunnad luft blir ljudet svagare; och genom luft af så stor förtunning, som vi med våra vanliga luftpumpar förmå åstadkomma, kan ljudet icke passera. I vatten höres ett ljud på längre afstånd än i luften. Uti invändigt släta rörledningar försvagas dock ljudet vida långsammare än i fria luften, hvarför man genom s. k. talrör l. språkrör kan samtala på tämligen långa distanser. — c) Ledare för värmet l. värmeledare. Värmet sprider sig med mycket olika hastighet uti olika kroppar. I en dålig värmeledare eller oledare för värme kan temperaturen vara mycket skiljaktig på olika ställen, äfven om dessa ligga helt nära hvarandra; en god värmeledare antager däremot en mera likformig temperatur öfverallt. En träbit kan glödga i ena änden och vara kall i den andra; träet är således en mycket dålig värmeledare. Metallerna och deras legeringar leda värmet bäst bland alla ämnen, dock i olika grad sinsemellan. I afseende på ledningsförmågan för värme står silfret högst. Nysilfver är bland metallerna och deras föreningar en af de sämsta ledarna, ehuru det naturligtvis vida öfverträffar de s. k. oledarna. Se vidare Ledningsförmåga.

2. *Fisk.*, Se Fiskväg.

3. *Jaktv.* Se Giller.

4. *Sjöv.*, det fartyg, som går i spetsen för en formering eller i allmänhet för en konvoj, flotta eller eskader, och efter hvilket de öfriga, i afseende på farten, böra, så vidt möjligt är, rätta sig. Under segelflottornas och i början af ångflottornas tid kallades merendels ett visst fartyg (det med lägsta numret) ständigt ledare och ett annat (det med högsta numret) slutare.

5. (Ledande artikel) *Tidningst.* (eng. *leader, leading article*, af *lead*, leda, gå i spetsen, ty. *leitartikel* l. *leiter*), tidningsuppsats, som står före notisafdelningen i tidningen. Uttrycket "ledare" innebär, att en dylik artikel, som vanligen behandlar något politiskt, socialt, ekonomiskt eller humanitetsspörsmål på dagordningen, skall ange tidningens åsikt i den föreliggande frågan.

1. R. R. (D. S—t.) 4. H. W—l.

Ledarrullar, *skpsb.* Se Gångspel, sp. 815.

Ledbalja, *bot.* Se Balja.

Ledben, *zool.* Se Kvadratben.

Ledberg, socken. Se Ledeberg.

Ledblock, *geol.*, sådana af landisen medförda block och stenar, som bestå af karakteristiska, till sin moderklyft kända bergarter och därför äro till ledning vid bedömandet af landisens rörelseriktningar. H. M—e.

Ledbrosk, *histol.* Se Benbildning, sp. 1319.

Ledbrott, *kir.* Se Luxation.

Ledbury [le'dbri], köping i engelska grefsk. Hereford med gammal kyrka i hufvudsakligen gotisk stil, latinskola och försörjningsanstalt (från 1232). 3,259 inv. (1900). J. F. N.

Leddamm, *tekn.*, en vanligen i vattendragets längdriktning uppförd dammbyggnad af murverk, stenfyllda timmerkistor e. d., afsedd att längs ena stranden af en fors leda vattnet till en kraftstation, att leda timmerflottningen i en viss riktning, att skydda en strand mot utskärning o. s. v. S. L—k.

Leddjur, *Animália articulāta* L., *zool.*, omfattade intill senare tider såväl ledfotingarna (*Arthropoda*) som maskarna (*Vermes*), hvilka senare numera uppställas som typ för en egen djurtyp, skild från leddjuren (se Maskar). Hos de egentliga leddjuren l. ledfotingarna äro lederna vanligen mera olika hvarandra än hos maskarna; lederna sammansmälta ofta till bildandet af de högre morfologiska enheterna: hufvudet, bålen, bakkroppen. Leddjuren äro symmetriskt utvecklade djur, med kroppen bildad af ringar (segment), hvilka antingen leda mot hvarandra eller äro gruppvis sammanvuxna. De äro försedda med ledade, sidoställda lemmar (ben, fötter), oftast af ett för olika grupper olika antal. Nervsystemet består af öfre svalg, ganglion och en dubbel kedja af ganglier (''bukmärg''). Inre skelett saknas. I stället är kroppens hölje fast och mer eller mindre hårdt genom afsättning af kitin (''hudskelett''). Alla leddjur genomgå en periodisk hudömsning, åtminstone under tillväxtperioden. Andningen sker dels genom luftrör (trakéer), vanligen mynnande ut i segmentens sidor, eller genom gälar, fästa vid olika kroppsdelar. På grund af segmentens och kroppsdelarnas olika förhållanden till hvarandra samt fötternas antal och respirationsverktygens olikhet skiljer man arthropoderna i följande klasser: 1) kräftdjur (*Crustacea*), 2) tusenfotingar (*Myriapoda*), 3) insekter (*Insecta* l. *Hexapoda*) och 4) spindeldjur (*Arachnoidea*). O. T. S. (L—e.)

Leddyna, *bot.*, en uppsvällning af bladskaftets nedersta eller öfversta del hos leguminoser, *Oxalis*-arter och andra växter, hvilkas blad visa autonoma variationsrörelser (se Rörelsefenomen hos växterna). G. L—m.

Ledeberg (Ledberg), socken i Östergötlands län, Valkebo härad. 1,222 har. 463 inv. (1910). Annex till Björkeberg, Linköpings stift, Gullbergs och Bobergs kontrakt.

Ledeberg, kommun i belgiska prov. Ostflandern, s. ö. om Gent, vid Scheldes högra strand. 14,237 inv. (1904). Kemiska fabriker, bomullsspinneri. J. F. N.

Lēdebour [-bor], Karl Friedrich von, tysk botanist, f. 1785 i Stralsund, d. 1851 i München, var 1811—36 professor i Dorpat. L. företog 1826 en resa i Altai ända till gränsen af Kina. Bland hans arbeten märkas *Flora altaica* (4 bd, 1829—34), utarbetad med tillhjälp af hans reskamrater C. A. Meyer och Alex. v. Bunge, samt de högeligen framstående verken *Icones plantarum novarum vel imperfecte cognitarum* (5 bd, 1829—34) och *Flora rossica* (4 bd, 1842—53). (T. K.)

Lēdebur [-bor], Leopold Karl Wilhelm August von, friherre, tysk genealog och heraldiker, f. 1799 i Berlin, d. 1877 i Potsdam, i yngre år militär, 1832—75 direktör för kungl. preussiska konstkammaren, skref bl. a. flera monografier rörande Tysklands äldre geografi samt utgaf ''Allgemeines archiv für die geschichtskunde des preussischen staats'' (21 bd, 1830—36) och *Adelslexikon der preussischen monarchie* (3 bd, 1854—57).

Lēdeganck, Karel Lodewijk, belgisk (flamländsk) skald, f. 1805, d. 1847, tog, efter på egen hand bedrifna studier, 1835 jurisdoktorsexamen i Gent och blef fredsdomare i Zomergem. Därefter inkallades han i kommissionen för flamländska rättskrifningen och fick af regeringen i uppdrag att öfversätta lagen från franska till flamländska. 1843 blef L. folkskoleinspektör och 1845 vice professor vid Gents universitet. Han utgaf bl. a. *Bloemen mijner lente* (1839), *Het burgslot van Zomergem* (1840, en berättelse i ballader) och *De drie zustersteden, vaderlandsche trilogie* (1846), i hvilken systerstäderna Gent, Brügge och Antwerpen besjungas. Hans samlade skaldeverk utgåfvos senast 1873.

Ledesma [-dä'sma], Buitrago Alonso de, spansk skald, f. 1562 i Segovia, d. 1623, skref på såväl vers som prosa öfver religiösa och profana ämnen i en konstlad stil, som gaf upphof till ''konceptismen'' (se d. o.). Hans *Conceptos espirituales* (3 dlr, 1605) innehålla autos och en apoteos af Ignacio de Loyola. Vidare att nämna äro *Enmienda de la vida pasada*, *Juegos de nochebuena á la divino*, komedien *El monstruo imaginado* (1615) och *Romancero* (1616). Några af L:s arbeten finnas intagna i Rivadeneiras ''Biblioteca de autores españoles''. Ad. H—n.

Ledesma [-dä'sma], Francisco Navarro. Se Navarro Ledesma.

Ledfat, kronopark i Arvidsjaurs socken och revir, Norrbottens län, efter afvittring af öfverloppsmark afsatt till kronopark enligt k. br. 20 okt. 1899. Omfattningen bestämdes af Domänstyrelsen 29 april 1902. Benämningen fastställdes af Kammarkollegium 10 juli 1902. Areal 18,634 har. M—g.

Ledfossil, *geol.*, kallas sådana fossil, som äro inskränkta till vissa afdelningar af den geologiska lagerserien och inom dessa ha stor geografisk utbredning. Så är t. ex. trilobitsläktet *Paradoxides* ledfossil för undre delen af de öfre kambriska lagren, graptoliter ledfossil för silurbildningarna, de monoprionida graptoliterna för öfre graptolitskiffern, *Fusulina* för bergkalken, *Sigillaria* för det produktiva stenkolssystemet, *Ostrea arcuata* och ammoniter af gruppen *Arietites* för öfre delen af undre lias, *Echinocorys ovatus* för senonetagen, *Belemnitella quadrata* och *B. mucronata* för hvartdera af de 2 yngsta lagen inom senon, *Nautilus danicus* för danien, nummuliterna för eocen o. s. v. B. L—n.*

Ledfotingar, *zool.* Se Leddjur.

Ledfyr. Se Fyr.

Ledgalla, *veter.*, utvidgning af ledkapseln, beroende på ökad ansamling af ledvätskor som följd af en kronisk, serös ledinflammation. Ledgallor förekomma oftast i hasleden (se Fyllda pannor) samt i knä- och totleden. Den kroniska serösa ledinflammationen förorsakar sällan hälta, men anger alltid en viss svaghet i leden, och inflammationen kan därför lätt t. ex. vid vrickningar eller öfveransträngningar af leden öfvergå till akut och ge anledning till hälta. I mycket långvariga fall för-

tjockas ledkapseln, och omkring leden afsätta sig ben- och bindväfsnybildningar, som medföra en viss stelhet i leden. E. T. N.

Ledgrenar, *bot.* Se Fruktved.

Ledgräs, *bot.* Se Hippuris.

Ledgång, *anat.* Se Led 1.

Ledgångsmöss. Se Ledgångssjukdomar.

Ledgångsreumatism. Se Reumatism.

Ledgångssjukdomar, *med.* På mångfaldiga sätt kunna ledgångarna sjukna hos människor och djur och af mångahanda orsaker. Direkt eller indirekt yttre våld, stötar, slag, sår af skärande verktyg, skott af alla möjliga projektiler kunna träffa ledgångarna och orsaka ledvrickningar, luxationer (då ledytorna fullständigt träda ur beröring med hvarandra), distorsioner (då sammanhanget endast blifvit för ögonblicket skadadt eller rubbadt, men ej fullständigt upphäfdt) samt brott af de ledgången konstituerande benändarna med eller utan öppna sår. Vid skottskador blir naturligtvis leden alltid öppnad. Af yttre våld kunna också lindrigare eller svårare inflammationer däri framkallas. Inflammationer i benen nära intill ledgångarna kunna fortplanta sig till desamma och framkalla de vådligaste följder för leden och för lifvet. Främmande kroppar kunna intränga däri, ja främmande kroppar, ibland till stort antal, kunna bilda sig i själfva leden, s. k. ledgångsmöss l. ledmöss, orsaka svåra smärtor och inskränka ledens brukbarhet. Äfven utan märkbara yttre orsaker kunna inflammationer uppträda i ledgångarna, och det i mångahanda former samt af olika betydenhet med afseende på ledens funktion och äfven lifvets bestånd. Den enklaste består däri, att en vätska, som mer eller mindre liknar vatten, samlar sig i leden. I andra fall kan samlingen bli varlik, ibland rent var. Gikten är en sjukdom, som tillhör mest de mindre ledgångarna, tårnas eller fingrarnas, och åtföljes esomoftast af benaflagringar eller bildandet af knölar af kalksatser i eller invid ledgångarna. I andra fall är samlingen i leden mindre, men själfva ledkapseln sväller upp så mycket mera, och svullnaden ökas än mera genom aflagringen af stora massor nybildad sjuklig väfnad i och utanpå kapseln. Värst är det, när äfven benen angripas eller, hvad som oftare torde vara förhållandet, sjukdomens utgångspunkt är i de benpartier, som tillhöra leden. I dessa fall ligger vanligen tuberkulos till grund.

I forna tider betraktades ledgångssjukdomarna i allmänhet som ganska betänkliga, och de voro det äfven i själfva verket. Men hvad faran beträffar, har en stor förändring försiggått. Redan ledvrickningarna, luxationerna, äro vida lättare att bringa i ordning, "reponera", än förr, därigenom att man kan försläppa patientens muskler och borttaga hans känsel genom söfning. Distorsionerna ha förlorat det mesta af de obehag och faror, som vidlådde dem, sedan man i massagen funnit ett så utmärkt medel att förebygga dessa följder. Men ännu viktigare är den förändring, som inträdt med afseende på ledgångssårens betydelse och skötsel. Ännu för några tiotal af år sedan var ett sår, som förde in i en ledgång, en den allra vådligaste skada. Svåra varbildningar i leden, med fullt upphäfd funktion som slutakt, hörde redan till de jämförelsevis goda utgångarna; elakartad sårfeber och dödlig utgång voro alldeles icke ovanliga, äfven om en patient kom tidigt till behandling. Skottsår genom en led var ett af alla erkändt skäl att göra amputation. Genom den antiseptiska och aseptiska metoden har allt ändrat sig. Om man endast griper sig an med densamma, innan en förgiftning af såret redan blifvit inledd — genom oskickliga undersökningar eller annan förvänd behandling —, så äro ledgångssåren ej mycket farligare än andra, och man behöfver icke, bör icke ens i första hand uttaga en kula, som blifvit kvar. Som regel för den första behandlingen af sådana sår gäller därför att göra så litet som möjligt, allrahelst ingenting alls mer än att desinfektera såret *ytligt* och dess omgifning med något antiseptiskt medel (jodsprit) och sedan sluta det med en ren betäckning. Det kan mycket väl inträffa, att man aldrig behöfver göra något mera, och att en kula kan inläkas utan den minsta olägenhet. Af samma skäl tvekar kirurgen numera icke att öppna ledgångar för många olika ändamål, såsom att utsläppa var, att uttaga främmande kroppar, ja för att hopsy benändarna vid brott af knäskålen eller fastspika bensplittror vid skada på ledytan.

För de enklare ledgångsinflammationerna har man i massagen ett utmärkt, ofarligt och hastigt verkande medel. För de svårare passar den ej, utan vid dem måste hvila, sträckapparater och åtskillig annan behandling komma till. Vid större vattensamlingar i ledgångar (synnerligast knät) tappar man och sköljer leden med en antiseptisk vätska. I svårare fall kan man bli tvungen att göra stora insnitt i leden och äfven att aflägsna sjuka bendelar. Äfven då man lyckas att härigenom begränsa sjukdomens framsteg och rädda patientens lif, blir leden vanligen efteråt stel. Se Ankylos och Hydarthros. Rsr.*

Ledgångsvattsot, *med.* Se Hydarthros.

Ledhjul. Se Turbin.

Ledhund, *jaktv.* Se Jakt, sp. 1203.

Leding l. Ledung (isv. *leþunger*, isl. *leiðangr*) kallades i äldre tider i de nordiska länderna dels krigstjänst till sjöss, dels den bemannade flottan, dels ålagorna för dess utrustning.

Ledingen var i vårt land urspr. en flottordning, som åsyftade att ställa till konungens förfogande en folklig krigsstyrka, som var erforderlig för att riket skulle kunna uppträda med nödig kraft och målmedvetenhet som krigiskt handlande gentemot andra stater eller emot vikinga- och sjöröfvarsvärmar. Ledingen skiljer sig alltså skarpt å ena sidan från det uppbåd man ur huse, som tillgreps till rikets försvar i tider af nöd (se Bondehär), och den därmed sammanhängande, likaledes i försvarssyfte ordnade, vårdhållningen längs rikets kuster och å andra sidan från den krigsstyrka af i konungens tjänst stående krigsmän, hirdmän, hvarmed han kunde uppträda till lands eller sjöss.

Af landskapslagarna och andra källor för vår medeltid framgår, att ledingsordningen icke sträckte sig öfver hela riket och att den icke var likformig i de delar, där den införts. Underkastade ledingsskyldighet voro trakterna utefter rikets östkust från Ångermanland i n. ned till riksgränsen mot Blekinge i s. samt därjämte Öland, Gottland och åtminstone sydvästra delen af Finland. Särskildt i det gamla sveaväldet sträckte sig ledingsskyldigheten långt inåt landet, i det att landskapen vid

Mälaren, ja t. o. m. Närke voro ledingsskyldiga. I Västergötland och det inre af Småland var däremot ledingsordningen icke införd. Tämligen säkert är, att ledingsskyldigheten i olika delar af det vidsträckta område, där den sålunda rådde enligt de tämligen sena källorna, införts vid olika tider och under högst olika historiska förhållanden. På Gottland t. ex. infördes ledingen vid midten af 1100-talet (och omreglerades 1285), Upplands och Östergötlands ”rod” (se Roslagen) intogo i vissa afseenden en särställning, och öfver hufvud taget voro bestämmelserna om ledingen mycket olika i olika landsdelar. Ledingsskyldigheten utgick sålunda än efter härad eller hundare, än efter särskildt bildade senare enheter *skeppslag* eller *snäckolag*. Det är icke blott i fråga om härad och hundare, som enheterna inom ledingsordningen sammanfalla med de judiciella; äfven skepps- eller snäckolagen uppträda flerstädes som tingslag. Dessa enheter utrustade hvar och en ett visst antal skepp: t. ex. hvart hundare i Uppland 4 och hvart skeppslag troligen 1 skepp l. ”snäcka”. Stundom uppträder skeppslaget som underindelning af hundaret. Enheter af lägre storleksordning, men af synnerlig vikt uppstodo genom underindelningen i *hamnor* (se Hamna). Ledingsordningen ålade icke blott, att skepp och manskap skulle ställas, utan meddelade äfven föreskrifter om, att skeppen skulle förses med proviant (*skipvist*) och manskapet med vissa vapen, t. ex. enligt Södermannalagen sköld och svärd, spjut och järnhatt samt pansare och båge med 3 tolfter pilar. Hvarje år egde konungen rätt att i viss ordning bjuda ut leding. Af källorna synes framgå, att vissa stormän inom ledingsordningen intagit en framskjuten ställning: den storman, som ensam förmår utrusta ett ledingsskepp, åtnjuter enligt vissa lagstadganden särskilda förmåner. Redan inom ledingsordningen märkas alltså begynnelserna till bildningen af en adel.

Under senare delen af 1200-talet råkade ledingen i förfall som ordning för rikets hufvudsakliga stridsmakt. Detta berodde dels därpå, att Sverige med en sådan flottordning icke kunde utveckla sina fartygstyper så, som detta fordrades med hänsyn till skeppsbyggnadskonstens framsteg i utlandet, dels äfven därpå, att den tunga ryttartruppen utvecklades till det förnämsta vapenslaget. Ledingsordningens upplösning framträder hufvudsakligen på två sätt: det världsliga och andliga frälset vinner frihet från ledingsskyldigheten, och de öfrige ledingsskyldige kallas endast i undantagsfall till krigstjänst samt få i stället i aflösning erlägga en skatt, ledingslame (se d. o.). Sista gången en ledingsflotta utbjudits från det egentliga Sverige var 1429. Efter ledingsväsendets förfall följer för Sverige en lång tid af vanmakt till sjöss, som varar, till dess Gustaf Vasa utför det storverket att göra slut på detta olyckliga tillstånd genom att bygga en stark flotta.

Litt.: Schlyter, ”Sveriges gamla lagar”, I—XIII (1827—77), Styffe, ”Bidrag till Skandinaviens hist. ur utländska arkiv”, I—V (1859—84) och ”Skandinavien under unionstiden” (3:e uppl., 1911), H. Hildebrand, ”Sveriges medeltid”, I (1879 f.), E. Hildebrand, ”Svenska statsförf:s historiska utveckling” (1896), och Tunberg, ”De äldsta världsliga privilegierna i Sverige” (i ”Hist. tidskr.”, 1907). K. G. Wn.

Ledingslame l. Ledungslame (isv. *leþungslami*), d. v. s. ledingsaflösning, kallades i äldre tider en skatt, som folket erlade till konungen de år, då denne icke bjöd ut leding (se d. o.). Då ledingsordningen under medeltiden förföll, så att leding icke vidare utbjöds, blef ledingslamen en stående skatt, som långt fram i tiden upptogs i jordeböckerna som ingående i jordeboksräntan. Själfva namnet ledingslame blef emellertid i vissa landskap, t. ex. Uppland, undanträngdt af benämningen *skipvist*, hvilket ord tydligen ligger till grund för den beteckning ”skepestapeningar”, hvarmed 1500-talets jordeböcker från ifrågavarande landskap utmärka den gamla ur ledingsaflösningen härstammande skatten. Litt.: se under Leding samt Bergfalk, ”Om svenska jordens beskattning” (1832 f.) och ”Undervisning om rikets ränta af år 1530—33” (i ”Hist. handl. utg. af Samf. för utg. af handskr. rör. Skandinaviens hist.”, bd 11). K. G. Wn.

Leditannsyra. Se Ledum.

Ledkapsel, *anat.* Se Led 1.

Ledkolonn, *krigsv.* Se Led 3.

Ledmotiv (ty. *leitmotiv*), *mus.*, ett sådant flera gånger återkommande motiv, som genom rytmiskt, harmoniskt eller melodiskt utpräglad fysionomi söker karakterisera och hvarje gång för minnet återföra en betydelsefull situation, en personlighet, en naturmakt eller ett begrepp. Ledmotiv voro ingalunda alldeles främmande ens för den tidigaste operadiktningen (särskildt Monteverdi) och den klassiska musiken, dock uppträda de först på 1800-talet med mera bestämdhet och tydligare afsikt i operan, särskildt med Webers ”Friskytten” och ”Euryanthe”, i programsymfonien med Berlioz’ ”Sinfonie fantastique”, i balladen med K. Löwe. Efter dessa är det hufvudsakligen Wagner, som upptagit och utvecklat ledmotivet samt upphöjt det till princip för formgifningen och bärare af den musikaliska karakteristiken, i början (”Flygande holländaren”, ”Lohengrin”) med mera diskret poetisk användning och verkan, senare (”Nibelungen”) med ett mångfaldigande och en ymnighet, som medfört ett nytt slags musikdramatisk teknik. Ledmotivens verkan på sinnet och minnet är grundad på lagen om idéassociation. Som musikaliska enhetspunkter kunna de åstadkomma afrundning och länka åhörarens uppmärksamhet på det helas andliga sammanhang. Å andra sidan har det visat sig, att sträfvandet efter ledmotivssymbolik kan belasta tonverken med ansenligt spetsfundiga och svårfattliga anspelningar. Jfr A. Lindgren, ”Om ledmotiv” (i ”Musikaliska studier”, 1896). A. L. (E. F—t.)

Ledmöss. Se Ledgångssjukdomar.

Le′dnice [-nitse], tjech. Se Eisgrub.

Ledningsförmåga, *fys.*, kropparnas förmåga att leda eller genomsläppa elektricitet och värme. a) Elektrisk ledningsförmåga. Den elektriska ledningsförmågans omvända värde kallas *elektriskt ledningsmotstånd* (se Elektriskt motstånd). Förmågan att genomsläppa elektricitet finnes i mycket olika grad hos olika kroppar. Metallerna leda bäst, därnäst elektrolyterna (se d. o.) och sämst gaserna. Elektriska ledningsmotståndet beror utom på kroppens natur på dess dimensioner. En kort och grof tråd utöfvar ett mindre motstånd än en lång och smal tråd af samma ämne. Därför bör all jämförelse mellan olika kroppar i afseende på led-

ningsmotstånd hänföra sig till trådar af lika längd och genomskärningsarea. Metallernas och elektrolyternas motstånd är oberoende af strömstyrkan. Ledningsmotståndet är således en konstant, som beror endast af ledarens form och materiella beskaffenhet. Detta gäller i allmänhet ej för en ledande gas. (Om gasers ledning se Ionisering.) Flera olika enheter för ledningsmotståndet ha föreslagits och användts. Jacobi i Petersburg ansåg sig 1846 ha åstadkommit en säker grundval för motståndsbestämningarna, då han till enhet valde motståndet hos en kopparträd med viss angifven vikt samt 7,6197 m. längd och 0,677 mm. diameter. Han utsände kopior af sin motståndsenhet till fysiker i de olika länderna. En bättre enhet framställdes 1860 af W. Siemens. Han valde till enhet motståndet hos en kvicksilfverpelare af 1 m. längd och 1 kvmm. genomskärningsarea vid 0° C. På laboratoriet vid Siemens' fabrik framställdes synnerligen goda kopior af denna s. k. *siemenska enhet*, tillverkade af nysilfverträd. På en internationell kongress i Paris 1881 antogs den numera så godt som uteslutande använda motståndsenheten, *ohm* (se d. o.). En ohm är motståndet vid 0° C. hos en kvicksilfverpelare med 1,063 m. längd och 1 kvmm. genomskärningsarea. En dylik pelare skall väga 14,4521 gr. Med ett ämnes *specifika ledningsmotstånd* menas antingen motståndet i ohm hos en tråd, hvars längd är 1 m. och genomskärningsarea 1 kvmm. eller motståndet i ohm hos en kbcm.-tärning. Den förra enheten är 10,000 gånger större än den senare. Följande tabell anger värdet på specifika ledningsmotståndet hos några metaller och legeringar uttryckta i den förra enheten vid + 18° C.

silfver	0,016	bly	0,21
koppar	0,017	antimon	0,45
guld	0,023	kvicksilfver	0,958
zink	0,061	konstantan	0,49
järn	0,09—0,15	manganin	0,42
stål	0,15—0,5	nysilfver	0,16—0,40
platina	0,108	mässing	0,07—0,09

Silfver leder elektricitet bättre än någon annan kropp. Legeringar leda i allmänhet betydligt sämre än de metaller, hvaraf de äro sammansatta. Såväl de rena metallernas som legeringarnas motstånd ändras med temperaturen och på det sätt, att motståndet ökas vid stigande temperatur. Denna motståndets föränderlighet med temperaturen är vida mindre för legeringarna än för metallerna själfva. På grund häraf användas legeringar vid tillverkning af reostater (se Elektriska mätningar). Vida sämre än metallerna leda elektrolyterna. Följande tabell innehåller ledningsförmågan för några elektrolyter vid + 18° C. (koncentrationen 20 proc.). Som enhet för ledningsförmågan är tagen ledningsförmågan hos ett ämne, för hvilket motståndet hos 1 kbcm. är 1 ohm.

klorkaliumlösning	0,268
klorammonium »	0,337
klornatrium »	0,196
silfvernitrat »	0,087
svafvelsyre »	0,653

I motsats till metallerna leda elektrolyterna bättre vid högre temperatur än vid lägre. Denna ökning i ledningsförmåga uppgår till omkr. 2 proc. per grad.

b) Värmeledningsförmåga. När värme öfvergår från en varmare del till en kallare af samma kropp, säger man, att värmet *fortplantas genom ledning*. Befinna sig två ytenheter i en kropps inre på afståndet 1 från hvarandra och är temperaturskillnaden 1°, kallas den värmemängd (se Värme), som genom ledning på tidsenheten går genom en sådan ytenhet, för kroppens *inre värmeledningskoefficient* l. *värmeledningsförmåga*. Med *yttre värmeledningskoefficient* l. *yttre värmeledningsförmåga* åter plägar man beteckna den värmemängd, som på tidsenheten från en ytenhet af kroppens yta afges till det omgifvande mediet, om temperaturskillnaden mellan båda är 1°. Värmeledningsförmågan är högst olika för skilda ämnen; bäst leda metallerna och bäst af dem silfver och koppar. Metallernas förmåga att leda värme och förmåga att leda elektricitet stå i nära samband till hvarandra. Widemann och Franz ha nämligen på experimentell väg funnit, att de metaller, som väl leda värme, äfven väl leda elektriciteten, så att t. o. m. den relativa förmågan att leda värme och förmågan att leda elektricitet kunna uttryckas genom samma tal, d. v. s. ledningsförmågan för värme är proportionell mot den elektriska ledningsförmågan. Genom teorin om elektronerna (se Elektron) förklaras detta samband mellan de båda ledningsförmågorna. Betydligt sämre än metallerna leda andra fasta kroppar (sten, trä o. s. v.) värmet. Ännu sämre leda vätskorna och allra sämst gaserna. Det goda skydd dubbelfönster lämna mot vinterkölden beror på det lager af stillastående luft, som befinner sig mellan dem. Likaså kan man exempelvis i timtal bibehålla kokt mat vid lämplig temperatur, om man nedsätter den i ett kärl, hvars väggar på insidan äro försedda med ett lager af bomullsvadd, hö e. d., mellan hvars porer stillastående luft samlar sig. Af samma skäl äro kläder af ylle varmare än de fastare och glattare af linne. — För att jämföra kroppars värmeledningsförmåga ha flera olika metoder blifvit använda. En dylik för vätskor har angifvits af C. Christiansen i Kö-

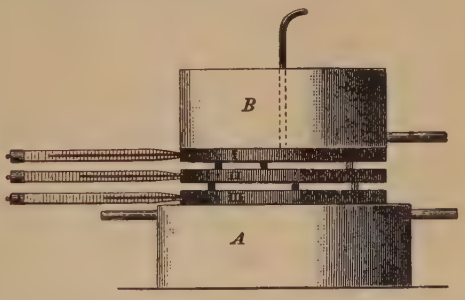

Christiansens apparat för bestämning af värmeledningsförmåga.

penhamn (1881). Till hans apparat (se fig.) höra tre kopparskifvor I, II och III, som hållas isär af små glasbitar. Skifvan III hvilar på ett kärl A, som genomströmmas af kallt vatten, och öfver skifvan I befinner sig ett liknande kärl, genom hvilket varmt vatten eller vattenånga får passera. I mellanrummen mellan skifvorna befinna sig de vätskor, hvilkas värmeledningsförmågor skola jämföras. Genom att

afläsa i kopparskifvorna befintliga termometrar samt uppmäta afstånden mellan skifvorna kan denna jämförelse ske. Med en obetydlig förändring kan apparaten användas jämväl för fasta kroppars undersökande. D. S—t.

Ledningskort. Se Kortsystem.

Ledningsmotstånd. Se Elektriskt motstånd och Ledningsförmåga.

Ledningsnät, Elektriskt, är t. ex. summan af de sammanhängande ledningar, medelst hvilka den elektriska energien fördelas från ett (eller flera) elektricitetsverk till konsumenterna inom t. ex. ett samhälle. Dylika ledningsnät anordnas ofta så, att s. k. matarledningar utläggas till vissa ”tryckpunkter”, på lämpligt sätt placerade inom området. Dessa punkter, i hvilka man söker hålla en så konstant spänning som möjligt, förbindas medelst ”fördelningsledningar”, från hvilka åter de s. k. servisledningarna utgå till resp. konsumenter (se äfven Telefon). A. E—m.

Ledningsschema, *elektrot.*, en schematisk ritning öfver sambandet mellan de olika elektriska ledningarna i t. ex. en elektrisk central, en telefonapparat, en telegrafstation e. d. A. E—m.

Ledningsväfnad, *bot.*, cellväfnad, genom hvilken vatten eller näringsämnen ledas. Af alla väfnadssystemen (se Cellväfnad, sp. 1405) har ledningsväfnaden den mest komplicerade byggnaden, olika för olika uppgifter. De ledande cellerna äro i allmänhet af långsträckt form och deras tvärväggar äro ofta försedda med porer, som stundom helt genomsätta väggarna, så att en öppen förbindelse eger rum mellan cellerna. Den mest utpräglade ledningsväfnaden utgöres af kärlsträngarna, trakeiderna, silrören och mjölkrören (se dessa ord). Ett ledande parenkym ansluter sig dels nära till kärlen och silrören, dels bildar det märgstrålar och en del af barken. G. L—m.

Ledóchowski [ledokå'vski], Mieczyslaw Halka, grefve, kardinal, f. 1823 nära Sandomierz, d. 1902 i Rom, tillhörde en gammal polsk adelsfamilj. Han ingick tidigt i andliga ståndet och studerade i Rom. Pius IX befordrade honom raskt och utnämnde honom 1861 till ärkebiskop ”in partibus” af Tebe och till nuntie i Bruxelles. 1865 valdes han till ärkebiskop af Posen-Gnesen. Där motarbetade han, i regeringsvänlig anda, prästerskapets polska agitationer, förbjöd detsamma att deltaga i politiska valrörelser och inskränkte bruket af polska språket vid kyrkliga förrättningar. Däremot gynnade han de ultramontana sträfvandena samt befordrade klosterväsendet och jesuitmissionen. Det goda förhållandet till regeringen bröts 1870, då L. i Versailles hos konung Vilhelm förgäfves anhöll om dennes intervention hos italienska regeringen till förmån för påfven. L. trädde då i öppen opposition till staten och gjorde sig till ledare af de polska nationalitetssträfvandena, som han förut undertryckt, hvarför påfven utnämnde honom till Polens primas. Han uppträdde skarpt och hänsynslöst mot regeringens åtgärder i skolfrågan, särskildt mot de kyrkliga majlagarna af 1873, dömdes därför till höga penningböter och två års fängelse samt afsattes 1874 från sitt ämbete, men utnämndes i mars 1875 af påfven till kardinal. Sedan han i febr. 1876 lösgifvits, begaf han sig till Rom och förblef boende där i Vatikanen, under det att preussiska regeringen flera gånger dömde honom in contumaciam till böter och fängelse. Han utnämndes 1884 till sekreterare för påfvestolens skrifvelser, afsade sig 1886 ärkebiskopsdömet och blef 1892 generalprefekt för propagandan.

Ledolīn. Se Hemliga medel.

Ledreborg, danskt grefskap, omfattar hufvudgårdarna L., 10 km. s. v. om Roskilde, och Skullerupholm samt afvelsgården Kornerupgaard med en jordareal af inalles 726 har, vidare 781 har skog, en stor mängd ”fästegods” och ett fideikommisskapital af ¼ mill. kr. Det upprättades 1746 af statsministern J. L. Holstein och innehas sedan 1895 af hans ättling, politikern J. L. T. Holstein (se Holstein 3). L., som förr hette *Lejregaard* och uppför, 1663 af räntmästaren H. Müller, blef 1746 ombyggdt i fransk stil och betydligt utvidgadt. Där finnas ett stort tafvelgalleri och en mängd värdefulla manuskript. L. ligger i slutet af en dal, hvars branta sidor äro skogbevuxna och som genomflytes af en liten å. Dalen, ombildad till en storartad park med terrasser, kanaler och vattenfall, är en lifligt besökt turistort. I närheten ligger den s. k. Herthadal (eg. Ärtedal), till hvilken hänförts gudinnan Herthas (se d. o.) dyrkan. E. Ebg.

Ledresektiōn, *kir.*, en operation, vid hvilken en sjuk ledgång borttages, på det en ny, oftast stel och fast, förbindelse må uppstå mellan de kvarlämnade friska bendelarna. J. A.

Ledru-Rollin [lədrÿ rålä'], Alexandre Auguste, fransk statsman, f. 1807 i Paris, d. 31 dec. 1874 i Fontenay-aux-roses nära Paris, son af läkaren Jacques Philippe Ledru, blef juris licentiat och doktor, egnade sig från 1830 åt advokatyrket och antog för att skilja sig från advokaten Charles Ledru namnet Rollin. Vid sidan af sina sysselsättningar som advokat utöfvade han en vidsträckt författarverksamhet. Han blef redaktör för den juridiska tidskriften ”Journal du Palais”, af hvars 46 första årgångar (1791—1837) han utgaf en ny upplaga och hvars innehåll 1791—1845 han systematiskt framställde i *Jurisprudence française ou Répertoire du Journal du Palais* (8 bd). Han offentliggjorde vidare *Jurisprudence administrative en matière contentieuse de 1789 à 1831* (9 bd) och var 1844—46 redaktör för tidningen ”Le Droit”. Han valdes 1841 i Le Mans till medlem af deputeradekammaren, där han snart blef den yttersta vänsterns förnämsta talare. Hans passionerade vältalighet var likväl mer folktalarens än den parlamentariske debattörens. Han var och förblef ständigt mer en folktribun än en statsman. Störst var han i anfallet. Han lät knappt något tillfälle att bekämpa regeringens politik gå sig ur händerna, och ingen bidrog mer än han till att störta julimonarkien. Icke nöjd med sin verksamhet inom kammaren, där hans parti var föga talrikt represen-

teradt, uppsatte han 1846 den ultraradikala tidningen ”Réforme”, som snart visade socialistiska tendenser. Detta väckte så mycket större uppseende, som L. dels själf ärft en betydlig förmögenhet, dels 1843 gjort ett rikt gifte. Då februari-revolutionen 1848 bortsopat Ludvig Filips tron, blef L. medlem af provisoriska regeringen och inrikesminister. Han inlade stora förtjänster om den efter revolutionen införda allmänna rösträttens organiserande och dess tillämpande vid valen till Konstituerande nationalförsamlingen. Det var också L., som genom sin energi kväfde upprorsförsöket 16 april 1848. Han valdes på tre ställen till medlem af Konstituerande nationalförsamlingen och utsågs af denna (dock endast med 458 röster af 800), sedan den provisoriska regeringen nedlagt sin makt, till led. af exekutivkommissionen. Han bidrog kraftigt till undertryckande af revolutionsförsöket 15 maj samt uppträdde i nationalförsamlingen mot prins Louis Napoléon. Till följd af det fruktansvärda juniupproret måste exekutivkommissionen nedlägga sin makt, hvarefter general Cavaignac blef diktator. L. återgick då till sin roll som oppositionsman och försvarade i nationalförsamlingen med en vältalighet, som väckte äfven hans motståndares beundran, det ultraradikala partiets grundsatser. Vid valet af republikens president 10 dec. 1848 erhöll L. endast 370,119 röster. Som chef för ”berget” (yttersta vänstern) i nationalförsamlingen bekämpade L. med utomordentlig häftighet prins Louis Napoléons politik. Sedan han vid valen till Lagstiftande nationalförsamlingen (maj 1849) segrat i fem departement, höll han 11 juni s. å. i denna församling ett glänsande tal mot expeditionen till Rom, hvilket slutade med de orden: ”Författningen är kränkt, vi skola försvara henne med alla medel, till och med med vapnen”. Men då han två dagar därefter, 13 juni, sökte sätta dessa hotelser i verket och kalla Paris’ arbetare till revolution, misslyckades detta fullkomligt. Efter att 23 dagar ha hållit sig gömd i trakten af Paris, lyckades L. fly till Belgien, hvarifrån han begaf sig till England. För sitt revolutionsförsök dömdes han, frånvarande, till deportation. L. tillbragte mer än två årtionden i landsflykt, till större delen i London, sysselsatt dels med litterär verksamhet, dels med revolutionär propaganda. I *Le 13 Juin 1849* (1849) skildrade han sitt misslyckade revolutionsförsök. Mycket berättigadt ogillande väckte hans bok *De la décadence de l’Angleterre* (1850), hvari han angrep det land, som skänkte honom gästfrihet. Det engelska lagväsendet skildrade han i *La loi anglaise* (1851). Tills. med Kossuth, Mazzini m. fl. bildade han i London en revolutionskommitté, som var ämnad att bli medelpunkten för den europeiska demokratiens angrepp mot de bestående regeringarna. Först 1870 fick L. tillstånd att återkomma till Frankrike. 8 febr. 1871 utsågs han af tre departement till medlem af nationalförsamlingen, men afsade sig mandatet redan 19 s. m. 1874 uppträdde han dock som kandidat vid ett partiellt val i Vaucluse, där han också segrade. I nationalförsamlingen föreföll hans vältalighet emellertid föråldrad, och han öfverlefde icke länge denna motgång. Hans änka utgaf 1879 en vald samling af hans tal och politiska skrifter: ”Ledru-Rollin, ses discours et ses écrits politiques”. L.-R:s bildstod (af Steiner) restes 1885 på Place Voltaire i Paris. E. W.

Ledsagning, *mus.*, ackompanjemang (se under Ackompanjera).

Ledsegel, *sjöv.*, de smärre segel, som under segling med vinden akterifrån kunna tillsättas på ömse sidor om stor- och fockmastens råsegel. Ledseglen

ligga hoprullade i bestämda förvaringsrum på eller under däck. De upphissas till rånockarna eller till spiror, som utskjutas från rårna, samt skotas till ledsegelsspiror eller (de undre) till vaterbommar. Ledseglens namn, beroende af, vid hvilken mast och rå de sitta, äro: *förbramledsegel* (*a*), *för-öfverledsegel* (*b*), *underledsegel* (*c*, på fören), *storbramledsegel* (*d*) och *stor-öfverledsegel* (*e*). Jfr Bärgasegel. L. H.*

Ledsegelsspira, *sjöv.* Se Ledsegel.

Ledsjö, socken i Skaraborgs län, Kinne härad. 2,809 har. 816 inv. (1910). Annex till Götene, Skara stift, Kinna kontrakt.

Ledskena, *mek.* Se Gejd.

Ledskeneapparat. Se Turbin.

Ledskida, *bot.* Se Skida.

Ledskott, *trädg.*, ett långskott, som vid beskärning af fruktträd kvarlämnas för att bilda förlängning af en gren. Till ledskott väljes i regel ett från den öfversta knoppen på fjolårsskottet utkommet skott. Det närmast under ledskottet sittande skottet benämnes efterledskott. C. G. D.

Ledstång l. Reling, *skpsb.*, kallas den del af öfversta skarndäcket, som ligger på brädgångsstöttornas öfversta ändar. Ledstången är förbunden till brädgångsstöttorna dels medelst bladbultar, dels därigenom att stöttornas öfre ändar äro intappade i ledstången. Ledstångens ytterkant, som bildar den så kallade relingslisten, är antingen kälad eller helt enkelt af halfrund genomskärningsform. J. G. B.*

Ledsund, i Ålands skärgård, s. om Lemland, var 27 juli 1720 skådeplats för en strid emellan en svensk eskader under vice amiralen Karl Sjöblad och ryska galärer under furst Golitsyn. Utan öfverbefälhafvarens order angrep Sjöblad fienden, och 2 af dennes galärer skötos i sank, men 4 svenska fregatter råkade på grund bland klipporna, äntrades och togos, emedan de öfriga svenska fartygen till följd af stiltje ej kunde bringa undsättning. Genom amiralsöfverrättens

dom 24 april 1724 dömdes Siöblad till 6 månaders suspension och mistning af lönen under samma tid, emedan han utan uppsåt och arghet handlat emot order.

Skvattram, *Ledum palustre*. *1* gren med blomställning, *2* gren med fjolårsfrukter, *3* blomma i längdsnitt, *4* moget fröhus.

Ledsyn l. Gångsyn, en synförmåga tillräcklig för en människa att vägleda sig, men otillräcklig för att läsa, skrifva e. d. Den minsta synstyrka, som möjliggör vägledning, motsvaras af förmågan att på 1 m. afstånd urskilja och räkna finger, uppsträckta framför en mörk bakgrund. J. W—k.*

Ledtonsteg, *mus.* Se Tonhöjd.

Ledtåg, *sjöv.*, trossar, som fastgöras med ena ändan ombord å ett fartyg och hvilkas andra ändar halas, firas eller vindas i land för att förhala (förflytta) ett fartyg (å ett varf eller vid en kaj). H. W—l.

Lēdum L., *bot.*, *farm.*, ett släkte af lägre buskar, hörande till fam. *Ericaceæ*. Släktet igenkännes genom smala, spiralställda blad, kvastlika blomställningar i grentopparna, fribladiga hvita blomkronor, långa, nedtill håriga ståndarsträngar och femrummiga kapselfrukter, öppnande sig från basen. I Sveriges skogskärr, likasom i motsvarande trakter af norra Europa, Asien och Amerika, växer *L. palustre*, skvattram, getpors, hvars blommande grentoppar, eller årsskott, med de kvarsittande läderartade, smalt lansettlika, men genom kanternas tillbakavikning jämbreda, ofvan något liksom skrynkliga och undertill brunulliga bladen, utgöra drogen *herba Ledi*, fordom *Rosmarinus sylvestris*, som har en stark, nästan döfvande lukt och bitter, kamferliknande smak. Genom sin halt af flyktig olja är getpors ett exciterande, i större dos narkotiskt medel, till hvars verkningar väl äfven närvaron af valeriansyra bidrager. Äfven *leditannsyra* (ett eget garfämne) och glykosiden *ericolin* äro funna i drogen, som mest begagnas i form af dekokt i huskurer, ”för att rena blodet”, som det heter. Medlet verkar ganska kraftigt urindrifvande och äfven svettdrifvande. Förr användes skvattram som surrogat för humle. O. T. S. (G. L—m.)

Ledung. Se Leding.

Ledungslame. Se Ledingslame.

Ledvatten, *anat.* Se Led 1.

Ledvrickning, *kir.* Se Ledgångssjukdomar och Luxation.

Ledvätska, *anat.* Se Led 1.

Reference n°